వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృన్ఖలా

Contents

తర్కసఙ్గహః అన్నమ్భట్టః
న్యాయసిద్ధాన్తముక్తావలీ విశ్వనాథపఞ్చాననః
న్యాయదర్శనమ్ వాత్స్యాయనభాష్యమ్
న్యాయకుసుమాఞ్జలీ ఉదయనాచార్యః
శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితఃతత్త్వచిన్తామణిః
వ్యుత్పత్తివాదః – శ్రీమద్ధరభట్టాచార్య

తర్కసఙ్గహః అన్నమ్భట్టః

॥మఙ్గలమ్॥

॥నిధాయ హృది విశ్వేశం విధాయ గురువన్దనమ్।

॥బాలానాం సుఖబోధాయ క్రియతే తర్కసఙ్గహః॥౧॥

విశ్వేశ్వరం సామ్బమూర్తిం ప్రణిపత్య గిరాం గురుమ్।

టీకాం శిశుహితాం కుర్వే తర్కసఙ్గహదీపికామ్॥

చికీర్షితస్య గ్రన్థస్య నిర్విఘ్నపరిసమాప్త్యర్థం
శిష్టాచారానుమితశ్రుతిబోధితకర్తవ్యతాక_ఇష్టదేవతానమస్కారాత్మకం మఙ్గలం శిష్టశిక్షాయై
గ్రన్థతో నిబన్ధ్నంశ్చికీర్షితం ప్రతిజానీతే, నిధాయేతి । నను మఙ్గలస్య సమాప్తిసాధనత్వం
నాస్తి। మఙ్గలే కృతేఽపి కాదమ్బర్యాదౌ సమాప్త్యదర్శనాత్, మఙ్గలాభావేఽపి కిరణావల్యాదౌ
సమాప్తిదర్శనాచ్చ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వ్యభిచారాదితి చేత్ న, కాదమ్బర్యాదౌ
విఘ్నబాహుల్యాత్సమాప్త్యభావః। కిరణావల్యాదౌ గ్రన్థాద్బహిరేవ మఙ్గలం కృతమతో న
వ్యభిచారః। నను మఙ్గలస్య (గ్రన్థాదౌ) కర్తవ్యత్వే కిం ప్రమాణమితి చేత్ న।
శిష్టాచారానుమితశ్రుతిరేవ ప్రమాణత్వాత్। తథా హి మఙ్గలం
వేదబోధితకర్తవ్యతాకమలౌకికావిగీతశిష్టాచారవిషయత్వాద్ధర్మాదివత్। భోజనాదౌ
వ్యభిచారవారణాయ అలౌకికేతి। రాత్రిశ్రాద్ధాదౌ వ్యభిచారవారణాయ అవిగీతేతి। శిష్టపదం
స్పష్టార్థమ్। న కుర్యాన్నిష్ఫలం కర్మ ఇతి జలతాడనాదేరపి నిషిద్ధత్వాత్। తర్క్యన్తే
ప్రతిపాద్యన్తే ఇతి తర్కాః, ద్రవ్యాదిపదార్థాస్తేషాం సఙ్గ్రహః సఙ్జ్ఞేపేణ స్వరూపకథనం క్రియత
ఇత్యర్థః। కస్మై ప్రయోజనాయేత్యత ఆహ, సుఖబోధాయేతి। సుఖేనానాయాసేన యో బోధః
పదార్థజ్ఞానం తస్మా ఇత్యర్థః। నను బహుషు తర్కగ్రన్థేషు సత్సు కిమర్థమపూర్వోఽయం గ్రన్థః
క్రియత ఇత్యత ఆహ, బాలానామితి। తేషామతివిస్తృతత్వాద్బాలానాం బోధో న జాయత
ఇత్యర్థః। గ్రహణధారణపటుర్బాలః న తు స్తనన్ధయః। కిమ్ కృత్వా క్రియత ఇత్యత ఆహ,
నిధాయేతి। విశ్వేశం జగన్నియన్తారం హృది నిధాయ నితరాం స్థాపయిత్వా సదా తద్ధ్యానపరో
భూత్వేత్యర్థః। గురూణాం విద్యాగురూణాం, వన్దనం నమస్కారం, విధాయ కృత్వేత్యర్థః॥

॥ఉద్దేశప్రకరణమ్॥

॥ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయాఽభావాః సప్త పదార్థాః॥౧॥

పదార్థాన్ విభజతే ద్రవ్యేతి। పదస్యార్థః పదార్థః ఇతి వ్యుత్పత్త్యాభిధేయత్వం
పదార్థసామాన్యలక్షణమ్ (లభ్యతే)। నను విభాగాదేవ సప్తత్వే సిద్ధే సప్త (పద)గ్రహణం
వ్యర్థమితి చేత్, న అధికసఙ్ఖ్యావ్యవచ్ఛేదార్థకత్వాత్। నన్వతిరిక్తః పదార్థః ప్రమితో వా న వా।
నాఽద్యః, ప్రమితస్య నిషేధాయోగాత్। న ద్వితీయః, ప్రతియోగోప్రమితిం వినా
నిషేధానుపపత్తేరితి చేత్, న। పదార్థత్వం ద్రవ్యాదిసప్తాన్యతమత్వవ్యాప్యమితి
వ్యవచ్ఛేదార్థకత్వాత్ (సప్తగ్రహణ)। నను సప్తాన్యతమత్వం సప్తభిన్నభిన్నత్వమితి
వక్తవ్యమ్। సప్తభిన్నస్యాప్రసిద్ధయా కథం సప్తాన్యతమత్వవ్యాప్తినిశ్చయ ఇతి చేత్, న।
ద్రవ్యాదిసప్తాన్యతమత్వం నామ ద్రవ్యాదిభేదసప్తకాభావవత్వమ్। అతో దోషవిరహాత్।
ఏవమగ్రేఽపి ద్రష్టవ్యమ్।

॥తత్ర ద్రవ్యాణి, పృథివ్యాప్తేజోవాయ్వాకాశకాలదిగాత్మమనాంసి నవైవ॥౨॥

ద్రవ్యం (ద్రవ్యాణి) విభజతే తత్రేతి। తత్ర ద్రవ్యాదిమధ్యే। ద్రవ్యాణి నవైవేత్యన్వయః। కాని తాని ఇత్యత ఆహ పృథివీతి। నను తమసో దశమద్రవ్యస్య విద్యమానత్వాత్కథం నవైవ ద్రవ్యాణీతి? తథా హి, నీలం తమశ్చలతీత్యబాధితప్రతీతిబలాన్నీలరూపాధారతయా క్రియాధారతయా చ తమసో ద్రవ్యత్వం తావత్ సిద్ధమ్। తత్ర తమసో నాకాశాదిపఞ్చకేఽన్తర్భావః, రూపవత్వాత్। అత ఏవ న వాయౌ, స్పర్శాభావాత్ సదాగతిమత్వాభావాచ్చ। నాపి తేజసి, భాస్వరరూపాభావాత్ ఉష్ణస్పర్శాభావాచ్చ। నాపి జలే, శీతస్పర్శాభావాత్ నీలరూపవత్వాచ్చ। నాపి పృథివ్యాం, గన్ధాభావాత్ స్పర్శరహితత్వాచ్చ। తస్మాత్తమసో దశమద్రవ్యమితి చేత్, న। తమసస్తేజోఽభావరూప్అత్వాత్। తథా హి, తమో న రూపిద్రవ్యమాలోకాసహకృతచక్షుర్గ్రాహ్యత్వాదాలోకాభావవత్। రూపిద్రవ్యచాక్షుషప్రమాయామాలోకస్య కారణత్వాత్। తస్మాత్ ప్రౌఢప్రకాశకతేజస్సామాన్యాభావస్తమః, తత్ర నీలం తమశ్చలతి ఇతి ప్రత్యయో భ్రమః। అతో నవ ద్రవ్యాణీతి సిద్ధమ్। ద్రవ్యత్వజాతిమత్వం గుణవత్వం వా ద్రవ్యసామాన్యలక్షణమ్। లక్ష్యైకదేశావృత్తిత్వమవ్యాప్తిః। యథా గోః కపిలత్వమ్। అలక్ష్యే లక్షణస్య వర్తనమతివ్యాప్తిః। యథా గోః శృఙ్గిత్వమ్। లక్ష్యమాత్రావృత్తిత్వమసమ్భవః। యథా గౌరేకశఫత్వమ్। ఏతద్దూషణత్రయరహితధర్మో లక్షణమ్। స ఏవాసాధారనధర్మః ఇత్యుచ్యతే। లక్ష్యతావచ్ఛేదకసమనియతత్వమసాధారణత్వమ్। వ్యావర్తకస్యైవ లక్షణత్వే వ్యావృత్తావభిధేయత్వాదౌ చాతివ్యాప్తిరతస్తద్వారణాయ తదిన్నం ధర్మవిశేషణం దేయమ్। వ్యవహారస్యాపి లక్షణప్రయోజనత్వే తన్న దేయమ్। వ్యావృత్తేరపి వ్యవహారసాధనత్వాత్। నను గుణవత్వం న ద్రవ్యలక్షణమ్, ఆద్యక్షణావచ్ఛిన్నఘటే ఉత్పన్నవినష్టఘటే చావ్యాప్తేరితి చేత్, న। గుణసమానాధికరణసత్తాభిన్నజాతిమత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్। ననేవమపి ఏకం రూపం రసాత్పృథక్ ఇతి వ్యవహారాద్రూపాదావతివ్యాప్తిరితి చేత్, న। ఏకార్థసమవాయాదేవ తాదృశవ్యవహారోపపత్తౌ గుణే గుణానఙ్గీకారాత్॥

॥రూపరసగన్ధస్పర్శసఙ్ఖ్యాపరిమాణపృథక్త్వసంయోగవిభాగపరత్వాఽపరత్వగురుత్వద్రవత్వ స్నేహశబ్దబుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మసంస్కారాః చతుర్వింశతిగుణాః॥3॥

గుణాన్విభజతే రూపేతి। ద్రవ్యకర్మభిన్నత్వే సతి సామాన్యవాన్ గుణః। గుణత్వజాతిమాన్వా। నను లఘుత్వకఠినత్వమృదుత్వాదీనాం విద్యమానత్వాత్ కథం చతుర్వింశతిగుణా ఇతి

చేత్, న। లఘుత్వస్య గురుత్వాభావరూపత్వాన్మృదుత్వకఠినత్వయోః
అవయవసంయోగవిశేషత్వాత్।

॥ ఉత్క్షేపణాపక్షేపణాకుఞ్చనప్రసారణగమనాని పఞ్చ కర్మాణి॥౪॥

కర్మ విభజతే ఉత్క్షేపణేతి। సంయోగభిన్నత్వే సతి సంయోగాసమవాయికారణం కర్మ
కర్మత్వజాతిమద్వా। భ్రమణాదీనామపి గమనే అన్తర్భావాన్న పఞ్చత్వవిరోధః।

॥ పరమపరం చేతి ద్వివిధం సామాన్యమ్॥౫॥

సామాన్యం విభజతే పరమితి। పరమధికదేశవృత్తి। అపరం న్యూనదేశవృత్తి।
సామాన్యాదిచతుష్టయే జాతిర్నాస్తి।

॥ నిత్యద్రవ్యవృత్తయో విశేషాస్త్వనన్తా ఏవ॥౬॥

విశేషం విభజత్ఏ నిత్యేతి। పృథివ్యాదిచతుష్టయపరమాణవః ఆకాశాదిపఞ్చకం చ
నిత్యద్రవ్యాణి।

॥ సమవాయస్త్వేక ఏవ॥౭॥

సమవాయస్య భేదో నాస్తీత్యాహ సమవాయస్త్వేతి।

॥ అభావశ్చతుర్విధః- ప్రాగభావః, ప్రధ్వంసాభావః, అత్యన్తాభావః, అన్యోన్యాభావశ్చేతి॥౮॥

అభావం విభజతే ప్రాగభావేతి।

॥ద్రవ్యలక్షణప్రకరణమ్॥

॥ తత్ర గన్ధవతీ పృథివీ। సా ద్వివిధా, నిత్యాఽనిత్యా చ। నిత్యా పరమాణురూపా। అనిత్యా కార్యరూపా। పునస్త్రివిధా శరీరేన్ద్రియవిషయభేదాత్। శరీరమస్మదాదీనామ్। ఇన్ద్రియం గన్ధగ్రాహకం ఘ్రాణమ్। తచ్చ నాసాగ్రవర్తి। విషయో మృత్పాషాణాదిః॥౧॥

తత్రోద్దేశక్రమానుసారాత్ ప్రథమం పృథివ్యా లక్షణమాహ తత్రేతి। నామ్నా పదార్థసఙ్కీర్తనముద్దేశః। ఉద్దేశక్రమే చ సర్వత్రేచ్ఛైవం నియామికా। నను సురభ్యసురభ్యవతవారభ్దే ద్రవ్యే పరస్పరవిరోధేన గన్ధానుత్పాదాదవ్యాప్తిః। న చ తత్ర గభ్దప్రతీత్యనుపపత్తిరితి వాచ్యమ్। అవయవదన్ధస్యైవ తత్ర ప్రతీతిసమ్భవేన చిత్రగన్ధానభ్యుపగమాత్ కిం చోత్పన్నవినష్టఘటాదావవ్యాప్తిరితి చేత్ న। గన్ధసమానాధికరణద్రవ్యత్వాపరజాతిమత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్। నను జలాదావపి గన్ధప్రతీతిరితి చేత్ న। అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పృథివీగన్ధస్యైవ తత్ర భానాభ్యుపగమాత్। నను కాలస్య సర్వాధారతయా సర్వేషాం లక్షణానాం కాలేఽతివ్యాప్తిరితి చేత్ న। సర్వాధారతాప్రయోజకభిన్నసమ్బన్ధేన లక్షణత్వస్య వివక్షితత్వాత్। పృథివీం విభజతే సా ద్వివిధేతి। నిత్యత్వం ధ్వంసాప్రతియోగిత్వమ్। అనిత్యత్వం ధ్వంసప్రతియోగిత్వమ్। ప్రకారాన్తరేణ విభజతే పునరితి। ఆత్మనో భోగాయతనం శరీరమ్। యదవచ్ఛిన్నాత్మని భోగో జాయతే తద్భోగాయతనమ్। సుఖదుఃఖసాక్షాత్కారో భోగః।
శభ్దేతరోద్భూతవిశేషగుణానాశ్రయత్వే సతి జ్ఞానకారణమనః సంయోగాశ్రయత్వమిన్ద్రియత్వమ్। శరీరేన్ద్రియభిన్నో విషయః। ఏవం చ గన్ధవచ్ఛరీరం పార్థివశరీరమ్, గన్ధవదిన్ద్రియం పార్థివేన్ద్రియమ్, గన్ధవాన్ విషయః పార్థివవిషయః ఇతి తత్తల్లక్షణం బోధ్యమ్। పార్థివశరీరం దర్శయతి శరీరమితి। ఇన్ద్రియం దర్శయతి ఇన్ద్రియమితి। గన్ధగ్రాహకమితి ప్రయోజనమ్। ఘ్రాణమితి సంజ్ఞా। నాసాగ్రేత్యాశ్రయోక్తిః। ఏవముత్తరత్ర జ్ఞేయమ్। పార్థివవిషయం దర్శయతి మృత్పాషాణాదీతి।

॥ శీతస్పర్శవత్యః ఆపః। తా ద్వివిధాః, నిత్యా అనిత్యాశ్చ। నిత్యాః పరమాణురూపాః। అనిత్యాః కార్యరూపాః। పునస్త్రివిధాః శరీరేన్ద్రియవిషయభేదాత్। శరీరం వరుణలోకే। ఇన్ద్రియం రసగ్రాహకం రసనం జిహ్వాగ్రవర్తి। విషయః సరిత్సముద్రాదిః॥౨॥

అపాం లక్షణమాహ శీతేతి। ఉత్పన్నవినష్టజలేఽవ్యాప్తివారణాయ శీతస్పర్శసమానాధికరణద్రవ్యత్వాపరజాతిమత్వం వివక్షితన్। "శీతం శిలాతలమ్" ఇత్యాదౌ జలసమ్బన్ధాదేవ శీతస్పర్శభానమితి నాతివ్యాప్తిః। అన్యత్సర్వం పూర్వరీత్యా వ్యాఖ్యేయమ్।

॥ ఉష్ణస్పర్శవత్ తేజః। తచ్చ ద్వివిధం, నిత్యమనిత్యం చ। నిత్యం పరమాణురూపమ్। అనిత్యం కార్యరూపమ్। పునః త్రివిధం శరీరేన్ద్రియవిషయభేదాత్। శరీరమాదిత్యలోకే ప్రసిద్ధమ్। ఇన్ద్రియం రూపగ్రాహకం చక్షుః కృష్ణతారాగ్రవర్తి। విషయః చతుర్విధః, భౌమ-దివ్య-ఔదర్య-ఆకరజభేదాత్। భౌమం వహ్న్యాదికమ్। అభిన్ధనం దివ్యం విద్యుదాది। భుక్తస్య పరిణామహేతురౌదర్యమ్। ఆకరజం సువర్ణాది॥౩॥

తేజసో లక్షణమాహ ఉష్ణస్పర్శవదితి। "ఉష్ణం జలమ్" ఇతి ప్రతీతేస్తేజఃసంయోగనువిధాయిత్వాన్నాతివ్యాప్తిః। విషయం విభజతే భౌమేతి। నను "సువర్ణం పార్థివం" పీతత్వాద్గురుత్వాత్ హరిద్రావత్ ఇతి చేత్ న। అత్యన్తానలసంయోగే సతి ఘృతాదౌ ద్రవత్వనాశదర్శనేన, జలమధ్యస్థఘృతాదౌ తన్నాశాదర్శనేన చ అసతి ప్రతిబన్ధకే పార్థివద్రవత్వనాశాగ్నిసంయోగయోః కార్యకారణభావావధారణాత్సువర్ణస్య అత్యన్తానలసంయోగే సత్యనుచ్ఛిద్యమానద్రవత్వాధికరణత్వేన పార్థివత్వానుపపత్తేః పీతద్రవ్యద్రవత్వనాశప్రతిబన్ధకతయా ద్రవద్రవ్యాన్తరసిద్ధౌ నైమిత్తికద్రవత్వాధికరణతయా జలత్వానుపపత్తేః రూపవత్తయా వాయ్వాదిష్వనన్తర్భావాత్తేజసత్వసిద్ధిః। తస్యోష్ణస్పర్శభాస్వరరూపయోరుపష్టమ్భకపార్థివరూపస్పర్శాభ్యాం ప్రతిబన్ధాదనుపలబ్ధిః। తస్మాత్ సువర్ణం తైజసమితి సిద్ధమ్।

॥ రూపరహితః స్పర్శవాన్ వాయుః। స ద్వివిధః నిత్యః అనిత్యశ్చ। నిత్యః పరమాణురూపః। అనిత్యః కార్యరూపః। పునః త్రివిధః శరీరేన్ద్రియవిషయభేదాత్। శరీరం వాయులోకే। ఇన్ద్రియం స్పర్శగ్రాహకంత్వక్ సర్వశరీరవర్తి। విషయో వృక్షాదికమ్వనహేతుః। శరీరాన్తఃసఞ్చారీ వాయుః ప్రాణః। స చ ఏకోఽపి ఉపాధిభేదాత్ ప్రాణాపానాదిసంజ్ఞాం లభతే॥౪॥

వాయుం లక్షయతి రూపరహితేతి। ఆకాశాదావతివ్యాప్తివారణాయ స్పర్శవానితి। పృథివ్యాదావతివ్యాప్తివారణాయ రూపరహితేతి। ప్రాణస్య కుత్రాన్తర్భావ ఇత్యత ఆహ శరీరేతి। స చ ఇతి। ఏక ఏవ ప్రాణః స్థానభేదాత్ప్రాణాపానాదిశబ్దైః వ్యవహ్రియత ఇత్యర్థః। స్పర్శానుమేయో వాయుః। తథా హి, యోఽయం వాయౌ వాతి సతి అనుష్ణాశీతస్పర్శ ఉపలభ్యతే స క్వచిదాశ్రితః గుణత్వాద్రూపవత్। న జలతేజసీ అనుష్ణాశీతస్పర్శవత్వాత్। న

విభుచతుష్టయం సర్వత్రోపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్ న మనః పరమాణుస్పర్శస్యాతీన్ద్రియత్వాత్। తస్మాద్యః ప్రతీయమానస్పర్శాశ్రయః స వాయుః (ఏవ)। నను వాయుః ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షస్పర్శాశ్రయత్వాత్ ఘటవదితి చేత్ న। ఉద్భూతరూపస్యోపాధిత్వాత్। "యత్ర ద్రవ్యత్వే సతి బహిరిన్ద్రియజన్యప్రత్యక్షత్వం, తత్ర ఉద్భూతరూపవత్వమ్" ఇతి సాధ్యవ్యాపకత్వమ్। పక్షే సాధనావ్యాపకత్వమ్। న చైవం తప్తవారిస్థతేజసోఽపి అప్రత్యక్షత్వాపత్తిః ఇష్టత్వాత్। తస్మాద్రూపరహితత్వాద్వాయురప్రత్యక్షః। ఇదానీం కార్యరూపపృథివ్యాదిచతుష్టయస్యోత్పత్తివినాశక్రమః కథ్యతే। ఈశ్వరస్య చికీర్షావశాత్పరమాణుషు క్రియా జాయతే। తతః పరమాణుద్వయసంయోగే ద్వ్యణుకముత్పద్యతే। త్రిభిరేవ ద్వ్యణుకస్త్ర్యణుకముత్పద్యతే। ఏవం చతురణుకాదిక్రమేణ మహతీ పృథివీ; మహత్య ఆపః; మహత్తేజః; మహాన్వాయురుత్పద్యతే। ఏవముత్పన్నస్య కార్యద్రవ్యస్య సఞ్జిహీర్షావశాత్ క్రియయా పరమాణుద్వయవిభాగే ద్వ్యణుకనాశః। ఇత్థేవం పృథివ్యాదినాశః। అసమవాయికారణనాశాత్ ద్వ్యణుకనాశః। సమవాయికారణనాశాత్ త్ర్యణుకనాశ ఇతి సమ్ప్రదాయః సర్వత్రాసమవాయికారణనాశాత్ ద్రవ్యనాశ ఇతి నవీనాః। కిం పరమాణుసద్భావే ప్రమాణమ్। ఉచ్యతే, జాలసూర్యమరీచస్థం సర్వతః సూక్ష్మతమం యత్ ద్రవ్యం ఉపలభ్యతే తత్సావయవం చాక్షుషద్రవ్యత్వాత్ ఘటవత్। త్ర్యణుకావయవోఽపి సావయవః మహదారమ్భకత్వాత్కపాలవత్। యో ద్వ్యణుకావయవః స పరమాణుః। స చ నిత్యః, తస్యాపి కార్యత్వే అనవస్థాప్రసఙ్గాత్। సృష్టిప్రలయసద్భావే "ధాతా యథా పూర్వమకల్పయత్" ఇతి శ్రుతిరేవ ప్రమాణమ్। "సర్వకార్యద్రవ్యధ్వంసోఽవాన్తరప్రలయః। సర్వభావకార్యధ్వంసో మహాప్రలయః" ఇతి వివేకః।

॥ శబ్దగుణకమాకాశమ్। తచ్చైకం విభు నిత్యఞ్చ॥౫॥

ఆకాశం లక్షయతి శబ్దగుణకమితి। ననూకాశమపి పృథివ్యాదివన్నానా, కిం నేత్యాహ తచ్చైకమితి। భేదే ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః। ఏకత్వాదేవ సర్వత్ర శబ్దోపలబ్ధేర్విభుత్వమభ్యుపేయమిత్యాహ విభ్వితి। సర్వమూర్తద్రవ్యసంయోగిత్వం విభుత్వం, మూర్తత్వం పరిచ్ఛిన్నపరిమాణవత్వం క్రియావత్వం వా। విభుత్వాదేవ ఆత్మవన్నిత్యమిత్యాహ నిత్యం చేతి

॥ అతీతాదివ్యవహారహేతుః కాలః। స చైకో విభుర్నిత్యశ్చ॥౬॥

కాలం లక్షయతి అతీతేతి। సర్వాధారః కాలః సర్వకార్యనిమిత్తకారణమ్।

॥ ప్రాచ్యాదివ్యవహారహేతుర్దిక్। సా చైకా విభ్వీ నిత్యా చ॥౬॥

దిశో లక్షణమాహ ప్రాచీతి। దిగపి కార్యమాత్రనిమిత్తకారణమ్।

॥ జ్ఞానాధికరణమాత్మా। స ద్వివిధః పరమాత్మా జీవాత్మా చ। తత్రేశ్వరః సర్వజ్ఞః పరమాత్మైక ఏవ। జీవాత్మా ప్రతిశరీరం భిన్నో విభుర్నిత్యశ్చ॥౮॥

ఆత్మనో లక్షణమాహ జ్ఞానేతి। ఆత్మానం విభజతే స ద్వివిధ ఇతి। పరమాత్మనో లక్షణమాహ తత్రేతి। నిత్యజ్ఞానాధికరణత్వమీశ్వరత్వమ్। ననీశ్వరసద్భావే కిం ప్రమాణమ్। న తావత్ప్రత్యక్షమ్। తద్ధి బాహ్యమాన్తరం వా। నాద్యః అరూపిద్రవ్యాత్। న ద్వితీయః ఆత్మసుఖదుఃఖాదివ్యతిరిక్తత్వాత్। నాప్యనుమానం లిఙ్గాభావాదితి చేత్ న। అఙ్కురాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవత్ ఇత్యనుమానస్యైవ ప్రమాణత్వాత్। ఉపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాకృతోమత్వం కర్తృత్వమ్। ఉపాదానం సమవాయికారణమ్। సకలపరమాణ్వాదిసూక్షదర్శిత్వాత్సర్వజ్ఞత్వమ్। "యః సర్వజ్ఞః సః సర్వవిత్" ఇత్యాగమోఽపి తత్ర ప్రమాణమ్। జీవస్య లక్షణమాహ జీవ ఇతి। సుఖాద్యాశ్రయత్వం జీవలక్షణమ్। ననుమనుష్యోఽహం బ్రాహ్మణోఽహమిత్యాదౌ సర్వత్రాహంప్రత్యయే శరీరస్యైవ విషయత్వాచ్ఛరీరమేవాత్మేతి చేత్ న। శరీరస్యాత్మత్వే కరపాదాదినాశే శరీరనాశాదాత్మనోఽపి నాశప్రసఙ్గాత్। నాపీన్ద్రియాణామాత్మత్వమ్, "యోఽహం ఘుతమద్రాక్షం సోఽహమిదానీం స్పృశామి" ఇత్యనుసన్ధానాభావప్రసఙ్గాత్। అన్యానుభూతేఽర్థే అన్యస్యానుసన్ధానాయోగాత్। తస్మాద్దేహేన్ద్రియవ్యతిరేకో జీవః సుఖదుఃఖాదివైచిత్ర్యాత్ ప్రతిశరీరం భిన్నః। స చ న పరమాణుః సర్వశరీరవ్యాపిసుఖాద్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్। న మధ్యమపరిమాణవాన్ తథా సతి అనిత్యత్వప్రసఙ్గేన కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్। తస్మాన్నిత్యో విభుర్జీవః।

॥ సుఖాద్యుపలబ్ధిసాధనమిన్ద్రియం మనః। తచ్చ ప్రత్యాత్మనియతత్వాదనన్తం పరమాణురూపం నిత్యం చ॥౯॥

మనసో లక్షణమాహ సుఖేతి। స్పర్శరహితత్వే సతి క్రియావత్వం మనసో లక్షణమ్। తద్విభజతే తచ్చేతి। ఏకైకస్యాత్మనః ఏకైకం మన ఇత్యాత్మనామనేకత్వాన్మనసోఽప్యనేకత్వమిత్యర్థః। నను మనో విభు స్పర్శరహితత్వే సతి

ద్రవ్యత్వాదాకాశాదివత్తితి చేత్ న। మనసో విభుత్వే ఆత్మమనః
సంయోగస్యాఽసమవాయికారణస్యాభావాజ్జ్ఞానానుత్పత్తిప్రసఙ్గః। న చ
విభుద్వయసంయోగోఽస్తీతి వాచ్యమ్। తత్సంయోగస్య నిత్యత్వేన సుషుప్త్యభావప్రసఙ్గాత్,
పురీతద్వ్యతిరిక్తస్థలే ఆత్మమనః సంయోగస్య సర్వదా విద్యమానత్వాచ్చ। అణుత్వే తు యదా
మనః పురీతత్ ప్రవిశతి తదా సుషుప్తిః యదా నిస్సరతి తదా జ్ఞానోత్పత్తిరిత్యాణుత్వసిద్ధిః।

॥గుణలక్షణప్రకరణమ్॥

॥ చక్షుర్మాత్రగ్రాహ్యో గుణో రూపమ్। తచ్చ
శుక్లనీలపీతరక్తహరితకపిశచిత్రభేదాత్సప్తవిధమ్। పృథివీజలతేజోవృత్తి। తత్ర పృథివ్యాం
సప్తవిధమ్। అభాస్వరశుక్లం జలే। భాస్వరశుక్లం తేజసి॥౧॥

రూపం లక్షయతి చక్షురితి। సఙ్ఖ్యాదావతివ్యాప్తివారణాయ మాత్రపదమ్।
రూపత్వేఽతివ్యాప్తివారణాయ గుణపదమ్। ననువ్యాప్యవృత్తినీలాదిసముదాయ ఏవ
చిత్రరూపమితి చేత్ న। రూపస్య వ్యాప్యవృత్తిత్వనియమాత్। నను చిత్రపటే
అవయవరూపస్యైవ ప్రతీతిరితి చేత్ న। రూపరహితత్వేన పటస్యాప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గాత్। న చ
రూపవత్సమవేతత్వం ప్రత్యక్షత్వప్రయోజకం గౌరవాత్। తస్మాత్పటస్య
ప్రత్యక్షత్వాన్యథానుపపత్యా చిత్రరోపసిద్ధిః। రూపస్యాశ్రయమాహ పృథివీతి। ఆశ్రయం
విభజ్య దర్శయతి తత్రేతి।

॥ రసనగ్రాహ్యో గుణో రసః। స చ మధురామ్లలవణకటుకషాయతిక్తభేదాత్ షడ్విధః।
పృథివీజలవృత్తిః। తత్ర పృథివ్యాం షడ్విధః। జలే మధుర ఏవ॥౨॥

రసం లక్షయతి రసనేతి। రసత్వేఽతివ్యాప్తివారణాయ గుణపదమ్। రసస్యాశ్రయమాహ
పృథివీతి। ఆశ్రయం విభజ్య దర్శయతి తత్రేతి।

॥ ఘ్రాణగ్రాహ్యో గుణో గన్ధః। స ద్వివిధః సురభిరసురభిశ్చ। పృథివీమాత్రవృత్తిః॥3॥

గన్ధం లక్షయతి ఘ్రాణేతి। గన్ధత్వేఽతివ్యాప్తివారణాయ గుణపదమ్।

॥ త్వగిన్ద్రియమాత్రగ్రాహ్యో గుణః స్పర్శః। స చ త్రివిధః శీతోష్ణానుష్ణాశీతభేదాత్। పృథివ్యప్తేజోవాయువృత్తి। తత్ర శీతో జలే। ఉష్ణస్తేజసి। అనుష్ణాశీతః పృథివీవాయ్వోః॥౪॥

స్పర్శం లక్షయతి త్వగితి। స్పర్శత్వేఽతివ్యాప్తివారణాయ గుణపదమ్। సంయోగాదావతివ్యాప్తివారణాయ మాత్రపదమ్।

॥ రూపాదిచతుష్టయం పృథివ్యాం పాకజమనిత్యం చ। అన్యత్ర అపాకజం నిత్యమనిత్యం చ నిత్యగతం నిత్యమ్ అనిత్యగతమనిత్యమ్॥౫॥

పాకజమితి। పాకస్తేజసః సంయోగః। తేన పూర్వరూపం నశ్యతి రూపాన్తరముత్పద్యత్ ఇత్యర్థః। తత్ర పరమాణుష్వేవ పాకో న ద్వ్యణుకాదౌ। ఆమనిక్షిప్తే ఘటే పరమాణుషు రూపాన్తరోత్పత్తౌ శ్యామఘటనాశే పునర్ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ రక్తఘటోత్పత్తిః। తత్ర పరమానవః సమవాయికారణమ్। తేజసః సంయోగోఽసమవాయికారణమ్। అదృష్టాదికం నిమిత్తకారణమ్। ద్వ్యణుకాదిరూపే కారణరూపమసమవాయికారణమితి పీలుపాకవాదినో వైశేషికాః। పూర్వఘటస్య నాశం వినైవ అవయవిని అవయవేషు చ పరమాణుపర్యన్తేషు యుగపద్రూపాన్తరోత్పత్తిరితి పిఠరపాకవాదినో నైయాయికాః। అత ఏవ పార్థివపరమాణురూపాదికమనిత్యమిత్యర్థః। అన్యత్ర జలాదావిత్యర్థః। నిత్యగతమితి। పరమాణుగతమిత్యర్థః। అనిత్యగతమితి। ద్వ్యణుకాదిగతమిత్యర్థః। రూపాదిచతుష్టయం ఉద్భూతం ప్రత్యక్షమ్। అనుద్భూతమప్రత్యక్షమ్। ఉద్భూతత్వం ప్రత్యక్షత్వప్రయోజకో ధర్మః। తదభావోఽనుద్భూతత్వమ్।

॥ ఏకత్వాదివ్యవహారహేతుః సఙ్ఖ్యా। సా నవద్రవ్యవృత్తిః ఏకత్వాదిపరార్ధపర్యన్తా। ఏకత్వం నిత్యమనిత్యం చ। నిత్యగతం నిత్యమ్। అనిత్యగతమనిత్యమ్। ద్విత్వాదికం తు సర్వత్రాఽనిత్యమేవ॥౬॥

సఙ్ఖ్యాం లక్షయతి ఏకేతి।

॥ మానవ్యవహారాసాధారణకారణం పరిమాణమ్। నవద్రవ్యవృత్తిః। తచ్చతుర్విధమ్। అణు మహత్ దీర్ఘం హ్రస్వం చేతి॥౭॥

పరిమాణం లక్షయతి మానేతి। పరిమాణం విభజతే తచ్చేతి। భావప్రధానో నిర్దేశః। అణుత్వం, మహత్త్వం, దీర్ఘత్వం, హ్రస్వత్వం చేత్యర్థః।

॥ పృథగ్వ్యవహారాసాధారణకారణం పృథక్త్వమ్। సర్వద్రవ్యవృత్తిః॥౮॥

పృథక్త్వం లక్షయతి పృథగితి। ఇదమస్మాత్పృథక్ ఇతి వ్యవహారకారణం పృథక్త్వమిత్యర్థః।

॥ సంయుక్తవ్యవహారహేతుః సంయోగః। సర్వద్రవ్యవృత్తిః॥౯॥

సంయోగం లక్షయతి సంయుక్తేతి। ఇమౌ సంయుక్తౌ ఇతి వ్యవహారహేతురిత్యర్థః।
సజ్ఞాదిలక్షణే సర్వత్ర దిక్కాలాదావతివ్యాప్తివారణాయ అసాధారణేతి విశేషణీయమ్।
సంయోగో ద్వివిధః, కర్మజః సంయోజశ్చేతి। ఆద్యో హస్తక్రియయా హస్తపుస్తకసంయోగః।
ద్వితీయో హస్తపుస్తకసంయోగాత్కాయపుస్తకసంయోగః। అవ్యాప్యవృత్తిః సంయోగః।
స్వాత్యన్తాభావసమానాధికరణత్వమవ్యాప్యవృత్తిత్వమ్।

॥ సంయోగనాశకో గుణో విభాగః। సర్వద్రవ్యవృత్తిః॥౧౦॥

విభాగం లక్షయతి సంయోగేతి। కాలాదావతివ్యాప్తివారణాయ గుణ ఇతి।
రూపాదావతివ్యాప్తివారణాయ సంయోగనాశక ఇతి। విభాగోఽపి ద్వివిధః, కర్మజః విభాగజశ్చేతి।
ఆద్యో హస్తపుస్తకవిభాగః। ద్వితీయో హస్తపుస్తకవిభాగాత్కాయపుస్తకవిభాగః।

॥ పరాపరవ్యవహారాసాధారణకారణే పరత్వాపరత్వే। పృథివ్యాదిచతుష్టయమనోవృత్తినీ। తే
ద్వివిధే దిక్కృతే కాలకృతే చ। దూరస్థే దిక్కృతం పరత్వమ్। సమీపస్థే
కాలకృతమపరత్వమ్। జ్యేష్ఠే కాలకృతం పరత్వమ్। కనిష్ఠే కాలకృతమపరత్వమ్॥౧౧॥

పరత్వాపరత్వయోర్లక్షణమాహ పరాపరేతి। పరవ్యవహారాసాధారణకారణం పరత్వమ్।
అపరవ్యవహారాసాధారణకారణమపరత్వమిత్యర్థః। తే విభజతే తే ద్వివిధే ఇతి।
దిక్కృతయోరుదాహరణమాహ దూరస్థ ఇతి। కాలకృతే ఉదాహరతి జ్యేష్ఠ ఇతి।

॥ ఆద్యపతనాసమవాయికారణం గురుత్వమ్। పృథివీజలవృత్తి॥౧౨॥

గురుత్వం లక్షయతి ఆద్యేతి। ద్వితీయాదిపతనస్య
వేగాసమవాయికారణత్వాద్వేగేఽతివ్యాప్తివారణాయ ఆద్యేతి।

॥ ఆద్యస్యన్దనాసమవాయికారణం ద్రవత్వమ్। పృథివ్యప్తేజోవృత్తి। తద్ద్వివిధం, సాంసిద్ధికం
నైమిత్తికం చ। సాంసిద్ధికం జలే। నైమిత్తికం పృథివీతేజసోః। పృథివ్యాం
ఘృతాదావగ్నిసంయోగజం ద్రవత్వమ్। తేజసి సువర్ణాదౌ॥౧౩॥

ద్రవత్వం లక్షయతి ఆద్యేతి। స్యన్దనం ప్రస్రవణమ్। తేజఃసంయోగజం నైమిత్తికమ్।
తదిచ్ఛం సాంసిద్ధికమ్। పృథివ్యాం నైమిత్తికముదాహరతి ఘృతాదావితి। తేజసి తదాహ
సువర్ణాదావితి।

॥ చూర్ణాదిపిణ్డీభావహేతుర్గుణః స్నేహః। జలమాత్రవృత్తిః॥౧౪॥

స్నేహం లక్షయతి చూర్ణేతి। కాలాదావతివ్యాప్తివారణాయ గుణపదమ్।
రూపాదావతివ్యాప్తివారణాయ పిణ్డీభావేతి।

॥ శ్రోత్రగ్రాహ్యో గుణః శబ్దః, ఆకాశమాత్రవృత్తిః। స ద్వివిధః, ధ్వన్యాత్మకః వర్ణాత్మకశ్చ। తత్ర
ధ్వన్యాత్మకః భేర్యాదౌ। వర్ణాత్మకః సంస్కృతభాషాదిరూపః॥౧౫॥

శబ్దం లక్షయతి శ్రోత్రేతి। శబ్దత్వేఽతివ్యాప్తివారణాయ గుణపదమ్।
రూపాదావతివ్యాప్తివారణాయ శ్రోత్రేతి। శబ్దాస్త్రివిధః - సంయోగజః, విభాగజః, శబ్దజశ్చేతి।
తత్ర ఆద్యో భేరీదణ్డసంయోగజన్యః। ద్వితీయో వంశే పాట్యమానే

దలద్వయవిభాగజన్యశ్చటచటాశబ్దః। భేర్యాదిదేశమారభ్య శ్రోత్రదేశపర్యన్తం
ద్వితీయాదిశబ్దాః శబ్దజాః।

॥ సర్వవ్యవహారహేతుర్గుణో బుద్ధిర్జ్ఞానమ్। సా ద్వివిధా స్మృతిరనుభవశ్చ॥౧౬॥

బిద్ధేర్లక్షణమాహ సర్వవ్యవహారేతి। కాలాదావతివ్యాప్తివారణాయ గుణ ఇతి।
రూపాదావతివ్యాప్తివారణాయ సర్వవ్యవహార ఇతి। జానామీత్యనువ్యవసాయగమ్యం జ్ఞానమేవ
లక్షణమితి భావః। బుద్ధిం విభజతే సేతి।

॥ సంస్కారమాత్రజన్యం జ్ఞానం స్మృతిః॥౧౭॥

స్మృతేర్లక్షణమాహ సంస్కారేతి। భావనాఖ్యః సంస్కారః।
సంస్కారధ్వంసేఽతివ్యాప్తివారణాయ జ్ఞానమితి। ఘటాదిప్రత్యక్షేఽతివ్యాప్తివారణాయ
సంస్కారజన్యమితి।ప్రత్యభిజ్ఞాయామ్ అతివ్యాప్తివారణాయ మాత్రపదమ్।

॥ తద్భిన్నం జ్ఞానమనుభవః। స ద్వివిధః, యథార్థోఽయథార్థశ్చ॥౧౭॥

అనుభవం లక్షయతి తద్భిన్నమితి। స్మృతిభిన్నం జ్ఞానమనుభవ ఇత్యర్థః। అనుభవం
విభజతే స ద్వివిధ ఇతి।

॥ తద్వతి తత్ప్రకారకోఽనుభవో యథార్థః। యథా రజతే ఇదం రజతమితి జ్ఞానమ్। సైవ
ప్రమేచ్యతే॥౧౮॥

యథార్థానుభవస్య లక్షణమాహ తద్వతీతి। నను ఘటే ఘటత్వమితి ప్రమాయామవ్యాప్తిః,
ఘటత్వే ఘటాభావాదితి చేత్ న, యత్ర బ్యత్సమ్బన్ధోఽస్తి తత్ర తత్సమ్బన్ధానుభవః
ఇత్యర్థాద్ఘటత్వే ఘటసమ్బన్ధోఽస్తీతి నావ్యాప్తిః। సైవేతి। యథార్థానుభవ ఏవ శాస్త్రే
ప్రమేత్యుచ్యతే ఇత్యర్థః।

॥ తదభావవతి తత్ప్రకారకోఽనుభవోఽయథార్థః। యథా శుక్తావిదం రజతమితి। సైవ అప్రమా ఇత్యుచ్యతే॥౨౦॥

అయథార్థానుభవం లక్షయతి తదభావవతీతి। నన్విదం సంయోగీతి ప్రమాయామతివ్యాప్తిరితి చేత్ న। యదవచ్ఛేదేన యత్సమ్బన్ధాభావస్తదవచ్ఛేదేన తత్సమ్బన్ధజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్। సంయోగాభావావచ్ఛేదేన సంయోగజ్ఞానస్య భ్రమత్వాత్సంయోగావచ్ఛేదేన సంయోగసమ్బన్ధస్య సత్త్వాన్నతివ్యాప్తిః।

॥ యథార్థానుభవః చతుర్విధః ప్రత్యక్షానుమిత్యుపమితిశాబ్దభేదాత్॥౨౧॥

యథార్థానుభవం విభజతే యథార్థేతి।

॥ తత్ కరణమపి చతుర్విధం ప్రత్యక్షానిమానోపమానశబ్దభేదాత్॥౨౨॥

ప్రసఙ్గాత్ప్రమాకరణం విభజతే తత్కరణమపీతి। ప్రమాకరణమిత్యర్థః। ప్రమాకరణం ప్రమాణమితి ప్రమాణసామాన్యలక్షణమ్।

॥ (వ్యాపారవద్) అసాధారణం కారణం కరణమ్॥౨౩॥

కరణలక్షణమాహ అసాధారణేతి। దిక్కాలాదావతివ్యాప్తివారణాయ అసాధారణేతి।

॥ కార్యనియతపూర్వవృత్తి కారణమ్॥౨౪॥

కారణలక్షణమాహ కార్యేతి। పూర్వవృత్తికారణమిత్యుక్తే రాసభాదావతివ్యాప్తిః స్యాదతో నియతేతి। తావన్మాత్రే కృతే కార్యేఽతివ్యాప్తిరతః పూర్వవృత్తీతి। నను తన్తురూపమపి పటం ప్రతి కారణం స్యాదితి చేత్ న, అనన్యథాసిద్ధత్వే సతీతి విశేషణమ్। అనన్యథాసిద్ధత్వమన్యథాసిద్ధిరహితత్వమ్। అన్యథాసిద్ధిః త్రివిధా - యేన సహైవ యస్య యం ప్రతి పూర్వవృత్తిత్వమవగమ్యతే తం ప్రతి తేన తదన్యథాసిద్ధమ్। యథా తన్తునాం

తన్తురూపం తన్తుత్వం చ పటం ప్రతి। అన్యం ప్రతి పూర్వవృత్తిత్వే జ్ఞాత ఏవ యస్య యం ప్రతి పూర్వవృత్తిత్వమవగమ్యతే తం ప్రతి తదన్యథాసిద్ధమ్। యథా శబ్దం ప్రతి పూర్వవృత్తిత్వే జ్ఞాత ఏవ పటం ప్రత్యాకాశస్య। అన్యత్ర క్లృప్తనియతపూర్వవతిర్న ఏవ కార్యసమ్భవే తత్సహభూతమన్యథాసిద్ధమ్। యథా పాకజస్థలే గన్ధం ప్రతి రూపప్రాగభావస్య। ఏవఞ్చ అనన్యథాసిద్ధనియతపూర్వవృత్తిత్వం కారణత్వమ్।

॥ కార్యం ప్రాగభావప్రతియోగి॥౨౫॥

కార్యలక్షణమాహ కార్యమితి।

॥ కారణం త్రివిధమ్ - సమాయ్యసమవాయినిమిత్తభేదాత్॥౨౬॥

కారణం విభజతే కారణమితి।

॥ యత్ సమవేతం కార్యమ్ ఉత్పద్యతే తత్ సమవాయికారణమ్। యథా తన్తవః పటస్య, పటశ్చ స్వగతరూపాదేః॥౨౭॥

సమవాయికారణస్య లక్షణమాహ యత్సమవేతమితి। యస్మిన్ సమవేతమిత్యర్థః। అసమవాయికారణం లక్షయతి కార్యేణేతి। కార్యేణేత్యేతదుదాహరతి తన్తుసంయోగ ఇతి।

॥ కార్యేణ కారణేన వా సహ ఏకస్మిన్నర్థే సమవేతత్వే సతి యత్కారణం తదసమవాయికారణమ్। యథా తన్తుసంయోగః పటస్య, తన్తురూపం పటరూపస్య॥౨౮॥

కార్యేణ పటేన సహ ఏకస్మింస్తన్తౌ సమవేతత్వాత్తన్తుసంయోగః పటస్యాసమవాయికారణమిత్యర్థః। కారణేనేత్యేతదుదాహరతి తన్తురూపమితి। కారణేన పటేన సహ ఏకస్మింస్తన్తౌ సమవేతత్వాత్తన్తురూపం పటరూపస్యాసమవాయికారణమిత్యర్థః।

॥ తదుభయభిన్నం కారణం నిమిత్తకారణమ్ । యథా తురీవేమాదికం పటస్య॥౨౯॥

నిమిత్తకారణం లక్షయతి తదుభయేతి। సమవాయ్యసమవాయిభిన్నకారణం నిమిత్తకారణమిత్యర్థః।

॥ తదేతత్త్రివిధకారణమధ్యే యదసాధారణం కారణం తదేవ కరణమ్॥౩౦॥

కరణలక్షణముపసంహరతి తదేతదితి।

॥అథ ప్రత్యక్షనిరూపణమ్॥

॥ తత్ర ప్రత్యక్షజ్ఞానకరణం ప్రత్యక్షమ్॥౧॥

ప్రత్యక్షలక్షణమాహ తత్రేతి। ప్రమాణచతుష్టయమధ్యేత్యర్థః।

॥ ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షజన్యం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్। తద్ద్వివిధం నిర్వికల్పకం సవికల్పకం చేతి। తత్ర నిష్ప్రకారకం జ్ఞానం నిర్వికల్పకం యథేదం కిఞ్చిత్। సప్రకారకం జ్ఞానం సవికల్పకం యథా డిత్థోఽయం, బ్రాహ్మణోఽయం, శ్యామోఽయం, పాచకోఽయమితి॥౨॥

ప్రత్యక్షజ్ఞానస్య లక్షణమాహ ఇన్ద్రియేతి। ఇన్ద్రియం చక్షురాదికమ్, అర్థో ఘటాదిః, తయోః సన్నికర్షః సంయోగాదిః, తజ్జన్యం జ్ఞానమిత్యర్థః। తద్ద్వివిధమితి। నిర్వికల్పకస్య లక్షణమాహ నిష్ప్రకారకమితి। ఇశేషణవిశేష్యసమ్బన్ధానవగాహిజ్ఞానమిత్యర్థః। నను నిర్వికల్పకే కిం ప్రమాణమితి చేత్ న, గౌరితి విశిష్టజ్ఞానం విశేషణజ్ఞానజన్యం, విశిష్టజ్ఞానత్వాత్, దణ్డీతి జ్ఞానవత్ ఇత్యనుమానస్య ప్రమాణత్వాత్। విశేషణజ్ఞానస్యాపి సవికల్పకత్వేఽనవస్థాప్రసఙ్గాన్నిర్వికల్పకసిద్ధిః। సవికల్పకం లక్షయతి సప్రకారకమితి। నామజాత్యాదివిశేష్యవిశేషణసమ్బన్ధావగాహిజ్ఞానమిత్యర్థః। సవికల్పకముదాహరతి యథేతి।

॥ ప్రత్యక్షజ్ఞానహేతురిన్ద్రియార్థసన్నికర్షః షడ్విధః। సంయోగః, సంయుక్తసమవాయః, సంయుక్తసమవేతసమవాయః, సమవాయః, సమవేతసమవాయః, విశేషణవిశేష్యభావశ్చేతి ॥౩౩॥

ఇన్ద్రియార్థసంనికర్షం విభజతే ప్రత్యక్షేతి।

॥ చక్షుషా ఘటప్రత్యక్షజననే సంయోగః సన్నికర్షః॥౪॥

సంయోగసన్నికర్షముదాహరతి చక్షుషేతి। ద్రవ్యప్రత్యక్షే సర్వత్ర సంయోగః సంనికర్షః। ఆత్మా మనసా సంయుజ్యతే, మనః ఇన్ద్రియేణ, ఇన్ద్రియమర్థేన, తతః ప్రత్యక్షజ్ఞానముత్పద్యతే ఇత్యర్థః।

॥ ఘటరూపప్రత్యక్షజననే సంయుక్తసమవాయః సంనికర్షః। చక్షుః సంయుక్తం ఘటే రూపస్య సమవాయః॥౫॥

సంయుక్తసమవాయముదాహరతి ఘటరూపేతి। తత్ర యుక్తిమాహ చక్షుఃసంయుక్త ఇతి।

॥ రూపత్వసామాన్యప్రత్యక్షే సంయుక్తసమవేతసమవాయః సన్నికర్షః। చక్షుః సంయుక్తే ఘటే రూపం సమవేతం, తత్ర రూపత్వస్య సమవాయాత్॥౬॥

సంయుక్తసమవేతసమవాయముదాహరతి రూపత్వేతి।

॥ శ్రోత్రేణ శబ్దసాక్షాత్కారే సమవాయః సన్నికర్షః కర్ణవివరవర్త్యాకాశస్య శ్రోత్రత్వాత్ శబ్దస్యాకాశగుణత్వాత్ గుణగుణినోశ్చ సమవాయాత్॥౭॥

సమవాయముదాహరతి శ్రోత్రేణేతి। తదుపపాదయతి కర్ణేతి। నను దూరస్థశబ్దస్య కథం శ్రోత్రసమ్బన్ధ ఇతి చేత్ న, వీచీతరఙ్గన్యాయేన కదమ్బముకులన్యాయేన వా శబ్దాన్తరోత్పత్తిక్రమేణ శ్రోత్రదేశే జాతస్య శ్రోత్రేణ సమ్బన్ధాత్ప్రత్యక్షసమ్భవః।

॥ శబ్దత్వసాక్షాత్కారే సమవేతసమవాయః సన్నికర్షః శ్రోత్రసమవేతే శబ్దే శబ్దత్వస్య సమవాయాత్॥౮॥

సమవేతసమవాయముదాహరతి శబ్దత్వేతి।

॥ అభావప్రత్యక్షే విశేషణవిశేష్యభావః సన్నికర్షః, ఘటాభావవద్భూతలమిత్యత్ర చక్షుఃసంయుక్తే భూతలే ఘటాభావస్య విశేషణత్వాత్॥౯॥

విశేష్యణవిశేషభావముదాహరతి అభావేతి। తదుపపాదయతి ఘటాభావవదితి భూతలే ఘటో నాస్తీత్యత్ర అభావస్య అభావస్య విశేష్యత్వ ద్రష్టవ్యమ్। ఏతేన అనుపలబ్ధేః ప్రమాణాన్తరత్వం నిరస్తమ్। యద్యత్ర ఘటోఽభవిష్యత్తర్హి భూతలమివాద్రక్ష్యత, దర్శనాభావాన్నాస్తీతి తర్కితప్రతియోగిసత్వవిరోధ్యనుపలబ్ధిసహకృతేన్ద్రియేణైవ అభావజ్ఞానోత్పత్తౌఅనుపలబ్ధేః ప్రమాణాన్తరత్వాసమ్భవాత్। అధికరణజ్ఞానార్థమపేక్షణీయేన్ద్రియస్యైవ కరణత్వోపపత్తావనుపలబ్ధేః కారణత్వాయోగాత్। విశేషణవిశేష్యభావో విశేషణవిశేష్యస్వరూపమేవ, నాతిరిక్తః సమ్బన్ధః। ప్రత్యక్షజ్ఞానముపసంహరస్తస్య కరణమాహ ఏవమితి।

॥ ఏవం సన్నికర్షషట్కజన్యం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్, తత్కరణమిన్ద్రియమ్, తస్మాదిన్ద్రియం ప్రత్యక్షప్రమాణమితి సిద్ధమ్॥౧౦॥

అసాధారణకారణత్వాదిన్ద్రియం ప్రత్యక్షజ్ఞానకరణమిత్యర్థః। ప్రత్యక్షప్రమాణముపసంహరతి తస్మాదితి।

అథ అనుమాననిరూపణమ్

॥ అనుమితికరణమనుమానమ్॥౧॥

అనుమానం లక్షయతి అనుమితికరణమితి।

॥ పరామర్శజన్యం జ్ఞానమనుమితిః॥౨॥

అనుమితిం లక్షయతి పరామర్శేతి। నను సంశయోత్తరప్రత్యక్షేఽతివ్యాప్తిః
స్థాణుపురుషసంశయానన్తరం పురుషత్వవ్యాప్యకరాదిమానయమ్ ఇతి పరామర్శే సతి పురుష
ఏవ ఇతి ప్రత్యక్షజననాత్। న చ తత్రానుమితిరేవేతి వాచ్యమ్। పురుషం సాక్షాత్కరోమి
ఇత్యనువ్యవసాయివిరోధాదితి చేత్ న, పక్షతాసహకృతపరామర్శజన్యత్వస్య వివక్షితత్వాత్।
సిషాధయిషావిరహవిశిష్టసిద్ధ్యభావః పక్షతా। సాధ్యసిద్ధిరనుమితిప్రతిబన్ధికా। సిద్ధిసత్త్వేఽపి
అనుమినుయామ్ ఇతీచ్ఛాయామనుమితిదర్శనాత్ సిషాధయిషోత్తేజికా।
తతశ్చోత్తేజకాభావవిశిష్టమణ్యభావస్య
దాహకారణత్వవత్సిషాధయిషావిరహవిశిష్టసిద్ధ్యభావస్యాప్యనుమితికారణత్వమ్।

॥ వ్యాప్తివిశిష్టపక్షధర్మతాజ్ఞానం పరామర్శః। యథా వహ్నివ్యాప్యధూమవానయం పర్వత ఇతి
జ్ఞానం పరామర్శః। తజ్జన్యం పర్వతో వహ్నిమానితి జ్ఞానమనుమితిః॥౩॥

పరామర్శం లక్షయతి వ్యాప్తేతి। వ్యాప్తివిషయకం యత్పక్షధర్మతాజ్ఞానం స పరామర్శ
ఇత్యర్థః। పరామర్శమభినీయ దర్శయతి యథేతి। అనుమితిమభినీయ దర్శయతి
తజ్జన్యమితి। పరామర్శజన్యమిత్యర్థః। వ్యాప్తిలక్షణమాహ యత్రేతి।

॥ యత్ర యత్ర ధూమస్తత్ర తత్రాగ్నిరితి సాహచర్యనియమో వ్యాప్తి॥౪॥

యత్ర ధూమస్తత్రాగ్నిరితి వ్యాప్తేరభినయః। సాహచర్యనియమః ఇతి లక్షణమ్। సాహచయం
సామానాధికరణ్యం తస్య నియమః।
హేతుసమానాధికరణాత్యన్తాభావాప్రతియోగిసాధ్యసామానాధికరణ్యం వ్యాప్తిరిత్యర్థః।

॥ వ్యాప్యస్య పర్వతాదివృత్తిత్వం పక్షధర్మతా॥౫॥

పక్షధర్మతాస్వరూపమాహ వ్యాప్యస్యేతి।

॥ అనుమానం ద్వివిధం - స్వార్థం పరార్థం చ॥౬॥

అనుమానం విభజతే అనుమానమితి।

॥ తత్ర స్వార్థం స్వానుమితిహేతుః, తథాహి, స్వయమేవ భూయోదర్శనేన యత్ర యత్ర ధూమస్తత్ర తత్రాగ్నిరితి మహానసాదౌ వ్యాప్తి గృహీత్వా పర్వతసమీపం గతః, తద్గతే చాగ్నౌ సన్దిహానః పర్వతే ధూమం పశ్యన్ వ్యాప్తిం స్మరతి యత్ర యత్ర ధూమస్తత్ర తత్రాగ్నిరితి। తదనన్తరం వహ్నివ్యాప్యధూమవానయం పర్వత ఇతి జ్ఞానముత్పద్యతే, అయమేవ లిఙ్గపరామర్శః ఇత్యుచ్యతే। తస్మాద్ పర్వతో వహ్నిమానితి జ్ఞానమనుమితిః ఉత్పద్యతే। తదేతత్ స్వార్థానుమానమ్॥౭॥

స్వార్థానుమానం దర్శయతి స్వయమేవేతి। నను పార్థివత్వలోహలేఖ్యత్వాదౌ శతశః సహచారదర్శనేఽపి వజ్రమణౌ వ్యభిచారోపలబ్ధేర్భూయోదర్శనేన కథం వ్యాప్తిగ్రహ ఇతి చేత్ న। వ్యభిచారజ్ఞానవిరహసహకృతసహచారజ్ఞానస్య వ్యాప్తిగ్రాహకత్వాత్। వ్యభిచారజ్ఞానం నిశ్చయః శఙ్కా చ।తద్విరహః క్వచిత్తర్కాత్, క్వచిత్స్వతః సిద్ధః ఏవ। ధూమాగ్న్యోర్వ్యాప్తిగ్రహే కార్యకారణభావభఙ్గప్రసఙ్గలక్షణస్తర్కో వ్యభిచారశఙ్కానివర్తకః। నను సకలవహ్నిధూమయోరసన్నికర్షాత్కథం వ్యాప్తిగ్రహ ఇతి చేత్ న। వహ్నిత్వధూమత్వరూపసామాన్యప్రత్యాసత్త్యాసకలవహ్నిధూమజ్ఞానసమ్భవాత్। తస్మాదితి। లిఙ్గపరామర్శాదిత్యర్థః।

॥ యత్తు స్వయం ధూమాదగ్నిమనుమాయ పరంప్రతి బోధయితుం పఞ్చావయవవాక్యం ప్రయుజ్యతే తత్ పరార్థానుమానమ్। యథా పర్వతో వహ్నిమాన్, ధూమవత్వాత్, యో యో ధూమవాన్ స వహ్నిమాన్ యథా మహానసః, తథా చాయం, తస్మాత్తథేతి। అనేన ప్రతిపాదితాత్ లిఙ్గాత్ పరోఽప్యగ్నిం ప్రతిపద్యతే॥౮॥

పరార్థానుమానమాహ యత్త్వితి। యచ్ఛబ్దస్య 'తత్పరార్థానుమానమ్' ఇతి తచ్ఛబ్దేనాన్వయః। పఞ్చావయవవాక్యముదాహరతి యథేతి।

॥ ప్రతిజ్ఞా-హేతు-ఉదాహరణ-ఉపనయ-నిగమనాని పఞ్చావయవాః। పర్వతో వహ్నిమానితి ప్రతిజ్ఞా। ధూమవత్త్వాత్ ఇతి హేతుః। యో యో ధూమవాన్ స వహ్నిమాన్ యథా మహానస ఇత్యుదాహరణమ్। తథా చ అయమితి ఉపనయః। తస్మాత్తథేతి నిగమనమ్॥౯॥

అవయవస్వరూపమాహ ప్రతిజ్ఞేతి। ఉదాహృతవాక్యే ప్రతిజ్ఞాదివిభాగమాహ పర్వతో వహ్నిమానితి॥ సాధ్యవత్తయా పక్షవచనం ప్రతిజ్ఞా। పఞ్చమ్యన్తం లిఙ్గప్రతిపాదకం హేతుః। వ్యాప్తిప్రతిపాదకం ఉదాహరణమ్। వ్యాప్తివిశిష్టలిఙ్గప్రతిపాదకం వచనముపనయః। హేతుసాధ్యవత్తయా పక్షప్రతిపాదకం వచనం నిగమనమ్। అబాధితత్వాదికం నిగమనప్రయోజకమ్।

॥ స్వార్థానుమితిపరార్థానుమిత్యోః లిఙ్గపరామర్శ ఏవ కరణమ్। తస్మాత్ లిఙ్గపరామర్శోఽనుమానమ్॥౧౦॥

అనుమితికరణమాహ స్వార్థేతి। నను వ్యాప్తిస్మృతిపక్షధర్మతాజ్ఞానాభ్యామేవ అనుమితిసమ్భవే విశిష్టపరామర్శః కిమర్థమఙ్గీకర్తవ్యః ఇతి చేత్ న, 'వహ్నివ్యాప్యవానయమ్' ఇతి శాబ్దపరామర్శస్థలే పరామర్శస్యావశ్యకతా లాఘవేన సర్వత్ర పరామర్శస్యైవ కారణత్వాత్।లిఙ్గం న కారణమ్, అతీతాదౌవ్యభిచారాత్। 'వ్యాపారవత్కారణం కరణమ్' ఇతి మతే పరామర్శద్వారా వ్యాప్తిజ్ఞానం కరణమ్। తజ్జన్యత్వే సతి తజ్జన్యజనకో వ్యాపారః। అనుమానముపసంహరతి తస్మాదితి।

॥ లిఙ్గం త్రివిధమ్। అన్వయవ్యతిరేకి, కేవలాన్వయి, కేవలవ్యతిరేకి చేతి। అన్వయేన వ్యతిరేకేణ చ వ్యాప్తిమదన్వయవ్యతిరేకి। యథా వహ్నౌ సాధ్యే ధూమవత్వమ్। యత్ర ధూమస్తత్రాగ్నిర్యథా మహానస ఇత్యన్వయవ్యాప్తిః। యత్ర వహ్నిర్నాస్తి తత్ర ధూమోఽపి నాస్తి యథా మహాహ్రద ఇతి వ్యతిరేకవ్యాప్తిః॥౧౧॥

లిఙ్గం విభజతే లిఙ్గమితి। అన్వయవ్యతిరేకిణం లక్షయతి అన్వయేతి। హేతుసాధ్యయోర్వ్యాప్తిరన్వయవ్యాప్తిః

॥ అన్వయమాత్రవ్యాప్తికం కేవలాన్వయి। యథా ఘటః అభిధేయః ప్రమేయత్వాత్ పటవత్। అత్ర ప్రమేయత్వాభిధేయత్వయోః వ్యతిరేకవ్యాప్తిర్నాస్తి, సర్వస్యాపి ప్రమేయత్వాత్ అభిధేయత్వాచ్చ॥౧౨॥

కేవలాన్వయినో లక్షణమాహ అన్వయేతి। కేవలాన్వయిసాధ్యకం లిఙ్గం కేవలాన్వయి। (వృత్తిమత్) అత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వం కేవలాన్వయిత్వమ్। ఈశ్వరప్రమావిషయత్వం సర్వపదాభిధేయత్వం చ సర్వత్రాస్తీతి వ్యతిరేకాభావః।

॥ వ్యతిరేకమాత్రవ్యాప్తికం కేవలవ్యతిరేకి, యథా పృథివీతరేభ్యో భిద్యతే గన్ధవత్వాత్। యదితరేభ్యో న భిద్యతే న తద్గన్ధవత్ యథా జలమ్। న చేయం తథా। తస్మాన్న తథేతి। అత్ర యద్గన్ధవత్ తదితరభిన్నమ్ ఇత్యన్వయదృష్టాన్తో నాస్తి, పృథివీమాత్రస్య పక్షత్వాత్॥౧౩॥

కేవలవ్యతిరేకిణో లక్షణమాహ వ్యతిరేకేతి। తదుదాహరతి యథేతి। నన్వితరభేదః ప్రసిద్ధో వా నవా। ఆద్యే యత్ర ప్రసిద్ధస్తత్ర హేతుసత్త్వే అన్వయిత్వమ్, అసత్త్వే అసాధారణ్యమ్। ద్వితీయే సాధ్యజ్ఞానాభావాత్కథం తద్విశిష్టానుమితిః। విశేషణజ్ఞానాభావే విశిష్టజ్ఞానానుదయాత్ప్రతియోగిజ్ఞానాభావాద్వ్యతిరేకవ్యాప్తిజ్ఞానమపి న స్యాదితి చేత్ న। జలాదిత్రయోదశానోన్యాభావానాం త్రయోదశసు ప్రత్యేకం ప్రసిద్ధానాం మేలనం పృథివ్యాంసాధ్యతే। తత్ర త్రయోదశత్వావచ్ఛిన్నభేదాత్మకసాధ్యస్యైకాధికరణవృత్తిత్వాభావాన్నాన్వయిత్వాసాధారణ్యే। ప్రత్యేకాధికరణప్రసిద్ధ్యా సాధ్యవిశిశ్టానుమితిః వ్యతిరేకవ్యాప్తినిరూపణం చేతి।

॥ సన్దిగ్ధసాధ్యవాన్ పక్షః। యథా ధూమవత్త్వే హేతౌ పర్వతః॥౧౪॥

పక్షలక్షణమాహ సన్దిగ్ధేతి। నను శ్రవణానన్తరభావివిమననస్థలే అవ్యాప్తిః। తత్ర వేదవాక్యైరత్మనో నిశ్చితత్వేన సన్దేహాభావత్। కిఞ్చ ప్రత్యక్షేఽపి వహ్నౌ యయత్రేచ్ఛయానుమితిస్తత్రావ్యాప్తిరితి చేత్ న, ఉక్తపక్షతాశ్రయత్వస్య పక్షలక్షణత్వాత్।

॥ నిశ్చితసాధ్యవాన్ సపక్షః, యథా తత్రైవ మహానసమ్॥౧౫॥

సపక్షలక్షణమాహ నిశ్చితేతి।

॥ నిశ్చితసాధ్యాఽభావవాన్ విపక్షః। యథా తత్రైవ మహాహ్రదః॥౧౬॥

విపక్షలక్షనమాహ నిశ్చితేతి।

॥ సవ్యభిచారవిరుద్ధసత్ప్రతిపక్షాసిద్ధబాధితాః పఞ్చ హేత్వాభాసాః॥౧౭॥

ఏవం సద్ధేతూన్నిరూప్య అసద్ధేతూన్నిరూపయితుం విభజతే సవ్యభిచారేతి।
అనుమితిప్రతిబన్ధకయథార్థజ్ఞానవిషయత్వం హేత్వాభాసత్వమ్।

॥ సవ్యభిచారః అనైకాన్తికః। స త్రివిధః సాధారణాసాధారణానుపసంహారిభేదాత్॥౧౮॥

సవ్యభిచారం విభజతే స త్రివిధ ఇతి।

॥ తత్ర సాధ్యాభావవద్వృత్తిః సాధారణఃన్ అనైకాన్తికః, యథా పర్వతో వహ్నిమాన్
ప్రమేయత్వాత్ ఇతి। ప్రమేయత్వస్య వహ్న్యభావవతి హ్రదే విద్యమానత్వాత్॥౧౯॥

సాధారణం లక్షయతి తత్రేతి। ఉదాహరతి యథేతి।

॥ సర్వసపక్షవిపక్షవ్యావృత్తః పక్షమాత్రవృత్తిః అసాధారణః। యథా శబ్దో నిత్యః శబ్దత్వాత్
ఇతి। శబ్దత్వం హి సర్వేభ్యో నిత్యేభ్యోఽనిత్యేభ్యశ్చ వ్యవృత్తం శబ్దమాత్రవృత్తిః॥౨౦॥

అసాధారణం లక్షయతి సర్వేతి।

॥ అన్వయవ్యతిరేకదృష్టాన్తరహితఽనుపసంహారి। యథా సర్వమనిత్యం ప్రమేయత్వాదితి। అత్ర సర్వస్యాపి పక్షత్వాత్ దృష్టాన్తో నాస్తి॥౨౧॥

అనుపసంహారిణో లక్షణమాహ అన్వయేతి।

॥ సాధ్యాభావవ్యాప్తో హేతుర్విరుద్ధః। యథా శబ్దో నిత్యః కృతకత్వాదితి। కృతకత్వం హి నిత్యత్వాభావేనాఽనిత్యత్వేన వ్యాప్తమ్॥౨౨॥

విరుద్ధం లక్షయతి సాధ్యేతి।

॥ యస్య సాధ్యాభావసాధకం హేత్వన్తరం విద్యతే స సత్ప్రతిపక్షః। యథా శబ్దో నిత్యః శ్రావణత్వాత్ శబ్దత్వవత్। శబ్దోఽనిత్యః కార్యత్వాత్ ఘటవత్॥౨౩॥

సత్ప్రతిపక్షం లక్షయతి యస్యేతి।

॥ అసిద్ధస్త్రివిధః - ఆశ్రయాసిద్ధః, స్వరూపాసిద్ధో, వ్యాప్యత్వాసిద్ధశ్చేతి॥౨౪॥

అసిద్ధం విభజతే అసిద్ధ ఇతి।

॥ ఆశ్రయాసిద్ధో యథా గగనారవిన్దం సురభి-అరవిన్దత్వాత్ సరోజారవిన్దవత్। అత్ర గగబ్నారవిన్దమాశ్రయః స చ నాస్త్యేవ॥౨౫॥

ఆశ్రయాసిద్ధముదాహరతి గగనేతి।

॥ స్వరూపాసిద్ధో యథా శబ్దో గుణశ్చాక్షుషత్వాత్। అత్ర చాక్షుషత్వం శబ్దం నాస్తి శబ్దస్య శ్రావణత్వాత్॥౨౬॥

స్వరూపాసిద్ధముద్ధరతి యథేతి।

॥ సోపాధికో హేతుః వ్యాప్యత్వాసిద్ధః। సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వమ్ ఉపాధిః। సాధ్యసమానాధికరనాన్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వం సాధ్యవ్యాపకత్వమ్। సాధనవన్నిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వం సాధనావ్యాపకత్వమ్।పర్వతో ధూమవాన్వహ్నిమత్వాదిత్యత్ర ఆర్ద్రేన్ధనసంయోగః ఉపాధిః। తథాహి। యత్ర ధూమస్తత్రార్ద్రేన్ధనసంయోగ ఇతి సాధ్యవ్యాపకతా। యత్ర వహ్నిస్తత్రార్ద్రేన్ధనసంయోగో నాస్తి అయోగోలకే ఆర్ద్రేన్ధనసంయోగాభావాదితి సాధనావ్యాపకతా। ఏవం సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వాదార్ద్రేన్ధనసంయోగః ఉపాధిః। సోపాధికత్వాత్ వహ్నిమత్వం వ్యాప్యత్వాసిద్ధమ్॥౨౬॥

వ్యాప్యత్వాసిద్ధస్య లక్షణమాహ సోపాధిక ఇతి। ఉపాధేర్లక్షణమాహ సాధ్యేతి। ఉపాధిశ్చతుర్విధః - కేవలసాధ్యవ్యాపకః, పక్షధర్మావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకః, సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకః, ఉదాసీనధర్మావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకశ్చేతి। ఆద్యః ఆద్రేన్ధనసంయోగః। ద్వితీయో యథా వాయుః ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షస్పర్శాశ్రయత్వాత్ ఇత్యత్ర బహిర్ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నప్రత్యక్షత్వవ్యాపకముద్భూతరూపవత్వమ్। తృతీయో యథా - ప్రాగభావో వినాశీ జవ్యత్వాదిత్యత్ర జన్యత్వావచ్ఛిన్నానిత్యత్వవ్యాపకం భావత్వమ్। చతుర్థో యథా - ప్రాగభావో వినాశీ ప్రమేయత్వాత్ ఇత్యత్ర జన్యత్వావచ్ఛిన్నానిత్యత్వవ్యాపకం భావత్వమ్।

॥ యస్య సాధ్యాభావః ప్రమాణాన్తరేణ నిశ్చితః స బాధితః। యథా వహ్నిరనుష్ణో ద్రవ్యత్వాత్ జలవత్। అత్రానుష్ణత్వం సాధ్యం తదభావ-ఉష్ణత్వం స్పర్శనప్రత్యక్షేణ గుహ్యత ఇతి బాధితత్వమ్॥౨౮॥

బాధితస్య లక్షణమాహ యస్యేతి। అత్ర బాధస్య గ్రాహ్యాభావనిశ్చయత్వేన, సత్ప్రతిపక్షస్య విరోధిజ్ఞానసామగ్రీత్వేన సాక్షాదనుమితిప్రతిబన్ధకత్వమ్। ఇతరేషాం తు పరామర్శప్రతిబన్ధకత్వమ్। తత్రాపి సాధారణస్యావ్యభిచారాభావరూపతయా, విరుద్ధస్య సామానాధికరణ్యాభావతయా, వ్యాప్యత్వాసిద్ధస్య విశిష్టవ్యాప్త్యభావతయా, అసాధారణానుపసంహారిణోః వ్యాప్తిసంశయాధాయకత్వేన వ్యాప్తిజ్ఞానప్రతిబన్ధకత్వమ్, ఆశ్రయాసిద్ధిస్వరూపాసిద్ధయోః పక్షధర్మతాజ్ఞానప్రతిబన్ధకత్వమ్। ఉపాధిస్తు

వ్యభిచారజ్ఞానద్వారా వ్యాప్తిజ్ఞానప్రతిబన్ధకః। సిద్ధసాధనం తు పక్షతావిఘటకతయా ఆశ్రయాసిద్ధావన్తర్భవతీతి ప్రాఞ్చః। నిగ్రహస్థానాన్తరమితి నవీనాః।

॥అథ ఉపమాననిరూపణమ్॥

॥ ఉపమితికరణముపమానమ్। సంజ్ఞాసంజ్ఞిసమ్బన్ధజ్ఞానముపమితిః। తత్కరణం సాదృశ్యజ్ఞానమ్। అతిదేశవాక్యార్థస్మరణమవాన్తరవ్యాపారః। తథా హి కశ్చిద్గవయశబ్దార్థమజానన్ కుతశ్చిత్ ఆరణ్యకపురుషాద్గోసదృశో గవయ ఇతి శ్రుత్వా వనం గతో వాక్యార్థం స్మరన్ గోసదృశం పిణ్డం పశ్యతి। తదనన్తరమసౌ గవయశబ్దవాచ్య ఇత్యుపమితిరుత్పద్యతే॥౧॥

ఉపమానం లక్షయతి ఉపమితికరణమితి।

అథ శబ్దనిరూపణమ్

॥ఆప్తవాక్యం శబ్దః। ఆప్తస్తు, యథార్థవక్తా। వాక్యం పదసమూహః। యథా గామానయేతి। శక్తం పదమ్। అస్మాత్పదాత్ అయమర్థో బోద్ధవ్య ఇతీశ్వరసఙ్కేతః శక్తిః॥౧॥

శబ్దం లక్షయతి ఆప్తేతి। ఆప్తం లక్షయతి ఆప్తస్త్వితి। వాక్యలక్షణమాహ వాక్యమితి। పదలక్షణమాహ శక్తమితి। అర్థస్మృత్యనుకూలపదపదార్థసమ్బన్ధః శక్తిః। సా చ పదార్థాన్తరమితి మీమాంసకాః। తన్నిరాసార్థమాహ అస్మాదితి। డిత్థాదీనామివ ఘటాదీనామపి సఙ్కేత ఏవ శక్తిః న తు పదార్థాన్తరమిత్యర్థః। నను గవాదిపదానాం జాతావేవ శక్తిః, విశేషణతయా జాతేః ప్రథమముపస్థితత్వాత్। వ్యక్తిలాభస్తు ఆక్షేపాదితి కేచిత్। తత్ న, గామానయేత్యాదౌ వృద్ధవ్యవహారేణ సర్వత్రానయనాదేర్వ్యక్తావేవ సమ్భవేన, జాతివిశిష్టవ్యక్తావేవ శక్తికల్పనాత్। శక్తిగ్రహశ్చ వృద్ధవ్యవహారేణ। వ్యుత్పిత్సుర్బాలో 'గామానయ' ఇత్యుత్తమవృద్ధవాక్యశ్రవణానన్తరమ్ మధ్యమవృద్ధస్య ప్రవృత్తిముపలభ్య గవానయనం చ దృష్ట్వా మధ్యమవృద్ధప్రవృత్తిజనకజ్ఞానస్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వాక్యజన్యత్వం నిశ్చిత్య 'అశ్వమానయగాం బధాన' ఇతి వాక్యాన్తరే ఆవాపోద్వాపాభ్యాం గోపదస్య గోత్వవిశిష్టే శక్తిః, అశ్వపదస్య అశ్వత్వవిశిష్టే శక్తిరితి వ్యుత్పద్యతే। నను సర్వత్ర

కార్యపరత్వాద్వ్యవహారస్య కార్యపరవాక్య ఏవ వ్యుత్పత్తిర్నసిద్ధపర ఇతి చేత్ న। 'కాశ్యాం త్రిభువనతిలకో భూపతిరాస్తే' ఇత్యాదౌ సిద్ధేఽపి వ్యవహారాత్, 'వికసితపద్మే మధుకరస్తిష్ఠతి' ఇత్యాదౌ ప్రసిద్ధపదసమభివ్యాహారాత్సిద్ధేఽపి మధుకరాదివ్యుత్పత్తిదర్శనాచ్చ। లక్షణాపి శబ్దవృత్తిః। శక్యసమ్బన్ధో లక్షణా। గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర గఙ్గాపదవాచ్యప్రవాహసమ్బన్ధాదేవ తీరోపస్థితౌ తీరేఽపి శక్తిర్న కల్ప్యతే। సైన్ధవాదౌ లవణాశ్వయోః పరస్పరసమ్బన్ధాభావాన్నానాశక్తికల్పనమ్। లక్షణా త్రివిధా - జహలక్షణా, అజహల్లక్షణా, జహదజహల్లక్షణా చేతి। యత్ర వాచ్యార్థస్యాన్వయాభావః తత్ర జహల్లక్షణా। యథా మఞ్చాః క్రోశన్తీతి। యత్ర వాచ్యార్థస్యాప్యన్వయః తత్ర అజహదితి। యథా ఛత్రిణో గచ్ఛన్తీతి। యత్ర వాచ్యైకదేశత్యాగేన ఏకదేశాన్వయః తత్ర జహదజహదితి। యథా తత్త్వమసీతి। గౌణ్యపి లక్షణైవ లక్ష్యమాణగుణసమ్బన్ధస్వరూపా యథా అగ్నిర్మాణవకః ఇతి। వ్యఞ్జనాపి శక్తిలక్షణాన్తర్భూతా, శబ్దశక్తిమూలా అర్థశక్తిమూలా చ। అనుమానాదినా అన్యథాసిద్ధా। తాత్పర్యానుపపత్తిర్లక్షణాబీజమ్। తత్ప్రతీతీచ్ఛయోచ్చరితత్వం తాత్పర్యమ్। తాత్పర్యజ్ఞానఞ్చ వాక్యార్థజ్ఞానే హేతుః నానార్థానురోధాత్। ప్రకరణాదికం తాత్పర్యగ్రాహకమ్। ద్వారమిత్యాదౌ పిధేహీతి శబ్దాధ్యాహారః। నను అర్థజ్ఞానార్థత్వాచ్ఛబ్దస్యార్థమవిజ్ఞాయ శబ్దాధ్యాహారసమ్భవాదర్థాధ్యాహార ఏవ యుక్త ఇతి చేత్ న। పదవిశేషజన్యపదార్థోపస్థితేః శబ్దజ్ఞానే హేతుత్వాత్। అన్యథా 'ఘటః కర్మత్వమానయనం కృతిః' ఇత్యత్రాపి శాబ్దజ్ఞానప్రసఙ్గాత్। పఙ్కజాదిపదేషు యౌగరూఢిః। అవయవశక్తిర్యోగః। సముదాయశక్తీ రూఢిః। నియతపద్మత్వాదిజ్ఞానార్థం సముదాయశక్తిః। అన్యథా కుముదేఽపి ప్రయోగప్రసఙ్గాత్। 'ఇతరాన్వితే శక్తిః' ఇతి ప్రాభాకరాః। అన్వయస్య వాక్యార్థతయా భానసమ్భవాదన్వయాంశేఽపి శక్తిర్న కల్పనీయా ఇతి గౌతమీయాః।

॥ఆకాఙ్క్షా యోగ్యతా సంనిధిశ్చ వాక్యార్థజ్ఞానహేతుః। పదస్య పదాన్తరవ్యతిరేకప్రయుక్తాన్వయాననుభావకత్వమ్ ఆకాఙ్క్షా। అర్థాబాధో యోగ్యతా। పదానామవిలమ్బేనోచ్చారణం సంనిధిః॥౨॥

ఆకాఙ్క్షేతి। ఆకాఙ్క్షాదిజ్ఞానమిత్యర్థః। అన్యథా ఆకాఙ్క్షాదిభ్రమాచ్ఛబ్దభ్రమో న స్యాత్। ఆకాఙ్క్షాం లక్షయతి పదస్యేతి। యోగ్యతా లక్షణమాహ అర్థేతి। సన్నిధిలక్షణమాహ పదానామితి। అవిలమ్బేనపదార్థోపస్థితిః సన్నిధిః। ఉచ్చారణం తు తదుపయోగితయోక్తమ్।

॥ఆకాఙ్క్షాదిరహితం వాక్యమప్రమాణమ్। యథా గౌరశ్వః పురుషో హస్తీతి న ప్రమాణమాకాఙ్క్షావిరహాత్। అగ్నినా సిఞ్చేదితి న ప్రమాణం యోగ్యతావిరహాత్। ప్రహరే ప్రహరేఽసహోచ్చారితాని గామానయేత్యాదిపదాని న ప్రమాణం సాంనిధ్యాభావాత్॥3॥

గౌరశ్వ ఇతి। ఘటకర్మత్వమిత్యప్యనాకాఙ్క్షోదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్।

॥వాక్యం ద్వివిధమ్। వైదికం లౌకికం చ। వైదికమీశ్వరోక్తత్వాత్సర్వమేవ ప్రమాణమ్। లౌకికం త్వాప్తోక్తం ప్రమాణమ్। అన్యదప్రమాణమ్॥౪॥

వాక్యం విభజతే వాక్యమితి। వైదికస్య విశేషమాహ వైదికమీశ్వరోక్తమితి। నను వేదస్యానాదిత్వాత్కథమీశ్వరోక్తమితి చేత్ న। 'వేదః పౌరుషేయః వాక్యసమూహత్వాత్ భారతాదివత్' ఇత్యనుమానేన పౌర్వేయత్వసిద్ధేః। న చ స్మర్యమాణకర్తృకత్వముపాధిః, గౌతమాదిభిః శిష్యపరమ్పరయా వేదేఽపి సకర్తృకత్వస్మరణేన సాధనవ్యాపకత్వాత్। 'తస్మాత్తేపానాత్రత్తయో వేద అజాయన్త' ఇతి శ్రుతేశ్చ। నను వర్ణా నిత్యాః, స ఏవాయం గకార ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాబలాత్। తథా చ కథం వేదస్యానిత్యత్వమితి చేత్ న, 'ఉత్పన్నో గకరో వినష్టో ఘకారః' ఇత్యాదిప్రతీత్యా వర్ణానామనిత్యత్వాత్, 'సోఽయం గకారః' ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాయాః 'సేయం దీపజ్వాలా' ఇతివత్సాజాత్యావలమ్బనత్వాత్, వర్ణానాం నిత్యత్వేఽప్యానుపూర్వీవిశిష్టవాక్యస్యానిత్యత్వాచ్చ। తస్మాదీశ్వరోక్తా వేదాః। మన్వాదిస్మృతీనామాచారాణాం చ వేదమూలకతయా ప్రామాణ్యమ్। స్మృతిమూలవాక్యానామిదానీమనధ్యయనాత్తూన్మూలభూతా కాచిచ్ఛ్రుత్సన్నేతి కల్ప్యతే। నను పఠ్యమానవేదవాక్యోత్సాదనస్య కల్పయితుమశక్యతయా విప్రకీర్ణవాదస్యాయుక్తత్వాన్నిత్యానుమేయో వేదో మూలమితి చేత్ న, తథా సతి కదాపి వర్ణానామానుపూర్వీజ్ఞానాసమ్భవేన బోధకత్వాసమ్భవాత్।

॥వాక్యార్థజ్ఞానం శాబ్దజ్ఞానమ్। తత్కరణం శబ్దః॥౫॥

నను ఏతాని పదాని స్మారితార్థసంసర్గవన్తి ఆకాఙ్క్షాదిమత్పదకదమ్బకత్వాత్ మదాక్యవత్ ఇత్యనుమానాదేవ సంసర్గజ్ఞానసమ్భవాచ్ఛబ్దో న ప్రమాణాన్తరమితి చేన్న। అనుమిత్యపేక్షయా విలక్షణస్య శాబ్దజ్ఞానస్య 'శబ్దాత్ప్రత్యేమి' ఇత్యనువ్యవసాయసాక్షికస్య సర్వసమ్మతత్వాత్। ననర్థాపత్తిరపి ప్రమాణాన్తరమస్తి 'పీనో దేవదత్తో దివా న భుఙ్క్తే' ఇతి దృష్టే శ్రుతే వా పీనత్వాన్యథానుపపత్యా రాత్రిభోజనమర్థాపత్యా కల్పత ఇతి చేన్న। 'దేవదత్తో రాత్రౌ భుఙ్క్తే దివాఽభుఞ్జానత్వే సతి పీనత్వాత్' ఇత్యనుమానేనైవ రాత్రిభోజనస్య సిద్ధత్వాత్। శతే పఞ్చశదితి సమ్భవోఽప్యనుమానమేవ। 'ఇహ వటే యక్షస్తిష్ఠతి'

ఇత్యైతిహ్యమపి అజ్ఞాతమూలవక్తృకశబ్ద ఏవ। చేష్టాపి శబ్దానుమానద్వారా వ్యవహారహేతురితి న ప్రమాణాన్తరమ్। తస్మాత్ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దాశ్చత్వార్యేవ ప్రమాణాని।

జ్ఞానానాం తద్వతి తత్ప్రకారకత్వం స్వతోగ్రాహ్యం పరతో వేతి విచార్యతే। తత్ర విప్రతిపత్తిః - జ్ఞానప్రామాణ్యం తదప్రామాణ్యగ్రాహకయావజ్జ్ఞానగ్రాహకసామగ్రీగ్రాహ్యం న వా ఇతి। అత్ర విధికోటిః స్వతస్త్వమ్। నిషేధకోటిః పరతస్త్వమ్। అనుమానాదిగ్రాహ్యత్వేన సిద్ధసాధనవారణాయ యావదితి। 'ఇదం జ్ఞానమప్రమా' ఇతి జ్ఞానేన ప్రామాణ్యగ్రహాద్బాధవారణాయ - అప్రామాణ్యగ్రాహకేతి। ఇదం జ్ఞానమప్రమా ఇత్యనువ్యవసాయనిష్ఠప్రామాణ్యగ్రాహకస్యాపి అప్రామాణ్యాగ్రాహకత్వాభావార్స్వరతస్త్వం న స్యాదతస్తదితి। తస్మిన్గాహ్యప్రామాణ్యాశ్రయేఽప్రామాణ్యగ్రాహికేత్యర్థః। ఉదాహృతస్థలే వ్యవసాయాప్రామాణ్యగ్రాహకస్యాప్యనువ్యవసాయే తగ్రాహకత్వాత్స్వతస్త్వసిద్ధిః। నను స్వత ఏవ ప్రామాణ్యం గృహ్యతే, 'ఘటమహం జానామి' ఇత్యనువ్యవసాయేన ఘటఘటతత్వయోరివ తత్సమ్బన్ధస్యాపి విషయీకరణాత్ వ్యవసాయరూపప్రత్యాసత్తేస్తుల్యత్వాత్। పురోవర్తిని ప్రకారసమ్బన్ధస్యైవ ప్రమాత్వపదార్థత్వాదితి చేత్ న। స్వతఃప్రామాణ్యగ్రహే 'జలజ్ఞానం ప్రమా న వా' ఇత్యనభ్యాసదశాయాం ప్రమాత్వసంశయో న స్యాత్। అనువ్యవసాయేన ప్రామాణ్యస్య నిశ్చితత్వాత్। తస్మాత్స్వతోగ్రాహ్యత్వాభావాత్పరతో గ్రాహ్యత్వమేవ। తథాహి। ప్రథమం జలజ్ఞానానన్తరం ప్రవృత్తౌ సత్యాం జలలాభే సతి పూర్వోత్పన్నం జలజ్ఞానం ప్రమా సఫలప్రవృత్తిజనకత్వాత్ యన్నైవ తన్నైవ యథా అప్రమా ఇతి వ్యతిరేకిణా ప్రమాత్వం నిశ్చీయతే। ద్వితీయాదిజ్ఞానేషు పూర్వజ్ఞానదృష్టాన్తేన తత్సజాతీయత్వలిఙ్గేనాన్వయవ్యతిరేకిణాపి గృహ్యతే। ప్రమాయా గుణజన్యత్వముత్పత్తౌ పరతస్త్వమ్। ప్రమాసాధారణకారణం గుణః, అప్రమాసాధారణకారణం దోషః। తత్ర ప్రత్యక్షే విశేషణవద్విశేష్యసంనికర్షో గుణః। అనుమితౌ వ్యాపకవతి వ్యాప్యజ్ఞానమ్। ఉపమితౌ యథార్థసాదృశ్యజ్ఞానమ్। శాబ్దజ్ఞానే యథార్థయోగ్యతాజ్ఞానమ్। ఇత్యాద్యూహనీయమ్। పురోవర్తిని ప్రకారాభావస్యానువ్యవసాయేనానుపస్థితత్వాదప్రమాత్వం పరత ఏవ గృహ్యతే। పిత్తాదిదోషజన్యత్వముత్పత్తౌ పరతస్త్వమ్। నను సర్వేషాం జ్ఞానానాం యథార్థత్వాదయథార్థజ్ఞానమేవ నాస్తీతి। న చ 'శుక్తావిదం రజతమ్' ఇతి జ్ఞానాత్ప్రవృత్తిదర్శనాదన్యథాఖ్యాతిసిద్ధిరితి వాచ్యమ్। రజతస్మృతిపురోవర్తిజ్ఞానాభ్యామేవప్రవృత్తిసమ్భవాత్। స్వతస్త్రోపస్థితేష్టభేదాగ్రహస్యైవ సర్వత్ర ప్రవర్తకత్వేన 'నేదం రజతమ్' ఇత్యాదౌ అతిప్రసఙ్గాభావాదితి చేత్ న। సత్యరజతస్థలే పురోవర్తివిశేష్యకరజతత్వప్రకారకజ్ఞానస్య లాఘవేన ప్రవృత్తిజనకతయా శుక్తావపి రజతార్థి ప్రవృత్తిజనకత్వేన విశిష్టజ్ఞానస్యైవ కల్పనాత్।

అథావశిష్టగుణనిరూపణమ్

॥అయథార్థానుభవస్త్రివిధః సంశయవిపర్యయతర్కభేదాత్॥౮॥

అయథార్థానుభవం విభజతే అయథార్థ ఇతి। స్వప్నస్య మానసవిపర్యయరూపత్వాన్న త్రైవిధ్యవిరోధః।

॥ఏకస్మిన్ధర్మిణి విరుద్ధనానాధర్మవైశిష్ట్యావగాహి జ్ఞానం సంశయః। యథా స్థాణుర్వా పురుషో వేతి॥౯॥

సంశయలక్షణమాహ ఏకేతి। ఘటపటావితి సమూహావలమ్బనేఽతివ్యాప్తివారణాయ ఏకేతి। 'ఘటో ద్రవ్యమ్' ఇత్యాదావతివ్యాప్తివారణాయ విరుద్ధేతి।ఘటత్వవిరుద్ధపటత్వవాన్ ఇత్యత్ర అతివ్యాప్తివారణాయ నానేతి।

॥మిథ్యాజ్ఞానం విపర్యయః। యథా శుక్తౌ ఇదం రజతమితి॥౧౦॥

విపర్యయలక్షణమాహ మిథ్యేతి। తదభావవతి తత్ప్రకారకనిర్ణయ ఇత్యర్థః।

॥వ్యాప్యారోపేణ వ్యాపకారోపస్తర్కః, యథా యది వహ్నిర్న స్యాత్తర్హి ధూమోఽపి న స్యాదితి॥౧౧॥

తర్కం లక్షయతి వ్యాప్యేతి। యద్యపి తర్కో విపర్యయేఽన్తర్భవతి, తథాపి ప్రమాణానుగ్రాహకత్వాద్భేదేన సఙ్కీర్తనీయమ్।

॥స్మృతిరపి ద్వివిధా। యథార్థాయథార్థా చ। ప్రమాజన్యా యథార్థా। అప్రమాజన్యాఽయథార్థా॥౧౨॥

స్మృతిం విభజతే స్మృతిరితి।

॥సర్వేషామనుకూలతయా వేదనీయం సుఖమ్॥౬॥

సుఖం లక్షయతి సర్వేషామితి। 'సుఖ్యహమ్' ఇత్యాద్యనువ్యవసాయగమ్యం సుఖత్వాదికమేవ లక్షణమ్। యథాశ్రుతం తు స్వరూపకథనమితి ద్రష్టవ్యమ్।

॥సర్వేషాం ప్రతికూలతయా వేదనీయం దుఃఖమ్॥౭॥

॥ఇచ్ఛా కామః। క్రోధో ద్వేషః। కృతిః ప్రయత్నః। విహితకర్మజన్యో ధర్మః।
నిషిద్ధకర్మాన్యస్త్వధర్మః॥౮॥

॥బుద్ధ్యాదయోఽష్టావాత్మమాత్రవిశేషగుణాః। బుద్ధీచ్ఛాప్రయత్నా ద్వివిధా। నిత్యా అనిత్యాశ్చ। నిత్యా ఈశ్వరస్య అనిత్యా జీవస్య॥౯॥

॥సంస్కారస్త్రివిధః। వేగో భావనా స్థితిస్థాపకశ్చేతి। వేగః పృథివాదిచతుష్టయమనోవృత్తిః। అనుభవజన్యా స్మృతిహేతుర్భావనా। ఆత్మమాత్రవృత్తిః। అన్యథాకృతస్య పునస్తదవస్థాపకః స్థితిస్థాపకః, కటాదిపృథివీవృత్తిః॥౧౦॥

సంస్కారం విభజతే సంస్కార ఇతి। సంస్కారత్వజాతిమాన్సంస్కారః। వేగస్యాశ్రయమాహ వేగ ఇతి। వేగత్వజాతిమాన్వేగః। భావనాం లక్షయతి అనుభవేతి।
అనుభవధ్వంసేఽతివ్యాప్తివారణాయ స్మృతిరితి। ఆత్మాదావతివ్యాప్తివారణాయ అనుభవేతి।
స్మృతేరపి సంస్కారజనకత్వం నవీనైరుక్తమ్। స్థితిస్థాపకం లక్షయతి అన్యథేతి।
సఙ్ఖ్యాదయోష్టౌ నైమిత్తికద్రవత్వవేగస్థితిస్థాపకాః సామాన్యగుణాః। అన్యే రూపాదయో విశేషగుణాః। ద్రవ్యవిభాజకోపాధిద్వయసమానాధికరణావృత్తిజాతిమద్గుణత్వం విశేషగుణత్వమ్।

॥అథ కర్మాదిలక్షణప్రకరణమ్॥

॥చలనాత్మకం కర్మ। ఊర్ధ్వదేశసంయోగహేతురుత్క్షేపణమ్।
అధోదేశసంయోగహేతురపక్షేపణమ్। శరీరసంనికృష్టసంయోగహేతురాకుఞ్చనమ్।
విప్రకృష్టసంయోగహేతుః ప్రసారణమ్। అన్యత్ సర్వం గమనమ్।
పృథివ్యాదిచతుష్టయమనోవ్తి॥౧॥

కర్మణో లక్షణమాహ చలనేతి। ఉత్క్షేపణాదీనాం కార్యభేదమాహ ఊర్ధ్వేతి। శరీరేతి।
వక్రతాసమ్పాదకమాకుఞ్చనమ్। ఋజుతాసమ్పాదకం ప్రసారణమిత్యర్థః।

॥నిత్యమేకమనేకానుగతం సామాన్యం ద్రవ్యగుణకర్మవృత్తి। తద్విధం పరాఽపరభేదాత్।
పరం సత్తా। అపరం ద్రవ్యత్వాదిః॥౨॥

సామాన్యం లక్షయతి నిత్యమితి। సంయోగేఽతివ్యాప్తివారణాయ నిత్యమితి।
జలపరమాణుగతరూపేఽతివ్యాప్తివారణాయ ఏకేతి।
పరమాణుపరిమాణాదావతివ్యాప్తివారణాయ అనేకేతి। అనుగతత్వం సమవేతత్వమ్। తేన
నాభావాదవతివ్యాప్తిః।

॥నిత్యద్రవ్యవృత్తయో వ్యావర్తకా విశేషాః॥౩॥

విశేషం లక్షయతి నిత్యేతి।

॥నిత్యసమ్బన్ధః సమవాయః। అయుతసిద్ధవృత్తిః। యయోర్ద్వయోర్మధ్యే
ఏకమవినశ్యదపరాఽశ్రితమేవావతిష్ఠతే తావయుతసిద్ధౌ, యథా అవయవావయవినౌ,
గుణగుణినౌ, క్రియాక్రియావన్తౌ, జాతివ్యక్తీ, విశేషనిత్యద్రవ్యే చేతి॥౪॥

సమవాయం లక్షయతి నిత్యేతి। సంయోగేఽతివ్యాప్తివారణాయ నిత్యేతి।
ఆకాశాదావతివ్యాప్తివారణాయ సంబన్ధేతి। అయుతసిద్ధలక్షణమాహ యయోరితి। 'నీలో
ఘటః' ఇతి విశిష్టప్రతీతిర్విశేషణవిశేష్యసమ్బన్ధవిషయా, విశిష్టబుద్ధిత్వాత్, దణ్డీతి
విశిష్టబుద్ధివత్ ఇతి సమవాయసిద్ధిః। అవయవావయవినావితి।
ద్రవ్యసమవాయికారణమవయవః జన్యద్రవ్యమవయవి।

॥అనాదిః సాన్తః ప్రాగభావః। ఉత్పత్తేః పూర్వం కార్యస్య॥౫॥

ప్రాగభావం లక్షయతి అనాదిరితి। ప్రతియోగిసమవాయికారణవృత్తిః ప్రతియోగిజనకో
భవిష్యతీతి వ్యవహారహేతుః ప్రాగభావః।

॥సాదిరన్తః ప్రధ్వంసః। ఉత్పత్త్యనన్తరం కార్యస్య॥౬॥

ధ్వంసం లక్షయతి సాదిరితి। ఘటాదావతివ్యాప్తివారణాయ అనన్తేతి।
ఆకాశాదావతివ్యాప్తివారణాయ సాదిరితి। ప్రతియోగిజన్యః
ప్రతియోగిసమవాయికారణవృత్తిర్ధ్వస్త ఇతి వ్యవహారహేతుః ధ్వంసః।

॥త్రైకాలికసంసర్గావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకోఽత్యన్తాభావః। యథా భూతలే ఘటో నాస్తీతి॥౭॥

అత్యన్తాభావం లక్షయతి త్రైకాలికేతి। అన్యోన్యాభావేఽతివ్యాప్తివారణాయ సంసర్గేతి।
ధ్వంసప్రాగభావయోరతివ్యాప్తివారణాయ త్రైకాలికేతి।

॥తాదాత్మ్యసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకోఽన్యోన్యాభావః। యథా ఘటః పటో నేతి॥౮॥

అన్యోన్యాభావం లక్షయతి తాదాత్మ్యేతి।
ప్రతియోగితావచ్ఛేదకారోప్యసంసర్గభేదాదేకప్రతియోగికయోరత్యన్తాన్యోన్యాభావయోర్భిన్న
త్వమ్। కేవలదేవదత్తాభావాదణ్డ్యభావప్రతీత్యా విశిష్టాభావః, 'ఏకసత్త్వేఽపి దౌ్వ న స్తః' ఇతి
ప్రతీత్యా ద్వ్యాత్మావచ్ఛిన్నాభావః, సంయోగేన ఘటవతి సమవాయేన ఘటాభావః,
తత్తద్ఘటాభావాద్ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకసామాన్యాభావాతిరిక్తః।
ఏవమన్యోన్యాభావోఽపి। ఘటత్వేన పటో నాస్తీతి ప్రతీత్యా వ్యధికరణధర్మావచ్ఛినాభావో
నాఙ్గీక్రియతే। పటే ఘటత్వం నాస్తీతి తదర్థః। అతిరిక్తత్వే స కేవలాన్వయీ।
సామయికాభావోఽప్యత్యన్తాభావ ఏవ సమయవిశేషే ప్రతీయమానః। ఘటాభావవతి
ఘటానయనే అత్యన్తాభావస్య అన్యత్ర గమనాభావేఽపి అప్రతీతేః, ఘటాపసరణే సతి ప్రతీతేః,
భూతలఘటసంయోగప్రాగభావధ్వంసయోర్ఘటాత్యన్తాభావప్రతీతినియామకత్వం కల్ప్యతే।

ఘతవతి తత్సంయోగప్రాగభావధ్వంసయోరసత్త్వాదేవాత్యన్తాభావస్యాప్రతీతిః। ఘటాపసరణే తు సంయోగధ్వంసస్య సత్త్వాత్ప్రతీతిరితి। కేవలాధికరణేనైవ నాస్తీతి వ్యవహారోపపత్తౌ అభావో న పదార్థాన్తరమితి గురుః। తత్ న। అభావానఙ్గీకారే కైవల్యస్య నిర్వక్తుమశక్యత్వాత్। అభావాభావో భవ ఏవ। నాతిరిక్త, అనవస్థాప్రసఙ్గాత్। ధ్వంసప్రాగభావః ప్రాగభావధ్వంసశ్చ ప్రతియోగ్యేవేతి ప్రాఞ్చః। అభావాభావోఽతిరిక్త ఏవ తృతీయాభావస్య ప్రథమాభావరూపత్వాన్నావ స్థేతి నవీనాః।

ఉపసంహారః

॥సర్వేషాం పదార్థానాం యథాయథముక్తేష్వన్తర్భావాత్ సప్తైవ పదార్థాః ఇతి సిద్ధమ్॥౯॥

నను
"ప్రమాణప్రమేయసంశయప్రయోజనదృష్టాన్తసిద్ధాన్తావయవతర్కనిర్ణయవాదజల్పవితణ్డా హేత్వాభాసచ్ఛలజాతినిగ్రహస్థానానాం తత్త్వజ్ఞానాన్నిఃశ్రేయసాధిగమః" ఇతి న్యాయసూత్రే షోడశపదార్థానాముక్తత్వాత్కథం సప్తైవేత్యత ఆహ సర్వేషామితి। సర్వేషాం సప్తస్వేవన్తర్భావ ఇత్యర్థః। 'ఆత్మశరీరేన్ద్రియార్థబుద్ధిమనఃప్రవృత్తిదోషప్రేత్యభావఫలదుఃఖాపవర్గాస్తు ప్రమేయమ్' ఇతి ద్వాదశవిధం ప్రమేయమ్। ప్రవృత్తిర్ధర్మాధర్మౌ। రాగద్వేషమోహా దోషాః। రాగ ఇచ్ఛా। ద్వేషో మన్యుః। మోహః శరీరాదౌ ఆత్మభ్రమః। ప్రేత్యభావో మరణమ్। ఫలం భోగః। అపవర్గో మోక్షః। స చ స్వసమానాధికరణదుఃఖప్రాగభావాసమానకాలీనదుఃఖధ్వంసః। ప్రయోజనం సుఖప్రాప్తిః దుఃఖహానిశ్చ। దృష్టాన్తో మహానసాదిః। ప్రామాణికత్వేన అభ్యుపగతోఽర్థః సిద్ధాన్తః। నిర్ణయో నిశ్చయః। స చ ప్రమాణఫలమ్। తత్త్వబుభుత్సా కథా వాదః। ఉభయసాధనవతీ విజిగీషుకథా జల్పః। స్వపక్షస్థాపనాహీనా అపరపక్షవిదళనమాత్రావసానా వితణ్డా। కథా నామ నానావత్కపూర్వోత్తరపక్షప్రతిపాదకవాక్యసన్దర్భః। అభిప్రాయాన్తరేణ ప్రయుక్తస్యార్థాన్తరం పరికల్ప్య దూషణం ఛలమ్। అసదుత్తరం జాతిః।
సాధర్మ్యవైధర్మ్యోత్కర్షాపకర్షవర్ణ్యావర్ణ్యవికల్పసాధ్యప్రాప్యప్రాప్తిప్రసఙ్గప్రతిదృష్టాన్తానుత్పత్తి సంశయప్రకరణాహేత్వర్థాపత్త్యవిశేషోపపత్త్యుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధినిత్యానిత్యకార్యాకార్యసమా జాతయః। వాదినోఽపజయహేతుర్నిగ్రహస్థానమ్। తచ్చ ప్రతిజ్ఞాహానిః, ప్రతిజ్ఞాన్తరమ్, ప్రతిజ్ఞావిరోధః, హేత్వన్తరమ్, అర్థాన్తరమ్, నిరర్థకమ్, అవిజ్ఞాతార్థకమ్, అపార్థకమ్, అప్రాప్తకాలమ్, న్యూనమ్, అధికమ్, పునరుక్తమ్, అననుభాషణమ్, అజ్ఞానమ్, అప్రతిభా, విక్షేపః, మతానుజ్ఞా, పర్యనుయోజ్యోపేక్షణమ్, నిరనుయోజ్యానుయోగః, అపసిద్ధాన్తః, హేత్వాభాసాశ్చ। శేషం సుగమమ్।

నను కరతలానలసంయోగే అత్యపి ప్రతిబన్ధకే సతి దాహానుత్పత్తేః శక్తిః పదార్థాన్తరమితి చేత్ న। ప్రతిబన్ధకాభావస్య కార్యమాత్రే కారణత్వేన శక్తేరనుపయోగాత్। కారణత్వస్యైవ శక్తిపదార్థత్వాత్। నను భస్మాదినా కాంస్యాదౌ శుద్ధిదర్శనాదధేయశక్తిరఙ్గీకార్యేతి చేత్ న। భస్మాదిసంయోగసమానకాలీనాస్పృశ్యస్పర్శప్రతియోగికయావదభావసహితభస్మాదిసంయోగధ్వంసస్య శుద్ధిపదార్థత్వాత్। స్వత్వమపి న పదార్థాన్తరమ్ యథేష్టవినియోగయోగ్యత్వస్య స్వత్వరూపత్వాత్। తదవచ్ఛేదకం చ ప్రతిగ్రహాదిలబ్ధత్వమేవేతి।

అథ విధిర్నిరూప్యతే। ప్రయత్నజనకచికీర్షాజనకజ్ఞానవిషయో విధిః। తత్ప్రతిపాదకో లిఙాదిర్వా। కృత్యసాధ్యే ప్రవృత్త్యదర్శనాత్ కృతిసాధ్యతాజ్ఞానం ప్రవర్తకమ్। న చ విషభక్షణాదౌ ప్రవృత్తిప్రసఙ్గః, ఇష్టసాధనతాలిఙ్ఘకకృతిసాధ్యతాజ్ఞానస్య కామ్యస్థలే విహితకాలశుచిజీవిత్వనిమిత్తజ్ఞానజన్యస్య నిత్యనైమిత్తికస్థలే ప్రవర్తకత్వాత్। న చాననుగమః స్వవిశేషణవత్తాప్రతిసన్ధానజన్యత్వస్యానుగతత్వాదితి గురవః। తత్ న। లాఘవేన కృతిసాధ్యేష్టసాధనతాజ్ఞానస్యైవ చికీరర్షాద్వారా ప్రయత్నజనకత్వాత్। న చ నిత్యనైమిత్తికస్థలే ఇష్టసాధనతాభావాదప్రవృత్తిప్రసఙ్గః, తత్రాపి ప్రత్యవాయపరిహారస్య పాపక్షయస్య చ ఫలత్వకల్పనాత్। తస్మాత్కృతిసాధ్యేష్టసాధనత్వమేవ లిఙాద్యర్థః। నను 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత' ఇత్యత్ర లిఙా స్వర్గసాధనమపూర్వం కార్యం ప్రతీయతే। యాగస్యాశుతరవినాశినః కాలాన్తరభావిస్వర్గసాధనత్వాయోగాత్ తద్యోగ్యం స్థాయికార్యమపూర్వమేవ లిఙాద్యర్థః। కార్యం కృతిసాధ్యమ్। కృతేః సవిషయత్వాద్విషయాకాఙ్క్షాయాం యాగో విషయత్వేనాన్వేతి। 'కస్య కార్యమ్' ఇతి నియోజ్యాకాఙ్క్షాయాం స్వర్గకామపదం నియోజ్యపరతయాన్వేతి। కార్యబోధా నియోజ్యః। తేన 'జ్యోతిష్టోమనామకయాగవిషయకం స్వర్గకామస్య కార్యమ్' ఇతి వాక్యార్థః సమ్పద్యతే। వైదికలిఙ్త్వాత్ 'యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహుయాత్' ఇతి నిత్యవాక్యేఽప్యపూర్వమేవ వాచ్యం కల్ప్యతే। 'ఆరోగ్యకామో భేషజపానం కుర్యాత్' ఇత్యాదిలౌకికలిఙః కార్యాకార్యే లక్షణా ఇతి చేత్ న। యాగస్యాప్యయోఆగ్యతానిశ్చయాభావేన ఇష్టసాధనతయా ప్రతీత్యనన్తరం తన్నిర్వాహార్థమ్ - అవాన్తరవ్యాపారతయాఽపూర్వకల్పనాత్। కీర్తనాదినా నాశశ్రుతేర్న యాగధ్వంసో వ్యాపారః। లోకవ్యుత్పత్తిబలాత్క్రియాయామేవ కృతిసాధ్యేష్టసాధనత్వం లిఙా బోధ్యత ఇతి లిఙ్త్వేన విధ్యర్థకత్వమ్, అఖ్యాతత్వేన యత్నార్థకత్వమ్। పచతి పాకం కరోతీతి వివరణదర్శనాత్, కిం కరోతీతి ప్రశ్నే పచతీత్యుత్తరాచ్చాఖ్యాతస్య ప్రయత్నార్థకత్వాత్। రథేన గచ్ఛతీత్యాదౌ అనుకూలవ్యాపారే లక్షణా। దేవదత్తః పచతి, దేవదత్తేన పచ్యతే తణ్డులః, ఇత్యాదౌ కర్తృకర్మణోర్నాఖ్యాతార్థత్వమ్। కిం తు తథాత్వైకత్వాదీనామేవ। తయోరాక్షేపాదేవ లాభః। ప్రజయతీత్యాదౌ ధాతోరేవ ప్రకర్షే శక్తిః। ఉపసర్గాణాం ద్యోతకత్వమేవ న తత్ర శక్తిః।

పదార్థతత్వజ్ఞానస్య పరమప్రయోజనం మోక్షః। తథాహి 'ఆత్మా వాఽరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిధిధ్యాసితవ్యః' ఇతి శ్రుత్యా శ్రవణాదీనామ్ ఆత్మసాక్షాత్కారహేతుత్వబోధనాత్ శ్రుత్యా దేహాదివిలక్షణాత్మజ్ఞానే
సత్యప్యసమ్భావనానివృత్తేర్వాక్యార్థానుసన్ధానరూపమనననసాధ్యత్వాత్।
మననోపయోగిపదార్థనిరూపణద్వారా శాస్త్రస్యాపి మోక్షోపయోగిత్వమ్। తదనన్తరం శ్రుత్యుపదిష్టయోగవిధినా నిధిధ్యాసనే కృతే తదనన్తరం దేహాదివిలక్షణాత్మసాక్షాత్కారే సతి దేహాదావహమిత్యభిమానరూపమిథ్యాజ్ఞాననాశే దోషాభావాత్ ప్రవృత్త్యభావే ధర్మాధర్మయోరభావే జన్మాభావే పూర్వధర్మాధర్మయోరనుభవేన నాశే చరమదుఃఖధ్వంసలక్షణమోక్షో జాయతే। జ్ఞానమేవ మోక్షసాధనమ్। మిథ్యాజ్ఞాననివృత్తేర్జ్ఞానమాత్రసాధ్యత్వాత్। 'తమేవం విదివాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ' ఇతి శ్రుత్యా సాధనాన్తరనిషేధాచ్చ। నను 'తత్ప్రాప్తిహేతుర్విజ్ఞానం కర్మ చోక్తం మహామునే' ఇతి కర్మణో మోక్షసాధనత్వస్మరణాజ్జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయ ఇతి చేత్ న। "నిత్యనైమిత్తికైరేవ కుర్వాణో దురితక్షయమ్। జ్ఞానం చ విమలీకుర్వన్నభ్యాసేన చ పాచయేత్। అభ్యాసాచ్చ క్వచిజ్జ్ఞానాత్కైవల్యం లభతే నరః।" ఇత్యాదినా కర్మణో జ్ఞానసాధనత్వప్రతిపాదనాజ్జ్ఞానద్వారైవ కర్మణో మిక్షసాధనత్వం న సాక్షాత్।

తస్మాత్పదార్థతత్త్వజ్ఞానస్య మోక్షః పరమప్రయోజనమితి సర్వం రమణీయమ్॥ ఇతి శ్రీమదన్నమ్భట్టోపాధ్యాయవిరచితా తర్కసఙ్గహదీపికా సమాప్తా॥

॥కణాదన్యాయమతయోర్బలవ్యుత్పత్తిసిద్ధయే।

॥అన్నమ్భట్టేన విదుషా రచితస్తర్కసఙ్గహః॥౨౦॥

॥ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ-అన్నమ్భట్టవిరచిత-తర్కసఙ్గహః సమాప్తః॥

న్యాయసిద్ధాన్తముక్తావలీ విశ్వనాథపఞ్చాననః

విశ్వనాథపఞ్చాననభట్టాచార్యవిరచితా న్యాయసిద్ధాన్తముక్తావలీ

చూడామణీకృతవిధుర్వలయీకృతవాసుకిः।

భవో భవతు భవ్యాయ లీలాతాణ్డవపణ్డిత: ।। 1 ।।

నిజనిర్మితకారికావలీమతిసఙ్క్షిప్తచిరన్తనోక్తిభి: ।

విశదీకరవాణి కౌతుకాన్ననురాజీవదయావశంవద: ।। 2 ।।

సద్రవ్యా గుణగుమ్ఫితా సుకృతినాం సత్కర్మణాం జ్ఞాపికా

సత్సామాన్యవిశేషనిత్యమిలితాఽభావప్రకర్షోజ్జ్వలా ।

విష్ణోర్వక్షసి విశ్వనాథకృతినా సిద్ధాన్తముక్తావలీ

విన్యస్తా మనసో ముదం వితనుతాం సద్యుక్తిరేషా చిరమ్ ।। 3 ।।

నూతనజలధరరుచయే గోపవధూటీదుకూలచౌరాయ ।

(తస్మై కృష్ణాయ నమ: సంసారమహీరుహస్య బీజాయ ।।)

విఘ్నవిధాతాయ కృతం మఙ్గలం శిష్యశిక్షాయై గ్రన్థతో నిబధ్నాతి-నూతనేతి । ననుమఙ్గలం న విఘ్వధ్వంసం ప్రతి నవా సమాఽప్తి ప్రతి కారణం, వినాపి మఙ్గలం

నాస్తికాదీనాం ప్రన్థేషు నిర్విఘ్నపరిసమాప్తిదర్శనాదితి చేన్న । అవిగీతశిష్టాచారవిషయత్వేన మఙ్గలస్య సఫలత్వే సిద్ధే, తత్ర చ ఫలజిజ్ఞాసాథాం సమ్భవతి

దృష్టఫలకత్వేఽదృష్టఫలకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్ ఉపస్థితత్వాచ్చ సమాప్తిరేవ తత్ఫలం కల్ప్యతే । ఇత్థం చ యత్ర మఙ్గలం న దృశ్యతే, తత్రాపి జన్మాన్తరీయం తత్ కల్ప్యతే । యత్ర చ

సత్యపి మఙ్గలే సమాప్తిర్న దృశ్యతే, తత్ర బలవత్తరో విఘ్నో విఘ్నప్రాచుర్యం వా బోధ్యమ్ । ప్రచురస్యైవాఽస్య బలవత్తరవిఘ్ననివారణే కారణత్వం బోధ్యమ్ । విఘ్నధ్వంసస్తు మఙ్గలస్య

ద్వారమిత్యాహు: ప్రాఞ్చ: ।

నవ్యాస్తు మఙ్గలస్య విఘ్నధ్వంస ఏవ ఫలమ్, సమాప్తిస్తు బుద్ధిప్రతిభాదికారణకలాపాత్ । నచైవం స్వత:సిద్ధవిఘ్నవిరహవతా కృతస్య మఙ్గలస్య నిష్ఫలత్వాపత్తిరితి

వాచ్యమ్ । ఇష్టాపత్తే:, విఘ్నశఙ్కయా తదాచరణాత్, తద్ధైవ శిష్టాచారాత్ । నచ తస్య నిష్ఫలత్వే తద్బోధకవేదాప్రామాణ్యాపత్తిరితి వాచ్యమ్ । సతి విఘ్నే తన్నాశస్యైవ వేదబోధితత్వాత్ ।

అత ఏవ పాపభ్రమేణ కృతస్య ప్రాయశ్చిత్తస్య నిష్ఫలత్వేఽపి న తద్బోధకవేదాప్రామాణ్యమ్ । మఙ్గలం చ విఘ్నధ్వంసవిశేషే కారణమ్, విఘ్నధ్వంసవిశేషే చ వినాయకస్తవపాఠాది ।

క్వచిచ్చ విఘ్నాత్యన్తాభావ ఏవ సమాప్తిసాధనమ్। ప్రతిబన్ధకసంసర్గాభావస్యైవ కార్యజనకత్వాత్। ఇత్థం చ నాస్తికాదీనాం గ్రన్థేషు జన్మాన్తరీయమఙ్గలజన్యదురితధ్వంస: స్వత:

సిద్ధవిఘ్నాత్యన్తాభావో వాఽస్తీతి న వ్యభిచార ఇతి ప్రాహు:।।

।। ఇతి మఙ్గలవాద:।।

తస్మై కృష్ణాయ నమ: సంసారమహీరుహస్య బీజాయ।। 1 ।।

సంసారేతి। సంసార ఏవ మహీరుహో వృక్షస్తస్య బీజాయ-నిమిత్తకారణాయేత్యర్థ:।

ఏతేన ఈశ్వరే ప్రమాణమపి దర్శితం భవతి। తథా హి-యథా ఘటాదికార్యం కర్తృజన్యం, తథా క్షిత్యఙ్కురాదికమపీతి। న చ తత్కర్తృత్వమస్మదాదీనాం సమ్భవతీత్యతస్తత్కర్తృత్వేనేశ్వరసిద్ధి:।

న చ శరీరాజన్యత్వేన కర్తృజన్యత్వసాధకేన సత్ప్రతిపక్ష ఇతి వాచ్యమ్। అప్రయోజకత్వాత్। మమ తు కర్తృత్వేన కార్యత్వేన కార్యకారణభావ ఏవాఽనుకూలస్తర్క:। ఇత్థంఞ్చ ""ద్యావాభూమీ

జనయన్ దేవ ఏక: విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోప్తా"" ఇత్యాదయ ఆగమా అప్యనుసన్ధేయా:।। 1।।

ఇతీశ్వరానుమానమ్।।

ద్రవ్యం గుణస్తథా కర్మ సామాన్యం సవిశేషకమ్।

సమవాయస్తథాఽభావ: పదార్థా: సప్త కీర్తితా:।। 2 ।।

ద్రవ్యమితి। అత్ర సప్తమస్యాఽభావత్వకథనాదేవ షణ్ణాం భావత్వం ప్రాప్తం, తేన (భావత్వేన) పృథగుపన్యాసో న కృత:। ఏతే చ పదార్థా వైశేషికనయే ప్రసిద్ధా:, నైయార్థికానామప్యవిరుద్ధా:।

ప్రతిపాదితం చైవమేవ భాష్యే। అత ఏవోపమానచిన్తామణౌ సప్తపదార్థభిన్నతయా శక్తిసాదృశ్యాదీనామతిరిక్తపదార్థత్వమాశఙ్కితమ్।

నను కథమేత ఏవ పదార్థా:? శక్తిసాదృశ్యాదీనామప్యతిరిక్తపదార్థత్వాత్। తథా హి-మణ్యాదిసమవహితేన వహ్నినా దాహో న జన్యతే, తచ్ఛూన్యేన తు జన్యతే, తత్ర మణ్యాదినా

వహ్నౌ దాహానుకూలశక్తిర్నాశ్యతే, ఉత్తేజకేన మణ్యాద్యపసారణేన చ జన్యతే ఇతి కల్ప్యతే। ఏవం సాదృశ్యమప్యతిరిక్త: పదార్థ:, తద్ధి న షట్సు భావేష్వన్తర్భవతి, సామాన్యేఽపి

సత్వాత్, యథా గోత్వం నిత్యం, తథాఽశ్వత్వమపీతి సాదృశ్యప్రతీతే:। నాప్యభావే, సత్త్వేన ప్రతీయమానత్వాదితి చేత్--న। మణ్యాద్యభావవిశిష్టబహ్వ్యాదేర్దాహాదికం ప్రతి స్వాతన్త్ర్యేణ

మణ్యభావాదేరేవ వా హేతుత్వం కల్ప్యతే, అనేనైవ సామఞ్జస్యేఽనన్తశక్తి-తత్ప్రాగభావ-ధ్వంస కల్పనానౌచిత్యాత్। న చోత్తేజకే సతి ప్రతిబన్ధకసద్భావేఽపి కథం దాహ ఇతి వాచ్యమ్।

ఉత్తేజకాభావవిశిష్టమణ్యభావస్య హేతుత్వాత్।

సాదృశ్యమపి న పదార్థాన్తరం, కిన్తుం తద్భిన్నత్వే సతి తద్గతభూయోధర్మవత్త్వమ్।

యథా చన్ద్రభిన్నత్వే సతి చన్ద్రగతాహ్లాదకత్వాదిమత్త్వం ముఖే చన్ద్రసాదృశ్యమితి।।1।।

।। ఇతి పదార్థోద్దేశగ్రన్థ:।।

క్షిత్యప్తేజోమరుద్వ్యోమకాలదిగ్దేహినో మన:।

ద్రవ్యాణి,

ద్రవ్యాణి విభజతే-క్షిత్యబితి। క్షితి:-పృథివీ, ఆప:-జలాని, తేజ:-వహ్ని:, వాయు:-మరుత్-వ్యోమ-ఆకాశ:, కాల:-సమయ:, దిక్-ఆశా, దేహీ-ఆత్మా, మన:, ఏతాని

నవ ద్రవ్యాణీత్యర్థ:।

నను ద్రవ్యత్వజాతౌ కిం మానం? న హి తత్ర ప్రత్యక్షం ప్రమాణం, ఘృతజతుప్రభృతిషు ద్రవ్యత్వాగ్రహాదితి చేత్-న। కార్యసమవాయికారణతావచ్ఛేదకతయా, సంయోగస్య, విభాగస్య వా

సమవాయికారణతావచ్ఛేదకతయా ద్రవ్యత్వజాతిసిద్ధేరితి।

నను దశమం ద్రవ్యం తమ: కుతో నోక్తం? తద్ధి ప్రత్యక్షేణ గృహ్యతే। తస్య చ రూపవత్వాత్ కర్మవత్త్వాచ్చ ద్రవ్యత్వం। తద్ధి గన్ధశూన్యత్వాత్ న పృథివీ। నీలరూపవత్వాచ్చ న

జలాదికమ్। తత్ప్రత్యక్షే చాఽఽలోకనిరపేక్షం చక్షు: కారణమితి చేత్।

న। ఆవశ్యకతేజోఽభావేనైవోపపత్తౌ ద్రవ్యాన్తరకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్। రూపవత్తాప్రతీతిస్తు భ్రమరూపా। కర్మవత్తాప్రతీతిరప్యాలోకాపసరణౌపాధికీ భ్రాన్తిరేవ।

తమసోఽతిరిక్తద్రవ్యత్వే అనన్తావయవాదికల్పనాగౌ రవం చ స్యాత్। సువర్ణస్య యథా తేజస్యన్తర్భావస్తథాఽగ్రే వక్ష్యతే ।। 2 ।।

।। ఇతి ద్రవ్యవిభాగగ్రన్థ:।।

అథ గుణా రూప రసా గన్ధస్తత: పరమ్ ।। 3 ।।

గుణాన్ విభజతే-అథ గుణా ఇతి। ఏతే గుణాశ్చతుర్వింశతిసఙ్ఖ్యాకా: కణాదేన కణ్ఠత:, "చ"శబ్దేన చ దర్శితా:। తత్ర గుణత్వ 1) జాతిసిద్ధిరగ్రే వక్ష్యతే।

।।ఇతి గుణవిభాగగ్రన్థ:।।

స్పర్శ: సఙ్ఖ్యా పరిమితి: పృథక్త్వం చ తత: పరమ్।

సంయోగశ్చ విభాగశ్చ పరత్వం చాఽపరత్వకమ్ ।।4।।

బుద్ధి: సుఖం దు:ఖమిచ్ఛా ద్వేషౌ యత్నో గురుత్వకమ్।

ద్రవత్వం స్నేహ-సంస్కారావదృష్టం శబ్ద ఏవ చ ।।5।।

ఉత్క్షేపణం తతోఽపక్షేపణమాకుఞ్చనం తథా।

ప్రసారణం చ గమనం కర్మాణ్యేతాని పఞ్చ చ ।।6।।

కర్మాణి విభజతే-ఉత్క్షేపణమితి। కర్మత్వ (1)

భ్రమణం రేచనం స్యన్దనోర్ధ్వజ్వలనమేవ చ।

తిర్య్యగ్గమనమప్యత్ర గమనాదేవ లభ్యతే ।।7।।

జాతిస్తు ప్రత్యక్షసిద్ధా। ఏవముత్క్షేపణత్వాదికమపి ।।6।।

నను భ్రమణాదికమపి పృథక్కర్మ అధికతయా కుతో నోక్తమత ఆహ-భ్రమణమితి।। 7।। ఇతి కర్మపదార్థవిభాగగ్రన్థ:।।

సామాన్యం ద్వివిధం ప్రోక్తం పరం చాఽపరమేవ చ।

ద్రవ్యాదిత్రికవృత్తిస్తు సత్తా పరతయోచ్యతే।।8।।

సామాన్యం నిరూపయతి-సామాన్యమితి। తల్లక్షణం తు నిత్యత్వే సత్యనేకసమవేతత్వమ్। అనేకసమవేతత్వం సంయోగాదీనామప్యస్తీత్యత ఉక్తం-నిత్యత్వే సతీతి। నిత్యత్వే సతి

సమవేతత్వం గగనపరిమాణాదీనామప్యస్తీత్యత ఉక్తమనేకేతి।నిత్యత్వే సత్యనేకవృత్తిత్వమత్యన్తాభావస్థాఽప్యస్తి, అతో వృత్తిత్వసామాన్యం విహాయ సమవేతేత్యుక్తమ్।

ఏకవ్యక్తిమాత్రవృత్తిస్తు న జాతి:। తథా చోక్తమ్-

""వ్యక్తేరభేదస్తుల్యత్వం సఙ్కరోఽథానవస్థితి:।

రూపహానిరసమ్బన్ధో జాతిబాధకసఙ్కర: ।।"" ఇతి।

పరభిన్నా తు యా జాతి: సైవాఽపరతయోచ్యతే।

ద్రవ్యత్వాదికజాతిస్తు పరాపరతయోచ్యతే ।। 9 ।।

పరత్వం-అధికదేశవృత్తిత్వం, అపరత్వం-అల్పదేశవృత్తిత్వమ్। సకలజాత్యపేక్షయా సత్తాయా అధికదేశవృత్తిత్వాత్ పరత్వమ్, తదపేక్షయా చాఽన్యాసాం జాతీనామపరత్వమ్। పృథివీత్వాద్యపేక్షయా

ద్రవ్యత్వస్యాఽధికదేశవృత్తిత్వాద్వ్యాపకత్వాత్ పరత్వం,
సత్తాపేక్షయాఽల్పదేశవృత్తిత్వాద్వ్యాప్యత్వాదపరత్వమ్।। 7-8-6।।

ఇతి సామాన్యనిరూపణమ్।।

వ్యాపకత్వాత్ పరాఽపి స్యాద్ వ్యాప్యత్వాదపరాఽపి చ।

అన్త్యో నిత్యద్రవ్యవృత్తిర్విశేష: పరికీర్తిత:।। 10 ।।

విశేషం నిరూపయతి-అన్త్య ఇతి। అన్తేఽవసానే వర్తత ఇత్యన్త్య:, యదపేక్షయా విశేషో నాఽస్తీత్యర్థ:। ఘటాదీనాం ద్వ్యణు కపర్యన్తానాం తత్తదవయవభేదాత్ పరస్పరం భేద:,

పరమాణూనాం పరస్పరం భేదసాధకో విశేష ఏవ, స తు స్వత ఏవ వ్యావృత్త:। తేన తత్ర విశేషాన్తరాపేక్షా నాఽస్తీత్యర్థ: ।। 10 ।।

ఇతి విశేషనిరూపణమ్।।

ఘటాదీనాం కపాలాదౌ ద్రవ్యేషు గుణకర్మణో:।

తేషు జాతేశ్చ సమ్బన్ధ: సమవాయ: ప్రకీర్తిత:।।11।।

సమవాయం దర్శయతి-ఘటాదీనామితి। అవయవావయవినో:, జాతివ్యక్త్యో:, గుణగుణినో:, క్రియాక్రియావతో:, నిత్యద్రవ్యవిశేషయోశ్చ య: సమ్బన్ధ: స సమవాయ:।

సమవాయత్వం నిత్యసమ్బన్ధత్వమ్। తత్ర ప్రమాణం తు,
గుణక్రియాదివిశిష్టబుద్ధిర్విశేషణవిశేష్యసమ్బన్ధవిషయా, విశిష్టబుద్ధిత్వాత్, దణ్డీ పురుష ఇతి విశిష్టబుద్ధివదిత్యనుమానేన

సంయోగాదిబాధాత్ సమవాయసిద్ధి:। న చ స్వరూపసమ్బన్ధేన సిద్ధసాధనం, అర్థాన్తరం వా। అనన్తస్వరూపాణాం సమ్బన్ధత్వకల్పనే గౌరవాత్ , లాఘవాదేకసమవాయసిద్ధి:।

న చ సమవాయస్యైకత్వే వాయౌ రూపవత్తాబుద్ధిప్రసఙ్గ:, తత్ర రూపసమవాయసత్త్వేఽపి రూపాభావాత్।

న చైవమభావస్యాఽపి వైశిష్ట్యం సమ్బన్ధాన్తరం సిద్ధ్యేదితి వాచ్యమ్। తస్య నిత్యత్వే భూతలే, ఘటానయనానన్తరమపి ఘటాభావబుద్ధిప్రసఙ్గాత్ , ఘటాభావస్య తత్ర సత్త్వాత్,

తస్య చ నిత్యత్వాత్, అన్యథా దేశాన్తరేఽపి ఘటాభావప్రతీతిర్న స్యాత్। వైశిష్ట్యస్య చ తత్ర సత్త్వాత్ , మమ తు ఘటే పాకరక్తతాదశాయాం శ్యామరూపస్య నష్టత్వాన్న తదభావబుద్ధి:।

వైశిష్ట్యస్యాఽనిత్యత్వే త్వనన్తవైశిష్ట్యకల్పనే తవైవ గౌరవమ్। ఏవం చ తత్తత్కాలీనం తత్తద్భూతలాదికమేవ తత్తదభావానాం సమ్బన్ధ:।।11।।

।।ఇతి సమవాయనిరూపణమ్।।

అభావస్తు ద్విధా సంసర్గాన్యోన్యాభావభేదత:।

అభావం విభజతే-అభావస్త్వితి। అభావత్వం-ద్రవ్యాదిషట్కాన్యోన్యాభావవత్త్వమ్। సంసర్గేతి। సంసర్గాభావాన్యోన్యాభావభేదాదిత్యర్థ:। అన్యోన్యాభవస్యైకవిధత్వాత్ తద్విభాగాభావాత్

సంసర్గాభావం విభజతే-ప్రాగభావ ఇతి। సంసర్గాభావత్వమన్యోన్యాభావభిన్నాభావత్వమ్। అన్యోన్యాభావత్వం తాదాత్మ్యసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితా

కాభావత్వమ్। వినాశ్యభావత్వమ్ ప్రాగభావత్వమ్। జన్యాభావత్వం ధ్వంసత్వమ్। నిత్యసంసర్గాభావత్వమత్యన్తాభావత్వమ్। యత్ర తు భూతలాదౌ ఘటాదికమపసారితం చ, పునరానీతం చ, తత్ర

ఘటకాలస్యసమ్బన్ధాఘటకత్వాదత్యన్తాభావస్యబుద్ధి: నిత్యత్వేఽపి ఘటకాలే న ఘటాత్యన్తాభావ । తత్రోత్పాదవినాశశాలీ చతుర్థోఽయమభావ ఇతి కే చిత్।

అత్ర ధ్వంసప్రాగభావయోరధికరణే నాఽత్యన్తాభావ ఇతి ప్రాచామ్ మతమ్, శ్యామఘటే రక్తో నాస్తి, రక్తఘటే శ్యామో నాఽస్తీతి ధీశ్చ ప్రాగభావం ధ్వంసంచాఽవగాహతే, న తు

తదత్యన్తాభావం, తయోర్విరోధాత్ నవ్యాస్తు-తత్ర విరోధే మానాభావాత్ ధ్వంసాదికాలావచ్ఛేదేనాఽప్యత్యన్తాభావో వర్తత ఇత్యాహు:।

ప్రాగభావస్తథా ధ్వంసోఽప్యత్యన్తాభావ ఏవ చ ।। 12 ।।

ఏవం త్రైవిధ్యమాపన్న: సంసర్గాభావ ఇష్యతే।

సప్తానామపి సాధర్మ్యం జ్ఞేయత్వాదికముచ్యతే ।। 13 ।।

నన్వస్త్వభావానామధికరణాత్మకత్వం, లాఘవాదితి చేన్న।
అనన్తాధికరణాత్మకత్వకల్పనాపేక్షయాఽతిరిక్తత్వకల్పనాయా ఏవ లఘీయస్త్వాత్। ఏవం చాఽఽధారాధేయభావోఽప్యుపపద్యతే,

ఏవం చ తత్తచ్ఛబ్దరసగన్ధాద్యభావానాం ప్రత్యక్షత్వమప్యుపపద్యతే। అన్యథా తత్తదధికరణానాం తత్తదిన్ద్రియాగ్రాహ్యత్వాత్ ప్రత్యక్షత్వం న స్యాత్। ఏతేన జ్ఞానవిశేష-

కాలవిశేషాద్యాత్మకత్వమత్యన్తాభావస్యేతి ప్రత్యుక్తమ్, అప్రత్యక్షత్వాపత్తే:।। ఇత్యభావపదార్థవిభాగగ్రన్థ:।।

ఇదానీం పదార్థానాం సాధర్మ్యం వైధర్మ్యం చ వక్తుం ప్రక్రమతే-సప్తానామితి। సమానో ధర్మో యేషాం తే సధర్మాణ:, తేషాం భావ: సాధర్మ్యం, సమానో ధర్మ ఇతి ఫలితోఽర్థ:। ఏవం విరుద్ధో

ధర్మో యేషాం తే విధర్మాణ:, తేషాం భావో వైధర్మ్యం, విరుద్ధో ధర్మ ఇతి ఫలితోఽర్థ:। జ్ఞేయత్వం జ్ఞానవిషయతా, సా చ సర్వత్రైవాఽస్తి ఈశ్వరజ్ఞానవిషయతాయా: కేవలాన్వయిత్వాత్।

ద్రవ్యాదయ: పఞ్చ భావా అనేకే సమవాయిన:।

ఏవమభిధేయత్వ-ప్రమేయత్వాదికం బోధ్యమ్।।13।।

ఇతి సప్తపదార్థసాధర్మ్యకథనమ్।।

ద్రవ్యాదయ ఇతి। ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషాణాం సాధర్మ్యమనేకత్వం సమవాయిత్వం చ। యద్యప్యనేకత్వమభావేఽప్యస్తి, తథాఽప్యనేకత్వే సతి భావత్వం పఞ్చానాం సాధర్మ్యమ్,

తథా చాఽనేకభావవృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వమితి ఫలితోఽర్థ:, తేన ప్రత్యేకం ఘటాదావాకాశాదౌ చ నాఽవ్యాప్తి:।

సమవాయిత్వం చ సమవాయసమ్బన్ధేన సమ్బన్ధిత్వం, న తు సమవాయవత్త్వం, సామాన్యాదావభావాత్।। ఇతి పఞ్చపదార్థసాధర్మ్యకథనమ్।।

సత్తావన్తస్తయస్త్వాద్యా గుణాదిర్నిర్గుణక్రియ: ।। 14 ।।

సత్తావన్త ఇతి। ద్రవ్యగుణకర్మణాం సత్తావత్త్వమిత్యర్థ:।।

।। ఇత్యాద్యపదార్థత్రయసాధర్మ్యకథనమ్ ।।

గుణాదిరితి। యద్యపి గుణక్రియాశూన్యత్వమాద్యక్షణే ఘటాదావతివ్యాప్తం, క్రియాశూన్యత్వఞ్చ గగనాదావతివ్యాప్తమ్, తథాఽపి గుణవదవృత్తిధర్మవత్త్వం కర్మవదవృత్తి

పదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వఞ్చ తదర్థ:। నహి ఘటత్వాదికం ద్రవ్యత్వాదికం వా గుణవదవృత్తి, కర్మవదవృత్తి వా, కిన్తు గుణత్వాదికం తథా, ఆకాశత్వాదికన్తు న పదార్థవిభాజకోపాధి:।।14।।

ఇతి గుణాదిషట్పదార్థసాధర్మ్యకథనమ్।।

సామాన్యపరిహీనాస్తు సర్వే జాత్యాదయో మతా:।

పారిమాణ్డల్యభిన్నానాం కారణత్వముదాహృతమ్ ।। 15 ।।

సామాన్యేతి। సామాన్యానధికరణత్వం సామాన్యాదీనామిత్యర్థ:।।

।। ఇతి సామాన్యాదిపదార్థచతుష్టయసాధర్మ్యకథనమ్ ।।

పారిమాణ్డల్యేతి। పరిమాణ్డల్యమణుపరిమాణమ్, కారణత్వం తద్భిన్నానామిత్యర్థ:। అణుపరిమాణం తు న కస్యాఽపి కారణమ్। తద్ధి స్వాశ్రయారబ్ధద్రవ్యపరిమాణారమ్భకం భవేత్।

తచ్చ న సమ్భవతి। పరిమాణస్య స్వసమానజాతీయస్వోత్కృష్ట-
పరిమాణజనకత్వనియమాత్, మహదారబ్ధస్య
మహత్తరత్వవదణుజన్యస్యాఽణుతరత్వప్రసఙ్గాత్। ఏవం
పరమమహత్పరిమాణమతీన్ద్రియసామాన్యం

విశేషాశ్చ బోధ్యా:।

ఇదమపి యోగిప్రత్యక్షే విషయస్య న కారణత్వం, జ్ఞాయమానం సామాన్యం న ప్రత్యాసత్తి: జ్ఞాయమానం లిఙ్గం నాఽనుమితికరణమిత్యభిప్రాయేణోక్తమ్। ఆత్మమానసప్రత్యక్షే

ఆత్మపరమమహత్త్వస్య కారణత్వాత్ పరమమహత్పరిమాణమాకాశాదేర్బోధ్యమ్। తస్యాఽపి న కారణత్వమిత్యాచార్యాణామాశయ ఇత్యన్యే। తన్న। జ్ఞానాతిరిక్తం ప్రత్యేవాఽకారణతాయా

ఆచార్యైరుక్తత్వాత్।।15।।

।।ఇతి పారిమాణ్డల్యభిన్నపదార్థసాధర్మ్యకథనమ్।।

నను కారణత్వం కిమత ఆహ అన్యథాసిద్ధీతి। తస్య కారణత్వస్య ।।16-17।।

ఇతి ప్రాసఙ్గికకారణత్వనిరూపణమ్।।

అన్యథాసిద్ధిశూన్యస్య నియతా పూర్వవర్తితా।

కారణత్వం భవేత్తస్య త్రైవిధ్యం పరికీర్తితమ్ ।। 16 ।।

సమవాయికారణత్వం జ్ఞేయమథాఽప్యసమవాయిహేతుత్వమ్।

ఏవం న్యాయనయజ్ఞైస్తృతీయముక్తం నిమిత్తహేతుత్వమ్ ।। 17 ।।

యత్సమవేతం కార్యం భవతి జ్ఞేయం తు సమవాయిజనకం తత్।

తత్రాఽఽసన్నం జనకం ద్వితీయమాభ్యాం పరం తృతీయం స్యాత్ ।। 18 ।।

తత్రేతి। సమవాయికారణే ప్రత్యాసన్నం కారణం ద్వితీయం
అసమవాయికారణమిత్యర్థ:।అత్ర యద్యపి తురీతన్తుసంయోగే పటాసమవాయికారణత్వం
స్యాత్, వేగాదీనామభిఘాతాద్య

సమవాయికారణత్వం స్యాత్, ఏవం జ్ఞానాదీనామపీచ్ఛాద్యసమవాయికారణత్వం స్యాత్,
తథాఽపి పటాసమవాయికారణలక్షణే తురీతన్తుసంయోగభిన్నత్వం దేయమ్।
తురీతన్తుసంయోగస్తు తురీపటసంయోగం

ప్రత్యసమవాయికారణం భవత్యేవ। ఏవం వేగాదికమపి వేగస్పన్దాద్యసమవాయికారణమ్
భవత్యేవేతి తత్తత్కార్యాసమవాయికారణలక్షణే తత్తద్భిన్నత్వం దేయమ్।
ఆత్మవిశేషగుణానాం తు

కుత్రాఽప్యసమవాయికారణత్వం నాఽస్తి। తేన తద్భిన్నత్వం సామాన్యలక్షణే దేయమేవ।
అత్ర సమవాయికారణే ప్రత్యాసన్నం ద్వివిధం, కార్యైకార్థప్రత్యాసత్త్యా, కారణైకార్థప్రత్యాసత్త్యా
చ। ఆద్యం

యథా-ఘటాదికం ప్రతి కపాలప్రయోగాదికమసమవాయికారణమ్। తత్ర కార్యేణ ఘటేన సహ
కారణస్యసంయోగస్య ఏకస్మిన్ కపాలే ప్రత్యాసత్తిరస్తి। ద్వితీయం యథా-ఘటరూపం ప్రతి

కపాలరూపమసమవాయికారణమ్। స్వగతరూపాదికం ప్రతి సమవాయికారణం ఘట: తేన
సహ కపాలరూపస్యైకస్మిన్ కపాలే ప్రత్యాసత్తిరస్తి। తథా చ క చిత్ సమవాయసమ్బన్ధేన, క

చిత్ స్వసమవాయిసమవేతత్వసమ్బన్ధేనేతి ఫలితోఽర్థ:, ఇత్యం చ కార్యైకార్థ-
కారణైకార్థాన్యతరప్రత్యాసత్యా సమవాయికారణే ప్రత్యాసన్నం కారణం
జ్ఞానాదిభిన్నమసమవాయికారణమితి

సామాన్యలక్షణం పర్యవసితమ్।

।। ఇత్యసమవాయికారణత్వనిరూపణమ్ ।।

ఆభ్యాం--సమవాయికారణాసమవాయికారణాభ్యాం, పరం--భిన్నం కారణం, తృతీయం--

నిమిత్తకారణమిత్యర్థ:।।18।। ఇతి నిమిత్తకారణత్వనిరూపణమ్।

యేన సహ పూర్వభావ:, కారణమాదాయ వా యస్య।

ఇదానీమన్యథాసిద్ధత్వమేవ కియతామత ఆహ -- యేనేతి। యత్కార్యం ప్రతి కారణస్య పూర్వవృత్తితా యేన రూపేణ, గృహ్యతే, తత్కార్యం ప్రతి తద్రూపమన్యథాసిద్ధమిత్యర్థ:। యథా-ఘటం

ప్రతి దణ్డత్వమితి। ఇతి ప్రథమాన్యథాసిద్ధనిరూపణమ్।।

ద్వితీయమన్యథాసిద్ధమాహ--కారణమితి। యస్య స్వాతన్త్ర్యేణాఽన్వయవ్యతిరేకౌ న స్త:, కిన్తు కారణమాదాయైవాఽన్వయవ్యతిరేకౌ గృహ్యేతే, తదన్యథాసిద్ధమ్। యథా-దణ్డరూపమ్।

।। ఇతి ద్వితీయాన్యథాసిద్ధనిరూపణమ్।।

అన్యం ప్రతి పూర్వత్వే జ్ఞాతే యత్పూర్వభావవిజ్ఞానమ్ ।। 19 ।।

తృతీయమాహ--అన్యం ప్రతీతి। అన్యం ప్రతి పూర్వవృత్తిత్వం గృహీత్వైవ యస్య థత్కార్యం ప్రతి పూర్వవృత్తిత్వం గృహ్యతే, తస్య తత్కార్యం ప్రత్యన్యథాసిద్ధత్వమ్। యథా-ఘటాదికం ప్రత్యకాష్ఠ్య

తస్య హి। ఘటాదికం ప్రతి కారణత్వమాకాశత్వేనైవ స్యాత్, తద్ధి శబ్దసమవాయికారణత్వమ్, ఏవం చ తస్య శబ్దం ప్రతి కారణత్వం గృహీత్వైవ ఘటాదికం ప్రతి జనకత్వం గ్రాహ్యమతస్తదన్యథాసిద్ధమ్।

నను శబ్దాశ్రయత్వేన తస్య కారణత్వే కాఽన్యథాసిద్ధిరితి చేత్, పఞ్చమీతి గృహాణ। నన్వాకాశస్య శబ్దం ప్రతి జనకత్వే కిమవచ్ఛేదకమితి చేత్, కవత్త్వాదికం,

విశేషపదార్థో వేతి।।16।। ఇతి తృతీయాన్యథాసిద్ధనిరూపణమ్।

జనకం ప్రతి పూర్వవృత్తితామపరిజ్ఞాయ న యస్య గృహ్యతే।

అతిరిక్తమథాఽపి యద్భవేన్నియతావశ్యకపూర్వభావిన: ।। 20 ।।

చతుర్థమన్యథాసిద్ధమాహ--జనకం ప్రతీతి। యత్కార్యజనకం ప్రతి పూర్వవృత్తిత్వం గృహీత్వైవ యస్య యత్కార్యం ప్రతి పూర్వవర్తిత్వం గృహ్యతే, తస్య తత్కార్యం ప్రత్యన్యథాసిద్ధత్వమ్। యథా

కులాలపితుర్ఘటం ప్రతి। తస్య హి కులాలపితృత్వేన ఘటం ప్రతి జనకత్వేఽన్యథాసిద్ధి:, కులాలత్వేన రూపేణ జనకత్వేే త్విష్టాపత్తి:, కులాలమాత్రస్య ఘటం ప్రతి జనకత్వాత్।

।। ఇతి చతుర్థాన్యథాసిద్ధనిరూపణమ్ ।।

పఞ్చమాన్యథాసిద్ధమాహ-అతిరిక్తమితి। అవశ్యక్లృప్తనియతపూర్వవర్తిన ఏవ కార్యసమ్భవే తద్భిన్నమన్యథాసిద్ధమిత్యర్థ:। అత ఏవ ప్రత్యక్షే మహత్త్వం కారణమ్,

అనేకద్రవ్యవత్త్వమన్యథాసిద్ధమ్, తత్ర హి మహత్త్వమవశ్యక్లృప్తామ్, తేనాఽనేకద్ర: వ్యవత్త్వమన్యథాసిద్ధమ్। నచ వైపరీత్యే కిం వినిగమకమితి వాచ్యమ్। మహత్త్వత్వజాతే: కారణతావచ్ఛేకత్వే

లాఘవాత్।। 20-21।।

ఏతే పఞ్చాఽన్యథాసిద్ధా దణ్డత్వాదికమాదిమమ్ ।

ఘటాదౌ దణ్డరూపాది ద్వితీయమపి దర్శితమ్ ।। 21 ।।

తృతీయం తు భవేద్వ్యోమ కులాలజనకోఽపర:।

పఞ్చమో రాసభాది: స్యాదేతేష్వావశ్యకస్త్వసౌ ।। 22 ।।

రాసభదిరితి। యద్యపి యత్కిఞ్చిద్ఘటవ్యకింత ప్రతి రాసభస్య నియతపూర్వవృత్తిత్వమస్తి; తథాఽపి ఘటజాతీయం ప్రతి సిద్ధకారణభావైర్దణ్డాదిభిరేవ తద్వ్యక్తేరపి సమ్భవే

రాసభోఽన్యథాసిద్ధ ఇతి భవ:। ఏతేషు-పఞ్చస్వన్యథాసిద్ధేషు మధ్యే, పఞ్చమోఽన్యథాసిద్ధ ఆవశ్యక:, తేనైవ పరేషాం చరితార్థత్వాత్। తథా హి-
దణ్డాదిభిరవశ్యకల్పనియతపూర్వవర్తిభిరేవ

కార్యసమ్భవే దణ్డత్వాదికమన్యథాసిద్ధమ్। న చ వైపరీత్యే కిం వినిగమకమితి వాచ్యమ్। దణ్డత్వస్య కారణత్వే దణ్డఘటితాయా: పరమ్పరాయా: సమ్బన్ధత్వకల్పనే గౌరవాత్।

ఏవమన్యేషామప్యనేనైవ చరితార్థత్వం సమ్భవతి।।22।।

।।ఇతి పఞ్చవిధాన్యాసిద్ధనిరూపణమ్।।

సమవాయికారణత్వం ద్రవ్యస్యైవేతి విజ్ఞేయమ్।

గుణకర్మమాత్రవృత్తి జ్ఞేయమథాఽప్యసమవాయిహేతుత్వమ్ ।। 23 ।।

సమవాయీతి। స్పష్టమ్।

గుణేతి। అసమవాయికారణత్వం గుణ-కర్మ-భిన్నానాం వైధర్మ్యం, న తు గుణ-కర్మణో: సాధర్మ్యమిత్యత్ర తాత్పర్యమ్।

అథ వాఽసమవాయికారణవృత్తి-సత్తాభిన్న-జాతిమత్త్వం తదర్థ:। తేన
జ్ఞానాదీనామసమవాయికారణత్వవిరహేఽపి నాఽవ్యాప్తి:।।23।।

అన్యత్ర నిత్యద్రవేభ్య ఆశ్రితత్వమిహోచ్యతే।

।।ఇతి సమవాయ్యసమవాయికారణత్వరూపసాధర్మ్యద్వయకథనమ్।।

అన్యత్రేతి। నిత్యద్రవ్యాణి-పరమాణ్వాకాశాదీని విహాయాఽఽశ్రితత్వం సాధర్మ్యమి త్యర్థ:। ఆశ్రితత్వం తు సమవాయాదిసమ్బన్ధేన వృత్తిమత్వం, విశేషణతయా నిత్యానామపి

కాలాదౌ ।। ఇతి నిత్యద్రవ్యాతిరిక్తసాధర్మ్యకథనమ్।।

క్షిత్యాదీనాం నవానాం తు ద్రవ్యత్వం గుణయోగితా ।। 14 ।।

ఇదానీం ద్రవ్యస్యైవ విశిష్య సాధర్మ్యం వక్తుమారభతే-క్షిత్యాదీనామితి। స్పష్టమ్।।24।। ఇతి ద్రవ్యమాత్రసాధర్మ్యకథనమ్।।

క్షితిర్జలం తథా తేజ: పవనో మన ఏవ చ।

క్షితిరితి। పృథివ్యప్తేజోవాయుమనసాం పరత్వాపరత్వవత్త్వం మూర్తత్వం, వేగవత్త్వం, కర్మవత్త్వం చ సాధర్మ్యమ్। న చ యత్ర ఘటాదౌ పరత్వమపరత్వం వానోత్పన్నం, తత్రాఽవ్యాప్తిరితి

వాచ్యమ్। పరత్వాదిసమానాధికరణ-ద్రవ్యత్వవ్యాప్య-జాతిమత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్। మూర్తత్వమ్-అపకృష్టపరిమాణవత్త్వమ్, తచ్చైషామేవ, గగనాదిపరిమాణస్య కుతోఽప్యపకృష్టత్వాభావాత్।

పూర్వవత్ కర్మవత్త్వం కర్మసమానాధికరణద్రవ్యత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వం, వేగవత్త్వం వేగవద్వృత్తి-ద్రవ్యత్వవ్యాప్య-జాతిమత్త్వం చ బోధ్యమ్।।25।। ఇతి క్షిత్యప్తేజోవాయుమనసాం సాధర్మ్యకథనమ్।।

పరాపరత్వమూర్తత్వ క్రియావేగాశ్రయా అమీ ।। 25 ।।

కాలఖాత్మదిశాం సర్వగతత్వం పరమం మహత్।

కాలేతి। కాలాకాశాత్మదిశాం సర్వగతత్వమ్। సర్వగతత్వం సర్వమూర్తసంయోగిత్వమ్, పరమమహత్త్వం చ। పరమమహత్త్వత్వం జాతివిశేష:, అపకర్షానాశ్రయపరిమాణవత్త్వం వా।

।। ఇతి కాలాకాశాత్మదిశాం సాధర్మ్యకథనమ్।

క్షిత్యాది పఞ్చ భూతాని చత్వారి స్పర్శవన్తి హి ।। 16 ।।

క్షిత్యాదీతి। పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశానాం భూతత్వమ్। తచ్చ బహిరిన్ద్రియగ్రాహ్యవిశేషగుణవత్త్వమ్। అత్ర గ్రాహ్యత్వం లౌకికప్రత్యక్షస్వరూపయోగ్యత్వం బోధ్యమ్। తేన జ్ఞాతో ఘట

ఇతి ప్రత్యక్షే జ్ఞానస్యాఽప్యపనీతభానవిషయత్వాత్తద్వత్యాత్మని నాఽతిప్రసఙ్గ:। న వా లౌకికప్రత్యక్షావిషయరూపాదిమతి పరమాణ్వాదావవ్యాప్తి:, తస్యాఽపి స్వరూపయోగ్యత్వాత్।

మహత్త్వలక్షణకారణాన్తరాసన్నిధానాచ్చ న ప్రత్యక్షత్వమ్। అథ వాఽఽత్మావృత్తివిశేషగుణవత్త్వమ్ తత్త్వమ్।।

।।ఇతి క్షిత్యప్తేజోవాయ్వాకాశసాధర్మ్యకథనమ్।। చత్వారీతి। పృథివ్యప్తేజోవాయూనాం స్పర్శవత్త్వం।।

ద్రవ్యారమ్భ ఇతి। పృథివ్యప్తేజోవాయుషు చతుర్షు ద్రవ్యారమ్భకత్వమ్। న చ ద్రవ్యానారమ్భకే ఘటాదావవ్యాప్తి:। ద్రవ్యసమవాయికారణవృత్తి-ద్రవ్యత్వవ్యాప్య-జాతిమత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్।

।।ఇతి క్షిత్యప్తేజోవాయూనాం సాధర్మ్యకథనమ్।।

అథాఽఽకాశేతి। ఆకాశాత్మనామవ్యాప్యవృత్తి-క్షణికవిశేషగుణవత్త్వం సాధర్మ్యమిత్యర్థ:। ఆకాశస్య విశేషగుణ: శబ్ద:। స చాఽవ్యాప్యవృత్తి, యదా కిఞ్చిదవచ్ఛేదేన

శబ్ద ఉత్పద్యతే, తదాఽన్యావచ్ఛేదేన తదభావస్యాఽపి సత్త్వాత్। క్షణికత్వం చ తృతీయక్షణవృత్తిధ్వంసప్రతియోగిత్వమ్। యోగ్యవిభువిశేషగుణానాం సోత్తరవృత్తివిశేషగుణనాశ్యత్వాత్

ప్రథమశబ్దస్య ద్వితీయశబ్దేన నాశ:। ఏవం జ్ఞానాదీనామపి। జ్ఞానాదికం యదాఽఽత్మని విభౌ శరీరావచ్ఛేదేనోత్పద్యతే, తదా ఘటాద్యవచ్ఛేదేన తదభావోఽస్త్యేవ। ఏవం జ్ఞానాదికమపి

క్షణద్వయావస్థాయి। ఇత్థం చాఽవ్యాప్యవృత్తివిశేషగుణవత్త్వం, క్షణికవిశేషగుణవత్త్వం చాఽర్థ:। పృథివ్యాదౌ రూపాదిర్విశేషగుణోఽస్తీత్యతోఽవ్యావృత్తీత్యుక్తమ్। పృథివ్యాదావవ్యాప్యవృత్తి:

సంయోగాదిరస్తీతి విశేషగుణేత్యుక్తమ్। న చ రూపాదీనామపి కదాచిత్ తృతీయక్షణే నాశసమ్భవాత్ క్షణికవిశేషగుణవత్త్వం క్షిత్యాదావతివ్యాప్తమితి వాచ్యమ్।

చతు:క్షణవృత్తిజన్యావృత్తిజాతిమద్విశేషగుణవత్త్వస్య తదర్థత్వాత్। అపేక్షాబుద్ధి: క్షణత్రయం తిష్ఠతి, రూపత్వాదికం తు క్షణచతుష్టయస్థాయిన్యపి రూపాదౌ వర్తతే ఇతి తద్వ్యుదాస:।

ఈశ్వరజ్ఞానస్య చతు:క్షణవృత్తిత్వాత్ జ్ఞానత్వస్య తదవృత్తిత్వాజ్జన్యేర్యుక్తమ్ ।
యద్యాకాశజీవాత్మనో: సాధర్మ్యం, తదా జన్యేతి న దేయం, ద్వేషత్వాదికమాదాయాఽఽత్మని లక్షణసమన్వయాత్।

పరమమహత్త్వస్య తాదృశగుణత్వాద్, చతుర్థక్షణే ద్విత్వాదీనాం నాశాభ్యుపగమాద్ ద్విత్వాదీనామపి తథాత్వాత్ తదావరణాయ-విశేషేతి । త్రిక్షణవృత్తిత్వం వా వక్తవ్యమ్। ఇచ్ఛాత్వాదికమాదాయాఽఽత్మని

లక్షణసమన్వయాత్ ।।26।।27।। ఇత్యాకాశాత్మనో: సాధర్మ్యకథనమ్।।

ద్రవ్యారమ్భశ్చతుర్ణు స్యాదథాఽఽకాశశరీరిణామ్।

అవ్యాప్యవృత్తిక్షణికో విశేషగుణ ఇష్యతే ।। 27 ।।

రూప-ద్రవత్వ-ప్రత్యక్ష-యోగిన: ప్రథమాస్తయ:।

గురుణీ ద్వే రసవతీ ద్వయోర్నైమిత్తికో ద్రవ:।। 28 ।।

రూపద్రవత్వేతి। పృథివ్యప్తేజసాం రూపవత్త్వం, ద్రవత్వవత్త్వం, ప్రత్యక్షవిషయత్వం చేత్యర్థ:। న చ చక్షురాదీనాం భర్జనకపాలస్థవహ్నే: ఊష్మణశ్చ రూపవత్త్వే కిం మానమితి వాచ్యమ్।

తత్రాఽపి తేజస్త్వేన రూపానుమానాత్। ఏవం వాయ్వానీతపృథివీజలతేజోభాగానామపి పృథివీత్వాదినా రూపానుమానం బోధ్యమ్।

న చ ఘటాదౌ ద్రుతసువర్ణాదిభిన్నే తేజసి చ ద్రవత్వవత్త్వమవ్యాప్తమితి వాచ్యమ్। ద్రవత్వవదవృత్తి --ద్రవ్యత్వవ్యాప్య - జాతిమత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్। ఘృతజతుప్రభృతిషు పృథివీషు

జలేషు ద్రుతసువర్ణాదౌ తేజసి చ ద్రవత్వసత్త్వాత్తత్ర చ పృథివీత్వాదిసత్త్వాత్తదాదాయ సర్వత్ర లక్షణసమన్వయ:। న చ ప్రత్యక్షవిషయత్వం పరమాణ్వాదావవ్యాప్తమ్, అతివ్యాప్తమ్ చ

రూపాదావితి వాచ్యమ్। చాక్షుషలౌకికప్రత్యక్షవిషయవృత్తి--ద్రవ్యత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్। ఆత్మన్యతివ్యాప్తివారణాయ చాక్షుషేతి।

ఇతి పృథివ్యప్తేజసాం సాధర్మ్యకథనమ్।

గురుణీ ఇతి। గురుత్వవత్త్వం రసవత్త్వం చ పృథివీజలయోరిత్యర్థ:। న చ ఘ్రాణేన్ద్రియాదీనాం వాయ్వానీతపృథివ్యాదిభాగానాం చ రసాదిమత్త్వే కిం మానమితి వాచ్యమ్। తత్రాపి

పృథివీత్వాదినా తదనుమానాత్।

ఇతి పృథివీజలయో: సాధర్మ్యకథనమ్।

ద్వయోరితి-పృథివీ తేజసోరిత్యర్థ:। న చ నైమిత్తికం ద్రవత్వం ఘటాదౌ వహ్న్యాదౌ చాఽవ్యాప్తమితి వాచ్యమ్। నైమిత్తికద్రవత్వసమానాధికరణ-ద్రవ్యత్వవ్యాప్య జాతిమత్త్వస్య

వివక్షితత్వాత్।। ఇతి పృథివీతేజసో: సాధర్మ్యకథనమ్।। ఆత్మాన ఇతి। పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశాత్మనాం విశేషగుణవత్త్వమిత్యర్థ:।

ఇతి భూతాత్మనో: సాధర్మ్యకథనమ్।।

యదుక్తమితి। జ్ఞేయత్వాదికం విహాయేతి బోధ్యమ్। తత్తు న కస్యాఽపి వైధర్మ్యం, కేవలాన్వయిత్వాత్।।26।।

।। ఇతి వైధర్మ్యనిరూపణమ్।।

ఆత్మానో భూతవర్గాశ్చ విశేషగుణయోగిన:।

యదుక్తం యస్య సాధర్మ్యం వైధర్మ్యమితరస్య తత్।। 29 ।।

స్పర్శాదయోఽష్టౌ వేగాఖ్య: సంస్కారో మరుతో గుణా:।

స్పర్శాద్యష్టౌ రూపవేగౌ ద్రవత్వం తేజసో గుణా: ।। 30।।

స్పర్శాదయోఽష్టౌ వేగాశ్చ గురుత్వం చ ద్రవత్వకమ్।

రూపం రసస్తథా స్నేహో వారిణ్యేతే చతుర్దశ।। 31।।

స్నేహహీనా గన్ధయుతా: క్షితావేతే చతుర్దశ।

బుద్ధ్వాదిషట్కం సఙ్ఖ్యాదిపఞ్చకం భావనా తథా ।। 32 ।।

ధర్మాధర్మౌ గుణా ఏతే ఆత్మన: స్యుశ్చతుర్దశ।

సఙ్ఖ్యాదిపఞ్చకం కాలదిశో: శబ్దశ్చ తే చ ఖే।। 33।।

సఙ్ఖ్యాదిపఞ్చకం బుద్ధిరిచ్ఛా యత్నోఽపి చేశ్వరే।

పరాపరత్వే సఙ్ఖ్యాద్యా: పఞ్చ వేగశ్చ మానసే ।। 34 ।।

స్పర్శాదయ ఇతి ।। తే చ పఞ్చ సఙ్ఖ్యాదయ:। ఖే-ఆకాశే ।। 30।। 31।। 32।।33।।34।। ఇతి సామాన్యతో ద్రవ్యగుణకథనమ్।।

తత్ర క్షితిర్గన్ధవతీ

తత్ర క్షితిర్గన్ధహేతు: నానారూపవతీ మతా।

సాధర్మ్యవైధర్మ్యే నిరూప్య సమ్ప్రతి ప్రత్యేకం పృథివ్యాదికం నిరూపయతి-తత్రేతి। గన్ధహేతురితి। గన్ధసమవాయికారణమిత్యర్థ:। యద్యపి గన్ధవత్త్వమాత్రం పృథివ్యా లక్షణముచితం,

తథాఽపి పృథివీత్వజాతౌ ప్రమాణోపన్యాసాయ కారణత్వముపన్యస్తమ్। తథా హి పృథివీత్వం హి గన్ధసమవాయికారణతావచ్ఛేదకతయా సిద్ధయతి, అన్యథా గన్ధత్వావచ్ఛిన్నస్యాఽఽకస్మికత్వాపత్తే:।

న చ పాషాణాదౌ గన్ధాభావాత్తన్ధవత్త్వమవ్యాప్తమితి వాచ్యమ్। తత్రాఽపి గన్ధసత్త్వాత్, అనుపలబ్ధిస్త్వనుత్కటత్వేనాఽప్యుపపద్యతే। కథమన్యథా తద్భస్మని గన్ధ

ఉపలభ్యతే? భస్మనో హి పాషాణధ్వంసజన్యత్వాత్ పాషాణోపాదానోపాదేయత్వం సిద్ధ్యతి, యద్ద్రవ్యం యద్ద్రవ్యధ్వంసజన్యం, తత్ తదుపాదానోపాదేయమితి వ్యాప్తే:। దృష్టం చేతత్ ఖణ్డపశౌ

మహాపటధ్వంసజన్యే। ఇత్థం చ పాషాణపరమాణో: పృథివీత్వాత్ తజ్జన్యపాషాణస్యాఽపి పృథివీత్వం। తథా చ తస్యాఽపి గన్ధవత్త్వే బాధకాభావ:।

తత్ర క్షితిర్గన్ధహేతు: నానారూపవతీ మతా।

షడ్విధస్తు రసస్తత్ర గన్ధస్తు ద్వివిధో మత:।। 35।।

స్పర్శస్తస్యాస్తు విజ్ఞేయో హ్యనుష్ణాశీతపాకజ:।

నానేతి । శుక్లనీలాదిభేదేన నానాజాతీయం రూపం పృథివ్యామేవ వర్తతే, న తు జలాదౌ, తత్ర శుక్లస్యైవ సత్త్వాత్, పృథివ్యాం త్వేకస్మిన్నపి ధర్మిణి పాకవశేన

నానారూపసమ్భవాత్। న చ యత్ర నానారూపం నోత్పన్నం, తత్రాఽవ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్। రూపద్వయవదవృత్తిద్రవ్యత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్, రూపనాశవదవృత్తి-ద్రవ్యత్వవ్యాప్య-జాతిమత్త్వస్య

వా వాచ్యత్వాత్। వైశేషికనయే పృథివీపరమాణౌ రూపనాశస్య రూపాన్తరస్య చ సత్త్వాత్, న్యాయనయే ఘటాదావపి తత్సత్త్వాల్లక్షణసమన్వయ:।

షడ్విధ ఇతి। మధురాదిభేదేన య: షడ్విధో రస:, స పృథివ్యామేవ। జలే మధుర ఏవ రస:। అత్రాఽపి పూర్వవద్రసద్వయవదవృత్తి-ద్రవ్యత్వవ్యాప్య-జాతిమత్త్వం లక్షణార్థోఽవసేయ:।

"ద్వివిధ:" ఇతి వస్తుస్థితిమాత్రం, న తు ద్వివిధగన్ధవత్త్వం లక్షణం, ద్వివిధత్వస్య వ్యర్థత్వాత్। ద్వైవిధ్యం చ సౌరభాసౌరభభేదేన బోధ్యమ్।

స్పర్శ ఇతి। తస్యా:-పృథివ్యా:। అనుష్ణాశీతస్పర్శవత్త్వం వాయావపి వర్తత ఇత్యుక్తం పాకజ ఇతి। ఇత్థం చ పృథివ్యా: స్పర్శోఽనుష్ణాశీత ఇతి జ్ఞాపనార్థం తదుక్తం, పాకజస్పర్శవత్త్వమాత్రం

తు లక్షణమ్, అధికస్య వైయథ్ర్యాత్ । యద్యపి పాకజస్పర్శ: పటాదౌ నాఽస్తి, తథాఽపి పాకజస్పర్శవద్వృత్తి-ద్రవ్యత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వమర్థో బోధ్య:।। ఇతి పృథివీనిరూపణే పృథివీలక్షణకథనమ్।।

నిత్యాఽనిత్యా చ సా ద్వేధా నిత్యా స్యాదణులక్షణా।। 36 ।।

అనిత్యా తు తదన్యా స్యాత్ సైవాఽవయవయోగినీ।

నిత్యేతి సా - పృథివీ ద్వివిధా, నిత్యాఽనిత్యా చేత్యర్థ:।

అణులక్షణా-పరమాణురూపా పృథివీ నిత్యా ।।36।।

తదన్యా పరమాణుభిన్నా పృథివీ ద్వ్యణుకాది సర్వాపృథివీత్యర్థ:। సైవ అనిత్యా పృథివ్యేవావయవవతీత్యర్థ:।

ననువయవిని కిం మానం? పరమాణుపుఞ్జైరేవోపపత్తే:। న చ పరమాణూనామతీన్ద్రియత్వాద్ఘటాదీనాం ప్రత్యక్షం న స్యాదితి వాచ్యమ్। ఏకస్య పరమాణోరప్రత్యక్షత్వేఽపి తత్సమూహస్య

ప్రత్యక్షత్వాపరభవాత్। మభైకస్య కేశస్య దూరేఽప్రత్యక్షత్వేఽపి తత్సమూహస్య ప్రత్యక్షత్వమ్। న చైకో ఘట: స్థూల ఇతి బుద్ధేరనుపపత్తిరితి వాచ్యమ్। ఏకో మహాన్ ధాన్యరాశిరితివదుపపత్తే:।

మైవమ్। పరమాణోరతీన్ద్రియత్వేన తత్సమూహస్యాఽపి ప్రత్యక్షవాఽయోగాత్, దూరస్థకేశస్తు నాఽతీన్ద్రియ:, సన్నిధానే తస్యైవ ప్రత్యక్షత్వాత్ । న చ తదానీం దృశ్యపరమాణుపుఞ్జస్య

ఉత్పన్నత్వాన్న ప్రత్యక్షత్వేఽపి విరోధ ఇతి వాచ్యమ్। అదృశ్యస్య దృశ్యానుపాదానత్వాత్, అన్యథా చక్షురూష్మాదిసన్తతే: కదాచిద్దృశ్యత్వప్రసఙ్గాత్। న చాఽతితప్తతైలాదౌ

కథమదృశ్యదహనసన్తతేర్దృశ్యదహనోత్పత్తిరితి వాచ్యమ్। తత్ర తదన్త:పాతిభిర్దృశ్యదహనావయవై: స్థూలదహనోత్పత్తేరుపగమాత్। న చాఽదృశ్యేన ద్వ్యణుకేన కథం దృశ్యత్రసరేణోరుత్పత్తిరితి

వాచ్యమ్। యతో న దృశ్యత్వమదృశ్యత్వం వా కస్యచిత్ స్వభావాదాచక్షమహే, కిన్తు మహత్త్వోద్భూతరూపాదికారణసముదాయవతో దృశ్యత్వం, తదభావే చాఽదృశ్యత్వమ్। తథా చ త్రసరణోర్మహత్త్వాత్

ప్రత్యక్షత్వం, న తు ద్వ్యణుకాదేః, తదభావాత। న హి త్వన్మతేఽపి సమ్భవతీదం, పరమాణౌ మహత్త్వాభావాత్।

ఇత్థం చాఽవయవిసిద్ధౌ తేషాముత్పాదవినాశయోః ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాదనిత్యత్వమ్। ఇత్యవయవ్యనుమానమ్।।

తేషాం చాఽవయవావయవధారాయా అనన్తత్వే మేరుసర్షపయోరపి సామ్యప్రసఙ్గః । అతః క్వచిద్విశ్రామో వాచ్యః। యత్ర తు విశ్రామః, తస్యాఽనిత్యత్వేఽసమవేత

(భావ)కార్యోత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ తస్య నిత్యత్వమ్। మహత్పరిమాణతారతమ్యస్య గగనాదౌ విశ్రాన్తత్వమివాఽణుపరిమాణతారతమ్యస్యాఽపి క్వచిద్విశ్రాన్తత్వమస్తీతి తస్య పరమాణుత్వసిద్ధిః।

న చ త్రసరేణావేవ విశ్రామోఽస్త్వితి వాచ్యమ్। త్రసరేణుః సావయవ: చాక్షుషద్రవ్యత్వాత్ ఘటవదిత్యనుమానేన తదవయవసిద్ధౌ, త్రసరేణోరవయవాః సావయవాః మహదారమ్భకత్వాత్

కపాలవదిత్యనుమానేన తదవయవసిద్ధేః । న చేదమప్రయోజకమ్, అపకృష్టమహత్త్వం ప్రత్యనేకద్రవ్యవత్త్వస్య ప్రయోజకత్వాత్ । న చైవంక్రమేణ తదవయవధారాఽపి సిద్ధ్యేదితి వాచ్యమ్।

అనవస్థాభయేన తదసిద్ధేరితి। ఇతి పరమాణుసాధనమ్।।

సా చ త్రిధా భవేద్దేహమిన్ద్రియం విషయస్తథా।। 37।।

యోనిజాదిర్భవేద్దేహ ఇన్ద్రియం ఘ్రాణలక్షణమ్।

సా చేతి। సా-కార్యరూపాపృథివీ త్రివిధా, శరీరేన్ద్రియవిషయభేదాదిత్యర్థః। తత్ర దేహముదాహరతి-యోనిజాదిరితి। యోనిజమయోనిజం చేత్యర్థః।

యోనిజమపి ద్వివిధం-జరాయుజమణ్డలం చేతి। జరాయుజం మానుషాదీనామ్। అణ్డజం-సర్పాదీనామ్। అయోనిజం స్వేదజోద్భిజ్జాదికమ్।

స్వేదజాః- కృమిదంశాద్యాః ఉద్భిజ్జాః-తరుగుల్మాద్యాః। నారకిణాం శరీరమప్యయోనిజమ్।

న చ మానుషాదిశరీరాణాం పార్థివత్వే కిం మానమితి వాచ్యమ్। గన్ధాదిమత్త్వస్యైవ ప్రమాణత్వాత్। న చ క్లేదోష్మాదేరుపలమ్భాదాప్యత్వాదికమపి స్యాదితి వాచ్యమ్। తథా

సతి జలత్వపృథివీత్వాదినా సఙ్కరప్రసఙ్గాత్। న చ తర్హి జలీయత్వాదికమేవాఽస్తు, న తు పార్థివత్వమితి వాచ్యమ్। క్లేదాదీనాం వినాశేఽపి శరీరత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానాత్,

గన్ధాద్యుపలబ్ధేశ్చ పృథివీత్వసిద్ధేః। తేన పార్థివాదిశరీరే జలాదీనాం నిమిత్తత్వమాత్రం బోధ్యమ్।

శరీరత్వం న జాతిః, పృథివీత్వాదినా సాఙ్కర్యాత్। కిన్తు చే।చేష్టాశ్రయత్వమ్। వృక్షాదీనామపి చేష్టాశ్రయత్వాన్నాఽవ్యాప్తిః। న చ వృక్షాదేః శరీరత్వే కిం మానమితి వాచ్యమ్।

ఆధ్యాత్మికవాయుసమ్బన్ధస్య ప్రమాణత్వాత్। తత్రైవ కిం మానమితి చేత్, భగ్నక్షతసంరోహణాదినా తదున్నయనాత్। యది హస్తాదౌ శరీరవ్యవహారో న భవతి, తదాఽన్త్యావయవిత్వేన

విశేషణీయమ్। న చ యత్ర శరీరే చేష్టా న జాతా తత్రాఽవ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్। తాదృశే ప్రమాణాభావాత్। అథ వా చేష్టావదన్త్యావయవివృత్తి-ద్రవ్యత్వవ్యాప్య-జాతిమత్త్వమ్, అన్త్యావయవిమాత్రవృత్తి-

చేష్టావద్వృత్తి-జాతిమత్త్వం వా తత్, మానుషత్వచైత్రత్వాదిజాతిమాదాయ లక్షణసమన్వయః। న చ నృసింహశరీరే కథం లక్షణసమన్వయః। తత్ర నృసింహత్వస్యైకవ్యక్తివృత్తితయా జాతిత్వాభావాత్,

జలీయతైజసా శరీరవృత్తితయా దేవత్వస్యాపి జాతిత్వాభావాదితి వాచ్యమ్। కలపభైదేన నృసింహశరీరస్య నానాత్వేన నృసింహత్వజాత్యా లక్షణసమన్వయాత్।

ఇతి పార్థివశరీరనిరూపణమ్।।

ఇన్ద్రియమితి। ఘ్రాణేన్ద్రియం పార్థివమిత్యర్థః। పార్థివత్వం కథమితి చేదిత్థమ్। ఘ్రాణేన్ద్రియం పార్థివం రూపాదిషు మధ్యే గన్ధస్యైవాఽభివ్యఞ్జకత్వాత్ కుఙ్కుమగన్ధాభివ్యఞ్జకగోఘృతవన్।

న చ దృష్టాన్తే స్వీయరూపాది వ్యఞ్జకత్వాద్ధసిద్ధిరితి వాచ్యమ్। పరకీయరూపాద్యవ్యఞ్జకత్వస్య తదర్థత్వాత్। న చ నవశరావ (గత)గన్ధవ్యఞ్జకజలేఽనైకాన్తికత్వమితి

వాచ్యమ్। తస్య సక్తురసాభివ్యఞ్జకత్వాత్। యద్వా పరకీయేతి న దేయమ్, వాయూపనీతసురభిభాగానాం దృష్టాన్తత్వసమ్భవాత్। న చ ఘ్రాణేన్ద్రియసన్నికర్షస్య గన్ధమాత్రాభివ్యఞ్జకత్వాత్తత్ర

వ్యభిచార ఇతి వాచ్యమ్। ద్రవ్యత్వే సతీతి విశేషణాత్।

ఇతి పార్థివేన్ద్రియనిరూపణమ్।।

విషయమాహ-విషయ ఇతి। ఉపభోగసాధనం విషయ:। సర్వమేవ కార్యజాతమదృష్టాధీనం, యత్ కార్యం యదదృష్టాధీనం, తత్ తదుపభోగం సాక్షాత్ పరమ్పరయా వా జనయత్యేవ, న హి

బీజప్రయోజనాభ్యాం వినా కస్యచిదుత్పత్తిరస్తి, తేన ద్వ్యణుకాది బ్రహ్మాణ్డాన్తం సర్వమేవ విషయో భవతి। శరీరేన్ద్రియయోవిషయత్వేఽపి ప్రకారాన్తరేణోపన్యాస: శిష్యబుద్ధివైశద్యార్థ:।।

36।।37।।39।।

ఇతి పార్థివవిషయనిరూపణమ్।। ఇతి పృథివీగ్రన్థ:।।

విషయో ద్వ్యణుకాదిశ్చ బ్రహ్మాణ్డాన్త ఉదాహృత:।। 38।।

వర్ణ: శుక్లో రస-స్పర్శౌ జలే మధుర-శీతలౌ।

జలం నిరూపయతి-వర్ణ: శుక్ల ఇతి । స్నేహసమవాయికారణతావచ్ఛేదకతయా జలత్వజాతిసిద్ధి:।

యద్యపి స్నేహత్వం నిత్యానిత్యవృత్తితయా న కార్యతావచ్ఛేదకం, తథాఽపి జన్యస్నేహత్వం తథా బోధ్యమ్।

అథ పరమాణౌ జలత్వం న స్యాత్, తత్ర జన్యస్నేహాభావాత్, తస్య చ నిత్యస్య స్వరూపయోగ్యత్వే ఫలావశ్యమ్భావనియమాదితి చేన్న। జన్యస్నేహజనక

తావచ్ఛేదికాయా జన్యజలత్వజాతే: సిద్ధౌ, తదవచ్ఛిన్నజనకతావచ్ఛేదకతయా జలత్వజాతిసిద్ధి:।

శుక్లరూపమేవ జలస్యేతి దర్శయితుముక్తం-వర్ణ: శుక్ల ఇతి, న తు శుక్లరూపవత్త్వం లక్షణమ్। అథ వా నైమిత్తికద్రవత్వవదవృత్తి-రూపవద్వృత్తి-ద్రవ్యత్వ-సాక్షాద్వ్యాప్య-

జాతిమత్త్వం, అభాస్వరశుక్లేతరరూపాసమానాధికరణ-రూపవద్వృత్తి-ద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా తదర్థ:, తేన స్ఫటికాదౌ నాఽతివ్యాప్తి:।

రసస్పర్శావితి। జలస్య మధుర ఏవ రస:। శీత ఏవ స్పర్శ:। తిక్తరసవద్వృత్తి-మధురవద్వృత్తి-ద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్య-జాతిమత్త్వం తదర్థ:, తేన శర్కరాదౌ నాఽతివ్యాప్తి:।

(శీతేతరస్పర్శవదవృత్తి-స్పర్శవద్వృత్తి-ద్రవ్యత్వ సాక్షాద్వ్యాప్య-జాతిమత్త్వం తదర్థ:)

నను శుక్లరూపమేవేతి కుత:? కాలిన్దీజలాదౌ నీలిమోపలబ్ధేరితి చేన్న। నీలజనకతావచ్ఛేదికాయా: పృథివీత్వజాతేరభావాజ్జలే నీలరూపాసమ్భవాత్, కాలిన్దీజలే

నీలత్వప్రతీతిస్తాశ్రయౌపాధికీ। అత ఏవ వియతి విక్షే పే ధవలిమోపలబ్ధి:।

అథ జలే మాధుర్యే కిం మానమ్? న హి ప్రత్యక్షేణ కోఽపి రసస్తత్రాఽనుభూయతే, న చ నారికేలజలాదౌ మాధుర్యముపలభ్యత ఏవేతి వాచ్యమ్। తస్యాఽఽశ్రయౌపాధికత్వాత్,

అన్యథా జమ్బీరజలాదావమ్లాదిరసోపలబ్ధేరమ్లాదిమత్త్వమపి స్యాదితి చేన్న। హరీతక్యాదిభక్షణస్య జలరసాభివ్యఞ్జకత్వాత్। న చ హరీతక్యామేవ జలోష్మసంయోగాద్రసాన్తరోత్పత్తిరితి

వాచ్యమ్। కల్పనాగౌరవాత్, పృథివీతత్త్వస్యాఽమ్లాదిజనకతావచ్ఛేదకత్వాచ్చ జలే నాఽమ్లాదికమ్। జన్యేరరసాదౌ తాశ్రయౌపాధికీ తథా ప్రతీతి:।

స్నేహస్తత్ర ద్రవత్వం తు సాంసిద్ధికముదాహృతమ్ ।। 39।।

ఏవం జన్యశీతస్పర్శజనకతావచ్ఛేదకం జన్యజలత్వం, తదవచ్ఛిన్నజనకతావచ్ఛేదకం జలత్వం బోధ్యమ్। ఘృష్టచన్దనాదౌ తు శైత్యోపలబ్ధిశ్చన్దనాన్తర్వర్తిశీతతరసలిలస్యైవ।

తేజ:సంయోగాజ్జలే ఉష్ణప్రతీతిరౌపాధికీ స్యుపైవ, తత్ర పాకాసమ్భవాత్।

స్నేహస్తత్రేతి। ఘృతాదావపి తదన్తర్వర్తిజలస్యైవ స్నేహ:, జలస్య స్నేహసమవాయికారణత్వాత్। తేన జల ఏవ స్నేహ ఇతి మన్తవ్యమ్।

ద్రవత్వమితి। సాంసిద్ధికద్రవత్వత్వం జాతివిశేష: ప్రత్యక్షసిద్ధ: తదవచ్ఛిన్నజనకతావచ్ఛేదకమపి తదేవేతి భావ:। తైలాదావపి జలస్యైవ ద్రవత్వం, స్నేహప్రకర్షేణ చ

దహనానుకూల్యమితి వక్ష్యతి।।36।।

।।ఇతి జలనిరూపణే జలలక్షణకథనమ్।।

నిత్యతాది ప్రథమవత్, కిన్తు దేహమయోనిజమ్।

ఇన్ద్రియం రసనం సిన్ధుర్హిమాదిర్విషయో మత: ।।40।।

ప్రథమవదితి। పృథివ్యా ఇవేత్యర్థ:। తథా హి - జలం ద్వివిధం నిత్యమనిత్యం చ, పరమాణురూపం నిత్యం, దవ్యణుకాది సర్వమనిత్యమవయవసమవేతం చ। అనిత్యమపి త్రివిధం-

శరీరేన్ద్రియవిషయభేదాత్। పృథివీతో యో విశేషస్తమాహ-కిన్త్వితి। దేహమయోనిజం-అయోనిజమేవేత్యర్థ:। జలీయం శరీరమయోనిజం వరుణలోకే ప్రసిద్ధమ్।

।। ఇతి జలీయశరీరనిరూపణమ్।।

ఇన్ద్రియమితి। జలీయమిత్యర్థ:। తథా హి - రసనం జలీయం, గన్ధాద్యవ్యఞ్జకత్వే సతి రసవ్యఞ్జకత్వాత్ సక్తురసాభివ్యఞ్జకోదకవత్। రసనేన్ద్రియసన్నికర్షవ్యభిచారవారణాయ

ద్రవ్యత్వం దేయమ్।

।। ఇతి జలీయేన్ద్రియనిరూపణమ్ ।।

విషయం దర్శయతి-సిన్ధురితి। సిన్ధు:-సముద్ర:, హిమం-తుషార:, ఆదిపదాత్ సరిత్కాసారకరకాది: సర్వోఽపి గ్రాహ్య:। న చ హిమకరకయో: కఠినత్వాత్ పార్థివత్వమితి

వాచ్యమ్। ఊష్మణా విలీనస్య తస్య జలత్వస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్, యద్ద్రవ్యం యద్ద్రవ్యధ్వంసజన్యమితి వ్యాప్తేర్జలోపాదానోపాదేయత్వసిద్ధే:।

అదృష్టవిశేషేణ ద్రవత్వప్రతిరోధాత్ కరకాయాం కాఠిన్యప్రత్యయస్య భ్రాన్తిత్వాత్ ।।40।। ఇతి జలీయవిషయనిరూపణమ్।। ఇతి జలగ్రన్థ:।।

ఉష్ణ: స్పర్శస్తేజసస్తు స్యాద్రూపం శుక్లభాస్వరమ్।

తేజో నిరూపయతి ఉష్ణ ఇతి। ఉష్ణత్వం-స్పర్శనిష్ఠో జాతివిశేష: ప్రత్యక్షసిద్ధ:। ఇత్థం చ జన్యోష్ణస్పర్శసమవాయికారణతావచ్ఛేదకం తేజస్త్వం జాతివిశేష:, తస్య

పరమాణువృత్తిత్వం జలత్వస్యేవాఽనుసన్ధేయమ్। న చోష్ణస్పర్శవత్త్వం-చన్ద్రకిరణాదావవ్యాప్తమితి వాచ్యమ్। తత్రాఽప్యుష్ణస్పర్శస్య సత్త్వాత్, కిన్తు తదన్త: పాతిజలస్పర్శేనాఽభిభవాదగ్రహ:।

ఏవం రత్నకిరణాదౌ చ పార్థివస్పర్శేనాఽభిభవాత్, చక్షురాదౌ చాఽనుద్భూతత్వాదగ్రహ:।

రూపమిత్యాది। వైశ్వానరే మరకతకిరణాదౌ చ పార్థివరూపేణాఽభిభవాత్ శుక్లరూపాగ్రహ:। అథ తద్రూపాగ్రహే ధర్మిణోఽపి చాక్షుషత్వం న స్యాదితి చేన్న। అన్యదీయరూపేణైవ

ధర్మిణో గ్రహసమ్భవాత్ శఙ్ఖస్యేవ పిత్తపీతిమ్నా। వహ్నౌస్తు శుక్లం రూపం నాఽభిభూతం; కిన్తు తదీయం శుక్లత్వమభిభూతమిత్యన్యే।

నైషిత్తికం ద్రవ్త్వం తునిత్యతాది చ పూర్వవత్।

నైమిత్తికమితి। సువర్ణాదిరూపే తేజసి తత్సత్త్వాత్। న చ నైమిత్తికద్రవత్వవత్త్వం దహనాదావవ్యాప్తం, ఘృతాదావతివ్యాప్తం చేతి వాచ్యమ్। పృథివ్యవృత్తి-నైమిత్తికద్రవత్వవద్వృత్తి-

द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्य-जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्।

।।इति तेजोनिरूपणे तेजोलक्षणकथनम्।।

पूर्ववदिति। जलस्येवेत्यर्थ:। तथाहि-तद्द्विविधं, नित्यमनित्यं च, नित्यं परमाणुरूपं, तदन्यदनित्यमवयवि च। तच्चत्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात्।

शरीरमयोनिजमेव। तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ।। 42 ।।

इति तैजसशरीरनिरूपणम्।।

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यत्वादि च पूर्ववत्।। 41।।

इन्द्रियं नयनं वह्नि: स्पर्शादिर्विषयो मत:।

अत्र यो विशेषस्तमाह-इन्द्रियमिति। ननु चक्षुषस्तैजसत्वे किं मानमिति चेत्, चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्याप्यजातेत्वे सति परकीयरूपव्याप्यजातित्वात् प्रदीपवत्।

प्रदीपस्य स्वीय परस्पर्शव्याप्यजातित्वादत्र दृष्टान्तेव्याप्तिवारणाय प्रथमं परकीयेति। घटादे: स्वीयरूपव्याप्यजातित्वाद्व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति।

अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यं परकीयेति न देयम्। चक्षु:सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रवत्वं देयम्। इति तैजसेन्द्रियनिरूपणम्।।

विषयं दर्शयति-वह्निरिति। ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेन्न। सुवर्णं तैजसम् असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमान(जन्य) द्रुतवत्वा

(धिकरणत्वा)त्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा पृथिवीति। न चाऽप्रयोजकं, पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्य चाऽत्यन्ताग्निसंयोगनाश्यत्वात्। ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्याऽपि तदानीं

द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न। जलमध्यस्थमसीक्षोदवत् तस्याऽद्रुतत्वात्।

अपरे तु पीतिमाश्रयस्याऽत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शनात् तत्रप्रतिबन्धकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते। तथा हि-अत्यन्ताग्निसंयोगी पीतिमगुरुत्वाश्रय:

विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्त: अत्यन्ताग्निसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणपार्थिवत्वात् जलमध्यस्थपीतपटवत्। तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात्।

।।इति तैजसविषयनिरूपणम्।। इति तेजोग्रन्थ:।।

అపాకజోఽనుష్ణాశీతస్పర్శస్తు పవనే మత: ।। 42।।

తిర్యగ్గమనవానేష జ్ఞేయ: స్పర్శాదిలిఙ్గక:।

వాయుం నిరూపయతి-అపాకజ ఇతి। అనుష్ణాశీతస్పర్శస్య పృథివీవ్యామపి
సత్త్వాదుక్తమపాకజ ఇతి। అపాకజస్పర్శస్య జలాదావపి సత్త్వాదుక్తమనుష్ణాశీతేతి। ఏతేన

వాయవీయో విజాతీయ: స్పర్శో దర్శిత:, తజ్జనకతావచ్ఛేదకం వాయుత్వమితి భావ:।।42।।
ఇతి వాయునిరూపణే వాయుత్వజాతౌ ప్రమాణకథనమ్।।

ఏష:-వాయు:, స్పర్శాదిలిఙ్గక:-వాయుర్హి స్పర్శ-శబ్ద-ధృతి-కమ్పైరనుమీయతే,
విజాతీయస్పర్శేన విలక్షణశబ్దేన తృణాదీనాం ధృత్యా శాఖాదీనాం కమ్పనేన పూర్వవదితి।
వాయుర్ద్విధ:-

నిత్యోఽనిత్యశ్చ, పరమాణురూపో నిత్య:, తదన్యోఽనిత్యోఽవయవసమవేతశ్చ, సోఽపి త్రివిధ:-
శరీరేన్ద్రియవిషయభేదాత్।

పూర్వవన్నిత్యత్వాదుక్తం దేహవ్యాపి త్వగిన్ద్రియమ్।। 43।।

చ వాయోరనుమానాత్। యథా చ వాయుర్న ప్రత్యక్షస్తథాఽగ్రే వక్ష్యతే।

।।ఇతి వాయునిరూపణే వాయౌ ప్రమాణకథనమ్।।

తత్ర శరీరమయోనిజం పిశాచాదీనామ్, పరన్తు జలీయ-తైజస-వాయవీయశరీరాణాం
పార్థివభాగోపష్టమ్భాదుపభోగక్షమత్వం, జలాదీనాం ప్రాధాన్యాజ్జలీయత్వాదికమితి। ।।ఇతి

వాయవీయశరీరనిరూపణమ్।।

అత్ర యో విశేషస్తమాహ - దేహవ్యాపీతి। శరీరవ్యాపకం స్పర్శగ్రాహకమిన్ద్రియంత్వక్, తచ్చ
వాయవీయం రూపాదిషు మధ్యే స్పర్శస్యైవాఽభివ్యఞ్జకత్వాత్ అఙ్గసత్వక్, తచ్చ

వాయవీయం రూపాదిషు మధ్యే స్పర్శస్యైవాఽభివ్యఞ్జకత్వాత్
అఙ్గసఙ్గిసలిలశైత్యాభివ్యఞ్జకవ్యజనపవనవత్।।43।। ఇతి వాయవీయేన్ద్రియనిరూపణమ్।

విషయం దర్శయతి-ప్రాణాదిరితి। యద్యప్యనిత్యో వాయుశ్చతుర్విధ:, తస్య చతుర్థీ విధా
ప్రాణాదిరిత్యుక్తమాకరే, తథాఽపి సఙ్క్షేపాదేవ త్రైవిధ్యముక్తమ్। ప్రాణస్త్వేక ఏవ

హృదాదినానాస్థానవశాన్ముఖనిర్గమాదినానాక్రియాభేదాచ్చ నానా సంజ్ఞాం లభత ఇతి।

ఇతి వాయవీయవిషయనిరూపణమ్। ।।ఇతి వాయుగ్రన్థ:।।

ప్రాణాదిస్తు మహావాయుపర్యన్తో విషయో మత:।

ఆకాశస్య తు విజ్ఞేయ: శబ్దో వైశేషికో గుణ:।। 44।।

ఆకాశం నిరూపయతి - ఆకాశస్యేతి। ఆకాశకాలదిశామేకైకవ్యక్తిత్వాదాకాశత్వాదికం న జాతి:, కిన్తు ఆకాశత్వం శబ్దాశ్రయత్వమ్। "వైశేషిక:" ఇతి కథనం తు

విశేషగుణాన్తరవ్యవచ్ఛేదాయ।

ఏతేన ప్రమాణమపి దర్శితమ్। తథాహి--శబ్దో గుణ: చక్షుగ్రహణాయోగ్య-బహిరిన్ద్రియగ్రాహ్యజాతిమత్త్వాత్ స్పర్శవత్, శబ్దో ద్రవ్యసమవేత: గుణత్వాత్ సంయోగవదిత్యనుమానేన శబ్దస్య

ద్రవ్యసమవేతత్వే సిద్ధే, శబ్దో న స్పర్శవద్విశేషగుణ:
అగ్నిసంయోగాసమవాయికారణకత్వాభావే సతి అకారణగుణపూర్వకప్రత్యక్షత్వాత్ , సుఖవత్। పాకజరూపాదౌ వ్యభిచారవారణాయ

సత్యన్తమ్। పటరూపాదౌ వ్యభిచారవారణాయాఽకారణగుణపూర్వకేతి। జలపరమాణురూపాదౌ వ్యభిచారవారణాయ ప్రత్యక్షేతి। శబ్దో న దిక్కాలమనసాం గుణ: విశేషగుణత్వాత్ రూపవత్।

నాఽఽత్మవిశేషగుణ: బహిరిన్ద్రియయోగ్యత్వాత్ రూపవత్। ఇత్థఞ్చ శబ్దాధికరణం నవమం ద్రవ్యం సిద్ధ్యతి। న చ వాయ్వవయవేషు సూక్ష్మశబ్దక్రమేణ వాయౌ కారణగుణపూర్వక: శబ్ద

ఉత్పద్యతామితి వాచ్యమ్। అయావద్ద్రవ్యభావిత్వేన వాయోర్విశేషగుణత్వాభావాత్ ।।44।। ఇత్యాకాశే ప్రమాణకథనమ్।।

తత్ర చ శరీరస్య విషయస్య చాఽభావాదిన్ద్రియం దర్శయతి-ఇన్ద్రియమితి। నన్వాకాశం లాఘువాదేకం సిద్ధం, శ్రోత్రం పున: పురుషభేదాద్భిన్నం కథమాకాశం స్యాదితి చేత్తత్రాఽహ-ఏక

ఇతి। ఆకాశ ఏక: సన్నపి ఉపాధే:కర్ణశష్కుల్యా భేదాద్భిన్నం శ్రోత్రాత్మకం భవతీత్యర్థ:।

।।ఇత్యాకాశేన్ద్రియనిరూపణమ్।। ఇత్యాకాశగ్రన్థ:।।

కాలం నిరూపయతి-జన్యానామితి। ఇతి కాలనిరూపణే కాలలక్షణకథనమ్।। తత్ర ప్రమాణం దర్శయితుమాహ-జగతామాశ్రయ ఇతి। (తథా హి) ఇదానీం ఘట ఇత్యాదిప్రతీతి:

సూర్యపరిస్పన్దాదికం యదా విషయీకరోతి, తదా సూర్యపరిస్పన్దాదినా ఘటాదే: సమ్బన్ధఘటక: కల్ప్యతే। ఇత్థం చ తస్యాఽఽశ్రయత్వమేవ సమ్యక్ ।।45।।

ప్రమాణాన్తరం దర్శయతి-పరాపరత్వేతి। పరత్వాపరత్వాదిబుద్ధేరసాధారణం నిమిత్తం కాల ఏవ, పరత్వాపరత్వయోరసమవాయికారణసంయోగాశ్రయో లాఘువాదతిరిక్త: కాల: కల్ప్యత

ఇతి భావ:। ఇతి కాలే ప్రమాణకథనమ్।।

ననూ్వకస్య కాలస్య సిద్ధౌ క్షణ-దిన-మాస-వర్షాదిసమయభేదో న స్యాదిత్యత ఆహ-క్షణాది: స్యాదుపాధిత ఇతి। కాలస్తూ్వకోఽప్యుపాధిభేదాత్ క్షణాదివ్యవహారవిషయ:।

ఉపాధిస్తు స్వజన్యవిభాగప్రాగభావావచ్ఛిన్నం కర్మ, పూర్వసంయోగనాశావచ్ఛిన్నవిభాగో వా, పూర్వసంయోగనాశావచ్ఛిన్నోత్తరసంయోగానన్తరం క్షణవ్యవహారో న స్యాదితి వాచ్యమ్।

కర్మాన్తరస్యాఽపి సత్త్వాదితి। మహాప్రలయే క్షణాదివ్యవహారో యద్యస్తి, తదా ధ్వంసేనైవోపపాదనీయ ఇతి। దినాదివ్యవహారస్తు తత్తత్క్షణకూటైరితి।। ఇతి కాలస్యైకత్వవ్యవస్థాపనమ్।।

ఇతి కాలగ్రన్థ:।।

దిశం నిరూపయతి-దూరాన్తికేతి। దూరత్వమన్తికత్వం చ దైశికం పరత్వమపరత్వం బోధ్యమ్। తద్బుద్ధేరసాధారణం బీజం దిగేవ।
దైశికపరత్వాపరత్వయోరసమవాయికారణసంయోగాశ్రయతయా

లాఘువాదేకా దిక్ సిద్ధ్యతీతి భావ:।।46।।

ఇతి దిశి ప్రమాణకథనమ్।।

ఇన్ద్రయన్తు భవేచ్ఛ్రోత్రమేక: సన్నప్యుపాధిత:।

జన్యానాం జనక: కాల: జగతామాశ్రయో మత:।। 45 ।।

పరాపరత్వధీహేతు:, క్షణాది: స్యాదుపాధితి:।

దూరాన్తికాదిధీహేతురేకా నిత్యా దిగుచ్యతే।। 46 ।।

నను యద్యేకైవ దిక్, తదా ప్రాచీప్రతీచ్యాదివ్యవహార: కథముపపద్యత ఇత్యత ఆహ-ఉపాధిమేదాదితి। యత్పురుషస్యోదయగిరిసన్నిహితా యా దిక్ సా తత్పురుషస్య ప్రాచీ,

ఏవముదయగిరివ్యవహితా యా దిక్ సా ప్రతీచీ। ఏవం యత్పురుషస్య సుమేరుసన్నిహితా యా దిక్, సోదీచీ, తద్వ్యవహితా త్వవాచీ। "సర్వేషామేవ వర్షాణాం మేరురుత్తరత: స్థిత:-" ఇతి దిశ

ఏకత్వవ్యవస్థాపనమ్।। ఇతి దిగ్గ్రన్థ:।।

ఆత్మానం నిరూపయతి-ఆతేన్ద్రియాధధిష్ఠాతేతి। ఆత్మత్వజాతిస్తు సుఖదు:ఖాదిసమవాయికారతావచ్ఛేదకతయా సిద్ధయతి। ఈశ్వరేఽపి సా జాతిరస్త్యేవ, అదూష్టాదిరూపకారణాభావన్న

సుఖదుఃఖాద్యుత్పత్తి:, నిత్యస్య స్వరూపయోగ్యస్య ఫలావశ్యమ్భావనియమ ఇత్యస్యాఽప్రయోజకత్వాత్।

పరే తు ఈశ్వరే సా జాతిర్నా స్త్యేవ, ప్రమాణాభావాత్। న చ దశమద్రవ్యత్వాపత్తి:, జ్ఞానత్వేన విభజనాదిత్యాహు:। ఇత్యాత్మత్వజాతౌ ప్రమాణకథనమ్।।

ఇన్ద్రియాద్యధిష్ఠాతా-ఇన్ద్రియాణాం శరీరస్య చ పరంమ్పరయా చైతన్యసమ్పాదక:।

ఉపాధిభేదాదేకాఽపి ప్రాచ్యాదివ్యపదేశభాక్

ఆతేన్ద్రియాద్యధిష్ఠాతా కరణం హి సకర్తృకమ్ ।।47।।

శరీరస్య న చైతన్యం మృతేషు వ్యభిచారత:।

యద్యప్యాత్మని అహం సుఖీ అహం దుఃఖీత్యక్షవిషయత్వమసత్యేవ, తథాఽపి విప్రతిపన్నం ప్రతి ప్రథమత ఏవ శరీరాదిభిన్నస్తత్ప్రతీతిగోచర ఇతి ప్రతిపాదయితుం న శక్యతే, ఇత్యత:

ప్రమాణాన్తరం దర్శయతి-కరణమితి। వామ్యాదీనాం చ్ఛిదాదికరణానాం కర్తారమన్తరేణ ఫలానుపధానం దృష్టమ్, ఏవం చక్షురాదీనాం జ్ఞానకరణానామపి ఫలోపధానం కర్తారమన్తరేణ నోపపద్యత

ఇత్యతిరిక్త: కర్తా కల్ప్యతే।।47।।

ఇత్యాత్మని ప్రమాణకథనమ్।।

నను శరీరస్య కర్తృత్వమస్తత ఆహ-శరీరస్యేతి। నను చైతన్యం జ్ఞానాదిక, మేవ, ముక్తాత్మనాం త్వన్మత ఇవ మృతశరీరాణామపి తద్భావే కా క్షతి:? ప్రాణాభావేన

జ్ఞానాభావస్య సిద్ధేరితి చేన్న। శరీరస్య చైతన్యే బాల్యే విలోకితస్య స్థావిరే స్మరణానుపపత్తే:, శరీరాణామవయవోపచయాపచయైరుత్పాదవినాశశాలిత్వాత్। న చ పూర్వశరీరోత్పన్నసంస్కారేణ

ద్వితీయశరీరే సంస్కార ఉత్పాద్యత ఇతి వాచ్యమ్। అనన్తసంస్కారకల్పనే గౌరవాత్। ఏవంశరీరస్య చైతన్యే బాలకస్య స్తన్యపానే ప్రవృత్తిర్నస్యాత్, ఇష్టసాధనతాజ్ఞానస్య తద్ధేతుత్వాత్,

తదానీమిష్టసాధనతాస్మారకాభావాత్। మన్మతే తు జన్మాన్తరానుభూతేష్టసాధనత్వస్య తదానీం స్మరణాదేవ ప్రవృత్తి:। న చ జన్మాన్తరానుభూతమన్యదపి స్మర్థతామితి వాచ్యమ్। ఉద్బోధకాభావాత్,

అత్ర త్వనాయత్యా జీవనాదృష్టమేవోద్బోధకం కల్ప్యతే। ఇత్యఇ్చ సంసారస్యాఽనాదితయా ఆత్మనోఽనాదిత్వసిద్ధావనాదిభావస్య నాశాసమ్భవాన్నిత్యత్వం సిద్ధయతీతి(1)బోధ్యమ్।।

।। ఇతి శరీరాత్మవాదిచార్వాకమతఖణ్డనమ్ ।।

నను చక్షురాదీనామేవ జ్ఞానాదికం ప్రతి కరణత్వం కర్తృత్వం చాఽస్తు, విరోధే సాధకా (1) భావాదత ఆహ-తథాత్వమితి। తథాత్వం-చైతన్యమ్। ఉపఘాతేనాశే సతి,

అర్థాత్చక్షురాదీనామేవ। కథం స్మృతి:? పూర్వం చక్షుషాఽనుభూతానాం చక్షురభావే స్మరణం న స్యాత్, అనుభవితురభావాత్ అన్యేనాఽనుభూతస్యాఽన్యేన స్మరణాసమ్భవాత్, అనుభవస్మరణయో:

సామానాధికరణ్యేన కార్యకారణభావాదితి భావ: (1)।।4।। ఇతీన్ద్రియాత్మవాదిమతఖణ్డనమ్।।

నను చక్షురాదీనాం చైతన్యం మాఽస్తు, మనసస్తు నిత్యస్య చైతన్యం స్యాదత ఆహ - మనోఽపీతి। న తథా-న చేతనమ్। జ్ఞానాద్యనధ్యక్షం తదా భవేత్, మనసోఽణుత్వాత్ప్రత్యక్షే

మహత్త్వస్య హేతుత్వాత్ మనసి జ్ఞానసుఖాదిసత్త్వే తత్ప్రత్యక్షానుపపత్తిరిత్యర్థ: (1)। యథా చ మనసోఽణుత్వం, తథాఽగ్రే వక్ష్యతే।

।।ఇతి మనాత్మవాదిమతఖణ్డమ్।।

నన్వస్తు విజ్ఞానమేవాఽఽత్మా, తస్య స్వత:ప్రకాశరూపత్వాచ్చేతనత్వమ్। జ్ఞానసుఖాదికన్తు తస్యైవాఽఽకారవిశేష:। తస్యాఽపి భావత్వాదేవ క్షణికత్వం, (1)

పూర్వపూర్వవిజ్ఞానస్యోత్తరోత్తరవిజ్ఞానే హేతుత్వాత్ సుషుప్తyవస్థాయామప్యాలయవిజ్ఞానధారా నిరాబాధైవ, మృగమదవాసనావాసితవసన ఇవ
పూర్వపూర్వవిజ్ఞానజనితసంస్కారాణముత్తరవిజ్ఞానే

హేతుత్వాన్నాఽనుపపత్తి: స్మరణాదేరితి చేన్న। తస్య జగద్విషయకత్వే సర్వజ్ఞత్వాపత్తి:, యత్కిఞ్చిద్విషయకత్వే వినిగమనావిరహ:, సుషుప్తావపి విషయావభాసప్రసఙ్గాచ్చ జ్ఞానస్య

సవిషయత్వాత్। తదానీం నిరాకారా చిత్సన్తతిరనువర్తత ఇతి చేన్న। తస్యా: ప్రకాశత్వే ప్రమాణాభావాత్, అన్యథా ఘటాదీనామపి జ్ఞానత్వాపత్తి:। న చేష్టాపత్తి:,

విజ్ఞానవ్యతిరిక్తవస్తునోఽభావా(1) దితి వాచ్యమ్।
ఘటాదేరనుభూయమానస్యాఽపలపితుమశక్యత్వాత్। ఆకారవిశేష ఏవాఽయం విజ్ఞానస్యేతి చేన్న। కిమయమాకారోఽతిరిచ్యతే విజ్ఞానాత్?

తర్హి సమాయాతం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తేన। నాఽతిరిచ్యతే చేత్, తర్హి సమూహాలమ్బనే నీలాకారోఽపి పీతాకార: స్యాత్, స్వరూపతో విజ్ఞానస్యాఽవిశేషాత్। అపోహరూపో నీలత్వాదిర్విజ్ఞానధర్మ

ఇతి చేన్న। నీలత్వాదీనాం విరుద్ధానామేకస్మిన్న సమావేశాత్, ఇతరథా విరోధావధారణస్యైవ దురుపపాదత్వాత్। నవా వాసనాసఙ్క్రమ: సమ్భవతి, మాతృపుత్రయోరపి వాసనాసఙ్క్రమప్రసఙ్గాత్।

న చోపాదానోపాదేయభావో నియామక ఇతి వాచ్యమ్। వాసనాయా: సఙ్క్రమాసమ్భవాత్। ఉత్తరస్మిన్నుత్పత్తిరేవ సఙ్క్రమ ఇతి చేన్న। తదుత్పాదకాభావాత్, చితామేవోత్పాదకత్వే సంస్కారానన్త్యప్రసఙ్గ:।

క్షణికవిజ్ఞానేష్వతిశయవిశేష: కల్ప్యత ఇతి చేన్న। మానాభావాత్, కల్పనాగౌరవాత్।

।।ఇతి క్షణికవిజ్ఞానాత్మవాదిబౌద్ధమతఖణ్డనమ్।।

ఏతేన క్షణికశరీరేష్వేవ చైతన్యం ప్రత్యుక్తం, గౌరవాత్, అతిశయే మానాభావాచ్చ। బీజాదావపి సహకారిసమవధానాసమవధానాభ్యామేవోపపత్తే: కుర్వద్రూపత్వాకల్పనాత్(1)।।

ఇతి క్షణికశరీరాత్మవాదిమతఖణ్డనమ్।।

అస్తు తర్హిక్షణికవిజ్ఞానే గౌరవాత్ నిత్యవిజ్ఞానమేవాఽఽత్మా, ""అవినాశీ వా అరేఽయమాత్మా, సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ-"" ఇత్యాదిశ్రుతేశ్చేతి చేన్న। తస్య సవిషయకత్వాసమ్భవస్య

దర్శితత్వాత్, నిర్విషయస్య జ్ఞానత్వే మానాభావాత్, అతో విజ్ఞానాదిభిన్నో నిత్య ఆత్మేతి సిద్ధమ్। ""సత్యం జ్ఞానం-"" ఇతి తు బ్రహ్మపరం, జీవే తు నోపయుజ్యతే, జ్ఞానాజ్ఞాన

సుఖి(త్వదుఃఖి) త్వాదిభిర్జీవానాం భేదసిద్ధౌ సుతరామీశ్వరభేద:, సిద్ధ్యతి। అన్యథా బన్ధమోక్షవ్యవస్థాఽనుపపత్తే:। యోఽపీశ్వరాభేదబోధకో వేద:, సోఽపి తదభేదేన తదీయత్వం

ప్రతిపాదయఁస్తోతి, అభేదభావనయైవ యతితవ్యమితి వదతి। అత ఏవ ""సర్వే ఆత్మాన: సమర్పితా:"" ఇతి శ్రూయతే। మోక్షదశాయామజ్ఞాననివృత్తావభేదో జాయతే, ఇత్యపి న, భేదస్య

నిత్యత్వేన నాశాసమ్భవాత్, భేదనాశేఽపి వ్యక్తిద్వయం స్థాస్యత్యేవ। న చ ద్విత్వమపి నశ్యతీతి వాచ్యమ్। తవ నిర్ధర్మకే బ్రహ్మణి సత్యత్వాభావేఽపి సత్యత్వరూపం తదితివత్

ద్విత్వాభావేఽపి వ్యక్తిద్వయాత్మకౌ తావితి సువచత్వాత్। మిథ్యాత్వాభావోఽధికరణాత్మకస్తత్ర సత్యత్వమితి చేత్, ఏకత్వాభావో వ్యక్తిద్వయాత్మకో ద్విత్వమిత్యప్యుచ్యతామ్, ప్రత్యేకమేకత్వేఽపి

పృథివీజలయోర్న గన్ధ ఇతివదుభయం నైకమిత్యస్య సర్వజనసిద్ధత్వాత్। యోఽపి తదానీమభేదప్రతిపాదకో వేద:, సోఽపి నిర్దు:ఖత్వాదినా సామ్యం ప్రతిపాదయతి, సమ్పదాధిక్యే పురోహితోఽయం

రాజా సంవృత్త ఇతివత్। అత ఏవ ""నిరఞ్జన: పరమం సామ్యముపైతి"" ఇతి శ్రూయతే। ఈశ్వరోఽపి న జ్ఞానసుఖాత్మా, కిన్తు జ్ఞానాద్యాశ్రయ:, ""నిత్యం విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ"" ఇత్యాదౌ

విజ్ఞానపదేన జ్ఞానాశ్రయ ఏవోక్త:, ""య: సర్వజ్ఞ: స సర్వవిత్"" ఇత్యాద్యనురోధ్। "ఆనన్దమ్" ఇత్యస్యాఽప్యానన్దవదిత్యర్థ:। అర్శఆదిత్వాన్మత్వర్థీయోఽచ్ప్రత్యయ:, అన్యథా పుంల్లిఙ్గత్వాపత్తే:।

ఆనన్దోఽపి దు:ఖాభావే ఉపచర్యతే, భారాద్యపగమే సుఖీ సంవృత్తోఽహమితి వత్। అస్తు వా తస్మిన్నానన్ద:, నత్వసావానన్ద:, ""అసుఖమ్"" ఇతి శ్రుతే:। న విద్యతే సుఖం యస్యేతి కుతో

నాఽర్థ ఇతి చేన్న। క్లిష్టకల్పనాపత్తే:, ప్రకరణవిరోధాత్, "ఆనన్దమ్" ఇత్యత్ర మత్వర్థీయాచ్ప్రత్యథవిరోధాచ్చేతి సఙ్క్షేప:।।

।। ఇతి నిత్యవిజ్ఞానాత్మవాదివేదాన్తిమతఖణ్డనమ్।।

ఏతేన-ప్రకృతి: కర్త్రీ, పురుషస్తు పుష్కరపలాశవన్నిర్లేప:, కిన్తు చేతన:, కార్యకారణయోరభేదాత్ కార్యనాశే సతి కార్యరూపతయా తన్నాశోఽపి న స్యాదిత్యకారణత్వం తస్య,

బుద్ధిగతచైతన్యాభిమానాన్యథానుపపత్త్యా తత్కల్పనమ్। బుద్ధిశ్చ ప్రకృతే: పరిణామ:, సైవ మహత్తత్వమన్త:కరణమిత్యుచ్యతే, తత్సత్త్వాసత్వాభ్యం పురుషస్య సంసారాపవగౌ, తస్యా ఏవేన్ద్రియప్రణాలికయా

పరిణతిర్జ్ఞానరూపా ఘటాదినా సమ్బన్ధ:, పురుషే కర్తృత్వాభిమానో బుద్ధౌ చైతన్యాభిమానశ్చ భేదాగ్రహాత్, మమేదం కర్తవ్యమితి మదంశ: పురుషోపరాగో బుద్ధే: స్వచ్ఛతయా తత్ర్పతిబిమ్బాదతాత్త్విక:,

దర్పణస్యేవ ముఖోపరాగ:, ఇదమితి విషయోపరాగ ఇన్ద్రియప్రణాలికయా పరిణతిభేదస్తాత్త్విక:, ని:శ్వాసాభిహతదర్పణస్యేవ మలినిమా, కర్తవ్యమితి వ్యాపారాంశ:, తేనాంశత్రయవతీ బుద్ధి:,

తత్పరిణామేన జ్ఞానేన పురుషస్యాఽతాత్త్విక: సమ్బన్ధ:, దర్పణస్య మలినిమ్నేవ ముఖస్యోపలబ్ధిరుచ్యతే। జ్ఞానవత్ సుఖదు:ఖేచ్ఛాద్వేషధర్మాధర్మా అపి బుద్ధేరేవ, కృతిసామానాధికరణ్యేన

ప్రతీతే:। న చ బుద్ధిశ్చేతనా, పరిణామిత్వాత్, ఇతి మతమపాస్తమ్।

కృత్యదృష్టభోగానామివ చైతన్యస్యాఽపి సామానాధికరణ్యప్రతీతే:, తద్బన్ధే మానాభావాచ్చ। చేతనోఽహం కరోమీతి ప్రతీతిశ్చైతన్యాంశే భ్రమ ఇతి చేత్, కృత్యంశేఽపి కిం న

నేష్యతే? అన్యథా బుద్ధేర్నిత్యత్వే మోక్షాభావ:, అనిత్యత్వే తత్పూర్వమసంసారాపత్తి:। నన్వచేతనాయా: ప్రకృతే: కార్యత్వాత్ బుద్ధేరచేతనత్వమ్, కార్యకారణయోస్తాదాత్మ్యాదితి చేన్న। అసిద్ధే:,

కర్తుర్జన్యత్వే మానాభావాత్। వీతరాగజన్మాదర్శనాదనాదిత్వమ్, అనాదేర్నాశాసమ్భవాన్నిత్యత్వమ్ తత్ కిం ప్రకృత్యాదికల్పనేన? న చ-

""ప్రకృతే: క్రియమాణాని గుణై: కర్మాణి సర్వశ:।

అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాఽహమితి మన్యతే-"" (భగవద్గీతా) ఇత్యనేన విరోధ ఇతి వాచ్యమ్। ప్రకృతే:- అదృష్టస్య, గుణై: - అదృష్టజన్యైరిచ్ఛాదిభి:, కర్తాఽహమితి-

కర్తాఽహమేవేత్యస్య తదర్థత్వాత్,

""తత్రైవం సతి కర్తారమాత్మానం కేవలం తు య:-"" (భగవద్గీతా) ఇత్యాది వదతా భగవతా ప్రకటీకృతోఽయముపరిష్టాదాశయ ఇతి సఙ్క్షేప:।

।।ఇతి సాఙ్ఖ్యమతఖణ్డనమ్।।

ధర్మాధర్మేతి। ఆత్మేత్యనుషజ్యతే। శరీరస్య తదాశ్రయత్వే దేహాన్తరకృతకర్మణాం దేహాన్తరేణ భోగానుపపత్తే:। విశేషేతి। యోగ్యవిశేషగుణస్య జ్ఞానసుఖాదే: సమ్బన్ధేనాఽఽత్మన:

ప్రత్యక్షత్వం సమ్భవతి, న త్వన్యథా, అహం జానేఽహం కరోమీత్యాదిప్రతీతే:।। 46 ।। ఇత్యాత్మని ప్రమాణకథనమ్।।

తథాత్వం చేదిన్ద్రియాణాముపఘాతే కథం స్మృతి: ।। 48 ।।

మనోఽపి న తథా, జ్ఞానాద్యనధ్యక్షం తదా భవేత్।

ధర్మాధర్మాశ్రయోఽధ్యక్షో విశేషగుణయోగత:।।49।।

""ప్రకృతే: క్రియమాణాని గుణై: కర్మాణి సర్వశ:।

అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాఽహమితి మన్యతే"" (భగవద్గీతా)

ఇత్యనేన విరోధ ఇతి వాచ్యమ్। ప్రకృతే:-అదృష్టస్య

ప్రవృత్త్యాద్యనుమేయోఽయం రథగత్యేవ సారథి:।

అహఙ్కారస్యాఽఽశ్రయోఽయం మనోమాత్రస్య గోచర:।।50।।

విభుర్బుద్ధ్యాదిగుణవాన్ బుద్ధిస్తు ద్వివిధా మతా।।

ప్రవృత్తేర్యేతి। అయమాత్మా పరదేహాదౌ ప్రవృత్త్యాదినాఽనుమీయతే। ప్రవృత్తిరత్ర చేష్టా, జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నాదీనాం దేహేఽభావస్యోక్తప్రాయత్వాత్, చేష్టాయాశ్చ ప్రయత్నసాధ్యత్వాత్, చేష్టయా

ప్రయత్నవానాత్మాఽనుమీయత ఇతి భావ:।

అత్ర దృష్టాన్తమాహ - రథేతి । యద్యపి రథకర్మ చేష్టా న భవతి, తథాఽపి తేన కర్మణా సారథిర్యథాఽనుమీయతే, తథా చేష్టాత్మకేన కర్మణా పరాత్మాఽనుమీయత ఇతి భావ:।

ఇతి పరదేహాదావాత్మని ప్రమాణకథనమ్।।

అహఙ్కారస్యేతి। అహఙ్కార:- అహమితి ప్రత్యయ:, తస్యాఽఽశ్రయ: -విషయ: ఆత్మా, న శరీరాదిరితి।

మన ఇతి । మనోభిన్నేన్ద్రియజన్యప్రత్యక్షావిషయ:, మానసప్రత్యక్షవిషయశ్చేత్యర్థ:, రూపాద్యభావేనేన్ద్రియాన్తరాయోగ్యత్వాత్।।50।।

విభురితి । విభుత్వం - పరమమహత్పరిమాణవత్త్వమ్। తచ్చ పూర్వముక్తమపి స్పష్టార్థముక్తమ్। బుద్ధ్యాదిగుణవానితి। బుద్ధిసుఖదు:ఖేచ్ఛాదయశ్చతుర్దశ గుణా: పూర్వముక్తా వేదితవ్యా:।

ఇత్యాత్మస్వరూపకథనమ్।।

అనుభూతి: స్మృతిశ్చ స్యాత్ అనుభూతిశ్చతుర్విధా।।51।।

అత్రైవ ప్రసఙ్గాత్ కతిపయం బుద్ధే: ప్రపఞ్చం దర్శయతి। ద్వైవిధ్యం వ్యుత్పాదయతి అనుభూతిరితి। ఆసాం చతసృణాం కరణాని చత్వారి "ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దా: ప్రమాణాని"ఇతి

సూత్రోక్తాని వేదితవ్యాని। ఇన్ద్రియజన్యం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్। యద్యపి మనోరూపేన్ద్రియజన్యం సర్వమేవ జ్ఞానం, తథాఽపీన్ద్రియత్వేన రూపేణేన్ద్రియాణాం యత్ర జ్ఞానే కరణత్వం, తత్ర్పత్యక్షమితి

వివక్షితమ్। ఈశ్వరప్రత్యక్షం తు న లక్ష్యమ్, "ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షోత్పన్నం జ్ఞానమవ్యపదేశ్యమవ్యభిచారి వ్యవసాయాత్మకం ప్రత్యక్షం" ఇతి సూత్రే తథైవోక్తత్వాత్।

అథవా జ్ఞానాకరణకం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్। అనుమితౌ వ్యాప్తిజ్ఞానస్య, ఉపమితౌ సాదృశ్యజ్ఞానస్య, శాబ్దబోధే పదజ్ఞానస్య, స్మృతావనుభవస్య కరణత్వాత్తత్ర నాఽతివ్యాప్తి:। ఇదం

లక్షణమీశ్వరప్రత్యక్షసాధారణమ్। పరామర్శజన్యం జ్ఞానమనుమితి:। యద్యపి పరామర్శప్రత్యక్షాదికం పరామర్శజన్యం, తథాఽపి పరామర్శజన్యం హేత్వవిషయకం జ్ఞానం తదేవాఽనుమితి:। న చ

కాదాచిత్కహేతువిషయకానుమితావవ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్।
తాదృశజ్ఞానవృత్త్యనుభవత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్।

అథవా వ్యాప్తిజ్ఞానకరణకం జ్ఞానమనుమితి:।

ఏవం సాదృశ్యజ్ఞానకరణకం జ్ఞానముపమితి:।

పదజ్ఞానకరణకం జ్ఞానం శాబ్దబోధ:।

ప్రత్యక్షమప్యనుమితిస్తథోపమితిశబ్దజే।

ఘ్రాణజాదిప్రభేదేన ప్రత్యక్షం షడ్విధం మతమ్।। 52।।

వస్తుతో యాం కాఞ్చిదనుమితివ్యక్తిమాదాయ తద్వ్యక్తివృత్తిత్వే సతి యాం కాఞ్చిత్ ప్రత్యక్షవ్యక్తిమాదాయ తదవృత్తిజాతిమత్త్వమనుమితిత్వమ్। ఏవం యత్కఞ్చిత్ర్పత్యక్షాది

కమాదాయ తద్వ్యక్తివృత్త్యనుమిత్యవృత్తిజాతిమత్త్వం ప్రత్యక్షత్వాదికం వాచ్యమితి।

।।ఇతి ప్రత్యక్షాదిప్రమాలక్షణకథనమ్।।

జన్యప్రత్యక్షం విభజతే - ఘ్రాణజాదీతి। ఘ్రాణజం, రాసనం, చాక్షుషం, స్పార్శనం, శ్రోత్రం, మానసమితి షడ్విధం ప్రత్యక్షమ్। న చేశ్వరప్రత్యక్షస్యాఽవిభజనాన్న్యూనత్వం, జన్యప్రత్యక్ష స్యైవ

నిరూపణీయత్వాత్, ఉక్తసూత్రానుసారాత్।।41।।42।।

గోచర ఇతి । గ్రాహ్య ఇత్యర్థ:। గన్ధత్వాదిరిత్యాదిపదాత్ సురభిత్వాదిపరిగ్రహ:। గన్ధస్య ప్రత్యక్షత్వాత్ తద్వృత్తిజాతిరపి ప్రత్యక్షా, గన్ధాశ్రయగ్రహణే తు ఘ్రాణస్యాఽసామర్థ్యమితి

బోధ్యమ్।

తథా రస ఇతి। రసత్వాదిసహిత ఇత్యర్థ:।

తథా శబ్దోఽపి-శబ్దత్వాదిసహిత:। గన్ధో రసశ్చోద్భూతో బోధ్య:।।53।। ఉద్భూతరూపమితి। గ్రీష్మోష్మాదావనుద్భూతం రూపమితి న తత్రాప్రత్యక్షమ్। తద్వన్తి--ఉద్భూతరూపవన్తి।

యోగ్యేతి । పృథక్త్వాదికమపి యోగ్యవ్యక్తివృత్తితయా బోధ్యమ్। తాదృశంయోగ్యవ్యక్తివృత్తిమ్। చక్షుర్యోగ్యత్వమేవ కథం? తదాహ - గృహ్ణాతీతి। ఆలోకసంయోగ ఉద్భూతరూపం చ

చాక్షుషప్రత్యక్షే కారణమ్। తత్ర ద్రవ్యచాక్షుషం ప్రతి తయో: సమవాయసమ్బన్ధేన కారణత్వం, ద్రవ్యసమవేతరూపాదిప్రత్యక్షే
స్వాశ్రయసమవేతసమవాయసమ్బన్ధేనేతి।।54।।57।।

ఘ్రాణస్య గోచరో గన్ధో గన్ధత్వాదిరపి స్మృత:।

తథా రసో రసజ్ఞాయా: తథా శబ్దోఽపి చ శ్రుతే:।।53।।

ఉద్భూతరూపం నయనస్య గోచరో ద్రవ్యాణి తద్వన్తి పృథక్త్వసఙ్ఖ్యే

విభాగసంయోగపరాపరత్వస్నేహద్రవత్వం పరిమాణయుక్తమ్ ।।54।।

క్రియాం జాతిం యోగ్యవృతింత్ సమవాయం చ తాదృశమ్।

గృహ్ణాతి చక్షు:సమ్బన్ధాదాలోకోద్భూతరూపయో:।।55।।

ఉద్భూతస్పర్శవత్ ద్రవ్యం గోచర: సోఽపి చ త్వచ:।

రూపాన్యచ్చక్షుషో యోగ్యం రూపమత్రాఽపి కారణమ్।।56।।

ఉద్భూతేతి। ఉద్భూతస్పర్శవద్ద్రవ్యం త్వచో గోచర:। సోఽపి-ఉద్భూతస్పర్శోఽపి, స్పర్శత్వాదిసహిత:। రూపాన్యదితి। రూపభిన్నం రూపత్వాదిభిన్నం యచ్చక్షుషో యోగ్యం, తత్

త్వగిన్ద్రియస్యాఽపి గ్రాహ్యమ్। తథా చ పృథక్త్వసఙ్ఖ్యాదయో యే చక్షుగ్రాహ్యా ఉక్తా:, ఏవం క్రియాజా(తిప్రభృ)తయో యోగ్యవృత్తయస్త్వచో గ్రాహ్యా ఇత్యర్థ:।

అత్రాఽపి -త్వగిన్ద్రియజన్యద్రవ్యప్రత్యక్షే రూప కారణమ్। తథా చ బహిరిన్ద్రియజన్యద్రవ్యప్రత్యక్షే రూపం కారణమ్।

నవీనస్తు--త్వగిన్ద్రియజన్యద్రవ్యప్రత్యక్షమాత్రే న రూపం కారణం, ప్రమాణాభావాత్, కిన్తు చాక్షుషప్రత్యక్షే రూపం, స్పార్శనప్రత్యక్షే స్పర్శ: కారణం, అన్వయవ్యతిరేకాత్।

బహిరిన్ద్రియజన్యద్రవ్యప్రత్యక్షమాత్రే కిం కారణమితి చేత్, న కిఞ్చిత్, ఆత్మావృత్తిశబ్దభిన్నవిశేషగుణవత్త్వం వా ప్రయోజకమస్తు। రూపస్య కారణత్వే లాఘవమితి చేన్న।

వాయోస్త్వగిన్ద్రియేణాఽగ్రహణప్రసఙ్గాత్। ఇష్టాపత్తిరితి చేత్। ఉద్భూతస్పర్శ ఏవ లాఘవాత్ కారణమస్తు। ప్రభాయా అప్రత్యక్షత్వే త్విష్టాపత్తిరేవ కిం నేష్యతే? తస్మాత్ ప్రభాం

పశ్యామీతివత్ వాయుం స్పృశామీతి ప్రత్యయస్య సత్త్వాద్వాయోరపి ప్రత్యక్షత్వం సమ్భవత్యేవ, బహిరిన్ద్రియజన్యద్రవ్యప్రత్యక్షమాత్రే న రూపస్య, న వా స్పర్శస్య హేతుత్వమ్। వాయుప్రభయోరేకత్వం గృహ్యత

ఏవ, క్వచిత్ ద్వ్యాద్యాదికమపి, క్వచిత్ సఙ్ఖ్యాపరిమాణాద్యగ్రహో దోషాదిత్యాహు:।।56।। ఇతి చాక్షుషాదిప్రత్యక్ష-చక్షుర్విషయాదికథనమ్।।

ద్రవ్యాధ్యక్షే త్వచో యోగో మనసా జ్ఞానకారణమ్।

త్వచో యోగ ఇతి। త్వఙ్మన:సంయోగో జ్ఞానసామన్యే కారణమిత్యర్థ:। కిన్తత్ర ప్రమాణం? సుషుప్తికాలే త్వచం త్యక్త్వా పురీతతి వర్తమానేన మనసా జ్ఞానాజననమితి। నను

సుషుప్తికాలే కిం జ్ఞానం భవిష్యతి? అనుభవరూపం స్మరణరూపం వా? నాఽఽద్య:, అనుభవసామగ్ర్యభావాత్, తథా హి - చాక్షుషాదిప్రత్యక్షే చక్షురాదినా సహ మన: సంయోగస్య హేతుత్వాత్

తదభావాదేవ న చాక్షుషాదిప్రత్యక్షమ్। జ్ఞానాదేరభావాదేవ న మానసం ప్రత్యక్షం, జ్ఞానాద్యభావే చ ఆత్మనోఽపి న ప్రత్యక్షమితి। వ్యాప్తిజ్ఞానాభావాదేవ నాఽనుమితి:, సాదృశ్యజ్ఞానాభావాన్నోపమితి:,

పదజ్ఞానాభావాన్న శాబ్దబోధ:, ఇత్యనుభవసామగ్ర్యభావాన్నాఽనుభవ:। ఉద్బోధకాభావాచ్చ న స్మరణమ్। మైవమ్। సుషుప్తిప్రాక్కాలోత్పన్నేచ్ఛాదివ్యక్తేస్తత్సమ్బన్ధేనాఽఽత్మనశ్చ ప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గాత్,

తదతీన్ద్రియత్వే మానాభావాత్, సుషుప్తిప్రాక్కాలే నిర్వికల్పకమేవ నియమేన జాయతే ఇత్యత్రాపి ప్రమాణభావాత్। అథ జ్ఞానమాత్రే త్వఙ్మన: సంయోగస్య యది కారణమత్వం, తదా రాసన

చక్షుషాదిప్రత్యక్షకాలే త్వాచప్రత్యక్షం స్యాత్, విషయత్వక్సంయోగస్య త్వఙ్మన:సంయోగస్య చ (తత్ర) సత్త్వాత్, పరస్పరప్రతిబన్ధాదేకమపి వా న స్యాదితి। అత్ర కేచిత్ - పూర్వోక్తయుక్త్యా

త్వఙ్మన:సంయోగస్య జ్ఞానహేతుత్వే సిద్ధే చాక్షుషాదిసామగ్ర్యా:
స్పార్శనాదిప్రతిబన్ధకత్వమనుభవానురోధాత్ కల్ప్యత ఇతి। అన్యే తు సుషుప్త్యనురోధేన చర్మమన:సంయోగస్య జ్ఞానహేతుత్వం

కల్ప్యతే, చాక్షుషాదిప్రత్యక్షకాలే త్వఙ్మన:సంయోగాభావాన్న త్వాచప్రత్యక్షమితి।।

।।ఇతి త్వఙ్మన:సంయోగస్య జ్ఞానహేతుత్వవ్యవస్థాపనమ్।।

మనోగ్రాహ్యం సుఖం దు:ఖమిచ్ఛా ద్వేషౌ మతి: కృతి:।।57।।

మనోగ్రాహ్యమితి। మనోజన్యప్రత్యక్షవిషయ ఇత్యర్థ:। మతి:-జ్ఞానమ్। కృతి:-ప్రయత్న:, కిన్తు "మనోమాత్రస్య గోచర:" ఇత్యనేన పూర్వముక్తత్వాదత్ర నోక్త: ।।57।।

।।ఇతి మనోగ్రాహ్యవిషయనిరూపణమ్।।

జ్ఞానం యన్నిర్వికల్పాఖ్యం తదతీన్ద్రియమిష్యతే।

చక్షు:సంయోగాద్యనన్తరం ఘట ఇత్యాకారకం ఘటత్వాదివిశిష్టవిషయకజ్ఞానం న సమ్భవతి, పూర్వం విశేషణస్య ఘటత్వాదేర్జ్ఞానాభావాత్, విశిష్టబుద్ధౌ విశేషణజ్ఞానస్య కారణత్వాత్

। తథా చ ప్రథమతో ఘటఘటత్వయోర్వైశిష్ట్యానవగాహ్యేవ జ్ఞానం జాయతే, తదేవ నిర్వికల్పకమ్। తచ్చ న ప్రత్యక్షమ్। తథా హి-వైశిష్ట్యానవగాహిజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షం న భవతి, ఘటమహం

జానామీతి ప్రత్యయాత్, తత్రాఽఽత్మని జ్ఞానం ప్రకారీభూయ భాసతే, జ్ఞానే ఘట:, తత్ర ఘటత్వం, య: ప్రకార:, స ఏవ

విశేషణమిత్యుచ్యతే। విశేషణే యద్విశేషణం తద్విశేషణం
తద్విశేషణతావచ్ఛేదకమిత్యుచ్యతే।

విశేషణతావచ్ఛేదకప్రకారకం జ్ఞానం విశిష్టవైశిష్ట్యజ్ఞానే కారణమ్। నిర్వికల్పకే చ ఘటత్వాదికం న ప్రకార:, తేన ఘటత్వాదివిశిష్టఘటాదివైశిష్ట్యభానం జ్ఞానే న

సమ్భవతి, ఘటత్వాద్యప్రకారకం చ ఘటాదివిశిష్టజ్ఞానం న సమ్భవతి,
జాత్యఖణ్డోపాధ్యతిరిక్తపదార్థజ్ఞానస్య కిఞ్చిద్ధర్మప్రకారకత్వనియమాత్।

।। ఇతి నిర్వికల్పకస్యాఽతీన్ద్రియత్వనిరూపణమ్।।

మహత్త్వం షడ్విధే హేతుః, ఇన్ద్రియం కరణం మతమ్।।58।।

మహత్త్వమితి । ద్రవ్యప్రత్యక్షే మహత్త్వం సమవాయసమ్బన్ధేన కారణమ్। ద్రవ్యసమవేతానాం గుణకర్మసామాన్యానాం ప్రత్యక్షే స్వాశ్రయసమవాయసమ్బన్ధేన, ద్రవ్యసమవేతానాం గుణత్వకర్మత్వాదీనాం

ప్రత్యక్షే స్వాశ్రయసమవేతసమవాయసమ్బన్ధేన కారణమితి।। ఇతి మహత్త్వస్య ప్రత్యక్ష హేతుత్వవ్యవస్థాపనమ్।।

ఇన్ద్రియమితి। అత్రాఽపి "షడ్విధే" ఇత్యనుషజ్యతే। ఇన్ద్రియత్వం న జాతిః, పృథివీత్వాదినా సాఙ్కర్యాత్, కిన్తు శబ్దేతరోద్భూతవిశేషగుణానాశ్రయత్వే సతి

జ్ఞానకారణమనఃసంయోగాశ్రయత్వమిన్ద్రియత్వమ్। ఆత్మాదివారణాయ సత్యన్తమ్। ఉద్భూతవిశేషగుణస్య శ్రోత్రే సత్త్వాచ్ఛబ్దేతరేతి। విశేషగుణస్య రూపాదేశ్చక్షురాదావపి సత్త్వాదుద్భూతేతి।

ఉద్భూతత్వం న జాతిః, శుక్లత్వాదినా సఙ్కరాత్। న చ శుక్లత్వాదివ్యాప్యం నానైవోద్భూతత్వమితి వాచ్యమ్। ఉద్భూతరూపత్వాదినా చాక్షుషాదౌ జనకత్వానుపపత్తేః, కిన్తు శుక్లత్వాదివ్యాప్యం

నానైవాఽనుద్భూతత్వం, తదభావకూటశ్చోద్భూతత్వమ్। సంయోగాదావప్యస్తి। తథా చ శబ్దేతరోద్భూతగుణ: సంయోగాది: చక్షురాదావప్యస్త్యతో విశేషేతి। కాలాదివారణాయ విశేష్య దలమ్।

ఇన్ద్రియావయవవిషయసంయోగస్యాఽపి ప్రాచాం మతే
ప్రత్యక్షజనకత్వాదిన్ద్రియావయవవారణాయ, నవీనమతే కాలాదౌ రూపాభావప్రత్యక్షే సన్నికర్షఘటకతయా కారణీభూతచక్షుఃసంయోగాశ్రయస్య

కాలాదేర్వారణాయ మనఃపదమ్। జ్ఞానకారణమిత్యపి తద్వారణాయైవ। కరణమితి। అసాధారణం కారణం కరణమ్। అసాధారణత్వం వ్యాపారవత్త్వమ్।।58।।

।।ఇతీన్ద్రియనిరూపణమ్।।

విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధో వ్యాపార: సోఽపి షడ్విధ:।

ద్రవ్యగ్రహస్తు సంయోగాత్ సంయుక్తసమవాయత:।।59।।

ద్రవ్యేషు సమవేతానాం తథా తత్సమవాయత:।

తత్రాఽపి సమవేతానాం శబ్దస్య సమవాయత:।।60।।

తద్వృత్తీనాం సమవేతసమవాయేన తు గ్రహ:।

ప్రత్యక్షం సమవాయస్య విశేషణతయా భవేత్।। 61 ।।

విశేషణతయా తద్వదభావానాం గ్రహో భవేత్।

యది స్యాదుపలభ్యేతేత్యేవం యత్ర ప్రసజ్యతే।।62।।

విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధ ఇతి। వ్యాపార:-సన్నికర్ష:।

షడ్విధం సన్నికర్షముదాహరణాద్వారా ప్రదర్శయతి-ద్రవ్యగ్రహ ఇతి।
ద్రవ్యప్రత్యక్షమిన్ద్రియసంయోగజన్యమ్।
ద్రవ్యసమవేతప్రత్యక్షమిన్ద్రియసంయుక్తసమవాయజన్యమ్। ఏవమగ్రేఽపి।

వస్తుతస్తు ద్రవ్యచాక్షుషం ప్రతి చక్షు:సంయోగ: కారణం, ద్రవ్యసమవేతచాక్షుషం ప్రతి చక్షు:సంయుక్తసమవాయ: కారణం, ద్రవ్యసమవేతసమవేతచాక్షుషం ప్రతి చక్షు:సంయుక్తసమవేత

సమవాయ:, ఏవమన్యత్రాఽపి విశిష్యైవ కార్యకారణభావ:। పరన్తు పృథివీపరమాణునీలే నీలత్వం, పృథివీపరమాణౌ పృథివీత్వం చ చక్షుషా కథం న గృహ్యతే? తత్ర పరమ్పరయోద్భూతరూపసమ్బన్ధస్య

మహత్త్వసమ్బన్ధస్య చ సత్త్వాత్ । తథా హి నీలత్వజాతిరేకైవ ఘటనీలే పరమాణునీలే చ వర్తతే। తథా చ మహత్త్వసమ్బన్ధ: ఘటనీలమాదాయ వర్తతే।
ఉద్భూతరూపసమ్బన్ధస్తూభయమాదాయైవ

వర్తతే, ఏవం పృథివీతేఽపి ఘటాదికమాదాయ మహత్త్వసమ్బన్ధో బోధ్య:। ఏవం వాయౌ తదీయస్పర్శాదౌ చ సత్తాయాశ్చాక్షుషప్రత్యక్షం స్యాత్। తస్మాదుద్భూతరూపావచ్ఛిన్న-మహత్త్వావచ్ఛిన్న-

చక్షు:సంయుక్తసమవాయస్య ద్రవ్యసమవేతచాక్షుషే,
తాదృశచక్షు:సంయుక్తసమవేతసమవాయస్య ద్రవ్యసమవేతసమవేతచాక్షుషే కారణత్వం వాచ్యమ్। ఇత్థం చ పరమాణునీలాదౌ న నీలత్వాదిగ్రహ:,

పరమాణౌ చక్షు:సంయోగస్య మహత్త్వావచ్ఛిన్నత్వాభావాత్। ఏవం వాయ్వాదౌ న సత్తాదిచాక్షుషం, తత్ర చక్షు:సంయోగస్య రూపావచ్ఛిన్నత్వాభావాత్। ఏవం యత్ర ఘటస్య పృష్ఠావచ్ఛేదేనాఽఽలోకసంయోగ:

చక్షు:సంయోగస్త్వగ్రావచ్ఛేదేన, తత్ర ఘటప్రత్యక్షాభావాదాలోకసంయోగావచ్ఛిన్నత్వం చక్షు:సంయోగే విశేషణం దేయమ్।

ఏవం ద్రవ్యస్పార్శనప్రత్యక్షే త్వక్సంయోగ: కారణమ్, ద్రవ్యసమవేతస్పార్శనప్రత్యక్షే త్వక్సంయుక్తసమవాయ:, ద్రవ్యసమవేతసమవతేస్పార్శనప్రత్యక్షే త్వక్సంయుక్తసమవేతసమవాయ:। అత్రాఽపి

మహత్త్వావచ్ఛిన్నత్వముద్భూతస్పర్శావచ్ఛిన్నత్వం పూర్వవదేవ బోధ్యమ్।

ఏవం గన్ధప్రత్యక్షే ఘ్రాణసంయుక్తసమవాయ:, గన్ధసమవేతస్య ఘ్రాణజప్రత్యక్షే ఘ్రాణసంయుక్తసమవేతసమవాయ:।

రాసనప్రత్యక్షే రసనాసంయుక్తసమవాయ:, రససమవేతరాసనప్రత్యక్షే రసనాసంయుక్తసమవేతసమవాయ: కారణమ్।

శబ్దప్రత్యక్షే శ్రోత్రావచ్ఛిన్నసమవాయ:, శబ్దసమవేతశ్రావణప్రత్యక్షే శ్రోత్రావచ్ఛిన్నసమవేతసమవాయ: కారణమ్।

అత్ర సర్వం ప్రత్యక్షం లౌకికం బోధ్యమ్। వక్ష్యమాణమలౌకికప్రత్యక్షమిన్ద్రియసంయోగాదికం వినాఽపి సమ్భవతి।

ఏవమాత్మప్రత్యక్షే మన:సంయోగ:, ఆత్మసమవేతమానసప్రత్యక్షే మన:సంయుక్తసమవాయ:, ఆత్మసమవేతసమవేతమానసప్రత్యక్షే మన:సంయుక్తసమవేతసమవాయ: కారణమ్।

అభావప్రత్యక్షే సమవాయప్రత్యక్షే చేన్ద్రియసమ్బద్ధవిశేషణతా హేతు:। వైశేషికమతే తు సమవాయో న ప్రత్యక్ష: । అత్ర యద్యపి విశేషణతా నానావిధా, తథా హి-భూతలాదౌ

ఘటాద్యభావ: సంయుక్తవిశేషణతయా గృహ్యతే। సఙ్ఖ్యాదౌ రూపాద్యభావ: సంయుక్తసమవేతవిశేషణతయా, సంఙ్ఖ్యాత్వాదౌ రూపాద్యభావ: సంయుక్తసమవేతసమవేతవిశేషణతయా, శబ్దాభావ:

కేవలశ్రోత్రావచ్ఛిన్నవిశేషణతయా, కాదౌ ఖత్వాద్యభావ: శ్రోత్రావచ్ఛిన్నసమవేతవిశేషణవిశేషణతయా, ఏవం కత్వాద్యవచ్ఛిన్నభావే గత్వాభావాదికం శ్రోత్రావచ్ఛిన్నవిశేషణతయా, ఘటాభావాదౌ

పటాభావశ్చక్షు:సంయుక్తవిశేషణవిశేషణతయా। ఏవమన్యత్రాఽప్యూహ్యం, తథాఽపి విశేషణతాత్వేన ఏకైవ సా గణ్యతే, అన్యథా షోఢా సన్నికర్ష ఇతి ప్రాచాం ప్రవాదో వ్యాహన్యేతేతి।। ఇతి

లౌకికసన్నికర్షనిరూపణమ్।।

అత్రాభావప్రత్యక్షే యోగ్యానుపలబ్ధి: కారణమ్। తథా హి-భూతలాదౌ ఘటాదిజ్ఞానే జాతే ఘటాభావాదికం న జ్ఞాయత। తేనాఽభావోపలమ్భే ప్రతియోగ్యుపలమ్భాభావ: కారణమ్। తత్ర

యోగ్యతాఽప్యపేక్షితా। సా చ ప్రతియోగిసత్త్వప్రసఞ్జనప్రసఞ్జితప్రతియోగికత్వరూపా, తదర్థశ్చ ప్రతియోగినో ఘటాదే: సత్త్వప్రసక్త్యా ప్రసఞ్జిత ఉపలమ్భరూప: ప్రతియోగీ యస్య

సోఽభావప్రత్యక్షే హేతు: తథాహి-యత్రాఽఽలోకసంయోగాదికం వర్తతే తత్ర యద్యత్ర ఘట: స్యాత్తర్హి ఉపలభ్యేతేత్యాపాదయితుం శక్యతే। తత్ర ఘటాభావాదే: ప్రత్యక్షం భవతి అన్ధకారే తు

నాఽఽపాదయితుం శక్యతే తేన ఘటాభావాదేరన్ధకారే న చాక్షుషప్రత్యక్షం స్పార్శనప్రత్యక్షన్తు భవత్యేవ ఆలోకసంయోగాదికం వినాఽపి స్పార్శనప్రత్యక్షస్యాఽఽపాదయితుం శక్యత్వాత్।

గురుత్వాదికం యదయోగ్యం తదభావస్తు న యోగ్య: తత్ర గురుత్వాదిప్రత్యక్షస్యాఽఽపాదయితుమశక్యత్వాత్ వాయావుద్భూతరూపాభావ:; పాషాణే సౌరభాభావ:, గుడే తిక్తాభావ:, వహ్నావనుష్ణత్వాభావ:,

శ్రోత్రే శబ్దాభావ:, ఆత్మని సుఖాద్యభావ:, ఏవమాదయస్తత్తదిన్ద్రియైర్గృహ్యన్తే తత్తత్ప్రత్యక్షస్యాఽఽపాదయితుం శక్యత్వాత్। సంసర్గాభావప్రత్యక్షే ప్రతియోగినో యోగ్యతా, అన్యోన్యాభావప్రత్యక్షేఽధికరణ

యోగ్యతాఽపేక్షితా అత: స్తమ్భాదౌ పిశాచాదిభేదోఽపి చక్షుషా గృహ్యతే 59।।।।60।।61।।62।।

అలౌకికస్తు వ్యాపారస్త్రివిధ: పరికీర్తిత:।

సామాన్యలక్షణో జ్ఞానలక్షణో యోగజస్తథా।।63।।

ఆసత్తిరాశ్రయాణాం తు సామాన్యజ్ఞానమిష్యతే।

తదిన్ద్రియజతద్ధర్మబోధసామగ్ర్యపేక్ష్యతే।। 64।।

ఏవం ప్రత్యక్షం లౌకికాలౌకికభేదేన ద్వివిధం, తత్ర లౌకికప్రత్యక్షే షోఢా సన్నికర్షా వర్ణితా:।

అలౌకికసన్నికర్షస్త్విదానీముచ్యతే అలౌకికస్త్వితి। వ్యాపార: సన్నికర్ష:। సామాన్యలక్షణ ఇతి। సామాన్యం లక్షణం యస్యేత్యర్థ:। తత్ర లక్షణపదేన యాదౌ స్వరూపముచ్యతే,

తదా సామాన్యస్వరూపా ప్రత్యాసత్తిరిత్యర్థో లభ్యతే।
తచ్చేన్ద్రియసమ్బద్ధవిశేష్యకజ్ఞానప్రకారీభూతం బోధ్యం, తథా-హి యత్రేన్ద్రియసంయుక్తో ధూమాది:, తద్విశేష్యకం ధూమ ఇతి జ్ఞానం యత్ర జాతం,

తత్ర జ్ఞానే ధూమత్వం ప్రకార:, తత్ర ధూమత్వేన సన్నికర్షేణ ధూమా ఇత్యేవం రూపం సకలధూమవిషయకం జ్ఞానం జాయతే। అత్ర యదీన్ద్రియసమ్బద్ధప్రకారీభూతమిత్యేవోచ్యతే, తదా ధూలీపటలే

ధూమత్వభ్రమానన్తరం సకసధూమవిషయకం జ్ఞానం న స్యాత్, తత్ర ధూమత్వేన సహ ఇన్ద్రియసమ్బన్ధాభావాత్। మన్మతే త్విన్ద్రియసమ్బద్ధం ధూలీపటలం, తద్విశేష్యకం ధూమ ఇతి జ్ఞానం, తత్ర ప్రకారీభూతం

ధూమత్వం ప్రత్యాసత్తి:। ఇన్ద్రియసమ్బన్ధశ్చ లౌకికో గ్రాహ్య:। ఇదం చ బహిరిన్ద్రియస్థలే, మానసస్థలే తు జ్ఞానప్రకారీభూతం సామాన్యం ప్రత్యాసత్తి: ।।63।।

పరన్తు సమానానాం భావ: సామాన్యమ్ , తచ్చ క్వచిన్నిత్యం ధూమత్వాది, క్వచిచ్చానిత్యం ఘటాది । యత్రైకో ఘట: సంయోగేన భూతలే సమవాయేన కపాలే వా జ్ఞాత:, తదనన్తరం

సర్వేషామేవ తద్ఘటవతాం భూతలాదీనాం కపాలాదీనాం వా జ్ఞానం భవతి, తత్రేదం బోధ్యమ్। పరన్తు సామాన్యం యేన సమ్బన్ధేన జ్ఞాయతే, తేన సమ్బన్ధేనాధికరణానాం ప్రత్యాసత్తి: । కిన్తు యత్ర

తద్ఘటనాశానన్తరం తద్ఘటవత: స్మరణం జాతం తత్ర సామాన్యలక్షణయా సర్వేషాం తద్ఘటవతాం భానం న స్యాత్, సామాన్యస్య తదానీమభావాత్। కిఞ్చేన్ద్రియసమ్బద్ధవిశేష్యకం ఘట ఇతి

జ్ఞానం యత్ర జాతం, తత్ర పరదినే ఇన్ద్రియసమ్బన్ధం వినాపి
తాదృశజ్ఞానప్రకారీభూతసామాన్యస్య సత్త్వాత్ తాదృశజ్ఞానం కుతో న జన్యతే? తస్మాత్ సామాన్యవిషయకం జ్ఞానం ప్రత్యాసత్తి:, న

తు సామాన్యమిత్యాహ - ఆసత్తిరితి। ఆసత్తి:-ప్రత్యాసత్తిరిత్యర్థ:। తథా చ "సామాన్యలక్షణ:" ఇత్యత్ర "లక్షణ"శబ్దస్య విషయోఽర్థ:। తస్మాత్ సామాన్యవిషయకం జ్ఞానం ప్రత్యాసత్తిరిత్యర్థో

లభ్యతే। నను చక్షు:సంయోగాదికం వినాపి సామాన్యజ్ఞానం యత్ర వర్తతే, తత్ర సకలఘటాదీనాం చాక్షుషప్రత్యక్షం స్యాదత ఆహ-తదితి। అస్యాఽర్థ:-యదా బహిరిన్ద్రియేణ సామాన్యలక్షణయా

జ్ఞానం జననీయం, తదా యత్కిఞ్చిద్ధర్మిణి తత్సామాన్యస్య తదిన్ద్రియజన్యజ్ఞానస్య సామగ్ర్యపేక్షితా। సా చ సామగ్రీ చక్షు:సంయోగాలోకసంయోగాదికమ్ । తేనాన్ధకారాదౌ చక్షురాదినా

తాదృశం జ్ఞానం న జన్యతే।।64।।

।।ఇతి సామాన్యలక్షణప్రత్యాసత్తినిరూపణమ్।।

విషయీ యస్య తస్యైవ వ్యాపారో జ్ఞానలక్షణ:।

నను జ్ఞానలక్షణా ప్రత్యాసత్తిర్యది జ్ఞానరూపా, సామాన్యలక్షణాఽపి జ్ఞానరూపా, తదా తయోర్భేదో న స్యాదత ఆహ విషయీతి। సామాన్యలక్షణాప్రత్యాసత్తిర్హి తదాశ్రయస్య జ్ఞానం

జనయతి। జ్ఞానలక్షణాప్రత్యాసత్తిస్తు యద్విషయకం జ్ఞానం తస్యైవ ప్రత్యాసత్తి:। అత్రాఽయమర్థ:-ప్రత్యక్షే సన్నికర్షం వినా భానం న సమ్భవతి తథా చ సామాన్యలక్షణాం వినా ధూమత్వేన

సకలధూమానాం, వహ్నిత్వేన సకలవహ్నీనాం చ భానం కథం భవేత్? తదర్థం సామాన్యలక్షణా స్వీక్రియతే। న చ సకలవహ్నిధూమభానాభావే కా క్షతిరితి వాచ్యమ్। ప్రత్యక్షధూమే

వహ్నిసమ్బన్ధస్య గృహీతత్వాత్ అన్యధూమస్య చాఽనుపస్థితత్వాత్ ధూమో వహ్నివ్యాప్యో న వేతి సంశయానుపపత్తే:। మన్మతే తు సామాన్యలక్షణయా సకలధూమోపస్థితౌ కాలాన్తరీయదేశాన్తరీయధూమే

వహ్నివ్యాప్యత్వసన్దేహ: సమ్భవతి। న చ సామాన్యలక్షణాస్వీకారే ప్రమేయత్వేన సకలప్రమేయజ్ఞానే జాతే సార్వజ్ఞాపత్తిరితి వాచ్యమ్। ప్రమేయత్వేన సకలప్రమేయజ్ఞానే జాతేఽపి విశిష్య

సకలపదార్థానామజ్ఞాతత్వేన సార్వజ్ఞ్యాభావాత్।

ఏవం జ్ఞానలక్షణాయా అస్వీకారే సురభి చన్దనమితి జ్ఞానే సౌరభస్య భానం కథం స్యాత్? యద్యపి సామాన్యలక్షణయాఽపి సౌరభస్య భానం సమ్భవతి, తథాఽపి సౌరభత్వస్య

భానం జ్ఞానలక్షణయా। ఏవం యత్ర ధూమత్వేన ధూలీపటలం జ్ఞాతం, తత్ర ధూలీపటలస్యాఽనువ్యవసాయే భానం జ్ఞానలక్షణయా ।

।।ఇతి జ్ఞానలక్షణప్రత్యాసత్తినిరూపణమ్।।

యోగజో ద్వివిధ: ప్రోక్తో యుక్తయుఞ్జానమేదత:।।65।।

యుక్తస్య సర్వదా భానం, చిన్తాసహకృతోఽపర:।

యోగజ ఇతి। యోగాభ్యాసజనితో ధర్మవిశేష: శ్రుతిపురాణాదిప్రతిపాద్య ఇత్యర్థ:।
యుక్తయుఞ్జానరూపయోగిద్వైవిధ్యాద్ధర్మస్యాఽపి ద్వైవిధ్యమితి భావ:।।65।।

యుక్తస్యేతి। యుక్తస్య తావద్యోగజధర్మసహాయేన మనసా
ఆకాశపరమాణ్వాదినిఖిలపదార్థగోచరం జ్ఞానం సర్వదైవ భవితుమర్హతి, ద్వితీయస్య
చిన్తావిశేషోఽపి సహకారీతి।।

ఇతి యోగజప్రత్యాసత్తినిరూపణమ్।।

।।ఇతి శ్రీవిశ్వనాథపఞ్చాననభట్టాచార్యవిరచితాయాం న్యాయసిద్ధాన్తముక్తావల్యాం
ప్రత్యక్షపరిచ్ఛేద: సమాప్త:।।

అన్తర్విషయాः

౧ అథానుమానఖణ్ఢ:

౨ అథ ఉపమిమితిఖణ్ఢ:

౩ శబ్దఖణ్ఢ:

౩.౧ అథ స్మరణనిరూపణమ్।

అథానుమానఖణ్ఢ:

వ్యాపారస్తు పరామర్శ: కరణం వ్యాప్తిధీర్భవేత్।। 66।।

అనుమితిం వ్యుత్పాదయతి। వ్యాపారస్త్వితి। అనుమాయామ్-అనుమితౌ వ్యాప్తిజ్ఞానం కరణం,
పరమర్శో వ్యాపార:।

తథాహి-యేన పురుషేణ మహానసాదౌ ధూమే వహ్నివ్యాప్తిర్గృహీతా, పశ్చాత్ స ఏవ పురుష:
క్వచిత్ పర్వతాదావవిచ్ఛిన్నమూలాం ధూమరేఖాం పశ్యతి, తదనన్తరం ధూమో వహ్నివ్యాప్య

ఇత్యేవం రూపం వ్యాప్తిస్మరణం తస్య భవతి, పశ్చాచ్చ వహ్నివ్యాప్యధూమవానయమితి
జ్ఞానం, స ఏవ పరామర్శ ఇత్యుచ్యతే। తదనన్తరం పర్వతో వహ్నిమానిత్యనుమితిర్జాయతే।।

ఇత్యనుమితికారణనిరూపణమ్।।

అనుమాయాం జ్ఞాయమానం లిఙ్గం తు కరణం న హి।
అనాగతాదిలిఙ్గేన న స్యాదనుమితిస్తదా।।67।।

వ్యాప్యస్య పక్షవృత్తిత్వధీ: పరామర్శ ఉచ్యతే।।

అత్ర ప్రాచీనాస్తు వ్యాప్యత్వేన జ్ఞాయమానం లిఙ్గమనుమితికరణమితి వదన్తి। తత్ దూషయతి--జ్ఞాయమానమితి। లిఙ్గస్యాఽనుమిత్యకరణత్వే యుక్తిమాహ--అనాగతాదీతి।

యద్యనుమితౌ లిఙ్గం కరణం స్యాత్, తదాఽనాగతేన లిఙ్గేన, వినష్టేన చానుమితిర్న స్యాత్, అనుమితికరణస్య లిఙ్గస్య తదానీమభావాదితి।।66।। ।।67।। ఇతి

జ్ఞాయమానలిఙ్గస్యాఽనుమితి హేతుత్వఖణ్డనమ్।।

వ్యాప్యస్యేతి । వ్యాప్తివిశిష్టస్య పక్షేణ సహ వైశిష్ట్యావగాహిజ్ఞానమనుమితౌ జనకం, తచ్చ పక్షే వ్యాప్య ఇతి జ్ఞానం పక్షో వ్యాప్యవానితి జ్ఞానం వా। అనుమితిస్తు పక్షే

వ్యాప్య ఇతి జ్ఞానాత్ పక్షే సాధ్యమిత్యాకారికా, పక్షో వ్యాప్యవానితి జ్ఞానాత్ పక్ష: సాధ్యవానిత్యాకారికా।

ద్వివిధాదపి పరామర్శాత్ పక్ష: సాధ్యవానిత్యేవాఽనుమితిరిత్యన్యే।

నను వహ్నివ్యాప్యధూమవాన్ పర్వత ఇతి జ్ఞానం వినాఽపి యత్ర పర్వతో ధూమవానితి ప్రత్యక్షం, తతో వహ్నివ్యాప్యో ధూమ ఇతి స్మరణం, తత్ర జ్ఞానద్వయాదేవాఽనుమితేర్దర్శనాత్

వ్యాప్తివిశిష్టవైశిష్ట్యావగాహిజ్ఞానం న సర్వత్ర కారణం, కిన్తు వ్యాప్యతావచ్ఛేదకప్రకారకపక్షధర్మతాజ్ఞానత్వేన కారణత్వస్యాఽఽవశ్యకత్వాత్ తత్ర విశిష్టజ్ఞానకల్పనే గౌరవాచ్ఛేతి

చేన్న। వ్యాప్యతావచ్ఛేదకాజ్ఞానేఽపి వహ్నివ్యాప్యవానితి జ్ఞానాదనుమిత్యుత్పత్తే: లాఘవాచ్చ వ్యాప్తిప్రకారకపక్షధర్మతాజ్ఞానత్వేన హేతుత్వమ్।

కిఞ్చ ధూమవాన్ పర్వత ఇతి జ్ఞానాదనుమిత్యాపత్తి:, వ్యాప్యతావచ్ఛేదకీభూతధూమత్వప్రకారకస్య పక్షధర్మతాజ్ఞానస్య సత్త్వాత్।

న చ గృహ్యమాణవ్యాప్యతావచ్ఛేదకప్రకారకపక్షధర్మతాజ్ఞానస్య హేతుత్వమితి వాచ్యమ్। చైత్రస్య వ్యాప్తిగ్రహే మైత్రస్య పక్షధర్మతాజ్ఞానాత్ అనుమితి: స్యాత్।

యది తత్పురుషీయగృహ్యమాణవ్యాప్యతావచ్ఛేదకప్రకారకం తత్పురుషీయపక్షధర్మతాజ్ఞానం తత్పురుషీయానుమితౌ హేతురిత్యుచ్యతే, తదాఽనన్తకార్యకారణభావ:। మన్మతే తు సమవాయసమ్బన్ధేన

వ్యాప్తిప్రకారకపక్షధర్మతాజ్ఞానం సమవాయసమ్బన్ధేనాఽనుమితి జనయతీతి నాఽనన్తకార్యకారణభావ:।

యది తు వ్యాప్తిప్రకారకం జ్ఞానం పక్షధర్మతాజ్ఞానం చ స్వతన్త్రం కారణమిత్యుచ్యతే తదా కార్యకారణభావద్వయం, వహ్నివ్యాప్యో ధూమ ఆలోకవాంశ్చ పర్వత ఇతి జ్ఞానాదప్యనుమితి:

స్యాత్। ఇత్థం చ యత్ర జ్ఞానద్వయం, తత్రాఽపి విశిష్టజ్ఞానం కల్పనీయం,
ఫలముఖగౌరవస్యాఽదోషత్వాత్।। ఇతి పరామర్శనిరూపణమ్।।

వ్యాప్తి: సాధ్యవదన్యస్మిన్నసమ్బన్ధ ఉదాహృత:।।68।।

వ్యాప్యో నామ వ్యాప్త్యాశ్రయ:, తత్ర వ్యాప్తి: కేత్యత ఆహ వ్యాప్తిరితి। వహ్నిమాన్ ధూమాదిత్యాదౌ
సాధ్యో వహ్ని:, సాధ్యవాన్ మహానసాది:, తదన్యో జలహ్రదాది:, తద్వృత్తిత్వం

ధూమస్యేతి లక్షణసమన్వయ: పిణ్డాదౌ వహ్నే: సత్త్వాన్నాఽతివ్యాప్తి:।

అత్ర యేన సమ్బన్ధేన సాధ్యం, తేన సమ్బన్ధేన సాధ్యవాన్ బోధ్య:, అన్యథా
సమవాయసమ్బన్ధేన వహ్నిమాన్ వహ్నేరవయవ:, తదన్యో మహానసాది:, తత్ర ధూమస్య

విద్యమనత్వాదవ్యాప్తిప్రసఙ్గాత్ ।

సాధ్యవదన్యశ్చ సాధ్యవత్త్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదవాన్ బోధ్య:। తేన
యత్కిఞ్చిద్వహ్నిమతో మహానసాదేర్బహ్నే పర్వతాదౌ ధూమసత్త్వేఽపి న క్షతి:।

యేన సమ్బన్ధేన హేతుతా తేనైవ సమ్బన్ధేన సాధ్యవదన్యావృత్తిత్వం బాధ్యమ్। తేన
సాధ్యవదన్యస్మిన్ ధూమావయవే ధూమస్య సమవాయసమ్బన్ధేన సత్త్వేఽపి న క్షతి:।

సాధ్యవదన్యావృత్తిత్వం చ సాధ్యవదన్యవృత్తిత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావ:, తేన
ధూమవాన్ వహ్నేరిత్యత్ర సాధ్యవదన్యజలహ్రదాదివృత్తిత్వాభావేఽపి నాఽతివ్యాప్తి:।

అత్ర యద్యపి ద్రవ్యం గుణకర్మాన్యత్వవిశిష్టసత్త్వాదిత్యాదౌ విశిష్టసత్తాయా:
శుద్ధసత్తాయాశ్చైక్యాత్ సాధ్యవదన్యస్మిన్ గుణాదావవృత్తిత్వం నాఽస్తి, తథాఽపి

హేతుతావచ్ఛేదకరూపేణాఽవృత్తిత్వం వాచ్యం, హేతుతావచ్ఛేదకం వృత్తితానవచ్ఛేదకమితి
ఫలితాఽర్థ:।।68।। ఇతి వ్యాప్తినిరూపణే పూర్వపక్షగ్రన్థ:।।

అథవా హేతుమన్నిష్ఠవిరహాప్రతియోగినా।

సాధ్యేన హేతోరైకాధికరణ్యం వ్యాప్తిరుచ్యతే।।69।।

నను కేవలాన్వయిని జ్ఞేయత్వాదౌ సాధ్యే సాధ్యవదన్యస్యాఽప్రసిద్ధత్వాదవ్యాప్తి:। కిఞ్చ
సత్తావాన్ జాతేరిత్యాదౌ సాధ్యవదన్యస్మిన్ సామాన్యాదౌ హేతుతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేన

సమవాయేన వృత్తేరప్రసిద్ధత్వాదత ఆహ-అథ వేతి। హేతుమతి నిష్ఠా-వృత్తిర్యస్య స తథా
విరహ:-అభావ:। తథా చ హేత్వధికరణవృత్తిర్యోఽభావస్తదప్రతియోగినా సాధ్యేన సహ హేతో:

సామానాధికరణ్యం వ్యాప్తిరుచ్యతే।

అత్ర యద్యపి వహ్నిమాన్ ధూమాదిత్యాదౌ
హేత్వధికరణపర్వతాదివృత్త్యభావప్రతియోగిత్వం తత్తద్వహ్న్యాదేరస్తీత్యవ్యాప్తి:। న చ
సమానాధికరణవహ్నిధూమయోరేవ వ్యాప్తిరితి

వాచ్యమ్। తత్తద్వహ్న్యాదేరప్యుభయాభావసత్త్వాత్, ఏకసత్త్వేఽపి ద్వయం నాఽస్తీతి ప్రతీతే:।
గుణవాన్ ద్రవ్యత్వాదిత్యాదావవ్యాప్తిశ్చ।

తథాఽపి ప్రతియోగితానవచ్ఛేదకం యత్ సాధ్యతావచ్ఛేదకం
తదవచ్ఛిన్నసామానాధికరణ్యం వ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్।

నను రూపత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వాన్ పృథివీత్వాదిత్యాదౌ సాధ్యతావచ్ఛేదికా
రూపత్వవ్యాప్యజాతయ:, తాసాం చ శుక్లత్వాదిస్వరూపాణాం

నీలఘటాదివృత్త్యభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వమస్తీత్యవ్యాప్తిరితి చేన్న।

తత్ర పరమ్పరయా రూపత్వవ్యాప్యజాతిత్వస్యైవ సాధ్యతావచ్ఛేదకత్వాత్। న హి
తాదృశధర్మావచ్ఛిన్నాభావ: కాఽపి పృథివ్యామస్తి, రూపత్వవ్యాప్యజాతిమాన్నాస్తీతి
బుద్ధ్యాపత్తే:।

సాధ్యాదిభేదేన వ్యాప్తేర్భేదాత్ తాదృశస్థలే సాధ్యతావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకం
ప్రతియోగితావచ్ఛేదకతానవచ్ఛేదకమిత్యేవ లక్షణఘటకమిత్యపి వదన్తి।

హేత్వధికరణం హేతుతావచ్ఛేదకవిశిష్టాధికరణం వాచ్యమ్। తేన ద్రవ్యం
గుణకర్మాన్యత్వవిశిష్టసత్త్వాదిత్యాదౌ శుద్ధసత్తాధికరణగుణాదినిష్ఠాభావప్రతియోగిత్వేఽపి
ద్రవ్యత్వస్య

నాఽవ్యాప్తి:।

హేతుతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేన హేత్వధికరణం బోధ్యమ్। తేన సమవాయేన
ధూమాధికరణతదవయవనిష్ఠాభావప్రతియోగిత్వేఽపి వహ్నేర్నాఽవ్యాప్తి:।

అభావశ్చ ప్రతియోగివ్యధికరణో బోధ్య:। తేన కపిసంయోగ్యేతద్వృక్షత్వాదిత్యాదౌ
మూలావచ్ఛేదేనైతద్వృక్షవృత్తికపిసంయోగాభావప్రతియోగిత్వేఽపి కపిసంయోగస్య
నాఽవ్యాప్తి:।

న చ ప్రతియోగివ్యధికరణత్వం యది ప్రతియోగ్యనధికరణవృత్తిత్వం, తదా తద్వైవాఽవ్యాప్తి:,
ప్రతియోగిన: కపిసంయోగస్యాఽనధికరణే గుణాదౌ వర్తమానో యోఽభావస్తస్యైవ

వృక్షే మూలావచ్ఛేదేన సత్త్వాత్। యది తు ప్రతియోగ్యధికరణావృత్తిత్వం, తదా సంయోగీ
సత్త్వాదిత్యాదావతివ్యాప్తి:, సత్తాధికరణే గుణాదౌ య: సంయోగాభావస్తస్య
ప్రతియోగ్యధికరణద్రవ్యవృత్తిత్వాదితి

వాచ్యమ్। హేత్వధికరణే ప్రతియోగ్యనధికరణవృత్తిత్వవిశిష్టస్య వివక్షితత్వాత్। స్వప్రతియోగ్యనధికరణీభూత హేత్వధికరణవృత్త్యభావేతి నిష్కర్ష:।

ప్రతియోగ్యనధికరణత్వం చ ప్రతియోగితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నానధికరణత్వం వాచ్యమ్। తేన విశిష్టసత్తావాన్ జాతేరిత్యాదౌ జాత్యధికరణగుణాదౌ

విశిష్టసత్తాభావప్రతియోగిసత్తాధికరణత్వసత్త్వేఽపి న క్షతి:।

అత్ర సాధ్యతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేన ప్రతియోగ్యనధికరణత్వం బాధ్యమ్, తేన జ్ఞానవాన్ సత్త్వాదిత్యాదౌ సత్తాధికరణఘటాదేర్విషయతయా జ్ఞానాధికరణత్వేపి న క్షతి:।

ఇత్థఞ్చ వహ్నిమాన్ ధూమాదిత్యాదౌ ధూమాధికరణే సమవాయేన వహ్నివిరహసత్త్వేఽపి న క్షతి:।

నను ప్రతియోగితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నస్య యస్య కస్యచిత్ప్రతియోగినోఽనధికరణత్వం, తత్సామాన్యస్య వా, యత్కిఞ్చిత్ప్రతియోగితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నానధికరణత్వం వా వివక్షితమ్?

ఆద్యే కపిసంయోగీ ఏతద్వృక్షత్వాదిత్యత్ర తథైవాఽవ్యాప్తి:, కపిసంయోగాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నో వృక్షావృత్తికపిసంయోగోఽపి భవతి, తదనధికరణం వృక్ష ఇతి।

ద్వితీయే తు ప్రతియోగివ్యధికరణాభావాప్రసిద్ధి:, సర్వస్యైవాఽభావస్య పూర్వక్షణవృత్తిత్వవిశిష్టస్వాభావాత్మకప్రతియోగిసమానాధికరణత్వాత్। న చ వహ్నిమాన్ ధూమాదిత్యాదౌ

ఘటాభావాదే: పూర్వక్షణవృత్తిత్వవిశిష్టస్వాభావాత్మకప్రతియోగ్యనధికరణత్వం యద్యపి పర్వతాదే:, తథాపి సాధ్యతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేన తత్ప్రతియోగ్యనధికరణత్వమస్త్యేవేతి కథం

ప్రతియోగివ్యధికరణాభావాప్రసిద్ధిరితి వాచ్యమ్। ఘటాభావే యో వహ్న్యభావ:, తస్య ఘటాభావాత్మకతయా ఘటాభావస్య వహ్నిరపి ప్రతియోగీ, తదధికరణం చ పర్వతాదిరిత్యేవంక్రమేణ

ప్రతియోగివ్యధికరణస్యాఽప్రసిద్ధత్వాత్। యది చ ఘటాభావాదౌ వన్హ్యభావాదిర్భిన్న ఇత్యుచ్యతే, తథాఽపి ధూమాభావవాన్ వహ్న్యభావాదిత్యాదావవ్యాప్తి:, తత్ర సాధ్యతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధ:

స్వరూపసమ్బన్ధ:, తేన చ సమ్బన్ధేన సర్వస్యైవాఽభావస్య పూర్వక్షణవృత్తిత్వవిశిష్టస్వాభావాత్మకప్రతియోగ్యధికరణత్వం హేత్వధికరణస్యేతి।

తృతీయే తు కపిసంయోగాభావవానాత్మత్వాదిత్యాదావవ్యాప్తి:,
తత్రాఽఽత్మవృత్తికపిసంయోగాభావాభావ: కపిసంయోగ:, తస్య చ గుణత్వాత్
తత్ర్పతియోగితావచ్ఛేదకం

గుణసామాన్యాభావత్వమపి, తదవచ్ఛిన్నానధికరణత్వం హేత్వధికరణస్యాఽఽత్మన ఇతి।

మైవమ్। యాదృశప్రతియోగితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నానధికరణత్వం హేతుమత:,
తాదృశప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వస్య వివక్షితత్వాత్।

నను కాలో ఘటవాన్ కాలపరిమాణాదిత్యత్ర ప్రతియోగివ్యధికరణాభావాప్రసిద్ధి:,
హేత్వధికరణస్య మహాకాలస్య జగదాధారతయా సర్వేషామేవాఽభావానాం
సాధ్యతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేన

కాలికవిశేషణతయా ప్రతియోగ్యధికరణత్వాత్।

అత్ర కేచిత్। మహాకాలభేదవిశిష్టఘటాభావస్తత్ర ప్రతియోగివ్యధికరణ:, మహాకాలస్య
ఘటాధారత్వేఽపి మహాకాలభేదవిశిష్టఘటానాధారత్వాత్, మహాకాలే మహాకాలభేదాభావాత్।

వస్తుతస్తు ప్రతియోగితావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేన
ప్రతియోగ్యనధికరణీభూత హేత్వధికరణవృత్త్యభావప్రతియోగితాసామాన్యే
యత్సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వ-యద్ధర్మావాచ్ఛిన్నత్వోభయాభావ:, తేన

సమ్బన్ధేన తద్ధర్మావచ్ఛిన్నస్య తద్ధేతువ్యాపకత్వం బోధ్యమ్। ఇత్థం చ కాలో ఘటవాన్
కాలపరిమాణాదిత్యాదౌ సంయోగసమ్బన్ధేన ఘటాభావప్రతియోగినోఽపి ఘటస్యాఽనధికరణే

హేత్వధికరణే మహాకాలే వర్తమాన: స ఏవ సంయోగేన ఘటాభావ:, తస్య ప్రతియోగితాయాం
కాలికసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వ - ఘటత్వావచ్ఛిన్నత్వోభయాభావసత్త్వాన్నాఽవ్యాప్తి:।

నను ప్రమేయవహ్నిమాన్ ధూమాదిత్యాదౌ ప్రమేయవహ్నిత్వావచ్ఛిన్నత్వమప్రసిద్ధం,
గురుధర్మస్యాఽనవచ్ఛేదకత్వాదితి చేన్న। కమ్బుగ్రీవాదిమాన్నాఽస్తీతి ప్రతీత్యా

కమ్బుగ్రీవాదిమత్త్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితావిషయీకరణేన
గురుధర్మస్యాఽప్యవచ్ఛేదకత్వస్వీకారాదితి సజ్జేప:।।66।। ఇతి వ్యాప్తినిరూపణే సిద్ధాన్తగ్రన్థ:।।

సిషాధయిషయా శూన్యా సిద్ధిర్యత్ర న తిష్ఠతి।

స పక్షస్తత్ర వృత్తిత్వజ్ఞానాదనుమితిర్భవేత్।।70।।

పక్షవృత్తిత్వమిత్యత్ర పక్షత్వం కిం? తదాహ - సిషాధయిషయేతి।

సిషాధయిషావిరహవిశిష్టసిద్ధ్యభావ: పక్షతా, వినాఽపి సిషాధయిషాం ఘనగర్జితేన
మేఘానుమానాత్। అత ఏవ సాధ్యసన్దేహేఽపి న పక్షతా, వినాఽపి సాధ్యసన్దేహం

తదనుమానాత్। సిద్ధౌ సత్యామపి సిషాధయిషాసత్త్వేఽనుమితిర్భవత్యేవా అత:
సిషాధయిషావిరహవిశిష్టత్వం సిద్ధౌ విశేషణమ్। తథా చ యత్ర సిద్ధిర్నాఽస్తి, తత్ర
సిషాధయిషాయాం

సత్యామసత్యామపి పక్షతా। యత్ర సిషాధయిషాఽస్తి, తత్ర సిద్ధౌ సత్యామసత్యామపి పక్షతా।
యత్ర సిద్ధిరస్తి, సిషాధయిషా చ నాఽస్తి, తత్ర న పక్షతా, సిషాధయిషావిరహవిశిష్టసిద్ధే:

సత్త్వాత్।

నను యత్ర పరామర్శానన్తరం సిద్ధి:, తత: సిషాధయిషా, తత్ర సిషాధయిషాకాలే
పరామర్శనాశాన్నానుమితి:, యత్ర సిద్ధి-పరామర్శ-సిషాధయిషా: క్రమేణ భవన్తి, తత్ర

సిషాధయిషాకాలే సిద్ధేర్నాశాత్ ప్రతిబన్ధకాభావాదేవానుమితి:, యత్ర సిషాధయిషా-సిద్ధి-
పరామర్శాస్తత్ర పరామర్శకాలే సిషాధయిషైవ నాఽస్తి, ఏవమన్యత్రాపి సిద్ధికాలే
పరామర్శకాలే

చ న సిషాధయిషా, యోగ్యవిభువిశేషగుణానాం యౌగపద్యనిషేధాత్, తత్ కథం
సిషాధయిషావిరహవిశిష్టత్వం సిద్ధేర్విశేషణమితి చేన్న।

యత్ర వహ్నివ్యాప్యధూమవాన్ పర్వతో వహ్నిమానితి ప్రత్యక్షం, స్మరణం వా తత:
సిషాధయిషా, తత్ర పక్షతాసమ్పత్తయే తద్విశేషణస్యాఽవశ్యకత్వాత్।

ఇదం తు బోధ్యమ్। యాదృశయాదృశసిషాధయిషాసత్త్వే సిద్ధిసత్త్వే సల్లిఙ్గకానుమితి:,
తాదృశసిషావిరహవిశిష్టసిద్ధ్యభావ: యల్లిఙ్గకానుమితౌ పక్షతా। తేన సిద్ధిపరామర్శసత్త్వే

యత్కిఞ్చిజ్జ్ఞానం జాయతామితీచ్ఛాయామపి నానుమితి:, వహ్నివ్యాప్యధూమవాన్ పర్వతో
వహ్నిమానితిప్రత్యక్షసత్త్వే ప్రత్యక్షాతిరిక్తం జ్ఞానం జాయతామితీచ్ఛాయాం తు భవత్యేవ।
ఏవం

ధూమపరామర్శసత్త్వే ఆలోకేన వహ్నిమనుమినుయామితీచ్ఛాయామపి నానుమితి:।

సిషాధయిషావిరహకాలే యాదృశసిద్ధిసత్త్వే నానుమితిస్తాదృశీ సిద్ధిర్విశిష్యైవ
తత్తదనుమితిప్రతిబన్ధికా వక్తవ్యా। తేన పర్వతస్తేజస్వీ, పాషాణమయో

వహ్నిమానితిజ్ఞానసత్త్వేఽప్యనుమితేర్న విరోధ:। పరం తు పక్షతావచ్ఛేదకసామానాధికరణ్యేన
సాధ్యసిద్ధావపి తదవచ్ఛేదేనానుమితేర్దర్శనాత్ పక్షతావచ్ఛేదకావచ్ఛేదేనానుమితిం ప్రతి

పక్షతావచ్ఛేదకావచ్ఛేదేన సాధ్యసిద్ధిరేవ ప్రతిబన్ధికా,
పక్షతావచ్ఛేదకసామానాధికరణ్యేనానుమితిం ప్రతి తు సిద్ధిమాత్రం విరోధి।

ఇదం తు బోధ్యమ్। యత్రాఽయం పురుషో న వేతి సంశయానన్తరం పురుషత్వవ్యాప్యకరాదిమానయమితి జ్ఞానం, తత్రాఽసత్యామనుమిత్సాయాం పురుషస్య ప్రత్యక్షం భవతి, న త్వనుమితి:।

అతోఽనుమిత్సావిరహవిశిష్టసమానవిషయకప్రత్యక్షసామగ్రీ కామినీజిజ్ఞాసాదివత్ స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రతిబన్ధికా, ఏవం పరామర్శానన్తరం వినా ప్రత్యక్షే చ్ఛాం పక్షాదే: ప్రత్యక్షానుత్పత్తే:

ప్రత్యక్షే చ్ఛావిరహవిశిష్టానుమితిసామగ్రీ భిన్నవిషయకప్రత్యక్షే ప్రతిబన్ధికా ।। 70।। ఇతి పక్షతానిరూపణమ్।

అనైకాన్తో విరుద్ధశ్చాఽప్యసిద్ధ: ప్రతిపక్షిత:।

కాలాత్యయాపదిష్టశ్చ హేత్వాభాసాస్తు పఞ్చధా।।71।।

హేతుప్రసఙ్గాద్ధేత్వాభాసాన్ విభజతే అనైకాన్త ఇత్యాది। తల్లక్షణం తు యద్విషయకత్వేన జ్ఞానస్యాఽనుమితివిరోధిత్వం తత్త్వమ్। తథాహి-వ్యభిచారాదివిషయకత్వేన

జ్ఞానస్యాఽనుమితివిరోధిత్వాత్తే దోషా:।

యద్విషయకత్వం చ యాదృశవిశిష్టవిషయకత్వమ్। తేన బాధభ్రమస్యాఽనుమితివిరోధిత్వేఽపి న క్షతి:। తత్ర పర్వతో వహ్న్యభావవానితి విశిష్టస్యాఽప్రసిద్ధత్వాన్న హేతుదోష:।

న చ వహ్న్యభావవ్యాప్యపాషాణమయత్వవానితి పరామర్శకాలే వహ్నివ్యాప్యధూమస్యాఽఽభాసత్వం న స్యాత్, తత్ర వహ్న్యభావవ్యాప్యవాన్ పక్ష ఇతి విశిష్టస్యాఽప్రసిద్ధత్వాదితి

వాచ్యమ్। ఇష్టాపత్తే:। అన్యథా బాధస్యాఽనిత్యదోషత్వాపత్తే:। తస్మాత్తత్ర వహ్న్యభావవ్యాప్యపాషాణమయత్వవానితి పరామర్శకాలే వహ్నివ్యాప్యధూమస్య నాఽఽభాసత్వం, భ్రమాదనుమితిప్రతిబన్ధమాత్రం,

హేతుస్తు న దుష్ట:। ఇత్థం చ సాధ్యాభావవద్వృత్తిహేతుత్వాదికం దోష:। తద్వత్త్వం చ హేత్వేన కేనాపి సమ్బన్ధేనేతి నవ్యా:।

పరే తు యద్విషయకత్వేన జ్ఞానస్యాఽనుమితివిరోధిత్వం, తద్వత్త్వం హేత్వాభాసత్వమ్ , సత్ప్రతిపక్షే విరోధివ్యాప్త్యాదికమేవ తథా। తద్వత్త్వం చ హేతోర్జ్ఞానరూపసమ్బన్ధేన। న చైవం

వహ్నిమాన్ ధూమాదిత్యాదౌ పక్షే బాధభ్రమస్య సాధ్యాభావవిషయకత్వేనాఽనుమితివిరోధిత్వాత్ జ్ఞానరూపసమ్బన్ధేన తద్వత్త్వాస్యాఽపి సత్త్వాత్ సద్ధేతోరపి బాధితత్వాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

తత్ర జ్ఞానస్య సమ్బన్ధత్వాకల్పనాత్। అత్ర సత్ర్పతిపక్షిత ఇతి వ్యవహారేణ తత్కల్పనాత్ , తత్ర బాధిత ఇతి వ్యవహారాభావాదిత్యాహు:।

అనుమితివిరోధిత్వం చాఽనుమితితత్కరణాన్యతరవిరోధిత్వమ్। తేన వ్యభిచారిణి నాఽవ్యాప్తి:।

దోషజ్ఞానం చ యద్ధేతువిషయకం, తద్ధేతుకానుమితౌ ప్రాతబన్ధకమ్। తేనైకహేతౌ వ్యభిచారజ్ఞానే హేత్వన్తరేణాఽనుమిత్యుత్పత్తే:, తదభావాద్యనవగాహిత్వాచ్చ

వ్యభిచారజ్ఞానస్యాఽనుమితివిరోధిత్వాభావేఽపి న క్షతిరితి సజ్ఞేప:।

యాదృశసాధ్యపక్ష హేతౌ యావన్తో దోషాస్తావదన్యాన్యత్వం తత్ర హేత్వాభాసత్వమ్। పఞ్చత్వకథనం తు తత్సమ్భవస్థలాభిప్రాయేణ।

ఏవం చ సాధారణాద్యన్యతమత్వమనైకాన్తికత్వమ్।

సాధారణ: సాధ్యవదన్యవృత్తి:, తేన చ వ్యాప్తిజ్ఞానప్రతిబన్ధ: క్రియతే।

అసాధారణ: సాధ్యాసమానాధికరణో హేతు:। తేన సాధ్యసామానాధికరణ్యగ్రహ: ప్రతిబధ్యతే। (యథా శబ్దో నిత్య: శబ్దత్వాదిత్యాదావసాధారణ్యం, శబ్దోఽనిత్య: శబ్దత్వాదిత్యాదౌ

త్వసాధారణ్యభ్రమ:।)

అన్యే తు సపక్షావృత్తిరసాధారణ:। సపక్షశ్చ నిశ్చితసాధ్యవాన్। తథాచ శబ్దోఽనిత్య: శబ్దత్వాదిత్యాదౌ యదా పక్షే సాధ్యనిశ్చయస్తదా నాఽసాధారణ్యం, తత్ర హేతోర్నిశ్చయాదితి

వదన్తి।

అనుపసంహారీ చ అత్యన్తాభావాప్రతియోగిసాధ్యకాది:। అనేన వ్యతిరేకవ్యాప్తిజ్ఞానప్రతిబన్ధ: క్రియతే।

విరుద్ధస్తు సాధ్యవ్యాపకీభూతాభావప్రతియోగీ। అయం సాధ్యాభావగ్రహసామగ్రీత్వేన ప్రతిబన్ధక:। సత్ర్పతిపక్షే తు ప్రతిహేతు: సాధ్యాభావసాధక: అత్ర తు హేతురేవేతి విశేష:।

సాధ్యాభావసాధక: ఏవ హేతు: సాధ్యసాధకత్వేనోపన్యస్త ఇత్యశక్తివిశేషోపస్థాపకత్వాచ్చ విశేష:।

సత్ర్పతిపక్ష: సాధ్యాభావవ్యాప్యవాన్ పక్ష:।

అగృహీతాప్రామాణ్యకసాధ్యవ్యాప్యవత్త్వోపస్థితికాలీనాగృహీతాప్రామాణ్యకతదభావవ్యాప్యవత్త్వోపస్థితివిషయస్తథేత్యన్యే। అత్ర చ పరస్పరాభావవ్యాప్యవత్తాజ్ఞానాత్

పరస్పరానుమితిప్రతిబన్ధ:ఫలమ్।

అత్ర కేచిత్। యథా ఘటాభావవ్యాప్యవత్తాజ్ఞానేఽపి ఘటచక్షు:సంగోగే సతి ఘటవత్తాజ్ఞానం జాయతే, యథా చ శఙ్ఖే సత్యపి పీతత్వాభావవ్యాప్యశఙ్ఖత్వవత్తాజ్ఞానే సతి

పిత్తాదిదోషే పీత: శఙ్ఖ ఇతి ధీ:, ఏవం కోటిద్వయవ్యాప్యదర్శనేఽపి కోటిద్వయస్య ప్రత్యక్షరూప: సంశయో భవతి తథా సత్ప్రతిపక్షస్థలే సంశయరూపాఽనుమితిర్భవత్యేవ। యత్ర

చైకకోటివ్యాప్యదర్శనం తత్రాఽధికబలతయా ద్వితీయకోటిభానప్రతిబన్ధాన్న సంశయ:। ఫలబలేన చాఽధికబల-సమబలభావ: కల్ప్యత ఇత్యాహు:।

తన్న। తదభావవ్యాప్యవత్తాజ్ఞానే సతి
తదుపనీతభానవిశేషశాబ్దబోధాదేరనుదయాల్లౌకికసన్నికర్షాజన్యదోషవిశేషాజన్యజ్ఞానమాత్రే తస్య ప్రతిబన్ధకతా, లాఘవాత్, న

తూపనీతభానవిశేషే శాబ్దబోధే చ పృథక్ ప్రతిబన్ధకతా, గౌరవాత్। తథా చ ప్రతిబన్ధకసత్త్వాత్ కథమనుమితి:? న హి లౌకికసన్నికర్షస్థలే ప్రత్యక్షమివ సత్ప్రతిపక్షస్థలే

సంశయాకారాఽనుమితి: ప్రామాణికీ, యేనాఽనుమితిభిన్నత్వేనాఽపి విశేషణీయమ్। యత్ర చ కోటిద్వయవ్యాప్యవత్తాజ్ఞానం, తత్రోభయత్రాఽప్రామాణ్యజ్ఞానాత్ సంశయ:, నాఽన్యథా, అగృహీతాప్రామాణ్యకస్యైవ

విరోధిజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకత్వాదితి।

అసిద్ధిస్తు ఆశ్రయాసిద్ధాద్యన్యతమత్వమ్।

ఆశ్రయాసిద్ధి: పక్షే పక్షతావచ్ఛేదకస్యాభావ:, యత్ర కాఞ్చనమయ: పర్వతో బహ్నిమానితి సాధ్యతే, తత్ర పర్వతో న కాఞ్చనమయ ఇతి జ్ఞానే విద్యమానే కాఞ్చనమయే పర్వతే

పరామర్శప్రతిబన్ధ: ఫలమ్। తద్ధర్మకతదభావనిశ్చయే
లౌకికసన్నికర్షాజన్యదోషవిశేషాజన్యతద్ధర్మక-తజ్జ్ఞానమాత్రే విరోధీతి।

న తు సంశయసాధారణం పక్షే సాధ్యసంసృష్టత్వజ్ఞానమనుమితికారణం, తద్విరోధితయా చ బాధసత్ప్రతిపక్షయోర్హేత్వాభావత్వమితి యుక్తమ్। అప్రసిద్ధసాధ్యకానుమిత్యనాపత్తే:,

సాధ్యసంశయాదికం వినాఽప్యనుమిత్యుత్పత్తేశ్చ।

ఏవం సాధ్యాభావజ్ఞానే ప్రమాత్వజ్ఞానమపి న ప్రతిబన్ధకం, మానాభావాత్, గౌరవాచ్చ। అన్యథా సత్ప్రతిపక్షాదావపి తదభావవ్యాప్యవత్తాజ్ఞానే ప్రమాత్వవిషయకత్వేన ప్రతిబన్ధకతాపత్తే:,

కిన్తు భ్రమత్వజ్ఞానానాస్కన్దితబాధబుద్ధే: ప్రతిబన్ధకతా, తత్ర భ్రమత్వశఙ్కావిఘటనేన ప్రామాణ్యజ్ఞానం క్వచిదుపయుజ్యతే।

న చ బాధస్థలే పక్షే హేతుసత్త్వేవ్యభిచార:, పక్షే హేత్వభావే స్వరూపాసిద్ధిరేవ దోష ఇతి వాచ్యమ్। బాధజ్ఞానస్య వ్యభిచారజ్ఞానాదేరేవాదాత్।

కిం చ యత్ర పరామర్శానన్తరం బాధబుద్ధి:, తత్ర వ్యభిచారజ్ఞానాదేరకిఞ్చిత్కరత్వాత్బాధస్యాఽనుమితిప్రతిబన్ధకత్వం వాచ్యమ్। ఏవం యత్రోత్పత్తిక్షణావచ్ఛిన్నే ఘటాదౌ

గన్ధవ్యాప్యపృథివీేత్వవత్తాజ్ఞానం తత్ర బాధస్యైవ ప్రతిబన్ధకత్వం వాచ్యమ్। న చ పక్షే ఘటే గన్ధసత్త్వాత్ కథం బాధ ఇతి వాచ్యమ్।
పక్షతావచ్ఛేదకదేశకాలావచ్ఛేదేనాఽనుమితేరనుభవసిద్ధత్వాదితి।

బాధతద్వ్యాప్యభిన్నా యే హేత్వాభాసా:, తద్వ్యాప్యా అపి తన్మధ్య ఏవాన్తర్భవన్తి । అన్యథా హేత్వాభాసాధిక్యప్రసఙ్గాత్। బాధవ్యాప్యసత్ప్రతిపక్షో భిన్న ఏవ, స్వతన్త్రేచ్ఛేన మునినా

పృథగుపదేశాత్। సత్ప్రతిపక్షవ్యాప్యస్తు న ప్రతిబన్ధక ఇతి ప్రఘట్టకార్థ:।।73।।

।। ఇతి హేత్వాభాససామాన్యనిరూపణమ్ ।।

ఆద్య: సాధారణస్తు స్యాదసాధారణకోఽపర:।

తథైవాఽనుపసంహారీ త్రిధాఽనైకాన్తికో భవేత్।।72।।

య: సపక్షే విపక్షే చ భవేత్సాధారణస్తు స:।

యస్తూభయస్మాద్వ్యావృత్త: సత్త్వసాధారణో మత:।।73।।

య: సపక్ష ఇతి। సపక్ష-విపక్ష-వృత్తి: సాధారణ ఇత్యర్థ:। సపక్ష:నిశ్చితసాధ్యవాన్। విపక్ష:-సాధ్యవద్భిన్న:। విరుద్ధవారణాయ సపక్షవృత్తిత్వముక్తమ్।

వస్తుతో విపక్షవృత్తిత్వమేవ వాచ్యం, విరుద్ధస్య సాధారణత్వేఽపి దూషకతాబీజస్య భిన్నతయా తస్య పార్థక్యాత్।। ఇతి సాధారణనిరూపణమ్।

యస్తూభయస్మాదితి। సపక్ష-విపక్ష-వ్యావృత్త ఇత్యర్థ:। సపక్ష:-సాధ్యవత్తయా నిశ్చిత:। విపక్ష:- సాధ్యశూన్యతయా నిశ్చిత:। శబ్దోఽనిత్య: శబ్దత్వాదిత్యాదౌ యదా

శబ్దేఽనిత్యత్వస్య సన్దేహ:, తదా సపక్షత్వం విపక్షత్వం చ ఘటాదీనామేవ, తదవ్యావృత్తం చ శబ్దత్వమితి తదా తదసాధారణమ్। యదా తు శబ్దేఽనిత్యత్వనిశ్చయ:, తదా నాఽసాధారణ్యమ్।

ఇదం తు ప్రాచాం మతమ్। నవీనమతం తు పూర్వముక్తమ్।।72-73।।
ఇత్యసాధారణనిరూపణమ్।।

తథైవాఽనుపసంహారీ కేవలాన్వయిపక్షక:।

కేవలాన్వయీతి। సర్వమభిధేయం ప్రమేయత్వాదిత్యాదౌ సర్వస్యైవ పక్షత్వాత్ సామానాధికరణ్యగ్రహస్థలాన్తరాభావాన్నాఽనుమితి:। ఇదం తు న సమ్యక్, పక్షైకదేశే సహచారగ్రహేఽపి

క్షతేరభావాత్ । అస్తు వా సహచారాగ్రహ:, తావతాఽప్యజ్ఞానరూపాఽసిద్ధిరేవ, న తు హేత్వాభాసత్వం తస్య, తథాఽపి కేవలాన్వయిసాధ్యకత్వం తత్త్వమిత్యుక్తమ్।।

।। ఇత్యనుపసంహారినిరూపణమ్।।

య: సాధ్యవతీతి।

య: సాధ్యవతి నైవాఽస్తి స విరుద్ధ ఉదాహృత:।।74।।

ఆశ్రయాసిద్ధిరాద్యా స్యాత్, స్వరూపాసిద్ధిరప్యథ।

వ్యాప్యత్వాసిద్ధిరపరా స్యాదసిద్ధిరతస్త్రిధా।।75।।

పక్షాసిద్ధిర్యత్ర పక్షో భవేన్మణిమయో గిరి:।

హ్రదో ద్రవ్యం ధూమవత్త్వాదత్రాఽసిద్ధిరథాఽపరా।।76।।

వ్యాప్యత్వాసిద్ధిరపరా నీలధూమాదికే భవేత్।

ఏవకారేణ సాధ్యవత్త్వావచ్ఛేదేన హేత్వభావో బోధిత:। తథా చ సాధ్యవ్యాపకీభూతాభావప్రతియోగిత్వం తదర్థ:।।74।।

।।ఇతి విరుద్ధనిరూపణమ్।।

అసిదిం్ధ విభజతే - ఆశ్రయాసిద్ధిరిత్యాది।।75।।

పక్షాసిద్ధిరితి। ఆశ్రయాసిద్ధిరిత్యర్థ:।

అపరేతి। స్వరూపాసిద్ధిరిత్యర్థ:।।76।।

నీలధూమాదిక ఇతి। నీలధూమత్వాదికం గురుతయా న హేతుతావచ్ఛేదకం, స్వసమానాధికరణ-వ్యాప్యతావచ్ఛేదక-ధర్మాన్తరాఘటితస్యైవవచ్ఛదకత్వాత్ వ్యాప్యతాం। ధూమప్రాగభావత్వసఙ్గహాయ

స్వసమానాధికరణేతి।। ఇత్యసిద్ధినిరూపణమ్।।

విరుద్ధయో: పరామర్శే హేత్వో: సత్ప్రతిపక్షతా।।77।।

విరుద్ధయోరితి। కపిసంయోగ-తదభావవ్యాప్యవత్తాపరామర్శేఽపి న సత్ప్రతిపక్షత్వమత ఉక్తం విరుద్ధయోరితి। తథా చ స్వసాధ్యవిరుద్ధసాధ్యాభావవ్యాప్యవత్తా

పరామర్శకాలీనసాధ్యవ్యాప్యవత్తాపరామర్శవిషయ ఇత్యర్థ:।।77।।

।। ఇతి సత్ప్రతిపక్షనిరూపణమ్।।

సాధ్యశూన్యే యత్ర పక్షస్త్వసౌ బాధ ఉదాహృత:।

ఉత్పత్తికాలీనఘటే గన్ధాదిర్యత్ర సాధ్యతే।।78।।

సాధ్యశూన్య ఇతి। పక్ష:-పక్షతావచ్ఛేదకవిశిష్ట ఇత్యర్థ:। తేన ఘటే గన్ధసత్త్వేఽపి న క్షతి:। ఏవం మూలావచ్ఛిన్నో వృక్ష: కపిసంయోగీత్యత్రాఽపి బోధ్యమ్।।...।।

।।ఇతి బాధమిరూపణమ్।।

।।ఇతి శ్రోవిశ్వనాథపఞ్చాననభట్టాచార్యవిరచితాయాం సిద్ధాన్తముక్తావల్యామనుమానఖణ్డమ్।

అథ ఉపమిమితిఖణ్డ:

గ్రామీణస్య ప్రథమత: పశ్యతో గవయాదికమ్।

సాదృశ్యధీర్గవాదీనాం యా స్యాత్ సా కరణం మతమ్।।79।।

వాక్యార్థస్యాఽతిదేశస్య స్మృతివ్యాపార ఉచ్యతే।

గవయాదిపదానాం తు శక్తిధీరుపమాఫలమ్।।80।।

సాధ్యశూన్య ఇతి। పక్ష:-పక్షతావచ్ఛేదకవిశిష్ట ఇత్యర్థ:। తేన ఘటే గన్ధసత్త్వేేఽపి న క్షతి:। ఏవం మూలావచ్ఛిన్నో వృక్ష: కపిసంయోగీత్యత్రాఽపి బోధ్యమ్।।78।।

।।ఇతి బాధమిరూపణమ్।।

।। ఇతి శ్రోవిశ్వనాథపఞ్చాననభట్టాచార్యవిరచితాయాం
సిద్ధాన్తముక్తావల్యామనుమానఖణ్డమ్।

ఉపమితిం వ్యుత్పాదయతి। గ్రామీణస్యేతి। యత్రాఽఽరణ్యకేన కేనచిత్ గ్రామీణాయోక్తం గోసదృశో గవయపదవాచ్య ఇతి, పశ్చాచ్చ గ్రామీణేన క్వచిదరణ్యాదౌ గవయో దృష్ట:, తత్ర

గోసాదృశ్యదర్శనం యజ్జాతం, తదుపమితికరణమ్। తదనన్తరం గోసదృశో గవయపదవాచ్య ఇత్యతిదేశవాక్యార్థస్మరణం యజ్జాయతే, తదేవ వ్యాపార:। తదనన్తరం గవయో గవయపదవాచ్య ఇతి

జ్ఞానం యజ్జాయతే, తదుపమితి:। న త్వయం గవయపదవాచ్య ఇత్యుపమితి:, గవయాన్తరే శక్తిగ్రహాభావప్రసఙ్గాత్।।76।।

।।ఇతి శ్రీవిశ్వనాథపఞ్చాననభట్టాచార్యవిరచితాయాం సిద్ధాన్తముక్తావల్యాముపమానఖణ్డమ్।।

శబ్దఖణ్డ:

పదజ్ఞానం కరణం తు ద్వారం తత్ర పదార్థధీ:।

శబ్దబోధ: ఫలం తత్ర శక్తిధీ: సహకారిణీ।।81।।

శాబ్దబోధప్రకారం దర్శయతి-పదజ్ఞానం త్వితి। న తు జ్ఞాయమానం పదం కరణమ్। పదాభావేఽపి మౌనిశ్లోకాదౌ శాబ్దబోధాత్।

పదార్థధీరితి। పదజన్యపదార్థస్మరణం వ్యాపార:। అన్యథా పదజ్ఞానవత: ప్రత్యక్షాదినా పదార్థోపస్థితావపి శాబ్దబోధాపత్తే:। తత్రాఽపి వృత్త్యా పదజన్యత్వం బోధ్యమ్। అన్యథా

ఘటాదిపదాత్ సమవాయసమ్బన్ధేన ఆకాశస్మరణే జాతే ఆకాశస్యాఽపి శాబ్దబోధాపత్తే:। వృత్తిశ్చ శక్తిలక్షణాన్యతరసమ్బన్ధ:। అత్రైవ శక్తిజ్ఞానస్యోపయోగ:। శక్తిగ్రహాభావే

పదజ్ఞానేఽపి తత్సమ్బన్ధేన తత్స్మరణానుపపత్తే:। పదజ్ఞానస్య హి ఏకసమ్బన్ధిజ్ఞానవిధయాఽర్థస్మారకత్వమ్।

శక్తిశ్చ పదేన సహ పదార్థస్య సమ్బన్ధ:। సా చాఽస్మాచ్ఛబ్దాదయమర్థో బోద్ధవ్య ఇతీశ్వరేచ్ఛారూప:। ఆధునికే నామ్ని శక్తిరస్త్యేవ। ""ఏకాదశేఽహని పితా నామ కుర్యాత్,

ఇతీశ్వరేచ్ఛాయా: సత్త్వాత్। ఆధునికసఙ్కేతితే తు న శక్తిరితి సమ్ప్రదాయ:।

నవ్యాస్తు-ఈశ్వరేచ్ఛా న శక్తి:, కిన్త్వచ్ఛైవ। తేనాఽఽధునికసఙ్కేతితేఽపి శక్తిరస్త్యేవేత్యాహు:।

శక్తిగ్రహస్తు వ్యాకరణాదిత:। తథాహి-

""శక్తిగ్రహం వ్యాకరణోపమానకోశాప్తవాక్యాద్వ్యవహారతశ్చ।

వాక్యస్య శేషాద్వివృతేర్వదన్తి సాన్నిధ్యత: సిద్ధపదస్య వృద్ధా:।""

ధాతుప్రకృతిప్రత్యయాదీనాం శక్తిగ్రహో వ్యాకరణాద్భవతి। క్వచిత్ సతి బాధకే త్యజ్యతే। యథా వైయాకరణైరాఖ్యాతస్య కర్తరి శక్తిరుచ్యతే। చైత్ర: పచతీత్యాదౌ కర్త్రా సహ

చైత్రస్యాఽభేదాన్వయ:। తచ్చ గౌరవాత్ త్యజ్యతే। కిన్తు కృతౌ శక్తి:, లాఘవాత్। కృతిశ్చైత్రాదౌ ప్రకారీభూయ భాసతే।

న చ కర్తురనభిధానాచ్చైత్రాదిపదోత్తరం తృతీయా స్యాదితి వాచ్యమ్। కర్తృసఙ్ఖ్యానభిధానస్య తత్ర తన్త్రత్వాత్।

సఙ్ఖ్యాభిధానయోగ్యశ్చ కర్మత్వాద్యనవరుద్ధ: ప్రథమాన్తపదోపస్థాప్య:।
కర్మత్వాదీత్యస్యేతరవిశేషణత్వాత్తత్పర్యాయవిషయత్వమర్థ:। తేన చైత్ర ఇవ మైత్రో గచ్ఛతీత్యాదౌ న చైత్రే

సఙ్ఖ్యాన్వయ:। యత్ర కర్మాదౌ న విశేషణత్వే తత్పర్యం తదావరణాయ ప్రథమాన్తేతి।

యద్వా ధాత్వర్థాతిరిక్తావిశేషణత్వం ప్రథమదలార్థ:। తేన చైత్ర ఇవ మైత్రో గచ్ఛతీత్యత్ర చైత్రాదేర్వారణమ్। స్తోకం పచతీత్యాదౌ స్తేకాదేర్వారణాయ ద్వితీయదలమ్। తస్య

ద్వితీయాన్తపదోపస్థాప్యత్వాద్వారణమితి।

ఏవం వ్యాపారేఽపి న శక్తి:, గౌరవాత్। రథో గచ్ఛతోత్యాదౌ తు వ్యాపారే, ఆశ్రయత్వే వా లక్షణా। జానాతీత్యాదౌ త్వాశ్రయత్వే, నశ్యతీత్యాదౌ తు ప్రతియోగిత్వే నిరూఢలక్షణా।

ఉపమానాద్యథా శక్తిగ్రహస్తథోక్తమ్।

ఏవం కోశాదపి శక్తిగ్రహ:। సతి బాధకే క్వచిత్ త్యజ్యతే। యథా నీలాదిపదానాం నీలరూపాదౌ నీలవిశిష్టే చ శక్తి: కోశేన వ్యుత్పాదితా, తథాఽపి లాఘవాన్నీలాదావేవ

శక్తి: నీలాదివిశిష్టే తు లక్షణేతి।

ఏవమాప్తవాక్యాదపి। యథా కోకిల: పికశబ్దవాచ్య ఇత్యాదిశబ్దాత్ పికాదిశబ్దానాం కోకిలే శక్తిగ్రహ:।

ఏవం వ్యవహారాదపి। యథా ప్రయోజకవృద్ధేన ఘటమానయేత్యుక్తం, తచ్చØత్వా ప్రయోజ్యవృద్ధేన ఘట ఆనీత:, తదవధార్య పార్శ్వస్థో బాలో ఘటానయనరూపం కార్యం

ఘటమానయేతిశబ్దప్రయోజ్యమిత్యవధారయతి। తతశ్చ ఘటం నయ, గామానయేత్యాదివాక్యాదావాపోద్వాపాభ్యాం ఘటాదిపదానాం కార్యాన్వితఘటాదౌ శకిం్త।

ఇత్థఞ్చ భూతలే నీలో ఘట ఇత్యాదివాక్యాన్న శాబ్దబోధ:, ఘటాదిపదానాం కార్యాన్వితఘటాదిబోధే సామథ్ర్యావధారణాత్। కార్యతాబోధం ప్రతి చ లిఙ్ాదీనాం సామథ్ర్యాత్తదభావాన్న

శాబ్దబోధ ఇతి కేచిత్।

తన్న। ప్రథమత: కార్యాన్వితఘటాదౌ శక్త్యవధారణేఽపి లాఘవేన పశ్చాత్తస్య పరిత్యాగౌచిత్యాత్। అత ఏవ చైత్ర ! పుత్ర స్తే జాత:, కన్యా తే గర్భిణీత్యాదౌ ముఖప్రసాద-

ముఖమాలిన్యాభ్యాం సుఖదు:ఖే అనుమాయ తత్కారణత్వేన పరిశేషాచ్చాబ్దబోధం నిర్ణీయ తద్ధేతుతయా తం శబ్దమవధారయతి। తథా చ వ్యభిచారాన్న కార్యాన్వితే శక్తి:। న చ తత్ర తం

పశ్యేత్యాదిశబ్దాన్తరమధ్యాహార్థం, మానాభావాత్। చైన్న! పుత్ర స్తే జాతో మృతశ్చేత్యాదౌ తదభావాచ్చ।

ఇత్థం చ లాఘవాదన్వితఘటేఽపి శకిం్త త్యక్త్వా ఘటపదస్య ఘటమాత్రే శక్తిమవధారయతి।

ఏవం వాక్యశేషాదపి శక్తిగ్రహ:। యథా "యవమయశ్చరుర్భవతి" ఇత్యత్ర యవపదస్య దోర్వశూకవిశేషే ఆర్యాణాం ప్రయోగ:, కఙ్గౌ తు మ్లేచ్ఛానామ్। తత్ర హి ""యదాన్యా ఓషధయో

మ్లాయన్తే, అథైతే మోదమానాస్తిష్ఠన్తి""

""వసన్తే సర్వసస్యానాం జాయతే పత్రశాతనమ్।

మోదమానాశ్చ తిష్ఠన్తి యవా: కణిశశాలిన:""

ఇతి వాక్యశేషాద్దీర్ఘశూకే శక్తిర్నిణీయతే। కఙ్గౌ తు శక్తిభ్రమాత్ ప్రయోగ:, నానాశక్తికల్పనే గౌరవాత్। హర్యాదిపదే తు వినిగమకాభావాన్నానాశక్తికల్పనమ్।

ఏవం వివరణాదపి శక్తిగ్రహ:। వివరణం తు తత్సమానార్థకపదాన్తరేణ తదర్థకథనమ్। యథా ఘటోఽస్తీత్యస్య కలశోఽస్తీత్యనేన వివరణాత్ ఘటపదస్య కలశే శక్తిగ్రహ:।

ఏవం పచతీత్యస్య పాకం కరోతీత్యనేన వివరణాదాఖ్యాతస్య యత్నార్థకత్వం కల్ప్యతే।

ఏవం ప్రసిద్ధపదస్య సాన్నిధ్యాదపి శక్తిగ్రహ:। యథా-ఇహ సహకారతరౌ మధురం పికో రౌతీత్యాదౌ పికశబ్దస్య కోకిలే శక్తిగ్రహ ఇతి।

।।ఇతి శక్తిగ్రహోపాయనిరూపణమ్।।

తత్ర జాతావేవ శక్తిగ్రహ:, న తు వ్యక్తౌ, వ్యభిచారాత్, ఆనన్త్యాచ్చ। వ్యకిం్త వినా జాతిభానస్యాఽసమ్భవాద్వ్యక్తేరపి భానమితి కేచిత్।

తన్న। శకిం్త వినా వ్యక్తిభానానుపపత్తే:। న చ వ్యక్తౌలక్షణా, అనుపపత్తిప్రతిసన్ధానం వినాఽపి వ్యక్తిబోధాత్। న చ వ్యక్తిశక్తావానన్త్యమ్ । సకలవ్యక్తావేకస్యా ఏవ

శక్తే: స్వీకారాత్। న చాఽననుగమ: గోత్వాదేరేవాఽనుగమకత్వాత్। కిఞ్చ గౌ: శక్యేతి శక్తిగ్రహో యది, తదా వ్యక్తౌ శక్తి:। యది తు గోత్వం శక్యమితి శక్తిగ్రహ:, తదా

గోత్వప్రకారకపదార్థస్మరణం శాబ్దబోధశ్చ న స్యాత్, సమానప్రకారకత్వేన శక్తిజ్ఞానస్య పదార్థస్మరణం, శాబ్దబోధం ప్రతి హేతుత్వాత్। కిఞ్చ గోత్వే యది శక్తి:, తదా గోత్వత్వం

శక్యతావచ్ఛేదకం వాచ్యమ్। గోత్వత్వం తు గవేతరాసమవేతత్వే సతి సకలగోసమవేతత్వమ్। తథా చ గోవ్యక్తీనాం శక్యతావచ్ఛేదకేఽనుప్రవేశాత్ తవైవ గౌరవమ్। తస్మాత్

తత్తజ్జాత్యాకృతివిశిష్టతత్తద్వ్యక్తిబోధానుపపత్త్య కల్ప్యమానా శక్తిర్జాత్యాకృతివిశిష్టవ్యక్తావేవ విశ్రామ్యతీతి।। ఇతి జాతిశక్తివాద:।।

శక్తం పదమ్। తచ్చతుర్విధమ్। క్వచిద్యౌగికం, క్వచిద్రూఢం, క్వచిద్యోగరూఢం క్వచిద్యౌగికరూఢమ్।

తథాహి--యత్రాఽవయవార్థ ఏవ బుధ్యతే తద్యౌగికమ్। యథా పాచకాదిపదమ్।

యత్రాఽవయవశక్తినైరపేక్ష్యేణ సముదాయశక్తిమాత్రేణ బుధ్యతే, తద్రూఢమ్। యథా గో-మణ్డలా (పా) దిపదమ్।

యత్ర తు అవయవశక్తివిషయే సముదాయశక్తిరప్యస్తి, తద్యోగరూఢమ్। యథా పఙ్కజాదిపదమ్। తథాహి-పఙ్కజపదమవయవశక్త్యా పఙ్కజనికతృత్వరూపమర్థం బోధయతి,

సముదాయశక్త్యా చ పద్మత్వేన రూపేణ పద్మం బోధయతి। న చ కేవలయా అవయవశక్త్యా కుముదే ప్రయోగ: స్యాదితి వాచ్యమ్। రూఢిజ్ఞానస్య కేవలయౌగికార్థజ్ఞానప్రతిబన్ధకత్వాదితి

ప్రాఞ్చ:।

వస్తుతస్తు సముదాయశక్త్యుపస్థితపదేఽవయవార్థపఙ్కజనికర్తురన్వయో భవతి, సాన్నిధ్యాత్।

యత్ర తు రూఢ్యర్థస్య బాధ: ప్రతిసన్ధీయతే, తత్ర లక్షణయా కుముదాదేర్బోధ:। యత్ర తు కుముదత్వేన రూపేణ బోధే న తాత్పర్యజ్ఞానం, పద్మత్వస్య చ బాధ:, తత్ర చాఽవయవశక్తిమాత్రేణ

నిర్వాహ ఇత్యాహు:। యత్ర తు స్థలపద్మాదావవయవార్థబాధ:, తత్ర సముదాయశక్త్యా పద్మత్వేన రూపేణ బోధ:। యది తు స్థలపఙ్కజం విజాతీయమేవ, తదా లక్షణయైవ।

యత్ర తు యౌగికార్థరూఢ్యర్థయో: స్వాతన్త్ర్యేణ బోధ:, తద్యౌగికరూఢమ్। యథోద్భిదాదిపదమ్। తత్ర హి ఉద్భేదనకర్తా తరుగుల్మాదిరపి బుధ్యతే, యాగవిశేషోఽపీతి।।82।। ఇతి పదనిరూపణమ్।।

లక్షణా శక్యసమ్బన్ధ: తాత్పర్యానుపపత్తిత:।

లక్షణా శక్యసమ్బన్ధ ఇతి। గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ గఙ్గాపదస్య శక్యార్థే ప్రవాహరూపే ఘోషస్థాఽన్వయానుపపత్తిస్తాత్పర్యానుపపత్తిర్వా యత్ర ప్రతిసన్ధీయతే, తత్ర లక్షణయా

తీరస్య బోధ ఇతి । సా చ శక్యసమ్బన్ధరూపా। తథాహి-ప్రవాహరూపశక్యార్థసమ్బన్ధస్య తీరే గృహీతత్వాత్ తీరస్య స్మరణమ్, తత: శాబ్దబోధ:। పరన్తు యద్యన్వయానుపపత్తిర్లక్షణాబీజం

స్యాత్, తదా యష్టీ: ప్రవేశయేత్యాదౌ లక్షణా న స్యాత్। యష్టిషు ప్రవేశాన్వయస్యాఽనుపపత్తేరభావాత్। తేన తత్ప్రవశే భోజనతాత్పర్యానుపపత్త్యా యష్టిధరేషు లక్షణా। ఏవం కాకేభ్యో

దధిరక్ష్యతామిత్యాదౌ కాకపదస్య దధ్యుపఘాతకే లక్షణా, సర్వతో దధిరక్షాయాస్తాత్పర్యవిషయత్వాత్। ఏవం ఛత్రిణో యాన్తీత్యాదౌ ఛత్రిపదస్యైకసార్థవాహిత్వే లక్షణా। ఇయమేవాఽజహత్స్వార్థా

లక్షణేత్యుచ్యతే, ఏకసార్థవాహిత్వేన రూపేణ ఛత్రి-తదన్యయోర్బోధాత్। యది వాఽన్వయానుపపత్తిర్లక్షణాబీజం స్యాత్, తదా క్వచిత్ గఙ్గాపదస్య తీరే, క్వచిత్ ఘోషపదస్య మత్స్యాదౌ

లక్షణేతి నియమో న స్యాత్।

ఇదం తు బోధ్యమ్। శక్యార్థసమ్బన్ధో యది తీరత్వేన రూపేణ గృహీత:, తదా తీరత్వేన తీరబోధ:। యది తు గఙ్గాతీరత్వేన రూపేణ గృహీత:, తదా తేనైవ రూపేణ స్మరణమ్। అత

ఏవ లక్ష్యతావచ్ఛేదకే న లక్షణా, తత్ప్రకారబోధస్య తత్ర లక్షణాం వినాఽప్యుపపత్తే:। పరన్త్వేవంక్రమేణ శక్యతావచ్ఛేదకేఽపి శక్తిర్న స్యాత్, తత్ప్రకారకశక్యార్థస్మరణం ప్రతి

తత్పదస్య సామర్థ్యమిత్యస్య సువచత్వాదితి విభావనీయమ్।

యత్ర తు శక్యార్థస్య పరమ్పరాసమ్బన్ధరూపా లక్షణా, సా లక్షితలక్షణేత్యుచ్యతే। యథా ద్విరేఫాదిపదాద్రేఫద్వయసమ్బన్ధో భ్రమరపదే జ్ఞాయతే, భ్రమరపదస్య చ సమ్బన్ధో భ్రమరే

జ్ఞాయతే, తత్ర లక్షితలక్షణా।

కిన్తు లాక్షణికం పదం నాఽనుభావకమ్। లాక్షణికార్థస్య శాబ్దబోధే తు పదాన్తరం కారణమ్। శక్తిలక్షణాన్యతరసమ్బన్ధేనేతరపదార్థన్వితస్వశక్యార్థాబ్దబోధం ప్రతి పదానాం

సామథ్ర్యావధారణాత్।

వాక్యే తు శక్తేరభావాత్ శక్యసమ్బన్ధరూపా లక్షణాఽపి నాఽస్తి। యత్ర గభీరాయాం నద్యం ఘోష ఇత్యుక్తం, తత్ర నదీపదస్య నదీతీరే లక్షణా। గభీరపదార్థస్య నద్యా

సహాఽభేదాన్వయ:। క్వచిదేకదేశాన్వయస్యాఽపి స్వీకృతత్వాత్। యది తత్రైకదేశాన్వయో న స్వీక్రియతే. తదా నదీపదస్య గభీరనదీతీరే లక్షణా। గభీరపదం తాత్పర్యగ్రాహకమ్।

బహువ్రీహావప్యేవమ్। తత్ర హి చిత్రగుపదాదౌ యదైకదేశాన్వయ: స్వీక్రియతే, తదా గోపదస్య గోమతి లక్షణా, గవి చిత్రాఽభేదాన్వయ:। యది త్వేకదేశాన్వయో న స్వీక్రియతే, తదా

గోపదస్య చిత్రగోస్వామిని లక్షణా। చిత్రపదం తాత్పర్యగ్రాహకమ్। ఏవమారూఢవానరో వృక్ష ఇత్యత్ర వానరపదస్య వానరారోహణకర్మణి లక్షణా। ఆరూఢపదం చ తాత్పర్యగ్రాహకమ్।

ఏవమన్యత్రాఽపి।

తత్పురుషే తు పూర్వపదే లక్షణా। తథాహి రాజపురుషాదిపదే రాజపదార్థేన పురుషాదిపదార్థస్య సాక్షాన్నాఽన్వయ:, నిపాతాతిరిక్తనామార్థయోర్భేదేనాన్వయబోధస్యావ్యుత్పన్నత్వాత్। అన్యథా

రాజా పురుష: ఇత్యత్రాపి తథాఽన్వయబోధ: స్యాత్। ఘట: పటో నేత్యాదౌ ఘటపటాభ్యాం నఞ: సాక్షాదేవాఽన్వయాన్నిపాతాతిరిక్తేతి। నీలో ఘట ఇత్యాదౌ నామార్థయోరభేదసమ్బన్ధేనాఽన్వయాదభేదేనేతి।

న చ రాజపురుష ఇత్యాదౌ లుప్తవిభక్తే: స్మరణం కల్ప్యమితి వాచ్యమ్। అస్మృతవిభక్తేరపి తతో బోధోదయాత్। తస్మాత్ రాజపదాదౌ రాజసమ్బన్ధిని లక్షణా। తస్య చ పురుషేణ

సహాఽభేదాన్వయ:।

ద్వన్ద్వే తు ధవఖదిరౌ ఛిన్ధీత్యాదౌ ధవ: ఖదిరశ్చ విభక్త్యర్థద్వితీయాప్రకారేణ బుద్ధయేతే, తత్ర న లక్షణా। న చ సాహిత్యే లక్షణేతి వాచ్యమ్। సాహిత్యశూన్యయోరపి ద్వన్ద్వదర్శనాత్।

న చైకక్రియాన్వయిత్వరూపం సాహిత్యమస్తీతి వాచ్యమ్। క్రియాభేదేఽపి ధవఖదిరౌ పశ్య ఛిన్ధీత్యాదిదర్శనాత్, సాహిత్యస్యాఽననుభవాచ్చ। అత ఏవ ""రాజపురోహితౌ సాయుజ్యకామౌ

యజేయాతామ్"" ఇత్యత్ర లక్షణాభావాత్ ద్వన్ద్వ ఆశ్రీయతే। తస్మాత్ సాహిత్యాదికం నాఽర్థ:। కిన్తు వాస్తవో భేదో యత్ర తత్ర ద్వన్ద్వ: న చ నీలఘటయోరభేద ఇత్యాదౌ కథమితి వాచ్యమ్। తత్ర

నీలపదస్య నీలత్వే, ఘటపదస్య ఘటత్వే లక్షణా। అభేద ఇత్యస్య చాఽఽశ్రయాభేద ఇత్యర్థాత్।

సమాహారద్వన్ద్వే తు యది సమాహారోఽప్యనుభూయత ఇత్యుచ్యతే, తదాఽహినకులమిత్యాదౌ పరపదేఽహినకులసమాహారే లక్షణా, పూర్వపదం తాత్పర్యగ్రాహకమ్। న చ భేరిమృదఙ్గం వాదయేత్యత్ర

కథం సమాహారస్యాఽన్వయ:? అపేక్షాబుద్ధివిశేషరూపస్య తస్య వాదనాసమ్భవాదితి వాచ్యమ్। పరమ్పరాసమ్బన్ధేన తదన్వయాత్। ఏవం పఞ్చమూలీత్యాదావపి।

పరే త్వహినకులమిత్యాదావహిర్నకులశ్చ బుద్ధయతే। ప్రత్యేకమేకత్వాన్వయ:। సమాహారసఙ్ఘ్నా చ యత్రైకత్వం నపుంసకత్వం చ "ప్రాణితూర్య - (2।4।2)" ఇత్యాదిసూత్రేణోక్తం తత్రైవ,

అన్యత్రైకవచనమసాధ్వితి వదన్తి।

పితరౌ శ్వశురావిత్యాదౌ పితృపదే జనకదమ్పత్యో:, శ్వశురపదే స్త్రీజనకదమ్పత్యోర్లక్షణా। ఏవమన్యత్రాపి। ఘటా ఇత్యాదౌ తు న లక్షణా। ఘటత్వేన రూపేణ నానాఘటోపస్థితిసమ్భవాత్।

కర్మధారయస్థలే తు నీలోత్పలమిత్యాదావభేదసమ్బన్ధేన నీలపదార్థ ఉత్పలపదార్థే ప్రకార: । తత్ర చ న లక్షణా। అత ఏవ ""నిషాదస్థపతిం యాజయేత్"" ఇత్యత్ర న తత్పురుష:,

లక్షణాపత్తే:, కిం తు కర్మధారయ;, లక్షణాభావాత్। న చ నిషాదస్య సఙ్కరజాతివిశేషస్య వేదానధికారాద్యాజనాసమ్భవ ఇతి వాచ్యమ్। నిషాదస్య విద్యాప్రయుక్తేస్తత ఏవ

కల్పనాత్। లాఘవేన ముఖ్యార్థస్యాఽన్వయే తదనుపపత్త్యా తత్కల్పనాయా: ఫలముఖగౌరవతయాఽదోషత్వాదితి।

ఉపకుమ్భమద్ధపిప్పలీత్యాదౌ పరపదే తత్సమ్బన్ధిని లక్షణా, పూర్వపదార్థప్రధానతయా చాఽన్వయబోధ ఇతి।

ఇత్థఞ్చ సమాసే న క్వాఽపి శక్తి:। పదశక్త్యైవ నిర్వాహాదితి।।

ఇతి లక్షణాగ్రన్థ:।।

ఆసత్తిర్యోగ్యతాకాఙ్క్షాతాత్పర్యజ్ఞానమిష్యతే।82।।

కారణం సన్నిధానం తు పదస్యాఽఽసత్తిరుచ్యతే।

ఆసత్తిరిత్యాది। ఆసత్తిజ్ఞానం, యోగ్యతాజ్ఞానం, ఆకాంక్షాజ్ఞానం, తాత్పర్యజ్ఞానం చ శాబ్దబోధే కారణమ్।। ఇతి శాబ్దబోధకారణకథనమ్।।

తత్రాఽఽసత్తిపదార్థమాహ। సన్నిధానం త్వితి।
అన్వయప్రతియోగ్యనుయోగిపదయోరవ్యవధానమాసత్తి:। తజ్జ్ఞానం శాబ్దబోధే కారణమ్,
క్వచిదవ్యవహితేఽప్యవ్యవధానభ్రమాచ్ఛాబ్దబోధాదితి

కేచిత్। వస్తుతస్తు అవ్యవధానజ్ఞానస్యాఽనపేక్షితత్వాత్ యత్పదార్థేస్య
యత్పదార్థనాఽన్వయోఽపేక్షితస్తయోరవ్యవధానేనోపస్థితి: శాబ్దబోధే కారణమ్। తేన
గిరిర్భుక్తమాగ్నిమాన్

దేవదత్తేనేత్యాదౌ న శాబ్దబోధ:। తాత్పర్యగర్భా చాఽఽసత్తి:। నీలో ఘటో ద్రవ్యం పట
ఇత్యాదావాసత్తిభ్రమాచ్ఛాబ్దబోధ:। ఆసత్తిభ్రమాత్ శాబ్దభ్రమాభావేఽపి న క్షతి:।

నను యత్ర ఛత్రీ కుణ్డలీ వాసస్వీ దేవదత్త ఇత్యుక్తం,
తత్రోత్తరపదస్మరణేనపూర్వపదస్మరణస్య నాశాదవ్యవధానేన తత్తత్పదస్మరణాసమ్భవ ఇతి
చేన్న।

ప్రత్యేకపదానుభవజన్యసంస్కారైశ్చరమస్య
తావత్పదవిషయకస్మరణస్యాఽవ్యవధానేనోత్పత్తే:। నానాసన్నికర్షేరైరేకప్రత్యక్ష స్యేవ
నానాసంస్కారేకస్మరణోత్పత్తేరపి సమ్భవాత్।

తావత్పదసంస్కారసహితచరమవర్ణ (1) జ్ఞానస్యోద్బోధకత్వాత్। కథమన్యథా నానావర్ణైరేక
పదస్మరణమ్ ?

పరంతు తావత్పదార్థానాం స్మరణాదేకదైవ ఖలే కపోతన్యాయాత్ తావత్పదార్థానాం
క్రియాకర్మభావేనాఽన్వయబోధరూప: శాబ్దబోధో భవతీతి కేచిత్।

""వృద్ధా యువాన: శిశవ: కపోతా: ఖలే యథాఽమీ యుగపత్ పతన్తి।

తథైవ సర్వే యుగపత్ పదార్థా: పరస్పరేణాఽన్వయినో భవన్తి।।""

అపరే తు-

""యద్యదాకాఙ్క్షితం యోగ్యం సన్నిధానం ప్రపద్యతే।

తేన తేనోఽన్విత: స్వార్థ: పదైరేవాఽగమ్యతే।।""

తథా చ ఖణ్డవాక్యార్థబోధానన్తరం తథైవ పదార్థస్మృత్యా మహావాక్యార్థబోధ ఇత్యప్యాహు:।

ఏతేన తావద్వర్ణాభివ్యఙ్గ్య: పదస్ఫోటోఽపి నిరస్త:।
తత్తద్వర్ణసంస్కారసహితచరమవర్ణోపలమ్భేన తద్వ్యఞ్జకేనైవోపపత్తేరితి।

ఇదం తు బోధ్యమ్। యత్ర ద్వారమిత్యుక్తం, తత్ర పిధేహీతి పదస్య జ్ఞానాదేవ బోధ:, న తు
పిధానాదిరూపార్థజ్ఞానాత్, పదజన్యతత్తత్పదార్థోపస్థితేస్తత్తచ్ఛాబ్దబోధే హేతుత్వాత్। కిఞ్చ

క్రియాకర్మపదానాం తేన తేనైవ రూపేణాఽఽకాఙ్క్షితత్వాత్ తేన క్రియాపేనవినా కథం బోధ: స్యాత్। తథా పుష్పేభ్య: ఇత్యాదౌ స్పృహయతీత్మాదిపదాధ్యాహారం వినా చతుర్థ్యనుపపత్తే:

పదాధ్యాహార ఆవశ్యక:।

ఇత్యాసత్తినిరూపణమ్।

పదార్థే తత్ర తద్వత్తా యోగ్యతా పరికీర్తితా।।83।।

యోగ్యతాం నిర్వక్తి-పదార్థ ఇతి। ఏకపదార్థేఽపరపదార్థసమ్బన్ధో యోగ్యతేత్యర్థ:। తజ్జ్ఞానాభావాచ్చ వహ్నినా సిఞ్చతీత్యాదౌ న శాబ్దబోధ:। ననేవంతస్యా యోగ్యతాయా జ్ఞానం

శాబ్దబోధాత్ ప్రాక్ సర్వత్ర న సమ్భవతి, వాక్యార్థస్యాఽపూర్వత్వాదితి చేన్న। తత్తత్పదార్థస్మరణే సతి క్వచిత్ సంశయరూపస్య, క్వచిన్నిశ్చయరూపస్య యోగ్యతాజ్ఞానస్య సమ్భవాత్।

నవ్యాస్తు యోగ్యతాజ్ఞానం న శాబ్దబోధహేతు:। వహ్నినా సిఞ్చతీత్యాదౌ సేకే వహ్నికరణకత్వాభావరూపాయోగ్యతానిశ్చయేన ప్రతిబన్ధాన్న శాబ్దబోధ:। తదభావనిశ్చయస్య

లౌకికసన్నికర్షాజన్యదోషవిశేషాజన్యతజ్జ్ఞానమాత్రే ప్రతిబన్ధకత్వాచ్ఛాబ్దబోధం ప్రత్యపి ప్రతిబన్ధకత్వం సిద్ధమ్। యోగ్యతాజ్ఞానవిలమ్బాచ్చ శాబ్దబోధవిలమ్బోఽసిద్ధ ఇత్యాహు:।।82।।83।।

ఇతి యోగ్యతానిరూపణమ్।।

యత్పదేన వినా యస్యాఽననుభావకతా భవేత్।

ఆకాఙ్క్షాం నిర్వక్తి యత్పదేనేత్యాది। యేన పదేన వినా యత్పదస్యాఽన్వయాననుభావకత్వం, తేన పదేన సహ తస్యాఽఽకాఙ్క్షేత్యర్థ:। క్రియాపదం వినా కారకపదం నాఽన్వయబోధం

జనయతీతి తేన తస్యాఽఽకాఙ్క్షా।

వస్తుతస్తు క్రియాకారకపదానాం సన్నిధానమాసత్త్యా చరితార్థమ్। పరంతు ఘటకర్మతాబోధం ప్రతి ఘటపదోత్తరద్వితీయారూపాకాఙ్క్షాజ్ఞానం కారణమ్। తేన ఘట: కర్మత్వమానయనం

కృతిరిత్యాదౌ న శాబ్దబోధ:। అయమేతి పుత్రో రాజ్ఞ: పురుషోఽపసార్యతామిత్యాదౌ తు పుత్రేణ సహ రాజపదస్య తాత్పర్యగ్రహసత్త్వాత్ తేనైవాఽన్వయబోధ:। పురుషేణ సహ తాత్పర్యగ్రహేతు తేన

సహాఽన్వయబోధ: స్యాదేవ।

।।ఇత్యాకాఙ్క్షానిరూపణమ్।।

ఆకాఙక్షా వక్తురిచ్ఛా తు తాత్పర్యం పరికీర్తితమ్।।84।।

తాత్పర్యం నిర్వక్తి-వక్తురిచ్ఛేతి। యది తాత్పర్యజ్ఞానం కారణం న స్యాత్, తదా సౌన్దవమానయేత్యాదౌ క్వచిదశ్వస్య క్వచిల్లవణస్య బోధ ఇతి న స్యాత్। న చ

తాత్పర్యగ్రాహకాణాం ప్రకరణాదీనాం శాబ్దబోధే కారణత్వమస్తీతి వాచ్యమ్। తేషామననుగమాత్। తాత్పర్యజ్ఞానజనకత్వేన తేషామనుగమే తు తాత్పర్యజ్ఞానమేవ లాఘవాత్ కారణమస్తు।

ఇత్థఞ్చ వేదస్థలేఽపి తాత్పర్యజ్ఞానార్థమీశ్వర: కల్ప్యతే। న చ తత్రాఽధ్యాపకతాత్పర్యజ్ఞానం కారణమితి వాచ్యమ్। సర్గాదావధ్యాపకాభావాత్। న చ ప్రలయ ఏవ నాఽస్తి,

కుత్ర సర్గాదిరితి వాచ్యమ్। ప్రలయస్యాఽఽగమేషు ప్రతిపాద్యత్వాత్।

ఇత్థఞ్చ శుకవాక్యేఽపీశ్వరీయతాత్పర్యజ్ఞానం। విసంవాదిశుకవాక్యే తు శిక్షయితురేవ తాత్పర్యజ్ఞానం కారణం వాచ్యమ్।

అన్యే తు - నానార్థాదౌ క్వచిదేవ తాత్పర్యజ్ఞానం కారణమ్। తథా చ శుకవాక్యే వినైవ తాత్పర్యజ్ఞానం శాబ్దబోధ: । వేదే త్వనాదిమీమాంసాపరిశోధితతర్కైరర్థావధారణమిత్యాహు:।।

ఇతి తాత్పర్యనిరూపణమ్।।

ఇతి శ్రీవిశ్వనాథపఞ్చాననభట్టాచార్యవిరచితాయాం సిద్ధాన్తముక్తావల్యాం శబ్దఖణ్డమ్।।4।।

అథ స్మరణనిరూపణమ్।

పూర్వమనుభవస్మరణభేదాద్ద్విధైద్ర్వైవిధ్యముక్తమ్ । తత్రాఽనుభవప్రకారా దర్శితా:। స్మరణం తు సుగమతయా న దర్శితమ్। తత్ర హి పూర్వానుభవ: కారణమ్।

అత్ర కేచిత్। అనుభవత్వేన న కారణత్వం, కిన్తు జ్ఞానత్వేనైవ। అన్యథా స్మరణోత్తరం స్మరణం న స్యాత్ । సమానప్రకారకస్మరణేన పూర్వసంస్కారస్య వినష్టత్వాత్। మన్మతే తు

తేనైవ స్మరణేన సంస్కారాన్తరద్వారా స్మరణాన్తరం జన్యత ఇత్యాహు:। తన్న । యత్ర సమూహాలమ్బనోత్తరం ఘటపటాదీనాం క్రమేణ స్మరణమజనిష్ట, సకలవిషయకస్మరణం తు నాభూత్, తత్ర ఫలస్య

సంస్కారనాశకత్వాభావాత్ కాలస్య, రోగస్య, చరమఫలస్య వా సర్వత్ర సంస్కారనాశకత్వం వాచ్యమ్। తథా చ న క్రమికస్మరణానుపపత్తి:। న చ పున: పున:
స్మరణాద్ధృఢతరసంస్కారానుపపత్తిరితి

వాచ్యమ్। ఝటిత్యుద్బోధకసమవధానస్యైవ దార్ఢ్యపదార్థత్వాత్। నచ వినిగమనావిరహాదేవ జ్ఞానత్వేనాఽపి జనకత్వం స్యాదితి వాచ్యమ్। విశేషధర్మేణ వ్యభిచారాజ్ఞానే

సామాన్యధర్మేణాన్యథాసిద్ధత్వాత్। కథమన్యథా దణ్డస్య భ్రమిద్వారా ద్రవ్యత్వేన రూపేణ న కారణత్వమ్। న చాఽఽన్తరాలికస్మరణానాం సంస్కారనాశకత్వసంశయాత్ వ్యభిచారసంశయ ఇతి

వాచ్యమ్। అనన్తసంస్కారతన్నాశకల్పనాపేక్షయా చరమస్మరణస్యైవ సంస్కారనాశకత్వకల్పనేన వ్యభిచారసంశయాభావాత్।। ఇతి స్మృతికారణనిరూపణమ్।। ఇతి స్మృతిప్రక్రియా।।

సాక్షాత్కారే సుఖాదీనాం కరణం మన ఉచ్యతే।

అయౌగపద్యాజ్జ్ఞానానాం తస్యాణుత్వమిహోచ్యతే ।। 85।।

ఇదానీం క్రమప్రాప్తం మనో నిరూపయితుమాహ-సాక్షాత్కారే ఇతి। ఏతేన మనసి ప్రమాణం దర్శితమ్। తథాహి-సుఖసాక్షాత్కార: సకరణక:
జన్యసాక్షాత్కారత్వాచ్చాక్షుషసాక్షాత్కారవదిత్యనుమానన

మనస: కరణత్వసిద్ధి:। న చైవం దు:ఖాదిసాక్షాత్కారణామపి కరణాన్తరాణి స్యురితి వాచ్యమ్। లాఘవాదేకస్యైవ తాదృశసకలసాక్షాత్కారకరణతయా సిద్ధే:। ఏవం

సుఖాదీనామసమవాయికారణసంయోగాశ్రయతయా మనస: సిద్ధిర్బోద్ధవ్యా।

తత్ర మనసాఽణుత్వే ప్రమాణమాహ-అయౌగపద్యాదితి। జ్ఞానానాం చాక్షుషరాసనాదీనాం అయౌగపద్యమేకకాలోత్పత్తిర్నాస్తీత్యనుభవసిద్ధమ్ । తత్ర నానేన్ద్రియాణాం సత్యపి విషయసన్నిధానే

యత్సమ్బన్ధాదేకేనేన్ద్రియేణ జ్ఞానముత్పద్యతే యదసమ్బన్ధాచ్చ పరైర్జ్ఞానం నోత్పాద్యతే తన్మనసో విభుత్వే చాసన్నిధానం న సమ్భవతీతి న విభు మన:। న చ
తదానీమదృష్టవిశేషాద్బోధకవిలమ్బాదేవ

తజ్జ్ఞానవిల ఇతి వాచ్యమ్। తథా సతి చక్షురాదీనామపి అకల్పనాపత్తే:। న చ దీర్ఘశష్కులీభక్షణాదౌ నానావధానభాజాఞ్చ కథమేకదా నానేన్ద్రియజన్యజ్ఞానమితి వాచ్యమ్।

మనసోఽతిలాఘవాత్ త్వరయా నానేన్ద్రియసమ్బన్ధాన్నానాజ్ఞానోత్పత్తే:।
ఉత్పలశతపత్రభేదాదావివ యౌగపద్యప్రత్యయస్య భ్రాన్తత్వాత్। న చ మనస:
సఙ్కోచవికాసశాలిత్వాదుభయోపపత్తిరస్త్వితి

వాచ్యమ్। నానావయవతన్త్రాశాదికల్పనే గౌరవాల్లాఘవాన్నిరవయవస్యాణురూపస్యైవ
మనస: కల్పనాదితి సఙ్క్షేప:।। ఇతి మనోనిరూపణమ్।। ఇతి సిద్ధాన్తముక్తావల్యాం
ద్రవ్యపదార్థవ్యాఖ్యా

సమాప్తా।।

అథ గుణనిరూపణమ్।

అథ ద్రవ్యాశ్రితా జ్ఞేయా నిర్గుణా నిష్క్రియా గుణా:।

ద్రవ్యం నిరూప్య గుణాన్నిరూపయతి-అథేత్యాదినా। గుణత్వజాతౌ కిం మానమితి చేత్,
ద్రవ్యకర్మభిన్నే సామాన్యవతి యా కారణతా సా కిఞ్చిద్ధర్మావచ్ఛిన్నా కారణతాత్వాత్

నిరవచ్ఛిన్నకారణతాయా అసమ్భవాత్। నహి రూపత్వాదికం సత్తా వా తత్రావచ్ఛేదికా,
న్యూనాధికదేశవృత్తిత్వాత్। అతశ్చతుర్వింశత్యనుగతం కిఞ్చిద్ వాచ్యం తదేవ గుణత్వమితి
సిద్ధమ్।

ఇతి గుణత్వజాతిసాధనమ్।

ద్రవ్యాశ్రిత: ఇతి। యద్యపి ద్రవ్యాశ్రితత్వం న లక్షణమ్ కర్మాదావతివ్యాప్తేస్తథాపి
ద్రవ్యత్వవ్యాపకతావచ్ఛేకసత్తాభిన్నజాతిమత్వం తదర్థ:। భవతి హి గుణత్వం
ద్రవ్యత్వవ్యాపకతావచ్ఛేదకం

తద్వత్తా చ గుణానామితి। కర్మత్వం ద్రవ్యత్వం వా న ద్రవ్యత్వవ్యాపకతావచ్ఛేదకం గగనాదౌ
ద్రవ్యకర్మణోరభావాత్। ద్రవ్యత్వత్వం సామాన్యత్వాదికం వా న జాతిరితి తద్వ్యుదాస:।

నిర్గుణా ఇతి। యద్యపి నిర్గుణత్వం కర్మాదావపి, తథాపి సామాన్యవత్త్వే సతి కర్మాన్యత్వే చ
సతి నిర్గుణత్వం బోధ్యమ్। జాత్యాదీనాం న సామాన్యవత్త్వం కర్మణో న కర్మాన్యత్వం

ద్రవ్యస్య న నిర్గుణత్వమితి తత్ర నాతివ్యాప్తి:।

నిష్క్రియా ఇతి స్వరూపకథనం, న తు లక్షణం గగనాదావతివ్యాప్తే:।

ఇతి గుణసామాన్యలక్షణకథనమ్।

రూపం రస: స్పర్శగన్ధౌ పరత్వమపరత్వకమ్।।86।।

ద్రవో గురుత్వం స్నేహశ్చ వేగో మూర్తగుణా అమీ।

(వేగా ఇతి। వేగేన స్థితిస్థాపకోఽప్యుపలక్షణీయ:)

మూర్తగుణా ఇతి। అమూర్తేషు న వర్తన్త ఇత్యర్థ:। (లక్షణం తు తావదన్యాన్యత్వమ్। ఏవమగ్రేఽపి।

ఇతి మూర్తగుణకథనమ్।।

ధర్మాధర్మౌ భావనా చ శబ్దో బుద్ధ్యాదయోఽపి చ।।87।।

ఏతేఽమూర్తగుణా: సర్వే విద్వద్భి: పరికీర్తితా:।

సఙ్ఖ్యాదయో విభాగాన్తా ఉభయేషాం గుణా మతా:।।88।।

అమూర్తగుణా ఇతి। మూర్తేషు న వర్తన్తే ఇత్యర్థ:। ఇత్యమూర్తగుణకథనమ్।

ఉభయేషామితి। మూర్తామూర్తగుణా ఇత్యర్థ:।

ఇతి మూర్తామూర్తగుణకథనమ్।।86।।87।।88।।

సంయోగశ్చ విభాగశ్చ సఙ్ఖ్యా ద్వ్యాద్యాదికాస్తథా।

ద్వ్యపృథక్త్వాదయస్తద్వదేతేఽనేకాశ్రితా గుణా:।।89।।

అత: శేషగుణా: సర్వే మతా ఏకైకవృత్తయ:।

అనేకాశ్రితా ఇతి। సంయోగవిభాగద్వ్యాద్యాదీని ద్వ్యవృత్తీని; త్రిత్వచతుష్ట్వాదికం త్రిచతురాదివృత్తీతి బోధ్యమ్।। ఇత్యనేకాశ్రితగుణకథనమ్।

అత ఇతి
రూపరసగన్ధస్పర్శైకత్వపరిమాణైకపృథక్త్వపరత్వాపరత్వబుద్ధిసుఖదు:ఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నగురుత్వస్నేహసంస్కారాదృష్టశబ్దా ఇత్యర్థ: । ఇత్యేకైకవృత్తిగుణకథనమ్।

బుద్ధ్యాదిషట్కం స్పర్శాన్త: స్నేహ: సాంసిద్ధికో ద్రవ:।।90।।

అదృష్టభావనాశబ్దా అమీ వైశేషికా గుణా:।

బుద్ధ్యాదీతి।బుద్ధిసుఖదు:ఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నా ఇత్యర్థ:। స్పర్శాన్తా: - రూపరసగన్ధస్పర్శా- ఇత్యర్థ:। ద్రవ:-ద్రవత్వమ్। వైశేషికా:-విశేషా ఏవ వైశేషికా: స్వార్థే ఠక్ విశేషగుణా

ఇత్యర్థ:। ఇతి విశేషగుణకథనమ్।

సఙ్ఖ్యాదిరత్వాన్తో ద్రవోఽసాంసిద్ధికస్తథా।।91।।

గురుత్వవేగౌ సామాన్యగుణా ఏతే ప్రకీర్తితా:।

సఙ్ఖ్యాదిరపరత్వాన్తో ద్రవత్వం స్నేహ ఏవ చ।।92।।

సఙ్ఖ్యాదిరితి।సఙ్ఖ్యాపరిమాణపృథక్త్వసంయోగవిభాగపరత్వాపరత్వానీత్యర్థ:।।62।।

ఇతి సామాన్యగుణనిరూపణమ్।

ఏతే తు దీ్వన్ద్రియగ్రాహ్యా అథ స్పర్శాన్తశబ్దకా:।

బాహ్యైకైకేన్ద్రియగ్రాహ్యా: గురుత్వాదృష్టభావనా:।। 93।।

దీ్వన్ద్రియేతి। చక్షుషా త్వచాపి గ్రహణయోగ్యత్వాత్

ఇతి దీ్వన్ద్రియగ్రాహ్యగుణనిరూపణమ్।

బాహ్యేతి। రూపాదీనాం చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వాత్ ।।93।।

ఇతి ఏకైకేన్ద్రియగ్రాహ్యగుణనిరూపణమ్।

విభూనాం తు యే స్యుర్వైశేషికా గుణా:।

అకారణగుణోత్పన్నా ఏతే తు పరికీర్తితా:।।94।।

విభూనమితి । బుద్ధిసుఖదు:ఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మభావనాశబ్దా ఇత్యర్థ:। కారణగుణేన కార్యే యే గుణా ఉత్పాద్యన్తే తే కారణగుణపూర్వకా రూపాదయో వక్ష్యన్తే, బుద్ధ్యాదయస్తు న

తాదృశా:, ఆత్మాదే: కారణాభావాత్।। ఇత్యకారణగుణోత్పన్నగుణకథనమ్।।

అపాకజాస్తు స్పర్శన్తా ద్రవత్వం చ తథావిధమ్।

స్నేహవేగగురుత్వైకపృథక్త్వపరిమాణకమ్।।95।।

స్థితిస్థాపక ఇత్యేతే స్యు: కారణగుణోద్భవా:।

అపాకజాస్త్వితి। పాకజరూపాదీనాం కారణగుణపూర్వకత్వాభావాదపాకజా ఇత్యుక్తమ్। తథావిధం - అపాకజమ్। తద్ద్రవత్వమపి బోధ్యమ్। స్పష్టమ్।

ఇతి కారణగణోత్పన్నగుణకథనమ్।।

సంయోగశ్చ విభాగశ్చ వేగశ్చేతే తు కర్మజా:।।96।।

సంయోగశ్చేతి। కర్మజన్యత్వం యద్యపి న సాధ్రమ్యం, ఘటాదావతివ్యాప్తే:, సంయోగజసంయోగేఽవ్యాప్తేశ్చ, తథాఽపి కర్మజన్యవృత్తిగుణత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వం బోధ్యమ్।

స్పర్శాన్తపరిమాణైకపృథక్త్వస్నేహశబ్దకే।

భవేదసమవాయిత్వం, అథ వైశేషికే గుణే।।97।।

ఏవమన్యత్రాప్యూహ్యమ్।। 95।। 96।।

।।ఇతి కర్మజగుణకథనమ్।।

స్పర్శాన్తేతి। స్పర్శోఽత్రాఽనుష్ణో గ్రాహ్య:। పృథక్త్వ ఇత్యత్ర త్వప్రత్యయస్య
ప్రత్యేకమన్వయాదేకత్వం పృథక్త్వం చ గ్రాహ్యమ్। "పృథకత్వపదేన చైకపృథక్త్వమ్।

భవేదసమవాయిత్వమితి। ఘటాదిరూపరసగన్ధస్పర్శా: కపాలాదిరూపరసగన్ధస్పర్శేభ్యో
భవన్తి। ఏవం కపాలాదిపరిమాణాదీనాం ఘటాదిపరిమాణాద్యసమవాయికారణత్వమ్।
శబ్దస్యాఽపి

ద్వితీయశబ్దం ప్రతి। ఏవం స్థితిస్థాపకైకపృథక్త్వయోరపి జ్ఞేయమ్।

।।ఇత్యసమవాయికారణగుణకథనమ్।।

ఆత్మన: స్యాన్నిమిత్తత్వం, ఉష్ణాస్పర్శగురుత్వయో:।

నిమిత్తత్వమితి। బుద్ధ్యాదీనామిచ్ఛాదినిమిత్తత్వాదితి భావ:।

।।ఇతి నిమిత్తకారణగుణకథనమ్।।

వేగేఽపి చ ద్రవత్వే చ సంయోగాదిద్వయే తథా।।98।।

ద్విధైవ కారణత్వం స్యాత్, అథ ప్రాదేశికో భవేత్।

వైశేషికో విభుగుణ: సంయోగాదిద్వయం తథా।।99।।

ద్విధైవేతి। అసమవాయికారణత్వం నిమిత్తకారణత్వం చ। తథాహి-ఉష్ణస్పర్శ
ఉష్ణస్పర్శస్యాఽసమవాయికారణం, పాకజే నిమిత్తమ్। వేగో
వేగస్పన్దయోరసమవాయికారణమ్,

అభిఘాతే నిమిత్తమ్। ద్రవత్వం ద్రవత్వస్పన్దయోరసమవాయి, సఙ్ఘే నిమిత్తమ్।
భేేరీదణ్డసంయోగ: శబ్దే నిమిత్తం, భేర్యాకాశసంయోగోఽసమవాయీ। వంశదలద్వయవిభాగ:
శబ్దే నిమిత్తం,

వంశదలాకాశవిభాగోఽసమవాయీతి।

।।ఇతి ద్వివిధకారణగుణకథనమ్।।

చక్షుగ్గ్రాహ్యం భవేద్రూపం, ద్రవ్యాదేరుపలమ్భకమ్।

ప్రాదేశిక:-అవ్యాప్యవృత్తి:।। ఇత్యవ్యాప్యవృత్తిగుణకథనమ్।।

చక్షురితి। రూపశబ్దప్రయోగ:, తథాఽపి నీలపూతాదిధ్వనుగతజాతివిశేఽనుభవసిద్ధ ఏవ,
రూపశబ్దాప్రయోదేఽపి నీలో వర్ణ: పీతో వర్ణ ఇతి వర్ణవిశేషోల్లేఖినీ ప్రతీతిరస్త్యేవ।

ఏవం నీలత్వాదికమపి ప్రత్యక్షసిద్ధమ్।

।।ఇతి రూపత్వజాతిసాధనమ్।।

న చైకైకా ఏవ నీలారుణాది వ్యక్తయ ఇత్యేకవ్యక్తివృత్తిత్వాన్నీలత్వాదికం న జాతిరితి వాచ్యమ్। నీలో న।అటో రక్త ఉత్పన్న ఇత్యాదిప్రతీతేర్నీలాదేరుత్పాద

వినాశశాలితయా నానాత్వాత్। అన్యథా ఏకనీలనాశే జగదనీలతామాపద్యేత। న చ నీలసమవాయరక్తసమవాయయోరేవోత్పాదవినాశవిషయకోఽసౌ ప్రత్యయ ఇతి వాచ్యమ్। ప్రతీత్యా

సమవాయానుల్లేఖాత్। న చ స ఏవాఽయం నీల ఇతి ప్రత్యక్షబలాల్లాఘువాచ్చైక్యమితి వాచ్యమ్। ప్రత్యక్షస్య తజ్జాతీయవిషయత్వాత్. సైవేయం గుర్జరీతివత్। లాఘువం తు ప్రత్యక్షబాధితమ్।

అన్యథా ఘటాదీనామప్యైక్యప్రసఙ్గాత్ । ఉత్పాదవినాశబుద్ధే: సమవాయాలమ్బన త్వాపత్తేరితి। ఏతేన రసాదికమపి వ్యాఖ్యాతమ్।। ఇతి నీలాదిరూపాణామైక్యఖణ్డనమ్।।

చక్షుష: సహకారి స్యాత్, శుక్లాదికమనేకధా।।100।।

చక్షుగ్గ్రాహ్యమితి। చక్షుగ్గ్రాహ్యవిశేషగుణ ఇత్యర్థ:। ఏవమగ్రేఽపి

ద్రవ్యాదేరితి। ఉపలమ్భకమ్-ఉపలబ్ధికారణమ్। ఇదమేవ వివృణోతి--చక్షుష ఇతి। ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యానాం చాక్షుషప్రత్యక్షం ప్రతి ఉద్భూతరూపం కారణమ్। ఇతి రూపలక్షణగ్రన్థ:।।

శుక్లాదికమనేకధేతి। తచ్చ రూపంనీలపీతరక్తహరితకపిశకర్బురాదిభేదాదనేకప్రకరకం భవతి।। ఇతి రూపవిభాగ:।।

నను కథం కర్బురమతిరిక్తం రూపం భవతి? ఇత్థమ్-నీలపీతాద్యవయవారబ్ధోఽవయవీ న తావన్నీరూప:, అప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గాత్। నాఽపి వ్యాప్యవృత్తి నీలాదిరూపముత్పద్యతే,

పీతావచ్ఛేదేనాఽపి నీలోపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్। నాఽప్యవ్యాప్యవృత్తినీలాదికముత్పద్యతే, వ్యాప్యవృత్తిజాతోయగుణానామవ్యాప్యవృత్తిత్వే విరోధాత్।
తస్మాన్నానాజాతీయరూపైరవయవిని విజాతీయం

చిత్రం రూపమారభ్యతే । అత ఏవ ఏకం చిత్రరూపమిత్యనుభవోఽపి నానారూపకల్పనే గౌరవాత్।

ఇత్థం చ నీలాదీనాం పీతాద్యారమ్భే ప్రతిబన్ధకత్వకల్పనాదవయవిని న పీతాద్యుత్పత్తి:।

ఏతేన స్పర్శోఽపి వ్యాఖ్యాత:।

రసాదికమపి నాఽవ్యాప్యవృత్తి। కిం తు నానాజాతీయరసవదవయవైరారబ్ధేఽవయవిని రసాభావేఽపి న క్షంతి:, తత్ర రసనయాఽవయవరస ఏవ గృహ్యతే, రసనేన్ద్రియాదీనాం ద్రవ్యగ్రహే

సామథ్ర్యాభావాత్ అవయవినో నీరసత్వేఽపి క్షతేరభావాత్।

నవ్యాస్తు తత్రాఽవ్యాప్యవృత్త్యేవ నానారూపం, నీలాదే: పీతాదిప్రతిబన్ధకత్వకల్పనే గౌరవాత్। అత ఏవ-

""లోహితో యస్తు వర్ణేన ముఖే పుచ్ఛే చ పాణ్డుర:।

శ్వేత: ఖురవిషాణాభ్యాం స నీలో వృష ఉచ్యతే-""

ఇత్యాదిశాస్త్రమప్యుపపద్యతే। న చ వ్యాప్యావ్యాప్యవృత్తిజాతీయద్వయోర్విరోధ:, మానాభావాత్। న చ లాఘువాదేకం రూపం, అనుభవవిరోధాత్। అన్యథా ఘటాదేరపి లాఘువాదైక్యం స్యాత్।

ఏతేన స్పర్శాదికమపి వ్యాఖ్యాతమితి వదన్తి।. 100।। ఇతి చిత్రరూపనిరూపణమ్।

జలాదిపరమాణౌ తన్నిత్యమన్యత్ సహేతుకమ్।

జలాదీతి। జలపరమాణౌ తేజ:పరమాణౌ చ రూపం నిత్యం, పృథివీపరమాణురూపం తు న నిత్యం, తత్ర పాకేన రూపాన్తరోత్పత్తే:। న హి ఘటస్య పాకానన్తరం తదవయవోఽపక్వ

ఉపలభ్యతే। న హి రక్తకపాలస్య కపాలికా నీలవయవా భవతి। ఏవం క్రమేణ పరమాణావపి పాకసిద్ధే:। అన్యత్ - జలతేజ:పరమాణురూపభిన్నం రూపం సహేతుకమ్ - జన్యమ్। ఇతి

రూపగ్రన్థ:।

రసస్తు రసనాగ్రాహ్యో మధురాదిరనేకధా।।101।।

సహకారీ రసజ్ఞాయా నిత్యతాది చ పూర్వవత్।

ఘ్రాణగ్రాహ్యో భవేద్గన్ధో ఘ్రాణస్యైవోపకారక:।।102।।

సౌరభం చాఽసౌరభం చ స ద్వేధా పరికీర్తిత:।

స్పర్శస్త్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యస్త్రచ: స్యాదుపకారక:।।103।।

అనుష్ణాశీతోశీతాష్ణభేదాత్ స త్రివిధో మత:।

కాఠిన్యాది క్షితావేవ నిత్యతాది చ పూర్వవత్।।104।।

రసం నిరూపయతి। రసస్త్వివతి। సహకారీతి। రాసనజ్ఞానే రస: కారణమిత్యర్థ:। పూర్వవదితి। జలపరమాణౌ రసో నిత్య:, అన్య: సర్వోఽపి రసోఽనిత్య ఇత్యర్థ:। ఇతి

రసగ్రన్థ:।।

గన్ధం నిరూపయతి। ఘ్రాణగ్రాహ్య ఇతి। ఉపకారక ఇతి। ఘ్రాణజన్యజ్ఞానే సహకారీ స ఇత్యర్థ:। సర్వోఽపి గన్ధోఽనిత్య ఏవ। ఇతి గన్ధగ్రన్థ:।।

స్పర్శం నిరూపయతి। స్పర్శ ఇతి। ఉపకారక ఇతి। స్పార్శనప్రత్యక్షే స్పర్శ: కారణమిత్యర్థ:। అనుష్ణాశీతేతి। పృథివ్యాం వాయౌ చ స్పర్శోఽనుష్ణాశీత:। జలే శీత:।

తేజస్యుష్ణ:। కఠినసుకుమారస్పర్శై పృథివ్యామేవేత్యర్థ:। కఠినత్వాదికం తు న సంయోగగతో జాతివిశేష:, చక్షుగ్రాహ్యత్వాపత్తే:। పూర్వవదితి। జలతేజోవాయుపరమాణుస్పర్శా నిత్యా:,

తద్భిన్నాస్త్వనిత్యా ఇత్యర్థ:।।101-104।। ఇతి స్పర్శగ్రన్థ:।।

ఏతేషాం-రూపరసగన్ధస్పర్శానామ్। నాఽన్యత్రేతి। పృథివ్యాం హి రూపరసగన్ధస్పర్శపరావృత్తిరగ్నిసంయోగాదుపలభ్యతే। న హి శతధాఽపి ధ్మాయమానే జలే రూపాదికం పరివర్తతే। నీరే

సౌరభమౌష్ణ్యం చాఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యామౌపాధికమేవేతి నిర్ణీయతే, పవనపృథివ్యో: శీతస్పర్శాదివత్।

తత్రాఽపి-పృథివీష్వపి మధ్యే, పరమాణావేవ రూపాదీనాం పాక ఇతి వైశేషికా వదన్తి। తేషామయమాశయ:-అవయవినాఽవష్టబ్ధేష్వవయవేషు పాకో న సమ్భవతి। పరన్తు

వహ్నిసంయోగేనాఽవయవిషు వినష్టేషు స్వతన్త్రేషు పరమాణుషు పాక:। పునశ్చ పక్వపరమాణుసంయోగాత్ ద్రవ్యణుకాదిక్రమేణ పునర్మహావయవిపర్యన్తముత్పత్తి:। తేజసామతిశయితవేగవశాత్

పూర్వవ్యూహనాశో ఝటితి వ్యూహాన్తరోత్పత్తిశ్చేతి।

అత్ర ద్రవ్యణుకాదివినాశమారభ్య కతిభి: క్షణై: పునరుత్పత్త్యా రూపాదిమద్భవతీతి శిష్యబుద్ధివైశద్యార్థే క్షణప్రక్రియా।

తత్ర విభాగజవిభాగానభ్యుపగమే నవక్షణా।

తదభ్యుపగమే తు విభాగ: కిఞ్చిత్కాపేక్షో విభాగం జనయేత్। నిరపేక్షస్య తత్త్వే కర్మత్వం స్యాత్। "సంయోగవిభాగయోరనపేక్షం కారణం కర్మ"-ఇతి హి వైశేషికసూత్రమ్।

స్వోత్తరోత్పన్నభావానపేక్షత్వం తస్యాఽర్థ: । అన్యథా కర్మణోఽప్యుత్తరసంయోగోత్పత్తౌ పూర్వసంయోగనాశాపేక్షణాదవ్యాప్తి: స్యాదితి । తత్ర యది
ద్రవ్యారమ్భకసంయోగవినాశవిశిష్టం కాలమపేక్ష్య

విభాగజవిభాగ: స్యాత్, తదా దశక్షణా ।

అథ ద్రవ్యనాశవిశిష్టం కాలమపేక్ష్య విభాగజవిభాగ: స్యాత్ , తదైకాదశక్షణా । తథా హి -

అథ నవక్షణా -

వహ్నిసంయోగాత్ పరమాణౌ కర్మ , తత: పరమాణ్వన్తరేణ విభాగ:, తత ఆరమ్భకసంయోగనాశ:, తతో ద్ర్యణుకనాశ: 1, తత: పరమాణౌ శ్యామాదినాశ: 2, తతో రక్తాద్యుత్పత్తి: 3,

తతో ద్రవ్యారమ్భానుగుణా క్రియా 4, తతో విభాగ: 5, తత: పూర్వసంయోగనాశ: 6, తత: ఆరమ్భకసంయోగ: 7, తతో ద్వ్యణుకోత్పత్తి: 8, తతో రూపాద్యుత్పత్తి: । ఇతి నవక్షణా: ।

నను శ్యామాదినాశక్షణే రక్తోత్పత్తిక్షణే వా పరమాణౌ ద్రవ్యారమ్భానుగుణా క్రియాఽస్తీతి చేన్న । అగ్రిసంయుక్తే పరమాణౌ యత్ కర్మ, తద్వినాశమన్తరేణ, గుణోత్పత్తిమన్తరేణ చ

పరమాణౌ క్రియాన్తరాభావాత్, కర్మవతి కర్మాన్తరానుత్పత్తే:, నిర్గుణే ద్రవ్యే ద్ర్వ్యారమ్భానుగుణక్రియానుపపత్తేశ్చ । తథాఽపి పరమాణౌ శ్యామాది నివృత్తిసమకాలం రక్తాద్యుత్పత్తి: స్యాదతి

చేన్న । పూర్వరూపాదిధ్వంసస్యాఽపిరబపాన్తరే హేతుత్వాదితి ।

అథ దశక్షణా ।

సా చాఽఽరమ్భకసంయోగవినాశవిశిష్టం కాలమపేక్ష్య విభాగేన విభాగజననే సతి స్యాత్ । తథాహి-వహ్నిసంయోగాత్ ద్ర్యణుకారమ్భకే పరమాణౌ కర్మ, తతో విభాగ:, తత:

ఆరమ్భకసంయోగనాశ:, తతో ద్రవ్యణుకనాశ-విభాగజవిభాగౌ 1, తత: శ్యామనాశ-పూర్వసంయోగనాశౌ 2, తతో రక్తోత్పత్త్యుత్తరసంయోగౌ 3, తతో వహ్నినోదనజన్యపరమాణుకర్మణో

నాశ:4, తతోఽదృష్టవదాత్మసంయోగాత్ ద్రవ్యారమ్భానుగుణా క్రియా5, తతో విభాగ: 6, తతశ్చ పూర్వసయోగనాశ:7, తత ఆరమ్భకసంయోగ:8, తతో ద్రవ్యణుకోత్పత్తి:6, తతో రక్తోత్పత్తి:

10-ఇతి దశక్షణా । అథైకాదశక్షణా-

వహ్నిసంయోగాత్ పరమాణౌ కర్మ, తతో విభాగ:, తతో ద్రవ్యారమ్భకసంయోగనాశ: తతో ద్వ్యణుకనాశ: 1, తతో ద్రవ్యణుకనాశవిశిష్టం కాలమపేక్ష్య విభాగజవిభాగ-

శ్యామనాశౌ 2, తత: పూర్వసంయోగనాశ-రక్తోత్పత్తీ 3, తత ఉత్తరదేశసంయోగ: 4, తతో వహ్నినోదనజన్యపరమాణుకర్మనాశ:4, తతోఽదృష్టవదాత్మసంయోగాద్ద్వ్యారమ్భానుగుణా క్రియా 6,

తతో విభాగ: 7, తత: పూర్వసంయోగనాశ: 8, తతో ద్రవ్యారమ్భకోత్తరసంయోగ: 6, తతో ద్వ్యణుకోత్పత్తి: 10, తతో రక్తాద్యుత్పత్తి: 11।। ఇత్యేకాదశక్షణా।

మధ్యమశబ్దవదేకస్మాదగ్నిసంయోగాన్న రూపనాశోత్పాదౌ,
తావత్కాలమేకస్యాఽగ్నేరస్థిరత్వాత్। కిం చ నాశక ఏవ యద్యుత్పాదకస్తదా నష్టే రూపాదావవయవగ్నినాశే నీరూపశ్చిరం

పరమాణు: స్యాత్,

ఉత్పాదకశ్చేన్నాశక:, తదా రక్తోత్పత్తౌ తదగ్నేర్నాశే రక్తతరతా న స్యాత్।

అథ పరమాణ్వన్తరే కర్మచిన్తనాత్ పఞ్చమాదిక్షణేఽపి గుణోత్పత్తి:। తథాహి ఏకత్ర పరమాణౌ, కర్మ, తతో విభాగ:, తత్ ఆరమ్భకసంయోగనాశ-పరమాణ్వన్తరకర్మణీ, తతో

ద్రవ్యణుకనాశ: పరమాణ్వన్తరకర్మజన్యవిభాగ ఇత్యేక: కాల: 1, తత: శ్యామాదినాశో విభాగాశ్చ పూర్వసంయోగనాశ్చాశ్చేత్యేక: కాల: 2, తతా ేరక్తోత్పత్తి: ద్రవ్యారమ్భకసంయోగ

ఇత్యేక: కాల: 3, అథ ద్వ్యణుకోత్పత్తి: 4, తతో రక్తోత్పత్తి:। ఇతి పఞ్చక్షణా।।

ద్రవ్యనాశనసమకాలం పరమాణ్వన్తరే కర్మచిన్తనాత్ షష్ఠే గుణోత్పత్తి:। తథాహి-పరమాణౌ కర్మ, తత ఆరమ్భకసంయోగనాశ:, తతో ద్ర్యణుకనాశ: 1, తత: శ్యామనాశ: 2, తతో

రక్తోత్పత్తి-పరమాణ్వన్తరకర్మణీ 3, తత: పరమాణ్వన్తరకర్మజవిభాగ: 4, తత: పూర్వసంయోగనాశ: 5, తత: పరమాణ్వన్తరసంయోగ: 6, తతో ద్ర్యణుకోత్పత్తి: 7, అథ రక్తోత్పత్తి:

8-ఇత్యష్టక్షణా।।102।। ఇతి పీలుపాకవాదనిరూపణమ్।

నైయాయికానాం తు నయే ద్రవ్యణుకాదావపీష్యతే।

నైయాభికానామితి। నైయాయికానాం మతే ద్రవ్యణుకాదావవభవియపి పాకో భవతి।

తేషామయమాశయ:, అవయవినాం సచ్ఛిద్రత్వాద్వ్యూహే: సూక్ష్మావయవైరన్త: ప్రవిష్టైరవయవేష్వవష్టబ్ధేష్వపి పాకో న విరుద్ధ్యతే। అనన్తావయవితన్వాశకల్పనే గౌరవమ్। ఇత్థం చ సోఽయం

ఘట ఇత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞాఽపి సఙ్గచ్ఛతే। యత్ర తు న ప్రత్యభిజ్ఞా, తత్రాఽవయవినాశోఽపి స్వీక్రియత ఇతి। ఇతి పిఠరపాకవాదనిరూపణమ్।

గణానావ్యవహారే తు హేతు: సఙ్ఖ్యాఽభిధీయతే।।106।।

సఙ్ఖ్యాం నిరూపయితుమాహ। గణనేతి। గణనావ్యవహారాసాధారణం కారణం సఙ్ఖ్యేత్యర్థ:।।106।।

నిత్యేషు నిత్యమేకత్వమనిత్యేఽనిత్యమిష్యతే।

నిత్యేష్వితి। నిత్యేషు-పరమాణ్వాదిషు ఏకత్వం నిత్యమ్। అనిత్యేషుటాదావేకత్వమనిత్యమిత్యర్థ:।

ద్విత్వాదయ: పరార్ధాన్తా అపేక్షాబుద్ధిజా మతా:।।107।।

ద్విత్వాదయ ఇతి। ద్విత్వాదయో వ్యాసజ్యవృత్తిసఙ్ఖ్యా అపేక్షాబుద్ధిజన్యా:।।103।।

అనేకాశ్రయపర్యాప్తా ఏతే తు పరికీర్తిత:।

అనేకేతి। యద్యపి ద్విత్వాదిసమవాయ: ప్రత్యేకం ఘటాదావపి వర్తతే, తథాఽపి ఏకో ద్వావితి ప్రత్యయాభావాత్ ఏకో న ద్వావితి ప్రత్యయసద్భావాచ్చ ద్విత్వాదీనాం పర్యాప్తిలక్షణ:

కశ్చిత్ సమ్బన్ధోఽనేకాశ్రయోఽభ్యుపేయతే।

అపేక్షాబుద్ధినాశాచ్చ నాశస్తేషాం నిరూపిత:।।108।।

ప్రథమమపేక్షాబుద్ధి:, తతో ద్విత్వోత్పత్తి:, తతో విశేషణజ్ఞానం ద్విత్వత్వనిర్వికల్పాత్మకం, తతో ద్విత్వత్వావిశిష్టప్రత్యక్షమపేక్షాబుద్ధినాశశ్చ, తతో ద్విత్వనాశ ఇతి।

యద్యపి జ్ఞానానాం ద్విక్షణమాత్రస్థాయిత్వమ్, యోగ్యవిభువిశేషగుణానాం సోత్తరవృత్తిగుణనాశ్యత్వాత్, తథాఽప్యపేక్షాబుద్ధేస్తిక్షణావస్థాయిత్వం కల్ప్యతే। అన్యథా

నిర్వికల్పకకాలేఽపేక్షాబుద్ధినాశానన్తరం ద్విత్వస్యైవ నాశ: స్యాత్, న తు ద్విత్వప్రత్యక్షం, తదానీం విషయాభావాత్, విద్యమానస్యైవ చక్షురాదినా జ్ఞానజననోపగమాత్। తస్మాత్

ద్విత్వప్రత్యక్షాదికమపేక్షాబుద్ధేర్నాశకం కల్ప్యతే।

న చాఽపేక్షాబుద్ధినాశాత్ కథం ద్విత్వనాశ ఇతి వాచ్యమ్। కాలాన్తరే ద్విత్వప్రత్యక్షాభావాత్ అపేక్షాబుద్ధిస్తదుత్పాదికా, తన్నాశాత్తన్నాశ ఇతి కల్పనాత్। అత ఏవ

తత్పురుషీయాపేక్షాబుద్ధిజన్యద్విత్వాదికం తేనైవ గృహ్యత ఇతి కల్ప్యతే। న చాఽపేక్షాబుద్ధేర్ద్విత్వప్రత్యక్షే కారణత్వమస్తీతి వాచ్యమ్। లాఘవేన ద్విత్వం ప్రత్యేవ కారణత్వస్యోచితత్వాత్।

అతీన్ద్రియే ద్వ్యణుకాదావపేక్షాబుద్ధిర్యోగినాం,
సర్గాదికాలీనపరమాణ్వాదావీశ్వరీయాపేక్షాబుద్ధి:, బ్రహ్మాణ్డాన్తరవర్తియోగినామపేక్షాబుద్ధిర్వా
ద్విత్వాదికారణమితి।।108।।

అనేకైకత్వబుద్ధిర్యా సాఽపేక్షాబుద్ధిరిష్యతే।

అపేక్షాబుద్ధి: కేత్యత ఆహ అనేకైకత్వేతి। అయమేకోఽయమేక ఇత్యాకారికేత్యర్థ:। ఇదం తు
బోధ్యమ్। యత్రాఽనియతైకత్వజ్ఞానం, తత్ర త్రిత్వాదిభిన్నా బహుత్వసఙ్ఖ్యేత్పద్యతే, యథా

సేనావనాదావితి కన్దలీకార:।

ఆచార్యాస్తు త్రిత్వాదికమేవ బహుత్వం మన్యన్తే। తథా చ త్రిత్వాదివ్యాపికా
బహుత్వత్వజాతిర్నాఽతిరిచ్యతే। సేనావనాదావుత్పన్నేఽపి త్రిత్వాదౌ త్రిత్వాద్యగ్రహో
దోషాత్। ఇత్థం చేతో

బహుతరేయం సేనేతి ప్రతీతిరుపపద్యతే। బహుత్వస్య సఙ్ఖ్యాన్తరత్వే తు
తత్తారతమ్యాభావాన్నోపపద్యేతేత్యవధేయమ్। ఇతి సఙ్ఖ్యానిరూపణమ్।

పరిమాణం భవేన్మానవ్యవహారస్య కారణమ్।।109।।

అణు దీర్ఘం మహద్ధస్వమితి తద్భేద ఈరిత:

పరిమాణం నిరూపయతి-పరిమాణమితి। పరిమితివ్యవహారాసాధారణం కారణం
పరిమాణమిత్యర్థ:। తచ్చతుర్విధమ్, అణు, మహత్, దీర్ఘం, హస్వం చేతి।

అనిత్యే తదనిత్యం స్యాన్నిత్యే నిత్యముదాహృతమ్।।110।।

సఙ్ఖ్యాత: పరిమాణాచ్చ ప్రచయాదపి జాయతే।

అనిత్యం, ద్వ్యణుకాదౌ తు సంఖ్యాజన్యముదాహృతమ్।।111।।

తత్-పరిమాణామ్। "నిత్యం" ఇత్యత్ర పరిమాణమిత్యనుషజ్యతే। "జాయతే" ఇత్యత్రాఽపి
పరిమాణమిత్యనువర్తతే। అనిత్యమితి పూర్వేణాన్వితమ్। తథా చాఽనిత్యపరిమాణం

సఙ్ఖ్యాజన్యం, పరిమాణజన్యం, ప్రచయజన్యం చేత్యర్థ:।

తత్ర సఙ్ఖ్యాజన్యముదాహరతి-ద్వ్యణుకాదావితి। ద్వ్యణుకస్య త్రసరేణోశ్చ పరిమాణం ప్రతి
పరమాణుపరిమాణం ద్వ్యణుకపరిమాణం వా న కారణమ్, పరిమాణస్య

స్వసమానజాతీయోత్కృష్టపరిమాణజనకత్వనియమాత్। ద్వ్యణుకస్యాఽణుపరిమాణం తు
పరమాణ్వణుత్వాపేక్షయా నోత్కృష్టమ్। త్రసరేణుపరిమాణం తు న సజాతీయమ్, అత:
పరమాణౌ ద్విత్వసఙ్ఖ్యా

ద్వ్యణుకపరిమాణస్య, ద్వ్యణుకే త్రిత్వసఙ్ఖ్యా చ
త్రసరేణుపరిమాణస్యాఽసమవాయికారణమిత్యర్థ:।।109।।110।।111।।

పరిమాణం ఘటాదౌ తు పరిమాణజముచ్యతే।

పరిమాణజన్యం పరిమాణముదాహరతి---పరిమాణం ఘటాదావితి। ఘటాదిపరిమాణం కపాలాదిపరిమాణజన్యమ్।

ప్రచయ: శిథిలాఖ్యో య: సంయోగస్తేన జన్యతే।।112।।

ప్రచయజన్యముదాహర్తుం ప్రచయం నిర్వక్తి। ప్రచయ ఇతి।

పరిమాణం తూలకాదౌ, నాశస్త్వాశ్రయనాశత:।

పరిమాణం చాఽఽశ్రయనాశాదేవ నశ్యతీత్యాహ। నాశ ఇతి। అర్థాత్ పరిమాణస్యైవ। న చాఽవయవినాశ: కథం పరిమాణనాశక:? సత్యప్యవయవిని త్రిచతురాదిపరమాణువిశ్లేషే

తదుపచయే వాఽవయవిన: ప్రత్యభిజ్ఞానేఽపి పరిమాణాన్తరస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాదితి వాచ్యమ్। పరమాణువిశ్లేషే హి ద్వ్యణుకస్య నాశోఽవశ్యమభ్యుపేయ:। తన్నాశే చ త్ర్యణుకనాశ:। ఏవం

క్రమేణ మహావయవినో నాశస్యాఽఽవశ్యకత్వాత్। సతి చ నాశకేఽనభ్యుపగమమాత్రేణ నాశస్యాఽపలపితుమశక్యత్వాత్। శరీరాదావవయవోపచయేఽసమవాయి

కారణనాశస్యాఽఽవశ్యకత్వాదవయవినాశ ఆవశ్యక:। న చ పటాద్యనాశేఽపి తన్త్వన్తరసంయోగాత్ పరిమాణాధిక్యం న స్యాదితి వాచ్యమ్। తత్రాఽపి

వేమాద్యభిఘాతేనాఽసమవాయికారణతన్తుసంయోగనాశాత్ పటనాశస్యాఽఽవశ్యకత్వాత్। కించ తన్త్వన్తరస్య తత్పటావయవత్వే పూర్వం తత్పట ఏవ న స్యాత్, తన్త్వన్తరరూపకారణభావాత్।

తన్త్వన్తరస్యాఽవయవత్వాభావే చ న తేన పరిమాణాధిక్యం, సంయుక్తద్రవ్యాన్తరవత్। తస్మాత్తత్ర తన్త్వన్తరసంయోగే సతి పూర్వం పటనాశస్తత: పటాన్తరోత్పత్తిరిత్యవశ్యం స్వీకార్యమ్।

అవయవిన: ప్రత్యభిజ్ఞానం తు సాజాత్యేన, దీపకలికాదివత్ న చ పూర్వతన్తవ ఏవ తన్త్వన్తరసహకారాత్ పూర్వపటే సత్యేవ పటాన్తరమారభన్తామితి వాచ్యమ్। మూర్తయో: సమానదేశతావిరోధాత్

తత్ర పటద్వయాసమ్భవాత్, ఏకదా నానాద్రవ్యస్య తత్రోపలమ్భస్య బాధితత్వచ్చ। తస్మాత్ పూర్వస్య ద్రవ్యస్య ప్రతిబన్ధకస్య వినాశే ద్రవ్యాన్తరోత్పత్తిరిత్యస్యాఽవశ్యమభ్యుపేయత్వాత్।। ఇతి

పరిమాణనిరూపణమ్।।

సంయోగం నిరూపయతి। అప్రాప్తయోరితి।112

తం విభజతే। కీర్తిత ఇతి। ఏష: - సంయోగ:।

సంఖ్యావత్తు పృథక్త్వం స్యాత్ పృథక్ప్రత్యయకారణమ్।।113।।

అన్యోన్యాభావతో నాఽస్య చరితార్థత్వమిష్యతే।

అస్మాత్ పృథగిదం నేతి ప్రతీతిర్హి విలక్షణా।।114।।

పృథక్త్వం నిరూపయతి। సఙ్ఖ్యావదితి। పృథక్ప్రత్యయాసాధారణకారణం పృథక్త్వమ్। తన్నిత్యతాదికం సఙ్ఖ్యావత్। తథాహి నిత్యేష్వేకత్వం నిత్యమనిత్యేష్వనిత్యమ్। అనిత్యమేకత్వం

తు ఆశ్రయద్వితీయక్షణే చోత్పద్యతే। ఆశ్రయనాశాన్నశ్యతి। తద్ధైకపృథక్త్వం। ద్వితాదివచ్చ ద్విపృథక్తాదికమపీత్యర్థ:।

నన్వయమస్మాత్ పథగిత్యాదావన్యోన్యాభావో భాసతే, తత్ కథం పృథక్త్వం గుణాన్తరం స్వీక్రియతే? న చాఽస్తు పృథక్త్వం, న త్వన్యోన్యాభావ ఇతి వాచ్యమ్। రూపం న ఘట ఇతి

ప్రతీత్యనాపత్తే:। న హి రూపే ఘటావధికం పృథక్త్వం గుణాన్తరమస్తి న వా ఘటే ఘటావధికం పృథక్త్వమస్తి, యేన పరమ్పరాసమ్బన్ధ: కల్ప్యత ఇత్యత ఆహ। అస్మాదితి। నను

శబ్దవైలక్షణ్యమేవ, న త్వర్థవైలక్షణ్యమితి చేన్న। వినాఽర్థభేదం ఘటాత్ పృథగితివద్ఘటో న పట ఇత్యత్రాఽపి పఞ్చమీప్రసఙ్గాత్। తస్మాద్యదర్థయాగే పఞ్చమీ సోఽర్థో నఞర్థాన్యోన్యాభావతో

భిన్నో గుణాన్తరం కల్ప్యత ఇతి।। 112।।113।114।। ఇతి పృథక్త్వనిరూపణమ్।।

అప్రాప్తయోస్తు యా ప్రాప్తి: సైవ సంయోగ ఈరిత:।

కీర్తిత్రస్తివిధుస్తేష ఆద్యోఽన్యతరకర్మజ:।।115।।

తథోభయస్పన్దజన్యో భవేత్ సంయోగజోఽపర:।

ఆదిమ: శ్యేనశైలాదిమంయోగ: పరికీర్తిత:।।116।।

మేషయో: సన్నిపాతో య: స ద్వితీయ ఉదాహృత:।

కపాలతరుసంయోగాత్ సంయోగస్తరుకుమ్భయో:।।117।।

సన్నిపాత:-సంయోగ:। ద్వితీయ: - ఉభయకర్మజ:।

తృతీయ: స్యాత్ కర్మజోఽపి ద్వైవ పరికీర్తిత:।

అభిఘాతో నోదనం చ శబ్దహేతురిహాదిమ:।।118।।

తృతీయ ఇతి। సంయోగజసంయోగ ఇత్యర్థ: తృతీయ: స్యాత్ " ఇతి పూర్వేణాఽన్వితమ్।

ఆదిమ:-అభిఘాత:। ద్వితీయో నోదనాఖ్య: ఇతి।. ఇతి సంయోగనిరూపణమ్।

శబ్దాహేతుర్ద్వితీయ: స్యాత్ విభాగోఽపి త్రిధా భవేత్।

ఏకకర్మోద్భవస్త్వాద్యో ద్వ్యకర్మోద్భవోఽపర:।।119।।

విభాగజస్తృతీయ: స్యాత్ తృతీయోఽపి ద్విధా భవేత్।

హేతుమాత్రవిభాగోత్థో హేత్వహేతువిభాగజ:।।120

విభక్తప్రత్యయాసాధారణకారణం విభాగం నిరూపయతి। విభాగ ఇతి।

ఏకకర్మేతి। తదుదాహరణం తు శ్యేనశైలవిభాగాదికం పూర్వవద్బోధ్యమ్।

తృతీయోఽపి-విభాగజవిభాగ: కారణామాత్రవిభాగజన్య: కారణకారణవిభాగజన్యశ్చేతి ద్వివిధ:, ఆద్యస్తావద్యత్రైకకపాలే కర్మ, తత: కపాలద్వయవిభాగ:, తతో

ఘటారమ్భకసంయోగనాశ:, తతో ఘటనాశ:, తత స్తేనైవ కపాలవిభాగేన సకర్మణ: కపాలస్యాఽఽకాశవిభాగో జన్యతే। తత ఆకాశసంయోగనాశ:, తత ఉత్తరదేశసంయోగ:, తత:

కర్మనాశ ఇతి। న చ తేన కర్మణైవ కథం దేశాన్తరవిభాగో న జన్యత ఇతి వాచ్యమ్। ణకస్య కర్మణ ఆరమ్భకసంయోగప్రతిద్వన్ద్వివిభాగజనకత్వస్యాఽనారమ్భకసంయోగప్రతిద్వన్ద్వివిభాగజన కత్వస్య

చ విరోధాత్। అన్యథా వికసత్కమలకుడ్మలభఙ్గప్రసఙ్గాత్।
తస్మాద్యదీదమనారమ్భకసంయోగప్రతిద్వన్ద్వివిభాగం జనయేత్,
తదాఽఽరమ్భకసంయోగప్రతిద్వన్ద్వివిభాగం న జనయేత్ । న చ

కారణవిభాగేనైవ ద్రవ్యనాశాత్ పూర్వం కుతో దేశాన్తరవిభాగో న జన్యత ఇతి వాచ్యమ్।
ఆరమ్భకసంయోగప్రతిద్వన్ద్వివిభాగవతోఽవయవస్య సతి ద్రవ్యే దేశాన్తరవిభాగాసమ్భవాత్।

ద్వితీయస్తావద్యత్ర హస్తక్రియయా హస్తతరువిభాగస్తత: శరీరేఽపి విభక్తప్రత్యయో భవతి, తత్ర శరీరతరువిభాగే హస్తక్రియా న కారణం, వ్యధికరణత్వాత్। శరీరే తు క్రియా నాస్త్యేవ,

అవయవికర్మణే యావదవయవకర్మనియతత్వాత్। అతస్తత్ర కారణకారణావిభాగేన కార్యాకార్యవిభాగో జన్యత ఇతి । అత ఏవ విభాగో గుణాన్తరమ్। అన్యథా శరీరే విభక్తప్రత్యయో

న స్యాత్ । అత: సంయోగనాశేన విభాగో నాఽన్యథాసిద్ధో భవతి।। 116।। ।। 117।।118।।119।।120।। ।। ఇతి విభాగనిరూపణమ్।।

పరత్వం చాఽపరత్వం చ ద్వివిధం పరికీర్తితమ్।

దైశికం కాలికం చాఽపి మూర్త ఏవ తు దైశికమ్।।121।।

పరత్వం మూర్తసంయోగభూయస్త్వజ్ఞానతో భవేత్।

అపరత్వం తదల్పత్వబుద్ధిత: స్యాదితీరితమ్।।122।।

తయోరసమవాయీ తు దిక్సంయోగస్తదాశ్రయే।

దివాకరపరిస్పన్దభూయస్త్వజ్ఞానతో భవేత్।।123।।

పరత్వమపరత్వం తు తదీయాల్పత్వబుద్ధిత:।।

అత్ర త్వసమవాయీ స్యాత్ సంయోగ: కాలపిణ్డయో:।।124।।

అపేక్షాబుద్ధినాశేన నాశస్తేవాం నిరూపిత:।

పరాపరవ్యవహారనిమిత్తే పరత్వాపరత్వే నిరూపయతి। పరత్వఞ్చాపరత్వం చేతి। దైశికమితి। దైశికపరత్వం బహుతరమూర్తసంయోగాన్తరితత్వజ్ఞానాదుత్పద్యతే। ఏవం

తదల్పీయస్త్వజ్ఞానాదపరత్వముత్పద్యతే। అత్రాఽవధిత్వార్థం పఞ్చమ్యపేక్షా, యథా "పాటలిపుత్రాత్ కాశీమపేక్ష్య ప్రయాగ: పర:" పాటలిపుత్రాత్ కురుక్షేత్రమపేక్ష్య ప్రయాగోఽపర ఇతి ।। 121।।

122।।

తయో:-దైశికపరత్వాపరత్వయో:। అసమవాయీ-అసమవాయికారణమ్। తదాశ్రయే--దైశికపరత్వాపరత్వాశ్రయే। దివాకరేతి। అత్ర పరత్వాపరత్వం కాలికం గ్రాహ్యమ్। యస్య సూర్యపరిస్పన్దాపేక్షయా

యస్య సూర్యపరిసమ్పన్దోఽధిక:, స జ్యేష్ఠ: యస్య న్యూన: స కనిష్ఠ:। కాలికపరత్వాపరత్వే జన్యద్రవ్యే (1) ఏవ। అత్ర-కాలికపరత్వాపరత్వయో:। తేషాం-

కాలికదైశికపరత్వాపరత్వానామ్।।123।।124।।

।। ఇతి పరత్వాపరత్వనిరూపణమ్।।

బుద్ధే: ప్రపఞ్చ: ప్రాగేవ ప్రాయశో వినిరూపిత:।।125।।

అథాఽవశిష్టోఽప్యపర: ప్రకార: పరిదృశ్యతే।

క్రమప్రాప్తం బుదిం్ధ నిరూపయతి। బుద్ధేరితి।

అప్రమా చ ప్రమా చేతి జ్ఞానం ద్వివిధమిష్యతే।।126।।

తచ్ఛూన్యే తన్మతిర్యా స్యాదప్రమా సా నిరూపితా।

తత్ప్రపఞ్చో విపర్యాస: సంశయోఽపి ప్రకీర్తిత:।।127।।

తత్ర అప్రమాం నిరూపయతి। తచ్ఛూన్య ఇతి । తదభావవతి తత్ప్రకారకం జ్ఞానం భ్రమ ఇత్యర్థ:। తత్ప్రపఞ్చ: - అప్రమాప్రపఞ్చ:।।125।।126।।127।।

ఆద్యే దేహేష్వాత్మబుద్ధి: శఙ్కాదౌ పీతతామతి:।

భవేన్నిశ్చయరూపా యా సంశయోఽథ ప్రదర్శ్యతే।।128।।

కింస్విన్నరో వా స్థాణుర్వేత్యాదిబుద్ధిస్తు సంశయ:।

తదభావాప్రకారా ధీస్తత్ప్రకారా తు నిశ్చయ:।।129।।

ఆద్య ఇతి। విపర్యయ ఇత్యర్థ:। శరీరాదౌ నిశ్చయరూపం యదాత్మత్వప్రకారకం జ్ఞానం నిశ్చయరూపం తద్భ్రమ ఇతి। కింస్విదితి వితర్కే। ఇతి భ్రమప్రమానిరూపణమ్।।

నిశ్చయస్య లక్షణమాహ। తదభావేతి। తదభావాప్రకారకం తత్ప్రకారకం జ్ఞానం నిశ్చయ:।। 128।।126।। ఇతి నిశ్చయనిరూపణమ్।।

స సంశయో మతిర్యా స్యాదేకత్రాఽభావభావయో:।

సంశయం లక్షయతి। స సంశయ ఇతి। ఏకధర్మికవిరుద్ధభావాభావప్రకారకం జ్ఞానం సంశయ ఇత్యర్థ:।

సాధారణాదిధర్మస్య జ్ఞానం సంశయకారణమ్।।130।।

సాధారణేతి। ఉభయసాధారణో యో ధర్మస్తజ్జ్ఞానం సంశయకారణమ్। యథా ఊర్ధ్వత్వం స్థాణుపురుషసాధారణం జ్ఞాత్వాఽయం స్థాణుర్న వేతి సన్దిగ్ధే। ఏవమసాధారణధర్మజ్ఞానం

కారణమ్। యథా శబ్దత్వస్య నిత్యానిత్యవ్యావృత్తత్వేన శబ్దే గృహీతత్వాచ్ఛబ్దో నిత్యో న వేతి సన్దిగ్ధే। విప్రతిపత్తిస్తు శబ్దో నిత్యో న వేత్యాదిశబ్దాత్మకా న సంశయకారణమ్,

శబ్దవ్యాప్తిజ్ఞానాదీనాం నిశ్చయమాత్రజనకత్వస్వభావాత్। కింతు తత్ర శబ్దేన కోటిద్వయజ్ఞానం జన్యతే। సంశయస్తు మానస ఏవేతి। ఏవం జ్ఞానే ప్రామాణ్యసంశయాద్విషయసంశయ ఇతి। ఏవం

వ్యాప్యసంశయాదపి వ్యాపకసంశయ ఇత్యాదికం బోధ్యమ్। కింతు సంశయే ధర్మిజ్ఞానం ధర్మీన్ద్రియసన్నికర్షో వా కారణమితి।। 130।। ఇతి సంశయనిరూపణమ్।।

దోషోఽప్రమాయా జనక: ప్రమాయాస్తు గుణో భవేత్।

పిత్తదూరత్వాదిరూపో దోషో నానావిధో మత:।।131।।

దోష ఇతి। అప్రమాం ప్రతి దోష: కారణం, ప్రమాం ప్రతి గుణ: కారణమ్। తత్రాఽపి పిత్తాదిరూపా దోషా అననుగతా:। తేషాం కారణత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సిద్ధమ్। గుణస్య

ప్రమాజనకత్వం త్వనుమానాత్ సిద్ధమ్। యథా ప్రమా జ్ఞానసామాన్యకారణభిన్నకారణజన్యా, జన్యజ్ఞానత్వాత్, అప్రమావత్। న చ దోషాభావ ఏవ కారణమస్త్వితి వాచ్యమ్। పీత: శఙ్ఖ

ఇతిజ్ఞానస్థలేఽపి పిత్తరూపదోషసత్త్వాచ్ఛఙ్ఖత్వప్రమానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్,
వినిగమనావిరహాదనన్తదోషాభావకారణత్వమపేక్ష్య గుణస్య కారణతాయాన్యాయ్యత్వాత్। న చ గుణసత్త్వేఽపి

పిత్తేన ప్రతిబన్ధాచ్ఛఙ్ఖే న శ్వేత్యజ్ఞానమ్, అత: పిత్తాదిదోషాభావానాం కారణత్వమవశ్యం వాచ్యమ్। తథా చ కిం గుణస్య హేతుత్వకల్పనేనేతి వాచ్యమ్।
తథాఽప్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం

గుణస్యాఽపి హేతుత్వసిద్ధే:। ఏవం భ్రమం ప్రతి గుణాభావ: కారణమిత్యస్యాపి సువచత్వమ్।

తత్ర దోషా: క ఇత్యాకాఙ్ఖాయామాహ। పిత్తేతి। క్వచిత్ పీతాదిభ్రమే పిత్తం దోష:, క్వచిచ్ఛన్దాదే: స్వల్పపరిమాణభ్రమే దూరత్వం దోష:, క్వచిచ్చ వంశోరగభ్రమే
మణ్డూకవసాజ్ఞానమిత్యేవంరూపా

దోషా అననుగతా ఏవ భ్రాన్తిజనకా ఇత్యర్థ:।।131।।

ప్రత్యక్షే తు విశేష్యేణ విశేషణవతా సమమ్।

సన్నికర్షో గుణస్తు స్యాత్, అథ త్వనుమితౌ పున:।।132।।

పక్షే సాధ్యవిశిష్టే తు పరామర్శో గుణో భవేత్।

శక్యే సాదృశ్యబుద్ధిస్తు భవేదుపమితౌ గుణ:।।133।।

శాబ్దబోధే యోగ్యతాయాస్తాత్పర్యస్యాఽథవా ప్రమా।

గుణ: స్యాత్, భ్రమభిన్నం తు జ్ఞానమత్రోచ్యతే ప్రమా।।134।।

అథ కే గుణా ఇత్యాకాఙ్ఖాయాం ప్రత్యక్షాదౌ క్రమేణ గుణాన్ దర్శయతి। ప్రత్యక్షే త్వితి। ప్రత్యక్షే విశేషణవద్విశేష్యసన్నికర్షో గుణ:।

అనుమితౌ సాధ్యవతి సాధ్యవ్యాప్యవైశిష్ట్యజ్ఞానం గుణ:। ఏవమగ్రేఽపి జ్ఞేయమ్।

।।ఇతి ప్రామాణ్యవాద ఉత్పత్తివాద:।।

అథవా తత్ప్రకారం యజ్జ్ఞానం తద్వద్విశేష్యకమ్।

తత్ప్రమా, న ప్రమా నాఽపి భ్రమ: స్యాన్నిర్వికల్పకమ్।।135।।

ప్రకారతాదిశూన్యం హి సమ్బన్ధానవగాహి తత్।

ప్రమాం నిరూపయతి। భ్రమభిన్నమితి।

నను యత్ర శుక్తిరజతయోరిమే రజతే ఇతి జ్ఞానం జాతం, తత్ర రజతాంశేఽపి ప్రమా న స్యాత్। తజ్జ్ఞానస్య భ్రమభిన్నత్వాభావాదత్ ఆహ। అథవేతి। తద్వద్విశేష్యకత్వే సతి తత్ప్రకారకం

జ్ఞానం ప్రమేత్యర్థ: । అథైవం స్మృతేరపి ప్రమాత్వం స్యాత్। తత: కిమితి చేత్, తథా సతి తత్కరణస్యాఽపి ప్రమాణాన్తరత్వం స్యాదితి చేన్న। యథార్థానుభవకరణస్యైవ ప్రమాణత్వేన

వివక్షితత్వాత్।

ఇదం తు బోధ్యమ్। యేన సమ్బన్ధేన యద్వత్తా తేన సమ్బన్ధేన తద్వద్విశేష్యకత్వం తేన సమ్బన్ధేన తత్ప్రకారకత్వం చ వాచ్యమ్। తేన కపాలాదౌ సంయోగాదినా ఘటాదిజ్ఞానే

నాఽతివ్యాప్తి:।

ఏవం సతి నిర్వికల్పకం ప్రమా న స్యాత్, తస్య సప్రకారకత్వాభావాదత ఆహ। న ప్రమేతి। నను వృక్షే కపిసంయోగజ్ఞానం భ్రమ: ప్రమా చ స్యాదితి చేన్న।

ప్రతియోగివ్యధికరణకపిసంయోగాభావవతి సంయోగజ్ఞానస్య భ్రమత్వాత్। న చ వృక్షే కపిసంయోగాభావావచ్ఛేదేన సంయోగజ్ఞానం భ్రమో న స్యాత్, తత్ర సంయోగాభావస్య ప్రతియోగిసమానాధికరణత్వాదితి

వాచ్యమ్। తత్ర సంయోగాభావావచ్ఛేదేన సంయోగజ్ఞానస్య భ్రమత్వాత్। లక్ష్యస్యాఽననుగమాల్లక్షణస్యాఽననుగమేఽపి న క్షతి:।

।।ఇతి ప్రమాలక్షణమ్।।

ప్రమాత్వం న స్వతో గ్రాహ్యం సంశయానుపపత్తిత:।।136।।

ప్రమాత్వమితి। మీమాంసకా హి ప్రమాత్వం స్వతోగ్రాహ్యమితి వదన్తి। తత్ర గురూణాం మతే జ్ఞానస్య స్వప్రకాశత్వాత్తజ్జ్ఞానప్రామాణ్యం తేనైవ గృహ్యతే। భట్టానాం మతే జ్ఞానమతీన్ద్రియమ్,

జ్ఞానజన్యజ్ఞాతతా ప్రత్యక్షా తయా చ జ్ఞానమనుమీయతే। మురారిమిశ్రాణాం మతేఽనువ్యవసాయేన జ్ఞానం గృహ్యతే। సర్వేషామపి మతే తజ్జ్ఞానవిషయకజ్ఞానేన తజ్జ్ఞానప్రామాణ్యం గృహ్యతే।

విషయనిరూప్యం హి జ్ఞానమతో జ్ఞానవిత్తివేద్యో విషయ:। తన్మతం దూషయతి। న స్వతో గ్రాహ్యమితి। సంశయేతి। యది జ్ఞానస్య ప్రామాణ్యం స్వతో గ్రాహ్యం స్యాత్, తదాఽనభ్యాసదశాపన్నజ్ఞానే

ప్రామాణ్యసంశయో న స్యాత్। తత్ర హి యది జ్ఞానం జ్ఞాతం, తదా త్వన్మతే ప్రామాణ్యం జ్ఞాతమేవేతి కథం సంశయ:? యది తు జ్ఞానం న జ్ఞాతం, తర్హి ధర్మిజ్ఞానాభావాత్ కథం సంశయ:? తస్మాద్ జ్ఞానే

ప్రామాణ్యమనుమేయమ్। తథాహి ఇదం జ్ఞానం ప్రమా, సంవాదిప్రవృత్తిజనకత్వాత్, యన్నైవం తన్నైవం, యథాఽప్రమా। ఇదం పృథివీత్వప్రకారకం జ్ఞానం ప్రమా, స్నేహవతి జలత్వప్రకారకజ్ఞానత్వాత్। న చ

హేతుజ్ఞానం కథం జాతమితి వాచ్యమ్। పృథివీత్వప్రకారకత్వస్య స్వతోగ్రాహ్యత్వాత్, తత్ర గన్ధగ్రహేణ గన్ధవద్విశేష్యకత్వస్యాఽపి సుగ్రహత్వాత్,
తత్రాకారకత్వావచ్ఛిన్నతద్విద్విశేష్యకత్వం పరం

న గృహ్యతే, సంశయానురోధాత్।। ఇతి ప్రామాణ్యవాదే జ్ఞప్తివాద:।।

నను సర్వేషాం జ్ఞానానాం యథార్థత్వాత్ ప్రమాలక్షణే తద్వద్విశేష్యకత్వం విశేషణం వ్యర్థమ్। న చ రజ్ఞే రజతార్థిన: ప్రవృత్తిర్భ్రమజన్యా న స్యాత్, తవ మతే భ్రమస్యాఽభావాదితి

వాచ్యమ్। తత్ర హి దోషాధీనస్య పురోర్తిని స్వతన్త్రోపస్థితరజతభేదాగ్రహస్య హేతుత్వాత్। సత్యరజతస్థలే తు విశిష్టజ్ఞానస్య సత్త్వాత్తదేవ కారణమ్, అస్తు వా తత్రాఽపి రజతభేదాగ్రహ:।

స ఏవ కారణమితి। న చాఽన్యథాఖ్యాతి: సమ్భవతి। రజతప్రత్యక్షకారణస్య రజతేన్ద్రియసన్నికర్షస్యాఽభావాత్। రజ్ఞే రజతబుద్ధేరనుపపత్తేరితి చేన్న। సత్యరజతస్థలే ప్రవృర్తిం ప్రతి

విశిష్టజ్ఞానస్య హేతుతాయా: క్లృప్తత్వాత్ అన్యత్రాఽపి తత్కల్పనాత్। న చ సంవాదిప్రవృత్తౌ తత్కారణం, విసంవాదిప్రవృత్తౌ చ భేదాగ్రహ: కారణమితి వాచ్యమ్। లాఘవేన ప్రవృత్తిమాత్రే

తస్య హేతుత్వకల్పనాత్। ఇత్థం చ రజ్ఞే రజతత్వ విశిష్టబుద్ధ్యనురోధేన జ్ఞానలక్షణప్రత్యాసత్తికల్పనేఽపి న క్షతి:। ఫలముఖగౌరవస్యాదోషత్వాత్। కించ రజ్ఞరజతయోరిమే రజతే

రజ్ఞే వేతి జ్ఞానం యత్ర జాతం తత్ర న కారణబాధోఽపి। అపి చ యత్ర రజ్ఞరజతయోరిమే రజతరజ్ఞే ఇతి జ్ఞానం తత్రోభయత్ర యుగపత్ప్రవృత్తినివృత్తీ స్యాతామ్। రజ్ఞే రజ్ఞభేదగ్రహే రజతే

రజతభేదగ్రహే చాన్యథాఖ్యాతిభయాత్, త్వన్మతే దోషాదేవ రజ్ఞే రజతభేదాగ్రహస్య రజతే రజ్ఞభేదాగ్రహస్య చ సత్త్వాత్। కించానుమితిం ప్రతి భేదాగ్రహస్య హేతుత్వే జలహ్రదే

వహ్నివ్యాప్యధూమవద్దేదాగ్రహాదనుమితిర్నిరాబాధా। యది చ విశిష్టజ్ఞానం కారణం తదాఽయోగోలకే వహ్నివ్యాప్యధూమజ్ఞానమనుమిత్యనురోధాదాపతితమ్। సేయముభయత:పాశారజ్జు:। ఇత్థఞ్చాన్యథాఖ్యాతౌ

ప్రత్యక్షమేవ ప్రమాణం, రజ్జం రజతతయా జానామీత్యనుభవాదితి సంక్షేప:।।136।। ఇత్యన్యథాఖ్యాతివాద:।।

వ్యభిచారస్యాగ్రహేఽపి సహచారగ్రహస్తథా।

హేతువ్ర్యాప్తిగ్రహే, తర్క: క్వచిచ్చజ్ఞానివర్తక:।।137।।

పూర్వం వ్యాప్తిరుక్తా తద్గ్రహేఽపాయస్తు న దర్శిత ఇత్యతస్తం దర్శయతి వ్యభిచారస్యేతి। వ్యభిచారాగ్రహ: సహచారగ్రహశ్చ వ్యాప్తిగ్రహే కారణమిత్యర్థ:। వ్యభిచారగ్రహస్య వ్యాప్తిగ్రహే

ప్రతిబన్ధకత్వాత్ తదభావ: కారణమ్। ఏవమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సహచారగ్రహస్యాపి హేతుతా। భూయోదర్శనం తు న కారణం, వ్యభిచారాస్ఫూర్తౌ సకృద్ధర్శనేఽపి క్వచిద్ వ్యాప్తిగ్రహాత్,

క్వచిద్వ్యభిచారశఙ్కావిధూననద్వారా భూయోదర్శనముపయుజ్యతే।। ఇతి వ్యాప్తిగ్రహోపాయనిరూపణమ్।।

యత్ర తు భూయోదర్శనాదపి శఙ్కా నాపైతి తత్ర విపక్షే బాధకస్తర్కోఽపేక్షిత:। తథాహి వహ్నివిరహిణ్యపి ధూమ: స్యాదితి యద్యాశఙ్కా భవతి తదా సా వహ్నిధూమయో:

కార్యకారణభావస్య ప్రతిసన్ధానాన్నివర్తతే। యద్యయం వహ్నిమాన్ న స్యాత్తదా ధూమవాన్ న స్యాత్, కారణం వినా కార్యానత్పత్తే: । యది క్వచిత్ కారణం వినాపి భవిష్యత్యహేతుక ఏవ

భవిష్యతీతి తత్రాప్యాశఙ్కా భవేత్ తదా సా వ్యాఘాతాదపసారణీయా। యది హి కారణం వినా కార్యం స్యాత్ తదా ధూమార్థే వహ్నేస్తృప్త్యర్థం భోజనస్య వా నియమత ఉపాదానం తవైవ న

స్యాదితి। యత్ర స్వత ఏవ శఙ్కా నావతరతి తత్ర న తర్కాపేక్షాపీతి। తదిదముక్తమ్-తర్క: క్వచిదితి।। 137।।

।। ఇతి తర్కనిరూపణమ్।।

సాధ్యస్య వ్యాపకో యస్తు హేతోరవ్యాపకస్తథా।

స ఉపాధిర్భవేత్ తస్య నిష్కర్షోఽయం ప్రదర్శ్యతే।।138।।

ఇదానీం (పరకీయ) వ్యాప్తిగ్రహప్రతిబన్ధార్థముపార్ధిం నిరూపయతి। సాధ్యస్యేతి। సాధ్యత్వాభిమతవ్యాపకత్వే సతి సాధనత్వాభిమతావ్యాపక ఇత్యర్థ:।।

నను స శ్యామో మిత్రాతనయత్వాదిత్యత్ర శాకపాకజత్వం నోపాధి: స్యాత్, తస్య సాధ్యవ్యాపకత్వాభావాత్। శ్యామత్వస్య ఘటాదావపి సత్త్వాత్। ఏవం వాయు: ప్రత్యక్ష:

ప్రత్యక్షస్పర్శాశ్రయత్వాదిత్యత్రోద్భూద్రూపవత్త్వం నోపాధి: స్యాత్, ప్రత్యక్షత్వస్యాత్మాదావపి సత్త్వాత్ । తత్ర చ రూపాభావాత్ । ఏవం ధ్వంసో వినాశీ జన్యత్వాదిత్యత్ర భావత్వం నోపాధి:

స్యాత్। వినాశిత్వస్య ప్రాగభావేఽపి సత్త్వాత్ । తత్ర చ భావత్వాభావాదితి చేన్న । సద్ధర్మావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకత్వం తద్ధర్మావచ్ఛిన్నసాధనావ్యాపకత్వమిత్యర్థే తాత్పర్యాత్।

మిత్రాతనయత్వావచ్ఛిన్నశ్యామత్వస్య వ్యాపకం శాకపాకజత్వం, తదవచ్ఛిన్నసాధనావ్యాపకం చ। ఏవం పక్షధర్మబహిర్ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నప్రత్యక్షత్వస్య వ్యాపకముద్భూతరూపవత్త్వం

బహిర్ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నసాధనస్యావ్యాపకం చ। ఏవం ధ్వంసో వినాశీ జన్యత్వాదిత్యత్ర జన్యత్వావచచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకం భావత్వం బోధ్యమ్। సద్ధేతోస్త్వేతాదృశో ధర్మో నాస్తి యదవచ్ఛిన్నస్య

సాధ్యస్య వ్యాపకం తదవచ్ఛిన్నస్య సాధనస్య చావ్యాపకం కిఞ్చిత్ స్యాత్। వ్యభిచారిణి త్వన్తత ఉపాధ్యధికరణం యత్సాధ్యాధికరణం యచ్చోపాధిశూన్యం సాధ్యవ్యభిచారనిరూపకమధికరణం

తదన్యతరత్వావచ్ఛిన్నస్య సాధ్యస్య వ్యాపకత్వం సాధనస్య చావ్యాపకత్వముపాధే: సమ్భవతీతి।।138।।

సర్వే సాధ్యసమానాధికరణా: స్యురుపాధయ:।

హేతోరేకాశ్రయే యేషాం స్వసాధ్యవ్యభిచారితా।।139।।

అత ఏవ లక్ష్యమపి ఉపాధిరూపమేతదనుసారేణ దర్శయతి। సర్వ ఇతి। స్వసాధ్యేతి। స్వముపాధి:। స్వం చ సాధ్యం చ స్వసాధ్యే, తయోర్వ్యభిచారితేత్యర్థ:।।139।।

వ్యభిచారస్యానుమానముపాధేస్తు ప్రయోజనమ్।

ఉపాధేర్దూషకతాబీజమాహ। వ్యభిచారస్యేతి। ఉపాధివ్యభిచారేణ సాధ్యవ్యభిచారానుమానముపాధే: ప్రయోజనమిత్యర్థ:। తథాహి యత్ర శుద్ధసాధ్యవ్యాపక ఉపాధిస్తత్ర శుద్ధేనోపాధివ్యభిచారేణ,

సాధ్యవ్యభిచారానుమానమ్। యథా ధూమవాన్ వహ్నేరిత్యాదౌ వహ్నిర్ధూమవ్యభిచారీ ఆద్రేన్ధనవ్యభిచారిత్వాదితి। వ్యాపకవ్యభిచారిణో వ్యాప్యవ్యభిచారావశ్యకత్వాత్। యత్ర తు

కిఞ్చిద్ధర్మావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపక ఉపాధిస్తత్ర తద్ధర్మవత్యుపాధివ్యభిచారేణ సాధ్యవ్యభిచారానుమానమ్। యథా స శ్యామో మిత్రాతనయత్వాదిత్యత్ర మిత్రాతనయత్వం శ్యామత్వవ్యభిచారి

మిత్రాతనయే శాకపాకజత్వవ్యభిచారిత్వాదితి। బాధానున్నీతపక్షేతరస్తు సాధ్యవ్యాపకతాగ్రాహకప్రమాణాభావాత్ స్వవ్యాఘాతాకత్వాచ్చ నోపాధిః। బాధోన్నీతస్తుపక్షేతర ఉపాధిర్భవత్యేవ,

యథా వహ్నిరనుష్ణ: కృతకత్వాదిత్యాదౌ ప్రత్యక్షేణ వహ్నేరుష్ణత్వగ్రహే వహ్నితరత్వముపాధిః। యస్య తూపాధే: సాధ్యవ్యాపకత్వాదికం సన్దిహ్యతే స సన్దిగ్ధోపాధిః। పక్షేతరస్తు

సన్దిగ్ధోపాధిరపి నోద్భావనీయ:, కథకసమ్ప్రదాయానురోధాదితి।

కేచిత్తు సత్ప్రతిపక్షోత్థాపనముపాధిఫలమ్। తథాహి--అయోగోలకం ధూమవద్వహ్నేరిత్యాదావయోగోలకం ధూమాభావవత్ ఆదిత్యేన్ధనాభావాదితి సత్ప్రతిపక్షసమ్భవాత్। ఇత్థం చ

సాధనవ్యాపకోఽపి క్వచిదుపాధిః। యథా కరకా పృథివీ కఠినసంయోగవత్త్వాదిత్యాదావనుష్ణాశీతస్పర్శవత్త్వమ్। న చాత్ర స్వరూపాసిద్ధిరేవ దూషణమితి వాచ్యమ్। సర్వత్రోపాధేర్దూషణాన్తరసాఙ్కర్యాత్।

అత్ర చ సాధ్యవ్యాపక: పక్షావృత్తిరుపాధిరితి వదన్తి। ఇత్యుపాధినిరూపణమ్।।

శబ్దోపమానయోరైక్య పృథక్ప్రామాణ్యమిష్యతే।।140।।

అనుమానగతార్థత్వాదితి వైశేషికం మతమ్।।

శబ్దోపమానయోరితి। వైశేషికాణాం మతే ప్రత్యక్షమనుమానం చ ప్రమాణమ్। శబ్దోపమానయోస్త్వనుమానవిధయైవ ప్రామాణ్యమ్। తథాహి దణ్డేన గామభ్యాజేత్యాదిపదాని వైదికపదాని వా

తాత్పర్యవిషయస్మారితపదార్థసంసర్గజ్ఞానపూర్వకాణి, ఆకాంక్షాదిమత్పదకదమ్బత్వాత్, ఘటమానయేతి పదకదమ్బవత్।

యద్వైతే పదార్థా మిథ: సంసర్గవన్త:, యోగ్యతాదిమత్పదోపస్థాపితత్వాత్, తాదృశపదార్థవత్। దృష్టాన్తేఽపి దృష్టాన్తాన్తరేణ సాధ్యసిద్ధిరితి। ఏవం గవయవ్యక్తిప్రత్యక్షానన్తరం గవయపదం

గవయత్వప్రవృత్తినిమిత్తకమ్, అసతి వృత్త్యన్తరే వృద్ధైస్తత్ర ప్రయుజ్యమానత్వాత్। అసతి చ వృత్త్యన్తరే యద్యత్ర వృద్ధై: ప్రయుజ్యతే తత్తత్ప్రవృత్తినిమిత్తకం, యథా గోపదం గోత్వప్రవృత్తినిమిత్తకమ్।

యద్వా గవయపదం సప్రవృత్తినిమిత్తకం , సాధుపదత్వాదిత్యనుమానేన పక్షధర్మ్మతాబలాద్ గవయత్వప్రవృత్తినిమిత్తకత్వం భాసతే।

తన్న సమ్యగ్వినా వ్యాప్తిబోధం శాబ్దాదిబోధత:।।141।।

తన్మతం దూషయతి। తన్న సమ్యగితి। వ్యాప్తిజ్ఞానం వినాపి శాబ్దబోధస్యానుభవసిద్ధత్వాత్। న హి సర్వత్ర శబ్దశ్రవణాద్యనన్తరం వ్యాప్తిజ్ఞానే మానమస్తీతి। కిం చ సర్వత్ర

శాబ్దస్థలే యది వ్యాప్తిజ్ఞానం కల్ప్యతే తదా సర్వత్రానుమితిస్థలే పదజ్ఞానం కల్పయిత్వా శాబ్దబోధ ఏవ కిం న స్వీక్రియత ఇతి ధ్యేయమ్।। 140-141।।

ఇతి శబ్దోపమానయో: పృథక్ప్రామాణ్యనిరూపణమ్।।

త్రైవిధ్యమనుమానస్య కేవలాన్వయిభేదత:।

ద్వైవిధ్యం తు భవేద్ వ్యాప్తేరన్వయవ్యతిరేకత:।।142।।

త్రైవిధ్యమితి। అనుమానం హి త్రివిధం -కేవలాన్వయికేవలవ్యతిరేక్యన్వయవ్యతిరేకిభేదాత్। తత్రాసద్విపక్ష: కేవలాన్వయీ। యథా జ్ఞేయమభిధేయత్వాదిత్యాదౌ। తత్ర హి సర్వస్యైవ

జ్ఞేయత్వాద్ విపక్షాసత్త్వమ్। (నను సర్వేషాం ధర్మాణాం వ్యావృత్తత్వాత్ కేవలాన్వయస్య సిద్ధిరితి చేన్న, వ్యావృత్తత్వస్య సర్వసాధారణ్యే తస్యైవ కేవలాన్వయిత్వాత్। కించ వృత్తిమదత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వం

కేవలాన్వయిత్వమ్। తచ్చ గగనాభావాదౌ ప్రసిద్ధమ్)। అసత్సపక్ష: కేవలవ్యతిరేకీ। యథా పృథివీతరేభ్యో భిద్యతే, గన్ధవత్త్వాదిత్యాదౌ। తత్ర హి జలాదిత్రయోదశభేదస్య పూర్వమసిద్ధతయా

నిశ్చితసాధ్యవత: సపక్షస్యాభావ ఇతి। సత్సపక్షవిపక్షోఽన్వయవ్యతిరేకీ, యథా వహ్నిమాన్ ధూమాదిత్యాదౌ। తత్ర సపక్షస్య మహానసాదర్విపక్షస్య జలహ్రదాదేశ్చ సత్త్వాదితి।।142।।

।। ఇత్యనుమానత్రైవిధ్యనిరూపణమ్।।

అన్వయవ్యాప్తిరుక్తైవ వ్యతిరేకాదిహోచ్యతం।

సాధ్యాభావవ్యాపకత్వం హేత్వభావస్య యద్భవేత్।।143

తత్ర వ్యతిరేకిణి వ్యతిరేకవ్యాప్తిజ్ఞానం కారణం, తదర్థం వ్యతిరేకవ్యాïప్తి నిర్వక్తి। సాధ్యాభావవ్యాపకత్వమితి। సాధ్యాభావవ్యాపకీభూతాభావప్రతియోగిత్వమిత్యర్థ:। అత్రేదం

బోధ్యమ్। యత్సమ్బన్ధేన యదవచ్ఛిన్నం ప్రతి యేన సమ్బన్ధేన యేన రూపేణ వ్యాపకతా గృహ్యతే తత్సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నతద్ధర్మావచ్ఛిన్నాభావవత్తాజ్ఞానాత్

తత్సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకతద్ధర్మావచ్ఛిన్నాభావస్య సిద్ధి:। ఇత్థం చ యత్ర విశేషణతాదిసమ్బన్ధేనేతరత్వవ్యాపకత్వం గన్ధాభావే గృహ్యతే తత్ర గన్ధాభావాభావేనేతరత్వాత్యన్తాభావ:

సిద్ధ్యతి। యత్ర తు తాదాత్మ్యసమ్బన్ధేనేతరవ్యాపకతా గృహ్యతే తత్ర తాదాత్మ్యసమ్బన్ధేనేతరస్యాభావ: సిద్ధ్యతి। స ఏవాన్యోన్యాభావ:। ఏవం యత్ర సంయోగసమ్బన్ధేన ధూమం ప్రతి

సంయోగసమ్బన్ధేన వహ్నేవ్ర్యాపకతా గృహ్యతే తత్ర సంయోగసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకవహ్యభావేన జలహ్రదే సంయోగసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకధూమాభావ: సిద్ధ్యతి।

అత్ర చ వ్యతిరేకవ్యాప్తిగ్రహే వ్యతిరేకసహచారజ్ఞానం కారణమ్।

కేచితు వ్యతిరేకసహచారేణాన్వయవ్యాప్తిరేవ గృహ్యతే న తు వ్యతిరేకవ్యాప్తిజ్ఞానమపి కారణమ్। యత్ర వ్యతిరేకసహచారాదావ్యాప్తిగ్రహస్తత్ర వ్యతిరేకీత్యుచ్యతే। సాధ్యప్రసిద్ధిస్తు

ఘటాదావేవ జాతా, పశ్చాత్ పృథివీత్వావచ్ఛేదేన సాధ్యత ఇతి వదన్తి।।143।।

।।ఇతి వ్యతిరేకవ్యాప్తినిరూపణమ్।।

అర్థాపత్తిస్తు నైవేహ ప్రమాణాన్తరమిష్యతే।

వ్యతిరేకవ్యాప్తిబుద్ధయా చరితార్థా హి సా యత:।।144।।

అర్థాపత్తిస్త్వితి। అర్థాపతిం్త ప్రమాణాన్తరం కేచన మన్యన్తే। తథాహి యత్ర దేవదతస్య శతవర్షజీవిత్వం జ్యోతి: శాస్త్రాదవగతం జీవినో గృహాసత్త్వం చ ప్రత్యక్షాదవగతం తత్ర

శతవర్షజీవిత్వాన్యథానుపపత్త్యా బహి:సత్త్వం కల్ప్యతే। తదప్యనుమానేన గతార్థత్వాన్నేష్యతే। తథాహి యత్ర జీవిత్వస్య బహి:సత్త్వగృహసత్త్వాన్యతరవ్యాప్యత్వం గృహీతం తత్రాన్యతరసిద్ధౌ

జాయమానాయాం గృహసత్త్వబాధాద్బహి:సత్త్వమనుమితౌ భాసతే। ఏవం పీనో దేవదత్తో దివా న భుఙ్క్తే ఇత్యాదౌ పీనత్వస్య భోజనవ్యాప్యత్వావగమాద్భోజనం సిద్ధ్యతి। దివామోచనబాధే చ

రాత్రిభోజనం సిద్ధయతి।

అభావప్రత్యక్షస్యాఽనుభవికత్వాదనుపలమ్భోఽపి న ప్రమాణాన్తరమ్। కిఞ్చానుపలమ్భస్యాజ్ఞాతస్య హేతుత్వే జ్ఞానాకరణత్వాత్ ప్రత్యక్షత్వాత్, జ్ఞాతస్య హేతుత్వే తు

తత్రాప్యనుపలమ్భాన్తరాపేక్షేత్యనవస్థా।।

ఏవం చేష్టాపి న ప్రమాణాన్తరమ్। తస్యా: సఙ్కేతగ్రాహకశబ్దస్మారకత్వేన
లిప్యాదిసమశీలత్వాచ్ఛబ్ద ఏవాన్తర్భావాత్। యత్ర తు
వ్యాప్త్యాదిగ్రహస్తత్రానుమితిరేవేతి।।144।.

ఇత్యర్థాపత్త్యాదినిరాకరణమ్।

సుఖం తు జగతామేవ కామ్యం ధర్మేణ జాయతే।

అధర్మజన్యం దు:ఖం స్యాత్ ప్రతికూలం సచేతసామ్।।145।।

సుఖం నిరూపయతి । సుఖం తు జగతామేవేతి । కామ్యమ్-అభిలాషవిషయ:। ధర్మేణేతి।
ధర్మత్వేన సుఖత్వేన కార్యకారణభావ ఇత్యర్థ:।। ఇతి సుఖనిరూపణమ్।।

దు:ఖం నిరూపయతి। అధర్మేతి। అథధర్మత్వేన దుఃఖత్వేన కార్యకారణభావ ఇత్యర్థ:।
ప్రతికూలమితి । దుఃఖత్వజ్ఞానాదేవ సర్వేషాం స్వాభావికద్వేషవిషయ ఇత్యర్థ:।।145।।

।।ఇతి దు:ఖనిరూపణమ్।।

నిర్దు:ఖత్వే సుఖే చేచ్ఛా తజ్జ్ఞానాదేవ జాయతే।

ఇచ్ఛా తు తదుపాయే స్యాదిష్టోపాయత్వధీర్యది।।146।।

ఇచ్ఛాం నిరూపయతి। నిర్దు:ఖత్వ ఇతి। ఇచ్ఛా హి ఫలవిషయిణీ ఉపాయవిషయిణీ చ। ఫలం
తు సుఖం దు:ఖాభావశ్చ। తత్ర ఫలేచ్ఛాం ప్రతి ఫలజ్ఞానం కారణమ్। అత ఏవ

పురుషార్థ: సమ్భవతి, యజ్ఞాతం సత్ స్వవృత్తితయేష్యతే స పురుషార్థ ఇతి తల్లక్షణాత్।
ఇతరేచ్ఛానధీనేచ్ఛావిషయత్వం ఫలితోఽర్థ:।

ఉపాయేచ్ఛాం ప్రతీష్టసాధనతాజ్ఞానం కారణమ్।

చికీర్షా కృతిసాధ్యత్వప్రకారేచ్ఛా తు యా భవేత్।

తద్ధేతు: కృతిసాధ్యేష్టసాధనత్వమతిర్భవత్।।147।।

బలవద్ధ్విష్టహేతుత్వమతి: స్యాత్ప్రతిబన్ధికా।

చికీర్షేతి। కృతిసాధ్యవిషయిణీచ్ఛా చికీర్షా। పాకం కృత్యా సాధయామీతి తదనుభవాత్।
చికీర్షాం ప్రతి కృతిసాధ్యతాజ్ఞానమిసాధనతాజ్ఞానం చ కారణమ్। తద్ధేతురితి।

అత ఏవ వృష్ట్యాదౌ కృతిసాధ్యతాజ్ఞానాభావాన్న చికీర్షా।।147।।

బలవదితి। బలవదిద్ధ్విష్టసాధనతాజ్ఞానం తత్ర ప్రతిబన్ధకమతో
మధువిషసమ్పృక్తాన్నభోజనే న చికీర్షా। బలవద్ద్వేష: ప్రతిబన్ధక ఇత్యన్యే।

తదహేతుత్వబుద్ధేస్తు హేతుత్వం కస్యచిన్మతే।।148।।

ద్విష్టసాధనతాబుద్ధిర్భవేద్ ద్వేషస్య కారణమ్।

తదహేతుత్వేతి। బలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానం తత్ర కారణమిత్యర్థ:।
(కృతిసాధ్యతాజ్ఞానాదిమతో బలవదనిష్టసాధనతాజ్ఞానశూన్యస్య బలవదనిష్టాజనకత్వజ్ఞానం వినాపి

చికీర్షాయాం విలమ్బాభావాత్ కస్యచిన్మత ఇత్యస్వరసో దర్శిత:) ।। 148।।

।।ఇతి ఇతీచ్ఛానిరూపణమ్।।

ద్వేషం నిరూపయతి। ద్విష్టసాధనతేతి। దు:ఖోపాయవిషయకం ద్వేషం ప్రతి
ద్విష్టసాధనతాజ్ఞానం కారణమిత్యర్థ:। బలవదిష్టసాధనతాజ్ఞానం చ ప్రతిబన్ధకమ్। తేన
నాన్తరీయకదు:ఖజనకే

పాకాదౌ న ద్వేష:।। ఇతి ద్వేషనిరూపణమ్।।

ప్రవృత్తిశ్చ నివృత్తిశ్చ తథా జీవనకారణమ్।।149।।

ఏవం ప్రయత్నత్రైవిధ్యం తార్కైకై: పరికీర్తితమ్।

చికీర్షాకృతిసాధ్యేష్టసాధనత్వమతిస్తథా।।150।।

యత్నం నిరూపయతి। ప్రవృత్తిశ్చేతి। ప్రవృత్తినివృత్తిజీవనయోనియత్నభేదాద్
ప్రయత్నస్త్రివిధ ఇత్యర్థ:।।146।।

చికీర్షేత్యాది। మధువిషసమ్పృక్తాన్నభోజనాదౌ బలవదనిష్టానుబన్ధిత్వేన చికార్షాభావాన్న
ప్రవృత్తిరితి భావ:। కృతిసాధ్యతాజ్ఞానాదివద్బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వజ్ఞానమపి

స్వతన్త్రాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రవృత్తౌ కారణమిత్యపి వదన్తి।

కార్యతాజ్ఞానం ప్రవర్తకమితి గురవ:। తథాహి-జ్ఞానస్య ప్రవృత్తౌ జననీయాయాం చికీర్షాతిరిక్తం
నాఽపేక్షితమస్తి। సా చ కృతిసాధ్యతాజ్ఞానసాధ్యా। ఇచ్ఛాయా:

స్వప్రకారకధీసాధ్యత్వనియమాత్। చికీర్షా హి కృతిసాధ్యత్వప్రకారకేచ్ఛా। తత్ర
కృతిసాధ్యత్వం ప్రకార। తత్ప్రకారకజ్ఞానం చికీర్షాయాం కారణమ్। తద్ద్వారా ప్రవృత్తౌ చ
హేతు:। న

ద్విష్టసాధనతాజ్ఞానం తత్ర హేతు:। నిత్యే తదభావాత్। కృత్యసాధ్యేఽపి ప్రవృత్త్యాపత్తే:।
కృత్యసాధ్యతాజ్ఞానం ప్రతిబన్ధకమితి చేన్న। తదభావాపేక్షయా కృతిసాధ్యతాజ్ఞానస్య
లఘుత్వాత్। న

చ ద్వయోరేవ హేతుత్వమ్, గౌరవాత్ ననుత్వన్మతేఽపి మధువిషసమ్పృక్తాన్నభోజనే చైత్యవన్దనే చ ప్రవృత్త్యాపత్తి:, కార్యతాజ్ఞానసత్త్వాదితి చేన్న। స్వవిశేషణవత్తాప్రతిసన్ధా

నజన్యకార్యతాజ్ఞానస్య ప్రవర్తకత్వాత్। కామ్యే హి యాగపాకాదౌ కామనా స్వవిశేషణమ్। తతశ్చ బలవదనిష్టాననుబన్ధికామ్యసాధనతాజ్ఞానేన కార్యతాజ్ఞానమ్, తత: ప్రవృత్తి: ।

తృప్తశ్చ భోజనే న ప్రవర్తతే, తదానీం కామనాయా: పురుషవిశేషణత్వాభావాత్। నిత్యే శౌచాదికం పురుషవిశేషణమ్, తేన శౌచాదిజ్ఞానాధీనకృతిసాధ్యతాజ్ఞానాత్తత్ర ప్రవృత్తి:। నను

తదపేక్షయాం లాఘవేన బలవదనిష్టాననుబన్ధీష్టసాధనతాజ్ఞానవిశిష్టకార్యతాజ్ఞానమేవ హేతురస్తు। బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వం చేష్టోత్పత్తినాన్తరీయకదు:

ఖాధికదు:ఖాజనకత్వమ్, బలవద్ద్వేషవిషయదు:ఖాజనకత్వం వేతి చేన్న।
ఇష్టసాధనత్వకృతి సాధ్యత్వయోర్యుగపజ్జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్,
సాధ్యత్వసాధనత్వయోర్విరోధాత్। అసిద్ధస్య హి

సాధ్యత్వం సిద్ధస్య చ సాధనత్వమ్। న చైకమేకేనైకదా సిద్ధమసిద్ధం చ జ్ఞాయతే। తస్మాత్ కాలభేదాదుభయం జ్ఞాయత ఇతి।

మైవమ్। లాఘవేన బలవదనిష్టాననుబన్ధీష్టసాధనత్వే సతి కృతిసాధ్యతాజ్ఞానస్య హేతుత్వాత్। న చ సాధ్యత్వసాధనత్వయోర్విరోధ:। యదాకదాచిత్
సాధ్యత్వసాధనత్వయోరవిరోధాత్,

ఏకదా సాధ్యత్వసాధనత్వయోశ్చాఽజ్ఞానాత్। నవ్యాస్తు, మమేదం కృతిసాధ్యమితి జ్ఞానం న ప్రవర్తకమ్, అనాగతే తస్య జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్। కిన్తు యాదృశస్య పుంస: కృతిసాధ్యం యద్దృష్టం

తాదృశత్వం స్వస్య ప్రతిసన్ధాయ తత్ర ప్రవర్తతే। తేనౌదనకామస్య తత్సాధనతాజ్ఞానవతస్తదుపకరణవత: పాక: కృతిసాధ్యస్తాదృశశ్చాహమితి ప్రతిసన్ధాయ పాకే ప్రవృత్తిరిత్యాహు:।

తన్న, స్వకల్పితలిప్యాదిప్రవృత్తౌ యౌవనే కామోద్భేదాదినా సమ్భోగాదౌ చ ప్రవృత్తౌ తదభావాత్।

ఇదం తు బోధ్యమ్। ఇదానీన్తనేష్టసాధనత్వాదిజ్ఞానం ప్రవర్తకం, తేన భావియౌవరాజ్యే బాలస్య న ప్రవృత్తి: తదానీం కృతిసాధ్యత్వాజ్ఞానాత్। ఏవం తృప్తో భోజనే న ప్రవర్తతే,

తదానీమిష్టసాధనత్వాజ్ఞానాత్। ప్రవర్తతే చ రోషదూషితచిత్తో విషాదిభక్షణే, తదానీం బలవనిష్టాననుబన్ధిత్వజ్ఞానాత్। న చాఽఽస్తికస్యాఽగమ్యాగమనే శత్రువధాదిప్రవృత్తౌ చ కథం

బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వబుద్ధి:? నరకసాధనత్వజ్ఞానాదితి వాచ్యమ్। ఉత్కటరాగాదినా నరకసాధనతాధీతిరోధానాత్। వృష్ట్యాదౌ తు కృతిసాధ్యతాజ్ఞానాభావాన్న చికీర్షాప్రవృత్తీ।

కిన్త్విష్టసాధనతాజ్ఞానాదిచ్ఛామాత్రమ్। కృతిశ్చ ప్రవృత్తిరూపా బోధ్యా। తేన జీవనయోనియన్నసాధ్యే ప్రాణపఇచ్ఛకసఇచ్ఛారే న ప్రవృత్తి:।

ఇత్థం చ ప్రవర్తకత్వానురోధాద్విధేరపీష్టసాధనత్వాదికమేవాఽర్థ:। ఇత్థం చ విశ్వజితా యజేతేత్యాదౌ యత్ర ఫలం న శ్రూయతే, తత్రాపి స్వర్గ: ఫలం కల్ప్యతే ।

ననూపహరహ: సన్ధ్యాముపాసీతేత్యాదౌ ఇష్టానుపపత్తే: కథం ప్రవృత్తి:? న చాఽఽర్థవాదికం బ్రహ్మలోకావాప్తి: ప్రత్యవాయాభావో వా ఫలమితి వాచ్యమ్। తథా సతి కామ్యత్వే

నిత్యత్వహాన్యాపత్తే:। కామనాభావేఽకరణాపత్తే:। ఇత్థం చ యత్ర ఫలశ్రుతిస్తత్రాఽర్థవాదమాత్రమితి చేన్న। గ్రహణశ్రాద్ధాదౌ నిత్యత్వనైమిత్తికత్వయోరివ నిత్యత్వకామ్యత్వయోరప్యవిరోధాత్।

న చ కామనాభావేఽకరణాపత్తి:, త్రికాలస్తవపాఠాదావివ కామనాసద్భావస్యైవ కల్పనాత్।

నను వేదబోధితకార్యతాజ్ఞానాత్ ప్రవృత్తి: సమ్భవయేవేతి చేన్న । ఇష్టసాధనత్వమవిజ్ఞాయ తాదృశకార్యతాజ్ఞానసహస్రేణాఽపి ప్రవృత్తేరసమ్భవాత్।

యదపి పఞ్చాపూర్వం ఫలమితి, తదపి న। కామనాఽభావేఽకరణాపత్తేస్తౌల్యాత్। కామనాకల్పనే త్వార్థవాదికఫలమేవ రాత్రిసత్రన్యాయాత్ కల్ప్యతే। అన్యథా ప్రవృత్త్యనుపపత్తే:।

తేనానుత్పత్తిమేవాఽన్యే ప్రత్యవాయస్య మన్యతే। ఏవం

"సన్ధ్యాముపాసతే యే తు సతతం శంసితవ్రతా:।

విధూతపాపాస్తే యాన్తి బ్రహ్మలోకమనామయమ్।।"

ఏవం-

"దద్యాదహరహ: శ్రాద్ధం పితృభ్య: ప్రీతిమావహన్।-

ఇత్యాదివవచనప్రతిపాదితబ్రహ్మలోకాదికమేవ ఫలమస్తు। న చ పితృప్రీతి: కథం ఫలం ? వ్యధికరణత్వాదితి వాచ్యమ్। గయాశ్రాద్ధాదావివోద్దేశ్యత్వసమ్బన్ధేనైవ ఫలజనకత్వస్య

క్వచిత్కల్పనాత్। అత ఏవోక్తం శాస్త్రదర్శితం ఫలమనుష్ఠానకర్తరీత్యుత్సర్గ ఇతి। పితృణాం ముక్తత్వే తు స్వస్య స్వర్గాదిఫలమ్, యావన్నిత్యనైమిత్తికానుష్ఠానస్య సామాన్యత:

స్వర్గఫలకల్పనాత్। పఞ్చాపూర్వార్థం ప్రవృత్తిశ్చ న సమ్భవతి। న హి తత్ సుఖం, తస్య స్వత: పురుషార్థత్వాభావేన ఫలత్వాభావాత్। న వా తత్సాధనమ్। ప్రత్యవాయానుత్పత్తౌ కథం

ప్రవృత్తిరితి చేత్, ఇత్థమ్-తథాహి నిత్యే కృతే ప్రత్యవాయాభావస్తిష్ఠతి తదభావే తదభావ:। ఏవం ప్రత్యవాయాభావస్య సత్త్వే దు:ఖప్రాగభావసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇతి యోగక్షేమసాధారణకారణతాయా

దు:ఖప్రాగభావం ప్రత్యపి సువచత్వాత్। ఏవమేవ ప్రాయశ్చిత్తస్యాపి దు:ఖప్రాగభావ హేతుత్వమితి।

నను న కలఞ్జం భక్షయేదిత్యత్ర విధ్యర్థే కథం నఞర్థాన్వయ:? ఇష్టసాధనత్వాభావస్య కృతిసాధ్యత్వాభావస్య చ బోధయితుమశక్యత్వాదితి చేన్న। తత్ర బాధాదిష్టసాధనత్వం

కృతిసాధ్యత్వం చ న విధ్యర్థ:, కిన్తు బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వమాత్రమ్। తదభావశ్చ నఞా బోధ్యతే। అథవా బలవదనిష్టాననుబన్ధీష్టసాధనత్వే సతి కృతిసాధ్యత్వం విధ్యర్థస్తదభావశ్చ

నఞా బోధ్యమానో విశిష్టాభావో విశేష్యవతి విశేషణాభావే విశ్రామ్యతి।

నను శ్యేనేనాఽభిచరన్ యజేతేత్యత్ర కథం బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వం విధ్యర్థ:? శ్యేనస్య మరణానుకూలవ్యాపారస్య హింసాత్వేన నరకసాధనత్వాత్। న చ వైధత్వాన్న నిషేధ ఇతి

వాచ్యమ్। అభిచారే ప్రాయశ్చిత్తోపదేశాత్।

న చ మరణానుకూలవ్యాపారమాత్రం యది హింసా, తదా ఖడ్గకారస్య కూపకర్తుశ్చ హింసకత్వాపత్తి:, గలలగ్నాన్నభక్షణజన్యమరణే స్వాత్మవధిత్వాపతిశ్చేతి వాచ్యమ్। మరణోద్దేశ్యకత్వస్యాఽపి

విశేషణత్వాత్। అన్యోద్దేశ్యశక్షిప్తనాశచ్రహతబ్రాహ్మణస్య తు వాచనికం ప్రాయశ్చిత్తమితి చేన్న, తత్ర బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వస్య విధ్వర్థత్వాభావాత్। వస్తుత: శ్యేనవారణాయాఽదృష్టాద్వారకత్వేన

విశేషణీయమ్। అత ఏవ కాశీమరణాద్యర్థం కృతశివపూజాదేరపి న హింసాత్వమ్। న చ సాక్షాన్మరణజనకస్యైవ హింసాత్వం, శ్యేనస్తు న తథా, కిం తు తజ్జన్యాపూర్వమితి వాచ్యమ్।

ఖడ్గాఘాతేన బ్రాహ్మణే వ్రణపాకపరమ్పరయా మృతే హింసాత్వానాపత్తే:।

కేచిత్తు శ్యేనస్య హింసా ఫలం, న తు మరణమ్। తేన శ్యేనజన్యఖడ్గాఘాతాదిరూపా హింసాఽభిచారపదార్థ:। తస్య చ పాపజనకత్వమత: శ్యేనస్య వైధత్వాత్ పాపాజనకత్వేఽప్య

గ్నిమపాపం ప్రతిసన్ధాయ సన్తో న ప్రవర్తన్తే ఇత్యాహు:।

ఆచార్యాస్తు ఆప్తాభిప్రాయో విధ్యర్థ:। పాకం కుర్యాత్ ఇత్యాదావాజ్ఞాదిరూపేచ్ఛావాచిత్వవల్లిఙ్మాత్రస్యేచ్ఛావాచిత్వమ్, లాఘవాత్। ఏవం చ స్వర్గకామో యజేతేత్యాదౌ యాగ:

స్వర్గకామకృతిసాధ్యతయా ఆప్తేష్ట ఇత్యర్థ:। తతశ్చాప్తేష్టత్వేనేష్టసాధనత్వాదికమనుమాయ ప్రవర్తన్తే। కలఞ్జభక్షణాదౌ తదభావాన్న ప్రవర్తతే। యస్తు వేదే పౌరుషేయత్వం నాఽభ్యుపైతి తం

ప్రతి విధిరేవ తావద్గర్భ ఇవ శ్రుతికుమార్యా: పుంయోగే మానమ్। న చ కర్తృస్మరణం బాధకమ్। కపిలకణాదాదికమారభ్యాద్యపర్యన్తం కర్తృస్మరణస్యైవ ప్రతీయమానత్వాత్। అన్యథా

స్మృతీనామప్యకర్తృకత్వాపత్తే:। తత్రైవ కర్తృస్మరణమస్తీతి చేత్, వేదేఽపి ""ఛన్దాంసి జజ్ఞిరే తస్మాత్-"" ఇత్యాదికర్తృస్మరణమస్త్యేవ। ఏవం -

"ప్రతిమన్వన్తరం చైషా శ్రుతిరన్యా విధీయతే"- ఇత్యపి ద్రష్టవ్యమ్।

""స్వయమ్భూరేష భగవాన్ వేదో గీతస్స్వయా పురా।

శివాద్యా ఋషిపర్యన్తా: స్మర్తారోఽస్య న కారకా:।।""

ఇతి తు వేదస్య స్తుతిమాత్రమ్। న చ పౌరుషేయత్వే భ్రమాదిసమ్భవాదప్రామాణ్యం స్యాదితి వాచ్యమ్। నిత్యసర్వజ్ఞత్వేన నిర్దోషత్వాత్। అత ఏవ పురుషాన్తరస్య భ్రమాదిసమ్భవాన్న

కపిలాదే: కర్తృత్వం వేదస్య। కిఞ్చ వర్ణానామనిత్యత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ సుతరాం తత్సన్దర్భస్య వేదస్యానిత్యత్వమితి ।। 150।।

ఉపాదానస్య చాఽధ్యక్షం ప్రవృత్తౌ జనకం భవేత్।

నివృత్తిస్తు భవేద్ ద్వేషాద్ ద్విష్టోపాయత్వధీయది।।151

యత్నో జీవనయోనిస్తు సర్వదాఽతీన్ద్రియో భవేత్।

శరీరే ప్రాణసఞ్చారే కారణం తత్ ప్రకీర్తితమ్।।152।।

ఉపాదానస్యేతి-ఉపాదానస్య-సమవాయికారణస్య, అధ్యక్షం ప్రత్యక్షం చ ప్రవృత్తకారణమతి।

నివృత్తిరితి। ద్విష్టసాధనతాజ్ఞానస్య దు:ఖసాధనవిషయకనివృతిర్ంత ప్రతి జనకత్వమన్వయవ్యతిరేకాదవధారితమితి భావ:।।151।।

యత్న ఇతి। జీవనయోనియత్నో యావజ్జీవనమనువర్తతే। స చాతీన్ద్రియ:। తత్ర ప్రమాణమాహ। శరీర ఇతి। ప్రాణసఞ్చారో హ్యధికశ్వాసాది: ప్రయత్నసాధ్య:। ఇత్థం చ ప్రాణసఞ్చారస్య

సర్వస్య యత్నసాధ్యత్వమనుమానాత్। ప్రత్యక్షయత్నస్య వాధాచ్చాతీన్ద్రయయత్నసిద్ధి:। స ఏవ జీవనయోని: ప్రయత్న:।।152।। ఇతి యత్ననిరూపణమ్।।

అతీన్ద్రియం గురుత్వం స్యాత్ పృథివ్యాదిద్వయే తు తత్।

అనిత్యే తదనిత్యం స్యాన్నిత్యే నిత్యముదాహృతమ్।।153।।

తదేవాఽసమవాయి స్యాత్ పతనాఖ్యే తు కర్మణి।

సాంసిద్ధికం ద్రవత్వం స్యాన్నైమిత్తికమథాఽపరమ్।।154।।

సాంసిద్ధికం తు సలిలే ద్వితీయం క్షితితేజసో:।

పరమాణౌ జలే నిత్యమన్యత్రాఽనిత్యమిష్యతే।।155।।

నైమిత్తికం వహ్నియోగాత్ తపనీయఘృతాదిషు।

గురుత్వం నిరూపయతి అతీన్ద్రియమితి।

అనిత్యే-ద్రవ్యణుకాదౌ। తత్ - గురుత్వమనిత్యం, నిత్యే - పరమాణౌ నిత్యం, గురుత్వమిత్యనువర్తతే।।153।।

తత్-గురుత్వమ్, అసమవాయి-అసమవాయికారణమ్। పతనే-ఆద్యపతన ఇత్యర్థ:।

।।ఇతి గురుత్వనిరూపణమ్।।

ద్రవత్వం నిరూపయతి । సాంసిద్ధికమితి। ద్రవత్వం ద్వివిధం, సాంసిద్ధికం నైమిత్తికం చేత్యర్థ:।

పరమాణావితి । జలపరమాణౌ ద్రవత్వం నిత్యమన్యత్ర పృథివీపరమాణ్వాదౌ జలద్వ్యణుకాదౌ చ ద్రవత్వమనిత్యమ్।।122।।

కుత్రచిత్తేజసి కుత్రచిత్పృథివ్యాం చ నైమిత్తికం ద్రవత్వమ్। తత్ర కో వా నైమిత్తికార్థస్తద్ధర్మయతి। నైమిత్తికమితి। వహ్నితిపదం తేజోఽర్థకమ్। తథా చ తేజ:సంయోగజన్యం

నైమిత్తికం ద్రవత్వమ్। తచ్చ సువర్ణాదిరూపే తేజసి, ఘృతజతుప్రభృతిపృథివ్యాం చ వర్తతే ఇత్యర్థ:।

ద్రవత్వం స్యన్దనే హేతుర్నిమిత్తం సఙ్గహే తు తత్।156।।

స్నేహో జలే స నిత్యోఽణావనిత్యోఽవయవిన్యసౌ।

తైలాన్తరే తత్ప్రకర్షాద్ దహనస్యాఽనుకూలతా।।17।।

సంస్కారభేదో వేగోఽథ స్థితిస్థాపకభావనే।

మూర్తమాత్రే తు వేగ: స్యాత్ కర్మజో వేగజ: క్వచిత్।।158।।

ద్రవత్వం స్యన్దనే హేతురితి। అసమవాయికారణమిత్యర్థ:। సంగ్రహే-
సక్త్వాదిసంయోగవిశేషే। తత్-ద్రవత్వమ్, స్నేహసహితమితి బోద్ధవ్యమ్। తేన
ద్రుతసురవర్ణాదినా న సంగ్రహ:।।156।।

ఇతి ద్రవత్వనిరూపణమ్।।

స్నేహం నిరూపయతి। స్నే హౌ జల ఇతి। జల ఏవేత్యర్థ:। అసౌ-స్నేహ:। నను పృథివ్యామపి
తైలే స్నేహ ఉపలభ్యతే। న చాఽసౌ జలీయ:। తథా సతి దహనప్రాతికూల్యప్రసఙ్గాదత

ఆహ । తైలాన్తర ఇతి। తత్ప్రకర్షాత్-స్నేహప్రకర్షాత్। తైల ఉపలభ్యమాన: స్నే హౌఽపి
జలీయ ఏవ, తస్య ప్రకృష్టత్వాదగ్నేరానుకూల్యమ్। అపకృష్టస్నేహం హి జలం వహ్ని
నాశయతీతి

భావ:।।157।। ఇతి స్నేహనిరూపణమ్।।

సంస్కారం నిరూపయతి। సంస్కారేతి। వేగస్థితిస్థాపకభావనాభేదాత్ సంస్కారస్త్రివిధ
ఇత్యర్థ:। మర్తమాత్ర ఇతి। కర్మజవేగజభేదాద్వేగో ద్వివిధ ఇత్యర్థ:। శరాదౌ హి

నోదనజనితేన కర్మణా వేగో జన్యతే। తేన చ పూర్వకర్మనాశ:। తత ఉత్తరకర్మ। ఏవమగ్రేఽపి।
వినా చ వేగం కర్మణ: కర్మప్రతిబన్ధకత్వాత్ పూర్వకర్మనాశ ఉత్తరకర్మోత్పత్తిశ్చ న

స్యాత్। యత్ర వేగవతా కపాలేన జనితే ఘటే వేగో జన్యతే స వేగజో వేగ:।।158।।

స్థితిస్థాపకసంస్కార: క్షితౌ కేచిచ్ఛతుష్ప్రపి।

అతీన్ద్రియోఽసౌ విజ్ఞేయ: క్వచిత్ స్పన్దేఽపి కారణమ్।।159।।

స్థితిస్థాపకేతి। ఆకృష్టశాఖాదీనాం పరిత్యాగే పునర్గమనస్య స్థితిస్థాపక:సాధ్యత్వాత్। కేచిదితి।
చతుర్వ-క్షిత్యాదిషు స్థితిస్థాపకం కేచిన్మన్యన్తే తదప్రమాణమితి

భావ:। అసౌ-స్థితిస్థాపక:। క్వచిత్-ఆకృష్టశాఖాదౌ।।156।।

భావనాఖ్యస్తు సంస్కారో జీవవృత్తిరతీన్ద్రియ:।

ఉపేక్షానాత్మకస్తస్య నిశ్చయ: కారణం భవేత్।।160।।

భావనాఖ్య ఇతి। తస్య-సంస్కారస్య ఉపేక్షాత్మకజ్ఞానాత్ సంస్కారానుపపత్తేరుపేక్షానాత్మక
ఇత్యుక్తమ్। తత్సంశయాత్ సంస్కారానుత్పత్తేర్నిశ్చయ ఇత్యుక్తమ్।
తేనోపేక్షాన్యనిశ్చయత్వేన

హేతుత్వమ్। తేనోపేక్షాదిస్థలే న స్మరణమ్। ఇత్థం చ సంస్కారం ప్రతి జ్ఞానత్వేనైవ
హేతుతాఽస్త్వితి చేన్న। వినిగమనావిరహేణ సంస్కారం ప్రత్యప్యుపేక్షాన్యనిశ్చయత్వేన
హేతుతాయా:

సిద్ధత్వాత్। కిం చోపేక్షాస్థలే సంస్కారకల్పనాయా గురుత్వాత్ సంస్కారం ప్రతి చోపేక్షాన్యనిశ్చయత్వేన హేతుతాయా: సిద్ధత్వాత్।।160।।

స్మరణే ప్రత్యభిజ్ఞాయామప్యసౌ హేతురుచ్యతే।

తత్ర ప్రమాణం దర్శయతి। స్మరణ ఇతి। అసౌ-సంస్కారో యత: స్మరణం ప్రత్యభిజ్ఞానం చ జనయత్యత: సంస్కార: కల్ప్యతే। వినా వ్యాపారం పూర్వానుభవస్య స్మరణాదిజననాసామాత్థ్యాత్,

స్వస్వవ్యాపారాన్యతరాభావే కారణత్వాసమ్భవాత్।। న చ ప్రత్యభిజ్ఞాం ప్రతి తత్తత్సంస్కారస్య హేతుత్వే ప్రత్యభిజ్ఞాయా: సంస్కారజన్యత్వేన స్మృతిత్వాపత్తిరితి వాచ్యమ్। అప్రయోజకత్వాత్।

పరే త్వనుద్బుద్ధసంస్కారాత్ ప్రత్యభిజ్ఞానుదయాదుద్బుద్ధసంస్కారస్య హేతుత్వాపేక్షయా తత్తత్స్మరణస్యైవ ప్రత్యభిజ్ఞాం ప్రతి హేతుత్వం కల్ప్యత ఇత్యాహు:।

।।ఇతి సంస్కారనిరూపణమ్।।

ధర్మాధర్మావదృష్టం స్యాద్, ధర్మ: స్వర్గాదికారణమ్।।161।।

గఙ్గాస్నానాదియాగాదివ్యాపార: స తు కీర్తిత:।

అదృష్టం నిరూపయతి। ధర్మాధర్మావితి। స్వర్గాదిసకలసుఖానాం స్వర్గసాధనీభూతశరీరాదీనాం చ సాధన ధర్మ ఇత్యర్థ:।।161।।

తత్ర ప్రమాణం దర్శయితుమాహ యాగాదితి। యాగాదివ్యాపారతయా హి ధర్మ: కల్ప్యతే। అన్యథా యాగాదీనాం చిరవినష్టతయా నివ్యాపారతయా చ కాలాన్తరభావిస్వర్గజనకత్వం న

స్యాత్। తదుక్తమాచార్యై:-

"చిరధ్వస్తం ఫలాయాఽలం న కర్మాతిశయం వినా"-ఇతి।

నను యాగధ్వంస ఏవ వ్యాపార: స్యాత్। న చ ప్రతియోగిధ్వంసయోరేకక్రాఽజనకత్వమ్, సర్వత్ర తథాత్వే మానాభావాత్। న చ త్వన్మతే ఫలానన్త్యం, మన్మతే చరమఫలస్యాఽపూర్వనాశ

కత్వాన్న తథాత్వమితి వాచ్యమ్। కాలవిశేషస్య సహకారిత్వాదిత్యత ఆహ। గఙ్గాస్నానేతి। గఙ్గాస్నానస్య హి స్వర్గజనకత్వేఽనన్తానాం జలసంయోగధ్వంసానాం వ్యాపారత్వమపేక్ష్యైకమేవాఽపూర్వం

కల్ప్యతే, లాఘవాదితి భావ:।

కర్మనాశాజలస్పర్శాదినా నాశ్యస్త్వసౌ మత:।।162।।

నను ధ్వంసోఽపి న వ్యాపారోఽస్తు। న చ నివ్ర్యాపారస్య చిరధ్వస్తస్య కథం కారణత్వమితి వాచ్యమ్। అనన్యథాసిద్ధనియతపూర్వవర్తిత్వస్య తత్రాపి సత్త్వాత్। అవ్యవహితపూర్వవర్తి-త్వం

హి చక్షు:సంయోగాదే: కారణత్వం, న తు సర్వత్ర, కార్యకాలవృత్తిత్వమివ సమవాయికారణస్య కారణత్వ ఇత్యత ఆహ। కర్మనాశేతి। యది హ్యపూర్వం న స్యాత్తదా కర్మనాశాజలస్పర్శాదినా

నాశ్యత్వం ధర్మస్య న స్యాత్। న హి తేన యాగాదినాశ: ప్రతిబన్ధో వా కర్తుం శక్యతే, తస్య పూర్వమేవ వృత్తత్వాదితి।

ఏతేన దేవతాప్రీతిరేవ ఫలమిత్యపాస్తమ్। గఙ్గాస్నానాదౌ సర్వత్ర దేవతాప్రీతేరసమ్భవాత్। దేవతాయాశ్చేతనత్వేఽపి తత్ప్రీతేరనుద్దేశ్యత్వాత్। ప్రీతే: సుఖస్వరూపత్వేన

విష్ణుప్రీత్యాదౌ తదసమ్భవాత్। జన్యసుఖాదేస్తత్రాభావాత్। తేన విష్ణుప్రీతిజన్యత్వేన పరాభిమతస్వర్గాదిరేవ విష్ణుప్రీతిశబ్దేన కథ్యతే।।162।।

అధర్మో నరకాదీనాం హేతుర్నిన్దితకర్మజ:।

ప్రాయశ్చిత్తాదినాశ్యోఽసౌ జీవవృత్తీ త్వమౌ గుణౌ।।163।।

అధర్మో నరకాదీనామితి। నరకదు:ఖాదిసకలదు:ఖానాం నారకీయశరీరాదీనాం చ సాధనమధర్మ ఇత్యర్థ:। ప్రమాణమాహ। ప్రాయశ్చిత్తేతి। యది, హ్యధర్మో న స్యాత్ తదా

ప్రాయశ్చిత్తాదినా నాశ్యత్వమధర్మస్య న స్యాత్। న హి తేన బ్రహ్మహననాదీనాం నాశ: ప్రతిబన్ధో వా విధాతుం శక్యతే, తస్య పూర్వమేవ వినష్టత్వాదితి భావ:। జీవేతి। ఈశ్వరస్య

ధర్మాధర్మాభావాదితి భావ:।।163।।

ఇమౌ తు వాసనాజన్యౌ జ్ఞానాదపి వినశ్యత:।

శబ్దో ధ్వనిశ్చ వర్ణశ్చ మృదఙ్గాదిభవో ధ్వని:।।164।।

కణ్ఠసంయోగాదిజన్యా వర్ణాస్తే కాదయో మతా:

సర్వ: శబ్దో నభోవృత్తి: శ్రోత్రోత్పన్నస్తు గృహ్యతే।।165।।

వీచీతరఙ్గన్యాయేన తదుత్పత్తిస్తు కీర్తితా।

కదమ్బగోలకన్యాయాదుత్పత్తి: కస్యచిన్మతే।।166।।

ఉత్పన్న: కో వినష్ట: క ఇతి బుద్ధేరనిత్యతా।

సోఽయం క ఇతి బుద్ధిస్తు సాజాత్యమవలమ్బతే।।167।।

ఇమౌ-ధర్మాధర్మౌం। వాసనేతి । అతో జ్ఞానినా కృతే అపి సుకృతదుష్కృతకర్మణీ న ఫలాయాఽలమితి భావ:। జ్ఞానాదపీత్యపినా భోగపరిగ్రహ:। నను తత్త్వజ్ఞానస్య కథం

ధర్మాధర్మనాశకత్వం? ""నాభుక్తం క్షీయతే కర్మ కల్పకోటిశతైరపి"" ఇతివచనవిరోధాత్। ఇత్థం చ తత్త్వజ్ఞానినాం ఝటితి కాయవ్యూహేన సకలకర్మణాం భోగేన క్షయ ఇతి చేన్న। తత్ర

భోగస్య వేదబోధితనాశకోపలక్షకత్వాత్। కథమన్యథా ప్రాయశ్చిత్తాదినా కర్మణాం నాశ:? తదుక్తమ్, ""జ్ఞానాగ్ని: సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేఽర్జున"" ఇత్యాదినా। శ్రూయతే చ-

""క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే।"" ఇతి।

నను తత్త్వజ్ఞానినస్తర్హి శరీరావస్థానం సుఖదు:ఖాది చ న స్యాత్ జ్ఞానేన సర్వేషాం కర్మణాం నాశాదితి చేన్న। ప్రారబ్ధేతరకర్మణామేవ నాశాత్। తత్తచ్ఛరీరభోగజనకం హి యత్కర్మ

తత్ ప్రారబ్ధమ్। తదభిప్రాయమేవ నాఽభుక్తమితి వచనమితి। ఇత్యదృష్టనిరూపణమ్।।

శబ్దం నిరూపయతి। శబ్దో ధ్వనిశ్చేతి।।163।

నభోవృత్తి: ఆకాశసమవేత:। దూరస్థశబ్దస్యాఽగ్రహణాదాహ। శ్రోత్రేతి।।165।।

నను మృదఙ్గాద్యవచ్ఛేదేనోత్పన్నే శబ్దే శ్రోత్రే కథముత్పత్తిరత ఆహ। వీచీతి। ఆద్యశబ్దేన బహిర్దశదిగవచ్ఛిన్నేఽన్య: శబ్దస్తైనైవ శబ్దేన జన్యతే తేన చాపరస్తద్వ్యాపక:।

ఏవంక్రమేణ శ్రోత్రోత్పన్నో గృహ్యతే ఇతి। కదమ్బేతి। ఆద్యశబ్దాదృశసు దిక్షు దశ శబ్దా ఉత్పద్యన్తే। తతశ్చాన్యే దశ శబ్దా ఉత్పద్యన్త ఇతి భావ:। అస్మిన్ కల్పే కల్పనాగౌరవాదుక్తం

కస్యచిన్మత ఇతి।।166।।

నను శబ్దస్య నిత్యత్వాదుత్పత్తి: కథమత ఆహ। ఉత్పన్న ఇతి। శబ్దానాముత్పాదవినాశశాలిత్వాదనిత్యత్వమిత్యర్థ:। నను స ఏవాయం ककార ఇత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞానాచ్ఛబ్దానాం

నిత్యత్వమ్। ఇత్థం చోత్పాదనాశబుద్ధిభ్రమరూపైవేత్యత ఆహ। సోఽయం క ఇతి। తత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానస్య తత్సజాతీయత్వం విషయో న తు తదవ్యక్తిభేదో విషయ:, ఉక్తప్రతీతివిరోధాత్। ఇత్థం

చ ద్వయోరపి బుద్ధ్యోర్న భ్రమత్వమితి।।167।।

నను సజాతీయత్వం సోఽయమితి ప్రత్యభిజ్ఞాయాం భాసతే ఇతి కుత్ర దృష్టమిత్యత ఆహ।

తదేవౌషధమిత్యాదౌ సజాతీయేఽపి దర్శనాత్।

తస్మాదనిత్యా ఏవేతి వర్ణా: సర్వే మతం హి న:।।168।।

ఇతి శ్రీవిశ్వనాథపఞ్చాననకృతా కారికావలీ సమాప్తా।

తదేవేతి। యదౌషధం మయా కృతం తదేవాన్యేనాపి కృతమిత్యాదిదర్శనాదితి భావ:।

ఇతి సిద్ధాన్తముక్తావల్యాం గుణనిరూపణమ్।।

।।ఇతి శబ్దనిరూపణమ్।।

ఇతి శ్రీమహామహోపధ్యాయవిద్యానివాసభట్టాచార్యపుత్రశ్రీయుతవిశ్వనాథపఞ్చానన భట్టాచార్యవిరచితా న్యాయసిద్ధాన్తముక్తావలీ సమ్పూర్ణా।

న్యాయదర్శనమ్ వాత్స్యాయనభాష్యమ్

భాష్యమ్ మ్ ౧.౧.౧

ప్రమణతోఽర్థప్రతిపత్తౌ ప్రవృత్తిసామర్థ్యాదర్థవత్ప్రమాణమ్ ।

ప్రమాణం అన్తరేణ నార్థప్రతిపత్తిः. నార్థప్రతిపత్తిం అన్తరేణ ప్రవృత్తిసామర్థ్యమ్ । ప్రమాణేన ఖల్వయం జ్ఞాతార్థం అభీప్సతి జిహాసతి వా । తస్యేప్సాజిహాసాప్రయుక్తస్య సమీహా ప్రవృత్తిరిత్యుచ్యతే । సామ్ప్రత్యం పునరస్యాः ఫలేనాభిసమ్బన్धः । సమీహమానస్తం అర్థం అభీప్సన్జిహాసన్వా తం అర్థం ఆప్నోతి జహాతి వా । అర్థస్తు సుఖం సుఖహేతుశ్చ. దుఃఖం దుఃఖహేతుశ్చ ।

సోఽయం ప్రమాణార్థోఽపరిసఙ్ఖ్యేయः. ప్రాణభృద్భేదస్యాపరిసఙ్ఖ్యేయత్వాత్ । అర్థవతి చ ప్రమాణే ప్రమాతా ప్రమేయం ప్రమితిరిత్యర్థవన్తి భవన్తి । కస్మాత్?
అన్యతమాపాయేఽర్థస్యానుపపత్తేः ।

తత్ర యస్యేప్సాజిహాసాప్రయుక్తస్య ప్రవృత్తిः స ప్రమాతా. స యేనార్థం ప్రమిణోతి తత్ప్రమాణమ్. యోఽర్థः ప్రమీయతే తత్ప్రమేయమ్. యదర్థవిజ్ఞానం సా ప్రమితిः. చతస్రుషు చైవంవిధాస్వర్థతత్త్వం పరిసమాప్యతే ।

కిం పునస్తత్త్వమ్? సతశ్చ సద్భావోఽసతశ్చాసద్భావః । సత్సదితి గృహ్యమాణం యథాభూతం అవిపరీతం తత్త్వం భవతి ।

అసచ్చాసదితి గృహ్యమాణం యథాభూతం అవిపరీతం తత్త్వం భవతి ।

కథం ఉత్తరస్య ప్రమాణేనోపలబ్ధిరితి? సత్యుపలభ్యమానే తదనుపలబ్ధేః ప్రదీపవత్ । యథా దర్శకేన దీపేన దృశ్యే గృహ్యమాణే తదివ యన్న గృహ్యతే. తన్నాస్తి । యద్యభవిష్యదిదం ఇవ వ్యజ్ఞాస్యత. విజ్ఞానాభావాన్నాస్తీతి । ఏవం ప్రమాణేన సతి గృహ్యమాణే తదివ యన్న గృహ్యతే.

తన్నాస్తి । యద్యభవిష్యదిదం ఇవ వ్యజ్ఞాస్యత. విజ్ఞానాభావాన్నాస్తీతి । తదేవం సతః ప్రకాశకం ప్రమాణం అసదపి ప్రకాశయతీతి ।

సచ్చ ఖలు షోడశధా వ్యూఢం ఉపదేక్ష్యతే । తాసాం ఖల్వాసాం సద్విధానామ్

సూత్రసం౦ ౧.౧.౧ఃప్రమాణప్రమేయసంశయప్రయోజనదృష్టాన్తసిద్ధాన్తావయవతర్కనిర్ణయవాదజల్పవితణ్డాహేత్వాభాసచ్ఛలజాతినిగ్రహస్థానానాం తత్త్వజ్ఞానాన్నిఃశ్రేయసాధిగమః ।।

నిర్దేశే యథావచనం విగ్రహః । చార్థే ద్వన్ద్వసమాసః । ప్రమాణాదీనాం తత్త్వం ఇతి శైషికీ షష్ఠీ ।

తత్త్వస్య జ్ఞానం నిఃశ్రేయసస్యాధిగమ ఇతి కర్మణి షష్ఠీ । త ఏతావన్తో విద్యమానార్థాః. యేషాం అవిపరీతజ్ఞానార్థం ఇహోపదేశః ।

సోఽయం అనవయవేన తన్త్రార్థ ఉద్దిష్టో వేదితవ్యః । ఆత్మాదేః ఖలు ప్రమేయస్య తత్త్వజ్ఞానాన్నిఃశ్రేయసాధిగమః ।

తచ్చైతదుత్తరసూత్రేణానూద్యత ఇతి । హేయమ్. తస్య నిర్వర్తకం హానం ఆత్యన్తికమ్. తస్యోపాయోఽధిగన్తవ్య ఇత్యేతాని చత్వార్యర్థపదాని సమ్యగ్బుద్ధ్వా నిఃశ్రేయసం అధిగచ్ఛతి ।

తత్ర సంశయాదీనాం పృథగ్వచనం అనర్థకం సంశయాదయో యథాసమ్భవం ప్రమాణేషు ప్రమేయేషు చాన్తర్భవన్తో న వ్యతిరిచ్యన్త ఇతి? సత్యం ఏతత్. ఇహాస్తు చతస్రో విద్యాః పృథక్ప్రస్థానాః ప్రాణభృతాం అనుగ్రహాయోపదిశ్యన్తే. యాసాం చతుర్థీయం ఆన్వీక్షికీ న్యాయవిద్యా ।

తస్యాః పృథక్ప్రస్థానాః సంశయాదయః పదార్థాః । తేషాం పృథగ్వచనం అన్తరేణాధ్యాత్మవిద్యామాత్రం ఇయం స్యాత్. యథోపనిషదః । తస్మాత్సంశయాదిభిః పదార్థైః పృథక్ప్రస్థాప్యతే । తత్ర నానుపలబ్ధే న నిర్ణీతేఽర్థే న్యాయః ప్రవర్తతే. కిం తర్హి? సంశయితేఽర్థే । యథోక్తం `విమృశ్య పక్షప్రతిపక్షాభ్యాం అర్థావధారణం నిర్ణయఃఽఽ ఇతి । విమర్శః సంశయః । పక్షప్రతిపక్షౌ న్యాయప్రవృత్తిః । అర్థావధారణం నిర్ణయస్తత్త్వజ్ఞానం ఇతి । స చ `అయం కింస్విద్ఽఽ ఇతి వస్తువిమర్శమాత్రం అనవధారణం జ్ఞానం సంశయః. ప్రమేయేఽన్తర్భవన్నేవం అర్థం పృథగుచ్యతే ।

అథ ప్రయోజనం యేన ప్రయుక్తః ప్రవర్తతే. తత్ప్రయోజనమ్ । యం అర్థం అభీప్సన్నిహాసనా్వ కర్మారభతే.

తేనానేన సర్వే ప్రాణినః సర్వాణి కర్మాణి సర్వాశ్చ విద్యా వ్యాప్తాః. తదాశ్రయశ్చ న్యాయః ప్రవర్తతే । కః పునరయం న్యాయః? ప్రమాణైరర్థపరీక్షణం న్యాయః ।

ప్రత్యక్షాగమాశ్రితం అనుమానమ్. సాన్వీక్షా । ప్రత్యక్షాగమాభ్యాం ఈక్షితస్యాన్వీక్షణం అన్వీక్షా । తయా ప్రవర్తత ఇత్యాన్వీక్షికీ న్యాయవిద్యా న్యాయశాస్త్రమ్ । యత్పునరనుమానం ప్రత్యక్షాగమవిరుద్ధం న్యాయాభాసః స ఇతి ।

తత్ర వాదజల్పౌ సప్రయోజనౌ । వితణ్డా తు పరీక్ష్యతే । వితణ్డయా ప్రవర్తమానో వైతణ్డికః । స ప్రయోజనం అనుయుక్తో యది ప్రతిపద్యతే సోఽస్య పక్షః సోఽస్య సిద్ధాన్త ఇతి. వైతణ్డికత్వం జహాతి । అథ న ప్రతిపద్యతే నాయం లౌకికో న పరీక్షక ఇత్యాపద్యతే । అథాపి పరపక్షప్రతిషేధజ్ఞాపనం ప్రయోజనం బ్రవీతి. ఏతదపి తాదృగేవ । యో జ్ఞాపయతి యో

జానాతి యేన జ్ఞాప్యతే యచ్చ జ్ఞాప్యతే ఏతచ్చ ప్రతిపద్యతే యది. తదా వైతణ్డికత్వం జహాతి । అథ న ప్రతిపద్యతే. పరపక్షప్రతిషేధజ్ఞాపనం ప్రయోజనం ఇత్యేతదస్య వాక్యం అనర్థకం భవతి । వాక్యసమూహశ్చ స్థాపనాహీనో వితణ్డా. తస్య యద్యభిధేయం ప్రతిపద్యతే. సోఽస్య పక్షః స్థాపనీయో భవతి । అథ న ప్రతిపద్యతే. ప్రలాపమాత్రం అనర్థకం భవతి. వితణ్డాత్వం నివర్తత ఇతి ।

అథ దృష్టాన్తః ప్రత్యక్షవిషయోఽర్థః. యత్ర లౌకికపరీక్షకాణాం దర్శనం న వ్యాహన్యతే ।

స చ ప్రమేయమ్ । తస్య పృథగ్వచనం చ తదాశ్రయావనుమానాగమౌ. తస్మిన్సతి స్యాతాం అనుమానాగమౌ అసతి చ న స్యాతామ్ । తదాశ్రయా చ న్యాయప్రవృత్తిః । దృష్టాన్తవిరోధేన చ పరపక్షప్రతిషేధో వచనీయో భవతి. దృష్టాన్తసమాధినా చ స్వపక్షః సాధనీయో భవతి । నాస్తికశ్చ దృష్టాన్తం అభ్యుపగచ్ఛన్నాస్తికత్వం జహాతి । అనభ్యుపగచ్ఛన్కింసాధనః పరం ఉపాలభేతేతి । నిరుక్తేన చ దృష్టాన్తేన శక్యం అభిధాతుం ` సాధ్యసాధర్మ్యాత్తద్ధర్మభావీ దృష్టాన్త ఉదాహరణమ్ఽఽ ` తద్విపర్యయాద్విపరీతమ్ఽఽ ఇతి ।

అస్త్యయం ఇత్యనుజ్ఞాయమానోఽర్థః సిద్ధాన్తః । స చ ప్రమేయమ్ । తస్య పృథగ్వచనం సత్సు సిద్ధాన్తభేదేషు వాదజల్పవితణ్డాః ప్రవర్తన్తే. నాతోఽన్యథేతి ।

సాధనీయార్థస్య యావతి శబ్దసమూహే సిద్ధిః పరిసమాప్యతే తస్య పఞ్చావయవాః ప్రతిజ్ఞాదయః. సమూహం అపేక్ష్యావయవా ఉచ్యన్తే ।

తేషు ప్రమాణసమవాయః. ఆగమః ప్రతిజ్ఞా । హేతురనుమానమ్ ।

ఉదాహరణం ప్రత్యక్షమ్ । ఉపనయనం ఉపమానమ్ ।

సర్వేషాం ఏకార్థసమవాయే సామర్థ్యప్రదర్శనం నిగమనం ఇతి । సోఽయం పరమో న్యాయ ఇతి । ఏతేన వాదజల్పవితణ్డాః ప్రవర్తన్తే నాతోఽన్యథేతి ।

తదాశ్రయా చ తత్త్వవ్యవస్థా । తే చైతేఽవయవాఃశబ్దవిశేషాఃసన్తఃప్రమేయేఽన్తర్భూతా ఏవమర్థం పృథగుచ్యన్త ఇతి ।

తర్కో న ప్రమాణసంగృహీతో. న ప్రమాణాన్తరమ్. ప్రమాణానాం అనుగ్రాహకస్తత్త్వజ్ఞానాయ కల్పతే । తస్యోదాహరణం కిం ఇదం జన్మ కృతకేన హేతునా నిర్వర్త్యతే. ఆహోస్విదకృతకేన. అథాకస్మికం ఇతి?

ఏవం అవిజ్ఞాతేఽర్థే కారణోపపత్త్యా ఊహఃప్రవర్తతే యది కృతకేన హేతునా నిర్వర్త్యతే. హేతూచ్ఛేదాదుపపన్నోఽయం జన్మోచ్ఛేదః । అథాకృతకేన హేతునా. తతో హేతూచ్ఛేదస్యాశక్యత్వాదనుపపన్నో జన్మోచ్ఛేదః । అథాకస్మికమ్. అతోఽకస్మాన్నిర్వర్త్యమానం న పునర్నివర్త్స్యతీతి నివృత్తికారణం నోపపద్యతే. తేన జన్మానుచ్ఛేద ఇతి । ఏతస్మింస్తర్కవిషయే కర్మనిమిత్తం జన్మేతి ప్రమాణాని ప్రవర్తమానాని తర్కేణానుగృహన్తే.

తత్త్వజ్ఞానవిషయస్య విభాగాత్తత్త్వజ్ఞానాయ కల్పతే తర్క ఇతి । సోఽయం ఇత్థమ్భూతస్తర్కఃప్రమాణసహితో వాదే సాధనాయోపాలమ్భాయ చార్థస్య భవతీత్యేవం అర్థం పృఘుగుచ్యతే ప్రమేయాన్తర్భూతోఽపీతి ।

నిర్ణయస్తత్త్వజ్ఞానం ప్రమాణానాం ఫలమ్. తదవసానో వాదః. తస్య పాలనార్థం జల్పవితణ్డే । తావేతౌ తర్కనిర్ణయౌ లోకయాత్రాం వహత ఇతి । సోఽయం నిర్ణయఃప్రమేయాన్తర్భూత ఏవమర్థం పృథగుద్దిష్ట ఇతి ।

వాదఃఖలు నానాప్రవక్తృకఃప్రత్యధికరణసాధనోఽన్యతరాధికరణనిర్ణయావసానో వాక్యసమూహః ।

పృథగుద్దిష్ట ఉపలక్షణార్థమ్ । ఉపలక్షితేన వ్యవహారస్తత్త్వజ్ఞానాయ భవతీతి । `తద్విశేషౌ జల్పవితణ్డే తత్త్వాధ్యవసాయసంరక్షణార్థమ్ఽఽ ఇత్యుక్తమ్ ।

నిగ్రహస్థానేభ్యఃపృథగుద్దిష్టా హేత్వాభాసా వాదే చోదనీయా భవిష్యన్తీతి ।

జల్పవితణ్ణయోస్తు నిగ్రహస్థానానీతి ।

ఛలజాతినిగ్రహస్థానానాం పృథగుపదేశ ఉపలక్షణార్థం ఇతి । ఉపలక్షితానాం స్వవాక్యే పరివర్జనమ్. ఛలజాతినిగ్రహస్థానానాం పరవాక్యే పర్యనుయోగః । జాతేశ్చ పరేణ ప్రయుజ్యమానాయాః సులభః సమాధిః. స్వయం చ సుకరః ప్రయోగ ఇతి ।

సేయం ఆన్వీక్షికీ ప్రమాణాదిభిః పదార్థైర్విభజ్యమానా

ప్రదీపః సర్వవిద్యానాం ఉపాయః సర్వకర్మణామ్ ।

ఆశ్రయః సర్వధర్మాణాం విద్యోద్దేశే ప్రకీర్తితా ।।

తదిదం తత్త్వజ్ఞానం నిఃశ్రేయసాధిగమార్థం యథావిద్యం వేదితవ్యమ్ । ఇహ త్వధ్యాత్మవిద్యాయాం ఆత్మాదిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానమ్ । నిఃశ్రేయసాధిగమోఽపవర్గప్రాప్తిః ।।౧।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౨

తత్కలు నిఃశ్రేయసం కిం తత్త్వజ్ఞానాన్తరం ఏవ భవతి? నేత్యుచ్యతే । కిం తర్హి? తత్త్వజ్ఞానాత్

సూత్రసం౦ ౧.౧.౨ఃదుఃఖజన్మప్రవృత్తిదోషమిథ్యాజ్ఞానాం ఉత్తరోత్తరాపాయే తదనన్తరాపాయాదపవర్గః ।।

తత్రాత్మాద్యపవర్గపర్యన్తప్రమేయే మిథ్యాజ్ఞానం అనేకప్రకారకం వర్తతే ।

ఆత్మని తావన్నాస్తీతి. అనాత్మని ఆత్మేతి దుఃఖే సుఖం ఇతి అనిత్యే నిత్యం ఇత్యత్రాణే త్రాణం ఇతి.

సభయే నిర్భయం ఇతి. జుగుప్సితేఽభిమతం ఇతి. హాతవ్యే అప్రతిహాతవ్యం ఇతి. ప్రవృత్తౌ నాస్తి కర్మ. నాస్తి కర్మఫలం ఇతి. దోషేషు నాయం దోషనిమిత్తః సంసార ఇతి. ప్రేత్యభావే నాస్తి జన్తుర్భేవో వా సత్త్వ ఆత్మా వా. యః ప్రేయాత్. ప్రేత్య చ భవేదితి. అనిమిత్తం జన్మ. అనిమిత్తో జన్మోపరమ ఇత్యాదిమాన్ప్రేత్యభావః. అనన్తశ్చేతి. నైమిత్తికః సన్నకర్మనిమిత్తః ప్రేత్యభావ ఇతి. దేహేన్ద్రియబుద్ధివేదనాసన్తానోచ్ఛేదప్రతిసన్ధానాభ్యాం నిరాత్మకః ప్రేత్యభావ ఇతి । అపవర్గే భీష్మః ఖల్వయం సర్వకాయోపరమః. సర్వవిప్రయోగేఽపవర్గే బహు చ భద్రకం లుప్యత ఇతి కథం బుద్ధిమాన్సర్వసుఖోచ్ఛేదం అచైతన్యం అముం అపవర్గం రోచయేదితి ।

ఏతస్మాన్మిథ్యాజ్ఞానాదనుకూలేషు రాగః. ప్రతికూలేషు ద్వేషః ।
రాగద్వేషాధికారాచ్చాసత్యేర్ష్యమాయాలోభాదయో దోషా భవన్తి । దోషైః ప్రయుక్తః శరీరేణ ప్రవర్త్తమానో హింసాస్తేయప్రతిషిద్ధమైథునాన్యాచరతి.
వాచానృతపరుషసూచనాసమ్బద్ధాని. మనసా పరద్రోహం పరద్రవ్యాభీప్సాం నాస్తిక్యం చేతి । సేయం పాపాత్మికా ప్రవృత్తిరధర్మాయ ।

అథ శుభా శరీరేణ దానం పరిత్రాణం పరిచరణం చ. వాచా సత్యం హితం ప్రియం స్వాధ్యాయం చేతి. మనసా దయాం అస్పృహాం శ్రద్ధాం చేతి । సేయం ధర్మాయ ।

అత్ర ప్రవృత్తిసాధనౌ ధర్మాధర్మౌ ప్రవృత్తిశబ్దేనోక్తౌ. యథాన్నసాధనాః ప్రాణాః `అన్నం వై ప్రాణినః ప్రాణాఽఽఇతి ।

సేయం ప్రవృత్తిః కుత్సితస్యాభిపూజితస్య చ జన్మనః కారణమ్ । జన్మ పునః శరీరేన్ద్రియబుద్ధీనాం నికాయవిశిష్టః ప్రాదుర్భావః. తస్మిన్సతి దుఃఖమ్ । తత్పునః ప్రతికూలవేదనీయం బాధనా పీడా తాప ఇతి । త ఇమే మిథ్యాజ్ఞానాదయో దుఃఖాన్తా ధర్మా అవిచ్ఛేదేనైవ ప్రవర్తమానాః సంసార ఇతి ।

యదా తు తత్త్వజ్ఞానాన్మిథ్యాజ్ఞానం అపైతి. తదా మిథ్యాజ్ఞానాపాయే దోషా అపయన్తి. దోషాపాయే ప్రవృత్తిరపైతి.

ప్రవృత్త్యపాయే జన్మాపైతి. జన్మాపాయే దుఃఖం అపైతి. దుఃఖాపాయే చ ఆత్యన్తికోఽపవర్గో నిఃశ్రేయసం ఇతి ।

తత్త్వజ్ఞానం తు ఖలు మిథ్యాజ్ఞానవిపర్యయేణ వ్యాఖ్యాతమ్ । ఆత్మని తావదస్తీతి. అనాత్మని అనాత్మేతి. ఏవం దుఃఖేఽనిత్యేఽత్రాణే సభయే జుగుప్సితే హాతవ్యే చ యథావిషయం వేదితవ్యమ్. ప్రవృత్తౌ అస్తి కర్మ. అస్తి కర్మఫలం ఇతి. దోషేషు దోషనిమిత్తోఽయం సంసార ఇతి. ప్రేత్యభావే ఖలు అస్తి జన్తుర్జీవః సత్త్వ ఆత్మా వా. యః ప్రేత్య భవేదితి. నిమిత్తవజ్జన్మ. నిమిత్తవాన్జన్మోపరమ ఇత్యనాదిః ప్రేత్యభావోఽపవర్గాన్త ఇతి. నైమిత్తికః సన్ప్రేత్యభావః ప్రవృత్తినిమిత్త ఇతి. సాత్మకః సన్దేహేన్ద్రియబుద్ధివేదనాసన్తానోచ్ఛేదప్రతిసన్ధానాభ్యాం ప్రవర్త్తత ఇతి. అపవర్గే శాన్తః ఖల్వయం సర్వవిప్రయోగః సర్వోపరమోఽపవర్గః. బహు చ కృచ్ఛ్రం ఘోరం పాపకం లుప్యత ఇతి కథం బుద్ధిమాన్సర్వదుఃఖోచ్ఛేదం సర్వదుఃఖాసంవిదం అపవర్గం న రోచయేదితి.

తదయథా మధువిషసమ్పృక్తాన్నం అనాదేయం ఇతి. ఏవం సుఖం దుఃఖానుషక్తం అనాదేయం ఇతి ।।౨।।

భాష్యమ్ ౧.౧.3

త్రివిధా చాస్య శాస్త్రస్య ప్రవృత్తిః. ఉద్దేశో లక్షణం పరీక్షా చేతి । తత్ర నామధేయేన పదార్థమాత్రస్యాభిధానం ఉద్దేశః ।

తత్రోద్దిష్టస్య తత్త్వవ్యవచ్ఛేదకో ధర్మఃఽ లక్షణమ్ । లక్షితస్య యథాలక్షణం ఉపపద్యతే న వేతి ప్రమాణైరవధారణం పరీక్షా । తత్రోద్దిష్టస్య ప్రవిభక్తస్య లక్షణం ఉచ్యతే.

యథా ప్రమాణానాం ప్రమేయస్య చ । ఉద్దిష్టస్య లక్షితస్య చ విభాగవచనమ్. యథా ఛలస్య `వచనవిఘాతోఽర్థవికల్పోపపత్త్యా చ్ఛలమ్౨౨. `తత్త్రివిధమ్౨౨ ఇతి । అథోద్దిష్టస్య విభాగవచనం

సూత్రసం౦ ౧.౧.3ఃప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దాః ప్రమాణాని ।।

అక్షస్యాక్షస్య ప్రతివిషయం వృత్తిః ప్రత్యక్షమ్ । వృత్తిస్తు సన్నికర్షః. జ్ఞానం వా ।

యదా సన్నికర్షస్తదా జ్ఞానం ప్రమితిః. యదా జ్ఞానమ్. తదా హానోపాదానోపేక్షాబుద్ధయః ఫలమ్ ।

అనుమానం మితేన లిఙ్గేన లిఙ్గినోఽర్థస్య పశ్చాన్మానం అనుమానమ్ ।

ఉపమానం సామీప్యజ్ఞానం యథా గౌరేవం గవయ ఇతి । సామీప్యం తు సామాన్యయోగః । శబ్దః శబ్ద్యతేఽనేనార్థ ఇత్యభిధీయతే జ్ఞాప్యతే ।

ఉపలబ్ధిసాధనాని ప్రమాణాని సమాఖ్యానిర్వచనసామర్థ్యాత్సిద్ధవ్యమ్ । ప్రమీయతేఽనేనేతి కరణార్థాభిధానో హి ప్రమాణశబ్దః । తద్విశేషసమాఖ్యాయా అపి తథైవ వ్యాఖ్యానమ్ ।

కిం పునఃప్రమాణాని ప్రమేయం అభిసంప్లవన్తే? అథ ప్రతిప్రమేయం వ్యవతిష్ఠన్త ఇతి?

ఉభయథా దర్శనమ్. `అస్త్యాత్మాఽఽ ఇత్యాప్తోపదేశాత్ప్రతీయతే. తత్రానుమానం `ఇచ్ఛాద్వేషప్రయత్నసుఖదుఃఖజ్ఞానాన్యాత్మనో లిఙ్గమ్౨౨ ఇతి. ప్రత్యక్షం యుఞ్జానస్య యోగసమాధిజం `ఆత్మమనసోఃసంయోగవిశేషాదాత్మా ప్రత్యక్ష౨౨ ఇతి । అగ్నిరాప్తోపదేశాత్ప్రతీయతే `అత్రాగ్నిఃఽఽఇతి. ప్రత్యాసీదతా ధూమదర్శనేనానుమీయతే. ప్రత్యాసన్నేన చ ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యతే । వ్యవస్థా పునః `అగ్నిహోత్ర జుహుయాత్స్వర్గకామఃఽఽ ఇతి. లౌకికస్య స్వర్గే న లిఙ్గదర్శనమ్. న ప్రత్యక్షమ్ ।

స్తనయిత్నుశబ్దే శ్రూయమాణే శబ్దహేతోరనుమానమ్. తత్ర న ప్రత్యక్షమ్. నాగమః । పాణౌ ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యమానే నానుమానమ్. నాగమ ఇతి ।

సా చేయం ప్రమితిః ప్రత్యక్షపరా । జిజ్ఞాసితం అర్థం ఆప్తోపదేశాత్ప్రతిపద్యమానో లిఙ్గదర్శనేనాపి బుభుత్సతే.

లిఙ్గదర్శనానుమితం చ ప్రత్యక్షతో దిదృక్షతే. ఉపలబ్ధేఽర్థే జిజ్ఞాసా నివర్త్తతే । పూర్వోక్తం ఉదాహరణం `అగ్నిఃఽఽ ఇతి । ప్రమాతుః ప్రమాణానాం సమ్భవోఽభిసంప్లవః. అసమ్భవో వ్యవస్థేతి । ।3 । ।

ఇతి త్రిసూత్రీభాష్యమ్ మ్ ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౪

అథ విభక్తానాం లక్షణవచనం ఇతి ।

సూత్రసం౦ ౧.౧.౪ఃఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షోత్పన్నం జ్ఞానం అవ్యపదేశ్యం అవ్యభిచారి వ్యవసాయాత్మకం ప్రత్యక్షం । ।

ఇన్ద్రియస్యార్థేన సన్నికర్షాదుత్పద్యతే యజ్జ్ఞానం తత్ప్రత్యక్షమ్ ।

న తర్హీదానీం ఇదం భవతి. ఆత్మా మనసా సంయుజ్యతే. మన ఇన్ద్రియేణ. ఇన్ద్రియం అర్థేనేతి?

నేదం కారణావధారణం ఏతావత్ప్రత్యక్షే కారణం ఇతి. కిం తు విశిష్టకారణవచనం ఇతి । యత్ప్రత్యక్షజ్ఞానస్య విశిష్టకారణం తదుచ్యతే. యత్తు సమానం అనుమానాదిజ్ఞానస్య. న తన్నివర్త్తత ఇతి ।

మనసస్తర్హీన్ద్రియేణ సంయోగో వక్తవ్యః?

భిద్యమానస్య ప్రత్యక్షజ్ఞానస్య నాయం భిద్యత ఇతి సమానత్వాన్నోక్త ఇతి ।

యావదర్థం వై నామధేయశబ్దాస్తైరర్థసమ్ప్రత్యయః. అర్థసమ్ప్రత్యయాచ్చ వ్యవహారః । తత్రేదం ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదుత్పన్నం అర్థజ్ఞానం `రూపమ్ఽఽ ఇతి వా. `రసఃఽఽ ఇత్యేవం వా భవతి. రూపరసశబ్దాశ్చ విషయనామధేయమ్ । తేన వ్యపదిశ్యతే జ్ఞానం రూపం ఇతి జానీతే. రస ఇతి జానీతే । నామధేయశబ్దేన వ్యపదిశ్యమానం సత్తాశబ్దం ప్రసజ్యతే. అత ఆహ అవ్యపదేశ్యం ఇతి ।

యదిదం అనుపయుక్తే శబ్దార్థసన్బన్ధేఽర్థజ్ఞానమ్. న తత్నామధేయశబ్దేన వ్యపదిశ్యతే. గృహీతేఽపి చ శబ్దార్థసమ్బన్ధేఽస్యార్థస్యాయం శబ్దో నామధేయం ఇతి । యదా తు సోఽర్థో గృహ్యతే.

తదా తత్పూర్వస్మాదర్థజ్ఞానాన్న విశిష్యతే. తదర్థవిజ్ఞానం తాదృగేవ భవతి । తస్య త్వర్థజ్ఞానస్యాన్యః సమాఖ్యాశబ్దో నాస్తీతి. యేన ప్రతీయమానం వ్యవహారాయ లక్ష్యేత । న చాప్రతీయమానేన వ్యవహారః । తస్మాజ్జ్ఞేయస్యార్థస్య సంజ్ఞాశబ్దేనేతికరణయుక్తేన నిర్దిశ్యతే రూపం ఇతి జ్ఞానమ్. రస ఇతి జ్ఞానం ఇతి । తదేవం అర్థజ్ఞానకాలే స న సమాఖ్యాశబ్దో వ్యాప్రియతే. వ్యవహారకాలే తు వ్యాప్రియతే । తస్మాదశాబ్దం అర్థజ్ఞానం ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షోత్పన్నం ఇతి ।

గ్రీష్మే మరీచయో భూమేనోష్మణా సంసృష్టాః స్పన్దమానా దూరస్థస్య చక్షుషా సన్నికృష్యన్తే.

తత్రేన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదుదకం ఇతి జ్ఞానం ఉత్పద్యతే. తచ్చ ప్రత్యక్షం ప్రసజ్యత ఇత్యత ఆహ అవ్యభిచారీతి । యదతస్మింస్తదితి తద్వ్యభిచారి ప్రత్యక్షం ఇతి ।

దూరాచ్చక్షుషా హ్యయం అర్థం పశ్యన్నావధారయతి ధూమ ఇతి వా రేణురితి వా ।
తదేతదింద్రియార్థసన్నికర్షోత్పన్నం అనవధారణజ్ఞానం ప్రత్యక్షం ప్రసజ్యత ఇత్యత ఆహ
వ్యవసాయాత్మకం ఇతి । న చైతన్మన్తవ్యం ఆత్మమనఃసన్నికర్షజం ఏవానవధారణజ్ఞానం ఇతి
। చక్షుషా హ్యయం అర్థం పశ్యన్నావధారయతి.

యథా చేంద్రియేణోపలబ్ధం అర్థం మనసోపలభతే. ఏవం ఇంద్రియేణానవధారయన్మనసా
నావధారయతి । యచ్చ తదింద్రియానవధారణపూర్వకం మనసానవధారణం తద్విశేషాపేక్షం
విమర్శమాత్రం సంశయః. న పూర్వం ఇతి । సర్వత్ర ప్రత్యక్షవిషయే జ్ఞాతురింద్రియేణ
వ్యవసాయః.

పశ్చాన్మనసాఅనువ్యవసాయః. ఉపహతేంద్రియాణాం అనువ్యవసాయాభావాదితి ।

ఆత్మాదిషు సుఖాదిషు చ ప్రత్యక్షలక్షణం వక్తవ్యమ్. అనింద్రియార్థసన్నికర్షజం హి తదితి ।
ఇంద్రియస్య వై సతో మనస ఇంద్రియేభ్యః పృథగుపదేశో ధర్మభేదాత్. భౌతికానీంద్రియాణి
నియతవిషయాణి.

సగుణానాం చైషాం ఇంద్రియభావ ఇతి. మనస్త్వభౌతికం సర్వవిషయం చ. నాస్య
సగుణస్యేంద్రియభావ ఇతి । సతి చేంద్రియార్థసన్నికర్షే సన్నిధిం అసన్నిధిం చాస్య
యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తికారణం వక్ష్యామః ఇతి ।

మనసశ్చేంద్రియభావాన్న వాచ్యం లక్షణాన్తరం ఇతి ।
తన్త్రాన్తరసమాచారాచ్చైతత్ప్రత్యేతవ్యం ఇతి । పరమతం అప్రతిషిద్ధం అనుమతం ఇతి హి
తన్త్రయుక్తిః । వ్యాఖ్యాతం ప్రత్యక్షమ్ । ।౪ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౫

సూత్రసం౦ ౧.౧.౫ఁ: అథ తత్పూర్వకం త్రివిధం అనుమానం
పూర్వవచ్ఛేషవత్సామాన్యతో దృష్టం చ ।।

తత్పూర్వకం ఇత్యనేన లిఙ్గలిఙ్గినోః సమ్బన్ధదర్శనం లిఙ్గదర్శనం చాభిసమ్బధ్యతే ।

లిఙ్గలిఙ్గినోః సమ్బద్ధయోర్దర్శనేన లిఙ్గస్మృతిరభిసమ్బధ్యతే । స్మృత్యా లిఙ్గదర్శనేన
చాప్రత్యక్షోఽర్థోఽనుమీయతే ।

పూర్వవదితి యత్ర కారణేన కార్యం అనుమీయతే. యథా మేఘోన్నత్యా భవిష్యతి వృష్టిరితి ।

శేషవత్తద్ యత్ర కార్యేణ కారణం అనుమీయతే. పూర్వోదకవిపరీతం ఉదకం నద్యాః
పూర్ణత్వం శీఘ్రత్వఞ్ చ దృష్ట్వా స్రోతసోఽనుమీయతే భూతా వృష్టిరితి । సామాన్యతోదృష్టం
వ్రజ్యాపూర్వకం అన్యత్ర దృష్టస్య ణ్యత్ర దర్శనం ఇతి.

తథా చాదిత్యస్య. తస్మాదస్త్యప్రత్యక్షాప్యాదిత్యస్య వ్రజ్యేతి ।

అథ వా పూర్వవదితి యత్ర యథాపూర్వం
ప్రత్యక్షభూతయోరన్యతరదర్శనేనాన్యతరస్యానుమానమ్.

ఽప్రత్యక్షస్యానుమానమ్. యథా ధూమేనాగ్నిరితి । శేషవన్నామ పరిశేషః. స చ
ప్రసక్తప్రతిషేధే ణ్యత్రాప్రసఙ్గాచ్ఛ్రుయమాణే సమ్ప్రత్యయః. యథా సదనిత్యం ఏవమాదినా
ద్రవ్యగుణకర్మణాం అవిశేషేణ సామాన్యవిశేషసమవాయేభ్యో విభక్తస్య శబ్దస్య.
తస్మిన్ద్రవ్యకర్మగుణసంశయే. న ద్రవ్యమ్. ఏకద్రవ్యత్వాత్. న కర్మ. శబ్దాన్తరహేతుత్వాత్.
యస్తు శిష్యతే సో .యం ఇతి శబ్దస్య గుణత్వప్రతిపత్తిః ।

సామన్యతోదృష్టం నామ యత్రాప్రత్యక్షే లిఙ్గలిఙ్గినోః సమ్బన్ధే కేనచిదర్థేన లిఙ్గస్య సామాన్యాదప్రత్యక్షో లిఙ్గీ గమ్యతే. యథేచ్ఛాదిభిరాత్మా. ఇచ్ఛాదయో గుణాః.

గుణాశ్చ ద్రవ్యసంస్థానాః. తద్దదేషాం స్థానం స ఆత్మేతి ।

విభాగవచనాదేవ త్రివిధం ఇతి సిద్ధే త్రివిధవచనం మహతో మహావిషయస్య న్యాయస్య లఘీయసా సూత్రేణోపదేశాత్పరం వాక్యలాఘవం
మన్యమానస్యాన్యస్మిన్వాక్యలాఘవేఽనాదరః । తథా చాయం ఇత్థంభూతేన వాక్యవికల్పేన ప్రవృత్తః సిద్ధాన్తే ఛలే శబ్దాదిషు చ బహులం సమాచారః శాస్త్ర ఇతి ।

సద్విషయం చ ప్రత్యక్షం సదసద్విషయం చానుమానమ్ । కస్మాత్? । త్రైకాల్యగ్రహణాత్

త్రికాలయుక్తా అర్థా అనుమానేన గృహ్యన్తే. భవిష్యతీత్యనుమీయతే. భవతీతి. చాభూదితి చ. అసచ్చ ఖల్వత్తం అనాగతం చేతి । ।౫ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౬

అథోపమానం

సూత్రసం౦ ౧.౧.౬ఃప్రసిద్ధసాధర్మ్యాత్సాధ్యసాధనం ఉపమానం । ।

ప్రజ్ఞాతేన సామాన్యాత్ప్రజ్ఞాపనీయస్య ప్రజ్ఞాపనం ఉపమానం ఇతి । యథా గౌరేవం గవయ ఇతి ।

కిం పునరత్రోపమానేన క్రియతే? యదా ఖల్వయం గవా సమానధర్మం ప్రతిపద్యతే తదా ప్రత్యక్షతస్తం అర్థం ప్రతిపద్యత ఇతి. సమాఖ్యాసమ్బన్ధప్రతిపత్తిరుపమానార్థ ఇత్యాహ ।

యథా గౌరేవం గవయ ఇత్యుపమానే ప్రయుక్తే గవా సమానధర్మం అర్థం ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదుపలభమానోఽస్య గవయశబ్దః సంజ్ఞేతి సంజ్ఞాసంజ్ఞిసమ్బన్ధం ప్రతిపద్యత ఇతి ।

యథా ముద్గస్తథా ముద్గపర్ణీ.

యథా మాషస్తథా మాషపర్ణీత్యుపమానే ప్రయుక్తే ఉపమానాత్సంజ్ఞాసంజ్ఞిసన్బన్ధం ప్రతిపద్యమానస్తాం ఓషధీం భైషజ్యాయాహరతి ।

ఏవం అన్యోఽప్యుపమానస్య లోకే విషయో బుభుత్సితవ్య ఇతి ।।౬।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౭

అథ శబ్దః

సూత్రసం౦ ౧.౧.౭ఃఆప్తోపదేశః శబ్దః ।।

ఆప్తః ఖలు సాక్షాత్కృతధర్మా యథాదృష్టస్యార్థస్య చిఖ్యాపయిషయా ప్రయుక్త ఉపదేష్టా ।

సాక్షాత్కరణం అర్థస్యాప్తిః. తయా ప్రవర్తత ఇత్యాప్తః । ఋష్యార్యమ్లేచ్ఛానాం సమానం లక్షణమ్ ।

తథా చ సర్వేషాం వ్యవహారాః ప్రవర్త్న్త ఇతి । ఏవం ఏభిః ప్రమాణైర్దేవమనుష్యతిరశ్చాం వ్యవహారాః ప్రకల్పన్తే. నాతోఽన్యథేతి ।।౭।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౮

సూత్రసం౦ ౧.౧.౮ఃస ద్వివిధో దృష్టాదృష్ట.ఆర్థత్వాత్ ।।

యస్యేహ దృశ్యతేఽర్థః స దృష్టార్థః । యస్యాముత్ర ప్రతీయతే సోఽదృష్టార్థః । ఏవం ఋషిలౌకికవాక్యానాం విభాగ ఇతి । కిమర్థం పునరిదం ఉచ్యతే? స న మన్యేత దృష్టార్థ ఏవాప్తోపదేశః ప్రమాణమ్. అర్థస్యావధారణాదితి. అదృష్టార్థోఽపి ప్రమాణం అర్థస్యానుమానాదితి ।।౮ ।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౯

కిం పునరనేన ప్రమాణేనార్థజాతం ప్రమాతవ్యం ఇతి?

సూత్రసం౦ ౧.౧.౯ఃఆత్మశరీరేన్ద్రియార్థబుద్ధిమనఃప్రవృత్తిదోషప్రేత్యభావఫలదుఃఖాపవర్గాస్తు ప్రమేయం ।।

తత్రాత్మా సర్వస్య ద్రష్టా సర్వస్య భోక్తా సర్వజ్ఞః సర్వానుభావీ । తస్య భోగాయతనం శరీరమ్ । భోగసాధనానీన్ద్రియాణి । భోక్తవ్యా ఇన్ద్రియార్థాః । భోగో బుద్ధిః । సర్వార్థోపలబ్ధౌ నేన్ద్రియాణి ప్రభవన్తీతి సర్వవిషయం అన్తఃకరణం మనః । శరీరేన్ద్రియార్థబుద్ధిసుఖవేదనానాం నివృత్తికారణం ప్రవృత్తిః. దోషాశ్చ । నాస్యేదం శరీరం అపూర్వం అనుత్తరం చ. పూర్వశరీరాణాం ఆదిర్నాస్తి. ఉత్తరేషాం అపవర్గోఽన్త ఇతి ప్రేత్యభావః । ససాధనసుఖదుఃఖోపభోగః ఫలమ్ । దుఃఖం ఇతి నేదం అనుకూలవేదనీయస్య సుఖస్య ప్రతీతేః ప్రత్యాఖ్యానమ్ । కిం తర్హి? జన్మన ఏవేదం ససుఖసాధనస్య

దుఃఖానుషఙ్గాత్దుఃఖేనావిప్రయోగాద్వివిధబాధనాయోగాద్దుఃఖం ఇతి సమాధిభావనం ఉపదిశ్యతే ।

సమాహితో భావయతి. భావయన్నిర్విద్యతే. నిర్విణ్ణస్య వైరాగ్యమ్. విరక్తస్యాపవర్గ ఇతి । జన్మమరణప్రబన్ధోచ్ఛేదః సర్వదుఃఖప్రహాణం అపవర్గ ఇతి । అస్త్యన్యదపి ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయాః ప్రమేయమ్. తద్భేదేన చాపరిసఙ్ఖ్యేయమ్; అస్య తు తత్త్వజ్ఞానాదపవర్గో మిథ్యాజ్ఞానాత్సంసార ఇత్యత ఏతదుపదిష్టం విశేషేణేతి ।।౯।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౧౦

తత్రాత్మా తావత్ప్రత్యక్షతో న గృహ్యతే । స కిం ఆప్తోపదేశమాత్రాదేవ ప్రతిపద్యత ఇతి? నేత్యుచ్యతే । అనుమానాచ్చ ప్రతిపత్తవ్య ఇతి । కథమ్?

సూత్రసం౦ ౧.౧.౧౦ఃఇచ్ఛాద్వేషప్రయత్నసుఖదుఃఖజ్ఞానాన్యాత్మనో లిఙ్గం ఇతి ।।

యజ్జాతీయస్యార్థస్య సన్నికర్షాత్సుఖం ఆత్మోపలబ్ధవాన్. తజ్జాతీయం ఏవార్థం పశ్యన్నుపాదాతుం ఇచ్ఛతి. సేయం ఆదాతుం ఇచ్ఛా ఏకస్యానేకార్థదర్శినో దర్శనప్రతిసన్ధానాద్భవతి లిఙ్గం ఆత్మనః । నియతవిషయే హి బుద్ధిభేదమాత్రే న సమ్భవతి. దేహాన్తరవదితి । ఏవం ఏకస్యానేకార్థదర్శినో దర్శనప్రతిసన్ధానాత్దుఃఖహేతౌ ద్వేషః.

యజ్జాతీయోఽస్యార్థః సుఖహేతుః ప్రసిద్ధస్తజ్జాతీయం అర్థం పశ్యన్నాదాతుం ప్రయతతే । ఏకం అనేకార్థదర్శనం దర్శనప్రతిసన్ధానాకారం అన్తరేణ న స్యాత్ । నియతవిషయే బుద్ధిమాత్రే న సమ్భవతి. దేహాన్తరవదితి । ఏతేన దుఃఖహేతౌ ప్రయత్నో వ్యాఖ్యాతః । సుఖదుఃఖస్మృత్యా చాయం తత్సాధనం ఆదదానః సుఖం ఉపలభతే దుఃఖం ఉపలభతే. సుఖదుఃఖే వేదయతే । పూర్వోక్త ఏవ హేతుః । బుభుత్సమానః ఖల్వయం విమృశతి కింస్విదితి. విమృశంశ్చ జానీతే ఇదం ఇతి. తదిదం జ్ఞానం బుభుత్సావిమర్శాభ్యాం అభిన్నకర్తృకం గృహ్యమాణం ఆత్మలిఙ్గమ్ । పూర్వోక్త ఏవ హేతురితి । తత్ర దేహాన్తరవదితి విభజ్యతే యథానాత్మవాదినో

దేహాన్తరేషు నియతవిషయా బుద్ధిభేదా న ప్రతిసన్ధీయన్తే తథైకదేహవిషయా అపి న ప్రతిసన్ధీయేరన్. అవిశేషాత్ ।

సోఽయం ఏకసత్త్వస్య సమాచారః స్వయందృష్టస్య స్మరణమ్. నాన్యద్దృష్టస్య. నాదృష్టస్యేతి । ఏవం ఖలు నానాసత్త్వానాం సమాచారోఽన్యదృష్టం అన్యో న స్మరతీతి । తదేతదుబ్యయం అశక్యం అనాత్మవాదినా వ్యవస్థాపయితుం ఇత్యేవం ఉపపన్నం అస్త్యాత్మేతి । ।౧౦ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౧౧

తస్య భోగాధిష్ఠానం

సూత్రసం౦ ౧.౧.౧౧ः చేష్టేన్ద్రియార్థాశ్రయః శరీరం । ।

కథం చేష్టాశ్రయః? ఈప్సితం జిహాసితం వార్థం అధికృత్యేప్సాజిహాసాప్రయుక్తస్య తదుపాయానుష్ఠానలక్షణా సమీహా చేష్టా. సా యత్ర వర్త్తతే తచ్ఛరీరమ్ ।

కథం ఇన్ద్రియాశ్రయః? యస్యానుగ్రహేణానుగృహీతాని ఉపఘాతే చోపహతాని స్వవిషయేషు సాధ్వసాధుషు వర్తన్తే స ఏషాం ఆశ్రయః తచ్ఛరీరమ్ । కథం అర్థాశ్రయః ।

యస్మిన్నాయతనే ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదుత్పన్నయోః సుఖదుఃఖయోః ప్రతిసంవేదనం ప్రవర్తతే స ఏషాం ఆశ్రయః.

తచ్ఛరీరం ఇతి । ।౧౧ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౧౨

భోగసాధనాని పునః

సూత్రసం౦ ౧.౧.౧౨ఃఘ్రాణరసనచక్షుస్త్వక్శ్రోత్రాణీన్ద్రియాణి భూతేభ్యః ।।

జిఘ్రత్యనేనేతి ఘ్రాణం గన్ధం గృహ్ణాతీతి । రసయత్యనేనేతి రసనం రసం గృహ్ణాతీతి । చష్టేఽనేనేతి చక్షూ రూపం పశ్యతీతి । త్వక్స్థానం ఇన్ద్రియం త్వక్ । తదుపచారః స్థానాదితి ।

శృణోత్యనేనేతి శ్రోత్రం శబ్దం గృహ్ణాతీతి । ఏవం సమాఖ్యానిర్వచనసామర్థ్యాద్బోధ్యం స్వవిషయగ్రహణలక్షణానీన్ద్రియాణీతి ।

భూతేభ్య ఇతి । నానాప్రకృతీనాం ఏషాం సతాం విషయనియమః. నైకప్రకృతీనామ్ । సతి చ విషయనియమే స్వవిషయగ్రహణలక్షణత్వం భవతీతి । ।౧౨ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౧3

కాని పునరిన్ద్రియకారణాని?

సూత్రసం౦ ౧.౧.౧3ఃపృథివ్యాపస్తేజో వాయురాకాశం ఇతి భూతాని ।।

సంజ్ఞాశబ్దైః పృథగుపదేశో భూతానాం విభక్తానాం సువచం కార్యం భవిష్యతీతి । ।౧3 । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౧౪

ఇమే తు ఖలు

సూత్రసం౦ ౧.౧.౧౪ఃగన్ధరసరూపస్పర్శశబ్దాః పృథివ్యాదిగుణాస్తదర్థాః ।।

పృథివ్యాదీనాం యథావినియోగం గుణా ఇన్ద్రియాణాం యథాక్రమం అర్థా విషయా ఇతి ।।౧౪ ।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౧౫

అచేతనస్య కరణస్య బుద్ధేర్జ్ఞానం వృత్తిః చేతనస్యాకర్తురుపలబ్ధిరితి యుక్తివిరుద్ధం అర్థం ప్రత్యాచక్షాణక ఇవేదం ఆహ

సూత్రసం౦ ౧.౧.౧౫ఃబుద్ధిరుపలబ్ధిర్జ్ఞానం ఇత్యనర్థాన్తరం ।।

నాచేతనస్య కరణస్య బుద్ధేర్జ్ఞానం భవితుం అర్హతి. తద్ధి చేతనం స్యాత్. ఏకశ్చాయం చేతనో దేహేన్ద్రియసంఘాతవ్యతిరిక్త ఇతి ।

ప్రమేయలక్షణార్థస్య వాక్యస్యాన్యార్థప్రకాశనం ఉపపత్తిసామర్థ్యాదితి ।।౧౫ ।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౧౬

స్మృత్యనుమానాగమసంశయప్రతిభాస్వప్నజ్ఞానోహాఃసుఖాదిప్రత్యక్షం ఇచ్ఛాదయశ్చ మనసో లిఙ్గాని। తేషు సత్స్వాయం అపి

సూత్రసం౦ ౧.౧.౧౬ఃయుపగజ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసో లిఙ్గం ।।

అనిన్ద్రియనిమిత్తాఃస్మృత్యాదయఃకరణాన్తరనిమిత్తా భవితుం అర్హన్తీతి। యుగపచ్చ ఖలు ఘ్రాణాదీనాం గన్ధాదీనాం చ సన్నికర్షేషు సత్సు యుగపజ్జ్ఞానాని నోత్పద్యన్తే.

తేనానుమీయతే. అస్తి తత్తదిన్ద్రియసంయోగి సహకారి నిమిత్తాన్తరం అవ్యాపి. యస్యాసన్నిధేర్నోత్పద్యతే జ్ఞానం సన్నిధేశ్చోత్పద్యత ఇతి।

మనఃసంయోగానపేక్షస్య హీన్ద్రియార్థసన్నికర్షస్య జ్ఞానహేతుత్వే యుగపదుప్తద్యేరన్జ్ఞానానీతి ।।౧౬।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౧౭

క్రమప్రాప్తా తు

సూత్రసం౦ ౧.౧.౧౭ఃప్రవృత్తిర్వాగ్బుద్ధిశరీరారమ్భఃః ।।

మనోఽత్ర బుద్ధిరిత్యభిప్రేతమ్. బుధ్యతేఽనేనేతి బుద్ధిః । సోఽయం ఆరమ్భః శరీరేణ వాచా మనసా చ పుణ్యః పాపశ్చ దశవిధః । తదేతత్కృతభాష్యమ్ ంం ద్వితీయసూత్రసంం ఇతి । ।౧౭ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౧౮

సూత్రసంం ౧.౧.౧౮ంః ప్రవర్తనాలక్షణా దోషాః । ।

ప్రవర్తనా ప్రవృత్తిహేతుత్వమ్. జ్ఞాతారం హి రాగాదయః ప్రవర్తయన్తి పుణ్యే పాపే వా । యత్ర మిథ్యాజ్ఞానం తత్ర రాగద్వేషావితి । ప్రత్యాత్మవేదనీయా హీమే దోషాః కస్మాల్లక్షణతో నిర్దిశ్యన్త ఇతి? కర్మలక్షణాః ఖలు రక్తద్విష్టమూఢాః. రక్తో హి తత్కర్మ కురుతే యేన కర్మణా సుఖం దుఃఖం వా లభతే. తథా ద్విష్టస్తథా మూఢ ఇతి । రాగద్వేషమోహా ఇత్యుచ్యమానే బహు నోక్తం భవతీతి । ।౧౮ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౧౯

సూత్రసంం ౧.౧.౧౯ంః పునరుత్పత్తిః ప్రేత్యభావః । ।

ఉత్పన్నస్య క్వచిత్సత్త్వనికాయే మృత్వా యా పునరుత్పత్తిః స ప్రేత్యభావః । ఉత్పన్నస్య సమ్బద్ధస్య । సమ్బన్ధస్తు దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధివేదనాభిః । పునరుత్పత్తిః పునర్దేహాదిభిః సమ్బన్ధః । పునరిత్యభ్యాసాభిధానమ్ । యత్ర క్వచిత్ప్రాణభృన్నికాయే వర్తమానః పూర్వోపాత్తాన్దేహాదీన్జహాతి తత్ప్రేతి ।

యత్రాన్యత్ర వా దేహాదీనన్యానుపాదత్తే తద్భవతి । ప్రేత్యభావః మృత్వా పునర్జన్మ.
సోఽయం జన్మమరణప్రబన్ధాభ్యాసోఽనాదిరపవర్గాన్తః ప్రేత్యభావో వేదితవ్య ఇతి ।।౧౯।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౨౦

సూత్రసం౦ ౧.౧.౨౦ः ప్రవృత్తిదోషజనితోఽర్థః ఫలం ।।

సుఖదుఃఖసంవేదనం ఫలమ్ । సుఖవిపాకం కర్మ దుఃఖవిపాకం చ ।
తత్పునర్దేహేన్ద్రియవిషయబుద్ధిషు సతీషు భవతీతి సహ దేహాదిభిః ఫలం అభిప్రేతమ్ ।
తథా హి ప్రవృత్తిదోషజనితోఽర్థః ఫలం ఏతత్సర్వం భవతి ।

తదేతత్ఫలం ఉపాతం ఉపాతం హేయమ్. త్యక్తం త్యక్తం ఉపాదేయం ఇతి నాస్య
హానోపాదానయోర్నిష్ఠా పర్యవసానం వాస్తి. స ఖల్వయం ఫలస్య హానోపాదానస్రోతసోహ్యతే
లోక ఇతి ।।౨౦।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౨౧

అథైతదేవ

సూత్రసం౦ ౧.౧.౨౧ः బాధనాలక్షణం దుఃఖం ।।

బాధనా పీడా తాప ఇతి । తయానువిద్ధం అనుషక్తం అవినిర్భాగేన వర్తమానం దుఃఖయోగాద్దుఃఖం ఇతి । సోఽయం సర్వం దుఃఖేనానువిద్ధం ఇతి పశ్యన్దుఃఖం జిహాసుర్జన్మని దుఃఖదర్శీ నిర్విద్యతే. నిర్విణ్ణో విరజ్యతే. విరక్తో విముచ్యతే । ।౨౧ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౨౨

యత్ర తు నిష్ఠా యత్ర తు పర్యవసానం సో .యం

సూత్రసం౦ ౧.౧.౨౨ఃతదత్యన్తవిమోక్షో .పవర్గఃఽ । ।

తేన దుఃఖేన జన్మనా అత్యన్తం విముక్తిరపవర్గః । కథమ్? ఉపాత్తస్య జన్మనో హానమ్. అన్యస్య చానుపాదానమ్ । ఏతాం అవస్థాం అపర్యన్తం అపవర్గం వేదయన్తేఽపవర్గవిదః । తదభయం అజరం అమృత్యుపదం బ్రహ్మ క్షేమప్రాప్తిరితి ।

నిత్యం సుఖం ఆత్మనో మహత్త్వవన్మోక్షే వ్యజ్యతే. యేనాభివ్యక్తేనాత్యన్తం విముక్తః సుఖీ భాతీతి కేచిన్మన్యన్తే । తేషాం ప్రమాణాభావాదనుపపత్తిః । న ప్రత్యక్షం నానుమానం నాగమో వా విద్యతే నిత్యం సుఖం ఆత్మనో మహత్త్వవన్మోక్షేఽభివ్యజ్యత ఇతి ।

నిత్యస్యాభివ్యక్తిః సంవేదనమ్. తస్య హేతువచనమ్ । నిత్యస్యాభివ్యక్తిః సంవేదనం జ్ఞానం ఇతి. తస్య హేతుర్వాచ్యో యతస్తదుత్పద్యత ఇతి ।

సుఖవన్నిత్యం ఇతి చేత్? సంసారస్థస్య ముక్తేనావిశేషః । యథా ముక్తః సుఖేన తత్సంవేదనేన చ సన్నిత్యేనోపపన్నస్తథా సంసారస్థోఽపి ప్రసజ్యత ఇతి. ఉభయస్య నిత్యత్వాత్ ।

అభ్యనుజ్ఞానే చ ధర్మాధర్మఫలేన సాహచర్యం యౌగపద్యం గృహ్యేత । యదిదం ఉత్పత్తిస్థానేషు ధర్మాధర్మఫలం సుఖం దుఃఖం వా సంవేద్యతే పర్యాయేణ. తస్య చ నిత్యసంవేదనస్య చ సహభావో యౌగపద్యం గృహ్యేత. న సుఖాభావో నానభివ్యక్తిరస్తి. ఉభయస్య నిత్యత్వాత్ ।

అనిత్యత్వే హేతువచనమ్ । అథ మోక్షే నిత్యస్య సుఖస్య సంవేదనం అనిత్యమ్? యత ఉత్పద్యతే స హేతుర్వాచ్యః ।

ఆత్మమనఃసంయోగస్య నిమిత్తాన్తరసహితస్య హేతుత్వమ్ । ఆత్మమనఃసంయోగో హేతురితి చేత్? ఏవం అపి తస్య సహకారి నిమిత్తాన్తరం వచనీయం ఇతి ।

ధర్మస్య కారణవచనమ్ । యది ధర్మో నిమిత్తాన్తరమ్? తస్య హేతుర్వాచ్యో యతః ఉత్పద్యత ఇతి । యోగసమాధిజస్య కార్యావసాయవిరోధాత్ప్రక్షయే సంవేదననివృత్తిః । యది యోగసమాధిజో ధర్మో హేతుః?

తస్య కార్యావసాయవిరోధాత్ప్రక్షయే సంవేదనం అత్యన్తం నివర్తతే ।

అసంవేదనే చావిద్యమానేనావిశేషః । యది ధర్మక్షయాత్సంవేదనోపరమో నిత్యం సుఖం న సంవేద్యత ఇతి? కిం విద్యమానం న సంవేద్యతే. అథావిద్యమానం ఇతి నానుమానం విశిష్టేఽస్తీతి ।

అప్రక్షయశ్చ ధర్మస్య నిరనుమానం ఉత్పత్తిధర్మకత్వాత్ । యోగసమాధిజో ధర్మో న క్షీయత ఇతి నాస్త్యనుమానమ్ । ఉత్పత్తిధర్మకం అనిత్యం ఇతి విపర్యయస్య త్వనుమానమ్ । యస్య తు సంవేదనోపరమో నాస్తి తేన సంవేదనహేతుర్నిత్య ఇత్యనుమేయమ్ ।

నిత్యే చ ముక్తసంసారస్థయోరవిశేష ఇత్యుక్తమ్ । యథా ముక్తస్య నిత్యం సుఖం తత్సంవేదనహేతుశ్చ. సంవేదనస్య తూపరమో నాస్తి. కారణస్య నిత్యత్వాత్. తథా సంసారస్థస్యాపీతి । ఏవం చ సతి ధర్మాధర్మఫలేన సుఖదుఃఖసంవేదనేన సాహచర్యం గృహ్యేతేతి ।

శరీరాదిసమ్బన్ధః ప్రతిబన్ధహేతురితి చేత్? న. శరీరాదీనాం ఉపభోగార్థత్వాత్విపర్యయస్య చాననుమానాత్ ।

స్యాన్మతం సంసారావస్థస్య శరీరాదిసమ్బన్ధో నిత్యసుఖసంవేదనహేతోః ప్రతిబన్ధకః. తేనావిశేషో నాస్తీతి । ఏతచ్చాయుక్తమ్. శరీరాదయః ఉపభోగార్థా స్తే భోగప్రతిబన్ధం కరిష్యన్తీత్యనుపపన్నమ్; న చాస్త్యనుమానం అశరీరస్యాత్మనో భోగః కశ్చిదస్తీతి ।

ఇష్టాధిగమార్థా ప్రవృత్తిరితి చేత్? న. అనిష్టోపరమార్థత్వాత్ । ఇదం అనుమానం ఇష్టాధిగమార్థో మోక్షోపదేశః ప్రవృత్తిశ్చ ముముక్షూణామ్. నోభయం అనర్థకం ఇతి । ఏతచ్చాయుక్తమ్. అనిష్టోపరమార్థో మోక్షోపదేశః ప్రవృత్తిశ్చ ముముక్షూణాం ఇతి । నేష్టం అనిష్టేనాననువిద్ధం సమ్భవతీతి ఇష్టం అప్యనిష్టం సమ్పద్యతే. అనిష్టహానాయ ఘటమాన ఇష్టం అపి జహాతి. వివేకహానస్యాశక్యత్వాదితి ।

దృష్టాతిక్రమశ్చ దేహాదిషు తుల్యః । యథా దృష్టం అనిత్యం సుఖం పరిత్యజ్య నిత్యం సుఖం కామయతే. ఏవం దేహేన్ద్రియబుద్ధీరనిత్యా దృష్టా అతిక్రమ్య ముక్తస్య నిత్యా దేహేన్ద్రియబుద్ధయః కల్పయితవ్యాః. సాధీయశ్చైవం ముక్తస్య చైకాత్మ్యం కల్పితం భవతీతి ।

ఉపపత్తివిరుద్ధం ఇతి చేత్? సమానమ్ । దేహాదీనాం నిత్యత్వం ప్రమాణవిరుద్ధం కల్పయితుం అశక్యం ఇతి? సమానం సుఖస్యాపి నిత్యత్వం ప్రమాణవిరుద్ధం కల్పయితుం అశక్యం ఇతి ।

ఆత్యన్తికే చ సంసారదుఃఖాభావే సుఖవచనాదాగమేఽపి సత్యవిరోధః । యద్యపి కశ్చిదాగమః స్యాత్ముక్తస్యాత్యన్తికం సుఖం ఇతి?

సుఖశబ్ద ఆత్యన్తికే దుఃఖాభావే ప్రయుక్త ఇత్యేవం ఉపపద్యతే. దృష్టో హి దుఃఖాభావే సుఖశబ్దప్రయోగో బహులం లోక ఇతి ।

నిత్యసుఖరాగస్యాప్రహాణే మోక్షాధిగమాభావః. రాగస్య బన్ధనసమాఖ్యానాత్ । యద్యయం మోక్షే నిత్యం సుఖం అభివ్యజ్యత ఇతి. నిత్యసుఖరాగేణ మోక్షాయ ఘటమానో న మోక్షం అధిగచ్ఛేత్. నాధిగన్తుం అర్హతీతి । బన్ధనసమాఖ్యాతో హి రాగః । న చ బన్ధనే సత్యపి కశ్చిన్ముక్త ఇత్యుపపద్యత ఇతి ।

ప్రహీణనిత్యసుఖరాగస్యాప్రతికూలత్వమ్ । అథాస్య నిత్యసుఖరాగః ప్రహీయతే. తస్మిన్ప్రహీణే నాస్య నిత్యసుఖరాగః ప్రతికూలో భవతి? యద్యేవమ్. ముక్తస్య నిత్యం సుఖం భవతి. అథాపి న భవతి. నాస్యోభయోః పక్షయోర్మోక్షాధిగమో వికల్ప్యతే ఇతి । ।౨౨ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౨౩

స్థానవత ఏవ తర్హి సంశయస్య లక్షణం వాచ్యం ఇతి తదుచ్యతే

సూత్రసం౦ ౧.౧.౨౩ఃసమానానేకధర్మోపపత్తేర్విప్రతిపత్తేరుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యవ్యవస్థాతశ్చ విశేషాపేక్షో విమర్శఃసంశయఃఃసంశయఃఃసంశయః

విశేషస్యోబయథా దృష్టత్వాత్ । సమానజాతీయేభ్యోఽసమానజాతీయేబ్యశ్చార్థా విశిష్యన్తే. గన్ధవత్త్వాత్పృథివ్యబాధిబ్యో విశిష్యతే గుణకర్మభ్యశ్చ । అస్తి చ శబ్దే విభాగజన్యత్వం విశేషః । తస్మిన్ద్రవ్యం గుణః కర్మ వేతి సన్దేహః. విశేషస్యోబయథా దృష్టత్వాత్ ।

కిం ద్రవ్యస్య సతో గుణకర్మభ్యో విశేషః. ఆహోస్విద్గుణస్య సత ఇతి. అథ కర్మణః సత ఇతి? విశేషాపేక్షా అన్యతమస్య వ్యవస్థాపకం ధర్మ నోపలబ ఇతి బుద్ధిరితి ।

విప్రతిపత్తేరితి । వ్యాహతం ఏకార్థదర్శనం విప్రతిపత్తిః. వ్యాఘాతః విరోధోఽసహభావ ఇతి । అస్త్యాత్మేత్యేకం దర్శనమ్. నాస్త్యాత్మేత్యపరమ్. న చ సద్భావాసద్భావౌ సహైకత్ర సమ్భవతః. న చాన్యతరసాధకో హేతురుపలభ్యతే. తత్ర తత్త్వానవధారణం సంశయ ఇతి ।

ఉపలబ్ధ్యవయవస్థాతః ఖల్వపి సచ్ఛోదకం ఉపలభ్యతే తడాగాదిషు. మరీచిషు చావిద్యమానం ఉదకం ఇతి. అతః క్వచిదుపలభ్యమానే తత్త్వవ్యవస్థాపకస్య ప్రమాణస్యానుపలబ్ధేః కిం సదుపలభ్యతేఽథాసదితి సంశయో భవతి ।

అనుపలబ్ధ్యవ్యవస్థాతః । సచ్చ నోపలబ్యతే మూలకీలకోదకాది. అసచ్చానుత్పన్నం నిరుద్ధం వా.

తతః క్వచిదనుపలభ్యమానే సంశయః. కిం సన్నోపలబ్యతే ఉతాసదితి సంశయో భవతి । విశేషాపేక్షా పూర్వవత్ ।

పూర్వః సమానోఽనేకశ్చ ధర్మో జ్ఞేయస్థః. ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీ పునర్జ్ఞాతృస్థే. ఏతావతా విశేషేణ పునర్వచనమ్ ।

సమానధర్మాధిగమాత్సమానధర్మోపపత్తేర్విశేషస్మృత్యపేక్షో విమర్శ ఇతి । ।౨౩ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౨౪

స్థానవతాం లక్షణం ఇతి సమానమ్ ।

సూత్రసం౦ ౧.౧.౨౪ఃయం అర్థ్ం అధికృత్య ప్రవర్తతే తత్ప్రయోజనం ।।

యం అర్థం ఆప్తవ్యం హాతవ్యం వా వ్యవసాయ తదాప్తిహానోపాయం అనుతిష్ఠతి. ప్రయోజనం తద్వేదితవ్యమ్. ప్రవృత్తిహేతుత్వాత్ । ఇమం అర్థం ఆప్స్యామి హాస్యామి వేతి వ్యవసాయోఽర్థస్యాధికారః. ఏవం వ్యవసీయమానోఽర్థోఽధిక్రియత ఇతి ।।౨౪ ।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౨౫

సూత్రసం౦ ౧.౧.౨౫ఃలౌకికపరీక్షకాణాం యస్మిన్నర్థే బుద్ధిసామ్యం స దృష్టాన్తః ।।

లోకసామాన్యం అనతీతా లౌకికా నైసర్గికం వైనయికం బుద్ధ్యతిశయం అప్రాప్తాః । తద్విపరీతాః పరీక్షకాః । తర్కేణ ప్రమాణైరర్థం పరీక్షితుం అర్హన్తీతి । యథా యం అర్థం లౌకికా బుధ్యన్తే తథా పరీక్షకా అపి.

సోఽర్థో దృష్టాన్తః । దృష్టాన్తవిరోధేన హి ప్రతిపక్షాః ప్రతిషేధ్వవ్యా భవన్తీతి. దృష్టాన్తసమాధినా చ స్వపక్షాః స్థాపనీయా భవన్తీతి. అవయవేషు చోదాహరణాయ కల్పత ఇతి ।।౨౫ ।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౨౬

అథ సిద్ధాన్తః. ఇదం ఇత్థమ్భూతఞ్ చేత్యభ్యనుజ్ఞాయమానం అర్థజాతం సిద్ధమ్. సిద్ధస్య సంస్థితిః సిద్ధాన్తః. సంస్థితిరిత్థమ్భావవ్యవస్థా ధర్మనియమః ।

స ఖల్వయం

సూత్రసం౦ ౧.౧.౨౬ः తన్త్రాధికరణాభ్యుపగమసంస్థితిః సిద్ధాన్తః ।।

తన్త్రార్థసంస్థితిః తన్త్రసంస్థితిః. తన్త్రం ఇతరేతరాభిసమ్బద్ధస్యార్థసమూహస్యోపదేశః శాస్త్రమ్ । అధికరణానుషక్తార్థసంస్థితిరధికరణసంస్థితిః. అభ్యుపగమసంస్థితిరనవధారితార్థపరిగ్రహః. తద్విశేషపరీక్షణాయాభ్యుపగమసిద్ధాన్తః ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౨౭

తన్త్రభేదాత్తు ఖలు

సూత్రసం౦ ౧.౧.౨౭ः స చతుర్విధః
సర్వతన్త్రప్రతితన్త్రాధికరణాభ్యుపగమసంస్థిత్యర్థాన్తరభావాత్ ।।

తత్రైతాశ్చతస్రః సంస్థితయోఽర్థోఆనరభూతాః ।।౨౭ ।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౨౮

తాసాం

సూత్రసం౦ ౧.౧.౨౮ః సర్వతన్త్రావిరుద్ధస్తన్త్రేఽధికృతోఽర్థః సర్వతన్త్రసిద్ధాన్తః ।।

యథా ఘ్రాణాదీనీన్ద్రియాణి గన్ధాదయ ఇన్ద్రియార్థాః పృథివ్యాదీని భూతాని ప్రమాణైరర్థస్య గ్రహణం ఇతి ।।౨౮ ।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౨౯

సూత్రసం౦ ౧.౧.౨౯ః సమానతన్త్రసిద్ధః ప్రతన్త్రాసిద్ధః ప్రతితన్త్రసిద్ధాన్తః ।।

యథా నాసత ఆత్మలాభః. న సత ఆత్మహానమ్. నిరతిశయాశ్చేతనాః దేహేన్ద్రియమనఃసు విషయేషు తత్తత్కారణేషు చ విశేష ఇతి సాఙ్ఖ్యానామ్. పురుషకర్మాదినిమిత్తో భూతసర్గః. కర్మహేతవో దోషాః ప్రవృత్తిశ్చ. స్వగుణవిశిష్టాశ్చేతనాః. అసదుత్పద్యతే ఉత్పన్నం నిరుధ్యత ఇతి యోగానామ్ ।।౨౯ ।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౩౦

సూత్రసం౦ ౧.౧.౩౦ః యత్సిద్ధావన్యప్రకరణసిద్ధిః సోఽధికరణసిద్ధాన్తః ।।

యస్యార్థస్య సిద్ధావన్యేఽర్థా అనుషజ్యన్తే. న త్రైర్వినా సోఽర్థః సిధ్యతి తేఽర్థా యదధిష్ఠానాః సోఽధికరణసిద్ధాన్తః.

యథా దేహేన్ద్రియవ్యతిరిక్తో జ్ఞాతా ` దర్శనస్పర్శనాభ్యాం ఏకార్థగ్రహణాద్ఽఽ ఇతి అత్రానుషఙ్గిణోఽర్థా ఇన్ద్రియనానాత్వం నియతవిషయాణీన్ద్రియాణి స్వవిషయగ్రహణలిఙ్గాని జ్ఞాతుర్జ్ఞానసాధనాని. గన్ధాదిగుణవ్యతిరిక్తం ద్రవ్యం గుణాధికరణం అనియతవిషయాశ్చేతనా ఇతి పూర్వార్థసిద్ధావేతేఽర్థాః సిధ్యన్తి న త్రైర్వినా సోఽర్థః సమ్భవతీతి ।।౩౦।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౩౧

సూత్రసం౦ ౧.౧.౩౧ఃఅపరీక్షితాభ్యుపగమాత్తద్విశేషపరీక్షణం అభ్యుపగమసిద్ధాన్తః ।।

యత్ర కిఞ్చిదర్థజాతం అపరీక్షితం అభ్యుపగమ్యతే. అస్తు ద్రవ్యం శబ్దః స తు నిత్యోఽథానిత్య ఇతి? ద్రవ్యస్య సతో నిత్యతానిత్యతా వా తద్విశేషః పరీక్ష్యతే. సోఽభ్యుపగమసిద్ధాన్తః స్వబుద్ధ్యతిశయచిఖ్యాపయిషయా పరబుద్ధ్యవజ్ఞానాచ్చ ప్రవర్తత ఇతి ।।౩౧।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౩౨

అథావయవాఃసూత్రసం౦ ౧.౧.౩౨ఃప్రతిజ్ఞాహేతూదాహరణోపనయనిగమనాన్యవయవాఃఽ ।।

దశావయవానేకే నైయాయికా వాక్యే సఞ్చక్షతే. జిజ్ఞాసా సంశయః శక్యప్రాప్తిః ప్రయోజనం సంశయవ్యుదాస ఇతి. తే కస్మాన్నోచ్యన్త ఇతి । తత్రాప్రతీయమానేఽర్థే ప్రత్యయార్థస్య ప్రవర్తికా జిజ్ఞాసా ।

అప్రతీయమానం అర్థం కస్మాజ్జిజ్ఞాసతే? తం తత్త్వతో జ్ఞాతం హాస్యామి వోపాదాస్య ఉపేక్షిష్యే వేతి । తా ఏతా హానోపాదానోపేక్షాబుద్ధయస్తత్త్వజ్ఞానస్యార్థవ్తదర్థమ్(చోర్.; ర్థః. స్తదర్థమ్. ఏద్.) అయం జిజ్ఞాసతే । సా ఖల్వయం అసాధనం అర్థస్యేతి । జిజ్ఞాసాధిష్ఠానం సంశయశ్చ వ్యాహతధర్మోపసఙ్ఘాతాత్తత్త్వజ్ఞానే ప్రత్యాసన్నః. వ్యాహతయోర్హి ధర్మయోరన్యతరతత్త్వం భవితుం అర్హతీతి । స పృథగుపదిష్టోఽప్యసాధనం అర్థస్యేతి । ప్రమాతుః ప్రమాణాని ప్రమేయాధిగమార్థాని. సా శక్యప్రాప్తిర్న సాధకస్య వాక్యస్య భాగేన యుజ్యతే ప్రతిజ్ఞాదివదితి । ప్రయోజనం తత్త్వావధారణం అర్థసాధకస్య వాక్యస్య ఫలం నైకదేశ ఇతి । సంశయవ్యుదాసః ప్రతిపక్షోపవర్ణనం తత్ప్రతిషేధేన తత్త్వజ్ఞానాభ్యనుజ్ఞానార్థమ్. న త్వయం సాధకవాక్యైకదేశ ఇతి । ప్రకరణే తు జిజ్ఞాసాదయః సమర్థా అవధారణీయార్థోపకారాత్ ।

తత్త్వార్థసాధకభావాత్తు ప్రతిజ్ఞాదయః సాధకవాక్యస్య భాగా ఏకదేశా అవయవా ఇతి । । ౩౨ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౩౩

తేషాం తు యథావిభక్తానాం

సూత్రసం౦ ౧.౧.౩౩ः సాధ్యనిర్దేశః ప్రతిజ్ఞా । ।

ప్రజ్ఞాపనీయేన ధర్మేణ ధర్మిణో విశిష్టస్య పరిగ్రహవచనం ప్రతిజ్ఞా సాధ్యనిర్దేశః అనిత్యః శబ్ద ఇతి । ।౩౩ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౩౪

సూత్రసం౦ ౧.౧.౩౪ఃఉదాహరణసాధర్మ్యాత్సాధ్యసాధనం హేతుః ।।

ఉదాహరణేన సామాన్యాత్సాధ్యస్య ధర్మస్య సాధనం ప్రజ్ఞాపనం హేతుః. సాధ్యే ప్రతిసన్ధాయ ధర్మం ఉదాహరణే చ ప్రతిసన్ధాయ తస్య సాధనతావచనం హేతుః ఉత్పత్తిధర్మకత్వాదితి ।

ఉత్పత్తిధర్మకం అనిత్యం దృష్టం ఇతి ।। ౩౪ ।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౩౫

కిం ఏతావద్ధేతులక్షణం ఇతి? నేత్యుచ్యతే । కిం తర్హి?

సూత్రసం౦ ౧.౧.౩౫ఃతథా వైధర్మ్యాత్ ।।

ఉదాహరణవైధర్మ్యాచ్చ సాధ్యసాధనం హేతుః । కథమ్? అనిత్యః శబ్ద ఉత్పత్తిధర్మకత్వాత్. అనుత్పత్తిధర్మకం నిత్యం యథాత్మాదిద్రవ్యం ఇతి ।।౩౫ ।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౩౬

సూత్రసం౦ ౧.౧.౩౬ఃసాధ్యసాధర్మ్యాత్తద్ధర్మభావీ దృష్టాన్త ఉదాహరణం ।।

సాధ్యేన సాధర్మ్యం సమానధర్మతా । సాధ్యసాధర్మ్యాత్కారణాత్తద్ధర్మభావీ దృష్టాన్త ఇతి ।

తస్య ధర్మస్తద్ధర్మః. తస్య సాధ్యస్య । సాధ్యం చ ద్వివిధం ధర్మివిశిష్టో వా ధర్మః శబ్దస్యానిత్యత్వమ్. ధర్మవిశిష్టో వా ధర్మ్యనిత్యః శబ్ద ఇతి । ఇహోత్తరం తద్గ్రహణేన గృహ్యత ఇతి । కస్మాత్? పృథగ్ధర్మవచనాత్ । తస్య ధర్మస్తద్ధర్మస్తస్య భావస్తద్ధర్మభావః స యస్మిన్దృష్టాన్తే వర్తతే స దృష్టాన్తః సాధ్యసాధర్మ్యదుత్పత్తిధర్మకత్వత్తద్ధర్మభావీ భవతి. స చోదాహరణం ఇష్యతే । తత్ర యదుత్పద్యతే తదుత్పత్తిధర్మకమ్ । తచ్చ భూత్వా న భవతి ఆత్మానం జహాతి నిరుధ్యత ఇత్యనిత్యమ్ । ఏవం ఉత్పత్తిధర్మకత్వం సాధనం అనిత్యత్వం సాధ్యమ్ ।

సోఽయం ఏకస్మిన్ద్వయోర్ధర్మయోః సాధ్యసాధనభావః సాధర్మ్యదవ్యవస్థిత ఉపలభ్యతే. తం దృష్టాన్త ఉపలభమానః శబ్దేఽప్యనుమినోతి శబ్దోఽప్యుత్పత్తిధర్మకత్వాదనిత్యః స్థాల్యాదివదితి. ఉదాహ్రియతేఽనేన ధర్మయోః సాధ్యసాధనభావ ఇత్యుదాహరణమ్ । ।౩౬ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౩౭

సూత్రసం౦ ౧.౧.౩౭ఃతద్విపర్యయాద్వా విపరీతం । ।

దృష్టాన్త ఉదాహరణం ఇతి ప్రకృతమ్ । సాధ్యవైధర్మ్యదతద్ధర్మభావీ దృష్టాన్త ఉదాహరణం ఇతి । అనిత్యః శబ్ద ఉత్పత్తిధర్మకత్వాతనుత్పత్తిధర్మకం నిత్యం ఆత్మాది. సోఽయం ఆత్మాదిర్దృష్టాన్తః సాధ్యవైధర్మ్యదనుత్పత్తిధర్మకత్వాదతద్ధర్మభావీ యోఽసౌ సాధ్యస్య ధర్మోఽనిత్యత్వం స తస్మిన్న భవతీతి ।

అత్రాత్మాదౌ దృష్టాన్త ఉత్పత్తిధర్మకత్వస్యాభావాదనిత్యత్వం న భవతీత్యుపలభమానః శబ్దే విపర్యయం అనుమినోత్యుత్పత్తిధర్మకత్వస్య భావాదనిత్యః శబ్ద ఇతి । సాధర్మ్యోక్తస్య హేతోః

సాధ్యసాధర్మ్యాత్తద్ధర్మభావీ దృష్టాన్త ఉదాహరణమ్ । వైధర్మ్యోక్తస్య హేతోఃసాధ్యవైధర్మ్యాదతద్ధర్మభావీ దృష్టాన్త ఉదాహరణమ్ ।

పూర్వస్మిన్దృష్టాన్తే యౌ తౌ ధర్మౌ సాధ్యసాధనభూతౌ పశ్యతి సాధ్యేఽపి తయోఃసాధ్యసాధనభావం అనుమినోతి । ఉత్తరస్మిన్దృష్టాన్తేతయోర్ధర్మయోరేకస్యాభావాదితరస్యాభావం పశ్యతి తయోరేకస్య భావాదితరస్య భావంసాధ్యేఽనుమినోతీతి । తదేతద్ధేతువాభాసేషు న సమ్భవతీత్యహేతవో హేత్వాభాసాః ।

తదిదం హేతూదాహరణయోః సామర్థ్యం పరమసూక్ష్మం దుఃఖబోధం పణ్డితరూపవేదనీయంఇతి । ।౩౭ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౩౮

సూత్రసం౦ ౧.౧.౩౮ఃఉదాహరణాపేక్షస్తథేత్యుపసంహారో న తథేతి వా సాధ్యస్యోపనయః । ।

ఉదాహరణాపేక్ష ఉదాహరణతన్త్ర ఉదాహరణవశః । వశః సామర్థ్యమ్ । సాధ్యసాధర్మ్యయుక్తేఉదాహరణే స్థాల్యాది ద్రవ్యం ఉత్పత్తిధర్మకం అనిత్యం దృష్టమ్. తథా శబ్ద ఉత్పత్తిధర్మకఇతి సాధ్యస్య శబ్దస్యోత్పత్తిధర్మకత్వం ఉపసంహ్రియతే ।

సాధ్యవైధర్మ్యయుక్తే పునరుదాహరణ ఆత్మాది ద్రవ్యం అనుత్పత్తిధర్మకం నిత్యం దృష్టమ్. నచ తథా శబ్ద ఇతి. అనుత్పత్తిధర్మకత్వస్యోపసంహారప్రతిషేధేనోత్పత్తిధర్మకత్వంఉపసంహ్రియతే । తదిదం ఉపసంహారద్వైతం ఉదాహరణద్వైతాద్భవతి ।ఉపసంహ్రియతేఽనేనేతి చోపసంహారో వేదితవ్య ఇతి । ।౩౮ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౩౯

ద్వివిధస్య పునర్వేతోర్ద్వివిధస్య చోదాహరణస్యోపసంహారద్వైతే చ సమానం

సూత్రసం౦ ౧.౧.౩౯ः హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాः పునర్వచనం నిగమనం ।।

సాధర్మ్యేక్తే వా వైధర్మ్యేక్తే వా యథోదాహరణం ఉపసంహ్రియతే.
తస్మాదుత్పత్తిధర్మకత్వాదనిత్యः శబ్ద ఇతి నిగమనం నిగమ్యన్తేఽనేనేతి
ప్రతిజ్ఞాహేతూదాహరణోపనయా ఏకత్రేతి నిగమనమ్ । నిగమ్యన్తే సమర్థ్యన్తే సమ్బధ్యన్తే ।
తత్ర సాధర్మ్యేక్తే తావద్దేతౌ వాక్యం అనిత్యः శబ్ద ఇతి ప్రతిజ్ఞా । ఉత్పత్తిధర్మకత్వాదితి హేతుः ।
ఉత్పత్తిధర్మకం స్థాల్యాది ద్రవ్యం అనిత్యం ఇత్యుదాహరణమ్ । తథా చోత్పత్తిధర్మకः శబ్ద
ఇత్యుపనయः । తస్మాదుత్పత్తిధర్మకత్వాదనిత్యः శబ్ద ఇతి నిగమనమ్ । వైధర్మ్యేక్తేఽప్యనిత్యः
శబ్ద ఉత్పత్తిధర్మకత్వాత్.

అనుత్పత్తిధర్మకం ఆత్మాది ద్రవ్యం నిత్యం దృష్టమ్. న చ తథానుత్పత్తిధర్మకः శబ్దः
తస్మాదుత్పత్తిధర్మకత్వాదనిత్యः శబ్ద ఇతి ।

అవయవసముదాయే చ వాక్యే సమ్భవయేతరేతరాభిసమ్బన్ధాత్ప్రమాణాన్యర్థాన్సాధయన్తీతి ।
సమ్భవస్తావత్సమ్బవిషయా ప్రతిజ్ఞా. ఆప్తోపదేశస్య ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం
ప్రతిసన్ధానాదనృషేశ్చ స్వాతన్త్ర్యానుపపత్తేः । అనుమానం హేతుः. ఉదాహరణే
సాదృశ్యప్రతిపత్తేः । తచ్చోదాహరణభాష్యమ్ ే వ్యాఖ్యాతమ్ । ప్రత్యక్షవిషయం ఉదాహరణం
దృష్టేనాదృష్టసిద్ధేः । ఉపమానం ఉపనయः తథేత్యుపసంహారాత్. న చ తథేతి
వోపమానధర్మప్రతిషేదేహే విపరీతధర్మోపసంహారసిద్ధేः । సర్వేషాం ఏకార్థప్రతిపత్తౌ
సామర్థ్యప్రదర్శనం నిగమనం ఇతి ।

ఇతరేతరాభిసమ్బన్ధోఽపి అసత్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం అనాశ్రయా హేత్వాదయో న ప్రవర్తేరన్ ।

అసతి హేతౌ కస్య సాధనభావః ప్రదర్శ్యేత । ఉదాహరణే సాధ్యే చ కస్యోపసంహారః స్యాత్కస్య చాపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాః పునర్వచనం నిగమనం స్యాదితి । అసత్యుదాహరణే కేన సాధర్మ్యం వైధర్మ్యం వా సాధ్యసాధనం ఉపాదీయేత. కస్య వా సాధర్మ్యవశాదుపసంహారః ప్రవర్తేత । ఉపనయం చాన్తరేణ సాధ్యేఽనుపసంహృతః సాధకో ధర్మో నార్థం సాధయేత్ । నిగమనాభావే చానభియుక్తసమ్బన్ధానాం ప్రతిజ్ఞాదీనాం ఏకార్థేన ప్రవర్తనం తథేతి ప్రతిపాదనం కస్యేతి ।

అథావయవార్థః సాధ్యస్య ధర్మస్య ధర్మిణా సమ్బన్ధోపాదానం ప్రతిజ్ఞార్థః । ఉదాహరణేన సమానస్య విపరీతస్య వా సాధ్యస్య ధర్మస్య సాధకభావవచనం హేత్వర్థః । ధర్మయోః సాధ్యసాధనభావప్రదర్శనం ఏకత్రోదాహరణార్థః । సాధనభూతస్య ధర్మస్య సాధ్యేన ధర్మేణ సామానాధికరణ్యోపపాదనం ఉపనయార్థః । ఉదాహరణస్థయోర్ధర్మయోః సాధ్యసాధనభావోపపత్తౌ సాధ్యే విపరీతప్రసఙ్గప్రతిషేధార్థం నిగమనమ్ । నచైతస్యాం హేతూదాహరణపరిశుద్ధౌ సత్యాం సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ప్రత్యవస్థానస్య వికల్పాజ్జాతినిగ్రహస్థానబహుత్వం ప్రక్రమతే । అవ్యవస్థాప్య ఖలు ధర్మయోః సాధ్యసాధనభావం ఉదాహరణే జాతివాదీ ప్రత్యవతిష్ఠతే । వ్యవస్థితే తు ఖలు ధర్మయోః సాధ్యసాధనభావే దృష్టాన్తస్థే గృహ్యమాణే సాధనభూతస్య ధర్మస్య హేతుత్వేనోపాదానం న సాధర్మ్యమాత్రస్య న వైధర్మ్యమాత్రస్య వేతి ।। ౩౯ ।।

భాష్యమ్ ౧.౧.౪౦

అత ఊర్ధ్వం తర్కో లక్షణీయ ఇత్యథేదం ఉచ్యతే

సూత్రసం౦ ౧.౧.౪౦ఃఅవిజ్ఞాతతత్త్వేఽర్థే కారణోపపత్తితస్తత్త్వజ్ఞానార్థం ఊహస్తర్కః ।।

అవిజ్ఞాయమానతత్త్వేఽర్థే జిజ్ఞాసా తావజ్ఞాయతే జానీయేమం అర్థం ఇతి । అథ జిజ్ఞాసితస్య వస్తునో వ్యాహతౌ ధర్మౌ విభాగేన విమృశతి

కింస్విదిత్థం ఆహోస్విన్నేత్థం ఇతి । విమృశ్యమానయోర్ధర్మయోరేకం కారణోపపత్త్యానుజానాతి. సమ్భవత్యస్మిన్కారణం ప్రమాణం హేతురితి కారణోపపత్త్యా స్యాదేవం ఏతన్నేతరదితి ।

తత్ర నిదర్శనం యోఽయం జ్ఞాతా జ్ఞాతవ్యం అర్థం జానీతే తం తత్త్వతో జానీయేతి జిజ్ఞాసా । స కిం ఉత్పత్తిధర్మకోఽథానుత్పత్తిధర్మక ఇతి విమర్శః । విమృశ్యమానేఽవిజ్ఞాతతత్త్వేఽర్థే యస్య ధర్మస్యాభ్యనుజ్ఞాకారణం ఉపపద్యతే తం అనుజానాతి । యద్యయం అనుత్పత్తిధర్మకః. తతః స్వకృతస్య కర్మణః ఫలం అనుభవతి జ్ఞాతా. దుఃఖజన్మప్రవృత్తిదోషమిథ్యాజ్ఞానానాం ఉత్తరం ఉత్తరం పూర్వస్య పూర్వస్య కారణమ్. ఉత్తరోత్తరాపాయే తదనన్తరాపాయాదపవర్గ ఇతి స్యాతాం సంసారాపవర్గౌ ।

ఉత్పత్తిధర్మకే జ్ఞాతరి పునర్న స్యాతామ్ । ఉత్పన్నాః ఖలు జ్ఞాతా దేహేన్ద్రియబుద్ధివేదనాభిః సమ్బధ్యత ఇతి నాస్యేదం స్వకృతస్య కర్మణః ఫలం ఉత్పన్నశ్చ భూత్వా న భవతీతి తస్యావిద్యమానస్య నిరుద్ధస్య వా స్వకృతకర్మణః ఫలోపభోగో నాస్తి । తదేవం ఏకస్యానేకశరీరయోగః శరీరవియోగశ్చాత్యన్తం న స్యాదితి యత్ర కారణం అనుపపద్యమానం పశ్యతి తన్నానుజానాతి । సోఽయం ఏవంలక్షణ ఊహస్తర్క ఇత్యుచ్యతే ।

కథం పునరయం తత్త్వజ్ఞానార్థో న తత్త్వజ్ఞానం ఏవేతి? అనవధారణాత్ । అనుజానాత్యయం ఏకతరం ధర్మం కారణోపపత్త్యా. న త్వవధారయతి న వ్యవస్యతి న నిశ్చినోతి ఏవం ఏవేదం ఇతి । కథం తత్త్వజ్ఞానార్థ ఇతి?
తత్త్వజ్ఞానవిషయాభ్యనుజ్ఞాలక్షణానుగ్రహభావితాత్ప్రసన్నాదనతరప్రమాణసామర్థ్యాత్తత్త్వజ్ఞానం ఉత్పద్యత ఇత్యేవం తత్త్వజ్ఞానార్థ ఇతి ।

సోఽయం తర్కః ప్రమాణాని ప్రతిసన్ధధానః ప్రమాణాభ్యనుజ్ఞానాత్ప్రమాణసహితో వాదేఽపదిష్ట ఇత్యవిజ్ఞాతతత్త్వం అనుజానాతి ।

యథా సోఽర్థో భవతి తస్య తథాభావః తత్త్వమ్. అవిపర్యయో యాథాతథ్యమ్ । ।౪౦ । ।

భాష్యమ్ ౧.౧.౪౧

ఏతస్మింశ్చ తర్కవిషయే

సూత్రసంం ౧.౧.౪౧ఃవిమృశ్య పక్షప్రతిపక్షాభ్యాం అర్థావధారణం నిర్ణయఃా ।

స్థాపనా సాధనమ్. ప్రతిషేధ ఉపాలమ్భఃా తౌ సాధనోపాలమ్భౌ పక్షప్రతిపక్షాశ్రయౌ వ్యతిషక్తావనుబన్ధేన ప్రవర్తమానౌ పక్షప్రతిపక్షావిత్యుచ్యేతే । తయోరన్యతరస్య నివృత్తిరేకతరస్యావస్థానం అవశ్యమ్భావి. యస్యావస్థానం తస్యార్థావధారణం నిర్ణయఃా ।

నేదం పక్షప్రతిపక్షాభ్యాం అర్థావధారణం సమ్భవతీతి ఏకో హి ప్రతిజ్ఞాతం అర్థం హేతుతఃా స్థాపయతి ప్రతిషిద్ధం చోద్ధరతి ద్వితీయస్య । ద్వితీయేన స్థాపనా హేతుఃా ప్రతిషిధ్యతే తస్యైవ ప్రతిషేధహేతుశ్చోద్ధియతే స నివర్తతే ।

తస్య నివృత్తౌ యోఽవతిష్ఠతే తేనార్థావధారణం నిర్ణయఃా ।

ఉభాభ్యాం ఏవార్థావధారణం ఇత్యాహ । కయా యుక్త్యా? ఏకస్య సమ్భవో ద్వితీయస్యాసమ్భవఃా । తావేతౌ సమ్భవాసమ్భవౌ విమర్శం సహ నివర్త్తయతఃా ఉభయసమ్భవే ఉభయాసమ్భవే వానివృత్తౌ విమర్శ ఇతి । విమృశ్యేతి విమర్శం కృత్వా । సోఽయం విమర్శఃా పక్షప్రతిపక్షావవద్యోత్య న్యాయం ప్రవర్తయతీత్యుపాదీయత ఇతి । ఏతచ్చ విరుద్ధయోరేకధర్మిస్థయోర్బోద్ధవ్యమ్ । యత్ర తు ధర్మిసామాన్యగతౌ విరుద్ధౌ ధర్మౌ హేతుతఃా సమ్భవతఃా తత్ర సముచ్చయఃా. హేతుతోఽర్థస్య తథాభావోపపత్తేఃా । యథా క్రియావద్ద్రవ్యం ఇతి లక్షణవచనే యస్య ద్రవ్యస్య క్రియాయోగో హేతుతఃా సమ్భవతి తత్క్రియావత్. యస్య న సమ్భవతి తదక్రియం ఇతి । ఏకధర్మిస్థయోశ్చ విరుద్ధయోర్ధర్మయోరయుగపద్భావినోఃా కాలవికల్పఃా । యథా తదేవ ద్రవ్యం క్రియాయుక్తం క్రియావత్. అనుత్పన్నోపరతక్రియం పునరక్రియం ఇతి ।

న చాయం నిర్ణయే నియమో విమృశ్యైవ పక్షప్రతిపక్షాభ్యాం అర్థావధారణం నిర్ణయ ఇతి. కిం త్వింద్రియార్థసన్నికర్షోత్పన్నప్రత్యక్షేఽర్థావధారణం నిర్ణయ ఇతి. పరీక్షావిషయే తు విమృశ్య పక్షప్రతిపక్షాభ్యాం అర్థావధారణం నిర్ణయః । వాదే శాస్త్రే చ విమర్శవర్జమ్ । । ౪౧ । ।

భాష్యమ్ ౧.౨.౧

ఇతి వాత్స్యాయనీయే న్యాయభాష్యమ్ే ప్రథమాధ్యాయస్య ప్రథమాహ్నికమ్ ।

ద్వితీయాహ్నికమ్

తిస్రః కథా భవన్తి వాదో జల్పో వితణ్డా చేతి । తాసాం

సూత్రసం౦ ౧.౨.౧ంః ప్రమాణతర్కసాధనోపాలమ్భః సిద్ధాన్తావిరుద్ధః పఞ్చావయవోపపన్నః పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహో వాదః । ।

ఏకాధికరణస్థౌ విరుద్ధౌ ధర్మౌ పక్షప్రతిపక్షౌ ప్రత్యనీకభావాత్. అస్త్యాత్మా నాస్త్యాత్మేతి ।

నానాధికరణస్థౌ విరుద్ధౌ న పక్షప్రతిపక్షౌ. యథా నిత్య ఆత్మా అనిత్యా బుద్ధిరితి । పరిగ్రహోఽభ్యుపగమవ్యవస్థా । సోఽయం పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహో వాదః । తస్య విశేషనం ప్రమాణతర్కసాధనోపాలమ్భః. ప్రమాణైస్తర్కేణ చ సాధనం ఉపాలమ్భశ్చాస్మిన్నియత ఇతి । సాధనం స్థాపనా । ఉపాలమ్భః ప్రతిషేధః । తౌ సాధనోపాలమ్భావుభయోరపి పక్షయోర్వ్యతిషక్తావనుబద్ధౌ చ యావదేకో నివృత్త ఏకతరో వ్యవస్థిత ఇతి నివృత్తస్యోపాలమ్భో వ్యవస్థితస్య సాధనం ఇతి ।

జల్పే నిగ్రహస్థానవినియోగాద్వాదే తత్ప్రతిషేధః । ప్రతిషేధే కస్యచిదభ్యనుజ్ఞానార్థం సిద్ధాన్తావిరుద్ధ ఇతి వచనమ్ ।

`సిద్ధాన్తం అభ్యుపేత్య తద్విరోధీ విరుద్ధఽఽ ఇతి హేత్వాభాసస్య నిగ్రహస్థానస్యాభ్యనుజ్ఞా వాదే । పఞ్చావయవోపపన్న ఇతి

`హీనం అన్యతమేనాప్యవయవేన న్యూనమ్ఽఽ `హేతూదాహరణాధికం అధికమ్ఽఽ ఇతి చైతయోరభ్యనుజ్ఞానార్థం ఇతి । అవయవేషు ప్రమానతర్కాన్తర్భావే పృథక్ప్రమాణతర్కగ్రహణం సాధనోపాలమ్భవ్యతిషఙ్గజ్ఞాపనార్థమ్ । అన్యథోభావపి పక్షస్థాపనాప్రవృత్తౌ వాద ఇతి స్యాత్ ।

అన్తరేణాపి చావయవసమ్బన్ధం ప్రమాణాన్యర్థం సాధయన్తీతి దృష్టమ్. తేనాపి కల్పేన సాధనోపాలమ్భో వాదే భవత ఇతి జ్ఞాపయతి । `ఛలజాతినిగ్రహస్థానసాధనోపాలమ్భో జల్పఽఽ ఇతి వచనాద్వినిగ్రహో జల్ప ఇతి మా విజ్ఞాయి.
ఛలజాతినిగ్రహస్థానసాధనోపాలమ్భ ఏవ జల్పః ప్రమాణతర్కసాధనోపాలమ్భో వాదేవేతి మా విజ్ఞాయీత్యేవమర్థం పృథక్ప్రమానతర్కగ్రహణం ఇతి । ।౧ ।।

భాష్యమ్ ౧.౨.౨

సూత్రసం౦ ౧.౨.౨ః యథోక్తోపపన్నశ్ఛలజాతినిగ్రహస్థానసాధనోపాలమ్భో జల్పః ।।

యథోక్తోపపన్న ఇతి. ప్రమాణతర్కసాధనోపాలమ్భః సిద్ధాన్తావిరుద్ధః పఞ్చావయవోపపన్నః పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహః । ఛలజాతినిగ్రహస్థానసాధనోపాలమ్భ ఇతి. ఛలజాతినిగ్రహస్థానైః సాధనం ఉపాలమ్భశ్చాస్మిన్నియత ఇతి ఏవంవిశేషణో జల్పః ।

న ఖలు వై ఛలజాతినిగ్రహస్థానైః సాధనం కస్యచిదర్థస్య సమ్భవతి. ప్రతిషేధార్థతైవైషాం సామాన్యలక్షణే విశేషలక్షణే చ శ్రూయతే `వచనవిఘాతోఽర్థవికల్పోపపత్త్యా ఛలమ్ఽఽ ఇతి `సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ప్రత్యవస్థానం జాతిఃఽఽ `విప్రతిపత్తిరప్రతిపత్తిశ్చ నిగ్రహస్థానమ్ఽఽ ఇతి ।

విశేషలక్షణేష్వపి యథాస్వం ఇతి । న చైతద్విజానీయాత్ప్రతిషేధార్థతయైవార్థం సాధయన్తీతి. ఛలజాతినిగ్రహస్థానోపాలమ్భో జల్ప ఇత్యేవం అప్యుచ్యమానే విజ్ఞాయత ఏతదితి ।

ప్రమాణైః సాధనోపాలమ్భయోశ్ఛలజాతినిగ్రహస్థానానాం అఙ్గభావః స్వపక్షరక్షణార్థత్వాత్ । న స్వతన్త్రాణాం సాధనభావః యత్తత్ప్రమాణైరర్థస్య సాధనం తత్ర ఛలజాతినిగ్రహస్థానానాం అఙ్గభావో రక్షణార్థత్వాత్ । తాని హి ప్రయుజ్యమానాని పరపక్షవిఘాతేన స్వపక్షం రక్షన్తి ।

తథా చోక్తం `తత్త్వాధ్యవసాయసంరక్షణార్థం జల్పవితణ్డే బీజప్రరోహసంరక్షణార్థం కణ్టకశాఖావరణవత్౨౨ ఇతి । యశ్చాసౌ ప్రమాణైః ప్రతిపక్షస్యోపాలమ్భస్తస్య చైతాని ప్రయుజ్యమానాని ప్రతిషేధవిఘాతాత్సహకారీణి భవన్తి । తదేవం అఙ్గీభూతనాం ఛలాదీనాం ఉపాదానం జల్పే. న స్వతన్త్రాణాం సాధనభావః । ఉపాలమ్భే తు స్వాతన్త్ర్యం అప్యస్తీతి ।। ౨ ।।

భాష్యమ్ ౧.౨.౩

సూత్రసం౦ ౧.౨.౩ఃస ప్రతిపక్షస్థాపనాహీనో వ్యితణ్డా ।।

స జల్పో వితణ్డా భవతి । కింవిశేషణః? ప్రతిపక్షస్థాపనయా హీనః । యౌ తౌ సమానాధికరణౌ విరుద్ధౌ ధర్మౌ పక్షావిత్యుక్తం తయోరేకతరం వైతణ్డికో న స్థాపయతీతి ప్రపక్షప్రతిషేధేనైవ ప్రవర్తత ఇతి ।

అస్తు తర్హి స ప్రతిపక్షహీనో వితణ్డా? యద్వై ఖలు తత్పరప్రతిషేధలక్షణం వాక్యం స వైతణ్డికస్య పక్షః. న త్వసౌ సాధ్యం కఞ్చిదర్థం ప్రతిజ్ఞాయ స్థాపయతీతి । తస్మాద్యథాన్యాసం ఏవాస్త్వితి ।। ౩ ।।

భాష్యమ్ ౧.౨.౪

హేతులక్షణాభావాదహేతవో హేతుసామాన్యాద్ధేతువదాభాసమానాః । త ఇమే

సూత్రసం౦ ౧.౨.౪ఃసవ్యభిచారవిరుద్ధప్రకరణసమసాధ్యసమకాలాతీతా హేత్వాభాసాః ।
।

తేషాం

భాష్యమ్ ౧.౨.౫

సూత్రసం౦ ౧.౨.౫ఃఅనైకాన్తికఃసవ్యభిచారఃꣳ ।।

వ్యభిచార ఏకత్రావ్యవస్థితిః । సహవ్యభిచారేణ వర్తత ఇతి స్వయభిచారః ।

నిదర్శనం నిత్యఃశబ్దోఽస్పర్శత్వాత్. స్పర్శవాన్ఘటోఽనిత్యో దృష్టఃన చ తథా
స్పర్శవాన్శబ్దస్తస్మాదస్పర్శత్వాన్నిత్యఃశబ్ద ఇతి ।

దృష్టాన్తే స్పర్శవత్త్వం అనిత్యత్వం చ ధర్మౌ న సాధ్యసాధనభూతౌ గృహ్యేతే
స్పర్శవాంశ్చాణుర్నిత్యశ్చేతి । ఆత్మాదౌ చ దృష్టాన్తే

`ఉదాహరణసాధర్మ్యాత్సాధ్యసాధనం హేతుఃఽఽ ఇత్యస్పర్శాత్వాదితి హేతుర్నిత్యత్వం వ్యభిచరతి. అస్పర్శా బుద్ధిరనిత్యా చేతి । ఏవం ద్వివిధేఽపి దృష్టాన్తే వ్యభిచారాత్సాధ్యసాధనభావో నాస్తీతి లక్షణాభావాదహేతురితి ।

నిత్యత్వం అపేక్యోఽన్తోఽనిత్యత్వం అపేక్యో ణ ఏకస్మిన్నన్తే విద్యత ఇతి ఐకాన్తికః విపర్యయాదనైకాన్తిక ఉభయాన్తవ్యాపకత్వాదితి ।।౫ ।।

భాష్యమ్ ౧.౨.౬

సూత్రసం౦ ౧.౨.౬ఃసిద్ధాన్తం అభ్యుపేత్య తద్విరోధీ విరుద్ధః ।।

తం విరుణద్ధీతి తద్విరోధ్యభ్యుపేతం సిద్ధాన్తం వ్యాహన్తీతి । యథా సోఽయం వికారో వ్యక్తేరపైతి నిత్యత్వప్రతిషేధాత్

న నిత్యో వికార ఉపపద్యత అపేతోఽపి వికారోఽస్తి వినాశప్రతిషేధాత్ । సోఽయం నిత్యత్వప్రతిషేధాదితి । హేతుర్వ్యక్తేరపేతోఽపి వికారోఽస్తీత్యనేన స్వసిద్ధాన్తేన విరుధ్యతే । కథమ్? వ్యక్తిరాత్మలాభః । అపాయః ప్రచ్యుతిః । యద్యాత్మలాభాత్ప్రచ్యుతో వికారోఽస్తి నిత్యత్వప్రతిషేధో నోపపద్యతే । యద్వ్యక్తేరపేతస్యాపి వికారస్యాస్తిత్వం తత్కథలు నిత్యత్వం ఇతి । నిత్యత్వప్రతిషేధో నామ వికారస్యాత్మలాభాత్ప్రచ్యుతేరుపపత్తిః ।

యదాత్మలాభాత్ప్రచ్యవతే తదనిత్యం దృష్టమ్. యదస్తి న తదాత్మలాభాత్ప్రచ్యవతే । అస్తిత్వం చాత్మలాభాత్ప్రచ్యుతిరితి చ విరుద్ధావేతౌ ధరౌ న సహ సమ్భవత ఇతి । సోఽయం హేతుర్యం సిద్ధాన్తం ఆశ్రిత్య ప్రవర్తతే తం ఏవ వ్యాహన్తీతి ।।౬ ।।

భాష్యమ్ ౧.౨.౭

సూత్రసం౦ ౧.౨.౭ఃయస్మాత్ప్రకరణచిన్తా స నిర్ణయార్థం అపదిష్టః ప్రకరణసమః ।।

విమర్శాధిష్ఠానౌ పక్షప్రతిపక్షావుభావనవసితౌ ప్రకరణమ్. తస్య చిన్తా విమర్శాత్ప్రభృతి ప్రాఙ్నిర్ణయాదృత్సమీక్షణమ్.

సా జిజ్ఞాసా యత్కృతా స నిర్ణయార్థం ప్రయుక్త ఉభయపక్షసామ్యాత్ప్రకరణం అనతివర్తమానః ప్రకరణసమో నిర్ణయాయ న ప్రకల్పతే ।

ప్రజ్ఞాపనం త్వనిత్యః శబ్దో నిత్యధర్మానుపలబ్ధేరితి. అనుపలభ్యమాననిత్యధర్మకం నిత్యం దృష్టం స్థాల్యాది । నిత్యః శబ్దో వానిత్యధర్మానుపలబ్ధేః అనుపలభ్యమానానిత్యధర్మకం నిత్యం దృష్టం ఆకాశాది ।

యత్ర సమానో ధర్మః సంశయకారణం హేతుత్వేనోపాదీయతే స సంశయసమః సవ్యభిచార ఏవ ।

యా తు విమర్శస్య విశేషాపేక్షితా ఉభయపక్షవిశేషానుపలబ్ధిశ్చ సా ప్రకరణం ప్రవర్తయతి । యథా శబ్దే నిత్యధర్మో నోపలభ్యత ఏవం అనిత్యధర్మోఽపి । సేయం ఉభయపక్షవిశేషానుపలబ్ధిః ప్రకరణచిన్తాం ప్రవర్తయతి ।

కథమ్? విపర్యయే హి ప్రకరణనివృత్తేః యది నిత్యధర్మః శబ్దే గృహ్యేత న స్యాత్ప్రకరణమ్. యది న స్యాత్ప్రకరణమ్. యది వానిత్యధర్మో గృహ్యేత ఏవం అపి నివర్తేత ప్రకరణమ్ । సోఽయం హేతురుభౌ పక్షౌ ప్రవర్తయన్నన్యతరస్య నిర్ణయాయ న ప్రకల్పతే ।।౭ ।।

భాష్యమ్ ౧.౨.౮

సూత్రసం౦ ౧.౨.౮ఃసాధ్యావిశిష్టఃసాధ్యత్వాత్సాధ్యసమఃఽ।

ద్రవ్యం ఛాయేతి సాధ్యమ్. గతిమత్త్వాదితి హేతుఃసాధ్యేనావిశిష్టఃసాధనీయత్వాత్సాధ్యసమఃఽ।

అయం అప్యసిద్ధత్వాత్సాధ్యవత్ప్రజ్ఞాపయితవ్యఃఽసాధ్యం తావదేతత్కిం
పురుషవచ్ఛాయాపి గచ్ఛత్యాహోస్విదావరకద్రవ్యే
సంసర్పత్యావరణసన్తానాదసన్నిధిసన్తానోఽయం తేజసో గృహ్యత ఇతిఽ

సర్పతా ఖలు ద్రవ్యేణ యో యస్తేజోభాగ ఆవ్రియతే తస్య తస్యాసన్నిధిరేవావిచ్ఛిన్నో
గృహ్యత ఇతిఽఆవరణం తు ప్రాప్తిప్రతిషేధఃఽఽ౮ ఽఽ

భాష్యమ్ ౧.౨.౯

సూత్రసం౦ ౧.౨.౯ఃకాలాత్యయాపదిష్టఃకాలాతీతఃఽఽ

కాలాత్యయేన యుక్తో యస్యార్థైకదేశోఽపదిశ్యమానస్య స కాలాత్యయాపదిష్టఃకాలాతీత
ఇత్యుచ్యతేఽనిదర్శనం నిత్యఃశబ్దఃసంయోగవ్యఙ్గ్యత్వాద్రూపవత్ఽ

ప్రాగూర్ధ్వం చ వ్యక్తేరవస్థితం రూపం ప్రదీపఘటసంయోగేన వ్యజ్యతే. తథా చ
శబ్దోఽప్యవస్థితో భేరీదణ్డసంయోగేన వ్యజ్యతే దారుపరశుసంయోగేన వా.
తస్మాత్సమ్యోగవ్యఙ్గ్యత్వాన్నిత్యఃశబ్ద ఇతి; అయం అహేతుఃకాలాత్యయాపదేశాత్ఽ
వ్యఞ్జకస్య సంయోగస్య కాలం న వ్యఙ్గ్యస్య రూపస్య వ్యక్తిరత్యేతిఽసతి ప్రదీపసంయోగే
రూపస్య గ్రహణం భవతి. న నివృత్తే సంయోగే రూపం గృహ్యతేఽనివృత్తే దారుపరశుసంయోగే
దూరస్థేన శబ్దఃశ్రూయతే విభాగకాలేఽసేయం శబ్దస్య వ్యక్తిఃసంయోగకాలం అత్యేతీతి న

సంయోగనిర్మితా భవతి । కస్మాత్? కారణాభావాద్ధి కార్యాభావ ఇతి । ఏవం ఉదాహరణసాధర్మ్యస్యాభావాదసాధనం అయం హేతుర్హేత్వాభాస ఇతి ।

అవయవవిపర్యాసవచనం తు న సూత్రార్థః । కస్మాత్?

`యస్య యేనార్థసమ్బన్ధో దూరస్థస్యాపి తస్య సః ।

అర్థతో హ్యసమర్థానాం ఆనన్తర్యం అకారణమ్ । ।౭౭

ఇత్యేతద్వచనాద్విపర్యాసేనోక్తో హేతురుదాహరణసాధర్మ్యాత్తథా వైధర్మ్యాత్సాధ్యసాధనం హేతులక్షణం న జహాతి । అజహద్ధేతులక్షణం న హేత్వాభాసో భవతీతి ।

`అవయవవిపర్యాసవచనం అప్రాప్తకాలమ్౭౭ ఇతి నిగ్రహస్థానం ఉక్తమ్. తదేవేదం పునరుచ్యత ఇతి. అతస్తన్న సూత్రార్థః । । ౯ । ।

భాష్యమ్ ౧.౨.౧౦

అథ ఛలమ్

సూత్రసం౦ ౧.౨.౧౦ ः వచనవిఘాతోఽర్థవికల్పోపపత్త్యా ఛలం । ।

న సామాన్యలక్షణే ఛలం శక్యం ఉదాహర్తుమ్. విభాగే తూదాహరణాని । । ౧౦ । ।

భాష్యమ్ ౧.౨.౧౧

విభాగశ్చ

సూత్రసం౦ ౧.౨.౧౧ ఃతత్త్రివిధం వాక్ఛలం సామాన్యచ్ఛలం ఉపచారచ్ఛలం చేతి ।।

తేషాం

భాష్యమ్ ౧.౨.౧౨

సూత్రసం౦ ౧.౨.౧౨ ఃఅవిశేషాభిహితేఽర్థే వక్తురభిప్రాయాదర్థాన్తరకల్పనా వాక్ఛలం ।।

నవకమ్బలోఽయం మాణవక ఇతి ప్రయోగః । అత్ర నవఃకమ్బలోఽస్యేతి వక్తురభిప్రాయః । విగ్రహే తు విశేషః. న సమాసే । తత్రాయం ఛలవాదీ వక్తురభిప్రాయాదవివక్షితం అన్యం అర్థం నవ కమ్బలా అస్యేతి తావదభిహితం భవతేతి కల్పయతి.

కల్పయిత్వా చాసమ్భవేన ప్రతిషేధతి ఏకోఽస్య కమ్బలఃకుతో నవ కమ్బలా ఇతి ।

తదిదం సామాన్యశబ్దే వాచి ఛలం వాక్ఛలం ఇతి ।

అస్య ప్రత్యవస్థానం సామాన్యశబ్దస్యానేకార్థత్వేఽన్యతరాభిధానకల్పనాయాం విశేషవచనమ్ । నవకమ్బల ఇత్యనేకార్థాభిధానమ్. నవఃకమ్బలోఽస్యేతి నవ కమ్బలా అస్యేతి; ఏతస్మిన్ప్రయుక్తే యేయం కల్పనా నవ కమ్బలా అస్యేత్యేతద్భవతాభిహితం తచ్చ న

సమ్భవతీతి. ఏతస్యాం అన్యతరాభిధానకల్పనాయాం విశేషో వక్తవ్యః ।
యస్మాద్విశేషోఽర్థవిశేషేషు విజ్ఞాయతేఽయం అర్థోఽనేనాభిహిత ఇతి । స చ విశేషో నాస్తి ।
తస్మాన్మిథ్యాభియోగమాత్రం ఏతదితి ।

ప్రసిద్ధశ్చ లోకే శబ్దార్థసమ్బన్ధోఽభిధానాభిధేయనియమనియోగః । అస్యాభిధానస్యాయం
అర్థోఽభిధేయ ఇతి సమానః సామాన్యశబ్దస్య. విశేషో విశిష్టశబ్దస్య । ప్రయుక్తపూర్వాశ్చేమే శబ్దా
అర్థే ప్రయుజ్యన్తే నాప్రయుక్తపూర్వాః । ప్రయోగశ్చార్థసమ్ప్రత్యయార్థః । అర్థప్రత్యయాచ్చ
వ్యవహార ఇతి ।

తత్రైవం అర్థగత్యర్థే శబ్దప్రయోగే సామర్థ్యాత్సామాన్యశబ్దస్య ప్రయోగనియమః । అజాం
గ్రామం నయ సర్పిరాహార బ్రాహ్మణం భోజయేతి సామాన్యశబ్దాః సన్తోఽర్థావయవేషు
ప్రయుజ్యన్తే సామర్థ్యత్. యత్రార్థక్రియాచోదనా సమ్భవతి తత్ర ప్రవర్తన్తే నార్థసామాన్యే.
క్రియాదేశనాసమ్భవాత్ । ఏవం అయం సామాన్యశబ్దో నవకమ్బల ఇతి యోఽర్థః సమ్భవతి
నవః కమ్బలోఽస్యేతి తత్ర ప్రవర్తతే. యస్తు న సమ్భవైత్నవ కమ్బలా అస్యేతి తత్ర న
ప్రవర్తతే । సోఽయం అనుపపద్యమానార్థకల్పనయా పరవాక్యోపాలమ్భో న కల్పత ఇతి । ।౧౨
। ।

భాష్యమ్ ౧.౨.౧౩

సూత్రసం౦ ౧.౨.౧౩ ఃసమ్భవతోఽర్థస్యాతిసామాన్యయోగాదసమ్భూతార్థకల్పనా
సామాన్యచ్ఛలం । ।

అహో ఖల్వసౌ బ్రాహ్మణో విద్యాచరణసమ్పన్న ఇత్యుక్తే కశ్చిదాహ సమ్భవతి బ్రాహ్మణే
విద్యాచరణసమ్పదితి ।

అస్య వచనస్య విఘాతోఽర్థవికల్పోపపత్త్యాసమ్భూతార్థకల్పనయా క్రియతే యది బ్రాహ్మణే
విద్యాచరంఅసమ్పత్సమ్భవతి వ్రాత్యేఽపి సమ్భవేత్. వ్రాత్యోఽపి బ్రాహ్మణః. సోఽప్యస్తు

విద్యాచరణసమ్పన్న ఇతి । యదివ్యవక్షితం అర్థం ఆప్నోతి చాత్యేతి చ తదతిసామాన్యమ్ । యథా బ్రాహ్మణత్వం విద్యాచరణసమ్పదం క్వచిదాప్నోతి క్వచిదత్యేతి । సామాన్యనిమిత్తం ఛలం సామాన్యచ్ఛలం ఇతి ।

అస్య చ ప్రత్యవస్థానం అవివక్షితహేతుకస్య విషయానువాదః ప్రశంసార్థత్వాద్వాక్యస్య; తదత్రాసమ్భూతార్థకల్పనానుపపత్తిః । యథా సమ్భవన్త్యస్మిన్క్షేత్రే శాలయ ఇతి అనిరాకృతం అవివక్షితం చ బీజజన్మ. ప్రవృత్తివిషయస్తు క్షేత్రం ప్రశస్యతే; సోఽయం క్షేత్రానువాదః నాస్మిన్శాలయో విధీయన్త ఇతి; బీజాత్తు శాలినిర్వృత్తిః సతీ న వివక్షితా । ఏవం సమ్భవతి బ్రాహ్మణే విద్యాచరణసమ్పదితి సమ్పద్విషయో బ్రాహ్మణత్వం న సమ్పద్ధేతుః । న చాత్ర హేతుర్వివక్షితః । విషయానువాదస్త్వయం ప్రశంసార్థత్వాద్వాక్యస్య. సతి బ్రాహ్మణత్వే సమ్పద్ధేతుః సమర్థ ఇతి । విస్ఽయం చ ప్రశంసతా వాక్యేన యథాహేతుతః ఫలనిర్వృత్తిర్న ప్రత్యాఖ్యాయతే । తదేవం సతి వచనవిఘాతోఽసమ్భూతార్థకల్పనయా నోపపద్యత ఇతి । ।

భాష్యమ్ ౧.౨.౧౪

సూత్రసం౦ ౧.౨.౧౪ ఃధర్మవికల్పనిర్దేశేఽర్థసద్భావప్రతిషేధ ఉపచారచ్ఛలం । ।

అభిధానస్య ధర్మో యథార్థప్రయోగః. ధర్మవికల్పోఽన్యత్ర దృష్టస్యాన్యత్ర ప్రయోగః. తస్య నిర్దేశే ధర్మవికల్పనిర్దేశే । యథా మఞ్చాఃక్రోశన్తీతి అర్థసద్భావేన ప్రతిషేధః.

మఞ్చస్థాఃపురుషాఃక్రోశన్తి న తు మఞ్చాఃక్రోశన్తి ।

కా పునరత్రార్థవికల్పోపపత్తిః? అన్యథా ప్రయుక్తస్యాన్యథార్థకల్పనమ్. భక్త్యా ప్రయోగే ప్రాధాన్యేన కల్పనం ఉపచారవిషయం ఛలం ఉపచారచ్ఛలమ్ । ఉపచారో నీతార్థః సహచరణాదినిమిత్తేన. అతద్భావే తద్వదభిధానం ఉపచార ఇతి ।

అత్ర సమాధిః ప్రసిద్ధే ప్రయోగే వక్తుర్యథాభిప్రాయం శబ్దార్థయోరభ్యనుజ్ఞా ప్రతిషేధా వా న చ్ఛన్దతః । ప్రధానభూతస్య శబ్దస్య భాక్తస్య చ గుణభూతస్య ప్రయోగ ఉభయోర్లోకసిద్ధః । సిద్ధే ప్రయోగే యథా వక్తురభిప్రాయస్తథా శబ్దార్థావనుజ్ఞేయౌ ప్రతిషేధ్యౌ వా న చ్ఛన్దతః । యది వక్తా ప్రధానశబ్దం ప్రయుఞ్జ్యా యథాభూతస్యాభ్యనుజ్ఞా ప్రతిషేధో వా. న చ్ఛన్దతః । అథ గుణభూతమ్. తదా గుణభూతస్య । యత్ర తు వక్తా గుణభూతం శబ్దం ప్రయుఞ్జ్యా ప్రధానభూతం అభిప్రేత్య పరః ప్రతిషేధతి. స్వమనీషయా ప్రతిషేధోఽసౌ భవతి న పరోపాలమ్భ ఇతి । ।

భాష్యమ్ ౧.౨.౧౫

సూత్రసం౦ ౧.౨.౧౫ ఃవాక్చలం ఏవోపచారచ్ఛలం తదవిశేషాత్ । ।

న వాక్చలాదుపచారచ్ఛలం భిద్యతే తస్యాప్యర్థాన్తరకల్పనాయా అవిశేషాత్ । ఇహాపి స్థాన్యర్థో గుణశబ్దః ప్రధానశబ్దః స్థానార్థ ఇతి కల్పయిత్వా ప్రతిషిధ్యత ఇతి । ।

భాష్యమ్ ౧.౨.౧౬

సూత్రసం౦ ౧.౨.౧౬ ఃన తదర్థాన్తరభావాత్ । ।

న వాక్చలం ఏవోపచారచ్ఛలమ్. తస్యార్థసద్భావప్రతిషేధస్యార్థాన్తరభావాత్ । కుతః? అర్థాన్తరకల్పనాతః । అన్యా హ్యర్థాన్తరకల్పనా. అన్యోఽర్థసద్భావప్రతిషేధ ఇతి । ।

భాష్యమ్ ౧.౨.౧౭

సూత్రసం౦ ౧.౨.౧౭ ఃఅవిషేషే వా కిఞ్చిత్సాధర్మ్యాదేకచ్చలప్రసజఃI I

ఛలస్య ద్విత్వం అభ్యనుజ్ఞాయ త్రిత్వం ప్రతిషిధ్యతే కిఞ్చిత్సాధర్మ్యత్I యథా చాయం హేతుస్త్రిత్వం ప్రతిషేధతి తథా ద్విత్వం అప్యభ్యనుజ్ఞాతం ప్రతిషేధతి. విద్యతే హి కిఞ్చిత్సాధర్మ్యం ద్వయోరపీతిI అథ ద్విత్వం కిఞ్చిత్సాధర్మ్యన్న నివర్తతే. త్రిత్వం అపి న నివర్త్స్యతిI I

భాష్యమ్ ౧.౨.౧౮

ఛలలక్షణాదూర్ధ్వం

సూత్రసం౦ ౧.౨.౧౮ ఃసాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ప్రత్యవస్థానం జాతిఃI I

ప్రయుక్తే హి హేతౌ యఃప్రసఙ్గో జాయతే స జాతిఃI స చ ప్రసఙ్గఃసాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ప్రత్యవస్థానం ఉపాలమ్భఃప్రతిషేధ ఇతిI

`ఉదాహరణసాధర్మ్యాత్సాధ్యసాధనం హేతుర్౨౨ ఇత్యస్యోదాహరణవైధర్మ్యేణ ప్రత్యవస్థానమ్. `ఉదాహరణవైధర్మ్యాత్సాధ్యసాధనం హేతుర్౨౨ ఇత్యస్యోదాహరణసాధర్మ్యేణ ప్రత్యవస్థానమ్. ప్రత్యనీకభావాత్I జాయమానోఽర్థో జాతిరితిI I

భాష్యమ్ ౧.౨.౧౯

సూత్రసం౦ ౧.౨.౧౯ ఃవిప్రతిపత్తిరప్రతిపత్తిశ్చ నిగ్రహస్థానం ।।

విపరీతా వా కుత్సితా వా ప్రతిపత్తిర్విప్రతిపత్తిః । విప్రతిపద్యమానః పరాజయం ప్రాప్నోతి । నిగ్రహస్థానం ఖలు పరాజయప్రాప్తిః । అప్రతిపత్తిస్త్వారమ్భవిషయే అనారమ్భః । పరేణ స్థాపితం వా న ప్రతిషేధతి ప్రతిషేధం వా నోద్ధరతి । అసమాసాచ్చ నైతే ఏవ నిగ్రహస్థానే ఇతి ।।

భాష్యమ్ ౧.౨.౨౦

కిం పునర్దృష్టాన్తవజ్జాతినిగ్రహస్థానయోరభేదోఽథ సిద్ధాన్తవద్భేద ఇత్యత ఆహ

సూత్రసం౦ ౧.౨.౨౦ ఃతద్వికల్పాజ్జాతినిగ్రహస్థానబహుత్వం ।।

తస్య సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ప్రత్యవస్థానస్య వికల్పాజ్జాతిబహుత్వమ్. తయోశ్చ విప్రతిపత్త్యప్రతిపత్త్యోర్వికల్పాన్నిగ్రహస్థానబహుత్వమ్ । నానా కల్పో వికల్పః. వివిధో వా కల్పో వికల్పః । తత్ర అననుభాషణం అజ్ఞానం అప్రతిభా విక్షేపో మతానుజ్ఞా పర్యనుయోజ్యోపేక్షణం ఇత్యప్రతిపత్తిర్నిగ్రస్థానమ్ । శేషస్తు విప్రతిపత్తిరితి ।

ఇమే ప్రమాణాదయః పదార్థా ఉద్దిష్టాః. యథోద్దేశం లక్షితాః. యథాలక్షణం పరీక్షిష్యన్త ఇతి త్రివిధా చాస్య శాస్త్రస్య ప్రవృత్తిర్వేదితవ్యేతి ।।

ఇతి వాత్స్యాయనీయే న్యాయభాష్యమ్ ే ప్రథమాధ్యాయస్య ద్వితీయం ఆహ్నికమ్ ।

సమాప్తశ్చాయం ప్రథమోఽధ్యాయః ।।

ద్వితీయోఽధ్యాయః ప్రథమాహ్నికమ్ ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౧

అత ఊర్ధ్వం ప్రమాణాదిపరీక్షా । సా చ `విమృశ్య పక్షప్రతిపక్షాభ్యాం అర్థావధారణం నిర్ణయఃఽఽ ఇత్యగ్రే విమర్ష ఏవ పరీక్ష్యతే

సూత్రసం౦ ౨.౧.౧ ఃసమానానేకధర్మాధ్యవసాయాదన్యతరధర్మాధ్యవసాయాద్వా న సంశయః ।।

సమానస్య ధర్మస్యాధ్యవసాయాత్సంశయో న ధర్మమాత్రాత్ । అథ వా సమానం అనయోర్ధర్మం ఉపలభ ఇతి ధర్మధర్మిగ్రహణే సంశయాభావ ఇతి ।

అథ వా సమానధర్మాధ్యవసాయాదర్థాన్తరభూతే ధర్మిణి సంశయోఽనుపపన్నః. న జాతు రూపస్యార్థాన్తరభూతస్యాధ్యవసాయాదర్థాన్తరభూతే స్పర్శే సంశయ ఇతి । అథ వా న అధ్యవసాయాదర్థావధారణాదనవధారణజ్ఞానం సంశయ ఉపపద్యతే కార్యకారణయోః సారూప్యాభావాదితి । ఏతేనానేకధర్మాధ్యవసాయాదితి వ్యాఖ్యాతమ్ । అన్యతరధర్మాధ్వ్యసాయాచ్చ సంశయో న భవతి. తతో హ్యన్యతరావధారణం ఏవేతి ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౨

సూత్రసం౦ ౨.౧.౨ ఃవిప్రతిపత్త్యవ్యవస్థాధ్యవసాయాచ్చ ।।

న విప్రతిపత్తిమాత్రాదవ్యవస్థామాత్రాద్వా సంశయః। కిం తర్హి? విప్రతిపత్తిం ఉపలభమానస్య సంశయః। ఏవం అవ్యవస్థాయాం అపీతి। అథ వాస్త్యాత్మేత్యేకే నాస్త్యాత్మేత్యపరే మన్యన్త ఇత్యుపలబ్ధేః కథం సంశయః స్యాదితి। తథోపలబ్ధిరవ్యవస్థితా అనుపలబ్ధిశ్చావ్యవస్థితేతి విభాగేనాధ్యవసితే సంశయో నోపపద్యత ఇతి।।

భాష్యమ్ ౨.౧.3

సూత్రసం౦ ౨.౧.3 ఃవిప్రతిపత్తౌ చ సమ్ప్రతిపత్తేః ।।

యాం చ విప్రతిపత్తిం భవాన్సంశయహేతుః మన్యతే సా సమ్ప్రతిపత్తిః. సా హి ద్వయోః ప్రత్యనీకధర్మవిషయా। తత్ర యది విప్రతిపత్తేః సంశయః. సమ్ప్రతిపత్తేరేవ సంశయ ఇతి।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౪

సూత్రసం౦ ౨.౧.౪ ఃఅవ్యవస్థాత్మని వ్యవస్థితత్వాచ్చావ్యవస్థాయాః ।।

న సంశయః। యది తావదియం అవ్యవస్థా ఆత్మని ఏవ వ్యవస్థితా. వ్యవస్థానాదవ్యవస్థా న భవతీత్యనుపపన్నః సంశయః।

అథ అవ్యవస్థాత్మని న వ్యవస్థితా. ఏవం అతాదాత్మ్యాదవ్యవస్థా న భవతీతి సంశయాభావ ఇతి।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౫

సూత్రసం ౨.౧.౫ ఃతథాత్యన్తసంశయస్తద్ధర్మసాతత్యోపపత్తేః ।।

యేన కల్పేన భవాన్సమానధర్మోపపత్తేః సంశయ ఇతి మన్యతే. తేన ఖల్వత్యన్తసంశయః ప్రసజ్యతే । సమానధర్మోపపత్తేరనుచ్ఛేదాత్సంశయానుచ్ఛేదః । న హ్యయం అతద్ధర్మా ధర్మీ విమృశ్యమాణో గృహ్యతే. సతతం తు తద్ధర్మా భవతీతి ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౬

అస్య ప్రతిషేధప్రపఞ్చస్య సఙ్క్షేపేణోద్ధారః

సూత్రసం ౨.౧.౬ ఃయథోక్తాధ్యవసాయాదేవ తదవిశేషాపేక్షాత్సంశయే నాసంశయో నాత్యన్తసంశయో వా ।।

న సంశయానుత్పత్తిః సంశయానుచ్ఛేదశ్చ ప్రసజ్యతే । కథమ్?
యత్తావత్సమానధర్మాధ్యవసాయః సంశయహేతుః న సమానధర్మమాత్రం ఇతి. ఏవం ఏతత్ । కస్మాదేవం నోచ్యత ఇతి? విశేషాపేక్ష ఇతి వచనాత్తత్సిద్ధేః విశేషస్యాపేక్షా ఆకఙ్క్షా. సా చానుపలభ్యమానే విశేషే సమర్థా. న చోక్తం సమానధర్మాపేక్ష ఇతి । సమానే చ ధర్మే కథం ఆకఙ్క్షా న భవేద్యద్యయం ప్రత్యక్షః స్యాత్ । ఏతేన సామర్థ్యేన విజ్ఞాయతే సమానధర్మాధ్యవసాయాదితి ।

ఉపపత్తివచనాద్వా సమానధర్మోపపత్తేరిత్యుచ్యతే న చాన్యా సద్భావసంవేదనాదృతే సమానధర్మోపపత్తిరస్తి । అనుపలభ్యమానసద్భావో హి సమానో ధర్మోఽవిద్యమానవద్భవతీతి ।

విషయశబ్దేన వా విషయిణః ప్రత్యయస్యాభిధానం యథా లోకే ధూమేనాగ్నిరనుమీయతే ఇత్యుక్తే ధూమదర్శనేనాగ్నిరనుమీయత ఇతి జ్ఞాయతే । కథమ్? దృష్ట్వా హి ధూమం అథాగ్నిం అనుమినోతి నాదృష్ట్వేతి; న చ వాక్యే దర్శనశబ్దః శ్రూయతే. అనుజానాతి చ వాక్యస్యార్థప్రత్యాయకత్వమ్; తేన మన్యామహే విషయశబ్దేన విషయిణః ప్రత్యయస్యాభిధానం బోద్ధానుజానాతి । ఏవం ఇహాపి సమానధర్మశబ్దేన సమానధర్మాధ్యవసాయం ఆహేతి ।

యథోహిత్వా సమానమనయోర్ధర్మం ఉపలభ ఇతి ధర్మధర్మిగ్రహణే సంశయాభావ ఇతి. పూర్వదృష్టవిషయం ఏతత్ । యావహం అర్థౌ పూర్వం అద్రాక్షం తయోః సమానం ధర్మం ఉపలభే విశేషం నోపలభ ఇతి. కథం ను విశేషం పశ్యేయం యేనాన్యతరం అవధారయేయం ఇతి । న చైతత్సమానధర్మోపలబ్ధౌ ధర్మధర్మిగ్రహణమాత్రేణ నివర్తత ఇతి ।

యచ్చోక్తం నార్థాన్తరాధ్యవసాయాదన్యత్ర సంశయ ఇతి. యో హ్యర్థాన్తరాధ్యవసాయమాత్రం సంశయహేతుం ఉపాదదీత స ఏవం వాచ్య ఇతి ।

యత్పునరేతత్కార్యకారణయోః సారూప్యాభావాదితి. కారణస్య భావాభావయోః కార్యస్య భావాభావౌ కార్యకారణయోః సారూప్యమ్ ।

యస్యోత్పాదాదయదుత్పద్యతే యస్య చానుత్పాదాదన్నోత్పద్యతే తత్కారణం కార్యం ఇతరదిత్యేతత్సారూప్యమ్. అస్తి చ సంశయకారణే సంశయే చైతదితి । ఏతేనానేకధర్మాధ్యవసాయాదితి ప్రతిషేధః పరిహృత ఇతి ।

యత్పునరేతదుక్తం `విప్రతిపత్త్యవ్యవస్థాధ్యవసాయాచ్చ న సంశయఽఽ ఇతి. పృథక్ప్రవాదయోర్వ్యాహతం అర్థం ఉపలభే విశేషం చ న జానామి నోపలభే యేనాన్యతరం అవధారయేయమ్.

తత్రోఽత్ర విశేషః స్యాద్యేనైకతరం అవధారయేయం ఇతి సంశయో విప్రతిపత్తిజనితోఽయం న శక్యో విప్రతిపత్తిసమ్ప్రతిపత్తిమాత్రేణ నివర్తయితుం ఇతి ।ఏవం ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యవ్యవస్థాకృతే సంశయే వేదితవ్యం ఇతి ।

యత్పునరేతత్విప్రతిపత్తౌ చ సమ్ప్రతిపత్తేరితి. విప్రతిపత్తిశబ్దస్య యోఽర్థః తదధ్యవసాయో విశేషాపేక్షః సంశయహేతుస్తస్య చ సమాఖ్యాన్తరేణ న నివృత్తిః । సమానేఽధికరణే వ్యాహతార్థౌ ప్రవాదౌ విప్రతిపత్తిశబ్దస్యార్థః తదధ్యవసాయశ్చ విశేషాపేక్షః సంశయహేతుః । న చాస్య సమ్ప్రతిపత్తిశబ్దే సమాఖ్యాన్తరే యోజ్యమానే సంశయహేతుతువం నివర్తతే । తదిదం అకృతబుద్ధిసమ్మోహనం ఇతి ।

యత్పునః `అవ్యవస్థాత్మని వ్యవస్థితత్వాచ్చావ్యవస్థాయాఽఽ ఇతి. సంశయహేతోరర్థస్యాప్రతిషేధాదవ్యవస్థాభ్యనుజ్ఞానాచ్చ నిమిత్తాన్తరేణ శబ్దాన్తరకల్పనా వ్యర్థా । శబ్దాన్తరకల్పనావ్యవస్థా ఖల్వవ్యవస్థా న భవత్యవ్యవస్థాత్మని వ్యవస్థితత్వాదితి ।

నానయోరుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యోః సదసద్విషయత్వం విశేషాపేక్షం సంశయహేతుర్న భ్వతీతి ప్రతిషిధ్యతే యావతా చావ్యవస్థాత్మని వ్యవస్థితా న తావతాత్మానం జహాతి. తావతా హ్యనుజ్ఞాతావ్యవస్థా । ఏవం ఇయం క్రియమాణాపి శబ్దాన్తరకల్పనా నార్థాన్తరం సాధయతీతి ।

యత్పునరేతత్` తథాత్యన్తసంశయస్తద్ధర్మసాతత్యోపపత్తేఃఽఽ ఇతి. నాయం సమానధర్మాదిభ్య ఏవ సంశయః । కిం తర్హి? తద్విషయాధ్యవసాయాద్విశేషస్మృతిసహితాదిత్యతో నాత్యన్తసంశయ ఇతి ।

అన్యతరధర్మాధ్యవసాయాద్వా న సంశయ ఇతి. తన్న యుక్తమ్; విశేషాపేక్షో విమర్షః సంశయ ఇతి వచనాత్ । విశేషశ్చాన్యతరధర్మో న తస్మిన్నధ్యవసీయమానే విశేషాపేక్షా సమ్భవతీతి । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౭

సూత్రసం ౨.౧.౭ ః యథ్ర సంశయస్తత్రైవం ఉత్తరోత్తరప్రసఙ్గః ।।

యత్ర యత్ర సంశయపూర్వికా పరీక్షా శా స్త్రే కథాయాం వా. తత్ర తత్రైవం సంశయే పరేణ ప్రతిషిద్ధే సమాధిర్వాచ్య ఇతి । అతః సర్వపరీక్షావ్యాపిత్వాత్ప్రథమం సంశయః పరీక్షిత ఇతి । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౮

అథ ప్రమాణపరీక్షా

సూత్రసం ౨.౧.౮ ః ప్రత్యక్షాదీనాం అప్రామాణ్యం త్రైకాల్యాసిద్ధేః ।।

ప్రత్యక్షాదీనాం ప్రమాణత్వం నాస్తి త్రైకాల్యాసిద్ధేః పూర్వాపరసహభావానుపపత్తేరిత్యర్థః ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౯

అస్య సామాన్యవచనస్యార్థవిభాగః

సూత్రసం ౨.౧.౯ ః పూర్వం హి ప్రమాణసిద్ధౌ నేన్ద్రియార్థసన్నికర్షాత్ప్రత్యక్షోత్పత్తిః ।।

గన్ధాదివిషయం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్. తద్యది పూర్వమ్. పశ్చాద్గన్ధాదీనాం సిద్ధిః. నేదం గన్ధాదిసన్నికర్షాదుత్పద్యత ఇతి ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౧౦

సూత్రసం౦ ౨.౧.౧౦ ఃపశ్చాత్సిద్ధౌ న ప్రమాణేభ్యః ప్రమేయసిద్ధిః ।।

అసతి ప్రమాణే కేన ప్రమీయమాణోఽర్థః ప్రమేయః స్యాత్ప్రమాణేన ఖలు ప్రమీయమాణోఽర్థః ప్రమేయం ఇత్యేతత్సిధ్యతి ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౧౧

సూత్రసం౦ ౨.౧.౧౧ ఃయుగపత్సిద్ధౌ ప్రత్యర్థనియతత్వాత్ప్రత్యమవృత్తిత్వాభావో బుద్ధీనాం ।।

యది ప్రమాణం ప్రమేయం చ యుగపద్భవతః. ఏవం అపి గన్ధాదిష్వింద్రియార్థేషు జ్ఞానాని ప్రత్యర్థనియతాని యుగపత్సమ్భవన్తీతి జ్ఞానానాం ప్రత్యక్షనియతత్వాత్ప్రత్యమవృత్తిత్వాభావః । యా ఇమా బుద్ధయః క్రమేణార్థేషు వర్త్తన్తే తాసాం క్రమవృత్తిత్వం న సమ్భవతీతి । వ్యాఘాతశ్చ `యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసో లిఙ్గమ్ఽఽ ఇతి । ఏతావాంశ్చ ప్రమాణప్రమేయయోః సద్భావవిషయః స చానుపపన్న ఇతి । తస్మాత్ప్రత్యక్షాదీనాం ప్రమాణత్వం న సమ్భవతీతి ।

అస్య సమాధిః ఉపలబ్ధిహేతోరుపలబ్ధివిషయస్య చార్థస్య పూర్వాపరసహభావానియమాదయథాదర్శనం విభాగవచనమ్ ।

కవచిదుపలబ్ధిహేతుః. పశ్చాదుపలబ్ధివిషయః. యథాదిత్యస్య ప్రకాశ ఉత్పద్యమానానామ్ । క్వచిత్పూర్వం ఉపలబ్ధివిషయః పశ్చాదుపలబ్ధిహేతుః. యథావస్థితానాం ప్రదీపః । క్వచిదుపలబ్ధిహేతురుపలబ్ధివిషయశ్చ సహ భ్వతః. యథా ధూమేనాగ్నేర్గ్రహణం ఇతి । ఉపలబ్ధిహేతుశ్చ ప్రమాణం ప్రమేయం తూపలబ్ధివిషయః । ఏవం ప్రమాణప్రమేయయోః పూర్వాపరసహభావేఽనియతే యథార్థో దృశ్యతే తథా విభజ్య వచనీయ ఇతి తత్రైకాన్తేన ప్రతిషేధానుపపత్తిః. సామాన్యేన ఖలు విభజ్య ప్రతిషేధ ఉక్త ఇతి ।

సమాఖ్యాహేతోస్త్రైకాల్యయోగాత్తథాభూతా సమాఖ్యా । యత్పునరిదం పశ్చాత్సిద్ధావసతి ప్రమాణే ప్రమేయం న సిధ్యతి. ప్రమాణేన ప్రమీయమాణోఽర్థః ప్రమేయం ఇతి విజ్ఞాయత ఇతి । ప్రమాణం ఇత్యేతస్యాః సమాఖ్యాయా ఉపలబ్ధిహేతుత్వం నిమిత్తమ్.

తస్యత్రైకాల్యయోగః । ఉపలబ్ధిం అకార్షీత్. ఉపలబ్ధిం కరోతి. ఉపలబ్ధిం కరిష్యతీతి సమాఖ్యాహేతోస్త్రైకాల్యయోగాత్సమాఖ్యా తథాభూతా ప్రమితోఽనేనార్థః ప్రమీయతే ప్రమాస్యత ఇతి ప్రమాణమ్; ప్రమితమ్. ప్రమీయతే. ప్రమాస్యతే ఇతి చ ప్రమేయమ్ । ఏవం సతి భవిష్యత్యస్మిన్హేతుత ఉపలబ్ధిః. ప్రమాస్యతేఽయం అర్థః ప్రమేయం ఇదం ఇత్యేతత్సర్వం భ్వతీతి । త్రైకాల్యానభ్యనుజ్ఞానే చ వ్యవహారానుపపత్తిః । యశ్చైవం నాభ్యనుజానీయాత్తస్య పాచకం ఆనయ పక్ష్యతి లావకం ఆనయ లవిష్యతీతి వ్యవహారో నోపపద్యత ఇతి ।

`ప్రత్యక్షాదీనాం అప్రామాణ్యం త్రైకాల్యాసిద్ధేర్ఽఽ ఇత్యేవమాది వాక్యం ప్రమాణప్రతిషేధః । తత్రాయం ప్రష్టవ్యః. అథానేన ప్రతిషేధేన భవతా కిం క్రియత ఇతి? కిం సమ్భవో నివర్త్యతే అథాసమ్భవో జ్ఞాప్యతే ఇతి ।

తద్యది సమ్భవో నివర్త్యతే సతి సమ్భవే ప్రత్యక్షాదీనాం ప్రతిషేధానుపపత్తిః । అథాసమ్భవో జ్ఞాప్యతే. ప్రమాణలక్షణం ప్రాప్తస్తర్హి ప్రతిషేధః ప్రమాణాసమ్భవస్యోపలబ్ధిహేతుత్వాదితి ।।

కిం చాతః?

సూత్రసం౦ ౨.౧.౧౨ ఃత్రైకాల్యాసిద్ధేః ప్రతిషేధానుపపత్తిః ।।

అస్య తు విభాగః। పూర్వం హి ప్రతిషేధసిద్ధావసతి ప్రతిషేధ్యే కిం అనేన ప్రతిషిధ్యతే పశ్చాత్సిద్ధౌ ప్రతిషేధ్యాసిద్ధిః ప్రతిషేధాభావాదితి। యుగపత్సిద్ధౌ ప్రతిషేధ్యసిద్ధ్యభ్యనుజ్ఞానాదనర్థకః ప్రతిషేధ ఇతి।

ప్రతిషేధలక్షణే చ వాక్యేఽనుపపద్యమానే సిద్ధం ప్రత్యక్షాదీనాం ప్రమాణత్వం ఇతి।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౧౩

కథమ్?

సూత్రసం౦ ౨.౧.౧౩ ఃసర్వప్రమాణప్రతిషేధాచ్చ ప్రతిషేధానుపపత్తిః ।।

త్రైకాల్యాసిద్ధేరిత్యస్య హేతోర్యద్యుదాహరణం ఉపాదీయతే హేత్వర్థస్య సాధకత్వం దృష్టాన్తే దర్శయితవ్యం ఇతి.

న చ తర్హి ప్రత్యక్షాదీనాం అప్రామాణ్యమ్। అథ ప్రత్యక్షాదీనాం అప్రామాణ్యమ్. ఉపాదీయమానం అప్యుదాహరణం నార్థం సాధయిష్యతీతి సోఽయం సర్వప్రమాణవ్యాహతో హేతురహేతుః; `సిద్ధాన్తం అభ్యుపేత్య తద్విరోధీ విరుద్ధఃఽఽ ఇతి। వాక్యార్థో హ్యస్య సిద్ధాన్తః। స చ వాక్యార్థః ప్రత్యక్షాదీని నార్థం సాధయన్తీతీదం చావయవానాం ఉపాదానం అర్థస్య

సాధనాయేతి । అథ నోపాదీయతే అప్రదర్శితం హేత్వర్థస్య దృష్టాన్తేన సాధకత్వం ఇతి నిషేధో నోపపద్యతే హేతుత్వాసిద్ధేరితి ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౧౪

సూత్రసం౦ ౨.౧.౧౪ ः తత్ప్రామాణ్యే వా న సర్వప్రమాణవిప్రతిషేధః ।।

ప్రతిషేధలక్షణే స్వవాక్యే తేషాం అవయవాశ్రితానాం ప్రత్యక్షాదీనాం ప్రామాణ్యేఽభ్యనుజ్ఞాయమానే పరవాక్యేఽప్యవయవాశ్రితానాం ప్రామాణ్యం ప్రసజ్యతేఽవిశేషాదితి । ఏవం చ న సర్వాణి ప్రమాణాని ప్రతిషిధ్యన్త ఇతి । విప్రతిషేధ ఇతి వీత్యయం ఉపసర్గః సమ్ప్రతిపత్త్యర్థే. న వ్యాఘాతేఽర్థాభావాదితి ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౧౫

సూత్రసం౦ ౨.౧.౧౫ ः త్రైకాల్యాప్రతిషేధశ్చ శబ్దాదాతోద్యసిద్ధివత్తత్సిద్ధేః ।।

కిం అర్థం పునరిదం ఉచ్యతే? పూర్వోక్తనిబన్ధనార్థమ్ । యత్తావత్పూర్వోక్తం ఉపలబ్ధిహేతోరుపలబ్ధివిషయస్య చార్థస్య పూర్వాపరసహభావానియమాద్యథాదర్శనం విభాగవచనం ఇతి. తదితః సముత్థానం యథా విజ్ఞాయేత । అనిత్యం అదర్శి ఖల్వయం ఋషిర్నియమేన ప్రతిషేధం ప్రత్యాచష్టే త్రైకాల్యస్య చాయుక్తః ప్రతిషేధ ఇతి । తత్త్రైకాం విధాం ఉదాహరతి శబ్దాదాతోద్యసిద్ధివదితి ।

యథా పశ్చాత్సిద్ధేన శబ్దేన పూర్వసిద్ధం ఆతోద్యం అనుమీయతే. సాధ్యం చాతోద్యం సాధనం చ శబ్దః. అన్తర్ధితే హ్యతోద్యే స్వనతోఽనుమానం భవతీతి వీణా వాద్యతే వేణుః పూర్యతే ఇతి

స్వనవిశేషేణ ఆతోద్యవిశేషం ప్రతిపద్యతే; తథా పూర్వసిద్ధం ఉపలబ్ధివిషయం పశ్చాత్సిద్ధేనోపలబ్ధిహేతునా ప్రతిపద్యత ఇతి । నిదర్శనార్థత్వాచ్చాస్య శేషయోర్విధయోర్యథోక్తం ఉదాహరణం వేదితవ్యం ఇతి ।

కస్మాత్పునరిహ తన్నోచ్యతే? పూర్వోక్తం ఉపపాద్యత ఇతి । సర్వథా తావదయం అర్థః ప్రకాశయితవ్యః. స ఇహ వా ప్రకాశ్యేత తత్ర వా. న కశ్చిద్విశేష ఇతి ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౧౬

ప్రమాణం ప్రమేయం ఇతి చ సమాఖ్యా సమావేశేన వర్తతే సమాఖ్యానిమిత్తవశాత్ । సమాఖ్యానిమిత్తం తూపలబ్ధిసాధనం ప్రమాణం ఉపలబ్ధివిషయశ్చ ప్రమేయం ఇతి । యదా చ ఉపలబ్ధివిషయః క్వచిదుపలబ్ధిసాధనం భవతి తదా ప్రమాణం ప్రమేయం ఇతి చైకోఽర్థోఽభిధీయతే । అస్యార్థస్యావద్యోతనార్థం ఇదం ఉచ్యతే

సూత్రసం౦ ౨.౧.౧౬ ఃప్రమేయా చ తులాప్రామాణ్యవత్ ।।

గురుత్వపరిమాణజ్ఞానసాధనం తులా ప్రమాణమ్. జ్ఞానవిషయో గురు ద్రవ్యం సువర్ణాది ప్రమేయమ్ । యథా సువర్ణాదినా తులాన్తరం వ్యవస్థాప్యతే తదా తులాన్తరప్రతిపత్తౌ సువర్ణాది ప్రమాణం తులాన్తరం ప్రమేయం ఇతి । ఏవం అనవయవేన తన్త్రార్థ ఉద్దిష్టో వేదితవ్యః । ఆత్మా తావదుపలబ్ధివిషయత్వాత్ప్రమేయే పరిపఠితః. ఉపలబ్ధౌ స్వాతన్త్र్యాత్ప్రమాతా । బుద్ధిరుపలబ్ధిసాధనత్వాత్ప్రమాణమ్. ఉపలబ్ధివిషయత్వాత్ప్రమేయమ్; ఉభయాభావాత్తు ప్రమితిః । ఏవం అర్థవిశేషే సమాఖ్యాసమావేశో యోజ్యః । తథా చ కారకశబ్దా నిమిత్తవశాత్సమావేశేన వర్తన్త ఇతి ।

వృక్షస్తిష్ఠతీతి స్వస్థితౌ స్వాతన్త్र్యాత్కర్తా । వృక్షం పశ్యతీతి దర్శనేనాప్తుం ఇష్యమాణతమత్వాత్కర్మ ।

వృక్షేణ చన్ద్రమసం జ్ఞాపయతీతి జ్ఞాపకస్య సాధకతమత్వాత్కరణమ్ ।

వృక్షాయోదకం ఆసిఞ్చతీతి ఆసిచ్యమానేనోదకేన వృక్షం అభిప్రైతీతి సమ్ప్రదానమ్ ।
వృక్షాత్పర్ణం పతతీతి `ధ్రువం అపాయేఽపాదానమ్ఽఽ ఇత్యపాదానమ్ । వృక్షే వయాంసి
సన్తీతి `ఆధారోఽధికరణమ్ఽఽ ఇత్యధికరణమ్ । ఏవం చ సతి న ద్రవ్యమాత్రం కారకమ్. న
క్రియామాత్రమ్ । కిం తర్హి? క్రియాసాధనం క్రియావిశేషయుక్తం కారకమ్ । యత్క్రియాసాధనం
స్వతన్త్రం స కర్తా. న ద్రవ్యమాత్రం న క్రియామాత్రమ్ । క్రియయా వ్యాప్తుం ఇష్యమాణతమం
కర్మ.

న ద్రవ్యమాత్రం న క్ర్యామాత్రమ్ । ఏవం సాధకతమాదిష్వపి । ఏవం చ కారకాన్వాఖ్యానం
యథైవ ఉపపత్తిత ఏవం లక్షణతః । కారకాన్వాఖ్యానం అపి న ద్రవ్యమాత్రే న క్రియాయాం వా
। కిం తర్హి? క్రియాసాధనే క్రియావిశేషయుక్త ఇతి । కారకశబ్దశ్చాయం ప్రమాణం ప్రమేయం
ఇతి. స చ కారకధర్మం న హాతుం అర్హతి । ।౧౬ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౧౭

అస్తి భోః కారకశబ్దానాం నిమిత్తవశాత్సమావేషః । ప్రత్యక్షాదీని చ ప్రమాణాని
ఉపలబ్ధిహేతుత్వాత్. ప్రమేయం చోపలబ్ధివిషయత్వాత్ । సంవేద్యాని చ ప్రత్యక్షాదీని
ప్రమాణాని. ప్రత్యక్షేణోపలభే అనుమానేనోపలభే ఉపమానేనోపలభే ఆగమేనోపలభే ।
ప్రత్యక్షం మే జ్ఞానం ఆనుమానికం మే జ్ఞానం ఔపమానికం మే జ్ఞానం ఆగమికం మే జ్ఞానం ఇతి
విశేషా గృహ్యన్తే । లక్షణతశ్చ జ్ఞాప్యమానాని జ్ఞాయన్తే విశేషేణేన్ద్రియార్థసన్నికర్షోత్పన్నం
జ్ఞానం ఇత్యేవమాదినా ।

సేయం ఉపలబ్ధిః ప్రత్యక్షాదివిషయా కిం ప్రమాణాన్తరతః అథాన్తరేణ ప్రమాణాన్తరం
అసాధనేతి? కశ్చాత్ర విశేషః?

సూత్రసం౦ ౨.౧.౧౭ ఃప్రమాణతః సిద్ధేః ప్రమాణానాం ప్రమాణాన్తరసిద్ధిప్రసఙ్గః । ।

యది ప్రత్యక్షాదీని ప్రమాణేనోపలభ్యన్తే. యేన ప్రమాణేనోపలభ్యన్తే తత్ర్పమాణాన్తరం అస్తీతి ప్రమాణాన్తరసద్భావః ప్రసజ్యత ఇతి అనవస్థాం ఆహ తస్యాప్యన్యేన తస్యాప్యన్యేనేతి ।

న చానవస్థా శక్యానుజ్ఞాతుం అనుపపత్తేరితి ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౧౮

అస్తు తర్హి ప్రమాణాన్తరం అన్తరేణ నిఃసాధనేతి?

సూత్రసం౦ ౨.౧.౧౮ ఃతద్వినివృత్తేర్వా ప్రమాణసిద్ధివత్ర్పమేయసిద్ధిః ।।

యది ప్రత్యక్షాద్యుపలబ్ధౌ ప్రమాణాన్తరం నివర్త్తనే ఆత్మాద్యుపలబ్ధావపి ప్రమాణాన్తరం నివర్త్స్యత్యవిశేషాత్ ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౧౯

ఏవం చ సర్వప్రమాణవిలోప ఇత్యత ఆహ

సూత్రసం౦ ౨.౧.౧౯ ఃన ప్రదీపప్రకాశసిద్ధివత్తత్సిద్ధేః ।।

యథా ప్రదీపప్రకాశః ప్రత్యక్షాఙ్గత్వాద్దృశ్యదర్శనే ప్రమాణమ్. స చ ప్రత్యక్షాన్తరేణ చక్షుషః సన్నికర్షేణ గృహ్యతే; ప్రదీపభావాభావయోర్దర్శనస్య తథాభావాద్దర్శనహేతురనుమీయతే. తమసి ప్రదీపం ఉపాదదీథా ఇత్యాప్తోపదేశేనాపి ప్రతిపద్యతే; ఏవం ప్రత్యక్షాదీనాం యథాదర్శనం ప్రత్యక్షాదిభిరేవోపలబ్ధిః । ఇన్ద్రియాణి తావత్స్వవిషయగ్రహణేనైవానుమీయన్తే । అర్థాః ప్రత్యక్షతో గృహ్యన్తే । ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షాస్త్వావరణేన లిఙ్గేనానుమీయన్తే ।

ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షోత్పన్నం జ్ఞానం ఆత్మమనసోః సంయోగవిశేషాదాత్మసమవయాచ్చ సుఖాదివద్గృహ్యతే । ఏవం ప్రమాణవిశేషో విభజ్య వచనీయః । యథా చ దృశ్యః సన్ప్రదీపప్రకాశో దృశ్యాన్తరాణాం దర్శనహేతురితి దృశ్యదర్శనవ్యవస్థాం లభతే. ఏవం ప్రమేయం సత్కిఞ్చిదర్థజాతం ఉపలబ్ధిహేతుత్వాత్ప్రమాణప్రమేయవ్యవస్థాం లభతే । సేయం ప్రత్యక్షాదిభిరేవ ప్రత్యక్షాదీనాం యథాదర్శనం ఉపలబ్ధిర్న ప్రమాణాన్తరతః. న చ ప్రమాణం అన్తరేణ నిఃసాధనేతి ।

తేనైవ తస్యాగ్రహణం ఇతి చేత్. న; అర్థభేదస్య లక్షణసామాన్యాత్ ప్రత్యక్షాదీనాం ప్రత్యక్షాదిభిరేవ గ్రహణం ఇత్యయుక్తమ్. అన్యేన హ్యన్యస్య గ్రహణం దృష్టం ఇతి । న. అర్థభేదస్య లక్షణసామాన్యాత్ ప్రత్యక్షలక్షణేనానేకోఽర్థః సంగృహీతస్తత్ర కేనచిత్కస్యచిద్గ్రహణం ఇత్యదోషః । ఏవం అనుమానాదిష్వపీతి । యతోద్ధృతేనోదకేనాశయస్థస్య గ్రహణం ఇతి ।

జ్ఞాతృమనసోశ్చ దర్శనాత్ అహం సుఖీ అహం దుఃఖీ చేతి తేనైవ జ్ఞాత్రా తస్యైవ గ్రహణం దృశ్యతే । `యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసో లిఙ్గమ్ఽఽ ఇతి చ తేనైవ మనసా తస్యైవానుమానం దృశ్యతే. జ్ఞాతుర్జ్ఞేయస్య చాభేదో గ్రహణస్య గ్రాహ్యస్య చాభేద ఇతి ।

నిమిత్తభేదోఽత్రేతి చేత్సమానం న నిమిత్తాన్తరేణ వినా జ్ఞాతా ఆత్మానం జానీతే. న చ నిమిత్తాన్తరేణ వినా మనసా మనో గృహ్యత ఇతి సమానం ఏతత్. ప్రత్యక్షాద్యైః ప్రత్యక్షాదీనాం గ్రహంఅం ఇత్యత్రాప్యర్థభేదో న గృహ్యత ఇతి ।

ప్రత్యక్షాదీనాం చావిషయస్యానుపపత్తేః యది స్యాత్కించిదర్థజాతం ప్రత్యక్షాదీనాం అవిషయః యత్రైతత్యక్షాదిభిర్న శక్యం గ్రహీతుమ్. తస్య గ్రహణాయ ప్రమాణాన్తరం

ఉపాదీయేత. తత్తు న శక్యం కేనచిదుపపాదయితుం ఇతి । ప్రత్యక్షాదీనాం యథాదర్శనం ఏవేదం సచ్చాసచ్చ సర్వం విషయ ఇతి । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౨౦

సూత్రసం౦ ౨.౧.౨౦ ఃక్వచిన్నివృత్తిదర్శనాదనివృత్తిదర్శనాచ్చ క్వచిదనేకాన్తః । ।

కేచిత్తు దృష్టాన్తం అపరిగృహీతం హేతునా విశేషహేతుం అన్తరేణ సాధ్యసాధనాయోపాదదతే; యథా ప్రదీపప్రకాశః ప్రదీపాన్తరప్రకాశం అన్తరేణ గృహ్యతే తథా ప్రమాణాని ప్రమాణాన్తరం అన్తరేణ గృహ్యత ఇతి । స చాయం

యథా చాయం ప్రసఙ్గో నివృత్తిదర్శనాత్ప్రమాణసాధాయోపాదీయతే । ఏవం ప్రమేయసాధనాయాప్యుపాదేయోఽవిశేషహేతుత్వాత్ యథా చ స్థాల్యాదిరూపగ్రహణే ప్రదీపప్రకాశః ప్రమేయసాధనాయోపాదీయతే.

ఏవం ప్రమాణసాధాయాప్యుపాదేయో విశేషహేత్వభావాత్. సోఽయం విశేషహేతుపరిగ్రహం అన్తరేణ దృష్టాన్త ఏకస్మిన్పక్షే ఉపాదేయో న ప్రతిపక్ష ఇత్యనేకాన్తః । ఏకస్మింశ్చ పక్షే దృష్టాన్త ఇత్యనేకాన్తో విశేషహేత్వభావాదితి ।

విశేషహేతుపరిగ్రహే సతి ఉపసంహారాభ్యనుజ్ఞానాదప్రతిషేధః విశేషహేతుపరిగృహీతస్తు దృష్టాన్త ఏకస్మిన్పక్షే ఉపసంహ్రియమాణో న శక్యోఽనుజ్ఞాతుమ్ । ఏవం చ సత్యనేకాన్త ఇత్యయం ప్రతిషేధో న భవతి ।

ప్రత్యక్షాదీనాం ప్రత్యక్షాదిభిరుపలభావనవస్థేతి చేద్. న సంవిద్విషయనిమిత్తానాం ఉపలబ్ధ్యా వ్యవహారోపపత్తేః ప్రత్యక్షేణార్థం ఉపలభే. అనుమానేనార్థం ఉపలభే. ఉపమానేనార్థం ఉపలభే. ఆగమేనార్థం ఉపలభే ఇతి. ప్రత్యక్షం మే జ్ఞానమ్. ఆనుమానికం మే

జ్ఞానమ్. ఔపమానికం మే జ్ఞానమ్. ఆగమికం మే జ్ఞానం ఇతి సంవిద్విషయం సంవిన్మిత్తం చోపలభమానస్య ధర్మార్థసుఖాపవర్గప్రయోజనస్తత్ప్రత్యనీకపరివర్జనప్రయోజనశ్చ వ్యవహార ఉపపద్యతే. సోఽయం తావత్యేవ నివర్తతే ।

న చాస్తి వ్యవహారాన్తరం అనవస్థాసాధనీయం యేన ప్రత్యుక్తానవస్థాం ఉపాదదీతేతి ।।౨౦।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౨౧

సామాన్యేన ప్రమాణాని పరీక్ష్య విశేషేణ పరీక్ష్యన్తే । తత్ర

సూత్రసం౦ ౨.౧.౨౧ఃప్రత్యక్షలక్షణానుపపత్తిరసమగ్రవచనాత్ ।।

ఆత్మమనఃసన్నికర్షో హి కారణాన్తరం నోక్తం ఇతి ।।౨౧।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౨౨

న చాసంయుక్తే ద్రవ్యే సంయోగజన్యస్య గుణస్యోత్పత్తిరితి
జ్ఞానోత్పత్తిదర్శనాదాత్మమనఃసన్నికర్షః కారణమ్ ।

మనఃసన్నికర్షానపేక్షస్య చేన్ద్రియార్థసన్నికర్షస్య జ్ఞానకారణత్వే యుగపదుత్పద్యేరన్బుద్ధయ ఇతి మనఃసన్నికర్షోఽపి కారణమ్ । తదిదం సూత్రం పురస్తాత్కృతభాష్యమ్ ।

సూత్రసం౦ ౨.౧.౨౨ఃనాత్మమనసోఃసన్నికర్షాభావే ప్రత్యక్షోత్పత్తిఃఽ

ఆత్మమనసోఃసన్నికర్షాభావే నోత్పద్యతే ప్రత్యక్షం ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షాభావవదితి ।।౨౨।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౨౩

సతి చేన్ద్రియార్థసన్నికర్షే జ్ఞానోత్పత్తిదర్శనాత్కారణభావం బ్రువతఃఽ

సూత్రసం౦ ౨.౧.౨౩ఃదిగ్దేశకాలాకాశేష్వప్యేవం ప్రసఙ్గఃఽ

దిగాదిషు సత్సు జ్ఞానభావాత్తాన్యపి కారణానీతి? అకారణభావేఽపి
జ్ఞానోత్పత్తిర్దిగాదిసన్నిధేరవర్జనీయత్వాత్ యదాప్యకారణం దిగాదీని జ్ఞానోత్పత్తౌ. తదాపి
సత్సు దిగాదిషు జ్ఞానేన భవితవ్యమ్.

న హి దిగాదీనాం సన్నిధిఃశక్యఃపరివర్జయితుం ఇతి। తత్ర కారణభావే హేతువచనమ్.
ఏతస్మాద్ధేతోర్దిగాదీని జ్ఞానకారణానీతి।।౨౩।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౨౪

ఆత్మమనఃసన్నికర్షస్తర్హ్యుపసఙ్ఖ్యేయ ఇతి। తత్రేదం ఉచ్యతేఽ

సూత్రసం౦ ౨.౧.౨౪ఃజ్ఞానలిఙ్గత్వాదాత్మనో నానవరోధఃఽ

జ్ఞానం ఆత్మలిఙ్గం తద్గుణత్వాత్ । న చాసంయుక్తే ద్రవ్యే సంయోగజస్య గుణస్యోత్పత్తిరస్తీతి । ।౨౪ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౨౫

సూత్రసం౦ ౨.౧.౨౫ఃతదయోగపద్యలిఙ్గత్వాచ్చ న మనసః । ।

అనవరోధ ఇతి వర్తతే । యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసో లిఙ్గం ఇత్యుచ్యమానే సిధ్యత్యేవ మనఃసన్నికర్షాపేక్ష ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షో జ్ఞానకారణం ఇతి । ।౨౫ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౨౬

సూత్రసం౦ ౨.౧.౨౬ఃప్రత్యక్ష నిమిత్తత్వాచ్చేన్ద్రియార్థయోః సన్నికర్షస్య స్వశబ్దేన వచనం । ।

ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దానాం నిమిత్తం ఆత్మమనఃసన్నికర్షః.
ప్రత్యక్ష స్యైవేన్ద్రియార్థసన్నికర్ష ఇత్యసమానః. అసమానత్వాత్తస్య గ్రహణమ్ । ।౨౬ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౨౭

సూత్రసం౦ ౨.౧.౨౬ः సుప్తవ్యాసక్తమనసాం చేన్ద్రియార్థయోः సన్నికర్షనిమిత్తత్వాత్ ।।

ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షస్య గ్రహణం నాత్మమనసోः సన్నికర్షస్యేతి । ఏకదా ఖల్వయం ప్రబోధకాలం ప్రణిధాయ సుప్తः ప్రణిధానవశాత్ప్రబుధ్యతే । యదా తు తీవ్రౌ ధ్వనిస్పర్శౌ ప్రబోధకారణం భవతస్తదా ప్రసుప్తస్యేన్ద్రియసన్నికర్షనిమిత్తం ప్రబోధజ్ఞానం ఉత్పద్యతే । తత్ర న జ్ఞాతుర్మనసశ్చ సన్నికర్షస్య ప్రాధాన్యం భవతి । కిం తర్హి? ఇన్ద్రియార్థయోः సన్నికర్షస్య । న హ్యాత్మా జిజ్ఞాసమానः ప్రయత్నేన మనస్తదా ప్రేరయతీతి ।

ఏకదా ఖల్వయం విషయాన్తరాసక్తమనాः సఙ్కల్పవశాద్విషయాన్తరం జిజ్ఞాసమానः ప్రయత్నప్రేరితేన మనసా ఇన్ద్రియం సంయోజ్య తద్విషయాన్తరం జానీతే । యదా తు ఖల్వస్య నిఃసఙ్కల్పస్య నిర్జిజ్ఞాసస్య చ వ్యాసక్తమనసో బాహ్యవిషయోపనిపాతనాజ్ఞానం ఉత్పద్యతే తదేన్ద్రియార్థసన్నికర్షస్య ప్రాధాన్యమ్ ।

న హ్యత్రాసౌ జిజ్ఞాసమానः ప్రయత్నేన మనः ప్రేరయతీతి ।
ప్రాధాన్యాచ్చేన్ద్రియార్థసన్నికర్షస్య గ్రహణం కార్యం గుణత్వాద్నాత్మమనసోः సన్నికర్షస్యేతి ।
।౨౬ ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౨౮

ప్రాధాన్యే చ హేత్వన్తరం

సూత్రసం౦ ౨.౧.౨౮ः తైశ్చోపదేశో జ్ఞానవిశేషాణాం ।।

తైరిన్ద్రియైరర్థైశ్చ వ్యపదిశ్యన్తే జ్ఞానవిశేషాः । కథమ్? ఘ్రాణేన జిఘ్రతి. చక్షుషా పశ్యతి. రసనయా రసయతీతి. ఘ్రాణవిజ్ఞానం చక్షుర్విజ్ఞానం రసనావిజ్ఞానం గన్ధవిజ్ఞానం

రూపవిజ్ఞానం రసవిజ్ఞానం ఇతి చ । ఇన్ద్రియవిషయవిశేషాచ్చ పఞ్చధా బుద్ధిర్భవతి । అతః ప్రాధాన్యం ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షస్యేతి । ।౨౮ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౨౯

యదుక్తం ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షగ్రహణం కార్యమ్. నాత్మమనసోః సన్నికర్షస్యేతి. కస్మాత్? సుప్తవ్యాసక్తమనసాం ఇన్ద్రియార్థయోః సన్నికర్షస్య జ్ఞాననిమిత్తత్వాదితి । సోఽయం

సూత్రసం౦ ౨.౧.౨౯ఃవ్యాహతత్వాదహేతుఃఽ ।

యది తావత్క్వచిదాత్మమనసోః సన్నికర్షస్య జ్ఞానకారణత్వం నేష్యతే. తదా `యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసో లిఙ్గమ్ఽఽ ఇతి వ్యాహన్యేత । నేదానీం మనసః సన్నికర్షం ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షోఽపేక్షతే ।

మనఃసంయోగానపేక్షాయాం చ యుగపజ్జ్ఞానోత్పత్తిప్రసఙ్గః । అథ మా భూద్వ్యాఘాత ఇతి సర్వవిజ్ఞానానాం ఆత్మమనసోః సన్నికర్షః కారణం ఇష్యతే. తదవస్థం ఏవేదం భవతి; జ్ఞానకారణత్వాదాత్మమనసోః సన్నికర్షస్య గ్రహణం కార్యం ఇతి । ।౨౯ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౩౦

సూత్రసం౦ ౨.౧.౩౦ఃనార్థవిశేషప్రాబల్యాత్ । ।

నాస్తి వ్యాఘాతః. న హ్యాత్మమనఃసన్నికర్షస్య జ్ఞానకారణత్వం వ్యభిచరతి ।
ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షస్య ప్రాధాన్యం ఉపాదీయతే । అర్థవిశేషప్రాబల్యాద్ధి సుప్తవ్యాసక్తమనసాం
జ్ఞానోత్పత్తిరేకదా భవతి । అర్థవిశేషః కశ్చిదేవేన్ద్రియార్థః. తస్య ప్రాబల్యం తీవ్రతాపటుతే ।
తచ్చార్థవిశేషప్రాబల్యం ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షవిషయం నాత్మమనసోః సన్నికర్షవిషయమ్.
తస్మాదిన్ద్రియార్థసన్నికర్షః ప్రధానం ఇతి ।

అసతి ప్రణిధానే సఙ్కల్పే చాసతి సుప్తవ్యాసక్తమనసాం యదిన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదుత్పద్యతే
జ్ఞానమ్. తత్ర మనఃసంయోగోఽపి కారణం ఇతి మనసి క్రియాకారణం వాచ్యం ఇతి ।

యద్ధైవ జ్ఞాతుః ఖల్వయం ఇచ్ఛాజనితః ప్రయత్నో మనసః ప్రేరక ఆత్మగుణః. ఏవం ఆత్మని
గుణాన్తరం సర్వస్య సాధకం ప్రవృత్తిదోషజనితం అస్తి. యేన ప్రేరితం మన ఇన్ద్రియేణ
సమ్బధ్యతే । తేన హ్యప్రేర్యమాణే మనసి సంయోగాభావాజ్జ్ఞానానుత్పత్తౌ సర్వార్థతాస్య
నివర్తతే । ఏషితవ్యం చాస్య గుణాన్తరస్య ద్రవ్యగుణకర్మకారణత్వమ్. అన్యథా హి
చతుర్విధానాం అణూనాం భూతసూక్ష్మాణాం మనసాం చ తతోఽన్యస్య
క్రియాహేతోరసమ్భవాత్శరీరేన్ద్రియవిషయాణాం అనుత్పత్తిప్రసఙ్గః । ।౩౦ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౩౧

సూత్రసం౦ ౨.౧.౩౧ఃప్రత్యక్షం అనుమానం ఏకదేశగ్రహణాదుపలబ్ధేః । ।

యదిదం ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదుత్పద్యతే జ్ఞానం వృక్ష ఇతి. ఏతత్కిల ప్రత్యక్షమ్.
తత్ఖల్వనుమానం ఏవ । కస్మాత్? ఏకదేశగ్రహణాద్వృక్షస్యోపలబ్ధేః । అర్వాగ్భాగం అయం
గృహీత్వా వృక్షం ఉపలభతే । న చైకదేశో వృక్షః । తత్ర యథా ధూమం గృహీత్వా వహ్నిం
అనుమినోతి తాదృగేవ తద్భవతి ।

కిం పునర్గృహ్యమాణాదేకదేశాదర్థాన్తరం అనుమేయం మన్యసే? అవయవసమూహపక్షే
అవయవాన్తరాణి ద్రవ్యాన్తరోత్పత్తిపక్షే తాని చావవవీ చేతి । అవయవసమూహపక్షే

తావదేకదేశగ్రహణాద్వృక్షబుద్ధేరభావః. నాగృహ్యమాణం ఏకదేశాన్తరం వృక్షో గృహ్యమాణైకదేశవదితి ।

అథైకదేశగ్రహణాదేకదేశాన్తరానుమానే సముదాయప్రతిసన్ధానాత్తత్ర వృక్షబుద్ధిః? న తర్హి వృక్షబుద్ధిరనుమానం ఏవం సతి భవితుం అర్హతీతి ।

ద్రవ్యాన్తరోత్పత్తిపక్షే నావయవ్యనుమేయః. అస్యైకదేశసమ్బద్ధస్యాగ్రహణాత్గ్రహణే చావిశేషాదనుమేయత్వాభావః । తస్మాద్వృక్షబుద్ధిరనుమానం న భవతి । ।౩౧ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౩౨

ఏకదేశగ్రహణం ఆశ్రిత్య ప్రత్యక్షస్యానుమానత్వం ఉపపాద్యతే । తచ్చ

సూత్రసం౦ ౨.౧.౩౨ः న. ప్రత్యక్షేణ యావత్తావదప్యుపలమ్భాత్ । ।

న ప్రత్యక్షం అనుమానమ్. కస్మాత్? ప్రత్యక్షేణైవోపలమ్భాత్ । యత్తదేకదేశగ్రహణం ఆశ్రీయతే ప్రత్యక్షేణాసావుపలమ్భః । న చోపలమ్భో నిర్విషయోఽస్తి । యావచ్చార్థజాతం తస్య విషయస్తావదభ్యుపజ్ఞాయమానం ప్రత్యక్షవ్యవస్థాపకం భవతి ।

కిం పునస్తతోఽన్యదర్థజాతమ్. అవయవీ సముదాయో వా? న చైకదేశగ్రహణం అనుమానం భావయితుం శక్యం హేత్వభావాదితి ।

అన్యథాపి చ ప్రత్యక్షస్య నానుమానత్వప్రసఙ్గస్తత్పూర్వకత్వాత్ ప్రత్యక్షపూర్వకం అనుమానమ్. సమ్బద్ధావగ్నిధూమౌ ప్రత్యక్షతో దృష్టవతో ధూమప్రత్యక్షదర్శనాదగ్నావనుమానం భవతి । యచ్చ సమ్బద్ధయోర్లిఙ్గలిఙ్గినోః ప్రత్యక్షమ్. యచ్చ లిఙ్గమాత్రప్రత్యక్షగ్రహణమ్. నైతదన్తరేణ అనుమానస్య ప్రవృత్తిరస్తి; న

తేఽతదనుమానం ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షజత్వాత్ । న చానుమేయస్యేన్ద్రియేణ
సన్నికర్షాదనుమానం భవతి । సోఽయ. ప్రత్యక్షానుమానయోర్లక్షణభేదో మహానాశ్రయితవ్య
ఇతి ।

న చైకదేశోపలబ్ధిరవయవిసద్భావాత్ । న చైకదేశోపలబ్ధిమాత్రమ్ । కిం తర్హి? ఏకదేశోపలబ్ధిః
తత్సహచరితావయవ్యుపలబ్ధిశ్చ । కస్మాత్? అవయవిసద్భావాత్ । అస్తి హ్యయం
ఏకదేశవ్యతిరిక్తోఽవయవీ
తస్యావయవస్థానస్యోపలబ్ధికారణప్రాప్తస్యైకదేశోపలబ్ధావనుపలబ్ధిరనుపపన్నేతి ।

అకృత్స్నగ్రహణాదితి చేత్. న కారణతోఽన్యస్యైకదేశస్యాభావాత్ న చావయవాः కృత్స్న
గృహ్యన్తే అవయవైరేవావయవాన్తరవ్యవధానాత్.

నావయవీ కృత్స్న గృహ్యత ఇతి. నాయం గృహ్యమాణేష్వవయవేషు పరిసమాప్త ఇతి.
సేయం ఏకద్దేశోపలబ్ధిరనివృత్తైవేతి ।

కృత్స్నం ఇతి వై ఖల్వశేషతాయాం సత్యాం భవతి. అకృత్స్నం ఇతి శేషే సతి.
తచ్చైతదవయవేషు బహుష్వస్తి అవ్యవధానే గ్రహణాద్వ్యవధానే చాగ్రహణాదితి । అథ తు
భవాన్పృష్టో వ్యాచష్టాం గృహ్యమాణస్యావయవినः కిం అగృహీతం మన్యతే?

యేనైకదేశోపలబ్ధిः స్యాదితి । న హ్యస్య కారణేభ్యోఽన్యే ఏకదేశా భవన్తీతి తత్రావయవవృత్తం
నోపపద్యత ఇతి ।

ఇదం తస్య వృత్తం యేషాం ఇన్ద్రియసన్నికర్షాద్గ్రహణం అవయవానాం తైः సహ గృహ్యతే.
యేషాం అవయవానాం వ్యవధానాదగ్రహణం తైः సహ న గృహ్యతే । న చైతత్కృతోఽస్తి భేద
ఇతి ।

సముదాయశేషతా వా సముదాయో వృక్షः స్యాత్తత్ప్రాప్తిర్వా. ఉభయథా గ్రహణాభావः ।
మూలస్కన్ధశాఖాపలాశాదీనాం అశేషతా వా సముదాయో వృక్ష ఇతి స్యాత్ప్రాప్తిర్వా
సముదాయినాం ఇతి. ఉభయథా సముదాయభూతస్య వృక్షస్య గ్రహణం నోపపద్యత ఇతి ।

అవయవైస్తావదవయవాన్తరస్య వ్యవధానాదశేషగ్రహణం నోపపద్యతే । ప్రాప్తిగ్రహణం అపి నోపపద్యతే ప్రాప్తిమతాం అగ్రహణాత్ । సేయం ఏకదేశగ్రహణసహచరితా వృక్షవుద్ధిర్ద్రవ్యాన్తరోత్పత్తౌ కల్పతే న సముదయమాత్రే ఇతి । ।౩౨ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౩౩

సూత్రసం౦ ౨.౧.౩౩ः సాధ్యత్వాదవయవిని సన్దేహః । ।

యదుక్తం అవయవిసధ్భావాదితి. అయం అహేతుః సాధ్యత్వాత్ । సాధ్యం తావదేతత్కారణేభ్యో ద్రవ్యాన్తరం ఉత్పద్యత ఇతి. అనుపపాదితం ఏతత్ । ఏవం చ సతి విప్రతిపత్తిమాత్రం భవతి విప్రతిపత్తేశ్చావయవిని సంశయ ఇతి । ।౩౩ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౩౪

సూత్రసం౦ ౨.౧.౩౪ः సర్వాగ్రహణం అవయవ్యసిద్ధేః । ।

యద్యవయవీ నాస్తి సర్వస్య గ్రహణం నోపపద్యతే । కిం తత్సర్వమ్? ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయాః । కథం కృత్వా? పరమాణుసమవస్థానం తావద్ధర్శనవిషయో న భవత్యతీన్ద్రియత్వాదణూనామ్. ద్రవ్యాన్తరఞ్ చావయవిభూతం దర్శనవిషయో నాస్తి. దర్శనవిషయస్థాశ్చేమే ద్రవ్యాదయో గృహన్తే తే నిరధిష్ఠానా న గృహ్యేరన్ । గృహ్యన్తే తు కుమ్భాఽయం శ్యామ ఏకో మహాన్సంయుక్తః స్పన్దతే అస్తి మున్మయశ్చేతి. సన్తి చేమే గుణాదయో ధర్మా ఇతి । తేన సర్వస్య గ్రహణాత్పశ్యామోఽస్తి ద్రవ్యాన్తరభూతో .వయవీతి । ।౩౪ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౩౫

సూత్రసం౦ ౨.౧.౩౫ఃధారణాకర్షణోపపత్తేశ్చ ।।

అవయవ్యర్థాన్తరభూత ఇతి ।

సఙ్ఘహకారితే వై ధారణాకర్షణే । సంగ్రహో నామ సంయోగసహచరితం గుణాన్తరం స్నేహద్రవత్వకారితమ్. అపాం సంయోగాదామే కుమ్భే. అగ్నిసంయోగాత్పక్వే । యది త్వవయవికారితే అభవిష్యతాం పాంశురాశిప్రభృతిశ్వప్యఙ్ఘాస్యేతామ్ । ద్రవ్యాన్తరానుత్పత్తౌ చ తృణోపలకాష్ఠాదిషు జతుసంగృహీతేష్వపి నాభావిష్యతాం ఇతి ।

అథావయవినం ప్రత్యాచక్షాణకో మా భూత్ప్రత్యక్షలోప ఇత్యణుసఞ్చయం దర్శనవిషయం ప్రతిజానానః కిం అనుయోక్తవ్య ఇతి । ఏకం ఇదం ద్రవ్యం ఇత్యేకబుద్ధేర్విషయం పర్యనుయోజ్యః కిం ఏకబుద్ధిరభిన్నార్థవిషయేతి ఆహోస్విత్భిన్నార్థవిషయేతి । అభిన్నార్థవిషయేతి చేత్

అర్థాన్తరానుజ్ఞానాదవయవివిసిద్ధిః । నానార్థవిషయేతి చేత్ భిన్నేష్వేకదర్శనానుపపత్తిః అనేకస్మిన్నేక ఇతి వ్యాహతా బుద్ధిర్న దృశ్యత ఇతి । ।౩౫ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౩౬

సూత్రసం౦ ౨.౧.౩౬ఃసేనావనవత్గ్రహణం ఇతి చేన్నాతీన్ద్రియత్వాదణూనాం ।।

యథా సేనాఙ్గేషు వనాఙ్గేషు చ దూరాదగృహ్యమాణపృథక్త్వేష్వేకం ఇదం ఇత్యుపపద్యతే బుద్ధిః ఏవం అణుషు సఞ్చితేష్వగృహ్యమాణపృథక్త్వేష్వేకం ఇదం ఇత్యుపపద్యతే బుద్ధిరితి । యథా గృహ్యమాణపృథక్త్వానాం సేనావనాఙ్గానాం ఆరాత్కారణాన్తరతః పృథక్త్వస్యాగ్రహణమ్.

యథా గృహ్యమాణజాతీనాం పలాశ ఇతి వా ఖదిర ఇతి వా నారాఙ్జాతిగ్రహణం భవతి । యథా గృహ్యమాణప్రస్పన్దానాం నారాత్స్పన్దగ్రహణమ్. గృహ్యమాణే చార్థజాతే పృథక్త్వస్యాగ్రహణాదేకం ఇతి భాక్తః ప్రత్యయో భవతి. న త్వణూనాం గృహ్యమాణపృథక్త్వానాం కారణతః పృథక్త్వస్యాగ్రహణాద్భాక్త ఏకప్రత్యయః. అతీన్ద్రియత్వాదణూనాం ఇతి ।

ఇదం ఏవ చ పరీక్ష్యతే కిం ఏకప్రత్యయో ణుసఞ్చయవిషయ ఆహోస్విత్నేతి. అణుసఞ్చయ ఏవ సేనావనాఙ్గని । న చ పరీక్ష్యమాణం ఉదాహరణం ఇతి యుక్తం సాధ్యత్వాదితి ।

దృష్టం ఇతి చేన్న తద్విషయస్య పరీక్షోపపత్తేః । యదపి మన్యేత దృష్టం ఇదం సేనావనాఙ్గానాం పృథక్త్వస్యాగ్రహణాదభేదేనైకం ఇతి గ్రహణమ్. న చ దృష్టం శక్యం ప్రత్యాఖ్యాతుం ఇతి. తచ్చ నైవమ్. తద్విషయస్య పరీక్షోపపత్తేః దర్శనవిషయ ఏవాయం పరీక్ష్యతే యోఽయం ఏకం ఇతి ప్రత్యయో దృశ్యతే. స పరీక్ష్యతే కిం ద్రవ్యాన్తరవిషయో వా అథాణుసఞ్చయవిషయ ఇతి । అత్ర దర్శనం అన్యతరస్య సాధకం న భవతి । నానాభావే చాణూనాం పృథక్త్వస్యాగ్రహణాదభేదేనైకం ఇతి గ్రహణం అతస్మింస్తదితి ప్రత్యయః. యథా స్థాణౌ పురుష ఇతి । తతః కిమ్?

అతస్మింస్తదితి ప్రత్యయస్య ప్రధానాపేక్షిత్వాత్ప్రధానసిద్ధిః । స్థాణౌ పురుష ఇతి ప్రత్యయస్య కిం ప్రధానమ్? సోఽసౌ పురుషే పురుషప్రత్యయః. తస్మిన్నతి పురుషసామాన్యగ్రహణాత్స్థాణౌ పురుషో .యం ఇతి । ఏవం నానాభూతేష్వేకం ఇతి సామాన్యగ్రహణాత్ప్రధానే సతి భవితుం అర్హతి । ప్రధానం చ సర్వస్యాగ్రహణాదితి నోపపద్యతే । తస్మాదభిన్న ఏవాయం అభేదప్రత్యయ ఏకం ఇతి ।

ఇన్ద్రియాన్తరవిషయేష్వభేదప్రత్యయః ప్రధానం ఇతి చేద్. న విశేషహేత్వభావాద్దృష్టాన్తావ్యవస్థా శ్రోత్రాదివిషయేషు శబ్దాదిష్వభిన్నేష్వేకప్రత్యయః

ప్రధానం అనేకస్మిన్నేకప్రత్యయస్యేతి । ఏవం చ సతి దృష్టాన్తోపాదానం న వ్యవతిష్ఠతే విశేషహేత్వభావాత్ । అణుషు సంశితేష్వేకప్రత్యయః కిం అతస్మింస్తదితి ప్రత్యయః స్థాణౌ పురుషప్రత్యయవత్. అథార్థస్య తథాభావాత్తస్మింస్తదితి ప్రత్యయః యథా శబ్దస్యైకత్వాదేకః శబ్ద ఇతి విశేషహేతుపరిగ్రహణం అన్తరేణ దృష్టాన్తౌ సంశయం ఆపాదయత ఇతి । కుమ్భవత్సఇచ్ఛయమాత్రం గన్ధాదయోఽపీత్యనుదాహరణం గన్ధాదయ ఇతి ।

ఏవం పరిమాణసంయోగస్పన్దజాతివిశేషప్రత్యయానప్యనుయోక్తవ్యః. తేషు చైవం ప్రసఙ్గ ఇతి ।

ఏకత్వబుద్ధిస్తస్మింస్తదితి ప్రత్యయ ఇతి విశేషహేతుర్మహదితి ప్రత్యయేన సామానాధికరణ్యాత్ ఏకం ఇదం మహచ్చేతి ఏకవిషయౌ ప్రత్యయౌ సమానాధికరణౌ భవతః తేన విజ్ఞాయతే యన్మహత్తదేకం ఇతి । అణుసమూహాతిశయగ్రహణం మహత్ప్రత్యయ ఇతి చేత్సోయం అమహత్సు అణుషు మహత్ప్రత్యయోఽతస్మింస్తదితి ప్రత్యయో భవతీతి । కిం చాతః? అతస్మింస్తదితి ప్రత్యయస్య ప్రధానాపేక్షిత్వాత్ప్రధానసిద్ధిరితి భవితవ్యం మహత్యేవ మహత్ప్రత్యయేనేతి ।

అణుః శబ్దో మహానితి చ వ్యవసాయాత్ప్రధానసిద్ధిరితి చేత్. న మన్దతీవ్రతాగ్రహణం ఇయత్తానవధారణాత్ యథా ద్రవ్యే అణుః శబ్దోఽల్పో మన్ద ఇత్యేతస్య గ్రహణం మహన్శబ్దః పటుస్తీవ్র ఇత్యేతస్య గ్రహణమ్ । కస్మాత్? ఇయత్తానవధారణాత్ । న హ్యయం మహాన్శబ్ద ఇతి వ్యవస్యన్నియానయం ఇత్యవధారయతి. యథా బదరామలకబిల్వాదీని ।

సంయుక్తే ఇమే ఇతి చ ద్విత్వసమానాశ్రయప్రాప్తిగ్రహణం ద్వౌ సముదాయావాశ్రయః సంయోగస్యేతి చేత్కోఽయం సముదాయః? ప్రాప్తిరనేకస్యానేకా వా ప్రాప్తిరేకస్య సముదాయ ఇతి చేత్ప్రాప్తేరగ్రహణం ప్రాప్త్యాశ్రితాయాః । సంయుక్తే ఇమే వస్తునీ ఇతి నాత్ర ద్వే ప్రాప్తీ సంయుక్తే గృహ్యేతే ।

అనేకసమూహః సముదాయ ఇతి చేత్. న ద్వితేన సమానాధికరణస్య గ్రహణాత్ । ద్వావిమౌ సంయుక్తావర్థావితి గ్రహణే సతి నానేకసమూహాశ్రయః సంయోగో గృహ్యతే । న చ ద్వయోరణోర్గ్రహణం అస్తి । తస్మాన్మహతీ ద్వితాశ్రయభూతే ద్రవ్యే సంయోగస్య స్థానం ఇతి ।

ప్రత్యాసత్తిః ప్రతీఘాతావసానా సంయోగో నార్థాన్తరం ఇతి చేత్.
నార్థాన్తరహేతుత్వాత్సంయోగస్య । శబ్దరూపాదిస్పన్దానాం హేతుః సంయోగః । న చ
ద్రవ్యయోర్గుణాన్తరోపజననం అన్తరేణ శబ్దే రూపాదిషు స్పన్దే చ కారణత్వం గృహ్యతే.
తస్మాద్గుణాన్తరమ్ । ప్రత్యయవిషయశ్చార్థాన్తరం తత్ప్రతిషేధో వా. కుణ్డలీ
గురురకుణ్డలశ్చాత్ర ఇతి । సంయోగబుద్ధేశ్చ యద్యర్థాన్తరం న విషయః
అర్థాన్తరప్రతిషేధస్తర్హి విషయః. తత్ర ప్రతిషిధ్యమానవచనం సంయుక్తే ద్రవ్యే ఇతి
యదర్థాన్తరం అన్యత్ర దృష్టం ఇహ ప్రతిషిధ్యతే తద్వక్తవ్యం ఇతి । ద్వయోర్మహతోరాశ్రితస్య
గ్రహణాన్నాణ్వాశ్రయ ఇతి ।

జాతివిశేషస్య ప్రత్యయానువృత్తిలిఙ్గస్యాప్రత్యాఖ్యానమ్. ప్రత్యాఖ్యానే వా
ప్రత్యయవ్యవస్థానుపపత్తిః । వ్యధికరణస్యానభివ్యక్తేరధికరణవచనమ్ । అణుసమవస్థానం
విషయ ఇతి చేత్ప్రాప్తాప్రాప్తసామర్థ్యవచనం కిం అప్రాప్తే అణుసమవస్థానే తదాశ్రయో
జాతివిశేషో గృహ్యతే అథ ప్రాప్తే ఇతి । అప్రాప్తే గ్రహణం ఇతి
చేత్వ్యవహితస్యాణుసమవస్థానస్యాప్యుపలబ్ధిప్రసఙ్గః. వ్యవహితేఽణ్సమవస్థానే తదాశ్రయో
జాతివిశేషో గృహ్యేత । ప్రాప్తే గ్రహణం ఇతి చేత్.

మధ్యపరభాగయోరప్రాప్తావనభివ్యక్తిః । యావత్ప్రాప్తం భవతి తావత్యభివ్యక్తిరితి చేత్.
తావతోఽధికరణత్వం అణుసమవస్థానస్య । యావతి ప్రాప్తే జాతివిశేషే గృహ్యతే
తావదస్యాధికరణం ఇతి ప్రాప్తం భవతి । తత్రైకసముదాయే ప్రతీయమానేఽర్థభేదః । ఏవం చ
సతి యోఽయం అణుసముదాయో వృక్ష ఇతి ప్రతీయతే తత్ర వృక్షబహుత్వం ప్రతీయేత.
యత్ర యత్ర హ్యణుసముదాయస్య భాగే వృక్షత్వం గృహ్యతే స స వృక్ష ఇతి ।
తస్మాత్సముదితాణుసమవస్థానస్యార్థాన్తరస్య
జాతివిశేషాభివ్యక్తివిషయత్వాదవయవ్యర్థాన్తరభూత ఇతి । ।౩౯ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౩౯

పరీక్షితం ప్రత్యక్షమ్ । అనుమానం ఇదానీం పరీక్ష్యతే

సూత్రసం౦ ౨.౧.౩౭ఃరోధోపఘాతసాదృశ్యేభ్యో వ్యభిచారాదనుమానం అప్రమాణం ।।

అప్రమాణం ఇతి ఏకదాప్యర్థస్య న ప్రతిపాదకం ఇతి । రోధాదపి నదీ పూర్ణా గృహ్యతే. తదా చోపరిష్టాద్వృష్టో దేవ ఇతి మిథ్యానుమానమ్ । నీడోపఘాతాదపి పిపీలికాణ్డసఞ్చారో భవతి. తదా చ భవిష్యతి వృష్టిరితి మిథ్యానుమానం ఇతి । పురుషోఽపి మయూరవాశితం అనుకరోతి తదాఽపి శబ్దసాదృశ్యాన్మిథ్యానుమానం భవతి । ।౩౭ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౩౮

సూత్రసం౦ ౨.౧.౩౮ఃనైకదేశత్రాససాదృశ్యేభ్యోఽర్థాన్తరభావాత్ । ।

నాయం అనుమానవ్యభిచారః. అననుమానే తు ఖల్వయం అనుమానాభిమానః । కథమ్? నావిశిష్టో లిఙ్గం భవితుం అర్హతి । పూర్వోదకవిశిష్టం ఖలు వర్షోదకం శీఘ్రతరత్వం స్రోతసో బహుతరఫేనఫలపర్ణకాష్ఠాదివహనం చోపలభమానః పూర్ణత్వేన నద్యా ఉపరి వృష్టో దేవ ఇత్యనుమినోతి నోదకవృద్ధిమాత్రేణ । పిపీలికాప్రాయస్యాణ్డసఞ్చారే భవిష్యతి వృష్టిరిత్యనుమీయతే న కాసాఞ్చిదితి । నేదం మయూరవాశితం తత్సదృశోఽయం శబ్ద ఇతి విశేషాపరిజ్ఞానాన్మిథ్యానుమానం ఇతి । యస్తు సదృశాద్విశిష్టాచ్ఛబ్దాద్విశిష్టమయూరవాశితం గృహ్ణాతి తస్య విశిష్టోఽర్థో గృహ్యమాణో లిఙ్గమ్. యథా సర్పాదీనాం ఇతి । సోఽయం అనుమాతురపరాధో నానుమానస్య. యోఽర్థవిశేషేణానుమేయం అర్థం అవిశిష్టార్థదర్శనేన బుభుత్సత ఇతి । ।౩౮ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౩౯

త్రికాలవిషయం అనుమానం త్రైకాల్యగ్రహణాదిత్యుక్తమ్ । అత చ

సూత్రసం౦ ౨.౧.౩౯ఃవర్తమానాభావః పతతః పతితపతితవ్యకాలోపపత్తేః ।।

వృన్తాత్ప్రచ్యుతస్య ఫలస్య భూమౌ ప్రత్యాసీదతో యదూర్ధ్వం స పతితోఽధ్వా తత్సంయుక్తః కాలః పతితకాలః. యోఽధస్తాత్స పతితవ్యోఽధ్వా. తత్సంయుక్తః కాలః పతితవ్యకాలః । నేదానీం తృతీయోఽధ్వా విద్యతే యత్ర పతతీతి వర్తమానః కాలో గృహ్యేత । తస్మాద్వర్తమానః కాలో న విద్యత ఇతి । ।౩౯ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౪౦

సూత్రసం౦ ౨.౧.౪౦ఃతయోరప్యభావో వర్తమానాభావే తదపేక్షత్వాత్ । ।

నాధ్వవ్యఙ్క్యః కాలః । కిం తర్హి? క్రియావ్యఙ్క్యః పతతీతి । యదా పతనక్రియా వ్యుపరతా భవతి స కాలః పతితకాలః । యదోత్పత్స్యతే స పతితవ్యకాలః ।

యదా ద్రవ్యే వర్తమానా క్రియా గృహ్యతే స వర్తమానః కాలః । యది చాయం ద్రవ్యే వర్తమానమ్ పతనం న గృహ్ణాతి కస్యోపరమం ఉత్పత్స్యమానతాం వా ప్రతిపద్యతే । పతితః కాల ఇతి భూతా క్రియా. పతితవ్యః కాల ఇతి చోత్పత్స్యమానా క్రియా. ఉభయోః కాలయోః క్రియాహీనం ద్రవ్యమ్; అధః పతతీతి క్రియాసమ్బద్ధమ్ । సోఽయం క్రియాద్రవ్యయోః సమ్బన్ధం గృహ్ణాతీతి వర్తమానః కాలః. తదాశ్రయౌ చేతరౌ కాలౌ తదభావే న స్యాతాం ఇతి । ।౪౦ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౪౧

అథాపి

సూత్రసం ౨.౧.౪౧ఁ నాతీతానాగతయోరితరేతరాపేక్షా సిద్ధిః ।।

యద్యతీతానాగతావితరేతరాపేక్షౌ సిధ్యేతాం ప్రతిపద్యేమహి వర్తమానవిలోపమ్ ।
నాతీతాపేక్షానాగతసిద్ధిః నాప్యనాగతాపేక్షాతీతసిద్ధిః । కయా యుక్త్యా? కేన కల్పేనాతీతః కథం అతీతాపేక్షానాగతసిద్ధిః. కేన చ కల్పేనానాగత ఇతి నైతచ్చక్యం నిర్వక్తుం అవ్యాకరణీయం ఏతద్వర్తమానలోప ఇతి । యచ్చ మన్యేత హ్రస్వదీర్ఘయోః స్థలనిమ్నయోశ్చాయాతపయోశ్చ యథేతరేతరాపేక్షయా సిద్ధిరేవం అతీతానాగతయోరితి. తన్నోపపద్యతే విశేషహేత్వభావాత్ । దృష్టాన్తవత్ప్రతిదృష్టాన్తోఽపి ప్రసజ్యతే. యథా రూపస్పర్శౌ గన్ధరసౌ నేతరేతరాపేక్షౌ సిద్ధ్యతః ఏవం అతీతానాగతావితి నేతరేతరాపేక్షా కస్యచిత్సిద్ధిరితి ।

యస్మాదేకాభావే ణ్యతరాభావాదుభయాభావః యద్యేకస్యాన్యతరాపేక్షా
సిద్ధిరన్యతరస్యేదానీం కిం అపేక్షా? యద్యన్యతరస్యైకాపేక్షా సిద్ధిరేకస్యేదానీం కిం అపేక్షా?
ఏవం ఏకస్యాభావే అన్యతరన్న సిధ్యతీత్యుభయాభావః ప్రసజ్యతే । ।౪౧ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౪౨

అర్థసద్భావవ్యభ్యశ్చాయం వర్తమానః కాలః. విద్యతే ద్రవ్యం విద్యతే గుణః విద్యతే కర్మేతి ।
యస్య చాయం నాస్తి. తస్య

సూత్రసం ౨.౧.౪౨ఁ వర్తమానాభావే సర్వాగ్రహణం ప్రత్యక్షానుపపత్తేః ।।

ప్రత్యక్షం ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షజమ్. న చావిద్యమానం అసదిన్ద్రియేణ సన్నికృష్యతే ।
నచాయం విద్యమానం సత్కిఞ్చిదనుజానాతి । ప్రత్యక్షనిమిత్తం ప్రత్యక్షవిషయః

ప్రత్యక్షజ్ఞానం సర్వం నోపపద్యతే. ప్రత్యక్షానుపపత్తౌ
తత్పూర్వకత్వాదనుమానాగమయోరనుపపత్తిః । సర్వప్రమాణవిలోపే సర్వగ్రహణం న
భవతీతి । ।౪౨ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౪౩

ఉభయథా చ వర్తమానః కాలో గృహ్యతే క్వచిదర్థసద్భావవ్యఙ్గ్యః యథాస్తి ద్రవ్యం ఇతి ।
క్వచిత్క్రియాసన్తానవ్యఙ్గ్యః యథా పచతి ఛినత్తీతి । నానావిధా చైకార్థా క్రియా క్రియాసన్తానః
క్రియాభ్యాసశ్చ । నానావిధా చైకార్థా క్రియా పచతీతి స్థాల్యధిశ్రయణం ఉదకాసేచనం
తణ్డులావపనం ఏధోఽపసర్పణం అగ్న్యభిజ్వాలనం దర్వీఘట్టనం మణ్డస్రావణం
అధోఽవతారణం ఇతి ।

ఛినత్తీతి క్రియాభ్యాస ఉద్యమ్యోద్యమ్య పరశుం దారుణి నిపాతయన్ఛినత్తీత్యుచ్యతే ।

యచ్చేదం పచ్యమానం ఛిద్యమానం చ తత్క్రియమాణమ్. తస్మిన్క్రియమాణే

సూత్రసం౦ ౨.౧.౪౩ः కృతతాకర్తవ్యతోపపత్తేస్తూభయథా గ్రహణం । ।

క్రియాసన్తానో ణారబ్ధశ్ఛకీర్షితో .ఆగతః కాలః పక్ష్యతీతి । ప్రయోజనావసానః
క్రియాసన్తానోపరమః అతీతః కాలః అపాక్షీదితి ।

ఆరబ్ధక్రియాసన్తానో వర్తమానః కాలః పచతీతి । తత్ర యా ఉపరతా సా కృతతా । యా చికీర్షితా
సా కర్తవ్యతా । యా విద్యమానా సా క్రియమాణతా । తదేవం క్రియాసన్తానస్థస్తైకాల్యసమాహారః
పచతి పచ్యత ఇతి వర్తమానగ్రహణేన గృహ్యతే. క్రియాసన్తానస్య హ్యత్రావిచ్ఛేదోఽభిధీయతే
నారమ్భో నోపరమ ఇతి । సోఽయం ఉభయథా వర్తమానో గృహ్యతే అపవ్యక్తో
వ్యపవ్యక్తశ్చాతీతానాగతాభ్యామ్ । స్థితివ్యఙ్గ్యః విద్యతే ద్రవ్యం ఇతి ।

క్రియాసన్తానావిచ్ఛేదాభిధాయీ చ త్రైకాల్యాన్వితః పచతి ఛినత్తీతి । అన్యశ్చ
ప్రత్యాసత్తిప్రభృతేరర్థస్య వివక్షాయాం తదభిధాయీ బహుప్రకారో లోకేషు ఉత్ప్రేక్షితవ్యః ।
తస్మాదస్తి వర్తమానః కాల ఇతి । ।౪౩ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౪౪

సూత్రసం౦ ౨.౧.౪౪ఃఅత్యన్తప్రాయైకదేశసాధర్మ్యాదుపమానసిద్ధిః । ।

అత్యన్తసాధర్మ్యాదుపమానం న సిధ్యతి । న చైవం భవతి యథా గౌరేవం గౌరితి ।

ప్రాయఃసాధర్మ్యాదుపమానం న సిధ్యతి. న హి భవతి యథానడ్వానేవం మహిష ఇతి ।
ఏకదేశసాధర్మ్యాదుపమానం న సిధ్యతి. న హి సర్వేణ సర్వం ఉపమీయత ఇతి । ।౪౪ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౪౫

సూత్రసం౦ ౨.౧.౪౫ఃప్రసిద్ధసాధర్మ్యాదుపమానసిద్ధేర్యథోక్తదోషానుపపత్తిః । ।

న సాధర్మ్యస్య కృత్స్నప్రాయాల్పభావం ఆశ్రిత్యోపమానం ప్రవర్తతే । కిం తర్హి?

ప్రసిద్ధసాధర్మ్యాత్సాధ్యసాధనభావం ఆశ్రిత్య ప్రవర్తతే । యత్ర చైతదస్తి న తత్రోపమానం
ప్రతిషేద్ధుం శక్యమ్ । తస్మాద్యథోక్తదోషో నోపపద్యత ఇతి । ।౪౫ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౪౬

అస్తు తర్హ్యుపమానం అనుమానం

సూత్రసం౦ ౨.౧.౪౬ఃప్రత్యక్షేణాప్రత్యక్షసిద్ధేః ।।

యథా ధూమేన ప్రత్యక్షేణాప్రత్యక్షస్య వహ్నేర్గ్రహణం అనుమానమ్. ఏవం గవా ప్రత్యక్షేణాప్రత్యక్షస్య గవయస్య గ్రహణం ఇతి నేదం అనుమానాద్విశిష్యతే ।।౪౬ ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౪౭

విశిష్యత ఇత్యాహ । కయా యుక్త్యా?

సూత్రసం౦ ౨.౧.౪౭ఃనాప్రత్యక్షే గవయే ప్రమాణార్థం ఉపమానస్య పశ్యామః ।।

యదా హ్యయం ఉపయుక్తోపమానో గోదర్శీ గవయసమానం అర్థం పశ్యతి తదాయం గవయ ఇత్యస్య సంజ్ఞాశబ్దస్య వ్యవస్థాం ప్రతిపద్యతే న చైవం అనుమానం ఇతి । పరార్థం చోపమానం యస్య హ్యుపమానం అప్రసిద్ధం తదర్థం ప్రసిద్ధోభయేన క్రియత ఇతి పరార్థం ఉపమానం ఇతి చేత్; న.

స్వయం అధ్యవసాయాత్ భవతి చ భోఃస్వయం అధ్యవసాయఃయథా గౌరేవం గవయ ఇతి । నాధ్యవసాయఃప్రతిషిధ్యతే ఉపమానం తు తన్న భవతి `ప్రసిద్ధసాధర్మ్యాత్సాధ్యసాధనం

ఉపమానమ్ఽఽ । న చ యస్యోభయం ప్రసిద్ధం తం ప్రతి సాధ్యసాధనభావో విద్యత ఇతి । ।౪౭ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౪౮

అథాపి

సూత్రసం౦ ౨.౧.౪౮ఃతథేత్యుపసంహారాదుపమానసిద్ధేర్నావిశేషః । ।

తథేతి సమానధర్మోపసంహారాదుపమానం సిధ్యతి నానుమానమ్ । అయం చానయోర్విశేష ఇతి । ।౪౮ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౪౯

సూత్రసం౦ ౨.౧.౪౯ఃశబ్దోఽనుమానం అర్థస్యానుపలబ్ధేరనుమేయత్వాత్ । ।

శబ్దోఽనుమానమ్. న ప్రమాణాన్తరమ్ । కస్మాత్? శబ్దార్థస్యానుమేయత్వాత్ । కథం అనుమేయత్వమ్? ప్రత్యక్షతోఽనుపలబ్ధేః । యథానుపలభ్యమానో లిఙ్గీ మితేన లిఙ్గేన పశ్చాన్మీయత ఇతి అనుమానమ్ । ఏవం మితేన శబ్దేన పశ్చాన్మీయతే అర్థోఽనుపలభ్యమాన ఇత్యనుమానం శబ్దః । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౫౦

ఇతశ్చానుమానం శబ్దః ।

సూత్రసం౦ ౨.౧.౫౦ఃఉపలబ్ధేరద్వ్యప్రవృత్తిత్వాత్ ।।

ప్రమాణాన్తరభావే ద్వ్యప్రవృత్తిరుపలబ్ధిః. అన్యథా హ్యుపలబ్ధిరనుమానే అన్యథోపమానే తదావ్యాఖ్యాతమ్ । శబ్దానుమానయోస్తూపలబ్ధిరద్వ్యప్రవృత్తిః యథానుమానే తథా శబ్దేఽపి । విశేషాభావాదనుమానం శబ్ద ఇతి ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౫౧

సూత్రసం౦ ౨.౧.౫౧ఃసమ్బన్ధాచ్చ ।।

శబ్దోఽనుమానం ఇతి వర్తతే । సమ్బద్ధయోశ్చ శబ్దార్థయోఃసమ్బన్ధప్రసిద్ధౌ శబ్దోపలబ్ధేరర్థగ్రహణం యథా సమ్బద్ధయోర్లిఙ్గలిఙినోఃసమ్బన్ధప్రతీతౌ లిఙ్గోపలబ్ధౌ లిఙ్గిగ్రహణం ఇతి ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౫౨

యత్తావదర్థస్యానుమేయత్వాదితి తన్న

సూత్రసం౦ ౨.౧.౫౨ఃఆప్తోపదేశసామర్థ్యాచ్ఛబ్దాదర్థసమ్ప్రత్యయః ।।

స్వర్గః అప్సరసః ఉత్తరాః కురవః సప్త ద్వీపాః సముద్రో లోకసన్నివేశ
ఇత్యేవమాదేరప్రత్యక్షస్యార్థస్య చ శబ్దమాత్రాత్ప్రత్యయః. కిం తర్హి? ఆప్తైరయం ఉక్తాః శబ్ద
ఇత్యతః సమ్ప్రత్యయః విపర్యయేణ సమ్ప్రత్యయాభావాత్; న త్వేవం అనుమానం ఇతి ।

యత్పునరుపలబ్ధేరదివ్యప్రవృత్తిత్వాదితి. అయం ఏవ శబ్దానుమానయోరుపలబ్ధేః
ప్రవృత్తిభేదః; తత్ర విశేషే సత్యహేతుర్విశేషాభావాదితి ।

యత్పునరిదం సమ్బన్ధాచ్చేతి. అస్తి చ శబ్దార్థయోః సమ్బన్ధోఽనుజ్ఞాతః. అస్తి చ ప్రతిషిద్ధః ।
అస్యేదం ఇతి షష్ఠీవిశిష్టస్య వాక్యస్యార్థవిశేషోఽనుజ్ఞాతః. ప్రాప్తిలక్షణస్తు శబ్దార్థయోః సమ్బన్ధః
ప్రతిషిద్ధః । కస్మాత్?
ప్రమాణతోఽనుపలబ్ధేఃప్రత్యక్షతస్తావచ్ఛబ్దార్థప్రాప్తేర్నోపలబ్ధిరతీన్ద్రియత్వాత్ ।
యేనేన్ద్రియేణ గృహ్యతే శబ్దస్తస్య విషయభావం అతివృత్తోఽర్థో న గృహ్యతే । అస్తి
చాతీన్ద్రియవిషయభూతోఽప్యర్థః సమానేన చేన్ద్రియేణ గృహ్యమాణయోః ప్రాప్తిర్గృహ్యత ఇతి ।
।

భాష్యమ్ ౨.౧.౫3

సూత్రసం౦ ౨.౧.౫3ఃపూరణప్రదాహపాటనానుపలబ్ధేశ్చ సమ్బన్ధాభావః ।।

ప్రాప్తిలక్షణే చ గృహ్యమాణే సమ్బన్ధే శబ్దార్థయోః శబ్దాన్తికే వార్థః స్యాత్. అర్థాన్తికే వా శబ్దః స్యాత్.
ఉభయం వోభయత్ర । అథ ఖల్వుభయమ్?

స్థానకరణాభావాదితి చార్థః । న చాయం అనుమానతోఽప్యుపలభ్యతే శబ్దాన్తికేఽర్థ ఇతి ।
ఏతస్మిన్పక్షేఽప్యాస్యస్థానకరణోచ్చారణీయః శబ్దస్తదన్తికేఽర్థ ఇత్యన్వాగ్ద్యసిశబ్దోచ్చారణే

పూరణపాహపాటనాని గృహ్యేరన్. న చ గృహ్యన్తే; అగ్రహణాత్సానుమేయః ప్రాప్తిలక్షణః సమ్బన్ధః ।

అర్థాన్తికే శబ్ద ఇతి స్థానకరణాసమ్భవాదనుచ్చారణమ్స్థానం కణ్ఠాదయః. కరణం ప్రయత్నవిశేషః. తస్యార్థాన్తికేఽనుపపత్తిరితి । ఉభయప్రతిషేధాచ్చ నోభయమ్ । తస్మాన్న శబ్దేనార్థః ప్రాప్త ఇతి ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౫౪

సూత్రసం౦ ౨.౧.౫౪ः శబ్దార్థవ్యవస్థానాదప్రతిషేధః ।।

శబ్దాదర్థప్రత్యయస్య వ్యవస్థాదర్శనాదనుమీయత అస్తి శబ్దార్థసమ్బన్ధో వ్యవస్థాకారణమ్ । అసమ్బన్ధే హి శబ్దమాత్రాదర్థమాత్రే ప్రత్యయప్రసఙ్గః । తస్మాదప్రతిషేధః సమ్బన్ధస్యేతి ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౫౫

అత్ర సమాధిః

సూత్రసం౦ ౨.౧.౫౫ः న సామాయికత్వాచ్ఛబ్దార్థసమ్ప్రత్యయస్య ।।

న సమ్బన్ధకారితం శబ్దార్థవ్యవస్థానమ్ । కిం తర్హి? సమయకారితమ్ । యత్తదవోచామ అస్యేదం ఇతి షష్ఠీవిశిష్టస్య వాక్యస్యార్థవిశేషోఽనుజ్ఞాతః శబ్దార్థయోః సమ్బన్ధ ఇతి సమయం తం అవోచామ ఇతి । కః పునరయం సమయః? అస్య శబ్దస్యేదం అర్థజాతం అభిధేయం

ఇత్యభిధానాభిధేయనియమనియోగః । తస్మిన్నుపయుక్తే శబ్దాదర్థసమ్ప్రత్యయో భవతి । విపర్యయే హి శబ్దశ్రవణఽపి ప్రత్యయాభావః । సమ్బన్ధవాదినోఽపి చాయం అవర్జనీయ ఇతి ।

ప్రయుజ్యమానగ్రహణాచ్చ సమయోపయోగో లౌకికానామ్ । సమయపరిపాలనార్థం చేదం పదలక్షణాయా వాచాన్వాఖ్యానం వ్యాకరణం వాక్యలక్షణాయా వాచోఽర్థలక్షణమ్.

పదసమూహో వాక్యం అర్థపరిసమాప్తావితి । తదేవం ప్రాప్తిలక్షణస్య శబ్దార్థసమ్బన్ధస్యార్థతుషోఽపి అనుమానహేతుర్న భవతీతి । ।౫౫ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౫౬

సూత్రసం౦ ౨.౧.౫౬ఃజాతివిశేషే చానియమాత్ । ।

సామాయికః శబ్దాదర్థసమ్ప్రత్యయో న స్వాభావికః । ఋష్యార్యమ్లేచ్ఛానాం యథాకామం శబ్దవినియోగోఽర్థప్రత్యాయనాయ ప్రవర్తతే । స్వాభావికే హి శబ్దస్యార్థప్రత్యాయకత్వే యథాకామం న స్యాద్యథా తైజసస్య ప్రకాశస్య రూపప్రత్యయహేతుత్వం న జాతివిశేషే వ్యభిచరతీతి । ।౫౬ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౫౭

పుత్రకామేష్టిహవనాభ్యాసేషు

సూత్రసం౦ ౨.౧.౫౭ఃతదప్రామాణ్యం అనృతవ్యాఘాతపునరుక్తదోషేభ్యః । ।

తస్యేతి శబ్దవిశేషం ఏవాధికురుతే భగవానృషిః । శబ్దస్య ప్రమాణత్వం న సమ్భవతి । కస్మాత్? అనృతదోషాత్పుత్రకమేష్టౌ `పుత్రకామః పుత్రేష్ట్యా యజేత౨౨ ఇతి; నేష్టౌ సంస్థితాయాం పుత్రజన్మ దృశ్యతే । దృష్టార్థస్య వాక్యస్యానృతత్వాదదృష్టార్థం అపి వాక్యం `అగ్నౌ హౌత్రం జుహుయాత్స్వర్గకామ౨౨ ఇత్యాద్యనృతం ఇతి జ్ఞాయతే ।

విహితవ్యాఘాతదోషాచ్చ. హవనే `ఉదితే హౌతవ్యం అనుదితే హౌతవ్యం సమయాధ్యుషితే హౌతవ్యమ్౨౨ ఇతి విధాయ విహితం వ్యాహన్తి`శ్యావోఽస్యాహుతిం అభ్యవహరతి య ఉదితే జుహోతి. శబలోఽస్యాహుతిం అభ్యవహరతి యోఽనుదితే జుహోతి శ్యావశబలౌ వాస్యాహుతిం అభ్యవహరతో యః సమయాధ్యుషితే జుహోతి౨౨ ।
వ్యాఘాతాచ్చాన్యతరన్మిథ్యేతి ।

పునరుక్తదోషాచ్చ. అభ్యాసే దేశ్యమానే `త్రిః ప్రథమాం అన్వాహ త్రిరుత్తమామ్౨౨ ఇతి పునరుక్తదోషో భవతి । పునరుక్తం చ ప్రమత్తవాక్యం ఇతి । తస్మాదప్రమాణం శబ్దోఽనృతవ్యాఘాతపునరుక్తదోషేభ్య ఇతి । ।౫౭ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౫౮

సూత్రసం౦ ౨.౧.౫౮ఃన కర్మకర్తృసాధనవైగుణ్యాత్ । ।

నానృతదోషః పుత్రకామేష్టిషు । కస్మాత్? కర్మకర్తృసాధనవైగుణ్యాత్ । ఇష్ట్యా పితరౌ సంయుజ్యమానౌ పుత్రం జనయత ఇతి । ఇష్టేః కరణం సాధనమ్. పితరౌ కర్తారౌ. సంయోగః కర్మ. త్రయాణాం గుణయోగాత్పుత్రజన్మ. వైగుణ్యాద్విపర్యయః । ఇష్ట్యాశ్రయం తావద్కర్మవైగుణ్యం సమీహాభ్రేషః. కర్తృవైగుణ్యం అవిద్వాన్ప్రయోక్తా కపూయాచరణశ్చ ।

సాధనవైగుణ్యం హవిరసంకృతం ఉపహతం ఇతి. మన్త్రా న్యూనాధికాః స్వరవర్ణహీనా ఇతి. దక్షిణా దురాగతా హీనా నిన్దితా చేతి । అథోపజనాశ్రయం కర్మవైగుణ్యం మిథ్యాసమ్ప్రయోగః.

కర్తృవైగుణ్యం యోనివ్యాపదో బీజోపఘాతశ్చేతి । సాధనవైగుణ్యం ఇష్టావభిహితమ్ । లోకే చ `అగ్నికామో దారుణీ మథ్నీయాత్ఽఽ ఇతి విధివాక్యమ్. తత్ర కర్మవైగుణ్యం మిథ్యాభిమన్థనమ్. కర్తృవైగుణ్యం ప్రజ్ఞాప్రయత్నతః ప్రమాదః. సాధనవైగుణ్యం ఆర్ద్రం సుషిరం దావితి. తత్ర ఫలం న నిష్పద్యత ఇతి నానృతదోషః. గుణయోగేన ఫలనిష్పత్తిదర్శనాత్ । న చేదం లౌకికాద్విద్యతే `పుత్రకామః పుత్రేష్ట్యా యజేతఽఽ ఇతి । ।౫౮ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౫౯

సూత్రసం౦ ౨.౧.౫౯ఃఅభ్యుపేత్య కాలభేదే దోషవచనాత్ । ।

న వ్యాఘాతో హవన ఇత్యనువర్తతే । యోఽభ్యుపగతం హవనకాలం భినత్తి తతోఽన్యత్ర జుహోతి తత్రాయం అభ్యుపగతకాలభేదే దోష ఉచ్యతే `శ్యావోఽస్యాహుతిం అభ్యవహరతి య ఉదితే జుహోతిఽఽ । తదిదం విధిభ్రేషే నిన్దావచనం ఇతి । ।౫౯ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౬౦

సూత్రసం౦ ౨.౧.౬౦ఃఅనువాదోపపత్తేశ్చ । ।

పునరుక్తదోషోఽభ్యాసే నేతి ప్రకృతమ్ ।

అనర్థకోఽభ్యాసః పునరుక్తమ్. అర్థవానభ్యాసోఽనువాదః । యోఽయం అభ్యాసః `త్రిఃప్రథమాం అన్వాహ త్రిరుత్తమామ్ఽఽ ఇత్యనువాద ఉపపద్యతే అర్థవత్త్వాత్ । త్రిర్వచనేన హి ప్రథమోత్తమయోఃపఞ్చదశత్వం సామిధేనీనాం భవతి ।

తథా చ మన్త్రాభివాదః `ఇదం అహం భ్రాతృవ్యం పఞ్చదశావరేణ వాగ్వజ్రేణావబోధే యోఽస్మాన్ద్వేష్టి యం చ వయం ద్విష్మఽఽ ఇతి పఞ్చదశ సామిధేనీర్వజ్రమన్త్రోఽభివదతి తదభ్యాసం అన్తరేణ న స్యాదితి ।।౬౦।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౬౧

సూత్రసం౦ ౨.౧.౬౧ఃవాక్యవిభాగస్య చార్థగ్రహణాత్ ।।

ప్రమాణం శబ్దో యథా లోకే ।।౬౧।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౬౨

విభాగశ్చ బ్రాహ్మణవాక్యానాం త్రివిధః

సూత్రసం౦ ౨.౧.౬౨ఃవిధ్యర్థవాదానువాదవచనవినియోగాత్ ।।

త్రిధా ఖలు బ్రాహ్మణవాక్యాని వినియుక్తానివిధివచనాన్యర్థవాదవచనాని అనువాదవచనానీతి ।।౬౨।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౬౩

తత్ర

సూత్రసం౦ ౨.౧.౬౩ఃవిధిర్విధాయకః ।।

యద్వాక్యం విధాయకం చోదకం స విధిః । విధిస్తు నియోగోఽనుజ్ఞా వా । యథా `అగ్నా వైష్ణవం జుహుయాత్స్వర్గకామఃఽఽ ఇత్యాది । ।౬౩ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౬౪

సూత్రసం౦ ౨.౧.౬౪ఃస్తుతిర్నిన్దా పరకృతిః పురాకల్ప ఇత్యర్థవాదః ।।

విధేః ఫలవాదలక్షణా యా ప్రశంసా సా స్తుతిః సమ్ప్రత్యయార్థా. స్తూయమానం శ్రద్ధధీతేతి. ప్రవర్తికా చ. ఫలశ్రవణాత్ప్రవర్తతే` సర్వజితా వై దేవాఃసర్వం అజయన్సర్వస్యాప్త్యై సర్వస్య జిత్యై సర్వం ఏవైతేనాప్నోతి సర్వం జయతిఽఽ ఇతి ఏవమాది । అనిష్టఫలవాదో నిన్దా వర్జనార్థా నిన్దితం న సమాచరేదితి

స ఏష వావ ప్రథమో యజ్ఞో యజ్ఞానాం యజ్జ్యోతిష్టోమో య ఏతేనాదిష్ట్వాన్యేన యజతే గర్త్తపత్యం ఏవ తజ్జీయతే వా ప్రమీయతే వా ఇత్యేవమాదిః ।

అన్యకర్తృకస్య వ్యాహతస్య విధేర్వాదః పరకృతిః `హుత్వా వపాం ఏవాగ్రేఽభిఘారయన్తి అథ పృషదాజ్యం తదుహ చరకాధ్వర్యవఃపృషదాజ్యం ఏవాగ్రేఽభిధారయన్తి అగ్నేః ప్రాణాఃపృషదాజ్యస్తోమం ఇత్యేవం అభిదధతిఽఽ ఇత్యేవమాది ।

ఐతిహ్యసమాచరితో విధిః పురాకల్ప ఇతి । `తస్మాద్వా ఏతేన బ్రాహ్మణా బహిష్పవమానం సామస్తోమమ స్తోషన్యేనే యజ్ఞం ప్రతనవామహే ఇత్యేవమాది ।

కథం పురాకృతిపురాకల్పావర్థవాదావితి? స్తుతినిన్దావాక్యేనాభిసమ్బన్ధాద్విధ్యాశ్రయస్య కస్యచిదర్థస్య ద్యోతనాదర్థవాద ఇతి । ।౬౪ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౬౫

సూత్రసం౦ ౨.౧.౬౫ः విధివిహితస్యానువచనం అనువాదః । ।

విధ్యనువచనం చానువాదో విహితానువచనం చ । పూర్వః శబ్దానువాదోఽపరోఽర్థానువాదః । యథా పునరుక్తం ద్వివిధం ఏవం అనువాదోఽపి । కిమర్థం పునర్విహితం అనూద్యతే? అధికారార్థమ్; విహితం అధికృత్య స్తుతిర్బోధ్యతే నిన్దా వా. విధిశేషో వాభిధీయతే ।

విహితానన్తరార్థోఽపి చానువాదా భవతి । ఏవం అన్యదప్యుత్ప్రేక్షణీయమ్ ।

లోకేఽపి చ విధిరర్థవాదోఽనువాద ఇతి చ త్రివిధం వాక్యమ్ । ఓదనం పచేదితి విధివాక్యమ్ । అర్థవాదవాక్యమాయుర్వర్చో బలం సుఖం ప్రతిభానం చాన్నే ప్రతిష్ఠితమ్ । అనువాదఃపచతు పచతు భవానిత్యభ్యాసః. క్షిప్రం పచ్యతాం ఇతి వా; అఙ్గ పచ్యతాం ఇత్యధ్యేషణార్థమ్. పచ్యతాం ఏవేతి చావధారణార్థమ్ ।

యథా లౌకికే వాక్యే విభాగేనార్థగ్రహణాత్ప్రమాణత్వం ఏవం వేదవాక్యానాం అపి విభాగేనార్థగ్రహణాత్ప్రమాణత్వం భవితుం అర్హతీతి । ।౬౫ । ।

భాష్యమ్ ౨.౧.౬౬

సూత్రసం౦ ౨.౧.౬౬ఃనానువాదపునరుక్తయోర్విశేషః శబ్దాభ్యాసోపపత్తేః ।।

పునరుక్తం అసాధు సాధురనువాద ఇతి అయం విశేషో నోపపద్యతే । కస్మాత్? ఉభయత్ర హి ప్రతీతార్థః శబ్దోఽభ్యస్యతే చరితార్థస్య శబ్దస్యాభ్యాసాదుభయం అసాధ్వితి । ।౬౬ ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౬౭

సూత్రసం౦ ౨.౧.౬౭ఃశీఘ్రతరగమనోపదేశవదభ్యాసాన్నావిశేషః ।।

నానువాదపునరుక్తయోరవిశేషః । కస్మాత్? అర్థవతోఽభ్యాసస్యానువాదభావాత్ । అర్థవానభ్యాసోఽనువాదః. శీఘ్రతరగమనోపదేశవత్ । శీఘ్రం శీఘ్రం గమ్యతాం ఇతి క్రియాతిశయోఽభ్యాసేనైవోచ్యతే ।

ఉదాహరణార్థం చేదమ్ । ఏవం అన్యోఽప్యభ్యాసః పచతి పచతీతి క్రియానుపరమః । గ్రామో గ్రామో రమనీయ ఇతి వ్యాప్తిః । పరి పరి త్రిగర్తేభ్యో వృష్టో దేవ ఇతి పరివర్జనమ్ । అధ్యధి కుడ్యం నిషణ్ణం ఇతి సామీప్యమ్ । తిక్తం తిక్తం ఇతి ప్రకారః । ఏవం అనువాదస్య స్తుతినిన్దాశేషవిధిష్వధికారార్థతా విహితానన్తరార్థతా చేతి । ।౬౭ ।।

భాష్యమ్ ౨.౧.౬౮

కిం పునఃప్రతిషేధహేతూద్ధారాదేవ శబ్దస్య ప్రమాణత్వం సిధ్యతి? న. అతశ్చ

సూత్రసం౦ ౨.౧.౬౮ఃమన్త్రాయుర్వేదప్రామాణ్యవచ్చ తత్ప్రామాణ్యం ఆప్తప్రామాణ్యాత్ ।।

కిం పునరాయుర్వేదస్య ప్రామాణ్యమ్? యత్తదాయుర్వేదేనోపదిశ్యతే ఇదం కృత్వేష్టం అధిగచ్ఛతి. ఇదం వర్జయిత్వానిష్టం జహాతి. తస్యానుష్ఠీయమానస్య తథాభావఃసత్యార్థతావిపర్యయఃI మన్త్రపదానాం చ విషయభూతాశనిప్రతిషేధార్థానాం ప్రయోగేఽర్థస్య తథాభావ ఏతత్ప్రామాణ్యమ్ I కింకృతం ఏతత్? ఆప్తప్రామాణ్యకృతమ్ I కిం పునరాప్తానాం ప్రామాణ్యమ్? సాక్షాత్కృతధర్మతా భూతదయా యథాభూతార్థచిఖ్యాపయిషేతి I

ఆప్తాఃఖలు సాక్షాత్కృతధర్మాణఃఇదం హాతవ్యం ఇదం అస్య హానిహేతురిదం అస్యాధిగన్తవ్యం ఇదం అస్యాధిగమహేతుఃఇతి భూతాన్యనుకమ్పన్తే I తేషాం ఖలు వై ప్రాణభృతాం స్వయం అనవబుధ్యమానానాం నాన్యదుపదేశాదవబోధకారణం అస్తి I వై ప్రాణభృతాం స్వయం

న చానవబోధే సమీహా వర్జనం వా. న వాకృత్వా స్వస్తిభావఃనాప్యస్యాన్య ఉపకారకోఽప్యస్తి I హన్త వయం ఏభ్యో యథాదర్శనం యథాభూతం ఉపదిశ్యామఃత ఇమే శ్రుత్వా ప్రతిపద్యమానా హేయం హాస్యన్త్యధిగన్తవ్యం ఏవాధిగమిష్యన్తీతి I ఏవం ఆప్తోపదేశఃఏతేన త్రివిధేనాప్తప్రామాణ్యేన పరిగృహీతోఽనుష్ఠీయమానోఽర్థస్య సాధకో భవతి; ఏవం ఆప్తోపదేశఃప్రమాణమ్ I ఏవం ఆప్తాఃప్రమాణమ్ I

దృష్టార్థేనాప్తోపదేశేనాయుర్వేదేనాదృష్టార్థో వేదభాగోఽనుమాతవ్యఃప్రమాణం ఇత్యాప్తప్రామాణ్యస్య హేతోఃసమానత్వాదితి I అస్యాపి చైకదేశో `గ్రామకామో యజేతఽఽ ఇత్యేవమాదిర్దృష్టార్థఃతేనానుమాతవ్యం ఇతి I

లోకే చ భూయానుపదేశాశ్రయో వ్యవహారఃI లౌకికస్యాప్యుపదేష్టురుపదేష్టవ్యార్థజ్ఞానేన పరానుజిఘృక్షయా యథాభూతార్థచిఖ్యాపయిషయా చ ప్రామాణ్యమ్.

తత్పరిగ్రహాదాప్తోపదేశఃప్రమాణం ఇతి I

ద్రష్టృప్రవక్తృసామాన్యాచ్చానుమానమ్ । య ఏవాప్తా వేదార్థానాం ద్రష్టారః ప్రవక్తారశ్చ త ఏవాయుర్వేదప్రభృతీనాం ఇత్యాయుర్వేదప్రామాణ్యవద్వేదప్రామాణ్యం అనుమాతవ్యం ఇతి ।

నిత్యత్వాద్వేదవాక్యానాం ప్రమాణత్వే తత్ప్రామాణ్యం ఆప్తప్రామాణ్యాదిత్యయుక్తమ్ । శబ్దస్య వాచకత్వాదర్థప్రతిపత్తౌ ప్రమాణత్వం న నిత్యత్వాద్ । నిత్యత్వే హి సర్వస్య సర్వేణ వచనాచ్ఛబ్దార్థవ్యవస్థానుపపత్తిః । నానిత్యత్వే వాచకత్వం ఇతి చేద్న. లౌకికేష్వదర్శనాత్ । తేఽపి నిత్యా ఇతి చేత్న. అనాప్తోపదేశాదర్థవిసంవాదోఽనుపపన్నః । నిత్యత్వాద్ధి శబ్దః ప్రమాణం ఇతి ।

అనిత్యః స ఇతి చేత్? అవిశేషవచనమ్ । అనాప్తోపదేశో లౌకికో న నిత్య ఇతి కారణం వాచ్యం ఇతి । యథాయోగం చార్థస్య ప్రత్యాయనాద్ఆమధేయశబ్దానాం లోకే ప్రామాణ్యం నిత్యత్వాత్ప్రామాణ్యానుపపత్తిః । యత్రార్థే నామధేయశబ్దో నియుజ్యతే లోకే తస్య నియోగసామర్థ్యాత్ప్రత్యాయకో భవతి. న నిత్యత్వాత్ । మన్వన్తరయుగాన్తన్తరేషు చాతీతానాగతేషు సమ్ప్రదాయాభ్యాసప్రయోగావిచ్ఛేదో వేదానాం నిత్యత్వమ్.

ఆప్తప్రామాణ్యాచ్చ ప్రామాణ్యమ్; లౌకికేషు శబ్దేషు చైతత్సమానం ఇతి । ।౬౮ । ।

ఇతి వాత్స్యాయనీయే న్యాయభాష్యే ద్వితీయాధ్యాయస్యాద్యం ఆహ్నికమ్ ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౧

అథ ద్వితీయాధ్యాయస్య ద్వితీయం ఆహ్నికమ్

అయథార్థః ప్రమాణోద్దేశ ఇతి మత్వాహ

సూత్రసం౦ ౨.౨.౧ः న చతుష్ట్వం ఐతిహ్యార్థాపత్తిసమ్భవాభావప్రామాణ్యాత్ । ।

న చత్వార్యేవ ప్రమాణాని । కిం తర్హి? ఐతిహ్యం అర్థాపత్తిః సమ్భవోఽభావ ఇత్యేతాన్యపి ప్రమాణాని.

తాని కస్మాన్నోక్తాని । ఇతి హోచురిత్యనిర్దిష్టప్రవక్తృకం ప్రవాదపారమ్పర్యం ఐతిహ్యమ్ । అర్థాదాపత్తిరర్థాపత్తిః । ఆపత్తిః ప్రాప్తిః ప్రసఙ్గః । యత్రాభిధీయమానేఽర్థే యోఽన్యోఽర్థః ప్రసజ్యతే సోఽర్థాపత్తిః । యథా మేఘేష్వసత్సు వృష్టిర్న భవతీతి ।

కిం అత్ర ప్రసజ్యతే? సత్సు భవతీతి । సమ్భవో నామావినాభావినోఽర్థస్య సత్తాగ్రహణాదన్యస్య సత్తాగ్రహణమ్ । యథా ద్రోణస్య సత్తాగ్రహణాదాఢకస్య సత్తాగ్రహణమ్. ఆఢకస్య సత్తాగ్రహణాత్ప్రస్థస్యేతి । అభావో విరోధ్యభూతం భూతస్య. అవిద్యమానం వర్షకర్మ విద్యమానస్య వాయ్వభ్రసంయోగస్య ప్రతిపాదకమ్. విధారకే హి వాయ్వభ్రసంయోగే గురుత్వాదపాం పతనకర్మ న భవతీతి । ।౧ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౨

సత్యం ఏతాని ప్రమాణాని. న తు ప్రమాణాన్తరాణి । ప్రమాణాన్తరం చ మన్యమానేన ప్రతిషేధ ఉచ్యతే । సోఽయమ్

సూత్రసం౦ ౨.౨.౨ः శబ్ద
ఐతిహ్యానర్థాన్తరభావాదనుమానేఽర్థాపత్తిసమ్భవాభావానర్థాన్తరభావాచ్చాప్రతిషేధః । ।

అనుపపన్నః ప్రతిషేధః । కథమ్? `ఆప్తోపదేశః శబ్దఃఽఽ ఇతి । న చ శబ్దలక్షణం ఐతిహ్యాద్వ్యావర్తతే; సోఽయం భేదః సామాన్యాత్సంగృహ్యత ఇతి । ప్రత్యక్షేణాప్రత్యక్షస్య సమ్బద్ధస్య ప్రతిపత్తిరనుమానమ్ ।

తథా చార్థాపత్తిసమ్భవాభావః । వాక్యార్థసమ్ప్రత్యయేనానభిహితస్యార్థస్య ప్రత్యనీకభావాద్గ్రహణం అర్థాపత్తిరనుమానం ఏవ । అవినాభావవృత్త్యా చ సమ్బద్ధయోః సముదాయసముదాయినోః సముదాయేనేతరస్య గ్రహణం సమ్భవః.

తదప్యనుమానం ఏవ । అస్మిన్సతీదం నోపపద్యత ఇతి విరోధితేవ ప్రసిద్ధే కార్యానుపపత్త్యా కారణస్య ప్రతిబన్ధకం అనుమీయతే । సోఽయం యథార్థ ఏవ ప్రమాణోద్దేశ ఇతి ।।౨ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.3

సత్యం ఏతాని ప్రమాణాని న తు ప్రమాణాన్తరాణీత్యుక్తమ్. అత్రార్థాపత్తేః ప్రమాణభావాభ్యనుజ్ఞా నోపపద్యతే । తథా హీయమ్

సూత్రసం౦ ౨.౨.3ఃఅర్థాపత్తిరప్రమాణం అనైకాన్తికత్వాత్ ।।

అసత్సు మేఘేషు వృష్టిర్న భవతీతి సత్సు భవతీత్యేతదర్థాదాపద్యతే. సత్స్వపి చైకదా న భవతి । సేయం అర్థాపత్తిరప్రమాణం ఇతి ।।3 ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౪

నానైకాన్తికత్వం అర్థాపత్తేః

సూత్రసం౦ ౨.౨.౪ఁ: అనర్థాపత్తావర్థాపత్త్యభిమానాత్ । ।

అసతి కారణే కార్యం నోత్పద్యత ఇతి వాక్యాత్ప్రత్యనీకభూతోఽర్థః సతి కారణే కార్యం ఉత్పద్యత ఇత్యర్థాదాపద్యతే । అభావస్య హి భావః ప్రత్యనీక ఇతి । సోఽయం కార్యోత్పాదః సతి కారణేఽర్థాదాపద్యమానో న కారణస్య సత్తాం వ్యభిచరతి । న ఖల్వసతి కారణే కార్యం ఉత్పద్యతే తస్మాన్నానైకాన్తికీ ।

యత్తు సతి కారణే నిమిత్తప్రతిబన్ధాత్కార్యం నోత్పద్యత ఇతి కారణధర్మోఽసౌ న త్వర్థాపత్తేః ప్రమేయమ్ । కిం తర్హ్యస్యాః ప్రమేయమ్? సతి కారణే కార్యం ఉత్పద్యత ఇతి యోఽసౌ కార్యోత్పాదః కారణస్య సత్తాం న వ్యభిచతతి తదస్యాః ప్రమేయమ్ । ఏవం తు సత్యనర్థాపత్తావర్థాపత్త్యభిమానం కృత్వా ప్రతిషేధ ఉచ్యత ఇతి ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౫

సూత్రసం౦ ౨.౨.౫ఁ: ప్రతిషేధాప్రామాణ్యం చానైకాన్తికత్వాత్ । ।

అర్థాపత్తిర్న ప్రమాణం అనైకాన్తికత్వాదితి వాక్యం ప్రతిషేధః । తేనానేనార్థాపత్తేః ప్రమాణత్వం ప్రతిషిధ్యతే న సద్భావః. ఏవం అనైకాన్తికో భవతి । అనైకాన్తికత్వాదప్రమాణేనానేన న కశ్చిదర్థః ప్రతిషిధ్యత ఇతి । ।౫ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౬

అథ మన్యసే నియతవిషయేష్వర్థేషు స్వవిషయే వ్యభిచారో భవతి. న చ ప్రతిషేధస్య సద్భావో విషయః? ఏవం తర్హి

సూత్రసం౦ ౨.౨.౬ఃతత్ప్రామాణ్యే వా నార్థాపత్త్యప్రామాణ్యం ।।

అర్థాపత్తేరపి కార్యోత్పాదేన కారణసత్తాయా అవ్యభిచారో విషయః। న చ కారణధర్మో నిమిత్తప్రతిబన్ధాత్కార్యానుత్పాదకత్వం ఇతి।।౬।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౭

అభావస్య తర్హి ప్రమాణభావాభ్యనుజ్ఞా నోపపద్యతే। కథం ఇతి?

సూత్రసం౦ ౨.౨.౭ఃనాభావప్రామాణ్యం ప్రమేయాసిద్ధేః ।।

అభావస్య భూయసి ప్రమేయే లోకసిద్ధే వైయాత్యాదుచ్యతే నాభావప్రామాణ్యం ప్రమేయాసిద్ధేరితి।।౭।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౮

అథాయం అర్థబహుత్వాదర్థైకదేశ ఉదాహ్రియతే

సూత్రసం౦ ౨.౨.౮ఁ: లక్షితేష్వలక్షణలక్షితత్వాదలక్షితానాం తత్ప్రమేయసిద్ధేః ।।

తస్యాభావస్య సిధ్యతి ప్రమేయమ్ । కథమ్? లక్షితేషు వాసఃసు
అనుపాదేయేష్వుపాదేయానాం అలక్షితానాం అలక్షణలక్షితత్వాద్లక్షణాభావేన
లక్షితత్వాదితి । ఉభయసన్నిధావలక్షితాని వాసాంస్యానయేతి ప్రయుక్తో యేషు వాసఃసు
లక్షణాని న భవన్తి తాని లక్షణాభావేన ప్రతిపద్యతే. ప్రతిపద్య చానయతి. ప్రతిపత్తిహేతుశ్చ
ప్రమాణం ఇతి ।।౮ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౯

సూత్రసం౦ ౨.౨.౯ఁ: అసత్యర్థే నాభావ ఇతి చేన్నాన్యలక్షణోపపత్తేః ।।

యత్ర భూత్వా కిఞ్చిన్న భవతి తత్ర తస్యాభావ ఉపపద్యతే । న చాలక్షితేషు వాసఃసు
లక్షితాని భూత్వా న భవన్తి. తస్మాత్తేషు లక్షణాభావోఽనుపపన్న ఇతి ।

నాన్యలక్షణోపపత్తేఃయథాయం అన్యేషు వాసఃసు లక్షణానాం ఉపపత్తిం పశ్యతి నైవం
అలక్షితేషు । సోఽయం లక్షణాభావం పశ్యన్నభావేనార్థం ప్రతిపద్యత ఇతి ।।౯ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౧౦

సూత్రసం౦ ౨.౨.౧౦ఁ: తత్సిద్ధేరలక్షితేష్వహేతుః ।।

తేషు వాసఃసు లక్షితేషు సిద్ధిర్వ్యధ్యమానతా యేషాం భవతి న తేషాం అభావో లక్షణానామ్ ।
యాని చ లక్షితేషు విద్యన్తే లక్షణాని తేషాం అలక్షితేష్వభావ ఇత్యహేతుః । యాని ఖలు భవన్తి
తేషాం అభావో వ్యాహత ఇతి ।।౧౦।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౧౧

సూత్రసం౦ ౨.౨.౧౧ః న లక్షణావస్థితాపేక్షసిద్ధేః ।।

న బ్రూమో యాని లక్షణాని భవన్తి తేషాం అభావ ఇతి. కిన్తు కేషుచిల్లక్షణాన్యవస్థితాని
అనవస్థితాని కేషుచిత్. అపేక్షమాణో యేషు లక్షణానాం భావం న పశ్యతి తాని లక్షణాభావేన
ప్రతిపద్యత ఇతి ।।౧౧।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౧౨

సూత్రసం౦ ౨.౨.౧౨ః ప్రాగుత్పత్తేరభావోపపత్తేశ్చ ।।

అభావద్వైతం ఖలు భవతి ప్రాక్చోత్పత్తేరవిద్యమానతా. ఉత్పన్నస్య చాత్మనో
హానాదవిద్యమానతా । తత్రాలక్షితేషు వాసఃసు ప్రాగుత్పత్తేరవిద్యమానతాలక్షణో లక్షణానాం
అభావో నేతర ఇతి ।।౧౨।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౧౩

`ఆప్తోపదేశః శబ్దఃఽఽ ఇతి ప్రమాణభావే విశేషణం బ్రువతా నానాప్రకారః శబ్ద ఇతి జ్ఞాప్యతే ।
తస్మిన్సామన్యేన విచారఃకిం నిత్యోఽథానిత్య ఇతి ।

విమర్శహేత్వనుయోగే చ విప్రతిపత్తేః సంశయః । ఆకాశగుణః శబ్దఃఽ
విభుర్నిత్యోఽభివ్యక్తిధర్మక ఇత్యేకే ।

గన్ధాదిసహవృత్తిర్ద్రవ్యేషు సన్నివిష్టో గన్ధాదివదవస్థితోఽభివ్యక్తిధర్మక ఇత్యపరే ।

ఆకాశగుణః శబ్ద ఉత్పత్తినిరోధధర్మకో బుద్ధివదిత్యపరే ।

మహాభూతసంక్షోభజః శబ్దోఽనాశ్రిత ఉత్పత్తిధర్మకో నిరోధధర్మక ఇత్యన్యే । అతః సంశయః కిం అత్ర తత్త్వం ఇతి । ।

అనిత్యః శబ్ద ఇత్యుత్తరమ్ । కథమ్?

సూత్రసం౦ ౨.౨.౧౩ఃఆధిమత్త్వాద్రైన్ద్రియకత్వాత్కృతకవదుపచారాచ్చ । ।

ఆదిర్యోనిఃకారణం ఆదీయతే అస్మాదితి । కారణవదనిత్యం దృష్టమ్ । సంయోగవిభాగజశ్చ శబ్దఃకారణవత్త్వాదనిత్య ఇతి । కా పునరియం అర్థదేశనా కారణవత్త్వాదితి?
ఉత్పత్తిధర్మకత్వాత్; అనిత్యఃశబ్ద ఇతిభూత్వా న భవతి వినాశధర్మక ఇతి ।

సాంశయికం ఏతత్కిం ఉత్పత్తికారణం సంయోగవిభాగౌ శబ్దస్య. ఆహోస్విదభివ్యక్తికారణం ఇత్యత ఆహఇన్ద్రియకత్వాత్ । ఇన్ద్రియప్రత్యాసత్తిగ్రాహ్య ఇన్ద్రియకః ।

కిం అయం వ్యఞ్జకేన సమానదేశోఽభివ్యజ్యతే రూపాదివతథ సంయోగజాచ్ఛబ్దాచ్ఛబ్దసన్తానే సతి శ్రోత్రప్రత్యాసన్నో గృహ్యత ఇతి? సంయోగనివృత్తౌ శబ్దగ్రహణాత్న వ్యఞ్జకేన

సమానదేశస్య గ్రహణమ్దూరుప్రశ్చనే దారుపరశుసంయోగనివృత్తౌ దూరస్థేన శబ్దో గృహ్యతే । న చ వ్యఞ్జకాభావే వ్యఙ్గ్యగ్రహణం భవతి.

తస్మాన్న వ్యఞ్జకః సంయోగః. ఉత్పాదకే తు సంయోగే సంయోగజాచ్చబ్దాచ్చబ్దసన్తానే సతి శ్రోత్రప్రత్యాసన్నస్య గ్రహణం ఇతి యుక్తం సంయోగనివృత్తౌ శబ్దస్య గ్రహణం ఇతి ।

ఇతశ్చ శబ్ద ఉత్పద్యతే నాభివ్యజ్యతేకృతకవదుపచారాత్ । తీవ్రం మన్దం ఇతి కృతకం ఉపచర్యతే. తీవ్రం సుఖం మన్దం సుఖం తీవ్రం దుఃఖం మన్దం దుఃఖం ఇతి. ఉపచర్యతే చ తీవ్రః శబ్దో మన్దః శబ్ద ఇతి ।

వ్యఞ్జకస్య తథాభావాద్గ్రహణస్య తీవ్రమన్దతా రూపవదితి చేద్న అభిభవోపపత్తేఃసంయోగస్య వ్యఞ్జకస్య తీవ్రమన్దతయా శబ్దగ్రహణస్య తీవ్రమన్దతా భవతి న తు శబ్దో భిద్యతే యథా ప్రకాశస్య తీవ్రమన్దతయా రూపగ్రహణ స్యేతి. తచ్చ న. ఏవం అభిభవోపపత్తేఃతీవ్రో భేరీశబ్దో మన్దం తన్తీశబ్దం అభిభవతి న మన్దః । న చ శబ్దగ్రహణం అభిభావకమ్. శబ్దశ్చ న భిద్యతే. శబ్దే తు భిద్యమానే యుక్తోఽభిభవః । తస్మాదుత్పద్యతే శబ్దో నాభివ్యజ్యత ఇతి ।

అభిభవానుపపత్తిశ్చ వ్యఞ్జకసమానదేశస్యాభివ్యక్తౌ ప్రాప్త్యభావాత్వ్యఞ్జకేన సమానదేశేఽభివ్యజ్యతే శబ్ద ఇత్యేతస్మిన్పక్షే నోపపద్యతేఽభిభవః । న హి భేరీశబ్దేన తన్తీస్వనః ప్రాప్త ఇతి ।

అప్రాప్తేఽభిభవ ఇతి చేత్శబ్దమాత్రాభిభవప్రసఙ్గఃఅథ మన్యేత అసత్యాం ప్రాప్తావభిభవో భవతీతి. ఏవం సతి యథా భేరీశబ్దః కఞ్చిత్తన్తీస్వనం అభిభవతి ఏవం అన్తికస్థోపాదానం ఇవ దవీయఃస్థో పాదానానపి తన్తీస్వనానభిభవేదప్రాప్తేరవిశేషాత్ । తత్ర క్వచిదేవ భేర్యాం ప్రణాదితాయాం సర్వలోకేషు సమానకాలాస్తన్తీస్వనా న శ్రూయేరనితి । నానాభూతేషు శబ్దసన్తానేషు సత్సు శ్రోత్రప్రత్యాసత్తిభావేన కస్యచిచ్ఛబ్దస్య తీవ్రేణ మన్దస్యాభిభవో యుక్త ఇతి ।

కః పునరయం అభిభవో నామ? గ్రాహ్యసమానజాతీయగ్రహణకృతం అగ్రహణం అభిభవః; యథోల్కాప్రకాశస్య గ్రహణార్థస్యాదిత్యప్రకాశేనేతి । ।౧౩ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౧౪

సూత్రసం౦ ౨.౨.౧౪ఃన ఘటాభావసామాన్యనిత్యత్వాన్నిత్యేష్వప్యనిత్యవదుపచారాచ్చ ।।

న ఖలు ఆదిమత్త్వాదనిత్యః శబ్దః । కస్మాత్? వ్యభిచారాత్ । ఆదిమతః ఖలు ఘటాభావస్య దృష్టం నిత్యత్వమ్ । కథం ఆదిమాన్? కారణవిభాగేభ్యో హి ఘటో న భవతి । కథం అస్య నిత్యత్వమ్? యోఽసౌ కారణవిభాగేభ్యో న భవతి న తస్యాభావో భావేన కదాచిన్నివర్త్యత ఇతి । యదప్యైన్ద్రియకత్వాత్. తదపి వ్యభిచరతి. ఐన్ద్రియకం చ సామాన్యం నిత్యం చేతి । యదపి కృతకవదుపచారాదితి. ఏతదపి వ్యభిచరతి; నిత్యేష్వనిత్యవదుపచారో దృష్టఃతథా హి భవతి వృక్షస్య ప్రదేశః కమ్బలస్య ప్రదేశః ఏవం ఆకాశస్య ప్రదేశః ఆత్మనః ప్రదేశ ఇతి భవతీతి । ।౧౪ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౧౫

సూత్రసం౦ ౨.౨.౧౫ఃతత్త్వభాక్తయోర్నానాత్వస్య విభాగాదవ్యభిచారః ।।

నిత్యం ఇత్యత్ర కిం తావత్తత్త్వమ్?
అర్థాన్తరస్యానుత్పత్తిధర్మకస్యాత్మహానానుపపత్తిర్నిత్యత్వమ్. తచ్చాభావే నోపపద్యతే । భాక్తం తు భవతి యత్రాత్మానం అహాసీద్యద్భూత్వా న భవతి న జాతు తత్పునర్భవతి. తత్ర నిత్య ఇవ నిత్యో ఘటాభావ ఇత్యయం పదార్థ ఇతి । తత్ర యథాజాతీయకః శబ్దో న తథాజాతీయకం కార్యం కించిన్నిత్యం దృశ్యత ఇత్యవ్యభిచారః ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౧౬

యదపి సామాన్యనిత్యత్వాదితీన్ద్రియప్రత్యాసత్తిగ్రాహ్యం ఐన్ద్రియకం ఇతి

సూత్రసం౦ ౨.౨.౧౬ఃసన్తానానుమానవిశేషణాత్ ।।

నిత్యేష్వవ్యభిచార ఇతి ప్రకృతమ్ । నేన్ద్రియగ్రహణసామర్థ్యాచ్ఛబ్దస్యానిత్యత్వమ్ । కిం తర్హి ఇన్ద్రియప్రత్యాసత్తిగ్రాహ్యత్వాత్సన్తానానుమానం తేనానిత్యత్వం ఇతి ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౧౭

యదపి నిత్యేష్వప్యనిత్యవదుపచారాదితి । న

సూత్రసం౦ ౨.౨.౧౭ఃకారణద్రవ్యస్య ప్రదేశశబ్దేనాభిధానాత్ ।।

నిత్యేష్వప్యవ్యభిచార ఇతి । ఏవం ఆకాశప్రదేశః ఆత్మప్రదేశ ఇతి నాత్రాకాశాత్మనోఃకారణద్రవ్యం అభిధీయతే యథా కృతకస్య । కథం హ్యవిద్యమానం అభిధీయతే.

అవిద్యమానతా చ ప్రమాణతోఽనుపలబ్ధేః । కిం తర్హి తత్రాభిధీయతే?సంయోగస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వమ్పరిచ్ఛిన్నేన ద్రవ్యేనాకాశస్య సంయోగో నాకాశం వ్యాప్నోతి అవ్యాప్య వర్తత ఇతి. తదస్యాకృతకేన ద్రవ్యేణ సామాన్యమ్ । న హ్యామలకయోఃసంయోగ ఆశ్రయం వ్యాప్నోతి । సామాన్యకృతా చ భక్తిరాకాశస్య ప్రదేశ ఇతి । అనేనాత్మప్రదేశో

వ్యాఖ్యాతః । సంయోగవచ్చ శబ్దబుద్ధ్యాదీనాం అవ్యాప్యవృత్తిత్వం ఇతి । పరీక్షితా చ తీవ్రమన్దతా శబ్దతత్త్వం న భక్తికృతేతి ।

కస్మాత్పునః సూత్రకారస్యాస్మిన్నర్థే సూత్రం న శ్రూయత ఇతి? శీలం ఇదం భగవతః సూత్రకారస్య బహుష్వధికరణేషు ద్వౌ పక్షౌ న వ్యవస్థాపయతి తత్ర శాస్త్రసిద్ధాన్తాత్తత్త్వావధారణం ప్రతిపత్తుం అర్హతీతి మన్యతే । శాస్త్రసిద్ధాన్తస్తు న్యాయసమాఖ్యాతం అనుమతం బహుశాఖం అనుమానం ఇతి । ।౧౭ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౧౮

అథాపి ఖల్విదం అస్తి ఇదం నాస్తీతి కుత ఏతత్ప్రతిపత్తవ్యం ఇతి? ప్రమాణత ఉపలబ్ధేరనుపలబ్ధేశ్చేతి । అవిద్యమానస్తర్హి శబ్దః

సూత్రసం ౨.౨.౧౮ఃప్రాగుచ్చారణాదనుపలబ్ధేరావరణాద్యనుపలబ్ధేశ్చ । ।

ప్రాగుచ్చారణాన్నాస్తి శబ్దః । కస్మాత్? అనుపలబ్ధేః । `సతో నుపలబ్ధిరావరణాదిభ్యఃఽఽ ఏతన్నోపపద్యతే । కస్మాత్? ఆవరణాదీనాం అనుపలబ్ధికారణానాం అగ్రహణాతనేనావృతః శబ్దో నోపలభ్యత అసన్నికృష్టశ్చేన్ద్రియవ్యవధానాదిత్యేవమాది అనుపలబ్ధికారణం న గృహ్యత ఇతి సోఽయం అనుచ్చారితో నాస్తీతి । ఉచ్చారణం అస్య వ్యఞ్జకం తదభావాద్ప్రాగుచ్చారణాదనుపలబ్ధిరితి । కిం ఇదం ఉచ్చారణం నామేతి? వివక్షాజనితేన ప్రయత్నేన కోష్ఠ్యస్య వాయోః ప్రేరితస్య కణ్ఠతాల్వాదిప్రతిఘాతః.

యథాస్థానం ప్రతిఘాతాద్వర్ణాభివ్యక్తిరితి । సంయోగవిశేషో వై ప్రతిఘాతః. ప్రతిషిద్ధం చ సంయోగస్య వ్యఞ్జకత్వమ్. తస్మాన్న వ్యఞ్జకాభావాదగ్రహణమ్. అపి త్వభావాదేవేతి । సోఽయం ఉచ్చార్యమాణః శ్రూయతే శ్రూయమాణశ్చాభూత్వా భవతీతి అనుమీయతే । ఊర్ధ్వం చోచ్చారణాన్న శ్రూయతే స భూత్వా న భవతి అభావాన్న శ్రూయత ఇతి । కథమ్? ఆవరణాద్యనుపలబ్ధేరిత్యుక్తమ్ । తస్మాదుత్పత్తితిరోభావధర్మకః శబ్ద ఇతి । ।౧౮ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౧౯

ఏవం చ సతి తత్త్వం పాంశుభిరివావకిరన్నిదం ఆహ

సూత్రసం౦ ౨.౨.౧౯ఃతదనుపలబ్ధేరనుపలమ్భాదావరణోపపత్తిః ।।

యద్యనుపలమ్భాదావరణం నాస్తి. ఆవరణానుపలబ్ధిరపి తర్హ్యనుపలమ్భాత్నాస్తీతి తస్యా అభావాదప్రతిషిద్ధం ఆవరణం ఇతి । కథం పునర్జానీతే భవాన్నావరణానుపలబ్ధిరుపలభ్యత ఇతి?

కిం అత్ర జ్ఞేయం ప్రత్యాత్మవేదనీయత్వాత్సమానమయం ఖల్వావరణం అనుపలమ్భమానః ప్రత్యాత్మం ఏవ సంవేదయతే నావరణం ఉపలభ ఇతి. యథా కుడ్యేనావృతస్యావరణం ఉపలభమానః ప్రత్యాత్మం ఏవ సంవేదయతే । సేయం
ఆవరణోపలబ్ధివదావరణానుపలబ్ధిరపి సంవేద్యైవేతి । ఏవం చ సత్యపహ్నుతవిషయం ఉత్తరవాక్యం అస్తీతి ।।౧౬।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౨౦

అభ్యనుజ్ఞావాదేన తూచ్యతే జాతివాదినా

సూత్రసం౦ ౨.౨.౨౦ఃఅనుపలమ్భాదప్యనుపలబ్ధిసద్భావాన్నావరణానుపపత్తిరనుపలమ్భాత్ ।।

యథానుపలమ్భమానాప్యావరణానుపలబ్ధిరస్తి ఏవం అనుపలభ్యమానం అప్యావరణం అస్తీతి యదృభ్యనుజానాతి భవాననుపలభ్యమానావరణానుపలబ్ధిరస్తీతి అభ్యనుజ్ఞాయ చ వదతి నాస్త్యావరణం అనుపలమ్భాదితి. ఏతస్మిన్నప్యభ్యనుజ్ఞావాదే ప్రతిపత్తినియమో నోపపద్యత ఇతి ।।౨౦।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౨౧

సూత్రసం౦ ౨.౨.౨౧ः అనుపలమ్భాత్మకత్వాదనుపలబ్ధేరహేతుः ।।

యదుపలభ్యతే తదస్తి. యన్నోపలభ్యతే తన్నాస్తి. ఇత్యనుపలమ్భాత్మకం అసదితి వ్యవస్థితమ్ । ఉపలబ్ధ్యభావశ్చానుపలబ్ధిరితి సేయం అభావత్వాన్నోపలభ్యతే । సచ్చ ఖల్వావరణం తస్యోపలబ్ధ్యా భవితవ్యం న చోపలభ్యతే తస్మాన్నాస్తీతి ।

తత్ర యదుక్తం నావరణానుపపత్తిరనుపలమ్భాదిత్యయుక్తం ఇతి ।।౨౧।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౨౨

అథ శబ్దస్య నిత్యత్వం ప్రతిజానానः కస్మాద్ధేతోः ప్రతిజానీతే

సూత్రసం౦ ౨.౨.౨౨ः అస్పర్శత్వాత్ ।।

అస్పర్శం ఆకాశం నిత్యం దృష్టం ఇతి తథా చ శబ్ద ఇతి ।।౨౨।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౨౩

సోఽయం ఉభయతః సవ్యభిచారఃస్పర్శవాంశ్చాణుర్నిత్యః. అస్పర్శం చ కర్మానిత్యం దృష్టమ్ ।

అస్పర్శత్వాదిత్యేతస్య సాధ్యసాధర్మ్యేణోదాహరణమ్

సూత్రసం౦ ౨.౨.౨౩ఃన కర్మానిత్యత్వాత్ ।।

సాధ్యవైధర్మ్యేణోదాహరణమ్

భాష్యమ్ ౨.౨.౨౪

సూత్రసం౦ ౨.౨.౨౪ఃనాణునిత్యత్వాత్ ।।

ఉభయస్మిన్నుదాహరణే వ్యభిచారాణ్ న హేతుః ।।౨౪ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౨౫

అయం తర్హి హేతుః

సూత్రసం౦ ౨.౨.౨౫ః సమ్ప్రదానాత్ ।।

సమ్ప్రదీయమానం అవస్థితం దృష్టమ్. సమ్ప్రదీయతే చ శబ్ద ఆచర్యేణాన్తేవాసనే. తస్మాదవస్థిత ఇతి ।।౨౫ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౨౬

సూత్రసం౦ ౨.౨.౨౬ః తదన్తరాలానుపలబ్ధేరహేతుః ।।

యేన సమ్ప్రదీయతే యస్మై చ. తయోరన్తరాలేఽవస్థానం అస్య కేన లిఙ్గేనోపలభ్యతే । సమ్ప్రదీయమానోఽహ్యవస్థితః సమ్ప్రదాతురపైతి సమ్ప్రదానం చ ప్రాప్నోతీత్యవర్జనీయం ఏతత్ ।।౨౬ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౨౭

సూత్రసం౦ ౨.౨.౨౭ః అధ్యాపనాదప్రతిషేధః ।।

అధ్యయనం లిఙ్గమ్. అసతి సమ్ప్రదానేఽధ్యాపనం న స్యాదితి ।।౨౭ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౨౮

సూత్రసం౦ ౨.౨.౨౮ఃఉభయోః పక్షయోరన్యతరస్యాధ్యాపనాదప్రతిషేధః ।।

సమానం అధ్యాపనం ఉభయోః పక్షయోః సంశయానివృత్తేః. కిం ఆచార్యస్థః శబ్దోఽన్తేవాసినం ఆపద్యతే తదధ్యాపనమ్.

ఆహోస్విన్నృత్విగ్వదేశవద్గృహీతస్యానుకరణం అధ్యాపనం ఇతి । ఏవం అధ్యాపనం అలిఙ్గం సమ్ప్రదానస్యేతి ।।౨౮ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౨౯

అయం తర్హి హేతుః

సూత్రసం౦ ౨.౨.౨౯ఃఅభ్యాసాత్ ।।

అభ్యస్యమానం అవస్థితం దృష్టమ్ ।

పఞ్చకృత్వః పశ్యతీతి రూపం అవస్థితం పునః పునర్దృశ్యతే । భవతి చ శబ్దేఽభ్యాసఃదశకృత్వోఽధీతోఽనువాకో వింశతికృత్వోఽధీత ఇతి । తస్మాదవస్థితస్య పునః పునరుచ్చారణం అభ్యాస ఇతి ।।౨౯ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౩౦

సూత్రసం౦ ౨.౨.౩౦ఃనాన్యత్వేఽప్యభ్యాసస్యోపచారాత్ ।।

అనవస్థానేఽప్యభ్యాసస్యాభిధానం భవతి ద్విర్నృత్యతు భవాన్తిర్నృత్యతు భవానితి. ద్విరనృత్యత్తిరనృత్యద్ద్విరగ్ని హోత్రం జుహోతి ద్విర్బుజ్క్తే ।।౩౦ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౩౧

ఏవం వ్యభిచారాత్ప్రతిషిద్ధహేతావన్యశబ్దస్య ప్రయోగః ప్రతిషిధ్యతే

సూత్రసం౦ ౨.౨.౩౧ఃఅన్యదన్యస్మాదనన్యత్వాదనన్యదిత్యన్యత్వాభావః ।।

యదిదం అన్యదితి మన్యసే తత్సామర్థ్యేనానన్యత్వాదన్యన్న భవతి. ఏవం అన్యత్వాయా అభావః । తత్ర యదుక్తం అన్యత్వేఽప్యభ్యాసోపచారాదితి ఏతదయుక్తం ఇతి ।।౩౧ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౩౨

శబ్దప్రయోగం ప్రతి షేధతః శబ్దాన్తరప్రయోగః ప్రతిషిధ్యతే

సూత్రసం౦ ౨.౨.౩౨ఃతదభావే నాస్త్యనన్యతా తయోరితరేతరాపేక్షసిద్ధేః ।।

అన్యస్మాదనన్యతాం ఉపపాదయతి భవాన్. ఉపపాద్య చాన్యత్ర్పత్యాచష్టే అనన్యదితి చ శబ్దం అనుజానాతి. ప్రయుజ్యే్ చానన్యదిత్యేతత్సమాసపదమ్. అన్యశద్బోఽయం ప్రతిషేధేన సహ సమస్యతే । యది చాత్రోత్తరం పదం నాస్తి కస్యాయం ప్రతిషేధేన సహ సమాసఃత? తస్మాత్తయోరన్యానన్యశబ్దయోరితరోఽనన్యశబ్ద ఇతరం అన్యశబ్దం అపేక్షమాణఃసిధ్యతీతి తత్ర యదుక్తం అన్యతాయా అభావ ఇతి ఏతదయుక్తం ఇతి । ।౩౨ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౩౩

అస్తు తర్హీదానీం శబ్దస్య నిత్యత్వమ్

సూత్రసం౦ ౨.౨.౩౩ఃవినాశకారణానుపలబ్ధేః ।।

యదనిత్యం తస్య వినాశఃకారణాద్భవతి యథా లోష్టస్య కారణద్రవ్యవిభాగాత్ । శబ్దశ్చేదనిత్యస్తస్య వినాశో యస్మాత్కారణాద్భవతి తదుపలభ్యేత. న చోపలభ్యతే తస్మాన్నిత్య ఇతి । ।౩౩ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౩౪

సూత్రసం౦ ౨.౨.౩౪ఃఅశ్రవణకారణానుపలబ్ధేఃసతతశ్రవణప్రసఙ్గఃః ।।

యథా వినాశకారణానుపలబ్ధేరవినాశప్రసఙ్గ ఏవం అశ్రవణకారణానుపలబ్ధేః సతతం శ్రవణప్రసఙ్గః । వ్యఞ్జకాభావాదశ్రవణం ఇతి చేత్? ప్రతిషిద్ధం వ్యఞ్జకమ్ । అథ విద్యమానస్య నిర్నిమిత్తం అశ్రవనం ఇతి విద్యమానస్య నిర్నిమిత్తో వినాశ ఇతి । సమానశ్చ దృష్టవిరోధో నిమిత్తం అన్తరేణ వినాశే చాశ్రవణే చేతి । ।౩౪ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౩౫

సూత్రసం౦ ౨.౨.౩౫ఃఉపలభ్యమానే చానుపలబ్ధేరసత్త్వాదనపదేశః । ।

అనుమానాచ్చోపలభ్యమానే శబ్దస్య వినాశకారణే వినాశకారణానుపలబ్ధేరసత్త్వాదిత్యనపదేశః. యథా యస్మాద్విషాణీ తస్మాదశ్వ ఇతి । కిం అనుమానం ఇతి చేత్? సన్తానోపపత్తిః । ఉపపాదితః శబ్దసన్తానః సంయోగవిభాగజాచ్ఛబ్దాచ్ఛబ్దాన్తరం తతోఽన్తత్తతోఽప్యన్యదితి । తత్ర కార్యః శబ్దః కారణశబ్దం నిరుణద్ధి ప్రతిఘాతిద్రవ్యసంయోగస్త్వన్త్యస్య శబ్దస్య నిరోధకః ।

దృష్టం హి తిరఃప్రతికుడ్యం అన్తికస్థేనాప్యశ్రవణం శబ్దస్య శ్రవణం దూరస్థేనాప్యసతి వ్యవధానే ఇతి ।

ఘణ్టాయాం అభిహన్యమానాయాం తారస్తారతరో మన్దో మన్దతర ఇతి శ్రుతిభేదాన్నానాశబ్దసన్తానోఽవిచ్ఛేదేన శ్రూయతే । తత్ర నిత్యే శబ్దే ఘణ్టాస్థం అన్యగతం వావస్థితం సన్తానవృత్తి వాభివ్యక్తికారణం వాచ్యమ్.

యేన శ్రుతిసన్తానో భవతీతి శబ్దభేదే వాసతి శ్రుతిభేద ఉపపాదయితవ్య ఇతి । అనిత్యే తు శబ్దే ఘణ్టాస్థం సన్తానవృత్తి సంయోగసహకారి నిమిత్తాన్తరం సంస్కారభూతం పటు మన్దం అనువర్తతే తస్తానువృత్త్యా శబ్దసన్తానానువృత్తిః. పటుమన్దభావాచ్చ తీవ్రమన్దతా శబ్దస్య. తత్కృతశ్చ శ్రుతిభేద ఇతి । ।౩౫ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౩౬

న వై నిమిత్తాన్తరం సంస్కార ఉపలభ్యతే । అనుపలబ్ధేర్నాస్తీతి?

సూత్రసం౦ ౨.౨.౩౬ఃపాణినిమిత్తప్రశ్లేషాచ్చబ్దాభావే నానుపలబ్ధిః ।।

పాణికర్మణా పాణిఘణ్టాప్రశ్లేషో భవతి తస్మింశ్చ సతి శబ్దసన్తానో నోత్పద్యతే అతః శ్రవణానుపపత్తిః ।

తత్ర ప్రతిఘాతిద్రవ్యసంయోగః శబ్దస్య నిమిత్తాన్తరం సంస్కారభూతం నిరుణద్ధీత్యనుమీయతే; తస్య చ నిరోధాచ్ఛబ్దసన్తానో నోత్పద్యతే । అనుత్పత్తౌ శ్రుతివిచ్ఛేదో యథా ప్రతిఘాతిద్రవ్యసంయోగాదిషోః క్రియాహేతౌ సంస్కారే నిరుద్ధే గమనాభావ ఇతి । కమ్పసన్తానస్య స్పర్శనేన్ద్రియగ్రాహ్యస్య చోపరమః । కాంస్యపాత్రాదిషు పాణిసంశ్లేషో లిఙ్గం సంస్కారసన్తానస్యేతి । తస్మాన్నిమిత్తాన్తరస్య సంస్కారభూతస్య నానుపలబ్ధిరితి । ।౩౬ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౩౭

సూత్రసం౦ ౨.౨.౩౭ఃవినాశకారణానుపలబ్ధేశ్చావస్థానే తన్నిత్యత్వప్రసఙ్గః ।।

యది యస్య వినాశకారణం నోపలభ్యతే తదవతిష్ఠతే. అవస్థానాచ్చ తస్య నిత్యత్వం ప్రసజ్యతే; ఏవం యాని ఖల్వ్యమాని శబ్దశ్రవణాని శబ్దాభివ్యక్తయ ఇతి మతమ్. న తేషాం వినాశకారణం భవతోపపాద్యతే. అనుపపాదనాదవస్థానం అవస్థానాత్తేషాం నిత్యత్వం ప్రసజ్యత ఇతి । అథ నైవమ్. న తర్హి వినాశకారణానుపలబ్ధేః శబ్దస్యావస్థానాన్నిత్యత్వం ఇతి । ।౩౭ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౩౮

కమ్పసమానాశ్రయస్యానునాదస్య పాణిప్రశ్లేషాత్కమ్పవత్కారణోపరమాదభావః ।
వైయధికరణ్యే హి ప్రతిఘాతిద్రవ్యప్రశ్లేషాత్సమానాధికరణ స్యైవోపరమః స్యాదితి

సూత్రసం౦ ౨.౨.౩౮ఃఅస్పర్శత్వాదప్రతిషేధః ।।

యదిదం నాకాశగుణః శబ్ద ఇతి ప్రతిషిధ్యతే అయం అనుపపన్నఃప్రతిషేధః.
అస్పర్శత్వాచ్ఛబ్దాశ్రయస్య । రూపాదిసమానదేశస్యాగ్రహణే
శబ్దసన్తానోపపత్తేరస్పర్శవ్యాపిద్రవ్యాశ్రయఃశబ్ద ఇతి జ్ఞాయతే న కమ్పసమానాశ్రయ ఇతి ।
।౩౮ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౩౯

ప్రతిద్రవ్యం రూపాదిభిఃసహ సన్నివిష్టఃశబ్దఃసమానదేశో వ్యజ్యత ఇతి నోపపద్యతే । కథమ్?

సూత్రసం౦ ౨.౨.౩౯ఃవిభక్త్యన్తరోపపత్తేశ్చ సమాసే ।।

సన్తానోపపత్తేశ్చేతి చార్థః । తదావ్యాఖ్యాతమ్ । యది రూపాదయఃశబ్దాశ్చ ప్రతిద్రవ్యం సమస్తాఃసముదితాఃసముదితాస్తస్మిన్సమాసే సముదాయే యో యథాజాతీయకఃసన్నివిష్టస్తస్య తథా జాతీయస్యైవ గ్రహణేన భవితవ్యం శబ్దే రూపాదివత్ । తత్ర యోఽయం విభాగ ఏకద్రవ్యే నానారూపా భిన్నశ్రుతయో విధర్మాణఃశబ్దా అభివ్యజ్యమానాఃశ్రూయన్తే యచ్చ విభాగాన్తరం

సరూపాः సమానశ్రుతయः సధర్మాణः శబ్దాస్తైరమన్వధరృతయా భిన్నాः శ్రూయన్తే తదుభయం నోపపద్యతే. నానాభూతానాం ఉత్పద్యమానానాం అయం ధర్మో నైకస్య వ్యజ్యమానస్యేతి ।

అస్తి చాయం విభాగో విభాగాన్తరం చ. తేన విభాగోపపత్తేరృన్యామహే న ప్రతిద్రవ్యం రూపాదిభిः సహ శబ్దः సన్నివిష్టో వ్యజ్యత ఇతి । ।౩౯ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౪౦

ద్వివిధశ్చాయం శబ్దో వర్ణాత్మకో ధ్వనిమాత్రశ్చ । తత్ర వర్ణాత్మని తావత్

సూత్రసం౦ ౨.౨.౪౦ः వికారాదేశోపదేశాత్సంశయः । ।

దధ్యత్రేతి కేచితికార ఇత్వం హిత్వా యత్వం ఆపద్యత ఇతి వికారం మన్యన్తే । కేచిదికారస్య ప్రయోగే విషయకృతే యదికారः స్థానం జహాతి తత్ర యకారస్య ప్రయోగం బ్రువతే । సంహితాయాం విషయే ఇకారో న ప్రయుజ్యతే తస్య స్థానే యకారः ప్రయుజ్యతే స ఆదేశ ఇతి ఉభయం ఇదం ఉపదిశ్యతే । తత్ర న జ్ఞాయతే కిం తత్త్వం ఇతి ।

ఆదేశోపదేశస్తత్త్వమ్ । వికారోపదేశే హ్యన్వయస్యాగ్రహణాద్వికారాననుమానమ్సత్యన్వయే కిఞ్చిన్నివర్తతే కిఞ్చిదుపజాయత ఇతి శక్యేత వికారోఽనుమాతుమ్ । న చాన్వయో గృహ్యతే తస్మాద్వికారో నాస్తీతి ।

భిన్నకరణయోశ్చ వర్ణయోరప్రయోగే ప్రయోగోపపత్తిఃవివృతకరణ ఇకార ఈషత్స్పృష్టకరణో యకారः. తావిమౌ పృథక్కరణాఖ్యేన ప్రయత్నేనోచ్చారణీయౌ. తయోరేకస్యాప్రయోగేఽన్యస్య ప్రయోగ ఉపపన్న ఇతి ।

అవికారే చావిశేషః । యత్రేమావికారయకారౌ న వికారభూతౌయతతే. యచ్ఛతి. ప్రాయంస్త. ఇతి. ఇకార ఇదం ఇతి చ. యత్ర చ వికారభూతౌ ఇష్ట్యా దధ్యాహరేతి. ఉభయత్ర ప్రయోక్తురవిశేషో యత్నః శ్రోతుశ్చ శ్రుతిరిత్యాదేశోపపత్తిః ।

ప్రయుజ్యమానాగ్రహణాచ్చ । న ఖల్వికారః ప్రయుజ్యమానో యకారతాం ఆపద్యమానో గృహ్యతే । కిం తర్హి? ఇకారస్య ప్రయోగే యకారః ప్రయుజ్యతే. తస్మాదవికార ఇతి ।

అవికారే చ న శబ్దాన్వాఖ్యానలోపః । న విక్రియన్తే వర్ణా ఇతి । న చైతస్మిన్పక్షే శబ్దాన్వాఖ్యానస్యాసమ్భవే యేన వర్ణవికారం ప్రతిపద్యేమహీతి ।

న ఖల్వ్వర్ణస్య వర్ణాన్తరం కార్యమ్. న హి ఇకారాద్యకార ఉత్పద్యతే యకారాద్వా ఇకారః । పృథక్స్థానప్రయత్నాద్యా హీమే వర్ణాః తేషాం అన్యోన్యస్య స్థానే ప్రయుజ్యత ఇతి యుక్తమ్ । ఏతావచ్చైతత్పరిణామో వా వికారః స్యాత్కార్యకారణభావో వా । ఉభయం చ నాస్తి తస్మాత్న సన్తి వర్ణవికారాః ।

వర్ణసముదాయవికారానుపపత్తివచ్చ వర్ణవికారానుపపత్తిః` అస్తేర్భూఃఽఽ `బ్రువో వచిర్ఽఽ ఇతి యథా వర్ణసముదాయస్య ధాతులక్షణస్య క్వచిద్విషయే వర్ణాన్తరసముదాయో న పరిణామో న కార్యం శబ్దాన్తరస్య స్థానే శబ్దాన్తరం ప్రయుజ్యతే తథా వర్ణస్య వర్ణానతరం ఇతి । ।౪౦ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౪౧

ఇతశ్చ న సన్తి వర్ణవికారాః

సూత్రసం౦ ౨.౨.౪౧ఃప్రకృతివివృద్ధౌ వికారవివృద్ధిః । ।

ప్రకృత్యనువిధానం వికారేషు దృష్టమ్. యకారే హ్రస్వదీర్ఘానువిధానం నాస్తి యేన వికారత్వం అనుమీయత ఇతి । ।౪౧ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౪౨

సూత్రసం౦ ౨.౨.౪౨ఃన్యూనసమాధికోపలబ్ధేర్వికారాణాం అహేతుః । ।

ద్రవ్యవికారా న్యూనాః సమాః అధికాశ్చ గృహ్యన్తే । తద్వదయం వికారో న్యూనః స్యాదితి । ।౪౨ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౪౩

సూత్రసం౦ ౨.౨.౪౩ఃద్వివిధస్యాపి హేతోరభావాదసాధనం దృష్టాన్తః । ।

అత్ర నోదాహరణసాధర్మ్యాద్ధేతురస్తి న వైధర్మ్యాత్ । అనుపసంహృతశ్చ హేతునా దృష్టాన్తో న సాధక ఇతి ।

ప్రతిదృష్టాన్తే చానియమః ప్రసజ్యేత । యథానుడుహః స్థానేఽశ్వో వోఢుం నియుక్తో న తద్వికారో భవతి ఏవం ఇవర్ణస్య స్థానే యకారః ప్రయుక్తో న వికార ఇతి । న చాత్ర నియమహేతురస్తిదృష్టాన్తః సాధకో న ప్రతిదృష్టాన్త ఇతి । ।౪౩ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౪౪

ద్రవ్యవికారోదాహరణం చ

సూత్రసం౦ ౨.౨.౪౪ఃనాతుల్యప్రకృతీనాం వికారవికల్పాత్ ।।

అతుల్యానాం ద్రవ్యాణాం ప్రకృతిభావో వికల్పతే వికారాశ్చ ప్రకృతీరనువిధీయన్తే । న త్వివర్ణం అనువిధీయతే యకారః । తస్మాదనుదాహరణం ద్రవ్యవికార ఇతి ।।౪౪ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౪౫

సూత్రసం౦ ౨.౨.౪౫ఃద్రవ్యవికారవైషమ్యవద్వర్ణవికారవికల్పఃఃః

। న వర్ణసామాన్యే కశ్చిచ్ఛబ్దాత్మాఽన్వయీ య ఇత్థం జహాతి యత్వం చాపద్యతే । తత్ర యథా సతి ద్రవ్యభావే వికారవైషమ్యే నానడుహోఽశ్వే వికారో వికారధర్మానుపపత్తేః. ఏవం ఇవర్ణస్య న యకారో వికారో వికారధర్మానుపపత్తేరితి । ।౪౬ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౪౭

ఇతశ్చ న సన్తి వర్ణవికారాః

సూత్రసం౦ ౨.౨.౪౭ఃవికారప్రాప్తానాం అపునరాపత్తేః । ।

అనుపపన్నా పునరాపత్తిః । కథమ్? పునరాపత్తేరననుమానాదితి । ఇకారో యకారత్వం ఆపన్నః పునరికారో భవతి. న పునరికారస్య స్థానే యకారస్య ప్రయోగోఽప్రయోగశ్చేత్యత్రానుమానం నాస్తి । ।౪౭ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౪౮

అననుమానాదితి న । ఇదం హ్యనుమానమ్

సూత్రసం౦ ౨.౨.౪౮ఃసువర్ణాదీనాం పునరాపత్తేరహేతుః । ।

సువర్ణం కుణ్డలత్వం హిత్వా రుచకత్వం ఆపద్యతే రుచకత్వం హిత్వా పునః కుణ్డలత్వం ఆపద్యతే. ఏవం ఇకారోఽపి యకారత్వం ఆపన్నః పునరికారో భవతీతి । ।౪౮ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౪౯

వ్యభిచారాదన్నుమానం యథా పయో దధిభావం ఆపన్నం పునః న పయో భవతి కిం ఏవం వర్ణానాం న పునరాపత్తిః. అథ సువర్ణవత్పునరాపత్తిరితి సువర్ణోదాహరణోపపత్తిశ్చ

సూత్రసంం ౨.౨.౪౯ఃన తద్వికారాణాం సువర్ణభావావ్యతిరేకాత్ ।।

అవస్థితం సువర్ణం హీయమానేన ధర్మేణ ఉపజాయమానేన చ ధర్మి భవతి. నైవం కశ్చిచ్చబ్దాత్మా హీయమానేన ఇత్వేనోపజాయమానేన యత్వేన ధర్మీ గృహ్యతే. తస్మాత్పువర్ణోదాహరణం నోపపద్యత ఇతి ।।

వర్ణత్వావ్యతిరేకాద్వర్ణవికారాణాం అప్రతిషేధః । వర్ణవికారా అపి వర్ణత్వం న వ్యభిచరన్తి యథా సువర్ణవికారః సువర్ణత్వం ఇతి ।

సామాన్యవతో ధర్మయోగో న సామాన్యస్య । కుణ్డలరుచకౌ సువర్ణస్య ధర్మౌ న సువర్ణత్వస్య. ఏవం ఇకారయకారౌ కస్య వర్ణాత్మనో ధర్మౌ? వర్ణత్వం సామాన్యం న తస్యేమౌ ధర్మౌ భవితుం అర్హతి । న చ నివర్తమానో ధర్మ ఉపజాయమానస్య ప్రకృతిస్తత్ర నివర్తమాన ఇకారో న యకారస్యోపజాయమానస్య ప్రకృతిరితి ।।౪౯ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౫౦

ఇతశ్చ వర్ణవికారానుపపత్తిః

సూత్రసం౦ ౨.౨.౫౦ఃనిత్యత్వేఽవికారాదనిత్యత్వే చానవస్థానాత్ ।।

నిత్యా వర్ణా ఇత్యేతస్మిన్పక్షే ఇకారయకారౌ వర్ణౌ ఇత్యుభయోర్నిత్యత్వాద్వికారానుపపత్తిః. నిత్యత్వేఽవినాశిత్వాత్కుతః కస్య వికార ఇతి । అథానిత్యా వర్ణా ఇతి పక్షః.

ఏవం అప్యనవస్థానం వర్ణానామ్ । కిం ఇదం అనవస్థానం వర్ణానామ్? ఉత్పద్య నిరోధః । ఉత్పద్య నిరుద్ధే ఇకారే యకార ఉత్పద్యతే యకారే చోత్పద్య నిరుద్ధే ఇకార ఉత్పద్యత ఇతి కః కస్య వికారః? తదేతదవగృహ్య సన్తానే సన్తాయ చావగ్రహే వేదితవ్యం ఇతి । ।౫౦ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౫౧

నిత్యపక్షే తు తావత్సమాధిః

సూత్రసం౦ ౨.౨.౫౧ఃనిత్యానాం అతీన్ద్రియత్వాత్తద్ధర్మవికల్పాచ్చ వర్ణవికారాణాం అప్రతిషేధః ।।

నిత్యా వర్ణా న వికల్పన్త ఇతి విప్రతిషేధః । యథా నిత్యత్వే సతి కిఞ్చిదతీన్ద్రియం కిఞ్చిదిన్ద్రియగ్రాహ్యమ్. ఇన్ద్రియగ్రాహ్యాశ్చ వర్ణాః. ఏవం నిత్యత్వే సతి కిఞ్చిన్న విక్రియతే. వర్ణాస్తు విక్రియన్త ఇతి ।

విరోధాదహేతుస్తద్ధర్మవికల్పః । నిత్యం నోపజాయతే నాపైత్యనుపజనాపాయధర్మకం నిత్యం అనిత్యం పునరుపజనాపాయయుక్తమ్. న చాన్తరేణోపజనాపాయౌ వికారః సమ్భవతి । తద్యది వర్ణా విక్రియన్తే. నిత్యత్వం ఏషాం నివర్తతే । అథ నిత్యాః. వికారధర్మత్వం ఏషాం నివర్తతే । సోఽయం విరుద్ధో హేత్వాభాసో ధర్మవికల్ప ఇతి । ।౫౧ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౫౨

అనిత్యపక్షే సమాధిః

సూత్రసం౦ ౨.౨.౫౨ఃఅనవస్థాయిత్వే చ వర్ణోపలబ్ధివత్తద్వికారోత్పత్తిః ।।

యథానవస్థాయినాం వర్ణానాం శ్రవణం భవత్యేవం ఏషాం వికారో భవతి ।

అసమ్బన్ధాదసమర్థా అర్థప్రతిపాదికా వర్ణోపలబ్ధిః న వికారేణ సమ్బన్ధాదసమర్థా యా గృహ్యమాణా వర్ణవికారం అనుమాపయేదితి । తత్ర యాదృగిదం యథా గన్ధగుణా పృథివ్యేవం శబ్దసుఖాదిగుణాపీతి. తాదృగేతద్భవతీతి ।

న చ వర్ణోపలబ్ధిర్వర్ణనివృత్తౌ వర్ణాన్తరప్రయోగస్య నివర్తికా । యోఽయం ఇవర్ణనివృత్తౌ యకారస్య ప్రయోగో యద్యయం వర్ణోపలబ్ధ్యా నివర్తతే తదా తత్రోపలభ్యమానా ఇవర్ణో యత్వం ఆపద్యతే ఇతి గృహ్యేత । తస్మాద్వర్ణోపలబ్ధిరహేతుర్వర్ణవికారస్యేతి ।।౫౨ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౫౩

సూత్రసం౦ ౨.౨.౫౩ఃవికారధర్మిత్వే నిత్యత్వాభావాత్కాలాన్తరే వికారోపపత్తేశ్చాప్రతిషేధః ।।

తద్ధర్మవికల్పాదితి న యుక్తఃప్రతిషేధః । న ఖల్వ్వకారధర్మకం కిఞ్చిన్నిత్యం ఉపలభ్యత ఇతి వర్ణోపలబ్ధివదితి న యుక్తఃప్రతిషేధః । అవగ్రహే హి దధి అత్రేతి ప్రయుజ్య చిరం స్థిత్వా తతఃసంహితాయాం ప్రయుఞ్జ్యే దధ్యత్రేతి ।

చిరనివృత్తే చాయం ఇవర్ణే యకారఃప్రయుజ్యమానఃకస్య వికార ఇతి ప్రతీయతే. కారణాభావాత్కార్యాభావ ఇతి అనుయోగఃప్రసజ్యత ఇతి । ।౫౩ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౫౪

ఇతశ్చ వర్ణవికారానుపపత్తిః

సూత్రసం౦ ౨.౨.౫౪ఃప్రకృత్యనియమాత్ । ।

ఇకారస్థానే యకారఃశ్రూయతే యకారస్థానే ఖల్వికారో విధీయతే విధ్యతీతి । తద్యది స్యాత్ప్రకృతివికారభావా వర్ణానామ్. తస్యప్రకృతినియమఃస్యాత్ । దృష్టో వికారధర్మత్వే ప్రకృతినియమ ఇతి । ।౫౪ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౫౫

సూత్రసం౦ ౨.౨.౫౫ఃఅనియమే నియమాన్నానియమఃప్రకృతినియమ ఇతి । ।

యోఽయం ప్రకృతేరనియమ ఉక్తః స నియతో యథావిషయం వ్యవస్థితో నియతత్వాన్నియమ ఇతి భవతి. ఏవం సత్యనియమో నాస్తి. తత్ర యదుక్తం ప్రకృత్యనియమాదితి. ఏతదయుక్తం ఇతి । ।౫౫ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౫౬

సూత్రసం౦ ౨.౨.౫౬ఃనియమానియమవిరోధాదనియమే నియమాచ్చాప్రతిషేధః । ।

నియమ ఇత్యత్రార్థాభ్యనుజ్ఞా. అనియమ ఇతి తస్య ప్రతిషేధః । అనుజ్ఞాతనిషిద్ధయోశ్చ వ్యాఘాతాదనర్థాన్తరత్వం న భవతి । అనియమశ్చ నియతత్వాన్నియమో న భవతీతి నాత్రార్థస్య తథాభావః ప్రతిషిధ్యతే । కిం తర్హి? తథాభూతస్యార్థస్య నియమశబ్దేనాభిధీయమానస్య నియతత్వాన్నియమశబ్ద ఏవోపపద్యతే । సోఽయం నియమాదనియమే ప్రతిషేధో న భవతీతి । ।౫౬ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౫౭

న చేయం వర్ణవికారోపపత్తిః పరిణామాత్కార్యకారణభావాద్వా । కిం తర్హి?

సూత్రసం౦ ౨.౨.౫౭ఃగుణాన్తరాపత్త్యుపమర్దహ్రాసవృద్ధిలేశశ్లేశేభ్యస్తు వికారోపపత్తేర్వర్ణవికారాః । ।

స్థాన్యాదేశభావాదప్రయోగో వికారశబ్దార్థః. స భిద్యతే । గుణాన్తరాపత్తిః ఉదాత్తస్యానుదాత్త ఇత్యేవమాదిః । ఉపమర్దో నామ ఏకరూపనివృత్తౌ రూపాన్తరోపజనః । హ్రాసో దీర్ఘస్య హ్రస్వః । వృద్ధిర్హ్రస్వస్య దీర్ఘః. తయోర్వా ప్లుతః । లేశో లాఘవమ్. స్త ఇత్యస్తేర్వికారః । శ్లేష ఆగమః.

ప్రకృతేః ప్రత్యయస్య వా । ఏత ఏవ విశేషా వికారా ఇతి । ఏత ఏవాదేశాః. ఏతే చేద్వికారా ఉపపద్యన్తే తర్హి వర్ణవికారా ఇతి । ।౫౭ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౫౮

సూత్రసం౦ ౨.౨.౫౮ఃతే విభక్త్యన్తాః పదం । ।

యథాదర్శనం వికృతా వర్ణా విభక్త్యన్తాః పదసంజ్ఞా భవన్తి । విభక్తిర్వ్యాినామిక్యాఖ్యాతికీ చ. బ్రాహ్మణః పచతీత్యుదాహరణమ్ ।

సూత్రసం౦ ౨.౨.౫౮ఃతే విభక్త్యన్తాః పదం । ।

యథాదర్శనం వికృతా వర్ణా విభక్త్యన్తాః పదసంజ్ఞా భవన్తి । విభక్తిర్వ్యాి నామిక్యాఖ్యాతికీ చ. బ్రాహ్మణః పచతీత్యుదాహరణమ్ ।

ఉపసర్గనిపాతాస్తర్హి న పదసంజ్ఞాః లక్షణాన్తరం వాచ్యం ఇతి; శిష్యతే చ ఖలు నామిక్యా విభక్తేరవ్యయాల్లోపః తయోః పదసంజ్ఞార్థం ఇతి । ।౫౮ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౫౯

పదేనార్థసమ్ప్రత్యయ ఇతి ప్రయోజనమ్. నామపదం చాధికృత్య పరీక్షా. గౌరితి పదం ఖల్విదం ఉదాహరణం తదర్థే

సూత్రసం౦ ౨.౨.౫౯ఃవ్యక్త్యాకృతిజాతిసన్నిధావుపచారాత్సంశయః ।।

అవినాభావవృత్తిః సన్నిధిః । అవినాభావేన వర్తమానాసు వ్యక్త్యాకృతిజాతిషు గౌరితి ప్రయుజ్యతే. తత్ర న జ్ఞాయతే కిం అన్యతమః పదార్థః ఉతైతత్సర్వం ఇతి ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౬౦

శబ్దస్య ప్రయోగసామర్థ్యాత్పదార్థావధారణమ్ । తస్మాత్

సూత్రసం౦ ౨.౨.౬౦ఃయాశబ్దసమూహత్యాగపరిగ్రహసఙ్ఖ్యావృద్ధ్యపచయవర్ణసమాసానుబన్ధానాం వ్యక్తావుపచారాద్వ్యక్తిః ।।

వ్యక్తిః పదార్థః । కస్మాత్? యాశబ్దప్రభృతీనాం వ్యక్తావుపచారాత్ । ఉపచారః ప్రయోగః । యా గౌస్తిష్ఠతి యా గౌర్నిషణ్ణేఇతి. నేదం వాక్యం జాతేరభిధాయకం అభేదాత్. భేదాత్తు ద్రవ్యాభిధాయకమ్ ।

గవాం సమూహ ఇతి భేదాద్ద్రవ్యాభిధానం న జాతేరభేదాత్ । వైద్యాయ గాం దదతీతి ద్రవ్యస్య త్యాగో న జాతేరమూర్తత్వాత్ప్రతిక్రమానుక్రమానుపపత్తేశ్చ । పరిగ్రహః స్వత్వేనాభిసమ్బన్ధః. కౌణ్డిన్యస్య గౌర్బ్రాహ్మణస్య గౌరితి; ద్రవ్యాభిధానే ద్రవ్యభేదాత్సమ్బన్ధభేద ఇత్యుపపన్నమ్. అభిన్నా తు జాతిరితి । సఙ్ఖ్యా దశ గావో వింశతిర్గావ ఇతి భిన్నం ద్రవ్యం సఙ్ఖ్యాయతే. న జాతిరభేదాదితి । వృద్ధిః కారణవతో ద్రవ్యస్యావయవోపచయః అవర్ధత గౌరితి; నిరవయవా తు జాతిరితి । ఏతేనాపచయో వ్యాఖ్యాతః । వర్ణః శుక్లా గౌః కపిలా గౌరితి; ద్రవ్యస్య గుణయోగో న సామాన్యస్య । సమాసః గోహితం గోసుఖం ఇతి. ద్రవ్యస్య సుఖాదియోగో న జాతేరితి । అనుబన్ధః సరూపప్రజననసన్తానో గౌర్గాం జనయతీతి. తదుత్పత్తిధర్మత్వాద్ధవ్యే యుక్తం న జాతౌ విపర్యయాదితి । ద్రవ్యం వ్యక్తిరితి హి నార్థాన్తరమ్ । ।౬౦ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౬౧

అస్య ప్రతిషేధః

సూత్రసం౦ ౨.౨.౬౧ః న తదనవస్థానాత్ । ।

న వ్యక్తిః పదార్థః । కస్మాత్? అనవస్థానాత్ । యాశబ్దప్రభృతిభిర్యో విశేష్యతే స గోశబ్దార్థో యా గౌస్తిష్ఠతి యా గౌర్నిషణ్ణేతి. న ద్రవ్యమాత్రం అవిశిష్టం జాత్యా వినాభిధీయతే । కిం తర్హి? జాతివిశిష్టమ్ । తస్మాన్న వ్యక్తిః పదార్థః । ఏవం సమూహాదిషు ద్రష్టవ్యమ్ । ।౬౧ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౬౨

యది న వ్యక్తిః పదార్థః కథం తర్హి వ్యక్తావుపచార ఇతి? నిమిత్తాదతద్భావేఽపి తదుపచారః । దృశ్యతే ఖలు

సూత్రసం౦ ౨.౨.౬౨ః
సహచరణస్థానతాదర్థ్యవృత్తమానధారణసామీప్యయోగసాధనాధిపత్యేభ్యో
బ్రాహ్మణమఞ్చకటరాజసక్తు చన్దనగఙ్గాశాటకాన్నపురుషేష్వతద్భావేఽపి తదుపచారః । ।

అతద్భావేఽపి తదుపచార ఇతి అతచ్ఛబ్దస్య తేన శబ్దేనాభిధానం ఇతి । సహచరణాద్ యష్టికాం భోజయేతి. యష్టికాసహచరితో బ్రాహ్మణోఽభిధీయత ఇతి ।

స్థానాత్ మఞ్చాఃక్రోశన్తీతి మఞ్చస్థాఃపురుషా అభిధీయన్తే । తాదర్థ్యాత్ కటార్థేషు వీరణేషు వ్యూహ్యమానేషు కటం కరోతీతి భవతి । వృతాత్ యమో రాజా కుబేరో రాజేతి తద్వద్వర్తత ఇతి । మానాత్ ఆఢకేన మితాఃసక్తవఃఆఢకసక్తవ ఇతి । ధారణాత్ తులాయాం ధృతం చన్దనం తులాచన్దనం ఇతి । సామీప్యాత్ గఙ్గాయాం గావశ్చరన్తీతి దేశోఽభిధీయతే సన్నికృష్టఃI యోగాత్ కృష్ణేన రాగేణ యుక్తఃశాటకఃకృష్ణ ఇత్యభిధీయతే । సాధనాత్ అన్నం ప్రాణా ఇతి । ఆధిపత్యాత్ అయం పురుషఃకులం అయం గోత్రం ఇతి । తత్రాయం సహచరణాద్యోగాద్వా జాతిశబ్దో వ్యక్తౌ ప్రయుజ్యత ఇతి । ।౬౨ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౬3

యది గౌరిత్యస్య పదస్య న వ్యక్తిరర్థఃI అస్తు తర్హి

సూత్రసం౦ ౨.౨.౬3ఃఆకృతిస్తదపేక్షత్వాత్సత్త్వవ్యవస్థానసిద్ధేఃI ।

ఆకృతిఃపదార్థఃI కస్మాత్? తదపేక్షత్వాత్సత్త్వవ్యవస్థానసిద్ధేఃI సత్త్వావయవానాం తదవయవానాం చ నియతో వ్యూహ ఆకృతిఃI తస్యాం గృహ్యమాణాయాం సత్త్వవ్యవస్థానం సిధ్యత్యయం గౌరయం అశ్వ ఇతిI నాగృహ్యమాణాయామ్ । యస్య గ్రహణాత్సత్త్వవ్యవస్థానం సిధ్యతి తం శబ్దోఽభిధాతుం అర్హతి సోఽస్యార్థ ఇతి । ।౬3 । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౬౪

తదుపపద్యతే యస్య జాత్యా యోగస్తదత్ర జాతివిశిష్టం అభిధీయతే గౌరితి ।న

చావయవవ్యూహస్య జాత్యా యోగః । కస్య తర్హి? నియతావయవవ్యూహస్య ద్రవ్యస్య ।తస్మాన్నాకృతిః పదార్థః ।

అస్తు తర్హి జాతిః పదార్థః

సూత్రసం౦ ౨.౨.౬౪ఃవ్యక్త్యాకృతియుక్తేఽప్యప్రస్థాత్రోప్లక్షాదీనాం మృదగవకే జాతిః ।।

జాతిః పదార్థః । కస్మాత్? వ్యక్త్యాకృతియుక్తేఽపి మృద్గవకే ప్రోక్షణాదీనాం అప్రసఙ్గాదితి । గాం ప్రోక్షయ గాం ఆనయ గాం దేహీతి నైతాని మృద్గవకే ప్రయుజ్యన్తే । కస్మాత్? జాతేరభావాత్ ।

అస్తి హి తత్ర వ్యక్తిః అస్త్యాకృతిః యదభావాత్తత్రాసమ్ప్రత్యయః స పదార్థ ఇతి । ।౬౪ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౬౫

సూత్రసం౦ ౨.౨.౬౫ఃనాకృతివ్యక్త్యపేక్షత్వాజ్జాత్యభివ్యక్తేః ।।

జాతేరభివ్యక్తిరాకృతివ్యక్తీ అపేక్షతే. నాగృహ్యమాణాయాం ఆకృతౌ వ్యక్తౌ చ జాతిమాత్రం శుద్ధం గృహ్యతే; తస్మాన్న జాతిః పదార్థ ఇతి । ।౬౫ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౬౬

న వై పదార్థేన న భవితుం శక్యమ్. కః ఖల్విదానీం పదార్థ ఇతి?

సూత్రసం౦ ౨.౨.౬౬ः వ్యక్త్యాకృతిజాతయస్తు పదార్థః ।।

తుశబ్దో విశేషణార్థః । కిం విశిష్యతే? ప్రధానాఙ్గభావస్యానియమేన పదార్థత్వం ఇతి । యదా హి భేదవివక్షా విశేషగతిశ్చ తదా వ్యక్తిః ప్రధానం అఙ్గం తు జాత్యాకృతీ । యదా తు భేదోఽవివక్షితః సామాన్యగతిశ్చ. తదా జాతిః ప్రధానం అఙ్గం తు వ్యక్త్యాకృతీ । తదేతద్బహులం ప్రయోగేషు । ఆకృతేస్తు ప్రధానభావ ఉత్ప్రేక్షితవ్యః । ।౬౬ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౬౭

కథం పునర్జ్ఞాయతే నానా వ్యక్త్యాకృతిజాతయ ఇతి? లక్షణభేదాత్ । తత్ర తావత్

సూత్రసం౦ ౨.౨.౬౭ः వ్యక్తిర్గుణవిశేషాశ్రయో మూర్తిః ।।

వ్యజ్యత ఇతి వ్యక్తిరిన్ద్రియగ్రాహ్యేతి న సర్వం ద్రవ్యం వ్యక్తిః । యో గుణవిశేషాణాం స్పర్శాన్తానాం గురుత్వఘనత్వద్రవత్వసంస్కారాణాం అవ్యాపినః పరిమాణస్యాశ్రయో యథాసమ్భవం తద్ద్రవ్యం మూర్తిః మూర్చ్ఛతావయవత్వాదితి । ।౬౭ ।।

భాష్యమ్ ౨.౨.౬౮

సూత్రసం౦ ౨.౨.౬౮ः ఆకృతిర్జాతిలిఙ్గాఖ్యా ।।

యయా జాతిర్జాతిలిఙ్గాని చ ప్రఖ్యాయన్తే తాం ఆకృతిం విద్యాత్ । సా చ నాన్యా సత్త్వావయవానాం తదవయవానాం చ నియతాద్వ్యూహాదితి ।

నియతావయవవ్యూహాః ఖలు సత్త్వావయవా జాతిలిఙ్గమ్. శిరసా పాదేన గాం అనుమిన్వన్తి । నియతే చ సత్త్వావయవానాం వ్యూహే సతి గోత్వం ప్రఖ్యాయత ఇతి । అనాకృతివ్యఙ్ఞ్యాం జాతౌ మృత్సువర్ణం రజతం ఇత్యేవమాదిష్వాకృతిర్నివర్తతే జహాతి పదార్థత్వం ఇతి । ।౬౮ । ।

భాష్యమ్ ౨.౨.౬౯

సూత్రసం౦ ౨.౨.౬౯ఃసమానప్రసవాత్మికా జాతిః । ।

యా సమానం బుద్ధిం ప్రసూతే భిన్నేష్వధికరణేషు. యయా బహూనీతరేతరతో న వ్యావర్తన్తే యోఽర్థోఽనేకత్ర ప్రత్యయానువృత్తినిమిత్తం తత్సామాన్యమ్ । యచ్చ కేషాఞ్చిదభేదం కుతశ్చిద్భేదం కరోతి తత్సామాన్యవిశేషో జాతిరితి । ।౬౯ । ।

ఇతి వాత్స్యాయనీయే న్యాయభాష్యే ద్వితీయాధ్యాయస్య ద్వితీయం ఆహ్నికమ్ । ।

సమాప్తశ్చాయం ద్వితీయోఽధ్యాయః । ।౨ । ।

తృతీయోఽధ్యాయః ప్రథమాహ్నికమ్ ।

భాష్యమ్ ౩.౧.౧

పరీక్షితాని ప్రమాణాని. ప్రమేయం ఇదానీం పరీక్ష్యతే । తచ్చాత్మాదీత్యాత్మా వివిచ్యతే. కిం దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధివేదనాసఙ్ఘాతమాత్రం ఆత్మా ఆహోస్విత్తద్వ్యతిరిక్త ఇతి ।

కుతః సంశయః వ్యపదేశ్యోభయథా సిద్ధేః । క్రియాకరణయోః కర్తా సమ్బన్ధస్యాభిధానం వ్యపదేశః ।

స ద్వివిధః. అవయవేన సముదాయస్య మూలైర్వృక్షస్తిష్ఠతి. స్తమ్బైః ప్రాసాదో ధ్రియత ఇతి । అన్యేనాన్యస్య వ్యపదేశః పరశునా వృశ్చతి. ప్రదీపేన పశ్యతి । అస్తి చాయం వ్యపదేశః చక్షుషా పశ్యతి మనసా విజానాతి బుద్ధ్యా విచారయతి శరీరేణ సుఖదుఃఖం అనుభవతీతి । తత్ర నావధార్యతే కిం అవయవేన సముదాయస్య దేహాదిసఙ్ఘాతస్య. అథాన్యేనాన్యస్య తద్వ్యతిరిక్తస్య వేతి॥

అన్యేనాయం అనయస్య వ్యపదేశః । కస్మాత్?

సూత్రసం౩.౧.౧ః దర్శనస్పర్శనాభ్యాం ఏకార్థగ్రహణాత్॥

దర్శనేన కశ్చిదర్థో గృహీతః స్పర్శనేనాపి సోఽర్థో గృహ్యతే యం అహం అద్రాక్షం చక్షుషా తం స్పర్శనేనాపి స్పృశామీతి. యం చాస్పార్షం స్పర్శనేన తం చక్షుషా పశ్యామీతి । ఏకవిషయౌ చేమౌ ప్రత్యయావేకకర్తృకౌ ప్రతిసన్ధీయేతే.

న చ సఙ్ఘాతకర్తృకౌ. నేన్ద్రియైకకర్తృకౌ । తద్యోఽసౌ చక్షుషా త్వగిన్ద్రియేణ చైకార్థస్య గ్రహీతా భిన్ననిమిత్తావన్యకర్తృకౌ ప్రత్యయౌ సమానవిషయౌ ప్రతిసన్ధత్తి సోఽర్థాన్తరభూత ఆత్మా ।

కథం పునర్నేన్ద్రియైకకర్తృకౌ? ఇన్ద్రియం ఖలు స్వస్వవిషయగ్రహణం అనన్యకర్తృకం ప్రతిసన్ధాతుం అర్హతి నేన్ద్రియాన్తరస్య విషయాన్తరగ్రహణం ఇతి । కథం న సఙ్ఘాతకర్తృకౌ? ఏకః ఖల్వయం భిన్ననిమిత్తౌ స్వాత్మకర్తృకౌ పర్యయౌ ప్రతిసంహితౌ వేదయతే న సఙ్ఘాతః । కస్మాత్? అనివృత్తం హి సఙ్ఘాతే ప్రత్యేకం విషయాన్తరగ్రహణస్యాప్రతిసన్ధానం ఇన్ద్రియాన్తరేణేవేతి॥౧॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౨

సూత్రసం౦ ౩.౧.౨ఁ: న విషయవ్యవస్థానాత్॥

న దేహాదిసఙ్ఘాతాదన్యశ్చేతనః। కస్మాత్? విషయవ్యవస్థానాత్। వ్యవస్థితవిషయాణీన్ద్రియాణి. చక్షుష్యసతి రూపం న గృహ్యతే సతి చ గృహ్యతే। యచ్చ యస్మిన్నసతి న భవతి సతి భవతి తస్య తదితి విజ్ఞాయతే।

తస్మాద్రూపగ్రహణం చక్షుషః. చక్షూ రూపం పశ్యతి। ఏవం ఘ్రాణాదిష్వపీతి। తానీన్ద్రియాణీమాని స్వస్వవిషయగ్రహణాచ్చేతనాని ఇన్ద్రియాణాం భావాభావయోర్విషయగ్రహణస్య తథాభావాత్। ఏవం సతి కిం అన్యేన చేతనేన?

సన్దిగ్ధత్వాదహేతుఃయోఽయం ఇన్ద్రియాణాం భావాభావయోర్విషయగ్రహణస్య తథాభావః. స కిం చేతనత్వాత్. ఆహోస్విచ్చేతనోపకరణానాం గ్రహణనిమిత్తత్వాదితి సన్దిహ్యతే। చేతనోపకరణత్వేఽపీన్ద్రియాణాం గ్రహణనిమిత్తత్వాదభవితుం అర్హతి॥౨॥

భాష్యమ్ ౩.౧.3

యచ్చోక్తం విషయవ్యవస్థానదితి

సూత్రసం౦ ౩.౧.3ఁ: తద్వ్యవస్థానాదేవాత్మసద్భావాదప్రతిషేధః॥

యది ఖల్వేకం ఇన్ద్రియం అవ్యవస్థితవిషయం సర్వజ్ఞం సర్వవిషయగ్రాహి చేతనం స్యాత్కస్తతోఽన్యం చేతనం అనుమాతుం శక్నుయాత్? యస్మాత్తు వ్యవస్థితవిషయాణీన్ద్రియాణి తస్మాత్తేభ్యోఽన్యశ్చేతనః సర్వజ్ఞః సర్వవిషయగ్రాహీ విషయవ్యవస్థితం అతీతోఽనుమీయతే । తత్రేదం అభిజ్ఞానం అప్రత్యాఖ్యేయం చేతనవృత్తం ఉదాహ్రియతే । రూపదర్శీ ఖల్వయం రసం గన్ధం వా పూర్వగృఈతం అనుమినోతి । గన్ధప్రతిసంవేదీ చ రూపరసావనుమినోతి । ఏవం విషయశేషేఽపి వాచ్యమ్ । రూపం దృష్ట్వా (ఏమేన్ద్.; దృష్టా. ఏద్.) గన్ధం జిఘ్రతి. ఘ్రాత్వా చ గన్ధం రూపం పశ్యతి । తదేవం అనియతపర్యాయం సర్వవిషయగ్రహణం ఏకచేతనాధికరణం అనన్యకర్తృకం ప్రతిసన్ధత్తే.

ప్రత్యక్షానుమానాగమసంశయాన్ప్రత్యయాంశ్చ నానావిషయానాన్వాత్మకర్తృకాన్ప్రతిసన్ధాయ వేదయతే. సర్వవిషయం చ శాస్త్రం ప్రతిపద్యతే. అర్థం అవిషయభూతం శ్రోత్రస్య క్రమభావినో వర్ణాన్ప్రుత్వా పదవాక్యభావేన ప్రతిసన్ధాయ శబ్దార్థవ్యవస్థాం చ బుధ్యమానోఽనేకవిషయం అర్థజాతం అగ్రహణీయం ఏకైకేనేన్ద్రియేణ గృహ్ణాతి । సేయం సర్వజ్ఞస్య జ్ఞేయావ్యవస్థానుపదం న శక్యా పరిక్రమితుమ్ । ఆకృతిమాత్రం తూదాహృతమ్ । తత్ర యదుక్తం ఇన్ద్రియచైతన్యే సతి కిం అనేయ చేతనేన తదయుక్తం భవతి ॥౩॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౪

ఇతశ్చ దేహాదివ్యతిరిక్త ఆత్మా. న దేహాదిసఙ్ఘాతమాత్రమ్

సూత్రసం౦ ౩.౧.౪ఃశరీరదాహే పాతకాభావాత్॥

శరీరగ్రహణేన శరీరేన్ద్రియబుద్ధివేదనాసఙ్ఘాతః ప్రాణిభూతో గృహ్యతే । ప్రాణిభూతం శరీరం దహతః ప్రాణిహింసాకృతపాపం పాతకం ఇత్యుచ్యతే; తస్యాభావః. తత్ఫలేన కర్తురసమ్బన్ధాత్. అకర్తుశ్చ సమ్బన్ధాత్ । శరీరేన్ద్రియబుద్ధివేదనాప్రబన్ధే ఖల్వన్యః సఙ్ఘాత ఉత్పద్యతే అన్యో నిరుధ్యతే.

ఉత్పాదనిరోధసన్తతిభూతః ప్రబన్ధో నాన్యత్వం బాధతే దేహాదిసఙ్ఘాతస్యాన్యత్వాధిష్ఠానత్వాత్ ।
అన్యత్వాధిష్ఠానో హ్యసౌ ప్రఖ్యాయత ఇతి । ఏవం చ సతి యో దేహాదిసఙ్ఘాతః ప్రాణిభూతో
హింసాం కరోతి నాసౌ హింసాఫలేన సమ్బధ్యతే. యశ్చ సమ్బధ్యతే న తేన హింసా కృతా ।
తదేవం సత్త్వభేదే కృతహానం అకృతాభ్యాగమః ప్రసజ్యతే । సతి చ సత్త్వోత్పాదే సత్త్వనిరోధే
చాకర్మనిమిత్తః సత్త్వసర్గః ప్రాప్నోతి. తత్ర ముక్త్యర్థో బ్రహ్మచర్యవాసో న స్యాత్ । తదయం
దేహాదిసఙ్ఘాతమాత్రం సత్త్వం స్యాత్శరీరదాహే పాతకం న భవేత్. అనిష్టం చైతత్ ।
తస్మాద్దేహాదిసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్త ఆత్మా నిత్య ఇతి॥౪॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౫

సూత్రసం౦ ౩.౧.౫ఁ: తదభావః సాత్మకప్రదాహేఽపి తన్నిత్యత్వాత్॥

యస్యాపి నిత్యేనాత్మనా సాత్మకం శరీరం దహ్యతే తస్యాపి శరీరదాహే పాతకం న భవేద్ధగ్ధుః ।

కస్మాత్? నిత్యత్వాదాత్మనః; న జాతు కశ్చిన్నిత్యం హింసితుం అర్హతి । అథ హింస్యతే.
నిత్యత్వం అస్య న భవతి । సేయం ఏకస్మిన్పక్షే హింసా నిష్ఫలా
అన్యస్మింస్త్వనుపపన్నేతి॥౫॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౬

సూత్రసం౦ ౩.౧.౬ఁ: న. కార్యాశ్రయకర్తృవధాత్॥

న బ్రూమో నిత్యస్య సత్త్వస్య బధో హింసా. అపి త్వనుచ్ఛిత్తిధర్మకస్య సత్త్వస్య కార్యాశ్రయస్య
శరీరస్య స్వవిషయోపలబ్ధేశ్చ కర్తృణాం ఇన్ద్రియాణాం ఉపఘాతః పీడా వైకల్యలక్షణః

ప్రబన్ధోచ్ఛేదో వా ప్రమాపణలక్షణో వా వధో హింసేతి । కార్యం తు సుఖదుఃఖసంవేదనం తస్యాయతనం అధిష్ఠానం ఆశ్రయః శరీరమ్.

కార్యాశ్రయస్య శరీరస్య స్వవిషయోపలబ్ధేశ్చ కర్తృణాం ఇన్ద్రియాణాం బధో హింసా. న నిత్యస్యాత్మనః । తత్ర యదుక్తం `తదభావః సాత్మకప్రదాహేఽపి తన్నిత్యత్వాద్ఽఽ ఇత్యేతదయుక్తమ్ । యస్య సత్త్వోచ్ఛేదో హింసా తస్య కృతహానం అకృతాభ్యాగమశ్చేతి దోషః । ఏతావచ్చైతత్స్యాత్ సత్త్వోచ్ఛేదో వా హింసా. అనుచ్ఛిత్తిధర్మకస్య సత్త్వస్య కార్యాశ్రయకర్తృవధో వా; న కల్పాన్తరం అస్తి । సత్త్వోచ్ఛేదశ్చ ప్రతిషిద్ధః. తత్ర కిం అన్యత్? శేషం యథాభూతం ఇతి ।

అథ వా కార్యాశ్రయకర్తృవధాదితి. కార్యాశ్రయో దేహేన్ద్రియబుద్ధిసఙ్ఘాతః. నిత్యస్యాత్మనస్తత్ర సుఖదుఃఖప్రతిసంవేదనమ్. తస్యాధిష్ఠానం ఆశ్రయః తదాయతనం తద్భవతి న తతోఽన్యదితి స ఏవ కర్తా । తన్నిమిత్తా హి సుఖదుఃఖసంవేదనస్య నివృత్తిః న తం అన్తరేణేతి । తస్య వధ ఉపఘాతః పీడా ప్రమాపణం వా హింసా న నిత్యత్వేనాత్మోచ్ఛేదః । తత్ర యదుక్తం `తదభావః సాత్మకప్రదాహేఽపి తన్నిత్యత్వాత్ఽఽ ఏతన్నేతి ॥౬॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౭

ఇతశ్చ దేహాదివ్యతిరిక్త ఆత్మా

సూత్రసం౦ ౩.౧.౭ఃసవ్యదృష్టస్యేతరేణ ప్రత్యభిజ్ఞానాత్॥

పూర్వాపరయోర్విజ్ఞానయోరేకవిషయే ప్రతిసన్ధిజ్ఞానం ప్రత్యభిజ్ఞానం తం ఏవైతర్హి పశ్యామి యం అజ్ఞాసిషం స ఏవాయం అర్థ ఇతి సవ్యేన చక్షుషా దృష్టస్యేతరేణాపి చక్షుషా ప్రత్యభిజ్ఞానాద్యం అద్రాక్షం తం ఏవైతర్హి పశ్యామీతి ।

ఇన్ద్రియచైతన్యే తు నాన్యదృష్టం అన్యః ప్రత్యభిజానాతీతి ప్రత్యభిజ్ఞానుపపత్తిః । అస్తి త్వేదం ప్రత్యభిజ్ఞనం తస్మాదిన్ద్రియవ్యతిరిక్తశ్చేతనః॥౭॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౮

సూత్రసం౦ ౩.౧.౮ఃనైకస్మిన్నాసాస్థివ్యవహితే ద్విత్వాభిమానాత్॥

ఏకం ఇదం చక్షుర్మధ్యే నాసాస్థివ్యవహితం తస్యాన్తౌ గృహ్యమాణౌ ద్విత్వాభిమానం ప్రయోజయతో మధ్యవ్యవహితస్య దీర్ఘస్యేవ॥౮॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౯

సూత్రసం౦ ౩.౧.౯ఃఏకవినాశే ద్వితీయావినాశాన్నైకత్వం ॥

ఏకస్మిన్నుపహతే చోద్ధృతే వా చక్షుషి ద్వితీయం అవతిష్ఠతే చక్షుఃవిషయగ్రహణలిఙ్గమ్. తస్మాదేకస్య వ్యవధానానుపపత్తిః॥౯॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౧౦

సూత్రసం౦ ౩.౧.౧౦ఃఅవయవనాశేఽప్యవయవ్యుపలబ్ధేరహేతుః ॥

ఏకవినాశే ద్వితీయావినాశాదిత్యహేతుః । కస్మాత్? వృక్షస్య హి కాసుచిచ్ఛాఖాసు
ఛిన్నాసూపలభ్యతే ఏవ వృక్షః॥౧౦॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౧౧

సూత్రసం౦ ౩.౧.౧౧ः దృష్టాన్తవిరోధాదప్రతిషేధః ॥

న కారణద్రవ్యస్య విభాగే కార్యద్రవ్యం అవతిష్ఠతే నిత్యత్వప్రసఙ్గాత్ । బహుష్ ్వవయవిషు
యస్య కారణాని విభక్తాని తస్య వినాశः. యేషాం కారణాన్యవిభక్తాని తాని అవతిష్ఠన్తే ।

అథ వా దృశ్యమానార్థవిరోధో దృష్టాన్తవిరోధः । మృతస్య హి శిరఃకపాలే ద్వావవటౌ
నాసాస్థివ్యవహితౌ చక్షుషः స్థానే భేదేన గృహ్యేతే న చైతదేకస్మిన్నాసాస్థివ్యవహితే సమ్భవతి ।

అథ వా ఏకవినాశస్యానియమాద్ద్వావిమావర్థౌ. తౌ చ పృథగావరణోపఘాతౌ అనుమీయేతే
విభిన్నవితి ।

అవపీడనాచ్చైకస్య చక్షుషో రశ్మివిషయసన్నికర్షస్య భేదాద్దృశ్యభేద ఇవ గృహ్యతే; తచ్చైకత్వే
విరుధ్యతే; అవపీడననివృత్తౌ చాభిన్నప్రతిసన్ధానం ఇతి । తస్మాదేకస్య
వ్యవధానానుపపత్తిः॥౧౧॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౧౨

అనుమీయతే చాయం దేహాదిసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తశ్చేతన ఇతి

సూత్రసం౦ ౩.౧.౧౨ః ఇన్ద్రియాన్తరవికారాత్॥

కస్యచిదమ్లఫలస్య గృహీతతద్రససాహచర్యే రూపే గన్ధే వా కేనచిదిన్ద్రియేణ గృహ్యమాణే రసనస్యేన్ద్రియాన్తరస్య వికారః రసానుస్మృతౌ రసగర్ధివర్తితో దన్తోదకసంప్లవభూతో గృహ్యతే । తస్యేన్ద్రియచైతన్యేఽనుపపత్తిః. నాన్యదృష్టం అన్యః స్మరతి॥౧౨॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౧౩

సూత్రసం౦ ౩.౧.౧౩ః న స్మృతేః స్మర్తవ్యవిషయత్వాత్॥

స్మృతిర్నామ ధర్మో నిమిత్తాదుత్పద్యతే. తస్యాః స్మర్తవ్యో విషయః. తత్కృత ఇన్ద్రియాన్తరవికారో నాత్మకృత ఇతి॥౧౩॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౧౪

సూత్రసం౦ ౩.౧.౧౪ః తదాత్మగుణసద్భావాదప్రతిషేధః ॥

తస్యా ఆత్మగుణత్వే సతి సద్భావాదప్రతిషేధ ఆత్మనః । యది స్మృతిరాత్మగుణః. ఏవం సతి స్మృతిరుపపద్యతే నాన్యద్దృష్టం అన్యః సమరతీతి । ఇన్ద్రియచైతన్యే తు నానాకర్తృకాణాం విషయగ్రహణానాం అప్రతిసన్ధానమ్. ప్రతిసన్ధానే వా విషయవ్యవస్థానుపపత్తిః । ఏకస్తు

చేతనోఽనేకార్థదర్శీ భిన్ననిమిత్తః పూర్వదృష్టం అర్థం స్మరతీతి ఏకస్యానేకార్థదర్శినో దర్శనప్రతిసన్ధానాత్స్మృతేరాత్మగుణత్వే సతి సద్భావః విపర్యయే చానుపపత్తిః ।

స్మృత్యాశ్రయాః ప్రాణభృతాం సర్వే వ్యవహారాః । ఆత్మలిఙ్గం ఉదాహరణమాత్రం ఇన్ద్రియాన్తరవికార ఇతి ।

అపరిసఙ్ఖ్యానాశ్చ స్మృతివిషయస్య అపరిసఙ్ఖ్యాయ చ స్మృతివిషయం ఇదం ఉచ్యతే ` న స్మృతేః స్మర్తవ్యవిషయత్వాద్ఽఽ ఇతి । యేయం స్మృతిరగృహ్యమాణేఽర్థే అజ్ఞాసిషం అహం అముం అర్థం ఇతి. ఏతస్యా జ్ఞాతృజ్ఞానవిశిష్టః పూర్వజ్ఞాతోఽర్థో విషయో నార్థమాత్రమ్. జ్ఞాతవానహం అముం అర్థమ్.

అసవర్థో మయా జ్ఞతః. అస్మిన్నర్థే మమ జ్ఞానం అభూదితి చతుర్విధం ఏతద్వాక్యం స్మృతివిషయజ్ఞాపకం సమానార్థమ్ । సర్వత్ర ఖలు జ్ఞాతా జ్ఞానం జ్ఞేయం చ గృహ్యతే । అథ ప్రత్యక్షేఽర్థే యా స్మృతిస్తయా త్రీణి జ్ఞానాని ఏకస్మిన్నర్థే ప్రతిసన్ధీయన్తే సమానకర్తృకాణి. న నానాకర్తృకాణి నాకర్తృకాణి । కిం తర్హి? ఏకకర్తృకాణి । అద్రాక్షం అముం అర్థం యం ఏవైతర్హి పశ్యామి । అద్రాక్షం ఇతి దర్శనం దర్శనసంవిచ్చ. న ఖల్వసంవిదితే స్వే దర్శనే స్యాదేతదద్రక్షం ఇతి । తే ఖల్వేతే ద్వే జ్ఞానే. యం ఏవైతర్హి పశ్యామీతి తృతీయం జ్ఞానమ్. ఏవం ఏకోఽర్థస్తిభిర్జ్ఞానైర్యుజ్యమానో నాకర్తృకో న నానాకర్తృకః కిం తర్హి?

ఏకకర్తృక ఇతి । సోఽయం స్మృతివిషయోఽపరిసఙ్ఖ్యాయమానో విద్యమానః ప్రజ్ఞాతోఽర్థః ప్రతిషిధ్యతే నాస్త్యాత్మా స్మృతేః స్మర్తవ్యవిషయత్వాదితి । న చేదం స్మృతిమాత్రం స్మర్తవ్యమాత్రవిషయం వా ఇదం ఖలు జ్ఞానప్రతిసన్ధానవత్స్మృతిప్రతిసన్ధానం ఏకస్య సర్వవిషయత్వాత్ । ఏకోఽయం జ్ఞాతా సర్వవిషయః స్వాని జ్ఞానాని ప్రతిసన్ధత్తే అముం అర్థం జ్ఞాస్యామి అముం అర్థం విజానామ్యముం అర్థం అజ్ఞాసిషం అముం అర్థం జిజ్ఞాసమానశ్చిరం అజ్ఞాత్వాధ్యవస్యత్యజ్ఞాసిషం ఇతి । ఏవం స్మృతిం అపి త్రికాలవిశిష్టాం సుష్మార్వావిశిష్టాం చ ప్రతిసన్ధత్తే । సంస్కారసన్తతిమాత్రే తు సత్త్వే ఉత్పద్యోత్పద్య సంస్కారాస్తిరోభవన్తి । స నాస్త్యేకోఽపి సంస్కారో యస్త్రికాలవిశిష్టం జ్ఞానం స్మృతిం చానుభవేత్ । న చానుభవం అన్తరేణ జ్ఞానస్య స్మృతేశ్చ ప్రతిసన్ధానం అహం మమేతి చోత్పద్యతే దేహాన్తరవత్ । అతోఽనుమీయతే అస్త్యేకః సర్వవిషయః ప్రతిదేహం స్వజ్ఞానప్రబన్ధం స్మృతిప్రబన్ధం చ ప్రతిసన్ధత్త ఇతి. యస్య దేహాన్తరేషు వృత్తేరభావాన్న ప్రతిసన్ధానం భవతీతి॥౧౪॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౧౫

సూత్రసం౦ ౩.౧.౧౫ఃనాత్మప్రతిపత్తిహేతూనాం మనసి సమ్భవాత్॥

న దేహాదిసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్త ఆత్మా । కస్మాత్? ఆత్మప్రతిపత్తిహేతూనాం మనసి సమ్భవాత్` దర్శనస్పర్శనాభ్యాం ఏకార్థగ్రహణాద్౭౭ ఇత్యేవమాదీనాం ఆత్మప్రతిపాదకానాం హేతూనాం మనసి సమ్భవో యతః. మనో హి సర్వవిషయం ఇతి । తస్మాన్న శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధిసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్త ఆత్మేతి॥౧౫॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౧౬

సూత్రసం౦ ౩.౧.౧౬ఃజ్ఞాతుర్జ్ఞానసాధనోపపత్తేః సంజ్ఞాభేదమాత్రం ॥

జ్ఞాతుః ఖలు జ్ఞానసాధనాన్యుపపద్యన్తే చక్షుషా పశ్యతి ఘ్రాణేన జిఘ్రతి స్పర్శనేన స్పృశతి. ఏవం మన్తుః సర్వవిషయస్య మతిసాధనం అన్తఃకరణభూతం సర్వవిషయం విద్యతే యేనాయం మన్యత ఇతి । ఏవం సతి జ్ఞాతర్యాత్మసంజ్ఞా న మృష్యతే మనఃసంజ్ఞాభ్యనుజ్ఞాయతే । మనసి చ మనఃసంజ్ఞా న మృష్యతే మతిసాధనం త్వభ్యనుజ్ఞాయతే । తదిదం సంజ్ఞాభేదమాత్రం నార్థే వివాద ఇతి ।

ప్రత్యాఖ్యానే వా సర్వేన్ద్రియవిలోపప్రసఙ్గః । అథ మన్తుః సర్వవిషయస్య మతిసాధనం సర్వవిషయం ప్రత్యాఖ్యాయతే నాస్తీతి. ఏవం రూపాదివిషయగ్రహణసాధనాన్యపి న సన్తీతి సర్వేన్ద్రియవిలోపః ప్రసజ్యత ఇతి॥౧౬॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౧౭

సూత్రసం౦ ౩.౧.౧౭ఃనియమశ్చ నిరనుమానః ॥

యోఽయం నియమ ఇష్యతే. రూపాదిగ్రహణసాధనాన్యస్య సన్తి. మతిసాధనం సర్వవిషయం నాస్తీతి. అయం నియమో నిరనుమానః । నాత్రానుమానం అస్తి యేన నియమం ప్రతిపద్యామహ ఇతి ।

రూపాదిభ్యశ్చ విషయాన్తరం సుఖాదయస్తదుపలబ్ధౌ కరణాన్తరసద్భావః । యథా చక్షుషా గన్ధో న గృహ్యత ఇతి కరణాన్తరం ఘ్రాణం ఏవం చక్షుర్ఘ్రాణాభ్యాం రసో న గృహ్యత ఇతి కరణాన్తరం రసనమ్ । ఏవం శేషేష్వపి । తథా చక్షురాదిభిః సుఖాదయో న గృహ్యన్త ఇతి కరణాన్తరేణ భవితవ్యమ్ ।

తచ్చ జ్ఞానాయౌగపద్యలిఙ్గమ్ । యచ్చ సుఖాద్యుపలబ్ధౌ కరణం తచ్చ జ్ఞానాయౌగఓఅద్యలిఙ్గం తస్యేన్ద్రియం ఇన్ద్రియం ప్రతి సన్నిధేరసన్నిధేః చ న యుగపజ్జ్ఞానాన్యుత్పద్యన్త ఇతి । తత్ర యదుక్తం `ఆత్మప్రతిపత్తిహేతూనాం మనసి సమ్భవాత్౨౨ ఇతి తదయుక్తమ్ ॥౧౭॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౧౮

కిం పునరయం దేహాదిసఙ్ఘాతాదన్యో నిత్యః ఉతానిత్య ఇతి । కుతః సంశయః? ఉభయథా దృష్టత్వాత్సంశయః । విద్యమానం ఉభయథా భవతి నిత్యం అనిత్యం చ । ప్రతిపాదితే చ ఆత్మసద్భావే సంశయానివృత్తిరితి ।

ఆత్మసద్భావ హేతుభిరేవాస్య ప్రాగ్దేహభేదాదవస్థానం సిద్ధం ఊర్ధ్వం అపి దేహభేదాదవతిష్ఠతే । కుతః?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౧౮ः పూర్వాభ్యస్తస్మృత్యనుబన్ధాజ్జాతస్య హర్షభయశోకసమ్ప్రతిపత్తేः ॥

జాతः ఖల్వయం కుమారకో ఽస్మిన్జన్మన్యగృహీతేషు హర్షభయశోకహేతుషు హర్షభయశోకాన్ప్రతిపద్యతే లిఙ్గానుమేయాన్ । తే చ స్మృత్యనుబన్ధాదుత్పద్యన్తే నాన్యథా । స్మృత్యనుబన్ధశ్చ పూర్వాభ్యాసం అన్తరేణ న భవతి । పూర్వాభ్యాసశ్చ పూర్వజన్మని సతి. నాన్యథేతి సిధ్యత్యేతతవతిష్ఠతే ఽయం ఊర్ధ్వం శరీరభేదాదితి ॥౧౮॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౧౯

సూత్రసం౦ ౩.౧.౧౯ः పద్మాదిషు ప్రబోధసమ్మీలనవికారవత్తత్వికారः ॥

యథా పద్మాదిష్వనిత్యేషు ప్రబోధः సమ్మీలనం వికారో భవతి ఏవం అనిత్యస్యాత్మనో హర్షభయశోకసమ్ప్రతిపత్తిర్వికారः స్యాత్ ।

హేత్వభావాదయుక్తం అనేన హేతునా పద్మాదిషు ప్రబోధసమ్మీలనవికారవదనిత్యస్యాత్మనో హర్షాదిసమ్ప్రతిపత్తిరితి నాత్రోదాహరణసాధర్మ్యాత్సాధ్యసాధనం హేతుర్న వైధర్మ్యాదస్తి హేత్వభావాతసమ్బద్ధార్థకం అపార్థకం ఉచ్యత ఇతి ।

దృష్టాన్తాచ్చ హర్షాదినిమిత్తస్యానివృత్తిः యా చేయం ఆసేవితేషు విషయేషు హర్షాదిసమ్ప్రతిపత్తిः స్మృత్యనుబన్ధకృతా ప్రత్యాత్మనం గృహ్యతే సేయం పద్మాదిసమ్మీలనదృష్టాన్తేన న నివర్తతే । యథా చేయం న నివర్తతే తథా జాతస్యాపీతి । క్రియాజాతౌ చ పర్ణవిభాగసంయోగౌ ప్రబోధసమ్మీలనే. క్రియాహేతుశ్చ క్రియానుమేయः । ఏవం చ సతి కిం దృష్టాన్తేన ప్రతిషిధ్యతే ॥౧౯॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౨౦

అథ నిర్నిమిత్తః పద్మాదిషు ప్రబోధసమ్మీలనవికార ఇతి మతం ఏవం ఆత్మనోఽపి హర్షాదిసమ్ప్రతిపత్తిరితి । తచ్చ

సూత్రసం౦ ౩.౧.౨౦ఃనోష్ణశీతవర్షాకాలనిమిత్తాభావాత్పఞ్చాత్మకవికారాణాం ॥

ఉష్ణాదిషు సత్సు భావాదసత్స్వభావాత్తన్నిమిత్తాః పఞ్చభూతానుగ్రహేణ నివృత్తానాం పద్మాదీనాం ప్రబోధసమ్మీలనవికారా ఇతి న నిర్నిమిత్తాః । ఏవం హర్షాదయోఽపి వికారా నిమిత్తద్భవితుం అర్హన్తి న నిమిత్తం అన్తరేణ ।

న చాన్యత్ప్రార్థ్యస్తస్మృత్యనుబన్ధాన్నిమిత్తం అస్తీతి । న చోత్పత్తితిరోధకారణానుమానం ఆత్మనో దృష్టాన్తాత్. న హర్షాదీనాం నిమిత్తం అన్తరేణోత్పత్తిః. నోష్ణాదివన్నిమిత్తాన్తరోపాదానం హర్షాదీనామ్. తస్మాదయుక్తం ఏతత్ ॥౨౦॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౨౧

ఇతశ్చ నిత్య ఆత్మా

సూత్రసం౦ ౩.౧.౨౧ఃప్రేత్యాహారాభ్యాసకృతాత్స్తన్యాభిలాషాత్ ॥

జాతమాత్రస్య వత్సస్య ప్రవృత్తిలిఙ్గాత్ స్తన్యాభిలాషో గృహ్యతే । స చ నాన్తరేణాహారాభ్యాసమ్ । కయా యుక్త్యా? దృశ్యతే హి శరీరిణాం క్షుధా పీడ్యమానానాం
ఆహారాభ్యాసకృతాత్స్మరణానుబన్ధాదాహారాభిలాషః । న చ పూర్వశరీరాభ్యాసం అన్తరేణాసౌ జాతమాత్రస్యోపపద్యతే ।

తేనానుమీయతే భూతపూర్వం శరీరం యత్రానేనాహారోఽభ్యస్త ఇతి । స ఖల్వయం ఆత్మా పూర్వశరీరాత్ప్రేత్య శరీరాన్తరం ఆపన్నః క్షుత్పీడితః పూర్వాభ్యస్తం ఆహారం అనుస్మరన్నన్యం అభిలషతి । తస్మాన్న దేహభేదాదాత్మా భిద్యతే భవత్యేవోర్ధ్వం దేహభేదాదితి ॥౨౧॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౨౨

సూత్రసం౦ ౩.౧.౨౨ః అయసోఽయస్కాన్తాభిగమనవత్తదుపసర్పణం ॥

యథా ఖల్వయోఽభ్యాసం అన్తరేణాయస్కాన్తం ఉపసర్పతి. ఏవం ఆహారాభ్యాసం అన్తరేణ బాలః స్తన్యం అభిలషతి ॥౨౨॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౨౩

కిం ఇదం అయసోఽయస్కాన్తాభిసర్పణం నిర్నిమిత్తం అథ నిమిత్తాదితి? నిర్నిమిత్తం తావత్

సూత్రసం౦ ౩.౧.౨౩ః నాన్యత్ర ప్రవృత్త్యభావాత్ ॥

యది నిర్నిమిత్తమ్. లోష్టాదయోఽప్యయస్కాన్తం ఉపసర్పేయుః । న జాతు నియమే కారణం అస్తీతి । అథ నిమిత్తాత్. తత్రైనోపలభ్యతే ఇతి । క్రియాలిఙ్గః క్రియా హేతుః. క్రియానియమలిఙ్గశ్చ క్రియా హేతునియమః. తేనాన్యత్ర ప్రవృత్త్యభావః. బాలస్యాపి నియతం ఉపసర్పణక్రియోపలభ్యతే । న చ స్తన్యాభిలాషలిఙ్గం అన్యదాహారాభ్యాసకృతాత్స్మరణాఉబన్ధాత్ । నిమిత్తం దృష్టాన్తేనోపపాద్యతే.

న చాసతి నిమిత్తే కస్యచిదుత్పత్తిః । న చ దృష్టాన్తో దృష్టం అభిలాషహేతుం బాధతే । తస్మాదయసోఽయస్కాన్తాభిగమనం అదృష్టాన్త ఇతి ।

అయసః ఖల్వపి నాన్యత్ర ప్రవృత్తిర్భవతి. న జాత్యయో లోష్టం ఉపసర్పతి. కింకృఇతోఽస్య నియమ ఇతి? యది కారణనియమాత్. స చ క్రియానియమలిఙ్గః । ఏవం బాలస్యాపి నియతవిషయోఽభిలాషః కారణనియమాద్భవితుం అర్హతి । తచ్చ కారణం అభ్యస్తస్మరణం అన్యద్వేతి దృష్టేన విశిష్యతే । దృష్టో హి శరీరిణాం అభస్తస్మరణాదాహారాభిలాష ఇతి ॥౨౩॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౨౪

ఇతశ్చ నిత్య ఆత్మా । కస్మాత్?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౨౪ఃవీతరాగజన్మాదర్శనాత్ ॥

సరాగో జాయత ఇత్యర్థాదాపద్యతే । అయం జాయమానో రాగానుభద్ధో జాయతే. రాగస్య పూర్వానుభూతవిషయానుచిన్తనం యోనిః. పూర్వానుభవశ్చ విషయాణాం అన్యస్మిన్జన్మని శరీరం అన్తరేణ నోపపద్యతే ।

సోఽయం ఆత్మా పూర్వశరీరానుభూతాన్విషయాననుస్మరన్నేషు తేషు రజ్యతే. తథా చాయం ద్వయోర్జన్మనోః ప్రతిసన్ధిః । ఏవం పూర్వశరీరస్య పూర్వతరేణ పూర్వతరస్య

పూర్వతమేనేత్యాదినానాదిశ్చేతనస్య శరీరయోగః. అనాదిశ్చ రాగానుబన్ధ ఇతి సిద్ధం నిత్యత్వం ఇతి॥౨౪॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౨౫

కథం పునర్జ్ఞాయతే పూర్వానుభూతవిషయానుచిన్తనజనితో జాతస్య రాగః. న పునః

సూత్రసం౦ ౩.౧.౨౫ఃసగుణద్రవ్యోత్పత్తివత్తదుత్పత్తిః ॥

అధోత్పత్తిధర్మకస్య ద్రవ్యస్య గుణాః కారణత ఉత్పద్యన్తే తధోత్పత్తిధర్మకస్యాత్మనో రాగః కుతశ్చిదుత్పద్యతే । అత్రాయం ఉదితానువాదో నిదర్శనార్థః॥౨౫॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౨౬

సూత్రసం౦ ౩.౧.౨౬ఃన. సఙ్కల్పనిమిత్తత్వాద్రాగాదీనాం ॥

న ఖలు సగుణద్రవ్యోత్పత్తివదుత్పత్తిరాత్మనో రాగస్య చ । కస్మాత్? సఙ్కల్పనిమిత్తత్వాద్రాగాదీనామ్ । అయం ఖలు ప్రాణినాం విషయానాసేవమానానాం సఙ్కల్పజనితో రాగో గృహ్యతే. సఙ్కల్పశ్చ పూర్వానుభూతవిషయానుచిన్తనయోనిః । తేనానుమీయతే జాతస్యాపి పూర్వానుభూతార్థచిన్తనకృతో రాగ ఇతి । ఆత్మోత్పాదాధికరణాత్తు రాగోత్పత్తిర్భవన్తీ సఙ్కల్పాదన్యస్మిన్రాగకారణే సతి వాచ్యా కార్యద్రవ్యగుణవత్ । న చాత్మోత్పాదః సిద్ధో నాపి సఙ్కల్పాదన్యద్రాగకారణం అస్తి ।

తస్మాదయుక్తం సగుణద్రవ్యోత్పత్తివత్తయోరుత్పత్తిరితి ।

అథాపి సజ్కల్పాదన్యద్రాగకారణం ధర్మాధర్మలక్షణం అదృష్టం ఉపాదీయతే. తథాపి పూర్వశరీరయోగోఽప్రత్యాఖ్యేయః । తత్ర హి తస్య నిర్వృత్తిః నాస్మిన్జన్మని ।

తన్మయత్వాద్రాగ ఇతి । విషయాభ్యాసః ఖల్వయం భావనాహేతుః తన్మయత్వం ఉచ్యతే ఇతి । జాతివిశేషాచ్చ రాగవిశేష ఇతి । కర్మ ఖల్విదం జాతివిశేషనిర్వర్తకం తాదర్థ్యాత్తాచ్చబ్ద్యం విజ్ఞాయతే । తస్మాదనుపపన్నం సజ్కల్పాదన్యద్రాగకారణం ఇతి ॥ ౨౬ ॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౨౭

అనాదిశ్చేతనస్య శరీరయోగ ఇత్యుక్తమ్. స్వకృతకర్మనిమిత్తం చాస్య శరీరం సుఖదుఃఖాధిష్ఠానమ్ । తత్పరీక్ష్యతే కిం భ్రూణాదివదేకప్రకృతికం ఉత నానాప్రకృతీతి । కుతః సంశయః? విప్రతిపత్తేః సంశయః । పృథివ్యాదీని భూతాని సఙ్ఘ్యావికల్పేన శరీరప్రకృతిరితి ప్రతిజానత ఇతి । కిం తత్ర తత్త్వమ్?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౨౭ఃపార్థివం గుణాన్తరోపలబ్ధేః ॥

తత్ర మానుషం పార్థివమ్ । కస్మాత్? గుణాన్తరోపలబ్ధేః । గన్ధవతీ పృథివీ గన్ధవచ్చ శరీరమ్ । అబాదీనాం అగన్ధత్వాత్తత్ర్పకృత్యగన్ధం స్యాత్ । న త్విదం అబాదిభిరసమ్పృక్తయా పృథివ్యారబ్ధం చేష్టేన్ద్రియార్థాశ్రయభావేన కల్పతే ఇత్యతః పఞ్చానాం భూతానాం సంయోగే సతి శరీరం భవతి । భూతసంయోగో హి మిథః పఞ్చానాం న నిషిద్ధ ఇతి । ఆప్యతైజసవాయవ్యాని లోకాన్తరే శరీరాణి తేష్వపి భూతసంయోగః పురుషార్థతన్త్ర ఇతి । స్థాల్యాదిద్రవ్యనిష్పత్తావపి నిఃసంశయో నాబాదిసంయోగం అన్తరేన నిష్పత్తిరితి ॥ ౨౭ ॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౨౮౩౦

సూత్రసం౦ ౩.౧.౨౮ఃపార్థివాప్యతైజసం తదగుణోపలబ్ధేః ॥

సూత్రసం౦ ౩.౧.౨౯ఃనిఃశ్వాసోచ్ఛ్వాసోపలబ్ధేశ్చాతురౌతికం ॥

సూత్రసం౦ ౩.౧.౩౦ఃగన్ధక్లేదపాకవ్యూహావకాశదానేభ్యఃపాఞ్చభౌతికం ॥

త ఇమే సన్నిగ్ధా హేతవ ఇత్యుపేక్షితవాన్సూత్రకారః । కథం సన్నిగ్ధాఃస? సతి చ ప్రకృతిభావే భూతానాం ధర్మోపలబ్ధిరసతి చ సంయోగాప్రతిషేధాత్సన్నిహితానాం ఇతి. యథా స్థాల్యాం ఉదకతేజోవాయ్వాకాశానాం ఇతి । తదిదం అనేకభూతప్రకృతి శరీరం అగన్ధం అరసం అరూపం అస్పర్శం చ ప్రకృత్యనువిధానాత్స్యాత్.

న త్విదం ఇత్థమ్భూతమ్ । తస్మాత్ `పార్థివం గుణాన్తరోపలబ్ధేఃఽఽ॥౨౮౨౯౩౦॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౩౧

సూత్రసం౦ ౩.౧.౩౧ఃశ్రుతిప్రామాణ్యాచ్చ ॥

`సూర్యం తే చక్షుర్గచ్ఛతాద్ఽఽ ఇత్యత్ర మన్త్రే `పృథివీం తే శరీరమ్ఽఽ ఇతి శ్రూయతే । తదిదం ప్రక్తౌ వికారస్య ప్రలయాభిధానం ఇతి ।

`సూర్యం తే చక్షుః స్పృణోమిఽఽ ఇత్యత్ర మన్త్రాన్తరే `పృథివీం తే శరీరం స్పృణోమీతిఽఽ శ్రూయతే । సేయం కారణాద్వికారస్య స్పృతిరభిధీయత ఇతి । స్థాల్యాదిషు చ తుల్యజాతీయానాం ఏకకార్యారమ్భదర్శనాద్భిన్నజాతీయానాం ఏకకార్యారమ్భానుపపత్తిః॥౩౧॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౩౨

అథేదానీం ఇన్ద్రియాణి ప్రమేయక్రమేణ విచార్యన్తే కిం ఆవ్యక్తికాన్యాహోస్విదౌపాధికానీతి ।

కుతః సంశయః?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౩౨ఃకృష్ణసారే సత్యుపలమ్భాద్వ్యతిరిచ్య చోపలమ్భాత్సంశయః ॥

కృష్ణసారం భౌతికమ్. తస్మిన్ననుపహతే రూపోపలబ్ధిః ఉపహతే చానుపలబ్ధిరితి । వ్యతిరిచ్య కృష్ణసారం అవస్థితస్య విషయస్య ఉపలమ్భో న కృష్ణసారప్రాప్తస్య । న చాప్రాప్యకారిత్వం ఇన్ద్రియాణామ్. తదిదం అభౌతికత్వే విభుత్వాత్సమ్భవతి । ఏవం ఉభయధర్మోపలబ్ధేః సంశయః॥౩౨॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౩౩

అభౌతికానీత్యాహ । కస్మాత్?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౩౩ఃమహదణుగ్రహణాత్ ॥

మహదితి మహత్తరం మహత్తమం చోపలభ్యతే యథా న్యగ్రోధపర్వతాది । అణ్వితి అణుతరం అణుతమం చ గృహ్యతే యథా న్యగ్రోధధానాది । తదుభయం ఉపలభ్యమానం చక్షుషో భౌతికత్వం బాధతే । భౌతికం హి యావత్తావదేవ వ్యాప్నోతి । అభౌతికం తు విభుత్వాత్సర్వవ్యాపకం ఇతి ॥33॥

భాష్యమ్ 3.౧.3౪

న మహదణుగ్రహణమాత్రాదభౌతికత్వం విభుత్వం చేన్ద్రియాణాం శక్యం ప్రతిపత్తుమ్ । ఇదం ఖలు

సూత్రసం౦ 3.౧.3౪ఃరశ్మ్యర్థసన్నికర్షవిశేషాత్తద్గ్రహణం ॥

తయోర్మహదణోర్వ్యగ్రహణం చక్షూరశ్మేరర్థస్య చ సన్నికర్షవిశేషాద్భవతి యథా ప్రదీపరశ్మేరర్థస్య చేతి ।

రశ్మ్యర్థసన్నికర్షశ్చావరణలిఙ్గః । చాక్షుషో హి రశ్మిః కుడ్యాదిభిరావృతం అర్థం న ప్రకాశయతి యథా ప్రదీపరశ్మిరితి ॥3౪॥

భాష్యమ్ 3.౧.3౫

ఆవరణానుమేయత్వే సతీదం ఆహ

సూత్రసం౦ ౩.౧.౩౫ఁ: తదనుపలబ్ధేరహేతుః ॥

రూపస్పర్శవద్ధి తేజః. మహత్త్వాదనేకద్రవ్యవత్త్వాద్రూపవత్త్వాచ్చోపలబ్ధిరితి
ప్రదీపవత్ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యేత చాక్షుషో రశ్మిర్యది స్యాదితి ॥౩౫॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౩౬

సూత్రసం౦ ౩.౧.౩౬ఁ: నానుమీయమానస్య ప్రత్యక్షతోఽనుపలబ్ధిరభావహేతుః ॥

సన్నికర్షప్రతిషేధార్థేనావరణేన లిఙ్గేనానుమీయమానస్య రశ్మేర్యా
ప్రత్యక్షతోఽనుపలబ్ధిర్నాసావభావం ప్రతిపాదయతి యథా చన్ద్రమసః పరభాగస్య
ప్పృథివ్యాశ్చాధోభాగస్య ॥౩౬॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౩౭

సూత్రసం౦ ౩.౧.౩౭ఁ: ద్రవ్యగుణధర్మభేదాచ్చోపలబ్ధినియమః ॥

భిన్నాః ఖల్వయం ద్రవ్యధర్మో గుణధర్మశ్చ. మహదనేకద్రవ్యవచ్చ విషక్తావయవం ఆప్యం
ద్రవ్యం ప్రత్యక్షతో నోపలభ్యతే స్పర్శస్తు శీతో గృహ్యతే । తస్య ద్రవ్యస్యానుబన్ధాద్ధేమన్తశిరౌ
కల్ప్యేతే తథావిధం ఏవ చ తైజసం ద్రవ్యం అనుద్భూతరూపం సహ రూపేణ నోపలభ్యతే.

స్పర్శస్త్వస్యోష్ణ ఉపలభ్యతే తస్య ద్రవ్యస్యానుబన్ధాద్గ్రీష్మవసన్తౌ కల్ప్యేతే ॥౩౭॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౩౮

యత్ర త్వేషా భవతి

సూత్రసం౦ ౩.౧.౩౮ఃఅనేకద్రవ్యసమవాయాద్రూపవిశేషాచ్చ రూపోపలబ్ధిః ॥

తత్ర రూపం చ ద్రవ్యం చ తదాశ్రయః ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యతే । రూపవిశేషస్తు
యద్భావాత్క్వచిద్రూపోపలబ్ధిః యదభావాచ్చ ద్రవ్యస్య క్వచిదనుపలబ్ధిః స
రూపధర్మోఽయం ఉద్భవ సమాఖ్యాత ఇతి । అనుద్భూతరూపశ్చాయం నాయనో రశ్మిః.
తస్మాత్ప్రత్యక్షతో నోపలభ్యత ఇతి ।

దృష్టశ్చ తేజసో ధర్మభేదః. ఉద్భూతరూపస్పర్శం ప్రత్యక్షం తేజో యథా ఆదిత్యరశ్మయః ।
ఉద్భూతరూపం అనుద్భూతస్పర్శం చ ప్రత్యక్షం యథా ప్రదీపరశ్మయః । ఉద్భూతస్పర్శం
అనుద్భూతరూపం అప్రత్యక్షం యథాబాదిసంయుక్తం తేజః ।
అనుద్భూతరూపస్పర్శోఽప్రత్యక్షశ్చాక్షుషో రశ్మిరితి॥౩౮॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౩౯

సూత్రసం౦ ౩.౧.౩౯ఃకర్మకారితశ్చేన్ద్రియాణాం వ్యూహః పురుషార్థతన్త్రః ॥

యథా చేతనస్యార్థో విషయోపలబ్ధిభూతః సుఖదుఃఖోపలబ్ధిభూతశ్చ కల్ప్యతే తథేన్ద్రియాణి
వ్యూఢాని. విషయప్రాప్త్యర్థశ్చ రశ్మేశ్చాక్షుషస్య వ్యూహః । రూపస్పర్శానభివ్యక్తిశ్చ

వ్యవహారప్రక్ల్ప్యర్థా. ద్రవ్యవిశేషే చ ప్రతీఘాతాదావరణోపపత్తిర్వ్యవహారార్థా ।
సర్వద్రవ్యాణాం విశ్వరూపో వ్యూహ ఇన్ద్రియవత్కర్మకారితః పురుషార్థతన్త్రః । కర్మ తు
ధర్మాధర్మభూతం చేతనస్యోపభోగార్థం ఇతి ।

అవ్యభిచారాచ్చ ప్రతీఘాతో భౌతికధర్మః । యశ్చాత్వరణోపలమ్భాదిన్ద్రియస్య ద్రవ్యవిశేషే
ప్రతిఘాతః స భౌతికధర్మో న భూతాని వ్యభిచరతి. నాభౌతికం ప్రతిఘాతధర్మకం దృష్టం ఇతి
। అప్రతిఘాతస్తు వ్యభిచారీ భౌతికాభౌతికయోః సమానత్వాదితి ।

యదపి మన్యేత ప్రతిఘాతాద్భౌతికానీన్ద్రియాణి. అప్రతిఘాతాదభౌతికానీతి ప్రాప్తమ్?
దృష్టశ్చాప్రతిఘాతః కాచాభ్రపటలస్ఫటికాన్తరితోపలబ్ధేః । తన్న యుక్తమ్ । కస్మాత్?
యస్మాద్భౌతికం అపి న ప్రతిహన్యతే. కాచాభ్రపటలస్ఫటికాన్తరితప్రకాశాత్ప్రదీపరశ్మీనామ్.
స్థాల్యాదిషు పాచకస్య తేజసోఽప్రతిఘాతః॥౩౯॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౪౦

ఉపపద్యతే చ అనుపలబ్ధిః కారణభేదాత్

సూత్రసం౦ ౩.౧.౪౦ः మధ్యన్దినోల్కాప్రకాశానుపలబ్ధివత్తదనుపలబ్ధిః ॥

యథా ` అనేకద్రవ్యేణ సమవాయాద్రూపవిశేషాచ్చోపలబ్ధిర్ఽఽ ఇతి సత్యుపలబ్ధికారణే
మధ్యన్దినోల్కాప్రకాశో నోపకభ్యతే ఆదిత్యప్రకాశేనాభిభూతః. ఏవం
మహదనేకద్రవ్యవత్త్వాద్రూపవిశేషాచ్చోపలభిరితి సత్యుపలబ్ధికారణే చాక్షుషో
రశ్మిర్నోపలభ్యతే నిమిత్తాన్తరతః॥ తచ్చ వ్యాఖ్యాతం అనుద్భూతరూపస్పర్శస్య ద్రవ్యస్య
ప్రత్యక్షతోఽనుపలబ్ధిరితి॥౪౦॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౪౧

అత్యన్తానుపలబ్ధిశ్చాభావకారణమ్ । యో హి బ్రవీతి లోష్టప్రకాశో మధ్యన్దినే ఆదిత్యప్రకాశాభిభవాన్నోపలభ్యత ఇతి. తస్యైతత్స్యాత్?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౪౧ः న. రాత్రావప్యనుపలబ్ధేః ॥

అప్యనుమానతోఽనుపలబ్ధేరితి । ఏవం అత్యన్తానుపలబ్ధేర్లోష్టప్రకాశో నాస్తి. న త్వేవం చక్షుషో రశ్మిరితి॥౪౧॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౪౨

ఉపపన్నరూపా చేయం

సూత్రసం౦ ౩.౧.౪౨ः బాహ్యప్రకాశానుగ్రహాద్విషయోపలబ్ధేరనభివ్యక్తితోఽనుపలబ్ధిః ॥

బాహ్యేన ప్రకాశేనానుగృహీతం చక్షుః విషయగ్రాహకం తదభావేఽనుపలబ్ధిః । సతి చ ప్రకాశానుగ్రహే శీతస్పర్శోపలబ్ధౌ చ సత్యాం తదాశ్రయస్య ద్రవ్యస్య చక్షుషాఽగ్రహణం రూపస్యానుద్భూతత్వాత్.

సేయం రూపానభివ్యక్తితో రూపాశ్రయస్య ద్రవ్యస్యానుపలబ్ధిర్దృష్టా । తత్ర యదుక్తం `తదనుపలబ్ధేరహేతుర్ఽఽ ఇతి ఏతదయుక్తమ్॥౪౨॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౪౩

కస్మాత్పునరభిభవోఽనుపలబ్ధికారణం చాక్షుషస్య రశ్మేర్నేచ్యత ఇతి?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౪౩ఃఅభివ్యక్తౌ చాభిభవాత్॥

బాహ్యప్రకాశానుగ్రహనిరపేక్షతాయాం చేతి చార్థః। యద్రూపం అభివ్యక్తం ఉద్భూతం బాహ్యప్రకాశానుగ్రహం చ నాపేక్షతే తద్విషయోఽభిభవః. విపర్యయేఽభిభవాభావాత్। అనుద్భూతరూపత్వాచ్చానుపలభ్యమానం బాహ్యప్రకాశానుగ్రహాచ్చోపలభ్యమానం నాభిభూయత ఇతి।

ఏవం ఉపపన్నం అస్తి చాక్షుషో రశ్మిరితి॥౪౩॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౪౪

సూత్రసం౦ ౩.౧.౪౪ఃనక్తఞ్చరనయనరశ్మిదర్శనాచ్చ ॥

దృశ్యన్తే హి నక్తం నయనరశ్మయో నక్తఞ్చరాణాం వృషదంశప్రభృతీనామ్. తేన శేషస్యానుమానం ఇతి। జాతిభేదవదిన్ద్రియభేద ఇతి చేత్? ధర్మభేదమాత్రం చానుపపన్నం ఆవరణస్య ప్రాతిప్రతిషేధార్థస్య దర్శనాదితి॥౪౪॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౪౫

ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షస్య జ్ఞానకారణత్వానుపపత్తిః । కస్మాత్?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౪౫ఁ అప్రాప్య గ్రహణం కాచాభ్రపటలస్ఫటికాన్తరితోపలబ్ధేః ॥

తృణాది సర్పద్ధవ్యం కాచే అభ్రపటలే వా ప్రతిహతం దృష్టఒమ్. అవ్యవహితేన సన్నికృష్యతే వ్యాహన్యతే వై ప్రాప్తిర్వ్యవధానేనేతి । యది చ రశ్మ్యర్థసన్నికర్షో గ్రహణహేతుః స్యాత్న వ్యవహితస్య సన్నికర్ష ఇత్యగ్రహణం స్యాత్ । అస్తి చేయం కాచాభ్రపటలస్ఫటికాన్తరితోపలబ్ధిః సా జ్ఞాపయతి అప్రాప్యకారీణీన్ద్రియాణి అత ఏవాభౌతికాని. ప్రాప్యకారిత్వం హి భౌతికధర్మ ఇతి ॥౪౫॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౪౬

సూత్రసం౦ ౩.౧.౪౬ఁ కుడ్యాన్తరితానుపలబ్ధేరప్రతిషేధః ॥

అప్రాప్యకరిత్వే సతీన్ద్రియాణాం కుడ్యాన్తరితస్యానుపలబ్ధిర్న స్యాత్ ॥౪౬॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౪౭

ప్రాప్యకారిత్వేఒపి తు కాచాభ్రపటలస్ఫటికాన్తరితోపలబ్ధిర్న స్యాత్?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౪౭ఃఅప్రతీఘాతాత్సన్నికర్షోపపత్తిః ॥

న చ కాచోఽభ్రపటలం వా నయనరశ్మిం విష్టభ్నాతి సోఽప్రతిహన్యమానః సన్నికృష్యత ఇతి ॥౪౭॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౪౮

యశ్చ మన్యతే న భౌతికస్యాప్రతిఘాత ఇతి తన్న

సూత్రసం౦ ౩.౧.౪౮ఃఆదిత్యరశ్మేః స్ఫటికాన్తరితేఽపి దాహ్యే .విఘాతాత్॥

ఆదిత్యరశ్మేరవిఘాతాత్స్ఫటికాన్తరితేఽప్యవిఘాతాత్. దాహ్యేఽవిఘాతాత్ । అవిఘాతాదితి చ పదాభిసమ్బన్ధాద్వాక్యభేద ఇతి । ప్రతివాక్యం చార్థభేద ఇతి । ఆదిత్యరశ్మేః కుమ్భాదిషు న ప్రతిహన్యతే. అవిఘాతాత్కుమ్భస్థం ఉదకం తపతి । ప్రాప్తౌ హి ద్రవ్యాన్తరగుణస్య ఉష్ణస్య స్పర్శస్య గ్రహణం తేన చ శీతస్పర్శాభిభవ ఇతి । స్ఫటికాన్తరితేఽపి ప్రకాశనీయే ప్రదీపరశ్మీనాం అప్రతిఘాతః. అప్రతిఘాతాత్ప్రాప్తస్య గ్రహణం ఇతి । భర్జనకపాలాదిస్థం చ ద్రవ్యం ఆగ్నేయేన తేజసా దహ్యతే తత్రావిఘాతాత్ప్రాప్తిః. ప్రాప్తౌ తు దాహో నాప్రాప్యకారి తేజ ఇతి ।

అవిఘాతాదితి చ కేవలం పదం ఉపాదీయతే. కోఽయం అవిఘాతో నామ? అవ్యూహ్యమానావయవేన వ్యవధాయేన ద్రవ్యేణ సర్వతో ద్రవ్యస్యావిష్టమ్భః క్రియాహేతోరప్రతిబన్ధః ప్రాప్తేరప్రతిషేధ ఇతి । దృష్టం హి కలశనిషక్తానాం అపాం బహిఃశీతస్పర్శస్య గ్రహణమ్ । న చేన్ద్రియేణాసన్నికృష్టస్య ద్రవ్యస్య స్పర్శోపలబ్ధిః । దృష్టౌ చ ప్రస్పన్దపరిస్రవౌ । తత్ర కాచాభ్రపటలాదిభిర్నయనరశ్మేరప్రతిఘాతాద్విభిద్యార్థేన సహ సన్నికర్షాదుపపన్నం గ్రహణం ఇతి ॥౪౮॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౪౯

సూత్రసం౦ ౩.౧.౪౯ఃనేతరేతరధర్మప్రసఙ్గాత్॥

కాచాభ్రపటలాదివద్వా కుడ్యాదిభిరప్రతిఘాతః. కుడ్యాదివద్వా కాచాభ్రపటలాదిభిః ప్రతిఘాత ఇతి ప్రసజ్యతే. నియమే కారణం వాచ్యం ఇతి॥౪౯॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౫౦

సూత్రసం౦ ౩.౧.౫౦ఃఆదర్శోదకయోఃప్రసాదస్వాభావ్యాద్రూపోపలబ్ధివత్తదుపలబ్ధిః ॥

ఆదర్శోదకయోఃప్రసాదో రూపవిశేషఃస్వో ధర్మో నియమదర్శనాత్. ప్రసాదస్య వా స్వో ధర్మో రూపోపలమ్భనమ్ । యథా ఆదర్శప్రతిహతస్య పరావృత్తస్య నయనరశ్మేఃస్వేన ముఖేన సన్నికర్షే సతి స్వముఖోపలమ్భనం ప్రతిబిమ్బగ్రహణాఖ్యం
ఆదర్శరూపానుగ్రహాత్తన్నిమిత్తం భవతి.

ఆదర్శరూపోపఘాతే తదభావాత్. కుడ్యాదిషు చ ప్రతిబిమ్బగ్రహణం న భవతి ఏవం కాచాభ్రపటలాదిభిరవిఘాతశ్చక్షూరశ్మేఃకుడ్యాదిభిశ్చ ప్రతిఘాతో
ద్రవ్యస్వభావనియమాదితి॥౫౦॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౫౧

సూత్రసం౦ ౩.౧.౫౧ఁ దృష్టానుమితానాం హి నియోగప్రతిషేధానుపపత్తిః ॥

ప్రమాణస్య తత్త్వవిషయత్వాత్ । న ఖలు భోఁ పరీక్షమాణేన దృష్టానుమితా అర్థాఁ శక్యా నియోక్తుం ఏవం భవతేతి.

నాపి ప్రతిషేద్ధుం ఏవం న భవతేతి । న హీదం ఉపపద్యతే రూపవద్గన్ధో ఽపి చాక్షుషో భవత్వితి. గన్ధవద్వా రూపం చాక్షుషం మా భూదితి. అగ్నిప్రతిపత్తివత్ధూమేనోదకప్రతిపత్తిరపి భవత్వితి. ఉదకాప్రతిపత్తివద్వా ధూమేనాగ్నిప్రతిపత్తిరపి మా భూదితి । కిం కారణమ్? యథా ఖల్వర్థా భవన్తి య ఏషాం స్వో భావఁ స్వో ధర్మ ఇతి తథాభూతాఁ ప్రమాణేన ప్రతిపద్యన్త ఇతి । తథాభూతవిషయకం హి ప్రమాణం ఇతి । ఇమౌ ఖలు నియోగప్రతిషేధౌ భవతా దేశితౌ కాచాభ్రపటలాదివద్వా కుడ్యాదిభిరప్రతిఘాతో భవతు కుడ్యాదివద్వా కాచాభ్రపటలాదిభిరప్రతిఘాతో మా భూదితి । న. దృష్టానుమితాఁ ఖల్వమే ద్రవ్యధర్మాఁ. ప్రతిఘాతాప్రతిఘాతయోర్ద్వ్యపలబ్ధీ వ్యవస్థాపికే । వ్యవహితానుపలబ్ధ్యానుమీయతే కుడ్యాదిభిఁ ప్రతిఘాతఁ. వ్యవహితోపలబ్ధ్యానుమీయతే కాచాభ్రపటలాదిభిరప్రతిఘాత ఇతి ॥౫౧॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౫౨

అథాపి ఖల్వేకం ఇదం ఇన్ద్రియం బహూనీన్ద్రియాణి వా? కుతఁ సంశయఁ?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౫౨ఁ స్థానాన్యత్వే నానాత్వాదవయవినానాస్థానత్వాచ్చ సంశయఁ ॥

బహూని ద్రవ్యాణి నానాస్థానాని దృశ్యన్తే. నానాస్థానశ్చ సన్నేకో ఽవయవీ చేతి । తేనేన్ద్రియేషు భిన్నస్థానేషు సంశయ ఇతి ॥౫౨॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౫౩

ఏకం ఇన్ద్రియం

సూత్రసం౦ ౩.౧.౫౩ఃత్వగవ్యతిరేకాత్॥

త్వగేకం ఇన్ద్రియం ఇత్యాహ । కస్మాత్? అవ్యతిరేకాత్ । న త్వచా కిఞ్చిదిన్ద్రియాధిష్ఠానం న ప్రాప్తమ్. న చాసత్యాం త్వచి కిఞ్చిద్విషయగ్రహణం భవతి. యయా సత్యేన్ద్రియస్థానాని వ్యాప్తాని యస్యాం చ సత్యాం విషయగ్రహణం భవతి సా త్వగేకం ఇన్ద్రియం ఇతి ।

నేన్ద్రియాన్తరార్థానుపలబ్ధేః । స్పర్శోపలబ్ధిలక్షణాయాం సత్యాం త్వచి గృహ్యమాణే త్వగిన్ద్రియేణ స్పర్శే ఇన్ద్రియాన్తరార్థా రూపాదయో న గృహ్యన్తే అన్ధాదిభిః । న స్పర్శగ్రాహకాతిన్ద్రియాదిన్ద్రియాన్తరం అస్తీతి స్పర్శవదన్ధాదిభిర్గృహ్యేరన్రూపాదయః. న చ గృహ్యన్తే తస్మాన్నైకం ఇన్ద్రియం త్వగితి ।

త్వగవయవవిశేషేణ ధూమోపలబ్ధివత్తదుపలబ్ధిః । యథా త్వచోఽవయవవిశేషః కశ్చిచ్చక్షుషి సన్నికృష్టో ధూమస్పర్శం గృహ్ణాతి నాన్యః. ఏవం త్వచోఽవయవవిశేషా రూపాదిగ్రాహకాస్తేషాం ఉపఘాతాదన్ధాదిభిర్న గృహ్యన్తే రూపాదయ ఇతి । వ్యాహతత్వాదహేతుః । త్వగవ్యతిరేకాదేకం ఇన్ద్రియం ఇత్యుక్త్వా `త్వగవయవవిశేషేణ ధూమోపలబ్ధివద్రూపాద్యుపలబ్ధిర్ఽఽ ఇత్యుచ్యతే । ఏవం చ సతి నానాభూతాని విషయగ్రాహకాణి విషయవ్యవస్థానాత్తద్భావే విషయగ్రహణస్య భావాత్తదుపఘాతే చాభావాత్. తథా చ పూర్వో వాద ఉత్తరేణ వాదేన వ్యాహన్యత ఇతి ।

సన్దిగ్ధశ్చావ్యతిరేకః । పృథివ్యాదిభిరపి భూతైరిన్ద్రియాధిష్ఠానాని వ్యాప్తాని. న చ తేష్వసత్సు విషయగ్రహణం భవతీతి । తస్మాన్న త్వగన్యద్వా సర్వవిషయం ఏకం ఇన్ద్రియం ఇతి॥౫౩॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౫౪

సూత్రసం౦ ౩.౧.౫౪ఃన యుగపదర్థానుపలబ్ధేః ॥

ఆత్మా మనసా సమ్బధ్యతే. మన ఇన్ద్రియేణ. ఇన్ద్రియం సర్వార్థైః సన్నికృష్టం ఇతి. ఆతేఽన్ద్రియమనోర్థసన్నికర్షేభ్యో యుగపద్గ్రహణాని స్యుః । న చ యుగపద్రూపాదయో గృహ్యన్తే తస్మాన్నైకం ఇన్ద్రియం సర్వవిషయం అస్తీతి । అసాహచర్యాచ్చ విషయగ్రహణానాం నైకం ఇన్ద్రియం సర్వవిషయకమ్. సాహచర్యే హి విషయగ్రహణానాం అన్ధాద్యనుపపత్తిరితి ॥౫౪॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౫౫

సూత్రసం౦ ౩.౧.౫౫ఃవిప్రతిషేధాచ్చ న త్వగేకా ॥

న ఖలు త్వగేకం ఇన్ద్రియం వ్యాఘాతాత్ త్వచా రూపాణ్యప్రాప్తాని గృహ్యన్త ఇత్యప్రాప్యకారిత్వే స్పర్శాదిష్వేవం ప్రసఙ్గః । స్పర్శాదీనాం చ ప్రాప్తానాం గ్రహణాద్రూపాదీనాం ప్రాప్తానాం గ్రహణం ఇతి ప్రాప్తమ్ ।

ప్రాప్యాప్రాప్యకారిత్వం ఇతి చేత్? ఆవరణానుపపత్తేర్విషయమాత్రస్య గ్రహణమ్ । అథాపి మన్యేత ప్రాప్తాః స్పర్శాదయస్త్వచా గృహ్యన్తే రూపాణి త్వప్రాప్తానీతి? ఏవం సతి నాస్త్యావరణమ్. ఆవరణానుపపత్తేశ్చ రూపమాత్రస్య గ్రహణం వ్యవహితస్య చావ్యవహితస్య చేతి । దూరాన్తికానువిధానం చ రూపోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యోర్న స్యాత్ । అప్రాప్తం త్వచా గృహ్యతే రూపం ఇతి దూరే రూపస్యాగ్రహణం అన్తికే చ గ్రహణం ఇత్యేతన్న స్యాదితి ॥౫౫॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౫౬

ప్రతిషేధాచ్చ నానాత్వసిద్ధౌ స్థాపనాహేతురప్యుపాదీయతే

సూత్రసం౦ ౩.౧.౫౬ఃఇన్ద్రియార్థపఞ్చత్వాత్॥

అర్థఃప్రయోజనమ్. తత్పఞ్చవిధం ఇన్ద్రియాణామ్. స్పర్శనేనేన్ద్రియేణ స్పర్శగ్రహణే సతి న తేనైవ రూపం గృహ్యత ఇతి రూపగ్రహణప్రయోజనం చక్షురనుమీయతే।

స్పర్శరూపగ్రహణే చ తాభ్యాం ఏవ న గన్ధో గృహ్యత ఇతి గన్ధగ్రహణప్రయోజనం ఘ్రాణం అనుమీయతే। త్రయాణాం గ్రహణే న త్రైరేవ రసో గృహ్యత ఇతి రసగ్రహణప్రయోజనం రసనం అనుమీయతే। న చ చతుర్ణాం గ్రహణే త్రైరేవ శబ్దఃశ్రూయత ఇతి శబ్దగ్రహణప్రయోజనం శ్రోత్రం అనుమీయతే। ఏవం ఇన్ద్రియప్రయోజనస్యానితరేతరసాధనసాధ్యత్వాత్పఞ్చైవేన్ద్రియాణి॥౫౬॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౫౭

సూత్రసం౦ ౩.౧.౫౭ఃన. తదర్థబహుత్వాత్॥

న ఖల్వింద్రియార్థపఞ్చత్వాత్పఞ్చేన్ద్రియాణీతి సిధ్యతి। కస్మాత్? తేషాం అర్థానాం బహుత్వాత్। బహవఃఖల్వమే ఇన్ద్రియార్థాఃస్పర్శాస్తావత్శీతోష్ణానుష్ణాశీతా ఇతి। రూపాణి శుక్లహరితాదీని। గన్ధా ఇష్టానిష్టోపేక్షణీయాఃరసాఃకటుకాదయఃశబ్దా వర్ణాత్మానో ధ్వనిమాత్రాశ్చ భిన్నాఃతద్యస్యేన్ద్రియార్థపఞ్చత్వాత్పఞ్చేన్ద్రియాణి తస్యేన్ద్రియార్థబహుత్వాద్బహూని ఇన్ద్రియాణి ప్రసజ్యన్త ఇతి॥౫౭॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౫౮

సూత్రసం౦ ౩.౧.౫౮ఁ గన్ధత్వాద్యవ్యతిరేకాద్గన్ధాదీనాం అప్రతిషేధః ॥

గన్ధత్వాదిభిః స్వసామాన్యైః కృతవ్యవస్థానాం గన్ధాదీనాం యాని గన్ధాదిగ్రహణాని
తాన్యసమానసాధనసాధ్యత్వాద్గ్రాహకాన్తరాణి న ప్రయోజయన్తి ।
అర్థసమూహోఽనుమానముక్తో నార్థైకదేశః ।

అర్థైకదేశం చాశ్రిత్య విషయపఞ్చత్వమాత్రం భవాన్ప్రతిషేధతి తస్మాదయుక్తోఽయం
ప్రతిషేధ ఇతి ।

కథం పునర్గన్ధత్వాదిభిః స్వసామాన్యైః కృతవ్యవస్థా గన్ధాదయ ఇతి? స్పర్శః ఖల్వయం
త్రివిధః శీత ఉష్ణోఽనుష్ణాశీతశ్చ స్పర్శత్వేన స్వసామాన్యేన సంగృహీతః । గృహ్యమాణే చ
శీతస్పర్శే నోష్ణస్యానుష్ణాశీతస్య వా స్పర్శస్య గ్రహణం గ్రాహకాన్తరం ప్రయోజయతి
స్పర్శభేదానాం ఏకసాధనసాధ్యత్వాద్యేనైవ శీతస్పర్శో గృహ్యతే తేనైవేతరావపీతి । ఏవం
గన్ధత్వేన గన్ధానామ్. రూపత్వేన రూపాణామ్. రసత్వేన రసానామ్. శబ్దత్వేన శబ్దానాం ఇతి ।
గన్ధాదిగ్రహణాని పునరసమానసాధనసాధ్యత్వాద్గ్రాహకాన్తరాణాం ప్రయోజకాని ।
తస్మాదుపపన్నం ఇన్ద్రియార్థపఞ్చత్వాత్పఞ్చేన్ద్రియాణీతి ॥౫౮॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౫౯

యది సామాన్యం సఙ్గ్రహకమ్. ప్రాప్తం ఇన్ద్రియాణాం

సూత్రసం౦ ౩.౧.౫౯ఁ విషయత్వావ్యతిరేకాదేకత్వం ॥

విషయత్వేన హి సామాన్యేన గన్ధాదయః సఙ్గృహీతా ఇతి ॥౫౯॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౬౦

సూత్రసం౦ ౩.౧.౬౦ः న. బుద్ధిలక్షణాధిష్ఠానగత్యాకృతిజ్ఞాతిపఞ్చత్వేభ్యః ॥

న ఖలు విషయత్వేన సామాన్యేన కృతవ్యవస్థా విషయా గ్రాహకాన్తరనిరపేక్షా ఏకసాధనగ్రాహ్యా అనుమీయన్తే. అనుమీయన్తే చ పఞ్చ గన్ధాదయో గన్ధత్వాదిభిః స్వసామాన్యైః కృతవ్యవస్థా ఇన్ద్రియాన్తరగ్రాహ్యాः. తస్మాదసమ్బద్ధం ఏతత్ । అయం ఏవ చార్థోఽనూద్యతే బుద్ధిలక్షణపఞ్చత్వాదితి ।

బుద్ధయ ఏవ లక్షణాని విషయగ్రహణలిఙ్గత్వాత్ఇన్ద్రియాణామ్.
తదేతత్` ఇన్ద్రియార్థపఞ్చత్వాత్౨౨ ఇత్యేతస్మిన్సూత్రే కృతభాష్యం ఇతి ।
తస్మాద్బుద్ధిలక్షణపఞ్చత్వాత్పఞ్చేన్ద్రియాణి ।

అధిష్ఠానాన్యపి ఖలు పఞ్చేన్ద్రియాణామ్. సర్వశరీరాధిష్ఠానం స్పర్శనం స్పర్శగ్రహణలిఙ్గమ్. కృష్ణసారాధిష్ఠానం చక్షుః బహిర్నిఃసృతం రూపగ్రహణలిఙ్గమ్. నాసాధిష్ఠానం ఘ్రాణమ్. జిహ్వాధిష్ఠానం రసనమ్. కర్ణచ్ఛిద్రాధిష్ఠానం శ్రోత్రమ్.
గన్ధరసరూపస్పర్శశబ్దగ్రహణలిఙ్గత్వాదితి ।

గతిభేదాదపీన్ద్రియభేదః । కృష్ణసారోపనిబద్ధం చక్షుర్బహిర్నిఃసృత్య రూపాధికరణాని ద్రవ్యాణి ప్రాప్నోతి । స్పర్శనాదీని త్వింద్రియాణి విషయా ఏవాశ్రయోపసర్పణాత్ప్రత్యాసీదన్తి । సన్తానవృత్త్యా శబ్దస్య శ్రోత్రప్రత్యాసత్తిరితి ।

ఆకృతిః ఖలు పరిమాణం ఇయత్తా సా పఞ్చధా । స్వస్థానమాత్రాణి ఘ్రాణరసనస్పర్శనాని విషయగ్రహణేనానుమేయాని । చక్షుః కృష్ణసారాశ్రయం బహిర్నిఃసృతం విషయవ్యాపి । శ్రోత్రం నాన్యదాకాశాత్. తచ్చ విభు శబ్దమాత్రానుభవానుమేయం పురుషసంస్కారోపగ్రహణాచ్చాధిష్ఠాననియమేన శబ్దస్య వ్యఞ్జకం ఇతి ।

జాతిరితి యోనిం ప్రచక్షతే । పఞ్చ ఖల్వింద్రియయోనయః పృథివ్యాదీని భూతాని. తస్మాత్ప్రకృతిపఞ్చత్వాదపి పఞ్చేన్ద్రియాణీతి సిద్ధమ్ ॥౬౦॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౬౧

కథం పునర్జ్ఞాయతే భూతప్రకృతీనీన్ద్రియాణి నావ్యక్తప్రకృతీనీతి?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౬౧ఃభూతగుణవిశేషోపలబ్ధేస్తాదాత్మ్యం ॥

దృష్టో హి వాయ్వాదీనాం భూతానాం గుణవిశేషాభివ్యక్తినియమః । వాయుః స్పర్శవ్యఞ్జకః. ఆపో రసవ్యఞ్జికాః. తేజో రూపవ్యఞ్జకమ్. పార్థివం కిఞ్చిద్ద్రవ్యం కస్యచిద్ద్రవ్యస్య గన్ధవ్యఞ్జకమ్ । అస్తి చాయం ఇన్ద్రియాణాం భూతగుణవిశేషోపలబ్ధినియమః తేన భూతగుణవిశేషోపలబ్ధేర్మన్యామహే భూతప్రకృతీనీన్ద్రియాణి నావ్యక్తప్రకృతీనీతి ॥౬౧॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౬౨

గన్ధాదయః పృథివ్యాదిగుణా ఇత్యుద్దిష్టం ఉద్దేశశ్చ పృథివ్యాదీనాం ఏకగుణత్వే చానేకగుణత్వే చ సమాన ఇత్యత ఆహ

సూత్రసం౦ ౩.౧.౬౨ఁ గన్ధరసరూపస్పర్శశబ్దానాం స్పర్శపర్యన్తాఃపృథివ్యాఃఁ ॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౬౩

సూత్రసం౦ ౩.౧.౬౩ఁ అప్తేజోవాయూనాం పూర్వం పూర్వం అపోహ్యాకాశస్యోత్తరఃఁ ॥

స్పర్శపర్యన్తానాం ఇతి విభక్తివిపరిణామఃఁ । ఆకాశస్యోత్తరఃశబ్దఃస్పర్శపర్యన్తేభ్య ఇతి ।

కథం తర్హి తరబ్ని ర్దేశఃఁ? స్వతన్త్రవినియోగసామర్థ్యాత్ । తేనోత్తరశబ్దస్య పరార్థాభిధానం విజ్ఞాయతే । ఉద్దేశసూత్రే హి స్పర్శపర్యన్తేభ్యఃపరఃశబ్ద ఇతి । తన్త్రం వా స్పర్శస్య వివక్షితత్వాత్ స్పర్శపర్యన్తేషు నియుక్తేషు యోఽన్యస్తదుత్తరఃశబ్ద ఇతి ॥౬౨౩॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౬౪

సూత్రసం౦ ౩.౧.౬౪ఁ న సర్వగుణానుపలబ్ధేఃఁ ॥

నాయం గుణనియోగఃసాధుఃఁ । కస్మాత్? యస్య భూతస్య యే గుణా న తే తదాత్మకేనేన్ద్రియేణ సర్వే ఉపలభ్యన్తే । పార్థివేన హి ఘ్రాణేన స్పర్శపర్యన్తా న గృహ్యన్తే గన్ధ ఏవ ఏకో గృహ్యతే ఏవం శేషేష్వపీతి ॥౬౪॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౬౫

కథం తర్హీమే గుణా వినియోక్తవ్యా ఇతి?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౬౫ఃఏకైకశ్యేనోత్తరోత్తరగుణసద్భావాదుత్తరోత్తరాణాం తదనుపలబ్ధిః ॥

గన్ధాదీనాం ఏకైకో యథాక్రమం పృథివ్యాదీనాం ఏకైకస్య గుణః. అతః ` తదనుపలబ్ధిఃఽఽ తేషాం తయోః తస్య చానుపలబ్ధిః

ఘ్రాణేన రసరూపస్పర్శానాం రసనేన రూపస్పర్శయోః చక్షుషా స్పర్శస్యేతి ।

కథం తర్హ్యనేకగుణాని భూతాని గృహ్యన్త ఇతి?

సంసర్గాచ్చానేకగుణగ్రహణమ్ । అబాదిసంసర్గాచ్చ పృథివ్యాం రసాదయో గృహ్యన్తే ఏవం శేషేష్వపీతి ॥౬౫॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౬౬

నియమస్తర్హి న ప్రాప్నోతి సంసర్గస్యానియమాత్చతుర్గుణా పృథివీ త్రిగుణా ఆపో ద్విగుణం తేజ ఏకగుణో వాయురితి । నియమశ్చోపపద్యతే । కథమ్?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౬౬ఃవిష్టం హ్యపరం పరేణ ॥

పృథివ్యాదీనాం పూర్వపూర్వం ఉత్తరేణోత్తరేణ విష్టం అతః సంసర్గనియమ ఇతి ।
తచ్చైతద్భూతసృష్టౌ వేదితవ్యం నైతర్వీతి ॥౬౬॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౬౭

సూత్రసం౦ ౩.౧.౬౭ఃన పార్థివాప్యయోః ప్రత్యక్షత్వాత్ ॥

నేతి త్రిసూత్రీం ప్రత్యాచష్టే । కస్మాత్? పార్థివస్య ద్రవ్యస్యాప్యస్య చ ప్రత్యక్షత్వాత్ ।
మహత్త్వానేకద్రవ్యత్వాద్రూపాచ్చోపలబ్ధిరితి తైజసం ఏవ ద్రవ్యం ప్రత్యక్షం స్యాన్న పార్థివం
ఆప్యం వా రూపాభావాత్ । తైజసవత్తు పార్థివాప్యయోః ప్రత్యక్షత్వాత్న
సంసర్గాదనేకగుణగ్రహణం భూతానాం ఇతి । భూతాన్తరరూపకృతం చ పార్థివాప్యయోః
ప్రత్యక్షత్వం బ్రువతః ప్రత్యక్షో వాయుః ప్రసజ్యతే నియమే వా కారణం ఉచ్యతాం ఇతి ।

రసయోర్వా పార్థివాప్యయోః ప్రత్యక్షత్వాత్ పార్థివో రసః షడ్విధః. ఆప్యో మధుర ఏవ; న
చైతత్సంసర్గాద్భవితుం అర్హతి । రూపయోర్వా పార్థివాప్యయోః
ప్రత్యక్షత్వాత్తైజసరూపానుగృహీతయోః. సంసర్గే హి వ్యఞ్జకం ఏవ రూపం న వ్యఙ్గ్యం అస్తీతి ।
ఏకానేకవిధత్వే చ పార్థివాప్యయోః ప్రత్యక్షత్వాద్రూపయోః । పార్థివం
హరితలోహితపీతాద్యనేకవిధం రూపమ్. ఆప్యం తు శుక్లం అప్రకాశకమ్. న చైతదేకగుణానాం
సంసర్గే సత్యుపపద్యత ఇతి । ఉదాహరణమాత్రం చైతత్. అతః పరం ప్రపఞ్చః ।

స్పర్శయోర్వా పార్థివతైజసయోః ప్రత్యక్షత్వాత్ । పార్థివోఽనుష్ణాశీతః స్పర్శః. ఉష్ణస్తైజసః
ప్రత్యక్షః. న చైతదేకగుణానాం అనుష్ణాశీతస్పర్శేన వాయునా సంసర్గేణోపపద్యత ఇతి ।

అథ వా పార్థివాప్యయోర్ద్రవ్యయోర్వ్యవస్థితగుణయోః ప్రత్యక్షత్వాత్ । చతుర్గుణం పార్థివమ్
ద్రవ్యం త్రిగుణం ఆప్యం ప్రత్యక్షమ్. తేన తత్కారణం అనుమీయతే తథాభూతం ఇతి । తస్య
కార్యం లిఙ్గం కారణభావాద్ధి కార్యభావ ఇతి । ఏవం తైజసవాయవ్యయోర్ద్రవ్యయోః
ప్రత్యక్షత్వాద్గుణవ్యవస్థాయాః తత్కారణే ద్రవ్యే వ్యవస్థానుమానం ఇతి ।

దృష్టశ్చ వివేకః పార్థివాప్యయోః ప్రత్యక్షత్వాత్ । పార్థివం ద్రవ్యం అబాదిభిర్వియుక్తం ప్రత్యక్షతో గృహ్యతే.

ఆప్యం చ పరాభ్యామ్. తైజసం చ వాయునా. న చైకైకగుణం గృహ్యత ఇతి । నిరనుమానం తు `విష్టం హ్యపరం పరేణ౨౨ ఇత్యేతదితి । నాత్ర లిఙ్గం అనుమాపకం గృహ్యత ఇతి యేనైతదేవం ప్రతిపద్యేమహి ।

యచ్చోక్తం విష్టం హ్యపరం పరేణేతి భూతసృష్టౌ వేదితవ్యం న సామ్ప్రతం ఇతి నియమకారణాభావాదయుక్తమ్ । దృష్టం చ సామ్ప్రతం అపరం పరేణ విష్టం ఇతి. వాయునా చ విష్టం తేజ ఇతి । విష్టత్వం సంయోగః. స చ ద్వయోః సమానః. వాయునా చ విష్టత్వాత్స్పర్శవత్తేజో న తు తేజసా విష్టత్వాద్రూపవాన్వాయురితి నియమకారణం నాస్తీతి । దృష్టం చ తైజసేన స్పర్శేన వాయవ్యస్య స్పర్శస్యాభిభవాదగ్రహణం ఇతి. న చ తేనైవ తస్యాభిభవ ఇతి ॥౬౭॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౬౮

తదేవం న్యాయవిరుద్ధం ప్రవాదం ప్రతిషిధ్య `న సర్వగుణానుపలబ్ధేర్౨౨ ఇతి చోదితం సమాధీయతే

సూత్రసం౦ ౩.౧.౬౮ఃపూర్వపూర్వగుణోత్కర్షాత్తత్తత్ప్రధానం ॥

తస్మాన్న సర్వగుణోపలబ్ధిః. ఘ్రాణాదీనాం పూర్వం పూర్వం గన్ధాదేర్గుణస్యోత్కర్షాత్తత్తత్ప్రధానమ్ । కా ప్రధానతా? విషయగ్రాహకత్వమ్ । కో గుణోత్కర్షః? అభివ్యక్తౌ సమర్థత్వమ్ । యథా బాహ్యానాం పార్థివాప్యతైజసానాం ద్రవ్యాణాం చతుర్గుణత్రిగుణద్విగుణానాం న సర్వగుణవ్యఞ్జకత్వం గన్ధరసరూపోత్కర్షాత్తు యథాక్రమం గన్ధరసరూపవ్యఞ్జకత్వమ్.

ఏవం ఘ్రాణ రసనచక్షుషా.ం చతుర్గుణత్రిగుణద్విగుణానాం న సర్వగుణగ్రాహకత్వమ్. గన్ధరసరూపోత్కర్షాత్తు యథాక్రమం గన్ధరసరూపగ్రాహకత్వమ్ । తస్మాద్ఘ్రాణాదిభిర్న సర్వేషాం గుణానాం ఉపలబ్ధిరితి ।

యస్తు ప్రతిజానీతే గన్ధగుణత్వాద్ఘ్రాణం గన్ధస్య గ్రాహకం ఏవం రసనాదిష్వపీతి. తస్య యథాగుణయోగం ఘ్రాణాదిభిర్గుణగ్రహణం ప్రసజ్యత ఇతి ॥౬౮॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౬౯

కింకృతం పునర్వ్యవస్థానం కిఞ్చిత్పార్థివం ఇన్ద్రియం న సర్వాణి. కానిచిదాప్యతైజసవాయవ్యాని ఇన్ద్రియాణి న సర్వాణీతి?

సూత్రసం౦ ౩.౧.౬౯ఃతద్వ్యవస్థానం తు భూయస్త్వాత్ ॥

అర్థనిర్వృత్తిసమర్థస్య ప్రవిభక్తస్య ద్రవ్యస్య సంసర్గః పురుషసంస్కారకారితో భూయస్త్వమ్ । దృష్టో హి ప్రకర్షే భూయస్త్వశబ్దః. యథా ప్రకృష్టో విషయో భూయానిత్యుచ్యతే । యథా పృథగర్థక్రియాసమర్థాని పురుషసంస్కారవశాద్విషౌషధిమణిప్రభృతీని ద్రవ్యాణి నిర్వర్త్యన్తే. న సర్వం సర్వార్థమ్; ఏవం పృథగ్విషయగ్రహణసమర్థాని ఘ్రాణాదీని నిర్వర్త్యన్తే న సర్వవిషయగ్రహణసమర్థానీతి ॥౬౯॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౭౦

స్వగుణాన్పోపలభన్త ఇన్ద్రియాణి । కస్మాదితి చేత్?

సూత్రసం॰ ౩.౧.౭౦ः సగుణానాం ఇన్ద్రియభావాత్ ॥

స్యాన్గన్ధాదీన్పోపలభన్తే ఘ్రాణాదీని । కేన కారణేనేతి చేత్? స్వగుణైః సహ ఘ్రాణాదీనాం ఇన్ద్రియభావాత్ । ఘ్రాణం స్వేన గన్ధేన సమానార్థకారిణా సహ బాహ్యం గన్ధం గృహ్ణాతి తస్య స్వగన్ధగ్రహణం సహకారివైకల్యాన్న భవతి. ఏవం శేషాణాం అపి ॥౭౦॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౭౧

యది పునర్గన్ధః సహకారీ చ స్యాద్ఘ్రాణస్య గ్రాహ్యశ్చేత్యత ఆహ

సూత్రసం॰ ౩.౧.౭౧ः తేనైవ తస్యాగ్రహణాచ్చ ॥

న గుణోపలబ్ధిరిన్ద్రియాణామ్ । యో బ్రూతే యథా బాహ్యం ద్రవ్యం చక్షుషా (చోర్ర్.; చక్షషా. ఏద్.) గృహ్యతే తథా తేనైవ చక్షుషా తదేవ చక్షుర్గృహ్యతాం ఇతి. తాదృజిదమ్; తుల్యే హ్యుభయత్ర ప్రతిపత్తిహేత్వభావ ఇతి ॥౭౧॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౭౨

సూత్రసం॰ ౩.౧.౭౨ः న శబ్దగుణోపలబ్ధేః ॥

స్వగుణాన్నోపలభన్త ఇన్ద్రియాణీతి ఏతన్న భవతి । ఉపలభ్యతే హి స్వగుణః శబ్దః శ్రోత్రేణేతి ॥౭౨॥

భాష్యమ్ ౩.౧.౭౩

సూత్రసం౦ ౩.౧.౭౩ఃతదుపలబ్ధిరితరేతరద్రవ్యగుణవైధర్మ్యాత్ ॥

న శబ్దేన గుణేన సగుణం ఆకాశం ఇన్ద్రియం భవతి । న శబ్దః శబ్దస్య వ్యఞ్జకః. న చ ఘ్రాణాదీనాం స్వగుణగ్రహణం ప్రత్యక్షమ్. నాప్యనుమీయతే । అనుమీయతే తు శ్రోత్రేణాకాశేన శబ్దస్య గ్రహణమ్. శబ్దగుణత్వం చ ఆకాశస్యేతి । పరిశేషశ్చానుమానం వేదితవ్యమ్ । ఆత్మా తావత్ర్శోతా న కరణమ్. మనసః శ్రోత్రత్వే బధిరత్వాభావః. పృథివ్యాదీనాం ఘ్రాణాదిభావే సామర్థ్యమ్. శ్రోత్రభావే చాసామర్థ్యమ్ ।

అస్తి చేదం శ్రోత్రం ఆకాశం చ శిష్యతే. పరిశేషాదాకాశం శ్రోత్రం ఇతి ॥౭౩॥

ఇతి శ్రీవాత్స్యయనీయే న్యాయభాష్యే తృతీయాధ్యాయస్యాద్యం ఆహ్నికమ్ ॥

అథ తృతీయాధ్యాయస్య ద్వితీయం ఆహ్నికమ్

భాష్యమ్ ౩.౨.౧

పరీక్షితానీన్ద్రియాణ్యర్థాశ్చ. బుద్ధేరిదానీం పరీక్షాక్రమః. సా కిం అనిత్యా నిత్యా వేతి । కుతః సంశయః?

సూత్రసం౦ ౩.౨.౧ఁ: కర్మాకాశసాధర్మ్యాత్సంశయః ॥

అస్పర్శవత్త్వం తాభ్యాం సమానో ధర్మ ఉపలభ్యతే బుద్ధౌ.
విశేషశ్చోపజనాపాయధర్మవత్త్వమ్. విపర్యయశ్చ యథాస్వం అనిత్యనిత్యయోస్తస్యాం బుద్ధౌ నోపలభ్యతే. తేన సంశయ ఇతి ॥౧॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౨

అనుపపన్నరూపః ఖల్వయం సంశయః । సర్వశరీరిణాం హి ప్రత్యాత్మవేదనీయా అనిత్యా బుద్ధిః సుఖాదివత్ ।

భవతి చ సంవిత్తిః జ్ఞాస్యామి జానామి అజ్ఞాసిషం ఇతి । న చోపజనాపాయావన్తరేణ త్రైకాల్యవ్యాక్తిః. తతశ్చ త్రైకాల్యవ్యక్తేరనిత్యా బుద్ధిరిత్యేతత్సిద్ధమ్ । ప్రమాణసిద్ధం చేదం శాస్తరేఽప్యుక్తం indhriyArThasannikarShothpannamఽ. yugapajjnYAnAnuthpaththirmanaso లిఙ్గం ఇత్యేవమాది । తస్మాత్సంశయప్రక్రియానుపపత్తిరితి ।

దృష్టిప్రవాదోపాలమ్భార్థన్తు ప్రకరణమ్ । ఏవం హి పశ్యన్తః ప్రవదన్తి సాఙ్ఖ్యాః పురుషస్యాన్తఃకరణభూతా నిత్యా బుద్ధిరితి । సాధనం చ ప్రచక్షతే

సూత్రసం౦ ౩.౨.౨ఁ: విషయప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ॥

కిం పునరిదం ప్రత్యభిజ్ఞానమ్? యం పూర్వం అజ్ఞాసిషం అర్థం తం ఇమం జానామీతి జ్ఞాన్యోఃసమానేఽర్థే ప్రతిసన్ధిజ్ఞానం ప్రత్యభిజ్ఞానమ్. ఏతచ్చావస్థితాయా బుద్ధేరుపపన్నమ్ । నానాత్వే తు బుద్ధిభేదేషూత్పన్నాపవర్గిషు ప్రత్యభిజ్ఞానానుపపత్తిః నాన్యజ్ఞాతం అన్యఃప్రత్యభిజానాతీతి ॥౨॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౩

సూత్రసం౦ ౩.౨.౩ఃసాధ్యసమత్వాదహేతుః ॥

యథా ఖలు నిత్యత్వం బుద్ధేః సాధ్యం ఏవం ప్రత్యభిజ్ఞానం అపీతి । కిం కారణమ్? చేతనధర్మస్య కరణేఽనుపపత్తిః । పురుషధర్మః ఖల్వయం జ్ఞానం దర్శనం ఉపలబ్ధిర్బోధః ప్రత్యయః అధ్యవసాయ ఇతి ।

చేతనో హి పూర్వజ్ఞాతం అర్థం ప్రత్యభిజానాతి. తస్యైతస్మాద్ధేతోర్నిత్యత్వం యుక్తం ఇతి । కరణచైతన్యాభ్యుపగమే తు చేతనస్వరూపం వచనీయం నానిర్దిష్టస్వరూపం ఆత్మాన్తరం శక్యం అస్తీతి ప్రతిపత్తుమ్ । జ్ఞానం చేద్బుద్ధేరన్తఃకరణస్యాభ్యుపగమ్యతే చేతనస్యేదానీం కిం స్వరూపం కో ధర్మః కిం తత్త్వమ్? జ్ఞానేన చ బుద్ధౌ వర్తమానేనాయం చేతనః కిం కరోతీతి?

చేతయతే ఇతి చేత్న. జ్ఞానాదర్థాన్తరవచనం పురుషశ్చేతయతే బుద్ధిర్జానాతీతి నేదం జ్ఞానాదర్థాన్తరం ఉచ్యతే. చేతయతే జానీతే బుద్ధ్యతే పశ్యతి ఉపలభతే ఇత్యేకోఽయం అర్థ ఇతి । బుద్ధిర్జ్ఞాపయతీతి చేతద్ధా జానీతే పురుషో బుద్ధిర్జ్ఞాపయతీతి సత్యం ఏతత్ । ఏవం చాభ్యుపగమే జ్ఞానం పురుషస్యేతి సిద్ధం భవతి న బుద్ధేరన్తఃకరణస్యేతి ।

ప్రతిపురుషం చ శబ్దాన్తరవ్యవస్థాప్రతిజ్ఞానే ప్రతిషేధహేతువచనమ్ । యశ్చ ప్రతిజానీతే కశ్చిత్పురుషశ్చేతయతే. కశ్చిద్బుద్ధ్యతే. కశ్చిదుపలభతే. కశ్చిత్పశ్యతీతి; పురుషాన్తరాణి ఖల్వమాని చేతనో బోద్ధోపలబ్ధా ద్రష్టేతి నైకస్యైతే ధర్మా ఇతి అత్ర కః ప్రతిషేధహేతురితి?

అర్థస్యాభేద ఇతి చేత్సమానమ్ । అభిన్నార్థా ఏతే శబ్దా ఇతి తత్ర వ్యవస్థానుపపత్తిరిత్యేవం చేన్మన్యసే. సమానం భవతి పురుషశ్చేతయతే బుద్ధిర్జానీతే ఇత్యత్రాప్యర్థో న భిద్యతే తత్రోభయోశ్చేతనత్వాదన్యతరలోప ఇతి । యది పునర్బుధ్యతేఽనయేతి బోధనం బుద్ధిః మన ఏవోచ్యతే తచ్చ నిత్యమ్.

అస్త్వేతదేవమ్. న తు మనసో విషయప్రత్యభిజ్ఞానాన్నిత్యత్వమ్ । దృష్టం హి కరణభేదే జ్ఞాతురేకత్వాత్ప్రత్యభిజ్ఞానం సవ్యాధిర్న్యస్యేథరేణ ప్రత్యభిజ్ఞానాద్ఽ ఇతి ।

చక్షుర్వత్ప్రదీపవచ్చ; ప్రదీపాన్తరదృష్టస్య ప్రదీపాన్తరేణ ప్రత్యభిజ్ఞానం ఇతి । తస్మాజ్జ్ఞాతురయం నిత్యత్వే హేతురితి॥3॥

భాష్యమ్ 3.౨.౪

యచ్చ మన్యతే బుద్ధేరవస్థితాయా యథావిషయం వృత్తయో జ్ఞానాని నిశ్చరన్తి వృత్తిశ్చ వృత్తిమతో నాన్యేతి. తచ్చ

సూత్రసం౦ 3.౨.౪ः న. యుగపదగ్రహణాత్॥

వృత్తివృత్తిమతోరనన్యత్వే వృత్తిమతోఽవస్థానాద్వృత్తీనాం అవస్థానం ఇతి యానీమాని విషయగ్రహణాని తాన్యవతిష్ఠన్త ఇతి యుగపద్విషయాణాం గ్రహణం ప్రసజ్యత ఇతి॥౪॥

భాష్యమ్ 3.౨.౫

సూత్రసం౦ 3.౨.౫ः అప్రత్యభిజ్ఞానే చ వినాశప్రసఙ్గః ॥

అతీతే చ ప్రత్యభిజ్ఞానే వృత్తిమానప్యతీత ఇత్యన్తఃకరణస్య వినాశః ప్రసజ్యతే. విపర్యయే చ నానాత్వం ఇతి॥౫॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౬

అవిభు చైకం మనః పర్యాయేణేన్ద్రియైః సంయుజ్యత ఇతి

సూత్రసం౦ ౩.౨.౬ఃక్రమవృత్తిత్వాదయుగపద్గ్రహణం ॥

ఇన్ద్రియార్థానామ్. వృత్తివృత్తిమతోర్నానాత్వం ఇతి ।

భాష్యమ్ ౩.౨.౭

సూత్రసం౦ ౩.౨.౭ఃఅప్రత్యభిజ్ఞానం చ విషయాన్తరవ్యాసఙ్గాత్॥

అప్రత్యభిజ్ఞానం అనుపలబ్ధిః । అనుపలబ్ధిశ్చ కస్యాచిదర్థస్య విషయాన్తరవ్యాసక్తే
మనస్యుపపద్యతే వృత్తివృత్తిమతోర్నానాత్వాత్. ఏకత్వే హి అనర్థకో వ్యాసఙ్గ ఇతి॥౭॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౮

విభుత్వే చాన్తఃకరణస్య పర్యాయేణేన్ద్రియైః సంయోగః

సూత్రసం౦ 3.౨.౮ఁ: న. గత్యభావాత్॥

ప్రాప్తానీన్ద్రియాణ్యన్తఃకరణేనేతి ప్రాప్త్యర్థస్య గమనస్యాభావః। తత్ర
క్రమవృత్తిత్వాభావాదయుగపద్గ్రహణానుపపత్తిరితి।

గత్యభావాచ్చ ప్రతిషిద్ధం విభునోఽన్తఃకరణస్యాయుగపద్గ్రహణం న లిఙ్గాన్తరేణానుమీయతే
ఇతి। యథా చక్షుషో గతిః ప్రతిషిద్ధా
సన్నికృష్టవిప్రకృష్టయోస్తుల్యకాలగ్రహణాత్పాణిచన్ద్రమసోర్వ్యవధానేన ప్రతీఘాతే
సోఽనుమీయత ఇతి సోఽయం నాన్తఃకరణే వివాదో న తస్య నిత్యత్వే।

సిద్ధం హి మనోఽన్తఃకరణం నిత్యం చేతి। క్వ తర్హి వివాదః? తస్య విభుత్వే. తచ్చ
ప్రమాణతోఽనుపలబ్ధేః ప్రతిషిద్ధం ఇతి। ఏకం చాన్తఃకరణం నానా చైతా జ్ఞానాత్మకా వృత్తయః.
చక్షుర్విజ్ఞానం ఘ్రాణవిజ్ఞానం రూపవిజ్ఞానం గన్ధవిజ్ఞానమ్। ఏతచ్చ
వృత్తివృత్తిమతోరేకత్వేఽనుపపన్నం ఇతి। పురుషో జానీతే నాన్తఃకరణం ఇతి। ఏతేన
విషయాన్తరవ్యాసఙ్గః ప్రత్యుక్తః। విషయాన్తరగ్రహణలక్షణో విషయాన్తరవ్యాసఙ్గః పురుషస్య
నాన్తఃకరణస్యేతి. కేనచిదిన్ద్రియేణ సన్నిధిః కేనచిదసన్నిధిరిత్యయం తు
వ్యాసఙ్గోఽనుజ్ఞాయతే మనస ఇతి॥౮॥

భాష్యమ్ 3.౨.౯

ఏకం అన్తఃకరణం నానా వృత్తయ ఇతి। సత్యభేదే వృత్తేరిదం ఉచ్యతే

సూత్రసం౦ 3.౨.౯ఁ: స్ఫటికాన్యత్వాభిమానవత్తదన్యత్వాభిమానః॥

తస్యాం వృత్తౌ నానాత్వాభిమానః. యథా ద్రవ్యాన్తరోపహితే స్ఫటికే అన్యత్వాభిమానో నీలో లోహిత ఇతి; ఏవం విషయాన్తరోపధానాదితి ।

న హేత్వభావాత్ । స్ఫటికాన్యత్వాభిమానవదయం జ్ఞానేషు నానాత్వాభిమానో గౌణో న పునర్గన్ధాద్యన్యత్వాభిమానవదితి హేతుర్నాస్తి హేత్వభావాదనుపపన్న ఇతి । సమానో హేత్వభావ ఇతి చేత్న జ్ఞానానాం క్రమేణోపజనాపాయదర్శనాత్ క్రమేణ హీన్ద్రియార్థేషు జ్ఞానాన్యుపజాయన్తే చాపయన్తి చేతి దృశ్యతే ।

తస్మాద్గన్ధాద్యన్యత్వాభిమానవదయం జ్ఞానేషు నానాత్వాభిమాన ఇతి ॥౯॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౧౦

స్ఫటికాన్యత్వాభిమానవదిత్యేతదమృష్యమాణః క్షణికవాద్యాహ

సూత్రసం౦ ౩.౨.౧౦ः స్ఫటికేఽప్యపరాపరోత్పత్తేః క్షణికత్వాద్వ్యక్తీనాం అహేతుః ॥

స్ఫటికస్యాభేదేనావస్థితస్యోపధానభేదాన్నానాత్వాభిమాన ఇత్యయం అవిద్యమానహేతుకః పక్షః । కస్మాత్? స్ఫటికేఽప్యపరాపరోత్పత్తేః । స్ఫటికేఽపి అన్యా వ్యక్తయ ఉత్పద్యన్తే అన్యా నిరుధ్యన్త ఇతి । కథమ్? క్షణికత్వాద్వ్యక్తీనామ్ । క్షణశ్చాల్పీయాన్కాలః క్షణస్థితికాः క్షణికాः । కథం పునర్గమ్యతే క్షణికా వ్యక్తయ ఇతి? ఉపచయాపచయప్రబన్ధదర్శనాచ్ఛరీరాదిషు । పక్తినిర్వృత్తస్యాహారరసస్య శరీరే రుధిరాదిభావేనోపచయోఽపచయశ్చ ప్రబన్ధేన ప్రవర్తతే । ఉపచయాద్వ్యక్తీనాం ఉత్పాదः. అపచయాద్వ్యక్తినిరోధः । ఏవం చ సత్యవయవపరిణామభేదేన వృద్ధిः శరీరస్య కాలాన్తరే గృహ్యతే ఇతి సోఽయం వ్యక్తివిశేషధర్మో వ్యక్తిమాత్రే వేదితవ్య ఇతి ॥౧౦॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౧౧

సూత్రసం౦ ౩.౨.౧౧ః నియమహేత్వభావాద్యథాదర్శనం అభ్యనుజ్ఞా ॥

సర్వాసు వ్యక్తిషు ఉపచయాపచయప్రబన్ధః శరీరవదితి నాయం నియమః । కస్మాత్? హేత్వభావాత్ । నాత్ర ప్రత్యక్షం౦ అనుమానం వా ప్రతిపాదకం అస్తీతి । తస్మాద్యథాదర్శనం అభ్యనుజ్ఞా । యత్ర యత్రోపచయాపచయప్రబన్ధో దృశ్యతే. తత్ర తత్ర వ్యక్తీనాం అపరాపరోత్పత్తిరుపచయాపచయప్రబన్ధదర్శనేనాభ్యనుజ్ఞాయతే.

యథా శరీరాదిషు । యత్ర యత్ర న దృశ్యతే తత్ర తత్ర ప్రత్యాఖ్యాయతే యథా గ్రావప్రభృతిషు । స్పటికేఽప్యుపచయాపచయప్రబన్ధో న దృశ్యతే. తస్మాదయుక్తం స్పటికేఽప్యపరాప్రోత్పత్తిరితి । యథా చార్కస్య కటుకిమ్నా సర్వద్రవ్యాణాం కటుకిమానాం ఆపాదయేత్తాదృగేతదితి ॥౧౧॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౧౨

యశ్చాశేషనిరోధేనాపూర్వోత్పాదం నిరన్వయం ద్రవ్యసన్తానే క్షణికతాం మన్యతే తస్యైతత్

సూత్రసం౦ ౩.౨.౧౨ః నోత్పత్తివినాశకారణోపలబ్ధేః ॥

ఉత్పత్తికారణం తావదుపలభ్యతే అవయవోపచయో వల్మీకాదీనామ్. వినాశకారణం చోపలభ్యతే ఘటాదీనాం అవయవవిభాగః ।

యస్య త్వనపచితావయవం నిరుధ్యతే అనుపచితావయవం చోత్పద్యతే తస్యాశేషనిరోధే నిరన్వయే వాపూర్వోత్పాదే న కారణం ఉభయత్రాప్యుపలభ్యతే ఇతి ॥౧౨॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౧౩

సూత్రసం౦ ౩.౨.౧౩ఃక్షీరవినాశే కారణానుపలబ్ధివద్ధ్యుత్పత్తివచ్చ తదుపపత్తిః ॥

యథానుపలభ్యమానం క్షీరవినాశకారణం దధ్యుత్పత్తికారణం చాభ్యనుజ్ఞాయతే తథా స్ఫటికే పరాపరాసు వ్యక్తిషు వినాశకారణం ఉత్పాదకారణం చాభ్యనుజ్ఞేయం ఇతి ॥౧౩॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౧౪

సూత్రసం౦ ౩.౨.౧౪ఃలిఙ్గతో గ్రహణాన్నానుపలబ్ధిః ॥

క్షీరవినాశలిఙ్గం క్షీరవినాశకారణం దధ్యుత్పత్తిలిఙ్గం దధ్యుత్పత్తికారణం చ గృహ్యతేఽతో నానుపలబ్ధిః. విపర్యయస్తు స్ఫటికాదిషు ద్రవ్యేషు అపరాపరోత్పత్తౌ వ్యక్తీనాం న లిఙ్గం అస్తీత్యనుత్పత్తిరేవేతి ॥౧౪॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౧౫

అత్ర కశ్చిత్పరిహారం ఆహ

సూత్రసం౦ ౩.౨.౧౫ः న పయసః పరిణామగుణాన్తరప్రాదుర్భావాత్ ॥

పయసః పరిణామో న వినాశ ఇత్యేక ఆహ । పరిణామశ్చావస్థితస్య ద్రవ్యస్య పూర్వధర్మనివృత్తౌ ధర్మాన్తరోత్పత్తిరితి ।

గుణాన్తరప్రాదుర్భావ ఇత్యపర ఆహ । సతా ద్రవ్యస్య పూర్వగుణనివృత్తౌ గుణాన్తరం ఉత్పద్యత ఇతి । స ఖల్వేకపక్షీభావ ఇవ ॥౧౫॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౧౬

అత్ర తు ప్రతిషేధః

సూత్రసం౦ ౩.౨.౧౬ः వ్యూహాన్తరాద్ధవ్యాన్తరోత్పత్తిదర్శనం పూర్వద్రవ్యనివృత్తేరనుమానం ॥

సంమూర్చనలక్షణాదవయవవ్యూహాద్ధవ్యాన్తరే దధ్ని ఉత్పన్నే గృహ్యమాణే పూర్వం పయోద్రవ్యం అవయవవిభాగేభ్యో నివృత్తం ఇత్యనుమీయతే. యథా మృదవయవానాం వ్యూహాన్తరాద్ధవ్యాన్తరే స్థాల్యాం ఉత్పన్నాయాం పూర్వం మృత్పిణ్డద్రవ్యం మృదవయవవిభాగేభ్యో నివర్తతే ఇతి । మృద్వచ్చావయవాన్వయః పయోదధ్నోర్నాశేషనిరోధే నిరన్వయో ద్రవ్యాన్తరోత్పాదో ఘటత ఇతి ॥౧౬॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౧౭

అభ్యనుజ్ఞాయ చ నిష్కారణం క్షీరవినాశం దధ్యుత్పాదం చ ప్రతిషేధ ఉచ్యతే

సూత్రసం౦ ౩.౨.౧౭ఃక్వచిద్వినాశకారణానుపలబ్ధేః క్వచిచ్చోపలబ్ధేరనేకాన్తః ॥

క్షీరదధివన్నిష్కారణౌ వినాశోత్పాదౌ స్పటికవ్యక్తీనాం ఇతి నాయం ఏకాన్త ఇతి । కస్మాత్? హేత్వభావాత్ । నాత్ర హేతురస్తి అకారణౌ వినాశోత్పాదౌ స్పటికాదివ్యక్తీనాం క్షీరదధివత్. న పునరన్యథా వినాశకారణభావాత్కుమ్భస్య వినాశ ఉత్పత్తికారణభావాచ్చోత్పత్తిః ఏవం స్పటికాదివ్యక్తీనాం వినాశోత్పత్తికారణభావాద్వినాశోత్పత్తిభావ ఇతి ।

నిరధిష్ఠానం చ దృష్టాన్తవచనమ్ । గృహ్యమాణయోర్వినాశోత్పాదయోః స్పటికాదిషు స్యాదయం ఆశ్రయవాన్దృష్టాన్తః క్షీరవినాశకారణానుపలబ్ధివద్ధధ్యుత్పత్తివచ్చేతి. తౌ తు న గృహ్యేతే । తస్మాన్నిరధిష్ఠానోఽయం దృష్టాన్త ఇతి ।

అభ్యనుజ్ఞాయ చ స్పటికస్యోత్పాదవినాశౌ యోఽత్ర సాధకస్తస్యాభ్యనుజ్ఞానాదప్రతిషేధః । కుమ్భవన్న నిష్కారణౌ వినాశోత్పాదౌ స్పటికాదీనాం ఇత్యనుజ్ఞేయోఽయం దృష్టాన్తః ప్రతిషేద్ధం అశక్యత్వాత్ । క్షీరదధివత్తు నిష్కారణౌ వినాశోత్పాదావితి శక్యోఽయం ప్రతిషేద్ధుం కారణతో వినాశోత్పత్తిదర్శనాత్ । క్షీరదధ్నోర్వినాశోత్పత్తీ పశ్యతా తత్కారణం అనుమేయం కార్యలిఙ్గం హి కారణం ఇతి॥౧౭॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౧౮

ఉపపన్నం అనిత్యా బుద్ధిరితి । ఇదం తు చిన్త్యతే కస్యేయం బుద్ధిరాత్మేన్ద్రియమనోఽర్థానాం గుణ ఇతి । ప్రసిద్ధోఽపి ఖల్వయం అర్థః పరీక్షాశేషం

ప్రవర్త్తయామీతి ప్రక్రియతే । సోఽయం బుద్ధౌ సన్నికర్షోత్పత్తేః సంశయః విశేషస్యాగ్రహణాదితి । తత్రాయం విశేషః

సూత్రసం౦ ౩.౨.౧౮ఃనేన్ద్రియార్థయోస్తద్వినాశేఽపి జ్ఞానావస్థానాత్॥

నేన్ద్రియాణాం వా గుణో జ్ఞానం తేషాం వినాశోఽపి జ్ఞానస్య భావాత్ । భవతి ఖల్విదం ఇన్ద్రియేఽర్థే చ వినష్టే జ్ఞానం అద్రాక్షం ఇతి । న చ జ్ఞాతరి వినష్టే జ్ఞానం భవితుం అర్హతి । అన్యత్ఖలు వై తదిన్ద్రియార్థసన్నికర్షజం జ్ఞానం యదిన్ద్రియార్థవినాశే న భవతి ।

ఇదం అన్యదాత్మమనఃసన్నికర్షజమ్. తస్య యుక్తో భావ ఇతి ।స్మృతిః ఖల్వియం అద్రాక్షం ఇతి పూర్వదృష్టవిషయా । న చ విజ్ఞాతరి నష్టే పూర్వోపలబ్ధేః స్మరణం యుక్తమ్. న చాన్యదృష్టం అన్యః స్మరతి । న చ మనసి జ్ఞాతర్యభ్యుపగమ్యమానే శక్యం ఇన్ద్రియార్థయోర్జ్ఞాతృత్వం ప్రతిపాదయితుమ్॥౧౮॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౧౯

ఆస్తు తర్హి మనోగుణా జ్ఞానం

సూత్రసం౦ ౩.౨.౧౯ఃయుగపజ్జ్ఞేయానుపలబ్ధేశ్చ న మనసః ॥

యుగపజ్జ్ఞేయానుపలబ్ధిరన్తఃకరణస్య లిఙ్గమ్. తత్ర యుగపజ్జ్ఞేయానుపలబ్ధ్యా యదనుమీయతే అన్తఃకరణమ్. న తస్య గుణో జ్ఞానమ్ । కస్య తర్హి? జ్ఞస్య వశిత్వాత్ ।

వశీ జ్ఞాతా వశ్యం కరణమ్. జ్ఞానగుణత్వే చ కరణభావనివృత్తిః । ఘ్రాణాదిసాధనస్య చ జ్ఞాతుర్గన్ధాదిజ్ఞానభావాదనుమీయతే అన్తఃకరణసాధనస్య సుఖాదిజ్ఞానం స్మృతిశ్చేతి । తత్ర

యజ్ఞానగుణం మనః స ఆత్మా. యత్తు సుఖాద్యుపలబ్ధిసాధనం అన్తఃకరణం మనస్తదితి సంజ్ఞాభేదమాత్రం నార్థభేద ఇతి ।

యుగపజ్జ్ఞానోపలబ్ధేశ్చ యోగిన ఇతి వా చార్థః । యోగీ ఖలు బుద్ధౌ ప్రాదుర్భూతాయాం వికరణధర్మా నిర్మాయ సేన్ద్రియాణి శరీరాన్తరాణి తేషు యుగపజ్జ్ఞానాన్యుపలభతే । తచ్చైతద్విభౌ జ్ఞాతర్యుపపద్యతే నాణౌ మనసీతి । విభుత్వే వా మనసో జ్ఞానస్య నాత్మగుణత్వప్రతిషేధః । విభు చ మనస్తదన్తఃకరణభూతం ఇతి తస్య సర్వేన్ద్రియైర్యుగపత్సంయోగాద్యుగపజ్జ్ఞానాన్యుత్పద్యేరన్నితి ॥౧౯॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౨౦

సూత్రసం౦ ౩.౨.౨౦ఃతదాత్మగుణత్వేఽపి తుల్యం ॥

విభురాత్మా సర్వేన్ద్రియైఃసంయుక్త ఇతి యుగపజ్జ్ఞానోత్పత్తిప్రసఙ్గ ఇతి॥౨౦॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౨౧

సూత్రసం౦ ౩.౨.౨౧ఃఇన్ద్రియైర్మనసఃసన్నికర్షాభావాత్తదనుత్పత్తిఃఃః

భాష్యమ్ ౩.౨.౨౨

యది పునరాత్మేన్ద్రియార్థసన్నికర్షమాత్రాధ్యన్దాదిజ్ఞానం ఉత్పద్యేత?

సూత్రసం౦ ౩.౨.౨౨ఃనోత్పత్తికారణానపదేశాత్॥

ఆత్మేన్ద్రియసన్నికర్షమాత్రాధ్యన్దాదిజ్ఞానం ఉత్పద్యతే ఇతి. నాత్రోత్పత్తికారణం అపదిశ్యతే యేనైతత్ప్రతిపద్యేమహీతి॥౨౨॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౨౩

సూత్రసం౦ ౩.౨.౨౩ఃవినాశకారణానుపలబ్ధేశ్చావస్థానే తన్నిత్యత్వప్రసఙ్గః ॥

`తదాత్మగుణత్వేఽపి తుల్యమ్ఽఽ ఇత్యేతదనేన సముచ్చీయతే । ద్వివిధో హి గుణనాశహేతుః. గుణానాం ఆశ్రయాభావో విరోధీ చ గుణః । నిత్యత్వాదాత్మనోఽనుపపన్నః పూర్వః. విరోధీ చ బుద్ధేర్గుణో న గృహ్యతే తస్మాదాత్మగుణత్వే సతి బుద్ధేర్నిత్యత్వప్రసఙ్గః॥౨౩॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౨౪

సూత్రసం౦ ౩.౨.౨౪ः అనిత్యత్వగ్రహాద్బుద్ధేర్బుద్ధ్యన్తరాద్వినాశః శబ్దవత్॥

అనిత్యా బుద్ధిరితి సర్వశరీరిణాం ప్రత్యాత్మవేదనీయం ఏతత్ । గృహ్యతే చ బుద్ధిసన్తానః తత్ర బుద్ధేర్బుద్ధ్యన్తరం విరోధీ గుణ ఇత్యనుమీయతే యథా శబ్దసన్తానే శబ్దః శబ్దాన్తరవిరోధీతి॥౨౪॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౨౫

అసఙ్ఖ్యేయేషు జ్ఞానకారితేషు సంస్కారేషు స్మృతిహేతుష్వాత్మసమవేతేష్వాత్మమనసోశ్చ సన్నికర్షే సమానే స్మృతిహేతౌ సతి న కారణస్యాయౌగపద్యం అస్తీతి యుగపత్స్మృతయః ప్రాదుర్భవేయుః యది బుద్ధిరాత్మగుణః స్యాదితి । తత్ర కశ్చిత్సన్నికర్షస్యాయౌగపద్యం ఉపపాదయిష్యన్నాహ

సూత్రసం౦ ౩.౨.౨౫ः జ్ఞానసమవేతాత్మప్రదేశసన్నికర్షాన్మనసః స్మృత్యుత్పత్తేర్న యుగపదుత్పత్తిః॥

జ్ఞానసాధనః సంస్కారో జ్ఞానం ఇత్యుచ్యతే జ్ఞానసంస్కృతైరాత్మప్రదేశైః పర్యాయేణ మనః సన్నికృష్యతే । ఆత్మమనఃసన్నికర్షాత్స్మృతయోఽపి పర్యాయేణ భవన్తీతి॥౨౫॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౨౬

సూత్రసం౦ ౩.౨.౨౬ः నాన్తఃశరీరవృత్తిత్వాన్మనసః॥

సదేహస్యాత్మనో మనసా సంయోగో విపచ్యమానకర్మాశయసహితో జీవనం ఇష్యతే । తత్రాస్య ప్రాక్ప్రాయణాదన్తఃశరీరే వర్తమానస్య మనసః శరీరాద్బహిర్జ్ఞానసంస్కృతైరాత్మప్రదేశైః సంయోగో నోపపద్యత ఇతి ॥౨౬॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౨౭

సూత్రసం౦ ౩.౨.౨౭ఃసాధ్యత్వాదహేతుః ॥

విపచ్యమానకర్మాశయమాత్రం జీవనమ్. ఏవం చ సతి సాధ్యం అన్తఃశరీరవృత్తిత్వం మనస ఇతి ॥౨౭॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౨౮

సూత్రసం౦ ౩.౨.౨౮ఃస్మరతః శరీరధారణోపపత్తేరప్రతిషేధః ॥

సుసూర్ఛయా ఖల్వయం మనః ప్రణిదధానశ్చిరాదపి కంచిదర్థం స్మరతి. స్మరతశ్చ శరీరధారణం దృశ్యతే । ఆత్మమనఃసన్నికర్షజశ్చ ప్రయత్నో ద్వివిధః ధారకః ప్రేరకశ్చ. నిఃసృతే చ శరీరాద్బహిర్మనాసి ధారకస్య ప్రయత్నస్యాభావాద్గురుత్వాత్పతనం స్యాత్శరీరస్య స్మరత ఇతి ॥౨౮॥ం

భాష్యమ్ ౩.౨.౨౯

సూత్రసం॰ ౩.౨.౨౯ः న తదాశుగతిత్వాన్మనసః ॥

ఆశుగతి మనః తస్య బహిఃశరీరాత్మప్రదేశేన జ్ఞానసంస్కృతేన సన్నికర్షః. ప్రత్యాగతస్య చ ప్రయత్నోత్పాదనం ఉభయం యుజ్యత ఇతి । ఉత్పాద్య వా ధారకం ప్రయత్నం శరీరాన్నిఃసరణం మనసః. అతస్తత్రోపపన్నం ధారణం ఇతి ॥౨౯॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౩౦

సూత్రసం॰ ౩.౨.౩౦ः న స్మరణకాలానియమాత్ ॥

కిఞ్చిత్క్షిప్రం స్మర్యతే కిఞ్చిచ్చిరేణ । యదా చిరేణ. తదా సుస్మూర్షయా మనసి ధార్యమాణే చిన్తాప్రబన్ధే సతి కస్యచిదర్థస్య లిఙ్గభూతస్య చిన్తనం ఆరాధితం స్మృతి హేతుర్భవతి । తత్రైతచ్చిరనిశ్చరితే మనసి నోపపద్యత ఇతి ।

శరీరసంయోగానపేక్షశ్చాత్మమనఃసంయోగో న స్మృతి హేతుః శరీరస్య భోగాయతనత్వాత్ ।

ఉపభోగాయతనం పురుషస్య జ్ఞాతుః శరీరం న తతో నిశ్చరితస్య మనస ఆత్మసంయోగమాత్రం జ్ఞానసుఖాదీనాం ఉత్పత్తౌ కల్పతే. క్లృప్తా వా శరీరవైయర్థ్యం ఇతి ॥౩౦॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౩౧

సూత్రసం 3.౨.3౧ఃఆత్మప్రేరణయదృచ్ఛాజ్ఞతాభిశ్చ న సంయోగవిశేషః ॥

ఆత్మప్రేరణేన వా మనసో బహిః శరీరాత్సంయోగవిశేషః స్యాత్. యదృచ్ఛయా వా. ఆకస్మికతయా జ్ఞతయా వా మనసః? సర్వథా చానుపపత్తిః । కథమ్? స్మర్తవ్యత్వాత్. ఇచ్ఛాతః స్మరణాజ్ఞానాసమ్భవాచ్చ । యది తావదాత్మా అముష్యార్థస్య స్మృతిహేతుః సంస్కారః అముష్మిన్నాత్మదేశే సమవేత స్తేన మనః సంయుజ్యతాం ఇతి మనః ప్రేరయతి తదా స్మృత ఏవాసావర్థో భవతి న స్మర్తవ్యః । న చాత్మప్రత్యక్ష ఆత్మప్రదేశః సంస్కారో వా. తత్రానుపపన్నాత్మప్రత్యక్షేణ సంవిత్తిరితి । సుస్మూర్షయా చాయం మనః ప్రణిదధానశ్చిరాదపి కఞ్చిదర్థం స్మరతి నాకస్మాత్. జ్ఞత్వం చ మనసో నాస్తి జ్ఞానప్రతిషేధాదితి॥౩౧॥

భాష్యమ్ 3.౨.3౨

ఏతచ్చ

సూత్రసం 3.౨.3౨ఃవ్యాసక్తమనసః పాదవ్యథనేన సంయోగవిశేషేణ సమానం ॥

యదా ఖల్వయం వ్యాసక్తమనాఃక్వచిద్దేశే శర్కరయా కణ్టకేన వా పాదవ్యథనం ఆప్నోతి తదా ఆత్మమనః సంయోగవిశేష ఏషితవ్యః. దృష్టం హి దుఃఖం దుఃఖవేదనం చేతి । తత్రాయం సమానఃప్రతిషేధఃI యదృచ్ఛయా తు న విశేషో నాకస్మికీ క్రియా నాకస్మికఃసంయోగ ఇతి ।

కర్మాదృష్టం ఉపభోగార్థం క్రియాహేతురితి చేత్సమానమ్ । కర్మాదృష్టం పురుషస్థం పురుషోపభోగార్థం మనసి క్రియాహేతుఃఏవం దుఃఖం దుఃఖసంవేదనం చ సిధ్యతీత్యేవం చేన్నాన్యసే. సమానం స్మృతిహేతావపి సంయోగవిశేషో భవితుం అర్హతి । తత్ర యదుక్తం `ఆత్మప్రేరణయదృచ్ఛాజ్ఞతాభిశ్చ న సంయోగవిశేషఃఽఽ ఇత్యయం అప్రతిషేధ ఇతి । పూర్వస్తు ప్రతిషేధో `నాన్తఃశరీరవృత్తిత్వాన్మనసఃఽఽ ఇతి॥౩౨॥

భాష్యమ్ 3.౨.33

కః ఖల్విదానీం కారణయౌగపద్యసద్భావే యుగపదస్మరణస్య హేతురితి?

సూత్రసం౦ 3.౨.33ఃప్రణిధానలిఙ్గాదిజ్ఞానానాం అయుగపద్భావాద్యుగపదస్మరణం ॥

యథా ఖల్వాత్మమనసోః సన్నికర్షః సంస్కారశ్చ స్మృతిహేతురేవం ప్రణిధానం లిఙ్గాదిజ్ఞానాని తాని చ న యుగపద్భవన్తి తత్కృతా స్మృతీనాం యుగపదనుత్పత్తిరితి । ప్రతిభవత్తు ప్రణిధానాద్యనపేక్షే స్మార్తే యౌగపద్యప్రసఙ్గః । యత్తల్విదం ప్రాతిభం ఇవ జ్ఞానం ప్రణిధానాద్యనపేక్షం స్మార్త్తం ఉత్పద్యతే కదాచిత్తస్య యుగపదుత్పత్తిప్రసఙ్గో హేత్వభావాత్ । సతః స్మృతిహేతోరసంవేదనాత్ప్రాతిభేన సమానాభిమానః । బహ్వర్థవిషయే వై చిన్తాప్రబన్ధే కశ్చిదేవార్థః కస్యచిత్స్మృతిహేతుః.

తస్యానుచిన్తనాత్తస్య స్మృతిరుద్భవతి । న చాయం స్మర్తా సర్వం స్మృతిహేతుం సంవేదయతే ఏవం మే స్మృతిరుత్పన్నేతి । అసంవేదనాత్ప్రాతిభం ఇవ జ్ఞానం ఇదం స్మార్తం ఇతి అభిమన్యతే. న త్వస్తి ప్రణిధానాద్యనపేక్షం స్మార్తం ఇతి ।

ప్రాతిభే కథం ఇతి చేత్పురుషకర్మవిశేషాదుపభోగవన్నియమః । ప్రాతిభం ఇదానీం జ్ఞానం యుగపత్కస్మాన్నోత్పద్యతే? యథోపభోగార్థం కర్మ యుగపదుపభోగం న కరోతి ఏవం పురుషకర్మవిశేషః ప్రతిభాహేతుర్న యుగపదనేకం ప్రాతిభం జ్ఞానం ఉత్పాదయతి ।

హేత్వభావాదయుక్తం ఇతి చేత్. న కరణస్య ప్రత్యయపర్యాయే సామర్థ్యాత్ ।
`ఉపభోగవన్నియమఽఽ ఇత్యస్తి దృష్టాన్తో హేతుర్నాస్తీతి చేన్మన్యసే? న. కరణస్య ప్రత్యయపర్యాయే సామర్థ్యాత్ । నైకస్మిన్జ్ఞేయే యుగపదనేకం జ్ఞానం ఉత్పద్యతే. న చానేకస్మిన్ । తదిదం దృష్టేన ప్రత్యయపర్యాయేణానుమేయం కరణసామర్థ్యం ఇత్థమ్భూతం ఇతి న జ్ఞాతుః వికరణధర్మణో దేహనానాత్వే ప్రత్యయయౌగపద్యాదితి ।

అయం చ ద్వితీయః ప్రతిషేధః. అవస్థితశరీరస్య చానేకజ్ఞానసమవాయాదేకప్రదేశే యుగపదనేకార్థస్మరణం స్యాత్ । క్వచిద్దేశేఽవస్థితశరీరస్య జ్ఞాతురిన్ద్రియార్థప్రబన్ధేన జ్ఞానం అనేకం ఏకస్మిన్నాత్మప్రదేశే సమవైతి । తేన యదా మనః సంయుజ్యతే తదా జ్ఞాతపూర్వస్యానేకస్య యుగపత్స్మరణం ప్రసజ్యతే ప్రదేశసంయోగపర్యాయాభావాదితి । ఆత్మప్రదేశానాం అద్రవ్యాన్తరత్వాదేకార్థసమవాయస్యావిశేషే సతి స్మృతియౌగపద్యప్రతిషేధానుపపత్తిః ।

శబ్దసన్తానే తు శ్రోత్రాధిష్ఠానప్రత్యాసత్త్యా శబ్దశ్రవణవత్సంస్కారప్రత్యాసత్త్యా మనసః స్మృత్యుత్పత్తేర్న యుగపదుత్పత్తిప్రసఙ్గః । పూర్వ ఏవ తు ప్రతిషేధో నానేకజ్ఞానసమవాయాదేకప్రదేశే యుగపత్స్మృతిప్రసఙ్గ ఇతి ॥౩౩॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౩౪

పురుషధర్మో జ్ఞానం అన్తఃకరణస్యేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నసుఖదుఃఖాని ధర్మా ఇతి కస్యచిద్దర్శనమ్. తత్ప్రతిషిధ్యతే

సూత్రసం౦ ౩.౨.౩౪ ఃజ్ఞస్యేచ్ఛాద్వేషనిమిత్తత్వాదారమ్భనివృత్తేః ॥

అయం ఖలు జానాతి తావదిదం మే సుఖసాధనం ఇదం మే దుఃఖసాధనం ఇతి జ్ఞాత్వా స్వస్య సుఖసాధనం ఆప్తుం ఇచ్ఛతి. దుఃఖసాధనం హాతుం ఇచ్ఛతి. ప్రాప్తేచ్ఛాప్రయుక్తస్యాస్య సుఖసాధనావాప్తయే సమీహావిశేష ఆరమ్భః. జిహాసాప్రయుక్తస్య దుఃఖసాధనపరివర్జనం నివృత్తిః. ఏవం జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నద్వేషసుఖదుఃఖానాం ఏకేనాభిసమ్బన్ధః । ఏకకర్తృకత్వం జ్ఞానేచ్ఛాప్రవృత్తీనాం సమానాశ్రయత్వం చ । తస్మాజ్జ్ఞస్యేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నసుఖదుఃఖాని ధర్మా నాచేతనస్యేతి । ఆరమ్భనివృత్తీశ్చ ప్రత్యగాత్మని దృష్టత్వాత్పరత్రానుమానం వేదితవ్యం ఇతి ॥౩౪॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౩౫

అత్ర భూతచైతనిక ఆహ

సూత్రసం౦ ౩.౨.౩౫ఃతల్లిఙ్గత్వాదిచ్ఛాద్వేషయోఃపార్థివాద్యేష్వ్రతిషేధఃII

ఆరమ్భనివృత్తిలిఙ్గావిచ్ఛాద్వేషావితి యస్యారమ్భనివృత్తీ తస్యేచ్ఛాద్వేషౌ తస్య జ్ఞానం ఇతి ప్రాప్తం పార్థివాప్యతైజసవాయవీయానాం శరీరాణాం
ఆరమ్భనివృత్తిదర్శనాదిచ్ఛాద్వేషజ్ఞానైర్యోగ ఇతి చైతన్యమ్II౩౫II

భాష్యమ్ ౩.౨.౩౬

సూత్రసం౦ ౩.౨.౩౬ఃపరశ్వాదిష్వారమ్భనివృత్తిదర్శనాత్II

శరీరే చైతన్యనివృత్తిః I ఆరమ్భనివృత్తిదర్శనాదిచ్ఛాద్వేషజ్ఞానైర్యోగ ఇతి ప్రాప్తం పరశ్వాదేః కరణస్యారమ్భనివృత్తిదర్శనాచ్చైతన్యం ఇతి I అథ శరీరస్యేచ్ఛాదిభిర్యోగః. పరశ్వాదేస్తు కరణస్యారమ్భనివృత్తీ వ్యభిచరతః. న తర్హ్యయం హేతుః పార్థివాప్యతైజసవాయవీయానాం శరీరాణాం ఆరమ్భనివృత్తిదర్శనాదిచ్ఛాద్వేషజ్ఞానైర్యోగ ఇతి I

అయం తర్హ్యన్యోఽర్థఃతల్లిఙ్గత్వాదిచ్ఛాద్వేషయోఃపార్థివాద్యేష్వ్రతిషేధఃI పృథివ్యాదీనాం భూతానాం ఆరమ్భస్తావత్సస్థావరశరీరేషు తదవయవవ్యూహలిఙ్గఃప్రవృత్తివిశేషఃలోష్టాదిషు చ లిఙ్గాభావాత్ప్రవృత్తివిశేషాభావో నివృత్తిఃI ఆరమ్భనివృత్తిలిఙ్గావిచ్ఛాద్వేషావితి పార్థివాద్యేష్వణుషు తద్ధర్శనాదిచ్ఛాద్వేషయోగస్తద్యోగాజ్ఞానయోగ ఇతి సిద్ధం భూతచైతన్యం ఇతి I

కుమ్భాదిష్వనుపలబ్ధేరహేతుః । కుమ్భాదిమృదవయవానాం వ్యూహలిఙ్గః ప్రవృత్తివిశేష ఆరమ్భః. సికతాదిషు ప్రవృత్తివిశేషాభావో నివృత్తిః । న చ మృత్సికతానాం ఆరమ్భనివృత్తిదర్శనాదిచ్ఛాద్వేషప్రయత్నజ్ఞానైర్యోగః ।
తస్మాత్తల్లిఙ్గత్వాదిచ్ఛాద్వేషయోరిత్యహేతురితి ॥౩౬॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౩౭

సూత్రసం౦ ౩.౨.౩౭ఃనియమానియమౌ తు తద్విశేషకౌ ॥

తయోరిచ్ఛాద్వేషయోర్నియమానియమౌ విశేషకౌ భేదకౌ । జ్ఞస్యేచ్ఛాద్వేషనిమిత్తే ప్రవృత్తినివృత్తీ న స్వాశ్రయే ।

కిం తర్హి? ప్రయోజ్యాశ్రయే । తత్ర ప్రయుజ్యమానేషు భూతేషు ప్రవృత్తినివృత్తీ స్తః న సర్వేష్వితి నియమోపపత్తిః ।

యస్య తు జ్ఞత్వాదూ్భతానాం ఇచ్ఛాద్వేషనిమిత్తే ఆరమ్భనివృత్తీ స్వాశ్రయే తస్య నియమః స్యాత్. యథా భూతానాం గుణాన్తరనిమిత్తా ప్రవృత్తిర్గుణప్రతిబన్ధాచ్చ నివృత్తిర్భూతమాత్రే భవతి నియమేన. ఏవం భూతమాత్రే జ్ఞానేచ్ఛాద్వేషనిమిత్తే ప్రవృత్తినివృత్తీ స్వాశ్రయే స్యాతామ్. న తు భవతః తస్మాత్ప్రయోజకాశ్రితా జ్ఞానేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నాః. ప్రయోజ్యాశ్రయే తు ప్రవృత్తినివృత్తీతి సిద్ధమ్ ।

ఏకశరీరే తు జ్ఞాతృబహుత్వం నిరనుమానమ్ । భూతచైతనికస్యైకశరీరే బహూని భూతాని జ్ఞానేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నగుణానీతి జ్ఞాతృబహుత్వం ప్రాప్తమ్ । ఓం ఇతి బ్రువతః ప్రమాణం నాస్తి. యథా నానాశరీరేషు నానా జ్ఞాతారో బుద్ధ్యాదిగుణవ్యవస్థానాత్. ఏవం ఏకశరీరేఽపి బుద్ధ్యాదివ్యవస్థానుమానం స్యాజ్జ్ఞాతృబహుత్వస్యేతి ।

దృష్టశ్చ అన్యగుణనిమిత్తః ప్రవృత్తివిశేషో భూతానాం సోఽనుమానం అన్యత్రాపి । దృష్టః కరణలక్షణేషు భూతేషు పరశ్వాదిషు ఉపాదానలక్షణేషు చ మృత్ప్రభృతిష్వన్యగుణనిమిత్తః ప్రవృత్తివిశేషః । సోఽనుమానం అన్యత్రాపి త్రసస్థావరశరీరేషు । తదవయవవ్యూహలిఙ్గః ప్రవృత్తివిశేషో భూతానాం అన్యగుణనిమిత్త ఇతి । స చ గుణః ప్రయత్నసమానాశ్రయః సంస్కారో ధర్మాధర్మసమాఖ్యాతః సర్వార్థః పురుషార్థారాధనాయ ప్రయోజకో భూతానాం ప్రయత్నవదితి ।

ఆత్మాస్తిత్వహేతుభిరాత్మనిత్యత్వహేతుభిశ్చ భూతచైతన్యప్రతిషేధః కృతో వేదితవ్యః ।
`నేన్ద్రియార్థయోస్తద్వినాశేఽపి జ్ఞానావస్థానాద్ఽఽఇతి చ సమానః ప్రతిషేధ ఇతి ।
క్రియామాత్రం క్రియోపరమమాత్రం చారమ్భనివృత్తౌ ఇత్యభిప్రేత్యోక్తం
`తల్లిఙ్గత్వాదిచ్ఛాద్వేషయోః పార్థివాద్యేష్వప్రతిషేధఃఽఽ । అన్యథా త్వియే ఆరమ్భనివృత్తౌ ఆఖ్యాతే. న చ తథావిధే పృథివ్యాదిషు దృశ్యేతే । తస్మాదయుక్తం
`తల్లిఙ్గత్వాదిచ్ఛాద్వేషయోః పార్థివాద్యేష్వప్రతిషేధఽఽఇతి॥౩౭

భాష్యమ్ ౩.౨.౩౮

భూతేన్ద్రియమనసాం సమానః ప్రతిషేధః. మనస్తూదాహరణమాత్రమ్ ।

సూత్రసం౦ ౩.౨.౩౮ఃయథోక్తహేతుత్వాత్పరతన్త్ర్యాదకృతాభ్యాగమాచ్చ న మనసః ॥

`ఇచ్ఛాద్వేషప్రయత్నసుఖదుఃఖజ్ఞానాన్యాత్మనో లిఙ్గమ్ఽఽఇత్యతః ప్రభృతి యథోక్తం సఙ్గృహ్యతే. తేన భూతేన్ద్రియమనసాం చైతన్యప్రతిషేధః ।

పారతన్త్ర్యాత్ పరతన్త్రాణి భూతేన్ద్రియమనాంసి ధారణప్రేరణవ్యూహనక్రియాసు ప్రయత్నవశాత్ప్రవర్తన్తే. చైతన్యే పునః స్వతన్త్రాణి స్యురితి ।

అకృతాభ్యాగమాచ్చ `ప్రవృత్తిర్వాగ్బుద్ధిశరీరారమ్భఽఽఇతి చైతన్యే భూతేన్ద్రియమనసాం పరకృతం కర్మ పురుషేణోపభుజ్యత ఇతి స్యాత్. అచైతన్యే తు తత్సాధనస్య స్వకృతకర్మఫలోపభోగః పురుషస్యేత్యుపపద్యత ఇతి॥౩౮॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౩౯

అథాయం సిద్ధోపసంగ్రహః

సూత్రసం౦ ౩.౨.౩౯ఃపరిశేషాద్యథోక్తహేతూపపత్తేశ్చ ॥

ఆత్మగుణో జ్ఞానం ఇతి ప్రకృతమ్ । పరిశేషో నామ ప్రశక్తప్రథిశేధే అన్యత్రాప్రసఙ్గాచ్ఛిష్యమాణే సమ్ప్రత్యయఃఽఽ । భూతేన్ద్రియమనసాం ప్రతిషేధే ద్రవ్యాన్తరం న ప్రసజ్యతే శిష్యతే చాత్మా తస్య గుణో జ్ఞానం ఇతి జ్ఞాయతే ।

యథోక్తహేతూపపత్తేశ్చేతి `దర్శనస్పర్శనాభ్యాం ఏకార్థగ్రహణాద్ఽఽఇత్యేవమాదీనాం ఆత్మప్రతిపత్తిహేతూనాం అప్రతిషేధాదితి । పరిశేషజ్ఞాపనార్థం ప్రకృతస్థాపనాదిజ్ఞానార్థం చ యథోక్తహేతూపపత్తివచనం ఇతి ।

అథ వా ఉపపత్తేశ్చేతి హేత్వన్తరం ఏవేదమ్ । నిత్యః ఖల్వయం ఆత్మా. యస్మాదేకస్మిన్శరీరే ధర్మం చరిత్వా కాయస్య భేదాత్స్వర్గే దేవేషూపపద్యతే. అధర్మం చరిత్వా దేహభేదాత్నరకేషూపపద్యత ఇతి । ఉపపత్తిః శరీరాన్తరప్రాప్తిలక్షణా. సా సతి సత్త్వే నిత్యే చాశ్రయవతీ. బుద్ధిప్రబన్ధమాత్రే తు నిరాత్మకే నిరాశ్రయా నోపపద్యత ఇతి । ఏకసత్త్వాధిష్ఠానశ్చానేకశరీరయోగః సంసార ఉపపద్యతే. శరీరప్రబన్ధోచ్ఛేదశ్చాపవర్గో ముక్తిరిత్యుపపద్యతే । బుద్ధిసన్తతిమాత్రే త్వేకసత్త్వానుపపత్తేర్న కశ్చిద్ధీర్వం అధ్వానం సన్ధావతి న కశ్చిచ్ఛరీరప్రబన్ధాద్విముచ్యత ఇతి సంసారాపవర్గానుపపత్తిరితి । బుద్ధిసన్తతిమాత్రే చ సత్త్వభేదాత్సర్వం ఇదం ప్రాణివ్యవహారజాతం అప్రతిసంహితం అవ్యావృత్తం అపరినిష్ఠం చ స్యాత్.

తతః స్మరణాభావాత్నాన్యదృష్టం అన్యః స్మరతీతి । స్మరణం చ ఖలు పూర్వజ్ఞాతస్య సమానేన జ్ఞాత్రా గ్రహణం అజ్ఞాసిషం అముం అర్థం జ్ఞేయం ఇతి । సో .యం ఏకో జ్ఞాతా పూర్వజ్ఞాతం అర్థం గృహ్ణాతి తచ్చాస్య గ్రహణం స్మరణం ఇతి. తద్బుద్ధిప్రబన్ధమాత్రే నిరాత్మకే నోపపద్యతే॥౩౯॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౪౦

సూత్రసం౦ ౩.౨.౪౦ः స్మరణం త్వాత్మనో జ్ఞస్వాభావ్యాత్॥

ఉపపద్యత ఇతి । ఆత్మన ఏవ స్మరణం న బుద్ధిసన్తతిమాత్రస్యేతి । తుశబ్దోఽవధారణే । కథమ్? జ్ఞస్వభావత్వాత్ । జ్ఞ ఇతి అస్య స్వభావః స్వో ధర్మః । అయం ఖలు జ్ఞాస్యతి జానాతి అజ్ఞాసీదితి త్రికాలవిషయేణానేకేన జ్ఞానేన సమ్బధ్యతే.

తచ్చాస్య త్రికాలవిషయం జ్ఞానం ప్రత్యాత్మవేదనీయం జ్ఞాస్యామి జానామి అజ్ఞాసిషం ఇతి వర్తతే. తదస్యాయం స్వో ధర్మస్తస్య స్మరణం న బుద్ధిప్రబన్ధమాత్రస్య నిరాత్మకస్యేతి॥౪౦॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౪౧

స్మృతిహేతూనాం అయోగపద్యాద్యుగపదస్మరణం ఇత్యుక్తమ్ । అథ కేభ్యః స్మృతిరుత్పద్యత ఇతి? స్మృతిః ఖలు

సూత్రసం౦ ౩.౨.౪౧ఃప్రణిధాననిబన్ధాభ్యాసలిఙ్గలక్షణసాదృశ్యపరిగ్రహాశ్రయాశ్రితసమ్బన్ధానన్తర్యవియోగైకకార్యవిరోధాతిశయప్రాప్తివ్యవధానసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషభయార్థిత్వక్రియారాగధర్మాధర్మనిమిత్తేభ్యఃఽ

సుసూర్షయా మనసో ధారణం ప్రణిధానం సుసూర్షితలిఙ్గచిన్తనం చార్థస్మృతికారణమ్ । నిబన్ధఃఖల్వేకగ్రన్థోపయమోఽర్థానామ్. ఏకగ్రన్థోపయతాఃఖల్వర్థా అన్యోన్యస్మృతిహేతవ ఆనుపూర్వ్యేణేతరథా వా భవన్తీతి ।

ధారణశాస్త్రకృతో వా ప్రజ్ఞాతేషు వస్తుషు స్మర్తవ్యానాం ఉపనిక్షేపో నిబన్ధ ఇతి ।

అభ్యాసస్తు సమానే విషయే జ్ఞానానాం అభ్యావృత్తిఃఽ. అభ్యాసజనితఃసంస్కార ఆత్మగుణోఽభ్యాసశబ్దేనోచ్యతే. స చ స్మృతిహేతుఃసమాన ఇతి ।

లిఙ్గం పునఃసంయోగి సమవాయ్యేకార్థసమవాయి విరోధి చేతి । యథా ధూమోఽగ్నేః. గోర్విషాణమ్. పాణిఃపాదస్య. రూపం స్పర్శస్య అభూతం భూతస్యేతి ।

లక్షణం పశ్వవయవస్థం గోత్రస్య స్మృతిహేతుఃఽ. విదానాం ఇదం గర్గాణాం ఇదం ఇతి । సాదృశ్యం చిత్రగతం ప్రతిరూపకం దేవదత్తస్యేత్యేవమాది । పరిగ్రహాత్స్వేన వా స్వామీ స్వామినా వా స్వం స్మర్యతే । ఆశ్రయాద్ధామణ్యా తదధీనం సంస్మరతి । ఆశ్రితాత్తదధీనేన గ్రామణ్యం ఇతి । సమ్బన్ధాదన్తేవాసినా యుక్తం గురుం స్మరతి. ఋత్విజా యాజ్యం ఇతి ।

ఆనన్తర్యాదితి కరణీయేష్వర్థేషు । వియోగాద్యేన వియుజ్యతే తద్వియోగప్రతిసంవేదీ భృశం స్మరతి । ఏకకార్యాత్కర్తన్తరదర్శనాత్కర్తన్తరే స్మృతిఃఽ । విరోధాత్. విజిగీషమాణయోరన్యతరదర్శనాదన్యతరఃస్మర్యతే । అతిశయాద్యేనాతిశయ ఉత్పాదితఃఽ । ప్రాప్తేఃయతోఽనేన కించిత్ప్రాప్తం ఆప్తవ్యం వా భవతి తం అభీక్ష్ణం స్మరతి । వ్యవధానాత్కాశాదిభిరసిప్రభృతీని స్మర్యన్తే ।

సుఖదుఃఖాభ్యాం తద్ధేతుః స్మర్యతే । ఇచ్ఛాద్వేషాభ్యాం యం ఇచ్ఛతి యం చ ద్వేష్టి తం స్మరతి । భయాద్యతో బిభేతి । అర్థిత్వాద్యేనార్థీ భోజనేనాచ్ఛాదనేన వా । క్రియయా రథేన రథకారం స్మరతి । రాగాద్యస్యాం స్త్రియాం రక్తో భవతి తాం అభీక్ష్ణం స్మరతి । ధర్మాజ్ఞాత్యన్తరస్మరణం ఇహ చాధీతశ్రుతావధారణం ఇతి । అధర్మాత్త్వాగనుభూతదుఃఖసాధనం స్మరతి । న చైతేషు నిమిత్తేషు యుగపత్సంవేదనాని భవన్తీతి యుగపదస్మరణం ఇతి । నిదర్శనం చేదం స్మృతిహేతూనాం న పరిసఙ్ఖ్యానం ఇతి ॥౪౧॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౪౨

అనిత్యాయాం చ బుద్ధావుత్పన్నాపవర్గిత్వాత్కాలాన్తరావస్థానాచ్చ అనిత్యానాం సంశయః కిం ఉత్పత్పన్నాపవర్గిణీ బుద్ధిః శబ్దవతాపౌసిత్వాత్కాలాన్తరావస్థాయినీ కుమ్భవదితి । ఉత్పన్నాపవర్గిణీతి పక్షః పరిగృహ్యతే ।కస్మాత్?

సూత్రసం౦ ౩.౨.౪౨ఃకర్మానవస్థాయిగ్రహణాత్॥

కర్మణోఽనవస్థాయినో గ్రహణాదితి । క్షిప్తస్యేషోరాపతనాత్క్రియాసన్తానో గృహ్యతే. ప్రత్యర్థనియమాచ్చ బుద్ధీనాం క్రియాసన్తానవద్బుద్ధిసన్తానోఽపపత్తిరితి । అవస్థితగ్రహణే చ వ్యవధీయమానస్య ప్రత్యక్ష్మనివృత్తేః । అవస్థితే చ కుమ్భే గృహ్యమాణే సన్తానేనైవ బుద్ధిర్వర్తతే ప్రాగ్వ్యవధానాత్తేన వ్యవహితే ప్రత్యక్షం జ్ఞానం నివర్తతే.

కాలాన్తరావస్థానే తు బుద్ధేర్దృశ్యవ్యవధానేఽపి ప్రత్యక్షం అవతిష్ఠేతేతి ।

స్మృతిశ్చాలిఙ్గం బుద్ధ్యవస్థానే సంస్కారస్య బుద్ధిజస్య స్మృతిహేతుత్వాత్ । యశ్చ మన్యేత అవతిష్ఠతే బుద్ధిః దృష్టా హి బుద్ధివిషయే స్మృతిః సా చ బుద్ధావనిత్యాయాం కారణాభావాన్న స్యాదితి । తదిదం అలిఙ్గమ్ । కస్మాత్? బుద్ధిజో హి సంస్కారో గుణాన్తరం స్మృతిహేతుర్న బుద్ధిరితి ।

హేత్వభావాదయుక్తం ఇతి చేత్? బుద్ధ్యవస్థానాత్ప్రత్యక్షత్వే స్మృత్యభావః ।యావదవతిష్ఠతే బుద్ధిస్తావదసౌ బోద్ధవ్యార్థిః ప్రత్యక్షః ప్రత్యేన్ను చ స్మృతిరనుపపన్న ఇతి ॥౪౨॥

భాష్యమ్ 3.౨.౪3

సూత్రసం౦ 3.౨.౪3ఃఅవ్యక్తగ్రహణం అనవస్థాయిత్వాద్విద్యుత్సమ్పాతే రూపావ్యక్తగ్రహణ్వత్॥

యద్యుత్పన్నాపవర్గిణీ బుద్ధిః ప్రాప్తం అవ్యక్తం బోద్ధవ్యస్య గ్రహణమ్. యథా విద్యుత్సమ్పాతే వైద్యుతస్య ప్రకాశస్యానవస్థానాదవ్యక్తం రూపగ్రహణం ఇతి; వ్యక్తం తు ద్రవ్యాణాం గ్రహణం తస్మాదయుక్తం ఏతదితి॥౪3॥

భాష్యమ్ 3.౨.౪౪

సూత్రసం౦ 3.౨.౪౪ఃహేతూపాదనాత్ప్రతిషేద్ధవ్యాభ్యనుజ్ఞా ॥

ఉతపన్నాపవర్గిణీ బుద్ధిరితి ప్రతిషేద్ధవ్యం తదేవ అభ్యనుజ్ఞాయతే విద్యుత్సమ్పాతే రూపావ్యక్తగ్రహణవదితి ।

యత్రావ్యక్తగ్రహణం తత్రోత్పన్నాపవర్గిణీ బుద్ధిరితి । గ్రహణ హేతువికల్పాద్గ్రహణవికల్పో న బుద్ధివికల్పాత్ । యదిదం క్వచిదవ్యక్తం క్వచిద్వ్యక్తం గ్రహణం అయం వికల్పో గ్రహణ హేతువికల్పాత్యత్రానవస్థితో గ్రహణ హేతుః తత్రావ్యక్తం గ్రహణం యత్ర అవస్థితస్తత్ర

వ్యక్తమ్. న తు బుద్ధేరవస్థానానవస్థానాభ్యాం ఇతి । కస్మాత్? అర్థగ్రహణం హి బుద్ధిః
యత్తదర్థగ్రహణం అవ్యక్తం వ్యక్తం వా బుద్ధిః సా ఇతి । విశేషాగ్రహణే చ
సామాన్యగ్రహణమాత్రం అవ్యక్తగ్రహణం తత్ర విషయాన్తరే
బుద్ధ్యనతరానుత్పత్తిర్నిమిత్తాభావాత్ । యత్ర సమానధర్మయుక్తశ్చ ధర్మీ గృహ్యతే
విశేషధర్మయుక్తశ్చ తద్వ్యక్తం గ్రహణమ్. యత్ర తు విశేషేఽగృహ్యమాణే
సామాన్యగ్రహణమాత్రం తదవ్యక్తం గ్రహణమ్ । సమానధర్మయోగాచ్చ విశిష్టధర్మయోగో
విషయాన్తరమ్. తత్ర యద్గ్రహణం న భవతి తద్గ్రహణనిమిత్తాభావాద్న బుద్ధేరనవస్థానాదితి ।

యథావిషయం చ గ్రహణం వ్యక్తం ఏవ ప్రత్యర్థనియతత్వాచ్చ బుద్ధీనామ్ ।
సామాన్యవిషయం చ గ్రహణం స్వవిషయం ప్రతి వ్యక్తం విశేషవిషయం చ గ్రహణం
స్వవిషయం ప్రతి వ్యక్తం ప్రత్యర్థనియతా హి బుద్ధయః. తదిదం అవ్యక్తగ్రహణం దేశితం క్వ
విషయే బుద్ధ్యనవస్థానకారితం స్యాదితి?

ధర్మిణస్తు ధర్మభేదే బుద్ధినానాత్వస్య భావాభావాభ్యాం తదుపపత్తిః ।ధర్మిణః ఖల్వర్థస్య
సమానాశ్చ ధర్మా విశిష్టాశ్చ. తేషు ప్రత్యర్థనియతా నానాబుద్ధయః. తా ఉభయో యది ధర్మిణి
వర్తన్తే తదా వ్యకతం గ్రహణం ధర్మిణం అభిప్రేత్య । యదా తు సామాన్యగ్రహణమాత్రం
తదావ్యక్తం గ్రహణం ఇతి । ఏవం ధర్మిణం అభిప్రేత్య
వ్యక్తావ్యకతయోర్గ్రహణయోరుపపత్తిరితి॥౪౪॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౪౫

న చేదం అవ్యక్తం గ్రహణం బుద్ధేర్బోద్ధవ్యస్య వానవస్థాయిత్వాదుపపద్యతే ఇతి । ఇదం హి

సూత్రసం౦ ౩.౨.౪౫ः న ప్రదీపార్చిఃసన్తత్త్యభివ్యక్తగ్రహణవత్తద్గ్రహణం ॥

అనవస్థాయిత్వేఽపి బుద్ధేస్తేషాం గ్రహణం వ్యక్తం ప్రతిపత్తవ్యమ్ । కథమ్?
ప్రదీపార్చిఃసన్తత్యభివ్యక్తగ్రహణవత్ । ప్రదీపార్చిషాం సన్తత్యా వర్తమానానాం

గ్రహణానవస్థానం గ్రాహ్యానవస్థానం చ ప్రత్యర్థనియతత్వాద్బుద్ధీనాం యావన్తి ప్రదీపార్చింషి తావత్యో బుద్ధయ ఇతి । దృశ్యతే చాత్ర వ్యక్తం ప్రదీపార్చిషాం గ్రహణం ఇతి॥౪౫॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౪౬

చేతనా శరీరగుణః సతి శరీరే భావాదసతి చ అభావాదితి

సూత్రసం౦ ౩.౨.౪౬ఃద్రవ్యే స్వగుణపరగుణోపలబ్ధేః సంశయః ॥

సాంశయికః సతి భావః. స్వగుణోఽప్సు ద్రవత్వం ఉపలభ్యతే. పరగుణశ్చోష్ణతా. తేనాయం సంశయః కిం శరీరగుణశ్చేతనా శరీరే గృహ్యత అథ ద్రవ్యాన్తరగుణ ఇతి॥౪౬॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౪౭

న శరీరగుణశ్చేతనా. కస్మాత్?

సూత్రసం౦ ౩.౨.౪౭ఃయావద్ద్రవ్యభావిత్వాద్రూపాదీనాం ॥

న రూపాదిహీనం శరీరం గృహ్యతే చేతనాహీనన్తు గృహ్యతే యథోష్ణతాహీనా ఆపః. తస్మాన్న శరీరగుణశ్చేతనేతి ।

సంస్కారవదితి చేద్న కారణానుచ్ఛేదాత్ । యథావిధే ద్రవ్యే సంస్కారః తథావిధ ఏవోపరమో న. తత్ర కారణోచ్ఛేదాదత్యన్తం సంస్కారానుపపత్తిర్భవతి । యథావిధే శరీరే చేతనా గృహ్యతే తథావిధే ఏవాత్యన్తోపరమశ్చేతనాయా గృహ్యతే । తస్మాత్సంస్కారవదిత్యసమః సమాధిః ।

అథాపి శరీరస్థం చేతనోత్పత్తికారణం స్యాత్? ద్రవ్యాన్తరస్థం వా? ఉభయస్థం వా? తన్న. నియమహేత్వభావాత్ । శరీరస్థేన కదాచిచ్ఛేతనోత్పద్యతే కదాచిన్నేతి నియమే హేతుర్నాస్తీతి । ద్రవ్యాన్తరస్థేన చ శరీర ఏవ చేతనోత్పద్యతే న లోష్టాదిష్విత్యత్ర న నియమే హేతురస్తీతి । ఉభయస్థస్య నిమిత్తత్వే శరీరసమానజాతీయద్రవ్యే చేతనా నోత్పద్యతే శరీర ఏవ చోత్పద్యతే ఇతి నియమే హేతుర్నాస్తీతి ॥౪౭॥

భాష్యమ్ 3.౨.౪౮

యచ్చ మన్యేత సతి శ్యామాదిగుణే ద్రవ్యే శ్యామాద్యుపరమో దృష్టః ఏవం చేతనోపరమః స్యాదితి

సూత్రసం౦ 3.౨.౪౮ः న. పాకజగుణాన్తరోత్పత్తేః ॥

నాత్యన్తం రూపోపరమో ద్రవ్యస్య. శ్యామే రూపే నివృత్తే పాకజం గుణాన్తరం రక్తం రూపం ఉత్పద్యతే. శరీరే తు చేతనామాత్రోపరమోఽత్యన్తం ఇతి ॥౪౮॥

భాష్యమ్ 3.౨.౪౯

అథాపి

సూత్రసం౦ ౩.౨.౪౯ఃప్రతిద్వన్ద్వ్యసిద్ధేఃపాకజానాం అప్రతిషేధఃఽ

యావత్సు ద్రవ్యేషు పూర్వగుణప్రతిద్వన్ద్వ్యసిద్ధిస్తావత్సు పాకజోత్పత్తిర్దృశ్యతే పూర్వగుణైఃసహ పాకజానాం అవస్థానస్యాగ్రహణాత్ । న చ శరీరే చేతనాప్రతిద్వన్ద్వ్యసిద్ధౌ సహానవస్థాయిగుణాన్తరం గృహ్యతే యేనానుమీయేత తేన చేతనాయా విరోధఃఽ తస్మాదప్రతిషిద్ధా చేతనాయావచ్ఛరీరం వర్తేత. న తు వర్తతే. తస్మాన్న శరీరగుణశ్చేతనా ఇతిఽ౪౯ఽ

భాష్యమ్ ౩.౨.౫౦

ఇతశ్చ న శరీరగుణశ్చేతనా

సూత్రసం౦ ౩.౨.౫౦ఃశరీరవ్యాపిత్వాత్ఽ

శరీరం శరీరావయవాశ్చ సర్వే చేతనోత్పత్త్యా వ్యాప్తా ఇతి న క్వచిదనుత్పత్తిశ్చేతనాయాఃశరీరవచ్ఛరీరావయవాశ్చేతనా ఇతి ప్రాప్తం చేతనబహుత్వమ్ । తత్ర యథా ప్రతిశరీరంచేతనబహుత్వే సుఖదుఃఖజ్ఞానానాం వ్యవస్థా లిఙ్గం ఏవం ఏకశరీరేఽపి స్యాత్. న తు భవతి.తస్మాన్న శరీరగుణశ్చేతనేతిఽ౫౦ఽ

భాష్యమ్ ౩.౨.౫౧

యదుక్తం న క్వచిచ్ఛరీరావయవే చేతనాయా అనుత్పత్తిరితి సా

సూత్రసం॰ ౩.౨.౫౧ः న కేశనఖాదిష్వనుపలబ్ధేః ॥

కేశేషు నఖాదిషు చానుత్పత్తిశ్చేతనాయా ఇతి అనుపపన్నం శరీరవ్యాపిత్వం ఇతి॥౫౧॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౫౨

సూత్రసం॰ ౩.౨.౫౨ः త్వక్పర్యన్తత్వాచ్ఛరీరస్య కేశనఖాదిష్వప్రసఙ్గః ॥

ఇన్ద్రియాశ్రయత్వం శరీరలక్షణమ్. త్వక్పర్యన్తం
జీవమనఃసుఖదుఃఖసంవిత్త్యాయతనభూతం శరీరమ్. తస్మాన్న కేశాదిషు చేతనోత్పద్యతే ।
అర్థకారితస్తు శరీరోపనిబన్ధః కేశాదీనాం ఇతి॥౫౨॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౫౩

ఇతశ్చ న శరీరగుణశ్చేతనా

సూత్రసం॰ ౩.౨.౫౩ः శరీరగునవైధర్మ్యాత్॥

ద్వివిధః శరీరగుణః అప్రత్యక్షశ్చ గురుత్వమ్. ఇన్ద్రియగ్రాహ్యశ్చ రూపాదిః. విధాన్తరం తు
చేతనా. నాప్రత్యక్షా సంవేద్యత్వాత్. నేన్ద్రియగ్రాహ్యా మనోవిషయత్వాత్ ।
తస్మాద్ధవ్యాన్తరగుణ ఇతి॥౫౩॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౫౪

సూత్రసం౦ ౩.౨.౫౪ः న రూపాదీనాం ఇతరేతరవైధర్మ్యాత్ ॥

యథా ఇతరేతరవిధర్మాణో రూపాదయో న శరీరగుణత్వం జహత్యేవం
రూపాదివైధర్మ్యాచ్చేతనా శరీరగుణత్వం న హాస్యతీతి ॥౫౪॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౫౫

సూత్రసం౦ ౩.౨.౫౫ः ఐన్ద్రియకత్వాద్రూపాదీనాం అప్రతిషేధః ॥

అప్రత్యక్నత్వాచ్చేతి । యథేతరేతరవిధర్మాణో రూపాదయో న ద్వైవిధ్యం అతివర్తన్తే తథా
రూపాదివైధర్మ్యాచ్చేతనా న ద్వైవిధ్యం అతివర్తేత యది శరీరగుణః స్యాదితి । అతివర్తతే తు.
తస్మాన్న శరీరగుణ ఇతి ।

భూతేన్ద్రియమనసాం జ్ఞానప్రతిషేధాత్సిద్ధే సత్యారమ్భో విశేషజ్ఞాపనార్థః. బహుధా
పరీక్ష్యమాణం తత్త్వం సునిశ్చితతరం భవతీతి ॥౫౫॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౫౬

పరీక్షితా బుద్ధిః. మనస ఇదానీం పరీక్షాక్రమః । తత్కిం ప్రతిశరీరం ఏకం అనేకం ఇతి విచారే

సూత్రసం౦ ౩.౨.౫౬ఃజ్ఞానాయౌగపద్యాదేకం మనః ॥

అస్తి ఖలు వై జ్ఞానాయౌగపద్యం ఏకైకస్యేన్ద్రియస్య యథావిషయమ్.
కరణస్యైకప్రత్యయనిర్వృత్తౌ సామర్థ్యాత్. న తదేకత్వే మనసో లిఙ్గమ్ । యత్తు ఖల్విదం ఇన్ద్రియాన్తరాణాం విషయాన్తరేషు జ్ఞానాయౌగపద్యం ఇతి తల్లిఙ్గమ్ । కస్మాత్? సమ్భవతి ఖలు వై బహుషు మనఃస్విన్ద్రియమనఃసంయోగయౌగపద్యం ఇతి జ్ఞానయౌగపద్యం స్యాత్. న తు భవతి । తస్మాద్విషయే ప్రత్యయపర్యాయాదేకం మనః॥౫౬॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౫౭

సూత్రసం౦ ౩.౨.౫౭ఃన యుగపదనేకక్రియోపలబ్ధేః ॥

అయం ఖల్వధ్యాపకోఽధీతే వ్రజతి కమణ్డలుం ధారయతి పన్థానం పశ్యతి
శృణోత్యారణ్యజానశ్వభ్రాన్బిభ్యద్వ్యాలలిఙ్గాని బుభుత్సతే స్మరతి చ గన్తవ్యం స్థానీయం ఇతి ।
క్రమస్యాగ్రహణాద్యుగపదేతాః క్రియా ఇతి ప్రాప్తం మనసో బహుత్వం ఇతి॥౫౭॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౫౮

సూత్రసం౦ ౩.౨.౫౮ఃఅలాతచక్రదర్శనవత్తదుపలబ్ధిరాశుసఞ్చారాత్॥

ఆశుసఞ్చారాదలాతస్య భ్రమతో విద్యమానః క్రమో న గృహ్యతే ।
క్రమస్యాగ్రహణాదవిచ్ఛేదబుద్ధ్యా చక్రవద్బుద్ధిర్భవతీతి ।

తథా బుద్ధీనాం క్రియాణాం చాశువృత్తిత్వాద్విద్యమానః క్రమో న గృహ్యతే
క్రమస్యాగ్రహణాద్యుగపత్క్రియా భవన్నీత్యభిమానో భవతి ।

కిం పునః క్రమస్యాగ్రహణాద్యుగపత్క్రియాభిమానః. అథ యుగపదాభావాదేవ
యుగపదనేకక్రియోపలబ్ధిరితి నాత్ర విశేషప్రతిపత్తేః కారణం ఉచ్యత ఇతి । ఉక్తం
ఇన్ద్రియాన్తరాణాం విషయాన్తరేషు పర్యాయేణ బుద్ధయో భవన్తీతి తచ్చాప్రత్యాఖ్యేయం
ఆత్మప్రత్యక్షత్వాత్ । అథాపి దృష్టశ్రుతానర్థాన్చిన్తయతః క్రమేణ బుద్ధయో వర్తన్తే న
యుగపదనేనానుమాతవ్యం ఇతి । వర్ణపదవాక్యబుద్ధీనాం తదర్థబుద్ధీనాం
చాశువృత్తిత్వాత్క్రమస్యాగ్రహణమ్ । కథమ్? వాక్యశ్రోత్రేషు ఖలు వర్ణేషూచ్చరత్సు ప్రతివర్ణం
తావచ్ఛ్రవణం భవతి. శ్రుతం వర్ణం ఏకం అనేకం వా పదభావేన స ప్రతిసన్ధత్తే. ప్రతిసన్ధాయ
పదం వ్యవస్యతి. పదవ్యవసాయేన స్మృత్యా పదార్థం ప్రతిపద్యతే.
పదసమూహప్రతిసన్ధానాచ్చ వాక్యం వ్యవస్యతి. సమ్బద్ధాంశ్చ పదార్థాన్గృహీత్వా వాక్యార్థం
ప్రతిపద్యతే । న చాసాం క్రమేణ వర్తమానానాం బుద్ధీనాం ఆశువృత్తిత్వాత్క్రమో గృహ్యతే.
తదేతదనుమానం అన్యత్ర బుద్ధిక్రియాయౌగపద్యాభిమానస్యేతి । న చాస్తి ముక్తసంశయా
యుగపదుత్పత్తిర్బుద్ధీనాం యయా మనసాం బహుత్వం ఏకశరీరేఽనుమీయేత ఇతి ॥౫౮॥

భాష్యమ్ 3.౨.౫౯

సూత్రసం౦ 3.౨.౫౯ఃయథోక్తహేతుత్వాచ్చాణు ॥

అణు మన ఏకం చేతి ధర్మసముచ్చయో జ్ఞానాయౌగపద్యాత్ । మహత్త్వే మనసః
సర్వేన్ద్రియసంయోగాద్యుగపద్విషయగ్రహణం స్యాదితి ॥౫౯॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౬౦

మనసః ఖలు భోః సేన్ద్రియస్య శరీరే వృత్తిలాభో నాన్యత్ర శరీరాత్ । జ్ఞాతుశ్చ పురుషస్య శరీరాయతనా బుద్ధ్యాదయో విషయోపభోగో జిహాసితహానం ఈప్సితావాప్తిశ్చ సర్వే చ శరీరాశ్రయా వ్యవహారాః । తత్ర ఖలు విప్రతిపత్తేః సంశయః కిం అయం పురుషకర్మనిమిత్తః శరీరసర్గ ఆహోస్విద్భూతమాత్రాదకర్మనిమిత్త ఇతి । శ్రూయతే ఖల్వత్ర విప్రతిపత్తిరితి ।

తత్రేదం తత్త్వం

సూత్రసం౦ ౩.౨.౬౦ఃపూర్వకృతఫలానుబన్ధాత్తదుత్పత్తిః ॥

పూర్వశరీరే యా ప్రవృత్తిర్వాగ్బుద్ధిశరీరారమ్భలక్షణా తత్పూర్వకృతం కర్మోక్తమ్. తస్య ఫలం తజ్జనితౌ ధర్మాధరౌ ।

తత్ఫలస్యానుబన్ధ ఆత్మసమవేతస్యావస్థానమ్. తేన ప్రయుక్తేభ్యో భూఏబ్యస్తస్యోత్పత్తిః శరీరస్య. న స్వతన్త్రేభ్య ఇతి । యదధిష్ఠానోఽయం ఆత్మాఽయం అహం ఇతి మన్యమానో యత్రాభియుక్తో యత్రోపభోగతృష్ణయా విషయానుపలభమానో ధర్మాధరౌ సంస్కరోతి తదస్య శరీరమ్. తేన సంస్కారేణ ధర్మాధర్మలక్షణేన భూతసహితే పతితేఽస్మిన్శరీర ఉత్తరం నిష్పద్యతే. నిష్పన్నస్య చాస్య పూర్వశరీరవత్పురుషార్థక్రియా. పురుషస్య చ పూర్వశరీరవత్ప్రవృత్తిరితి కర్మాపేక్షేభ్యో భూతేభ్యః శరీరసర్గే సత్యేతదుపపద్యత ఇతి ।

దృష్టా చ పురుషగుణేన ప్రయత్నేన ప్రయుక్తేభ్యో భూతేభ్యః పురుషార్థక్రియాసమర్థానాం ద్రవ్యాణాం రథప్రభృతీనాం ఉత్పత్తిః । తథానుమాతవ్యం శరీరం అపి పురుషార్థక్రియాసమర్థం ఉత్పద్యమానం పురుషస్య గుణాన్తరాపేక్షేభ్యో భూతేభ్య ఉత్పద్యత ఇతి ॥౬౦॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౬౧

అత్ర నాస్తిక ఆహ

సూత్రసం౦ ౩.౨.౬౧ఃభూతేభ్యో మూర్త్యుపాదానవత్తదుపాదానం ॥

యథా కర్మనిరపేక్షేభ్యో భూతేభ్యో నిర్వృత్తా మూర్తయః
సికతాశర్కరాపాషాణగైరికాఞ్జనప్రభృతయః పురుషార్థకారిత్వాదుపాదీయన్తే తథా
కర్మనిరపేక్షేభ్యో భూతేభ్యః శరీరం ఉత్పన్నం పురుషార్థకారిత్వాదుపాదీయతే ఇతి ॥౬౧॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౬౨

సూత్రసం౦ ౩.౨.౬౨ఃన. సాధ్యసమత్వాత్ ॥

యథా శరీరోత్పత్తిరకర్మనిమిత్తా సాధ్యా తథా సికతాశర్కరాపాషాణగైరికాఞ్జనప్రభృతీనాం
అప్యకర్మనిమిత్తః సర్గః సాధ్యః సాధ్యసమత్వాదసాధనం ఇతి `భూతేభ్యో
మూర్త్యుపాదానవద్౬౨ ఇతి చానేన సాధ్యమ్ ॥౬౨॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౬౩

సూత్రసం౦ ౩.౨.౬౩ఃనోత్పత్తినిమిత్తత్వాన్మాతాపిత్రోః ॥

విషమశ్చాయం ఉపన్యాసః । కస్మాత్? నిర్బీజా ఇమా మూర్తయ ఉత్పద్యన్తే బీజపూర్వికా తు శరీరోత్పత్తిః । మాతాపితృశబ్దేన లోహితరేతసీ బీజభూతే గృహ్యేతే । తత్ర సత్త్వస్య గర్భవాసానుభవనీయం కర్మ పిత్రోశ్చ పుత్రఫలానుభవనీయే కర్మణీ మాతుర్గర్భాశ్రయే శరీరోత్పత్తిం భూతేభ్యః ప్రయోజయన్తీత్యుపపన్నం బీజానువిధానం ఇతి ॥౬౩॥

భాష్యమ్ 3.౨.౬౪

సూత్రసం౦ 3.౨.౬౪ఃతథాహారస్య ॥

ఉత్పత్తినిమిత్తత్వాదితి ప్రకృతమ్ । భుక్తం పీతం ఆహారః తస్య పక్తినిర్వృత్తం రసద్రవ్యం మాతృశరీరే చోపచీయతే బీజే గర్భాశయస్థే బీజసమానపాకమ్. మాత్రయా చోపచయో బీజే యావద్వ్యూహసమర్థః సఞ్చయ ఇతి । సఞ్చితం చ కలలార్బుదమాంసపేశీకణ్ఠరాశిరఃపాణ్యాదినా చ వ్యూహేనేన్ద్రియాధిష్ఠానభేదేన వ్యూహ్యతే. వ్యూహే చ గర్భనాడ్యావతారితం రసద్రవ్యం ఉపచీయతే యావత్ప్రసవసమర్థం ఇతి । న చాయం అన్నపానస్య స్థాల్యాదిగతస్య కల్పత ఇతి । ఏతస్మాత్కారణాత్కర్మనిమిత్తత్వం శరీరస్య విజ్ఞాయత ఇతి ॥౬౪॥

భాష్యమ్ 3.౨.౬౫

సూత్రసం౦ 3.౨.౬౫ఃప్రాప్తౌ చానియమాత్ ॥

న సర్వో దమ్పత్యోః సంయోగో గర్భాధానహేతుర్దృశ్యతే తత్రాసతి కర్మణి న భవతి సతి చ భవతీత్యనుపపన్నో నియమాభావ ఇతి । కర్మనిరపేక్షేషు భూతేషు శరీరోత్పత్తిహేతుషు నియమః స్యాత్న హ్యత్ర కారణాభావ ఇతి ॥౬౫॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౬౬

అథాపి

సూత్రసం౦ ౩.౨.౬౬ఃశరీరోత్పత్తినిమిత్తవత్సంయోగోత్పత్తినిమిత్తం కర్మ ॥

యథా ఖల్విదం శరీరం ధాతుప్రాణసంవాహినీనాం నాడీనాం శుక్రాన్తానాం ధాతూనాం చ స్నాయుత్వగస్థిశిరాపేశీకలలకణ్డరాణాం చ శిరోబాహూదరాణాం సక్థ్నాం చ కోష్ఠగానాం వాతపిత్తకఫానాం చ ముఖహృదయామాశయపక్వాశయాధఃస్రోతసాం చ పరమదుఃఖసమ్పాదనీయేన సన్నివేశేన వ్యూహనం అశక్యం పృథివ్యాదిభిః కర్మనిరపేక్షైరుత్పాదయితుం ఇతి కర్మనిమిత్తా శరీరోత్పత్తిరితి విజ్ఞాయతే; ఏవం చ ప్రత్యాత్మనియతస్య నిమిత్తస్యాభావాన్నిరతిశయైరాత్మభిః సమ్బన్ధాత్సర్వాత్మనాం చ సమానైః పృథివ్యాదిభిరుత్పాదితం శరీరం పృథివ్యాదిగతస్య చ నియమహేతోరభావాత్సర్వాత్మనాం సుఖదుఃఖసంవిత్త్యాయతనం సమానం ప్రాప్తమ్ । యత్తు ప్రత్యాత్మం వ్యవతిష్ఠతే తత్ర శరీరోత్పత్తినిమిత్తం కర్మ వ్యవశ్యాహేతురితి విజ్ఞాయతే । పరిపచ్యమానో హి ప్రత్యాత్మనియతః కర్మాశయో యస్మిన్నాత్మని వర్తతే తస్యైవోపభోగాయతనం శరీరం ఉత్పాద్య వ్యవస్థాపయతి । తదేవం `శరీరోత్పత్తినిమిత్తవత్సంయోగనిమిత్తం కర్మ౭౭ ఇతి విజ్ఞాయతే । ప్రత్యాత్మవ్యవస్థానం తు శరీరస్యాత్మనా సంయోగం ప్రచక్ష్మహ ఇతి ॥౬౬॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౬౭

సూత్రసం౦ ౩.౨.౬౭ఃఏతేనానియమఃప్రత్యుక్తఃఽ

యో .యం అకర్మనిమిత్తే శరీరసర్గే సత్యనియమ ఇత్యుచ్యతే. అయం
`శరీరోత్పత్తినిమిత్తవత్సంయోగోత్పత్తినిమిత్తం కర్మఽఽ ఇతి అనేన ప్రత్యుక్తః ।

కస్తావదయం నియమఃʔ యద్యేకస్యాత్మనఃశరీరం తథా సర్వేషాం ఇతి నియమః ।
అన్యస్యాన్యథాన్యస్యాన్యథేత్యనియమో భేదో వ్యావృత్తిర్విశేష ఇతి ।

దృష్టా చ జన్మవ్యావృత్తిరుచ్చాభిజనో నికృష్టాభిజన ఇతి. ప్రశస్తం నిన్దతం ఇతి.
వ్యాధిబహులం అరోగం ఇతి. సమగ్రం వికలం ఇతి. పీడాబహులం సుఖబహులం ఇతి.
పురుషాతిశయలక్షణోపపన్నం విపరీతం ఇతి. ప్రశస్తలక్షణం నిన్దితలక్షణం ఇతి.
పటీవ్న్దియం మృడీవ్న్దియం ఇతి । సూక్ష్మశ్చ భేదోఽపరిమేయఃఽ । సోఽయం జన్మభేదః
ప్రత్యాత్మనియతాత్కర్మభేదాదుపపద్యతే. అసతి కర్మభేదే ప్రత్యాత్మనియతే
నిరతిశయత్వాదాత్మనాం సమానత్వాచ్చ పృథివ్యాదీనాం పృథివ్యాదిగతస్య
నియమహేతోరభావాత్సర్వం సర్వాత్మనాం ప్రసజ్యేత. న త్వేదం ఇత్థమ్భూతం జన్మ ।
తస్మాన్నాకర్మనిత్తా శరీరోత్పత్తిరితి ।

ఉపపన్నశ్చ తద్వియోగఃకర్మక్షయోపపత్తేఃఽ । కర్మనిమిత్తే శరీరసర్గే తేన శరీరేణాత్మనో వియోగ
ఉపపన్నఃఽ । కస్మాత్ʔ కర్మక్షయోపపత్తేఃఽ । ఉపపద్యతే ఖలు కర్మక్షయఃసమ్యగ్దర్శనాత్ప్రక్షీణే
మోహే వీతరాగఃపునర్భవహేతుకర్మ కాయవాఙ్మనోభిర్న కరోతీత్యుత్తరస్యానుపచయఃఽ
పూర్వోపచితస్య విపాకప్రతిసంవేదనాత్ప్రక్షయఃఽ । ఏవం
ప్రసవహేతోరభావాత్ప్రతిరేఽస్మిన్శరీరే పునఃశరీరాన్తరానుపపత్తేరప్రతిసన్ధిఃఽ । అకర్మనిమిత్తే
తు శరీరసర్గే భూతక్షయానుపపత్తేస్తద్వియోగానుపపత్తిరితి ॥౬౭॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౬౮

సూత్రసం౦ ౩.౨.౬౮ఃతదదృష్టకారితం ఇతి చేత్పునస్తత్ర్పసఙ్గో ఽపవర్గే ॥

అదర్శనం ఖల్వదృష్టం ఇత్యుచ్యత అదృష్టకారితా భూతేభ్యః శరీరోత్పత్తిః । న జాత్వనుత్పన్నే శరీరే ద్రష్టా నిరాయతనో దృశ్యం పశ్యతి । తచ్చాస్య దృశ్యం ద్వివిధం విషయశ్చ నానాత్వం చావ్యక్తాత్మనః. తదర్థః శరీరసర్గః । తస్మిన్నవసితే చరితార్థాని భూతాని న శరీరం ఉత్పాదయన్తీత్యుపపన్నః శరీరవియోగ ఇత్యేవం చేన్మన్యసే.
`పునస్తత్ర్పసఙ్గో ఽపవర్గే౨౨ పునః శరీరోత్పత్తిః ప్రసజ్యత ఇతి । యా చానుత్పన్నే శరీరే దర్శనానుత్పత్తిరదర్శనాభిమతా యా చాపవర్గే శరీరనివృత్తౌ దర్శనానుత్పత్తిరదర్శనభూతా నైతయోరదర్శనయోః క్వచిద్విశేష ఇత్యదర్శనస్యానివృత్తేరపవర్గే పునః శరీరోత్పత్తిప్రసఙ్గ ఇతి ।

చరితార్థతా విశేష ఇతి చేత్న కరణాకరణయోరారమ్భదర్శనాత్ । చరితార్థాని భూతాని దర్శనావసానాన్న శరీరాన్తరం ఆరభన్త ఇత్యయం విశేష ఏవం చేదుచ్యతే; న. కరణాకరణయోరారమ్భదర్శనాత్ చరితార్థానాం భూతానాం విషయోపలబ్ధికరణాత్పునః పునః శరీరారమ్భో దృశ్యతే ప్రకృతిపురుషయోర్నానాత్వదర్శనస్యాకరణాన్నిరర్థకః శరీరారమ్భః పునః పునర్దృశ్యతే । తస్మాదకర్మనిమిత్తాయాం భూతసృష్టౌ న దర్శనార్థా శరీరోత్పత్తిరుక్తా. యుక్తా తు కర్మనిమిత్తే సర్గే దర్శనార్థా శరీరోత్పత్తిః । కర్మవిపాకసంవేదనం దర్శనం ఇతి ।

తదదృష్టకారితం ఇతి చేత్? కస్యచిద్దర్శనం అదృష్టం నామ పరమాణూనాం గుణవిశేషః క్రియాహేతుస్తేన ప్రేరితాః పరమాణవః సమ్మూర్చ్ఛితాః శరీరం ఉత్పాదయన్తీతి తన్మనః సమావిశతి స్వగుణేనాదృష్టేన ప్రేరితం సమనస్కే శరీరే ద్రష్టురుపలబ్ధిర్భవతీతి ।

ఏతస్మిన్వై దర్శనే గుణానుచ్ఛేదాత్పునస్తత్ర్పసఙ్గో ఽపవర్గే । అపవర్గే శరీరోత్పత్తిః పరమాణుగుణస్యాదృష్టస్యానుచ్ఛేద్యత్వాదితి ॥౬౮॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౬౯

సూత్రసం౦ ౩.౨.౬౯ఃమనఃకర్మనిమిత్తత్వాచ్చ సంయోగావ్యుచ్ఛేదః ॥

మనోగుణేనాదృష్టేన సమావేశితే మనసి సంయోగవ్యుచ్ఛేదో న స్యాత్. తచ్చ కింకృతం శరీరాదపసర్పణం మనస ఇతి? కర్మాశయక్షయే తు కర్మాశయాన్తరాద్వ్యపచ్యమానాదపసర్పణోపపత్తిరితి । అదృష్టాదేవాపసర్పణం ఇతి చేత్ యోఽదృష్టఃశరీరోపసర్పణహేతుఃస ఏవాపసర్పణహేతురపీతి? న. ఏకస్య జీవనప్రాయణహేతుత్వానుపపత్తేః ఏవం చ సత్యేకం అదృష్టం జీవనప్రాయణయోర్హేతురితి ప్రాప్తమ్. నైతదుపపద్యతే॥౬౯॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౭౦

సూత్రసం౦ ౩.౨.౭౦ఃనిత్యత్వప్రసఙ్గశ్చ ప్రాయణానుపపత్తేః ॥

విపాకసంవేదనాత్కర్మాశయక్షయే శరీరపాతఃప్రాయణమ్. కర్మాశయాన్తరాచ్చ పునర్జన్మ । భూతమాత్రాత్తు కర్మనిరపేక్షాచ్ఛరీరోత్పత్తౌ కస్య క్షయాచ్ఛరీరపాతఃప్రాయణం ఇతి? ప్రాయణానుపపత్తేః ఖలు వై నిత్యత్వప్రసఙ్గం విద్మఃI యాదృచ్ఛికే తు ప్రాయణే ప్రాయణభేదానుపపత్తిరితి॥౭౦॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౭౧

పునస్తత్ప్రసఙ్గోఽపవర్గ ఇత్యేతత్సమాధిత్సురాహ

సూత్రసం౦ ౩.౨.౭౧ఃఅణుశ్యామతానిత్యత్వవదేతత్స్యాత్॥

యథాణోః శ్యామతా నిత్యా అగ్నిసంయోగేన ప్రతిషిద్ధా న పునరుత్పద్యత ఏవం అదృష్టకారితం శరీరం అపవర్గే పునర్నోత్పద్యత ఇతి॥ ౭౧ ॥

భాష్యమ్ ౩.౨.౭౨

సూత్రసం౦ ౩.౨.౭౨ఃనాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్॥

నాయం అస్తి దృష్టాన్తః। కస్మాత్? అకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్। అకృతం ప్రమాణతోఽనుపపన్నమ్. తస్యాభ్యాగమోఽభ్యుపపత్తిర్వ్యవసాయః. ఏతచ్ఛ్రద్ధానేన ప్రమాణతో ణుపపన్నం మన్తవ్యమ్। తస్మాన్నాయం దృష్టాన్తో న ప్రత్యక్షం న చానుమానం కించిదుచ్యత ఇతి। తదిదం దృష్టాన్తస్య సాధ్యసమత్వం అభిధీయత ఇతి।

అథ వా నాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్। అణుశ్యామతాదృష్టాన్తేనాకర్మనిమిత్తాం శరీరోత్పత్తిం సమాదధానస్యాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గః। అకృతే సుఖదుఃఖహేతౌ కర్మణి పురుషస్య సుఖం దుఃఖం అభ్యాగచ్ఛతీతి ప్రసజ్యేత। ఓం ఇతి బ్రువతః ప్రత్యక్షానుమానాగమవిరోధః।

ప్రత్యక్షవిరోధస్తావత్ భిన్నం ఇదం సుఖదుఃఖం ప్రత్యాత్మవేదనీయత్వాత్ప్రత్యక్షం సర్వశరీరిణామ్। కో భేదః? తీవ్రం మన్దం చిరం ఆశు నానాప్రకారం ఏకప్రకారం ఇత్యేవం ఆదిర్విశేషః। న చాస్తి ప్రత్యాత్మనియతః సుఖదుఃఖహేతువిశేషః. న చాసతి హేతువిశేషే ఫలవిశేషో దృశ్యతే। కర్మనిమిత్తే తు సుఖదుఃఖయోగే కర్మణాం తీవ్రమన్దతోపపత్తేః కర్మసఞ్చయానాం చోత్కర్షాపకర్షభావాత్నానావిధైకవిధభావాచ్చ కర్మణాం సుఖదుఃఖభేదోపపత్తిః। సోఽయం హేతుభేదాభావాద్దృష్టః సుఖదుఃఖభేదో న స్యాదితి ప్రత్యక్షవిరోధః।

తథానుమానవిరోధః దృష్టం హి పురుషగుణవ్యవస్థానాత్సుఖదుఃఖవ్యవస్థానమ్। యః ఖలు చేతనావాన్సాధననిర్వర్తనీయం సుఖం బుద్ధ్వా తదీప్సన్సాధనావాప్తయే ప్రయతతే స సుఖేన

యుజ్యతే న విపరీతః । యశ్చ సాధననిర్వర్తనీయం దుఃఖం బుద్ధ్వా తజ్జిహాసుః సాధనపరివర్జనాయ యతతే స చ దుఃఖేన త్యజ్యతే న విపరీతః । అస్తి చేదం యత్నం అన్తరేణ చేతనానాం సుఖదుఃఖవ్యవస్థానం తేనాపి చేతనగుణాన్తరవ్యవస్థాకృతేన భవితవ్యం ఇత్యనుమానమ్ ।

తదేతదకర్మనిమిత్తే సుఖదుఃఖయోగే విరుధ్యత ఇతి । తచ్చ గుణాన్తరం అసంవేద్యత్వాదదృష్టం విపాకకాలానియమాచ్చావ్యవస్థితమ్ । బుద్ధ్యాదయస్తు సంవేద్యాశ్చాపవర్గిణశ్చేతి ।

అథాగమవిరోధః బహు ఖల్విదం ఆర్షం ఋషీణాం ఉపదేశజాతం అనుష్ఠానపరివర్జనాశ్రయమ్. ఉపదేశఫలం చ శరీరిణాం వర్ణాశ్రమవిభాగేణానుష్ఠానలక్షణా ప్రవృత్తిః. పరివర్జనలక్షణా నివృత్తిః । తచ్చోభయం ఏతస్యాం దృష్టౌ `నాస్తి కర్మ సుచరితం దుశ్చరితం వా? కర్మనిమిత్తః పురుషాణాం సుఖదుఃఖయోగఃఽఽ ఇతి విరుధ్యతే । సేయం పాపిష్ఠానాం మిథ్యాదృష్టిః అకర్మనిమిత్తా శరీరసృష్టిరకర్మనిమిత్తః సుఖదుఃఖయోగ ఇతి ॥౭౨॥

భాష్యమ్ 3.౨.౭3

ఇతి శ్రీవాత్స్యాయనీయే న్యాయభాష్యే తృతీయాధ్యాయస్య ద్వితీయం ఆహ్నికమ్ ॥ ౨ ॥

సమాప్తశ్చాయం తృతీయోఽధ్యాయః ॥ 3 ॥

న్యాయదర్శనం అథ చతుర్థాధ్యాయస్యాద్యమ్ ఆహ్నికమ్ ।

భాష్యమ్ ౪.౧.౧

మనసోఽనన్తరం ప్రవృత్తిః పరీక్షితవ్యా । తత్ర ఖలు యావద్ధర్మాధర్మాశ్రయశరీరాది పరీక్షితమ్. సర్వా సా ప్రవృత్తేః పరీక్షేత్యాహ

సూత్రసం౦ ౪.౧.౧ఁ: ప్రవృత్తిర్వ్యథోక్తా ॥

తథా పరీక్షితేతి ॥౧॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౨

ప్రవృత్త్యనన్తరాస్తర్హి దోషాః పరీక్ష్యన్తాం ఇత్యత ఆహ

సూత్రసం౦ ౪.౧.౨ఁ: తథా దోషాః ॥

పరీక్షితా ఇతి । బుద్ధిసమానాశ్రయత్వాదాత్మగుణాః.
ప్రవృత్తిహేతుత్వాత్పునర్భవప్రతిసన్ధానసామర్థ్యాచ్చ సంసారహేతవః.
సంసారస్యానాదిత్వాదనాదినా ప్రబన్ధేన ప్రవర్తన్తే. మిథ్యాజ్ఞాననివృత్తిస్తత్త్వజ్ఞానాత్తన్నివృత్తౌ రాగద్వేషప్రబన్ధోచ్ఛేదేఽపవర్గ ఇతి । ప్రాదుర్భావతిరోధానధర్మకా ఇత్యేవమాద్యుక్తం దోషాణాం ఇతి ॥౨॥

భాష్యమ్ ౪.౧.3

ప్రవర్తనాలక్షణా దోషా ఇత్యుక్తమ్. తథా చేమే మానేర్ష్యాసూయావిచికిత్సామత్సరాదయః. తే కస్మాన్నోపసఙ్ఖ్యాయన్తే ఇత్యత ఆహ

సూత్రసం౦ ౪.౧.౩ఃతత్త్రైరాశ్యం రాగద్వేషమోహార్థాన్తరభావాత్ ॥

తేషాం దోషాణాం త్రయో రాశయస్త్రయః పక్షాః । రాగపక్షః కామో మత్సరః స్పృహా తృష్ణా లోభ ఇతి । ద్వేషపక్షః క్రోధ ఈర్ష్యా అసూయా ద్రోహోఽమర్ష ఇతి । మోహపక్షో

మిథ్యాజ్ఞానం విచికిత్సా మానః ప్రమాద ఇతి । త్రైరాశ్యాన్నోపసఙ్ఖ్యాయన్తే ఇతి । లక్షణస్య తర్వ్యభేదాత్తిత్వం అనుపపన్నమ్? నానుపపన్నమ్. రాగద్వేషమోహార్థాన్తరభావాత్;

ఆసక్తిలక్షణో రాగః. అమర్షలక్షణో ద్వేషః. మిథ్యాప్రతిపత్తిలక్షణో మోహ ఇతి । ఏతత్ప్రత్యాత్మవేదనీయం సర్వశరీరిణాం విజానాత్యయం శరీరీ రాగం ఉత్పన్నం ` అస్తి మేఽధ్యాత్మం రాగధర్మేఽఽ ఇతి । విరాగం చ విజానాతి ` నాస్తి మేఽధ్యాత్మం రాగధర్మేఽఽ ఇతి । ఏవం ఇతరయోరపీతి । మానేర్ష్యాసూయాప్రభృతయస్తు త్రైరాశ్యం అనుపతితా ఇతి నోపసఙ్ఖ్యాయన్తే ॥౩ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౪

సూత్రసం౦ ౪.౧.౪ఃనైకప్రత్యనీకభావాత్ ॥

నార్థాన్తరం రాగాదయః । కస్మాత్? ఏకప్రత్యనీకభావాత్ తత్త్వజ్ఞానం సమ్యఙ్మతిరార్యప్రజ్ఞా సమ్బోధ ఇత్యేకం ఇదం ప్రత్యనీకం త్రయాణాం ఇతి ॥౪ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౫౫

సూత్రసం౦ ౪.౧.౫౫ః వ్యభిచారాదహేతుః ॥

ఏకప్రత్యనీకాః పృథివ్యాం శ్యామాదయోఽగ్నిసంయోగేనైకేన. ఏకయోనయశ్చ పాకజా ఇతి ॥౫౫ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౬

సతి చార్థాన్తరభావే

సూత్రసం౦ ౪.౧.౬ః తేషాం మోహః పాపీయాన్నామూఢస్యేతరోత్పత్తేః ॥

మోహః పాపః. పాపతరో వా ద్వావభిప్రేత్యోక్తమ్ । కస్మాత్? నామూఢస్యేతరోత్పత్తేః

అమూఢస్య రాగద్వేషా నోత్పద్యన్తే మూఢస్య తు యథాసఙ్కల్పం ఉత్పత్తిః. విషయేషు రఞ్జనీయాః సఙ్కల్పా రాగహేతవః. కోపనీయాః సఙ్కల్పా ద్వేషహేతవః. ఉభయే చ సఙ్కల్పా న మిథ్యాప్రతిపత్తిలక్షణత్వాన్మోహాదన్యే. తావిమౌ మోహయోనీ రాగద్వేషావితి । తత్త్వజ్ఞానాచ్చ మోహనివృత్తౌ రాగద్వేషానుత్పత్తిరిత్యేకప్రత్యనీకభావోపపత్తిః । ఏవం చ కృత్వా తత్త్వజ్ఞానాద్ దుఃఖజన్మప్రవృత్తిదోషమిథ్యాజ్ఞానానాం ఉత్తరోత్తరాపాయే తదనన్తరాభావాదపవర్గఽఽ ఇతి వ్యాఖ్యాతం ఇతి ॥౬ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౭

ప్రాప్తస్తర్హి

సూత్రసం౦ ౪.౧.౭ఃనిమిత్తనైమిత్తికభావాదర్థాన్తరభావో దోషేభ్యః ॥

అన్యద్ధి నిమిత్తం అన్యచ్చ నైమిత్తికం ఇతి దోషనిమిత్తత్వాదదోషో మోహ ఇతి ॥౭॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౮

సూత్రసం౦ ౪.౧.౮ఃన దోషలక్షణావరోధాన్మోహస్య ॥

ప్రవర్త్తనాలక్షణా దోషా ఇత్యనేన దోషలక్షణేనావరుధ్యతే దోషేషు మోహ ఇతి ॥౮॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౯

సూత్రసం౦ ౪.౧.౯ఃనిమిత్తనైమిత్తికోపపత్తేశ్చ తుల్యజాతీయానాం అప్రతిషేధః ॥

ద్రవ్యాణాం గుణానాం వానేకవిధవికల్పే నిమిత్తనైమిత్తికభావే తుల్యజాతీయానాం దృష్ట ఇతి ॥౯॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౧౦

దోషానన్తరం ప్రేత్యభావః. తస్యాసిద్ధిరాత్మనో నిత్యత్వాత్ న ఖలు నిత్యం కించిజ్జాయతే మ్రియతే వా ఇతి జన్మమరణయోర్నిత్యత్వాదాత్మనోఽనుపపత్తిః. ఉభయం చ ప్రేత్యభావ ఇతి తత్రాయం సిద్ధానువాదః

సూత్రసం౦ ౪.౧.౧౦ఃఆత్మనిత్యత్వే ప్రేత్యభావసిద్ధిః ॥

నిత్యోఽయం ఆత్మా ప్రైతి పూర్వశరీరం జహాతి మ్రియతే ఇతి. ప్రేత్య చ పూర్వశరీరం హిత్వా

భవతి జాయతే శరీరాన్తరం ఉపాదత్త ఇతి । తచ్చైతదుభయం `పునరుత్పత్తిః ప్రేత్యభావఃఽఽ ఇత్యత్రోక్తం పూర్వశరీరం హిత్వా శరీరాన్తరోపాదానం ప్రేత్యభావః ఇతి తచ్చైతన్నిత్యత్వే సమ్భవతీతి । యస్య తు సత్త్వోత్పాదః సత్త్వనిరోధః ప్రేత్యభావః తస్య కృతహానం అకృతాభ్యాగమశ్చ దోషః । ఉచ్ఛేదహేతువాదే ఋషయుపదేశాశ్చానర్థకా ఇతి ॥౧౦ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౧౧

కథం ఉత్పత్తిరితి చేత్

సూత్రసం౦ ౪.౧.౧౧ఃవ్యక్తాద్వ్యక్తానాం ప్రత్యక్షప్రామాణ్యాత్ ॥

కేన ప్రకారేణ కింధర్మకాత్కారణాద్వ్యక్తం శరీరాద్యుత్పద్యత ఇతి?
వ్యక్తాద్భూతసమాఖ్యాతాత్పృథివ్యాదితః పరమసూక్ష్మాన్నిత్యాద్వ్యక్తం

శరీరేన్ద్రియవిషయోపకరణాధారం ప్రజ్ఞాతం ద్రవ్యం ఉత్పద్యతే । వ్యక్తం చ ఖల్వీన్ద్రియగ్రాహ్యం తత్సామాన్యాత్కారణం అపి వ్యక్తమ్ । కిం సామాన్యమ్? రూపాదిగుణయోగః రూపాదిగుణయుక్తేభ్యః పృథివ్యాదిభ్యో నిత్యేభ్యో రూపాదిగుణయుక్తం శరీరాద్యుత్పద్యతే ।

ప్రత్యక్షప్రామాణ్యాత్ దృష్టో హి రూపాదిగుణయుక్తేభ్యో మృత్ప్రభృతిభ్యస్తథాభూతస్య ద్రవ్యస్యోత్పాదః. తేన చాదృష్టస్యానుమానం ఇతి । రూపాదీనాం అన్వయదర్శనాత్ప్రకృతివికారయోః. పృథివ్యాదీనాం నిత్యానాం అతీన్ద్రియాణాం కారణభావోఽనుమీయత ఇతి ॥౧౧ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౧౨

సూత్రసం౦ ౪.౧.౧౨ः న ఘటాద్ఘటానిష్పత్తేః ॥

ఇదం అపి ప్రత్యక్షం న ఖలు వ్యక్తాద్ఘటాద్వ్యక్తో ఘట ఉత్పద్యమానో దృశ్యతే ఇతి. వ్యక్తాద్వ్యక్తస్యానుత్పత్తిదర్శనాన్న వ్యక్తం కారణం ఇతి ॥౧౨ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౧౩

సూత్రసం౦ ౪.౧.౧౩ः వ్యక్తాద్ఘటనిష్పత్తేరప్రతిషేధః ॥

న బ్రూమః సర్వం సర్వస్య కారణం ఇతి. కిన్తు యదుత్పద్యతే వ్యక్తం ద్రవ్యం తత్తథాభూతాదేవోత్పద్యతే ఇతి । వ్యక్తం చ తన్మృద్ద్రవ్యం కపాలసంజ్ఞకం యతో ఘట ఉత్పద్యతే । న చైతన్నిహ్నువానః క్వచిదభ్యనుజ్ఞాం లబ్ధుం అర్హతీతి । తదేతత్తత్త్వమ్ ॥౧౩ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౧౪

అతః పరం ప్రావాదుకానాం దృష్టయః ప్రదర్శ్యన్తే

సూత్రసం౦ ౪.౧.౧౪ఃఅభావాద్భావోత్పత్తిర్నానుపమృద్య ప్రాదుర్భావాత్ ॥

అసతః సదుత్పద్యతే ఇత్యయం పక్షః । కస్మాత్? ఉపమృద్య ప్రాదుర్భావాత్ । ఉపమృద్య బీజం అఙ్కుర ఉత్పద్యతే నానుపమృద్య. న చేదీ్వజోపమర్దోఽఙ్కురకారణం అనుపమర్దేఽపి బీజస్యాఙ్కురోత్పత్తిః స్యాదితి ॥౧౪ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౧౫

అత్రాభిధీయతే

సూత్రసం౦ ౪.౧.౧౫ఃవ్యాఘాతాదప్రయోగః ॥

ఉపమృద్య ప్రాదుర్భావాదిత్యయుక్తః ప్రయోగో వ్యాఘాతాత్ । యదుపమృద్భాతి న తదుపమృద్య ప్రాదుర్భవితుం అర్హతి విద్యమానత్వాత్ । యచ్చ ప్రాదుర్భవతి న తేనాప్రాదుర్భూతేనావిద్యమానేనోపమర్ద ఇతి ॥౧౫ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౧౬

సూత్రసం౦ ౪.౧.౧౬ఃనాతీతానాగతయోః కారకశబ్దప్రయోగాత్ ॥

అతీతే చానాగతే చావిద్యమానే కారకశబ్దాః ప్రయుజ్యన్తే । పుత్రో జనిష్యతే. జనిష్యమాణం పుత్రం అభినన్దతి. పుత్రస్య జనిష్యమాణస్య నామ కరోతి. అభూత్సమ్భవః. భిన్నం కుమ్భం అనుశోచతి. భిన్నస్య కుమ్భస్య కపాలాని. అజాతాః పుత్రాః పితరం తాపయన్తీతి బహులం భాక్తాః ప్రయోగా దృశ్యన్తే । కా పునరియం భక్తిః? ఆనన్తర్యం భక్తిః.
ఆనన్తర్యసామర్థ్యాదుపమృద్య ప్రాదుర్భావార్థః. ప్రాదుర్భవిష్యన్నఙ్కుర ఉపమృద్యాన్తీతి భాక్తం కర్తృత్వం ఇతి ॥౧౬ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౧౭

సూత్రసం౦ ౪.౧.౧౭ఃన వినష్టేభ్యోఽనిష్పత్తేః ॥

న వినష్టాదీబ్జాదఙ్కుర ఉత్పద్యతే ఇతి తస్మాన్నాభావాద్భావోత్పత్తిరితి ॥౧౭ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౧౮

సూత్రసం౦ ౪.౧.౧౮ఃక్రమనిర్దేశాదప్రతిషేధఃఃః

ఉపమర్దప్రాదుర్భావయోః పౌర్వాపర్యనియమః క్రమః. స
ఖల్వభావాద్భావోత్పత్తేర్హేతుర్నిర్దిశ్యతే; స చ న ప్రతిషిధ్యతే ఇతి । వ్యాహతవ్యూహానాం
అవయవానాం పూర్వవ్యూహనివృత్తౌ వ్యూహాన్తరాద్ధవ్యనిష్పత్తిర్నాభావాత్ । బీజావయవాः
కుతశ్చిన్నిమిత్తాత్ప్రాదుర్భూతక్రియాः పూర్వవ్యూహం జహతి వ్యూహాన్తరం చాపద్యన్తే
వ్యూహాన్తరాదఙ్కుర ఉత్పద్యతే । దృశ్యన్తే ఖలు
అవయవాస్తత్సంయోగాశ్చాఙ్కురోత్పత్తిహేతవః । న చానివృత్తే పూర్వవ్యూహే
బీజావయవానాం శక్యం వ్యూహాన్తరేణ భవితుం ఇత్యుపమర్దప్రాదుర్భావయోः
పౌర్వాపర్యనియమః క్రమः.

తస్మాన్నాభావాద్భావోత్పత్తిరితి । న చాన్యద్బీజావయవేభ్యోఽఙ్కురోత్పత్తికారణం
ఇత్యుపపద్యేత బీజోపాదాననియమ ఇతి ॥౧౮ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౧౯

అథాపర ఆహ

సూత్రసం౦ ౪.౧.౧౯ः ఈశ్వరः కారణం పురుషకర్మాఫల్యదర్శనాత్ ॥

పురుషోఽయం సమీహమానో నావశ్యం సమీహాఫలం ప్రాప్నోతి తేనానుమీయతే పరాధీనం
పురుషస్య కర్మఫలారాధనం ఇతి. యదధీనం స ఈశ్వరः । తస్మాదీశ్వరः కారణం ఇతి ॥౧౯ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౨౦

సూత్రసం౦ ౪.౧.౨౦ः న పురుషకర్మాభావే ఫలానిష్పత్తేः ॥

ఈశ్వరాధీనా చేత్ఫలనిష్పత్తిః స్యాదపి తర్హి పురుషస్య సమీహాం అన్తరేణ ఫలం నిష్పద్యేతేతి ॥౨౦ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౨౧

సూత్రసం౦ ౪.౧.౨౧ఃతత్కారితత్వాదహేతుః ॥

పురుషకారం ఈశ్వరోఽనుగృహ్ణాతి. ఫలాయ పురుషస్య యతమానస్యేశ్వరః ఫలం సమ్పాదయతీతి । యదా న సమ్పాదయతి తదా పురుషకర్మాఫలం భవతీతి । తస్మాదీశ్వరకారితత్వాత హేతుః పురుషకర్మాభావే ఫలానిష్పత్తేరితి ।

గుణవిశిష్టం ఆత్మాన్తరం ఈశ్వరః । తస్య ఆత్మకల్పాత్కల్పాన్తరానుపపత్తిః. అధర్మమిథ్యాజ్ఞానప్రమాదహాన్యా ధర్మజ్ఞానసమాధిసమ్పదా చ విశిష్టం ఆత్మాన్తరం ఈశ్వరః.

తస్య చ ధర్మసమాధిఫలం అణిమాద్యష్టవిధం ఐశ్వర్యమ్ । సఙ్కల్పానువిధాయీ చాస్య ధర్మః ప్రత్యాత్మవృత్తీన్ధర్మాధర్మసఞ్చయాన్పృథివ్యాదీని చ భూతాని ప్రవర్తయతి । ఏవం చ స్వకృతాభ్యాగమస్యాలోపేన నిర్మాణప్రాకామ్యం ఈశ్వరస్య స్వకృతకర్మఫలం వేదితవ్యమ్ । ఆప్తకల్పశ్చాయం యథా పితాపత్యానాం తథా పితృభూత ఈశ్వరో భూతానామ్ । న చాత్మకల్పాదన్యః కల్పః సమ్భవతి । న తావదస్య బుద్ధిం వినా కశ్చిద్ధర్మో లిఙ్గభూతః శక్య ఉపపాదయితుమ్ । ఆగమాచ్చ ద్రష్టా బోద్ధా సర్వజ్ఞాతా ఈశ్వర ఇతి । బుద్ధ్యాదిభిశ్చాత్మలిఙ్గైర్నిరుపాఖ్యం ఈశ్వరం ప్రత్యక్షానుమానాగమవిషయాతీతం కః శక్త ఉపపాదయితుమ్ ।

స్వకృతాభ్యాగమలోపేన చ ప్రవర్తమానస్యాస్య యదుక్తం ప్రతిషేధజాతం అకర్మనిమిత్తే శరీరసర్గే తత్సర్వం ప్రసజ్యతే ఇతి ॥౨౧ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౨౨

అపర ఇదానీం ఆహ

సూత్రసం౦ ౪.౧.౨౨ఃఅనిమిత్తతో భావోత్పత్తిః కణ్టకతైక్ష్ణ్యాదిదర్శనాత్ ॥

అనిమిత్తా శరీరాద్యుత్పత్తిః కస్మాత్? కణ్టకతైక్ష్ణ్యాదిదర్శనాత్ । కణ్టకస్య

తైక్ష్ణ్యమ్. పర్వతధాతూనాం చిత్రతా. గ్రాహ్ణాం శ్లక్ష్ణతా. నిర్నిమిత్తం చ ఉపాదానవచ్చ దృష్టం తథా శరీరాదిసర్గో .పీతి ॥౨౨ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౨౩

సూత్రసం౦ ౪.౧.౨౩ఃఅనిమిత్తనిమిత్తత్వాన్నానిమిత్తతః ॥

అనిమిత్తతో భావోత్పత్తిరిత్యుచ్యతే యతశ్చోత్పద్యతే తన్నిమిత్తమ్ । అనిమిత్తస్య నిమిత్తత్వాన్నానిమిత్తా భావోత్పత్తిరితి ॥౨౩ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౨౪

సూత్రసం౦ ౪.౧.౨౪ఃనిమిత్తానిమిత్తయోరర్థాన్తరభావాదప్రతిషేధఃఽ

అన్యద్ధి నిమిత్తం అన్యచ్చ నిమిత్తప్రత్యాఖ్యానమ్. న చ ప్రత్యాఖ్యానం ఏవ ప్రత్యాఖ్యేయం

యథానుదకః కమణ్డలురితి నోదకప్రతిషేధ ఉదకం భవతీతి । స ఖల్వయం వాదోఽకర్మనిమిత్తః శరీరాదిసర్గ ఇత్యేతస్మాన్న భిద్యతే. అభేదాత్తత్ప్రతిషేధేనైవ ప్రతిషిద్ధో వేదితవ్య ఇతి ॥౨౪॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౨౫

అన్యే తు మన్యన్తే

సూత్రసం౦ ౪.౧.౨౫ఃసర్వం అనిత్యం ఉత్పత్తివినాశధర్మకత్వాత్ ॥

కిం అనిత్యం నామ? యస్య కదాచిద్భావస్తదనిత్యమ్ । ఉత్పత్తిధర్మకం అనుత్పన్నం నాస్తి వినాశధర్మకం చ వినష్టం నాస్తి । కిం పునఃసర్వమ్? భౌతికం చ శరీరాది

అభౌతికం చ బుద్ధ్యాది. తదుభయం ఉత్పత్తివినాశధర్మకం విజ్ఞాయతే. తస్మాత్తత్సర్వం అనిత్యం ఇతి ॥౨౫॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౨౬

సూత్రసం౦ ४.౧.౨౬ः నానిత్యతానిత్యత్వాత్ ॥

యది తావత్సర్వస్యానిత్యతా నిత్యా. తన్నిత్యత్వాన్న సర్వం అనిత్యమ్ । అథానిత్యా తస్యాం అవిద్యమానాయాం సర్వం నిత్యం ఇతి ॥౨౬ ॥

భాష్యమ్ ४.౧.౨౭

సూత్రసం౦ ४.౧.౨౭ः తదనిత్యత్వం అగ్నేర్దాహ్యం వినాశ్యానువినాశవత్ ॥

తస్యా అనిత్యతాయా అప్యనిత్యత్వమ్ । కథమ్? యథా అగ్నిర్దాహ్యం వినాశ్యానువినశ్యతి ఏవం సర్వస్యానిత్యతా సర్వం వినాశ్యానువినశ్యతీతి ॥౨౭ ॥

భాష్యమ్ ४.౧.౨౮

సూత్రసం౦ ४.౧.౨౮ः నిత్యస్యాప్రత్యాఖ్యానం యథోపలబ్ధి వ్యవస్థానాత్ ॥

అయం ఖలు వాదో నిత్యం ప్రత్యాచష్టే. నిత్యస్య చ ప్రత్యాఖ్యానం అనుపపన్నమ్ । కస్మాత్? యథోపలబ్ధి వ్యవస్థానాత్ । యస్యోత్పత్తివినాశధర్మకత్వం ఉపలభ్యతే ప్రమాణతస్తదనిత్యమ్.

యస్య నోపలభ్యతే తద్విపరీతమ్ । న చ పరమసూక్ష్మాణాం భూతానాం
ఆకాశకాలదిగాత్మమనసాం తద్గుణానాం చ కేషాఞ్చిత్సామాన్యవిశేషసమవాయానాం
చోత్పత్తివినాశధర్మకత్వం ప్రమాణత ఉపలభ్యతే. తస్మాన్నిత్యాన్యేతానీతి ॥౨౮ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౨౯

అయం అన్య ఏకాన్తః

సూత్రసం౦ ౪.౧.౨౯ఃసర్వం నిత్యం పఞ్చభూతనిత్యత్వాత్ ॥

భూతమాత్రం ఇదం సర్వం తాని చ నిత్యాని భూతోచ్ఛేదానుపపత్తేరితి ॥౨౯ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౩౦

సూత్రసం౦ ౪.౧.౩౦ఃనోత్పత్తివినాశకారణోపలబ్ధేః ॥

ఉత్పత్తికారణం చోపలభ్యతే వినాశకారణం చ. తత్సర్వనిత్యత్వే వ్యాహన్యతే ఇతి ॥౩౦ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౩౧

సూత్రసం౦ ౪.౧.౩౧ంః తల్లక్షణావరోధాదప్రతిషేధః ॥

యస్యోత్పత్తివినాశకారణం ఉపలభ్యతే ఇతి మన్యసే. న తద్భూతలక్షణహీనం అర్థాన్తరం గృహ్యతే. భూతలక్షణావరోధాద్భూతమాత్రం ఇదం ఇత్యుక్తోఽయం ప్రతిషేధ ఇతి ॥౩౧॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౩౨

సూత్రసం౦ ౪.౧.౩౨ంః నోత్పత్తితత్కారణోపలబ్ధేః ॥

కారణసమానగుణస్యోత్పత్తిః కారణం చోపలభ్యతే । న చైతదుభయం నిత్యవిషయమ్. న చోత్పత్తితత్కారణోపలబ్ధిః శక్యా ప్రత్యాఖ్యాతుమ్. న చావిషయా కాచిదుపలబ్ధిః । ఉపలబ్ధిసామర్థ్యాత్కారణేన సమానగుణం కార్యం ఉత్పద్యతే ఇత్యనుమీయతే. స ఖలూపలబ్ధేర్విషయ ఇతి । ఏవం చ తల్లక్షణావరోధోపపత్తిరితి ।

ఉత్పత్తివినాశకారణప్రయుక్తస్య జ్ఞాతుః ప్రయత్నో దృష్ట ఇతి । ప్రసిద్ధశ్చావయవీ తద్ధర్మా । ఉత్పత్తివినాశధర్మా చావయవీ సిద్ధ ఇతి ।

శబ్దకర్మబుద్ధ్యాదీనాం చావ్యాప్తిః । పఞ్చభూతనిత్యత్వాత్తల్లక్షణావరోధాచ్చేత్యనేన శబ్దకర్మబుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నాశ్చ న వ్యాప్తాః తస్మాదనేకాన్తః ।

స్వప్నవిషయాభిమానవన్మిథ్యోపలబ్ధిరితి చేత్భూతోపలబ్ధౌ తుల్యమ్ । యథా స్వప్నే విషయాభిమాన ఏవం ఉత్పత్తికారణాభిమాన ఇతి । ఏవం చైతద్భూతోపలబ్ధౌ తుల్యం పృథివ్యాద్యుపలబ్ధిరపి స్వప్నవిషయాభిమానవత్ప్రసజ్యతే ।

పృథివ్యాద్యభావే సర్వవ్యవహారవిలోప ఇతి చేత్తదితరత్ర సమానం ఉత్పత్తివినాశకారణోపలబ్ధివిషయస్యాప్యభావే సర్వవ్యవహారవిలోప ఇతి. సోఽయం

నిత్యానాం అతీన్ద్రియత్వాదవిషయత్వాచ్చోత్పత్తివినాశయోః
స్వప్నవిషయాభిమానవదిత్యహేతురితి ॥౩౨ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౩౩

అవస్థితస్యోపాదానస్య ధర్మమాత్రం నివర్తతే ధర్మమాత్రం ఉపజాయతే స
ఖలూత్పత్తివినాశయోర్విషయః ।

యచ్చోపజాయతే తత్రాగప్యుపజననాదస్తి. యచ్చ నివర్తతే తన్నివృత్తం అప్యస్తీతి. ఏవం చ
సర్వస్య నిత్యత్వం ఇతి?

సూత్రసం౦ ౪.౧.౩౩ः న వ్యవస్థానుపపత్తేః ॥

అయం ఉపజనః ఇయం నివృత్తిరితి వ్యవస్థా నోపపద్యతే.
ఉపజాతనివృత్తయోర్విద్యమానత్వాత్ । అయం ధర్మ ఉపజాతోఽయం నివృత్త ఇతి
సద్భావావిశేషాదవ్యవస్థా. ఇదానీం ఉపజననివృత్తీ నేదానీం ఇతి కాలవ్యవస్థా నోపపద్యతే
సర్వదా విద్యమానత్వాతస్య ధర్మస్యోపజననివృత్తీ నాస్యేతి వ్యవస్థానుపపత్తిः.

ఉభ్యోరవిశేషాత్ । అనాగతోఽతీత ఇతి చ కాలవ్యవస్థానుపపత్తిः. వర్తమానస్య
సద్భావలక్షణత్వాత్ । అవిద్యమానస్యాత్మలాభ ఉపజనో విద్యమానస్యాత్మహానం
నివృత్తిరిత్యేతస్మిన్సతి నైతే దోషాः । తస్మాద్యదుక్తం ప్రాగప్యుపజనాదస్తి నివృత్తం చాస్తి
తదయుక్తం ఇతి ॥౩౩ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౩౪

అయం అన్య ఏకాన్తః

సూత్రసం౦ ౪.౧.౩౪ఃసర్వం పృథగ్భావలక్షణపృథక్త్వాత్ ॥

సర్వం నానా న కశ్చిదేకో భావో విద్యతే । కస్మాత్? భావలక్షణపృథక్త్వాత్ భావస్య లక్షణం అభిధానమ్. యేన లక్ష్యతే భావః స సమాఖ్యాశబ్దః. తస్య పృథగ్విషయత్వాత్ ।

సర్వో భావసమాఖ్యాశబ్దః సమూహవాచీ. కుమ్భ ఇతి సంజ్ఞాశబ్దో గన్ధరసరూపస్పర్శసమూహే బుధ్నపార్శ్వగ్రీవాదిసమూహే చ వర్త్తతే. నిదర్శనమాత్రం చేదం ఇతి ॥౩౪ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౩౫

సూత్రసం౦ ౪.౧.౩౫ఃనానేకలక్షణైరేకభావనిష్పత్తేః ॥

అనేకవిధలక్షణైరితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః । గన్ధాదిభిశ్చ గుణైర్బుధ్నాదిభిశ్చావయవైఃసమ్బద్ధ ఏకో భావో నిష్పద్యతే. గుణవ్యతిరిక్తం చ ద్రవ్యం అవయవాతిరిక్తశ్చావయవీతి । విభక్తన్యాయం చైతదుభయం ఇతి ॥౩౫ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౩౬

అథాపి

సూత్రసం౦ ౪.౧.౩౬ఃలక్షణవ్యవస్థానాదేవాప్రతిషేధః ॥

న కశ్చిదేకో భావ ఇత్యయుక్తఃప్రతిషేధః । కస్మాత్? లక్షణవ్యవస్థానాదేవ । యదిహ లక్షణం భావస్య సంజ్ఞాశబ్దభూతం తదేకస్మిన్వ్యవస్థితమ్. యం కుమ్భం అద్రాక్షం తం స్పృశామి యం ఏవాస్ప్రాక్షం తం పశ్యామీతి నాణుసమూహో గృహ్యతే ఇతి । అణుసమూహే చాగృహ్యమాణే యద్గృహ్యతే తదేకం ఏవేతి ।

అథాప్యేతదనూక్తం నాస్త్యేకో భావో యస్మాత్సముదాయః. ఏకానుపపత్తేర్నాస్త్యేవ సమూహః నాస్త్యేకో భావో యస్మాత్సమూహే భావశబ్దప్రయోగః;ఏకస్య చానుపపత్తేః

సమూహో నోపపద్యతే ఏకసముచ్చయో హి సమూహ ఇతి । వ్యాహతత్వాదనుపపన్నం నాస్త్యేకో భావ ఇతి యస్య ప్రతిషేధఃప్రతిజ్ఞాయతే. సమూహే భావశబ్దప్రయోగాదితి హేతుం బ్రువతా స ఏవాభ్యనుజ్ఞాయతే. ఏకసముచ్చయో హి సమూహ ఇతి । సమూహే భావశబ్దప్రయోగాదితి చ సమూహం ఆశ్రిత్య ప్రత్యేకం సమూహిప్రతిషేధో నాస్త్యేకో భవ ఇతి । సోఽయం ఉభయతో వ్యాఘాతాద్యత్కిఞ్చనవాద ఇతి ॥౩౬ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౩౭

అయం అపర ఏకాన్తః

సూత్రసం౦ ౪.౧.౩౭ఃసర్వం అభావో భావేష్వితరేతరాభావసిద్ధేః ॥

యావద్భావజాతం తత్సర్వం అభావఃకస్మాత్? భావేష్వితరేతరాభావసిద్ధేః ।
`అసన్గౌరశ్వాత్మనాఽఽ అనశ్వో గౌః `అసన్నశ్వో గవాత్మనా అగౌరశ్వఃఽఽ

ఇత్యసత్ప్రత్యయస్య ప్రతిషేధస్య చ భావశబ్దేన సామానాధికరణ్యాత్సర్వం అభావ ఇతి ॥౩౭ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౩౮

ప్రతిజ్ఞావాక్యే పదయోః ప్రతిజ్ఞాహేత్వోశ్చ వ్యాఘాతాదయుక్తమ్ । అనేకస్యాశేషతా సర్వశబ్దస్యార్థో. భావప్రతిషేధశ్చాభావశబ్దస్యార్థః । పూర్వం సోపాఖ్యం ఉత్తరం నిరుపాఖ్యం తత్ర

సముపాఖ్యాయమానం కథం నిరుపాఖ్యం అభావః స్యాదితి? న జాత్వభావో నిరుపాఖ్యోఽనేకతయాశేషతయా శక్యః ప్రతిజ్ఞాతుం ఇతి । సర్వం ఏతదభావ ఇతి చేత్ యదిదం సర్వం ఇతి మన్యసే తదభావ ఇతి? ఏవం చేతనివృత్తో వ్యాఘాతః. అనేకం అశేషం చేతి నాభావే ప్రత్యయేన శక్యం భవితుమ్ । అస్తి చాయం ప్రత్యయః సర్వం ఇతి. తస్మాన్నాభావ ఇతి ।

ప్రతిజ్ఞాహేత్వోశ్చ వ్యాఘాతః సర్వం అభావ ఇతి భావప్రతిషేధః ప్రతిజ్ఞా. భావేష్వితరేతరాభావసిద్ధేరితి హేతుః । భావేష్వితరేతరాభావం అనుజ్ఞాయాశ్రిత్య చ ఇతరేతరాభావసిద్ధ్యా సర్వం అభావ ఇత్యుచ్యతే । యది సర్వం అభావో భావేష్వితరేతరాభావసిద్ధేరితి నోపపద్యతే । అథ భావేష్వితరేతరాభావసిద్ధిః. సర్వం అభావ ఇతి నోపపద్యతే ।

సూత్రేణ చాభిసమ్బన్ధః ।

సూత్రసం౦ ౪.౧.౩౮ఃన స్వభావసిద్ధేర్భావానాం ॥

న సర్వం అభావః । కస్మాత్? స్వేన భావేన సద్భావాద్భావానామ్ । స్వేన ధర్మేణ భావా భవన్తీతి ప్రతిజ్ఞాయతే । కశ్చ స్వో ధర్మో భావానామ్? ద్రవ్యగుణకర్మణాం సదాదిసామాన్యమ్. ద్రవ్యాణాం క్రియావదిత్యేవమాదివిశేషః. స్పర్శపర్యన్తాః పృథివ్యా ఇతి చ; ప్రత్యేకం చానన్తో భేదః । సామాన్యవిశేషసమవాయానాం చ విశిష్టా ధర్మా గృహ్యన్తే ।

సోఽయం అభావస్య నిరుపాఖ్యత్వాత్సమ్ప్రత్యాయకోఽర్థభేదో న స్యాత్? అస్తి త్వయమ్. తస్మాన్న సర్వం అభావ ఇతి ।

అథ వా న స్వభావసిద్ధేర్భావానాం ఇతి స్వరూపసిద్ధేరితి । గౌరితి ప్రయుజ్యమానే శబ్దే జాతివిశిష్టం ద్రవ్యం గృహ్యతే. నాభావమాత్రమ్ । యది చ సర్వం అభావః గౌరిత్యభావః ప్రతీయేత. గోశబ్దేన చాభావ ఉచ్యేత । యస్మాత్తు గోశబ్దప్రయోగే ద్రవ్యవిశేషః ప్రతీయతే నాభావస్తస్మాదయుక్తం ఇతి ।

అథ వా న స్వభావసిద్ధేరితి । అసన్గౌరశ్వాత్మనేతి గవాత్మనా కస్మాన్నోచ్యతే? అవచనాద్ధవాత్మనా గౌరస్తీతి స్వభావసిద్ధిః. అనశ్వోఽశ్వ ఇతి వా గౌరగౌరితి వా కస్మాన్నోచ్యతే? అవచనాత్స్వేన రూపేణ విద్యమానతా ద్రవ్యస్యేతి విజ్ఞాయతే ।

అవ్యతిరేకప్రతిషేధే చ భావేన అసత్ప్రత్యయసామానాధికరణ్యం భావే సంయోగాదిసమ్బన్ధో వ్యతిరేకః । అత్ర అవ్యతిరేకః అభేదాఖ్యసమ్బన్ధః తత్ప్రతిషేధే సదా చ అసత్ప్రత్యయసామానాధికరణ్యమ్. యథా న సన్తి కుణ్డే బదరాణీతి । అసన్గౌరశ్వాత్మనా అనశ్వో గౌరితి చ గవాశ్వయోరవ్యతిరేకః ప్రతిషిధ్యతే గవాశ్వయోరేకత్వం నాస్తీతి । తస్మిన్ప్రతిషిధ్యమానే భావేన గవా సామానాధికరణ్యం అసత్ప్రత్యయస్య అసన్గౌరశ్వాత్మనేతి. యథా న సన్తి కుణ్డే బదరాణీతి కుణ్డే బదరసంయోగే ప్రతిషిధ్యమానే సద్బిరసత్ప్రత్యయస్య సామానాధికరణ్యం ఇతి ॥౩౮॥

సూత్రసం౦ ౪.౧.౩౯ఃన స్వభావసిద్ధిరాపేక్షికత్వాత్ ॥

అపేక్షాకృతం ఆపేక్షికమ్ । హ్రస్వాపేక్షాకృతం దీర్ఘం దీర్ఘాపేక్షాకృతం హ్రస్వమ్. న స్వేనాత్మనావస్థితం కిఞ్చిత్ । కస్మాత్? అపేక్షాసామర్థ్యాత్ । తస్మాన్న స్వభావసిద్ధిర్భావానాం ఇతి ॥౩౯ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౪౦

సూత్రసం౦ ౪.౧.౪౦ఃవ్యాహతత్వాదయుక్తం ॥

యది హ్రస్వాపేక్షాకృతం దీర్ఘం హ్రస్వం అనాపేక్షికమ్ । కిం ఇదానీం అపేక్ష్య హ్రస్వం ఇతి గృహ్యతే? అథ దీర్ఘాపేక్షాకృతం హ్రస్వమ్. దీర్ఘం అనాపేక్షికమ్? ఏవం ఇతరేతరాశ్రయయోరేకాభావే అన్యతరాభావాదుభయాభావ ఇతి అపేక్షావ్యవస్థానుపపన్నా ।

స్వభావసిద్ధావసత్యాం సమయోః పరిమణ్డలయోర్వా ద్రవ్యయోరాపేక్షికే దీర్ఘత్వహ్రస్వత్వే కస్మాన్న భవతః? అపేక్షాయాం అనపేక్షాయాం చ ద్రవ్యయోరభేదః । యావతీ ద్రవ్యే అపేక్షమాణే తావతీ ఏవానపేక్షమాణే నాన్యతరత్ర భేదః । ఆపేక్షికత్వే తు సత్యన్యతరత్ర విశేషోపజనః స్యాదితి ।

కిం అపేక్షాసామర్థ్యం ఇతి చేత్? ద్వయోర్గ్రహణేఽతిశయగ్రహణోపపత్తిః । ద్వే ద్రవ్యే పశ్యన్నేకత్ర విద్యమానం అతిశయం గృహ్ణాతి తద్దీర్ఘం ఇతి వ్యవస్యతి. యచ్చ హీనం గృహ్ణాతి తద్ధ్రస్వం ఇతి వ్యవస్యతీతి । ఏతచ్చాపేక్షాసామర్థ్యం ఇతి ॥౪౦ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౪౧

అథేమే సఙ్ఘ్యైకాన్తవాదాః

సర్వం ఏకం సదవిశేషాత్ ।

సర్వం ద్వేధా నిత్యానిత్యభేదాత్ । సర్వం త్రేధా జ్ఞాతా జ్ఞానం జ్ఞేయం ఇతి । సర్వం చతుర్ధా ప్రమాతా ప్రమాణం ప్రమేయం ప్రమితిరితి । ఏవం యథాసమ్భవం అన్యేఽపీతి । తత్ర పరీక్షా

సూత్రసం౦ ౪.౧.౪౧ః సఙ్ఘ్యైకాన్తాసిద్ధిః కారణానుపపత్త్యుపపత్తిభ్యాం ॥

యది సాధ్యసాధనయోర్నానాత్వమ్. ఏకాన్తో న సిద్ధ్యతి వ్యతిరేకాత్ । అథ

సాధ్యసాధనయోరభేదః? ఏవం అప్యేకాన్తో న సిధ్యతి సాధనాభావాత్. న హి హేతుం అన్తరేణ కస్యచిత్సిద్ధిరితి ॥౪౧ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౪౨

సూత్రసం౦ ౪.౧.౪౨ః న కారణావయవభావాత్ ॥

న సఙ్ఘ్యైకాన్తానాం అసిద్ధిః కస్మాత్? కారణస్యావయవభావాత్ । అవయవః కశ్చిత్సాధనభూత ఇత్యవ్యతిరేకః । ఏవం ద్వ్యైతాదీనాం అపీతి ॥౪౨ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౪౩

సూత్రసం౦ ౪.౧.౪౩ఃనిరవయవత్వాదహేతుః ॥

కారణస్యావయవభావాదిత్యహేతుః । కస్మాత్? సర్వం ఏకం ఇత్యనపవర్గేణ ప్రతిజ్ఞాయ కస్యచిదేకత్వం ఉచ్యతే. తత్ర వ్యపవృక్తోఽవయవః సాధనభూతో నోపపద్యతే । ఏవం ద్వైతాదిష్వపీతి ।

తే ఖల్విమే సజ్ఞైకాన్తా యది విశేషకారితస్యార్థభేదవిస్తారస్య ప్రత్యాఖ్యానేన వర్త్తన్తే. ప్రత్యక్షానుమానాగమవిరోధాన్మిథ్యావాదా భవన్తి । అథాభ్యనుజ్ఞానేన వర్త్తన్తే? సమానధర్మకారితోఽర్థసంగ్రహో విశేషకారితశ్చార్థభేద ఇతి ఏవం ఏకాన్తత్వం జహతీతి । తే ఖల్వేతే తత్త్వజ్ఞానప్రవివేకార్థం ఏకాన్తాః పరీక్షితా ఇతి ॥౪౩ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౪౪

ప్రేత్యభావానన్తరం ఫలమ్. తస్మిన్

సూత్రసం౦ ౪.౧.౪౪ఃసద్యః కాలాన్తరే చ ఫలనిష్పత్తేః సంశయః ॥

పచతి దోగ్ధీతి సద్యః ఫలమోదనపయసీ. కర్షతి వపతీతి కాలాన్తరే ఫలం

శస్యాధిగమ ఇతి । అస్తి చేయం క్రియా అగ్నిహోత్రం జుహుయాత్స్వర్గకామ ఇతి ఏతస్యాః

ఫలే సంశయః । న సద్యః కాలాన్తరోపభోగ్యత్వాత్ । స్వర్గః ఫలం శ్రూయతే. తచ్చ భిన్నేఽస్మిన్హేభేదాదుత్పద్యతే ఇతి । న సద్యః గ్రామాదికామానామ్@ఆరమ్భఫలం ఇతి ॥౪౪ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౪౫

సూత్రసం౦ ౪.౧.౪౫ः కాలాన్తరేణానిష్పత్తిర్ఫేతువినాశాత్ ॥

ధ్వస్తాయాం ప్రవృత్తౌ ప్రవృత్తేః ఫలం న కారణం అన్తరేణోత్పత్తుం అర్హతి. న ఖలు వై వినష్టాత్కారణాత్కిఞ్చిదుత్పద్యతే ఇతి ॥౪౫ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౪౬

సూత్రసం౦ ౪.౧.౪౬ः ప్రాఙ్నిష్పత్తేర్వృక్షఫలవత్తత్స్యాత్ ॥

యథా ఫలార్థినా వృక్షమూలే సేకాది పరికర్మ క్రియతే. తస్మింశ్చ ప్రధ్వస్తే పృథివీధాతురభ్భాతునా సంగృహీత ఆన్తరేణ తేజసా పచ్యమానో రసద్రవ్యం నిర్వర్తయతి. స ద్రవ్యభూతో రసో వృక్షానుగతః పాకవిశిష్టో వ్యూహవిశేషేణ సన్నివిశమానః పర్ణాది ఫలం నిర్వర్తయతి. ఏవం పరిషేకాది కర్మ చార్థవత్ । న చ వినష్టాత్ఫలనిష్పత్తిః । తథా ప్రవృత్త్యా సంస్కారో ధర్మాధర్మలక్షణో జన్యతే. స జాతో నిమిత్తాన్తరానుగృహీతః కాలాన్తరే ఫలం నిష్పాదయతీతి । ఉక్తఞ్ చైతత్ `పూర్వకృతఫలానుబన్ధాత్తదుత్పత్తిర్ఽఽ ఇతి ॥౪౬ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౪౭

తదిదం ప్రాఙ్నిష్పత్తేర్నిష్పద్యమానమ్

సూత్రసం౦ ౪.౧.౪౭ఃనాసన్న సన్న సదసత్సదసతోర్వైధర్మ్యాత్ ॥

ప్రాఙ్నిష్పత్తేర్నిష్పత్తిధర్మకం నాసత్. ఉపాదాననియమాత్ । కస్యచిదుత్పత్తయే కిఞ్చిదుపాదేయం న సర్వం సర్వస్యేత్యసద్భావే నియమో నోపపద్యతే ఇతి । న సత్. ప్రాఙుత్పత్తేర్విద్యమానస్యోత్పత్తిరనుపపన్నేతి । న. సదసత్సదసతోర్వైధర్మ్యాత్

సదిత్యర్థాభ్యనుజ్ఞా. అసదితి అర్థప్రతిషేధః. ఏతయోర్వ్యాఘాతో వైధర్మ్యం వ్యాఘాతాదవ్యతిరేకానుపపత్తిరితి ॥౪౭ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౪౮

ప్రాగుత్పత్తేరుత్పత్తిధర్మకం అసదిత్యుద్ధా । కస్మాఅత్?

సూత్రసం౦ ౪.౧.౪౮ఃఉత్పాదవ్యయదర్శనాత్ ॥

యత్పునరుక్తం ప్రాగుత్పత్తేః కార్యం నాసదుపాదాననియమాదితి

భాష్యమ్ ౪.౧.౪౯

సూత్రసం౦ ౪.౧.౪౯ఃబుద్ధిసిద్ధం తు తదసత్ ॥

ఇదం అస్యోత్పత్తయే సమర్థం న సర్వం ఇతి ప్రాగుత్పత్తేర్నియతకారణం కార్యం బుద్ధ్యా

సిద్ధం ఉత్పత్తినియమదర్శనాత్ । తస్మాదుపాదాననియమస్యోపపత్తిః సతి తు కార్యే ప్రాగుత్పత్తేరుత్పత్తిరేవ నాస్తీతి ॥౪౯ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౫౦

సూత్రసం౦ ౪.౧.౫౦ఃఆశ్రయవ్యతిరేకాద్వృక్షఫలోత్పత్తివదిత్యహేతుః ॥

మూలసేకాది పరికర్మ ఫలం చోభయం వృక్షాశ్రయమ్. కర్మ చేహ శరీరే. ఫలం చాముత్ర ఇత్యాశ్రయవ్యతిరేకాదహేతురితి ॥౫౦ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౫౧

సూత్రసం౦ ౪.౧.౫౧ఃప్రీతేరాత్మాశ్రయత్వాదప్రతిషేధః ॥

ప్రీతిరాత్మప్రత్యక్షత్వాదాత్మాశ్రయా. తదాశ్రయం ఏవ కర్మ ధర్మసంజ్ఞితమ్. ధర్మస్యాత్మగుణత్వాత్తస్మాదాశ్రయవ్యతిరేకానుపపత్తిరితి ॥౫౧ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౫౨

సూత్రసం౦ ౪.౧.౫౨ः న పుత్రపశ్వస్తీపరిచ్ఛదహిరణ్యాన్నాదిఫలనిర్దేశాత్ ॥

పుత్రాది ఫలం నిర్దిశ్యతే న ప్రీతిः. `గ్రామకామో యజేత౭౭ `పుత్రకామో యజేతే౭౭తి తత్ర యదుక్తం ప్రీతిः ఫలం ఇత్యేతదయుక్తం ఇతి ॥౫౨ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౫౩

సూత్రసం౦ ౪.౧.౫౩ः తత్సమ్బన్ధాత్ఫలనిష్పత్తేస్తేషు ఫలవదుపచారः ॥

పుత్రాదిసమ్బన్ధాత్ఫలం ప్రీతిలక్షణం ఉత్పద్యతే ఇతి పుత్రాదిషు ఫలవదుపచారः. యథాన్నే ప్రాణశబ్దో `అన్నం వై ప్రాణాः౭౭ఇతి ॥౫౩ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౫౪

ఫలానన్తరం దుఃఖం ఉద్దిష్టమ్. ఉక్తం చ `బాధనాలక్షణం దుఃఖమ్౭౭ఇతి । తత్కిం ఇదం ప్రత్యాత్మవేదనీయస్య సర్వజన్తుప్రత్యక్షస్య సుఖస్య ప్రత్యాఖ్యానమ్. ఆహోస్విదన్యः కల్ప ఇతి?

అన్య ఇత్యాహ । కథమ్? న వై సర్వలోకసాక్షికం సుఖం శక్యం ప్రత్యాఖ్యాతుమ్ । అయం తు జన్మమరణప్రబన్ధానుభవనిమిత్తాద్దుఃఖాన్నిర్విణ్ణస్య దుఃఖం జిహాసతో దుఃఖసంజ్ఞాభావనోపదేశో దుఃఖహానార్థ ఇతి ।

కయా యుక్త్యా? సర్వే ఖలు సత్త్వనికాయాః సర్వాణ్యుత్పత్తిస్థానాని సర్వాః పునర్భవో బాధనానుషక్తో దుఃఖసాహచర్యాద్బాధనాలక్షణం దుఃఖం ఇత్యుక్తం ఋషిభిః. దుఃఖసంజ్ఞాభావనం ఉపదిశ్యతే అత్ర చ హేతురుపాదీయతే

సూత్రసం ౪.౧.౫౪ఃవివిధబాధనాయోగాద్దుఃఖం ఏవ జన్మోత్పత్తిః ॥

జన్మ జాయతే ఇతి శరీరేన్ద్రియబుద్ధయః శరీరాదీనాం చ సంస్థానవిశిష్టానాం ప్రాదుర్భావ ఉత్పత్తిః । వివిధా చ బాధనా. హీనా మధ్యమా ఉత్కృష్టా చేతి । ఉత్కృష్టా నారకిణామ్. తిరశ్చాం తు మధ్యమా. మనుష్యాణాం తు హీనా. దేవానాం హీనతరా వీతరాగాణాం చ । ఏవం సర్వం ఉత్పత్తిస్థానం వివిధబాధనానుషక్తం పశ్యతః సుఖే తత్సాధనేషు చ శరీరేన్ద్రియబుద్ధిషు దుఃఖసంజ్ఞా వ్యవతిష్ఠతే ।

దుఃఖసంజ్ఞావ్యవస్థానాత్సర్వలోకేష్వనభిరతిసంజ్ఞా భవతి । అనభిరతిసంజ్ఞాం ఉపాసీనస్య సర్వలోకవిషయా తృష్ణా విచ్ఛిద్యతే. తృష్ణాప్రహాణాత్సర్వదుఃఖాద్విముచ్యతే ఇతి । యథా విషయోగాత్పయో విషం ఇతి బుధ్యమానో నోపాదత్తే. అనుపాదదానో మరణదుఃఖం నాప్నోతి ॥౫౪ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౫౫

దుఃఖోద్దేశస్తు న సుఖస్య ప్రత్యాఖ్యానమ్. కస్మాత్?

సూత్రసం౦ ౪.౧.౫౫ः న సుఖస్యాన్తరాలనిష్పత్తేः ॥

న ఖల్వయం దుఃఖోద్దేశः సుఖస్య ప్రత్యాఖ్యానమ్ । కస్మాత్. సుఖస్యాన్తరాలనిష్పత్తేः । నిష్పద్యతే ఖలు బాధనాన్తరాలేషు సుఖం ప్రత్యాత్మవేదనీయం శరీరిణామ్. తదశక్యం ప్రత్యాఖ్యాతుం ఇతి ॥౫౫ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౫౬

అర్థాపి

సూత్రసం౦ ౪.౧.౫౬ः బాధనానివృత్తేర్వేదయతः పర్యేషణదోషాదప్రతిషేధः ॥

సుఖస్య. దుఃఖోద్దేశేనేతి ప్రకరణాత్పర్యేషణం ప్రార్థనా విషయార్జనతృష్ణా. పర్యేషణస్య దోషో యదయం వేదయమానः ప్రార్థయతే తచ్చాస్య ప్రార్థితం న సమ్పద్యతే. సమ్పద్య వా విపద్యతే. న్యూనం వా సమ్పద్యతే. బహుప్రత్యనీకం వా సమ్పద్యతే ఇతి ఏతస్మాత్పర్యేషణదోషాన్నానావిధో మానసः సన్తాపో భవతి ఏవం వేదయతः పర్యేషణదోషాద్బాధనాయా అనివృత్తిः । బాధనానివృత్తేర్దుఃఖసంజ్ఞాభావనం ఉపదిశ్యతే । అనేన కారణేన దుఃఖం జన్మ న తు సుఖస్యాభావాదితి ।

అథాప్యేతదనూక్తమ్

`కామం కామయమానస్య యదా కామः సమృధ్యతి ।

అథైనం అపరः కామः క్షిప్రం ఏవ ప్రబాధతే ॥౭౭

`అపి చేదుదనేమి సమన్తాద్భూమిం ఇమాం లభతే సగవాశ్వామ్ । న స తేన ధనేన ధనైషీ తృప్యతి కిన్ను సుఖం ధనకామే ॥౭౭ ఇతి ॥౫౬ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౫౭

సూత్రసం౦ ౪.౧.౫౭ः దుఃఖవికల్పే సుఖాభిమానాచ్చ ॥

దుఃఖసంజ్ఞాభావనోపదేశః క్రియతే । అయం ఖలు సుఖసంవేదనే వ్యవస్థితః సుఖం పరమపురుషార్థం మన్యతే. న సుఖాదన్యన్నిఃశ్రేయసం అస్తి సుఖే ప్రాప్తే చరితార్థః కృతకరణీయో భవతి । మిథ్యాసఙ్కల్పాత్సుఖే తత్సాధనేషు చ విషయేషు సంరజ్యతే. సంరక్తः సుఖాయ ఘటతే. ఘటమానస్యాస్య
జన్మజరావ్యాధిప్రాయణానిష్టసంయోగేష్టవియోగప్రార్థితానుపపత్తినిమిత్తం అనేకవిధం యావద్దుఃఖం ఉత్పద్యతే. తం దుఃఖవికల్పం సుఖం ఇత్యభిమన్యతే । సుఖాభ్భూతం దుఖమ్. న దుఃఖం అనాసాద్య శక్యం సుఖం అవాప్తుమ్. తాదర్థ్యాత్సుఖం ఏవేదం ఇతి సుఖసంజ్ఞోపహతప్రజ్ఞో జాయస్వ చేతి సంధావతీతి సంసారం

నాతివర్తతే । తదస్యాः సుఖసంజ్ఞాయాः ప్రతిపక్షో దుఃఖసంజ్ఞాభావనం ఉపదిశ్యతే. దుఃఖానుషఙ్గాద్(చోర్.; దుఃఖానుసఙ్గాద్. ఏద్.) దుఃఖం జన్మేతి. న సుఖస్యాభావాత్ ।

యద్యేవం కస్మాద్దుఃఖం జన్మేతి నోచ్యతే? సోఽయం ఏవం వాచ్యే యదేవం ఆహ దుఃఖం ఏవ జన్మేతి తేన సుఖాభావం జ్ఞాపయతీతి జన్మ వినిగ్రహార్థీయో వై ఖల్వయం ఏవశబ్దः । కథమ్? న దుఃఖం జన్మ స్వరూపతः. కిం తు దుఃఖోపచారాత్; ఏవం సుఖం అపీతి ఏతదనేనైవ నిర్వర్త్యతే న తు దుఃఖం ఏవ జన్మేతి ॥౫౭ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౫౮

దుఃఖోద్దేశానన్తరం అపవర్గః. స ప్రత్యాఖ్యాయతే

సూత్రసం౦ ౪.౧.౫౮ఃఋణక్లేశప్రవృత్త్యనుబన్ధాదపవర్గాభావః ॥

ఋణానుబన్ధాన్నాస్త్యపవర్గః` జాయమానో హ వై బ్రాహ్మణస్త్రిభిర్ఋణైర్ఋణవాన్జాయతే. బ్రహ్మచర్యేణ ఋషిభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్యఽఽ ఇతి ఋణాని. తేషాం అనుబన్ధః స్వకర్మభిః సమ్బన్ధః. కర్మసమ్బన్ధవచనాత్` జరామర్యం వా ఏతత్సత్రం యదగ్నిహోత్రం దర్శపూర్ణం ఆసౌ చఽఽ ఇతి `జరయా హ వా ఏష తస్మాత్సత్రాద్విముచ్యతే మృత్యునా హ వాఽఽ ఇతి ఋణానుబన్ధాద్(చోర్ర్.; ఋణానువన్ధాద్. ఏద్.) అపవర్గానుష్ఠానకాలో నాస్తీత్యపవర్గాభావః ।

క్లేశానుబన్ధాన్నాస్త్యపవర్గః క్లేశానుబద్ధ ఏవాయం మ్రియతే. క్లేశానుబద్ధశ్చ జాయతే నాస్య క్లేశానుబన్ధవిచ్ఛేదో గృహ్యతే ।

ప్రవృత్త్యనుబన్ధాన్నాస్త్యపవర్గఃజన్మప్రభృత్యయం యావత్ప్రాయణం వాగ్బుద్ధిశరీరారమ్భేణావిముక్తో గృహ్యతే. తత్ర యదుక్తం `దుఃఖజన్మప్రవృత్తిదోషమిథ్యాజ్ఞానానాం ఉత్తరోత్తరాపాయే తదనన్తరాభావాదపవర్గఽఽ ఇతి. తదనుపపన్నం ఇతి ॥౫౮॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౫౯

అత్రాభిధీయతే । యత్తావదృణానుబన్ధాదితి ఋణైరివ ఋణైరితి

సూత్రసం ౪.౧.౫౯ః ప్రధానశబ్దానుపపత్తేర్గుణశబ్దేనానువాదో నిన్దాప్రశంసోపపత్తేః ॥

ఋణైరితి నాయం ప్రధానశబ్దః । యత్ర ఖల్వేకః ప్రత్యాదేయం దదాతి. ద్వితీయశ్చ ప్రతిదేయం గృహ్ణాతి తత్రాస్య దృష్టత్వాత్ప్రధానం ఋణశబ్దః । న చైతదిహోపపద్యతే. ప్రధానశబ్దానుపపత్తేః. గుణశబ్దేనాయం అనువాద ఋణైరివ ఋణైరితి ।

ప్రయుక్తోపమం చైతద్యథాగ్నిర్మాణవక ఇతిఅన్యత్ర దృష్టశ్చాయం ఋణశబ్ద ఇహ ప్రయుజ్యతే. యథాగ్నిశబ్దో మాణవకే । కథం గుణశబ్దేనానువాదః? నిన్దాప్రశంసోపపత్తేః । కర్మలోపే ఋణీవ ఋణాదానాన్నిన్ద్యతే. కర్మానుష్ఠానే చ ఋణీవ ఋణదానాత్ప్రశస్యతే స ఏవోపమార్థ ఇతి ।

జాయమాన ఇతి గుణశబ్దో విపర్యయేఽనధికారాత్ । జాయమానో హ వై బ్రాహ్మణ ఇతి చ గుణశబ్దో గృహస్థః సమ్పద్యమానో జాయమాన ఇతి; యదాయం గృహస్థో జాయతే తదా కర్మభిరధిక్రియతే మాతృతో జాయమానస్యానధికారాత్ । యదా తు మాతృతో జాయతే కుమారో న తదా కర్మభిరధిక్రియతే అర్థినః శక్తస్య చాధికారాత్ । అర్థినః కర్మభిరధికారః కర్మవిధౌ కామసంయోగస్మృతేః ` అగ్నిహోత్రం జుహుయాత్స్వర్గకామఽఽ ఇత్యేవమాది । శక్తస్య చ (౩) ప్రవృత్తిసమ్భవాత్శక్తస్య కర్మభిరధికారః ప్రవృత్తిసమ్భవాత్ । (౪) శక్తః ఖలు విహితే కర్మణి ప్రవర్తతే నేతర ఇతి । ఉభయాభావస్తు ప్రధానశబ్దార్థే । మాతృతో జాయమానే కుమారే ఉభయం అర్థితా శక్తిశ్చ న భవతీతి ।

న భిద్యతే చ లౌకికాద్వాక్యాద్వైదికం వాక్యం ప్రేక్షాపూర్వకారిపురుషప్రణీతత్వేన । తత్ర లౌకికస్తావదపరీక్షకోఽపి న జాతమాత్రం (చోర్ర్.; జాతప్రాత్రం. ఏద్.) కుమారకం ఏవం బ్రూయాదధీష్వ యజస్వ బ్రహ్మచర్యం చరేతి । కుత ఏవం ఋషిరుపపన్నానవద్యవాదీ ఉపదేశార్థేన ప్రయుక్త ఉపదిశతి? న ఖలు వై నర్తకోఽన్ధేషు ప్రవర్తతే న గాయకో బధిరేష్వితి ।

ఉపదిష్టార్థవిజ్ఞానం చోపదేశవిషయః । యశ్చోపదిష్టం అర్థం విజానాతి తం ప్రత్యుపదేశః క్రియతే. న చైతదస్తి జాయమానకుమారక ఇతి । గార్హస్థ్యలిఙ్గం చ మన్త్రబ్రాహ్మణం కర్మ అభివదతి । యచ్చ మన్త్రబ్రాహ్మణం కర్మ అభివదతి తత్ప్రతీత్యసమ్బన్ధాదినా గార్హస్థ్యలిఙ్గేనోపపన్నమ్. తస్మాద్గృహస్థోఽయం జాయమానోఽభిధీయతే ఇతి ।

అర్థిత్వస్య చావిపరిణామే జరామర్యవాదోపపత్తిః ।

యావచ్చాస్య ఫలేనార్థిత్వం న విపరిణమతే న నివర్తతే తావదనేన కర్మానుష్ఠేయం ఇత్యుపపద్యతే జరామర్యవాదస్తం ప్రతీతి । జరయా హ వేత్యాయుషస్@తురీయస్య చతుర్థస్య ప్రవ్రజ్యాయుక్తస్య వచనం `జరయా హ వా ఏష ఏతస్మాద్విముచ్యతేఽఽ ఇతి । ఆయుషస్తురీయం చతుర్థం ప్రవ్రజ్యాయుక్తం జరేత్యుచ్యతే. తత్ర హి ప్రవ్రజ్యా విధీయతే; అత్యన్తజరాసంయోగే జరయా హ వేత్యనర్థకమ్ । `అశక్తో విముచ్యతేఽఽ ఇత్యేతదపి నోపపద్యతే. స్వయం అశక్తస్య బాహ్యం శక్తిం ఆహ` అన్తేవాసీ వా జుహుయాద్బ్రహ్మణా స పరిక్రీతః. క్షీరహోతా వా జహుయాద్ధనేన స పరిక్రీతఽఽ ఇతి ।

అథాపి విహితం వానూద్యేత కామాద్వార్థః పరికల్ప్యేత? విహితానువచనం న్యాయ్యం ఇతి । ఋణవానివాస్వతన్త్రో గృహస్థః కర్మసు ప్రవర్తతే ఇత్యుపపన్నం వాక్యస్య

సామర్థ్యమ్ । ఫలస్య హి సాధనాని ప్రయత్నవిషయో న ఫలమ్. తాని సమ్పన్నాని ఫలాయ కల్పన్తే । విహితం చ జాయమానమ్. విధీయతే చ జాయమానమ్. తేన యః సమ్బధ్యతే సోఽయం జాయమాన ఇతి ।

ప్రత్యక్షవిధానాభావాదితి చేన్న. ప్రతిషేధస్యాపి ప్రత్యక్షవిధానాభావాదితి । ప్రత్యక్షతో విధీయతే గార్హస్థ్యం (చోర్.; గార్హథ్యం. ఏద్.) బ్రాహ్మణేన. యది చాశ్రమాన్తరం అభవిష్యత్తదపి వ్యధాస్యత

ప్రత్యక్షతః. ప్రత్యక్షవిధానాభావాన్నాస్త్యాశ్రమాన్తరం ఇతి । న. ప్రతిషేధస్యాపి ప్రత్యక్షో విధానాభావాత్ । న ప్రతిషేధోఽపి వై బ్రాహ్మణేన ప్రత్యక్షతో విధీయతే న సన్త్యాశ్రమాన్తరాణి ఏక ఏవ గృహస్థాశ్రమ ఇతి ప్రతిషేధస్య ప్రత్యక్షతోఽశ్రవణాదయుక్తం ఏతదితి ।

అధికారాచ్చ విధానం విద్యాన్తరవత్ । యథా శాస్త్రాన్తరాణి స్వే స్వేఽధికారే ప్రత్యక్షతో విధాయకాని నార్థాన్తరాభావాదేవం ఇదం బ్రాహ్మణం గృహస్థశాస్త్రం స్వేఽధికారే ప్రత్యక్షతో విధాయకం నాశ్రమాన్తరాణాం అభావాదితి ।

ఋగ్బ్రాహ్మణం చాపవర్గాభిధాయ్యభిధీయతే । ఋచశ్చ బ్రాహ్మణాని చాపవర్గాభివాదీని భవన్తి । ఋచశ్చ తావత్

`కర్మభిర్మృత్యుం ఋషయో నిషేదుః ప్రజావన్తో ద్రవిణం ఇచ్ఛమానాః । అథాపరే ఋషయో మనీషిణః పరం కర్మభ్యోఽమృతత్వం ఆనశుః ॥౨౨

`న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వం ఆనశుః । పరేణ నాకం నిహితం గుహాయాం విభ్రాజతే యద్యతయో విశన్తి ॥౨౨

`వేదాహం ఏతం పురుషం మహాన్తం ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ । తం ఏవ విదిత్వాతిమృత్యుం ఏతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ ॥౨౨

అథ బ్రాహ్మణాని

`త్రయో ధర్మస్కన్ధాః యజ్ఞోఽధ్యయనం దానం ఇతి ప్రథమస్తప ఏవ ద్వితీయో బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీతి తృతీయోఽత్యన్తం ఆత్మానం ఆచార్యకులేఽవసాదయన్సర్వే ఏవైతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వం ఏతి ।౨౨

`ఏతం ఏవ ప్రవ్రాజినో లోకం ఇచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి౨౨ ।

అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవాయం పురుష ఇతి స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే యత్కర్మ కురుతే తదభిసంపద్యతే ।౨౨

ఇతి కర్మభిః సంసరణం ఉక్త్వా ప్రకృతం అన్యదుపదిశన్తి `ఇతి ను కామయమానోఽథాకామయమానో యోఽకామో నిష్కామ ఆత్మకామ ఆప్తకామో భవతి న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి ఇహైవ సమవలీయన్తే బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతీతి౨౨ ।

తత్ర యదుక్తం ఋణానుబన్ధాదపవర్గాభావ ఇత్యేతదయుక్తం ఇతి । `యే చత్వారః పథయో దేవయానాఽఽ ఇతి చ చాతురాశ్రమ్యశ్రుతేరైకాశ్రమ్యానుపపత్తిః ॥౫౯॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౬౦

ఫలార్థినశ్చేదం బ్రాహ్మణం `జరామర్యం వా ఏతత్సత్రం యదగ్నిహోత్రమ్. దర్శపూర్ణం ఆసౌ చేతిఽఽ కథమ్?

సూత్రసం౦ ౪.౧.౬౦ః సమారోపణాదాత్మన్యప్రతిషేధః ॥

`ప్రాజాపత్యాం ఇష్టిం నిరూప్య తస్యాం సర్వవేదసం హుత్వా ఆత్మన్యగ్నీన్సమారోప్య బ్రాహ్మణః ప్రవ్రజేద్ఽఽ ఇతి శ్రూయతే (చోర్ర్.; శ్రూయతే. ఏద్.) । తేన విజానీమః ప్రజావిత్తలోకైషణాభ్యో వ్యుత్థితస్య నివృత్తే ఫలార్థిత్వే సమారోపణం విధీయతే ఇతి ।

ఏవం చ బ్రాహ్మణాని `సోఽన్యద్వ్రతం ఉపాకరిష్యమాణో యాజ్ఞవల్క్యో మైత్రేయీం ఇతి హోవాచ ప్రవ్రజిష్యన్వా అరే అహం అస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యా సహాన్తం కరవాణీతి । అథాప్యుక్తానుశాసనాసి మైత్రేయి ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వం ఇతి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవవ్రాజేతిఽఽ

భాష్యమ్ ౪.౧.౬౧

సూత్రసం౦ ౪.౧.౬౧ః పాత్రచయాన్తానుపపత్తేశ్చ ఫలాభావః ॥

జరామర్యే చ కర్మణ్యవిశేషేణ కల్ప్యమానే సర్వస్య పాత్రచయాన్తాని కర్మాణీతి ప్రసజ్యతే. తత్రైషణావ్యుత్థానం న శ్రూయేత । ` ఏతద్ధ స్మ వై తత్పూర్వే బ్రాహ్మణా అనూచానా విద్వాంసః ప్రజాం న కామయన్తే కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయం ఆత్మాయం లోక ఇతి తే హ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీతిఽఽ । ఏషణాభ్యశ్చ వ్యుత్థితస్య పాత్రచయాన్తాని కర్మాణి నోపపద్యన్తే ఇతి నావిశేషేణ కర్తుఃప్రయోజకం ఫలం భవతీతి ।

చాతురాశ్రమ్యవిధానాచ్చేతిహాసపురాణధర్మశాస్త్రైకాశ్రమ్యానుపపత్తిః । తదప్రమాణం ఇతి చేద్న. ప్రమాణేన ప్రామాణ్యాభ్యనుజ్ఞానాత్ ప్రమాణేన ఖలు బ్రాహ్మణేనేతిహాసపురాణస్య ప్రామాణ్యం అభ్యనుజ్ఞాయతే ` తే వా ఖల్వేతే అథర్వాఙ్గిరస ఏతదితిహాసపురాణం అభ్యవదన్నితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేద ఇతిఽఽ । తస్మాదయుక్తం ఏతదప్రామాణ్యం ఇతి । అప్రామాణ్యే చ ధర్మశాస్త్రస్య ప్రాణభృతాం వ్యవహారలోపాల్లోకోచ్ఛేదప్రసఙ్గః ।

ద్రష్టృప్రవక్తృసామాణ్యాచ్చాప్రామాన్యానుపపత్తిః । యే ఏవ మన్త్రబ్రాహ్మణస్య ద్రష్టారఃప్రవక్తారశ్చ. తే ఖల్వితిహాసపురాణస్య ధర్మశాస్త్రస్య చేతి ।

విషయవ్యవస్థానాచ్చ యథావిషయం ప్రామాణ్యమ్ । అన్యో మన్త్రబ్రాహ్మణస్య విషయోఽన్యశ్చేతిహాసపురాణధర్మశాస్త్రాణాం ఇతి । యజ్ఞో మన్త్రబ్రాహ్మణస్య. లోకవృత్తం ఇతిహాసపురాణస్య. లోకవ్యవహారవ్యవస్థానం ధర్మశాస్త్రస్య విషయః । తత్రైకేన న సర్వం వ్యవస్థాప్యతే ఇతి యథావిషయం ఏతాని ప్రమాణానీన్ద్రియాదివదితి ॥౬౧ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౬౨

యత్పునరేతత్కృశానుబన్ధస్యావిచ్ఛేదాదితి

సూత్రసం౦ ౪.౧.౬౨ఃసుషుప్తస్య స్వప్నాదర్శనే క్లేశాభావాదపవర్గః ॥

యథా సుషుప్తస్య ఖలు స్వప్నాదర్శనే రాగానుబన్ధః సుఖదుఃఖానుబన్ధశ్చ విచ్ఛిద్యతే తథాపవర్గేఽపీతి । ఏతచ్చ బ్రహ్మవిదో ముక్తస్యాత్మనో రూపం ఉదాహరన్తీతి ॥౬౨ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౬౩

యదపి ప్రవృత్త్యనుబన్ధాదితి

సూత్రసం౦ ౪.౧.౬౩ఃన ప్రవృత్తిః ప్రతిసన్ధానాయ హీనక్లేశస్య ॥

ప్రక్షీణేషు రాగద్వేషమోహేషు ప్రవృత్తిర్న ప్రతిసన్ధానాయ । ప్రతిసన్ధిస్తు పూర్వజన్మనివృత్తౌ పునర్జన్మ. తచ్చాదృష్టకారితమ్. తస్యాం ప్రహీణాయాం పూర్వజన్మాభావే జన్మాన్తరాభావోఽప్రతిసన్ధానం అపవర్గః ।

కర్మవైఫల్యప్రసఙ్గ ఇతి చేద్న. కర్మవిపాకప్రతిసంవేదనస్యాప్రత్యాఖ్యానాత్ । పూర్వజన్మనివృత్తౌ పునర్జన్మ న భవతీత్యుచ్యతే. న తు కర్మవిపాకప్రతిసంవేదనం ప్రత్యాఖ్యాయతే. సర్వాణి పూర్వకర్మాణి హ్యన్తే జన్మని పిపచ్యన్త ఇతి ॥౬౩ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౬౪

సూత్రసం౦ ౪.౧.౬౪ఃన క్లేశసన్తతేః స్వాభావికత్వాత్ ॥

నోపపద్యతే క్లేశానుబన్ధవిచ్ఛేదః. కస్మాత్? క్లేశసన్తతేః స్వాభావికత్వాత్ । అనాదిరియం క్లేశసన్తతిః. న చానాదిః శక్య ఉచ్ఛేతుం ఇతి ॥౬౪ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౬౫

అత్ర కశ్చిత్పరీహారం ఆహ

సూత్రసం౦ ౪.౧.౬౫ఃప్రాగుత్పత్తేరభావానిత్యత్వవత్స్వాభావికేఽప్యనిత్యత్వం ॥

యథానాదిః ప్రాగుత్పత్తేరభవ ఉత్పన్నేన భావేన నివర్త్యతే. ఏవం స్వాభావికీ క్లేశసన్తతిరనిత్యేతి ॥౬౫ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౬౬

అపర ఆహ

సూత్రసం౦ ౪.౧.౬౬ఃఅణుశ్యామతాఽన్యత్వవద్వా ॥

యథానాదిరణుశ్యామతా అథ చాగ్నిసంయోగాదనిత్యా. తథా క్లేశసన్తతిరపీతి । సతః ఖలు ధర్మో నిత్యత్వం అనిత్యత్వం చ. తత్త్వం భావే అభావే భాక్తం ఇతి । అనాదిరణుశ్యామతేతి హేత్వభావాదయుక్తమ్ । అనుత్పత్తిధర్మకం అనిత్యం ఇతి నాత్ర హేతురస్తీతి ॥౬౬ ॥

భాష్యమ్ ౪.౧.౬౭

అయం తు సమాధిః

సూత్రసం౦ ౪.౧.౬౭ః న. సజ్కల్పనిమిత్తత్వాచ్చ రాగాదీనాం ॥

కర్మనిమిత్తత్వాదితరేతరనిమిత్తత్వాచ్చేతి సముచ్చయః । మిథ్యాసజ్కల్పేభ్యో రఞ్జనీయకోపనీయమోహనీయేభ్యో రాగద్వేషమోహా ఉత్పద్యన్తే. కర్మ చ సత్త్వనికాయనిర్వర్తకం నైయమికాన్రాగద్వేషమోహాన్నిర్వర్త్తయతి. నియమదర్శనాత్ । దృశ్యతే హి కశ్చిత్సత్త్వనికాయో రాగబహులః కశ్చిద్ద్వేషబహులః కశ్చిన్మోహబహుల ఇతి । ఇతరేతరనిమిత్తా చ రాగాదీనాం ఉత్పత్తిః । మూఢో రజ్యతి మూఢః కుప్యతి రక్తో ముహ్యతి కుపితో ముహ్యతి ।

సర్వమిథ్యాసజ్కల్పానాం తత్త్వజ్ఞానాదనుత్పత్తిః కారణానుత్పాతౌ చ కార్యానుత్పత్తేరితి రాగాదీనాం అత్యన్తం అనుత్పత్తిరితి । అనాదిశ్చ క్లేశసన్తతిరిత్యయుక్తమ్. సర్వే ఇమే ఖల్వాధ్యాత్మికా భావా అనాదినా ప్రబన్ధేన ప్రవర్త్తన్తే శరీరాదయః. న జాత్వత్ర కశ్చిదనుత్పన్నపూర్వః ప్రథమత ఉత్పద్యతేఽన్యత్ర తత్త్వజ్ఞానాత్ । న చైవం సత్యనుత్పత్తిధర్మకం కిఞ్చిదవ్యయధర్మకం ప్రతిజ్ఞాయతే ఇతి । కర్మ చ సత్త్వనికాయనిర్వర్తకం తత్త్వజ్ఞానకృతాన్మిథ్యాసజ్కల్పవిఘాతాన్న రాగాద్యుత్పత్తినిమిత్తం భవతి. సుఖదుఃఖసంవిత్తిః ఫలం తు భవతీతి ॥౬౭ ॥

అథ చతుర్థాధ్యాయస్య ద్వితీయం ఆహ్నికమ్ ।

భాష్యమ్ ౪.౨.౧

కిం ను ఖలు భోః యావన్తో విషయాస్తావత్సు ప్రత్యేకం తత్త్వజ్ఞానం ఉత్పద్యతే. అథ క్వచిదుత్పద్యత ఇతి । కశ్చాత్ర విశేషః? న తావదేకైకత్ర యావద్విషయం ఉత్పద్యతే జ్ఞేయానాం ఆనన్త్యాత్ । నాపి క్వచిదుత్పద్యతే. యత్ర నోత్పద్యతే తత్రానివృత్తో మోహ ఇతి మోహశేషప్రసఙ్గః । న చాన్యవిషయేణ తత్త్వజ్ఞానేనాన్యవిషయో మోహః శక్యః ప్రతిషేద్ధుం ఇతి ।

మిథ్యాజ్ఞానం వై ఖలు మోహో న తత్త్వజ్ఞానస్యానుత్పత్తిమాత్రమ్ । తచ్చ మిథ్యాజ్ఞానం యత్ర విషయే ప్రవర్తమానం సంసారబీజం భవతి స విషయస్తత్త్వతో జ్ఞేయ ఇతి ।

కిం పునస్తన్మిథ్యాజ్ఞానమ్? అనాత్మన్యాత్మగ్రహః. అహం అస్మీతి మోహోఽహఙ్కార ఇతి । అనాత్మానం ఖల్వహం అస్మీతి పశ్యతో దృష్టిరహఙ్కార ఇతి । కిం పునస్తదర్థజాతం యద్విషయోఽహఙ్కారః? శరీరేన్ద్రియమనోవేదనాబుద్ధయః । కథం తద్విషయోఽహఙ్కారః సంసారబీజం భవతి?

అయం ఖలు శరీరాద్యర్థజాతం అహం అస్మీతి వ్యవసితః తదుచ్ఛేదేనాత్మోచ్ఛేదం మన్యమానోఽనుచ్ఛేదతృష్ణాపరిప్లుతః పునః పునస్తదుపాదత్తే. తదుపాదదానో జన్మమరణాయ యతతే. తేనావియోగాన్నాత్యన్తం దుఃఖాద్విముచ్యత ఇతి । యస్తు దుఃఖం దుఃఖాయతనం దుఃఖానుషక్తం సుఖం చ సర్వం ఇదం దుఃఖం ఇతి పశ్యతి స దుఃఖం పరిజానాతి । పరిజ్ఞాతం చ దుఃఖం ప్రహీణం భవత్యనుపాదానాత్సవిషాన్నవత్ । ఏవం దోషాన్కర్మ చ దుఃఖహేతురితి పశ్యతి । న చాప్రహీణేషు దోషేషు దుఃఖప్రబన్ధోచ్ఛేదేన శక్యం భవితుం ఇతి దోషాన్జహాతి. ప్రహీణేషు చ దోషేషు న ప్రవృత్తిః ప్రతిసన్ధానాయేత్యుక్తమ్ ।

ప్రేత్యభావఫలదుఃఖాని చ జ్ఞేయాని వ్యవస్థాపయతి కర్మ చ దోషాంశ్చ ప్రహేయాన్ । అపవర్గోఽధిగన్తవ్యస్తస్యాధిగమోపాయస్తత్త్వజ్ఞానమ్ । ఏవం చతసృభిర్విధాభిః ప్రమేయం విభక్తం ఆసేవమానస్యాభ్యస్యతో భావయతః సమ్యగ్దర్శనం యథాభూతావబోధస్తత్త్వజ్ఞానం ఉత్పద్యతే ।

ఏవం చ

సూత్రసం౦ ౪.౨.౧ఁ: దోషనిమిత్తానాం తత్త్వజ్ఞానాదహఙ్కారనివృత్తిః ॥

శరీరాదిదుఃఖాన్తం ప్రమేయం దోషనిమిత్తం తద్విషయత్వాన్మిథ్యాజ్ఞానస్య । తదిదం తత్త్వజ్ఞానం తద్విషయం ఉత్పన్నం అహఙ్కారం నివర్తయతి సమానవిషయే తయోర్విరోధాత్ । ఏవం తత్త్వజ్ఞానాద్ దుఃఖజన్మప్రవృత్తిదోషమిథ్యాజ్ఞానానాం ఉత్తరోత్తరాపాయే తదనన్తరాభావాదపవర్గఽఽ ఇతి । స చాయం శాస్త్రార్థసంగ్రహోఽనూద్యతే నాపూర్వో విధీయతే ఇతి ॥౧ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౨

ప్రసఙ్ఖ్యానానుపూర్వీ తు ఖలు

సూత్రసం౦ ౪.౨.౨ఁ: దోషనిమిత్తం రూపాదయో విషయాః సఙ్కల్పకృతాః ॥

కామవిషయా ఇన్ద్రియార్థా ఇతి రూపాదయ ఉచ్యన్తే । తే మిథ్యా సఙ్కల్ప్యమానా రాగద్వేషమోహాన్ప్రవర్తయన్తి. తాన్పూర్వం ప్రసఙ్ఖ్యేత । తాంశ్చ ప్రసఙ్ఖ్యాణస్య రూపాదివిషయో మిథ్యాసఙ్కల్పో నివర్తతే । తన్నివృత్తావధ్యాత్మం శరీరాది ప్రసఙ్ఖ్యేత । తత్రాప్రసఙ్ఖ్యానాదధ్యాత్మవిషయోఽహఙ్కారో నివర్తతే ।

సోఽయం అధ్యాత్మం బహిశ్చ వివిక్తచిత్తో విహరన్ముక్త ఇత్యుచ్యతే ॥౨ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.3

అతః పరం కాచిత్సంజ్ఞా హేయా కాచిద్భావయితవ్యేత్యుపదిశ్యతే. నాథనిరాకరణం అర్థోపాదానం వా । కథం ఇతి?

సూత్రసం౦ ౪.౨.౩ः తన్నిమిత్తం త్వవయవ్యభిమానః ॥

తేషాం దోషాణాం నిమిత్తం త్వవయవ్యభిమానః । సా చ ఖలు స్త్రీసంజ్ఞా సపరిష్కారా పురుషస్య. పురుషసంజ్ఞా చ స్త్రియాः సపరిష్కారా నిమిత్తసంజ్ఞా అనువ్యఞ్జనసంజ్ఞా చ ।

నిమిత్తసంజ్ఞా రసనాశ్రోత్రమ్. దన్తోష్ఠమ్. చక్షుర్నాసికమ్ । అనువ్యఞ్జనసంజ్ఞా ఇత్థం దణ్డా ఇత్థం ఒష్ఠావితి । సేయం సంజ్ఞా కామం వర్ధయతి తదనుషక్తాంశ్చ దోషాన్ప్రవర్జనీయాన్. వర్జనం త్వస్యాः । భేదేనావయవసంజ్ఞా
కేశలోమమాంసశోణితాస్థిస్నాయుశిరాకఫపిత్తోచ్చారాదిసంజ్ఞా;

తాం అశుభసంజ్ఞేత్యాచక్షతే । తాం అస్య భావయతः కామరాగः ప్రహీయతే ।

సత్యేవ చ ద్వివిధే విషయే కాచిత్సంజ్ఞా భావనీయా కాచిత్పరివర్జనీయేత్యుపదిశ్యతే. యథా విషసమ్పృక్తేఽన్నేఽన్నసంజ్ఞోపాదానాయ విషసంజ్ఞా ప్రహాణాయేతి ॥౩ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౪

అథేదానీం అర్థం నిరాకరిష్యతావయవినిరాకరణం ఉపపాద్యతే

సూత్రసం౦ ౪.౨.౪ः విద్యావిద్యాద్వైవిధ్యాత్సంశయః ॥

సదసతోరుపలమ్భాద్విద్యా ద్వివిధా. సదసతోరనుపలమ్భాదవిద్యాపి ద్వివిధా ।
ఉపలమ్భ్యమానేఽవయవిని విద్యాద్వైవిధ్యాత్సంశయః. అనుపలభ్యమానే
చావిద్యాద్వైవిధ్యాత్సంశయః । సోఽయం అవయవీ యదుపలభ్యతే (ఫ్లోల్లో wఇన్గ్కుర్.
యద్యపలభ్యతే ఋఇనేన్) అథాపి నోపలభ్యతే న కథఞ్చన సంశయాన్మోక్ష్యత ఇతి ॥౪ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౫౫

సూత్రసం౦ ౪.౨.౫౫ః తదసంశయః పూర్వహేతుప్రసిద్ధత్వాత్ ॥

తస్మిన్ననుపపన్నః సంశయః । కస్మాత్? పూర్వోక్తహేతూనాం అప్రతిషేధాదస్తి
ద్రవ్యాన్తరారమ్భ ఇతి ॥౫౫ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౬

సూత్రసం౦ ౪.౨.౬ః వృత్త్యనుపపత్తేరపి న సంశయః ॥

వృత్త్యనుపపత్తేరపి తర్హి సంశయానుపపత్తిర్నాస్త్యవయవీతి ॥౬ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౭

తద్విభజతే

సూత్రసం౦ ౪.౨.౭ः కృత్స్నైకదేశావృత్తిత్వాదవయవానాం అవయవ్యభావః ॥

ఏకైకోఽవయవో న తావత్కృత్స్నేఽవయవిని వర్తతే. తయోః
పరిమాణభేదాదవయవాన్తరసమ్బన్ధాభావప్రసఙ్గాచ్చ । నాప్యవయవ్యేకదేశేన. న హ్యస్యాన్యే
అవయవా ఏకదేశభూతాः సన్తీతి ॥౭ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౮

అథావయవేష్వావయవీ వర్తతే

సూత్రసం౦ ౪.౨.౮ः తేషు చావృత్తేరవయవ్యభావః ॥

న తావత్ప్రత్యవయవం వర్తతే. తయోः పరిమాణభేదాద్ద్రవ్యస్య చైకద్రవ్యత్వప్రసఙ్గాత్ ।
నాప్యేకదేశైः సర్వేషు అన్యావయవాభావాత్ । తదేవం న యుక్తः సంశయో నాస్త్యవయవీతి ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౯

సూత్రసం౦ ౪.౨.౯ः పృథక్చావయవేభ్యోఽవృత్తేः ॥

అవయవ్యభావ ఇతి వర్తతే । న చాయం పృథగవయవేభ్యో వర్తతే
అగ్రహణాత్నిత్యత్వప్రసఙ్గాచ్చ । తస్మాన్నాస్త్యవయవీతి ॥

భాష్యమ్ ४.२.౧౦

సూత్రసం౦ ४.२.౧౦ः న చావయవ్యవయవాः ॥

న చావయవానాం ధర్మోఽవయవీ । కస్మాత్? ధర్మమాత్రస్య ధర్మిభిరవయవైः
పూర్వవత్సమ్బన్ధానుపపత్తేः । పృథక్చావయవేభ్యో ధర్మిభ్యో ధర్మస్యాగ్రహణాదితి సమానమ్
॥౧౦ ॥

భాష్యమ్ ४.२.౧౧

సూత్రసం౦ ४.२.౧౧ः ఏకస్మిన్భేదాభావాద్భేదశబ్దప్రయోగానుపపత్తేరప్రశ్నः ॥

కిం ప్రత్యవయవం కృత్స్నోఽవయవీ వర్తతే అథైకదేశేనేతి నోపపద్యతే ప్రశ్నः । కస్మాత్?
ఏకస్మిన్భేదాభావాద్భేదశబ్దప్రయోగానుపపత్తేः । కృత్స్నం౦ ఇత్యనేకస్యాశేషాభిధానమ్. ఏకదేశ
ఇతి నానాత్వే కస్యచిదభిధానమ్ । తావిమౌ కృత్స్నైకదేశశబ్దౌ భేదవిషయౌ
నైకస్మిన్నవయవిన్యుపపద్యేతే భేదాభావాదితి ॥౧౧ ॥

భాష్యమ్ ४.२.౧౨

అన్యావయవాభావాన్నైకదేశేన వర్తత ఇత్యహేతుః

సూత్రసం౦ ౪.౨.౧౨ః అవయవాన్తరభావేఽప్యవృత్తేరహేతుః ॥

అవయవాన్తరాభావాదితి । యద్యపి ఏకదేశోఽవయవాన్తరభూతః
స్యాత్తథాప్యవయవేఽవయవాన్తరం వర్తతే నావయవీతి అన్యోఽవయవీతి ।

అన్యావయవభావేఽప్యవృత్తేరవయవినో నైకదేశేన వృత్తిరన్యావయవాభావాదిత్యహేతుః ।

వృత్తిః కథం ఇతి చేత్? ఏకస్యానేకత్రాశ్రయాశ్రితసమ్బన్ధలక్షణా ప్రాప్తిః । ఆశ్రయాశ్రితభావః
కథం ఇతి చేత్? యస్య యతోఽన్యత్రాత్మలాభానుపపత్తిః స ఆశ్రయః । న
కారణద్రవ్యేభ్యోఽన్యత్ర కార్యద్రవ్యం ఆత్మానం లభతే విపర్యయస్తు కారణద్రవ్యేష్వితి ।

నిత్యేషు కథం ఇతి చేత్. అనిత్యేషు దర్శనాత్సిద్ధమ్. నిత్యేషు ద్రవ్యేషు కథం
ఆశ్రయాశ్రయిభావ ఇతి చేత్? అనిత్యేషు ద్రవ్యగుణేషు దర్శనాదాశ్రయాశ్రితభావస్య నిత్యేషు
సిద్ధిరితి ।

తస్మాదవయవ్యభిమానః ప్రతిషిధ్యతే నిఃశ్రేయసకామస్య. నావయవీ. యథా రూపాదిషు
మిథ్యాసఙ్కల్పో న రూపాదయ ఇతి ॥౧౨ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౧౩

సర్వాగ్రహణం అవయవ్యసిద్ధేరితి ప్రత్యవస్థితోఽప్యేతదాహ

సూత్రసం౦ ౪.౨.౧౩ఃకేశసమూహే తైమిరికోపలబ్ధివత్తదుపలబ్ధిః ॥

యథైకైకఃకేశస్తైమిరికేణ నోపలభ్యతే కేశసమూహస్తూపలభ్యతే. తథైకైకోఽణుర్నోపలభ్యతే అణుసఞ్చయస్తూపలభ్యతే. తదిదం అణుసమూహవిషయం గ్రహణం ఇతి ॥౧౩ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౧౪

సూత్రసం౦ ౪.౨.౧౪ఃస్వవిషయానతిక్రమేణేన్ద్రియస్య పటుమన్దభావాద్విషయగ్రహణస్య తథాభావో నావిషయే ప్రవృత్తిః ॥

యథావిషయం ఇన్ద్రియాణాం పటుమన్దభావాద్విషయగ్రహణానాం పటుమన్దభావో భవతి । చక్షుఃఖలు ప్రకృష్యమాణం నావిషయం గన్తం గృహ్ణాతి. నికృష్యమాణం చ న స్వవిషయాత్ప్రచ్యవతే । సోఽయం తైమిరికఃకశ్చిచ్చక్షుర్విషయంకేశం న గృహ్ణాతి. కశ్చిద్గృహ్ణాతి కేశసమూహమ్ ।

ఉభయం హ్యతైమిమిరికేణ చక్స్.ఉషా గృహ్యతే । పరమాణవస్త్వతీన్ద్రియా ఇన్ద్రియావిషయభూతా న కేనచిదిన్ద్రియేణ గృహ్యన్తే. సముదితాస్తు గృహ్యన్తే. ఇత్యవిషయే ప్రవృత్తిరిన్ద్రియస్య ప్రసజ్యేత । న జాత్వర్థాన్తరం అణుభ్యో గృహ్యత ఇతి । తే ఖల్వమే పరమాణవఃసన్నిహితా గృహ్యమాణా అతీన్ద్రియత్వం జహతి. వియుక్తాశ్చాగృహ్యమాణా ఇన్ద్రియవిషయత్వం న లభన్త ఇతి । సోఽయం ద్రవ్యాన్తరానుత్పత్తావతిమహాన్వ్యూహాత ఇత్యుపపద్యతే ద్రవ్యాఅన్తరం యద్గ్రహణస్య విషయ ఇతి ।

సఞ్చయమాత్రం విషయ ఇతి చేన్న. సఞ్చయస్య సంయోగభావాత్తస్య చాతీన్ద్రియస్యాగ్రహణాదయుక్తమ్ । సఞ్చయఃఖల్వనేకస్య సంయోగఃస చ గృహ్యమాణాశ్రయో గృహ్యతే నాతీన్ద్రియాశ్రయఃభవతి హీదం అనేన సంయుక్తం ఇతి । తస్మాద్యుక్తం ఏతదితి ।

గృహ్యమాణస్య చేన్ద్రియేణ విషయస్యావరణాద్యనుపలబ్ధికారణం ఉపలభ్యతే ।
తస్మాన్నేన్ద్రియదౌర్బల్యాదనుపలబ్ధిరణూనామ్. యథా
నేన్ద్రియదౌర్బల్యాచ్చక్షుషానుపలబ్ధిర్గన్ధాదీనాం ఇతి ॥౧౪ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౧౫

సూత్రసం౦ ౪.౨.౧౫ः అవయవావయవివిప్రసఙ్గశ్చైవం ఆ ప్రలయాత్ ॥

యః ఖల్వవయవినోఽవయవేషు వృత్తిప్రతిషేధాదభావః సోఽయం అవయవస్యావయవేషు
ప్రసజ్యమానః సర్వప్రలయాయ వా కల్పేత. నిరవయవాద్వా పరమాణుతో నివర్తేత ।
ఉభయథా చోపలబ్ధివిషయస్యాభావః. తదభావాదుపలభ్యభావః । ఉపలభ్యాశ్రయశ్చాయం
వృత్తిప్రతిషేధః. స ఆశ్రయం వ్యాఘ్నన్నాత్మఘాతాయ కల్పత ఇతి ॥౧౫ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౧౬

అథాపి

సూత్రసం౦ ౪.౨.౧౬ः న ప్రలయోఽనుసద్భావాత్ ॥

అవయవవిభాగం ఆశ్రిత్య వృత్తిప్రతిషేధాదభావః ప్రసజ్యమానో
నిరవయవాత్పరమాణోర్నివర్తతే న సర్వప్రలయాయ కల్పతే. నిరవయవత్వం తు
పరమాణోర్విభాగైరల్పతరప్రసఙ్గస్య యతో నాల్పీయస్త్రావస్థానాత్ । లోష్టస్య ఖలు
ప్రవిభజ్యమానావయవస్యాల్పతరం అల్పతమం ఉత్తరం ఉత్తరం భవతి । స చాయం

అల్పతరప్రసఙ్గః యస్మాన్నాల్పతరం అస్తి యః పరమోఽల్పస్తత్ర నివర్తతే. యతశ్చ నాల్పీయోఽస్తి తం పరమఽనుం ప్రచక్ష్మహే ఇతి ॥౧౬\\\\

భాష్యమ్ ౪.౨.౧౭

సూత్రసం౦ ౪.౨.౧౭ఃపరం వా త్రుటేః ॥

అవయవవిభాగస్యానవస్థానాద్ద్వ్యాణాం అసఙ్ఖ్యేయత్వాత్త్రుటిత్వనివృత్తిరితి ॥౧౭॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౧౮

అథేదానీం ఆనుపలమ్భికః సర్వం నాస్తీతి మన్యమాన ఆహ

సూత్రసం౦ ౪.౨.౧౮ఃఆకాశవ్యతిభేదాత్తదనుపపత్తిః ॥

తస్యాణోర్నిరవయవస్య నిత్యస్యానుపపత్తిః । కస్మాత్? ఆకాశవ్యతిభేదాత్ । అన్తర్బహిశ్చాణురాకాశేన సమావిష్టో వ్యతిభిన్నః. వ్యతిభేదాత్సావయవః. సావయవత్వాదనిత్య ఇతి ॥౧౮॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౧౯

సూత్రసం౦ ౪.౨.౧౯ఃఆకాశాసర్వగతత్వం వా ॥

అద్వైతన్నేష్యతే పరమాణోరన్తర్నాస్త్యాకాశం ఇత్యసర్వగతత్వం ప్రసజ్యత ఇతి ॥౧౯॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౨౦

సూత్రసం౦ ౪.౨.౨౦ఃఅన్తర్బహిశ్చ కార్యద్రవ్యస్య కారణాన్తరవచనాదకార్యే తదభావః ॥

`అన్తర్౭౭ ఇతి పిహితం కారణాన్తరైః కారణం ఉచ్యతే । `బహిర్౭౭ ఇతి చ వ్యవధాయకం అవ్యవహితం కారణం ఏవోచ్యతే । తదేతత్కార్యద్రవ్యస్య సమ్భవతి. నాణోరకార్యత్వాత్ । అకార్యే హి పరమాణావన్తర్బహిరిత్యస్యాభావః ।

యత్ర చాస్య భావో౭నుకార్యం తత్. న పరమాణుః. యతో హి నాల్పతరం అస్తి స పరమాణురితి ॥౨౦॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౨౧

సూత్రసం౦ ౪.౨.౨౧ఃశబ్దసంయోగవిభవాచ్చ సర్వగతం ॥

యత్ర క్వచిదుత్పన్నాః శబ్దా విభవన్త్యాకాశే తదాశ్రయా భవన్తి. మనోభిః పరమాణుభిస్తత్కార్యైశ్చ సంయోగా విభవన్త్యాకాశే. నాసంయుక్తం ఆకాశేన కిఞ్చిన్మూర్తద్రవ్యం ఉపలభ్యతే. తస్మాన్నాసర్వగతం ఇతి ॥౨౧ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౨౨

సూత్రసం౦ ౪.౨.౨౨ः అవ్యూహావిష్టమ్భవిభుత్వాని చాకాశధర్మాః ॥

సంసర్పతా ప్రతిఘాతినా ద్రవ్యేణ న వ్యూహ్యతే. యథా కాష్ఠేనోదకమ్ । కస్మాత్? నిరవయవత్వాత్ । సర్పచ్చ ప్రతిఘాతి న విష్టమ్భాతి నాస్య క్రియాహేతుం గుణం ప్రతిబధ్నాతి ।

కస్మాత్? అస్పర్శత్వాత్ । విపర్యయే హి విష్టమ్భో దృష్ట ఇతి స భవాన్సావయవే స్పర్శవతి ద్రవ్యే దృష్టం ధర్మం విపరీతే నాశాఙ్కితుం అర్హతి ।

అణ్వవయవస్యాణుతరత్వప్రసఙ్గాదనుకార్యప్రతిషేధః । సావయవత్వే చాణోరణ్వవయవో ఽనుతర ఇతి ప్రసజ్యతే । కస్మాత్? కార్యకారణద్రవ్యయోః పరిమాణభేదదర్శనాత్ । తస్మాదణ్వవయవస్యాణుతరత్వమ్. యస్తు సావయవో ఽనుకార్యం తదితి । తస్మాదనుకార్యం ఇదం ప్రతిషిధ్యత ఇతి ।

కారణవిభాగాచ్చ కార్యస్యానిత్యత్వమ్. నాకాశవ్యతిభేదాత్ । లోష్టస్యావయవవిభాగాదనిత్యత్వమ్. నాకాశసమావేషాదితి ॥౨౨ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౨3

సూత్రసం౦ ౪.౨.౨౩ఃమూర్తిమతాం చ సంస్థానోపపత్తేరవయవసద్భావః ॥

పరిచ్ఛిన్నానాం హి స్పర్శవతాం సంస్థానం త్రికోణం చతురస్రం సమం పరిమణ్డలం ఇత్యుపపద్యతే. యత్తత్సంస్థానం సోఽవయవసన్నివేషః.
పరిమణ్డలాశ్చాణవస్తస్మాత్సావయవా ఇతి ॥౨౩ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౨౪

సూత్రసం౦ ౪.౨.౨౪ఃసంయోగోపపత్తేశ్చ ॥

మధ్యే సన్నణుః పూర్వాపరాభ్యాం అణుభ్యాం సంయుక్తస్తయోర్వ్యవధానం కురుతే । వ్యవధానేనానుమీయతే పూర్వభాగేన పూర్వేణాణునా సంయుజ్యతే. పరభాగేన పరేణాణునా సంయుజ్యతే. యౌ తౌ పూర్వాపరౌ భాగౌ తావస్యావయవౌ. ఏవం సర్వతః సంయుజ్యమానస్య సర్వతో భాగా అవయవా ఇతి ।

యత్తావన్`మూర్తిమతాం సంస్థానోపపత్తేరవయవసద్భావఽఽ ఇతి? అత్రోక్తమ్ । కిం ఉక్తమ్? విభాగేఽల్పతరప్రసఙ్గస్య యతో నాల్పీయస్త్రత్ర నివృత్తేరణవయవస్య చాణుతరత్వప్రసఙ్గాదణుకార్యప్రతిషేధ ఇతి ।

యత్పునరేతత్సంయోగోపపత్తేశ్చేతి? స్పర్శవత్త్వాద్వ్యవధానం ఆశ్రయస్య చావ్యాప్త్యా భాగభక్తిః । ఉక్తం చాత్ర స్పర్శవానణుః స్పర్శవతోరణోర్వ్యవధాయకో న సావయవత్వాత్ । స్పర్శవత్త్వాచ్చ వ్యవధానే సత్యణుసంయోగో నాశ్రయం వ్యాప్నోతీతి భాగభక్తిర్భవతి భాగవాన్నివాయం ఇతి । ఉక్తం చాత్ర విభాగేఽల్పతరప్రసఙ్గస్య యతో నాల్పీయస్త్రావస్థానాత్తదవయవస్య చాణుతరత్వప్రసఙ్గాదణుకార్యప్రతిషేధ ఇతి ॥౨౪ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౨౫

మూర్తిమతాం చ సంస్థానోపపత్తేః సంయోగోపపత్తేశ్చ పరమాణూనాం సావయవత్వం ఇతి హేత్వోః

సూత్రసం౦ ౪.౨.౨౫ఃఅనవస్థాకారిత్వాదనవస్థానుపపత్తేశ్చాప్రతిషేధఃఽ

యావన్మూర్తిమద్యావచ్చ సంయుజ్యతే తత్సర్వం సావయవం ఇత్యనవస్థాకారిణావిమౌ హేతూ. సా చానవస్థా నోపపద్యతే । సత్యాం అనవస్థాయాం సత్యౌ హేతూ స్యాతామ్. తస్మాదప్రతిషేధోఽయం నిరవయవత్వస్యేతి ।

విభాగస్య చ విభజ్యమానహానిర్నోపపద్యతే తస్మాత్పలయాన్తతా నోపపద్యత ఇతి ।

అనవస్థాయాం చ ప్రత్యధికరణం ద్రవ్యావయవానాం ఆనన్త్యాత్పరిమాణభేదానాం గురుత్వస్య చాగ్రఃఅణం సమానపరిమాణత్వం చావయవావయవినోఃపరమణ్వవయవిభాగాదూర్ధ్వం ఇతి ॥౨౫॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౨౬

యదిదం భవాన్బుద్ధీరాశ్రిత్య బుద్ధివిషయాఃసన్తీతి మన్యతే మిథ్యాబుద్ధయ ఏతాఃయది హి తత్త్వబుద్ధయఃస్యుర్బుద్ధ్యా వివేచనే యాథాత్మ్యం బుద్ధివిషయాణాం ఉపలభ్యేత

సూత్రసం౦ ౪.౨.౨౬ఃబుద్ధ్యా వివేచనాత్తు భావానాం యాథాత్మ్యానుపలబ్ధిస్తన్త్వపకర్షణే పటసద్భావానుపలబ్ధివత్తదనుపలబ్ధిః ॥

యథాయం తన్తురయం తన్తురితి ప్రత్యేకం తన్తుషు వివిచ్యమానేషు నార్థాన్తరం కిఞ్చిదుపలభ్యతే యత్పటబుద్ధేర్విషయః స్యాత్. యాథాత్మ్యానుపలబ్ధేరసతి విషయే పటబుద్ధిర్భవన్తీ మిథ్యాబుద్ధిర్భవతి. ఏవం సర్వత్రేతి ॥ ౨౬ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౨౭

సూత్రసం౦ ౪.౨.౨౭ఃవ్యాహతత్వాదహేతుః ॥

యది బుద్ధ్యా వివేచనం భావానాం న సర్వభావానాం యాథాత్మ్యానుపలబ్ధిః। అథ సర్వభావానాం యాథాత్మ్యానుపలబ్ధిర్న బుద్ధ్యా వివేచనమ్। భావానాం బుద్ధ్యా వివేచనం యాథాత్మ్యానుపలబ్ధిశ్చేతి వ్యాహన్యతే।

తదుక్తం `అవయవావయవివిప్రసఙ్గశ్చైవం ఆ ప్రలయాద్౨౭ ఇతి ॥ ౨౭ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౨౮

సూత్రసం౦ ౪.౨.౨౮ఃతదాశ్రయత్వాదపృథగ్గ్రహణం ॥

కార్యద్రవ్యం కారణద్రవ్యాశ్రితం తత్కారణేభ్యః పృథఙ్నోపలభ్యతే. విపర్యయే పృథగ్గ్రహణాత్.

యత్రాశ్రయాశ్రితభావో నాస్తి తత్ర పృథగ్గ్రహణం ఇతి । బుద్ధ్యా వివేచనాత్తు భావానాం పృథగ్గ్రహణం అతీన్ద్రియేష్వణుషు. యదిన్ద్రియేణ గృహ్యతే తదేతయా బుద్ధ్యా వివిచ్యమానం అన్యదితి ॥ ౨౮ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౨౯

సూత్రసం౦ ౪.౨.౨౯ఃప్రమాణతశ్చార్థప్రతిపత్తేః ॥

బుద్ధ్యా వివేచనాద్భావానాం యాథాత్మ్యోపలబ్ధిః. యదస్తి యథా చ యన్నాస్తి యథా చ తత్సర్వం ప్రమాణత ఉపలబ్ధ్యా సిధ్యతి. యా చ ప్రమాణత ఉపలోఅబ్ధిస్తద్బుద్ధ్యా వివేచనం భావానామ్. తేన సర్వశాస్త్రాణి సర్వకర్మాణి సర్వే చ శరీరిణాం వ్యవహారా వ్యాప్తాః । పరీక్షమాణో హి బుద్ధ్యాధ్యవస్యతీదం అస్తీదం నాస్తీతి తత్ర న సర్వభావానుపపత్తిః ॥ ౨౯ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౩౦

సూత్రసం౦ ౪.౨.౩౦ఃప్రమాణానుపపత్త్యుపపత్తిభ్యాం ॥

ఏవం చ సతి సర్వం నాస్తీతి నోపపద్యతే. కస్మాత్? ప్రమాణానుపపత్త్యుపపత్తిభ్యామ్ । యది సర్వం నాస్తీతి ప్రమాణం ఉపపద్యతే. సర్వం నాస్తీతి ఏతద్వ్యాహన్యతే । అథ ప్రమాణం నోపపద్యతే. సర్వం నాస్తీత్యస్య కథం సిద్ధిః? అథ ప్రమాణం అన్తరేణ సిద్ధిః. సర్వం అస్తీత్యస్య కథం న సిద్ధిః? ॥ ౩౦ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౩౧

సూత్రసం౦ ౪.౨.౩౧ఃస్వప్నవిషయాభిమానవదయం ప్రమాణప్రమేయాభిమానః ॥

యథా స్వప్నే న విషయాః సన్త్యథ చాభిమానో భవతి. ఏవం న ప్రమాణాని ప్రమేయాణి చ సన్త్యథ చ ప్రమాణప్రమేయాభిమానో భవతి ॥ ౩౧ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౩౨

సూత్రసం౦ ౪.౨.౩౨ఃమాయాగన్ధర్వనగరమృగతృష్ణికావద్వా ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౩౩

సూత్రసం౦ ౪.౨.౩౩ఃహేత్వభావాదసిద్ధిః ॥

స్వప్నాన్తే విషయాభిమానవత్ప్రమాణప్రమేయాభిమానో న పునర్జాగరితాన్తే విషయోపలబ్ధివదిత్యత్ర హేతుర్నాస్తి । హేత్వభావాదసిద్ధిః । స్వప్నాన్తే చాసన్తో విషయా ఉపలభ్యన్త ఇత్యత్రాపి హేత్వభావః ।

ప్రతిబోధేఽనుపలమ్భాదితి చేత్? ప్రతిబోధవిషయోపలమ్భప్రతిషేధః । యది ప్రతిబోధేఽనుపలమ్భాత్స్వప్నే విషయా న సన్తీతి. తర్హి య ఇమే ప్రతిబుద్ధేన విషయా ఉపలభ్యన్త ఉపలమ్భాత్సన్తీతి । విపర్యయే హి హేతుసామర్థ్యమ్ । ఉపలమ్భాత్సద్భావే సత్యనుపలమ్భాదభావః సిద్ధ్యతి. ఉభయథా త్వభావే నానుపలమ్భస్య సామర్థ్యం అస్తి. యథా ప్రదీపస్యాభావాద్రూపస్యాదర్శనం ఇతి. తత్ర భావేనాభావః సమర్థ్యత ఇతి ।

స్వప్నాన్తవికల్పే చ హేతువచనమ్ । స్వప్నవిషయాభిమానవదితి బ్రువతా స్వప్నాన్తవికల్పే హేతుర్వాచ్యః । కశ్చిత్స్వప్నో భయోపసంహితః. కశ్చిత్ప్రమోదోపసంహితః. కశ్చిదుభయవిపరీతః. కదాచిత్స్వప్నం ఏవ న పశ్యతీతి । నిమిత్తవతస్తు స్వప్నవిషయాభిమానస్య నిమిత్తవికల్పాద్వికల్పోపపత్తిః ॥ 33 ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౩౪

సూత్రసం౦ ౪.౨.౩౪ఃస్మృతిసఙ్కల్పవచ్చ స్వప్నవిషయాభిమానః ॥

పూర్వోపలబ్ధవిషయః । యథా స్మృతిశ్చ సఙ్కల్పశ్చ పూర్వోపలబ్ధవిషయౌ న తస్య ప్రత్యాఖ్యానాయ కల్పేతే తథా స్వప్నే విషయగ్రహణం పూర్వోపలబ్ధవిషయం న తస్య ప్రత్యాఖ్యానాయ కల్పత ఇతి ।

ఏవం దృష్టవిషయశ్చ స్వప్నాన్తో జాగరితాన్తేన । యః సుప్తః స్వప్నం పశ్యతి స ఏవ జాగ్రత్స్వప్నదర్శనాని ప్రతిసన్ధత్త ఇదం అద్రాక్షం ఇతి । తత్ర జాగ్రద్బుద్ధివృత్తివశాత్స్వప్నవిషయాభిమానో మిథ్యేతి వ్యవసాయః । సతి చ ప్రతిసన్ధానే యా జాగ్రతో బుద్ధివృత్తిస్తద్వశాదయం వ్యవసాయః స్వప్నవిషయాభిమానో మిథ్యేతి ।

ఉభయావిశేషే తు సాధనానర్థక్యమ్ । యస్య స్వప్నాన్తజాగరితాన్తయోరవిశేషస్తస్య స్వప్నవిషయాభిమానవదితి సాధనం అనర్థకం తదాశ్రయప్రత్యాఖ్యానాత్ ।

అతస్మింస్తదితి చ వ్యవసాయః ప్రధానాశ్రయః । అపురుషే స్థాణౌ పురుష ఇతి వ్యవసాయః. స ప్రధానాశ్రయః. న ఖలు పురుషేఽనుపలబ్ధే పురుష ఇత్యపురుషే వ్యవసాయో భవతి. ఏవం స్వప్నవిషయస్య వ్యవసాయో హస్తినం అద్రాక్షం పర్వతం అద్రాక్షం ఇతి ప్రధానాశ్రయో భవితుం అర్హతి ॥ ౩౪ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౩౫

ఏవం చ సతి

సూత్రసం౦ ౪.౨.౩౫ఃమిథ్యోపలబ్ధివినాశస్తత్త్వజ్ఞానాత్స్వప్నవిషయాభిమానప్రణాశవత్ప్రతిబోధే ॥

స్థాణౌ ప్రుషోఽయం ఇతి వ్యవసాయో మిథ్యోపలబ్ధిః అతస్మింస్తదితి జ్ఞానమ్. స్థాణౌ స్థాణురితి వ్యవసాయస్తత్త్వజ్ఞానమ్ । తత్త్వజ్ఞానేన చ మిథ్యోపలబ్ధిర్నివర్త్యతే. నార్థః స్థాణుపురుషసామాన్యలక్షణః । యథా ప్రతిబోధే యా జ్ఞానవృత్తిస్తయా స్వప్నవిషయాభిమానో నివర్త్యతే నార్థో విషయసామాన్యలక్షణః. తథా మాయాగన్ధర్వనగరమృగతృష్ణికాణాం అపి యా బుద్ధయోఽతస్మింస్తదితి వ్యవసాయాస్తత్రాప్యనేనైవ కల్పేన మిథ్యోపలబ్ధివినాశస్తత్త్వజ్ఞానాన్నార్థప్రతిషేధ ఇతి ।

ఉపాదానవచ్చ మాయాదిషు మిథ్యాజ్ఞానమ్ । ప్రజ్ఞాపనీయసరూపం చ ద్రవ్యం ఉపాదాయ సాధనవానపరస్య మిథ్యాధ్యవసాయం కరోతి సా మాయా. నీహారప్రభృతీనాం నగరసరూపసన్నివేశే దూరాన్నగరబుద్ధిరుత్పద్యతే విపర్యయే తదభావాత్. సూర్యమరీచిషు భౌమేనోష్మణా సంసృష్టేషు స్పన్దమానేషూదకబుద్ధిర్భవతి సామాన్యగ్రహణాత్. అన్తికస్థస్య విపర్యయే తదభావాత్ ।

క్వచిత్కదాచిత్కస్యచిచ్చ భావాన్నానిమిత్తం మిథ్యాజ్ఞానమ్ । దృష్టం చ బుద్ధిద్వైతం మాయాప్రయోక్తుః పరస్య చ. దూరానికస్థయోర్గన్ధర్వనగరమృగతృష్ణికాసు.

సుపుతప్రతిబుద్ధయోశ్చ స్వప్నవిషయే । తదేతత్సర్వస్యాభావే నిరుపాఖ్యతాయాం నిరాత్మకత్వే నోపపద్యత ఇతి ॥ ౩౫ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౩౬

సూత్రసం౦ ౪.౨.౩౬ఃబుద్ధేశ్చైవం నిమిత్తసద్భావోపలమ్భాత్ ॥

మిథ్యాబుద్ధేశ్చార్థవదప్రతిషేధః । కస్మాత్? నిమిత్తోపలమ్భాత్. సద్భావోపలమ్భాచ్చ । ఉపలభ్యతే హి మిథ్యాబుద్ధినిమిత్తం మిథ్యాబుద్ధిశ్చ ప్రత్యాత్మం ఉత్పన్నా గృహ్యతే సంవేద్యత్వాత్. తస్మాన్మిథ్యాబుద్ధిరప్యస్తీతి ॥ ౩౬ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౩౬

సూత్రసం౦ ౪.౨.౩౭ఃతత్త్వప్రధానభేదాచ్చ మిథ్యాబుద్ధేర్ద్వైవిధ్యోపపత్తిః ॥

తత్త్వం స్థాణురితి. ప్రధానం పురుష ఇతి । తత్త్వప్రధానయోరలోపాద్భేదాత్స్థాణౌ పురుష ఇతి మిథ్యాబుద్ధిరుత్పద్యతే సామాన్యగ్రహణాత్ । ఏవం పతాకాయాం బలాకేతి. లోష్టే కపోత ఇతి న తు సమానే విషయే మిథ్యాబుద్ధీనాం సమావేశః సామాన్యగ్రహణవ్యవస్థానాత్ । యస్య తు నిరాత్మకం నిరుపాఖ్యం సర్వం తస్య సమావేశః ప్రసజ్యతే ।

గన్ధాదౌ చ ప్రమేయే గన్ధాదిబుద్ధయో మిథ్యాభిమతాస్తత్త్వప్రధానయోః సామాన్యగ్రహణస్య చాభావాత్తత్త్వబుద్ధయ ఏవ భవన్తి । తస్మాదయుక్తం ఏతత్ ప్రమాణప్రమేయబుద్ధయో మిథ్యేతి ॥ ౩౭ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౩౮

దోషనిమిత్తానాం తత్త్వజ్ఞానాదహఙ్కారనివృత్తిరిత్యుక్తమ్ । అథ కథం తత్త్వజ్ఞానం ఉత్పద్యత ఇతి?

సూత్రసం౦ ౪.౨.౩౮ఃసమాధివిశేషాభ్యాసాత్ ॥

స తు ప్రత్యాహృతస్యేన్ద్రియేభ్యో మనసో ధారకేణ ప్రయత్నేన ధార్యమాణస్యాత్మనా సంయోగస్తత్త్వబుభుత్సావిశిష్టః ।

సతి హి తస్మిన్నిన్ద్రియార్థేషు బుద్ధయో నోత్పద్యన్తే. తదభ్యాసవశాత్తత్త్వబుద్ధిరుత్పద్యతే ॥ ౩౮ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౩౯

యదుక్తం `సతి హి తస్మిన్నిన్ద్రియార్థేషు బుద్ధయో నోత్పద్యన్తఽఽ ఇత్యేతత్

సూత్రసం౦ ౪.౨.౩౯ఃనార్థవిశేషప్రాబల్యాత్ ॥

అనిచ్ఛతోఽపి బుద్ధ్యుత్పత్తేర్నైతదుక్తమ్ । కస్మాత్? అర్థవిశేషప్రాబల్యాత్ । అబుభుత్సమానస్యాపి బుద్ధ్యుత్పత్తిర్దృష్టా యథా స్తనయిత్నుశబ్దప్రభృతిషు; తత్ర సమాధివిశేషో నోపపద్యతే ॥ ౩౯ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౪౦

సూత్రసం౦ ౪.౨.౪౦ఃక్షుదాదిభిఃప్రవర్తనాచ్చ ॥

క్షుత్పిపాసాభ్యాం శీతోష్ణాభ్యాం వ్యాధిభిశ్చానిచ్ఛతోఽపి బుద్ధయఃప్రవర్తన్తే తస్మాదైకాగ్ర్యానుపపత్తిరితి ॥ ౪౦ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౪౧

అస్త్వేతత్సమాధిం విహాయ వ్యుత్థానం వ్యుత్థాననిమిత్తం సమాధిప్రత్యనీకం చ. సతి త్వేతస్మిన్

సూత్రసం౦ ౪.౨.౪౧ఃపూర్వకృతఫలానుబన్ధాత్తదుత్పత్తిః ॥

పూర్వకృతో జన్మాన్తరోపచితస్తత్త్వజ్ఞానహేతుర్ధర్మప్రవివేకఃఫలానుబన్ధో యోగాభ్యాససామర్థ్యం (చోర్.; గోగాభ్యాస. ఏద్.). నిష్పలే హ్యభ్యాసే నాభ్యాసం ఆద్రియేరన్ । దృష్టం హి లౌకికేషు కర్మస్వభ్యాససామర్థ్యమ్ ॥ ౪౧ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౪౨

ప్రత్యనీకపరిహారార్థం చ

సూత్రసం౦ ౪.౨.౪౨ఃఅరణ్యగుహాపులినాదిషు యోగాభ్యాసోపదేశః ॥

యోగాభ్యాసజనితో ధర్మో జన్మాన్తరేఽప్యనువర్తతే । ప్రచయకాష్ఠాగతే తత్త్వజ్ఞానహేతౌ ధర్మే ప్రకృష్టాయాం సమాధిభావనాయాం తత్త్వజ్ఞానం ఉత్పద్యత ఇతి । దృష్టశ్చ సమాధినార్థవిశేషప్రాబల్యాభిభవః `నాహం ఏతదశ్రౌషం నాహం ఏతదజ్ఞాసిషం అన్యత్ర మే మనోఽభూద్ఽఽ ఇత్యాహ లౌకిక ఇతి ॥ ౪౨ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౪3

యద్యర్థవిశేషప్రాబల్యాదనిచ్ఛతోఽపి బుద్ధ్యుత్పత్తిరనుజ్ఞాయతే

సూత్రసం౦ ౪.౨.౪3ఃఅపవర్గేఽప్యేవం ప్రసఙ్గః ॥

ముక్తస్యాపి బాహ్యార్థసామర్థ్యాద్బుద్ధయ ఉత్పద్యేరన్నితి ॥ ౪3 ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౪౪

సూత్రసం౦ ౪.౨.౪౪ः న. నిష్పన్నావశ్యమ్భావిత్వాత్ ॥

కర్మవశాన్నిష్పన్నే శరీరే చేష్టేన్ద్రియార్థాశ్రయే నిమిత్తభావాదవశ్యమ్భావీ బుద్ధీనాం ఉత్పాదః । న చ ప్రబలోఽపి సన్భావ్యో బుధ్య ఆత్మనో బుద్ధ్యుత్పాదే సమర్థో భవతి తస్యేన్ద్రియేణ సంయోగాద్బుద్ధ్యుత్పాదే సామర్థ్యం దృష్టం ఇతి ॥ ౪౪ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౪౫

సూత్రసం౦ ౪.౨.౪౫ः తదభావశ్చాపవర్గే ॥

తస్య బుద్ధినిమిత్తాశ్రయస్య శరీరేన్ద్రియస్య ధర్మాధర్మాభావాదభావోఽపవర్గే । తత్ర యదుక్తం `అపవర్గేఽప్యేవం ప్రసఙ్గఽఽ ఇతి. తదయుక్తమ్ । తస్మాత్సర్వదుఃఖవిమోక్షోఽపవర్గః । యస్మాత్సర్వదుఃఖబీజం సర్వదుఃఖాయతనం చాపవర్గే విచ్ఛిద్యతే తస్మాత్సర్వేణ దుఃఖేన విముక్తిరపవర్గః । న నిర్బీజం నిరాయతనం చ దుఃఖం ఉత్పద్యత ఇతి ॥ ౪౫ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౪౬

సూత్రసం౦ ౪.౨.౪౬ः తదర్థం యమనియమాభ్యాం ఆత్మసంస్కారో యోగాచ్చాధ్యాత్మవిధ్యుపాయైః ॥

తస్యాపవర్గస్యాధిగమాయ యమనియమాభ్యాం ఆత్మసంస్కారః । యమః సమానం ఆశ్రమిణాం ధర్మసాధనమ్. నియమస్తు విశిష్టమ్ । ఆత్మసంస్కారః పునరధర్మహానం ధర్మోపచయశ్చ । యోగశాస్త్రాచ్చాధ్యాత్మవిధిః ప్రతిపత్తవ్యః । స పునస్తపః ప్రాణాయామః

ప్రత్యాహారో ధ్యానం ధారణేతి । ఇన్ద్రియవిషయేషు ప్రసంఖ్యానాభ్యాసో రాగద్వేషప్రహాణార్థః ।
ఉపాయస్తు యోగాచారవిధానం ఇతి ॥ ౪౬ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౪౭

సూత్రసం౦ ౪.౨.౪౭ः జ్ఞానగ్రహణాభ్యాసస్తద్విద్యైశ్చ సహ సంవాదః ॥

తదర్థం ఇతి ప్రకృతమ్ । జ్ఞాయతేఽనేనేతి జ్ఞానం ఆత్మవిద్యాశాస్త్రం తస్య గ్రహణం
అధ్యయనధారణే. అభ్యాసः సతతక్రియాధ్యయనశ్రవణచిన్తనాని । తద్విద్యైశ్చ సహ సంవాద
ఇతి ప్రజ్ఞాపరిపాకార్థమ్. పరిపాకస్తు సంశయచ్ఛేదనం
అవిజ్ఞాతార్థబోధోఽధ్యవసితాభ్యనుజ్ఞానం ఇతి । సమయావాదः సంవాదः ॥ ౪౭ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౪౮

తద్విద్యైశ్చ సహ సంవాద ఇత్యవిభక్తార్థం వచనం విభజ్యతే

సూత్రసం౦ ౪.౨.౪౮ः తం
శిష్యగురుసబ్రహ్మచారివిశిష్టశ్రేయోఽర్థిభిరనసూయిభిరభ్యుపేయాత్ ॥

ఏతన్నిగదేనైవ నీతార్థం ఇతి ॥ ౪౮ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౪౯

యది చ మన్యేత పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహః ప్రతికూలః పరస్యేతి

సూత్రసం౦ ౪.౨.౪౯ఃప్రతిపక్షహీనం అపి వా ప్రయోజనార్థ్ం అర్థితేవ్ ॥

తమ్ అభ్యుపేయాదితి వర్తతే । పరతః ప్రజ్ఞాం ఉపాదిత్సమానస్తత్త్వబుభుత్సాప్రకాశనేన స్వపక్షం అనవస్థాపయన్స్వదర్శనం పరిశోధయేదితి । అన్యోన్యప్రత్యనీకాని చ ప్రావాదుకానాం దర్శనాని ॥ ౪౯ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౫౦

స్వపక్షరాగేణ చైకే న్యాయం అతివర్తన్తే. తత్ర

సూత్రసం౦ ౪.౨.౫౦ఃతత్త్వాధ్యవసాయసంరక్షణార్థం జల్పవితణ్డే బీజప్రరోహసంరక్షణార్థం కణ్టకశాఖావరణవత్ ॥

అనుత్పన్నతత్త్వజ్ఞానానాం అప్రహీణదోషాణాం తదర్థం ఘటమానానాం ఏతదితి ॥ ౫౦ ॥

భాష్యమ్ ౪.౨.౫౧

విద్యానిర్వేదాదిభిశ్చ పరేణావజ్ఞాయమానస్య

సూత్రసం౦ ౪.౨.౫౧ఁ: తాభ్యాం విగృహ్య కథనం ॥

విగృహ్యేతి విజిగీషయా. న తత్త్వబుభుత్సయేతి । తదేతద్విద్యాపాలార్థం న లాభపూజాఖ్యాత్యర్థం ఇతి ॥ ౫౧ ॥

ఇతి శ్రీవాత్స్యయనీయే న్యాయభాష్యమ్ చతుర్థోఽధ్యాయః సమాప్తః ॥ ౪ ॥

అథ పఞ్చమాధ్యాయస్యాద్యమ్ ఆహ్నికమ్

భాష్యమ్ ౫.౧.౧

సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ప్రత్యవస్థానస్య `వికల్పాజ్జాతిబహుత్వమ్౨౨ ఇతి సఙ్క్షేపేణఒక్తమ్. తద్విస్తరేణ విభజ్యతే తాః ఖల్విమా జాతయః స్థాపనాహేతౌ ప్రయుక్తే చతుర్వింశతిః ప్రతిషేధహేతవః ।

సూత్రసం౦ ౫.౧.౧ఁ:
సాధర్మ్యవైధర్మ్యోత్కర్షాపకర్షవర్ణ్యావర్ణ్యవికల్పసాధ్యప్రాప్త్యప్రాప్తిప్రసఙ్గప్రతిదృష్టాన్తానుత్పత్తి సంశయప్రకరణాహేత్వర్థాపత్త్యవిశేషోపపత్త్యుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధినిత్యనిత్యకార్యసమాః ।।

సాధర్మ్యేణ ప్రత్యవస్థానం అవిశిష్యమాణం స్థాపనాహేతుతః సాధర్మ్యసమః । అవిశేషం తత్ర తత్రోదాహరిష్యామః । ఏవం వైధర్మ్యసమప్రభృతయోఽపి నిర్వక్తవ్యాః । ।౧ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౨

లక్షణం తు

సూత్రసం౦ ౫.౧.౨ః సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ఉపసంహారే తద్ధర్మవిపర్యయోపపత్తేః సాధర్మ్యవైధర్మ్యసమౌ ।।

సాధర్మ్యోపసంహారే సాధ్యధర్మవిపర్యయోపపత్తేః సాధర్మ్యేణైవ ప్రత్యవస్థానం అవిశిష్యమాణం స్థాపనాహేతుతః సాధర్మ్యసమః ప్రతిషేధః । నిదర్శనం క్రియావానాత్మా. ద్రవ్యస్య క్రియాహేతుగుణయోగాత్ । ద్రవ్యం లోష్టః క్రియాహేతుగుణయుక్తః క్రియావాన్. తథా చాత్మా. తస్మాత్క్రియావానితి । ఏవం ఉపసంహృతే పరః సాధర్మ్యేణైవ ప్రత్యవతిష్ఠతే నిష్క్రియ ఆత్మా విభునో ద్రవ్యస్య నిష్క్రియత్వాద్. విభు చాకాశం నిష్క్రియం చ. తథా చాత్మా. తస్మాన్నిష్క్రియ ఇతి ।

న చాస్తి విశేషహేతుః క్రియావత్సాధర్మ్యత్క్రియావతా భవితవ్యమ్. న పునరక్రియసాధర్మ్యాన్నిష్క్రియేణేతి । విశేషహేత్వభావాత్సాధర్మ్యసమః ప్రతిషేధో భవతి ।

అథ వైధర్మ్యసమః క్రియాహేతుగుణయుక్తో లోష్టః పరిచ్ఛిన్నో దృష్టో న చ తథాత్మా. తస్మాన్న లోష్టవత్క్రియావానితి । న చాస్తి విశేషహేతుః క్రియావత్సాధర్మ్యత్క్రియావతా భవితవ్యం న పునః క్రియావద్వైధర్మ్యదక్రియేణేతి. విశేషహేత్వభావాద్వైధర్మ్యసమః ।

వైధర్మ్యేణ చోపసంహారః నిష్క్రియ ఆత్మా విభుత్వాత్. క్రియావద్ద్రవ్యం అవిభు దృష్టం యథా లోష్టః. న చ తథాత్మా. తస్మాన్నిష్క్రియ ఇతి । వైధర్మ్యేణ ప్రత్యవస్థానం నిష్క్రియం ద్రవ్యం ఆకాశం క్రియాహేతుగుణరహితం దృష్టమ్. న చ తథాత్మా. తస్మాన్న నిష్క్రియ ఇతి । న చాస్తి విశేషహేతుః క్రియావద్వైధర్మ్యాన్నిష్క్రియేణ భవితవ్యం న పునరక్రియవైధర్మ్యత్క్రియావతేతి విశేషహేత్వభావాద్వైధర్మ్యసమః ।

అథ సాధర్మ్యసమః క్రియావాన్లోష్టః క్రియాహేతుగుణయుక్తో దృష్టః. తథా చాత్మా. తస్మాత్క్రియావానితి । న చాస్తి విశేషహేతుః క్రియావద్వైధర్మ్యన్నిష్క్రియో న పునః క్రియావత్సాధర్మ్యాత్క్రియావానితి విశేషహేత్వభావాత్సాధర్మ్యసమః ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౩

అనయోరుత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౩ఃగోత్వాధ్గోసిద్ధివత్తత్సిద్ధిః ।।

సాధర్మ్యమాత్రేణ వైధర్మ్యమాత్రేణ చ సాధ్యసాధనే ప్రతిజ్ఞాయమానే స్యాదవ్యవస్థా.

సా తు ధర్మవిశేషే నోపపద్యతే. గోసాధర్మ్యాధ్గోత్వాజ్జాతివిశేషాద్గౌః సిధ్యతి. న తు సాస్నాదిసమ్బన్ధాత్ । అశ్వాదివైధర్మ్యాధ్గోత్వాదేవ గౌః సిధ్యతి. న గుణాదిభేదాత్ । తచ్చైతత్కృతవ్యాఖ్యానం అవయవప్రకరణే । ప్రమాణానాం అభిసమ్బన్ధాచ్చైకార్థకారిత్వం సమానం వాక్య ఇతి । హేత్వాభాసాశ్రయా ఖల్వియం అవ్యవస్థేతి ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౪

సూత్రసం౦ ౫.౧.౪ఃసాధ్యదృష్టాన్తయోర్ధర్మవికల్పాదుభయసాధ్యత్వాచ్చోత్కర్షాపకర్షవర్ణ్యావర్ణ్యవికల్పసాధ్యసమాః ।।

దృష్టాన్తధర్మం సాధ్యే సమాసఞ్జయత ఉత్కర్షసమః । యది
క్రియాహేతుగుణయోగాల్లోష్టవత్క్రియావానాత్మా. లోష్టవదేవ స్పర్శవానపి ప్రాప్నోతి । అథ న
స్పర్శవాన్. లోష్టవత్క్రియావానపి న ప్రాప్నోతి. విపర్యయే వా విశేషో వక్తవ్య ఇతి ।

సాధ్యే ధర్మాభావం దృష్టాన్తాత్ప్రసఞ్జయతోఽపకర్షసమః । లోష్టః ఖలు క్రియావానవిభుర్దృష్టః.

కామం ఆత్మాపి క్రియావానవిభురస్తు. విపర్యయే వా విశేషో వక్తవ్య ఇతి ।

ఖ్యాపనీయో వర్ణ్యే విపర్యయాదవర్ణ్యః । తావేతౌ సాధ్యదృష్టాన్తధర్మౌ విపర్యస్యతో
వర్ణ్యావర్ణ్యసమౌ భవతః ।

సాధనధర్మయుక్తే దృష్టాన్తే ధర్మాన్తరవికల్పాత్సాధ్యధర్మవికల్పం ప్రసఞ్జయతో వికల్పసమః
। క్రియాహేతుగుణయుక్తం కిఞ్చిద్గురు యథా లోష్టః. కించిల్లఘు యథా వాయుః. ఏవం
క్రియాహేతుగుణయుక్తం కిఞ్చిత్క్రియావత్స్యాత్యథా లోష్టః. కిఞ్చిదక్రియం యథాత్మా. విశేషో
వా వాచ్య ఇతి ।

హేత్వాద్యవయవసామర్థ్యయోగీ ధర్మః సాధ్యః. తం దృష్టాన్తే ప్రసఞ్జయతః సాధ్యసమః ।
యది యథా లోష్టస్తథాత్మా. ప్రాప్తస్తర్హి యథాత్మా తథా లోష్ట ఇతి । సాధ్యశ్చాయం ఆత్మా
క్రియావానితి కామం లోష్టోఽపి సాధ్యః । అథ నైవమ్. న తర్హి యథా లోష్టః తథాత్మా । ।౪ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౫

ఏతేషాం ఉత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౫ః కిఞ్చిత్సాధర్మ్యాదుపసంహారసిద్ధేర్వైధర్మ్యాదప్రతిషేధః । ।

అలభ్యః సిద్ధస్య నిహ్నవః । సిద్ధం చ కిఞ్చిత్సాధర్మ్యాదుపమానం యథా గౌస్తథా గవయ ఇతి ।

తత్ర న లభ్యో గోగవయయోర్ధర్మవికల్పశ్చోదయితుమ్ । ఏవం సాధకే ధర్మే దృష్టాన్తాదిసామర్థ్యయుక్తే న లభ్యః సాధ్యదృష్టాన్తయోర్ధర్మవికల్పాద్వైధర్మ్యాత్ప్రత్యవస్థానమితి షేధో వక్తుం ఇతి । ।౫ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౬

సూత్రసం ౫.౧.౬ఃసాధ్యాతిదేశాచ్చ దృష్టాన్తోపపత్తేః । ।

యత్ర లౌకికపరీక్షకాణాం బుద్ధిసామ్యం తేనావిపరీతోఽర్థోఽతిదిశ్యతే ప్రజ్ఞాపనార్థమ్ । ఏవం సాధ్యాతిదేశాద్దృష్టాన్తే ఉపపద్యమానే సాధ్యత్వం అనుపపన్నం ఇతి । ।౬ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౭

సూత్రసం ౫.౧.౭ఃప్రాప్య సాధ్యం అప్రాప్య వా హేతోఃప్రాప్త్యావిశిష్టత్వాదప్రాప్త్యాసాధకత్వాచ్చ ప్రాప్త్యప్రాప్తిసమౌ । ।

హేతుఃప్రాప్య వా సాధ్యం సాధయేదప్రాప్య వా? న తావత్ప్రాప్య ప్రాప్త్యాం అవిశిష్టత్వాదసాధకఃI ద్వయోర్విద్యమానయోఃప్రాప్తౌ సత్యాం కిం కస్య సాధకం సాధ్యం వా?

అప్రాప్య సాధకం న భవతి. నాప్రాప్తః ప్రదీపః ప్రకాశయతీతి । ప్రాప్త్యా ప్రత్యవస్థానం ప్రాప్తిసమః. అప్రాప్త్యా ప్రత్యవస్థానం అప్రాప్తిసమః । ।౭ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౮

అనయోరుత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౮ఃఘటాదినిష్పత్తిదర్శనాత్పీడనే చాభిచారాదప్రతిషేధః । ।

ఉభయథా ఖల్వయుక్తః ప్రతిషేధః కర్తృకరణాధికరణాని ప్రాప్య మృదం ఘటాదికార్యం నిష్పాదయన్తి. అభిచారాచ్చ పీడనే సతి దృష్టం అప్రాప్య సాధకత్వం ఇతి । ।౮ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౯

సూత్రసం౦ ౫.౧.౯ఃదృష్టాన్తస్య కారణానపదేశాత్ప్రత్యవస్థానాచ్చ ప్రతిదృష్టాన్తేన ప్రసఙ్గప్రతిదృష్టాన్తసమౌ । ।

సాధనస్యాపి సాధనం వక్తవ్యం ఇతి ప్రసఙ్గేన ప్రత్యవస్థానం ప్రసఙ్గసమః ప్రతిషేధః । క్రియాహేతుగుణయోగీ క్రియావాన్లోష్ట ఇతి హేతుర్నాపదిశ్యతే. న చ హేతుం అన్తరేణ సిద్ధిరస్తీతి ।

ప్రతిదృష్టాన్తేన ప్రత్యవస్థానం ప్రతిదృష్టాన్తసమః । క్రియావానాత్మా క్రియాహేతుగుణయోగాద్లోష్టవదిత్యుక్తే ప్రతిదృష్టాన్త ఉపాదీయతే క్రియాహేతుగుణయుక్తం

ఆకాశం నిష్క్రియం దృష్టం ఇతి । కః పునరాకాశస్య క్రియాహేతుగుణః? వాయునా సంయోగః సంస్కారాపేక్షః. వాయువనస్పతిసంయోగవదితి । ।౯ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౧౦

అనయోరుత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౧౦ఃప్రదీపఒపాదానప్రసఙ్గవినివృత్తివత్తద్వినివృత్తిః । ।

ఇదం తావదయం పృష్టో వక్తుం అర్హతి. అథ కే ప్రదీపం ఉపాదదతే. కిమర్థం వేతి? దిదృక్షమాణా దృశ్యదర్శనార్థం ఇతి । అథ ప్రదీపం దిదృక్షమాణాః ప్రదీపాన్తరం కస్మాన్నోపాదదతే? అన్తరేణాపి ప్రదీపాన్తరం దృశ్యతే ప్రదీపః. తత్ర ప్రదీపదర్శనార్థం ప్రదీపోపాదానం నిరర్థకమ్ । అథ దృష్టాన్తః కిమర్థం ఉచ్యత ఇతి? అప్రజ్ఞాతస్య జ్ఞాపనార్థం ఇతి । అథ దృష్టాన్తే కారణాపదేశః కిమర్థం దేశ్యతే? యది ప్రజ్ఞాపనార్థమ్. ప్రజ్ఞాతో దృష్టాన్తః । స ఖలు `లౌకికపరీక్షకాణాం యస్మిన్నర్థే బుద్ధిసామ్యం స దృష్టాన్తఒఒ ఇతి । తత్ర్పజ్ఞాపనార్థః కారణాపదేశో నిరర్థక ఇతి ప్రసఙ్గసమస్యోత్తరమ్ । ।౧౦ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౧౧

అథ ప్రతిదృష్టాన్తసమస్యోత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౧౧ఃప్రతిదృష్టాన్తహేతుత్వే చ నాహేతుర్దృష్టాన్తః । ।

ప్రతిదృష్టాన్తం బ్రువతా న విశేషహేతురపదిశ్యతే. అనేన ప్రకారేణ ప్రతిదృష్టానతః సాధకో న దృష్టాన్త ఇతి । ఏవం ప్రతిదృష్టాన్తహేతుత్వే నాహేతుర్దృష్టాన్త ఇత్యుపపద్యతే । స చ కథం అహేతుర్న స్యాత్? యద్యప్రతిషిద్ధః సాధకః స్యాదితి । ।౧౧ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౧౨

సూత్రసం౦ ౫.౧.౧౨ఃప్రాగుత్పత్తేః కారణాభావాదనుత్పత్తిసమః । ।

అనిత్యః శబ్దః ప్రయత్నానన్తరీయకత్వాద్ఘటవదిత్యుక్తే అపర ఆహ ప్రాగుత్పత్తేరనుత్పన్నే శబ్దే ప్రయత్నానన్తరీయకత్వం అనిత్యత్వకారణం నాస్తి. తదభావాత్నిత్యత్వం ప్రాప్తమ్. నిత్యస్య చోత్పత్తిర్నాస్తి । అనుత్పత్త్యా ప్రత్యవస్థానం అనుత్పత్తిసమః । ।౧౨ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౧౩

అస్యోత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౧౩ఃతథాభావాదుత్పన్నస్య కారణోపపత్తేర్న కారణప్రతిషేధః । ।

తథాభావాదుత్పన్న స్యేతి । ఉత్పన్నః ఖల్వయం శబ్ద ఇతి భవతి । ప్రాగుతపత్తేః శబ్ద ఏవ నాస్తి. ఉత్పన్నస్య శబ్దభావాచ్ఛబ్దస్య సతః ప్రయత్నానన్తరీయకత్వం అనిత్యత్వకారణం ఉపపద్యతే. కారణోపపత్తేరయుక్తోఽయం దోషః `ప్రాగుత్పత్తేః కారణాభావాద్ఽఽ ఇతి । ।౧౩ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౧౪

సూత్రసం౦ ౫.౧.౧౪ఃసామాన్యదృష్టాన్తయోరైన్ద్రియకత్వే సమానే
నిత్యానిత్యసాధర్మ్యాత్సంశయసమః ।।

అనిత్యః శబ్దః ప్రయత్నానన్తరీయకత్వాద్ఘటవదిత్యుక్తే హేతౌ సంశయేన ప్రత్యవతిష్ఠతే సతి ప్రయత్నానన్తరీయకత్వే అస్త్యేవాస్య నిత్యేన సామాన్యేన సాధర్మ్యం ఐన్ద్రియకత్వమ్. అస్తి చ ఘటేనానిత్యేన. అతో నిత్యానిత్యసాధర్మ్యాదనివృత్తిః సంశయ ఇతి ।।౧౪ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౧౫

అస్యోత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౧౫ఃసాధర్మ్యాత్సంశయే న సంశయో వైధర్మ్యాదుభయథా వా
సంశయేఽత్యన్తసంశయప్రసఙ్గో నిత్యత్వానభ్యుపగమాచ్చ సామాన్యాన్యప్రతిషేధః ।।

విశేషాద్వైధర్మ్యాదవధార్యమాణేఽర్థే పురుష ఇతి. న
స్థాణుపురుషసాధర్మ్యాత్సంశయోఽవకాశం లభతే । ఏవం
వైధర్మ్యాద్విశేషాత్ప్రయత్నానన్తరీయకత్వాదవధార్యమాణే శబ్దస్యానిత్యత్వే
నిత్యానిత్యసాధర్మ్యాత్సంశయోఽవకాశం న లభతే । యది వై లభతే. తతః
స్థాణుపురుషసాధర్మ్యానుచ్చైరాదత్యన్తం సంశయః స్యాత్ । గృహ్యమాణే చ విశేషే నిత్యం
సాధర్మ్యం సంశయహేతురితి నాభ్యుపగమ్యతే । న హి గృహ్యమాణే పురుషస్య విశేషే
స్థాణుపురుషసాధర్మ్యం సంశయహేతుర్భవతి ।।౧౫ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౧౬

సూత్రసం౦ ౫.౧.౧౬ఃఉభయసాధర్మ్యాత్ప్రక్రియాసిద్ధేఃప్రకరణసమఃఽ।

ఉభయేన నిత్యేన చానిత్యేన చ సాధర్మ్యాత్పక్షప్రతిపక్షయోఃప్రవృత్తిఃప్రక్రియా। అనిత్యఃశబ్దఃప్రయత్నానన్తరీయకత్వాద్ఘటవదిత్యేకఃపక్షం ప్రవర్తయతి. ద్వితీయశ్చనిత్యసాధర్మ్యాత్ప్రతిపక్షం ప్రవర్తయతి నిత్యఃశబ్దఃశ్రావణత్వాత్శబ్దత్వవదితి। ఏవం చసతి ప్రయత్నానన్తరీయకత్వాదితి హేతురనిత్యసాధర్మ్యేణ ఉచ్యమానో నప్రకరణంఅతివర్తతే. ప్రకరణానతివృత్తేర్నిర్ణయానతివర్తనమ్। సమానంచైతన్నిత్యసాధర్మ్యేణోచ్యమానే హేతౌ। తదిదం ప్రకరణానతివృత్త్యా ప్రత్యవస్థానంప్రకరణసమః। సమానం చైతద్వైధర్మ్యేఽపి. ఉభయవైధర్మ్యాత్ప్రక్రియాసిద్ధేఃప్రకరణసమఇతి।।౧౬।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౧౭

అస్యోత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౧౭ఃప్రతిపక్షాత్ప్రకరణసిద్ధేఃప్రతిషేధానుపపత్తిఃప్రతిపక్షోపపత్తేః।।

ఉభయసాధర్మ్యాత్ప్రక్రియాసిద్ధిం బ్రువతా ప్రతిపక్షాత్ప్రక్రియాసిద్ధిరుక్తా భవతి।యద్యుభయసాధర్మ్యమ్. తత్ర ఏకతరఃప్రతిపక్ష ఇత్యేవం సత్యుపపన్నఃప్రతిపక్షో భవతి।ప్రతిపక్షోపపత్తేరనుపపన్నఃప్రతిషేధః. యది ప్రతిపక్షోపపత్తిఃప్రతిషేధో నోపపద్యతే. అథప్రతిషేధోపపత్తిఃప్రతిపక్షో నోపపద్యతే. ప్రతిపక్షోపపత్తిఃప్రతిషేధోపపత్తిశ్చేతి విప్రతిషిద్ధంఇతి। తత్త్వానవధారణాచ్చ ప్రక్రియాసిద్ధిర్విపర్యయే ప్రకరణావసానాత్. తత్త్వావధారణేహ్యవసితం ప్రకరణం భవతీతి।।౧౭।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౧౮

సూత్రసం ౫.౧.౧౮ఃత్రైకాల్యాసిద్ధేర్హేతోరహేతుసమః ।।

హేతుః సాధనమ్. తత్సాధ్యాత్పూర్వం పశ్చాత్సహ వా భవేత్ । యది పూర్వం సాధనమ్. అసతి సాధ్యే కస్య సాధనమ్? అథ పశ్చాద్. అసతి సాధనే కస్యేదం సాధ్యమ్? అథ యుగపత్సాధ్యసాదనే. ద్వయోర్విద్యమానయోః కిం కస్య సాధనం కిం కస్య సాధ్యం ఇతి హేతురహేతునా న విశిష్యతే । అహేతునా సాధర్మ్యత్రైత్యవస్థానం అహేతుసమః ।।౧౮ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౧౯

అస్యోత్తరం

సూత్రసం ౫.౧.౧౯ఃన హేతుతః సాధ్యసిద్ధేస్తైకాల్యాసిద్ధిః ।।

న త్రైకాల్యాసిద్ధిః । కస్మాత్? హేతుతః సాధ్యసిద్ధేః । నిర్వర్తనీయస్య నిర్వృత్తిర్విజ్ఞేయస్య విజ్ఞానం ఉభయం కారణతో దృశ్యతే. సోఽయం మహాన్ప్రత్యక్షవిషయ ఉదాహరణం ఇతి । యత్తు ఖలూక్తం అసతి సాధ్యే కస్య సాధనం ఇతి? యత్తు నిర్వర్త్యతే యచ్చ విజ్ఞాప్యతే తస్యేతి ।।౧౯ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౨౦

సూత్రసం౦ ౫.౧.౨౦ఃప్రతిషేదానుపపత్తేశ్చ ప్రతిషేద్ధవ్యాప్రతిషేధః ।।

పూర్వం పశ్చాద్యుగపద్వా ప్రతిషేధ ఇతి నోపపద్యతే. ప్రతిషేధానుపపత్తేః స్థాపనా హేతుః సిద్ధ ఇతి ।।౨౦।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౨౧

సూత్రసం౦ ౫.౧.౨౧ఃఅర్థాపత్తితఃప్రతిపక్షసిద్ధేరర్థాపత్తిసమఃఽ ।।

అనిత్యఃశబ్దఃప్రయత్నానన్తరీయకత్వాద్ఘటవదితి స్థాపితే పక్షే అర్థాపత్త్యా ప్రతిపక్షం సాధయతోఽర్థాపత్తిసమఃఽ। యది ప్రయత్నానన్తరీయకత్వాదనిత్యసాధర్మ్యాదనిత్యఃశబ్ద ఇతి. అర్థాదాపద్యతే నిత్యసాధర్మ్యాన్నిత్య ఇతి. అస్తి చాస్య నిత్యేన సాధర్మ్యం అస్పర్శత్వం ఇతి ।।౨౧।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౨౨

అస్యోత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౨౨ఃఅనుక్తస్యార్థాపత్తేః
పక్షహానేరుపపత్తిరనుక్తత్వాదనైకానతికత్వాచ్చార్థాపత్తేః ।।

అనుపపాద్య సామర్థ్యం అనుక్తం అర్థాదాపద్యతే ఇతి బ్రువతః పక్షహానేరుపపత్తిరనుక్తత్వాత్. అనిత్యపక్షసిద్ధావర్థాదాపన్నం నిత్యపక్షస్య హానిరితి । అనైకాన్తికత్వాచ్చార్థాపత్తేః ।

ఉభయపక్షసమా చేయం అర్థాపత్తిః । యది నిత్యసాధర్మ్యాదస్పర్శత్వాదాకాశవచ్చ నిత్యః శబ్దః అర్థాదాపన్నం అనిత్యసాధర్మ్యాత్ప్రయత్నానన్తరీయకత్వాదనిత్య ఇతి । న చేయం విపర్యయమాత్రాదేకాన్తేనార్థాపత్తిః । న ఖలు వై ఘణస్య గ్రాహ్యః పతనం ఇత్యర్థాదాపద్యతే ద్రవాణాం అపాం పతనాభావ ఇతి ।।౨౨ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౨౩

సూత్రసం౦ ౫.౧.౨౩ఃఏకధర్మోపపత్తేరవిశేషే
సర్వావిశేషప్రసఙ్గాత్సద్భావౌపపత్తేరవిశేషసమః ।।

ఏకో ధర్మః ప్రయత్నానన్తరీయకత్వం శబ్దఘటయోరుపపద్యత ఇత్యవిశేషే
ఉభయోరనిత్యత్వే.

సర్వస్యావిశేషః ప్రసజ్యతే । కథమ్? సద్భావోపపత్తేః । ఏకో ధర్మః సద్భావః సర్వస్యోపపద్యతే. సద్భావోపపత్తేః సర్వావిశేషప్రసఙ్గాత్ప్రత్యవస్థానం అవిశేషసమః । ।౨౩ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౨౪

అస్యోత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౨౪ఁ క్వచిత్తద్ధర్మోపపత్తేః క్వచిచ్చానుపపత్తేః ప్రతిషేధాభావః ।।

యథా సాధ్యదృష్టాన్తయోరేకధర్మస్య ప్రయత్నానన్తరీయకత్వస్యోపపత్తేరనిత్యత్వం ధర్మాన్తరం అవిశేషః. నైవం సర్వభావానాం సద్భావోపపత్తినిమిత్తం ధర్మాన్తరం అస్తి. యేన అవిశేషః స్యాత్ ।

అథ మతం అనిత్యత్వం ఏవ ధర్మానతరం సద్భావోపపత్తినిమిత్తం భావానాం సర్వత్ర స్యాదితి. ఏవం ఖలు వై కల్ప్యమానే అనిత్యాః సర్వే భావాః సద్భావోపపత్తేరితి పక్షః ప్రాప్నోతి । తత్ర ప్రతిజ్ఞార్థవ్యతిరిక్తం అన్యదుదాహరణం నాస్తి. అనుదాహరణశ్చ హేతుర్నాస్తీతి । ప్రతిజ్ఞైకదేశస్య చోదాహరణత్వం అనుపపన్నమ్.

న హి సాధ్యం ఉదాహరణం భవతి । సతశ్చ నిత్యానిత్యభావాతనిత్యత్వానుపపత్తిః । తస్మాత్సద్భావోపపత్తేః సర్వావిశేషప్రసఙ్గ ఇతి నిరభిధేయం ఏతద్వాక్యం ఇతి । సర్వభావానాం సద్భావోపపత్తేరనిత్యత్వం ఇతి బ్రువతాఽనుజ్ఞాతం శబ్దస్యానిత్యత్వమ్. తత్రానుపపన్నః ప్రతిషేధ ఇతి ।।౨౪ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౨౫

సూత్రసం౦ ౫.౧.౨౫ఁ ఉభయకారణోపపత్తేరుపపత్తిసమః ।।

యద్యనిత్యత్వకారణం ఉపపద్యతే శబ్దస్యేత్యనిత్యః శబ్దో నిత్యత్వకారణం అప్యుపపద్యతేఽస్యాస్పర్శత్వం ఇతి నిత్యత్వం అప్యుపపద్యతే । ఉభయస్యానిత్యత్వస్య నిత్యత్వస్య చ కారణోపపత్త్యా ప్రత్యవస్థానం ఉపపత్తిసమః ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౨౬

అస్యోత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౨౬ఃఉపపత్తికారణాభ్యనుజ్ఞానాదప్రతిషేధః ।।

ఉభయకారణోపపత్తేరితి బ్రువతా నానిత్యత్వకారణోపపత్తేరనిత్యత్వం ప్రతిషిధ్యతే. యది ప్రతిషిధ్యతే నోభయకారణోపపత్తిః స్యాత్ ।
ఉభయకారణోపపత్తివచనాదనిత్యత్వకారణోపపత్తిరభ్యనుజ్ఞాయతే.
అభ్యనుజ్ఞానాదనుపపన్నః ప్రతిషేధః ।

వ్యాఘాతాత్ప్రతిషేధ ఇతి చేత్. సమానో వ్యాఘాతః । ఏకస్య నిత్యత్వానిత్యత్వప్రసఙ్గం వ్యాహతం బ్రువతోక్తం ప్రతిషేధ ఇతి చేత్? స్వపక్షపరపక్షయోః సమానో వ్యాఘాతః. స చ నైకతరస్య సాధక ఇతి ।।౨౬।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౨౭

సూత్రసం౦ ౫.౧.౨౭ఃనిర్దిష్టకారణాభావేఽప్యుపలమ్భాదుపలబ్ధిసమః ।।

నిర్దిష్టస్య ప్రయత్నానన్తరీయకత్వస్యానిత్యత్వకారణస్యాభావేఽపి
వాయునోదనాద్వృక్షశాఖాభఙ్గజస్య శబ్దస్యానిత్యత్వం ఉపలభ్యతే ।

నిర్దిష్టస్య సాధనస్యాభావేఽపి సాధ్యధర్మోపలబ్ధ్యా ప్రత్యవస్థానం ఉపలబ్ధిసమః ।।౨౭।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౨౮

అస్యోత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౨౮ఃకారణాన్తరాదపి తద్ధర్మోపపత్తేరప్రతిషేధః ।।

ప్రయత్నానన్తరీయకత్వాదితి బ్రువతా కారణత ఉత్పత్తిరభిధీయతే. న కార్యస్య కారణనియమః । యది చ కారణాన్తరాదప్యుత్పద్యమానస్య శబ్దస్య తదనిత్యత్వం ఉపపద్యతే. కిం అత్ర ప్రతిషిధ్యత ఇతి ।।౨౮।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౨౯

న ప్రాగుచ్చారణాద్విద్యమానస్య శబ్దస్యానుపలబ్ధిః. కస్మాత్? ఆవరణాఅద్యనుపలబ్ధేః । యథా విద్యమానస్యోదకాదేరర్థస్యావరణాదేరనుపలబ్ధిః నైవం శబ్దస్యాగ్రహణకారణేనావరణాదినానుపలబ్ధిః । గృహ్యేత చైతదస్యాగ్రహణకారణం ఉదకాదివత్. న గృహ్యతే । తస్మాదుదకాదివిపరీతః శబ్దోఽనుపలభ్యమాన ఇతి ।

సూత్రసం౦ ౫.౧.౨౯ఃతదనుపలబ్ధేరనుపలమ్భాదభావసిద్ధౌ తద్విపరీతోపపత్తేరనుపలబ్ధిసమః ।।

తేషాం ఆవరణాదీనాం అనుపలబ్ధిర్నోపలభ్యతే । అనుపలమ్భాన్నాస్తీత్యభావోఽస్యాః సిధ్యతి । అభావసిద్ధౌ హేత్వభావాత్తద్విపరీతం అస్తిత్వం ఆవరణాదీనాం అవధార్యతే । తద్విపరీతోపపత్తేర్యత్రోతిజ్ఞాతం `న ప్రాగుచ్చారణాద్విద్యమానస్య శబ్దస్యానుపలబ్ధిరిత్యఽఽ

ఏతన్న సిధ్యతి । సోఽయం హేతుర్ ఆవరణాద్యనుపలబ్ధేర్ఽఽ ఇత్యావరణాదిషు చావరణాద్యనుపలబ్ధౌ చ సమయానుపలబ్ధ్యా ప్రత్యవస్థితోఽనుపలబ్ధిసమో భవతి । ।౨౯ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౩౦

అస్యోత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౩౦ఃఅనుపలమ్భాఅత్మకత్వాదనుపలబ్ధేరహేతుఃఽ । ।

ఆవరణాద్యనుపలబ్ధిర్నాస్తి. అనుపలమ్భాదిత్యహేతుః । కస్మాత్? అనుపలమ్భాత్మకత్వాదనుపలబ్ధేః । ఉపలమ్భాభావమాత్రత్వాదనుపలబ్ధేః । యదస్తి తదుపలబ్ధేర్విషయః. ఉపలబ్ధ్యా తదస్తీతి ప్రతిజ్ఞాయతే । యన్నాస్తి తదనుపలబ్ధేర్విషయః. అనుపలభ్యమానం నాస్తీతి ప్రతిజ్ఞాయతే । సోఽయం ఆవరణాద్యనుపలభేఃఅనుపలమ్భ ఉపలబ్ధ్యభావేఽనుపలబ్ధౌ స్వవిషయే ప్రవర్త్తమానో న స్వవిషయం ప్రతిషేధతి ।

అప్రతిషిద్ధా చావరణాద్యనుపలబ్ధిర్హేతుత్వాయ కల్పతే । ఆవరణాదీని తు విద్యమానత్వాదుపలబ్ధేర్విషయాఃఽ. తేషాం ఉపలబ్ధ్యా భవితవ్యమ్ । యత్తాని నోపలభ్యన్తే. తదుపలబ్ధేఃస్వవిషయప్రతిపాదికాయా అభావాదనుపలమ్భాదనుపలబ్ధేర్విషయో గమ్యతే న సన్త్యావరణాదీని శబ్దస్యాగ్రహణకారణానీతి । అనుపలమ్భాత్త్వనుపలభిఃసిధ్యతి. విషయఃస తస్యేతి । ।౩౦ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౩౧

సూత్రసం౦ ౫.౧.౩౧ఃజ్ఞానవికల్పానాం చ భావాభావసంవేదనాదధ్యాత్మం ।ఽ ।

అహేతురితి వర్త్తతే । శరీరే శరీరే జ్ఞానవికల్పానాం భావాభావౌ సంవేదనీయౌ । అస్తి మే సంశయజ్ఞానం నాస్తి మే సంశయజ్ఞానం ఇతి । ఏవం ప్రత్యక్షానుమానాగమస్మృతిజ్ఞానేషు । సేయం ఆవరణాఅద్యనుపలబ్ధిరుపలబ్ధ్యభావః స్వసంవేద్యః నాస్తి మే శబ్దస్యావరణాద్యుపలబ్ధిరితి నోపలభ్యన్తే శబ్దస్యాగ్రహణకారణాన్యావరణాదీనీతి । తత్ర యదుక్తం తదనుపలబ్ధేరనుపలమ్భాదభావసిద్ధిరితి. ఏతన్నోపపద్యతే । ।౩౧ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౩౨

సూత్రసం౦ ౫.౧.౩౨ः సాధర్మ్యాత్తుల్యధర్మోపపత్తేః సర్వానిత్యత్వప్రసఙ్గాదనిత్యసమః । ।

అనిత్యేన ఘటేన సాధర్మ్యాదనిత్యః శబ్ద ఇతి బ్రువతోఽస్తి ఘటేనానిత్యేన సర్వభావానాం సాధర్మ్యం ఇతి సర్వస్యానిత్యత్వం అనిష్టం సమ్పద్యతే । సోఽయం అనిత్యత్వేన ప్రత్యవస్థానాదనిత్యసమ ఇతి । ।౩౨ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౩౩

అస్యోత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౩౩ः సాధర్మ్యాదసిద్ధేః ప్రతిషేధాసిద్ధిః ప్రతిషేధ్యసాధర్మ్యాత్ । ।

ప్రతిజ్ఞాద్యవయవయుక్తం వాక్యం పక్షనివర్తకం ప్రతిపక్షలక్షణం ప్రతిషేధః । తస్య పక్షేణ ప్రతిషేధ్యేన సాధర్మ్యం ప్రతిజ్ఞాదియోగః । తద్యదనిత్యసాధర్మ్యాదనిత్యత్వస్యాసిద్ధిః. సాధర్మ్యాదసిద్ధేః ప్రతిషేధస్యాప్యసిద్ధిః. ప్రతిషేధ్యేన సాధర్మ్యాదితి । ।33 । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౩౪

సూత్రసం౦ ౫.౧.౩౪ఃదృష్టాన్తే చ సాధ్యసాధనభావేన ప్రజ్ఞాతస్య ధర్మస్య హేతుత్వాత్తస్య చోభయథాభావాన్నావిశేషః । ।

దృష్టాన్తే యః ఖలు ధర్మః సాధ్యసాధనభావేన ప్రజ్ఞాయతే. స హేతుత్వేనాభిధీయతే । స చోభయథా భవతి.

కేనచిత్సమానః. కుతశ్చిద్విశిష్టః । సామాన్యాత్సాధర్మ్యం విశేషాచ్చ వైధర్మ్యమ్ । ఏవం సాధర్మ్యవిశేషో హేతుః. నావిశేషేణ సాధర్మ్యమాత్రం వైధర్మ్యమాత్రం వా । సాధర్మ్యమాత్రం వైధర్మ్యమాత్రం చాశ్రిత్య భవానాహ `సాధర్మ్యాత్తుల్యధర్మోపపత్తేః సర్వానిత్యత్వప్రసఙ్గాదనిత్యసమ్౨౨ ఇతి. ఏతదయుక్తం ఇతి । అవిశేషసమప్రతిషేధే చ యదుక్తం తదపి వేదితవ్యమ్ । ।౩౪ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౩౫

సూత్రసం౦ ౫.౧.౩౫ఃనిత్యం అనిత్యభావాదనిత్యే నిత్యత్వోపపత్తేర్నిత్యసమః । ।

అనిత్యః శబ్ద ఇతి ప్రతిజ్ఞాయతే । తదనిత్యత్వం కిం శబ్దే నిత్యం అథానిత్యమ్? యది తావత్సర్వదా భవతి? ధర్మస్య సదా భావాద్ధర్మిణోఽపి సదా భవ ఇతి నిత్యః శబ్ద ఇతి । అథ న

సర్వదా భవతి? అనిత్యత్వస్యాభావాన్నిత్యః శబ్దః । ఏవం నిత్యత్వేన
ప్రత్యవస్థానాన్నిత్యసమః । ।౩౫ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౩౬

అస్యోత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౩౬ఃప్రతిషేధ్యే నిత్యం అనిత్యభావాదనిత్యేఽనిత్యత్వోపపత్తేః
ప్రతిషేధాభావః । ।

ప్రతిషేధ్యే శబ్దే నిత్యం అనిత్యత్వస్య భావాదిత్యుచ్యమానేఽనుజ్ఞాతం శబ్దస్యానిత్యత్వమ్.
అనిత్యత్వోపపత్తేశ్చ `నానిత్యః శబ్దఽఽ ఇతి ప్రతిషేధో నోపపద్యతే । అథ నాభ్యుపగమ్యతే.
నిత్యం అనిత్యత్వస్య భావాదితి హేతుర్న భవతీతి హేత్వభావాత్ప్రతిషేధానుపపత్తిరితి ।

ఉతపన్నస్య నిరోధాదభావః శబ్దస్యానిత్యత్వమ్. తత్ర పరిప్రశ్నానుపపత్తిః । యోఽయం
పరిప్రశ్నః తదనిత్యత్వం కిం శబ్దే సర్వదా భవతి అథ నేతి. అయం అనుపపన్నః । కస్మాత్?
ఉత్పన్నస్య యో నిరోధాదభావః శబ్దస్య తదనిత్యత్వమ్; ఏవం చ సత్యధికరణాధేయవిభాగో
వ్యాఘాతాన్నాస్తీతి । నిత్యానిత్యత్వవిరోధాచ్చ । నిత్యత్వం అనిత్యత్వం చ ఏకస్య ధర్మిణో
ధర్మావితి విరుధ్యేతే. న సమ్భవతః ।

తత్ర యదుక్తం నిత్యం అనిత్యత్వస్య భావాన్నిత్య ఏవ. తదవర్తమానార్థం ఉక్తం ఇతి । ।౩౬ । ।

భాష్యమ్ ౫.౧.౩౭

సూత్రసం౦ ౫.౧.౩౭ఃప్రయత్నకార్యానేకత్వాత్కార్యసమః ।।

ప్రయత్నానన్తరీయకత్వాదనిత్యః శబ్ద ఇతి । యస్య ప్రయత్నానన్తరం ఆత్మలాభః తత్తల్వభూత్వా భవతి. యథా ఘటాదికార్యమ్; అనిత్యం ఇతి చ భూత్వా న భవతీత్యేతద్విజ్ఞాయతే ।

ఏవం అవస్థితే ప్రయత్నకార్యానేకత్వాదితి ప్రతిషేధ ఉచ్యతే । ప్రయత్నానన్తరం ఆత్మలాభశ్చ దృష్టో ఘటాదీనామ్. వ్యవధానాపోహాచ్చాభివ్యక్తిర్వ్యవహితానామ్ । తత్కం ప్రయత్నానన్తరం ఆత్మలాభః శబ్దస్యాపూఽభివ్యక్తిరితి విశేషో నాస్తి । కార్యావిశేషేణ ప్రత్యవస్థానం కార్యసమః । ।౩౭ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౩౮

అస్యోత్తరం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౩౮ఃకార్యాన్యత్వే ప్రయత్నా హేతుత్వం అనుపలబ్ధికారణోపపత్తేః ।।

సతి కార్యాన్యత్వే అనుపలబ్ధికారణోపపత్తేః ప్రయత్నస్యాహేతుత్వం శబ్దస్యాభివ్యక్తౌ । యత్ర ప్రయత్నానన్తరం అభివ్యక్తిస్తత్రానుపలబ్ధికారణం వ్యవధానం ఉపపద్యతే. వ్యవధానాపోహాచ్చ ప్రయత్నానన్తరభావినోఽర్థస్యోపలబ్ధిలక్షణాఽభివ్యక్తిర్భవతీతి.

న తు శబ్దస్యానుపలబ్ధికారణం కిఞ్చిదుపపద్యతే. యస్య ప్రయత్నానన్తరం అపోహాచ్ఛబ్దస్యోపలభిలక్షణాఽభివ్యక్తిర్భవతీతి. తస్మాదుత్పద్యతే శబ్దో నాభివ్యజ్యతే ఇతి । ।౩౮ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౩౯

హేతోశ్చేదనైకాన్తికత్వం ఉపపద్యతే అనైకాతికత్వాదసాధకః స్యాదితి । యది చానైకాన్తికత్వాదసాధకత్వం

సూత్రసం౦ ౫.౧.౩౯ఃప్రతిషేధేఽపి సమానో దోషః ।।

ప్రతిషేధోఽప్యనైకాన్తికః. కిఞ్చిత్ప్రతిషేధతి కిఞ్చిన్నేతి అనైకాన్తికత్వాదసాధక ఇతి । అథ వా శబ్దస్యానిత్యత్వపక్షే ప్రయత్నానన్తరం ఉత్పాదో నాభివ్యక్తిరితి విశేషహేత్వభావః. నిత్యత్వపక్షేఽపి ప్రయత్నానన్తరం అభివ్యక్తిర్నోత్పాద ఇతి విశేషహేత్వభావః । సోఽయం ఉభయపక్షసమో విశేషహేత్వభావ ఇత్యుభయం అప్యనైకాతికం ఇతి । ।౩౯ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౪౦

సూత్రసం౦ ౫.౧.౪౦ఃసర్వత్రైవం ।।

సర్వేషు సాధర్మ్యప్రభృతిషు ప్రతిషేధహేతుషు యత్ర యత్రావిశేషో దృశ్యతే తత్రోభయోః పక్షయోః సమఃప్రసజ్యత ఇతి । ।౪౦ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౪౧

సూత్రసం౦ ౫.౧.౪౧ఁ ప్రతిషేధవిప్రతిషేధే ప్రతిషేధదోషవద్దోషః ।।

యోఽయం ప్రతిషేధేఽపి సమానో దోషోఽనైకాన్తికత్వం ఆపద్యతే సోఽయం ప్రతిషేధస్య విప్రతిషేధేఽపి సమానః ।

తత్రానిత్యః శబ్దః ప్రయత్నానన్తరీయకత్వాదితి సాధనవాదినః స్థాపనా ప్రథమః పక్షః । `ప్రయత్నకార్యానేకత్వాత్కార్యసమఽఽ ఇతి దూషణవాదినః ప్రతిషేధహేతునా ద్వితీయః పక్షః । స చ ప్రతిషేధ ఇత్యుచ్యతే । తస్యాస్య ప్రతిషేధేఽపి సమానో దోష ఇతి తృతీయః పక్షః విప్రతిషేధ ఉచ్యతే । తస్మిన్ప్రతిషేధవిప్రతిషేధేఽపి సమానో దోషోఽనైకాన్తికత్వం చతుర్థః పక్షః ।।౪౧ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౪౨

సూత్రసం౦ ౫.౧.౪౨ఁ ప్రతిషేధం సదోషం అభ్యుపేత్య ప్రతిషేధవిప్రతిషేధే సమానో దోషప్రసఙ్గో మతానుజ్ఞా ।।

ప్రతిషేధం ద్వితీయం పక్షం సదోషం అభ్యుపేత్య తదుద్ధారం అకృత్వానుజ్ఞాయ ప్రతిషేధవిప్రతిషేధే తృతీయపక్షే సమానం అనైకాన్తికత్వం ఇతి సమానం దూషణం ప్రసఞ్జయతో దూషణవాదినో మతానుజ్ఞా ప్రసజ్యత ఇతి పఞ్చమః పక్షః ।।౪౨ ।।

భాష్యమ్ ౫.౧.౪౩

సూత్రసం౦ ౫.౧.౪౩ఁ స్వపక్షలక్షణాపేక్షోపపత్త్యుపసంహారే హేతునిర్దేశే పరపక్షదోషాభ్యుపగమాత్సమానో దోషః ।।

స్థాపనాపక్షే ప్రయత్నకార్యానేకత్వాదితి దోషః స్థాపనాహేతువాదినః స్వపక్షలక్షణో భవతి ।
కస్మాత్? స్వపక్షసముత్థత్వాత్ । సోఽయం స్వపక్షలక్షణం దోషం
అపేక్షమాణోఽనుద్ధృత్యానుజ్ఞాయ ప్రతిషేధేఽపి సమానో దోష ఇత్యుపపద్యమానం దోషం
పరపక్షే ఉపసంహరతి । ఇత్థం చానైకాన్తికః ప్రతిషేధ ఇతి హేతుం నిర్దిశతి । తత్ర
స్వపక్షలక్షణాపేక్షయోపపద్యమానదోషోపసంహారే హేతునిర్దేశే చ సత్యనేన
పరపక్షదోషోఽభ్యుపగతో భవతి । కథం కృత్వా? యః పరేణ
ప్రయత్నకార్యానేకత్వాదిత్యాదినానైకాన్తికదోష ఉక్తః. తం అనుద్ధృత్య ప్రతిషేధేఽపి సమానో
దోష ఇత్యాహ । ఏవం స్థాపనాం సదోషాం అభ్యుపేత్య ప్రతిషేధేఽపి సమానం దోషం
ప్రసఞ్జయతః పరపక్షాభ్యుపగమాత్సమానో దోషో భవతి ।

యథా పరస్య ప్రతిషేధం సదోషం అభ్యుపేత్య ప్రతిషేధవిప్రతిషేధేఽపి సమానో దోషప్రసఙ్గో
మతానుజ్ఞా ప్రసజ్యత ఇతి. తథాస్యాపి స్థాపనాం సదోషాం అభ్యుపేత్య ప్రతిషేధేఽపి సమానం
దోషం ప్రసఞ్జయతో మతానుజ్ఞా ప్రసజ్యత ఇతి । స ఖల్వయం షష్ఠః పక్షః ।

తత్ర ఖలు స్థాపనాహేతువాదినః ప్రథమతృతీయపఞ్చమపక్షాః. ప్రతిషేధహేతువాదినః
ద్వితీయచతుర్థషష్ఠపక్షాః । తేషాం సాధ్వసాధుతాయాం మీమాంస్యమానాయాం
చతుర్థషష్ఠయోరర్థావిశేషాత్పునరుక్తదోషప్రసఙ్గః । చతుర్థపక్షే సమానదోషత్వం పరస్యోచ్యతే
`ప్రతిషేధవిప్రతిషేధే ప్రతిషేధదోషవద్దోషఽఽ ఇతి । షష్ఠేఽపి
`పరపక్షదోషాభ్యుపగమాత్సమానో దోషఽఽ ఇతి సమానదోషత్వం ఏవోచ్యతే. నార్థవిశేషః
కశ్చిదస్తి । సమానస్తృటీయపఞ్చమయోః పునరుక్తదోషప్రసఙ్గః. తృటీయపక్షేఽపి
`ప్రతిషేధేఽపి సమానో దోషఽఽ ఇతి సమానత్వం అభ్యుపగమ్యతే । పఞ్చమపక్షేఽపి
`ప్రతిషేధవిప్రతిషేధే సమానో దోషప్రసఙ్గోఽఽఽభ్యుపగమ్యతే. నార్థవిశేషః కశ్చిదుచ్యత ఇతి
। తత్ర పఞ్చమషష్ఠపక్షయోరర్థావిశేషాత్పునరుక్తదోషప్రసఙ్గః.
తృతీయచతుర్థయోర్మతానుజ్ఞా. ప్రథమద్వితీయయోర్విశేషహేత్వభావ ఇతి షట్పక్ష్యాం
ఉభయోరసిద్ధిః ।

కదా షట్పక్షీ? యదా `ప్రతిషేధేఽపి సమానో దోషఽఽ ఇత్యేవం ప్రవర్తతే । తదోభయోః
పక్షయోరసిద్ధిః । యదా తు `కార్యాన్యత్వే ప్రయత్నా హేతుత్వం అనుపలబ్ధికారణోపపత్తేర్ఽఽ
ఇత్యనేన తృటీయపక్షో యుజ్యతే.

తదా విశేషహేతువచనాత్ ప్రయత్నానన్తరం ఆత్మలాభః శబ్దస్య. నాభివ్యక్తిర్ఽఽ ఇతి సిద్ధః ప్రథమపక్షో న షట్పక్షీ ప్రవర్తత ఇతి ।।౪౩।।

ఇతి శ్రీవాత్స్యాయనీయే న్యాయభాష్యే పఞ్చమాధ్యాయస్యాద్యం ఆహ్నికమ్ ।

పఞ్చమాధ్యాయస్య ద్వితీయం ఆహ్నికమ్

విప్రతిపత్త్యప్రతిపత్తోర్వికల్పాన్నిగ్రహస్థానబహుత్వం ఇతి సఙ్క్షేపేణోక్తమ్. తదిదానీం విభజనీయమ్ । నిగ్రహస్థానాని ఖలు పరాజయవస్తున్యపరాధాధికరణాని ప్రాయేణ ప్రతిజ్ఞాద్యవయవాశ్రయాణి తత్త్వవాదినం అతత్త్వవాదినం చాభిసంప్లవన్తే ।

భాష్యమ్ ౫.౨.౧

తేషాం విభాగః

సూత్రసం౦ ౫.౨.౧ఃప్రతిజ్ఞాహానిఃప్రతిజ్ఞాన్తరం ప్రతిజ్ఞావిరోధఃప్రతిజ్ఞాసన్న్యాసో హేత్వన్తరం అర్థాన్తరం నిరర్థకం అవిజ్ఞాతార్థం అపార్థకం అప్రాప్తకాలం న్యూనం అధికం పునరుక్తం అననుభాషణం అజ్ఞానం అప్రతిభా విక్షేపో మతానుజ్ఞా పర్యనుయోజ్యోపేక్షణం నిరనుయోజ్యానుయోగోఽపసిద్ధాన్తో హేత్వాభాసాశ్చ నిగ్రహస్థానాని ।।

తానీమాని ద్వావింశతిధా విభజ్య. లక్ష్యన్తే

భాష్యమ్ ౫.౨.౨

సూత్రసం౦ ౫.౨.౨ఃప్రతిదృష్టాన్తధర్మాభ్యనుజ్ఞా స్వదృష్టాన్తే ప్రతిజ్ఞాహానిః ।।

సాధ్యధర్మప్రత్యనీకేన ధర్మేణ ప్రత్యవస్థితే ప్రతిద్రష్టాన్తధర్మం
స్వదృష్టాన్తేఽభ్యనుజానన్ప్రతిజ్ఞాం జహాతీతి ప్రత్యాహానిః । నిదర్శనం
`ఐన్ద్రియకత్వాదనిత్యఃశబ్దో ఘటవద్ఽఽ ఇత్యుక్తే అపర ఆహ దృష్టం ఐన్ద్రియకత్వం
సామాన్యే నిత్యే. కస్మాన్న తథా శబ్ద ఇతి ప్రత్యవస్థితే ఇదం ఆహ

యద్యైన్ద్రియకం సామాన్యం నిత్యం కామం ఘటో నిత్యోఽస్త్వితి ।

స ఖల్వయం సాధకస్య దృష్టాన్తస్య నిత్యత్వం ప్రసఞ్జయన్నిగమనాన్తం ఏవ పక్షం జహాతి.
పక్షం జహత్ప్రతిజ్ఞాం జహాతీత్యుచ్యతే. ప్రతిజ్ఞాశ్రయత్వాత్పక్ష స్యేతి ।।౨ ।।

భాష్యమ్ ౫.౨.3

సూత్రసం౦ ౫.౨.3ఃప్రతిజ్ఞాతార్థప్రతిషేధే ధర్మవికల్పాత్తదర్థనిర్దేశః ప్రతిజ్ఞాన్తరం ।।

ప్రతిజ్ఞాతార్థో `అనిత్యఃశబ్ద ఐన్ద్రియకత్వాద్ఘటవద్ఽఽ ఇత్యుక్తే యోఽస్య ప్రతిషేధః
ప్రతిదృష్టాన్తేన హేతువ్యభిచారః సామాన్యం ఐన్ద్రియకం నిత్యం ఇతి. తస్మింశ్చ
ప్రతిజ్ఞాతార్థప్రతిషేధే. `ధర్మవికల్పాద్ఽఽ ఇతి దృష్టాన్తప్రతిదృష్టాన్తయోఃసాధర్మ్యయోగే
ధర్మభేదాత్సామాన్యం ఐన్ద్రియకం సర్వగతం ఐన్ద్రియకస్త్వసర్వగతో ఘట ఇతి
ధర్మవికల్పాత్. `తదర్థనిర్దేశఽఽ ఇతి సాధ్యసిద్ధ్యర్థమ్ । కథమ్? యథా ఘటోఽసర్వగత ఏవం
శబ్దోఽప్యసర్వగతో ఘటవదేవానిత్య ఇతి ।

తత్రానిత్యఃశబ్ద ఇతి పూర్వా ప్రతిజ్ఞా. అసర్వగత ఇతి ద్వితీయా ప్రతిజ్ఞా ప్రతిజ్ఞాన్తరమ్ ।
తత్కథం నిగ్రహస్థాం ఇతి? న ప్రతిజ్ఞాయాఃసాధనం ప్రతిజ్ఞాన్తరమ్. కిం తు హేతుదృష్టాన్తౌ

సాధనం ప్రతిజ్ఞాయాः. తదేతదసాధనోపాదానం అనర్థకం ఇతి । ఆనర్థక్యాన్నిగ్రహస్థానం ఇతి ।।3।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౪

సూత్రసం౦ ౫.౨.౪ः ప్రతిజ్ఞాహేత్వోర్విరోధः ప్రతిజ్ఞావిరోధः ।।

గుణవ్యతిరిక్తం ద్రవ్యం ఇతి ప్రతిజ్ఞా. `రూపాదితోఽర్థాన్తరస్యానుపలబ్ధేర్ఽఽ ఇతి హేతుः ।

సోఽయం ప్రతిజ్ఞాహేత్వోర్విరోధः । కథమ్? యది గుణవ్యతిరిక్తం ద్రవ్యమ్. రూపాదిభ్యోఽర్థాన్తరస్యానుపలబ్ధిర్నోపపద్యతే । అథ రూపాదిభ్యోఽర్థాన్తరస్యానుపలబ్ధిः. గుణవ్యతిరిక్తం ద్రవ్యం ఇతి నోపపద్యతే ।

గుణవ్యతిరిక్తం చ ద్రవ్యం రూపాదిభ్యశ్చార్థాన్తరస్యానుపలబ్ధిరితి విరుధ్యతే వ్యాహన్యతే న సమ్భవతీతి ।।౪।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౫

సూత్రసం౦ ౫.౨.౫ः పక్షప్రతిషేధే ప్రతిజ్ఞాతార్థాపనయనం ప్రతిజ్ఞాసన్న్యాసः ।।

అనిత్యः శబ్ద ఐన్ద్రియకత్వాదిత్యుక్తే పరో బ్రూయాత్సామాన్యం ఐన్ద్రియకం న చానిత్యమ్.

ఏవం శబ్దోఽప్యైన్ద్రియకో న చానిత్య ఇతి । ఏవం ప్రతిషిద్ధే పక్షే యది బ్రూయాత్ `క పునరాహానిత్యః శబ్దఽఽ ఇతి. సోఽయం ప్రతిజ్ఞాతార్థనిహ్నవః ప్రతిజ్ఞాసన్న్యాస ఇతి । ।౫ । ।

భాష్యమ్ ౫.౨.౬

సూత్రసం౦ ౫.౨.౬ఃఅవిశేషోక్తే హేతౌ ప్రతిషిద్ధే విశేషం ఇచ్ఛతో హేత్వన్తరం । ।

నిదర్శనం ఏకప్రకృతీదం వ్యక్తం ఇతి ప్రతిజ్ఞా । కస్మాద్ధేతోఃʔ ఏకప్రకృతీనాం వికారాణాం పరిమాణాత్ । మృత్పూర్వకాణాం శరావాదీనాం దృష్టం పరిమాణమ్. యావాన్ప్రకృతేర్వ్యూహో భవతి తావాన్వికార ఇతి । దృష్టం చ ప్రతివికారం పరిమాణమ్ । అస్తి చేదం పరిమాణం ప్రతివ్యక్తం తదేకప్రకృతీనాం వికారాణాం పరిమాణాత్పశ్యామో వ్యక్తం ఇదం ఏకప్రకృతీతి ।

అస్య వ్యభిచారేణ ప్రత్యవస్థానం నానాప్రకృతీనాం ఏకప్రకృతీనాం చ వికారాణాం దృష్టం పరిమాణం ఇతి । ఏవం ప్రత్యవస్థితే ఆహ ఏకప్రకృతిసమన్వయే సతి శరావాదివికారాణాం పరిమాణదర్శనాత్ । సుఖదుఃఖమోహసమన్వితం హీదం వ్యక్తం పరిమితం గృహ్యతే. తత్ర ప్రకృత్యన్తరరూపసమన్వయాభావే సత్యేకప్రకృతిత్వం ఇతి । తదిదం అవిశేషోక్తే హేతౌ ప్రతిషిద్ధే విశేషం బ్రువతో హేత్వన్తరం భవతి । సతి చ హేత్వన్తరభావే పూర్వస్య హేతోరసాధకత్వాన్నిగ్రహస్థానమ్ । హేత్వన్తరవచనే సతి యది హేత్వర్థనిదర్శనో దృష్టాన్త ఉపాదీయతే.

నేదం వ్యక్తం ఏకప్రకృతి భవతి. ప్రకృత్యన్తరోపాదానాత్ । అథ నోపాదీయతే. దృష్టాన్తే హేత్వర్థస్యానిదర్శితస్య సాధకభావానుపపత్తేరానర్థక్యాద్ధేతోరనివృత్తం నిగ్రహస్థానం ఇతి । ।౬ । ।

భాష్యమ్ ౫.౨.౭

సూత్రసం౦ ౫.౨.౭ఃప్రకృతాదర్థాదప్రతిసమ్బద్ధార్థం అర్థాన్తరం ।।

యథోక్తలక్షణే పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహే (చోర్.; పక్షపతిపక్ష. ఏద్.) హేతుతఃసాధ్యసిద్ధౌ ప్రకృతాయాం బ్రూయాత్ నిత్యఃశబ్దోఽస్పర్శత్వాదితి హేతుఃI హేతుర్నామ హినోతేర్ధాతోస్తునిప్రత్యయే కృదన్తం పదమ్I పదం చ నామాఖ్యాతోపసర్గనిపాతాఃI అభిధేయస్యక్రియాన్తరయోగాద్విశిష్యమాణరూపఃశబ్దో `నామఽఽI క్రియాకారకసముదాయఃకారకసఙ్ఖ్యావిశిష్టక్రియాకాలయోగాభిధాయాఖ్యాతమ్. ధాత్వర్థమాత్రం చ కాలాభిధానవిశిష్టమ్I ప్రయోగేష్వర్థాదభిద్యమానారూపా నిపాతాఃI

ఉపసృజ్యమానాఃక్రియావద్యోతకా ఉపసర్గా ఇత్యేవమాదిI తదర్థాన్తరం వేదితవ్యం ఇతి ।।౭।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౮

సూత్రసం౦ ౫.౨.౮ఃవర్ణక్రమనిర్దేశవన్నిరర్థకం ।।

యథాఽనిత్యఃశబ్దఃకచటతపాఃజవగడదశత్వాత్. ఝుభఞ్ ఘుఢధషవదితి

ఏవమ్ప్రకారం నిరర్థకమ్I అభిధానాభిధేయభావానుపపత్తౌ అర్థగతేరభావాద్వర్ణా ఏవ క్రమేణనిర్దిశ్యన్త ఇతి ।।౮।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౯

సూత్రసం౦ ౫.౨.౯ఃపరిషత్ప్రతివాదిభ్యాం త్రిరభిహితం అప్యవిజ్ఞాతం అవిజ్ఞాతార్థం ।।

యద్వాక్యం పరిషదా ప్రతివాదినా చ త్రిరభిహితం అపి న విజ్ఞాయతే శ్లిష్టశబ్దం
అప్రతీతప్రయోగం అతిద్రుతోచ్చరితం ఇత్యేవమాదినా కారణేన.

తదవిజ్ఞాతం అవిజ్ఞాతార్థం అసామర్థ్యసంవరణాయ ప్రయుక్తం ఇతి నిగ్రహస్థానం ఇతి ।।౯।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౧౦

సూత్రసం౦ ౫.౨.౧౦ఃపౌర్వాపర్యాయోగాదప్రతిసమ్బద్ధార్థం అపార్థకం ।।

యత్రానేకస్య పదస్య వాక్యస్య వా పౌర్వాపర్యేణాన్వయయోగో నాస్తీత్యసమ్బద్ధార్థత్వగ్రహ్యతే.
తత్సముదాయార్థస్యాపాయాదపార్థకమ్ ।యథా దశ దాడిమాని. షడపూపాఃు

కుణ్డమ్. అజాజినమ్. పలలపిణ్డఃు. అథ రౌరుకం ఏతద్. కుమార్యాఃు పాయం తస్యాఃు
పితాఽప్రతిశీన ఇతి ।।౧౦।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౧౧

సూత్రసం౦ ౫.౨.౧౧ఃఅవయవవిపర్యాసవచనం అప్రాప్తకాలం ।।

ప్రతిజ్ఞాదీనాం అవయవానాం యథాలక్షణం అర్థవశాత్క్రమః. తత్రావయవవిపర్యాసేన వచనం అప్రాప్తకాలం అసమ్బద్ధార్థం నిగ్రహస్థానం ఇతి । ।౧౧ । ।

భాష్యమ్ ౫.౨.౧౨

సూత్రసం౦ ౫.౨.౧౨ः హీనం అన్యతమేనాప్యవయవేన న్యూనం । ।

ప్రతిజ్ఞాదీనాం అవయవానాం అన్యతమేనాప్యవయవేన హీనం న్యూనం నిగ్రహస్థానమ్. సాధనాభావే సాధ్యాసిద్ధిరితి । ।౧౨ । ।

భాష్యమ్ ౫.౨.౧౩

సూత్రసం౦ ౫.౨.౧౩ः హేతూదాహరణాధికం అధికం । ।

ఏకేన కృతత్వాదన్యతరస్యానర్థక్యం ఇతి. తదేతన్నియమాభ్యుపగమే వేదితవ్యం ఇతి । ।౧౩ । ।

భాష్యమ్ ౫.౨.౧౪

సూత్రసం౦ ౫.౨.౧౪ఃశబ్దార్థయోఃపునర్వచనం పునరుక్తం అన్యత్రానువాదాత్ ।।

అన్యత్రానువాదాత్శబ్దపునరుక్తం అర్థపునరుక్తం వా. నిత్యఃశబ్దో నిత్యఃశబ్ద ఇతి శబ్దపునరుక్తమ్ ।అర్థపునరుక్తం అనిత్యఃశబ్దో నిరోధధర్మకో ధ్వనిరితి ।

అనువాదే త్వపునరుక్తం శబ్దాభ్యాసాదర్థవిశేషోపపత్తేః ।యథా హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాఃపునర్వచనం నిగమనం ఇతి ।।౧౪ ।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౧౫

సూత్రసం౦ ౫.౨.౧౫ఃఅర్థాదాపన్నస్య స్వశబ్దేన పునర్వచనం ।।

పునరుక్తం ఇతి ప్రకృతమ్ ।నిదర్శనం ఉత్పత్తిధర్మకత్వాదనిత్యం ఇత్యుక్త్వా అర్థాదాపన్నస్య యోఽభిధాయకఃశబ్దస్తేన స్వశబ్దేన బ్రూయాదనుత్పత్తిధర్మకం నిత్యం ఇతి.

తచ్చ పునరుకతం వేదితవ్యమ్ ।అర్థసమ్ప్రత్యయార్థే శబ్దప్రయోగే ప్రతీతఃసోఽర్థోఽర్థాప్త్యేతి ।।౧౫ ।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౧౬

సూత్రసం౦ ౫.౨.౧౬ఃవిజ్ఞాతస్య పరిషదా. త్రిరభిహితస్యాప్యప్రత్యుచ్చారణం అననుభాషణం ।।

విజ్ఞాతస్య వాక్యార్థస్య పరిషదా. ప్రతివాదినా త్రిరభిహితస్య యదప్రత్యోచ్చారణం తదననుభాషణం నామ నిగ్రహస్థానం ఇతి । అప్రత్యుచ్చారయన్నిమాశ్రయం పరపక్షప్రతిషేధం బ్రూయాత్ । ।౧౬ । ।

భాష్యమ్ ౫.౨.౧౭

సూత్రసం౦ ౫.౨.౧౭ఃఅవిజ్ఞాతం చాజ్ఞానం । ।

విజ్ఞాతార్థస్య పరిషదా. ప్రతివాదినా త్రిరభిహితస్య యదవిజ్ఞాతం తదజ్ఞానం నామ నిగ్రహస్థానం ఇతి । అయం ఖల్వవిజ్ఞాయ కస్య ప్రతిషేధం బ్రూయాదితి । ।౧౭ । ।

భాష్యమ్ ౫.౨.౧౮

సూత్రసం౦ ౫.౨.౧౮ఃఉత్తరస్యాప్రతిపత్తిరప్రతిభా । ।

పరపక్షప్రతిషేధ ఉత్తరమ్. తద్యదా న ప్రతిపద్యతే తదా నిగృహీతో భవతి । ।౧౮ । ।

భాష్యమ్ ౫.౨.౧౯

సూత్రసం౦ ౫.౨.౧౯ఃకార్యవ్యాసఙ్గాత్కథావిచ్ఛేదో విక్షేపః । ।

యత్ర కర్తవ్యం వ్యాసజ్య కథాం వ్యవచ్ఛినత్తి ఇదం మే కరణీయం విద్యతే. తస్మినవసితే పశ్చాత్కథయామీతి. విక్షేపో నామ నిగ్రహస్థానమ్ । ఏకనిగ్రహావసానాయాం కథాయాం స్వయం ఏవ కథాన్తరం ప్రతిపద్యత ఇతి ।।౧౯।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౨౦

సూత్రసం౦ ౫.౨.౨౦ः స్వపక్షే దోషాభ్యుపగమాత్పరపక్షే దోషప్రసఙ్గో మతానుజ్ఞా ।।

యః పరేణ చోదితం దోషం స్వపక్షేఽభ్యుపగమ్యానుద్ధృత్య వదతి భవత్పక్షేఽపి సమానో దోష ఇతి.

స స్వపక్షే దోషాభ్యుపగమాత్పరపక్షే దోషం ప్రసఞ్జయన్పరమతం అనుజానాతీతి మతానుజ్ఞాం నామ నిగ్రహస్థానం ఆపద్యత ఇతి ।।౨౦।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౨౧

సూత్రసం౦ ౫.౨.౨౧ः నిగ్రహస్థానప్రాప్తస్యానిగ్రహః పర్యనుయోజ్యోపేక్షణం ।।

పర్యనుయోజ్యో నామ నిగ్రహేఽపపత్త్యా చోదనీయః. తస్యోపేక్షణం నిగ్రహస్థానం ప్రాప్తోఽసీత్యననుయోగః । ఏతచ్చ కస్య పరాజయ ఇత్యనుయుక్తయా పరిషదా వచనీయమ్. న ఖలు నిగ్రహం ప్రాప్తః స్వకౌపీనం వివృణుయాదితి ।।౨౧।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౨౨

సూత్రసం౦ ౫.౨.౨౨ఃఅనిగ్రహస్థానే నిగ్రహస్థానాభియోగో నిరనుయోజ్యానుయోగః ।।

నిగ్రహస్థాలక్షణస్య మిథ్యాధ్యవసాయాదనిగ్రహస్థానే నిగృహీతోఽసీతి పరం
బ్రువన్నిరనుయోజ్యానుయోజ్యాన్నిగృహీతో వేదితవ్య ఇతి ।।౨౨ ।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౨3

సూత్రసం౦ ౫.౨.౨3ఃసిద్ధాన్తం అభ్యుపేత్యానియమాత్కథాప్రసఙ్గోఽపసిద్ధాన్తః ।।

కస్యచిదర్థస్య తథాభావం ప్రతిజ్ఞాయ ప్రతిజ్ఞాతార్థవిపర్యయాదనియమాత్కథాం
ప్రసఞ్జయతోఽపసిద్ధాన్తో వేదితవ్యః । యథా న సదాత్మానం జహాతి. న సతో వినాశో.
నాసదాత్మానం లభతే. నాసదుత్పద్యత ఇతి సిద్ధాన్తం అభ్యుపేత్య స్వపక్షం వ్యవస్థాపయతి
ఏకప్రకృతీదం వ్యక్తం వికారాణాం అన్వయదర్శనాత్ । మృదన్వితానాం శరావాదీనాం దృష్టం
ఏకప్రకృతిత్వమ్. తథా చాయం వ్యక్తభేదః సుఖదుఃఖమోహాన్వితో దృశ్యతే ।
తస్మాత్సమన్వయదర్శనాత్సుఖాదిభిరేకప్రకృతీదం విశ్వం ఇతి । ఏవం
ఉక్తవాననుయుజ్యతే అథ ప్రతృతిర్వికార ఇతి కథం లక్షితవ్యం ఇతి । యస్యావస్థితస్య
ధర్మాన్తరనివృత్తౌ ధర్మాన్తరం ప్రవర్తతే. సా ప్రకృతిః । యద్ధర్మాన్తరం ప్రవర్తతే నివర్తతే వా స
వికార ఇతి । సోఽయం ప్రతిజ్ఞాతార్థవిపర్యాసాదనియమాత్కథాం ప్రసఞ్జయతి । ప్రతిజ్ఞాతం
ఖల్వనేన నాసదావిర్భవతి.

న సత్తిరోభవతీతి । సదసతోశ్చ తిరోభావావిర్భావం అన్తరేణ న కస్యచిత్ప్రవృత్తిః
ప్రవృత్త్యుపరమశ్చ భవతి । మృది ఖల్వవస్థితాయాం భవిష్యతి శరావాదిలక్షణం ధర్మాన్తరం

ఇతి ప్రవృత్తిర్భవతి. అభూదితి చ ప్రవృత్త్యుపరమః । తదేతద్బృద్ధర్మాణాం అపి న స్యాత్ ।
ఏవం ప్రత్యవస్థితో యది సతశ్చాత్మహానం అసతశ్చాత్మలాభం అభ్యుపైతి.
తదస్యాపసిద్ధానతో నిగ్రహస్థానం భవతి । అథ నాభ్యుపైతి. పక్షోఽస్య న సిధ్యతి ।।౨౩ ।।

భాష్యమ్ ౫.౨.౨౪

సూత్రసం౦ ౫.౨.౨౪ఃహేత్వాభాసాశ్చ యథోక్తాః ।।

హేత్వాభాసాశ్చ నిగ్రహస్థానాని । కిం పునర్లక్షణాన్తరయోగాద్ధేత్వాభాసా నిగ్రహస్థానత్వం
ఆపన్నాఃయథా ప్రమాణాని ప్రమేయత్వం ఇత్యత ఆహ యథోక్తా ఇతి ।
హేత్వాభాసలక్షణేనైవ నిగ్రహస్థానభావ ఇతి ।

త ఇమే ప్రమాణాదయఃపదార్థా ఉద్దిష్టా లక్షితాఃపరీక్షితాశ్చేతి ।।౨౪ ।।

యోఽక్షపాదం ఋషిం న్యాయఃప్రత్యభాద్వదతాం వరమ్ ।

తస్య వాత్స్యాయన ఇదం భాష్యజాతం అవర్తయత్ ।।

ఇతి శ్రీవాత్స్యాయనీయే న్యాయభాష్యే పఞ్చమోఽధ్యాయః ।

న్యాయకుసుమాఞ్జలీ ఉదయనాచార్యః

సత్పక్షప్రసరస్సతాం పరిమలప్రోద్బోధబద్ధోత్సవః। విష్వానో న
విమర్దనేఽమృతరస(1)ప్రస్యన్దమాధ్వీకభూః॥

ఈశస్యైష నివేశితః పదయుగే భృఙ్గాయమాణం భ్రమత్। చేతో మే
రమయత్వవిఘ్నమనఘో(ఘం)(2)(ఘ)న్యాయప్రసూనాఞ్జలిః॥1॥

స్వర్గాపవర్గయోర్మార్గమామనన్తి మనీషిణః। యదుపాస్తిమసావత్ర పరమాత్మా నిరూప్యతే॥2॥

కు.1.102 ఇహ యద్యపి యం కమపి పురుషార్థమర్థయమానాః- శుద్ధబుద్ధస్వభావ
ఇత్యౌపనిషదాః, ఆదివిద్వాన్ సిద్ధ ఇతి కాపిలాః, క్లేశకర్మవిపాకాఽఽశయైరపరామృష్టో
నిర్మాణకాయమధిష్ఠాయ సమ్ప్రదాయప్రద్యోత(3)(వర్త)కోఽనుగ్రాహకశ్చేతి పాతఞ్జలాః,
లోకవేదవిరుద్ధైరపి నిర్లేపః స్వతన్త్#రశ్చేతి మహాపాశుపతాః, శివ ఇతి శైవాః, పురుషోత్తమ ఇతి
వైష్ణవాః, పితామహ ఇతి పౌరాణికాః, యజ్ఞపురుష ఇతి యాజ్ఞికాః, (4)సర్వత్ర ఇతి సౌగతాః,
నివారణ ఇతి దిగమ్బరాః, ఉపాస్యత్వేన దేశిత (నోదిత) ఇతి మీమాంసకాః, లోకవ్యవహారసిద్ధ
ఇతి చార్వాకాః,(5) యావదుక్తోపపన్న ఇతి నైయాయికాః, కిం బహునా- కారవోఽపి యం వి•
ాకర్మేతి ఉపాసతే, తస్మిన్నేవ జాతిగోత్రప్రవరచరణకులధర్మాదివదాసంసారం
ప్రసిద్ధానుభా(భ)వే భగవతి భవే సన్దేహ ఏవ కుతః? కిం నిరూపణీయమ్?-

కు.1.103 తథాపి- న్యాయచర్చేయమీశస్య మననవ్యపదేశభాక్। ఉపాసనైవ క్రియతే
శ్రవణానన్తరాగతా॥3॥

శ్రుతో హి భగవాన్ బహుశః శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణేష్వేదానీం మన్తవ్యో భవతిః, "శ్రోతవ్యో
మన్తవ్య' ఇతి శ్రుతేః; "ఆగమేనానుమానేన ధ్యానాభ్యాసరసేన చ। త్రిధా ప్రకల్పయన్ ప్రజ్ఞాం
లభతే యోగముత్తమ్'॥ ఇతి స్మృతేశ్చ।

కు.1.104 తదిహ సఙ్క్షేపతః పఞ్చతయీ విప్రతిపత్తిః- అలౌకికస్య పరలోకసాధనస్యాభావాత్ ;
అన్యథాఽపి పరలోకసాధనానుష్ఠానసమ్భవాత్ ; తదభావాఽవేదకప్రమాణసద్భావాత్ ;
సత్త్వేఽపి తస్యాప్రమాణత్వాత్ ; తత్సాధకప్రమాణాభావాచ్చేతి॥

కు.1.105 తత్ర న(6) ప్రథమః కల్పః- యతః- (7)సాపేక్షత్వాదనాదిత్వాద్వైచిత్ర్యాద్వ్యావృత్తితః। ప్రత్యాత్మనియమాద్భుక్తేరస్తి హేతురలౌకికః॥4॥

కు.1.106 న హ్రయం సంసారః (8) అనేక(నైక)విధ(విధో)దుఖమయో నిరపేక్షో భవితుమర్హతి। తదా హి- స్యాదేవ, న స్యాదేవ వా- న తు కదాచిత్ స్యాత్॥ అకస్మాదేవ భవతీతి చేన్న- హేతుభూతినిషేధో న స్వానుపాఖ్యవిధిర్న చ। స్వభావవర్ణనా నైవమవధేర్నియతత్వతః॥5॥

కు.1.107 హేతునిషేధే భవనస్యానపేక్షత్వేన (9) సర్వదా భవనమ్, అవిశేషాత్।భవనప్రతిషేధే, ప్రాగివ పశ్చాదప్యభవనమ్, అవిశేషాత్। ఉత్పత్తేః పూర్వం స్వయమసతః స్వోత్పత్తావప్రభుత్వేన స్వస్మాదితి పక్షానుపపత్తేః। పౌర్వాపర్య(10) నియమశ్చ కార్యకారణభావః। న చైకం పూర్వమపరం చ,తత్త్వస్య భేదాధిష్ఠానత్వాత్। అనుపాఖ్యస్య హేతుత్వే ప్రాగితి సత్వప్రసక్తౌ పునః సదాతనత్వాపత్తేః।

కు.1.108 స్యాదేతత్- న అకస్మాదితి కారణనిషేధమాత్రం వా భవనప్రతిషేధో వా స్వాత్మహేతుకత్వం వా నిరుపాఖ్యహేతుకత్వం వాఽభిధిత్సితమ్। అపి త్వనపేక్ష ఏవ కశ్చిన్నియతదేశ(11)స్వభావవన్నియతకాలస్వభావ ఇతి బ్రూమః- (12)న, నిరవధిత్వే అనియతావధికత్వే వా కాదాచిత్కత్వవ్యాఘాతాత్। న హ్రుత్తరకాలసిద్ధిత్వమాత్రం కాదాచిత్కత్వమ్; కిం తు ప్రాగసత్వే సతి। సావధీత్వే తు స ఏవ ప్రాచ్యో హేతురిత్యుచ్యతే।

కు.1.109 అస్తు ప్రాగభావ ఏవావధిరితి చేన్న, అన్యేషామపి తత్కాలే సత్వాత్ అన్యథా తస్యైవ నిరూపణానుపపత్తేః। తథా చ న తదేకావధిత్వమవిశేషాత్। ఇతరనిరపేక్షస్య ప్రాగభావస్యావధిత్వే ప్రాగపి తదవధేః(13) కార్యస్య సత్త్వప్రసఙ్గాత్।

కు.1.110 సన్తు యే కేచిదవధయః, న తు తేఽపేక్ష్యన్త ఇతి స్వభావార్థ ఇతి చేత్-"నాపేక్ష్యన్త' ఇతి కోఽర్థః? కిం న నియతాః, ఆహోస్విన్నియతా అప్యనుపకారకాః? ప్రథమే ధూమో దహనవత్ గర్భమప్యవధీకుర్యాత్, నియామకాభావాత్। ద్వితీయే తు కిముపకారాన్తరేణ, నియమస్యైవాపేక్షార్థత్వాత్, తస్యైవ చ కారణాత్మత్వాత్, ఈదృశస్య చ స్వభావవాదస్యేష్టత్వాత్।

కు.1.111 ఠనిత్యస్వభావనియమవదేతత్। న హ్రాకాశస్య తత్త్వమాకస్మికమితి సర్వస్య కిం న స్యాదితి వక్తుముచితమ్' ఇతి చేన్న, సర్వస్య భవతః స్వభావత్వానుపపత్తేః। న హ్రైకమనేకస్వభావం (వో)(14)నామ, వ్యాఘాతాత్। ననైవమిహాపి సర్వదా భవతః కాదాచిత్కత్వస్వభావవ్యాఘాత ఇతి తుల్యః పరిహారః- న తుల్యః- నిరవధితేవ అనియతావధితేవ వా కాదాచిత్కత్వవ్యాఘాతాత్ నియతావధితేవ హేతువాదాభ్యుపగమాత్।

కు.1.112 స్యాదేతత్- ఉత్తరస్య పూర్వః, పూర్వస్యోత్తరో మధ్యమస్యోభయమవధిరస్తు; దర్శనస్య దురపఢద్ధర్థడ్14;నవత్వాత్। త్వయాఽపేతదభ్యుపగన్తవ్యమ్। న హి భావవదభావేఽప్యుభయావధిత్వమస్తి। తద్వదాభావేష్వప్యనుపలమ్భమానైకైకకోటిషు స్యాత్- న స్యాత్, అనాదిత్వాత్।

కు.1.113 హ్రవాహౌ నాదిమానేష న విజాత్యేకశక్తిమాన్। తత్త్వే యత్నవతా భావ్యమన్వయవ్యతిరేకయోః॥6॥

కు.1.114 హ్రాగభావో హ్రుత్తరకాలావధిరనాదిః, ఏవం భావోఽపి ఘటాదిః స్యాత్। అనుపలభ్యమానహ్రాక్కోటికఘటాదివిషయం నేదమనిష్టమితి చేన్న- తావన్మాత్రావధిస్వభావత్వే తదహర్వత్ పూర్వేద్యురపి తమవధీకృత్య తదుత్తరస్య సత్వహ్రసఙ్గాత్; అపేక్షణీయాన్తరాభవాత్। ఏవం పూర్వపూర్వమపి। భా#వే, తదేవ సదాతనత్వాత్। తదహరేవానేన భవితవ్యమితి అస్య స్వభావ ఇతి చేన్న- తస్యాప్యఢద్ధర్థడ్14;నః పూర్వన్యాయేన పూర్వమపి సత్వహ్రసఙ్గాత్। తస్మాత్తస్యాపి తత్పూర్వకత్వం, ఏవం తత్పూర్వస్యాపీత్యనాదిత్వమేవ జ్యాయః। న త్వపూర్వానుత్పాదేః కస్యచిదపూర్వస్య సమ్భవ ఇతి।

కు.1.115 తథాఽపి వ్యక్త్యపేక్షయా నియమోఽస్తు, న జాత్యపేక్షయేతి చేన్న, నియతజాతీయస్వభావతావ్యాఘాతాత్। (15) యది హి యతః కుతశ్చిద్భవన్నేవ తజ్జాతీయస్వభావస్స్యాత్, సర్వస్య సర్వజాతీయత్వమేకజాతీయత్వం వా స్యాత్। ఏవం (యది) తజ్జాతీయేన యతః కుతశ్చిద్భవితవ్యమితి అస్య స్#వభావః, తదఽపి సర్వస్మాత్సర్వజాతీయమేకజాతీయం వా స్యాత్।

కు.1.116 కథం తర్హి తృణారణిమణిభ్యో భవన్నాశుశుక్షణిరేకజాతీయః? (16) ఏకశక్తిమత్వాదితి చేన్న; యది హి విజాతీయేష్వపి ఏకజాతీయ(17)కార్యకరణశక్తిః సమవేయాత్, న కార్యాత్కారణవిశేషః క్వాప్యనుమీయేత; కారణవ్యావృత్త్యా చ న తజ్జాతీయస్యైవ కార్యస్య వ్యావృత్తిరవసీయేత। తదభావేఽపి తజ్జాతీయశక్తిమతోఽన్యస్మాదపి తదుత్పత్తిసమ్భవాత్। యావద్ధర్శనం వ్యవస్థా భవిష్యతీతి చేన్న, నిమిత్తస్యాదర్శనాత్, దృష్టస్య చానిమిత్తత్వాత్। ఏతేన (18) సూక్ష్మజాతీయా(సూక్ష్మాదేకజాతీయత్వా)దితి నిరస్తమ్, అవఢధ్ధ్ఠడ:14;నేరపి తతోన్నక్షాత్ ధూమోత్పత్త్యాపత్తేః।

కు.1.117 కార్యజాతిభేదాభేదయోః సమవాయిభేదాభేదావేవ తన్త్రమ్, న నిమిత్తాసమవాయినీ ఇతి చేన్న; తయోరకారణత్వప్రసఙ్గాత్। న హి సతి భావమాత్రం తత్; కిం తు సత్యేవ భావః। న చ జాతినియమే సమవాయికారణమాత్రం నిబన్ధనమ్, అపి తు సామగ్రీ। అన్యథా ద్రవ్యగుణకర్మణామేకోపాదానకత్వే విజా#తీయత్వం (19)న స్యాత్। న చ కార్యద్రవ్యస్యైషా రీతిరితి యుక్తమ్; ఆరబ్ధదుగ్ధైరేవావయవైర్ధ్యారమ్భదర్శనాత్।

కు.1.118 ఏతేనాపోహవాదే నియమో నిరస్తః; "కార్యకారణభావద్వే"(20)త్యాదివిప్లవప్రసఙ్గాత్। తస్మాన్నియతజాతీయతాస్వభావ(21)భఙ్గేన వ్యక్త్యపేక్షయైవ నియమ ఇతి-

కు.1.119 (22)న; ఫూత్కారేణ తృణాదేరేవ, నిర్మన్థనేనారణేరేవ ప్రతిఫలితతరణికిరణైర్మణేరేవేతి ప్రకారనియమవత్ తేనైవ వ్యజ్యమానస్య కార్యజాతిభేదస్య భావాత్। దృశ్యతే చ పావకత్వావిశేషేఽపి ప్రదీపః ప్రాసాదోదరవ్యాపకమాలోకమారభతే; న తథా జ్వాలాజాలజటిలోఽపి దారుదహనః , న తరాఇ్చకారీషః। యస్తు తం నాకలయేత్, స కార్యసామాన్యేన కారణమాత్రమనుమినుయాదితి కిమనుపన్నమ్।

కు.1.120 ఏవం తర్హి ధూమాదావపి కశ్చిదనుపలక్షణీయో విశేషః స్యాత్, యస్య దహనాపేక్షేతి, న ధూమాదిసామాన్యాద్వ్యధిధ్ధ్ఠడ:14;నసామాన్యాదిసిద్ధిః। ఏతేన వ్యతిరేకో వ్యాఖ్యాతః। తథా చ కార్యానుపలబ్ధిలిఙ్గభఙ్గే స్వభావస్యాప్యసిద్ధే(23)ర్గతమనుమానేనేతి చేత్-(24)న। ప్రత్యక్షానుపలమ్భగోచరో జాతిభేదో న కార్యప్రయోజక ఇతి వదతో బౌద్ధస్య శిరస్యేష ప్రహారః। అస్మాకం తు యత్సామాన్యాక్రాన్తయోర్యయోరన్వయవ్యతిరేకవత్తా, తయోస్తథైవ హేతుహేతుమద్భావనిశ్చయః। తథా చావాన్తరవిశేషసద్భావేఽపి న నో విరోధః।

కు.1.121 కిం పునస్తార్ణాదౌ దహనసామాన్యస్య ప్రయోజకమ్; తృణాదీనాం విశేష ఏవ నియతత్వాదితి చేత్-(25) న। తేజోమాత్రోత్పత్తౌ పవనో నిమిత్తమ్; అవయవసంయోగోఽసమవాయీ; తేజోఽవయవాస్సమవాయినః। ఇయమేవ సామగ్రీ గురుత్వవద్ద్రవ్యసహితా పిణ్డిడ్డల్ఢ్;తస్య। ఇయమేవ తేజోగతముద్భూతస్పర్శమపేక్ష్#య దహనం, తత్రాపి జలం ప్రాప్య దివ్యం, పార్థివం ప్రాప్య భౌమమ్, ఉభయం ప్రాప్యోదర్యమారభత ఇతి స్వయమూహనీయమ్।

కు.1.122 తథాఽప్యేకమేకజాతీయమేవ వా కిఞ్చిత్కారణమస్తు కృతం విచిత్రేణ। దృశ్యతే హ్రవిలక్షణమపి విలక్షణానేకకార్యకారి। యథా- ప్రదీప ఏక ఏవ తిమిరాపహారీ వర్తివికారకారీ రూపాన్తరవ్యవహారకారీతి చేన్న- వైచిత్ర్యాత్ కార్యస్య। ఏకస్య న క్రమః క్వాపి వైచిత్ర్యం చ సమస్య న। శక్తిభేదో న చాభిన్నః స్వభావో దురతిక్రమః॥7॥

కు.1.123 న తావదేకస్మాదనపేక్షాదనేకమ్, అక్రమాత్ క్రమవత్కార్యానుపపత్తేః। క్రమవత్తావత్కార్య(క)కారణస్వభావత్వాత్తస్య, తత్ తథా; యౌగపద్యవదితి చేత్-(26)అయమపి చ క్షణభఙ్గే పరిహారో న తు సహకారివాదే। పూర్వపూర్వానపేక్షాయాం క్రమస్యైవ వ్యాహతేః। క్రమనియమే త్వనపేక్షానుపపత్తేః।

కు.1.124 నాప్యనేకమవిచిత్రమ్। (27)యది హ్రస్వానమనతిరిక్తం వా దహనకారణమదహనస్యాపి హేతుః, నాసావదహనో దహనో వా స్యాత్; ఉభయాత్మకో వా స్యాత్। న చైవమ్। శక్తిభేదాదయమదోష ఇతి చేన్న- ధర్మిభేదాభేదాభ్యాం తస్యానుపపత్తేః। అసఙ్కీర్ణోభయజననస్వభావత్వాదయమదోష ఇతి చేన్న-। న హి స్#వాధీనమస్యాదహనత్వమ్; అపి తు తజ్జనకస్వభావాధీనమ్। తథా చ తదాయత్తత్వాద్దహనస్యాపి తత్త్వం కేన వారణీయమ్। న హి తస్మిన్ జనయితవ్యే నాసౌ తత్స్వభావః। తస్మాద్విచిత్రత్వాత్ కార్యస్య కారణేనాపి విచిత్రేణ భవితవ్యమ్। న చ తత్ స్వభావతస్తథా। తతః సహకారివైచిత్ర్యానుప్రవేశః। న తు(చ)(28)క్షణోఽపి తదనపేక్షస్తథా భవితుమర్హతీతి।

కు.1.125 అస్తు దృష్టమేవ సహకారిచక్రమ్; కిమపూర్వకల్పనయేతి చేన్న- వి•ావృత్తితః। విఫలా వి•ావృత్తిర్నో న దుఃఖైకఫలాఽపి వా। దృష్టలాభఫలా నాపి విప్రలమ్భోఽపి నేదృశః॥8॥

యది హి పూర్వపూర్వభూతపరిణతిపరమ్పరామాత్రమేవోత్తరోత్తరనిబన్ధనమ్, న పరలోకార్థీ కశ్చిదిష్టాపూర్తయోః ప్రవర్తేత। న హి నిష్ఫలే దుఃఖైకఫలే వా కశ్చిదేకోఽపి ప్రేక్షాపూర్వకారీ ఘటేత; ప్రాగేవ జగత్।

కు.1.126 లాభపూజాఖ్యాత్యర్థమితి చేత్- లాభాదయ ఏవ కిన్నిబన్ధనాఃʔ న హీయం ప్రవృత్తిఃస్వరూపత ఏవ తద్ధేతుః। యతో వానేన లబ్ధవ్యం యోవైనం పూజయిష్యతి, స కిమర్థమ్? ఖ్యాత్యర్థమనురాగార్థం చ। జనో దాతరి మానయితరి చ రజ్యతే। "జనానురాగప్రభవా హి సమ్పదః'। ఇతి చేన్న- నీతినర్మసచివేష్వేవ తదర్థం దానాదివ్యవస్థాపనాత్। త్రైవిద్యతపస్వినో ధూర్తవకాఃఏవేతి చేన్న- తేషాం దృష్టసమ్పదం ప్రత్యనుపయోగాత్।

కు.1.127 సుఖార్థం తథా కరోతీతి చేన్న- నాస్తికైరపి తథా కరణప్రసఙ్గాత్, సమ్మోగవత్। లోకవ్యవహారసిద్ధత్వాదఫలమపి క్రియతే, వేదవ్యవహారసిద్ధత్వాత్సన్ధ్యోపాసనవదితి చేత్- గురుమతమేతత్, న గురోర్మతమ్। తతో నేదమనవసర ఏవ వక్తుముచితమ్।

కు.1.128 వృద్ధైర్విప్రలబ్ధత్వాద్బాలానామితి చేన్న- వృద్ధానామపి ప్రవృత్తేః। న చ విప్రలమ్భకాఃస్వాత్మానమపి విప్రలభన్తే। తేఽపి వృద్ధతరైరిత్యేవమనాదిరితి చేత్- న తర్హి విప్రలిప్సుఃకశ్చిదత్ర, యతఃప్రతారణశఙ్కా స్యాత్। ఇదం ప్రథమ ఏవ కశ్చిదనుష్ఠాయాపి ధూర్తఃపరాన్ అనుష్ఠాపయతీతి చేత్- కిమసౌ సర్వలోకోత్తర ఏవ; యఃసర్వస్వదక్షిణయా సర్వబన్ధుపరిత్యాగేన సర్వసుఖవిముఖో బ్రాహ్మచర్యేణ తపసా శ్రద్ధయా వా కేవలపరవఞ్చన(29)కుతూహలీ యావజ్జీవమాత్మానమవసాదయతి। కథం చైనమేకం ప్రేక్షా(30)పూర్వకారిణోఽప్యనువిదధ్యుఃʔ కేన వా చిన్హేనాయమీదృశస్త#వయా లోకోత్తరప్రజ్ఞేన ప్రతారక ఇతి నిర్ణీతఃʔ న హ్రేతావతో దుఃఖరాశేఃప్రతారణసుఖం గరీయఃఽ (31)యతఃపాఖణ్డడత్త్;ాభిమతేష్వేవం దృశ్యత ఇతి చేన్న- హేతుదర్శనాదర్శనాభ్యాం విశేషాత్। అనాదౌ చైవమ్భూతేఽనుష్ఠానే ప్రతాయమానే ప్రకారాన్తరమాశ్రిత్యాపి బహువిత్తవ్యయాయాసోపదేశమాత్రేణ ప్రతారణా స్యాత్; (32)నత్వనుష్ఠానాగోచరేణ కర్మణా। అన్యథా ప్రమాణవిరోధమన్తరేణ పాఖణ్డిడత్త్;త్వప్రసిద్ధిరపి న స్యాత్।

కు.1.129 అస్తు దానాధ్యయనాదిరేవ విచిత్రో హేతుర్ఙగద్వైచిత్ర్యస్యేతి చేన్న- క్షణికత్వాత్। అపేక్షితస్య కాలాన్తరభావిత్వాత్। చిరధ్వస్తం ఫలాయాఽలం న కర్మాతిశయం వినా। (33)సమ్మోగో నిర్విశేషాణాం న భూత్రైః సంస్కృత్రైరపి॥9॥

తస్మాదస్త్యతిశయః కశ్చిత్। ఈదృశాన్యేవైతాని స్వహేతుబలాఽఽయాతాని, యేన నియతభోగసాధనానీతి చేత్- తదిదమమీషామతీన్ద్రియం రూపం సహకారిభేదో వా? న తావత్ ఐన్ద్రియకస్యాతీన్ద్రియం రూపమ్, వ్యాఘాతాత్। ద్వితీయే త్వపూర్వసిద్ధిః।

కు.1.130 సిద్ధ్యతు భూతధర్మ ఏవ గురుత్వాదివదతీన్ద్రియః। అవశ్యం త్వయాఽప్యేతదభ్యుపగన్తవ్యమ్। కథమన్యథా మన్త్రాదిభిః ప్రతిబన్ధః। తథా హి- కరతలానలసంయోగాత్ యాదృశాదేవదాహో దృష్టః, తాదృశాదేవ మన్త్రాదిప్రతిబన్ధే సతి దాహో న జాయతే; అసతి తు జాయతే। తత్ర న దృష్టవైగుణ్యముపలభామహే। నాపి దృష్టసాద్గుణ్యేఽదృష్టవైగుణ్యం సమ్భావనీయమ్; తస్యైతావన్మాత్రార్థత్వాత్। అన్యథా, కర్మణ్యపి విభాగః కదాచిన్న జాయేత। న చ ప్రతిబన్ధకాభావవిశిష్టా సామగ్రీ కారణమ్; అభావస్యాకారణత్వాత్। తుచ్ఛో హ్యసౌ। ప్రతిబన్ధకోత్తమ్భకప్రయోగకాలే చ తేన వినాఽపి కార్యోత్#పత్తేః। ప్రాక్ప్రధ్వంసాదివికల్పేన చానియతహేతుకత్వాపాతాత్। అకిఞ్చిత్కరస్య ప్రతిబన్ధకత్వాయోగాత్; కిఞ్చిత్కరత్వే చాతీన్ద్రియశక్తేః స్వీకారాత్। మన్త్రాదిప్రయోగే చేతరేతరాభావస్య సత్త్వేఽపి కార్యానుదయాత్। అతోఽతీన్ద్రియం కిఞ్చిద్ధానుగుణమనుగ్రాహకమగ్నేరున్నీయతే#, యస్యాపకుర్వతాం ప్రతిబన్ధకత్వముపపద్యతే; యస్మిన్నవికలే కార్యం జాయతే (34)యస్యైకజాతీయత్వాదనియతహేతుకత్వం నిరస్యత ఇతి।

కు.1.131 అత్రోచ్యతే- భావో యథాతథాఽభావః కారణం కార్యవన్మతః। ప్రతిబన్ధో విసామగ్రీ తద్ధేతుః ప్రతిబన్ధకః॥10॥

న హ్యభావస్యాకారణత్వే ప్రమాణమస్తి। న హి విధిరూపేణాసౌ తుచ్ఛ ఇతి స్వరూపేణాపి తథా; నిషేధరూపాభావే విధేరపి(రేవ) తుచ్ఛత్వప్రసఙ్గాత్। కారణత్వస్య భావత్వేన వ్యాప్తత్వాత్తన్నివృత్తౌ తదపి నివర్తత ఇతి చేన్న- పరివర్తప్రసఙ్గాత్। అన్వయవ్యతిరేకానువిధానస్య చ కారణత్వని#శ్చయహేతోర్భావవదభావేఽపి తుల్యత్వాత్। అభావస్యావర్జనీయతయాసన్నిధిః న తు హేతుత్వేనేతి చేత్- తుల్యమ్। ప్రతియోగినముత్సారయతస్తస్యాన్యప్రయుక్తస్సన్నిధిరితి చేత్- తుల్యమ్। భావస్యాభావోత్సారణం స్వరూపమేవేతి చేత్- అభావస్యాపి భావోత్సారణం స్వరూపాన్నాతిరిచ్యతే। తస్మాత్ యథా "భావస్యైవ భావో జనక' ఇతి నియమోఽనుపపన్నః, తథా "భావ ఏవ జనక' ఇత్యపి। కో హ్యనయోర్విశేషః।

కు.1.132 ప్రతిబన్ధకోత్తమ్భకప్రయోగకాలే తు వ్యభిచారస్తదా స్యాత్; యది యాదృశే సతి కార్యానుదయః, తాదృశ ఏవ సతి ఉత్పాదః స్యాత్। న త్వేవమ్; తదాఽపి ప్రతిపక్షస్యాభావాత్। అసత్ప్రతిపక్షో హి (35)ప్రతిబన్ధకాభిమతో మన్త్రః ప్రతిపక్షః। స చ తాదృశో నాస్త్యేవ। యస్త్వస్తి, నాసౌ ప్రతిపక్షః। తథాపి విశేష్యే సత్యేవ విశేషణమాత్రాభావస్తత్ర; స చోత్తమ్భకమన్త్ర ఏవేత్యన్యైవ సామగ్రీతి చేత్- న, విశిష్టస్యాప్యభావాత్। న హి దణ్డిడ్ధ్;ని సతి అదణ్డడ్ధ్;ానామన్యేషాం నాభావః, కిన్తు దణ్డడ్ధ్;ాభావస్యైవ కేవలస్యేతి యుక్తమ్। యథా హి కేవలదణ్డడ్ధ్;సద్భావే, ఉభయసద్భావే, ద్#వయాభావే వా కేవలపురుషాభావః సర్వత్రావిశిష్టః, తథా కేవలోత్తమ్భకసద్భావే, ప్రతిబన్ధకోత్తమ్భకసద్భావే, ద్వయాభావే వా కేవప్రతిబన్ధకాభావోఽవిశిష్ట ఇత్యవధార్యతామ్। అథైవమ్భూతసామగ్రీత్రయమేవ కిం నేష్యతే? కార్యస్య తద్వ్యభిచారాత్; జాతిభేదకల్పనాయాం చ ప్రమాణాభావాత్; యథోక్#తేనైవోపపత్తేః। భావే వా కామమసావస్తు; కా నో హానిః।

కు.1.133 ప్రాక్ప్రధ్వంసవికల్పోఽపి నానియతహేతుకత్వాపాదకః, యస్మిన్ సతి కార్యం న జాయతే, తస్మిన్నసత్యేవ జాయత ఇతి, అత్ర సంసర్గాభావస్యైవ ప్రయోజకత్వాత్। యస్తు సంసర్గాభావతాదాత్మ్యనిషేధయోర్విశేషమనాకలయన్నితరేతరాభావేన ప్రత్యవతిష్ఠతే, స ప్రతిబోధనీయః। తథాఽప్యభావేషు# జాతేరభావాత్ కథం త్రయాణాముపగ్రహః స్యాత్; అనుపగృహీతానాం చ కథం కారణత్వావధారణమితి చేత్- మా భూజ్జాతిః। న హి తదుపగృగీతానామేవ వ్యవహారాఙ్గత్వమ్। సర్వత్రోపాధిమద్వ్యవహారవిలోపప్రసఙ్గాత్।

కు.1.134 ఏతే(అనే)న ప్రతిబన్ధకే సత్యపి తజ్జాతీయాన్యస్యాభావసమ్భవాత్ కార్యోత్పాదప్రసఙ్గః, అనుత్పాదే వా తతోఽప్యధికం కిఞ్చిదపేక్షణీయమస్తీతి నిరస్తమ్। యథా హి "తజ్జాతీయే సతి కార్యం జాయతే, అర్థాత్ అసతి న జాయతే' ఇతి స్థితే తదాభావేఽపి తజ్జాతీయాన్తరాభావాన్న భవితవ్యం కార్యేణేతి (36)న తథైతదపి; అనుకూలవత్ ప్రతికూలేఽపి సతి తజ్జాతీయాన్తరాభావానామకిఞ్చిత్కరత్వాదితి।

కు.1.135 యత్తు "అకిఞ్చిత్కరస్యే'తి- తదప్యసత్। సామగ్రీవైకల్యం ప్రతిబన్ధ్యపదార్థో ముఖ్యః। స చాత్ర మన్త్రాదిరేవ। న త్వసౌ ప్రతిబన్ధకః। తతః కిం తస్యాకిఞ్చిత్కరత్వేన? తత్ప్రయోక్తారస్తు ప్రతిబన్ధారః, తే చ కిఞ్చిత్కరా ఏవేతి కిమసమఞ్జసమ్। యే తు వ్యుత్పాదయన్తి; "కార్యానుత్పాద ఏవ ప్రతిబన్ధ' ఇతి- తైః (37)"ప్రతిబన్ధమకుర్వన్త ఏవ ప్రతిబన్ధకాః' ఇత్యుక్తం భవతి। తథా హి- కార్యస్యానుత్పాదః ప్రాగభావో వా స్యాత్, తస్య కాలాన్తరప్రాప్తిర్వా। న పూర్వః, తస్యానుత్పాద్యత్వాత్। న ద్వితీయః, కాలస్య స్వరూపతోఽభేదాత్। తదుపాధేస్తు మన్త్రమన్తరేణాపి స్వకారణాధీనత్వాత్।

ప్రాగభావావచ్ఛేదకకాలోపాధిస్తదపేక్ష ఇతి చేన్న- మన్త్రాత్పూర్వమపి తస్య భావాత్। తస్మాత్ సామగ్రీతత్కార్యయోః పౌర్వాపర్యనియమాత్తదభావయోరపి పూర్వాపరభావ ఉపచర్యతే; వస్తుతస్తు తుల్యకాలత్వమేవేతి నాయం పన్థాః।

కు.1.136 న చేదేవం శక్తిస్వీకారేఽపి కః ప్రతీకారః ? తథా హి ప్రతిబన్ధకేన శక్తిర్వా వినాశ్యతే, తద్ధర్మో వా, ధర్మాన్తరో వా జన్యతే, న జన్యతే వా కిమపీతి పక్షాః। తత్రాకిఞ్చిత్కరస్య ప్రతిబన్ధకత్వానుపపత్తేః విపరీతధర్మాన్తరజననే, తదభావే సత్యేవ కార్యమిత్యభావస్య కారణత్వస్వీకారః, ప్రాగభావాదివికల్పావకాశశ్చ। తద్వినాశే తద్ధర్మవినాశే వా పునరుత్తమ్భకేన తజ్జననేఽనియత హేతుకత్వమ్; పూర్వం స్వరూపోత్పాదకాత్ ఇదానీముత్తమ్భకాదుత్పత్తేః। న చ సమానశక్తికతయా తుల్యజాతీయత్వాన్నైవమితి సామ్ప్రతమ్; విజాతీయేషు సమానశక్తినిషేధాత్। న చ ప్రతిబన్ధకశక్తిమేవోత్తమ్భకో విరుణద్ధి, న తు భావశక్తిముత్పాదయతీతి సామ్ప్రతమ్; తదనుత్పాదప్రసఙ్గాత్। కాలవిశేషాత్తదుత్పాదే తదేవానియత హేతుకత్వమితి।

కు.1.137 స్యాదేతత్- మా భూత్సహజశక్తిః; ఆధేయశక్తిస్తు స్యాత్। దృశ్యతే హి ప్రోక్షణాదినా వ్రీహ్యాదేరభిసంస్కారః। కథమన్యథా కాలాన్తరే తాదృశానామేవ కార్యవిశేషోపయోగః। న చ మన్త్రాదీనేవ సహకారిణః ప్రాప్య తే కార్యకారిణ ఇతి సామ్ప్రతమ్- తేషు చిరధ్వస్తేష్వపి కార్యోత్పాదాత్। నాపి ప్రధ్వంససహాయాస్తే తథా; ఏవం హి యాగాదిప్రధ్వంసా ఏవ స్వర్గాదీనుత్పాదయన్తు; కృతమపూర్వకల్పనయా। తేషామనన్తత్వాదనన్తఫలప్రవాహః ప్రసజ్యత ఇతి చేత్- అపూర్వేపి కల్పితే తావానేవ ఫలప్రవాహ ఇతి కుతః ? అపూర్వస్యాభావ్యాదితి చేత్- తుల్యమిహాపి। తావతాఽపి తత్రోధ్వంసో న వినశ్యతీతి విశేషః। ఝ్ఝిర్క.1.138 స్యాదేతత్-"ఉపలక్షణం ప్రోక్షణాదయః; న తు విశేషణమ్। తథా చావిద్యమానైరపి తైరుపలక్షితా వ్రీహ్యాదయస్తత్ర తత్రోపయోక్ష్యన్తే, యథా గురుణా టీకా; కురుణా క్షేత్రమ్- ఇతి చేత్- తదసత్। న హి స్వరూపవ్యాపారయోరభావేఽప్యుపలక్షణస్య కారణత్వం కశ్చిదిచ్ఛతి; అతిప్రసఙ్గాత్। వ్యవహారమాత్రం తు తజ్జ్ఞానసాధ్యమ్, న తు తత్సాధ్యమ్। తజ్జ్ఞానమపి స్వకారణాధీనమ్। న తు తేన నిరన్వయధ్వస్తేన జన్యతే। (అస్తు తావత్) అస్తు వా తత్రాప్యతిశయకల్పనా; కిన్నశ్చిన్నమ్ ? యద్వా యాగాదేరప్యుపలక్షణత్వమస్తు। తదుపలక్షితః కాలో యజ్యా వా స్వర్గాది సాధయిష్యతి కృతమపూర్వేణ।

కు.1.139 న చ దేవదత్తస్య స్వగుణాకృష్టాః శరీరాదయో భోగాయ, తద్భోగసాధనత్వాత్ రుూగాదివదిత్య(నుమానా)న్వయివలాదపూర్వసిద్ధేర్నావిశేష ఇతి సామ్ప్రతమ్;

ఇచ్ఛాప్రయత్నజ్ఞానైర్యథాయోగం సిద్ధసాధనాత్। న చ తద్రహితానామపి భోగ ఇతి యుక్తిమత్, యేన తతోఽప్యధికం సిద్ధ్యేత్। నాపిస్వగుణోత్పాదితా ఇతి సాధ్యార్థః, మనసాఽనైకాన్తికత్వాత్। నాపి కార్యత్వే సతీతి విశేషణాయో హేతుః; తథాఽప్యుపలక్షణైరేవ సిద్ధసాధనాత్। అసతాం తేషాం కథముత్పాదకత్వమితి చేత్- తదేతదభిమన్త్రణాదిష్వపి తుల్యమ్।

కు.1.140 తస్మాద్భావభూతమతిశయం జనయన్త ఏవ ప్రోక్షణాదయః కాలాన్తరభావినే ఫలాయ కల్పన్తే। ప్రమాణతస్తదర్థముపాదీయమానత్వాత్ యాగకృషిచికిత్సావదితి। అన్యథా కృష్యాదయో దుర్వటాః ప్రసజ్యేరన్; బీజాదీనామాపరమాణ్వన్తభఙ్గాత్ తేషు చావాన్తరజాతేరభావాన్నియతజాతీయకార్యారమ్భానుపపత్తేః। అత్రోచ్యతే-

కు.1.141 సంస్కారః పుంస ఏవేష్టః ప్రోక్షణాభ్యుక్షణాదిభిః। స్వగుణాః పరమాణూనాం విశేషాః పాకజదయః॥11॥

యథా హి దేవతావిశేషోద్దేశేన హుతాశనే హవిరాహుతయః సమన్త్రాః ప్రయుక్తాః పురుషమభిసంస్కుర్వతే, న వఏన్న, నాపి దేవతాః; తథా వ్రీహ్యాద్యుద్దేశేన ప్రయుజ్యమానః ప్రోక్షణాదిః పురుషమేవ సంస్కురుతే, న తమ్। తథా చ కారీరీజనితసంస్కారాధారపురుషసంయోగాజ్జలముచాం సఞ్చరణజలక్షరణరూపా క్రియా, తథా వ్రీహ్యాదీనాం తత్తదుత్తరక్రియావిశేషాః। యథా చైకత్ర కర్తృకర్మసాధనవైగుణ్యాత్ఫలాభావస్తథా పరత్రాపి; ఆగమికత్వస్యోభయత్రాపి తుల్యత్వాత్।

కు.1.142 న తర్హి బర్హిష ఇవ వ్రీహ్యాదేః పునరుపయోగాన్తరం స్యాత్। ఉపయోగే వా తజ్జాతీయాన్తరమప్యుపాదీయేత; అవిశేషాత్। న। విచిత్రా హ్యభిసంస్కారాః। కేచిదావ్యాప్రియమాణోద్దేశ్యసహకారిణ ఏవ కార్యే ఉపయుజ్యన్తే। కిమత్ర క్రియతామ్? విధేర్దుర్లజ్ఞత్వాత్। యథాచాభిచారసంస్కారో యం దేహముద్దిశ్య ప్రయుక్తస్తదపేక్ష ఏవ తత్సమ్బద్ధస్యైవ దుఃఖముపజనయతి నాన్యస్య; న వా తదనపేక్షః। ఏవమభిమన్త్రణాదిసంస్కారా అపి భవన్తో న మనాగపి నోపయుజ్యన్తే। కథం తర్హి వ్రీహ్యాదీనాం సంస్కార్యకర్మతేతి చేత్- ప్రోక్షణాదిఫలసమ్బన్ధాదేవ।

కు.1.143 నను యదుద్దేశేన యత్క్రియతే తత్తత్ర కిఞ్చిత్కరమ్, యథా పుత్రేష్టిపితృయజ్ఞౌ। తథా చాభిమన్త్రణాదయో వ్రీహ్యుద్దేశేన ప్రవృత్తాః ఇత్యనుమానమితి చేత్- తన్న- హవిస్త్యాగాదిభిరనైకాన్తికత్వాత్। న హి తే కాలాన్తరభావిఫలానుగుణం కిఞ్చిత్ హుతాశనాదౌ జనయన్తి। కి#ం వా న దృష్టమిన్ద్రియలిఙ్గశబ్దవ్యాపారాః ప్రమేయోద్ధశేన ప్రవృత్తాః ప్రమాతర్యేవ కిఞ్చిజ్జనయన్తి, న ప్రమేయే ఇతి।

కు.1.144 కృషిచికిత్సే అప్యేవమేవ స్యాతామితి చేన్న- దృష్టేనైవ పాకజరూపాది (38)పరిణతిభేదేనోపపత్తావదృష్టకల్పనాయాం ప్రమాణాభావాత్। (39)తథా చ లాక్షారసావసేకాదయో (40)వ్యాఖ్యాతాః। అత ఏవ బీజవిశేషస్య ఆపరమాణ్వన్తభఙ్గేఽపి, పరమాణూనామవాన్తరజాత్యభావేఽపి, ప్రాచీనపాకజవిశేషైరేవ (41)విశిష్టాః పరమాణవస్తం తం కార్యవిశేషమారభన్తే। యథా హి కలమబీజం యవాదేః, నరబీజం వానరాదేః, గోక్షీరం మహిషాదేః జాత్యా వ్యావర్తతే; తథా తత్పరమాణవోఽపి మూలభూతాః పాకజైరేవ వ్యావర్తన్తే। న హ్రస్తి సమ్భవో గోక్షీరం సురభిమధురం శీతమ్; తత్పరమాణవశ్చ విపరీతాః। (42)తస్మాత్తథాభూతపాకజా ఏవ పరమాణవః; యథాభూతైరేవాద్యాతిశయోఽన్త్యాతిశయో (వా)(43)ఽఙ్కురాదిర్వేతి కిమత్ర శక్తికల్పనయా।

కు.1.145 కల్పాదావప్యేవమేవ। ఇదానీం బీజాదిసన్నివిష్టానామస్మదాదిభిరుపసమ్పాదనమ్। తదానీం తు విభక్తానామదృష్టాదేవ (44)కేవలాన్మథః సంసర్గ ఇతి విశేషః। న చ వాచ్యమిదానీమపి తథైవ కిం న స్యాత్; యతః కృష్యాదికర్మోచ్చేదే తత్సాధ్యానాం భోగానాముచ్చేదప్రసఙ్గాదవ్యవస్థాభయాచ్చా#దృష్టాని (45)(కర్మాణి) దృష్టకర్మవ్యవస్థయైవ భోగసాధనానీత్యున్నీయతే।

కు.1.146 తస్మాత్పాకజవిశేషైః సంస్థానవిశేషైశ్చ విశిష్టాః పరమాణవః కార్యవిశేషమారభన్తే। తే చ తేజోఽనిలతోయసంసర్గవిశేషైః; తే చ క్రియయా; సా చ నోదనాభిఘాతగురుత్వవేగద్రవత్వాదృష్టవదాత్మసంయోగేభ్యో యథాయథమితి న కిఞ్చిదనుపపన్నమ్। నిమిత్తభేదాశ్చ పాకే భవన్తి। తద్యథా- హరీతమాంసం హరిద్రాజలావసిక్తం (46)హరిద్రాగ్నిప్లుష్టమ్ ఉపయోగాత్ సద్యో వ్యాపాదయతి। "దశరాత్రోషితం కాంస్యే ఘృతం చాపి విషాయతే'। తామ్రాపాత్రే పర్యుషితం క్షీరమపి తిక్తాయత ఇత్యాది।

కు.1.147 యత్ర తర్హి తోయే తేజసి వాయౌ వా న పాకజో విశేషః, తత్ర కథముద్భవానుద్భవద్రవత్వకఠినత్వాదయో విశేషాః? కథం వా (చ) పార్థివే ప్రతిమాదౌ ప్రతిష్ఠాదినా సంస్కృతేఽపి విశేషాభావాత్ పూజనాదినా ధర్మో వ్యతిక్రమే త్వధర్మః అప్రతిష్ఠితే తు న కిఞ్చిత్। న చ తత్ర యజమానధర్మేణాన్యస్య సాహాయకమాచరణీయమ్; అన్యధర్మస్యాన్యం ప్రత్యనుపయోగాత్ ఉపయోగే వా సాధారణ్యప్రసఙ్గాత్। అత్రోచ్యతే- నిమిత్తభేదసంసర్గాదుద్భవానుద్భవాదయః। దేవతా(47)సన్నిధానేన ప్రత్యభిజ్ఞానతోఽపి వా॥12॥

కు.1.148 ఉపనాయకాదృష్టవిశేషసహాయా హి పరమాణవో ద్రవ్యవిశేషమారభన్తే। తేషాం విశేషాదుద్భూతా(48)నుద్భూతభేదాః ప్రాదుర్భవన్తి। తథా స్వభావద్రవా అప్యాపో నిమిత్తభేదప్రతిబద్ధద్రవత్వాః కఠినం కరకాద్యారభన్తే ఇత్యాది స్వయమూహనీయమ్। ప్రతిమాదయస్తు తేన తేన విధినా
సన్నిధాపితరుద్రోపేన్ద్రమహేన్ద్రాద్యభిమానిదేవతాభేదాస్తత్ర తత్రారాధనీయతామాసాదయన్తి; దష్టమూఢచ్ఛతం రాజశరీరమివ విషాపనయనవిధినాఽఽపాదితచైతన్యమ్। సన్నిధానం చ తత్ర తేషామహఙ్కారమమకారౌ, చిత్రాదావివ స్వసాదృశ్యదర్శినో రాజ్ఞ ఇతి నో దర్శనమ్। అన్యేషాం తు పూర్వపూర్వపూజితప్రత్యభిజ్ఞానవిషయస్య ప్రతిష్ఠితప్రత్యభిజ్ఞానవిషయస్య చ తథాత్వమవసేయమ్। ఏతేనాభిమన్త్రితపయఃపల్లవాదయో వ్యాఖ్యాతాః।

కు.1.149 ఘటాదిషు కా వార్తా ? కుశలైవేతి చేన్న- న హి సామగ్రీదృష్టం విఘటయతి; నాప్యదృష్టమ్; జ్ఞాపకత్వాత్। నాప్యదృష్టముత్పాదయతి; ధర్మజననే సర్వదా విజయప్రసఙ్గాత్; విపర్యయే సర్వదా భఙ్గప్రసఙ్గాత్- అత్రోచ్యతే-

కు.1.150 జయేతరనిమిత్తస్య వృత్తిలాభాయ కేవలమ్। పరీక్ష్య సమవేతస్య పరీక్షావిధయో మతాః॥13॥

యద్యపి "ధర్మాద్యభిమానిదేవతాసన్నిధిరత్రాపి క్రియతే; తాశ్చ కర్మవిభవానురూపం లిఙ్గమభివ్యఞ్జయన్తీ'త్యస్మాకం సిద్ధాన్తః- తథాఽపి పరవిప్రతిపత్తేరన్యథోచ్యతే। తేనాపి హి విధినా తదేవ జయస్య పరాజయస్య వా నిమిత్తమభివ్యక్తం (49)తద్భావకం కార్యమున్మీలయతి। కర్మణశ్చాభివ్యక్తిః సహకారిలాభ ఏవ। తచ్చ సహకారి "సోఽహమనేన విధినా తులామధిరూఢః, యోఽహం పాపకారీ నిష్పాపో వే'తి ప్రత్యభిజ్ఞానమ్। యదాహుః-

"తాంస్తు దేవాః ప్రపశ్యన్తి స్వస్యైవాన్తరపూరుషః'। అథ వా ప్రతిజ్ఞానురూపాం విశుద్ధిమపేక్ష్య తేన ధర్మో జన్యతే, నిమిత్తతో విధానాద్విజయఫలశ్రుతేశ్చ। అవిశుదిం్ధ చాపేక్ష్యాధర్మః। పరాజయలక్షణానపేక్షితఫలోపదర్శనేన ఫలతో (50)నిషేధాత్।

కు.1.151 అథ శక్తినిషేధే కిం ప్రమాణమ్? న కిఞ్చిత్। తత్కిమస్త్యేవ? బాఢమ్। న హి నో దర్శనే శక్తిపదార్థ ఏవ నాస్తి। కోఽసౌ తర్హి? కారణత్వమ్। కిం తత్? పూర్వకాలనియతజాతీయత్వమ్, సహకారివైకల్యప్రయుక్తకార్యాభావవత్త్వం వేతి। తతోఽధికనిషేధే కా వార్తా? న కాచిత్। తత్ కిం విధిరేవ? సోఽపి (51)నాస్తి; ప్రమాణాభావాత్। సన్దేహస్తర్హి కథమేవం భవిష్యతి; అనుపలబ్ధచరత్వాత్। (52)వివాదస్తర్హి, కుత్ర? అనుగ్రాహకత్వసామ్యాత్సహకారిష్వపి శక్తిపదప్రయోగాత్ సహకారిభేదే। తత్రాపి- దహనాదేరనుగ్రాహకోఽధికోఽస్త్యేవ, యః ప్రతిబన్ధకైరపనీయత ఇతి యది, తదా న వివదామహే। అస్మదభిప్రేతస్య చాభావాదేరనుగ్రాహకత్వమఙ్గీకృత్య నిఃసాధనా మీమాసంకా అపి న విప్రతిపత్తుమర్హన్తి। తతఃఁ- అభావాదిరనుగ్రాహక ఇత్యేకే, నేత్యపరే, ఇతి వివాదకాష్ఠాయాం వ్యుత్పాదితం చైతస్యానుగ్రాహకత్వమ్। కిమపరమవశిష్యతే, యత్ర ప్రమాణమభిధానీయమిత్యలమతివిస్తరేణ।

కు.1.152 తథాఽపి చేతన ఏవాయం సంస్క్రియతే, న భూతానీతి కుతో నిర్ణయ ఇతి చేత్- ఉచ్యతే। భోక్తౄణాం నిత్యవిభూనాం సర్వదేహప్రాప్తావవిశిష్టాయాం విశిష్టైరపి భూతైర్నియామకాభావాత్ప్రతినియతభగాసిద్ధేఃఁ। న హి తచ్ఛరీరం తన్మనస్తానీన్ద్రియాణి విశిష్టాన్యపి తస్యైవేతి నియమఃఁ;నియామకాభావాత్ (విశేషాభావాత్)। తథా చ సాధారణవిగ్రహవత్త్వప్రసఙ్గఃఁ। న చ భూతధర్మ ఏవ (53)కశ్చిచ్చేతనం ప్రత్యసాధారణఃఁ; విపర్యయదర్శనాత్। ద్విత్వాదివదితి చేన్న- తస్యాపి శరీరాదితుల్యతయా పక్షత్వాత్। నియతచేతనగుణోపగ్రహేణైవ తస్యాపి నియమఃఁ, న తు తజ్జన్యతామాత్రేణ; స్వయమవిశేషాత్।

కు.1.153 తథాఽపి తజ్జన్యతయైవ నియమోపపత్తౌ విపక్షే బాధకం కిమితి చేత- కార్యకారణభావభఙ్గప్రసఙ్గఃఁ; శరీరాదీనాం చేతనధర్మోపగ్రహేణైవ తద్ధర్మజననోపలబ్ధేఃఁ। తద్యథా- ఇచ్ఛోపగ్రహేణ ప్రయత్నఃఁ, జ్ఞానోపగ్రహేణేచ్ఛాదయఃఁ, తదుపగ్రహేణ సుఖాదయ ఇత్యాదిఁ। ప్రకృతేఽపి చేతనగతా ఏవ బుద్ధ్యాదయో నియామకాఃఁ స్యురితి చేన్న; శరీరాదేఃఁ ప్రాక్ తేషామసత్త్వాత్। తథా చ నిరతిశయాశ్చేతనాఃఁ సాధారణాని భూతానీతి న భుక్తినియమ ఉపపద్యతే।

కు.1.154 ఏతేన సాఙ్ఖ్యమతమపాస్తమ్। ఏవం హి తత్। అకారణమకార్యఃఁ కూటస్థచైతన్యస్వరూపఃఁ పురుషఃఁ। ఆదికారణం ప్రకృతిరచేతనా పరిణామినీ। తతో మహదాదిసర్గఃఁ। న హి చితిరేవ విషయబన్ధనస్వభావా; అనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్। నాపి ప్రకృతిరేవ తదీయస్వభావా; తథాఽపి నిత్యత్వేనానిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్। నాపి ఘటాదిరేవాహత్య తదీయఃఁ; దృష్టాదృష్టత్వానుపపత్తేఃఁ। నాపీన్ద్రియమాత్రప్రణాడిద్ధత్వ్;కయా;

వ్యాసఙ్గాయోగాత్। నాపీన్ద్రియమనోద్వారా; స్వప్నదశాయాం వరాహవ్యాఘ్రాద్యభిమానినో నరస్యాపి నరత్వేనాతో్మ(54)పధానాయోగాత్। నాప్యహఙ్కారపర్యన్తవ్యాపారేణ; సుషుప్త్యవస్థాయాం తదా్య#పారవిరామేఽపి •ాసప్రయత్నసన్తానావస్థానాత్। తద్ యదేతాస్వవస్థాసు సవ్యాపారమేకమనువర్తతే, యదాశ్రయా చానుభవవాసనా, తదన్తఃకరణముపారూఢోఽర్థః పురుషస్యోపధానీ భవతి। భేదాగ్రాహాచ్చ నిష్క్రియేఽపి తస్మిన్ పురుషే కర్తృత్వాభిమానః, తస్మిన్నచేతనేఽపి చేతనాభమానః తత్రైవ కర్మావసానా। పురుషస్తు పుష్కరపలాశవత్ (55)సర్వథా నిర్లేపః।

కు.1.155 ఆలోచనం వ్యాపార ఇన్ద్రియాణామ్; వికల్పస్తు మనసః; అభిమానోఽహఙ్కారస్య; కృత్యధ్యవసాయో బుద్ధేః। సా హి బుద్ధిరంశత్రయవతీ; పురుషోపరాగో విషయోపరాగో వ్యాపారావేశశ్చేత్యంశాః। భవతి హి మయేదం కర్తవ్యమితి। తత్ర మయేతి చేతనోపరాగో దర్పణస్యేవ ముఖోపరాగో భేదాగ్రహాదతాత్త్వికః। ఇదమితి విషయోపరాగ ఇన్ద్రియప్రణాడిడ్ధ్;కయా పరిణతిభేదో దర్పణస్యేవ ని•ాసాభిహతస్య మలినిమా పారమార్థికః। ఏతదుభయాయత్తో వ్యాపారవేశోఽపి। తత్రైవంరూపవ్యాపారలక్షణాయా బుద్ధేర్విషయోపరాగలక్షణం జ్ఞానమ్। తేన సహ యః పురుషోపరాగస్యాతాత్త్వికస్య సమ్బన్ధో దర్పణప్రతిబిమ్బితస్య ముఖస్యేవ మలినిమ్నా, సోపలబ్ధిరితి। తదేవమష్టావపి ధర్మాదయో భావా బుద్ధేరేవ; తత్సామానాధికరణ్యేనాధ్యవసీయమానత్వాత్। న చ బుద్ధిరేవ స్వభావతశ్చేతనేతి యుక్తమ్- పరిణామిత్వాత్; పురుషస్య తు కూటస్థానిత్యత్వాదితి।

కు.1.156 తదేతదపి ప్రాగేవ నిరస్తమ్। తథా హి- కర్తృధర్మా నియన్తారః చేతితా చ స ఏవ నః। అన్యథాఽనపవర్గః స్యాదసంసారోఽథవా ధ్రువః॥14॥

కృతిసామానాధికరణ్యవ్యవస్థితాస్తావద్ధర్మాదయో నియామకా ఇతి వ్యవస్థితమ్। చేతనోఽపి కర్తైవ; కృతిచైతన్యయోః సామానాధికరణ్యేనానుభవాత్। న చాయం (నాయం) భ్రమః; బాధకాభావాత్। పరణామిత్వాద్ఘటవదితి బాధకమితి చేన్న- కర్తృత్వేఽపి సమానత్వాత్। తథా చ కృతిరపి (56)(స్వా)భావికీ మహతో న స్యాత్। దృష్టత్వాదయమదోష ఇతి చేత్ తుల్యమ్। (57)అచేతనాకార్యత్వం బాధకమ్, కార్యకారణయోస్తాదాత్మ్యాదితి చేన్న- అసిద్ధేః। న హి కర్తుః కార్యత్వే ప్రమాణమస్తి। ప్రత్యుత "వీతరాగజన్మాదర్శనా'(న్యా-3.1.25.)దితి న్యాయాదనాదితైవ సిద్ధ్యతి। యద్యచ్చ కార్యే రూపం దృ#శ్యతే తస్య తస్య కారణాత్మకత్వే రాగాదయోఽపి ప్రకృతౌ స్వీకర్తవ్యాః స్యుః। తథా చ సైవ బుద్ధిః, న ప్రకృతిః; భావాష్టకసమ్పన్నత్వాత్। స్థూలతామపహాయ సూక్ష్మ(రూప)తయా తే తత్ర సన్తీతి చేత్ చైతన్యమపి తథా భవిష్యతి। తథాఽప్యసిద్ధో హేతుః। తథా సతి ఘటాదీనామపి చైతన్యప్రసఙ్గ#ాః, తాదాత్మ్యాదితి చేత్-

రాగాదిమత్త్వప్రసఙ్గోఽపి దుర్వారః। సౌక్ష్మ్యం చ సమానమితి। తస్మాత్ యజ్జాతీయాత్ కారణాద్యజ్జాతీయం కార్యం దృశ్యతే, తథా భూతాత్తథాభూతమాత్రమనుమాతవ్యమ్; న తు యావద్ధర్మకం కారణం తావద్ధర్మకం కార్యమ్, వ్యభిచారాదితి కిమనేనాప్రస్తుతేన।

కు.1.157 యది చ బుద్ధిర్న్హత్యా; అనిర్మోక్షప్రసఙ్గః। పుంసః సర్వదా సోపాధిత్వే స్వరూపేణానవస్థానాత్। అథ విలీయతే, తతో నాఽనాదేర్విలయ ఇత్యాదిమత్త్వే, తదనుత్పత్తిదశాయాం కో నియన్తా? ప్రకృతేః సాధారణ్యాత్। తథా చాసంసారః। పూర్వపూర్వబుద్ధివాసనానువృత్తేః సాధారణ్యేఽప్#యసాధారణీతి చేత్- బుద్ధినివృత్తావపి తద్ధర్మవాసనానువృత్తిరిత్యపదర్శనమ్। సౌక్ష్మ్యాన్న దోష ఇతి చేత్- ముక్తావపి పునఃప్రవృత్తిప్రసఙ్గః। నిరధికారత్వాన్నైవమితి చేత్- తర్హి సాధికారా (58)ప్రసుప్తస్వభావా బుద్ధిరేవ ప్రకృతిరస్తు, కృతమన్తరా ప్రకృత్యహఙ్కారమనఃశబ్దానామర్థాన్తరకల్పనయా। సైవ హి తత్తద్వ్యాపార(59)యోగాత్తేన తేన శబ్దేన వ్యపదిశ్యతే శారీరవాయువదితి ఆగమోఽపి సఙ్గచ్ఛతే ఇత్యతోఽపి హేతురసిద్ధః। అధికారనివృత్త్యా బుద్ధేరప్రవృత్తిరపవర్గః। వాసనాయోగశ్చాధికారః। తతః సంసారః।

కు.1.158 ధర్మధర్మిణోరత్యన్తభేదే చ కౌటస్థ్యావిరోధః। భేదశ్చ విరుద్ధధర్మాధ్యాసలక్షణో ఘటపటాదివత్ ప్రత్యక్షసిద్ధః। న చ సామానాధికరణ్యాదభేదోఽపి। తద్ధి సమానశబ్దవాచ్యత్వమ్, ఏకజ్ఞానగోచరత్వమ్, ఏకాధికరణత్వమ్, ఆధారాధేయభావః, విశేష్యత్వమ్, సమ్బన్ధమాత్రం వా భేదే ఏవ భే#దేఽపి చచోపపద్యమానమ్, నాభేదం స్పృశతీతి సర్వమవదాతమ్।

కు.1.159 స్యాదేతత్। నిత్యవిభుభోక్తృసద్భావే సర్వమేతదేవం స్యాత్। స ఏవ కుతః? భూతానామేవ చేతనత్వాత్। కాయాకారపరిణతాని (భూ) తాని తథా; అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తథోపలబ్ధేః। కర్మజ్ఞానవాసనే తు సర్వత్ర ప్రతిభూతనియతే అనువర్తిష్యేతే, యతో భోగప్రతిసన్ధాననియమ ఇతి చేత్- ఉచ్యతే। నాన్యదృష్టం స్మరత్యన్యో నైకం భూతమపక్రమాత్। వాసనాసఙ్క్రమో నాస్తి న చ గత్యన్తరం స్థిరే॥15॥

న హి భూతానాం సముదాయపర్యవసితం చైతన్యమ్; ప్రతిదినం తస్యాన్యత్వే పూర్వపూర్వదివసానుభూతస్యాస్మరణప్రసఙ్గాత్। నాపి ప్రత్యేకపర్యవసితమ్; కరచరణాద్యవయవాపాయే తదనుభూతస్య స్మరణాయోగాత్। నాపి మృగమదవాసనేవ వస్త్రాదిషు, సంసర్గాదన్యవాసనాఽన్యత్ర సఙ్క్రామతి; మాత్రానుభూతస్య గర్భస్థేన భ్రూణేన

స్మరణప్రసఙ్గాత్। న చోపాదానోపాదేయభావనియమో గతిః; స్థిరపక్షే పరమాణూనాం తదభావాత్। ఖణ్డడ్థ్;ావయవినం ప్రతి చ విచ్ఛిన్నానామనుపాదానత్వాత్। పూర్వసిద్ధస్య చావయవినో వినాశాత్।

కు.1.160 అస్తు తర్హి క్షణభఙ్గః। న చాతిశయో (60) వ్యతిరిచ్యతే; కిం తు సాదృశ్యతిరస్కృతత్వాత్ ద్రాగేవ న వికల్ప్యతే। కార్యదర్శనాదధ్యవసీయతే అన్త్యాతిశయవత్। తథా చ భూతాన్యేవ తథా తథోత్పద్యన్తే, యథా యథా ప్రతిసన్ధాననియమాదయోఽప్యుపపద్యన్తే। క్షణికత్వసిద్ధావేవమేతత్। తదేవ త్వన్యత్ర విస్తరేణ ప్రతిషిద్ధమ్। అపి చ-

కు.1.161 న వైజాత్యం వినా తత్స్యాన్న తస్మిన్ననుమా భవేత్। వినా తేన న తత్సిద్ధిర్నాధ్యక్షం నిశ్చయం వినా॥16॥

న హి, "కరణాకరణయోస్తజ్జాతీయస్య సతః సహకారిలాభాలాభౌ తన్త్ర'మిత్యభ్యుపగమే క్షణికత్వసిద్ధిః; తథైకవ్యక్తావప్యవిరోధాత్। తదా్వ తాదృగ్వేతి న కశ్చిద్విశేష ఇతి న్యాయాత్। తతస్తావనాదృత్య వైజాత్యమప్రామాణికమేవాభ్యుపేయ(గన్తవ్య)మ్।

కు.1.162 ఏవం చ, "కారణవత్ కార్యేఽపి కిఞ్చిద్వైజాత్యం స్యాత్ యస్య కారణాపేక్షా, న తు దృష్టజాతీయస్య' ఇతి శఙ్కయా న తదుత్పత్తిసిద్ధిః। దృష్టజాతీయమాకస్మికం స్యాదితి చేన్న- తత్రాపి కిఞ్చిదన్యదేవ ప్రయోజకం భవిష్యతీత్యవిరేధాత్। "న కార్యస్య విశేషస్తత్ప్రయుక్తతయోపలభ్యతే; నాపి కార్యసామాన్యస్యాన్యప్రయోజకం దృశ్యతే' ఇతి చేత్- తత్ కిం కారణస్య విశేషః స్వగతస్తత్ప్రయోజకతయోపలబ్ధః, కారణసామాన్యస్య వాఽన్యత్ప్రయోజ్యాన్తరం దృశ్యతే; యతో వివక్షితసిద్ధిః స్యాత్। శఙ్కా తూభయత్రాపి సులభేతి। కార్యజన్మాజన్మభ్యామున్నీయత ఇతి చేన్న- సహకా#రిలాభాలాభాభ్యామేవోపపత్తేః। ఉన్నీయతాం వా; కార్యేషు శఙ్కిష్యతే; నిషేధకాభావాత్। న హి ధూమస్య విశేషం దహనప్రయోజ్యం ప్రతి షేద్ధుం స్వభావానుపలబ్ధిః ప్రభవతి। కార్యైకనిశ్చేయస్య తదనుపలబ్ధేరేవానిశ్చయోపపత్తేః। కార్యస్య చాతీన్ద్రియస్యాపి సమ్భవాత్; అత ఏవానుపలబ్ధ్యన్తరమపి నిరవకాశమితి।

కు.1.163 ఏవం విధిరూపయోవ్ర్యావృత్తిరూపయోరా్వ జాత్యోర్విరోధే సతి న సమావేశః। సమావిష్టయోశ్చ పరాపరభావనియమః; అన్యోనానతిరిక్తవృత్తిజాతిద్వయకల్పనాయాం ప్రమాణాభావాత్। వ్యావత్రృభేదాభావేన విరోధానవకాశే భేదానుపపత్తేః। పరస్పరపరిహారవత్యోశ్చ సమావేశే గోత్వా•ాత్వయోరపితథా భావప్రసఙ్గాత్। సామగ్రీవిరోధాన్నైవమితి చేత్- (61)కుత ఏతత్? పరస్పరపరిహారేణ సర్వదా వ్యవస్థితేరితి చేత్- నేదమప్యధ్యక్షమ్। ఏకదేశసమావేశేన తు సామగ్రీసమావేశో ఽప్యున్నీయతే (62)యావత్। (63)తత్కార్యయోః పరస్పరపరిహ్మతిస్వభావత్వాదితి చేత్తర్హి కమ్బుశింశపయోః పరస్పరపరిహారవత్యోర్న సమావేశః స్యాత్। దృశ్యతే తావదిదమితి చేత్- గోత్వా•ాత్వయోరపి న దృక్ష్యత ఇతి కా ప్రత్యాశా? తథా చ గతమనుపలబ్ధిలిఙ్గేనాపి, క్వచిదపి విరోధాసిద్ధేః।

కు.1.164 తతో విపక్షే బాధకాభావాత్ స్వభావహేతురప్యపాస్తః। నను- అస్తి తత్। తథా హి- వృక్షజనకపత్రకాణ్డడ్డత్ర్;ాద్యన్తర్భూతా శింశపాసామగ్రీ। సా వృక్షమతిపత్య భవన్తీ స్వకారణమేవాతిపతేత్। ఏవం శాఖాదిమన్మాత్రానుబన్ధీ వృక్షవ్యవహారః; తద్విశేషానుబన్ధీ చ శింశపావ్యవహారః। స కథం తమతిపత్యాత్మానమాసాదయేదితి- చేత్- ఏవం తర్హి శింశపాసామగ్ర్యన్తర్భూతా చలనసామగ్రీ। తతస్తామతిపత్య చలనాదిరూపతా భవన్తీ స్వకారణమేవాతిపతేత్। తథా శాఖాదిమద్విశేషానుబన్ధీ శింశపావ్యవహారః, తద్విశేషానుబన్ధీ చ చలనవ్యవహారః। స కథం తమతిపత్యాత్మానమాసాదయేదితి తుల్యమ్।

కు.1.165 నోదనాద్యాగన్తుకనిబన్ధనం చలనత్వమ్, న తు తద్విశేషమాత్రాధీనమితి చేత్- యది నోదనాదయః స్వభావభూతాః; తతస్తద్విశేషా ఏవ। అథాస్వభావభూతాః; తతః సహకారిణ ఏవ। తతః (తథా చ) తానాసాద్య నిర్విశేషైవ శింశపాచలనస్వభా(వత్వమా)(వాన్ ఆ)వమారభత ఇతి। తథా చ కుతః క్షణికత్వసిద్ధిః?

కు.1.166 స్వభావభూతా ఏవాగన్తుకసహకార్యనుప్రవేశాద్భవన్తీతి చేత్- ఏవం తర్హి వృక్షసామగ్ర్యామాగన్తుకసహకార్యనుప్రవేశాదేవ శింశపాఽపి జాయత ఇతి న కశ్చిద్విశేషః।

కు.1.167 ఏవమేతత్। కిన్తు శింశపాజనకాస్తరుసామగ్రీముపాదాయైవ చలనజనకాస్తు న తామేవ; కిం తు మూర్తమాత్రమ్; తథా దర్శనాదితి చేన్నైవమ్; కమ్బుజనకాః శింశపాజనకవిశేషా అపి సన్తస్తానతిపతన్తి; న తు వృక్షజనకవిశేషాః శింశపాజనకాస్తానితి నియామకాభావాత్।

కు.1.168 శింశపాజనకాస్తద్విశేషా ఏవ। కమ్బుకారిణస్తు న తథా; కిన్త్వాగన్తవః ఝుర్ఝుటక సహకారిణ ఇతి చేత్- ఏవం తర్హి తానాసాద్య సదృశరూపా అపి కేచిత్ కమ్బుకారిణః, అనాసాదితసహకారిణస్తు న తథా। తథా చ తద్వా తాదృగ్వేతి న కశ్చిద్విశేష (64) ఇతి స్యాత్।

కు.1.169 తస్మాద్విరుద్ధయోరసమావేశ ఏవ। సమావిష్టయోశ్చ పరాపరభావ ఏవ। అనేవంభూతానాం ద్రవ్యగుణకర్మాదిభావేనోపాధిత్వమాత్రమ్। తేషాం తు విరుద్ధానాం న సమావేశో వ్యక్తిభేదాత్। జాతీనాం చ భిన్నాశ్రయత్వాత్। తథా చ కుతః క్షణికత్మ? వైజాత్యాభ్యుపగమే చ కుతోఽనుమానవార్తా।

కు.1.170 మా భూదనుమానమితి చేన్న- తేన హి వినా (65)న తత్ సిద్ధ్యేత్। న హి క్షణికత్వే ప్రత్యక్షమస్తి; తథా నిశ్చయాభావాత్। గృహీతనిశ్చిత ఏవార్థే తస్య ప్రామాణ్యాత్। అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్।

కు.1.171 నను వర్తమానః క్షణోఽధ్యక్షగోచరః। న చాసౌ (66) పూర్వాపరక్షణాత్మా। తతో వర్తమానత్వనిశ్చయ ఏవ భేదనిశ్చయ ఇతి చేత్- కిమత్ర తదభిఝ్ఞిర్పిట మతమాయుష్మతః? యది ధమ్ర్యేవ నీలాదిః, న కిఞ్చిదనుపపన్నమ్; తస్య స్థైర్యాస్థైర్యసాధారణ్యాత్। అథ ధర్మః "తద్భేదనిశ్చయేఽపి ధర్మిణః కిమాయాతమ్? తస్య తతోఽన్యత్వాత్। వర్తమానావర్తమానత్వమేకస్య విరుద్ధమితి చేత్- యది సదసత్త్వం తత్' తన్న; అనభ్యుపగమాత్। తాద్రూప్యేణైవ ప్రత్యభిజ్ఞానాత్। సదసత్సమ్బన్ధశ్చేత్- కిమసఙ్గతమ్? జ్ఞానవత్తదుపపత్తేః। క్రమేణానేకసమ్బన్ధ ఏకస్యానుపపన్న ఇతి చేత్- అస్తితావదతో నిరూపణీయమ్ క్షణప్రత్యయస్తు భ్రాన్తోఽపి నాస్తీతి విశేషః।

కు.1.172స్యాదేతత్। మా భూదధ్యక్ష(67)మనుమానం వా క్షణికత్వే; తథాఽపి సన్దేహోఽస్తు। ఏతావతాఽపి సిద్ధం సమీహితం చార్వాకస్యేతి చేత్- ఉచ్యతే। స్థైర్యదృష్టేర్న సన్దేహో న ప్రామాణ్యే విరోధతః। ఏకతానిశ్చయో యేన క్షణే, తేన స్థిరే మతః॥17॥

న హి స్థిరే తద్ధర్మనే వా స్వరసవాహీ సన్దేహః; ప్రత్యభిజ్ఞానస్య దురపఢద్ధర్థడ్14;నవత్వాత్। నాపి తత్ప్రామాణ్యే; స హి న తావత్సార్వత్రికః; వ్యాఘాతాత్। తథా హి- ప్రామాణ్యాసిద్ధౌ సన్దేహోఽపి న సిద్ధ్యేత్; తత్సిద్ధౌ వా తదపి సిద్ధ్యేత్। (68)నిశ్చయస్య తదధీనత్వాత్

కోటిద్వయస్య చాదృష్టస్యానుపస్థానే కః సన్దేహార్థః? తద్ధర్మనే చ కథం సర్వథా తదసిద్ధిః। ఏతేనాప్రామాణికస్తద్వ్యవహార ఇతి నిరస్తమ్; సర్వథా ప్రామాణ్యాసిద్ధౌ తస్యాప్యసిద్ధేః?

కు.1.173 ప్రకృతే ప్రామాణ్యసన్దేహః, లూనపునర్జాతకేశాదౌ వ్యభిచారదర్శనాదితి చేత్- న ఏకత్వనిశ్చయస్య త్వయాఽపీష్టత్వాత్। అనిష్టౌ వా న కిఞ్చిత్సిద్ధ్యేత్। సిద్ధ్యతు, యత్ర విరుద్ధధర్మవిరహ ఇతి చేత్- తేనైవ స్థిరత్వమపి నిశ్చీయతే। స ఇహ సన్దిగ్ధ ఇతి చేత్- తుల్యమేతత్। క్వచిన్నిశ్చయోఽపి కథఞ్చిదితి చేత్- సమః సమాధిః।

కు.1.174 ననూత్పత్తిమత్ కారణత్వం యది స్వభావో భావస్య, నీలాదివత్, తదా సర్వసాధారణం స్యాత్। న హి నీలం (69) కఞ్చిత్ప్రత్యనీలమ్। అథౌపాధికమ్; తదోపాధేరపి స్వాభావికత్వే తథాత్వప్రసఙ్గః। ఔపాధికత్వే త్వనవస్థా। అథాసాధారణత్వమప్యస్య స్వభావ ఏవ; తత ఉత్పత్తేరారభ్య కుర్యాత్; స్#థిరస్యైకస్వభావత్వాదితి చేత్- ఉచ్యతే-

కు.1.175 హేతుశక్తిమనాదృత్య నీలాద్యపి న వస్తుసత్। తదుక్తం తత్ర తత్ శక్తమితి సాధారణం న కిమ్॥18॥

సర్వసాధారణనీలాదివైధర్మ్యేణ కాల్పనికత్వం కార్యకారణభావస్య వ్యుత్పాదయతా నీలాది పారమార్థికమేవాభ్యుపగన్తవ్యమ్, అన్యథా తద్వైధర్మ్యేణ హేతుఫలభావస్యాపారమార్థికత్వానుపపత్తేః। న చ కార్యకారణభావస్యాపారమార్థికత్వే నీలాది పారమార్థికం భవితుమర్హతి, నిత్యత్వప్రసఙ్గాత్। తస్మాదస్య పారమార్థికత్వేఽపరమపి తథా, నవోభయమపీతి।

కు.1.176 ఠకథమేకమనేకం పరస్పరవిరుద్ధం కార్యం కుర్యాత్। తత్స్వభావత్వాదితి యది, తదోత్పత్తేరారభ్య కుర్యాదవిశేషాత్' ఇత్యపి న యుక్తమ్; తత్తత్సహకారిసాచివ్యే తత్తత్కార్యం కరోతీతి స్వభావవ్యవస్థాపనాత్ (స్వభావవ్యవహారస్థాపనాత్)। ఇదం చ సాధారణమేవ, సర్వైరపి తథోపలమ్భాత్#। న హి నీలాదేరప్యన్యత్ సాధారణ్యమితి।

కు.1.177 స్యాదేతత్। అస్తు స్థిరమ్; తథాఽపి నిత్యవిభోర్న కారణత్వముపపద్యతే। తథా హి- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కారణత్వమవధార్యతే, నాన్వయమాత్రేణ; అతిప్రసఙ్గాత్। న చ నిత్యవిభూనాం వ్యతిరేకసమ్భవః। న చ సోపాధిరసావస్త్యేవేతి సామ్ప్రతమ్;

తథాభూతస్యోపాధిసమ్బన్ధేఽప్యనధికారాత్। జనితో హి తేన స తస్య స్యాత్, నిత్యో వా। న ప్రథమః, పూర్వవత్। నాపి ద్వితీయః, పూర్వవదేవ। తథాఽపి చోపాధిరేవ వ్యతిరేకః; న తస్య; అవిశేషాత్। తద్వత ఇతి చేత్- (న తస్య। అవిశేషాత్తద్వత ఇతి చేత్-) న; స చోపాధిశ్చేత్యతోఽన్యస్య తద్వత్పదార్థస్యాభావాత్। భావే వా స ఏవ కారణం స్యాత్। అత్రోచ్యతే-

కు.1.178 పూర్వభావో హి హేతుత్వం మీయతే యేన కేనచిత్। వ్యాపకస్యాపి నిత్యస్య ధర్మిధీరన్యథా న హి॥19॥

భవేదేవమ్, యద్యన్వయవ్యతిరేకావేవ కారణత్వమ్; కిం తు కార్యాన్నియతః పూర్వభావః। స చ క్వచిదన్వయవ్యతిరేకాభ్యామవసీయతే, క్వచిద్ధర్మిగ్రాహకాత్ప్రమాణాత్। అన్యథా కార్యాత్ కారణానుమానం క్వాపి న స్యాత్; తేన తస్యానువిధానానుపలమ్భాత్ ఉపలమ్భే వా కార్యలిఙ్గానవకాశాత్। ప్రత్యక్షత ఏవ తత్సిద్ధేః। తజ్జాతీయానువిధానదర్శనాత్సిద్ధిరన్యత్రాపి న వార్యతే।

కు.1.179 తథాఽపి కోష్ఠగత్యానువిహితాన్వయవ్యతిరేకమేవ కార్యాత్ కారణం సిద్ధ్యేత్; అన్యత్ర తథా దర్శనాదితి చేన్న- బాధేన సజ్కోచాత్; విపక్షే బాధకాభావేన చావ్యాప్తేః। దర్శనమాత్రేణ చోత్కర్షసమత్వాత్। అస్య చే•ారే విస్తరో వక్ష్యతే। సర్వవ్యాపకానాం సర్వాన్ ప్రత్యన్వయమాత్రవిశేషే కారణత్వప్రసఙ్గో బాధకమితి చేన్న- అన్వయవ్యతిరేకవజ్జాతీయతయా విపక్షే బాధకేన చ విశేషేఽనతిప్రసఙ్గాత్। తథా హి- కార్యం సమవాయికారణవద్ దృష్టమిత్యదృష్టాశ్రయమపి తజ్జాతీయకారణకమ్- ఆశ్రయాభావే కిం ప్రత్యాసన్నమ్ అసమవాయికారణం స్యాత్। తదభావే నిమిత్తమపి కిముపకుర్యాత్। తథా చానుత్పత్తిః సతతోత్పత్తిర్వా సర్వత్రోత్పత్తిర్వా స్యాత్ ఏవమపి నిమిత్తస్య సామథ్ర్యాదేవ నియతదేశోత్పాదే స ఏవ దేశోఽవశ్యాపేక్షణీయః స్యాత్। తథా చ సామాన్యతో దేశసిద్ధౌ ఇతరపృథివ్యాదిబాధే తదతిరిక్తసిదిం్ధ కో వారయేత్। ఏవమసమవాయినిమిత్తే చోహనీయే।

కు.1.180 ఇత్యేషా సహకారిశక్తిరసమా మాయా దురున్నీతితః మూలత్వాత్ప్రకృతిః ప్రబోధభయతోఽవిద్యేతి యస్యోదితా।

దేవోఽసౌ విరతప్రపఞ్చరచనాకల్లోలకోలాహలః సాక్షాత్సాక్షితయా మనస్యభిరతిం బధ్నాతు శాన్తో మమ॥20॥

ఇతి శ్రీన్యాయకుసుమాఞ్జలౌ ప్రథమః స్తబకః॥

ద్వితీయస్తబకః

కు.2.201 తదేవం సామాన్యతః (70)సిద్ధే అలౌకికే హతౌ- తత్సాధనేనావశ్యం భవితవ్యమ్। న చ తచ్ఛక్యమస్మదాదిభిర్ద్రష్టుమ్। న చాదృష్టేన వ్యవహారః- తతో లోకోత్తరః సర్వానుభావీ సమ్భావ్యతే।

కు.2.202 (71)నను నిత్యనిర్దోషవేదద్వారకో యోగకర్మసిద్ధసర్వజ్ఞద్వారకో వా ధర్మసమ్ప్రదాయః స్యాత్। కిం పరమేశ్వరకల్పనయేతి చేత్- (72)అత్రోచ్యతే- ప్రమాయాః పరతన్త్రత్వాత్ సర్గప్రలయసమ్భవాత్। (73)తదన్యస్మిన్నానాపురుషాసాన్న విధాన్తరసమ్భవః।।1।।

కు.2.203 తథా హి...ప్రమాజ్ఞానహేత్వతిరిక్తహేత్వధీనా కార్యత్వే సతి తద్విశేషత్వాత్ అప్రమావత్। యది చ తావన్మాత్రాధీనా భవేత్, అప్రమాఽపి ప్రమైవ భవేత్। అస్తి హి తత్ర జ్ఞానహేతుః। అన్యథా జ్ఞానమపి సా న స్యాత్।

కు.2.204 జ్ఞానత్వేఽప్యతిరిక్తదోషానుప్రవేశాదప్రమేతి చేత్- ఏవం తర్హి దోషాభావమధికమాసాద్య ప్రమాఽపి జాయేత; నియమేన తదపేక్షణాత్। అస్తు దోషాభావోఽధికః, భావస్తు నేష్యత ఇతి చేత్- భవేదప్యేవమ్, యది నియమేన దోషైర్భావరూపైరేవ భవితవ్యమ్। న త్వేవమ్; విశేషాదర్శనాదేరభావస్యాపి దోషత్వాత్। కథమన్యథా తతః సంశయవిపర్యయౌ? తతస్తదభావో భావ ఏవేతి కథం స నేష్యతే?

కు.2.205 స్యాదేతత్- శబ్దే తావత్ విప్రలిప్సాదయో భావా ఏవ దోషాః। తతస్తదభావే స్వత ఏవ శాబ్దీ ప్రమేతి చేత్- న- అనుమానాదౌ లిఙ్గవిపర్యాసాదీనాం (74)భావానామపి దోషత్వే తదభావమాత్రేణ ప్రమానుత్పత్తేః। "అన్యత్ర యథాతథాఽస్తు। శబ్దే తు విప్రలిప్సాద్యభావే వక్తృగుణాపేక్షా# నాస్తీ'తి చేన్న- గుణాభావే తదప్రమాణ్యస్య వక్తృదోషాపేక్షా నాస్తీతి విపర్యయస్యాపి (75)తుల్యత్వాత్। అప్రామాణ్యం ప్రతి దోషాణామన్వయవ్యతిరేకౌ స్త ఇతి చేన్న- ప్రామాణ్యం ప్రత్యపి గుణానాం తయోః సత్త్వాత్।

కు.2.206 పౌరుషేయవిషయే ఇయమస్తు వ్యవస్థా। అపౌరుషేయే తు దోషనివృత్త్యైవ ప్రామాణ్యమితి చేన్న- గుణనివృత్త్యాఽప్రామాణ్యస్యాపి సమ్భవాత్। తస్యా అప్రామాణ్యం ప్రతి సామర్థ్యం నోపలబ్ధమితి చేత్- దోషనివృత్తేః ప్రామాణ్యం ప్రతి క్వ సామర్థ్యముపలబ్ధమ్? "లోకవచసీ'తి చేత్- తుల్యమ్। తదప్రామాణ్యే దోషా ఏవ కారణమ్; గుమనివృత్తిస్త్వవర్జనీయసిద్ధసన్నిధిరితి చేత్- ప్రామాణ్యం ప్రతి గుణేష్వపి తుల్యమేతత్।

గుణానాం దోషోత్సారణప్రయుక్తః సన్నిధిరితి చేత్- దోషాణామపి గుణోత్సారణప్రయుక్త ఇత్యస్తు। నిఃస్వభావత్వమేవమపౌరుషేయస్య వేదస్య స్యాదితి చేత్- ఆత్మానముపాలభస్వ। తస్మాత్ యథా- ద్వేషరాగాభావావినాభావేఽపి రాగద్వేషయో (76)రనువిధాననియమాత్ ప్రవృత్తినివృత్తిప్రయత్నయో రాగద్వేషకారణకత్వమ్; న తు నివృత్తిప్రయత్నో ద్వేషహేతుకః, ప్రవృత్తిప్రయత్నస్తు సత్యపి రాగానువిధానే ద్వేషాభావహేతుక ఇతి విభగో యుజ్యతే; విశేషాభావాత్- తథా ప్రకృతేఽపి।

కు.2.207 తథాఽపి వేదానామపౌరుషేయత్వే సిద్ధే అపేతవక్తృదోషత్వాదేవ ప్రామాణ్యం సేత్స్యతి। తతః సిద్ధే ప్రామాణ్యే గుణాభావేఽపి తదితి దోషాభావ ఏవ హేతుః; అకారణం గుణా ఇతి చేన్న- అపేతవక్తృగుణత్వేన సత్ప్రతిపక్షత్వప్రసఙ్గాత్। "స్వత ఏవ ప్రామాణ్యనిశ్చయః। కిం తు శఙ్కామా#త్రమనేనాపనీయతే; దోషనిబన్ధనత్వాత్తస్య తదభావేఽభావాత్। అతో నేదమనుమానవత్ (అనుమానం) సత్ప్రతిసాధనీకర్తుముచితమితి చేత్-న- గుణనివృత్తినిబన్ధనాయాశ్శఙ్కాయాస్సులభత్వాత్। తస్యాః కేవలాయా అప్రామాణ్యం ప్రత్యనఙ్గత్వాన్న శఙ్కేతి చేత్- దోషనివృత్తేరపి కేవలాయాః ప్రామాణ్యంప్రత్యనఙ్గత్వాన్న తయా శఙ్కానివృత్తిరితి తుల్యమితి।

కు.2.208 ఏవం ప్రామాణ్యం పరతో జ్ఞాయతే అనభ్యాసదశాయాం సాంశయికత్వాత్ అప్రామాణ్యవత్। యది తు స్వతో జ్ఞాయేత, కదాచిదపి ప్రామాణ్యసంశయో న స్యాత్ జ్ఞానత్వసంశయవత్; నిశ్చితే తదనవకాశాత్। నహి సాధకబాధకప్రమా(సాధకప్రమా)ణాభావమవధూయ సమానధర్మాది దర్శనాదేవాసౌ; తథా సతి తదనుచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్।

కు.2.209 అథ ప్రమాణవదప్రమాణేఽపి తత్ప్రత్యయదర్శనాత్ విశేషాదర్శనాత్ భవతి శఙ్కేత్యభిప్రాయః- తత్ కిం ప్రమాణజ్ఞానోపలమ్భేఽపి న తత్ప్రామాణ్యముపలబ్ధమ్, ప్రమాణజ్ఞానమేవ వా నోపలబ్ధమ్? ఆద్యే కథం స్వతః ప్రామాణ్యగ్రహః; ప్రత్యయప్రతీతావపి తదప్రతీతేః। ద్వితీయే కథం తత్ర శఙ్కా; ధర్మిణ ఏవానుపలబ్ధేరితి।

కు.2.210 యదపి ఝటితి ప్రచురతరసమర్థప్రవృత్త్యన్యథానుపపత్త్యా స్వతః ప్రామాణ్యముచ్యతే- తదపి నాస్తి; అన్యథైవోపపత్తేః। ఝటితి ప్రవృత్తిర్హి ఝటితి తత్కారణోపనిపాతమన్తరేణానుపపద్యమానా తమాక్షిపేత్। ప్రచురప్రవృత్తిరపి స్వకారణప్రాచుర్యమ్। ఇచ్ఛా చ ప్రవృత్తేః కారణమ్।తత్కారణమపీష్టాభ్యుపాయతాజ్ఞానమ్। తదపి తజ్జాతీయత్వలిఙ్గానుభవప్రభవమ్। సోఽపీన్ద్రియసన్నికర్షాదిజన్మా। న తు ప్రామాణ్యగ్రహస్య క్వచిదప్యుపయోగః। ఉపయోగే వా స్వత ఏవేతి కుత ఏతత్? తతః సమర్థప్రవృత్తిప్రాచుర్యమపి ప్రామాణ్యప్రాచుర్యాత్తద్గ్రహణప్రాచుర్యాద్వా స్వతస్త్వం తు తస్య క్వోపయుజ్యతే। న హి పిపాసూనాం ఝటితి ప్రచురా సమర్థా చ ప్రవృత్తిరమ్బుసీతి పిపాసోపశమనశక్తిస్తస్య ప్రత్యక్షా స్యాత్।

కు.2.211 స్యాదేతత్- ప్రామాణ్యగ్రహే సతి సర్వమేతదుపపద్యతే। స చ స్వతో యది న స్యాత్, న స్యాదేవ; పరతఃపక్షస్యానవస్థాదుఃస్థత్వాదితి- చేత్- న- తదగ్రహేఽప్యర్థసన్దేహాదపి సర్వస్యోపపత్తేః। న చానవస్థావపి; ప్రామాణ్యస్యావశ్యజ్ఞేయత్వానభ్యుపగమాత్। అన్యథా స్వతఃపక్షేఽపి# సా స్యాత్।

కు.2.212 లిఙ్గం నిశ్చితమేవ నిశ్చాయకమ్। తతస్తన్నిశ్చయార్థమవశ్యం లిఙ్గాన్తరాపేక్షాయామనవస్థేతి చేత్- తత్కమనుపపద్యమానోఽర్థః అనిశ్చిత ఏవ స్వోపపాదకమాక్షిపతి; యేనానవస్థా న స్యాత్। ప్రత్యక్షేణ తస్య నిశ్చయాత్తస్య చ సత్తయైవ నిశ్చాయకత్వాన్నైవమితి చేత్- మమాపి ప్రత్యక్షేణ లిఙ్గనిశ్చయాత్ తస్య చ సత్తయైవ నిశ్చాయకత్వాన్నైవమితి తుల్యమ్।

కు.2.213 లిఙ్గజ్ఞానస్య ప్రామాణ్యానిశ్చయే కథం తన్నిశ్చ(లిఙ్గనిర్ణ)యస్స్యాదితి చేత్- అనుపపద్యమానార్థజ్ఞానప్రామాణ్యానిశ్చయే కథం తన్నిశ్చయ ఇతి తుల్యమ్। న హి నిశ్చయేన స్వప్రామాణ్యనిశ్చయేన వా విషయం నిశ్చాయయతి ప్రత్యక్షమ్; అపి తు స్వసత్తయేత్యుక్తమితి చేత్- తుల్యమ్।

కు.2.214 తథాఽపి యది తత్ లిఙ్గాభాసః స్యాత్, తదా కా వార్తేతి చేత్- అనుపపద్యమానోఽప్యర్థో యద్యాభాసః స్యాత్, తదా కా వార్తేతి తుల్యమ్। సోఽపి ప్రామాణ్యమాక్షిపతీత్యుత్సర్గః। స చ క్వచిద్బాధకేనాపోద్యత ఇతి చేత్- లిఙ్గేఽప్యేవమితి తుల్యమ్। తర్హి ప్రామాణ్యానుమానే#ఽపి శఙ్కా తదవస్థైవేతి నిష్ఫలః ప్రయాస ఇతి చేత్- ఏతదపి తాదృగేవ। అనుపపద్యమానోఽర్థ ఏవాసౌ తథావిధః కశ్చిత్ యః స్వప్నేఽపి నాభాసః స్యాత్। తతో నాఽఽశఙ్కేతి చేత్- లిఙ్గేఽప్యేవమితి సమః సమాధిః।

కు.2.215 కః పునరసావర్థః, యః స్వప్నేఽపి నాభాసః స్యాత్? యదనుపలమ్భే విభ్రమావకాశః, (77)యాదృగుపలమ్భే చ తద్బాధవ్యవస్థా। అన్యథా హి తథాభూతస్యాపి వ్యభిచారే సాఽపి న స్యాత్। మా భూదితి చేన్న- భవితవ్యం హి తత్త్వాతత్త్వవిభాగేన (తత్త్వాతత్త్వవ్యవస్థా) అన్యథా వ్యాఘాతాత్। కథం హి నియామకనిఃశేషవిశేషోపలమ్భేఽపి విపరీతారోపః? తథాభావే వా తదతిరిక్తవిశేషానుపలమ్భే కథం బాధకమ్? తదభావే త్వబాధస్య కథం భ్రాన్తత్వమితి।

కు.2.216 స్యాదేతత్- పరతఃప్రామాణ్యేఽపి నిత్యత్వాద్వేదానామనపేక్షత్వమ్; మహాజనపరిగ్రహాచ్చ ప్రామాణ్యమితి కో విరోధః? న; ఉభయస్యాప్యసిద్ధేః।

కు.2.217 న హి వర్ణా ఏవ తావన్నిత్యాః। తథా హి- "ఇదానీం శ్రుతపూర్వో గకారో నాస్తి' (స్తీతి) "నివృత్తః కోలాహల' ఇతి ప్రత్యక్షేణైవ శబ్దధ్వంసః ప్రతీయతే। న హి శబ్ద ఏవాన్యత్ర గతః; అమూర్తత్వాత్। నాప్యావృతః; తత ఏవ సమ్బన్ధవిచ్ఛేదానుపపత్తేః। నాప్యనవహితః శ్రోతా; అవధానేఽప్యనుపలబ్ధేః। నాపీన్ద్రియం దుష్టమ్; శబ్దాన్తరోపలబ్ధేః। నాపిసహకార్యన్తరాభావః; అన్వయవ్యతిరేకవతః(కతః) తస్యాసిద్ధేః। (78) నాప్యతీన్ద్రియమ్; తత్కల్పనాయాం

ప్రమాణాభావాత్। అన్యథా ఘటాదావపి తత్కల్పనాప్రసఙ్గాత్। న చ శబ్ద(స్య) నిత్యత్వసిద్ధౌ తత్కల్పనేతి యుక్తమ్; నిరాకరిష్యమాణత్వాత్।

కు.2.218 యత్తేకదేశినో నైవమిచ్ఛన్తి తాన్ ప్రత్యుచ్యతే- వివాదాధ్యాసితః శబ్దప్రధ్వంస ఇన్ద్రియగ్రాహ్యః ఐన్ద్రియికాభావత్వాత్ ఘటాభావవత్। నైతదేవమ్; ఇన్ద్రియాసన్నికృష్టత్వాదతీన్ద్రియాధారత్వాద్వేతి చేన్న- ఇదం ప్రుపాధ్యుద్భావనం వా స్యాత్, వ్యాపకానుపలబ్ధ్యా సత్ప్రతిపక్షత్వం వా। న ప్రథమః; స్వరూపయోగ్యతాం ప్రతి (గ్యతాయాం)సహకారియోగ్యతాయా అనుపాధిత్వాత్। తస్యాస్తామపేక్ష్యైవ సర్వదా వ్యవస్థితేః। నాప్యైన్ద్రియికాధారత్వప్రయుక్తమభావస్య ప్రత్యక్షత్వమ్; ధర్మాద్యభావస్యాపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్। అత ఏవ నోభయప్రయుక్తమ్।

కు.2.219 నాపి ద్వితీయః; ప్రథమస్యాసిద్ధేః। అస్తి హి శ్రోత్రశబ్దాభావయోః స్వాభావికో విశేషణవిశేష్యభావః। విశేష్యస్యాతీన్ద్రియత్వాత్కథమైన్ద్రియికవిశిష్టజ్ఞానవిషయత్వమ్? తథా విశేష్యమవ్యవస్థాపయతశ్చ కథం విశేషణత్వమితి చేత్- న; తథా విశేష్యవ్యవస్థాపనాయాః ఫలత్వాత్।న తు తదేవ విశేషణత్వమ్; ఆత్మాశ్రయప్రసఙ్గాత్- విశేషణభావేన సమవాయాభావయోగ్రహణమ్, తథా గ్రహణమేవ చ విశేషణత్వమితి। తస్మాత్ సమ్బన్ధాన్తరమన్తరేణ తదుపశ్లిష్టస్వభావత్వమేవ హి తయోః। సైవ చ విశిష్టప్రత్యయజననయోగ్యతా విశేషణతేత్యుచ్యతే। సా చాత్ర దుర్నివారా। ప్రతియోగ్యధికరణేన స్వభావత ఏవాభావస్య మిలితత్వాత్।

కు.2.220 తథాఽపి తయా తథైవ ప్రతీతిః కర్తవ్యేతి చేన్న- గృహ్యమాణవిశేష్యత్వావ(ష్యావ)చ్ఛిన్నత్వాదాప్యేప్తేః। అన్యథా సంయుక్తసమవాయేన రూపాదౌ విశిష్టవికల్పధీజననదర్శనాత్ గన్ధాదావపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్।

కు.2.221 తథాఽపి నేన్ద్రియవిశేషణతయా కస్యచిత్ గ్రహణం దృష్టమ్; అపి త్వీన్ద్రియసమ్బద్ధవిశేషణతయా; సా చాతో నివర్తత ఇతి చేన్న- అస్య ప్రతిబన్ధస్యేన్ద్రియసన్నికృష్టార్థప్రతిసమ్బన్ధివిషయత్వాత్। అన్యథా సంయుక్తసమవాయేన గన్ధాదావుపలబ్ధిదర్శనాత్ సమవాయేనాదర్శనాచ్చబ్దస్#యాగ్రహణప్రసఙ్గాత్।

కు.2.222 నాప్యభావత్వే సతి అతీన్ద్రియాధారత్వాత్సత్ప్రతిపక్షత్వమ్; యోగ్యతావిరహప్రయుక్తత్వాదాప్యేప్తేః। న చాతీన్ద్రియాధారత్వమేవ తస్య యోగ్యతావిరహః; తదీపరయ్యస్యైవ యోగ్యతాత్వాపత్తేః। న చైవమేవ; ధర్మాదిప్రధ్వంసగ్రహణప్రసఙ్గాత్। దృశ్యాధారత్వం దృశ్యప్రతియోగితాచేతి ద్వయమప్యస్య యోగ్యతేతి చేన్న- ఉభయనిరూపణీయత్వనియమానభ్యుపగమాత్। ప్రతియోగిమాత్రనిరూపణీయో ప్రభావః।

కు.2.223 అన్యథా "ఇహ భూతలే ఘటో నాస్తీ'త్యేషాఽపి ప్రతీతిః ప్రత్యక్షా న స్యాత్। సంయోగో ప్రత్ర నిషిధ్యతే। తదభావశ్చ భూతలవద్ ఘటేఽపి వర్తతే। తత్ర యది ప్రత్యక్షతయా భూతలస్యోపయోగః, ఘటస్యాపి తథైవ స్యాత్। అవిశేషాత్। అథ ఘటస్యాన్యథోపయోగః;

భూతలస్యాప్యన్యథైవ స్యాత్, అవిశేషాత్। కథమన్యథేతి చేత్-
ప్రతియోగినిరూపణార్థమభావసన్నికర్షార్థం చ । తత్ర ప్రతియోగినిరూపణం
స్మరణలక్షణమనుపలభ్యమానేనాపీతి, న
తదర్థమధ్యక్షగోచరత్వమపేక్షణీయమన్యతరస్యాపి; కుత ఉభయస్య। సన్నికర్షస్తు
భూతలఘటసంయోగాభావస్యేన్ద్రియేణ సాక్షాన్నాస్తి। యేనాస్తి, తేనాపి యదీన్ద్రియం న
సన్నికృష్యేత, కథమివ తం గమయేత్। న చోపలబ్ధోపలభ్యమానాభ్యామేవేన్ద్రియం
సన్నికృష్యతే; ఇతరేతరాశ్రయప్రసఙ్గాత్।

కు.2.224 తస్మాత్ సన్నికర్షే సతి యోగ్యత్వాత్ భూతలమప్యుపలభ్యతే; న తు
తస్యోపలభ్యమానత్వమభావోపలబ్ధేరఙ్గమితి యుక్తముత్పశ్యామః। ప్రకృతే తు న
ప్రతియోగినిరూపణార్థం తదుపయోగః తస్య సంయోగవత్ ఆధారానిరూప్యత్వాత్। నాపి
సన్నికర్షార్థమ్; తదభావస్య సాక్షాదిన్ద్రియసన్నికర్#షాదితి।

కు.2.225 న చేదేవమ్; కుత ఏషా ప్రతీతిః, ఇదానీం శ్రుతపూర్వః శబ్దో నాస్తీతి?
"అనుమానా'దితి చేన్న శబ్దస్యైవ పక్షీకరణే (80) హేతోరనాశ్రయత్వాత్।
అనిత్యత్వమాత్రసాధనేఽభావస్య నియతకాలత్వాసిద్ధేః। ఆకాశస్య పక్షత్వే
తద్వత్తయాఽనుపలభ్యమానత్వస్య హేతోరనైకాన్తికత్వాత్। శబ్దసద్భావకాలేఽపి తస్య
సత్త్వాత్। ఏవం కాలపక్షేఽపి దోషాత్।

కు.2.226 అహమిదానీం నిఃశబ్దశ్రోత్రవాన్ శబ్దోపలబ్ధిరహితత్వాత్ బధిరవదితి చేత్-న-
దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాత్, వ్యాహతత్వాచ్చ; బధిరశ్చ శ్రోత్రవాంశ్చేతి వ్యాహతమ్। తస్యాపి
చ శ్రవసో నిశ్శబ్దత్వే ప్రమాణం నాస్తి। అనుపభోగ్యస్యోత్పాదవైయర్థ్యం ప్రమాణమితి చేత్-న-
ఆద్యాదిశబ్దవదుపపత్తేః। తేషాం శబ్దాన్తరారమ్భం ప్రత్యుపయోగః; అన్త్యస్య న తథేతి చేత్-న-
అన్త్యత్వాసిద్ధేః। సర్వేషాం చోత్పాదవతాం ప్రయోజనతదభావయోరస్మాదృశైరనాకలనాత్;
సుషుప్త్యవస్థాయాం ·ాసప్ర·ాసప్రయోజనవచ్చ తదుపపత్తేః। ఆరమ్భే సతి
ప్రయోజనమవశ్యమితి వ్యాప్తేః। న త్వా#పాతతః
ప్రయోజనానుపలమ్భమాత్రేణారమ్భనివృత్తిః; తథా సతి కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛేదోత్పాద ఏవ
నభసస్తం ప్రతి నివర్తేత; బధిరస్య తేనానుపయోగాత్। వివాదకాలే బధిరకర్ణః శబ్దవాన్
యోగ్యదేశ(81)స్థానావృతకర్ణశష్కులీసుషిరత్వాత్ తదితరకర్ణశష్కులీసుషిరవదితి।

కు.2.227 నిఃశబ్దాః పణవవీణావేణవః (82)తదేకజ్ఞానసంసర్గయోగ్యత్వే సతి
తదనుపలమ్భేఽప్యుపలభ్యమానత్వాత్। యత్ యదేకజ్ఞానసంసర్గ(83)యోగ్యం(య)
తస్యానుపలమ్భేఽప్యుపలభ్యతే తత్ తదభావవత్, యథాఽఘటం భూతలమితి చేత్-న-
ఏకజ్ఞానసంసర్గయోగ్యత్వాభావాత్; శబ్దస్య శ్రౌతత్వాత్, వీణాదీ#నాం చాక్షుషత్వాత్।
అభిమానమాత్రాదితి చేన్న, తథాఽపి శబ్దప్రధ్వంసస్యాతద్దేశత్వాత్, అత్యన్తాభావస్య చ
కాలనియమాత్।

కు.2.228 స్యాదేతత్- శబ్దవదాకాశోపాధయో హి భేర్యాదయః। తేన తేషు విధీయమానః శబ్దః ఆకాశ ఏవ విహితో భవతి; ప్రతిషిధ్యమానశ్చ తత్రైవ ప్రతిషిద్ధో భవతి, శరీరే సుఖాదివత్ ఇతి చేత్ న- తత్ర సోపాధావాత్మని ప్రత్యక్షసిద్ధే సుఖాదినిషేధస్యాపి ప్రత్యక్షాసిద్ధత్వాత్। న చైవమిహాపి; తదుపహితస్య నభసోఽప్రత్యక్షత్వాత్। ఉపాధయస్తావత్ ప్రత్యక్షా ఇతి చేన్న- తైరభావానిరూపణాత్। నిరూపణే వా ప్రత్యక్షేణాపి గ్రహణప్రసఙ్గాత్। న చైవం సతి పారమార్థికాధికరణనిరూపణీయత్వమభావస్య। న చ తేఽపి ప్రత్యక్షసిద్ధాః (84) సర్వత్ర; శబ్దకారణవ్యవధానేఽప్యుపలబ్ధస్య శబ్దస్య నాస్తితాప్రతీతేః। ఆనుమానికైస్తైస్తథా వ్యవహార ఇతి చేన్న- హేతోస్తద్వత్తయానుపలభ్యమానత్వస్యానైకాన్తికత్వాత్; అభావప్రతీతికాలే సన్దిగ్ధాశ్రయత్వాచ్చ। ఉపలభ్యమానవిశేషత్వపక్షే చాసిద్ధేః; ఇన్ద్రియవ్యవధానాత్, శబ్దలిఙ్గస్య చానుపలమ్భాత్।

కు.2.229 అపి చ నష్టాశ్రయాణాం ద్రవ్యగుణకర్మణాం నాశోపలమ్భః కథమ్? న కథఞ్చిదితి చేత్- ఆశ్రయనాశాత్కార్యనాశ ఇతి కుత ఏతత్? అనుమానతస్తథోపలమ్భాదితి చేత్- న- తుల్యన్యాయేనోక్తోత్తరత్వాత్। తన్తుషు నష్టేష్వపి యది పటో, న నశ్యేత్, తద్వదేవోపలభ్యేతేతి చేత్- ఏతస్య తర్కస్యానుగ్రాహ్యమభిధీయతామ్।

కు.2.230 యదత్రోపలభ్యతే న తత్ కార్యపరమ్భావత్, యోగ్యస్య తథానుపలభ్యమానత్వే సతి ఉపలభ్యమానత్వాదితి చేత్-న-తన్త్వవయవానాం పటానాధారత్వే సాధ్యే సిద్ధసాధనాత్। పటప్రధ్వంసవత్త్వే సాధ్యే బాధితత్వాత్ తస్య స్వప్రతియోగికారణమాత్రదేశత్వాత్।

కు.2.231 యే పటధ్వంసవన్తస్తన్తవః, తదభావవన్త ఏతే అంశవః ఇతి సాధ్యమితి చేన్న- తన్తునాశోత్తరకాలే పటనాశాత్తద్వత్తానుపపత్తేః। యోగ్యతామాత్రసాధనే చ పటప్రధ్వంసాసిద్ధేః; తస్య నాశానాశయోః సమానత్వాత్।

కు.2.232 అనన్యగతికతయా విశిష్టనిషేధే కృతే విశేషణానామప్యభావః ప్రతీతో భవతి; గుణక్రియావత్పటాధారాస్తన్తవో న సన్తి స్మావయవేష్వితి హి ప్రత్యయ ఇతి చేత్- తథాఽపి గుణకర్మణాం పటస్య చ ప్రధ్వంసః కిమధికరణః ప్రతీయత ఇతి వక్తవ్యమ్। అ■■ధికరణ ఏవేతి చేత్- భ్రాన్తిస్తర్షి#యమ్; తస్యాతద్ధేశత్వాత్। ఆశ్రయావచ్ఛేదకతయా తేషామప్యదూరవిప్రకర్షేణ తద్దేశత్వమ్ ఏవంభూతేనాపి దేశేన తన్నిరూపణమ్; యోగ్యతాయా అవ్యభిచారాదితి చేత్- న తర్హి ప్రతియోగిసమవాయిదేశేనైవ ప్రధ్వంసనిరూపణమితి నియమః; ప్రకారాన్తరేణాపి నిరూపణాత్।

కు.2.233 తస్మాత్ యస్య యావతీ గ్రహణసామగ్రీ, తం విహాయ తస్యాం సత్యాం తదభావో యత్ర క్వచిన్నిరూప్యో దేశే కాలే వా। ఇయాంస్తు విశేషః- సా సతీ చేత్, ప్రత్యక్షేణ। అసత్యేవ జ్ఞాతా చేత్, (85)అనుమానాదినేతి స్థితిః।

కు.2.234 ఏతేన "సద్భావ్యమభావో నిరూప్యతే' ఇత్యాదిశాస్త్ర(86)విరోధః పరిహృతో వేదితవ్యః; ఉభయనిరూపణీయప్రతియోగివిషయత్వాత్ అనుమానవిషయత్వాచ్చ। అన్యథా ఆశ్రయాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్। తత్రాపి న గ్రజణే నియమః, జ్ఞానమాత్రం తు వివక్షితమ్; తావన్మాత్రస్యైవ తదుపయోగాత్। క్వచిత్ గ్#రహణస్య సామగ్రీసమ్భూతాయాతత్వాత్।

కు.2.235 యదిచాధికరణగ్రహే శాస్త్రస్య నిర్భరః స్యాత్, "వఢద్ధర్థడ:14;నేర్దాహ్రం వినాశ్యానువినాశవత్తద్వినాశః' ఇతి నోదాహరేత్; అసిద్ధత్వాత్। న హి వఢిద్ధర్థడ:14;నవినాశస్తదవయవపరమ్పరాస్పృక్ష(87)నిరూప్యః తాసామనిరూపణాత్। నాప్యన్యత్ర గమనాభావాదినా పారిశేష్యాదనుమేయః; హేతోరేవ నిరూపయితుమశక్యత్వాత్; ఆశ్రయానుపలబ్ధేః। నాపి నిమిత్తవినాశాత్ సర్వమిదమేకవారేణ సేత్స్యతీతి యుక్తమ; తస్యానైకాన్తికత్వాత్। తేజసా విశేషితత్వాదయమదోష ఇతి చేన్న- వ్యాప్త్యసిద్ధేః। న హీన్ధనవినాశాత్ తేజోద్రవ్యమవశ్యం వినశ్యతీతి క్వచిత్సిద్ధమ్; (88)ప్రత్యక్షవృత్తేరనభ్యుపగమాత్।

కు.2.236 తస్మాత్ యత్త్యాగేనాన్యత్ర గమనం న సమ్భావ్యతే, తేన నిమిత్తాదినాపి దేశేన ప్రధ్వంసో నిరూప్యతే ఇత్యకామేనాపి స్వీకరణీయమ్; గత్యన్తరాభావాత్। అత ఏవ తమసః ప్రత్యక్షత్వేఽప్యభావత్వమామనన్త్యాచార్యాః। ఏతేన శబ్దప్రాగభావో వ్యాఖ్యాతః।

కు.2.237 ఏవం (89)వ్యవస్థితే అనుమానమప్యుచ్యతే- శబ్దోఽనిత్యః (90)ఉత్పత్తిధర్మకత్వాత్ ఘటవత్। న చేదం ప్రత్యభిజ్ఞానబాధితమ్; తస్య జ్వాలాదిప్రత్యభిజ్ఞానేనావిశేషాత్।

కు.2.238 నైవమ్; అబాధితస్య తస్య స్వతః ప్రమాణత్వాదితి చేత్- తుల్యమ్। "జ్వాలాయాం తన్నాస్తి; విరుద్ధధర్మాధ్యాసేన (91)బాధితత్వాత్। అన్యథా భేదవ్యవహారవిలోపప్రసఙ్గః। నిమిత్తాభావాత్। ఆకస్మికత్వే వాఽతిప్రసఙ్గ' ఇతి చేత్- తుల్యమ్,(92)శబ్దేఽపి తీవ్రతీవ్రతరత్వమన్దమన్దతరత్వాదేర్భావాత్।

కు.2.239 తదిహ న స్వాభావికమితి చేన్న- స్వాభావికత్వావధారణన్యాయస్య తత్ర తత్ర సిద్ధస్యాత్రాపి తుల్యత్వాత్। న హ్రూపాం శైత్యద్రవత్వే స్వాభావికే, తేజసో వా ఔష్ణ్యభాస్వరత్వే ఇత్యత్రాన్యత్ర్పమాణమస్తి ప్రత్యక్షాద్వినా। "తత్తథైవ యుజ్యతే; అన్యస్యోపాధేరనుపలమ్భాత్, నియమేన తధ్ధతత్వేన చోపలమ్భా'దితి చేత్- తుల్యమేతత్।

కు.2.240 తథాఽపీన్ద్రియాన్యధర్మత్వశఙ్కా స్యాదితి చేత్- ఏతదపి తాదృగేవ। తత్ కిం యధ్ధతత్వేన యదుపలభ్యతే, తస్యైవ స ధర్మః? నన్వేవం పీతః శఙ్ఖః, రక్తః స్ఫటికః, నీలః పట ఇత్యపి తథా స్యాత్; అవిశేషాత్। న; పీతత్వాదీనామన్యధర్మత్వస్థితౌ శఙ్ఖాదీనాం చ తద్విరుద్ధధర్మత్వే స్థితే, జపాకుసుమాద్యన్వయవ్యతిరేకానువిధానాచ్చ బాధేన భ్రాన్తత్వావధారణాత్। న చేహ తార- తారతరత్వాదేరన్యధర్మత్వస్థితిః; నాపి శుకశారికాదిగకారాణాం తద్విరుద్ధధర్మత్వమ్; నాప్యన్యస్య తద్ధర్మణోఽన్వయవ్యతిరేకావనువిధత్తే। తథాఽపి శఙ్కాస్యాదితి చేత్- ఏవమియం సర్వత్#ర।

తథా చ న క్వచిత్ (93)కస్యచిత్ కిఞ్చిత్కుతశ్చిత్ సిద్ధ్యేత్। నచైతచ్చక్యమ్కుతుమపి శక్యతే; అప్రతీతే సంస్కారాభావాత్; సంస్కారానుపనీతస్య చారోపయితుమశక్యత్వాత్।

కు.2.241 న చ ధ్వనిధర్మా ఏవ గృహ్యన్తే; స్పర్శాద్యనన్తర్భావేణ భావేషు త్వగాదీనామవ్యాపారాత్ న చ శ్రవణైనైవ తద్గ్రహణమ్; అవాయవీయత్వేన తస్య వాయుధర్మాగ్రాహకత్వాత్ చక్షుర్వత్। తార-తారతరత్వాదయో వా న వాయుధర్మాః శ్రావణత్వాత్ కాదివత్। వాయుర్వా న శ్రవణగ్రాహ్యధర్మా మూర్తత్వాత్ పృథివీవత్। యది చ నైవమ్; కాదీనామపి వాయవీయత్వప్రసఙ్గః। తతః కిమ్? అవయవిగుణత్వేఽనిత్యత్వమ్; పరమాణుగుణత్వేఽగ్రహణమ్। ద్వయమప్యేతదనిష్టం భవతః। అవశ్యం చ శ్రవసా గ్రాహ్యజాతీయగుణవతా భవితవ్యమ్, బహిరిన్ద్రియత్వాత్ ఘ్రాణాదివత్।

కు.2.242 సన్తు ధ్వనయోఽపి నాభాసాః। తథా చ తద్ధర్మగ్రహణం శ్రవసోపపత్స్యత ఇతి చేన్న- తారస్తారతరో వాఽయం గకార ఇత్యత్ర ధ్వనీనామస్ఫురణాత్। న చ వ్యక్త్యా వినా సామాన్యస్ఫురణం కారణాభావాత్। వ్యక్తిస్ఫురణసామగ్రీనివిష్టా హి జాతిస్ఫురణసామగ్రీ। కుత ఏతత్। అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తథాఽవగమాత్; ఐన్ద్రికేష్వేవ ఘటాదిషు సామాన్యగ్రహణాత్; అతీన్ద్రియేషు చ మనఃప్రభృతిష్వగ్రహణాత్। స్వరూపయోగ్యతైవ తత్ర నిమిత్తమ్; అకారణం వ్యక్తియోగ్యతేతి చేత్- ఏవం తర్హి సత్తాద్రవ్యత్వపార్థివత్వాదీనాం స్వరూపయోగ్యత్వే పరమాణ్వాదిష్వపి గ్రహణప్రసఙ్గః; అయోగ్యత్వే ఘటాదిష్వపి తదనుపలమ్భాపత్తిరితి దురుత్తరం వ్యసనమ్। తస్మాద్వ్యక్తిగ్రహణయోగ్యతాన్తర్గతైవ జాతిగ్రహణయోగ్యతేతి తదనుపలమ్భే జాతేరనుపలమ్భ ఏవ।

కు.2.243 తథా చ న తారత్వాదీనామారోపసమ్భవ ఇతి స్వాభావికత్వస్థితౌ విరుద్ధధర్మాధ్యాసేన భేదస్య పారమార్థికత్వాత్ప్రత్యభిజ్ఞానమప్రమాణమితి న తేన బాధః।

కు.2.244 నాపి సత్ప్రతిపక్షత్వమ్; మిథో విరుద్ధయోర్వాస్తవతుల్యబలత్వాభావాత్। ఏకస్యాన్యతమాఙ్గవైకల్యచిన్తాయామస్య వైకల్యే తస్యైవ (94)వాచ్యత్వాత్। అవైకల్యే, త్వాదీయేనైవ వికలేన భవితవ్యమితి హీనస్య న సత్ప్రతిపక్షత్వమ్। తథాఽపి నిత్యః శబ్దః (95)అద్రవ్యద్రవ్యత్వాది#త్యత్రాపి సాధనదశాయాం కిఞ్చిదావ్యా'మితి చేత్- అసిద్ధిః।

కు.2.245 ద్రవ్యం శబ్దః సాక్షాత్సమ్బన్ధేన గృహ్యమాణత్వాద్ఘటవదితి సిద్ధ్యతీతి చేన్న- ఏతస్యాప్యసిద్ధేః। న హి శ్రోత్రగుణత్వే ద్రవ్యత్వే వాఽసిద్ధే సాక్షాత్సమ్బన్ధే శబ్దస్య ప్రమాణమస్తి। "పరిశేషోఽస్తి। తథా హి- సదాద్యభేదేన సామాన్యాదిత్రయవ్యావృత్తౌ మూర్తద్రవ్యసమవాయనిషేధేన కర్మత్వనిషేధాత్ ద్రవ్యగుణత్వపరిశేషే సంయోగసమవాయయోరన్యతరః సమ్బన్ధ' ఇతి చేన్న- బాధకబలేన పరిశేషే ద్రవ్యత్వస్యాపి నిషేధాల్లిఙ్గగ్రాహకప్రమాణబాధాపత్తేః। బాధకే సత్యపి వా ద్రవ్యత్వాప్రతిషేధే కర్మత్వాదీనామప్యప్రతిషేధప్రసక్తౌ పరశేషాసిద్ధేః। తస్మాదేకదేశపరిశేషో న ప్రమాణమ్। సన్దేహసఙ్కోచమాత్రహేతుత్వాత్। అథ ద్రవ్యత్వే కిం బాధకమ్? ఉచ్యతే- శబ్దో న ద్రవ్యం

బహిరిన్ద్రియవ్యవస్థాహేతుత్వాద్రూపాదివత్। ఇతి పరిశేషాద్గుణత్వేన (96)సమవాయి(య)సిద్ధౌ లిఙ్గగ్రాహకప్రమాణబాధితత్వాన్నావ్యవహితసమ్బన్ధగ్రాహ్యత్వేన ద్రవ్యత్వసిద్ధిఃి। న చాసిద్ధేన సత్ప్రతిపక్షత్వమ్; అసిద్ధస్య హీనబలత్వాత్।

కు.2.246 నను శబ్దస్తావద(97)శ్రోత్రగుణో నైవేతి త్వయైవ సాధితం ప్రబన్ధేన। న చ శ్రోత్రగుణః; తేన గృహ్యమాణత్వాత్। యద్యేనేన్ద్రియేణ గృహ్యతే, నాసౌ తస్య గుణః; యథా గృహ్యమాణో గన్ధాదిః। శ్రోత్రం వా న స్వగుణగ్రాహకమ్ ఇన్ద్రియత్వాత్ ఘ్రాణవత్ ఇతి న గుణత్వసిద్ధిరితిచేత్- ततः किम्? న చైతదపి; ఘ్రాణాదిసమవేతగన్ధాద్యగ్రహే స్వగుణత్వస్యాప్రయోజకత్వాత్। (98)అయోగ్యత్వం హి తత్రోపాధిః।

కు.2.247 అన్యథా- సుఖాదిర్నాత్మగుణః తేన గృహ్యమాణత్వాత్ రూపాదివత్। న వా తేన గృహ్యతే తత్సమవేతత్వాదదృష్టవత్। ఆత్మా వా న తద్గ్రాహకః తదాశ్రయత్వాత్ గన్ధాద్యాశ్రయఘటాదివదిత్యాద్యపి శఙ్క్యేత। తస్మాత్ స్వగుణః పరగుణే వాऽయోగ్యో న గృహ్యతే; గృహ్యతే తు యోగ్యో యోగ్యోన। తత్ కిమత్రానుపపన్నమ్। కు.2.ఖ్ర248 అవశ్యం చ శ్రోత్రేణ విశేషగుణగ్రాహిణా భవితవ్యమ్ ఇన్ద్రియత్వాత్। అన్యథా తన్నిర్మాణవైయర్థ్యాత్। (99)తదన్యస్యేన్ద్రియాన్తరేణైవ గ్రహణాత్। న చ ద్రవ్యవిశేషగ్రహణే తదుపయోగః; (100)విశేషగుణయోగ్యతామాశ్రిత్యైవేన్ద్రియస్య ద్రవ్యగ్రాహకత్వాత్; న ద్రవ్యస్వరూపయోగ్యతామాత్రేణ। అన్యథా చాన్ద్రమసం తేజః స్వరూపేణ యోగ్యమితి తదప్యుపలభ్యేత; ఆత్మా వా మనో గ్రాహ్య ఇతి సుషుప్త్యవస్థాయామప్యుపలభ్యేత; అనుద్భూతరూపేऽపి వా చక్షుః ప్రవర్తతే। తస్మాత్ గుణయోగ్యతామేవ పురస్కృత్యేన్ద్రియాణి ద్రవ్యముపాదదతే; నాతోऽన్యథేతి స్థితిః। అత ఏవ నాకాశాదయశ్చాక్షుషాః।

కు.2.249 అస్తు తర్హి శబ్దో నిత్యః నిత్యాకాశైక(101)గుణత్వాత్ తద్గతపరమమహత్(102)పరిమాణవదితి ప్రత్యనుమానమితి చేన్న- అకార్యత్వస్యోపాధేర్విద్యమానత్వాత్। అన్యథా- ఆత్మవిశేషగుణా నిత్యాః తదేకగుణత్వాత్తద్గతపరమమహత్త్వవదిత్యపి స్యాత్। "అస్య ప్రత్యక్షబాధితత్వాదహేతుత్వ'మితి చేన్న- నిరుపాధేర్బాధానవకాశాత్। స్వభావప్రతిబద్ధస్య చ తత్పరిత్యాగే స్వభావపరిత్యాగప్రసఙ్గాత్। తస్మాద్బాధేన వోపాధిరున్నీయతే, అన్యథా వేతి న కశ్చిద్విశేషః।

కు.2.250 ఏతేన శ్రావణత్వాచ్చబ్దత్వవదిత్యపి పరాస్తమ్; అత్రాపి తస్యైవోపాధిత్వాత్। అన్యథా గన్ధరూపరసస్పర్శా అపి నిత్యాః ప్రసజ్యేరన్; ఘ్రాణాద్యేకైకేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాత్ గన్ధత్వాదివదిత్యపి ప్రయోగసౌకర్యాత్।

కు.2.251 విరోధవ్యభిచారావసమ్భావితావేవాత్రేత్యసిద్ధిరేవ (103)శిష్యతే। సాऽపి నాస్తి। తథా హి- శబ్దస్తావత్ "పూర్వోక్త(104)న్యాయేన స్వాభావికతీవ్రమన్దతరతమాదిభావేన ప్రకర్షనికర్షవానుపలభ్యతే। ఇయం చ ప్రకర్షనికర్షవత్తా కారణభేదానువిధాయినీ సర్వత్రోపలబ్ధా। అకారణకా హి# నిత్యాః ప్రకర్షవన్త ఏవ భవన్తి, యథాऽऽకాశాదయః; నికృష్టా ఏవ వా , యథా పరమాణ్వాదయః। న తు కిఞ్చిదతిశయానాః కుతశ్చిదపకృష్యన్తే। తదియం నిత్యేభ్యో వ్యావర్తమానా కారణవత్సు (ఙాం) చ భవన్తీ జాయమానతామాదాయైవ విశ్రామ్యతీతి ప్రతిబన్ధసిద్ధౌ ప్రయుజ్యతే- శబ్దో జాయతే, ప్రకర్#షనికర్షాభ్యాముపపత్తాత్ మాధుర్యాదివత్। అన్యథా నియామకమన్తరేణ భవన్తీ నిత్యేష్వపి సా స్యాత్ (భవతీతి నిత్యేऽపి స్యాత్); నియమహేతోరభావాత్। శబ్దాదన్యత్రేయం గతిరితి చేన్న- సాధ్యధర్మిణం విహాయేతి

ప్రత్యవస్థానస్య సర్వానుమానసులభత్వాత్। న చేహ (105)
వ్యష్ఠికతారతమ్యాద్వ్యష్ఠినీయతారతమ్యమ్; అస్వాభావికత్వప్రసఙ్గాత్। వ్యవస్థితం చ
స్వాభావికత్వమ్। న చ వ్యష్ఠికోత్పాదకాభ్యామన్యస్యానువిధానమస్తి। న చ
స్వాభావికతౌపాధికత్వాభ్యామన్యః ప్రకారః సమ్భవతి।

కు.2.252 ఠస్యాదేతత్। తథాఽప్యుత్పత్తేర్నిత్యత్వేన కో విరోధః? యేన ప్రతిబన్ధసిద్ధిః స్యాత్।
అసిద్ధే చ తస్మిన్, భవతాం వ్యాపకత్వాసిద్ధః, అస్మాకమప్రయోజకః సౌగతానాం
సన్దిగ్ధవిపక్షవృత్తి(వ్యావృత్తి)రయముపక్రాన్తో హేతుః' ఇతి చేత్- న। ఇదం హ్రుత్పత్తిమత్త్వం
వినాశకారణసన్నిధివిరుద్ధేభ్యో నిత్యేభ్యః స్వవ్యాపకనివృత్తౌ నివర్తమానం వినాశకసన్నిధిమతి
వినాశిని విశ్రామ్యతీతి। "వినాశకారణసన్నిధానేనావశ్యం జాయమానస్య భవితవ్యమితి కుతో
నిర్ణీత'మితి చేత్- న తదసన్నిధానం హి న తావదాకాశాదేరివ స్వభావవిరోధాత్;
ఉత్పత్తివినాశ(శక)యోః సంసర్గదర్శనాత్। అవిరుద్ధయోరసన్నిధిస్తు
దేశవిప్రకర్షాద్ధిమవద్వింధ్యయోరివ స్యాత్। దేశయోరపి విప్రకర్షో విరోధాద్వా హేత్వభావాద్వా।
పూర్వోక్తాదేవ న ప్రథమః। ద్వితీయస్తు పటకుఙ్కుమయోరివ స్యాత్, యది
కుఙ్కుమసమాగమాదర్వాగివ ప్రధ్వంసకసంసర్గాదర్వాగేవ పటో వినశ్యేత్। యథా
హివినాశకారణం వినా న వినాశః, తథా యది కుఙ్కుమసమాగమం వినా న వినాశః పటస్యేతి
స్యాత్, కస్తయోః సంసర్గ వారయేత్। తస్మాదవిరుద్ధయోరసంసర్గః కాలవిప్రకర్షనియమేన
వ్యాప్తః। స (106)చాతో నివర్తమానః స్వవ్యాప్యముపాదాయ నివర్తత ఇతి ప్రతిబన్ధసిద్ధిః।

కు.2.253 ఠస్యాదేతత్। యద్యేవమాస్థిరశ్శబ్దః, కథమర్థేన సఙ్గతిరస్యోపవభ్యతే' ఇతి చేత్-
యథైవార్థస్యాస్థిరస్య (107)తేన। "జాతిరేవ పదార్థః, న వ్యక్తిరితి చేన్న- శబ్దాత్తదలాభప్రసఙ్గాత్।
ఆక్షేపత ఇతి చేత్- కః ఖల్వయమాక్షేపో నామ? తావదనుమానమ్; అనన్తాభిఃసహ
సఙ్గతివదవినా#భావస్యాపి గ్రహీతుమశక్యత్వాత్। శక్యత్వే వా, సఙ్గతేరపి తథైవ సుగ్రహత్వాత్
వ్యక్తిమాత్రరూపేణావినాభావ' ఇతి చేన్న- వ్యక్తిత్వస్య సామాన్యస్యాభావాత్। భావే వా,
తదాక్షే పేఽపి విశేషానాక్షేపాత్। వాచ్యత్వమపి వా తథైవాస్తు? కిమాక్షే పేణ; సఙ్గతేరవిరోధాదితి।

కు.2.254 అర్థాపత్తిరాక్షేప ఇతి చేన్న- వ్యక్త్యా ఝ్యర్థిక్రంతట వినా కిమనుపపన్నమ్? "జాతి'రితి
చేన్న- తన్నాశానుత్పాదదశాయామపి సత్త్వాత్। "తథాఽపి న వ్యక్తిమాత్రం వినే'తి చేన్న-
మాత్రార్థాభావాత్। "వ్యక్తిజ్ఞానమన్తరేణ జాతిజ్ఞానమనుపపన్న'మితి చేన్న-
తదభావేఽప్యుత్పాదాత్। "వ్యక్తివిషయతాం (త్వం)వినా జాతివిషయతా
తస్యానుప(తానుప)పన్నే'తి చేన్న- ఏవం తహ్యేకజ్ఞానగోచరతాయాం కిమనుపపన్నం
(108)కిం ప్రతిపాదయేదితి। "జాతీనామన్వయానుపపత్త్యా వ్యక్తిరవసీయత' ఇతి చేన్న-
(109)పరస్పరాశ్రయప్రసఙ్గాత్।

కు.2.255 స్యాదేతత్- ప్రతిబన్ధం వినాఽపి పక్షధర్మతాబలాత్ యథా లిఙ్గం విశేషే పర్యవస్యతి,
తథా సఙ్గతిం వినాఽపి శబ్దః శక్తివిశేషాద్విశేషే పర్యవస్యతి। స ఏవాఽఽక్షేప ఇత్యుచ్యతే ఇతి

చేత్- న తావత్ ప్రతీతిః క్రమేణ; అపేక్షణీయాభావేన విరమ్యవ్యాపారాయోగాత్।
జాతిప్రత్#యాయనమపేక్షత ఇతి చేత్- కృతం తర్హి శబ్దశక్తిక(క్తిభేదక)ల్పనయా; తావతైవ
తత్సిద్ధేః। ఓమితి చేన్న- వ్యక్త్యనాలమ్బనాయా జాతిప్రతీతేరసమ్భవాదిత్యుక్తత్వాత్;
ప్రమాణాన్తరాపాతప్రసఙ్గాచ్చ। స్మరణం తదిత్యయమదోష ఇతి చేన్న-
అననుభూతాతనన్వయప్రసఙ్గాత్। అస్త్వేకైవ ప్రతీతిరితిచేత్- కృతం తర్హి
శక్తిభేద(ద్వయ)కల్పనయా।

కు.2.256 ఏవం చ యథా సామాన్యవిషయా శక్తిరేకైవ తద్వతి పర్యవస్యతి, తథా
సామాన్యాశ్రయాసఙ్గతిస్తద్వతి పర్యవస్యేదితి। న చ నిత్యా అపి వర్ణాః
స్వరానుపూర్వ్యాదిహీనాః పదార్థైః సఙ్గమ్యన్తే। న చ తద్విశిష్టత్వమపి తేషాం నిత్యమ్।
తస్మాత్తత్తజ్జాతీయక్రోడడ్డత్థ్;నివిష్టా ఏవ పదార్థాః పదాని చ సమ్బధ్యన్తే, నాతోఽన్యథేతి,
నైతదనురోధేనాపి శబ్దస్య నిత్యత్వమాశఙ్కనీయమితి।

కు.2.257 యదా చ వర్ణా ఏవ న నిత్యాః, తదా కైవ కథా
పురుషవివక్షాధీనానుపూర్వ్యాదివిశిష్టవర్ణసమూహరూపాణాం పదానామ్? కుతస్తరాం చ
తత్సమూహరచనావిశేషస్వభావస్య వాక్యస్య? కుతస్తమాం (మాం చ?)తత్సమూహస్య
వేదస్య?

కు.2.258 పరతన్త్రపురుష (110)పరమ్పరాధీనతయా ప్రవాహావిచ్ఛేదమేవ నిత్యతాం బ్రూమ
ఇతి చేత్- ఏతదపి నాస్తి; సర్గప్రలయసమ్భవాత్।
అహోరాత్రస్యాహోరాత్రపూర్వకత్వనియమాత్, కర్మణాం విషమవిపాకసమయతయా
యుగపద్వృత్తినిరోధానుపపత్తేః, వర్ణాదివ్యవస్థానుపపత్తేః,
సమయానుపలబ్ధౌ(నుపపత్#తౌ)శాబ్దవ్యవహారవిలోపప్రసఙ్గాత్,
ఘటా(టపటా)దిసమ్ప్రదాయభఙ్గప్రసఙ్గాచ్చ కథమేవమితి చేత్-

కు.2.259 ఉచ్యతే- వర్ణాదివద్ భవోపాధిః వృత్తిరోధః సుషుప్తివత్। ఉద్భిద్వృశ్చికవద్వర్ణాః
మాయావత్సమయాదయః।।2।। తత్పూర్వకత్వమాత్రే సిద్ధసాధనాత్(నమ్),
అనన్తరతత్పూర్వకత్వే అప్రయోజకత్వాత్;
వర్ణాదిదినపూర్వకతద్ధిననియమభఙ్గవదుపపత్తేః।
రాశ్యాదివిశేషసంసర్గరూపకాలోపాధిప్రయుక్తం హి తత్; తదభావ ఏవ వ్యావృత్తేః। తథేహాపి
సర్గానువృత్తినిమిత్తబ్రాహ్మణడ్డత్థ్;స్థితిరూపకాలోపాధినిబన్ధన(ధిప్రయుక్త)త్వాత్తస్య,
తదభావ ఏవ వ్యావృత్తౌ కో దోషః। న చ తదనుత్పన్నమనారం వా; అవయవిత్వాత్।

కు.2.260 వృత్తినిరోధస్యాపి సుషుప్త్యవస్థావదుపపత్తేః। న హి-"అనియతవిపాకసమయాని
కర్మాణీ'తి తదానీం కృతాన్నైవ భోగ(111)విముఖాని। న ప్రాచేతయతః కశ్చిదభోగో నామ;
విరోధాత్। కస్తర్హి తదానీం శరీరస్యోపయోగః? తం ప్రతి న కశ్చిత్। తర్హి కిమర్థమనువర్తతే?

ఉత్తరభోగార్థమ్#; చక్షురాదివత్। ప్రాణితి
కిమర్థం? ·ాసప్ర·ాససన్తానేనాఽఽయుషోఽవస్థాభేదార్థమ్; తేన భో(భేదే భో)గవిశేషసిద్ధేః।

కు.2.261 ఏకస్యైవ తత్ కథఞ్చిదుపపద్యతే, న తు వి·ాస్యేతి చేత్- అనన్తతయా అనియతవిపాకసమయతయా ఉపమర్దోపమర్దకస్వభావతయా చ కర్మణామ్, వి·ాస్య, ఏకస్య వా కో విశేషః, యేన తన్న భవేత్। భవతి చ సర్వస్యైవ (112)సుస్థాపః। క్రమేణ, న తు యుగపదితి చేన్న- కారణక్రమాయత్తత్వాత్కార్యక్రమస్య। న చ స్వహేతుబలాయాత్తైః కారణైః క్రమేణైవ భవితవ్యమ్; అనియతత్వాదేవ సర్వగ్రాసవత్। గ్రహణాం హ్రస్వదా సమాగమానియమేఽపి, తథా కదాచిత్ స్యాత్, యథా కలాద్యనియమేఽపి సర్వమణ్డత్;లోపరాగః స్యాత్- త్రిదోషసన్నిపాతవదా। యథా హి వాతపిత్తశ్లేష్మణాం చయప్రకోపప్రశమక్రమానియమేఽపి ఏకదా సన్నిపాతః స్యాత్, తదా దేహసంహారః, తథా కాలానలపవనమహార్ణవానాం సన్నిపాతే బ్రహ్మ·ాణ్డత్;దేహప్రలయావస్థాయాం యుగపదేవ భోగరహితాశ్చేతనాస్స్యురితి కో విరోధః?। తథాఽపి విదేహాః కర్మణ ఇతి దుర్వటమితి చేత్- కిమత్ర దుర్వటమ్; భోగవిరోధవత్ శరీరేన్ద్రియవిషయనిమిత్తనిరోధాదేవ తదుపపత్తేః।

కు.2.262 వృశ్చికతణ్డుడత్;లీయ(113)కాదివత్ వర్ణాదివ్యవస్థాఽప్యుపపద్యతే। యథా హి వృశ్చికపూర్వకత్వేఽపి వృశ్చికస్య, గోమయాదాద్యుః; తణ్డుడత్;లీయకపూర్వకత్వేఽపి తణ్డుడత్;లీయకస్య, తణ్డుడత్;లకణాదాద్యుః; వన్హిపూర్వకత్వేఽపి వన్హేః, అరణేరాద్యుః; ఏవం క్షీరదధిఘృతతైలకదలీ(114)కాణ్డడత్;·ాదయః తథా మానుషపశుగోబ్రా·ాహ్మణపూర్వకత్వేఽపి తేషామ్, ప్రాథమికాస్తత్తత్కర్మోపనిబద్ధభూతభేదహేతుకా ఏవ। స ఏవ హేతుః సర్వత్రానుగత ఇతి సర్వేషాం తత్సన్తానికానాం సమానజాతీయత్వమితి కిమసఙ్గతమ్। గతం తర్హి గోపూర్వకోఽయం గోత్వాదిత్వాదినా। న గతమ్; యోనిజేష్వేవ వ్యవస్థాపనాత్। మానసాస్త్వన్యథాపీతి। గోమయవృశ్చికాదివదిదానీమపి కిం్ఘుర్వి తథా కింట న స్యాదితి చేన్న- కాలవిశేషనియతత్వాత్కార్యవిశేషాణామ్। న హి వర్షాసు గోమయాచ్ఛాలూక ఇతి హేమన్తేఽపి స్యా(పి కిం న స్యా)త్।

కు.2.263 సమయోఽప్యేకేనైవ, మాయావినేవ, వ్యుత్పాదవ్యుత్పాదకభావావస్థితనానాకార్యాధిష్ఠానాత్ వ్యవహారత ఏవ సుకరః। యథా హి మాయావీ సూత్రసఞ్చారాధిష్ఠితం దారుపుత్రకమ్, "ఇదమానయే'తి ప్రయుఙ్క్తే। స చ దారుపుత్రకస్తథా కరోతి। తదా చేతనవ్యవహారాదివ (115)తద్ధర్మ బాలో వ్యుత్పాద్యతే తథా- ఇహాపి స్యాత్। క్రియావ్యుత్పత్తిరపి తత ఏవ కులాలకువిన్దాదీనామ్।

కు.2.264 సర్గాదావేవ కిం ప్రమాణమితి చేత్ వి·ాసన్తానోఽయం దృశ్యసన్తానశూన్యైః సమవాయిభిరారబ్ధః సన్తానత్వాత్ ఆరణేయసన్తానవత్। వర్తమానబ్రాహ్మ·ాణ్డత్;పరమాణవః

పూర్వముత్పాదితసజాతీయసన్తానాన్తరాः నిత్యత్వే సతి తదారమ్భకత్వాత్ ప్రదీపపరమాణువదిత్యాది।

కు.2.265 అవయవానామావాపోద్వాపా(116)దుత్పత్తివినాశౌ చ స్యాతామ్, సన్తానావిచ్ఛేదశ్చేతి కో విరోధ ఇతి చేన్న- ఏవం హి (117)ప(ఘ)టాదిసన్తానావిచ్ఛేదోఽపి స్యాత్। విపర్యయస్తు దృశ్యతే। కన్థాది (118) (కత్థ్రాది) భోగవిశేషసమ్పాదనప్రయుక్తోఽసావితి చేన్న- ద్వ్యణుకేషు తదభా#వాత్। తథా చ తత్రా(తద)వయవానామపగమాభావేఽనాదిత్వప్రసఙ్గే ద్వ్యణుకత్వవ్యాఘాతః। తస్మాత్ యత్కార్యం యన్నిబన్ధనస్థితిः, తదపగమే తన్నివృత్తిः। యత్ యద్ధేతుకమ్, తదుపగమే తస్యోత్పత్తిः। న చ కార్యస్య స్థితినిబన్ధనం నిత్యమేవ; నిత్యస్థితిప్రసఙ్గాత్। న చ నిత్య ఏవ హేతుः;అకాదాచిత్కత్వప్రసఙ్గాత్। తత్ అతినిస్తరఙ్గమేతత్। ఈదృశ్యాం చ వస్తుస్థితౌ భోగోఽపి కర్మభిరేవమేవ వస్తుస్వభావానతిక్రమేణ సమ్పాదనీయ ఇతి ద్వ్యణుకవత్ పిపీలికాణ్డణ్డత్థ్;ాదేబ్రాహ్మాణ్డణ్డత్థ్;పర్యన్తస్యాపి వి ాస్యేయమేవ గతిరితి ప్రతిబన్ధసిద్ధిः।

కు.2.266 తథా చ బ్రాహ్మాణ్డేణ్డత్థ్; పరమాణుసాద్భవితరి పరమాణుషు చ స్వతన్త్రేషు పృథగాసీనేషు తదన్తఃపాతినः ప్రాణిగణాः (119)క్వ వర్తన్తామ్, కుపితకపికపోలాన్తర్గతోదుమ్బరమశకసమూహవత్, దవదహనదహ్రమానదారూదరవిఘూర్ణమానఘుణసఙ్ఘాతవత్, ప్రలయపవనోల్లాసనీయౌర్వానలనిపాతిపోతసాంయాత్రికసార్#థవద్వేతి।

కు.2.267 (120)అపి చ- జన్మసంస్కారవిద్యాదేः శక్తేः స్వాధ్యాయకర్మణోः। హ్యాసదర్శనతో హ్యాసः సమ్ప్రదాయస్య మీయతామ్।।3।। పూర్వం హి మానస్యः ప్రజాः సమభవన్; తతోఽపత్యైకప్రయోజనమైథునసమ్భవాः; తతः కామా(లా?)వర్జనీయసన్నిధిజన్మానः; ఇదానీం దేశకాలాద్యవస్థయా పశుధర్మాదేవ భూయిష్ఠాः। పూర్వం చరుప్రభృతిషు సంస్కారాः (121) సమాధాయిషత; తతः క్షేత్రప్రభృతిషు; తతో గర్భాదితः; ఇదానీం తు జాతేషులౌకిక(లోక)వ్యవహారమాశ్రిత్య। పూర్వం సహరుాశాఖో వేదోఽధ్యగాయి; తతో వ్యస్తः; తతః షడఙ్గత్థ్;ఙ్గ ఏకः;త్ ఇదానీం తు క్వచిదేకా శాఖేతి। (122)పూర్వం ఋతవృత్తయో బ్రాహ్మణాः ప్రాద్యోతిషత; తతోఽమృతవృత్తయः; (123)తతో మృతవృత్తయः; సమ్ప్రతి ప్రమృతసత్యానృతకుసీదపాశుపాల్యావృత్తి(124)వృ#త్తియో భూయాంసः। పూర్వం దుఃఖన బ్రాహ్మణైరతిథయోఽలభ్యన్త; తతः క్షత్రియాతిథయోఽపి సంవృత్తాः; తతో (125)వైశ్యాఽవేశినోఽపి; సమ్ప్రతి శూద్రాన్నభోజినోఽపి। (126)పూర్వమమృతభుజः; తతో విఘసభుజः; తతోఽన్నభుజः; సమ్ప్రత్యఘభుజ ఏవ। పూర్వం చతుష్పాద్ధర్మ (127)ఆసీత్; తతస్తనూయమానే తపసి త్రిపాత్; తతో మ్లాయతి జ్ఞానే ద్విపాత్; సమ్ప్రతి జీర్యతి యజ్ఞే దానైకపాత్। సోఽపి పాదో (128)దురాగతాదివిపాదికాశతదుఃస్థః అశ్రద్ధామలకలఙ్కితః కామక్రోధాదికణ్టకశతజర్జరః ప్రత్యహమపచీయమానవీర్యతయా ఇతస్తతः స్ఖలన్నివోపలమ్భతే।

కు.2.268 ఠఇదానీమివ సర్వత్ర దృష్టాన్నాధికమిష్యతే' ఇతి చేన్న- స్మృత్యనుష్ఠానానుమితానాం శాఖానాముచ్చేదదర్శనాత్। స్వాతన్త్ర్యేణ స్మృతీనామాచారస్య చ ప్రామాణ్యానభ్యుపగమాత్। మన్వాదీనామతీన్ద్రియార్థదర్శనే ప్రమాణాభావాత్। ఆచారాత్ స్మృతిః, స్మృతేశ్చాచార ఇత్యనాదితాభ్#యుపగమే అన్ధపరమ్పరాప్రసఙ్గాత్।

కు.2.269 ఆసంసారమనామ్నాతస్య చ వేదత్వవ్యాఘాతేనానుమానాయోగాత్। ఉత్పత్తితోఽభివ్యక్తితోఽభిప్రాయతో వాఽనవచ్ఛిన్నవర్ణమాత్రస్య నిర్థకత్వాత్।

కు.2.270 యది చ శిష్టాచారత్వాదిదం హితసాధనమ్, కర్తవ్యం వేత్యనుమితమ్, కిం వేదానుమానేన; తదర్థస్యానుమానత ఏవ సిద్ధేః। న చ ధర్మవేదనత్వాత్ ఇదమేవానుమానమ్ అనుమేయో వేదః; ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్; అశబ్దత్వాచ్చ।

కు.2.271 అథ శిష్టాచారత్వాత్ప్రమాణమూలోఽయమితి చేత్- తతస్సిద్ధసాధనమ్; ప్రత్యక్షమూలత్వాభ్యుపగమాత్; తదసమ్భవేఽప్యనుమానసమ్భవాత్। నిత్యమజ్ఞాయమానత్వాత్తత్ అప్రత్యాయకం కథమనుమానం కథం చ మూలమితి చేత్- వేదః కిమజ్ఞాయమానః ప్రత్యాయకః; అప్రత్యాయక ఏవ వా మూలమ్; యేన జడడ్డత్త్;తమతమాద్రియసే। అనుమితత్వాత్ జ్ఞాయమాన ఏవేతి చేత్- లిఙ్గమప్యేవమేవాస్తు। అనుమేయప్రతీతేః ప్రాక్తనీ లిఙ్గప్రతీతిరపేక్షితా; కారణత్వాత్; న తు పశ్చాత్తనీతి చేత్- శబ్దప్రతీతిరప్యేవమేవ।

కు.2.272 ఆచారస్వరూపేణ శబ్దమూలత్వమనుమీయతే। తేన తు శబ్దేన కర్తవ్యతా ప్రతీయత ఇతి చేన్న- ఆచారస్వరూపస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వేన మూలాన్తరానపేక్షణాత్। తస్మాత్కర్తవ్యతాయాం ప్రత్యక్షాభావాత్, అప్రమితతయా చ శబ్దానుమానానవకాశాత్, ప్రత్యక్షశ్రుతేరసమ్భవాత్, శిష్టాచారత్వేనై#వ కర్తవ్యతామనుమాయ తయా మూలశబ్దానుమానమ్। తథా చ కిం తేన; తదర్థస్య ప్రాగేవ సిద్ధేః।

కు.2.273 (129)ఠతథాఽప్యాగమమూలత్వమేవ తస్య; వ్యాప్తేః' ఇతి చేత్- అత ఏవ తర్హి తస్య ప్రత్యక్షానుమానమూలత్వమనుమేయమ్। ఆదిమతస్తత్త్వం స్యాత్; అయం త్వనాదిరితి చేత్- ఆచారోఽపి (130) తర్హీదమ్ప్రథమస్తథా స్యాత్, అయం త్వనాదిర్వినాఽప్యాగమం భవిష్యతి। ఆచారకర్తవ్యతానుమా#నయోరేవమనాదిత్వమస్తు; కిం నశ్చిన్నమితి చేత్- ప్రథమం తావ"న్నిత్యానుమేయో వేద'ఇతి; ద్వితీయం చ "దేశనైవ ధర్మే ప్రమాణ'మితి।

కు.2.274 (131)అథాయమాశయః- వైదికా అప్యాచారాః రాజసూయా-మేధాదయః సముచ్ఛిద్యమానాః దృశ్యన్తే; యత ఇదానీం నానుష్ఠీయన్తే। న చైతే ప్రాగపి నానుష్ఠితా ఏవ; తదర్థస్య వేదరాశేరప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్ సముద్రతరణోపదేశవత్। న చైవమేవాస్తు; దర్శాద్యుపదేశేన తుల్యయోగక్షేమత్వాత్। ఏవమ్, పునః స కశ్చిత్ కాలో భవితా, యత్రైతేఽనుష్ఠాస్యన్తే। తథాఽన్యే(థా చాన్యే)ప్యాచారాః సముచ్ఛేత్స్యన్తే అనుష్ఠాస్యన్తే చ, ఇతి

న విచ్ఛేదః। తతస్తద్వ్యాగమమూలతా ఇతి చేత్- ఏవం తర్హి ప్రవాహాదౌ లిఙ్గాభావే కర్తవ్యత్వాగమయోరననుమానాత్, అసత్యాం ప్రత్యక్షశ్రుతౌ ఆచారసఙ్కథాఽపి కథమితి సర్వవిప్లవః। తస్మాత్ ప్రత్యక్షశ్రుతిరేవ మూలమాచారస్య; సా చేదానీం నాస్తీతి శాఖోచ్ఛేదః।

కు.2.275 అధునాఽప్యస్తి సాఽన్యత్రేతి చేత్- అత్ర కథం నాస్తి?
కిముపాధ్యాయవంశానామన్యత్ర గమనాత్, తేషామేవోచ్ఛేదాద్వా, ఆహోస్విత్ స్వాధ్యాయవిచ్ఛేదాత్। న ప్రథమద్వితీయౌ; సర్వేషామన్యత్ర గమనే ఉచ్ఛేదే వా నియమేన భారతవర్షే శిష్టాచారస్యాప్యుచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్; తస్యాధ్యే#తృసమానకర్తృకత్వాత్। అన్యత ఆగత్తైరాచారప్రవర్తనే అధ్యయనప్రవర్తనమపి స్యాత్। న తృతీయః; ఆధ్యాత్మిక(132)శక్తిసమ్పన్నానామన్తేవాసినామవిచ్ఛేదే తస్యాసమ్భవాత్। తస్మా(133)దాయురారోగ్యబలవీర్యశ్రద్ధాశమదమగ్రహణధారణాదిశక్తేరహరహరపచీయమానత్వాత్ స్వాధ్యాయానుష్ఠానే శీర్యమాణే కథఞ్చిదనువర్తేతే; విపరిగ్రహాచ్చ న సహసా సర్వోచ్ఛేద ఇతి యుక్తముత్పశ్యామః।

కు.2.276 (134)గతానుగతికో లోక ఇత్యప్రామాణిక ఏవాచారః, న తు శాఖోచ్ఛేదః; అనేకశాఖాగతేతికర్తవ్యతాపూరణీయత్వాదేకస్మిన్నపి కర్మణ్యనాసప్రసఙ్గాదితి చేత్- న- ఏవం హి (135)మహాజనపరిగ్రహస్యోపప్లవసమ్భవే (ప్లవే) వేదా అపి గతానుగతికతయైవ లోకైః పరిగృహ్యన్త ఇతి, న వేదాఃప్రమాణం స్యుః। తథా చ వృశ్చికభియా పలాయమానస్యాశీవిషముఖే నిపాతః। (136) ఏతమేవ చ కాలక్రమభావిశాఖోచ్ఛేద(137)భావినమనాసమాశఙ్కమానైర్మహర్షిభిః ప్రతివిహితమ్। అతో నోక్తదోషోఽపి।

కు.2.277 న చాయముచ్ఛేదో జ్ఞానక్రమేణ; యేన శ్లాఘ్యః స్యాత్। అపి తు ప్రమాదమదమానాఽఽలస్యనాస్తిక్యపరిపాకక్రమేణ। (138)తతశ్చోచ్ఛేదాన్తరం పునః ప్రవాహః, తదనన్తరం చ పునరుచ్ఛేద ఇతి సారస్వతమివ రుోతః; అన్యథా కృతహానప్రసఙ్గాత్। (139)తథా చ భావిప్రవాహవద్ భవన్నప్యయముచ్ఛేదపూర్వక ఇత్యనుమీయతే। స్మరతి చ భగవాన్వ్యాసో గీతాసు భగవద్వచనమ్- "యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత। అభ్యుత్థానమధర్మస్య తదాఽఽత్మానం సృజామ్యహమ్।। పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్। ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సమ్భవామి యుగే యుగే।।' గీ. (4.7.8) ఇతి।

కు.2.278 కః పునరయం మహాజనపరిగ్రహః?
(140)హేతుదర్శనశూన్యైర్గ్రహణధారణార్థానుష్ఠానాదిః। స ప్రాత్ర న స్యాత్ ఋతే నిమిత్తమ్।

కు.2.279 న ప్రాత్రాలస్యాదిర్నిమిత్తమ్; దుఃఖమయకర్మప్రధానత్వాత్। నాప్యన్యత్ర సిద్ధప్రామాణ్యేఽభ్యుపాయేఽనధికారేణాస్మిన్నన్యగతికతయాఽనుప్రవేశః; పరైః పూజ్యానామప్యత్రా(141)ప్రవేశాత్। నాపి భక్ష్యపేయాద్యైర్వితరాగః; తద్విభాగవ్యవస్థాపరత్వాత్। నాపి కుతర్కాభ్యాసాహి#తవ్యామోహః; ఆకుమారం ప్రవృత్తేః।

నాపి సమ్భవద్విప్రలమ్భపాషణ్డత్వ్;సంసర్గః; పిత్రాదిక్రమేణ ప్రవర్తనాత్। నాపి యోగాభ్యాసాభిమానేనావ్యగ్రతాభిసన్ధిః; ప్రాథమికస్య కర్మకాణ్డేడత్వ్; (కాణ్డడత్వ్; ఏవ) సుతరాం వ్యగ్రత్వాత్। నాపి జీవికా; ప్రాగుక్తేన న్యాయేన దృష్టఫలాభావాత్। నాపి కుహకవఞ్చనా; ప్రకృతే తదసమ్భవాత్।

కు.2.280 సమ్భవతి (142)త్వేతే హేతవో బౌద్ధాద్యాగమపరిగ్రహే। (143)తథా హి, భూయస్తత్ర కర్మలాఘవమితి అలసాః- ఇతః పతితానామప్యనుప్రవేశ ఇతి అనన్యగతికాః- భక్ష్యాద్యనియమ ఇతి రాగిణః- స్వేచ్ఛయా పరి(యార్థపరి)గ్రహ ఇతి కుతర్కాభ్యాసినః- పిత్రాదిక్రమాభావాత్ ప్రవృత్తిరితి పా#షణ్డడత్వ్;సంసర్గిణః- "ఉభయోరన్తరం జ్ఞాత్వా కస్య శౌచం విధీయతే' ఇత్యాది శ్రవణాదవ్యగ్రతాభిమానినః- సప్తఘటికాభోజనాదిసిద్ధేర్జీవికేతి అయోగ్యాః- ఆదిత్యస్తమ్భనమ్ పాషాణపాటనమ్, శాఖాభఙ్గః, భూతావేశః, ప్రతిమాజల్పనమ్, ధాతువాద ఇత్యాది ధన్ధనాత్ (వఞ్చనాత్) కుహకవఞ్చితాస్తాన్ (144)పరిగృణ్హన్తీతి సమ్భావ్యతే। అతో న తే మహాజనపరిగృగీతా ఇతి విభాగః।

కు.2.281 స్యాదేతత్- యద్యేవం సర్వకర్మణాం వృత్తివిరోధః, న కిఞ్చిదుత్పద్యతే, న కిఞ్చిద్వినశ్యతీతి స్తిమితాకాశకల్పే జగతి కుతో విశేషాత్ పునః సర్గః? ప్రకృతిపరిణతేరితి సాఙ్ఖ్యానాం శోభతే। బ్రాహ్మపరిణతేరితి భాస్కరగోత్రే యుజ్యతే। వాసనాపరిపాకాదితి సౌగతమతమనుధావతి।కాలవిశేషాదితి చోపాధివిశేషాభావాదయుక్తమ్। అసతాం చోపలక్షణానాం న విశేషకత్వమ్; సర్వదా తుల్యరూపత్వాత్। న చ జ్ఞానద్వారా; అనిత్యస్య తస్య తదానీమభావాత్; నిత్యస్య చ విషయతః స్వరూపతశ్చావిశేషాదితి చేత్- న-

కు.2.282 శరీరసఙ్ఘోభశ్రమజనితనిద్రాణాం
ప్రాణినామాయుఃపరిపాకక్రమసమ్పాదనైకప్రయోజన·ాససన్తానానువృత్తివత్
మహాభూతసమ్పృవసఙ్ఘోభలబ్ధసంస్కారాణాం పరమాణూనాం మన్దతరతమాదిభావేన
కాలావచ్ఛేదైకప్రయోజనస్య ప్రచయాఖ్యసంయోగపర్యన్తస్య
కర్మసన్తానస్యే·ారనిః·ాసితస్యానువృత్తేః। కియానసావిత్యత్ర, అవిరోధాత్ ఆగమప్రసిద్ధిమనతిక్రమ్య తావన్తమేవ కాలమిత్యనుమన్యతే। బ్రాహ్మాణ్డత్వ్;ాన్తరవ్యవహారో వా కాలోపాధిః। తదవచ్ఛిన్నే కాలే పునః సర్గాః। యథా ఖల్వలాబులతాయాం విత్తానాని ఫలాని, తథా పరమే·ారశక్తావనుస్యూతాని సహరాశోఽణ్డత్వ్;ానీతి శ్రూయతే।

కు.2.283 (145)ఏవం విచ్ఛేదసమ్భవే కస్య కేన పరిగ్రహః, యతః ప్రామాణ్యం స్యాత్। జ్ఞాపకశ్చాయమర్థః న కారకః। తతః కారకాభావాన్నివర్తమానం కార్యం జ్ఞాపకాభిమతః కథఙ్కారమాస్థాపయేత్?

కు.2.284 స్యాదేతత్- (146)సన్తి కపిలాదయ ఏవ సాక్షాత్కృతధర్మాణః కర్మయోగసిద్ధాః। త ఏవం సంసారాఙ్గారేషు పచ్యమానాన్ ప్రాణినః పశ్యన్తః పరమకారుణికాః ప్రియహితోపదేశేనానుగ్రహీష్యన్తి; కృతం పరమే·ారేణానపేక్షితకీటాదిసఙ్ఖ్యాపరిజ్ఞానవతా- ఇతి-చేన్న- తదన్య(తోఽన్య)స్మిన్నా·ా·ాసాత్। తథా హి- అతీన్ద్రియార్థదర్శనోపాయో మావనేత్యభ్యుపగమేఽపి నాసౌ సత్యమేవ సాక్షాత్కారముత్పాదయతి; యతః సమా·ాసిమః। ప్రమాణాన్తరసంవాదాదితి చేన్న- అహింసాది। (147)హితసాధనమిత్యత్ర తదభావాత్। ఆగమోఽస్తీతి చేన్న-

भावनामात्रमूलत्वेन तस्याप्यना◌ाासविषयत्वात्। एकदेशसंवादेनापि प्रवृत्तिरिति चेन्न-
(148)स्वप्नाख्यानवदन्यथाऽपि सम्भवात्। न चानुपलब्धे भावनाऽपि। चोरसर्पादयो ह्युपलब्धा एव
भीरुभिर्भाव्यन्ते।

कु.2.285 न च कर्मयोगयोर्हितसाधनत्वं कुतश्चिदुपलब्धम्। न चैत(च त)योः स्वरूपेणोपलम्भः क्वचिदुपयुज्यते,
भावनासाध्यो वा। न चास्मिन्नन्वयव्यतिरेकौ सम्भवतः; देहान्तरयोग्यत्वात्फलस्य; अप्रतीततया तदनु(दननु?)ष्ठाने
(149)तदभावाच्च। न च कर्तृभोक्तृरूपोभयदेहप्रतिसन्धानादेव तदुपपद्यते; तदभावात्। न ह्येतस्य पूर्वकर्मणः
फलमिदमनुभवामीति कश्चित्प्रतिसन्धत्तेः।

कु.2.286 केचित्तथा भविष्यन्तीति सम्भावनामात्रेऽप्यना◌ाासात्। विनिगमनायां प्रमाणाभावात्।
प्रतिपन्निशीथनिद्राणप्रातःप्रतिबुद्धसमस्तोपाध्यायवत् अन्योन्यसंवादात् कपिलादिषु समा◌ाास इति चेन्न-
एकजन्मप्रतिसन्धानवत् जन्मान्तरप्रतिसन्धाने प्रमाणाभवात्। (150)तथाऽपि चाधिकारिविशेषेण
ब्राह्मणत्वाद्यप्रतिसन्धानेऽनुष्ठानरूपस्या◌ाासस्याभावात्। न हि पूर्वजन्मनि मातापित्रोब्र्राह्मण्यात्तदुत्तरत्र
ब्राह्मण्यमिति नियमः; येन सर्गादौ वर्णादिधर्मव्यवस्था स्यात्। ई◌ारवत्
अदृष्टविशेषोपनिबद्धभूतविशेषा(तभेदा)नुपलम्भात्। अतीन्द्रियार्थदर्शित्वे चाना◌ाासस्योक्तत्वात्।

कु.2.287 एतेन ब्राह्माण्डड्डत्थ्;◌ान्तरसञ्चारिवर्णव्यवस्थया सम्प्रदायप्रवर्तनमपास्तम्- सञ्चारशक्तेरभावात्।
वर्षान्तरसञ्चरणमेव हि दुष्करम्। कुतो लोकान्तरसञ्चारः? कुतस्तरां च ब्राह्माण्डड्डत्थ्;◌ान्तरगमनम्?।
"अणिमादिसम्पत्तेरेवमपि स्या'दिति चेन्न- (151)अत्रापि प्रमाणाभावात्। सम्भावनामात्रेण समा◌ाासानुपपत्तेः।
(152)अथ महाजनपरिग्रहान्यथानुपपत्तिरेवात्र प्रमाणमिति चेन्न- (153)एवम्भूतैककल्पनयैवोपपत्तौ भूयः
कल्पनाया गौरवप्रसङ्गात्। विदेहनिर्माणश्क्तेरणिमादिविभूतेश्चावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्। अस्त्वेक एवेति चेत्- न
तर्ही◌ारमन्तरेणान्यत्र समा◌ाास इति।

कु.2.267 (120)अपि च- जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः। ह्यासदर्शनतो ह्यासः सम्प्रदायस्य
मीयताम्।।3।। पूर्वं हि मानस्यः प्रजाः समभवन्; ततोऽपत्यैकप्रयोजनमैथुनसम्भवाः; ततः
कामा(ला?)वर्जनीयसन्निधिजन्मानः; इदानीं देशकालाद्यवस्थया पशुधर्मादेव भूयिष्ठाः। पूर्वं चरुप्रभृतिषु संस्काराः
(121) समाधायिषत; ततः क्षेत्रप्रभृतिषु; ततो गर्भादितः; इदानीं तु जातेषुलौकिक(लोक)व्यवहारमाश्रित्य। पूर्वं
सहरुाशाखो वेदोऽध्यगायि; ततो व्यस्तः; ततः षडड्डत्थ्;ङ्ग एकः;त् इदानीं तु क्वचिदेका शाखेति। (122)पूर्वं
ऋतवृत्तयो ब्राह्मणाः प्राद्योतिषत; ततोऽमृतवृत्तयः; (123)ततो मृतवृत्तयः; सम्प्रति
प्रमृतसत्यानृतकुसीदपाशुपाल्य◌ावृत्ति(124)वृत्तियो भूयांसः। पूर्वं दुःखन ब्राह्मणैरतिथयोऽलभ्यन्त; ततः
क्षत्रियातिथयोऽपि संवृत्ताः; ततो (125)वैश्याऽऽवेशिनोऽपि; सम्प्रति शूद्रान्नभोजिनोऽपि। (126)पूर्वममृतभुजः;
ततो विघसभुजः; ततोऽन्नभुजः; सम्प्रत्यघभुज एव। पूर्वं चतुष्पाद्धर्म (127)आसीत्; ततस्तनूयमाने तपसि त्रिपात्;
ततो म्लायति ज्ञाने द्विपात्; सम्प्रति जीर्यति यज्ञे दानैकपात्। सोऽपि पादो (128)दुरागतादिविपादिकाशतदुःस्थः
अश्रद्धामलकलङ्कितः कामक्रोधादिकण्टकशतजर्जरः प्रत्यहमपचीयमानवीर्यतया इतस्ततः
स्खलन्निवोपलम्भते।

క్ర.2.268 ఠఇదానీమివ సర్వత్ర దృష్టాన్నాధికమిష్యతే' ఇతి చేన్న- స్మృత్యనుష్ఠానానుమితానాం శాఖానాముచ్ఛేదదర్శనాత్। స్వాతన్త్ర్యేణ స్మృతీనామాచారస్య చ ప్రామాణ్యానభ్యుపగమాత్। మన్వాదీనామతీన్ద్రియార్థదర్శనే ప్రమాణాభావాత్। ఆచారాత్ స్మృతిః, స్మృతేశ్చాచార ఇత్యనాదితాభ్యుపగమే అన్ధపరమ్పరాప్రసఙ్గాత్।

కు.2.269 ఆసంసారమనామ్నాతస్య చ వేదత్వవ్యాఘాతేనానుమానాయోగాత్। ఉత్పత్తితోఽభివ్యక్తితోఽభిప్రాయతో వాఽనవచ్ఛిన్నవర్ణమాత్రస్య నిర్థకత్వాత్।

కు.2.270 యది చ శిష్టాచారత్వాదిదం హితసాధనమ్, కర్తవ్యం వేత్యనుమితమ్, కిం వేదానుమానేన; తదర్థస్యానుమానత ఏవ సిద్ధేః। న చ ధర్మవేదనత్వాత్ ఇదమేవానుమానమ్ అనుమేయో వేదః; ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్; అశబ్దత్వాచ్చ।

కు.2.271 అథ శిష్టాచారత్వాత్ప్రమాణమూలోఽయమితి చేత్- తతస్సిద్ధసాధనమ్; ప్రత్యక్షమూలత్వాభ్యుపగమాత్; తదసమ్భవేఽప్యనుమానసమ్భవాత్। నిత్యమజ్ఞాయమానత్వాత్తత్ అప్రత్యాయకం కథమనుమానం కథం చ మూలమితి చేత్- వేదః కిమజ్ఞాయమానః ప్రత్యాయకః; అప్రత్యాయక ఏవ వా మూలమ్; యేన జడడ్డత్;తమతమాద్రియసే। అనుమితత్వాత్ జ్ఞాయమాన ఏవేతి చేత్- లిఙ్గమప్యేవమేవాస్తు। అనుమేయప్రతీతేః ప్రాక్తనీ లిఙ్గప్రతీతిరపేక్షితా; కారణత్వాత్; న తు పశ్చాత్తనీతి చేత్- శబ్దప్రతీతిరప్యేవమేవ।

కు.2.272 ఆచారస్వరూపేణ శబ్దమూలత్వమనుమీయతే। తేన తు శబ్దేన కర్తవ్యతా ప్రతీయత ఇతి చేన్న- ఆచారస్వరూపస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వేన మూలాన్తరానపేక్షణాత్। తస్మాత్కర్తవ్యతాయాం ప్రత్యక్షాభావాత్, అప్రమితతయా చ శబ్దానుమానానవకాశాత్, ప్రత్యక్షశ్రుతేరసమ్భవాత్, శిష్టాచారత్వేనై#వ కర్తవ్యతామనుమాయ తయా మూలశబ్దానుమానమ్। తథా చ కిం తేన; తదర్థస్య ప్రాగేవ సిద్ధేః।

కు.2.273 (129)ఠతథాఽప్యాగమమూలత్వమేవ తస్య; వ్యాప్తేః' ఇతి చేత్- అత ఏవ తర్హి తస్య ప్రత్యక్షానుమానమూలత్వమనుమేయమ్। ఆదిమతస్తత్త్వం స్యాత్; అయం త్వనాదిరితి చేత్- ఆచారోఽపి (130) తర్హీదమ్ప్రథమస్తథా స్యాత్, అయం త్వనాదిర్వినాఽప్యాగమం భవిష్యతి। ఆచారకర్తవ్యతానుమా#నయోరేవమనాదిత్వమస్తు; కిం నశ్చిన్నమితి చేత్- ప్రథమం తావ"న్నిత్యానుమేయో వేద'ఇతి; ద్వితీయం చ "దేశనైవ ధర్మే ప్రమాణ'మితి।

కు.2.274 (131)అథాయమాశయః- వైదికా అప్యాచారాః రాజసూయాశ్వమేధాదయః సముచ్ఛిద్యమానాః దృశ్యన్తే; యత ఇదానీం నానుష్ఠీయన్తే। న చైతే ప్రాగపి నానుష్ఠితా ఏవ; తదర్థస్య వేదరాశేరప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్ సముద్రతరణోపదేశవత్। న చైవమేవాస్తు; దర్శాద్యుపదేశేన తుల్యయోగక్షేమత్వాత్। ఏవమ్, పునః స కశ్చిత్ కాలో భవితా, యత్రైతేఽనుష్ఠాస్యన్తే। తథాఽన్యే(థా చాన్యే)ప్యాచారాః సముచ్ఛేత్స్యన్తే అనుష్ఠాస్యన్తే చ, ఇతి న విచ్ఛేదః। తతస్తద్వదాగమమూలతా ఇతి చేత్- ఏవం తర్హి ప్రవాహాదౌ లిఙ్గాభావే

కర్తవ్యత్వాగమయోరననుమానాత్, అసత్యాం ప్రత్యక్షశ్రుతౌ ఆచారసఙ్కథాఽపి కథమితి సర్వవిప్లవః। తస్మాత్ ప్రత్యక్షశ్రుతిరేవ మూలమాచారస్య; సా చేదానీం నాస్తీతి శాఖోచ్ఛేదః।

కు.2.275 అధునాఽప్యస్తి సాఽన్యత్రేతి చేత్- అత్ర కథం నాస్తి?
కిముపాధ్యాయవంశానామన్యత్ర గమనాత్, తేషామేవోచ్ఛేదాద్వా, ఆహోస్విత్ స్వాధ్యాయవిచ్ఛేదాత్। న ప్రథమద్వితీయౌ; సర్వేషామన్యత్ర గమనే ఉచ్ఛేదే వా నియమేన భారతవర్షే శిష్టాచారస్యాప్యుచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్; తస్యాధ్యే#తృసమానకర్తృకత్వాత్। అన్యత ఆగత్తైరాచారప్రవర్తనే అధ్యయనప్రవర్తనమపి స్యాత్। న తృతీయః; ఆధ్యాత్మిక(132)శక్తిసమ్పన్నానామన్తేవాసినామవిచ్ఛేదే తస్యాసమ్భవాత్। తస్మా(133)దాయురారోగ్యబలవీర్యశ్రద్ధాశమదమగ్రహణధారణాదిశక్తేరహరహరపచీయమానత్వాత్ స్వాధ్యాయానుష్ఠానే శీర్యమాణే కథఞ్చిదనువర్తేతే; విపరిగ్రహాచ్చ న సహసా సర్పోచ్ఛేద ఇతి యుక్తముత్పశ్యామః।

కు.2.276 (134)గతానుగతికో లోక ఇత్యప్రామాణిక ఏవాచారః, న తు శాఖోచ్ఛేదః; అనేకశాఖాగతేతికర్తవ్యతాపూరణీయత్వాదేకస్మిన్నపి కర్మణ్యనాసప్రసఙ్గాదితి చేత్- న- ఏవం హి (135)మహాజనపరిగ్రహస్యోపప్లవసమ్భవే (ప్లవే) వేదా అపి గతానుగతికతయైవ లోకైః పరిగృహ్యన్త ఇతి, న వేదాఃప్రమాణం స్యుః। తథా చ వృశ్చికభియా పలాయమానస్యాశీవిషముఖే నిపాతః। (136) ఏతమేవ చ కాలక్రమభావిశాఖోచ్ఛేద(137)భావినమనాసమాశఙ్కమానైర్మహర్షిభిః ప్రతివిహితమ్। అతో నోక్తదోషోఽపి।

కు.2.277 న చాయముచ్ఛేదో జ్ఞానక్రమేణ; యేన శ్లాఘ్యః స్యాత్। అపి తు ప్రమాదమదమానాఽఽలస్యనాస్తిక్యపరిపాకక్రమేణ। (138)తతశ్చోచ్ఛేదాన్తరం పునః ప్రవాహః, తదనన్తరం చ పునరుచ్ఛేద ఇతి సారస్వతమివ రుోతః; అన్యథా కృతహానప్రసఙ్గాత్। (139)తథా చ భావిప్రవాహవద్ భవన్నప్యయముచ్ఛేదపూర్వక ఇత్యనుమీయతే। స్మరతి చ భగవాన్వ్యాసో గీతాసు భగవద్వచనమ్- "యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత। అభ్యుత్థానమధర్మస్య తదాఽఽత్మానం సృజామ్యహమ్।। పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్। ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సమ్భవామి యుగే యుగే।।' గీ. (4.7.8) ఇతి।

కు.2.278 కః పునరయం మహాజనపరిగ్రహః?
(140)హేతుదర్శనశూన్యైర్గహణధారణార్థానుష్ఠానాదిః। స ప్రాత్ర న స్యాత్ బుతే నిమిత్తమ్।

కు.2.279 న ప్రాత్రాలస్యాదిర్నిమిత్తమ్; దుఃఖమయకర్మప్రధానత్వాత్। నాప్యన్యత్ర సిద్ధప్రామాణ్యేఽభ్యుపాయేఽనధికారేణాస్మిన్ననన్యగతికతయాఽనుప్రవేశః; పరైః పూజ్యానామప్యత్రా(141)ప్రవేశాత్। నాపి భక్ష్యపేయాద్యుద్వేతరాగః; తద్విభాగవ్యవస్థాపరత్వాత్। నాపి కుతర్కాభ్యాసాహి#తవ్యామోహః; ఆకుమారం ప్రవృత్తేః। నాపి సమ్భవద్విప్రలమ్భపాషణ్డత్వ;సంసర్గః; పిత్రాదిక్రమేణ ప్రవర్తనాత్। నాపి

యోగాభ్యాసాభిమానేనావ్యగ్రతాభిసన్ధిః; ప్రాథమికస్య కర్మకాణ్డేఽత్ర్; (కాణ్డత్ర్; ఏవ) సుతరాం వ్యగ్రత్వాత్। నాపి జీవికా; ప్రాగుక్తేన న్యాయేన దృష్టఫలాభావాత్। నాపి కుహకవఞ్చనా; ప్రకృతే తదసమ్భవాత్।

కు.2.280 సమ్భవతి (142)త్వేతే హేతవో బౌద్ధాద్యాగమపరిగ్రహే। (143)తథా హి, భూయస్తత్ర కర్మలాఘవమితి అలసాః- ఇతః పతితానామప్యనుప్రవేశ ఇతి అనన్యగతికాః- భక్ష్యాద్యనియమ ఇతి రాగిణః- స్వేచ్ఛయా పరి(యార్థపరి)గ్రహ ఇతి కుతర్కాభ్యాసినః- పిత్రాదిక్రమాభావాత్ ప్రవృత్తిరితి పా#షణ్డత్ర్;సంసర్గిణః- "ఉభయోరన్తరం జ్ఞాత్వా కస్య శౌచం విధీయతే' ఇత్యాది శ్రవణాదవ్యగ్రతాభిమానినః- సప్తఘటికాభోజనాదిసిద్ధేర్జీవికేతి అయోగ్యాః- ఆదిత్యస్తమ్బనమ్ పాషాణపాటనమ్, శాఖాభఙ్గః, భూతావేశః, ప్రతిమాజల్పనమ్, ధాతువాద ఇత్యాది ధన్ధనాత్ (వఞ్చనాత్) కుహకవఞ్చితాస్తాన్ (144)పరిగృణ్హన్తీతి సమ్భావ్యతే। అతో న తే మహాజనపరిగృగీతా ఇతి విభాగః।

కు.2.281 స్యాదేతత్- యద్యేవం సర్వకర్మణాం వృత్తివిరోధః, న కిఞ్చిదుత్పద్యతే, న కిఞ్చిద్వినశ్యతీతి స్తిమితాకాశకల్పే జగతి కుతో విశేషాత్ పునః సర్గః? ప్రకృతిపరిణతేరితి సాఙ్ఖ్యానాం శోభతే। బ్రాహ్మపరిణతేరితి భాస్కరగోత్రే యుజ్యతే। వాసనాపరిపాకాదితి సౌగతమతమనుధావతి।కాలవిశేషాదితి చోపాధివిశేషాభావాదయుక్తమ్। అసతాం చోపలక్షణానాం న విశేషకత్వమ్; సర్వదా తుల్యరూపత్వాత్। న చ జ్ఞానద్వారా; అనిత్యస్య తస్య తదానీమభావాత్; నిత్యస్య చ విషయతః స్వరూపతశ్చావిశేషాదితి చేత్- న-

కు.2.282 శరీరసఙ్ఘోభశ్రమజనితనిద్రాణాం
ప్రాణినామాయుఃపరిపాకక్రమసమ్పాదనైకప్రయోజనాససన్తానానువృత్తివత్
మహాభూతసమ్ప్లవసఙ్ఘోభలబ్ధసంస్కారాణాం పరమాణూనాం మన్దతరతమాదిభావేన
కాలావచ్ఛేదైకప్రయోజనస్య ప్రచయాఖ్యసంయోగపర్యన్తస్య
కర్మసన్తానస్యేశ్వరనిఃశ్వసితస్యానువృత్తేః। కియానసావిత్యత్ర, అవిరోధాత్ ఆగమప్రసిద్ధిమనతిక్రమ్య తావన్తమేవ కాలమిత్యనుమన్యతే। బ్రాహ్మాణ్డభృత్ఖ;ాన్తరవ్యవహారో వా కాలోపాధిః। తదవచ్ఛిన్నే కాలే పునః సర్గాః। యథా ఖల్వలాబులతాయాం విత్తాని ఫలాని, తథా పరమేశ్వరశక్తావనుస్యూతాని సహస్రాశోఽణ్డభృత్ఖ;ానీతి శ్రూయతే।

కు.2.283 (145)ఏవం విచ్ఛేదసమ్భవే కస్య కేన పరిగ్రహః, యతః ప్రామాణ్యం స్యాత్। జ్ఞాపకశ్చాయమర్థః న కారకః। తతః కారకాభావాన్నివర్తమానం కార్యం జ్ఞాపకాభిమతః కథఙ్కారమాస్థాపయేత్?

కు.2.284 స్యాదేతత్- (146)సన్తి కపిలాదయ ఏవ సాక్షాత్కృతధర్మాణః కర్మయోగసిద్ధాః। త ఏవం సంసారాఙ్గారేషు పచ్యమానాన్ ప్రాణినః పశ్యన్తః పరమకారుణికాః ప్రియహితోపదేశేనానుగ్రహీష్యన్తి; కృతం పరమేశ్వరేణానపేక్షితకీటాదిసఙ్ఖ్యాపరిజ్ఞానవతా- ఇతి-చేన్న- తదన్య(తోఽన్య)స్మిన్నానాసాత్। తథా హి- అతీన్ద్రియార్థదర్శనోపాయో మావనేత్యభ్యుపగమేఽపి నాసౌ సత్యమేవ సాక్షాత్కారముత్పాదయతి; యతః సమాసిమః। ప్రమాణాన్తరసంవాదాదితి చేన్న- అహింసాది। (147)హితసాధనమిత్యత్ర తదభావాత్। ఆగమోఽస్తీతి చేన్న- భావనామాత్రమూలత్వేన తస్యాప్యనాసవిషయత్వాత్। ఏకదేశసంవాదేనాపి ప్రవృత్తిరితి చేన్న-

(148)स्वप्नाख्यानवदन्यथाऽपि सम्भवात्। न चानुपलब्धे भावनाऽपि। चोरसर्पादयो ह्युपलब्धा एव भीरुभिर्भाव्यन्ते।

कु.2.285 न च कर्मयोगयोर्हितसाधनत्वं कुतश्चिदुपलब्धम्। न चैत(च त)योः स्वरूपेणोपलम्भः क्वचिदुपयुज्यते, भावनासाध्यो वा। न चास्मिन्नन्वयव्यतिरेकौ सम्भवतः; देहान्तरयोग्यत्वात्फलस्य; अप्रतीततया तदनु(दननु?)ष्ठाने (149)तदभावाच्च। न च कर्तृभोक्तृरूपोभयदेहप्रतिसन्धानादेव तदुपपद्यते; तदभावात्। न ह्येतस्य पूर्वकर्मणः फलमिदमनुभवामीति कश्चित्प्रतिसन्धत्तेः।

कु.2.286 केचित्तथा भविष्यन्तीति सम्भावनामात्रेऽप्यना◌ाासात्। विनिगमनायां प्रमाणाभावात्। प्रतिपन्निशीथनिद्राणप्रातःप्रतिबुद्धसमस्तोपाध्यायवत् अन्योन्यसंवादात् कपिलादिषु समा◌ाास इति चेन्न- एकजन्मप्रतिसन्धानवत् जन्मान्तरप्रतिसन्धाने प्रमाणाभवात्। (150)तथाऽपि चाधिकारिविशेषेण ब्राह्मणत्वाद्यप्रतिसन्धानेऽनुष्ठानरूपस्या◌ाासस्याभावात्। न हि पूर्वजन्मनि मातापित्रोर्ब्राह्मण्यात्तदुत्तरत्र ब्राह्मण्यमिति नियमः; येन सर्गादौ वर्णादिधर्मव्यवस्था स्यात्। ई◌ारवत् अदृष्टविशेषोपनिबद्धभूतविशेषा(तभेदा)नुपलम्भात्। अतीन्द्रियार्थदर्शित्वे चाना◌ाासस्योक्तत्वात्।

कु.2.287 एतेन ब्राह्माण्डभ्रुत्थ्◌ान्तरसञ्चारिवर्णव्यवस्थया सम्प्रदायप्रवर्तनमपास्तम्- सञ्चारशक्तेरभावात्। वर्षान्तरसञ्चरणमेव हि दुष्करम्। कुतो लोकान्तरसञ्चारः? कुतस्तरां च ब्राह्माण्डभ्रुत्थ्◌ान्तरगमनम्?। "अणिमादिसम्पत्तेरेवमपि स्या'दिति चेन्न- (151)अत्रापि प्रमाणाभावात्। सम्भावनामात्रेण समा◌ाासानुपपत्तेः। (152)अथ महाजनपरिग्रहान्यथानुपपत्तिरेवात्र प्रमाणमिति चेन्न- (153)एवम्भूतैककल्पनयैवोपपत्तौ भूयः कल्पनाया गौरवप्रसङ्गात्। विदेहनिर्माणश्क्तेरणिमादिविभूतेश्चावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्। अस्त्वेक एवेति चेत्- न तर्ही◌ारमन्तरेणान्यत्र समा◌ाास इति।

कु.2.288 कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन्। हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत्क्रीडभ्रुत्थ्◌ति।। तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं भवम्। वि◌ाासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्त्येष्वपि।।।4।। इति न्यायकुसुमाञ्जलौ द्वितीयस्तबकः।।

तृतीयस्तबकः

नन्वेतदपि कथम्, तत्र बाधक(154)सद्भावात्। तथा हि- यदि स्यात्, उपलभ्येत। अयोग्यत्वात् सन्नपि नोपलभ्यत इति चेत्- एवं तर्हि शशशृङ्गमप्ययोग्यत्वान्नोपलभ्यत इति स्यात्। नैतदेवम्, शृङ्गस्य योग्यतयैव व्याप्तत्वादिति चेत्- (155)चेतनस्यापि योग्योपाधिमत्तयैव व्याप्तत्वात् तद्बाधे सोऽपि बाधित एवेति तुल्यम्। व्यापकस्वार्थाद्यनुपलम्भेनाप्यनुमीयते, नीस्तीति। को हि प्रयोजनमन्तरेण किञ्चित्कुर्यादिति।

कु.3.302 उच्यते- योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्दिः (156)कुतस्तराम्। क्वायोग्यं बाध्यते शृङ्गं क्वानुमानमनाश्रयम्।।

కు.3.303 స్వాత్మైవ తావత్ యోగ్యానుపలబ్ధ్యా ప్రతిషిద్ధుం న శక్యతే; కుతస్త్వయోగ్యః పరాత్మా(పరమాత్మా)? తథాహి- సుషుప్త్యవస్థాయామాత్మానమనుపలభమానః, నాస్తీత్యవధారయేత్। కస్యాపరాధేనపునః యోగ్యోऽప్యాత్మా తదానీం నోపలభ్యతే? సామగ్రీవైగుణ్యాత్। జ్ఞానాదిక్షణికగుణోపధానో హ్యాత్మా గృహ్యత ఇతి అస్య స్వభావః। జ్ఞానమేవ కుతో న జాయత ఇతి చిన్త్యతే పశ్చాద్వా కథముత్పత్స్యత ఇతి చేత్- మనసోऽనిన్ద్రియప్రత్యాసన్నతయాఽజననాత్; తత్ప్రత్యాసత్తౌ చ పశ్చాజ్జననాత్।

కు.3.304 మనోవైభవవాదినామిదమసమ్మతమ్। తథా హి। మనో విభు సర్వదా స్పర్శరహితద్రవ్యత్వాత్, (157)(సర్వదా) విశేషగుణశూన్యద్రవ్యత్వాత్ నిత్యత్వే సత్యనారమ్భకద్రవ్యత్వాత్ జ్ఞానాసమవాయికారణసంయోగాధారత్వాదిత్యాదే(158)రితి చేత్-

కు.3.305 న సర్వేషామాపాతతః స్వరూపాసిద్ధత్వాత్। తథా హి- యది రూ(యదా హి రూ)పాద్యుపలబ్ధీనాం క్రియాత్వేన కరణతయా మనోऽనుమితిః, న తదా ద్రవ్యత్వసిద్ధిః; అద్రవ్యస్యాపి కరణత్వాత్। అథాసామేవ సాక్షాత్కారితయేన్ద్రియత్వేన తదనుమాతవ్యమ్, తథాఽపి వ్యాపకస్య నిరుపాధేర్నేన్ద్రియత్వమిత్యుపాధిర్వక్తవ్యః। తత్ర- యది(తదయది) కర్ణశష్కులీవత్ నిపతశరీరావయవస్యోపాధిత్వమ్, తదా తావన్మాత్రే వృత్తిలాభః తద్దోషే చ వృత్తినిరోధః శ్రోత్రవత్ ప్రసజ్యేత। తతః శరీరమాత్రముపాధిరభిధేయః (రవసేయః)। తథా చ తదవచ్ఛేదేన వృత్తిలాభే, "శిరసి మే వేదనా, పాదే మే సుఖమిత్యాద్యవ్యాప్యవృత్తిత్వప్రతీతివిరోధః; అసమవాయికారణానురోధేన విభుకార్యాణాం ప్రాదేశికత్వనియమాత్। శరీరతదవయవాదిపరమాణుపర్యన్తోపాధికల్పనాయాం కల్పనాగౌరవప్రసఙ్గః, (159)నియమానుపపత్తిశ్చేతి- తతోऽన్యదేవైకం సూక్ష్మముపాధిత్వేనాతీన్ద్రియం కల్పనీయమ్। తథా చ తస్యైవేన్ద్రియత్వే స్వాభావికేఽధికకల్పనాయాం ప్రమాణాభావాత్ ధర్మగ్రాహకప్రమాణబాధః।

కు.3.306 అథ జ్ఞానక్రమేణేన్ద్రియసహకారితయా తదనుమానమ్; తతః సుతరాం ప్రాగుక్తదోషః। యది చ మనసో వైభవేఽప్యదృష్టవశాత్ క్రమ ఉపపాద్యేత, తదా మనసోఽసిద్ధేరాశ్రయాసిద్ధిరేవ వైభవహేతూనామితి।

కు.3.307 అథ యత్రాదృష్టస్య దృష్టకారణోపహారేణోపయోగః, తత్ర తత్పూర్ణతాయాం కార్యముత్పద్యత ఏవ అన్యథా అన్యతస్తుసంయోగేభ్యోఽపి కదాచిత్, పటో న జాయేత; జాతోఽపి వా కదాచిన్నిర్గుణః స్యాత్; బలవత్తా కులాలేన దృఢదణ్డఢత్వ;నున్నమపి చక్రం న భ్రామ్యేత। యత్ర తు దృష్టానుపహారేణాదృష్టవ్యాపారః, తత్ర తద్వైగుణ్యాత్ కార్యానుదయః; యథా పరమాణుకర్మణః। తదిహాపి యది విషయేన్ద్రియాత్మనాం సమవధానమేవ జ్ఞానహేతుః, తదా తత్సద్భావే సదైవ కార్యం స్యాత్। న హ్యేతదతిరిక్తమప్యదృష్టస్యోపహరణీయమస్తి। న చ సదైవ జ్ఞానోదయః। తతోఽతిరిక్తమపేక్షితవ్యమ్। తచ్చ యద్యపిసర్వాణ్యేవేన్ద్రియాణి వ్యాప్నోతి, తథాఽపి కరణధర్మత్వేన క్రియాక్రమః సఙ్గచ్ఛతే। అకల్పితే తు తస్మిన్నాయం న్యాయః; ప్రతిపత్తురకరణత్వాత్; చక్షురాదీనామనేకత్వాత్ ఇతి చేత్-

కు.3.308 ననే్వవమపి యుగపద్జ్ఞానాని మా భూవన్ యుగపద్జ్ఞానం తు కేన వార్యతే। భవత్యేవ సమూహాలమ్బనమేకం జ్ఞానమితి చేన్న- ఏకేన్ద్రియగ్రహేష్వివ నానేన్ద్రియగ్రాహేష్వపి ప్రసఙ్గాత్। (160)తేష్వపి భవత్యేవేతి చేన్న- వ్యాసఙ్గకాలే జ్ఞానక్రమేణ వివాదవిషయే క్రమానుమానాత్।

కు.3.309 బుభుత్సావిశేషేణ వ్యాసజే్ఞ క్రియాక్రమ ఇతి చేత్- మై(నై)వమ్ నహ్రేష బుభుత్సాయా మహిమా, యత్ అబుభుత్సితే విషయే జ్ఞానసామగ్ర్యాం సత్యామపి న జ్ఞానమ్। అపి తు న తత్ర సంస్కారాతిశయాధాయకః ప్రత్యయః స్యాత్। యది త్వబుభుత్సితే విషయే సామగ్రీమేవ సా నిరున్ధ్యాత్, ఘటాయోన్మీలితం చక్షుః పటం నైవ దర్శయేత్। తస్మాద్ బుభుత్సాపేన్ద్రియాన్తరాదాకృష్య బుభుత్సితార్థగ్రాహిణీన్ద్రియే మనో నివేశయన్తీ యుగపద్జ్ఞానానుత్పత్తావుపయుజ్యతే; న తు స్వరూపతః।

కు.3.310 విభునోఽపి మనసో వ్యాపారక్రమాత్ క్రమ ఇతి చేన్న- తస్య సంయోగాతిరిక్తస్య కర్మరూపత్వే వైభవవిరోధాత్, గుణరూపత్వే నిత్యస్య క్రమానుపపత్తేః; అనిత్యస్య చ నిత్యైకగుణస్యావిభుద్రవ్యసంయోగాసమవాయికారణకత్వేన తదన్తరేణానుపపత్తేః। తదపి కల్పయిష్యత ఇతి చేత్- తదేవ తర్#హి మనస్యేవ నివేశ్యతాం లాఘవాయ। తస్మాదణ్వేవ మన ఇతి ।

కు.3.311 తథా చ తస్మిన్నిన్ద్రియప్రత్యాసనే్న నిరుపధానత్వాదాత్మనః సుషుప్త్యవస్థాయామనుపలమ్భః। ఏతదేవ మనసః శీలమితి కుతో నిశ్చి(ర్ణీ)తమితి చేత్- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామ్। న కేవలం తస్య, కిం తు సర్వేషామేవేన్ద్రియాణామ్। న హి విశేషగుణమనపేక్ష్య చక్షురాద్యపిద్రవ్యే ప్#రవర్తతే। (161)స్వప్నావస్థాయాం కథం జ్ఞానమితి చేత్- తత్తత్సంస్కారోద్బోధే విషయస్మరణేన స్వప్నవిభ్రమాణాముత్పత్తేః। ఉద్బోధ ఏవ కథమితి చేత్- మన్దతరతమాదిన్యాయేన బాహ్యానామేవ శబ్దాదీనాముపలమ్భాత్। అన్తతః శరీరస్యైవోష్మాదేః ప్రతిపత్తేః। యదా చ మనస్త్వచమపి పరిహృత్య పురీ#తతి వర్తతే, తదా సుషుప్తిః।

కు.3.312 స్యాదేతత్- పరాత్మా తు కథం పరస్యాయోగ్యః। న హి సాక్షాత్కరిజ్ఞానవిషయతామేవాయం న ప్రాప్నోతి; స్వయమప్యదర్శనప్రసఙ్గాత్। నాపి గ్రహీతురేవాయమపరాధః, తస్యాపి హి జ్ఞానసమవాయికారణతైవ (162) తద్యోగతా। నాపి కరణస్య; సాధారణత్వాత్। న హ్రాసంసారమేకమేవ మన ఏకమేవాత్మానం గృధ్ధ్యద్ధ్యవసాయాతీత్యత్ర నియామకమస్తి। స్వభావ ఇతి చేత్- తర్హి (163) ముక్తౌ నిఃస్వభావత్వప్రసఙ్గః; తదేకార్థతాయా అపాయాదితి- న; భోజకాదృష్టోపగ్రహస్య నియామకత్వాత్। యద్ధి మనో యచ్ఛరీరం యానీన్ద్రియాణి యస్యాదృష్టేనాకృష్టాని, తాని తస్యైవేతి నియమః। తదుక్తం ప్రాక్- "ప్రత్య#త్మనియమాత్ భుక్తే'రితి। ఏతేన పరబుద్ధ్యాదయో వ్యాఖ్యాతాః।

కు.3.313 తదేవం యోగ్యానుపలబ్ధిః పరాత్మాదౌ నాస్తి। తదితరా తు న బాధికేతి తవాపి సమ్మతమ్। అతః కిమధికృత్య ప్రతిబన్ధిః। న హి శశశృఙ్గమయోగ్యానుపలబ్ధ్యా కశ్చిన్ని షేధతి। న చ ప్రకృతే యోగ్యానుపలఀబ్ధ కశ్చిన్మన్యతే। అథాయమాశయః-
అయోగ్యశశశృఙ్గాదావనుపలబ్ధిర్న బాధికా స్యా#త్- ఇతి। తతః కిమ్। తత్సిద్ధ్యేదితి చేత్- ఏవమస్తు, యది ప్రమాణమస్తి। పశుత్వాదికమితి చేత్- పరసాధనే ప్రతిబన్ధిస్తర్హి; న తదాధనే। తత్రైవ భవిష్యతీతి చేత్- తత్ కిం తత్ర ప్రతిబన్ధిరేవ దూషణమ్, అథ కథఞ్చిత్తుల్యన్యాయతయా యోగ్యా ఏవ పరాత్మబుద్ధ్యాదయః తే చ బాధితా ఏవే#త్యపహ్నవిషయత్వమ్? న ప్రథమః అవ్యాప్తేః। న హి పశుత్వాదేః శశశృఙ్గసాధకత్వేన కార్యత్వాదేః కర్తృమత్త్వసాధకత్వం ప్యాప్తమ్, యేన తస్మిన్నసతి తత్ ప్రతిషిద్ధ్యేత। న ద్వితీయః; మిథోఽనుపలభ్యమానత్వస్య వాదిప్రతివాదిస్వీకారాత్। తథాఽపి పశుత్వాదౌ కో దోష ఇతి చేత్- న జీనీమస్తావత్; తద్విచారావసరే చిన్తయిష్యామః।

కు.3.314 స్యాదేతత్- యత్ప్రమాణగమ్యం హి యత్, తదభావ ఏవ తస్యాభావమావేదయతి। యథా రూపాదిప్రతి పత్తేరభావశ్చక్షురాదేరభావమ్। కాయవాగ్వ్యాపారైకప్రమాణకస్య పరాత్మ; తదభావ ఏవ తస్యాభావే ప్రమాణమఙ్కురాదిషు- తన్న- తదేకప్రమాణకత్వాసిద్ధేః। అన్యథా సుషుప్తోఽపి న స్యాత్। ·ాససన్తానోఽపి తత్ర ప్రమాణమితి చేన్న- నిరుద్ధపవనోఽపి న స్యాత్। కాయసంస్థానవిశేషోఽపి తత్ర ప్రమాణమితి చేన్న- విషమూÐచ్ఛతోఽపి న స్యాత్। శరీరోష్మాపి తత్ర ప్రమాణమితి చేన్న- జలావసిక్తవిషమూ(సిక్తమూ)Ðచ్ఛతోఽపి న స్యాత్। తస్మాత్ యదృత్ కార్యముపలభ్యతే, తత్తదనుగు#ణశ్చేతనస్తత్ర తత్ర సిద్ధ్యతి। న చ కార్యమాత్రస్య క్వచిదాప్యవృత్తిరితి। న చ, త్వదభ్యుపగతేనైవ ప్రమాణేన భవితవ్యమ్, నాన్యేనేతి నియమోఽస్తి।

కు.3.315 న చ ప్రమేయస్య ప్రమాణేన వ్యాప్తిః। సా హి కార్త్స్న్యేన వా స్యాత్, ఏకదేశేన వా స్యాత్। న ప్రథమః; ప్రత్యక్షాదన్యతమా(మ) సదావేఽపి తత్ప్రమేయావస్థితేః। న ద్వితీయః; పురుషనియమేన సర్వప్రమాణవ్యావృత్తావపి ప్రమేయావస్థితేః। అనియమేన అసిద్ధేః; న హి సర్వస్య సర్వదా సర్వథాఽత్ర ప్రమాణం నాస్తీతి నిశ్చయః శక్య ఇతి।

కు.3.316 కథం తర్హి చక్షురాదేరభావో నిశ్చయః? వ్యాపకానులబ్ధేః। (164)చరమసామగ్రీనివేశినో హి కార్యమేవ వ్యాపకమ్; తన్నివృత్తౌ తథాభూతాన్యాపి నివృత్తిః। (165)యోగ్యతామాత్రస్య కదాచిత్ కార్యమ్, (166)తన్నివృత్తౌ తథాభూతస్యాపి నివృత్తిః। అన్యథా తత్రాపి (167)సన్దేహః।

కు.3.317 ప్రకృతేఽపి వ్యాపకానుపలబ్ధ్యా తత్ప్రతిషేధోఽస్తు-న, ఆశ్రయాసిద్ధత్వాత్। న హీ·ారస్తద్జ్ఞానం వా క్వచిత్ సిద్ధమ్। ఆభాసప్రతిపన్నమితి చేన్న- తస్యాశ్రయత్వానుపపత్తేః; ప్రతిషేధ్యత్వానుపపత్తేశ్చ। వ్యావర్త్యాభావవత్తైవ భావికీ హి విశేష్యతా। అభావవిరహాత్మత్వం వస్తునః ప్రతియోగితా।।2।। న చైతదాభాసప్రతిపన్నస్యాస్తీతి కుతస్తస్య నిషేధాధికరణత్వం నిషేధ్యతా చే(వే)తి।

కు.3.318 కథం తర్హి శశశృఙ్గస్య నిషేధః? న కథఞ్చిత్। స హ్రాభావప్రత్యయ ఏవ। న చాయమపారమార్థికప్రతియోగికః పరమార్థాభావో నామ, (168)తథాపా(న చాపా)రమార్థికవిషయం ప్రమాణం నామేతి। అపి చ- దుష్టోపలమ్భసామగ్రీ శశశృఙ్గాదియోగ్యతా। న తస్యాం నోపలమ్భోఽస్తి నాస్తి సానుపలమ్భనే।।3।। కేన చ శశశృఙ్గం ప్రతిషిద్ధ్యతే, సర్వథానుపలబ్ధస్య యోగ్యత్వాసిద్ధేః। తదితరసామగ్రీసాకల్యం హి తత్। ననూక్తమాభాసోపలబ్ధం హి తత్। అత ఏవాశక్యనిషేధమిత్యుక్తమ్। అనుపలమ్భకాలే ఆభాసోపలమ్భసామగ్ర్యాః అభావాత్; తత్కాలే చానుపలమ్భాభావాదితి। కస్తర్హి శశశృఙ్గం నాస్తీత్యస్యా#ర్థః? శశేఽధికరణే విషాణాభావోఽస్తీతి।

కు.3.319 స్యాదేతత్- యద్యపీారో నావగతః; యద్యపి చ నాభాససిద్ధేన ప్రమాణవ్యవహారః శక్యసమ్పాదనః, తథాఽపి, ఆత్మనః సిద్ధాః, తేషాం సార్వజ్ఞ్యం నిషిధ్యతే, క్షిత్యాదికర్తృత్వం చేతి। తథా హి- మదితరే న సర్వజ్ఞాః చేనత్వాదహమివ। న చ తే క్షిత్యాదికర్తారః పురుషత్వాదహమివ। ఏవం వస్తుత్వాదేరపి- ఇతి। తదేతదపి ప్రాగేవ పరిహృతమ్। తథా హి-

కు.3.320 ఇష్టసిద్ధిః ప్రసిద్ధేశే హేత్వసిద్ధిరగోచరే। నాన్యా సామాన్యతః సిద్ధిర్జాతావపి తథైవ సా।।4।। ప్రమాణ(ణేన)ప్రతీతానాం చేతనానాం పక్షీకరణే సిద్ధసాధనమ్। తతోఽన్యేషా(169)మసిద్ధౌ హేతోరాశ్రయాసిద్ధత్వమ్। ఆత్మత్వమాత్రేణ సోఽపి సిద్ధ ఇతి చేత్- కోఽస్యార్థః? కిమాత్మత్వేనోపలక్షితా సైవ వస్తుగత్యా సర్వజ్ఞవిాకర్తృవ్యక్తిః, అథ తదన్యా, ఆత్మమాత్రం ఆత్మత్వమాత్#ర(170)మేవ వా పక్షః; సర్వత్ర పూర్వదోషానతివృత్తేః (త్తిః?) అథాయమాశయః- ఆత్మత్వం న సర్వజ్ఞసర్వకర్తృవ్యక్తిసమవేతం జాతిత్వాత్ గోత్వవత్- ఇతి- తదసత్- నిషేధ్యాసిద్ధేర్నిషేధస్యాశక్యత్వాత్। తథా చాప్రసిద్ధవిశేషణః పక్ష ఇత్యాశ్రయాసిద్ధిరితి స ఏవ దోషః।
త్వదుపగతాగమలోకప్#రసిద్ధస్యైవేారస్యాసర్వజ్ఞత్వమకర్తృత్వం చ సాధ్యత ఇతి చేన్న- ఆగమాదేః ప్రమాణత్వే బాధనాదనిషేధనమ్। ఆభాసత్వే తు సైవ స్యాదాశ్రయాసిద్ధిరుద్ధతా (171)।।5।। నిగదవ్యాఖ్యాతమేతత్ (172)।

కు.3.321 చార్వాకస్త్వాహ- కిం (173)యోగ్యతావిశేషా(షణా)గ్రహేణ। యన్నోపలభ్యతే, తన్నాస్తి। విపరీతమస్తి। న చేారాదయస్తథా, తతో న సన్తీత్యేతదేవ జ్యాయః। ఏవమనుమానాదివిలోప ఇతి చేత్- నేదమనిష్టమ్। తథా చ లోకవ్యవహారోచ్ఛేద ఇతి చేన్న- సమ్భావనామాత్రేణ తత్సిద్ధేః। సంవాదేన చ ప్రామాణ్యాభిమానాత్- ఇతి- అత్రోచ్యతే-

కు.3.322 దృష్ట¬దృష్ట¬ోఃక్వ సన్దేహో భావాభావవినిశ్చయాత్। అదృష్టిబాధితే హేతౌ ప్రత్యక్షమపి దుర్లభమ్।।6।। సమ్భావనా హి సన్దేహ ఏవ। తస్మాచ్చ వ్యవహారస్తస్మిన్ సతి స్యాత్। స ఏవ తు కుతః? దర్శనదశాయాం భావనిశ్చయాత్;
అదర్శనదశాయామభావావధారణాత్। తథా చ గృహాద్బహిర్గ(న్నిర్గ)తశ్చార్వాకో వరాకో న నివర్తతే; ప్రత్యుత పుత్రదారధనాద్యభావావధారణాత్ సోరస్తాడండ్డత్త్; శోకవికలో

(174)విక్రో#శేత్। స్మరణానుభవాన్నైవమితి చేన్న- ప్రతియోగిస్మరణ ఏవాభావపరిచ్ఛేదాత్। పరావృత్తోఽపి కథం పునరాసాదయిష్యతి? సత్త్వాదితి చేత్- అనుపలమ్భకాలేఽపి తర్హి సన్తీతి న తావన్మాత్రేణాభావావధారణమ్। తదైవోత్పన్నా ఇతి చేన్న- అనుపలమ్భేన హేతూనాం బాధాత్। అబాధే వా స ఏవ దోషః।

కు.3.323 అత ఏవ ప్రత్యక్షమపి న స్యాత్; తద్ధేతూనాం చక్షురాదీనామనుపలమ్భబాధితత్వాత్। ఉపలభ్యన్త ఏవ; గోలకాది(175)రూపత్వాత్తేషామితి చేన్న- తదుపలబ్ధేః పూర్వం తేషామనుపలమ్భాత్। న చ యౌగపద్యనియమః; కార్యకారణభావాదితి।

కు.3.324 ఏతేన- న పరమాణవః సన్తి; అనుపలబ్ధేః। న తే నిత్యా నిరవయవా వా, పార్థివత్వాత్ ఘటాదివత్। న పాథసీయపరమాణురూపాదయో నిత్యాః రూపాదిత్వాత్ దృశ్యమానరూపాదివత్। న రూపత్వపార్థివత్వాది నిత్యకార్యాతీన్ద్రియసమవాయి జాతిత్వాత్ శృఙ్గత్వవత్। నేన్ద్రియాణి సన్తి, యోగ్యానుపలబ్ధేః। అయోగ్యాని చ శశశృఙ్గప్రతిబన్ధినిరసనీయానీతి (176)ఏవం స్వర్గాపూర్వదేవతానిరాకరణం నాస్తికానాం నిసనీయమ్। మీమాంసకశ్చ తోషయితవ్యో భీషయితవ్యశ్చేతి।

కు.3.325 యద్యేవమనుపలమ్భేనాదృశ్యప్రతిషేధో నేష్యతే, అనుపలభ్యాపాధిప్రతిషేధోఽపి నైష్టవ్యః। తథా చ కథం తథాభూతార్థసిద్ధిరపి; అనుమానబీజప్రతిబన్ధాసిద్ధేః। తదభావే శబ్దాదేరప్యభావః; ప్రామాణ్యాసిద్ధేః। సేయముభయతః పాశా రజ్జుః (177)।

కు.3.326 అత్ర కశ్చిదాహ- మా భూదుపాధివిధూననమ్, చతుఃపఞ్చరూపసమ్పత్తిమాత్రేణైవ ప్రతిబన్ధనిర్వాహాత్। తస్యాశ్య సపక్షాసపక్షదర్శనాదర్శనమాత్రప్రమాణకత్వాత్। యత్ర తు తద్భఙ్గః, తత్ర ప్రమాణభఙ్గోఽప్యావశ్యకః। న హ్రస్తి సమ్భవో దర్శనాదర్శనయోరవిప్లవే (178)హేతురూపవిప్లవఇతి।

కు.3.327 అప్రయోజకోఽపి తర్హి హేతుః స్యాదితి చేత్- భూయోదర్శనావిప్లవే కోఽయమప్రయోజకో నామ? న తావత్ సాధ్యం ప్రత్యకార్యమకారణం వా; సామాన్యతో దృష్టానుమానస్వీకారాత్। నాపి సామగ్ర్యాం కారణైకదేశః; పూర్వవదభ్యుపగమాత్। నాపి వ్యభిచారీ; తదనుపలమ్భాత్। వ్యభిచారోపలమ్భే వా# స ఏవ దోషః। న చ శఙ్కితవ్యభిచారః; నిర్బీజశఙ్కాయాః సర్వత్ర సులభత్వాత్। నాపి వ్యాప్యాన్తరసహవృత్తిః; ఏకత్రాపి సాధ్యేఽనేకసాధనోపగమాత్। నాప్యల్పవిషయః; ధూమాదేస్తథాభావేఽపి (థాభూతస్యాపి) హేతుత్వాత్। నను ధూమో (మోఽపి) వఢిద్ధ్ఠడ్14;నమాత్రేఽప్రయోజక ఏవ, తన్నివృత్తావపి తదనివృత్తేః। ఆద్రేన్ధనవత్వం వఢిద్ధ్ఠడ్14;నవిశేషం ప్రతి తు ప్రయోజకః; తన్నివృత్తౌ తస్యైవ నివృత్తేరితి- ఏతదప్యయుక్తమ్- సామాన్యప్రయోజకతాయాం విశేషసాధకత్వాయోగాత్; తదసిద్ధౌ తస్యాసిద్ధినియమాత్; సిద్ధౌ వా

సామాన్యవిశేషభావానుపపత్తేః। నాపి క్లృప్తసామథ్ర్యేఽన్యస్మిన్
కల్పనీయసామథ్ర్యాప్రయోజకః; నాశే కార్యత్వసావయవత్వయోరపి హేతుభావాదితి।

కు.3.328 తదేతదపేశలమ్- కథం హి విశేషాభావాత్ కశ్చిద్వ్యభిచరతి కశ్చిచ్చ నేతి
శక్యమవగన్తుమ్। తతో నిర్ణాయకాభావే సతి సాహిత్యదర్శనమేవ శఙ్కాబీజమితి క్వాసౌ
నిర్బీజా। ఏవం సతి అతిప్రసక్తిరపి చార్వాకనన్దినీ (179)నోపాలమ్భయ।

కు.3.329 స్వభావాదేవ కశ్చిత్ కిఞ్చిద్వ్యభిచరతి, కశ్చిచ్చ నేతి స్వభావ ఏవ విశేష ఇతి చేత్-
కేన చిఢద్ధర్థడ॰14;నేన పునరసౌ నిర్ణేయ ఇతి నిపుణేన భావనీయమ్; భూయోదర్శనస్య శతశః
ప్రవృత్తస్యాపి భఙ్గదర్శనాత్। యత్ర భఙ్గో న దృశ్యతే (180)తత్ తథేతి చేత్- ఆపాతతో న
దృశ్యతే ఇతి సర్వత్ర కాలక్రమేణాపి న ద్రక్ష్యత ఇతి కో నియన్తేతి।

కు.3.330 తస్మాదుపాధితద్విరహాదేవ వ్యభిచారావ్యభిచారనివన్ధనమ్। తదవధారణం
చాశక్యమితి। నను యః సర్వైః ప్రమాణైః సర్వదాఽస్మదాదిభిర్యద్వత్తయా నోపలభ్యతే, నాసౌ
తద్వాన్; యథా బకః శ్యామికయా। నోపలభ్యతే చ వఢద్ధర్థడ॰14;నౌ ధూమ ఉపాధిమత్తయా-
ఇతి శక్యమితి చేన్న- అస్యాప్యనుమానతయా తదపే#క్షాయామనవస్థానాత్।
(181)సర్వాదృష్టేశ్చ సన్దేహాత్; స్వాదృష్టేర్వ్యభిచారాతః; సర్వదేత్యసిద్ధేః।

కు.3.331 తాదాత్మ్యతదుత్పత్తిభ్యాం నియమ ఇత్యన్యే। తత్ర తాదాత్మ్యం విపక్షే బాధకాత్
భవతి। తదుత్పత్తిశ్చ పౌర్వాపర్యేణ ప్రత్యక్షానుపలమ్భాభ్యామ్। (182)న హ్యేవం సతి
శఙ్కాపిశాచీ అవకాశమాసాదయతి; ఆశఙ్క్యమానకారణభావస్యాపి
పిశాచాదేరేతల్లక్షణావిరోధేనైవ తత్త్వనిర్వాహాదితి- (183) నైవమపి;
ఉభయగామినోఽవ్యభిచారనిబన్ధనస్యైకస్యావివేచనాత్; ప్రత్యేకం చావ్యాపకత్వాత్। కుతశ్చ
కార్యాత్మానౌ కారణమాత్మానం చ న వ్యభిచారత ఇతి।

కు.3.332 అత్రోచ్యతే- శఙ్కా చేదనుమాస్త్యేవ న చేచ్ఛఙ్కా తతస్తరామ్। వ్యాఘాతావధిరాశఙ్కా
తర్కః శఙ్కావధిర్మతః।।7।।

కు.3.333 కాలాన్తరే కదాచిద్వ్యభిచరిష్యతీతి కాలం భావినమాకలయ్య శఙ్క్యత। తదాకలనం
చ నానుమానమవధీర్య కస్యచిత్।
మూహూర్తయామాహోరాత్రపక్షమాసత్ర్యయనసంవత్సరాదయో హి భావినో
భవన్మూహూర్తాద్యనుమేయా ఏవ, అనవగతేషు స్మరణస్యాప్యనాశఙ్కనీయత్వాత్। అనాకలనే
వా కమాశ్రిత్య వ్యభిచారః శఙ్క్యత (రశఙ్కేతి)। తథా చ సుతరామనుమానస్వీకారః। ఏవం చ
దేశాన్తరేఽపి వక్తవ్యమ్।

కు.3.334 స్వీకృతమనుమానమ్। సుహృద్భావేన పృచ్ఛామః- కథమాశఙ్కా నివర్తనీయేతి చేత్-
న- యావదాశఙ్కం తర్కప్రవృత్తేః।

కు.3.335 తేన హి వర్తమానేనోపాధికోటౌ తదాయత్తవ్యభిచారకోటౌ వాఽనిష్టముపనయతా ఇచ్ఛావిచ్ఛిద్యతే। విచ్ఛన్నవిపక్షేచ్ఛశ్చ ప్రమాతా భూయోదర్శనోపలబ్ధసాహచర్యం లిఙ్గమనాకులోఽధితిష్ఠతి; అధిష్ఠితాచ్చ కరణాత్ క్రియాపరినిష్పత్తిరితి కిమనుపపన్నమ్।

కు.3.336 నను తర్కోఽప్యవినాభావమపేక్ష్య ప్రవర్తతే। తతోఽనవస్థయా భవితవ్యమ్- న- శఙ్కయా వ్యాఘాతావధిత్వాత్। తదేవ హ్రాశఙ్క్యతే, యస్మిన్నాశఙ్క్యమానే స్వక్రియావ్యాఘాతాదయో దోషా నావతరన్తీతి లోకమర్యాదా। న హి హేతుఫలభావో న భవిష్యతీతి శఙ్కితుమపి శక్యతే। తథా సతి శఙ్కైవ న స్యాత్, సర్వం మిథ్యా భవిష్యతీత్యాదివత్।

కు.3.337 అథావ్యతీన్ద్రియోపాధినిషేధే కిం ప్రమాణమి(ధః కింప్రమాణక ఇ)త్యుచ్యతామితి చేత్- న వై కశ్చిదతీన్ద్రియోపాధిః ప్రమాణసిద్ధోఽస్తి, యస్యాభావే ప్రమాణమన్వేషణీయమ్। కేవలం సాహచర్యే నిబన్ధనాన్తరమాత్రం శఙ్క్యతే। తతః శఙ్కైవ ఫలతః స్వరూపతశ్చ నివర్తనీయా। తత్ర ఫలమస్యాః విపక్షస్యాపి జిజ్ఞాసా తర్కాదాహన్య నివర్తతే; తతోఽనుమానప్రవృత్తౌ శఙ్కాస్వరూపమపీతి సర్వం సుస్థమ్।

కు.3.338 న చైతదనాగమమ్, న్యాయాఙ్గతయా తర్కం వ్యుత్పాదయతః సూత్రకారస్యాభిమతత్వాత్। అన్యథా తద్ వ్యుత్పాదనవైయర్థ్యాత్।

కు.3.339 తదయం సఙ్క్షేపః- యత్రానుకూలతర్కో నాస్తి సోఽప్రయోజకః। స చ ద్వివిధః శఙ్కితోపాధిర్నిశ్చితోపాధిశ్చ; యత్రేదముచ్యతే- "యావచ్చావ్యతిరేకిత్వం శతాంశేనాపి శఙ్క్యతే। విపక్షస్య కుతస్తావత్ హేతోర్గమనికాబలమ్।।'

కు.3.340 తత్రోపాధిస్తు- సాధనావ్యాపకత్వే సతి సాధ్యవ్యాపకః। తద్ధర్మభూతా హి వ్యాప్తిర్జపాకుసుమరక్తతేవ స్ఫటికే, సాధనాభిమతే చకాస్తీత్యుపాధిరసావుచ్యత ఇతి। తదిదమాహుః- "అన్యే పరప్రయుక్తానాం వ్యాప్తీనాముపజీవకాః। త్రైర్దృష్టైరపి నైవేష్టా వ్యపకాంశావధారణా।।' (మీ.శ్లో.వా.14.1-5.) ఇతి।

కు.3.341 తదనేన విపక్షదణ్డడ్డత్త్;భూతేన తర్కేణ సనాథే భూయోదర్శనే, కార్యం వా కారణం వా తతోఽన్యద్వా, సమవాయి వా సంయోగి వాఽన్యథా వా భావో వాఽభావో వా, సవిశేషణం వా నిర్విశేషణం వా లిఙ్గమితి నిశ్శఙ్కమవధారణీయమ్; అన్యథా తదాభాస ఇతి రహస్యమ్।

కు.3.342 తాదాత్మ్యతదుత్పత్త్యోరప్యేతదేవ బీజమ్। యది హి కా(యది కా)ర్యాత్మానౌ కారణమాత్మానం చాతిపతేతామ్, తదా తయోస్తత్త్వం వ్యాహన్యేత। అత ఏవ సామగ్రీనివేశినశ్చరమకారణాదపి కార్యమనుమిమతే (184)సౌగతా అపి। తస్మాద్విపక్షబాధకమేవ ప్రతిబన్ధలక్షణమ్।

కు.3.343 తథా హి- శాకాద్యాహారపరిణతివిరహిణి మిత్రాతనయే, న కిఞ్చిదనిష్టమితి నాసౌ తస్య వ్యాపికా; వ్యాపికా తు శ్యామికాయాః, కారణత్వావధారణాత్। కారణం చ తత్ తస్య; తదతిపత్య భవతి చేతి వ్యాహతమ్। ఏవమన్యత్రాప్యూహనీయమితి।

కు.3.344 క్వ పునరప్రయోజకోఽన్తర్భవతి? న క్వచిదిత్యేకే। యథా హి సిద్ధసాధనమ్- న బాధితవిషయమ్, విషయాపహారాభావాత్; నాపి నిర్ణయే సతి పక్షత్వాతిపాతాదపక్షధర్మః, కాలాతీతవిలోపప్రసఙ్గాత్; న చానైకాన్తికాదిః, వ్యభిచారాద్యభావాత్- తథాఽయమపి। సూత్రం తూపలక్షణపరమితి- తదసత్#- విభాగస్య న్యూనాధికసఙ్ఖ్యావ్యవచ్ఛేదఫలత్వాత్।

కు.3.345 క్వ తర్హి ద్వయోరన్తర్నివేశః? అసిద్ధే ఏవ। తథా హి- వ్యాప్తస్య హి పక్షధర్మతాప్రతీతిః సిద్ధిః। తదభావోఽసిద్ధి। ఇయం చ వ్యాప్తిపక్షధర్మతా(185)స్వరూపాణామన్యతమాప్రతీత్యా భవన్తీ యథాసఙ్ఖ్యమన్యథాసిద్ధిరాశ్రయాసిద్ధిః స్వరూపాసిద్ధిరిత్యాఖ్యాయతే। మధ్యమాఽప్యాశ్రయస్వరూపాప్రతీత్యా తద్విశేషణపక్షత్వాప్రతీత్యా వేతి ద్వయీ। తత్ర, చరమాసిద్ధసాధనమితి వ్యపదిశ్యతే; వ్యాప్తిస్థితౌ పక్షత్వస్యాహత్య విఘటనాత్। న త్వేవం బాధే; వ్యాప్తేరేవ ప్రథమం విఘటనాదితి విశేషః।

కు.3.346 యత్త్వప్రయోజకః సన్దిగ్ధానైకాన్తిక ఇత్యనైకాన్తికేఽన్తర్భావ్యతే- తదసత్- వ్యాప్త్యసిద్ధ్యా హి నిమిత్తేన వ్యభిచారః శఙ్కనీయోఽన్యథా వా। ప్రథమే అసిద్ధిరేవ దూషణమ్; ఉపజీవ్యత్వాత్; నానైకాన్తికమ్; ఉపజీవకత్వాత్। (186)అన్యథాశఙ్కాత్వదూషణమేవ; నిర్ణీతే తదనవకాశాదితి। ।।తృతీయస్తబకే ఈారస్యోపమానాబాధ్యత్వనిరూపణమ్।।

కు.3.347 ఉపమానం తు బాధకమనాశఙ్కనీయమేవ, విషయానతిరేకాదితి కేచిత్ తథాహి- న తావదస్య విషయః సాదృశ్యవ్యపదేశ్యం పదార్థాన్తరమేవ సమ్భవనీయమ్; పరస్పరవిరోధే హి న ప్రకారాన్తరస్థితిః। నైకతాఽపి విరుద్ధానాముక్తిమాత్రవిరోధతః।।8।। న హి భావాభావాభ్యామన్యః ప్రకారస్సమ్భవనీయః, పరస్పరవిధినిషేధరూపత్వాత్। న భవ ఇతి హి నిషేధమాత్రేణైవాభావవిధిః। తతస్తం విహాయ కథం స్వవచనేనైవ పునస్సహ్మదయో నిషేధేత్, నాభవ ఇతి। ఏవం నాభవ ఇతి హి నిషేధ ఏవ భావవిధిః। తతస్తం విహాయ స్వవాచైవానున్మత్తః కథం పునర్నిషేధేత్ న భవ ఇతి। అత ఏవమ్భూతానామేకతాఽప్యశక్యప్రతిపత్తిః, ప్రతిషేధవిధ్యోరేకత్రా(త్వా)సమ్భవాత్। తస్మాద్భావాభావావేవ తత్త్వమ్।

కు.3.348 భావత్వేఽపి గుణవన్నిర్గుణం వేతి ద్వయమేవ (వేత్యేతదపి) పూర్వవత్। పూర్వం ద్రవ్యమేవ। ఉత్తరఞ్చాశ్రితమనాశ్రితం వేతి ద్వయమేవ పూర్వవత్। తత్రోత్తరం సమవాయ ఏవ, అనవస్థాభయాత్। ఆశ్రితం తు సామాన్యవన్నిఃసామాన్యఞ్చేతి పూర్వవద్ద్వయమేవ। తత్ర ప్రథమమపి స్పన్దోఽస్పన్ద ఇతి ద్వయమేవ। ఏతచ్చ యథాసఙ్ఖ్యం కర్మ గుణ ఇతి వ్యపదిశ్యతే। నిస్సామాన్యం నిర్గుణమాశ్రితం తు ఏకాశ్రితమనేకాశ్రితం వేతి ప్రాగివ ద్వయమేవ। ఏతదపి యథాసఙ్ఖ్యం విశేషస్సామాన్యఞ్చేత్యభిధీయతే। తత్ (187)

ఏతత్సాదృశ్యమేతాస్యేకాం విధామాసాదయత్ నాతిరిచ్యతే। అనాసాదయన్నపదార్థీభూయ స్థాతుముత్సహతే। ఏతేన (188) శక్తిసఙ్క్రాదయో వ్యాఖ్యాతాః। తతోఽభావేన సహ సప్తైవ పదార్థా ఇతి నియమః। అతో నోపమానవిషయోఽర్థాన్తరమితి।

కు.3.349 స్యాదేతత్- భవతు సామాన్యమేవ సాదృశ్యమ్, తదేవ తస్య విషయస్స్యాత్। తత్స(గోస)దృశోఽయమితి హి ప్రత్యయో నేన్ద్రియజన్యః, తదాపాతమాత్రేణానుత్పత్తేరితి చేత్- న- పూర్వపిణ్డడ్డత్థ్;ానుసన్ధానరూపసహకారివైధుర్యేణానుత్పత్తేః (ణ ప్రాగజననాత్ సోఽయమితి ప్రత్యభిజ్ఞానవదితి।

కు.3.350 ననేవేతత్సదృశస్య ఇతి నేన్ద్రియజన్యమ్, తేన తస్యాసమ్బన్ధాత్। నచేదం స్మరణమ్, తత్పిణ్డడ్డత్థ్;ానుభవేఽపి విశిష్టస్యాననుభవాత్। నచైతదపి, అయం స ఇతి విపరీతప్రత్యభిజ్ఞానవదుపపాదనీయమ్; తత్తేదన్తోపస్థాపనక్రమవిపర్యయేఽపి విశేష్యేన్ద్రియేణ సన్నికర్షావిరోధాత్; తస్య సన్నిహితవర్తమానగోచరత్వాత్। ప్రకృతే తు తదభావాత్। తస్మాత్ తత్పిణ్డడ్డత్థ్;స్మరణసహాయమేతత్పిణ్డడ్డత్థ్;వర్తిసాదృశ్యజ్ఞానమేవ తథావిధం జ్ఞానముత్పాదయదుపమానం ప్రమాణమితి।

కు.3.351 ఏతదపి నాస్తి- సాధర్మ్యమివ వైధర్మ్యం మానమేవం ప్రసజ్యతే। అర్థాపత్తిరసౌ వ్యక్తమితి చేత్ ప్రకృతం న కిమ్।।9।। యదా హి ఏతద్విసదృశోఽసౌ ఇతి ప్రత్యేతి, తత్రాపి తుల్యమేతత్। న హి తత్ ప్రత్యక్షమ్, అసన్నికృష్టవిషయత్వాత్। న స్మరణమ్, విశిష్టస్యాననుభవాత్। నోపమానమ్ అసాదృశ్యవిషయత్వాత్। నను- ఏతద్ధర్మాభావవిశిష్టత్వమేవ తస్య వైధర్మ్యమ్, తచ్చాభావగమ్యమేవేష్యతే। న చ ప్రకృతేఽపి# తథాఽస్తు, సాదృశ్యస్య భావరూపత్వాదితి చేత్- న- ఇతో వ్యావృత్తధర్మవిశిష్టతాయా అపి వైధర్మ్యరూపత్వాత్; తస్య చ భావరూపత్వాత్। స్యాదేతత్- తద్ధర్మా ఇహ న సన్తీత్యవగతే, అర్థాదాపద్యతే- ఇహావిద్యమానాస్తత్ర సన్తీతి। న హి తద్విధర్మత్వమేతస్యోపపద్యతే, యద్యేతద్విధర్మాఽసౌ# న భవతి ఇతి చేత్- ఏవం తర్హి ప్రకృతమప్యర్థాపత్తిరేవ। న హి తత్సాదృశ్యవిశిష్టత్వమేతస్య ప్రత్యక్షసిద్ధమపి తస్యైతత్సాదృశ్యవిశిష్టత్వం వినోపపద్యతే।

కు.3.352 ఏతేన దృష్టా(189)సన్నికృష్టప్రత్యభిజ్ఞానం వ్యాఖ్యాతమ్। తత్రాపి తద్ధర్మశాలిత్వం తస్య స్మరణాభివ్యక్తమనుపపద్యమానం తదిదన్తాస్పదస్యైకతాం వ్యవస్థాపయతి। తస్మాన్నోపమానమధికమితి।

కు.3.353 ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే- సమ్బన్ధస్య పరిచ్ఛేదః (190)(దం?) సఙ్ఖ్యాయాస్సఙ్ఖ్యేనా సహ। ప్రత్యక్షాదేరసాధ్యత్వాదుపమానఫలం విదుః।।10।। యథా గౌస్తథా గవయః ఇతి శ్రుతాతిదేశవాక్యస్య, గోసదృశం పిణ్డడ్డత్థ్;మనుభవతః, స్మరతశ్చ వాక్యార్థం అయమసౌ గవయశబ్దవాచ్య ఇతి భవతి మతిః। సేయం న తావత్ వాక్యమాత్రఫలమ్, అనుపలబ్ధపిణ్డడ్డత్థ్;స్యాపి ప్రసఙ్గాత్। నాపి ప్రత్యక్షఫలమ్, అశ్రుతవాక్యస్యాపి ప్రసఙ్గాత్। నాపి సమాహారఫలమ్, వాక్#యప్రత్యక్షయోర్భిన్నకాలత్వాత్। వాక్యతదర్థయోః

స్మృతిద్వారోపనీతావపి గవయపిణ్డడ్థత్;సమ్బద్ధేనాపీన్ద్రియేణ తద్గతసాదృశ్యానుపలమ్భే సమయపరిచ్ఛేదాసిద్ధేః। ఫలసమాహారే తు తదన్తర్భావే అనుమానాదేరపి ప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గః। తత్ కిం తత్ఫలస్య తత్ప్రమాణబహిర్భావ ఏవ? అన్తర్భావే వా కియతీ సీమా?- తత్తదసాధారణేన్ద్రియాదిసాహిత్యమ్। అస్తి తర్హి సాదృశ్యాదిజ్ఞానకాలేవిష్పారితస్య చక్షుషో వ్యాపారః- న- ఉపలబ్ధగోసాదృశ్యవిశిష్టగవయపిణ్డడ్థత్;స్య వాక్యతదర్థస్మృతిమతః కాలాన్తరేఽప్యనుసన్ధానబలాత్ సమయపరిచ్ఛేదోపపత్తేః।

కు.3.354 నను చ వాక్యాదేవానేన సమయః పరిచ్ఛిన్నః, గోసదృశస్య గవయశబ్దస్సఙ్జ్ఞేతి। కేవలమిదానీం ప్రత్యభిజానాతి అయమసావితి। ప్రయోగాద్వఽనుమితః, యో యత్రాసతి వృత్త్యన్తరే వృద్ధైః ప్రయుజ్యతే, స తస్య వాచకః, యథా గోశబ్ద ఏవ గోః, ప్రయుజ్యతే చాయం గోసదృశే ఇతి కిముపమానేనేతి- న- సాదృశ్యస్యానిమిత్తత్వాన్నిమిత్తస్యాప్రతీతితః। సమయో దుర్గ్రహః పూర్వం శబ్దేనానుమయాఽపి వా।।11।। న హి గవయశబ్దస్య సాదృశ్యం ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, అప్రతీతగూనామవ్యవహారప్రసఙ్గాత్। నచోభయమపి నిమిత్తమ్, స్వయంప్రతీతసమయసఙ్కన్తయేఽతిదేశవాక్యప్రయోగానుపపత్తేః। గవయత్వే హ్రాయం వ్యుత్పన్నో వృద్ధవ్యవహారాత్, న సాదృశ్యే। కథమేతన్నిర్ధారణీయమితి చేత్- వస్తుగతిస్తావదియమ్, తదాపాతతస్సన్దేహేఽపి న ఫలసిద్ధిః, గన్ధవత్త్వమివ పృథివీత్వస్య, గోసాదృశ్యం గవయశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్యోపలక్షణమ్, ఇదమేవ వా నిమిత్తమిత్యనిర్ధారణాత్।

కు.3.355 స్యాదేతత్- పూర్వం నిమిత్తానుపలబ్ధేర్న ఫలసిద్ధిః, ఇదానీన్తు తస్మిన్నుపలబ్ధే తదేవ వాక్యం స్మృతిసమారూఢం ఫలిష్యతి, అధ్యయనసమయగృహీత ఇవ వేదరాశిరభ్యోపాఙ్గపర్యవదాతస్య కాలాన్తరే। న చ వాచ్యమ్, వాక్యేన (191) స్వార్థస్య ప్రాగేవ బోధితత్వాత్ ప్రాగేవపర్యవసితమి#తి- గోసాదృశ్యస్యోపలక్షణనిమిత్తత్వయోరన్యతరత్ర తాత్పర్యే సన్దేహాత్। ఇదానీన్తు గవయత్వేఽవగతే తర్కపురస్కారాత్సాదృశ్యస్యోపలక్షణతాయాం వ్యవస్థితాయామ్, గఙ్గాయాం ఘోష ఇతివదన్వయప్రతిపత్తిరితి చేత్- న- శ్రుతాన్వయాదనాకాఙ్క్షం న వాక్యం హ్రన్యదిచ్ఛతి। పదార్థాన్వయవైధుర్యాత్తదాక్షిప్తేన సఙ్గతిః।।12।। గోసదృశో గవయశబ్దవాచ్య ఇతి సామానాధికరణ్యమాత్రేణాన్వయోపపత్తౌ విశేషసన్దేహేఽపి వాక్యస్య పర్యవసితత్వేన మానాన్తరోపనీతానపేక్షణాత్, తక్తారక్తసన్దేహేఽపి ఘటో భవతీతి వాక్యవత్। అన్యథా వాక్యభేదదోషాత్। న చ గఙ్గాయాం ఘోష ఇతివత్ పదార్థా ఏవాన్వయాయోగ్యాః, యేన ప్రమాణాన్తరో#పనీతేనాఽన్వయస్స్యాత్। అథ (192)ప్రతీతవాక్యార్థబలాయాతోఽప్యర్థో యది వాక్యస్యైవ, దివాభోజననిషేధవాక్యస్యాపి రాత్రిభోజనమర్థస్స్యాత్। తస్మాద్యథా గవయశబ్దః కస్యచిద్వాచకః శిష్టప్రయోగాదితి సామాన్యతో నిశ్చితేఽపి, విశేషే మానాన్తరాపేక్షా, తథా గోసదృశస్య గవయశబ్దో వాచక ఇతి వాక్యాన్నిశ్చితేపి సామాన్యే, విశేషవాచకత్వేఽస్య మానాన్తరమనుసరణీయమితి।

కు.3.356 అస్త్వనుమానమ్। తథాహి- గవయశబ్దో గవయస్య వాచకః అసతి వృత్త్యన్తరేఽభియుక్తైస్తత్ర ప్రయుజ్యమానత్వాత్,గవి గోశబ్దవదితి చేత్- న- అసిద్ధేః। న హ్రాసతి వృత్త్యన్తరే తద్విషయతయా ప్రయోగస్సఙ్గతిమవిజ్ఞాయ జ్ఞాతుం శక్యతే। సామానాధికరణ్యాదితి చేన్న- పిణ్డడ్థ్;మాత్రే సిద్#ధసాధనాత్, నిమిత్తే చాసిద్ధేః, సాదృశ్యస్యానిమిత్తత్వాదిత్యుక్తమ్।

కు.3.357 నను వ్యాప్తిపరమిదం వాక్యం స్యాత్, యో గోసదృశః స గవయపదార్థ ఇతి। తథాచ వాక్యాదవగతప్రతిబన్ధోఽనుమినుయాత్- అయమసౌ గవయో గోసదృశత్వాదితిదేశవాక్యావగతపిణ్డడ్థ్;వదితి- న- విపర్యయాత్। న హి గోసదృశం బుద్ధావారోప్యానేన పృష్టః, స కిం శబ్దవాచ్య ఇతి। కిన్తు సామాన్యతో గవయపదార్థమవగమ్య స కీదృగితి। తథాచ యద్యోగప్రాథమ్యాభ్యాం తస్యైవ వ్యాప్యత్వమ్। తతః కిం తేన, ప్రకృతానుపయోగాత్।

కు.3.358 అథ (193)కింలక్షణకోఽసావితి ప్రశ్నార్థః। తదా వ్యతిరేకిపరం (194)స్యాత్, లక్షణస్య తథాభవాత్। తథాచ గోసదృశో గవయ ఇత్యస్యార్థః- యో గవయ ఇతి న వ్యవహ్రియతే నాఽసౌ గోసదృశ ఇతి। ఏవఞ్చ ప్రయోక్తవ్యమ్- అయమసౌ గవయ ఇతి వ్యవహర్తవ్యః గోసదృశత్వాత్, యస్తు న తథా, గోసదృ#శః యథా హస్తీ। న చ హస్త్యాదీనాం విపక్షత్వే ప్రమాణమస్తి, సర్వాప్రయోగస్య దురవధార(ణ)త్వాత్; కతిపయావ్యవహారస్య చానైకాన్తికత్వాత్।

కు.3.359 నను లిఙ్గమాత్రే ప్రశ్నో భవిష్యతి, కీదృక్ కిం లిఙ్గమితి- న- న హ్రానేన లిఙ్గమవిజ్ఞాయ గవయశబ్దస్య వాచకత్వం కస్యచిద్వాచ్యత్వం వాఽవగతమ్, యేన తదర్థం ప్రశ్నస్స్యాత్। ప్రవృత్తినిమిత్తవిశేషలిప్సే ప్రశ్నః, యేన నిమిత్తేన గవయశబ్దః ప్రవర్తతే తస్య కిం లిఙ్గమి#తి చేన్న- న హి తదవశ్యమనుమేయమేవేత్యనేన నిశ్చితమ్, యత ఇదం స్యాత్। జ్ఞానోపాయమాత్రప్రశ్నే తద్విశేషేణోత్తరమితి చేన్న- అవిశేషాదిన్ద్రియసన్నికర్షమప్యుత్తరయేత్; పర్యాయాన్తరం వా। యథా- గవయమహం కథం జానీయామితి ప్రశ్నే, వనం గతో ద్రక్ష్యసీతి; యథా వా- కః పిక ఇత్యత్ర, కో#కిల ఇతి। తస్మాన్నిమిత్తభేదప్రశ్న ఏవాయమ్, గవయో గవయపదవాచ్యః కీదృక్ కేన నిమిత్తేనేతి యుక్తముత్పశ్యామః। తస్య చ నిమిత్తవిశేషస్య సాక్షాదుపదర్శయితుమశక్యత్వాత్ పృష్టస్తదులక్షణం కిఞ్చిదాచష్టే। తచ్చోపమానసామగ్రీసముత్థాపనమేవ। తస్య చ ప్రమాణస్య సతస్తర్కస్సహాయతామాపద్యతే- "సాదృశ్యస్యైవ నిమిత్తతాయాం కల్పనాగౌరవమ్, నిమిత్తాన్తరకల్పనే చ క్లృప్తకల్పనావిరోధ' ఇతి తదేవ నిమిత్తమవగచ్ఛతీతి।

కు.3.360 లక్షణన్త్వస్య అనవగతసఙ్గతిసఙ్జ్ఞాసమభివ్యాహృతవాక్యార్థస్య సఙ్జ్ఞిన్యనుసన్ధానముపమానమ్। వాక్యార్థశ్చ క్వచిత్ సాధర్మ్యం క్వచిద్వైధర్మ్యమ్। అతో నావ్యాపకమ్। తస్మాన్నియతవిషయత్వాదేవ న తేన బాధః, న త్వనతిరేకాదితి స్థితిః।
కు.3.ద్రుఘ361శబ్దోఽపి న బాధకమనుమానానతిరేకాదితి వైశేషికాదయః। తథా హి- యద్యపి

ఏతే పదార్థా మిథః సంసర్గవన్తః వాక్యత్వాదితి వ్యధికరణమ్; పదార్థత్వాదితి చానైకాన్తికమ్; పదైస్స్మారితత్వాదిత్యపి తథా। యద్యపి చైతాని పదాని స్మారితార్థసంసర్గవన్తి తత్స్మారకత్వాదిత్యాదౌ సా#ధ్యాభావః। న ప్రాత్ర మత్వర్థః సంయోగః సమవాయస్తాదాత్మ్యం విశేషణవిశేష్యభావో వా సమ్భవతి। జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావస్తు స్వాతన్త్ర్యేణ అనుమానాన్తర్భావవాదిభిరేష్యతే। న చ లిఙ్గతయా జ్ఞాపకత్వం యత్ లిఙ్గస్య (195) విషయస్తదేవ తస్య, పరస్పరాశ్రయప్రసఙ్గాత్। తదుపలమ్భే హి వ్యాప్తిసిద్ధిస్తత్సిద్ధౌ చ తదనుమానమితి। తథాపి- ఆకాఙ్క్షాదిమద్భిః పదైః స్మారితత్వాత్ గామభ్యాజేతి పదార్థవదితి స్యాత్। న చ విశేషాసిద్ధిర్దోషః, సంసర్గస్య సంస్పృజ్యమానవిశేషాదేవ విశిష్టత్వాత్। యద్వా ఏతాని పదాని స్మారితార్థసంసర్గజ్ఞానపూర్వకాణి ఆకాఙ్క్షాదిమత్త్వే సతి తత్స్మారకత్వాత్ గామభ్యాజేతి పదవత్। న చైవమర్థాసిద్ధిః, జ్ఞానావచ్ఛేదకతయైవ తత్సిద్ధేః। తస్య చ సంస్పృజ్యమానోపహితస్యైవావచ్ఛేదకత్వాన్న విశేషాప్రతిలమ్భ ఇతి।

కు.3.362 అత్రోచ్యతే- అనేకాన్తః పరిచ్ఛేదే సమ్భవే చ న నిశ్చయః। ఆకాఙ్క్షా సత్తయా హేతుర్యోగ్యాసత్తిరబన్ధనా।।13।। ఏతే పదార్థామిథస్సంఙ్గవన్త ఇతి సంస్పృష్టా ఏవేతి నియమో వా సాధ్యః సమ్భావితసంసర్గా ఇతి వా।

కు.3.363 న ప్రథమః, అనాప్తోక్తపదకదమ్భస్మారితైరనేకాన్తాత్। ఆప్తోక్త్యా విశేషణీయమితి చేన్న- వాక్యార్థప్రతీతేః ప్రాక్ తదసిద్ధేః। న ప్రావిప్రలమ్భకత్వమాత్రమిహాప్తశబ్దేన వివక్షితమ్, తదుక్తేరపి పదార్థసంసర్గవ్యభిచారాత్। అపితు తదనుభవప్రామాణ్యమపి। న చైతచ్చక్యమ్ (196)అసర్వజ్ఞే సర్వదా సర్వవిషయే సత్యజ్ఞానవానయమితి నిశ్చేతుమ్, భ్రాన్తేః పురుషధర్మత్వాత్। యత్ర (197)క్వచిదాప్తత్వమనాప్తస్యాప్యస్తీతి న తేనోపయోగః। తతోఽస్మిన్నర్థేఽయమభ్రాన్త ఇతి కేనచిదుపాయేన గ్రాహ్యమ్। నచైతత్ సంసర్గవిశేషమప్రతీత్య శక్యమ్; బుద్ధేరర్థంభేదమన్తరే#ణ నిరూపయితుమశక్యత్వాత్। పదార్థమాత్రే చాభ్రాన్తత్వసిద్ధౌ న కిఞ్చిత్; అనాప్తసాధారణ్యాత్। ఏతేషాం సంసర్గేఽయమభ్రాన్త ఇతి శక్యమితి చేన్న- ఏతేషాం సంసర్గే ఇత్యస్యా ఏవ బుద్ధేరసిద్ధేః। అననుభూతచరే స్మరణాయోగాత్, తదనుభవస్య లిఙ్గాధీనతయా తస్య చ విశేషణాసిద్ధత్వేనానుపపత్తేరితి।

కు.3.364 నాపి ద్వితీయః, యోగ్యతామాత్రసిద్ధావపి సంసర్గానిశ్చయాత్, వాక్యస్య చ తదేకఫలత్వాత్। యోగ్యతామాత్రస్య ప్రాగేవ సిద్ధేః। అన్యథా తదసిద్ధావాసన్నసాకాఙ్క్షపదస్మారితత్వాదిత్యేవ హేతుస్స్యాత్। తథాచాగ్నినా సిఞ్చేదిత్యాదినా స్మారితైరనైకాన్తః; తథావిధానాం సర్వథా సంసర్గాయోగ్యత్వాదితి।

కు.3.365 ఏవం ద్వితీయేఽపి ప్రయోగే హేతురాకాఙ్క్షాదిమత్త్వే సతీతి। తత్ర కేయమాకాఙ్క్షా నామ? న తావద్విశేషణవిశేష్యభావః, తస్య సంసర్గ(ర్గవిశేష)స్వభావతయా సాధ్యత్వాత్। నాపి తద్యోగ్యతా, యోగ్యతయైవ గతార్థత్వాత్। నాప్యవినాభావః, నీలం సరోజమిత్యాదౌ తదభావేఽపి

వాక్యార్థప్రత్యయాత్। తత్రాఽపి విశేషాక్షిప్తసామాన్యయోరవినాభావోఽస్తీతి (వోప్యాకాఙ్క్షేతి) చేన్న- అహో విమలం జలం నద్యాః, కచ్చే మహిషశ్చరతీత్యాదౌ వాక్యభేదానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్। నాపి ప్రతిపత్తుర్జిజ్ఞాసా, పటో భవతీత్యాదౌ శుక్లాదిజిజ్ఞాసాయాం (సయా)రక్తః పటో భవతీత్యస్యైకదేశవత్ సర్వదా వాక్యాపర్యవసానప్రసఙ్గాత్।
"గుణక్రియాద్యశేషవిశేషజిజ్ఞాసాయామపి పదస్మారితవిశేషజిజ్ఞాసా ఆకాఙ్క్షా। పట ఇత్యుక్తే కింరూపః, కుత్ర కిం కరోతీత్యాదిరూపజిజ్ఞాసా। తత్ర, భవతీత్యుక్తే, కిం కరోతీత్యేవైవ పదస్మారితవిషయా, న తు కిం రూప ఇత్యాదిరపి। యదా తు రక్త ఇత్యుచ్యతే, తదా కింరూప ఇత్యేషాఽపి స్మారితవిషయా స్యాత్ ఇతి న కిఞ్చిదనుపపన్న'మితి చేత్- ఏవం తర్హి చక్షుషీ నిమీల్య పరిభావయతు భవాన్, కిమస్యాం జాతాయామన్వయప్రత్యయః అథ జ్ఞాతాయామితి। తత్ర ప్రథమే నానయా వ్యభిచారవ్యావర్తనాయ (వారణాయ) హేతుర్విశేషణీయః, మనస్సంయోగాదివత్సత్తామాత్రేణోపయోగాత్। ఆసత్తియోగ్యతామాత్రేణ విశిష్టస్తు నిశ్చితోఽపి న గమకః; అయమేతి పుత్రో రాజ్ఞః పురుషోఽపసార్యతామిత్యాదౌ వ్యభివచారాత్।

కు.3.366 ద్వితీయస్తు స్యాదపి, యద్యనుమానాన్తరవత్తత్సద్భావేఽపి తజ్ఞానవైధుర్యాదన్వయప్రత్యయో న జాయతే। నత్వేతదస్తి, ఆసత్తియోగ్యతామాత్రప్రతిసన్ధానాదేవ సాకాఙ్క్షస్య సర్వత్ర వాక్యార్థప్రత్యయాత్। నివృత్తాకాఙ్క్షస్య చ తదభావాత్। కథమేష నిశ్చయః, సాకాఙ్క ఏవ ప్రత్యేతి, న తు జ్ఞాతాకాఙ్క ఇతి చేత్- తావన్మాత్రేణోపపత్తావనుపలభ్యమానజ్ఞానకల్పనాఽనుపపత్తేః। అన్యత్ర తథా దర్శనాచ్చ। యథా (దా) హి దూరాద్దృష్టసామాన్యో జిజ్ఞాసతే కోఽయమితి, ప్రత్యాసీదంశ్చ, స్థాణురయమితి ప్రత్యేతి, తదాఽస్య జ్ఞాతుమహమిచ్ఛామీత్యనువ్యవసాయాభావేఽపిస్థాణురయమిత్యర్థ(న్వయ)ప్రత్యయో భవతి- తథేహాప్యవిశేషాత్ విశేషోపస్థానకాలే సంసర్గావగతిరేవ జాయతే, న తు జిజ్ఞాసావగతిరితి। న చ విశేషోపస్థానాత్ప్రాగేవ జిజ్ఞాసావగతిః ప్రకృతోపయోగినీ, తావన్మాత్రస్యానాకాఙ్క్ష(జ్ఞ)త్వాత్।

కు.3.367 న చైవమ్భూతోఽప్యయమైకాన్తికో హేతుః। యదా హ్రాయమేతి పుత్రో రాజ్ఞః పురుషోఽపసార్యతామితి వక్తోచ్చారయతి, శ్రోతా చ వ్యాసఙ్గాదినా నిమిత్తేన అయమేతి పుత్ర ఇత్యశ్రుత్వైవ; రాజ్ఞః పురుషోఽపసార్యతామితి శ్రృణోతి, తదాఽస్యాకాఙ్క్షాదిమత్త్వే సతి పదకదమ్బకత్వమ్? న చ స్మారితార్థసంసర్గజ్ఞానపూర్వకత్వమితి।

కు.3.368 స్యాదేతత్- యావత్సమభివ్యాహృతత్వేన విశేషితే హేతౌ నాయం దోషః, తథావిధస్య వ్యభిచారోదాహరణాసంస్పర్శాత్। కుతస్త్యస్తర్హి కతిపయపదశ్రావిణః సంసర్గప్రత్యయః? అలిఙ్గ ఏవ లిఙ్గత్వాధ్యారోపాత్। ఏతావానేవాయం సమభివ్యాహార ఇతి తత్ర శ్రోతురభిమానః- న- తత్సన్దేహేఽపి శ్రుతానురూపసంసర్గావగమాత్। భవతి హి తత్ర ప్రత్యయః, న జానే కిమపరమనేనోక్తమ్, ఏతావదేవ శ్రుతమ్, యద్రాజ్ఞః పురుషోఽపసార్యతామితి। భ్రాన్తిరసావితి చేత్- న తావదసౌ దుష్టేన్ద్రియజా, పరోక్షాకారత్వాత్। న లిఙ్గాభాసజా, లిఙ్గాభిమానాభావేఽపి జాయమానత్వాత్। ఏతావత్ప(దృక్ప)దకదమ్#బప్రతిసన్ధానమేవ తాం జనయతీతి చేత్।

యద్యేవమ్, తదేవాదుష్టం సదభా॑న్త జనయత్ కేన వారణీయమ్। వ్యాప్తిప్రతిసన్ధానం వినాఽపి తస్య సంసర్గప్రత్యాయనే సామథ్ర్యావధారణాత్ చక్షురాదివత్।

కు.3.369 నాస్త్యేవ తత్ర సంసర్గప్రత్యయః; అసంసర్గాగ్రహమాత్రేణ తు తథా వ్యవహార ఇతి చేత్- తర్హి యావత్సమభివ్యాహారేణాపి విశేషణేనాప్రతీకారః, తథాభూతస్యానాప్తవాక్యస్య సంసర్గజ్ఞానపూర్వకత్వాభావాత్। అసంసర్గాగ్రహపూర్వకత్వమాత్రే సాధ్యే న వ్యభిచార ఇతి చేత్- ఏవం తర్హిసంసర్గో న సిద్ధ్యేత్। ఆప్తవాక్యేషు సేత్స్యతీతి చేన్న- సర్వవిషయాఽఽప్తత్వస్యాసిద్ధేః, యత్ర క్వచిదాప్తత్వస్యానైకాన్తికత్వాత్, ప్రకృతవిషయే చాప్తత్వసిద్ధౌ సంసర్గవిశేషస్య ప్రాగేవ సిద్ధ్యభ్యుపగమాదిత్యుక్తమ్।

కు.3.370 న చ సర్వత్ర జిజ్ఞాసా నిబన్ధనమ్, అజిజ్ఞాసోరపి వాక్యార్థప్రత్యయాత్। ఆకాఙ్క్షాపదార్థస్తర్హి కః? జిజ్ఞాసాం ప్రతి యోగ్యతా। సా చ స్మా(198)రితతదాక్షిప్తయోర(ప్తా)వినాభావే సతి శ్రోతరి తదుత్పాద్యసంసర్గావగమప్రాగభావః। న చైషోఽపి జ్ఞానమపేక్షతే, (199)ప్రతియో#గినిరూపణాధీననిరూపణత్వాత్తదభావస్య, తస్య చ విషయనిరూప్యత్వాదితి।

కు.3.371 ప్రాభాకరస్తు లోకవేదసాధారణవ్యుత్పత్తిబలేనాన్వితాభిధానం ప్రసాధ్య వేదస్యాపౌరుషేయతయా వక్తృజ్ఞానానుమానానవకాశాత్ సంసర్గే శబ్దస్యైవ స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రామాణ్యమాస్థిషత; లోకే త్వనుమానత ఏవ వక్తృజ్ఞానోపసర్జనతయా సంసర్గస్య సిద్ధేరన్వితాభిధానబలాయాతేపి ప్రతిపాదకత్వేఽనువాదకతామాత్రం వాక్యస్యేతి నిర్ణీతన్తుః। తదతిస్థవీయః- నిర్ణీతశక్తేర్వాక్యస్యాద్ధి ప్రాగేవార్థస్య నిర్ణయే। వ్యాప్తిస్మృతివిలమ్బేన లిఙ్గస్యైవానువాదితా।।14।। యావతీ హి వేదే సామగ్రీ, తావత్యేవ లోకేఽపి భవన్తీ కథమివ నార్థం గమయేత్। నహ్యపేక్షణీయాన్తరమస్తి। లిఙ్గే తు పరిపూర్ణేఽప్యవగతే వ్యాప్తిస్మృతిరపేక్షణీయాఽస్తీతి, విలమ్బేన కిం నిర్ణేయమ్; అన్వయ(అర్థ)స్య ప్రాగేవ ప్రతీతేః।

కు.3.372 లోకే వక్తురాప్తత్వనిశ్చయోఽపేక్షణీయ ఇతి చేన్న- తద్రహితస్యాపి స్వార్థప్రత్యాయనే శబ్దస్య శక్తేరవధారణాత్। అన్యథా వేదేఽప్యర్థప్రత్యయో న స్యాత్, తదభావాత్। న చ లోకే అన్యాన్యేవ పదాని; యేన శక్తివైచిత్ర్యం స్యాత్। అనాప్తోక్తౌ వ్యభిచారదర్శనాత్ తుల్యేఽపి సామగ్రీ సన్దేహేన శిథిలాయతే ఇతి చేన్న- చక్షురాదౌ వ్యభిచారదర్శనేన (రసత్వేన) శఙ్కాయామపి సత్యాం జ్ఞానసామగ్రీతస్తదుత్పత్తిదర్శనాత్। జ్ఞాయమానస్యాయం విధిః, యత్ సన్దేహే సతి న నిశ్చాయకమ్,(200) యథా లిఙ్గమ్; చక్షురాది తు సత్తయేతి చేన్న- వాక్యస్య నిశ్చితత్వాత్; ఆప్#తోక్తత్వస్య చార్థప్రత్యయం ప్రత్యనఙ్గత్వాత్। లోకేఽపి చాప్తత్వానిశ్చయేఽపి వాక్యార్థప్రతీతేః। భవతి హి వేదానుకారేణ పఠ¬మానేషు అపౌరుషేయత్వాభిమానినో గౌడడ్డత్థ్;(201)మీమాంసకస్యార్థనిశ్చయః। న చాసౌ (చాయం) భ్రాన్తిః, పౌరుషేయత్వనిశ్చయదశాయామపి తథానిశ్చయా(థాత్వా)దితి।

కు.3.373 స్యాదేతత్- నాప్తోక్తత్వమర్థప్రతీతేరఙ్గమితి బ్రూమః; కిన్త్వనాప్తోక్తత్వశఙ్కానిరాసః (సమ్)। స చ క్వచిదపౌరుషేయత్వనిశ్చయాత్, క్వచిదాప్తోక్తత్వావధారణాదితి చేత్- తత్ కిమపౌరుషేయత్వస్యాప్రతీతౌ, సన్దేహే వా వేదవాక్యాద్విదితపదార్థసఙ్గతేరర్థప్రత్యయ ఏవ న భవే#త్, భవన్నపి వా న శ్రద్ధేయః? ప్రథమే సత్యాదయ ఏవ ప్రమాణమ్। నచాసంసర్గాగ్రహే తదానీం సంసర్గవ్యవహారః, బాధకస్యాత్యన్తమభావాత్। తథాపి తత్కల్పనాయామనవ్యోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్। ద్వితీయే త్వశ్రద్ధా ప్రత్యక్షవత్ నిమిత్తాన్తరాన్నివర్త్స్యతీతి వేదే యది, లోకేఽపి తథా స్యాదవిశేషాత్।

కు.3.374 అన్యథా వేదస్యాప్యనువాకతాప్రసఙ్గః (ఙాత్)। తదుచ్యతే। (థాహి)। వ్యస్తపుమ్భూషణాశఙ్కైః స్మారితత్వాత్ పదైరమీ। అన్వితా ఇతి నిర్ణీతే వేదస్యాపి న తత్ కుతః।। 15।। యదా హ్రాపౌరుషేయత్వనిశ్చయాత్ ప్రాక్ వేదో న కిఞ్చిదభిధత్తే ఇతి పక్షః,తదా ఆప్తోక్తత్వనిశ్చయోత్తరకాలం (202)లోకవత్, వేదేఽప్యపౌరుషేయత్వనిశ్చయాత్ పశ్చాదనుమానావతారః। ఇయాంస్తు విశేషః- యదత్ర పదార్థానేవ పక్షీకృత్య నిరస్తపుమ్భోషాశఙ్కైరాకాఙ్క్షాదిమద్భిః పదైః స్మారితత్వాదాప్తోక్తపదకదమ్బకస్మారితపదార్థవత్ సంసర్గ ఏవాహత్య సాధ్యః,బుద్ధివ్యవహితస్త్వితరత్రేతి। ఫలతో న కశ్చిద్విశేష ఇతి । తథా చాన్వితాభిధానేఽపి జఘన్యత్వాద్వేదస్యానువాదకత్వప్రసఙ్గః। న చైవం సతి తత్ర ప్రమాణమస్తి। విశిష్టప్రతిపత్యన్యథానుపపత్యా హి శబ్దస్య తత్ర శక్తిః పరికల్పనీయా। సా చానుమానేనైవోపపన్నేతి వృథా ప్రయాసః। తస్మాల్లోకే శబ్దస్యానువాదకతేతి విపరీతకల్పనేయమాయుష్మతామ్।

కు.3.375 కిం చేదమన్వితాభిధానం నామ? న తావదన్వితప్రతిపాదనమాత్రమ్, అవివాదాత్। నాపి స్వార్థాభిధాయాస్తత్ర తాత్పర్యమ్, అవివాదాదేవ। నాపి సఙ్గతిబలేన తత్ప్రతిపాదనమ్, వాక్యార్థస్యాపూర్వత్వాత్। నాపి స్వార్థసఙ్గతిబలేన, తస్య స్వార్థ ఏవోపక్షయాత్। నాపి సైవ సఙ్గతిరుభయప్రతిపాదికా, ప్రతీతిక్రమానుపపత్తేః। యౌగపద్యాభ్యుపగమే తు యోగ్యత్వాదిప్రతిసన్ధానశూన్యస్యాపి పదార్థప్రత్యయవత్ వాక్యార్థప్రత్యయప్రసఙ్గాత్। నాపి సైవ సఙ్గతిః స్వార్థే నిరపేక్షా, వాక్యార్థే తు పదార్థప్రతిపాదనావాన్తరవ్యాపారేతి యుక్తమ్- తస్యాః స్వయమకరణత్వాత్। సజ్#గతాని పదాని హి కరణమ్, న తు సఙ్గతిః। తథాపి తత్ప్రతిపాదనానుగుణసఙ్గతిశాలీని పదానీతి చేత్- న తావద్వాక్యార్థప్రతిపాదనానుగుణతా సఙ్గరేస్తదాశ్రయత్వేన; సామాన్యమాత్రగోచరత్వాత్, తద్వన్మాత్రగోచరత్వాద్వా। నాపి తదనుగుణవ్యాపారవత్త్వేన, అకరణత్వాదిత్యుక్తమ్। తదనుగుణకరణవ్యా#పారోత్థాపకత్వాత్తదనుగుణత్వే న నో వివాదః। అన్విత ఏవ శక్తిరితి చేత్- ఉక్తమత్ర వాక్యార్థస్యాపూర్వత్వాత్ ప్రతీతిక్రమానుపపత్తేశ్చేతి।

కు.3.376 స్మృతక్రియాన్వితే కారకే స్మృతకారకాన్వితాయాఇచ్ఛ క్రియాయాం సఙ్గతిః। అతో నోక్తదోషావకాశః। నాపి పర్యాయతాపత్తిః, ప్రాధాన్యేన నియమాత్। నాపి పౌనరుక్త్యమ్, విశేషాన్వయే తాత్పర్యాత్। నాపీతరేతరాశ్రయత్వమ్, స్వార్థస్మృతావనపేక్షణాత్।

నాపివాక్యభేదాపత్తిః, పరస్పరపదార్థస్మృతిసన్నిధౌ తదితరానపేక్షణాత్- ఇతి చేత్- న అన్వితే సఙ్గతిగ్రహ ఇతి కోఽర్థః? యది యత్ర సఙ్గతిస్తద్వస్తుగత్యా పదార్థాన్వితమ్, న కిఞ్చిత్ ప్రకృతోపయోగి। న హి యత్ర చక్షుషః సామర్థ్యమవగతం తద్వస్తుగత్యా స్పర్శవదితి, తద్వత్తాఽపి తస్య విషయః। అథాఽన్వితతయైవ తత్ర వ్యుత్పత్తిరిత్యర్థః- తదసత్, ప్రమాణాభావాత్।

కు.3.377 అన్వితార్థప్రతిపత్త్యన్యథానుపపత్తిరితి చేన్న। అనన్వితాభిధానేనాప్యుపపత్తేః। ఆకాఙ్క్షానుపపత్తిరస్తు। న హి సామాన్యతోఽన్వితానవగమేఽన్వయవిశేషే జిజ్ఞాసా స్యాత్- న- దృష్టే ఫలవిశేషే రసవిశేషజిజ్ఞాసావదాక్షేపతోఽప్యుపపత్తేః।

కు.3.378 శబ్దమహిమానమన్తరేణ యతః కుతశ్చిదపి స్మృతేషు పదార్థేషు అన్వయప్రతీతిః స్యాత్। న చైవమ్। తతః శబ్దశక్తిరవశ్యం కల్పనీయేతి చేత్- కుతస్తర్హి కవికావ్యాని విలసన్తి। న హి సంసర్గవిశేషమప్రతీత్య వాక్యరచనా నామ। న చ స్వోత్ప్రేక్షాయాం ప్రత్యక్షమనుమానం శబ్దస్తదాభా#సా వా సమ్భవన్తి, అన్యత్ర చన్తావశేన పదార్థస్మరణేభ్యః।
అసంసర్గాగ్రహేఽసావితి చేత్; మమ తావత్ సంసర్గగ్రహ ఏవాసా। తవాపి సైవ పదావలీ క్వచిదన్వయే పర్యవస్యతి, క్వచిదనన్వయాగ్రహే ఇతి కుతో విశేషాత్?

కు.3.379 ఆప్తానాప్తవక్తృకతయేతి చేత్; కిం తథావిధేన వక్తా తత్ర కశ్చిద్విశేష ఆహితః? ఆహో వక్తైవాచ్ఛేదకతయా విశేషః? ప్రథమే అభిహితాన్వయవాదినామివ తవాపి శక్తికల్పనాగౌరవమ్। ద్వితీయే తు వక్తురివ పదానామప్యవచ్ఛేదకతయైవ విశేషకత్వమస్తు। ఏవం తర్హి పదానామప్యన్వయప్రతీతా#వస్త్వపయోగః। కస్సన్దేహః। పరం పదార్థాభిధానేన; న త్వన్యథా। యథా తవైవ, ఆప్తస్య సంసర్గపరతయా పదసమభివ్యాహారమాత్రేణ; న త్వన్యథా। అన్యథా గురుమతవిదామేవ శ్లోక ఆప్తపదప్రక్షేపేణ పఠనీయః- ప్రాథమ్యాదభిధాతృత్వాత్ తాత్పర్యోపగమాదపి। ఆప్తానామేవ సా శక్తిర్వరమభ్యుపగమ్యతామ్।।ఇతి।।

కు.3.380 తస్మాత్ ప్రకారాన్తరేణ సంసర్గప్రత్యయో భవతు మా వా, పదార్థానామాకాఙ్క్షాదిమత్త్వే సతి అభిహితానామవశ్యమన్వయ ఇతి కుతోఽతిప్రసఙ్గః?

కు.3.381 న చైవం సతి పదార్థా ఏవ కరణమ్, తేషామనాగతాదిరూపతయా కారకత్వానుపపత్తౌ తద్విశేషస్య కరణత్వస్యాయోగాత్। తత్సంసర్గే ప్రమాణాన్తరాసఙ్కీర్ణోదాహరణాభావాచ్చ। పదానాం తు పూర్వభావనియమేన పదార్థస్మరణావాన్తరవ్యాపారవత్తయా తదుపపత్తేః; వ్యాపారస్యావ్యవధాయకత్వాదితి కృతం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా।

కు.3.382 అస్తు తర్హి శబ్ద ఏవ బాధకం సర్వజ్ఞే కర్తరి। తథాహి- ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః। అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాఽహమితి మన్యతే।। (గీ.) ఇత్యాది పఠన్తి। అస్యాయమర్థః- న పారమార్థికం చేతనస్య కర్తృత్వమస్తి। ఆభిమానికం తు తత్। న చ సర్వజ్ఞస్యాభిమానః। న చాసర్వజ్ఞస్య జగత్కర్తృత్వమస్తి- ఉచ్యతే- న ప్రమాణమనాప్తోక్తిర్నాదృష్టే క్వచిదాప్తతా। అదృశ్యదృష్టౌ సర్వజ్ఞో న చ నిత్యాగమః

క్షమః।।16।। యది హి సర్వజ్ఞకర్తృరభావాఽఽవేదకః శబ్దో నాప్తోక్తః, న తర్హి ప్రమాణమ్। అథాప్తోఽస్య వక్తా, కథం న తదర్థదర్శీ। అతీన్ద్రియార్థదర్శీతి చేత్- కథమసర్వజ్ఞః, కథం వా న కర్తా, ఆగమస్యైవ ప్రణయనాత్। న చ నిత్యాగమసమ్భవః, విచ్ఛేదాదిత్యావేదితమ్।

కు.3.383 అపిచ- న చాసౌ క్వచిదేకాన్తః సత్త్వస్యాపి ప్రవేదనాత్। నిరఙ్కుశావబోధార్థో న చ సన్నపి తత్పరః।।17।। నహ్రసత్త్వపక్ష ఏవాగమో నియతః, ఈశ్వరసద్భావస్యైవ భూయస్సు ప్రదేశేషు ప్రతిపాదనాత్। తథాచాగ్రే దర్శయిష్యామః। తథాచ సతి క్వచిదసత్త్వప్రతిపాదనమనేకాన్తం న బాధకమ్। సత్త్వప్రతిపాదనమపి తర్హి న సాధనమితి చేత్- ఆపాతతస్తావదేవమేతత్। యదా తు నిఃశేషవిశేషగుణశూన్యాత్మస్వరూపప్రతిపాదనార్థత్వమకర్తృకత్వాగమానామవధారయిష్యతే తదా న తన్ని షేధే తాత్పర్యమమీషామితి సత్త్వప్రతిపాదకానామేవాగమానాం ప్రామాణ్యం భవిష్యతీతి। న చ తేషామప్యన్యత్ర తాత్పర్యమితి వక్ష్యామః।

కు.3.384 అస్త్వర్థాపత్తిస్తర్హి బాధికా। తథాహి- యద్యభవిష్యత్, నోపాదేక్ష్యత్। న హ్రసావనుపదిశ్య ప్రవర్తయితుం న జానాతి। అత ఉపదేశ ఏవాన్యథానుపపద్యమానస్తథావిధస్యాభావమౌదాసీన్యం వాఽఽవేదయతి- న- అన్యథైవోపపత్తేః। హేత్వభావే ఫలాభావాత్ ప్రమాణేఽసతి న ప్రమా। తదభావాత్ ప్రవృత్తిర్నో కర్మవాదేఽప్యయం విధిః।।18।। బుద్ధిపూర్వాం హి ప్రవృత్తిర్న బుద్ధిమనుత్పాద్య శక్యసమ్పాదనా। న చ ప్రకృతే బుద్ధిరప్యుపదేశమన్తరేణ శక్యసిద్ధిః, తస్యైవ తత్కారణత్వాత్। భూతావేశన్యాయేన ప్రవర్తయేదితి చేత్- ప్రవర్తయేదేవ, యది తథా ఫలసిద్ధిః స్యాత్। న త్వేవమ్। కుత ఏతదవసితమ్? ఉపదేశాన్యథానుపపత్#త్యైవ। యస్యాపి మతే అదృష్టవశాదేవ భూతానాం ప్రవృత్తిః, తస్యాపి తుల్యమేతత్। యద్యస్తి ప్రవృత్తినిమిత్తమదృష్టమ్, కిముపదేశేన, తత ఏవ ప్రవృత్తిసిద్ధేః। న చేత్, తథాపి కిముపదేశేన, తదభావే తస్మిన్ సత్యప్యప్రవృత్తేః। నిత్యః స్వతన్త్ర ఉపదేశో న పర్యనుయోజ్య ఇతి చేత్- యూయం పర్యనుయోజ్యాః, యే తమ(మన)వధానతో ధారయన్తి విచారయన్తి చేతి।

కు.3.385 న చార్థాపత్తిరనుమానతో భిద్యతే, లోకే తదసజ్కీర్ణోదాహరణాభావాత్ ప్రకారాన్తరాభావాచ్చ। తథాహి- అనియమ్యస్య నాయుక్తిర్నానియన్తోపపాదకః। న మానయోర్విరోధోఽస్తి ప్రసిద్ధే వాఽప్యసౌ సమః।।19।। జీవంశ్చైత్రో గృహే నాస్తీతి అనుపపద్యమానమసతి బహిఃసద్భావే, తమాప(మావే)దయతీత్యుదహరన్తి। తత్ర చిన్త్యతే- కిమనుపపన్నం జీవతో గృహాభావస్యేతి। న హ్రనియమయస్యానియామకం వినా కిఞ్చిదనుపపన్నమ్, అతిప్రసఙ్గాత్। నను స్వరూపమేవ। తత్ న తావద్బహిః సత్త్వేన కర్తవ్యమ్, తదకార్యత్వాత్ తస్య। స్థితిరేవాస్య తేన వినా న స్యాదిత్యస్య స్వభావ ఇతి చేత్- ఏవం తర్హి తన్నియతస్వభావ ఏవాసౌ; వ్యాప్తేరేవ వ్యతిరేకముఖనిరూప్యాయాస్తథావ్యపదేశాత్।

కు.3.386 కథం వా (చ) బహిఃసత్త్వమస్యోపపాదకమ్? న హి అనియామకో భవన్నప్యనియమ్యముపపాదయతి, అతిప్రసఙ్గాదేవ। స్వభావోఽస్య, యదనేన బహిఃసత్త్వేన గేహాసత్త్వం క్రోడఢ్ఢత్;ీకృత్య స్థాతవ్యమితి చేత్- సేయం వ్యాప్తిరేవాన్వయముఖనిరూప్యా తథా వ్యపదిశ్యతే ఇతి।

కు.3.387 న వయమవినాభావమర్థాపత్తావపజానీమహే, కిన్తు తజ్జ్ఞానమ్। న చాసౌ సత్తా మాత్రేణ తదనుమానత్వమాపాదయతీతి చేత్- న- అనుపపత్తిప్రతిసన్ధానస్యావశ్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్। అన్యథాత్వప్రతిప్రసఙ్గాత్। అర్థాపత్త్యాభాసానవకాశాచ్చ। యదా హ్రన్యథైవో(థాప్యు)పపన్నమన్యథాఽనుపపన్నమితి మన్యతే, తదాఽస్య విపర్యయః, న త్వన్యథేతి।

కు.3.388 తథాపి కథమత్ర వ్యాప్తిర్గృహ్యేతేతి చేత్- యదాఽహమిహ తదా నాన్యత్ర, యదాన్యత్ర తదా నేహేతి సర్వప్రత్యక్షాసిద్ధమేతత్; కా తత్రాపి కథన్తా? సర్వదేశాప్రత్యక్షత్వే తత్రాభావో దురవధారణ ఇత్యపి నాస్తి, తేషామేవ సంసర్గస్యాత్మని ప్రతిషేధాత్। అయోగ్యానాం ప్రతిషేధే కా వార్తేతి చేత్- తదవయవానాం తత్సంసర్గప్రతిషేధాదేవానుమానాత్; అన్యేషాం న కాచిత్। న హ్రకారణీభూతేన పరమాణునా నేదం సంసృష్టమితి నిశ్చేతుం శక్యమితి।

కు.3.389 న చా(నాప్య)వినాభావనిశ్చయేనాపి గమయన్నపక్షధర్మోఽర్థాపత్తిరితి యుక్తమ్- పక్షధర్మతాయా అనిమిత్తత్వప్రసఙ్గాత్; అవిశేషాత్। వ్యధికరణేనావినాభావనిశ్చయాయోగాచ్చ; యత్ (203) యత్ర యదేతి ప్రకారానుపపత్తేః।

కు.3.390 ప్రమాణయోర్విరోధే అర్థాపత్తిరవిరోధోపపాదికా, న త్వేవమనుమానమిత్యపి నాస్తి। విరోధే హి రజ్జుసర్పాదివదేకస్య బాధ ఏవ స్యాత్, న తూభయోః ప్రమాణ్యమ్। ప్రామాణ్యే వా న విరోధః, స్థూలమిదమేకమితివత్ సహసమ్భవాత్; చైత్రోఽయమయం తు మైత్ర ఇతివద్వా విషయభేదాత్। ప్రకృతే క్వాప్యస్తీతి సామాన్యతో గేహస్యాపి ప్రవేశాదేకవిషయతాఽప్యస్తీతి చేత్- యద్యేవమ్, క్వచిదస్తి క్వచిన్నాస్తీతివన్న విరోధః। అత్రాపి విరోధ ఏవేతి చేత్- ఏకం తర్హి భజ్యేత।

కు.3.391 న భజ్యేత, అర్థాపత్త్యా ఉభయోరప్యుపపాదనాదితి చేత్- కిమనుపపద్యమానమ్? విరోధ ఏవాన్యథానుపపద్యమానో విభిన్నవిషయతయా వ్యవస్థాపయతీతి చేత్- అథాభిన్నవిషయతయైవ కిం న వ్యవస్థాపయేత్। వ్యవస్థాపనమవిరోధాపాదనమ్। ఏకవిషయతయైవ చానయోర్విరోధః। స కథం తయైవ శమయితవ్యః న హి యో యద్విషమూఢచ్చతః, స తేనైవోత్థాప్యతే ఇతి చేత్- ఏకవిషయతయా అనయోర్విరోధ ఇత్యేతదేవ కుతః। విభిన్నదేశస్వభావతయైవ సర్వత్రోపలమ్భాదితి చేత్- ననివ్యం వ్యాప్తిరేవ। తథాచ ఘట్టకుట-ాం (204) ప్రభాతమితి।

కు.3.392 ధూమోపి వానుపపద్యమానతయైవ వఀఢద్ధర్థడ॰14;న గమయేత్। న హి తేన వినా అసావుపపద్యతే। విరోధోఽపి- ధూమాద్వఢిద్ధర్థడ॰14;ననా భవితవ్యమ్,అనుపలబ్ధేశ్చ న భవితవ్యమితి। తథాచాను పలబ్ధేరర్వాగ్భాగవ్యవస్థాపనమ్, ధూమస్య చ వ్యవధానేనానుపలభ్యవఢిద్ధర్థడ॰14;నవిషయత్వస్థితిరర్థాపత్తిరితి కుతోఽనుమానమ్। వఢిద్ధర్థడ॰14;నమానయమిత్యమనుమానం వ్యాప్తేః; అన్యథా అనుమానాభావే విరోధాసిద్ధేః। అర్వాగ్భాగానుపలబ్ధివిరోధేన పరభాగేఽస్య వఢిద్ధర్థడ॰14;నరిత్యస్యార్థాపత్తిరేవేతి చేత్- న- వ్యాప్తి గ్రాహకేణ ప్రమాణేన విరోధస్యోక్తత్వాత్। నాప్యుత్తరా అర్థాపత్తిః। అన్యథా పాణ్డడత్థ్;రత్వస్యాపాలాలత్వవిరోధేన పాలాలత్వస్థితిరప్యర్థాపత్తిరేవ స్యాత్। తద్విశిష్టస్య తేనైవ వ్యాప్తేర్నైవమితి చేత్- యద్యేవమ్, అర్వాగ్భాగానుపలభ్యమానవన్వితేన (మతేన) విశిష్టస్య ధూమస్య తేనైవ వ్యాప్తేః కథమేవం భవిష్యతీతి తుల్యమ్।

కు.3.393 కేవలవ్యతిరేక్యానుమానం పరాభిమతమర్థాపత్తిః; అన్వయాభావాదితి చేత్- ఏవమేతావతా విశేషేణానుమానేఽర్థాపత్తివ్యవహారం న వారయామః। తత్రానుమానవ్యవహారః కుత ఇతి చేత్- అవినాభూతలిఙ్గసముత్పన్న(ముత్థ)త్వాత్। సాధ్యధర్మేణ వినా ప్రభవనమన్వయిన ఇవ వ్యతిరేకిణోఽప్యవిశిష్#టమ్,
తన్నిశ్చయశ్చాఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యామన్యతరేణ వేతి। తస్మాదర్థాపత్తిరిత్యనుమానస్య పర్యాయోఽయమ్, తద్విశేషవచనం వా పూర్వవదాదివదితి యుక్తమ్।

కు.3.394 అనుపలబ్ధిస్తు న బాధికేతి చిన్తితమ్। న చ ప్రత్యక్షాదేరతిరిచ్యతే। తదుచ్యతే- ప్రతిపత్తేరపారోక్ష్యాదిన్ద్రియస్యానుపక్షయాత్। అజ్ఞాతకరణత్వాచ్చ భావావేశాచ్చ చేతసః।।20।।

కు.3.395 యా హి సాక్షాత్కరిణీ ప్రతీతిః, సా ఇన్ద్రియకరణికా, యథా రూపాదిప్రతీతిః; తథేహ భూతలే ఘటో నాస్తీత్యపి। సాక్షాత్కరిత్వమస్యా అసిద్ధమితి చేన్న- ఏకజాతీయత్వే జ్ఞాతాజ్ఞాతకరణత్వానుపపత్తేః। న హి తస్మిన్నేవ కార్యే తదేవ కరణమేకదా జ్ఞాతమ్ అజ్ఞాతఞ్చైకదోపయుజ్యతే#, లిఙ్గేన్ద్రియయోరపి వ్యత్యయప్రసఙ్గాత్,
జ్ఞానస్యాకారణత్వప్రసఙ్గాచ్చ। న హి తదతిపత్యాపి భవతస్తత్కారణత్వమ్,వ్యాఘాతాత్। తస్మాత్ జ్ఞాతానుపలబ్ధిజన్యస్య సాక్షాత్కరిత్వాత్ తద్విపరీతకారణకమిదం తద్విపరీతజాతీయమితి న్యాయ్యమ్। నను క్వ నామ
జ్ఞాతానుపలబ్ధిరసాక్షాత్కరి#ణీమభావప్రతీతిం జనయతి? తదయుక్తం- నిపుణతరమనుసృతో మయా మన్దిరే చైత్రః; న చోపలబ్ధ ఇతి శ్రుత్యా శ్రోతాఽనుమినోతి, నూనం నాసీదేవేతి। ఏతేన ప్రాజ్ఞాస్తితాఽపి వ్యాఖ్యాతా। నను తథాప్యవాన్తరజాతిభేదోఽస్తు; అజ్ఞాతానుపలబ్ధిజన్యే సాక్షాత్కరస్తు కుత ఇతి చేత్- కారణవిరోధాత్# కార్యవిరోధేన భవితవ్యమిత్యుక్తమేవ।

కు.3.396 అనన్యత్రోపక్షీణేన్ద్రియవ్యాపారానన్తరభావిత్వాచ్చ। అధికరణగ్రహణే తదుపక్షీణమితి చేన్న- అన్ధస్యాపి త్వగిన్ద్రియోపనీతే ఘటాదౌ

రూపవిశేషాభావప్రతీతిప్రసఙ్గాత్। అస్తి హి తస్యాధికరణగ్రహణమ్। అస్తి చ
ప్రతియోగిస్మరణమ్। అస్తి చ శ్యామేరక్తత్వస్య యోగ్యస్యాభావో।#ానుపలబ్ధిశ్చ।
అధికరణగ్రాహకేన్ద్రియగ్రాహ్యాభావవాదినోఽపి సమానమేతదితి చేన్న-
ప్రతియోగిగ్రాహకేన్ద్రియగ్రాహ్యోఽభావ ఇత్యభ్యుపగమాత్। మమాపి
ప్రతియోగిగ్రాహకేన్ద్రియగృహీతేఽధికరణే అనుపలబ్ధిః ప్రమాణమిత్యభ్యుపగమ ఇతి చేన్న-
వాయౌ త్వగిన్ద్రియోపనీతే రూపాభావప్రతీత్యను#దయప్రసఙ్గాత్। తథాపి తత్తత్ర
సన్నికృష్టమితి చేత్- హన్తైవమనన్యత్రచరితార్థమిన్ద్రియమవశ్యమపేక్షణీయం
రూపాభావానుభవేన।

కు.3.397 స్యాదేతత్- తథాపి వస్త్వన్తరగ్రహ ఏవ తస్యోపయోగ ఇతి చేన్న- తస్య తం
ప్రత్యకారణత్వాత్। కారణత్వే వా మహాన్ధకారే కరపరామర్శేన స్పర్శవద్ద్రవ్యాభావం న
ప్రతీయాత్। ప్రతీయాచ్చ పురోవిస్ఫారితాక్షః పృష్ఠలగ్నస్యాశ్యామత్వమ్।
ఆర్జవావస్థానమప్యధికరణస్యోపయుజ్యతే ఇతి చేత్- తర్హి నయనసన్నికర్షోఽప్యుపయోక్ష్యతే।
తదేకసహకారిప్రభాసన్నికర్షాపేక్షణాత్;
వాతాయన(205)వివరవిసారికరపరామృష్టేఽప్యధికరణే తదుపలమ్భప్రసఙ్గాచ్చ।

కు.3.398 తథాపి యోగ్యతాపాదనోపక్షీణఇచ్ఛక్షుః। తదితర(206)సామగ్రీసాకల్యే
ప్రానుపలభ్యమానస్యాభావో నిశ్చీయతే। తచ్చ చక్షుష్యధిరకరణసన్నికృష్టే సతి స్యాదితి
చేత్- నను పరిపూర్ణాని కారణాన్యేవ సాకల్యమ్। తథాచ కిం కుత్రోపక్షీణమ్।
అథాన్యోన్యమేలనం (207)మిథః ప్రత్యాసత్త్యా#దిశబ్దవాచ్యం తదుపక్షయవిషయః, న తర్హి
క్వచిచ్చక్షుః కారణం స్యాదితి। న హి రూపాద్యుపలబ్ధిమప్యసన్నికృష్టమేతదుపజనయతి।

కు.3.399 అథాధికరణసమవేతకిఞ్చిదుపలమ్భేఽపి
తద్విషయాభావగ్రహేఽనుపలబ్ధేరపేక్షణీయః। తతస్తత్రేదం చరితార్థమ్। వాయ్వాదిషు తు
రూపాద్యభావప్రతీతిరానుమానికీ। తథా(208)నుపలబ్ధ్యా ప్రానుమీయతే, అయం నీరూపో
వాయురితి- న- అసిద్ధేః। న ప్రుపలమ్భాభావో భవతామభావోపలమ్భః।
ఉపలమ్భస్#యాతీన్ద్రియత్వాభ్యుపగమాత్। ప్రాకట¬ాభావేనానుమేయ ఇతి చేన్న- వాయౌ
రూపవత్తాప్రాకట¬ాభావస్యాప్యసిద్ధేః। రూపాభావేన సమానత్వాత్। వ్యవహారాభావేనానుమేయ
ఇతి చేన్న- కాయవాగ్వ్యాపారాభావేఽప్యుపేక్షాజ్ఞానభావాభ్యుపగమాత్; మూకస్వప్నోపపత్తేశ్చ।
న చ వ్యవహారాభావమాత్రేణానుమాతుమపి శక్యతే, అనైకాన్తికత్వాదసిద్ధేశ్చ। తద్విషయస్తు
వ్యవహారస్తద్విషయజ్ఞానజన్యో వా, తద్విషయజ్ఞానజనకో, వా తదాశ్రయధర్మజనకో వా।
తదభావశ్చ తజ్జ్ఞానతదాశ్రయధర్మాభావాన్తర్భూత ఏవేత్యశక్యనిశ్చయ ఏవ।
ఆత్మాశ్రయేతరేతరాశ్రయచక్రకప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్।

కు.3.400 న చాజ్ఞాతస్యోపలమ్భాద్యభావస్య లిఙ్గతా। న చ ప్రాకట¬ాభావః
సత్తామాత్రేణోపలమ్భాభావమావేదయతీతి యుక్తమ్- లిఙ్గాభావస్య తథాత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్।

అవినాభావబలేన తు నియమే తత్ర్పతిసన్ధానాపత్తేః। న హ్రవినాభావః సత్తామాత్రేణ జ్ఞానహేతుం నియమయతి, ధూమాదావపి తథాభావప్#రసఙ్గాదితి।

కు.3.401 జ్ఞానప్రత్యక్షత్వేన త్వద్దిశా భవిష్యతీతి చేన్న- శబ్దధ్వంసాదినోక్తోత్తరత్వాత్।

కు.3.402 అపిచ ప్రతియోగిగ్రాహకేన్ద్రియేణాధికరణధర్మప్రతీతిరనుపలబ్ధేరఙ్గమితి, తద్రహితాయాస్తస్యాః కార్యవ్యభిచారాద్వ్యవస్థాపేత, వ్యాప్తిబలాద్యా (208)। న తావదుక్తరూపానుపలబ్ధిస్తాం వినా అభావప్రత్యయమజనయన్తీ దృశ్యతే। నాపి వ్యాప్తేః, తథా సతి వయౌ రూపాభావప్రత్యయస్తామాక్షి పేత్, ఏవమ్భూతత్వాత్। అనాక్షే పే వా,న తత్కారణకో భవేత్, న వా భవేత్। తతో న భవత్యేవ, లిఙ్గాత్తదుత్పత్తి(209)రితి చేత్- నను లిఙ్గమపి సైవ; న తత్త్వాన్తరమ్। యథా యోనిసమ్బన్ధోఽలిఙ్గదశాయామిన్ద్రియసన్నికర్షమపేక్షతే, లిఙ్గదశాయాం తు తదనపేక్ష ఏవ బ్రాహ్మణ్యజ్ఞానే, తద్వైతత్ స్యాదితి చేన్న- కార్యజాతిభేదాత్తదుపపత్తేః; ప్రకృతే చ తదనభ్యుపగమాత్। పారోక్ష్యాపారోక్ష్యే విహాయాన్యథాఽప్యసౌ భవిష్యతీతి చేన్న- అనుపలమ్భాత్। సమ్భవ్యతే తావదితి చేత్- సమ్భవ్యతామ్, న త్వేతావతాఽపి తమాశ్రిత్య కరణనియమనిశ్చయః।

కు.3.403 అజ్ఞాతకరణత్వాచ్చ। యదజ్ఞాయమానకరణజం జ్ఞానం తత్సాక్షాదిన్ద్రియజమ్, యథా రూపప్రత్యక్షమ్। తథాచేహ భూతలే ఘటో నాస్తీతి జ్ఞానమితి। యథా వా స్మరణమజ్ఞాయమానకరణజం సాక్షాన్మనోజన్మ। కుతస్తర్హి న సాక్షాత్కార్యనుభవరూపమ్? సంస్కారాతిరిక్తసన్నికర్షాభావాదితి వక్ష్యామః।

కు.3.404 తథాపి భావవిషయే ఇయం వ్యవస్థా, అభావజ్ఞానం త్వజ్ఞాతకరణత్వేఽపి న సాక్షాదిన్ద్రియజం భవిష్యతీతి చేన్న- ఉత్సర్గస్య బాధకాభావేన సఙ్కోచానుపపత్తేః। అన్యథా సర్వవ్యాప్తీనాం భావమాత్రవిషయత్వప్రసఙ్గః, అవిశేషాత్। తథాపి విపక్షే కిం బాధకమితి చేత్- ననివ్దమేవ తావత్। అన్యదప్యుచ్యమానమాకర్ణయ। తద్యథా- అకారణకకార్యప్రసఙ్గః, రూపాద్యుపలబ్ధీనామపి వాఽనిన్ద్రియకరణత్వప్రసఙ్గః। న హ్రానుమిత్యాదిభిరుపలభ్యమానకరణికాభిశ్చక్షురాదివ్యవస్థాపనమ్, అపిత్వనుపలభ్యమానకరణికాభీ రూపాద్యుపలబ్ధిభిరేవ। యద్యపి సాక్షాత్కారితాఽపి తత్రైవ పర్యవస్యతి#, తథాపి ప్రథమతోఽనుపలభ్యమానకరణత్వమేవ ప్రయోజకం చక్షురాదికల్పనే। న హ్రుపలభ్యమానే కరణాన్తరే సాక్షాత్కారిణీష్వపి తాసు చక్షురాది అనుపలభ్యమానం కశ్చిదకల్పయిష్యత్। అత ఏవాసాక్షాత్కారితేఽపి స్మృతేర్మన ఏవ కరణముపాగమన్ ధీరాః। సంస్కారస్త్వర్థవిశేషప్రత్యాసత్తావుపయుజ్యతే, ఇన్ద్రియాణాం ప్రాప్యకారిత్వవ్యవస్థాపనాత్।

కు.3.405 భావావేశాచ్చ చేతసః। సర్వత్ర హి బాహ్యార్థానుభవే జనయితవ్యే భావభూతప్రమాణావిష్టమేవ చేత ఉపయుజ్యతే, నాతోఽన్యథేతి వ్యాప్తిః, తద్వైవ శక్తేరవధారణాత్। న హ్రానుపలబ్ధిమాత్రసహాయం తత్

అభావేఽప్యనుభవమాధాతుముత్సహతే, శబ్దలిఙ్గాదేరపేక్షాదర్శనాత్। న చ యత్ర యదపేక్షం యస్య జనకత్వముపలబ్ధమ్,తదేవ తస్యైవ తదనపేక్షం జనకమితి న్యాయసహమ్। ఆర్ద్రేన్ధనసమ్బన్ధమన్తరేణాపి దహనాద్ధూమసమ్భవనాపత్తేః। తథాచ గతం కార్యకారణభావపరిగ్రహవ్యసనేన।

కు.3.406 అపి చ - ప్రతియోగిని సామథ్ర్యాత్ వ్యాపారావ్యవధానతః।
అక్షాశ్రయత్వాద్దోషాణామిన్ద్రియాణి వికల్పనాత్।।21।। యద్ధి ప్రమాణం యద్భావావగాహి, తత్ తదభావగాహి, యథా లిఙ్గం శబ్దో వా; ఘటాద్యవగాహి చేన్ద్రియమితి। అన్యథా హి శబ్దాదికమపి నాభావమావేదయేత్, భవ ఏవ సామథ్ర్యావధారణాత్। న చైవమేవ న్యాయ్యమ్। దేవదత్తో గేహే నాస్తీతి శబ్దాత్, మయా తత్ర జిజ్ఞాసమానేనాపి న దృష్టో మైత్ర ఇత్యవగతానుపలబ్ధ్యాఽనుమానాదప్యవగతేః।

కు.3.407 గ్రాహయతు వాఽఽశ్రయమిన్ద్రియమ్, తథాపి న తేనేదం వ్యవధీయతే, వ్యాపారత్వాత్। అన్యథా సర్వసవికల్పకానాం ప్రత్యక్షత్వాయ దత్తో జలాఞ్జలిః స్యాత్। ననేవం సతి ధూమోపలమ్భోఽప్యస్య వ్యాపారస్స్యాత్। తథా చ గతమనుమానేనాపీతి చేన్న- యయా క్రియయా వినా యస్య యత్కారణత్#వం న నిర్వహతి, తం ప్రతి తస్యా ఏవ వ్యాపారత్వాత్। న చ ధూమాద్యుపలబ్ధిమన్తరేణ చక్షుషో వన్హిజ్ఞానకారణత్వం న నిర్వహతి సంయోగవదితి।

కు.3.408 అస్తి చ భావాభావవిపర్యయః। సోఽయం యస్య దోషమనువిధత్తే, తదేవాత్ర కరణమితి న్యాయ్యమ్। న చానుపలబ్ధిః స్వభావతో దుష్టా; నాప్యధికరణగ్రహణం ప్రతియోగిస్మరణం వా స్వభావతో దుష్టమ్;
అనుపత్పత్తిదశాయామనుత్పత్తేః,ఉత్పత్తిదశాయాఞ్చ స్వార్థప్రకాశనస్వభావతాయా అపరావృత్తేః। అసంసృష్టయోరధికరమప్రతియోగినోః సంసృష్టతయా ప్రతిమానం దుష్టమ్; సంసృష్టయోశ్చాసంసృష్టతయేతి చేత్- నన్వయమేవ విపర్యయః। తథాచాఽఽత్మాశ్రయో దోషః। తస్మాద్దుష్టేన్ద్రియస్య తద్విపర్యయసామథ్ర్యే అదుష్టస్య తత్సమీచీనజ్ఞానసామథ్ర్యమపి। తథాచ ప్రయోగః- ఇన్ద్రియమభావప్రమాకరణం తద్విపర్యయకరణత్వాత్, యత్ యద్విపర్యయకరణం తత్ తత్ర్పమాకరణమ్, యథా రూపప్రమాకరణం చక్షురితి।

కు.3.409 వికల్పనాత్తల్వపి। అఘటం భూతలమితి హి విశిష్టధీరవశ్యమిన్ద్రియకరణికా స్వీకర్తవ్యా; ప్రమాణాన్తరం వా సప్తమమాస్థేయమ్। యథా హి విశేష్యమాత్రోపక్షీణమిన్ద్రియమకరణమత్ర, తథా విశేషణమాత్రోపక్షీణాఽనుపలబ్ధిరపి న కరణం స్యాత్। స్వస్వవిషయమాత్రప్రవృత్తయోః ప్రమాణయో#ఃసమాహారః కారణమితి చేన్న- విషయభేదే ఫలవైజాత్యే చ తదనుపపత్తేః। న హి మృత్సు తన్తుషు చ వ్యాప్రియమాణయోః కులాలకువిన్దయోః సమాహారస్స్యాత్। నాపి ఘటపటాదికారిణాం

చక్రవేమాదీనాం సమాహారః క్వచిదుపయుజ్యతే। తత్ర కర్బురకార్యాభావాన్న తథా; ప్రకృతే తు విశిష్టప్రత్యయస్య పరోక్షాపరోక్షరూపస్య దర్శనాత్తథేతి చేన్న- విరుద్ధజాతిసమావేశాభావాత్। భావే వా కరమ్బిత (కర్బుర) ఏవ కార్యే ద్వయోరపి శక్తిరభ్యుపగన్తవ్యా; దర్శనబలాత్। న హి నియతవిషయేణ సామథ్ర్యేన కర్బురకార్యసిద్ధిః; అన్యత్రాపి తథా ప్రసఙ్గాత్। ననూభయోరప్యుభయత్ర సామథ్ర్యే కోఽర్థో మిథఃసన్నిధానేనేతి చేన్న- తత్సహితస్యైవ తస్య తత్ర సామథ్ర్యాదితి। ఏతేన సురభి చన్దనమిత్యాదయో వ్యాఖ్యాతాః। తథాచాభావవిషయేఽపీన్ద్రియసామర్థ్యస్య దురపఢద్ధర్థడ॰14;నవత్వాదలమసద్ధహేణేతి।

కు.3.410 స్యాదేతత్- నాగృహీతే విశేషణే విశిష్టబుద్ధిరుదేతి, తత్కార్యత్వాత్। న చ విశిష్టసామథ్ర్యే కేవలవిశేషణేఽపి సామర్థ్యమ్, కేవలసౌరభేఽపి చక్షుషో వృత్తిప్రసఙ్గాత్। అతోఽభావవిశేషణగ్రహణాయ మానాన్తరసమ్భవః। అపి చ కథమనాలోచితోఽర్థ ఇన్ద్రియేణ వికల్ప్యేత? న చ మానాన్తరస్యాప్యేషా రీతిః,అనుమానాదిభిరనాలోచితస్యాప్యర్థస్య వికల్పనాత్। అప్రాప్తేశ్చ। న ప్రభావేనేన్ద్రియస్య సంయోగాదిః సమ్భవతి। న చ విశేషణత్వమ్, సమ్బన్ధాన్తరపూర్వకత్వాత్తస్య। అవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాచ్చానుపలబ్ధేః। న హి తదుపలబ్ధౌ తస్యాభావోపలమ్భ ఇతి చేత్-

కు.3.411 ఉచ్యతే-(210)అవచ్ఛేదగ్రహద్ధౌవ్యాదద్ధావ్యే సిద్ధసాధనాత్।
ప్రాప్త్యన్తరేఽనవస్థానాత్ర చేదన్యోఽపి దుర్ఘటః।।22।।

కు.3.412 స ప్రార్థవిశేషణీభవిష్యన్ కేవలోఽపి విస్ఫురేత్, యస్యావచ్ఛేదకజ్ఞానం న వ్యఞ్జకమ్। స చ (వా) వికల్పయితవ్య ఆలోచ్యతే, యో విశేషణజ్ఞాననిరపేక్షేణేన్ద్రియేణ విజ్ఞాప్యతే। యస్తు తత్పురఃసర ఏవ ప్రకాశతే, తత్ర తస్య వికల్పసామగ్రీసమవధానవత ఏవ సామథ్ర్యాన్నాయం విధిః।

కు.3.413 స్వభావప్రాప్తౌ సత్యామప్యధికా ప్రాప్తిః ప్రతిపత్తిబలేన రూపాదావభ్యుపగతా। ఇహ త్వనవస్థాదుస్థతయా న తదభ్యుపగమః; న తు స్వభావప్రత్యాసత్తిరేతావతైవ విఫలాయతే।

కు.3.414 న చేదేవం, ప్రమాణాన్తరేఽపి సర్వమేతద్దుర్ఘటం స్యాత్। తథాహి- సర్వమేవ మానం సాక్షాత్పరమ్పరయా వా నిర్వికల్పకవిశ్రాన్తమ్। న ప్రానుమానాదికమప్యనాలోచనపూర్వకమ్। తతోఽనాలోచితోఽభావః కథమనుపలబ్ధ్యాపి వికల్ప్యేత। న చ తయా తదాలోచనమేవ జన్యతే,ప్రతియోగ్యనవచ్ఛిన్నస్య తస్య నిరూపయితుమశక్యత్వాత్। శక్యత్వే వా కిమపరాద్ధమిన్ద్రియేణ। తథా సమ్బన్ధాన్తరగర్భత్వనియమేన విశేషణత్వస్య, మానాన్తరేఽపి కః ప్రతీకారః; తదభావస్య తదానీమపిసమానత్వాత్। పరస్య తాదాత్మ్యమస్తీతి చేత్- నను యద్యసావస్తి, అస్త్యేవ; న చేత్, నైవ।న ప్రాభ్యుపగమేనార్థాః క్రియన్తే, అనభ్యుపగమేన వా నివర్తన్తే ఇతి।

కు.3.415 అవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వే కారణత్వం సిద్ధయేత్, న తు మానాన్తరత్వమ్। అన్యథా భావోపలమ్భేఽప్యభావానుపలబ్ధిరేవ ప్రమాణం స్యాత్; నేన్ద్రియమ్। అభావోపలమ్భే భావానుపలమ్భవత్ భావోపలమ్భే అభావానుపలమ్భస్యాపి వజ్రలేపాయమానత్వాదితి।

కు.3.416 (212) ప్రత్యక్షాదిభిరేభిరేవమ్ అధరో దూరే విరోధోదయః। ప్రాయో యన్ముఖవీక్షణైకవిధురైరాత్మాఽపి నాసాద్యతే।। తం సర్వానువిధేయమేకమసమస్వచ్ఛన్దలీలోత్సవమ్। దేవానామపి దేవముద్భవదతిశ్రద్ధాః ప్రపద్యామహే।। 23।। ।। ఇతి న్యాయకుసుమాఞ్జలౌ తృతీయః స్తబకః ।।3।।

చతుర్థస్తబకః

నను సదపీారజ్ఞానం న ప్రమాణమ్, తల్లక్షణాయోగాత్; అనధిగతార్థగన్తుస్తథాభావాత్। అన్యథా స్మృతేరపి ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్। న చ నిత్యస్య సర్వవిషయస్యచానధిగతార్థతా, వ్యాఘాతాత్- అత్రోచ్యతే- అవ్యాప్తేరధికవ్యాప్తేరలక్షణమపూర్వదృక్। యథార్థానుభవోమానమనపేక్షతయేష్యతే।।1।।

నప్రాధిగతేఽర్థే అధిగతిరేవ నోత్పద్యతే, కారణానామప్రతిబన్ధాత్। న చోత్పద్యమానాపి ప్రమాతురనపేక్షితేతి న ప్రమా, ప్రామాణ్యస్యాతదధీనత్వాత్। నాపి పూర్వావిశిష్టతామాత్రేణాప్రామాణ్యమ్; ఉత్తరావిశిష్టతయా పూర్వస్యాప్యప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్। తదనపేక్షత్వేన తు తస్య ప్రమాణ్యే తదుత్తరస్యాపి తథైవ స్యాత్, అవిశేషాత్। ఛిన్నే కుఠారాదీనామివ, పరిచ్ఛిన్నే నయనాదీనాం సాధకతమత్వమేవ నాస్తీత్యపి నాస్తి, ఫలోత్పాదానుత్పాదాభ్యాం విశేషాత్।

తత్ ఫలం ప్రమైవ న భవతి గృహీతమాత్రగోచరత్వాత్ స్మృతివదితి చేన్న- యథార్థానుభవత్వనిషేధే సాధ్యే బాధితత్వాత్। అనధిగతార్థత్వ(213)నిషేధే సిద్ధసాధనాత్, సాధ్యసమత్వాచ్చ। వ్యవహారనిషేధే తన్నిమిత్తవిరహోపాధికత్వాత్, బాధితత్వాచ్చ। నచానధిగతార్థత్వమేవ తన్నిమిత్తమ్, విపర్యయేపి ప్రమావ్యవహారప్రసఙ్గాత్। నాపి యథార్థత్వవిశిష్టమేతదేవ; ధారావహనబుద్ధ్యవ్యాప్తేః।

న చ తత్తత్కాలకలావిశిష్టతయా తత్రాప్యనధిగతార్థ(ర్థగన్తృ)త్వముపపాదనీయమ్; క్షణోపాధీనామనాకలనాత్। నచాజ్ఞాతేష్వపి విశేషణేషు తజ్జనితవిశిష్టతాప్రకాశత ఇతి

కల్పనీయమ్; స్వరూపేణ తజ్జననేఽనాగతాదివిశిష్టతానుభవవిరోధాత్; తజ్జ్ఞానేన తు తజ్జననే సూర్యగత్యాదీనామజ్ఞానే తద్విశిష్టతానుత్పాదాత్। నచైతస్యాం ప్రమాణమస్తి। ననూనుపకార్యానుపకారకయోర్విశేషణవిశేష్యభావే కథమతిప్రసఙ్గో వారణీయః? వ్యవచ్ఛిత్తిప్రత్యాయనేన; వ్యవచ్ఛిత్తౌ స్వభావేన। అన్యథా తత్రా(వా)వ్యనవస్థానాదితి।

కు.4.505 జ్ఞాతత్రైవోపాధిరితి చేన్న- నిరాకరిష్యమాణత్వాత్। తత్సద్భావేపి వా స్మృతేరపి తథైవ ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్। జనకాగోచరత్వేప్యుత్తరోత్తరస్మృతౌ పూర్వపూర్వస్మరణజనితజ్ఞాతతావభాసనాత్।

కు.4.506 అస్తు వా ప్రత్యక్షే యథాతథా। గృహీతవిస్మృతార్థశ్రుతౌ కా వార్తా? అప్రమైవాసావితి చేత్- గతమిదానీం వేదప్రామాణ్యప్రత్యాశయా। నహ్రనాదౌ సంసారే,"స్వర్గకామో యజేత'ఇతి వాక్యార్థః కేనచిన్నావగతః; సన్దేహేఽపి ప్రామాణ్యసన్దేహాత్। న చ తత్రాపి కాలకలావిశేషాః పరిస్ఫురన్తి। న చైకజన్మావచ్ఛేదపరిభాషయేదం లక్షణమ్, తత్రాప్యనుభూతవిస్మృతవేదార్థం ప్రత్యప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్।

కు.4.507 కథం తర్హి స్మృతేర్వ్యవచ్ఛేదః? అననుభవత్వేనైవ। యథార్థోహ్రనుభవః ప్రమేతి ప్రామాణికాః పశ్య(ర)న్తి; "తత్ప్రజ్ఞానా(214)'దితి సూత్రణాత్; "అవ్యభిచారి జ్ఞాన'మితి చ। నను స్మృతిః ప్రమైవ కిం న స్యాత్ యథార్థజ్ఞానత్వాత్ ప్రత్యక్షాద్యనుభూతివదితి చేన్న, సిద్ధే వ్#యవహారే నిమిత్తానుసరణాత్। న చ స్వేచ్ఛాకల్పితేన నిమిత్తేన లోకవ్యవహారనియమనమ్; అవ్యవస్థయా లోకవ్యవహారవిప్లవప్రసఙ్గాత్। న చ స్మృతిహేతౌ ప్రమాణాభియుక్తానాం (ప్రామాణవ్యవహారాభియుక్తానాం) మహర్షీణాం ప్రమాణవ్యవహారోఽస్తి; పృథగనుపదేశాత్। ఉక్తేష్వనన్తర్భావాదనుపదేశ ఇతి చేన్న- ప్రత్యక్షస్యాసాక్షాత్కారిఫలత్వానుపపత్తేః। లిఙ్గశబ్దాదేశ్చ సత్తామాత్రేణ ప్రతీత్యసాధనత్వాదితి।

కు.4.508 ఏవం వ్యవస్థితే తక్ర్యతేఽపి యత్- ఇయమనుభవైకవిషయా సతీ తన్ముఖనిరీక్షణేన తదయథార్థత్వాయథార్థత్వే అనువిధీయమానా తత్ప్రామాణ్యమవ్య(న)వస్థాప్య న యథార్థతయా వ్యవహర్తుం శక్యత (215) ఇతి వ్యవహారేఽపి పూర్వానుభవ ఏవ ప్రమితిః, అనపేక్షత్వాత్; న తు స్మృతిః, నిత్యం తదపేక్షణాత్। అసమీచీనే హ్రనుభవే స్మృతిరపి తథైవ। ననేవమనుమానమప్యప్రమాణమాపద్యేత, మూలప్రత్యక్షానువిధానాత్। న- విషయభేదాత్। ఆగమస్తర్హి న ప్రమాణమ్, తద్విషయమానాన్తరానువిధానాత్। న- ప్రమాతృభేదాత్। ధారావాహికబుద్ధయస్తర్హి న ప్రమాణమ్ ఆద్యప్రమాణానువిధానాత్। న, కారణవిశుద్ధిమాత్రాపేక్షయా ప్రథమవదుత్తరాసామపి పూర్వముఖనిరీక్షణాభావాత్। కారణబలాయాతం కాకతాలీయం పౌర్వాపర్యమితి।

కు.4.509 యది హి (యది తర్హి) స్మృతిర్న ప్రమితిః, పూర్వానుభవే కిం ప్రమాణమ్? స్మృత్యన్యథానుపపత్తిరితి చేన్న- తయా కారణమాత్రసిద్ధేః। న తు తేనానుభవేనైవ

భవితవ్యమితి నియామకమస్తి। అననుభూతేపి తర్హి స్మరణం స్యాదితి చేత్- కిం న స్యాత్। నహ్యత్ర ప్రమాణమస్తి। పూర్వాను#భవాకారో(భవో)ల్లేఖస్స్మృతేర్దృశ్యతే; సోఽన్యథా న స్యాదితి చేత్- తత్ కిం బౌద్ధవత్ విషయాకారాన్యథానుపపత్త్యా విషయసిద్ధిస్త్వయాపీష్యతే? తథాభూతం జ్ఞానమేవ వా తత్సిద్ధిః? ఆద్యే తద్వదేవానైకాన్తికత్వమ్। న హి యదాకారం జ్ఞానమ్, తత్పూర్వకత్వం తస్యేతి నియమః; అనాగతజ్ఞానే విభ్రమే చ వ్యభిచారాత్। ద్వితీయే చ (తు) స్మృతిప్రామాణ్యమవర్జనీయమ్। మా భూత్ పూర్వానుభవసిద్ధిః; కిం నశ్చిన్నమితి చేత్- న తర్హి స్మృత్యనుభవయోః కార్యకారణభావసిద్ధిరితి। న, తదప్రామాణ్యేఽపి పూర్వాపరావస్థావదాత్మప్రత్యభిజ్ఞానప్రామాణ్యాదేవ తదుపపత్తేః। యోఽహమన్వభవమముమర్థమ్, సోఽహం స్మరామీతి మానసప్రత్యక్షమస్తీతి।

కు.4.510 న చ గృహీతగ్రాహిత్వమీశ్వరజ్ఞానస్య; తదీయజ్ఞానాన్తరాగోచరత్వాద్ విశ్వస్య। న చ తదేవ జ్ఞానం కాలభేదేనాప్రమాణమ్; అనపేక్షత్వస్యాపరావృత్తేః। తథాపి వాఽప్రామాణ్యే అతిప్రసఙ్గాదితి।

కు.4.511 స్యాదేతత్- అనుపకారకం (216) విషయస్య తదీయమేతదీయం వా న భవితుమర్హతి, అవిశేషాత్। న చ తస్యేత్యనియతం తత్ర ప్రమాణమ్, అతిప్రసఙ్గాత్। న చ తదభిజ్ఞాన(భిజ్ఞ)మన్తరేణ తదుపకారస్యోత్పత్తిః, తథాఽనభ్యుపగమాత్। అభ్యుపగమే వా, కార్యత్వస్యానైకాన్తికత్వాత్। అత్రోచ్యతే#-

కు.4.512 స్వభావనియమాభావాదుపకారోఽపి దుర్వటః। సుఘటత్వేఽపి సత్యర్థేఽసతి కా గతిరన్యథా।।2।। విశేషాభావాత్త్రైవ ఫలం నాన్యత్రేత్యస్యాపి నియమస్యానుపపత్తేః। స్వభావనియమేన చోపపత్తౌ తథైవ విషయవ్యవస్థోపపత్తేః। అవశ్యఞ్చైతదనుమ(భ్యుపగ)న్తవ్యమ్, అతీతాదివిషయత్వా(యా)నురోధాత్। న హి తత్ర జ్ఞానేన కిఞ్చిత్ క్రియతే ఇతి శక్యమవగన్తుమ్; అసత్వాత్। న చ తద్ధర్మసామాన్యాధారం కిఞ్చిత్ క్రియతే ఇతి యుక్తమ్; తేన తస్యైవ విషయత్వప్రాప్తేః। తాదాత్మ్యాద్విశేషస్యాపి సైవ జ్ఞాతతేతి చేత్, తత్ కిం చక్షుషా ఘటే జ్ఞాయమానే రసోఽపి జ్ఞాయతే, తాదాత్మ్యత్? ఘటాకారేణ జ్ఞాయత ఏవాసౌ (రసః) ఇతి చేత్- అథ రసాకారేణ కిం న జ్ఞాయతే? తేన రూపేణ జ్ఞాతతాఽనా#ధారత్వాదితి చేత్- న తర్హి వర్తమానసామాన్యజ్ఞానేఽప్యతీతానాగతాదిజ్ఞానమ్; తేనాకారేణ ప్రాకట్యానాధారత్వాదితి।

కు.4.513 నను క్రియయా కర్మణి కిఞ్చిత్ కర్తవ్యమితివ్యాప్తేరస్త్వనుమానమ్ (2)। న;- (అనైకాన్త్యా) అనేకాన్తాదసిద్ధేర్వా న చ లిఙ్గమిహ క్రియా। తద్వైశిష్ట్యప్రకాశత్వాన్నాధ్యక్షానుభవోఽధికే (3)।।3।। ధాత్వర్థమాత్రాభిప్రాయేణ ప్రయోగే సంయోగాదిభిరనేకాన్తాత్। న హి శరసంయోగేన గగనే కిఞ్చిత్ క్రియతే; అన్త్యశబ్దాభివ్యక్త్యా (217) వా (శబ్దే?)। స్వాన్వాభిప్రాయేణ, అసిద్ధేః। వ్యాపారాభిప్రాయేణ, శబ్దలిఙ్గేన్ద్రియవ్యాపారైర్వ్యభిచారాత్। న హి తైః ప్రమేయే కిఞ్చిత్ క్రియతే; అపి తు

ప్రమాతర్యేవ। ఫలాభిప్రాయేణాపి తథా। అన్తత స్తేనైవానేకాన్తాత్, అనవస్థానాచ్చ। ఆశువినాశిధర్మాభిప్రాయేణ, ద్విత్వాదిభిరనియమాత్। ఆశుకారకాభిప్రాయేణ, కర్మణ్యసిద్ధేః। కర్మణ్యాశుకారకం జ్ఞానమిత్యేవ హి సాధ్యమ్। కర్తర్యాశుకారకత్వస్య కర్మోపకారకత్వేనావ్యాప్తేః; శబ్దాదివ్యాపారైరేవానేకాన్తాత్।

కు.4.514 (3) స్యాదేతత్- అనుభవసిద్ధమేవ ప్రాకట¬మ్। తథా హి జ్ఞాతోఽయమర్థ ఇతి సామాన్యతః, సాక్షాత్కృతోఽయమర్థ ఇతి విశేషతో విషయవిశేషణమేవ కిఞ్చిత్ పరిస్ఫురతీతి చేత్। తదసత్। యథా హి- " అర్థేనైవ విశేషో హి నిరాకారతయాధియామ్'। తథా- క్రియయైవ విశేషో హి వ్యవహారేషు కర్#మణామ్।।4।। కిం న పశ్యసి, ఘటక్రియా పటక్రియేతివత్ కృతో ఘటః కరిష్యతే ఘట ఇత్యాది। తథైవ గృహాణ, ఘటజ్ఞానం పటజ్ఞానమితివత్ జ్ఞాతో ఘటో జ్ఞాస్యతే జ్ఞాయతే ఇతి। కథమసమ్బద్ధయోర్ధర్మధర్మిభావ ఇతి చేత్- ధ్వస్తో ఘట ఇతి యథా। ఏతదపి కథమితి చేత్- నూనం ధ్వంసేనాపి ఘటే కిఞ్చిత్ క్రియతే ఇతి వక్తుమధ్యవసితోఽసి। తన్నిరూపణాధీననిరూపణో ధ్వంసః స్వభావాదేవ తదీయ ఇతి కిమత్ర సమ్బన్ధాన్తరేణేతి చేత్- ప్రకృతేఽప్యేవమేవ।

కు.4.515 (4) ఏతేన ఫలానాధారత్వాదర్థః కథం కర్మేతి నిరస్తమ్। వినాశ్యవత్ కరణవ్యాపారవిషయత్వేన తదుపపత్తేః। స్వాభావికఫలనిరూపకత్వఞ్చ తుల్యమ్।

కు.4.516 (5) నను జ్ఞానమతీన్ద్రియత్వాదసాధారణకార్యానుమేయం తదభావే కథమనుమీయేత, అప్రతీతఞ్చ కథం వ్యవహారపథమవతరేదితి జ్ఞానవ్యవహారాన్యథాఽనుపపత్త్యా జ్ఞాతతాకల్పనమ్। తదప్యసత్-పరస్పరాశ్రయప్రసఙ్గాత్। జ్ఞాతతయా హి జ్ఞానమనుమీయేత, జ్ఞాతే చ తద్వ్యవహారాన్యథానుపపత్తిస్తా#ం జ్ఞాపయేత్।

కు.4.517 కుతశ్చ జ్ఞానమతీన్ద్రియమ్? (1) ఇన్ద్రియేణాఽనుపలభ్యమానత్వాదితి చేత్। న। అనుమానోపన్యాసే (నపక్షే) సాధ్యావిశిష్టత్వాత్। అ(218)నుపలబ్ధిమాత్రోపన్యాసే తు యోగ్యతాఽవిశేషితాఽసౌ కథమైన్ద్రియికోపలమ్భాభావం గమయేత్। తద్విశేషణే తు కథమతీన్ద్రియం జ్ఞానమితి।

కు.4.518 (2) తథావిధజ్ఞాతతాఽనాశ్రయత్వాదితి చేన్న- ఆశ్రయాసిద్ధేః। వ్యవహారాన్యథానుపపత్త్యైవ సిద్ధ ఆశ్రయ ఇతి చేన్న- జ్ఞానహేతునైవ తదుపపత్తేః। తస్యాత్మమనస్సంయోగాదిరూపస్య సత్త్వేఽపి సుషుప్తిదశాయామర్థవ్యవహారాభావాన్నైవమితి చేన్న- తావన్మాత్రస్య వ్యవహారాహేతుత్వా#త్। అన్యథా జ్ఞానస్వీకారేఽపి తుల్యత్వాత్। స్మరణాన్యథాఽనుపపత్యేతి చేన్న- తస్యాప్యసిద్ధేః। అస్తి తావద్వ్యవహారనిమిత్తం కిఞ్చిదితి చేత్- కిమతః?। న ప్రేతావతా జ్ఞానం తదితి సిద్ధ్యతి, తస్యైవాసిద్ధేః। తథాపి నియతస్య కర్తుః ప్రవృత్తేః కర్తృధర్మేణైవ కేనచిత్ ప్రవృత్తిహేతునా భవితవ్యమితి చేత్- అస్త్వేచ్ఛా ప్రత్యక్షసిద్ధా; న తు జ్ఞానమ్। సైవ కథం నియతాధికరణే (ణ) ఉత్పద్యతామితి చేన్న- జ్ఞానాభ్యుపగమేఽపి తుల్యత్వాత్। స్వహేతోః కుతశ్చిదితి చేత్- తత ఏవేచ్ఛాఽస్తు, కిం

జ్ఞానకల్పనయేతి। స్యాదేతత్- ప్రకాశమానే ఖల్వర్థే తదుపాదిత్సాదిరుపజాయతే; న తు సుషుప్త్యవస్థాయామప్రకాశమానేఽప్యర్థే ఇత్యనుభవసిద్ధమ్। తత ఇచ్ఛాయాः కారణం విలక్షణమేవ కిఞ్చిత్ పరికల్పనీయమ్, యస్మిన్ సతి సుస్వాపలక్షణమౌదసీన్యమర్థవిషయమాత్మనో నివర్తతే ఇతి చేత్- హన్తైవం సుస్వాపనివృత్తిమనుభవనిద్ధాం ప్రతిజానానేన జ్ఞానమేవాపరోక్#ష్యమిష్యన్తే। అచేతయన్నేవ హి సుషుప్త ఇత్యుచ్యతే; అచైతన్యనివృత్తిరేవ హి చైతన్యం జ్ఞానమితి। తథా చ కాలాత్యయాపదిష్టో హేతుః।

కు.4.519 ఏతేన (3) క్షణికత్వాదితి నిస్తమ్। అపిచ కిమిదం క్షణికత్వం నామ? యద్యాశుతరవినాశిత్వమ్, తదాఽనైకాన్తికమ్। అథైకక్షణావస్థాయిత్వమ్, తదసిద్ధం ప్రమాణాభావాత్। నను స్థాయి విజ్ఞానం యాదృశమర్థక్షణం గృఢద్ధర్థడ:14;ణదుత్పద్యతే, ద్వితీయేఽపి క్షణే కిం తాదృశమేవ గృణ్హాతి, అన్యాదృశం వా, న వా కమపీతి। న ప్రథమः, తస్య క్షణస్యాతీతత్వాత్; ప్రత్యక్షజ్ఞానస్య చ వర్తమానాభవత్వాత్। న చాఽతీతమేవ వర్తమానతయోల్లిఖతి(219), భ్రాన్తత్వప్రసఙ్గాత్। న ద్వితీయः, విరమ్యవ్యాపారాయోగాత్। ప్రథమతోఽపి తథాఽభ్యుపగమేఽనాగతావేక్షణప్రసఙ్గాత్। న తృతీయः, జ్ఞా#నత్వహానేరితి మహావ్రతీయాः। తదసత్। జ్ఞానం గృణ్హాతీత్యస్యైవాఽర్థస్యాఽనభ్యుపగమాత్। అపి తు తదేవ గ్రహణమిత్యభ్యుపగమः। తథా చ జ్ఞానం ప్రథమే యమర్థమాలమ్బ్య జాతమ్, ద్వితీయేఽపి క్షణే తదాలమ్బనమేవ తన్నవేతి ప్రశ్నార్థः। తత్ర తదాలమ్బనమేవ తదితి పరమార్థः। నచైవం భ్రాన్తత్వమ్, విపరీతానవగాహనాత్। తథాపి జ్ఞేయనివృత్తౌ కథం జ్ఞానానువృత్తిः? తదనువృత్తౌ వా కథం జ్ఞేయనివృత్తిరితి చేత్- కిమస్మిన్ననుపపన్నమ్? న హి జ్ఞానమర్థశ్చేత్యేకం తత్త్వమేకాయుష్కం వేతి।

కు.4.520 సత్యపి వా క్షణికత్వే కథమప్రత్యక్షమ్? ఇత్థం యథోచ్యతే-న స్వప్రకాశమ్, వస్తుత్వాదితరవస్తువత్। న చ జ్ఞానాన్తరగ్రాహ్యమ్, జ్ఞానయౌగపద్యనిషేధేన సమానకాలస్య తస్యాభావాత్। గ్రాహకకాలే గ్రాహ్యస్యాతీతత్వేన వర్తమానాభత్వానుపపత్తేः। గ్రాహ్యకాలే చ గ్రాహకస్యానాగతత్#వాత్- ఇతి చేత్- నన్వేవం జ్ఞాతతాఽపి న ప్రత్యక్షా స్యాత్, క్షణికత్వాత్। కథమ్? ఇత్థమ్- న స్వప్రకాశా। వస్తుత్వాత్, న జనకగ్రాహ్యా, అనాగతత్వాత్। విరమ్యవ్యాపారాయోగాచ్చ। న సమసమయజ్ఞానగ్రాహ్యా, జ్ఞానజనకేన్ద్రియసమ్బన్ధాననుభవాత్ (221)। న చ తదుత్తరజ్ఞానగ్రాహ్యా, తదా#నీమతీతత్వాత్- ఇతి। క్షణికత్వమేవ తస్యాः కుత ఇతి చేత్- త్వదుక్తయుక్తేరేవ। తథాహి- యం క్షణమాశ్రిత్య జాతా తతः పరమపి తమేవాశ్రయన్తే అన్యం వా, న వా కమపీతి। తత్ర న ప్రథమः, తస్య తదానీమసత్త్వాత్। న ద్వితీయः, అప్రతిసన్ధానాత్। ఏకక్షణావగాహిని చ జ్ఞానే తదన్యక్షణాశ్రయజ్ఞాతతాఫలత్వేన భ్రాన్తత్వప్రసఙ్గాత్, రజతావగాహిని పురోవర్తివృత్తి(222)జ్ఞాతతాఫల ఇవ। న చాన్యమపి క్షణం జ్ఞానమవగాహతే, తదానీం తస్యాసత్త్వాత్। న తృతీయः, నిఃస్వభావతాప్రసఙ్గాత్। న హ్రసౌ తదానీం తదీయాఽన్యదీయా వేతి।

కు.4.521 అతీతేనాపి తేనైవ క్షణేనోపలక్షితాఽనువర్తతే ఇతి చేత్- ఏవం తర్హి వర్తమానార్థతా ప్రకాశస్య (223) న స్యాత్। అన్యథా జ్ఞానస్యాపి తథానువృత్తేః కో దోషః? నహి వర్తమానార్థప్రకాశసమ్బన్ధమన్తరేణ జ్ఞానస్యాన్యా వర్తమానావభాసతా నామ। అర్థనిరపేక్షప్రకాశనానువృత్తిమాత్రేణ తథాత్వే భూతభావివిషయస్యాపి జ్ఞానస్య తథాభావప్రసఙ్గాత్।

కు.4.522 అథ మా భూదయం దోష ఇతి స్థూల ఏవ వర్తమానః ప్రకాశేనాశ్రీయతే ఇత్యభ్యుపగమః, తదా తజ్జ్ఞానస్యాపి స ఏవ విషయ ఇతి తస్యాపి న క్షణికత్వమితి।

కు.4.523 నను (4) జ్ఞానమైన్ద్రియకం చేత్, విషయసఞ్చారో న స్యాత్,సఞ్జాతసమ్బన్ధత్వాత్। న చ జిజ్ఞాసానియమాన్నియమః, తస్యాః సంశయపూర్వకత్వాత్, తస్య చ ధర్మిజ్ఞానపూర్వకత్వాత్, ధర్మిణశ్చ సన్నిధిమాత్రేణ జ్ఞానే జిజ్ఞాసాపేక్షణే వా ఉభయథాప్యనవస్థానాదితి- తన్న- జ్ఞాతతాపక్#షేఽపి తుల్యత్వాత్। తస్యా అపి హి జ్ఞేయత్వే తత్పరమ్పరాజ్ఞానాపాతాత్; జిజ్ఞాసానియమస్య చ తద్వదనుపపత్తేః। నచేన్ద్రియసమ్బన్ధవిచ్ఛేదాద్విరామ ఇతి యుక్తమ్- ఆత్మప్రాకట¬్యాపనాత్। స్వభావత ఏవ కాచిదసావజిజ్ఞాసితాఽపి జ్ఞాయతే, న తు సర్వేతి చేత్- తుల్యమ్। ప్రాగుత్పన్నజ్ఞాతతాస్మరణజనితజిజ్ఞాసః సమున్మీలితనయనః సఞ్జాతజ్ఞానసముత్పాదితప్రాకట¬ం జిజ్ఞాసురేవ ప్రతిపద్యతే ఇత్యతో నానవస్థేతి చేత్- తుల్యమేతత్।

కు.4.524 నను (5) జ్ఞానం న సవికల్పకగ్రాహ్యమ్, తస్య నిర్వికల్పకపూర్వకత్వాద్; నిర్వికల్పకగృహీతస్య తావత్కాలానవస్థానాత్; తస్య తేనైవ వినాశాత్। నాపి కేవలనిర్వికల్పకవేద్యమ్, తస్య సవికల్పకోన్నేయత్వేన తదభావే ప్రమాణాభావాత్। న చ సమవాయాభావవన్నిర్వికల్పకనిరపేక్షసవికల్పకగోచరత్వం జ్ఞానస్యేతి సామ్ప్రతమ్- తయోర్విశేషణాంశస్య ప్రాగ్గ్రహణాదనుమానాదివత్తదుపపత్తేః; ప్రకృతే తు జ్ఞానత్వాదేరనుపలబ్ధేరగృహీతవిశేషణాయాశ్చ బుద్ధేర్విశేష్యానుపసఞ్జ్ఞమాత్కథమేవం స్యాత్? న; ఉత్పన్నమాత్రస్యైవ బాహ్యవిషయజ్ఞానస్యాలోచనాత్। తతస్తత్పురస్సరం ప్రథమత ఏవ తజ్జాతీయస్య జ్ఞానాన్తరస్య వికల్పనాత్। ఇన్ద్రియసన్నికర్షస్య తదైవ విశేషణగ్రహణలక్షణసహకారిసమ్పత్తేః। వ్యక్త్యన్తరసమవేతమపి హి సామాన్యం గృహీతం తదేవేత్యుపయుజ్యతే (224)। అన్యథాఽనుమానాదివికల్పానామనుత్పాదప్రసఙ్గః; తద్గతస్య విశేషణస్యాగ్రహణాదన్యగతస్య చానుపయోగాత్ లిఙ్గగ్రహణసహకారి స్యాదితి। ఏతేన శబ్దాదిప్రత్యక్షం వ్యాఖ్యాతమితి।

కు.4.525 స్యాదేతత్- (6) విషయనిరూప్యం హి జ్ఞానమిష్యతే। న చాతీన్ద్రియస్య పరమాణ్వాదేర్మనసా వేదనమస్తి। న చాగృహీతస్య విశేషణత్వమ్। న చ నిత్యపరోక్షస్యాపరోక్షవిశిష్టబుద్ధివిషయత్వమ్, వ్యాఘాతాదితి- న, బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యస్యాగ్రాహ్యస్య వా పూర్వజ్ఞానోపనీతస్యైవ మనసా వేదనాత్।

అన్యథాఽతీన్ద్రియస్మరణస్యాప్యనుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్। ఇయాంస్తు విశేషః- తస్మిన్ సతి తదుబలాదేవ; అసతి తు తజ్జనితవాసనాబలాత్। న చైవం సతి స్మరణమేతత్; అగృహీతజ్ఞానగోచరత్వాత్। న చ విషయాంశే తత్తథా స్యాదితి యుక్తమ్- అవచ్ఛేదకతయా ప్రాగవస్థావదవభాసనాత్। న చ ప్రత్యభిజ్ఞానమపి గ్రహణస్మరణాకారమ్; విరోధాత్। అథ గ్రహణస్మరణయోః కియతీ సామగ్రీ? అధికోఽర్థసన్నికర్షో గ్రహణస్య, సంస్కారమాత్రం సన్నికర్షః స్మరణస్య। అథ గ్రహణత్వేఽపి కుత ఏతదపరోక్షాకారమ్? కారణాన్తరనిరపేక్షేణ సంస్కారాధిక(225)సన్నికర్షవతేన్ద్రియేణ జనితత్వాత్। అథ కస్#సన్నికర్షః? జ్ఞానేన సంయుక్తసమవాయః, తదర్థేన సంయుక్తసమవేతవిశేషణత్వమితి। మనసో నిరపేక్షస్య బహిర్వ్యాపారేఽన్ధబధిరాద్యభావప్రసఙ్గ ఇతి చేత్- జ్ఞానావచ్ఛేదకం ప్రతి నాయం దోషః। న చ జ్ఞానాపేక్షయా బహిరిత్యస్తి। నాపి తద్విషయాపేక్షయా నిరపేక్షత్వమ్, తస్యైవ జ్ఞానస్యాపేక్#షణాత్।

కు.4.526 అథాపి జ్ఞానం ప్రత్యక్షమిత్యత్ర కిం ప్రమాణమ్? ప్రత్యక్షమేవ। యదసూత్రయత్- "జ్ఞానవికల్పానాం భావాభావసంవేదనాదధ్యాత్మమ్' (న్యాయ.5-1-31) ఇతి।

కు.4.527 నను నేశ్వరజ్ఞానం ప్రమా, నిత్యత్వేనాఫలత్వాత్। నాపి ప్రమాణమ్, అకారకత్వాత్। అత ఏవ చ న తదాశ్రయః ప్రమాతేతి- ఉచ్యతే- మితిః సమ్యక్ పరిచ్ఛిత్తిస్తద్వత్తా చ ప్రమాతృతా। తదయోగవ్యవచ్ఛేదః ప్రమాణ్యం గౌతమే మతే।।5।। సమీచీనో హ్రనుభవః ప్రమేతి వ్యవస్థితమ్। తథాచ అనిత్యత్వేన విశేషణమనర్థకమ్, నిత్యానుభవసిద్ధౌ తద్వ్యవచ్ఛేదభ్యానిష్టత్వాత్; అసిద్ధౌ చ వ్యవచ్ఛేద్యాభావాత్। న చేదమనుమానమ్, ఆశ్రయాసిద్ధిబాధయోరన్యతరాక్రాన్తత్వాత్। న తత్ ప్రమాకరణమితి త్విష్యత ఏవ,ప్రమయా సమ్బన్ధాభావాత్#। తదాశ్రయస్య తు ప్రమాతృత్వమేతదేవ యత్ తత్సమవాయః। కారకత్వే సతీతి తు విశేషణం పూర్వవన్నిరర్థకమనుసన్ధేయమ్। యద్యేవమ్, "ఆప్తప్రామాణ్యాద్' (న్యాయ.2-2-37) ఇతి సూత్రవిరోధః। తేన హీశ్వరస్య ప్రామాణ్యం ప్రతిపాద్యతే, న తు ప్రమాతృత్వమితి చేత్- న- నిమిత్తసమావేశేన వ్యవహారసమావేశావిరోధాత్। ప్రమాసమవాయో హి ప్రమాతృవ్యవహారనిమిత్తమ్; ప్రమయా త్వయాయోగవ్యవచ్ఛేదేన సమ్బన్ధః ప్రమాణవ్యవహారనిమిత్తమ్। తదుభయఞ్చేశ్వరే। అత్రాపి కార్యయేతి విశేషణం పూర్వవదనర్థకమూహనీయమ్।

కు.4.528 స్యాదేతత్- ప్రమీయతేఽనేనేతి ప్రమాణమ్, ప్రమిణోతీతి ప్రమాతా ఇతి కారకశబ్దత్వమనయోః। తథాచ కథమకారకమర్థ ఇతి చేత్- న- ఏతస్య వ్యుత్పత్తిమాత్రనిమిత్తత్వాత్। ప్రవృత్తినిమిత్తం తు యథోపదర్శితమేవ; వ్యవస్థాపనాత్। అన్యథా అస్మదాదిషు న ప్రమాతృవ్యవహారః స్యాత్; సర్వత్ర స్వాతన్త్ర్యాభావాత్। కరణవ్యవహారస్త్వన్యత్ర యద్యప్యన్యనిమిత్తకోఽపి, తథాపీహోక్తనిమిత్తవివక్షయైవేతి। ఏవన్తర్హి పఞ్చమప్రమాణాభ్యుపగమేఽపసిద్ధాన్తః। న హి తత్ ప్రత్యక్షమనుమానమాగమో వా,

అనిన్ద్రియలిఙ్గశబ్దకరణత్వాత్- న- సాక్షాత్కారిప్రమావత్తయా ప్రత్యక్షాన్తర్భావాత్; ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షోత్పన్నత్వస్య చ లౌకికమాత్రవిషయత్వాత్।

కు.4.529 స్యాదేతత్- తథాపీశ్వరజ్ఞానం న ప్రమా, విపర్యయత్వాత్। యదా ఖల్వేతదస్మదాదివిభ్రమానాలమ్బతే, తదైతస్య విషయమసంస్పృశతో న జ్ఞానావగాహనసమ్భవ ఇతి తదర్థోఽప్యాలమ్బనమభ్యుపేయమ్। తథాచ తదపి విపర్యయః, విపరీతార్థాలమ్బనత్వాత్। తదనవగాహనే వా అస్మదాదేర్విభ్రమాన్ అవిదుషస్#తదుపశమాయోపదేశానామసర్వజ్ఞపూర్వకత్వమితి న- విభ్రమస్యాప్రామాణ్యేఽపి తద్విషయస్య తత్త్వముల్లిఖతోఽభ్రాన్తత్వాత్। అన్యథా భ్రాన్తిసముచ్ఛేదప్రసఙ్గః; ప్రమాణాభావాత్। తథాప్యారోపితార్థవచ్ఛన్నజ్ఞానాలమ్బనత్వేన కథం న భ్రాన్తత్వమితి చేత్- న- యద్ యత్ర నాస్తి తత్ర తస్యా#వగతిరితి భ్రాన్త్యర్థత్వాత్। ఏతదాలమ్బనస్య చైవముల్లఖతః సర్వత్ర యథార్థత్వాత్। నహి న తద్రజతమ్, నాఽపి తత్రాసత్, నాఽపి తన్నావగతమితి।

కు.4.530 సాక్షాత్(226)కారిణి నిత్యయోగిని పరద్వారానపేక్షస్థితౌ। భూతార్థానుభవే నివిష్టనిఖిలప్రస్తా(227)రివస్తుక్రమః।। లేశాదృష్టినిమిత్త(228)దుష్టివిగమప్రభ్రష్టశఙ్కాతుషః। శఙ్కోన్మేషకలఙ్కిభిః కిమపరైస్తన్మే ప్రమాణం శివః।।6।। ।। ఇతి న్యాయకుసుమాఞ్జలౌ చతుర్థస్తబకః ।।4।।

పఞ్చమస్తబకః

ననీశ్వరే ప్రమాణోపపత్తౌ సత్యాం సర్వమేతదేవం స్యాత్। తదేవ తు న పశ్యామ ఇతి చేత్- నహ్యేష స్థాణోరపరాధః యదేనమన్ధో న పశ్యతి। తథాహి- కార్యాఽఽయోజనధృత్యాదేః పదాత్ ప్రత్యయతః శ్రుతేః। వాక్యాత్ సఙ్ఖ్యావిశేషాచ్చ సాధ్యో విశ్వవిదవ్యయః।।1।।

కు.5.602 క్షిత్యాది కర్తృపూర్వకం కార్యత్వాదితి- న బాధోఽస్యోపజీవ్యత్వాత్ ప్రతిబన్ధో న దుర్బలైః। సిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్విరోధో నో నాసిద్ధిరనిబన్ధనా।।2।।

కు.5.603 తథాహి- అత్ర యే శరీరప్రసఙ్గముద్ఘాటయన్తి, కస్తేషామాశయః? కిమీశ్వరం పక్షయిత్వా కర్తృత్వాచ్ఛరీరిత్వమ్; తతః (అథ) శరీరవ్యావృత్తేరకర్తృత్వమ్; అథ క్షిత్యాదికమేవ పక్షయిత్వా కార్యత్వాచ్ఛరీరికర్తృకత్వమ్; యద్వా శరీరాజన్యత్వాదకార్యత్వమ్; తత ఏవ వాఽకర్తృకత్వమ్; పరవ్యాప్తిస్తమ్భనార్థం విపరీతవ్యాప్త్యుపదర్శనమాత్రం వేతి? తత్ర ప్రథమద్వితీయయోరాశ్రయాసిద్ధిబాధాపసిద్ధాన్తప్రతిజ్ఞావిరోధాః। తృతీయే తు వ్యాప్తౌ సత్యాం నేదమనిష్టమ్; అసత్యాన్తు న ప్రసఙ్గః। చతుర్థే బాధానేకాన్తౌ (229)। పఞ్చమేత్వసమర్థవిశేషణత్వమ్। షష్ఠేఽపినాగృహ్యమాణవిశేషయా వ్యాప్త్యా బాధః। న

చాగృహ్రమాణావిశేషయా (230) వ్యాప్త్యా గృహ్రమాణవిశేషాయాః సత్ప్రతిపక్షత్వమ్। అస్తి చ కార్యత్వవ్యాప్తేః పక్షధర్మతాపరిగ్రహో విశేషః। కర్తాశరీరీ, విపరీతో న కర్తేతి చానయోస్తద్విరహః।

కు.5.604 నను యద్ బుద్ధిమద్ధేతుకం తచ్ఛరీరహేతుకమితి నియమే యచ్ఛరీరహేతుకం న భవతి తద్ బుద్ధిమద్ధేతుకమపి న భవతీతి విర్యయనియమోపి స్యాత్। తథాచ పక్షధర్మతాపి లభ్యత ఇతి చేన్న- గగనాదేస్సపక్షభాగస్యాపి సమ్భవాత్కేవలవ్యతిరేకిత్వానుపపత్తేః। అన్వయే తు విశేషణాసామథ్ర్యాత్। హేతువ్యావృత్తిమాత్రమేవ హి తత్ర కర్తృవ్యావృత్తివ్యాప్తమ్; న తు శరీరరూపహేతువ్యావృత్తిరిత్యుక్తమ్। వ్యాప్తశ్చ పక్షధర్మ ఉపయుజ్యతే, న త్వన్యోఽతిప్రసఙ్గాత్। ఏతేన తద్వ్యాపకరహితత్వాదితి సామాన్యోపసంహారస్యాసిద్ధత్వముక్తం వేదితవ్యమ్। నహి యద్వ్యావృత్తిర్యదభావేఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముపసంహర్తుమశక్యా, తత్తస్య వ్యాపకం నామేతి।

కు.5.605 విశేషవిరోధస్తు విశేషసిద్ధౌ సహోపలమ్భేన తదసిద్ధౌ మిథోధర్మపరిహారానుపలమ్భేన నిరస్తో నాశఙ్కామప్యధిరోహతీతి।

కు.5.606 స్యాదేతత్- అస్తి తావత్ కార్యస్యావాన్తరవిశేషః యతశ్శరీరికర్తృకత్వమనుమీయతే। తథాచ తత్ప్రయుక్తామేవ వ్యాప్తముపజీవేత్కార్యత్వసామాన్యమితి స్యాత్- న స్యాత్- నహి విశేషోస్తీతి సామాన్యమప్రయోజకమ్। తథాసతి సౌరభకటుత్వనీలిమాదివిశేషే (231) సతి న ధూమసామాన్యమగ్న్యఙ్గమయేత్। కిం నామ (232) సాధకసామాన్యే సాధ్యసామాన్యమాశ్రిత్య ప్రవర్తమానే తద్విశేషస్సాధ్యవిశేషవ్యాప్తిమాశ్రయేత్; నతు విశేషే సతి సామాన్యమకిఞ్చిత్కరమ్, తస్యాపి విశేషాన్తరాపేక్షయాఽ(233)కిఞ్చిత్కరత్వప్రసఙ్గాత్।

కు.5.607 సౌరభాదివిశేషం విహాయాపి ధూమే వన్హిర్దృష్టః, న తు విశేషం విహాయ కార్యే కర్తేతిచేన్న- కార్యవిశేషః కారణవిశేషే వ్యవతిష్ఠతే; న తు కార్యకారణసామాన్యయోః ప్రతిబన్ధమన్యథాకుర్యాదితి। కిం న దృష్టం కార్యం కారణమాత్రే అఙ్కురో బీజే తద్విశేషోధాన్యే తద్విశేషశ్శాలౌ తద్విశేషః కలమే ఇత్యాది బహులం లోకే? క్వ వా దృష్టమణుద్రవ్యారభ్యం ద్రవ్యమ్, నిత్యరూపాద్యారబ్ధం రూపాది? తథాపి సామాన్యవ్యాప్తేరవిరోధాత్సిద్ధ్యత్యేవ। అవశ్యఞ్చైతదేవమభ్యుపగన్తవ్యమ్; అన్యథా కార్యత్వస్యాకస్మికత్వప్రసఙ్గాత్।

కు.5.608 స్యాదేతత్- అన్వయవ్యతిరేకి తావదిదం కార్యత్వమితి పరమార్థః। తత్రాకాశాదేర్వ్యపక్షాత్ కిం కర్తృవ్యావృత్తేః కార్యత్వవ్యావృత్తిః ఆహోస్విత్కారణమాత్రవ్యావృత్తేరితి సన్దిహ్యతే- తదసత్- కర్తురపి కారణత్వాత్। కారణేషు చాన్యతమవ్యతిరేకస్యాపి కార్యానుత్పత్తిం ప్రతి ప్రయోజకత్వాత్; అన్యథా కారణత్వవ్యాఘాతాత్, కరణాదివిశేషవ్యతిరేకసన్దేహప్రసఙ్గాచ్చ; కథం హి నిశ్చీయతే

కిమాకాశాత్ కారణవ్యావృత్త్యా కార్యత్వవ్యావృత్తిః ఉత కరణవ్యావృత్త్యా; ఏవం కిముపాదానవ్యావృత్త్యా కిమసమవాయివ్యావృత్త్యా, కిం నిమిత్తవ్యావృత్త్యేతి? కార్యత్వాత్# కరణముపాదానమసమవాయి నిమిత్తం వా బుద్ధ్యాదిషు న సిద్ధ్యేత్। కర్తుః కారణత్వే సిద్ధే సర్వమేతదుచితమ్; తదేవ త్వసిద్ధమితి చేత్- కిం పటాదౌ కువిన్దాదిరకారణమేవ కర్తా? ప్రస్తుతే వోదాసీన ఏవ సాధయితుముపక్రాన్తః? తస్మాత్ యత్కిఞ్చిదేతదపీతి।

కు.5.609 నను కర్తా కారణానామధిష్ఠాతా సాక్షాద్వా శరీరవత్, సాధ్యపరమ్పరయా వా దణ్డడ్డత్త్;ాదివత్? తత్ర న పూర్వః, పరమాణ్వాదీనాం శరీరత్వప్రసఙ్గాత్। న ద్వితీయః, ద్వారాభావాత్। న హి కస్యచిత్సాక్షాదధిష్ఠేయస్యాభావే పరమ్పరయాఽధిష్ఠానం సమ్భవతి। తదయం ప్రమాణార్థః- పరమాణ్వాదయఃన సాక్షాచ్చేతనాధిష్ఠేయాః శరీరేతరత్వాత్, యత్పునః సాక్షాదధిష్ఠేయమ్, న తదేవం యథాస్మచ్ఛరీరమితి; నాపి పరమ్పరయాఽధిష్ఠేయాః, స్వవ్యాపారే శరీరానపేక్షత్వాత్ స్వచేష్టాయామస్మచ్ఛరీరవత్, వ్యతిరేకేణ వా దణ్డడ్డత్త్;ాది ఉదాహరణమ్। ఏవఞ్చ (ఏవం) క్షిత్యాది న చేతనాధిష్ఠితహేతుకం శరీ్రే#తరహేతుకత్వాదిత్యతిపీడడ్డత్త్;యా సత్ప్రతిపక్షత్వమ్। అపిచ పటాదౌ కువిన్దాదేః కిం కారకాధిష్ఠానార్థమపేక్షా, తేషామచేతనానాం స్వతోఽప్రవృత్తేః? ఆహో కారకత్వేన? న పూర్వః, తేషాం పరమే్రేణైవాధిష్ఠానాత్। న ప్రాస్య జ్ఞానమిచ్ఛా ప్రయత్నో వా వేమాదీన్న వ్యాప్నోతీతి సమ్భవతి। న చాధిష్ఠితానామధిష్ఠాత్రన్తరాపేక్షా తదర్థమేవ, తథాసత్యనవస్థానాదేవావిశేషాత్। న ద్వితీయః, అధిష్ఠాతృత్వస్యానఙ్గత్వప్రసఙ్గే దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాపత్తేః। న చ హేతుత్వేనైవ తస్యాపేక్షాఽస్త్వితి వాచ్యమ్- ఏవం తర్హి యత్ కార్యం తత్స హేతుకమితి వ్యాప్తిః, న తు సకర్తృకమితి। తథాచ తయై(తథై)వ ప్రయోగే సిద్ధసాధనాత్। కిఞ్చానిత్యప్రయత్నపూర్వకత్వప్రయుక్తాం వ్యాప్తిముపజీవత్ కార్యత్వం న బుద్ధిమత్పూర్వకత్వేన స్వభావప్రతిబద్ధమ్। న ప్రానిత్యప్రయత్నోఽపి బుద్ధ్యా శరీరవత్ కారణత్వేనాపేక్ష్యతే, యేన తన్నివృత్తావప్యకార్యా (ర్య) బుద్ధిర్న ని#వర్తత ఇతి।

కు.5.610 తదేతత్ ప్రాగేవ నిరస్తప్రాయం నోత్తరాన్తరమపేక్షతే। తథాహి- సాక్షాదధిష్ఠాతరి సాధ్యే పరమాణ్వాదీనాం శరీరత్వప్రసఙ్గ ఇతి కిమిదం శరీరత్వమ్, యత్ ప్రసజ్యతే? యది సాక్షాత్ప్రయత్నవదధిష్ఠేయత్వమ్, తదిష్యత ఏవ। న చ తతోఽన్యత్ ప్రసఞ్జకమపి। అథేన్ద్రియాశ్రయత్వమ్?తన్న, తదవచ్ఛిన్నజ్ఞానజననద్వారేణేన్ద్రియాణాముపయోగాత్। అనవచ్ఛిన్నే ప్రయత్నే నాయం విధిః, నిత్యత్వాత్। అత ఏవ నార్థాశ్రయత్వమ్ (234)। నహి నిత్యజ్ఞానం భోగరూపమభోగరూపం వా, యత్నమపేక్షతే; తస్య కారణవిశేషత్వాత్। న చ నిత్యసర్వజ్ఞస్య భోగసమ్భవనాఽపి, విశేషాదర్శనాభావే మి#థ్యాజ్ఞానానవకాశే దోషానుత్పత్తౌ ధర్మాధర్మయోరసత్త్వాత్। తస్మాత్, సాక్షాత్ప్రయత్నానధిష్ఠేయత్వాత్ స్వవ్యాపారే తదనపేక్షత్వాచ్చేతి ద్వయం సాధ్యావిశిష్టమ్। అనిన్ద్రియాశ్రయత్వాదభోగాయతనత్వాత్ స్వవ్యాపారే తదనపేక్షత్వాచ్చేతి త్రయమప్యన్యథాసిద్ధమ్। అభోగాయతనత్వాదనిన్ద్రియాశ్రయోఽపి, భోక్తృకర్మానుపగ్రహాదభోగాయతనమపి,

స్పర్శవద్వేగవద్ద్రవ్యాన్తర(235)నుద్యత్వాత్త(236)దనపేక్షమపి స్యాత్;
అచేతనత్వాచ్చేతనాధిష్ఠితమపి స్యాదితి కో విరోధః?
తథాచసాక్షాత్ప్రయత్నాధిష్ఠితేతరజన్యత్వాదితి సాధ్యసమః। ఇన్ద్రియాశ్రయేతరజన్యత్వాత్
భోగాయతనేతరజన్యత్వాదితి ద్వయమప్యన్యథాసిద్ధమ్।
కార్యజ్ఞానాద్యవపేక్షత్వాచ్చరీరేతరజన్యమపి స్యాత్;
అచేతనహేతుకత్వాచ్చేతనాధిష్ఠితుక(237)మపీతి కో విరోధః? అప్రసిద్ధవిశేషణశ్చపక్షః। నహి
చేతనానధిష్ఠత హేతుకత్వం క్వచిత్ ప్రమాణసిద్ధమ్। న చ చేతనాధిష్ఠిత హేతుకత్వనిషేధః
సాధ్యః, హేతోరసా#ధారణ్యప్రసఙ్గాత్। గగనాదేరపి సపక్షాద్వ్యావృత్తేః।

కు.5.611 యత్పునరుక్తం కువిన్దాదేః పటాదౌ కథమపేక్షేతి, తత్ర కారకతయేతి కస్సన్దేహః?
కిన్తు కారకత్వమేవ తస్య జ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నవతః, న స్వరూపవతః।
తదేవచాధిష్ఠాతృత్వమ్। యత్త్వధిష్ఠితే కిమధిష్ఠానేనేతి- తఱత్ర కువిన్ద ఉద్వార్యతే, ఈారో వా,
అనవస్థా వాఽఽపాద్యతే#? న ప్రథమః, అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వాత్। న ద్వితీయః,
పరమాణ్వదృష్టాధిష్ఠాతృత్వసిద్ధౌ జ్ఞానాదీనాం సర్వవిషయత్వే వేమాద్యధిష్ఠానస్యాపి
న్యాయప్రాప్తత్వాత్। న తు తదధిష్ఠానార్థమేవేారసిద్ధిః। న తృతీయః, తస్మిన్
ప్రమాణాభావాత్। తథాప్యేకాధిష్ఠితమపరః కిమర్థమధితిష్ఠతీతి ప్రశ్నే కిముత్తరమితి చేత్-
హేతుప్రశ్నోఽయమ్, ప్రయోజనప్రశ్నో వా? నాద్యః, ఈారాధిష్ఠానస్య నిత్యత్వాత్।
కువిన్దాద్యధిష్ఠానస్య స్వహేత్వధీనత్వాత్। న ద్వితీయః, కార్యనిష్పాదనేన భోగసిద్ధేః
స్పష్టత్వాత్। ఏకాధిష్ఠానేనైవ కార్యం స్యాదితి చేత్- స్యాదేవ। తథాపి న
సమ్భేదేఽన్యతరవైయర్థ్యమ్। పరిమాణం ప్రతి సఙ్ఘ్యాపరిమాణప్రచయవత్ ప్రత్యేకం
సామర్థ్యోపలబ్ధౌ సమ్భూయకారిత్వోపపత్తేః। అస్తి తత్ర వైజాత్యమితి చేత్- ఇహాపి
కిఞ్చిద్భవిష్యతీతి। న చాకుర్వతః కులాలాదేః కాయసఙ్ఘాభాదిసాధ్యే భోగస్సిద్ధ్యేదితి
తదర్థమస్య కర్తృత్వమీారోఽనుమన్యతే, తదర్థమాత్రత్వాద్వైారర్యస్యేతి।

కు.5.612 యత్వనిత్యప్రయత్నేత్యాది- భవేదప్యేవం యద్యనిత్యప్రయత్ననివృత్తావేవ
బుద్ధిరపి నివర్తేత; న త్వేతదస్తి; (238) ఉదాసీనస్య ప్రయత్నాభావేఽపి బుద్ధిసద్భావాత్।
హేతుభూతా బుద్ధిర్నివర్తతే ఇథి చేన్న- ఉదాసీనబుద్ధేరపి సంస్కారం ప్రతి హేతుత్వాత్।
కారకవిషయా బుద్ధి#ర్నివర్తతే ఇతి చేన్న- ఉదాసీనస్యాపి కారకబోద్ధృత్వాత్। న హి
ఘటాదికమకుర్వన్తశ్చక్రాదికం నేక్షామహే। హేతుభూతా కారకబుద్ధిర్నివర్తతే ఇతి చేన్న-
(చక్రా(239)దిబుద్ధేరపి సంస్కారం ప్రతి హేతుత్వాత్। కారకఫలహేతుభూతా
కారకబుద్ధిర్నివర్తత ఇతి చేన్న-) అయతమానస్యాపి దుఃఖహేతుభూతాయా అపి
తద్ధేతుకణ్టకస్పర్శబుద్ధేర్భావాత్ (240)। చికీర్షాహేతుభూతోఽనుభవో నివర్తత ఇతి చేన్న-
కేనచిన్నిమిత్తేనాఽకుర్వతోఽపి చికీర్షాతద్ధేతుబుద్ధిసమ్భవాతత్।
అనపేక్షకృతిహేతుచికీర్షాకారణం బుద్ధిర్నివర్తతే ఇతి చేత్- న తర్హి బుద్ధిమాత్రమ్।
తథాచానిత్యప్రయత్న హేతుకత్వప్రయుక్తం

విశిష్టప్రయత్నచికీర్షాహేతుబుద్ధిమత్పూర్వకత్వమితి తన్నివృత్తౌ తదేవ నివర్తతామ్, న తు బుద్ధిమత్పూర్వకత్వమాత్రమ్। తత్ర తస్యాప్రయోజకత్వాదితి బుద్ధిమత్పూర్వకత్వ(మితి)సాధ్యపక్షే పరీహారః। సకర్తృకమితి ప్రయత్నప్రధానపక్షే శఙ్కైవ నాస్తి; తస్యైవ తత్#రానుపాధిత్వాత్।

కు.5.613 ఏతేన- శరీ॰రసమ్బన్ధే బుద్ధిగతకార్యత్వవద్ బుద్ధిసమ్బన్ధే ప్రయత్నగతకార్యత్వముపాధిరితి- నిరస్తమ్। యో హి బుద్ధ్యా శరీరవచ్ఛరీరనివృత్త్యా బుద్ధినివృత్తివద్వా ప్రయత్నేన బుదిం॰ధ బుద్ధినివృత్త్యా ప్రయత్ననివృతిం॰త (వా?) సాధయేత్, స ఏవం కదాచిదుపాలభ్యః। వయంత్వవగత హేతుభావం కలితశక్తిసకల(241)కారకప్రయోక్తారం కార్యాదేవానుమిమానా నైవమాస్కన్దనీయాః తత్ర (242) తస్యానుపాధిత్వాత్।

కు.5.614 న చ ప్రయత్న ఆత్మలాభార్థమేవ మతిమపేక్షతే, విషయలాభార్థమప్యపేక్షణాత్। తతః ప్రయత్నాద్బుద్ధిః తన్నివృత్తేశ్చ ప్రయత్ననివృత్తిః సిద్ధ్యేతి విస్తృతమన్యత్ర। కార్యబుద్ధినివృత్త్యా తు కార్య ఏవ ప్రయత్నో నివర్తతే, న నిత్యః। నిత్యే చ ప్రయత్నే నిత్యైవ బుద్ధిః ప్రవర్తతే, నానిత్యా। న హి తయా తస్య విషయలాభసమ్భవః। శరీ॰రాదేః ప్రాక్ తదసమ్భవే దేహానుత్పత్తౌ (243) సర్వదాఽనుత్పత్తేః। శరీరాజన్యత్వవచ్చానిత్యప్రయత్నాజన్యత్వమితి సఙ్క్షేపః।

కు.5.615 తర్కాభాసతయాఽన్యేషాం తర్కాశుద్ధిరదూషణమ్। అనుకూలస్తు తర్కోఽత్ర కార్యలోపో విభూషణమ్।।3।। కారక(244)వ్యాపారవిగమే హి కార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గః, చేతనాచేతనవ్యాపారయోర్హేతుఫలభావావధారణాత్, కారణాన్తరాభావ ఇవ కతి్రభావే కార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గః, కర్తురపికారణత్వాత్।

కు.5.616 యస్త్వాహ- ప్రత్యక్షానుపలమ్భాభ్యాం తదుత్పత్తినిశ్చయో దృశ్యయోరేవ, న త్వదృశ్యయోః। ప్రత్యక్షస్యానుపలమ్భస్య చ తావన్మాత్రవిధినిషేధసమర్థత్వాత్ ధూమాగ్నివత్, కమ్భమారుతవచ్చ। నహి ధూమః కార్యోఽనలస్యేతి ఉదర్యస్యాపి, న హి శాఖాకమ్భో మాతరి॰ాన ఇతి స్తిమితస్యాపి స్యాత్। కిన్తు భౌమస్పృశ్యయోరేవ। తథేహాపి శరీ॰రవత ఏవ కారణత్వమవగన్తుముచితమ్, నాన్యస్యేతి- తదసత్- ప్రత్యక్షానుపలమ్భౌ హి దృశ్యవిషయావుపాయస్తదుత్పత్తినిశ్చయే; న తు దృశ్యత్వైవ తత్రోపేయా; కిన్నామ (245) దృశ్యాశ్రితం సామాన్యద్వయమ్। తదాలీఢస్య హి తదుత్పత్తినిశ్చయే దృశ్యమదృశ్యం వా సర్వమేవ తజ్జాతీయం తదుత్పత్తిమత్తయా నిశ్చితం భవతి, యథా స్పర్శరూపరసగన్ధానాముత్తరోత్తరనిమిత్తతాయాం తవ; అస్మాకఞ్చాతీన్ద్రియసమవాయాదిసిద్ధౌ। నచేదేవమ్, ఉదాహృతయోః (246) ఏవ దహనపవనయోః; ఆలోకరూపవతోస్తదుత్పత్తినిశ్చయే, కథనాలోకనిరస్తరూపయోః సిద్ధిః? యత్ ఉదర్యస్తిమితసాధారణీ సిద్ధిస్స్యాదితి- తద్బవేదప్యేవమ్, యది శరీరాదికం వినా

కార్యమివ, భౌమం స్పర్శవద్వేగవన్తఇ్చ వినా అగ్నిమాత్రాత్ పవనమాత్రాద్వా ధూమకమ్పౌ స్యాతామ్। న త్వేవమ్। న చైవం చేతనవ్యభిచారోఽపి శక్యాభిధాన ఇత్యలం బాలప్రలాపానాం సమాధానైః।

కు.5.617 తదుత్పత్తేరసిద్ధావపి తత్తదుపాధివిధూననేన స్వాభావికత్వస్థితౌ- యది కర్తారమతిపత్య కార్యం స్యాత్, స్వభావమేవాతిపతేదితి కార్యవిలోపప్రసఙ్గ ఇతి। ఏతచ్చ సర్వమాత్మతత్త్వవివేకే నిపుణతరముపపాదితమితి నేహ ప్రతన్యతే। ఏవఇ్చ సిద్ధే ప్రతిబన్ధే న ప్రతిబన్ధ్యాదేః ప్రతిబన్ధ్యాదేః క్షుద్రోపద్రవస్యావకాశః। ప్రతిబన్ధసిద్ధావిష్టాపాదనాత్, తదసిద్ధౌ తత ఏవ తత్సిద్ధేః అప్రసఙ్గాదితి। నను తస్య సర్వదా సర్వత్రావిశేషే కార్యస్య సర్వదోత్పత్తిప్రసఙ్గ ఇతి నిరపేక్షే ారపక్షే దోషః, సాపేక్షే ఉపేక్షణీయ ఏవాస్త్వితి బాలస్య ప్రదీపకలికాక్రీడడ్డత్త్;యై#వ నగరదాహః- తన్న- స్థేమభాజో జగత ఏవాకారణత్వప్రసఙ్గాత్। ఓమితి బ్రువతస్సాగతస్య దత్తమ్ (247) ఉత్తరం ప్రాక్।

కు.5.618 ఠఆర్షం ధర్మోపదేశఇ్చ వేదశాస్త్రావిరోధినా। యస్తర్కేణానుసన్ధత్తే స ధర్మం వేద నేతరః।। (మను.12.106) తమిమమర్థమాగమస్సంవదతి, విసంవదతి తు పరేషాం విచారమ్- "విాతశ్చక్షురుత విాతోముఖో విాతోబాహురుత విాతస్పాత్। సం బాహుభ్యాం ధమతి సం పతత్రైర్ద్యావాభూమీ జనయన్ దేవ ఏకః'।। అత్ర ప్రథమేన సర్వజ్ఞత్వమ్, చక్షుషా దృష్టేరుపలక్షణాత్। ద్వితీయేన సర్వవక్తృత్వమ్, ముఖేన వాగుపలక్షణాత్। తృతీయేన సర్వసహకారిత్వమ్, బాహునా సహకారితోవ్యా(మత్వో?)పలక్షణాత్। చతుర్థేన వ్యాపకత్వమ్, పదా వ్యాప్తేరుపలక్షణాత్। పఇ్చమేన ధర్మాధర్మలక్షణప్రధానకారణత్వమ్; తౌ హి లోకయాత్రావహనాద్ బాహూ। షష్ఠేన పరమాణురూపప్రధానాధిష్ఠేయత్వమ్; తే హి గతిశీలత్వాత్పతత్రవ్యపదేశాః, పతన్తీతి। సన్ధమతి సఞ్జనయన్నితి చ వ్యవహితోపసర్గసమ్బన్ధః; తేన సంయోజయతి సముత్పాదయన్నిత్యర్థః। ద్యావా ఇత్యూర్ధ్వసప్తలోకోపలక్షణం భూమీత్యధస్తాత్, ఏక ఇత్యనాదితేతి#। స్మృతిరపి- "అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే' (గీతా.10.8) ఇత్యాదిః। ఏతేన బ్రాహ్యాదిప్రతిపాదకా ఆగమా బోద్ధవ్యాః।

కు.5.619 ఆయోజనాత్ ఖల్వపి- స్వాతన్త్ర్యే జడడ్డత్త్;తాహానిర్నాదృష్టం దృష్టఘాతకమ్। హేత్వభావే ఫలాభావో విశేషస్తు విశేషవాన్।।4।। పరమాణ్వాదయో (248) హి చేతనాఽఽయోజితాః ప్రవర్తన్తే అచేతనత్వాత్ వాస్యాదివత్। అన్యథా కారణం వినా కార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గః; అచేతనక్రియాయాశ్చేతనాధిష్ఠానకార్యత్వావధారణాత్।

కు.5.620 క్రియావిశేషవిశ్రాన్తోఽయమర్థః, న తు తన్మాత్రగోచరః। చేష్టా హి చేతనాధిష్ఠానమపేక్షత ఇతి చేత్- అథ కేయం చేష్టా నామ? యది ప్రయత్నవదాత్మసంయోగాసమవాయికారణికా క్రియా, ప్రయత్నమాత్రకారణికేతి వా వివక్షితమ్- తన్న- తస్యైవ తత్రానుపాధిత్వాత్। అథ హితాహితప్రాప్తిపరిహారఫలత్వం

తత్త్వమ్- తన్న- విషభక్షణోద్బన్ధనాద్యవ్యాపనాత్। ఇష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారఫలత్వమితి చేత్- కర్తారం ప్రతి, అన్యం వా? ఉభయథాపి పరమాణ్వాదిక్రియాసాధారణ్యాదవిశేషః।
భ్రాన్తసమీహాయా అతథాభూతాయా అపి చేతనవ్యాపారాపేక్షణాచ్చ।
శరీరసమవాయిక్రియాత్వం తదితి చేన్న- మృతశరీరక్రియాయా అపి
చేతనపూర్వకత్వప్రసక్తేః। జీవత ఇతి చేన్న-
నేత్రస్పన్దాదేశ్చేతనాధిష్ఠానాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్। స్పర్శవద్ద్రవ్యాన్తరాప్రయోగే సతీతి చేన్న- జ్వలనపవనాదౌ తథాభావాభ్యుపగమాపత్తేః। శరీరస్య స్పర్శవద్ద్రవ్యాన్తరాప్రయుక్తస్యేతి చేన్న- చేష్టయైవ శరీరస్యలక్ష్యమాణత్వాత్।

కు.5.621 సామాన్యవిశేషశ్చేష్టాత్వమ్, యత ఉన్నీయతే ప్రయత్నపూర్వికేయం క్రియేతి చేన్న- క్రియామాత్రేణైవ తదున్నయనాత్। భోక్తృబుద్ధిమత్పూర్వకత్వం యత ఇతి చేత్- తర్హి తదిచ్ఛాన్తత్వమేవ తస్య। నచైతావతైవ క్రియామాత్రం ప్రయత్నచేతనమాత్రస్య చేతనాధిష్ఠానేన వ్యాప్తిరపసార్#యతే। విశేషస్య విశేషం ప్రతి ప్రయోజకతయా సామాన్యవ్యాప్తి ప్రత్యవిరోధకత్వాత్। అన్యథా సర్వసామాన్యవ్యాప్తేరుచ్ఛేదాదిత్యుక్తమ్। ఏతేనాశరీరత్వాదినా సత్ప్రతిపక్షత్వమపాస్తమ్।

కు.5.622 అత్రాప్యాగమసంవాదః- "యదా స దేవో జాగర్తి తదేదం చేష్టతే జగత్। యదా స్వపితి శాన్తాత్మా తదా సర్వం నిమీలతి'।। "అజ్ఞో జన్తురనీశోఽయమాత్మనస్సుఖదుఃఖయోః। ఈశ్వరప్రేరితో గచ్ఛేత్ స్వర్గం వా శ్వభ్రమేవ వా'।। "మయాఽధ్యక్షేణ ప్రకృతిః సూయతే సచరాచరమ్। (గీ.9-10) తపామ్యహమహం వర్షం నిగృహ్ణామ్యుత్సృజామి చ'।। (గీ.9-19) ఇత్యాది। అత్ర జాగరస్వాపౌ సహకారిలాభాలాభౌ।
ఈశ్వరప్రేరణాయామజ్ఞత్వమప్రయతమానత్వఞ్చ హేతూ దర్శితౌ పరమాణ్వాదిసాధారణౌ। స్వర్గశ్వభ్రే చ ఇష్టానిష్టోపలక్షణే। ఏతదేవ సర్వాధిష్ఠానముత్తరత్ర విభావ్యతే, మయేత్యాదినా। న కేవలం ప్రేరణాయామహమధిష్ఠాతా, అపితు ప్రతిరోధేఽపి। యో హి యత్ర ప్రభవతి, స తస్య ప్రేరణావత్ ధారణేఽపి సమర్థః, యథాఽర్వాచీరశరీరప్రాణప్రేరణధారణయోరితి దర్శితమ్, తపామీత్యాదినా।

కు.5.623 ధృతేః ఖల్వపి। క్షిత్యాది బ్రాహ్మణ్డత్వే;పర్యన్తం హి జగత్ సాక్షాత్ పరమ్పరయా వా విధారకప్రయత్నాధిష్ఠితం గురుత్వే సత్యపతనధర్మకత్వాత్ వియతి విహఙ్గమశరీరవత్ తత్సంయుక్తద్రవ్యవచ్చ। ఏతేనేన్ధ్నాగ్నియమాదిలోకపాలప్రతిపాదకా అప్యాగమా వ్యాఖ్యాతాః। సర్వావేశనిబన్ధనశ్చ సర్వత్రాదాత్మ్యవ్యవహారః, ఆత్మైవేదం సర్వమితి; యద్ధైక ఏవ మాయావీ, "అహో వరాహో వ్యాఘ్రో వానరః కిన్నరో భిక్షుస్తాపసో విప్ర' ఇత్యాదిః। అదృష్టాదేవ తదుపపత్తేరన్యథాసిద్ధమిదమితి చేత్- (న?) తద్భావేపి ప్రయత్నాన్వయవ్యతిరేకానువిధానేన తస్యాపి స్థితిం ప్రతి కారణత్వాత్। కార్యైకదేశస్య చ కారణాన్తరం ప్రత్యనుపాధిత్వాత్। ఉపాధిత్వే వా సర్వేషామకారణత్వప్రసఙ్గాత్। శరీరస్థితిరేవమ్, న త్వన్యస్థితిరితి చేన్న- ప్రాణేన్ద్రియయోః స్థితేరవ్యాపనాత్। ప్రాజ్ఞ్యేనాపాస్తత్వాచ్చ।

కు.5.624 అత్రాప్యాగమః, "ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠతః'। (బృ.ఉ.5-8-8) ఇతి। ప్రశాసనం దణ్డడ్డత్త్;భూతః ప్రయత్నః। "ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః। యో లోకత్రయమావిశ్య విభర్త్యవ్యయ ఈారః'। (గీ.15-17) ఇతి స్మృతిః। అత్రోత్తమత్వమసంసారిత్వం సర్వజ్ఞత్వాది చ। పరమత్వం సర్వోపాస్యతా। లోకత్రయమితి సర్వోపలక్షణమ్। ఆవేశో జ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నవతస్సంయోగః। భరణం ధారణమ్। అవ్యయత్వమాగన్తుకవిశేషగుణశూన్యత్వమ్। ఐారర్యం సఙ్కల్పాప్రతిఘాత ఇతి। ఏతేన కూర్మాదివిషయా అప్యాగమా వ్యాఖ్యాతాః।

కు.5.625 సంహరణాత్ ఖల్వపి। బ్రాహ్మాణ్డడ్డత్త్;ాది ద్వ్యణుకపర్యన్తం జగత్ ప్రయత్నవద్వినాశ్యం వినాశ్యత్వాత్ పాట¬మానపటవత్। అత్రాప్యాగమః- "ఏష సర్వాణి భూతాని స్వాభివ్యాప్య మూర్తిభిః। జన్మవృద్ధిక్షయైర్నిత్యం సమ్భ్రామయతి చక్రవత్'।। "సర్వభూతాని కౌన్తేయ ప్రకృతిం యాన్తి మామికామ్। కల్పక్షయే పునస్తాని కల్పాదౌ విసృజామ్యహమ్'।। (గీ. 9-7) ఇత్యాదిః। ఏతేన రౌద్రమంశం ప్రతిపాదయన్తోప్యాగమా వ్యాఖ్యాతాః।

కు.5.626 పదాత్ ఖల్వపి- కార్యత్వాన్నిరూపాధిత్వమేవం ధృతివినాశయోః। విచ్ఛేదేన పదస్యాపి ప్రత్యయాదేశ్చ పూర్వవత్।।5।। పదశబ్దేనాత్ర పద్యతే గమ్యతే వ్యవహారాఙ్గమర్థోఽనేనేతి వృద్ధవ్యవహార ఏవోచ్యతే। అతోఽపీారసిద్ధిః। తథాహి - యదేతత్ పటాదినిర్మాణనైపుణ్యం కువిన్దాదీనామ్, వాగ్వ్యవహారశ్చ వ్యక్తవాచామ్, లిపిపత్రక్రమవ్యవహారశ్చ బాలానామ్, స సర్వస్స్వతన్త్రపురుషవిశ్రాన్తః వ్యవహారత్#వాత్ నిపుణతరశిల్పినిర్మాతాపూర్వఘటఘటనానైపుణ్యవత్, చైత్రమైత్రాదిపదవత్, పత్రాక్షరవత్, పాణినీయవర్ణనిర్దేశక్రమవచ్చేతి।

కు.5.627 ఆదిమాన్ వ్యవహార ఏవమ్, అయన్త్వనీదిరన్యథాపి భవిష్యతీతిచేన్న- తదసిద్ధేః। ఆదిమత్తామేవ సాధయితుమయమారమ్భః। న చైవం సంసారస్యానాదిత్వభఙ్గప్రసఙ్గః, తథాపి తస్యావిరోధాత్। న హి- చైత్రాదివ్యవహారోఽయమాదిమానితి భవస్యాప్యనాదితా నాస్తి, తదనాదిత్వే వా న చైత్రాదిపదవ్యవహారోప్యాదిమానితి। అస్త్వర్వాగ్దర్శీ కశ్చిదేవాత్ర మూలమితి చేన్న- తేనాశక్యత్వాత్। కల్పాదావాదర్శాభాసస్యాప్యసిద్ధేః। సాధితౌ చ సర్గప్రలయౌ। నను వ్యవహారయితృవృద్ధశ్శరీరీ సమధిగతః,నచేారస్తథా। తత్కథమేవం స్యాత్- న- శరీరాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిని కార్యే తస్యాపితద్వత్త్వాత్। గృణ్హాతి హి ఈారోపి కార్యవశాచ్ఛరీరమన్తరాన్తరా; దర్శయతి చ విభూతిమితి। అత్రాప్యాగమః- పితాఽహమస్య జగతో మాతా ధాతా పితామహః।। (గీ.9-17) తథా- యది హ్రాయం న వర్తేయం (య?) జాతు కర్మణ్యతన్ద్రితః। మమ వర్త్మానువర్తన్తే మనుష్యాః పార్థ సర్వశః।। ఉత్సీదేయురిమే లోకా న కుర్యాం కర్మ చేదహమ్। ఇతి। (గీ.3-23,24) ఏతేన, "నమః కులాలేభ్యః కర్మారేభ్య" ఇత్యాది యజూంషి బోద్ధవ్యాని।

కు.5.628 ప్రత్యయోఽపి (యాదపి?)। ప్రత్యయశబ్దేనాత్ర సమాసవిషయప్రామాణ్యముచ్యతే। తథాచ ప్రయోగః-(249) ఆగమసమ్ప్రదాయోఽయం కారణగుణపూర్వకః ప్రమాణత్వాత్ ప్రత్యక్షాదివత్। నహి ప్రామాణ్యప్రత్యయం వినా క్వచిత్ సమాసాసః। నచాసిద్ధస్య ప్రామాణ్యస్య ప్రతీతిః। న చ స్వతః ప్రమాణ్యమిత్యావేదితమ్। న చ నేదం ప్రమాణమ్, మహాజనపరిగ్రహాదిత్యుక్తమ్। న చాసర్వజ్ఞో ధర్మాధర్మయోస్సాక్షాత్కర్తేణ ప్రభవతి। నచాసర్వజ్ఞస్య గుణవత్తేతి నిఃశఙ్కమేతత్।

కు.5.629 శ్రుతేః ఖల్వపి। తథాహి- సర్వజ్ఞప్రణీతా (250) వేదాః వేదత్వాత్। యత్ పునర్న సర్వజ్ఞప్రణీతమ్, నాసౌ వేదో యథేతరవాక్యమ్। నను కిమిదం వేదత్వం నామ? వాక్యత్వస్యాదృష్టవిషయవాక్యత్వస్య చ విరుద్ధత్వాత్। అదృష్టవిషయప్రమాణవాక్యత్వస్య చాసిద్ధేః,మన్వాది వాక్యే గతత్#వేన విరోధాచ్చేతిచేన్న- అనుపలభ్యమానమూలాన్తరత్వే సతి మహాజనపరిగృహీతవాక్యత్వస్య తత్త్వాత్। న ప్రారమదాదీనాం ప్రత్యక్షాది మూలమ్। నాపి భ్రమవిప్రలిప్సా, మహాజనపరిగ్రహాదిత్యుక్తమ్। నాపి పరమ్పరైవ మూలమ్, మహాప్రలయే విచ్ఛేదాదిత్యుక్తమ్।

కు.5.630 అన్వయతో వా। వేదవాక్యాని పౌరుషేయాణి వాక్యత్వాదస్మదాదివాక్యవత్। అస్మర్యమాణకర్తృకత్వాన్నైవమితి చేన్న- అసిద్ధేః। "అనన్తరఞ్చ వక్తృభ్యో వేదాస్తస్య వినిఃసృతాః'। "ప్రతిమన్వన్తరఞ్చైషా శ్రుతిరన్యా విధీయతే'। "వేదాన్తకృద్వేదవిదేవ చాహమ్' ఇతి స్మృతేః। "తస్#మాద్యజ్ఞాత్ సర్వహుతః ఋచస్సామాని జజ్ఞిరే' ఇత్యాదిశ్రుతిపాఠక(251)స్మృతేశ్చ। అర్థవాదమాత్రమిదమితిచేన్న- కర్తస్మరణస్య సర్వత్రావిధ్యర్థత్వాత్। తథాచాస్మరణే కాలిదాసాదేరస్మరణాత్। ఏవఞ్చ కుమారసమ్భవాదేరకర్తృకత్వప్రసఙ్గః; అనైకాన్తికత్వం వా హేతోః।

కు.5.631 ప్రమాణాన్తరాగోచరార్థత్వాసత్స్రవ్రతిపక్షత్వమితి చేన్న- ప్రణేతారం ప్రత్యసిద్ధేః; అన్యం ప్రత్యనైకాన్తికత్వాత్। ఆకస్మికస్మితబీజసుఖానుస్మృతేః కారణ(252)విశేషస్యాన్యం ప్రతి ప్రమాణాన్తరాగోచరస్యాపి తేనైవ వక్తా ప్రతిపాద్యమానత్వాత్।

కు.5.632 వక్తైవ ప్రకృతే న సమ్భవతి, హేత్వభావే ఫలాభావాత్। చక్షురాదీనాం తత్రాసామర్థ్యాత్ అస్మదాదీన్ద్రియవత్। మనసో బహిరస్వాతన్త్ర్యాత్- న- చేతనస్య జ్ఞానస్యేన్ద్రియస్య మనసో వా పక్షీకరణే ఆశ్రయాసిద్ధేః ప్రాగేవ ప్రపఞ్చనాత్। నిత్యనిరాకరణే చాసామర్థ్యాత్। పరమాణ్వా#దయో న కస్యచిత్ ప్రత్యక్షాః తత్సామగ్రీరహితత్వాదితి చేన్న- ద్రష్టారం ప్రత్యసిద్ధేః; అన్యం ప్రతి సిద్ధసాధనాత్।

కు.5.633 తథాపి వాక్యత్వం న ప్రమాణమ్; అప్రయోజకత్వాత్; ప్రమాణాన్తరగోచరార్థత్వప్రయుక్తం తత్ర పౌరుషేయత్వమ్, న తు వాక్యత్వప్రయుక్తమ్- న- సుగతాద్యాగమానామపౌరుషేయత్వప్రసఙ్గాత్। ప్రమాణవాక్యస్య సత ఇతి చేన్న- ప్రణేతృప్రమాణాన్తరగోచరార్థత్వస్య సాధ్యానుప్రవేశాత్; స్వతన్త్రపురుషప్రణీతత్వం హి

పౌరుషేయత్వమ్; అర్థప్రతీత్యేకవిషయౌ హి వివక్షాప్రయత్నౌ స్వాతన్త్ర్యమ్।
మన్వాదివాక్యస్యాపౌరుషేయత్వప్రసఙ్గాచ్చ; తదర్థస్య శబ్దేతరప్రమాణాగోచరత్వాత్।
ప్రయుజ్యమానవాక్యేతరగోచరార్థత్వమాత్రమితి చేన్న- తస్య వేదేఽపి సత్వాత్;
ఏకస్యాప్యర్థస్య శాఖాభేదేన బహుభిర్వాక్యైః ప్రతిపాదనాత్। అస్త్వేవమ్, న తు తేషా
మిథోమూలమూలిభావ ఇతి చేన్న- ఉక్తోత్తరత్వాత్।

కు.5.634 సఙ్ఖ్యావిశేషాత్కల్పి। ద్వ్యణుకత్ర్యణుకే తావత్ పరమాణవతీ ద్రవ్యత్వాత్। తచ్చ
పరిమాణం కార్యం కార్యగుణత్వాత్। న చ తస్య పరమాణుపరిమాణం ద్వ్యణుకపరిమాణం వా
కారణమ్; నిత్యపరిమాణత్వాత్; అణుపరిమాణత్వాచ్చ। అన్యథా
అనాశ్రయకార్యోత్పత్తిప్రసఙ్గాత్, ద్వ్యణుకస్య మహత్త్వప్రసఙ్గాచ్చ;
త్ర్యణుకవదణ్వారభ్యత్వావిశేషాత్, తత్ర కారణబహుత్వేన మహత్త్వే
అణుపరిమాణస్యానారమ్భకత్వస్థితేః। అణుత్వమేవ మహదారమ్భే విశేష ఇత్యపి న యుక్తమ్;
మహతో మహదనారమ్భప్రసఙ్గాత్; అణుత్వమహత్త్వయోర్విరుద్ధతయా
ఏకజాతీయకార్యానారమ్భకత్వప్రసఙ్గాత్। బహుభిరపిపరమాణుభిర్ద్వాభ్యామపి
ద్వ్యణుకాభ్యామారమ్భప్రసఙ్గాచ్చ। ఏవం సతి కో దోష ఇతి చేత్- పరమాణుకార్యస్య
మహత్త్వప్రసఙ్గః; కారణబహుత్వస్య తద్ధేతుత్వాత్। అన్యథా ద్వాభ్యం
త్రిభిశ్చతుర్భిరిత్యనియమేనాప్యణ్వారమ్భే తద్వ్యయధ్వప్రసఙ్గాత్। అణున ఏవ
తారతమ్యాభ్యుపగమస్తు సఙ్ఖ్యా#మవధీర్య న స్యాత్। అస్తు మహదారమ్భ ఏవ త్రిభిరితి చేన్న-
మహతః కార్యస్య కార్యద్రవ్యారమ్భత్వనియమాత్। తథాపి వా తారతమ్యే సఙ్ఖ్యైవ
ప్రయోజికేతి। న చ ప్రచయోఽపేక్షణీయః, అవయవసంయోగస్యాభావాత్। తస్మాత్
పరిమాణప్రచయౌ మహత ఏవారమ్భకావితి స్థితిః।

కు.5.635 అతోఽనేకసఙ్ఖ్యా పరిశిష్యతే। సా అపేక్షాబుద్ధిజన్యా అనేకసఙ్ఖ్యాత్వాత్। న
చాస్మదాదీనామపేక్షాబుద్ధిః పరమాణుషు సమ్భవతి। తద్ యస్యాసౌ స సర్వజ్ఞః। అన్యథా
అపేక్షాబుద్ధేరభావాత్ సఙ్ఖ్యాఽనుత్పత్తౌ తద్గతపరిమాణానుత్పాదేఽపరిమితస్య
ద్రవ్యస్యానారమ్భకత్వాత్త్ర్యణుకానుత్పత్తౌ విాానుత్పత్తిప్రసఙ్గః।
అస్మాదాదీనామేవాఽనుమానిక్యపేక్షాబుద్ధిరస్త్వితి చేన్న- ఇతరేతరాశ్రయప్రసఙ్గాత్। జాతే
హి స్థూలకార్యే తేన పరమాణ్వాద్యనుమానమ్, తస్మిన్ సతి ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ స్థూలోత్పత్తిః।
అస్త్వదృష్టాదేవ పరిమాణమ్, కృతమపేక్షాబుద్ధ్యేతి చేన్న- అస్తు తత ఏవ సర్వమ్, కిం
దృష్టకారణేనేత్యాదేరసమాధేయత్వప్రసఙ్గాదితి।

కు.5.636 అథవా కార్యేత్యాదికమన్యథా వ్యాఖ్యాయతే। ఉద్దేశ (253) ఏవ తాత్పర్యం వ్యాఖ్యా
విాదృశస్సతీ। ఈారాదిపదం సార్థం లోకవృత్తానుసారతః।।6।। ఆమ్నాయస్య హి
భావ్యార్థస్య కార్యే పురుషప్రవృత్తినివృత్తీ। భూతార్థస్య తు యద్యపి నాహత్య ప్రవర్తకత్వం
నివర్తకత్వం వా, తథాపి తాత్పర్యతస్తత్రైవ ప్రామాణ్యమ్। తథాహి- విధిశక్తిరేవావసీదన్తీ
స్తుత్యాదిభిరుత్తభ్యతే। ప్రశస్తే హి సర్వః ప్రవర్తతే, నిన్దితాచ్చ నివర్#తతే ఇతి స్థితిః।

కు.5.637 తత్ర పదశక్తిస్తావదభిధా; తద్బలాయాతః పదార్థః। ఆకాఙ్క్షాదిమత్త్వే సతి చాన్వయశక్తిః పదానాం పదార్థానాం వా వాక్యమ్; తద్బలాయాతో వాక్యార్థః। తాత్పర్యార్థస్తు చిన్త్యతే। తదేవ పరం సాధ్యం ప్రతిపాద్యం ప్రయోజనముద్దేశ్యం వా యస్య, తదిదం తత్పరమ్। తస్య భావస్తత్#త్వమ్। తద్ యద్విషయమ్, స తాత్పర్యార్థ ఇతి స్యాత్।

కు.5.638 తత్ర న ప్రథమః, ప్రమాణేనార్థస్య కర్మణోఽసాధ్యత్వాత్। ఫలస్య చ తత్ర్పతిపత్తితోఽన్యస్యాభావాత్। ప్రశస్తనిన్దితస్వార్థప్రతిపాదనద్వారేణ ప్రవృత్తినివృత్తిరూపం సాధ్యం పరముచ్యతే ఇతి చేన్న- గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర తీరస్యాప్రవృత్తినివృత్తిరూపస్యాసాధ్యస్యాపి పరత్వాత్। తీరవిషయే ప్రవృత్తినివృత్తీ సాధ్యే ఇతి తీరస్యాపి పరత్వమితి చేన్న- స్వరూపాఖ్యానమాత్రేణాపి పర్యవసానాత్।

కు.5.639 న ద్వితీయః,పదవాక్యయోః పదార్థతత్సంసర్గౌ విహాయ ప్రతిపాద్యాన్తరాభావాత్। పదశక్తిసంసర్గశక్తీ వినా స్వార్థావినాభావేన ప్రతిపాద్యం పరముచ్యతే ఇత్యపి న సామ్ప్రతమ్- న హి యద్ యచ్ఛబ్దార్థావినాభూతం తత్ర తత్ర తాత్పర్యం శబ్దస్య; అతి ప్రసఙ్గాత్। తదా హి గఙ్గాయాం జలమిత్యాద్యపి తీరపరం స్యాత్; అవినాభావస్య తాదవస్థ్యాత్। ముఖ్యే బాధకే సతి తత్తథా స్యాదితి చేత్- న- తస్మిన్నసత్యపి భావాత్। తద్ యథా- "గచ్ఛ గచ్ఛసి చేత్ కాన్త పన్థానస్సన్తు తే శివాః। మమాపి జన్మ తత్రైవ భూయాద్ యత్ర గతో భవాన్' ఇతి ముఖ్యార్థాబాధనేఽపి వారణే తాత్పర్యమ్। న చ పరం వ్యాపకమేవ, అవ్యాపకేఽపి తాత్పర్యదర్శనాత్। తద్ యథా, మఞ్చాః క్రోశన్తీతి పురుషే తాత్పర్యమ్। న చ మఞ్చపురుషయోరవినాభావః, నాపి పురుషక్రోశనయోః।

కు.5.640 నాపి తృతీయః। తద్ధి ప్రతిపాద్యాపేక్షితమ్, ప్రతిపాదకాపేక్షితం వా స్యాత్। నాద్యః; శబ్దప్రామాణ్యస్యాతదధీనత్వాత్। తథాత్వే వాఽతిప్రసఙ్గాత్। యస్య యదపేక్షితమ్, తం ప్రతి తస్య పరత్వప్రసఙ్గాత్। తదర్థసాధ్యత్వేనాపేక్షానియమ ఇతి చేన్న- కార్యజ్ఞాప్యభేదేన సాధ్#యస్య బహువిధత్వే భిన్నతాత్పర్యతయా వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్। ధూమస్య హి ప్రదేశశ్యామలతామశకనివృత్త్యాద్యనేకం కార్యమ్; ఆర్ద్రేన్ధనదహనాద్యనేకం జ్ఞాప్యమ్। తథాచేహ ప్రదేశే ధూమోద్గమ ఇత్యభిహితే తాత్పర్యతః కో వాక్యార్థో భవేత్; చేతనాపేక్షాయానియన్తుమశక్యత్వాత్। నాపి ప్రతిపాదకో#పేక్షితమ్, వేదే తదభావాత్।

కు.5.641 చతుర్థస్తు స్యాత్। యదుద్దేశేన యశ్శబ్దః ప్రవృత్తః స తత్పరః। తథైవ లోకవ్యుత్పత్తేః। తథాహి- ప్రశంసావాక్యముపాదానముద్దిశ్య లోకే ప్రయుజ్యతే। తదుపాదానపరమ్। నిన్దావాక్యం హానముద్దిశ్య ప్రయుజ్యతే తత్ హానపరమ్। ఏవమన్యత్రాపి స్వయమూహనీయమ్। తస్మాల్లోకానుసారేణ వేదేఽప్యేవం స్వీకరణీయమ్; అన్యథా అర్థవాదానాం సర్వథైవానర్థక్యప్రసఙ్గాత్। స చోద్దేశో వ్యవసాయోఽధికారోఽభిప్రాయో భావ ఆశయ ఇత్యనర్థాన్తరమితి తదాధారప్రణేతృపురుషధౌరేయసిద్ధిః। తథా చ ప్రయోగః- వైదికాని ప్రశంసావాక్యాని ఉపాదానాభిప్రాయపూర్వకాణి ప్రశంసావాక్యత్వాత్

పరిణతిసురసమామ్రఫలమిత్యాదిలోకవాక్యవదితి। ఏవం నిన్దావాక్యాని హానాభిప్రాయపూర్వకాణి నిన్దావాక్యత్వాత్ పరిణతివిరసం పనసఫలమిత్యాదివాక్యవత్। అన్యథా నిరర్థకత్వప్రసఙ్గశ్చ విపక్షే బాధకముక్తమ్।

కు.5.642 అపిచ నో చేదేవమ్, శ్రుతార్థాపత్తిరపి హీయేత। సిద్ధో హ్యర్థః ప్రమాణవిషయః, న తు తేనైవ కర్తవ్యః। న చ పీనో దేవదత్తో దివా న భుఙ్క్తే ఇత్యత్ర రాత్రౌ భుఙ్క్తే ఇతి వాక్యశేషోఽస్తి; అనుపలమ్భబాధితత్వాత్; ఉత్పత్త్యభివ్యక్తిసామగ్రీతాల్వాది వ్యాపారవిరహాత్; అయో#గ్యస్యాశఙ్కితుమప్యశక్యత్వాత్। తస్మాదభిప్రాయస్థ ఏవ పరిశిష్యతే, గత్యన్తరాభావాత్। స చేద్వేదే నాస్తి, నాస్తి శ్రుతార్థాపత్తిరితి తద్వ్యుత్పాదనానర్థక్యప్రసఙ్గః। తస్మాత్ కార్యాన్తాత్పర్యాదప్యున్నీయతే, అస్తి ప్రణేతేతి।

కు.5.643 అయోజనాత్ ఖల్వపి। నహి వేదాదవ్యఖ్యాతాత్ కశ్చిదర్థమధిగచ్ఛతి। న చైకదేశదర్శినో వ్యాఖ్యానమాదరణీయమ్; "పౌర్వాపర్యాపరామృష్టః శబ్దోఽన్యాం కురుతే మతిమ్' ఇతి న్యాయేనానాఙ్ాసాత్। త్రిచతురపదకాదపి వాక్యాదేకదేశశ్రావిణోఽన్యథార్థప్రత్యయః స్యాత్, కిముతాతీన్ద్రి#యాదన్తరాన్తరావాక్యసమ్భేదదురధిగమాత్। తతస్సకలవేదవేదార్థదర్శీ కశ్చిదేవాఽభ్యుపేయః, అన్యథాఽన్ధపరమ్పరాప్రసఙ్గాత్। స చ శ్రుతాధీతావధృతస్మృతసాఙ్గోపాఙ్గవేదార్థస్తద్విపరీతో వా న సర్వజ్ఞాదన్యః సమ్భవతి। కోహ్రప్రత్యక్షీకృతవిఙాతదనుష్ఠానః, ఏతావానేవాయమామ్నాయ ఇతి నిశ్చినుయాత్। కశ్చార్వాగ్దృక్ నిఃశేషాః శ్రుతీగ్ర్రన్థతోఽర్థతోవాఽధీయీత, అధ్యాపయేద్వా। అత్రాపి ప్రయోగః- వేదాః కదాచిత్ సర్వవేదార్థవిద్వ్యాఖ్యాతాః, అనుష్ఠాతృ(254)మతిచలనేఽపి నిశ్చలార్థానుష్ఠానత్వాత్। యదేవం తత్సర్వం తదర్థవిద్వ్యాఖ్యాతమ్, యథా మన్వాదిసంహితేతి। అన్యథాత్వనాఙాసేనావ్యవస్థానాదననుష్ఠానమవ్యవస్థా వా భవేదనాదేశికత్వాత్ (255)। అనుష్ఠాతార ఏవాదేష్టార ఇతి చేన్న- తేషామనియతబోధత్వాత్। వేదవద్వేదార్థానుష్ఠానమప్యనాదీతి చేన్న- తద్ధి స్వతన్త్రం వా వేదార్థబోధతన్త్రం వా। ఆద్యే నిర్మూలత్వప్రసఙ్గః। ద్వితీయే త్వనియమాపత్తిఃి। నహ్యసర్వజ్ఞావిశేషే పూర్వేషాం తదవబోధః ప్రమాణమ్, న త్విదానీన్తనానామితి నియామకమస్తి।

క్ర.5.644 పదాత్ ఖల్వపి। శ్రూయతే హి ప్రణవేఽరేశానాదిపదమ్। తచ్చ సార్థకమ్। అవిగానేన శ్రుతిస్మృతీతిహాసేషు ప్రయుజ్యమానత్వాత్ ఘటాదిపదవదితి సానాస్యతః సిద్ధేః, కోऽస్యార్థః ఇతి వ్యుత్పత్సోర్విమర్శే సతి నిర్ణయః, స్వర్గాదిపదవత్, "ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః। యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈఽరః' ఇత్యర్థవాదాత్, యవవరాహాదివద్వాక్యశేషాద్వా। తద్ యథా ఈఽరప్రణిధానముపక్రమ్య శ్రూయతే- సర్వజ్ఞతా తృప్తిరనాదిబోధః స్వతన్త్రతా నిత్యమలుప్తశక్తిః। అనన్తశక్తిశ్చ విభోర్విధిజ్ఞాః షడాహుత్యఽహురఙ్గాని మహేఽరస్య' ఇతి। ఏవమ్భూతోऽర్థః ప్రమాణబాధిత ఇతి చేన్న- ప్రాగేవ ప్రతిషేధాత్। తథాపి న తత్ర ప్రమాణమస్తీతి చేత్- స్వర్గే అస్తీతి కా శ్రద్ధా? నహ్యుక్తవిశేషణే సుఖే కిఞ్చిత్ ప్రమాణమస్త్యస్మదాదీనామ్। యాజ్ఞికప్రవృత్త్యన్యథానుపపత్యా తథైవ తదిత్యవధార్యతే

इति चेन्न- इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। अवधृते हि स्वर्गरूपे तत्र प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या च तदवधारणमिति। पूर्ववृद्धप्रवृत्त्या तदवधारणेऽयमदोष इति चेन्न- अन्धपरम्पराप्रसङ्गात्। विशिष्टादृष्टवशात् कदाचित् कस्यचिदेवं विधमपि सुखं स्यादिति नास्ति विरोधः; तन्निषेधे प्रमाणाभावादिति चेत्- तुल्यमितरत्रापि। अत्रापि प्रयोगः- यश्शब्दो यत्र वृद्धैरसति वृत्त्यन्तरे प्युज्यते स तस्य वाचकः, यथा स्वर्गशब्दः सुखविशेषे प्रयुज्यमानस्तस्य वाचकः। प्रयुज्यते चायं जगत्कर्तरीति। अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गे सार्थकपदकदम्बसमभिव्याहारानुपपत्तिरिति। एतेन रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्रादि#देवताविशेषवाचका व्याख्याताः। अपिच अस्मत्पदं लोकवद्वेदेऽपि प्रयुज्यते। तस्य च लोके नाचेतनेष्वन्यतमदर्थः, तत्र सर्वथैवाप्रयोगात्। नाप्यात्ममात्रमर्थः; परात्मन्यपि प्रयोगप्रसङ्गात्। अपितु यस्तं स्वातन्त्र्येणोच्चारयति, तमेवाह; तथैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसायात्। ततो लोकव्युत्पत्तिमनतिक्रम्य वेदेऽप्यनेन स्वप्रयोक्तैव वक्तव्यः। अन्यथाऽप्रयोगप्रसङ्गात्। न च यो यदोच्चारयति वैदिकमहं शब्दम्, स एव तदा तस्यार्थ इति युक्तम्। तथासति मामुपासीतेत्यादौ स एवोपास्यस्स्यात्। अहं सर्वस्यप्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इत्युपाध्यायशिष्यपरम्परैवात्मनैश्वर्यं समधिगच्छेत्। तथाचोपासनाम प्रत्युन्मत्तकेलिस्स्यात्। लोकव्यवहारश्चोच्छिद्येत। तस्मान्नानुवक्ताऽस्य वाच्यः, अपि तु वक्तैवेति स्थिते प्रयुज्यते वेदे अस्मच्छब्दः स्वप्रयोक्तृवचनः अस्मच्छब्दत्वाल्लोकवदिति। एवमन्येऽपि यः कः स इत्यादि शब्दा द्रष्टव्याः, तेषां बुद्ध्यपक्रमप्रश्नपरामर्शाद्युपहितमर्यादत्वात्; तस्य च वक्तृधर्मत्वात्। बुद्ध्यपक्रमो हि प्रकृतत्वम्, जिज्ञासाऽविष्करणइच्छा प्रश्नः, प्रतिसन्धानइच्छा परामर्श इति। एवइच्छा संशयादिवाचक अप्युन्नेयाः। न च जि#ज्ञासासंशयादयः सर्वज्ञे प्रतिषिद्धा इति युक्तम्। शिष्यप्रतिबोधनायाहार्यत्वेनाविरोधात्। को धर्मः कथं लक्षणक इत्यादिभाष्यवदिति। एतेन धिगहो बत हन्तेत्यादयो निपाता व्याख्याताः।

कु.5.645 प्रत्ययादपि। लिङादिप्रत्यया हि पुरुषधौरेयनियोगार्था भवन्तस्तं प्रति पादयन्ति। तथाहि- प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र, सा चेच्छतो, यतश्च सा। तज्ज्ञानम्, विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापको ऽथवा।।7।।

कु.5.646 प्रवृत्तिः खलु विधिकार्या सती न तावत्कायपरिस्पन्दमात्रम्, आत्मा ज्ञातव्य इत्यादद्यव्यापनात्। नापीच्छामात्रम् तत एव फलसिद्धौ कर्मानारम्भप्रसङ्गात्। ततः प्रयत्नः परिशिष्यते। आत्मज्ञानभूतदयादावपि तस्याः (स्य?) भावात्। तदुक्तम्, "प्रवृत्तिरारमभः' इति।

कु.5.647 सेयं प्रवृत्तिरयतस्सत्तामात्रावस्थितात्, नासौ विधिः; तत्र शास्त्रवैयर्थ्यात्। अप्रतीतादेव कुतश्चित् प्रवृत्तिसिद्धौ तत्प्रत्ययानार्थं तदभ्यर्थनाभावात्। न च प्रवृत्तिहेतुजननार्थं तदुपयोगः; प्रवृत्तिहेतोरिच्छाया ज्ञानयोनित्वात्

జ్ఞానమనుత్పాద్యతదుత్పాదనస్యాశక్యత్వాత్ తస్య చ నిరాలమ్బనస్యానుత్పత్తేః; అప్రవర్తకత్వాచ్చ, నియామకాభావాత్। తస్మాద్ యస్య జ్ఞానం ప్రయత్నజననీమిచ్ఛాం ప్రసూతే, సోర్థవిశేషస్తజ్జ్ఞాపకో వాఽర్థవిశేషో విధిః ప్రేరణా ప్రవర్తనా నియుక్తిర్నియోగ ఉపదేశ ఇత్యనర్థాన్తరమితి స్థితే విచార్యతే- స హి కర్తృధర్మో వా స్యాత్, కర్మధర్మో వా, కరణధర్మో వా నియోక్తృధర్మో వేతి। న ప్రథమః-

కు.5.648 ఇష్టహానేరనిష్టాప్తేరప్రవృత్తేర్విరోధతః। అసత్త్వాత్ ప్రత్యయత్వాగాత్ కర్తృధర్మో న సజ్కరాత్।।8।। స హి న స్పన్ద ఏవ; ఆత్మానమనుపశ్యేదిత్యాద్యవ్యాప్తేః; గ్రామం గచ్ఛతీత్యాదావతివ్యాప్తేశ్చ। నాపి తత్కారణం ప్రయత్నః; తస్య సర్వాఖ్యాతసాధారణత్వాత్।

కు.5.649 నను న సర్వత్ర ప్రయత్న ఏవ ప్రత్యయార్థః; కరోతీత్యాదౌ ప్రకృత్యర్థాతిరేకిణస్తస్యాభావాత్। సఙ్ఖ్యామాత్రాభిధానేన ప్రత్యయస్య చరితార్థత్వాత్। తతో లిఙ్ఆదివాచ్చ ఏవ ప్రయత్న ఇతి- న- కుర్యాదిత్యత్రాపి తుల్యత్వాత్। ప్రయత్నమాత్రస్య ప్రకృత్యర్థత్వేఽపి తస్య పరా(256)ఙ్ముతాపన్నస్య ప్రత్యయార్థత్వాన్న తుల్యత్వమితి చేత్- న- తథాపి తుల్యత్వాత్। న చైకస్య తదాచకత్వేఽన్యస్య తద్విపర్యయ ఆపద్యేత। ఏకో ద్వౌ బహవ ఏషిషతీత్యాదౌ వ్యభిచారాత్। తత్ర ద్వితీయస్ఛ్యచ్ఛాదికల్పనే కరోతి ప్రయతతే ఇత్యాదావపి తథా స్యాత్। ప్రత్యేకమన్యత్రసామథ్ర్యావధృతౌ సమేదే తథా కల్పనాయాస్తుల్యత్వాత్। రథో గచ్ఛతీత్యాదౌ తదసమ్భవే కా గతిరితి చేత్- తన్తవః పటం కుర్వన్తీత్యత్ర యా। లోకోపచారోఽయమపర్యనుయోజ్య ఇతి చేత్తుల్యమ్। లిఙః కార్యత్వే వృద్ధవ్యవహారాద్వ్యుత్పత్తౌ సర్వం సమఞ్జసమ్। ఆఖ్యాతమాత్రస్య తు న తథేతి చేత్- న- వివరణాదేరపి వ్యుత్పత్తేః। అస్తి చ తదిహ। కిం కరోతి? పచతి, పాకం కరోతీత్యర్థ ఇత్యాదిదర్శనాత్।

కు.5.650 తథాపి ఫలానుకూలతాపన్నధాత్వర్థమాత్రాభిధానే తదతిరిక్తప్రయత్నాభిధానకల్పనాయాం కల్పనాగౌరవం స్యాత్। అతో వివరణమపి తావన్మాత్రపరమితి చేత్। భవేదప్యేవమ్, యది పాకేనేతి వివృణుయాత్। న త్వేతదస్తి। ధాత్వర్థస్యైవ పాకమితి సాధ్యత్వేన నిర్దేశాత్। తతస్తం ప్రత్యేవ కి#ఞ్చిదనుకూలతాపన్నం ప్రత్యయేనాభిధానీయమితి యుక్తమ్।

కు.5.651 తథాపి తేన ప్రయత్నేనైవ భవితవ్యమ్, న త్వన్యేనేతి కుత ఇతి చేత్- నియమేన తథా వివరణాత్। బాధకం వినా తస్యాన్యథాకర్తుమశక్యత్వాత్। అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్। స్యాదేతత్- యస్య కస్యచిత్- ఫలం ప్రత్యనుకూలతాపత్తిమాత్రమేవ కరోత్యర్థః, న తు ప్రయత్న ఏవ। సోఽపి హ్రానేనైవోపాధినా ప్రత్యయేన వక్తవ్యః, న తు యత్నత్వమాత్రేణ; ప్రయత్నపదేనావిశేషప్రసఙ్గాత్। తద్వరం తావన్మాత్రమేవాస్తు లాఘువాయ। అన్యథా త్వనుకూలత్వప్రయత్నత్వే ద్వావుపాధీ కల్పనీయౌ; అచేతనేషు సర్వత్ర గౌణార్థాస్తిజోఽసతి బాధకే కల్పనీయా ఇతి చేత్- అత్రోచ్యతే-

కు.5.652 కృతాకృతవిభాగేన కర్తృరూపవ్యవస్థయా। యత్న ఏవ కృతిః పూర్వా (257) పరస్మిన్ సైవ భవనా।।9।। యత్నపూర్వకత్వం హి ప్రతిసన్ధాయ ఘటాదౌ కృత ఇతి వ్యవహారాత్। హేతుసత్త్వప్రతిసన్ధానేఽపి యత్నపూర్వకత్వప్రతిసన్ధానవిధురాణామజ్ఞురాదౌ తదవ్యవహారాత్ కరోత్యర్థో యత్న ఏవ తావదవసీయతే। అన్యథా హి యత్కిఞ్చిదనుకూలపూర్వకత్వావిశేషాత్ "ఘటాదయః కృతాః, న కృతాస్త్వజ్ఞురాదయ' ఇతి కుతో వ్యవహారనియమః। తేన చ సర్వమాఖ్యాతపదం విధ్రియతే ఇతి సర్వత్ర స ఏవార్థ ఇతి నిర్ణయః। తథాచ సముదితే ప్రవృత్తం పదం తదేకదేశేఽపి ప్రయుజ్యతే, విశుద్ధిమాత్రం పురస్కృత్య బ్రాహ్మణే శ్రోత్రియపదవత్। అన్యథాఽపి మధ్యమోత్తమపురుషగామినః ప్రత్యయాః, ప్రథమే పురుషే జానాతి ఇచ్ఛతి ప్రయతతే అధ్యవస్యతి శేతే సంశేతే ఇత్యాదయశ్చ గౌణార్థా ఏవాచేతనేషు। న చ వృత్త్యన్తరేణాపి ప్రయోగసమ్భవే శక్తికల్పనా యుక్తా; అన్యాయశ్చానేకార్థత్వమితి స్థితేః। అత ఏవానుభవోఽపి, యావదుక్తం భవతి పాకానుకూలవర్తమానప్రయత్నవాన్, తావదుక్తం భవతి పచతీతి। ఏవం తథాభూతాతివృత్తప్రయత్నోఽపాక్షీదితి। ఏవం తథాభూతభావిప్రయత్నః పక్ష్యతీతి। న తు పచతీతి పాకానుకూలయతిఞ్చిద్వానితి। అన్యథాఽతిథావపి పరశ్రమశయానే పచతీతి ప్రత్యయప్రసఙ్గాత్।

కు.5.653 అపిచ కర్తృవ్యాపార ఏవ కృఇర్థః। చేతనశ్చ కర్తా; అన్యథా తద్వ్యవస్థాఽనుపపత్తేః। న ప్రాభిధీయమానవ్యాపారవత్త్వం కర్తృత్వమ్, అనభిధానదశాయాం కుర్వతోఽప్యకర్తృత్వప్రసఙ్గాత్। నాప్యాఖ్యాతప్రత్యయాభిధానయోగ్యవ్యాపారశాలిత్వం కర్తృత్వమ్, యోగ్యతాయా ఏవానిరూపణాత్।ఫలానుగుణమాత్రస్య సర్వకారకవ్యాపారసాధారణత్వాత్। నాపి వివక్షాతో నియమః, అవివక్షాదశాయామనియమప్రసఙ్గాత్। స్వవ్యాపారే నేదమనిష్టమితి చేత్- ఏవం తర్హి, "స్వవ్యాపారే చ కర్తృత్వం సర్వత్రైవాస్తి కారకే' ఇతి న్యాయేన కరణాదివిలోపప్రసఙ్గః। న స్వవ్యాపారాపేక్షయా కరణాదివ్యవహా#రః; కిన్తు ప్రధానక్రియాపేక్షయా। అస్తి హి కాఞ్చిత్ క్రియాముద్దిశ్య ప్రవర్తమానానాం కారకాణామవాన్తరవ్యాపారయోగః, నత్వవాన్తరవ్యాపారార్థమేవ తేషాం ప్రవృత్తిరితి చేత్- తర్హి తదపేక్షయైవ కర్తృకర్మాదివ్యవహారవిశేషనియమే కిం కారణమితి చిన్త్యతామ్। స్వాతన్త్ర్యాదితి చేత్#- నను తదేవ కిమన్యత్ ప్రయత్నాదిసమవాయాదితి వివిచ్యాభిధీయతామితి। తస్మాత్ సర్వత్ర సమానవ్యాపార ఏవాఖ్యాతార్థః।

కు.5.654 తథాపి ఫలానుగుణత్రైవాస్తు ప్రత్యయస్య ప్రవృత్తినిమిత్తమ్; ప్రయత్నస్త్వాక్షేపతో లప్స్యతే ఇతి చేన్న- భావనైవ హి యత్నాత్మా సర్వత్రాఖ్యాతగోచరః। తయా వివరణద్రౌవ్యాదాక్షేపానుపపత్తితః।।10।। కేన హి తదాక్షిప్యేత। నతావదనుకూలత్వమాత్రేణ; తస్య ప్రయత్నత్వేనావ్యాపనాత్। న హి యత్నత్వైకార్థసమవాయ్యేవానుకూలత్వమ్। అత ఏవ న సఙ్ఖ్యయా; తస్యాః సఙ్ఖ్యేయమాత్రపర్యవసాయిత్వాత్। కతీరేతి చేత్- న-

ద్రవ్యమాత్రస్యాకర్తృత్వాత్। వ్యాపారవతశ్చాభిధానే
వ్యాపారాభిధానస్యావశ్#యాభ్యుపగమనీయత్వాత్। నాపి ధాత్వర్థేన తదాక్షేపః; విద్యతే
ఇత్యాదౌ తదసమ్భవాత్। న హ్రాత్రి ధాత్వర్థో భావనాఽపేక్షీ; సత్తయా నిత్యత్వాత్। తత్ర న
భవిష్యతీతి చేత్- న- పూర్వాపరీభూతభావనాఽనుభవస్యావిశేషాత్। భావనోపరాగేణ
హ్రాతథాభూతోఽప్యర్థస్తథా భాసతే ఇతి। న చ పదాన్తరలబ్ధయా భావనయాఽనుకూలతాయాః
ప్రత్యయార్థస్యాన్వయః; తదసమ్భవాత్। న ఖలు ప్రకృత్యైవ సాఽభిధీయతే। ధాతూనాం
క్రియాఫలమాత్రాభిధాయిత్వాత్। అన్యథా పాక ఇత్యాదావపి భావనాఽనుభవప్రసఙ్గాత్। నాపి
చైత్ర ఇత్యాదినా పదాన్తరేణ; ప్రకృతిప్రత్యయయోరుభయోరప్యకారకార్థత్వాత్।
ఓదనమిత్యాదే#ఃకారకపదత్వాత్ తస్య చ క్రియోపహితతత్వాత్తేనాభిధానమాక్షేపో వా।
కథమన్యథా ఓదనమిత్యుక్తే కిం భుఙ్క్తే పచతి వేతి విశేషాకాఙ్క్షేతి చేత్- న- పచతీత్యుక్తే
కిమోదనం తేమనం వేతి విశేషాకాఙ్క్షాదర్శనాత్। సా చాక్షేపాభిధానయోరన్యతరమన్తరేణ న
స్యాత్। తస్యాం దశాయాం న చేదాక్షేపః, నూనమభిధానమేవేతి।

కు.5.655 స్యాదేతత్- అభిధీయతాం తర్హి కర్తాఽపి। తదనభిధానే హి సఙ్ఖ్యేయమాత్రమాక్షిప్య
సఙ్ఖ్యా కథం కర్తారమన్వియాత్, న తు కర్మాదికమపి। శాకసూపౌ పచతి శాకసూపౌదనాన్
పచతీత్యాదౌ విరోధనిరస్తా సఙ్ఖ్యా చైత్ర ఇతి కర్తారమవిరుద్ధమనుగచ్ఛతీతి చేత్- చైత్ర ఓదనం
పచతీత్యత్రకా గతిః। ఏకత్ర నిర్ణీతః శాస్త్రార్థోఽపరత్రాపి తథా, యవవరాహాదివదితి చేన్న-
పచ్యతే ఇత్యాదావపి తథాభావప్రసఙ్గాత్। చైత్రాభ్యాం చైత్రైరితి విరోధనిరస్తా సూప
ఇత్యవిరుద్ధం కర్మ సమనుక్రామతీతి చేత్। చైత్రమైత్రాభ్యాం పాకసూపౌ పచ్యేతే ఇత్యత్ర కా
గతిః। అన్యత్ర నిర్ణీతేనార్థేన వ్యవహార ఇతి చేన్న- పచతీత్యాదావపి తథాభావప్రసఙ్గాత్। తత్ర
పూర్వక ఏవ నిర్ణయః, పచ్యతే ఇత్యత్రతత్పర ఇతి చేన్న- విశేషాభావాత్।
ఆత్మనేపదపరస్మైపదాభ్యాం విశేష ఇతి చేన్న- పచ్యతే పచతే పక్ష్యతే ఇత్యాదౌ
విప్లవప్రసఙ్గాదితి।

కు.5.656 దృశ్యతే చ సమానప్రత్యయాభిహితేనాన్వయస్సఙ్ఖ్యాయాః। తద్ యథా, భూయతే
సుప్యతే ఇత్యాదౌ। న హి తత్ర కర్త్రా కర్మణా వాఽన్యేనైవ వా కేనచిదన్వయః, కిన్తు భావేనైవ।
అనన్వయే తదభిధాయినోఽనర్థకత్వప్రసఙ్గాత్। ఆక్షిప్తేనచాన్వయే తత్రాపి
కర్త్రేవాన్వయాపత్తేః। కో హిసుప్యతే స్వపితీత్యనయోః కర్త్రాక్షేపం ప్రతి విశేషః। స్యాదేతత్-
(అ.1-3-13) భావకర్మణోరిత్యాద్యనుశాసనబలాత్తావత్ భావకర్మణీ ప్రత్యయవాచ్యే।
తతస్తదభిహితా సఙ్ఖ్యా తాభ్యామన్వీయతే। యస్తు ప్రత్యయో న తత్రోత్పన్నః, తదభిహితా
సఙ్ఖ్యా, "ముఖ్యం వా పూర్వచోదనాల్లోకవత్'(మీ.12,2,23) ఇతి న్యాయేన కర్తారమేవాశ్రయతే
ఇతి నియమః- న- విపర్యయప్రసఙ్గాత్। "శేషాత్ కర్తరి పరస్మైపదమ్' (అ.1-3-78), "కర్తరి శప్'
(అ.3-1-68) ఇత్యనుశాసనబలాద్భావకర్తారౌ ప్రత్యయవాచ్యౌ, తతస్తదభిహితా సఙ్ఖ్యాఽపి
తాభ్యామన్వీయతే; యస్తు ప్రత్యయో న తత్రోత్పన్నస్తదభిహితా# సఙ్ఖ్యా తేనైవ న్యాయేన

కర్మైవ సమాశ్రయేదితి నియమోపపత్తేః తస్మాన్మతికర్మమమపహాయ యథాఽనుశాసనమేవ గృహ్రతే ఇతి ప్రాప్తమ్। ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే-

కు.5.657 ఆక్షేపలభ్యే సఙ్ఖ్యేయే నాభిధానస్య కల్పనా। సఙ్ఖ్యేయమాత్రలాభేఽపి సాకాఙ్క్షేణ వ్యవస్థితిః।।11।। సఙ్ఖ్యాఽపి తావదియం భావనానుగామినీ; యం యం భావనాన్వేతి, తం తం సఙ్ఖ్యాఽపీతి స్థితేః; ఏకప్రత్యయవాచ్యత్వనియమాత్। భావనాచ శుద్ధం ప్రాతిపదికార్థమాత్రమాకాఙ్క్షతి। న హి వ్యాపారవన్తం వ్యాపార ఆశ్రయతే, ఆత్మాశ్రయాత్ (258)। సమవాయం ప్రతి తదనుపయోగాత్। విజాతీయవ్యాపారవతోఽకర్తృత్వాచ్చ। న చ ద్వితీయాద్యాః ప్రాతిపదికవిభక్తయః। తతః ప్రథమానిర్దిష్టేనైవ భావనాఽన్వీయతే ఇతి తస్యాన్వయయోగ్యతానియమాత్ సఙ్ఖ్యాఽపి తదనుగామినీ తేనైవాన్వీయతే ఇతి నాతి ప్రసఙ్గః నఞర్థవత్। యథా హి చైత్రో న బ్రాహ్మణో న (259) గౌరో న స్పన్దతే న కుణ్డ్యత్ర్;లీత్యాదౌ విశేషణవిశేష్యసమభివ్యాహారవిశేషేఽపి నఞా తదనభిధానావిశేషేఽపి నఞర్థస్య విశేషణాంశైరేవాన్వయః న విశేష్యాంశేన। నను బాధాత్తత్ర తథా। న హి విశేష్యేణ తదన్వయే విశేషణోపాదానమర్థవద్భవేత్, తన్నిషేధేనైవ విశేషణనిషేధోపలబ్ధేః। ఉభయనిషేధే చావృత్తౌ వాక్యభేదాత్; అనావృత్తౌ నిరాకాఙ్క్షత్వాదితి చేత్- తుల్యత్వాత్। సమానప్రత్యయోపాత్తభావనాఽక్షిప్తాన్వయోపపత్తౌ బాధకం వినా సన్నిహితత్యాగేన వ్యవహితపరిగ్రహస్య గురుత్వాత్। భావనాయాశ్చ సామాన్యాక్షేపేఽపి సాకాఙ్క్షపరిత్యాగే నిరాకాఙ్క్షాన్వయానుపపత్తేః। నఞ్నఞతరాకాఙ్క్షా అన్వయహేతుః అపితూభయాకాఙ్క్షా#। ప్రాతిపదికార్థో హి ఫలేనాన్వయమలభమానః క్రియాసమ్బన్ధమపేక్షతే, భావనాఽపి వ్యాపారభూతా సతీ వ్యాపారిణమిత్యుభయాకాఙ్క్షా అన్వయహేతుః। కటం కరేనేత్యాది తు కారకతయైవ ఫలసమన్వితం న వ్యాపారాన్తరమపేక్షతే ఇతి నిరాకాఙ్క్షమితి। అత ఏవాస్యతే సుప్యతే ఇత్యాదౌ నాక్షిప్తేనాన్వయ#ఃి। నహి చైత్రేణేతి తృతీయాన్తశబ్దస్య భావనాయామాకాఙ్క్షాఽస్తి। భావ్యాకాఙ్క్షాస్తీతి చేత్- న- ఫలేన శయనాదిధాత్వర్థేనాన్వయాత్। ఫలసమ్బన్ధినశ్చాత్ర కర్త్రనతిరేకాత్। న హి శయనాదయో ధాత్వర్థాః కర్త్రతిరేకిసమ్బద్ధాః। న చ ఫలతత్సమ్బన్ధివ్యతిరేకేణాన్యో భావ్యో నామ,యమపేక్షేత।

కు.5.658 స్యాదేతత్- కిమితి న ప్రయుజ్యతే కటః కరోతి చైత్రమిత్యాది, అభిహితానభిహితవ్యవస్థాఽభావాదితి చేత్- న చైత్రమితి ప్రథమాన్తస్యాసాధుత్వాత్। ద్వితీయాన్తస్య తు కర్మవచనత్వేన తత్సమ్బన్ధాద్(260)భావ్యానపేక్షిణీ భావనా భావకమాత్రమపేక్షేత। న చ కటస్య చైత్రం ప్రతిభావకత్వమ్, విర్యయాత్। అనాప్తేన తు వివక్షాయాం ప్రయుజ్యత ఏవ। ప్రయుజ్యతాం తర్హి కటః కరోతి చైత్ర ఇత్యాది- న- నిత్యసన్నిధత్వేన వాక్యార్థాసమర్పకత్వాత్। తతస్తదుపపత్తయే విశేషస్యవ్యఞ్జనీయత్వాత్। వ్యజ్యతాం తర్హి తృతీయయా చైత్రేణేతి, ఏవం దేవదత్తః క్రియతే కటమితి వ్యజ్యతాం ద్వితీయయేతి చేత్- న- అప్రయోగాత్। నఞ్నాప్తేనాప్యేవం ప్రాయాణి ప్రయుజ్యన్తే। లక్షణావిరోధేన కుత ఏతదేవేతి చేత్- లోకస్యాపర్యనుయోజ్యత్వాత్। న హి గార్గికయేతి పదం

సాధ్వితి శ్లాఘాఽభిధాయిపదసన్నిధిమనపేక్ష్య ప్రయుజ్యతే। తస్య తదుపాధినైవ విహితత్వాదితి చేత్- ఏతదేవ కుతః? లోకే తథైవ ప్రయోగదర్శనాదితి చేత్- తుల్యమ్। కరోతీత్యాది కర్మవిభక్తిసమభివ్యాహారేణైవ ప్రయుజ్యతే, క్రియతే ఇతి కర్తృవిభక్తిసమభవ్యాహారేణైవేతి కిమత్ర క్రియతామ్।

కు.5.659 ఇమమేవ విశేషముపరీకృత్యానభిహితాధికారానుశాసనేన హ్రేతావాన్ పరామర్శస్సర్వేషాం హ్మాది పదమాదధాతీత్యభిధానానభిధానవిభాగ ఏవ వ్యుత్పాదనదశాయాం పేశల ఇతి।

కు.5.660 స్యాదేతత్- భవతు సర్వాఖ్యాతసాధారణీ భావనా; కాలవిశేషసమ్బన్ధినీ సా లడడ్డత్వ్;ాదర్థః, కాలత్రయాపరామృష్టా లిజర్థ ఇతి చేత్- న యత్నపదేన సమానార్థత్వప్రసఙ్గాత్। విషయోపరాగానుపరాగాభ్యాం విశేష ఇతి చేన్న- యాగయత్న ఇత్యనేన పర్యాయతాపత్తేః। కర్తృసఙ్ఖ్యాభిధానానభిధానాభ్యాం విశేష ఇతి చేన్న- యాగయత్నవానిత్యనేన సామ్యాపత్తేః। ఇష్ట ఏవాయమర్థ ఇతి చేన్న- ఇతో వత్సరశతేనాప్యప్రవృత్తేః। ఫలసమభివ్యాహారాభావాన్న ప్రవర్తతే ఇతి చేన్న- స్వర్గకామో యాగయత్నవానిత్యతోఽప్యప్రవృత్తేః। తత్ కస్య హేతోః? న హి యత్నో యత్నస్య హేతుర్యత్నప్రతీతిర్వా యత్నస్య కారణమ్; అపి త్విచ్ఛా।

కు.5.661 న చ సాఽపి ప్రతీతా యత్నజననీ- యేన సైవ విధ్యర్థ ఇత్యనుగమ్యతామ్- అపితు సత్తయా। న చ లిఙః శ్రుతికాలే సా సతీ। న చ లిఙేవ తాం జనయతి; అర్థవిశేషమప్రత్యాయయన్త్యాస్తస్యాః (261) తజ్జనకత్వే వ్యుత్పత్తిగ్రహణవైయర్థ్యాత్। అనుపలబ్ధలిఙాక్షేచ్ఛానుత్పత్తిప్రసఙ్గాదితి। ఏతేన- వృద్ధవ్యవహారాద్వ్యుత్పత్తిర్భవన్తీ బాలస్యాత్మని ప్రవృత్తిహేతుర్యోఽవగతస్తమేవాశ్రయేత్, స్వయఞ్చ కుర్యామితి సఙ్కల్పాదేవాయం ప్రవృత్తః, తతస్స ఏవ లిఙర్థ ఇతి నిరస్తమ్। కుర్యామితి ప్రయత్నో వా స్యాదిచ్ఛా వా? నాద్యః,స్వాత్మని వృత్తివిరోధాత్। న ద్వితీయః; సా హి సత్తయైవ ప్రయత్నోత్పాదినీ। న చ లిఙః శ్రుతికాలే సా సతీత్యుక్తమ్। ఫలేచ్ఛా తు నిసర్గవాహితయా సత్యపి న ప్రయత్నం ప్రతి హేతుః; అన్యవిషయత్వాత్। తదర్థఞ్చ శాస్త్రవైయర్థ్యాత్। తస్యాః కారణాన్తరత ఏవ సిద్ధేస్తత్ప్రతీత్యర్థమపి శాస్త్రానపేక్షణాత్। తస్యాః మనోవేద్యత్వాత్। అప్రాప్తే (262) చ శాస్త్రమర్థవత్; ప్రాప్తే చ శాస్త్రానవకాశాత్।। తదభిధానే చ స్వర్గకామ ఇతి కర్తృవిశేషణపౌనరుక్త్యాత్। తదా హి యజేతేత్యస్యైవ యాగకర్తా స్వర్గకామ ఇత్యర్థస్స్యాత్।

కు.5.662 యదిచ ఫలవిషయైవ సాధనవిషయం ప్రయత్నం జనయేత్, అన్యత్రాపి ప్రసువీత నియామకాభావాత్। హేతుఫలభావ ఏవ నియామక ఇతి చేన్న- అజ్ఞాతస్య తస్య నియామకత్వే లిఙం వినాఽపి స్వర్గేచ్ఛాతో యాగే ప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్। జ్ఞాతస్య తు తత్సాధనత్వస్య నియామకత్వే తదిచ్ఛైవ తత్ర ప్రవర్#తయతుః యో యత్కామయతే స తత్సాధనమపి కామయత ఏవేతి నియమాత్। న చ సా తదానీం సతీ। న చ తజ్జ్ఞానమేవ ప్రయత్నజనకమ్,

తచ్చ లిజా క్రియతే ఇతి యుక్తమ్; స్వర్గకామో యాగచికీర్షావానిత్యతోఽపి ప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్।
లిజో వేచ్ఛాం ప్రతీత్యానిచ్ఛన్నపి సర్వః ప్రవర్తేత। స్వసమ్బన్ధితయా# తదవగమస్తథా న తు
సామాన్యత ఇతి చేన్న- ప్రథమపురుషేణ తదనభిధానే తస్యావిధ్యర్థత్వప్రసఙ్గాత్।
ఓదనకామస్త్వం పాకచికీర్షావానిత్యతోఽపి ప్రవృత్త్యాపత్తేశ్చ (త్తేః) అపిచ సఙ్కల్పజ్ఞానాద్యది
ప్రయత్నో జాయేత, తథాపి సఙ్కల్పస్య కుతో జన్మ కిమర్థఞ్చ? సఙ్కల్పజ్ఞానాదేవ,
ప్రయత్నార్థఞ్చేతి చేత్- ననివ్వాచ్ఛావిశేషః సఙ్కల్పః, స తావత్సుఖే స్వభావతః, తత్సాధనే
చౌపాధికః, సఙ్కల్పవిషయస్తు కథమ్? తత్సాధనత్వాదేవేతి చేత్- తర్హి తత్సాధనత్వాజ్ఞానాత్,
న తు సఙ్కల్పస్వరూపజ్ఞానాద్భవితుమర్హతీతి।
అన్యథేష్టసాధనతాజ్ఞానమప్యనర్థకమాపద్యేత। తస్మాత్, సఙ్కల్పః ప్రవర్తక ఇత్యభ్యుపేయతే,
కిన్తు సత్తామాత్రేణ, న తు జ్ఞాత ఇతి నాసౌ విధిః। జ్ఞానఞ్చ విషయోపహారేణైవ వ్యవహారయతీతి
తద్విషయ ఏవావశిష్యతే। ఇతి కర్తృధర్మవ్యుదాసః।

కు.5.663 అస్తు తర్హి కర్మధర్మః నేత్యుచ్యతే। అతిప్రసఙ్గాన్న ఫలం నాపూర్వం తత్ప్రహానితః।
తదలాభాన్న కార్యఞ్చ న క్రియాఽప్యప్రవృత్తితః।।12।. కర్మ హి ఫలం వా స్యాత్,
తత్కారణమపూర్వం వా, తత్కారణం క్రియా వా? న ప్రథమః, ఫలేచ్ఛాయాః ప్రవృతిం్త
ప్రత్యహేతుత్వాత్; అతిప్రసఙ్గాదిత్యుక్తత్వాత్। న ద్వితీయః, అవ్యుత్పత్తేః। లిజో హి
ప్రవృత్తినిమిత్తమపూర్వత్వం వా స్యాత్, కార్యత్వం వా స్యాత్ ఉభయం వా। న ప్రథమః।
శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్యాపూర్వత్వస్య ప్రమాణాన్తరాదవగతావపూర్వత్వవ్యాఘాతాత్।
అనవగతావవ్యుత్పత్తేః। సమ్బన్ధనోఽనవగమే సమ్బన్ధస్య ప్రత్యేతుమశక్యత్వాత్। తత
ఏవావగతావితరేతరాశ్రయదోషాత్। న చ గన్ధవత్వేనోపనీతాయాం పృథివ్యాం పృథివీశబ్దవత్
(263) అదూరవిప్రకర్షేణ కార్యత్వేనో#పనీతేనాపూర్వత్వేన నిమిత్తేనాపూర్వే ప్రవర్తతే లిజితి
యుక్తమ్। తత్రోభయోరపి ప్రతీయమానత్వేన సన్దేహే కల్పనాగౌరవపురస్కారేణ పృథివీత్వ
ఏవ సఙ్గతివిశ్రాన్తేరుపపత్తేః। న త్వత్రాపూర్వత్వప్రతీతిః।

కు.5.664 స్యాదేతత్- కార్యత్వముపలక్షణీకృత్య తావదేషా లిఙ్ ప్రవృత్తా। తదుపలక్షితశ్చ
యాగో వా యత్నో వాఽన్యో వా శబ్దేతరప్రమాణగోచరో నాధికారివిశేషణస్వర్గసాధనసమర్థః। న
చాకామ్యఫలే కామీ నియోక్తుం శక్యతే। తతోఽన్యదేవాలౌకికం కిఞ్చిదనేనోపలక్ష్యతే, యో
లిఙాదిప్రవృత్తి#గోచర ఇతి కిమనుపపన్నమితి చేత్- న- (264) ఉపలక్షణం హి
స్మరణమనుమానం వా। ఉభయమప్యనవగతసమ్బన్ధేనాశక్యమ్। న హి
సంస్కారవన్మనోవదదృష్టవద్వా కార్యత్వమపూర్వత్వముపలక్షయతి,జ్ఞానాపేక్షణాత్। తతో
హస్తీవ హస్తిపకమ్, ధూమ ఇవ ధూమధ్వజమ్, తత్సమ్బన్ధజ్ఞానాదుపలక్షయేత్, నత్వన్యథా।
తథాచ న్యాయసమ్పాదనాఽప్యరణ్యేరుదితమ్। న హి యుక్తిసహరౌరపి అవిదితే
సఙ్గతిగ్రహేఽవిదితసఙ్గతిర్వా శబ్దః ప్రవర్తతే ఇతి। ఏతేన భేదాగ్రహాత్ క్రియాకార్యే
వ్యుత్పత్తిరితి నిరస్తమ్, న హ్రజ్ఞాతే భేదాగ్రహో వ్యవహారాఙ్గమ్, అతిప్రసఙ్గాత్।
కిఞ్చాపూర్వత్వే ప్రవృత్తినిమిత్తే కల్ప్యమానే లౌకికీ లిఙనర్థికా ప్రసజ్యేత।

తత్రోపలక్షణీయాభావాత్। తత్ర (265) కార్యత్వమేవ ప్రవృత్తినిమిత్తమితి యది, ప్రకృతేఽపి తథైవాస్తు క్లృప్తత్వాత సమ్భవాచ్చేతి।

కు.5.665 అస్తు తర్హి తదేవ ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, తర్కసమ్పాదనయాత్వపూర్వవ్యక్తిలాభ ఇతి చేన్న- నిత్యనిషేధాపూర్వయోరలాభప్రసఙ్గాత్। నచాస్మిన్ పక్షే ఏకత్ర నిర్ణీతేన శాస్త్రార్థేనాన్యత్ర తథైవ వ్యవహార ఇతి సమ్భవతి, కార్యత్వస్యైవ ప్రవృత్తినిమిత్తత్వేన నిర్ణీతత్వాత్, నత్వపూర్వత్వస్య। న్యాయసమ్పాదనాయాశ్చ తత్రాసమ్భవాత్। ఫలానుగుణ్యేన హి వ్యక్తివిశేషో లభ్యతే। న చ తత్తత్ర శ్రూయతే। న చాశ్రుతమపి కల్పయితుం శక్యతే। బీజాభావాత్। తద్ధి విధ్యన్యథాఽనుపపత్యా కల్ప్యేత, కార్యత్వప్రత్యయాన్యథాఽనుపపత్యా వా లోకవత్। న ప్రథమః; భవతాం దర్#శనే తస్యోపేయరూపత్వాత్। యతః శ్రుతస్వర్గఫలత్వేఽపి సాధ్యవివృద్ధిరుచ్యతే। న ద్వితీయః; శబ్దబలేన తత్ప్రత్యయే తదనపేక్షణాత్। లోకే హి తత్ప్రత్యయ ఇష్టాభ్యుపాయతాధీనః, న తు వేదే ఇత్యభ్యుపగమాత్। అన్యథేష్టాభ్యుపాయతైవ ప్రథమం వేదాదవగన్తవ్యా; ప్రమాణాన్తరాభావాత్; తతః కార్యతేత్యానుమానికో విధిస్స్యాత్, న శాబ్దః। ఆనుమానికం ఫలమస్తు, యత్కర్తవ్యం తదిష్టాభ్యుపాయ ఇతి వ్యాప్తేరిత్యపి న యుక్తమ్; సుఖేన వ్యభిచారాత్। అన్యత్వే సతీతి చేన్న- దుఃఖాభావేన వ్యభిచారాత్। ఫలం విహాయేతి చేత్- తదేవ కిముక్తం స్యాత్। ఇష్టం స్వభావత ఇతి చేత్- తర్హి తతోఽన్యదనిష్టం స్యాత్, తచ్చ కర్తవ్యమితి వ్యాఘాతః। తత్సాధనమితి చేత్- తత్సాధనత్వే సతీతి సాధ్యావిశిష్టం విశేషణమ్। "స్వభావతో నేదమిష్టం కర్తవ్యఞ్చ, తతో నూనమిష్టసాధనమితి సాధనార్థ ఇతి చేన్న- స్వభావతో నేదమిష్టమిత్యసిద్ధేః। అనన్యోద్ధేశప్రవృత్తకృతివ్యాప్తత్వాత్#। అన్యథా తదసిద్ధేః (266)। తతో వ్యాఘాతాదన్యతరాపాయ ఇతి।

కు.5.666 అస్తు నిత్యనిషేధాపూర్వయోరలాభః, కిం నశ్చిన్నమితి చేత్- కిం నశ్చిన్నమ్, యదా కామాధికారేఽపి తదలాభః। నహి లిజా కార్యం స్వర్గసాధనముక్తమ్। నాపి స్వర్గకామపదసమభివ్యాహారాన్యథాఽనుపపత్యా తల్లబ్ధమ్, బ్రాహ్మణత్వాదివదధికార్యవచ్చేదమాత్రేణైవోపపత్తేః। నచేదమనుమా#నమ్- యస్య యదిచ్ఛాతో యత్కర్తవ్యమ్, తత్తస్యేష్టసాధనమితి। అన్యేచ్ఛయా స్వాభావికకర్తవ్యత్వాసిద్ధేః। తదిచ్ఛయైవ తత్కర్తవ్యతాయాస్సుఖేనానైకాన్తికత్వాత్। ఔపాధికకర్తవ్యతాయాశ్చేష్టసాధనత్వమప్రతీత్యప్రత్యేతుమశక్యత్వాత్। కిమనయా విశేషచిన్తయా। ప్రతీయతే తావచ్ఛబ్దాదన్యదిచ్#ఛతోఽన్యత్కార్యమితి। ఏతావతైవానుమానమితి చేత్- నన్వనివ్వితమభిధానీయమ్, యోగ్యఞ్చానీయతే। అన్యదిచ్ఛతశ్చాన్యత్ కర్తవ్యమన్వయాయోగ్యమ్, తత్కథమభిధీయతామ్। తత ఏవ తత్సాధనత్వసిద్ధిరితి చేత్- ఏవం తర్హీష్టసాధనతైకార్థసమవాయికర్తవ్యత్వాభిధానాదనుమానానవకాశః। నచానివ్వితాభిధానే।#ిపి తత్సాధనత్వసిద్ధిః; అధికార్యవచ్చేదమాత్రేణాప్యన్వయయోగ్యతోపపత్తేః।

కు.5.667 న చ కార్యత్వమపూర్వే సమ్భవతి। తద్ధి కృతివ్యాప్యతా చేత్- వ్రీహ్రాదిష్వేవ; సిద్ధత్వాత్। కృతిఫలత్వం చేత్- యాగస్యైవ; తతస్తస్యైవాహత్యోత్పత్తేః। కృత్యుద్దేశ్యతా చేత్- స్వర్గస్యైవ; నిసర్గసున్దరత్వాత్। న త్వపూర్వస్య; తదివ్యపరీతత్వాత్। స్తనపానాదివదౌపాధికీ#తి చేత్- సాఽపి యాగస్యైవ। స్వర్గస్య సాధ్యత్వస్థితౌ యాగస్యైవ సాధనత్వేనాన్వయాత్। కాలవ్యవధానాన్నైతన్నిర్వహతీతి చేత్- యథా నిర్వహతి, శ్రుతానురోధేన తథా కల్ప్యతామ్ (267)। "వ్యాపారద్వారా కథఞ్చిత్ స్యాత్। న తు భిన్నకాలయోర్వ్యాపారవ్యాపారిభావః। కారణత్వఞ్చ వ్యాపారే#ణ యుజ్యతే। అవ్యవధానేన పూర్వకాలనియమశ్చ తత్త్వమ్। అన్యథాఽతిప్రసఙ్గ'దితి చేత్- న- పూర్వభావనియమమాత్రస్య కారణత్వాత్। కార్యానుగుణావాన్తరకార్యస్యైవ వ్యాపారత్వాత్। కృషిచికిత్సాదౌ బహులం తథా వ్యవహారాత్। లాక్షణికోఽసావితి చేన్న- ముఖ్యార్థత్వే విరోధాభావాత్। అస్తు# తర్హి పుత్రేణ హతే బ్రాహ్మణి చిరధ్వస్తస్య పితుస్తమవాన్తరవ్యాపారీకృత్య కర్తృత్వమ్। తథాచ లోకయాత్రావిప్లవ ఇతి చేత్- న- సత్యపి సుతే కదాచిత్తదకరణాత్ తస్మిన్నసత్యపి కదాచిత్కరణాదనిర్వాహకతయా తస్య వ్యాపారత్వాయోగాత్। యం జనయిత్వైవ హి యం ప్రతి యస్య పూర్వభావనిర్వాహః స ఏవ తం ప్రతి తస్య వ్యాపారో నాపరః। యథాఽనుభవస్య స్మరణం ప్రతి సంస్కారః। తస్య హ్రాన్వయవ్యతిరేకానువిధానే సిద్ధే తదన్యథాఽనుపపత్యా సంస్కారః కల్ప్యతే, న త్వన్యథా- తథేహాపి। న చేదేవమ్, తవాపి బ్రాహ్మభిదురశరవిమోకసమసమయహతస్య హన్తృత్వం న స్యాత్। స్యాచ్చ స్వనివేశనశయానస్య తత్పితురితి। ఏతేనోభయం నేతి నిరస్తమ్।।

కు.5.668 అస్తు తర్హి క్రియాధర్మ ఏవ కార్యత్వం విధిః। సర్వోహి కర్తవ్యమేతదితి ప్రత్యేతి। తతః కుర్యామితి సఙ్కల్ప్య ప్రవర్తతే ఇతి చేత్- న- కర్తవ్యం మయేతి కృత్యధ్యవసాయార్థో వా స్యాత్, కర్తవ్యం మయేత్యుచితార్థో వా స్యాత? తత్ర ప్రథమస్సఙ్కల్పాన్న భిద్యతే। వ్యవహితకార్యసఙ్కల్పో హి కర్తవ్యో మయేతి, సన్నిహితకార్యసఙ్కల్పస్తు కుర్యామితి। స చ న లిఙర్థః; సత్తామాత్రేణ ప్రవర్తనాదిత్యుక్తమ్। తదేతత్ కర్తవ్యతాయాం జాతాయాం ప్రవర్తతే ఇతి వస్తుస్థితౌ భ్రాన్తైర్జ్ఞాతాయామితి గృహీతమ్। ఔచిత్యన్తు క్రియాధర్మః ప్రాగభావవత్త్వమ్, తస్మిన్# సతి శక్యత్వం వా, తస్మిన్ సతి కర్తారం ప్రత్యుపకారకత్వం వా? ప్రథమే కుతశ్చిదపి న నివర్తేత। ద్వితీయే దుఃఖేఽపి తథావిధే ప్రవర్తేత। తృతీయే తు వక్ష్యతే।

కు.5.669 అస్తు తర్హి కరణధర్మః- న- కరణం హి శబ్దః, తద్ధర్మోఽభిధా వా స్యాత్; తదర్థో భావనాదిః (268) వా, తద్ధర్మ ఇష్టసాధనతా వా। న ప్రథమః- అసత్త్వాదప్రవృత్తేశ్చ నాభిధాఽపి గరీయసీ। బాధకస్య సమానత్వాత్ పరిశేషోఽపి దుర్లభః।।13।। సఙ్గతిప్రతిసన్ధానాధికాయాం తస్యాం ప్రమాణాభావాత్। అన్యసమవేతస్యాపూర్వవదన్యవ్యాపారత్వేనాప్యుపపత్తేః। విషయతయాఽపి (విషయతాయామపి) చ స్వవ్యాపారం ప్రతిలిఙ్గవద్ధేతుభావావిరోధాత। అధికత్వేఽపి తతోఽప్రవృత్తేః। బాలానాం తదభావేఽపి తద్భావాత్। శబ్దాన్తరేణ తత్ప్రాప్తిణామప్యప్రవృత్తేః। న చ విలక్షణైవ సా లిఙో విషయః। తద్వైలక్షణ్యం ప్రతీతిం

(ప్రతిపత్తిమ్) ప్రతి చేత్, అర్థవిశేషోఽపి స్యాత్। ప్రవృత్తిమాత్రం ప్రతి చేత్, అభిధాసమవేతం తదితి కుతః? తత్సన్నిధానాదితి చేన్నః అనియమాత్। అన్యస్య సర్వస్య నిషేధాదితి చేన్న- ప్రవృత్తిహేతుత్వనిషేధస్య తుల్యత్వాత్। తత్సన్నిధినిషేషస్య చాశక్యత్వాత్। శబ్దైకవేద్యత్వే చావ్యుత్పత్తేః। "ప్రవృత్త్యన్యథాఽనుపపత్తిసిద్ధే వ్యుత్పత్తి'రిత్యపి వార్తమ్- నహి ప్రవృత్తిహేతుః కశ్చిదస్తీతి ప్రవర్తతే।

కు.5.670 ఇష్టసాధనతా తు స్యాత్। సర్వో హి మయా క్రియమాణమేతన్మమ సమీహితం సాధయిష్యతీతి ప్రతిసన్ధత్తే, తత ఇచ్ఛతి కుర్యామితి, తతః కరోతీతి సర్వానుభవసిద్ధమ్। తదయం వ్యుత్పిత్సుర్యజ్ఞాత్ ప్రయత్నజననీమిచ్ఛామవాప్తవాన్, తజ్ఞానమేవ లిఙ్ప్రావిణః ప్రవృత్తికారణమనుమినో#తి। తతశ్చ కర్తవ్యతైకార్థసమవాయినీ ఇష్టసాధనతాలిఙర్థ ఇత్యవధారయతి। న చ వాచ్యమ్ ఏవఞ్చేత్ వరం కర్తవ్యతైవాస్తు, అవశ్యాభ్యుపగమనీయత్వాత్; కృతమిష్టసాధనతయేతి- యథా హి నేష్టసాధనతామాత్రం ప్రతీత్య ప్రవర్తతే, అసాధ్యేషు వ్యభిచారాత్- తథా ప్రయత్నవిషయసమవాయినీమిష్టసాధనతామధిగమ్యాధికారీ ప్రవర్తతే ఇత్యనుభవః। తత్ర విషయో ధాతునా, భావనాఽఽఖ్యాతమాత్రేణ,శేషస్తు తద్విశేషేణ లిఙా ఇత్యేవమిష్టాభ్యుపాయతాయామధిగతాయామన్వయబలాత్ (269) తద్విషయస్యేష్టసాధనత్వావగతిరితి కర్తవ్యతైకార్థసమవాయినీష్టాభ్యుపాయతాత లిఙః ప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యుక్తమ్।

కు.5.671 కరణస్యేష్టసాధనతాఽభిధానే జ్యోతిష్టోమేనేతి తృతీయయా న భవితవ్యమితి తు దేశ్యమవైయాకరణస్యావధీరణీయమేవ। తత్సఙ్ఖ్యాభిధానం హి తదభిధానమాఖ్యాతేన। న చ తత్ ప్రకృతే। న చ యాగేష్టసాధనతాఽభిధానం లిఙా; కిన్త్వన్వయబలాత్తలాభ ఇత్యుక్తమ్।

కు.5.672 యత్తు సిద్ధా(ద్ధో)పదేశాదపి ప్రతీయతే ఇష్టసాధనతా; న చాతః సఙ్కల్పాత్మా ప్రవృత్తిరస్తీతి దేశ్యమ్- తత్ర సముత్కటఫలాభిలాషస్య సమర్థస్య తత్సాధనతాఽవహమేఽపి న (270) ప్రవృత్తిరితి కః ప్రతీయాత్। సర్వపక్షసమానఞ్చైతత్ సమానపరీహారఞ్చేతి కిం తేన।

కు.5.673 అత్రాభిధీయతే- అస్తు ప్రయత్నవిషయసమవాయినీష్టసాధనతా ప్రవృత్తిహేతుః; తథాపి నాసౌ లిఙర్థః సన్దేహాత్। సా హి కిం సాక్షాదేవ లిఙాఽవగమ్యతే, స్తనపానాదావనుమానాదివ బాలేన; కిం వా తత్ప్రతిపాదితాత్ కుతశ్చిదర్థాదనుమీయతే,చేష్టావిశేషానుమితాదివాభిప్రయవిశేషాత్ సమయా#భిజ్ఞేనేతి సన్దిహ్యతే। ఏవఞ్చ సతి సా నాభిధీయతే ఇత్యేవ నిర్ణయః- హేతుత్వాదనుమానాచ్చ మధ్యమాదౌ వియోగతః। అన్యత్ర క్లృప్తసామథ్ర్యాన్నిషేధానుపపత్తితః।।14।।

కు.5.674 తథాహి- అగ్నికామో దారుణీ మథ్నీయాదితి శ్రుత్వా కుత ఇత్యుక్తే వక్తారో వదన్తి, యతస్తన్మన్థనాదగ్నిరరస్య సిధ్యతీతి। (తరతిమృత్యుం?) తరతి బ్రాహ్మహత్యాం యోఽశ్వమేధేన యజతే ఇత్యాదావిష్టాభ్యుపాయతాయామేవావగతాయామనుమిమతే తాన్త్రికాః

యత్, "అామేధేన యజేత మృత్యుబ్రాహ్మహత్యాతరణకామ' ఇత్యాదివిధిమ్; నిన్దయా చ నిషేధమ్; తద్యథా- "అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యే కే చాత్మహనో జనాః' ఇత్యతః నాత్మానం హన్యాదితి। కుయ్ర్యాః కుయ్ర్యామిత్యత్ర విధివిహితైవ లిఙ్ నేష్టాభ్యుపాయతామాహ; కిన్తు వక్తృసఙ్కల్పమ్। నహీష్టాభ్యుపాయో మమాయమితి కుర్యామితిపదార్థః, కిన్తుతత్ప్రతిపత్తేరనన్తరం యోఽస్య సఙ్కల్పః కుర్యామితి, స ఏవ। సర్వత్ర చాన్యత్ర వక్తురేవేచ్ఛాఽభిధీయతే లిజేత్యవధృతమ్।
తథాహ్యాజ్ఞాఽధ్యేషణాఽనుజ్ఞాసమ్ప్రశ్నప్రార్థనాఽశంసా లిజి నాన్యచ్చకాస్తి। యాం వక్తురిచ్ఛామననువిదధానస్తత్తోభాద్బిభేతి, సా ఆజ్ఞా। యా తు శ్రోతుః పూజాసమ్మానవ్యఞ్జికా, సా అధ్యేషణా। వారణాభావవ్యఞ్జికా అనుజ్ఞా। అభిధానప్రయోజనా సమ్ప్రశ్నః। లోభేచ్ఛా ప్రార్థనా। శుభాశంసనమాశీరితి।

కు.5.675 న చ విధివికల్పేషు నిషేధ ఉపపద్యతే। తథాహి- యదాఽభిధా విధిః, తదా, న హన్యాత్- హననభావనా నాభిధీయత ఇతి వాక్యార్థో వ్యాఘాతాన్నిరస్తః। యదా కాలత్రయాపరామృష్టా భావనా, తదా నేతి సమ్బన్ధేఽత్యన్తాభావో మిథ్యా। యదా కార్యమ్, తదా, న హన్యాత్- న హననం కార్యమిత్యనుభవవిరుద్ధమ్; క్రియత ఏవ యతః। న హననేన కార్యమ్- హననకారణకం కార్యం నాస్తీత్యర్థ ఇత్యపి నాస్తి। దుఃఖనివృత్తిసుఖాప్త్యోరన్యతరస్య తత్ర సద్భావాత్।

కు.5.676 హననకారణకమదృష్టం (మపూర్వమ్) నాస్తీత్యర్థ ఇతి తు నిరాతఙ్కం దృష్టార్థినం ప్రవర్తయేదేవేతి సాధు శాస్త్రార్థః। అహననేనాపూర్వం భావయేదితి త్వశక్యం కారణస్యానాదిత్వేన కార్యస్యాపి తథాభావప్రసఙ్గాత్, భావనాయాశ్చ తదవిషయత్వాత్। అహనన్యసఙ్కల్పేనేతి యావజ్జీవమవిచ్ఛిన్నితత్సఙ్కల్పస్యాత్। సకృత్కృతైవవా నివృత్తిః; పశ్చాద్ధన్యాదేవావిరోధాత్। సమ్పాదితో హ్యనేన నియోగార్థః।
"యావద్యావద్ధన్యసఙ్కల్పవాన్ తావత్తావద్విపరీతసఙ్కల్పేనాపూర్వం భావయేదితి వాక్యార్థః, తథాభూతస్యాధికారిత్వా'దిత్యపి వార్తమ్- తదశ్రుతేః। ప్రసక్తం హి ప్రతిషిధ్యతే,నాప్రసక్తమితి చేత్- న వై కిఞ్చిదిహ ప్రతిషిధ్యతే; తదభావః ప్రతిపాద్యతే ఇతి నిషేధార్థః; అహన్యసఙ్కల్పకరణకమపూర్వం (271) వాక్యార్థః। కిఞ్చ న హన్యాదితి అహననేనాపూర్వస్య కర్తవ్యతాప్రత్యయో జాతో వేదాత్; జాతశ్చ హననక్రియాయాం రాగాత్। నిష్ఫలాచ్చ కార్యాదపేక్షితఫలంగరీయ ఇతి న్యాయేన హన్యాదేవేత్యహో వేదవ్యాఖ్యాకౌశలమాస్తిక్యాభిమానినో మీమాంసకదుర్దురూటస్య (272)।

కు.5.677 ఇష్టసాధనతాపక్షేఽపి, న హన్యాత్- న హననభావనా ఇష్టాభ్యుపాయ ఇతి వాక్యార్థః। తథాచానిష్టసాధన్త్వం కుతో లభ్యతే। న హీష్టసాధనం యన్న భవతి తదవశ్యమనిష్టసాధనం దృష్టమ్, ఉపేక్షణీయస్యాపి భావాత్। "యత్ రాగాదిప్రసక్తం ప్రతిషిధ్యతే తదవశ్యమనిష్టసాధనం దృష్టమ్, యథాసవిషమన్నం న భుఞ్జీథా ఇతి। తేన వేదేఽప్యనుమాస్యతే' ఇత్యపి న సాధీయః- ప్రతిషేధార్థస్యైవ చిన్త్యమానత్వాత్। న హి

కర్తవ్యత్వస్యేష్టసాధనత్వస్య భావనాయా వాఽభావః ప్రతిపాదయితుం శక్యతే; లౌకికానాం లౌకికప్రమాణసిద్ధత్వాత్। తథాపి ప్రతిపాద్యతే తావదితి చేన్న- పాషణ్డడత్ఖ;ాగమనిషేధేనానేకాన్తాత్। నాసౌ ప్రమాణమితి చేన్న- అర్థవిపర్యయప్రతిపాదనావిశేషేఽస్యాపి తథాభావాత్। తాత్పర్యతః ప్రామాణ్యమితి చేన్న- విధినిషేధయోరనన్యపరత్వాత్; న విధౌ పరః శబ్దార్థ ఇతి వచనాత్। తథాపి నిషేధే తథా భవిష్యతీతి చేన్న- అవినాభావతదుద్దేశప్రవృత్త్యోరభావాత్। నాప్#యసురావిద్యాదివదస్య నఞో విరోధివచనత్వమ్। క్రియాసఙ్గతత్వాత్; అసమస్తత్వాచ్చ। తస్మాత్-

కు.5.678 విధిర్వక్తురభిప్రాయః ప్రవృత్త్యాదౌ లిఙాదిభిః। అభిధేయోఽనుమేయా తు కర్తరిష్టాభ్యుపాయతా।।15।। తత్ర స్వయఞ్కర్తృకక్రియేచ్ఛాభిధానం కుర్యామితి। సమ్భాధ్యకర్తృకక్రియేచ్ఛాభిధానం కుర్యా ఇతి। శేషకర్తృకక్రియేచ్ఛాఽభిధానం కుర్వీతేతి। తథాచాగ్నికామో దారుణీ మథ్నీయాదిత్యస్య లౌకికవాక్యస్యయమర్థస్సమ్పద్యతే, అగ్నికామస్య దారుమథనే ప్రవృత్తిర్మమేష్టేతి। తతః శ్రోతాఽను#మినోతి, నూనం కారుమథనయత్నోఽగ్నేరుపాయ ఇతి। యద్విషయో హి ప్రయత్నో యస్యాప్తేనేష్యతే, స తస్యాపేక్షితహేతు; తథా తేనావగతశ్చ; యథా (273) మమై (యై?) వ పుత్రాదేర్భోజనవిషయః ఇతి వ్యాప్తేః। విషం న భక్షయేదిత్యస్య తు విషభక్షణగోచరా ప్రవృత్తిర్మమ నేష్టేత్యర్థః। తతోఽపి శ్రో#తాఽనుమినోతి, నూనం విషభక్షణభావనా అనిష్టసాధనమ్; యద్విషయో హి ప్రయత్నః కర్తురభిమతసాధకోప్యాప్తేన నేష్యతే, స తతోఽధికతరానర్థహేతుః, తథా తేనావగతశ్చ; యథా మమై(యై?)వ పుత్రాదేః క్రీడడత్ఖ;ా- కర్దమవిషభక్షణాదివిషయ ఇతి వ్యాప్తేః।

కు.5.679 లౌకిక ఏవ వాక్యేఽయం ప్రకారః కదాచిద్బుద్ధిమధిరోహతి, న తు వేదికేషు, తేషు పురుషస్య నిరస్తత్వాదితి చేన్న- నిరాసహేతోరభావాత్। తదస్తిత్వేఽపి ప్రమాణం నాస్తీతి చేత్- మా భూదన్యత్; విధిరేవ తావత్ గర్భ ఇవ పుంయోగే ప్రమాణం శ్రుతి కుమార్యాః; కిమత్ర క్రియతామ్? లిఙో వా లౌకికార్థాతిక్రమే, " య ఏవ లౌకికాస్త ఏవ వైదికాస్త ఏవ చైషామర్థా' ఇతి విప్లవేత। తథాచ జబగడడత్ఖ;దశాదివదనర్థకత్వప్రసఙ్గ ఇతి భవ సుస్థః। స్యాదేతత్। తథాపి వక్తౄణాముపాధ్యాయానామేవాభిప్రాయో వేదే విధిరస్తు। కృతం స్వతన్త్రేణ వక్త్రా పరమే ారేణేతి చేత్- న- తేషామను#వక్తృతయాఽభ్యాసాభిప్రాయమాత్రేణ ప్రవృత్తేః శుకాదివత్ తథావిధాభిప్రాయాభావాత్। భావే వా న రాజశాసనానువాదినోఽభిప్రాయ ఆజ్ఞా,కిం నామ రాజ్ఞ ఏవేతి లౌకికోఽనుభవః।

కు.5.680 శ్రుతేః ఖల్వపి- కృతన్న ఏవ హి వేదోఽయం పరమే ారగోచరః। స్వార్థద్వారైవతాత్పర్యం తస్య స్వర్గాదివద్విధౌ।।16।। న సన్త్యేవ హి వేదభాగాః; యత్ర పరమే ారో న గీయతే। తథాహి- రుాష్టృత్వేన పురుషసూక్తేషు, విభూత్యా రుద్రేషు, శబ్దబ్రాహ్మణత్వేన మణ్డడత్ఖ;లబ్రాహ్మణేషు, ప్రవఇ్చం పురస్కృత్య నిష్ప్రపఇ్చతయోపనిషత్సు, యజ్ఞపురుషత్వేన మన్త్రవిధిషు, దేహావిర్భావైరుపాఖ్యానేషు,

ఉపాస్యత్వేన చ సర్వత్రేతి। సిద్ధార్థతయా న తే ప్రమాణమితి చేన్న-
తద్ధేతు(తోఃకారణదోషశఙ్కానిరాసస్య భావ్యభూతార్థసాధారణత్వాత్।

కు.5.681 అన్యత్రామీషాం తాత్పర్యమితి చేత్- స్వార్థప్రతిపాదనద్వారా,శబ్దమాత్రతయా (274)
వా? ప్రథమే స్వార్థేఽపి ప్రమాణ్యమేషితవ్యమ్, తస్యార్థస్యాననన్యప్రమాణకత్వాత్। అత ఏవ
తత్ర తస్య స్మారకత్వమిత్యపి మిథ్యా। తత్ప్రతిపాదకత్వేఽపి న తత్ర తాత్పర్యమితి చేత్-
స్వార్#థపరిత్యాగే (గేన?) జ్యోతిశ్శాస్త్రవదన్యత్రాపి తాత్పర్యే కో దోషః? అన్యథా
స్వర్గనరకవ్రాత్యశ్రోత్రియాదిస్వరూపప్రతిపాదకానామప్రామాణ్యే బహు విప్లవేత।
తత్రాబాధనాత్తథేతి చేత్- తుల్యమ్। న తాదృశోఽ(గ)ర్థః క్వచిత్ దృష్ట ఇతి చేత్-
స్వర్గాదయోఽపి తథా। తన్మిథ్యాత్వేతదర్థినామప్రవృత్తౌ విధానానర్థక్యప్రసఙ్గ ఇతి చేత్-
ఇహాపి తదుపాసనావిధానానర్థక్యప్రసఙ్గః। తన్మిథ్యాత్వే హి
సాలోక్యసాయుజ్యాదిఫలమిథ్యాత్వే కః ప్రేక్షావాంస్తముపాసీతేతి తుల్యమితి।

కు.5.682 వాక్యాదపి। సంసర్గభేద(విశేష)ప్రతిపాదకత్వం హ్రత్ర వాక్యత్వమభిప్రేతమ్। తథాచ
యత్పదకదమ్బకం యత్సంసర్గభేదప్రతిపాదకమ్, తత్ తదనపేక్షసంసర్గజ్ఞానపూర్వకం
యథా లౌకికమ్; తథా చ వైదికమితి ప్రయోగః। విపక్షే చ బాధకముక్తమ్।

కు.5.683 సఙ్ఖ్యావిశేషాదపి- స్యామభూవం భవిష్యామీత్యాదిసఙ్ఖ్యా చ వక్తృగా। సమాఖ్యాఽపి న
శాఖానామాద్యప్రవచనాదృతే।।17।। కార్యతయా హి ప్రాక్ సఙ్ఖ్యోక్తా, సమ్ప్రతి తు
ప్రతిపాద్యతయోచ్యతే। తథాహి- ఉత్తమపురుషాభిహితా సఙ్ఖ్యా వక్తారమన్వేతీతి సుప్రసిద్ధమ్।
అస్తి చ తత్ప్రయోగః ప్రాయశో వేదే। తతస్తదభిహితయా తయాఽపి స ఏవానుగన్తవ్యః।
అన్యథాఽనన్వయప్రసఙ్గాత్। అథవా సమాఖ్యావిశేషః సఙ్ఖ్యావిశే#ష ఉచ్యతే। కాఠకం
కాలాపకమిత్యాదయో హి సమాఖ్యావిశేషాః శాఖావిశేషాణామనుస్మర్యన్తే। తే చ న
ప్రవచనమాత్రనిబన్ధనాః, ప్రవక్తౄణామనన్తత్వాత్। నాపి ప్రకృష్టవచననిమిత్తాః;
ఉపాధ్యాయేభ్యోఽపి ప్రకర్షే ప్రత్యుతాన్యథాకరణదోషాత్। తత్ప్రణానుకరణే చ ప్రకర్షాభావాత్।
కతి చానాదౌ స#ంసారే ప్రకృష్టాః ప్రవక్తార ఇతి కో నియామక ఇతి। నాప్యాద్యస్య వక్తుః
సమాఖ్యేతి యుక్తమ్; భవద్భిస్తదనభ్యుపగమాత్। అభ్యుపగమే వా స ఏవాస్మాకం వేదకార
ఇతి,వృథా విప్రతిపత్తిః।

కు.5.684 స్యాదేతత్। బ్రాహ్మణత్వే సత్యవాన్తరజాతిభేదా ఏవ కఠత్వాదయః। తదధ్యేయా
తదనుష్ఠేయార్థా చ శాఖా తత్సమాఖ్యయా వ్యపదిశ్యతే ఇతి కిమనుపపన్నమ్- న-
క్షత్రియాదేరపి తత్రైవాధికారాత్। న చ యో బ్రాహ్మణస్య విశేషః, స క్షత్రియాదౌ సమ్భవతి।
న చ క్షత్రియాదేరన్యో వేద ఇత్యస్తి। న చ కఠాః కాఠకమేవాధీయతే, తదర్థమేవానుతిష్ఠన్తీతి
నియమః; శాఖాసఞ్చారస్యాపి ప్రాయశో దర్శనాత్। ప్రాగేవం (వాయం) నియమ ఆసీత్;
ఇదానీమయం విప్లవతే ఇతి చేత్- విప్లవ ఏవ తర్హి సర్వదా,

కథాద్యవాన్తరజాతివిప్లవాదిత్యగతిరేవేయమ్। తస్మాదాద్యప్రవక్తృవచననిమిత్త ఏవాయం సమాఖ్యావిశేషసమ్బన్ధ ఇత్యేవ సాధ్యితి। ।।శ్రీః।।

కు.5.685 స ఏవం భగవాన్ శ్రుతోఽనుమితశ్చ కైశ్చిత్ సాక్షాదపి దృశ్యతే ప్రమేయత్వాదేర్వ(త్వాత్ ఘు)టవత్। నను తత్సామగ్రీరహితః కథం ద్రష్టవ్యః? సా హి బహిరిన్ద్రియగర్భమనోగర్భా వా తత్ర న సమ్భవతి; చక్షురాదేర్నియతవిషయత్వాత్; మనసో బహిరస్వాతన్త్र్యాత్। తదుక్తమ్, "హేత్వభావే ఫలాభావా'దిత్యాది- న-కార్యైకవ్యఙ్గ్యాయాస్సామగ్ర్యా నిషేద్ధుమశక్యత్వాత్।

కు.5.686 అపిచ దృశ్యతే తావద్బహిరిన్ద్రియోపరమేఽపి అసన్నిహితదేశకాలార్థసాక్షాత్కారః। న చ స్మృతిరేవాసౌ పటీయసీ, "స్మరామి' "స్మృతమ్' వేతి స్వప్నానుసన్ధానాభావాత్; "పశ్యామి,' "దృష్ట' మిత్యనువ్యవసాయాత్। నచారోపితం తత్రానుభవత్వమ్, అబాధనాత్। అననుభూతస్యాపి స్వశిరచ్#ఛేదనాదేరవభాసనాచ్చ। స్మృతివిపర్యాసోఽసావితి చేత్- యది స్మృతివిషయే విపర్యాస ఇత్యర్థః, తదాఽనుమన్యామహే। అథ స్మృతావేవానుభవత్వవిపర్యాసః ఇతి; తదా ప్రాగేవ నిరస్తః। న చ సమ్భవత్యపి। న హ్రస్వేనాకారేణాధ్యవసితోఽన్యేన జ్ఞానావచ్ఛేదకతయాఽధ్యవసీయతే। తథాచ స ఘట ఇత్యుత్పన్నాయాం స్మృతౌ భ్రామ్యతస్తం ఘటమనుభవామీతి స్యాత్, న త్వమం ఘటమితి। న హ్రయం ఘట ఇతి స్మృతేరాకారః। తస్మాదనుభవ ఏవాసౌ స్వీకర్తవ్యః।

కు.5.687 అస్తి చ స్వప్నానుభవస్యాపి కస్యచిత్ సత్యత్వమ్, సంవాదాత్। తచ్చ కాకతాలీయమపి న నిర్నిమిత్తమ్; సర్వస్వప్నజ్ఞానానామపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్। హేతుశ్చాత్ర ధర్మ ఏవ। స చ కర్మజవత్ యోగజోఽపి యోగవిధేరవసేయః; కర్మయోగవిధ్యోస్తుల్యయోగక్షేమత్వాత్। తస్మాత్ యోగినామనుభవో ధర్మజత్వాత్ ప్రమా, సాక్షాత్కారిత్వాత్ ప్రత్యక్షఫలమ్; ధర్మాననుగృహీతభావనామాత్రప్రభవస్తు న ప్రమేతి విభాగ ఇతి। అతస్తత్సామగ్రీవిరహోఽసిద్ధః।

కు.5.688 తథాపి విపక్షే కిం బాధకమితి చేత్- "ద్వే బ్రాహ్మణీ వేదితవ్యే' ఇత్యాది యోగవిధివైయర్థ్యప్రసఙ్గః, అశక్యానుష్ఠానోపాయోపదేశకత్వాత్। న చాసాక్షాత్కారిజ్ఞానవిధానమేతత్; అర్థజ్ఞానావధినాఽధ్యయనవిధినైవ తస్య గతార్థత్వాదితి। ఏతేన పరమాణ్వాదయో వ్యాఖ్యాతా ఇతి।

కు.5.689 తదేనమేవమ్భూతమధికృత్య శ్రూయతే- "న ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే' ఇతి, "ఏకమేవాద్వితీయ'మితి, "పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణ' ఇతి, "ద్వే బ్రాహ్మణీ వేదితవ్యే పరఞ్చాపరమేవ చే'తి, "యజ్ఞేన యజ్ఞమయజన్త దేవా' ఇతి, (యజ్ఞో (275) వై దేవా ఇతి) "యజ్ఞో వై విష్#ణు'రత్యాది। స్మర్యతే చ- (గీ.) "సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేకం శరణం వ్రజ' ఇతి, "మదర్థం కర్మ కౌన్తేయ ముక్తసఙ్గస్సమాచర' ఇతి, "యజ్ఞార్థాత్ కర్మణోఽన్యత్ర లోకోఽయం కర్మబన్ధన' ఇతి, "యజ్ఞాయాచరతః కర్మ సమగ్రం ప్రవిలీయతే' ఇత్యాది। అనుశిష్యతే చ

సాఙ్ఖ్యప్రవచనే ఈశ్వరప్#రణిధానమ్। తమిమం జ్యోతిష్టోమాదిభిరిష్టైః, ప్రాసాదాదినా పూర్తేన,శీతాతపసహనాదినా తపసా, అహింసాదిభిర్యమైః, శౌచసన్తోషాదిభిర్నియమైః, ఆసన(276)ప్రాణాయామాదినా యోగేన మహర్షయోఽపి వివిదిషన్తి। తస్మిన్ జ్ఞాతే సర్వమిదం జ్ఞాతం భవతీత్యేవం విజ్ఞాయ శ్రుత్యైకతానస్తత్పరో భవేత్। యత్తేదం గీయతే- "మన్మనా భవ మద్భక్తో మద్యాజీ మాం నమస్కురు। మామేవైష్యసి యుక్త్వైవమాత్మానం మత్పరాయణః'। "భోక్తారం యజ్ఞతపసాం సర్వలోకమహేశ్వరమ్। సుహృదం సర్వభూతానాం జ్ఞాత్వా మాం శాన్తిమృచ్ఛతి' ఇతి।

కు.5.690 ఇత్యేవం శ్రుతినీతిసమ్పావజలైర్భాయోభిరాక్షాలితే। యేషాం నాస్పదమాదధాసి హృదయే తే శౌలసారాశయాః (277)।। కిన్తు ప్రస్తుతవిప్రతీపవిధయోఽప్యుచ్చైర్భవచ్చిన్తకాః। కాలే కారుణిక! త్వయైవ కృపయా తే భావనీయా (278) నరాః।।18।। అస్మాకం తు నిసర్గసున్దర! చిరాచ్చేతో నిమగ్నం త్వయీ త్యద్ధాఽనన్దనిధే! తథాపి తరలం నాద్యాపి సన్తృప్యతే (279)।। తన్నాథ! త్వరితం విధేహి కరుణాం యేన త్వదేకాగ్రతామ్। యాతే చేతసి నాప్నువామ శతశో యామ్యాః పునర్యాతనాः।।19।। ఇత్యేష నీతికుసుమాఞ్జలిరుజ్జ్వలశ్రీర్యద్వాసయేదపి చ దక్షిణవామకౌ (గౌ) దౌ్వ। నో వా తతః కిమమరేశగురోర్గురుస్తు ప్రీతోఽస్త్వనేన పదపీఠసమర్పితేన (ర్పణేన?280)।।20।। ।। ఇతి న్యాయాచార్యపదాఙ్కితశ్రీమదుదయనవిరచితం న్యాయకుసుమాఞ్జలిప్రకరణం సమ్పూర్ణమ్।। ।। ఓం తత్సత్। బ్రాహ్మార్పణం భవతు। శుభమస్తు। శ్రీరస్తు।।

శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితఃతత్త్వచిన్తామణిః

ప్రత్యక్షఖణ్డః

అనుమానఖణ్డః

ఉపమానఖణ్డః

శబ్దఖణ్డః

శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితఃతత్త్వచిన్తామణిః

ప్రత్యక్షఖణ్డః

॥ మఙ్గలవాదః ॥

గుణాతీతోఽపీశస్త్రిగుణసచివస్త్వక్షరమయ- స్త్రిమూర్తిర్యః సర్గస్థితివిలయకర్మాణి తనుతే। కృపాపారావారః పరమగతిరేకస్త్రిజగతాం నమస్తస్మై కస్మైచిదమితమహిమ్నే పురభిదే ॥ 1 ॥

అనీ్వక్షానయమాకలయ్య గురుభిర్జ్ఞాత్వా గురూణాం మతం చిన్తాదివ్యవిలోచనేన చ తయోఃసారం విలోక్యాఖిలమ్ । తన్తే దోషగణేన దుర్గమతరే సిద్ధాన్తదీక్షాగురు- ర్గఙ్గేశస్తనుతే మితేన వచసా శ్రీతత్త్వచిన్తామణిమ్ ॥2॥

యతో మణేఃపణ్డితమణ్డనక్రియా ప్రచణ్డపాషణ్డతమస్తిరస్క్రియా । విపక్షపక్షే న విచారచాతురీన చ స్వసిద్ధాన్తవచోదరిద్రతా ॥ 3॥

ఇహ ఖలు సకలశిష్టైకవాక్యతయా అభిమతకర్మారమ్భసమయే తత్సమాప్తికామామఙ్గలమాచరన్తి । తత్ర యద్యపిమఙ్గలస్య కారణతా నాన్వయవ్యతిరేకగమ్యా, మఙ్గలంవినాపి ప్రమత్తానుషితసమాప్తేః । న చ తత్ర జన్మాన్తరీయతత్కల్పనమ్ ; అన్యోన్యాశ్రయాత్,లోకావగతకారణేనానన్యథాసిద్ధేశ్చ। నాపి మఙ్గలం - సఫలమ్ - అవిగీతశిష్టాచారవిషయత్వాత్,దర్శవదితి ఫలసిద్ధౌ, ప్రారిప్సితసమాప్తేస్తదానీమపేక్షితత్వేన నియమేనోపస్థితత్వాత్,ఫలాన్తరస్యాతథాభావాత్, విశ్వజిన్న్యాయేన ఫలకల్పనే గౌరవాత్ , పరిశేషానుమానేనతత్కారణతాగ్రహః। వ్యభిచారేణ కారణత్వస్యాభావాత్ ఉపాయసహస్రేణాపిగ్రహీతుమశక్యత్వాత్ । తథాపి తథావిధశిష్టాచారానుమితశ్రుతిరేవమఙ్గలస్యాభిమత హేతుత్వే మానమ్ । న చ వ్యభిచారః, నిష్పరిపన్థిశ్రుత్యా మఙ్గలంసమాప్తిసాధనమితి ప్రమాపితే తత్రాపి తయైవ లిఙ్గేన జన్మాన్తరీయతదనుమానాత్।తచ్చేదం- ఆరబ్ధకర్మాఙ్గమ్ - కర్మార్థితయా శిష్టైస్తత్పూర్వం క్రియమాణత్వాత్ , ఫలాన్తరాభావేసతి ఫలవత్కర్మారిప్సమానేన నియమతస్తత్పూర్వం క్రియమాణత్వాచ్చ, దర్శేప్రయాజాదివత్। ఆచారమూలకశ్రుత్యనుమానాభ్యాం తదర్థితయాతత్ఫలకర్తవ్యత్వబోధనాత్ , తత్ఫలకత్వబోధనాచ్చ। దర్శారమ్భసమయే నియమేనక్రియమాణాయా అప్యారమ్భణీయాయాః తదర్థితయా అక్రియమాణత్వాత్,ఫలాన్తరశ్రవణాచ్చ ప్రధానత్వమితి న తయా వ్యభిచారః। నను మఙ్గలమలౌకికం లౌకికేనాఙ్గం భవతి, లోకావగతకారణత ఏవ తదుపపత్తేః । అత ఏవ గృహారథాదౌ "ఆరే భగ్రేఇన్ద్రబాహుర్బద్ధవ్యః" "పాయసం బ్రాహ్మణో భోజయితవ్యః" ఇత్యత్ర తదుభయం నాఙ్గమ్ , కింతు నైమిత్తికమ్ । తద్వదిదమప్యారమ్భసమయనిమిత్తకమస్తు। విశ్వజిన్న్యాయాత్ స్వర్గఃఫలమితి చేత్ ,న। తస్యాపూర్వరూపోపకారజనకాఙ్గవిషయత్వాత్ । అయం తుప్రతిబన్ధకాభావరూప ఉపకారః । తస్య చ లోకావగతకారణసహకారితైవ । ప్రతిబన్ధకే సతితస్మాత్తదనుత్పత్తేః । అపూర్వం తు న తథా । విఘ్నధ్వంసద్వారా చేదమఙ్గమ్ , న తు "ఇడోయజతి" ఇత్యాదివిధిబోధితప్రయాజాద్యఙ్గయాగవదదృష్టద్వారా। మఙ్గలజన్యాదృష్టం వినాపిస్వతఃసిద్ధవిఘ్నవిరహవత ఆరబ్ధనిర్వాహాత్ । న చైవం విఘ్నధ్వంసద్వారాపి నేదమఙ్గమ్ ,తత్రైవ వ్యభిచారాదితి వాచ్యమ్ । సతి విఘ్నే తద్ధ్వంసద్వారా తస్యాఙ్గత్వాత్ । న చైవంప్రయాజాదేరపి దురితధ్వంస ఏవ ద్వారమ్ , కల్ప్యదురితధ్వంసతః అపూర్వస్యలఘుత్వాత్। వస్తుతస్తు ప్రాయశో విఘ్నసంశయే తన్నిశ్చయే వా నియమేన శిష్టానాంమఙ్గలాచరణే విఘ్నాభావ ఏవ ద్వారత్వేనాభిమతః । నిర్విఘ్నం సమాప్యతామితి

కామనయా తత్కరణపక్షే శ్రుతిత ఏవ (ద్వారత్వ) తద్ద్వారత్వనిర్ణయః । కిం చాపూర్వే
ద్వారత్వే లౌకికాఙ్గత్వవిరోధః , క్లృప్తకారణాదేవ తదుత్పత్తేరిన్ద్రబాహుబన్ధనవత్ । ను
విఘ్నసందేహే కథం తన్నాశార్థం ప్రవృత్తిః, దురితధ్వంసార్థిప్రవృత్తౌ తన్నిశ్చయస్య
హేతుత్వాత్ ప్రాయశ్చిత్తవదితి చేత్ , న। విఘ్నసంశయే నిశ్చయే వా నియమేన శిష్టానాం
మఙ్గలాచారాత్ విఘ్నజ్ఞానం ప్రవర్తకమ్ । తాదృశాచారానుమితవిధినాపి
విఘ్నజ్ఞానవానారబ్ధసమాప్తికామోఽధికారీ బోధ్యతే । ప్రాయశ్చిత్తే తు తన్నిశ్చయవాన్ , తథైవ
విధిబోధనాత్। అత ఏవాధికారివిశేషణం విఘ్న ఇతి తత్సందేహే కథం ప్రవృత్తిః,
వైదికేఽధికారనిశ్చయాదేవ ప్రవృత్తేరిత్యపాస్తమ్ । యతః ప్రధానాధికారిణ ఏవాఙ్గేఽధికారో న
స్వతన్త్రః, అఙ్గత్వభఙ్గప్రసఙ్గాత్ । న చ ప్రధానే ప్రారిప్సితే దురితమధికారివిశేషణమ్,
విరోధాత్। కిం తు సమాప్తికామనా । సా చ నిశ్చితైవ। యత్త్వన్యత్ర నిశ్చితాధికారకర్తృత్వేఽపి
మఙ్గలం సందిగ్ధాధికారకర్తృకమేవ , విఘ్నసందేహవతాం శిష్టానామాచారానుమితవేదేన
తథైవ బోధనాదితి । తన్న । విఘ్నవత్త్వేనాధికారాభావాత్। క్వచిత్తన్నిశ్చయేఽపి ప్రవృత్తేశ్చ ।
అపి చ శఙ్కితానిష్టవారణార్థమపి ప్రవర్తన్తే పరీక్షకాః, యథా సర్పాదిదంశజన్యవిషసంశయే
తన్నాశాయ భేషజపానాదౌ । కిం చ ఫలస్య సంశయేఽప్యుపాయత్వనిశ్చయాద్యథా– కృష్యాదౌ
ప్రవృత్తిస్తథా మఙ్గలేఽపి। యది చ వృష్ట్యాదౌ సతి కృష్యాదితోఽవశ్యం ఫలమితి తర్కాత్తత్ర
ప్రవృత్తిస్తదా సతి విఘ్నే మఙ్గలాదవశ్యం ఫలమితి తర్కాదత్రాపి ప్రవృత్తిః । నను యస్య
భక్తాశ్లేషనిమిత్తేజ్యాయామిష్టిత్వేన దర్శధర్మత్వే
సత్యతిదేశాగతపూర్వదినకర్తవ్యదేవతావాహనస్యాఙ్గస్య
చాశ్లేషద్వారసంశయేఽననుష్ఠానముక్తమ్ , యథా కృష్ణలే ద్వారబాధే । అతో
విఘ్నసంశయాత్తద్ధ్వంసద్వారసంశయే కథం మఙ్గలానుష్ఠానమితి చేత్ , న। నైమిత్తికే హి
నిమిత్తవానధికారీ, యథా ‘ భిన్నే జుహోతి' ఇత్యత్ర పాత్రభేదవాన్। తథేహాశ్లేషవానధికారీతి
పూర్వదినే ఆశ్లేషనిశ్చయాభావాత్ యుక్తమననుష్ఠానమ్ । అపి చేజ్యాకర్తవ్యతానిశ్చయే
తదనుష్ఠానమ్ । న చాశ్లేషసంశయే తన్నిశ్చయః పూర్వదినే । అతః
ప్రధానేఽధికారాభావాన్నాఙ్గేఽధికార ఇతి నావాహనం పూర్వదినే । యది చ "యది న స్యాత్"
ఇతి న్యాయేన కుర్యాత్ తదా అనధికృతకర్తృకత్వేన నిష్ఫలం స్యాత్। ఆశ్లేషే
సతీజ్యాకర్తవ్యతానిశ్చయేఽపి నావాహనమ్ , పూర్వదినస్యాఙ్గస్యాభావాదితి
ఇజ్యాయామావాహనబాధ ఏవ। మఙ్గలే తు విఘ్నజ్ఞానవానధికారీత్యుక్తమ్। తచ్చ
సంశయేఽప్యస్తి। ప్రధానే కర్తవ్యతానిశ్చయోఽస్త్యేవేతి ద్వారసందేహేఽపి యుక్తమనుష్ఠానమ్।
భవిష్యద్వివాహాదావాభ్యుదయికేఽపి తజ్జ్ఞానవానధికారీ తథైవాచారాత్। నన్వఙ్గానాం
ప్రధానవిధివిధేయత్వమ్ । న చ గ్రన్థాదిసమాప్తౌ ప్రధానవిధిరస్తి। న చ తత్కర్తవ్యతాబోధకస్య
లౌకికప్రమాణస్య శాస్త్రమేకదేశో యుజ్యతే । తస్య తన్నిరపేక్షత్వాదితి చేత్ , న।
అపూర్వజనకాఙ్గానాం తథాత్వాత్ ,ఆచారానుమితశ్రుత్యా ప్రధానవిధిం వినాపి
తదఙ్గత్వవిధానాచ్చ। అపి చ ప్రధానకర్తవ్యతాబోధకబోధ్యకర్తవ్యతాకత్వం ప్రయోజకమ్ ।
తచ్చేహాప్యస్తి, ప్రతిబన్ధకాభావస్య సకలకార్యహేతుత్వేన లౌకికప్రమాణస్యాపి

తత్సాపేక్షత్వాత్। నను యాగాదివత్ ప్రధానదేశకాలాన్వయస్తదఙ్గే మఙ్గలే స్యాదితి చేత్ , న। అసాధారణేఽపూర్వజనకే చాఙ్గే తదన్వయాత్। అత ఏవ బద్ధశిఖత్వాదౌ న ప్రధానదేశకాలాన్వయః। న చ దురితాభావే స్వతసిద్ధే సాఙ్గమఙ్గలానుష్ఠానం నిష్ఫలమితి తద్వేదాప్రామాణ్యమ్ । లోకావగతకారణే హి దురితే సతి వేదేన తస్య తద్ధ్వంసజనకత్వం బోధ్యతే, న తు తదుల్లఙ్ఘ్యమ్। అత ఏవ తత్త్వజ్ఞానవతో భోగార్థం నిషిద్ధానుష్ఠానం దోషాభావాన్నాధర్మజనకమితి న తద్వేదాప్రామాణ్యమ్। ప్రమాణాన్తరాత్ స్వతఃసిద్ధదురితాభావావగతౌ మఙ్గలాకరణే నిత్యవదనుష్ఠానం శిష్టానాం భజ్యేతేతి చేన్న। విఘ్నజ్ఞానవతో నిత్యవదనుష్ఠానాదితి సంప్రదాయః। మైవమ్ , మఙ్గలం వినాపి ప్రమత్తానుష్ఠితసమాప్తేః। న చ తేన వినాపి సిధ్యతస్తదఙ్గమ్ । న చ జన్మాన్తరీయం తత్ , జన్మాన్తరీయగ్రన్థాదికముద్దిశ్య శిష్టైస్తదకరణాత్। నను యథా పుత్రేష్టౌ కర్మసాద్గుణ్యే ఐహికఫలాభావే ఆముష్మికం ఫలం తథా సాఙ్గేఽపి మఙ్గలే యత్ర న ఫలం తత్రాముష్మికఫలమితి చేత్ , న। తత్ర పుత్రమాత్రస్య కామనాశ్రవణాత్। ఇహ తు ప్రారిప్సితసమాప్తికామనయా మఙ్గలాచార ఇతి తథైవ వేదానుమానాత్ కారీరీవదాసన్నసమయారబ్ధసమాప్తిః ఫలమ్ । నన్వాసన్నసమయస్తత్సంఫ్రాన్తో వా న మఙ్గలజన్య ఇతి సమాప్తిమాత్రం జన్యమ్ । తచ్చైహికాముష్మికసాధారణమితి చేత్ , న। ఆసన్నసమయస్య స్వవృత్తిసమాప్త్యుపలక్షకత్వాత్। అన్యథా కారీర్యపి నాసన్నసమయఫలా స్యాత్ । తస్మాత్ వ్యభిచారాన్న తదఙ్గమితి। అన్యే తు మఙ్గలం ప్రధానమ్ ,అదృష్టద్వారా ఆరబ్ధకర్మసమాప్తిః ఫలమ్ , తత్కామోఽధికారీ । క్వచిత్తు ఫలాభావః కర్మాదివైకల్యాత్ , కారీరీవత్ । న చాన్యదాపి కరణమ్। నియతకాలీనతాదృశాచారేణ ఫలవత్కర్మారిప్సమానస్తత్సమాప్తికామో మఙ్గలమాచరేదితి శ్రుత్యా ఆరమ్భసమయకర్తవ్యతాబోధనాత్ । యథా "ఆగ్నావైష్ణవమేకాదశకపాలం చరుం నిర్వపేద్దర్శపూర్ణమాసావారిప్సమానః" ఇతి శ్రుత్యా ఆరమ్భణీయేష్టేః ప్రధానాయాః దర్శారమ్భసమయకర్తవ్యత్వమ్ । కామనోపాధికార్యత్వేఽప్యారమ్భసమయే నిత్యమనుష్ఠానమ్ । ఆరబ్ధకర్మసమాప్త్యర్థినోపాయత్వేనావశ్యం తదనుష్ఠానాత్ । న చ కామ్యత్వే పరిసమాప్తికామనాం వినా ఫలవత్కర్మారమ్భేఽపి తదనుష్ఠానం న స్యాదితి వాచ్యమ్ । ‘ సమాప్తం కర్మ ఫలాయాలమి' తి ఫలార్థినః సమాప్తౌ కామనావశ్యమ్భావాదితి । తన్న। కారీరీజన్యాతిశయవత్ విహితప్రధానజన్యాతిశయత్వాత్ మఙ్గలజన్యాపూర్వస్యాపి ఫలాసమ్పాదకాశేషకారణసమ్పాదకతయా ఆరబ్ధకర్మసమాప్త్యవశ్యమ్భావాపత్తేః ఫలావశ్యమ్భావనిశ్చయం వినా వైదికకర్మాననుష్ఠానాత్ । న చైవమ్ , భూయసి సాఙ్గేఽపి మఙ్గలే క్వచిదారబ్ధసమాప్త్యభావాత్ । న చ తత్రాముష్మికం ఫలమ్ , ఐహికమాత్రఫలత్వాత్। వైదికకర్మణః ఫలావశ్యమ్భావేనాగన్తుకదురితేనాప్యప్రతిబన్ధాత్। కిఞ్చ యథా కారీర్యాదికమగ్రిమపురుషవ్యాపారం వినైవ ఫలహేతుః , తథా మఙ్గలమపి తేన వినైవ హేతుః స్యాత్ । న చైవమ్ । లోకావగతకారణత్వాత్తదపేక్షేతి చేత్ , తర్హి స ఏవ హేతురస్తు , కిమనేన । ఆరబ్ధకర్మజనకాదృష్టకారణసంపత్తౌ పుత్రేష్టివత్తత్సమాప్తిసాధనత్వం శ్రుత్యా బోధ్యత ఇతి

చేత్ , న । తత్ర దృష్టకారణసంపత్తౌ పుత్రానుత్పాదాదదృష్టద్వారా పుత్రేష్టేస్తజ్జనకత్వమస్తు। న చ కర్మనిర్వాహే దృష్టసకలహేతుసంపత్తౌ విలమ్బః, యేన మఙ్గలజన్యాదృష్టాపేక్షా స్యాత్ । అపి చ మఙ్గలం వినాపి ప్రమత్తనాస్తికానుష్ఠితసమాప్తేః న తత్తత్ర కారణమ్ । జన్మాన్తరీయపుణ్యసమ్పత్తిస్తత్ర హేతురితి చేత్ , న । తథాపి వ్యభిచారాత్ । క్వచిత్ పుణ్యసమ్పత్తిః క్వచిన్మఙ్గలం హేతురితి వ్రీహియవవద్వికల్ప ఏవేతి చేత్ , తర్హి తత్సమ్భావనయా మఙ్గలానుష్ఠానం న స్యాత్ , యవప్రయోగే వ్రీహేరివ । వికల్పే చోభయస్యాశాస్త్రార్థత్వాత్। నను విధివాక్యం న ఫలనియతపూర్వసత్త్వం బోధయతి, కిం తు మఙ్గలాత్ ఫలావశ్యమ్భావమితి చేత్ , న । ఇష్టసాధనత్వస్య విధ్యర్థత్వాత్ । అథాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తద్ధేతు వ్యభిచారో దోషాయ, న త్వాగమేన తద్ధేతు । తదుక్తమ్ ‘ఆగమమూలత్వాచ్చాస్యార్థస్య వ్యభిచారో న దోషాయే’తి । అత ఏవ యాగాదేః స్వర్గసాధనతేతి చేత్ , న । నియతపూర్వసత్త్వస్య గ్రాహ్యస్యాభావాదాగమేనాపి బోధయితుమశక్యత్వాత్ । యాగజనితస్వర్గే కారీరీజనితవృష్టౌ చ జాతివిశేష ఏవాస్తి । అపరే తు మఙ్గలస్యారబ్ధనిర్వాహకత్వం విఘ్నసంసర్గాభావద్వారా , తథైవ ప్రతిబన్ధకాభావస్య హేతుత్వాత్ । స చాభావః సతో విఘ్నస్య ధ్వంసోఽనాగతస్యానుత్పాదశ్చ కర్మనిర్వాహసమయస్థాయీ । విఘ్నకారణవినాశద్వారా ప్రాగభావస్య సాధ్యత్వమ్ । యస్మిన్ సత్యగ్రిమక్షణే యస్య సత్త్వమ్ , యదవ్యతిరేకే చాసత్త్వమ్ , తదేవ తస్య తజ్జన్యత్వం న త్వసతః సత్త్వం , గౌరవాత్ । అస్తి చ విఘ్నకారణనాశే సతి విఘ్నప్రాగభావస్య తథాత్వమ్। తావతి సమయే దురితానుత్పాదశ్చ న సాక్షాన్మఙ్గలజన్య ఇత్యదృష్టద్వారా తథా। ఏవం నిర్విఘ్నం సమాప్యతామితి కామనయా తదాచారోఽపి సంగచ్ఛతే । అత ఏవ యత్ర విఘ్నాభావః స్వతః సిద్ధః తత్ర మఙ్గలస్యాకిఞ్చిత్కరత్వేన వేదాప్రామాణ్యమితి నిరస్తమ్। అనాగతవిఘ్నాభావస్య తత్రాపి సాధ్యత్వాత్ । ‘సర్వే విఘ్నాః శమం యాన్తి’ ఇతి యత్ర వినాయకస్తవపాఠాదౌ శ్రుతమస్తి తత్ర తత ఏవ ప్రమత్తానుష్ఠితసమాప్తేరనాదౌ సంసారేఽవశ్యం తదాచారాత్ । తథా చ తేన సమం మఙ్గలస్య వికల్ప ఏవ । యత్ర చ సాఙ్గే మఙ్గలే సత్యపి న ఫలం తత్ర విఘ్నభూయస్త్వాదితి । తన్న । విఘ్నానుత్పాదస్య వ్యాపారత్వే మానాభావాత్ । సంసర్గాభావత్వేన హేతుత్వాత్ తథైవ వ్యాపారత్వమ్ , తచ్చ ప్రాగభావేఽప్యస్తీతి చేత్ , న। అత్యన్తాభావస్యాపి వ్యాపారత్వాపత్తేః। స్వతస్సిద్ధస్య న హేతుత్వం యది, తదా ప్రాగభావేఽపి తుల్యమ్ । కిఞ్చ యత్ర మఙ్గలం న తత్ర నియమేన విఘ్నకారణమస్తి, యేన తన్నాశద్వారా ప్రాగభావస్య సాధ్యత్వమ్ । ఏవమపి యత్ర విఘ్నానుత్పాదోఽపి స్వతస్సిద్ధస్తత్ర మఙ్గలమకిఞ్చిత్కరమేవ। విఘ్నధ్వంసానుత్పాదయోరారబ్ధనిర్వాహ– కాలావస్థాయినోర్మఙ్గలాదేవోత్పత్తేర్న తదర్థమదృష్టద్వారతా । మఙ్గలస్య వికల్పేనాన్వయే శిష్టైర్నియమతో మఙ్గలానుష్ఠానం న స్యాదిత్యుక్తమ్ । కిఞ్చ ప్రధానత్వే సాఙ్గమఙ్గలమాత్రం న సమాప్తిహేతుః , తస్మిన్ సత్యపి తదభావాత్ । ప్రచితం తథేతి చేత్ , న । అప్రచితాదపి ఫలసత్త్వాత్ । నోభయమ్, అననుగమాత్ । గురుకర్మారమేవ ప్రచితమ్ , అల్పకర్మారమేవాఽల్పమితి చేత్ , న ।

క్వచిత్తాదృశాదపి ఫలాసత్త్వాత్, వైపరీత్యేఽపి ఫలసత్త్వాచ్చ। ఏతేన బహువిఘ్నశఙ్కయా బహుతరమ్ , అల్పవిఘ్నశఙ్కయా అల్పతరం చ హేతుః, తాదృశాచారేణ తాదృశశ్రుత్యున్నయనాదితి నిరస్తమ్ । తాదృశాదపి ప్రారిప్సితాసమాప్తేః, వైపరీత్యేఽపి సమాప్తేశ్చ। బహుత్వస్య త్రిచతురాదిభావేన అల్పత్వస్య చైకద్వ్యాదిరూపతయా అననుగమేన తాదృశశిష్టాచారేణ తాదృశశ్రుత్యా బోధయితుమశక్యత్వాచ్చ। తస్మాన్మఙ్గలం నాఙ్గమ్ , న వా ప్రధానమితి పూర్వపక్షసంక్షేపః ॥

ఇతి మఙ్గలవాదపూర్వపక్షః అథ మఙ్గలవాదసిద్ధాన్తః సిద్ధాన్తస్తు - ఆరబ్ధకర్మసమాప్తౌ మఙ్గలం నాఙ్గమ్ , న వా ప్రధానమ్ , అహేతుత్వాత్ । కిం తు ప్రాయశ్చిత్తవత్ ప్రధానం, విఘ్నధ్వంసః ఫలమ్ । ఆరబ్ధకర్మనిర్వాహే విఘ్నా మా భూదితి కామనయా తదనుష్ఠానాత్ । విఘ్నస్య సంశయే నిశ్చయే వా శిష్టానాం తదాచరణాద్విఘ్నాభావస్యాకాఙ్క్షితత్వాచ్చ । యది చ నివర్విఘ్నం సమాప్యతామితి కామనయా తదాచరణమ్ , తదాపి నాగృహీతవిశేషణన్యాయేన అహం స్వర్గీ స్యామిత్యత్ర స్వర్గ ఇవ విఘ్నాభావ ఏవ ఫలం న సమాప్తిః, ఉభయతో వ్యభిచారాత్ । సమాప్తిస్తు విఘ్నరూపప్రతిబన్ధకాభావే సతి లోకావగతస్వకారణాదేవ। ప్రచితాప్రచితదేవతాస్తుత్యాదిసాఙ్గమఙ్గలాత్ ప్రత్యేకం విఘ్నధ్వంసో భవత్యేవ । అతో వైదికే ఫలనిశ్చయాన్మఙ్గలే ప్రవృత్తిః। న చ వేదాప్రామాణ్యమ్। సమాప్త్యభావశ్చ క్వచిత్ ప్రాచీనవిఘ్నభూయస్త్వాత్ , క్వచిన్మఙ్గలానన్తరోత్పన్నవిఘ్నాత్ , క్వచిల్లోకావగతకారణాభావాత్। ప్రారిప్సితవిఘ్నధ్వంసశ్చ న మఙ్గలం వినా। న చ ప్రాయశ్చిత్తేన శఙ్కితవిఘ్నవినాశః, విఘ్నసంశయే తదనుపదేశాత్। న చ కామనోపాధికర్తవ్యత్వే నియతమనుష్ఠానం న స్యాదితి వాచ్యమ్। ఆరబ్ధకర్మకారణప్రతిబన్ధకాభావోపాయత్వేనావశ్యం తదనుష్ఠానాత్ । తేన వినా ప్రతిబన్ధకాభావాభావాత్ కర్మానుత్పత్తేః। న చ ప్రధానత్వేనాన్యదాపి తత్కరణమ్। నియతసమయశిష్టాచారానుమితశ్రుత్యా కర్మారమ్భసమయే తత్కర్తవ్యత్వబోధనాత్ , దర్శారమ్భసమయే తత్కర్తవ్యత్వబోధనాత్ దర్శారమ్భసమయే ఆరమ్భణీయావత్। విఘ్నసంసర్గాభావశ్చ సమాప్తిహేతుః। స చ క్వచిత్ స్వతః సిద్ధః క్వచిన్మఙ్గలసాధ్యః। అత ఏవ మఙ్గలం వినాపి జన్మాన్తరానువర్తమానవిఘ్నాత్యన్తాభావాత్ ప్రమత్తనాస్తికానుష్ఠితసమాప్తిః। న చానధ్యవసాయః। శఙ్కితవిఘ్నవారణార్థం ప్రవృత్తిరతో యావద్విఘ్నశఙ్కం తదాచరణాత్। అత ఏవ తచ్ఛఙ్కయా మధ్యేఽపి తదాచరన్తి। గుర్వారమ్భేఽపి బహువిఘ్నశఙ్కయా బహుమఙ్గలాచరణమ్। యథా చ విఘ్నసంశయేఽపి ప్రవృత్తిస్తథోక్తమేవ । స్యాదేతత్। మఙ్గలమాచరేదితి విధౌ కిం మఙ్గలత్వమ్। న తావద్దేవతాస్తుత్యాదిత్వమ్ ,అననుగమాత్। నాపి ప్రారిప్సితప్రతిబన్ధకవిఘ్నోపశమహేతుక్రియాత్వమ్ , విఘ్నోత్సారణాసాధారణకారణత్వం వా। క్రియావిశేషస్య తదసాధారణకారణస్య వా స్తుత్యాదేర్వేదాద్విశిష్టాపరిచయే ప్రవృత్తివిషయాలాభాత్। నాపి నిర్విఘ్నం సమాప్యతామితి కామనయా శిష్టాచారవిషయత్వమ్ , వేదస్యాచారానుపజీవకత్వాత్,

వేదాదాద్యాచారానుపపత్తేశ్చ,అన్యోన్యాశ్రయాత్। నాపి తత్కామనయా వేదవిహితత్వమ్ , ప్రారిప్సితకర్మనిర్వాహకత్వే సతి కర్మారమ్భకాలే విహితవైదికకర్మత్వం వా, తాదృశవేదాన్తరాభావాత్। నాపి స్మృత్యాదౌ మఙ్గలత్వేనోత్కీర్తితత్వమ్ , వేదస్య స్మృత్యనుపజీవకత్వాత్। స్మృతికర్తురేవ వేదాదాద్యాచారానుపపత్తేశ్చ। ఉచ్యతే । మఙ్గలమాచరేదితి న విధిః। కిం తు నిర్విఘ్నసమాప్తికామో దేవతాస్తుతిమాచరేదిత్యాది ప్రత్యేకమేవ విధిః। తథైవ శిష్టాచారాత్। తదుపజీవ్య నిర్విఘ్నమారబ్ధం పరిసమాప్యతామితి కామనయా తద్విఘ్నోపశమహేతుత్వేన వా వేదవిహితత్వం మఙ్గలత్వమిత్యధిగమ్య దేవతాస్తుతినమస్కారాదిషు మఙ్గలవ్యవహారః శిష్టానామితి। అత ఏవ దురితనాశకమపి గఙ్గాస్నానాది న మఙ్గలమ్। తథా అవిధానాత్। "మఙ్గలాచారయుక్తానాం నిత్యం చ ప్రయతాత్మనామ్। జపతాం జుహ్వతాం చైవ వినిపాతో న విద్యతే ॥

" 8 ఇత్యనేన బోధితాదర్శదర్శనాదేః పృథగేవ మఙ్గలత్వమ్, న విఘ్ననివర్తకతయా । తత్ర నానార్థతైవ। అన్యథా గ్రన్థారమ్భే నమస్కారతుల్యతయా తత్కరణప్రసఙ్గః। అథశబ్దో విఘ్ననివర్తకత్వాన్మఙ్గలమేవ। "ఓంకారశ్చాథశబ్దశ్చ ద్వావేతౌ బ్రహ్మణః పురా । కణ్ఠం భిత్వా వినిర్యాతౌ తేన మాఙ్గలికావుభౌ॥

" ఇతి స్మృతేః। న చ శుభసూచకత్వమేవ తస్య, శాస్త్రారమ్భే మహర్షిణా తదనుపాదానప్రసఙ్గాత్। గుణవత్తయా జ్ఞాపనం స్తుతిః। యముద్దిశ్య యస్య స్వాపకర్షబోధనానుకూలో వ్యాపారవిశేషః స తస్య నమస్కారః। వ్యాపారే చ కాయికవాచికమానసికరూపే విశేషో జాతివిశేష ఏవానుభవసాక్షికః। కరశిరస్సంయోగమాత్రే తదవ్యవహారాత్, భవతోఽహమపకృష్ట ఇత్యాదివచనే తదవ్యవహారాచ్చ। యద్వా కాయికాదౌ ప్రత్యేకమేవ విధికల్పనమతో నానార్థతైవ। యత్తు బుద్ధివిశేషపూర్వకత్వజ్ఞానం వినా కాయికాదౌ న తద్వ్యవహార ఇతి స ఏవ వాచ్యోఽన్యత్ర లక్షణేతి, తన్న । కాయికాదివ్యాపారవిశేషమనవగమ్య బుద్ధివిశేషపూర్వకత్వాజ్ఞానాత్। సీ్వకృతవేదప్రమాణభావః శిష్టః। ఆచారే చ వేదానిషిద్ధత్వమవిగీతత్వం విశేషణం దేయమ్। యద్వా అలౌకికవిషయశిష్టాచారత్వమేవ హేతుః। శిష్టాచారత్వం చ భ్రమాజన్యాచారత్వమ్। ఆస్తికనాస్తికయోరగమ్యాగమనచైత్యవన్దనాదావాచారజనకజ్ఞానస్య భ్రమత్వాత్ బలవదనిష్టానుబన్ధిత్వాదిష్టాసాధనత్వాచ్చ। లోకే చ పాఖణ్డివ్యావృత్తశిష్టవ్యవహారో వేదప్రామాణ్యాభ్యుపగమనిబన్ధనః। తైర్ధికత్వేఽపి శిష్టాశిష్టవ్యవహారో వేదనిషిద్ధాకర్తృత్వతత్కర్తృత్వనిన్ధనః। యద్వా వేదప్రామాణ్యాభ్యుపగన్తృత్వే సతి యో యదా వేదనిషిద్ధాకర్తా స తదా శిష్టః తత్కర్తా త్వశిష్టః। అత ఏవ వేదనిషిద్ధాకర్తృత్వేఽపి బౌద్ధో న శిష్టః। పాపజనకత్వజ్ఞానం వినా వేదనిషిద్ధకర్తృత్వం యస్య నాస్తి స శిష్ట ఇతి తు న। తైర్ధికస్యాపి కస్యచిత్ పాపజనకత్వజ్ఞానం వినా వేదనిషిద్ధకర్తృత్వాత్। యత్తు రాగద్వేషహీనః శిష్టః। స చ సర్వజ్ఞత్వాన్మన్వాదిరేవ। అవిగీతతదాచారాదేవ వేదానుమానమితి, తన్న । ఏవం హి మన్వాద్యాచారాదర్శనామాధునికానాం మఙ్గలే ప్రవృత్తిర్న స్యాత్। ఆధునికానామాచారేణ మన్వాద్యాచారమనుమాయ తేన చ వేదమనుమాయ బాలః ప్రవర్తత ఇతి చేత్, తర్హి

యాదృశాచారేణ మన్వాద్యాచారానుమానం స ఏవ వేదానుమాపకోఽస్తు, కిమనుమితానుమానేన। ఆధునికానామపి శిష్టత్వేన వ్యవహ్రియమాణత్వాచ్చ। తథా చ స్మృతిః-" "యస్మిన్ దేశే య ఆచారః పారమ్పర్యక్రమాగతః। శ్రుతిస్మృత్యవిరోధేన సదాచారః స ఉచ్యతే॥

" " సర్వజ్ఞస్య మఙ్గలాచారే మానాభావాచ్చ। మన్వాదిప్రణీతస్మృతౌ మఙ్గలం దృశ్యత ఇతి చేత్ , తన్న। స్మృతికర్తురసర్వజ్ఞత్వేఽపి వేదాదర్థం ప్రతీత్య స్మృతిప్రణయనసంభవాత్। యత్తు శిష్టాచారత్వేన కర్తవ్యతైవానుమీయతాం కిం వేదేనేతి, తత్ర వక్ష్యామః। ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే మఙ్గలవాదః ॥

అథ ప్రామాణ్యవాదః తత్ర జ్ఞప్తివాదః అథ జగదేవ దుఃఖపఙ్కనిమగ్నముద్ధిధీర్ధురష్టాదశవిద్యాస్థానేష్వభ్యర్థితతమామానీక్షికీం పరమకారుణికో మునిః ప్రణినాయ। తత్ర ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యర్థం "ప్రమాణాదీనాం తత్త్వజ్ఞానాన్నిఃశ్రేయసాధిగమః"(న్యా.సూ.1-1-1)ఇత్యాదావసూత్రయత్ । తేష్వపి ప్రమాణాధీనా సర్వేషాం వ్యవస్థితిరితి ప్రమాణతత్త్వమత్ర వివిచ్యతే । నను ప్రమాణాదీనాం తత్త్వం ప్రతిపాదయచ్ఛాస్త్రం పరమ్పరయా నిఃశ్రేయసేన సంబధ్యత ఇతి న యుక్తమ్ , ప్రమాణతత్త్వావధారణస్యాశక్యత్వాత్ । తద్ధి ప్రమాతత్త్వావధారణాధీనమ్। తచ్చ స్వతః పరతో వా న సంభవతి , వక్ష్యమాణదూషణగణగ్రాసాత్ । అథ కిం ప్రామాణ్యజ్ఞానేన ? ప్రవృత్తిమాత్రే తస్య వ్యభిచారాత్ । బహువిత్తవ్యయాయాససాధ్యే ప్రవృత్తిశ్చావశ్యకార్థనిశ్చయాదేవ। న చ యస్య సంశయవ్యతిరేకనిశ్చయౌ ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధకౌ తన్నిశ్చయస్తద్ధేతుః, అనుమితౌ వ్యాప్తేరివేతి వాచ్యమ్ । తత్సందేహే సత్యర్థసందేహేనార్థానిశ్చయాదేవాప్రవృత్తేస్తత్ర తయోరప్రతిబన్ధకత్వాదితి చేత్ ,న। ప్రామాణ్యసంశయానన్తరమిదమిత్థమేవేత్యవధారణస్య నిష్కమ్పప్రవృత్త్యఙ్గస్య ప్రామాణ్యనిశ్చయాధీనత్వాత్ । నను స్వత ఏవాస్తు తన్నిరూపణమ్ । తథా హి తత్ర విప్రతిపత్తయః - జ్ఞానప్రామాణ్యం తదప్రామాణ్యగ్రాహకయావజ్జ్ఞానగ్రాహకసామగ్రీగ్రాహ్యం న వా। 9 అథ ద్వితీయా విప్రతిపత్తిః తజ్జ్ఞానవిషయకజ్ఞానాజన్యజ్ఞానగ్రాహ్యం న వా । పరతః పక్షే జ్ఞాత ఏవ జ్ఞానే ప్రామాణ్యగ్రహః। స్వత స్త్వే ప్రామాణ్యవత ఏవ జ్ఞానస్య గ్రహాత్ । అథ తృతీయా విప్రతిపత్తిః స్వాశ్రయగ్రాహకేణ గృహ్యత ఏవ న వా । అథ చతుర్థీ విప్రతిపత్తిః స్వాశ్రయేణ గృహ్యత ఏవ న వేతి ప్రత్యేకమేవ వా । యత్తు యోగజధర్మసామాన్యలక్షణప్రత్యాసత్త్యా స్వాశ్రయప్రామాణ్యం తేనైవ గృహ్యత ఇత్యంశతః సిద్ధసాధనమ్, అతో యోగజధర్మాద్యజన్యత్వం విశేషణమితి। తన్న। పరం ప్రత్యసిద్ధేః । ప్రామాణ్యమాత్రపక్షత్వే ప్రామాణ్యం స్వాశ్రయేణ గ్రహ్యత ఏవేత్యుద్దేశ్యప్రతీతేరసిద్ధేశ్చ నాంశతః సిద్ధసాధనమ్ । అథ పఞ్చమీ విప్రతిపత్తిః యద్వా ఘటోఽయమితి జ్ఞానప్రామాణ్యమ్ ఏతజ్జ్ఞానగ్రాహ్యం న వా , ఏతజ్జ్ఞానగ్రాహకమాత్రగ్రాహ్యం న వేతి । అథ పూర్వపక్షః తత్ర యద్యపి విశేష్యావృత్త్యప్రకారకత్వమగృహీతగ్రాహిత్వం వా, సర్వధీయథార్థత్వపక్షేఽనుభవత్వజాతేరభావేన స్మరణాన్యజ్ఞానత్వం విశిష్టజ్ఞానత్వం వా

ప్రామాణ్యం స్వస్య న తేనైవ న వా అనువ్యవసాయేన గ్రహణయోగ్యమ్,
విశేష్యావృత్త్యప్రకారకత్వాదేర్విశేషణస్య ప్రాగనుపస్థితౌ తద్వైశిష్ట్యస్య జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్।
నాపి జ్ఞానాతీన్ద్రియత్వే జ్ఞానానుమిత్యా తద్ గృహ్యతే, జ్ఞానమాత్రలిఙ్గస్య
ప్రాకట్యాదేస్తద్వ్యభిచారాత్ । నాపి ప్రమాహితజ్ఞాతతావిశేషాత్ , తస్య ప్రథమం
దుర్నిరూపత్వాచ్చ। అన్యథా అప్రమాహితజ్ఞాతతయా అప్రామాణ్యస్యాపి స్వతో గ్రహాపత్తిరితి।
తథాపి తద్వతి తత్ప్రకారకజ్ఞానత్వం తద్వతి తద్వైశిష్ట్యజ్ఞానత్వం వా ప్రామాణ్యమ్।
తన్నిశ్చయాదేవ నిష్కమ్పవ్యవహారాత్ , లాఘవాత్ । నాన్యత్ గౌరవాత్ । తచ్చ
జ్ఞానగ్రాహకసామగ్రీగ్రాహ్యమేవ॥

తథా హి విశేష్యే తద్ధర్మవత్త్వం తద్ధర్మప్రకారకత్వం చ
వ్యవసాయస్యానువ్యవసాయేనానుమిత్యా స్వప్రకాశేన వా గృహ్యతే । విషయనిరూప్యం హి
జ్ఞానమ్ । అతః జ్ఞానవిత్తివేద్యో విషయ ఇతి వ్యవసాయే భాసమానే ధర్మధర్మివత్తద్వైశిష్ట్యమపి
విషయః। వ్యవసాయరూపప్రత్యాసత్తేస్తుల్యత్వాత్ । సమ్బన్ధితావచ్ఛేదకరూపవత్తయా
జ్ఞాయమానే సమ్బన్ధిని ససమ్బన్ధికపదార్థనిరూపణమిత్యనువ్యవసాయస్య
రజతత్వావచ్ఛిన్నత్వేన పురోవర్తివిషయత్వాచ్చ । అన్యథా పురోవర్తినం రజతం చ జానామీతి
తదాకారః స్యాత్, న తు రజతత్వేన పురోవర్తినమితి। అత ఏవాప్రమాపి ప్రమేత్యేవ గ్రహ్యతే ।
అనువ్యవసాయస్య భ్రమవిషయవైశిష్ట్యవిషయత్వాత్ । న చ న ప్రామాణ్యం ప్రథమతో
జ్ఞాతమితి న తదారోపః స్యాదితి వాచ్యమ్ । ప్రామాణ్యస్య జ్ఞానగ్రాహకసామగ్రీగ్రాహ్యత్వేన
జ్ఞానవిత్తివేద్యత్వాత్ । అభావప్రతీతౌ ప్రతియోగిత్వాభావత్వయోరివ। తదభావవతి
తత్ప్రకారకజ్ఞానత్వమప్రామాణ్యం పరతో జ్ఞాయతే। తదభావవత్త్వస్య
భ్రమానుల్లిఖితత్వేనానువ్యవసాయావిషయత్వాత్ । న చైవమనువ్యవసాయస్య
యావద్వ్యవసాయవిషయవిషయకత్వే భ్రాన్తభ్రాన్తిజ్ఞసంకర ఇతి వాచ్యమ్ ।
బాధానవతారదశాయాం తస్యేష్టత్వాత్ । తదవతారే తస్యైవ ప్రతిబన్ధకత్వాత్
ఉపనాయకభ్రాన్తేరభావాచ్చ। అత ఏవాన్యభ్రాన్తిజ్ఞస్య న భ్రమః । అథ తద్వత్త్వం న
ధర్మధర్మివైశిష్ట్యమాత్రమ్ , కిం తు తస్య విశేషణతావిశేషః। స చ వ్యవసాయే భాసతే
నానువ్యవసాయే, మనసో బహిరస్వాతన్త్ర్యాదితి చేత్ , న । వ్యవసాయోపనీతత్వేన
విశేషణవిశేష్యయోరివ విశేషణతావిశేషస్యాపి తద్విషయత్వాత్ , విశేషణతాయా
నిరాకరిష్యమాణత్వాచ్చ। ఏతేనాస్వప్రకాశే న స్వతః ప్రామాణ్యగ్రహః, ధర్మ్యగ్రహే
తద్ధర్మాగ్రహాత్ । శబ్దగన్ధవద్యోగ్యత్వాత్తద్గ్రహేఽపి జ్ఞానం ప్రమాణమితి ధీర్న స్యాత్ ।
స్వప్రకాశేఽపి స్వమాత్రసాక్షిణః స్వధర్మాగ్రహేఽసామర్థ్యాత్। సామర్థ్యే వా అప్రామాణ్యమపి
గృహ్ణీయాత్ । పరప్రకాశే లిఙ్గేన మనసా వా జాయమానం జ్ఞానం న భ్రమవ్యావృత్తం
ప్రామాణ్యం గృహ్ణీయాత్ , వ్యభిచారాత్ । న చ యత్ర యదస్తి తత్ర తద్గృహ్యతే,
అప్రామాణ్యస్యాపి స్వతో గ్రహాపత్తేః, అనువ్యవసాయస్యానుమితేర్వా విషయాజన్యత్వాచ్చేతి
నిరస్తమ్ । తదవతి తత్ప్రకారకజ్ఞానత్వం తదవతి తద్వైశిష్ట్యజ్ఞానత్వం వా ప్రామాణ్యం
వ్యవసాయస్యేతి స్వేనానువ్యవసాయేనానుమిత్యా వా తద్గ్రహాత్ , తద్విషయత్వస్య

తత్ప్రకారకత్వస్య చ జ్ఞానగ్రాహకసామగ్రీగ్రాహ్యత్వాత్ । యది చ ప్రామాణ్యం పరతో జ్ఞాయేత, తదా ప్రామాణ్యజ్ఞానేఽపి తదనుమాపకలిఙ్గపక్షవ్యాప్త్యాదిజ్ఞానేషు చ స్వవిషయనిశ్చయార్థం ప్రామాణ్యస్య పరతో జ్ఞేయత్వే ఫలముఖీ కారణముఖీ చానవస్థా స్యాదితి ప్రామాణ్యం న జ్ఞాయేతైవేతి పరిశేషాదపి స్వతః ప్రామాణ్యగ్రహః॥ ఇతి పూర్వ పక్షః

అథ సిద్ధాన్తః సిద్ధాన్తస్తు - ప్రామాణ్యస్య స్వతో గ్రహేఽనభ్యాసదశోత్పన్నజ్ఞానే తత్సంశయో న స్యాత్, జ్ఞానగ్రహే ప్రామాణ్యనిశ్చయాత్ । అనిశ్చయే వా న స్వతః ప్రామాణ్యగ్రహః । జ్ఞానాగ్రహే ధర్మిజ్ఞానాభావాన్న సంశయః । నను కోటిస్మరణాదినా సంశయపూర్వక్షణే వ్యవసాయవినాశాన్న తద్విశేష్యకో మానసః సంశయ ఇతి చేత్ , న । జ్ఞానోపనీతే వ్యవసాయే ప్రామాణ్యసంశయాత్ । నను ధర్మిజ్ఞానం న సంశయహేతుః కోటిజ్ఞానవిశేషాదర్శనధర్మీన్ద్రియసంనికర్షైః ప్రామాణ్యసంశయరూప ఏవ జ్ఞానగ్రహ ఉత్పద్యత ఇతి చేత్ , న। జ్ఞానాతీన్ద్రియత్వేన తజ్జ్ఞానం వినా తద్ధర్మికమానససంశయానుపపత్తేః। లిఙ్గం చ న సంశయజనకమ్ , తస్య నిశ్చాయకత్వాత్ । జ్ఞానస్య మానసత్వే చ ప్రామాణ్యజ్ఞానవత్ తత్సామగ్ర్యపి సంశయప్రతిబన్ధికా, తన్నిశ్చాయకత్వాత్ । అన్యథా విశేషదర్శనకాలేఽపి సంశయాపత్తే। అథ ధర్మిణి విశేషాదర్శనదశాయాం ఏకకోటిస్మరణే తదారోపః కోటిద్వయస్మరణే సంశయ ఇతి నిశ్చయసామగ్రీతః సంశయసామగ్రీ బలవతీతి కోటిద్వయస్మరణే సంశయ ఏవ స్యాత్ న తు నిశ్చయ ఇతి చేత్, న । విరుద్ధోభయారోపసామగ్రీద్వయాసమాజాదుభయారోప ఏక ఏవ భవతి । స ఏవ సంశయః । న త్వేకారోపసామగ్ర్యా అపరారోపసామగ్రీప్రతిబన్ధః, అవిరోధాత్ । న చోభయారోపసామగ్ర్యా ఏకనిశ్చయసామగ్రీప్రతిబన్ధ ఇతి వాచ్యమ్। ప్రత్యేకారోపసామగ్ర్యతిరిక్తాయాస్తస్యా అభావాత్ । న చ సామగ్రీద్వయాత్కార్యద్వయమ్ । సమూహాలమ్బనవదుపపత్తేః । తస్మాత్ ప్రామాణ్యనిశ్చయసామగ్రీసత్త్వాన్న తత్సంశయః స్యాత్ । ధర్మిజ్ఞానం చ సంశయహేతుః । అన్యథా సంశయే ధర్మినియమః కోట్యుత్కటత్వం చ న స్యాత్ । అథ పీతః శఙ్ఖః, ఆదర్శే ముఖమిత్యాదిభ్రమో విశేషదర్శనేఽపి యథా దోషాన్తరాత్ , తథా నిశ్చితేఽపి ప్రామాణ్యే దోషాన్తరాత్తత్సంశయ ఇతి చేత్, న । తద్వదేవాత్రాపి ప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్ । (సాక్షాత్కారిభ్రమే సాక్షాత్కారివిశేషదర్శనం విరోధి)। సాక్షాత్కారిభ్రమే సాక్షాత్కార్యేవ విపరీతనిశ్చయః ప్రతిబన్ధకః, న త్వానుమానికాదిః । సంశయే తు నిశ్చయసామాన్యమ్। అనుమానాదినా తన్నిశ్చయే కదాచిదపి తస్యానుత్పాదాత్ , దిఙ్మోహాదౌ తథా దర్శనాత్ । తచ్చ న, పిత్తాదినా ప్రతిబన్ధాత్ । న చ జాత్యైవ కశ్చిద్దోషోఽస్తి। న చ ప్రామాణ్యసంశయాద్విషయసంశయవత్ ప్రామాణ్యజ్ఞానే ప్రామాణ్యసంశయాత్ ప్రామాణ్యసంశయ ఇతి వాచ్యమ్ । ప్రామాణ్యజ్ఞానేఽపి స్వతః ప్రామాణ్యగ్రహే తత్సంశయానుపపత్తేః । నను జ్ఞానమాత్రం న విరోధిబుద్ధినివర్తకం, భ్రమోత్తరం బాధకజ్ఞానోదయాత్ , కిం త్వనన్యథాసిద్ధమ్ । అత ఏవ తేన వినాపి తజ్జ్ఞానం సమ్భవతీతి అన్యథాసిద్ధతయా శఙ్కితం తన్నిశ్చయం పరిభూయ జ్ఞానవిషయత్వాద్విషయే యథా సంశయస్తథా ప్రామాణ్యే తన్నిశ్చయస్యాన్యథాసిద్ధిశఙ్కయా తం పరిభూయ భవతి సంశయః। న చ వ్యవసాయస్య జ్ఞానత్వే ఘటవిషయకత్వే చ యథా

నువ్యవసాయవిషయత్వాన్న సంశయస్తథా ప్రామాణ్యేఽపి న స్యాత్ , అనువ్యవసాయస్య ప్రమాత్వనియమాదితి వాచ్యమ్। అజ్ఞానే అవిషయే చ జ్ఞానత్వవిషయత్వయోరనువ్యవసాయేనాగ్రహణనియమాత్ తద్విషయత్వమన్యథాసిద్ధం ప్రామాణ్యవిషయత్వం చ తేన వినాపి సంభవతీతి తత్ర సంశయ ఇతి చేత్ , మైవమ్ । భ్రమత్వమన్యథాసిద్ధత్వమ్। తతశ్చ ప్రామాణ్యనిశ్చయే భ్రమత్వసంశయేన తద్విషయే ప్రామాణ్యసంశయ ఇతి ఫలితోఽర్థః । భ్రమత్వసంశయశ్చ తజ్జ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాం న సమ్భవతీత్యుక్తత్వాత్। ఏవమన్యత్రాపి భ్రమత్వసంశయాన్న విషయే సంశయః, స్వతఃప్రామాణ్యగ్రహే భ్రమత్వసంశయాభావాత్। న చ వాచ్యం ప్రామాణ్యసంశయాన్న విషయే సంశయః, మానాభావాత్ । జ్ఞానవిషయత్వాత్సమానధర్మాదేవ తదుపపత్తేః । న చైవం సర్వత్ర విషయసంశయే తన్నిశ్చయోచ్ఛేదః, ప్రామాణ్యసంశయేఽపి తుల్యత్వాదితి । తస్యాసార్వత్రికత్వాత్ । భ్రమత్వసంశయం వినా నిశ్చితవిషయే సంశయానుత్పత్తేరానుభవికత్వాచ్చ। అథ తద్వతి తత్ప్రకారకత్వం ప్రామాణ్యమ్ , తచ్చ జ్ఞానగ్రాహకేణ గృహీతమేవేతి న తత్సంశయః । న చాస్మిన్నిశ్చితేఽపి ప్రామాణ్యసంశయాత్ న తత్ప్రామాణ్యమితి వాచ్యమ్ । ఏతన్నిశ్చయాదేవ నిష్కమ్పవ్యవహారాదితి చేత్ , అస్తు తావదిదం ప్రామాణ్యమ్ , తథాప్యనువ్యవసాయానన్తరం వ్యవసాయస్య ప్రామాణ్యే అర్థస్య తద్వత్త్వే చ సంశయస్యానుభవసిద్ధత్వాన్నార్థతద్వత్త్వం తస్య విషయః। నను వ్యవసాయస్య ఇదంత్వరజతత్వవిశిష్టేదంవిషయత్వేఽనువ్యవసాయ ఏవ మానమ్। తథా చ యావద్వ్యవసాయోల్లిఖితప్రకారవిశిష్ట ఏవ ధర్మీ అనువ్యవసాయే భాసతే । అన్యథా విషయాంశే తస్య నిర్వికల్పకత్వే ఇదం రజతం జానామీతి తదాకారో న స్యాత్ । అతో ధర్మిణీదంత్వరజతత్వవైశిష్ట్యమనువ్యవసాయేన గృహీతమితి ధర్మిణి స్వతఃప్రామాణ్యగ్రహవద్రజతత్వవైశిష్ట్యేపి స్వతఃప్రామాణ్యజ్ఞానమవర్జనీయమ్ అత ఏవ ధర్మ్యంశే న కదాపి ప్రామాణ్యసంశయ ఇతి చేత్ , మైవమ్ - ఇదం రజతం చ జానమీతి నానువ్యవసాయః, బహిర్విశేష్యకే మనసోఽస్వాతన్త్र్యాత్। కిం త్విదమిదత్వేన రజతత్వేన జానామీతి। తత్రేదత్వరజతత్వే ప్రకారత్వేన భాసేతే। తత్ప్రకారకజ్ఞానవత్త్వం చాత్మని భాసతే। అన్యథా ప్రకారవాచితృతీయార్థాసంభవః। రజతత్వవైశిష్ట్యస్య తదర్థత్వే వ్యవసాయేపి తృతీయార్థోల్లేఖాపత్తిః। తథా చ ధర్మిణీదన్త్వరజతత్వప్రకారజ్ఞానవిషయత్వే తాదృశజ్ఞానవత్త్వే చాత్మనోఽనువ్యవసాయ ఏవ మానమితి న విషయే తస్య నిర్వికల్పకత్వమ్ । అత ఇదన్త్వరజతత్వవైశిష్ట్యం పురోవర్తిని నానువ్యవసాయవిషయ ఇతి న స్వతః ప్రామాణ్యగ్రహః । తస్మాదనభ్యాసదశాపన్నజ్ఞానప్రామాణ్యం పరతో జ్ఞాయతే సాంశయికత్వాదప్రామాణ్యవదిత్యాచార్యాః । నను స్వగ్రాహ్యత్వేఽపి కదాచిత్పరగ్రాహ్యత్వాత్ స్వస్యాప్యన్యాపేక్షయా పరత్వాత్ భట్టమతే చ పరగ్రాహ్యత్వాత్సిద్ధసాధనమ్ । న చ గ్రాహ్యప్రామాణ్యాపేక్షయా పరత్వమ్ , గ్రాహకస్యాపి గ్రాహ్యప్రామాణ్యత్వేన తదపేక్షయా పరత్వాభావాత్ , స్వగ్రాహ్యప్రామాణ్యాపేక్షయా పరత్వే అప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్। ఉచ్యతే । అనభ్యాసదశాపన్నజ్ఞానప్రామాణ్యం న స్వాశ్రయగ్రాహ్యమ్ స్వాశ్రయాతిరిక్తగ్రాహ్యం వా ।

స్వాశ్రయే సత్యపి
తదుత్తరతృతీయక్షణవృత్తిసంశయవిషయత్వాదప్రామాణ్యసంశయాజన్యసంశయవిషయ
త్వాద్వా అప్రామాణ్యవత్ । అర్థే నిశ్చితేఽపి న తన్నిశ్చయానన్తరతృతీయక్షణే అర్థసంశయో
న వా ప్రామాణ్యసంశయం వినేతి నార్థే వ్యభిచారః । వివాదపదం న
యావత్స్వాశ్రయగ్రాహకగ్రాహ్యమ్ స్వాశ్రయనిశ్చయే సతి తత్తదుత్తరతృతీయక్షణే
అప్రామాణ్యసంశయం వినా వా సన్దిహ్యమానత్వాదప్రామాణ్యవత్ । యద్వా
అనభ్యాసదశాపన్నైతజ్జ్ఞానప్రామాణ్యమ్
ఏతత్ప్రామాణ్యసంశయపూర్వకాలీనైతద్జ్ఞాననిశ్చయావిషయే ఏతజ్జ్ఞాననిశ్చయానన్తరం
సందిహ్యమానత్వాత్ అప్రామాణ్యవత్ । న చ స్వపదస్య ప్రామాణ్యమాత్రపరత్వాత్
తదాశ్రయాగ్రాహ్యత్వేన బాధః । స్వపదస్య సమ్బన్ధిపరత్వేన సమభివ్యాహృతపరత్వాత్ ।
అన్యథా స్వస్య పరత్వాత్ పరస్య చ స్వత్వాత్ తదేతత్త్వస్య తదేతదన్యత్వస్య చ
స్వపరసాధారణత్వాత్ స్వతః బాధాత్ పరిశేషణన్యథాగ్రాహ్యత్వం పరతో గ్రాహ్యత్వమితి
కశ్చిత్ । ప్రథమం చ ప్రామాణ్యజ్ఞానం వ్యతిరేకిణా । నను ప్రామాణ్యప్రసిద్ధిం వినా
వ్యాప్త్యగ్రహాత్ కథమనుమానమ్ । అథ వ్యాఘాతదణ్డభయేన ప్రమాతద్విషయసిద్ధౌ
తద్దృష్టాన్తేన జ్ఞేయత్వాదినా వహ్నేః ప్రమావిషయత్వమనుమేయమ్। తతశ్చ
సామాన్యతస్తత్సిద్ధౌ న సాధ్యప్రసిద్ధిః । విశిష్యానిర్ణయాన్నాన్వయిత్వాసాధారణ్యే । న చ
ప్రామాణ్యం నానుగతమ్ కిం తు ప్రతిజ్ఞానం విషయ ప్రకారభేదాత్ భిన్నమ్ తథా చ
వహ్నిజ్ఞానస్య వహ్నయవృత్తిప్రకారానవచ్ఛిన్నత్వాదికం సాధ్యం తచ్చాప్రసిద్ధమితి
వాచ్యమ్। వహ్నిజ్ఞానస్య విశేష్యావృత్తిప్రకారానవచ్ఛిన్నత్వాదికం సాధ్యమానం
పక్షధర్మతాబలేన వహ్నివిషయకప్రమాత్వే పర్యవస్యతీతి చేత్ , తర్హి ప్రథమం కస్యాపి స్వార్థ
ప్రామాణ్యానుమానం న స్యాత్ ప్రామాణ్యనిషేధరూపస్య పరకీయవ్యాఘాతస్య తదా
అనుపస్థితేః । స్వయం ప్రామాణ్యనిషేధస్య తద్ధీపూర్వకత్వాత్ ప్రామాణ్యమపరిజ్ఞాయ
ప్రామాణ్యనిషేధేన పరకీయవ్యాఘాతస్యాజ్ఞానాచ్చ। ప్రవృత్తిసంవాదవిసంవాదాభ్యాం
తద్ధేతుజ్ఞానవైచిత్ర్యానుమానేఽపి యథోక్తరూపప్రామాణ్యస్య విశిష్యప్రతీతేరితి । ఉచ్యతే ।
ప్రాగ్భవీయసంస్కారాదివిశేష్యావృత్త్యప్రకారకత్వం తదవతి తత్ప్రకారకజ్ఞానత్వం వా
ప్రామాణ్యమాత్రం స్మృతం వహ్నిజ్ఞానాదౌ సాధ్యమానం సర్వనామమహిమ్నా
పక్షధర్మతాబలాద్వహ్నిజ్ఞానస్య విశేష్యావృత్త్యప్రకారకత్వాదౌ పర్యవస్యతి । స్వతః
ప్రామాణ్యనిషేధే ప్రాథమికప్రామాణ్యజ్ఞానస్యాన్యథోపపాదయితుమశక్యత్వాదితి
సంప్రదాయవిదః । వయం తు బ్రూమః- ప్రథమమప్రామాణ్యాభావ ఏవ ప్రామాణ్యం
వ్యతిరేకిణా సాధ్యమ్ । తత ఏవ నిష్కమ్పప్రవృత్తేరుపపత్తేః । తదేవ వా సిధ్యత్
పక్షధర్మతాబలేన తదవతి తత్ప్రకారకత్వాదికమాదాయ సిధ్యతి । తదనన్తరమర్థాద్వా
సిధ్యతీతి వక్ష్యతే । తథా హి - అయం వహ్నిత్వేనానుభవః - - న వహ్నిత్వాభావవతి
వహ్నిత్వప్రకారకః, అవహ్నివృత్త్యప్రకారకో న, విశేష్యావృత్తిప్రకారకో న, వహ్నిత్వప్రకారకత్వే
సతి వహ్న్యవిశేష్యకో న, వహ్నిత్వవ్యధికరణప్రకారావచ్ఛిన్నో న, వహ్న్యవృత్తిప్రకారకో న వా -
- దాహసమర్థవిషయకప్రయత్నజనకత్వే సతి వహ్నిత్వప్రకారకనిశ్చయత్వాత్,

దాహసమర్థవిశేష్యకవహ్నిత్వప్రకారకనిశ్చయత్వాద్వా - - యన్నైవం తత్రైవం యథా వహ్న్యప్రమా । తత్ర బాధానన్తరం స్మృత్యుపనీతే భ్రమే వహ్నిత్వాభావవతి వహ్నిత్వేన మమ జ్ఞానం వృత్తమిత్యప్రామాణ్యం మనసైవ పరిచ్ఛిద్యతే మానాన్తరేణ వేతి సర్వసిద్ధమ్ । ఏవం వహ్న్యప్రమాయాం వహ్నిత్వాభావవతి
వహ్నిత్వప్రకారకత్వాదిసమర్థప్రవృత్తిజనకత్వాభావయోర్వ్యాప్తిగ్రహే ఽప్రామాణ్యవ్యాపకహేత్వభావాభావరూపాద్ధేతోరప్రామాణ్యాభావరూపం సాధ్యం సిధ్యతి। యద్వ్యాపకతయా హేత్వభావో గృహీతస్తదభావ ఏవ హేతునా సాధ్యతే । యత్ర త్వభావస్య వ్యాపకతా హేత్వభావస్య జ్ఞాయతే సాధ్యప్రసిద్ధిరఙ్గమ్ , తాం వినా తదజ్ఞానాత్ । యత్ర తు భావవ్యాపకతా హేత్వభావస్య తత్ర న తదఙ్గమ్ । తేన వినాపి వ్యతిరేకవ్యాప్తేర్గ్రహాత్ । అత ఏవేతరవ్యాపకతా ఆకాశత్వాభావస్య గృహీతేత్యాకాశత్వేనాప్రసిద్ధ ఏవేతరాన్యోన్యాభావః సిధ్యతి । విశేషణజ్ఞానం వినా కథం ప్రామాణ్యవిశిష్టానుమితిరితి చేత్ , ప్రథమం న కథంచిత్ । జ్ఞానే ప్రామాణ్యమిత్యానుమిత్యనన్తరం తేనైవ హేతునా తత్రైవ ప్రామాణ్యవిశిష్టానుమితిః, అభావవిశేష్యకప్రతీత్యనన్తరమభావవద్భూతలమితి జ్ఞానవత్ । ఏవం చేదం వహ్నిత్వప్రకారకజ్ఞానం తద్వతి తదభావవతి వేతి సంశయానన్తరం తదభావవతి తత్ప్రకారకత్వవ్యతిరేకః సిధ్యన్ తత్ప్రకారకతామాదాయ సిధ్యతి । తృతీయప్రకారాభావేన తేన వినా సాధ్యస్యోపసంహర్తుమశక్యత్వాత్ , జ్ఞాననిత్యత్వవత్ । యద్వా ఇదం వహ్నిత్వప్రకారకజ్ఞానం వహ్నిత్వవద్విషయకం, వహ్నిత్వాభావవదవిషయకత్వే సతి సవిషయకత్వాత్ , యన్నైవం తన్నైవం యథా వహ్న్యప్రమేతి వ్యతిరేక్యన్తరాత్తత్సిద్ధిః । అతిరిక్తవిషయతాపక్షే అయం వహ్నిత్వేనానుభవో ఽవహ్నివృత్తివహ్నిత్వప్రకారకవిషయతాకో న, వహ్నిత్వాసమానాధికరణవహ్నిత్వప్రకారకవిషయతాకో న, విషయతాశ్రయావృత్తిప్రకారకో న వేతి సాధ్యమ్ । వహ్నివృత్తివహ్నిత్వప్రకారకవిషయతాకత్వం,
విషయతాశ్రయవృత్తిప్రకారకత్వం వా అర్థాత్ సిధ్యతి, న తు ప్రథమం, సాధ్యాప్రసిద్ధేః । వహ్నిభ్రమే చ విషయతాశ్రయో న వహ్నిః, విషయతాయా విశేష్యవృత్తిత్వాదితి భ్రమత్వేన న సిద్ధసాధనమ్ । అన్యే తు వహ్నిభ్రమే యా విశేషణవృత్తిర్విషయతా సా విశేష్యవృత్తివిషయతాయా అభిన్నేతి న సా వహ్నిత్వాసమానాధికరణధర్మానవచ్ఛిన్నేతి న సిద్ధసాధనమితి। న చ మణిజ్ఞానస్య ప్రామాణ్యానుమానే మణిప్రభాయాం మణిభ్రమేణ ప్రవృత్తస్య మణిప్రాప్తౌ మణిగోచరప్రయత్నజనకమణిత్వప్రకారకనిశ్చయత్వమనైకాన్తికమితి వాచ్యమ్ । మణిప్రభావిషయకజ్ఞానేన భిన్నవిషయతయా మణిగోచరప్రయత్నానుత్పాదాత్ । మణిప్రాప్తిస్తు నాన్తరీయకత్వాత్ ।
జ్ఞానప్రయత్నయోరసమానకాలత్వే ఽప్యనుభవస్మరణయోరివ మనసా కార్యకారణభావగ్రహ ఇతి నాసిద్ధిః। అభావసాధ్యకే చ నిర్వికల్పకస్య ప్రథమం
సపక్షత్వేనానిశ్చయాన్నాసాధారణ్యమ్ । తథా ఇయం పృథివీత్యనుభవః - - పృథివీత్వాభావవతి పృథివీత్వప్రకారకో న, అపృథివీవృత్తిప్రకారకో న, విశేష్యావృత్తిప్రకారకో న, పృథివీత్వప్రకారకత్వే సతి పృథివ్యవిశేష్యకో న, పృథివీత్వవ్యధికరణప్రకారావచ్ఛిన్నో న,

పృథివ్యవృత్తిప్రకారకో న వా - -గన్ధవద్విశేష్యకపృథివీత్వప్రకారకనిశ్చయత్వాదితి వ్యతిరేకీ ।
పృథివీత్వభ్రమః పృథివీత్వాభావవతి పృథివీత్వప్రకారక ఇతి న భ్రమత్వేన సిద్ధసాధనమ్ ,
న వా గన్ధవద్విశేష్యక ఇతి న వ్యభిచారః । పృథివీత్వవతి
పృథివీత్వప్రకారకత్వాదికమర్థాత్సిధ్యతి । విషయతాపక్షే అయం పృథివీత్వేనానుభవః - -
అపృథివీవృత్తిపృథివీత్వప్రకారకవిషయతాకో న,
పృథివ్యవృత్తిపృథివీత్వప్రకారకవిషయతాకో న,
పృథివీత్వసమానాధికరణపృథివీత్వప్రకారకవిషయతాకో న, విషయతాశ్రయావృత్తిప్రకారకో
న వేతి సాధ్యమ్ । పృథివీత్వసమానాధికరణపృథివీత్వప్రకారకవిషయతాకత్వాదికమర్థాత్
సిధ్యతి। అన్యే తు పృథివీత్వసమానాధికరణప్రకారావచ్ఛిన్నవిషయతాకత్వాభావః సాధ్యః,
గన్ధసమానాధికరణాప్రకారకగన్ధసమానాధికరణప్రకారకవిషయతాప్రతియోగిజ్ఞానత్వాత్। తేన
సంశయవ్యవచ్ఛేదః। నిశ్చయత్వం వా తద్విశేషణమిత్యాహుః । శీతా పృథివీత్యనుభవః
పృథివ్యంశే ప్రమైవ। ప్రమాభ్రమరూపే చ సమూహాలమ్బనే న వ్యభిచారః। అంశే తస్యాపి
ప్రమాత్వాత్ , విశేష్యభేదేన విషయతాభేదాచ్చ । న చ ప్రకారభేదేన విషయతాభేదః,
మానాభావాత్। యత్తు - - ఇయం పృథివీత్యనుభవః - -
పృథివీత్వసమానాధికరణధర్మావచ్ఛిన్నపృథివీవిశేష్యకవిషయతాకః,
పృథివీత్వవ్యధికరణధర్మానవచ్ఛిన్నపృథివీవిశేష్యకవిషయతాకః, పృథివ్యవృత్తి
ధర్మానవచ్ఛిన్నపృథివీవృత్తివిషయతాకో వా- -
గన్ధసమానాధికరణధర్మాప్రకారకవిషయతాప్రతియోగిజ్ఞానత్వాత్ ,
అగన్ధవదవృత్తిపృథివీత్వప్రకారకవిషయతాకత్వాత్ , గన్ధసమానాధికరణవిషయతాప్రతియో
గిజ్ఞానత్వాద్వేతి। తన్న । సాధ్యాప్రసిద్ధేః । కిం త్వర్థాదేవ తత్సిధ్యతి। ఏవం
యత్ప్రకారవ్యాప్యతయా యద్గన్ధస్నేహసమర్థప్రవృత్తిజనకత్వకరచరణాదికమవగతం
తదవతి తత్ప్రకారకజ్ఞానత్వమేవ ప్రామాణ్యే లిఙ్గమ్ । నను వహ్నిజ్ఞానస్య
దాహసమర్థవిషయత్వం న దాహసమర్థోఽయమితి వ్యవసాయగమ్యమ్ ,
జ్ఞానవిషయతయోస్తదవిషయత్వాత్ । నాపి తదనువ్యవసాయగమ్యమ్ ,
పురోవర్తిదాహసామర్థ్యస్య తదగోచరత్వాత్ । వ్యవసాయోపనీతదాహసామర్థ్యస్య చ భానే
తదసామర్థ్యాత్ । అన్యథా వ్యవసాయోపనీతస్య పురోవర్తిని
వహ్నిత్వస్యానువ్యవసాయవిషయత్వే స్వతఃప్రామాణ్యగ్రహాపత్తేః । ఏవం
పృథివీజలజ్ఞానయోర్గన్ధస్నేహవద్విషయకత్వగ్రహోఽప్యనుపపన్న ఇతి। ఉచ్యతే ।
వహ్నిత్వప్రకారకజ్ఞానానువ్యవసాయే సతి తత్ర విషయే దాహసామర్థ్యజ్ఞానానన్తరం
తత్స్మృత్యుపనీతే వహ్నివ్యవసాయే స్మృత్యుపనీతదాహసమర్థవిషయకత్వమ్ । ఏవం
జలపృథివీజ్ఞానయోః స్మృత్యుపనీతయోః జ్ఞానోపనీతస్నేహగన్ధవద్విషయకత్వం మనసా
పరిచ్ఛిద్యతే । గన్ధాదిమత్యేవ మమ పృథివీత్వాద్యనుభవ ఇతి
గన్ధాదిమత్త్వపరిచ్ఛేదానన్తరమనుభవాత్। స్మృత్యుపనీతే ధూమాదౌ వ్యాప్తిపరిచ్ఛేదవత్ ,
చక్షుషా చన్దనే సౌరభజ్ఞానవచ్చ। తర్హి పృథివీత్వజ్ఞానే గన్ధవద్విశేష్యకత్వాత్ చక్షుషా గన్ధవతి

పృథివీత్వోపనయానన్తరమియం పృథివీతి పృథివీత్వప్రకారకానుభవే ఉపనీతే
పృథివీత్వవతి పృథివీత్వప్రకారకత్వమ్। తథా తత్రైవ జ్ఞానే ఘటత్వప్రకారకతావిరహవత్
పృథివ్యవృత్తిప్రకారాభావవత్త్వం, విశేష్యావృత్తిప్రకారాభావవత్త్వం వా ప్రామాణ్యం మనసైవ
పరిచ్ఛిద్యతామితి స్వత ఏవ ప్రామాణ్యగ్రహ ఇతి చేత్, న।
జ్ఞానాన్తరోపస్థాపితజ్ఞానవృత్తిప్రామాణ్యగ్రహే పరతస్త్వానపాయాత్।
యావజ్జ్ఞానగ్రాహకసామగ్రీగ్రాహ్యత్వమ్ , యావత్స్వాశ్రయగ్రాహకగ్రాహ్యత్వమ్ ,
తజ్జ్ఞానవిషయకజన్యజ్ఞానాజన్యజన్యజ్ఞానగ్రాహ్యత్వం వా స్వతస్త్వమ్ । తదన్యథాగ్రాహ్యత్వం
తు పరతస్త్వమ్। మనసా చైవం ప్రామాణ్యగ్రహస్యాభ్యుపగమే
తజ్జ్ఞానవిషయకజన్యజ్ఞానజన్యజ్ఞానగ్రాహ్యత్వాన్న పరతస్త్వహానిః। వ్యతిరేక్యనన్తరం
తజ్జాతీయత్వేనాన్వయినా గ్రాహ్యత్వాన్న ప్రామాణ్యానుమానమ్ । యథా ఇదం శరీరజ్ఞానం
ప్రమా కరచరణవతి శరీరజ్ఞానత్వాత్ స్వశరీరజ్ఞానవత్। న చ కరచరణాన్తరవతి
కరచరణాన్తరవత్త్వజ్ఞానే వ్యభిచారః, శరీరాంశే తస్య ప్రమాత్వాత్ । ఏతేన కరచరణవతి
శరీరజ్ఞానత్వాదిత్యత్ర కరచరణవత్త్వం నోపలక్షణమ్ , వ్యావృత్తోపలక్ష్యాభావాత్ । న చ
విషయతా జ్ఞానవిశేషణమ్, కరచరణవత్త్వప్రకారకశరీరజ్ఞానత్వస్య వ్యభిచారాత్ , శరీరమితి
జ్ఞానే తదసిద్ధేశ్చ । విషయవిశేషణత్వే కరచరణవద్విషయకశరీరజ్ఞానత్వస్య వ్యభిచారాత్।
శరీరభ్రమస్యాపి వస్తుతః కరాదిమద్విషయకత్వాత్ । నాపి కరచరణాదిశూన్యే యచ్ఛరీరత్వేన
జ్ఞానం తదన్యత్వే సతీతి వివక్షితమ్ । శూన్య ఇత్యత్ర విషయత్వం సప్తమ్యర్థ ఇతి
కరచరణశూన్యవిషయకశరీజ్ఞానాన్యశరీరజ్ఞానత్వాదిత్యర్థః । తథా చాసిద్ధిః। శరీరజ్ఞానస్య
తచ్ఛూన్యశరీరత్వాదివిషయకత్వనియమాత్ । న వా కరచరణశూన్యే యచ్ఛరీరత్వేన జ్ఞానం
న భవతీతి వివక్షితమ్ । తృతీయార్థస్య విషయత్వే ఉక్తదోషాత్ అన్యస్యాసమ్భవాదితి నిరస్తమ్
। కరచరణవద్విశేష్యకశరీరత్వప్రకారకజ్ఞానత్వస్య హేతుత్వాత్ । శరీరభ్రమే చ కరచరణవతః
శరీరస్య విశేషణత్వాత్ । విషయతాపక్షే
కరచరణాదిశూన్యనిష్ఠశరీరత్వప్రకారకవిషయతాప్రతియోగిత్వశూన్యత్వే సతి
శరీరజ్ఞానత్వాదితి హేతుః । నను నాన్యగృహీతప్రామాణ్యం జ్ఞానం
పరప్రామాణ్యనిశ్చయరూపమ్ , అనవస్థానాత్ । నాపి స్వజ్ఞాయమానప్రామాణ్యమ్,
స్వతఃప్రామాణ్యగ్రహాపత్తేః। అతోఽగృహీతప్రామాణ్యమేవ జ్ఞానం
పరప్రామాణ్యనిశ్చయరూపమాస్థేయమ్ । తథా చ వ్యవసాయోఽప్యగృహీతప్రామాణ్య ఏవ
స్వవిషయం నిశ్చాయయతు । కిం విషయనిశ్చయార్థం తత్ప్రామాణ్యనిశ్చయేన । అథ
వ్యవసాయస్యాప్రామాణ్యదర్శనాన్న తన్మాత్రాదర్థనిశ్చయః । తర్హి
ప్రామాణ్యానుమితేరప్యప్రామాణ్యదర్శనాన్న తతోఽపి ప్రామాణ్యనిశ్చయ ఇతి చేత్ , న
బ్రూమో జ్ఞానప్రామాణ్యనిశ్చయాదేవార్థనిశ్చయ ఇతి । కిం తు యత్రాప్రామాణ్యశఙ్కా నాస్తి
కరతలామలకాదిజ్ఞానే తత్ర వ్యవసాయ ఏవార్థనిశ్చయ ఇతి తత ఏవ ప్రవృత్తిర్నిష్కమ్పా ।
యత్రానభ్యాసదశాయాం ప్రామాణ్యసంశయేనార్థనిశ్చయం పరిభూయార్థసంశయః, తత్ర
ప్రామాణ్యనిశ్చయాధీనజ్ఞానాదర్థం నిశ్చిత్య నిష్కమ్పం ప్రవర్తతే, నాన్యథేతి

సర్వానుభవసిద్ధమ్ । అత ఏవాగృహీతప్రామాణ్యమేవ జ్ఞానం పరప్రామాణ్యం నిశ్చాయయతి । అప్రామాణ్యశఙ్కాకలఙ్కాభావాత్ । యత్ర తు ప్రామాణ్యజ్ఞానే అప్రామాణ్యశఙ్కయా ప్రామాణ్యసంశయస్తత్ర ప్రామాణ్యజ్ఞానే ప్రామాణ్యనిశ్చయాదేవ ప్రామాణ్యనిశ్చయః । ఏవం యావదప్రామాణ్యశఙ్కం తజ్జ్ఞానప్రామాణ్యనిశ్చయాదేవ తన్నిశ్చయః । న చైవమనవస్థా । చరమజ్ఞానప్రామాణ్య(జ్ఞానజ్ఞాన)స్య జ్ఞానాభావేన కోటిస్మరణాభావేన విషయాన్తరసంచారేణ వా ప్రామాణ్యసంశయానవశ్యమ్భావాత్ । అన్యథా భట్టమతే ప్రామాణ్యస్య జ్ఞానానుమితిగ్రాహ్యత్వేనానవస్థా స్యాత్ । గురుమతేఽపి ప్రామాణ్యస్య స్వగ్రాహ్యత్వం న స్వగ్రాహ్యమ్ , స్వరూపప్రామాణ్యాభ్యాం బహిర్భూతత్వాత్, పరగ్రాహ్యత్వేఽనవస్థానాత్। కిం తు పరిశేషానుమానేన ప్రమాణాన్తరేణ వా గ్రాహ్యమ్ । తథా చ తత్రాప్రామాణ్యస్యాపి స్వగ్రాహ్యత్వమనేనైవేత్యనవస్థైవ । యత్తు - - వ్యవసాయస్య ప్రామాణ్యనిశ్చయాదేవ ప్రవృత్తేర్న తస్యాపి ప్రామాణ్యానుసరణమితి నానవస్థా । న చ ప్రామాణ్యసంశయాదౌచిత్యావర్జితో విషయసంశయ ఇతి వాచ్యమ్ । నిశ్చితే సంశయాభావాత్ । అన్యథా స్వతో గ్రహేఽపి తత్సంశయేఽనవస్థేతి । తదసత్ । యది ప్రామాణ్యసంశయాన్న విషయే సంశయో నిశ్చితత్వాత్ , తదా విషయనిశ్చయార్థం ప్రామాణ్యనిశ్చయో వ్యర్థః। ప్రాథమికవిషయనిశ్చయాదేవ నిష్కమ్ప్రవృత్త్యుపపత్తేః । నహి విషయసంశయమనాదృత్య ప్రామాణ్యనిశ్చయః ప్రవృత్తిహేతురిత్యుక్తమ్ । అన్యసంశయాదన్యత్ర నిశ్చితే కథం సంశయ ఇతి చేత్ , అనుభవం పృచ్ఛ। యేన స్వసాక్షికమేవ ప్రామాణ్యసంశయస్య విషయసంశయహేతుత్వమనుమతమ్। జ్ఞానవిషయత్వమపి ప్రామాణ్యసంశయమాసాద్య విషయసంశాయకమ్ । నను లిఙ్గపక్షవ్యాప్త్యాదీనాం జ్ఞానస్య ప్రామాణ్యావధారణేఽనవస్థా, అనవధారణే హేత్వసిద్ధిః। అథ లిఙ్గాదిజ్ఞానం స్వవిషయావధారణే కర్తవ్యే స్వప్రామాణ్యజ్ఞానం నాపేక్షతే, అనుమానమాత్రోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । లిఙ్గాదినిశ్చయస్య చ స్వకారణాధీనస్య సర్వసిద్ధత్వాదితి చేత్ , న । ప్రామాణ్యసంశయేన లిఙ్గస్యాపి సందేహాత్ । న హి న లిఙ్గజ్ఞానే ప్రామాణ్యసంశయః, అవిరోధాదితి । ఉచ్యతే । అప్రామాణ్యశఙ్కాకలఙ్కాభావే లిఙ్గాదిజ్ఞానస్యైవార్థనిశ్చాయకత్వాత్, తత్కలఙ్కే తూక్తైవ గతిః। యత్తు - - వ్యవసాయే క్వచిదప్రామాణ్యశఙ్కా భవతి, క్వచిన్నేతి - - త్వయాపి వాచ్యమ్ । ఏవం బహువిత్తవ్యయాయాససాధ్యే స్వర్గసాధనం యాగ ఇతి జ్ఞానం న గృహీతప్రామాణ్యం ప్రవర్తకమ్ , ప్రామాణ్యానుమితేః పూర్వమేవ తస్య వినాశాత్ । కిం తు తజ్జ్ఞానసమానవిషయకమప్రామాణ్యశఙ్కాశూన్యం జ్ఞానాన్తరమేవ । ననూవం బహువిత్తవ్యయాయాససాధ్యే నిష్కమ్ప్రవృత్తావనుపయోగిత్వాత్ నిష్ఫలం ప్రామాణ్యజ్ఞానమితి కిం తదుపాయానుసరణేనేతి చేత్ , న । స్వర్గసాధనం యాగ ఇతి జ్ఞానప్రామాణ్యే నిశ్చితే తత్సమానవిషయకజ్ఞానాన్తరే అప్రామాణ్యశఙ్కా న భవతీతి జ్ఞానాన్తరమగృహీతప్రామాణ్యమపి స్వార్థనిశ్చయరూపం నిష్కమ్ప్రవృతిం్త జనయతీత్యప్రామాణ్యశఙ్కాప్రతిబన్ధద్వారా నిష్కమ్ప్రవృత్తావుపయుజ్యతే ప్రామాణ్యజ్ఞానమితి న నిష్ఫలమ్ । యత్తు - - అనుమానస్య నిరస్తసమస్తవిభ్రమాశఙ్కస్య

స్వతః ఏవ ప్రామాణ్యగ్రహ ఇత్యుక్తమ్ । తత్ ధూమవతి వహ్నిజ్ఞానత్వమనుమితేః ప్రామాణ్యనియతమనువ్యవసాయోపనీతమ్ । అతో విశేషదర్శనాన్న తత్రాప్రామాణ్యశఙ్కేతి ప్రామాణ్యనిశ్చయాదేవాప్రామాణ్యశఙ్కావిరహాత్ అర్థం నిశ్చిత్య నిష్కమ్పవ్యవహార ఇత్యభిప్రాయః । వస్తుతస్తు పరతః పక్షే న క్వచిదపి ప్రామాణ్యగ్రహః ప్రవర్తక ఇతి । ఏవమనువ్యవసాయస్య ప్రామాణ్యనియతత్వాన్న ప్రామాణ్యశఙ్కా । న హ్యజానన్ జానామీతి ప్రత్యేతి । న వా ఘటజ్ఞానే పటం జానామీతి । భ్రమేఽప్యనువ్యవసాయేన రజతత్వాదికం వ్యవసాయప్రకారత్వేనోల్లిఖ్యతే। తచ్చ తథైవ । యత్తు - - అభ్యాసదశాయాం ఝటితి ప్రచురతరనిష్కమ్పప్రవృత్తిదర్శనాత్ ప్రామాణ్యం స్వత ఏవ గృహ్యతే, అన్యత్ర తు పరత ఇతి । తన్న । విశేష్యనిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిప్రకారానవచ్ఛిన్నత్వాదికం ప్రామాణ్యం స్వతో గ్రహీతుమశక్యమితి పరత ఏవ గృహ్యతే । ఝటితి ప్రవృత్తిస్తు కరచరణాదిమతి శరీరజ్ఞానత్వాదేర్విశేషస్యానువ్యవసాయేన గ్రహాదప్రామాణ్యశఙ్కాశూన్యాత్ వ్యవసాయాదేవ, న ప్రామాణ్యజ్ఞానం ప్రవర్తకమిత్యుక్తమ్ । ఝటితి తత్సమవధానం తు స్వకారణాధీనమ్ । న హి పిపాసూనాం ఝటితి ప్రచురతరా సమర్థా చ ప్రవృత్తిరమ్బుసీతి పిపాసోపశమనశక్తిరస్య ప్రత్యక్షా ఇతి । ॥

ఇతి శ్రీగఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే ప్రామాణ్యజ్ఞప్తివాదః॥

అథ ప్రామాణ్యవాదే ఉత్పత్తివాదః ఉత్పద్యతేఽపి ప్రామాణ్యం పరతో న తు స్వతో జ్ఞానసామగ్రీమాత్రాత్ । తజ్జన్యత్వేఽప్రమాపి ప్రమా స్యాత్ । అన్యథా జ్ఞానమపి సా న స్యాత్ । జ్ఞానసామగ్ర్యాం దోషానుప్రవేశాదప్రమేతి చేత్, తర్హి జ్ఞానవిశేషవదప్రమా ప్రమావిశేషః స్యాత్ , జ్ఞానసామగ్రీజన్యత్వాత్ । తస్మాత్ ప్రమాప్రమయోర్వైచిత్ర్యాత్ గుణదోషజన్యత్వమ్ । అథ యత్ర గుణదోషౌ వినా తయోరభావస్తత్ర జ్ఞానసామగ్ర్యేవ నాస్తి । తత్సత్త్వే జ్ఞానమాత్రోత్పత్తిప్రసఙ్గాదితి చేత్ , న । విశేషవినాకృతసామాన్యకార్యాభావాత్ । తత్సామగ్రీమాదాయ హి సామాన్యసామగ్రీ తాం వినా నాస్త్యేవ వా। అన్యథా కార్యవిశేషే కారణవిశేషోచ్ఛేదః । నను యథా ఏకజాతీయసామగ్రీసత్త్వేఽపి ఘటయోర్భేదో యమజయోర్వైధర్మ్యం చ, తథా ప్రమాప్రమయోర్భేదో వైధర్మ్యం చ భవిష్యతి । అథానుగతవ్యవహారాత్ ప్రమాత్వమనుగతమితి ప్రమామాత్రేఽనుగతో హేతుర్వాచ్యః, అనుగతకార్యస్యాననుగతాదనుత్పత్తేరితి చేత్ , న । ప్రమాత్వస్యోపాధిత్వేన కార్యతావచ్ఛేదకత్వే మానాభావాత్। కార్యమాత్రవృత్తిధర్మత్వస్య నీలఘటత్వఘటజ్ఞానత్వాదౌ వ్యభిచారాత్ । అథ ప్రమా జ్ఞానహేత్వతిరిక్తహేతుజన్యా జన్యజ్ఞానత్వాదప్రమావత్ ఇతి చేత్, న । ప్రమాయా జ్ఞానస్య తద్ధేతుజన్యతయా సాధ్యే బాధాత్ , జ్ఞానాజనకజన్యత్వే విరోధాత్ , అప్రమాయాం తదసిద్ధేః, వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ వ్యావర్త్యాప్రసిద్ధేః । కిం చ యత్కిఞ్చిజ్ఞానహేత్వపేక్షయా సర్వతద్ధేత్వపేక్షయా వా అతిరిక్తత్వే ఇన్ద్రియాదిభిః సిద్ధసాధనాత్ । నాపి జ్ఞానసామాన్యసామగ్ర్యతిరిక్తసామగ్రీజన్యేతి సాధ్యమ్ । పూర్వవత్ సిద్ధసాధనాత్, విరోధాచ్చ । న చ సామాన్యవిశేషయోః సామగ్రీద్వయమ్ , ప్రమాయా జ్ఞానభిన్నత్వాపత్తేః। అన్యథా సామగ్రీభేదాసిద్ధిః, తస్య

కార్యభేదకల్పనాత్వాత్ । ఏతేన జ్ఞానసామాన్యహేత్వతిరిక్తహేతుజన్యేతి సాధ్యం ప్రత్యుక్తమ్ ।
సకలజ్ఞానాభిప్రాయే చేన్ద్రియాదిభిః సిద్ధసాధనమ్। జ్ఞానత్వాభిప్రాయే హేత్వసిద్ధిః । నాపి
జ్ఞానత్వావచ్ఛిన్నకార్యత్వాన్యకార్యత్వప్రతియోగికకారణజన్యేతి సాధ్యమ్ । జ్ఞానత్వస్య
నిత్యవృత్తితయా కార్యత్వానవచ్ఛేదకత్వాత్ । అథ యద్ధర్మాశ్రయస్యాసతః సత్త్వం
హేత్వధీనం తత్కార్యతావచ్ఛేదకమ్ , జ్ఞానత్వం చ తథా । న చాసత ఇత్యధికమ్ ,
వ్యోమాదిసాధారణసత్త్వమాత్రస్య హేత్వనియమ్యత్వాదితి చేత్, న। యదాలిఙ్గితస్య
స్వరూపం హేత్వధీనం తత్కార్యతావచ్ఛేదకం లాఘవాత్ , జ్ఞానత్వం తు న తథా ।
అనిత్యజ్ఞానత్వేతికరణే ఇన్ద్రియాదిభిర్వ్యభిచారాత్ । తేషాం ప్రత్యేకం
జ్ఞానమాత్రాహేతుత్వాత్ । ఏతేన ప్రమాత్వం
జ్ఞానత్వావచ్ఛిన్నకార్యతానిరూపితకారణతాభిన్నకారణతాప్రతియోగికకార్యతావచ్ఛేదకం
జ్ఞానత్వసాక్షాద్వ్యాప్యధర్మత్వాత్ అప్రమాత్వవదితి నిరస్తమ్ । ప్రమాత్వస్య నిత్యవృత్తిత్వాత్
। అనిత్యప్రమాత్వం తథా కార్యమాత్రవృత్తిధర్మత్వాదిత్యపి నీలఘటత్వాదినా వ్యభిచారి ।
అనిత్యప్రమా ప్రమాప్రమోభయహేతుభిన్న హేతుజన్యా జన్యత్వాత్ అప్రమావదితి చేత్ , న ।
దోషస్య పిత్తాదేః స్వవిషయప్రమాహేతుత్వేనాప్రమాయాం సాధ్యాప్రసిద్ధేః । ఘటదృష్టాన్తత్వే
తయైవ వ్యభిచారాత్ । శఙ్ఖాద్యంశే పీతః శఙ్ఖ ఇతి జ్ఞానస్యాపి ప్రమాత్వాత్ ,
కారణవ్యక్తిభేదజన్యత్వేన సిద్ధసాధనాచ్చ । అథ ప్రమా
అప్రమావ్యావృత్తధర్మావచ్ఛిన్నకార్యత్వప్రతియోగికకారణజన్యా
అప్రమావిజాతీయకార్యత్వాత్ ఘటవత్ । యది ప్రమా
అప్రమాత్వాసమానాధికరణరూపనిరూపితకార్య త్వప్రతియోగికకారణజన్యా న స్యాత్ ,
అప్రమా స్యాదితి చేత్ , న । అప్రమావ్యావృత్తధర్మావచ్ఛిన్నకార్యత్వం సంయోగస్య
తత్ర్పతియోగికకారణమిన్ద్రియాదీతి తజ్జన్యత్వేన సిద్ధసాధనాత్।
అప్రమాసాధారణవ్యక్తిజన్యత్వం చాగ్రేఽప్రమాతాదాత్మ్యే ప్రయోజకమితి
తర్క్యేఽప్యప్రయోజకః । అథానిత్యప్రమా ప్రమాప్రమాన్యతరప్రతిబన్ధకజన్యా,
ప్రమాప్రమాన్యతరత్వాత్ అప్రమావత్ , చాక్షుషప్రమా చాక్షుషభ్రమాజనకజన్యా
అనిత్యప్రమాత్వాత్ రాసనప్రమావత్ ఇతి చేత్ , న।
ప్రమాజనకాసాధారణవ్యక్తిభేదస్యాప్రమాప్రతిబన్ధకత్వేన చాక్షుషభ్రమాజనకత్వేన చ
సిద్ధసాధనాత్ । ఏతేన ప్రమా స్వవిరోధ్యనుభవప్రతిబన్ధకజన్యా అనిత్యానుభవత్వాత్
అప్రమావత్ । దురాత్పురుషస్య స్థాణుతయా జ్ఞానే సంనిధౌ చ
భూయోఽవయవేన్ద్రియసంనికర్షస్య విరోధిస్థాణ్వనుభవప్రతిబన్ధకత్వం పురుషజ్ఞానజనకత్వం
చ దృష్టమ్ । అప్రమాయాం తు పిత్తాదేర్లిఙ్గాదిభ్రమస్య చ తథాత్వమితి నిరస్తమ్ ।
ప్రమాజనకవ్యక్తివిశేషస్యాప్రమాప్రతిబన్ధకత్వం ప్రమాజనకత్వం చాస్తీతి సిద్ధసాధనాదితి న
ప్రమాయామతిరిక్తగుణసిద్ధిః । కిం చ ప్రత్యక్షప్రమాదౌ అనుగతస్యార్థాన్తరస్య గుణస్యాభావః ।
ఇన్ద్రియసంనికర్షాదీనాం చాననుగమః । న చ జాత్యైవ గుణదోషౌ, ప్రమాజనకత్వం గుణత్వం
భ్రమజనకత్వం చ దోషత్వమతిప్రసక్తమ్ । తన్మాత్రజనకత్వం చాసిద్ధమితి। ॥

ఇతి శ్రీగఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే ॥

ప్రామాణ్యవాదే ఉత్పత్తివాదపూర్వపక్షః అథ ఉత్పత్తివాదసిద్ధాన్తః ఉచ్యతే । ఏవమప్రమాపి స్వత ఏవ స్యాన్న తు పరతః, ప్రమావదసాధారణకారణాదేవ తదుత్పత్తౌ దోషస్య తత్రాహేతుత్వాత్ । అథ జ్ఞానసామగ్రీసత్త్వేఽపి
విశేషాదర్శనాదిపిత్తాదేరనువిధానాదప్రమాయాం దోషో హేతురితి చేత్ , తర్హి విశేషదర్శనపిత్తాద్యభావాదితః తత్రైవ విషయే ప్రమా తదభావాన్నేతి ప్రమాయామాగన్తుకకారణాపేక్షేతి కథం న పరతస్త్వమ్ । అపి చ నియమగర్భః కార్యకారణభావః। నియమశ్చ న వ్యక్త్యోరేవ, వ్యభిచారాదతిప్రసఙ్గాచ్చేతి నియమనిరూపకమనుగుణమనుగతమాస్థేయమ్। ఏవం చాప్రమాయామివ ప్రమాయామపి తదా వ్యవృత్తం కారణమనుగతమాస్థేయమ్ । కిం చ యత్కార్యం యత్కార్యవిజాతీయం తత్ తత్కారణవిజాతీయకార్యజన్యమ్ , యథా ఘటవిజాతీయః పటః । అన్యథా కార్యవైజాత్యస్య ఆకస్మికత్వాపత్తేః। ఘటజ్ఞానజాతీయమపి కార్యం
తద్విజాతీయకార్యకారణవిజాతీయఘటేన్ద్రియసంనికర్షాదిజన్యమితి న వ్యభిచారః । ఏవం చానిత్యప్రమా అప్రమాకారణవిజాతీయకారణజన్యా అప్రమావిజాతీయకార్యత్వాత్ , ఘటవత్ । ఏవం చానుగతస్య ప్రమాహేతుత్వే ప్రమా స్వవిరోధ్యనుభవప్రతిబన్ధకజాతీయజన్యా జన్యానుభవత్వాత్ అప్రమావదిత్యాదావపి న సిద్ధసాధనమ్ । అపి చానిత్యప్రమాత్వం కార్యతావచ్ఛేదకమ్ , బాధకం వినా కార్యమాత్రవృత్తిధర్మత్వాత్ , అప్రమాత్వవత్ । నీలఘటత్వం తు విశిష్టం న కార్యతావచ్ఛేదకమ్ , ప్రత్యేకానుగతప్రయోజకద్వయాదేవ విశిష్టసిద్ధిరార్ధః సమాజః । ఘటజ్ఞానత్వాదౌ తు బాధకమ్ । అస్తు వా
తత్రాప్యనుగతభోజకాదృష్టహేతుకత్వమ్। అన్యథా కార్యమాత్రే నాదృష్టం హేతుః స్యాత్ । ఏవమనిత్యప్రమాత్వమ్
అనిత్యజ్ఞానత్వావచ్ఛిన్నకార్యత్వప్రతియోగికకారణతాభిన్నకారణతాప్రతియోగికకార్యతావచ్ఛేదకమ్ , అనిత్యజ్ఞానత్వవ్యాప్యకార్యతావచ్ఛేదకధర్మత్వాత్ అప్రమాత్వవత్ ఇత్యనిత్యప్రమాయామప్రమావ్యావృత్తానుగతహేతుసిద్ధిః । అన్యథా అనుగతకార్యానుపపత్తేః । తథా అనిత్యప్రమాత్వమ్
అప్రమాకారణతానవచ్ఛేదకరూపావచ్ఛిన్నకారణతాప్రతియోగికకార్యతావచ్ఛేదకమ్ , భ్రమావృత్తికార్యతావచ్ఛేదకత్వాత్ ఘటత్వవత్। చాక్షుషప్రమాత్వం చాక్షుషాప్రమాకారణతానవచ్ఛేదకరూపావచ్ఛిన్నకారణతాప్రతియోగికకార్యతావచ్ఛేదకమ్ , చాక్షుషభ్రమావృత్తికార్యతావచ్ఛేదకత్వాత్ ఘటత్వవత్। అనిత్యరజతప్రమాత్వం రజతాప్రమాకారణతా వచ్ఛేదకరూపానవచ్ఛిన్నకారణతాప్రతియోగికకార్యతావచ్ఛేదకమ్ , రజతభ్రమావృత్తికార్యతావచ్ఛేదకత్వాత్ ఘటత్వవత్ । అన్యథా నియామకం వినా చాక్షుషాదిరజతజ్ఞానం కించిద్రజతవృత్తిప్రకారకం కించిద్రజతావృత్తిప్రకారకమితి నియమో న స్యాత్ । జ్ఞానసామగ్ర్యాస్తుల్యత్వాత్ । యత్తు - - ప్రమాయా అసాధారణకారణజన్యత్వే సాధ్యే ప్రమాన్యత్వముపాధిః । న చ పక్షేతరత్వమ్ । తవ ఈశ్వరజ్ఞానస్య ప్రమాత్వాత్ పక్షస్య

వ్యావర్త్యత్వాత్ । ఉభయసిద్ధవ్యావర్తకత్వం తన్త్రమ్ , న తు వ్యావర్త్యస్య ఉభయసిద్ధిః, గౌరవాత్ । వ్యతిరేకేఽసాధారణత్వం చ పక్షేతరత్వస్యానుపాధిత్వే బీజమ్ । తచ్చాత్ర నాస్తి । భగవజ్జ్ఞానస్య త్వత్సంమతస్య సపక్షత్వాదితి। తన్న । విపక్షబాధకబలేన హేతోః సాధ్యవ్యాప్యత్వేనోపాధేః సాధ్యావ్యాపకత్వాత్। నన్వస్తు ప్రమాయాం దోషాభావో హేతుః, ఆగన్తుకభావానపేక్ష్యజ్ఞానసామగ్రీజన్యత్వం స్వతస్త్వమ్। యత్తు అభావో న కారణమ్। కింతు దణ్డత్వాదివత్కారణతావచ్ఛేదకత్వేన సామగ్రీభేదోపలక్షక ఇతి। తన్న । జపాకుసుమాదిసంనిధౌ న ప్రమా, తదసంనిధౌ స్ఫటికాదౌ ప్రమోత్పత్తేరనన్యథాసిద్ధత్వేన హేతుత్వాదితి చేత్ , న। భూయోఽవయవేన్ద్రియసంనికర్షవిశేషదర్శనాదిసమవధానే ప్రమా తదభావే త్వప్రమేతి ప్రమాయాం గుణః, అప్రమాయాం తదభావో హేతురిత్యేవ కిం న స్యాత్। అథాసదర్థవిషయకత్వే సదర్థవిషయహేత్వభావో న ప్రయోజకః, జ్ఞానే సదర్థవిషయతానియమేన తదసంభవాత్। సదర్థవిషయకత్వేఽసదర్థవిషయకారణాభావో హేతుః సంభవతి। ప్రమాయాఃసదర్థమాత్రవిషయత్వవదప్రమాయామసదర్థమాత్రవిషయత్వాభావాదితి చేత్ ,। తర్హ్యప్రమాయాఃసదర్థవిషయతా న స్యాత్ , హేత్వభావాత్। సదర్థమాత్రవిషయత్వే అసదర్థవిషయహేత్వభావో హేతురితి చేత్ , తర్హి గుణ ఏవ తత్ర హేతుః । తదభావస్త్వసదర్థవిషయత్వే ప్రయోజక ఇత్యస్తు। నను గుణాభావస్య సాధారణత్వాత్తదేవ సత్యమసత్యం చ న స్యాత్ , గుణతదభావయోరేకత్రాసత్త్వాదితి చేత్ , న । దోషాభావేఽపి తుల్యత్వాత్ । క్వచిత్కశ్చిద్దోష ఇతి గుణేఽపి సమానమ్ । గుణాభావదసన్మాత్రవిషయకమపి జ్ఞానం స్యాదితి చేత్ , న । దోషాదప్యసన్మాత్రవిషయకజ్ఞానాపత్తేః । సర్వత్ర విషయే దోషో న సంభవతీతి గుణాభావేఽపి తుల్యమ్ । అథ విశేషదర్శనాదిర్గుణస్తదభావశ్చాననుగత ఇతి న తౌ ప్రమాప్రమాహేతూ, కిం తు దోషతదభావావితి చేత్ , తర్హి పిత్తాదిర్దోషస్తదభావశ్చాననుగత ఇతి తావపి న తత్ర హేతూ। స్వప్రమాయాం స్వాభావస్య వ్యభిచారశ్చ। అథ దోషత్వం నైకమ్ । న హి తత్తద్భ్రమహేతుత్వం తత్ , ఆత్మాదౌ గతత్వాదననుగమాచ్చ। నాపి భ్రమమాత్రహేతుత్వమ్ , పిత్తాదేరననుగతత్వేన తదభావాదసంభవాచ్చ । నాపి ప్రమాహేత్వభావప్రతియోగిత్వమ్, అన్యోన్యాశ్రయాత్ , పిత్తాదేః స్వప్రమాహేతుత్వాచ్చ । నాపి స్వప్రమాభిన్నప్రమాప్రతిబన్ధకత్వమ్ । ఏవం హి ప్రత్యక్షప్రతిబన్ధకస్య సల్లిఙ్గపరామర్శస్య దోషత్వాదనుమితిః ప్రమా న స్యాత్ , భ్రమశ్చ స్యాత్ । తస్మాత్ క్వచిత్ కశ్చిద్దోష ఇతి చేత్ , తర్హి గుణేఽపి తుల్యమ్ । స్యాదేతత్ , ప్రమాం భ్రమం చాకుర్వతి జ్ఞానహేతుస్తోమే మణ్డూకవసాఞ్జనదోషాత్ వంశోరగవిభ్రమః, తదభావే వంశప్రమేతి తత్ర దోషాభావః ప్రమాహేతురిత్యాన్యత్రాపి తథా, క్లృప్తత్వాత్ । మణ్డూకవసా (చ) నయన ఏవ దోషః న త్వచీతి తత్ర దోషాభావాత్ త్వచా వంశప్రమైవ ।
గౌరోఽహమిత్యభేదభ్రమహేతుదోషసంస్కారసత్త్వేఽపి మమ శరీరమితి ప్రమేతి చేత్ , న । విశేషాదర్శనస్య తత్ర హేతుత్వమ్ , న తు సంస్కారస్య, తదసత్త్వే తదసిద్ధేః । న చ దూరే చక్షుషః సంనికర్షేఽపి కేశాదౌ సజాతీయసంయోగే ప్రమా, తదభావే నేతి తత్ర సంయోగరూపో

గుణః ప్రమాహేతురిత్యన్యత్రాపి గుణజన్యతేతి వాచ్యమ్ । తావద్దేశవర్తికేశసాక్షాత్కారే స హేతుః, తేన వినా తదభావాత్ । తవాపి తావద్దూరప్రమాయాం స హేతుః సంనికృష్టకేశప్రమాయాస్తేన వినాపి భావాత్। తత్రాపి వా దోషాభావః కల్ప్యో దోషజన్యత్వే అప్రమాత్వాపాతాత్ । నను విశేషదర్శనం ప్రమాహేతుః, విశేషాదర్శనస్య దోషత్వే తదభావస్య హేతుత్వాదితి చేత్ , తర్హి దోషాభావత్వేన స హేతుః న తు గుణత్వేన భావత్వేన వా । కిం చ విశేషదర్శనప్రతిబన్ధకాః పిత్తాదయో దోషాః ఆవశ్యకత్వాత్ , న విశేషాదర్శనమ్ । న చ తేషామననుగతత్వేన విశేషదర్శనప్రతిబన్ధకతయానుగమే లాఘువాద్విశేషాదర్శనమేవ హేతురితి వాచ్యమ్ । క్వచిత్ కశ్చిత్ దోష ఇత్యనుగమాత్ । అన్యథా పిత్తాదితోఽప్యప్రమా న స్యాత్ । అననుగమాత్ । మణ్యాదేరివాననుగమేఽప్యదోషత్వాచ్చ। తదభావకూటస్య హేతుత్వాత్। సర్వత్ర విశేషాదర్శనమేవ హేతుః, పిత్తాదేరననుగమేన తత్రోపక్షయాదితి చేత్ , న। పిత్తాద్యుత్కర్షేణ భ్రమోత్కర్షాత్ । పిత్తాదేరదోషత్వే చ విశేషప్రమైవ కుతో న భవతి । విశేషస్య విశేషాన్తరాదర్శనాదితి యదా, తదా అనవస్థైవ । కించ విశేషదర్శనం న ప్రమామాత్రే న వా ప్రత్యక్షప్రమాయాం హేతుర్వ్యభిచారాత్ । తత్రైవ తద్ధేతుత్వేఽనవస్థాపాతాచ్చ । అథ ప్రత్యక్షే ఇన్ద్రియసంనికర్షో గుణః అప్రమాంశే తదర్థస్యాసత్త్వేన సంనికర్షాభావాత్ దోషో హేతుః । న చ ప్రమాంశేఽపి స హేతుః, అదోషత్వప్రసఙ్గాత్ , ప్రమాంశస్యాప్రమాత్వప్రసఙ్గాచ్చ। సాక్షాత్కారిత్వం చేన్ద్రియసంనికర్షజన్యత్వాదితి చేత్ , న । జ్ఞానే విషయరూపస్యాంశస్యేన్ద్రియతద్దోషాజన్యత్వాత్ అప్రమాంశే చేన్ద్రియసంనికర్షాభావేన సాక్షాత్కారిత్వం న స్యాత్। దోషస్య తద్ధేతుత్వేఽతిప్రసఙ్గోఽననుగమశ్చ । ప్రమాయాం చ యాథార్థ్యప్రయోజకమస్తి అప్రమాయాం దోషవదితి చేత్ , న। దోషాభావస్య సత్త్వాదితి । ఉచ్యతే । ప్రమామాత్రే నానుగతో గుణః, కిం తు తత్తత్ప్రమాయాం భూయోఽవయవేన్ద్రియసంనికర్షయథార్థలిఙ్గసాదృశ్యవాక్యార్థజ్ఞానానాం యథాయథం ప్రత్యేకమేవ గుణత్వమ్ , అన్వయవ్యతిరేకాత్। తత్తదప్రమాయాం పిత్తాదిలిఙ్గభ్రమాదీనాం దోషత్వవత్ ప్రత్యక్షే విశేషదర్శనమపి గుణః, తదనువిధానాత్ । నను విశేషదర్శనహేతురేవ తద్ధేతురస్తు , తద్వ్యతిరేకాదేవ తదభావోపపత్తేః । అన్యథా విశేషదర్శనమేవ తత్ర కుతో న స్యాత్ । తత్రాపి తదపేక్షాయామనవస్థానాదితి చేత్ , ఏవం వ్యాప్యవిషయకవ్యాపకప్రత్యక్షనియమే అనుమితావివ పురుషప్రత్యక్షే ప్రామాణ్యసంశయో న స్యాత్ , కరాదిమతి పురుషజ్ఞానత్వస్యానువ్యవసాయేన నిశ్చయాత్ । తవాపి విశేషదర్శనం వినా కథం వ్యాపకప్రత్యక్షమితి చేత్ -, న । సంశయవిపర్యయోత్తరప్రమాయాం తస్య హేతుత్వాత్ । మమాపి తద్ధేతుస్తత్రైవ హేతురితి చేత్ , న । కరచరణచిబుకాదీనాం ప్రత్యేకం విశేషత్వేన తద్ధేతూనామననుగతతయా తాదృశప్రత్యక్షే అహేతుత్వాత్ । తద్ధర్మనేషు చ వ్యాప్యదర్శనత్వమనుగతమస్తి। నన్వేవం సంశయోత్తరం వ్యాప్యజ్ఞానే సత్యనుమితిః స్యాత్ , న ప్రత్యక్షమనుమితిసామగ్ర్యా బలవత్త్వాదితి చేత్ , న । అన్యత్ర తథాత్వేఽప్యత్ర ప్రత్యక్షసామగ్ర్యా బలవత్త్వాత్ । తత్ర పురుషం పశ్యామీత్యనువ్యవసాయాత్ । అత ఏవ

విశేషదర్శనజన్యత్వేన జ్ఞాతం బాధకమ్ । తద్ధర్శనజన్యం బాధ్యమ్ । అన్యథా బాధ్యబాధకవ్యవస్థా న స్యాత్ । న చ ప్రమా బాధికా, కరభ్రమజన్యపురుషజ్ఞానస్యాపి స్థాణుజ్ఞానబాధకత్వాత్ । నాపి విపరీతబోధకత్వేన బాధకమ్ , బాధ్యతుల్యత్వాత్ । అనన్యథాసిద్ధం బాధకమితి చేత్ , న। విశేషదర్శనజన్యత్వస్యైవ తదర్థత్వాత్ । న చ పీతః శఙ్ఖ ఇత్యత్ర విశేషదర్శనేఽపి శ్వేత్యప్రమా నేతి న తద్ధేతుః । యద్విశేషదర్శనం హి భ్రమవిరోధి తదాభావః ప్రమాహేతుః । ప్రత్యక్షభ్రమే చ ప్రత్యక్షవిశేషదర్శనం విరోధి । దిఙ్మోహే గౌరోఽహమితి భ్రమే చ తథా దర్శనాత్ । తచ్చ తత్ర దోషాన్నాస్తి । అపి చ లిఙ్గసాదృశ్యవాక్యార్థభ్రమదోషాభావమాత్రాన్నానుమిత్యాదిరితి సత్యపరామర్శాదిగుణసిద్ధిః । ఏవం ప్రమాయాః గుణజన్యత్వేన వేదేఽపి ప్రమా వాక్యార్థయథార్థజ్ఞానగుణజన్యేతి తదాశ్రయేశ్వరసిద్ధిః । నను ప్రత్యక్షాదావస్తు గుణజన్యత్వమ్ । వేదే తు భ్రమాద్యభావచతుష్టయం ప్రమాహేతుః। లోకే భ్రమాద్యభావ ఏవ ప్రమోత్పత్తేరితి చేత్ , న । తత్ర లాఘవాద్వాక్యార్థయథార్థజ్ఞానస్య హేతుత్వేన భ్రమాద్యభావానామన్యథాసిద్ధత్వాత్। ఆప్తస్య భ్రమాద్యభావమాత్రేణ వాక్యార్థజ్ఞానం వినా తాదృశవాక్యాభావాచ్చ। అన్యథా తవాపి తత్ర వక్తృజ్ఞానానుమానం న స్యాత్ తస్యాహేతుత్వాత్। అస్తు వోభయమపి హేతుః , వినిగమకాభావాత్। తథాపి వేదే గుణసిద్ధిః। న చ నిత్యనిర్దోషత్వాత్ దృష్టాదేవ వేదే ప్రామాణ్యోపపత్తౌ నాపరిదృష్టనిత్యజ్ఞానాదిసర్వజ్ఞకల్పనా , గౌరవాదితి వాచ్యమ్। ప్రమాణవతః ఫలముఖగౌరవస్యాపి స్వర్గాదావివాదోషత్వాత్ । పూర్వం కారణతాగ్రహసమయే ఫలానుపస్థిత్యా గౌరవాజ్ఞానాత్ లోకే నిత్యత్వాభావాచ్చ । #ో అథ వేదే కర్తృస్మరణాదేర్బాధకాత్ లోకేఽపి నిర్దోషత్వేనైవ ప్రమాహేతుత్వమ్ , వేదే తు నిత్యత్వేనైవ వక్తురభావేఽపి నిర్దోషత్వమవధార్యత ఇతి చేత్ , న । బాధకస్య బహుశో నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ భ్రాన్తప్రతారకవాక్యే ఘటోఽస్తీతి వాక్యే పటోఽస్తీతి దోషజన్యవాక్యే చ విసంవాదాత్ ప్రామాణ్యే తదభావాచ్చ। కిం చ దైవవశసంపన్నం చైత్యం వన్దేతేత్యాదికం శుకబాలాదివాక్యమప్యేవం ప్రమాణం స్యాత్ , వక్తృదోషాభావాత్ ప్రమాణానపేక్షత్వేన వేదతుల్యత్వాచ్చ । నను తవాపి శుకాదిభ్రాన్తప్రతారకవాక్యం కథం ప్రమాణమ్ , గుణాజన్యత్వాత్ । న చ గుణాజన్యత్వాత్ వక్తృతాత్పర్యావిషయత్వాచ్చ తదప్రమాణమ్ । సంవాదేన సాధ్యే బాధాత్ । యత్తు భ్రాన్తప్రతారకవాక్యే యోగ్యతైవ నాస్తి । వక్తృజ్ఞాతవాక్యార్థాబాధో హి యోగ్యతా । భ్రమవిషయశ్చ బాధిత ఇతి । తన్న । ఘటవతి ఘటో నాస్తీతి భిన్నవిషయతయా భ్రమస్యాహేతుత్వాత్ । కిం చ వాక్యార్థాబాధో యోగ్యతా లాఘవాత్ । వాక్యార్థశ్చ తత్రాబాధిత ఏవ । న చ శుకబాలాదివాక్యాదర్థబోధ ఏవ న భవతి, కిం త్వేవమయం వదతీత్యేవంప్రకారా ప్రతీతిరితి వాచ్యమ్ । ఆకాఙ్క్షాదేరన్వయబోధసామగ్ర్యాః సత్త్వేఽనుభవానపలాపాత్ । సంవాదేన యథార్థత్వానుభవాచ్చ । ఏవం ధూమభ్రమాద్వహ్నిమత్త్వేవ వహ్న్యనుమితిర్న ప్రమా స్యాత్ , యథార్థలిఙ్గజ్ఞానాజన్యత్వాత్ । న చ వహ్న్యన్తరమేవ తత్ర విషయః, ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ గోత్వాద్యేకవ్యక్తికే తదభావాచ్చ। నాపి తత్రాన్యతాదాత్మ్యారోపః, సంసర్గారోపాత్ లిఙ్గోపధానాంశే భ్రమత్వేఽపి సాధ్యాంశే ప్రమాత్వాదితి । ఉచ్యతే । భ్రాన్తప్రతారకవాక్యే

శుకాదివాక్యే చ ప్రమాణశబ్దత్వేనాప్తోక్తత్వాత్ వేదవదీశ్వరస్యైవ యథార్థవాక్యార్థజ్ఞానం జనకమ్ , తస్య కార్యమాత్రే కర్తృత్వాత్ । శుకాదివాక్యస్య చ వేదతుల్యతా దోషాభావవాదినాపి వాచ్యా । నన్వేవం శబ్దాభాసోచ్చేదః తస్యాపీశ్వరవక్తృకత్వాదితి చేత్ , న । తదాక్యార్థస్యాసత్త్వేన భగవజ్జ్ఞానాగోచరత్వాత్ । ఏవం లిఙ్గాభాసజన్యప్రమాయామపి వహ్నివ్యాప్యవత్త్వజ్ఞానమీశ్వరస్యైవ జనకమితి సంప్రదాయవిదః। (అత్ర) (వయం తు) బ్రూమః। శాబ్దప్రమాయాం లోకే వక్తుర్యథార్థజ్ఞానం న గుణః, కిం తు యోగ్యతాదికం యథార్థతజ్జ్ఞానం వా। లాఘవాదావశ్యకత్వాచ్చ । భ్రమప్రమాదవిప్రలిప్సాజన్యే వాక్యే విసంవాదిని న యథార్థయోగ్యతాజ్ఞానమ్ , వాక్యార్థస్య బాధితత్వాత్ । ఏవం కరణాపాటవాదన్యస్మిన్వ్యక్తవ్యేఽన్యాభిధానే విసంవాదిని, సంవాదిని తు ప్రమాణమేవ । యోగ్యతాదిజ్ఞానమేవ క్వచిన్నాస్తి । నన్వేవం నానార్థాదన్యపరాత్తాత్పర్యభ్రమే తం వినైవ వా యథార్థయోగ్యతాదిజ్ఞానే సతి సంవాద్యపరశక్యజ్ఞానమపి ప్రమేతి తత్రాపి తదాక్యం ప్రమాణం స్యాదితి చేత్ , న । ఇష్టత్వాత్। తాత్పర్యవిషయే చ తదాక్యం న తదా ప్రమాజనకమితి న ప్రమాణమ్ । ఏవం వేదేఽపి యథార్థయోగ్యతాజ్ఞానమేవ గుణ ఇతి న వైదికప్రమాయాం గుణజన్యత్వేనేశ్వరసిద్ధిః । స్యాదేతత్ । వేదే వక్తుర్యథార్థవాక్యార్థజ్ఞానమపి గుణః । లోకే ప్రమాణశబ్దం ప్రతి తాదృశస్య జ్ఞానస్య హేతుత్వాత్ । అత ఏవ తవ లోకే వక్తృజ్ఞానానుమానమ్ । ఏవం చ వేదో వాక్యార్థగోచరయథార్థజ్ఞానవత్పురుషతన్త్రపురుషప్రణీతః ప్రమాణశబ్దత్వాత్ గామానయేతి వాక్యవదితీశ్వరసిద్ధిః । మైవమ్ । ప్రమాణశబ్దత్వం హి వాక్యార్థయథార్థజ్ఞానపూర్వకతాం వినాపి సంభవతి, ఆవశ్యకయోగ్యతాదిసత్త్వాత్ యథార్థతజ్జ్ఞానాద్వేత్యుపపాదితమ్ , అతోఽప్రయోజకమేతదితి । తథాపి లోకే వాక్యార్థజ్ఞానం ప్రమాణవాక్యే కారణం గృహీతమితి తేన వినా కథం తదితి చేత్ , న । ప్రవృత్త్యాద్యర్థం హి ప్రయోజ్యస్య వాక్యార్థజ్ఞానముద్దిశ్య ఏతాదృశపదేభ్యో వాక్యార్థం జ్ఞాస్యతీతి బుద్ధ్యా వాక్యప్రయోగ ఇత్యన్యథాసిద్ధం ప్రథమం వక్తుర్వాక్యార్థజ్ఞానమ్ , న తు తాదృశపదావలీప్రయోగే తస్య హేతుత్వమ్ । తాదృశపదసమూహస్య ప్రత్యేకపదహేతోరేవ శుకాదివదుపపత్తేః। అథ తాత్పర్యవిషయే వేదః ప్రామాణమ్ । తాత్పర్యం చ తత్ప్రతీతీచ్ఛయోచ్చారణమ్ । న చాస్మదాదేర్వేదం వినాతీన్ద్రియవేదార్థగోచరజ్ఞానం, యేన తత్ప్రతీతీచ్ఛయోచ్చారణం భవేత్ । న చ వేదాదేవ తత్ , అన్యోన్యాశ్రయాత్। అతః సకలవేదార్థదర్శినా యస్య వేదస్య యదర్థప్రతీతీచ్ఛయోచ్చారణం కృతం స తత్ర ప్రమాణమితి తాదృశేచ్ఛైవ గుణః, తజ్జన్యా వేదార్థప్రమేతి తదాశ్రయస్వతన్త్రపురుషధౌరేయసిద్ధిరితి చేత్ , మైవమ్ । మీమాంసాదిసకలాఙ్గసాచివ్యాద్వేదవాక్యార్థజ్ఞానవతాధ్యాపకేన తత్తదర్థప్రతీతీచ్ఛయా వేదస్యోచ్చారణమితి వేదార్థయథార్థవిదస్తత్తదర్థే తాత్పర్యమస్త్యేవ । ఏవం పూర్వపూర్వతాదృశాధ్యాపకేన తత్తదర్థప్రతీతీచ్ఛయోచ్చరితత్వం తత్పరత్వమవగమ్యోత్తరోత్తరేషాం వేదార్థప్రత్యయ ఇత్యనాదిస్తాత్పర్యపరంపరేతి కిమీశ్వరేణ । తర్హి వేదార్థానభిజ్ఞాధ్యాపకేనోచ్చారితవేదస్య న తదర్థప్రతీతీచ్ఛయోచ్చారణమితి

తాత్పర్యాభావాన్న ప్రమాణం న వా తతోఽర్థనిశ్చయ ఇతి చేత్ , న । అనాదౌ సంసారే తస్య వేదస్య కదాచిత్ కేనచిత్ మీమాంసాద్యధీనవేదార్థజ్ఞానవతా తత్ప్రతీతీచ్ఛయోచ్చారణం కృతమ్ , తావతైవ తత్పరత్వమితి । ప్రాభాకరాస్తు - - ప్రామాణ్యం స్వత ఏవోత్పద్యతే జ్ఞాయతే చేతి । తథా హి - - నిష్కమ్ప్రవృత్త్యఙ్గం స్మృత్యనుభవసాధారణం యథార్థత్వమేవ ప్రామాణ్యమ్ । తచ్చ జ్ఞానమాత్రసామగ్రీజన్యమ్, న తు గుణం దోషాభావం వాపక్షతే । సర్వజ్ఞానానాం యథార్థత్వేనావ్యభిచారాత్ । అయథార్థస్తు వ్యవహారః, తస్యైవ బాధ్యత్వాత్ । జ్ఞానం తు న బాధ్యతే । బాధకాభిమతజ్ఞానతుల్యత్వాత్ । జ్ఞానే చాయథార్థత్వవ్యపదేశః విపరీతవ్యవహారజననోపాధికః । అథ యథార్థత్వస్య ప్రామాణ్యత్వే రజతజ్ఞానం శుక్తౌ కథమప్రమాణమ్ , అప్రామాణ్యం చ కథం పరత ఉత్పద్యత ఇతి చేత్ , న । అయథార్థత్వం నాప్రామాణ్యమ్ , సర్వధియాం యథార్థత్వాత్ । కిం తు విపరీతవ్యవహారప్రవర్తకత్వమ్ । తచ్చ జ్ఞానసామగ్ర్యామధికదోషానుప్రవేశాత్ దోషహేతుకాసంసర్గాగ్రహాద్వా ఉత్పన్నే జ్ఞానే దోషసహకారాద్వా ధర్మధర్మిణోరసంసర్గాగ్రహరూపమేకత్వాసంసర్గాగ్రహసహితం పరత ఉత్పద్యతే, న తు జ్ఞానమాత్రసామగ్రీతః, ప్రమాయామతిప్రసఙ్గాత్ । ఉన్నీయతే చ విపరీతవ్యవహారజనకత్వం బాధకాత్ । తస్య తేన తదనువ్యవసాయేన వా గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ । జ్ఞానస్వరూపే చ న దోషతదభావౌ హేతూ , వ్యభిచారాత్ । జ్ఞానాయథార్థత్వేఽపి యథార్థత్వం జ్ఞానసామగ్రీజన్యమేవ । న తు గుణాత్ దోషాభావాద్వా , విపర్యయాదేరపి ధర్మ్యంశే యథార్థత్వాత్ , అసదర్థవిషయతా దోషాత్ ఇన్ద్రియాణామసంనిహితేఽసదర్థే సామర్థ్యాభావాత్ । నను దోషమాత్రం న కారణమ్ , కిం తు తదపేక్షా జ్ఞానసామగ్రీతి యథార్థత్వే దోషాభావసాపేక్షా సా హేతురితి చేత్ , న । సైవ సామగ్రీ అసదర్థాంశే దోషసాపేక్షేతి తదంశే జ్ఞానమయథార్థమ్। సదర్థాంశే దోషనిరపేక్షేతి తదంశే యథార్థమ్ । న తు సైవ తత్రైవ జ్ఞానే దోషతదభావసాపేక్షా, విరోధాత్ । (అయథార్థ) యథార్థత్వే దోషతదభావౌ నాన్తరీయకౌ । యథార్థత్వం చ జ్ఞానోల్లిఖితప్రకారవత్త్వమర్థస్య, యద్ధర్మవత్త్వమర్థస్య తత్ప్రకారకజ్ఞానత్వం వా । ఇదం రజతమితి జ్ఞానమర్థస్య రజతత్వం స్వస్య రజతత్వాశ్రయవిషయకత్వం యథార్థత్వరూపం ప్రామాణ్యం స్వప్రకాశత్వేన స్వయమేవ పరిచ్ఛిన్దత్ స్వార్థనిశ్చయరూపమ్ । తదతిరిక్తం చ న ప్రామాణ్యం మానాభావాత్ । అస్తు వా తదపి స్వతో జ్ఞాయతాం, పరతో వా, మా వా జ్ఞాయి కిం తన్నిరూపణేన । ప్రవృత్తావనుపయోగాత్ । అర్థం హి నిశ్చిత్య ప్రవర్తత ఇత్యావశ్యకార్థనిశ్చయాదేవ ప్రవృత్త్యుపపత్తేః । అథార్థనిశ్చయాదేవ ప్రవృత్తిరితి సత్యమ్ । కిం త్వేవంరూపోఽయమర్థ ఇతి నిశ్చయో జ్ఞానప్రామాణ్యగ్రహాధీన ఇతి చేత్ , న । సర్వం హి జ్ఞానం రజతరూపోఽయమర్థ ఇత్యాద్యాకారం స్వార్థనిశ్చయరూపమేవోత్పద్యతే । కా తత్ర పరాపేక్షా । అత ఏవార్థతథాత్వం స్వయమేవ పరిచ్ఛిద్యత ఇతి స్వతః ప్రామాణ్యగ్రహః । యది చ తజ్జ్ఞానం న స్వార్థనిశ్చయరూపం తదా ప్రామాణ్యజ్ఞానమపి న ప్రామాణ్యనిశ్చయరూపం, న వా తదధీనం జ్ఞానాన్తరమపి స్వార్థనిశ్చయరూపమితి వ్యర్థమర్థనిశ్చయార్థం ప్రామాణ్యనిరూపణమ్ । ప్రామాణ్యజ్ఞానేఽపి స్వవిషయనిశ్చయార్థమన్యాపేక్షాయామనవస్థా । కిం చ పరతః పక్షే

గృహీతప్రామాణ్యస్య పరస్య ప్రామాణ్యనిశ్చాయకత్వేఽనవస్థా । అతో యథా జ్ఞానాన్తరమగృహీతప్రామాణ్యమేవ పరప్రామాణ్యనిశ్చయరూపమ్ , యదా తు తత్ప్రామాణ్యజిజ్ఞాసా తదా తస్యాపి ప్రామాణ్యమగృహీతప్రామాణ్యేనైవ పరేణ నిశ్చీయత ఇతి నానవస్థా, తథా అర్థజ్ఞానమపి అనిశ్చితప్రామాణ్యమేవార్థనిశ్చయరూపమవిశేషాత్ । న హ్యుత్పన్నే జ్ఞానే అర్థసంశయః కిమేవమనేవం వేతి । అథ జ్ఞానమర్థనిశ్చయరూపమపి స్వమగృహ్ణత్ కథం స్వప్రామాణ్యం గృహ్ణీయాదితి చేత్ , తర్హి స్వప్రకాశత్వే వివాదః । అర్థస్య తథాభావరూపం ప్రామాణ్యం స్వత ఏవ గృహ్యత ఇతి తవాప్యనుమతమ్ । అథ స్వతః ప్రామాణ్యగ్రహే అనభ్యాసదశాపన్నజ్ఞానే ఇదం ప్రమా న వేతి సంశయో న స్యాత్ । నిశ్చితే తదభావాత్ । అత ఏవాప్రమాత్వశఙ్కయా అర్థేఽపి కిమేవమనేవం వేతి సంశయాత్ న జ్ఞానమాత్రాత్ కరతలామలకాదావప్యర్థనిశ్చయో వ్యభిచారాదితి చేత్ , న । న హ్యత్ర జ్ఞానే సత్యత్వాసత్యత్వసంశయః, సర్వజ్ఞానానాం సత్యత్వాత్ । కిం తు అగృహీతభేదం జ్ఞానద్వయమేకం వా జ్ఞానమిత్యాకారో జ్ఞానం ప్రమా న వేతి సంశయః । స చ కారణదోషసంశయాత్ । స చ జ్ఞానాన్తరాన్నివర్తతే । ననూనుభూతిత్వం ప్రమాత్వమ్ । తచ్చ స్మృత్యన్యజ్ఞానత్వమ్ । స్మృతిత్వం చ సంస్కారాసాధారణకారణకత్వమితి స్వతో న గృహ్యతే । సంస్కారాదేరగ్రహాత్ । అత ఏవ న స్వత ఏవోత్పద్యతే, స్మృతిసాధారణత్వాదితి చేత్ , న । ప్రవృత్తేర్యోపయికం హి ప్రామాణ్యమర్థతథాత్వనిశ్చయత్వమ్ । తచ్చ (స చ) స్వత ఏవ గృహ్యతే ఉత్పద్యతే చ । న త్వనుభూతిత్వసహితమ్ , గౌరవాత్ । తవాపి సంవాదాదినా ప్రవృత్తేః ప్రామాణ్యం యథార్థత్వమేవానుమీయతే, న త్వనుభూతిత్వే సతి, స్మృతౌ వ్యభిచారాత్ । స్మృత్యనుభవయోరప్రమాప్రమావ్యపదేశస్తాత్త్వికానాం సాపేక్షత్వనిరపేక్షత్వనిబన్ధనః । "యథార్థానుభవో మానమనపేక్షతయేష్యతే" ఇతి తైరభిధానాదితి । అత్ర బ్రూమః। ప్రామాణ్యనిశ్చయో నిష్కమ్పప్రవృత్తిహేతుర్న తత్సంశయ ఇత్యనుభవసిద్ధం త్వదనుమతం చ । తచ్చ ప్రామాణ్యం నార్థతథాత్వనిశ్చయరూపమ్ । అనభ్యాసదశాపన్నజ్ఞానస్య స్వప్రకాశేనానువ్యవసాయేన వార్థతథాత్వనిశ్చయగ్రహేఽపి నిష్కమ్పప్రవృత్త్యభావాత్ , ప్రామాణ్యసంశయాచ్చ । సర్వధియాం యథార్థత్వనియమేనార్థతథాత్వనిశ్చయత్వస్య స్వరూపతో విషయతశ్చాగృహీతభేదజ్ఞానద్వయరూపభ్రమసాధారణత్వాత్ । తస్మాన్న భ్రమసమానాకారాదిదం రజతమితి జ్ఞానాన్నిష్కమ్పప్రవృత్తిః , కిం తు తద్వ్యావృత్తాకారాత్ । అథ తత్ర ప్రామాణ్యే న సంశయస్తస్యార్థతథాత్వనిశ్చయత్వరూపస్య నిశ్చయాత్ । కిం త్వగృహీతభేదం జ్ఞానద్వయం విశిష్టజ్ఞానం వేతి సంశయః । స ఏవ నిష్కమ్పప్రవృత్తిప్రతిబన్ధకోఽపి। అతస్తస్య జ్ఞానాన్తరాన్నివృతౌ నిష్కమ్పప్రవృత్తిరితి చేత్ , తర్హి యస్య సంశయో వ్యతిరేకనిశ్చయశ్చ యత్ప్రతిబన్ధకస్తన్నిశ్చయస్తద్ధేతురితి వ్యాప్తేః భ్రమవ్యావృత్తస్య విశిష్టజ్ఞానత్వస్య నిశ్చయః ప్రవృత్తిహేతుః న త్వర్థతథాత్వస్య, భ్రమసాధారణ్యాత్ , తస్మిన్ సత్యప్రవృత్తేశ్చ ।
తత్సంశయాభావసహితస్యార్థతథాత్వనిశ్చయస్య ప్రవర్తకత్వే గౌరవాత్ । కిం చ

ప్రవృత్తిహేతుజ్ఞానం విఘటయత ఏవ జ్ఞానస్య తత్ర ప్రతిబన్ధకత్వమ్ । న చేహ తథా, సంశయే సత్యపి తస్య సత్త్వాత్ । అపి చ విశిష్టజ్ఞానత్వమేవ ప్రామాణ్యం భ్రమవ్యావృత్తత్వాత్ । న త్వర్థతథాత్వనిశ్చయత్వమ్ , భ్రమసాధారణత్వాత్ । లౌకికపరీక్షకాణాం భ్రమవ్యావృత్తే ప్రామాణ్యవ్యవహారాత్। తదతిక్రమే ప్రమాత్వస్య పారిభాషికత్వాపత్తేః । తస్మాత్ భ్రమవ్యావృత్తత్వాత్ నిష్కమ్పప్రవృత్తిహేతుత్వాత్ ప్రామాణ్యసంశయనివర్తకత్వాచ్చ విశిష్టజ్ఞానత్వమేవ ప్రామాణ్యమ్ । నన్వస్తు తథా, తదేవ స్వతో గృహ్యత ఇతి చేత్ , న । అగృహీతాసంసర్గధర్మధర్మివిషయైకజ్ఞానత్వం భ్రమవ్యావృత్తం విశిష్టజ్ఞానత్వమ్ । తత్తు స్వతో గ్రహీతుం న శక్యతే । అగృహీతాసంసర్గాదేః ప్రాగనుపస్థితేః సామగ్రీవిరహాత్ । స్వప్రకాశతా హి స్వమాత్రసాక్షిణీ । అన్యథా అనభ్యాసదశాపన్నేఽపి తస్య స్వతోగ్రహాదప్రామాణ్యసంశయో న స్యాత్ । అత ఏవ న జ్ఞానసామగ్రీత ఏవ ప్రామాణ్యముత్పద్యతే । భ్రమస్యాపి తథాత్వాపత్తేః । నవ్యాస్తు- - అవిద్యమానభేదస్యాగ్రహః ప్రామాణ్యమ్ । స చాత్యన్తాభావః । కదాపి తస్య జ్ఞానాభావాదత్యన్తాభావరూపతయా స్వతః సిద్ధత్వేన ప్రామాణ్యం స్వత ఇత్యుచ్యతే । విద్యమానభేదస్యాగ్రహోఽప్రామాణ్యమ్ । స చాగ్రహః ప్రాగభావః । అగ్రే భేదస్య గ్రహాత్ । భేదగ్రహే ప్రసక్తే న స జాయతే దోషాదిత్యుత్తరకాలసంసర్గరూపస్య తత్పరిపాలనస్య దోషజన్యత్వేనాప్రామాణ్యం పరత ఉత్పద్యతే । విసంవాదిసంవాదివిచిత్రవ్యవహారోఽపి విద్యమానావిద్యమానభేదాగ్రహరూపవిలక్షణహేతుక ఏవ । వ్యవహారోపయుక్తం తు ప్రామాణ్యం యథార్థత్వమేవ । తచ్చ జ్ఞానహేతుమాత్రహేతుకమ్ । అప్రామాణ్యం దోషాత్ । అనభ్యాసదశాపన్నే ప్రామాణ్యసంశయోఽపి విద్యమానావిద్యమానభేదాగ్రహకోటిద్వయావలమ్బి, స ఏవ నిష్కమ్పప్రవృత్తిప్రతిబన్ధక ఇతి । తన్న । నిష్కమ్పప్రవృత్తిహేతుర్హి ప్రామాణ్యం గ్రాహ్యం న త్వన్యత్ । నిష్ప్రయోజనత్వాత్ । తచ్చ యద్యపి అవిద్యమానభేదాగ్రహరూపం తదా తన్న స్వతో జ్ఞాతుం శక్యతే । అవిద్యమానభేదాగ్రహస్య తత్ప్రతియోగినోఽసత్త్వాత్ , ప్రాగనుపస్థితేశ్చ । అనభ్యాసదశాయాం జ్ఞానే జ్ఞాతేఽప్యవిద్యమానభేదాగ్రహే సంశయాచ్చ । ఏతేనౌత్సర్గికః సంసర్గగ్రహ ఏవ ప్రామాణ్యమ్ , అసంసర్గాగ్రహ ఏవాప్రామాణ్యమితి నిరస్తమ్ । సంసర్గగ్రహత్వస్య స్వేన గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ । శక్యత్వే వా అనభ్యాసదశాయామపి తద్గ్రహే తత్సంశయో న స్యాత్ । తస్మాత్ భ్రమవ్యావృత్తం నిష్కమ్పప్రవృత్తిహేతుః ప్రామాణ్యమగృహీతసంసర్గధర్మధర్మివిషయకైకజ్ఞానత్వరూపం విశిష్టజ్ఞానత్వం, సంసర్గజ్ఞానత్వం వా, అవిద్యమానభేదాగ్రహత్వం వా స్వతో జ్ఞాతుం న శక్యతే । కిం తు విశేషదర్శనాదిజన్యజ్ఞానాదవధార్యత ఇతి వజ్రలేపాయితం పరతః ప్రామాణ్యమిత్యుత్పత్తివాదః ।

ఇతి శ్రీగఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే ప్రామాణ్యోత్పత్తివాదః

అథ ప్రమాలక్షణవాదః అథ కిం తత్ ప్రామాణ్యమ్ । న తావజ్జాతిః । యోగ్యవ్యక్తివృత్తిత్వేన ప్రత్యక్షత్వే ప్రమాత్వసంశయానుపపత్తేః, ప్రమాత్వస్యానుమేయత్వాచ్చ । సాక్షాత్త్వాదినా

సంకరాపత్తేశ్చ । బీజసామ్యేన గుణేఽపి తస్య దోషత్వాత్ । తారత్వాదేరుత్కర్షరూపతయా
జాతిత్వనియమే చానన్యగతికతయా చ నానాత్వాత్ । ప్రమాత్వనానాత్వే త్వననుగమః । కిం
చైవమప్రమాయా అంశే ప్రమాత్వం న స్యాత్ , జాతేర్వ్యాప్యవృత్తితానియమాత్ । న చేష్టాపత్తిః
। అంశే సంవాదిని విసంవాదిని చ సమూహాలమ్బనే
ప్రమాత్వాప్రమాత్వయోరనభూయమానత్వేన ఏకశేషస్య కర్తుమశక్యత్వాత్ । అథ
విపర్యయస్యాంశే న ప్రమాత్వమ్ , కిం తు స్మృతివదయథార్థత్వమేవేతి చేత్ , తర్హి
యథార్థానుభవత్వమేవ ప్రామాణ్యమ్ , ఆవశ్యకత్వాత్ । న చ తదపీతి వక్ష్యతే। అథ యథా
భావోఽభావో వా నావ్యాప్యవృత్తిరితి నియమం తిరస్కృత్యాబాధితానుభవబలాత్
సంయోగతదభావయోరవ్యాప్యవృత్తిత్వం, తథా జాతిర్వ్యాప్యవృత్తిరేవేతి
వ్యాప్తిమభిభూయానుభవబలాదేవ ప్రమాత్వతదభావయోరవ్యాప్యవృత్తిత్వమస్తు । న చ
యదవ్యాప్యవృత్తి తన్న వ్యాప్యవృత్తి, యచ్చ వ్యాప్యవృత్తి న తదవ్యాప్యవృత్తీతి వ్యాప్తేః
ప్రమాత్వస్య నోభయరూపత్వమితి వాచ్యమ్ । సంయోగాత్యన్తాభావే వ్యభిచారాత్ । న చ
తస్యాభావద్వయం, మానాభావాత్ । గుణదోషయోరేకత్ర సత్త్వే అవ్యాప్యవృత్తిత్వమ్ ,
గుణమాత్రసత్త్వే వ్యాప్యవృత్తిత్వమిత్యన్యథోపపత్తేశ్చ। అన్యథా
ప్రమాత్వస్యోపాధేరప్యన్తాభావసామానాధికరణ్యం న స్యాత్ సామాన్యత్వాత్ న
స్యాచ్ఛోభయరూపత్వమితి । మైవమ్ । అవచ్ఛేదకభేదం వినా విరుద్ధయోరేకత్రాసమావేశాత్
అప్రతీతేశ్చ । న చ విషయ ఏవాంశరూపః ప్రమాత్వవృత్తావవచ్ఛేదకః । తద్విషయత్వస్య
భ్రమేఽపి సత్త్వాత్ । నను విశేష్యావృత్త్యప్రకారకత్వం విశేష్యావృత్తిప్రకారకత్వం చ
ప్రమాత్వతదభావయోర్వృత్తావవచ్ఛేదకమస్తీతి చేత్ , తర్హి తయోరేవ
ప్రమాప్రమావ్యవహారజనకత్వమస్తు, ఆవశ్యకత్వాత్ ప్రథమోపస్థితత్వాచ్చ, కిం జాత్యా । న చ
తదపీతి వక్ష్యతే । నాపి యథార్థాగృహీతగ్రాహిత్వం లోకసిద్ధప్రమాత్వమ్ ,
ధారావాహికబుద్ధ్యవ్యాప్తేః। న చ ప్రత్యక్షస్య వర్తమానార్థగ్రాహిత్వేన
స్వాశ్రయక్షణవిశిష్టస్తమ్భాదిగ్రాహకత్వేనాగృహీతగ్రాహిత్వం లోకసిద్ధమ్ , అన్యథా
ఏకసమయే జ్ఞానయౌగపద్యప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్ । క్షణానామతీన్ద్రియత్వాత్
స్థులోపాధిమాదాయ వర్తమానత్వగ్రహాత్ స్వరూపసత్క్రమికక్షణోత్పత్తికత్వేన
జ్ఞానాయౌగపద్యాత్ । న చ స్తమ్భాదిషు ప్రతిక్షణం గుణకర్మాద్యుత్పత్తిరస్తి, యేన
తదాదాయాగృహీతగ్రాహిత్వం స్యాత్। వేదాత్
క్రమోత్పన్నవేదార్థగోచరధారావాహికబుద్ధ్యవ్యాప్తేశ్చ । నాపి యథార్థానుభవత్వమ్ , జ్ఞానే
ఘటత్వాదినా యథాశబ్దార్థసాదృశ్యాభావాత్ । సాదృశ్యమాత్రస్య భ్రమేఽపి గతత్వాత్ । న చ
గుణజన్యానుభవత్వం (గుణజన్యత్వమ్) దోషాభావజన్యానుభవత్వం వా ।
తయోరననుగతత్వాత్ ప్రమాప్రమానిరూప్యత్వాచ్చ। నాప్యబాధితానుభవత్వమ్। బాధస్య
విపరీతప్రమాత్వాత్ । నాపి సంవాద్యనుభవత్వమ్ । జ్ఞానాన్తరేణ తథోల్లిఖ్యమానత్వస్య
సంవాదిత్వస్య భ్రమసాధారణత్వాత్ । నాపి సమర్థప్రవృత్తిజనకానుభవత్వమ్।
ఉపేక్షాప్రమాయామవ్యాప్తేః । తద్యోగ్యతాయాః ప్రమానిరూప్యత్వాత్ । నాపి తత్త్వానుభవత్వమ్,

అవస్తునోఽభానాత్ । భానే వా భ్రమసాధారణ్యాత్ । నాపి
విశేష్యనిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగిధర్మప్రకారకానుభవత్వమ్ సంయోగాదిప్రమావ్యాప్తేః ।
అభావే వ్యాప్యవృత్తిత్వవిశేషణే సంయోగభ్రమేఽతివ్యాప్తిః । తదత్యన్తాభావస్యైకత్వాత్। నాపి
విశేష్యవృత్త్యన్యోన్యాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకధర్మాప్రకారకానుభవత్వమ్ ,
అవ్యాప్యవృత్తిప్రమానుపగ్రహాత్ । మూలే వృక్షః కపిసంయోగవాన్నాగ్రే ఇత్యబాధితానుభవాత్
సంయోగవదన్యోన్యాభావస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వాత్ । భేదాభేద ఏవం స్యాదితి చేత్ ,
అనుభవముపాలమ్భస్య,
యద్బలాదవచ్ఛేదభేదేనాత్యన్తాభావవదన్యోన్యాభావస్యాప్యవ్యాప్యవృత్తిత్వముపేయమ్ ।
అత ఏవ పక్వే ఇదానీం న శ్యామ ఇతి ధీః సమయభేదాదవిరుద్ధా తత్రైవ
తదన్యోన్యాభావమవలమ్బతే । నాపి విశేష్యావృత్త్యప్రకారకానుభవత్వమ్ ।
ఏకైకవిశేష్యావృత్తినానాప్రకారకసమూహాలమ్బనావ్యాప్తేః । న చ ప్రకారస్యైకవిశేష్యవృత్తితయా
న విశేష్యావృత్తిత్వమితి వాచ్యమ్। ప్రమాప్రమారూపసమూహాలమ్బనాతివ్యాప్తేః । న చ
యావద్విశేష్యావృత్తిత్వం వివక్షితమ్ । ఏకైకవిశేష్యవృత్తేర్యావద్విశేష్యావృత్తిత్వేన
సమూహాలమ్బనావ్యాప్తేః । ఏకవిశేష్యకే యావదర్థాభావాచ్చ। అథ విషయతాయా ఆశ్రయో
విశేష్యః, జ్ఞానం తత్ప్రతియోగి । భ్రమే చ శుక్తివృత్తిర్విషయతా వ్యధికరణేన
రజతత్వేనావచ్ఛిద్యతే । రజతవృత్తిస్తు సమానాధికరణేన రజతత్వేన । విషయతా చ విషయే
న జ్ఞానాహితా జ్ఞాతతారూపా వివక్షితా । అపసిద్ధాన్తాదసిద్ధేః, అతీతానాగతప్రమాయాం
తదభావాచ్చ । కిం తు జ్ఞానస్య విషయే విశేషణతావిశేషః కశ్చిత్ । పరజ్ఞానం జ్ఞానత్వేన
తద్విషయం చ ఘటత్వేన జానతో ఘటమయం జానాతి న
వేతిసంశయాద్విషయజ్ఞానస్వరూపాతిరిక్తస్య స్వాశ్రయస్వాభావాదివిశేషణతావిశేషస్యావశ్యం
స్వీకారాత్ । అన్యథా ఘటత్వేన జ్ఞాతోఽర్థ ఇతి తృతీయార్థాసంభవః। ప్రకారత్వమపి
విషయస్య జ్ఞానే విశేషణతావిశేష ఏవ, న తు విషయత్వమతిప్రసఙ్గాత్ । ఏవం చ
విషయతాసమానాధికరణప్రకారకానుభవః,
ప్రకారసమానాధికరణవిషయతాప్రతియోగ్యనుభవో వా
స్వసమానాధికరణధర్మప్రకారకవిషయతాప్రతియోగ్యనుభవో వా
స్వసమానాధికరణధర్మావచ్ఛిన్నవిషయతాప్రతియోగ్యనుభవో వా ప్రమేతి చేత్ , న ।
నిర్వికల్పకావ్యాప్తేః, విషయతాసమానాధికరణేదన్త్వప్రకారకభ్రమస్యాపి ప్రమాత్వప్రసఙ్గాచ్చ
। భ్రమస్తత్రాంశే ప్రమైవేతి చేత్ - - తర్హి అనుభవత్వమేవ ప్రమాత్వమ్ , వ్యర్థమధికమ్ ।
అనుభవ ఏవ క్వచిదంశే ప్రమాప్రమా చేతి చేత్ , న । ఉక్తలక్షణే తాదృశాలాభాత్। అథ
స్వవ్యధికరణప్రకారానవచ్ఛిన్నవిషయతాప్రతియోగ్యనుభవః ప్రమా । సమూహాలమ్బనే చ
ప్రతివిశేష్యం విషయతాభేదాదేకవృత్తిర్విషయతా నాపరవృత్తినావచ్ఛిద్యతే । అతో
నావ్యాప్తిరితి చేత్ , న । భ్రమాంశప్రమాయామవ్యాప్తేః । న హి యా విషయతా
వ్యధికరణధర్మేణావచ్ఛిద్యతే సా తదనవచ్ఛిన్నా, విరోధాత్ । నాపి
ప్రకారవ్యధికరణవిషయతావ్యాప్రతియోగ్యనుభవః ప్రమా ।

ప్రకారవ్యధికరణవిషయతాప్రతియోగిని తదప్రతియోగిత్వస్యాభావేన భ్రమాంశప్రమావ్యాప్తేః । నాపి స్వవ్యధికరణధర్మావచ్ఛిన్నవిషయత్వాప్రతియోగ్యనుభవః, స్వాధికరణావృత్త్యప్రకారకవిషయతాప్రతియోగ్యానుభవో వా ప్రమా, తత ఏవ । భ్రమే విషయతాయాః స్వవ్యధికరణప్రకారావచ్ఛిన్నత్వాత్ స్వాధికరణావృత్తిప్రకారకత్వాచ్చ । నాపి స్వసమానాధికరణాన్యోన్యాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకధర్మానవచ్ఛిన్నవిషయతాప్రతియోగ్యనుభవః ప్రమా । భ్రమాంశప్రమావ్యాప్తేః । అన్యోన్యాభావస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వేనావ్యాప్యవృత్తిప్రమాయామ వ్యాప్తేశ్చ । యత్తు ప్రమాత్వాప్రమాత్వయోర్విరోధ ఏవ భ్రమో న ప్రమేతి, తత్తుచ్ఛమ్ । అంశభేదమాదాయోభయస్యానుభవాత్ । అన్యథా భ్రమస్యోభయబహిర్భావాపత్తేః । ఏతేన స్వవ్యధికరణప్రకారకం జ్ఞానం భ్రమస్తదన్యోఽనుభవః ప్రమా, భ్రమో ధర్మ్యంశే న ప్రమేతి నిరస్తమ్ । నాపి ప్రకారాధికరణావృత్త్యప్రకారకవిషయతాప్రతియోగ్యనుభవః, ప్రకారానధికరణావృత్తివిషయతాప్రతియోగ్యనుభవో వా ప్రమా । ప్రమేయమిదమితి జ్ఞానే ప్రకారానధికరణస్యాప్రసిద్ధేేః। కిం చ రజతత్వప్రకారకవిషయతాయా రజతవృత్తిత్వనియమాత్ రజతత్వావచ్ఛిన్నైవ రజతభ్రమే రజతవృత్తివిషయతా । అతో రజతభ్రమోఽపి రజతే ప్రమా స్యాత్ । అథ రజతపురోవర్తినోరేకైవ విషయతా । సా చ ప్రకారానధికరణవృత్తిధర్మావచ్ఛిన్నైవేతి చేత్ , తర్హి ధర్మ్యంశేఽపి తజ్జ్ఞానం ప్రమా న స్యాత్ , వ్యధికరణప్రకారకత్వస్య తుల్యత్వాత్। ధర్మ్యంశే తు రజతేఽపి ప్రమా స్యాత్ । అథ రజతాంశే ధర్మ్యంశే చ తజ్జ్ఞానం ప్రమైవ। వైశిష్ట్యాంశే న ప్రమేతి చేత్ , న । వైశిష్ట్యస్య పూర్వజ్ఞానావిషయత్వేనాప్రకారత్వాత్ । వైశిష్ట్యవృత్తివిషయతాయాం రజతత్వపురోవర్తినోఃప్రకారత్వేన భ్రమస్య వైశిష్ట్యాంశే ప్రమాత్వాప్రమాత్వాపాతాత్ । నాపి స్వవ్యధికరణప్రకారానవచ్ఛిన్నవిషయతాప్రతియోగ్యనుభవః ప్రమా । ప్రమేయమిదమితి జ్ఞానే ప్రమేయత్వప్రకారకవిషయతానాశ్రయస్యాప్రసిద్ధ్యా అవ్యాప్తేః । న చ సంయోగిత్వాదినా ప్రమేయత్వప్రకారకవిషయతావ్యతిరేకో ఘటాదౌ ప్రసిద్ధ ఇతి వాచ్యమ్ । ప్రతియోగితావచ్ఛేదకరూపవత్త్వేేన ప్రతియోగిజ్ఞానస్యాభావధీహేతుత్వాత్ । కిం చ యత్కించిద్వ్యధికరణప్రకారానవచ్ఛిన్నత్వం భ్రమసాధారణమ్ , ప్రకృతజ్ఞానవ్యధికరణప్రకారానవచ్ఛిన్నత్వం నిర్వికల్పకావ్యాప్తమ్ , తస్య నిష్ప్రకారకత్వాదితి । ఇతి ప్రమాలక్షణపూర్వపక్షః సమాప్తః అథ ప్రమాలక్షణసిద్ధాన్తః ఉచ్యతే । యత్ర యదస్తి తత్ర తస్యానుభవః ప్రమా । తద్వతి తత్ప్రకారకానుభవో వా । యత్ర యన్నాస్తి తత్ర తస్య జ్ఞానం, తదభావవతి తత్ప్రకారకజ్ఞానం వా అప్రమా । తదన్యత్వే సతి అనుభవత్వమేవ వా ప్రమాత్వమ్ । తత్ప్రకారకత్వం చ తద్వైశిష్ట్యవిషయకత్వం తద్విశేషణజ్ఞానజన్యత్వం వా । ఈశ్వరస్య తద్విశిష్టవిషయం జ్ఞానం న తు తత్ప్రకారకమ్ । నిర్వికల్పకం చ ప్రమాప్రమాబహిర్భూతమేవ, వ్యవహారానఙ్గత్వాత్ । అవ్యపదేశ్యపదేన తదుపగ్రహస్య నామజాత్యాదియోజనారహితమపి ప్రత్యక్షమస్తీత్యత్ర తాత్పర్యమ్ । ఇదం రజతమితి జ్ఞానమిదన్త్వవతి తదనుభవత్వాత్ ప్రమా, రజతత్వాభావవతి

తత్ప్రకారకజ్ఞానత్వాదప్రమా । అంశే సమూహాలమ్బనం చ నాప్రమా । ఏకప్రకారాభావవత్యపి తదప్రతీతేః । ననైవమవ్యాప్యవృత్తిభావాభావయోరేకత్ర ప్రమాప్రమా చ స్యాత్ తదభావవతి తత్ప్రకారకజ్ఞానత్వాదితి చేత్ , న । భిన్నభిన్నావచ్ఛేదేన హి వృక్షే సంయోగతదభావౌ, న వృక్షమాత్రే, విరోధాదననుభవాచ్చ । తథా చ యత్ర వృక్షే సంయోగో న తత్ర తదభావః । యదవచ్ఛేదేన యత్ర యదస్తీతి వా వివక్షితమ్ । గోత్వాదేరపి సాస్నాద్యవచ్ఛేదేన వృత్తేః । పాకరక్తే శ్యామోఽయమితి ధీః ప్రమైవ । కదాచిత్తత్ర తత్సత్త్వాత్ । ఇదానీం శ్యామ ఇతి త్వప్రమైవ । న చ యత్తద్భ్యాం లక్షణాననుగమః, న హి ప్రమా సర్వత్ర ప్రమా, కిం తు క్వచిత్। తథా చ కిం జ్ఞానం కుత్ర ప్రమేతి తత్తద్విశేషస్య లక్ష్యత్వేన యత్తద్భ్యామేవ లక్షణం యుక్తమ్। అన్యే తు- - అనుభవత్వమేవ ప్రామాణ్యమ్ , భ్రమేఽప్యంశమాదాయ ప్రమావ్యవహారాత్ । రజతాదిప్రమాప్రమా చ విశిష్య లక్షణీయా, రజతత్వవతి తదనుభవః తదభావవతి తదనుభవో వేత్యాదినా । నన్వనుభవత్వస్య ప్రమాప్రమాసాధారణ్యేన తజ్జ్ఞానస్య న నిష్కమ్ప్రవృత్త్యఙ్గత్వమితి చేత్ , సత్యమ్ । విశేషవిషయప్రమాయా ఏవ ప్రవర్తకత్వాత్ । అతిరిక్తవిషయతాపక్షే విషయతాశ్రయావృత్త్యప్రకారకానుభవః ప్రమా । కేవలాన్వయిని విషయతాశ్రయావృత్తిరవృత్తిరేవ ప్రసిద్ధః । యద్వా యత్ప్రకారికా యా విషయతా తత్ప్రకారసమానాధికరణవిషయతాకః, స్వప్రకారసమానాధికరణవిషయతాకో వానుభవః ప్రమా । (యత్ప్రకారికా)ర్థ్యత్ప్రకారాటయా విషయతా తత్ప్రకారవ్యధికరణవిషయతాకం స్వప్రకారవ్యధికరణవిషయతాకం వా జ్ఞానం భ్రమః । ప్రకారభేదేనైకత్ర విషయతాభేద ఇతి లక్షణద్వయసమావేశాత్ ప్రమాభ్రమసంకరః । యద్వా విశేష్యనిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగిప్రకారకవిషయతాప్రతియోగీ, విశేష్యనిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిప్రకారానవచ్ఛిన్నవిషయత్వప్రతియోగీ వా, విషయతాసమానాధికరణాత్యన్తాభావ-ప్రతియోగిప్రకారకవిషయత్వాప్రతియోగీ వా, విషయతాసమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగిప్రకారానవచ్ఛిన్నవిషయతాప్రతియోగీ వా అనుభవః ప్రమా । స్వసమానాధికరణప్రకారానవచ్ఛిన్నవిషయతాప్రతియోగి జ్ఞానం, స్వవ్యధికరణప్రకారావచ్ఛిన్నవిషయతాప్రతీయోగి జ్ఞానం వా భ్రమః । ఇదం రజతమితి భ్రమే చ విషయతాద్వయే వ్యధికరణప్రకారావచ్ఛిన్నత్వతదనవచ్ఛిన్నత్వయోః విషయత్వప్రతియోగిత్వతదప్రతియోగిత్వయోరవిరోధాత్ । సమూహాలమ్బనే చ విషయతాభేదాన్న ప్రమాప్రమాలక్షణేఽవ్యాప్త్యతివ్యాప్తీ । వస్తుతస్తు విశేషణతావిశేషో నాస్త్యేవ, మానాభావాత్ । సామాన్యతో జ్ఞానే జ్ఞాతే తస్య క్వచిద్విశేషణతేతి సామాన్యతో విశేషణతాజ్ఞానేఽపి ఘటమయం జానాతి న వేతి సందేహాదవస్థ్యాత్ । తస్మాత్ ఘటతజ్జ్ఞానయోః స్వరూపగ్రహేఽపి తదీయత్వం తద్విషయత్వం న గృహీతమితి తద్విషయత్వే సందేహః । తదీయత్వం చ సంబన్ధం వినా తత్సంబన్ధస్వభావత్వమ్ । తదుక్తమ్ - -"ప్రకాశస్య సతస్తదీయతామాత్రనిబన్ధనః స్వభావవిశేషః తద్విషయత్వమ్ " ఇతి । సంబన్ధం వినా కథం తదీయత్వమ్ , సంబన్ధస్యైవ స్వభావత్వాత్ , యథా తవైవ విశేషణతాయామ్ । అన్యథానవస్థానాత్ । అన్యత్రాపి స్వరూపసంబన్ధే ఏషైవ గతిః । అన్యథా

సామాన్యేనాభావసమవాయయోర్జ్ఞానేఽధికరణే జ్ఞాతే తయోః సంశయో న స్యాత్।
అధికరణతదుభయస్వరూపాణాం జ్ఞాతత్వాత్ ।
తత్రాప్యభావసమవాయయోర్విశేషణతావిశేషో న గృహీత ఇతి చేత్, న।
సామాన్యతస్తద్గ్రహేఽపి సంశయాత్ । యుత్తు
సమూహాలమ్బనవిశిష్టజ్ఞానయోర్విశేషానుభవాద్విశిష్టజ్ఞానే విశేషణతావిశేషో విషయ ఇతి ।
తన్న । విశేషణతామాదాయాపి సమూహాలమ్బనసంభవాత్ । తత్రాపి
విశేషణతాన్తరస్వీకారేఽనవస్థా। సమూహాలమ్బనాత్తు విశిష్టజ్ఞానస్య విశేషః కారణకృతః
కార్యకృతః ప్రకారకృతో వా । ప్రకారోఽపి విశేషణతావిశేషః। స చ ధర్మిణ్యేవాస్త్వితి చేత్ , న ।
తమాదాయాపి సమూహాలమ్బనసంభవాత్ । ఇతి శ్రీమధుసూదనసరస్వతీపాద్యాయవిరచితే
తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే ప్రామాణ్యవాదే ప్రమాలక్షణసిద్ధాన్తః సమాప్తశ్చాయం
ప్రామాణ్యవాదః

అథాన్యథాఖ్యాతివాదః నను సర్వజ్ఞానానాం యథార్థత్వాత్ ప్రమాణలక్షణే (విశేషణస్య)
వ్యావర్త్యప్రసిద్ధేర్విశేషణవైయర్థ్యమ్ , అన్యథాఖ్యాతౌ మానాభావాత్ । తథా హి - -
రజతార్థిప్రవృత్తివిషయత్వం రజతత్వప్రకారకానుభవవిషయత్వవ్యాప్యం
రజతార్థిప్రవృత్తివిషయమాత్రవృత్తిధర్మత్వాత్ రజతమాత్రవృతిధర్మవత్
ఇత్యన్యథాఖ్యాతివ్యాప్యం సిధ్యతీత్యప్రాప్తకాలత్వమ్ , రజతమాత్రవృత్తిత్వం చోపాధిః।
శుక్తివృత్తిజ్ఞానవిషయతా రజతత్వప్రకారికా
రజతార్థితాజన్యప్రవృత్తివిషయవృత్తివిషయతాత్వాత్ రజతవృత్తివిషయతావదిత్యత్ర
రజతవృత్తిత్వముపాధిః । రజతత్వమ్ అరజతవృత్తిజ్ఞానవిషయతావచ్ఛేదకమ్
అరజతవిషయప్రవృత్తిహేతుజ్ఞానప్రకారత్వాత్ శుక్తిత్వవదిత్యత్ర రజతావృత్తిత్వముపాధిః ।
రజతత్వప్రకారికా జ్ఞానవిషయతా అరజతవృత్తిః అరజతనిష్ఠాత్యన్తాభావ(భావా)ప్రతియోగినీ
వా అరజతవిషయప్రవృత్తిహేతుజ్ఞానవిషయతాత్వాత్ శుక్తివృత్తివిషయతావదిత్యత్ర
రజతావృత్తిత్వముపాధిః । విషయతాయా నిరస్తత్వాచ్చ । వివాదపదం రజతజ్ఞానం
శుక్తివిషయకం శుక్తౌ ప్రవర్తకజ్ఞానత్వాత్ శుక్తిజ్ఞానవదిత్యత్ర జ్ఞాయమానేష్టభేదాగ్రహే
కారణతావచ్ఛేదకం రజతజ్ఞానం న ప్రవర్తకమిత్యసిద్ధిః । శుక్తీ రజతజ్ఞానవిషయతాశ్రయః
రజతార్థిప్రవృత్తివిషయత్వాత్ రజతవదిత్యత్ర రజతత్వముపాధిః । శుక్తౌ రజతార్థిప్రవృత్తిః
స్వధర్మిధర్మికరజతత్వప్రకారకజ్ఞానసాధ్యా రజతార్థిప్రవృత్తిత్వాత్ రజతప్రవృత్తివదిత్యత్ర
రజతవిషయత్వముపాధిః స్వపదార్థాననుగమశ్చ । తత్పరిత్యాగే తు
రజతార్థిప్రవృత్తిధర్మికరజతత్వప్రకారకజ్ఞానేనోభయసిద్ధేన రజతస్మరణేనార్థాన్తరమ్ ।
ఉచ్యతే । రజతార్థితాజన్యా శుక్తౌ ప్రవృత్తిరిష్టప్రవృత్తివిషయవిశిష్టజ్ఞానసాధ్యా ప్రవృత్తిత్వాత్
శుక్తౌ శుక్త్యర్థిప్రవృత్తివత్ । న చేష్టవిషయప్రవృత్తిత్వముపాధిః సాధనవిశేషితత్వాత్ । యద్వా
రజతేచ్ఛాజన్యశుక్తివిషయప్రవృత్తిజనకరజతత్వప్రకారకం జ్ఞానం శుక్తివిశేష్యకం
శుక్తిప్రవృత్తిప్రయోజకజ్ఞానత్వాత్ శుక్తౌ శుక్త్యర్థిప్రవృత్తిజనకజ్ఞానవత్ । అవచ్ఛేదకత్వేఽపి
ప్రయోజకత్వాన్నాసిద్ధిః । హేతుత్వమపి తస్య సాధయిష్యామః । తథావిధమిదం జ్ఞానం వా

రజతత్వప్రకారకం రజతేచ్ఛాజన్యప్రవృత్తిహేతుజ్ఞానత్వాత్ సత్యరజతజ్ఞానవత్ । న చ
గ్రహణస్మరణయోర్విశిష్టస్య జ్ఞానస్య వా పక్షత్వే బాధ ఆశ్రయాసిద్ధిర్వా । ఉభయసిద్ధేన
శుక్తినిష్ఠప్రవృత్తిహేతుత్వేన పక్షత్వాత్ । అన్యథా సాధ్యతదభావవతః
పక్షత్వేనానుమానోచ్ఛేదః। సమవాయాతీన్ద్రియత్వవాదినం ప్రతి
అగృహీతాసంసర్గకధర్మధర్మివిషయకమేకం జ్ఞానమేవ విశిష్టజ్ఞానం సిధ్యతి । న
చైవముభయరవ్యాతిః, నాన్యథాఖ్యాతిరితి వాచ్యమ్ । వ్యధికరణప్రకారకజ్ఞానస్య తత్త్వాత్ । న
చ విసంవాదిప్రవృత్త్యజనకత్వముపాధిః । తథావిధే ఇదంజ్ఞానే రజతజ్ఞానే చ త్వన్మతే
సాధ్యావ్యాపకత్వాత్ । నాపి దోషాజన్యత్వమ్ , పరస్య జ్ఞానమాత్రే తథాత్వాత్ । అన్యథా
తయోరేవ సాధ్యావ్యాపకత్వాత్ । న చాప్రయోజకత్వమ్ । ఇష్టపురోవర్తివిశిష్టజ్ఞానస్య
ప్రవృత్తిహేతుత్వాత్ । అత్ర ప్రాభాకరాః - - అప్రయోజకమిదమ్ ।
స్వతన్త్రోపస్థితేష్టభేదాగ్రహాదేవ ప్రవృత్త్యుపపత్తేః కిం విశిష్టజ్ఞానేన ।
పరేణాప్యారోపనియమార్థం తదభ్యుపగమాత్ । న చ రజతే ప్రవృతిం్త ప్రతి విశిష్టజ్ఞానస్య
హేతుత్వాత్ ఇహాపి తత్సిద్ధిః ప్రవృత్తిమాత్రే భేదాగ్రహే సతీష్టపురోవర్తిజ్ఞానస్య లాఘవేన
హేతుత్వాత్ , న తు సదపి విశిష్టజ్ఞానం తన్త్రం, గౌరవాత్ । న చ రజతే
ఇష్టపురోవర్తిభేదగ్రహస్యాప్రసిద్ధ్యా కథం తదభావ ఇతి వాచ్యమ్ । పురోవర్తినిష్ఠే భేదే
రజతప్రతియోగిత్వజ్ఞానవిషయత్వాభావస్య
పురోవర్తినీష్టభిన్నత్వప్రకారకజ్ఞానవిషయత్వాభావస్య వా హేతుత్వాత్ । న చాభేదవ్యవహారో
వ్యవహర్తవ్యధీసాధ్యో న తు తదభావాగ్రహాత్ , అన్యథా భేదాగ్రహాత్ భేదవ్యవహారాపత్తిరితి
వాచ్యమ్ । ఇచ్ఛాదీనాం జ్ఞాతపురోవర్తిమాత్రవిషయత్వాత్ । అభేదాభిలాపోఽపి
జ్ఞాతభేదస్యాసంసర్గాగ్రహాదితి నాజ్ఞాతే వ్యవహారః । నను పీతః శఙ్ఖో న శ్వేత ఇతి భేదజ్ఞానేఽపి
శ్వేతాభేదానుమిత్యా శ్వేతార్థిప్రవృత్తేరభేదధీస్తద్ధేతురితి చేత్ , న । తవాపి పీతః శఙ్ఖః
ఇత్యభేదజ్ఞానాత్ పీతార్థీ న ప్రవర్తతే భేదానుమితేరితి భేదాగ్రహ ఏవ తద్ధేతుః స్యాత్ ।
భ్రమత్వేన జ్ఞాతమభేదజ్ఞానమకించిత్కరమితి యది, తదా భ్రమత్వేన జ్ఞాతం భేదజ్ఞానమపి
తథా । యద్వా ఇష్టభేదావిషయకం జ్ఞానం ప్రవర్తకమ్ । న చాభేదానుమితావిష్టభేదో విషయః ।
అత ఏత పూర్వం భేదప్రత్యయేఽపి స ప్రత్యయో న భేదగ్రాహీతి
దిఙ్మోహప్రతిబిమ్బాదిప్రత్యయాః । నన్వేవం రజతేఽపి విశిష్టజ్ఞానం న సిధ్యేత్
ప్రవృత్తేర్భేదాగ్రహాదేవోపపత్తేః । ఇదం రజతతయా జానామి రజతతయా జ్ఞాతమిత్యనుభవః
శుక్తావపి తుల్యః । న చ శుక్తౌ రజతత్వబాధాత్ సోఽప్యసంసర్గాగ్రహః, బాధస్యాపి విశిష్టజ్ఞానత్వే
మానాభావాదితి చేత్ , న । తత్ర హి రజతస్య న స్మృతిః ప్రాగననుభవాత్ । గ్రహణం చ తస్య
ధర్మివిషయకం యోగ్యధర్మియోగేన రజతత్వజాతిగ్రహాదిత్యర్థసిద్ధం
ధర్మధర్మివిషయకమేకం జ్ఞానమ్ । న చ రజతత్వస్య శుక్త్యనుభవవిషయత్వే హేతురస్తి । న చ
ప్రత్యభిజ్ఞానవత్ సంస్కారేన్ద్రియేహేతూ । తయోరత్ర భిన్నవిషయకత్వాత్ । ఏకదా
స్వతన్త్రోపస్థితవిరుద్ధానేకభేదాగ్రహే సంశయః। (న చ) (న తు) క్రమేణోపస్థితానేకభేదాగ్రహో
యేన స క్రమికవిపర్యయద్వయరూపః స్యాత్ । అన్యథా తవాప్యప్రతీకారాత్ । న చ

సంశయానన్తరం విపర్యయదశాయాముభయభేదాగ్రహే సంశయః, ఏకభేదాగ్రహే అన్యథాఖ్యాతిః , దోషమహిమ్నా హ్యేకస్య న స్వాతన్త్ర్యేణోపస్థితిః కిం త్వభావవిశేషణతయేతి తద్భేదాగ్రహోఽప్యకించిత్కరః । న చ సంశయానన్తరం ధూమభ్రమాదస్తి క్వచిద్వహ్న్యర్థిప్రవృత్తిర్న తు తేన వినా । న చ తస్య స్వతన్త్రోపస్థితవహ్న్యసంసర్గాగ్రహో ద్వారమ్ , సంశయానురోధేన తస్య ప్రాగపి సత్త్వాద్వహ్న్యనుమితిర్ద్వారమితి వాచ్యమ్। లిఙ్గభ్రమస్య హి నిర్వహ్నిత్వస్య స్వాతన్త్ర్యేణోపస్థితిప్రతిబన్ధకత్వేన నియమతః స్వతన్త్రవహ్నిస్మృతిర్ద్వారమితి న సంశయాన్యథారవ్యాతీ । న చ పర్వతస్య ప్రత్యక్షత్వే వహ్నేశ్చ స్మరణే ప్రత్యక్షభ్రమాన్న విశేష ఇతి సాక్షాత్కరోమీతి స్యాత్ న త్వనుమినోమీతి (ఇతి?) వాచ్యమ్ । లిఙ్గజ్ఞానానన్తరభావిత్వప్రతిసన్ధానాప్రతిసన్ధానాభ్యాముభయసంభవాత్ । ఏవం స్వతన్త్రోపస్థితానిష్టభేదాగ్రహోఽపి నివర్తకః । తేనేదం రజతం న శుక్తిరిత్యభావప్రతియోగిత్వేనానిష్టోపస్థితేస్తద్భేదాగ్రహో న నివర్తకః । శుక్త్యభావాసంసర్గాగ్రహశ్చ నకారస్యార్థ ఇతి నాన్యథాఖ్యాతిః । అనిష్టాభేదగ్రహస్య నివర్తకత్వే చ రజత ఏవ నేదం రజతమితి కృత్వా న నివర్తేత , అన్యథా అన్యథాఖ్యాత్యాపత్తేః । అత ఏవ రజత ఏవ నేదం రజతమితి జ్ఞానేఽపి న ప్రవృత్త్యన్యథాఖ్యాతీ రజతభేదాసంసర్గాగ్రహాత్ । నను రజతరఙ్గయోరిమే రఙ్గరజతే ఇత్యత్ర ప్రత్యేకముభయభేదాగ్రహే యుగపత్ప్రవృత్తినివృత్తీ స్యాతామితి చేత్ , న । ఏవంవిధభ్రమే మానాభావాత్ । కార్యోన్నేయధర్మాణాం యథాకార్యమున్నయనాత్। క్రమోత్పన్నజ్ఞానయోర్భేదాగ్రహాదేకత్వాభిమానః । అన్యథా తవాపి స్వతన్త్రోభయభేదాగ్రహాత్ ప్రత్యేకం రజతం రఙ్గం వేతి సంశయః స్యాత్ । యదేవ వా తత్ర విపర్యయనియామకం తత ఏవ ప్రవృత్తినివృత్తీ స్యాతామ్ తద్ధేతోరేవేతి న్యాయాత్। యత్తు - - "ప్రసక్తప్రతిషేధాత్మా బాధోఽఖ్యాతౌ న యుజ్యతే । సాధయత్యన్యథాఖ్యాతిం బాధ ఏవ హి నః స్ఫుటమ్ ॥

" ఇతి । తదప్యపరీతమ్ । పరస్పరవిరుద్ధత్వావిశేషేణ బాధ్యత్వావ్యవస్థితేః । విరుద్ధార్థకతయోత్పన్నత్వం చ తుల్యమ్ । పూర్వేణాపి క్వచిత్పరస్య బాధాత్ । తస్మాదభేదాగ్రహాత్ ప్రసఞ్జితో వ్యవహారో భేదగ్రహాత్ బాధ్యత ఇతి యుక్తమ్ । ఉపేక్షాభ్రమే చ శబ్దప్రయోగో బాధ్యః । తదీయతామాత్రస్వభావత్వాత్ తద్విషయత్వస్య । కథం రజతీయమాత్రజ్ఞానమరజతీయం స్వభావవ్యాఘాతాత్ । న చోభయీయమ్ , సమూహాలమ్బనాపత్తేః। తదుక్తమ్- "అన్యస్య హ్యన్యథాభానం ప్రతీత్యైవ పరాహతమ్ । పరస్మిన్ భాసమానే తు న పరం భాసతే యతః ॥

" ఇతి । విషయం వినైవ తదాకారం జ్ఞానమితి సాకారవాదః । జ్ఞానాయథార్థత్వే చ జ్ఞానమాత్రస్య తచ్ఛక్యా న నిష్కమ్ప్రవృత్తిః । న చ దోషాజన్యత్వాదినా విశ్వాసః । భ్రమాదవిశ్వాసే ప్రవృత్త్యభావాపత్తేః । నాపి తజ్జ్ఞానాత్ । జ్ఞానత్వేన తత్రాప్యవిశ్వాసాత్ । తదుచ్యతే - అహో బత మహానేష ప్రమాదో ధీమతామపి । జ్ఞానస్య వ్యభిచారిత్వే విశ్వాసః కింనిబన్ధనః ॥

ఇతి । భ్రమస్య చ సన్మాత్రవిషయకత్వేనాయథార్థతా । అసద్విషయకత్వేఽసత్ఖ్యాతిః । న చ తత్ర హేతురస్తి । శబ్దస్యాప్తోక్తస్య నిర్దోషస్య లిఙ్గస్య చాహేతుత్వాత్ । న చ శబ్దానుమానాభాసాత్సా। యోగ్యతాదిమత్తయా శబ్దస్య లిఙ్గవత్తయా పక్షస్య జ్ఞానాచ్ఛాబ్దానుమితీ । న చాభాసే తజ్జ్ఞానమస్తి, హేత్వభావాదేవ । కిం త్వగృహీతాసంసర్గజ్ఞానద్వయమ్ । తత్ర ఇన్ద్రియస్య సంబద్ధగ్రాహకత్వాత్ న చ ప్రత్యభిజ్ఞానవత్ , ఉక్తోత్తరత్వాత్ । న చ దోషవశాదసంబద్ధేఽపి విజాతీయం కార్యమ్ । దోషస్యాజనకత్వాత్ । న హి దుష్టాత్ కుటజబీజాద్యవాఙ్కురః । భస్మకం చ న దోషః । కిం తు వహ్నేరుద్భవః । తస్య చ దాహసామర్థ్యం దృష్టమేవ । రసార్జనం తు న భవతి, భక్ష్యదాహాత్ । దవదహనదగ్ధవేత్రవీజం చ నష్టమేవ । తదుస్మనః కదలీజనకత్వమ్ । తదుక్తమ్ -"సాకారవాదాదసతో న భానాత్ సంవిద్విరోధాదథ హేత్వభావాత్ , ధియామనాశ్వాసభయాచ్చ నేష్టా యతోఽన్యథాఖ్యాతిరతో యథార్థా । తస్మాద్వివాదపదం జ్ఞానం న వ్యధికరణప్రకారకం జ్ఞానత్వాత్ సత్యజ్ఞానవత్ । భేదాగ్రహజన్యరజతత్వప్రకారకశుక్తీచ్ఛాయాం ప్రతియోగిప్రసిద్ధిః । జ్ఞానత్వం స్వవ్యధికరణప్రకారావచ్ఛిన్నవిషయతాప్రతియోగివృత్తి న భవతి జ్ఞానమాత్రవృత్తిధర్మత్వాత్ ప్రమాత్వవత్। న చ చక్షుశ్చాక్షుషసత్యజ్ఞానాతిరిక్తజ్ఞానజనకం ఇన్ద్రియత్వాత్ రసనవదితి ప్రతిరోధః, అప్రయోజకత్వాత్ । చాక్షుషజ్ఞానాతిరిక్తజ్ఞానజనకత్వోపాధేః అన్యథాఖ్యాతేరపి ధర్మ్యంశే సత్యత్వాత్ తుల్యన్యాయతయా వ్యాపకేఽపి వ్యర్థవిశేషణత్వాచ్చ । ఏవం (చ) స్వరూపతో విషయతశ్చాగృహీతభేదం జ్ఞానద్వయమేవ విసంవాదిప్రవత్తిహేతుః । తదుక్తమ్ - సంనిహితరజతశకలే రజతమతిర్భవతి యాదృశీ సత్యా । భేదానధ్యవసాయాదియమపి తాదృక్ పరిస్ఫురతి ॥

ఇతి । వ్యవహారమాత్రస్య భేదాగ్రహజన్యత్వేఽపి తస్య సంవాదతదభావాభ్యాం జ్ఞానే యథార్థత్వాయథార్థత్వవ్యపదేశః । అత ఏవ లోకే ఉష్ణం జలమితి జ్ఞానే నాయథార్థత్వవ్యపదేశః। ఉపేక్షాజ్ఞానే తు తద్వ్యపదేశస్తద్యోగ్యత్వాత్ । ॥

ఇతి శ్రీమధుసూదనసరస్వతీపాదశిష్యవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే అన్యథాఖ్యాతివాదపూర్వపక్షః॥

అథాన్యథాఖ్యాతివాదసిద్ధాన్తః సిద్ధాన్తస్తు- సత్యస్థలే ప్రవృత్తిమాత్రం ప్రతీష్టపురోవర్తిజ్ఞానే హేతుతయా వ్యవస్థితేఽతిప్రసఙ్గవారణార్థం విషయతయా వైశిష్ట్యమేవ కారణతావచ్ఛేదకం కల్ప్యతే లాఘవాత్ । కారణతాగ్రహసమయే జ్ఞానవిత్తివేద్యతయా శీఘ్రోపస్థితికత్వాత్ బాధకాభావాచ్చ । (నను) (న తు) స్వతన్త్రోపస్థితేష్టభేదాగ్రహః కారణమ్ , తాదృశభేదాగ్రహత్వం చ కారణతావచ్ఛేదకం, గౌరవాత్ కల్పనీయోపస్థితికత్వాచ్చ। విశిష్టజ్ఞానేఽపి హేతుత్వేనావశ్యకత్వాత్ భేదాగ్రహ ఏవ హేతురితి చేత్ ,న । విశిష్టజ్ఞానే తద్ధేతుత్వస్య తత్కల్పనోత్తరకల్ప్యత్వేన ప్రవృత్తికారణతాగ్రహసమయే తదనుపస్థితేః । న చైవం మిథ్యాజ్ఞానకల్పనే గౌరవమ్ । ప్రమాణప్రవృత్తిసమయే సిద్ధ్యసిద్ధిపరాహతత్వేన

ఫలముఖగౌరవస్యాదోషత్వాత్ । ప్రమాణవతస్తస్య న్యాయ్యత్వాత్ । ఏవం చ
విసంవాదిప్రవృత్తిరపి విశిష్టజ్ఞానసాధ్యా ప్రవృత్తిత్వాత్ సత్యప్రవృత్తివత్ । క్లృప్తకారణం
వినానుపపత్తేః అనన్యథాసిద్ధతయా ప్రవృత్త్యా సమానీతవిశిష్టజ్ఞానబలాత్ తత్కారణం
సదోషమిన్ద్రియాదేవ । సర్వతో బలవతీ హ్యన్యథానుపపత్తిః । న చ భేదాగ్రహాత్
ప్రవృత్త్యుపపత్తిరపి । విపరీతచతుష్కే యుగపత్ ప్రవృత్తినివృత్త్యాపత్తేః । న చ తత్ర
మానాభావః । ఇమే రఙ్గరజతే ఇతి సత్యజ్ఞానవత్ రజతరఙ్గయోః ప్రత్యేకభ్రమసామగ్ర్యోరేకదా
సత్త్వేన తాదృశభ్రమోత్పత్తేరానుభవికత్వాత్ । అన్యథా సమూహాలమ్బనోచ్చేదే
ద్విత్వాద్యప్రత్యక్షతాపత్తేః । ఇమే రఙ్గరజతే ఇతి శబ్దాభాసాదేవంవిధభ్రమసంభవాచ్చ । మమ
దోషమహిమ్నా రజతరఙ్గయో రజతరఙ్గభేదగ్రహాన్న సంశయః । తవ చైకత్ర
స్వతన్త్రోభయభేదాగ్రహాత్ ప్రత్యేకం రఙ్గం రజతం వేతి సంశయః స్యాత్ । అథ
యద్ధర్మజ్ఞానాద్యదుపస్థితిస్తత్ర తద్భేదాగ్రహాత్ ప్రవృత్తినివృత్తీ । రఙ్గరజతధర్మేణ రజతరఙ్గే
స్మారితే న తు రఙ్గరజతే । మాషరాశిస్థమసీవిషయే మాషార్థిప్రవృత్తిః
మసీనీలిమస్మారితమాషభేదాగ్రహాత్ । అనుభూయమానారోపోఽసిద్ధ ఏవ । అన్యథా తవాపి
ప్రత్యేకముభయజ్ఞానం స్యాదితి చేత్ , మైవమ్ । శబ్దాభాసాత్ ప్రత్యక్షాద్వా ఇష్టానిష్టోపస్థితౌ
తదభావాత్। మమత్వేకధర్మాదుభయోపస్థితావపి రజతరఙ్గయోస్తత్తయా న జ్ఞానం
దోషాదిత్యుభయసిద్ధం విపరీతజ్ఞానం చ దోషాత్ । న చైవమావశ్యకదోషాదేవ ప్రవృత్తినివృత్తీ,
సత్యస్థలే తదభావాత్। న చ విసంవాదినీ దోషాత్ ,
ఇన్ద్రియలిఙ్గశబ్దాదిదోషాణామననుగతత్వాత్ । తజ్జన్యజ్ఞానే చ జాతిభేదాత్ । నవ్యాస్తు-
రఙ్గవృత్తితయా జ్ఞాతధర్మస్య రజతే ఉత్కటాకాఙ్క్షా, తేన సహ భూయస్సహచారదర్శనాత్ , న
రఙ్గే అల్పతథాత్వాదితి తత్రానుత్కటా సా । ఏవం రజతవృత్తితయా జ్ఞాతధర్మస్యాపి । అతః
ఉత్కటాకాఙ్క్షయా అనుత్కటాకాఙ్క్షా ప్రతిబన్ధాన్న రఙ్గే నివృత్తిః । ఏవం రజతే న ప్రవృత్తిరితి ।
తన్న । ఇమే రఙ్గరజతే ఇతి శబ్దాభాసాద్యుగపత్ప్రవృత్తినివృత్తిప్రసఙ్గాత్
శబ్దాదుపస్థితావాకాఙ్క్షాయాస్తుల్యత్వాత్ । కిం చైవం
ధర్మయోర్భాయోఽల్పసహచారావగమాదుత్కటానుత్కటకోటికో రఙ్గం రజతం వేతి సంశయః
స్యాత్ । ఉత్కటానుత్కటాకాఙ్క్షాకల్పనే మానాభావాత్ , ఉత్కటత్వానిరుక్తేశ్చ। స్యాదేతత్ ।
సంవాదివిసంవాదిప్రవృత్త్యోర్వైచిత్ర్యే విశిష్టజ్ఞానభేదాగ్రహో హేతూ క్లృప్తత్వాత్ , న తు
విశిష్టజ్ఞానసత్యత్వాసత్యత్వే గౌరవాత్ । అసిద్ధేశ్చ । ప్రవృత్తినివృత్తిమాత్రే
చేష్టానిష్టపురోవర్తిజ్ఞానం హేతురితి నాననుగమః । న తు విశిష్టజ్ఞానం గౌరవాత్ । న చ
భేదగ్రహేఽతిప్రసఙ్గః । విశిష్టజ్ఞానం భేదాగ్రహం చ విశేషద్వయహేతుం వినా సామాన్యహేతోః
కార్యానుత్పాదాత్। న హి నిర్విశేషం సామాన్యం నామ । అన్యథా అన్ధస్య త్వక్సంబన్ధే
మహత్యుద్భూతరూపవతి చన్ద్రమహసి ప్రత్యక్షతాపత్తిః । ద్రవ్యసాక్షాత్కారహేతోః సత్త్వాత్ ।
ఏవం రఙ్గే రజతే చ విసంవాదిన్యౌ భవతః భేదాగ్రహాత్ । న చ సంవాదిన్యౌ, విశిష్టజ్ఞానాభావాత్
। అథ రజతరఙ్గయోః రజతరఙ్గభేదాగ్రహాత్ విసంవాదిన్యౌ బలాత్ స్యాతామ్ ,
తత్సామగ్రీసత్త్వాత్ । విసంవాదినీ తత్ర సత్యరజతే న సంభవతీతి చేత్ , అత ఏవ

భేదాగ్రహౌ న తద్ధేతుః, తత్సత్త్వేఽపి తదభావాత్ । న చ ప్రవృత్తినివృత్తిగతం
విసంవాదిత్వం సంవాదిత్వమపేక్ష్య తద్ధేతునా తే జన్యేతే । కారణస్య కార్యానపేక్షణాదితి ।
మైవమ్ । ప్రవృత్తేరనిష్టవిషయత్వం నివృత్తేరిష్టవిషయత్వం విసంవాదః । తథా
చానిష్టవిషయప్రవృత్తావిష్టవిషయనివృత్తౌ చ భేదాగ్రహౌ హేతురితి కథం తత
ఇష్టానిష్టవిషయప్రవృత్తినివృత్తీ స్యాతాం, తత్ర తస్యాసామర్థ్యాదితి । అత్ర బ్రూమః - జ్ఞానం
స్వవిషయే ప్రవర్తకమిత్యాద్యప్రవృత్తౌ సంవాదిప్రవృత్తౌ చ సర్వైరవధారితం,
లాఘువాద్బాధకాభావాచ్చ । తత ఇష్టజ్ఞానం శుక్తౌ ప్రవర్తకం తద్విషయకం
తద్వ్యవహారహేతుత్వాత్ స్వావిషయే తస్యాసామర్థ్యాత్ । అథ భేదాగ్రహాత్
గ్రహణస్మరణాచ్చావశ్యకాద్విసంవాదిప్రవృత్త్యుపపత్తేర్విశిష్టజ్ఞానకల్పనే గౌరవాచ్చ
స్వావిషయేఽపి జ్ఞానం ప్రవర్తకమితి కల్పనాత్ సర్వైః ప్రథమమవధారితమపి త్యజ్యతామితి
చేత్ , న । ప్రథమప్రవృత్తప్రమాణబలేన తత్రాపి విశిష్టజ్ఞానకల్పనాత్ । తత్ర బాధకం వినా
తద్విరోధేన కల్పాన్తరానుదయాచ్చ ఫలముఖగౌరవస్యాదోషత్వాత్ । అన్యథా ప్రథమం
సర్వైర్గృహీతాపి కార్యాన్వితే శక్తిః సిద్ధార్థదర్శనాద్గౌరవాచ్చ పరిత్యజ్యేతేతి సాధు సమర్థితం
గురుమతమ్ । నను స్వవిషయే జ్ఞానం ప్రవర్తకమితి సత్యమ్ । కిం తు
విసంవాదిప్రవృత్తావిదం జ్ఞానమేవ ప్రవర్తకం న త్విష్టజ్ఞానమపి । తద్ధి
జ్ఞాయమానేష్టభేదాగ్రహే కారణతావచ్ఛేదకం లాఘువాదితి దణ్డత్వవదన్యథాసిద్ధమ్ । ఏవం హి
తత్ర్పతిబద్ధవ్యవహారానుకూలత్వం తద్విషయత్వం రజతజ్ఞానస్య శుక్తౌ నాస్తి । అన్యథా
రజతజ్ఞానస్య శుక్తివిషయత్వాపత్తేః । సంవాదిప్రవృత్తౌ చేష్టజ్ఞానం ప్రవర్తకమ్ , తస్య
విశిష్టజ్ఞానత్వాత్ అభేదేనావచ్ఛేదకత్వాభావాదితి మమ సిద్ధాన్తసారః ఇతి చేత్ , ఉచ్యతే ।
స్వతన్త్రాన్వయవ్యతిరేకాదిష్టజ్ఞానం హేతురేవ న త్వితరహేతుతావచ్ఛేదకమన్యథాసిద్ధం వా
। న హీష్టజ్ఞానమాదాయైవ ఇష్టభేదాగ్రహస్యాన్వయవ్యతిరేకౌ యేన దణ్డత్వవత్తదవచ్ఛేదకమ్।
నాపీష్టజ్ఞానస్య భేదాగ్రహగర్భత్వేనాన్వయవ్యతిరేకౌ, యేన దణ్డరూపవత్తదన్యథాసిద్ధమ్ ।
అన్యథా అగృహీతభేదేష్టజ్ఞానం హేతురవచ్ఛేదకో భేదాగ్రహ ఇత్యేవ కిం న స్యాత్ । తస్మాత్
స్వతన్త్రాన్వయవ్యతిరేకాదుభయోరపి హేతుత్వమ్ । కిం చేష్టవిషయప్రవృత్తిస్థలే
ప్రవృత్తిమాత్రం ప్రతీష్టజ్ఞానస్య హేతుత్వాదియమపి ప్రవృత్తిస్తజ్జన్యా క్లృప్తహేతుం వినా
కార్యానుత్పత్తేః । న చేష్టజ్ఞానజన్యత్వే ఇష్టవిషయప్రవృత్తిత్వమవచ్ఛేదకం గౌరవాత్ ।
బాధకం వినా సామాన్యయోః కార్యకారణభావనియమాత్ । అత ఏవ తన్నోపాధిరపి । అథ
తత్రాపీదం జ్ఞానం ప్రవర్తకమ్ , దైవాధీనం తస్యేష్టవిషయత్వమపీతి చేత్ , తర్హీష్టే ఇదమితి
జ్ఞానాదేవ ప్రవృత్తిః స్యాత్ । న హ్యత్రేవ తత్రాపి జ్ఞాయమానేష్టభేదాగ్రహః ప్రవర్తకః। ఏతేనన
రజతజ్ఞానం శుక్తివిషయకం తత్ర్పతిబద్ధవ్యవహారా హేతుత్వాదితి నిరస్తమ్ । అసిద్ధేః । నను
జ్ఞానం యథార్థమేవేతి వ్యాప్తిరేవ తద్బాధికా । అత ఏవ ప్రవృత్తిమాత్రే విశిష్టజ్ఞానమిష్టజ్ఞానం చ
హేతుర్లాఘవాత్ స్వవిషయే జ్ఞానం ప్రవర్తకమ్ , సర్వైరేవాద్యప్రవృత్తౌ తథావగమాత్ ।
అసత్యస్థలే ఇష్టజ్ఞానమపి ప్రవర్తకం, న తు భేదాగ్రహే
హేతుతావచ్ఛేదకమిత్యన్యథాఖ్యాతిసాధనం న భవతీతి చేత్ , న।

తేషామన్యథాసిద్ధావన్వయవ్యతిరేకావధారితకారణతామూలకత్వేన త్రైరేవ వ్యాప్తిబాధాత్ ।
క్లృప్తహేతుంు వినా కార్యానుత్పత్తేః విపక్షే బాధకాభావాచ్చ । జ్ఞానాయథార్థత్వేఽపి
నిష్కమ్ప్రవృత్త్యాద్యుపాయస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । ఏతేనసంస్కారేన్ద్రియాభ్యాం
ప్రత్యభిజ్ఞానవచ్ఛబ్దాభాసాదితో వా పరస్పరం సంబన్ధవిరహిణి ఏకం జ్ఞానం న భవతీతి జ్ఞానం
యథార్థమేవేతి వ్యాప్తిరితి నిరస్తమ్ । వ్యాప్త్యాద్యసిద్ధేంఃసామగ్రీసత్త్వే కార్యావశ్యకత్వాచ్చ ।
ఏకదేశినస్తు- - రజతరఙ్గయో రజతరఙ్గభేదాగ్రహాన్న యుగపత్ ప్రవృత్తినివృత్తీ । న
చాన్యథాఖ్యాతిః , దోషవశాత్ పురోవర్తినం విహాయ స్మృతరజతరఙ్గాభ్యాం పురోవర్తిని
భేదగ్రహాత్। న చ రజతత్వేన స్మృతిః సంస్కారగోచరసర్వరజతవిషయా స్యాత్
సామాన్యప్రత్యాసత్తేస్తుల్యత్వాదితి వాచ్యమ్ । తత్తాంశే రజతత్వే చ ప్రత్యాసత్తావపి దోషాత్
స్మృత్యనుభవప్రతిబన్ధవదుపపత్తేః। కిం చ ప్రత్యక్షే సామాన్యం ప్రత్యాసత్తిః, స్మరణే తు మనః
కరణం సంస్కారః ప్రత్యాసత్తిః, న తు తస్య సామాన్యం ప్రత్యాసత్తిరకరణత్వాత్ । తన్న ।
ఏకరఙ్గరజతమాత్రజ్ఞానానన్తరం తయోరేవ యమజయోర్వా
విపరీతచతుష్కేఽతిప్రసఙ్గాదన్యథాఖ్యాతేర్వా । అన్యే తు- - రజతే నేదం రజతమితి జ్ఞానం
రజతత్వాసంసర్గాగ్రహరూపం రజతభేదాసంసర్గాగ్రహరూపం ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధకమితి ।
తన్న । అన్యవృత్తితయోపస్థితస్య రజతత్వాసంసర్గస్య రజతభేదస్య చ రఙ్గేఽసంసర్గాగ్రహాత్
నివృత్తిప్రసఙ్గాత్ రఙ్గే చ తయోరసంసర్గగ్రహేఽన్యథాఖ్యాతిః । రజతే
రజతభేదాసంసర్గాసంసర్గస్యాసంసర్గాగ్రహాన్నివృత్తిరితి చేత్ , న । భేదాసంసర్గాసంసర్గస్య
భేదసంసర్గరూపత్వేన రజతభేదసంసర్గాసంసర్గగ్రహాద్రఙ్గే నివృత్తిప్రసఙ్గాత్ ।
రజతభేదసంసర్గాసంసర్గగ్రహే చాన్యథాఖ్యాతిః । రజతవృత్తితయోపస్థితే భేదే రజతభేదేన
సహ భేదాగ్రహః ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధకః, ఏవం రఙ్గే నివృత్తావపీతి చేత్ , న । ఏవమపి శబ్దాభాసాత్
యుగపత్ ప్రవృత్తినివృత్త్యాపత్తేః ప్రవృత్తినివృత్తివిషయనిష్ఠభేదయో రఙ్గరజతభేదయోశ్చ
శబ్దాదనుపస్థిత్యా ప్రతిబన్ధకత్వాభావాత్ । అపరే తుపురోవర్తినిష్ఠతయా జ్ఞాతే భేదే
ఇష్టానిష్టప్రతియోగిత్వాభావగ్రహాత్ ప్రవృత్తినివృత్తీ । తథా హి - - రఙ్గే రజతభేదః సన్నపి
దోషాన్న భాసతేఽన్యస్మాద్భాసత ఏవ । తథా చ రఙ్గవృత్తితయా జ్ఞాతే భేదే
రజతప్రతియోగిత్వాభావగ్రహాద్వ్యర్థాదేవ రఙ్గే ప్రవృత్తిః, రఙ్గప్రతియోగిత్వాభావః సన్నపి
దోషాన్న భాసత ఇతి తత్ర న నివర్తతే । ఏవం రజతనిష్ఠతయోపస్థితే భేదే
రఙ్గప్రతియోగిత్వాభావగ్రహాత్ రజతే నివర్తతే । రజతప్రతియోగిత్వాభావః సన్నపి దోషాన్న
గృహ్యత ఇతి న యుగపత్ప్రవృత్తినివృత్తీ । న చ రఙ్గవృత్తిభేదత్వం రజతభేదేఽప్యస్తీతి తేన
రూపేణ సోఽపి భాసతే సామాన్యబుద్ధేః సర్వవిశేషవిషయత్వాత్। తథా చ రజతభేదేఽపి
తత్ప్రతియోగిత్వాభావగ్రహేఽన్యథాఖ్యాతిరితి వాచ్యమ్ । ప్రత్యాసత్తావపి రఙ్గవృత్తిభేదత్వేన
రజతభేదస్య దోషేణాగ్రహాదితి । మైవమ్ । ఇదం రజతమితి జ్ఞానమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం
ప్రవర్తకమిత్యనుభవసిద్ధమ్ । తచ్చ సత్యస్థలే విశిష్టజ్ఞానం అన్యత్ర జ్ఞానద్వయమేకం వా
జ్ఞానమితి వివాదః । తత్ర తజ్జ్ఞానం న ప్రవర్తకమిత్యనుభవబాధితమ్ । తదపి హేతురిత్యపి న
। తస్య సత్యస్థలేఽసిద్ధత్వాత్ । విశిష్టజ్ఞానాపేక్షయా గురుత్వాత్ శబ్దాభాసాత్ ప్రవృత్తౌ

భేదాదిజ్ఞానాభావాచ్చ। ఏవం నివృత్తావపి । అన్యే తు- - ఇష్టవృత్తితయా గృహ్యమాణోఽనిష్టవృత్తితయా చాగృహ్యమాణో ధర్మ స్వాశ్రయే ప్రవర్తక ఇతి, స చ ధర్మో రజతే రజతత్వం రఙ్గే రజతసాదృశ్యమ్ । ఏవం నివృత్తావపీతి న యుగపత్ప్రవృత్తినివృత్తీ ఇతి । తన్న । ఏవం హి ఇమే రఙ్గరజతే ఇతి శబ్దాభాసాత్ రఙ్గరజతయోః ప్రవృత్తినివృత్తీ న స్యాతామ్ । రజతవృత్తిధర్మస్య చ రఙ్గే, రఙ్గవృత్తిధర్మస్య రజతే శబ్దానుపస్థితేః । న చ శబ్దానన్తరం ప్రత్యక్షేణ తయోరుపస్థితిః , తత్ర హేతుర్న శబ్ద ఇతి వాచ్యమ్ । అనన్యథాసిద్ధశబ్దానువిధానాత్ ఇమే రజతరఙ్గే ఇతి స్వకీయం యథార్థజ్ఞానమనాదృత్య తత్రైవేమే రఙ్గరజతే ఇతి ప్రతారకవాక్యే విశ్వాసేన ప్రవృత్తినివృత్తిదర్శనాచ్చ । ఇతరే తు - - రజతే రజతత్వం న గృహ్యతే దోషాత్ । తథా చ రజతవృత్తితయా యావదుపస్థితధర్మస్య రజతత్వేన భేదాగ్రహాన్న ప్రవర్తతే । రఙ్గవృత్తితయోపస్థితస్య చ కస్యచిద్ధర్మస్య రజతత్వేన భేదాగ్రహాద్రఙ్గే ప్రవర్తతే । ఏవం నివృత్తావపి । యథా తవాభేదగ్రహేఽపి మానాన్తరాత్ భేదగ్రహః ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధకస్తథా రజతే రజతభేదగ్రహేఽపి రజతవృత్తితయా యావదుపస్థితస్య రజతత్వేన మమ భేదగ్రహః ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధక ఇతి । తన్న । ఏతదపేక్షయా విశిష్టజ్ఞానస్య లఘుత్వేనాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం చ హేతుత్వాత్ । న చ హేత్వభావః । ప్రత్యభిజ్ఞానవత్ సంస్కారేన్ద్రియాభ్యాం విశిష్టధీసంభవాత్ । తస్య జ్ఞానద్వయత్వేఽభేదోచ్ఛేదః , తస్య తదేకమానత్వాత్ । న చైకవిషయత్వేన తయోః పరస్పరసహకారితా । నామవిశిష్టనామిప్రత్యక్షే తత్తాంశే చ తదభావాత్ గౌరవాచ్చ । న చాతిప్రసఙ్గః । భేదాగ్రహస్యాపి తద్ధేతుత్వాత్ । అథ ప్రత్యభిజ్ఞాయా ఏకత్వేఽపి తత్తాంశే న సాక్షాత్కారిత్వం । తత్రేన్ద్రియాసంనికర్షాత్ తజ్జ్ఞానజన్యత్వాచ్చ। కిం తు స్మృతిత్వమ్ । పురోవర్త్యభేదాంశే చ సాక్షాత్త్వం స్మృతిత్వమనుభూతిత్వం చ న జాతిరవ్యాప్యవృత్తిర్వేతి చేత్ , తర్హి సంస్కారాదసంనికృష్టమపి భాసత ఇతి తవాప్యనుమతమ్। తథా చ తవైవ రీత్యా ప్రత్యభిజ్ఞానవదిదం రజతమిత్యేకం జ్ఞానమస్తు , తత్సామగ్రీసత్త్వాత్। మమ త్విన్ద్రియజన్యత్వాత్ జాత్యసంకరాచ్చ సాక్షాత్కారిత్వమేవోభయత్ర। నను యో యత్సాక్షాత్కారః స తదిన్ద్రియసంనికర్షజన్యః । న చ రజతే స ఇహాస్తీతి చేత్ ,న । ప్రత్యభిజ్ఞాయా ఇన్ద్రియజన్యతయా సాక్షాత్కారిత్వేన తత్తాయాం నామ్ని చ వ్యభిచారాత్। సంస్కారస్య స్మృతేర్వా సంనికర్షత్వాచ్చ । న చ రజతత్వప్రత్యక్షే సంయుక్తసమవాయస్య ప్రత్యాసత్తిత్వేన హేతుత్వాత్తం వినా న తదితి వాచ్యమ్ । తద్విశిష్టజ్ఞానే విశేషణజ్ఞానోపక్షీణత్వేన తస్యా హేతుత్వాత్ । న హి విశిష్టధీసామగ్రీసత్త్వే తేన వినా తద్విలమ్భః । కిం చ విశేషణజ్ఞానం విశేష్యసంబన్ధస్తయోరసంసర్గాగ్రహ ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాసత్యప్రత్యక్షసాధారణస్య విశిష్టప్రత్యక్ష హేతోర్భ్రమేఽపి సంభవాత్ । రజతసాక్షాత్కారే రజతసంయోగస్య హేతుత్వేఽపి విశేష్యసంనికర్షత్వేన హేతుతా, న తు రజతసంయోగత్వేన । యత్సామాన్యే యత్సామాన్యం హేతుస్తద్విశేషే తద్విశేషస్య హేతుత్వనియమాత్। సంయోగస్య విశేష్యభానసామగ్ర్యన్తరితత్వేనాన్యథాసిద్ధతయా విశేషసామగ్ర్యన్తరాకల్పనాత్ గౌరవాచ్చ । ప్రత్యక్ష హేతుత్వేన క్లృప్తవిశేష్యసంబన్ధాదేవ

తదుపపత్తేః । అపి చ ప్రవృత్తౌ స్వతన్త్రోపస్థితేష్టభేదాగ్రహకారణత్వాపేక్షయా రజతసాక్షాత్కారే విశేష్యసంనికర్షత్వేన హేతుత్వస్య లఘుత్వాత్ । వస్తుతస్తు- - దోషాద్భ్రమ ఇత్యుభయసిద్ధమ్ , తత్ర భ్రమో నాసంసర్గగ్రహాభావః । తస్యాధికరణరూపత్వే అసాధ్యత్వాత్ । తజ్జ్ఞానరూపత్వే చ తస్య ప్రమాత్వేన దోషాజన్యత్వాత్ । భ్రమస్థానాభిషిక్తప్రమా దోషజన్యైవేతి చేత్ , న। తస్యాః క్లృప్తసామగ్ర్యన్తరజన్యత్వాదితి భ్రమోఽసత్యజ్ఞానమిత్యసంనికృష్టమపి దోషాత్ భాసత ఇత్యభ్యుపేయమ్ । అపి చ దోషస్య విశిష్టమేవ జ్ఞానం వ్యాపారః, ప్రవృత్తౌ తద్ధేతుత్వస్య క్లృప్తత్వాత్ । న చ భేదాగ్రహః , కల్పనీయకారణభావత్వాత్ । యత్తు దుష్టాత్కార్యం నేతి , తత్ర బీజేన్ద్రియసాధారణం న దుష్టత్వమేకమస్తి । ఏవం ప్రత్యక్షమప్యన్యథాఖ్యాతౌ మానం కారణబాధాభావాత్ । తథా హి- ఇదం రజతతయా జానామీత్యనువ్యవసాయసాక్షికమేవాన్యస్యాన్యథా భానమ్ । న హి విషయత్వేఽనువ్యవసాయాదన్యత్ ప్రమాణమ్ । న హ్యతద్విషయస్తజ్జ్ఞానవిషయత్వేన న వా తదవిషయకం తద్విషయకత్వేనానువ్యవసీయతే । అనువ్యవసాయస్య ప్రమాత్వనియమాత్ । అన్యథా ఘటజ్ఞానేఽపి కదాచిత్పటం జానామితి స్యాత్। న చ భేదాగ్రహదశాయాం రజతజ్ఞానవిషయత్వాసంసర్గాగ్రహాః । శుక్తౌ భేదగ్రహేఽపి శుక్తీ రజతత్వేన మయా జ్ఞాతా శుక్తౌ రజతాజ్ఞానం మే వృత్తమిత్యనువ్యవసాయాత్ । అథ విచారసాధ్యాసంసర్గగ్రహబాధ్యోఽయమసంసర్గాగ్రహః, తేన విచారం వినా భేదగ్రహేఽప్యవతిష్ఠత ఇతి చేత్ , న । ఇదం రజతతయా జానామీత్యత్ర శుక్తికర్మకరజత త్వప్రకారకజ్ఞానాసంసర్గాగ్రహస్యాత్మన్యసంభవాత్ తాదృశజ్ఞానాప్రసిద్ధేః । న చేదం జానామీతి రజతం జానామీతి తదాకారః , తృతీయార్థస్య ప్రకారత్వేన ప్రకారిణోఽభానేఽభానప్రసఙ్గాత్ । విశిష్టజ్ఞానం చ సర్వత్ర విశేషణవిశేష్యేయమిత్యన్యథాభానమపి తథా । జ్ఞానే రజతత్వానభ్యుపగమాద్విశేషణవిశేష్యవిషయకత్వాచ్చ న సాకారవాదః। యత్తు - జ్ఞానమిథ్యాత్వే బాధ్యబాధకవ్యవస్థా న స్యాదవిశేషాదితి । తన్న । అనన్యథాసిద్ధాయా ధియో బాధకత్వాత్ । తథా హి యత్ర దుష్టాదుష్టేన్ద్రియజన్యం పరస్పరనిరపేక్షమేకత్ర విరుద్ధం జ్ఞానద్వయముత్పద్యతే , తత్ర ప్రథమమనుపజాతవిరోధిత్వాన్నాగతం బాధతే , తస్యాప్రాప్తత్వాత్ । ఉత్తరం తు స్వకారణాదుత్పద్యమానముపజాతవిరోధితయా నానుపమృద్య పూర్వముత్పత్తుమర్హతీతి పూర్వం బాధాత్మకముత్పద్యతే, అన్యథా నోత్పద్యేతైవ । న చైవమేవేతి వాచ్యమ్ । అనుభవవిరోధాత్ । యదాహుః- - "పూర్వాత్పరబలీయస్త్వం తత్ర నామ ప్రతీయతే । అన్యోన్యనిరపేక్షాణాం యత్ర జన్మ ధియాం భవేత్ "॥

ఇతి । యత్ర పూర్వాపేక్షముత్తరం జ్ఞానముత్పత్తుమున్ముఖం తత్రోపజీవ్యపూర్వవిరోధేనోత్తరం నోత్పద్యతే । అతోఽజాతం సత్పూర్వం కథం బాధతామ్ । యథా ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధానుమితిః । నను భ్రమస్య కిం బాధ్యతే । న స్వరూపం తస్య సత్త్వాత్ । నాపి రజతత్వప్రకారకత్వం శుక్తివిషయకత్వం వా, తయోరపనేతుమశక్యత్వాత్ । జాతం హి తద్రజతత్వేన శుకిం్త విషయీకృత్య। నాపి వ్యవహారః, ప్రవృత్త్యాదేర్వ్యుత్తత్వాత్ ।

నాప్యనాగతవ్యవహారజనకత్వమ్ , తస్య కారణాభావాదేవాసంభవాత్ । ఉచ్యతే । బాధకేన భ్రమస్య భ్రమత్వబుద్ధిరేవ బాధః । యత్తు ధియామయథార్థత్వే కథమాశ్వాస ఇతి। తన్న । ప్రామాణ్యగ్రహోపాయస్య దర్శితత్వాత్ । సత్యత్వనియమేఽపి సదసంసర్గాగ్రహస్యాగృహీతాసంసర్గస్య జ్ఞానద్వయస్య చ బహుషు దర్శనాత్ కథమాశ్వాసః । అథ సదసంసర్గాగ్రహస్య ప్రతిసన్ధానం విలమ్బితమ్ । సద్విషయత్వం చ శీఘ్రోపస్థితమిత్యౌత్సర్గికసద్విషయత్వజ్ఞానాద్విశ్వాసః । యత్ర తు కదాచిత్సంశయస్తత్ర జ్ఞానాన్తరాదేవ సంశయనివృత్తిరితి చేత్ , మమాప్యౌత్సర్గికం ధియాం సత్యత్వం బాధకేనాపనోద్యత ఇతి తదనవతారాత్ సత్యత్వవిశ్వాసః । కిం చ తవ జ్ఞానాన్తరేఽప్యవిశ్వాసః । విశేషదర్శనాద్విశ్వాసస్తుల్య ఏవ । యథా చ తత్రాపి న సందేహస్తథోక్తం పరతః ప్రామాణ్యే । అన్యే తు- - స్మృతయోగ్యవైధర్మ్యభావోఽధికరణం తజ్జ్ఞానం వా । తచ్చ ప్రత్యక్షత ఏవ గృహీతమితి యుక్తో విశ్వాసః । అయోగ్యే భేదకేఽధికరణే చ భేదసంశయే జ్ఞానాన్తరాద్విశ్వాస ఇతి। తన్న । ఉభయత్రాపి జ్ఞానాన్తరాద్విశ్వాసతుల్యత్వేన శిష్యదన్ధనమాత్రత్వాత్ । వస్తుతస్తు భేదాగ్రహాదేవాభేదవ్యవహారోపపత్తావభేదవిషయత్వం క్వాపి న సిద్ధమస్తీతి కథం సద్విషయత్వసిద్ధిః । యత్తు దోషో న హేతురితి, తన్న । ఫలబలేన తథాత్వాత్ । అథేదం రజతమితి జ్ఞానం కథమయథార్థమ్ , ఇదంరజతయోః సత్త్వాత్ । న చ తదుభయతాదాత్మ్యమసత్ , ఉభయం తాదాత్మ్యం చేత్యతోఽధికస్యాభావాత్ । తయోశ్చ సత్త్వాత్ । అసత్త్వే వా అసఖ్యాతిః । ఏవం సంసర్గారోపోఽపీతి । ఉచ్యతే । సన్మాత్రవిషయత్వేఽపి తదభావవతి తత్ప్రకారకత్వం ప్రకారవ్యధికరణవిషయతాకత్వం వా అయథార్థత్వమ్ । ప్రాఞ్చస్తు - - తాదాత్మ్యసంసర్గయోరసతోరేవ మన్యన్తేవిషయత్వమ్ । న చైవమసఖ్యాతిః, సదుపరక్తస్యాత్యన్తాసతః ఖ్యాత్యభ్యుపగమాత్ । సదనుపరక్తస్యాఖణ్డస్యాత్యన్తాసతః ఖ్యాతిరసఖ్యాతిర్నాభ్యుపేయతే కారణాభావాత్ । తదనుపపత్తిస్తులైవేతి చేత్ , న । అత్ర విశిష్టజ్ఞానసామగ్ర్యా దర్శితత్వాత్ । తదుక్తం వాచస్పతిమిశ్రైః - - "తస్మాద్యదన్యథా సన్తమన్యథా ప్రతిపద్యతే । తన్నిరాలమ్బనం జ్ఞానమసదాలమ్బనం మతమ్ "॥

ఇతి ॥

॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే అన్యథాఖ్యాతివాదః ॥

అథ ప్రత్యక్షలక్షణవాదః సా చ ప్రమా చతుర్విధా ప్రత్యక్షానుమిత్యుపమితిశాబ్దీభేదాత్ । ఏవం చతస్రాణాం తాసాం కరణం ప్రమాణమపి చతుర్విధం ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దభేదాత్ । అన్యేషాం యథాయథమేష్వేవాన్తర్భావాత్। తథా చ వక్ష్యామః । నను న ప్రత్యక్షం తావదిన్ద్రియార్థసంనికర్షోత్పన్నం జ్ఞానమవ్యభిచారి । ఆత్మానుమితిస్మృత్యోర్జ్ఞానమాత్రే చాతివ్యాప్తేః । ఆత్మనోఽర్థస్య మనసేన్ద్రియేణ సంయోగాదుత్పత్తేః । ఈశ్వరప్రత్యక్షావ్యాప్తేశ్చ। సంనికర్షస్య చ

సంయోగాదిరూపత్వేనాననుగమాచ్చ । సంయోగాద్యన్యతమస్య చానిర్ధారితైకపరత్వే భాగాసిద్ధిరితరభేదసాధనే, వ్యర్థవిశేషణత్వం చ । ఇన్ద్రియార్థయోరేకజన్యత్వస్య లక్షణత్వే వ్యర్థవిశేషణత్వమ్। న చ తయోరేకైకజన్యత్వమేవ లక్షణమ్ । ఆత్మమనోజన్యత్వేన జ్ఞానమాత్రే గతత్వాత్ , ఇన్ద్రియస్య ప్రత్యక్షనిరూప్యత్వాచ్చ । నాపి జ్ఞాతకరణాజన్యత్వే సతి సత్యేఽనుభవః ప్రత్యక్షమ్ । లిఙ్గాదేరజనకతయా జ్ఞానస్యాజ్ఞాతస్య కరణత్వే అనుమిత్యాదౌ గతత్వాత్ । జ్ఞానాజన్యేఽనుభవః సత్య ఇత్యపి న । విశిష్టప్రత్యక్షావ్యాప్తేః తస్య విశేషణజ్ఞానజన్యత్వాత్ । నాపి సత్యత్వే సతి సాక్షాత్కారిత్వమ్ , నియతవ్యఞ్జకాభావేన గ్రహీతుమశక్యతయా తస్య జాతిత్వాసిద్ధేేః । సత్త్వే వా తదేవ లక్షణం వ్యవహారనిమిత్తం చాస్తు , కిం జాత్యా । ఉచ్యతే । ప్రత్యక్షస్య సాక్షాత్కారిత్వం లక్షణమ్ । చాక్షుషాదిజ్ఞానే సాక్షాత్కరోమీత్యనుగతబుద్ధేర్బాధకం వినా జాతివిషయత్వాత్ । న చేన్ద్రియజన్యత్వం తథా । అన్యోన్యాశ్రయాదిన్ద్రియస్యాతీన్ద్రియత్వాచ్చ । న చ నియతవ్యఞ్జకాభావాన్న జాతిః । గోత్వాదౌ సాస్నాదేరివాననుగతస్యాపి చక్షుః కరణకానుభవత్వాదేర్వ్యఞ్జకత్వాత్ । న చ జాతావనుగతవ్యఞ్జకనియమః । జ్ఞానేచ్ఛాసుఖదుఃఖాదేస్తదభావాత్ । ప్రత్యుత నియతవ్యఞ్జకసత్త్వే జాత్యసిద్ధిరేవ । తత ఏవానుగతబుద్ధ్యుపపత్తేః । నిర్వికల్పకేశ్వరయోగిప్రత్యక్షే చ ప్రత్యక్షత్వం ధర్మగ్రాహకమానసిద్ధమ్ । యోగజధర్మాజన్యజన్యస్వవిషయకసవికల్పకాజన్యసామాన్యలక్షణప్రత్యాసత్త్యజన్యజన్యప్రత్యక్షస్య లక్షణమనాగతగోచరసాక్షాత్కారహేతుప్రత్యాసత్త్యజన్యజన్యసాక్షాత్కారత్వమ్। అన్యే తు సామాన్యజ్ఞానప్రత్యాసత్తేరిన్ద్రియసంబద్ధవిశేషణతాన్తర్భావాత్ తజ్జన్యం ప్రత్యక్షం సంగ్రాహ్యమేవేతి । (యద్వా విషయత్వేన)(విశేష్యత్వేన) స్వవిశేష్యజన్యం జ్ఞానం జన్యప్రత్యక్షమ్ । ఆత్మవిశేష్యకానుమితిశాబ్దస్మృతిషు విశేష్యత్వేన తస్య న హేతుత్వమ్ , విశేష్యం వినాపి తాసాముత్పత్తేః కిం తు సమవాయిత్వేన । యద్వాఇన్ద్రియజన్యం జ్ఞానం జన్యప్రత్యక్షమ్ । ఇన్ద్రియత్వేన జనకత్వం వివక్షితమ్ । జన్యప్రత్యక్షమాత్రే ఇన్ద్రియత్వేన చక్షురాదీనాం కారణతా । అనుగతహేతుం వినా అనుగతకార్యస్యాకస్మికత్వాపత్తేః। స్మృత్యనుమిత్యాదౌ చ మనసో నేన్ద్రియత్వేన హేతుత్వమ్ , కిం తు మనస్త్వేేన । అన్యథా స్మృత్యాదేః సాక్షాత్కారత్వాపత్తేః । ఇన్ద్రియత్వం చ స్మృత్యజనక(జ్ఞానహేతు)(జ్ఞానకారణ)మనస్సంయోగాశ్రయత్వమ్ । ప్రాణశరీరాత్మానశ్చ స్మృతిజనకమనస్సంయోగవన్తః । శబ్దేతరోద్భూతవిశేషగుణానాశ్రయత్వే సతి జ్ఞానహేతుమనస్సంయోగాశ్రయత్వం వా । జ్ఞానాకరణకం జ్ఞానమితి తు వయమ్ । విశిష్టప్రత్యక్షే చ విశేషణజ్ఞానం న కరణం వ్యాపారాభావాత్ । విశిష్టవైశిష్ట్యప్రత్యక్షే చ విశేషణజ్ఞానం హేతుర్న తు విశేషణవిశేషణధీరపి విశేషణధీద్వారా కరణమ్ , మానాభావాత్। ప్రత్యభిజ్ఞాయాం తు తత్తాస్మృతిః కారణం న తు సంస్కారద్వారా అనుభవః కరణమ్ । తస్యాః సంస్కారజన్యత్వే స్మృతిత్వాపత్తేః । స్మృతిత్వే లాఘవేన సంస్కారజన్యత్వస్య తన్త్రత్వాత్। తద్ధేతుత్వేనైవ తత్సిద్ధేశ్చ । ప్రాభాకరాస్తు - - సాక్షాద్ధీః ప్రత్యక్షమ్ । సాక్షాత్త్వం చ న జాతిః, నియతవ్యఞ్జకాభావాత్ । నాపి సవికల్పకానపేక్షజ్ఞానత్వమ్ ,

ప్రత్యభిజ్ఞాసాదృశ్యద్వ్యాత్వాదిప్రత్యక్షావ్యాపనాత్। కిం తు యజ్ఞానం యద్విషయత్వేన సవికల్పకాజన్యం తత్తత్ర సాక్షాద్ధీః। మితిమాత్రప్రకాశే చ సర్వమేవ జ్ఞానం ప్రత్యక్షం జ్ఞానాజన్యత్వాత్। జాతావనుగతధీరపి ప్రత్యక్షా జాతివ్యక్తినిర్వికల్పకజన్యత్వాత్। సాదృశ్యాదివిశిష్టవైశిష్ట్యప్రత్యక్షే చ న విశేషణజ్ఞానం హేతుః, తేన వినాపి యుగపదిన్ద్రియసంనికృష్టే విశిష్టప్రత్యయోదయాత్। దీర్ఘాదిప్రత్యక్షే చ న హస్వాదిజ్ఞానాపేక్షా, కిం తు తద్వ్యవహారే। అనుమిత్యాదేర్మేయాంశే ప్రత్యభిజ్ఞాయాశ్చ తత్తాంశే జ్ఞానజన్యత్వాన్న ప్రత్యక్షత్వమ్, కిం తు పరోక్షత్వమేవ। మితిమాత్రంశే ఇదన్తాంశే చ ద్వయోరేవ ప్రత్యక్షత్వమ్। యత్తు తత్తాప్రకాశే న తత్తాసవికల్పకత్వేన కారణతా, కిం తు తత్తాజ్ఞానత్వేన। తన్న। అనుమిత్యాదావపి లిఙ్గాదిజ్ఞానత్వేనానుమేయాదితుల్యత్వాదితి। అత్రోచ్యతే। యది తత్తాయాం ప్రత్యభిజ్ఞా పరోక్షానుభవరూపా తదా నోత్పద్యేత, తద్ధేతులిఙ్గాదేరభావాత్। తత్తాజ్ఞానసహితమిన్ద్రియం జనకమితి చేత్, తర్హి ఇన్ద్రియజన్యత్వాత్తత్ర సాక్షాద్ధీరేవ స్యాత్। న చ జ్ఞానానపేక్షేన్ద్రియజన్యత్వం తత్ర తన్త్రమ్, గౌరవాత్। జ్ఞానసహితేన్ద్రియజన్యత్వేనేదన్తాంశేఽప్యప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గాచ్చ। న హ్యేకస్మిన్ జ్ఞానే జనయితవ్యే తదపేక్షా తదనపేక్షా చ సంభవతి। అంశే తదుభయమపీతి చేత్, న। జ్ఞానే అంశస్య విషయత్వేన తదజన్యత్వాత్। ఏవం మితిమాత్రంశే చ సర్వం జ్ఞానం న ప్రత్యక్షమ్ ఇన్ద్రియాజన్యత్వాత్ సాక్షాత్కారే తస్య కారణత్వాత్। మనోజన్యత్వే అనుమేయాంశేఽపి తత్త్వప్రసఙ్గః। న చ జ్ఞానమాత్రసామగ్రీజన్యత్వం ప్రత్యక్షత్వే తన్త్రమ్, గౌరవాత్। జ్ఞానమాత్రం చ న జ్ఞానత్వం, తస్యాజన్యత్వాత్। నాపి సర్వం జ్ఞానం, ప్రత్యక్షజ్ఞానే ప్రత్యేకం సర్వజ్ఞానసామగ్ర్యజన్యత్వాత్ సర్వజ్ఞానసామగ్ర్యప్రసిద్ధేశ్చ। అపి చ జ్ఞానే అవయవాభావేనాంశో విషయ ఏవ। విషయే చ జ్ఞానం న కారణమ్। అతోఽనుమితిప్రత్యభిజ్ఞయోః స్వవిషయేఽనుమేయే తత్తాయాం చ ప్రత్యక్షత్వం స్యాత్। విషయస్య సవికల్పకాజన్యత్వాత్। అథ ప్రత్యభిజ్ఞాయాం తత్తావిషయత్వేన తజ్జ్ఞానం కారణమ్। ఏవమనుమిత్యాదౌ మేయవిషయత్వేఽపి। మితిమాత్రిదన్తాధర్మవిషయత్వే చ న జ్ఞానం కారణం, కిం తు జ్ఞానసామగ్రీతి చేత్, న। తద్విషయత్వం హి జ్ఞానే స్వకారణాధీనం తదీయస్వభావత్వం స్వరూపవిశేషః। స చ (జ్ఞానాజన్య)(జ్ఞానజన్య) ఏవ। దణ్డిజ్ఞానాదౌ చావ్యాప్తిః। తస్యానుమిత్యాదివద్విశిష్టజ్ఞానత్వేన విశేషణజ్ఞానజన్యత్వాత్। న చ పరోక్షత్వముపాధిః। ప్రత్యభిజ్ఞాయాం ప్రథమోత్పన్నజాతివ్యక్తిజ్ఞానే జన్యే జాతేరనుగతప్రత్యక్షే చ సాధ్యావ్యాపకత్వాత్। పూర్వవ్యక్తివృత్తిత్వే సత్యేతద్వ్యక్తివృత్తిత్వమనుగతత్వమితి తత్ర పూర్వానుభూతవ్యక్తేర్విశేషణత్వేన తత్ర జ్ఞానస్యానుగతత్వప్రత్యక్షే కారణత్వాత్। అన్యథా ప్రథమమప్యనుగతధీప్రసఙ్గః। అత ఏవజ్ఞానసాక్షాదజన్యం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్। ప్రత్యభిజ్ఞాయాం సంస్కార ఏవ సాక్షాజ్జనకః। జాతావనుగతధీరపి సంస్కారజన్యా। ఏవం సాదృశ్యాదిప్రత్యక్షేఽపి ప్రతియోగిసంస్కార ఏవ కారణమితి నిరస్తమ్। దణ్డానుభవజన్యదణ్డిప్రత్యక్షే ధారావాహికప్రత్యక్షే చావ్యాపనాత్। ఉత్తరవిశిష్టజ్ఞానే పూర్వవిశిష్టానుభవస్యైవ విశేషణజ్ఞానత్వేన హేతుత్వాత్ సంస్కారస్య

స్మరణేతరాజనకత్వాచ్చ। అన్యథా ప్రత్యభిజ్ఞాదేః సంస్కారజన్యత్వేన స్మృతిత్వం స్యాత్ ఇత్యుక్తత్వాత్ । ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే ప్రత్యక్షలక్షణవాదః ॥

అథ సంనికర్షవాదః ప్రత్యక్షవిశేషే సంనికర్షవిశేషో హేతురననుగత ఏవ । సంయోగేన
ద్రవ్యగ్రహః సంయుక్తసమవాయేన రూపకర్మణోర్గ్రహణమ్ , సంయుక్తసమవేతసమవాయేన
రూపత్వాదేః, సమవాయేన శబ్దస్య, సమవేతసమవాయేన శబ్దత్వాదేః, విశేషణతయా
శబ్దాభావస్య, ఇన్ద్రియసంబద్ధవిశేషణతయా సమవాయఘటాభావాదేర్యోగ్యసంనికర్షాదేవ
గ్రహో న సంనికర్షమాత్రాత్ । అథ సూక్ష్మావయవావచ్ఛేదేనావయవిసంయోగేఽపి న తద్గ్రహ
ఇతి మహావయవావచ్ఛేదేన సంయోగో హేతుః । తథా చావయవేన్ద్రియసంయోగ ఏవ హేతుః ।
న చ గ్రాహ్యసంయోగావచ్ఛేదకావయవసంయోగాపేక్షయా గ్రాహ్యసంయోగస్య లఘుత్వాత్ స
ఏవ హేతుః । తస్యాతిప్రసక్తత్వాత్ । ఏతేనస్వావయవసంయోగాపేక్షయా స్వసంయోగస్య
లఘుత్వాత్ స ఏవ హేతురితి నిరస్తమ్ । నాప్యవచ్ఛేదకసంయోగేనాన్యథాసిద్ధౌ
తత్రాప్యవచ్ఛేదకాన్తరసంయోగేనాన్యథాసిద్ధిరితి సంయోగో హేతురేవ న స్యాదితి వాచ్యమ్ ।
అల్పతరతమభాగావచ్ఛేదేన సంయోగస్య హేతుత్వేఽతిప్రసఙ్గాదితి । మైవమ్ ।
ద్రవ్యగ్రహేఽవయవిమాత్రగ్రహే వా స్థూలావయవావచ్ఛేదేన సంయోగో న న హేతుః,
ఆత్మత్రసరేణుసూక్ష్మభాగగ్రహే వ్యభిచారాత్ । కిం తు ఘటాదిగ్రహే స హేతుః । ఏవం చ
ఆత్మాదిద్రవ్యగ్రహో గ్రాహ్యసంయోగజన్య ఇతి ఘటాదిగ్రహోఽపి తద్వదేవ
స్వగ్రాహ్యసంయోగజన్య ఇతి । తస్మిన్ సత్యపి ఘటాదిగ్రహో నాస్తీతి యది తదా
స్థూలావయవసంయోగోఽవచ్ఛేదకోఽస్తు తత్సంయోగోఽపి వా హేతుః । న తు
క్లృప్తహేతుపరిత్యాగః । నను సంయుక్తసమవాయేన అవయవిగ్రహోఽస్తు, న తు
సంయోగాదిస్తత్ర హేతుః, తస్య రూపాదిగ్రహే క్లృప్తత్వాత్ । న చ లాఘవాత్సంయోగ ఏవ తథా
। తస్య కల్పనీయకారణత్వాదితి చేత్, న । ఆత్మగ్రహే ఇన్ద్రియసంయోగస్య కారణత్వాత్
అన్యత్రాపి ద్రవ్యసాక్షాత్కారత్వేన తథా కల్పనాత్ । న చ బహిరిన్ద్రియద్రవ్యగ్రహే
అవయవిగ్రహే వా సంయుక్తసమవాయః కారణమ్। లాఘవేన సంయోగస్యైవ కారణత్వేన
కల్పనాత్ । నను సంయుక్తసమవాయో న గన్ధగ్రాహకః, కింతు ఆశ్రయసంయోగః । ఏవం
గన్ధత్వగ్రహోఽపి ఆశ్రయాశ్రయసంయోగాదితి సంయుక్తసమవేతసమవాయోఽపి న హేతుః ।
న చ గన్ధే సతి గన్ధసమవాయం వినా గన్ధాగ్రహోఽస్తి । న చైవం సంయుక్తఘటే భావిగన్ధగ్రహః
స్యాత్ , గన్ధస్యాపి స్వగ్రహే హేతుత్వాత్ । న చ గన్ధస్య
ప్రత్యక్షత్వేనేన్ద్రియసంనికర్షాశ్రయత్వమనుమేయమ్। శబ్దప్రత్యక్ష హేతోః సమవాయస్య
గన్ధేఽపి సత్త్వాత్ , గన్ధేన్ద్రియసంనికర్షసాధనే సాధ్యాప్రసిద్ధేః । మైవమ్ ।
గన్ధసమవాయిసంయోగస్య హేతుత్వే హి యది గన్ధసమవాయస్య విశేషణతా తదా స
హేతురేవ । ఉపలక్షణత్వే చ సంయుక్తద్రవ్యమాత్రముపలక్ష్యమ్ । తథా చ
ఘటసంయోగాత్పటగన్ధగ్రహప్రసఙ్గః। అథ స్వసమవాయిసంయోగో హేతుః । తత్ర
సమవాయోఽవచ్ఛేదక ఇతి చేత్ , తర్హి సంయోగిసమవాయస్య హేతుత్వే

సంయోగోఽవచ్ఛేదకః సమవాయో హేతురితి తుల్యమ్ । తదేతత్ పరివర్త్య క్షౌమపరిధానమిత్యుచ్యతే । నను సంయుక్తసమవాయో న సంయోగో న వా సమవాయః నోభౌ వా, గన్ధే ఇన్ద్రియే చావృత్తేః । న చేన్ద్రియేణ గన్ధస్య పరమ్పరాసమ్బన్ధః । పరమ్పరా హి సంయోగసమవాయావేబ । తత్ర విరోధ ఏవ నాధికోఽపసిద్ధాన్తాదితి చేత్ , న । ఇన్ద్రియతత్సంయోగతదాశ్రయసమవాయానామేవ పరమ్పరాసమ్బన్ధత్వాత్ । అన్యథా నీలత్వజాతేః పరమ్పరాసమ్బన్ధేన వస్త్రచర్మకమ్బలేషు అనుగతవ్యవహారోచ్ఛేదః। నను సంయుక్తసమవేతసమవాయాత్ న రూపత్వాదిగ్రహః తదభావాదితి చేత్ , న । తదనభ్యుపగమేఽపి రూపాదిసాదృశ్యస్య తతో గ్రహాత్ । న చ ద్రవ్యసాదృశ్యాదేవ తద్వ్యవహారః , బాధకం వినా ప్రతీత్యవిశేషాత్ వైపరీత్యాపత్తేః । ఆశ్రయవైసాదృశ్యేఽపి రూపరసాదేః సాదృశ్యానుభవాచ్చ । రసత్వమధురత్వగన్ధత్వసురభిత్వాదిశ్చ జాతిః అనుగతప్రత్యయాత్ । రూపే చ యద్యపీదం నీలమిత్యనుభవో న తు ఇదం రూపమిదం రూపమితి, తథాపి పీతో వర్ణః నీలో వర్ణ ఇతి వర్ణాకారానుగతబుద్ధిరస్తి రూపత్వే మానమ్ । న చ చక్షురాద్యేకైకేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వం రూపత్వాదికమ్ । బాధకం వినానుగతబుద్ధేర్జాతివిషయత్వాత్ । ఇన్ద్రియాతీన్ద్రియత్వేన చక్షురాద్యగ్రహేఽపి రూపత్వాదిప్రతీతేః । న హి అననుసంహితోపాధేరుపహితప్రత్యయః । అతీన్ద్రియరూపరసగన్ధాననుమానాపత్తేశ్చ । యోగ్యతాయా రూపత్వాదిజాతినిరూప్యత్వాత్ । యద్యపి తన్మతే నీలపీతాద్యేకైకమేవ నిత్యం నాతీన్ద్రియం, తథాపి చక్షుర్గ్రాణాదిరూపస్యాలోకపృథివ్యాదిరూపాభిన్నత్వేన ప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గః । న చైకమేవ రూపముద్భూతమనుద్భూతం చేతి। విరోధాత్ । రూపత్వాదినా పరస్పరవ్యావృత్తతయా జ్ఞాతస్య రూపాదేరుపలబ్ధ్యా తత్కారణత్వేన పరస్పరవ్యావృత్తచక్షురాద్యనుమితిః , పరస్పరవ్యావృత్తచక్షురాద్యనుమితౌ చ చక్షుర్గ్రాహ్యత్వాదినా రూపాది-పరస్పరవ్యావృత్తధీరిత్యన్యోన్యాశ్రయాచ్చ । నీలపీతాదిప్రతీతౌ భిన్నభిన్నకరణత్వసిద్ధావపి తత్తత్కరణగ్రాహ్యత్వస్య సర్వరూపేష్వసిద్ధిః। నను నీలపీతాద్యుపలబ్ధికరణేషు గన్ధరసస్పర్శావ్యఞ్జకత్వే సతి నీలాదివ్యఞ్జకత్వాత్ ఆలోకవదితి తైజసత్వం ప్రసాధ్య తైజసేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వేన నీలాదౌ రూపాకారానుగతధీరేవం గన్ధాదావపీతి చేత్ , న । ఏవంప్రణాలీజ్ఞానాభావేఽపి రూపరసాదావనుగతప్రత్యయాత్ నీలాకారానుగతబుద్ధేశ్చ నీలత్వం జాతిః । న చ చక్షుర్గ్రాహ్యత్వం తత్ , పీతాదౌ గతత్వాత్ । నను ఏకైకా ఏవ నీలారుణాదివ్యక్తయః , నానామసీనీలిమ్ని (సమీ)(మసీ) భేదగ్రహేఽపి తత్త్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ । న చానేకవ్యక్తివృత్తిత్వే నిత్యత్వే జాతిత్వాపత్తిః । జాతేః సంస్థానమాత్రవ్యఙ్గ్యత్వాత్ , అవయవావయవివృత్తిత్వాత్ , గోత్వాదినా పరాపరభావానుపపత్తేశ్చ । నీలేతరాదిప్రతీతిశ్చ తదన్యరూపాసంభేదాదితి చేత్ , న । పాకేన శ్యామం నష్టం రక్తముత్పన్నమితి ప్రత్యయాత్ । న చాసౌ భ్రమః, బాధకాభావాత్ । న చోత్పాదవినాశప్రత్యయస్య సమవాయో విషయః, తదనుల్లేఖాత్ । ఏవం చ మధురాదిరసానాం సౌరభాసౌరభాణాం చ గన్ధానామేకైకత్వం స్యాత్ నీలాదితుల్యత్వాత్ । ఏవమస్తు ఇతి చేత్ , న । తేషాముత్పాదవినాశానుభవాత్ । ఏకైకత్వే

మధురతరత్వాద్యనుపపత్తేశ్చ । నను శ్రోత్రేణ సమవాయేన శబ్దగ్రహే సర్వశబ్దోపలబ్ధిః స్యాత్ । న చ కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛేదేనోత్పన్నో గృహ్యతే । అవచ్ఛేద్యస్య ఆకాశత్వేనావిశేషాత్ । తదన్యత్వే శబ్దస్య తత్రాసమవాయాత్ । తస్మాత్ యః శబ్దో యం ప్రతి యోగ్యః స తేన గృహ్యతే నాన్యః । న చ పురుషవిశేషం ప్రతి యోగ్యత్వం న స్వరూపమ్ , అననుగమాత్ ; న చ జాతిః, తస్యాః నిష్ప్రతియోగికత్వాత్; న హి గౌః కంచిత్ ప్రత్యగౌరితి వాచ్యమ్ । సప్రతియోగికత్వం హి న సావధిత్వం దీర్ఘత్వాదివత్ । నాపీతరధీనిరూప్యత్వమభావవత్ । కింతు శబ్దగ్రహే సా జాతిః కారణం తదవచ్ఛేదికా వా। అత ఏవ న కుర్వద్రూపత్వప్రవేశః, సహకారితాస్వీకారాత్ । సర్వసాధారణత్వమిష్టమేవ, సర్వైస్తథా వ్యవహ్రియమాణత్వాత్ । గోత్వేఽపి తదేవ తత్ । శబ్దమాత్రస్య యోగ్యత్వమననుగతమేవ, గుణయోగ్యత్వవదితి । మైవమ్ । శబ్దస్య ప్రత్యక్షత్వేన ప్రత్యాసత్తిసాధనాత్ । న చ సమవాయోఽతిప్రసక్తోఽన్యోఽనభ్యుపగత ఇతి వాచ్యమ్ । కర్ణసంయోగావచ్ఛిన్నసమవాయస్య ప్రత్యాసత్తిత్వాత్ । కర్ణసంయోగో హి సమవాయవృత్త్యా శబ్దాధారతాయాం పరిచాయకః । ఏవం చ ఇహ శబ్దః , నేహ శబ్దః ఇత్యనుభవాత్ శబ్దస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వే సిద్ధే యస్య శబ్దస్య సమవాయవృత్త్యా ఆధారతా కర్ణసంయోగేనావచ్ఛిద్యతే స గృహ్యతే, యస్య తు తదత్యన్తాభావేనావచ్ఛిద్యతే స న గృహ్యతే । తథా (యథా) సంయోగస్య సమవాయేనాధారతా హస్తసంయోగేనావచ్ఛిద్యతే న తదభావేనేతి హస్తసంయోగావచ్ఛేదేన గృహ్యతే నాన్యత్ర; అన్యథా హస్తసంయోగస్యానవచ్ఛేదకత్వే సర్వమిదం సమానమితి సంయోగస్యాపి సర్వత్రోపలబ్ధిః స్యాత్ । న చైవం సమవాయోఽప్యవ్యాప్యవృత్తిః। సమవాయేన వృత్త్యా తస్యాధారావృత్తిత్వాత్ । అభావస్తు విశేషణతయా వ్యాప్యవృత్తిరేవ । న చైవం సర్వత్ర సర్వశబ్దోపలబ్ధిః స్యాత్ । శబ్దసమవాయస్య సత్త్వేఽప్యన్యత్ర శబ్దాత్యన్తాభావసత్త్వాత్ । అథ వీణాదౌ శబ్ద ఇత్యబాధితానుభవబలాత్ తదవచ్ఛిన్నం నభః శ్రోత్రం, న తు కర్ణావచ్ఛిన్నమేవ । కర్ణే న శబ్దః కిం తు వీణాయామిత్యనుభవాత్। అన్యథా కర్ణే శబ్ద ఇతి ధీః స్యాత్। న చానన్తవీణాద్యవచ్ఛేదకత్వేనానన్తశ్రోత్రస్వీకారే గౌరవమ్ , శబ్దదేశత్వేనైకత్వే చాతిప్రసఙ్గః, సర్వదేశానాం శబ్దావచ్ఛేదకత్వాదితి వాచ్యమ్ । వీణాదిదేశతాగ్రహస్య బాధకం వినా ప్రమాణత్వే గౌరవస్య న్యాయ్యత్వాత్ । ప్రత్యుత సర్వతో దిక్షు అనన్తశబ్దసన్తానోత్పాదక్రమేణ కర్ణోత్పాదే కల్పనాగౌరవం మానాభావాత్ । న చ దూరసంనిధానయోః శబ్దానాం అబాధితతారమన్దత్వాదివైధర్మ్యప్రతీత్యా భేదసిద్ధేః సంతానసిద్ధిః । దూరత్వాదిదోషాత్తారత్వాగ్రహే మన్దత్వారోపాత్ తదుపపత్తేః । వ్యవహితకర్ణే శబ్దానుత్పాదవత్ వ్యవహితశబ్దానుపలబ్ధిః నిమిత్తవాయుసంయోగాభావాత్। (నను)(న తు) వ్యవధానాభావస్య హేతుత్వాత్ తస్య సంనిధ్యుపక్షీణత్వాత్ కర్ణానుపఘాతోఽపి హేతురితి న తదుపఘాతే శబ్దగ్రహ ఇతి । మైవమ్ । కర్ణావచ్ఛేదేనాపి శబ్దగ్రహాత్ కర్ణశష్కుల్యప్యవచ్ఛేదికేతి కర్ణావచ్ఛిన్నమేవ నభః శ్రోత్రమ్ , ఆవశ్యకత్వాత్ లాఘవాచ్చ । శబ్దమాత్రగ్రహే తదనువిధానాత్ , శరీరసంయుక్తస్య సతః సాక్షాత్ప్రతీతిసాధనస్య ఇన్ద్రియత్వాత్ , కర్ణేన వీణాశబ్దం శృణోమీతి తత్కారణత్వేనాబాధితానుభవాచ్చ । న తు వీణదికమ్ ,అనన్తత్వాత్ ,

శబ్దమాత్రగ్రహే తదననువిధానాత్ , వీణాద్యవచ్ఛిన్నస్య నభసః
శరీరాసంయుక్తత్వేనానింద్రియత్వాత్ వీణయా శబ్దం శ్రృణోమీత్యననుభవాచ్చ । కథం తర్హి
వీణాయాం శబ్ద ఇతి జ్ఞానం, శ్రూయమాణస్య శబ్దస్య తదనధికరణత్వాదితి చేత్ , న । న హి
సర్వత్ర శబ్దే మృదఙ్గాద్యధికరణగ్రహనియమః । అన్యథా క్వచిదపి దేశే
సందేహవిపర్యయతదనుల్లేఖానామనుపపత్తేః । యత్రాప్యస్తి తత్ర శరీరే సుఖమితివత్
ఉత్పత్తయే పరంపరయా వీణాద్యపేక్షణాత్ తదధికరణత్వమ్ । తవాపి వీణాయాః
శబ్దానాశ్రయత్వేన తద్ధైవాధికరణత్వాత్। నన్వేవం కర్ణే అనేకగకారోత్పాదే అనేకగ్రహణప్రసఙ్గః
। న చైకగ్రహే అన్యగ్రహసామగ్రీ ప్రతిబన్ధికా । కోలాహలే తథా అదర్శనాదితి చేత్ , న । తారేణ
మన్దాభిభవాత్। తుల్యత్వే వా అనేకగ్రహస్యేష్టత్వాత్ । భేదాగ్రహస్తు అత్యన్తసారూప్యాత్ ।
ఏవం చ వీణాదేరశ్రోత్రత్వే మైత్రేణాహమనువాకమధ్యాపితో యధీతం త్వయా శ్రుతం
తన్మయాపీత్యాదిప్రతీతీనాం తదుచ్చారణాదిప్రయోజ్యజాతీయత్వం విషయః । శబ్దే హి
కారణవిశేషప్రయోజ్యా జాతిరవశ్యం వాచ్యా । అన్యథా శబ్దవిశేషేణ పుత్రాద్యనుమానం న
స్యాత్ , జాతిం వినా విశేషాన్తరాభావాత్। ఏవం చ కర్ణావచ్ఛిన్నస్య నభసః శ్రోత్రత్వే తేన
వీణాదిప్రభవశబ్దగ్రహో న తత్ర సన్తానక్రమేణోత్పాదం వినా ఇత్యనన్యగతికతయా
తత్కల్పనాపి ప్రామాణికీ । శబ్దేన చావ్యవహితపరమాణుదేశోత్పాదక్రమేణ న శబ్దారమ్భో యేన
మేఘజాదిశబ్దానాం భూలోకప్రాప్తిర్యుగాన్తరేఽపి న స్యాత్ । కిం తు
మేఘాద్యభిహతసర్వతోగామిమహావాయోః మహతి దేశే సంయోగనిమిత్తమాసాద్య ఆద్యశబ్దేన
సర్వదిగ్వర్తీ శబ్ద ఏక ఏవ జన్యతే । నిమిత్తసంయోగానురోధిత్వాత్ విభుకార్యాణాం
ఉత్తరోత్తరేణాపి అధికాధికదేశతః సర్వత్ర ఏకైక ఏవ శబ్దో వీచీ (తరఙ్గత్వాత్)(తరఙ్గవత్)
ఉత్పాద్యతే । అత ఏవ సర్వైరేకశబ్దగ్రహః । వాయోశ్చ నయనవన్మహావేగతయా
శీఘ్రగామిత్వేన అగ్రిమశబ్దారమ్భాదాద్యశబ్దానన్తరమచిరేణైవ శబ్దోపలమ్భః । వాయోరేవ చ
(మన్దతరతమాదిక్రమేణ) మన్దతరతమాదిక్రమేణ మన్దాదిశబ్దోత్పత్తిః। యద్వా ఆద్యశబ్దేన
కదమ్బగోలకవత్ దశ దిశి దశ శబ్దా ఆరభ్యన్తే త్రైశ్చ దశ శబ్దసన్తానా ఇతి । నన్వేకశబ్దేన
కథమనేకశబ్దారమ్భః సామగ్రీభేదాదితి చేత్ , న । సర్వతోఽనేకవాయ్వాదిసహకారాత్
ప్రాగభావభేదాద్వా। న చ తదితరహేతుసాకల్యే తద్భేదాన్న కార్యభేదః తథా అదర్శనాదితి
వాచ్యమ్ । కార్యభేదో హి సామగ్రీభేదాత్ । స చ హేత్వన్తరభేదాదివ ప్రాగభావభేదాదపి ।
అన్యథా సమవాయ్యాదిభేదేఽపి కార్యవైజాత్యం న స్యాత్ । ఘటవ్యక్తిషు తథా అదర్శనాత్ ।
పాకజే రూపాదౌ హేత్వన్తరాభేదేఽపి ప్రాగభావపూర్వరూపాదిధ్వంసభేదేన భేదాచ్చ । అథ
రూపాద్యేకైకప్రాగభావధ్వంసయోః సర్వత్ర తుల్యత్వే కిం వినిగమకమ్ , గన్ధాదిప్రాగభావానాం
రసాదౌ వ్యభిచారేఽపి గన్ధాదౌ రసాదిప్రాగభావానామవ్యభిచారాదితి చేత్ , న । వాయుస్పర్శే
గన్ధరసరూపప్రాగభావప్రధ్వంసానాం , తేజోరూపే గన్ధరసాభావయోః , జలరసే గన్ధప్రాగభావస్య
వ్యభిచారేణ అహేతుత్వే స్వప్రాగభావహేతుతాయా ఆవశ్యకత్వాత్ । పాకజేషు
రూపరసస్పర్శేషు గన్ధాదిప్రాగభావానామన్యథాసిద్ధత్వాచ్చ । రూపాదిషు తథాదర్శనాత్ ।
గన్ధేఽపి స్వప్రాగభావస్యావశ్యహేతుత్వాత్ అభావాన్తరాణామన్యథాసిద్ధత్వమ్ ।

యద్వారూపరసస్పర్శతుల్యత్వేఽపి అగ్నిసంయోగవిశేషాత్ క్వచిత్ సౌరభమసౌరభం చోత్పద్యతే । న చాగ్నిసంయోగో రూపాదిమాత్రే కారణం, వ్యభిచారాత్ । ఏవం రసాదావపి । నను కార్యమాత్రే ప్రాగభావమాత్రం న హేతుః , తయోర్వ్యతిరేకకాలానవగమాత్ । సర్వముక్తావితరహేత్వభావాదేవ కార్యానుత్పాదాదితి చేత్ , న । హేత్వన్తరసత్త్వేఽప్యుత్పన్నస్య పునరనుత్పాదేన ప్రాగభావస్య హేతుత్వాత్ । ఏకా సామగ్రీ (ఏకమేవ కార్యం)(ఏకం కార్యం) జనయతి స్వభావాదితి చేత్ , న । కార్యానుత్పాదస్య సామగ్రీవిరహప్రయోజ్యత్వనియమాత్ । న చ కార్యసహభావేన కారణత్వమ్ , గౌరవాత్ । న చ వినశ్యదవస్థే సమవాయిని కార్యానుత్పత్తేస్తథాత్వమితి వాచ్యమ్ । తావతా సమవాయికారణస్యైవ తథాత్వాత్ , కారణమాత్రే మానాభావేన తస్యాప్రయోజకత్వాత్ । నను సమవేతసమవాయో న గ్రాహకః శబ్దత్వాదిజాతేరభావాదితి చేత్ , న । రూపత్వాదిన్యాయేన తత్సాధనాత్ । ॥

ఇతి శ్రీమధ్వశేషోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే సంనికర్షవాదః॥

అథ సమవాయవాదః నను సమవాయాసిద్ధేః న సా ప్రత్యాసత్తిః । విప్రతిపత్తిశ్చ శుక్లః పట ఇతి ప్రతీతిః విశేషణవిశేష్యసమ్బన్ధవిషయా న వేతి । అథ జాతిగుణక్రియాతద్వన్తౌ మిథః సమ్బద్ధావనుభూయేతే । న హి అసంబద్ధస్వరూపద్వయే విశిష్టధీవ్యపదేశావితి చేత్ , న । సంబద్ధానుభవేన హి సంబన్ధో న విశేషణమ్ భాసతే , తస్య ప్రథమమజ్ఞానాత్ , సంయోగినావిమావితివత్ సమవాయినావిత్యననుభవాచ్చ । నాపి విశేష్యః , అనయోః సమవాయ ఇత్యననుభవాత్ । నాపి స్వరూపేణ భాసతే । సమవాయం జానామీతి విషయతాననుభవాత్ । నను నీలో ఘట ఇత్యాద్యనుభవో విశేషణవిశేష్యసమ్బన్ధవిషయః విశిష్టప్రతీతిత్వాత్ దణ్డిజ్ఞానవదితి చేత్ , న । అఘటం భూతలం జ్ఞాతమిష్టం కృతం చేత్యత్ర వ్యభిచారాత్। సంబన్ధవిషయత్వే బాధకం వినేతి విశేషణమితి చేత్ , న । బాధకాభావస్యైవ సమర్థత్వే శేషవైయర్థ్యాత్ సాధకాభావేన సత్ప్రతిపక్షాచ్చ । బాధకాభావస్య సాధకత్వవత్ సాధకాభావస్య బాధకత్వాత్ । తస్మాదుభయాభావే సంశయః స్యాత్ । న చ ప్రతీతిరేవ సమవాయసాధికా , తస్యాస్తద్విషయత్వాసిద్ధేః । అన్యథా అన్యోన్యాశ్రయాత్ । అథాఘటం భూతలం జ్ఞాతమిత్యాద్యపి విశిష్టధీః సంబన్ధవిషయా, కిం తు భ్రాన్తా, బాధకసత్త్వాదితి చేత్ , తర్హి భూతలేఽఘటత్వస్య జ్ఞాతత్వాదేశ్చాభావః స్యాత్ । తథా చ వ్యవహారవిలోపః । సంబన్ధశ్చ న సంయోగః సమవాయో వాన్యతరో వా బాధాదసిద్ధేర్వా । నాపి సంబన్ధమాత్రమ్ , జ్ఞాపకత్వాదినా సిద్ధసాధనాత్ । నాప్యవిశిష్టవ్యావృత్తవిశిష్టజ్ఞాననియామకః । అభావజ్ఞానాదావివ స్వరూపసంబన్ధేనార్థాన్తరత్వాత్ । న చ సంబన్ధిభిన్నత్వం సాధ్యే విశేషణమ్ । అభావజ్ఞానాదినా వ్యభిచారాత్। బాధకాభావస్య చ విశేషణత్వం హేతౌ నిరస్తమేవ । వినాపి భిన్నసంబన్ధం అభావజ్ఞానాదావివ విశిష్టధీసంభవేనాప్రయోజకత్వాచ్చ । విశేషణతావిశేషరూపః ప్రకారాదికృతో వా విశేషః సంబన్ధావిషయత్వేఽపి తుల్యః । స్యాదేతత్ । అవయవగుణక్రియాజాతితద్వతాం ఇహ తన్తుషు పటః, ఇహ పటే శౌక్ల్యం, ఇహ చలనం పటత్వం చేతి ఇహప్రత్యయః ఆధారాధేయసంబన్ధనిమిత్తకః యథార్థేహప్రత్యయత్వాత్ ఇహ

కుణ్డే బదరమితి ప్రత్యయవదితి చేత్ , న । ఇహ భూతలే ఘటాభావో జ్ఞానం చేత్యాదౌ
వ్యభిచారాత్ , బాధకం వినేత్యస్య నిరస్తత్వాత్ , తద్ధైవాధారాధేయభావాదేవోపపత్తేశ్చ ।
ఉత్పత్తయే స్థితయే జ్ఞప్తయే చాపేక్షణీయస్య ఆధారత్వాత్ । అన్యే తు -
శబ్దజాతిరూపాదిరింద్రియసంబద్ధః ప్రత్యక్షత్వాత్ ఘటవదిత్యనుమానాత్ సంయోగబాధే
ఇంద్రియసంబన్ధఘటకతయా సమవాయసిద్ధిః, ఇంద్రియస్య సంబద్ధగ్రాహకత్వాత్ । అత ఏవ
సమావాయో న ప్రత్యక్షః ఇంద్రియేణాసంబన్ధాత్ । న చ సంబన్ధత్వేన తత్సిద్ధిః । అనవస్థానాత్ ,
స్వభావాదేవ జ్ఞానవత్ స్వసంబద్ధవ్యవహారకారిత్వాచ్చ । సమవాయో హి సంబన్ధం వినైవ
స్వభావాదేవ కస్యచిత్ । న చ జాత్యాదేరపి స్వభావాదేవ స్వసంబద్ధవ్యవహారకరిత్వే
సమవాయవిలోపః । జాత్యాదేః ఇంద్రియాసంబన్ధే సమవాయవదప్రత్యక్షత్వాపాతాదితి । తన్న ।
సమవాయస్వీకారేఽపి స్వరూపసంబన్ధస్యావశ్యకత్వాత్ । ఘటజ్ఞానయోః భూతలాభావయోరివ
వా ద్రవ్యేణ గుణజాత్యాదిభిః స్వరూపమేవ సంబన్ధోఽస్తు । తథా చ శబ్దస్యేంద్రియవిశేషణతయా,
శబ్దత్వస్య విశేషణవిశేషణతయా, రూపాదిజాత్యాదేరింద్రియసంబద్ధవిశేషణతయా,
రూపత్వాదేరింద్రియసంబద్ధవిశేషణవిశేషణతయా స్వభావసంబన్ధరూపయా గ్రహణసంభవే
కిం సమవాయేన । ద్రవ్యే స్వభావసంబన్ధాత్ నేంద్రియేణ గ్రహణమితి కథం గుణాదేస్తేన గ్రహ
ఇతి చేత్ , సమవాయేనాపి న ద్రవ్యగ్రహణమితి తుల్యమ్ । అపరే తు - - ఏకత్ర ఘటే
ఆమపాకదశాయాం క్రమేణ శ్యామరక్తరూపోపలమ్భోఽస్తి । స చ న తదుభయనిబన్ధనః,
రూపస్య నిత్యత్వేనైకదోపలమ్భాపత్తేః । నిత్యత్వాదేవ చ న తయోరుత్పాదవినాశౌ ।
తస్మాత్తయోః సంబన్ధస్య తౌ స్యాతామ్ , స ఏవ సమవాయ ఇతి । తన్న । శ్యామం నష్టమ్ ,
రక్తముత్పన్నమ్ , ఇత్యాద్యబాధితాముభవాత్ సమవాయస్యోత్పాదవినాశానుల్లేఖాచ్చ ।
త్వన్మతే తస్యాతీంద్రియత్వాత్ । అన్యథా అవయవిజ్ఞానగన్ధరసాదేరపి నిత్యత్వం
సమవాయస్యోత్పాదవినాశావితి కిం న రోచయేత్ । న హ్యుత్పాదవినాశప్రతీతిరప్రామాణికీ
బాధకం వినేతి । ఉచ్యతే । గుణక్రియాజాతివిశిష్టబుద్ధయో విశేషణసంబన్ధవిషయాః
విశిష్టబుద్ధిత్వాత్ , దణ్డీతి బుద్ధివత్ । న చ వ్యభిచారః । అభావాదివిశిష్టబుద్ధేరపి
స్వరూపసంబన్ధవిషయత్వాత్। న చైవమత్రాపి తేనైవార్థాన్తరమ్ , యతో
గుణక్రియాజాతివిశిష్టబుద్ధీనాం పక్షధర్మతాబలేన విషయః సంబన్ధః సిధ్యన్ లాఘవాదేక ఏవ
సిధ్యతి । స ఏవ సమవాయః, న తు స్వరూపసంబన్ధః , తత్తత్స్వరూపాణామనన్తత్వాత్
సంబన్ధత్వేనాక్లృప్తత్వాచ్చ । అథవా విశేషణసంబన్ధనిమిత్తికా ఇతి సాధ్యమ్ । హేతౌ తు
సత్యత్వం విశేషణమ్ । విశేషణసంబన్ధశ్చ కారణత్వేనైక ఏవ సిధ్యతి । లాఘవాత్ ,
అనుగతకార్యస్య అనుగతకారణనియమ్యత్వాచ్చ । న తు స్వరూపసంబన్ధః,
తేషామననుగతత్వాదనన్తత్వాచ్చ । న చోభయమప్యప్రయోజకమ్ । విశిష్టసాక్షాత్కారస్య
సంబన్ధావిషయత్వే తదజన్యత్వే వా గవాశ్వాదావపి విశిష్టబుద్ధిప్రసఙ్గాత్ । నవ్యాస్తు - -
గుణక్రియాజాతివిశిష్టబుద్ధిః సంబన్ధిభిన్నవిశేషణసంబన్ధవిషయా
నిర్విషయకభావవిశేషణకవిశిష్టబుద్ధిత్వాత్
ఇతరనిరూపణానిరూప్యవిశేషణకవిశిష్టబుద్ధిత్వాద్వా। అతోఽభావాదివిశిష్టబుద్ధ్యా న

వ్యభిచారః । న చాప్రయోజకమ్ , నిరుపాధిసంబన్ధశాలిత్వాత్ ।
సంబన్ధశ్చావిశిష్టవ్యావృత్తవిశిష్టధీనియామకః । యద్వా ఇన్ద్రియప్రత్యాసత్తిత్వేన
సమవాయసిద్ధిః । తథా హి గుణక్రియాజాతిసాక్షాత్కారః ఇన్ద్రియసంబన్ధసాధ్యః
జన్యప్రత్యక్షత్వాత్ దణ్డిజ్ఞానవదిత్యతః సాక్షాత్సంబన్ధబాధకారణత్వేన ఇన్ద్రియసంయుక్తే
సంబన్ధః సిధ్యన్ పక్షధర్మతాబలాల్లాఘవేనానుగతః సమవాయ ఏక ఏవ సిధ్యతి,
అనుగతకార్యస్యానుగతకారణజన్యత్వాత్ । న తు సంయుక్తవిశేషణతారూపస్వరూపసంబన్ధః,
తస్య చ తత్తద్రూపాదిరూపత్వేనాననుగతత్వాత్ । ఏవం రూపత్వరసత్వసాక్షాత్కారేఽపి
కారణత్వేనేన్ద్రియసంబన్ధః సమవాయ ఏవానుగతః సిధ్యతి లాఘవాత్ । న తు
ఇన్ద్రియసంబద్ధవిశేషణతా , తస్యా రూపత్వాదిస్వరూపత్వేనాననుగతత్వాత్ అత
ఏవసంయోగో విశేషణతా చ ప్రత్యాసత్తిరస్తు , న తు సమవాయాదిచతుష్టయమితి నిరస్తమ్ ।
తస్యాస్తత్తత్స్వరూపత్వేనాననుగతత్వాత్ । ప్రత్యాసత్తిత్వేనాభ్యుపగతే చ సమవాయే
ప్రత్యక్షతా సంబన్ధిద్వయప్రత్యక్షత్వాత్ । నన్వేవమభావవిశిష్టప్రత్యక్షేఽపి విశిష్టబుద్ధిత్వాత్
సంయోగసమవాయబాధేఽనుగతం వైశిష్ట్యం సంబన్ధో విషయః నిమిత్తం చ భవేదితి చేత్ , న ।
తస్య హి సమవాయవదేకత్వే ఘటాభావవతి పటవతి పటాభావధీప్రసఙ్గః ।
ఘటాభావవైశిష్ట్యమేవ హి పటాభావవైశిష్ట్యమ్ । పటాభావైశిష్ట్యసత్త్వేఽపి పటాభావో నాస్తి , తతః
తస్య భిన్నత్వాదితి చేత్ , న । పటాభావాభావస్యాభావత్వే సోఽపి వైశిష్ట్యేన సమ్బన్ధేన
తత్రాస్తి , వైశిష్ట్యస్యైకత్వాత్ । వైశిష్టచస్యైకత్వాత్ । పటాభావాభావస్య భావత్వే చ పట ఏవ
ప్రతిబన్ధకో వాచ్యః । ఏవం పటాభావః పటాభావధీహేతుః స్యాత్ । (పటాభావస్య) (పటాభావశ్చ)
వైశిష్ట్యేన సంబన్ధేన తత్రాస్త్యేవ । వైశిష్ట్యస్య ప్రత్యభావవ్యక్తి నానాత్వే చాభావవిశిష్టబుద్ధౌ నైకః
సంబన్ధః కారణం విషయో వేతి తదభావప్రత్యక్షేఽననుగతమేవ వైశిష్ట్యం విషయః కారణం చ
వాచ్యమ్ । తథా చాననుగతతత్తత్స్వరూపరూపా విశేషణతైవాస్తు క్లృప్తత్వాత్ ,
కిమనన్తవైశిష్ట్యేన । సమవాయస్య వైశిష్ట్యస్య చ ప్రత్యక్షత్వే
త్వయాపీన్ద్రియసంబద్ధవిశేషణతాస్వీకారాత్ । నను సమవాయస్యైకత్వే కథం
రూపినీరూపవ్యవస్థా । ఘటేన సహ రూపసంబన్ధరూపత్వం సమవాయస్య న వాయునేతి చేత్ ,
న । రూపసంబన్ధరూపత్వం సమవాయస్య స్వరూపమేవ యది, తదా రససంబన్ధరూపత్వం న
స్యాత్ తయోర్విరోధాత్ , అన్యచ్చ దుర్వచమితి చేత్ , ఉచ్యతే । వాయౌ
రూపసమవాయసత్త్వేఽపి రూపాత్యన్తాభావోఽస్తి న ఘటే । కథమేవమ్ , అధికరణస్వభావాత్
అబాధితరూపినీరూపప్రతీతేశ్చ । నన్వేవం జ్ఞాతో ఘట ఇతి ప్రతీతేః జ్ఞాతతాపి స్యాత్ ,
వర్తమానే బాధకాభావాత్ । అతీతానాగతయోశ్చ తద్ధీః భ్రాన్తేతి చేత్ , న । అతీతానాగతయోః
జ్ఞాతతాయా అభావే వ్యవహారాభావాపత్తేః , తస్య జ్ఞాతతాసాధ్యత్వాత్ । న చ జ్ఞాతతాజ్ఞానమేవ
వ్యవహారహేతుః । గౌరవాత్ । అతీతాదౌ జ్ఞానతద్విషయావేవ జ్ఞాతతాధీగోచరావితి చేత్ , తర్హి
వర్తమానే తావేవ తద్విషయౌ । న హ్యతీతవర్తమానయోః జ్ఞాతతాప్రతీత్యోః
విషయవైలక్షణ్యమీక్షామహే । నను రూపఘటయోర్న సమవాయః కిం తు అభేదః । దణ్డీ
పురుష ఇత్యత్ర దణ్డిపురుషయోరివ నీలో ఘట ఇత్యత్రాపి

నీలఘటయోరబధితాభేదానుభవాత్ । నీలో ఘటః , దణ్డీ పురుష ఇతి బుద్ధ్యోః విశేషణసమ్బన్ధమాత్రగోచరత్వే నీలో ఘట ఇతివత్ దణ్డిః పురుషః, దణ్డీ పురుష ఇతివత్ నీలీ ఘట ఇత్యపి స్యాత్। తస్మాదేకత్రాభేదో విషయః అపరత్ర విశేషణసంబన్ధః, విషయేణైవ ధియాం విశేషాత్ । అథవా విశేషణతావిశేష్యతావచ్ఛేదకయోర్నీలత్వఘటత్వయోః ఏకవృత్తిత్వం జ్ఞాయతే దణ్డిత్వపురుషత్వయోరివ పురుషే । ఏవం నీలఘటపదయోః శాబ్దమపి సామానాధికరణ్యం యుజ్యతే। నీలత్వఘటత్వాభ్యాం భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తాభ్యాం తయోరేకప్రవృత్తేః । న చ మతుపో లోపాత్ అభేదోపచారాద్వా నీలపదం నీలవత్పరమితి వాచ్యమ్ । న హి ప్రయోగం సాధకం బ్రూమః , కింతు నీలఘటయోరభేదప్రతీతిమ్ । పదేఽపి నోపచారాదికల్పనా , గౌరవాత్ ముఖ్యే బాధకాభావాచ్చేతి । ఉచ్యతే । శుక్లపటశబ్దయోః ఏకార్థత్వే ఘటః కుమ్భ ఇతివత్ శుక్లః పట ఇతి సహప్రయోగో న స్యాత్ । అన్ధస్య పటగ్రహవత్ రూపగ్రహః , రూపాగ్రహవత్ పటాగ్రహోఽపి వా స్యాత్। మహారజతరక్తే పటగ్రహవత్ శుక్లగ్రహః, శుక్లాగ్రహవత్ పటాగ్రహోఽపి భవేత్ । పటమానయేత్యుక్తే యం కంచిత్ శుక్లమానయేత్ । అపటః పట ఇతివత్ అశుక్లః పట ఇతి విరుధ్యేత, పటశుక్లయోరభేదాత్। అగ్రిసంయోగాదేకత్ర శ్యామరక్తయోః వినాశోత్పాదే ఘటస్య తౌ స్యాతామ్ , ఘటసత్త్వే వా తయోరపి న స్యాతామ్ । అథ శుక్లత్వాదీనాం ద్రవ్యభేదాత్ తద్బోధార్థం సహ ప్రయోగః । అన్ధాదినా శుక్లాదిగ్రహే శుక్లత్వాదీనామగ్రహ ఉపపద్యతే । శుక్లత్వాదిజాతేశ్చ ద్రవ్యేణాభేదో న సమవాయః , కింతు స్వరూపసంబన్ధ ఇతి చేత్ , న । శుక్లత్వమధురత్వసురభితోష్ణత్వాదీనాం ద్రవ్యవృత్తిత్వే ద్రవ్యగ్రాహకత్వగాదిభిః గ్రహణప్రసఙ్గాత్ । రూపత్వాదీనాం ద్రవ్యవృత్తిత్వే ప్రతినియతేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వైవ న స్యాత్ , యోగ్యవృత్తిత్వేన జాతేర్గ్రహణయోగ్యత్వాత్। తత్తజ్జాతిత్వేన యోగ్యత్వేఽననుగమాత్। తస్మాత్ రూపత్వాదీనాం ప్రతినియతేన్ద్రియగ్రాహ్యతాపి గుణగుణిభేదే మానమ్ । అభేదే చ కథం పటస్య శుక్లం రూపమితి భేదబుద్ధిః । పటో నీలమేతి బుద్ధిప్రసఙ్గశ్చ । నన్వేకాన్తాభేదే సర్వమిదం దూషణమ్ । వయం తు భేదాభేదవాదినః । తథా చ భేదమాదాయాపౌనరుక్త్యాది । భేదాభేదే చ ఉక్తమేవ ప్రమాణం ప్రత్యక్షమ్ । అథ వా ఉభయసిద్ధభేదే సామానాధికరణ్యధీరభేదే ప్రమాణమ్ । యద్వా అత్యన్తమభేదే భేదే చ న సామానాధికరణ్యమితి తత ఏవ భేదాభేదసిద్ధిః । న చ భేదాభేదయోః పరస్పరవిరహరూపతయా విరుద్ధయోః కథమేకత్ర సమావేశ ఇతి వాచ్యమ్। సంయోగతదభావయోరివావిరోధాత్। పాకానన్తరం రక్తోఽయం న శ్యామ ఇత్యబాధితానుభవబలాత్ తత్రైవ తదన్యోన్యాభావసిద్ధేః త్వయాపి భేదాభేదస్వీకారాత్। అన్యోన్యాభావత్వమవ్యాప్యవృత్తి నిత్యాభావవదవృత్త్యభావత్వసాక్షాద్వ్యాప్యధర్మత్వాత్ అత్యన్తాభావత్వవత్ । నిత్యేతి వా న విశేషణమ్ అవ్యాప్యవృత్తిప్రతియోగిక ప్రాగభావప్రధ్వంసయోరవ్యాప్యవృత్తిత్వాత్ ఇత్యతోఽపి భేదాభేదసిద్ధిః । ఉచ్యతే । తస్యైవ తత్రాభావోఽవచ్ఛేదభేదేన వర్తతే జ్ఞాయతే చ యథా సంయోగాద్యభావః । శ్యామావచ్ఛిన్నస్య తస్యైవాన్యోన్యాభావస్తత్రైవ రక్తావచ్ఛిన్నే । తదన్యోన్యాభావాభావశ్చ శ్యామావచ్ఛేదేన । తదిహాపి నీలస్యాన్యోన్యాభావో ఘటత్వావచ్ఛేదేనేతి నీలాత్ ఘటస్య భేదోఽస్తు । అభేదస్తు

నీలాన్యోన్యాభావాభావరూపో న ఘటే ఘటత్వావచ్ఛేదేనైవ, విరోధాత్ । ఏకావచ్ఛేదేన భావాభావయోః ఏకత్రావృత్తేరజ్ఞానాచ్చ। నాప్యవచ్ఛేదకాన్తరేణ। ఘటత్వావచ్ఛిన్నే ఘటే తదభావాత్ తదజ్ఞానేఽపి నీలో ఘట ఇత్యనుభవాచ్చ । న చాన్యోన్యాభావరూపో భేదోఽస్తు , అభేదస్తు న భేదాభావః కిం త్వన్య ఏవేతి వాచ్యమ్ । అభేదవ్యవహారే తస్యాహేతుత్వాత్ । తస్మాత్ నీలో ఘట ఇత్యత్ర నీలసంబన్ధ ఏవ భాసతే । తథా సతి నీలీ ఘట ఇతి ధీః స్యాదిత్యుక్తమితి చేత్ , నీలీ ఘట ఇత్యత్ర బుద్ధౌ యది సంబన్ధవిషయత్వమాపాద్యతే, తదిష్యత ఏవ। మతుపో లోపాత్ అభేదోపచారాద్వా నీలపదమేవ నీలవత్పరమితి । నను శబ్దరూపాదిషు విశేషణతా ఇన్ద్రియసంబద్ధవిశేషణతా వా గ్రాహికాస్తు కిం సమవాయాదినా । అథ విశేషణతాయాం సమవాయః ఇన్ద్రియసంబద్ధవిశేషణతాయాం చ సంయుక్తసమవాయాదిరుపజీవ్యః, తైర్వినా తయోరభావాదితి చేత్ , విశేషణతాస్వరూపే తేషాముపజీవ్యత్వమ్ న తు తస్యాః ప్రత్యాసత్తిత్వేఽపి । తైర్వినాపి సమవాయాభావయోర్విశేషణతాసత్త్వాత్। సంయుక్తసమవాయాదిరపి తత్రాస్తీతి చేత్ ,ఆస్తామ్ , న తు ప్రత్యాసత్తిః, కిం తు విశేషణతైవ, క్లృప్తత్వాత్ । సంయుక్తసమవాయాదికం వినా విశేషణతా రూపాదౌ న జ్ఞాయతే చేత్ , మా జ్ఞాయి । న హి సా ప్రత్యాసత్తిర్జ్ఞాతా, అపి తు స్వరూపసతీ । మైవమ్ । శబ్దాదీనాం సాక్షాత్కారవిషయత్వేన ఇన్ద్రియసంబన్ధానుమితౌ శబ్దాదౌ సమవాయాదికం జ్ఞాత్వైవ విశేషణతాగ్రహ ఇత్యవశ్యం ప్రథమోపస్థితత్వాత్ సమవాయాదిరేవ విషయో న విశేషణతా చరమోపస్థితత్వాత్ । నను అభావగ్రహే నేన్ద్రియసంబద్ధవిశేషణతా ప్రత్యాసత్తిః, చక్షుషా సంయుక్తే పరమాణ్వాదౌ యోగ్యస్య జలత్వాదేరభావగ్రహప్రసఙ్గాత్ । కిం తు స్వగ్రాహ్యసంబద్ధవిశేషణతా । మహతి వాయౌ ఉద్భూతరూపాభావస్య, కుసుమే సౌరభాభావస్య, గుడే తిక్తత్వాభావస్య వా న చక్షురాదినా గ్రహః , అపి తు యోగ్యానుపలబ్ధ్యా సోఽనుమీయతే । ఇన్ద్రియవిశేషణతాపి న ప్రత్యాసత్తిః। చక్షురాదినా స్వవిశేషణజలత్వాద్యభావగ్రహప్రసఙ్గాత్ । యది శబ్దాభావః ప్రత్యక్షః తదా ప్రత్యాసత్త్యన్తరం కల్ప్యమ్ । తదభావే ప్రత్యక్ష ఏవ న భవతీతి చేత్ , మైవమ్ । లాఘవాదిన్ద్రియసంబద్ధవిశేషణతైవ ప్రత్యాసత్తిః । న చైవం పరమాణౌ జలత్వాద్యభావగ్రహప్రసఙ్గః । యత్ర హి యత్సత్త్వమనుపలబ్ధివిరోధి తత్ర తస్యాభావ ఇన్ద్రియసంనికర్షేణ గృహ్యతే । న చ పరమాణ్వాదౌ జలత్వాదిసత్త్వమనుపలబ్ధివిరోధి । యోగ్యసంయుక్తసమవాయాభావేన పృథివీత్వవదనుపబ్ధిసంభవాత్ । మహతి వాయ్వాదౌ ఉద్భూతరూపాద్యభావశ్చక్షురాదిగ్రాహ్య ఏవ । తత్రోద్భూతరూపాదిసత్త్వేఽనుపలబ్ధ్యనుపపత్తేః । అత ఏవ స్తమ్భే పిశాచతాదాత్మ్యాభావః ప్రత్యక్షః , స్తమ్భతాదాత్మ్యే చ తస్య స్తమ్భస్యేవానుపలమ్భసంభవాత్। ఏవం శబ్దస్యాప్యభావః ప్రత్యక్షః తదా తత్ర శబ్దసత్త్వస్య అనుపలబ్ధివిరోధిత్వాదితి తత్రేన్ద్రియవిశేషణతైవ ప్రత్యాసత్తిః । చక్షుషి జలత్వాదిసత్త్వం చ నానుపలబ్ధివిరోధీతి చక్షుషా న తద్గ్రహః । నన్వభావే న విశేషణతా ప్రత్యాసత్తిః । కిం తు సమవాయ ఏవ సమవాయసాధకవిశిష్టప్రతీతేరవిశేషాత్ । న చ సమవేతత్వే తస్య భావత్వాపత్తిః । భావస్య తత్త్వేఽభావత్వాపత్తిరితి వైపరీత్యసంభవాత్ । రూపాదౌ

ప్రత్యాసత్తిత్వేన సమవాయకల్పనమభావేఽపి తుల్యమ్ । విశేషణతాపి తుల్యా ।
ప్రాగభావప్రధ్వంసౌ ప్రతియోగ్యాశ్రయే సమవేతౌ । ప్రతియోగ్యాశ్రయనాశజన్యధ్వంసో దేశే
సమయే వా సమవైతి, తత్రైవ నిరూపణాత్ । న చ సమవాయినాశే ధ్వంసనాశః,
ఘటోన్మజ్జనప్రసఙ్గాత్ భావత్వస్యోపాధిత్వాచ్చ । అన్యథా తవాపి తస్య జన్యత్వేన నాశాపత్తిః ।
అథైవమన్యోన్యాత్యన్తాభావయోర్నిత్యత్వేఽనేకసమవేతత్వే చ జాతిత్వప్రసఙ్గః । న చ తత్ర
భావత్వం తన్త్రమ్ । గౌరవాత్ । న చాభావానాం విశిష్టప్రతీతౌ విశేషః, యేనాత్ర
సమవాయపరిత్యాగ ఇతి చేత్ , న । ఘటత్వాభావాదేర్జాతిత్వే సత్త్వద్రవ్యత్వపృథివీత్వాదినా
పరాపరభావానుపపత్తేః । తేషాం వ్యాప్యత్వే ఘటే తదభావప్రసఙ్గః । వ్యాపకత్వే సామాన్యాదౌ
ఘటత్వాభావో న స్యాదితి । ఉచ్యతే । సమవేతత్వే ధ్వంసస్య సమవాయికారణనాశాత్ నాశః
స్యాత్ । న చ నాశ్యత్వే భావత్వం తన్త్రమ్ , గౌరవాత్ ప్రాగభావేఽభావాచ్చ । అసమవేతత్వే
తద్ధ్వంసస్య జన్యత్వేఽపి న నాశః ఆశ్రయనాశాదేరభావాత్ । ఘటోన్మజ్జనాపత్తేః న నశ్యతీతి
చేత్ , న । న హి ప్రయోజనక్షతిభయేన సామగ్రీ న కార్యమర్జయతి ।
తస్మాదున్మజ్జనాభావనిర్వాహకధ్వంసస్యాసమవేతత్వం కల్ప్యతామ్ । (స్వ) (స్వస్వ)
సమవాయినాశాత్ ధ్వంసపరంపరాకల్పనే చ ఘటకపాలాదేః ఆపరమాణు నాశే
ఘటాదితద్ధ్వంసవిరాధీ చరమో ధ్వంసః పరమాణువృత్తిః స్యాత్ । తథా చ న ప్రత్యక్షః।
ఘటధ్వంసస్య కపాలసమవేతత్వే చ న భూతలే నిరూపణం స్యాత్ । ఉభయవృత్తిత్వే చ
వ్యాసజ్యవృత్తిత్వేన కపాలం వినా న నిరూప్యేత । ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే సమవాయవాదః॥

అథానుపలబ్ధివాదః నన్వభావగ్రహో నేన్ద్రియాత్ । కిం తు యోగ్యానుపలబ్ధేః , తదుపలమ్భే
తదభావాగ్రహాత్ । న చైవం భావబుద్ధిరపి అభావానుపలబ్ధేరేవ నేన్ద్రియాదితి వాచ్యమ్ ।
భావగ్రహే ఇన్ద్రియానువిధానాత్। అన్యథా నిమీలితాక్షస్యాపి ఘటాభావానుపలబ్ధ్యా
ఘటగ్రహప్రసఙ్గః । అత ఏవ భావగ్రహే అభావానుపలబ్ధిః పృష్ఠలగ్నాపి న హేతుః
ఇన్ద్రియేణాన్యథాసిద్ధత్వాత్। న హీన్ద్రియార్థసంనికర్షే సతి తాం వినా భావధీవిలమ్భః ।
అభావగ్రహేఽపీన్ద్రియం హేతుః తదనువిధానాదితి చేత్ , న । అభావేన చక్షురాదేః
ప్రాప్త్యభావేన ఆశ్రయగ్రహే తదుపక్షయాత్। అథాధికరణధీరిన్ద్రియవ్యాపారః న చ తయా
తదన్యథాసిద్ధమ్ । అన్యథా సంనికర్షోపక్షీణతయా ఇన్ద్రియం న హేతుః స్యాదితి చేత్ , న ।
హేతుత్వే సిద్ధే తద్వ్యాపారత్వమ్ । తదేవ నాస్తి, ప్రాప్త్యభావాత్ ।
ఏతేనఅధికరణగ్రహేన్ద్రియయోః పృథగన్వయవ్యతిరేకగ్రహాత్ దణ్డచక్రయోరివ హేతుత్వం
ద్వయోరితి నిరస్తమ్ । ప్రాప్త్యభావేనాభావాగ్రాహకత్వాత్ । న చేన్ద్రియం
ప్రాప్తవిశేషణమప్రాప్తమపి గృహ్ణాతి । సంయుక్తసమవాయాద్యుచ్చేదప్రసఙ్గాత్ ,
ప్రాప్తచైత్రగతాప్రాప్తదణ్డస్యాపి గ్రహప్రసఙ్గాత్ ఇన్ద్రియస్య ప్రాప్తగ్రాహకత్వాచ్చ । న చ
విశేషణతా ప్రాప్తిః, అన్యత్ర తదకల్పనాత్ । న చ సమవాయే తత్కల్పనమ్ ।
తస్యానభ్యుపగమాత్ తత ఏవాతీన్ద్రియత్వాద్వా । అథాభావస్య ఇన్ద్రియగ్రాహ్యత్వేన
సంయోగాదిబాధే ఇహైవ సా కల్ప్యతే, రూపాదౌ తద్బాధే సంయుక్తసమవాయాదిరివేతి చేత్ ,

తత్రానుపక్షీణేన్ద్రియానువిధానాత్ తథైవ । ఇహ స్పార్శయగ్రహ ఏవ తదుపక్షీణం లాఘవాత్ , న తు ప్రాప్త్యన్తరకల్పనా, గౌరవాత్ । అన్యథా త్వగనువిధానాద్రూపం వినాపి వాయుధీఃప్రత్యక్షేతి న సా స్పర్శలిఙ్గగ్రహే ఉపక్షీయేత । కిం చ విశేషణతాయాం ఇన్ద్రియగ్రాహ్యత్వంతేన సేత్యన్యోన్యాశ్రయత్వమ్ । అపి చ విశేషణతా గ్రాహ్యస్వరూపమేవ । న చ త్వగాదౌస్వరూపసంబన్ధో హేతుః, కిం తు యథాయథం సంయోగసమావాయౌ । న చతయోరన్యోన్యవ్యభిచారాత్ ఇన్ద్రియం సంబద్ధం గృహ్ణాతీత్యేవ వ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్ । దృష్టాన్తేహి సంబన్ధిగతః సంబన్ధో హేతుః గృహీతః । చక్షుషి అన్యత్రాపి తథా, న తు గ్రాహ్యస్వరూపమ్ ।సంబన్ధస్య సంబన్ధిభిన్నత్వనియమాత్ । న హి స ఏవ తద్వాంస్తేనైవ భవతి ।స్వరూపసంబన్ధస్య హేతుత్వే చ రూపాదిగ్రహేఽపి తత ఏవాస్తు కిం సమవాయాదినా । అతఃసంయోగవిశేషణతే ఏవ ప్రత్యాసత్తీ ఇతి షోఢా కీర్తనమపి విఫలమ్ । ఏతేనాలోకాపేక్షణేచక్షురపేక్షా తస్య తదేకసహకారిత్వాదితినిరస్తమ్ । ప్రాప్తిం వినా చక్షుషోఽ హేతుత్వాత్ఆలోకస్య చ ప్రతియోగిగ్రాహకత్వేన యోగ్యతాఘటకతయా అభావగ్రాహకత్వాత్। న చైవంప్రతియోగ్యుపలమ్భకత్వేన చక్షురపి హేతుః । ఏవం హి తత్తద్వ్యాప్యేతరతదులమ్భకసాకల్యేఅనుపలబ్ధిర్గాహికా భవతీతి వాచ్యమ్ । ప్రాప్తిం వినాతస్యా హేతుత్వేనాశ్రయగ్రహోపక్షయాత్ । నన్వేవమన్ధస్య త్వగిన్ద్రియోపనీతే నీలేస్మృతపీతస్యానుపలబ్ధ్యా అభావగ్రహప్రసఙ్గః । ప్రతియోగిగ్రాహకేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వే త్వభావస్యనాయం దోషః , అన్ధస్య చక్షురభావాదితి చేత్ , న ।అభావగ్రాహకత్వేనాభిమతమిన్ద్రియమాశ్రయగ్రహోపక్షీణమ్ । తథా చప్రతియోగిగ్రాహకేన్ద్రియేణ ఆశ్రయగ్రహే అనుపలబ్ధ్యా అభావగ్రహాత్ । అన్యథాచక్షుస్సంయుక్తే పరమాణౌ జలత్వాభావగ్రహప్రసఙ్గః। అథైవం వాయౌ రూపాభావో, జలేతిక్తాభావః, పాషాణే సౌరభాభావశ్చ న గృహ్యేత । వాయ్వాదీనాంప్రతియోగిగ్రాహకైశ్చక్షురాదిభిరగ్రహాత్ । న చ తవాపి తేఽభావాః కథం ప్రత్యక్షాఃవాయ్వాదీనాం తదిన్ద్రియాయోగ్యత్వాదితి వాచ్యమ్ । లిఙ్గేన త్వగాదినా వా ఉపనీతేవాయ్వాదౌ యోగ్యరూపాద్యభావవిశేష్యకం ప్రత్యక్షం చక్షురాదినైవ న వాయ్వాదివిశేష్యకమ్ ,ప్రత్యక్షే యోగ్యవిశేష్యస్య హేతుత్వాదితి చేత్ , న । వాయ్వాదౌరూపాద్యభావప్రతీతనామనుపలబ్ధిలిఙ్గకత్వాత్ । తవ నీరూపో వాయురితివాయువిశేష్యాభావప్రతీతివత్ । అథ భూతలే అభావధీరిన్ద్రియజన్యా సాక్షాత్కారిత్వాత్ , తతఏవ విశేషణతాకల్పనమపి । న చ సాక్షాత్కారిత్వమసిద్ధమ్ । పరోక్షత్వేఅజ్ఞాతకరణకత్వానుపపత్తేః । తథా హి- మన్దిరోదరే చైత్రో నిపుణమనుసృతోఽపి న చోపలభ్బఇత్యాప్తవాక్యావగతానుపలబ్ధ్యా శ్రోతానుమినోతి నాసీత్తత్ర చైత్ర ఇతి । ఏవమభావధీః పరోక్షాచేత్ , తదా నాజ్ఞాతకరణికా పరోక్షత్వాజ్జాతేః జ్ఞాతకరణప్రయోజ్యత్వాత్ । జ్ఞాతకరణత్వం చజ్ఞానకరణత్వమ్ లిఙ్గాదేరజనకత్వాత్ । తస్మాత్ సాక్షాత్కారిత్వమ్ అజ్ఞాతకరణత్వాత్ । నచేన్ద్రియజన్యత్వముపాధిః , తత ఏవ తత్సాధనాదితి చేత్ ,। మైవమ్ । పరోక్షత్వం హి నజాతిః, అనుభవత్వేన సంకరప్రసఙ్గాత్ । కిం తు సాక్షాత్కారిభిన్నజ్ఞానత్వమ్ । ఏవం

చాభావజ్ఞానం పరోక్షమేవ స్మృతివత్ । యథా చ జ్ఞాతకరణత్వేఽపి శాబ్దాదిః నానుమితిః, ఏవమజ్ఞాతకరణత్వేఽపి ఇన్ద్రియజన్యం సాక్షాత్కార్యనుపలబ్ధిజన్యమ్ , తద్విజాతీయమనుపలబ్ధమ్ । యది చాజ్ఞాతకరణత్వేన సాక్షాత్కారిత్వం తదా జ్ఞాతకరణత్వేన శాబ్దాదేరనుమితిత్వాపత్తిః । జ్ఞాతకరణత్వేఽపి లిఙ్గాదికరణభేదాత్ అనుమిత్యాదిఫలభేద ఇతి చేత్ , అజ్ఞాతానుపలబ్ధీన్ద్రియకరణభేదాత్ ఫలభేద ఇహాపి। ఏవం చ సాక్షాత్కారిత్వే ఇన్ద్రియజన్యత్వం పరోక్షత్వే చ తదజన్యత్వం ప్రయోజకమ్ , న తు జ్ఞాతాజ్ఞాతకరణజన్యత్వమ్ , గౌరవాత్ స్మృతావభావాచ్చ । నన్వనుపలబ్ధిర్న మానమ్ భావభూతమానసహకృతస్యైవ మనసో బాహ్యానుభవజనకత్వాదితి చేత్ , న। భావత్వస్య గురుత్వేనాప్రయోజకత్వాత్ । అన్యథా ఇన్ద్రియసహకృతస్యైవ మనసో బాహ్యానుభవజనకత్వమిత్యనుమానాది న మానం స్యాత్ । న చేదమభావజ్ఞానం భావమానసహకృతమనస్సాధ్యం బాహ్యాభావజ్ఞానత్వాత్ లిఙ్గాదిజన్యాభావజ్ఞానవదితి వాచ్యమ్ । అయమభావో నేన్ద్రియగ్రాహ్యః అభావత్వాదయోగ్యాభావవత్ , ఇయమభావబుద్ధిర్నేన్ద్రియజన్యా అభావబుద్ధిత్వాత్ లిఙ్గాదిజన్యాభావబుద్ధివత్ ఇతి సత్ప్రతిపక్షాత్ । అథ ప్రతియోగిగ్రాహకం మానం తదభావమపి గృహ్ణాతి యథా అనుమానాది, ప్రతియోగిగ్రాహకం చేన్ద్రియమ్ , అతోఽభావగ్రాహకమితి చేత్ , న । భావగ్రాహకయోరేవ లిఙ్గశబ్దయోస్తదభావాగ్రాహకత్వాత్। ప్రతియోగిగ్రాహకజాతీయం మానం తథేతి చేత్ , న । ఉపమానే వ్యభిచారాత్ । న చ చక్షుష్ట్వాదికమభావగ్రాహకవృత్తి జాతిత్వాత్ , ఉపమానత్వం చ న జాతిరితి వాచ్యమ్ । ప్రాప్తిం వినా చక్షురాదేరభావగ్రాహకత్వసాధనాత్ । అథ భావవృత్త్యభావభ్రమః స చ కరణదోషాత్ । న చ ప్రతియోగిస్మృత్యాశ్రయగ్రహానుపలబ్ధయః స్వరూపతో దుష్టాః ,కిం తు ఇన్ద్రియం పిత్తాదినా దుష్టమితి తదేవ చ భ్రమహేతురిత్యభావప్రమాయామపి తదేవ మానమితి చేత్ , న । ఇన్ద్రియస్యాపి దుష్టత్వం దోషసాహిత్యమాత్రమ్ , న త్వన్యత్ । తచ్చానుపలబ్ధావపి తుల్యమ్ । న చ జ్ఞాతకరణాజన్యభ్రమత్వేన ఇన్ద్రియజన్యత్వమ్ । ఏవం హి అభావప్రమాకరణత్వమపీన్ద్రియస్య తత ఏవాస్తు , కిమనయా కుసృష్ట్యా । ఏవమస్త్వితి చేత్ , న । ప్రాప్త్యభావేనోక్తోత్తరత్వాత్ । కిం చాసంనికృష్టేఽపి దోషాదుపనీతేఽభావే భ్రమ ఇన్ద్రియేణ సంభవతి, చక్షుషా పాషాణః సురభిరితి భ్రమవత్ । అభావప్రమా న సంభవతి ప్రాప్త్యభావాదిత్యుక్తమ్ । నను అధికరణాభావయోర్విశిష్టబుద్ధిరస్తి । సా నేన్ద్రియజన్యా అభావబుద్ధిత్వాత్ , నానుపలబ్ధిజన్యా భావబుద్ధిత్వాత్ , నోభయజన్యా జాతిసంకరప్రసఙ్గాత్ । అత ఉభయగ్రాహకమిన్ద్రియమభ్యుపేయమితి చేత్ , అభావవద్భూతలమిత్యనుపలబ్ధ్యుపనీతాభావవిశిష్టబుద్ధిరిన్ద్రియేణైవ చక్షుషా చన్దనం సురభీతివత్ । భూతలే ఘటో నాస్తీతి చ చక్షురుపనీతభూతలేఽభావబుద్ధిరనుపలబ్ధ్యైవ, ఘ్రాణేన చన్దనే సౌరభమితివత్ । యత్తు వ్యాపారాభావాన్నానుపలబ్ధిః ప్రమాణమ్ , వ్యాపారవత ఏవ కరణత్వాదితి । తన్న । క్రియయా అయోగవ్యవచ్ఛేదేన సంబన్ధికరణం న తు వ్యాపారవదిత్యపి విశేషణం గౌరవదితి । అత్రోచ్యతే । ప్రతియోగిగ్రాహకేన్ద్రియేణాశ్రయగ్రహో

న హేతుః, ప్రాజ్ఞాస్తితాగ్రహే తు (అన్వయేన) (త్వన్నయేన) వ్యభిచారాత్ । వాయ్వాదౌ చ రూపాద్యభావధీరిన్ద్రియజన్యైవ నానుపలబ్ధిలిఙ్గజన్యా, అనుపలబ్ధేరజ్ఞానాత్ । ఆప్తవాక్యస్యేవ తజ్ఞాపకస్యాభావాత్ । అథాజ్ఞాతైవ రూపాద్యుపలమ్భస్యానుపలబ్ధీ రూపాద్యనుపలబ్ధిం గృహ్ణాతి భూతలే ఘటాభావమివేతి చేత్ ,త్వన్మతే ఉపలమ్భస్యాతీన్ద్రియత్వేన యోగ్యానుపలబ్ధ్యా ఉపలమ్భాభావస్య గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ ।
అనుపలబ్ధిమాత్రస్యాభావాగ్రాహకత్వాత్ । అస్తు తర్హి జ్ఞానం యోగ్యమితి చేత్ , న । అపసిద్ధాన్తాత్ । యోగ్యత్వేఽపి భూతలీయఘటాభావేఽపి జ్ఞాతైవ యోగ్యానుపలబ్ధిర్లిఙ్గమస్తు, యోగ్యఘటోపలమ్భస్యానుపలబ్ధ్యా గ్రహసంభవాత్ కృతమనుపలబ్ధ్యా మానాన్తరేణ । ఘటాభావధీరజ్ఞాతకరణికా లిఙ్గాద్యనుసన్ధానం వినా జాయమానత్వాదితి చేత్ , న । వాయ్వాదౌ రూపాద్యభావప్రతీతిరపి తథా । అథ రూపాదిమత్తయా జ్ఞాతత్వాభావః తదనుమితరూపవత్తానుపలబ్ధిర్వా లిఙ్గమితి చేత్ , న । వాయ్వాదౌ జ్ఞాతత్వాభావస్యాపి రూపాద్యభావతుల్యతయా గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ । వాయ్వాదౌ తస్య ప్రత్యక్షత్వే రూపాద్యభావోఽపి తథాస్తు । నాపి కాయవాగ్వ్యవహారాభావేనానుపలబ్ధిరనమీయతే । ఉపేక్షాజ్ఞానమూకస్వప్నయోర్ధర్మేన వ్యభిచారాత్ । న చ వ్యవహారాభావమాత్రం లిఙ్గమ్ । కస్యచిత్ వ్యవహారాభావస్య వ్యభిచారాత్ , సర్వవ్యవహారాభావస్య గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ । కిం చ ఘటవత్తయా జ్ఞాతత్వాభావేన తదనుమితానుపలబ్ధ్యా వా లిఙ్గేన భూతలాదౌ అభావానుమితిరస్తు, కిం మానాన్తరేణానుపలబ్ధ్యా । అపి చ ప్రతియోగిగ్రాహకేన్ద్రియజన్యమధికరణజ్ఞానం అనుపలబ్ధిసహకారి తదా స్యాత్ యది తేన వినా సా నాభావం బోధయేత్ । న చైతద్దృష్టమ్ । వాయ్వాదౌ రూపాద్యభావే తథా దృష్టమితి చేత్ , న । అసిద్ధేః । న చ వ్యాప్తిబలాత్సహకారిత్వమ్ । ఏవం హి వాయ్వాదౌ రూపాద్యభావప్రత్యయోఽనుపలబ్ధేర్భవంస్తాదృశాశ్రయమాక్షిపేత్ । అనాక్షేపే వా అనుపలబ్ధేర్న భవేత్ । తతో న భవతి, కిం తు లిఙ్గాదితి చేత్ - లిఙ్గమపి సైవ, తచ్చ దూషితమేవ । కిం చ నానుపలబ్ధిర్లిఙ్గమ్ । తతో హి నీరూపో వాయురిత్యనుమితిః స్యాత్ , న తు వాయౌ రూపాభావ ఇతి । అపి చ ఘటవత్యుపలమ్భప్రాక్కాలేఽనుపలబ్ధ్యా ఘటస్మృతిమతః కుతో నాభావధీః । (ఘటాభావాదితి) ఘటాభావాభావాదితి చేత్ , తర్హి అభావరూపార్థజన్యాభావబుద్ధిరర్థజన్యత్వేన సాక్షాత్కారిణీ ఇన్ద్రియజన్యా చ స్యాత్ । తదా ఘట ఏవ ప్రతిబన్ధక ఇతి చేత్ , తథాపి తదభావోఽభావబుద్ధౌ జనక ఏవ స్యాత్ । స్యాదేతత్ । గృహముపలభ్య నిర్గతశ్చైత్రో యత్ర కేనచిత్ పృష్టః తత్ర మైత్ర ఆసీదితి , స చ క్షణం ధ్యాత్వా అనుపలబ్ధ్యా తత్ర మైత్రాభావమవగమ్యాహ నాసీత్తత్ర మైత్ర ఇతి । సేయం ప్రాజ్ఞాస్తితాధీః న స్మృతిః , పురా గేహేఽనుభూయమానే మైత్రాస్మరణేన తదభావాననుభవాత్ । ఏవం చ తత్రైవ ఇన్ద్రియవ్యాపారం వినైవానుపలబ్ధ్యా అభావానుభవాత్ అన్యత్రాపి సైవ హేతుః క్లృప్తత్వాత్। తదాహుః - -" "స్వరూపమాత్రం దృష్టం హి వేశ్మాద్యర్థం స్మరన్నథ । తత్రాన్యేనాస్తితాం పృష్టస్తదైవ ప్రతిపద్యతే" " ॥

ఇతి । మైవమ్ । ప్రాఙ్నాస్తితాయాం హి న తావదజ్ఞాతానుపలబ్ధిః భూతలే ఘటాభావస్యేవాభావగ్రాహికా, తదానీం గేహస్య విప్రకృష్టత్వేన యోగ్యానుపలబ్ధేరభావాత్ । నాపి జ్ఞాతా, అనవస్థాప్రసఙ్గాత్। అనుపలబ్ధేరప్యభావరూపతయా అనుపలబ్ధ్యన్తరేణ గ్రాహ్యత్వాత్ । ఉపలమ్భస్యానుపలబ్ధిరజ్ఞాతైవ స్వరూపసతీ మైత్రానుపలబ్ధిం గృహ్ణాతి చేత్, త్వన్నయే ఉపలమ్భస్యాతీన్ద్రియత్వేన తదభావస్య యోగ్యానుపలబ్ధ్యగ్రాహ్యత్వాత్ । అథ గేహస్య యోగ్యమైత్రవత్తయా స్మరణార్థస్య స్మరణాభావస్తత్ర అజ్ఞాత ఏవ గేహే మైత్రాభావగ్రాహక ఇతి చేత్ , న । స్వరూపసతః స్మరణాభావస్య గ్రాహకత్వే తస్మిన్ సత్యభావసంశయవిపర్యయాభావప్రసఙ్గాత్ । భవతి చ కదాచిత్ తత్రాసీదితి విపర్యయస్తత్రాసీన్న వేతి సంశయశ్చ । అథ దోషాత్సంశయవిపర్యయౌ । న చాసాధారణం ప్రమాకరణం దూషయన్త ఏవ దోషాః సంశయాదిహేతవో భవన్తి । న చాత్ర స్వరససిద్ధస్య యోగ్యాస్మరణస్య కించిద్దూషితమితి వాచ్యమ్। దోషసాహిత్యమేవ హి కరణానాం దుష్టతా । న హి దూరత్వాదినా చక్షుషః కించిదపక్రియతే । కిం తు మణ్యాదేర్దాహ ఇవ స్వరూపసతామేవ ప్రతిబన్ధకత్వమితి చేత్ , న । అజ్ఞాతాద్యోగ్యాస్మరణాత్ తత్రాభావధీరిత్య సిద్ధేః । కిం తు మనసా జ్ఞాతాద్యోగ్యాస్మరణాల్లిఙ్గాత్ ప్రమాణత్వేన క్లృప్తాత్తత్రాభావప్రతీత్యుపపత్తౌ నానుపలబ్ధిః ప్రమాణాన్తరం కల్ప్యతే । యోగ్యస్మరణాభావో న మనోగ్రాహ్యః ప్రత్యాసత్త్యభావాత్ జ్ఞానస్యాయోగ్యత్వాద్వేతి చేత్ , న । వాయ్వాదౌ రూపాద్యభావప్రతీతేరలైఙ్గికత్వేనేన్ద్రియానువిధానేన తజ్జన్యత్వే సిద్ధే ఇన్ద్రియసంబద్ధవిశేషణతాయాః ప్రత్యాసత్తిత్వకల్పనాత్ తజ్జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్ । జానామీత్యనుభవస్య లిఙ్గాద్యజన్యత్వాత్ । న చ జ్ఞాతతా లిఙ్గమ్ , నిరాకృతత్వాత్ । తవాపి కథమభావే సంశయవిపర్యయావితి చేత్ , న । లిఙ్గసంశయవిపర్యయాభ్యాం లైఙ్గికసంశయవిపర్యయదర్శనాత్ । యదా తు సునిపుణేనైకజ్ఞానవిషయతాయోగ్యస్య మైత్రస్యానుభవే సతి స్మరణార్థస్యాస్మరణమవధార్యతే తదానుమితిః ప్రమా । అత ఏవాస్మరణమాత్రస్య వ్యభిచారముపలభ్య తదుపేక్ష్య విశిష్టాస్మరణం జ్ఞాతుకామస్య ప్రణిధానముపయుజ్యతే । అన్యథా ధ్యానమనుపపన్నం , స్వరూపసత ఏవాస్మరణస్యాభావగ్రాహకత్వాత్ । తస్మాద్యోగ్యాస్మరణం లిఙ్గత్వేనైవోపయుజ్యతే । ప్రయోగస్తు - - తద్గేహం తదా మైత్రాభావవత్ తత్తుల్యపరిమాణాదియోగితయా స్మరణేఽపి తద్వత్తయా అస్మర్యమాణత్వాత్ , యదేవం తదేవం యథా ఘటాభావవద్భూతలమితి । ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే అనుపలబ్ధివాదః॥

అథాభావవాదః అథాభావో భావాత్మైవ । తతస్తత్ర సంయోగాదిరేవ గ్రాహక ఇతి న తత్ర విశేషణతా ప్రత్యాసత్తిః । తత్ర ప్రాఞ్చః- - అస్తి తావదిహ భూతలే ఘటో నాస్తీత్యబాధితా బుద్ధిః । సా చేయం న భూతలాలమ్బనా । ఘటవత్యపి ప్రసఙ్గాత్ । నాపి కేవలతదాలమ్బనా , అతిరిక్తకైవల్యానభ్యుపగమాత్। భూతలమేవ కైవల్యమితి చేత్ , తర్హి పౌనరుక్త్యమధికమ్ । అభేదే ఆధారాధేయభావానుపపత్తిశ్చ। అథాధికాభావవాదినాపి అభావః సాశ్రయో వాచ్యః । దేశాదినియమేన వ్యవహారాత్ । తథా చాస్తి భూతలే విశేషో యోఽభావాశ్రయః । స న

భూతలమాత్రమ్ । ఘటవత్యపి ప్రసఙ్గాత్। నాభావయుక్తమ్ , అన్యోన్యాశ్రయాత్ । న చ ఘటవత్ , విరోధాదితి చేత్ , న । విశేషస్యైవాభావాశ్రయత్వాత్ । స చాననుగత ఏవ । ఏకాశ్రయతా త్వననుగతస్యాపి ఘటాశ్రయతేవ భవతి । కిం చ కుత్రాభావ ఇతి, యత్ర ప్రతీయేత ఇత్యేవోత్తరమ్ । క్వ ప్రతీయేత ఇత్యత్ర , యత్రాస్తీత్యేవ । అన్యథా గోత్వాదికమపి న స్వీక్రియేత । తదాశ్రయవిశేషాదేవ వ్యవహారసంభవాత్ । తథాపి కీదృశి భూతలే అభావ ఇతి చేత్ , అభావపూర్వసమయే కీదృశం భూతలమితి ప్రశ్నే ఘటవదిత్యుత్తరమ్ । అభావసమయే అభావవదితి । మధ్యసమయస్తు నాస్త్యేవ । ఇహ భూతలే ఘటో నాస్తీత్యాధారాధేయభావప్రతీతేశ్చ। అభావాధారత్వం భూతలస్య న ప్రతీయతే, కింతు తన్మాత్రబుద్ధివిషయత్వమితి చేత్ , అహో! వ్యాఖ్యాకౌశలమ్ । అనుభవోఽపి వ్యాఖ్యాయ కథ్యతే । తన్మాత్రపదార్థానిర్వచనం చ । న హి భూతలబద్ధిస్తన్మాత్రబుద్ధిః । ఘటవద్భూతలబుద్ధేరపి భూతలబుద్ధిత్వాత్ । సా బుద్ధిర్న భూతలస్య, కింతు ఘటభూతలయోః అగ్నీషోమయోరివ దేవతాత్వమితి చేత్, న । తతో భూతలావ్యవహారప్రసఙ్గాత్ । భూతలస్యావిషయత్వాత్ । ఆశుభావిభూతలవిషయకజ్ఞానాన్తరాదితి చేత్ , తర్హిసైవ భూతలబుద్ధిస్తన్మాత్రబుద్విరితి తద్దేశే ఘటాభావస్య వ్యవహారప్రసఙ్గః। ఏతేనభూతలేన్ద్రియసంనికర్షజఘటవద్భూతలేన్ద్రియసంనికర్షజజ్ఞానయోర్విశేషోఽభీకరణీయః । సామగ్రీభేదస్య కార్యభేదనియతత్వాత్ । తథా చ స ఏవ తన్మాత్రపదార్థ ఇతి నిరస్తమ్। తతోఽపి భూతలవ్యవహారాత్ । ప్రతియోగితద్వ్యాపేక్షేతరజనితా భూతలబుద్ధిరభావ ఇతి చేత్ , న । ఘటవతి తజ్జనితాయా అపీతరజనితత్వాత్ । తన్మాత్రజనితా సేతి చేత్, న । మాత్రార్థస్యాభావత్వాత్ తస్య చాపరిజ్ఞానాత్ । ఘటావిషయా సతీ భూతలవిషయేతి చేత్ , న । ఉక్తోత్తరత్వాత్ । కించ ప్రతియోగినిరూపణాధీననిరూపణోఽభావః । బుద్ధిస్తు న తథా । ప్రతియోగిప్రకాశం వినాపి బుద్ధినిరూపణాత్ । వ్యవహారార్థం దృశ్యప్రతియోగిజ్ఞానాపేక్షా అభావో జ్ఞాత ఏవేతి చేత్ , న । వ్యవహారస్య వ్యవహర్తవ్యోపలమ్భనిబన్ధనత్వేన తథా అదృష్టచరత్వాత్ । యది చ ప్రతియోగిస్మరణసాపేక్షా తన్మాత్రధీరభావపదార్థః తదా అన్ధకారాదౌ యా తన్మాత్రధీః సా అభావో న స్యాత్ । తథా చ తత్ర విచరన్ కణ్టకైర్విధ్యేత । కణ్టకస్మరణం వినా కణ్టకాభావాభావాత్ । నిర్జనే బన్ధవిచ్ఛేదేఽపి జలనిస్సరణం న స్యాత్ । తదానీం తన్మాత్రబుద్ధేః సర్వథా అభావాత్ । కిం చ తన్మాత్రధీనాశే ఘటోన్మజ్జనప్రసఙ్గః, ఘటాభావాభావస్య ఘటత్వాత్ । యది చాభావో నాతిరిక్తస్తదా యత్ర ఘటసంసృష్టత్వబుద్ధిరాసీత్ కుతస్తత్ర తన్మాత్రధీః । ముద్గరపాతజన్యాతిరిక్తవిషయానఙ్గీకారాత్ । అతిరిక్తాభావే కిం మానమితి చేత్ , నాస్తీతి బుద్ధిరేవ । నన్వభావవ్యవహారానుపపత్తిరన్యోన్యాశ్రయాదితి । అత్ర ప్రాభాకరాః। ఘటవద్భూతలబుద్ధిభిన్నా భూతలబుద్ధిరభావవ్యవహారకారణమ్ । న చ దోషాత్ ఘటవతి ఘటవత్త్వాజ్ఞానే భూతలజ్ఞానమభావః స్యాదితి వాచ్యమ్ । ఘటవతో భూతలస్య జ్ఞానాత్ భిన్నస్య భూతలజ్ఞానస్యాభావత్వాత్ తద్భ్రమాచ్చాభావభ్రమః । వస్తుతోఽత్యన్తాభావే

ప్రతియోగిమదధికరణజ్ఞానస్యాప్రసిద్ధేః ప్రతియోగిమజ్ఞానభిన్నమధికరణజ్ఞానం వ్యధికరణాభావవ్యవహారే కారణమ్ । సమానాధికరణనిషేధప్రతీతిశ్చ ప్రతియోగ్యధికరణయోః స్వరూపభేదమాలమ్బతే । తేన ఘటవత్త్వేన జ్ఞాయమానేఽపి భూతలే భూతలం ఘటో నేతి ప్రతీతిః । తథా చ యస్యాభావజ్ఞానకారణత్వం పరేషాం తదేవాభావవ్యవహృతికారణమస్తు। న హ్యధికరణబుదిం్ధ వినా తద్బుద్ధిః । న చ భూతలబుద్ధిస్తథా । ఘటవత్యపి ప్రసఙ్గాత్ । న చాభావాధికరణభూతలవిషయత్వాద్బుద్ధేర్విశేషః। ప్రతియోగిసత్త్వేఽపి ప్రాజ్ఞాసీదిదమత్రేతి ప్రతీతేః । కిం చ జ్ఞానవిషయభూతలస్యాభావో యది విశేషణమ్ , తదా అభావజ్ఞానమేవ తద్జ్ఞానకారణమ్ । ఉపలక్షణం చేత్ , న కశ్చిద్విశేషః । ప్రతియేగిమత్తయానుపలబ్ధిరపి కారణమితి చేత్ , న । ప్రతియోగిమత్తయోపలమ్భేఽపి ప్రాజ్ఞాసీదిదమత్రేతి ప్రతీతేః । బుద్ధ్యోశ్చ విశేషః స్వరూపవిశేషావేవ, నాన్యోన్యాభావోఽనవస్థానాదాత్మాశ్రయాద్వా। భూతలజ్ఞానాపేక్షయా ఘటవద్భూతలజ్ఞానత్వమేవ వా వైధర్మ్యభేదః । న చాతిరిక్తాభావపక్షేఽప్యన్యోన్యాభావేఽత్యన్తాభావే చ నిత్యే మానమస్తి । ప్రతియోగిని బుద్ధిస్థేఽధికరణస్వరూపస్యైవానతిప్రసఙ్గకత్వాత్। న హి తత్రాధికరణస్య ప్రతియోగితాదాత్మ్యం ప్రతియోగిమత్త్వం వా సంభవతి । అత ఏవాభావేఽభావాన్తరం త్వయా న స్వీక్రియతే । అధికరణస్య తద్రూపాభావాత్ । నన్వర్థేనైవ విశేషో బుద్ధేః। న చార్థభేదోఽస్తి । మైవమ్ । న హి తావదర్థో జ్ఞానకారణమవశ్యమ్ । కిం తు సామగ్రీవిశేషాత్ బుద్ధివిశేషో జాయతే ధారావాహికబుద్ధివత్ । యద్వా ఘటవద్భూతలభిన్నం భూతలమభావః యత్ర పరేషామభావః భేదశ్చ స్వరూపమేవ, తాదాత్మ్యేనాప్రతీతౌ ప్రతీతిరితి తవాపి స్వరూపభేదలక్షణమ్ । ఇదానీమిదం భూతలం ఘటవద్భూతలం న భవతీతి ప్రతీతేః । ఏతావాంస్తు విశేషో యత్తవ
సమానాధికరణనిషేధప్రతీతిరియమన్యోన్యాభావభేదమవగాహతే , మమ తు స్వరూపమ్ । నను యదేవ భూతలం ఘటవద్భూతలాభిన్నమాసీత్ తదేవ కథం తద్భిన్నమితి చేత్ , న। తవాప్యబాధితసమానాధికరణనిషేధప్రతీతిబలేనాన్యోన్యాభావసిద్ధౌ తథాత్వస్య దుర్వారత్వాత్। సమయభేదేనైవ భేదాభేదౌ న విరుధ్యేతే ఇతి తు సమమ్ । యది చ ఘటవద్భూతలాభిన్నం తదిదానీం స్యాత్ తదా ఘటవద్భూతలవ్యవహారస్తత్ర స్యాత్ । ఘటతదభావావచ్ఛేదకభేదేనాన్యో-న్యాభావతదభావౌ భూతలే వర్తేతే ఇతి చేత్ , మమాపి భూతల (బుద్ధిః) (బుద్ధేః) ఘటవద్భూతలబుద్ధ్యవచ్ఛేదేన స్వరూపభేదతదభావౌ వర్తేతే ఇతి గృహాణ । నను భూతలే ఘటోఽస్తి న వేతి సంశయో ఘటో నాస్తీతి విపర్యయో వా కథం భవేత్ । ప్రతియోగిని బుద్ధిస్థేఽధికరణస్య తజ్జ్ఞానస్య చాభావస్యోపలమ్భాదితి చేత్ , న। భూతలే తజ్జ్ఞానే వా ఘటవద్భిన్నత్వస్య ఘటవద్భూతలజ్ఞానభిన్నత్వస్య చ దోషవశేనానిశ్చయాత్ । భూతలతజ్జ్ఞానస్వరూపాణామననుగమాత్ కథమనుగతవ్యవహార ఇతి చేత్ , న । అభావేఽపి తుల్యత్వాత్। న హ్యభావత్వం సామాన్యమ్ । అభావత్వగతాన్యోన్యాభావావ్యాపకత్వాత్ । న చ భావవిరోధిత్వమ్ । విరోధస్యాభావనిరూప్యత్వాత్ భావాభావయోః సహావస్థానాభావస్య స్వరూపానతిరేకాచ్చ । నాపి భావప్రతియోగిత్వమ్ । ప్రతియోగిత్వస్యాభావవిరహరూపత్వాత్,

అభావాభావాస్య భావస్య భావాప్రతియోగికత్వాచ్చ । నాపి సప్రతియోగికత్వమ్ ।
సమవాయసాదృశ్యాదీనామపి తథాత్వాత్ । నాపి పరకీయస్వభావత్వమ్ , జ్ఞానాదిగతత్వాత్ ,
స్వభావశబ్దస్య స్వరూపార్థేఽననుగమాచ్చ । నాపి సత్తాశూన్యత్వమ్ , సత్తాయామేవ గతత్వాత్ ,
శూన్యత్వస్యాభావరూపత్వాచ్చ । సత్తాత్యన్తాభావవత్త్వమభావత్వమ్ ,
అత్యన్తాభావశ్చాభావత్వానవగతావప్యవగత ఇతి చేత్ , న । అభావేఽభావానభ్యుపగమాత్ ,
తథాత్వేఽపి తత్రైవ తదభ్యుపగమాత్ । సత్తాబోధవిధురత్వమభావత్వమ్ । సామాన్యాదౌ
సత్తావగమేఽపి బాధాత్ సా త్యజ్యతే , అభావస్య తద్విరుద్ధతయైవ ప్రతితేరితి చేత్ , న ।
విరోధిత్వస్య స్వరూపానతిరేకాత్। సహానవస్థాననియమో విరోధ ఇతి చేత్ , న ।
అనవస్థానస్యావస్థానాభావత్వేనాత్మాశ్రయాత్ । భావభిన్నత్వమితి చేత్ , న । భేదస్య
స్వరూపాన్యోన్యాభావరూపత్వే ఉక్తదోషాత్। వైధర్మ్యస్య చిన్త్యమానత్వాత్ ।
ప్రాగభావత్వాదేరభావనిరూప్యత్వాత్ । ఏవం చేదభావేఽపి నానుగమస్తదా కిమధికేన ।
స్వరూపవిశేషాదేవ ఘటవ్యవహారోఽప్యస్త్వితి చేత్, న । భూతలవిలక్షణ ఘటానుభవాత్ । ఏక
ఏవాభావోఽనుగత ఇతి చేత్ , న। తస్య నిత్యత్వేన ప్రతియోగికాలేఽప్యభావవ్యవహారప్రసఙ్గాత్
। ప్రాగభావాదివ్యుత్పాదనవిరోధాచ్చ। యదా అభావవాదినాప్యభావజ్ఞానకారణమనుగతో
భూతలబుద్ధివిశేషః స్వీకార్యః । తద్వరం స ఏవాస్తు ప్రమేయం ప్రమాణం చ ।
స్వప్రకాశత్వాద్బుద్ధీనామ్ । నను తన్మాత్రబుద్ధేరభావత్వే తస్యాః స్వప్రకాశత్వేన
ప్రతియోగిజ్ఞానాపేక్షా న స్యాదితి చేత్ , న । న గ్రహణాయ తదపేక్షా , కిం తు వ్యవహారాయ ।
జ్ఞానస్య సత్యామిచ్ఛాయాం వ్యవహారార్థమధికాపేక్షేతి చేత్ , న । దృష్టా హి
వ్యవహారార్థమధికాపేక్షా యథా పరిమాణస్య దీర్ఘత్వవ్యవహారే । తథా హి
అధికసంఖ్యావచ్ఛిన్నహస్తవితస్త్యాద్యవచ్ఛేదః పరిమాణస్య దీర్ఘత్వమ్। తద్విపరీతం తు
హ్రస్వత్వమ్ । తాదృశపరిమాణం చావయవిగ్రహసమకాలమేవానుభూతమ్ ।
దీర్ఘత్వవ్యపదేశస్తు అల్పసంఖ్యాద్యవచ్ఛిన్నహస్తాద్యవచ్ఛేదవ్యపరిమాణజ్ఞానమపేక్షతే ।
తన్మాత్రబుద్ధేరభావత్వే దృశ్యప్రతియోగిజ్ఞానాపేక్షతయా దృశ్యతాసంపత్త్యర్థం
కేశకీటాదిసూక్ష్మజిజ్ఞాసాప్యర్థవతీ । న చ తన్మాత్రబుద్ధేరభావత్వే తద్వినాశే అభావాభావే
భావోన్మజ్జనప్రసఙ్గ ఇత్।ి మోక్షే పురుషాన్తరస్య నియమే ప్రమాణం నాస్తీతి చేత్ , న । కార్యాత్
కారణకల్పనాత్ । న చైవం బుద్ధినాశే పునః సంసారితా । బుద్ధిధారాసత్త్వాత్ । న చ సర్వముక్తిః
ప్రమాణాభావాత్। ప్రతియోగిమదధికరణభిన్నాధికరణస్వరూపస్యాభావత్వే సర్వం
సమఞ్జసమేవేతి పూర్వపక్షః। సిద్ధాన్తస్తుసప్రతియోగికోఽభావోఽనుభూయతే । ఘటో న పటో
నేత్యనుభవాత్ । న తు తన్మాత్రమ్ । అతోఽభావవిత్తివేద్యత్వం ప్రతియోగినః
ప్రతియోగిజ్ఞానాధీనజ్ఞానత్వం చాభావస్యానుభవసాక్షికం గోసాదృశ్యవత్ । న చ
కేవలమధికరణం తజ్జ్ఞానం వా అభావః । ప్రతియోగిజ్ఞానం వినాపి తద్విత్తేః , తద్విత్తౌ
ప్రతియోగినోఽవిషయత్వాచ్చ । సప్రతియోగికత్వాభావే చ కస్య ప్రతియోగీ ఘటః। అథ
కేవలమధికరణం తజ్జ్ఞానం వా అభావః । స చాప్రతియోగిక ఏవ । అభావవ్యవహారస్తు
ప్రతియోగిజ్ఞానమపేక్షత ఇతి తస్య ప్రతియాగీ ఘటః, ఘటతదభావవ్యవహారయోర్విరోధాదితి

చేత్ , న । ఇహ ఘటో నేతి నఞర్థస్య ప్రతియోగీ ఘటోఽనుభూయతే । న త్వభావజ్ఞానానన్తరభావినోఽభావవ్యవహారస్య। తస్యాభావానుభవసమయేఽప్రతీతేః । వ్యవహ్రియతేఽసౌ న త్వనుభూయత ఇతి చేత్ , న । తాదృశానుభవం వినా తథా వ్యవహారాభావాత్ । వ్యవహారే ప్రతియోగిజ్ఞానాపేక్షేత్యపి న యుక్తమ్ । వ్యవహర్తవ్యజ్ఞానస్య సత్యామిచ్ఛాయాం వ్యవహారేఽధికాపేక్షాయా అదృష్టచరత్వాత్ । లాఘువాదిహ తథా కల్ప్యతే న త్వభావ ఇతి చేత్ , న । వ్యవహారమాత్రే తథా కారణత్వానవధారణాత్ వ్యవహారవిశేషస్యానానుగతత్వాత్ । హ్రస్వత్వదీర్ఘత్వే చ పరిమాణాన్తరే ఏవ । తవాప్యధికసంఖ్యావచ్ఛిన్నహస్తాద్యవచ్ఛేదృత్వం పరిమాణస్య హ్రస్వత్వం , దీర్ఘత్వం చ అల్పాధికావధిజ్ఞానాధీనజ్ఞానమ్। అతో ద్రవ్యసమకాలం పరిమాణానుభవేఽపి నానుభూతమితి న తదా తద్వ్యవహారః । గోసాదృశ్యం యద్యపి గవయగతాని సామాన్యాని తజ్జ్ఞానసమకాలమేవానుభూతాని, తథాపి గోవృత్తిత్వే సతి గవయవృత్తిత్వం గోసాదృశ్యం గోజ్ఞానాధీనజ్ఞానమితి న తదా సాదృశ్యవ్యవహారః । స్యాదేతత్ । అస్తి తావత్ కస్యచిత్ జ్ఞానాత్ క్వచిత్ అభావపదప్రయోగః సర్వసిద్ధః । తత్ర ప్రయోగాలమ్బనం భూతలాద్యేవ ఘటవదతిరిక్తాప్రకాశాత్ । తతశ్చ యదపేక్షం యస్యాభావపదప్రయోగవిషయత్వం తత్తస్యాభావ ఇత్యుపేయతే । తద్బుద్ధిజనితాభావపదప్రయోగవిషయత్వమేవ ఘటభూతలయోః ప్రతియోగ్యనుయోగిరూపః సబన్ధః । అత ఏవ భూతలస్య సప్రతియోగికత్వం, తద్బుద్ధిజనితాభావపదప్రయోగవిషయత్వేన తద్బుదిం్ధ వినా అభావపదప్రయోగావిషయత్వాత్ । అనేనైవోపాధినా ఘటాభావాదిపదవ్యుత్పత్తిగ్రహ ఇతి చేత్ , (న।) (తన్న) అభావపదప్రయోగాలమ్బనం న భూతలమ్ । న హి భూతలం ఘటాభావ ఇతి ప్రతీతిప్రయోగౌ , అపి తు భూతలే ఘటాభావ ఇతి । భూతలే ఘట ఇతివత్ భూతలే ఘటో నాస్తీతి భూతలాధికరణాతిరిక్తనఞర్థప్రకాశాత్। అపి చ ఘటబుద్ధిజనితాభావపదప్రయోగవిషయత్వం భూతలస్య ఘటాభావత్వమ్ । తథా చ ఘటాభావత్వే తస్యావగతే ఘటాభావపదప్రయోగవిషయత్వమ్ । ఘటాభావపదప్రయోగవిషయత్వే చ జ్ఞాతే తస్య ఘటాభావత్వమితి అన్యోన్యాశ్రయః। పదప్రవృత్తినిమిత్తేఽవగతే పదప్రయోగనియమాత్ । ఘటాభావత్వం చ ఘటాభావపదే ప్రవృత్తినిమిత్తమ్ । యది చ భూతలం సప్రతియోగికం తదా ప్రతియోగినం వినా కేవలం న భాసేత సాదృశ్యాదివత్ । ఘటాభావపదప్రయోగదశాయాం తత్ సప్రతియోగికం నాన్యదేతి చేత్ , తర్హి ఘటప్రతియోగికత్వే తస్య ఘటబుద్ధిజనితాభావపదప్రయోగవిషయత్వమ్, సతి చ తస్మిన్ ఘటప్రతియోగికత్వమిత్యన్యోన్యాశ్రయః , కేవలస్యాప్రతియోగికత్వాత్। ఏవం చ గోబుద్ధిజనితసదృశపదప్రయోగవిషయత్వం గవయస్య గోసాదృశ్యమస్తు, కృతమతిరిక్తసాదృశ్యేనేతి సప్రతియోగికపదార్థాపలాపః। అపి చ న కేవలం భూతలమభావః, భూతలాభావయోః ఆధారాధేయభావానుభవాత్ అభేదే తదనుపపత్తేః । దుఃఖవదాత్మభిన్నస్య చాత్మనో దుఃఖాభావత్వే మోక్షస్యాపురుషార్థత్వప్రసఙ్గః, ఆత్మనోఽసాధ్యత్వాత్। అథ ఘటవద్భూతలజ్ఞానభిన్నం భూతలజ్ఞానమభావః । తస్య చ భూతలాధారతా

స్వరూపసంబన్ధేనానుభూయత ఇతి చేత్ , న । తస్య నిష్ప్రతియోగికత్వేనాభావత్వానుపపత్తేః ఇత్యుక్తత్వాత్ । అపి చ తజ్జ్ఞానం కిం స్వరూపసదేవాభావవ్యవహారకారణమ్ , భూతలాధికరణకనిషేధరూపతయానుభూయానం వా । నాద్యః , స్వరూపసతో భూతలాధేయతయా ప్రతీత్యనుపపత్తేః । న ద్వితీయః, ఘటవద్భూతలజ్ఞానస్య తదానీమనుపస్థితేః తద్భిన్నజ్ఞానస్య ప్రత్యేతుమశక్యత్వాత్ । కిం చ యది ఘటవద్భూతలజ్ఞానాత్ భిన్నభూతలజ్ఞానమభావః తదా ఘటవతి దోషాత్ ఘటవత్త్వజ్ఞానే భూతలజ్ఞానమభావో భవేత్ । తథా చ తదేవ తదైవ ఘటవత్ ఘటాభావవచ్చ స్యాత్, న స్యాతాం చ ఘటాభావజ్ఞానతద్వ్యవహారౌ విసంవాదినౌ విషయాబాధాత్ । అథ వస్తుతో ఘటవతో భూతలస్య జ్ఞానాత్ భిన్నం భూతలజ్ఞానమభావః । న చ ఘటవతి భూతలజ్ఞానమ్ । తథా వ్యవహారస్తు విసంవాదీ । తథావిధభ్రమాదర్శనాదితి చేత్ , తర్హి ఘటవతో భూతలస్య జ్ఞానాత్ భిన్నత్వేన జ్ఞానం భూతలజ్ఞానమభావవ్యవహృతిహేతుః। న చ తత్సంభవతి । స్వప్రకాశేనానువ్యవసాయేన వాధికరణజ్ఞానే తదప్రకాశాత్ భేదప్రతియోగినోఽనుపస్థితేః। న చ జ్ఞానాన్తరేణ తథానుభవః । యోగ్యానుపలబ్ధ్యా తత్ర ఘటాభావనిశ్చయం వినా తథా నిశ్చేతుమశక్యత్వాత్ । అపి
చాధికరణతజ్జ్ఞానానామననుగతత్వేనానుగతాభావవ్యవహారానుపపత్తిః । న చాతిరిక్తాభావపక్షేఽపి తథాభావత్వస్యానుగతస్యాభావాదితి వాచ్యమ్ । అనుగతాభావత్వం వినాపి ఘటాదిర్న పట ఇతి సమానాధికరణనిషేధాదనుగతవ్యవహారః పటాన్యోన్యాభావేనైకేన , ఏవం ఘటాదౌ న గోత్వమిత్యనుగతవ్యవహార ఏకేనాత్యన్తాభావేన, కపాలేషు భూతలేషు ఇదానీం ఘటో వినష్ట ఇత్యనుగతవ్యవహారో ధ్వంసేనైకేన , ఘటానుత్పాదదశాయామేతేషు ఘటో నాస్తీత్యనుగతవ్యవహార ఏకేన ప్రాగభావేన , ఏవం చత్వారోఽనుగతనిషేధవ్యవహారాశ్చతసృభిరేవ వ్యక్తిభిః క్రియన్తే । తవ తు అభావచతుష్టయం తత్తదధికరణతత్తద్బుద్ధీనామననుగతత్వాన్న సంభవతి, అనుగతాభావచతుష్టయవ్యవహారస్య ప్రత్యేకాభావేనోపపాదయితుమశక్యత్వాదిత్యతిరిక్తాభావవ్యక్తిచతుష్టయసిద్ధిః । తస్య చ యథా అభావత్వేనైకేనైకపదార్థత్వం తథానుపదమేవ వక్ష్యామః । స్యాదేతత్ । యస్మిన్ సమయవిశేషే యత్ర భూతలేఽభావః పరైః స్వీక్రియతే , తత్సమయవిశేషయోగ ఏవ భూతలస్య ఘటాభావః। ఏవం చేహ భూతలే ఘటో నాస్తీత్యాధారాధేయభావప్రతీతిరప్యుపపద్యతే। సమయవిశేషయోగస్య భూతలవృత్తిత్వాత్ । న చ సమయవిశేషయోగస్యాభావత్వేఽననుగమో దోషః । అతిరిక్తాభావపక్షేఽపి తుల్యత్వాత్ । అభావత్వస్య జాతేరుపాధేర్వా అసత్త్వాత్ । యది చాభావప్రతీతిప్రయోగానుగమార్థం తత్ర ధర్మాన్తరం స్వీక్రియతే , తదా సమయవిశేషయోగవృత్త్యేవ తదస్తు లాఘవాదితి । తన్న । సమయవిశేషయోగస్య నిష్ప్రతియోగికత్వేనాభావవ్యవహారాసామర్థ్యాత్ । కిం చ భూతలవత్ సమయవిశేషోఽపి అభావాధారతయానుభూయతే ఇదానీం భూతలే ఘటో నాస్తీతి ప్రతీతేః। న చ తత్సమయవిశేషే తత్సమయవిశేషయోగః। అభేదే సంబన్ధానుపపత్తౌ ఆధారాధేయభావాభావాత్ । అపి చ సమయే కిమభావాశ్రయత్వేన విశేషః,

తత్తత్సమయస్వరూపం వా । ఆద్యేఽభావస్వీకారః । ద్వితీయేఽననుగమః । మమ తు ఏకాభావవ్యక్తేరేవ తథా , నానాసమయవృత్తిత్వాత్। కిం చ సమయవిశేషయోగాదిదానీం భూతలమితి ప్రతీతిప్రయోగౌ స్యాతామ్ , విశేషణస్య స్వప్రకారకవిశిష్టప్రత్యయజనకత్వాత్ న తు భూతలే ఘటాభావ ఇతి । యది చ తత్తత్సమయవిశేషయోగాద్భూతలే ఘటాభావవ్యవహారస్తదా యాదృశసంస్థానవిశేషవిశిష్టే కపాలే ఘటో వర్తతే తాదృశకపాలాదికమేవ తత్తత్సమయవిశేషయోగాత్ ఘటాదివ్యవహారజనకమస్తు కిం ఘటాదినా । ప్రతీతిశ్చ తుల్యా । ఏతేన- -"దృష్టస్తావదయం ఘటోఽత్ర చ పతన్ దృష్టస్తథా ముద్గరో దృష్టా కర్పరసంహతిః పరమితోఽభావో న దృష్టోఽపరః । తేనాభావ ఇతి శ్రుతిః క్వ నిహితా కిం చాత్ర తత్కారణం స్వాధీనా కలశస్య కేవలమియం దృష్టా కపాలావలీ "॥

ఇతి నిరస్తమ్ । ముద్గరపాతాద్వినష్టో ఘట ఇతి ప్రతీత్యతిరిక్తవినాశానుభవాత్ । న చ కేవలభూతలం తద్బుద్ధిర్వా తజ్జన్యా, తేన వినాపి తయోః సత్త్వాత్ । త్వన్మతే చ తయోరభావమాత్రత్వేన వినాశత్వాయోగాత్ । యోగే వా అభావమాత్రస్య వినాశిత్వాపత్తిః । అథ త్వన్మతే యద్వినాశకం తదేవ తత్సహితం భూతలం జ్ఞానం వా వినాశ ఇతి చేత్ , న । ముద్గరపాతజన్యే హి వినాశోఽనుభూయతే । న చ తస్యైవ తజ్జనకత్వమ్ । సప్రతియోగికశ్చ వినాశోఽనుభూయతే । న చ ముద్గరపాతస్తథా। నన్వభావేన సమం భూతలస్య సంబన్ధాభావాత్ కథం భూతలే ఘటాభావప్రత్యయః । స్వరూపసంబన్ధాదితి చేత్ , తర్హి ఘటవద్భూతలస్యాపి చతత్వరీయాభావేన స్వరూపసంబన్ధోఽస్తి। భూతలమభావశ్చేత్యధికస్య స్వరూపసంబన్ధస్యాభావాత్ । ప్రతియోగ్యారోప ఏవ స్వరూపసంబన్ధః । అత ఏవారోప్య నిషిధ్యత ఇత్యుచ్యత ఇతి చేత్ , న । తత్రాభావసంబన్ధే సత్యారోపః , స ఏవ చాభావసంబన్ధ ఇత్యన్యోన్యాశ్రయ ఇతి చేత్ , న । సంబన్ధాన్తరమన్తరేణ విశిష్టప్రత్యయజననయోగ్యత్వస్య స్వరూపసంబన్ధత్వాత్ । న చ ఘటవద్భూతలచత్వరీయాభావయోః పరస్పరం విశిష్టప్రత్యయః । జ్ఞానవిషయయోః సమవాయసమవాయినోరివ సంబన్ధాన్తరాభ్యుపగమనే చానవస్థాభియా తత్సంబన్ధసంబన్ధినోరపి తాదృశసంబన్ధస్వీకారాదితి సిద్ధోఽతిరిక్తోఽభావ ఇతి తద్గాహికా విశేషణతేతి సిద్ధమేతత్ । ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే అభావవాదః॥

అథ విషయాలోకసంనికర్షవాదః షోఢా సంనికర్షః ప్రత్యక్షవిశేషే కారణమ్ । విషయేణాలోకసంయోగవిశేషశ్చ తత్ర కారణమ్ , న తు చక్షుషా । ప్రకాశస్థేన చక్షుషా అన్ధకారస్థస్యాగ్రహణాత్ వైపరీత్యే చ గ్రహణాత్। నన్వేవం పరభాగావచ్ఛేదేనాలోకసంయుక్తోఽపి ఘటో గృహ్యేత । న చావయవిగ్రహసామగ్ర్యాః స్వావయవగ్రహసామగ్రీనియమాత్ పరభాగావచ్ఛిన్నో న గృహ్యత ఇతి వాచ్యమ్ । త్ర్యణుకే వ్యభిచారాత్, ప్రత్యక్షావయవే చ సామగ్రీభేదకల్పనే మానాభావాత్ । అథాభిముఖావయవావచ్ఛేదేన ఘటాలోకసంయోగః కారణమ్ , తర్హి అభిముఖావయవావచ్ఛేదేన చక్షురాలోకసంయోగోఽపి హేతురస్తు । యది

చాలోకసంయోగావచ్ఛిన్నే చక్షుస్సంయోగస్తథా సమానదేశతావిరోధశ్చ నిబిడయోరేవ,
అన్యథా పటమహారజతయోః పటోదకయోశ్చాగ్రహప్రసఙ్గః । తర్హి ఘటసంయోగావచ్ఛిన్నే
చక్షురాలోకసంయోగః కారణమస్తు । అథ చాలినీన్యాయేన ఆలోకసంయోగసంనిహితే
చక్షుర్ఘటసంయోగః కారణమ్ తదా ఘటచక్షుస్సంయోగసంనిహితే చక్షురాలోకసంయోగో
హేతురస్త్వితి చేత్ , నైవమ్ । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం విషయాలోకసంయోగస్య కారణత్వే
నిశ్చితే తేనైవోపపత్తౌ న చక్షురాలోకసంయోగః కారణం కల్ప్యతే । అన్యే తు
ద్వయోరప్యాలోకసంయోగయోః కారణత్వే విషయాలోకసంయోగః కారణమేవేతి ।
నన్వభిముఖావయవావచ్ఛేదేన విషయాలోకసంయోగయోః కారణత్వే (విషయాలోకసంయోగః
కారణమేవేతి। నన్వభిముఖావయవావచ్ఛేదేన విషయాలోకసంయోగస్య కారణత్వే)
ఆవశ్యకసంయోగ ఏవ హేతురస్తు ఇతి చేత్ , న । అవయవసంయోగమాత్రస్యాతిప్రసక్తేః
స్వావయవసంయోగో వక్తవ్యః । తథా చ స్వసంయోగ ఏవ లాఘవాత్ । అవయవసంయోగేన
చాన్యథాసిద్ధౌ కారణతైవ న స్యాత్ సంయోగస్యేత్యుక్తమ్। ఆలోకస్యోద్భూతరూపమపి
వ్యఞ్జకమ్ , అన్వయవ్యతిరేకిత్వాత్। న తు తేజః కారణతావచ్ఛేదేకం తత్ ఊష్మాదీనాం
చాక్షుషత్వాభావాత్ । న చ స్వాతన్త్ర్యేణాన్వయవ్యతిరేకిత్వాత్ ద్వయోరపి హేతుత్వమ్ ।
అన్యథా దణ్డాదేరపి చక్రావచ్ఛేదకత్వం స్యాదితి వాచ్యమ్ । ఉద్భూతరూపతేజోమాత్రయోః
సమవధానే కార్యానుదయాదితి చేత్ , మైవమ్ । ఉద్భూతరూపస్య తేజస్త్వమ్ ,
తేజసశ్చోద్భూతరూపత్వం వావచ్ఛేదకమితి వినిగమకాభావాదుభయోరపి హేతుత్వాత్ ,
దణ్డచక్రయోరివైకైకం విహాయాపరస్యాన్వయవ్యతిరేకాభావాత్ । ఏవం చక్షుషో రూపమపి
వ్యఞ్జకం వ్యఞ్జకతేజోరూపత్వాత్ ఆలోకరూపవత్ । రూపస్య వ్యఞ్జకత్వే ఉద్భూతరూపత్వం
తేజోగతోద్భూతరూపత్వం వా నోపాధిః , వ్యభిచారేణ గౌరవేణ చాప్రయోజకత్వాత్ । కిం తు
వ్యఞ్జకరూపమేవ తథా, లాఘవాత్। విషయస్థమపి రూపముద్భూతం సహకారి । తదుద్భవే చ
మానమ్ - ఇన్ద్రియాలోకాదిప్రత్యాసన్నం
మహదవయవివాయూపనీతసురభిశీతోష్మచక్షురాదికం సాక్షాత్కార (కారణ) (కారణభూత)
కించిత్సమవధానశూన్యమ్ అప్రత్యక్షత్వాత్ అన్ధకారస్థఘటవదితి । తచ్చ కారణం
లాఘవాదనుగతం సామన్యం రూపాదివృత్తి న ద్రవ్యగతమ్ । ఊష్మాదౌ స్పర్శగ్రహే రూపస్య,
ప్రభాదౌ రూపగ్రహే స్పర్శస్య గ్రహప్రసఙ్గాత్ , ఉద్భవత్వైకార్థసమవాయావిశేషాత్। అన్యథా
స్పర్శరూపయోరగ్రహప్రసఙ్గాత్ । నాప్యుభయవృత్తి , రూపాదివృత్తిత్వేనైవోపపత్తేః ।
రూపస్పర్శయోస్తు తన్నానా, ఏకగ్రహేఽప్యపరస్యాగ్రహాత్ । న చ రూపత్వాదినా
పరాపరభావానుపపత్తిః, తారత్వాదివన్నానాత్వాత్ । రూపాదిప్రత్యక్షే ఏకైకోద్భవస్యైవ
ప్రయోజకత్వాత్ । నను మహత్త్వ ఏవోద్భవత్వమస్తు । తదేవ ప్రత్యక్షత్వే తన్తమ్ , లాఘవాత్
। న (చ) రూపేఽపి, గౌరవాదితి చేత్ , న । ఆశ్రయమహత్త్వోద్భవాభావేఽపి గన్ధస్పర్శయోః
ప్రత్యక్షత్వేనోద్భవత్వమితి ప్రత్యక్షమూర్తవిశేషగుణత్వేన రూపేఽప్యుద్భవత్వాత్ న మహత్త్వే,
సామాన్యగుణత్వాత్ । అథానుద్భవత్వమేవ జాతిః , అప్రత్యక్షత్వప్రయోజకత్వేన సాక్షాదేవ
తత్కల్పనాత్ తదభావాత్ ప్రత్యక్షత్వమితి చేత్ , న । అప్రత్యక్షతాయాః

ప్రత్యక్షకారణవిరహప్రయోజ్యత్వేన ప్రత్యక్షకారణస్య లాఘవేన జాతేః కల్పనాత్ । న తు ప్రతిబన్ధకత్వేనానుద్భవత్వం కల్పయిత్వా తదభావః కారణం గౌరవాదితి సంప్రదాయవిదః। వయం తు బ్రుమః। శుక్లత్వాదినా కారణరూపాగ్నిసంయోగప్రయోజ్యాభ్యాం జాతిభ్యాం పరాపరభావానుపపత్త్యా రూపవృత్త్యుద్భవత్వమనేకం వాచ్యమ్ । తథా చోద్భూతత్వేన కారణత్వేఽననుగమః। తస్మాదనుద్భవత్వం శుక్లత్వాదివ్యాప్యం నానాజాతిః, తదభావకూటస్తు ప్రత్యక్షత్వే ప్రయోజకః । అన్యథానుగతప్రత్యక్షానుపపత్తేః । ఏవం స్పర్శాదావపి । అథ వోద్భూతత్వమనుద్భూతత్వం వా న జాతిః । కిం తు రూపత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వమేవోద్భూతత్వం తదభావోఽనుద్భవత్వమ్ । ప్రత్యక్షే రూపే శుక్లతరతమత్వాదిజాతిమత్త్వాత్ । ఊష్మచక్షురాదిరూపే తు శుక్లత్వమాత్రమేవ , తద్వ్యాప్యజాతౌ మానాభావాదుత్కర్షాభావాత్ । న చ రూపత్వమేవ మానమ్ । లాఘవేన తస్య ప్రయోజకత్వే ప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గాత్ । ఏవం స్పర్శాదావపీతి । ఇతోఽపి మహత్త్వే నోద్భవత్వం ప్రయోజకమ్ । వాయ్వాదౌ మహత్త్వోత్కర్షేఽప్యప్రత్యక్షత్వాత్ । నను భర్జనకపాలగతో వహ్నిః వారిస్థఘటవ్యఞ్జక(సూర)(సూర్య)తేజశ్చ గృహ్యేత, వారికపాలయోః ప్రత్యక్షత్వేనోద్భూతరూపవత్త్వాత్ । తయోః సంయోగవిశేష ఏవ ప్రతిబన్ధక ఇతి చేత్, న । జలకపాలాదీనామాలోకవ్యఞ్జ్యతయా తద్గ్రహే ప్రతిబన్ధకత్వాభావాత్ । ప్రతిబన్ధకత్వే వా భర్జనకపాలవారిసంయోగివహ్నిసౌరాలోకయోరగ్రహప్రసఙ్గః । సంయోగే చ న విశేషో జాతికృతః , అన్యతరకర్మజత్వాదినా సంకరప్రసఙ్గాత్ । తారత్వవన్నానాత్వే గౌరవాత్ । నాపి తత్సంయోగభేదః, అననుగమాదితి । మైవమ్ । జలస్థం తు తేజో గృహ్యత ఏవ । ఉభయోః స్వచ్ఛతయా వివిచ్య గ్రహో న భవతి । భర్జనకపాలే చానుద్భూతరూపముద్భూతస్పర్శమన్యదేవ తేజస్తాదృశైరవయవైవహ్నిసహచరితైరారభ్యతే। అతితప్తతైలాదౌ కదాచిదుద్భూతరూపావయవప్రవేశాద్వహ్న్యారమ్భోఽపి । న చైవం దుగ్ధసహచరితదధిపరమాణుభిరేవ దధ్యారమ్భః । దుగ్ధధ్వంసజన్యద్రవ్యత్వేన ఖణ్డదుగ్ధవద్ దధ్నో దుగ్ధోపాదానోపాదేయత్వాత్। నన్వేవముద్భూతరూపవహ్న్యాదౌ ఉద్భూతస్పర్శో నాస్తి । తత్సహచరితతేజోఽన్తరనియమేన తత్రోష్ణబుద్ధేరుపపత్తేః । ఉద్భూతరూపోద్భూతస్పర్శసామగ్ర్యోరుష్ణి ప్రభాదౌ విరోధావధారణాదితి చేత్ , న । యం వహ్నిమద్రాక్షం తం స్పృశామీత్యబాధితప్రత్యభిజ్ఞానవశాత్ దర్శనస్పర్శనాభ్యాం వహ్నౌ రూపస్పర్శయోరుపలమ్భాత్ । న చ తేజస్త్వం బాధకమ్ । ఉద్భవానుద్భవయోర్మిత్తభేదసంసర్గప్రయోజ్యత్వాత్, తేజస్త్వస్య రూపవద్వృత్తిద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిత్వేనోద్భూతరూపస్పర్శవద్వృత్తిత్వాత్ । న చోద్భూతరూపస్పర్శయోర్విరోధః, జలపృథివ్యోరుభయసత్త్వాత్। తేజసి విరోధస్య నిమిత్తభేదోపాధికత్వాదితి। ఉద్భూతరూపసహచరితయోర్మహత్త్వానేకద్రవ్యవత్త్వయోః యుగనద్ధవాహితయా అన్వయవ్యతిరేకతుల్యత్వేఽపి ద్రవ్యచాక్షుషత్వే నానేకద్రవ్యవత్త్వముభయం వా తన్త్రమ్ , కిం తు మహత్త్వమేవ లాఘవాత్ ।

అనేకద్రవ్యోత్కర్షం వినాపి తూలకాదౌ ప్రచయజన్యోత్కృష్టపరిమాణాత్ ప్రత్యక్షోత్కర్షదర్శనాచ్చ । దూరస్థకేశరాశౌ ద్రవ్యానుత్పాదేన మహత్త్వాభావేఽప్యేకకేశస్య సజాతీయసంయోగేనానేకద్రవ్యవత్త్వాత్ ద్రవ్యప్రత్యక్షతేత్యనేకద్రవ్యవత్త్వం తత్ర తన్తమితి చేత్ , న । అనేకద్రవ్యసంబన్ధిత్వస్య సమవాయేన ప్రయోజకత్వాత్ , న తు సంయోగేన , అతిప్రసఙ్గాత్ । తథా చ దూరగ్రహణే సజాతీయసంయోగస్యానేకద్రవ్యవత్త్వే సహకారితా వాచ్యా । సా మహత్త్వ ఏవాస్తు । నను యద్యుద్భూతరూపవత్త్వం మహత్త్వం చ ద్రవ్యప్రత్యక్షతాయాం స్వరూపయోగ్యతా తదా దణ్డత్వవత్తయోః కారణతా న స్యాదితి చేత్ , న । తదుత్కర్షాత్ , ప్రత్యక్షోత్కర్షేణ తయోః కారణత్వాత్। న హ్యకారణోత్కర్షమకార్యమనువిధత్తే । దణ్డత్వాదౌ నైవమ్ , ప్రకారభేదేనోభయరూపత్వాచ్చ చాక్షుషద్రవ్యజ్ఞానే విషయత్వేన తయోః కారణత్వమ్ , ద్రవ్యేఽనుగతత్వేన కారణతావచ్ఛేదకత్వమితి । ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే విషయాలోకసంనికర్షవాదః॥

అథ వాయుప్రత్యక్షవాదః నను నోద్భూతరూపవత్త్వం తత్ర తన్తమ్ , వాయోః ప్రత్యక్షత్వాత్ । తథా హి - వాయుః ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షస్పర్శాశ్రయత్వాత్ మహత్త్వే సత్యుద్భూతస్పర్శవత్త్వాద్వా ఘటవత్ । ఊష్మాదౌ ప్రత్యక్షత్వాన్న వ్యభిచారః । న చాప్రయోజకమ్ । స్పార్శనప్రత్యక్షత్వే మహత్త్వే సత్యుద్భూతస్పర్శవత్త్వం ప్రయోజకమ్ , నోద్భూతరూపవత్త్వమపి, గౌరవాత్ । న చ పక్షధర్మావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకః సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకశ్చోద్భూతరూపవత్త్వముపాధిః । స్పార్శనప్రత్యక్షత్వే తస్యాప్రయోజకత్వాత్ , త్వగిన్ద్రియవ్యాపారానన్తరం వాయుర్వాతీతి ప్రతీతేశ్చ । న చ స్పర్శలిఙ్గాగ్రహే తదుపక్షయః। ఘటేఽపి తథాత్వాపత్తేః । లైఙ్గికత్వే చ స్పర్శే వాయువృత్తిరితి ధీః స్యాత్, న త్వనుష్ణాశీతస్పర్శో వాయురితి, స్పర్శాగ్రహేఽపి శీతో వాయురితి ప్రతీతేశ్చ । న చ శీతద్రవ్యోపనాయకత్వేనానుమితే వాయౌ తథా ధీః । బాధకాభావాత్ విశేషదర్శనే సత్యారోపాభావాచ్చ । అథాచాక్షుషత్వం స్పార్శనత్వే బాధకమ్ । చక్షుషానుపలభ్యమానస్య త్వచానుపలమ్భాదితి చేత్ , తర్హి చక్షురేవ ద్రవ్యగ్రాహకమ్ । త్వచా స్పర్శమాత్రం ప్రతీయేత , వాయావివ ప్రత్యభిజ్ఞాపి తద్వదేవ । అథానుభవస్య దురపహ్నవత్వాత్ త్వచా ఆశ్రయరహిత ఏవ స్పర్శ ఉపలభ్యతే, తదా వాయావపి తుల్యమ్ । అథ దోషాభావే సతి ద్రవ్యగ్రహే తద్గతసంఖ్యాదిగ్రహనియమాత్ వాయౌ సర్వథా తదగ్రహాత్ న స ప్రత్యక్ష ఇతి చేత్ , న । న చ తావదయం వ్యక్తౌ నియమః । పృషలగ్నవస్త్రాదేః సంఖ్యాపరిమాణాగ్రహే త్వచా గ్రహణాత్ । తజ్జాతీయే తు ఫూత్కారాదౌ సంఖ్యాపరిమాణాదీనాం వాయ్వభిఘాతస్య చ శరీరే ప్రత్యక్షత్వాత్ । స్యాదేతత్ । బహిరిన్ద్రియజద్రవ్యసాక్షాత్కారే మహత్త్వే సత్యుద్భూతరూపవత్త్వం ప్రయోజకమ్ । సతి సంభవే త్యాగాయోగాత్ । న తు జన్యేన్ద్రియగ్రాహ్యవిశేషగుణవత్త్వమ్ , కార్యమహత్త్వసమానాధికరణవిశేషగుణవత్త్వం వా । రసనగతపిత్తద్రవ్యస్యోద్భూతతిక్తరసస్య వాయూపనీతసురభిద్రవ్యస్య చ ప్రత్యక్షతాపత్తేః । మైవమ్ । నోద్భూతరూపవత్త్వం తథా, నయనగతపిత్తద్రవ్యస్య చ ప్రత్యక్షతాపత్తేః । అస్తు వా ఉద్భూతస్పర్శవత్త్వం తత్ర తన్తమ్ । న చైవం ప్రభాయామప్రత్యక్షత్వమ్ । ప్రభా హి తేజసో

రూపం న ద్రవ్యమ్ । తదాశ్రయతేజసః ప్రతీతిః ప్రత్యక్షరూపలిఙ్గాధీనైవ, యథా తవోష్మాదిప్రతీతిః । తత్ర సంయోగకర్మాది కథం ప్రత్యక్షమితి చేత్ , చాన్ద్రసౌరదీపప్రభాదౌ తు న కథంచిత్ । ఇన్ద్రనీలాదిప్రభాయా రూపస్య పూర్వదేశానుపలమ్భేన ఉత్తరదేశోపలమ్భేన లిఙ్గేన తదాశ్రయతేజసః సంయోగవిభాగాద్యనుమానమితి । త్వన్నయే యథా త్వచా స్పర్శమాత్రగ్రహానన్తరం ఘూత్కారే సంగోగాదీనామ్।
ఏతేనధూమబాష్పయోరస్పార్శనత్వేనోద్భూతస్పర్శాభావేఽపి చాక్షుషత్వమ్ , అన్యథా తద్గతసంయోగవిభాగకర్మణాం ప్రత్యక్షతా న స్యాత్ , లిఙ్గాభావాదితి నిరస్తమ్ । న చ బహిరిన్ద్రియయోగ్యానేకవిశేషగుణవత్త్వం తన్త్రమ్ । తవ త్రసరేణుప్రభయోరప్రత్యక్షతాపత్తేః, గౌరవాచ్చ । ననేవం వినిగమకాభావాదుభయోరపి తథాత్వమస్తు । తథాపి వాయురప్రత్యక్ష ఇతి చేత్ , ఏవం బహిరిన్ద్రియజద్రవ్యసాక్షాత్కారే చాక్షుషత్వే స్పార్శనప్రత్యక్షత్వే చ ప్రత్యేకముద్భూతరూపవత్త్వే సత్యుద్భూతస్పర్శవత్త్వం ప్రయోజకం పర్యవస్యతీతి గౌరవమ్ । మమ తు చాక్షుషత్వే ఉద్భూతరూపవత్త్వం , స్పార్శనత్వే ఉద్భూతస్పర్శవత్త్వమ్ । యస్య విశేషే ప్రయోజకత్వం తస్యానుగతేన రూపేణ సామాన్యప్రయోజకత్వమితి ద్రవ్యగ్రాహకబహిరిన్ద్రియవ్యవస్థాపకోద్భూతవిశేషగుణవత్త్వం సామాన్యప్రయోజకమితి లాఘవమ్ । విశేషస్య సామాన్యస్య చ భిన్నప్రయోజ్యత్వనియమాన్నైకం ప్రయోజకమ్। అథ వాయుర్యది బహిరిన్ద్రియజన్యసాక్షాత్కారవిషయద్రవ్యం స్పార్శనసాక్షాత్కారవిషయద్రవ్యం వా స్యాత్ ఉద్భూతరూపః స్యాత్ । న చైవమ్ , తస్మాత్తథా । తాదృశసాక్షాత్కారవిషయద్రవ్యస్య రూపజనకత్వనియమాదితి చేత్ , న । రూపవత్సమవేతత్వేన హి ద్రవ్యస్య రూపజనకత్వమ్ , న తు తాదృశసాక్షాత్కారవిషయద్రవ్యత్వేన, తస్య రూపజననోత్తరకాలీనత్వాత్ । ఘటో యది చక్షురితరేన్ద్రియగ్రాహ్యద్రవ్యం స్యాత్ అరూపమస్పర్శమచాక్షుషాది స్యాత్ । త్వగిన్ద్రియం యది ద్రవ్యగ్రాహకబహిరిన్ద్రియం స్యాత్ రూపవత్ స్యాత్ స్పర్శగ్రాహకం వా న స్యాత్ రూపగ్రాహి వా స్యాత్ చక్షుర్వత్। న చైవమ్ , తస్మాన్న తథేతి ఘటోఽపి న త్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యః స్యాత్ , తద్గతసంఖ్యాదిజ్ఞానం ఘూత్కారాదావివేతి స్యాత్ , స్పృశామీత్యనువ్యవసాయశ్చ ఘటవద్వ్యాయావపి । అథ స్పార్శనత్వే ఉద్భూతస్పర్శవదుద్భూతం రూపమపి తన్త్రమ్ । ఉద్భూతరూపవత్త్వే చాక్షుషత్వవత్ స్పార్శనత్వదర్శనాదితి చేత్ , న । ఉద్భూతరూపవత్త్వే సత్యపి ప్రభాయాం న స్పార్శనత్వమితి
ఉద్భూతస్పర్శస్యావశ్యకత్వేనోద్భూతరూపస్యాన్యథాసిద్ధత్వాత్ । న హ్యుద్భూతస్పర్శే సత్యుద్భూతరూపాభావాత్ స్పార్శనత్వాభావః। ననేవం స్పర్శగత ఉద్భవః కారణమస్తు । న తు రూపమకారణమితి చేత్ , తథాపి స్పర్శస్తదుద్భవశ్చ కారణమ్ , న తు రూపమపి । తస్మిన్ ద్వయే సతి తదభావేన తదభావాదర్శనాత్। వస్తుతో రూపస్పర్శగతే ఉద్భవత్వజాతీ కారణతావచ్ఛేదికే న తు కారణే ఇతి । ఉచ్యతే । ద్రవ్యస్య స్పార్శనత్వే ఉద్భూతస్పర్శమాత్రం న తన్త్రమ్ । నిదాఘోష్మణి వాయూపనీతశీతోష్ణద్రవ్యే చ ప్రత్యక్షత్వేన తద్గతసంఖ్యాపరిమాణసంయోగవిభాగకర్మణాం ప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గాత్। యోగ్యవ్యక్తివృత్తిత్వేన తేషాం యోగ్యతయా ద్రవ్యగ్రాహకసామగ్రీగ్రాహ్యత్వావధారణాత్ । న చోష్మాదిజాతీయే

దోషాభావేఽపి ఘటాదావివ కరపరామర్శే కదాచిత్ కేనాపి సంఖ్యా గృహ్యతే ।
తథోద్భూతరూపవత్త్వమాత్రస్య తథాత్వే చాన్ధాద్యుద్యోతస్య నయనగతపిత్తద్రవ్యస్య చ
ప్రత్యక్షత్వే తద్గతసంఖ్యాగ్రహేఽపి స్యాత్ । న చ ఘటాదావివ నిపుణం నిభాలయన్తోఽపి
తద్గతసంఖ్యాద్వ్యాద్యా హస్తవితస్త్యాదిపరిమాణం కర్మ వా వీక్షామహే
ఇత్యేకైకవ్యభిచారాద్వినిగమకాభావాత్ ఉభయమపి బహిరిన్ద్రియద్రవ్యప్రత్యక్షత్వే
ప్రయోజకమితి వాయురప్రత్యక్షః। న చైవమపసిద్ధాన్తః । పీతః శఙ్ఖ ఇత్యాదౌ
నయనపిత్తపీతిమైవ గృహ్యతే న తు పిత్తద్రవ్యమ్ । (విభక్తా)(విషక్తా)వయవత్వాత్
ప్రభాయామివ తేజస ఇతి టీకాకృతామభిధానాదితి నవీనాఃI సంప్రదాయవిదస్తు - - చలతి
పక్షికాణ్డాదౌ పూర్వదేశవిభాగోత్తరదేశసంయోగయోఃప్రత్యక్షతా న స్యాత్ పూర్వోత్తరదేశస్య
ప్రభామణ్డలస్యానుద్భూతస్పర్శత్వేనాప్రత్యక్షత్వాత్ । తథా చ పరేషాం చలతీతి ప్రతీతిరపి
తల్లిఙ్గికా న స్యాత్ । అస్మాకమపి చన్ద్రతారాదౌ సంయోగవిభాగలిఙ్గకగత్యనుమానం న స్యాత్ ।
న చ పూర్వోత్తరదేశే ఉపలమ్భానుపలమ్భాభ్యాం సంయోగవిభాగావనుమాయ తాభ్యామేవ
గత్యనుమానమ్ । పూర్వోత్తరదేశయోరప్రత్యక్షత్వేన లిఙ్గాసిద్ధేః । తస్మాదుద్భూతరూపవత్త్వం
తత్ర ప్రయోజకమితి వాయురప్రత్యక్షః । నను శీతో వాయురిత్యారోపో న స్పార్శనః ,
విశేష్యస్యాయోగ్యత్వాత్ । న చ ప్రభాయాం తథా । సామాన్యే బాధకాభావాత్ ।
నాప్యనుమానోపనీతే వాయౌ త్వగిన్ద్రియోపనీతఃశీతారోపఃశీతద్రవ్యాభేదారోపో వా । మనసా
తల్లిఙ్గస్పర్శాదిచతుష్కస్యాగ్రహణాత్ శీతస్పర్శస్యాతల్లిఙ్గత్వాత్ । న చ
శీతద్రవ్యోపనాయకత్వేనానుమితే వాయౌ మనసా శీతారోపఃI శీతానాశ్రయత్వేనానుమితే
వాయౌ తదనారోపాత్ । నాపి పీతఃశఙ్ఖ ఇతివత్ బహిరిన్ద్రియజన్యోఽయం భ్రమఃI
యేనానుమానికవిశేషగ్రహేఽపి దోషమాహాత్మ్యాత్ భవేత్ ।
శీతద్రవ్యోపనయనజనకప్రణాలీమవిదుషోఽపి శీతో వాయురితి ప్రత్యయాచ్చ । నాపి
లిఙ్గాభాసజన్యానుమితిరూపో భ్రమఃI తదప్రతీతేఃI శీతస్పర్శస్య వాయులిఙ్గత్వేన
భ్రమావిషయత్వాత్। న చ శీతస్పర్శానుమితే ద్రవ్యే స్మృతవాయ్వభేదారోపఃI
వాయువిశేష్యకశీతప్రత్యయాత్ । అత ఏవ శీతస్పర్శోఽయం వాయోరితి
భ్రమశరీరమపాస్తమ్ । న చ స్వప్నవిభ్రమవత్ సోత్ప్రేక్షితపదార్థసంసర్గారోపవచ్చ
మానసోఽయమ్ । త్వగిన్ద్రియవ్యాపారానువిధానాదితిI ఉచ్యతే । యథా వాయువైధర్మ్యేణ
జలవృత్తితయా గృహీతస్య శీతస్పర్శస్య వాయావారోపో దిఙ్మోహవద్దోషమాహాత్మ్యాత్ తథా
శీతస్పర్శే వాయులిఙ్గత్వారోపాత్ వాయవీయత్వానుమానమ్। న చైవం శీతో వాయురితి
ప్రతీతిఃన స్యాదితి వాచ్యమ్ । శీతోఽయం వాయవీయ ఇతి జ్ఞానానన్తరం శీతోఽయం
వాయురితి చ మనసారోపాత్ , అనుష్ణో వాయురితివత్ । అథ త్వగ్వ్యాపారానన్తరం కథం
వాయుర్వాతీతి ప్రతీతిఃI తల్లిఙ్గసంయోగవిభాగయోరప్రత్యక్షత్వాత్ । న చ శరీరే
వాయ్వభిఘాత ఏవ తల్లిఙ్గమ్ । అభిఘాతస్య సంయోగత్వేనాప్రత్యక్షత్వాదితి చేత్ , న ।
అభిఘాతజన్యసుఖదుఃఖవిశేషేణాభిఘాతమున్నీయ తస్య
స్పర్శవద్వేగవజ్జన్యత్వమనుమాయ వేగేన కర్మానుమానాత్ । ఏవం

ప్రణాలీమవిదుషస్తత్ప్రత్యయాసిద్ధేః। అథ వాయుః శీతో వాతీతి కథం విశిష్టవైశిష్ట్యప్రతీతిరేకా , శీతవిశిష్టప్రతీతేః మానసత్వేన కర్మప్రతీతేరానుమానికత్వేన జాతిసంకరప్రసఙ్గాదితి చేత్ , న। శీతవిశిష్టత్వేన స్మృతే వాయౌ కర్మానుమానాద్విశిష్టవైశిష్ట్యమ్ , న తూభయం విశేషణమేకదా భాసతే। న చైవం కల్పనాగౌరవం దోషాయ , ప్రత్యక్షత్వే బలవద్బాధకసత్త్వాత్। ఏవం బహిరిన్ద్రియజద్రవ్యప్రత్యక్షత్వే ఉద్భూతరూపవత్త్వస్య ప్రయోజకత్వే వ్యవస్థితే ప్రత్యక్షత్వసాధ్యకానుమానే పక్షధర్మావచ్ఛిన్నస్య సాధ్యస్య సాధనావచ్ఛిన్నస్య వా వ్యాపకముద్భూతరూపవత్త్వముపాధిః। న చ విశిష్టస్య వ్యభిచారవ్యతిరేకయోః సాధనేఽర్థాన్తరమ్। విశేష్యవ్యభిచారవ్యతిరేకసిద్ధిపర్యవసానాత్ ఇత్యుపాధౌ వక్ష్యామః। అథ వాయువదాత్మాపి న ప్రత్యక్షః , ద్రవ్యప్రత్యక్షత్వే ఉద్భూతరూపవత్త్వస్య తన్త్రత్వాత్। న చ లిఙ్గజ్ఞానం వినైవ అహం జానామీతి ప్రత్యయాత్ న లైఙ్గికత్వమ్। జ్ఞానమవిదుషో జానామీతి విశిష్టప్రత్యయాభావేన జ్ఞానస్య లిఙ్గత్వాత్। న చ ఘటమహం జానామీతి వర్తమానప్రత్యయో న స్యాత్ , ఘటజ్ఞానస్యానుమితిపూర్వతృతీయక్షణే వినాశాదితి వాచ్యమ్। స్థూలసమయోపాధిమాదాయ వర్తమానప్రత్యయాత్। యథా కులాలే చేష్టాదర్శనేన కరోతీత్యనుమితిరితి। ఉచ్యతే। యోఽహం ఘటమద్రాక్షం సోఽహం ఘటం స్పృశామీత్యభేదప్రత్యభిజ్ఞానాదాత్మా ప్రత్యక్షః। న చైతత్ స్పర్శనేన్ద్రియజన్యజ్ఞానాశ్రయోఽహం తద్దర్శనజ్ఞానాశ్రయాభిన్నః మదీయాహంప్రత్యయవిషయత్వాత్ తద్దర్శనజ్ఞానాశ్రయత్వవదిత్యాత్మాభేదప్రత్యయ ఇతి వాచ్యమ్। మదంశస్యాప్రత్యక్షత్వేనానుమానలిఙ్గసిద్ధేః। న చ జ్ఞానేనాత్మానుమానం తతస్తత్ర జ్ఞానే ఆత్మీయత్వానుమానం తతో మదీయాహంప్రత్యయవిషయత్వజ్ఞానమాత్మనీతి వాచ్యమ్। ఏవం ప్రణాలీమవిదుషోఽపి యోఽహం సోఽహమితి ప్రత్యయాత్। న చ వాయౌ ప్రత్యభిజ్ఞానమస్తి। సదాగతిమత్త్వేన గతస్య పునరజ్ఞానాత్। స ఏవ పునః పురోవాత ఇతి ప్రతీతేః తజ్జాతీయానుమితిరూపత్వాత్। తస్మాద్వాయుః బహిరిన్ద్రియాప్రత్యక్షః నీరూపద్రవ్యత్వాత్ ఆకాశవత్। న చ సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకముద్భూతస్పర్శానాశ్రయత్వముపాధిః। ఉద్భూతస్పర్శస్య తత్రాహేతుత్వేనోపాధేః సాధ్యావ్యాపకత్వాత్। ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే వాయుప్రత్యక్షవాదః ॥

సువర్ణతైజసత్వవాదః కిం చోద్భూతస్పర్శవత్త్వస్య బహిరిన్ద్రియజన్యద్రవ్యసాక్షాత్కారప్రయోజకత్వే సువర్ణరూపం తేజోద్రవ్యం ప్రత్యక్షం న స్యాత్ ప్రభావత్ తస్యానుద్భూతస్పర్శవత్త్వాత్। రూపం తు తస్యోద్భూతమేవ। కిం తూపష్టమ్భకపీతరూపాభిభూతమ్। అభిభవశ్చ బలవత్సజాతీయసంబన్ధః। ఏవమన్ధకారే పీతాగ్రహణేఽప్యభిభవః। న చైవమన్ధకారే సువర్ణోపలమ్భాపత్తిః, అభిభూతస్యాపి తేజసో గ్రహాత్। న చ తేజసి తేజోఽన్తరం వ్యఞ్జకమితి వాచ్యమ్। రూపే గృహ్యమాణ ఏవ చక్షుషా ద్రవ్యగ్రహాత్। సువర్ణరూపమభిభవాదేవ నోపలభ్యతే , ఉపష్టమ్భకరూపం చాలోకాభావాత్। అథ యథా అరుణకపిలాదిరూపాభిభూతమపి వహ్నిరూపం పరమ్ ఆత్మానం చ ప్రకాశయతి

తథా కనకమపి ప్రకాశేత ప్రకాశయేచ్చేతి చేత్ , న । తత్ర హి
అభిభూతరూపవహ్నిసంబద్ధానభిభూతరూపా వహ్నిమధ్యాదివ్యాపినీ ప్రభైవ వ్యఞ్జికా ।
యద్వా వహ్నౌ రూపభాస్వరత్వే నాభిభూతే కిం తు శుక్లత్వమాత్రమ్ , సువర్ణే తు
రూపమభిభూతమ్ । తేన తద్గతశుక్లత్వభాస్వరత్వే అనభిభూతే అపి వ్యక్త్యగ్రహాన్న గృహ్యేతే
ఇతి ఫలబలాత్కల్ప్యతే । న చ పీతిమగురుత్వాశ్రయాతిరిక్తం తదసిద్ధమ్ । అస్తి హి
సువర్ణస్యాత్యన్తానలసంయోగేఽపి పీతం రూపం న తద్విజాతీయమ్ । తదనుపపన్నమసతి
ద్రవద్రవ్యసంబన్ధే , పార్థివే అత్యన్తాగ్నిసంయోగస్య
పూర్వరూపవిజాతీయరూపజనకత్వనియమాత్ । జలసంబన్ధే తదపగమే చ పటాదౌ
దాహాదాహదర్శనాత్ । తదిదం ధ్మాయమానం కనకం యద్యత్యన్తాగ్నిసంయోగిపార్థివత్వే సతి
విజాతీయరూపప్రతిబన్ధకద్రవద్రవ్యసంయుక్తం న స్యాత్ , పూర్వరూపవిజాతీయరూపవత్
స్యాత్ వహ్నిసంబద్ధఘటవత్। అన్యథా పార్థివం న స్యాత్ జలం వా స్యాత్ అగ్నిసంయోగి వా
న స్యాత్। తదయం ప్రయోగః- -అత్యన్తాగ్నిసంయోగి పీతం
విజాతీయరూపప్రతిబన్ధకద్రవద్రవ్యసంయుక్తమ్ , అత్యన్తాగ్నిసంయోగిత్వే సతి
పూర్వరూపవిజాతీయరూపానధికరణపార్థివత్వాత్ జలమధ్యస్థితాగ్నిసంయుక్తపీతపటవత్ ।
యద్వా పీతం సువర్ణం పీతరూపాతిరిక్తరూపోత్పత్తిప్రతిబన్ధకద్రవద్రవ్యసంయుక్తమ్ ,
నక్తందివమగ్నిసంయోగేఽపి పీతరూపాతిరిక్తరూపానాశ్రయత్వాత్
తావత్పర్యన్తమగ్నిసంయుక్త జలమధ్యస్థపీతపటవత్ । న చాప్రయోజకత్వమ్ ,
విరోధిద్రవద్రవ్యసంబన్ధం వినా పార్థివేఽత్యన్తాగ్నిసంయోగస్య విజాతీయరూపజనకత్వాత్ ।
తచ్చ ద్రవద్రవ్యం న జలమ్ , స్వాభావికద్రవత్వానాశ్రయత్వాత్। న చానుద్భూతం తత్ ,
శీతలశిలాతలేఽగ్నిసంయోగాద్దాహదర్శనేనానుద్భూతద్రవత్వస్య దాహవిరోధిత్వాత్
నైమిత్తికద్రవత్వాచ్చ । నాపితత ఏవ పార్థివత్వం, ద్రుతపార్థివస్య
విజాతీయరూపప్రతిబన్ధకత్వే ఘృతాదావపి తథాత్వాపత్తేః, తత్రాపి రూపపరావృత్తిప్రసఙ్గాచ్చ
। ఉపష్టమ్భకస్యాపి పార్థివత్వేన విజాతీయరూపాప్రతిబన్ధకత్వాత్। యద్యపి తేజోఽన్తరం న
నైమిత్తికద్రవత్వాధికరణం, నాపి విజాతీయరూపప్రతిబన్ధకం, కిం తు తజ్జనకమ్ ; తథాపి
ప్రత్యక్షద్రవ్యత్వేన తస్య రూపవత్త్వే పృథివీజలాన్యత్వేన తేజస్త్వాత్ ధర్మ్యగ్రాహకమానసిద్ధం
తథాత్వమ్ । పీతభాగద్రవత్వమపి అగ్నిసంయోగే న నశ్యతి, ద్రుతతేజఃప్రతిబన్ధాదేవ
జలమధ్యస్థాగ్నిసంయుక్తఘృతవదితి । అథ యది ద్రుతతేజసో
విజాతీయరూపప్రతిబన్ధకత్వం తదా జలస్థపటవత్ ద్రుతసువర్ణమధ్యస్థితపటాదేరపి
రూపపరావృత్తిర్న స్యాదితి చేత్ , న । లోకే సువర్ణత్వేనానుభూయమానే పీతద్రవ్యే
అవినిర్భాగవర్తిన్యుపష్టమ్భకే ద్రుతం తేజో విజాతీయం రూపం ప్రతిబధ్నాతి నాన్యత్ర ,
తథైవాన్వయవ్యతిరేకాత్ । తర్హి ఉపష్టమ్భకత్వమనుభవసిద్ధం సువర్ణస్యేత్యస్యావశ్యకత్వాత్,
తస్యైవ స్వరూపపరావృత్తౌ ప్రతిబన్ధకత్వమస్తు , కృతం దృష్టవిజాతీయతేజఃకల్పనయేతి
చేత్ , న । ఉపష్టమ్భకమాత్రే హి విజాతీయరూపప్రతిబన్ధకస్వభావత్వం ద్రుతతేజసో
ధర్మ్యగ్రాహకమానసిద్ధత్వాత్ తస్య తేనైవ రూపేణ సిద్ధేః । యది ద్రుతం తేజో

రూపపరావృత్తిప్రతిబన్ధకం స్యాత్ పటాదిరూపపరావృత్తిమపి ప్రతిబధ్నీయాదితి తర్కస్య తద్విపర్యయస్య చ సిద్ధ్యసిద్ధివ్యాహతత్వాత్ । అనుభూయమానసువర్ణస్య చ ఉపష్టమ్భకరూపపరావృత్తిప్రతిబన్ధకస్వభావత్వం న ధర్మిగ్రాహకమానాదన్యతో వా సిద్ధం యేన పార్థివే అసతి విరోధిద్రవద్రవ్యసంబన్ధే అగ్నిసంయోగస్య రూపపరావర్తకత్వమన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం పరిభూయేతేత్యాచార్యాः। నవీనాస్తు -- అత్యన్తాగ్నిసంయోగేనానుచ్ఛిద్యమానప్రత్యక్షద్రవత్వాధికరణం తైజసం జలపృథివీభ్యామన్యత్వే సతి రూపవత్త్వాద్వహ్నివత్ । న చాసిద్ధిः ప్రత్యక్షద్రవ్యత్వాధికరణత్వేన తస్య రూపవత్త్వాత్ । న చ తజ్జలమ్ , సాంసిద్ధికద్రవత్వానాశ్రయత్వాత్ నైమిత్తికద్రవత్వాధారత్వాత్ స్నేహశూన్యత్వాద్వా లాక్షావత్ । స్నేహే సతి స్నేహద్రవత్వాధీనసంగ్రహప్రసఙ్గాత్ । న చ పార్థివమ్ , అత్యన్తాగ్నిసంయోగేఽప్యనుచ్ఛిద్యమానం యద్ధవత్వం తదధికరణత్వాత్ జలపరమాణువత్ । అసతి విరోధిద్రవద్రవ్యసంబన్ధే ఇతి విశేషణమ్ , తేన క్వథ్యమానజలస్థఘృతేన న వ్యభిచారः । న చాప్రయోజకత్వమ్ , అత్యన్తానలసంయోగేన లాక్షాదిఘృతాదిపృథివీద్రవత్వోచ్ఛేదే పృథివీద్రవత్వత్వమేవ ప్రయోజకమ్ , అసతి బాధకే అనుగతస్య ప్రయోజకత్వే సంభవతి త్యాగాయోగాత్ । న చ ఘృతద్రవత్వత్వాదికమ్ , అననుగమాత్ । నాపి నైమిత్తికద్రవత్వత్వమ్ , ద్రవత్వత్వమేవ వా, సువర్ణే ద్రవత్వోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । అథ అపార్థివమపి సాంసిద్ధికద్రవత్వం తైలే జన్యజలాన్తరే చాత్యన్తాగ్నిసంయోగాదుచ్ఛిద్యతే । అతోఽనుగతమేవ తృణారణిమణిన్యాయేన ద్రవత్వోచ్ఛేదప్రయోజకమితి చేత్ , న। పృథివీద్రవత్వోచ్ఛేదే పృథివీద్రవత్వత్వం , జలద్రవత్వోచ్ఛేదే జన్యజలద్రవత్వత్వమ్ , ద్రవత్వమాత్రోచ్ఛేదే చ జన్యరసవద్ధవత్వం ప్రయోజకం లాఘవాత్ । ఏతేనవివాదవిషయः పృథివీ నైమిత్తికద్రవత్వాశ్రయత్వాత్ ఘృతవదితి సత్ప్రతిపక్షత్వమపాస్తమ్ । అనుకూలతర్కాభావేన, అగ్నిసంయోగాద్ధవత్వోచ్ఛేదప్రసఙ్గలక్షణప్రతికూలతర్కేణ చ హీనబలత్వాత్ । అథ నైమిత్తికద్రవత్వే పృథివీత్వం సమవాయికారణతావచ్ఛేదకమసతి బాధకే త్యాగాయోగాదితి చేత్ , న । ఘటాదావపి నైమిత్తికద్రవత్వప్రసఙ్గాత్ । న చ ఘృతలాక్షాదిషు పృథివీత్వావాన్తరం కిఞ్చిదేకమనుగతం నైమిత్తికద్రవత్వసమవాయికారణతావచ్ఛేదకమస్తి । పృథివీనియతనైమిత్తికద్రవత్వం కథమపృథివ్యామితి చేత్ ,న తావత్తిర్యగ్గమనోర్ధ్వజ్వలనవత్ తత్ జాతినియతమ్ ,ఘటాదావభావాత్ । నాపి పృథివీత్వావాన్తరజాతివిశేషనియతమ్ , ఘృతం విహాయ లాక్షాదిష్వపి భావాత్ । అథోపష్టమ్భకే పీతిమగురుత్వాశ్రయే పార్థివే అత్యన్తాగ్నిసంయోగేనానుచ్ఛిద్యమానద్రవత్వాధారత్వమనైకాన్తికమ్ । న హి తేజోద్రవత్వదశాయాం తదద్రవమేవాస్తే, పీతం ద్రుతమితి ప్రతీతేరితి చేత్ , న । తత్ర ద్రవత్వాభావాత్ । పార్థివద్రవత్వస్యాత్యన్తాగ్నిసంయోగేనోచ్ఛిత్త్యాపత్త్యా బాధకేన ద్రుతప్రతీతేర్భ్రమత్వాత్ । జలమధ్యస్థితమసీక్షోదాదేరివ తదవయవానాం

ద్రవద్రవ్యసంబన్ధేన ప్రశిథిలసంయోగాశ్రయత్వాత్, న తు తేషాం ద్రవత్వమ్ । న చైవం ఘృతాదావపి తథా, ద్రవత్వే తత్ర బాధకాభావాత్ । అన్యే తు - - ఉపష్టమ్భకే ద్రవత్వముత్పద్యత ఏవ, అనుభవస్య దురపహ్నవత్వాత్ । అత్యన్తాగ్నిసంయోగేన తదుచ్ఛేదస్తు న భవతి, ద్రవద్రవ్యస్య తేజసః ప్రతిబన్ధకత్వాత్ । న చైవం ద్రుతతేజసి మానాభావః । తథా హి పీతం ద్రవత్వాధికరణం
ద్రవత్వోచ్ఛేదప్రతిబన్ధకద్రవద్రవ్యసంయుక్తమ్
అత్యన్తాగ్నిసంయోగేఽప్యనుచ్ఛిద్యమానద్రవత్వాధారపార్థివత్వాత్
క్వథ్యమానజలమధ్యస్థితఘృతవత్। న చాప్రయోజకత్వమ్ ,అత్యన్తాగ్నిసంయోగేన విరోధిద్రవద్రవ్యసంబన్ధాసంబన్ధే పార్థివద్రవత్వోచ్ఛేదానుచ్ఛేదదర్శనాత్ । అథ వా రూపవత్త్వే జలాన్యత్వే చ సతి తైజసత్వపార్థివత్వసందేహే వివాదాధ్యాసితం ద్రవత్వాధికరణం తైజసమ్ , అసతి ద్రవద్రవ్యసంయోగే అత్యన్తాగ్ని సంయోగేఽప్యనుచ్ఛిన్నానిత్యద్రవత్వాధారత్వాత్ యన్నైవం తన్నైవం యథా జలం ఘృతం వేతి వ్యతిరేకీ । న చాసాధారణ్యమ్ , అగృహ్యమాణవిశేషదశాయాం తస్య దోషత్వాత్ । తథా హి యథా సాధ్యాభావవద్వ్యావృత్తత్వేన పక్షే తస్య సాధ్యసాధకత్వం తథా సాధ్యవద్వ్యావృత్తత్వేన సాధ్యాభావసాధకతాపి స్యాదితి సత్ప్రతిపక్షోత్థాపకతయా తస్య దోషత్వమ్ । న చ సాధ్యాభావసాధకస్య పృథివీత్వసిద్ధిపర్యవసాయినస్తుల్యబలత్వమ్ , అనుకూలతర్కాభావేన హీనబలత్వాత్ । యదీదం పార్థివం స్యాత్ అసతి విరోధిద్రవద్రవ్యసంబన్ధే అత్యన్తాగ్నిసంయోగేనోచ్ఛిద్యమానద్రవ త్వాధికరణం స్యాత్ తైలవదితి ప్రతికూలతర్కేణ హీనబలత్వాత్ । యదీదం జలాన్యరూపవత్త్వే సతి తైజసం న స్యాత్ పార్థివం స్యాత్ , యది చ పార్థివం స్యాత్
అత్యన్తాగ్నిసంయోగేనోచ్ఛిద్యమానద్రత్వాధికరణం స్యాదిత్యనుకూలతర్కసద్భావేన ప్రతికూలతర్కాభావేన చ తైజసత్వసాధకస్యాధికబలత్వాత్ । యది చాసాధారణస్య సాధ్యతదభావవద్వ్యావృత్తత్వేన తదుభయసంశయజనకతయా దోషత్వం తథాపి విశేషాదర్శనసహితస్య సంశాయకత్వమ్ , ప్రకృతే చానుకూలతర్కవిశేషదర్శనసహకృతస్య వ్యతిరేకిభావేన సాధకత్వమ్ । తస్మాద్యదా సాధ్యతదభావకోటౌ న విశేషదర్శనం తదా అసాధారణ్యస్య దోషత్వమ్ । న చైవం శబ్దోఽనిత్యః శబ్దత్వాదిత్యాదికమపి హేతుః స్యాత్ , విశేషదర్శనదశాయామిష్టత్వాత్ । అన్యే తు- - తేజస్త్వం నాద్రవ(నాద్రుత)రూపవన్మాత్రవృత్తి రూపవద్వృత్తిద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిత్వాత్ పృథివీత్వవత్ । యద్వా తేజస్త్వం ద్రుతవృత్తి రూపవద్వృత్తిద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిత్వాత్ జలత్వవత్ । న చ రసవద్వృత్తిత్వముపాధిః, రసవత్త్వం ద్రవత్వసమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగి
అద్రుతవృత్తిద్రవ్యత్వవ్యాప్యధర్మత్వాత్ పటత్వవదితి ద్రుతతేజస్సిద్ధౌ సాధ్యావ్యాపకత్వాదితి సామాన్యతోదృష్టేన తేజసి ప్రసాధ్య వివాదాధ్యాసితం ద్రుతం తైజసం అత్యన్తాగ్నిసంయోగేనానుచ్ఛిద్యమానానిత్యద్రవత్వాధికరణత్వాత్ , న యదేవం న తదేవం యథా జలమితివదన్తి । అథ (ప్రథమానుమానే) ర్ఘ్రిఆద్యానుమానేట

తేజోమాత్రావృత్తిత్వముపాధిః । న చ పక్షేతరత్వమ్ । ప్రదీపత్వాదేరపి వ్యావర్త్యత్వాదితి చేత్ , న । బలవద్విపక్షబాధకేన వివాదవిషయే ద్రుతత్వైజసత్వసిద్ధావుపాధేః సాధ్యావ్యాపకత్వాత్ । ఏవం చ వివాదాధ్యాసితే పార్థివత్వతైజసత్వసాధకాని యద్యపి బహూన్యనుమానాని సన్తి, తథాపి విపక్షబాధకతర్కాత్ తైజసత్వసాధకస్య బలవత్త్వమితి ధ్యేయమ్ । అథ ద్రుతద్రుతతరాదేః క్రమశః ప్రతీతేః ప్రబలానలసంయోగేన సువర్ణనాశాత్ తద్ద్రవత్వం నశ్యతీత్యసిద్ధో హేతుః । న చ ద్రవత్వప్రాగభావసమానాధికరణద్రవత్వధ్వంసరూప ఉచ్చేదో న సువర్ణే, ద్రవత్వనాశేఽప్యగ్రిమద్రవత్వేనోత్పాదాత్ ఘృతే చ తథేతి వాచ్యమ్ । సువర్ణే ద్రవత్వనాశే సతి వినష్టాశ్రయే ద్రవత్వాన్తరస్యానుత్పాదేన
ద్రవత్వప్రాగభావసమానాధికరణద్రవత్వధ్వంసస్య సత్త్వాదితి చేత్, న । సువర్ణద్రవత్వం హి ఆశ్రయనాశాద్వినశ్యతి న త్వగ్నిసంయోగాత్ । యది చాగ్నిసంయోగాద్వినశ్యేత్ తదా ఘృతవన్న ద్రవత్వాన్తరముత్పద్యేత, ద్రవత్వోచ్ఛేదకాగ్నిసంయోగస్య ద్రవత్వాన్తరప్రతిబన్ధకత్వాత్ । తథా చ అగ్నిసంయోగితేత్వోర్ధ్వసంయోగేటసతి తద్ధేతుకనాశాప్రతియోగిద్రవత్వాధికరణత్వాదితి హేత్వర్థః । అథవా ఘృతే ద్రవత్వోచ్ఛేదసమయే సమానాధికరణద్రవత్వసామగ్రీసమవధానం నాస్తి, సువర్ణే త్వస్తి । ఏవం చ
సమానాధికరణద్రవత్వసామగ్రీసమవహితాగ్నిసంయోగజన్యధ్వంసప్రతియోగ్యవృత్తిద్రవత్వాన్తరసామాన్యవద్ద్రవత్వం హేత్వర్థః। యద్వా ఘృతపరమాణౌ అగ్నిసంయోగదశాయాం ద్రవత్వనాశే సతి ద్రవత్వాన్తరం నోత్పద్యతే తదారబ్ధభస్మని ద్రవత్వాభావాత్ । ఏవం సువర్ణపరమాణుద్రవత్వమగ్నిసంయోగాచ్చ యది వినశ్యేత్ తదా తదారబ్ధసువర్ణమద్రవం స్యాత్ । తథా సువర్ణారమ్భకాః పరమాణవో న పార్థివాః
అత్యన్తాగ్నిసంయోగేనానుచ్ఛిద్యమానద్రవత్వాధికరణత్వాత్ జలపరమాణువత్ । తైజసా వా తత ఏవ యన్నైవం తన్నైవం యథా ఘృతపరమాణురితి వ్యతిరేకీ ఝర్వాట।
ఏవమపార్థివారబ్ధం తైజసారబ్ధం వా సువర్ణమపార్థివం తైజసం వా
అత్యన్తానలసంయోగేఽప్యనుచ్ఛిద్యమానద్రవత్వాధికరణపరమాణ్వారబ్ధత్వాదిత్యన్వయవ్యతిరేకీ చేతి । ఏకదేశీతు ద్రవత్వాధికరణం న తేజః పీతవత్ । న చాసిద్ధిః, పీతం ద్రుతమితి ప్రతీతేః । పీతత్వే పార్థివత్వాపత్త్యా బాధకేన పీతప్రతీతిర్భ్రమ ఇతి చేత్ , న । శుక్లత్వేఽప్యపార్థివత్వవత్ పీతత్వేఽప్యపార్థివత్వే బాధకాభావాత్ । యథా నైమిత్తికద్రవత్వం పృథివీత్వే న తన్త్రమతిప్రసఙ్గాత్ , తథా పీతత్వేఽపి గన్ధనియతత్వమపి నైమిత్తికద్రవత్వవదేవ। పృథివీజలాన్యత్వే సతి రూపిత్వేన తేజ ఇతి చేత్ ,న । అప్రయోజకత్వాత్ । అన్యథా జలతేజోఽన్యత్వే సతి స్పర్శవత్త్వేన వాయోరపి పృథివీత్వాపత్తేః। అథ రూపరసగన్ధానామభావాత్ న తథాత్వం , తేషామనుద్భవే చ పృథివీ ఉద్భూతరూపరసగన్ధాద్యన్యతమవతీత్యాదిబహువిధవ్యాప్తివిరోధ ఇతి చేత్ , న । తేజోఽద్రవమేవ ప్రత్యక్షం, తేజః ప్రత్యక్షరూపస్పర్శాద్యన్యతరవదేవ, స్వపరప్రకాశకమేవేత్యాదివ్యాప్తివిరోధస్య తేజస్యపి సత్త్వాత్ । ద్రవత్వాధికరణం చ న

పృథివీతి త్వయైవ సాధితమ్ । అతో నైమిత్తికద్రవత్వాధికరణం పీతం సువర్ణం
ద్రవ్యాన్తరమేవ ేత్యాహ। ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే సువర్ణత్తైజసత్వవాదః ॥

అథ మనోఽణుత్వవాదః నను ఇన్ద్రియజన్యత్వం సఖాదిప్రత్యక్షావ్యాపకం ప్రత్యక్షలక్షణమితి
చేత్ , న । జ్ఞాతకరణాజన్యః సుఖాద్యనుభవః ఇన్ద్రియజన్యః జన్యప్రత్యక్షత్వాత్
రూపప్రత్యక్షవత్ , జన్యసాక్షాత్కారస్యేన్ద్రియజన్యత్వాదితి తత్రాపి తల్లక్షణసత్త్వాత్ ।
స్పర్శాద్యవిషయత్వేన త్వగాదినా నార్థాన్తరమ్ ।
గన్ధరూపరసస్పర్శేష్వేకైకమాత్రసాక్షాత్కారాజనకత్వేన పృథివ్యాదిభేదసిద్ధౌ నిఃస్పర్శం
లాఘువాన్నిరవయవం చ మనః । తచ్చ విభు జ్ఞానాసమవాయికారణసంయోగాధారత్వాత్ ,
నిత్యేన్ద్రియత్వాత్ , నిత్యత్వే సతి ద్రవ్యానారమ్భకద్రవ్యత్వాత్ ,
విశేషగుణశూన్యద్రవ్యత్వాత్ ,ఆత్మాదివత్ । న చ మహత్త్వముపాధిః, సాధనవ్యాపకత్వాదితి ।
నను సుఖాదికం మూర్తసంయోగాసమవాయికారణకగుణవృత్తిగుణత్వావాన్తరజాతియోగి
నిత్యవృత్త్యనిత్యవిశేషగుణత్వాత్ శబ్దవత్ పాకజరూపవచ్చేతి చేత్ ,న । అనాత్మవృత్తిత్వస్య
శబ్దభిన్నవిశేషగుణగ్రాహకేన్ద్రియాజన్యత్వస్య శబ్దస్య ద్రవ్యత్వేన మూర్తవృత్తిగుణత్వస్య
చోపాధిత్వాత్ అప్రయోజకత్వాచ్చ । కారణే మూర్తత్వస్య గురుత్వాత్ । అస్తు వా
శరీరాత్మసంయోగజన్యత్వేనార్థాన్తరమ్। అథ అసమవాయ్యధీనో విభుకార్యాణాం
ప్రాదేశికత్వనియమ ఇతి విభుమనోయోగాదాత్మమాత్రే సుఖాదేరుత్పత్తౌ నియతదేశతా న
స్యాత్ , అతః అణు మన ఇతి । మైవమ్ । కిమసమవాయికారణం స్వావచ్ఛిన్నే విభుకార్యం
జనయతీతి నియమః , స్వావచ్ఛిన్నే జనయత్యేవేతి వా , స్వావచ్ఛిన్న ఏవ జనయతీతి వా।
ఆద్యే సుఖాదేరధికదేశత్వే ఆపాదకాభావః। ద్వితీయేఽణుమనస్సంయోగేఽపి
స్వావచ్ఛిన్నేఽధికదేశే చ జనయేత్ నియామకాభావాత్ । అన్త్యే తవాపి
సుఖాదేరణుమాత్రదేశతాపత్తిః । మనోవైభవేఽప్యవిరోధశ్చ । అథ నిమిత్తచన్దనాద్యనురోధేన
సుఖాదౌ న్యూనాధికదేశతా నిమిత్తవాయుసంయోగాదివ శబ్దే న తు అసమవాయ్యనురోధాత్ ।
తథా చ సుఖాదికం తదవచ్ఛిన్న ఏవోత్పద్యత ఇతి చేత్, హన్త! తర్హి వైభవేఽపి తథాస్తు । న చ
విభుకార్యాసమవాయీ స్వావచ్ఛిన్నే కార్యం జనయత్యేవ భేర్యాకాశసంయోగ ఇవ శబ్దమితి
చన్దనాద్యవచ్ఛిన్నేఽపి సుఖాదికముత్పద్యేతేతి వాచ్యమ్। తద్దేశీయచన్దనసుఖే హి
తద్దేశీయచన్దనసంబన్ధసాపేక్షోఽసమవాయీ హేతురితి కథం తన్నిరపేక్షస్తత్కార్యాత్ ।
చన్దనం చ స్వావచ్ఛిన్నే సుఖజనకం కథం స్వానవచ్ఛిన్నేఽపి తదుత్పాదయేత్ , కథం వా
తద్దేశీయచన్దనసుఖం తద్దేశచన్దనసంబన్ధజన్యం తేన వినైవోత్పద్యేత । అథ మనోవైభవే
సుఖాద్యుత్పత్తౌ నియత ఉపాధిర్వాచ్యః । తేన నానానిమిత్తసమవధానేఽపి
తదవచ్ఛేదేనైకదా సుఖదుఃఖాదిష్వేకమేవోత్పద్యతే , న నానా । ఏకావచ్ఛేదేన ఏకదా ఏక ఏవ
విభువిశేషగుణ ఉత్పద్యత ఇతి నియమాత్ । నిమిత్తస్య త్వవచ్ఛేదకత్వే
నానాసుఖాదికముత్పద్యేత శబ్దవదితి చేత్ , న । శ్రోత్రే కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛేదేన
నానానిమిత్తాదనేకశబ్దోత్పాదాత్ । అన్యథా కోలాహలగ్రహో న స్యాత్ । నానావచ్ఛేదేనైకదా

చన్దనదహనాదిసంబన్ధే సుఖదుఃఖయోశ్చైకదా అనుభవసిద్ధత్వేనేష్టాపాదనాత్ । న చ
తద్యోగపద్యప్రత్యయో భ్రమః , బాధకాభావాత్ । న చాన్యత్ర క్రమాదత్రాపి క్రమానుమానమ్ ,
అన్యత్ర క్రమస్య నిమిత్తక్రమాధీనత్వాత్ । ఏవం చ వివాదవిషయసుఖదుఃఖాని
యుగపదుత్పన్నాసమవాయికారణకాని యుగపదుత్పద్యమానత్వాత్
యుగపదుత్పన్నఘటాదివత్ । అబాధితానుభవాచ్చ నాసిద్ధిః । ఏతేనచరణదుఃఖం యది
శరీరావచ్ఛిన్నాసమవాయిహేతుకం స్యాత్ శరీరవ్యాపకం స్యాదితి నిరస్తమ్ ।
నిమిత్తసమవధానస్య తన్త్రత్వేఽస్యాప్రయోజకత్వాత్ । అన్యథా అణుత్వపక్షే శరీరవ్యాపకం
సుఖాది న స్యాత్ । ఆభిమానికాభ్యాసికమానోరధికసుఖేషు జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నద్వేషేషు చ
దేశానియమః । శరీరావయవేషు యత్క్రియాయామిచ్ఛా తదవచ్ఛేదేన ప్రయత్న ఇతి తత్రైవ
చేష్టా, ఆవశ్యకత్వాత్ అనియతదేశజ్ఞానేచ్ఛాదౌ లఘుత్వాచ్చ । అన్యథా అణుత్వపక్షే
ప్రయత్నస్యాణుదేశత్వం శరీరమాత్రదేశత్వం వా స్యాత్ । అన్యే తు సుఖాదౌ
తన్నిమిత్తావచ్ఛేదేన ఆత్మమనస్సంయోగోఽసమవాయీ తన్మాత్రసుఖాద్యుపలమ్భాత్ , న
త్వాత్మమనస్సంయోగమాత్రమ్ అతిప్రసఙ్గాదిత్యాహుః। యావతి
యత్సుఖాదిప్రాగభావస్తావత్యేవ తత్సుఖాదికముత్పద్యత ఇత్యపరే । యత్తు
తదితరహేతుసాకల్యే తద్వ్యాపకత్వేన ప్రాగభావస్య ఆవశ్యకత్వమితి । తన్న ।
ప్రాగభావస్యాహేతుత్వాపత్తేః । తదితరహేతుసాకల్యే తదభావేన కార్యాభావాభావాత్ ।
ఏతేనవ్యాపకమనవచ్ఛిన్నం నేన్ద్రియమతిప్రసఙ్గాదిత్యాకాశే కర్ణశష్కులీవత్ నియత
ఉపాధిర్వాచ్యః । స చ న శరీరమ్ , తదవయవమాత్రం వా , నియతస్తదవయవీ వా,
చేష్టాశ్రయమాత్రం వా । నానావయవావచ్ఛేదేన అవ్యాప్యవృత్తిసుఖాద్యుపలబ్ధేః । ఏవం చ
సూక్ష్మమిన్ద్రియముపాధిత్వేన కల్పనీయమ్ । తథా చ తదేవ మనః , కిముపధేయేన విభునా ।
తత్ర చ సర్వ ఏవ హేతవో ధర్మగ్రాహకమానబాధితా ఇతి నిరస్తమ్ । ఇన్ద్రియత్వేన తస్య
శరీరమాత్రస్యోపాధిత్వేఽపి నిమిత్తవశాత్ సుఖాదేర్నియతదేశతోపపత్తేః । న చైకదా
అనేకవిషయేన్ద్రియసంబన్ధే యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్త్యా ఇన్ద్రియసహకారితయా అనుమితం
మనోఽణు , తదేవ సుఖగ్రాహకమిన్ద్రియం లాఘవాదితి తద్వైభవహేతవో బాధితా ఇతి
వాచ్యమ్ । బుభుత్సావశాత్ కరణధర్మత్వాద్వా , అణుత్వపక్షే శ్రోత్రే అనేకశబ్దసమవాయేఽపి
బుభుత్సితమాత్రశబ్దగ్రహవత్ వ్యాసఙ్గదశాయాం యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తేరుపపత్తేః, అన్యత్ర
దీర్ఘశష్కులీభక్షణాదౌ యుగపజ్జ్ఞానోత్పత్తేరిష్టత్వాదితి । అత్రోచ్యతే ।
వ్యాసఙ్గదశాయామిన్ద్రియాణాం స్వస్వవిషయసంబన్ధేఽప్యేకస్మాత్ జ్ఞానం
నాన్యస్మాదిత్యనుభవసిద్ధమ్ । అతో యస్యాసంబన్ధాత్ న యుగపజ్జ్ఞానాని
తదిన్ద్రియసహకారి క్రమేణ తదధిష్ఠాయకం మనః తదేవ సుఖాదిగ్రాహకమితి తస్య
ధర్మగ్రాహకమానబాధితం విభుత్వమ్ । తథా హి - - చాక్షుషజ్ఞానవతో మైత్రస్య
స్వస్వవిషయసంబద్ధాని ఘ్రాణరసనత్వక్శ్రోత్రాణి
స్వస్వవిషయసాక్షాత్కారహేతుసంయోగశూన్యాని , తదానీం
స్వవిషయసాక్షాత్కారాజనకత్వాత్, ఇన్ద్రియాసంబద్ధఘటవత్ । ఏకైకం వా పక్షః , అన్యథా

హేతుసాకల్యే యుగపజ్జ్ఞానోత్పత్తిప్రసఙ్గః । న చ వైభవేఽప్యదృష్టవిలమ్బాద్విలమ్బః । తదితరహేతుసాకల్యే తస్యాపి సత్త్వాత్ , ఇన్ద్రియాన్తరవిలోపప్రసఙ్గాచ్చ। న చ బుభుత్సావశాత్ క్రమః, దృశ్యతే హి నృత్యదర్శనవతో
బుభుత్సాతోఽభిమతవిషయాన్తరజ్ఞానమితి వాచ్యమ్ । సా హి న స్వవిషయజ్ఞానే హేతుః అబుభుత్సితేఽపి జ్ఞానోదయాత్ । నాప్యన్యజ్ఞానప్రతిబన్ధికా, ఘటబుభుత్సాయామపి పటజ్ఞానోదయాత్ । బుభుత్సా చ క్రియాహేతుమనోగోచరప్రయత్నద్వారా ఇన్ద్రియాన్తరాదాకృష్యాభిమతార్థగ్రాహిణీన్ద్రియాన్తరే మనో నివేశయన్తీ బుభుత్సితగ్రహే హేతురన్యగ్రహే ప్రతిబన్ధికా చ, న తు సాక్షాత్ । అత ఏవ బుభుత్సాసత్త్వేఽపి మనోగోచరప్రణిధానాభావే సా న కిఞ్చిత్కరీ । నను ఇన్ద్రియమనస్సంయోగవిశేష ఏవ విషయవిశేషగ్రహే హేతుః కల్ప్యతామ్ । న చైవం సిద్ధకారణభావస్య విశేషకల్పనే హేత్వన్తరోచ్ఛేదః, తస్యాప్యన్వయవ్యతిరేకిత్వాదితి చేత్, న। ఇన్ద్రియమనస్సంయోగే హి విశేషో న జాతిరూపోఽనుగతహేత్వభావాత్ జాతిసంకరప్రసఙ్గాచ్చ । నాపి సహకారిరూపః , తస్యైవ హేతుతాపత్తేః । అథాస్తు కరణధర్మత్వేన క్రియాక్రమః । ఏకం కరణమేకత్ర ఏకదా ఏకావచ్ఛేదేన తుల్యదేశే వా ఏకజాతీయామనేకాం క్రియాం న కరోతి, కిం తు ఏకామేవ । ఏకత్రేత్యాదివిశేషణాత్ కుఠారాగ్నిసంయోగశబ్దేషు న వ్యభిచార ఇతి చేత్ , తర్హి చక్షురాద్యవచ్ఛేదేన భిన్నదేశీయశబ్దవత్ పరమాణావివ విజాతీయామగ్నిసంయోగవదనేకాం క్రియాం కుర్యాదేవ । అథ జ్ఞానకరణమేకత్రాత్మన్యేకదా ఏకమేవ జ్ఞానం కరోతి సమూహాలమ్బనకరణవత్ । కథమన్యథా నానాసామగ్రీసత్త్వే సమూహాలమ్బనమేకమ్ । యత్తు- అపరజ్ఞానసామగ్రీ యది తదా కార్యావశ్యంభావః । తదసత్త్వే కిం కరణధర్మత్వేన, తస్య సహకార్యన్తరపర్యవసాయిత్వాదితి - - తన్న । సమూహాలమ్బనసామ్యాత్ । కరణస్యైకదా ఏకమాత్రజనకత్వేనాపరాజనకతయా తత్ర కారణాభావేనైవ సామగ్ర్యసత్త్వాదితి చేత్ , తర్హి పఞ్చసు యదేకం జనయతి నాపరాణి తత్ర నియామకమాస్థేయమ్ । అన్యథా జ్ఞానజననే తేషాం కలహం కః సమాదధ్యాత్ । కిం చైవం యుగపజ్జ్ఞానాని మాభూవన్ యుగపజ్జ్ఞానం తు కేన వార్యతే , ఏకసమూహాలమ్బనవత్ । న చ చాక్షుషత్వాదిజాతిసంకరాపత్తేః నైకజ్ఞానమితి వాచ్యమ్ । ఏవం హి ఫలవిరోధేన ఏకమపి జ్ఞానం న జనయేత్ అవిశేషాత్ । ఉత్పద్యతాం వా చాక్షుషాదివిజాతీయం జ్ఞానం సామగ్రీసత్త్వాత్ చిత్రరూపవత్ । ఫలబలాత్తత్ర తథేతి చేత్ , తర్హి అత్ర ఫలాభావే హేతుః కల్ప్యతామ్ , అన్యోన్యప్రతిబన్ధకస్య తత్త్వే వా జ్ఞానమేవ న స్యాత్ న త్వేకజ్ఞానమిత్యుక్తమ్ । నను చక్షురాది న సంభూయజనకమన్యవిషయేఽన్యస్యాసామర్థ్యాత్ । శీతం సురభి శుభ్రం చన్దనమిత్యత్రైవ కారణాన్తరానుపనయనాచ్చ । న చ స్వస్వవిషయజ్ఞానాయోద్యతమిన్ద్రియం కారణాన్తరసహకారాత్ తత్తద్విషయమాదాయైవ స్వస్వవిషయం జ్ఞాపయేదితి వాచ్యమ్ । భిన్నవిషయప్రమాణానాం సంభూయాజనకత్వనియమాత్ । తత్తదిన్ద్రియం తత్తజ్జ్ఞానాంశే జనకమిత్యపి న , విషయస్యాంశత్వాదితి చేత్ , మైవమ్ । న హీన్ద్రియాణాం సంభూయకారిత్వమ్ , కిం త్వార్థః సమాజః । ప్రత్యేకజ్ఞానసామగ్రీసత్త్వాత్ ఏకదా నానాజ్ఞానప్రసక్తౌ కరణధర్మత్వేన మనః

తావద్గోచరామేకామేవ జ్ఞానక్రియాముత్పాదయేత్ సమూహాలమ్బనవత్ । న చైకక్రియాజననదశాయామపరవిషయక్రియాయాం మనో న సమర్థమితి కథం తాం జనయేదితి వాచ్యమ్ । భిన్నక్రియాయామసామర్థ్యఽప్యేకక్రియాయాం సామర్థ్యాత్। వస్తుతస్తు విశేషాభావాదేకామివాపరామపి బుదిం్ధ జనయేదవిశేషాత్ । న చైకామపీత్యనేకజ్ఞానోత్పత్తిర్జ్ఞానానుత్పత్తిర్వా న త్వేకవిషయజ్ఞానోత్పత్తిరితి నియామకమాస్థేయమ్ । సమూహాలమ్బనే ఫలబలేన పరస్పరాపేక్షితత్వేనైకైవ సామగ్రీ । నను మనోఽణుత్వే కథం మన్దోఽపి బుభుత్సితః శబ్దో గృహ్యతే నాన్యః । అథ శబ్దే బుభుత్సైవేతరగ్రహప్రతిబన్ధికా అగ్రహస్య తదనువిధానాత్ । అనన్యగతికకార్యదర్శనాత్ బుభుత్సితశబ్దగ్రహసామగ్ర్యేవ వా బలవతీతి యది మన్యసే, తదా వైభవేఽపి తత ఏవ యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిరితి చేత్ , మైవమ్ । బుభుత్సా న రూపాదిగ్రహే హేతుః న వా ఇతరగ్రహే ప్రతిబన్ధికేత్యుక్తత్వాత్ । కిం చ రూపాదిసకలబుభుత్సాయాం పరస్పరప్రతిబన్ధాదజ్ఞానం బుభుత్సాధీనసామగ్రీబలవత్త్వాద్వా సర్వేషాం జ్ఞానం స్యాత్ న త్వేకస్య పఞ్చావధానస్య । సర్వేషాం జ్ఞానం భవత్యేవేతి చేత్ , న । తత్రాపి క్రమానుమానాత్ । అన్యథా సర్వబుభుత్సాధీనప్రణిధానేఽప్యన్యేషాం కథం న స్యాత్। ననూణుత్వేఽపి దశభిః పఠ్యమానాసు గాథాసు తావద్గోచరబుభుత్సాయాం ప్రణిధానే చోక్తరీత్యా సర్వేషాం జ్ఞానమజ్ఞానం వా న త్వేకజ్ఞానమితి చేత్ , అత్రకశ్చిత్ । శ్రోత్రమనస్సంయోగే ఆత్మమనస్సంయోగే వా కశ్చిద్విశేషః కార్యోన్నేయః కించిచ్చబ్దగ్రహే హేతుః తదన్యగ్రహే ప్రతిబన్ధక ఇతి । తన్న । వైభవేఽపీన్ద్రియమనస్సంయోగవిశేషస్య తథాత్వే వ్యాసఙ్గోపపత్తేః । అనుగతరూపాభావేన ప్రతివ్యక్తి ప్రతిబన్ధకత్వే హేతుత్వే చ వ్యభిచారాత్ । సంయోగే చ విశేషస్య జాతిత్వే జాతిసంకరః । ఉపాధిత్వే స ఏవ హేతుర్న మనః । అపరే తు - - ప్రత్యక్షానుకూలేన్ద్రియమనస్సంయోగద్వారా బుభుత్సా ప్రణిధానం చ ప్రత్యక్ష హేతురితి చాక్షుషాదిబుభుత్సితగ్రహే క్లృప్తత్వాత్ తాభ్యాం శ్రోత్రే బుభుత్సితశబ్దావచ్ఛేదేన మనః సంయుజ్యత ఇతి స గృహ్యతే నాన్యః । క్వచిత్ ప్రణిధానం వినైవ తథా । అన్యత్ర ప్రణిధానాధీనక్రియయా అశ్రూయమాణశబ్దావచ్ఛిన్నాత్మనో విభజ్య బుభుత్సితశబ్దావచ్ఛేదేన మనః సంయుజ్యత ఇతి తద్ధహో న సర్వస్యేతి । తత్తుచ్ఛమ్ । యుగపదుత్పద్యమానాసు వింశతౌ గాథాసు తావద్గోచరబుభుత్సాయాం ప్రణిధానే చ తావద్ధాథావచ్ఛేదేన మనస్సంయోగాద్యుగపత్ తాసాముపలమ్భప్రసఙ్గాత్ , ప్రత్యేకసామగ్రీసత్త్వాత్, నికటాహన్యమానఢక్కాదిశబ్దానాం శ్రోత్రవ్యాపకత్వనియమాచ్చ । అథ యత్ర కోలాహలే శ్రూయమాణ ఏవ బుభుత్సితశబ్దగ్రహః తత్రోభయశబ్దావచ్ఛేదేన మనస్సంయోగాదుభయగ్రహః కోలాహలే తూపేక్షాజ్ఞానం తదితి తథాత్రాపీతి చేత్ , తర్హి కృతమనయా కుసృష్ట్యా । అబుభుత్సితే ఉపేక్షాజ్ఞానమేవాస్తు । న చ తదపి । ఇతో న శబ్దాన్తరమశ్రౌషమిత్యనుభవాత్ । అన్యథా వైభవేఽపి వ్యాసఙ్గదశాయామితరేషాముపేక్షాజ్ఞానమేవేతి । అత్రోచ్యతే । యద్యపి బుభుత్సాప్రణిధానే న శబ్దగ్రహమాత్రే సహకారిణీ న వేతరగ్రహప్రతిబన్ధకే, తథాపి నానాశబ్దసమవాయదశాయాం యః శబ్దగ్రహస్తత్ర తయోస్తథాభావః తథైవ తయోరన్వయవ్యతిరేకనియమాత్ । యద్వా కోలాహలే

శ్రూయమాణ ఏవ బుభుత్సితగ్రహ ఇత్యన్యేఽపి కోలాహలత్వేన తద్విషయా ఏవ । బహూనాం చైకదా సమవాయే యుగపత్సంనిధానే వా వ్యక్తిగ్రహే తద్గతగత్వకత్వాదిగ్రహో న భవతి । అగృహీతకత్వాదినానాశబ్దస్య కోలాహలబుద్ధివిషయత్వాత్ । తస్యాం దశాయాం బుభుత్సితశబ్దకత్వాదిజాతిగ్రహే బుభుత్సైవ శరణమ్ । ఏకకాలీనబహుశబ్దబుభుత్సా చ న హేతుర్వ్యభిచారాత్ । యత్తు కోలాహలాత్ అన్యత్రైకదా నానాశబ్దగ్రహే శ్రోత్రం న సమర్థమ్ , కిం తు ఏకశబ్దగ్రహే వినిగమికా బుభుత్సైవేతి । తన్న । ఏకగీయమానాపేక్షయా ఏకదా నానాగీయమానసజాతీయగీతాదిషు సుఖాదివైలక్షణ్యానుభవాత్ । అథ దీర్ఘశష్కులీభక్షణే కథం పఞ్చ జ్ఞానాని । క్రమస్తత్రేతి చేత్ , న । జ్ఞానానాం యౌగపద్యప్రత్యయస్య బాధకం వినా ప్రమాత్వాత్ । వ్యాసజ్ఞో బాధక ఇతి చేత్ , తర్హి మనోఽవయవ్యస్తు । తేన సంకోచవికాసాభ్యాముభయముపపద్యత ఇతి కేచిత్ । తన్న । యది హి సంకోచవికాసహేతురదృష్టం తర్హి తత ఏవ తదుభయమస్తు కృతం మనసా । నాప్యేకపఞ్చబుభుత్సయా తౌ భవతః, తస్యా అహేతుత్వాత్ । హేతుత్వే వా అస్తు విభు మనః, అవయవితో లఘుత్వాత్ । అథ యథా క్వచిద్బుభుత్సయా క్వచిత్తీవ్రవిషయేన్ద్రియసంనికర్షాత్ ఇన్ద్రియమనస్సంయోగః , ఏవం మనస్సంకోచవికాసయోః బుభుత్సాదికం హేతురితి చేత్ , తర్హి పఞ్చబుభుత్సాయాం ప్రణిధానే చ సర్వదా సర్వేషాం పఞ్చ జ్ఞానాని జాయేరన్ । పఞ్చావధానజ్ఞానే క్రమ ఏవ । ఏతేనఅణు మనః పఞ్చతయమస్తు అవయవితో లఘుత్వాత్ , బుభుత్సాదివశాత్తేషామేకపఞ్చేన్ద్రియసంబన్ధాదుభయముపపద్యత ఇతినిరస్తమ్ । పఞ్చబుభుత్సాయాం సర్వేషాం పఞ్చేన్ద్రియసంబన్ధే వ్యాసజ్ఞానుపపత్తేః । కథం తర్హి దీర్ఘశష్కులీభక్షణే గన్ధరసరూపస్పర్శశబ్దాన్ ప్రత్యేమీత్యనువ్యవసాయః క్రమికజ్ఞానపఞ్చతయేన యుగపత్ మనస్సంనికర్షాభావాదితి చేత్ , న । అనువ్యవసాయస్యైకత్వాసిద్ధేః అనువ్యవసాయాః పఞ్చైవ, సమయసౌక్ష్మ్యాత్తేషాం క్రమో న గృహ్యతే । అథ వా క్రమికానువ్యవసాయాహితసంస్కారాత్ పఞ్చజ్ఞానవిషయస్మృతావనుభవత్వారోపాత్ యుగపత్ ప్రత్యేమీత్యనువ్యవసాయః। విభుత్వే హేత్వభావాత్ ఆత్మమనస్సంయోగాభావాత్ నాత్మసుఖాద్యుపలమ్భః స్యాత్ । ద్రవ్యత్వేనాత్మసంయోగిత్వసాధనే త్వజసంయోగసిద్ధౌ తత ఏవ తద్విభాగిత్వేఽపి సర్వదా తయోః పరస్పరవిరుద్ధసంయోగవిభాగప్రసఙ్గః । నను అణుత్వేఽసమవాయ్యనురోధాత్ చేష్టాహేతుప్రయత్నస్యాణుదేశత్వం శరీరదేశమాత్రత్వం వా స్యాత్ , న తు శరీరతదవయవదేశత్వం యేన క్రియానియమో భవేత్ , నియామకాభావాత్ । న చ నోదనాభిఘాతాదివావ్యాపినోఽపి ప్రయత్నాత్ శరీరాదిక్రియా , అతిప్రసఙ్గాత్। ఏవమేకదా వింశతిప్రయత్నాభావాత్ కథమఙ్గులీషు వింశతిః క్రియాః । న చ యౌగపద్యభ్రమః , బాధకాభావాత్। యుగపత్సంనికర్షాభావేనాఙ్గుల్యశ్చలన్తీతి సమూహాలమ్బనానుపపత్తేః । వింశతిజ్ఞానానామేకదానువ్యవసాయాసంభవాత్ అగ్రపశ్చాద్భావే వినిగమకాభావాచ్చ । క్రమోత్పాదే చ భ్రూనయనకరచరణాదిసకలశరీరావయవానాం

యుగపద్విచిత్రనానాకర్మసమూహరూపం నృత్యం న ప్రత్యక్షం స్యాత్ । తథా చ ప్రత్యేకకర్మజన్యసుఖాత్ విలక్షణసుఖవిశేషో నానుభూయేతేతి । అత్ర బ్రూమః । సుఖే చన్దనాదివత్ చికీర్షైవ నియామికా । యత్క్రియాయాం చికీర్షా సా క్రియా తచ్చికీర్షాజన్యాత్ ప్రయత్నాద్భవతి । తత్ర శరీరక్రియాపి తచ్చికీర్షాజన్యాదణుమాత్రదేశాదపి ప్రయత్నాత్ భవతి । అథ వా యస్య క్రియాయాం చికీర్షా తదవచ్ఛేదేన ప్రయత్న ఉత్పద్యతే । తేన శరీరావచ్ఛేదేనోత్పన్నప్రయత్నాదేవ శరీరక్రియా । ఏవం వింశతిక్రియాచికీర్షాజన్యాదణుమాత్రదేశాదపి ప్రయత్నాత్ వింశతిక్రియా యుగపదుత్పద్యన్తే । అథవా అఙ్గులీవింశతిక్రియాయాం చికీర్షేతి వింశత్యవచ్ఛేదేన వింశతిప్రయత్నాదింశతిక్రియా హేతవ ఉత్పద్యన్తే । ఏవం నృత్యాదావపి ఏతచ్చికీర్షానువిధానాత్ క్రియాప్రయత్నయోరధ్యవసేయమ్ । తదేవమ్ అణుమనస్సిద్ధౌ తద్ధార్హ్యా ఆత్మవిశేషగుణా బుద్ధిసుఖాదయ ఇతి నావ్యాపకం ప్రత్యక్షలక్షణమ్ । ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే మనోఽణుత్వవాదః॥

అథానువ్యవసాయవాదః నను వర్తమానం జ్ఞానం న మానసమ్ , కింతు స్వయమేవ స్వవ్యవహారహేతుః, స్వస్మిన్ సత్యేవ స్వవ్యవహారాత్ , న తు జ్ఞానాన్తరమపేక్షతే తదన్వయతిరేకాననువిధానాత్ । జ్ఞానాన్తరవిరహదశాయాం స్వవిరహాదేవ స్వవ్యవహారవిరహాత్ , స్వత ఏవ స్వవ్యవహారోపపత్తౌ జ్ఞానాన్తరకల్పనే గౌరవాచ్చ । ఘటాదివ్యవహారే జ్ఞానాన్వయవ్యతిరేకాదస్తు తదపేక్షా । స్వీయమతీతమనాగతం పరకీయం చ జ్ఞానం స్వవ్యవహారే జ్ఞానాన్తరమపేక్షత ఏవ, వ్యవహారకాలే తదభావాత్ జ్ఞానాన్తరాన్వయవ్యతిరేకానువిధానాచ్చ । నన్వేవమిచ్ఛాదికమపి స్వవ్యవహారజ్ఞానం నాపేక్షేత, జ్ఞానతుల్యతయా స్వయమేవ స్వవ్యవహారశక్తత్వాదితి చేత్ , న । వ్యవహారస్య జ్ఞానజన్యత్వనియమేనేచ్ఛాదివ్యవహారే జ్ఞానాపేక్షణాత్। అథ జ్ఞానమాత్రం న వ్యవహారహేతుః , అతిప్రసఙ్గాత్ । కింతు వ్యవహర్తవ్యవిషయమితి జ్ఞానవ్యవహారోఽపి తద్విషయజ్ఞానాన్తరాద్ భవేదితి చేత్ , సత్యమ్ । స్వస్యైవ స్వవిషయకత్వాత్। యద్వ్యవహారానుకూలశక్తియోగి యజ్జ్ఞానం తస్యైవ తద్విషయకత్వాత్ । శక్తిశ్చ పదార్థాన్తరం , న కారణతేతి నాన్యోన్యాశ్రయః । స్వవ్యవహారే జ్ఞానం శక్తమితి స్వవిషయకమ్ । వ్యవహారశక్తిసమవాయాదయశ్చ స్వభావత ఏవ తదీయాః సంబన్ధాన్తరేఽప్యనవస్థానాత్ స్వభావ ఏవ శరణమ్। ఏతేనభేదనియతో విషయవిషయిభావః కథమభేదే ఇతి నిరస్తమ్। స్వవ్యవహారశక్తత్వస్య స్వవిషయత్వస్యాభేదేఽపి సంభవాత్ । అస్తు వా జ్ఞానస్య స్వభావవిశేష ఏవ స్వవిషయత్వమ్ । సంబన్ధం వినైవ స్వభావవిశేషాత్ యథా జ్ఞానం ఘటీయం ఘటవ్యవహారజననయోగ్యం స్వీయమపి తథా । కోఽసౌ స్వభావవిశేష ఇతి చేత్ , న । ఆఖ్యాతుమశక్యత్వేఽప్యనుభవసిద్ధస్య స్వభావవిశేషస్య మాధుర్యాదివిశేషవత్ ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యత్వాత్ । యద్యపి స్వభావవిశేష ఇతి వాక్యేనాఖ్యాయతే ఏవ, తథాపి పదేనాఖ్యాతుమశక్యత్వాత్ । అథ వ్యవహారో వ్యవహర్తవ్యభిన్నజ్ఞానసాధ్యః కథం తేన వినా స్యాదితి చేత్ , న । వ్యవహారం ప్రతి వ్యవహర్తవ్యజ్ఞానత్వేన హేతుత్వాత్ , న తు

వ్యవహర్తవ్యభిన్నజ్ఞానత్వేన గౌరవాత్ । సమూహాలమ్బనం చ
ఏకైకవ్యవహారజనకత్వాదేకైకవిషయకమపి, న తు సమూహవిషయకమేవ, అతిరిక్తస్య
తస్యాసత్త్వేన సంనికర్షాభావాత్ । భ్రమస్థలే రజతవ్యవహారానుకూలా శక్తిరస్త్యేవ రజతజ్ఞానే ।
కిం తు దోషాదభిభూతైవ సా జాయత ఇతి న తయా రజతే వ్యవహారః । రజతజ్ఞానం న శుక్తౌ
ప్రవర్తకమ్ కిం తు ఇన్ద్రియజన్యమిదంజ్ఞానమేవ । రజతార్థిప్రవృత్త్యర్థం తు
ఉపస్థితరజతభేదాగ్రహమపేక్షత ఇతి రజతజ్ఞానం కారణతావచ్ఛేదకమ్ । ఏవం చ
స్వవిషయత్వం స్వప్రకాశత్వమ్ , న తు స్వవ్యవహారే జ్ఞానాన్తరానపేక్షత్వమ్ , గౌరవాత్ ।
అన్యథా జ్ఞానస్య స్వావిషయత్వేన సంస్కారాభావాత్ స్మరణం న స్యాత్ । యత్తు స్వవ్యవహారే
జ్ఞానాన్తరానపేక్షత్వముక్తమ్ , తత్స్వప్రకాశత్వనిర్వాహకతయా । ప్రమాణం చ స్వప్రకాశే
ప్రత్యక్షమేవ । సర్వాః ప్రతీతయ ఇదమహం జానామీత్యేవమాకారాః జ్ఞాతారం జ్ఞానం జ్ఞేయం
చోల్లిఖన్త్యో జాయన్తే । తత్ర ఆత్మా కర్తృత్వేన జ్ఞేయం కర్మతయా జ్ఞానం క్రియాత్వేన భాసతే ।
అతో జ్ఞాతృజ్ఞేయస్వవిషయం జ్ఞానమనుభూయత ఇతి త్రిపుటీప్రత్యక్షవాదినః । నను
ఇదమితి వ్యావసాయః తదుత్తరమిదమహం జానామీత్యనువ్యవసాయో మానస ఇతి చేత్ ,న ।
స్వప్రకాశత్వేనోపపత్తౌ జ్ఞానాన్తరకల్పనే గౌరవాత్ , పరిశేషాచ్చ స్వప్రకాశత్వమ్। పరప్రకాశత్వే
హి జ్ఞానమేవ న సిధ్యేత్ మానాభావాత్ । న హి తత్ర జ్ఞాతతా లిఙ్గమ్ ।
అతీతానాగతయోస్తదభావాత్ । నాపి మానసం ప్రత్యక్షమ్ । అజిజ్ఞాసితస్య మానసత్వే
జ్ఞానావిరామాదనవస్థానాత్ , విషయాన్తరాసంచారచ్చ । జిజ్ఞాసితస్య గ్రాహ్యత్వే జ్ఞానం న
మానసం జిజ్ఞాసాగ్రాహ్యాత్మధర్మత్వాత్ సంస్కారవదిత్యనుమానప్రతిరోధః । అత ఏవ
జిజ్ఞాసాం వినైవ సుఖాదీనాం మానసత్వమ్ । జిజ్ఞాసాపి జ్ఞానసాధ్యేత్యనవస్థా,
ధర్మిజ్ఞానేచ్ఛాదిభిర్జ్ఞానస్య నాశాచ్చ న ప్రత్యక్షత్వమ్ । అథ జ్ఞానం మానసప్రత్యక్షం
ప్రత్యక్షాత్మగుణత్వాత్ , ఆత్మవిశేషగుణత్వే సతి క్షణమాత్రస్థాయిత్వాత్ సుఖవత్ , జ్ఞానం
ప్రత్యక్షజనకేన్ద్రియసంనికర్షాశ్రయః ప్రత్యక్షత్వాత్ సుఖవదితి చేత్, న ।
మానసత్వేఽనవస్థానాత్ । అత ఏవచక్షుర్జన్యం జ్ఞానం న చక్షుర్జన్యజ్ఞానవిషయః
ప్రత్యక్షత్వాత్ రాసనవత్ , నైతజ్జ్ఞానవిషయో వా, ఏతజ్జనకేన్ద్రియసంనికర్షానాశ్రయత్వాత్
గగనవత్ । చక్షుః న చాక్షుషజ్ఞానగ్రాహకం బహిరిన్ద్రియత్వాత్ రసనవదితి
ప్రతిపక్షానుమానమపాస్తమ్ । పరప్రకాశత్వేఽనవస్థయా జ్ఞానాసిద్ధౌ ఆశ్రయాసిద్ధేః ।
స్వప్రకాశత్వేన తత్సిద్ధౌ ధర్మిగ్రాహకమానబాధాత్। కిం చ స్వవ్యవహారశక్తత్వం
స్వవిషయత్వం, తచ్చ స్వసంనికర్షాజన్యత్వే స్వాజన్యత్వే చ న విరుద్ధమ్ । న చ
స్వవ్యవహారే శక్తత్వస్యాభావ ఏవ సాధ్యః , అప్రయోజకత్వాత్। స్వసంనికర్షాజన్యే స్వాజన్యే
వ్యవహారశక్తే ఘటాదౌ వ్యభిచారాచ్చ । అత ఏవ స్వప్రకాశత్వేన పూర్వానుభవవిషయతా
తత్తానుభూతమాత్రవిషయే స్మరణే ఉత్సర్గతో భాసతే జ్ఞానాన్తరస్యానావశ్యకత్వాత్ । స్వస్య
స్వాజన్యత్వే కథం స్వకర్మతేతి చేత్ , న। అతీతానాగతయోరివ స్వవిషయత్వం న తు
కర్మత్వమ్ । విషయత్వం చాభేదేఽపి । స్వవ్యవహారశక్తత్వస్య జ్ఞానస్వభావవిశేషస్య వా
విషయత్వాత్ । న చాధీకర్మతయా శశశృఙ్గవదసత్త్వమ్ । తస్య కదాప్యప్రకాశాత్ ।

ధీజన్యవ్యవహారభాగిత్వం కర్మత్వం స్వప్రకాశేఽపి, తదన్యఫలభాగిత్వం చ ఘటేఽప్యసిద్ధమ్ , జ్ఞాతతానిషేధాత్ । జ్ఞానానపేక్షేన్ద్రియసంనికర్షజం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్ , అతః సర్వం జ్ఞానం జ్ఞానానపేక్షాత్మమనస్సంనికర్షజన్యత్వేన స్వాత్మని ప్రత్యక్షమ్ । విశిష్టప్రత్యక్షం చ న విశేషణజ్ఞానజన్యమ్ , నిర్వికల్పకనిషేధాత్ । సవికల్పకత్వేన జ్ఞానాజన్యజ్ఞానం వా ప్రత్యక్షమ్ । తేన నిర్వికల్పకజన్యం జాతివిశిష్టజ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్ , న త్వసాధారణేన్ద్రియాదికరణకమ్ , తేన వినాపి అనుమిత్యాదౌ స్వాత్మప్రకాశాత్ । ఇన్ద్రియాదికం తు అర్థప్రకాశ ఏవ హేతుః , తస్యైవ తత్ప్రతిబద్ధహేతుజన్యత్వాదితి । అత్రోచ్యతే । ప్రత్యక్షం న స్వప్రకాశే ప్రమాణమ్ , వ్యవసాయానామిదమహం జానామీత్యాకారాసిద్ధేః । న చైవమనుభవవిరోధః, అర్థనిశ్చయేన ప్రవృత్త్యాదిదర్శనాత్ । వ్యవసాయస్యార్థవిషయత్వమాత్రమనుభూయతే న తు స్వవిషయత్వమపి, గౌరవేణ తస్య స్వవిషయభానతయా ప్రవృత్త్యహేతుత్వాత్ । అనుభవోఽపీదం రజతమిత్యాద్యేవ। న చైవమిదమహం జానామీత్యనుభవాపలాపే ఉపేక్షణీయతా । వ్యవసాయోత్తరకాలం తదుపగమాత్ , ఇదం రజతమిత్యాదిలౌకికానుభవాత్ వ్యవసాయస్య తదాకారతాం నిషేధామో న త్వనువ్యవసాయస్య। నను భిన్నానువ్యవసాయేఽనవస్థానాత్ వ్యవసాయ ఏవానువ్యవసాయ ఇతి చేత్ , తర్హి పరప్రకాశే బాధకాత్ స్వప్రకాశత్వసిద్ధౌ సర్వప్రతీతీనామ్ ఇదమహం జానామీత్యాకారతాసిద్ధిః। తథా చ స్వప్రకాశత్వాసిద్ధౌ సర్వప్రతీతీనామిదమహం జానామీత్యాకారత్వమసిద్ధమితి న సా ప్రతీతిః స్వప్రకాశత్వే ప్రమాణమ్ । అపి చ క్రియాయాః కృతేర్వా సమవాయిత్వం కర్తృత్వమ్, పరసమవేతక్రియాఫలశలిత్వం కరణవ్యాపారవిషయత్వం వా కర్మత్వమ్ , ధాత్వర్థత్వమన్యద్వా క్రియాత్వమ్ , ఇదమహం జానామీతి వ్యవసాయే న భాసతే, తద్భేదకేన్ద్రియసంనికర్షాభావాత్ । కిం తు ఇదంవిషయకజ్ఞానత్వవిశిష్టస్య జ్ఞానస్య వైశిష్ట్యం ఆత్మని భాసతే । న చ స్వప్రకాశే వ్యవసాయే తాదృశం స్వస్య వైశిష్ట్యం భాసితుమర్హతి, పూర్వం విశేషణస్య తస్యాజ్ఞానాత్ । తస్మాదిదమహం జానామీతి న వ్యవసాయః, కింత్వనువ్యవసాయః । స్యాదేతత్ । కర్తృత్వాదిజ్ఞానవైశిష్ట్యమాత్మని మా జ్ఞాయి , వ్యవహారస్య స్వవిషయకజ్ఞానసాధ్యత్వసిద్ధౌ తదేవ జ్ఞానం స్వవిషయకం కల్ప్యతే లాఘవాత్ । జ్ఞానవిత్తివేద్య ఆత్మాపి తద్విషయ ఇత్యాత్మవిషయత్వం సర్వవిత్తీనామితి చేత్ , న । స్వజనకేన్ద్రియసంనికర్షానాశ్రయత్వేన స్వస్య స్వావిషయత్వాత్ , విషయత్వనియామకేన్ద్రియసంనికర్షాదేరభావే స్వవిషయత్వానుపపత్తేః , కారణం వినా కార్యానుత్పాదాత్ , ప్రత్యక్షాజనకస్య ప్రత్యక్షవిషయత్వానుపపతేశ్చ । ఆత్మధర్మప్రత్యాసత్త్యనాశ్రయే ప్రత్యక్షవిషయతాయా జనకత్వవ్యాప్తత్వాత్ । జ్ఞానస్య ప్రత్యక్షత్వేన ఇన్ద్రియసంనికర్షాశ్రయత్వాత్ మనస్సంనికర్షజన్యత్వేన మానసత్వమ్ । తదయం ప్రయోగః - - వివాదాధ్యాసితమిన్ద్రియజన్యం జ్ఞానం నైతజ్జ్ఞానవిషయాశ్రయః ఏతజ్జనకేన్ద్రియసంనికర్షానాశ్రయత్వాత్ ఏతదజనకత్వాద్వా అసంనికృష్టవత్ । నైతజ్జ్ఞానవిషయకం వా ఆత్మధర్మప్రత్యాసత్త్యనాశ్రయత్వే సతి ఏతదజన్యత్వే చ సతి సాక్షాత్కారిత్వాత్ । ప్రత్యక్షవిషయో జ్ఞానం స్వప్రత్యక్షజనకేన్ద్రియసంనికర్షాశ్రయః

ప్రత్యక్షవిషయత్వాదితి మనస్సంనికర్షగ్రాహ్యమ్। చాక్షుషం జ్ఞానం న చక్షుర్జన్యజ్ఞానవిషయః, చక్షురసంనికృష్టత్వాత్ ఘటవత్ । జ్ఞానం ప్రమేయమేవేతి వ్యాప్తిజ్ఞానం జ్ఞానత్వప్రత్యాసత్త్యా స్వవిషయమ్ । ఈశ్వరజ్ఞానమహేతుకత్వేన సర్వవిషయత్వాత్ స్వప్రకాశమ్ । నను పరప్రకాశకత్వే జ్ఞానమేవ న సిధ్యేత్ అనవస్థానాదితి ధర్మగ్రాహకమానాత్ స్వప్రకాశత్వసిద్ధౌ అనన్యగతికతయా స్వస్యాసంనికృష్టస్యాపి ప్రత్యక్షవిషయత్వమ్ ,అతో ధర్మగ్రాహకమానబాధితాస్త్వదీయహేతవ ఇతి చేత్ , న । విత్తేరవశ్యవేద్యత్వాభావేనానవస్థావిగమాత్ । సంయుక్తసమవాయేన మనోవేద్యత్వాభావాదపేక్షణీయాన్తరాభావాచ్చ ఉత్పన్నైవ కుతో నావశ్యవేద్యేతి చేత్ , న । సుఖాదితద్బుద్ధ్యాదిసామగ్ర్యా ప్రతిబన్ధాత్ , విషయాన్తరసంచారదర్శనేన తస్యా బలవత్త్వాత్ అనుద్భవాదితి కేచిత్ । యోగ్యాత్మవిశేషగుణత్వాత్ జ్ఞానత్వాత్ జ్ఞానం ప్రత్యక్షమేవేతి వ్యాప్తేః విత్తేరవశ్యవేద్యత్వేన స్వప్రకాశత్వమితి చేత్ , న । వ్యాప్తేరసిద్ధేః, పరప్రకాశకత్వేఽనవస్థానాత్ । స్వప్రకాశే కారణానుపపత్తేః సంనికృష్టమేవ ప్రత్యక్షం తద్విషయజన్యమేవ ప్రత్యక్షమితి వ్యాప్తేశ్చ । అన్యథా కారణం వినా కార్యానుత్పత్తివ్యాప్తేర్వినిగమకం కారణసత్త్వేఽపి ప్రతిబన్ధాత్ కార్యానుత్పాదే కారణత్వమప్రత్యూహ్యమ్ । క్లృప్తకారణం వినా కార్యోత్పాదే కారణతాభఙ్గః కార్యానుత్పాదశ్చ । అపి చ పరప్రకాశేఽనవస్థానాత్ పరిశేషానుమానేన జ్ఞానస్య స్వప్రకాశత్వమ్ । తథా చ స్వప్రకాశత్వానుమితేరపి స్వప్రకాశత్వమనుమిత్యన్తరగమ్యమేవం తస్యాపీత్యనవస్థా స్వప్రకాశత్వానుమితిపరమ్పరాద్వారా తవాపి స్యాత్ । విషయాన్తరసంచారస్య ప్రతిబన్ధకత్వం యావజ్జిజ్ఞాసం వా స్వప్రకాశత్వానుమితిరితి యది , తుల్యం పరప్రకాశత్వేఽపి । న చ జ్ఞానం స్వప్రకాశమిత్యనుమిత్యా స్వప్రకాశత్వమపి సామాన్యప్రత్యాసత్త్యా విషయీకృతమితి వాచ్యమ్ । పరతః పక్షేఽపి తుల్యత్వాత్ త్వయా తదనభ్యుపగమాచ్చ । కిం చానుమిత్యాదౌ జాతిసఙ్కరాన్న (తవ) ప్రత్యక్షత్వమ్ । న చ జ్ఞానసాపేక్షం మనో జనకమిత్యనుమితివిషయవదాత్మని న తత్ర్పత్యక్షమ్ । తస్య స్వవిషయత్వే జ్ఞానానపేక్షేతి చేత్, న । జ్ఞానం జ్ఞానజన్యం, తచ్చ స్వవిషయే స్వాత్మన్యేకమేవేతి కథం తదపేక్షం తదనపేక్షం చ విరుద్ధత్వాత్ । న చ జ్ఞానభిన్నవిషయత్వం సాపేక్షమ్ , తథాత్వే బహిర్జ్ఞానం ప్రత్యక్షం న స్యాత్। అథాన్యస్యాన్యవిషయత్వే సంనికర్షాదిర్నియామకః , స్వవిషయత్వే కిం తేన , అనతిప్రసఙ్గాత్ సంనికర్షస్యాననుగమాచ్చ । వ్యవహారే శక్తత్వం విషయత్వమభేదే సంనికర్షం వినాపీతి చేత్ , న । అన్యత్ర ప్రత్యక్షమాత్రే సంనికర్షస్య హేతుత్వాత్ , అన్యథాననుగమాపత్తిః । అథ యా విత్తిః న వేద్యా సా ప్రమాణాభావాదసతీతి తదధీనసత్త్వస్య విషయపర్యన్తస్యాసత్త్వం స్యాదితి చేత్, న । అవిరలలగ్నతద్విత్తివిత్తిధారా నాభ్యుపేయతే । కిం నామ కేనచిత్కదాచిత్కచిద్విత్తిర్వ్యవహారస్మరణలిఙ్గాదినా ప్రతీయత ఇతి సర్వా ప్రమాణసిద్ధైవేత్యభ్యుపగమాత్ । అథ స్యాదేవం యది ఘటోఽయం ఘటమహం జానామీత్యతోఽధికా ఘటవద్విత్తిధారావాహివిషయశతభారమన్థరా కాచిద్విత్తిరస్మదాదేరుత్పద్యమానానుభూయేత । న చైవమ్ , ఇతి చేత్ , న। అనువ్యవసాయో

విషయమాత్రనిరూప్యః, న తు తద్విషయపరంపరానిరూప్యో గౌరవాత్ । తథా చ
జ్ఞానజ్ఞానత్వేన సర్వా విత్తిరస్మదాదేరుత్పద్యమానా అనుభూయత ఏవ । న చైవమనిర్మోక్షః ।
యోగజధర్మప్రత్యాసత్త్యా సామాన్యలక్షణయా వా వ్యాప్తిజ్ఞానరూపస్యాననువ్యవసాయస్యాపి
స్వవిషయత్వాభ్యుపగమాత్ । న చ తద్వ్యవహారశక్తత్వం తద్విషయత్వమ్ । తద్విషయత్వేన
తద్వ్యవహారకారణత్వగ్రహే సతి తచ్ఛక్తత్వజ్ఞానం, తచ్ఛక్తత్వం చ
తద్విషయత్వమిత్యన్యోన్యాశ్రయాత్ కారణత్వగ్రహం వినా శక్తేరగ్రహాత్ , త్వన్మతేఽపి
రజతజ్ఞానస్య శుక్తివిషయత్వాపత్తేశ్చ । రజతార్థిప్రవృత్తౌ రజతజ్ఞానం హేతుః , న తు
తదవచ్ఛేదకమిత్యుక్తత్వాత్। లాఘవేన స్వవిషయే జ్ఞానస్య ప్రవర్తకత్వమ్
సర్వైరేవాద్యప్రవృత్తౌ తథావగమాదితి చేత్ , హన్తైవమన్యథాఖ్యాతిరస్తు న తు
అన్యథాసిద్ధరజతజ్ఞానస్యాప్రవర్తకత్వమితి । ఏతేన యథా తద్ఘణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహిసిద్ధం
కుటాదిపదమశక్యమపి కుటం గణమాదాయైవ ప్రధానమన్యపదార్థం బోధయతి తథా
జ్ఞానమవిషయమప్యాత్మానమాదాయైవ స్వవిషయే వ్యవహారం కరోతి సంస్కారం చ।
స్వజన్యవ్యవహారవిషయే జ్ఞానస్య సంస్కారజనకత్వాత్ । స్వజన్యవ్యవహారవిషయః స్వాత్మా
విషయశ్చేతి ప్రాచీనం గురుమతమపాస్తమ్ । అన్యత్ర లాఘవేన జ్ఞానస్య స్వవిషయే
వ్యవహారసంస్కారజనకత్వకల్పనాత్ స్వవిషయే స్వాత్మని వ్యవహారసంస్కారాజనకత్వాత్ ।
వ్యవహారసంస్కారయోః స్వవిషయజ్ఞానసాధ్యత్వేన స్వావిషయకజ్ఞానాసాధ్యత్వాత్ । నను
జ్ఞానస్య మానసత్వే కథం జానామీతి విశిష్టబుద్ధిః జ్ఞానత్వనిర్వికల్పకజన్యజ్ఞానక్షణే
విశేష్యాభావేన ప్రత్యక్షానుత్పత్తేరితి చేత్ , న । జ్ఞాననాశక్షణే ఏవ జ్ఞానే జ్ఞానత్వవిశిష్టబుద్ధిః
విశేష్యస్య పూర్వక్షణసత్త్వాత్ । ప్రత్యక్షే స్వసమయవర్తితయా గౌరవేణ విశేష్యస్యాహేతుత్వాత్
। జానామీతి వర్తమానత్వేన స్థూల ఉపాధిర్భాసతే , న తు క్షణః , తస్యాతీన్ద్రియత్వాత్ । తతో
జ్ఞానవిశిష్టబుద్ధిరాత్మని విశేషణజ్ఞానస్య పూర్వసత్త్వాత్ । విశేషణం చ న విశిష్టప్రత్యయహేతుః
గౌరవాత్ , కిం తు తజ్జ్ఞానమ్ , ఆవశ్యకత్వాత్ । అత ఏవ తత్తాం వినాపి తద్బుద్ధేః
ప్రత్యభిజ్ఞా। యత్తు వ్యవసాయనాశక్షణోత్పన్నవ్యవసాయాన్తరే జ్ఞానత్వవిశిష్టబుద్ధిరితి । తన్న
। తద్ధేతోరభావాత్ । అనుమినోమీత్యాదావనువ్యవసాయే అనుమితిత్వాభావాచ్చ । యద్వా
జ్ఞానం జ్ఞానత్వం చ నిర్వికల్పకే భాసతే, తతో జ్ఞానత్వవైశిష్ట్యం జ్ఞానే జ్ఞానవైశిష్ట్యం చాత్మని
భాసతే । విశేష్యే విశేషణం , విశేషణే విశేషణాన్తరం చ భాసత ఇత్యేవ హి విశిష్టవైశిష్ట్యార్థః ।
వస్తుతస్తు జ్ఞానమభవ ఇవ విశిష్టజ్ఞానవిషయ ఏవ , అనువ్యవసాయస్య
విషయరూపవిశేషణవిషయకవ్యవసాయసాధ్యత్వేన విశిష్టజ్ఞానసామగ్రీసత్త్వాత్ । జ్ఞానత్వమపి
తత్ర భాసతే తజ్జ్ఞానసామగ్రీసత్త్వాత్ । అంశే తత్ప్రకారకం నిష్ప్రకారకం చేతి
నరసింహాకారమ్ । తత్రైవ విశిష్టజ్ఞానే జ్ఞానత్వవైశిష్ట్యం భాసతే । అనుమినోమీత్యాదౌ తు న
తథా, అనువ్యవసాయేఽనుమితిత్వాభావాదితి । ॥

ఇతి శ్రీమధుజ్ఞేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే అనువ్యవసాయవాదః॥

అథ నిర్వికల్పకవాదః తచ్చ ప్రత్యక్షం ద్వివిధం నిర్వికల్పకం సవికల్పకం చేతి । తత్ర
నామజాత్యాదియోజనారహితం వైశిష్ట్యానవగాహి నిష్ప్రకారకం నిర్వికల్పకమ్ । నను జ్ఞానత్వం

సవికల్పకభిన్నవృత్తి ఇత్యత్ర కిం మానమ్ । న ప్రత్యక్షమ్ , అసిద్ధేః,
అతీన్ద్రియత్వాభ్యుపగమాచ్చ। న చ వ్యవహారః, తస్య సవికల్పకసాధ్యత్వాత్ । నాపీదం న
వివేచితం పూర్వమధునా వివేచయామీత్యనుభవప్రమాణకావాలోచనవికల్పౌ,
బహువిశేషణజ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాం తదుపపత్తేః । నను గౌరితి ప్రత్యక్షం విశేషణజ్ఞానజన్యమ్
విశిష్టజ్ఞానత్వాత్ అనుమితివదితి । అథ విశేషణవిశేష్యజ్ఞానసామగ్రీతః
సాకాఙ్క్షోభయవిషయమేకం విశిష్టజ్ఞానమ్ । తత్ర ప్రత్యక్షే యోగ్యేన్ద్రియసంనికర్షాత్ ,
అనుమితౌ పక్షధర్మతాబలాత్ వ్యాపకత్వావచ్ఛేదకప్రకారేణ, శాబ్దే యోగ్యతాదివశాత్
పదార్థతావచ్ఛేదకరూపేణాపూర్వమేవ విశేషణం భాసతే, ఉపమితావప్యేవమేవేతి న క్వాపి
విశేషణజ్ఞానం జనకమ్ । న చ ప్రత్యభిజ్ఞాయాం తత్తానుభవస్తథా । తత్తానుభవేఽపి
సంస్కారస్యానుద్బోధాత్ , విలోపాద్వా ప్రత్యభిజ్ఞానానుత్పాదేన ఉద్బుద్ధః సంస్కార ఏవ
ప్రత్యాసత్తితయా విశేషణజ్ఞానార్థమిన్ద్రియసహకారీ । సురభి చన్దనమిత్యాదావపి
విశేషణజ్ఞానార్థం తజ్జ్ఞానం ప్రత్యాసత్తిస్థానీయమిన్ద్రియసహకారి । భ్రమో విశిష్టజ్ఞానమేవ
నాస్తీతి చేత్ , ఉచ్యతే।
సాధ్యప్రసిద్ధిపదార్థోపస్థితివాచ్యత్వజ్ఞానతత్తానుభవానామనుమిత్యాదిహేతుత్వమ్ ।
సాధ్యప్రసిద్ధ్యాదికం వినా అనుమిత్యాదేరసంభవాత్ । సాధ్యాదికం చ విశేషణమితి
తజ్జ్ఞానమనుమిత్యాదిహేతుః । యద్యపి అనుమిత్యాదిప్రత్యేకం ప్రతి
సాధ్యాదివిశేషణజ్ఞానత్వేన న కారణతా । తథాపి విశిష్టజ్ఞానమాత్రం ప్రతి విశేషణజ్ఞానత్వేన
కారణతా, బాధకాభావాత్। స్యాదేతత్ । వహ్నిమానిత్యాదిజ్ఞానం ప్రతి వహ్నిజ్ఞానస్య న
విశేషణజ్ఞానత్వేన కారణతా, ద్రవ్యత్వేన వహ్నిజ్ఞానేఽపి వహ్నిమానితి జ్ఞానాభావాత్ । కిం తు
విశేషణతావచ్ఛేదకప్రకారకజ్ఞానత్వేన, అతో న విశిష్టజ్ఞానే విశేషణజ్ఞానం హేతుః ।
విశేషణజ్ఞానత్వమపి తత్రాస్తీతి చేత్ , న । తస్యాతిప్రసక్తత్వాత్ అన్యథాసిద్ధేశ్చ । న చ
తాదృశవిశేషణజ్ఞానజన్యత్వం సాధ్యమ్ ,బాధాదితి। తన్న । విశిష్టవైశిష్ట్యజ్ఞానం ప్రతి హి
విశేషణతావచ్ఛేదకప్రకారకం జ్ఞానం కారణముభయసిద్ధమ్ । అతో విశిష్టజ్ఞానమాత్రం ప్రతి
విశేషణజ్ఞానం హేతుః । యద్విశేషయోః కార్యకారణభావస్తత్సామాన్యయోరపి బాధకం వినా
కార్యకారణభావనియమాత్ ,అన్యథా సామాన్యకార్యోచ్ఛేదః । న చాతిప్రసఙ్గః,
విశేషసామగ్రీవిరహేణ తత్తత్కార్యవిశేషానుదయాత్ । న చ పరోక్షత్వముపాధిః ।
ప్రత్యభిజ్ఞాయాం సాధ్యావ్యాపకత్వాత్ । నాపి విశిష్టవిశేషణకత్వం, పక్షేతరత్వాదితి । మైవమ్ ।
తవాపి స్మృతివత్పూర్వానుభవస్య సంస్కారద్వారా జనకత్వాత్ సిద్ధసాధనాత్ । న
చావ్యవహితవిశేషణజ్ఞానజన్యత్వం సాధ్యమ్ , అప్రయోజకత్వాత్ ప్రత్యభిజ్ఞావత్
స్మృత్యైవోపపత్తేర్వా। నాపి తత ఏవావ్యవహితవిశేషణానుభవజన్యత్వం సాధ్యమ్ , అప్రసిద్ధేః
ప్రత్యభిజ్ఞానాదౌ వ్యభిచారాచ్చ । అథ తత్కాలోత్పన్నరూపాదివిశిష్టప్రత్యక్షే సంస్కారాభావేన
స్మరణాభావాత్ పక్షధర్మతాబలేన నిర్వికల్పకసిద్ధౌ అన్యత్రాపి సామగ్రీతౌల్యాత్తత్సిద్ధిరితి
చేత్ , న । ప్రత్యుత్పన్నవిశేషణస్థలే హి శుక్లత్వాదివిశిష్టశుక్లవైశిష్ట్యబోధో వా
అవిశిష్టతద్విశిష్టబోధో వా , ఆద్యే శుక్లత్వాదిస్మరణం ప్రథమం , తతః ప్రత్యక్షేణ

తద్విశిష్టశుక్లబోధః, తతః శుక్లత్వాదివిశిష్టశుక్లా దివైశిష్ట్యబోధః ద్రవ్య ఇతి కిమనుపపన్నమ్।
శుక్లత్వాదిజాతిస్మరణమేవ వా సామాన్యలక్షణయా సకలరూపాదివిషయమస్తు ।
ద్వితీయేఽననుభవః । న హి శుక్లత్వాదిప్రత్యయవిలక్షణం శుక్లరూపాదివిశిష్టబోధం
కశ్చిదనుభవతి । అథ జాగరాద్యవిశిష్టానుభవో విశేషణజ్ఞానజన్యో విశిష్టజ్ఞానత్వాత్ । న చ తత్ర
సంస్కారద్వారా పూర్వవిశేషణానుభవః తజ్జన్యవిశేషణస్మరణం వా తత్ర సంభవతి ।
ఉద్బోధకం వినా సంస్కారస్య స్మరణే విశిష్టబోధే వా సామర్థ్యాభావాదిత్యుద్బోధకం వక్తవ్యమ్ ।
ఉద్బోధకం చాన్యత్ర జ్ఞానం దృష్టమితి తదేవ వాచ్యమ్ । న చ తద్విశిష్టజ్ఞానమేవ , తత్రాపి
విశేషణజ్ఞానాపేక్షాయామనవస్థాపత్తేరిత్యాలోచనసిద్ధిరితి । తన్న । సత్యపి జ్ఞానే
సంస్కారానుద్బోధాత్ । యస్మాత్ ఫలం భవతి స జ్ఞానవిశేషస్తథేతి చేత్ , న ।
అననుగతత్వాత్ । యదనన్తరం ఫలం దృశ్యతే తదేవాననుగతమప్యుద్బోధకం కల్ప్యతే ,
ఫలబలాదితి చేత్ , తర్హి జాగరకారణానన్తరం సంస్కారోద్బోధోఽస్తీతి తదేవ కారణమస్తు ,
క్లృప్తత్వాత్ । అత ఏవ సంస్కారోద్బోధే న నియతో హేతురితి । "సదృశాదృష్టచిన్తాద్యాః
స్మృతి(జీవస్య)(బీజస్య)బోధకా" । ఇత్యాహుః । ఏవం చ ప్రణిధానాదిసూత్రమపి సంగచ్ఛతే ।
అపి చ విశిష్టజ్ఞానత్వాదిత్యత్ర వ్యవచ్ఛేద్యమవిశిష్టజ్ఞానమ్ । తచ్చాప్రసిద్ధమ్ । సిద్ధౌ వా
వ్యర్థమనుమానమ్ । జ్ఞానత్వం చ స్వతోఽసిద్ధవ్యాప్తికం నిర్వికల్పకే
వ్యభిచారాదనవస్థాపాతాచ్చ । కిం చ విశిష్టజ్ఞానత్వం న తావత్ వస్తుగత్యా
విశేషణవిశేష్యవిషయకజ్ఞానత్వమ్ , ఆలోచనేన వ్యభిచారాత్ । నాపి
విశేషణత్వవిషయకత్వమ్ । అతవ్యావృత్తిబోధజనకజ్ఞానవిషయత్వస్య విశేషణత్వస్య
తత్రాప్రకాశాత్ । నాపి వైశిష్ట్యవిషయకజ్ఞానత్వమ్ । తథా సతి గౌరితి వికల్పే వైశిష్ట్యం
విశేషణమిత్యాలోచనస్యాపి తద్విషయత్వేన విశిష్టజ్ఞానత్వే అనవస్థాపాతాదితి। నాపి
సప్రకారకజ్ఞానత్వమ్ , ప్రకారశ్చ విషయతావిశేష ఇతి వాచ్యమ్ ।
జ్ఞానవిషయస్వరూపాతిరిక్తాయా విషయతాయా అభావాత్ । న చ విశేషణజ్ఞానజన్యత్వం
సప్రకారత్వమ్ । యద్విశేషణజ్ఞానజన్యం యత్ స ఏవ తత్ర ప్రకార ఇతి గౌరితి వికల్పే తస్యైవ
సాధ్యత్వాత్ , ఈశ్వరజ్ఞానస్య నిష్ప్రకారకత్వాపాతాచ్చ । నాప్యతవ్యావృత్తివిషయత్వం
విశిష్టజ్ఞానత్వమ్ । అపోహవాదనిరాసేన గౌరితి వికల్పే తథాత్వాసిద్ధేః ।
నాప్యతవ్యావృత్తిబోధజనకత్వం తత్ । ఆలోచనవ్యావృత్తానుగతరూపమన్తరేణ
అతవ్యావృత్తబోధజనకత్వస్య గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ । న చ గౌరితి
జ్ఞానమేతదన్యసవికల్పకాన్యజ్ఞానభిన్నం ప్రమేయత్వాత్ , యద్వా చక్షుః
చాక్షుషసవికల్పకజ్ఞానాతిరక్తజ్ఞానజనకమ్ ఇన్ద్రియత్వాదితి తత్సిద్ధిః ।
అప్రయోజకత్వాత్ ,ఉభయత్ర సవికల్పకపదానన్తరం నిర్వికల్పకాదిపదప్రక్షేపేణ
తృతీయాదిజ్ఞానసిద్ధిప్రసఙ్గాచ్చేతి । అత్రోచ్యతే । ప్రాథమికం గౌరితి ప్రత్యక్షం జ్ఞానం
జన్యవిశేషణజ్ఞానజన్యం జన్యవిశిష్టజ్ఞానత్వాత్ అనుమితివత్ । న చ స్మరణం తత్ర సంభవతి
। తజ్జన్మని తేన గోత్వస్యానానుభవాత్। అథ యథా బాలస్యాద్యప్రవృత్తిబలాత్
ప్రాగ్భవీయసంస్కారావ్యాప్తిస్మరణం తథేహాపి జన్మాన్తరీయసంస్కారాత్ గోత్వస్మరణమస్తు ,

ప్రాథమికవిశిష్టజ్ఞానబలాదితి చేత్ , న । జీవనాదృష్టేన తత్ర సంస్కారోద్బోధాత్తథాస్తు । ఇహ తు న విలక్షణముద్బోధకమస్తి । అతో గోత్వాసంనికర్షేఽపి గోత్వస్మరణప్రసఙ్గః । య ఏవ గోత్వేన్ద్రియసంనికర్షస్తవ నిర్వికల్పకే హేతుః స ఏవ సంస్కారోద్బోధక ఇతి చేత్ ,తర్హి అత్ర క్లృప్తకారణభావాత్ గోత్వేన్ద్రియసంనికర్షాత్ గోత్వానుభవ ఏవ స్యాత్ , స్మరణసామగ్రీతోఽనుభవసామగ్ర్యాః బలవత్త్వాత్ । న చ తద్విశిష్టజ్ఞానమ్ , పూర్వ్వం విశేషణజ్ఞానాభావాదిత్యర్థాన్నిర్వికల్పకమ్ । అత ఏవ న తత్ర జ్ఞానత్వేన విశిష్టజ్ఞానత్వానుమానమ్ , కారణబాధేన బాధాత్ । యది చానుభవసామగ్రీతః స్మరణం తదా నిత్యానాం వైదికార్థానాం చ స్మరణం స్యాత్ , న త్వనుభవః । న చ గోత్వజ్ఞానం గోత్వజ్ఞానజన్యం జన్యజ్ఞానజన్యం జన్యవిశేషణజ్ఞానజన్యం చేత్యన్యత్ర దర్శనాత్ ప్రథమం న గోత్వానుభవ ఇతి వాచ్యమ్ । ఏకస్యైవ జన్యజనకత్వానవచ్ఛేదకత్వాత్ అనవస్థాపాతాచ్చ । నను గౌరిత్యత్ర గోత్వవైశిష్ట్యం గవి భాసతే । తథా చ తద్విషయకం జ్ఞానం స్యాత్ , తచ్చ నిర్వికల్పకమితి చేత్ , గోత్వం హి తత్ర విశేషణమ్ , న తు తద్వైశిష్ట్యమ్ । నను తథాభూతవిశేషణధీజన్యవిశిష్టజ్ఞానే విశేషణం స్వధర్మవిశిష్టం కథం భాసేత, పూర్వం తస్యానవగమాత్ । అవగమే వా తస్యాపి విశేషణాన్తరవతో విశేషణమితి అనవస్థేతి చేత్ , న । గౌరితి విశిష్టజ్ఞానే విశిష్టస్య గోత్వస్యాభానాత్ । అథ సర్వ్వం విశేషణం విశేషణవదేవ । గోత్వాదావపి వ్యక్త్యాదేర్విశేషణత్వాదితి చేత్ , అస్తు తథా । కిం తు విశేషణం విశేషణవదేవ భాసేతేతి న నియమః । అన్యథా గౌరితి జ్ఞానే విశేషణతద్విశేషణానన్తపరంపరావిషయత్వే విషయాపర్యవసానప్రసఙ్గః । క్వచిన్నిర్విశేషణస్యాపి భానే ప్రథమతోఽపి తథా స్యాదవిశేషాత్ । న చ విశిష్టజ్ఞానత్వాదిత్యత్ర హేతోర్వ్యర్థవిశేషణత్వమ్। యేన విశేషణేన వినా వ్యాప్తిర్గ్రహీతుం న శక్యతే తస్యైవ సార్థకత్వాత్ । వ్యభిచారవారకస్యాపి సార్థకత్వే ఏతదేవ మూలమ్ । ఇహాపి జ్ఞానత్వవిశేషణజ్ఞానజన్యత్వయోర్విశేషణం వినా వ్యాప్తిః గ్రహీతుం న శక్యతే అనవస్థానాత్ సామాన్యతో వ్యభిచారావగమాత్ । అత ఏవ చక్షుస్తైజసత్వాదిసాధనే రూపాదిషు మధ్యే రూపస్యైవ వ్యఞ్జకత్వాదిత్యాదౌ అసిద్ధివారకమపి విశేషణం సార్థకమ్ । తేన వినా రూపస్యైవ వ్యఞ్జకత్వాదిత్యస్యాప్రసిద్ధేర్వ్యాప్త్యగ్రహాత్। విశేషణం వినాపి యత్ర వ్యాప్తిగ్రహస్తత్ర వ్యర్థవిశేషణత్వమ్ , యథా నీలధూమత్వశరీరాజన్యత్వాదౌ । యస్య యత్ర యః సంబన్ధః స ఏవ తత్ర తస్య వైశిష్ట్యమ్ । తేన హి స్వాసంబద్ధేభ్యో వ్యావృత్తో బోధ్యతే । యథా దణ్డీ పురుష ఇతి జ్ఞానే దణ్డసంబన్ధః పురుషేఽవగత ఇతి తేనాయమదణ్డవ్యావృత్తో బోధ్యతే తథా గౌరితి వికల్పేఽపి । తథా చ విశేషణవద్విశేష్యజ్ఞానత్వం విశిష్టజ్ఞానత్వమ్ । ఏతదేవాతత్వ్యావృత్తబోధజనకతావచ్ఛేదకమ్ । నను దణ్డపురుషసంబన్ధా ఇత్యత్రాపి దణ్డసంబన్ధః పురుషేఽవగత ఇతి తతోఽప్యదణ్డవ్యావృత్తపురుషబోధః స్యాదితి చేత్ , భవత్యేవ, దణ్డసంబన్ధ ఏవ పురుషే దణ్డజ్ఞానం వినా న జ్ఞాయత ఇతి బ్రూమః । యత్ర విశిష్టజ్ఞానసామగ్రీ నాస్తి తత్ర నిర్వికల్పకమ్ , జ్ఞానకరణజన్యే సర్వత్ర విశేషణజ్ఞానజన్యత్వాన్న తదితి ప్రత్యక్షమేవైతదితి । అత ఏవాభావే న నిర్వికల్పకమ్ । తద్బుద్ధౌ ప్రతియోగ్యధికరణజ్ఞానయోః కారణత్వేన తదుభయవిశిష్టజ్ఞానసామగ్రీనియమాత్ ।

యద్యభావే న నిర్వికల్పకం , తదా ఘటాభావవద్భూతలమితి జ్ఞానం న స్యాత్ , విశేషణజ్ఞానం వినా తదభావాత్ । భావే వా న నిర్వికల్పకసిద్ధిః । విశిష్టజ్ఞానత్వస్య తత్రైవ వ్యభిచారాదితి చేత్ , న । ప్రథమం భూతలే ఘటో నాస్తీతి బుద్ధిః । తత్ర భూతలం విశేషణమ్ , అభావో విశేష్యః । విశేష్యజ్ఞానం చ న కారణమ్ । పశ్చాద్భూతలవిశేష్యకం ఘటాభావవదితి జ్ఞానమ్ । నను ఇన్ద్రియసంబద్ధవిశేషణతయా అభావో గృహ్యత ఇత్యుక్తమ్ । అతః కథం స విశేష్య ఇతి చేత్ , భూతలవిశేషణతయా స్వభావప్రత్యాసత్త్యా గృహ్యత ఇతి తదర్థః । న త్వభావస్య విశేషణతయా భామమితి । అత ఏవ వాయౌ రూపాభావ ఇతి ప్రతీతేశ్చాక్షుషత్వముక్తమాచార్యైః । అయోగ్యవిశేష్యే ఇన్ద్రియస్యాసామర్థ్యాత్ । జ్ఞానత్వే చ నిర్వికల్పకం విషయవిశిష్టత్వాంశే సవికల్పకమపి । అనువ్యవసాయస్య వ్యవసాయజన్యత్వేన నియమతః పూర్వం విషయరూపవిశేషణభానాత్తత్రైవ జ్ఞానే తదేవ జ్ఞానం నిష్ప్రకారకం సప్రకారకం చేతి న విరుద్ధమ్ , అంశభేదమాదాయావిరోధాత్। అత ఏవ నిర్వికల్పకత్వసవికల్పకత్వే న జాతీ, చాక్షుషత్వాదినా సంకరాపత్తేః । గౌరితి సవికల్పకమపి గోత్వాంశే నిర్వికల్పకమేవ, తత్ర ప్రకారాభానాత్ ,భానే వా అనవస్థా నిర్వికల్పకాసిద్ధిశ్చ । ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే నిర్వికల్పకవాదః॥

అథ విశేషణోపలక్షణవాదః ప్రకారశ్చ ద్వివిధః, విశేషణోపలక్షణభేదాత్ । నను వ్యావర్తకత్వావిశేషే కథం తయోర్భేదః । వ్యావర్తకత్వే సతి సత్ విశేషణమ్, అసదుపలక్షణమ్ , యథా దణ్డీ పురుషః కురుణా క్షేత్రమితి చేత్ , న । కాకవద్దేవదత్తగృహం, జటాభిస్తాపసః ఇత్యాదావుపరి భ్రామ్యతః కాకస్య జటాదేరసత్త్వేఽప్యవిశేషణత్వాత్ ఉపలక్షణత్వాచ్చ । ఏతేనవ్యావృత్తిబోధకాలే వ్యావర్తకం సద్విశేషణమ్ , అసదుపలక్షణమ్ । తేన కాకాదీనాం వ్యావృత్తిబోధసమయే సతాం విశేషణత్వమేవ , వ్యావృత్తిబోధసమయేఽసతాముపలక్షణత్వమ్। అత ఏవ కాకైః జటాభిః కురుణేత్యాదావిత్థంభూతలక్షణే తృతీయేతి నిరస్తమ్ । వ్యావృత్తిబోధసమయే సతోఽప్యుపరి భ్రమతః కాకాదేరవిశేషణత్వాత్ ఉపలక్షణత్వాచ్చ । నాపి విశేష్యవృత్తిత్వే సతి ప్రత్యాయ్యవ్యావృత్తిసమానాధికరణత్వే సతి వ్యావర్తకం విశేషణమ్ । యద్వా యత్ర విశేష్యత్వావచ్ఛేదేన వ్యావృత్త్యా వా యత్సమానాధికరణత్వేన ప్రతీయతే తత్ర తద్విశేషణమ్ । విశేష్యత్వం చ ప్రత్యాయ్యవ్యావృత్త్యధికరణమితి జటాభిస్తాపస ఇత్యాదౌ జటాదావతిప్రసఙ్గాత్ । న హి తాపసే న జటా వర్తతే । నాపి విశేష్యసమానవిభక్తికత్వం విశేషణత్వమ్ । కాకవత్ దేవదత్తగృహమిత్యాదావుపలక్షణేఽపి గతత్వాత్। అనభిధానదశాయామవిశేషణత్వాపాతాచ్చ । అథ వ్యావర్తకత్వే సతి విశిష్టధీవిషయత్వం విశేషణత్వమ్ । విశిష్టబుద్ధిశ్చ న విశేషణత్వగోచరా గౌరవాత్ , కింతు విశేషణవిషయా । విశేషణోపలక్షణసందేహానుపపత్తేః। అత ఏవ చాక్షుషత్వాదివిరోధః । ఉపలక్షణత్వే తూపలక్షితం సంస్థానాది విశిష్టధీవిషయో న కాకవత్త్వమ్ , తదభావేఽపి తద్గృహప్రతీతేస్తాద్రూప్యాత్ । అన్యథా భ్రమత్వాపత్తేః । న చ శబ్దోపస్థాపితస్య కథం శాబ్దజ్ఞానబహిర్భావ ఇతి వాచ్యమ్ । తథైవ వ్యుత్పత్తేః । న హి గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర

ప్రవాహేఽపి తీరావచ్ఛేదకతయా భాసతే । కింతు తీరత్వేన తీరవిశేష ఏవ । అన్యథా అజహత్స్వార్థాసామ్యాత్ । న చైవముపలక్షణపదస్య లాక్షణికత్వమ్ , అశక్యస్య సంస్థానాదేరుపస్థాపనాదితి వాచ్యమ్ ।
ఉపలక్షణబుద్ధ్యుపస్థాపితకారణాన్తరజన్యసంస్థానోపస్థిత్యా తదన్వయే తాత్పర్యాదితి। మైవమ్ । తథా వ్యుత్పత్తేరసిద్ధేః । న హ్యుపలక్షణపదాతిరిక్తముపలక్ష్యోపస్థాపకమస్తీత్యుపలక్షణపదం స్వార్థముపస్థాప్య , ఉపలక్ష్యముపస్థాపయతీతి లక్షణైవ స్యాత్ । అన్యథా లక్షణోచ్ఛేదః । ఘటో నాస్తీత్యత్రోపలక్షణస్య ప్రతియోగినోఽభావధీవిషయత్వాత్ నియతోపలక్ష్యాభావాచ్చ । నాపి వ్యావర్తకత్వే సతి క్రియాన్వయి విశేషణమ్ ,అన్యదుపలక్షణమ్ । క్రియాహీనే సుభగోఽయం దణ్డీ మహాబాహురిత్యాదౌ దణ్డాదేరవిశేషణత్వాపాతాత్ , పరంపరయా ఉపలక్షణేఽపి క్రియాన్వయిత్వాచ్చ । అథ అతద్వ్యావృత్తిర్వైశిష్ట్యమ్ । తథా చ విశిష్టజ్ఞానే అతద్వ్యావృత్తిర్విషయో న విశేషణముపలక్షణం వా । తథా చ విశిష్టధీకారణజ్ఞానవిషయత్వే సతి ప్రత్యాయ్యవ్యావృత్తిసమానాధికరణం విశేషణమితి । తన్న । నీలముత్పలమిత్యాదావనీలానుల్లేఖే అతద్వ్యావృత్త్యనుల్లేఖాత్ , నీలం జానామీత్యనువ్యవసాయవిరోధాత్ అపోహాపాతాచ్చ । అథ వ్యావర్తకం సాక్షాత్సంబద్ధం నీలాది , పరంపరాసంబద్ధం గృహేూపరి భ్రమత్ కాకాది , తత్ర వ్యావర్తనీయమధితిష్ఠతి యద్ధి సాక్షాదేవ తద్విశేషణమ్ , అతో విపరీతమన్యత్ । దణ్డీ పుమానితి విశేషణమ్ అత్ర దణ్డిః పుంసో, న జాతిః అనుదణ్డమసౌ చ తస్యేతి సంబన్ధిద్వయాతిరిక్తసమ్బన్ధఘటకాభావే సతి సంబన్ధ ఏవ సాక్షాత్సంబన్ధః । స చ సంయోగసమవాయస్వరూపసంబన్ధసాధారణో జ్ఞానే విషయస్యాధికరణే అభావస్య సంబన్ధిని సమవాయస్యాస్తీతి తేషామపి విశేషణత్వమితి శివాదిత్యమిశ్రాః। తన్న । గౌరనిత్యో, రూపవాన్ చలతి, రూపవతి రస ఇత్యాదౌ జాతే రూపస్య చ సాక్షాత్సంబన్ధేఽప్యుపలక్షణత్వాత్ । లోహితః స్ఫటిక ఇత్యాదౌ పరంపరాసంబన్ధేఽపి లోహితత్వస్య విశేషణత్వాత్ । అథాన్వయప్రతియోగ్యుపస్థాపకతయా అన్వితముపలక్షణమ్ , సాక్షాదన్వితం విశేషణమ్ । కాకాదేః సంస్థానాద్యుపస్థాపకతయా ఉపయోగాత్ , అతథాత్వే దణ్డాదివద్విశేషణత్వమేవేతి చేత్ , న । ఉపలక్షణస్య లాక్షణికత్వాపత్తేః, ప్రతియోగినోఽభావే ధర్మాన్తరానుపనయాచ్చ । అథ వ్యావృత్తిబుద్ధిసమయే విశేష్యసంబద్ధం వ్యవర్తకం విశేషణమ్ , తదానీం విశేష్యాసంబద్ధం వ్యావర్తకముపలక్షణమ్ । న చ జటా యదా యత్రాస్తి తదా తత్రోపలక్షణమ్ । అత ఏవ తత్రైవ తదేవ సంబన్ధసమయే విశేషణమ్ , అసంబన్ధసమయే ఉపలక్షణమితి । తన్న ।రూపవతి ఘటే రస ఇత్యాదౌ రూపస్య విశేషణత్వప్రసఙ్గాత్ । దణ్డ్యాసీదిత్యాదావతీతే దణ్డిస్య అవిశేషణత్వాపాతాచ్చ । ఏతేన యత్ర యద్విశేష్యతావచ్ఛేదకధర్మేణ వ్యావృత్త్యా వా సమానాధికరణత్వేన ప్రతీయతే తత్ర తద్విశేషణమిత్యపి ప్రత్యుక్తమ్ । అత్రోచ్యతే । దణ్డీ పురుష ఇతి జ్ఞానానన్తరం దణ్డవత్యదణ్డవ్యావృత్తిరవగమ్యత ఇతి ప్రత్యాయ్యవ్యావృత్త్యధికరణతా పురుషస్య దణ్డేనావచ్ఛిద్యతే న పురుషత్వేన, అతివ్యాప్తేః ।

ఉపలక్షణే తు గృహతాపసాదినిష్ఠప్రత్యాయ్యవ్యావృత్త్యధికరణతా న
కాకజటాదిభిరవచ్ఛిద్యతే , తదభావవత్యపి వ్యావృత్తిప్రతీతేః । కిం తు
సంస్థానవిశేషవత్వాదినా । ఏవం చ ప్రత్యాయ్యవ్యావృత్త్యధికరణతావచ్ఛేదకత్వే సతి
వ్యావర్తకం విశేషణమ్ , తదన్యవ్యావర్తకముపలక్షణమ్ । వ్యావృత్త్యుల్లేఖానన్తరమేవ
విశేషణత్వబుద్ధిః। తదాహురాచార్యాః-"సదసద్వా సమానాధికరణం వ్యవచ్ఛేదకం
విశేషణమ్ , వ్యధికరణముపలక్షణమ్ " ఇతి । అస్యార్థః -
స్వాధికరణమాత్రవృత్తివ్యావృత్తిబోధకత్వం, స్వావచ్ఛిన్నాధికరణతాకవ్యావృత్తిబోధకత్వం,
స్వానధికరణాధికరణకవ్యావృత్త్యబోధకత్వే సతి వ్యావృత్తిబోధకత్వం వేతి । ఉపలక్షణం తు
స్వానధికరణేఽపి వ్యావృతిం్త బోధయతి। అథవా వివక్షితాన్వయప్రతియోగితావచ్ఛేదకం
విశేషణమ్ । దణ్డినమానయేత్యాదౌ దణ్డస్తథా । తదనవచ్ఛేదకముపలక్షణమ్ , కాకేన
దేవదత్తస్య గృహా ఇత్యాదౌ కాకో న గృహస్య దేవదత్తాన్వయప్రతియోగితావచ్ఛేదకః,
తద్విరహదశాయామపి దేవదత్తాన్వయావగమాత్ । కిం తు గృహవిశేష ఏవోపలక్షణపరిచితః ।
అత ఏవాన్వయాప్రతియోగిత్వేఽపి నోపలక్షణవైయర్థ్యమ్। యద్వా యదన్వితతయా జ్ఞాత
ఏవ విశేష్యే తాత్పర్యవిషయేతరాన్వయధీః తద్వ్యవచ్ఛేదకం విశేషణమ్ , అనేవంభూతం
తదుపలక్షణమ్ । ఉపలక్షణానవచ్ఛిన్నేఽప్యుపలక్ష్యే తాత్పర్యవిషయీభూతాన్వయబోధాత్।
అయమేవ కార్యాన్వయి విశేషణం తదనన్వయ్యుపలక్షణమ్ ఇత్యస్యార్థః , న తు
తాత్పర్యవిషయీభూతవిశేష్యాన్వయబోధవిషయత్వం విశిష్టజ్ఞానవిషయత్వం వా,
ప్రతియోగ్యభావబుద్ధివిషయ ఇతి మతే తదభావాత్ । యద్వా విశేష్యాన్వయినా
యస్యావశ్యమన్వయః తదవచ్ఛేదకం విశేషణమ్ , తదన్యదుపలక్షణమితి ।
తత్రోపలక్ష్యవిశేష్యమాత్రాన్వయాత్ । యద్ధ్యావర్తకం విశేష్యాన్వయినానీ్వయతే తద్విశేషణమ్,
తదన్యదుపలక్షణమితి వా । యద్వా తాత్పర్యవిషయాన్వయప్రతియోగీ
ఉద్దేశ్యాన్వయప్రతియోగీ వా ధర్మో విశేషణం , తదన్యదుపలక్షణమిత్యలం విస్తరేణ । ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే విశేషణోపలక్షణవాదః॥

అథ సవికల్పకవాదః సవికల్పకం చ విశిష్టజ్ఞానం యథా గౌరయమితి । తచ్చ
సామాన్యాదీనాం పరమార్థసత్త్వేనార్థజత్వాదిన్ద్రియజత్వాచ్చ ప్రత్యక్షమ్ । క్వచిత్
సంస్కారసహకారివశేన తత్తావిశిష్టస్య ఇదన్తావిశిష్టాభేదోల్లేఖీ ఇన్ద్రియకో వికల్పః ।
ననే్వకకార్యసహకారిత్వమన్యత్ర, ప్రత్యభిజ్ఞానం తు నైకం జ్ఞానమ్ తదంశే పారోక్ష్యస్య
ఇదమంశే చాపారోక్ష్యస్యానుభవేన విరుద్ధధర్మసంసర్గాత్ । న చేదం యథార్థమ్ ।
అనేకదేశకాలసంబన్ధస్య ఏకత్ర బాధాత్ । ఏకకాలాదిసంసర్గతదభావవ్యవచ్ఛేదవత్
తదవినాభూతకాలాన్తరాదిసంబన్ధవ్యవచ్ఛేదాత్ , తదయథార్థత్వే బహు విప్లవేతేతి చేత్ , న ।
పారోక్ష్యాపారోక్ష్యయోరిహాసిద్ధేః, ఇన్ద్రియజన్యత్వేనాపరోక్షత్వనియమాత్ , తత్తాంశస్య చ
స్మృత్యుపనీతత్వాత్ ఇన్ద్రియసంబద్ధవిశేషణతాప్రత్యాసత్తేః । న చైకకాలసంబన్ధః
కాలాన్తరసంబన్ధాభావావినాభూతః, ఏకస్మిన్ నానాదిక్సంబన్ధస్య జ్ఞానేఽనేకవిషయత్వస్య చ

వ్యాఘాతాపత్తేః । సాక్షాత్కరోమీత్యనువ్యవసాయే బాధకాభావాచ్చ । నను కేయం తత్తా, న
తావదతీతసమయసంబన్ధః, అనాగతగోచరస్మృతిప్రత్యభిజ్ఞయోస్తత్తోల్లేఖాత్ ,
ప్రత్యక్షానుభూయమానఘటాదౌ అతీతసమయావచ్ఛేదానుమానే
తత్తాధీవ్యపదేశయోరభావాత్, అతీతసమయసంబన్ధావగమేఽపి సోఽయం న వేతి
సంశయాత్ , స నాయమితి విపర్యయాత్ , తదభావావగమేఽపి సోఽయమితి ప్రతీతేః,
అతీతసమయవిశిష్టః స ఇతి సహప్రయోగాత్ , కాలే తదభావాచ్చ ।
ఏతేనజ్ఞాతధర్మాన్తరవైశిష్ట్యం తత్తేతి నిరస్తమ్ । న చ తద్వృత్తిగుణాదికమేవ తత్తా,
తదవగమేఽపి తదనవగమాత్ , తదనవగమేఽపి తదవగమాచ్చ । నాప్యతీతజ్ఞానవైశిష్ట్యమ్ ,
పరేణ జ్ఞాత ఇతి జ్ఞానేఽపి స ఇతి ప్రయోగాభావాత్। నాప్యేతజ్జన్మాతీతస్వజ్ఞానవైశిష్ట్యమ్ ।
తదవగమేఽపి తత్తాసంశయవిపర్యయదర్శనాత్ , అతీతజ్ఞానవిశిష్టః స ఇతి సహప్రయోగాత్ ,
అతీతానుభవవిషయత్వస్య అనుభవావిషయత్వేన స్మృత్యా తదుల్లేఖానుపపత్తేశ్చ । యత్తు
అతీతానుభవవిషయత్వం తత్తా । తచ్చానుభవావిషయత్వేన యదా జ్ఞానాన్తరేణ గృహ్యతే
తదా స ఘట ఇతి స్మరణమ్ , నో చేత్ , ప్రముష్టతత్తాకం ఘట ఇతి । తన్న ।
అతీతానుభవవిషయత్వస్యానుమితౌ భానేఽపి స ఇతి
ధీవ్యపదేశయోరభావాత్ ,అతీతానుభవవిషయత్వనిశ్చయేఽపి
తత్తాసంశయవిపర్యయదర్శనాత్ సహప్రయోగానుపపత్తేః , జ్ఞానాన్తరేణ
అతీతానుభవవిషయత్వగ్రహే తత్తోల్లేఖాపత్తేశ్చ । అథాతీతధర్మవైశిష్ట్యం తత్తా । స ధర్మః
క్వచిత్ సమయః క్వచిత్ జ్ఞానాదిః । న చాతీతధర్మవిశిష్టః స ఇతి సహప్రయోగానుపపత్తిః ।
ధర్మవిశేషమాదాయ తదుపపత్తేః । తదప్రతీతావపి స ఇతి ప్రతీతిరసిద్ధైవ । న
చాతీతధర్మవిశిష్టప్రతీతావపి స న వేతి సంశయాత్ , స నాయమితి విపర్యయాచ్చ నైవమితి
వాచ్యమ్ । నిశ్చితధర్మేతరధర్మవిశేషవిషయత్వేన తయోరుపపత్తేరితి చేత్ , మైవమ్ ।
యది వస్తుగత్యా యోఽతీతో ధర్మస్తద్వైశిష్ట్యం తత్తా , తదా అనుభవేఽపి
తద్విషయత్వాత్తత్తోల్లేఖాపత్తిః । నాప్యతీతత్వేన యో భాసతే ధర్మస్తద్వైశిష్ట్యం ,
భాసమానధర్మస్యాతీతత్వేనానుభవావిషయత్వాత్ ప్రత్యుత వర్తమానత్వేనానుభవాత్ స్మృతౌ
తదుల్లేఖానుపపత్తేశ్చ । న చానుభవానన్తరం యదా జ్ఞానాన్తరేణాతీతధర్మవైశిష్ట్యభానం తదా
స్మృతౌ తత్తోల్లేఖో నాన్యదేతి వాచ్యమ్ । అతీతధర్మస్యానుమితౌ తత్తోల్లేఖాపత్తేః । ఇదన్తాపి న
తన్మాత్రవృత్తిగుణాదికమ్, అనుమానాదినా తదవగమేఽపి అయమితి వ్యపదేశాభావాత్ ।
ప్రత్యక్షేణ తదవగమే అయమితి వ్యపదేశ ఇతి చేత్ , న । వాచ్యస్య ప్రమాణగోచరతయా
వ్యపదేశస్య నియన్తుమశక్యత్వాత్ । గుణాదావపి తన్నిర్వచనే అననుగమాత్ । న
చైతద్వ్యక్త్యాశ్రయత్వమ్ , ఇదమేతదోః పర్యాయత్వాత్ । నాపి ప్రత్యక్షజ్ఞానగోచరత్వమ్ ।
అచాక్షుషత్వాపత్తేః । అతీతే తదనుమానే అయమితి బుద్ధివ్యపదేశాభావాత్ , స్మృత్యాపి
తదుల్లేఖాపత్తేశ్చ । అత్ర కేచిదాహుః। తత్తేదన్తే స్మృత్యనుభవభాసినౌ్యా అఖణ్డే ఏవోపాధీ
క్లృప్తధర్మాతిరేకిణౌ । ఏవం చేదన్తాసంస్కారేణ ఇదన్తైవ తత్తయా స్మర్యతే । న చ తత్తాయాః
క్వచిదనారోపే కథమారోప ఇతి వాచ్యమ్ । ప్రత్యభిజ్ఞాయాం తత్తాంశే యథార్థత్వాత్ ।

ఇదన్తానుల్లేఖ్యనుభవప్రభవస్మరణే ధర్మాన్తరమేవ తత్తయా భాసతే । అత ఏవాయం ఘట ఇతి న స్మరణమ్। అత ఏవ సర్వా స్మృతిరయథార్థా అయథార్థానుభవా చ । హరిహరాద్యనుచిన్తనం చ కవికావ్యమూలజ్ఞానవత్ మనోరథజ్ఞానవచ్చ సాకాఙ్క్షపదార్థజ్ఞానప్రభవమనుభవరూపమేవేతి । తన్న । స్మృతేః పూర్వమిదన్తోపస్థితిం వినా తత్ర తత్తారోపాసంభవాత్ । కిం చ తత్తాంశేఽననుభూతగోచరత్వేన స్మృతేః సంస్కారసీమాలఙ్ఘనే ఇదన్తా తత్తయా స్మర్యత ఇత్యత్ర మానాభావాత్। ఘట ఏవ తత్తయా స్మర్యత ఇత్యస్తు లాఘవాత్ ఇతి । అత్రోచ్యతే । అనుభవే కాలో ధర్మాన్తరం వా యో వర్తమానత్వేన విషయః స ఏవ స్మరణస్య , అనుభవస్మరణయోరేకవిషయత్వేఽపి స్మరణే తత్ర తచ్ఛబ్దప్రయోగః , సంస్కారజజ్ఞానస్యైవ తచ్ఛబ్దప్రయోగహేతుత్వాత్ । అత ఏవ ప్రత్యభిజ్ఞానే తత్ర తచ్ఛబ్దప్రయోగః , ప్రత్యక్షానుభవే తత్రైవ ఇదంశబ్దప్రయోగః న తు విషయకృతోఽనుభవస్మరణయోర్విశేషః । అత ఏవాయం ఘట ఇత్యనుభవాదయం ఘట ఇతి న స్మరణమ్ , స ఘట ఇతి స్మరణకారణం స ఘట ఇతి నానుభవః । యద్వా అయం ఘట ఇత్యత్ర యద్ధర్మవైశిష్ట్యం భాసతే తస్యాతీతత్వం తత్తా । తద్వైశిష్ట్యమననుభూతమపి స్మృతివిషయః । ఇదన్తావిశిష్టగోచరసంస్కారాత్ కథం తత్తాస్మృతిరితి చేత్, న। స ఘట ఇతి స్మృతిం ప్రత్యనుభవస్య హేతుత్వనిర్వాహకతయా సంస్కారస్య తథైవ కల్పనాత్ । అయం ఘట ఇతి స్మృతేః స ఘట ఇత్యనుభవస్యాదర్శనాచ్చ । సమానవిషయత్వేన స్మృతేరయం ఘట ఇతి స్మృతిః న స ఘటఇతి నానుభవశ్చ స్యాత్ । న చైవం స్మృతిరననుభూతతత్తాంశేఽనుభవః స్యాత్ । సంస్కారాసాధారణకారణకత్వేన స్మృతిత్వాత్ । సహప్రయోగశ్చ ధర్మవిశేషమాదాయ ప్రతివిధేయః । అత ఏవ సంస్కారహేత్వనుభవప్రామాణ్యపారతన్త్ర్యేణ యథార్థత్వేఽపి స్మృతిరప్రమేతి సర్వతన్త్రసిద్ధాన్తః। యద్వా నేయం యథార్థా । తథా హి స్మృతిః స్వవిషయవర్తమానత్వవిషయా అతీతానాగతాగోచరప్రతీతిత్వాత్ ప్రత్యభిజ్ఞావత్ । ప్రతీతిత్వాద్వా ఘటోఽస్తీతి ప్రతీతివత్ । ప్రతీతేః సమయవిశేషవిషయత్వనియమాత్ జ్ఞానసామగ్రీమహిమ్నా చాననుభూతేఽపి సమయాంశే స్మృతిః, న తత్ర సంస్కారవ్యాపారోఽన్యథాసిద్ధత్వాత్ । అత ఏవ పాకరక్తే శ్యామోఽయమితి ధియోఽయథార్థత్వవ్యవహారః లౌకికానాం శ్యామత్వస్య వర్తమానత్వేనావగమాత్ । ఏతేన శ్యామధీస్తత్ర యథార్థైవ ఘటే కదాచిత్ తత్సత్త్వాత్ ఇదానీమయం శ్యామ ఇత్యాకార ఏవ నేత్యపాస్తమ్ । అత ఏవాతీతానాగతవహ్న్యగోచరత్వే విద్యమానధూమేన పర్వతే వహ్నిరిత్యనుమితేః వర్తమానవహ్నివిషయత్వాదిదానీం వహ్నినిశ్చయేన వహ్న్యర్థిప్రవృత్తిః । అన్యథా ఇదానీం తత్సందేహే ప్రవృత్తిర్న స్యాత్ । యదా ధూమస్తదా వహ్నిరితి వ్యాప్తావపి తదజ్ఞానదశాయాం ప్రవృత్తేరన్యథానుపపత్తేః । యద్వా స ఘట ఇతి స్మృతౌ తత్తావిశిష్టస్య వర్తమానతా భాసతే । సంస్కారస్య వర్తమానజ్ఞానసామగ్రీసహితస్యైవ హేతుత్వాత్ , సోఽయమిదానీమిత్యాదౌ తథా కల్పనాత్ , గేహే స ఘట ఇతి స్మరణాన్నిశ్శఙ్కప్రవృత్తేశ్చ । అన్యథా తత్తావిశిష్టస్య ఇదానీం సందేహే సా న స్యాత్ । న చ వర్తమానత్వాంశేఽననుభూతవిషయత్వమ్ । వర్తమానత్వేనానాగతవర్తమానస్య

పూర్వమనుభవాత్ । ఏవం చ స్మృతేస్తథాభూతస్య వర్తమానతా విషయః , తత్ర విశేష్యస్య విశేషణస్య వా వర్తమానత్వాభావాత్ స్మృతిరయథార్థైవ । న చ పూర్వం తథా ఆసీదర్థ ఇతి తదయథార్థత్వమ్। పాకరక్తే శ్యామోఽయమితి జ్ఞానస్య యథార్థత్వప్రసఙ్గాత్ । ప్రముష్టతత్తాంశే చ స్మరణే అవిద్యమానధర్మావచ్ఛేదో న భాసతే । తదాహురాచార్యాః - "స్మృతేర్యాథార్థ్యమపి కుతః" ఇతి । ॥

ఇతి శ్రీమధ్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ ప్రత్యక్షఖణ్డే సవికల్పకవాదః॥

ప్రత్యక్షఖణ్డశ్చ సమాప్తః

అనుమానఖణ్డః

ప్రత్యక్షోపజీవకత్వాత్ ప్రత్యక్షానన్తరం బహువాదిసమ్మతత్వాదుపమానాత్ ప్రాగనుమానం నిరూప్యతే । తత్ర వ్యాప్తివిశిష్టపక్షధర్మతాజ్ఞానజన్యం జ్ఞానమనుమితిః।
తత్కరణమనుమానమ్। తచ్చ లిఙ్గపరామర్శ, న తు పరామృశ్యమానం లిఙ్గమితి వక్ష్యతే ।
అథానుమానం న ప్రమాణమ్, యోగ్యోపాధీనాం యోగ్యానుపలబ్ధ్యా అభావనిశ్చయేఽపి అయోగ్యోపాధిశఙ్కయా వ్యభిచారసంశయాత్ శతశః సహచరితయోరపి వ్యభిచారోపలబ్ధేశ్చ।
లోకే ధూమాదిదర్శనానన్తరం వహ్న్యాదివ్యవహారశ్చ సమ్భావనామాత్రాత్ సంవాదేన చ ప్రామాణ్యాభిమానాదితి నాప్రత్యక్షం ప్రమాణమితి । న ।
అప్రమాణసాధర్మ్యేణాప్రామాణ్యసాధనే దృష్టసాధర్మ్యస్యానుమానత్వాత్ ఏతద్వాక్యస్య సన్దిగ్ధవిపర్యస్తాన్యతరం ప్రత్యర్థవత్త్వా। తయోశ్చ పరకీయయోరప్రత్యక్షత్వాత్ ।
అనుమానమప్రమాణమితి వాక్యస్య ప్రామాణ్యాప్రామాణయోర్వ్యాఘాతాచ్చ । అపి చానుమానాప్రామాణ్యే ప్రత్యక్షస్యాప్యప్రమాణతాపత్తేః ప్రామాణ్యస్యానుమేయత్వాత్ స్వతశ్చ ప్రామాణ్యగ్రహే తత్సంశయానుపపత్తేః । వ్యాప్తిగ్రహోపాయశ్చ వక్ష్యతే ।

ఇతి శ్రీమధ్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే అనుమితి నిరూపణమ్॥

ననువనుమితిహేతువ్యాప్తిజ్ఞానే కా వ్యాప్తిః। న తావదవ్యభిచరితత్వమ్ । తద్ధి న సాధ్యాభావవదవృత్తిత్వమ్, సాధ్యవద్భిన్నసాధ్యాభావవదవృత్తిత్వమ్,
సాధ్యవత్ప్రతియోగికాన్యోన్యాభావాసామానాధికరణ్యమ్ ,
సకలసాధ్యాభావవన్నిష్ఠాభావప్రతియోగిత్వమ్, సాధ్యవదన్యావృత్తిత్వం వా;
కేవలాన్వయినృభావాత్ ।

ఇతి శ్రీమధ్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే వ్యాప్తివాదే వ్యాప్తిపఞ్చకమ్।

అథ సింహ-వ్యాఘ్రోక్తవ్యాప్తిలక్షణే నాపి సాధ్యాసామానాధికరణ్యానధికరణత్వం, సాధ్యవైయధికరణ్యానధికరణత్వం వా। తదుభయమపి సాధ్యానధికరణానధికరణత్వమ్।
తచ్చ తత్ర, యత్కఞ్చిత్సాధ్యానధికరణాధికరణే ధూమే చాప్రసిద్ధమ్ ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే సింహ-
వ్యాఘ్రోక్తవ్యాప్తిలక్షణమ్।

అథ చతుర్దశలక్షణీ అథేదం వాచ్యం జ్ఞేయత్వాదిత్యాదౌ సమవాయితయా వాచ్యత్వాభావో
ఘట ఏవ ప్రసిద్ధః, వ్యధికరణధర్మావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావస్య కేవలాన్వయిత్వాత్ । న
చైవం ఘట ఏవ వ్యభిచారః,
సాధ్యతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకసాధ్యాభావవద్వృత్తిత్వం హి వ్యభిచారః । న చ
వాచ్యత్వాభావస్తాదృశో ఘట ఇతి చేత్, తర్హి తాదృశసాధ్యాభావసామానాధికరణ్యాభావో వ్యాప్తిః
। తథా చాప్రసిద్ధిః । ప్రతియోగ్యవృత్తిశ్చ ధర్మో న ప్రతియోగితావచ్ఛేదకః,
తదివిశిష్టజ్ఞానస్యాభావధీహేతుత్వాత్ । అన్యథా తన్నిర్వికల్పకాదపి ఘటో నాస్తీతి
బుద్ధ్యాపత్తేః। గవి శశశృఙ్గం నాస్తీతిప్రతతేరప్రసిద్ధేః। శశశృఙ్గం నాస్తీతి చ శశే శృఙ్గాభావ
ఇత్యర్థః ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే వ్యాప్తివాదే
చతుర్దశలక్షణీ॥

అథ పూర్వపక్షవ్యాప్తిప్రకరణమ్। అథ సాధ్యసామానాధికరణ్యానధికరణత్వే సతి
సాధికరణత్వం వ్యాప్తిః । కేవలాన్వయిని సాధ్యసామానాధికరణ్యం నిరధికరణే ఆకాశాదౌ
ప్రసిద్ధమితి చేత్ , న। సాధ్యసామానాధికరణ్యం హి న సాధ్యనధికరణాధికరణత్వం,
సాధ్యాధికరణానధికరణత్వం వా। కేవలాన్వయిని, యత్కించిత్సాధ్యాధికరణానధికరణే
ధూమే చావ్యాప్తేః। నాపి స్వసమానాధికరణాత్యన్తాభావా ప్రతియోగిసాధ్యసామానాధికరణ్యమ్
। పర్వతీయవహ్నేర్మహానసీయధూమసమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వాత్ ,
ద్రవ్యత్వాదేరవ్యాప్యవృత్త్యవ్యాప్యతాపత్తేశ్చ। న చ ప్రతియోగివిరోధిత్వం వ్యాప్యవృత్తిత్వం వా
అభావవిశేషణం దేయమ్ । సంయోగాదౌ సాధ్యే సత్త్వాదేరనైకాన్తికత్వాభావప్రసఙ్గాత్। న హి
ప్రతియోగివిరోధీ సంయోగాదేరపరోఽత్యన్తాభావోఽస్తి, అధికరణభేదేనాభావభేదాభావాత్। నాపి
సాధనవన్నిష్ఠాన్యోన్యాభావాప్రతియోగిసాధ్యవత్కత్వం వ్యాప్తిః । మూలే వృక్షః
కపిసంయోగవాన్నేత్యబాధితప్రతీతేః తదన్యోన్యాభావస్యాపి తత్ర సత్త్వాత్ । న చైవం
భేదాభేదః, అవచ్ఛేదకభేదేన తత్సత్త్వాభ్యుపగమాత్ । సాధనవన్నిష్ఠాన్యోన్యాభావాప్రతియోగి
సాధ్యవద్యస్యేతి షష్ఠ్యర్థవ్యాప్యవ్యాపకభావనిరూపణాత్,
సాధ్యసాధనయోరావ్యాప్తినిరూప్యత్వాత్, వహ్నిమత్పర్వతస్య
ధూమవన్మహానసనిష్ఠాన్యోన్యాభావప్రతియోగిత్వాచ్చ।
విశేషాభావకూటాదేవాభావవ్యవహారోపపత్తౌ సామాన్యాభావే మానాభావాత్। నాపి
సాధనసమానాధికరణయావద్ధర్మనిరూపితవైయధికరణ్యానధికరణసాధ్యసామానాధికరణ్య
మ్। సాధనసమానాధికరణస్య ప్రమేయత్వాదేర్వ్యధి కరణ్యాప్రసిద్ధేః। మహానసాదౌ
సమవాయితయా వహ్నివహ్నిమతోరత్యన్తాన్యోన్యాభావయోః సత్త్వాత్
ధూమాదావప్యుక్తలక్షణాభావాచ్చ। అథానౌపాధికః సమ్బన్ధో వ్యాప్తిః। ఉపాధిశ్చ సాధ్యవ్యాపకత్వే

సతి సాధనావ్యాపకః । వ్యాపకత్వం తు తదన్నిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వమ్ । వ్యభిచారే చావశ్యముపాధిః। ప్రతియోగిత్వం న విరోధిత్వం సహానవస్థాననియమలక్షణమ్, గోత్వాశ్వత్వయోరతథాత్వాత్ అన్యోన్యాభావప్రతియోగిన్యసత్త్వాచ్చ । కిం తు యథా అధికరణాభావయోః స్వరూపవిశేషః సమ్బన్ధః తథా ప్రతియోగిత్వమనుయోగిత్వమపి, అభావవిరహమత్వం వేతి చేత,్ యత్కించిత్సాధ్యవ్యాపకసాధనావ్యాపకధర్మనిషేధో న ధూమాదౌ, ప్రకృతసాధ్యవ్యాపకసాధనావ్యాపకధర్మశ్చ సిద్ధ్యసిద్ధిభ్యాం న నిషేద్ధుం శక్యః । యావత్సాధ్యవ్యాపకే ప్రమేయత్వాదౌ సాధనావ్యాపకత్వమ్ , యావత్సాధనావ్యాపకే చ ఘటత్వాదౌ సాధ్యవ్యాపకత్వం నిషిధ్యత ఇతి చేత్ , న । వ్యధికరణత్వాత్। యావత్సాధనావ్యాపకమవ్యాపకం యత్సాధ్యస్య, యావత్సాధ్యవ్యాపకం వ్యాపకం వా యస్య తత్త్వం తదితి చేత్, న । సోపాధేరపి తథాత్వాత్ । తథా హి- -సాధనస్య వహ్నేరవ్యాపకం యావదార్ద్రేన్ధనం తత్ ప్రత్యేకమవ్యాపకం సాధ్యధూమస్య, ద్వితీయే సాధ్యధూమస్య వ్యాపకమార్ద్రేన్ధనం తత్ వ్యాపకం మహానసీయవహ్నేః। నాపి సాధ్యం యావద్వ్యభిచారి తదవ్యభిచారిత్వమనౌపాధికత్వమ్। సాధ్యావ్యభిచారిత్వస్యైవ గమకత్వసమ్భవాత్ । తచ్చ దూషితమ్ । నాపి కాత్స్న్యేన సమ్బన్ధో వ్యాప్తిః । ఏకవ్యక్తికే తదభావాత్ । నానావ్యక్తికేఽపి సకలధూమసమ్బన్ధస్య ప్రత్యేకవహ్నావభావాత్ । అత ఏవ న కాత్స్న్యేన సాధ్యేన సమ్బన్ధో వ్యాప్తిః, విషమవ్యాప్తే తదభావాచ్చ । న చ యావత్సాధనాశ్రయాశ్రితసాధ్యసమ్బన్ధః । సాధనాశ్రయమహానసాదౌ సకలే ప్రత్యేకం వహ్నేరాశ్రితత్వాభావాత్। నాపి సాధనసమానాధికరణయావద్ధర్మసమానాధికరణసాధ్యసామానాధికరణ్యమ్ । యావద్ధర్మసామానాధికరణ్యం హి యావద్ధర్మాధికరణాధికరణత్వమ్। తచ్చాప్రసిద్ధమ్। సాధనసమానాధికరణసకలమహానసత్వాద్యధికరణాప్రతీతేః । నాపి స్వాభావికః సమ్బన్ధో వ్యాప్తిః । స్వభావజన్యత్వే తదాశ్రితత్వాదౌ వా అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తేః । నాప్యవినాభావః కేవలాన్వయిన్యభావాత్ । అథ సమ్బన్ధమాత్రం వ్యాప్తిః । వ్యభిచారిసమ్బన్ధస్యాపి కేనచిత్సహ వ్యాప్తిత్వాత్ । ధూమాదివ్యాప్తిస్తు విశిష్యైవ వక్తవ్యేతి । తన్న । లిఙ్గపరామర్శవిషయవ్యాప్తిస్వరూపనిరూపణప్రస్తావే లక్షణాభిధానస్యార్థాన్తరత్వాత్ । న చ సమ్బన్ధమాత్రం తథా, తద్బోధాదనుమిత్యనుత్పత్తేః । నాపి వ్యాప్తిపదప్రవృత్తినిమిత్తమిదమ్ । సమ్బన్ధజ్ఞానేఽపి వ్యాప్తిపదాప్రయోగాత్ । కేవలాన్వయిని కేవలాన్వయిసంమ్బన్ధః వ్యతిరేకిణి సాధ్యవదన్యావృత్తిత్వమ్ వ్యాప్తిః। ఏతయోరనుమితివిశేషజనకత్వమ్ । అనుమితిమాత్రే పక్షధర్మతైవ ప్రయోజికా । న చాతిప్రసఙ్గః, విశేషసామగ్రీసహితాయా ఏవ సామాన్యసామగ్ర్యాః కార్యజనకత్వనియమాదితి కేచిత్। తదపి న। సాధ్యవదన్యావృత్తిత్వస్య ధూమేఽసత్త్వాత్ వహ్నిమత్పర్వతాన్యస్మిన్ ధూమసత్త్వాత్ । న చ సకలసాధ్యవదన్యావృత్తిత్వమ్ , వహ్నిమతాం ప్రత్యేకం తథాత్వాత్। సర్వత్ర లక్షణే సాధ్యత్వ సాధనత్వ తదభిమతత్వానాం వ్యాప్తినిరూప్యత్వేనాత్మాశ్రయః । సాధ్యత్వం హి న సిద్ధికర్మత్వం సిషాధయిషావిషయత్వం వా । మహానసీయవహ్నౌ తదభావాత్ । న చ సామాన్యతో వ్యాప్త్యవగమోఽస్త్యేవ పరస్య,

కథమన్యథా దూషణేనాసాధకతాం సాధయేదితి వాచ్యమ్ ।
స్వార్థానుమానోపయోగివ్యాప్తిస్వరూపనిరూపణం వినా కథాయామప్రవేశాదితి ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే పూర్వపక్షవ్యాప్తిప్రకరణమ్ ॥

అథ సిద్ధాన్తవ్యాప్తిలక్షణమ్ అత్రోచ్యతే।
ప్రతియోగ్యసమానాధికరణయత్సమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నం యన్న భవతి తేన సమం తస్య సామానాధికరణ్యం వ్యాప్తిః ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే సిద్ధాన్తవ్యాప్తిలక్షణమ్॥

అథ సామాన్యాభావః అన్యనిష్ఠవహ్నేః ధూమవత్పర్వతవృత్త్యత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వేఽపి తత్ప్రతియోగితా న వహ్నిత్వేనావచ్ఛిద్యతే, ధూమవతి వహ్నిర్నాస్తీత్యప్రతీతేః । సామాన్యావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావః పృథగేవ । అన్యథా సకలప్రసిద్ధరూపాభావే ప్రసిద్ధరూపవదన్యత్వే చావగతే వాయౌ రూపం న వా, వాయూ రూపవన్న వేతి సంశయో న స్యాత్। విశేషాభావకూటస్య నిశ్చితత్వాత్ ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే సామాన్యాభావః॥

అథ విశేషవ్యాప్తిః యద్వా ప్రతియోగివ్యధికరణస్వసమానాధికరణాత్యన్తాభావాప్రతియోగినా సామానాధికరణ్యం , యత్సమానాధికరణాన్యోన్యాభావప్రతియోగి యద్వన్న భవతి తేన సమం తస్య సామానాధికరణ్యం వా,
స్వసమానాధికరణాన్యోన్యాభావాప్రతియోగియద్వత్కత్వం వా ।
అన్యవృత్తివహ్నితద్వతోరన్యవృత్తిధూమవన్నిష్ఠాత్యన్తాభావాన్యోన్యాభావప్రతియోగిత్వాత్ వ్యధికరణవహ్నిధూమయోర్న వ్యాప్తిః, కింతు తత్తద్ధూమస్య సమానాధికరణతత్తద్వహ్నినా । న చైవం ధూమమాత్రే న వ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్ । సర్వధూమవ్యక్తేస్తథాత్వేన ధూమమాత్రస్య వ్యాప్యత్వాత్। ధూమసమ్బన్ధివహ్నిస్తద్వ్యాప్య ఏవ। యుగపదుత్పన్నవినష్టయోశ్చ వ్యాప్తిరేవ । కర్మణి చ సంయోగాభావః ప్రతియోగ్యసమానాధికరణః । యద్వా ప్రతియోగివైయధికరణ్యావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నత్వమత్యన్తాభావవిశేషణమ్ । కర్మణి చ సంయోగాభావస్య ప్రతియోగివైయధికరణ్యావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నత్వమేవ। న చాన్యోన్యాభావస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వమ్ । అభేదస్యాబాధితప్రత్యభిజ్ఞానాత్ । వ్యాప్యవ్యాపకభావాజ్ఞానేఽపి వస్తుసతస్తథాత్వేనాజ్ఞాయమానస్య సమ్బన్ధత్వేనైవ భాతస్య షష్ఠ్యర్థత్వమ్ । న చైవమననుగమో దోషాయ। కస్య కా వ్యాప్తిరిత్యననుగతస్యైవ లక్ష్యత్వాత్ । అథ ధూమవతి వహ్నిహ్రదౌ న స్తో ధూమవాన్ వహ్నిమద్ధ్రదౌ న భవతీతి ప్రతీతేః వ్యాసజ్యవృత్తిప్రతియోగికౌ వహ్నివహ్నిమతోరత్యన్తాన్యోన్యాభావౌ ధూమవతి విద్యేత ఇతి కథమేతే లక్షణే ఇతి చేత్ , న। తాదృశాభావానభ్యుపగమాత్। అభ్యుపగమే వా తత్ర తదుభయం ప్రతియోగి, న వహ్నివహ్నిమన్తౌ । అథ వా అనౌపాధికత్వం వ్యాప్తిః । తచ్చ

యావత్స్వసమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నం యత్
తత్ప్రతియోగికాత్యన్తాభావసమానాధికరణం యత్ తేన సమం సామానాధికరణ్యమ్ । న
హ్యేవం సోపాధిః , తత్ర సాధనసమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగిన
ఆర్ద్రేన్ధనవత్త్వాదేరుపాధేర్యోఽత్యన్తాభావస్తేన సమం సాధ్యస్య ధూమాదేః
సామానాధికరణ్యాభావాత్ ఉపాధేః సాధ్యవ్యాపకత్వాత్ । ఏతదేవ
యావత్స్వవ్యభిచారివ్యభిచారిసాధ్యసామానాధికరణ్యమనౌపాధికత్వం గీయతే । యద్వా
యావద్యత్సమానాధికరణాత్యన్తాభావాప్రతియోగిప్రతియోగికాత్యన్తాభావసామానాధికరణ్యం
యస్య తస్య తదేవానౌపాధికత్వమ్ । సోపాధౌ తు సాధ్యవన్నిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగిన
ఉపాధేర్యోఽత్యన్తాభావస్తేన సమం హేతోః సామానాధికరణ్యమ్। ఉపాధేః సాధనావ్యాపకత్వాత్
। యద్వా యత్సమ్బన్ధితావచ్ఛేదకరూపవత్త్వం యస్య తస్య సా వ్యాప్తిః । తథాహి ధూమస్య
వహ్నిసమ్బన్ధిత్వే ధూమత్వమవచ్ఛేదకమ్ । ధూమమాత్రస్య వహ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్ ।
వహ్నేస్తు ధూమసమ్బన్ధే న వహ్నిత్వమవచ్ఛేదకమ్ , ధూమసమ్బన్ధిని గతత్వాత్ । న
హ్యతిప్రసక్తమవచ్ఛేదకం, సంయోగాదౌ తథాత్వాదర్శనాత్ । కింతు
వహ్నావార్ద్రేన్ధనప్రభవవహ్నిత్వం ధూమసమ్బన్ధితావచ్ఛేదకం, తాదృశం చ వ్యాప్యమేవ ।
అథవా యత్సామానాధికరణ్యావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నం యస్య స్వరూపం తత్తస్య వ్యాప్యమ్ ।
వహ్నిసామానాధికరణ్యం హి ధూమే ధూమత్వేనావచ్ఛిద్యతే । సోపాధౌ తూపాధినా ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే విశేషవ్యాప్తిప్రకరణమ్ ।

అథ అత ఏవ చతుష్టయప్రకరణమ్ అత ఏవ సాధనతావచ్ఛేదకభిన్నేన యేన
సాధనతాభిమతే సాధ్యసమ్బన్ధోఽవచ్ఛిద్యతే స ఏవ తత్ర సాధనే విశేషణముపాధిరితి వదన్తి ।
అత ఏవ చ తత్ర సాధనావ్యాపకత్వే సతి సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకత్వం లక్షణం ధ్రువమ్
। వ్యభిచారిణి సాధనే ఏకత్ర సాధ్యతదభావయోర్విరోధేనావచ్ఛేదకభేదం వినా
తదుభయసమ్బన్ధాభావాదవశ్యం సాధ్యసమ్బన్ధితావచ్ఛేదకమస్తి। తదేవ చ
సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకం సాధనావ్యాపకం తత్రోపాధిః। అత ఏవ వ్యభిచారే
చావశ్యముపాధిరితి సంగచ్ఛతే । అన్యథా వ్యభిచారాదేవ తత్రాగమకత్వేన వ్యభిచారేణ న
తదనుమానమ్ । అప్రయోజకత్వాత్ । అత ఏవ చ తస్య
సాధ్యసమ్బన్ధితావచ్ఛేదకరూపలక్షణావ్యాప్తిః సాధనతాభిమతే చకాస్తీతి స్ఫటికే
జపాకుసుమవదుపాధిరసావుచ్యతే। లక్షణం తు సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవ్యాపకత్వే సతి
సాధనావ్యాపకత్వమ్ । విషమవ్యాప్తస్తు నోపాధిపదవాచ్యః ప్రవృత్తినిమిత్తాభావాత్ । దూషకతా
చ తస్య వ్యభిచారోన్నాయకతయా। న చ వ్యభిచారోన్నాయకత్వమేవౌపాధికత్వమ్,
అప్రయోజకసాధ్యవ్యాపకవ్యభిచారిణోఽప్యుపాధిత్వాపత్తేరితి ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే విశేషవ్యాప్తిః ॥

వ్యాప్తివాదశ్చ సమాప్తః । అథ వ్యాప్తిగ్రహోపాయప్రకరణమ్ సేయం వ్యాప్తిర్న
భూయోదర్శనగమ్యా । దర్శనానాం ప్రత్యేకమహేతుత్వాత్ । ఆశువినాశినాం క్రమికాణాం

మేలకాభావాత్ । న చ తావద్ధర్శనజన్యసంస్కారా ఇన్ద్రియసహకృతా వ్యాప్తిధీహేతవః, ప్రత్యభిజ్ఞాయామిన్ద్రియస్య తథాత్వకల్పనాదితి వాచ్యమ్ । సమానవిషయే స్మరణే ప్రత్యభిజ్ఞానే చ సంస్కారో హేతుః। అతః కథం సంస్కారేణ వ్యాప్తిజ్ఞానం జన్యేత । అన్యథా అతిప్రసఙ్గః । కిం చ సమ్బన్ధభూయోదర్శనం, భూయస్సు స్థానేషు దర్శనమ్ , భూయసాం వా దర్శనం, భూయాంసి వా దర్శనాని న తథా । ఏకత్ర రూపరసయోర్ధవ్యత్వఘటత్వయోశ్చ వ్యాప్తిగ్రహాత్। ఏకత్రైవ ధారావాహికే తద్ధీప్రసఙ్గాత్ ,భూయస్త్వస్య త్రిచతురాదిత్వేన అననుగమాచ్చ । అపి చ పార్థివత్వలౌహలేఖ్యత్వాదౌ శతశో దర్శనేఽపి వ్యాప్త్యగ్రహాత్ । తర్కసహకృతం తథేతి చేత్ , తర్హి సహచారదర్శనవ్యాభిచారాదర్శనసహకృతః స ఏవ వ్యాప్తిగ్రాహకోఽస్తు, ఆవశ్యకత్వాత్ । కిం భూయోదర్శనేన । న చ తేన వినా తర్క ఏవ నావతరతి । ప్రథమదర్శనే వ్యుత్పన్నస్య తర్కసమ్భవాత్ । న చైవమేవాస్తు। తర్కస్య వ్యాప్తిగ్రహమూలకత్వేనానవస్థానాత్। జాతమాత్రస్య ప్రవృత్తినివృత్తిహేత్వనుమితిజనకవ్యాప్తిజ్ఞానం తర్కం వినైవ । అతో నానవస్థేతి చేత్ , తర్హి వ్యభిచారాత్ సోఽపి న వ్యాప్తిగ్రహే హేతుః । న చైతద్బుద్ధావవాన్తరజాతిరస్తి। సామాన్యప్రత్యాసత్త్యా సర్వోపసంహారాదవినాభావగ్రహః, సామాన్యరూపతా చ న సకృద్ధర్శనగమ్యేతి భూయోదర్శనాపేక్షేతి చేత్, న । సామాన్యస్య హి ప్రత్యాసత్తిత్వం లాఘవాత్ , న తు సామాన్యతయా జ్ఞాతస్య । తదనభ్యుపగమాచ్చ । న చ కాకతాలీయత్వాదిశఙ్కావ్యుదాసార్థం ద్వితీయాదిదర్శనాపేక్షేతి వాచ్యమ్। ద్వితీయాదిదర్శనేఽపి శఙ్కాతాదవస్థ్యాత్ । నన్వనౌపాధికత్వజ్ఞానం వ్యాప్తిజ్ఞానే హేతుః తద్దేశకాలతత్రా(తత్తద?)వస్థితఘటాదీనాముపాధిత్వశఙ్కానిరాసః కస్యచిత్ సాధనవ్యాపకత్వజ్ఞానేన కస్యచిత్ సాధ్యవ్యాపకత్వజ్ఞానేన స్యాత్ । తచ్చ భూయోదర్శనం వినా నావతరతీతి చేత్, న । అయోగ్యోపాధివ్యతిరేకస్యానుమానాధీనజ్ఞానత్వేనానవస్థాపాతాత్। అథ సాధ్యసాధనసహచరితధర్మాన్తరాణామ్ ఉపాధిత్వసంశయే న వ్యాప్తిగ్రహః। అత స్తేషామనుపాధిత్వజ్ఞానం భూయోదర్శనాధీనసాధ్యవ్యాపకత్వజ్ఞానే సతీత్యేతదర్థం భూయోదర్శనాపేక్షా। అత ఏవ యావతా దర్శనేన తన్నిశ్చయః తావత్ భూయోదర్శనం హేతురితి న వారసఙ్ఖ్యానియమో, న వాననుగమః । యద్యపి చాన్యస్య సాధ్యవ్యాపకత్వసాధనావ్యాపకత్వసంశయో నాన్యవ్యాప్తిగ్రహప్రతిబన్ధకః, తథాపి తదాహితవ్యభిచారసంశయః ప్రతిబన్ధక ఇతి తద్విధూాననమావశ్యకమితి చేత్, న । అయోగ్యోపాధిసంశయాధీనవ్యభిచారసంశయస్య తథాప్యనుచ్ఛేదాత్ । స చ న భూయోదర్శనాత్, నాప్యనుమానాదిత్యుక్తమ్ । అపి చ భూయోదర్శనాహితసంస్కారో న బహిరిన్ద్రియసహకారీ, తవ్యాపారం వినాపి చ సహచారాదిజ్ఞానవతో వ్యాప్తిగ్రహాత్ । నాపి మనసః, ఇన్ద్రియాదివత్ భూయోదర్శనజన్యసంస్కారస్య తజ్జన్యస్మరణస్య వా ప్రమాణాన్తరత్వాపత్తేః । తస్మాత్ పరిశేషాత్ సకృద్ధర్శనగమ్యా సా । తథాహి- -ఉపాధ్యభావో వ్యాప్తిః । అభావశ్చ కేవలాధికరణం తత్కాలసమ్బన్ధో వా స్వప్రకాశరూపం తజ్జ్ఞానం వా । తచ్చ ప్రథమదర్శనేనావగతమేవ చక్షురాదినా । న చాధికస్తదభావోఽస్తి । న చ

ప్రతియోగిజ్ఞానమధికరణాదిజ్ఞానజనకమ్, యేనోపాధిజ్ఞానం వినా తన్న స్యాత్ ।
ఏవముపాధ్యభావే జ్ఞాతే కించిన్న జ్ఞాతుమవశిష్యతే । ఉపాధ్యభావవ్యవహారస్తు
తద్ధియమపేక్షతే , దీర్ఘత్వాదివ్యవహార ఇవావధిజ్ఞానమ్ । న చైవం
రాసభసమ్బన్ధతుల్యవహ్నిధూమసమ్బన్ధజ్ఞానాదేవానుమితిః స్యాదితి వాచ్యమ్।
ఉపాధిస్మరణే సతి ఉపాధితవ్యాప్యేతరసకలతదుపలమ్భకసమవధానే
చోపాధ్యనుపలమ్భసహితస్య కేవలాధికరణజ్ఞానస్యానుమితిహేతుత్వాత్
తవ్యవహారహేతుత్వాచ్చ। ననేవం ప్రథమదర్శనేన వ్యాప్తినిశ్చయాత్ విశేషదర్శనే సతి
రాసభాదిసంశయవత్ తత్సంశయో న స్యాదితి చేత్, వ్యాప్తిజ్ఞానానన్తరం కిం విద్యమాన
ఏవోపాధిర్మయోపాధిత్వేన న జ్ఞాత ఇతి శఙ్కయా గృహీతవ్యాప్తావపి సంశయః । అతస్తత్ర
భూయోదర్శనేనోపాధినిరాసద్వారా వ్యాప్త్యభావశఙ్కా అపనీయతే । యద్వా
జ్ఞానప్రామాణ్యసంశయాద్వ్యాప్తిసంశయః, యథా ఘటజ్ఞానసామగ్ర్యాం సత్యాం ఘటజ్ఞానే సతి
తత్ప్రామాణ్యసంశయాహితస్తత్సంశయః, న త్వగ్రిమసంశయానురోధేన తత్ర ఘటజ్ఞానమేవ
న వృత్తమితి కల్ప్యతే, తథేహాప్యుపాధ్యభావస్య వ్యాప్తిత్వాత్, తస్య చ కేవలాధికరణరూపస్య
ప్రథమదర్శనేఽపి నిశ్చితత్వాత్ వ్యాప్తిగ్రాహకాన్తరస్యాభావాచ్చ పరిశేషేణ సకృద్ధర్మనస్య
వ్యాప్తిగ్రాహకత్వాత్తన్నిశ్చయే ప్రామాణ్యసంశయాదేవ తత్సంశయః । న చైవం రాసభేఽపి
ప్రథమం వ్యాప్తిపరిచ్ఛేదః స్యాదితి వాచ్యమ్ । తత్ర వ్యాప్తేరభావాత్ , ప్రత్యక్షే విషయస్య
హేతుత్వాత్ , క్వచిదసంసర్గాగ్రహాత్ తథా వ్యవహారో దోషమాహాత్మ్యాత్। న చాత్రాపి తథా,
ఆరోపే సతి నిమిత్తానుసరణం, న తు నిమిత్తమస్తీత్యారోప ఇత్యభ్యుపగమాత్ ।
కేచిత్తుసాధనవన్నిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగిసాధ్యసామానాధికరణ్యమ్,
సాధనవన్నిష్ఠాన్యోన్యాభావాప్రతిగోగిసాధ్యవత్కత్వం వా వ్యాప్తిః । తదుభయమపి యోగ్యం
ప్రత్యక్షేణ వహ్నిధూమసమ్బన్ధానుభవేన ప్రథమమవగతమేవ। మహానసే
యోఽత్యన్తాభావోఽన్యోన్యాభావో వావగతః తస్య ప్రతియోగీ న వహ్నిర్న వా
వహ్నిమానిత్యనుభవాత్ । రాసభే తథావగమేఽపి అగ్రే స బాధ్యత ఇతి । తన్న । ఏవం హి
తద్వహ్నితద్ధూమయోరేవ వ్యాప్తిః స్యాత్, న తు ధూమత్వవహ్నిత్వావచ్ఛేదేన । న చ
తదనుమానోపయోగి వహ్నిత్వం వహ్నిమత్త్వం వా న ప్రతియోగితావచ్ఛేదకమితి ప్రథమతో
జ్ఞాతుమశక్యమేవేతి । మైవమ్ । ప్రకృతసాధ్యవ్యాపకసాధనావ్యాపకో వా, సాధనత్వాభిమతేన
సమం ప్రకృతసాధ్యసమ్బన్ధితావచ్ఛేదకం విశేషణం వా ఉపాధిః । ఉభయథాపి తదభావో న
వ్యాప్తిః । సిద్ధ్యసిద్ధిభ్యాం తన్నిషేధానుపపత్తేః । కిం తు
యావత్స్వవ్యభిచారివ్యభిచారిసాధ్యసామానాధికరణ్యమనౌపాధికత్వమ్ । తస్య చ ప్రథమం
జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్ । కిం చ న వస్తుగత్యా వ్యాప్తేర్జ్ఞానం హేతుః, కిం తు వ్యాప్తిత్వేన ।
తచ్చోపాధ్యభావత్వమ్ । న చోపాధేరజ్ఞానే తదభావత్వేన జ్ఞానం సమ్భవతి ।
విశేషణజ్ఞానసాధ్యత్వాద్విశిష్టజ్ఞానస్య। న చ నియమతః ప్రథమముపాధిధీరస్తి । యచ్చోక్తం -
ప్రతియోగిజ్ఞానం వ్యవహారహేతుర్నాభావజ్ఞానే ఇతి । అస్తు తావదేవమ్ । తథాపి తదభావో మా
వ్యవహారి । ఉపాధ్యభావజ్ఞానాధీనానుమితిః స్యాదేవోపాధిజ్ఞానం వినాపి । న చైవమ్ । వస్తుతస్తు

విశేషాదర్శనే సహచారాదిసాధారణధర్మదర్శనాత్ వ్యభిచారసంశయాత్ ప్రథమదర్శనే న వ్యాప్తినిశ్చయః । అథ వ్యభిచారసంశయో నావ్యభిచారనిశ్చయప్రతిబన్ధకః గ్రాహ్యసంశయస్య నిశ్చయాప్రతిబన్ధకత్వాత్ । అన్యథా సంశయోత్తరం క్వాపి నిశ్చయో న స్యాదితి చేత్, న। వ్యభిచారసంశయః ప్రతిబన్ధక ఇతి బ్రూమః। కిం తు విశేషాదర్శనే సతి సహచారాదిసాధారణధర్మదర్శనాత్ సంశయః స్యాత్ , న తు సంశయసామగ్రీతో నిశ్చయః ఇతి। కిం చ యద్ధీసామగ్రీ యత్ర ప్రతిబన్ధికా విశేషాదర్శనే తత్ర తద్ధీరపీతి వ్యభిచారసంశయోఽపి ప్రతిబన్ధకః । ఏవం భూయోదర్శనమపి సంశాయకమ్ తర్కస్త్వనవస్థాగ్రస్త ఏవేతి కథం వ్యాప్తిగ్రహః ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానాఖ్యద్వితీయఖణ్డే వ్యాప్తిగ్రహోపాయపూర్వపక్షః।

అథ వ్యాప్తిగ్రహోపాయసిద్ధాన్తః॥ అత్రోచ్యతే । వ్యభిచారజ్ఞానవిరహసహకృతం సహచారదర్శనం వ్యాప్తిగ్రాహకమ్। జ్ఞానం నిశ్చయః శఙ్కా చ । సా చ క్వచిదుపాధిసన్దేహాత్ , క్వచిత్ విశేషాదర్శనసహితసాధారణధర్మదర్శనాత్। తద్విరహశ్చ క్వచిత్ విపక్షబాధకతర్కాత్ , క్వచిత్ స్వతస్సిద్ధ ఏవ । తర్కస్య వ్యాప్తిగ్రహమూలకత్వేనానవస్థేతి చేత్, న । యావదాశఙ్కం తర్కానుసరణాత్। యత్ర చ వ్యాఘాతేన శఙ్కైవ నావతరతి తత్ర తర్కం వినైవ వ్యాప్తిగ్రహః ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే వ్యాప్తిగ్రహోపాయసిద్ధాన్తః।

అథ తర్కప్రకరణమ్ తథాహి-ధూమో యది వహ్న్యసమవహితాజన్యత్వే సతి వహ్నిసమవహితాజన్యః స్యాత్ , నోత్పన్నః స్యాత్ ఇత్యత్ర కిం ధూమోఽవహ్నేరేవ భవిష్యతి, క్వచిద్వహ్నిం వినాపి భవిష్యతి, అహేతుక ఏవ వోత్పత్స్యతే ఇతి శఙ్కా స్యాత్ । సర్వత్ర స్వక్రియావ్యాఘాతః స్యాత్ । యది హి గృహీతాన్వయవ్యతిరేకం హేతుం వినాపి కార్యోత్పత్తిం శఙ్కేత, తదా స్వయమేవ ధూమార్థం వహ్నేః తృప్త్యర్థం భోజనస్య పరప్రతిపత్త్యర్థం శబ్దస్య చోపాదానం నియమతః కథం కుర్యాత్, తేన వినాపి తత్సమ్భవాత్ । తస్మాత్తత్తదుపాదానమేవ తాదృశశఙ్కాప్రతిబన్ధకమ్। శఙ్కాయాం న నియతోపాదానమ్। నియతోపాదానే చ న శఙ్కా । తదిదముక్తమ్ తదేవ హ్యాశఙ్క్యతే యస్మిన్నాశఙ్క్యమానే స్వక్రియావ్యాఘాతో న భవతీతి । న హి సంభవతి స్వయం వహ్న్యాదికం ధూమాదికార్యార్థం నియమత ఉపాదత్తే, తత్కారణం తన్నోత్ప్రాశఙ్క్యతే చేతి । ఏతేనవ్యాఘాతో విరోధః । స చ సహానవస్థాననియమ ఇతి తత్రాప్యనవస్థేతి నిరస్తమ్। స్వక్రియాయా ఏవ శఙ్కాప్రతిబన్ధకత్వాత్ । అత ఏవ " "వ్యాఘాతో యది శఙ్కాస్తి న చేచ్ఛఙ్కా తతస్తరామ్ । వ్యాఘాతావధిరాశఙ్కా తర్కః శఙ్కావధిః కుతః " "॥

ఇతి ఖణ్డనకారమతమప్యపాస్తమ్ । న హి వ్యాఘాతః శఙ్కాశ్రితః, కిం తు స్వక్రియైవ శఙ్కాప్రతిబన్ధికేతి। న వా విశేషదర్శనాత్ క్వచిచ్ఛఙ్కానివృత్తిరేవం స్యాత్ । న చైతాదృశతర్కావతారో భూయోదర్శనం వినేతి భూయోదర్శనాదరః । న తు స స్వత ఏవ ప్రయోజకః । అత ఏవ న తదాహితసంస్కారో మానాన్తరమ్ । తర్కస్యాప్రమాత్వాత్ । తచ్చ ప్రత్యక్షవ్యాప్తిజ్ఞానే హేతుః । తదభావేఽపి శబ్దానుమానాభ్యాం తద్గ్రహాత్ । నను సహచారదర్శనవ్యభిచారాదర్శనవత్ వ్యభిచారశఙ్కావిరహానుకూలతర్కయోర్జ్ఞానం వ్యభిచారిసాధారణమితి న తతోఽపి వ్యాప్తినిశ్చయ ఇతి చేత్ , న । స్వరూపసతోరేవ తయోర్వ్యాప్తిగ్రాహకత్వాత్ । సత్తర్కాత్ వ్యాప్తిప్రమా, తదాభాసాత్ తదప్రమా, విశేషదర్శనసత్యత్వాసత్యత్వాభ్యాం పురుషజ్ఞానమివ । అపరేతు యత్ర తర్కే వ్యాప్త్యనుభవో మూలం తత్ర తర్కాన్తరాపేక్షా, యత్ర తు వ్యాప్తిస్మరణం హేతుస్తత్ర న తర్కాన్తరాపేక్షేతి నానవస్థా । అస్తి చ జాతమాత్రాణా మిష్టానిష్టసాధనతానుమితిహేతువ్యాప్తిస్మరణమ్, తదానీం వ్యాప్త్యనుభవకాభావాత్ । తన్మూలానుభవమూలా చాగ్రేఽపి వ్యాప్తిస్మరణపరమ్పరేతి । యత్తు అనాదిసిద్ధకార్యకారణభావవిరోధాదిమూలాః కేచిత్తర్కా ఇతి ।
తన్న,ప్రమాణానుయోగేఽనుమాన ఏవ పర్యవసానాత్ । న చ వ్యాప్తిగ్రహాన్యథానుపపత్త్యైవ తర్కస్యానాదిసిద్ధవ్యాప్తికత్వజ్ఞానమితి వాచ్యమ్ । అనుపపత్తేరప్యనుమానత్వాత్ । అన్యే తువిపక్షబాధకతర్కాదనౌపాధికత్వగ్రహ ఏవ తదధీనో వ్యాప్తిగ్రహ ఇతి । తదపి న। తర్కస్యాప్రమాణత్వాత్ । వ్యభిచారాదిశఙ్కానిరాసద్వారా ప్రత్యక్షాదిసహకారీ స ఇతి చేత్, న । అనవస్థాభయేన తర్కం వినా వ్యాఘాతాత్। యత్ర శఙ్కావిరహస్తత్ర వ్యాప్తిగ్రహే తర్కస్య వ్యభిచారాత్ । యత్తుయోగ్యానాముపాధీనాం యోగ్యానుపలబ్ధ్యా అభావగ్రహః । అయోగ్యానాం తు సాధ్యావ్యాపకత్వసాధనవ్యాపకత్వసాధనాదభావగ్రహ ఇత్యనౌపాధికత్వం మనసా సుగ్రహమితి। తత్తుచ్ఛమ్ । అనుమానేన తత్సాధనేఽనవస్థానాత్, ప్రమాణాన్తరస్యాభావాత్। యే చానుకూలతర్కం వినైవ సహచారాదిదర్శనమాత్రేణ వ్యాప్తిగ్రహం వదన్తి తేషాం పక్షేతరత్వస్య సాధ్యవ్యాపకత్వగ్రహేఽనుమానమాత్రముచ్ఛిద్యేత।
అనుమానమాత్రోచ్ఛేదకత్వాదేవ పక్షేతరో నోపాధిరితి చేత్, భ్రాన్తోఽసి। నహి వయముపాధిత్వేన తస్య దోషత్వమాచక్ష్మహే । సాధ్యవ్యాపకత్వేన తద్వ్యతిరేకాత్ పక్షే సాధ్యవ్యావర్తకతయా వ్యాపకవ్యతిరేకే వ్యాప్యవ్యతిరేకస్య వజ్రలేపత్వాచ్చ। అపి చ కరవహ్నిసంయోగః శక్త్యతిరిక్తేన్ద్రియధర్మసమవాయీ జనకత్వాదిత్యత్రాప్రయోజకత్వాన్న సాధకమ్ । తత్ర వ్యాప్తస్య పక్షధర్మత్వే కిమప్రయోజకం నామ।
తస్మాద్విపక్షబాధకతర్కాభావాన్న తత్ర వ్యాప్తిగ్రహ ఇత్యప్రయోజకత్వమితి । ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే తర్కప్రకరణమ్ ॥

అథ వ్యాప్త్యనుగమప్రకరణమ్ ఉక్తవ్యాప్తిప్రకారేష్వన్యోన్యాభావగర్భైవ వ్యాప్తిరనుమితిహేతుర్లాఘవాత్ । అతో నాననుగమః అనౌపాధికత్వం తు తల్లక్షణమ్ । నన్వేవముపాధిరసిద్ధ్యుపజీవ్యత్వేన వ్యభిచారవద్భేత్వాభాసాన్తరం స్యాత్ , న తు వ్యాప్త్యభావత్వేనాసిద్ధిరితి చేత్ , తజ్జ్ఞానముపజీవ్యమపి న స్వతో దూషకమ్ । నహ్యన్యస్య

సాధ్యవ్యాపకత్వసాధనావ్యాపకత్వజ్ఞానమన్యస్య సాధ్యవ్యాప్యత్వజ్ఞానే ప్రతిబన్ధకమ్, అతిప్రసక్తేః । వ్యభిచారాజ్ఞానస్య తద్ధేతుత్వాత్తద్బుద్ధిస్తథా । న చానౌపాధికత్వజ్ఞానం వ్యాప్తిజ్ఞానహేతురిత్యుక్తమ్ । తథా చ వ్యభిచారజ్ఞానద్వారా స దూషకః । ఏవం చ పరముఖనిరీక్షకతయా సిద్ధసాధనవన్న పృథక్ । న చైవమవ్యభిచారస్య వ్యాప్తిత్వే వ్యభిచారస్తదభావత్వేనాసిద్ధిः స్యాదితి వాచ్యమ్ । సాధ్యాభావవద్వృత్తిత్వం హి వ్యభిచారः । తదభావశ్చ నావ్యభిచారः, కేవలాన్వయినఽభావాత్ । కిం తు స్వసమానాధికరణాత్యన్తాభావాప్రతియోగిసామానాధికరణ్యమ్। న చానయోः పరస్పరవిరహత్వమితి। ॥

ఇతి శ్రీమధుఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే వ్యాప్త్యనుగమప్రకరణమ్ ॥

అథ సామాన్యలక్షణాప్రకరణమ్ వ్యాప్తిగ్రహశ్చ సామాన్యలక్షణాప్రత్యాసత్త్యా సకలధూమవిషయకः । కథమన్యథా పర్వతీయధూమే వ్యాప్త్యగ్రహే తస్మాదనుమితిः । సా చేన్ద్రియసమ్బద్ధవిశేషణతా అతిరిక్తైవ వా। తద్విశేష్యకప్రత్యక్షే తదిన్ద్రియసంనికర్షస్య హేతుత్వేనానాగతాదౌ సంయోగాదేరభావాదితి వదన్తి । తదపరే న మన్యన్తే । తథా హి ధూమత్వావచ్ఛిన్నా వ్యాప్తిः సంనికృష్టధూమవిషయే ధూమత్వేన ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాయతే । తతः స్మృతా సా తృతీయలిఙ్గపరామర్శే పక్షనిష్ఠధూమవృత్తితయా జ్ఞాయతే । తతోఽనుమితిः తదనభ్యుపగమేఽపి సన్నికృష్టధూమవిషయే ధూమత్వేన ధూమో వహ్నివ్యాప్య ఇత్యనుభవः, తథైవ వ్యాప్తిస్మరణమ్, తతో ధూమవానయమితి వ్యాప్తిస్మృతిప్రకారేణ ధూమత్వేన పక్షవృత్తిధూమజ్ఞానాదనుమితిः ।
వ్యాప్త్యనుభవతత్స్మరణపక్షధర్మతాజ్ఞానానామేకప్రకారకత్వేనానుమితి హేతుత్వాత్। గవాదిపదేష్వపి శక్త్యనుభవ-తత్స్మరణ-వాక్యార్థానుభవానామేకప్రకారకత్వేన హేతు-హేతుమద్భావ ఇత్యపూర్వే వక్ష్యతే । తత్ర యోగ్యతాదిబలాదపూర్వవ్యక్తిలాభः అనుమానే తు పక్షధర్మతాబలాత్ ధూమో వహ్నివ్యాప్య ఇత్యనుభవో, న తు సర్వో ధూమో వహ్నివ్యాప్య ఇతి, యేన సర్వభానార్థం తతీస్వీకారः। అథ
వహ్నిమానయమిత్యనుమితిర్విశేషణజ్ఞానసాధ్యావిశిష్టజ్ఞానత్వాదితి పర్వతీయవహ్నిభానార్థం తత్కల్పనే ధూమేఽపి తథా। క్వచిత్ ధూమస్యాపి వ్యాపకత్వాదితి చేత్ , న । విశిష్టవైశిష్ట్యజ్ఞానే విశేషణతావచ్ఛేదకప్రకారకజ్ఞానస్యావశ్యకత్వేన హేతుత్వాత్ । తచ్చ వృత్తమేవ । న తు విశేషణజ్ఞానమపి తథా గౌరవాత్ । గౌరయమితి విశిష్టజ్ఞానే యుగపద్విశేష్యే విశేషణే సంనికర్ష ఏవ, కారణమ్ న తు నిర్వికల్పకమ్ , మానాభావాత్ । విశిష్టజ్ఞానత్వమేవ మానమితి చేన్న । ద్వష్టాన్తాభావాత్ । దణ్డీ పురుష ఇత్యత్ర విశేషణధీజన్యత్వానభ్యుపగమాత్। విశిష్టవైశిష్ట్యజ్ఞానత్వాత్ । అపి చ ప్రమేయత్వేన వ్యాప్తిం పరిచ్ఛిన్దన్ సర్వజ్ఞः స్యాత్ । తథా చ పరకీయజ్ఞానవిషయే ఘటత్వం న వేతి సంశయో న స్యాత్ ప్రమేయత్వేన తదన్యతరనిశ్చయాత్ । ప్రమేయత్వేన ఘటం జానాత్యేవ ఘటత్వం తస్య న జానాతీతి చేత్ న । తత్ కిం ఘటత్వం న ప్రమేయం యేన తన్న జానీయాత్ । సకలఘటవృత్తిధర్మస్య ప్రమేయత్వేన తదజ్ఞానాసమ్భవాత్ ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే
సామాన్యలక్షణాపూర్వపక్షః।

అథ సామాన్యలక్షణాసిద్ధాన్తః ఉచ్యతే । యది సామాన్యలక్షణా నాస్తి, తదా
అనుకూలతర్కాదికం వినా ధూమాదౌ వ్యభిచారసంశయో న స్యాత్ । ప్రసిద్ధధూమే
వహ్నిసమ్బన్ధావగమాత్ కాలాన్తరీయ-దేశాన్తరీయధూమస్య మానాభావేన అజ్ఞానాత్
సామాన్యేన తు సకలధూమోపస్థితౌ విశేషాదర్శనేన సంశయో యుజ్యతే । యత్తు పాకాదౌ
చికీర్షా సుఖాదావిచ్ఛా న స్యాత్ సిద్ధే ఇచ్ఛావిరహాత్ అసిద్ధ్యస్యాజ్ఞానాత్ । తస్మాత్సుఖత్వాదినా
జ్ఞాతేషు సర్వేషు సిద్ధం విహాయాసిద్ధే ఇచ్ఛా భవతీత్యభ్యుపేయమ్। తన్న ।
ప్రసిద్ధస్యాజ్ఞానేఽపి సిద్ధగోచరజ్ఞానాదేవ ఇచ్ఛాప్రవృత్తిస్వాభావ్యాదసిద్ధే తయోరుత్పత్తేః। న
చాతిప్రసఙ్గః । సమానప్రకారకత్వేన జ్ఞానేచ్ఛాకృతీనాం కార్యకారణభావాత్; న తు
సమానవిషయత్వేనాపి క్వచిదప్యకల్పనాత్। సమానవిషయకత్వే సత్యపి
సమానప్రకారకజ్ఞానాభావేనేచ్ఛాకృత్యోరభావాత్ తస్యావశ్యకత్వేన గౌరవాచ్చేతి పరసిద్ధాన్తాత్,
। న చ సర్వజ్ఞత్వే సంశయో న స్యాదితి దోషః। ఘటఃస ఇతి ఘటత్వప్రకారకం హి జ్ఞానం
సంశయవిరోధి । తచ్చ న వృత్తమ్ స్వసామగ్రీవిరహాత్ । అతో ఘటత్వాదిసకలవిశేషజ్ఞానేఽపి
స ఘటో న వేతి సంశయ ఇతి।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే సామాన్యలక్షణాసిద్ధాన్తః।

అథోపాధివాదప్రకరణమ్ ఉపాధిజ్ఞానాద్వ్యభిచారజ్ఞానే సతి న వ్యాప్తినిశ్చయ
ఇత్యుపాధిర్నిరూప్యతే । తత్రోపాధిః సాధ్యత్వాభిమతవ్యాపకత్వే సతి
సాధనత్వాభిమతావ్యాపకః । అనౌపాధికత్వజ్ఞానం చ న వ్యాప్తిజ్ఞానే హేతుః । అతో
వ్యాపకత్వాదిజ్ఞానే నాన్యోన్యాశ్రయః । యద్వా వ్యాపకత్వం
తదన్నిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వమ్ । తత్ప్రతియోగిత్వం చ అవ్యాపకత్వమ్ ।
ప్రతియోగిత్వం చ తదధికరణానధికరణత్వమితి వదన్తి । తన్న ।
సాధనపక్షధర్మావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకోపాధ్యవ్యాప్తేః । న చ తయోరనుపాధిత్వమ్ ।
దూషకతాబీజసామ్యాత్ । మిత్రాతనయత్వేన శ్యామత్వసాధనే శాకపాకజత్వస్య,
ప్రత్యక్షస్పర్శాశ్రయత్వేన వాయోః ప్రత్యక్షత్వే సాధ్యే ఉద్భూతరూపవత్త్వస్య చ శాస్త్రే
ప్రయోజకత్వేనోపాధిత్వస్వీకారాచ్చేతి పక్షేతరేఽతివ్యాప్తిశ్చ (అతివ్యాప్తేశ్చ)। న చ వ్యతిరేకే
పర్వతేతరాన్యత్వాదిత్యత్ర ఇతరాన్యత్వస్యాసిద్ధివారణార్థం పర్వతపదం విశేషణమితి
వ్యతిరేకే వ్యర్థవిశేషణత్వాన్న స ఉపాధిః । బాధోన్నీతస్యాప్యనుపాధితాపత్తేః। న చేష్టాపత్తిః,
ఇతరాన్యత్వస్యాప్రసిద్ధ్యా విశేషణం వినా వ్యాప్త్యగ్రహేణ తత్సార్థకత్వాత్। వస్తుగత్యా
సాధ్యవ్యాపకః పక్షేతర ఉపాధిరితి చేత్ , అస్తు తథా, తథాపి పక్షాతిరిక్తే
సాధ్యవ్యాపకతాగ్రహాదుపాధేర్దూషకత్వమ్, తచ్చ తత్రాప్యస్తి । అన్యథా పక్షే
సాధ్యసన్దేహాదనుపాధిత్వే ఉపాధిమాత్రముచ్ఛిద్యేత । విపక్షావ్యావర్తకవిశేషణశూన్యత్వం
విశేషణమ్ । తేన బాధోన్నీతపక్షేతరస్య పరిగ్రహః తత్ర పక్ష స్యైవ విపక్షత్వాత్ న తు

పర్వతేతరత్వాదేరితి చేత్ న । న హి వస్తు విపక్షావ్యావర్తకవిశేషణశూన్యమ్ , సర్వత్ర ప్రమేయత్వాదేర్న్యాత్వాత్। తత్రోపాత్తేతి విశేషణే సిద్ధ్యసిద్ధివ్యాఘాతః । తథాపి చ సాధ్యవ్యాపకత్వ సాధనావ్యాపకత్వే తత్ర స్త ఇతి తద్వ్యావృత్త్యా పక్షే సాధ్యవ్యావృత్తిః । అతో హేతోర్వ్యభిచార ఏవ । వ్యభిచారే చావశ్యముపాధిరితి పక్షేతర ఏవ తత్రోపాధిః స్యాత్ । తావన్మాత్రస్యైవ దూషకత్వాచ్చ వ్యర్థం విశేషణమ్। అత ఏవానుమానమాత్రోచ్చేదకతయా జాతిత్వాన్న పక్షేతర ఉపాధిరిత్యపాస్తమ్ । దూషణసమర్థత్వేన జాతిత్వాభావాత్ । ఏతేన పక్షేతరవ్యావృత్త్యర్థం ప్రకారాన్తరమపి నిరస్తమ్। ఉపాధిత్వాభావేఽపి దూషణసమర్థత్వాత్ । అథోపాధిః స్వవ్యతిరేకేణ సత్ప్రతిపక్షోత్థాపకతయా దూషణమ్ । పక్షేతరత్వవ్యతిరేకశ్చ న సాధ్యాభావసాధకః, అసాధారణత్వాత్। న తు వ్యభిచారోన్నాయకతయా దూషణమ్। యథా హి సాధ్యవ్యాపకోపాధ్యవ్యాప్యతయా హేతోః సాధ్యావ్యాప్యత్వం తథా సాధ్యవ్యాప్యహేత్వవ్యాపకతయోపాధేర్న సాధ్యవ్యాపకత్వమపి సిధ్యేత్ । వ్యాప్తిగ్రాహకస్యోభయత్రాపి సామ్యేన వినిగమకవిరహాత్ । తస్మాద్యథా సాధ్యవ్యాప్యేన హేతునా సాధ్యం సాధనీయం తథా సాధ్యవ్యాపకోపాధివ్యావృత్త్యా సాధ్యాభావోఽపి సాధనీయో వ్యాప్తిగ్రహతౌల్యాదితి దూషకతాబీజమ్ । సోఽయం సత్ప్రతిపక్ష ఏవేతి । మైవమ్ । ఏవం హి సత్ప్రతిపక్షే ఉపాధ్యుద్భావనం న స్యాత్ , సప్రతిపక్షాన్తరవత్ । కిం చైవం బోధోన్మీతోఽపి పక్షేతరో నోపాధిః స్యాత్ వ్యతిరేకేఽసాధారణ్యాత్ । నను బాధే నోపాధినియమః ధూమేన హ్రదే వహ్నిసాధనే తదభావాత్ । న తు హేతుమతిపక్షే బాధే పక్షేతరోపాధినియమః, ప్రత్యక్షే వహ్నౌ కృతకత్వేనానుష్ణత్వే సాధ్యే అతేజస్త్వాదేరుపాధిత్వసమ్భవాదితి చేత్ న । తేజోమాత్రపక్షత్వే అతేజస్త్వం వినా అన్యస్యోపాధేరభావాత్ । కిం చ (అపి చ) పర్వతావయవవృత్త్యన్యత్వం పర్వతేతరద్రవ్యత్వం హ్రదపర్వతసంయోగానాధారత్వం హ్రదపర్వతాన్యత్వాదికముపాధిః స్యాదేవ । వ్యతిరేకే అసాధారణ్యాభావాత్ వ్యతిరేకిణా సత్ప్రతిపక్షసమ్భవాచ్చ । న చాసాధారణ్యమ్ , తస్యాపి సత్ప్రతిపక్షోత్థాపకతయా దోషత్వాత్ , తస్మాదుభయోరపి వ్యాప్తిగ్రాహకసామ్యే విరోధాన్న వ్యాప్తినిశ్చయః । కిం తూభయత్ర వ్యభిచారసంశయః । తథా చ వ్యభిచారసంశయాధాయకత్వేనోపాధేర్దూషకత్వమ్ । తచ్చ పక్షేతరేఽప్యస్తి । తదుక్తమ్ । ఉపాధేరేవ వ్యభిచారశఙ్కేతి । భవతు వోక్తన్యాయేన సకలానుమానభఙ్గభియా పక్షేతరోఽనుపాధిః తథాపి లక్షణమతివ్యాపకమ్ । నాపి సాధ్యసమవ్యాప్తత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వముపాధిత్వమ్। దూషకతాబీజస్య వ్యభిచారోన్నయనస్య సత్ప్రతిపక్షస్య వా సామ్యేన విషమవ్యాప్తస్యాప్యుపాధిత్వాత్ । తథా దూషకతాయాం సాధ్యవ్యాప్యత్వస్యాప్రయోజకత్వాచ్చ । అథ సాధ్యప్రయోజకో ధర్మ ఉపాధిః । ప్రయోజకత్వం చ న న్యూనాధికదేశవృత్తేః । తస్మిన్ సత్యభవతః తేన వినాపి భవతః తదప్రయోజకత్వాత్ । అన్యథా పక్షేతరస్యాప్యుపాధిత్వప్రసఙ్గాదితి చేత్ న । దూషణోపయికం హి ప్రయోజకత్వమిహ వివక్షితమ్ । తచ్చ సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వమేవేతి తదేవ ప్రయోజకమ్, నత్వధికం వ్యర్థత్వాత్ । అథోపాధిః (ననూపాధిః) స ఉచ్యతే యద్ధర్మోఽన్యత్ర ప్రతిబిమ్బతే, యథా జపాకుసుమం స్ఫటికలౌహిత్యే ఉపాధిః । తథా చోపాధివృత్తివ్యాప్యత్వం హేతుత్వాభిమతే చకాస్తి, తేనాసావుపాధిః । న చ వ్యాప్యత్వమాత్రేణ దూషకత్వమితి

సాధ్యవ్యాపకతాపీష్యతే । తథా చ సమవ్యాప్త ఏవోపాధిరితి చేత్ తత్ కిం విషమవ్యాప్తస్య దూషకతాబీజాభావాన్నోపాధిశబ్దవాచ్యత్వమ్?
తథాత్వేఽప్యుపాధిపదప్రవృత్తినిమిత్తాభావాద్వా ? నాద్యః । తస్యాపి వ్యభిచారాదున్నాయకత్వాత్ । నాపరః, న హి లోకే సమవ్యాప్త ఏవాన్యత్ర స్వధర్మప్రతిబిమ్బజనకే ఏవోపాధిపదప్రయోగః। లాభాద్యుపాధినా కృతమిత్యాదౌ లాభాదావప్యుపాధిపదప్రయోగాత్ । కిం చ న శాస్త్రే లౌకికవ్యవహారార్థముపాధివ్యుత్పాదనమ్, కిన్త్వనుమానదూషణార్థమ్ । తచ్చ సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వమాత్రమితి శాస్త్రే తథైవోపాధిపదప్రయోగః । అన్యే తుయదభావో వ్యభిచారవిరోధీ స ఉపాధిః । న చ విషమవ్యాప్తస్యాభావో వ్యభిచారం విరుణాద్ధి । తస్యాభావేఽపి వ్యభిచారాత్ । అస్తి హ్యనిత్యత్వవ్యాపకం ప్రమేయత్వమ్ , తద్వ్యాప్యం చ గుణత్వమ్। న చానిత్యత్వగుణత్వయోర్వ్యాప్తిరస్తి । సమవ్యాప్తికస్య చ వ్యతిరేకస్తథా । న హి సాధ్యవ్యాపకవ్యాప్యీభూతస్య వ్యాప్యం యత్ తత్ సాధ్యం వ్యభిచరతి। వ్యభిచారే చాన్తఃసాధ్యమేవోపాధిః, అభేదేఽపి వ్యాప్యవ్యాపకత్వాత్ సాధనావ్యాపకత్వాచ్చేతి స్వీచక్రుః। తన్న । తవాపి హ్యవ్యభిచారే సాధ్యవ్యాప్యవ్యాప్యత్వం తన్త్రమ్, ఆవశ్యకత్వాత్ లాఘవాచ్చ, న సాధ్యవ్యాపకవ్యాప్యత్వమపి, భవతైవ వ్యభిచారస్య దర్శితత్వాత్ । న చ సాధ్యవ్యాప్యవ్యాప్యత్వమేవ అనౌపాధికత్వమ్ । సాధ్యవ్యాప్యమిత్యత్రాపి హి అనౌపాధికత్వం తదేవ వాచ్యమ్ । తథా చానవస్థేతి । అనౌపాధికత్వే చ వ్యాప్తిలక్షణే యావదితి పదం సాధ్యవ్యాపకత్వే విశేషణం దత్తమేవ । కిం చ యస్మిన్ సత్యనుమితిర్న భవతి తదేవ తత్ర దూషణమ్ । న తు యద్వ్యతిరేకే భవత్యేవేత్యేతధ్దర్మమ్ । విరుద్ధత్వాదేరప్యదోషత్వాపత్తేః । నాపి పక్షధర్మావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వనముపాధిత్వమ్ । సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకోపాధ్యవ్యాపనాత్ । శబ్దోఽభిధేయః ప్రమేయత్వాదిత్యత్ర అశ్రావణత్వస్యోపాధిత్వాపత్తేశ్చ । శబ్దధర్మగుణత్వావచ్ఛిన్నాభిధేయత్వం యత్ర రూపాదౌ తత్ర అశ్రావణత్వం వ్యాపకమ్, పక్షే ప్రమేయత్వస్య సాధనస్యావ్యాపకం హి తత్ । ఆర్ద్రేన్ధనవత్త్వాదావుపాధౌ పక్షనియతతాద్ధశధర్మాభావాచ్చ । అథ సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపక ఉపాధిః । తేన ధ్వంసస్య జన్యత్వేన ధ్వంసప్రతియోగిత్వే సాధ్యే సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకం భావత్వముపాధిః, శ్యామత్వే శాకపాకజత్వముపాధిరితి । తన్న । పక్షధర్మావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకోపాధ్యవ్యాపనాత్। జలం ప్రమేయం రసవత్వాదిత్యత్ర రసవత్వావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకపృథివీత్వస్యోపాధిత్వప్రసఙ్గాత్ । సోపాధిత్వాదసాధకమిత్యత్ర సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకవ్యభిచారిత్వే సాధనావచ్ఛిన్నేత్యస్య వ్యర్థత్వప్రసఙ్గాచ్చ। కిం చ పక్షద్వయేఽపి విశిష్టసాధ్యవ్యభిచారం విశిష్టసాధ్యవ్యతిరేకం వా ప్రసాధ్య పశ్చాత్ కేవలసాధ్యవ్యభిచారః కేవలసాధ్యవ్యతిరేకో వా సాధనీయః । తథా చార్థాన్తరమ్ । కేవలసాధ్యే హి వివాదో న తు విశిష్టే । అథ ప్రకృతసాధ్యవ్యభిచారసిద్ధ్యర్థం విశిష్టసాధ్యవ్యభిచారః సాధ్య ఇతి చేత్ న । అప్రాప్తకాలత్వాత్ । ప్రథమం సాధ్యవ్యభిచార ఏవోద్భావ్యః తత్రాసిద్ధావుపాధిరితి చేత్ తర్హి ప్రకృతానుమానే

నోపాధిః దూషణం స్యాత్ । కిం చ సాధ్యవ్యభిచారహేతుత్వేన
పక్షధర్మావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకవ్యభిచార ఏవోపన్యసనీయో నోపాధిః । స్యాదేతత్ ।
పర్యవసితసాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపక ఉపాధిః । పర్యవసితం సాధ్యం
పక్షధర్మతాబలలభ్యమ్ । యథా శబ్దోఽనిత్యత్వాతిరిక్తశబ్దధర్మాతిరిక్తధర్మవాన్
మేయత్వాదిత్యత్ర పర్యవసితం యత్ సాధ్యమ్ అనిత్యత్వం తస్య వ్యాపకం
కృతకత్వముపాధిః। యది చ తద్ధైవ కృతకత్వమపి శబ్దే సాధ్యతే తదా అనిత్యత్వముపాధిః।
తదుక్తం వాద్యుక్తసాధ్యనియమచ్యుతోఽపి కథకైరుపాధిరుద్భావ్యః పర్యవసితం నియమయన్
దూషకతబీజసామ్రాజ్యాత్ ఇతి । అనేన పక్షధర్మసాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకోపాధిః
సంగృహ్యతే తాద్ధశసాధ్యస్య పర్యవసితత్వాదితి । తన్న । ఏవం హి ద్వ్యణుకస్య సావయవత్వే
సిద్ధే ద్వ్యణుకమ్ అనిత్యద్రవ్యా సమవేతం జన్యమహత్త్వానధికరణద్రవ్యత్వాదిత్యత్ర
నిస్పర్శద్రవ్యసమవేతత్వముపాధిః స్యాత్ । భవతి హి నిత్యద్రవ్యసమవేతత్వం పర్యవసితం
సాధ్యమ్ తస్య వ్యాపకం సాధనావ్యాపకం చ । కిం చ పక్షధర్మతాబలలభ్యసాధ్యసిద్ధౌ నిష్ఫల
ఉపాధిః । తదసిద్ధౌ చ కస్య వ్యాపకః । న హి సోపాధౌ పక్షధర్మతాబలాత్ సాధ్యం సిధ్యతి యస్య
వ్యాపక ఉపాధిః స్యాదితి ।

ఇతి శ్రీమధ్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే ఉపాధివాదపూర్వపక్షః

ఉపాధివాదసిద్ధాన్తః అత్రోచ్యతే। యద్వ్యభిచారిత్వేన సాధనస్య సాధ్యవ్యభిచారిత్వం స
ఉపాధిః । లక్షణం తు పర్యవసితసాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వమ్।
యద్ధర్మావచ్ఛేదేన సాధ్యం ప్రసిద్ధం తదవచ్ఛిన్నం పర్యవసితం సాధ్యమ్ । స చ ధర్మః
క్వచిత్సాధనమేవ । క్వచిత్ ద్రవ్యత్వాది । క్వచిన్మహానసత్వాది । తథా హి సమవ్యాప్తస్య
విషమవ్యాప్తస్య వా సాధ్యవ్యాపకస్య వ్యభిచారేణ సాధనస్య సాధ్యవ్యభిచారః స్ఫుట ఏవ ।
వ్యాపకవ్యభిచారిణస్తద్వ్యాప్యవ్యభిచారనియమాత్ । సాధనావచ్ఛిన్నపక్షధర్మావచ్ఛిన్న
సాధ్యవ్యాపకయోర్వ్యభిచారిత్వేన సాధనస్య సాధ్యవ్యభిచారిత్వమేవ । యథా
ధ్వంసస్యానిత్యత్వే సాధ్యే భావత్వస్య, వాయోః ప్రత్యక్షత్వే సాధ్యే ఉద్భూతరూపవత్త్వస్య చ ।
విశేషణావ్యభిచారిణి సాధనే విశిష్టవ్యభిచారస్య విశేష్యవ్యభిచారిత్వనియమాత్ । అత ఏవ
నార్థాన్తరమ్ । విశేషణావ్యభిచారిత్వేన జ్ఞాతే సాధనే విశిష్టవ్యభిచారః సిధ్యన్
విశేష్యసాధ్యవ్యభిచారమాదాయైవ సిధ్యతి, పక్షధర్మతాబలాత్। అన్యథా
ప్రతీతేరపర్యవసానాత్ । న చ పక్షధర్మతాబలాత్ ప్రకృతసిద్ధావర్థాన్తరమ్ । యద్వా
ప్రత్యక్షస్పర్శాశ్రయత్వం ప్రత్యక్షత్వవ్యభిచారి ద్రవ్యత్వావ్యభిచారిత్వే సతి
ద్రవ్యప్రత్యక్షత్వవ్యాపకవ్యభిచారిత్వాత్ మహత్త్వవత్ । తథా మిత్రాతనయత్వం
శ్యామత్వవ్యభిచారి మిత్రాతనయత్వావ్యభిచారిత్వే సతి
శ్యామమిత్రాతనయత్వవ్యాపకవ్యభిచారిత్వాత్ అఘటత్వవత్ । అవ్యభిచారశ్చ
తత్సమానాధికరణాత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వమ్ । తచ్చాభేదేఽపి। యద్వా యః
సాధనవ్యభిచారీ సాధ్యవ్యభిచారోన్నాయకః స ఉపాధిః । తత్త్వం చ సాక్షాత్ పరమ్పరయా వేతి
నార్థాన్తరమ్ । కించార్థాన్తరస్య పురుషదోషతయా ఆభాసాన్తరస్య తత్రాభావాత్ ఉపాధిరేవ

భావత్వాదికం దోషః । న చైవం శబ్దోఽభిధేయః ప్రమేయత్వాదిత్యత్రాశ్రావణత్వమ్, జలం ప్రమేయం రసవత్త్వాదిత్యత్ర పృథివీత్వముపాధిః స్యాత్। కేవలాన్వయిత్వసాధకప్రమాణేన తత్ర సాధ్యసిద్ధేరుపాధేర్విశిష్టావ్యాపకత్వాత్ । న చ పక్షేతరే స్వవ్యాఘాతకత్వేనానుపాధావతివ్యాప్తిః। తత్రానుకూలతర్కాభావేన సాధ్యవ్యాపకత్వానిశ్చయాత్। సహచారదర్శనాదేస్తేన వినా సంశాయకత్వాదిత్యుక్తమ్। బాధోన్నీతే చానుకూలతర్కోఽస్త్యేవేతి। ఏవం పర్వతావయవవృత్త్యన్యత్వాదేరపి నోపాధిత్వమ్ । పక్షమాత్రవ్యావర్తకవిశేషణవత్త్వాత్। అత ఏవ ధూమే ఆర్ద్రేన్ధనప్రభవవహ్నిమత్త్వమ్, ద్రవ్యబహిరిన్ద్రియప్రత్యక్షత్వే ఉద్భూతరూపవత్త్వమ్, మిత్రాతనయశ్యామత్వే శాకపాకజత్వమ్, జన్యానిత్యత్వే భావత్వముపాధిః। తదుత్కర్షేణ సాధ్యోత్కర్షాత్। అనన్యథాసిద్ధాన్వయవ్యతిరేకతో వైదికాత్ కారణతావగమేన ఘటోన్మజ్జనప్రసఙ్గేన సాధ్యవ్యాపకతానిశ్చయాత్। తత్ కిం కార్యకారణయోరేవ వ్యాప్తిః, తథా చ బహుధా వ్యాకులీ స్యాదితి చేత్, న । తదుపజీవ్యానేషామప్యనుకూలతర్కేణ వ్యాప్తిగ్రహాత్। యత్ర సాధ్యాపాధ్యోర్హేతుసాధ్యయోర్వా వ్యాప్తిగ్రాహకసామాన్యైకత్ర వ్యాప్తినిశ్చయస్తత్ర సన్దిగ్ధోపాధిత్వమ్ , వ్యభిచారసంశయోపధాయకత్వాత్। యదా చ తాదృశైకత్రానుకూలతర్కావతారస్తదా హేతుత్వముపాధిత్వం వా నిశ్చితమ్ । పక్షేతరస్య స్వవ్యాఘాతకత్వేన న హేతువ్యభిచారసంశాయకత్వమ్। అతో న సందిగ్ధోపాధిరపి సః । యత్తు పక్షేతరస్య యథా సాధ్యవ్యాపకత్వం తథా సాధ్యాభావవ్యాపకత్వమపి, గ్రాహకసామ్యాత్ । తథా చోభయవ్యాపకనివృత్త్యా సాధ్యతదభావాభ్యాం పక్షే నివర్తితవ్యమ్। న చైవమ్, తథా చ పక్షేతరః సాధ్యవ్యాపకతాసంశయేన సన్దిగ్ధః కథం పరం దూషయేదితి । తన్న। తథాహి సాధ్యవ్యాపకతాపక్షమాలమ్బ్య హేతువ్యభిచారసంశయాధాయకత్వేన దూషణం స్యాదేవ। నను యత్రోపాధిస్తత్రానుకూలతర్కో యది నాస్తి, తదా తదభావేనైవ వ్యాప్తేరగ్రహః। అథాస్తి తదా సాధ్యవ్యాప్యావ్యాపకత్వేన ఉపాధిః సాధ్యావ్యాపకత్వ నిశ్చయాన్నోపాధిరిత్యుభయథాపి నోపాధిర్దూషణమ్। న చ వ్యాప్త్యభావవ్యాప్యముభయమ్, అత ఉపాధిరపి తదభావోన్నయనేన దోష ఇతి వాచ్యమ్ । ఉపాధేరాత్మలాభార్థమనుకూలతర్కాభావోపజీవకత్వేన తస్యైవ దోషత్వాదితి చేత్ , న । సోపాధావేకత్ర సాధ్యతదభావసమ్బన్ధస్య విరుద్ధత్వాత్ అవచ్ఛేదకభేదేన తదుభయసమ్బన్ధో వాచ్యః । తథా చ సాధనేసాధ్యసమ్బన్ధితావచ్ఛేదకరూపమనుకూలతర్కా భావోపజీవనమన్తరేణోపాధిరావశ్యకః (సాధ్యసమ్బన్ధితావచ్ఛేదకం రూపం ఉపాధిరావశ్యకః) తథానుకూలతర్కాభావోఽప్యావశ్యక ఇతి ఉభయోరపి వినిగమకాభావాత్ దూషకత్వమ్ । అన్యేతు యద్వ్యావృత్త్యా యస్య సాధనస్య సాధ్యం నివర్తతే స ధర్మస్తత్ర హేతావుపాధిః । స చ ధర్మో యస్యాభావాత్పక్షే సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాభావః యథా ఆర్ద్రేన్ధనవత్త్వమ్। వ్యావర్తతే హి తద్వ్యావృత్త్యా ధూమవత్త్వమయోగోలకే। అత ఏవ తత్ర సాధ్యసాధనసంబన్ధాభావః పక్షే । ఏవం భావత్వవ్యావృత్త్యా ధ్వంసే జన్యత్వానిత్యత్వయోః సమ్బన్ధో నివర్తమానః పక్షధర్మతాబలాదనిత్యత్వాభావమాదాయ సిధ్యతి । తథా వాయావుద్భూతరూపవత్త్వం

నివర్తమానం బహిర్ధవ్యత్వే సతి ప్రత్యక్షత్వం నివర్తయత్ ప్రత్యక్షత్వాభావమాదాయ సిధ్యతి । తథా చోభయత్రాపి పక్షే సాధ్యాభావసిద్ధ్యా సాధ్యసాధన సమ్బన్ధాభావోఽస్తీతి । అత ఏవ బాధానున్నీతపక్షేతరస్యానుపాధిత్వమ్ । స్వవ్యాఘాతకత్వేన తదవ్యతిరేకస్య సాధ్యావ్యావర్తకత్వాదితి। యత్తూపాధిమాత్రస్య లక్షణం వ్యతిరేకిధర్మత్వమ్। పక్షేతరోఽపి క్వచిదుపాధిః । తత్తదుపాధేస్తు తత్తత్సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి తత్తత్సాధనావ్యాపకత్వమ్ । న చ వహ్నిధూమసమ్బన్ధోపాధిః పక్షేతరత్వం స్యాదితి వాచ్యమ్ । ఆపాద్యాప్రసిద్ధేరితి । తన్న। అనుమితిప్రతిబన్ధకజ్ఞానవిషయతావచ్ఛేదకముపాధిత్వమిహ నిరూప్యమ్। తచ్చ న వ్యతిరేకిత్వమ్, అతిప్రసఙ్గాత్ । విశేషలక్షణే వహ్నిధూమసమ్బన్ధే పక్షేతరత్వస్యోపాధిత్వప్రసఙ్గాచ్చ । కేచితుసాధనవ్యాపకోఽప్యుపాధిః క్వచిత్ యత్ర పక్షావృత్తిర్హేతుః । యథా కరకా పృథివీ కఠినసంయోగాదిత్యత్రానుష్ణాశీతస్పర్శవత్త్వమ్ । న చ తత్ర స్వరూపాసిద్ధిరేవదోషః। సర్వత్రోపాధేర్దూషణాన్తరసంకరాదిత్యాహుః। సాధ్యం చ నోపాధిః వ్యభిచారసాధనే సాధ్యవిశిష్టత్వాత్। అనుమితిమాత్రోచ్ఛేదప్రసఙ్గాచ్చ ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే ఉపాధిసామాన్యలక్షణమ్

అథోపాధివిభాగః స చాయం ద్వివిధః- - నిశ్చితః సన్దిగ్ధశ్చ । సాధ్యవ్యాపకత్వేన సాధనావ్యాపకత్వేన చ నిశ్చితో వ్యభిచారనిశ్చయాధాయకతయా నిశ్చితోపాధిః। యథా వహ్నిమత్త్వేన ధూమవత్త్వే సాధ్యే ఆర్ద్రేన్ధనప్రభవవహ్నిమత్త్వమ్ । యత్ర చ సాధనావ్యాపకత్వసన్దేహస్సాధ్యవ్యాపకత్వసంశయో వా తదుభయసన్దేహో వా తత్ర హేతువ్యభిచారసంశయాధాయకతయా సన్దిగ్ధోపాధిః। యథా మిత్రాతనయత్వేన శ్యామత్వే సాధ్యే శాకాద్యాహారపరిణతిజత్వమ్ । న చ తేనైవ హేతునా శాకపాకజత్వమపి సాధ్యమ్ । తత్ర శ్యామత్వస్యోపాధిత్వాత్। ఉభయస్యాపి సాధనేఽర్థాన్తరమ్। శ్యామత్వమాత్రే హి వివాదో న తూభయత్ర। న చైవం ధూమాద్వహ్న్యనుమానేఽపి వహ్నిసామగ్రీ ఉపాధిః స్యాత్ । తత్ర వహ్నినేవ తత్సామగ్ర్యాపి సమం ధూమస్యానౌపాధికత్వనిశ్చయాత్ । అత్ర తు మిత్రాతనయత్వవ్యాప్యశ్యామసామగ్ర్యా స్థాతవ్యమిత్యత్ర కార్యకారణభావాదీనాం వ్యాప్తిగ్రాహకాణామభావాత్ । అత ఏవ సాధ్యసామగ్ర్యా సహ హేతోరపి యత్ర వ్యాప్తిగ్రాహకమస్తి తత్ర సామగ్రీ నోపాధిః। యత్ర తు తన్నాస్తి తత్ర సాప్యుపాధిరిత్యభిసన్ధాయ " "సామగ్రీ చ క్వచిన్నోపాధిర్న తు సర్వత్రే" "త్యుక్తమ్। యథా తుల్యయోగక్షేమయోరుపాధేర్వ్యాపకతాసన్దేహే ఈశ్వరానుమానే శరీరజన్యత్వాణుత్వాదిః, యథా చ శాకపాకజన్యత్వస్య సాధ్యవ్యాపకతాసన్దేహే మిత్రాతనయత్వే। యత్తుఉపాధిసన్దేహో నోపాధిః న వా హేత్వాభాసాన్తరమితి తదుద్భావనే నిరనుయోజ్యానుయోగ ఇతి । తన్న । సన్దిగ్ధానైకాన్తికవత్ వ్యభిచారసంశయాధాయకత్వేన దూషకత్వాత్ , ఉపాధేరివ వ్యభిచారనిశ్చయాధాయకతయా। ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే ఉపాధివిభాగః॥

అథోపాధేర్దూషకతాబీజపూర్వపక్షః ఇదానీముపాధేర్దూషకతాబీజం నిరూప్యతే। నాప్యస్య వ్యతిరేకద్వారా సత్ప్రతిపక్షత్వేన దూషకత్వమ్ । తదా హి సత్ప్రతిపక్షే సత్ప్రతిపక్షాన్తరవదుపాధేరుద్భావనం న స్యాత్ । న చ ప్రతిపక్షబాహుల్యేనాధికబలార్థముద్భావనమ్ । " "శతమప్యన్ధానాం న పశ్యతి" " ఇతి న్యాయాత్, ఏకేనాపి బహూనాం ప్రతిబన్ధాచ్చ। వ్యాప్తిపక్షధర్మతే హి బలమ్ , తచ్చ తుల్యమేవ। న తు భూయస్త్వమపి, ఏకస్మాదప్యనుమితిదర్శనాత్ (ఏకస్మాదప్యన్వమితేః) సన్దిగ్ధోపాధేరదూషకతాపత్తేశ్చ, తద్వ్యతిరేకస్య పక్షే సన్దిగ్ధత్వాత్ । అపి చైవం బాధోన్నీతపక్షేతరస్యోపాధిత్వం న స్యాత్ । వ్యతిరేకేఽసాధారణ్యాత్। పక్షవృత్తిశ్చోపాధిర్న స్యాత్ , యథా ఘటోఽనిత్యో ద్రవ్యత్వాదిత్యత్ర కార్యత్వమ్, అన్ధకారో ద్రవ్యం స్పాతన్త్ర్యేణ ప్రతీయమానత్వాదిత్యత్రాశ్రావణత్వమ్ , తద్వ్యతిరేకస్య పక్షావృత్తిత్వాత్ । న చ నాయముపాధిః, తల్లక్షణసత్త్వాత్, అన్యథాపి దూషకత్వసమ్భవాచ్చ। కించ సాధ్యవ్యాప్యావ్యాపకత్వేనోపాధేః సాధ్యావ్యాపకత్వే తద్వ్యతిరేకేణ కథం సత్ప్రతిపక్షః? న హ్యవ్యాపకవ్యతిరేకాదవ్యాప్యవ్యతిరేకః। నాపి వ్యాప్తివిరహరూపతయా। అసిద్ధత్వేనానౌపాధికత్వస్య వ్యాప్తిత్వనిరాసాత్। నాప్యనౌపాధికత్వజ్ఞానస్య వ్యాప్తిధీహేతుత్వస్య తత్త్వేన వ్యాప్తిజ్ఞానకారణవిఘటకతయా వ్యాప్యత్వాసిద్ధావన్తర్భావః। న హ్యన్యస్య సాధ్యవ్యాపకత్వసాధనావ్యాపకత్వజ్ఞానమన్యవ్యాప్తిజ్ఞానం ప్రతి ప్రతిబన్ధకమిత్యుక్తమ్ । న చ సాధ్యవ్యాపకావ్యాప్యత్వజ్ఞానే విద్యమానే సాధనస్య సాధ్యవ్యాప్యత్వజ్ఞానం నోత్పత్తుమర్హతీతి వాచ్యమ్ । న హి సాధ్యవ్యాపకవ్యాప్యత్వజ్ఞానం వ్యాప్తిజ్ఞానకారణమ్ , యేన తత్ప్రతిబన్ధకం స్యాత్ , కింతు సాధ్యవ్యాపకవ్యభిచారిత్వేన సాధ్యవ్యభిచారిత్వజ్ఞానద్వారా। నాపి వ్యభిచారోన్నాయకత్వేన, యథా హి సాధ్యవ్యాపకవ్యభిచారితయా సాధనస్య సాధ్యవ్యభిచారిత్వమనుమేయమ్ , తథా సాధ్యవ్యాప్యవ్యభిచారిత్వేన సాధ్యవ్యభిచారిత్వముపాధేరప్యనుమేయమ్ వ్యాప్తిగ్రాహకసామ్యాత్। నాపి సాధ్యవ్యాపకావ్యాప్యత్వేన వ్యాప్తివిరహోన్నాయకతయా , సాధ్యవ్యాప్యావ్యాపకత్వేనోపాధేరేవ సాధ్యావ్యాపకత్వసాధనాత్ । తస్మాదుపాధిర్హేత్వాభాసాన్తరమితి। ॥

ఇతి శ్రీమధుర్జేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే ఉపాధిదూషకతాబీజపూర్వపక్షః॥

అథోపాధిదూషకతాబీజసిద్ధాన్తః ఉచ్యతే। ఆర్ద్రేన్ధనవత్త్వాదేస్తర్కాదినా సాధ్యవ్యాపకత్వసాధనావ్యాపకత్వే నిశ్చితే దూషకతాబీజచిన్తనమ్। యది హి సాధ్యసాధనసహచారదర్శనేనోపాధౌ సాధ్యవ్యాపకతానిశ్చయ ఏవ నాస్తి తదోపాధిత్వనిశ్చయాభావాత్ దూషకత్వైవ నాస్తీతి క్వ బహిర్భావాన్తర్భావచిన్తా। కిం చ సత్ప్రతిపక్షతయా వ్యాప్యత్వాసిద్ధతయా స్వాతన్త్ర్యేణ వా యది దోషత్వం సర్వథా సాధ్యవ్యాపకతానిశ్చయో వాచ్యః, తేన వినా తేషామభావాత్ । తస్మాదుపాధినిశ్చయాత్ వ్యభిచారనిశ్చయః తత్సంశయాత్తత్సంశయ ఇతి వ్యభిచారజ్ఞానద్వారా

సాధ్యవ్యాపకావ్యాప్యత్వేన వ్యాప్తివిరహేఽన్నాయకతయా వోపాధేర్దూషకత్వమ్। యద్వా సాధ్యవ్యాపకాభావవద్వృత్తితయా సాధ్యవ్యభిచారిత్వమున్నేయమ్ । న చ సాధనాభావవద్వృత్తిత్వముపాధిరితి వాచ్యమ్ । ఉపాధిమాత్రోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్। సత్ప్రతిపక్షే పూర్వసాధనవ్యతిరేకవత్। అవృత్తిగగనాదౌ సాధ్యావ్యాపకత్వాత్ । సంయోగాదౌ హేతౌ సాధనవ్యాపకత్వాచ్చ। ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే ఉపాధిదూషకతాబీజసిద్ధాన్తః॥

అథోపాధ్యాభాసనిరూపణమ్ అథోపాధ్యాభాసః। అసాధరణవిపర్యయో యథా అన్వవ్యతిరేకిణి సాధ్యే బాధోన్నీతాన్యపక్షేతరత్వమ్। అప్రసిద్ధసాధ్యవిపర్యయో యథా కేవలాన్వయిని సాధ్యే పక్షేతరత్వాదిః। బాధితసాధ్యవిపర్యయో యథా వహ్నిరుష్ణస్తేజస్త్వాదిత్యత్రాకృతకత్వమ్। పక్షావ్యాపకవిపర్యయో యథా క్షిత్యాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాదిత్యత్రాణువ్యతిరిక్తత్వమ్। అత్రాణువ్యతిరేకస్య క్షిత్యాదేరేకదేశవృత్త్యా భాగాసిద్ధేః। పూర్వసాధనవ్యతిరేకో యథా శర్కరారసోఽనిత్యః అనిత్యవృత్తిగుణత్వాత్, రసో నిత్యో రసనేన్ద్రియజన్యనిర్వికల్పకవిషయత్వాత్ రసత్వవదిత్యాదౌ। పూర్వసాధనతాయాః ప్రయోగానురోధితేవానావ్యవస్థితత్వాత్ కదాచిన్నిత్యత్వసాధనవ్యతిరేకస్యోపాధిత్వం కదాచిదనిత్యత్వసాధనవ్యతిరేకిత్వస్యేతి వస్తువ్యవస్థా న స్యాత్। ఉపాధేర్నిత్యదోషత్వాచ్చ। న హి యద్యేన సోపాధిసమ్బద్ధం తత్ తేనానుపాధిత్వసమ్బద్ధం సమ్భవతి। న తు సత్ప్రతిపక్షోచ్ఛేదః పూర్వసాధనవ్యతిరేకస్యానుపాధిత్వే బీజమ్। స్థాపనాయా యథాభాసత్వం తత్ర పూర్వసాధనవ్యతిరేకస్య సాధ్యవ్యాపకత్వేనానుపాధిత్వాత్ । న చ పూర్వహేతోస్తత ఏవాసాధకత్వాత్ సత్ప్రతిపక్ష వైయర్థ్యం తత్రేతి వాచ్యమ్। అగృహ్యమాణవిశేషదశాయాం సత్ప్రతిపక్షసమ్భవాత్। పూర్వసాధనవ్యాప్యవ్యతిరేకో యథా అకర్తృకత్వానుమానే నిత్యత్వాదిః । పక్షవిపక్షాన్యతరాన్యో యథా ప్రసిద్ధానుమానే పర్వతజలహ్రదాన్యతరాన్యత్వమ్ । పక్షేతరసాధ్యాభావో యథాత్రైవ పర్వతేతరాగ్రిమత్త్వమ్ । న చాత్ర వ్యర్థవిశేషణత్వం దూషణమ్। తత్త్వేఽపి ఉపాధేరాభాసత్వాత్ । తత్తుల్యం చ యథా అత్రైవ పర్వతేతరేన్ధనవత్త్వమ్ । ఏవం వహ్నిసామగ్ర్యాదికమూహ్యమ్ । ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే ఉపాధివాదః ।

అథ పక్షతాప్రకరణమ్ వ్యాప్త్యనన్తరం పక్షధర్మతానిరూప్యతే। తత్ర న తావత్ సందిగ్ధసాధ్యధర్మత్వం పక్షత్వమ్ । సందేహో హి న విశేషణమ్, పరామర్శపూర్వం లిఙ్గదర్శనవ్యాప్తిస్మరణాదినా తస్య నాశాత్। నోపలక్షణమ్, అవ్యావర్తకతాపత్తేః। నాపి సాధకబాధకప్రమాణాభావః, ఉభయాభావస్య ప్రత్యేకసత్త్వేఽపి సత్త్వాత్ । నాప్యభావద్వయం తథా । బాధకప్రమాణాభావస్య వ్యర్థత్వాత్। హ్రదాదేః పక్షత్వేఽపి బాధహేత్వసిద్ధ్యాదేరావశ్యకత్వేన అనుమిత్యనుత్పాదాత్ । నాపి సాధకప్రమాణాభావః । "శ్రోతవ్యో మన్తవ్యః" ఇతి శ్రుత్యా సమానవిషయకశ్రవణానన్తరం మననబోధనాత్ ।

ప్రత్యక్షద్ధష్టేఽప్యనుమానదర్శనాత్ । ఏకలిఙ్గావగతేఽపి లిఙ్గాన్తరేణ తదనుమానాచ్చ।
"మన్తవ్యశ్చోపపత్తిభిః" ఇతి స్మరణాత్ । అథ సిషాధయిషితసాధ్యధర్మా ధర్మీ పక్షః । తథాహి
ముముక్షోః శబ్దాదాత్మావగమేఽపి మననస్య మోక్షోపాయత్వేన సిద్ధివిశేషానుమితీచ్ఛయా
ఆత్మానుమానమ్ । అత ఏవ " "ప్రత్యక్షపరికలితమప్యర్థమనుమానేన బుభుత్సన్తే
తర్కరసికాః। న హి కరిణి ద్ధష్టే చీత్కారేణ తమనుమిమతేఽనుమాతారః" " ఇతి
వాచస్పతివచనయోరవిరోధః, అనుమిత్సాతద్విరహాభ్యాం తదుపపత్తేరితి చేత్ న।
సన్దేహవత్ పరామర్శపూర్వం సిషాధయిషాయా అప్యభావాత్। యోగ్యతాయాశ్చానిరూపణాత్।
సిషాధయిషావిరహేఽపి ఘనగర్జితేన మేఘానుమానాత్,
స్వకారణాధీనతృతీయలిఙ్గపరామర్శబలేన అనపేక్షితానుమానదర్శనాచ్చేతి। ఉచ్యతే।
సిషాధయిషావిరహసహకృతసాధకప్రమాణభావో (మానాభావో) యత్రాస్తి స పక్షః । తేన
సిషాధయిషావిరహసహకృతం సాధకప్రమాణం యత్రాస్తి స న పక్షః। యత్ర సాధకప్రమాణే
సత్యసతి వా సిషాధయిషా యత్ర వా ఉభయాభావస్తత్ర విశిష్టాభావాత్ పక్షత్వమ్ । యద్యపి
పక్షత్వస్య కేవలాన్వయిత్వాత్ నాస్య భేదకత్వమ్, తథాపి పక్షపదప్రవృత్తినిమిత్తముక్తమ్ । ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే పక్షతాప్రకరణమ్ ॥

అథ పరామర్శప్రకరణమ్ పక్షధర్మస్య వ్యాప్తివిశిష్టజ్ఞానమనుమితిహేతుః । నను
వ్యాప్యతావచ్ఛేదకప్రకారేణ వ్యాప్తిస్మరణం పక్షధర్మతాజ్ఞానం తథా, లాఘవాత్
పరామర్శహేతుత్వేనావశ్యకత్వాచ్చ। ఏవం ధూమో వహ్నివ్యాప్యో ధూమవానశ్చాయమితి
జ్ఞానద్వయాదేవానుమితిరస్తు । న చానుమితిం ప్రతి వ్యాప్యత్వజ్ఞానమేవ హేతుర్లాఘవాత్
ఉపజీవ్యత్వాచ్చేతి వాచ్యమ్। తస్యానుమితేః పూర్వమసిద్ధో యుగపదుపస్థిత్యభావాత్। అథ
యథా తత్తావిశిష్టస్మరణే సతీన్ద్రియసంనికృష్టే స ఏవాయమిత్యభేదప్రత్యయో భవతి
తథేన్ద్రియసంనికృష్టే ధూమే వహ్నివ్యాప్యధూమస్మరణే ధూమత్వసాధారణధర్మదర్శనాత్
వ్యాప్యోఽయమిత్యభేదప్రత్యయః స్యాత్ సామగ్ర్యా వృత్తత్వాదితి స ఏవానుమితిహేతురితి
చేత్ న । ప్రత్యక్షసామగ్రీతోఽనుమితిసామగ్ర్యా బలవత్త్వాత్ అనుమితిరేవోత్పద్యతే న తు
వ్యాప్యాభేదప్రత్యక్షమ్ । అన్యథా తవాపి పరామర్శానన్తరం తదనువ్యవసాయో వా
భవేన్న త్వనుమితిరేవ। అథ వహ్నివ్యాప్యో ధూమ ఇతి స్మరతః
పర్వతీయధూమేన్ద్రియసంనికర్షేణ ప్రథమత ఏవ వ్యాప్తిధూమత్వయోర్వైశిష్ట్యం యత్ర
భాసతే విశేషణజ్ఞానస్య పూర్వం వృత్తత్వాత్ తత్ర, యత్ర వా ఆప్తవాక్యాత్
వహ్నివ్యాప్యవానయమితి జ్ఞానం తత్రోభయత్రాపి లాఘవాత్
పక్షధర్మవ్యాప్యత్వజ్ఞానహేతుత్వకల్పనాత్ అన్యత్రాపి తథేతి చేత్ న ।
ఇన్ద్రియాసంనికృష్టేఽతీన్ద్రియే చ లిఙ్గే ప్రత్యక్షవిశిష్టజ్ఞానసామగ్రీవిరహాత్ తేన వినా
అనుమిత్యనుత్పాదాపత్తేః, అస్మదుక్తసామగ్ర్యాశ్చ తత్రాపి సత్త్వాత్ । న చానుమానాదినా
తత్ర పరామర్శః, అనవస్థానాత్ । అథ యథా సః దేవదత్తో గౌరో న వా, పరమాణు
గురుత్వాధికరణం న వేతి సంశయః బహిరస్వతన్త్రేణాపి మనసా
కోటిస్మరణవిశేషాదర్శనాదిసహకారివశాజ్జన్యతే, యథా వా నిద్రాసహకారేణ

బాహ్యస్వప్నానుభవస్తథేహాపి జ్ఞానాన్తరోపనీతవిశేష్యే వ్యాప్తిస్మరణసహకృతేన మనసా
పరామర్శే జన్యతే తదనన్తరమనుమితిదర్శనాదితి చేత్ న। వ్యాప్తిస్మరణాదేః
ప్రమాణాన్తరతాపత్తేః। తదేవ హి ప్రమాణాన్తరం యదసాధారణం సహకార్యాసాద్య మనో
బహిర్గోచరప్రమాం జనయతి, యథేన్ద్రియాది। సంశయస్వప్నా తు న ప్రేమే ఇతి న నిద్రాదేః
ప్రమాణాన్తరత్వమ్। న చ తవాపి కథం స ధూమో వహ్నివ్యాప్య ఇతి వ్యవహారః, తదానీం
తద్వ్యాప్యత్వానుభవకాభావాదితి వాచ్యమ్। తత్ర స్మృతధూమే ధూమత్వేన
వహ్నివ్యాప్యత్వానుమానాత్। న చ త్వన్మతే ధూమత్వేన వ్యాప్యత్వానుభవః సమ్భవతి। అత
ఏవ యో వహ్నివ్యాప్యవాన్ సోఽవశ్యం వహ్నిమానితి వ్యాప్తిజ్ఞానవతోఽనుమితిర్నాన్యథా। అథ
పర్వతీయధూమే జ్ఞాతే వహ్నివ్యాప్యోఽయం న వేతి సంశయేఽప్యనుమితిః స్యాదితి చేత్ న।
ధూమో వహ్నివ్యాప్య ఇతి స్మరణే విద్యమానే ధూమత్వజ్ఞానస్య విశేషదర్శనత్వేన
సంశయాభావాత్। అన్యథా పరామర్శోఽపి కుతో న స్యాత్। సంశయేన ప్రతిబన్ధాదితి చేత్
తుల్యమ్। న చ సామాన్యనిశ్చయస్య సామాన్యసంశయనివర్తకత్వాత్ ధూమసామాన్యే
సంశయో మా భూత్, విశేషసంశయస్తు విశేషనిశ్చయనివర్తనీయ ఇతి ధూమవిశేషే
సంశయనిరాసార్థం పృథక్ వ్యాప్తినిశ్చయో వాచ్య ఇతి వాచ్యమ్। యత్ర హి
యద్వ్యావర్తకధర్మదర్శనం తత్ర న తత్సంశయః, తచ్చ సామాన్యే విశేషే వేతి। వస్తుతస్తు
ధూమత్వపురస్కారేణ వ్యాప్తిస్మరణే పక్షధర్మతాజ్ఞానే చానుమితిర్భవత్యేవ। నను భావోఽభావో
వా ఉభయథాపి ప్రమేయమిత్యత్ర
భావత్వాభావత్వయోర్వ్యాప్యతావచ్ఛేదకయోరగ్రహాదనుమానం న స్యాత్
తదన్యాన్యత్వరూపస్యాన్తరత్వస్య లిఙ్గత్వాభావాదితి చేత్ న।
భావత్వాభావత్వాన్యాన్యధర్మవత్త్వస్య లిఙ్గత్వాత్। ఏవం ధూమాలోకాన్యతరత్వమపి లిఙ్గమ్।
అథ యద్వ్యతిరేకజ్ఞానం యదుత్పత్తిప్రతిబన్ధకం తత్ తన్నిశ్చయసాధ్యమ్। తథా చ
పక్షధర్మస్య వ్యాప్యభేదజ్ఞానమనుమితిప్రతిబన్ధకమ్ , అతో వ్యాప్యాభేదజ్ఞానం తద్ధేతుః
సిద్ధ్యతీతి చేత్ న। ధూమత్వపురస్కారేణ వ్యాప్తిస్మరణపక్షధర్మతాజ్ఞానే సతి విశేషదర్శనాన్న
ధూమే వ్యాప్యభేదజ్ఞానమ్, కిం త్వనుమితేరేవ తత్రోత్పత్తిః తత్సామగ్రీసత్త్వాత్। అతో న
వ్యాప్యభేదజ్ఞానమనుమితిప్రతిబన్ధకమ్ యేన వ్యాప్యాభేదజ్ఞానం తద్ధేతుః స్యాత్। న చ
ధూమత్వపురస్కారేణ వ్యాప్తిస్మరణపక్షధర్మతాజ్ఞానే ఇయం ధూమవ్యక్తిర్వహ్నివ్యాప్యా నేతి
భ్రామ్యతోఽనుమిత్యాపత్తిః, అతో విశిష్టజ్ఞానం తద్ధేతురితి వాచ్యమ్। ధూమత్వస్య విశేషస్య
దర్శనేన తాదృశభ్రమానుత్పత్తేః తత్రానుమితిసద్భావాదేవ। అన్యథా నిశ్చయసామగ్ర్యాం
సత్యాం భ్రమానన్తరం పరామర్శ ఏవ కుతో న భవతి। అస్తు వా వ్యాప్యతయా పక్షధర్మతయా
చావగతస్య భేదాగ్రహ ఏవానుమితిహేతుః, పరామర్శహేతుతయా తస్యావశ్యకత్వాత్। అత
ఏవాసన్నికృష్టధూమజ్ఞానాదప్యనుమితిః। న చైవం గౌరవమ్, తదా విశిష్టజ్ఞానానుపస్థితేః। న చ
జనకజ్ఞానావిరోధినో జ్ఞానస్యాప్రతిబన్ధకత్వాత్ భేదగ్రహో న ప్రతిబన్ధక ఇతి వాచ్యమ్।
అభేదజ్ఞానస్యాజనకత్వాత్। త్వయాపి లిఙ్గపరామర్శే తాదృశస్య ప్రతిబన్ధకత్వస్వీకారాచ్చ।
అథ గోత్వం మధురత్వావాన్తరజాతిర్వా లిఙ్గం న స్యాత్ తద్గతధర్మాన్తరస్యాభావాత్, అత ఏవ

తస్య విలక్షణత్వాదితి చేత్ న। వ్యక్తేరేవ తత్ర ప్రకారత్వాత్ । న హి గౌర్గోత్వమితి జ్ఞానయోరవిశేషః । అన్యథా గోత్వమితి జ్ఞానస్య నిర్వికల్పకత్వాపత్త్యా వ్యాప్యత్వగ్రహే పరామర్శే చానుపయోగాత్, గవేతరావృత్తిత్వే సతి సకలగోవృత్తిత్వం గోత్వత్వమిత్యనుభవాచ్చ। న చైవమనవస్థా, తదితరవృత్తిత్వే సతి తదవృత్తిత్వస్యానుభవేనాపలాపసమ్భవాత్ । ఇతి పరామర్శపూర్వపక్షచిన్తామణిః। అథ పరామర్శసిద్ధాన్తః అత్రోచ్యతే । అయమాలోకో ధూమో వా ఉభయథాపి వహ్నివ్యాప్య ఇతి జ్ఞానం తతోఽనుమితిః । న చ ధూమత్వేనాలోకత్వేన వా తత్ర నిశ్చయః । అథ తదన్యాన్యత్వమేవ తత్ర లిఙ్గమ్ । న చ తదజ్ఞానదశాయామనుమితిదర్శనాత్ న తథేతి వాచ్యమ్ । ధూమాలోకాన్యాన్యత్వజ్ఞానం వినా తవాపి తత్ర వ్యాప్యత్వానిశ్చయేన తదర్థం తద్బోధావశ్యకత్వాదితి చేత్ న। న హి ధూమాలోకాన్యాన్యత్వం ధూమాన్యాన్యత్వం వా వ్యాప్యతావచ్ఛేదకమ్, గౌరవాత్, వ్యభిచారా వారకవిశేషణవత్త్వాచ్చ । కిం తు ధూమత్వాదికం, తచ్చ తత్ర సందిగ్ధమేవ । నను తదన్యాన్యద్వహ్నివ్యాప్యమేవ వ్యభిచారాభావేన వ్యాప్తివిరహసాధనస్య బాధితత్వాత్ । పురుషస్తు తత్ర నీలధూమవత్త్వాదిత్యత్రేవాధికేన నిగృహ్యతే న తు వ్యాప్యత్వాసిద్ధ్యేతి చేత్ న। తదన్యాన్యత్ ధూమాలోకస్వరూపమేవ తచ్చ వ్యాప్యమితి సత్యమ్ । న చ వస్తుగత్యా వ్యాప్యజ్ఞానాదనుమితిః అతిప్రసఙ్గాత్ । కిం తు వ్యాప్యతావచ్ఛేదకప్రకారకజ్ఞానాత్ । న చ తదన్యాన్యత్వం వహ్నివ్యాప్యతావచ్ఛేదకమిత్యుక్తమ్ । న చ తదన్యాన్యత్వాత్ వహ్నివ్యాప్యత్వమపి తత్ర నానుమేయమ్, వ్యర్థవిశేషణత్వాదితి వాచ్యమ్ । ప్రత్యక్షం హి తదన్యాన్యత్వవిశేషదర్శనాత్ వ్యాప్యత్వజ్ఞానం జనయతి । విశేషణజ్ఞానవిశేషణవిశేష్యసమ్బన్ధవిశేషణవిశేష్యేన్ద్రియ సంనికర్షతదసంసర్గాగ్రహవిశేషదర్శనానాం సత్త్వేన వహ్నివ్యాప్యత్వప్రత్యక్షసత్త్వాత్। న చైవం న ప్రత్యక్షేఽపి తదన్యాన్యత్వజ్ఞానం సహకారీతి వాచ్యమ్ । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం గురోరపి తస్య విశేషదర్శనత్వేన ప్రత్యక్షసహకారిత్వాత్ । తస్మాత్తదన్యాన్యత్వజ్ఞానం తత్ర వ్యాప్యతాజ్ఞానోపక్షీణం న తు సాక్షాదనుమితిహేతురితి । కిం చ వహ్నివ్యాప్యవానయమితి శాబ్దజ్ఞానే వ్యాప్యత్వజ్ఞానం కారణమిత్యన్యత్రాపి తథా । అథ వహ్నివ్యాప్యత్వమపి వహ్నివ్యాప్యతావచ్ఛేదకమ్ । తథా హి వహ్నినిరూపితా ధూమాదిప్రత్యేకవృత్తిరేవ వ్యాప్తిర్వ్యాప్తిత్వేన సకలధూమాదివృత్తివ్యాప్త్యవచ్ఛేదికా, ఆశ్రయభేదేన చ వ్యాప్తిభేదాదితి చేత్ , న । సకలధూమాదివృత్తివ్యాప్తౌ మానాభావాత్ యత్ర వహ్నివ్యాప్యస్తత్ర వహ్నిరితి వ్యాప్తిబుద్ధౌ శాబ్దవ్యాప్యత్వబుద్ధౌ చ ప్రత్యేకవృత్తివ్యాప్త్యాశ్రయత్వస్యైవ విషయత్వాత్ ప్రత్యేకవృత్తివ్యాప్తిజ్ఞానం వినా తద్బోధాభావాత్ । అపి చ యత్ర ధూమత్వవ్యాప్యోర్వైశిష్ట్యం ప్రథమమేవ ప్రత్యక్షేణ యుగపత్ పక్షధర్మే భాసతే తత్ర లాఘవాత్ వ్యాప్యత్వజ్ఞానత్వమేవ కారణతావచ్ఛేదకమ్ । న చైవమతిరిక్తవిశిష్టజ్ఞానకారణత్వే గౌరవం దోషాయ । సప్రమాణకత్వాత్, కారణతాగ్రహదశాయాం ఫలముఖగౌరవస్య సిద్ధ్యసిద్ధిభ్యామదోషత్వాత్ । న చాసంనికృష్టే ధూమే తదభావః, భవన్మతానుమితిహేతువ్యాప్తిస్మరణధూమత్వజ్ఞానసహితేన మనసా తదుత్పాదాత్ । యథా పరమాణుర్నిరవయవద్రవ్యం నిత్యపరిమాణవత్త్వాత్ ఆకాశవత్ ఇత్యాదౌ ప్రత్యేకానుమానోపనీతాతీన్ద్రియసాధ్యసాధనయోరాకాశవృత్తితయా

స్మరణే వ్యభిచారాజ్ఞానే మనసా వ్యాప్త్యనుభవః, అనుమానయోః
ప్రత్యేకతదుభయసహచారవిషయత్వేన వ్యాప్త్యగ్రాహకత్వాత్ । న
చాతీన్ద్రియవ్యాప్యత్వమతీన్ద్రియేఽనుమేయమ్ । తత్రాపి వ్యాప్తిగ్రాహకాభావాత్। న చ
తదుపనయసహితస్య మనసో బహిరర్థప్రమా హేతుత్వే ఉపనయస్య ప్రమాణాన్తరత్వమ్ ।
ఇన్ద్రియాదేః సంనికర్షవదుపనయస్య నియతవ్యాపారాభావేన ప్రమాయామకరణత్వాత్ ।
సహకారితా చ తదభావేఽపి భవతి । బహిరిన్ద్రియలిఙ్గసాదృశ్యాదివ్యాపారం వినాపి
చిన్తోపనీతపదార్థానాం బాధకానవతారే సంసర్గానుభవస్య సకలజనసిద్ధత్వాత్ । కథమన్యథా
కవికావ్యాదికమితి। స్యాదేతత్ । పక్షధర్మస్య వ్యాప్యతాజ్ఞానం నేన్ద్రియేణ । వహ్నేరసంనికర్షే
తన్నియతసామానాధికరణ్యస్య వ్యాప్యత్వస్యాన్యోగ్యత్వాత్ । న చ ధూమత్వేన
సకలధూమవ్యాప్యతావగమాత్ ధూమవిశేషే సంస్కారాత్ స్మరణాద్వా
ఉపనీతవ్యాప్యాభేదగ్రహః ప్రత్యభిజ్ఞానే తత్తావిశిష్టస్యేవేతి వాచ్యమ్ । ఏవం హి ధూమవత్త్వేన
వహ్నిమత్త్వజ్ఞానాత్ ధూమవద్విశేషే పర్వతే సంస్కారవశాత్ ప్రత్యక్షేణ వ్యాప్తిజ్ఞానాపేక్షేణ
వహ్నిమదభేదగ్రహౌ వహ్నిమత్త్వసంసర్గగ్రహౌ వాస్తు, కిమనుమానేన।
పృథగ్వహ్నిమత్త్వస్మరణం తత్ర నాస్తి, కిం తు వ్యాప్త్యవచ్ఛేదకతయేతి చేత్, న। వహ్నిమాన్న
వేతి సంశయానురోధేన స్వతన్త్రవహ్నిమత్త్వస్మరణాత్ । న చ విశిష్టజ్ఞానే
స్వతన్త్రవిశేషణజ్ఞానత్వేన హేతుత్వమ్, గౌరవాత్ । అథ యో యత్ర విశిష్య పూర్వమవగతః స
తత్ర సంస్కారవశాత్ యథార్థప్రత్యక్షే భాసతే, యథా తత్తాప్రత్యభిజ్ఞానే । న చ పర్వతే విశిష్య
పురా వహ్నిరవగతః । యత్ర చన్దనే సౌరభముపలబ్ధం తత్ర సంస్కారవశాచ్చక్షుషా సురభి
చన్దనమితి జ్ఞానమ్। అన్యథా అనుమితిరితి చేత్ , తర్హి పక్షధర్మధూమేఽపి న పురా విశిష్య
వ్యాప్తిరవగతేతి కథం సంస్కారవశాత్ తద్ధతవ్యాప్తిబోధః ప్రత్యక్షేణ। న చ
సహచారదర్శనజన్యసంస్కారసహితేనేన్ద్రియేణ వ్యభిచారజ్ఞానాభావే సతి
మహానసీయధూమవత్ పర్వతీయధూమే వ్యాప్త్యవగమః, వహ్నేస్తు న ప్రత్యక్షసామగ్రీ
సంనికర్షాభావాదితి వాచ్యమ్ । హేతుసాధ్యసాక్షాత్కారం వినా ప్రత్యక్షేణ వ్యాప్త్యగ్రహాత్ । న చ
పర్వతే వహ్నిసాక్షాత్కారః । న చ పక్షధర్మస్య సాధ్యసామానాధికరణ్యవిశేషో వ్యాప్తిః పక్షే
సాధ్యగ్రహం వినేత్యుక్తమ్ । ఉచ్యతే। విశేషణజ్ఞానం తస్య విశేష్యే సమ్బన్ధః
తయోరసంసర్గాగ్రహౌ విశేషదర్శనం విశేషణవిశేష్యేన్ద్రియసంనికర్షో
గౌరయమిత్యాదియథార్థవిశిష్టప్రత్యక్షకారణమ్, అస్తి చాత్రాపి వ్యాప్తిస్మరణమ్ , స్మృతవ్యాప్తేః
పక్షవృత్తిధూమే సత్త్వమ్ । ఏకైవ హి సా వ్యాప్తిః తయోరసంసర్గాగ్రహౌ
ధూమత్వవిశేషదర్శనం వ్యాప్తివిశిష్టధూమేన్ద్రియసంనికర్షశ్చ వ్యాప్తివిశిష్టజ్ఞానకారణమ్। న చ
వహ్నివిశిష్టజ్ఞానసామగ్రీ వహ్నేరసంనికర్షాత్ । కశ్చిత్తు ధూమత్వే పరమ్పరాసమ్బన్ధేన
వహ్నివ్యాప్యత్వం పూర్వం గృహీతమ్ । తథా చ సంస్కారోపనీతం వహ్నివ్యాప్యత్వం
పరమ్పరాసమ్బన్ధేన పక్షవృత్తిధూమత్వే ప్రత్యభిజ్ఞాయతే తద్వృత్తిత్వేన పూర్వమనుభవాత్ ।
ఏవం చ ధూమత్వవ్యాప్యత్వపరామర్శాదేవానుమితిరితి ప్రాహ। భవతు తావదేవం తథాపి
జాతిరేవ లిఙ్గం స్యాత్ న తు వ్యక్తిః । తథా చ సర్వోపసంహారేణ వ్యక్తౌ వ్యాప్తిగ్రహార్థం
సామాన్యలక్షణప్రత్యాసత్తివ్యుత్పాదనమఫలం స్యాత్। దృశ్యతే చ పరమ్పరాసమ్బన్ధజ్ఞానం

వినా జాతివ్యాప్తిమవిదుషోఽపి ధూమాదవ్హ్న్యనుమానమ్ । న హి వ్యాప్యతావచ్ఛేదకతయా భాసమానస్యావశ్యం వ్యాప్యతాగ్రహః, మానాభవాత్। తస్మాత్ పక్షధర్మే వ్యాప్తివిశిష్టజ్ఞానం తదనన్తరం విశిష్టవైశిష్ట్యజ్ఞానం పక్షే వా తృతీయలిఙ్గపరామర్శః । అన్యే తుస్వసమానాధికరణాత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వం వ్యాపకత్వమ్, తత్సామానాధికరణ్యం చ వ్యాప్యత్వమ్ । తథా చ లాఘవాత్ వ్యాపకతాజ్ఞానమనుమితి హేతుః । సాధ్యస్య పక్షధర్మవ్యాపకతాజ్ఞానం చ పరామర్శః, న తు సాధ్యవ్యాప్తస్య పక్షధర్మతాజ్ఞానం సాధ్యవ్యాప్యవత్పక్షజ్ఞానం వా, గౌరవాత్ । అత ఏవ యో యో ధూమవాన్ స సోఽగ్నిమాన్ ఇత్యుదాహరణవాక్యే సాధ్యాయోగవ్యవచ్ఛేదేన ధూమవ్యాపకతా వహ్నిరుపదర్శ్యతే । అన్యథా వహ్నిమానేవ ధూమవానిత్యన్యయోగవ్యవచ్ఛేదేనోదాహరణశరీరం స్యాత్ । దోషోఽపి వ్యభిచారాదిర్న పక్షధర్మవ్యాపకం సాధ్యమిత్యేవోద్భావ్యః । అథ పర్వతవృత్తిధూమవ్యాపకో వహ్నిరితి పరామర్శే యది, తదా పర్వతీయధూమం ప్రతి వ్యాపకతాయాః పర్వతధూమసామానాధికరణ్యనైయత్యాత్ పర్వతవహ్నిః పరామర్శవిషయ ఏవేతి కిమనుమేయమితి చేత్, తర్హి పర్వతీయధూమే నియతసాధ్యసామానాధికరణ్యస్య వ్యాప్యత్వస్య జ్ఞానం సాధ్యసామానాధికరణ్యభాననియతమితి వ్యాప్యత్వభానేఽపి తుల్యమ్। యది చ స్మృతా వ్యాప్తిర్ధూమేఽవగమ్యతే తదా వ్యాపకత్వేఽపి సమానమ్ । వస్తుతస్తు వ్యాపకత్వం తదన్నిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వమ్, న తు ధూమసామానాధికరణ్యమ్ । వ్యాప్యత్వం తు సామానాధికరణ్యవిశేష ఇతి తవైవానుమితిరఫలా స్యాత్ । న చైవం పరామర్శస్య చాక్షుషత్వం న స్యాత్ వ్యాపకస్య విశేష్యేన్ద్రియాసంనికర్షాదితి వాచ్యమ్ । ఇష్టత్వాత్ । అసంనికృష్టధూమాదావివ మానస ఏవ హి సర్వత్ర పరామర్శః । చక్షురన్వయవ్యతిరేకానువిధానం చ పక్షవృత్తిధూమోపనయోపక్షీణమ్ । అథ జనకజ్ఞానే ఉపసర్జనతయా భాతస్య పక్షస్య పర్వతాదేరనుమితౌ ప్రాధాన్యేన భానం న స్యాత్ । న హి జనకజ్ఞానే ఉపసర్జనతయావగతం జన్యజ్ఞానే ప్రాధాన్యేన భాసతే, తథాదర్శనాత్ । న చానుమితేస్తథాత్వమసిద్ధమ్ , పర్వతోఽయం వహ్నిమానిత్యనుమితేర్లోకసిద్ధత్వాదితి చేత్-న । పురుషస్య దణ్డ ఇతి జ్ఞానానన్తరం దణ్డీ పురుష ఇతి జ్ఞానజన్యజ్ఞానదర్శనాత్। అన్యథా తవాపి కథం పక్షవిశేష్యకత్వనియమః । న హి కారణీభూతజ్ఞానే యత్ విశేష్యతయా భాసతే తత్ కార్యీభూతేఽపి తథా । ఇహ భూతలే ఘటో నాస్తీతి జ్ఞానజన్యే ఘటాభావవద్భూతలమితి జ్ఞానే తవ చ వ్యభిచారాత్ । తస్మాత్ పక్షవృత్తిలిఙ్గపరామర్శస్యాయం స్వభావో యత్ స్వాశ్రయవిశేష్యికామనుమితిం జనయతి నాతథాభూతామ్, ఏవం మమాపి తుల్యమితి । ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే పరామర్శవాదః।

అథ లిఙ్గకారణతావాదః ఏవం లిఙ్గపరామర్శః కారణమ్, న తు పరామృశ్యమానం లిఙ్గమ్ । అథ పరామర్శమాత్రం న హేతుః, అపి తు లిఙ్గపరామర్శః । తథా చ లిఙ్గమపి హేతుః, విశిష్టకారణతాగ్రాహకమానేన బాధకం వినా విశేషణస్యాపి హేతుత్వగ్రహాత్ । న చ లిఙ్గం పరామర్శపరిచాయకత్వేనాన్యథాసిద్ధమ్, పరిచయే విశేషణాన్తరాభావేన లిఙ్గమేవ విశేషకమ్ । తథా చానన్యథాసిద్ధత్వాత్ తదపి హేతుః । అన్యథా పరిచాయకతయా

సంయోగేనాన్యథాసిద్ధమిన్ద్రియమపి కారణం న స్యాత్ । అపి చ ధూమవాన్ వహ్నిమానితి
ధూమసమానకాలవహ్నివిషయా ధూమవిశేషణికా అనుమితిః జ్ఞాయమానవిశేషణజన్యా
విశేషణసమానకాలతయా విశేష్యవిషయేఽశాబ్దవిశిష్టభానత్వాత్, దణ్డీ పురుష ఇతి
విశిష్టప్రత్యయవత్ । అత ఏవ జ్ఞాయమానవిశేషణజన్యత్వేన విశేషణకాలవృత్తితయా
విశేష్యభాననైయత్యం యథా దణ్డీ పురుష ఇతి ప్రత్యక్షే, తేన ధూమసమానకాలీనవహ్నిసిద్ధిః ।
అన్యథా తత్తద్ధూమకాలవృత్తివహ్న్యనుమానం న స్యాత్, సమయవిశేషమన్తర్భావ్య
వ్యాప్త్యగ్రహాత్ । కిం చ లిఙ్గకరణత్వపక్షే పరామర్శ ఏవ తదవ్యాపారః । పరామర్శస్య తు న
వ్యాపారాన్తరమస్తి, చరమకారణత్వాదితి న తత్ కరణమ్ । అత్రోచ్యతే ।
అతీతానాగతధూమాదిజ్ఞానేఽప్యనుమితిదర్శనాన్న లిఙ్గం తద్ధేతుః,
వ్యాపారపూర్వవర్తితయోరభావాత్ । న చ విద్యమానం లిఙ్గాన్తరమేవ తద్ధేతుః తదా
తస్యాపరామర్శాత్ , పరామర్శావిషయస్య కారణతాగ్రాహకాభావాత్। భావిని పక్షే వ్యక్త్యైక్యమేవ
వా యత్ర లిఙ్గం తత్ర లిఙ్గాన్తరాభావాచ్చ । యది చ వర్తమానమేవ తత్ర లిఙ్గం తదా
వర్తమానవహ్న్యనుమానోపపత్తిః। అథ భావి భూతం వా ధూమాది న లిఙ్గమ్ । కిం తు
తత్రాగభావస్తద్ధ్వంసశ్చ వర్తమాన ఏవ, తయోరపి వహ్నిసమానదేశత్వాదితి చేత్ న।
అతీతభావిదినవృత్తితయా నిశ్చితాత్ వర్తమానతయా సన్దిగ్ధాత్ ధూమాదనుమితౌ హి న
ప్రాగభావధ్వంసౌ లిఙ్గే, తయోః సందిగ్ధత్వాత్। నాపి ధూమః తస్యావర్తమానత్వాత్ । కిం చ
భూతభావివర్తమానత్వావిషయాత్ పర్వతే ధూమ ఇతి జ్ఞానాత్ యత్రానుమానం తత్ర కా గతిః ?
సర్వత్ర ప్రాగభావాద్యన్యతమవత్వం ధూమాద్యత్యన్తాభావాభావవత్త్వం వా లిఙ్గమితి చేత్ న ।
వ్యర్థవిశేషణత్వేన తేషామలిఙ్గత్వాత్ । అన్యతమత్వాజ్ఞానేఽపి
ధూమజ్ఞానాదనుమితిసత్త్వాచ్చ । అపి చ ధూమప్రాగభావాది న లిఙ్గమ్ , న వా
తద్ధీరనుమితికారణమ్ । ప్రాగభావాదీనాం వ్యర్థత్వాత్
ఆవశ్యకధూమాదిజ్ఞానాదేవానుమితిసమ్భవాచ్చ । కిం చ లిఙ్గం నానుమితిమాత్రే హేతుః ।
లిఙ్గం వినాపి ధూలీపటలాల్లిఙ్గభ్రమేణానుమిత్యుత్పత్తేః। నాపి లిఙ్గం ప్రమానుమితౌ
పరామర్శోఽనుమితిమాత్రే హేతుః ।
తద్విశేషప్రమాత్వాప్రమాత్వాభ్యామేవానుమితితథాత్వాత్ యత్సామాన్యే యత్సామాన్యం
ప్రయోజకం తద్విశేషే తద్విశేషస్య ప్రయోజకత్వాత్ । అథ పరామర్శస్య ప్రమాత్వం
విద్యమానలిఙ్గవిషయత్వమ్ । తథా చాయాతం లిఙ్గస్య ప్రమానుమితి హేతుత్వమితి చేత్ న ।
భావినా భూతేన వా యదా కదాచిద్విద్యమానేనాపి లిఙ్గేన
పరామర్శప్రమాత్వసమ్భవాన్నానుమితిపూర్వసమయే తత్ప్రమాత్వానురోధేన లిఙ్గస్య
సత్త్వం కారణత్వం వా । ధూమకాలీనవహ్న్యనుమానం చ యదా యత్ర ధూమస్తదా తత్ర
వహ్నిరితి వ్యాప్తిజ్ఞానాదేవ। అథ వా ధూమకాలః పక్షతావచ్ఛేదకః ।
పక్షతావచ్ఛేదకధర్మసమానాధికరణం చ పక్షధర్మతాబలాత్ సాధ్యం సిధ్యతీతి
ధూమకాలీనవహ్నిసిద్ధిః। యత్తు వ్యాపారాభావాన్న పరామర్శః కరణమితి (తత్) తథైవ కిం తు
వ్యాప్తిజ్ఞానం కరణం పరామర్శో వ్యాపారః । న చ పరామర్శస్య సంస్కారో వ్యాపారః।

పరామర్శస్య చరమకారణత్వేన సంస్కారోత్పాదనసమయేఽనుమిత్యుత్పాదనాత్ । నాపి తర్కః । వ్యాప్తిగ్రాహకస్య విషయపరిశోధకస్య వా తస్య తదజన్యత్వాదితి ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే లిఙ్గకారణతావాదః ।

అథ కేవలాన్వయిప్రకరణమ్ తచ్చానుమానం త్రివిధమ్
కేవలాన్వయికేవలవ్యతిరేక్యాన్వయవ్యతిరేకి భేదాత్ । తత్రాసద్విపక్షం కేవలాన్వయి । తథా హి కేవలాన్వయినోఽభిధేయత్వస్య న విపక్షః। అభిధానేఽనభిధానే చ విపక్షత్వవ్యాఘాతాత్ ।
అథ యథాకాశశబ్దాచ్ఛబ్దాశ్రయత్వమనభిధేయమప్యుపతిష్ఠతే
తథాభిధేయత్వవిపక్షస్యానభిధేయత్వేఽపి పదాదుపస్థితిః స్యాత్ । ఏవం చాభిధేయత్వం కుతోఽపి వ్యావృత్తం ధర్మత్వాత్ గోత్వవత్ ఇతి చేత్ న । వ్యావృత్తత్వస్యావ్యావృత్తత్వే వ్యావృత్తత్వమేవ కేవలాన్వయి, వ్యావృత్తత్వే అత ఏవ వ్యావృత్తం వ్యావృత్తత్వం తదేవ కేవలాన్వయీతి ధర్మత్వస్యానైకాన్తికత్వాత్ ।
ఏవమత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వస్యాత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వేఽత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వమేవ కేవలాన్వయి । అత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వే
యన్నిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగ్యన్తాభావప్రతియోగిత్వం తదేవ కేవలాన్వయి। న చాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వం వ్యావృత్తత్వం చ నానేతి వాచ్యమ్ । అనుగతప్రతీతిబలేన గోత్వవత్తయోః సిద్ధేః । అత్ర న తావదవ్యాప్యవృత్త్యత్యన్తాభావః కేవలాన్వయీ, తస్య ప్రతియోగ్యవచ్ఛిన్నేఽప్యత్యన్తాభావాత్ । అత్యన్తాభావాప్రతియోగినశ్చ కేవలాన్వయిత్వాత్ । నాప్యాశ్రయనాశజన్యగుణనాశాత్యన్తాభావః తస్య నాశస్య సర్వత్రాత్యన్తాభావాదితి వాచ్యమ్ । యత్ర హి ప్రతియోగిప్రాగభావో వర్తతే తత్ర న తదత్యన్తాభావో వర్తతే । తథా చ నాశస్య ప్రాగభావో యత్ర నాశప్రతియోగిసమానదేశే వర్తతే తత్ర కథం నాశాత్యన్తాభావో వర్తతామ్ । తర్హి నాశస్య తత్ర వృత్తిః స్యాదితి చేత్ న । పూర్వం తత్ర నాశప్రాగభావస్యైవ సత్త్వాత్ ఉత్తరకాలే ఆశ్రయస్యైవాభావాత్ । నాప్యాకాశాత్యన్తాభావః కేవలాన్వయీ । తస్యాపి ప్రతియోగిరూపాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వాత్ । అభావాత్యన్తాభావస్య భావత్వాత్ ।
అథాభావాత్యన్తాభావో న ప్రతియోగిరూపః, తథా సత్యన్యోన్యాభావాత్యన్తాభావః ప్రతియోగిరూప ఇతి ప్రతియోగిసమానదేశోఽన్యోన్యాభావో న స్యాదితి చేత్ న । అత్యన్తాభావాత్యన్తాభావః ప్రతియోగ్యేవ, అన్యోన్యాభావాత్యన్తాభావస్తు ప్రతియోగివృత్తిరసాధారణో ధర్మ ఇతి । ఉచ్యతే । వృత్తిమదత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వం కేవలాన్వయిత్వమ్। ఆకాశాత్యన్తాభావో యద్యపి ప్రతియోగిరూపాత్యన్తాభావప్రతియోగీ తథాపి న స వృత్తిమాన్ ఇత్యాకాశాత్యన్తాభావ ఏవ కేవలాన్వయీ। తథా ప్రమేయత్వాభిధేయత్వాది కేవలాన్వయి ।
వృత్తిమతోఽత్యన్తాభావస్యాప్రతియోగిత్వాత్ । నను ప్రమేయత్వం ప్రమావిషయత్వమ్, తచ్చ న కేవలాన్వయి, ప్రమాయా విషయత్వస్య చాననుగమాదితి వాచ్యమ్ । ప్రమాత్వమేవ హి పరమ్పరాసమ్బన్ధాత్ ఘటాదౌ ప్రమేయత్వమనుగతం ప్రమాజాతీయవిషయత్వం వా । తథాపి కేవలాన్వయిని సంశయాభావాత్ కథమనుమితిః ? ప్రమేయత్వమత్ర వర్తతే న వేతి సంశయశ్చ న ప్రమేయపక్షకః కింతు ప్రమేయత్వపక్షకో భిన్నవిషయకః । ప్రమేయత్వపక్షకే

చాస్తిత్వసాధ్యస్యాన్వయవ్యతిరేకిత్వమ్ । తథా చ ఘటః ప్రమేయో న వేతి సంశయో మృగ్యతే। స చ నాస్త్యేవ । అథ పక్షః సాధ్యవాన్న వా, పక్షే సాధ్యమస్తి న వేతి సంశయో సమానవిషయకావేవ, ""తదస్యాస్త్యస్మిన్" " (పా.సూ.5.2.94) ఇతి మతుపో విధానాదితి చేత్ , న। విశేషణవిశేష్యభావభేదేనార్థభేదాత్ । మైవమ్ । య ఏవ హి సంశయః పక్షే సాధ్యసిద్ధివిరోధీ స ఏవానుమానాఙ్గమ్ , ఆవశ్యకత్వాత్ లాఘువాచ్చ । న తు సమానవిషయకత్వమపి తత్ర తన్త్రమ్ , గౌరవాత్। ప్రమేయత్వం ఘటనిష్ఠాభావప్రతియోగి న వేతి సంశయశ్చ ఘటః ప్రమేయ ఇతి సాధ్యసిద్ధివిరోధీ భవత్యేవ । యద్వా సంశయయోగ్యత్వైవానుమానాఙ్గమ్, సంశయశ్చ తదానీం వినాశాత్। న చ సాపి సాధకబాధకప్రమాణాభావః, ప్రమేయత్వాభావాసిద్ధౌ తత్ప్రమాణాసిద్ధస్తదభావాసిద్ధిరితి వాచ్యమ్ । పక్షనిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వజ్ఞానస్యైవ సాధ్యసాధకత్వేన తదాభావస్యైవ యోగ్యతాత్వాత్ । ప్రమేయత్వమత్యన్తాభావప్రతియోగీతి భ్రామ్యతః సంశయ ఇత్యన్యే । ననైకరూపవికలమిదం కథం గమకమ్ ? తత్త్వే వా వ్యతిరేకవికలవత్ రూపాన్తరవికలమపి గమకం స్యాదితి చేత్ న । అన్వయవ్యతిరేకవ్యాప్త్యోరన్యతరనిశ్చయేనానుమిత్యనుభవాత్। యుగపదుభయవ్యాప్త్యుపస్థితౌ వినిగమనాభావేన ఉభయోరపి ప్రయోజకత్వే వ్యతిరేకోపాసనా । వ్యతిరేకశ్చ విపక్షవృత్తిత్వశఙ్కానివృత్తిద్వారా వ్యతిరేకవ్యాప్తావుపయుజ్యతే। అత్ర తు విపక్షాభావేన శఙ్కైవ నోదేతి ।

ఇతి శ్రీమద్ధఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే కేవలాన్వయిప్రకరణమ్ ।

అథ కేవలవ్యతిరేకిప్రకరణమ్ । కేవలవ్యతిరేకీ త్వసత్సపక్షః । యత్ర వ్యతిరేకసహచారేణ వ్యాప్తిగ్రహః । నను వ్యతిరేకి నానుమానమ్ , వ్యాప్తిపక్షధర్మతాజ్ఞానస్య తద్ధేతుత్వాత్ । అత్ర చ వ్యతిరేకసహచారాత్తత్ర వ్యాప్తిరన్వయస్య న పక్షధర్మతా । న చ వ్యాప్తపక్షధర్మత్వం సాధ్యాభావవ్యాపకాభావప్రతియోగిత్వం ద్వయమనుమితిప్రయోజకమితి వాచ్యమ్। అననుగమాత్। న చాన్యతరత్వం తథా, ఏకప్రమాణపరిశేషాపత్తేః । న చ తృణారణిమణిన్యాయేనానుమితివిశేషే తత్కారణత్వమితి వాచ్యమ్। వ్యతిరేకిసాధ్యేఽనుమితిత్వాసిద్ధేః, ఉభయసిద్ధక్లృప్తతత్కారణస్యాభావాత్ । న చ సాధ్యాభావవ్యాపకాభావప్రతియోగిత్వమేవానుమితిప్రయోజకమితి వాచ్యమ్ । గౌరవాత్ । కేవలాన్వయిన్యభావాచ్చ । అథ సాధ్యాభావవ్యాపకభావప్రతియోగిత్వేన సాధ్యవ్యాప్యత్వమేవానుమీయతే । ఏవం వ్యతిరేకవ్యాప్త్యా అన్వయవ్యాప్తిమనుమాయ యత్రానుమితిః స ఏవ వ్యతిరేకీత్యుచ్యతే ఇతి । తన్న । అన్వయవ్యాప్తేర్గమకత్వే వ్యతిరేకవ్యాప్త్యుపన్యాసస్యార్థాన్తరతాపత్తేః । అన్వయవ్యాప్త్యనుకూలతయా చ తదుపన్యాసేఽన్వయవ్యాప్తిమనుపన్యస్య తదుపన్యాసస్యాప్రాప్తకాలత్వాదితి । ఉచ్యతే । నిరుపాధివ్యతిరేకసహచారేణాన్వయవ్యాప్తిరేవ గృహ్యతే ప్రతియోగ్యనుయోగిభావస్య నియామకత్వాత్ అన్వయవ్యతిరేకివత్ । న చైవం వ్యాప్తిగ్రహ ఏవ పృథివీతరభిన్నేతి భాసితమ్, నియతసామానాధికరణ్యరూపత్వాత్ వ్యాప్తేరితి చేత్ , సత్యమ్। గన్ధవత్త్వావచ్ఛేదేనేతరభేదస్య సాధ్యత్వాత్ । అత ఏవాచార్యః పక్షతావచ్ఛేదకే న

హేతుత్వమనుమేనే । పృథివీత్వమితరభేదవ్యాప్యమితి ప్రతీతావపి సర్వా పృథివీ ఇతరభిన్నేతి పృథివీవిశేష్యకబుద్ధేర్వ్యతిరేకిసాధ్యత్వాచ్చ। యద్వా వ్యతిరేకవ్యాప్తేరేవాన్వయేన గమ్యగమకభావః। సాధ్యాభావవ్యాపకసాధనాభావాభావేన సాధనేన పక్షే సాధ్యాభావాభావస్య సాధ్యస్య సాధనాత్ । వ్యాపకాభావేన వ్యాప్యాభావావశ్యమ్భావాత్। అథైవం న సాఽనుమితిః క్లృప్తతద్ధేతులిఙ్గపరామర్శాభావాత్ , అన్యథాఽననుగమ ఇతి చేన్న । అనుమితిమాత్రే వ్యాప్తిజ్ఞానస్య ప్రయోజకత్వాత్। న చైవమతిప్రసఙ్గః, అనుమితిసామాన్యసామగ్ర్యాం సత్యామప్యనుమితివిరహాదనుమిత్యనుత్పత్తేః , విశేషసామగ్రీసాపేక్షాయా ఏవ సామాన్యసామగ్ర్యా జనకత్వాత్। అన్వయివ్యతిరేకివిశేషద్వయసామగ్రీ చ నాస్త్యేవ। నను పృథివీ ఇతరేభ్యో భిద్యతే పృథివీత్వాదితి వ్యతిరేకిణి సాధ్యమసిద్ధం, తథా చ న వ్యతిరేకినిరూపణం న వా పక్షత్వం న వా లిఙ్గజన్యసాధ్యవిశిష్టతజ్జ్ఞానం, తేషాం సాధ్యజ్ఞానజన్యత్వాత్ । అథ సాధ్యం ప్రసిద్ధం తదా యత్ర ప్రసిద్ధం తత్ర హేతోరవగమేఽన్వయిత్వం అనవగమే అసాధారణ్యమ్ । కిఞ్చ ఇతరభేదో న స్వరూపం అధికరణప్రతియోగినోః పృథివీజలాద్యోరనుమానాత్ ప్రాగేవ సిద్ధేః నాపి వైధర్మ్యం జలాదినిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిమత్వమ్ , తద్ధి పృథివీత్వాదికం తచ్చ సిద్ధమేవ। న చ జలాదినిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వేన పృథివీత్వం న సిద్ధమితి వాచ్యమ్ । జలాదౌ పృథివీత్వాత్యన్తాభావగ్రహదశాయాం పృథివీత్వేఽపి తత్ప్రతియోగిత్వగ్రహాత్ । అన్యోన్యాభావస్తు భేదో యద్యపి సాధ్యం సమ్భవతి వైధర్మ్యజ్ఞానసాధ్యత్వాదన్యోన్యాభావగ్రహస్య, తథాపి జలాదిప్రతియోగికాన్యోన్యాభావస్య అప్రసిద్ధిః। న చ జలాదిప్రత్యేకాన్యోన్యాభావః సాధ్యః, అసాధారణ్యప్రసఙ్గాత్। అథ పృథివీ తేజోభిన్నా న వేతి సంశయేన తేజోభిన్నత్వేఽవగతే పృథివీ తేజోభిన్నా సతీ జలాదిద్వాదశభిన్నా న వేతి సంశయే తేజోభిన్నత్వే సతి జలాదిద్వాదశభిన్నత్వం ప్రసిద్ధం తదేవ సాధ్యమ్, ఏకవిశేషణవిశిష్టే విశేషణాన్తరబుద్ధేరేవ విశిష్టవైశిష్ట్యజ్ఞానత్వాత్, ఏవఞ్చ సంశయప్రసిద్ధం సాధ్యమాదాయ వ్యతిరేకాదినిరూపణమ్ । యద్వా పృథివీ జలాదిభిన్నా న వేతి ప్రత్యేకం త్రయోదశసంశయవిషయాణాం త్రయోదశాన్యోన్యాభావానాం సముదాయః పృథివ్యామవగతో వ్యతిరేకాదినిరుపకః। న చైవం పృథివ్యామేవ సాధ్యప్రసిద్ధేర్వ్యతిరేకివైయర్థ్యమ్, సాధ్యనిశ్చయార్థ వ్యతిరేకిప్రవృత్తేః। న చాసాధారణ్యమ్ , సముదితాన్యోన్యాభావానాం సాధ్యత్వే సపక్షాభావాదితి చేన్న । సాధ్యనిశ్చయే హి సాధ్యవ్యతిరేకనిశ్చయో భవత్యేవ సాధ్యసన్దేహే తద్వ్యతిరేకసంశయస్య వజ్రలేపత్వాత్, తథా చ సంశయరూపా సాధ్యసిద్ధిరితి శిష్యబన్ధనమ్ , ఏతేన పృథివీ జలాదిభ్యో భిన్నేతి విప్రతిపత్తిరూపవాదివాక్యాదాకాఙ్క్షాదిమతోఽపూర్వార్థప్రతిపాదకాత్ సాధ్యప్రసిద్ధిరితి పరాస్తమ్। వాక్యాదేవ పృథివ్యాం సాధ్యసిద్ధేర్వ్యతిరేకివైయర్థ్యాత్ । న చ తద్బుద్ధౌ వాదివాక్యజన్యత్వేనాప్రమాణ్యసంశయాత్ నిశ్చయేఽపి సంశయ ఇతి తన్నిశ్చయార్థం వ్యతిరేకీతి వాచ్యమ్ । తర్హి సంశయప్రసిద్ధం సాధ్యమ్ , తస్య చ న వ్యతిరేకనిశ్చయాకత్వమిత్యుక్తత్వాత్ , స్వార్థానుమానే తదభావాచ్చ । కేవలవ్యతిరేకిసిద్ధాన్తః

ఉచ్యతే। ఘటాదావేవేతరసకలభేదస్య ప్రత్యక్షతః ప్రసిద్ధిః ఘటో న జలాదిరితి ప్రతీతేః। ననూయమన్యోన్యాభావో న ప్రత్యక్షః అతీన్ద్రియప్రతియోగికాభావత్వాత్ పరమాణుసంసర్గాభావవత్। యోగ్యానుపలబ్ధేరభావగ్రాహకత్వాత్ నయనోన్మీలనానన్తరం స్తమ్భః పిశాచో న భవతీతి ప్రతితేర్బాధకబలేన వాయుర్వాతీతివల్లిఙ్గగ్రహోపక్షీణత్వాదితి చేత్ , న। యో హ్యనుపలమ్భోఽధికరణే ప్రతియోగిమత్త్వవిరోధీ సోఽభావం గ్రాహయతి న తు యోగ్యానుపలబ్ధిమాత్రమ్, అన్యథా వాయౌ రూపాభావప్రతీతివత్ జలపరమాణౌ పృథివీత్వాభావగ్రహప్రసఙ్గాత్ । అధికరణే ప్రతియోగిసత్వఞ్చ తర్కితం-యది హి స్తమ్భః పిశాచః స్యాత్ స్తమ్భవదుపలభ్యేత న పిశాచానుపలమ్భః స్యాత్ । న చ పృథివీ జలాద్భిద్యతే జలావృత్తిధర్మవత్త్వాత్ తేజోవత్ , ఏవమన్యేభ్యోఽపి భేదసిద్ధౌ ద్వాదశభిన్నేతి విశేషణం దత్త్వా సమవాయభేదసాధనాదన్వయిన ఏవ పృథివ్యాం త్రయాదశభేదసిద్ధిరితి కిం వ్యతిరేకిణేతి వాచ్యమ్ । జలాదిభిన్నా సతీ సమవాయిభిన్నేతి బుద్ధావపి త్రయోదశభిన్నేతి బుద్ధేః వ్యతిరేకిసాధ్యత్వాత్ । న చ ఘటస్యాపి పక్షత్వాదంశతః సిద్ధసాధనమ్, సర్వా పృథివీతరభిన్నేత్యుద్ధేశ్యప్రతీతేరభావాత్ । పక్షతావచ్ఛేదకనానాత్వే హి తత్ , అత ఏవానిత్యే వాఙ్మనసే ఇత్యత్రానిత్యా వాగితి బుద్ధేః ఉద్ధేశ్యాయాః సిద్ధత్వాదంశతః సిద్ధసాధనమ్, అన్యథానుమానమాత్రోచ్ఛేదాత్ పక్షస్య సిద్ధస్యైవ సాధ్యత్వాత్ । న చ ఘటః కథం పక్షః సాధ్యనిశ్చయేన సంశయసిషాధయిషయోః అభావాదితి వాచ్యమ్ । సర్వా పృథివీ ఇతరభిన్నా న వేతి సంశయస్య తత్ప్రకారకసిషాధయిషాయాశ్చ సామాన్యతో ఘటవిషయత్వాత్ ఘటత్వేన విశేషదర్శనం సిద్ధిర్వా, అతస్తేన రూపేణ సంశయసిషాధయిషే న స్తః, పృథివత్వేన తు భవత ఏవ ధూమవాన్ వహ్నిమానితి ధూమవత్వేన వహ్నినిశ్చయేపి పర్వతే వహ్నిసంశయవత్ । యద్వా సర్వత్వేన రూపేణ న పక్షతా సర్వత్రావిప్రతిపత్తేః। ఘటాద్యేకదేశే ఇతరభేదస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్। తథాచైకదేశే విప్రతిపత్తౌ సామాన్యే ఇతరభేదసాధనే అర్థాన్తరమ,్ కిన్తు సామాన్యేన పృథివీత్వేన యావదేవ విప్రతిపత్తివిషయస్తావతామేవ పక్షతా విశేష్యాననుగమాత్ । తర్హి పృథివీ ఇతరభిన్నా పృథివీత్వాత్ ఘటవదిత్యన్వయినైవేతరభేదస్య సిద్ధత్వాత్ కిం వ్యతిరేకిణా , ఘటసాధారణపక్షత్వేఽప్యభేదానుమానవత్ పక్షస్యాపి దృష్టాన్తత్వావిరోధాత్ పక్షాన్యత్వం హి తత్రాతన్త్రమ్। కిన్తు సాధ్యవత్తయా నిశ్చితత్వం ప్రయోజకమ్। న చ పృథివీత్వాగ్రహే పూర్వం గృహీతం యత్ర సాధ్యం పశ్చాత్ స్మర్యతే తత్ర హేతుసాధ్యసామానాధికరణ్యాగ్రహాద్వ్యతిరేక్యవతార ఇతి వాచ్యమ్। హేతోరేవ పక్షతావచ్ఛేదకత్వేన ఘటే పృథివీత్వగ్రహదశాయాం ఇతరభేదసామానాధికరణ్యగ్రహావశ్యంభావాదితి చేత్ , సత్యమ్ । అన్వయితుల్యతయా వ్యతిరేకిణోఽపి సామర్థ్యాత్। అన్వయాప్రతిసన్ధానదశాయాం వ్యతిరేక్యుపన్యాసస్యాపర్యనుయోజ్యత్వాత్। తదుక్తమ్ ""ఆస్తాం తావదయం సుహృదుపదేశః, కేవలవ్యతిరేకిలక్షణం తావన్నిర్వ్యూఢమ్" "। అథవా జలాదీనాం త్రయోదశానామన్యోన్యాభావాః త్రయోదశసు ప్రసిద్ధాః పృథివ్యాం సాధ్యన్తే । అత ఏవాకాశే వ్యతిరేకిణా

జలాదిమిలితప్రతియోగికాన్యోన్యాభావాప్రతీతావపి త్రయోదశాన్యోన్యాభావాः సాధ్యా ఇతి నాన్వయిత్వాసాధారణ్యే। యద్వా జలం
తేజఃప్రభృతిద్వాదశభిన్నప్రతియోగికాన్యోన్యాభావవత్ ద్రవ్యత్వాత్ తేజోవత్ ఇత్యనుమానాత్ త్రయోదశభిన్నస్య సామాన్యతః సిద్ధౌ పృథివ్యాం త్రయోదశభిన్నత్వం సాధ్యమ్ ।న చాన్వయిత్వమసాధారణ్యం వా, పక్షాదన్యత్ర సాధ్యాప్రసిద్ధేః। వస్తుగత్యా పృథివ్యామేవ సాధ్యసిద్ధేః కిం వ్యతిరేకిణేతి చేత్, న। పృథివీ త్రయోదశభిన్నేతి వ్యతిరేకిణం వినా అప్రతీతేః। నన్వేవం పృథివీ జలాదిత్రయోదశభిన్నప్రతియోగికాన్యోన్యాభావవతీ ద్రవ్యత్వాదితి పృథివీభిన్నతద్భిన్నాదిసిద్ధిः స్యాదితి చేత్ , న । అప్రయోజకత్వాత్। ప్రకృతే చానుభూయమానజలాదివైధర్మ్యస్య పృథివీత్వశబ్దాశ్రయత్వాదేరతిరిక్తం వినానుపపత్తేः । ననివ్యతరభేదో యద్యన్యోన్యాభావస్తదా భావాద్భేదో న సిద్ధ్యేత్ । అభావస్యాభావాన్తరాభావాత్ । యది చ తేన సమం స్వరూపభేద ఏవ సాధ్యः, తదాననుగమాదనుమానాప్రవృత్తిः। భావోఽభావో వా న భవతీత్యబాధితప్రతీతిబలాదభావస్యాపి అన్యోన్యాభావోఽస్తీతి కేచిత్ । తన్న । అపసిద్ధాన్తాత్ । అనతిప్రసక్తాధికరణస్వరూపమాత్రేణైవాభావప్రతీత్యుపపత్తౌ చాధికాభావే మానాభావాచ్చేతి చేత్ , న । ఇతరాభావాన్యోన్యాభావస్య సాధ్యత్వాత్ । న చైవమభావాదవివేకితాదవస్థ్యమ్ । తేన సమం స్వరూపభేదస్యాన్వయినా వ్యతిరేకిణా వా సాధ్యత్వాత్ । అన్యే తు పృథివీత్వభిన్నధర్మాత్యన్తాభావ ఏవ సాధ్యః
జలత్వాదిప్రతియోగికాస్తావన్తోఽత్యన్తాభావా వా తత్తదసాధారణతత్తద్ధర్మాత్యన్తాభావయోగో వా । ఏతే చాభావా జలత్వం న ఘటాదౌ ఘటాది జలాత్యన్తాభావవదితి ప్రత్యక్షాదేः క్వచిత్తత్తద్ధైధర్మ్యాదేవ ప్రసిద్ధా ఇతి నాప్రసిద్ధిः । తావతమభావానాం వైశిష్ట్యం న ప్రసిద్ధమితి చేత్, కిమేతావతా ।న హి తావద్వైశిష్ట్యమత్ర సాధ్యతే । కిం తు జలత్వాదీనాం యావన్తోఽభావా ఇహ సాధ్యాస్తే చ తత్ర తత్ర ప్రసిద్ధా ఏవ । తావద్వైశిష్ట్యధీస్తు ఫలమ్ । అన్యథా సిద్ధసాధనాత్ । మిలితానామపి సాధ్యత్వే నాప్రసిద్ధిः। కిఞ్చిదేకధర్మావచ్ఛేదో హి బలాదివన్మేలకార్థः, స న నాసిద్ధः । న చ హేతోరసాధారణ్యమ్ । తావదభావయోగీహ్యత్ర సపక్షో భవతి, న తు తదేకదేశకతిపయాభావవాన్ । సాధ్యతాయాస్తావత్యపర్యాప్తేः । యద్వా జలత్వాత్యన్తాభావస్తేజస్త్వాత్యాభావాధికరణవృత్తిः అత్యన్తాభావత్వాత్ ఘటత్వాత్యన్తాభావవత్ । ఏవమత్యన్తాభావాన్తరసామానాధికరణ్యమపి తత్ర సాధ్యమితి క్వాప్రసిద్ధిः । కిం చేతరే తావత్ ప్రసిద్ధా ఏవ । తే చ భేదప్రతియోగినో మేయత్వాత్ ఇతీతరభేదోఽపి సుగ్రహ ఏవ । నను పృథివీ నేతరభేదవతీ గురుత్వాదిభ్యో జలవదితి ప్రతిరోధ ఇతి చేత్ న । ఇతరభేదనిషేధో హీతరాభేదः న తు తేజः ప్రభృత్యభేదో జల ఇతి దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యాత్। చతుర్దశాభేదానాం చైకత్ర విరోధేనాసమ్భవాత్ । చతుర్దశభేదానాం చైకత్ర వృత్తౌ న విరోధः । యత్తు సాధ్యప్రసిద్ధౌ పృథివీతరభిన్నా తత్సాధ్యాధికరణపృథివ్యన్యతరత్వాత్ తదధికరణవత్ పృథివ్యాం తత్సాధ్యమన్వయిన ఏవ సేత్స్యతీతి । తన్న । అన్యతరత్వస్యాలిఙ్గత్వాదిత్యుక్తత్వాత్। లిఙ్గత్వే వా జలాదావపి తత్సిద్ధిప్రసఙ్గాత్। ఏవం తర్హి పృథివీ జలం పృథివీత్వాత్ యన్న జలం తన్న పృథివీ యథా తేజ ఇతి సత్ప్రతిపక్షోఽస్తీతి చేత్ న । అజలస్య ఘటాదేः ప్రత్యక్షత ఏవ పృథివీత్వనిశ్చయే వ్యతిరేకవ్యభిచారాదస్య

న్యూనత్వాత్ । తదనవధారణే తు సత్ప్రతిపక్షత్వమిష్టమేవ। నను జీవచ్ఛరీరం సాత్మకం
ప్రాణాదిమత్త్వాత్ ఇచ్ఛాదికార్యవత్త్వాద్వేతి వ్యతిరేకిణి సాధ్యాప్రసిద్ధౌ కథం
వ్యతిరేకాదినిరూపణమ్ నేరామ్యం చ న ఘటస్య ప్రత్యక్షవేద్యం, తస్య తత్రాసామర్థ్యాత్।
నానుమానగమ్యం। । నైరాత్మ్యప్రతీతావన్వయినోఽభావాత్ । సాత్మకత్వప్రతీతిం వినా
వ్యతిరేకిణోఽనుపపత్తేః । అథేచ్ఛా సమవాయికారణజన్యా కార్యత్వాత్। తచ్చ
సమవాయికారణం పృథివ్యాద్యన్యతమద్రవ్యభిన్నం పృథివ్యాదిత్వే బాధకసత్త్వాదితి
పృథివ్యాదిభిన్నాత్మసిద్ధౌ తద్వత్వం జీవచ్ఛరీరే సాధ్యత ఇతి చేత్ యది
సాత్మకత్వమాత్మసంయోగవత్త్వమ్ తదా ఘటాదౌ తదస్తీతి తతో
హేతువ్యావృత్తావసాధారణ్యమ్ ।
జ్ఞానసమానాధికరణజ్ఞానకారణీభూతసంయోగాశ్రయకార్యత్వం, సాత్మకత్వం,
శరీరాత్మసంయోగస్య జ్ఞానకారణత్వాత్, ఆత్మమనసోస్తథాత్వేఽప్యకార్యత్వాదితి చేత్ న ।
శరీరాదన్యత్రాసిద్ధేః । తత్ర ప్రసిద్ధౌ సిద్ధసాధనాత్ । ఇచ్ఛాయా
అసమవాయికారణసంయోగావచ్ఛేదకత్వస్యాభావో ఘటాదౌ దృష్టః తద్వ్యతిరేకః శరీరే సాధ్యత
ఇతి చేత్ , న । ఇచ్ఛాయా అసమవాయికారణసంయోగవచ్ఛేదకత్వస్య శరీర ఏవ ప్రసిద్ధేః
సిద్ధసాధనాత్ । అన్యథా అసిద్ధివ్యతిరేకాద్యనిరూపణాత్ । అప్రసిద్ధసాధ్యసంసర్గమివ
సాధ్యమప్రసిద్ధం సాధయతి వ్యతిరేకీతి చేత్ , న ।
వ్యతిరేకాద్యనిరూపణాదసాధారణధర్మేణాప్రతీతపదార్థానుమానే ఘటత్వాదినాపి
స్వేచ్ఛాకల్పితడిత్థాద్యనుమానప్రసఙ్గ ఇతి । ఉచ్యతే ।
ఇచ్ఛాసమవాయికరణసిద్ధావిచ్ఛాత్వం సంయోగసమవాయికారణకవృత్తి ,
నిత్యేన్ద్రియగ్రాహ్యవిశేషగుణవృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిత్వాత్ శబ్దత్వవత్। స
చాసమవాయికారణం సంయోగః కిఞ్చిదవచ్ఛిన్నః సంయోగత్వాత్
ఆత్మసంయోగమాత్రస్యేచ్ఛాజనకత్వే సాత్మకత్వం శరీరే సాధ్యతే । యద్వా
ఆత్మనీచ్ఛాధారతా మహత్సంయోగావచ్ఛేద్యా జన్యవిభువిశేషగుణాధారతాత్వాత్
వాయ్వాదిసంయోగావచ్ఛేదకశబ్దాధారత్వవదితి సామాన్యతః
సిద్ధమిచ్ఛాధారతాఘటకేచ్ఛాసమవాయికారణద్రవ్యసంయోగవత్వం సాత్మకత్వమ్ । అత
ఏవ జ్ఞానసమానాధికరణజ్ఞానకారణీభూతసంయోగాశ్రయకార్యత్వం వా సాత్మకత్వమ్ ।
స్వశరీరే ప్రాణాదిమత్త్వస్య ఇచ్ఛాదిమత్త్వస్య చ చేష్టావయవోపచయాదివ్యాప్యత్వగ్రహాత్ ।
ఘటాదౌ చేష్టాదివిరహేణ ప్రాణాదిమత్త్వేచ్ఛాదిమత్త్వవిరహానుమానమ్ , ఇచ్ఛాదివిరహాత్
ఇచ్ఛాదిప్రయోజకేచ్ఛాద్యాఘారతాఘటకేచ్ఛాద్యసమవాయికారణసంయాగవిరహానుమానం
కార్యాభావవతి కారణాభావనియమాత్ । న చ సాత్మకత్వం శరీరవృత్తి శరీరే బాధకాభావాత్
శరీరత్వవదితి అన్వయినైవ సాధ్యసిద్ధేః కిం వ్యతిరేకిణేతి వాచ్యమ్ । శరీరం సాత్మకమితి
శరీరవిశేష్యకబుద్ధేర్వ్యతిరేకిణం వినానుపపత్తేః । ఉపాయాన్తరస్యోపాయాన్తరాదూషకత్వాచ్చ।
యద్వా చేష్టా సంయోగాసమవాయికారణికా సంస్కారజన్యక్రియాత్వదితి చేష్టాయా
అసమవాయికారణసంయోగసిద్ధౌ ప్రయత్నవదాత్మసంయోగ ఏవం (చ) పర్యవస్యతి
ప్రయత్నాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాత్ । ఏవం చేష్టాయాః

అసమవాయికారణసంయోగాశ్రయత్వే సతి శరీరత్వం సాత్మకత్వం జీవచ్ఛరీరే సాధ్యమ్ ,
చేష్టావత్త్వాదితి హేతుః । చేష్టావిరహశ్చ ఘటాదౌ ప్రత్యక్షసిద్ధః ।
చేష్టావిరహాత్తదసమవాయికారణసంయోగవిరహోఽపి సుగ్రహః। యద్వా జీవచ్ఛరీరం
తదవయవో వా ఆత్మభిన్నత్వే సతి ఆత్మవిశేషగుణకారణభోగానాధికరణావృత్తిసంయోగవత్
ప్రాణాన్యత్వే సతి జ్ఞానకారణీభూతప్రాణసంయోగవత్త్వాత్ యన్నైవం తన్నైవం యథా ఘటః।
ఆత్మప్రాణసంయోగః ప్రాణమనస్సంయోగో వా శరీరప్రాణసంయోగేనైవాన్యథాసిద్ధో న
కారణమ్ । భోగాధారత్వం భోగసమవాయికారణాతిరిక్తవృత్తి సకలభోగాధికరణవృత్తిత్వాత్
ప్రమేయత్వాదివదితి తార్కికీ రీతిః । కిం చ సంశయోపస్థితసాధ్యస్య వ్యతిరేకనిరూపణం న
యోగ్యానుపలమ్భాత్, సాధ్యనిశ్చయం వినా యోగ్యానుపలమ్భాభావాత్ । నాపి వ్యాపకాభావాత్
సాధ్యనిశ్చయం వినా తద్వ్యాపకత్వనిశ్చయాభావాత్ । న చ యదీచ్ఛా
అష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యాశ్రితా న స్యాత్ అష్టానాశ్రితా సతీ ద్రవ్యాశ్రితా న స్యాత్ రూపవదితి
సాధ్యవిపర్యయకోటౌ ప్రతికూలతర్కసహకృతః సాధ్యసంశయ ఏవ నిశ్చయకార్యం కరోతి ।
అత ఏవైతాదృశసంశయోపస్థితకల్పితజిఙ్ఞాదిసాధనమప్యపాస్తమ్ । తద్విపర్యయే
ప్రతికూలతర్కాభావాదితి వాచ్యమ్ । సాధ్యనిశ్చయం వినా
సాధ్యవ్యతిరేకనిశ్రయతన్మూలతర్కానవతారాత్ । అన్యథా
అష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యవృత్తిత్వనిరూపణే తర్కోదయస్తర్కోదయే చ
తత్సహకృతసాధ్యసంశయస్య సాధ్యవ్యతిరేకనిశ్చాయకత్వమితి। ఉచ్యతే।
ఇచ్ఛాశ్రయద్రవ్యసిద్ధౌ పృథివ్యాదావిచ్ఛాధారతాభావే తద్ధ్రయం
పృథివ్యాద్యష్టద్రవ్యభిన్నమ్ అష్టద్రవ్యావృత్తిధర్మవత్త్వాత్ పృథివ్యాదిత్వే బాధకసత్త్వాద్వా
ఇత్యష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యసిద్ధౌ ఇచ్ఛాయామష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యవత్త్వమ్
అష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యవృత్తిత్వం వా సాధ్యతే । సాధ్యప్రసిద్ధిద్రవ్యత్వే
ఇచ్ఛావిశేష్యకాష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యావృత్తిత్వప్రతీతేర్వ్యతిరేకిసాధ్యత్వాత్ । తథాపీచ్ఛా
అష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యాశ్రితా అష్టద్రవ్యామాశ్రితత్వే సతి ద్రవ్యాశ్రితత్వాత్
అష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యత్వవదితి సాధ్యప్రసిద్ధ్యైవ దృష్టాన్తప్రసిద్ధేరన్వయీ హేతుః స్యాదితి
చేత్ న । అన్వయవ్యాప్త్యప్రతిసన్ధానే వ్యతిరేకవ్యాప్తిప్రతిసన్ధానదశాయాం వ్యతిరేకిసమ్భవాత్
। న చ ద్రవ్యత్వాదేః సపక్షాత్ వ్యావృత్తావసాధారణ్యమ్ । తద్ధి సాధ్యతదభావోభయసాధకత్వేన
సత్ప్రతిపక్షోత్థాపకతయా దోషావహమ్ । ప్రకృతే చ న హేతోః సాధ్యాభావసాధకత్వమ్ విపక్షే
బాధకాభావాత్ సాధ్యసాధకత్వే తత్సత్త్వాచ్చ । అత ఏవ యావదేకత్రానుకూలతర్కో
నావతరతి తావదేవ దశావిశేషేఽసాధారణ్యం దోష ఇత్యుక్తమ్ ।
సువర్ణతైజసత్వసాధకవ్యతిరేకిణి శబ్దోఽనిత్యః శబ్దత్వాత్ ఇత్యాదావపి తథా ।
అథాష్టద్రవ్యాధారత్వబాధానన్తరమిచ్ఛాదౌ గుణత్వాదేవాష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యవృత్తిత్వం
సిధ్యతి పక్షధర్మతాబలాత్ । ప్రసిద్ధవిశేషబాధే సామాన్యజ్ఞానస్య
తదితరవిశేషవిషయత్వనియమాత్। అత ఏవాసర్వవిషయానిత్యజ్ఞానబాధానన్తరం క్షిత్యాదౌ
కార్యత్వేన జ్ఞానజన్యత్వం సిధ్యత్ నిత్యసర్వవిషయత్వం జ్ఞానస్యాదాయైవ సిధ్యతీతి చేత్ , న
। బాధానన్తరమష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యవిషయాప్యనుమితిర్ద్రవ్యాశ్రితత్వప్రకారికా స్యాత్ ।

అనుమితేర్వ్యాపకతావచ్ఛేదకమాత్రప్రకారకత్వనియమాత్ । న
త్వష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యవృత్తిత్వప్రకారికా, తస్య పూర్వమప్రతీతత్వేన ప్రకారత్వాసమ్భవాదితి
తత్ప్రకారికానుమితిర్వ్యతిరేకిణైవ।
అనాద్యనన్తద్వ్యణుకాదియావత్ప్రక్షీకరణేఽనాద్యనతన్తావదుపాదనగోచరాపరోక్షజ్ఞానత్వమేవ
నిత్యసర్వవిషయకత్వమ్ , ఏతదన్యనిత్యసర్వవిషయత్వం వ్యతిరేకిణ ఏవ సిధ్యతి।
పక్షధర్మతాబలేనాపి వ్యాపకతావచ్ఛేదకప్రకారేణ సాధ్యసిద్ధిర్భవతి న తు
సాధ్యగతవిశేషప్రకారికా, అతిప్రసఙ్గాత్ । నన్వష్టద్రవ్యానాశ్రితేచ్ఛా ద్రవ్యాశ్రితేతి యది
సాధ్యతే తదా అష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యాశ్రితత్వమన్తరేణ ప్రతిజ్ఞార్థ ఏవ నోపపద్యతే । సత్యమ్ ।
ఏవమపృష్టద్రవ్యానాశ్రితేచ్ఛాయాం ద్రవ్యాశ్రితత్వం సిధ్యతు, తస్యాష్టద్రవ్యాతిరేక్యం కుతః
సిధ్యేత్ । అథ సామాన్యావ్యభిచారమాదాయ మానాన్తరోపనీతం
తత్తదన్యత్వముపజీవ్యాష్టద్రవ్యాన్యద్రవ్యవృత్తిత్తైవేచ్ఛాదేః పరిచ్ఛిద్యతే ।
జ్ఞానాన్తరోపస్థాపితవిశేషణవిశిష్టజ్ఞానస్య సురభి చన్దనమిత్యాదౌ దర్శనాదితి చేత్ న ।
మానాన్తరాన్నియమేనానుపస్థితేః । యే చేచ్ఛాశ్రయే పృథివ్యాదిభిన్నత్వం న జానన్తి
ఇచ్ఛాయాశ్చ పృథివ్యాద్యనాశ్రితత్వం న జానన్తి తేషామప్యనుమానాదిత్యప్యాహుః। అథ
వ్యతిరేకీ నానుమానం, సర్వత్ర ప్రమేయత్వాదినా సత్ప్రతిపక్షగ్రస్తత్వాదితి చేత్ న ।
విపక్షబాధకేన వ్యతిరేకిణో బలవత్త్వాత్ । అన్యే తు వ్యతిరేకిణ్యభావ ఏవ సాధ్యః, స చాప్రసిద్ధ
ఏవ సిధ్యతి । యస్యాభావస్య వ్యాపకో హేత్వభావో గృహీతః తస్యాభావః పక్షే
వ్యాపకభావరూపేణ హేతునా సిధ్యతి। వ్యాపకాభావవత్తయా జ్ఞాతే
వ్యాప్యాభావజ్ఞానావశ్యమ్భావాత్ । తథా హి పృథివీ ఇతరేభ్యో భిద్యతే పృథివీత్వాదిత్యత్ర
ఇతరస్య జలాదేర్వ్యాపకః పృథివీత్వాభావో గృహీత ఇతి పృథివీత్వాభావాభావరూపేణ
పృథివీత్వేన పృథివ్యామితరాన్యోన్యాభావోఽప్రసిద్ధ ఏవ సిధ్యతి, ప్రతియోగిజ్ఞానస్య
వృత్తత్వాత్ , ప్రత్యక్షేణ భూతలే ఘటాభావవత్ । ఏవమన్యత్రాప్యవ్యాప్యవృత్తీచ్ఛాయాః
స్వాశ్రయత్వే సిద్ధే స్వాశ్రయే యోఽత్యన్తాభావస్తదవచ్ఛేదకం ఘటాది సర్వం
తదవచ్ఛేదేనేచ్ఛానుపపత్తేః । తథా చేచ్ఛాత్యన్తాభావాశ్రయతావచ్ఛేదకత్వరూపస్య
నేరాత్మ్యస్య ఘటాదౌ ప్రాణాదిమత్త్వాభావో వ్యాపకో గృహీత ఇతి జీవచ్ఛరీరే ప్రాణాదిమత్త్వేన
ఇచ్ఛాత్యన్తాభావాశ్రయత్వావచ్ఛేదకత్వస్యాభావః సాత్మకత్వం సాధ్యతే । ఏవం
ప్రామాణ్యసాధ్యకవ్యతిరేకిణ్యపి వ్యధికరప్రకారావచ్ఛిన్నత్వస్య వ్యాపకః
సమర్థప్రవృత్తిజనకత్వాభావోఽప్రమాయాం గృహీతః । అతో వివాదాధ్యాసితానుభవే
సమర్థప్రవృత్తిజకత్వేన వ్యధికరణప్రకారవచ్ఛిన్నత్వస్యాభావః సిధ్యతి ।
వ్యధికరణప్రకారావచ్ఛిన్నత్వమేవ ప్రమాత్వమ్। నను సాధ్యాప్రసిద్ధౌ కథం
సాధ్యవిశిష్టజ్ఞానమ్, విశేషణజ్ఞానజన్యత్వా ద్విశిష్టజ్ఞానస్యేతి చేత్ , న । పక్షే
సాధ్యానుమితిసామగ్రీసత్త్వాత్ పక్షవిశేషణకః సాధ్యవిశేష్యక ఏవ ప్రత్యయో జాయతే భూతలే
ఘటో నాస్తీత్యభావవిశేష్యకప్రత్యయవత్ । తథాపి
సాధ్యాభావవ్యాపకాభావాభావరూపహేతుమత్తయా పక్షజ్ఞానం వ్యతిరేకిణి గమకతాపయికమ్ । న
చ సాధ్యప్రసిదిం్ధ వినా ఏతాదృశప్రతిసన్ధానం సమ్భవతి। న చ వస్తుగత్యా యః

సాధ్యాభావః తదాప్యవ్యాపకాభావప్రతియోగిమత్తయా జ్ఞానం మృగ్యత ఇతి వాచ్యమ్ ।
వ్యతిరేక్యభాసానుపపత్తేరితి చేత్ , న । యోఽభావో యస్య భావస్య వ్యాపకత్వేన గృహీతః
తదభావాభావేన తస్య వ్యాప్యస్యాభావః పక్షే సాధ్యత ఇత్యనుగతానతిప్రసక్తస్య
గమకతౌపయికత్వాత్ । అయం చ వ్యతిరేకిప్రకారః స్వార్థ ఏవ। పరం ప్రతి సాధ్యాప్రసిద్ధ్యా
ప్రతిజ్ఞాద్యసమ్భవాదితి సర్వం సమఞ్జసమ్ ।

ఇతి శ్రీమధ్వశేషోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే కేవలవ్యతిరేకిప్రకరణమ్ ।

అథ అర్థాపత్తిప్రకరణమ్ వ్యతిరేక్యనుమానసిద్ధావర్థాపత్తిర్న మానాన్తరమ్ । తేనైవ తదర్థసిద్ధేః
। స్యాదేతత్ జ్యోతిశ్శాస్త్రాత్ తత్కథితలిఙ్గాద్వా దేవదత్తస్య శతవర్షజీవిత్వమవగతమ్ ,
చరమం శతవర్షజీవీ గృహ ఏవేతి నియమే ప్రత్యక్షేణావగతే పశ్చాత్ యోగ్యానుపలబ్ధా నిశ్చితో
గృహాభావో జీవననియమగ్రాహకప్రమాణయోర్బలాబలానిరూపణాత్ బహిస్సత్త్వకల్పనం వినా
నియమద్వయవిషయకం సంశయం జనయిత్వా జీవతి న వేతి సంశయమాపాద్య
జీవనసంశయాపనుత్తయే జీవనోపపాదకం బహిః సత్త్వం కల్పయతీతి,
యథోక్తసామగ్ర్యనన్తరం బహిరస్తీతి ప్రతీతేః । తత్రాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సంశయద్వారా
గృహాభావః తదుత్పాదితనియమద్వయవిషయకసంశయో వా కారణమ్, జీవనసంశయ ఏవ
వా । కరణే సవ్యాపారకత్వానియమాత్। ప్రమాణ్యోర్విరోధజ్ఞానం తదాహితసంశయద్వారా
కరణమితి కశ్చిత్ । తదా జీవిత్వస్య లిఙ్గవిశేషణస్య
సన్దిగ్ధత్వేనానుమానాసమ్భవాదర్థాపత్తిర్మానాన్తరమ్ । నను సంశయస్య కల్పకత్వే
స్థాణుపురుషసంశయాదపి తదేకకోటినిర్వాహకల్పనాపత్తిః। న చ ప్రమితసంశయః
కల్పనాఙ్గమ్ । జీవనస్య తదానీం ప్రమితత్వే సంశయాభావప్రసఙ్గాత్
జీవిత్వనిశ్చయేఽనుమానదేవ బహిస్సత్త్వనిశ్చయాచ్చ। కదాచిత్ ప్రమితత్వే చ
ప్రాక్ప్రమితపురుషత్వస్యాన్తరా తత్సంశయే కల్పనా స్యాత్ । కిం చ జీవనసంశయస్య
మృతేఽపి దృష్టత్వాన్న వ్యభిచారేణ బహిః సత్త్వగమకత్వమితి చేత్ , న ।
యథోక్తసామగ్రీప్రభవసంశయస్య కల్పనాఙ్గత్వాత్ । అత ఏవ
మృతజనిష్యమాణయోర్గృహాభావనిశ్చయో న యథోక్తసంశయమాపాదయతీతి న
బహిస్సత్త్వకల్పకః । గృహాభావశ్చ యోగ్యానుపలబ్ధినిశ్చితో న సంశయ ఇతి । అథ
జీవనమియమగ్రాహకప్రమాణయోర్యది చ తుల్యబలత్వమవగతమ్, క్వ తర్హి
బహిస్సత్త్వకల్పనా? విశేషదర్శనవిరహాత్। కల్పనే వా ప్రమితజీవననిర్వాహకబహిస్సత్త్వవత్
గృహనియమనిర్వాహకమరణస్యాప్యుచితత్వేన తత్కల్పనాపి స్యాత్, జీవనమరణయోః
సంశయావిశేషాత్ । అథ తయోరేకం బలీయోఽపరమబలమ్, తద్బైకేనాపరస్య బాధ ఏవేతి న
సంశయః । తస్మాదత్ర శతవర్షజీవిత్వమవధారితమ్ గృహాభావశ్చ నిశ్చితః తత్ర
బహిస్సత్త్వకల్పనం న తు జీవనసంశయే । ఏవం చ దేవదత్తో బహిః సన్ జీవిత్వే సతి
గృహనిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వాదితి వ్యతిరేకిణా బహి-సత్త్వజ్ఞానేనార్థాపత్త్యా
లిఙ్గవిశేషణజీవిత్వసంశయే బహిస్సత్త్వకల్పనా చ నాస్త్యేవ । కిం చ గృహాభావనిశ్చయః
ప్రామాణద్వయవిషయసంశయం జనయిత్వా జీవనసంశయమాపాద్య బహిస్సత్త్వం

కల్పయతీతి న యుక్తమ్। న హి యత ఏవ యత్సంశయః స ఏవ తన్నిశ్చాయాయ ప్రభవతి అతిప్రసఙ్గాత్। మైవమ్ । యథోక్తసామగ్రీజనితసంశయవానేవం తర్కయతి , యోగ్యానుపలబ్ధిగృహీతో గృహాభావ ఇతి తన్నిశ్చయః సుదృఢః ఇతి జీవననియమగ్రాహకయోరేకం బాధ్యం విరుద్ధయోరప్రమాణత్వాత్। తదిహ మరణం కల్పయిత్వా జీవనగ్రాహకం బాధ్యతాం, నో వా బహిస్సత్వం కల్పయిత్వా గృహనియమగ్రాహకమ్ । తత్ర బహిస్సత్త్వకల్పనే గృహనియమగ్రాహకమాత్రబాధా। మరణకల్పనే తు శతవర్షజీవీ దేవదత్తః శతవర్షజీవో గృహ ఏవేతి నియమద్వయస్యాపి బాధా స్యాత్ । తదాహ జీవనబాధే తన్నియమబాధస్యావశ్యకత్వాదితి । కిం చ అద్య జీవతి శ్వో జీవిష్యతీత్యాదిబహుతరక్షణలవముహూర్తాది సమయోణాధినియతం జీవనముపలభ్యమితి తద్బాధే బహుతరవ్యాప్తిబాధః దేవదత్తతదవయవగహసత్త్వాప్తిశ్చాల్పా। తథాభావస్వరూపమరణాపేక్షయా బహిస్సత్త్వస్య భావస్య లఘుత్వాత్। యది చ గృహాన్యోన్యాభావాశ్రయబహిః పదార్థవృత్తిసంయోగాశ్రయత్వం బహిరసత్త్వమితి తదపేక్షయా మరణమేవ లఘు, తథాపి మరణాపేక్షయా జీవనమాత్రం లఘ్వితి తదేవ కల్పయితుమర్హమ్। తతోఽర్థాపత్తికల్పితం జీవిత్వముపజీవ్యానుమానాదపి బహిస్సత్త్వజ్ఞానం భవిష్యతీత్యేతావత్తర్కసహకృతో యథోక్తప్తాసామగ్రీప్రభవః సంశయో బహిస్సత్త్వం కల్పయతి । న చ వాచ్యం తర్కాణాం విపర్యయాపర్యనసాయిత్వే ఆభాసత్వమ్ । తత్పర్యవసానే చ తదేవానుమానమేతత్తర్కసహాయం బహిస్సత్త్వమనుమాయయిష్యతీతి । యతో లాఘవగౌరవతర్కాణాం విపర్యయాపర్యవసాయినామేవ ప్రమాణసహకారిత్వమ్ , అత ఏవ ప్రత్యక్షశబ్దాదవపి సహకారీ సః । న చ తస్యాం దశాయామేవ ప్రమాణాన్తరమస్తి, తతోఽర్థాపత్తిసహకారిత్వం తర్కస్య । నను స్వకారణాధీనస్వభావవిశేషాత్ తర్కానుగృహీతయథోక్తసంశయస్య యది బహిస్సత్వప్రమాపకత్వం తదా మృతే గృహస్థితే వా తాదృశసంశయాదృత్ర బహిస్సత్త్వకల్పనా సాపి ప్రమా స్యాదితి చేత్ న । యథా హి ప్రమాపకస్యేన్ద్రియస్య దోషేణ ప్రమాశాక్తితిరోధానాదైన్ద్రియభ్రమః, తథా యథోక్తసంశయస్యాపి దోషేణ ప్రమాశక్తితిరోధానాదగ్రహక్వభ్రమసంభవాత్। పరోక్షజ్ఞానానాం జనకజ్ఞానావిభ్రమత్వే యథార్థత్వనియమ ఇతి చేత్ , సత్యమ్। ప్రవృత్తేపి జీవనగృహాభావగ్రాహకప్రమాణాయోరన్యతరాభాసత్వేనాభాసత్వసంభవాత్। యద్వా దోషాభావసహకృతస్య యథోక్తసంశయస్య బహిస్సత్వప్రమాపకత్వమితి। ఉచ్యతే। అనయోరేకం బాధ్యం విరుద్ధార్థగ్రాహకత్వాదితి సామాన్యతో దృష్టాదేవ తర్కసహకృతాద్ గృహనియమగ్రాహకబాధే లిఙ్గవిశేషేణ జీవిత్వనిశ్చయేఽనుమానాత్ బహిస్సత్త్వసిద్ధిః। తథాహి-జీవనప్రమాణబాధే గృహనియమప్రమాణోత్థాపితలిఙ్గేనమరణానుమానాత్ ప్రమాణత్వాభిమతయోర్ద్వయోరపి బాధా స్యాత్ । గృహనియమగ్రాహకమానబాధే చ నిష్పరిపన్థిజీవనప్రమాణాత్ లిఙ్గవిశేషణజీవిత్వనిశ్చయే బాధ్యమితి జాయమానానుమితిః పరమ్పరామరణజ్ఞాపకం విషయీకరోతి, న తు బహిస్సత్త్వపరమ్పరాసాధకం జీవనప్రమాణమ్ । తథా చ సామాన్యతో దృష్టాదేవ గృహనియమగ్రాహకబాధే

జీవనప్రమాణాల్లిఙ్గవిశేషణజీవిత్వనిశ్చయేఽనుమానాదేవ బహిస్సత్త్వజ్ఞానమితి కిమర్థాపత్త్యా?
నను బహిస్సత్త్వజ్ఞానం వినా జీవీ గృహ ఏవేత్యస్య బ్రహ్మణాపి బాధితుమశక్యత్వాత్ ప్రథమం
బహిస్సత్త్వజ్ఞానమ్, న తు గృహనియమగ్రాహకబాధానన్తరం తత్ , యేన
నిష్పరిపన్థిజీవనగ్రాహకాజ్జీవిత్వనిశ్చయేఽనుమానం స్యాత్ । న
ప్రాథమికబహిస్సత్త్వజ్ఞానమర్థాపతిం్త వినా । న చ గృహనియమగ్రాహిణి తుల్యబలే
జాగరూకే కథమర్థాపత్త్యాపి బహిస్సత్త్వజ్ఞానమితి వాచ్యమ్ ।
తర్కసహకారేణార్థాపత్తేర్బలవత్త్వాత్ బహిస్సత్త్వజ్ఞానముత్పాద్య
గృహనియమగ్రాహకమానబాధాదితి చేత్ । న । తర్కసహకారేణ సామాన్యతో దృష్టస్య
బలవత్త్వేన గృహనియమగ్రాహకబాధసమ్భవాత్ । తస్మాద్యథోక్త సంశయదశాయాం
జీవనబాధే తన్నియమబాధస్యావశ్యకత్వాదితి తర్కానన్తరమేవ
బహిస్సత్త్వజ్ఞానమిత్యవివాదమ్। తత్ర కల్పనీయ ప్రమాణబాధే యథోక్తసంశయే తర్కస్య న
సహకారిత్వం గౌరవాత్ । కిం తు నియమగ్రాహకబాధద్వారా బహిస్సత్వపరమ్పరాసాధకే
సామాన్యతోదృష్టే లాఘవాత్ । న చ సామాన్యతోదృష్టావతార ఏవాత్ర నాస్తీతి వాచ్యమ్ ।
అనిర్ధిరితైకబాధప్రాప్తౌ ప్రత్యేకబాధానుకూలకల్పనాయాం వినిగమకస్తర్కో భవతి। న
చైకబాధప్రాప్తిః సామాన్యతోదృష్టం వినా । కిం చ విరోధజ్ఞానానన్తరమేకమప్రమాణమితి యది
ధీర్నాస్తి తదా ప్రామాణ్యసంశయో న స్యాత్, న స్యాచ్చ జీవనసంశయః ద్వయోరపి
జీవనమరణనిశ్చాయకత్వాత్ । అథైకమనయోరప్రమాణమితి జ్ఞానం జనయిత్వా
సామాన్యతోదృష్టస్య
మా.ాపర్యవసితత్వాత్తజ్జనితనియమద్వ్యసంశయాహితజీవనసంశయానన్తరం
తర్కావతారే బహిరస్తీతి జ్ఞానం జాయమానం సంశయస్య కారణత్వం వ్యవస్థాపయతీతి చేత్,
న । యదేవ హి విరుద్ధార్థగ్రాహకత్వం తర్కం
వినాకృతమనిర్ధారితేకాప్రామాణ్యానుమితిమజీజనత్ తదేవ తర్కసహకృతం
పునరనుసన్ధీయమానం గృహనియమగ్రాహకప్రమాణమితి అనుమితిం
బహిస్సత్త్వజ్ఞానానుకూలాం జనయతి, సహకారివైచిత్ర్యేణైకస్యాపి విచిత్రఫలజనకత్వాత్ । న
చ జీవనసంశయానన్తరం తదనుసన్ధానమసిద్ధమ్ । గృహనియమగ్రాహకస్య
జీవనగ్రాహకత్వవిరుద్ధార్థగ్రాహకత్వానుసన్ధానం వినా బహిస్సత్త్వకల్పనేఽప్యబాధప్రసఙ్గాత్ ।
అథ యది పర్యవసన్నమపి ప్రమాణం పునరనుసన్ధీయమానం సహకారివిశేషాత్
ఫలాన్తరజనకమ్ , తదా ఇచ్ఛా ద్రవ్యాశ్రితా కార్యత్వాదితి
సామాన్యతోదృష్టద్రవ్యాశ్రితత్వానుమితౌ పశ్చాదష్టద్రవ్యవృత్తిత్వబాధే వ్యతిరేకిణా
ఆత్మసిద్ధిరితి విజ్ఞేతే। అష్టద్రవ్యవృత్తిత్వబాధసహకృతాత్ సామాన్యతోదృష్టాదేవ
పునరనుసన్ధీయమానాత్ తత్సిద్ధేరితి చేత్ , న ।
అనుమితేర్వ్యాపకతావచ్ఛేదకప్రకారకత్వనియమేన తత్ప్రకారకబుద్ధేర్వ్యతిరేకిసాధ్యత్వాత్ ।
వ్యతిరేకిణోఽప్యన్యత్ర సామర్థ్యావధారణేనోపాయాన్తరస్యాదోషాచ్చ। అపి చ దేవత్తో
జీవనమరణాన్యతరప్రతియోగి ప్రాణిత్వాత్ మద్వదితి సామాన్యతోదృష్టం లాఘవసహకారేణ
జీవనప్రతీయోగిత్వం విషయీకరోతి । తథా చ లిఙ్గవిశేషణానిశ్చయాత్ అనుమానాదేవ

బహిస్సత్త్వసిద్ధిః । అథ లాఘవసాచివ్యాత్ సామాన్యతోదృష్టస్యాపి విశేషవిషయత్వాత్
నియమగ్రాహకప్రమాణోత్థాపితలిఙ్గకమరణానుమానేన జీవనగ్రాహకస్యేవాస్యాపి
సత్ప్రతిపక్షత్వమ్। ఏకేనాపి భూయసామపి ప్రతిబన్ధసమ్భవాత్ । న చ తర్కాత్
సమాన్యతోదృష్టస్య బలవత్త్వమ్ । వ్యాప్తిపక్షధర్మతే హి బలమ్ । తచ్చ తుల్యమేవ జ్ఞాతమ్,
లాఘవాఖ్యతర్కస్య విశేషమాత్రపర్యవసాయకత్వేన వ్యాప్తిగ్రాహకత్వస్య తుల్యత్వాదితి చేత్ ।
తర్హి పక్షధర్మతాబలాద్విశేషసిద్ధిః క్వాపి న స్యాత్ । సర్వత్ర సామాన్యముఖప్రవృత్తప్రమాణస్య
విశేషపర్యనసానేఽన్యసాధర్మ్యేణ సత్ప్రతిపక్షసమ్భవాత్। అప్రయోజకత్వాన్న
విపరీతసాధనమితి తుల్యమ్ । నియమగ్రాహకస్యాప్రయోజకత్వాత్ । జీవనగ్రాహకస్య తు
సామాన్యతోదృష్టస్య జ్యోతిశ్శాస్త్రాద్యథార్థత్వమేవ విపక్షబాధకం వ్యాప్తిగ్రాహకమస్తి। తస్మాత్
సామాన్యముఖప్రవృత్తస్య సహకారివిశేషాత్ విశేషపరస్యానుమానస్య
తద్విశేషవిలక్షణగ్రాహకప్రమాణేన సత్ప్రతిపక్షత్వమ్ । న చ ప్రమాణవిరాధేనాస్య తర్కో న
సహకారీతి వాచ్యమ్ । తర్కానవతారే విశేషపరత్వాభావేనావిరోధాత్ । తదవతారే
తదధికబలత్వాదేవ । అన్యథా తర్కానవతారే సత్ప్రతిపక్షస్య తదవతారేఽపి తత్త్వం న
నివర్తతే । కిం చైవమర్థాపత్తావపి తద్విరోధేన న సహకారీ స్యాత్ । యదుక్తం మరణకల్పనే
శతవర్షావచ్ఛిన్నజీవీ గృహ ఏవేత్యస్యాపి బాధ ఇతి। తత్ర విశిష్టబాధో న విశేష్యబాధాత్।
మరణేఽపి జీవీ గృహ ఏవేత్యస్య విశేషణస్యాబాధాత్। కిన్తు విశేషణబాధాత్। స చ
శతవర్షిణీవిత్వబాధ ఏవ। విశేషణాభావాయత్తో విశిష్టభావోఽప్యస్తీతి చేత్ న । విశేష్యవతి
విశిష్టాభావస్య కేవలవిశేషణాభావాత్మకత్వాత్ , విశిష్టస్యాతిరిక్తస్యానభ్యుపగమాత్ । అన్యే తు
శతవర్షజీవీ దేవదత్తో జీవీ గృహ ఏవ గృహే నాస్తీతి ప్రమాణేషు ద్వయోరవిరోధేఽపి
తృతీయమాదాయ విరోధజ్ఞానమస్తి । తత్ర జీవీ గృహ ఏవేత్యప్రమాణఘటిత
ప్రమాణద్వయవిరోధజ్ఞానజనితాప్రమాణ్యసంశయాహితజీవనసంశయాత్
ప్రమాణయోరవిరోధోపపాదకప్రమాణవిరోధి బహిస్సత్త్వం కల్ప్యతే ।
యథోక్తసంశయస్యాయమేవ స్వాభావో యద్వస్తుగత్యా అప్రమాణం తద్విరోధి కల్పయతి ।
విరాధఘటకస్య వస్తుగత్యా అప్రమాణత్వమేవ వినిగమకత్వమితి । తత్తుచ్ఛమ్।
అప్రమాణస్యాపి ప్రమాణత్వేన జ్ఞానాత్ । తర్కాదిభిర్విశేషదర్శనం వినా
యథోక్తసంశయానన్తరం బహిరస్తీతి జ్ఞానమసిద్ధమ్ । అతో న ఫలబలేన తథార్థాపత్తికల్పనమ్।
కిం చ మృతే గృహస్థితే బహిఃస్థితే తాదృశసంశయాదేవబహిస్సత్త్వం గృహసత్త్వం మరణం చ
కల్ప్యేత । కస్యచిత్ క్వచిత్ వస్తుగత్యా అప్రమాణత్వాత్ । అర్థాపత్త్యాభాసశ్చైవం న స్యాత్ ।
స్యాదేతత్ మా భూత్ సంశయః కరణమర్థాపత్తౌ, అనుపపత్తిస్తు స్యాత్ । తథా హి జీవీ దేవదత్తో
గృహే నాస్తీతి జ్ఞానే సతి బహిస్సత్త్వం వినా జీవతో గృహాసత్త్వమనుపపన్నమితి జ్ఞానానన్తరం
బహిరస్తీతి ధీరస్తి, తత్రాన్వయవ్యతిరేకాభ్యామనుపపత్తిజ్ఞానం కరణమ్ । న చ దేవదత్తో
బహిరస్తి విద్యమానత్వే సతి గృహాసత్త్వాత్ ఘటవదిత్యనుమానాత్ విద్యమానత్వే సతి యత్ర
యన్నాస్తి తదన్యదేశే తదస్తి యథా గృహ ఏవ కోణేఽసన్నహం మధ్యే తిష్ఠామీతి
వ్యాప్తిప్రభావానుమానాద్వా బహిస్సత్త్వసిద్ధేః కిమర్థాపత్త్యేతి వాచ్యమ్। హేతుసాధ్యయోః
సహచారాజ్ఞానదశాయామనుపపత్తిజ్ఞానేఽపి బహిస్సత్త్వజ్ఞానాత్। సామాన్యతో

వ్యాప్తిశ్చానుమానే ఉపసంహర్తుమశక్యేతి తదన్యదేశసిద్ధిరర్థాపత్త్యైవ। నను జీవినో గృహసత్త్వమనుపపన్నం కిం దేవదత్తబహిరసత్త్వం వినా ఉతబహిస్సత్త్వమాత్రం వినా । నాద్యః ప్రథమం దేవదత్తబహిస్సత్త్వప్రతీతౌ తేన వినేదమనుపపన్నమితి జ్ఞానాభావాత్। ప్రతీతౌ వా కిమర్థాపత్త్యా । అర్థాపత్తిత ఏవ తత్ప్రతీతావన్యోన్యాశ్రయః । తదుక్తమ్ యతోఽన్యత్వం తసిద్ధేరగ్రే తదసిద్ధేేః ఇతి । నాన్త్యః అన్యదీయబహిస్సత్త్వజ్ఞానం వినానుపపత్త్యభావాత్। బహిస్సత్త్వమాత్రసిద్ధావపి దేవదత్తబహిస్సత్వావసిద్ధేరితి చేత్ , న । సామాన్యేన హి వినానుపపత్తిజ్ఞానం కారణమ్ సామానాన్యాకారేణ విశేషజ్ఞానం ఫలమ్ । తథా హి జీవతో బహిసస్సత్త్వం వినా గృహాసత్త్వమనుపపన్నమితి జ్ఞానం యస్య గృహాసత్త్వమనుపపన్నం తత్ర బహిసత్త్వం కల్పయతి నాన్యత్ర దేవదత్తశ్చ తథేతి సిద్ధే దేవదత్తే బహిస్సత్త్వం కల్ప్యత ఇతి దేవదత్తబహిస్సత్త్వం పర్యవస్యతి । న తు తేన రుపేణ కల్పనా న వా తేన వినానుపపత్తిజ్ఞానం కారణమ్ । యథా వహ్నిమాత్రవ్యాప్తాద్ధూమాత్ పర్వతే వహ్నిసిద్ధిర్న తు పర్వతీయత్వేనైవ ధూమాత్తత్సిద్ధిః తేన రుపేణ వ్యాపకత్వాగ్రాహాత్। అథ ఉపాదకాభావవత్యుపపాద్యాభావానియమోఽనుపపత్తిర్నత్వభావమాత్రమ్ అతిప్రసఙ్గాత్ । ఏవం చ వ్యతిరేకవ్యాప్తిమత ఉపపాద్యాత్ వ్యతిరేక్యనుమానముద్రయైవ సాధ్యసిద్ధేః కిమర్థాపత్త్యా । తథా హి దేవదత్తో బహిః సన్ జీవిత్వే సతి గృహాసత్వాత్ యన్నైవం తన్నైవమ్ యథా మృతో గహస్థితో వా । న చాన్యవ్యాప్త్యా అన్యస్య గమకత్వేఽతిప్రసఙ్గః । సాధ్యాభావవ్యాపకాభావప్రతియోగిత్వస్య నియామకత్వాత్ । న చార్థాపత్తౌ స్వరుపసతీ వ్యాప్తిర్లిఙ్గమ్, నానుమాన ఇతి వాచ్యమ్ । అనుపపత్తేర్జ్ఞానం వినా కల్పనానుదయాత్, అర్థాత్త్యాభాసానవకాశాచ్చ । మైవమ్ । అత్ర హి వ్యతిరేకవ్యాప్తిరన్వయస్య పక్షధర్మత్వమితి వ్యాప్తిధీజన్యమపి బహిస్సత్త్వజ్ఞానం నానుమితిః, తస్యాం వ్యాప్తిపక్షధర్మతాజ్ఞానజన్యతానియమాత్ । న చ సాధ్యాభావవ్యాపకాభావప్రతియోగిత్వేన పక్షధర్మస్య జ్ఞానమనుమితిప్రయోజకమిహాప్యతీతి వాచ్యమ్ । కేవలాన్వయిని తదసమ్భవాత్, తదపేక్షయా సాధ్యవ్యాప్యత్వజ్ఞానస్య లఘుత్వాచ్చ। అథ వ్యతిరేకసహచారాద్ధేతోరేవ వ్యాప్తిదృర్దృశ్యతే । ఏవం చాన్వయస్య వ్యతిరేకస్యోభయస్య వా సహచారాత్ వ్యాప్తిగ్రహత్తైవిధ్యేఽనుమానత్తైవిధ్యమ్। అత ఏవ ధూమో దశావిశేషేఽన్వయీ వ్యతిరేకీ అన్యవ్యతిరేకీ చేతి చేత్-అస్తు తావదేవమ్ । తథాపి జీవిదేవదత్తాభావో గృహే వర్తమానో న బహిస్సత్త్వే లిఙ్గం దేవదత్తావృత్తిత్వాత్ । బహిస్సత్త్వగృహనిష్ఠాభావయోర్వ్యధికరణత్వేన నియతసామానాధికరణ్యరుపవ్యాప్త్యభావాచ్చ। ఉపరి సవితా భూమేరాలోకవత్త్వాదిత్యత్ర భూమేరుపరిసంనిహితసవితృకత్వేనానుమానాత్ । నాపి గృహనిష్ఠాభావప్రతియోగిత్వమ్ । తత్ప్రతియేగిత్వస్య దేవదత్తధర్మతయా తదసంనికర్షే ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్ । అత ఏవ విశేష్యాసంనికర్షాత్ తృతీయలిఙ్గపరామర్శోఽపి న ప్రత్యక్షేణ। న చ వ్యతిరేకవ్యాప్తిగృహనిష్ఠాభావయోర్జ్ఞానం సహకార్యాసాద్య మనసైవ న జన్యత ఇతి వాచ్యమ్ । సహకారిణ ఏవ మానాన్తరత్వప్రసఙ్గాత్। అథ వ్యాప్తిజ్ఞానానన్తరం స్మర్యమాణధూమాత్ కథమనుమితిః ఉక్తన్యాయేన తత్రాపి లిఙ్గపరామర్శాభావాదితి చేత్ న కథంచిత్ । కథం తర్హి వహ్నిజ్ఞానమ్ పక్షధర్మధూమస్మృతిసహితాత్ ధూమో వహ్నిమ్ వినా

నాస్తీత్యనుపపత్తిజ్ఞానాదితి గృహాణ । అత ఏవ దృశ్యమానో ధూమో వహ్నిం వినానుపాన్న ఇతి యదా జ్ఞాయతే తదార్థాపత్తిరేవ । యదా త్వనుపపతిజ్ఞానం వినా వ్యాప్యత్వేన ప్రతిసన్ధీయతే తదానుమానమ్ । త్వయాపి తత్ర త్రివిధానుమానస్వీకారాత్ వ్యతిరేకవ్యాప్తిముపజీవ్య జీవిదేవదత్తగృహాభావో బహిస్సత్వం కల్పయతి । ఉచ్యతే । దేవదత్తాసంనికర్షేఽపి తస్య గృహనిష్ఠాభావప్రతియోగిత్వం ప్రత్యక్షేణ గృహ్యతే । తథాహి గృహే దేవదత్తస్యాభావ ఇతి ప్రత్యక్షం దేవదత్తం షష్ఠ్యర్థం చాభావసమ్బన్ధం ప్రతియోగిత్వలక్షణం గోచరయతి । సమ్బన్ధజ్ఞానస్య సంబన్ధిద్వయవిషయత్వాత్, ప్రతియోగినా సమమభావస్య సంబన్ధాన్తరాభావాత్। గృహనిష్ఠాభావప్రతియోగిత్వే చ ప్రత్యక్షోపస్థితే స్మృతవ్యాప్తివైశిష్ట్యమపి ప్రత్యక్షేణ సుగ్రహమ్ । న చ దేవదత్తవిశేష్యకం
బహిస్సత్త్వవ్యాప్యగృహనిష్ఠాభావప్రతియోగిత్వజ్ఞానం నాస్తీతి వాచ్యమ్ । పక్షవృత్తిలిఙ్గపరామర్శమాత్రస్యానుమితిజనకత్వాత్ అధికస్య గౌరవపరాహతత్వాత్ । అథ వా అనితప్రసక్తసహకారివశాన్మనసైవ స్మృతదేవదత్తవిశేష్యకస్తృతీయలిఙ్గపరామర్శః । యథా చ న సహకారి మానాన్తరం తథోపపాదితమధస్తాత్ । నను మయూరః పర్వతేతరే న నృత్యతి , నృత్యతి చేతి జ్ఞానానన్తరం పర్వతే నృత్యతీతి జ్ఞానమస్తి। న చ వ్యతిరేకిణస్తత్ సమ్భవతి । పర్వతనృత్యాప్రసిద్ధౌ తేన వినానుపపత్తిప్రతిసన్ధానమపి నేతి కథమర్థాపత్తిరపీతి వాచ్యమ్ । అధికరణం వినానుపపద్యమానం నృత్యం ప్రసిద్ధాధికరణబాధసహకృతం ప్రసిద్ధేతరమధికరణం కల్పయతీతి చేత్। న మయూరనృత్యం సాధికరణం నృత్యత్వాదితి సామాన్యతోదృష్టం ప్రసిద్ధాధిరణబాధసహకృతం ప్రసిద్ధేతరం పర్వతమధికరణమాదాయ నృత్యజ్ఞానం జనయతి । యద్వా పర్వతేతరే న నృత్యతీతి శబ్దేన నృత్యాభావబోధానన్తరం మయూరో నృత్యతీతి శబ్దాజ్ఞాయమానం జ్ఞానం పర్వతనృత్యం గోచరయతి । ప్రసిద్ధవిశేషబాధసహకృతసామాన్యజ్ఞానజనకప్రమాణస్య ప్రసిద్ధేతరం పర్వతమధికరణవిశేషమాదాయ జ్ఞానజనకత్వనియమాత్। అత ఏవానిత్యజ్ఞానాబాధనన్తరం క్షిత్యాదౌ జ్ఞానజన్యత్వం సిద్ధ్యత్ నిత్యత్వమాదాయ సిద్ధ్యతీత్యాచార్యాః । యద్వా మయూరనృత్యం పర్వతాధికరణకం పర్వతేతరానధికరణత్వే సతి సాధికరణత్వాత్ పర్వతత్వవత్ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకీ । అథవా యః సమ్భావితతత్తదిరావృత్తిః సన్ తదతిరిక్తవృత్తిర్న భవతి స తద్వృత్తిర్భవతీతి సామాన్యేన యత్తదర్థాన్తర్భావేణ వ్యాప్త్యా నృత్యస్య పర్వతవృత్తిత్వం సిద్ధ్యతి । ఏవం పీనో దేవదత్తో దివా న భుఙ్క్తే ఇత్యత్రాపి అప్రసిద్ధరాత్రిభోజనసాధ్యపీనత్వజ్ఞానం రాత్రిభోజనమాదాయ సిద్ధ్యతి । అథ యథా అభోజీ పీన ఇత్యత్రాయోగ్యతాజ్ఞానం తథా పీనో దివా న భుఙ్క్తే ఇత్యత్రాపి దివాభోజనస్య బాధాత్ యోగ్యతాఘటకరాత్రిభోజనస్య ప్రతీతేః। అతో యోగ్యతాఘటకోపస్థితిం వినా అన్వయమలభమానమిదం వాక్యం యోగ్యతాఘటకరాత్రిభోజనోపపాదకం రాత్రౌ భుఙ్క్త ఇతి వాక్యం కల్పయిత్వా తేన సహాన్వయబోధం జనయతి । న చైవం లాఘవాద్రాత్రిభోజనమేవ కల్పయితుం యుక్తమ్ । శాబ్దీ హ్యాకాఙ్క్షా శబ్దేనైవ ప్రపూర్యతే ఇతి న్యాయేన శబ్దోపస్థాపితమాదాయ శబ్దస్యాన్వయబోధజనకత్వాత్ । ఏవం చ శ్రూయమాణశబ్దస్యాన్వయబోధకత్వం యోగ్యతాఘటకోపస్థాపకేన శబ్దేన వినానుపపద్యమానం

తం కల్పయిత్వా యత్రాన్వయబోధం జనయతి తత్ర శ్రుతార్థాపత్తిః । ద్వారమిత్యాదౌ పిధేహీతి శబ్దకల్పనం శ్రుతార్థాపత్తిరేవ । శబ్దశ్చ యద్యపి శ్రూయమాణో బాధితః, తథాపి అభిప్రాయస్థః కల్ప్యతే । యథా గురుమతే " "స్వర్గకామో యజేత" " ఇత్యత్ర సాక్షాత్సాధనతాబాధే పరమ్పరాఘటకస్యానుపస్థిత్యా పరంపరాసాధనతాజ్ఞానవిరహః యోగ్యతాజ్ఞానాభావాత్ ప్రసిద్ధపదసామానాధికరణ్యానుపపత్తిరితి యోగ్యతాజ్ఞానస్య పరమ్పరాసాధనతాఘటకమపూర్వం లిఙ్‌దివాచ్యం కల్పయతి, తతః స్వర్గసాధనం యాగ ఇతి జ్ఞానం జాయతే । అన్యథా అపూర్వమపి వాచ్యం న స్యాదితి । ఉచ్యతే । బాధకప్రమాణాభావోఽన్వయవిరోధిరూపవిరహో వా యోగ్యతా । అతో దివా అభోజనే రాత్రిభోజనాప్రతీతావపి భోజనసాధ్యపీనత్వాత్ దివా న భుఙ్క్తే ఇతి శబ్దాద్ధీరుత్పద్యతే న ప్రతీత్యనుపపత్తిః । కిం తు ప్రతీతానుపపత్త్యా రాత్రిభోజనం కల్ప్యతే । అత ఏవాపూర్వమపి న వాచ్యమితి వక్ష్యతే । తస్మాన్నార్థాపత్తిరనుమానాదతిరిచ్యత ॥

ఇతి శ్రీమధ్వశేషోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే అర్థాపత్తిప్రకరణమ్ ॥

అథ అవయవప్రకరణమ్ తచ్చానుమానం పరార్థం న్యాయసాధ్యమితి న్యాయస్తదవయవాశ్చ ప్రతిజ్ఞాహేతూదాహరణోపనయనిగమనాని నిరూప్యన్తే । తత్ర న సమస్తరూపోపపన్నలిఙ్గప్రతిపాదకవాక్యం న్యాయః । అత్రైవ వాక్యేఽతివ్యాప్తేః । కింతు అనుమితిచరమకారణలిఙ్గపరామర్శప్రయోజకశబ్దజ్ఞానజనకవాక్యం న్యాయః । ప్రతిజ్ఞాదిపఞ్చవాక్యైరకవాక్యతయా స్వార్థవిశిష్టజ్ఞానం జన్యతే । తేన చ విశిష్టవైశిష్ట్యావగాహిమానాన్తరముత్థాప్యతే । తేన చ చరమపరామర్శ ఉత్పాద్యత ఇతి న్యాయజన్యశాబ్దజ్ఞానస్య పరామర్శప్రయోజకతా।
అనుమితిచరమకారణలిఙ్గపరామర్శప్రయోజకశాబ్దజ్ఞానజనకశాబ్దజ్ఞానజనకవాక్యత్వమవయవత్వమ్ । అత ఏవ వహ్నివ్యాప్యధూమవానయమితి వాక్యే తదవయవే చ న న్యాయతదవయవలక్షణాతివ్యాప్తిః । తేన పరామర్శస్య తదవయవేన పరామర్శజనకస్య జననాత్ । యత్తు సంక్షేపతః పరామర్శప్రయోజకవాక్యత్వేన విశేషాభావాత్ సోఽపి న్యాయ ఏవేతి । తన్న । కథాయామాకాఙ్క్షాక్రమేణాభిధానమితి ప్రథమం విశిష్టవైశిష్ట్యే ఆకాఙ్క్షా నాస్తీతి తదభిధానే నిగ్రహాదితి వక్ష్యతే । అన్యథా చక్షురాదేరపి పరామర్శజనకతయా న్యాయత్వాపత్తిః । ఆకాఙ్క్షావిరహస్తుల్య ఏవ । అన్యేతు పఞ్చావయవవాక్యాద్విజాతీయమేవ శాబ్దజ్ఞానముత్పద్యత ఇతి తద్ధీజనకవాక్యత్వం న్యాయత్వమ్ । ఏవం ప్రతిజ్ఞాద్యవయవాదపి ప్రత్యేకం విజాతీయం శాబ్దజ్ఞానమితి తత్తద్ధీజనకశాబ్దత్వమేవ తత్తల్లక్షణమితి । తన్న । జ్ఞానవిశేషజనకత్వం తత్తజ్జ్ఞానజనకత్వం వా న్యాయే ప్రతిజ్ఞాదౌ చానతిప్రసక్తమనుగతరూపమన్తరేణ దుర్నిరూపమితి తతీస్వీకారే తస్యైవ లక్షణత్వాత్ । అన్యథా జాతిసంకరప్రసఙ్గః । తత్ర ప్రతిజ్ఞా న సాధ్యనిర్దేశః, సాధ్యపదేఽతివ్యాప్తేః । కిం తూద్దేశ్యానుమితిహేతులిఙ్గపరామర్శప్రయోజకవాక్యార్థజ్ఞానజనకత్వే సతి ఉద్దేశ్యానుమిత్యన్యూనాన తిరిక్తవిషయకశాబ్దజ్ఞానజనకం వాక్యమ్। అన్యూనానాతిరిక్తపదం విహాయ లిఙ్గవిషయకత్వం వా జ్ఞానవిశేషణమ్ । తేనోదాహరణాదివ్యుదాసః । నిగమనం చ న

పరామర్శహేతుః , అబాధితాసత్ప్రతిపక్షత్వజ్ఞానజనకత్వాత్।
హేత్వభిధానప్రయోజకజిజ్ఞాసాజనకవాక్యత్వం వా,
లిఙ్గవిషయకలిఙ్గివిషయకజ్ఞానజనకన్యాయావయవవాక్యత్వం వా । ఇతరావయవానాం
లిఙ్గవిషయకజ్ఞానజనకత్వాత్। ప్రతిజ్ఞాత్వం జాతిః, అన్యూనానతిప్రసక్తతాన్త్రికవ్యవహారాదితి
కేచిత్ । తన్న । దేవదత్తప్రభవత్వాదినా జాతిసంకరప్రసఙ్గాత్ । ప్రతిజ్ఞాజన్యం విజాతీయం
జ్ఞానం వ్యవహారాదితి తజ్జనకం ప్రతిజ్ఞేత్యపి న । తజ్జనకత్వం జనకత్వజ్ఞానం వా
నానుగతరూపమన్తరేణ సమ్భవతీత్యుక్తస్యానుసరణీయత్వాత్ । ఏతేనశబ్దోఽనిత్య ఇతి
లిఙ్గిధీపరవాక్యజన్యజ్ఞానవృత్తికృతకత్వా
దిత్యాదివాక్యజన్యజ్ఞానావృత్తిజాతియోగిజ్ఞానజనకవాక్యం ప్రతిజ్ఞేతి నిరస్తమ్ । నను ప్రతిజ్ఞా న
సాధనాఙ్గమ్ । విప్రతిపత్తేః పక్షపరిగ్రహే తత్ర ప్రమాణాకాఙ్క్షాయాం హేత్వభిధానస్య
ప్రాథమ్యాదితి చేత్ , న । విప్రతిపత్త్యగ్రే సమయబన్ధానన్తరం శబ్దానిత్యత్వం సాధయేతి
మధ్యస్థస్య వాదినో వా ఆకాఙ్క్షాయాం శబ్దానిత్యత్వం సాధ్యమ్ । న చ సాధ్యనిర్దేశం వినా
హేతువాక్యం నిష్ప్రతియోగికమన్వయం బోధయితుమీష్టే । న చ వాదివాక్యేఽనుపస్థితమపి
యోగ్యతయాన్వేతి । అతిప్రసఙ్గాత్ । న చ విప్రతిపత్తితః సాధ్యోపస్థితిః । తస్యాః
ప్రతివాదివిప్రతిపత్త్యా ప్రమాణాదివ్యవస్థయా చాన్తరితత్వాత్ । పరవిప్రతిపతిం్త
సమయబన్ధం చ వినా స్థాపనాయా అభావాత్ । విప్రతిపత్తివాక్యస్య పక్షపరిగ్రహేణ
పర్యవసితతయా నిరాకాఙ్క్షత్వాచ్చ । ఆవృత్తౌ తు సైవ ప్రతిజ్ఞా । న
చావయవాన్తరాద్ధేత్వన్వయయోగ్యా సాధ్యోపస్థితిః । నాప్యవయవాన్తరేణాక్షేపాత్। సాధ్యాన్వయే
తదభిధానం తదభిధానే చ సాధ్యాన్వయ ఇత్యన్యోన్యాశ్రయాత్ । తస్మాత్ ప్రతీత్యనుపపత్త్యా
ప్రతీతానుపపత్త్యా వా నేహాక్షేపః । అన్యే తు శబ్దానిత్యత్వే ప్రమాణం వదేతి యది
మధ్యస్థస్యానుయోగః, తథాపి ప్రమాణమాత్రే నాకాఙ్క్షా, కింతు విశిష్టే । విశిష్టం తు విశేషణం
సాధ్యమనభిధాయ న శక్యాభిధానమ్ । న చ వస్తుతో యత్ సాధ్యం తత్ర ప్రమాణం వదేతి
మధ్యస్థనియోగః । వాదిద్వయమధ్యే తదసమ్భవాత్। తస్మాత్ సాధ్యాభిధానం వినా న
హేతోరాకాఙ్క్షా న వా అన్వయబోధకత్వమితి ప్రతిజ్ఞా సాధనాఙ్గమితి । హేతుః
సాధ్యనిర్దేశానన్తరం కుత ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం సాధనతావ్యఞ్జకవిభక్తిమల్లిఙ్గవచనమేవోచితమ్ ।
అన్యథా అనాకాఙ్క్షితాభిధానే నిగ్రహాపత్తేః । లోకే తథైవాకాఙ్క్షానివృత్తిరితి వ్యుత్పత్తేరితి
ప్రతిజ్ఞానన్తరం హేతూపన్యాసః । హేతుత్వం చ
అనుమితికారణీభూతలిఙ్గపరామర్శప్రయోజకశాబ్దజ్ఞానజనకసాధ్యావిషయకశాబ్దధీజనకహే
తువిభక్తిమచ్ఛబ్దత్వమ్ । హేతుత్వప్రతిపాదకవిభక్తిమన్న్యాయావయవత్వం వా
ఉదాహరణప్రయోజకాకాఙ్క్షాజనకశాబ్దజ్ఞానజనకన్యాయావయవత్వం వా
సాధ్యావిషయకజ్ఞానజనక హేతుపఞ్చమ్యన్తానుమితిపరశబ్దత్వం వా
ప్రతిజ్ఞావాక్యధీజన్యకారణాకాఙ్క్షానివర్తకజ్ఞానజనకహేతువిభక్తిమద్వాక్యత్వం వా ।
పఞ్చమ్యన్తలాక్షణికపదవదనుమితిపరవాక్యత్వం వా । హేతుపదేన జ్ఞానలక్షణాత్ । అన్యథా
లిఙ్గస్యాహేతుత్వేన హేతువిభక్త్యర్థానన్వయాత్, తథైవాకాఙ్క్షానివృత్తేః ।
అనుమితిహేతుజ్ఞానకారణధూమవత్త్వాదితిశబ్దజన్యజ్ఞానవృత్తి

ప్రతిజ్ఞాదిజన్యజ్ఞానావృత్తిజాతియోగిజ్ఞానజనకవాక్యత్వం హేతుత్వమిత్యన్యే। జాతిం వినా కేన రూపేణ జ్ఞానస్యానుమితిజనకత్వమ్, వాక్యవిశేషజన్యత్వస్యాపి
జన్యతావచ్ఛేదకరూపాపరిచయే దుర్గ్రహాదిత్యపరే ।
అన్వయవ్యాప్త్యభిధాయకావయవాభిధానప్రయోజకజ్ఞానజనకహేతుత్వప్రతిపాదకవిభక్తిమ న్న్యాయావయవత్వమన్వయిహేతుత్వమ్। ఏతదేవ వ్యతిరేకవ్యాప్త్యభిధాయకపద ప్రక్షేపాద్వ్యతిరేకిహేతుత్వమ్ । అన్వయవ్యతిరేకోదాహరణాకాఙ్క్షాప్రయోజకతథా-భూతావయవత్వమన్వయవ్యతిరేకిహేతుత్వమ్ । యద్వా పక్షసపక్షసతో విపక్షాసతో హేతువచనమన్వయవ్యతిరేకి,
అత్యన్తాభావాప్రతియోగిసాధ్యసమానాధికరణపక్షసపక్షసద్ధేతువచనం కేవలాన్వయి ।
యద్వా
అనుమితికారణీభూతపరామర్శప్రయోజకశాబ్దజ్ఞానకారణసాధ్యావిషయకశాబ్దధీజనకప్రతీతా న్వయసాధ్య-సాధనవాచకహేతువిభక్తిమచ్ఛబ్దత్వమన్వయిహేతుత్వమ్ ।
ఏతదేవాప్రతితాన్వయసాధ్యసాధనేతివిశేషణాత్ వ్యతిరేకి హేతులక్షణమ్ । కథాయాం ధూమాదిత్యేవ ప్రయోక్తవ్యం న తు ధూమవత్త్వాదితి, మతుపో వ్యర్థత్వాత్ । సామాన్యవత్త్వే సతి బాహ్యకరణప్రత్యక్షత్వాదిత్యపార్థకమ్ । విభక్త్యుపస్థాపితహేతుత్వేన సామాన్యవత్త్వస్య విభక్త్యన్తరావరుద్ధస్యాననన్వయాదితి కేచిత్ । తన్న । సతిసప్తమీబలాత్ సామాన్యవత్త్వస్య బాహ్యకరణప్రత్యక్షత్వస్య చ సామానాధికరణ్యోపస్థితౌ విశిష్టే హేతుత్వాన్వయాత్ తథైవ వ్యుత్పత్తేః । న హ్యయమర్థోఽస్మాన్నావగమ్యతఇతి ఉదాహరణమ్ హేతావుక్తే కథమస్య గమకత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయాం వ్యాప్తిపక్షధర్మతయోః ప్రదర్శనప్రాప్తౌ వ్యాప్తేః ప్రాథమ్యాత్ తత్రప్రదర్శనాయ ఉదాహరణమ్। తత్రానుమితిహేతులిఙ్గపరామర్శ పరవాక్యజన్యజ్ఞానజనకవ్యాప్యత్వాభిమతవన్నిష్ఠనియతవ్యాపకత్వాభిమతసమ్బన్ధబోధజనక శబ్దత్వముదాహరణత్వమ్। సామాన్యలక్షణే సాధ్య సాధనసమ్బన్ధబోధకత్వం సాధ్యసాధనాభావసమ్బన్ధబోధకత్వం చ విశేషలక్షణద్వయమ్।
న్యాయావయవదృష్టాన్తవచనముదాహరణమితి తు న । దృష్టాన్తప్రయోగస్య సామయికత్వేనాసార్వత్రికత్వాత్ । యో యో ధూమవాన్ సోఽగ్నిమానిత్యేవ వ్యాప్తిప్రతీతేః । నాపి ప్రకృతానుమితిహేతులిఙ్గపరామర్శపరవాక్యజన్యజ్ఞానవిషయవ్యాప్త్యుపనాయకం వచనం తత్। ఉపనయాతివ్యాప్తేః। అతః
ఉపనయాభిధానప్రయోజకజిజ్ఞాసాజనకవాక్యముదాహరణమ్।
ఏతదేవాన్వయవ్యతిరేకవ్యాప్తివిషయత్వవిశేషితం విశేషలక్షణద్వయమిత్యన్యే । అత్ర చ వ్యభిచారవారణాయ వీప్సామాహుః । యత్ర చ సామానాధికరణ్యాదేవ వ్యాప్తిస్తత్ర న వీప్సా । కేవలాన్వయిన్యభేదానుమానే చ వీప్సాయామపి వ్యభిచారతాదవస్థ్యమితి తు వయమ్ । వీప్సా చ యత్పదే న తత్పదేఽపి। విరూపోపస్థితయోరపి తత్పదేన పరామర్శాత్
బుద్ధిస్థవాచకత్వాదితి న వ్యుత్పత్తివిరోధః । యథా " "యద్యత్పాపం ప్రతిజహి" " ఇత్యత్ర।
ఇదం చ
సాధ్యసాధనోభయాశ్రయవికలానుపదర్శితాన్వయవిపరీతోపదర్శితాన్వయానుపదర్శితవ్యతి

రేకవిపరీతోపదర్శితవ్యతిరేకభేదాదాభాసరూపమితి। ఉపనయః ఉదాహరణానన్తరం భవతు
వ్యాప్తిః తథాపి వ్యాప్తం కిం పక్షే వర్తతే న వేత్యాకాఙ్క్షాయాం వ్యాప్తస్య
పక్షధర్మత్వప్రదర్శనాయోపనయః।
తత్రానుమితికారణతృతీయలిఙ్గపరామర్శజనకావయవత్వమ్ ఉపనయత్వమితి
సామాన్యలక్షణమ్। సాధ్యవ్యాప్యవిశిష్టపక్షబోధకావయవత్వం
సాధ్యాభావవ్యాపకాభావప్రతియోగిమత్పక్షబోధకావయవత్వం చ విశేషలక్షణద్వయమ్।
ఉదాహరణాన్త ఏవ ప్రయోగ ఇతి న వాచ్యమ్। తృతీయలిఙ్గపరామర్శస్య
వ్యాప్తిపక్షధర్మతావగాహినోఽవయవాన్తరాదలాభాత్। తదనభ్యుపగమేఽపి పక్షధర్మతాయా
అలాభాత్। న చ హేతువచనాదేవ తదవగమః। తస్య కో హేతురిత్యాకాఙ్క్షాయామేవ
ప్రవృత్తత్వేన హేతుస్వరూపోపస్థాపకస్యాతత్పరత్వాత్। వాదివాక్యాదేవాక్షేప ఇతి చేత్ న।
తదర్థస్యాసిద్ధత్వేనానాక్షేపకత్వాత్। అన్యథా ప్రతిజ్ఞామాత్రాదేవ
సర్వాక్షేపేఽవయవాన్తరవిలయాత్। ప్రతిపాద్యానాం స్వత ఏవ తదవగమ ఇతి చేత్, న।
తేషాం వ్యుత్పన్నావ్యుత్పన్నతయా సర్వత్ర తదసమ్భవాత్ ప్రతిపాదకేన స్వవ్యాపారస్య
నిర్వాహయితుముచితత్వాచ్చ। అన్యథా అవయవాన్తరేఽప్యేవం ప్రసఙ్గాత్। నిగమనమ్
ఉపనయానన్తరం నిగమనమ్।
తచ్చానుమితి హేతులిఙ్గపరామర్శప్రయోజకశాబ్దజ్ఞానకారణవ్యాప్తిపక్షతాధీప్రయుక్తసాధ్యధీజ
నకం వాక్యమ్। న చ వ్యాప్తిపక్షధర్మతయోశ్చతుర్భిరేవావయవైః పర్యాప్తేః కిం తేనేతి వాచ్యమ్
। అబాధితాసత్ప్రతిపక్షత్వయోరలాభే చతుర్ణామప్యపర్యవసానాత్।
అథాభిధానభిధేయయోర్వ్యాప్తిపక్షధర్మతావల్లిఙ్గప్రతిపాదనాదేవ
పర్యవసానేనావయవాన్తరాణాం నిరాకాఙ్క్షత్వమ్। విపరీతశఙ్కానివృత్తేరపి తత ఏవ లాభాత్।
అన్యథా నిగమనేనాపి తదవారణాత్। న హి తద్విశేషదర్శనాదృత్యైవ తన్నివర్తకమ్।
సిద్ధనిర్దేశతయా వారయతీతి చేత్, న। స్వరూపమాత్రాభిధానాత్। సాధ్యత్వానుపస్థితౌ
తస్మాదితి హేతువిభక్త్యనన్వయప్రసఙ్గాచ్చ ఇతి చేత్, న। వ్యాప్తిపక్షధర్మతాజ్ఞానేఽపి
బాధసత్ప్రతిపక్షబుద్ధేః సాధ్యజ్ఞానానుత్పత్తిదర్శనాత్ తదభావాబోధనే సమీహితానిర్వాహాత్।
అథ బాధాదివిరహస్య ప్రయోజకత్వం న తు తద్బోధస్య మానాభావాదసిద్ధేశ్చేతి కిమర్థం
బాధాదివిరహో బోధనీయ ఇతి చేత్ న। యదవగమే సతి యన్న భవతి
తత్తదభావజ్ఞానసాధ్యమితి వ్యాప్తేః। న చానన్వయః। తస్మాదిత్యన్వయబలాదేవ
హేత్వనాకాఙ్క్షతత్వలక్షణసిద్ధత్వజ్ఞానాత్ న త్వన్వయాత్పూర్వమ్। ఇహ కేచిత్ - - యథా
తస్మాదితి సర్వనామ్నా హేతోః పరామర్శః పూర్వోక్తశేషరూపలాభాయ తథా సాధ్యాంశస్యాపి
తథా ఇతి సర్వనామ్నా సిద్ధస్థల ఇవ (విరోధాదివారణాయ) విరోధివారణాయ యుక్త ఇత్యాహుః
। తన్న। తథేతి స్వరూపే ప్రకారే సాదృశ్యే వా? ఆద్యే తథా చాయమితి ప్రక్రాన్తాత్ తథేతి
హేతుమానిత్యర్థః స్యాత్, తథా చానన్వయః। న హి హేతుమత్త్వాదేవ హేతుమానిత్యన్వితమ్।
న ద్వితీయః, సామాన్యేన పక్షస్యాపి అన్వయవ్యాప్తౌ ప్రవేశాత్
తత్ప్రకారాన్వయస్తత్రైవేత్యనన్వయాత్। అత ఏవ న తృతీయోఽపి। అభేదానుమానే
చాన్వయిని తస్మాత్తథేతి సాదృశ్యాభావాత్। బహూనాం చ ప్రక్రమే విశేష్యానన్వయాత్।

వాదివాక్యే చ యోగ్యతాన్వయేఽతిప్రసఙ్గాత్ । తస్మాదిత్యత్ర విభక్త్యర్థాననన్వయాదేవ నియమః। తస్మాదనిత్య ఇత్యభిధానే విశిష్య సిద్ధతావగభ్యతే । పూర్వం సాధ్యతయోక్తస్య సమర్థహేతుసంబన్ధేన పునరుతీ్కర్తనాత్। అన్యథా తద్వైయర్థ్యాత్ । సంశయప్రయోజనాదయస్తు అవయవలక్షణాభావాదేవ నావయవాఃా, కిం తు న్యాయాఙ్గతయా ఉపయుజ్యన్త ఇతి నాధిక్యమ్ । కణ్ఠకోద్ధారస్య చ న సార్వత్రికత్వమ్ , సమయవిశేషోపయోగిత్వాదితి ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే అవయవవాదః సమాప్తఃి।

అథ హేత్వాభాసనిరూపణమ్ అథ హేత్వాభాసాస్తత్త్వనిర్ణయవిజయప్రయోజకత్వాన్నిరూప్యన్తే । తత్రానుమితికారణీభూతాభావప్రతియేగియథార్థజ్ఞానవిషయత్వమ్ , యద్విషయకత్వేన లిఙ్గజ్ఞానస్యానుమితిప్రతిబన్ధకత్వమ్ జ్ఞాయమానం సదనుమితిప్రతిబన్ధకం యత్ తత్త్వం వా హేత్వాభాసత్వమ్। దశావిశేషే హేతోర్వేవాసాధారణసత్ప్రతిపక్షయోరాభాసత్వాత్ తదుభ్దేశ్యేరప్యనుమితిప్రతిబన్ధకత్వమ్ । యద్యపి బాధసత్ప్రతిపక్షయోఃా ప్రత్యక్షశాబ్దజ్ఞానప్రతిబన్ధకత్వాన్న లిఙ్గాభాసత్వం తథాపి జ్ఞాయమానస్యాభాసస్యాత్ర లక్షణమ్ । యదా్వ ప్రత్యక్షాదౌ బాధేన న జ్ఞానం ప్రతిబధ్యతే కిన్తూత్పన్నజ్ఞానేఽప్రామాణ్యం జ్ఞాయతే। అనుమితౌ తూత్పత్తిరేవ ప్రతిబధ్యతే । తే చ సవ్యభిచారవిరుద్ధసత్ప్రతిపక్షాసిద్ధబాధితాఃా పఞ్చ ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే
హేత్వాభాససామాన్యనిరుక్తిఃి ।

అథ సవ్యభిచారప్రకరణమ్। సవ్యభిచారోఽపి త్రివిధఃి సాధారణాసాధారణానుపసంహారిభేదాత్ । తత్ర సవ్యభిచారఃి సాధ్యతదభావప్రసఞ్జక ఇతి న త్రితయసాధారణం లక్షణమ్ । ఏకస్యోభయం ప్రత్యసాధకత్వాత్ అనాపాదకత్వాచ్చ । నాప్యుభయపక్షవృత్తిత్వం ఉభయవ్యావృత్తత్వం వా తత్త్వమ్, అననుగమాత్ । అథ సాధ్యసంశయజనకకోటిద్వయోపస్థాపకపక్షధర్మతాజ్ఞానవిషయత్వే సతి హేత్వభిమతఃి సఃి। విప్రతిపత్తిస్తు ప్రత్యేకం న తథా, న వా పక్షవృత్తిఃి । సాధారణమన్వయేన అసాధారణం వ్యతిరేకేణ అనుపసంహారీ పక్ష ఏవోభయసాహచర్యేణ కోటిద్వయోపస్థాపకఃి। కేవలాన్వయిసాధ్యకానుపసంహారీ అయం ఘట ఏతత్త్వాదిత్యసాధారణశ్చ సద్ధేతురేవ। తదజ్ఞానం దోషఃి పురుషస్య। అత ఏవాసాధారణప్రకరణసమయోరనిత్యదోషత్వమ్। అన్యథా సద్ధేతౌ బాధాదిజ్ఞానే హేత్వాభాసాధిక్యాపత్తిఃి। న చ ప్రమేయత్వేనాభేదానుమానే శబ్దోఽనిత్యఃి శబ్దాకాశాన్యతరత్వాదిత్యత్ర చ సాధారణేఽవ్యాప్తిఃి। తయోఃా సాధ్యవదవృత్తిత్వేన విరుద్ధత్వాదితి చేత్ , నఃి। ఏతదజ్ఞానేఽపి సాధారణ్యాదిప్రత్యేకస్య జ్ఞానాత్ ఉద్భావనాచ్చ స్వపరానుమితిప్రతిబన్ధాత్ ఉద్భావితైతన్నిర్వాహార్థం సాధారణాదేరవశ్యోద్భావ్యత్వేన తస్యైవ దోషత్వాచ్చ । ఏతేనపక్షవృత్తిత్వే సత్యనుమితివిరోధిసంబన్ధావ్యావృత్తిరనైకాన్తికఃి। సపక్షవిపక్షవృత్తిత్వముభయవ్యావృత్తత్వమనుపసంహారిత్వఞ్చానుమితివిరోధి,

తత్సమ్బన్ధః ప్రత్యేకమస్తి । విరుద్ధోఽప్యనేన రూపేణ సవ్యభిచార ఏవ । ఉపాధేశ్చ న సఙ్కర ఇతి వక్ష్యత ఇతి నిరస్తమ్ । ఏతదజ్ఞానే జ్ఞానేపివా ఆవశ్యకప్రత్యేకజ్ఞానస్య దోషత్వాత్ అసాధకతానుమితౌ వ్యర్థవిశేషణత్వాచ్చ । అత ఏవ సాధ్యావ్యాప్యత్వే సతి సాధ్యాభావావ్యాప్యహేత్వాభాసత్వమ్, సాధ్యవన్మాత్రవృత్త్యన్యత్వే సతి సాధ్యాభవవన్మాత్రవృత్త్యన్యత్వం వేతి పరాస్తమ్। వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ ప్రథమం హేత్వాభాసత్వాజ్ఞానాచ్చ । గగనమనిత్యం శబ్దాశ్రయత్వాదిత్యాదిబాధవిరుద్ధసజ్కీర్ణాసాధారణావ్యాప్తిరితి కశ్చిత్। నాపి సపక్షవిపక్షగతసర్వసపక్షవిపక్షవ్యావృత్తాన్యతరత్వమ్ । వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ అనుపసంహార్యవ్యాప్తేశ్చ। కిఞ్చ పక్షాతిరిక్తసాధ్యవతః సపక్షత్వే ప్రమేయత్వేనాభేదసాధనేఽనుపసంహార్యే అవ్యాప్తిః। పక్షాతిరిక్తసాధ్యవతోఽప్రసిద్ధేః। సాధ్యవతః సపక్షత్వే వివక్షితేఽప్రసిద్ధిః, వృత్తిమతో ధర్మస్య సాధ్యవద్విపక్షాన్యతరవృత్తిత్వనియమాత్। నాపి పక్షాతిరిక్తసాధ్యవన్మాత్రవృత్త్యన్యత్వే సతి పక్షాతిరిక్తసాధ్యాభవవన్మాత్రవృత్తిభిన్నత్వమ్ । అనుపసంహార్యవ్యాప్తేః ధూమాదావతివ్యాప్తేశ్చ, తస్య పక్షే సాధ్యవతి వృత్తేః । నాపి పక్షవృత్తిత్వే విరుద్ధాన్యత్వే చ సత్యనుమితౌపయికసమ్బన్ధశూన్యత్వమ్, వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ । ఏతేనానుగతం సర్వమేవ లక్షణం ప్రత్యుక్తమ్।ప్రత్యేకమేవ దూషణత్వాత్ , ఉద్భావనే వాదినివృత్తేశ్చ । ఇతి సవ్యభిచారపూర్వపక్షః । అథ సవ్యభిచారసిద్ధాన్తః। ఉచ్యతే । ఉభయకోట్యుపస్థాపకతావచ్ఛేదకరూపవత్త్వం తత్త్వమ్। తచ్చ సాధారణత్వాది । విరుద్ధాన్యపక్షవృత్తిత్వే సత్యనుమితివిరోధిసమ్బన్ధావ్యావృత్తిర్వా । తేనైవ రూపేణ జ్ఞాతస్య ప్రతిబన్ధకత్వాత్, పరస్య తథైవోద్భావనాచ్చ లక్షణానురోధేన ప్రత్యేకమేవ హేత్వాభాసత్వమ్ । యద్వా సాధ్యవన్మాత్రవృత్త్యన్యత్వే సతి సాధ్యాభవవన్మాత్రవృత్త్యన్యత్వమ్। తేనాసాధారణస్య సాధ్యతదభావోపస్థాపకతయా దూషకత్వపక్షే నావ్యాప్తిః । న చైవమాధిక్యేఽపి విభాగవ్యాఘాతః। స్వరూపసతానుగతరూపేణ త్రయాణామేకీకృత్య మహర్షిణా విభాగకరణాత్ । న చైవం సాధ్యాభావజ్ఞాపకత్వేన బాధప్రకరణసమయోః, తదజ్ఞాపకతయాన్యేషాముపసంగ్రహః కుతో న కృత ఇతి వాచ్యమ్ । స్వతన్త్రేచ్ఛస్య నియోగపర్యనుయోగానర్హత్వాత్ ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే సవ్యభిచారః।

అథ సాధారణప్రకరణమ్। తత్ర సాధారణత్వం న సాధ్యాభవవద్ధామిత్వమ్ । సర్వమనిత్యం మేయత్వాదిత్యనుపసంహార్యే, భూర్నిత్యా గన్ధవత్త్వాదిత్యసాధారణే, సంయోగాదిసాధ్యకద్రవ్యత్వే చాతివ్యాప్తేః । అత ఏవ న సాధ్యవత్తదన్యవృత్తిత్వమ్। నాపి నిశ్చితసాధ్యవత్తదన్యవృత్తిత్వమ్ , సాధ్యవదన్యవృత్తిత్వస్య దూషకత్వేన శేషవైయర్థ్యాత్ । అత ఏవాముకేనాయమనైకాన్తిక ఇత్యేవోద్భావ్యతే తత ఏవ వాదినివృత్తేశ్చ, న తు సపక్షగతత్వమపి । అనుపసంహార్యే వ్యావర్త్యః, అన్యథా తస్యైతద్విశేషత్వాపత్తిరితి చేత్ , త్యజ తర్హి తమధికమ్, క్లప్తేఽన్తర్భావాత్ । నాపి సపక్షవిపక్షగతత్వమ్। వ్యర్థవిశేషణత్వాత్। విరుద్ధో వ్యావర్త్య ఇతి చేత్ , న । విపక్షగామిత్వస్యైవ దూషకత్వే తస్యాప్యేతదన్తర్భావాత్ । అథ

పక్షాన్యసాధ్యవత్తదన్యవృత్తిత్వం సాధారణత్వమ్। తేన సర్వమనిత్యం
మేయత్వాదిత్యనుపసంహార్యే నాతిప్రసఙ్గః । న చ వ్యర్థవిశేషణతా। ఘటో ఽనిత్యో
ఘటాకాశోభయవృత్తిర్విత్వాశ్రయత్వాదిత్యనుపసంహార్యస్య విరుద్ధస్యానైకాన్తికభిన్నస్య
వ్యవచ్ఛేద్యత్వాదితి చేత్ , న । దూషకతాప్రయోజకరూపభేదమన్తరేణ భేదస్యైవానుపపత్తేః ।
సాధ్యవద్వృత్తిత్వే సతి సర్వసాధ్యవదన్యవృత్తిత్వమిత్యపి న। వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ ,
ఏకవ్యక్తికసాధ్యే తదభావాచ్చ । ఏతేన హేత్వాభాసాన్తరవ్యవచ్ఛేదకం విశేషణం వ్యర్థమితి।
ఇతి సాధారణపూర్వపక్షః। అథ సాధారణసిద్ధాన్తః। ఉచ్యతే । విపక్షవృత్తిత్వం
సాధారణత్వమ్, తన్మాత్రస్య దూషకత్వాత్ । విరుద్ధస్యాపి తత్త్వజ్ఞానే
విపక్షవృత్తితాజ్ఞానదశాయాం సాధారణత్వమ్। అన్యథా తస్య హేత్వాభాసాన్తరతాపత్తేః।
ఉపాధేరసఙ్కర ఏవ । సర్వమనిత్యం మేయత్వాదిత్యనుపసంహారీ, శబ్దో నిత్యః శబ్దత్వాత్ ,
భూర్నిత్యా గన్ధవత్త్వాదిత్యసాధారణశ్చ వస్తుగత్యా సాధ్యాభావవద్వృత్తిత్వేన సాధారణో ఽపి
పక్షతాదశాయామ్ ఉద్భావయితుం న శక్యత ఇత్యుభయోర్భేదేనోపన్యాసః।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే సాధారణప్రకరణమ్ ।

అసాధారణప్రకరణమ్। సర్వసపక్షవిపక్షవ్యావృత్తో ఽసాధారణః । నను సపక్షత్వం న
సాధ్యవన్మాత్రతత్త్వమ్, విపక్షావృత్తేర్వృత్తిమతః సాధ్యవద్వృత్తిత్వనియమాత్ । నాపి
పక్షాతిరిక్తసాధ్యవత్త్వమ్, శబ్దో ఽనిత్యః శబ్దత్వాదిత్యాదేః
వ్యాప్తిధీదశాయామప్యసాధారణతాపత్తేః । న చేష్టాపత్తిః, బాధప్రతిరోధౌ వినా
వ్యాప్తిపక్షధర్మతయా జ్ఞాతాదనుమితినియమాదితి చేత్ , న। సర్వనిశ్చిత
సాధ్యవద్విపక్షవ్యావృత్తత్వస్య తత్త్వాత్ । శబ్దత్వానిత్యత్వ వ్యాప్తిగ్రహే సతి శబ్దే
సాధ్యనిశ్చయాన్నాతివ్యాప్తిః । న చ ఘటో ఽయమేతత్త్వాదితి సద్ధేతావతివ్యాప్తిః,
సాధ్యసన్దేహదశాయాం తస్య హేత్వాభాసత్వాత్ । యద్యపి భూర్నిత్యా
గన్ధవత్త్వాదిత్యాదిర్వస్తుతః సాధారణః, శబ్దో నిత్యః శబ్దత్వాదితి విరుద్ధః, శబ్దో ఽనిత్యః
శబ్దత్వాదిత్యాదిః సద్ధేతురేవ, వ్యాప్త్యజ్ఞానస్య పురుషదోషత్వాదిత్యుదాహరణాభావాదసాధారణో
న పృథక్। తథాపి పక్షతాదశాయాం సాధ్యతదభావానిశ్చయేన తస్య దోషత్వమ్ । అన్యథా
పక్షత్వభఙ్గప్రసఙ్గాత్ । అథ సర్వసపక్షవ్యావృత్తిరేవ దోషః న విపక్షవ్యావృత్తిరపి, తస్యా
అనుగుణత్వాత్ । ప్రత్యుత విపక్షవ్యావృత్తత్త్వేన వ్యతిరేకితయా
పరసాధ్యసాధకమేవోపన్యస్తం స్యాత్ । న చ సంశాయకతయా దోషత్వం
తచ్ఛోభయవ్యావృత్తత్వజ్ఞానాదితి వాచ్యమ్ । వ్యాప్తిగ్రాహకం సహచారజ్ఞానం తదభావద్వారైవ
సపక్షవ్యావృత్తిమాత్రస్య దోషత్వాత్ । కిఞ్చ శబ్దో ఽనిత్యః శబ్దత్వాదిత్యుక్త్వా నివృత్తే
తావన్నేదముద్భావ్యమ్, న్యూనత్వేనైవ వాదినిగ్రహాత్ తదుద్భావనే వాదినివృత్తేశ్చ। న చ
న్యూనత్వే తదుపజీవ్యమ్। అసాధారణ్యవ్యతిరేకేణాపి తదుద్భావనాత్। న చ వ్యతిరేకిప్రయోగే
తదుపన్యాసః। వ్యాప్తిపక్షధర్మతయోరప్రతిక్షేపేఽకిఞ్చిత్కరత్వాత్, స్వార్థానుమానే చ
సర్వసపక్షవ్యావృత్తిరేవ దోష ఇత్యుక్తమితి । ఇతి అసాధారణపూర్వపక్షః ॥

అసాధారణసిద్ధాన్తః। ఉచ్యతే । శబ్దత్వం సాధ్యవతస్తదభావవతశ్చ నివృత్తత్వేన జ్ఞాతమర్థాద్వ్యతిరేకితయా వా పక్షే సాధ్యం తదభావఞ్చ సాధయేత్ అవిశేషాత్, అన్యథా పక్షవృత్తిత్వానుపపత్తిరితి సాధ్యతదభావోత్థాపకతయా స్వార్థానుమానేఽసాధారణో దోషః। సత్ప్రతిపక్షే ద్వౌ హేతూ తథా, అత్ర త్వేక ఏవేతి తయోర్భేదః । అసాధారణేన వ్యతిరేకిప్రయోగే పరస్య సర్వసపక్షవ్యావృత్తత్వమాత్రముద్భావ్యమ్, సాధ్యాభావోత్థాపకత్వాత్ , న తు విపక్షవ్యావృత్తత్వమపి, ప్రతికూలత్వాత్ , వ్యర్థత్వాచ్చ । యద్వా విపక్షవ్యావృత్తతయా సాధ్యమివ సపక్షవ్యావృత్తతయా సాధ్యాభావమపి సాధయేదితి దృష్టాన్తతయా ప్రతిబన్ధితయా వా తదుద్భావనమపి। లక్షణన్తు సర్వసపక్షవ్యావృత్తత్వమ్, న తు విపక్షవ్యావృత్తత్వమపి, వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ । విరుద్ధమప్యనేనోపాధినా అసాధారణమేవ । అన్యథైతదవగమే విరుద్ధత్వాజ్ఞానే హేత్వాభాసాన్తరతాపత్తేః ।

ఇతి శ్రీమధ్యశేఖోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే అసాధారణప్రకరణమ్।

అథానుపసంహారిప్రకరణమ్। అనుపసంహారో నాసత్సపక్షవిపక్షః, సిద్ధ్యసిద్ధివిరోధాత్ । నాపి కేవలాన్వయిధర్మావచ్ఛిన్నపక్షకః, కేవలాన్వయిసాధ్యకస్య సద్ధేతుత్వాత్ । వ్యతిరేకిసాధ్యకస్య తు సాధ్యతదభావవద్ధామిత్వేన సాధారణత్వాత్ । అన్యథా సంశయాహేతుత్వేనానైకాన్తికతా న స్యాత్। సర్వం క్షణికం సత్త్వాదితి సాధ్యాప్రసిద్ధ్యా వ్యాప్యత్వాసిద్ధమపార్థకం వా, సాధ్యప్రసిద్ధౌ తు సాధారణమేవ । న చ పక్షాన్యసాధ్యవత్తదన్యవృత్తిత్వం పక్షాతిరిక్తసాధ్యాభావవద్వృత్తిత్వం వా సాధారణత్వమ్, వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ । న చ విరుద్ధం విశేషణస్య వ్యావర్త్యమిత్యుక్తమ్ । నాప్యత్యన్తాభావప్రతియోగిసాధ్యకత్వే సతి కేవలాన్వయిధర్మావచ్ఛిన్నపక్షకత్వమ్। సర్వమభిధేయం మేయత్వాదిత్యత్ర విప్రతిపత్త్యా పక్షతాదశాయాం పక్షే సాధ్యనిశ్చయేనానుపసంహారిణ్యవ్యాపకత్వాత్ । అథ పక్షాతిరిక్తే వ్యాప్తిగ్రహానుకూలాప్రతీతసహచారోఽనుపసంహార్యః। యది చ పక్షే వ్యాప్తిగ్రహః కథఞ్చిత్, తదా శబ్దోపదర్శితవ్యాప్తికానుమానవదభేదానుమానవచ్చ సద్ధేతురేవేతి చేత్ , న । తత్రైవ సద్ధేతావతివ్యాప్తేః। సర్వస్య పక్షత్వే పక్షాతిరిక్తాప్రసిద్ధేః। అసాధారణవిరుద్ధయోరతివ్యాప్తేశ్చ । దూషకతాయాం వ్యర్థవిశేషణత్వాచ్చ । న చ దూషకతానైకాన్తికత్వేన న ప్రత్యేకమితి వాచ్యమ్ । అర్థగత్యా వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ । నాపి విప్రతిపత్తివిషయమాత్రవృత్తిత్వమ్। కేవలాన్వయిసాధ్యకే అవ్యాప్తేః, సర్వస్య పక్షత్వే మాత్రార్థాభావాదితి । ఇతి అనుపసంహారిపూర్వపక్షః। అనుపసంహారిసిద్ధాన్తః। ఉచ్యతే। వ్యాప్తిగ్రహానుకూలైకధర్మ్యుపసంహారాభావో యత్ర స హేత్వభిమతోఽనుపసంహారీ। స చాన్వయేన వ్యతిరేకేణ వా సర్వస్య పక్షత్వే దృష్టాన్తాభావాత్ ఘటోఽనిత్యో ఘటాకాశోభయవృత్తిద్రవ్యాశ్రయత్వాదిత్యాదౌ సాధ్యసాధనసాహచర్యాజ్ఞానాత్ తస్య విరుద్ధత్వాజ్ఞానదశాయామనుపసంహారిత్వస్యేష్టత్వాత్। కేవలాన్వయిధర్మావచ్ఛిన్నపక్షకో వా। సర్వమభిధేయం ప్రమేయత్వాదితి సద్ధేతౌ న కేవలాన్వయి పక్షతావచ్ఛేదకః నిశ్చితసాధ్యవద్వృత్తిత్వాత్। విప్రతిపత్త్యా సాధ్యనిశ్చయదశాయాం పక్షత్వే

తదనుపసంహారేవ। వ్యతిరేకిసాధ్యకే సాధ్యాభావవద్వృత్తిత్వాజ్ఞానదశాయామిదం దూషణమ్। తదవగమేఽపి సాధారణసజ్ఞర ఏవ। ఏవం వ్యాప్యత్వాసిద్ధేర్జ్ఞానే। తదుద్భావనే చాయం వ్యభిచారవదుపజీవ్యత్వాదదోషః। ఘటాకాశోభయవృత్తిద్వ్యాశ్రయత్వఇచ్ఛ విరుద్ధమేవ । ఏతేనానుపసంహారిత్వప్రతిసన్ధానే యది వ్యాప్తిగ్రహస్తదానుమితిరేవ తదభావే వ్యాప్యత్వాసిద్ధిరేవేతి నిరస్తమ్,ఉపజీవ్యత్వాదితి।

ఇతి శ్రీమధుఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే అనుపసంహారిప్రకరణమ్।

అథ విరుద్ధప్రకరణమ్ విరుద్ధో న సాధ్యాభావవ్యాప్యః, సంయోగాదిసాధ్యకే సద్ధేతావతివ్యాప్తేః । నాపి సాధ్యవన్నిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగివ్యాప్యత్వం తత్త్వమ్। ఇదం ద్రవ్యం గుణవత్త్వాదిత్యాదౌ సంయోగాదివ్యాప్యేఽతివ్యాప్తేః । కిన్తు సాధ్యసమానాధికరణసాధ్యాభావవ్యాప్యః సాధ్యవదన్యోన్యాభావవ్యాప్యో వా । సాధ్యాభావత్వం సాధ్యవిరోధిత్వమాత్రం భావాభావసాధారణమ్। తేనాభావే సాధ్యేఽభావాభావస్య భావత్వేఽపి నావ్యాప్తిః । అభావాభావోఽభావప్రతియోగినిరూప్యత్వేన భావభిన్న ఏవ వా । న చ భావత్వేనైవోపపత్తౌ కిమధికేనేతి వాచ్యమ్ । బాధకం వినా అభావప్రతీతేః ప్రమాత్వాత్ । అన్యథా అత్యన్తాభావాన్యోన్యాభావయోరప్రసిద్ధిః । అథ సాధ్యహేత్వోర్విరోధే పక్షే సాధ్యసత్త్వే హేత్వసిద్ధిః। హేతుసత్త్వే సాధ్యాభావసిద్ధౌ బాధః । న చ ప్రమాణాన్తరేణ సాధ్యాభావసిద్ధౌ బాధో న హేతుత్వేనైవేతి వాచ్యమ్। విశేషణవైయర్థ్యాదితి చేత్ , న । హేతోః పక్షే సాధ్యాభావబాధానుపస్థాపనేఽపి ప్రథమోపస్థితవిరోధస్యైవ ఉపజీవ్యత్వేన దోషత్వాత్ । నను సాధ్యాభావసమ్బన్ధో వ్యభిచార ఏవ దోషో న తు తన్నియతత్వమపి, గౌరవాత్ అసాధకత్వే వ్యర్థత్వాచ్చ । న చ సాధ్యసహచరితస్య సాధ్యాభావసహచరితస్య వా గమకత్వభ్రమరూపాయామశక్తౌ విశేషోఽస్తి, యేనాశక్తివిశేషోన్నాయకతయా న వ్యర్థవిశేషణతా । న చానైకాన్తికసామాన్యలక్షణే విపక్షవృత్తిత్వం న విశేషణమ్ , అసాధారణాద్యవ్యాప్తేః, సాధారణస్తు సపక్షవృత్తిత్వసహితమితి వాచ్యమ్ । విపక్షగామిత్వస్యైవ సాధారణత్వాత్ అధికస్య వ్యర్థత్వాత్ । న చ విరుద్ధం వ్యావర్త్యమ్, విపక్షగామిత్వేనాత్రైవ తదన్తర్భావాత్। అథానైకాన్తికే విపక్షసమ్బన్ధో న దూషకతాబీజమ్ అసాధారణాద్యవ్యాప్తేః । న చ తత్రాన్యదేవ బీజమ్ , హేత్వాభాసాధిక్యాపత్తేరితి చేత్, అస్తు తావదేవమ్। తథాపి సాధారణే విరుద్ధప్రవేశో వజ్రలేప ఏవ । అన్యేతు విరుద్ధలక్షణే న వ్యర్థత్వమ్ , సాధారణస్య వ్యవచ్ఛేద్యత్వాత్ । నాప్యసాధకతానుమితౌ, ఏతస్యాపి వ్యాప్యత్వాత్ । నీలధూమాదౌ చ వ్యాప్తిరస్త్యేవేతి న స్వార్థానుమానే దోషః। పరస్య తు వ్యర్థత్వమధికమ్ । న చ విరుద్ధత్వాదిత్యత్ర శబ్దాధిక్యమితి। తన్నఅర్థో హి లిఙ్గమ్ । న చ వ్యభిచారావారకవిశేషణావచ్ఛేదేనాపి వ్యాప్తిః , గౌరవాదితి వక్ష్యతే। న చార్థగత్యా వ్యర్థత్వేఽపి విరుద్ధత్వాదిత్యత్ర ఉద్భావనాశక్యత్వమ్। ఆవశ్యకతద్వివేచనే తదుద్భావనస్య శక్యత్వాదితి। హేతుద్వయోపన్యాసే చాధికమ్ , ప్రథమేన ద్వితీయస్య కృతకర్తవ్యతయా దుష్టబీజత్వాత్ । న చ నీలధూమాదిత్యాదౌ విశిష్టకర్తవ్యమన్యేన కేనాపి కృతమ్। ధూమవత్త్వాదిత్యనేనైవ కృతమితి చేత్ , న। తథానుపన్యాసాత్ । అన్యథా నీలాదన్వయాపత్తేః । అపరే తు సాధ్యానవగతసహచారః

సాధ్యాభావసహచారీ విరుద్ధః । అన్యథా పృథివ్యాం మేయత్వేనేతరభేదానుమానం న విరుద్ధం స్యాత్ , సాధ్యాభావావ్యాప్యత్వాత్ । న చ తత్సాధారణమ్ , సపక్షాసత్త్వాత్ । న చ సాధ్యసహచారాజ్ఞానదశాయాం సాధారణాతివ్యాప్తిః, తదా తస్యాపి విరుద్ధత్వాదితి ప్రాహుః । తన్న । విపక్షగామిత్వమాత్రం దూషకతాప్రయోజకమిత్యుక్తత్వాత్ । అత ఏవ వ్యభిచరితో వ్యతిరేకీ అనైకాన్తిక ఏవ । నాపి సాధ్యాభావసాధకత్వమ్ , తత్ప్రమాపకత్వం వా। సాధ్యాభావసమ్బన్ధబుదిం్ధ వినా తదజ్ఞానాత్ । నాపి సాధ్యవదన్యత్వవ్యాప్యత్వమ్ , వ్యాప్యత్వవివేచనే వ్యర్థవిశేషణత్వాత్। నాపి స్వవ్యాపకాభావప్రతియోగిసాధ్యకత్వమ్ , సాధ్యాభావస్య హేతువ్యాపకత్వప్రతీతౌ హేతుసాధ్యాభావసమ్బన్ధభానస్యావశ్యకత్వాత్ । ॥

ఇతి విరుద్ధపూర్వపక్షః॥

అథ విరుద్ధసిద్ధాన్తః ఉచ్యతే। సాధ్యవ్యాపకాభావప్రతియోగిత్వం విరుద్ధత్వమ్। న చ ప్రతియోగినోరనన్వయే భాసామాన ఏవ తదభావయోర్వ్యాప్తిగ్రహః భిన్నగ్రాహకసామగ్రీకత్వాత్ । అన్యథా వ్యతిరేకివిలయాపత్తేః । యద్వా వృత్తిమతః సాధ్యవదవృత్తిత్వం సాధ్యవద్వృత్తిత్వానధికరణత్వం సాధ్యసమానాధికరణధర్మత్వం సాధ్యవద్వృత్తిత్వానధికరణధర్మత్వం వా తత్త్వమ్ । న చ వ్యతిరేక్యతివ్యాప్తిః। తత్ర సాధ్యప్రసిద్ధ్యా తథా జ్ఞానవిరహాత్ । అసాధారణే చ సంకర ఏవ । అనేనాపి రూపేణ తస్య దోషత్వాత్ । న చ సాధ్యవదవృత్తిత్వే సతి వృత్తిమత్త్వజ్ఞానాత్ సాధ్యాభావవద్ధామిత్వజ్ఞానమావశ్యకమ్ , తేన వినా సాధ్యవద్వృత్తిత్వాజ్ఞానాదితి వాచ్యమ్ । ఉపజీవ్యత్వేన భిన్నత్వాత్ । ఉపజీవ్యత్వేఽపి సాధ్యవతి న వర్తత ఇతి జ్ఞానం న స్యతో దూషకమితి చేత్ , న । అసహచారజ్ఞానస్య విరోధితయా వ్యాప్తిగ్రహప్రతిబన్ధకత్వాత్ , వ్యభిచారాజ్ఞానవిరోధిత్వేన వ్యభిచారజ్ఞానవత్ । ననువిరుద్ధస్య స్వార్థానుమానదోషత్వేఽపి పరార్థానుమానేఽపార్థకత్వమ్ , అయోగ్యతాజ్ఞానేన నిశ్చితాననువ్యాదితి చేత్ , న । అయోగ్యతాజ్ఞానస్య విరుద్ధత్వజ్ఞానేపజీవకత్వేన తస్యైవ దోషత్వాత్ బాధేఽప్యేవమ్ । స చాయం విధిసాధనే త్రివిధః - - సాక్షాత్సాధ్యాభావవ్యాప్యత్వాత్ సాధ్యవ్యాపకాభావవ్యాప్యత్వాత్ సాధ్యవ్యాపకవిరుద్ధోపలమ్భాత్ । యథా ధూమవానయం యోగ్యధూమవత్తయా అనుపలభ్యమానత్వాత్ నిరగ్నికత్వాత్ జలాశయత్వాత్ । న చ సర్వత్ర సాధ్యవ్యాపకవిరుద్ధోపలమ్భ ఇతి నత్రైవిధ్యమ్ । ఏతదజ్ఞానేఽపి సాధ్యాభావతదవ్యాపకాభావవ్యాప్యత్వేనాపి జ్ఞాతస్య దోషత్వాత్ । న చ ధూమవానయం తదభావవత్త్వాదితి త్రయాధికమ్ , స్వసమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వం హి వ్యాపకత్వమ్ । తచ్చాభేదేఽపి ధూమవానయం ధూమాభావవత్తయోపలభ్యమానత్వాత్ తద్వత్తయా అనుపలభ్యమానత్వాదిత్యనైకాన్తికమేవ । నిషేధసాధనేఽపి త్రివిధః - - ప్రతియోగ్యుపలమ్భాత్ సాధ్యవ్యాపకాభావోపలమ్భాత్ సాధ్యవ్యాపకవిరుద్ధోపలమ్భాత్। యథా నిరగ్నికోఽయమగ్నిమత్త్వాత్ ధూమాభావశూన్యత్వాత్ ధూమవత్త్వాత్ । సర్వశ్చాయం విశేషణద్వారాపి । యథా కృష్ణాగురుప్రభవవహ్నిమానయం

కటుకాసురభిపాణ్డురధూమవత్త్వాత్ । అయఞ్చ
బాధాశ్రయాసిద్ధస్వరూపాసిద్ధాసాధారణసజ్ఞ్కీర్ణః క్వచిత్।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానఖణ్డే విరుద్ధప్రకరణమ్॥

అథ సత్ప్రతిపక్షప్రకరణమ్। సత్ప్రతిపక్షపూర్వపక్షః। సత్ప్రతిపక్షత్వం న సమానబలబోధితసాధ్యవిపర్యయలిఙ్గత్వమ్। పరస్పరప్రతిబన్ధేనోభయోరబోధకత్వాత్ । బలఞ్చ న సపక్షసత్త్వాది, వ్యతిరేకిణ్యభావాత్। నాపి సమానవ్యాప్తి-పక్షధర్మతావత్త్వమ్। విరోధేనైకత్ర తదుఙ్గనియమాత్ । నాపి వ్యాప్తిపక్షధర్మతయా జ్ఞాతత్వమ్। విరోధివ్యాప్తిపక్షధర్మవిశిష్టజ్ఞానయోరన్యతరభ్రమత్వనియమేన నిత్యత్వవ్యాప్తశ్రావణత్వాది-వైశిష్ట్యాప్రసిద్ధ్యా ఆరోపయితుమశక్యత్వాత్ । న చ సాధ్యవ్యాప్యస్య పక్షధర్మతా పక్షధర్మస్య వా సాధ్యవ్యాప్యతా ఆరోప్యేతి వాచ్యమ్ । ఏకత్ర తదుభయాభావాత్ విశిష్టస్యాప్రసిద్ధ్యా తద్వైశిష్ట్యస్యారోపాసమ్భవాత్। నాప్యనిర్ధారితవిశేషేణ బోధితసాధ్యవిపర్యయకత్వమ్ , ఉభయోరబోధకత్వాత్ । విశేషశ్చ న వ్యాప్తిభఙ్గరూపః, ఏకత్ర తదుఙ్గనియమాత్ । ఇతి సత్ప్రతిపక్షపూర్వపక్షః ॥

అథ సత్ప్రతిపక్షసిద్ధాన్తః। ఉచ్యతే। సాధ్యవిరోధ్యుపస్థాపనసమర్థసమానబలోపస్థిత్యా ప్రతిరుద్ధకార్యలిఙ్గత్వం తత్త్వమ్। బలఞ్చ వ్యాప్తిపక్షధర్మతే । విరోధిబోధకాన్యగమకతౌపయికరూపసమ్పత్తిమత్తయా జ్ఞాయమానేన ప్రతిరుద్ధకార్యత్వం వా తత్త్వమ్ । స్థాపనాయా వ్యాప్తిపక్షధర్మత్వముభయవాదిసిద్ధమ్ , వాదినా తదభావానుపన్యాసాత్। ద్వితీయస్య తత్త్వమన్యతరాసిద్ధమితి ప్రథమేన ద్వితీయం బాధితమితి స్వార్థానుమాన ఏవావశ్యం దోష ఇత్యేకే। తన్న। ఏకదా నిరన్తరయోర్వా ఉభయోర్వ్యాప్తిపక్షధర్మతయా జ్ఞాతయోః ప్రతిపక్షత్వాత్ । యుగపదుపస్థితేః కారణవశేన స్వపరసాధారణత్వాత్ । అథ వస్తునోఽద్వ్యాత్మకత్వేన వ్యాప్తిపక్షధర్మతాభఙ్గ ఏకత్రావశ్యక ఇతి స ఏవ దోషః । న చ తయోర్విరోధభఙ్గేఽప్యుపపత్తేర్న వ్యాప్త్యాదిభఙ్గనియమ ఇతి వాచ్యమ్ । అవిరోధేఽప్యనుమిత్యవిరోధాత్ , విరోధే తు వ్యాప్త్యాదిభఙ్గనియమాదితి చేత్ , న । ప్రతిరుద్ధత్వజ్ఞానానన్తరం వ్యాప్త్యాదిభఙ్గజ్ఞానమిత్యుపజీవ్యత్వేన వ్యభిచారవదస్యాపి దోషత్వాత్। నను సాధ్యతదభావయోరివ తద్వ్యాప్యత్వేనావధారితయోర్విరోధాదేకత్ర న నిశ్చయః, కిన్తు సంశయః। నిర్ణయే వాన్యతరవ్యాప్తిసంశయ ఇతి వ్యాప్యత్వాసిద్ధిరితి చేత్ , న। ఉభయోరేకత్ర నిశ్చయానన్తరమన్యతరవ్యాప్తిసంశయ ఇతి ఉపజీవ్యత్వేనాస్య భిన్నత్వాత్ । దూషకతాబీజన్తు సమబలవిరోధిసామగ్రీప్రతిబన్ధేన నిర్ణయాజనకత్వమ్ , న తు వ్యాప్తిపక్షధర్మతావిరహ ఏవ, సద్ధేతావపి సత్ప్రతిపక్షత్వాత్। ఏకత్ర వ్యాప్తిభఙ్గజ్ఞానద్వారా వాస్య దూషకత్వమ్ । చక్షురాదేశ్చ నానుమానేన ప్రతిరోధః తదుపస్థితావపి ఫలదర్శనేన తస్యాధికబలత్వాత్ । ననేవం వాదివాక్యమాత్రస్య ప్రతిరోధకత్వేనానుమానమాత్రోచ్ఛేదః। న చ విరోధివాక్యస్య న్యూనబలత్వే లక్షణాయోగః, సమానబలత్వే ప్రతిరోధ ఏవ, అధికబలత్వే నరశిరఃశౌచానుమానవత్తేన బాధ ఏవేతి వాచ్యమ్ । అగృహ్యమాణవిశేషదశాయాం

ప్రతివాదివాక్యేన సర్వానుమానప్రతిరోధాపత్తేః। అనుమానాత్ పూర్వం పశ్చాద్వా అనుమానాన్తరేణ తస్య న్యూనాధికబలత్వానిరూపణాత్ । నిరూపణే వానుమానవైయర్థ్యాపత్తేః। మైవమ్ । విరోధివాక్యమాత్రస్య సమబలత్వాభావాత్ । ఉక్తం హి " "వ్యాప్తిపక్షధర్మతే బలమ్" " ఇతి । ప్రత్యక్షాదేర్లిఙ్గభావేనైవానుమితిప్రతిరోధః, కథాయాం తదుపన్యాసానర్హత్వాత్ । యత్తు విరోధివ్యాప్యద్వ్యయస్యాసాధారణత్వాత్ సంశయజనకత్వం దూషకతాబీజమితి । తన్న । ఏకైకం హి సత్ప్రతిపక్షం న తు విశిష్టమ్ , తాదృశఞ్చ న సంశాయకమితి। అనుమితిద్వ్యయస్య ప్రామాణ్యాగ్రాహకాప్రవృత్తిర్దూషకతాబీజమిత్యన్యే।
తన్నపరస్పరప్రతిబన్ధేనానుమితేరవానుత్పత్తేః । రత్నకోషకారస్తుసత్ప్రతిపక్షాభ్యాం ప్రత్యేకం స్వసాధ్యానుమితిః సంశయరూపా జన్యతే । విరుద్ధోభయజ్ఞానసామగ్ర్యాః సంశయజనకత్వాత్ సంశయద్వారా అస్య దూషకత్వమ్ । న చ సంశయరూపా నానుమితిః బాధస్యేవ విరోధ్యుపస్థితేరనుమితిసామగ్రీవిఘటకత్వేనావఘారణాత్ అన్యథా బాధేఽప్యనుమిత్యాపత్తేరితి వాచ్యమ్ । అధికబలతయా బాధేన ప్రతిబన్ధాత్ తుల్యబలత్వాదనుమితిః స్యాదేవ సామగ్రీసత్త్వాత్ । సాధ్యాభావబోధస్య చ తత్ర ప్రతిబన్ధకత్వం న తు తద్బోధకస్య చక్షురాదేః । ప్రత్యేకం నిర్ణాయకత్వేనావధారితాత్ కథం సంశయఃఇతి చేత్, న। ప్రత్యేకాద్ధి జ్ఞానముత్పద్యమానమర్థాత్ సంశయః న తు ప్రత్యేకం సంశయజనకత్వమితి మేనే। తన్న । సాధ్యతదభావయోర్విరోధేన యద్యైకజ్ఞానస్యాపరధీప్రతిబన్ధకత్వం తథా సాధ్యాభావవ్యాప్యవత్త్వస్యాపి సాధ్యవిరోధిత్వాత్తద్బుద్ధేరపి సాధ్యధీప్రతిబన్ధకత్వాత్ , విరోధిజ్ఞానత్వస్య ప్రతిబన్ధకత్వే తన్తత్వాత్ । నిబన్ధే తు హేత్వాభాసానాం ఫలద్వారకం లక్షణమ్।
అనైకాన్తికానామన్వయాదవ్యతిరేకాద్వా కోట్యుపస్థాపకతయా సంశయః ఫలమ్। విరుద్ధస్య సాధ్యవిపరీతస్య జ్ఞానం అపక్షధర్మేఽపి విరుద్ధోఽన్యత్ర విపరీతజ్ఞానసమర్థ ఏవ బాధేఽన్యతో విపరీతజ్ఞానం న తు హేత్వభిమతాదేః। నిత్యో ఘటః కార్యత్వాదితి విరుద్ధే బాధసఙ్కరేఽప్యదోషః। అసిద్ధేఽనైకాన్తికాదిచతుష్టయజ్ఞానాన్యలిఙ్గత్వజ్ఞానమ్। బాధే పక్షధర్మహేతౌ వ్యాప్తిబాధః। ప్రకరణసమే తు న వ్యాప్తిపక్షధర్మతాబాధః ఫలమ్। నాప్యలిఙ్గత్వజ్ఞానమ్ , వ్యాప్త్యాదిబుద్ధిసత్త్వాత్। నాపి విపరీతబుద్ధిః, స్వసాధ్యవిపరీతేనానియమాత్ । నాపి సంశయః, ప్రత్యేకం కోటిద్వయానుపనయాత్ । కిన్తు కథమత్ర తత్త్వనిర్ణయ ఇతి జిజ్ఞాసా ఫలమ్। తథాచ ప్రకృతసాధ్యహేత్వోః కిం తత్త్వమితి జిజ్ఞాసాజనికా వ్యాప్తిపక్షధర్మతోపస్థితిః ప్రకరణసమః । న హ్యనుపస్థితే ప్రతిపక్షే ఏకస్మాజ్జిజ్ఞాసా, కిన్తు నిర్ణయ ఏవ । అథజ్ఞాతుమిచ్ఛా జిజ్ఞాసా । సా చ జ్ఞానేష్టసాధనతాజ్ఞానాత్ సంశయాద్వేతి కథం తేన వినా విరోధిసాధనజ్ఞానమాత్రాదితి చేత్, న। అసతి ప్రతి పక్షే న జిజ్ఞాసా, సతి తు సేత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రకరణసమస్యాపి జిజ్ఞాసజనకత్వాత్। న చానైకాన్తికాతివ్యాప్తిః । తత్ర హి సంశయద్వారా సాధ్యే జిజ్ఞాసా , అత్ర తు హేతుసమీచీనత్వ ఇతి । ననుపరామర్శయోరేకదానుత్పాదాత్ కథం ప్రతిరోధః। క్రమోత్పన్నయోరేకదా సత్వాదితి చేత్, న। ఏకానన్తరమపరహేతువ్యాప్తి-

పక్షధర్మతాజ్ఞానాభ్యామగ్రిమవ్యాప్తివిశిష్టజ్ఞానోత్పత్తికాలే పూర్వపరామర్శనాశాత్ । న చోభయహేతువ్యాప్తిపక్షధర్మతాజ్ఞానానాం పరస్పరప్రతిబన్ధాత్ పరామర్శోత్పాద ఇతి వాచ్యమ్। వ్యాప్త్యాదిజ్ఞానచతుష్టయస్య యౌగపద్యాభావాత్ ।
యత్తువ్యాప్తిద్వయసంస్కారోద్బోధకహేతుద్వయజ్ఞానయోః పరస్పరప్రతిబన్ధాత్ నోభయవ్యాప్తిస్మృతిరితి దూషకతాబీజమితి । తన్న । వ్యాప్తిస్మృతిం వినా సత్ప్రతిపక్షాభావాత్ వాదిభ్యాం వ్యాప్త్యుద్భావనాచ్చేతి । మైవమ్ ।
హేతుద్వయసమూహాలమ్బనాద్యుగపదుభయవ్యాప్తిస్మృతావుభయపరామర్శరూపం జ్ఞానముత్పద్యతే। అత ఏకదా విరుద్ధకార్యద్వయకరణాన్నైకమపి కార్యముత్పద్యతే। తాదృశపరామర్శశ్చ స్వార్థానుమానే ప్రత్యక్షాదితః, పరస్య తు వాద్యుపన్యస్తన్యాయోత్థాపితప్రమాణావతారాత్ । అస్య చ కేవలాన్వయిన్యపి సమ్భవః। ఘటోఽభిధేయః ప్రమేయత్వాదిత్యత్రాభిధేేయత్వం ఘటనిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగి జాత్యన్యత్వే సతి ఘటమాత్రవృత్త్యన్యధర్మత్వాత్ ఘటాన్యోన్యాభావవత్ పటరూపవచ్చ। ఘటనిష్ఠాత్యన్తాభావోఽభిధేయత్వప్రతియోగికః ఘటవృత్తినిత్యాభావత్వాత్ ఘటనిష్ఠాన్యోన్యాభావవదితి విశేషాదర్శనదశాయాం । న చ పక్షైక్యమపి తన్త్రమ్। విరోధస్యైవ దూషకత్వేఽధికస్య వ్యర్థత్వాదితి ॥

ఇతి శ్రీమధుజ్ఞేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానాఖ్యద్వితీయఖణ్డే సత్ప్రతిపక్షప్రకరణమ్ ॥

అథాసిద్ధిప్రకరణమ్ అథాసిద్ధిపూర్వపక్షః। అసిద్ధిస్తు న వ్యాప్తిపక్షధర్మతావిరహః ప్రత్యేకమననుగమాత్ । అథ ప్రత్యేకాభావేఽనుగతో వ్యాప్తిపక్షధర్మతావిశిష్టాభావోఽసిద్ధిః। యద్యపి విశిష్టస్యాన్యత్వే ప్రత్యేకాభావ ఏవ స ఇత్యననుగమః తథాఽపి విశేషణావచ్ఛిన్నప్రతియోగికో విశేష్యాభావో విశేషణ విశేష్యసమ్బన్ధాభావో వా విశిష్టాభావోఽనుగత ఇతి చేత్ , న । విశిష్టాభావాజ్ఞానేఽపి వ్యాప్త్యాదిప్రత్యేకాభావజ్ఞానే ఉద్భావనే చానుమితిప్రతిబన్ధో వాదినివర్తిశ్చేతి తత్ప్రత్యేకాభావావ్యాప్తిః। అన్యథా తేషాం హేత్వాభాసాన్తరతాపత్తేః। న చ విశిష్టాభావధీద్వారా ప్రత్యేకాభావో దోషో న తు స్వత ఇతి వాచ్యమ్ । ప్రత్యేకాభావస్య స్వత ఏవ దోషత్వసమ్భవాత్ । వస్తుతోవిశిష్టాభావో దోష ఏవ న। ప్రత్యేకస్య సమర్థత్వే తేనైవాన్యథాసిద్ధేర్వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ । ప్రత్యేకాభావమజ్ఞాత్వా న విశిష్టాభావజ్ఞానమిత్యుపజీవ్యత్వాద్, విశిష్టాభావానుద్భావనేఽపి ప్రత్యేకోద్భావనే వాదినివర్తేశ్చ । అత ఏవ వ్యాప్తిపక్షధర్మతావిశిష్టజ్ఞానవిషయాభావత్వం ప్రత్యేకాభావానుగతమసిద్ధత్వమ్। వ్యభిచారాదావసిద్ధత్వేఽప్యుపజీవ్యత్వేన ప్రాథమ్యాత్తదుద్భావనే వాదినివర్తేశ్చ స స్వత ఏవ దూషకః। తత్ర వ్యాప్తిసిద్ధ్యర్థముపాధౌ తూద్భావితే విప్రతిపద్యతేఽపి। తస్య దురూహత్వాత్ వ్యభిచారేణైవ తదన్వయాచ్చ। యది చ వ్యభిచారాదికమజ్ఞాత్వాప్యసిద్ధిబుద్ధిః తథాప్యుపధేయసఙ్కరేఽప్యుపాధేరసఙ్కర ఏవేతి నిరస్తమ్ । వ్యర్థవిశేషణత్వాదేవ। ఏతేనవ్యాప్తిపక్షధర్మతాన్యతరాభావోఽసిద్ధిరితి ప్రత్యుక్తమ్ । అన్యతరత్వాజ్ఞానేఽపి ప్రత్యేకాభావస్య దోషత్వాత్ వ్యర్థవిశేషణత్వాచ్చ । యత్తు

వ్యాప్తిపక్షధర్మతాప్రమితివిరహః ఆశ్రయాసిద్ధ్యానుగతోఽసిద్ధిః, తత్ప్రమితిసత్త్వే తత్రానుమితిప్రమిత్యాపత్తేరితి । తదపి వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ తదజ్ఞానేఽపి ప్రత్యేకజ్ఞానస్య దోషత్వాచ్చ నిరస్తమ్ । వస్తుతస్తుప్రకృత హేతువ్యాప్తిపక్షధర్మతావైశిష్ట్యస్య తత్ప్రమితేశ్చాప్రసిద్ధ్యా తదభావో జ్ఞాతుముద్భావయితుఞ్చాశక్య ఏవ।
యత్కిఞ్చిద్వ్యాప్తిపక్షధర్మతావిశిష్టప్రమితివిరహః సద్ధేతుసాధారణః। స్వప్రమితివిరహో యత్కిఞ్చిత్ప్రమితివిరహో వా సద్ధేతావపి। సకలతత్ప్రమితివిరహో దూర్నిరూపః।
వ్యాత్యభావాదేవ తద్గ్రహే స ఏవ దోషః, ఉపజీవ్యత్వాత్ । యది చ ప్రమితివిరహః స్వరూపసన్నేవ దోషః కారణాభావత్వాత్ తదా వ్యాప్త్యాదిభ్రమాదనుమితిర్న స్యాత్ , న స్యాచ్చ హేత్వాభాసతా, జ్ఞానగర్భతల్లక్షణాభావాత్ ।
ఏతేనవ్యాప్తిప్రమితిపక్షధర్మతాప్రమితివిరహాన్యతరత్వమసిద్ధిః । అన్యతరత్వచ్చ తదన్యాన్యత్వమ్, తేనోభయవిరహేఽపి నావ్యాప్తిరితి నిరస్తమ్ । వ్యర్థవిశేషణత్వాదేవ ।
స్యాదేతత్ । వ్యాప్తిపక్షధర్మతాభ్యాం నిశ్చయః సిద్ధిః తదభావోఽసిద్ధిః। అత ఏవావ్యాప్తేఽపక్షధర్మే చ తదారోపరూపా సిద్ధిరిత్యనుమితిః, న తు వ్యాప్తపక్షధర్మాదపి తదనిశ్చయే । న చైవం హేతోరప్యాభాసత్వం తదాభాసస్యాపి హేతుత్వం స్యాత్ । దశావిశేషే ఇష్టత్వాత్। సేయం స్వరూపసతీ దూషికా, కారణాభావత్వాత్ । న చ వ్యాప్త్యాదిప్రత్యేకనిశ్చయాభావ ఏవ దూషకః , ఆవశ్యకత్వాదితి వాచ్యమ్। విశిష్టనిశ్చయస్య హేతుత్వే తదభావస్య కార్యానుత్పాదకత్వాదితి । మైవమ్ । ఏవం సవ్యభిచారాదేరప్యత్రైవాన్తర్భావప్రసఙ్గాత్ । అసిద్ధేః స్వరూపసత్యా ఏవ దోషత్వే స్వజ్ఞానార్థం వ్యభిచారాద్యనుద్భావనాత్ । యది చ తస్మాత్ సిద్ధిర్నోపపద్యత ఇతి తస్యోపజీవ్యత్వమ్ , తదాశ్రయాసిద్ధ్యాదిజ్ఞానాత్ సిద్ధిరేతి స ఏవ పృథగ్దోషః స్యాత్ । అసిద్ధిశ్చ జ్ఞాతా పరస్యోద్భావ్యేతి స్వజ్ఞానార్థముద్భావితాసిద్ధినిర్వాహార్థఞ్చాశ్రయాసిద్ధిజ్ఞానమావశ్యకమ్।
కథఞ్చ హేతుతదాభాసవివేకః ? సిద్ధౌ ద్వయోరపి హేతుత్వాత్ అసిద్ధౌ తదాభాసత్వాత్ । వ్యభిచారాదేఃసద్ధేతౌ సిద్ధిమఖణ్డయతశ్చ హేత్వాభాసత్వాభావాత్ । అథసుషుప్తౌ జాగరేఽపి వ్యాప్తిపక్షధర్మతాసత్త్వే తదనిశ్చయేఽనుమిత్యనుత్పాదో హేత్వాభాసప్రయోజ్యః, సవ్యభిచారాదౌ తథావధారణాదిత్యసిద్ధిరజ్ఞాతాపి హేత్వాభాసః । న చైవం హేత్వాభాసాధిక్యం క్లృప్తాన్తర్భావో వా , తేన రూపేణ వ్యాప్త్యసిద్ధ్యాదేరేవ సంగ్రహాదితి చేత్, న। ఏవం సవ్యభిచారాదిరప్యసిద్ధిః స్యాదిత్యుక్తత్వాత్। ఉపజీవనాదేవాదే ఆశ్రయాసిద్ధ్యాదిరపి పృథక్ స్యాత్ । సుషప్త్యాదావనుమిత్యభావః కారణాభావాత్। కార్యానుత్పాదో హి న ప్రతిబన్ధకత్వాత్ , కిన్తు కారణాభావాదపి। అసత్యపి ప్రతిబన్ధకే వహ్న్యభావేన దాహానుత్పత్తేః ।
అథానుమిత్యనుత్పాదో హేత్వాభాసప్రత్యుక్త ఏవేతి చేత్, తర్హ్యనుమితౌ మనోయోగాదిరపి న హేతుః। హేత్వాభాసాదేవానుమిత్యనుత్పాదే
తద్వ్యతిరేకేణానుమిత్యనుత్పాదాభావాత్ ,సిద్ధేరేవ తద్ధేతుత్వే చరమకారణమేవ హేతుః స్యాత్ । అన్యే
తుగమకతాపయికప్రతిద్వన్ద్వివ్యాప్తిపక్షధర్మతావిరహతన్నియతయోరన్యతరత్వం

హేత్వాభాసత్వమ్ । తత్రాధికసమానబలౌ బాధప్రతిరోధౌ ప్రతిద్వన్ద్వినౌ ।
వ్యాప్తిపక్షధర్మతావిరహశ్చాసిద్ధిః। తన్నియతౌ చ సవ్యభిచారవిరుద్ధౌ । న
చానయోరప్యసిద్ధ్యన్తర్భావః । వ్యాప్తివిరహనియతత్వేన జ్ఞాతయోః స్వాతన్త్ర్యేణైవ
దూషకత్వాత్ భ్రమే విశేషదర్శనస్యైవేతి । తన్న । అత్రాపి వ్యాప్తిపక్షధర్మతావిరహ ఏవాసిద్ధిః
పర్యవస్యతి। తత్ర చోక్తమేవాన్యతరత్వఞ్చ న లక్షణమ్ , వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ ।
హేత్వాభాసాన్తరబహిష్కృతస్య వ్యాప్తిపక్షధర్మతానిశ్చయవిరోధినో రూపస్య వివక్షితత్వాత్ ।
తచ్చాశ్రయాసిద్ధ్యాదికమేవేతి ।

ఇతి శ్రీమధుజ్ఞేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానాఖ్యద్వితీయఖణ్డే
అసిద్ధిపూర్వపక్షః ॥

॥

అథాసిద్ధిసిద్ధాన్తః ఉచ్యతే । ఆశ్రయాసిద్ధిః స్వరూపాసిద్ధిః వ్యాప్యత్వాసిద్ధిశ్చ ప్రత్యేకమేవ
దోషః। ప్రత్యేకస్య జ్ఞానాదుద్భావనాచ్చానుమితిప్రతిబన్ధాత్ । న తు విశిష్టాభావః
పరామర్శవిషయాభావో వా, వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ । తస్య జ్ఞానముద్భావనం
వినాప్యనుమితిప్రతిబన్ధాత్ । అనుభవసిద్ధం హి లక్షణమ్ , న తు
లక్షణానురోధేనానుభవకల్పనా। పరామర్శవిషయాభావత్వేనానుగతేన త్రయాణామసిద్ధత్వేన
సంగ్రహో మహర్షిణా కృత ఇతి న విభాగవిరోధో హేత్వాభాసాధిక్యం వా । అత ఏవ ""యే
వ్యాప్తివిరహపక్షధర్మతావిరహరూపాస్తేఽసిద్ధిభేదమధ్యమధ్యాసతే తదన్యే చ యథాయథం
వ్యభిచారాదయః" " ఇతి సిద్ధాన్తప్రవాదోఽపి। న చైవం సాక్షాత్ ప్రతిబన్ధకత్వేన
బాధప్రతిరోధయోర్వ్యాప్తివిరహలిఙ్గత్వేన సవ్యభిచారవిరుద్ధయోరపి సఙ్గ్రహే విభాగవ్యాఘాతః
। స్వతన్త్రాభిప్రాయస్య నిషేద్ధుమశక్యత్వాత్ । అన్యథా శాస్త్రే పరిభాషాచ్ఛేదాపత్తేః ।
సవ్యభిచారాదేరప్యేవం రూపసత్త్వేఽప్యుపజీవ్యత్వేన పృథక్త్వమ్।
ఉపధేయసఙ్కరేఽప్యుపాధేరసఙ్కరాత్ ననూశ్రయాప్రసిద్ధ్యా కథమాశ్రయాసిద్ధిరుద్భావ్యా । న
చ శశీయతయా గవి శృఙ్గనిషేధవత్ వ్యోమకమలమితి వాచ్యమ్। శశశృఙ్గనిషేధో న
గవీత్యుక్తత్వాదితి చేత్ , వ్యోమకమలమితి నిశ్చితాననన్వయత్వేనాపార్థకమ్ ।
ఆశ్రయవిశేషణాసిద్ధ్యా చాశ్రయాసిద్ధిరసఙ్కీర్ణా। వ్యాప్తివిరహశ్చ వ్యర్థవిశేషణాదౌ। తదుక్తం- "
"ఏకామసిదింధ పరిహరతో ద్వితీయాపత్తే" "రితి। ఉపాధిస్తు న వ్యాప్తివిరహః।
వహ్నివ్యాపకధూమావ్యాపకధర్మస్యాప్రసిద్ధ్యా ధూమే తద్విరహసిద్ధేః, కిన్తు యావత్స్వ
వ్యభిచారివ్యభిచారిసాధ్యసామానాధికరప్యమనౌపాధికత్వం వ్యాప్తిః।
సాధ్యవ్యాపకసాధనావ్యాపకశ్చ ధర్మాన్తరం న తు తద్విరహః, అపి తు తన్నియతః। న
చైవముపజీవ్యత్వేన ఉపాధిర్హేత్వాభాసాన్తరమ్ , ఉపజీవ్యత్వేఽపి స్వతోఽదూషకత్వేన తదర్థం
పరముఖవీక్షకత్వాత్ । న హి సాధ్యవ్యాపకావ్యాప్యత్వమనుమితివిరోధి। కిన్తు
వ్యభిచారోన్నయనేన స్వవ్యతిరేకేణ సత్ప్రతిపక్షతయా వా। తదాహ-" "ఉపాధావవశ్యం
వ్యభిచారః, ఉపాధేరేవ వ్యభిచారశఙ్కే" "తి । అప్రయోజకాన్యథాసిద్ధౌ సోపాధీ నాసిద్ధౌ ।

ప్రతికూలతర్కానుకూలతర్కాభావావుపజీవ్యతేవ్ సతి స్వతో దూషకావపి న హేత్వాభాసౌ,
స్వరూపసతోరేవ ప్రతిబన్ధకత్వాదిత్యుక్తమ్। ॥

ఇతి శ్రీమధ్గజగేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానాఖ్యద్వితీయఖణ్డే
అసిద్ధిసిద్ధాన్తః॥

అథ బాధపూర్వపక్షః బాధో న సాధ్యాభావవత్పక్షకత్వమ్ ,
పక్షవృత్త్యభావప్రతియోగిసాధ్యకత్వం వా, పక్షే సాధ్యాభావజ్ఞానమాత్రస్య ప్రమాత్వజ్ఞానం
వినా అధికబలత్వాజ్ఞానేన బాధాభావాదితి వక్ష్యతే। అత ఏవ సాధ్యాభావవత్పక్షవృత్తిత్వమపి
న। అసిద్ధిసజ్కీర్ణబాధావ్యాప్తేశ్చ। కిన్తు సాధ్యాభావవత్త్వప్రమావిషయపక్షకత్వమ్ ,
ప్రమితసాధ్యాభావవత్పక్షకత్వమ్ ,
పక్షనిష్ఠప్రమావిషయత్వప్రకారాభావప్రతియోగిసాధ్యకత్వం వేతి। వివక్షితవివేకేన
సాధ్యాభావాదిప్రమైవ దోషః। సా చ ప్రమాత్వేన జ్ఞాతా న స్వరూపసతీ, హేత్వాభాసత్వాత్।
ప్రమాత్వజ్ఞానం వినా అధికబలత్వాభావేనాదోషత్వాత్ అప్రమాయామపి
ప్రమాత్వజ్ఞానేఽనుమితిప్రతిబన్ధాచ్చ। అథసాధ్యాభావవతి పక్షే హేతోః సత్త్వజ్ఞానే వ్యభిచారః,
తదజ్ఞానేఽసిద్ధిః సంశయయోగ్యత్వాభావేన పక్షత్వాభావాదాశ్రయాసిద్ధిశ్చ। న చ పక్షభిన్నే
వ్యభిచారో దోషః। వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ సర్వోపసంహారప్రవృత్తవ్యాప్తేః సాధ్యాభావవతి
సాధనమిత్యవగమాదేవ భఙ్గాత్। న చైవం సన్దిగ్ధసాధ్యదృష్టాన్తే సన్దిగ్ధానైకాన్తికవత్ పక్షే
వ్యభిచారసంశయాదనుమానమాత్రోచ్ఛేదః ఇతి పక్షే సాధ్యసన్దేహేఽనుమానాఙ్గమితి।
వ్యాప్తస్య పక్షధర్మతాజ్ఞానాదనుమిత్యుత్పాదేన సంశయనివృత్తేః। అన్యథా విశేషదర్శనస్య
సంశయవిరోధితా భజ్యేత। న చ పక్షే సాధ్యాభావం ప్రతీత్య
వ్యభిచారజ్ఞానమిత్యుపజీవ్యత్వాద్బాధః పృథక్। పక్షే సాధ్యాభావప్రతీతిరేవ హి
సాధ్యాభావహేతోవ్యాప్తిసమ్బన్ధోల్లేఖినీత్యేకవిత్తివేద్యత్వేన నోపజీవ్యత్వమ్। అన్యథా
బాధదశాయాం పక్షే హేతోరజ్ఞానదసిద్ధిరేవ। న చోద్భావితవ్యభిచారనిర్వాహాయ
బాధోద్భావనమావశ్యకమిత్యుపజీవ్యత్వమ్ , వ్యభిచారోద్భావనే పరం కథన్తానావశ్యకత్వాత్।
తత్తేవ వా తన్నిర్వాహ్యమేవ దూషణం క్లృప్తత్వాత్। వహ్నిరుష్ణః కృతక
ఇత్యుద్భావనాద్వహ్నిరుష్ణ ఇత్యుద్భావనే లాఘవమితి బాధః పృథగితి కశ్చిత్, తన్న। పక్షే
సాధ్యాభావప్రమా స్వార్థానుమానే యది న దోషః తదా ప్రత్యపి న స్యాదవిశేషాదితి
తదుద్భావనస్య దూరనిరస్తత్వాత్। అథోపనీతకాఞ్చనమయత్వవిశిష్టవహ్న్యనుమితేః
సల్లిఙ్గజన్యాయాః ఆభాసత్వం హేత్వాభాసాధీనమ్। న చానుమితేః పూర్వం తత్ర
వ్యభిచారజ్ఞానమ్ , విశిష్టస్యాప్రసిద్ధ్యా తదభావస్యాజ్ఞానాత్। అత ఏవ పక్షాసిద్ధిరపి న। అతః
కాఞ్చనమయవహ్న్యభావరూపాద్బాధాత్ అనుమానాభాసత్వమ్ ,
వ్యధికరణప్రకారావచ్ఛిన్నప్రతియోగికశ్చాత్రాభావ ఇతి చేత్ , న। వస్తుతో వ్యభిచారస్యాపి
తత్ర సత్త్వాత్। జ్ఞానఞ్చ తస్య బాధస్యేవానుమిత్యనన్తరమేవ। కిఞ్చ వహ్నౌ
కాఞ్చనమయత్వస్యానుమితావేవ భానే కాఞ్చనమయవహ్నిమానిత్యనుమితిర్న స్యాత్ ,
విశిష్టస్య పూర్వమజ్ఞానాత్। వహ్నౌ లిఙ్గస్యాసిద్ధేః వ్యభిచారాచ్చ। న

చానుమితేర్విషయాభావాధీనప్రమాత్వమ్ , కిన్తు హేత్వాభాసాధీనమ్ । యస్య హి
జ్ఞానమనుమితిప్రతిబన్ధకం స హేత్వాభాసః । న చ సాధ్యాభావో జ్ఞాతః ప్రతిబన్ధకః ఇతి న సః
హేత్వాభాసః । వస్తుతస్తుఉపనీతస్యానుమితౌ భానే మానాభావః, ప్రత్యభిజ్ఞాదౌ చ
ప్రతీతిబలేన తత్కల్పనమ్ । అన్యథా పూర్వోపస్ ిథతసకల పదార్థభానే
యథార్థానుమిత్యుచ్ఛేదః। అపిచైవం పరార్థానుమానేఽప్యుపనీతభానే బాధితోఽర్థ
ఉపనీతోఽయం మమ భాత ఇత్యుద్భావనాదేవ విజయేత వాదీ।
ఉద్దేశ్యానుమితేరప్రతిబన్ధాన్న తత్ర బాధో దోష ఇతి చేత్, తుల్యం స్వార్థానుమానేఽపి। అత
ఏవ యత్ర సామాన్యతో దృష్టానుమానమేవేతరబాధసహాయం విశేషానుమాపకం తత్ర
బాధకానామాభాసత్వే తత్ప్రయుక్తం సామాన్యస్యాదృష్టాప్యాభాసత్వమితి
బాధస్యాసాఙ్కర్యాత్। న చ యది విశేషవిప్రతిపత్తౌ సామాన్యప్రతిజ్ఞా తదా అర్థాన్తరమ్ ,
సామాన్యవిప్రతిపత్తౌ తు నేతరత్ర బాధకాపేక్షేతి వాచ్యమ్ । స్వార్థానుమాన ఏవైవం
బాధాసఙ్కరస్యోక్తత్వాదిత్యపాస్తమ్ అనుమిత్యప్రతిబన్ధేన తత్ర బాధస్యాదోషత్వాత్ । నను
పక్షే సాధ్యాభావగ్రహవత్సాధ్యాభావవ్యాప్యగ్రహోఽపి దూషకో, విరోధిత్వావిశేషాత్ । తథాచ
సాధ్యాభావసమ్బన్ధో వ్యభిచారః । సాధ్యాభావవ్యాప్యసామానాధికరణ్యం బాధః,
సాధ్యాభావవ్యాప్యఇచ్ఛ వహ్నిత్వాదికమేవేతి చేత్ , న। పక్షే హి సాధ్యాభావే జ్ఞాయమానే జ్ఞాతే వా
యది సాధ్యాభావవ్యాప్యసామానాధికరణ్యబుద్ధిస్తదా వ్యభిచార ఏవ । అథ పక్షే
సాధ్యాభావబుదిం్ధ వినైవ సా, తర్హి హేతుసాధ్యాభావవ్యాప్యయోరగృహ్యమాణవిశేషయోః
సత్ప్రతిపక్షత్వమ్ । అథ తుల్యబలేన సత్ప్రతిపక్షోఽధికబలేన బాధ ఇతి చేత్, న।
గమకతౌపయికరూపసాకల్యం హి బలమ్ తచ్చ ద్వయోర్ఞాతమితి కథం న
సత్ప్రతిపక్షత్వమ్। గమకతాబహిర్భూతఇచ్ఛ న బలమ్ । అథ
సాధ్యాభావవ్యాప్యబుద్ధేరన్యథాసిద్ధత్వం బలం తదా తతః సాధనవతి పక్షే
సాధ్యాభావానుమితావనైకాన్తికత్వమేవ। పక్షే సాధ్యాభావగ్రహవదితి యదుక్తం తదప్యసిద్ధమ్।
తస్య దోషత్వానభ్యుపగమాత్ , అన్యథా హేత్వాభాసాన్తరతాపత్తిః। అథ హేతుతః
సాధ్యసిద్ధిసమ్భావనాయాం వ్యభిచారాసిద్ధేః బాధేన హేతోరసాధకత్వే సిద్ధే
వ్యభిచారసిద్ధిరిత్యుపజీవ్యత్వాద్బాధః పృథక్ । అన్యథా హేతోరసాధకత్వే సిద్ధే
సాధ్యసిద్ధిసమ్భావనావిరహాద్వ్యభిచారబుద్ధిః, తస్యాఇచ్ఛ సత్యాం
హేతోరసాధకత్వధీరిత్యన్యోన్యాశ్రయ ఇతి చేత్ , న । సాధ్యసిద్ధ్యున్ముఖహేతుజ్ఞానస్య
ప్రమితసాధ్యాభావసహచరితహేతువిషయత్వేన వ్యభిచారజ్ఞానతయాఽదూషకత్వాత్ ।
తథాపి వ్యభిచారే సాధ్యాభావప్రమా తన్త్రమ్, తాం వినా తదభావాదితి సైవ దోష ఇతి చేత్,
సత్యమ్ , కిన్తు సాధ్యాభావప్రమా వ్యభిచారజ్ఞానత్వేన దూషికా , క్లృప్తత్వాత్ , న తు స్వతన్త్రా।
అత ఏవ పక్షే సాధ్యాభావజ్ఞానత్వేన ప్రతిబన్ధకత్వం న తు
సాధ్యాభావసమానాధికరణసాధనజ్ఞానత్వేనేతి ప్రత్యుక్తమ్ । తస్య లఘుత్వేఽప్యక్లృప్తత్వాత్।
అథ ప్రత్యక్షాదౌ ప్రమామాత్రం ప్రతి స్వాతన్త్ర్యేణ బాధో దోషత్వేన క్లృప్త ఇత్యనుమితావపి స
ఏవ దోష ఇతి చేత్ , న తర్హి హేత్వాభాసః, అనుమిత్యసాధారణదోషస్య తత్వాత్।

మనోయోగాభవవత్ స్వరూపసత ఏవ ప్రతిబన్ధకత్వాత్ ।
హేతుత్వాభిమతావృత్తిత్వేనాసాధకతాలిఙ్గత్వాభావాచ్చ। బాధితపక్షకత్వం లిఙ్గమితి చేత్,
న। అన్యత్ర తథా దూషకత్వాకల్పనాత్ ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానాఖ్యద్వితీయఖణ్డే
బాధపూర్వపక్షః॥

॥

అథ బాధసిద్ధాన్తః। ఉచ్యతే । పక్షే సాధ్యాభావనిశ్చయః సాధ్యాభావజ్ఞానప్రమాత్వనిశ్చయాత్।
జ్ఞానమాత్రాదర్థనిశ్చయే ప్రామాణ్యగ్రహవైయర్థ్యమ్। భ్రమత్వేన జ్ఞాతాదర్థనిశ్చయప్రసఙ్గశ్చ ।
తథాచోపజీవ్యత్వేనాధికబలత్వేన వా పక్షే సాధ్యాభావజ్ఞానస్య ప్రమాత్వనిశ్చయే సవ్యభిచారో
నాన్యథేత్యుభయథాపి సాధ్యాభావనిశ్చయాధీనవ్యభిచారజ్ఞానాత్ పూర్వం జ్ఞాతం
సాధ్యాభావజ్ఞానప్రమాత్వమేవ దోషః, ఉపజీవ్యత్వాత్ । యది చ పక్షే సాధ్యాభావజ్ఞానస్య
ప్రమాత్వనిశ్చయో నానుమితివిరోధీ తదా వ్యాప్తిపక్షధర్మతయా హేతుజ్ఞానం
విశేషదర్శనత్వేన పక్షే సాధ్యాభావజ్ఞానం పరిభూయ సాధ్యం సాధయేదేవ పర్వతే ధూమ ఇవ
వహ్నిమ్ । న చ సాధ్యాభావబుద్ధిరేవాగృహ్యమాణవిశేషా సత్ప్రతిపక్షవత్ ప్రతిబన్ధికేతి
వాచ్యమ్ । రజతే నేదం రజతమితి జ్ఞానేఽపి విశేషదర్శనేన రజతత్వస్య శఙ్కే పీతత్వజ్ఞానే
శుక్లత్వస్య చానుమానాత్ । వాదివాక్యేన పక్షే సాధ్యాభావజ్ఞానాదనుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గాచ్చ ।
అథ పక్షే సాధ్యాభావప్రమైవ సాధ్యాభావ హేతువిషయా వ్యభిచారజ్ఞానత్వేన దోషో న తు తస్యాః
ప్రమాత్వజ్ఞానమపీతి చేత్, తర్హి ప్రమాయాః అప్రమాత్వజ్ఞానే భ్రాన్తానుమితిర్న స్యాత్ , న
స్యాచ్చ పక్షే సాధ్యాభావజ్ఞానప్రమాత్వభ్రమాదనుమితిప్రతిబన్ధః । ననూపజీవ్యత్వేఽప్యత్ర
సాధ్యాభావప్రమేతి జ్ఞానం న స్వతో దూషకం క్లృప్తత్వాత్ , పక్షే సాధ్యాభావనిశ్చయం కుర్వత్
వ్యభిచారజ్ఞానద్వారేతి చేత్ , న । అత్ర సాధ్యాభావప్రమేతి జ్ఞానాన్నియమతః
సాధ్యజ్ఞానానుదయాత్ తస్యైవ ప్రతిబన్ధకత్వాత్ శబ్దాదౌ తథా దర్శనాత్ ।
సాధ్యాభావప్రమావిషయవృత్తిత్వస్య హేతువృత్తిత్వాదసాధకత్వేన సాధ్యాభావప్రమాయా
హేత్వాభాసత్వమ్। సాధారణ్యేఽపి జ్ఞాయమానం సత్ యదనుమితిం ప్రతిబధ్నాతి తస్యైవ
హేత్వాభాసత్వమ్ । న చ సాధ్యాభావప్రమాత్రేతి నిశ్చయదశాయాం పక్షే
సాధ్యాభావ హేత్వోర్జ్ఞానాద్వ్యభిచార ఇతి వాచ్యమ్। ప్రమాత్వజ్ఞానస్య
సాధ్యాభావనిశ్చయహేతుత్వేన తద్దశాయాం తదభావాత్ । పక్షధర్మతాబలేన ప్రసిద్ధం
బాధాన్న సిధ్యతీతి బాధః పృథక్ । ప్రసిద్ధాభావవతి పక్షే వ్యభిచారాన్న తత్సిద్ధిరితి చేత్,
తర్హ్యసత్ప్రసిద్ధాభావవతి సపక్షే వ్యభిచారాత్ తమపి న సాధయేత్ ।
తదజ్ఞానాత్తత్సాధనేఽనుమితిరప్రమా స్యాత్ । అథ పక్షవృత్తేరన్య ఏవ ధూమాదిః సపక్షే, తర్హి
గోత్వపృథివీత్వద్రవ్యత్వాదేరప్రసిద్ధసాస్నాద్యనుమానం న స్యాత్
సాస్నాదిప్రత్యేకవ్యభిచారాత్ । యది చ
సాధ్యతావచ్ఛేదకసాస్నాత్వాదిసామాన్యావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావవతి న గోత్వాదికమితి

న వ్యభిచారః। తర్హి ధూమేఽప్యేవం వ్యభిచారాభావాత్ సాధ్యతావచ్ఛేదకేన
ప్రకారేణాప్రసిద్ధమివ ప్రసిద్ధమపి సాధ్యం ధూమగోత్వాదికం సాధయేత్, యది బాధో న దోష
ఇతి వయమ్ । సాధ్యాభావవన్మాత్రసహచారో న వ్యభిచారః,
సాధ్యప్రాగభావధ్వంసవద్వృత్తిత్వేన వ్యభిచారితయా పృథివీత్వాదినా గన్ధాదేః,
ద్రవ్యత్వాదినా గుణస్యానుమానభఙ్గప్రసఙ్గాత్। కిన్తు సాధ్యాత్యన్తాభావవద్ధామిత్వమ్ । ఏవఞ్చ
స్వప్రాగభావధ్వంసావచ్ఛిన్నతదాశ్రయే తత్ప్రతియోగిసాధనే పక్షే వ్యభిచారో నేతి బాధో
దూషణమ్ । అథావచ్ఛేద్యే సిద్ధసాధనమ్ , అవచ్ఛేదకే హేత్వసిద్ధిః। విశిష్టఞ్చ నాన్యదితి
చేత్, తర్హి ప్రాగభావధ్వంసప్రతియోగినోరేకవృత్తిత్వేనైకసమయతాపి స్యాత్ । అథ
యత్సమయావచ్ఛేదేన తత్ర ప్రాగభావః ప్రధ్వంసో వా న తత్సమయావచ్ఛేదేన
ప్రతియోగ్ీతి చేత్ , తర్హి తదవచ్ఛేదేన ప్రతియోగిసాధనే న సిద్ధసాధనమ్ , కిన్తు బాధ ఏవ ।
అన్యథా భావాత్యన్తాభావయోరప్యవ్యాప్యవృత్తిత్వభఙ్గః ఏకవృత్తిత్వాత్। అవచ్ఛేదకభేదేన
వృత్తిరిహాపి తుల్యా। తత్ర దేశభేదోఽవచ్ఛేదకోఽత్ర తు సమయభేదః ఇతి। అసిద్ధేరపి బాధ
ఏవోపజీవ్యః। న చైవముపజీవ్యత్వాద్బాధవత్ సిద్ధసాధనమపి పృథక్ । ఉపజీవ్యత్వేపి
స్వతోఽదూషకత్వాత్ । న హి సాధ్యజ్ఞానం తద్బుద్ధివిరోధి, ధారావాహికజ్ఞానోదయాత్ ।
నాప్యనుమితివిరోధి, అనుమిత్సయా ప్రత్యక్షసిద్ధేఽప్యనుమానదర్శనాత్। తదుక్తం - - - "
"ప్రత్యక్షదృష్టమప్యనుమానేన బుభుత్సన్తే తర్కరసికా" " ఇతి। శ్రవణానన్తరం
మననదర్శనాచ్చ। తస్మాత్ సిద్ధిమాత్రార్థినః సిద్ధౌ న తదిచ్ఛా । సిద్ధివిశేషార్థినః సాస్తీతి
తస్యానుమితిరేవ, ఏవఞ్చ సిషాధయిషితవిఘటనద్వారా సిద్ధసాధనం దూషణం న తు
స్వతః। నన్వభావధీరపి న భావధీప్రతిబన్ధికా। నేదం రజతమితి భ్రమానన్తరం
రజతనిశ్చయాత్ । నచాభావప్రమా తథా, అపీతః శఙ్ఖ ఇతి ప్రమాపయత ఏవ పీతోఽయమితి
భ్రమదర్శనాదితి చేత్, న। విరోధిజ్ఞానం హి ప్రతిబన్ధకమ్ । ప్రత్యక్షభ్రమస్య ప్రత్యక్షప్రమా
విరోధినీ సా చ శఙ్ఖాదౌ దోషాత్ నాస్త్యేవ। అనుమితౌ త్వభావప్రమామాత్రమేవ విరోధీతి
కథమభావప్రమాయాం భావానుమితిరితి। స చాయం దశవిధః । ధÐమగ్రాహకమానబాధితం
ఘటోఽవ్యాపకః సత్త్వాదితి ప్రత్యక్షేణ , పరమాణవః సావయవా మూర్త్తత్వాదిత్యనుమానేన,
మేరుః పాషాణమయః పర్వతత్వాదితి సువర్ణమయత్వబోధకాగమేన ,
సాధ్యప్రతియోగిగ్రాహకబాధితమ్ వహ్నిరనుష్ణః కృతకత్వాదితి ప్రత్యక్షేణ, శబ్దోఽశ్రావణో
గుణత్వాదిత్యనుమానేన, గవయత్వం గవయపదాప్రవృత్తినిమిత్తం జాతిత్వాదిత్యుపమానేన,
సాధ్యగ్రాహకబాధితం- - -శుచి నరశిరః కపాలం ప్రాణ్యఙ్గత్వాదిత్యాగమేన,
హేతుగ్రాహకబాధితమ్- - -జలానిలావుష్ణౌ పృథివీతో విపరీతస్పర్శవత్వాత్ తేజోవదితి
ప్రత్యక్షేణ, మనో విభు జ్ఞానసమవాయ్యాధారత్వాదిత్యనుమానేన, రాజసూయం
బ్రాహ్మణకర్త్తవ్యం స్వర్గసాధనత్వాదగ్నిష్టోమవదితి రాజసూయకర్త్తవ్యతాబోధకాగమేనేతి ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానాఖ్యద్వితీయఖణ్డే బాధసిద్ధాన్తః।

అథ హేత్వాభాసానామసాధకతాసాధకత్వనిరూపణమ్। అథ
హేత్వాభాసానామసాధకతాసాధకత్వేన సదుత్తరత్వమ్ ,
జాత్యాదీనాఞ్చాసాధకతాసాధారణ్యేన పరాసాధకతాసాధకతయా
స్వవ్యాఘాతకత్వాదసదుత్తరత్వమ్ । అథ విరుద్ధత్వాదిజ్ఞానాదేవ స్వార్థానుమితిరివ
పరార్థానుమితేరపి ప్రతిబన్ధే కిమసాధకతానుమానేన। యద్వచసి వాద్యుక్తదూషణావగతిః స
నిగృహీత ఇతి సమయబన్ధేన కథాప్రవృత్తౌ దూషణమాత్రముద్భావ్యమన్యథార్థాన్తరత్వాదితి
చేత్ , న। ద్వయం హ్యుద్దేశ్యంపరార్థానుమితిప్రతిబన్ధః, స్థాపనాయా
అసాధకతాసాధనత్వఞ్చ । తత్రాద్యం దూషణమాత్రజ్ఞానాదేవ, ద్వితీయన్తు
లిఙ్గత్వజ్ఞాపనాత్। ప్రతిబన్ధకత్వవదనేనాపి రూపేణ దూషకత్వసమ్భవ ఇత్యభిప్రాయేణ వా
అసాధకతాసాధనమ్। ననూవం పఞ్చావయప్రయోగాపేక్షా స్యాత్ , అన్యథా న్యూనతాపత్తిరితి
చేత్ , న । దూషణస్యాసాధకతావ్యాప్యత్వమఙ్గీకృత్య కథేతి తత్పక్షధర్మతాయా
ఏవోద్భావ్యత్వాత్ , అన్యథా అధికత్వాపత్తేః। ననూవం కృతకత్వేనానిత్యత్వానుమానేఽపి
వ్యాప్తిర్నాభిధేయా, ఉభయసిద్ధత్వాదితి చేత్ , న । కథాయాం సమయవిషయతయా దూషణే
త్వసాధకతావ్యాప్యుపస్థితేరావశ్యకత్వాత్ , అన్యథా కథకత్వవిరోధాత్ । ననూవం
కృతకత్వేనానుమానే తదావ్యాప్తిమనఙ్గీకృత్యాపి కథాసమ్భవాత్ , యస్తు కథారమ్భే
బాధస్యాసాధకత్వవ్యాప్తిం నాఙ్గీకరోతి తం ప్రతి తద్దూషకత్వం ప్రసాధ్య
పఞ్చావయవప్రయోగః కర్తవ్య ఏవ । యత్తు దూషణే పక్షధర్మతామాత్రముద్భావ్యం తత్ర,
యత్ర వాదినోస్తథా సమయోఽన్యత్ర తు పఞ్చావవప్రయోగ ఏవేతి । తన్న ।
కథాసమ్ప్రదాయవిరోధాత్ । అథాసాధకత్వం న పక్షే సాధ్యప్రత్యయాజనకత్వమ్ । తేనాపి
తత్త్వేనాజ్ఞానదశాయాం పక్షే సాధ్యభ్రమజననాత్ కదాచిదజనకత్వం సద్ధేతావపి ।
ననూవతత్కాలే సాధ్యవిశిష్టపక్షజ్ఞానాజనకం తత్ , న హి దూషణత్వజ్ఞానదశాయాం పక్షే
భ్రమరూపాప్యనుమితిః, సాధ్యవిశిష్టపక్షజ్ఞానఞ్చ హేతుత్వేన జ్ఞానదశాయాం ప్రసిద్ధమితి చేత్,
న । సద్ధేతావసత్ప్రతిపక్షతాదశాయమపి పూర్వకాలే
సాధ్యవిశిష్టపక్షజ్ఞానాజనకత్వమస్తీత్యసాధకతాప్రసఙ్గాత్ । అథ పక్షే సాధ్యభ్రమజనకత్వం
తత్ । బాధవిరుద్ధయోరపి తత్త్వాజ్ఞానదశాయాం భ్రమజనకత్వాదితి చేత్, న। సద్ధేతా
సత్ప్రతిపక్షేఽసాధారణే చ తత్త్వేన జ్ఞానదశాయాం సాధ్యభ్రమజనకత్వాత్ , అజ్ఞానే
సాధ్యప్రమాజనకత్వాత్ । నాపి వ్యాప్తిపక్షధర్మతాన్యతరరాహిత్యమ్ ,
సత్ప్రతిపక్షాసాధారణసద్ధేతోరభావాత్ దశావిశేషే తస్య దోషత్వాత్ సాధ్యాప్రసిద్ధౌ
ప్రకృతసాధ్యవ్యాప్యప్రసిద్ధేశ్చ । నాప్యనైకాన్తికాదన్యమత్వమ్ ।
యత్కిఞ్చిదనైకాన్తికత్వస్యాతివ్యాప్తేః । ప్రకృతసాధ్యానైకాన్తికత్వస్యాప్రసిద్ధత్వేన
కేవలాన్వయిసాధనేఽప్రసిద్ధేః। అంశతః సిద్ధసాధనాత్ సాధ్యావిశేషాచ్చ । యత్తు
ఏతత్కాలీనైతత్పక్షీయత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగికైతత్సాధ్యప్రమాకరణత్వాభావః
తత్తకాలతత్తత్పక్షవిషయసాధ్యత్వాభిమతానిత్యత్వాదిప్రమాజనకత్వాభావో వాఽసాధకత్వమ్
। న చ ప్రతియోగ్యప్రసిద్ధిః,

ఏతత్కాలీనైతత్పక్షీయత్వతత్తత్కాలతత్తత్పక్షవిషయత్వయోర్వ్యధికరణయోరేవ
ప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వాదితి। తన్న । సద్ధేతోః సత్ప్రతిపక్షత్వాజ్ఞానదశాయామపి
తాదృశప్రమాయామకరణభావేనాసాధకతాపత్తేః । నాపి తృతీయలిఙ్గపరామర్శస్యాప్రమాత్వం
తత్, విరుద్ధాదౌ పరామర్శాభావాత్ సద్ధేతౌ సత్ప్రతిపక్షేఽసాధారణే చ తత్ప్రమాత్వాచ్చ ।
నాప్యనుమితి హేతుభూతాభావప్రతియోగిజ్ఞానవిషయత్వం తత్ । సద్ధేతావపి కదాచిత్
వ్యభిచారిత్వసత్ప్రతిపక్షత్వజ్ఞానస్యానుమితిప్రతిబన్ధకత్వాత్ ।
అథానుమితిప్రతిబన్ధకప్రమావిషయత్వమసాధకత్వమ్ , సద్ధేతౌ వ్యభిచారాదిభ్రమః
ప్రతిబన్ధకః। అనుమితిప్రతిబన్ధకత్వఞ్చ
వ్యభిచారాదిప్రమాయాస్తృతీయలిఙ్గపరామర్శవిఘటనద్వారా తుల్యబలతయా
విషయతయా వేతి చేత్ , న । సత్ప్రతిపక్షయోర్విరుద్ధయోర్వాస్తవతుల్యబలత్వాభావేన
తద్భ్రమస్య ప్రతిబన్ధకత్వాత్ । న చ తుల్యబలతయా జ్ఞాయమానేన బోధిత
సాధ్యవిపర్యకత్వజ్ఞానం ప్రతిబన్ధకమ్ , తచ్చ ప్రమైవేతి వాచ్యమ్ । తుల్యబలతాజ్ఞానమేవ హి
ప్రతిబన్ధకం న తు జ్ఞాయమానత్వజ్ఞానం గౌరవాదసిద్ధేశ్చ । న చ
సత్ప్రతిపక్షేఽన్యతరాఙ్గవైకల్యప్రమైవ ప్రతిబన్ధికేతి వాచ్యమ్ । అన్యతరత్వం తదతదవృత్తి,
న చ తదతదవృత్తిసామానాధికరణ్యేన జ్ఞాయమానస్య దోషత్వమ్, ధర్మమాత్రస్య
వ్యభిచారజ్ఞానాదనుమిత్యుచ్ఛేదాపత్తేః అన్యతరాఙ్గవైకల్యజ్ఞానోపజీవ్యస్య
తుల్యబలత్వజ్ఞానస్యైవ ప్రతిబన్ధకత్వాచ్చ। అన్యథా వ్యాప్యత్వాసిద్ధ్యన్తర్భావాపత్తేః ।
అథానైకాన్తికాదిజ్ఞానస్య తత్తదనుమితిప్రతిబన్ధకత్వమసాధకత్వమ్। తథా
హీదమనైకాన్తికాదిజ్ఞానమేతత్సాధ్యవత్తయైతత్పురుషస్యైతత్కాలీనైతత్పక్షకానుమితిప్రతిబ
న్ధకమ్ ఏతదనైకాన్తికాదిజ్ఞానత్వాత్ ఏతదన్యతజ్జ్ఞానవదితి చేత్ , న ।
ఏతత్సాధ్యవత్తయైతత్పక్షకానుమితేః కదాచిల్లిఙ్గభ్రమాత్
ప్రసిద్ధావప్యేతత్కాలీనైతత్పురుషస్య తాదృశానుమిత్యప్రసిద్ధేః । నాపి
సమీచీనసాధ్యవిశిష్టపక్షవిషయానుమిత్యజనకత్వమ్ । బాధవిరుద్ధాసిద్ధేషు సాధ్యానధికరణే
పక్షే సత్యసాధ్యప్రతీత్యప్రసిద్ధేః, వహ్నిమతి బాష్పే ధూమభ్రమాత్ వహ్న్యనుమితేః
సత్యత్వాచ్చ । న చాన్య ఏవ వహ్నిస్తత్ర భాసతే, మానాభావాత్। తద్వ్యాప్యాః ప్రత్యభిజ్ఞానాత్
ఏకవ్యక్తికే తదసమ్భవాచ్చ । న చ సానుమితిర్లిఙ్గవిషయత్వేన భ్రమః। అనుమితౌ లిఙ్గభానే
మానాభావాత్ । కిఞ్చ భావోఽభావో వోభయథాపి ప్రమేయమితి సత్యానుమితౌ
భావత్వాభావత్వవతి ప్రమేయత్వజ్ఞానే ఏకత్ర తయోరభావాదసత్యానుమితిః స్యాత్ । న
చాన్యతరత్వం లిఙ్గమ్ , తదవ్యాప్తిమవిదుషోఽప్యనుమితేర్వ్యర్థవిశేషణత్వాచ్చ । అథ
సాధ్యవ్యాప్యత్వమేవ తత్ర తన్త్రమ్ , తత్ర చ బాధో నాస్తీతి చేత్, తర్హి కూటలిఙ్గాదనుమితౌ
వహ్నివ్యాప్యవత్త్వమేవ తన్త్రమ్ , వహ్నివ్యాప్యఞ్చ కిఞ్చిత్తత్రాస్త్యేవ । అథ కూటలిఙ్గే
వహ్నివ్యాప్యాభేద ప్రతీయతే । వహ్నౌ కూటలిఙ్గవ్యాపకాభేదోఽపి । అన్యథా కూటస్యైవ
వహ్నివ్యాప్యత్వాప్రతీతేః । ఏవఞ్చ కూటలిఙ్గవ్యాపకో వహ్నిత్వేన భాసత ఇతి
వహ్న్యనుమితిరసత్యేవేతి చేత్ , న । వహ్నివ్యాప్యాలోకే ధూమారోపాత్

యత్రానుమితిస్తత్రాసిద్ధిభేదేఽసత్యత్వాభావాపత్తేః। ఆలోకవ్యాపకే ధూమవ్యాపకాభేదాత్ । అథ లిఙ్గమనుమితివిషయో నియమతః పక్షధర్మతాజ్ఞానవిషయత్వాత్ వ్యాప్తిజ్ఞానవిషయత్వాత్ నియమేనానుమితి హేతువిశేషణధీవిషయత్వాచ్చ పర్వతత్వవత్ సాధ్యవచ్చ। కిఞ్చైకవిశేషణవత్యేన జ్ఞాతే విశేషణాన్తరధీసామగ్రీ తత్రైవ విశిష్టవైశిష్ట్యానుమితిరితి ధూమవిశిష్ట ఏవ వహ్నివైశిష్ట్యానుమితిరితి। నను అనుమితౌ వ్యాపకత్వభానేఽనుమిత్యవిచ్ఛేదః। న చ ఫలీభూతజ్ఞానన్యూనవిషయస్యైవ పరామర్శస్యానుమితి హేతుత్వమ్ , గౌరవాత్ । విషయాన్తరసఞ్చారాత్ నానుమితిరిత్యపి న। పరామర్శస్య చరమకారణత్వాత్ ప్రత్యక్షాదిసామగ్రీతో బలవత్త్వాచ్ఛేతి చేత్ , న । సిద్ధసాధనేన విచ్ఛేదాత్ । యద్యేవం లిఙ్గాంశేఽప్రమాత్వేఽపి సాధ్యప్రమాత్వాత్ కథం తస్యాసాధకత్వమ్ , తథాప్యుక్తసాధకత్వమస్త్యేవేతి చేత్, అస్తు తావదేవం తథాపి దైవాత్తత్ర ధూమసత్త్వే కథం తందేశేఽప్యసత్యతా । అత ఏవ ఆర్ద్రేన్ధనప్రభవో వహ్నిర్ధూమవ్యాపకో నాన్యః । న చ వహ్నిత్వేన వ్యాపకత్వాదన్యోఽపి తథా, తేన వినాపి ధూమసత్త్వాత్, ఏవం బాష్పో ధూమభ్రమాద్ ధూమవ్యాపకో వహ్నిర్భాసతే। స చ తత్ర నాస్త్యేవేతి న సానుమితిః సత్యేతి నిరస్తమ్ । దైవాద్ధూమసత్త్వే సత్యత్వాదితి । ఉచ్యతే । స్వజ్ఞానదశాయాం పక్షే సాధ్యప్రత్యయాజనకత్వమసాధకత్వమ్ , తథాహి విరుద్ధత్వాదిజ్ఞానదశావర్తీదం పక్షే సాధ్యప్రత్యయాజనకమ్ , విరుద్ధాదిత్వాత్। పక్షవిశేషణమహిమ్నా తద్దశాయాం పక్షే సాధ్యప్రత్యయాజనకత్వం సిద్ధ్యతి। బాధితాదావపి లిఙ్గత్వభ్రమాత్ పక్షే సాధ్యప్రత్యయజనకత్వమితి న ప్రతియోగ్యప్రసిద్ధ్యా సాధ్యాప్రసిద్ధిః। యద్వా అనుమితిప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకరూపవత్త్వమసాధకత్వమ్, తథాహీదానీమిదమనుమితిప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకరూపవదనైకాన్తికాదిత్వాత్ జ్ఞానవత్। అనుమితిప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకఞ్చ రూపం జ్ఞానే విషయతయానైకాన్తికాదిత్వమేవ । న చ సాధ్యావిశేషః, ఉపాధివిశేషస్యానుమేయత్వాత్, తోయత్వేన పిపాసోపశమనసమర్థతావచ్ఛేదకరూపరత్వానుమానవత్ । అన్యే త్వనైకాన్తికబాధితవిరుద్ధేష్వవ్యాప్యత్వం వ్యాప్యత్వాసిద్ధేఽనైకాన్తికత్వమ్ స్వరూపాసిద్ధసత్ప్రతిపక్షసాధారణేషు దశావిశేషేఽనుమితిప్రతిబన్ధకజ్ఞానవిషయత్వమసాధకత్వమ్। న చైవమనైకాన్తికోఽసాధక ఇతి సహప్రయోగానుపపత్తిః తత్రావ్యాప్యత్వస్యాసాధకశభ్దార్థత్వాత్ । అసాధకతాననుగమేపి చ హేత్వాభాసత్వమనుగతమేవ, యస్య జ్ఞానమనుమితిప్రతిబన్ధకం తస్య హేత్వాభాసత్వాదితి ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానాఖ్యద్వితీయఖణ్డే హేత్వాభాసానామసాధకతాసాధకత్వనిరూపణమ్ ।

అథ ఈశ్వరానుమానమ్ ఏవమనుమానే నిరూపితే తస్మాజ్జగన్నిర్మాతృపురుషధౌరేయసిద్ధిః, క్షిత్యాదౌ కార్యత్వేన ఘటవత్సకర్తృకత్వానుమానాత్ । నను క్షిత్యాది ప్రత్యేకం న పక్షః, తస్య స్వశబ్దోనాభిధాతుమశక్యత్వాత్। నాపి మిలితమ్, ఏకరూపాభావాత్ । అత ఏవ సకర్తృకత్వాసకర్తృకత్వవిచారామ్బుకసంశయవిషయః తథాభూతవివాదవిషయో వా న

పక్షః। ఏకరూపాభావేన తయోస్తావత్ప్రహేతుమశక్యత్వాత్। వాదినోర్నిశ్చితత్వేన
సంశయాభావాత్ । న చ వాద్యనుమానయోస్తుల్యబలత్వేన మధ్యస్థస్య సంశయః।
అనుమానాభ్యాం తస్య సంశయో మధ్యస్థప్రశ్నానన్తరఞ్చానుమానమిత్యన్యోన్యాశ్రయాత్ ।
ఘటేఽపి కదాచిత్తయోః సమ్భవాత్, ప్రత్యేకం సంశయే
వివాదాస్పదత్వేనానుమానేఽర్థాన్తరతాపత్తేశ్చ। న చ శరీరాపేక్షేణ కర్తా యన్నకృతం
శరీరజన్యం జన్యం వా పక్షః, జన్యాత్మవిశేషగుణశబ్దస్ఫూత్కారసర్గాద్యకాలీనవేద
ఘటాదిలిప్యాదిసమ్ప్రదాయానామీశ్వరమాత్రకర్తృకాణామసంగ్రహాత్, అసిద్ధేశ్చ ।
అదృష్టద్వారా శరీరిణోపి క్షిత్యాదికర్తృత్వాత్। నాపి జన్యకృత్యజన్యం
జన్యముభయసిద్ధకృతిజన్యాన్యజన్యం వా పక్షః, క్షిత్యాదీనామదృష్టద్వారా
జన్యకృతిజన్యత్వాత్ । నాప్యదృష్టజనకకృత్యజన్యం జన్యకృతిసాక్షాదజన్యం వా జన్యం
పక్షః। ఈశ్వరకృతేరదృష్టజనకత్వేన క్షిత్యాదౌ తదభావాత్ । ఘటాదావప్యేవం
పక్షత్వేనాంశతః సిద్ధసాధనాత్ । న చ క్షితిరేవ పక్షః, అఙ్కురేణ సన్దిగ్ధానైకాన్తికత్వాత్ । న చ
నిశ్చిత విపక్షే హేతుసన్దేహాత్ స ఇతి వాచ్యమ్ । హేతౌ సాధ్యాభావవద్ధామిత్వసంశయస్య
దూషకత్వాత్ । స చ సాధ్యాభావవతి హేతుసన్దేహాద్ధేతుమతి సాధ్యాభావసన్దేహాద్వా
ఉభయథాపి దోషః । న చైవం పక్షేఽపి తత్ స్యాత్, అనుమానమాత్రోచ్ఛేదకత్వేనేతరత్ర తస్య
దూషకత్వాత్ । అఙ్కురే హేతోరనిశ్చయేన సన్దిగ్ధానైకాన్తికమ్ । తన్నిశ్చయే చ
సాధ్యసన్దేహవతి సాధ్యానుమితిరేవ, పక్షవత్సామగ్రీసత్త్వాత్, అత ఏవాఙ్కురః పక్షసమ ఇతి
చేత్, న। తస్యాపక్షత్వేన హేతోః పక్షధర్మతావిరహేణ స్థాపనానుమానావిషయత్వాత్ । తదా
తస్యాపి పక్షత్వే ప్రతిజ్ఞాన్తరాపత్తిః। అనుమానాన్తరాధీనతత్సాధ్యానుమిత్యనన్తరఞ్చ
పక్షేఽనుమితావితరేతరాశ్రయాన్నైకమప్యనుమానం స్యాత్ తత్రాపి క్షిత్యాదౌ సన్దిగ్ధానైకాన్తాత్
క్షితేర్వివాదవిషయత్వే అఙ్కురే ప్రథమం సాధ్యసాధనేఽర్థాన్తరాచ్చ ।
కిఞ్చైవమేకైకోపాదానాభిజ్ఞసిద్ధావపి నేశ్వరసిద్ధిః। నాపి సర్గాద్యకాలీనం ద్వ్యణుకం పక్షః,
పరమ్పరాతి సర్గాద్యసిద్ధేః । కిఞ్చ సకర్తృకత్వం న తావత్కృతిమత్సహభావః కృతిమజ్జన్యత్వం
వా। అస్మదాదినా సిద్ధసాధనాత్ । ఉపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞాన-చికీర్షాకృతిమజ్జన్యత్వం తదితి
చేత్ , న। ఉపాదానగోచరత్వం యది యత్కిఞ్చిదుపాదానగోచరత్వం తదా అస్మదాదినా
అర్థాన్తరత్వమ్ । జ్ఞానాదిజన్యత్వమపి వివక్షితమ్, న చ ఘటోపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానాదీనాం
జనకత్వం సమ్భవతి, వ్యభిచారాదితి చేత్ , న।
క్షితిజనకాదృష్టజనకజ్ఞానాదీనాముపాదానావిషయత్వనియమేనాదృష్టద్వారా తైరేవ
సిద్ధసాధనాత్ । న చ సాక్షాత్తజ్జన్యత్వం వివక్షితమ్, తద్ధి న కృతిజన్యాజన్యత్వే సతి
కృతిజన్యత్వమ్ స్వజనకకృత్యవ్యవహితోత్తరక్షణవర్తిత్వం వా। ఘటదృష్టాన్తస్య
సాధ్యవికలతాపత్తేః , ఘటాదౌ కులాలాదికర్తృకత్వాభావప్రసఙ్గాచ్చ । న చ శరీరక్రియా
దృష్టాన్తః ఇతి వాచ్యమ్ । ఘటేనానైకాన్తికత్వాత్ చేష్టాత్వస్యోపాధిత్వాచ్చ । నాపి
క్షిత్యాద్యుపాదానగోచరత్వం వివక్షితమ్, అప్రసిద్ధేః । న చోపాదానశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వేన
ఘటక్షిత్యాదిపదసమభివ్యవహారే తత్తదుపాదానబోధకత్వం చైత్రో మాతృభక్తః మైత్రవదితి

వాచ్యమ్। శాబ్దే హి బోధే తథా, న చాత్ర శబ్దః ప్రమాణమ్, వాదినోరనాప్తత్వాత్ । అనుమానే త్వనుగతేన వ్యాపకత్వగ్రహే తేన రూపేణ వ్యాపకసిద్ధిః। తచ్చోపాదానత్వమేవేతి కథం నార్థాన్తరమ్ । కిఞ్చైవం ఘటాదావపి తత్తదుపాదానత్వేనైవోపస్థిత్యా సామాన్యేన రూపేణ కుత్రాప్యనుపస్థితేర్వ్యాప్తిరేవ న గృహ్యేత । అపి చ సామాన్యలక్షణయా జ్ఞానలక్షణయా యోగజధర్మరూపయా ప్రత్యాసత్త్యా ఉపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాకృతిమతా అస్మాదాదినా సిద్ధసాధనమ్ । తేషాం క్షిత్యవ్యవహితపూర్వసమయాసత్త్వేఽపి తదవ్యవహితోత్తరసమయాసత్త్వాత్ అదృష్టద్వారా తేషామపి జనకత్వసమ్భవాత్ జ్ఞానాదిసాక్షాజ్జన్యత్వస్య చ నిరస్తత్వాత్ । అథ యోగజధర్మాజన్యసవికల్పకాజన్యసామాన్యలక్షణాప్రత్యాసత్త్యజన్యజన్యోపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాకృతిమదజన్యం జన్యం పక్షః యోగజధర్మాజన్యసవికల్పకాజన్యసామాన్యలక్షణాప్రత్యాసత్త్యజన్యోపాదానగోచరజ్ఞానచికీర్షాకృతిమజ్జన్యమితి సాధ్యమ్ । యద్వా అనాగతగోచరసాక్షాత్కారజనకప్రత్యాసత్త్యజన్యజన్యజ్ఞానాదిమదజన్యం జన్యమనాతగోచరసాక్షాత్కారజనకప్రత్యాసత్త్యజన్యోపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానాదిమజ్జన్యమితి సాధ్యమ్। జ్ఞానావ్యవహితోత్తరసమయవర్తీచ్ఛాతదవ్యవహితోత్తరసమయవర్తికృతీనాం జనకత్వం వివక్షితమ్ , న తు జ్ఞానాదీనాం యౌగపద్యమ్ పౌర్వాపర్యం వా । అతో న సాధ్యాప్రసిద్ధిర్న వా క్షిత్యాదౌ బాధ ఇతి । మైవమ్ । యోగజధర్మసామాన్యజ్ఞానరూపప్రత్యాసత్తేనామనాగతగోచరసాక్షాత్కారస్య తజ్జనకప్రత్యాసత్తేనాఇచ్ఛ పరస్యాప్రసిద్ధతయా తదజన్యస్య సాక్షాత్కారస్యాప్రసిద్ధత్వేన పక్షసాధ్యయోర్విశేషణాసిద్ధ్యా పరం ప్రత్యాశ్రయాసిద్ధేః సాధ్యాప్రసిద్ధేశ్చ । తత్సిద్ధౌ వా పక్షే తదజన్యత్వాసిద్ధేః క్షితిజనకాదృష్టజనకకృతిచికీర్షాసాక్షాత్కారాణాం యోగజధర్మాద్యజన్యానామదృష్టద్వారా క్షితిజనకత్వేన సిద్ధసాధనాత్ । న చ తాదృశసాక్షాజ్జన్యత్వం వివక్షితమ్। ఘటాదిదృష్టాన్తే తదసమ్భవాత్, దృష్టాన్తే ఘటాదౌ జనకేష్టసాధనతాజ్ఞానస్యానుమితితేన జన్యసవికల్పకవ్యాప్తిగ్రహజన్యత్వేన సాధ్యాప్రసిద్ధేశ్చ । నను వ్యాప్తిబలేన సాధ్యం సిధ్యతి వ్యాప్తిశ్చ యత్ర యత్ర కార్యత్వం తత్ర తదుపాదానాభిజ్ఞజన్యత్వమ్ ఇతిరూపా, న తు యద్యత్కార్యం తత్తత్కఞ్చిదుపాదానాభిజ్ఞజన్యమితి । ఏవఇచ్ఛ యత్ర యత్ర కార్యత్వం తత్ర తదుపాదానాభిజ్ఞజన్యత్వమితి విశిష్య వ్యాప్త్యా క్షిత్యాదౌ కార్యత్వం క్షిత్యాద్యుపాదానాభిజ్ఞజన్యత్వమేవ సాధయతి। అతో న సిద్ధసాధనమితి చేత్, న। ఘటే పటే చ కార్యత్వస్య వ్యాప్తిగ్రహః కిం ప్రత్యేకం ఘటోపాదానాభిజ్ఞజన్యత్వేన, తత్తదుపాదానాభిజ్ఞజన్యత్వేన, ఉపాదానాభిజ్ఞజన్యత్వేన వా। ఆద్యే ఘటోపాదానాభిజ్ఞజన్యత్వాదౌ కార్యత్వస్య వ్యభిచార ఏవ । ద్వితీయే త్వననుగతతత్తచ్ఛబ్దాభిధేయఘటాద్యుపాదానగతానుగతరూపాభావాత్ కథం వ్యాపకతాగ్రహః। తత్తచ్ఛబ్దస్య స్వభావాత్ సమభివ్యాహృతపరతయా నాయం దోష ఇతి చేత్, న । అనుమానే శబ్దస్వభావోపన్యాసస్యాప్రయోజకత్వాత్ । అత ఏవేదానీం దేవదత్తో బహిరస్తి విద్యమానత్వే సతి గృహాసత్త్వాత్, విద్యమానత్వే సతి యో యదా యత్ర నాస్తి స తదా తదతిరిక్తే దేశేఽస్తి యథాహమేవ బహిరసన్ గృహమధ్యే తిష్ఠామీత్యత్ర

పక్షదృష్టాన్తసాధారణయత్వతత్త్వయోరనుగతయోరభావాన్నాన్వయీ, కిన్తు వ్యతిరేకీత్యుక్తమ్ ।
తృతీయే సిద్ధసాధనమేవ । అథ సర్గాద్యకాలీనద్వ్యణుకం
జ్ఞానేచ్ఛాకృతిసమానకాలీనసామగ్రీజన్యమ్ కార్యత్వాత్ ఘటవత్
అదృష్టసామగ్రీజన్యత్వేఽదృష్టత్వాపత్తిరితి చేత్ , న । పరమ్పరేతి సర్గాద్యసిద్ధేః। జ్ఞానాదీనాం
సిద్ధావపి ద్వ్యణుకాజనకత్వాత్ ఉదాసీనసిద్ధాప్రయోజకత్వాచ్చ । ఏతేన సర్గాద్యకాలీనం
ద్వ్యణుకం ద్వ్యణుకాసమవాయికారణసమానకాలీనకృతిజన్యమితి నిరస్తమ్ ।
ద్వ్యణుకాసమవాయికారణ సమానకాలీనకృతిత్వేన గౌరవాప్రయోజకత్వాభ్యామజనకత్వాత్।
కిఞ్చ కార్యత్వం న తావద్యోగోపస్థితకృత్యర్థత్వమ్ , అసిద్ధేః । నాపి పూర్వకాలాసత్త్వే సతి
ఉత్తరకాలసమ్బన్ధిత్వమ్, తత్తత్పూర్వకాలత్వస్యానానుగతత్వాత్,
సకలపూర్వకాలస్యాప్రసిద్ధేః । నాపి కాదాచిత్కత్వమ్ , ప్రాగభావేనానైకాన్తికత్వాత్ । నాపి
ప్రాగభావప్రతియోగిత్వమ్ , ధ్వంసేనానైకాన్తికత్వాత్ । నాపి సత్త్వే సతి తత్త్వమ్, సత్తాజాతేః
పరమ్పరేతి అసిద్ధేః, స్వరూపసత్త్వస్య చ ధ్వంసేఽపి సత్త్వాత్ । యత్త్వయంఘటః
ఏతద్ఘటజనకానిత్యజ్ఞానచికీర్షాకృత్యతిరిక్తజ్ఞానాదిజన్యః కార్యత్వాత్ పటవదిత్యాది । తన్న ।
విపక్షే బాధకాభావేనాప్రయోజకత్వాత్ । అన్యథా అయం ఘటః
ఏతద్ఘటజనకానిత్యాదృష్టాతిరిక్తాదృష్టజన్యః కార్యత్వాదపరఘటవత్।
ఏతత్సుఖదుఃఖసాక్షాత్కారౌ ఏతత్జనకానిత్యసుఖదుఖాతిరిక్తసుఖదుఃఖసాధ్యౌ
సుఖదుఃఖసాక్షాత్కారత్వాదిత్యాదినా నిత్యధర్మాధర్మసుఖదుఃఖాశ్రయస్యాపిసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ ।
అయం ఘటః స్వజనకానిత్యజ్ఞానాదృతిరిక్తజ్ఞానాద్యజన్యః ఘటత్వాత్ అపరఘటవదిత్యాదినా
సత్ప్రతిపక్షాచ్చ । కేచిత్తుదృశ్యతే తావదభిమతవిషయగ్రాహిణీన్ద్రియే మనో నివేశయతః
పుంసో మనఃక్రియానుకూలో యత్నః। తథాచ సర్గాద్యకాలీనశరీరజన్యజ్ఞానధ్వంసానాధార
కాలాధారజ్ఞానజనకాత్మమనోయోగజనికా మనఃక్రియా
తన్మనోగోచరప్రయత్నానాధారతన్మనోగోచరప్రయత్నతద్వ్యాప్యేతరసకలకారణాధారకాలాన
న్తరకాలానాధారాద్యసత్తాకా తన్మనః క్రియాత్వాత్ సమ్మతతన్మనఃక్రియావత్ । అర్థాత్
ప్రయత్నాధారకాలానన్తరకాలాధారా సా క్రియా సిధ్యతీత్యాహుః । తన్న । సర్గాద్యకాలే
జ్ఞానజనకమనః సంయోగజనకక్రియాయాం మానాభావః । పూర్వక్రియయైవ
సంయోగసమ్భవాత్ ఈశ్వరవాదినాం తన్మనోగోచరప్రయత్నానాధారః కాలోఽప్రసిద్ధ ఏవ ।
క్రియాత్వస్యైవ హేతుత్వే వ్యర్థవిశేషణత్వఞ్చ। కిఞ్చైవం
ప్రయత్నానాధారకాలానన్తరకాలానాధారత్వమ్ , అర్థాత్ తత్సిద్ధౌ మానాన్తరాదీశ్వరసిద్ధౌ
అర్థాన్తరత్వమితి। అత్రోచ్యతే। అదృష్టద్వారకోపాదానగోచరజన్యకృత్యజన్యాని సమవేతాని
జన్యాని
అదృష్టప్రాగభావవ్యాప్యప్రాగభావాప్రతియోగ్యుపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాకృతిమజ్జన్యాని
స్వజనకాదృష్టోత్తరోపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాకృతిమజ్జన్యాని వా
అపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాప్రయత్నవిషయీభవదుపాదానాని వా సమవేతత్వే సతి
ప్రాగభావప్రతియోగిత్వాత్ ।యదేవం తదేవం యథా ఘటః, తథా చైతాని తస్మాత్తథా ।
ఉక్తపక్షే కస్యచిదనన్తర్భావేఽపి తదాదాయ తథైవ నిరుక్తస్య పక్షత్వనిర్దేశే

సమూహాలమ్బనరూపైవానుమితిరుత్పద్యతే । న చ జన్యకృత్యజన్యత్వం
తావదననుగతేష్వేకరూపాభావేన గ్రహీతుమశక్యమితి వాచ్యమ్ । జన్యకృత్యజన్యత్వం హి
జన్యకృతిజన్యాన్యత్వమిత్యన్యతేన రూపేణ సామాన్యలక్షణయా తావతాముపస్థితేః। న చ
జన్యత్వవిశేషణవ్యావర్త్యాప్రసిద్ధిః, ప్రమేయో ఘట ఇతివదవ్యావర్తకత్వేఽపి
తదుపరక్తబుద్ధేరుద్దేశ్యత్వేన తస్యోపరఞ్జకత్వాత్ । ఉక్తాన్యామత్వమేవ సకర్తృకత్వమ్ । అత
ఏవ ఘటభోక్తా న ఘటకర్తేతి వ్యవహ్రియతే । ఏవఞ్చ శబ్దభూత్కారాదీనాం పక్షత్రైవ ।
జ్ఞానేచ్ఛాదీనామపి పక్షత్వాన్న సన్దిగ్ధానైకాన్తికతా, ఉపాదానస్య
సిద్ధత్వేఽప్యుపాదేయస్యాసిద్ధత్వేన తదవ్యత్తయా తత్రాపి చికీర్షా । యద్వా పక్షే హేతౌ చ న
సమవేతత్వం విశేషణమ్ , తేన ధ్వంసోఽపి పక్షః। సాధ్యే చ ఉపాదానపదం
కారణమాత్రపరమ్ , అనుపాదేయమేవ వా । జన్యేచ్ఛాకృత్యజన్యత్వఞ్చ పక్షే వివక్షితమ్ ,
తేన కృతిధ్వంసస్య కృతిజన్యత్వేఽపి ఇచ్ఛాజన్యత్వాభావాత్ పక్షత్వమ్ । క్షితిరేవ వా పక్షః ।
న చాఙ్కురే సన్దిగ్ధానైకాన్తికత్వమ్, పక్షపక్షసమనైరపేక్ష్యేణ ఘటాదౌ నిశ్చితవ్యాప్తేర్లిఙ్గస్య
తయోర్ధర్మనేనోభయత్రానుమిత్యవిరోధాత్ । న త్వనుమిత్యోరన్యోఽన్యాపేక్షత్వమ్ ,
యేనాన్యోన్యాశ్రయః స్యాత్ । ప్రతిజ్ఞాయా అవిషయత్వాత్ తత్ర పక్షసమవ్యపదేశః। న
చాఙ్కురస్య పక్షత్వేనానిర్దేశాత్తత్ర న పక్షధర్మతాజ్ఞానమితి వాచ్యమ్ ।
సిషాధయిషావిరహసహకృతసాధకప్రమాణాభావవతి లిఙ్గజ్ఞానస్యానుమితిమాత్రకారణత్వాత్
। తచ్చ క్షితౌ పఞ్చావయవేన అఙ్కురే స్వత ఏవేతి న కశ్చిద్విశేషః । యది చ క్షితౌ
హేతునిశ్చయదశాయాం అఙ్కురస్య హేతుమత్తయా న నిశ్చయస్తదా క్వ సన్దిగ్ధానైకాన్తికత్వమ్
। అథ పక్షసమే సాధ్యాభావసామానాధికరణ్యసంశయాత్ హేతౌ వ్యాప్తిగ్రహ ఏవ నోత్పద్యతే
ఉత్పన్నోఽపి వా బాధ్యతే ఇతి చేత్, తర్హి మహానసేఽపి ధూమే వ్యాప్తిగ్రహో న స్యాత్ ,
భూతోఽపి వా బాధ్యతే । సన్దిగ్ధవహ్నికపర్వతాపర్వతధూమవతామేకధర్మాభావేనాపక్షత్వాత్ ।
తస్మాత్సాధ్యసన్దేహవతి హేతునిశ్చయో న దోషః, కిన్తు గుణ ఏవ ।
అన్యథానుమానమాత్రముచ్ఛిద్యేత। పక్షాదన్యత్రతద్దూషణమితి యదుక్తం తత్ర పక్షాన్యత్వం
సిషాధయిషితసాధ్యాన్యత్వం యది , తదానపేక్షితానుమితిర్న స్యాత్ । అథ
సన్దిగ్ధసాధ్యాన్యత్వం సాధకబాధకప్రమాణాభావవిషయాన్యత్వం వా వివక్షితమ్ తదా
అఙ్కురేఽపి తన్నాస్తి । అథ ప్రతిజ్ఞావిషయాన్యత్వం తదా స్వార్థానుమిత్యుచ్ఛేదః।
నియతవిషయజ్ఞానాజన్యత్వేన పక్షవిశేషణాత్సర్వవిషయజ్ఞానసిద్ధిః। సాధ్యే చ జ్ఞానేచ్ఛా
ప్రయత్నానాం విశేషణత్వేన విశిష్టసాధనత్వం వివక్షితం తేన న
తదుపలక్షితక్షేత్రజ్ఞేనార్థాన్తరమ్। సామాన్యతోఽపి సాధ్యనిర్దేశే
పక్షధర్మతాబలేనాభిమతవిశేషసిద్ధిశ్చ। ననూద్యసాధ్యద్వయే
ఘటాద్యుపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాకృతీనామేవ జనకత్వమాయాతు ఇత్యర్థాన్తరమ్ । న
చ తేషాం వ్యభిచారాత్ క్షిత్యాదౌ న కారణత్వమితి వాచ్యమ్ । అనాదౌ ప్రవాహే కస్యచిత్
కదాచిత్ క్షితిద్వ్యణుకాదిపూర్వం ఘటాద్యుపాదానగోచరజ్ఞానాదిసత్త్వాత్ , న చ
సర్గాద్యకాలీనస్యాపి పక్షత్వాత్తత్రేశ్వరసిద్ధిః । పరమ్వ్రతి తదసిద్ధేరితి చేత్, న । జ్ఞానాదీనాం

త్రయాణాం స్వవిషయసమవేతకార్యం ప్రత్యేవ జనకత్వావధారణేనైతదనుమానస్య తదవిషయత్వాత్ । అత ఏవాన్యోపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానాద్యజన్యత్వేన పక్షవిశేషణమపిన యుక్తమ్ । తృతీయసాధ్యే తు నార్థాన్తరం క్షిత్యాదేర్ఘటాద్యుపాదానాసమవేతత్వాత్ । నను సామాన్యలక్షణాదిప్రత్యాసత్త్యా క్షిత్యాద్యుపాదానగోచరం యత్ ప్రత్యక్షం తజ్జన్యత్వమేవాస్తు। తథాచేశ్వరే న ప్రత్యక్షం న వేచ్ఛా ప్రయత్నౌ । తయోఃసమానాధికరణజ్ఞానావిషయేఽసత్త్వాత్। న చ తాదృశప్రత్యాసత్త్యజన్యత్వం ప్రత్యక్షవిశేషణమ్ , పరమ్ప్రత్యసిద్ధేరితి చేత్ , న । ద్రవ్యత్వేన జ్ఞానలక్షణయా వా కపాలగోచరప్రత్యక్షేఽపి ఘటాదౌ అకర్తృకత్వాత్ క్షిత్యాదౌ సకర్తృకత్వనిర్వాహకం జ్ఞానం సిధ్యద్విలక్షణమేవ సిధ్యతి । న చావయవవిభాగద్వారా క్షిత్యాదిషు జలక్షేపాత్సముద్రాదిషు హస్తక్షేపాత్పరమాణుద్వయసంయోగే చ ద్వణుకేష్వస్మదాదికర్తృకత్వాదంశతఃసిద్ధసాధనమితి వాచ్యమ్ । తత్రహి క్షితినాశే అస్మదాదీనాం కర్తృత్వం న తు ఖణ్డక్షితౌ, అవస్థితసంయోగేభ్య ఏవ తదుపపత్తేః । సకలతదుపాదానగోచరజ్ఞానేచ్ఛాకృతీనామభావాచ్చ । అత ఏవ ద్వయణుకేఽపి న కర్తృత్వమ్ జలక్షేపాదధికపరిమాణకసముద్రాదేః సపక్షత్వమేవ ఘటస్యేవ । నను ఘటే సాధ్యవికలత్వమ్ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం జ్ఞానాదేరేవ జనకత్వాత్ , న తు తదాశ్రయస్య ధర్మిగ్రాహకస్యాన్వయవ్యతిరేకస్య వా గ్రాహకస్యాభావాత్ । న చ ఘట ఆత్మజన్య ఉత్పత్తిమత్త్వాత్ జ్ఞానవదితి వాచ్యమ్ । ఆత్మసమవేతత్వస్యోపాధిత్వాత్। ఘటఃఆకాశజన్య ఉత్పత్తిమత్త్వాత్ శబ్దవదితివదప్రయోజకత్వాచ్చేతి చేత్ । మైవమ్ । ప్రయత్నవదాత్మసంయోగశ్చేష్టాద్వారా ఘటహేతురతఃప్రయత్న వత్ ఆత్మాపి హేతుః । న చాత్మసంయోగే సత్యపి ప్రయత్నం వినా న చేష్టేతి ప్రయత్న ఏవ తత్కారణమ్, అసమవాయికారణం వినా కార్యానుత్పత్తేః । న చాత్మసంయోగస్య కారణత్వేఽపి సంయోగే పరిచాయకమాత్రమాత్మేతి వాచ్యమ్ । సంయోగమాత్రస్యాకారణత్వేన సంయోగివిశేషితస్య హేతుత్వాత్ । ఆత్మసంయోగవ్యతిరేకప్రయుక్తక్రియావ్యతిరేకస్యాసిద్ధేర్నాత్మసంయోగఃకారణమితి చేత్ , న । యా క్రియా వ్యధికరణయదీయగుణజన్యా సాతత్సంయోగాసమవాయికారణికా యథా స్పర్శవద్వేగద్రవ్యసంయోగజా క్రియేతి వ్యాప్త్యా తత్సిద్ధేః। న చ క్రియాయా మూర్త్తమాత్రసమవేతాసమవాయికారణకత్వనియమ ఇతి వాచ్యమ్। కార్యమాత్రాభిప్రాయేణ జ్ఞానాదౌ వ్యభిచారాత్ విశిష్యాప్రయోజకత్వాత్ అసమవాయికారణసంయోగాశ్రయస్య తత్కార్యజనకత్వనియమాచ్చ । అన్యే తు అనుకూలకృతిసమవాయిత్వం కర్తృత్వమ్ , న తు జనకత్వే సతి గౌరవాత్ । కర్త్తరి కారకవ్యపదేశశ్చాభియుక్తానాం సవిశేషణే హీతి న్యాయేన కృతిపర్యవసన్న ఏవ। ఏవంజ్ఞానేచ్ఛాకృతిజన్యత్వమేవ సాధ్యమ్ తదాశ్రయత్వమేవేశ్వరస్య కర్త్తృత్వమ్। అథ ఘటే కృతిసాధ్యేష్టసాధనతాజ్ఞానం చికీర్షాద్వారా హేతుఃతచ్చ ప్రత్యక్షమ్ । చికీర్షావిషయే అనాగతే ఇన్ద్రియాసన్నికర్షాత్ । కిన్తు అనుమితిరూపమ్। తథాచ సాధ్యవికలో దృష్టాన్తఃసాధ్యాప్రసిద్ధిర్వా దోష ఇతి చేత్ , న । సిద్ధవృత్త్యసిద్ధవిషయా హి కృతిఃసిద్ధవిషయప్రత్యక్షే సతి సమ్భవతి । న హి మృదవయవానాం సంస్థానవిశేషేకృతిసాధ్యేష్టసాధనతానుమితావప్యవయవస్య ప్రత్యక్షేణోపస్థితిం వినా ప్రవృత్తిః । అత ఏవ

యాగే శబ్దాత్తదుపజీవిలిఙ్గాద్వా కృతిసాధ్యేష్టసాధనత్వేఽవగతేఽపి హవిరాదీనాం
ప్రత్యక్షేణానుపస్థితౌ న ప్రవృత్తిః । న చోపాదానప్రత్యక్షం ప్రవర్తకజ్ఞానోపక్షీణమ్। అప్రత్యక్షే
పరమాణౌ తత్క్రియాయామిష్టసాధనతాజ్ఞానేఽపి ప్రవృత్త్యభావాత్ । ప్రవృత్తివిషయస్య
మృదఙ్గాదేః ప్రత్యక్షత్వాత్న శబ్దఘూత్కారాదినా వ్యభిచారః । న
చాభిమతగ్రాహకేన్ద్రియసంయోగార్థం మనసి ప్రయత్నజన్యక్రియాదర్శనాచ్చవ్యభిచారః।
అదృష్టసహకృతతత్ప్రయత్నేణ హి మనోవహనాడీనాముపలమ్భేన తద్గోచరప్రయత్నాత్
నాడీక్రియా, తతః స్పర్శవద్వేగవన్నాడ్యా నోదనాన్మనసి క్రియా న తు ప్రయత్నాత్ । అత ఏవ
జలాద్యభ్యవహారమలోత్సర్గహేతునాడీనామనాద్యభ్యాసవాసనావశాత్
అదృష్టసహకృతతత్ప్రయత్నేణోపలమ్భాత్ తద్గోచరప్రయత్నః । నన్వేవం
ఘటాదావనుమితిజన్యత్వదర్శనాదీశ్వరే అనుమితిరపి సిద్ధ్యత్। యథా చ
ప్రత్యక్ష స్యేన్ద్రియజన్యత్వేఽపి నిత్యం తదీశ్వరే, తథానుమితేర్లిఙ్గజన్యత్వేపి సా తత్ర నిత్యైవ,
అనిత్యేన అనాదిద్వ్యణుకాద్యజననాదితి చేత్ , న । సుఖదుఃఖాభావాదిసాధనతానుమితేర్హి
హేతుత్వం ఘటాదౌ గృహీతమ్ । న చ భగవతి శరీరాదృష్టాభావేన సుఖమస్తి,అతో న క్షిత్యాదౌ
తస్య తథానుమితిర్యథార్థా సమ్భవతి । న చ తాదృశానుమితేరనుమిత్యన్తరస్య
వానుమితిత్వేన ఘటాదౌ ప్రవృత్తివిషయప్రత్యక్షవద్ధేతుత్వం గృహీతమితి నేశ్వరే అనుమితిః
। నను ద్వేషజన్యకృతిసాధ్యే చికీర్షావిరహాద్వ్యభిచారః తద్ధృష్టాన్తేన క్షిత్యాదౌ
ద్వేషసాధ్యత్వాదీశ్వరే ద్వేషోఽపి భవేత్। ద్వేషవతః సంసారిత్వేన భగవతోఽపి తథా
త్వాపత్తిరితిచేత్, న । న హి సర్వాదిద్వేషాదేవ తన్నాశానుకూలవ్యాపారే కృతిరుత్పత్తుమర్హతి
। ప్రయోజనమన్తరేణ ప్రేక్షావతాం దుఃఖైకఫలే కృతేరనుత్పత్తేః। కిన్తు దుఃఖసాధనధ్వంసం
తత్సాధ్యదుఃఖానుత్పాదం వా ఫలముద్దిశ్య తత్సాధనతాజ్ఞానాత్ । తథాచేష్టసాధనతాజ్ఞానాత్
తత్రేచ్ఛాఽస్త్యేవేతి సైవ కృతికారణం క్లృప్తత్వాత్ , ద్వేషస్తు పరమ్పరయా తదుపక్షీణః।
కుతస్తర్హి ద్వేషసిద్ధిః , శత్రుం ద్వేష్మీత్యబాధితప్రత్యయాత్ । న చాదృశ్యస్య
కర్తృరనుపలబ్ధిబాధః। అనుపలబ్ధిమాత్రస్య బాధకత్వే అతీన్ద్రియోచ్ఛేదాత్
యోగ్యానుపలబ్ధేశ్చాసిద్ధేః, పరమాత్మనోఽయోగ్యత్వనియమాత్। శశశృఙ్గప్రతిబన్ధ్యా చ
నాదృశ్యమాత్రనిరాసః। పరమాణాదిసీ్వకారాత్ । నాప్యయోగ్యకర్తృనిరాసః, చేష్టయా
జ్ఞానాదిమతః పరమాత్మనోఽనుమానాత్ పరమ్ప్రతి తస్యాయోగ్యత్వాత్ । నాపి శృఙ్గే
పశుత్వవదప్రయోజకమ్, కర్తుః కార్యమాత్రే కారణత్వావధారణాత్, ప్రతిబన్ధిమాత్రస్య
చాదూషణత్వాత్ । శశే పశుత్వేనాయోగ్యశృఙ్గసిద్ధిః కుతో నేతి చేత్ , న । అర్థాన్తరత్వాత్ ,
విపక్షే బాధకాభావేన వ్యాప్త్యసిద్ధేః । శృఙ్గత్వస్య యోగ్యసంస్థానవిశేషవ్యఙ్గత్వేనాయోగ్యస్య
విరోధేన శఙ్కితుమశక్యత్వాత్ । శశే శృఙ్గస్యాత్యన్తాభావ ఇతి
సర్వేషామబాధితప్రత్యక్షబాధితత్వాచ్చ । అథ కృతికార్యయోర్నాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం
వ్యాప్తిగ్రహః। తన్మతే వ్యాపకకృతేః సత్త్వే తద్దేశే సమయే వా కృతిమాత్రవ్యతిరేకానిరూపణాత్ ।
నిత్యకృతేరన్వయోఽపి న గృహీతః వహ్నిమాత్రవ్యతిరేకోఽస్తి గృహ్యతే చేతి, న
చైవమాకాశాత్మనోరప్రసిద్ధిః, సమవాయిమాత్రస్య వ్యతిరేకానిరూపణేన కార్యం

సమవాయికారణజన్యమితి వ్యాప్తేరసిద్ధేరితి వాచ్యమ్ । సమవాయికారణత్వగ్రహే హి తత్సంసర్గాభావోఽప్రయోజకో నిమిత్తమాత్రసాధారణత్వాత్। కిన్తు యత్సమవాయి తత్ర కార్యమ్, యన్న సమవాయి తత్ర నేత్యన్యోఽన్యాభావమాదాయ కార్యం సమవాయిజన్యమితి వ్యాప్తిగ్రహసమ్భవాత్ , సమవాయిత్వేన తయోరన్యోఽన్యాభావోఽస్తి గృహ్యతే చ । యద్వా భావకార్యం సమవేతమితి వ్యాప్త్యా తయోः సిద్ధిరితి। యథా హి యద్యద్ధూమేనన్వయే ధూమో గృహీతస్తత్తద్వ్యతిరేకే ధూమమాత్రవ్యతిరేకగ్రహాత్ వహ్నిధూమమాత్రయోర్వ్యాప్తిగ్రహः న తు పర్వతీయవహ్నేరన్వయ వ్యతిరేకగ్రహాత్ । న చాన్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం అన్యవ్యాప్తిగ్రహే అతిప్రసఙ్గः ఇతి వాచ్యమ్ । యద్విశేషయోరన్వయ వ్యతిరేకగ్రహస్తత్సామాన్యయోర్బాధకం వినా వ్యాప్తిగ్రహాత్ , స చ వహ్నిధూమవ్యాప్తిగ్రహः ఉత్పద్యమానः సకలధూమగోచరో ధూమత్వపురస్కారేణ ప్రసిద్ధధూమగోచర ఏవ వా భవతి। తథేహాపి కృతివిశేషకార్యవిశేషయోరన్వయవ్యతిరేకగ్రహో బాధకమన్తరేణ కృతికార్యమాత్రయోర్వ్యాప్తిగ్రహే ఉపాయः, న తు పక్షధర్మతాబలలభ్యవిశేషాన్వయవ్యతిరేకగ్రహः అనుమానమాత్రోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । ఏతేన "కార్యత్వస్య విపక్షవృత్తిహతయే సమ్భవ్యతేఽతీన్ద్రియः కర్తా చేద్వ్యతిరేకసిద్ధివిధురా వ్యాప్తిः కథం సిధ్యతి। దృశ్యేఽథ వ్యతిరేకసిద్ధిమనసా కర్తా సమాశ్రీయతే తత్త్యాగేఽపి తదా తృణాదికమితి వ్యక్తం విపక్షేక్షణమితి" "॥

నిరస్తమ్ । నను యది కర్తృమాత్రవ్యాప్తిగ్రహాదదృశ్యకర్తృసిద్ధిస్తదా వహ్నిమాత్రవ్యాప్తధూమాత్ అదృశ్యజాతరీయవహ్నిసిద్ధిరపి స్యాత్ । న స్యాత్ । అదృశ్యవహ్నేర్ధూమానుత్పత్తేర్దృశ్యస్యైవ తత్ర హేతుత్వాత్ । నను జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నత్రయవ్యతిరేకాన్న కార్యవ్యతిరేకः। కిన్తు ఏకైకవ్యతిరేకాత్ । తథాచ వ్యర్థవిశేషణత్వేన విశిష్టవ్యతిరేకో న హేతువ్యతిరేకవ్యాప్య ఇతి న హేతోర్విశిష్టసిద్ధిः, సాధ్యావ్యాపకాభావప్రతియోగినः ఏవ సాధ్యగమకత్వాదితి చేత్, న । యత ఏకైకవ్యతిరేకాత్కార్యవ్యతిరేకः , అత ఏవ కార్యత్వాదేరేకైకం సిధ్యత్ త్రయమపి సిధ్యతి । ఆర్థస్తు సమాజः । స్యాదేతత్ । అశరీరः నిత్యజ్ఞానాదిమాన్ సర్వజ్ఞः కర్తా పక్షే వివక్షితో, ఘటాదౌ చ కార్యత్వస్య తద్విపరీతకర్తృసహ చారదర్శనాద్విశేషవిరుద్ధత్వమితి చేత్ , న । హేతోర్వివక్షితసాధ్యవిపరీతసహచారమాత్రస్యాదూషకత్వాత్। అన్యథానుమానమాత్రోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । న చానిత్యజ్ఞానాసర్వజ్ఞశరీరకర్తృత్వేన సమం కార్యత్వస్య వ్యాప్తిరస్తి, యేన విపరీతసాధనే విరుద్ధత్వం స్యాత్ । తాదృశవ్యాప్తిశ్చ త్వయా మయా వా నాఙ్గీక్రియతే । అఙ్కురాదౌ యోగ్యానుపలమ్భేన శరీరకర్తృకత్వాభావాత్ । అథ యథాదర్శనబలప్రవృత్తవ్యాప్త్యాఽనిత్యజ్ఞానాదిమాన్ కర్తోపనేయः, పక్షధర్మతయా చ నిత్యజ్ఞానాదిమాన్ । తథాచోపనేయవిశేషయోర్విరోధేన వ్యాప్తిపక్షధర్మతయోర్విరోధాత్ పరస్పరసహకారితావిరహాన్నానుమానం విశేషవిరోధాదితి । చేత్ , న। అనిత్యజ్ఞానాదికర్తృజన్యత్వేన వ్యాప్త్యగ్రహాత్ , జ్ఞానాదిమత్కర్తృజన్యత్వవ్యాప్తేశ్చ పక్షధర్మతాబలలభ్యవిశేషావిరోధాత్, కేవలాయా వ్యాప్తేः పక్షధర్మతాయాశ్చ

పృథగుపనాయకత్వాభావాచ్చ ఏకవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । తథాచ నిరపేక్షతాదశాయాం విశేషానుపస్థానాదేవ న విరోధజ్ఞానమ్, సాపేక్షతాదశాయాన్తు సహోపలమ్భాదేవ విరోధప్రతియోగినోఃసిద్ధ్యసిద్ధిభ్యాం విరోధజ్ఞానాభావాచ్చ। లిఙ్గవిశేషేణ సాధ్యవిశేషేణ విరోధే చ విశేషవిరోధః, యథా చన్దనప్రభవవహ్నిమానయమ్ అసురభిధూమవత్త్వాదితి। నను జ్ఞానత్వనిత్యత్వయోఃకర్తృత్వాశరీరిత్వయోశ్చ పరస్పరవిరుద్ధత్వేన ఏకధర్మ్యసమావేశాత్ కథం నిత్యజ్ఞానాదికర్తృసిద్ధిరితి చేత్ , న । ఉపసంహారస్థానస్యాభావాత్ । తథాహి ఈశ్వరే తద్బుద్ధౌ చాశరీరత్వకర్తృత్వే బుద్ధిత్వనిత్యత్వే చోపసంహ్రియమాణే విరుద్ధే । న తు స్వాశ్రయస్థితే, ఉభయోచ్చేదప్రసఙ్గాత్ । న చేశ్వరస్తద్బుద్ధిర్వోపస్థితా, ఉపస్థితౌ వా ధÐమగ్రాహకమానేన తయోర్విరోధాపహారాత్। అనుపస్థితే చ తద్ద్వయే విరోధజ్ఞానమకిఞ్చిత్కరమేవ, అస్మదాదిబుద్ధౌ వ్యోమాదౌ కువిన్దే ముక్తాత్మని చోపస్థితే విరోధోపసంహారాత్। బుద్ధిత్వనిత్యత్వయోఃకర్తృత్వాశరీరత్వయోరనధిగమేఽపి ఈశ్వరే అశరీరకర్తృత్వనిత్యజ్ఞానాదిసిద్ధిరప్రత్యూహైవ। అత ఏవ నిత్యత్వావయవత్యోర్విరోధజ్ఞానమకిఞ్చిత్కరమేవేతి పరమాణుసిద్ధిః। ఈశ్వరతద్బుద్ధ్యాదికన్తర్కితమితి చేత్ , న। తర్కస్య ప్రసఞ్జనస్య సంశయస్య చాజ్ఞాతేఽసమ్భవాత్ । స్యాదేతత్।ఘటాదౌ కృతిసాధ్యతా హస్తాదివ్యాపారద్వారైవ గృహీతా న తు సాక్షాత్ । న చ పితాపుత్రయోరేకఘటసాధనత్వమివ ప్రయత్న హస్తాదివ్యాపారయోఃసాక్షాత్సాధనత్వం వాచ్యమితి వాచ్యమ్ । ఘటార్థం హస్తవ్యాపారవత్కులాలసమీపస్థస్య హస్తాదివ్యాపారశూన్యస్య తద్ఘటకర్తృత్వాపత్తేః । న చ హస్తాదివ్యాపారవత్తా అశరీరస్య సమ్భవతి । అన్యాదృశీ చ కృతిసాధ్యతా న దృష్టా । శరీరతద్వ్యాపారౌ చాజ్ఞురే బాధితావితి కర్తురపి బాధ ఏవ । అన్యథా త్వదనుమానాదేవ క్షేత్రజ్ఞ ఏవ కర్తానుమీయతే బుద్ధ్యాదిమత్పరాత్మనో యోగ్యానుపలబ్ధిబాధాభావాత్। శరీరవ్యాపారద్వారైవ క్షేత్రజ్ఞస్య హేతుత్వాత్ శరీరవ్యాపారస్య చాజ్ఞురే బాధాత్ స బాధిత ఇతి చేత్ । తర్హి కర్తృమాత్రస్యాపి తద్ద్వారైవ చేష్టేతరకార్యే కర్తృత్వాధారణత్ తద్బాధే కర్తృమాత్రబాధోఽపి । ఏవఞ్చ కృతిసాధ్యత్వే శరీరవ్యాపారజన్యత్వం ప్రయోజకమితి స ఏవ ఉపాధిః। ఏవం జ్ఞానేచ్ఛయోరపి ఇచ్ఛాకృతిద్వారా జనకత్వమితి కథం ద్వారం వినా క్షిత్యాదౌ జనకత్వమితి । ఉచ్యతే । జన్యమాత్రే హస్తాదివ్యాపారజనకకృతిత్వేన న జనకత్వమ్, చేష్టాయాం కృత్యాదౌ చ వ్యభిచారాత్ । కిన్తు ఘటాదౌ చ తథా జనకత్వమితి జన్యమాత్రే కృతిమాత్రస్య జనకత్వవిరోధివిశేషయోర్జన్యజనకభావే బాధకం వినా సామాన్యయోరపి తథాభావనియమాత్। న హి విశేషే విశేషప్రయోజకత్వేన సామాన్యప్రయోజకత్వవిరోధః। చేష్టేతరకార్యే శరీరవ్యాపారద్వారైవ కృతేర్హేతుత్వాత్ తేన వినా క్షిత్యాదౌ న కృతిసాధ్యత్వమితి చేత్ , న । చేష్టేతరకార్యమాత్రే శరీరవ్యాపారజనకకృతిత్వేన న జనకత్వమ్ , క్షిత్యాదౌ వ్యభిచారాత్, కిన్తు తద్విశేషఘటాదావిత్యుక్తత్వాత్ । న చైవమామవాతజడీకృతకలేవరస్య ప్రయత్నాదేవ ఘటోత్పత్తిఃస్యాత్ , హస్తాదివ్యాపారం వినైవ కృర్తేర్హేతుత్వాదితి వాచ్యమ్ । ఘటే కృతివత్ హస్తాదివ్యాపారస్యాపి హేతుత్వాత్। యదుక్తం " "క్షేత్రజ్ఞ ఏవ కుతో నానుమీయతే" " ఇతి ।

తత్ర హస్తాదివ్యాపారకృతిమాన్ యది క్షేత్రజ్ఞోఽభిమతస్తదా హస్తాదివ్యాపారకృతిమాన్ క్షేత్రజ్ఞోఽభిమతస్తదా హస్తాదివ్యాపారస్యాజ్ఞురే యోగ్యానుపలబ్ధిబాధాత్ ।
అథహస్తాదివ్యాపారరహితకృతిమానభిమతస్తదోమిత్యుచ్యతే। స ఏవ భగవానీశ్వరః । అత ఏవ సహభావనిరూపకత్వే నియతపూర్వవర్తిత్వం కారణత్వమ్ ।
సమవాయ్యసమవాయినోస్తథాత్వేన నిమిత్తేఽపి తథాభావాత్ । అన్యథా ప్రతిబన్ధకాభావానన్తరం ప్రతిబన్ధకసత్త్వకాలే కార్యం స్యాత్ ప్రతిబన్ధకాభావస్య పూర్వం సత్త్వాత్ । న చ కృతేః సహభావనిరూపకత్వం స్వతః, కార్యసమయే అభావాత్ । తథాచ తత్పరిచాయితవ్యాపారద్వారా తస్యాః సహభావనిరుపకత్వమ్। అతః శరీరవ్యాపారద్వారైవ కృతేర్జనకత్వం న కేవలాయాః ఇత్యపాస్తమ్ ।
సమవాయ్యసమవాయిప్రతిబన్ధకాభావానామవినశ్యదవస్థత్వేన కారణత్వాత్ తథైవాన్వయవ్యతిరేకాత్। తేన తేషామభావే వినాశక్షణే చ న కార్యమ్ । అన్యథా ప్రతివ్యక్తి కార్యసహభావనిరూపణే కార్యోత్పత్తేః ప్రాక్ సహభావస్య నిరూపయితుమశక్యత్వాత్ కారణత్వానిశ్చయేన క్వాపి ప్రవృత్తిర్న స్యాదితి తజ్జాతీయత్వస్యావశ్యవాచ్యత్వే వినశ్యదవస్థం కథం సహభావేనాపి వ్యవచ్ఛేద్యమ్। అతః స్వరూపయోగ్యతారూపా కారణతా తత్రాపి । కార్యాభావస్తు సహకారివిరహాత్ । అన్యథా నిమిత్తానాం ప్రత్యేకం కార్యసహభావనిరూపకత్వేన జనకత్వే గౌరవమ్। ప్రాగభావస్య ప్రతియోగ్యజనకత్వప్రసఙ్గాచ్చ । అన్యథా ఉత్పన్నోఽపి ఘటః పునరుత్పద్యేత సామగ్రీసత్త్వాత్ । న చ స ఏవ తత్ర ప్రతిబన్ధకః। అభావాన్తరస్య తత్రాకారణత్వేన కారణీభూతాభావప్రతియోగిత్వరూపస్య ప్రతిబన్ధకత్వస్య ప్రాగభావకారణత్వ ఏవ విశ్రామాత్ । న చైకా సామగ్రీ ఏకదైకమేవ కార్యం జనయతి స్వభావాదితి వాచ్యమ్ । సామగ్రీతద్విరహస్య కార్యతదభావప్రయోజకత్వేన సామగ్ర్యాం సత్యాం కార్యస్య , తదభావే కార్యాభావస్య వజ్రలేపాయితత్వాత్ ।
స్యాదేతత్।కర్తా శరీర్యేవ జ్ఞానమనిత్యమేవ బుద్ధిరిచ్ఛాద్వారైవ ఇచ్ఛా కృతిద్వారైవ హేతురిత్యాదిప్రాథమికవ్యాప్తిప్రత్యక్షవిరోధాన్నా శరీరనిత్య జ్ఞానాదికర్తృసిద్ధిః। అత ఏవ శరీరమనిత్యమేవేతి నియమాన్న కర్తృత్వేన నిత్యాతీన్ద్రియశరీరసిద్ధిరీశ్వరే । న చాప్రయోజకత్వమ్, నిరుపాధిత్వేన శఙ్కాకలఙ్కానవతారాత్ । కార్యత్వసకర్తృకత్వయోరపి యది నిరుపాధిత్వమస్తి తదాపి తుల్యబలత్వేన సత్ప్రతిపక్షాత్ తత్ప్రతిబన్ధోస్తు । న చ కార్యత్వం పక్షధర్మతాబలాత్ బలీయః, కర్తా శరీర్యేవేత్యాదౌ తు తన్నాస్తీతి వాచ్యమ్ । జ్ఞానమనిత్యమితి వ్యాప్తేరేవ క్షిత్యాదౌ జ్ఞానజన్యత్వవిరోధిత్వాత్ । ఏవం కార్యం జ్ఞానజన్యం జ్ఞానమనిత్యమేవేత్యనయోర్విరోధ ఏవ । అవిరోధే తు ద్వయమపి స్యాత్। తథాచ క్షిత్యాదౌ శరీరర్యనిత్యజ్ఞానపర్యవసానే విరోధ ఏవ స్యాత్। కిఞ్చ జ్ఞానమనిత్యమేవేత్యాదౌ నిత్యజ్ఞానాదేరప్రసిద్ధేస్తదవ్యావర్తకతయా నోపాధిత్వనిశ్చయః తత్సంశయో వా। కార్యత్వ సకర్తృకత్వవ్యాప్తిగ్రహదశాయాం శరీరవ్యాపారావ్యభిచారాదుపాధేర్నిశ్చయః సంశయో వాస్తీతి । తన్న । జ్ఞానమనిత్యమేవేత్యాదివ్యాప్తేరసిద్ధేః । విపక్షబాధకాభావేనాప్రయోజకత్వాత్ । నిరుపాధిసహచారదర్శనవ్యభిచారాదర్శనాదేవ వ్యాప్తిగ్రహః, నిరుపాధిత్వేన వా విపక్షే బాధకమితి చేత్, న। అవయవో మహానేవ తేజ ఉద్భూతరూపమేవేత్యాదివ్యాప్తిగ్రహాత్

పరమాణునయనాదేరసిద్ధిప్రసఙ్గాత్। అథద్రవ్యచాక్షుషే అనేకద్రవ్యవత్త్వస్య, సాక్షాత్కారే విషయేన్ద్రిసన్నికర్షస్య హేతుత్వాత్ తన్మూలకవిపక్షబాధకేన పరమాణ్వాదిసాధకస్య బలవత్త్వాత్ పరమాణ్వాది సిద్ధౌ విరోధివ్యాప్తేర్బాధః న తు వైపరీత్యమ్ । విపక్షే బాధకాభావేన తస్యాబలవత్త్వాదితి మన్యసే, తర్హి జ్ఞానాదికార్యకారణభావావధారణాత్ తన్మూలకవిపక్షబాధకేన నిష్కలఙ్కవ్యాప్తిగ్రహాత్ పక్షధర్మతాగ్రహసహితాన్నిత్యజ్ఞానాదిసిద్ధౌ వ్యభిచారాన్న వ్యాప్తిః । అన్యథా సాధ్యం పక్షాతిరిక్త ఏవేత్యాదినిరుపాధిసహచారాత్ వ్యాప్తిగ్రహే సకలానుమానోచ్ఛేదః। వయన్తు బ్రూమః । పక్షధర్మతాబలాన్నిత్యం జ్ఞానం సిద్ధ్యత్ బుద్ధిరనిత్యైరేవేతి వ్యాప్తిప్రత్యక్షేణ న ప్రతిబధ్యతే। అస్మదాపి బుద్ధివిషయకత్వేన భిన్నవిషయకత్వాత్ ఏకవిషయవిరోధిజ్ఞానస్యైవ ప్రతిబన్ధకత్వాత్ నిత్యత్వానిత్యత్వయోరేకజాతీయే ద్రవ్యేఽవిరోధాత్। బుద్ధిమాత్రేఽనిత్యత్వావగమాత్ కథం తద్విశేషే నిత్యత్వబుద్ధిరితి చేత్, న। బుద్ధిమాత్రస్యేశ్వరానీశ్వరబుద్ధిపరత్వే విరోధాత్ వ్యభిచారాచ్చ। అస్మదాదిబుద్ధిపరత్వే చ భిన్నవిషయత్వేనాప్రతిబన్ధకత్వాత్ । బుద్ధిత్వం నిత్యావృత్త్యేవేత్యవగతమతః కథం తత్ర నిత్యవృత్తిత్వావగమ ఇతి చేత్ , న। ఉభయసిద్ధనిత్యావృత్తిత్వావగమేఽప్యతిరిక్తనిత్యవృత్తిత్వావగతౌ విరోధాభావాత్। బుద్ధిత్వమనిత్యత్వవ్యాప్యమవగతం నానిత్యత్వాభావవతి జ్ఞాతవ్యమితి చేత్ , న । అనిత్యత్వవ్యాప్యత్వమనిత్యమాత్రవృత్తిత్వం తత్ర చోక్తమేవ । ఏతేన కర్తా శరీర్రేవేత్యాద్యపి జ్ఞానం ప్రతిబన్ధకమితి నిరస్తమ్ । నను కర్తృజన్యత్వే జన్యత్వం నావచ్ఛేదకమ్, కిన్తు ఘటత్వాదికమేవ, తేనైవ రూపేణాన్వయవ్యతిరేకగ్రహాదావశ్యకత్వాచ్చ । అననుగతమపి జన్యతావచ్ఛేదకమ్, వహ్నిజన్యతాయాం ధూమత్వాదివత్ । అథఘటత్వాదివజ్జన్యత్వమవచ్ఛేదకమ్ । న హి విశేషోఽస్తీతి సామాన్యమప్రయోజకమ్ । తథాచ వహ్నిజన్యత్వే ధూమవిశేషః ప్రయోజ్యోఽస్తీతి న ధూమసామాన్యమగ్నిం గమయేత్ । తస్మాద్యద్విశేషయోః కార్య కారణభావస్తత్సామాన్యయోరపి బాధకం వినా తథాత్వనియమ ఇతి చేత్ , న । తత్ర బాధకాభావాత్ । అత్ర చ జ్ఞానమనిత్యమేవేత్యాదిప్రాథమికబహువ్యాప్తౌ బాధాత్ । తుల్యత్వే వా వ్యాప్తిసంశయాధాయకత్వాత్ । న చ కార్యకారణభావమూలకత్వేన కార్యత్వసకృర్తృకత్వవ్యాప్తిర్బలీయసీతి వాచ్యమ్ । విరోధిప్రత్యక్షేణ కార్యకారణభావస్యైవాసిద్ధేః । ఏతేనధూమాదౌ వహ్నిజన్యతావచ్ఛేదకమనుగతం న సమ్భవతి। ఇహ తు జన్యత్వమనుగతమస్తి। అతో బాధకం వినా న ముచ్యతే ఇతి నిరస్తమ్ । జ్ఞానమనిత్యమేవేత్యాదిసహచారావసాయస్య బాధకం వినా పక్షధర్మవ్యాప్తిపర్యవసాయిత్వేన బాధకత్వాదితి । మైవమ్ । నిరుపాధిత్వేన సహచారావసాయస్య సాధకం బాధకఞ్చ వినా సాధారణ్యేన వ్యాప్తిసంశయాధాయకత్వాత్ । అన్యథా సాధ్యం పక్షాతిరిక్తే ఏవ సుఖం దుఃఖసమ్బన్ధమేవేత్యాదివ్యాప్తిగ్రహస్య కార్యకారణభావగ్రాహకబాధకత్వే తత్సంశయాధాయకత్వే వా కార్యాత్కారణానుమానోచ్ఛేదే నిరీహం జగజ్జాయేత । తస్మాద్ యద్విశేషయోః కార్యకారణభావస్తత్సామాన్యయోః కార్యకారణభావో బలవతా బాధకేనాపనీయతే। న చాత్ర తదస్తి । విరోధివ్యాప్తిసాధకస్య విపక్షబాధకస్యాభావాత్। నవ్యాస్తు కార్యం కర్తృజన్యమితి వ్యాప్తితోఽశరీరనిత్యజ్ఞానకర్తకర్తృపస్థితౌ జ్ఞానమనిత్యమేవేత్యనేన

విరోధప్రతిసన్ధానం న తు తాం వినా, ప్రతియోగ్యనుపస్థితౌ విరోధానిరూపణాత్।
తథాచోపజీవ్యబాధాత్ జ్ఞానమనిత్యమేవేతి వ్యాప్తిజ్ఞానమకిఞ్చిత్కరమేవ । అత ఏవ
పక్షధర్మతావినాకృతం విరోధివ్యాప్తిజ్ఞానం న హేత్వాభాసతయోక్తం
విరోధప్రతియోగిసిద్ధ్యసిద్ధిపరాహతత్వాదితి। స్యాదేతత్। అస్తు శరీరజన్యత్వముపాధిః । న చ
పక్షేతరత్వవత్ పక్షమాత్రవ్యావర్త్తకవిశేషణవత్త్వాత్ సాధనవిశేషితత్వాత్
సాధనతుల్యయోగక్షేమత్వేన సాధ్యవ్యాపకత్వానిశ్చయాచ్చ నోపాధిత్వమితి వాచ్యమ్ ।
చేష్టేతరకార్యేషు శరీరవ్యాపారద్వారైవ కర్తుః కారణత్వాత్ శరీరసహకృత స్యైవ స్వకార్యే
కారణత్వాచ్చ । న హి శరీరవినాకృతః కర్తా శరీరక్రియాం చేష్టాం ఘటాదికం వా జనయతి। న చ
యత్సహకృతం యజ్జనకం తేన వినా తజ్జనకమ్। అతోఽర్థాచ్ఛరీరజన్యమేవ కర్తృజన్యమితి
సాధ్యవ్యాపకత్వనిశ్చయాత్ । పక్షేతరత్వాదౌ చ విపక్షబాధకాభావాన్న
సాధ్యవ్యాపకతానిశ్చయ ఇతి తేషామనుపాధిత్వే బీజమ్ । అత ఏవ బాధోన్నీతం
వహ్నితరత్వం వహ్నిమత్త్వేన ధూమవత్త్వే సాధ్యే ఆర్ద్రేన్ధనప్రభవవహ్నిమత్త్వమ్, రసవత్త్వేన
గన్ధవత్త్వే సాధ్యే పృథివీత్వముపాధిః । విపక్షబాధకైస్తేషాం సాధ్యవ్యాపకత్వనిశ్చయాత్ । న చ
సాధనవిశేషితత్వమపి। జన్యత్వం హి ప్రాగభావప్రతియోగిత్వమ్। శరీరజన్యత్వఞ్చ
శరీరకారణవత్వమ్। అన్యానిరక్తేః ఇతరపదసమభివ్యాహారేణ జన్యపదాదితరకారణకస్యైవ
ప్రతీతేః తదర్థకత్వకల్పనాదితి విధౌ వక్ష్యతే । అత ఏవ
శరీరకర్తృకత్వముపాధిఃశరీరసహకృత స్యైవ కర్తుః కారణత్వాత్ । వ్యాప్యం
వ్యాపకకోటావనివేశ్యత ఏవ ప్రమాణస్య వ్యాప్తిగ్రాహకత్వాత్। శరీరకర్తృకత్వ
సకర్తృకత్వయోర్న వ్యాప్తిగ్రహః ఇతి చేత్ , న। విశిష్టావిశిష్టభేదేన వ్యాప్యవ్యాపకభావావిరోధాత్ ।
అత ఏవ జన్యత్వేన కారణజన్యత్వమనుమీయతే ఇతి । మైవమ్। కర్తుర్హి శరీరసహకారితా కిం
ఘటాదౌ కర్తవ్యే కార్యమాత్రే వా స్వకార్యే వా। ఆద్యే కర్తా శరీరం వినా ఘటాదికం న కరోతీతి
కిమాయాతం కర్తుః కార్యమాత్రకరణే। ద్వితీయే చ కార్యమాత్రం కర్తృజన్యమితి న త్వయా
స్వీక్రియతే। స్వీకారే వా శరీరాజన్యమపి కార్యం కర్తృజన్యమితి సాధ్యావ్యాపకత్వమ్ । తృతీయే
తు స్వజన్యత్వం న స్వజన్యతావచ్ఛేదకమ్, ఆత్మాశ్రయాత్ । తథాపి యచ సకర్తృకత్వమస్తి
తత్ర శరీరజన్యత్వమావశ్యకమితి తస్య సాధ్యవ్యాపకత్వమ్ , తుల్యయోగక్షేమత్వేన
హేతువ్యాప్యతాసంశయాధాయకత్వేన సన్దిగ్ధోపాధిత్వం వేతి చేత్ , న । లాఘవేన బాధకం వినా
కర్తృజన్యత్వే సతి జన్యత్వమవచ్ఛేదకమ్, న తు శరీరజన్యత్వం గౌరవాత్। తథాచ
శరీరజన్యత్వం న సకర్తృకత్వవ్యాపకమ్। ఘటాదౌ త్వార్థః సమాజః। ఘటత్వేన
శరీరజన్యత్వనియమాత్ । న తు వ్యాప్యత్వప్రయుక్తః। మానాభావాత్ శరీరజన్యత్వం న
సకర్తృకత్వవ్యాపకం తద్వ్యాప్యజలత్వావ్యాపకత్వాత్ నిత్యత్వవదితి బాధకాత్ హస్తాదినా పి
కర్తృత్వనిర్వాహేణశరీరస్యాప్రయోజకత్వాత్। సాక్షాత్ప్రయత్నాధిష్ఠేయజన్యత్వస్య
సాధనవ్యాపకత్వాచ్చ। శరీరకర్తృకత్వమపి నోపాధిః । జన్యమాత్రే కర్తుః
శరీరసహకారితావిరహాత్। అథ యద్విశేషయోః కార్యకారణభావస్తత్సామాన్యయోరపి బాధకం
వినా తథా నియమ ఇతి త్వయా నిరటఙ్కి । తథాచ కర్తృవిశేషశరీరజన్యవిశేషయోః
కార్యకారణభావనియమాత్ కర్తృమాత్రశరీరజన్యమాత్రయోరపి తథాభావః। తథాచ

శరీరజన్యత్వం కర్తృజన్యతావచ్ఛేజకమితి భవత్యుపాధిః । న చైవం
ఘటత్వవచ్ఛరీరజన్యత్వం సకర్తృకత్వవ్యాప్యం న తు వ్యాపకమపీతి వాచ్యమ్ ।
ఉభయసిద్ధసకల సకర్తృకవృత్తిత్వేన సాధ్యవ్యాపకతానిర్ణయాత్ । జన్యత్వేఽపి
సకర్తృకత్వవ్యాప్యత్వగ్రాహకమస్తీతి చేత్, తర్హి ఉభయత్ర వ్యాప్తిగ్రాహకసామ్యే
వినిగమకాభావాత్ వ్యాప్తిసంశయాధాయకత్వేన సన్దిగ్ధోపాధిర్వ్యాప్యతాసిద్ధిర్వా ।
హేతువ్యాప్యతాసంశయాధాయక ఏవ హి సన్దిగ్ధోపాధిః। స చ సాధ్యవ్యాపకత్వే
సాధనావ్యాప్కత్వే వోభయత్ర వా సంశయాత్ । న చ వాచ్యమ్
శరీరజన్యత్వసకర్తృకత్వయోరన్వయవ్యతిరేకజ్ఞానే జన్యత్వసకర్తృకత్వయోస్తద్గ్రహ ఆవశ్యక
ఇతి లాఘవాత్తయోరేవ వ్యాప్తిగ్రహో న తూపాధిసాధ్యయోః।
హేతుసాధ్యయోరన్వయవ్యతిరేకజ్ఞానఞ్చ శరీరజన్యత్వానవగమేఽపి భవతీతి
వినిగమకమితి। యతో న కర్తృమాత్రజన్యమాచయోరన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వ్యాప్తిగ్రహః,
కర్తృమాత్రస్య వ్యతిరేకాభావాత్। కిన్తు విశేషయోః అన్వయవ్యతిరేకేణ కార్య కారణభావేన వా
సామాన్యయోస్తథాత్వగ్రహః , తౌ చ తుల్యావేవేతి చేత్, ఉచ్యతే। అస్తు
తావద్ఘటత్వవజ్జన్యత్వశరీరజన్యత్వయోరపి కర్తృజన్యతావచ్ఛేదకత్వేన
సకర్తృకత్వవ్యాప్యత్వమ్, గ్రాహకతౌల్యాత్ వినిగమనాభావాత్ విరోధాభావాచ్చ।
సకర్తృకత్వవ్యాపకత్వన్తు శరీరజన్యత్వస్య కుతః? ఘటత్వవదవ్యాపకస్యాపి
జన్యతావచ్ఛేదకత్వాత్ । ఉభయసిద్ధసకర్తృకేఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం
శరీరజన్యత్వస్యవ్యాపకత్వగ్రహ ఇతి చేత్, న। శరీరజన్యత్వవినివేద్యత్వేనతుల్యన్యాయేన చ
ప్రథమం కర్తృజన్యత్వే జన్యత్వమవచ్ఛేదకం క్లృప్తమితి తద్విరోధేన శరీరజన్యత్వస్య
సకృర్తృకత్వవ్యాపకత్వానవగమాత్ । అత ఏవ న సన్దిగ్ధోపాధిత్వమ్ । నను ఘటాదౌ
శరీరజన్యత్వే కర్తృజన్యత్వమనుగతమవచ్ఛేదకమ్ బాధకాభావాత్ । న చ లాఘవాత్
ఘటత్వాదికమేవ తథా, కర్తృజన్యత్వేఽపి జన్యత్వస్యాతథాత్వాపత్తేః। ఏవం శరీరజన్యత్వస్య
వ్యాప్యం సకృర్తకత్వం వహ్నేర్ధూమఇవేతి భవత్యుపాధిః । కిఞ్చ కర్తృజన్యత్వే జన్యత్వం
శరీరజన్యత్వే వా సకర్తృకత్వమవచ్ఛేదకమితి సంశయేఽపి న హేతోః సాధ్యవ్యాప్యత్వనిశ్చయ
ఇతి చేత్, తర్హి ఘటాదౌ కర్తృజన్యత్వే గృహీతే తస్య శరీరజన్యత్వావచ్ఛేదకత్వం
గ్రహీతవ్యమ్। ఘటే చ ఘటత్వవజ్జన్యత్వమపి బాధకం వినా కర్తృజన్యతావచ్ఛేదకం
గృహీతమ్। అతో జన్యమాత్రే కర్తృజన్యత్వాత్ న శరీరజన్యత్వే తదవచ్ఛేదకత్వమ్।
ప్రథమగృహీతోపజీవ్యవిరోధాత్ । అత ఏవ న తస్య హేతౌ వ్యాప్తిసంశయాధాయకత్వమపి ।
ఏతేనానణుత్వ క్షిత్యవయవవృత్త్యన్యత్వాదయ ఉపాధిత్వేన నిరస్తాః, జన్యత్వస్య
సాధ్యవ్యాప్యత్వేన తేషాం సాధ్యావ్యాపకత్వాత్ । తథాపి క్షిత్యాదికం న కర్తృజన్యం
శరీరాజన్యత్వాత్ గగనవదితి సత్ప్రతిపక్షోఽస్త్వితి చేత్ , న । అస్య
ప్రసిద్ధకర్తృజన్యత్వాభావవిషయకత్వాత్ అప్రతీతప్రతియోగికస్యాభావస్య
నిరూపయితుమశక్యత్వాత్। స్థాపనానుమానఞ్చ పక్షధర్మతాబలాత్
ప్రసిద్ధకర్తృభిన్నకర్తృకత్వసాధకమతో భిన్నవిషయకత్వాన్న ప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావః । అత

ఏవ తదా్యపకరహితత్వాదికమభావసాధకం బాధకమపాస్తమ్ । తస్య
ప్రసిద్ధాభావవిషయకత్వేనాప్రసిద్ధాభావవిషయకత్వాత్। వ్యక్తిసాధకస్య చ
విశేషతోఽప్రసిద్ధవ్యక్తిసాధకత్వనియమాత్ , అన్యథానుమానవైయర్థ్యాత్।
కర్తృజన్యత్వమనుగతం ఘటాదౌ ప్రసిద్ధం యత్సాధ్యం తదభావో మయా సాధ్యత ఇతి చేత్,
కర్తృజన్యత్వమనుగతమపి పక్షధర్మతాబలేనాప్రసిద్ధం కర్తారమదాయ పర్యవస్యతి।
తదభావస్తు ప్రసిద్ధస్య కర్తురభావమాదాయ సిద్ధ్యతి నాప్రసిద్ధస్య । అనుగతస్యాపి
కర్తృజన్యత్వస్య తదభావస్య చ కర్తృవ్యక్తిఘటితత్వాత్ । అన్యథా వ్యక్తితదభావాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్
। న చైవం సత్ప్రతిపక్షోచ్ఛేదప్రసఙ్గః । తస్య గోత్వాదేకభావాభావసాధకవిషయత్వాత్ । ఏతేన
"జ్ఞానత్వం న నిత్యవృత్తి జ్ఞానమాత్రవృత్తిజాతిత్వాత్ స్మృతిత్వవత్" , "జ్ఞానం న
నిత్యగుణవృత్తిగుణత్వవ్యాప్యజాతియోగి చేతనవిశేషగుణత్వాత్ సుఖవత్", "ఆత్మా న
నిత్యవిశేషగుణాధారవృత్తిద్రవ్యత్వాపరజాతిమాన్ విభుత్వాత్ గగనవత్" ఇత్యాద్యపాస్తమ్ ।
ప్రసిద్ధే నిత్యే వ్యోమాదౌ ప్రసిద్ధాయాశ్చ
రూపత్వజలత్వాదిజాతేర్వ్యతిరేకవిషయత్వాదప్రయోజకత్వాచ్చ। కిఞ్చ క్షిత్యాదౌ
శరీరాజన్యత్వమసిద్ధమ్ । అదృష్టద్వారా తజ్జన్యత్వాత్ । న
చాదృష్టాద్వారకజన్యజ్ఞానాజన్యత్వం హేతుః। జ్ఞానే జన్యత్వవిశేషణస్యావ్యావర్తకత్వేన
వ్యర్థత్వాత్। న చ స్థాపనాయాం పక్షవిశేషణేఽప్యయం దోషః। ప్రమేయో ఘట
ఇతివత్తదుపరక్తబుద్ధేరుద్దేశ్యత్వాత్ । అపి చ శరీరాజన్యత్వే వ్యర్థవిశేషణత్వమ్,
లాఘవేనాజన్యత్వస్యైవ వ్యాప్తత్వాత్ ।న చ నిష్ప్రయోజనవిశేషణవత్త్వమసిద్ధమ్ ,
వ్యాప్తిగ్రహోపయుక్తవిశేషణవత్ పక్షధర్మతోపయికవిశేషణస్యాపి సప్రయోజనత్వాత్।
వ్యభిచారవారకస్యాపి సార్థకత్వే అనుమితిప్రయోజకత్వస్యైవ బీజత్వాత్ ।
వ్యభిచారవారకవిశేషణవత్యేవ వ్యాప్తిగ్రహ ఇతి చేత్ , న। నిర్విశేషణేఽపి గోత్వాదౌ వ్యాప్తిగ్రహాత్
। తత్రాపి వ్యక్తివిశిష్టే వ్యాప్తిగ్రహ ఇతి చేత్ , న । స్వతో వ్యావృత్తగోత్వస్య వ్యభిచారాత్।
అన్యథాన్యోన్యాశ్రయాత్ । అపిచ వ్యభిచారవారకవిశేషణవత్యేవ వ్యాప్తిగ్రహ
ఇత్యప్రయోజకమ్, సహచారదర్శనాదిసత్త్వే తదభావేన వ్యాప్తిగ్రహావిలమ్బాత్।
వ్యభిచారావారకవిశేషణశూన్య ఏవ వ్యాప్తిగ్రహ ఇతి చేత్ , న । ప్రమేయత్వేన జ్ఞాయమానే
ధూమే వ్యాప్తిగ్రహాత్ । అథ తత్రోపాత్తవ్యభిచారావారకవిశేషణశూన్యత్వం వివక్షితమ్ , న చ
తత్ర ప్రమేయత్వం విశేషణముపాత్తమితి చేత్ , న । విరోధాత్ , న హి తత్రోపాత్తం తేన
శూన్యఞ్చేతి సమ్భవతి। యద్విషయకత్వేన పరామర్శః కారణమనుమితౌ తల్లిఙ్గమ్, ప్రకృతే
చ వ్యభిచారాదన్యథాసిద్ధేశ్చ న విశేషణవిషయకత్వేన తత్త్వమితి చేత్ , న ।
ధూమస్యావ్యాప్యత్వాపత్తేః, వ్యభిచారాత్ తద్విషయత్వేనానుమిత్యకారణత్వాత్ ।
అథైకమవచ్ఛేదకమ్ , అపరత్ర వ్యాప్తిః। యద్వా లాఘవేన వ్యాసజ్యవృత్తిరేకైవ వ్యాప్తిరితి
విశిష్టవ్యాప్త్యర్థః। తత్ర విశేష్యతావచ్ఛేదకస్య వ్యాప్త్యనవచ్ఛేదకత్వేన విశేషణస్య
తదవచ్ఛేదకత్వమితి నియమాత్। ఏకవృత్తిత్వబాధే సత్యేవ వ్యాసజ్యవృత్తిత్వమితి వ్యాప్తేశ్చ
న శరీరజన్యత్వాభావే నీలధూమాదౌ చ వ్యాప్తిరితి విశేషమాత్రే సా। తథాచ

స్వరూపాసిద్ధిస్తద్వారణార్థం విశేషణాభిధానే వ్యాప్యత్వాసిద్ధిరితి చేత్ , న।
అవ్యభిచారస్యానౌపాధికత్వస్య వా విశిష్టే నీలధూమాదౌ సత్త్వేన తద్వ్యతిరేకసాధనే బాధాత్ ।
న చ విశేష్యత్వముపాధిః, సాధనవ్యాపకత్వాత్। కఞ్చ సౌరభవిశేషవద్ధూమరహితమిదం
చన్దనప్రభవవహ్నిరహితత్వాత్ , నిర్ధూమోఽయమార్ద్రేన్ధనప్రభవవహ్నిరహితత్వాత్
ఇత్యాదావపి కారణవిశేషాభావేన కార్యవిశేషాభావానుమానం న స్యాత్ ।
వహ్నిరహితత్వాదికఞ్చోపాధిర్భవేత్ । వ్యతిరేకిణ్యష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యానాశ్రితత్వఞ్చ
హేత్వభావవ్యాప్యం న స్యాత్। ద్రవ్యానాశ్రితత్వస్యైవ వ్యాప్యత్వాత్। రూపాదిషు మధ్యే
గన్ధస్యైవ వ్యఞ్చకత్వాదిత్యాదౌ త్వయాప్యసిద్ధివారకవిశేషణస్వీకారాచ్చ। అపి చ గౌరవేణ
విశిష్టస్య వ్యాపకతాపి న స్యాత్ । తథాచ స్థాపనానుమానే
ఉపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాకృతిమజ్జన్యతా, ధూమేనార్ద్రేన్ధనప్రభవవహ్నేః ఘటత్వేన
శరీరజన్యత్వాదికం నానుమీయేత । యత్తు జన్యాన్యోఽన్యాభావాపేక్షయా
శరీరజన్యాన్యోన్యాభావస్యాల్పత్వాత్ । తేషామేవ వ్యాప్యత్వమితి విపరీతమేవ లాఘవమితి।
తన్న। విరోధాభావేన బహూనామల్పస్య చ వ్యాప్యత్వాత్ స్నే హే
శీతస్పర్శవత్వజలత్వయోర్గన్ధాభావేఽపృథివీత్వపృథివీత్వాభావయోరివ। అన్యథా
నీలధూమస్యైవ వ్యాప్యత్వే ధూమమాత్రస్యావ్యాప్యత్వప్రసఙ్గః । కిఞ్చ త్వన్నయే
వహ్న్యన్యోన్యాభావాపేక్షయా జన్యత్వాత్యన్తాభవస్యైవ వ్యాప్యతా స్యాదేకత్వాత్।
ప్రమేయత్వాదనన్తధర్మవిశిష్టస్య వ్యాప్తావపి ప్రయోజనాభావాన్నానుమానే తదుపన్యాసః ।
అథ లాఘవేన జన్యత్వస్య శీఘ్రోపస్థితికతయా జన్యాభావత్వేన శీఘ్రం వ్యాప్తిగ్రహో న
తు శరీరజన్యాభావత్వేన , విలమ్బితప్రతీతికత్వాత్ । యత్ర విశేషణవిశేష్యాన్యతరాభావవతి
సాధ్యం తత్ర విశిష్టాభావస్యాపి వ్యాప్తిరితి చేత్ , న । ఏవం సతి ఉత్పత్తిమత్త్వే సతి
సత్త్వాదికమనిత్యత్వ సకర్తృకత్వవ్యాప్యతయా న గృహ్యేత, శీఘ్రోపస్థితికతయా
ఘటత్వాదేరేవ తథాత్వాత్ । యది చ సామాన్యవిశేషాభావాద్విరోధాభావేనోభయస్యాపి
వ్యాప్యతా, తదా శరీరాజన్యత్వజన్యత్వాభావయోరపి తుల్యమ్। కిఞ్చ శరీరజన్యత్వం
విశిష్టతదభావమపి విశినష్టి, న తు సాక్షాత్ । తథాచ శరీరజన్యత్వాభావోఽఖణ్డ ఏవ హేతురతో
న వ్యర్థవిశేషణతా । న చాత్ర విశిష్టాభావో విశేష్యాభవ ఏవ, క్షిత్యాదావజన్యతాపత్తేః। అత ఏవ
స్థాపనాయాం శరీరజన్యత్వముపాధిః, సాధ్యాభావవ్యాప్యాభావప్రతియోగిత్వేన
సాధ్యవ్యాపకత్వనియమాత్ । వ్యర్థవిశేషణేఽధికం నిగ్రహస్థానమితి చేత్ , న ।
హేతుద్వయోపన్యాసే హ్యధికమ్। ఇహ తు విశిష్టమేకమేవ హేతురితి విరుద్ధస్థలే ఉక్తమితి ।
ఉచ్యతే। నీలధూమాదౌ వ్యాప్తిరస్త్యేవ। అన్యథా విశేషాణామవ్యాప్యత్వే నిరాశ్రయా వ్యాప్తిః
స్యాత్ । నీలత్వమపి న వ్యాప్యతావచ్ఛేదకమ్। గౌరవాత్ । కిన్తు ధూమత్వమేవ, దణ్డత్వేన
కారణత్వే రూపమివ। ధూమత్వఞ్చ న నీలిమ్ని, కిన్తు తదాశ్రయే ధూమ ఇతి న నీలధూమస్య
హేతుత్వమ్ । నీలధూమే నీలస్య విశేషణత్వే తద్విశిష్టే న ధూమత్వమ్ । ఉపలక్షణత్వే చ
ధూమాదేవానుమితిః । కిఞ్చ వ్యాప్యతావచ్ఛేదకస్యైవ హేతుతావచ్ఛేదకత్వమితి న
నీలధూమత్వం తథా । న చైవం ధూమత్వస్యావచ్ఛేదకత్వేఽపి

సామగ్రీసత్త్వాన్నీలధూమాదనుమిత్యుత్పత్తౌ హేత్వాభాసత్వం న స్యాత్ ,
అనుమితిప్రతిబన్ధకస్య తత్త్వాదితి వాచ్యమ్। తదభావేఽపి
నీలధూమప్రయుక్తసాధ్యవత్ప్రత్యయస్య భ్రమత్వేన తత్కారణత్వస్యాభాసత్వసమ్భవాదితి
దిక్ । ఏవం శరీరజన్యత్వేఽపి న శరీరమవచ్ఛేదకమ్ , గౌరవాత్ । యేన విశేషణేన వినా
వ్యాప్తిర్న గృహ్యతే తస్యైవ వ్యాప్యతావచ్ఛేదకత్వనియమాత్ । అత ఏవ గన్ధస్యైవ
వ్యఞ్జకత్వాదిత్యత్రాప్రసిద్ధత్వేన రూపాదిషు మధ్య ఇతి విశేషణం వినా వ్యాప్తిర్గ్రహీతుం న
శక్యతే ఇత్యసిద్ధివారకమపి విశేషణం సార్థకమేవ। సురభిధూమవిశేషాదౌ చ
చన్దనప్రభవాగ్న్యాదేః కారణత్వాత్ కారణాభావస్య కార్యాభావప్రయోజకతయా
వ్యాప్యత్వనిశ్చయః । వ్యాపకే చ న వ్యర్థవిశేషణతా, విశిష్టస్య కారణత్వేన వ్యాపకత్వాత్ ।
పరిశేషవ్యతిరేకిణి విపక్షబాధకేనాననుగతికతయా విశిష్టస్య వ్యాపకత్వాత్ విశిష్టాభావస్య
హేత్వభావవ్యాప్యత్వమ్ । యత్ర చ విపక్షబాధకం నాస్తి తత్ర విశిష్టస్య వ్యాపకతాపి న। యథా
కార్యస్యాద్వికర్తృకత్వేనాపి శరీరజన్యత్వాభావోఽఖణ్డో హేతుః। యది హి శరీరజన్యత్వం
సకృర్తృకత్వప్రయోజకం స్యాత్తదా తదభావప్రయుక్తః సకర్తృకత్వాభావ ఇతి తస్య
సాధ్యవ్యాప్యతా స్యాత్ , న చైవమ్ । కిన్తు జన్యత్వం లాఘవాత్తథా। తథాచాజన్యత్వమేవోపాధిః,
సాధ్యవ్యాప్యాభావః సాధ్యాభావవ్యాపక ఇతి నియమేన తస్య సాధ్యవ్యాపకతానిశ్చయాత్ ।
సకర్తృకత్వశరీరజన్యత్వయోర్వ్యాప్త్యభావేన తదభావయోరపి వ్యాప్త్యభావ ఇతి
వ్యాప్యత్వాసిద్ధత్వాచ్చ । అత ఏవ శరీరజన్యత్వాభావస్యాకర్తృకత్వవ్యాప్యత్వాత్తదభావయోరపి
వ్యాప్యవ్యాపకభావ ఇతి నిరస్తమ్। శరీరజన్యత్వస్య సకర్తృకత్వాప్రయోజకత్వాత్। న
చాకర్తృకత్వం పూర్వసాధనవ్యతిరేకత్వేన నోపాధిః, సత్ప్రతిపక్షోచ్ఛేదప్రసఙ్గాదితి వాచ్యమ్ ।
స్థాపనాయాః యత్రాభాసత్వం తత్ర విశేషాదర్శనదశాయాం సత్ప్రతిపక్షే
పూర్వసాధనవ్యతిరేకస్య సాధ్యావ్యాపకత్వేనానుపాధికత్వాత్ । యథా శబ్దోఽనిత్యో
గుణత్వాదిత్యత్ర శబ్దోనిత్యో వ్యోమైకగుణత్వాదిత్యనేన సత్ప్రతిపక్షే గుణత్వాభావో నోపాధిః ,
జలపరమాణురూపే సాధ్యావ్యాపకత్వాత్। న చైవమనైకాన్తికత్వమేవ తత్రోద్భావ్యమ్ ।
సత్ప్రతిపక్షముపేక్ష్య తస్యోద్భావనానర్హత్వాత్ । కిఞ్చ ప్రాగభావప్రతియోగిత్వే సతి
సమవేతత్వస్య తత్ప్రతియోగిత్వే సతి సత్త్వస్య, సత్త్వే సత్యుత్పత్తిమత్త్వస్య వా హేతుత్వే
ఏషామన్యతమవ్యతిరేక ఉపాధిరితి న పూర్వసాధనవ్యతిరేకః। అత ఏవాజన్యత్వస్య
నోపాధిత్వమ్ , ధ్వంసే సాధ్యావ్యాపకత్వాదితి న దోషః । అన్యే తు యన్నిష్ఠా యన్నిరూపితా
చ వ్యాప్తిర్యేన విశేషణేన వినా న గృహ్యతే తత్ర విశిష్టం వ్యాప్యతావచ్ఛేదకమ్।
అకర్తృకత్వనిరూపితాభావనిష్ఠవ్యాప్తౌ చ శరీరం వినైవ ప్రతియోగితయా
జన్యత్వమవచ్ఛేదకం క్లృప్తమితి న శరీర జన్యత్వమవచ్ఛేదకమ్ , ధూమే నీలధూమత్వమివ।
అతిగౌరవేణ శరీరజన్యత్వమప్రతియోగితయా చ జన్యత్వం నావచ్ఛేదకమితి
వ్యాప్యతావచ్ఛేదకాభావాన్న శరీరజన్యత్వాభావోఽకర్తృకత్వవ్యాప్యః । వ్యభిచారాభావాత్ తథేతి
చేత్ , న । క్షిత్యాదావేవ వ్యభిచారాత్। అన్యథా క్షిత్యాదికం నాదృష్టహేతుకం
శరీరజన్యత్వాభావాదిత్యాద్యపి స్యాత్ । నన్వస్తు తావదశరీరనిత్యజ్ఞానాదికర్తనుమితిః, తథాపి

సానుమితిరయథార్థా , అశరీరే కర్తృత్వజ్ఞానత్వాత్, జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నేషు నిత్యజ్ఞానత్వాత్ శరీరాజన్యే సకర్తృకత్వజ్ఞానత్వాత్। ఘటః కర్తా ఘటజ్ఞానాదికం నిత్యం వ్యోమ సకర్తృకమితి జ్ఞానవదితి సాధ్యమ్। న చోపజీవ్యబాధః, అనుమితిర్హి ఉపజీవ్యా । నన్వస్తు తదయథార్థత్వమపీతి చేత్ , న । కర్తృకార్యయోర్నిరుపాధికార్యకారణాభావేన ఏతస్యాప్రయోజకత్వాత్। అన్యథా పర్వతే వహ్న్యనుమితిరయథార్థా ఉభయసిద్ధవహ్నిమద్బున్నే వహ్నిజ్ఞానత్వాదిత్యాదినా సకలాన్వయవ్యతిరేక్యుచ్చేదః । కిఞ్చానుమితేరయాథార్థ్యమనేన జ్ఞాప్యమ్ , న తు కార్యమ్ । తథాచ దోషాదుత్పన్నస్యానేన జ్ఞాపనే తత్రాయమేవ దోషో దోషాన్తరం వా । నాద్యః , అన్యోన్యాశ్రయాత్ , ఉత్పన్నే తస్మిన్ జ్ఞాపనం జ్ఞాపకాదేవ చ తస్మాద్దోషాత్తదుత్పత్తిరితి। నాన్త్యః, అసిద్ధేః । తర్కాపరిశుద్ధిస్తు న దూషణమ్ । యది ఈశ్వరః కర్తా స్యాత్ శరీరి స్యాత్ , ఇష్టసాధనతాజ్ఞానవాన్ స్యాత్, ప్రయోజనవాన్ స్యాత్ , అనిత్యజ్ఞానవాన్ స్యాత్ , క్షిత్యాది యది సకర్తృకం స్యాత్ శరీరికర్తృకం స్యాద్ ఇత్యాదితర్కాణాం విపర్యయే ఆశ్రయాసిద్ధివ్యర్థవిశేషణత్వాదినా విపర్యయాపర్యవసానేనాభాసత్వాత్। నను క్షిత్యాదావేకకర్తృసిద్ధిః కుతః ? ఏకకర్తృకత్వేన వ్యాప్త్యభావాత్ । న చ లాఘవాత్, తస్యాప్రమాణత్వాత్ । సకర్తృకత్వప్రమాణాదేవ లాఘవసహకృతాత్ తత్సిద్ధిరితి చేత్ ,న। తావదనుమితిమాత్రే లాఘవం సహకారి, వ్యభిచారాత్ మానాభావాచ్చ । న హి లిఙ్గపరామర్శే సతి తద్విలమ్బేనానుమితిబిలమ్బాయేన తత్సహకారి స్యాత్ । నాపి లఘ్వనుమితౌ , అన్యోఽన్యాశ్రయాత్ । నాపి వ్యక్త్యనుమితౌ, ధూమేన వహ్న్యనుమితౌ ఏకద్విహస్తాదిసంశయాభావాపత్తేః । సాధకాభావేన నానాత్వాసిద్ధౌ కర్తృసిద్ధేరేవైకకర్తృసిద్ధిరితి చేత్ , న। ఏకత్వసాధకాభావేనైకత్వాసిద్ధౌ కర్తృసిద్ధిరేవ నానాత్వసిద్ధిరిత్యస్యాపి సువచనత్వాత్। అథయమర్థమనాలమ్బమానానుమితిః పక్షే న సాధ్యసంసర్గం విషయీకరోతి స పక్షధర్మతాబలాత్సిధ్యతి, న త్వధికమపి। తథాచ ద్వితీయం కర్తారమవిషయీకుర్వత్యపి కర్తారం విషయీకరోత్యేవేతి న ద్వితీయమవగాహతే । ఏకస్తు కర్తా సిధ్యతి తదవిషయత్వే కర్తృవిషయత్వైవ న స్యాత్, ఏకవిషయత్వాభావే నానావిషయత్వస్యాప్యభావాత్। తద్ఘటితత్వాత్తస్యేతి చేదేవం తర్హి కర్త్రేకత్వమపి న విషయః స్యాత్। ఏకత్వవిషయత్వం వినాపి కర్తృవిషయత్వసమ్భవాత్। వస్తుగత్యైకః సిధ్యతి న త్వకేత్వేనేతి చేత్, న। ఏకత్వాసిద్ధ్యా వస్తుగత్యైక ఇతి జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్। తథాచేశ్వరే ఏకత్వానేకత్వయోర్నిత్యసంశయ ఇతి। ఉచ్యతే । యత్ర ప్రమాణే లఘు-గురువిషయతా సమ్భవతి తత్ర లాఘవసహకారితా। కారణతాకార్యతావ్యాప్యతాదిగ్రాహకే ప్రత్యక్షే , ప్రవృత్తినిమిత్తగ్రాహకే ఉపమానే, శబ్దశక్తిగ్రాహకానుమానే, తథావిధప్రమాణమాత్రే చ సకలతార్కికైః సహకారిత్వకల్పనాత్ । ఏవం లాఘవమేవ గౌరవమితి జ్ఞానానన్తరం బాధకమ్ వినా లఘూనామేవ కారణత్వకార్యత్వవ్యాప్యత్వప్రవృత్తినిమిత్తత్వశబ్దశక్యత్వానాం జ్ఞానదర్శనాత్ । తత్రాపి లాఘవానాదరే శబ్దశక్యత్వాదిసంశయే తన్మూలకవ్యవహారోచ్ఛేదో వినిగమకాభావాత్ సోఽయం విచారమారభతే , లాఘవఞ్చ తదఙ్గం నాఙ్గీకురుతే ఇతి మహత్సాహసమ్ । నన్వేవం వస్తుగత్యా నానాకర్తృకేషు ఘటేషు ఘటత్వేన

కులాలకర్తృకత్వానుమానేఽపి బాధకానవతారదశాయాం లాఘవాదేకకర్తృసిద్ధిః స్యాత్ ।
నచేష్టాపత్తిః , అనుమిత్యనన్తరం నానాత్వైకత్వే సంశయాదితి చేత్ , న। తత్రాపి లాఘవేన
కర్తైక్యమేవ సిధ్యతి । తత్సన్దేహస్తు జ్ఞానప్రామాణ్యసంశయాదితి
పశ్చాన్నానాకర్తృకత్వసాధకప్రమాణాదేవ ఏకకర్తృకతానుమానం తత్ర బాధ్యతే । న చైవం
క్షిత్యాదికర్తర్యపి ప్రామాణ్యసంశయాదేకత్వానేకత్వసంశయో దురుచ్ఛేదః। ఏకత్వే
బాధకస్యాభావేన ప్రామాణ్యనిశ్చయాత్ । న చైకత్వసాధకాభావ ఏవ బాధకః । అనుమితేరేవ
లాఘవసహకారేణ ఏకత్వసాధకత్వాత్ । అన్యే తు క్షితికర్తా అఙ్కురకర్తృభిన్నాః
అశరీరకర్తృత్వాత్ అఙ్కురకర్తృవదిత్యభేదానుమానాదేకకర్తృసిద్ధిః । న చ క్షితికర్తా
అఙ్కురకర్తృభిన్నాః అఙ్కురాకర్తృత్వాత్ కులాలవదితి సత్ప్రతిపక్షః।
అనిత్యజ్ఞానానామాశ్రయత్వస్యోపాధికత్వాదిత్యాహుః । అత్రాప్యప్రయోజకత్వే
భేదాభేదయోర్గౌరవలాఘవే ఏవ శరణమ్ । తథాపి కథం నిత్యసర్వవిషయజ్ఞానసిద్ధిః।
పక్షధర్మతాబలాదితి చేత్, వ్యాపకతయావగతస్య పక్షసమ్బన్ధమాత్రం పక్షధర్మాద్ధేతోః
సిధ్యతి। తథాచ పక్షే తదుపాదానగోచరజ్ఞానమాత్రం సిధ్యేత్। న తు
నిత్యసర్వవిషయజ్ఞానమ్ , తేన రూపేణ వ్యాపకత్వాగ్రహాత్ । న చ యేన వినానుపపత్తిః సోఽపి
విషయః, వ్యతిరేకివిలయాపత్తేః । తత్ర ప్రాఞ్చఃయమర్థమనాలమ్బమానానుమితిః పక్షే
సాధ్యసమ్బన్ధం న విషయీకరోతి స పక్షధర్మతాబలాత్సిధ్యతీత్యనుపపత్తిమూలకోఽన్వయీ ,
ప్రతీతానుపపత్త్యా చ వ్యతిరేకీ। తదిహానాదిద్వ్యణుకాదికార్యప్రవాహస్య పక్షత్వే
తదుపాదానస్యానాదిజ్ఞానగోచరత్వం వినా
నోపాదానగోచరజ్ఞానజన్యత్వమనాదికార్యప్రవాహస్యానుమితిరాలమ్బతే। అనాదిత్వైవ చ
నిత్యతా। సర్వముక్తావపి తత్సత్త్వమ్ , అనాదిభావత్వాత్ । పక్షతదుపాదానవిషయత్వైవ చ
సర్వవిషయతా। లాఘవాత్తు తావద్విషయకమనాద్యేకమేవ జ్ఞానం సిధ్యతి, న తు
నిత్యానిత్యజ్ఞానానీతి। నవ్యాస్తు అనిత్యజ్ఞానాజన్యత్వేన పక్షవిశేషణాత్ జ్ఞానం
సిధ్యన్నిత్యమేవ సిధ్యతి , అనిత్యే బాధాదితి । వాచస్పతిమిశ్రాస్తులాఘవాదేకజ్ఞానసిద్ధౌ
ఉత్పత్తిమతోఽనాదికార్యప్రవాహం ప్రత్యజనకత్వాత్ పరిశేషణ నిత్యజ్ఞానాదిసిద్ధిః ।
నియతవిషయతా చ జ్ఞానస్య కారణాధీనా। కారణఞ్చ నిత్యజ్ఞానాన్నివర్తమానం
నియతవిషయతామాదాయ నివర్తత ఇతి సర్వవిషయత్వసిద్ధిరితి ।
షట్పదార్థీప్రతిపాదకవేదకర్తృత్వేనేశ్వరస్య షట్పదార్థీగోచరసాక్షాత్కారత్వేన వా సార్వజ్ఞ్యమ్
। ఘటాకాశసంయోగాదికం ప్రతి ఈశ్వరస్య కర్తృత్వాత్ ఘటాదిగోచరమపి జ్ఞానం సిద్ధమితి
కేచిత్ । నను ఘటాదీనాం కథమీశ్వరకర్తృకత్వం భవతి । ఘటఈశ్వరకర్తృకః కార్యత్వాత్
క్షితివదిత్యనుమానాదితి చేత్ , న । ఘటస్య ద్వికర్తృకతయా తద్దృష్టాన్తేన క్షిత్యాదేరపి
ద్వికర్తృకతాపత్తేః। తథాచ ఘటవత్ క్షితిః క్షితివద్ ఘట ఇతీశ్వరానన్త్యమ్ । కార్యే కర్తృత్వేన
కారణతా న తు ద్వికర్తృకత్వేనేతి చేత్, తర్హి నేశ్వరకర్తృకత్వేన కారణతా కిన్తు కర్తృత్వేనేతి ।
మైవమ్ । జ్ఞానాదీనాం నిత్యత్వేన సర్వవిషయతా ఘటాద్యుపాదానవిషయత్వమపీతి కథం న
తేషాం ఘటాదికారణతా, కులాలాదిజ్ఞానతుల్యత్వాత్। తదాహురాచార్యాః । "

"పరమాణ్వదృష్టాధిష్ఠాతృసిద్ధౌ జ్ఞానాదీనాం నిత్యత్వేన సర్వవిషయత్వే వేమాద్యధిష్ఠానస్యాపి న్యాయప్రాప్తత్వాత్ , న తు తదధిష్ఠానార్థమేవేశ్వరసిద్ధిః" " ఇతి। " "అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తః సర్వం ప్రవర్తతే" " ఇత్యాద్యాగమాచ్చాయమర్థోఽధ్యవసేయః। అథేశ్వరస్య సర్వజ్ఞత్వే సర్వవిషయభ్రాన్తేర్జ్ఞానే ఈశ్వరోఽపి భ్రాన్తః స్యాత్ । భ్రమస్యేవ తస్యాపి భ్రమవిషయవిషయకత్వాదితి చేత్, న । రజతత్వప్రకారకజ్ఞానవానయమితి జ్ఞానం న భ్రమః , అభ్రాన్తస్య తథాత్వాత్ । ఇదం రజతమితి జ్ఞానే రజతత్వం ప్రకారః, తేన స భ్రమః । ఈశ్వరజ్ఞానే చ రజతత్వప్రకారకత్వం ప్రకార ఇతి స న భ్రమః । అత ఏవాస్మదాదిరపి భ్రాన్తిజ్ఞో న భ్రాన్త ఇతి । స్యాదేతత్ । ప్రయోజనం వినా కథమీశ్వరః ప్రవర్తతే ? సుఖస్యాభావాత్ , అధర్మాభావేన నిర్దుఃఖత్వాత్ । కరుణయా ప్రవర్తత ఇతి చేత్ తర్హి పరసుఖదుఃఖప్రహాణే ప్రయోజనే । తథాచ స్వర్గిణమేవ సృజేన్న నారకిణమ్ । ధర్మాధర్మపరతన్త్రత్వాత్తదనురూపం ఫలం ప్రాపయతీతి చేత్, తర్హి ఆవశ్యకత్వాత్ కర్మనిమిత్తమేవ జగద్వైచిత్ర్యమస్తు కిమీశ్వరేణానపేక్షితకీటాదిజ్ఞానవతా। కర్మనిరపేక్షత్వే చైకదైవ సదా చ సర్గ ప్రలయౌ స్యాతామ్ , జ్ఞానాదీనాం నిత్యత్వాత్। కిఞ్చ తత్ర్పయత్నస్య కరుణాజన్యత్వేన శరీరాదిజన్యత్వాపత్తౌ సంసారితాపత్తిరితి। న । ఈశ్వరానభ్యుపగమే విచారస్యాశ్రయాసిద్ధత్వాత్ । తమభ్యుపగమ్య పృచ్ఛసి చేత్ , తదాకర్ణయ జగత ఏవ తదిచ్ఛావిషయత్వేన స్వేష్టసాధనతాజ్ఞానసత్త్వాత్। వస్తుతస్తు క్షిత్యాదితత్తదసాధారణక్రమికాదృష్టాదిసామగ్రీసమవహితా ఈశ్వరజ్ఞానాదయో యదా భవన్తి తదా క్షిత్యాదికం కరోతీతి వ్యవహారః।
సర్గప్రలయాసాధారణక్రమికాదృష్టాదిసామగ్రీసమవహితత్వమేవ తదిచ్ఛాయాః చికీషాసఞ్జిహీర్షాత్వే । న చైవం కిం తజ్జ్ఞానాదినేతి వాచ్యమ్। క్షిత్యాదీనాం కార్యత్వేన జ్ఞానజన్యతయా నిత్యజ్ఞానాదీనామపి జనకత్వాత్ , సుఖాదిశబ్దయోరాత్మాకాశాదివత్। ననూశరీరాత్కథం
వేదఘటాదిశబ్దవ్యవహారసమ్ప్రదాయఃఉచ్యతే,సర్గాదావదృష్టోపగృహీతభూతభేదాన్మనశరీరోత్పత్తౌ అదృష్టవదాత్మసంయోగాదదృష్టసహకృతప్రయత్నవదీశ్వరసంయోగాద్వా సకలవేదార్థగోచరజ్ఞానాద్వివక్షాసహితాన్మనకలేవరకణ్ఠతాల్వాదిక్రియా తజ్జన్యసంయోగాద్వేదోత్పత్తిః। ఏవం
కులాలాదిశరీరావచ్ఛేదేనాదృష్టసహకృతప్రయత్నవదీశ్వరసంయోగాత్తద్బుద్ధీచ్ఛాసహితాత్ చేష్టోత్పత్తౌ సకలఘటానుకూలవ్యాపారాద్ఘటోత్పత్తిః। ఏవం ప్రయోజ్యప్రయోజకజ్ఞానాయ వ్యాపారాభిమతశరీరావచ్ఛేదేనాఽపి అదృష్టసహకృతేశ్వరజ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నాదేవ వాగ్వ్యవహారః। తతః తద్ధర్మి బాలో వ్యుత్పద్యతే। సోఽయం భూతావేశన్యాయః । యత్తుయథా లిప్యాదినా మౌనిశ్లోకోఽనుమాయ పఠ్యతే తథా సర్గాన్తరోత్పన్నతత్వజ్ఞానవతా భోగార్థం సర్గాదావుత్పన్నేన మన్వాదినా సర్వజ్ఞేశ్వరాభిప్రాయస్థో వేదః సాక్షాత్కృత్యానూద్యతే। తతోఽగ్రిమసమ్ప్రదాయః। స ఏవ చ కాయవ్యూహం కృత్వా ఘటాదివాగ్వ్యవహారం ప్రవర్త్తయతీతి మతమ్ । తన్న । ప్రతిసర్గాద్యనన్తసర్వజ్ఞకల్పనాయాం గౌరవాత్ । తేషామేవ

క్షిత్యాదికర్తృత్వసమ్భవేనేశ్వరాననుమానాచ్చ । ఏతేన సర్గాదౌ సర్గాన్తరసిద్ధయోగిన ఏవ క్షితికర్తా రః సన్త్వితి పరాస్తమ్ । సర్గాదావనన్తసర్వజ్ఞసిద్ధిశ్చ కిం ప్రమాణాన్తరాత్ క్షిత్యాదికర్తృగ్రాహకాద్వా । నాద్యః , తదసమ్భవాత్ । నాన్త్యః అనాదిద్వ్యణుకాదికార్యప్రవాహస్య సకర్తృకత్వానుమానాల్లాఘవసహకృతాదేకస్యైవ సర్వజ్ఞస్య సిద్ధేః ।
అథేశ్వరజ్ఞానమూలకశబ్దశక్తిగ్రహే ప్రయోజ్యవ్యాపారానుమితఘటజ్ఞానే ఘటశబ్దస్య కారణత్వగ్రహో భ్రమః స్యాత్, తదీయజ్ఞానస్య నిత్యత్వాత్ । తథాచ తజ్జన్యఘటశబ్దశక్తిగ్రహస్య భ్రమత్వే సకలశాబ్దజ్ఞానం భ్రమః స్యాత్ ।
భ్రమపరమ్పరామూలకత్వాత్। అనిత్యసర్వజ్ఞమూలకశాబ్దగ్రహే చ నాయం దోష ఇతి చేత్ , న । వ్యాపారానుమితమిదం ఘటజ్ఞానం ఘటపదజన్యమితి జ్ఞానస్య శబ్దశక్తిగ్రహకారణస్య భ్రమత్వేఽపి ఘటపదం ఘటశక్తం ఇతి జ్ఞానస్య యథార్థత్వాత్ , విషయాబాధాత్ । న చ భ్రమమూలత్వేనాస్య భ్రమత్వమనుమేయమ్ । తదంశే వ్యధికరణప్రకారాభావేన బాధాత్ । బాధితవిషయత్వస్యోపాధిత్వాచ్చ । అత ఏవ ఘటమానయేతి శబ్దానన్తరం సూత్రసఞ్చారాధిష్ఠితదారుపుత్రకస్య ఘటానయనవ్యవహారదర్శనాత్ బాలో ఘటపదే వ్యుత్పద్యతే । తన్మూలకశాబ్దజ్ఞానమపి న భ్రమః, తస్యాపి భ్రమత్వే ప్రయోజ్యవ్యవహారాదిదానీం వ్యుత్పత్తిర్న స్యాత్ । కిమయం ప్రయోజ్యశ్చేతనవ్యవహారాత్ వ్యుత్పన్నోఽచేతనవ్యవహారాద్వేతి సంశయస్య వజ్రలేపాయమానత్వాదితి। "
"విశ్వతశ్చక్షురుత విశ్వతోముఖో విశ్వతో హస్త ఉత విశ్వతస్పాత్ । సం బాహుభ్యాం ధమతి సం పతత్రైర్ద్యావా భూమీ జనయన్దేవ ఏకః" " ॥

ఇత్యాది శ్రుతయః " "ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః । యో లోకత్రయమావిశ్య విభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః" " ॥

ఇత్యాది స్మృతయశ్చ బహ్వ్యః మానత్వేనానుసన్ధేయాః ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానాఖ్యద్వితీయఖణ్డే ఈశ్వరవాదః॥

అథ శక్తివాదః స్యాదేతత్ । ఈశ్వరవత్ కార్యేణైవ శక్తిరప్యనుమీయతే। తథాహి యాదృశాదేవ కరతలానలసంయోగాద్ధావో దృష్టస్తాదృశాదేవ ప్రతిబన్ధకే సతి న జాయతే। అతో యదభావాత్కార్యాభావస్తదభ్యుపేయం వహ్న్యాదౌ, తేన వినా తదభావాయత్తదాహాభావానుపపత్తేరితి వ్యతిరేకముఖేన శక్తిసిద్ధిః । న చాదృష్టవైగుణ్యమ్ , దృష్టసాద్గుణ్యే తదభావాత్ , తస్య తదర్థత్వాత్। అన్యథా దృఢదణ్డానున్నమపి చక్రం న భ్రామ్యేత్ । అథాదృష్టవిలమ్బాదపి విలమ్బో యథా వన్ధ్యాస్త్రీసమ్భోగే, పరమాణుకర్మణి , అధ్యయనతుల్యత్వేఽపి ఏకత్ర ఫలాభావే చేతి చేత్ , న। అదృష్టవిలమ్బో హి న తన్నాశానుత్పాదౌ , మణ్యపసారణానన్తరం దాహాభావప్రసఙ్గాత్ । కిఞ్చ నియమతో మణిసద్భావే కార్యాభావస్తదభావే కార్యమితి దృష్టత్వాత్ మణ్యాద్యభావ ఏవ కారణమ్ । అన్యథా కదాచిన్మణ్యాద్యభావేఽపి తదభావాత్ కార్యం న స్యాత్ । వన్ధ్యాసమ్భోగే తు

దృష్టవ్యభిచారాదదృష్టవిలమ్బాదేవ విలమ్బః । అదృష్టఇ్చ క్వచిత్ సాక్షాజ్జనకమ్ । అన్యథా పరమ్పరయా హేతురపి న స్యాత్ । న చ సమప్రజ్ఞయోః సమఇ్చ నిరన్తరమభ్యస్తయోరేకః ప్రగల్భో నాపర ఇతి దృశ్యతే । న చ సర్వోత్పత్తిమతామదృష్టం నిమిత్తకారణమ్ । అగమ్యాగమనాదిసాధ్యే సుఖే వ్యభిచారాత్ । తద్ధి నాధర్మాత్సుఖవత్ । నాపి ధర్మాత్ । తేన హి అగమ్యాగమనముత్పాద్య, సుఖముత్పాదనీయమ్। తథాచాగమ్యాగమనకారణత్వేన న స ధర్మః । శ్యేనాపూర్వవన్నిషిద్ధఫలకత్వేనానర్థకత్వాత్ । దాహప్రతికూలాదృష్టాదేవ దాహాభావ ఇతి చేత్ , న । తస్యోత్తేజకాభావసహకృతమణ్యజన్యత్వే తత్రాదాహార్థినోఽప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్। తజ్జన్యత్వేఽపి తదుత్పాదకాదేవ దాహాభావ ఇతి కిమదృష్టేనా, ప్రథమోపస్థితత్వాత్ ఉపజీవ్యత్వాచ్చ । ప్రతిబన్ధకాభావ హేతుత్వస్య తేనాభ్యుపగమాత్। అదృష్టోత్పత్తౌ శౌచాచమనాదేః సాధారణస్యాత్రాప్యన్వయః స్యాత్ । అశుచేరేవ తదుత్పత్తౌ శౌచే సతి తదభావాపత్తేః। ప్రతిపక్షసన్నిధాపకాదృష్టస్యైవ ప్రతిబన్ధకత్వే సతి మణ్యప్రయోగేఽపి దాహానాపత్తిః, అగ్రిమకాలే ఏవ సన్నిధిదర్శనేన తదసిద్ధ్యభావాత్। అస్తు తర్హి ఉత్తేజకాభావసహకృతప్రతిబన్ధకాభావస్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం హేతుత్వమ్ । ఏవం కేవలోత్తేజకసద్భావే ఉభయసత్త్వే ఉభయాభావే చ విశిష్టాభావోఽనుగతో హేతుః। తచ్చ మణ్యాద్యభావత్వేన, న తు ప్రతిబన్ధకాభావత్వేన ఇతి నాన్యోన్యాశ్రయః । అత ఏవ ప్రతిబన్ధకత్వాభిమతమణ్యాదీనామ్ అభావకూట ఏవ కారణమ్ । తేన మణిసద్భావే మన్త్రాద్యభావే చ న కార్యమ్ । అనతిరిక్తాభావవాదిమతే చ వ్యవహారార్థం తత్సాధనాభిషిక్తస్య హేతుత్వమ్ । న చాభావో న కారణమ్, భావవత్తద్ధ్రాహకతౌల్యాత్ । దృష్టఇ్చ కుడ్యసంయోగాభావస్య గతౌ, అనుపలమ్భస్యాభావవిజ్ఞానే, విహితాకరణస్య ప్రత్యవాయే, నిర్దోషత్వస్య వేదప్రామాణ్యే జనకత్వమితి ప్రాఞ్చః । మైవమ్ । విశిష్టం హి నార్థాన్తరమ్ , యేన తదభావోఽనుగతః స్యాత్। కిన్తు విశేషణవిశేష్యసమ్బన్ధా ఇతి తేషాం ప్రత్యేకాభావస్య హేతుత్వే క్వచిద్విశేష్యమణ్యభావః క్వచిదుత్తేజకాభావరూపవిశేషణాభావః క్వచిదుభయః కారణమితి వ్యభిచారేణ నైకమపి హేతుః స్యాత్ । స్యాదేతత్ ।
ప్రతియోగిభేదాదివత్ప్రతియోగితావచ్ఛేదకవిశేషణభేదాదప్యభావో భిద్యతే। అన్యథా పృథివ్యాదిత్రయప్రత్యేకరూపాభావేఽవగతేఽపి వాయౌ రూపసంశయో న స్యాత్ । ఏవఇ్చ యథా కేవలదణ్డసద్భావే దణ్డపురుషసద్భావే ద్వయాభావే చ విశేషణవిశేష్యోభయవిరహప్రయుక్తః కేవలపురుషాభావోఽబాధితానుగతవ్యవహారబలాత్ ప్రతీతిసిద్ధః, తథా విశేష్యస్య ప్రతిబన్ధకస్యాభావే విశేషణస్యోత్తేజకాభావస్యాభావే ఉభయాభావే చ కేవలప్రతిబన్ధకాభావో విశేష్యవిశేషణోభయాభావవ్యాపకోఽనుగత ఏవ దాహకారణమస్తు । అథ విశేషణాద్యభావైరేవ కేవలపురుషాద్యభావవ్యవహారః ఏకశక్తిమత్త్వాదితి చేత్ , న । అనుగతవ్యవహారస్యానుగతజ్ఞానసాధ్యత్వాత్ । శక్తేశ్చాతీన్ద్రియత్వాత్। అథోత్తేజకప్రయోగకాలే మణేః కోఽభావః ? న తావత్ప్రాక్ప్రధ్వంసాభావౌ , తయోః ప్రతియోగ్యసమానకాలత్వాత్ । న చ శ్యామోఽయమాసీదిత్యత్ర యథా శ్యామధ్వంసప్రయుక్తః శ్యామఘటత్వేన పక్వఘటస్య ధ్వంస ఏవ న తు ఘటత్వేన తథోత్తేజకాభావధ్వంసప్రయుక్త ఉత్తేజకాభావవత్త్వేన మణేః

ధ్వంస ఏవేతి వాచ్యమ్ । ధ్వంసస్యానన్తత్వేన ఉత్తేజకాపనయేఽపి దాహప్రసఙ్గాత్।
నాప్యత్యన్తాభావః , తస్య కాదాచిత్కత్వాభావాదితి చేత్ , న । యథా
దణ్డోపనయాపనయదశాయాం కేవలపురుషాభావ ఉత్పాదవినాశవాన్ , అన్యథా
అబాధితకేవలపురుషాభావతదభావవ్యవహారయోరుపపాదయితుమశక్యత్వాత్ ।
తథోత్తేజకోపనయాపనయశ్రృఙ్ఖలాయాం ప్రతిబన్ధకాభావోఽపి తథైవ స్వీకరణీయః
తుల్యన్యాయత్వాత్ । యది చ సంసర్గాభావత్రయవైధర్మ్యాత్తత్ర నాన్తర్భవతి, తదా తురీయ
ఏవ సంసర్గాభావోస్తు। న హి క్లృప్తవిశేషబాధే సామాన్యబాధః , విశేషాన్తరమాదాయాపి తస్య
సమ్భవాత్ । అన్యథా క్లృప్తానాదిసంసర్గాభావాదివైధర్మ్యేణ ధ్వంసోఽపి న సిధ్యేత్।
వ్యవహారాన్యథానుపపత్తిశ్చ తుల్యైవ। సోఽయమస్మాకం సగోత్రకలహో న తు శక్తివాదః ।
అస్తు వా ధ్వంస ఏవాసౌ, సంసర్గాభావవిభాగే జన్యాభావత్వేన ధ్వంసస్య విభజనాత్ । న చైవం
వినాశిత్వేన ప్రాగభావ ఏవ సః। పరిభాషాయా అపర్యనుయోజ్యత్వాత్ । యద్వా అత్యన్తాభావ
ఏవాసౌ। తస్య నిత్యత్వేఽపి కాదాచిత్కప్రతీతికార్యానుదయౌ ప్రత్యాసత్తికాదాచిత్కత్వాత్ ।
ప్రత్యాసత్తిశ్చ విశేషణాభావో విశేష్యాభావశ్చ , తదైవ విశిష్టాత్యన్తాభావసత్వాదితి। తన్న । యది
హ్యతీతవిశేషణావచ్ఛేదేన విద్యమానస్యైవ విశేష్యస్య ధ్వంసః స్యాత్ తదా
క్షణరూపాతీతవిశేషణావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రతిక్షణం ఘటస్య వినాశః స్యాదితి క్షణభఙ్గాపత్తిః।
కిఞ్చ విద్యమానస్య వినష్టత్వేనాప్రతీతేః శిఖా వినష్టా పురుషో న వినష్ట ఇతి
విపరీతాబాధితప్రత్యయాచ్చ న విశేషణాభావేఽపి విశేష్యధ్వంసః। శ్యామోఽయమాసీత్ ,
కేవలోఽయమాసీత్పురుష ఇత్యాదౌ సవిశేషణే హీతి న్యాయేన విశేష్యవతి
శ్యామకైవల్యాదిధ్వంస ఏవ ప్రతీయతే । ధ్వంసస్య ధ్వంసానుపపత్తేశ్చ న విద్యమానస్య
ధ్వంసః । ఏతేనఉత్తేజకసద్భావే
సత్యుత్తేజకాభావవిశిష్టమణేరుత్పన్నధ్వంసస్యోత్తేజకాపనయసమయే ధ్వంసో
జాతోఽధ్వస్తశ్చ ధ్వంసః కారణమితి న విఫల ఉత్తేజకాపనయ ఇత్యపాస్తమ్।
విద్యమానధ్వంసస్య చ ధ్వంసాభావాత్ । న చ ధ్వంసాన్యః సంసర్గాభావోవిశిష్టాభావ ఇతి
వాచ్యమ్ । ఉత్పన్నాభావస్య వినష్టప్రతీతిహేతుతయా తతోఽపి విద్యమానస్య
వినష్టత్వప్రత్యయాపత్తేః। నాపి విశిష్టాభావోఽత్యన్తాభావః । తథా హి స ఏవ
క్వచిద్విశేషణాభావసహితః క్వచిద్విశేష్యాభావసహితో దాహకారణమిత్యననుగమస్తదవస్థ ఏవ
। విశేషణవిశేష్యాభావయోః ప్రత్యాసత్తిత్వావచ్ఛేదకానుగతధర్మాభావాత్ ।
అథవిశిష్టవిరోధిత్వం విశేషణవిశేష్యాభావయోరనుగతం తదవచ్ఛేదకమస్తి, తయోః సత్త్వ ఏవ
విశిష్టాత్యన్తాభావసత్వాదితి చేత్, తర్హి విశిష్టవిరోధిత్వేనానుగతేన తయోరేవ హి
విశిష్టాభావత్వేన దాహవ్యవహారాదౌ జనకత్వమస్తు, కృతం తదుపజీవినాతిరిక్తవిశిష్టాభావేన ।
అథోత్తేజకకాలే విద్యమానాత్యన్తాభావానువృత్తావప్యుత్తేజకాపనయనే ఉత్తేజకాభావవ్యక్తిర్యా
జాతా తదవచ్ఛిన్నమణేరభావో న తత్రేతి తదా న కార్యోదయః। తత్తదుత్తేజకాభావానాం
అననుగతత్వేనానుగతవిశిష్టాభావవ్యవహారానుపపత్తేః । ఉత్తేజకాభావత్వేనానుగమేఽతిప్రసఙ్గ
ఏవ । అథ విశేషణవిశేష్యాభావయోర్విశిష్టవిరోధిత్వమనుగతకారణతావచ్ఛేదకం యత్ర

తదన్యతరాభావస్తత్ర న విశిష్టమ్ , యత్ర విశిష్టం తత్ర న తయోరభావ ఇతి సహానవస్థాననియమస్య విరోధస్యానుభవసిద్ధత్వాదితి చేత్ , న । సహానవస్థాననియమో న పరస్పరవిరహరూపతయా విశేషణవిశేష్యాభావస్య ప్రత్యేకం విశిష్టాభావతయా తత్రాప్యేకాభావాభావస్య విశిష్టత్వాపత్తేః। తథాచ విశేష్యవిశేషణయోః ప్రత్యేకం విశిష్టత్వాపత్తిః, తదభావస్య తత్త్వాత్ । న చోభయాభావాభావ ఉభయం విశిష్టమ్। ఏవం హ్యభావద్వయం విశిష్టాభావో న తు ప్రత్యేకాభావరూప ఇతి ప్రత్యేకాభావాత్ విశిష్టాభావవ్యవహారో న స్యాత్। నాఽపి పరస్పరవిరహవ్యాప్యత్వం తదాక్షేపకత్వం వా। విశేషణవిశేష్యాభావస్య విశిష్టాభావత్వేన తదవ్యాప్యత్వాత్తదనాక్షేపకత్వాచ్చ, అభేదే తయోరభావాత్ । ఏతేనఅన్యదపి విశిష్టవ్యవహారవిరోధిత్వాదినానుగతత్వమపాస్తమ్ । కేనాప్యనుగతేన రూపేణ విశేషణవిశేష్యాభావస్య విశిష్టాభావత్వే ప్రత్యేకాభావాభావస్య విశేషణవిశేష్యాన్యతరమాత్రస్య విశిష్టత్వాపత్తేః । తదభావాభావస్య తత్త్వాదిత్యుక్తత్వాత్। తస్మాద్విశేషణవిశేష్యాభావో విశేషణావచ్ఛిన్నవిశేష్యాభావో న విశిష్టాభావ ఇతి । అత్రోచ్యతే।విశేషణవిశేష్యయోః సమ్బన్ధాద్విశిష్టవ్యవహార ఇతి తయోః సమ్బన్ధాభావాద్విశిష్టాభావవ్యవహారః ఇతి, ఘటతదభావవ్యవహారావివ ఘటసత్త్వాసత్త్వాభ్యామ్। న హి తయోరసమ్బన్ధే విశిష్టవ్యవహారః, న వా తదభావే సతి న విశిష్టాభావవ్యవహారః । యస్య యత్ర యః సమ్బన్ధః స ఏవ తత్ర తస్య వైశిష్ట్యమ్। స చ సమ్బన్ధాభావో విశేషణాభావాత్ విశేష్యాభావాదుభయాభావాత్ సర్వత్రావిశిష్ట ఏకః తేషాం వ్యాపకోఽనుగతవిశిష్టాభావవ్యవహారాదికారణమ్ । ఇహ దణ్డీపురుషో నాస్తీత్యత్ర తథా దర్శనాత్। అత ఏవ దణ్డమాత్రసద్భావే దణ్డిపురుషసద్భావే ఉభయాభావే చ కైవల్యపురుషయోః సమ్బన్ధాభావః సర్వత్రాస్తీత్యనుగతః కేవలపురుషాభావవ్యవహారః । ఏవఞ్చ ప్రతిబన్ధకోత్తేజకాభావయోః సమ్బన్ధాభావో దాహకారణమ్। స చ ప్రతిబన్ధకాభావే ప్రతిబన్ధకోత్తేజకసద్భావే ఉభయాభావే చాస్తి। సర్వత్ర ప్రతిబన్ధకోత్తేజకాభావయోః సమ్బన్ధో నాస్తీతి ప్రతీతేః । ననూవం యత్ర ప్రతిబన్ధకోత్తేజకాభావౌ తత్రాపి దాహః స్యాత్ అధికరణభావయోరతిరిక్తసమ్బన్ధాభావాదితి చేత్ , న । తదభావోఽపి స్వరూపసమ్బన్ధస్యాభావాత్ సర్వత్ర స్వరూపసమ్బన్ధాదేవాధికరణాభావయోర్వైశిష్ట్యప్రతీతేః । తథాపి ప్రతిబన్ధకోత్తేజకాభావావేవ స్వరూపసమ్బన్ధః తయోరభావశ్చ ప్రతిబన్ధకాభావ ఉత్తేజకఇచ్ఛ దాహకారణమ్। తథాచోభయాభావే ఉత్తేజకాసత్త్వే పరం దాహః స్యాత్, ఉత్తేజకవతి ప్రతిబన్ధకే దాహో న స్యాదితి చేత్ , న । అధికరణాభావావేవ స్వరూపసమ్బన్ధః, తయోర్ఘటవద్భూతలచత్వరీయతదభావయోరపి స్వరూపసత్త్వే ఘటవతి ఘటాభావవ్యవహారాపత్తేః। కిన్తూపశ్లిష్టస్వభావత్వమ్ । తచ్చ సమ్బన్ధాన్తరం వినా విశిష్టప్రత్యయజననయోగ్యత్వమ్ । న చ ఘటవద్భూతలచత్వరీయతదభావయోర్విశిష్టప్రత్యయజననయోగ్యత్వమస్తి, ఘటవతి కదాపి ఘటాభావప్రత్యయానుదయాత్। తదిహాపి ప్రతిబన్ధకోత్తేజకాభావయోర్విశిష్టప్రత్యయజననయోగ్యత్వం స్వరూపసమ్బన్ధః। అన్యథోత్తేజకవతి ప్రతిబన్ధకే చత్వరీయోత్తేజకాభావవిశిష్టప్రత్యయాపత్తేః ।

తాదృశస్వరూపసమ్బన్ధాభావశ్చ ప్రతిబన్ధకాభావే ప్రతిబన్ధకోత్తేజకసద్భావే ఉభయాభావే చావిశిష్ట ఏవ । యద్వా అదణ్డపురుషస్యాభావే దణ్డీ పురుషో న ప్రతియోగీ, తస్యాదణ్డత్వాభావాత్ । కిన్తు తదన్యః। తస్యాభావో దణ్డిసద్భావేఽపి దణ్డమాత్రసత్తేవ ఉభయాసత్తేవ చావిశిష్ట ఇతి తస్మాత్ కేవలపురుషాభావవ్యవహారోఽనుగతః । తదుక్తం "న హి దణ్డిని సత్యదణ్డానామన్యేషాం నాభావః, కిన్తు దణ్డాభావస్యైవేతి యుక్తమ్"। అన్యథా తత్రాన్యేషామితి పదస్య వ్యర్థతాపత్తేః। తథా కేవలప్రతిబన్ధకాభావే ఉత్తేజకసహకృతః ప్రతిబన్ధకో న ప్రతియోగీ తస్య కేవలత్వాభావాత్ । కిన్తు తదన్యః। తదన్యస్య చ కేవలప్రతిబన్ధకస్యాభావే ఉత్తేజకసహితప్రతిబన్ధకసత్తేవ ఉత్తేజకమాత్రసత్తేవ ఉభయాసత్తేవ వా విశిష్ట ఏవేతి నాననుగమః । ఉత్తేజకాపనయే చ కేవలప్రతిబన్ధకోఽస్తీతి న తదభావ ఇతి దాహౌ న భవతీతి । నను న ప్రతిబన్ధకాభావః కారణమ్ । ఏకదణ్డాన్వయే ఘటోత్పత్తివత్ప్రతిబన్ధకసత్తేవేఽపి ప్రతిబన్ధకాన్తరాభావేఽపి కార్యానుదయాత్ । న హి యావత్కారణతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నం తావదన్వయేఽపి కార్యమితి చేత్ , న । ప్రతిబన్ధకాభావత్వేన న కారణత్వమన్యోఽన్యాశ్రయాత్ కిన్తు మణ్యాద్యభావత్వేనేత్యుక్తత్వాత్ । తత్తేవేఽపి వా ఘటే దణ్డసలిలాదివత్ప్రతిబన్ధకాభావకూటస్య దాహహేతుత్వాత్। యద్వా ప్రతిబన్ధకత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగిక ఏవాభావః కారణమ్ । స చ యావద్విశేషాభావనియత ఇతి న ప్రతిబన్ధకసత్తేవేఽపరప్రతిబన్ధకాభావేఽపి కార్యోదయః । ప్రతిబన్ధకస్య చ సంసర్గాభావో హేతుః। తేన తత్సత్తేవ తదన్యోఽన్యాభావేఽపి న కార్యమ్ । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వ్యాప్తికారణత్వయోర్భఙ్గే సంసర్గాభావస్య త్వయాపి హేతుత్వాఙ్గీకారాత్। అన్యథా సామగ్రీవ్యాపకయోః సత్తేవ తదన్యోన్యాభావే కార్యవ్యాప్యాభావాపత్తౌ కార్యకారణవ్యాప్యవ్యాపకభావే వ్యాఘాతాత్। కిఞ్చ తవాపి ప్రతిబన్ధకాభావే శక్తిరస్తీతి తత్సత్తేవ తదన్యోఽన్యాభావమాదాయ శక్తిసత్త్వప్రసఙ్గః । న చ స దుర్వచః, న వా ప్రాగభావాదితేవానాననుగమవ్యభిచారౌ, ప్రతియోగ్యధికరణయోః సంసర్గమారోప్య యో నిషేధః స సంసర్గాభావః । భూతలం ఘటసంసర్గో నేత్యత్ర భూతలే ఘటసంసర్గస్య సంసర్గో నారోప్యతే, కిన్తు తాదాత్మ్యమ్ । వయన్తు బ్రూమః। యత్ర ప్రతియోగినమధికరణే సమారోప్య నిషేధావగమః స సంసర్గాభావః। యత్ర చాధికరణే ప్రతియోగితావచ్ఛేదకమారోప్య నిషేధావగమః సోఽన్యోన్యాభావః । భూతలం న ఘట ఇత్యత్ర భూతలస్య ఘటత్వావగమాత్ । ఘటత్వమేవ చ ఘటతాదాత్మ్యమ్ । ఆరోపస్య హేతుత్వే కిం మానమితి చేత్, మా భూత్తావదన్యత్, నేదమిహ నేదమిదం ఇత్యబాధితవిలక్షణవ్యవహారస్యైవ తత్ర మానత్వాదితి। నను ప్రతిబన్ధకాత్యన్తాభావో న హేతుః, తస్మిన్ సత్యపి కార్యాభావాత్ । న హి కరాదౌ మణ్యత్యన్తాభావః తత్సంయోగాత్యన్తాభావో వా। మణేః స్వావయవవృత్తిత్వాత్ సంయోగస్య చావ్యాప్యవృత్తిత్వాత్। అత ఏవ న తత్ప్రాగభావప్రధ్వంసౌ హేతూ , తయోః కరాదౌ అవృత్తేః గుణకర్మాదేశ్చ ప్రతిబధ్యత్వానాపత్తేశ్చ। తస్య జన్యధర్మానాశ్రయత్వేన తత్ర తయోరభావాత్। న చాన్యః సంసర్గాభావోఽస్తీతి చేత్ , న । సంసర్గావచ్ఛిన్నప్రతియోగికస్యాభావవిశేషస్య సతి ప్రతిబన్ధకేఽభావాత్ । స చ

సమయవిశేషావచ్ఛేదేన సంసర్గితయా అత్యన్తాభావ ఏవ, తథైవాన్వయవ్యతిరేకావధారణాత్ ।
అథైవం ప్రధ్వంసప్రాగభావస్థలే సమయవిశేషావచ్ఛిన్నాత్యన్తాభావేనైవోపపత్తౌ న తయోః
సిద్ధిః। అత్యన్తాభావో హ్యావ్యాప్యవృత్తిః । తస్య చైకత్ర భావాభావే క్వచిద్దేశో ఽవచ్ఛేదకః
క్వచిత్కాల ఇతి చేత్ , న । తత్ర విద్యమానతావిరోధితేనైవ కపాలే న ఘట
ఇతిప్రతీతివైలక్షణ్యాత్ । న త్వేవం భూతలే ఘటాభావప్రతీతిః । అన్యే తు భవిష్యతి ఘటో
ఘటో నష్ట ఇతి విలక్షణప్రతీత్యోరత్యన్తాభావేనైకేన సమర్థయితుమశక్యత్వాత్ అన్యఏవాయం
సంసర్గాభావ ఇత్యప్యాహుః । ఏతేన విశేషణాభావవిశేష్యాభావతదుభయాభావఘటితం
సామగ్రీత్రయమేవాస్తు హేతుః, దాహే చ జాతిత్రయకల్పనమితి ప్రత్యుక్తమ్ ।
అనుగత హేతుసత్త్వాత్ దాహవైజాత్యస్య యోగ్యానుపలమ్భబాధితత్వాచ్చ।
వ్యక్తియోగ్యతయైవ జాతియోగ్యత్వేన యోగ్యే అయోగ్యజాత్యభావాత్ । నను ప్రహరం మా
దహేత్యాదౌ సావధిమన్త్రపాఠే మన్త్రవినాశే దాహః స్యాత్ । న చ సఙ్కల్పవిషయకాలవిశేష ఏవ
తత్ర ప్రతిబన్ధకః, సఙ్కల్పనాశే సమయస్య స్వతో ఽవిశేషాత్। న చ ఉద్దేశ్యత్వమేవ తత్ర
విశేషః, తస్య వినాశాత్ । న చోద్దేశ్యధ్వంసో ఽపి హేతుః, తస్య యామాదూర్ధ్వమపి సత్త్వాత్ । న
చ మన్త్రపాఠజనితమదృష్టమేవ తత్ర ప్రతిబన్ధకమ్ , తత్కాలదాహాప్రాప్తికపాలనాశ్యత్వేన
నాగ్రే దాహాప్రతిబన్ధ ఇతి వాచ్యమ్ । ప్రతిబన్ధకమన్త్రపాఠస్యానిషిద్ధత్వేనావిహితత్వేన
చాదృష్టాజనకత్వాత్ , తదాచారస్య విగీతత్వేన శ్రుత్యాద్యనుమాపకత్వాదితి చేత్। మైవమ్ ।
ఉద్దేశ్యత్వజ్ఞానాహితసంస్కారవిషయకాలస్య ప్రతిబన్ధకత్వాత్। నను
ప్రతిబన్ధమకుర్వతాప్రతిబన్ధకత్వేన శక్తిమనపకపకుర్వతాం మన్త్రాదీనాం న
ప్రతిబన్ధకత్వమ్ , అతః శక్తిసిద్ధిః । న చ కార్యానుత్పాద ఏవ ప్రతిబన్ధః, తజ్జనకత్వమేవ
ప్రతిబన్ధకత్వమితి వాచ్యమ్ । కార్యానుత్పాదో హి తత్ర న తత్ప్రాగభావో న వా
తదుత్తరకాలసమ్బన్ధః , తస్య మన్త్రాద్యజన్యత్వాదితి చేత్ , న ।
మన్త్రాదీనామప్రతిబన్ధకత్వాత్ । తత్ప్రయోక్తారస్తు ప్రతిబన్ధకాః। తే చ కిఞ్చిత్కరా । ఏవ
మన్త్రాదౌ చ కార్యే కారణోపచారాత్ స్వార్థికకన్ప్రత్యయాద్వా తథా వ్యపదేశః । ప్రతిబన్ధశ్చ
సామగ్రీవిరహః। మన్త్రాద్యభావఘటితసామగ్రీవిరహశ్చ మన్త్రాదిరేవ, తదభావాభావస్య
తత్త్వాత్ । నవ్యాస్తు న ప్రతిబన్ధకాభావః కారణమ్, న వా శక్తిః। కిన్తు తత్తత్కాలీనదాహవిశేషం
ప్రతి తత్తత్కాలప్రతిబన్ధేతరవహ్నేః కారణత్వమితి ప్రతిబన్ధకాభావః కారణతావచ్ఛేదకో న తు
కారణమ్ దణ్డత్వవత్, ఆకాశాదౌ త్వేకవ్యక్తికే న యథా కారణత్వమ్, క్వచిత్ప్రతిబన్ధే ఽప్యన్యత్ర
శబ్దోత్పత్తేః। కిన్తు భేర్యాదేః తథా కారణత్వమితి తత్ప్రతిబన్ధే న శబ్దోత్పత్తిరిత్యాహుః। తన్న ।
వహ్నిప్రతిబన్ధకాభావయోరన్వయవ్యతిరేకతో ర్లేనోభయస్యాపి కారణత్వాత్, న
త్వేకమేవావచ్ఛేదకమ్ , వినిగమకాభావాత్ । కిఞ్చ యస్మిన్ సత్యపి యదభావాత్కార్యాభావః
తస్య కారణత్వమాయాతి న తు తదవచ్ఛేదకత్వమ్ । న హి కార్యాయోగవ్యవచ్ఛేదః
కారణత్వమ్, కిన్తు నియతపూర్వసత్త్వమ్। తచ్చ
సహకారివిరహప్రయుక్తకార్యాభావే ఽప్యక్షతమ్ । అన్యథా చక్రసహితదణ్డత్వేన కారణత్వే
సహకార్యుచ్ఛేదః । యస్య యద్ధర్మమవగమ్యైవ నియతపూర్వసత్త్వమగమ్యతే తస్య

తదవచ్ఛేదకం దణ్డత్వమివ । సహకారీ తు న తథా । నను మా భూదర్థాపత్తిః శక్తౌ మానమ్। అనుమానన్తు స్యాత్। తథా హి స్థిరోఽవయవీ జనకదశావిశిష్టో
వహ్నిరజనకదశావ్యావృత్తభావభూతధర్మవాన్ జనకత్వాత్ కుణ్ఠకుఠారాతీక్ష్ణకుఠారవత్
దాహ్యసంయుక్తవహ్నేః దాహ్యసంయుక్తవహ్నివచ్చ ప్రతిబన్ధకసత్త్వే
సంయోగాదేరజనకదశావర్తిత్వేన తదతిరిక్తాతీన్ద్రియభావభూతధర్మసిద్ధిః । యద్యపి
శక్తేర్భావహేతుజన్యత్వేన నాజనకదశావ్యావృత్తత్వమ్, తథాప్యుక్తవిశిష్టాయాస్తథాత్వమ్ ।
యద్వా ధరేఽతీన్ద్రియత్వం విశేషణమ్ । న చ దృష్టాన్తసిద్ధిః, తుల్యాధారత్వేఽపి
లోహవిశేషఘటితకుఠారే విలక్షణచ్ఛిదాక్రియారూపకార్యబలాదతీన్ద్రియతీక్ష్ణత్వసిద్ధిః ।
అథవా తథాభూత ఏవ వహ్నిః కార్యానుకూలాతీన్ద్రియాద్విష్ఠధర్మసమవాయీ జనకత్వాత్
ఆత్మవత్ । అతీన్ద్రియత్వఞ్చ యద్యపి న సాక్షాత్కారావిషయత్వమ్ ,
అనిత్యసాక్షాత్కారావిషయత్వమ్, యోగజధర్మాద్యజన్యసాక్షాత్కారావిషయత్వం వా , పరం
స్వం వా ప్రత్యసిద్ధేః। సంయోగాదిపఞ్చకజన్యజ్ఞానావిషయత్వమైన్ద్రియకాణామపి। తథాపి
సంయోగాద్యన్యతరప్రత్యాసతిజన్యసాక్షాత్కారావిషత్వముభయవాదిసిద్ధమ్।
అన్యతరత్వఞ్చ తదన్యాన్యత్వమ్ । న చాభావాతీన్ద్రియత్వమ్ , తస్యాసిద్ధేః। న చ వహ్నౌ
స్థితిస్థాపకే నార్థాన్తరమ్ । తత్ర తదభావాత్ క్రియాయా వేగేనాదృష్టవదాత్మసంయోగేన
వేగోత్పత్తేః। న చాత్మత్వం నిత్యత్వం వోపాధిః। స్పర్శైకత్వాదిమతి ద్వ్యణుకే
సాధ్యావ్యాపకత్వాత్ । యద్వా పిణ్డీభూతో వహ్నిః
దాహానుకూలాద్విష్ఠాతీన్ద్రియభావభూతధర్మవాన్ దాహజనకత్వాదాత్మవత్ । న
చాత్మత్వముపాధిః, అదృష్టత్వస్య దాహానుకూలత్వేనాదృష్టే సాధ్యావ్యాపకత్వాత్। అథవా
కరవహ్నిసంయోగః కార్యానుకూలాతీన్ద్రియధర్మసమవాయీ జనకత్వాదాత్మవత్
ద్వ్యణుకవచ్చ । న చాత్మత్వం ద్రవ్యత్వం వోపాధిః, ద్వ్యణుకైకత్వస్పర్శాదౌ
సాధ్యావ్యాపకత్వాత్। యద్వా ప్రతిబన్ధకదశాయాం ప్రత్యక్షసకలదాహహేతుసమవహితో
దాహజనకో వహ్నిః జనకదశావృత్తికార్యానుకూలభావభూతధర్మశూన్యోఽజనకత్వాత్
కుణ్ఠకుఠారవత్ । యద్వా తథాభూతో
వహ్నిర్దాహజనకదశావృత్తిదాహానుకూలభావభూతధర్మశూన్యః దాహజనకత్వాత్
దాహ్యసంయుక్తవహ్నివత్ । అనుకూలత్వఞ్చ కార్యాభావప్రయోజకాభావప్రతియోగిత్వం
కారణతదవచ్ఛేదకసాధారణం, దృఢదణ్డత్వేన కారణత్వే దృఢత్వాభావాదపి
కార్యాభావదర్శనాదితి । ఉచ్యతే।సాధ్యం వినాపి ఉభయసిద్ధప్రతిబన్ధకాభావాదేవ
జనకత్వాదిహేతుసమ్భవాత్ విపక్షబాధకాభావేనానుమానానామప్రయోజకత్వమ్ । యదిచ
సహచారదర్శన వ్యభిచారాదర్శనోపాధ్యనుపలమ్భమాత్రాదేవ వ్యాప్తిగ్రహః తదా
శక్తిసిద్ధ్యనన్తరం తేనైవ హేతునా సాధ్యే శక్త్యతిరిక్తత్వప్రక్షేపేణ శ। ద్వితీయాదితాదృశధర్మం
వినాపి ప్రథమానుమితశక్త్యైవ జనకత్వాద్యుపపత్తేర్న తాదృశానన్తధర్మసిద్ధిరితి చేత్, హన్తైవం
శకిం్త వినాపి తదర్థసిద్ధేః కిం శక్త్యా । యద్ధీశ్వరానన్త్యవత్ న శక్త్యానన్త్యమిత్యుక్తమ్ ,
తదబోధాత్ । కార్యమాత్రే హి కర్తృత్వేన కారణత్వం న తీశ్వరత్వేన ద్వికర్తృకత్వాదినా

వా,గైరవాత్ , ఘటే తా్వర్థః సమాజః । ఏవమజనకదశావ్యావృతత్వేనైవ ప్రయోజకత్వమ్ , న తు భావభూతత్వేనేతి, గౌరవాత్ । అపి చ భావకార్యమాత్రస్య సమవాయికారణజన్యత్వేన శక్తేరపి తథాత్వాత్ శక్త్యనుకూలా శక్తిరపరా సమవాయికారణే మన్తవ్యా । ఏవం సాపి సమవాయికారణజన్యేతి తదనుకూలశక్తిస్వీకారే శక్త్యనవస్థా । కిఞ్చ ప్రథమానుమానేఽజనకత్వం న స్వరూపాయోగ్యత్వమ్ । వహ్నౌ కుఠారే చ తదభావాత్ , కిన్తు కార్యానుపధానమ్ । తథా చ తదనుపధానదశాయమపి వహ్నౌ శక్తిః కుఠారే తైక్ష్ణ్యమితి బాధోదృష్టాన్తాసిద్ధిశ్చ । లోహవిశేషాణామేవ సాతిశయాచ్ఛిదాజనకత్వమితి నాతీన్ద్రియతైక్ష్ణ్యసిద్ధిః। అగ్రిమచతుర్థ బహిరిన్ద్రియాప్రత్యక్షత్వముపాధిః , తుల్యయోగక్షేమత్వేఽపి సన్దిగ్ధోపాధిత్వేన దూషకత్వాత్ । అపి చ జనకత్వస్య కేవలాన్వయితేన వ్యతిరేకాప్రసిద్ధ్యా నాన్వయవ్యతిరేకీ। న చ జనకత్వాభావస్య శక్తావేవ ప్రసిద్ధిః । అన్యోన్యాశ్రయాత్ । న చ గురువచనపరమ్పరాత ఏవ వాక్యార్థతయా తత్సిద్ధిః, త్వన్నయే సిద్ధార్థస్యాప్రమాణత్వాత్ । న చ పరార్థసఙ్ఖ్యాయాం సాధ్యజనకత్వవ్యతిరేకయోః ప్రసిద్ధిః। అప్రత్యక్షాయాః శబ్దైకవేద్యాయాః తస్యాః ప్రత్యక్షేణ సాధ్య హేతువ్యతిరేకయోర్గ్రహీతుమశక్యత్వాత్। ఏతేన పఞ్చాపూర్వేఽపి తత్సిద్ధిరపాస్తా । స్యాదేతత్। తృణారణిమణీనాం వహ్నౌ కారణత్వాదేకశక్తిమత్వముపేయమ్ , ఏకజాతీయకార్యే ఏకజాతీయకారణత్వనియమాత్ । వహ్న్యవాన్తరజాతీయే తేషాం ప్రత్యేకం కారణత్వమితి చేత్ , న । వహ్నిజాతీయస్యాకస్మికతాపత్తేః। కారణగతైకరూపమపహాయ కార్యగతబహుతరరూపకల్పనే గౌరవాత్ । తృణారణిమణిప్రభవవహ్నిషు అవాన్తరజాతేరనుపలమ్భబాధిత్వాచ్చ। యత్ర చ తత్తదిన్ధనప్రయోజ్యం ప్రదీపదారుదహనాదౌ వైజాత్యమనుభూయతే తత్ర కారణేష్వేకశక్తిమత్త్వమపి నాస్తి । కిఞ్చ గోమయవృశ్చికప్రభవవృశ్చికాదిషు వైజాత్యకల్పనే తత్ప్రభవవృశ్చికేష్వపి వైజాత్యం కల్ప్యమేవం తత్ప్రభవతత్ప్రభవేష్వపీతి వైజాత్యానన్త్యమ్ , విజాతీయకారణానాం విజాతీయకార్యజనకత్వనియమాత్। న చ తయోరైక్యే వృశ్చికః । బుద్ధివ్యపదేశయోరవిశేషాత్। యది విజాతీయేష్వేకకార్యశక్తిసమవాయాన్న కార్యవిశేషాత్కారణవిశేషః తదభావాత్తదభావః క్వాప్యనుమీయేత, తదభావేఽపి తజ్జాతీయశక్తిమతోఽన్యస్మాదపి తదుత్పత్తిసమ్భవాదితి చేత్, వహ్నివృశ్చికాదావేవమేతత్ నిరూపితనియతవహ్న్యాదికారణకధూమాదౌ కుతో న తదనుమానమ్ । అన్యథా కార్యవైజాత్యేఽపి తృణస్య వహ్నివిశేష ఇవ వహ్నిత్వేన ధూమవిశేష ఏవ కారణత్వం న తు ధూమమాత్రే । తృణాదిప్రభవత్వగ్రహానన్తరం వహ్న్యవాన్తరజాతిగ్రహవత్ వహ్నితదజన్యజన్యత్వజ్ఞానానన్తరం ధూమావాన్తరజాతిగ్రహో భవిష్యతీత్యప్యాశఙ్క్యేత। బాధకం వినా ధూమత్వేన వహ్నికార్యతేతి చేత్ , తర్హి బాధకం వినా ధూమం ప్రతి బహ్నిత్వేన కారణతేత్యపి తుల్యమ్। యత్తు తృణత్వేన కారణత్వగ్రహస్యోపజీవ్యత్వాత్తద్గ్రహార్థం వహ్నౌ జాతివిశేష ఏవ కల్ప్యతే ఇతి, తన్న। వహ్నిత్వేనకార్యత్వగ్రహాత్తద్గ్రహార్థం తృణాదౌ శక్తికల్పనౌచిత్యాత్ । యథా చాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తృణఫూత్కారయోః పరస్పరసహకారిత్వం తథైవ తచ్చక్త్యోరపి పరస్పరసహకారిత్వేన వహ్న్యనుకూలత్వమ్ ,

తథైవ కార్యదర్శనాత్ । ఏవం తృణారణిమణిఘూత్కారనిర్మన్థనతరణికిరణానాం
వహ్న్యనుకూలశక్తిమత్త్వేన కారణత్వేఽపి ఘూత్కారేణ తృణాదేవ నిర్మన్థనేనారణేరేవ
ప్రతిఫలితతరణికిరణైర్మణేరేవాగ్న్యుత్పత్తిః, న తు మణిఘూత్కారాదిభ్యః, మణిఘూత్కారశక్త్యోః
పరస్పరసహకారిత్వవిరహాత్ । యత్తుతృణఘూత్కారాదిస్తోమత్రయే విశిష్టే శక్తిరితి। తన్న ।
తృణత్వేన గృహీతకారణతాభఙ్గప్రసఙ్గాదితి । ఉచ్యతే।
తృణరణిమణిఘూత్కారాదివ్యక్తీనామానన్త్యేన ప్రతివ్యక్తిభావ హేతుజనితానన్తశక్తిస్వీకారే
గౌరవమ్ । తావదనన్తవ్యక్తిజన్యానన్తవహ్నివ్యక్తిషు జాతికల్పనే లాఘవమితి తదేవ కల్ప్యతే ।
న చ జాతౌ యోగ్యానుపలబ్ధిబాధః, గోమయ
వృశ్చికప్రభవవృశ్చికయోరిషన్నీలత్వకపిలత్వవ్యఙ్గ్యవైజాత్యస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్ ।
తృణజన్యనానావహ్నివ్యక్తిషు తృణజన్యత్వజ్ఞానానన్తరం మణిజన్యవ్యావృత్తానుగతబుద్ధిరస్తి
జాతివిషయా । తృణజన్యత్వేనోపాధినా సేతి చేత్ , న । బాధకం వినానుగతబుద్ధేస్తద్వ్యఙ్గ్య
జాతివిషయత్వనియమాత్। న చ
గోమయవృశ్చికప్రభవవృశ్చికపరమ్పరాయామననుగతజాత్యాపత్తిః,
గోమయజన్యవృశ్చికప్రభవవృశ్చికేషు వృశ్చికప్రభవత్వజాతేః సత్త్వాత్ । వహ్నిమాత్రే చ
దాహస్పర్శవానవయవస్తత్సంయోగః పవనాదిశ్చ కారణాని। న చ తృణాదికం వినాపి
తదుత్పత్తిప్రసఙ్గః, విశేషసామగ్రీమాదాయైవ సామాన్యసామగ్ర్యాః జనకత్వాత్ ।
ననుతృణారణిమణీనాం వహ్నౌ కారణత్వగ్రహే శక్తివైజాత్యయోరన్యతరకల్పనమ్।
తద్గ్రహశ్చ నాన్వయవ్యతిరేకాభ్యామ్ , వ్యభిచారాత్ । అథారణిమణ్యభావవతి స్తోమవిశేషే
తృణం వినా వహ్నివ్యతిరేకః తృణాన్వయే వహ్నిరిత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తత్రైవ స్తోమే
తదితరసకలహేతుసమవధానే తృణాన్వయేఽవశ్యం వహ్నిరితి నియతాన్వయేన
రాసభాదివ్యావృత్తేన తృణాదికారణతాగ్రహ ఇతి చేత్ , న । తృణం వినాపి వహ్నిరితి జ్ఞానే సతి
వహ్నినియతపూర్వవర్తిత్వస్య కారణత్వస్య గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ । తృణాజన్యే వహ్నౌ
మణేః కారణత్వగ్రహ ఇతి చేత్ , న । వ్యభిచారేణ వహ్నౌ తృణజన్యత్వాగ్రహే
తదజన్యత్వస్యాప్యగ్రహాత్ , వహ్నిమాత్రస్యైవ తదజన్యత్వాచ్చ । న చ మణ్యజన్యత్వేన
తృణజన్యత్వగ్రహః, అన్యోఽన్యాశ్రయాత్ । యత్తు యత్ర కారణతాగ్రాహకం నాస్తి తత్ర
వ్యభిచారస్తద్గ్రహపరిపన్థీతి । తన్న । అబాధితనియతపూర్వవర్తిత్వాభావగ్రహే
తద్గ్రహస్యాసమ్భవాత్ , అభావప్రమాయాం భావజ్ఞానానుదయాదితి। ఉచ్యతే ।
ఉక్తగ్రాహకైర్వహ్నినిష్ఠకార్యతానిరూపితకారణతావచ్ఛేదకరూపవత్త్వం తృణస్య ,
తృణనిష్ఠకారణతానిరూపితకార్యతావచ్ఛేదకరూపవత్త్వం వహ్నేర్వా అకార్యాకారణవ్యావృత్తం
రూపం పరిచ్ఛిద్యతే। న తు తృణత్వేన కారణత్వం వహ్నిత్వేన కార్యత్వం వా।
తచ్ఛోభయథాపి సమ్భవతి। వహ్నిత్వేన కార్యతయా తదనుకూలశక్తిమత్త్వేన చ తృణాదీనాం
కారణతయా వహ్నిత్వావాన్తరజాతివిశేషేణ కార్యతయా వా । తత్ర వినిగమకముక్తమేవ । అథ
తృణారణిమణీనామభావత్రయే న కార్యమ్ , అభావత్రయాభావే కార్యమితి
అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామభావత్రయాభావత్వేన తృణాదీనాం కారణత్వమితి న వ్యభిచారః।

అభావాభావస్య భావపర్యవసన్నత్వాదితి చేత్, అభావత్రయాభావః కిం తృణాదిప్రత్యేకవ్యాపకోఽన్య ఏవ ఉత తృణాదిప్రత్యేకమేవ। ఆద్యే అభావస్య కారణత్వమితి కిమాయాతం తృణాదికారణత్వే । ద్వితీయే తృణస్య నారణిమణ్యభావాభావత్వం తదుభయత్వాపత్తేః । ఏతేనాభావత్రయేన కార్యం తదభావే కార్యమిత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తృణాదిప్రత్యేకస్య కారణత్వగ్రహ ఇతి పరాస్తమ్ ।

ఇతి శ్రీమధ్ధజ్ఞేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానాఖ్యద్వితీయఖణ్డే సహజశక్తివాదః॥

అథ ఆధేయశక్తివాదః స్యాదేతత్,మా భూత్సహజశక్తిరాధేయశక్తిస్తు స్యాదేవ। తథాహి " "వ్రీహీన్ ప్రోక్షతీ" "త్యత్ర కాలాన్తరకార్యానుకూలోఽతీన్ద్రియోఽతిశయః ప్రోక్షణజన్యోఽస్తీత్యుభయవాదిసిద్ధమ్ । స వ్రీహిసమవేతో న వేతి సంశయే వ్రీహినిష్ఠ ఏవ వాచ్యః । కథమన్యథా ప్రోక్షితానామేవ తేషాం కాలాన్తరేఽవఘాతాదౌ వినియోగః, న చ మన్త్రాదిసహకృతత్వమేవ వ్రీహిషువిశేషః,తేషాం చిరధ్వస్తత్వాత్ । ననుకథం ప్రోక్షితస్యైవావఘాతాదావన్వయః, " "వ్రీహీనవహన్తి" " ఇతి శ్రుతేస్తన్మాత్రాన్వయేఽప్యుపపత్తేః । అథ " "వ్రీహిభిర్యజేత" " " "వ్రీహీన్ ప్రోక్షతి" " " "వ్రీహీనవహన్తి" " " "పురోడాశైర్యజేతే" "త్యత్ర యథా పురోడాశే ప్రకృత్యపేక్షాయామవహతవ్రీహీణామవయవానువృత్తిద్వారాన్వయః । ప్రోక్షణే చ యాగార్థముపాత్తవ్రీహిణాం తథావఘాతే వ్రీహ్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రోక్షితానామేవాన్వయః, బాధకం వినా శబ్దానాం సన్నిహితవిశేషపరత్వనియమాత్। వ్యక్తివచనానాం సన్నిహితవిశేషపరత్వమితి న్యాయాత్। అన్యథా ప్రకరణాదిసన్నిహితత్యాగే తదన్యసన్నిధికల్పనే గౌరవమితి చేత్ , న । తర్హ్యేకస్య ద్వయం యత్ర ప్రోక్షణం తత్రావఘాతో న తు ప్రోక్షణవిశిష్టే । యత్ర రూపం తత్ర రస ఇతివత్। తథాచ ప్రోక్షణస్య శబ్దేన కాలాన్తరకార్యజనకత్వాబోధాత్ , కథం తన్నిర్వాహార్థమతిశయకల్పనమ్ । ప్రోక్షితా వ్రీహయోఽవఘాతాయ కల్పన్తే ఇతి వాక్యశేషాత్ ప్రోక్షణవిశిష్టస్య అవఘాతే కారణావబోధః ఇతి చేత్ , అస్తు తావదేవమ్ , తథాపి ప్రోక్షితా ఇత్యత్ర భూతే క్తానుశాసనాదతీతప్రోక్షణే వ్రీహావవఘాతాన్వయః। తథాచావఘాతే ప్రోక్షణధ్వంసః కారణం న తు ప్రోక్షణమితి చేత్। మైవమ్ । ప్రోక్షణమవఘాతజనకమ్ ప్రమాణతస్తదర్థముపాదీయమానత్వాత్ , అవఘాతే వ్రీహివత్। న చాసిద్ధిః, అప్రోక్షితేఽవఘాతాభావదవశ్యమవఘాతార్థం ప్రోక్షణోపాదానాత్ । న చ వ్యాపారం వినా తథా సమ్భవతి। న చ ప్రోక్షణధ్వంస ఏవ వ్యాపారః । ప్రతియోగినోఽహేతుత్వాపాతాత్ । అన్యథా యాగాదావపి తథా స్యాత్ । ఫలస్య చ నియతసమయోత్పత్తికత్వమపూర్వవత్ స్వభావాదేవ భవిష్యతి । న చ ప్రోక్షితా వ్రీహయస్తథా, నిరన్వయధ్వస్తత్వేనోపలక్షణస్యాహేతుత్వాత్। కురూణాం క్షేత్రమిత్యత్ర తు కురుజ్ఞానస్యేతరవ్యావృత్తక్షేత్రజ్ఞవ్యవహారజనకత్వం న తు కురోః । అన్యథా యాగోపలక్షితో యజ్ఞైవ స్వర్గం ఫలిష్యతి, కిమపూర్వేణ । న చ దేవదత్తాద్యశరీరం దేవదత్తవిశేషగుణజన్యం జన్యత్వే సతి తద్భోగసాధనత్వాత్ తన్నిత్యమత్రగ్వదితి తత్సిద్ధిః। జన్మాన్తరీయైరదృష్టజనకత్వాభిమతైర్జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నైః సిద్ధసాధనాత్।

తస్మాత్ప్రోక్షణాదయో భావభూతమతిశయం జనయన్త ఏవ కాలాన్తరభావికార్యజనకాः
ప్రమాణతస్తదర్థముపాదీయమానత్వాత్ రోగచికిత్సావత్। స చాతిశయో లాఘువాత్
ఫలసమానాధికరణ ఇతి వ్రీహినిష్ఠ ఏవ। తేన తత్సమవహితత్వం వ్రీహేः సాక్షాత్సమ్బన్ధాత్
పురుషనిష్ఠత్వేన చ వ్రీహీణాం సాక్షాత్సమ్బన్ధాభావాత్ పరమ్పరాసమ్బన్ధే గౌరవాత్ న
సాక్షాద్వ్రీహిసమవహితత్వం స్యాత్ । కిఞ్చ యో యద్ధతఫలార్థితయా క్రియతే స బాధకం వినా
తద్ధతమేవ తదనుకూలమతిశయం జనయతి రోగచికిత్సావత్ । అథ ప్రోక్షణం
పురుషసమవేతాతిశయజనకం కాలాన్తరభావికార్యజనకత్వే సతి విహితత్వాత్ యాగవత్ ,
అన్యథా విధివిరోధాదితి చేత్, న । కృషిచికిత్సాదినా వ్యభిచారాత్ , అప్రయోజకత్వాచ్చ। తేన
వినాపి విధిసమ్భవాత్ । స చ ప్రతివ్రీహి నానైవ । న చైవమేకవ్రీహినాశే
ఫలానుదయస్తావత్సంస్కారణామభావాదితి వాచ్యమ్ । సంస్కారత్వేన ప్రయోజకత్వే
కిఞ్చిత్సమవధానేఽపి దణ్డాదివత్కార్యసమ్భవాత్ । అస్తు వా సకలవ్రీహినిష్ఠ ఏక ఏవ । న
చైకవ్రీహినాశే తన్నాశాపత్తిः, కిఞ్చిదాశ్రయనాశస్య వృక్షాదావివకార్యనాశకత్వాదితి । ఉచ్యతే।
అతిశయగ్రాహకమానాల్లాఘవసహకృతాత్ స ఏక ఏవ సిధ్యతి న నానా, పురుషనిష్ఠశ్చ। తథా
హి ప్రోక్షణమపూర్వజనకం దృష్టద్వారాభావే సతి కాలాన్తరభావికార్యజనకతయా విహితత్వాత్
యాగతదఙ్గవత్। కృష్యాదౌ దృష్టద్వారసమ్భవాత్ న వ్యభిచారో న వా అప్రయోజకత్వమ్।
యాగదానహోమాదితదఙ్గానామపూర్వజనకత్వే దృష్టద్వారాభావేసతి కాలాన్తరభావికార్య
జనకతయా విహితత్వస్యైవ ప్రయోజకత్వాదన్యస్యాననుగమాత్ । న చ యో
యద్ధతఫలార్థితయా క్రియతే స బాధకం వినా తద్ధతమేవ తదనుకూలం ఫలం జనయతీతి
నియమः, శత్రువధముద్దిశ్య ప్రవర్తితే శ్యేనయాగాదౌ వ్యభిచారాత్ , విపక్షే బాధకాభావాచ్చ । న
చ యదుద్దేశేన యత్ క్రియతే న తత్ తత్ర భావికార్యానుకూలాతిశయజనకమితి వ్యాప్తిः।
హవిస్త్యాగాదిభిర్వ్యభిచారాత్ । నను ప్రోక్షితవ్రీహిణా అదృష్టస్య జనితత్వాత్ బర్హిష ఇవ న
తస్య పునరుపయోగాన్తరం స్యాత్ , వినియుక్తవినియోగవిరోధాత్ । ఉపయోగే వా
తజ్జాతీయాన్తరమప్యుపాదీయేతావిశేషాత్। న । " "వ్రీహీనవహన్తీ" "త్యత్రోక్తన్యాయేన
ప్రోక్షితస్యైవ వ్రీహేరన్వయాత్ । విధేర్ధుర్లఙ్ప్రత్వాత్ యథా " "బర్హిస్తృణాతి" " " "బర్హిష
హవిరాసాదయతి" " ఇత్యత్ర। యద్వా విచిత్రాः సంస్కారాः। కేచిదుద్దేశ్యసహకారిణ
ఏవాగ్రిమకార్యకారిణः । యథాభిచారసంస్కారో యం దేహముద్దిశ్య ప్రయుక్తः తదపేక్ష ఏవ
తత్సమ్బద్ధస్యైవ దుःఖం జనయతి, తథా ప్రోక్షణసంస్కారా అపి ఉద్దేశ్యవ్రీహిసహకృతా
ఏవాగ్రిమకార్యకర్త్రారः। యథా
కారీరిజనితసంస్కారాధారపురుషసంయోగాజ్జలముచామదృష్టసమవధానం తథా
ప్రోక్షణజన్యాదృష్టవదాత్మసంయోగాత్ వ్రీహీణాముత్తరక్రియావిశేషాः।
కర్తృకర్మసాధనవైగుణ్యాత్ ఫలాభావస్తుల్య ఏవ। ఆగామికత్వాత్
చాణ్డాలాదిస్పర్శస్యాహవనీయాదిసంస్కారనాశకత్వశ్రుతేర్వ్యధికరణస్యాప్యపూర్వనాశకత్వ
మ్। ధర్మనాశే కర్మనాశాపారగమనవత్ నిషిద్ధకీర్త్తనవచ్చ। కిఞ్చ ప్రోక్షణజన్యాతిశయో
వ్రీహినిష్ఠో న నానా। ఆత్మవృత్తేరేకస్మాదప్యుక్తన్యాయేన కార్ర్యోపపత్తేः । నాప్యేకः,

ఏకద్వ్యాశ్రయనాశానాం ప్రత్యేకమననుగమేన కార్యనాశే ఆశ్రయమాత్రనాశస్య జనకత్వాదేవ
వ్రీహినాశేన తన్నాశాదపరప్రోక్షితవ్రీహీణామనన్వయాపత్తేః । అథ ""వ్రీహిన్ ప్రోక్షతీ"
"తీప్సితతమద్వితీయాశ్రుతేః క్రియాజన్యేష్టఫలభాగిత్వం వ్రీహేరేవావగమ్యతే। న చాపూర్వస్య
వ్రీహివృత్తిత్వమ్ , సాక్షాత్సమ్బన్ధస్యైవౌత్పర్గికత్వాదితి చేత్ , న ।
ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకసంయోగేన వ్రీహికర్మతోపపత్తేః । న చ సంయోగావచ్ఛిన్న ఏవ
వ్యాపారవిశేషః ప్రోక్షణార్థః। తథాచ కథం ప్రోక్షణైకదేశస్య ప్రోక్షణసాధ్యతయాన్వయ ఇతి
వాచ్యమ్ । సంయోగస్యోపలక్షణత్వేనాపదార్థత్వాత్ । అన్యథా గ్రామం గచ్ఛతీత్యాదౌ కా గతిః?
కా వా సక్తూన్ ప్రోక్షతీత్యాదౌ । తత్రాధేయశక్త్యభావాత్। కిఞ్చ ఘటం సాక్షాత్కరోతీత్యాదౌ
క్రియాజన్యసంస్కారాదీనాం ఘటవృత్తిత్వాత్ సంస్కారస్య స్వరూపసమ్బన్ధేన
ఘటవృత్తిత్వమ్ । వహ్నిమనుమినోతీత్యాదివత్ ప్రయోగసాధురేవ వా ద్వితీయేతి యది తదా
ప్రకృతేఽపి తథాస్తు । అథ ప్రతిమాదౌ ప్రతిష్ఠాజన్యం న యజమానాదృష్టం పూజ్యత్వే
ప్రయోజకమ్ । భోగాదినా తన్నాశేఽపి పూజ్యత్వాత్ , తత్సత్త్వేఽపి
చాణ్డాలాదిస్పర్శేనాపూజ్యత్వాత్। అన్యధర్మం ప్రత్యన్యధర్మస్యానుపయోగాచ్చ । న చ
ప్రతిష్ఠాధ్వంసస్తథా, తత ఏవ ఉపజీవ్యప్రతిష్ఠాప్రయోజకత్వభఙ్గాపత్తేశ్చ ।
తస్మాత్ప్రతిష్ఠాజన్యా అస్పృశ్యస్పర్శాదినాశ్యా ప్రతిమాదినిష్ఠా శక్తిరభ్యుపేయా ఇతి చేత్,
ప్రతిష్ఠావిధినా ప్రతిమాదౌ దేవతాసన్నిధిరహఙ్కారమమకారరూపః క్రియతే,
స్వప్నాదృశ్యదర్శనశ్చిత్రాదౌ ఇవ జ్ఞానస్య నాశేఽపి సంస్కారసత్త్వాత్ । అస్పృశ్యస్పర్శాదినా
చ తన్నాశః । అచేతనదేవతాపక్షే చ
యథార్థప్రతిష్ఠితప్రత్యభిజ్ఞానస్యాస్పృశ్యస్పర్శాదివిరహసహకృతస్య తథాత్వమ్ "
"ప్రతిష్ఠితం యూజయే" "దితి విధిబలాత్తత్ప్రతిసన్ధానస్యావశ్యకత్వాదితి ప్రాఞ్చః। నవ్యాస్తు
ప్రతిష్ఠావిధినైవ తవాధేయశక్తివదపూర్వాన్తరం జన్యతే , తదదృష్టవదాత్మసంయోగాశ్రస్య
పూజ్యత్వమ్ అస్పృశ్యస్పర్శేన తన్నాశే చాపూజ్యత్వమిత్యాహుః। వయన్తు బ్రూమః।"
"ప్రతిష్ఠితం పూజయే" "దితి విధివాక్యేన ప్రతిష్ఠాయాః కారణత్వం న బోధ్యతే। కిన్తు భూతార్థే
క్తానుశాసనాదతీతప్రతిష్ఠాయాం పూజ్యత్వం బోధ్యతే। తథాచ ప్రతిష్ఠాధ్వంసః
ప్రతిష్ఠాకాలీనయావదస్పృశ్యస్పర్శాదిప్రతియోగికానాదికాలసంసర్గాభావసహితః
పూజ్యత్వప్రయోజకః । స చ ప్రాగభావోఽత్యన్తాభావశ్చ క్వచిత్।
కామినీచరణాభిఘాతదోహదాదిభిరశోకపుష్పోత్కర్షదర్శనాదపి నాధేయశక్తిసిద్ధిః ।
సమయవిశేషావచ్ఛిన్నచరణదోహదాదిసంయోగధ్వంసస్యైవ కారణత్వాత్
చరణాభిఘాతాద్యాకృష్టభాగాన్తరజనితవృక్షాదేవ వా తదుపపత్తేః। కాలాన్తరే పుష్పాద్యుత్కర్షాద్
వృక్షావయవోపచయావశ్యమ్భావేన వృక్షభేదావశ్యకత్వాత్। నాపి తామ్రకాంస్యాదౌ అస్తు
భస్మసంయోగాదిజన్యశుద్ధిరూపా ఆధేయశక్తిః, తత్సంయోగధ్వంసస్య
సంయోగసమానకాలీనాస్పృశ్యస్పర్శాదిప్రతియోగికయావదనాదిసంసర్గాభావసహితస్య
శుద్ధిపదార్థత్వాత్ । భస్మాదిసంయోగజనితః కాంస్యాద్యుపభోగకర్తృనిష్ఠః సంస్కార ఏవ
శుద్ధిరిత్యన్యే। అభిమన్త్రితపయఃపల్లవాదావపి సమయవిశేషావచ్ఛిన్నాభిమన్త్రణధ్వంస ఏవ

వ్యథాద్యపనాయకః తత్తన్మన్త్రదేవతాసన్నిధిరేవ వా । కలమబీజాదీనామాపరమాణ్వన్తభఙ్గే
తత్ర చావాన్తరజాతేరభావే నియతకలమజాతీయాదిసిద్ధిరపి పరమాణుపాకజవిశేషాదేవ ।
కార్యవృత్తిరూపాదిసజాతీయస్య పూర్వరూపవిజాతీయస్య పరమాణౌ
పాకజరూపాదేరుభయసిద్ధత్వాత్ । యథా హి కలమబీజం యవాదేర్జాత్యా వ్యావర్త్తతే తథా
తత్పరమాణవోఽపి పాకజైరేవ । ఏవం
మాఘకర్షణాదిజనితాత్పరమాణుపాకపరమ్పరావిశేషాదేవహైమన్తికసస్యోత్పత్తిః ।
ఏతేనలాక్షారసావసేకాదయోః వ్యాఖ్యాతాః । నిమిత్తవిశేషజనితపాకజాత్తత్తత్పలవిశేషః, యథా
హారీతమాంసం హరిన్మానలసాధితముపయోగాత్సద్యో వ్యాపాదయతి నాన్యథా
సాధితమిత్యాది। యత్ర చ తోయతేజోవాయుషు న పాకజో విశేషః తత్రోద్భవానుద్భవ-
ద్రవత్వకఠినత్వాదయో విశేషాస్తదుపనాయకాదృష్టవిశేషాదేవ । తులాదౌ
చాధివాసాదిపూర్వకతులారోహణసామగ్రీ తుల్యస్య సత్యాసత్యప్రతిజ్ఞత్వసహితా
ప్రాచీనధర్మాధర్మఫలే తజ్జయభఙ్గౌ జనయతి । యద్వా అహం నిష్పాపః పాపవాన్వేతి
తులాధిరూఢాభిశస్తజ్ఞానవిశేషసహితా సా తథా। తదాహుః- " "తాంస్తు దేవాః ప్రపశ్యన్తి
స్వైశ్చైవాన్తరపూరుషైః" " ఇతి । అథ వా ప్రతిజ్ఞాశుద్ధ్యశుద్ధీ అపేక్ష్యతయా ధర్మాధర్మౌ జన్యేతే,
తాభ్యాఞ్చ జయపరాజయౌ। సత్యాసత్యప్రతిజ్ఞాభిశస్తతులారోహణస్యేష్టానిష్టఫలత్వేనార్థతో
విధినిషేధాత్ । " "అభిశస్తః సత్యప్రతిజ్ఞో విజయకామస్తులామారోహేదసత్యప్రతిజ్ఞో న
తులామరోహేత్ " " ఇతి శ్రుతేరున్నయనాత్ । యద్వా తయా దేవతాసన్నిధిః క్రియతే, తాశ్చ
కర్మానురూపం లిఙ్గమభివ్యఞ్జయన్తి॥

॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానాఖ్యద్వితీయఖణ్డే
ఆధేయశక్తివాదః॥

కారణతావాదః కస్తర్హిశక్తిపదార్థః, కారణత్వమ్ । తచ్చ స్వస్వవ్యాప్యేతరసకలసమ్భత్తౌ
కార్యాభావవ్యాపకాభావప్రతియోగిత్వమ్ । అథ వా యత్ర కార్యాభావవ్యాప్యతా
ఇతరాభావావచ్ఛిన్నా తత్కారణమ్। బీజేఽఙ్కురాభావవ్యాప్యతా న బీజత్వేనావచ్ఛిద్యతే,
ఇతరసమవధానే సతి బీజాదఙ్కురసమ్భవాత్ । కి యద్వా
అన్యాసమవధానావచ్ఛిన్నకార్యానుత్పత్తివ్యాప్యత్వం కారణత్వమ్ । రాసభాదేః స్వత ఏవ
కార్యాభావవ్యాప్యతా , అన్యాసమవధానస్య వైయర్థ్యేనానవచ్ఛేదకత్వాత్ ।
అనన్యథాసిద్ధనియతపూర్వవర్తిజాతీయత్వం వా తత్త్వమ్ । అన్యథాసిద్ధత్వఞ్చ త్రిధా, యేన
సహైవ యస్య యం ప్రతి పూర్వవర్త్తిత్వమవగమ్యతే , యథా ఘటం ప్రతి దణ్డరూపస్య ।
అన్యం ప్రతి పూర్వవర్త్తిత్వే జ్ఞాత ఏవ యం ప్రతి యస్య పూర్వవర్త్తిత్వమవగమ్యతే , యథా
శబ్దం ప్రతి పూర్వవర్త్తిత్వే జ్ఞాత ఏవ జ్ఞానం ప్రత్యాకాశస్య । అన్యత్ర క్లృప్తనియతపూర్వవర్తిన
ఏవ కార్యసమ్భవే తత్సహభూతత్వమ్। యథా గన్ధవతి గన్ధానుత్పాదాత్ గన్ధం ప్రతి
తత్ప్రాగభావస్య నియతపూర్వవర్త్తిత్వకల్పనాత్ పాకజస్థలే గన్ధం ప్రతి , న త్వవగమ్యమానే ।

యత్ర జన్యస్య పూర్వవర్తిత్వే అవగతే జనకస్య పూర్వభావోఽవగమ్యతే తత్ర జన్యేన జనకస్యాన్యథాసిద్ధిః। యత్ర చ జనకస్య తథాత్వేఽవగతే జన్యస్య పూర్వభావావగమః తత్ర తద్ద్వారా తస్య జనకత్వమేవ, సతి తు జాయతే, తజ్జాతీయం ప్రతి తదనన్యథాసిద్ధమ్ । అనన్యథాసిద్ధనియతపూర్వవర్తిత్వం కారణత్వమిత్యన్యే ।తన్న । ఈశ్వరతద్బుద్ధ్యాదీనామసంగ్రహాత్ । తద్వ్యతిరేకస్య తత్సమవధానవ్యతిరేకస్య వా అభావాత్ । కార్యస్యాన్యథానుపపద్యమానతావ్యవస్థాప్యత్వం వా అనన్యథాసిద్ధత్వమ్ । నన్వేవమతిరిక్తశక్తౌ సాధకబాధకప్రమాణాభావాన్నిత్యం సంశయః । న చ సాధకాభావస్య బాధకత్వమ్ , బాధకాభావస్యాపి సాధకత్వాదితి చేత్ , న। సాధకాభావేన వహ్నేవన్యత్ర సిద్ధ॥

ఇతి శ్రీమధ్ధేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ అనుమానాఖ్యద్వితీయఖణ్డే శక్తివాదః॥

ముక్తివాదః పరమప్రయోజనమనుమానస్యాపవర్గః । " "ఆత్మా వా అరే శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః సాక్షాత్కర్తవ్యః" " ఇతి శ్రుతేః। స చ సమానాధికరణదుఃఖప్రాగభావాసహవృత్తిదుఃఖధ్వంసః। నను నాసౌ పురుషార్థః అతీతదుఃఖధ్వంసస్య సిద్ధత్వాత్ , అనాగతదుఃఖస్య ధ్వంసయితుమశక్యత్వాత్ , వర్తమానస్య పురుషప్రయత్నం వినైవ విరోధిగుణనాశ్యత్వాత్ । అతీతదుఃఖవత్ హేతూచ్ఛేదే పురుషవ్యాపారః ప్రాయశ్చిత్తవదితి చేత్ , న । తత్కిం హేతూచ్ఛేదస్య సుఖదుఃఖాభావేతరత్వేన స్వతోఽపురుషార్థత్వాదనాగతానుత్పాదముద్దిశ్య క్రియమాణత్వాచ్చ। యథా తత్ర దుఃఖానుత్పాదః పురుషార్థః తథా ఇహాపి ఇతి వివక్షితమ్ , అథానుత్పాదస్య ప్రాగభావత్వేనాసాధ్యత్వాత్ ఫలాన్తరస్యాభావచ్చానన్యగతికతయా కణ్టకనాశవత్ దుఃఖసాధననాశ ఏవ స్వతః పురుషార్థస్తథేహాపీతి వా। ఉభయథాపి దుఃఖధ్వంసస్యాపురుషార్థత్వమేవ। న చ తయోరపి పురుషార్థత్వమితి వక్ష్యతే । మైవమ్ । దుఃఖాన్తరధ్వంసస్యాయత్నసాధ్యత్వేఽపి తాదృశదుఃఖధ్వంసస్య మిథ్యాజ్ఞానోచ్ఛేదద్వారా పురుషప్రయత్నాధీనతత్త్వజ్ఞానసాధ్యత్వాత్। తథాహి తత్త్వజ్ఞానాత్సంవాసనమిథ్యాజ్ఞానాభావే దోషానుత్పత్తౌ ప్రవృత్త్యభావేఽదృష్టానుత్పత్తౌ జన్మాభావే తాదృశదుఃఖధ్వంసో భవతి। అథ చరమదుఃఖే ఉత్పన్నే తద్ధ్వంసస్తజ్జ్ఞానాదేవ భవిష్యతి తదనుత్పాదే చ తత్త్వజ్ఞానాదపి న స్యాదితి చేత్ , న । ప్రతియోగివత్తత్త్వజ్ఞానస్యాపి తద్ధేతుత్వాత్తుల్యవదుభయోరపి కారణత్వాత్, తేన వినా తదుత్పత్తేః । అత ఏవ శుకస్య తత్త్వజ్ఞానముత్పన్నమితి తస్య తద్ధ్వంస ఉత్పన్నో నాస్మదాదీనామ్ ఇతి చేత్। అనాదౌ సంసారే తత్కతో నోత్పన్నమ్ , స్వకారణాభావాదితి చేత్ , న ।
అన్వయవ్యతిరేకానువిధాయినస్తత్త్వజ్ఞానాదన్యస్యాన్విష్యమాణస్యాభావాత్ । ముక్తౌ స ధ్వంసోఽస్త్యేవ, తస్మిన్ సతి ముక్తిరస్త్యేవేతి స ముక్త్యుత్పాదకోత్పాద్య ఇతి సర్వవాద్యుపగతమ్ । ముక్తిః సా అన్యా వా । నన్వేవం ధ్వంసార్థం దుఃఖముపాదేయం తదనుత్పాద్యధ్వంసానుత్పాదాదితి చేత్, సత్యమ్। పురుషార్థహేతత్వేన లోకే దుఃఖతత్సాధనయోరపి ఉపాదానదర్శనాత్ అనాగతకుమ్భనాశార్థం ముద్గరాదౌ ప్రవృత్తిదర్శనాదనాగతదుఃఖధ్వంసార్థమపి ప్రవృత్తిః । చరమదుఃఖధ్వంసో న

దుఃఖధ్వంసత్వేనోద్దేశ్యః అయత్నసిద్ధదుఃఖాన్తరధ్వంసవదపురుషార్థత్వాదితి చేత్ , న ।
సమానాధికరణదుఃఖప్రాగభావాసహవృత్తిదుఃఖధ్వంసత్వేన తస్యోద్దేశ్యత్వాత్
దుఃఖాసమ్భిన్నసుఖవత్ తస్య చ పురుషప్రయత్నసాధ్యత్వమేవేత్యుక్తమ్ ।
ఏతేనదుఃఖధ్వంసత్వమేవ మోక్షత్వమ్ , తత్తదాత్మయావద్దుఃఖధ్వంససమ్భలనదశాయన్తు
తథా వ్యపదేశః । ప్రతిపురుషం దుఃఖధ్వంసస్తోమస్య వ్యక్తిస్థానీయత్వాత్ తేజోభావే సమ్భలితే
అన్ధతమసపదప్రయోగవత్। యథా సమ్భలిత ఏవ ద్వావితి బుద్ధివ్యపదేశౌ । ప్రవృత్తిరపి
సమ్భలనార్థమిత్యపాస్తమ్ । మిలితానామసాధ్యత్వాత్ , మేలకస్యానతిరిక్తత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్,
అతిరిక్తత్వే జన్యస్య ధ్వంసావృత్తేః అజన్యస్య పురుషార్థత్వాభావాత్ సాధ్యతయా సంవలనే
భోగావశ్యం భావాత్। అన్ధతమసాదౌ తథా సమ్భల ఏవ ప్రయోగాత్ । ఏతేన
సంస్కారాజనకభోగవిషయదుఃఖధ్వంసః సంస్కారాజనకానుభవధ్వంసో వా ముక్తిః, న
చాతివ్యాప్తిః। జనకత్వస్యాజనయత్యపి భావాదితి నిరస్తమ్ । అపురుషార్థత్వాత్। అన్యే
తుదుఃఖప్రాగభావాసహవృత్తిదుఃఖసాధనధ్వంసో మోక్షః। లోకేఽహి కణ్టకాదినాశస్య వైదికే
ప్రాయశ్చిత్తాదౌ పాపనాశస్యానన్యగతికతయా దుఃఖసాధనధ్వంసత్వేన పురుషార్థత్వాత్ ।
అథాహికణ్టకాది పాపం వా నాశ్యతామ్ తేన తజ్జన్యం దుఃఖం న భవతీతి
దుఃఖానుత్పాదముద్దిశ్య ప్రవృత్తేర్దుఃఖానుత్పాద ఏవ ప్రయోజనమ్, న తు దుఃఖసాధనాభావః
సుఖదుఃఖభావేతరత్వాదితి చేత్ , న । దుఃఖానుత్పాదస్య ప్రాగభావత్వేనానాదితయా
అసాధ్యత్వాత్ । న చ తత్పాలనం సాధ్యమ్ । పాలనం హి న తత్స్వరూపమ్ ,
తస్యాసాధ్యత్వాత్ । నోత్తరసమయసమ్బన్ధః, అభావే సమ్బన్ధిద్వ్యతిరిక్తస్య తస్య
అప్రామాణికత్వాత్ అనభ్యుపరమాచ్చ । నాపి సమ్బన్ధిద్వ్యస్వరూపం సాధ్యమ్ ,
ప్రాగభావస్యాపి అసాధ్యత్వాత్ । సమయతదుపాధ్యోశ్చ ప్రయత్నం వినైవ సిద్ధేః । అథ దుఃఖే
ద్వేషాదృథా తదాభావే ఇచ్ఛా తథా దుఃఖసాధనే ద్వేషాత్ తదభావేఽపి ఇచ్ఛా తయా
తత్సాధనే ప్రవృత్తిరితి చేత్ , న । యదిచ్ఛయా యత్సాధనే యస్య ప్రవృత్తిస్తస్యైవ
తత్ర్పయోజనత్వమితి దుఃఖసాధనాభావస్యైవ ప్రయోజనత్వాత్ । అథ
చికిర్షాయోనిప్రయత్నే ప్రయోజనజ్ఞానాపేక్షా , తేన వినోపాయే చికీర్షావిరహాత్ న తు
ద్వేషయోనియత్నే । అనిష్టసాధనతాజ్ఞానాదహికణ్టకాదౌ ద్వేషో, ద్వేషాత్ తన్నాశానుకూలో
యత్న ఉత్పద్యతే। అయమేవ హి ద్వేషస్వభావో యత్ర్పతిబన్ధకం వినా
స్వవిషయనాశానుకూలం యత్నముత్పాదయతి , అన్యథా ప్రయత్నద్వైవిధ్యానుపపత్తేః।
అత ఏవ ఫలం వినైవోత్కటక్రోధాన్ధానాం ఆత్మఘాతే ప్రవృత్తిరితి చేత్ , న ।
ప్రయోజనమనుద్ధిశ్య ద్వేషమాత్రాత్ దుఃఖైకఫలకే ప్రేక్షావతాం ప్రయత్నానుత్పాదాత్
క్రోధాన్ధనామపి తాత్కాలికః ఫలాభిమానోఽస్త్యేవ। ఉత్కటరాగాన్ధానామివ పరదారాదావపి
ప్రవృత్తేరితి । తన్న । దుఃఖం మే మా భూదిత్యుద్ధిశ్య ప్రాయశ్చిత్తాదౌ
ప్రవృత్తేర్దుఃఖానుత్పాదస్యైవ ప్రయోజనత్వాత్ । న చ ప్రాగభావస్యాసాధ్యత్వమ్,
దుఃఖసాధనవిఘటనద్వారా తస్యాపి కృతిసాధ్యత్వాత్। దుఃఖసాధనసమవధానదశాయాం
కృతౌ సత్యాం దుఃఖసాధననాశే సత్యగ్రిమసమయే ప్రాగభావస్వరూపమస్తి తేన వినా

నాస్తీత్యన్వయవ్యతిరేకయోస్తత్ర సత్త్వాత్ । ఘటేఽపి కృతౌ సత్యామగ్రిమక్షణే తత్సత్త్వమ్ , తయా వినా నేత్యేవ కృతిసాధ్యత్వమ్ , న తు ప్రాగసతోఽగ్రిమక్షణే సత్త్వముత్పత్తిః గౌరవాత్ । కృతిం వినా న యత్స్వరూపం తత్కృతిసాధ్యమ్ , తత్రాగభావస్వరూపన్తు న తథేతి చేత్ , న । కృతిధ్వంసేఽపి ఘటసత్త్వేనాగ్రిమక్షణే ఇత్యావశ్యకత్వాత్। అత ఏవ యోగవత్త్వేమస్యాప్యనాగతానిష్టానుత్పాదజనకస్య పరీక్షకప్రవృత్తివిషయత్వమితి వక్ష్యతే నిషేధాపూర్వప్రస్తావే । నను ప్రాయశ్చిత్తనాశ్యపాపజన్యదుఃఖస్య ప్రాగభావో యద్యస్తి తదా దుఃఖమావశ్యకమ్ తస్య ప్రతియోగిజనకత్వనియమాత్ । నాస్తి చేత్ తర్హి తదభావాదేవ దుఃఖానుత్పాద ఇత్యుభయథాపి ప్రాయశ్చిత్తమఫలమ్। తస్మాద్ దుఃఖసాధనధ్వంసముఖేన ప్రాగభావస్య సాధ్యతేతి తత్రైవ కృతిసాధ్యత్వపర్యవసానాద్ దుఃఖసాధనధ్వంస ఏవ పురుషార్థో న తు దుఃఖానుత్పాదార్థితయేతి తత్ర ప్రాగభావసత్త్వాసత్త్వవిచారో వాయసదర్శనవిచారవత్ । అథ తదాపి ప్రాగభావస్యాసత్త్వే తదభావాత్ పాపం న దుఃఖసాధనమితి న తన్నాశార్థం ప్రవర్తతే । తస్య సత్త్వే చ పాపమాదాయైవ తస్య దుఃఖోత్పాదకత్వనియమాత్ ప్రాయశ్చిత్తే సత్యపి గలే పాదికయా పాపావస్థానమితి న తతః పాపనాశ ఇతి చేత్ , న । ప్రాగభావస్యాసత్త్వేఽపి దుఃఖసాధనజాతీయనాశస్య పురుషార్థత్వాత్ సత్త్వేఽపి పాపాన్తరమాదాయాపి తస్య దుఃఖజనకత్వసమ్భవాత్ ప్రాయశ్చిత్తాత్పాపనాశః స్యాదేవేతి ప్రాగభావసత్త్వాసత్త్వసన్దేహేఽపి ప్రాయశ్చిత్తాదౌ ప్రవృత్తిరప్రత్యూహైవేతి। ఉచ్యతే। తత్ర దుఃఖప్రాగభావోఽస్త్యేవ, తస్యైవ దుఃఖానుత్పాదరూపత్వేన పురుషార్థత్వాత్ । స చ పాపనాశద్వారా ప్రాయశ్చిత్తసాధ్య ఇతి ప్రాగభావసత్త్వేపి న నిష్ఫలం ప్రాయశ్చిత్తమ్। తేన ప్రాగభావేన దుఃఖమవశ్యం జననీయమితి చేత్ సత్యమ్ కిన్తు పాపాన్తరమాసాద్య । న చైవం ప్రాయశ్చిత్తమఫలమ్। దుఃఖానుత్పాదేన తస్య సఫలత్వాత్ । న చ దుఃఖానుత్పాదస్యాపి దుఃఖానుత్పాదాన్తరమేవ ఫలమ్ , తచ్చ తత్ర నాస్తీత్యఫలత్వమ్। స్వరూపసత ఏవ తస్య పురుషార్థత్వాత్ అనవస్థానాచ్చ । అతోఽనేన పాపేన దుఃఖం మే మా భూదితి విద్యమానపాపనాశార్థం ప్రాయశ్చిత్తేే ప్రవృత్తిః। ఏతేనచీర్ణప్రాయశ్చిత్తే దుఃఖప్రాగభావో నాస్త్యేవ। అన్యథా తస్య ప్రతియోగినాశ్యత్వేనానిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్। న చ ప్రాయశ్చిత్తవైఫల్యమ్ , న వా భగవతో దుఃఖమయకర్మోపదేశకత్వేనానాప్తత్వమ్। తస్య పాపధ్వంసేనైవ సఫలత్వాత్ , ప్రాగభావానిశ్చయేఽపి నరకసాధనపాపనిశ్చయాత్ తన్నాశార్థం ప్రవృత్తిరిత్యపాస్తమ్ । దుఃఖసాధనధ్వంసస్య స్వతోఽపురుషార్థత్వాత్ । పాపాన్తరేణ తత్ప్రతియోగిజననే తన్నాశాత్। తస్మాద్దుఃఖం మే మా భూదిత్యుద్దిశ్య తత్సాధనధ్వంసార్థం ప్రవృత్తిరితి దుఃఖానుత్పాద ఏవ పురుషార్థో న తు దుఃఖసాధనధ్వంస ఇతి స్థితమ్ । అపి చ న తావద్ దుఃఖమయసంసారబీజమిథ్యాజ్ఞానస్య ధ్వంసో ముక్తిః। తత్త్వజ్ఞానాత్ తన్నాశేఽపి శరీరధర్మాదిసత్త్వదశాయాం ముక్తిప్రసఙ్గాత్ । నాపి శరీరేన్ద్రియబుద్ధ్యాదితన్నిదానధర్మాధర్మధ్వంసః। అచీర్ణప్రాయశ్చిత్తకర్మణాం భోగైకనాశ్యత్వేన తత్త్వజ్ఞానానాశ్యత్వాత్, భోగద్వారా తన్నాశస్య చాపురుషార్థత్వాదితి । అపరే తు దుఃఖాత్యన్తాభావో ముక్తిః। యద్యపి పరదుఃఖాత్యన్తాభావః స్వతః సిద్ధ ఏవ।

స్వదుఃఖాత్యన్తాభావః స్వాత్మన్యసమ్భవీ , ఘటాదావతిప్రసక్తోఽసాధ్యశ్చ । తథాపి దుఃఖసాధనధ్వంస ఏవ స్వవృత్తిదుఃఖాత్యన్తాభావసమ్బన్ధః, స చ సాధ్య ఏవ । న చైవమావశ్యకత్వేన స ఏవ ముక్తిః। తస్య స్వతోఽపురుషార్థత్వేన దుఃఖాభావముద్దిశ్య తత్ర ప్రవృత్తేః। " "దుఃఖేనాత్యన్తం విముక్తశ్చరతీ" "త్యత్రాత్యన్తాభావత్వేన ముక్తిశ్రవణాచ్చ । యద్యపి దుఃఖసాధనధ్వంసో న పురుషార్థః, అత్యన్తాభావశ్చ న సాధ్యస్తథాపి విశిష్టస్య పురుషార్థత్వం విశేషణసాధ్యత్వేన విశిష్టసాధ్యత్వఞ్చ। అహికణ్టకాదినాశస్యాపి తత్తద్వ్యక్తిసాధ్యదుఃఖాత్యన్తాభావముద్దిశ్య తత్సమ్బన్ధత్వేనైవ సాధ్యతేతి । తన్న । అధర్మాదిదుఃఖసాధనధ్వంసస్య న ముక్తినిర్వాహకత్వం ఇత్యుక్తత్వాత్ । కిఞ్చ నానాగతస్వవృత్తిదుఃఖస్యాత్యన్తాభావసమ్బన్ధః సాధ్యః , ముక్తస్యానాగతస్వవృత్తిదుఃఖస్యానభ్యుపగమాత్। అభ్యుపగమే వా అముక్తత్వాపాతాత్ , అత్యన్తాభావసమ్బన్ధవిరోధాచ్చ । నాప్యుత్పన్నస్య స్వవృత్తిదుఃఖస్య, తదవృత్తేస్తత్రాత్యన్తాభావసమ్బన్ధవిరోధాత్ । తదభావస్య స్వతః సిద్ధత్వాత్ అతీతదుఃఖాభావస్యానుద్దేశ్యత్వాచ్చ। నాపి పరకీయదుఃఖాత్యన్తాభావసమ్బన్ధః, తస్య స్వతఃసిద్ధత్వాత్। అపి చ దుఃఖసాధనధ్వంసస్య నాత్యన్తాభావసమ్బన్ధత్వే మానమస్తి । దుఃఖసాధనధ్వంసాదావస్య దుఃఖస్యాత్యన్తాభావ ఇతి బుద్ధివ్యపదేశౌ స్త ఇతి చేత్ , న । తస్య సమానాధికరణదుఃఖసమానకాలదుఃఖాభావవిషయత్వేనాప్యుపపత్తౌ అతిరిక్తసమ్బన్ధావిషయత్వాత్। ఏతేనసర్వదుఃఖప్రాగభావసంసర్గాభావో ముక్తిః। ఘటాదేశ్చ న ముక్తత్వమ్ । దుఃఖసాధనధ్వంసవిశేషితైతద్యోగినో ముక్తపదార్థత్వాత్ , తథైవ వ్యవహారాత్ , యౌగరూఢిభ్యాం పఙ్కజాదిపదవాచ్యత్వవదితి నిరస్తమ్ । ప్రాగభావసంసర్గాభావస్య స్వతోఽనుద్దేశ్యత్వాత్ ప్రత్యుతాత్యన్తాభావస్యాసాధ్యత్వేన ధ్వంసరూపత్వేన తస్య దుఃఖరూపతయా హేయత్వాత్ । ప్రాభాకరాస్తు ఆత్యన్తికదుఃఖప్రాగభావో ముక్తిః । న చ తస్యానాదిత్వేన అపురుషార్థత్వమ్। కదాచిత్ కృత్యనపేక్షత్వేఽపి ప్రతియోగిజనకాధర్మనాశముఖేన తస్య కృతిసాధ్యత్వాత్। కృత్యధీనతత్త్వజ్ఞానాదధర్మనాశే సత్యగ్రిమసమయే దుఃఖప్రాగభావస్వరూపన్నాస్తి। తయా వినా అధర్మేణ దుఃఖాజననాన్న తత్రాగభావస్వరూపమస్తీతి। ఘటవత్ కృతిసాధ్యత్వాత్ । వ్యవస్థాపితఞ్చ త్వయా ప్రాగభావస్య కృతిసాధ్యత్వమహికణ్టకాదినాశప్రాయశ్చిత్తక్షేమార్థిప్రవృత్తిస్థలే। న చైవం యుగపదధర్మధ్వంస ఏవ ముక్తిః , ప్రాగభావస్యానాదితయా వివక్షితవివేకేన తత్రైవ కృతిసాధ్యత్వపర్యవసానాదితి వాచ్యమ్ । అధర్మధ్వంసస్య స్వతోఽపురుషార్థత్వాత్ । దుఃఖానుత్పాదహేతుత్వేనైవ తస్య ప్రయోజనతా వాచ్యా । సా చ కథమసాధ్యత్వే ప్రాగభావస్య స్యాదితి । అత ఏవ " "దుఃఖజన్మే" "త్యాదిసూత్రమపి సంగచ్ఛతే । అన్యథా మిథ్యాజ్ఞానాద్యనుత్పాదానాం దుఃఖానుత్పాదాహేతుత్వేనాసఙ్గతం స్యాదిత్యాస్థిషతేతి । తదతిస్థవీయః।తథా హ్యస్తు ప్రాగభావస్య సాధ్యత్వం తథాపి తస్య ప్రతియోగిజనకత్వనియమాన్ముక్తస్యాపి దుఃఖోత్పాదప్రసఙ్గః। అధర్మశరీరాదిసహకారివిరహాన్న దుఃఖోత్పాదప్రసఙ్గ ఇతి చేత్, తర్హి

ఉత్తరావధివిధురత్వేనానాదేరత్యన్తాభావత్వాపత్తౌ ప్రాగభావత్వవ్యాకోపః
ప్రతియోగిజనకనాశ్యజాతీయత్వేన తత్ర ప్రాగభావత్వవ్యపదేశో వస్తుతో నిత్య ఏవ స ఇతిచేత్,
న । నిత్యత్వేనాత్యన్తాభావరూపతయా ప్రతియోగిజనకనాశముఖేన తస్యాసాధ్యత్వాచ్చ । అపి
చ ముక్తేః ప్రాగభావస్య సమానాధికరణం భావి దుఃఖం న ప్రతియోగి, తస్యాభావాత్ । భావే వా
అముక్తత్వాపాతాత్ । నాపి సమానాధికరణమతీతం వర్త్తమానఞ్చ, తత్ర్పాగభావస్య
వినష్టత్వాత్ । నాపి వ్యధికరణమ్ , అన్యవృత్తిదుఃఖస్యాన్యత్రాత్యన్తాభావేన ప్రాగభావాత్ ,
తస్య ప్రతియోగిసమానదేశత్వాత్। న చ దుఃఖమాత్రం ప్రతియోగి,
స్వపరావృత్తేర్దుఃఖమాత్రస్యాప్రామణికత్వాత్ । తస్యాత్యన్తాసతో నిత్యనివృత్తత్వేన
తన్నివృత్తయే ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః ।
అహికణ్టకాదినాశప్రాయశ్చిత్తాదిసాధ్యదుఃఖప్రాగభావస్య కలఞ్జభక్షణప్రాగభావస్య చ
సమానాధికరణమేవ భావి దుఃఖం భక్షణఞ్చ ప్రతియోగి। నను దుఃఖాభావో న పురుషార్థః,
సుఖస్యాపి హానేః తుల్యాయవ్యయత్వాత్ । న చ బహుతరదుఃఖానువిద్ధతయా సుఖస్యాపి
ప్రేక్షావద్ధేయత్వమ్। ఆవశ్యకత్వేన దుఃఖస్యైవ హేయత్వాత్ సుఖస్య
నిరుపధీచ్ఛావిషయత్వాత్ । అన్యథా దుఃఖాననువిద్ధతయా తథాత్వేన
పురుషార్థత్వవిరోధాదితి చేత్ , న । సుఖమనుద్దిశ్యాపి దుఃఖభీరూణాం దుఃఖహానార్థం
ప్రవృత్తిదర్శనాత్ దుఃఖాభావస్య స్వత ఏవ పురుషార్థత్వాత్ । న హి దుఃఖాభావదశాయాం
సుఖమస్తీత్యుద్దిశ్య దుఃఖహానార్థం ప్రవర్తతే । వైపరీత్యస్యాపి సమ్భవే
సుఖస్యాప్యపురుషార్థత్వాపత్తేః । అతో దుఃఖాభావదశాయాం సుఖం నాస్తీతి జ్ఞానం న
దుఃఖాభావార్థిప్రవృత్తిప్రతిబన్ధకమ్ । తస్మాదవివేకినః సుఖమాత్రలిప్సవో
బహుతరదుఃఖానువిద్ధమపి సుఖముద్దిశ్య " "శిరో మదీయం యది యాతి యాతు" " కృత్వా
పరదారాదిషు ప్రవర్తమానా " "వరం వృన్దావనే రమ్యే" " ఇత్యాది వదన్తో నాత్రాధికరిణః। యే చ
వివేకినోఽస్మిన్ సంసారకాన్తారే కియన్తి దుఃఖదుర్దినాని, కియతీ సుఖఖద్యోతికేతీ
కుపితఫణిఫణామణ్డలచ్ఛాయాప్రతిమమిదమితి మన్యమానాః సుఖమపి హాతుమిచ్ఛన్తి
తేఽత్రాధికారిణః । న చ భోగార్థినామప్రవృత్తౌ పురుషార్థతా హీయతే, కస్యచిదప్రవృత్తావపి
చికిత్సాదేః పురుషార్థత్వాత్ । అథ ""దుఃఖాభావోఽపి నావేద్యః పురుషార్థతయేష్యతే। న హి
మూర్ఛాద్యవస్థార్థం ప్రవృత్తో ధ్దశ్యతే సుధీః" " ॥

పురుషార్థత్వే సుఖవత్ జ్ఞాయమానత్వనియమాత్ । న చ ముక్తౌ జ్ఞానం సమ్భవతీతి చేత్ , న
హి దుఃఖాభావం జానీయామిత్యుద్దిశ్య ప్రవృత్తిః, కిన్తు దుఃఖం మే మా భూదిత్యుద్దిశ్యేత్యతో
దుఃఖస్యాభావ ఏవ పురుషార్థః, తస్య జ్ఞానఞ్చ స్వకారణాధీనమ్ , న తు పురుషార్థతోపయోగి।
సుఖీ స్యామిత్యుద్దిశ్య ప్రవర్తతే న తు సుఖం జానీయమితి సుఖమేవ తథాస్తు, న తు
తదవగమః, తస్యావశ్యకత్వేనాన్యథాసిద్ధత్వాత్ గౌరవాచ్చ । కిఞ్చ
బహుతరదుఃఖజర్జరకలేవరా దుఃఖాభావముద్దిశ్య మరణేఽపి ప్రవర్తమానా దృశ్యన్తే । న చ
మరణే తస్య జ్ఞానమస్తి। న తే వివేకిన ఇతి చేత్ , న । పురుషార్థత్వే వివేకానుపయోగాత్ । కిఞ్చ
చరమదుఃఖానుభవేఽనాగతదుఃఖధ్వంసోఽపి విషయః। తథాచాగ్రిమక్షణే తదుపరమః।

తదివిషయకత్వఞ్చ వినశ్యదవస్థం జ్ఞానమస్తీతి వర్త్తమానమప్యచిరమనుభూయతే।
జ్ఞానసమయే ముక్తిలక్షణస్య సత్త్వాత్ న జ్ఞానం ముక్తివిరోధి । ప్రమాణన్తు, దుఃఖత్వం
దేవదత్తదుఃఖత్వం వా స్వాశ్రయాసమానకాలీనధ్వంసప్రతియోగివృత్తి
కార్యమాత్రవృత్తిధర్మత్వాత్ సన్ততిత్వాద్వా ఏతత్ప్రదీపవత్। సన్ততిత్వఞ్చ
నానాకాలీనకార్యమాత్రవృత్తిధర్మత్వమ్। ఏవం సుఖత్వాదావపి సాధ్యమ్। తేన సకలోచ్ఛేదే
మోక్షేఽ । న చాప్రయోజకత్వమ్, సన్తత్యుచ్ఛేదే మూలోచ్ఛేదస్య ప్రయోజకత్వాత్ । ప్రకృతే చ
మిథ్యాజ్ఞానస్య సంసారమూలస్య శ్రవణాదిక్రమేణోేత్పన్నతత్త్వజ్ఞానాత్ నివృత్తిఃసమ్భవత్యేవ। " "ఆత్మా జ్ఞాతవ్యో న స పునరావర్త్తతే" " ఇతి శ్రుతిశ్చ ప్రమాణమ్।
రాత్రిసత్రన్యాయార్థవాదోపనీతపునరావృత్తేః అధికారివిశేషణత్వాత్ । సఃఆత్మజ్ఞఃన
పునరావర్త్తతే - -న పునఃశరీరీ భవతీత్యర్థఃI " "ఆత్మా వా అరే శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో
నిదిధ్యాసితవ్యఃసాక్షాత్కర్తవ్యఃS" " ఇత్యుపక్రమ్య " "దుఃఖేనాత్యన్తం విముక్తశ్చరతి" " ఇతి
శ్రుతిశ్చ మానమ్ । ఆచార్యాస్తు।" "అశరీరం వావసన్తం ప్రియాప్రియే న స్పృశతఃS" " ఇతి
శ్రుతిస్తత్ర ప్రమాణమ్ । వావసన్తమితి యఙ్లుకి । తేన సంసారితాదశాయాం
క్షణమాత్రమశరీరత్వేన నాన్యథాసిద్ధిఃI ననుద్వన్ద్వస్యరసేన
మిలితసుఖదుఃఖోభయనిషేధఃప్రతీయతే। స తు నిత్యవత్ప్రాప్త ఏవ। ఏకైకనిషేధే చ
వాక్యభేదాపత్తిఃI న చ ముక్తౌ ప్రమాణమితి చేత్ , న । ద్వితీయైకేన రూపేణోపస్థితయోఃప్రత్యేకం నిషేధాన్వయేఽపి వాక్యభేదాభావాత్। ధవఖదిరౌ ఛిన్ధీత్యత్ర ప్రత్యేకం ఛిదాన్వయ
ఇవ । న హి తత్ర మిలితచ్ఛిదా। అపి చ న ప్రియాప్రియరూపం కిఞ్చితస్తీతి మిలితనిషేధో
అపేక్షైకైకాన్వయే ప్రత్యేకాభావే వా భవేత్। తత్రైకాన్వయస్యాశరీరే అయోగ్యత్వాత్ ప్రత్యేకాభావ
ఏవ పర్యవస్యతి। అత ఏవ సర్వముక్తిరపి। సర్వదుఃఖసన్ततిపక్షీకరణే తత్సిద్ధేః। అన్యథా
ముక్తిరపి న స్యాత్ । తత్రైవ వ్యభిచారాత్ । యది చోభయాత్మన ఏవ కేచిత్ , తదా
తచ్ఛక్యా మోక్షార్థం న కశ్చిత్ ప్రవర్తేత । శమదమభోగానభిష్వఙ్గాదిముక్తిహ్నేతుశ్రుతిసిద్ధేన సన్నేహనివృత్తిరితి చేత్ , న। సంసారిత్వేన ముక్తియోగ్యత్వాత్ న తు
తద్విశేషణశమాదిమత్త్వేన । సామాన్యే బాధకే సత్యేవ యోగ్యతాయాఃవిశేషనిష్ఠత్వాత్ । కిఞ్చ
శమాదయఃశ్రుతౌ సహకారితయా బోధితాఃన తు యోగ్యతయా। తత్త్వేఽపి సంసారిత్వేన తేఽపి
సాధనీయాఃI శమాదికమపి హి కార్యమ్ , తత్రాపి సంసారిత్వేనైవ యోగ్యతా, సామాన్యే
బాధకాభావాత్ । న చ నిత్యసుఖాభివ్యక్తిర్ముక్తిఃI సా హి న నిత్యా,
ముక్తసంసారిణోేరవిశేషప్రసఙ్గాత్ । నోత్పాద్యా, తద్ధేతుశరీరాద్యభావాత్, జ్ఞానమాత్రే
సుఖమాత్రే వా తద్ధేతుత్వావధారణాత్। న చ సంసారిదశాయాం తద్ధేతుఃS, సామాన్యే
బాధకాభావాత్ । అత ఏవ స్వర్గాదౌ శరీరకల్పనా । కిఞ్చ తజ్జనకం న తావదాత్మమనోయోగఃS,
తస్యాదృష్టాదినిరపేక్షస్యాజనకత్వాత్। విషయమాత్రపేక్షణే తు సంసారిదశాయామపి
తదభివ్యక్తిప్రసఙ్గఃI నాపి యోగజో ధర్మఃసహకారీ, తస్యోత్పన్నభావత్వేన
వినాశేత్వేఽపవర్గనివృత్త్యాపత్తేఃI న చ తజ్జన్యాభివ్యక్తిరనన్తా, తస్యా అప్యత ఏవ నాశాత్ । అథ
తత్త్వజ్ఞానాత్సంవాసనమిథ్యాజ్ఞాననాశే దోషాభావేన

ప్రవృత్త్యాద్యభావాద్ధర్మాధర్మయోరనుత్పాదే
ప్రాచీనధర్మాధర్మక్షయాద్దుఃఖసాధనశరీరాదినాశ ఏవ తత్ర హేతుః । అత ఏవ
తస్యానన్త్యేనాభివ్యక్తిప్రవాహోఽప్యనన్త ఇతి చేత్ , న । శరీరం వినా తదనుత్పత్తేః। తస్య
తద్ధేతుత్వే మానాభావాచ్చ । న చ మోక్షార్థిప్రవృత్తిరేవ తత్ర మానమ్, దుఃఖహానార్థితయాపి
తదుత్పత్తేః । న చ నిత్యే సుఖే మానమస్తి । " "నిత్యం విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ" " ఆనన్దం
బ్రహ్మణో రూపం తచ్చ మోక్షే ప్రతిష్ఠితం" " ఇత్యాదిశ్రుతిర్మాన ిఅథ సుఖస్య
బ్రహ్మభేదబోధనాదేవాయోగ్యతా అనిత్యం సుఖం విహాయ వాక్యార్థత్వేన నిత్యసుఖసిద్ధిః
స్వర్గవత్ । న తు నిత్యే సుఖే సిద్ధే తదభేదబోధనమ్ , యేనాన్యోన్యాశ్రయః। యద్వా నిత్యం
సుఖం బోధయిత్వా తదభిన్నం బ్రహ్మ బోధ్యతే । న చ వాక్యభేదః, వాక్యైకవాక్యత్వాదితి చేత్ ,
న । ఆత్మనోఽనుభూయమానత్వేన తదభిన్నస్య నిత్యసుఖస్యాప్యనుభవప్రసఙ్గాత్।
సుఖమాత్రస్య స్వగోచరసాక్షాత్కారజనకత్వనియమాత్ తదననుభవే వా ఆత్మనోఽపి
అనుభవో న స్యాత్ । అథాత్మాభిన్నం నిత్యసుఖమనుభూయత ఏవ। సుఖత్వం తు తత్ర
నానుభూయత ఇతి చేత్, న। సుఖానుభవసామగ్రా ఏవ సుఖత్వానుభావకత్వాత్ ।
తస్మాదానన్దం బ్రహ్మేతి మత్వర్థీయాచ్ప్రత్యయాన్తత్వేనాన్దవత్త్వం బోధ్యమ్ , తేనాభేదః।
అన్యథా నపుంసకలిఙ్గత్వానుపపత్తేః । ఏతేనబ్రహ్మాద్వైతసాక్షాత్కారాదవిద్యానివృత్తౌ
విజ్ఞానసుఖాత్మకః కేవల ఆత్మా అపవర్గే వర్తత ఇతి వేదాన్తిమతమపాస్తమ్ ।
స్వప్రకాశసుఖాత్మకబ్రహ్మణో నిత్యత్వేన ముక్తసంసారిణోరవిశేషప్రసఙ్గాత్ ,
పురుషప్రయత్నం వినా తస్య సత్త్వాదపురుషార్థత్వాచ్చ । అత్రిదణ్డినస్తు
ఆనన్దమయపరమాత్మని జీవాత్మలయో మోక్షః, లయశ్చ లిఙ్గశరీరాపగమః। లిఙ్గశరీరఞ్చ
ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చమహాభూతాని సూక్ష్మమాత్రయా సమ్భూయావస్థితాని జీవాత్మని
సుఖదుఃఖావచ్ఛేదకానీత్యాహుః । తన్న । లిఙ్గశరీరధ్వంసస్య స్వతో దుఃఖసాధనాభావతయా
అపురుషార్థత్వాత్ । న చోపాధిశరీరనాశే ఔపాధికజీవనాశో లయః, స్వనాశస్యాపురుషార్థత్వాత్।
బ్రహ్మణో నిత్యత్వేన తదభిన్నస్య నాశానుపపత్తేః, భేదాభేదస్య చ విరోధేనాభావాత్ ।
నాప్యనుపప్లవాచిత్సన్తతిరపవర్గః। ఆవశ్యకత్వేనానుపప్లవస్య దుఃఖాభావస్య పురుషార్థత్వేన
చిత్సన్తతేరపురుషార్థత్వాత్ । శరీరాదికారణం వినా చిత్సన్తతేరనుత్పాదాచ్చ। న హి
చిత్తమాత్రం తత్సామగ్రీ, శరీరాదివైయర్థ్యాపత్తేః। నాపి దుఃఖహేతుత్వేనాత్మనో హానమేవ
ముక్తిః , సుఖదుఃఖాభావేతరత్వేనాపురుషార్థత్వాత్ । జ్ఞానరూపాత్మహానస్యాయత్నసిద్ధేః
అతిరిక్తహానస్యాశక్యత్వాత్। యత్తుయోగర్ద్ధిసాధ్యనిరతిశయానన్దమయీం జీవన్ముక్తిముద్దిశ్య
ప్రవృత్తేః , కారణవశాదాత్యన్తికదుఃఖాభావరూపాం ముక్తిమాసాదయతీతి మతమ్ । తన్న ।
పరమముక్తేరపురుషార్థత్వాపత్తేః, విరక్తస్య మోక్షేఽధికారాత్ సుఖోద్దేశేనాప్రవృత్తేశ్చ । మోక్షే చ
సర్వాశ్రమిణామధికారః। ఆశ్రమచతుష్టయముపక్రమ్య " "సః బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి" "
ఇతి శ్రుతేః, సజ్కోచే కారణాభావాత్। ఆకాఙ్క్షాయా అవిశేషేణానన్తర్యస్యాప్రయోజకత్వాత్ ।
కథం తర్హి ""మోక్షశ్రమశ్చతుర్థో వై యో భిక్షోః పరికీర్తితః" " ఇతి ప్రవజ్యాం మోక్షాశ్రమమాహుః।
గృహస్థస్య చ పుత్ర దారాదిసఙ్గో దుర్వార ఇత్యసాధారణ్యేన తథోపదేశాత్ , "

"తత్త్వజ్ఞాననిష్ఠోే గృహస్థోఽపి ముచ్యతే" " ఇత్యాగమాచ్చ । ఏవం స్థితే మోక్షముపక్రమ్య " "ఆత్మావా అరే శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః సాక్షాత్కర్తవ్యః" " ఇతి శ్రుతిః, శ్రుతిభ్యః చ శరీరాదిభిన్నం ఆత్మానమవధార్య శాస్త్రేణ పదార్థాన్ వివిచ్య తద్బోధితోపపత్తిభిస్తస్య స్థిరీకరణరూపం మననం విదధాతి । న చ శబ్దోపపత్తిజన్యతత్త్వజ్ఞానాత్ సాక్షాత్కారిసంసారబీజసవాసనమిథ్యాజ్ఞాననివృత్తిః। దిఙ్మోహాదౌ తథానుపలబ్ధేః। అతః శ్రుతి స్మృత్యుపదిష్టయోగవిధినా
చిరనిరన్తరాదారసేవితనిదిధ్యాసనజన్యయోగజధర్మాదాత్మతత్త్వసాక్షాత్కారం సంసారబీజసవాసనమిథ్యాజ్ఞాననిహననసమర్థమాసాద్య దోషాభావత్ప్రవృత్త్యాదేరభావే అనాగతధర్మానుత్పాదేఽనాదిభవసఞ్చితకర్మణాం భోగేన క్షయాదపవృజ్యతే ।
ఉపదేశమాత్రాచ్ఛరీరభిన్నాత్మావగమేఽప్యన్యపరత్వశఙ్కయా సఙ్కాసూకస్య నాశ్రద్ధామలక్షాలనమితి మననమావశ్యకమ్ । తథాచ " "మన్తవ్యశ్చోపపత్తిభిరితి" శ్రుతిరేవోపపత్తిబోధకస్య శాస్త్రస్యాపవర్గహేతుత్వం బోధయతి। మననస్య తదేకసాధ్యత్వాత్ । ఏవఞ్చ
శమదమబ్రహ్మచర్యాద్యుపబంృహితయావన్నిత్యనైమిత్తికసన్ధ్యోపాసనాదికర్మసహితాత్ తత్త్వజ్ఞానాన్ముక్తిః। స్యాదేతత్ జ్ఞానకర్మణోర్న సమప్రాధాన్యేన సముచ్చయః । కర్మణాం స్వాక్యాత్ ఫలాన్తరార్థత్వేన శ్రుతత్వాన్మోక్షార్థకల్పనావిరోధాత్ తత్త్వజ్ఞానస్య కర్మనైరపేక్ష్యేణ ముక్తిహేతుత్వప్రతీతేశ్చ। నాప్యఙ్గాఙ్గిభావేన। తథా హి న కర్మ సన్నిపత్యోపకారకమ్, తత్త్వజ్ఞానశరీరానిర్వాహకత్వాత్। నాపి ప్రయాజాదివదారాదుపకారకమ్, స్వవాక్యత ఏవ కర్మణాం ప్రయోజనలాభేన ఫలవత్సన్నిధావఫలత్వాభావాత్ । ఉపపత్తివిరుద్ధశ్చ జ్ఞానకర్మసముచ్చయః । కామ్యనిషిద్ధయోస్త్యాగాత్।
నాప్యసఙ్కల్పితఫలవత్కామ్యకర్మసముచ్చయః। చతుర్థాశ్రమవిరోధాత్ । అత ఏవ న యావన్నిత్యనైమిక్తకసముచ్చయోఽపి। నాపి యత్కాశ్రమవిహితేన కర్మణా, తత్త్వజ్ఞానే సతి గృహస్థస్యాపి ముక్తేః । " "జ్ఞానం ప్రధానం న తు కర్మహీనం కర్మప్రధానం న తు బుద్ధిహీనమ్। తస్మాత్తయోరేవ భవేత్ప్రసిద్ధిః నత్వేకపక్షో విహగః ప్రయాతి॥

" " " "న్యాయగతధనస్తత్త్వజ్ఞాననిష్ఠోేఽతిథిప్రియః । శ్రాద్ధకృత్సత్యవాదీ చ గృహస్థోఽపి విముచ్యతే" " ॥

ఇతి స్మృతేః । న చాననుగతమపి సాధనమ్ , స్వర్గవదపవర్గే ప్రకారభేదాభావాత్ । న చాపవర్గార్థికర్తవ్యతయా కర్మాణి విహితాని, యేన తత్సముచ్చయః స్యాత్। తస్మాత్ " "సన్న్యస్య సర్వకర్మాణి" " ఇతి స్మృతేః సర్వకర్మసన్న్యాసః, జ్ఞానమాత్రాచ్చ మోక్ష ఇతి । మైవమ్ । స్వస్వాశ్రమవిహితేన కర్మణా జ్ఞానస్య సమప్రాధాన్యేన సముచ్చయాత్ జ్ఞానకర్మణోస్తుల్యత్వేన ముక్త్యర్థత్వాభిధానాత్ । తథాచ శ్రీమద్భగవద్గీతా- - " "స్వే స్వే కర్మణ్యభిరతః సంసిదిం్ధ లభతే నరః । స్వకర్మణ తమభ్యర్చ్య సిదిం్ధ విదన్తి మానవః" " ॥

శ్రీవిష్ణుపురాణే- - " "తస్మాత్తత్ప్రాప్తయే యత్నః కర్తవ్యః పణ్డితైర్నరైః । తత్ప్రాప్తిహేతుర్విజ్ఞానం కర్మ చోక్తం మహామతే॥

" " హారీతః- - " "ఉభాభ్యామేవ పక్షాభ్యాం యథా ఖే పక్షిణాం గతిః । తద్వైవ జ్ఞానకర్మభ్యాం ప్రాప్యతే బ్రహ్మ శాశ్వతమ్ " "॥

శ్రుతిశ్చ- --" "సత్యేన లభ్యస్తపసా హ్యేష ఆత్మా సమ్యగ్జ్ఞానేన బ్రహ్మచర్యేణ చ" " ఇతి । ఏతన్మూలకమేవ- -- " "పరిజ్ఞానాదృవేన్ముక్తిరేతదాలస్యలక్షణమ్ । కాయక్లేశభయాచ్చైవ కర్మ నేచ్ఛన్తి పణ్డితాః" "॥

న చ ఫలాన్తరార్థత్వేన శ్రుతస్య కర్మణః ఫలాన్తరార్థత్వమనుపపన్నమ్ , తథా వాక్యస్వరసాత్ జ్ఞానతుల్యతాప్రతీతేః । తత్తత్ఫలజనకత్వేఽపి హి కర్మణం శబ్ద ఏవ మానమ్, ఏవమన్యత్రాపి । భవతు వా ఆరాదుపకారితయా అఙ్గాఙ్గిభావేన సముచ్చయః। స ప్రయాజాదివదపూర్వద్వారైవ । యత్తు జడభరతోపాఖ్యానే- - " "న పపాఠ గురుప్రోక్తాం కృతోపనయనః శ్రుతిమ్ । న దదర్శ చ కర్మాణి శాస్త్రాణి జగృహే న చ" "॥

ఇతి తద్యోగిధర్మసఙ్గత్యాగార్థం జాతిస్మరత్వేన న శిక్షితానీత్యేవంపరం వా । తదుక్తమ్ - - " ".....జ్ఞేజ జాతిస్మరో ద్విజః। సర్వవిజ్ఞానసమ్పన్నః సర్వశాస్త్రార్థతత్త్వవిత్ " "॥

ఇతి । అత్ర కేచిత్।అనుత్పన్నతత్త్వజ్ఞానస్య జ్ఞానార్థినస్తత్ప్రతిబన్ధకాధర్మనివృత్తిద్వారా ప్రాయశ్చిత్తవదారాదుపకారకం కర్మ , సన్నిపత్యోపకారకన్తు తత్త్వజ్ఞానమ్ । ఉత్పన్నతత్త్వజ్ఞానస్య తు అన్తరా లబ్ధవృత్తేః కారీరిసమాప్తివదారబ్ధాశ్రమపరిపాలనం లోకసంగ్రహార్థమ్ । యద్యపి లోకసంగ్రహోఽ న ప్రయోజనమ్ , సుఖదుఃఖాభావతత్సాధనేతరత్వాత్। తథాప్యకరణే లోకానాం న చ విగానాన్నిన్ద్యత్వేన యజ్ఞానం తత్పరిహారార్థం తత్కర్మసాధ్యదుఃఖోత్పాదనేనాధర్మక్షయార్థఞ్చేతి । తన్న। తత్త్వజ్ఞానం ప్రత్యఙ్గత్వపక్షే కర్మణాం హ్యపూర్వద్వారా జనకత్వమ్ , దురితధ్వంసకల్పనాతో లఘుత్వాత్ । తస్మాత్ యాని కర్మాణి ఉపనీతమాత్రకర్తవ్యత్వేన విహితాని సన్ధ్యోపాసనాదీని తాని మోక్షార్థిభిరప్యవశ్యం కర్తవ్యాని । తత్పరిత్యాగస్య ప్రత్యవాయహేతుత్వేనాశాస్త్రీయత్వాత్ , సఙ్కోచే మానాభావాత్ । నిషిద్ధాని కామ్యాని చ బన్ధహేతుత్వాన్ముక్తిపరిపన్థీనీతి త్యజ్యన్తే । ధనమూలాని చ ధనత్యాగాదేవ త్యజ్యన్తే । సోఽయం " "సంన్యస్య సర్వకర్మాణీ" "త్యస్యార్థః। అయమేవ హి సన్న్యాసపదార్థః। తథా చ గీతా- " "కామ్యానాం కర్మణాం న్యాసం సన్న్యాసం కవయో విదుః । నియతస్య తు సన్న్యాసః కర్మణో నోపపద్యతే। మోహాత్తస్య పరిత్యాగస్తామసః పరికీర్తితః" " ॥

ఇతి తత్త్వజ్ఞానం ధర్మద్వారా ముక్తిసాధనమ్ , విహితత్వేన ధర్మజనకత్వాదితి ధర్మస్యైవ ప్రాధాన్యమ్ । స చ ధర్మో ముక్త్యైవ ఫలేన నాశ్యత ఇతికేచిత్ । తన్న । మిథ్యాజ్ఞాననివృత్త్యా దృష్టద్వారేణైవోపపత్తావదృష్టకల్పనానవకాశాత్ । అన్యథా భేషజాదిష్వపి తథా స్యాత్ । ఏవఞ్చ తత్రైవ విహితత్వస్య వ్యభిచారః । అత్ర వదన్తి। సంసారకారణోచ్ఛేదక్రమేణ

కార్యేచ్ఛేదాన్మోక్షః, ఏవఞ్చ తత్త్వజ్ఞానమాత్రాదేవ మిథ్యాజ్ఞానోచ్ఛేదాదపవర్గః । తత్ర న తస్య కర్మసహకారిత్వమ్ । మిథ్యాజ్ఞానోన్మూలనే కర్మవినాకృతస్యైవ తస్య దిఙ్మోహాదౌ హేతుత్వావధారణాత్ కర్మణామపవర్గహేతుతాశ్రుతిశ్చ తత్త్వజ్ఞానద్వారాప్యుపపద్యతే, సాక్షాత్తస్యాశ్రుతేః । తత్త్వజ్ఞానవతశ్చాధికారే నిత్యాకరణేఽపి దోషాభావేన ప్రత్యవాయాభావోపపత్తేః। అన్యథా భోగార్థం విహితనిషిద్ధాచరణేన ధర్మాధర్మోత్పత్తౌ మోక్షాభావప్రసఙ్గః। నను తత్తత్తీర్థదానమహాస్నానకాశీమరణాదికర్మణాం తత్త్వజ్ఞాననైరపేక్ష్యేణ ముక్తిహేతుత్వం శ్రూయతే , తత్కథం తత్త్వజ్ఞానమేవ తద్ధేతుః । న చ తేషాం తత్త్వజ్ఞానమేవ వ్యాపారః, అనుపదం తత్త్వజ్ఞానానుత్పాదాదదృష్టద్వారా తద్ధేతుత్వం వాచ్యమ్ । తథాచాపవర్గకారణమేవదృష్టం కల్ప్యతాం లాఘవాత్ । న చ తత్త్వజ్ఞానప్రతిబన్ధకాధర్మనాశ ఏవ తేషాం వ్యాపారః, ప్రతిబన్ధకదురితధ్వంసతోఽపూర్వస్య లఘుత్వాత్ । అథ తత్తత్కర్మణామననుగమాత్ కథం ముక్తిరనుగతా, దుఃఖధ్వంసే ప్రకారాభావాదితి చేత్ . న । గుణనాశే సమవాయ్యసమవాయినాశ విరోధిగుణానాం నాశకత్వనియమాత్ । తత్తన్నాశవిశేషే తు తత్తద్ధేతురితి చేత్, తర్హి తత్తద్దుఃఖధ్వంసే తత్తత్కర్మణామపి తథాత్వమస్తు, తవాపి తత్త్వజ్ఞానే తత్ప్రతిబన్ధకదురితధ్వంసే చాననుగతానామేవ తత్తత్కర్మణాం జనకత్వమ్, ముముక్షుముద్దిశ్య విహితత్వం వానుగతమస్తీతి చేత్ , న । జ్ఞానకర్మణోర్నిరపేక్షకారణతాశ్రవణత్ వ్రీహియవవద్వికల్ప ఏవ । నిరపేక్షైకసాధనావరుద్ధేపరసాధనాన్వయో న వికల్పమన్తరేణ సమ్భవతి। ఆకాఙ్క్షావిరహాదితి న్యాయాత్ । సాహిత్యబోధకం వినైకం ప్రత్యనేకస్య హేతుతా యత్ర శబ్దేన బోధ్యతే తత్ర వికల్పేనాన్వయో యథా వ్రీహియవయోరితి వ్యుత్పత్తేర్వా । వస్తుతస్తు దృఢభూమిసవాసనమిథ్యాజ్ఞానోన్మూలనం వినా న మోక్ష ఇత్యుభయసిద్ధమ్, తాదృశమిథ్యాజ్ఞాననాశే చాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తత్త్వజ్ఞానకారణత్వమవధారితమతో న తేన వినా స ఇతి తత్రాపి తత్త్వజ్ఞానమావశ్యకమ్ । యద్యపి మిథ్యాజ్ఞాననాశే విరోధిగుణస్యైవ హేతుత్వమ్, తథాపి మిథ్యాజ్ఞానప్రాగభావాసహవృత్తిమిథ్యాజ్ఞానధ్వంసస్య తదేకసాధ్యత్వమ్ । " "ఆత్మా జ్ఞాతవ్యో న స పునరావర్తతే" " ఇతి శ్రుతేర్మోక్షం ప్రతి తత్త్వజ్ఞానస్య హేతుత్వావధారణాత్। " "తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ" " ఇతి శ్రుత్యా తత్త్వజ్ఞానం వినా న మోక్షః। కిన్తు తస్మిన్సత్యేవేతి ప్రతిపాదనాచ్చ । అన్యథా స్వర్గాదౌ న శరీరాదయః కల్ప్యేరన్ । కర్మణాం తత్త్వజ్ఞానద్వారాపి ముక్తిజనకత్వసమ్భవాత్ । ప్రమాణవతో గౌరవఞ్చ న దోషాయ। కర్మణాం తత్త్వజ్ఞానవిశేష ఏవ జనకత్వమ్। అతో న తత్రాననుగమో దోషాయ । వారాణసీమరణస్య తత్త్వజ్ఞానఫలజనకత్వమాగమాదేవావగమ్యతే। తత్త్వజ్ఞానాదదత్తఫలాన్యేవ కర్మాణి ప్రాయశ్చిత్తాదివ వినశ్యన్తి అనన్యథాసిద్ధశబ్దబలాత్ । న చ ప్రాయశ్చిత్తస్య దురితోత్పత్తినిమిత్తకత్వమ్ , పాపనాశఫలశ్రవణాత్ । అత ఏవ న బ్రహ్మహత్యాదీనాం ప్రాయశ్చిత్తదుఃఖమేవ ఫలమ్ , నరకఫలశ్రుతివిరోధాత్ ప్రాయశ్చిత్తవిధివైయర్థ్యాచ్చ, దుఃఖైకఫలత్వేన తత్రాప్రవృత్తేః । నాపి కర్మాన్తరాధికార ఏవ ఫలమ్ , మహాపాతకాతిరిక్తేఽనధికారాభావాత్। అన్యథా యత్కిఞ్చిత్పాపవతోఽకృత

ప్రాయశ్చిత్తత్వేనానధికారాపత్తేః। ప్రాణాన్తికే తదభావాచ్చ। శ్రూయతే హి - - " "భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః। క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరాత్మని" " ॥

ఇతి స్మృతిరపి- - " "జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేఽర్జున" " ఇతి। " "నాభుక్తం క్షీయతే కర్మే" "త్యత్ర చ ప్రాయశ్చిత్తాదిస్మృతితః సఙ్కోచస్యావశ్యకత్వేన శబ్దబోధితనాశకానాశ్యకర్మపరత్వమ్, లాఘవాత్। న తు తత్తదన్యకర్మపరత్వమ్ , గౌరవాత్। పాపపుణ్యక్షయహేతూనాం బహుతరత్వాత్ । జ్ఞానస్య నాశకత్వం శబ్దబోధ్యమిత్యుక్తమ్ । అథ భస్మసాత్పదస్య లాక్షణికత్వేన యథా వహ్నేః పరమ్పరయా భస్మ తథా జ్ఞానాత్కర్మక్షయ ఇత్యర్థః । తథాచ నాభుక్తం క్షీయతే కర్మేతి స్మృతిరుత్సర్గతో భోగేనైవ క్షయమాహ, అనన్యథాసిద్ధప్రాయశ్చిత్తవిధినా సా బాధ్యతే। జ్ఞాననాశ్యత్వఞ్చ భోగద్వారాపి సమ్భవతీత్యబాధే సమ్భవతి బాధకల్పనా నేతి చేత్ , న । కమణోే భోగనాశ్యత్వే జ్ఞానస్యానాశకత్వాత్ । న హి భోగస్తత్త్వజ్ఞానవ్యాపారః, తథాఽశ్రవణాత్ , తేన వినాపి కర్మణ ఏవ తదుపపత్తేశ్చ। కర్మణో భోగనాశ్యత్వే తత్త్వజ్ఞానానుపయోగాత్ । యత్తునాభుక్తమితి స్మృతివిరోధేన క్షీయన్తే ఇత్యాది శ్రుతేరన్యథా వర్ణనమ్। తన్న । స్మృతేః ప్రత్యక్షవేదబాధితత్వేన విరుద్ధార్థకవేదాననుమాపకత్వాత్ । వామదేవసౌభరిప్రభృతీనాం కాయవ్యూహశ్రవణాత్తత్త్వజ్ఞానేన కాయవ్యూహముత్పాద్య భోగద్వారా కర్మక్షయ ఇతి చేత్ , న। తపః ప్రభావాదేవ తత్త్వజ్ఞానానుత్పాదేపి కాయవ్యూహసమ్భవాత్ । భోగజననార్థఞ్చ కర్మభిరవశ్యం తత్తత్కాయనిష్పాదనమితి న తత్ర తత్త్వజ్ఞానోపయోగః। యౌగపద్యఞ్చ కాయానాం తజ్జనకకర్మస్వభావాత్ తపః ప్రభావాద్వా । న చ జ్ఞానం భోగద్వారా కర్మనాశకం ఇత్యుక్తమ్ । ఏతేనాగమయోఃపరస్పరవిరోధాత్ అనిర్ణయే విమతిపదం కర్మ భోగనాశ్యం ప్రాయశ్చిత్తాద్యనాశ్యత్వే సతి కర్మత్వాత్ భుక్తభుజ్యమాన కర్మవదిత్యనుమానాన్నిర్ణయ ఇత్యపాస్తమ్ । జ్ఞానస్య ప్రాయశ్చిత్తతుల్యత్వేనాప్రయోజకత్వాత్ శ్రుతిబాధితత్వాచ్చ । శబ్దబోధితనాశకానాశ్యత్వస్యోపాధిత్వాచ్చ। అకృతప్రధానేన కృతప్రధానేన చాఙ్గపూర్వేణ వ్యభిచారాచ్చ । తస్య ప్రధానయాగాదినాశ్యత్వాత్ । న చ తస్యాపి యాగస్యేవ స్వర్గఫలకత్వమితి తన్నాశ్యత్వమేవ అధికృతాధికారేఽపి స్వర్గకామస్యాధికారాత్ , అన్యథా నిష్ఫలేఽప్రవృత్తేరితి వాచ్యమ్ । స్వర్గఫలత్వేఽఙ్గత్వవిరోధాత్ । ప్రవృత్తిశ్చ ఫలవద్యాగార్థితయా । తదుక్తమ్ " "ప్రధానే రాగాదఙ్గే వైధీ" "తి । నను" "తావదేవాస్య చిరం యావన్న విమోక్షః అథ సమ్పత్స్యతే కైవల్యేన" " ఇతి శ్రుతేః తావదేవాస్యోత్పన్నతత్త్వజ్ఞానస్య చిరం విలమ్బః యావన్నోత్పన్నకర్మణోవిమోక్షః। అథ సమ్పత్స్యతే కైవల్యేనేత్యత్ర భోగేన క్షయయిత్వా ఇతి శేషః । న చ శేషే మానాభావః। సత్యపి విజ్ఞానే కర్మావస్థానే క్లృప్తసామర్థ్యస్య భోగస్యైవ నాశకత్వేనాక్షేపకత్వాదితి చేత్, న । తత్త్వజ్ఞానే సతి తత్త్వజ్ఞానదశాయాం న మోక్షః, కిన్తు తదగ్రిమక్షణ ఇత్యార్థత్వేనాప్యుపపత్తేః । యత్తుఅకృతప్రధానఙ్గపూర్వాభిప్రాయమేతత్ ""జ్ఞానాగ్రిః సర్వ్రకర్మాణి" "త్యాది, తేషాం కార్యాణాం నాశకాన్తరాభావాదితి । తన్న । ప్రధానార్థితయా క్లృప్తానాం తదభావే తత్సామగ్ర్యసిద్ధేః, తత్సత్త్వేఽపి సర్వకర్మపదస్య కర్మాన్తరపరిగ్రాహకస్య సఙ్కోచే మానాభావాత్। యదపి భస్మసాత్కరణాదినా

ఫలాజనకత్వముచ్చే, తత్త్వజ్ఞానాత్ కృతమపి విహితం కర్మ న ఫలాయేతి। తథాచ శ్రుతిః, "
"తద్యథా పుష్కరపలాశేనాపః శ్ల్యష్యన్తే " " ఇత్యాది । తదపి న । న హి భస్మసాత్కరణం
క్షయశ్చానుత్పత్తిరుచ్యతే । న చ లక్షణా । ముఖ్యే బాధకాభావాత్ । ఉచ్యతే। కర్మణో
భోగనాశ్యత్వేఽపి జ్ఞానస్య కర్మనాశకత్వమ్ , భోగస్య తత్త్వజ్ఞానవ్యాపారత్వాత్ । న చ
భోగమాత్రస్యైవ కర్మనాశే సామర్థ్యాత్తత్త్వజ్ఞానవ్యభిచారః, కర్మప్రాగభావసహవృత్తికర్మనాశే
యుగపత్కర్మభోగే వాఽవ్యభిచారాత్ । అత ఏవానుమానేనాగమబాధాప్రయోజకత్వేన చ
శ్రుతివాక్యశేషే మానాభావః। ఉత్పన్నతత్త్వజ్ఞానస్యాపవర్గవిలమ్బోపపాదనార్థం ఉక్తరీత్యా
భోగస్యైవాక్షేపాదితి, తదస్యాపవర్గస్య పరమపురుషార్థస్య శ్రుతిసిద్ధం కారణమనుమానమితి
వివిక్తమ్ ఇతి॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయశ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ
అనుమానాఖ్యద్వితీయఖణ్డే ఈశ్వరానుమానమ్॥

సమాప్తశ్చ ద్వితీయమనుమానఖణ్డమ్ ॥

ఉపమానఖణ్డః

అథోపమానం నిరూప్యతే । తత్ర సాదృశ్యప్రమాకరణముపమానమితికేచిత్ । సాదృశ్యఞ్చ
పదార్థాన్తరమ్ । తథాహి - సాదృశ్యవ్యవహారాదబాధితాదస్తి సాదృశ్యమ్। తచ్చ న
ప్రతిపదార్థమేకమ్ , సర్వస్య సర్వసదృశత్వాపత్తేః సుసదృశమన్దసదృశవ్యవహారస్య
తదేకత్వేఽనుపపత్తేశ్చ । న చ వ్యఞ్జకభూయఃసామాన్యాల్పత్వభూయస్త్వాభ్యాం తద్ధీరితి
వాచ్యమ్। బహుభిరల్పైశ్చ వ్యజ్యమానఘటాదౌ హ్రాసవృద్ధ్యోరదర్శనాత్ వ్యఞ్జకాభిమతాదేవ
వ్యవహారసిద్ధౌ అతిరిక్తాసిద్ధేశ్చ । నాపి సంయోగవత్ వ్యాసజ్యవృత్త్యనేకమ్,
గోత్వోపలక్షితసాదృశ్యాశ్రయత్వాత్, గవయవత్ గోరపి సుసదృశత్వప్రసఙ్గాత్ , గోరసన్నికర్షే
సంయోగవదప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గాచ్చ । ప్రత్యక్షత్వే వా
గవయనిరూపితసాదృశ్యస్యైకవిత్తివేద్యత్వేన గోనిష్ఠతయా చాక్షుషత్వప్రసఙ్గః, కిన్తు
ప్రత్యాశ్రయం భిన్నమ్ । న చైకైకస్య వ్యభిచారాదనుగతరూపాభావాచ్చ అనుగతప్రత్యయః
సాదృశ్యపదవ్యుత్పత్తిశ్చ న స్యాదితి వాచ్యమ్ ।
అనుగతాకారవిత్తివేద్యసాదృశ్యత్వసామాన్యాత్ సప్తపదార్థాతిరిక్తత్వాద్వా
జాతివదన్త్యవిశేషవచ్చ స్వలక్షణాద్వా తయోరుపపత్తేః। తచ్చ న ద్రవ్యం గుణః కర్మ వా
గుణకర్మవృత్తిత్వాత్। న చ సదృశాశ్రయత్వాదేవ తత్ర వ్యవహారః , ఆశ్రయవైసాదృశ్యేఽపి
తత్ర తత్ర్పతీతేః । అత ఏవ నాశ్రయసాదృశ్యాసంసర్గాగ్రహాత్ సః బాధకాభావాత్ అవిశేషేణ
వైపరీత్యసమ్భవాచ్చ। నాపి సామాన్యమ్ , తద్ధి న సర్వవృత్త్యేకమ్ , అనభ్యుపగమాత్
సుసదృశమన్దసదృశవ్యవహారానుపపత్తేశ్చ । అథ విజాతీయత్వే
సత్యవయవగుణకర్మవృత్తిభూయఃసామాన్యం తత్ , అత ఏవ దూరస్థే ప్రతియోగిని
భూయఃసామాన్యాజ్ఞానాన్న తథా సాదృశ్యప్రత్యయః వనం ప్రాసాదా ఇతివత్ బహుత్వస్య
సముదాయత్వస్య వైకల్యత్వాదేకం సాదృశ్యమితి ధీప్రయోగౌ। అన్యథా వనాద్యపి అర్థాన్తరం

స్యాత్ । సామాన్యస్య బహుత్వాల్పత్వాభ్యాం సుసదృశమన్వసదృశవ్యవహారః। తదుచ్యతే - -
సామాన్యానేవ భూయాంసి గుణావయవకర్మణామ్ । భిన్నప్రధానసామాన్యవ్యక్తం
సాదృశ్యమిష్యతే ॥

ఇతి । న , సాజాత్యేఽప్యరవిన్దద్వయవత్ సజాతీయావయవాదిశూన్యే గుణాదౌ జాతౌ చ
సదృశప్రత్యయాత్ విసదృశయోః కరభరాసభయోస్తత్సత్త్వాచ్చ । నాపి ధర్మ్యన్తరే
ధర్మ్యన్తరవృత్తిధర్మబాహుల్యమ్, అసాధారణధర్మశూన్యత్వే సతి
తద్గతభూయోధర్మవత్త్వం వా ,
స్వనిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిధర్మసమానాధికరణభూయోధర్మవత్త్వం వా ,
త్రిచతుఃపఞ్చాదిభేదేన భూయస్త్వస్యాననుగమాత్ । న చ కపిఞ్జలవత్
త్రిత్వపర్యవసన్నమ్ , విసదృశయోరపి హస్తిమశకయోః సాదృశ్యప్రసఙ్గాత్ । తదుక్తమ్ - -
ఏవం జాతిగుణద్రవ్యక్రియాశక్తిషు ధర్మతః । ఏకైకద్వ్యాత్రిసాధర్మ్యభేదాదేకత్ర చిత్రతా ॥

ఇతి ॥

అథ వ్యావర్తకధర్మాపేక్షయా తద్గతధర్మబాహుల్యం సాదృశ్యమ్ । బాహుల్యఞ్చ
త్రిచతురాదిష్వనుగతమ్ । హస్తిమశకయోస్తు బహు వ్యావర్తకమ్ । సాధారణన్త్వల్పమ్। ఏత
ఏవ కిఞ్చిదేవాదాధిష్ఠానం సాదృశ్యముచ్యతే ఇతి చేత్ , న ।
వ్యావర్తకసమసఙ్ఖ్యానాల్పానాగణితేనాపి ధర్మేణ సాదృశ్యవ్యవహారాత్ । కిఞ్చ
సామాన్యాన్యాశ్రయభేదేనాభిన్నాని భవన్తి। సాదృశ్యన్తు భిన్నమ్ । సామాన్యం
నిష్ప్రతియోగికం తదనిరూప్యఞ్చ । సాదృశ్యన్తు సప్రతియోగికం తద్ధీవ్యఙ్గ్యఞ్చ। అథ భేదే
సతి తద్గతభూయఃసామాన్యవత్త్వం సాదృశ్యమ్। భేదశ్చ ప్రత్యాశ్రయమన్యః
సప్రతియోగికశ్చేతి చేత్ , తర్హి సాదృశ్యస్య భేదఘటితత్వేన సావధిత్వే తస్మాత్ సదృశ ఇతి
స్యాత్ , న తు తేన తస్య వా సదృశ ఇతి స్యాత్ । న చ సాదృశ్యస్యాపి సప్రతియోగికత్వేన
తస్మాత్ సదృశ ఇతి స్యాత్ । సావధౌ హి తథా ప్రతీతిప్రయోగౌ న తు ప్రతియోగిని , అభావేఽపి
ఘటాదితి ప్రతీతిప్రసఙ్గాత్ । అపి చ తద్ధర్మవత్త్వం యది సాదృశ్యం తదా తత్తద్భిన్నతయోః
సఙ్కరఃస్యాత్ । తద్ధర్మవత్తా హి తత్తా తదన్యా చ తద్వత్తా। యది చ తత్రైవ తద్వత్తా, తదా
తదేవ తద్వదితి స్యాత్ । తథాచ తద్ధర్మవత్తాప్రత్యభిజ్ఞానవత్ సోఽయమితి స్యాత్ , న తు
తద్వదయమితి । ఏవం తద్వత్తైవ హి తత్తేతి గవయేఽపి గోబుద్ధివ్యపదేశౌ స్యాతామ్ ,
గోగతసామాన్యయోగిత్వేన గోవత్తత్తాశ్రయత్వాత్ న విశేషః ప్రత్యక్షత్వాత్ । న సమవాయః
వృత్తిమత్త్వాత్ ఇత్యధికం సాదృశ్యమ్। యత్తు సాదృశ్యం భావోఽభావో వా , భావోఽపి సగుణం
నిర్గుణం వా , నిర్గుణమప్యాశ్రితమనాశ్రితం వా , ఆశ్రితమపి సామాన్యవన్నిఃసామాన్యం వా ,
సామాన్యవత్త్వే స్పన్దోఽస్పన్దో వా , నిర్గుణం నిఃసామాన్యమాశ్రితమేకాశ్రితమనేకాశ్రితం వా ఇతి
యథాయథం సప్తపదార్థాన్తర్గతమితి । తన్న। వ్యవహారానుపపత్త్యా తద్బహిర్భావాత్ । అన్యథా
ఏతాదృశవికల్పేన సామాన్యవిశేషసమవాయానామపి ద్రవ్యాదిత్రయసాధర్మ్యాత్
తత్తదన్తర్భావః స్యాదితి । ఉచ్యతే। అసాధారణాన్యతద్గతభూయోధర్మవత్త్వం తత్సాదృశ్యమ్

। యజ్ఞాత్యాదిసాధారణం భేదాఘటితతయా చ నిరవధి తద్గతబహుధర్మవత్త్వం తన్నిరూప్యమితి ఇతరనిరూప్యత్వమేవ తస్య సప్రతియోగికత్వమ్ । తవాపి సాదృశ్యే తదేవ సప్రతియోగికత్వమ్ , న తు భేదదీర్ఘాదివత్సావధిత్వమ్ , తస్మాత్ సదృశ ఇతి ప్రత్యయాపత్తేః । బహుత్వఞ్చ త్రిచతురాదిసాధారణమితి నాననుగమః । న చాతిప్రసఙ్గః , హస్తిమశకయోరపి ప్రాణిత్వసుఖిత్వదుఃఖిత్వాదినా సాదృశ్యాత్ । అత ఏవ వైసాదృశ్యేఽపి ఆహ్లాదజనకత్వాదినా చన్ద్ర ఇవ ముఖం పుష్ట్యాదినా మహిషీవ గౌరితి బహ్వల్పతద్గతధర్మవత్త్వేన సుసదృశత్వమన్దసదృశత్వమ్ । అత ఏవ గవయే గోసాదృశ్యం పృష్టః తద్ధర్మవత్త్వమేవ వివేచయతి । వరాహం గావోఽనుధావన్తీత్యత్ర గోసాదృశ్యం వరాహేఽప్యుక్తమ్ । తద్ధర్మవత్త్వేనోపమానోపమేయవ్యవహారః కావ్యాదౌ । సాధ్యసాధనవత్తామాత్రేణ దృష్టాన్తే పక్షసాదృశ్యవాచకవతి ప్రయోగః పరీక్షకాణామ్ । న చైతే గౌణాః , ముఖ్యే బాధకాభావాత్ । తస్మాత్ కేనచిద్ధర్మేణ కస్యచిత్ క్వచిత్ సాదృశ్యవత్త్వమననుగతమస్తి। కిఞ్చ యాదృశబహుతద్ధర్మవత్త్వజ్ఞానం సాదృశ్యవ్యఞ్జకం తదేవ తద్వ్యవహారనియామకమస్తు , కిమధికేన । అన్యథా త్రిచతురాదిత్వే తు వ్యఞ్జకమపి బహుధర్మవత్త్వ మననుగతం స్యాత్ । వ్యఞ్జకమననుగతమపి వహ్నౌ ప్రత్యక్షాదివదితి చేత్ , న । తత్రాభివ్యక్తీనాం వైజాత్యాత్ ధూమాలోకాదౌ వహ్నివ్యాప్యత్వమేవానుగతమ్ । అత్రాపి తద్వ్యాప్యత్వమస్తీతి చేత్, తర్హి యాదృశం తద్వ్యాప్యత్వం తదేవ తద్వ్యవహారనిమిత్తమ్ । న చ తద్గతబహుధర్మవత్త్వం న వ్యఞ్జకమేవానుభవవిరోధాత్ తద్గతభూయోధర్మస్య బహ్వల్పత్వజ్ఞానం వినా సుసదృశమన్దసదృశత్వజ్ఞానాభావాచ్చ। అథ తద్గతబహుధర్మవత్త్వం న సప్రతియోగికమ్। సాదృశ్యన్తు న తథేతి వ్యవహర్తవ్యసాధకమితి చేత్ , న। సాదృశ్యవత్తస్యాపి సప్రతియోగికత్వాత్ । యత్తు తత్తాతద్వత్తయోః సఙ్కరః స్యాదితి , తన్న । తత్రైవ తద్ధర్మవత్తా తదభేదో వా తత్తా। సా చ సోఽయమితి ప్రత్యక్షజ్ఞానే భాసతే । భేదే భాసమానే తదన్యస్మిన్ తద్ధర్మవత్తా, తద్వత్తా యతో భవతి తద్వదయం న తు స ఇతి తయోర్భేదాత్ । ననూవం వ్యక్త్యన్తరే గోత్వగ్రహే తద్గోవదియమితి స్యాన్న త్వియమపి గౌరితి చేత్ , న। గోత్వమాత్రస్య తదన్యవ్యక్తివృత్తిత్వసముచ్చయాత్ ఏకత్ర నానాసమ్బన్ధానవగమాత్। తద్గోవృత్తిబహుధర్మజ్ఞానే భవత్యేవ తద్గోవదియమితి । తథాప్యయమపి శృఙ్గాదిమానితి సముచ్చయధీః స్యాత్ , న తు గోసదృశ ఇతి చేత్ , న । ఏకత్రోభయసమ్బన్ధః సముచ్చయః అన్యగతభూయోధర్మవత్త్వమన్యత్ర సాదృశ్యమితి వివేకాత్ । నవీనాస్తు విలక్షణసుఖద్వయే ఇతరసకలవ్యావృత్తం సాదృశ్యమనుభూయతే న తు తదుభయమాత్రవృత్తిజాతిరస్తి , తదుభయాభావే జాతేరనాశ్రయత్వేనానిత్యత్వప్రసఙ్గాత్। నాపి జన్యం ధర్మాన్తరమస్తీత్యధికం సాదృశ్యముపేయమ్ , తవాపి సమానధర్మవత్త్వం వ్యఞ్జకం వినా కథం తత్ర సాదృశ్యాభివ్యక్తిరితి చేత్ , న। ప్రతీతిబలాత్ ద్రవ్యే తథా, గుణాదౌ తు వ్యభిచారాత్। అత ఏవ న వ్యఞ్జకేనాన్యథాసిద్ధిః , తదభావేఽపి సాదృశ్యానుభవాదితి । తత్తుచ్ఛమ్ ।విలక్షణం సుఖద్వయం న సుఖమాత్రహేతుజన్యం , సుఖాన్తరస్యాపి తాదృశత్వాపత్తేః , కిన్తు విలక్షణాదృష్టజన్యమ్। తచ్చాదృష్టం విహితతద్ధేతుక్రియావిశేషానుష్ఠానాదన్యేషామప్యస్తీతి

తేషామపి తాదృశాని సుఖాని భవన్తీతి తేషు కారణవిశేషప్రయోజ్యా విలక్షణజాతిరస్తి । తస్మాత్ జీవానామానన్త్యాత్ అనాదినిధనత్వాదుత్పన్నానాగతవిజాతీయం న సుఖమస్తి। ఏవం దుఃఖాదికార్యాన్తరేఽపి । న హ్యనుత్పన్నజాతీయమనుత్పత్స్యమానజాతీయం వా కార్యమస్తి । యచ్చ వ్యక్తినాశే జాతేరనిత్యత్వమాపాదితమ్ , తదపి న। నాశకాభావాత్ । అత ఏవ ద్వయోరపి తదవస్థానమ్ । అపి చైకత్ర ప్రతియోగిభేదేన సాదృశ్యం భిన్నమ్ , న త్వేకమ్ , సుసదృశమన్దసదృశవ్యవహారాత్ । తథాచ యోగ్యత్వాదేకగ్రహే సర్వగ్రహప్రసఙ్గః । ప్రతియోగిగతభూయోధర్మజ్ఞానస్య వ్యఞ్జకస్య క్రమాత్ క్రమే తదేవ వ్యవహారనిమిత్తమిత్యుక్తమ్ । కిఞ్చైవం వైసాదృశ్యమపి స్యాత్ । న చ సాదృశ్యాభావః , తద్వైపరీత్యస్యాపి సమ్భవాత్ । సాదృశ్యాభావత్వేనైవ ప్రతీతిః విశబ్దస్య నిషేధార్థకత్వాత్ ఇతి చేత్, తర్హి గౌరివ మహిషీత్యత్ర పావనత్వక్షీరవత్త్వాదినా వివక్షితసాదృశ్యానాశ్రయే గవయే వైసాదృశ్యం న స్యాత్ । న హి తత్ర గోసాదృశ్యం తదభావశ్చ । తస్మాత్ సాధర్మ్యవైధర్మ్యే సాదృశ్యవైసాదృశ్యే । యత్తు తద్వృత్త్యనేకధర్మవత్త్వం సాదృశ్యమ్। తేనాభేదేఽపి గగనం గగనాకారం సాగరః సాగరోపమః । రామరావణయోర్యుద్ధం రామరావణయోరివ॥

ఇత్యాదౌ సాదృశ్యమ్ । న చైవం గోరపి గోసదృశత్వే గవయపదాభిధేయత్వాపత్తిః । తత్ర సాదృశ్యపదస్య విశేషే తాత్పర్యాత్। అన్యథా మహిషేఽతిప్రసఙ్గ ఇతి । తన్న । తస్య తేన వా సదృశ ఇతి ప్రయోగాత్ । న చాభేదే సమ్బన్ధః సహార్థో వా సమ్భవతి । గగనం గగనాకారమిత్యాదౌ తు గగనాదేవ ఏతాదృశధర్మవత్ నాన్యదిత్యత్ర తాత్పర్యమ్ । యద్వాస్థానాన్తరీయగగనసాగరయోరుపమానత్వమ్। తయోర్యుద్ధవిశేషే తయోరేవ యుద్ధాన్తరముపమానమితి । నన్వయం దేవదత్తస్తదన్యో వా భవతు తత్సదృశస్తావదయమితి భేదాభేదసంశయేఽపి సాదృశ్యనిశ్చయాత్ అతిరిక్తం సాదృశ్యమస్త్వితి చేత్ , న । దేవదత్తధర్మమాత్రాభిప్రాయేణ ఏకదేశే సాదృశ్యపదప్రయోగాత్ । కథమన్యథా స ఏవాయం న తు తత్సదృశ ఇతి , తత్సదృశోఽయం న తు స ఇతి ప్రతీతిప్రయోగౌ । న చాత్ర సదృశపదం భేదమాత్రపరమితి యుక్తమ్, ముఖ్యే సమ్భవతి లక్షణాయా అయోగాత్ । తస్మాన్న పదార్థాన్తరం సాదృశ్యమితి । స్యాదేతత్ । మా భూత్ పదార్థాన్తరమ్ । తథాపి ప్రత్యక్షాచ్చబ్దాద్వా గవయే గోసాదృశ్యజ్ఞానాత్ గవయసదృశో గౌరితిజ్ఞానముపమితిః । న చైతత్ప్రత్యక్షమ్ , అసన్నికర్షవిశేషకత్వాత్। నానుమానమ్ , లిఙ్గాభావాత్ । న చ గవయగతం సాదృశ్యం లిఙ్గమ్ , అపక్షధర్మత్వాత్ । అథ సదృశద్వయాన్తరదర్శనే యో యద్గతసాదృశ్యప్రతియోగీ స తత్సదృశ ఇతి ప్రత్యక్షేణ వ్యాప్తిగ్రహే సతి గవయగతసాదృశ్యప్రతియోగిత్వాత్ గౌర్గవయసదృశ ఇత్యనుమితిరితి చేత్, న । వ్యాప్తిగ్రహం వినైవ ప్రథమమపి ప్రత్యక్షాచ్చబ్దాద్వా గోసదృశం గవయం జ్ఞాత్వా గవి గవయసాదృశ్యజ్ఞానోదయాత్ । కిఞ్చ గవి గవయసాదృశ్యం న సాధ్యమ్ , ప్రథమతస్తదప్రతీతేః , గవయగతసాదృశ్యప్రతియోగిత్వఞ్చ గవి న ప్రత్యక్షమ్ , విశేష్యస్యాసన్నికర్షాదితి నానుమితిగమ్యమ్ , తల్లిఙ్గస్యాపి తద్గతత్వేనాప్రత్యక్షస్య లిఙ్గాన్తరగమ్యత్వేనానవస్థానాత్ । న చ గౌరేతద్గవయసదృశః గవయగతబభూయోఽవయవాదిసామాన్యవత్త్వాత్ గవయాన్తరవదితి రామమ్ ।

గవయాన్తరాజ్ఞానేఽపి గవి గవయసదృశత్వప్రత్యయాత్ । అత ఏవ గవి గవయగతగోసాదృశ్యం గోగతగవయసాదృశ్యం వినానుపపద్యమానం తత్కల్పయతి। న హి గోసదృశో గవయ ఏతద్విసదృశో గౌరితి వాచ్యమితి నిరస్తమ్ । గవయనిరూపితగోసాదృశ్యప్రసిద్ధౌ తేన వినానుపపత్తిజ్ఞానాభావాత్ । కిఞ్చ తవార్థాపత్తిర్వ్యతిరేక్యనుమానమ్। న చ గవయగతసాదృశ్యప్రతియోగిత్వం గవి ప్రత్యక్షాదినా జ్ఞాతుం శక్యమిత్యుక్తమ్ । నన్వేవం కరభే గోవైధర్మ్యజ్ఞానాత్ గవి కరభవైధర్మ్యజ్ఞానమపి మానాన్తరాత్ స్యాదితి చేత్ , న । గవి కరభవైధర్మ్యం యది కరభవృత్తిధర్మాభావవత్త్వం తదా స్మృతే గవి ప్రాగస్తితావదనుపలబ్ధేః గమ్యమేవ । అథ కరభావృత్తిధర్మవత్త్వం తదా గోధర్మా గవి గృహీతా ఏవ ఇదానీం స్మృతగోధర్మాణాం కరభేఽభావమాత్రమధికం గమ్యమ్। తచ్చ ప్రత్యక్షాదేవ । అథ తత్ప్రతియోగికైతన్నిష్ఠసాదృశ్యే భాసమానే సమానసంవిత్సంవేద్యతయా ఏతత్ప్రతియోగికతన్నిష్ఠసాదృశ్యం వైధర్మ్యఞ్చ జ్ఞాతమేవేతి చేత్ , న । విశేషణవిశేష్యప్రతియోగిభేదేన సమానసంవిత్సంవేద్యత్వాసిద్ధేః ఏతత్సదృశ ఏతద్విధర్మా స ఇత్యేతద్విశేష్యకప్రత్యయానుదయాచ్చ , తద్విశేష్యకప్రత్యక్షే తత్సన్నికర్షస్య హేతుత్వాత్। నను ప్రత్యక్షే విశేష్యసన్నికర్షో హేతుర్న తు యావద్విశేష్యసన్నికర్షః, గౌరవాత్ । అన్యథా అతీతానాగతవర్తమానవ్యాప్యవిశేష్యకవ్యాప్తిప్రత్యక్షం న స్యాదితి చేత్, న। అతీతానాగతవిశేష్యే సామాన్యలక్షణాయాః సత్త్వాత్ । అథ గవయసాదృశ్యం గవి గవయగతశృఙ్గిత్వాదిసామాన్యవత్త్వమ్ । తచ్చ గవయే గోసాదృశ్యే భాసమానే గవి భాతమేవ । యద్వా గోగతశృఙ్గిత్వాదేర్గవయగతత్వం గవయే గోసాదృశ్యమ్ । ఏవం తస్యైవ గవయగతస్య గోగతత్వం గవి సాదృశ్యమ్ । తచ్చేన్ద్రియేణైవ జ్ఞాతం సామాన్యస్యైకత్వేనేన్ద్రియసన్నికృష్టత్వాత్అయం సఇతి విపరీతప్రత్యభిజ్ఞాయామివేతి చేత్ , సత్యం , గోవిశేష్యకగవయగతశృఙ్గిత్వాదిజ్ఞానం నేన్ద్రియజన్యం గోరసన్నికర్షాత్। తస్మాదేతత్సదృశ ఏతద్విధర్మా ఏతస్మాద్ధీర్ఘః స ఇతి జ్ఞానం నానుమానాత్ విశేష్యాసన్నికర్షే తద్ధతబహులిఙ్గజ్ఞానాత్ । ఏవఞ్చ సప్రతియోగికపదార్థజ్ఞానే తత్ప్రతియోగికపదార్థజ్ఞానముపమానమ్। తదాహుః- -ప్రత్యక్షాదికం వినార్థాదర్థాన్తరజ్ఞానం పూర్వేషాముపమానాత్ । విగార్హితమేతత్ । తథాహి - -పరస్పరసదృశం హస్త్యాదికం ప్రత్యక్షమ్। అతో యో యత్సాదృశ్యప్రతియోగీ స తత్సదృశ ఇతి సామాన్యతో వ్యాప్తిజ్ఞానే సతి గౌర్గవయసదృశః తత్సాదృశ్యప్రతియోగిత్వాత్ , యథా భ్రాతుర్భగినీ । గవయగతసాదృశ్యప్రతియోగిత్వఞ్చ గోర్గవయగతసాదృశ్యవిత్తివేద్యమేవ సాదృశ్యే గోః ప్రతియోగిత్వేనైవ జ్ఞానాత్ । అన్యథా సాదృశ్యే గోరనన్వయాపత్తేః । యత్తద్భ్యాం సామాన్యతో వ్యాప్తిగ్రహం వినా ఏతత్సదృశః స ఇతి ఫలాసిద్ధేః। యత్తద్భ్యాం వ్యాప్తిగ్రహేఽస్మాకం వ్యతిరేకీ పరేషామర్థాపత్తిరిత్యన్యదేతత్ , సాదృశ్యస్యోభయవృత్తిధర్మస్య కిఞ్చిద్విశేష్యసన్నికర్షాత్ ప్రత్యక్షేణ భానం యావద్విశేష్యసన్నికర్షస్యాప్రయోజకత్వాత్ । అన్యథా అయం స ఇతి భ్రాన్తవిపరీతప్రత్యభిజ్ఞాయాం కా గతిః । మనసైవ చైతన్నిష్ఠసాదృశ్యప్రతియోగిత్వగ్రహః। ప్రత్యక్షవిశేష్యకత్వం పరామర్శే న ప్రయోజకమిత్యుక్తమ్ । కీదృశగవయ ఇతి జిజ్ఞాసాయాం

యథా గౌస్తథా గవయ ఇతి శ్రుతోత్తరస్య తథాభూతే పిణ్డే దృష్టే
తథాయమిత్యతిదేశవాక్యార్థానుసన్ధానే అయం గవయశబ్దవాచ్య ఇతి మతిరుపమానఫలమ్ ।
న చేయం వాక్యమాత్రాత్ , అప్రత్యక్షీకృతపిణ్డస్యాపి ప్రసఙ్గాత్ । నాపి ప్రత్యక్షమాత్రాత్ ,
అశ్రుతవాక్యస్యాపి ప్రసఙ్గాత్ । నాపి తయోః సమాహారాత్ । స హి ప్రమాణసమాహారో వా
ఫలసమాహారో వా । ఆద్యే ప్రమాణత్వే సతి సమాహారః సమాహృతయోర్వా ప్రామాణ్యమ్ ।
నాద్యః , ఫలానేకత్వే సమాహారానుపపత్తేః తస్య పరస్పరసహకారిరూపత్వాత్ । నాన్త్యః,
వాక్యప్రత్యక్షయోర్భిన్నకాలత్వాత్ । వాక్యతదర్థయోః స్మృతిద్వారోపనయేఽపి
సమయపరిచ్ఛేదాసిద్ధేః। ఫలసమాహారే చ తదన్తర్భావే శబ్దానుమానయోరపి
ప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గః । తత్ కిం తత్ఫలస్య ప్రమాణబహిర్భావ ఏవ అన్తర్భావే వా కియతీ సా
మతిః , తత్తదసాధారణేన్ద్రియాదిసాహిత్యమ్ అస్తి , తర్హి సాదృశ్యజ్ఞానేఽపి విస్పారితస్య
చక్షుషో వ్యాపారః అస్మిన్ సతి తస్యానుపయోగాత్ ఉపలబ్ధగోసాదృశ్యవిశిష్టగవయపిణ్డస్య
వాక్యార్థస్మృతిమతః కాలాన్తరేఽపి తదనుసన్ధానబలాత్ సమయపరిచ్ఛేదోత్పత్తేః ।
తస్మాదాగమప్రత్యక్షాభ్యామన్యదేవేదమాగమస్మృతిసహితం
సాదృశ్యజ్ఞానముపమానప్రమాణమితి జరన్నైయాయికా జయన్తప్రభృతయః। తన్న ।
వైధర్మ్యవ్యాప్తేః । యదోదీచ్యేన క్రమేణ కం నిర్గత్యోక్తం ధిక్కరభమతిదీర్ఘగ్రీవం
ప్రలమ్బచపలౌష్ఠం కఠోరతీక్ష్ణకణ్టకాశినం కుత్సితావయవసన్నివేశమపసదం పశూనామితి
తదుపశ్రుత్య దాక్షిణాత్య ఉత్తరాపథం గత్వా తాదృశం వస్తూపలభ్య నూనమసౌ కరభ ఇతి
ప్రత్యేతి । తత్ర కిం మానమ్ ? న తావదుపమానమ్ । సాదృశ్యాభావాత్ । న చ ప్రమాణాన్తరం
సమ్భవతి। ఉచ్యతే । న తావదనుగతం శక్యతావచ్ఛేదకముపలక్షణం వా వినా ప్రత్యభిజ్ఞానతః
శరీరైకత్వవాదినాం శరీరవిశేషే చైత్రాదిపదవదధ్యక్షత్వేన శృఙ్గగ్రాహకతయా
గవయాదిపదశక్తిగ్రహః, గవయాన్తరేఽపి భావాత్ । నాప్యనధ్యక్షే గత్యన్తరోపస్థితే పరిభాషాతః
ఆకాశాదిపదవత్ । అత ఏవాధ్యక్షత్వాచ్చ ఉపలక్షణస్య చ శక్తౌ బహిర్భావాభావాత్ తద్వదేవ ।
నాపి యౌగనిర్వచనాత్ పాచకాదిపదవత్ । అన్యథా పచిక్రియానుపహితే పచతీతి న ప్రయోగః
స్యాత్ । అతస్తదనుగుణజ్ఞానాదియోగిని శక్తిః । అవచ్ఛేదకతయా తూపలక్షణేఽపీతి యోగాత్।
నాప్యుపస్థితనిమిత్తసఙ్కోచనాత్ , స్వర్గాదిపదవత్ తదభావాత్ । అతః గన్ధాద్యుపలక్షితేన
పృథివీత్వేన నిమిత్తేన పృథివ్యాదిపదవత్ సాదృశ్యాద్యుపలక్షితే గవయత్వాదౌ
గవయాదిపదానాం శక్తిరితి తు పరమార్థతః। అన్యథా ఫలస్యాభాసత్వే మానత్వవిరోధాత్ । న
చ పూర్వం గవయత్వముపస్థితమ్ , ఉపస్థాపకాభావాత్ । న చ గవయపదాదేవ తదుపస్థితిః ,
అన్యోన్యాశ్రయాత్ । అథ వాక్యాదేవానేన సమయః పరిచ్ఛిన్నః కేవలమగ్రేఽప్యభిజానాతి
యోగేనేదృశో గవయపదవాచ్యత్వేనావగతః సోఽయమితి నోపమానస్య విషయ ఇతి చేత్ , న।
న హి సాదృశ్యమేవ నిమిత్తమ్ । అప్రతీతానామవ్యవహారప్రసఙ్గాత్ గౌరవాచ్చ । నాపి
గవయత్వమ్ , తదనుపస్థితేః । అత ఏవ నోభయమ్ , స్వయం
ప్రతీతసమసఙ్క్రాన్తయేఽతిదేశవాక్యప్రయోగానుపపత్తేః। గవయత్వే హ్యయం వ్యుత్పన్నః, న
గోసాదృశ్యే, నిమిత్తస్య గవత్వస్య ప్రతీతేః । నను యద్యపి తద్వాక్యం

సమయపరిచ్ఛేదపూర్వం నాజీజనత్ , తథాపి తదేవ వాక్యం స్మృతం సత్ ప్రవృత్తినిమిత్తం పరిచ్ఛేత్స్యతి అధ్యయనసమయగృహీత ఇవ వేదరాశిరజ్ఞేపాఙ్గపర్యవసితః కాలాన్తరే । న చ వాక్యార్థస్యేవాస్య ప్రాగేవ బోధితత్వాత్ పర్యవసితమితి వాచ్యమ్ । గోః సాదృశ్యోపలక్షణత్వనిమిత్తత్వయోః సన్దేహాత్ , పశ్చాత్ గవయత్వేఽవగతే తర్కలాఘవసహకారాత్ సాదృశ్యస్యోపలక్షణత్వే నిశ్చితే గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్రేవాన్వయబోధో భవిష్యతీతి చేత్ , న । ఉపలక్షణనిమిత్తత్వసన్దేహేఽపి యో గోసదృశః స గవయపదవాచ్య ఇతి సామానాధికరణ్యమాత్రేణాన్వయోపపత్తౌ మానాన్తరోపనీతానపేక్షణాత్ రక్తారక్తసన్దేహేఽపి పటో భవతీతి వాక్యవత్ । అన్యథా పర్యవసితేఽపి వాక్యే మానాన్తరసహకారాత్ తదన్వయబుద్ధౌ వాక్యభేదాపత్తేః । గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర తు పదార్థ ఏవాన్వయాయోగ్య ఇతి యుక్తం తత్ర మానాన్తరాపేక్షణమ్ । యది చ ప్రతీతసంసర్గబలాయాతోఽప్యర్థో వాక్యస్యైవ తదా వాక్యభేదాపత్తిః । అథతాత్పర్యానుపపత్త్యా యష్టీః ప్రవేశయేతివత్ తల్లక్షణాస్తు । గవయపదవ్యుత్పన్నం ప్రతి తద్బుద్ధేరుత్పత్తయే వాక్యమాప్తేనోక్తమ్। తచ్చ న ప్రవృత్తినిమిత్తోపాదానం వినా । న చ గోసాదృశ్యం తథేతి తాత్పర్యతో గోసాదృశ్యపదేన గోసమానాధికరణం గవయత్వముపలక్షితం కల్ప్యతే న తు యథా ధూమోఽస్తీత్యత్ర వహ్నౌ తాత్పర్యమనుమానేన నిర్వ్యహతీతి న లక్షణా । న చాత్ర ప్రమాణాన్తరమస్తీతి యేన తన్నిర్వాహ్యమ్ , ఉపమానస్యాసిద్ధేః । అన్యథా అన్యోన్యాశ్రయాత్ । న చ వాక్యే న లక్షణా తస్యాః పదధర్మత్వాదితి వాచ్యమ్। ఏకపద ఏవ లక్షణా పదాన్తరన్తు నియామకమిత్యస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । అథ గవయత్వేన లక్షణయా తదుపస్థితావపి వ్యక్తివాచ్యతా న జ్ఞాయేత తచ్ఛబ్దాదితి విశిష్టవాచ్యతాగ్రాహకమానాన్తరమవశ్యం స్వీకరణీయమ్ । న చ యన్నిష్ఠో ధర్మో యత్పదవాచ్యః సోఽపి తదాచ్య ఇతి నియమః , జాతిపదే వ్యభిచారాదితి చేత్ , న। ప్రవృత్తినిమిత్తవదాచ్యత్వబోధతాత్పర్యకత్వేన జ్ఞాతాతిదేశవాక్యే గవయత్వవిశిష్టవ్యక్తేరేవ లక్షణతః । అథ యది గవయత్వే సాక్షాత్ తాత్పర్యం గోసదృశపదస్య గృహీతమ్ , తదా లక్షణా। న చ సాక్షాత్ తాత్పర్యమవధృతమ్ । అన్యథా ధూమోఽస్తీత్యత్రాపి సామ్యాదితి చేత్ , న। ఉపస్థాపకాన్తరాభావే తాత్పర్యస్యైవ సాక్షాత్ తాత్పర్యరూపత్వాత్ । న చోపమానమేవ తథా । అన్యోన్యాశ్రయాత్ । మైవమ్ । యత్ర ప్రవృత్తినిమిత్తవిషయబోధనే న తాత్పర్యం యో గోసదృశః స గవయశబ్దవాచ్య ఇతి స్వరూపాఖ్యానమాత్రం తత్రాప్యుక్తసామగ్రీతః సమయపరిచ్ఛిత్తిర్భవత్యేవ। న చ తత్ర వ్యుత్పిత్సువ్యుత్పత్తయే ప్రవృత్తినిమిత్తవిశేషే తాత్పర్యం యదనుపపత్తిర్లక్షణాబీజం స్యాత్ । అపి చ ధిక్కరభమతిదీర్ఘగ్రీవమిత్యాదివాక్యస్య కరభనిన్దాతాత్పర్యకస్య ప్రవృత్తినిమిత్తపరత్వాభావేఽపి తాదృశపిణ్డమనుభవతః స్మరతశ్చ వాక్యార్థమయం కరభశబ్దవాచ్య ఇతి భవతి మతిః । న చ తత్ర ప్రవృత్తినిమిత్తవిశేషే తాత్పర్యమస్తి లక్షణాయా బీజమ్ , నిన్దాపరత్వాత్ । కిఞ్చ సర్వత్రాన్వయానుపపత్తిరేవ లక్షణాబీజమ్ । యష్టీః ప్రవేశయేత్యాదావపి ప్రకరణాదినా పురస్కారాదిప్రయోజనకత్వం ప్రవేశనస్యావగతమ్ । తాదృశే చ ప్రవేశనాదౌ యష్ట్యాదేరనన్వయాత్ । తాత్పర్యానుపపత్తేరపి తాత్పర్యమజ్ఞాత్వా జ్ఞాతుమశక్యత్వేన తదర్థం ప్రకారణాదేరవశ్యోపజీవ్యత్వాత్ । అథ ప్రకరణాదేరననుగమః।

తాత్పర్యవ్యాప్యత్వేన తదనుగమే తాత్పర్యానుపపత్తిరేవ తదీ్బజమస్తు లాఘువాదితి చేత్ , న ।
ధూమాదివదననుగతస్యాపి వ్యాప్యత్వావిరోధాత్ । తస్మాత్ గవయశబ్దః కస్యచిద్వాచకః శిష్టైః
ప్రయుక్తత్వాదితి సామాన్యతో నిశ్చితేఽపి గవయత్వవిశిష్టో ధర్మీ గవయపదవాచ్య ఇతి
లాఘువాన్నిర్ణేయమ్ । తచ్చ ప్రమాణసహకారి। న చ తస్యాం దశాయాం ప్రమాణాన్తరమస్తి।
అతో యత్రప్రమాణసహకారి తత్రప్రమాణాన్తరమాస్థేయమ్ । అథాస్త్వనుమానమ్। తథాహి- -
గవయశబ్దో గవయత్వవిశిష్టధÐమవాచకః అసతి వృత్త్యన్తరే వృద్ధైేః ప్రయుజ్యమానత్వాత్
గవి గోశబ్దవదితి చేత్ , న। గవయత్వవిశిష్టో యో ధర్మీ తస్య వాచకత్వగ్రహేఽపి గవయత్వస్య
ప్రవృత్తినిమిత్తత్వాసిద్ధేః । న చ శక్తిమజ్ఞాత్వా వృత్త్యన్తరం క్వాపి అవధారయితుం శక్యతే ।
సామానాధికరణ్యమాత్రస్య నిమిత్తోపలక్షణతాసాధారణత్వాత్। అథ గోసాదృశ్యస్య
ప్రవృత్తినిమిత్తతాయాం గౌరవావతారే నోపమానస్యావతారః । తథా చ తర్కేణ
ఇతరాప్రవృత్తినిమిత్తత్వే నిశ్చితే గవయపదం గవయత్వప్రవృత్తినిమిత్తకం
ఇతరాప్రవృత్తినిమిత్తకత్వే సతి సప్రవృత్తినిమిత్తకత్వాత్ యన్నైవం తన్నైవమితి చేత్ , న।
తర్కస్యానిశ్చాయకత్వాత్ । న చాయం తర్కో వ్యాప్తిగ్రహమూలకః యేన
విపర్యయానుమానాదర్థసిద్ధిః। అథ గవయపదం సప్రవృత్తినిమిత్తకమితి
సామాన్యతోదృష్టమేవ తర్కసహకృతం గవయపదస్యేతరాప్రవృత్తినిమిత్తకత్వం పరిచ్ఛినత్తి,
న తు మానాన్తరం కల్పయిత్వా తర్కః సహకారీ కల్ప్యతే ఇతి చేత్ , న। ఇదం
సప్రవృత్తినిమిత్తకమ్ అన్యచ్చ న ప్రవృత్తినిమిత్తమితి బుద్ధావపి గవయత్వప్రవృత్తినిమిత్తకం
గవయపదమితి మానాన్తరం వినా అప్రతీతేః,
అనుమితేర్వ్యాపకతావచ్ఛేదకమాత్రప్రకారకత్వనియమాత్ । అథ యథా ఇచ్ఛాయాం
సామాన్యతోదృష్టేన విశేషబాధకసహకృతేన అష్టద్రవ్యానాశ్రయత్వం ప్రతీయతే , అన్యథా
విశేషబాధకానాం ద్రవ్యవ్యతిరేకవిషయకత్వేనాష్టద్రవ్యానాశ్రయత్వం కేన గ్రాహ్యమ్ ; తథా
అత్రాపి గౌరవాఖ్యతర్కసహకృతసామాన్యతోదృష్టాదితరాప్రవృత్తినిమిత్తకత్వే జ్ఞాతే పశ్చాత్ స
వ్యతిరేకీ స్యాత్ కల్ప్యప్రమాణాన్తరాపేక్షయా క్లృప్తప్రమాణసహకారిత్వస్య యుక్తత్వాదితి చేత్ ,
న। ఇచ్ఛాయామేకైకబాధసహకృతాపరబాధకైరేవ
తావద్ద్రవ్యవిశిష్టవైశిష్ట్యాదష్టద్రవ్యానాశ్రయత్వపరిచ్ఛేదాత్ న తు సామాన్యతోదృష్టేన
విశేషణద్వయోః పరిచ్ఛిత్త్యైవ విశిష్టవైశిష్ట్యబోధనిర్వాహాత్ తర్కానవతారదశాయాం తస్య
పరిచ్ఛేదకత్వాచ్చ । న చ వ్యాప్తిపరమిదం వాక్యం యో గోసదృశః స గవయపదార్థ ఇతి
వాక్యాదవగతవ్యాప్తేరనుమిత్యుదయాదయం గవయపదవాచ్యో గోసదృశత్వాత్
అతిదేశకాలావగతపిణ్డవదితి వాచ్యమ్। న హి గోసదృశం జ్ఞాత్వా అనేన పృష్టః స కింశబ్దవాచ్య
ఇతి। కిన్తు సామాన్యతో గవయపదార్థమవగత్య స కీదృగితి । తథాచ యద్యోగప్రాథమ్యాభ్యాం
తస్యైవ వ్యాప్యత్వమ్ । తతః కిం తేన । అథ లక్షణపరమిదం వాక్యమ్ । కింలక్ష్యకోఽసావితి
ప్రశ్నార్థః। ఏవఞ్చ వాచ్య ఇతి ప్రయోక్తవ్యపరమ్ , అసౌ గవయ ఇతి వ్యవహర్తవ్యః
గోసదృశత్వాత్ , యస్తు న తథా నాసౌ గోసదృశః యథా హస్తీతి చేత్ , న । న హి హస్త్యాదీనాం
విలక్షణత్వే ప్రమాణమస్తి , సర్వప్రయోగస్య దుర్జ్ఞేయత్వాత్ ।

కతిపయవ్యవహారస్యానైకాన్తికత్వాత్। న చ కీదృక్ కింలిఙ్గక ఇతి ప్రశ్నార్థః। న హ్యనేన లిఙ్గమజ్ఞాత్వా గవయపదస్య వాచకత్వం కస్యచిచ్చ తద్వ్యుత్పత్వం నావగతమ్ , యేన తదర్థం ప్రశ్నః। ప్రవృత్తినిమిత్తవిశేషలిఙ్గే ప్రశ్నః గవయపదం యేన నిమిత్తేన వర్తతే తస్య కిం లిఙ్గమిత్యర్థః ఇతి చేత్ , న హి తదనుమానమేవేత్యనేన నిశ్చితం యత ఇతి స్యాత్। జ్ఞానహేతుమాత్రప్రశ్నే తద్విశేషేణోత్తరమితి చేత్ , న।
అవిశేషాదిన్ద్రియసన్నికర్షమప్యుత్తరయేత్ , వనం గతో ద్రక్ష్యసీతి। తస్మాన్నిమిత్తభేదే ఏవాయం ప్రశ్నః కీదృగ్గవయః కేన నిమిత్తేన గవయపదం ప్రవర్తతే , గవయత్వస్య సాక్షాదుపదర్శయితుమశక్యత్వాత్। పృష్టః స తదుపలక్షకం సాదృశ్యమాచష్టే। పశ్చాచ్చ దృష్టేఽపి పిణ్డేఽతిదేశవాక్యార్థం స్మరతస్తర్కసహకారాత్ గవయత్వవిశిష్టో ధర్మీ గవయశబ్దవాచ్య ఇతి ప్రవృత్తినిమిత్తవిశేషపరిచ్ఛిత్తిరుపమానఫలమ్। అథ గౌరవేణ అన్యానిమిత్తకత్వే సతి సనిమిత్తకత్వాదితి వ్యతిరేకిణ ఏవ గవయత్వప్రవృత్తినిమిత్తకత్వాధీరితి చేత్ , న। వ్యాప్త్యమూలకతయా గౌరవస్య తద్విపర్యయస్య వా అప్రమాణత్వాత్ తత్రాప్రమాణే సహకారితామాత్రేణ అన్యనిమిత్తత్వశఙ్కాయాం కథముపమానమితి చేత్ , న।
గౌరవసహకృతోపమానాదేవాన్యానిమిత్తకత్వే సతి సనిమిత్తకత్వపరిచ్ఛేదాత్। అస్తు గౌరవసహకృతాత్ సనిమిత్తకత్వమానాదేవ గవయత్వనిమిత్తకత్వసిద్ధిః। న చైవమ్ , వ్యతిరేక్యుచ్ఛేదాత్। కార్యత్వే పర్యవసితే బాధకానన్తరం వ్యతిరేక్యుదయాత్। యత్ర చప్రథమం వ్యతిరేకాభావః తత్ర కార్యత్వాదేవ ఫలమ్। అన్యానిమిత్తకత్వం సనిమిత్తకత్వఞ్చేతి బుద్ధావపి గవయత్వనిమిత్తకం గవయపదమితి బుద్ధేరసిద్ధేరుక్తత్వాత్। కిఞ్చ అత్ర వ్యవహారేణ ప్రవృత్తివిశేషే పదశక్తిగ్రహో న తు తన్నిమిత్తే తేనాప్రతిబన్ధాత్ , న గౌరవాతివ్యాప్త్యాదినేతరనిరాసే గోత్వాదేర్నిమిత్తత్వగ్రహః , గౌరవాదేరతర్కత్వాత్ అప్రమాణత్వాచ్చ। తస్మాత్ వ్యక్తౌ శక్తిగ్రహ ఏవ లాఘవాదిసాహిత్యేన ఇతరానిమిత్తకత్వే సతి గోత్వాదినిమిత్తకత్వమవధారయతి। సర్వత్ర తదేవోపమానఫలమితి కశ్చిత్। తన్న। శక్తిగ్రాహకమేవ లాఘవాదిసహకృతం నిమిత్తమవ్యవధారయతి , యథా క్షిత్యాదౌ కర్తురేకతామ్। అథైవం భిన్నకర్తృకేషు లాఘవాత్ కార్యమేకకర్తృతాం బోధయేత్। బోధయత్యేవ। పశ్చాత్ బాధకేన త్యజ్యతే ఇతి చేత్ , న। బాధితవిషయత్వేనాభాసత్వాత్ అలఘుని లఘుజ్ఞానస్య అయథార్థత్వేన తజ్జన్యానుమితేరాభాసత్వాచ్చ। న చోపమితిరేవ ఇతరవ్యుత్పత్తిః, అన్యథా తదనిరుక్తేరితి వాచ్యమ్। వ్యుత్పత్తేః శబ్దసహకారిత్వే మానాన్తరత్వే వ్యాఘాతాత్। వ్యుత్పత్తిస్తు యాం బుద్ధిమాసాద్య పదార్థవిశేషబోధః సా। అన్యే తు
యత్తదాదిపదానామనుగతైకరూపాభావేనైకత్రైవ శక్తిగ్రహాత్ అన్యత్రాపీతి పదాన్తరవ్యవహారః పదాన్తరవైధర్మ్యాత్ ,న ప్రమాణాన్తరముపమానమితి। తన్న। బుద్ధిస్థత్వాదినోపలక్షణేన సాధారణేన శక్తిగ్రహాత్ బుద్ధివిశేషాదేవ విశేషపర్యవసానమ్। తథైవ వ్యవహారాత్। అన్యథా మానాన్తరేఽపి దోషః। న హ్యనుగతరూపప్రతీతావేవ తత్ర శక్తిగ్రహః। యత్తు మాత్రాదిపదానాం జనకస్త్రీత్వాదినా శక్తిగ్రహే కథం మైత్రమాత్రాదిలాభః। న చ సమభివ్యాహారవిశేషాదితి

వాచ్యమ్। పదార్థో హి పదార్థాన్తరమన్వేతి , జనకస్తీత్వఇ్చ న తథేతి కథం మైత్రాదినా జనకత్వాన్వయ ఇతి మానాన్తరమితి , తన్న। జనకత్వస్య జన్యసాపేక్షత్వేన యోగ్యత్వాదినా మైత్రేణాన్వయాత్ । లక్షణన్తు ఉపమితికరణత్వమ్ । ఉపమితిత్వఇ్చ జాతిః । న చాసిద్ధిః। కారణవిశేషే కార్యవైజాత్యమావశ్యకమితి కారణవ్యఙ్గ్యత్వాత్ । యద్వా నియతధర్మసమానాధికరణశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తజ్ఞానముపమితిః । ప్రకారతయా శబ్దశక్తివిషయత్వం నిమిత్తత్వమ్ । అగృహీతసమయకసంజ్ఞయా వాక్యార్థసామానాధికరణ్యేన సంజ్ఞానిమిత్తప్రకారతాపరిచ్ఛేదో వా , కిఞ్చిద్వాక్యార్థసామానాధికరణ్యేన సంజ్ఞానిమిత్తప్రకారతాపరిచ్ఛేదో వా । గోవిసదృశో న గవయ ఇత్యత్రాపి పరమ్పరయా తత్ర తాత్పర్యమస్త్యేవేతి సర్వమవదాతమ్। ॥

ఇతి శ్రీమధ్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ తృతీయః ఉపమానఖణ్డః సమాప్తః।

తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డః

అథ శబ్దో నిరూప్యతే। ప్రయోగహేతుభూతార్థతత్త్వజ్ఞానజన్యః శబ్దః ప్రమాణమ్। నను శబ్దో న ప్రమాణమ్। తథాహి- -కరణవిశేషః ప్రమాణమ్। కరణఇ్చ తత్ యస్మిన్ సతి క్రియా భవత్యేవ। న చ శబ్దే సతి ప్రమా భవత్యేవేతి నాయం శబ్దః ప్రమాణమ్। న చ శబ్దో న ప్రమాణమితి వాక్యస్య ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యయోర్వ్యాఘాతః, అస్యాప్రామాణ్యేఽపి ఏతదుత్థాప్యమానావిసంవాదాదితి చేత్, న। ఆకాఙ్క్షాదిమతః పదార్థస్మరణాదివ్యాపారవతః ప్రమాణత్వేన తథాభూతాత్ ప్రమోత్పత్తేరావశ్యకత్వాత్। అతథాభూతత్వే చ ఫలాజనకత్వస్య కరణాన్తరసామ్యాత్। తథాపి శబ్దో న ప్రమాణాన్తరం పదార్థసంసర్గస్యానుమానాదేవ సిద్ధేః। తథాహి- -గామభ్యాజ దణ్డేనేతి పదాని వైదికపదాని వా తాత్పర్యవిషయస్మారితపదార్థసంసర్గజ్ఞానపూర్వకాణి ఆకాఙ్క్షాదిమత్పదకదమ్బత్వాత్ ఘటమానయేతివత్। యోగ్యతాసత్తిమత్త్వే సతి సంసృష్టార్థపరత్వాత్ తత్పరసన్నిధిమత్త్వాద్వేతి న హేతుః। సంసృష్టో హి యోఽర్థస్తత్పరత్వం తత్పరసన్నిధిమత్త్వం వా అసిద్ధం, సంసర్గస్య ప్రాగప్రతీతేః। సంసృష్టత్వప్రకారకప్రతీతిపరత్వం తత్ప్రకారకప్రతీతిపరసన్నిధిమత్త్వం వా అనాప్తోక్తే నిరాకాఙ్క్షే చ వ్యభిచారి। సంసర్గస్య బహుప్రకారకత్వేఽపి నానభిమతసంసర్గసిద్ధిః తస్య తాత్పర్యవిషయత్వాత్। అన్యథా శబ్దాదప్యభిమతాన్వయబోధో న స్యాత్। అత ఏవ విశేషణవిశేష్యభావవదర్థకాని తద్బోధపూర్వకాణి వేతి న సాధ్యమ్। యత్తు స్మారితార్థసంసర్గవన్తీతి సాధ్యమ్। మత్వర్థశ్చ లిఙ్గతయా జ్ఞాపకత్వమ్। న చాన్యోన్యాశ్రయః, పూర్వపూర్వానుమితిహేతుత్వేన అనాదిత్వాత్। తన్న। జ్ఞాపకత్వమాత్రేణార్థాసిద్ధేః। ప్రమాపకత్వే తేనైవ వ్యభిచారాత్। జ్ఞానావచ్ఛేదకతయా చ సంసర్గసిద్ధిః జ్ఞానజ్ఞానస్య తద్విషయవిషయకత్వనియమాత్। సంసర్గే చ సమ్బన్ధిన ఏవ విశేషకత్వాత్। పక్షధర్మతాబలాత్ వ్యాపకత్వేనాగృహీతస్యాపి సంసర్గవిశేషస్య సిద్ధిః। అథైవం భ్రాన్తిజ్ఞానమపి

భ్రమః స్యాత్। న చేష్టాపత్తిః, ఈశ్వరస్యాపి భ్రాన్తత్వాపత్తేః। ఇదం రజతమితి భ్రమాదివ శుక్తౌ రజతజ్ఞానవానయమితి భ్రమస్య జ్ఞానాత్ భ్రాన్తిజ్ఞప్రవృత్త్యాపత్తేశ్చ। యత్తు భ్రమవిషయవిషయకత్వేన న భ్రమత్వం భ్రమవిషయాణాం సిద్ధ్యసిద్ధిపరాహతత్వాత్ ఇతి, తత్ర వక్ష్యామః। మైవమ్ , అసద్విషయకత్వేన న భ్రమత్వం భ్రమవిషయాణాం సత్త్వాత్। కిన్తు వ్యధికరణప్రకారకత్వేన। న చ భ్రమస్య జ్ఞానే వ్యధికరణం ప్రకారః, రజతత్వప్రకారకత్వస్య భ్రమేఽపి సత్త్వాత్ । అన్యథా భ్రాన్త్యుచ్ఛేదః ప్రమాణాభావాత్। నను ప్రతారకవాక్యే వ్యభిచారః విశేషదర్శనేన తత్ర సంసర్గజ్ఞానాభావాత్। న చ సంసర్గమతీత్య వాక్యరచనా న సమ్భవతీత్యాహార్యం తస్య సంసర్గజ్ఞానం సమ్భవతీతి వాచ్యమ్। తావత్పదజ్ఞానాదేవ శుకస్యేవ వాక్యరచనోపపత్తేః। అన్యత్రాపి తస్యైవ తన్త్రత్వాదితి చేత్, న। ఏతద్వాక్యమేతస్య పదార్థసంసర్గం బోధయిష్యతీత్యాశయేన వాక్యప్రయోగాత్ తస్యాపి సంసర్గజ్ఞానాత్ యోగ్యతావిరహాచ్చ। అత ఏవ విసమ్వాదివాక్యే శుకవదుచ్చరితే న వ్యభిచారః । శబ్దాత్ సంసర్గప్రత్యయస్తు యోగ్యతాభ్రమాత్। అథ సంసర్గజ్ఞానం వినా శుకస్యాన్యస్య వా సమ్వాదివాక్యే భ్రాన్తప్రతారకవాక్యే చ వ్యభిచారః కథం వా తత్ర సంసర్గప్రమా వక్తృజ్ఞానానుమానాసమ్భవాదితి చేత్, న। యది తత్ర సంసర్గప్రమా తదా వేదతుల్యతేత్యుక్తమ్। ఆకాఙ్క్షా యోగ్యతా ఆసత్తిశ్చ జ్ఞాతోపయుజ్యతే। అన్యథా శాబ్దభ్రమానుపపత్తేరితి। ఉచ్యతే। అర్థజ్ఞానం ప్రవర్తకమ్। న తు తజ్జ్ఞానజ్ఞానమ్, గౌరవాత్ వ్యభిచారాచ్చ। అతో రజతజ్ఞానవానయమితి జ్ఞానం న ప్రవర్తకమ్ । కిన్త్విదం రజతమితి జ్ఞానమ్। ఇదమపి జ్ఞానం రజతవిషయకమితి చేత్ , సత్యమ్। న తు రజతత్వప్రకారకం ప్రవర్తకఞ్చ తథా। అన్యథా భ్రాన్తస్యేవ భ్రాన్తిజ్ఞస్యాపి ప్రవృత్తిప్రసఙ్గః తదుభయసఙ్కరాపత్తిశ్చ । ఏతేన లక్షణాద్యనురోధాత్తాత్పర్యగ్రహో వాక్యార్థధీహేతుః। తాత్పర్యఞ్చ పదార్థసంసర్గవిశేషప్రతీత్యుద్దేశ్యకత్వమ్। తథాచ తద్గ్రాహకానుమానాదేవ తాత్పర్యజ్ఞానావచ్ఛేదకతయా సంసర్గసిద్ధిరిత్యపాస్తమ్। కిఞ్చ వ్యాపకతావచ్ఛేదకప్రకారికా అనుమితిః। అతః స్మారితపదార్థసంసర్గజ్ఞానపూర్వకాణీత్యనుమితిః స్యాత్ , న తు రజతజ్ఞానపూర్వకాణీతి । తస్మాత్ ప్రవర్తకం జ్ఞానం శబ్దాదేవ। అత ఏవ ప్రవృత్త్యర్థమనువాదకతా శబ్దస్యేత్యపాస్తమ్। శాబ్దానుమిత్యోర్భిన్నప్రకారకత్వాత్ ఏకవిషయత్వాభావేన అననువాదకత్వాత్ తస్యైవ ప్రమాణత్వాత్। ననూక్తే పదార్థాస్తాత్పర్యవిషయమిథఃసంసర్గవన్తః ఆకాఙ్క్షాదిమత్పదస్మారితత్వాత్ యోగ్యతాసత్తిమత్త్వే సతి సంసర్గపరపదస్మారితత్వాద్వా। అనాప్తోక్తే యోగ్యతావిరహాత్ న వ్యభిచారః। తత్ర బాధకసత్త్వాత్, తజ్జన్యజ్ఞానస్య భ్రమత్వాత్ ఏకాకారవాక్యస్యాపి బాధకసత్త్వాసత్త్వాభ్యాం యోగ్యాయోగ్యత్వాత్। అథ ప్రతిపత్తుర్జిజ్ఞాసాం ప్రతి యోగ్యతా। సా చ శ్రోతరి తదుత్పాద్యసంసర్గావగమప్రాగభావరూపాకాఙ్క్షా। బాధకప్రమావిరహో యోగ్యతా। అవ్యవహితసంసర్గప్రతియోగిజ్ఞానమాసత్తిః। తాశ్చ స్వరూపసత్యో హేతవో న తు జ్ఞాతాః, గౌరవాత్ । తద్బోధం వినాఽన్వయానుభవే విలమ్బాభావాత్ సంసర్గనిరూప్యత్వేన ప్రథమం దురవధారణత్వాచ్చేతి న తాని లిఙ్గవిశేషణానీతి చేత్ , న। యోగ్యతాదిశూన్యత్వేఽపి

తదభిమానేన సంసర్గప్రత్యయాత్। అన్యథా శాబ్దాభాసోచ్చేదప్రసఙ్గః। రాజా పుత్రమాకాఙ్క్షతి పురుషం వేతి సంశయే విపర్యయే చ వాక్యార్థధీప్రతిబన్ధాచ్చ। యోగ్యతాయాశ్చ సంశయసాధారణం జ్ఞానమాత్రం హేతుః। స్వపరబాధకప్రమావిరహః క్వచిత్ నిశ్చీయతేఽపి। యథేహ ఘటో నాస్తీత్యత్ర స్వయోగ్యానుపలబ్ధ్యా ఘటాభావనిశ్చయేనాన్యస్యాపి ఘటప్రమావిరహో నిశ్చీయతే। క్వచిత్ బాధకప్రమామాత్రవిరహసంశయేఽప్యన్వయబోధః బాధసంశయస్యాదూషణత్వాత్। కిఞ్చ తవాపి యోగ్యతాదికం ప్రామాణ్యే ప్రయోజకమ్। ఆప్తోక్తత్వత్య తథాత్వే గౌరవాత్ । అనాప్తోక్తేఽపి సంవాదేన ప్రామాణ్యాచ్చ। ఏవఞ్చ జ్ఞాయమానకరణే ప్రామాణ్యప్రయోజకతయా జ్ఞానమావశ్యకమితి తాసాం జ్ఞానం హేతుః। తచ్చ సమభివ్యాహారవిశేషాదినేతి। మైవమ్ । యత్ర విమలం జలం ఇత్యశ్రుత్వైవ నద్యాః కచ్చే మహిషశ్చరతీతి శృణోతి తత్రాకాఙ్క్షాదికమస్తి। న చ నదీకచ్చయోః సంసర్గ ఇతి, వ్యభిచారాత్। అత ఏవ న తన్మాత్రం ప్రయోజకం ప్రామాణ్యే। అథ యావత్సమభివ్యాహృతేత్యపి లిఙ్గవిశేషణం కతిపయపదస్మారిణస్తు సంసర్గప్రత్యయో లిఙ్గాభిమానాదితి చేత్, న। తత్సన్దేహేఽపి వాక్యార్థావగమాత్। తత్ర సంసర్గభ్రాన్తిరితి చేత్ , న। అన్యకారణాభావేన పదమేవ భ్రాన్తిజనకమ్। తథాచాదుష్టం సత్తదేవాభ్రాన్తిం జనయత్ కేన వారణీయమ్। అసంసర్గాగ్రహస్తత్రేతి చేత్ , న। సంసర్గే బాధకాభావాత్। అథాప్తోక్తత్వం లిఙ్గవిశేషణమ్। తదేవ వా లిఙ్గమ్। న చ నదీకచ్చయోః సంసర్గే ఆప్తోక్తత్వమ్। ఆప్తోక్తత్వఞ్చ ప్రామాణ్యే తన్త్రమితి తద్వత్తయా జ్ఞాయమానస్య హేతుత్వేన తత్ర జ్ఞానమావశ్యకం వ్యాప్తిమత్తయా జ్ఞాతస్యైవ లిఙ్గస్య। తదవగమశ్చ లోకే భ్రమాద్యమూలకతయా మహాజనపరిగ్రహేణ వేదే స్మృత్యో చేతి చేత్ , న। యత్ర కుత్రచిదాప్తత్వమనాప్తస్యాపి। సర్వత్రాప్తత్వమప్రమితమ్। భ్రాన్తేః పురుషధర్మత్వాత్ । ప్రకృతవాక్యార్థయథార్థజ్ఞానవత్త్వఞ్చాప్తత్వం ప్రథమం దుర్గ్రహమ్, భ్రమాద్యమూలకత్వస్య ప్రవృత్తిసంవాదాదేశ్చ తద్గ్రాహకస్యాజ్ఞానాత్ । ప్రవృత్తిశ్చ సన్దేహాదపి। కిఞ్చ ప్రకృతసంసర్గే అయమభ్రాన్తో యథార్థజ్ఞానవాన్వేతి సంసర్గమప్రతీత్య జ్ఞాతుమశక్యం వాక్యార్థస్యాపూర్వత్వాత్। వయన్తు బ్రూమః- - బాధకప్రమాణాభావో యోగ్యతా సా చ న లిఙ్గవిశేషణం బాధకప్రమాణమాత్రవిరహస్య సర్వత్ర నిశ్చేతుమశక్యత్వాత్ । తత్సంశయేఽపి శబ్దాదన్వయబోధాచ్చ । శబ్దప్రామాణ్యే తు యోగ్యతాయాః సంశయనిశ్చయసాధారణం జ్ఞానమాత్రం ప్రయోజకమితి శబ్దః ప్రమాణమితి। జరన్మీమాంసకాస్తులోకే వక్తృజ్ఞానానుమానాత్తదుపజీవిసంసర్గానుమానాద్వా వాక్యార్థసిద్ధౌ శబ్దస్యానువాదకత్వమ్। వేదే తు తదాభావాత్ స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రామాణ్యమితి వదన్తి। తన్న। వేదే క్లృప్తసామగ్రీతో లోకేఽపి సంసర్గప్రత్యయాదన్యథానువాదకతాపి న స్యాత్ లిఙ్గస్య పూర్వత్వేఽపి వ్యాప్తిస్మృతివిలమ్బేన తద్విలమ్బాత్। అనాప్తోక్తౌ వ్యభిచారాత్ వేదతుల్యాపి సామగ్రీ న నిశ్చాయికేతి చేత్ , న। చక్షురాదేస్తథాత్వేన తచ్చఙ్కాయామపి ప్రమాపకత్వాత్। జ్ఞాయమానం కరణం సన్దేహే న నిశ్చాయకం లిఙ్గవదితి చేత్ , న। సంశయో హి న వాక్యే తస్య నిశ్చయాత్ , న తజ్జన్యజ్ఞానప్రామాణ్యే తస్య తదుత్తరకాలీనత్వాత్ , నాప్తోక్తత్వే తన్నిశ్చయస్యానఙ్గత్వాత్। నను లోకే ఆప్తోక్తత్వసన్దేహే వాక్యార్థధీర్నేతి తన్నిశ్చయో హేతుః

తథాచ వాక్యార్థగోచరయథార్థజ్ఞానజన్యత్వగ్రాహకాత్ తదుపజీవినోఽనుమానాత్ వాక్యార్థధీరితి చేత్ , న। వేదే తద్రహితస్యాపి సామర్థ్యావధారణాత్ తద్నిశ్చయేఽపి వేదానుకారేణ పఠ్యమానమన్వాదివాక్యడపౌరుషేయత్వాభిమానినోగౌఽమీమాంసకస్యార్థనిశ్చయాత్। న చాసౌ భ్రాన్తిః, బాధకాభావాత్ పౌరుషేయత్వనిశ్చయదశాయామపి తస్య తథాత్వాత్। న చాసంసర్గాగ్రహమాత్రం తత్, అర్థస్య తథాభావేఽపి అసంసర్గాగ్రహత్వే సంసర్గోచ్చేదాపత్తేః। న చాప్తోక్తత్వనిశ్చయరూపకారణబాధాత్ సంసర్గజ్ఞానబాధః, వ్యభిచారేణ హేతుతాయామేవ బాధాత్ లౌకికత్వేన జ్ఞాతే తదభ్గమితి చేత్ , న। మానాభావాత్ వాక్యార్థస్యాపూర్వ్యత్వేన లిఙ్గాభావేన తద్గ్రహసమ్భవాత్। నను అనాప్తోక్తత్వశఙ్కావ్యుదాసోఽఙ్గం స చ వేదేఽపౌరుషేయత్వనిశ్చయాత్ లోకే చాప్తోక్తత్వావధారణాదితి చేత్ , న। తస్యాశక్యత్వాత్। యది చాపౌరుషేయత్వనిశ్చయే సత్యేవ వేదాదర్థప్రత్యయః తదా దోషవత్పురుషాప్రణీతత్వే సత్యాకాఙ్క్షాదిమత్పదస్మారితత్వేన వేదే పదార్థసంసర్గసిద్ధిరస్తీతి వేదోఽప్యనువాదకః స్యాత్। తదుక్తం, " "వ్యస్తపుందూషణాశఙ్కైః స్మారితత్వాత్ పదైరమీ। అన్వితా ఇతి నిర్ణీతే వేదస్యాపి న తత్కృతః" " ॥

న చైవం శబ్దస్య ప్రమాణత్వమపి, అనుమానాదేవ వాక్యార్థప్రమోత్పత్తేరితి। ప్రాభాకరాస్తు వ్యభిచారిశబ్దవ్యావృత్తమవ్యభిచార్యనుగతప్రమాప్రయోజకముపేయం యదభావాదనాప్తోక్తవాక్యాదప్రమా అన్యథా కార్యవైచిత్ర్యం న స్యాత్ , తత్ర జ్ఞాతముపయుజ్యతే జ్ఞాయమానకరణే జ్ఞానోపయోగివ్యభిచారివైలక్షణ్యత్వాత్ ప్రమాహేతుత్వాద్వా వ్యాప్తివచ్చబ్దశక్తివచ్చేతి, అన్యథా శబ్దాభానోచ్చేదప్రసఙ్గః। న చాప్తోక్తత్వం తథా, సంవాదాత్ ప్రమాణే శుకోదీరితే భ్రాన్తప్రతారకసంవాదివాక్యే వేదే చ తదభావాదాప్తోక్తత్వానుమానే వ్యభిచారివ్యావృత్తలిఙ్గాభావాచ్చ। భావే వా తద్వత ఏవ శబ్దస్య ప్రత్యాయకత్వాత్। ఏతేనాప్రమాహేతుత్వం న భ్రమ-ప్రమాద-విప్రలిప్సా-కరణాపాటవానాం పరస్పరం వ్యభిచారాత్ మిలితస్యావ్యాపకత్వాత్। కిన్త్వాప్తోక్తత్వాభావస్యాప్రమాహేతుత్వం తదభావశ్చాప్తోక్తత్వం ప్రమాహేతురిత్యపాస్తం। ఆప్తోక్తత్వస్య ప్రథమం లిఙ్గాభావేన జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్। అత ఏవ వ్యభిచారశఙ్కావిరహో హేతుః సా చ లోకే భ్రమాదిమూలేత్యాప్తోక్తత్వానుమానాదుచ్ఛిద్యతే, వేదే చాపౌరుషేయత్వనిశ్చయేనేతి నిరస్తమ్। అభిమతవాక్యార్థస్యాపూర్వ్యత్వేన సాధ్యాప్రసిద్ధేః వేదే సదోషపురుషాప్రణీతపదస్మారితత్వేన సంసర్గసిద్ధేరనువాదకతాపత్తేశ్చ। నాపి దోషాభావః భ్రాన్తప్రతారకవాక్యజన్యజ్ఞానే ప్రత్యక్షేణాగృహీతసంవాదే తదభావాత్। దోషాభావస్య హేతుత్వాత్ తత్ర వాక్యం మూకమేవ వ్యవహారస్తు ప్రత్యక్షాదితి చేత్, న। అనుభవాపలాపాపాతాత్ తద్ధేతుత్వే వివాదాత్ వేదేఽప్యనువాదకతాపత్తేశ్చ। కిఞ్చ దోషాభావస్య ప్రమాహేతుత్వేఽప్రమాయాం దోషః కారణం తస్య చ ప్రత్యేకం హేతుత్వే వ్యభిచారః మిలితస్య తత్వే ఏకస్మాద్ప్రమా న స్యాత్ భ్రమాదీనాం ప్రత్యేకం దోషత్వేఽననుగమః మిలితస్య తు తత్వే ఏకస్మాదప్రమానుదయప్రసఙ్గః। తస్మాత్ లాఘవాత్ యథార్థతాత్పర్యకత్వం శాబ్దప్రమాప్రయోజకం తత్ర యథార్థవాక్యార్థప్రతీతిప్రయోజకత్వం

లోకవేదసాధారణం తదభావాదప్రమా స ఏవ దోషః, న హి జాత్యైవ కశ్చిద్దోషః,
తద్విఘాతకత్వాచ్చ భ్రమాదీనాం దోషత్వం। అతఏవ భ్రాన్తప్రతారకవాక్యం శుకాదివాక్యఞ్చ
ప్రమాణం సంవాదాత్। అతఏవాన్యఘటాభిప్రాయేణ గేహే ఘటోఽస్తీత్యుక్తే యత్ర ఘటాన్తరం
దృష్ట్వా తమానయతి తత్రాన్యపరత్వాచ్ఛబ్దో న ప్రమాణం వ్యవహారస్తు ప్రత్యక్షాదేవ యష్టీః
ప్రవేశయేతి చ ముఖ్యార్థబోధే న ప్రమాణం యత్పరః శబ్దః స శబ్దార్థ ఇతి న్యాయాత్। తచ్చ
తాత్పర్యం జ్ఞాతముపయుజ్యతే జ్ఞాయమానకరణే
జ్ఞానోపయోగివ్యభిచారివైలక్షణ్యాద్వ్యాప్తివచ్చక్తివచ్చ, అన్యథా అన్యపరాదన్యాన్వయబోధోన
స్యాత్ ఇతి శబ్దాభాసోచ్ఛేదప్రసఙ్గః, తద్భ్రమాచ్చ శాబ్దభ్రమః। అతఏవ యష్టీః ప్రవేశయేత్యత్ర
లక్షణా నానార్థే వినిగమనా చ తయోస్తాత్పర్యగ్రహమూలకత్వాత్। యది చ యత్ర వాస్తవం
తాత్పర్యం తం శబ్దోబోధయతి తదా లక్షణాయాం ముఖ్యార్థాన్వయానుపపత్త్యుపయోగో న
స్యాత్। అతఏవ పచతీత్యుక్తేఽన్యోక్తేన స్వయం స్మృతేన వా కలాయపదేనోపస్థితే కలాయం
పచతీత్యన్వయబోధో న భవతి తాత్పర్యాగ్రహాత్। న చ తాత్పర్యగ్రాహకస్య ప్రకరణాదేః
ప్రాథమ్యాదావశ్యకత్వాచ్చ శబ్దసహకారితా న తు తాత్పర్యగ్రహస్యేతి వాచ్యమ్।
తేషామననుగతత్వేన పరస్పరవ్యభిచారాదహేతుత్వాత్
తాత్పర్యగ్రాహకతాత్వననుగతానామపి వ్యాప్యత్వాత్ ధూమాదీనామివ। తచ్చ తాత్పర్యమ్
వేదే న్యాయగమ్యం, యత్ర న్యాయాత్ తాత్పర్యమవధార్యతే స ఏవ వేదార్థః, లోకే చ న
కేవలం న్యాయానుసారి తాత్పర్యం ఇతి న న్యాయగమ్యం కిన్తు పుమభిప్రాయనియన్త్రితం,
న్యాయావిషయేఽపి పురుషేచ్ఛావిషయే ప్రతీతిజనకత్వాత్ పుంవచసామ్। వక్తా చ
పరకీయవాక్యార్థజ్ఞానోత్పాదనేచ్ఛయా వాక్యముచ్చారయతి సా చేచ్ఛా యది
వక్తుర్యథార్థవాక్యార్థజ్ఞానపూర్వకా భవతి తదైవ పరం తదుచ్చారణస్య
పుమభిప్రేతయథార్థవాక్యార్థజ్ఞానపరత్వం యథార్థజ్ఞానేచ్ఛావ్యాప్యం నిర్వ్యవహతీతి
వక్తుర్యథార్థవాక్యార్థజ్ఞానవత్తామవిజ్ఞాయ యథార్థప్రతీతిపరత్వం జ్ఞాతుం న శక్యత ఇతి
ప్రథమమాప్తవాక్యాద్వేక్తృజ్ఞానానుమానపూర్వ్వకమర్థతథాత్వమనుసన్ధాయ
యథార్థతాత్పర్యనిశ్చయః।అనుమానఞ్చేదం వాక్యం భ్రమాదివిశిష్టజ్ఞానయోరన్యతరజన్యం
వాక్యత్వాదితి। తతో భ్రమాదినిరాసే సతి పరిశేషాద్వాక్యార్థజ్ఞానానుమానం, అయం వక్తా
స్వప్రయుక్తవాక్యార్థయథార్థజ్ఞానవాన్ భ్రమాద్యజన్యవాక్యప్రయోక్తృత్వాత్ అహభివ, న
త్వాప్తత్వాత్ సాధ్యావిశేషాత్। తత ఏతే పదార్థా యథోచితసంసర్గవన్తః
యథార్థజ్ఞానవిషయత్వాత్ ఆప్తోక్తపదస్మారితత్వాద్వా మదుక్తపదార్థవదితి। నను
వక్తుర్జ్ఞానవిశేషోఽనుమేయః జ్ఞానే చార్థ ఏవ విశేషః న త్వర్థాధీనోఽన్యః అర్థేనైవ విశేషః
ఇత్యౌపచారికీ తృతీయా తథాచ వాక్యార్థజ్ఞానవిశేషోఽనుమేయః తస్య చాప్రసిద్ధ్యా న
వ్యాప్తిగ్రహః। అత ఏవాస్మిన్ వాక్యార్థే అయమభ్రాన్త ఆప్తో వేతి జ్ఞాతుమశక్యమితి శబ్ద ఏవ
తమర్థం బోధయేదితి చేత్, న, తాత్పర్యావధారణార్థం త్వయాప్యశాబ్దా ఏవ
సంసర్గవిశేషప్రతీతేరవశ్యాభ్యుపేయత్వాత్ అన్యథా క్వ తాత్పర్యనిరూపణం। అతఏవ
ఆప్తోక్తత్వభ్రమాద్యజన్యత్వనిరూపణమపి సుకరమ్। శాబ్దన్తు సంసర్గజ్ఞానం ప్రథమం న
భవతి జ్ఞానాన్తరన్తు భవత్యేవ। న చైవం శబ్దో న ప్రమాణం తదర్థస్య ప్రాగేవ సిద్ధేరితి వాచ్యమ్।

తవాపి తుల్యత్వాత్। నను తథాపి కథమర్థవిశేషసిద్ధిః విశేషేణ వ్యాప్త్యగ్రహాదితి చేత్, న।
యథా యో యత్ర ప్రవర్తతే స తజ్జ్ఞానాతీతి సామాన్యతోవ్యాప్తిజ్ఞానే పాకాదౌ
ప్రవృత్తిదర్శనాత్ పాకవిషయకకార్యతాజ్ఞానానుమానం, యథా చ చేష్టావిశేషదర్శనాత్
దశసంఖ్యాభిప్రాయమాత్రజ్ఞానే ఘటే తచ్చేష్టాదర్శనాత్ ఘటే దశత్వజ్ఞానం తథా
సామాన్యతోవ్యాప్త్యాత్రాపి విశేషసిద్ధిః। యద్వా ఇదం వాక్యం
సాకాఙ్క్షైకతదర్థవిషయకైకజ్ఞానహేతుకం ఆప్తోక్తత్వే సతి ఏతదర్థప్రతిపాదకత్వాత్
మదాద్యాక్యవత్, తత ఏతే పదార్థాః పరస్పరసంసర్గవన్తః సాకాఙ్క్షత్వే సత్యేకజ్ఞానవిషయత్వాత్
సత్యరజతజ్ఞానవిషయవత్, ఏవం వక్తుర్యథార్థవాక్యార్థజ్ఞానేఽనుమితే ప్రకరణాదినా
వక్తృభిప్రేతయథార్థప్రతీతిపరత్వజ్ఞానం తతో వేదతుల్యతయా శబ్దాదర్థప్రత్యయ
ఇత్యనువాదకః శబ్దః వక్తృజ్ఞానావచ్ఛేదకతయా సంసర్గానుమానాద్వా వాక్యార్థస్య ప్రాగేవ సిద్ధేః।
యత్తు సంసర్గాగ్రహే భ్రమః తదభావశ్చ సంసర్గగ్రహ ఏవేతి భ్రమాభావేఽనుమీయమానే
సంసర్గజ్ఞానానుమేవానుమితం ఇత్యాప్తత్వానుమానాన్తర్గతమేవ వక్తృజ్ఞానానుమానం న తు
వక్తృర్జ్ఞానానుమానే తల్లిఙ్గం ఇతి। తన్న, భ్రమోహి జ్ఞానద్వయం అగృహీతభేదం తదభావశ్చ
గృహీతభేదజ్ఞానం, న హి జ్ఞానాభావేసుషుప్తౌ భ్రమవ్యవహారః, తతో భ్రమాభావనిశ్చయానన్తరం
వక్తృజ్ఞానానుమానం। కిఞ్చ యద్యాప్తోక్తత్వానుమానమేవ వక్తృజ్ఞానానుమానం, తర్హి
యాదృశం లిఙ్గం తాదృశమేవ గమకమస్త్వితి। అత్రోచ్యతే।యథార్థవాక్యార్థధీపరత్వం న
జ్ఞాతం ప్రమోత్పాదకం గౌరవాత్ వాక్యార్థనిరూప్యత్వేన ప్రథమం జ్ఞాతుమశక్యత్వాఞ్చ
తస్యాపూర్వ్యత్వాత్। యచ్చ లోకే భ్రమాదినిరాసానన్తరం వక్తృజ్ఞానావచ్ఛేదకతయా తదగ్రే
స్వాతన్త్ర్యేణ వా పుమభిప్రేతవాక్యార్థజ్ఞానే తత్ప్రతీతిపరత్వం ప్రకరణాదినా జ్ఞాయత
ఇత్యుక్తం, తన్న, వాక్యార్థమజ్ఞాత్వా అత్రాయమభ్రాన్త ఇతి జ్ఞాతుం
పురుషత్వాద్వక్తుర్భ్రమప్రమాదసమ్భవేన ప్రథమం భ్రమాద్యజన్యత్వస్య
గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ ప్రవృత్తిసంవాదాదేర్జ్ఞానోత్తరకాలీనత్వాత్ భ్రమాదిజన్యవిలక్షణత్వేన
చ శబ్దస్యాజ్ఞానాత్ జ్ఞానే వా యాదృశోలిఙ్త్వం తస్యైవ ప్రత్యాయకత్వం అవ్యభిచారాత్ వేదేఽపి
వాక్యార్థమవిజ్ఞాయ తదయథార్థప్రతీతిపరత్వం న్యాయేనాపి జ్ఞాతుమశక్యం
విషయనిరూప్యత్వాత్ ప్రతీతేః లోకే తాత్పర్యనిరూపణార్థమశాబ్దవాక్యార్థప్రతీతేః ప్రథమం
త్వయాపి స్వీకారాత్। అన్యథా వక్తృజ్ఞానానుమానం న స్యాత్। న చ
లోకవన్మానాన్తరాత్తదవగమః, వేదార్థస్య తదావిషయత్వాత్ వేదస్య ప్రథమం మూకత్వాత్, న
చ న్యాయసిద్ధే వేదార్థే మానాన్తరాత్తాత్పర్యగ్రహః, వేదస్యానువాదకతాపత్తేః
శబ్దస్యాప్రమాణత్వాపత్తేర్వా। అజ్ఞాతే వాక్యార్థే తర్క-సంశయయోరప్యభావాత్। అయం
పదార్థోఽపరపదార్థసంసృష్టో న వేతి సంశయే తర్కే వా ఏకకోటౌ సంసర్గ ఉపస్థిత ఇతి చేత్, న,
అనిశ్చితే తాత్పర్యానిశ్చయాత్ తయోరగృహీతాసంసర్గవిషయత్వేనాసదర్థవిషయకత్వేన
వా వాక్యార్థావిషయత్వాచ్చ। అన్యథా లోకేఽపి తాభ్యామేవోపస్థితిరితి కిం వక్తృజ్ఞానానుమానేన।
వస్తుతస్తు యది యథార్థతాప్తర్యకత్వం జ్ఞాతం శాబ్దప్రమోత్పాదకం తదా లోక-
వేదయోస్తాదృశపదస్మారితత్వేన పదార్థసంసర్గానుమితిసమ్భవాత్ న శబ్దః ప్రమాణం స్యాత్।

అపిచ పుంవాక్యస్య దోష-విశిష్టజ్ఞానాన్యతరజన్యత్వేఽనుమితే
పరిశేషాద్దోషాజన్యత్వనిశ్చయదశాయాం వేదతుల్యా సామగ్రీ పుంవాక్యేఽపి వృత్తేతి తత
ఏవార్థనిశ్చయాత్ వేదవత్తస్యాపి ప్రామాణ్యం, అనుమితానుమానస్య
వ్యాప్తిస్మృత్యాదివిలమ్బితత్వాత్। ఏతేనాబాధితార్థపరత్వం లోకే వేదే చ ప్రమాపకం లోకే
వాక్యార్థో బాధితోఽపి దృష్ట ఇతి శ్రోతుః ప్రమాణావతారం వినా న బాధాభావనిశ్చయః స చ
క్వచిచ్ఛ్రోతురిన్ద్రియేణ క్వచిద్వక్తురాప్తత్వానుమానేన వేదే తు న్యాయాత్తన్నిశ్చయః తదర్థస్య
ప్రమాణాన్తరావిషయత్వాత్ న తత్ర, శఙ్కేతి సామగ్రీభేద ఇతి నిరస్తమ్।ప్రథమం
భ్రమాదృభావస్యాప్తత్వస్య వా నిశ్చేతుమశక్యత్వాత్ వేదస్యానువాదకతాపత్తేశ్చ। తస్మాత్
భ్రమాదృజన్యత్వం ఆప్తోక్తత్వం అబాధితార్థకత్వం యథార్థతాత్పర్యకత్వం
నిరస్తవ్యభిచారశఙ్కత్వం అన్యద్వా వ్యభిచారివ్యావృత్తం యత్ర్పమోత్పాదకం తత్
స్వరూపసత్ న జ్ఞాతమ్। అన్యథా తాదృశస్య వాక్యార్థవ్యభిచారితయా
తాదృశపదాన్మతిరత్వాత్ లిఙ్గాదేవ సంసర్గసిద్ధిః స్యాదితి ఇతం వైశేషికైః। అథ
వ్యవహారానుమితవ్యవహర్తృకార్యాన్వితజ్ఞానే ఉపస్థితత్వేన పదానాం
హేతుత్వగ్రహాదన్వితాభిధాయకత్వం గృహీతం న తు లిఙ్గజ్ఞానస్య తదానీం శబ్దస్య
లిఙ్గత్వేనానుపస్థితేరితి చేత్, న। లిఙ్గాభావేనైవ
శబ్దాదన్వితజ్ఞానోపపత్తేర్నాకాఙ్క్షాదిమచ్ఛబ్దత్వేన కారణతా గౌరవాత్। శబ్దస్య లిఙ్గత్వం
సమ్భవదపి బాలేన న జ్ఞాతమితి చేత్, సోఽయం బాలస్య దోషో న వస్తున ఇత్యాది వక్ష్యతే।
కిఞ్చైవం లోకవద్వేదేఽపి అనువాదకతా స్యాత్। ఏతేనవాక్యార్థ తాత్పర్యగ్రాహకానుమానాత్
తాత్పర్యావచ్ఛేదకతయా తదుపజీవినోఽనుమానాత్ స్వాతన్త్ర్యేణ వాక్యార్థసిద్ధేర్న శబ్దః
ప్రమాణమితి వైశేషికమతమపాస్తమ్। యథార్థతాత్పర్యగ్రహస్య వాక్యార్థబోధాహేతుత్వాత్।
యత్తు జ్ఞాయమానకరణే ఇతి, తన్న, యథార్థతాత్పర్యకత్వాదేః ప్రథమం
జ్ఞాతుమశక్యత్వేనానుమానస్య బాధితత్వాత్ వ్యాప్త్యసిద్ధేశ్చ। న హి వ్యాప్తిః శబ్దశక్తిశ్చ కారణం,
కిన్తు తద్ధీః, అతీతేఽనుమితిదర్శనాత్। అపభ్రంశాదౌ శక్తిభ్రమాదన్వయబోధాచ్చ। న చ
సైవోపయుజ్యత ఇతి సాధ్యం, ప్రథమం తదసమ్భవాత్। తస్మాత్ యత్ అర్థావ్యభిచారిత్వేన
జ్ఞాతం కరణం తత్ర వ్యభిచారివైలక్షణ్యజ్ఞానముపయుజ్యతే అన్యథా
శబ్దస్యార్థావ్యభిచారితయా జ్ఞాతస్య జ్ఞాపకత్వే లిఙ్గతాపత్తేర్వ్రవలేపాయమానత్వాత్।
స్యాదేతదనాప్తోక్తే బాధకేనార్థాభావదర్శనాత్ ఆకాఙ్క్షాదిమద్వాక్యర్త్వేన సదర్థకం బాధితార్థకం
వేతి సంశయాన్న తావన్మాత్రాదర్థనిశ్చయః, న హి సంశాయకమేవ నిశ్చాయకం,
ఇత్యధికమపేక్షణీయమితి చేత్ , న। అర్థసంశయస్య తద్బాధసంశయస్య వా
ప్రమాణాప్రతిబన్ధకత్వాత్ వహ్ని తద్బాధయోః సంశయేఽపి ప్రత్యక్షానుమానాదినా
అర్థనిశ్చయాత్ । అన్యథా ప్రమాణమాత్రోచ్ఛేదః, తత్పూర్వమర్థతద్బాధసంశయాత్।
వినాప్యర్థం వాక్యరచనా సమ్భవత్యత ఏతస్యాయమర్థో న వా, ఏతత్సదర్థకం న వా,
ఏతజ్జన్యజ్ఞానం సద్విషయకం న వేతి సంశయస్యార్థావగమోత్తరకాలీనత్వాచ్చ।
తస్మాదాప్తోక్తత్వం భ్రమాదృజన్యత్వం అబాధితార్థకత్వం యథార్థవాక్యార్థప్రతీతిపరత్వం వా

జ్ఞాతం అనుగతమపి న హేతుః ప్రథమం గ్రహీతుమశక్యత్వాత్, కిన్తు
తాత్పర్యగ్రాహకత్వేనాభిమతానాం న్యాయజన్యజ్ఞాన-ప్రకరణాదీనామన్యతరత్
తాత్పర్యవ్యాప్యత్వేనానుగతం, తథాకాఙ్క్షాసత్తినిశ్చయః, తద్విపర్యయే సంశయే చ
శాబ్దజ్ఞానాభావాత్। యోగ్యతాయాశ్చ జ్ఞానమాత్రం హేతుః తత్సంశయే విపర్యయే
ప్రమాయాఞ్చ వాక్యార్థజ్ఞానాత్ , తథా విభక్త్యాదిసమభివ్యాహారః సమ్భూయోచ్చారణాఞ్చ
శాబ్దజ్ఞానమాత్రే కారణాని నానార్థే శ్లిష్టే చానేకోపస్థితావపి
ప్రకరణాదివశాదేకమర్థమాదాయాన్వయబోధః। లక్షణా చ న తాత్పర్యానుపపత్త్యా
కిన్త్వన్వయానుపపత్త్యైవ ప్రకరణాద్యోజనప్రయోజనకత్వేనావగతప్రవేశనస్య
యష్ట్యన్వయానుపపత్తేః। అజహత్స్వార్థాయాం ప్రకరణాదేవ ఛత్రితదితరస్య యాస్తీత్యనేన
గమనకర్తృత్వమవగతం తదన్వయానుపపత్తిశ్ఛత్రిమాత్రే, పచతీత్యస్య
కలాయమిత్యన్యోక్తేన సమం నార్థప్రత్యాయకత్వం సమభివ్యాహారాభావాత్ , తవాపి తస్య
తాత్పర్యగ్రాహకత్వాత్ సహోచ్చరితానాం సమ్భూయార్థప్రత్యాయకత్వస్య
వ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాత్। అన్యేతు నానార్థే లక్షణాయాఞ్చ నియతోపస్థిత్యర్థం పదార్థే
తాత్పర్యగ్రహాపేక్షా తేన వినా తదభావాత్ న వాక్యార్థే, తదజ్ఞానేఽపి ప్రకరణాదినా సైన్ధవపదం
తురగపరం కాకపదం ఉపఘాతకపరమితి హి ప్రతియన్తి।
అన్యత్రాన్వయప్రతియోగ్యుపస్థితిః తాత్పర్యగ్రహం వినైవేతి న తదపేక్షా। వస్తుతస్తు
ఇతరపదస్య ఇతరపదార్థసంసర్గజ్ఞానపరత్వం తాత్పర్యం తచ్చ వేదే న్యాయాదవధార్యతే
లోకే న్యాయాత్ ప్రకరణాదేర్వా। అత ఏవ శాబ్దబోధే నానియత హేతుకత్వం
తచ్చేతరపదార్థసంసర్గజ్ఞానం వాక్యార్థజ్ఞానమేవేతి సామాన్యాకారేణ తత్పరత్వగ్రహః హేతుర్న
తు విశిష్య, తచ్చ స్వపరపదార్థయోః సంసర్గానుభవజననం వినా అనుపపన్నమితి పదాని
సమ్భూయ జనయన్తి, అత ఏవ నానార్థే వినిగమనా, తదనుపపత్తిరేవ లక్షణాబీజం
తదభావాదేవ పచతిపదే న స్మృతకలాయాన్వయబోధ ఇతి సిద్ధం శబ్దస్య ప్రమాణాన్తరత్వం।
తస్య చ నిరాకాఙ్క్షాదౌ సంసర్గజ్ఞానాజనకత్వాత్ ఆకాఙ్క్షాదికం సహకారీతి।

ఇతి శ్రీమధ్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డే శబ్దాప్రామాణ్యవాదః॥

అథాకాఙ్క్షా అథ కేయమాకాఙ్క్షా, న తావదవినాభావః, నీలం సరోజమిత్యాదావభావాత్। విమలం
జలం నద్యాః కచ్చే మహిష ఇత్యత్ర జలాన్వితనద్యా అవినాభావాత్ కచ్చే సాకాఙ్క్షతాపత్తే। నాపి
సమభివ్యాహృతపదస్మారితపదార్థజిజ్ఞాసా, అజిజ్ఞాసోరపి వాక్యార్థబోధాత్ విశ్వజితా యజేత
ద్వారం ఇత్యత్రాపదార్థయోరప్యధికారిణోఽధ్యాహృతస్య పిధానస్య చాకాఙ్క్షితత్వాచ్చ, తత్ర
శబ్దకల్పనపక్షేఽపి ఘటః కర్మత్వమానయనం కృతిరిత్యత్ర
జిజ్ఞాసితస్యానయనాదేరాకాఙ్క్షితత్వాపత్తేః। అథ జిజ్ఞాసాయోగ్యతా సా, జిజ్ఞాసా చ విశేషాజ్ఞానే
భవతి, యోగ్యతా చ శ్రోతరి తదుచ్చారణజన్యసంసర్గావగమప్రాగభావః, విమలం జలం
నద్యాః కచ్చే మహిష ఇత్యత్ర తాత్పర్యవశాత్ కదాచిత్ నద్యాః కచ్చే సంసర్గావగమాత్
తత్ప్రాగభావసత్త్వేఽపి శ్రోతరి తదుచ్చారణేన తాత్పర్యవశాత్ జలాన్వితనద్యాః కచ్చే
సంసర్గావగమోనేతి న తత్ప్రాగభావః, ఘటః కర్మత్వమానయనమిత్యత్రాపి తథేతి చేత్, । న।

నిరాకాఙ్క్షే తదుచ్చారణజన్యసంసర్గావగమప్రాగభావస్య సిధ్యసిద్ధిపరాహతత్వాత్। కిఞ్చ యత్రైకోవిమలం జలమిత్యశ్రత్వేవ తాత్పర్యభ్రమేణ వా నద్యాః కచ్చాన్వయపరత్వమవైతి, అపరః సమస్తమేవ శ్రుత్వా నద్యా జలాన్వయపరత్వమవధారయతి, తత్రోభయోరపి తదుచ్చారణజన్యసంసర్గావగమాత్ నద్యా ఇత్యుభయసాకాంక్షం స్యాత్। అపి చ ప్రాగభావాభావస్య కారణాన్తరాభావవ్యాప్తత్వాత్ తత ఏవ కార్యాభావ ఇతి కిమాకాఙ్క్షయా। ఏవఞ్చ యోగ్యతాసత్తే అపి న హేతూ అయోగ్యే అనాసన్నే చ తదుచ్చారణజన్యసంసర్గజ్ఞానాభావేన తత్రాగభావాభావాత్। న చైవం బాధాభావస్యానుమిత్యాదావపి హేతుత్వం, ప్రాగభావాభావేనైవ కార్యాభావాత్ ప్రాగభావస్య చ కార్యమాత్ర హేతుత్వాత్। శబ్దే నాసాధారణ్యం ఉత్థితోత్థాప్యాకాఙ్క్షయోరుత్కర్షాపకర్షౌ న స్యాతాం ప్రాగభావే తదభావాత్। అథ జ్ఞాప్య-తదితరాన్వయప్రకారకజిజ్ఞాసానుకూలపదార్థోపస్థితిజనకత్వే సత్యజనితతాత్పర్యవిషయాన్వయబోధత్వమాకాఙ్క్షా, ఘటమానయతీత్యత్ర ఘటమిత్యుక్తే కిమానయతి పశ్యతి వా, ఆనయతీత్యుక్తే కిం ఘటం అన్యద్వేతి జిజ్ఞాసా భవతి । ఘటః కర్మత్వమానయనం కృతిరిత్యత్రాభేదేన నాన్వయోఽయోగ్యత్వాత్ , ఘటస్యానయనమితి తు నాన్వయబోధః ఘట ఇతిపదాత్ సమ్బన్ధిత్వేన ఘటస్యానుపస్థితేః। రాజ్ఞ ఇతి పుత్రేణ జనితాన్వయబోధత్వాత్ న పురుషమాకాఙ్క్షతీతి చేత్, తర్హి నామవిభక్తిధాత్వాఖ్యాతార్థానాం ఘటకర్మత్వానయత-కృతీనాం స్వరూపేణోపస్థితిర్నాన్వయప్రకారకజిజ్ఞాసానుకూలేతి తత్ర నాకాఙ్క్షా స్యాత్। ఘటః కర్మత్వమానయనం కృతిరిత్యత్ర ఘటమానయతీత్యత్రేవాన్వయబోధః స్యాత్। న హి తత్ర పదార్థస్వరూపాణాం ఏతద్విలక్షణేనోపస్థితిః, త్రయాణాం తుల్యవత్ స్మరణే ప్రథమం యత్తో రాజ్ఞ ఇతి పురుషేణ నాన్వేతి కిన్తు పుత్రేణ తత ఏవాగ్రేఽపి వ్యర్థమజనితాన్వయబోధత్వమితి।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డే శబ్దాకాఙ్క్షావాదపూర్వపక్షః॥

అథ శబ్దాకాఙ్క్షావాదసిద్ధాన్తః ఉచ్యతే । అభిధానాపర్యవసానమాకాఙ్క్షా యస్య యేన వినా న స్వార్థాన్వయానుభావకత్వం తస్య తదపర్యవసానం, నామవిభక్తిధాత్వాఖ్యాతక్రియాకారకపదానాం పరస్పరం వినా న పరస్పరస్య స్వార్థాన్వయానుభవజనకత్వం। పరమతే నీలోఘటోఽస్తి నీలం ఘటమానయేత్యాదౌ నామార్థానాం కారకాణాఞ్చ న పరస్పరమన్వయబోధః విశేషణాన్వితవిభక్త్యర్థాననన్వయాదితి న విశిష్టవైశిష్ట్యేనాన్వయః కిన్త్వార్థః సమాజః। అస్మాకన్తు నీలఘటయోరభేదానుభవబలాదభేద ఏవ సంసర్గః విశేషణవిభక్తిః సాధుత్వార్థమ్। యద్వా సమానవిభక్తికయోరభేదానుభవబలాత్ విశేషణాన్వితవిభక్తేరభేదార్థకత్వం అతో విశేషణ-విశేష్యభావానుభావకత్వం తత్పదయోః, న పరస్పరం వినా। ద్వారమిత్యత్రాధ్యాహారం వినా ప్రతియోగ్యలాభాత్ న స్వార్థాన్వయానుభావకత్వం, విశ్వజితా యజేతేత్యత్ర మమేదం కార్యమితి ప్రవర్తకతాత్పర్యవిషయజ్ఞానం నాధికారిణం వినేతి తదాకాఙ్క్షా। యద్వా కర్తురివాధికారిణోఽపి ఆక్షేపాదేవ లాభ ఇతి తదన్వయో న శాబ్దః కిన్త్వానుమానికః, గౌణలాక్షణికయోరననుభావకత్వపక్షే తదుపస్థాపితస్యాధ్యాహృతస్యేవేతరపదం వినా

నానుభావకత్వమ్। ఘటః కర్మత్వం ఆనయనం కృతిరిత్యాదౌ అభేదేన
నాన్వయబోధోఽయోగ్యత్వాత్ తత్తత్పదేభ్యస్తాత్పర్యవిషయతత్తత్పదార్థస్వరూపజ్ఞానఞ్చ
పదాన్తరం వినైవ। ఘటమానయతీత్యత్రైవ భ్రమేణ తథాన్వయతాత్పర్యేఽపి
క్రియాకారకభావేన నాన్వయః, నామవిభక్తిధాత్వాఖ్యాతక్రియాకారకపదానాం అన్వయబోధే
తాన్యేవ పదాని సమర్థాని న తు తదర్థకాని పదాన్తరాణి। అగ్నిః కరణత్వం ఓదనః కర్మతా పాకః
కృతిః ఇష్టసాధనతా ఇత్యాదిపదేభ్యః అగ్నిరైన్ధనం పచేతేత్యత్రైవ అన్వయాబోధాత్,
అగ్నికరణకౌదనకర్మకపాకవిషయకకృతిరిష్టసాధనం ఇతి తు వాక్యం న పదం, అతఏవ
ద్వారమిత్యత్ర పిధేహిపదాధ్యాహారః, క్రియాపదార్థస్యాన్యత ఉపస్థితౌ అపి కారకానన్వయాత్
అసామర్థ్యఞ్చ స్వభావాత్। అనాసన్నమపి ఆసన్నతాదశాయాం ఆసన్నత్వభ్రమేణ వా
అన్వయబోధసమర్థమేవ। వహ్నినా సిఞ్చతీత్యత్ర క్రియాకారకపదయోరన్వయబోధే
సామర్థ్యేఽపి అయోగ్యతాజ్ఞానం ప్రతిబన్ధకం దాహే సమర్థస్యాప్యగ్నేర్మణిరివ। అత ఏవ
యోగ్యతాభ్రమాత్ ప్రతిబన్ధకాభావే తతోఽప్యన్వయబోధః। నహి స్వభావతోఽసమర్థం
ఆరోపితసామర్థ్యం వా దహతి పచతి వేతి, ప్రకృతే తు పదార్థస్వరూపజ్ఞానం న
త్వన్వయభ్రమోఽపి। పురుషపదం వినాపి రాజ్ఞ ఇత్యస్య పుత్రేణ సమం
స్వార్థాన్వయానుభావకత్వం ఇతి న తదాకాఙ్క్షా। యద్వా త్రయాణాం
స్మరణేఽజనితాన్వయబోధదశాయాం పురుషాన్వయే తాత్పర్యాభావాత్ నాన్వయబోధ
ఇత్యగ్రేఽపి తథా। న చ పుత్రస్యోత్థితాకాఙ్క్షత్వాత్ తేనైవాన్వయబోధ ఇతి వాచ్యమ్।
తాత్పర్యవశాత్ పురుషేణైవ ప్రథమమన్వయబోధాత్। అత ఏవాన్వయబోధసమర్థత్వే సతి
అజనితతాత్పర్యవిషయాన్వయబోధత్వమాకాఙ్క్షేతి కేచిత్।
ప్రకృతిప్రత్యయాభ్యామన్వయబోధే జనితేఽపి వాక్యైకవాక్యతావత్క్రియాకారకః
పదయోరజనితాన్వయబోధత్వమాకాఙ్క్షా। నవ్యాస్తుపదవిశేషజన్యపదార్థోపస్థితిః ఘటః
కర్మత్వం ఆనయనం కృతిరిత్యేవమ్బిధపదాజన్యపదార్థోపస్థితిర్వా
ఆసత్తిరన్వయబోధాఙ్గమిత్యాసత్త్యభావాదేవమ్బిధశబ్దాన్నాన్వయబోధః
త్వయాప్యేవమ్బిధపదార్థోపస్థితేరాకాఙ్క్షాహేతుత్వేనావశ్యమభ్యుపేయత్వాత్,
జనితాన్వయబోధాత్ నాన్వయాన్తరబోధః తాత్పర్యాభావాదిత్యాకాఙ్క్షాయాః కారణత్వమేవ నాస్తి,
కిన్తు స్వజనకోపస్థితేః పరిచాయకత్వమాత్రమితి।

ఇతి శ్రీమద్ధర్జేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డే శబ్దాకాఙ్క్షావాదసిద్ధాన్తః।
సమాప్తోఽయమాకాఙ్క్షావాదః

అథ యోగ్యతావాదః। నను కా యోగ్యతా। న తావత్ సజాతీయేఽన్వయదర్శనం,
యథాకథఞ్చిత్ సాజాత్యస్యావ్యావర్తకత్వాత్। పదార్థతావచ్ఛేదకేన సాజాత్యస్యాద్యజాతేః
పయఃపివతీత్యాదావభావాత్ వాక్యార్థస్యాపూర్వత్వాచ్చ। నాపి సమభివ్యాహృత
పదార్థసంసర్గవ్యాప్యధర్మవత్త్వం, వాక్యార్థస్యానుమేయత్వాపత్తేః। న చ వస్తుగత్యా
సంసర్గవ్యాప్యో యో ధర్మస్తద్వత్త్వమ్। తచ్చ న జ్ఞాతముపయుజ్యతే ఇతి నానుమేయః సంసర్గ
ఇతి వాచ్యమ్। యోగ్యతాభ్రమాచ్ఛాబ్దభ్రమానుపపత్తేః। అత ఏవాననుభవనిశ్చయవిరహ ఏవ

యోగ్యతా స్వరూపసతీ హేతుః తత్ర తద్ధర్మాభావనిశ్చయే తత్ప్రకారకశాబ్దజ్ఞానానుదయాత్ ఇతి పరాస్తమ్। నాపి సమభివ్యాహృతపదార్థసంసర్గభావవ్యాప్యధర్మశూన్యత్వమ్, ప్రమేయమభిధేయమిత్యాదౌ సంసర్గాభావస్యాప్రసిద్ధ్యా తదనిరూపణాత్ గేహనిష్ఠఘటాభావే ప్రమితే ఘటోఽస్తీతివాక్యాత్తన్నిశ్చయేఽప్యన్వయజ్ఞానానుదయాచ్చ। నాపి బాధకప్రమాణాభావః, అన్యత్ర యద్బాధకం తదభావస్యాయోగ్యేఽపి సత్త్వాత్। నాపి ప్రకృతసంసర్గబాధకస్యాభావః, ప్రతియోగిసిధ్యసిద్ధివ్యాఘాతాత్। న చ ప్రకృతసంసర్గే అన్యత్ర సిద్ధయస్య బాధకప్రమాణస్యాభావః, ప్రకృతసంసర్గస్య ప్రథమమప్రతీతిః అయోగ్యేఽపి తత్సత్త్వాచ్చ। తత్ర బాధకమప్యస్తీతి చేత్, తర్హి ప్రకృతసంసర్గబాధకస్యాభావః తచ్చాప్రసిద్ధమ్। అత ఏవ తత్ర వాధకస్యాప్యనిరూపణమ్। నాపీతరపదార్థసంసర్గాభావప్రమావిషయత్వాభావోఽపరపదార్థే, కేవలాన్వయిన్యప్రసిద్ధేః। ఏతేనయత్రాసమ్బన్ధగ్రాహకం నాస్తి తద్యోగ్యమితి నిరస్తమ్। నాపి బోధనీయసంసర్గాభావప్రమావిరహః, ప్రతియోగ్యప్రసిద్ధేః బోధనీయసంసర్గస్య ప్రాగప్రతీతేః। యోగ్యతా చ న స్వరూపసత్యుపయుజ్యతే ఇత్యుక్తమ్, అయోగ్యే తత్సత్త్వస్యానిరూపణాచ్చ। అపి చ స్వీయబాధకప్రమావిరహస్యాయోగ్యేఽపి సత్త్వాత్ బాధకప్రమామాత్రవిరహస్య యోగ్యేఽపి జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్ పరప్రమాయా అయోగ్యత్వాత్। న చ స్వరూపసన్నే వాయాం హేతుః, స్వీయబాధకప్రమావిరహదశాయాం యోగ్యతాభ్రమేణ శాబ్దభ్రమానుపపత్తేః, అన్వయప్రయోజకరూపత్వేన బాధకప్రమామాత్రవిరహోఽనుమేయ ఇతి చేత్, న। సేకాననివ్రతతోయే ద్రవద్రవ్యత్వే సత్యపి బాధకసత్త్వేన వ్యభిచారాత్ ఉపజీవ్యత్వేన తస్యైవ యోగ్యతాత్వాపత్తేశ్చ। న చైవమేవేతి వాచ్యమ్। ఆకాఙ్క్షాసత్త్యన్వయప్రయోజకరూపవత్త్వే సత్యప్యనాప్తవాక్యే బాధకప్రమాయామన్వయాబోధాత్, బాధకప్రమావిరహో హేతురితి చేత్తర్హ్యావశ్యకత్వాత్ సైవ యోగ్యతా।

ఇతి శ్రీమధ్వశేషోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డే యోగ్యతావాదపూర్వపక్షః॥

అథ యోగ్యతావాదసిద్ధాన్తః ఉచ్యతే । బాధకప్రమావిరహో యోగ్యతా। సా చేతరపదార్థసంసర్గేఽపరపదార్థనిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వప్రమావిశేష్యత్వాభావః। ప్రమేయం వాచ్యమిత్యత్ర ప్రమేయనిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వప్రమావిశేష్యత్వం గోత్వే ప్రసిద్ధం వాచ్యత్వసంసర్గే తదభావః। వస్తుతస్త్వితరపదార్థసంసర్గేఽపరపదార్థనిష్ఠాత్యన్తాభావ ప్రతియోగితావచ్ఛేదకధర్మశూన్యత్వం యోగ్యతా లాఘవాత్ శక్యజ్ఞానత్వాచ్చ న చ నరశిరఃశౌచానుమానబాధాత్ తదశౌచబోధకశబ్దాత్ అన్వయాబోధ ఇతి వాచ్యమ్। ఉపజీవ్యజాతీయత్వేన శబ్దస్య బలవత్త్వాత్ తేనైవ తదనుమానబాధాత్। నాన్వాకాఙ్క్షాసత్తిమత్త్వేన శబ్దస్య ప్రమాణతా న తు యోగ్యతాపి తన్నివేశినీ బాధాభావస్య ప్రమామాత్ర హేతుత్వాదితి చేత్, న। బాధే హి ప్రమాణదోషోఽవశ్యం వక్తవ్యః। అన్యథా ప్రమాణవిషయే బాధాసమ్భవాత్ యథానుమానే బాధాదుపాధికల్పనాద్వారా వ్యాప్తివిఘాతః, నిరూపాధౌ బాధానవకాశాత్। సేయం న స్వరూపసతీ ప్రయోజికా శాబ్దాభాసోచ్ఛేదప్రఙ్గాత్। తన్నిశ్చయశ్చ భవత్యుపాయాభావాత్ ఇతి చేత్, న। సంశయవిపర్యయ-ప్రమాసాధారణస్య

యోగ్యతాజ్ఞానమాత్రస్య కారణత్వాత్। అయోగ్యతాజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకస్య సర్వత్రాభావాత్ క్వచిత్తన్నిశ్చయోఽపి యోగ్యానుపలబ్ధ్యా యథేహ ఘటో నాస్తీతి।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డే యోగ్యతావాదః॥

అథాసత్తివాదః ఆసత్తిశ్చావ్యవధానేనాన్వయప్రతియోగ్యుపస్థితిః। సా చ స్మృతిర్వానుభవోఽతోనాన్యోన్యాశ్రయః। అథ నానావిశేషణకకర్మకర్తృకరణాధికరణక్రియాదిక్రమికపదజ్ఞానజన్యక్రమికపదార్థస్మృతీనాం న యౌగపద్యం సమ్భవతి ఆశుతరవినాశినాం క్రమికాణాం మేలకానుపపత్తేరితి కథం తావత్పదార్థాన్వయబోధః విశేషణజ్ఞానసాధ్యత్వాద్విశిష్టజ్ఞానస్యేతి చేత్, శ్రౌత్రప్రత్యేకపదానుభవజన్యసంస్కారమేలకాదేకదైవ తావత్పదస్మృతిః తత ఏకదైవ తావత్పదార్థస్మృతౌ సత్యం వాక్యార్థానుభవః। న చాన్యవిషయకసంస్కారేణ నాన్యత్ర స్మరణమితి వాచ్యమ్। వాక్యార్థానుపపత్త్యా ఫలంబలేన సంస్కారాణాం పరస్పరసహకారేణ తత్రైకస్మరణకల్పనాత్। ప్రత్యేకవర్ణసంస్కారాణామివానన్యగతికతయా పదస్మరణే। అథ ""యద్యదాకాఙ్క్షితం యోగ్యం సన్నిధానం ప్రపద్యతే। తేన తోనాన్వితః స్వార్థః పదైరేవావగమ్యతే" "। న చైవమన్వయాన్తరాభిధానం న స్యాత్ విరమ్య వ్యాపారాభావాదితి వాచ్యమ్। ఏవమపి ప్రథమమనన్వయే హేత్వనుపన్యాసాత్ ఉత్తరస్య హీదం సామగ్రీవైకల్యం న పూర్వస్యేతి చేత్, అస్తు తావదేవం తథాపి చరమం తావత్పదార్థఘటితవాక్యార్థానుభవే ఉక్తైవ గతిరనన్య గతికత్వాత్। అత్ర వదన్తి, సన్నిధిర్న పదజన్యైవాన్వయబోధహేతుః ద్వారమిత్యాదౌ అధ్యాహృతేనాపి పిధానాదినా అన్వయబోధదర్శనాత్। న చ పిధేహేతి శబ్ద ఏవాధ్యాహ్రియతే, అనుపయోగాత్। అర్థస్యైవాన్వయప్రతియోగిత్వేనోపయోగిత్వాత్ ఆవశ్యకత్వాచ్చ। అర్థాపత్తేరూపపాదకవిషయత్వాత్। న చ శబ్దమాత్రముపపాదకం, అపి తు తదర్థః, అవశ్యకల్ప్యార్థసాహచర్యేణ దైవవశసమ్పన్నశబ్దస్మృతేరన్యథాసిద్ధేః। అన్యథా పదబోధితస్యైవార్థస్యాన్వయబోధకత్వమితి నియమశక్తికల్పనాపత్తేః। స్వార్థాన్వయపరత్వాచ్ఛబ్దానాం ద్వారమితి న పిధానాన్వయబోధకమితి తదన్వయబోధార్థమవశ్యం శబ్దకల్పనమితి చేత్, న। లక్షణాయాం వ్యభిచారాత్ తవాప్యాక్షిప్తమ్ కర్తాన్వయబోధాచ్చ। అథ ద్వారపదసహభావమాత్రం పిధేహిశబ్దస్య కల్ప్యతే లాఘవాత్। న చ పిధానాభిధాయకానేకశబ్దోపస్థితౌ వినిగమకవిరహః, సంస్కారతారతమ్యాత్ పదవిశేషస్మృతేరితి చేత్, న। ఆకాఙ్క్షాదిమత్ప్రతియోగ్యన్వితస్వార్థపరత్వస్య క్లృప్తత్వాత్ లాఘవేనార్థాధ్యాహారాత్। న చ శ్రుతపదాని లబ్ధప్రయోజనానీతి కథమప్యధ్యాహృతే తేషాం తాత్పర్యమితి వాచ్యమ్ । శ్రుతార్థాన్వయానుపపత్త్యా అధ్యాహృతే తాత్పర్యాత్। కథం తర్హ్యోదనం పచతీత్యత్ర సమభివ్యాహృతమాత్రాన్వయః కలాయాదేరపి స్మృతత్వాత్ ఇతి చేత్, న। తాత్పర్యనియమాదిత్యవేహి యత్పరఃశబ్దః స హి శబ్దార్థః। అన్యథా తవాపి దైవవశస్మృతకలాయపదోపస్థాపితేనాన్వయబోధః స్యాత్ । అయం దేవదత్త ఓదనమిత్యాదివాక్యే క్రియాపదాధ్యాహారాభావేన కర్తురనభిధానాత్ తృతీయా స్యాత్ ఇతి చేత్, న। అధ్యాహృతపచతిపదేనాపి కర్తురనభిధానాత్, కర్తృసంఖ్యాభిహితేతి చేత్, న।

దేవదత్తస్య పాక ఇత్యత్రాపి తృతీయాపత్తేః। తాత్పర్యతస్తత్ర వ్యవస్థేతి చేత్,తుల్యమ్। నను
ద్వారం పిధేహీత్యాదౌ పిధానశబ్దానుభవే పిధానోపస్థాపకపదత్వేనం జనకత్వమితి చేత్, న।
అన్వయప్రతియోగ్యుపస్థాపకపదత్వేన జనకత్వాత్ న తు తదుపస్థాపకయావత్పదత్వేన
గౌరవాత్। ఏవం పిధానాన్వయబోధేఽపి। అన్యథా గౌణలాక్షణికయోరన్వయబోధో న స్యాత్
తయోరననుభావకత్వాదితి॥

ఇతి శ్రీమధ్వజ్ఞేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డే ఆసత్తివాదపూర్వపక్షః॥

అథాసత్తివాదసిద్ధాన్తః ఉచ్యతే, క్రియాపదోపస్థాపితా క్రియా, కారకపదోపస్థాపితఞ్చ కారకం
పరస్పరమాకాఙ్క్షతి న తూపస్థితిమాత్రమ్। అన్యథా ద్వారం కర్మతా పిధేహి, ద్వారం పిధానం
కృతిరిత్యత్రాపి క్రియాకర్మాధ్యాహార ఇవాన్వయబోధప్రసఙ్గః క్రియాయాః
కర్మణశ్చోపస్థితేస్తుల్యత్వాత్। ఏవంవిధపదోపస్థాపితే పరస్పరమాకాఙ్క్షా నాస్తీతి చేత్,
తర్హ్యాకాఙ్క్షాయాం పదవిశేషోపస్థాపితత్వం తన్త్రం న తూపస్థితిమాత్రమ్।
అర్థదిశేషేఽసాధుత్వాన్నాత్రాన్వయబోధ ఇతి చేత్, న, పిధేహీతి పదం వినా
ద్వారమిత్యస్యాప్యసాధుత్వాత్। తదర్థయోగే సాధుత్వస్య తుల్యత్వాత్ ।
సాధుత్వజ్ఞానస్యాన్వయబోధేఽప్రయోజకత్వాచ్చ గౌరవాదపభ్రంశాదప్యన్వయబోధాచ్చ। న
చాత్రాసంసర్గాగ్రహః, బాధకాభావాత్। తస్మాత్ క్రియాపదస్య కారకపదేన కారకపదస్య
క్రియాపదేన సహాన్వయబోధకత్వం న త్వేకం వినాఽపరస్య। అపి చ సకర్మకక్రియాపదయోగం
వినా ద్వితీయానుపపత్తిః, న హి క్రియాపదార్థయోగే ద్వితీయా, ఘట ఆనయనం
కృతిరిత్యత్రాపి ద్వితీయాపత్తేః, తథాచ పుష్పేభ్య ఇత్యత్ర స్పృహయతిపదాధ్యాహారం వినా
చతుర్థ్యనుపపత్తిః। యది స్పృహయతిపదార్థయోగే చతుర్థీ తదా పుష్పమిచ్ఛతీత్యత్రాపి
స్యాత్ స్పృహయతీచ్ఛతిపదయోరేకార్థత్వాత్। అథ సాధుత్వార్థం ద్వారం పుష్పేభ్యం
ఇత్యత్ర పిధేహిస్పృహయతిపదాధ్యాహారోఽనుమన్యతే న త్వన్వయబోధార్థం
తస్యాన్వయప్రతియోగివిజ్ఞానాదేవోపపత్తేరితి చేత్, తర్హి క్రియాపదయోగం వినా న
కారకవిభక్తిః, కారకపదయోగం వినా న తదన్వయయోగ్యం క్రియాపదమితి కేవలకారకపదే
క్రియాపదాధ్యాహారః, కేవలక్రియాయాఞ్చ కారకపదాధ్యాహారః సాధుత్వార్థమావశ్యక ఇతి
తజ్జన్యోపస్థితిరన్వయబోధాపయికీ। తస్మాత్ క్రియాకారకపదోపస్థాపితయోరేవ
క్రియాకారకయోః పరస్పరమన్వయ ఇతి శబ్దాధ్యాహార ఏవ। కర్తాక్షేపే తు వక్ష్యామః॥

ఇతి శ్రీమధ్వజ్ఞేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డే ఆసత్తివాదః॥

అథ తాత్పర్యవాదః తాత్పర్యాధీనం శబ్దప్రామాణ్యమ్। తత్ర తత్పరత్వం న తత్సాధ్యకత్వం
పదార్థతత్సంసర్గయోః శబ్దసాధ్యత్వాత్। అథ తద్గోచరప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యకత్వం
తత్పరత్వమ్। తచ్చ భావ్యర్థస్య సాక్షాత్ భూతార్థస్య తు ప్రశంసానిన్దావాక్య
ప్రశస్తనిన్దితార్థప్రతిపాదనద్వారా లాక్షణికస్య లక్షణీయవిషయప్రవృత్తినివృత్తిజనకత్వం
తత్పరత్వమితి చేత్, న, తత్పరత్వే తజ్జ్ఞానం జనయిత్వా తత్ర ప్రవర్తకత్వం
తత్ర్పవర్తకత్వఞ్చ తత్పరత్వమితి పరస్పరాశ్రయాత్। లాక్షణికస్యాననుభావకత్వేఽపి

లక్షణీయపరత్వాత్ కావ్యాదేః స్వరూపాఖ్యానమాత్రపరత్వేనాపి పర్యవసానాచ్చ। నను తద్బుద్ధిజనకత్వం తత్పరత్వం ప్రశంసానిన్దావాక్యమపి ప్రశస్త-నిన్దితస్వార్థధీహేతుత్వేన తత్పరమేవ, తచ్చ జ్ఞానం ప్రశస్తే సర్వః ప్రవర్త్తతే నిన్దితాచ్చ నివర్త్తతే ఇతి స్వవిషయే ప్రవృత్తినివృత్తీ జనయతీతి తత్పరముచ్యత, ఇతి చేత్, న।
గౌణలాక్షణికయోరననుభావకత్వాత్ తద్బుద్ధిజననే తత్పరత్వమిత్యన్యోన్యాశ్రయాచ్చ। తజ్జననయోగ్యత్వమితి చేత్, తర్హ్యేకత్రోచ్చారణే నానార్థే నానార్థపరత్వం లక్షణాయాఞ్చ ముఖ్యార్థపరత్వం స్యాత్ యోగ్యతాయాః సత్వాత్। నాపి తత్ప్రతిపాద్యకత్వం, తాత్పర్యం వినా న తథేత్యన్యోన్యాశ్రయాత్। ప్రశంసా-నిన్దావాక్యస్య ప్రవృత్త్యాద్యప్రతిపాదకత్వాత్ లాక్షణికస్యాప్రతిపాదకత్వాచ్చ। అథ గఙ్గాపదం స్వార్థావినాభావి తీరం ప్రతిపాదయత్తత్పరమితి చేత్, న। మఞ్చాః క్రోశన్తీత్యత్ర తేన వినాపి పురుషే తాత్పర్యాత్ గఙ్గాదిపదం మత్స్యాదిపరం ముఖ్యే తీరపరఞ్చ స్యాత్ అవినాభావస్య తాదవస్థ్యాత్। ముఖ్యే బాధకే సతీతి చేత్, తర్హి ముఖ్యార్థపరతైవ న స్యాత్ న స్యాచ్చ గచ్చగచ్చసీత్యత్ర గమనాభావపరత్వం। ఉచ్యతే। తత్ప్రయోజనకత్వం తత్పరత్వం తదర్థశ్చ ప్రతీతిః ప్రవృత్తినివృత్తీ చ, ప్రయోజనత్వఞ్చ న సాధ్యత్వం అన్యోన్యాశ్రయాత్। నాపి ప్రతిపాద్యచ్చావిషయత్వం, యస్య యదిచ్చావిషయః తం ప్రతి తత్పరత్వాపత్తేః। తదర్థసాధ్యత్వేన ఇచ్చానియమ ఇతి చేత్। న। ఇహ ధూమ ఇత్యత్ర జన్యజ్ఞాప్యభేదేన సాధ్యస్య బహువిధతయా వాక్యమేదప్రసఙ్గాత్ పుమిచ్చాయా నియన్తుమశక్యత్వాత్, కిన్తు ప్రతిపాదకేచ్చావిషయత్వం తత్పరత్వం, యః శబ్దః వక్తా యదిచ్చయా ప్రయుక్తః స తత్పరః, సా చేచ్చాప్రతిపాద్యధీప్రవృత్తినివృత్తివిషయేతి తత్పరత్వం। నానార్థాత్ శ్లిష్టాదనేకపదార్థాన్వైకక్రియాపదాత్ ముఖ్యలాక్షణికపరాచ్చావృత్త్యా క్రమేణానేకపదార్థజ్ఞానం న త్వేకదైవ, సకృదుచ్చరితస్య సకృదర్థపరత్వనియమేనైకత్రోచ్చారణే అనేకార్థపరత్వాభావాదితి సకలతార్కికైకవాక్యతయా వదన్తి। వయన్తు బ్రూమః। అనేకపదార్థప్రతీతీచ్చయా ఏకముచ్చారణం భవత్యేవ పుమిచ్చాయానియన్తుమశక్యత్వాత్। యది చ తదుచ్చారణం నానేకార్థపరం తదావృత్తిరపి న స్యాత్ తాత్పర్యనిర్వాహార్థమావృత్తికల్పనాత్। అన్యథైకపరేఽపి తదాపత్తేః। అత ఏవ తదుచ్చారణస్య ఉభయపరతాయాం నావృత్తికల్పణం తస్మాత్తుల్యవదనేకార్థోపస్థితౌ తాత్పర్యాదిజ్ఞానే యుగపదనేకాన్వయబోధో భవతి సామగ్ర్యాస్తుల్యత్వాత్ ప్రథమమేకస్యాన్వయబోధో న తదన్యస్యేతి నియన్తుమశక్యత్వాచ్చ। అథ వివాదాధ్యాసితమక్షపదోచ్చారణం ఏకపదైకశక్తివిషయమేకమేవానుభావయతి ఏకపదోచ్చారణత్వాత్ ఘటదోచ్చారణవత్। యద్వా ఏకత్రోచ్చారణే నానాశక్త్యా నానార్థాననుభావకం నానార్థత్వాత్ ఏకపరనానార్థపదవదితి చేత్, న। అనేకార్థానుభవసామగ్రీసత్త్వేన బాధితత్వాత్ సామగ్రీవిరహస్యోపాధిత్వాచ్చ। అతఏవాక్షమానయేత్యుక్తే భిన్న ప్రకరణాదినా భిన్నే తాత్పర్యప్రమాయాం భ్రమే వా ప్రతిపాద్యయోరేకదైవావృతిం్త వినానేకార్థప్రతీతిర్న తు తత్రైకో విలమ్బతే, ఏవం ఘటం

పటం వా ఆనయేత్యత్రానయనస్యోభయపరత్వే ఏకదైవాన్వయబోధో న త్వావృత్తిః
వాక్యభేదస్త్వర్థభేదాత్ న జ్ఞానభేదాత్। గఙ్గాయాం జలం ఘోషశ్చ ప్రతివసతీత్యత్ర గఙ్గాపదస్య
యుగపత్ప్రవాహతీరయోస్తాత్పర్యగ్రహే తయోర్ద్వయోరప్యేకదోపస్థితౌ జల-
ఘోషయోరేకదైవాన్వయబోధః। న చ యుగపద్వృత్తిద్వయాపత్తిః, ఇష్టత్వాత్, తాత్పర్యాద్ధి
వృత్తిః, న తు వృత్త్యనురోధాత్ తాత్పర్యం, గౌణలాక్షణికయోరుచ్చేదాపత్తేః
తాత్పర్యనిర్వాహార్థం వృత్తిత్వేన తయోః కల్పనాత్। ముఖ్యలాక్షణికయోరేకైకమాత్రపరత్వే
తు యుగపద్వృత్తిద్వయవిరోధః।అనేకాన్వయబోధపరత్వే వృత్తిద్వయవిరోధస్య దోషత్వే
పరిభాషాపత్తేః, యత్ర ముఖ్యార్థే శీఘ్రత్వేన ప్రథమమన్వయబోధః అనన్తరం
లాక్షణికాన్వయబోధః తత్రావృత్తిరేవ తస్మాత్ యుగపత్తాత్పర్యాగ్రహేసతి నావృత్తిః
కిన్త్వనేకార్థపరత్వే సత్యేవ యత్ర తాత్పర్యగ్రహక్రమాదన్వయబోధక్రమః తత్రావృత్తిః
ప్రథమోచ్చారణస్య పర్యవసితత్వాదితి। ఏవఞ్చ లోకే క్లృప్తత్వాత్ వేదేఽపీదం తాత్పర్యమితి
తస్య పౌరుషేయత్వం। అత్ర మీమాంసకాః యథోచ్చారణపూర్వకత్వాత్ ఉచ్చారణం వేదే
పరతన్త్రం తథా తాత్పర్యమపి తాత్పర్యపూర్వకమేవేతి పరతన్త్రం న తు కస్యాపి ప్రథమం
తాత్పర్యం అనాదిత్వాత్ పూర్వపూర్వవాక్యార్థజ్ఞానేచ్ఛయోచ్చారణముపజీవ్యాగ్రిమగ్రిమస్య
తదిచ్ఛయోచ్చారణాత్ తదిచ్ఛయా తదుచ్చారణమేవ హి తత్పరత్వం లోకవేదసాధారణం,
సా చేచ్ఛా స్వతన్త్రా పరతన్త్రావేతి న కశ్చిద్విశేషః,
తదవధారణఞ్చానాదిమీమాంసాపరిశోధితన్యాయాదేవేద ఇత్యుభయవాదిసిద్ధం,
అతస్తాత్పర్యానురోధేన వేదస్య న పౌరుషేయత్వం। ననువర్థజ్ఞానం వినోచ్చరితవేదాత్
కథమర్థధీః వాక్యార్థజ్ఞానం వినా తదిచ్ఛయోచ్చారణాభావాత్,
ప్రతిపురుషముచ్చారణభేదాదితి చేత్, తర్హి పఠ్యమానభారతాదపి తథాభూతాదర్థధీర్న స్యాత్
వ్యాసేన యత్ప్రతీతీచ్ఛయా ఉచ్చారణం కృతం తజ్జాతీయత్వాత్ అర్థజ్ఞానం వినాపి
పఠ్యమానభారతాదర్థధీరితి చేత్, తర్హి వేదేఽపి తుల్యమ్। తత్తాత్పర్యకజాతీయత్వస్య
నియామకత్వాత్ అన్యథా పఠ్యమానవేదాత్తవాప్యేర్థధీర్న స్యాత్ ఈశ్వరాప్రణీతత్వాత్। అథ
వేదః పౌరుషేయః వాక్యత్వాత్ భారతాదివత్ ఇతి చేత్, కో వేదః, అనుగతధర్మాభావేన తస్య
శాఖాసు నానార్థత్వాత్। తథాహి న ముఖ్యవేదపదప్రయోగవిషయో వేదః ముఖ్యార్థాకథనాత్ ।
నాపి శాఖాసముదాయః తస్య వేదనిరూప్యత్వాత్ సముదాయస్యాప్రతిపాదకత్వేన
వాక్యత్వాసిద్ధేశ్చ। నాపి స్వర్గకామాదివాక్యం, స్మృతిభారతాదేరపి తథాత్వాత్। నాపి
సన్దిగ్ధకర్తృకవాక్యం, వాదినోర్నిశ్చయాత్। వాద్యనుమానయోస్తుల్యత్వేన మధ్యస్థస్య సంశయ
ఇతి చేత్ , తర్హ్యనుమానాభ్యాం తస్య సంశయో
మధ్యస్థసంశయప్రశ్నానన్తరఞ్చానుమానమిత్యన్యోన్యాశ్రయః। నాపి వివాదాధ్యాసితం
వాక్యం, అనుగతధర్మం వినా వివాదస్యాప్యభావాత్ భారతాదావపి తత్సమ్భవాచ్చ। నాపి
మహాజనానాం వేదాకారానుగతవ్యవహారాత్ వేదత్వం జాతిః,
దేవదత్తీయత్వాద్యనుమాపకశబ్దవృత్తిజాతిభిః సఙ్కరప్రసఙ్గాత్। కిఞ్చ పౌరుషేయత్వం న
తదర్థధీజన్యత్వం తదుచ్చారణధీప్రభవత్వం వా, అధ్యాపకతదుభయధీజన్యత్వేన

సిద్ధసాధనాత్। నాప్యుచ్చారణస్య సదిత్వం, ప్రత్యుచ్చారణస్య సాదిత్వాత్। నాపి స్వతన్త్రపురుషప్రణీతత్వం, పఠ్యమానవేద భారతయోస్తదభావాత్। తజ్జాతీయః స్వతన్త్రపురుషప్రణీతఇతి చేత్, తర్హి పఠ్యమానభారతం వ్యాసస్య న మమేతి కథం స్యాత్, స్వాతన్త్ర్యఞ్చ యదుచ్చారణవ్యక్తౌ తదా మమాప్యుచ్చారణసామాన్యే న వ్యాసస్యాపి। కిఞ్చ స్వతన్త్రపురుషప్రణీతజాతీయత్వం యది సాధ్యతే తదాద్యభారతే స్మృతౌ చ వాక్యత్వమనైకాన్తికం, న హి తజ్జాతీయం స్వతన్త్రపురుషప్రణీతమస్తి। అథ స్వతన్త్రకృతసజాతీయం స్వతన్త్రతపురుషప్రణీతమస్తి సాధ్యమనిర్ధారితవిశేషం జీవీ క్వచిదస్తీతి వదితి చేత్, న। పఠ్యమానభారతే వ్యభిచారాత్। అథార్థం ప్రతీత్య తదర్థపరతయా ప్రతిసన్ధీయమానపదత్వం పౌరుషేయత్వం తస్య ప్రథమమావశ్యకత్వాత్, అత ఏవానుచ్చారితోఽపి మౌనిశ్లోకః పౌరుషేధ ఇతి చేత్, న। అర్థజ్ఞానవతాధ్యాపకేన సిద్ధసధనాత్, అన్యథా పఠ్యమానవేదభారతాభ్యాం వ్యభిచారాత్। అత ఏవవేదత్వం స్వతన్త్రపురుషప్రణీతవృత్తి వాక్యవృత్తిధర్మత్వాత్ భారతత్వవదితి నిరస్తమ్। స్వతన్త్రప్రణీతత్వం హి వాక్యార్థగోచరయథార్థజ్ఞాన చిఖ్యాపయిషయోచ్చారణం తథాచ తథావిధాధ్యాపకేన సిద్ధసాధనమ్। ఏతేనవక్తృత్వానువక్తృత్వయోర్భేదస్య లోకసిద్ధత్వాత్ సవక్తృకత్వం సాధ్యమితినిరస్తమ్। నాపి సజాతీయోచ్చారణానపేక్షోచ్చారణం పౌరుషేయత్వం పఠ్యమానవేదే బాధాత్ భారతే వ్యభిచారాచ్చ। ఉచ్యతే, శబ్దతదుపజీవిప్రమాణతిరిక్తప్రమాణజన్యప్రమిత్యవిషయార్థకత్వే సతి శబ్దజన్యవాక్యార్థజ్ఞానాజన్యప్రమాణశబ్దత్వం వేదత్వమ్। ఈశ్వరీయప్రమాయాః అజన్యత్వాత్, వేదార్థస్యానుమానాదివిషయత్వేఽపి అనుమానాదేర్వేదోపజీవకత్వాత్। స్మృతీనాం భారతాదిభాగస్య చ వేదసమానార్థకత్వేఽపి శబ్దజన్యధీజన్యత్వాత్ వేదార్థ ప్రతీత్య తత్ప్రణయనాత్। సజాతీయోచ్చారణానపక్షోచ్చరితజాతీయత్వం పౌరుషేయత్వం, ఆద్యభారతేఽపి తజ్జాతీయత్వాన్న వ్యభిచారః। అథవావేదత్వం సజాతీయోచ్చారణానపేక్షోచ్చరితవృత్తి ప్రమాణతావచ్ఛేదకవాక్యవృత్తిధర్మత్వాత్ స్మృతిత్వవత్। యద్వావేదాః శబ్దాజన్యవాక్యార్థగోచరయథార్థజ్ఞానజన్యాః ప్రమాణశబ్దత్వాత్ భారతవత్। న చ పఠ్యమానే వేదే బాధః భారతే మన్వాదిస్మృతౌ చ వ్యభిచారః తేషాం ద్వికర్తృకత్వాత్, తాదృశజ్ఞానజన్యజాతీయత్వం వా సాధ్యం, తవాప్యేతదభావాదేవ వేదేఽపౌరుషేయత్వవ్యవహారః। నన్వప్రయోజకమిదం వాక్యార్థగోచరయథార్థజ్ఞానపూర్వకత్వమేవ శబ్దప్రామాణ్యే తన్త్రం న తు తాదృశజ్ఞానస్య శబ్దాజన్యత్వమపి గౌరవాత్। అన్యథా వేదేఽపి తవ ద్వికర్తృకత్వేన ప్రామాణ్యం స్యాత్ । లోకే తథా దర్శనాత్। ఏవఞ్చ అనాదిమీమాంసాసిద్ధన్యాయేనావగతతాత్పర్యాత్ వేదాదర్థం ప్రతీత్య పూర్వపూర్వాధ్యాపకేన ఉచ్చరితాద్వేదాదుత్తరోత్తరస్యాప్యధ్యయనతదర్థప్రతీత్యాదిత్రైవాతః కిం స్వతన్త్రపురుషేణ, తత్ప్రయోజనస్య పరతన్త్రాదేవ సిద్ధేః। కిఞ్చ పూర్వకాలో న వేదశూన్యః కాలత్వాత్ వర్త్తమానకాలవత్ । న చాంశే బాధః అంశే చాశ్రయాసిద్ధిః, అంశత్వేనానుపాదానాత్,

పూర్వకాలో న వేదశూన్య ఇత్యుద్దేశ్యప్రతీతేరసిద్ధేః నాంశతః సిద్ధసాధనం, తథా పూర్వకాలీనం వేదాధ్యయనం గుర్వధ్యయనపూర్వకం అధ్యయనత్వాత్ ఇదానీన్తనాధ్యయనవత్। న చ లిప్యనుమితవేదాధ్యయనేన వ్యభిచార్ఃం, లిపేరధ్యయనపూర్వకత్వాత్ । న చైవం భారతాధ్యయనమపి తథా స్యాత్, తస్య భారతాదావేవ వ్యాసాదికర్తుకత్వేన కథనాదితి। ఉచ్యతే। వేదప్రామాణ్యాధీనం తత్ప్రామాణ్యమిత్యాత్మాశ్రయఃం। న చ పూర్వవేదప్రామాణ్యాధీనముత్తరవేదప్రామాణ్యమితి వ్యక్తిభేదమాదాయ నాత్మాశ్రయ ఇతి వాచ్యమ్। ఏవం తత్పూర్వస్యాపి తత్పూర్వప్రామాణ్యాత్ ప్రామాణ్యమిత్యనవస్థానాత్। అనాదిత్వాదయమదోష ఇతి చేత్, న। మూలభూతప్రమాణాన్తరాభావాత్ అన్ధపరమ్పరాపాతాత్। స్వతఃం ప్రమాణం వేద ఏవ సర్వత్ర వేదే మూలమితి చేత్, న। సర్వేషామేవ పరవేదాపేక్షత్వేన స్వతఃం ప్రమాణత్వాభావాత్। అత ఏవ ఆచరాత్ స్మృతిఃం స్మృతేరాచార ఇత్యత్ర విశ్వాసబీజపరానపేక్షమూలభూతప్రమాణాభావాదన్ధపరమ్పరాభయే నతత్ర వేదమూలకత్వకల్పనా।
అనాదిమహాజనపరిగ్రహాదనాదివేదప్రవాహప్రామాణ్యావధారణేఽపి తాన్నిర్వాహకేతరానపేక్షమూలభూతప్రమాణాభావేనానాశ్వాస ఏవ అన్యథా స్మృత్యాచారయోరప్యేవం ప్రామాణ్యావధారణే ప్రమాణమూలకత్వకల్పనా న స్యాత్। తస్మాదాశ్వాసబీజపరానపేక్షేశ్వరప్రత్యక్షమూలకత్వాదేవ వేదస్య ప్రామాణ్యం మహాజనపరిగ్రహాదవధార్యతే। ఏతేనానుమానమపి నిరస్తమ్। మూలభూతప్రత్యక్షం వినా వేదప్రామాణ్యానుపపత్యా సాధ్యాభావసిద్ధౌ బాధాత్। నను వేదో న పౌరుషేయఃం అస్మర్యమాణకర్తృకత్వాదితి బాధకమస్త్వితి చేత్, న। కపిల-కణాద-గౌతమైస్తచ్ఛైశ్చాద్యపర్యన్తం వేదే సకర్తృకత్వస్మరణస్య ప్రతీయమానత్వాత్। న చ మూలభూతానుభవాభావాత్ స్మరణానుపపత్తిఃం, పౌరుషేయత్వానుమానాదేవానుభవాత్। అస్మరణమేవ తత్ర బాధకమితి చేత్, న। ఏవం సత్యస్మరణాననుభవయోరన్యోన్యాశ్రయాత్। అగ్రే తదర్థస్మరణాభావేఽపి ప్రమాణస్యానుభవకత్వాత్। న హి భావిస్మరణమపేక్ష్య ప్రమాణమనుభవకం। " "తస్మాత్తపస్తేపానాచ్చత్వారో వేదా అజాయన్తకృతఃం నామాని జఙ్ఞిరే" " ఇతి కర్తృశ్రవణాత్ " "ప్రతిమన్వన్తరఞ్చైషా శ్రుతిరన్యా విధీయతే" " ఇత్యాదికర్తృస్మరణాచ్చ। పౌరుషేయత్వే బాధకం వినా అర్థవాదమాత్రత్వస్య వక్తుమశక్యత్వాత్। " "స్వయమ్భూరేష భగవాన్ వేదో గీతస్త్వయా పురా। శివాద్యా ఋషిపర్యన్తాఃం స్మర్తారోఽస్య న కారకాఃం" " ఇతి మహాభాగవతపురాణీయవాక్యస్య శ్రుతివిరోధేనాన్యత్ర తాత్పర్యాత్। న చ కార్యపరమేవ ప్రమాణం, కర్తృస్మరణస్య సర్వత్రావిధ్యర్థత్వాత్ సకర్తృకత్వార్థవాదస్య స్వర్గ-నరకార్థవాదస్యేవ " "ఈశ్వరముపాసీత" " ఇతి విధిశేషత్వాచ్చ। సాధరిష్యతే చ సిద్ధార్థస్య ప్రామాణ్యం। న చైవమానన్దోఽపీశ్వరే స్యాదితి వాచ్యం, తత్ర మానాన్తరవిరోధాత్। పురుషస్య భ్రమ-ప్రమాదాదిభూయిష్ఠత్వేన వేదే నాశ్వాస ఇతి చేత్। న। ధీమగ్రాహకమానేన నిత్యసర్వజ్ఞత్వేన సిద్ధే తత్ర దోషాభావాదితి। ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దాఖ్యతురీయఖణ్డే తాత్పర్యవాదఃం॥

అథ శబ్దానిత్యతావాదః నను తథాప్యప్రయోజకం పౌరుషేయత్వానుమానం
నిత్యనిర్దోషత్వనైవ తత్ప్రామాణ్యోపపత్తేరితి చేత్, న। వర్ణానాం అనిత్యత్వేన తత్సమూహస్య
సుతరామనిత్యత్వాత్। న చ తదసిద్ధం, తథాహి వర్ణాత్మకః శబ్దోఽనిత్యః సమవేతత్వే
మత్యుత్పత్తిమత్వాత్ ఘటవత్। న చ హేత్వసిద్ధిః, ఉత్పన్నో గకారః
ఇట్టాయాముత్పద్యమానోఽస్తి కోలాహల ఇతి ప్రత్యయాత్। న చ వ్యఞ్జకాభావాత్
ప్రాగనుపలబ్ధ్యోపలబ్ధిమాత్రం తస్య, ఉత్పన్నో గకార ఇతి ప్రత్యయాత్। న
చాయమౌపాధికః, అన్యోత్పత్తావగృహ్యమాణాయామపి తదనుభవాత్। న చ స్మర్యమాణారోపః,
బాధకాభావాత్। అన్యథా ఘటోత్పత్తిరపి న సిద్ధ్యేత్। యత్తు శ్రోత్రానువిధానాత్ పదం
శ్రుణోమీత్యబాధితానువ్యవసాయాత్ శ్రోత్రాదన్యేన గ్రహీతుమశక్యత్వాచ్చ
శ్రోత్రగ్రాహ్యోవానుపూర్వ్వ్య సా చ ఘసమానకాలీనప్రాగభావప్రతియోగిత్వం టస్యేతి
ప్రాగభావప్రతియోగిత్వముత్పత్తిమత్త్వం వర్ణస్య ప్రత్యక్షమితి, తన్న,
ఘజ్ఞానానన్తరజ్ఞానవిషయత్వం టస్యానన్తర్య్యం తయోరానుపూర్వీ సా చ మనసైవ గృహ్యతే
ఘటపటజ్ఞానయోరివ। తదుపనీతాచ శ్రోత్రవిషయః। నను స ఏవాయం గకార ఇతి
ప్రత్యభిజ్ఞాబాధితమిదమిత్యేకైకఏవ గకారాదివ్యక్తయః। యద్యపి ప్రత్యభిజ్ఞాయా నిత్యత్వం న
విషయస్తథాపి నాశకత్వాభిమతశబ్దాన్తరాదీనాం అన్తరాసమ్భవేఽపి తావత్కాలీనతాం గకారస్య
గృహ్ణాతీతి ""తావత్కాలం స్థిరఞ్చైనం కః పశ్చాన్నాశయిష్యతీతి
పరాభిమతాశువినాశిత్వవ్యతిరేకాన్నిత్యతాయామేవ పర్యవస్యతి। న చ ధర్మిణో గకారస్య
భేదేఽపి ఏకజాతీయత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞా, తథా సతి తజ్జాతీయోపమితిః స్యాన్న తు స
ఏవాయమితి। అథ తారత్వ-మన్దత్వ-విరుద్ధధర్మాధ్యస్తవిషయత్వేన సా న ప్రమాణం। న చ
తారత్వాదీనాం స్వాభావికత్వం విరుద్ధత్వఞ్చాసిద్ధం, మన్దస్తారో గకారస్తారాన్మన్దోఽన్య
ఇత్యననన్యథాసిద్ధప్రత్యక్షాత్ తత్సిద్ధేః। న హ్యపాం శైత్య-ద్రవత్వే స్వాభావికే ఇత్యత్ర
ప్రత్యక్షాదన్యత్ ప్రమాణమ్। తత్ కిం యో యద్ధతత్వేన భాసతే స తద్ధర్మ ఏవ తథా సతి రక్తాః
పటః లోహితః స్ఫటిక-ఇత్యాదావపి తథా స్యాదవిశేషాత్, న, రక్తత్వాదీనామన్యధర్మత్వస్థితౌ
స్ఫటికాదీనాఞ్చ తద్విరుద్ధధర్మత్వే స్థితే జపాకుసుమాదేరన్వయ-
వ్యతిరేకానువిధానాద్భ్రాన్తేన తత్ర భ్రాన్తత్వాత్। న చేహ తారత్వాదేరన్యధర్మత్వేనోపస్థితిః।
నాపి గకారాదీనాం తద్విరుద్ధధర్మ్మవత్వం, నాప్యన్యస్య తారత్వాదిధర్మణోఽనువిధానమ్।
న చావశ్యం స్వీకృతవాయోరేవ ధర్మస్తారత్వాదయోగకారాదిగతత్వేన భాసన్తే ఇతి వాచ్యం।
స్వర్శాగ్రహే త్వచో వ్యాపారాభావేన త్వచా తదగ్రహాత్। న చ శ్రవష్టా తద్గ్రహః,
అవాయవీయత్వేన వాయుమాత్రధర్మాగ్రాహకత్వాచ్చక్షుర్వత్। తారత్వాదయో వా న
వాయుధర్మాః శ్రావణత్వాత్ కాదివత్, వాయుర్వా న శ్రవణమాత్రగ్రాహ్యధర్మోమూర్త్తత్వాత్
పటవత్, అత ఏవ న తారత్వాదయో వాయుధర్మధ్వనిధర్మాః వాయుధర్మస్య ధ్వనేరగ్రహాత్।
న చ ధ్వనిరూపః శబ్దో నభోవృత్తిరేవ తథా సతి తద్ధర్మతారత్వాదిగ్రహః శ్రవసేతి వాచ్యమ్ ।
తారోఽయం గకార ఇత్యత్ర ధ్వనీనామస్ఫురణత్ తత్కారణాభావాచ్చ। న చ వ్యక్త్యా వినా
జాతిస్ఫురణం, తస్యావ్యక్తిసమానసంవిత్సంవేద్యత్వాత్। న చ స్మర్యమాణతారత్వాద్యారోపః,

బాధకాభావత్ ప్రథమతస్తారత్వాద్యగ్రహప్రసఙ్గాచ్చేతి। మైవమ్। తారత్వాదయో న
గకారాదిజాతయః గత్వాదినా సఙ్కరప్రసఙ్గాత్। న చ నానైవ తారత్వం,
తారాకారానుగతప్రత్యయాభావప్రసఙ్గాత్। న చ సజాతియ
సాక్షాత్కారప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకశబ్దవృత్తిజాతిత్వేన నానాతారత్వేష్వనుగమః,
తద్ప్రతిసన్ధానేఽపి తారత్వానుగతప్రత్యయాత్। తారత్వ-మన్దత్వే చ న శబ్దవృత్తిజాతీ
సప్రతియోగికత్వాత్। నాపి తారత్వ-మన్దత్వయోర్విరోధః, య ఏవ గకారస్తార ఆసీత్ స
ఏవేదానీం మన్ద ఇతి సమయభేదేన వక్తృభేదేన చ తయోరేకత్వప్రతీతేః। తారోఽయం న
తారతరస్తారాన్మన్దోఽన్య ఇతి భేదప్రతీతిరస్తీతి చేత్, న, ధర్మిణోఽభేదే భాసమానే
విశేషధర్మభేదప్రతీతేర్ధర్మభేదవిషయత్వాత్। ఏకత్ర ఘటే లోహితోఽయం న
శ్యామఇదానీమితి ప్రతీతివత్। న చ తీవ్రేణ గకారేణ మన్దగకారాభిభవాత్ తయోర్భేదః న హి
తదేవ తదభిభావకం, తస్యైవ తేనైవ తదైవ గ్రహణాగ్రహణయోర్విరోధాత్ ఇతి వాచ్యం।
తారత్వవ్యఞ్జకవాయోర్బలవత్త్వేన మన్దత్వవ్యఞ్జకవాయ్వభిభవాత్ మన్దత్వస్యాగ్రహణాత్।
సన్తు వా తార-మన్దరూపాదయోఽభిన్నా ఏవ గకారాస్తత్ప్రత్యభిజ్ఞానే బాధకాభావాత్। తస్మాత్
వాయుధర్మా ఏవ తారత్వాదయః శబ్దగతత్వేన భాసన్తే దర్పణధర్మా ఇవ ముఖాదౌ
తద్గ్రహణఇచ్ఛ స్పర్శపురస్కారేణ కర్ణశష్కులీత్వగిన్ద్రియేణ తార-మన్దజనకవాయూనాం
త్వయాప్యుత్కర్షాపకర్షస్యోద్భూతస్పర్శస్య చ స్వీకారాత్ శ్రౌత్రేణైవ వా। చక్షురాదేర్యన్న
వాయుధర్మాగ్రహస్తత్రాయోగ్యత్వముపాధిః, అన్యథా శ్రోత్రేణ స్వగుణో న గృహ్యేత ఇన్ద్రియే
తథా దర్శనాత్, చక్షుర్వా న పార్థివరూపగ్రాహకం అపార్థివేన్ద్రియత్వాత్ రసనవత్ ఇత్యాద్యపి
స్యాత్। అథ యోగ్యోయోగ్యేన గృహ్యతే స్వగుణః పరగుణో వా, యోగ్యతా చ ఫలబలేన
కల్ప్యతే, తర్హి శ్రోత్రస్యాపి వాయుధర్మాగ్రహే తుల్యం। న చ తారో గకార ఇత్యత్ర
వాయోరప్రతీతిః, వాయుత్వేనాప్రతీతావపి తారత్వాదినైవ తత్ప్రతీతేః, యథా
అంగ్రిత్వేనాప్రతీతావపి అయోగోలకే లోహిత ఇతి ప్రతీతిః। నను వాయు-శబ్దయోస్త్వచా
శ్రోత్రేణ వా గ్రహే కేన తారోఽయం గకారఇత్యారోప ఇతి చేత్, న,
ఉభయేన్ద్రియగ్రాహ్యయోరసంసర్గాగ్రహాత్ సంసర్గప్యవహారః। అస్తు వా త్వగిన్ద్రియోపనీతస్య
శ్రోత్రేణారోపః శ్రోత్రేణైవ వా తారత్వగ్రహోఽపీత్యుక్తం, ఉత్పత్తిమత్త్వఞ్చాసిద్ధం తత్ప్రతీతేః
శ్రుతపూర్వ్యోఽయం గకార ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానబాధితత్వాత్। నను ప్రత్యభిజ్ఞైవ తయా బాధితా
గత్వజాత్యాణధికోఽభేదప్రత్యయో గకారే సమ్భవతీత్యుక్తమితి చేత్, న, గత్వజాతేరసిద్ధేః భేదే
భాసమానే హ్యభేదప్రతీతిర్జాతిమాలమ్బతే। న చ గకారభేదప్రతీతిరస్తి, తారత్వ-మన్దత్వే అపి
న భేదహేతూ య ఏవ తారః స ఏవేదీనీం మన్ద ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, గకారానిత్యత్వేఽపి తథా
సమ్భవతీతి చేత్, తర్హి నిత్యత్వేఽపి
కర్ణశష్కులీత్వగిన్ద్రియోపనీతవాయుధర్మోత్పత్తేరుపాధిత్వం సమ్భవతి। న చ
వాయోరప్రతీతిః, ఉత్పన్నత్వేనైవ తత్ప్రతీతేేః లోహితత్వేనేవ జవాకుసుమస్య స్ఫటికే।
అస్తు వా ప్రాగనుపలభ్యమానత్వే సతి ఉపలభ్యమానత్వేన ఉత్పన్నస్య సాదృశ్యేన
స్మృతోత్పత్తిమత్త్వారోపః। న చైవం ఘటాదావపినోత్పత్తిః సిద్ధ్యేదితి వాచ్యమ్।

కులాలబ్యాపారానన్తరమనుభూయమానఘటస్య తద్వ్యాపారాత్ ప్రాగనుభూయమానేన
ఘటేన నాభేదోభాసతే కిన్తు భేద ఏవేతి తత్ర ప్రాగసత్త్వేసత్వం సిధ్యతి, గకారే
తూత్పత్తిప్రతీత్యనన్తరం కణ్ఠలాల్వాదివ్యాపారాత్
పూర్వమనుభూయమానగకారేణాభేదప్రత్యయాత్ దీపవత్ స వ్యఞ్జక ఏవ। అథ శబ్ద
ఉత్పద్యతే ఉత్కర్షవత్త్వే సతి అపకర్షవత్వాత్ మాధుర్యవత్ అత ఏవానిత్యత్వమితి చేత్, న।
తారత్వ-మన్దత్వయోరుత్కర్షాపకర్షయోర్గకారే పూర్వన్యాయేనాసిద్ధేః సిద్ధౌ వా
జాతిసఙ్కరభయేనోత్కర్షాపకర్షయోర్జాత్యోః రసత్వ-శబ్దత్వవ్యాప్యయోర్నానాత్వేన
రసశబ్దసాధారణ్యాభావాత్। అత ఏవ
సజాతీయసాక్షాత్కారప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకసామాన్యముత్కషః
తత్ర్పతిబధ్యసాక్షాత్కారవిషయతావచ్ఛేదకసామాన్యమపకర్ష ఇతి సాధారణో హేతురపాస్తః।
తారత్వాదేర్గకారజాతిత్వాసిద్ధేః। సాధనావచ్ఛిన్న సాధ్యవ్యాపకమూర్త్తగుణత్వస్యాశ్రౌత్రత్వస్య
చోపాధిత్వాత్ అప్రయోజకత్వాచ్చ। న హి కారణాధీన ఏవ ఉత్కర్షోఽపకర్షశ్చ, పరమమహతి
పరమాణౌ చ పరిమాణే ప్రత్యేకం సత్వాత్। న చోభయస్యైకత్ర సత్వం కారణప్రయోజ్యం,
ఏకైకవద్ధ్వయోరపి ప్రత్యేకమేకత్వాత్। స్యాదేతత్ శ్రోత్రవ్యాపారానన్తరమిదానీం శ్రుతపూర్వ్వ
గకారో నాస్తి వినష్టః కోలాహల ఇతి ప్రతీతేః ప్రత్యక్ష మేవ శబ్దానిత్యత్వం
వినాశిభావత్వేనోత్పత్తిమత్త్వానుమానాద్వా, ప్రత్యక్షప్రతియోగికాభావత్వేన హి ప్రత్యక్షత్వం
ధ్వంసస్య ఘటధ్వంసవత్ న తు వినాశగ్రహే ప్రతియోగిసమవాయిప్రత్యక్షంత్వం తన్తం
ధర్మ్మాభావస్య ప్రత్యక్షత్వాపత్తేః। తదిన్ద్రియాగ్రహ్యేఽపి ప్రతియోగిసమవాయిని గన్ధ-
రసాభావయోర్గ్రహణాచ్చ। న చ ప్రతియోగియోగ్యత్వస్య తన్తత్వే వాయుస్పర్శధ్వంసోఽపి
ప్రత్యక్షః స్యాత్ ఇతి వాచ్యమ్। ఆశ్రయనాశజన్యస్య తస్య గ్రాహకేన్ద్రియసన్నికర్షాభావాత్।
కిఞ్చ యస్య సత్వం యత్రానుపలబ్ధివిరోధి తస్యాభావస్తత్ర గృహ్యతే ఇతి
యోగ్యానుపలబ్ధార్థః। అతఏవం పృథివీత్వాభావో జలీయపరమాణౌ న ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షశ్చ
వాయౌ రుపభావః। అస్తి చ తథా శబ్దే తస్య తత్వే సమవధానే చ ప్రతీతిప్రసఙ్గాత్।
నిరధికరణాభావప్రతీతిర్నాస్తీతి చేత్, న, ఇహేదానీం శబ్దో నాస్తీతి ప్రతీతేః। తస్మాత్
యత్రాధికరణే దేశే సమయే వా ప్రతియోగ్యత్ర వర్తతే తత్ర తదభావో నిరూప్యతే। అత ఏవ
సద్వ్యామభావో నిరూప్యతే ఇత్యుక్తం, శబ్దాభావస్య చ స్వతఏవేన్ద్రియసన్నికృష్టత్వాత్ నాశ్రయే
సన్నికర్షాపేక్షా। ఇన్ద్రియవిశేషణతయా నాభావగ్రహణామితి చేత్, న।
అయోగ్యత్వస్యోపాధిత్వాత్। అన్యథా గుణస్య సంయుక్తసమవాయేన గ్రహణదర్శనాత్ న
సమవాయేన శబ్దగ్రహః స్యాదితి। మైవమ్। అత ఏవ హి శబ్దస్య
వ్యఞ్జకవిరహాదనుపలబ్ధిమాత్రం న తు ధ్వంసః,
తత్తద్వ్యాపేతరసకలతదుపలమ్భకసమవధానే
తదనుపలబ్ధిరూపయోగ్యానుపలబ్ధేరభావాత్। ప్రతియోగ్యుపలమ్భకవ్యఞ్జకవాయోరభావాత్,
వినష్టప్రతీరపి త్వగిన్ద్రియోపనీతవ్యఞ్జకవాయుస్పర్శధ్వంసోపాధికైవ। వాయుర్నోత్పాదకః
కిన్తు వ్యఞ్జకః ఇత్యత్ర కిం వినిగమకమితి చేత్, న। ఇదానీం శ్రుతపూర్వ్వ గకారో నాస్తి వినష్టః

కోలాహలఇతి ప్రతీత్యనన్తరం పునఃశ్రవణే శ్రుతపూర్వోఽయం గకారఃపునఃస ఏవాయం కోలాహల ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానమేవ, ఘటధ్వంసప్రతీత్యనన్తరఞ్చ స ఏవాయం ఘట ఇతి న ప్రత్యభిజ్ఞానమితి తత్ర వినష్టప్రతీత్యాధ్వంస ఏవ సిధ్యతి। అతఏవ తారత్వ-తారతరత్వ-మన్దత్వ-మన్దతరత్వప్రతీతీనాం భ్రమత్వకల్పనాద్ధరం ప్రత్యభిజ్ఞానమాత్రస్య భ్రమత్వకల్పనమిత్యపాస్తమ్। ఏతాసు సతీష్వపభేదప్రత్యభిజ్ఞానాత్। స్యాదేతత్ శబ్దఃప్రయత్నసాధ్యఃతదనభివ్యఙ్క్యత్వే సతి తదనన్తరముపలభ్యమానత్వాత్ పటవత్, అభివ్యఞ్జకత్వం హి ఇన్ద్రియసమ్బన్ధప్రతిబన్ధకాపనాయకత్వాదిన్ద్రియసన్నిధాపకత్వాద్వా కుహ్యోత్సారణేనేవ పటాదీనాం, తదుభయమపి శబ్దే న సమ్భవతి నిత్యసమవేతత్వేనావరణాపనయన-సన్నిధాపనయోరభావాత్। నాపి శ్రోత్రసంస్కారాత్, ఇన్ద్రియసంస్కారస్య ఉన్మీలనాలోకాదేఃసకృదిన్ద్రియసమ్బన్ధయోగ్యసర్వార్థోపలబ్ధ్యనుకూలసంస్కారజనకత్వం దృష్టం తద్వదాద్యాయురపి సకృదేవ సర్వశబ్దోపలబ్ధ్యనుకూలం శ్రోత్రే సంస్కారమాదధ్యాత్। తథాచ సర్వశబ్దోపలబ్ధిఃస్యాత్। తదుక్తం " "సకృఞ్చ సంస్కృతం శ్రోత్రం సర్వశబ్దాన్ ప్రకాశయేత్। ఘటయోన్మీలితం చక్షుఃపటం న హి న బుధ్యతే" "॥

అథాన్వయ-వ్యతిరేకాభ్యాం కార్యే ప్రతినియతజనకజన్యత్వవచ్చబ్దేఽపి ప్రతినియతవ్యఞ్జకవ్యఙ్గ్యత్వమితి చేత్, న। వర్ణా హి న ప్రతినియతవ్యఞ్జకవ్యఙ్గ్యాఃఏకావచ్ఛేదేన సమానదేశత్వే సతి సమానేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాత్ ఘటైకత్వపరిమాణవత్। న చావయవసంయోగ-బహుత్వవ్యఞ్జకావ్యఙ్గ్యేనావయవినోత్పలత్వవ్యఞ్జకదీపావ్యఙ్గ్యేన తన్మీలిమ్నా ఘటవృత్తిపృథక్త్వవ్యఞ్జకావ్యఙ్గ్యైకత్వేన వా వ్యభిచారఃఅవయవసంయోగాఽవయవినోర్మీలత్పోత్పలత్వయోశ్చావ్యాప్యవ్యాప్యవృత్తినోరుత్పలత్వస్య చాధికవృత్తిత్వేనైకావచ్ఛేదేన వృత్త్యభావాత్। బహుత్వ-పృథక్త్వవ్యఞ్జకవ్యఙ్గ్యత్వఞ్చ అవయవ్యేకత్వయోరితి న పరస్పరవ్యభిచారివ్యఞ్జకవ్యఙ్గ్యత్వం అతఏవ నీలా బలాకేత్యత్ర రూప-పరిమాణయోరర్ద్ధనిఖాత వంశసఙ్ఖ్యాపరిమాణయోర్వా న వ్యభిచార ఇతి। మైవమ్। వర్ణాఃప్రతినియతవ్యఞ్జకవ్యఙ్గ్యాఃఆశ్రయేణ సహ సమానేన్ద్రియాగ్రాహ్యత్వాత్ గన్ధవత్ ఇత్యాపాతతఃసత్ప్రతిపక్షత్వాత్। వస్తుతస్తు అనన్యథాసిద్ధప్రత్యభిజ్ఞానబలేనాభేదసిద్ధౌ ప్రతినియతవ్యఞ్జకవ్యఙ్గ్యత్వసాధకస్యైవ బలవత్త్వం, శబ్దస్య శబ్దజనకత్వఞ్చ శబ్దనాశకత్వం వీచీతరఙ్గన్యాయేనోత్పత్తికల్పనఞ్చ కల్పనమేవ శబ్దస్యశబ్దేఽజనకత్వాదనాశకత్వాఞ్చ అన్త్యాదృశబ్దవత్। ఏతేన సామాన్యవత్త్వేసత్యస్మబహిదాదిరిన్ద్రియజప్రత్యక్షత్వాత్ ఇత్యపాస్తం, ప్రత్యభిజ్ఞానబాధాత్ శబ్దత్వగత్వాదేరసిద్ధేశ్చ, తస్మాచ్ఛబ్దోనిత్యఃవ్యాపకగుణత్వాత్ తత్పరిమాణవత్, శ్రోత్రగ్రాహ్యత్వాత్ శబ్దత్వవత్ , విశేషగుణాన్తరాసమానాధికరణైకవృత్తిగుణత్వాత్ సమయపరిమాణవత్, పృథివీతరనిత్యభూతవిశేషగుణత్వాత్ అపాకజత్వే సతి నిత్యైకసమవేతత్వాత్ జలపరమాణురూపవత్, అవ్యాసజ్యవృత్తిత్వే సతి అనాత్మవిశేషగుణత్వాత్ కాలపరిమాణవత్, విపక్షే బాధకఞ్చ ప్రత్యభిజ్ఞానమేవేతి।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దాఖ్యతురీయఖణ్డే
శబ్దానిత్యతావాదపూర్వపక్షః।

అథ శబ్దానిత్యతావాదసిద్ధాన్తః అత్రోచ్యతే।గకారాదివ్యక్తయోనైకైకాः, అస్తి చ శుక-సారికా-
మనుష్యప్రభవేషు స్త్రీ-పుంసతద్విశేషప్రభవేషుచ గకారాదిషు స్ఫుటతరవైలక్షణ్యాత్
స్వరూపతోభేదప్రథా ఇక్షుక్షీరాదిమాధుర్యవత్। న చేయమౌపాధికీ భేదప్రతీతిः, న హి
విదితకుఙ్కుమస్య కుఙ్కుమారుణా తరుణీతివత్ స్త్రీ-పుంసప్రభత్వమానుభవికముపాధిः
ఇన్ద్రియాసన్నికర్షేణ స్త్రీ-పుంసాదిభేదమవిదుషోఽపి శబ్దభేదప్రత్యయాత్,
యతోఽనుమాపయన్తి శుకశబ్దోఽయం స్త్రీశబ్దోఽయమిత్యాది అన్యథాన్యోన్యాశ్రయాత్,
తత్ర్పభవత్వే జ్ఞాతే భేదప్రత్యయస్తస్మాచ్చ తదనుమానమితి। న చ కృపాణాన్వయ-
వ్యతిరేకానువిధానాత్ కృపాణే ముఖదీర్ఘత్వవత్ ఔపపత్తికమౌపాధికత్వం,
అన్యానువిధానాభావాత్। అథ వ్యఞ్జకవాయోరేవ వైలక్షణ్యం శుకాదిగకారగతత్వేన భాసతే
వాయోరుపలబ్ధిస్తేనైవ రూపేణేతి చేత్, న। గకారగతత్వే బాధకాభావాత్। న
చాభేదప్రత్యభిజ్ఞానం బాధకం, న హి య ఏవ శుకశబ్దः స ఏవ స్త్రీశబ్ద ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానం,
అన్యథా తేషు భేదజ్ఞానాభావేన వక్తృవిశేషానుమానం న స్యాత్। న చాభివ్యఞ్జకవాయోరేవ
వైలక్షణ్యం శుకాద్యనుమాపకం, తస్య గకారావృత్తిత్వాత్ తత్ర చారోపే
అనుమితేర్భ్రాన్తత్వాపాతాత్। తస్మాత్ యథా కృష్ణా గౌः శుక్లా గౌరితి భేదే భాసమానే
గకారానుగతప్రతీతిర్గోత్వమాలమ్బతే తథా శుకాదిగకారేషు, భేదేభాసమానేఽయం
గకారోఽభయమపి గకార ఇతి బుద్ధిర్గత్వమాలమ్బతే ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞా చ భేదప్రథా చోపపద్యతే।
కిఞ్చ గత్వాదికం యది న జాతిస్తదా కోలాహలప్రత్యయో న స్యాత్ తథా హి నగరాదౌ
బహుభిర్వర్ణానామేకదోచ్చారణే దూరస్థేనానభివ్యక్తగకారాదివర్ణవిభాగం కోలాహలమాత్రం
శ్రూయతే। న చ తత్ర వర్ణాన్యస్య ధ్వనిరూపస్య శబ్దస్య శ్రుతిः సమ్భవతి,
తదభివ్యఞ్జకభేరీతాఙనాదేరభావాత్। న చ వర్ణాభివ్యఞ్జకా ఏవ ధ్వనివ్యఞ్జకాः,
సన్నిధానేఽపి శ్రూయమాణే వర్ణే తచ్ఛ్రవణప్రసఙ్గాత్। న చ వర్ణాభివ్యఞ్జవాయుభిరేవ దూరే
ధ్వనిమాత్రమభివ్యజ్యతే, కవ్యఞ్జకస్య గవ్యఞ్జన ఇవ వర్ణవ్యఞ్జకస్య ధ్వనివ్యఞ్జనేఽసామర్థ్యాత్
తత్సమర్థశఙ్కాదేరభావాచ్చ। న చ తత్ర శబ్దత్వమేవ ప్రతీయతే న శబ్దः, వ్యక్త్యగ్రహే
జాత్యగ్రహాత్। న చాభివ్యఞ్జకోవాయురేవ కోలాహలత్వేన ప్రతీయతే, శబ్దత్వేన ప్రత్యయాత్
సన్నిధావపి తథా ప్రత్యయప్రసఙ్గాచ్చ। గకారాదిగ్రహేఽపి తేషాం పరస్పరభేదాగ్రహాత్
కోలాహలధీరితి చేత్, న, తేషు వైధర్మ్యాభావాత్ తదభావేఽన్యోభావస్యాభావస్యాభావాత్
స్వరూపగ్రహణాత్ సమీపే వహుగకారేషు భేదాభావేన తదగ్రహే కోలాహలధీప్రసఙ్గచ్చ।
అనేకవర్ణోచ్చారణస్య తద్ధేతుత్వే దూరేఽపి తదప్రత్యయాపత్తేः। తస్మాదవశ్యం
గత్వాదిజాతిరూపేయా యదగ్రహే గకారాదిగ్రహేఽపి కోలాహలబుద్ధివ్యపదేశౌ। అస్తి చ శబ్దస్య
కోఽపి చ జాతివిశేషः శ్రోత్రగ్రాహ్యः యస్మాత్ ప్రాచ్యాదిదిగ్దేశవిశిష్టశఙ్కప్రభవత్వమనుమీయతే,
అవ్యపదేస్యత్వేఽపి ఇక్షుక్షీరాదిమాధుర్యాన్తరవత్తత్సాత్వాత్। అన్యథా
దిగ్దేశవిశిష్టశఙ్కాదీనాం గ్రహే శ్రోత్రస్యాసామర్థ్యాత్ తత్ర్పతీతిర్న స్యాదేవ। తథాపి గత్వాదినా

పరాపరభావానుపపత్త్యా శుకాదిగకారాదిషు న జాతివిశేషా ఇతి చేత్, శుకకకారాదిషు
కత్వాదివ్యాప్యా నానాజాతిర్భిన్నా తయా ప్రత్యేకం శుకకకారాదిషు
శుకాదిప్రభవత్వమనుమాయ తద్వ్యవహారః, న తు శుకకకారాదిషు ఏకా జాతిరస్తి
శుకప్రభవత్వాద్యనుమాపికా తహ్యవహారకారికా వా, గత్వాదినా సఙ్కరప్రసఙ్గాత్, గత్వన్తు న
నానా అననుగతత్వేన తతోఽనుగతవ్యవహారానుపపత్తేః। అత ఏవ తారత్వమపి
గత్వాదివ్యాప్యం నానా న తు గత్వం, తన్నిశ్చయేఽపి గత్వసన్దేహశ్చ
వ్యాప్యతావచ్ఛేదకరూపానిశ్చయాత్। న చానుగతవ్యవహారానుపపత్తిః,
సజాతీయమాక్షాత్కారప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకత్వేనానుగతేన
నానాతారత్వేష్వనుగతవ్యవహారసమ్భవాత్, తదజ్ఞానే వ్యవహారాసిద్ధేః। తారత్వ-మన్తత్వే న
జాతీ సప్రతియోగికత్వాత్ ఇతి చేత్, న, తారత్వ-తారతరత్వాదయ ఉత్కర్షాగిరూపా
జాతివిశేషా ఏవ తే చాశ్రయే గృహ్యమాణ ఏవ గృహ్యన్తే న తూత్కర్షావధ్యపేక్షాః యథా
మధురతరత్వాదయ ఉత్కర్షవ్యవహారం ఇతరసాపేక్షాః కుర్వ్వన్తి తథా మన్తాద్యపేక్షయా
తారత్వాదివ్యవహారం, ఉత్కర్షస్తు జాతిరూపాదన్యోఽసమ్భావిత ఏవ, గకారే తు నైవం,
అనన్యథాసిద్ధభేదప్రత్యయబలేన వక్తృవిశేషానుమానబలేన చ తత్సిద్ధేర్గత్వ-
కత్వవ్యాప్యతన్నానాత్వస్వీకారాత్। తవాపి వాయువృత్తిత్వే శుకాదికకార-
గకారాదివ్యఞ్జకవాయూనాం విజాతీయత్వం వాచ్యం తథాచ కకారవ్యఞ్జకవాయుత్వవ్యాప్యం
యది శుకవర్ణాభివ్యఞ్జకవాయుత్వం తదా శుకగకారవ్యఞ్జకవాయౌ న స్యాత్, అథ వ్యాపకం
తదా సర్వ్వ ఏవ కవ్యఞ్జకవాయవః శుకవర్ణాభివ్యఞ్జకవాయవః స్యుస్తస్మాద్వాయువృత్తిత్వేఽపి
తాసాం నానాత్వమావశ్యకమ్। అథాస్తు స్త్రీ-పుంసాదిగకారభేదస్తథాపి యావద్వ్యక్తిభేదమనన్తా
ఏవ నిత్యా వర్ణాః ప్రత్యభిజ్ఞానాదితి చేత్, అస్త్యుత్పాద-వినాశప్రతీతౌ సత్యామపి స ఏవాయం
గకార ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞా, అస్తి హి తదనన్తరమప్యుత్పాద-వినాశప్రథా। న
చోత్పాదప్రతీత్యభేదప్రత్యభిజ్ఞయోరన్యతరస్య పరస్పరం విహాయాన్యద్బాధకమస్తి, న
వానయోః పరస్పరం బాధ్య-బాధకభావే వినిగమకం యేనైకభ్రాన్తత్వేనావిరోధః స్యాత్। కథం వా
భేదాభాదజ్ఞానయోరన్యత్రావధారితం పరస్పరప్రతిబన్ధకత్వం పరిభూయ ప్రథమం
తయోరేకసత్తేఽప్యపరోత్పత్తిప్రసఙ్గ ఇతి సఙ్కటప్రవిష్టత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానం శబ్దనిత్యత్వే
ప్రమాణయితుం న శక్యతే। ననేవముత్పత్తిమత్త్వాదినాప్యనిత్యత్వసిద్ధిః కథమ్। ఇత్థమ్ ,
ఉత్పాదాదిబుద్ధిప్రత్యభిజ్ఞయోరప్యవశ్యం విషయభేదః, ఏకవిషయత్వే
విరోధేనైకానన్తరమపరానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్। ఏవఞ్చ భేదే భాసమానే ప్రత్యభిజ్ఞాయాః
సజాతీయత్వం విషయో న వ్యక్త్యభేదః। న చైవం వర్ణస్తజ్జనకకణ్ఠతాల్వాద్యభిఘాతాభావాదితి
వాచ్యమ్। తజ్జాతీయత్వప్రతీతేరపి సోఽయమిత్యాకారదర్శనాత్ యథా సైవేయం గాథా
తదేవేదమౌషధం బహుభిః కృతం మయాపి ప్రత్యహం క్రియమాణమస్తీత్యాదౌ। న హి
తావద్వర్ణమాత్రమానుపూర్వ్వీ, జరా-రాజా-నదీ-దీనా-దిషు తన్నానాత్వాత్, కిన్తు
తదుచ్చారణానన్తరముచ్చారణం తజ్జ్ఞానానన్తరం జ్ఞానం వా తచ్చ నానేతి తద్వతీ గాథాపి
నానైవ। నచాభేదే భాసమానే ఉత్పాదాదిబుద్ధిరేవాన్యస్యోత్పాదాదికమవగాహతే,

గకారగతత్వప్రతీతేర్భాన్తత్వప్రసఙ్గాత్। న చేష్టాపత్తిః, అభేదే భాసమానే తద్విరుద్ధధర్మావత్వభ్రమానుదయాత్, వినిగమకాభావేనోభయస్యాపి యథార్థత్వాచ్చ, కుతస్తర్హి తస్యా అభేదో విషయః, యత్ర ప్రథమం న భేదప్రథా అతఏవ భేదసత్త్వే తదజ్ఞానాత్ క్వచిత్ సా భ్రాన్తా, తస్మాదత్ర భేదప్రతీతిస్తదితరబాధకాబాధ్యా తత్ర ప్రత్యభిజ్ఞైవ న భవతి భవన్తి వా తజ్జాతీయత్వమాలమ్బతే, న తు భ్రాన్తా, విశేషదర్శనే భ్రమానుదయాత్। అపి చ యథా శఙ్ఖాదిధ్వనీనాం ఉత్పత్తి-వినాశప్రత్యయాత్ తారత్వాదివిరుద్ధధర్మసంసర్గాచ్చానిత్యత్వే సైవేయఙ్గుర్జరీత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞా తజ్జాతీయత్వవిషయా తథా వర్ణప్రత్యభిజ్ఞాపి। అన్యథా ధ్వనయోఽపి నిత్యాః స్యుః ఉత్పత్తి-వినాశ-తారత్వాదిప్రతీతీనాం ప్రత్యభిజ్ఞానబలేనౌపాధికత్వాత్। న చ వర్ణేషు తారత్వేనైవ భాసమానా ధ్వనయఉపాధయః సమ్భవన్తి, న తు ధ్వనిషు తజ్జాతీయోఽయమితిస్యాత్ న తు సోఽయమితి వాచ్యం। వర్ణోచ్చారణదశాయామపి గుర్జరీతాదిజనకానామభావాత్। తస్మాత్ ఉత్పత్తి-వినాశతారత్వాదిప్రత్యయస్య ప్రత్యభిజ్ఞానస్య చ తుల్యత్వే ద్ధయోరపి నిత్యత్వమనిత్యత్వం వా। న చోభయోరపి నిత్యత్వమేవ, ఉక్తన్యాయేన ప్రత్యభిజ్ఞాయాస్తజ్జాతీయత్వవిషయత్వాత్। కిఞ్చ యది వ్యఙ్గ్యః శబ్దః స్యాత్ తదా బాహ్యలోకాభావే ఘటస్యేవ వ్యఞ్జకాభావే శబ్దస్యానుపలమ్భాత్ తత్సంశయః స్యాత్, న త్వేవాదానీం శబ్దో నాస్తీతి నిశ్చయః తస్మాద్వర్ణో న నిత్యోఽనిత్యో వా సత్త్వే సత్యుత్పత్తిమత్త్వాత్, అస్మదాదిబహిరిన్ద్రియయగ్రాహ్యత్వే సతి జాతిమత్త్వాత్, అస్మదాదిప్రత్యక్షగుణత్వాద్వా, ఆత్మైకత్వప్రత్యక్షత్వపక్షే ప్రత్యక్షవిశేషగుణత్వాత్, వ్యాపకసమవేతప్రత్యక్షవిశేషగుణత్వాత్, అనాత్మప్రత్యక్షగుణత్వాత్, అవ్యాప్యవృత్తిత్వాత్, ఈశ్వరజ్ఞానఇచ్ఛ న తథా, తత్రత్వయోకకారణాభావాత్, బహిరిన్ద్రియవ్యవస్థాహేతుగుణత్వాత్, భూతప్రత్యక్షగుణత్వాత్, ఉత్కర్షాపకర్షా। శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తజాతిమత్త్వాదేత్యాది, రసత్వాదివ్యాప్యజాతేర్నానాత్వేఽపి తాదృశప్రవృత్తినిమిత్తత్వస్య సాధారణ్యాత్। న చాత్ర సాఘనావచ్ఛిన్నస్య పక్షధర్మావచ్ఛిన్నస్య వా సాధ్యస్య వ్యాపకః స్పర్శవత్సమవ్యత్వం ఉపాధిః, సర్వత్ర వర్ణాత్మకశబ్దపక్షీకరణే వ్యోమగుణేష్వనిత్యేషు ధ్వనిషు సాధ్యావ్యాపకత్వాత్స్పర్శవత్పదస్య పక్షమాత్రవ్యావర్తకత్వేన పక్షేతరత్వాచ్చేతి। యదా చ వర్ణా ఏవ న నిత్యాస్తదా కైవ కథా పురుషవివక్షాధీనానుపూర్వ్యాదివిశిష్టవర్ణసముహరూపాణాం పదానామ్ , కుతస్తశఇచ్ఛ తత్సమూహరూపస్య వావయస్య కుతస్తమాఇచ్ఛ తత్సమూహస్య వేదస్యేతి।

ఇతి శ్రీమద్ధర్మేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దాఖ్యతురీయఖణ్డే శబ్దానిత్యతావాదసిద్ధాన్తః॥

అథోచ్ఛిన్నప్రచ్ఛన్నవాదః తథాపి పరతన్త్రపురుషపరమ్పరాధీనతయా ప్రవాహావిచ్ఛేదమేవ నిత్యత్వం బ్రూమః ఇతి చేత్, న, స్మృత్యాచారానుమితానాం శాఖానాముచ్ఛేదదర్శనాత్। స్యాదేతత్, వివాదపదమపూర్వ్యబోధికా స్మృతిః స్మృత్యర్థానుభవజనకవేదమూలా అవిగీత-

మహాజనపరిగృహీతస్మృతిత్వాత్ ప్రత్యక్ష వేదమూలకస్మృతివత్, వేదమూలకత్వఞ్చ
వేదజన్యానుభవజన్యత్వం జ్ఞానద్వారా జ్ఞాయమానస్యైవవేదస్య
స్మృతిహేతుతయానుమానం, కువిన్దస్యేవ జ్ఞానాదివ్యవహితస్య పటే, న తు కారణకారణతా,
వేదే సత్యేవ తత్ర్పతిసన్ధానే స్మృతిప్రణయనాత్, వేదార్థస్మృతితా చ ప్రసిద్ధిసిద్ధా,
స్మృత్యర్థశ్చ స్మృతిత ఏవ ఉపస్థితః। న చ మృత్యర్థబోధకవేదానుమానే
స్మృత్యర్థరూపవేదార్థస్య విషయత్వాత్ వేదోఽనువాదకః జ్ఞానాన్తరోపనీతస్య విశేషణత్వేన
విశిష్టబుద్ధిసమ్భవాత్, పాకకృతౌ మానసప్రత్యక్షాయాం పాకస్య సంజ్ఞాసంజ్ఞిజ్ఞానే సంజ్ఞాయా
జ్ఞానయథార్థత్వే తదనువ్యవసాయే భ్రమవిషయస్యేవ, అన్యథాభ్రాన్త-భ్రాన్తిజ్ఞసజ్కరాపత్తిః న
తు శబ్దార్థోఽనుమానస్య విషయః తస్యాసిద్ధత్వేనాజనకతయా స్మృత్యవ్యాపకత్వాత్। స చ వేదో
నిత్యమనుమేయ ఏవానుమితాదేవార్థమవధార్య్య స్మృతిప్రణయనసమ్భవాత్।
ననూ్వసంసారమపఠితస్య న వేదత్వం ఉత్పత్తితోఽభివ్యక్తితో
మౌనిశ్లోకవదభిప్రాయతీవానుపూర్వీహీనవర్ణమాత్రస్య నిరర్థకత్వాత్।
జ్ఞానజనకసమభివ్యాహారస్యానేకత్వే విశేషాననుమానాచ్చేతి చేత్, న। స్మృత్యర్థజ్ఞాపకత్వేనైవ
జ్ఞాతస్య వేదస్య స్మృత్యర్థానుభావకత్వాత్। న హి శాబ్దబోధే నియతపదానుపూర్వ్వీ హేతుః,
వ్యభిచారాత్। పదస్య వర్ణవిశేషానుపూర్వీనియమేఽపి తత్తవర్ణానుపూర్వ్వీకపదవిశేషత్వేన న
హేతుత్వం హస్త కరాదిపదానాం ప్రత్యేకం వ్యభిచారాత్। కిన్త్వవ్యభిచారితదర్థజ్ఞాపకత్వేన
జ్ఞాతస్య లాఘవాదావశ్యకత్వాచ్చ, తదర్థజ్ఞాపకత్వజ్ఞానార్థమేవ
క్వచిద్వర్ణక్రమస్వరవిశేషాణాముపయోగః। అతఏవ వర్ణలోపాదౌ కుశమానయేతి సకారసన్ధేహే
లిపావుచ్చారణే వా హస్త-కరసన్ధేహేఽపి వాక్యార్థబోధః। నను క్రమికపదవత్వం వాక్యత్వం। న
చాత్ర పదక్రమః, అనుచ్చార్యమాణతయోచ్చారణాధీనస్య యుగపదనుమీయమానతయా
బుద్ధ్యధీనస్య వా తస్యాభావాదితి చేత్, న హి క్రమికపదవత్వం వాక్యత్వం, గౌరశ్వ
ఇత్యాదావభావాత్ కిన్తు విశిష్టార్థపరశబ్దత్వం తచ్చాత్రాప్యస్త్యేవ। అథానుచ్చార్య్యమాణస్య న
వాక్యత్వం న వా అర్థానుభావకత్వమితి చేత్, న, లిప్యనుమితానామపి వాక్యత్వాత్
అర్థబోధకత్వాచ్చ, లిపితుల్యా చ స్మృతిః। కిఞ్చ వాక్యముచ్చార్యతే న
తూచ్చారణాద్వాక్యత్వం, అన్యథా వాక్యముచ్చరయేత్యత్రాతనన్వయాపత్తిః అనుచ్చారితి
తమౌనిశ్లోకశ్చ వాక్యం న స్యాదుచ్చారణదశాయాఞ్చ వాక్యత్వే వాక్యస్యాసత్వమేవ స్యాత్
ఏకదా తావత్పదానాం ఉచ్చారణాభావాత్। న చ కృత-క్రియమాణ-కరిష్య-మాణోచ్చారణస్య
వాక్యత్వం, సముదాయే ప్రత్యేకస్యాభావాత్। తస్మాదర్థవిశేషజ్ఞాపకత్వేనైవ జ్ఞాతాదర్థవిశేషధీః।
అత ఏవాస్తి వహ్నిలిఙ్గమితిశబ్దాత్ ప్రతీతే ధూమే వహ్నేరనుమానం, న తు తదర్థజ్ఞాపకత్వేన
జ్ఞాతాత్ పదాదర్థజ్ఞానమాత్రం స్యాత్ న తు సంసర్గధీః, ఘటః కర్మత్వమానయనం భావనా
తద్బోధకమితి జ్ఞానేఽపి ఘటమానయేతివాక్యాదివాన్వయబోధాభావాత్।
ఏవఞ్చాన్వప్రకారకర్మ్మత్వాద్యుపస్థాపకవిభక్త్యాదిమత్పదవిశేషస్య తదుత్థాపితాకాఙ్ఞాదేశ్చ
జ్ఞానం వాక్యార్థధీహేతురతో న తర్వినా జ్ఞాపకత్వమాత్రేణ జ్ఞాతాదర్థధీః, హస్త-కరాదిసన్ధేహే
కుశమానయేత్యాదౌ విభక్త్యాదిజ్ఞానాదేవ వాక్యార్థానుభవ ఇతి, మైవం, న హి

తత్తద్విభక్త్యాదిమత్పదవిశేషత్వేన వాక్యార్థధీహేతుత్వం, అననుగమాత్, కిన్తు ఘటః
కర్మత్వమిత్యాద్యన్వయవిరోధిపదాజన్యపదార్థోపస్థితిస్తథా సా చేహాప్యస్తి వస్తుతస్తు
నానాపదాత్ పదార్థోపస్థిత్యనన్తరం వాక్యార్థవోధే తథైవ సామగ్రీ
అనుమితవేదాద్వాక్యార్థానుభవే విలక్షణైవ సా స్మృత్యర్థజ్ఞాపకత్వేనైవ జ్ఞాతస్య
స్మృత్యర్థానుభావకత్వాత్ ధర్మగ్రాహకప్రమాణేన తస్య తథైవ సిద్ధత్వాత్।
తవశవరస్యేవాశరీరస్య కర్తృత్వే। అతఏవ వర్ణపద
విభక్త్యాదివిశేషఘటితత్వేనాజ్ఞాతస్యాఖణ్డస్య సఖణ్డస్య వా వాక్యార్థానుభావకత్వాత్
పదార్థస్థానీయస్తస్య వాక్యార్థస్తత్ర వర్ణసమూహః పదం పదసమూహోవాక్యమిత్యత్రాపి తతో
గ్రహః ప్రమాణశబ్దత్వమాత్రేణ తస్య సిద్ధేః అన్యథా కల్పితహేతుం వినా సోఽనుభావక ఇత్యాదౌ
తదసిద్ధావాశ్రయాసిద్ధిః సిద్ధౌ వా బాధః తేన వినైవ సర్వానుపపతిం్త పరిభూయ
తదనుభావకత్వస్య ధర్మగ్రాహకమానసిద్ధత్వాత్। అతఏవ క్వచిత్ స్తుతి-నిన్దాభ్యాం
కల్పితవిధి-నిషేధకవేదార్థమధిగత్య ప్రవృత్తి-నివృత్తీ। అన్యథా విధి-నిషేధకానాం
నానాప్రకారకత్వేన విభక్త్యాదివిశేషవత్పదస్యానుమాతుమశక్యత్వాత్ న తతోఽర్థధీః స్యాత్।
తథాపి వక్తృజ్ఞానానుమానానన్తరమివానుమితానుమానాదేవ
వాక్యార్థసిద్ధేర్లౌకికవాక్యవద్వేదస్యానువాదకత్వం స్యాదితి చేత్, న, ధర్మగ్రాహకమానేన
స్మృత్యర్థజ్ఞాపకతయా జ్ఞాతాత్ సమ్భృతసామగ్రీకత్వేనానుపదమేవ వాక్యార్థబోధోదయాత్
అపేక్షణీయాన్తరాభావాత్, అనుమానస్య వ్యాప్త్యాదిజ్ఞానాపేక్షితత్వేన విలమ్బితత్వాత్। న చ
వేదస్యాపి యోగ్యతాదిజ్ఞానాపేక్షితతయా విలమ్బః, తన్నిరపేక్షబోధకస్యైవ
ధర్మగ్రాహకమానసిద్ధత్వాత్ యోేగ్యతాదివిశిష్టస్యేవానుమానాద్వా, ఏవం
మఙ్గలాచారస్యాదిగీతరిష్టాచారత్వేన కర్తవ్యతామనుమాయ సా కర్తవ్యతా వేదబోధితా
అలౌకికావిగీతశిష్టాచారకర్తవ్యతాత్వాదితి తద్బోధకత్వేనానుమితవేదాత్ కర్తవ్యతాధీస్తతః
ప్రవృత్తిః। ననుస ఆచారోవేదబోధితకర్తవ్యతాధీకః, తాదృశాచారత్వాదిత్యనుమితవేదాత్
నత్కర్తవ్యతాధీః। విభక్త్యాదికం వినానుమితవేదాత్ తత్కర్తవ్యతాజ్ఞానాభావాత్
మఙ్గలమాచరేదిత్యేవంరూపస్య చ వేదస్య నానుమానం తథా వ్యాప్త్యభావాత్ తస్మాత్ తస్య
కర్తవ్యతామనుమాయ తద్బోధకవేదానుమానం, ప్రథమం కర్తవ్యతాజ్ఞానేఽపి వేదానుమానం
అవినాభావాత్। న చ తత ఏవ ప్రత్యక్ష వేదానుమానం, ప్రత్యక్షత్వే ఉచ్చైదానుపపత్తేః
శాఖాన్తరవత్। యత్తు అష్టకాః కర్తవ్యాః కార్యా అష్టకా ఇత్యేవంరూపమేవ వాక్యమనుమేయం
ఉపస్థితత్వాత్, ఏవఞ్చ తత్రైవార్థే ప్రతిపురుషమన్యాన్యవేదానుమానం న దోషాయ
ఏకార్థానేకపదోపస్థితౌ వానేకవాక్యానుమానమేవేతి। తన్న। ఆచారతో వేదానుమానే
మఙ్గలమాచరేదిత్యాద్యన్యతరోపస్థితౌ నియమాభావాత్। అనేకవేదకల్పనే చ
స్వానుభవవిరోధః, మనుస్మృతిమూలఞ్చానేకం వాక్యం నావశ్యకమితి
కథమాధునికోఽనేకమనుమినుయాత్। న చ స్మృత్యర్థబోధకోవేదః స్మృతిసదృశ
ఏవానుమేయః నియమతః స్మృతేరుపస్థితత్వాత్ ఇతి వాచ్యం తదర్థస్మృతేరపి
నానాప్రకారత్వాత్ తస్య చ ప్రదోషాదౌ అనుచ్చరితవేదస్యేవ వేదత్వం శ్రోత్రగ్రహణార్హతయా

చ శబ్దత్వం వాక్యత్వమర్థబోధకత్వాదిత్యేతదేవ యుక్తం స్మృత్యాచారేణ చానుమితో వేదోఽర్థం బోధయతీతి పూర్వపూర్వేణానుమితవేదాత్ ఉత్తరోత్తరస్మృత్యాచారావితి నాన్ధపరమ్పరా శబ్దార్థశరక్తిగ్రహవత్ స్వతః ప్రమాణమూలకత్వాత్। తస్మానిత్యానుమేయత్వం వేదస్య న తూచ్చేద ఇతి। అత్రోచ్యతే।ఉచ్చిన్న వేదాదర్థం ప్రతీత్య స్మృత్యాచారయోరుపపత్తేః న సామగ్ర్యన్తరకల్పనం అత ఏవ నాశ్రయాసిద్ధిర్బాధో వా
స్మృత్యాచారానుమితవేదస్యాస్మాభిరభ్యుపగమాత్। ఇదానీఇ స్మృతేరర్థం ప్రతీత్యాచారాచ్చ కర్తవ్యతామనుమాయ ప్రవృత్తిః। న చైవం కిం వేదేనేతి వాచ్యమ్। తుల్యత్వాత్ అవినాభావాచ్చ తత్కల్పనం తుల్యం తథాచ
స్మృత్యాచారయోర్వేదజన్యానుభవమూలత్వానుమానాదేవ పక్షధర్మతాబలాత్ ప్రత్యక్ష వేదమూలకత్వసిద్ధిః। అన్యథా తస్యానుభవకత్వాభావేన మూలత్వానుపపత్తేః। తస్మాత్ స్మృత్యాచారానుమితో వేదః ప్రత్యక్షోఽధ్యయనవిషయశ్చ వేదత్వాత్ సమ్మతవత్, అన్యధా సామగ్ర్యన్తరకల్పనే గౌరవప్రసఙ్గః। నను స్తుతి-నిన్దార్థవాదేన కల్పితాత్ విధి-నిషేధకవాక్యాత్ కథమర్థమవగమ్య ప్రవృత్తి-నివృత్తీ, న హి తత్ర వర్ణ-పద-విభక్తి-విధి ప్రత్యయక్రమవిశేషాణామనుమానం సమ్భవతి, వ్యభిచారాదితి చేత్, న, స్తుతి-నిన్దావాక్యాభ్యాం ప్రవృత్తి-నివృత్తిపరాభ్యాం ప్రవృత్తి -నివృత్తిహేతురర్థఏవ కల్ప్యతే లాఘువాత్ న తు విధాయక-నిషేధకవాక్యం గౌరవాత్ ఉక్తదోషాచ్చ యత్ర చార్థవాదాదేవ తదర్థవగమః "
"తరతి మృత్యుమిత్యాదౌ తత్ర న తత్కల్పనాపి। అథ తస్యాధ్యయనవిషయత్వే శాఖాన్తరవత్వాత్ వహుభిర్మేధావిభిరాధ్యాత్మికశక్తిసమ్పన్నైర్ధియమాణశాఖాయా ఉచ్చేదాసమ్భవ ఇతి చేత్, న, ఏకస్య న సకలశాఖాధ్యయనే శక్తిరిత్యేకేనేవాపరైరపి తదనధ్యయనే శాఖోచ్చేదసమ్భవాదేకానధీతాయా అపరాధ్యయనవిషయత్వనియమే మానాభావాత్ శాఖాత్వస్యేవ ప్రత్యక్ష శాఖాత్వస్యాప్రయోజకత్వాత్। యద్యపి వేదసహస్రశాఖావిదో వ్యాసాదయః సన్త్యేవ, తథాప్యధ్యయనాభావ ఏవ శాఖోచ్చేదః। నను శాఖోచ్చేదే వర్ణ-పదవాక్యహానిశఙ్కయా ప్రత్యక్ష వేదాదపి వాక్యార్థ-ప్రయోగయోరనిశ్చయే వైదికవ్యవహారమాత్రం లుప్తేతేతి చేత్, న, శ్రూయమాణమాత్రస్యైవ మహాజనపరిగృహీతత్వాత్ తన్మాత్రబోధితాజ్ఞేతికర్తవ్యతయైవ శిష్టైరనుష్ఠీయమానత్వాచ్చ తదర్థనిశ్చయాత్। న చ ఉచ్చిన్న శాఖాబోధితేతికర్తవ్యతాశఙ్కయా ఏకస్మిన్నపి కర్మణ్యనాశ్వాసప్రసఙ్గః, నానాశాఖేతికర్తవ్యతాపూరణీయత్వాత్ తస్యేతి సామ్ప్రతం, సన్తి హి తత్తత్కర్మణి నానాశాఖాబోధితసకలేతికర్తవ్యతాబోధనాయైనమేవ కాలక్రమభావినమనాశ్వాసమశఙ్కమానైర్మహర్షిభిః ప్రణీతా మహాజనపరిగృహీతాః స్మృతయఇతి నానాశ్వాసః అన్యథా ఏకస్య సకలశాఖానవగమాత్ శాఖాన్తరబోధితేతికర్తవ్యతాసంశయేనైకశాఖాతో నార్థనిశ్చయః స్యాత్। యత్తు విభక్త్యాదిమత్తత్తత్పదానాం తత్సముదాయానాఇ ప్రత్యక్షత్వన్తేష్వపి కశ్చిద్వేదః తత్రాయం సముదాయో వేద ఇత్యనిశ్చయ ఏవ నిత్యానుగేయార్థః, వేదత్వం వా తత్రానుమేయమితి, తన్న ప్రత్యక్ష వేదాతిరిక్తవాక్యే తదభియుక్తానాం మహాజనానాం

వేదత్వాభావనిశ్చయాత్। అత ఏవ వేదత్వం తత్ర నానుమేయం బాధాత్ విశిష్య పక్షాజ్ఞానాచ్చ
ధర్మవేదనాజనకత్వఇచ్చ వేదత్వం నానుమేయం తజ్జనకత్వస్య ప్రత్యక్షత్వాత్,
నాధ్యయనవిషయత్వం తదభావాత్, న జాతిరనభ్యుపగమాదితి। స్యాదేతత్
స్మృత్యాచారయోర్వేదమూలత్వే తత్రోచ్చేదాదివివాదస్తదేవ త్వసిద్ధం, తథా హి
వేదసమానార్థా మహాజనపరిగృహీతా చ స్మృతిః స్వార్థోపస్థిత్యనన్తరం
స్మృత్యర్థానుభావకవేదానుమానే లిఙ్గం తథాచ ప్రాథమ్యాత్
సాధ్యప్రసిద్ధ్యర్థముపజీవ్యత్వాచ్చ స్మృతేరేవాపూర్వ్యాదివాక్యార్థజ్ఞానమస్తు కిం వేదేన
తదర్థస్య స్మృతిత ఏవ సిద్ధేః అపూర్వ్యస్యాపి శబ్దేకగమ్యత్వేన స్మృతితోజ్ఞాతస్య
జ్ఞాపకత్వేనానువాదకతాపత్తేశ్చ, సా చ స్మృత్యన్తరాదిత్యనాదిరేత్ర స్మృతిధారావశ్యకీ। అన్యథా
మనుస్మృతేః పూర్వన్తవాపి వేదానుమానం న స్యాత్। సర్వా చ స్మృతిః
స్మృతిజన్యవాక్యార్థప్రమాజన్యత్వేన మహాజనపరిగృహీతత్వేన చ ప్రమాణమితి
నాన్ధపరమ్పరా, ప్రత్యక్షా చ స్మృతిః స్మృతిమూలం నానుమితా
అనుమితవేదవత్తస్యానుభావకత్వాత్। వేదార్థస్మృతితాప్రసిద్ధిస్తు
ప్రత్యక్షవేదమూలస్మృతిసాహచర్యేణ భ్రమాత్ ప్రత్యక్షవేదాబోధితలోభ-
న్యాయమూలస్మృతావివ తాన్త్రికాణాం లిఙ్గభాసజన్యవేదమూలత్వభ్రమాద్వా భవన్తీ న
సమ్భవన్మూలాన్తరాణాం వేదమూలకత్వం కల్పయతి। అథ స్మృతిరివ
తద్వేదమూలకత్వప్రసిద్ధిరపి మహాజనపరిగృహీతా ఏవఇచ్చ సా వేదమూలత్వనిబన్ధనా
అవిగీతమహాజనపరిగృహీతవేదమూలత్వప్రసిద్ధిత్వాత్ ప్రత్యక్షవేదమూలస్మృతౌ
తత్రప్రసిద్ధివత్, ఏవం వేదార్థతాప్రసిద్ధిరపి। అన్యథా మహాజనపరిగృహీతానాదరే వేద-
స్మృత్యోరపి ప్రామాణ్యం న స్యాదితి చేత్, న, యూపహస్త్యాదిస్మృతేస్తత్రప్రసిద్ధౌ
వ్యభిచారాత్,క్లృప్తలోభాదిత ఏవ తత్సమ్భవాత్ విచారకాణాం విప్రతిపత్తేశ్చ తత్ర
తత్రప్రసిద్ధౌ విగానం మహాజనానామితి చేత్, న, అత్రాపి మూలాన్తరసమ్భవాద్విప్రతిపత్తేశ్చ
విగానమేవ తేషాం। అత ఏవ స్మృతీనాం న్యాయమూలత్వే సమ్భవతి వేదమూలత్వసిద్ధావపి
న వేదమూలత్వం। న చ వేదమూలేఽయమితి కృత్వా స్మృతేర్మహాజనపరిగ్రహాత్
తన్మూలత్వం వేదమూలేయమితి ప్రథమం జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్ శక్యత్వే వా కిమనుమానేన। న
చ వేదమూలత్వేన ప్రకారేణ మహాజనపరిగ్రహః, అప్రసిద్ధేః, మన్వాదిస్మృతిత్వేన
పూర్వమహాజనపరిగ్రహేణోత్తరోత్తరేషాం పరిగ్రహాదనుష్ఠానాద్యుపపత్తేః, ఏవం
హొలాకాద్యాచారేఽపి వేదలిఙ్గేనైవ కర్తవ్యతాజ్ఞానోపపత్తేః కిం వేదేన, తదర్థస్య
లిఙ్గాదేవోపపత్తేః। అవిగీతాలౌకికవిషయకశిష్టాచారస్య వేదమూలత్వదర్శనాత్ వేదానుమానే
చావిగీతశిష్టాచారత్వేన భోజనాద్యాచారోఽపి వేదమూలః స్యాత్, వేదం వినాపి
తత్కర్తవ్యతాధీసమ్భవాత్ న తదర్థం వేదఇతి ఇహాపి తుల్యం।
ఆచారకర్తవ్యతానుమానయోరనాదిత్వేనాచారాణాం కర్తవ్యత్వానుమానమూలకత్వాత్
నాన్ధపరమ్పరా। న చ పూర్వానుమానసాపేక్షముత్తరానుమానమితి
స్వతన్త్రప్రమాణమూలకత్వాభావాత్ సా, వ్యాప్తి-పక్షధర్మతాసత్త్వేన సర్వేషాం

స్వతన్త్రప్రమాణత్వాత్। నాపీతరప్రామాన్యాధీనం సర్వస్య ప్రామాణ్యమితి న నిరపేక్షత్వం,
ప్రత్యక్షాదేరపి తథాత్వాపత్తేః। ఏతేనవివాదపదమాచారో నిరపేక్షప్రమాణమూలకః
అవిగీతమహాజనాచారత్వాత్ ప్రత్యక్షవేదమూలాచారవదితి నిరస్తమ్। అనుమానస్య
నిరపేక్షప్రమాణత్వాత్ ప్రమాణమూలత్వేనైవ హేతోరుపపత్తేః నిరపేక్షత్వస్య
గౌరవేణాప్రయోజకత్వాచ్చ। న చ సాపేక్షత్వేన న ప్రమాణతా, వ్యాప్త్యాదిసత్వాత్। అన్యథా
ప్రమాణే నైరపేక్షస్య వైయర్థ్యాత్। న చాచారే వేదమూలత్వప్రసిద్ధేస్తదనుమానం, అసిద్ధేః
వ్యభిచారాదన్యథోపపత్తేశ్చ। న చ వేదమూలత్వేనైవ మహాజనపరిగ్రహాత్తథా, న హి
వేదమూలోఽయమితి కృత్వా మహాజనానాం తత్పరిగ్రహః, వేదమూలత్వస్య ప్రథమం
జ్ఞాతుమశక్యత్వాచ్చక్యత్వే వా కినుమానేన। న చ వేదమూలత్వేనైవ
మహాజనపరిగృహీతోఽయమాచార ఇతి జ్ఞాత్వా తత్ర మహాజనపరిగ్రహః, గౌరివాదసిద్ధేశ్చ।
పూర్వ్వమహాజనపరిగ్రహాదేవోత్తరోత్తరేషాం పరిగ్రహాదనుష్ఠానోపపత్తేః।
తాదృశస్మృత్యాచారయోర్వేదమూలత్వేన వ్యాప్తేర్వేదసిద్ధిరితి చేత్, న,
అసమ్భవన్మూలాన్తరత్వస్యోపాధిత్వాత్। అన్యథా లోభన్యాయమూలస్మృతేరపి
వేదమూలత్వప్రసఙ్గః। అస్తు వా స్మృత్యాచారయోరనాదిత్వం। న చాచారాత్ స్మృతిః
స్మృతేరాచార ఇత్యన్ధపరమ్పరా మూలభూతప్రమాణాభావాత్ ఇతి వాచ్యం।
స్మృత్యాచారయోరుభయోరపి ప్రమాణత్వాత్। అన్యథా న తతో వేదానుమానమపీతి। ఉచ్యతే।
ప్రలయే పూర్వ్వస్మృత్యాచారయోరుచ్ఛేదాత్ సర్గాదౌ
నిత్యసర్వజ్ఞేశ్వరప్రణీతవేదమూలత్వం స్మృత్యాచారయోః। అన్యథా
మూలాభావేనాన్ధపరమ్పరాప్రసఙ్గః। న మన్వాదీనామతీన్ద్రియార్థదర్శిత్వం,
తదుపాయశ్రవణాదేస్తదానీమభావాత్। పూర్వసర్గసిద్ధసర్వజ్ఞమన్వాదయ ఏవ తే ఇతి చేత్,
న, ప్రమాణాభావాత్। స్మృత్యాచారయో; ప్రమాణమూలత్వమేవ తత్కల్పకమితి చేత్, న,
ప్రతిసర్గం తేషామన్యాన్యత్వకల్పనే గౌఖమిత్యేకస్యైవ నిత్యసర్వజ్ఞస్య కల్పనాత్। న చ
స్మృతయ ఏవ తత్ర్పణీతాః, తాసాం మన్వాదికర్తృకత్వేన స్మృతౌ బోధనాత్ స్మృతావేవ
స్మృతీనాం వేదమూలత్వస్మరణాచ్చ। ఏవఞ్చ
స్మృత్యాచారయోర్మహాజనపరిగ్రహద్వేదమూలత్వసాధకమపి భగవతి ప్రమాణం। అత ఏవ "
"ప్రతిమన్వన్తరఞ్చైషా శ్రుతిరన్యావిధీయతే" " ఇత్యాగమోఽపి। ఏవఞ్చ పూర్వం
ప్రత్యక్షమూలావేవ స్మృత్యాచారౌ, అగ్రే చ కాలక్రమేణాయురారోగ్య బల-శ్రద్ధా-గ్రహణ-
ధారణాదిశక్తేరహరహరపచీయమానత్వాత్ తదధ్యయనవిచ్ఛేదేన శాఖోచ్ఛేదాత్
స్మృత్యాచారాభ్యామేవ కర్త్తవ్యతామధిగత్య ప్రకృతిః। ననేవం స్మృతిరస్తు
వేదమూలామఙ్గలాద్యాచారరూవీశ్వరాదేవ భవిష్యతి ఘట-లిప్యాదిసమ్ప్రదాయవదితి చేత్,
న, బహువ్యాపారఘటితస్య తత్తదాచారస్య గురుత్వేన మఙ్గలమాచరేదిత్యాదివాక్యస్యైవ
లాఘవేన కల్పనాత్। న చ మఙ్గలాదిపదశక్తిగ్రహార్థమాచార ఆవశ్యక ఇతి వాచ్యం।
స్వర్గాదిపదవద్వాక్యార్థే తదుపపత్తేః। అత ఏవ యత్ర వచనమాత్రాత్
పరప్రతిపత్తిస్తత్రనాచారః పరీక్షకాణాం, తస్య చ వేదత్వం నేశ్వరప్రణీతత్వేన

శక్తిగ్రహణార్థతద్వచనే వ్యభిచారాత్, కిన్తు తాదృశాచారస్య వేదమూలత్వనియమాదితి।
స్యాదేతత్, ప్రలయే సత్యేవమేవ తత్ స ఏవ తు నాస్తి ప్రమాణాభావాత్ ఇతి చేత్, న, కాల-
కపాలాన్యావృత్తిఘటప్రాగభావః కార్యద్రవ్యానాధారాధారః
కార్యద్రవ్యానధికరణకార్యాధికరణవృత్తిర్వా అభావత్వాత్ ఆకాశవత్యాన్యోభావవదితి
వృత్తప్రలయసాధనాత్। ఏవమేవ ఘటధ్వంసం పక్షీకృత్యాగామిప్రలయసాధజం।
యద్వాఘటః కార్యద్రవ్యానధికరణకార్యాధికరణవృత్తిధ్వంసప్రతియోగీ కార్యత్వాచ్చబ్దవత్।
యద్వాకార్యద్రవ్యత్వం కార్యద్రవ్యానధికరణకార్యాధికరణవృత్తిధ్వంసప్రతియగివృత్తి
కార్యమాత్రవృత్తిత్వాత్ శబ్దత్వవత్। యద్వాఏకకాలీనాః సర్వే పరమాణవః
సమగ్రోపాదేయప్రబన్ధశూన్యా ఆరమ్భకత్వాత్ నష్టపవనారమ్భకపరమాణువత్। సర్వత్ర
పక్షతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నం సాధ్యం ప్రతీయతే ఇతి ఏకకాత్వే శూన్యతా లభ్యతే। న చ
పవనపరమాణూనామపి పక్షత్వేనాంశతః సిద్ధసాధనం, పక్షధర్మతాబలలభ్యసాధ్యప్రతీతేః,
అమేదానుమానవచ్చ పక్షస్య దృష్టాన్తత్వావిరోధః। యద్వాపరమాణవః
కార్యద్రవ్యానధికరణవృత్తికార్యవన్తః నిత్యద్రవ్యత్వాత్ ఆకాశవత్, భూగోలకసన్తానోఽయం
భూగోలకసన్తానానధికరణవృత్తిధ్వంసప్రతియోగీ కార్యత్వాత్ ఘటవత్। యద్వా
ఏతత్కర్మాతిరిక్తానికర్మాణి ఏతత్ప్రతివన్ధకప్రతిబధ్యాని కర్మత్వాత్ ఏతత్కర్మవత్। న చాత్ర
వ్యభిచారశఙ్కా, సర్వేషామేవంరూపత్వాదనేవమ్భావే చ స్వభావప్రధ్వత్వాత్। అన్యథా
నియమేఽపి నియమాన్తరాపేక్షాయామనవస్థితేః। ఆగమోఽప్యముమేవార్థం సంవదతీతి కృతం
ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా॥

ఇతి శ్రీమధ్ధఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డే ఉచ్ఛిన్నప్రచ్ఛన్నవాదః॥

శబ్దఖణ్డే విధివాదః ఆచారమూలత్వం వేదస్య ప్రవర్తకజ్ఞానజనకత్వేన భవతీతి ప్రవర్తకజ్ఞానం
నిరూప్యతే । తత్రాభిధాసఙ్ఘ్పూర్వభావనాజ్ఞానం న ప్రవర్తకమ్, తస్మిన్ సత్యపి అప్రవృత్తేః,
అసత్యపి ప్రవృత్తేశ్చ । కార్యత్వజ్ఞానం ప్రవర్తకమితి గురవః। తథాహి జ్ఞానస్య కృతౌ
జన్యాయాం చికీర్షాతిరిక్తం న కర్తవ్యమస్తి। తత్సత్త్వే కృతివిలమ్బే హేత్వన్తరాభావాత్ । చికీర్షా
చ కృతిసాధ్యత్వప్రకారికా కృతిసాధ్యక్రియావిషయేచ్ఛా। పాకం కృత్యా సాధయామీతి
తదనుభవాత్ । సా చ స్వకృతిసాధ్యతాజ్ఞానసాధ్యా। ఇచ్ఛాయాః
స్వప్రకారకధీసాధ్యత్వనియమాత్। అత ఏవ స్వకృతి సాధ్యే పాకే ప్రవర్తతే , న
తిష్ఠసాధనతాజ్ఞానసాధ్యా। స్వకృత్యసాధ్యే చికిర్షాపత్తేః। స్వకృత్యసాధ్యత్వజ్ఞానం
ప్రతిబన్ధకమితి చేత్ , న । తదభావకారణత్వే గౌరవాత్ । అథాభావ ఉభయసిద్ధః
కృతిసాధ్యతాధీరసిద్ధేత్యతో న లాఘవావసర ఇతి చేత్ , న । యత్ర శబ్దాదనుమానాద్వా దైవాత్
సా తత్ర లాఘవావతారాదిచ్ఛాయాః స్వప్రకారకజ్ఞానసాధ్యత్వనియమేన
కృతిసాధ్యత్వజ్ఞానస్యావశ్యకత్వాచ్చ జనకజ్ఞానం విఘటయత ఏవ జ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకత్వాచ్చ
। వ్యాప్తిజ్ఞానవిఘటనద్వారా అనుమితిప్రతిబన్ధకానైకాన్తికజ్ఞానవత్ । అన్యథా
స్వకృత్యసాధ్యత్వానిష్టసాధనత్వోపేక్షణీయత్వనిష్ప్రయోజనత్వజ్ఞానం ప్రతిబన్ధకం
క్రియాజ్ఞానమేవ ప్రవర్తకం కల్ప్యేత । నను సనో ధాత్వర్థగోచరేచ్ఛావాచిత్వాత్ లాఘవాచ్చ

కృతావిచ్ఛా చికీర్షా । సా చ వృష్టావివేష్టసాధనతాజ్ఞానాదితి చేత్ , న । వహ్నినా
సాధయామీతివత్ కృత్యా సాధయామీతీచ్ఛాయాః కృతః పూర్వమనుభూయమానాయాః
సనన్తావాచ్యత్వేన గౌరవేణ చ ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యత్వాత్ । కిఞ్చ పాకం చికీర్షతీత్యత్ర
ప్రాధాన్యేన పాకస్యేచ్ఛా విషయత్వమనుభూయతే న తు కృతేః। ధాతోశ్చ
సన్ప్రత్యయాభిధేయేచ్ఛాప్రకారవాచిత్వమ్, ఓదనం బుభుక్షత ఇత్యత్ర భోజన
విశేషతయౌదనస్యేచ్ఛావిషయత్వానుభవాత్ । ఇష్టసాధనత్వేన వృష్టావివ
కృతావిచ్ఛాసమ్భవేఽపి కృతీచ్ఛా న ప్రవర్తికా। కిన్తు స్వకృతిసాధ్యేచ్ఛైవ । ఘటం జానాతి
చికీర్షతి కరోతీతిజ్ఞాన-చికీర్షా-కృతీనామేకవిషయత్వానుభవాత్ । అథ యది కృత్యా
సాధయితుమిచ్ఛా సా తదా చికీర్షితస్య పాకస్యాన్యతః సిద్ధౌ సా నాపగచ్ఛేత్ । న
హ్యుపాయవిశేషసాధ్యత్వేనేచ్ఛోపాయాన్తరాధీనఫలలాభేన నివార్యతే। ప్రీత్యా ధనలాభేఽపి
ప్రతిగ్రహేణ తల్లిప్సాయా అనివృత్తేరితి చేత్ , న । స్వవిషయసిద్ధత్వస్య ఫలేచ్ఛావిచ్ఛేదస్య
చోపాయేచ్ఛావిరోధిత్వాత్ । అస్తి చ తత్ర పాకౌదనయోః సిద్ధత్వమ్ , అన్యోదనేచ్ఛాయాం
పాకచికీర్షా భవత్యేవ। ప్రత్యుతాసిద్ధత్వాత్ కృతావేవేచ్ఛా న విచ్ఛిద్యేత యది
కృతివిషయసిద్ధత్వఫలేచ్ఛావిచ్ఛేదౌ న విరోధినౌ । ప్రీత్యా ధనలాభే చ తదధికధనేచ్ఛా న
విచ్ఛిద్యతే తస్యాసిద్ధత్వాత్ । తత్ఫలేచ్ఛాయాశ్చ సత్త్వాత్ । ధనమాత్రార్థిత్వాచ్చ ప్రీత్యా
ధనలాభేఽపి ప్రతిగ్రహేణ తల్లిప్సా నాస్త్యేవ, ధనమాత్రస్య సిద్ధత్వాత్ । కిఞ్చిద్విశేషసిద్ధ్యైవ
హి సామాన్యేచ్ఛావిచ్ఛేదః। అన్యథా సకలస్వవిషయసిద్ధేరసమ్భవేన తద్విచ్ఛేదో న స్యాదేవ ।
వస్తుతస్తు క్రియానుకూలా కృతిరిష్టోపాయ ఇతి జ్ఞానే క్రియాయాః
కృతిసాధ్యత్వమిష్టోపాయత్వఞ్చ భాతం క్రియాద్వారైవ కృతేరిష్టసాధనత్వాదితి తద్బోధాత్
కృతావివ కృతిసాధ్యత్వేన క్రియాయామపి సైవేచ్ఛేతి చికీర్షాయాం
కృతిసాధ్యత్వప్రకారనైయత్యమతః కృతిసమానవిషయచికీర్షాత్వేన చికీర్షాయాః
కృతికారణత్వమ్, న తు కృతీచ్ఛాత్వేన, భిన్నవిషయతయా గౌరవాత్। తథాపి యేన రూపేణ
యస్యేష్టసాధనత్వం తేన ప్రకారేణ తత్రైేచ్ఛా, యథా స్వకేదారవృష్టిత్వేన ఇష్టసాధనత్వాత్
తథైవేతి, తథా కృతిసాధ్యత్వేన పాకస్యేష్టసాధనత్వమతః కృతిసాధ్యత్వేన తత్రేచ్ఛా
భవతీతి, కృతౌ కృతివిషయే వా చికీర్షాయాం న వృష్టీచ్ఛా । విలక్షణ సామగ్ర్యన్తరకల్పనమితి
చేత్ , భవేదేవమ్ , యది కృతిసాధ్యత్వేన పాకస్య ఓదనసాధనతా స్యాత్ । న చైవం గౌరవాత్ ।
కిన్తు పాకత్వేన , స తు కృతిం వినా నేత్యన్యదేతత్ । వహ్నినా సాధయమీతివత్ కృత్యా
సాధయామీతీచ్ఛా ఇష్టసాధనతాజ్ఞానదేవేతి చేత్ , తర్హి తత్ర వహ్నిసాధ్యతాజ్ఞానవదత్రాపి
కృతిసాధ్యత్వజ్ఞానం కారణమావశ్యకమ్। కృతౌ చానుభవసిద్ధచికీర్షాధీనత్వం విశేషః। తేన
ప్రాణపఞ్చకసఞ్చారే జీవనయోనికృతిసాధ్యే న ప్రవృత్తి। అన్యథా
కృతిసాధ్యేష్టసాధనతాపక్షేఽపి తత్ర ప్రవృర్తేత । నను చికీర్షాధీనత్వస్యోపలక్షణత్వే
ఉపలక్ష్యమాత్రగతానతిప్రసక్తధర్మాభావాత్ కృతిమాత్రస్య చాతిప్రసఙ్గాత్ తత్తత్కృతివిశేషా
ఉపలక్ష్యాః । తథా చ తదననుగమాత్ ప్రవృత్త్యననుగమః। విశేషణత్వే చికీర్షాయాం ప్రవృత్తౌ
చ చికీర్షాజ్ఞానకారణత్వే గౌరవం ప్రమాణాభావశ్చ । కిఞ్చ చికీర్షాసాధ్యావస్థాయాః కృతేః

సిద్ధావస్థసాధనత్వవిరోధేన కృతిసాధ్యతా పాకాదౌ న జ్ఞాయేతేతి చేత్ , న । అస్తి హి కృతివిశేషో మానసప్రత్యక్షసిద్ధోజీవనయోనిప్రయత్నవ్యావృత్తశ్చికీర్ష్యోపలక్ష్యః యత్ర చికీర్షాకారణత్వగ్రహః । స చ తవ జాతిరూపః। మమ త్వనుగతకాణోపాధిరూపః । ఏవఞ్చ చికీర్షాధీనత్వేనానుగతేన కృతివిశేషాణముపలక్ష్యాణామనుగతత్వమపి । యథా గోత్వేన తటస్థేనోపలక్షితా మహిష్యాదివ్యావృత్తధానకర్మవ్యక్తివిశేషాः ధేనుపదేనోచ్యన్తే, న తు గోత్వమపి , తథా చికీర్షాపి। ఏవం జీవనయోనియత్నవ్యావృత్తకృతివిశేషాణాం కృతిత్వేన జ్ఞానం కారణమితి నాననుగమः । నను కృతిసాధ్యే న కృతిÐవశేషణమసత్త్వాత్ । సత్త్వే వా కృతౌ సత్యాం జ్ఞానమ్ , జ్ఞానే చ కృతిరిత్యన్యోన్యాశ్రయः। నోపలక్షణమతిప్రసఙ్గాదితి చేత్ , న । కృతిర్హి జ్ఞానే విషయతయా విశేషణమేవ । సాధ్యే చ పరిచాయకతయోపలక్షణమ్ । అన్యథా ఇష్టసాధనేఽపీష్టం న విశేషణమసత్త్వాత్ । నోపలక్షణమతిప్రసఙ్గాత్ । లిఙ్గజ్ఞానాదౌ వా కా గతిः। నన్వేవం శ్రమేఽపి చికీర్షా స్యాత్తస్యాపి చికీర్షాధీనకృతిసాధ్యత్వాత్ । అత్ర వదన్తి- శ్రమస్తు భోజనాదిక్రియాసాధ్యో న తత్కృతిసాధ్యः। అచికీర్షితత్వాత్। కృతేः స్వధ్వంససాక్షాత్కారాతిరిక్తే చికీర్షావిషయమాత్రే జనకత్వాత్ । న హి భోజనచికీర్షాధీనకృత్యా గమనం సాధ్యతే ఇతి కేచిత్। తన్న । గురుతరభారోత్తోలనే కృత్యసాధ్యే భ్రమాత్ ప్రవృత్తస్య నిగడ◌ నిశ్చలదేహస్య వా కృతౌ సత్యముత్తముత్తోలనచలనక్రియానుత్పాదేఽపి శ్రమానుభవాత్ కృతేరేవ కారణత్వాత్ । న తు తజ్జన్యక్రియాः సుఖే వ్యభిచారాచ్చ । న హి సుఖం కృతికారణచికీర్షావిషయः । ఉపాయచికీర్షాజన్యా హి కృతిः న, తు సుఖచికీర్షాజన్యా । చికీర్షాజన్యకృతిసాధ్యత్వం న శ్రమే ద్వేషయోనిప్రయత్నాదపి తదుత్పత్తేరిత్యపరే।తన్న । శత్రబధస్యేష్టసాధనత్వేన చికీర్షాజన్యకృతిసాధ్యత్వాత్। ద్వేషస్య యత్నాజనకత్వాత్ , ద్వేషసిద్ధిస్తు శత్రుం ద్వేష్మీత్యనుభవబలాత్ । యత్తు శ్రమः కృతిత్వేన కృతిసాధ్యో, న చికీర్షాధీనకృతివేన । యద్యచికీర్షితేఽపి శ్రమే చికీర్షాధీనకృతిత్వేన కారణతా స్యాత్ తదా చికీర్షితమేవ భోజనం కృత్యా సాధ్యతే నాచికీర్షితం గమనాదీతి న స్యాత్ । శ్రమవధ్దమనేఽపి తజ్జన్యత్వప్రసఙ్గాత్ । భోజనాదిశ్చ చికీర్షాధీనకృతివిశేషాత్ , స హి కృతిమాత్రం వ్యభిచరతి జీవనయోనికృతేస్తదనుత్పాదాత్ । యద్వా శ్రమో న భోజనకృతిసాధ్యः, కిన్తు తన్నిరన్తరోత్పన్నాజ్జీవనయోనిప్రయత్నాదేవేతి ।తన్న । న హి కర్తృవేన తత్ర్పమజనకత్వమ్ , నాపి కృత్యన్తరాదేవ శ్రమోత్పత్తిः । జీవనయోనిప్రయత్నే సత్యపి భారోద్వహ్నాదికర్మ కుర్వతస్తాదృశశ్రమాననుభవేన తస్య శ్రమాజనకత్వాత్ । తస్మాత్ భోజనాదివత్ శ్రమవిశేషాణామపి భోజనాదికృతిసాధ్యత్వమనన్యగతికత్వాత్ । సుప్తస్య స్వేదాద్యనుమితः శ్రమः తజ్జన్య ఇతి చేత్ ,న । స్వేదాదేः శ్రమాన్యహేతుకత్వాత్। అన్యథా జాగరేఽపి తదనువృత్తౌ శ్రమానువృత్తిప్రసఙ్గాత్ ఇతి। మైవమ్ , స్వేచ్ఛాధీనత్వస్య కృతివిశేషణత్వాత్ । శ్రమశ్చ నియమతోఽన్యేచ్ఛాధీనకృతిసాధ్యः। శ్రమే దుఃఖత్వేనేచ్ఛావిరహాత్ అత ఏవాన్యేచ్ఛాజన్యకృతిసాధ్యత్వేన శ్రమో నాన్తరీయక ఇత్యుచ్యతే । స్వచికీర్షాధీనత్వన్తు న కృతౌ విశేషణమ్ , గౌరవాత్ । అన్యే తు కృతిగతం ధర్మాన్తరమేవ ఉద్దేశ్యత్వమ్ , తద్విశిష్టకృతిసాధ్యశ్చ న శ్రమः, అచికీర్షితత్వాత్ , కిన్తు

కృతిమాత్రసాధ్యః । అత ఏవ కష్టం కర్మేత్యనుభవోలోకానాం। అత ఏవ కష్టం కర్మేత్యనుభవో
లోకానామ్। ఏవం చికీర్షాయాం మమైకం కృతిసాధ్యత్వం ప్రయోజకమ్ । తవ తు
కృతిసాధ్యత్వే సతీష్టసాధనత్వం సుఖత్వం దుఃఖాభావత్వఞ్చేతి చ తుష్ట్యమ్ ।
ఇచ్ఛాప్రయోజకన్తు మమ సుఖత్వం దుఃఖాభావత్వఞ్చేతి ద్వయమ్। వృష్టిసాధ్యే సుఖే
హీచ్ఛా వృష్టిమపి విషయీకరీతి। న త్విష్టసాధనతేవ్న తత్రేచ్ఛా ।
సాధనత్వస్యేచ్ఛావిరోధిత్వాత్। తవ తు త్రయమ్ । విషభక్షణే తు కృతిసాధ్యత్వేఽపి
బలవదనిష్టసాధనతేవ్న చికీర్షా నాస్తీతి కృతౌ చికీర్షాజన్యత్వం విశేషణమితి కశ్చిత్ ।
తత్తుచ్ఛమ్ । ఏవం హి విషభక్షణం కృతిసాధ్యమేవ న స్యాత్ ।
జీవనయోనికృతేస్తస్యానుత్పత్తేరితి వ్యర్థం విశేషణమ్ । స్యాదేతత్।
ఇష్టసాధనతాభ్రమాద్విషభక్షణే చైత్యవన్దనే చ చికీర్షాజన్యకృతిసాధ్యత్వమస్తి।
జ్ఞానప్రయుక్తత్వాత్ కార్యత్వస్య । తథా చ సఞ్జాతబాధోఽపి తత్ర కార్యత్వజ్ఞానాత్ ప్రవర్తేత।
తథా తృప్తోఽపి భోజనే । నను స్వకృతిసాధ్యతానుభవస్తథా । అన్యథేష్టసాధనతా స్మరణే
విషభక్షణేఽపి ప్రవర్తేత , న చేష్టసాధనతాజ్ఞానం వేదో వాఽనుభావకమస్తీతి చేత్ , న ।
వస్తుతస్తత్ర కృతిసాధ్యత్వే లిఙ్గాన్తరేణాప్తవాక్యేన వా తదనుభవసమ్భవాత్ ।
లిఙ్గాభాసాచ్ఛబ్దాభాసాద్వా అప్రవృత్తిప్రసఙ్గాచ్చ , భేదాగ్రహాదినస్తత్ర తవ
తదనుభవాభావాత్ । మైవమ్। స్వవిశేషణవత్తాప్రతిసన్ధానజన్యం హి కార్యతాజ్ఞానం ప్రవర్తకమ్
। తథా హికామ్యే పురుషవిశేషణం కామనా । తతః కామ్యసాధనతాజ్ఞానేన యాగ-పాకాదౌ
కార్యతాజ్ఞానమ్। నిత్యే చ కాల-శౌచాది స్వవిశేషణమ్ । తథా చైతత్సన్ధ్యామహం
కృతిసాధ్యసన్ధ్యావన్దనఃసన్ధ్యాసమయే శౌచాదిమత్త్వాత్ పూర్వసన్ధ్యాయామహమివేతి
కార్యతాజ్ఞానం శౌచాదిస్వవిశేషణజ్ఞానజన్యమ్। తదుక్తం -స చ కార్యవిశేషః
పురుషవిశేషణావగతః ప్రవృత్తిహేతురితి । సంజాతబాధస్య చ విషభక్షణే చైత్యవన్దనే చ
భ్రమదశాయామివ నేష్టసాధనతాజ్ఞానమస్తి యేన తజ్జన్యకార్యతాజ్ఞానాత్ ప్రవర్ర్తేత ।
తృప్తస్య చ కామనావిరహేణ ఇష్టసాధనతాజ్ఞానాభావాత్ న తథా బోధః । అన్యే తు ఆత్మనో తు
ఆత్మనో జీవిత్వప్రసన్ధానజన్యం శ్రమే కృతిసాధ్యతాజ్ఞానం సమ్భవతీతి జీవనవ్యతిరిక్తత్వం
స్వవిశేషణే విశేషణమితి । తన్న । శ్రమే స్వేచ్ఛాధీనకృతిసాధ్యత్వాభావాత్ ।
ఇష్టసాధనతాలిఙ్గకం కార్యతాజ్ఞానం ప్రవర్తకమిత్యపరే । తన్న । నిత్యే తదభావాత్ । నను
విషభక్షణవ్యావృత్తమిష్టసాధనత్వమేవ కృతిసాధ్యతాజ్ఞానే విషయతయా విశేషణమస్తు।
స్వవిశేషణవత్తాజ్ఞానజన్యత్వాపేక్షయా లఘుత్వాత్ । కిఞ్చోపాయవిషయా చికీర్షా
ఇష్టసాధనతాజ్ఞానసాధ్యా ఉపాయేచ్ఛాత్వాత్ వృష్ట్యిచ్ఛావత్। భోగచికీర్షాయాం
తదభావాదప్రయోజకమిష్టసాధనత్వమితి చేత్ , న । తవాపి స్వవిశేషణధీజన్యత్వాభావేన
తత్ర తస్యాప్రయోజకత్వాత్ । కృతి హేతుచికీర్షాయాం తత్ ప్రయోజకమ్ , న చ భోగచికీర్షా
తథా । ఉపాయచికీర్షాత ఏవ కృతిసమ్భవాత్ ఇతి చేత్ , తుల్యమితి । మైవమ్ ,
సాధ్యత్వసాధనత్వయోరవరోధనైకత్ర జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్ । అసిద్ధావస్థస్య హి సాధ్యత్వం
సిద్ధతాదశాయాం తదభావాత్ । సిద్ధతాదశాయాఞ్చ సాధనత్వమ్ , అసిద్ధావస్థావతః

కార్యానుత్పత్తేః । తథా చ పాకాదేరసిద్ధత్వసిద్ధత్వజ్ఞానే సాధ్యత్వసాధనత్వగ్రహః । న చైకమేకేనైకదా సిద్ధమసిద్ధఞ్చ ఇతి జ్ఞాయతే । న చ స్వరూపగతతా సాధ్యత్వసాధనత్వయోః । అతో న విరోధ ఇతి వాచ్యమ్। యది హి స్వరూపనిబన్ధనం సదుభయం తదా తత్స్వరూపం సదైవ సిద్ధమసిద్ధఞ్చ స్యాత్ । భిన్ననిరూపితత్వేఽపి తయోః సిద్ధత్వాసిద్ధత్వే అనవగమ్యాజ్ఞానాత్। తస్మాత్ సమయభేదోపాధిక ఏవ తదుభయసమ్బన్ధః పాకే । ఇదానీం సాధ్యత్వం అగ్రే సాధనత్వం జ్ఞాయత ఇతి చేత్ , న ।
ఇదానీమగ్రిమపదార్థయోర్నానాత్వాదననుగమేన వ్యాప్త్యగ్రహాత్ , శబ్దేన తథా ప్రతిపాదయితుమశక్యత్వాత్ , గౌరవాచ్చ । న చ కృతితః సిద్ధమిష్టసాధనమితిజ్ఞానాత్ చికీర్షా। న హి సిద్ధం కశ్చిత్ చికీర్షతి । కృతేః పూర్వ కృతితః సిద్ధమితి జ్ఞానాభావాచ్చ । న చ కృతిసాధ్యత్వేన పాకాదేరిష్టసాధనత్వాత్ సాధనత్వమపి సాధ్యమ్ । న హి కృతిసాధ్యత్వేన పాకస్యాదనసాధనతా , ఇత్యుక్తం తస్మాత్ కృత-క్రియమాణవిలక్షణం కృత్యనన్తరభవిష్యత్తారూపం కృతిసాధ్యత్వం చికీర్షాప్రయోజకమ్। తాదృశఞ్చ సాధనత్వవిరోధ్యేవ । కిఞ్చ సాధనత్వస్య సిద్ధమాత్రధర్మత్వాత్ సాధనత్వజ్ఞానమిచ్ఛావిరోధి। హి కశ్చిత్ సిద్ధమిచ్ఛతీత్యుక్తమ్। ఏతేన వృష్ట్యాదావిష్టసాధనతా జ్ఞానముపాయేచ్ఛాకారణత్వేన క్లృప్తమితి నిరస్తమ్। కథం తర్హి స్వతోఽసున్దరే వృష్ట్యాదావిచ్ఛా । తత్సాధ్యేష్టజ్ఞానాదితి గృహాణ । అన్యేతు సుఖ-దుఃఖాభావ-తత్సాధనేష్విచ్ఛాప్రయోజకమనుగతముద్దేశ్యత్వం పురుషార్థపదవేదనీయం ధర్మాన్తరమస్తి । అనుగతకార్యస్యానుగతకారణనియమ్యత్వాత్ । తదేవ దుఃఖ తత్సాధనవ్యావృతం సుఖ-తత్సాధనాదౌ చికీర్షాప్రయోజకమితి । న చ దుఃఖవిరోధిత్వమేవ తథాస్తీతి వాచ్యమ్ । సహానవస్థాననియమవిరోధస్యాసమ్భవాత్ , వధ్య-ఘాతకభావస్యైకసమయే సామానాధికరణ్యాభావస్య చ యత్నాదిసాధారణ్యాదితి । తన్న । తదజ్ఞానేఽపి సుఖత్వజ్ఞానాదిచ్ఛోత్పత్తేః । న హి సుఖత్వే జ్ఞాతే ధర్మాన్తరజ్ఞానం వినా నేచ్ఛేతి । తథాత్వే స్వతః ప్రయోజనహాన్యాపత్తేః । తదేవ హి స్వతః ప్రయోజనం యదవగతం సత్ స్వవృత్తితయేష్యతే । కిఞ్చానుగతధర్మకల్పనాపి కారణే । న చ సుఖాది ఇచ్ఛాకారణమ్ , అనాగతత్వాత్ । కిన్తు తదవగమః। తర్హి సుఖాదిజ్ఞానే తత్ స్వరూపసదేవేచ్ఛాప్రయోజకమస్త్వితి చేత్ , న । యథా హ్యుద్దేశ్యత్వం సుఖజ్ఞానాదిమూత్పద్యతే అన్యతరత్వాత్ తృణారణిమణిన్యాయాద్వా తథైవేచ్ఛైవ జాయతామ్ । కృతిసాధ్యత్వఞ్చ కృతౌ సత్యాం అగ్రిమక్షణే స్వరూపం న కృతిం వినా । క్షేమసాధారణఞ్చైతత్ । కృతిసాధ్యత్వఞ్చ న కృతేః పూర్వమ్। నను కృతౌ నష్టాయాం సన్నపి ధర్మో న కార్యః తథా చ కథం కార్యేఽపూర్వే కామినోఽన్వయః। క్షణికత్వేన క్రియాతుల్యత్వాదితి చేత్ , న । యద్వృత్తికామ్యసాధనత్వం తత్ర కార్యతాబుద్ధేః ప్రయోజకత్వాత్ । న తు కార్యతావిశిష్టస్య కామ్యసాధనతేతి వ్యాప్తిః। నను పాకాదౌ కృతిసాధ్యతాజ్ఞానం న ప్రత్యక్షేణ, కృత్యన్తరం పాకే సతి కృతిసాధ్యతాజ్ఞానమ్, తస్మిన్ సతి కృతిరిత్యన్యోన్యాశ్రయాత్, కృతిసాధ్యతోత్తీర్ణే చికీర్షాకృత్యోరసమ్భవాచ్ఛేతి చేత్ , న । పాకో

మత్కృతిసాధ్యః మత్కృతిం వినా అసత్త్వే సతి మదిష్టసాధనత్వాత్ దైవాద్యనధీనత్వే సతి మదిష్టసాధనత్వాద్వా మద్భోజనవదిత్యనుమానాత్ స్వకృతిసాధ్యతాజ్ఞానమ్ , యస్య యదిష్టసాధనం యత్కృతిం వినా యదా న సమ్భవతి తత్ తదా తత్కృతిసాధ్యమితి వ్యాప్తేః । అసిద్ధస్యేష్టసాధనత్వాభావాత్ । బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వఞ్చ లిఙ్గవిశేషణమ్। తేన న మధు-విషసంమ్పృక్తాన్నభోజనే వ్యభిచారః । అతీతపాకే చ కృతిసాధ్యతోత్తీర్ణే న వ్యభిచారః సామాన్యతస్తస్యాపి కృతిసాధ్యత్వాత్ ।
అతీతతాదశాయాఞ్చాతీతాదనేచ్ఛావిరహేణేష్టసాధనత్వాభావాత్ । అత ఏవ నిదాఘదూనదేహో వర్షతి వారిదే తీయదాత్తోయలాభసమ్భావనాయాం వా సరోఽవగాహనే న ప్రవర్తతే। ఇష్టసన్తాపశాన్తిసాధనతోయసమ్బన్ధస్య స్వకృతిం వినాపి సిద్ధిప్రతిసన్ధానేన లిఙ్గాభావేన స్వకృతిసాధ్యత్వజ్ఞానాభావాత్ । యదా చ మతకృతిం వినా న సమ్భవతీతి ప్రతిసన్ధతే, తదా ప్రవర్తతే । యస్య సన్తాపశాన్తిమాత్రమిష్టం స సరోఽవగాహనస్యేష్టసాధనత్వమేవ న ప్రతిసన్ధత్తే ఉపస్థితవృష్టితోఽపి తత్ తత్సమ్భవాదితి కశ్చిత్ । తన్న ।తోయసమ్బన్ధత్వేన సన్తాపశన్తిసాధనత్వమ్। తస్య చ సరోఽవగాహనేఽపి సత్త్వాత్। అన్యథా వృష్టిరపి తత్సాధనం న స్యాత్ । సరోఽవగాహనాదపి తత్సిద్ధేః । కార్యసాధనత్వఞ్చ కృతిసాధ్యత్వే న లిఙ్గమ్ । పాకాదివదోదనాదేరపి ప్రవృత్తేః పూర్వం కృతిసాధ్యత్వజ్ఞానే హేతత్వభావాత్ ననేవం లిఙ్గజ్ఞానమేవ ప్రవర్తకమస్తు । ప్రాథమికత్వాత్ ఆవశ్యకత్వాచ్చ । న చ లాఘవాత్ కృతిసాధ్యత్వజ్ఞానం తథా । కృతిసాధ్యతానుమితౌ తదా మానాభావేన యుగపదుపస్థిత్యభావాత్ ప్రవృత్తిసామగ్ర్యానుమితిప్రతిబన్ధాచ్చేతి చేత్ ,న। లిఙ్గజ్ఞానే కృతిసాధ్యతాప్రకాశే తత్ప్రకారకచికీర్షాయాం తస్యా హేతుత్వాత్ । అత ఏవ లిఙ్గాన్తరజ్ఞానమపి న ప్రవృర్త్తకమ్ । నను పాకాదిః కృతః క్రియమాణోవా న పక్ష । తస్య కృతిసాధ్యత్వే బాధాత్ । నాప్యనాగతః । భావిపాకే మానాభావేనాశ్రయాసిద్ధేః। పాకత్వం భవిష్యద్వృత్తి సామాన్యత్వాత్ గోత్వవత్ ఇతి మానమితి చేత్ , న । మానాభావేన గోత్వేఽపి తస్యాప్రసిద్ధేః । పాకమాత్రం పక్ష ఇతి చేత్ , న। మాత్రార్థో యది పాకత్వం తదా బాధో లిఙ్గాసిద్ధిశ్చ । సర్వపాకపరత్వే చ తస్య సిద్ధభాగే బాధః అనాగతభాగే చాశ్రయాసిద్ధిః । వర్తమానాద్యుదాసీనః పాకః పక్షః పాకసామాన్యే చ కృతిసాధ్యత్వం న। బాధితమిత్యపి న , సిద్ధస్య పక్షత్వం నాసిద్ధస్యేత్యనుమితేః సిద్ధవిషయత్వే బాధాత్ । భిన్నవిషయత్వే వా సిద్ధవిషయేచ్ఛాప్రవృత్త్యాద్యనుత్పాదకత్వాచ్చ । కృతక్రియమాణసాధారణకృతి సాధ్యత్వజ్ఞానాదేవాసిద్ధవిషయా చికీర్షా కృతిశ్చోత్పద్యతే । అనన్యగతికత్వేన తథా కారణస్వభావకల్పనాదితి చేత్ , తర్హి యాదృశం కృతిసాధత్వం చికీర్షాయాం ప్రకారః తాదృశం జ్ఞానే నాస్తీత్యన్యప్రకారకజ్ఞానాదేవ చికీర్షా స్యాత్ । తథా చ లిఙ్గజ్ఞానమేవ ప్రవృత్తిహేతురస్తు ప్రాథమికత్వాత్ । యత్తుస్మృతపాకే కృతిసాధ్యత్వాసంసర్గాగ్రహాప్రవృత్తిః । స చాసంసర్గగ్రహః ఇష్టసాధనతాగ్రహాదితి । తన్న । స్మృతపాకస్య సిద్ధత్వేన తత్ర కార్యత్వాసంసర్గగ్రహేఽనుమానబాధాత్ । స్మృతపాకస్య సిద్ధత్వం తదా న గృహ్యతే ఇతి చేత్ , తర్హి స్మృతపాకస్య సిద్ధత్వగ్రహే ఓదనార్థీ పాకే న ప్రవర్తేత సిద్ధౌదనోఽపి పాకే తృప్తోఽపి భోజనే ప్రవర్తేత। తత్ర సిద్ధత్వగ్రహాత్తదసంసర్గగ్రహ ఇతి చత్తుల్యమ్। అపి చ స్మృతపాకే

కార్యత్వాసంసర్గాద్విద్యమానాసంసర్గాగ్రహాద్విసంవాదినీ ప్రవృత్తిః స్యాత్। కిఞ్చైవం సిద్ధపాకజ్ఞానాదజ్ఞాతేఽసిద్ధే పాకే ఇచ్ఛా-ప్రవృత్తీ స్యాతామితి । అత్ర బ్రూమః । పాకే కృతిసాధ్యత్వం సిద్ధ్యత్ సిద్ధే బాధాత్ । అనగాతపాకమాదాయ సిధ్యతి । పక్షతావచ్ఛేదకధర్మసామానాధికరణ్యం సాధ్యమానస్య లిఙ్గేన సిద్ధతీత్యనుమానే క్లృప్తత్వాత్ యథా ప్రసిద్ధవహ్నిబాధేఽపి వహ్నిమాత్రం న బాధితమిత్యప్రసిద్ధోఽపి వహ్నిః సిధ్యతి, తథా ప్రసిద్ధపాకే కృతిసాధ్యత్వబాధేఽపి పాకమాత్రే న బాధితమిత్యప్రసిద్ధం పాకమాదాయ తత్సిధ్యతి । అప్రసిద్ధయోః పక్షసాధ్యయోః సిద్ధావవిశేషాత్ । తస్మాత్ అసిద్ధస్య క్వచిత్ సిద్ధే సిద్ధే సిద్ధస్య చ క్వచిత్ । అప్రసిద్ధస్య చాసిద్ధే సిద్ధిస్తేనానుమా త్రిధా ॥

అన్యథా కృతిసాధ్యేష్టసాధనతాపక్షేఽపి పాకాదౌ కృతిసాధ్యత్వం కథమవగమ్యేత । కిఞ్చ తవాపీష్టసాధనతాజ్ఞానాత్ కథం వృష్ట్యాదావిచ్ఛా సిద్ధత్వస్యేచ్ఛావిరోధిత్వాత్ । అనాగతస్య జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్ । అత ఏవ సిద్ధాసిద్ధవిషయత్వనిరాసేన సుఖాదిజ్ఞానాత్ ఫలేఽపి నేచ్ఛేతి న వృష్ట్యాదావిష్టసాధనతాపి । న చ వృష్ట్యాదిసాధ్యేష్టజ్ఞానాత్ వృష్ట్యాదావిచ్ఛా । ఇచ్ఛాయాః సిద్ధాసిద్ధవృష్ట్యాదితత్ఫలవిషయత్వవికల్పగ్రాసాత్ । అథ సామాన్యలక్షణప్రత్యాసత్త్యా వృష్ట్యాదితేన సుఖాదితేన చ సిద్ధాసిద్ధవృష్ట్యాదితత్ఫలవిషయకం జ్ఞానముత్పన్నమ్। తేన సిద్ధం విరోధినం త్యక్త్వా అసిద్ధవిషయేచ్ఛోత్పద్యతే। యది చ సామాన్యలక్షణం నాస్తి తదా యేన రూపేణేష్టసాధనత్వ గ్రహ తేన రూపేణ జ్ఞాతే సిద్ధే వేచ్ఛోత్పద్యతే । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తాదృశజ్ఞానస్య తాదృశేచ్ఛాజనకత్వావధారణాత్ । సుఖేచ్ఛాయామప్యేవం ఇతి చేత్ , తర్హి మమాపి పాకత్వావచ్ఛేదేన కృతిసాధ్యతాజ్ఞానాదనాగతే చికీర్షా । తచ్చ జ్ఞానం సకలపాకవిషయం సన్నికృష్టపాకవిషయం వేత్యన్యదేతత్ । బాలస్య వ్యాప్త్యాద్యగ్రహేణాద్యా ప్రవృత్తిర్జీవనాదృష్టోద్బోధితజన్మాన్తరసంస్కారజన్యాత్ స్తనపానం కార్యమితి స్మరణాత్ । తవాపీష్టసాధనతాస్మరణాత్ తత్ర ప్రవృత్తిః అనన్యగతికత్వాత్ । న చ జన్మాన్తరేఽపి పర్యనుయోగః । జన్మధారాయా అనాదిత్వాత్ । ప్రత్యక్షానుమానమూలకత్వాచ్చ నాన్ధపరమ్పరా । వస్తుతస్తు శుష్కకణ్టతయా బాలో దుఃఖమనుభవన్ విరోధితయా సుఖం స్మరతి । తతః సుఖత్వజ్ఞానాత్ సుఖవృత్తికార్యత్వం సుఖవృత్తితయా , అన్తరఙ్గత్వాత్ । న తు స్తనపానమిష్టసాధనమితి స్మరణమ్ , సుఖావృత్తిత్వేన బహిరఙ్గత్వాత్ । సుఖకార్యత్వఞ్చ స్తనపానద్వారా జన్మాన్తరానుభూతమితి కార్యత్వస్మరణే స్తనపానమపి విషయః। తేన స్తనపానే కార్యత్వజ్ఞానాదేవ ,ప్రవృత్తిః। ఇష్టసాధనతాజ్ఞానస్య తదానీం సామగ్ర్యభావాత్ । ఏవఞ్చాద్యప్రవృత్తౌ కార్యత్వజ్ఞానం ప్రయోజకం క్లృప్తమిత్యగ్రేఽపి తదేవ ప్రవర్తకం క్లృప్తత్వాత్ । నవీనస్తు మమేదం కృతిసాధ్యమితి జ్ఞానం న ప్రవృర్త్తకమ్, అనాగతవిషయే ప్రత్యక్షానుమానయోరసమ్భవాత్ , కిన్తు యాదృశస్య పురుషస్య కృతిసాధ్యం యద్దృష్టం తాదృశత్వమాత్మనః ప్రతిసన్ధాయ తత్ర ప్రవృర్త్తతే, తథాహ్యోదనకామస్య తత్సాధనతాజ్ఞానవతశ్చ తణ్డులాద్యుపకరణవతః పాకః కృతిసాధ్యః, అహమపి చ తాదృశ ఇతి జ్ఞానాత్ ఇతి జ్ఞానాత్ పాకే ప్రవర్తతే । ఏవఞ్చాన్యకృతపాకే కృతిసాధ్యతాజ్ఞానం ఆత్మనః

పాకే కృతిసాధ్యత్వప్రయోజకవిశేషణవత్త్వజ్ఞానఇచ్ఛ ప్రవర్తకమ్ । అన్యత్రాపి ప్రవృత్తిరేవమేవేత్యనాదిత్రైవ। అత ఏవ సఞ్జాతబాధశ్చైత్యవన్దనే విషభక్షణే చ న ప్రవర్తతే । ఇష్టసాధనతాజ్ఞానవతో హి తత్ కృతిసాధ్యమ్ । న చ సఞ్జాతబాధస్తత్ర ఇష్టసాధనతాజ్ఞానవాన్ । ఏవం తృప్తీచ్ఛావతోఽపి భోజనం కృతిసాధ్యమ్ , తృప్తశ్చ న తృప్తీచ్ఛావత్త్వమాత్మన్యవైతీతి న భోజనే ప్రవర్తతే । అతినవీనాస్తు యాదృశస్యేత్యాదౌ అవిగీతత్వం తత్కృతౌ విశేషణమాహుః । సఞ్జాతబాధస్తు విషభక్షణం చైత్యవన్దనఇచ్ఛ విగీతకృతిసాధ్యత్వేనైవ జానాతీతి తత్ర న ప్రవర్తతే। వృత్తివిషయశ్చ సామాన్యతః కాలాసమ్బన్నః పాకాదిర్జ్ఞాయతే । ప్రవృత్తిమహిమ్నా చానాగతపాకసిద్ధిః । చికీర్షా చ కాలాసమ్బన్నవిషయా, న తు భావినం కృత్యా సాధయామీత్యాకారైవేతి ।

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డే విధివాదపూర్వపక్షః ॥

విధివాదసిద్ధాన్తః । అత్రోచ్యతే । విషభక్షణదివ్యావృత్తం కృతిసాధ్యత్వజ్ఞానే ఇష్టసాధనత్వం విషయతయావచ్ఛేదకం లాఘవాత్ । న తు స్వవిశేషణవత్తాప్రతిసన్ధానజన్యత్వమ్ , గౌరవాత్ । న చ సిద్ధాసిద్ధావస్థయోః సాధ్యత్వసాధనత్వయోర్విరోధః । నిర్విశేషితయోస్తయోరవిరోధాత్ । పాకోఽసిద్ధః సాధ్యః సిద్ధః సాధనఇత్యనుభవాత్ । తదా సాధ్యత్వం హి తదా సాధనత్వస్య విరోధి। నియమతస్తేనైవ తస్య ప్రతిక్షేపేణ సహానవస్థాననియమాత్ ,। న తు సాధనత్వస్యాన్యదా సాధనత్వస్య వా , తయోరప్రతిక్షేపాత్ । అన్యదా సాధనత్వేఽపి సాధనత్వమస్త్యేవ సామాన్యాభావే విశేషాభావప్రసఙ్గాత్ । ఏవన్తదా అసిద్ధత్వస్య తదా సిద్ధత్వం విరోధి,నయమతస్తస్యైవ ప్రతిపక్షేపాత్ । న తు సిద్ధత్వమాత్రం, అన్యదాపి తత్ర సిద్ధత్వాభావప్రసఙ్గత్। నిర్విశేషితయోర్విరోధే చ సిద్ధత్వాసిద్ధత్వయోశ్చాన్యతరదేవ పాకాదౌ స్యాన్న తు సమయభేదేఽప్యుభయమ్ । న చ తదా కృతిసాధ్యత్వే సతి తదేష్టసాధనత్వజ్ఞానం ప్రవర్తకమ్ । అత ఏవ వాజపేయేన యజేతేత్యత్ర యాగస్య కరణావస్థాయాం సిద్ధత్వేన న వాజపేయస్య సాధ్యతా, ఏకదా తయోర్విరోధాదితి కర్మనామధేయత్వమ్। న తు కరణస్య సిద్ధత్వేన సాధ్యత్వవిరోధః । యాగస్వరూపే తయోః సత్త్వాత్ । అథ విరుద్ధయోరవచ్ఛేదభేదమాదాయ ఏకత్ర ప్రతీతిః స్యాత్ । న చ కృతిసాధ్యత్వేష్టసాధనత్వయోః సమయభేదమాదాయైకత్ర ప్రతీతిరస్తి । తథా లిఙ్గభావాదితి చేత్ , న। సాధ్యత్వ-సాధనత్వయోరవిరోధస్యోక్తత్వాత్ । ఏవం సిద్ధత్వా సిద్ధత్వయోర్భావాభావరూపత్వేఽపి న విరోధః। ఏకధర్మగతత్వేన మానసిద్ధత్వాత్ । తస్మాత్ సంయోగ-తదభావయోరివ యేన ప్రకారేణ యయోర్విరోధః తేన తయోరేకధర్మగతత్వం న ప్రతీయతే । న తు రూపాన్తరేణాపీతి । అపి చ యది సాధ్యత్వసాధనత్వయోర్విరోధస్తదా తవాపీష్టసాధనత్వేన కార్యసాధనత్వేన వా కార్యత్వం నానుమీయేత। హేతు-సాధ్యయోర్విరోధేన సామానాధికరణ్యాభావేన వ్యాప్త్యసిద్ధేః పక్షే సాధ్యసాధనయోరన్యతరసత్త్వే బాధాసిద్ధ్యోరన్యతరప్రసఙ్గాచ్చ । న చ వాచ్యమిదానీం మత్కృతిసాధ్యత్వం సాధ్యమగ్రే మదిష్టసాధనత్వం హేతుః, దైవాద్యనధీనత్వే సతి యదగ్రే మదిష్టసాధనం తదిదానీం మత్కృతిసాధ్యమితి వ్యాప్తిః। తథా చ సమయభేదమాదాయ సాధ్యత్వ-

సాధనత్వయోరవగమ ఇతి। ఇదానీమగ్రిమపదార్థయోర్నానాత్వాదనుగతరూపాభావేన
వ్యాప్తేరగ్రహాత్ । పాకన్యాయేనాన్యత్రాపి తత్తత్సమయాన్తర్భావేన
సాధ్యత్వసాధనత్వయోరప్రతీతిః। ప్రతీతౌ వా మమాపీదానీం కృతిసాధ్యత్వే సత్యగ్రే
ఇష్టసాధనమితి జ్ఞానం ప్రవర్తకమస్తు । న చ పాకే సాధ్యేష్టకత్వేన
కృతిసాధ్యత్వమనుమేయమ్ । అసిద్ధావస్థావతో హి పాకాదిష్టానుత్పత్తేః పాకస్య
సిద్ధత్వమవగమ్య తత్సాధ్యత్వమిష్టస్యావగన్తవ్యమ్ అసిద్ధత్వఞ్చావగమ్య
కృతిసాధ్యత్వమితి సిద్ధాసిద్ధత్వయోరÐవరోధోఽత్రాపి దుర్వారః । అపి చ
స్వవిశేషణధీజన్యకార్యతాజ్ఞానాభావాత్ సుఖే కథం చికీర్షా। న హి కృతిసాధ్యతాజ్ఞానమాత్రాత్
సా। సఞ్చితబాధస్య విషభక్షణాదౌ చికీర్షాప్రసఙ్గాత్ । అథోపాయచికీర్షాయాం తత్కారణమ్ ।
ఇచ్ఛాకారణసుఖత్వజ్ఞానే కృతిసాధ్యత్వం యదా విషయస్తదా సుఖే చికీర్షా। నో
చేదిచ్ఛామాత్రమితి ద్వయమేవ చికీర్షాహేతురితి చేత్ , తర్హి ఇచ్ఛాహేతుజ్ఞానే యదా
కృతిసాధ్యత్వం భాసతే తదా చికీర్షా నో చేదిచ్ఛామాచమిత్యేవ సుఖ-
తదుపాయచికీర్షాకారణమస్తు లాఘవాత్ ,
సుఖత్వజ్ఞానవదిష్టసాధనతాజ్ఞానస్యాపీచ్ఛాకారణత్వాత్। అత ఏవ పాకే ఇష్టసాధనతాజ్ఞానే
కృతిసాధ్యత్వం విషయ ఇతి తత్ర చికీర్షా। న తు వృష్ట్యాదిజ్ఞానే
తదవిషయత్వమితీచ్ఛామాత్రమ్ , సుఖచికీర్షాయామిచ్ఛాకారణజ్ఞానే కృతిసాధ్యతావిషయకే
చికీర్షాజనకత్వావధారణాత్ । అన్యథా తత్ర చికీర్షానుత్పత్తేః । వస్తుతస్తూ పాయచికీర్షా
ఇష్టసాధనతాజ్ఞానసాధ్యా ఉపాయేచ్ఛాత్వాత్ వృష్టిచ్ఛావ్। న చ భోగచికీర్షావత్తేన వినాపి
స్యాదిత్యప్రయోజకత్వమ్। ఉపాయేచ్ఛాయాస్తదన్వయవ్యతిరేకానువిధానాత్ । వృష్టేశ్చ
స్వతోఽసున్దరత్వేనేచ్ఛానుత్పత్తేః । అనుగతోపాయేచ్ఛాయాం అనుగతస్య ప్రయోజకత్వే
సమ్భవతి బాధకం వినా త్యాగాయోగాచ్చ । న చ చికీర్షాన్యత్వే సతి ఉపాయేచ్ఛాత్వమ్ ,
ఇచ్ఛాత్వం వా తజ్జన్యత్వే ప్రయోజకమ్ గౌరవాత్ , సుఖేచ్ఛాయాం తదభావాచ్చ ।
ఏవఞ్చోపాయచికీర్షాయామిష్టసాధనత్వజ్ఞానే ధ్రువేఽతిప్రసఙ్గవారణార్థం
కృతిసాధ్యత్వనిర్వాహార్థఞ్చ కృతిసాధ్యత్వమపి విషయతయావచ్ఛేదకమస్తు న తు
తదివిహాయ తన్మాత్రమ్। క్లృప్తకారణం వినా కార్యానుపపత్తేః । అత ఏవ
స్తనపానప్రవృత్తావప్యుపాయేచ్ఛాకారణత్వేన గృహీతస్యేష్టసాధనత్వజ్ఞానస్యాపి కల్పనమ్,
దృష్టానురోధిత్వాత్ కల్పనాయాః । నను సాధనత్వమిచ్ఛావిరోధి, తస్య సిద్ధధర్మత్వాత్
వృష్ట్యాదౌ తత్సాధ్యేష్టజ్ఞానాతా ఇచ్ఛేతి చేత్, న। నిర్విశేషితయోః సిద్ధత్వాసిద్ధత్వయోః
విరోధేన ఇచ్ఛాసాధనత్వయోరవిరోధాత్। తదా అసిద్ధత్వం తదా సిద్ధత్వం చ
నేచ్ఛాసాధనత్వయోః ప్రయోజకమితి తథా న జ్ఞాయత ఏవ। యత్తు తదాసాధ్యేష్టజ్ఞానాత్
వృష్ట్యాదావిచ్ఛేతి, తత్తుచ్ఛమ్ । అసిద్ధావస్థాత్ వృష్ట్యాదేరిష్టనిత్యత్తేః తస్మావద్వయం
సిద్ధత్వమవగన్తవ్యమ్, ఇచ్ఛానురోధిత్వాశ్చ అసిద్ధత్వమితి, తత్రాపి విరోధ ఏవ । వృష్టౌ
సత్యామిష్టతయా వినా నేత్యన్వయ వ్యతిరేకగ్రహస్య వృష్టిసిద్ధత్నమాదాయ
దృష్టినిరూపితేష్టసాధ్యకత్వగ్రాహకత్వాత్ । కిఞ్చ చికీర్షాజన్యకృతిసాధ్యం

మణ్డలీకరణమిత్యర్థప్రతిపాదకం మణ్డలీ కుర్యాదితి వాక్యం ప్రమాణం స్యాత్ ,
విషయాబాధాత్। ఏతేననవీనమతమప్యపాస్తమ్ । పరస్య హి
కృతిసాధ్యత్వాదనకామనావత్ప్రేష్టసాధనతాజ్ఞానానాం జ్ఞానం తథా ఆత్మన
ఒదనకామనావత్ప్రేష్టసాధనతాజ్ఞానస్య జ్ఞానం న ప్రవృత్తికారణం గౌరవాత్ । కిన్తు
మత్కృతిసాధ్యత్వే సతి మదిష్టసాధనతాజ్ఞానమేవ , లాఘవాత్ । యథా చ
సాధ్యత్వసాధనత్వయోరివిరోధః । అనాగతస్య పాకాదేః కృతిసాధ్యతాజ్ఞానఇచ్ఛ
తథోపపాదితమేవ । కిఇచ్ఛ పరకృతిసాధ్యత్వమజ్ఞాత్వాపి స్వకృతిసాధ్యేష్టసాధనతాజ్ఞానాత్
స్వకల్పితలిప్యాదౌ యౌవనం కామోద్రేకాత్ సమ్భాగాదౌ ప్రవృత్తేశ్చ తదేవ ప్రవర్తకమ్ ।
వస్తుతస్తు సిద్ధవిషయకకృతిసాధ్యతాజ్ఞానాత్ కథం కృత్యా సాధయామీతీచ్ఛా। సిద్ధే
ఇచ్ఛావిరహాత్ అసిద్ధస్యాజ్ఞానాత్ । అథ సిద్ధవిషయాదేవ కృతిసాధ్యతాజ్ఞానాత్ అసిద్ధవిషయా
కృతిసాధ్యత్వేనేచ్ఛా జ్ఞాయతే। ఇచ్ఛాయా అసిద్ధవిషయతత్వస్వభావత్వాదేకప్రకారకత్వేన
జ్ఞానచికీర్షయోః కార్యకారణభావో న త్వేకవిషయత్వే సతి గౌరవాత్ । ఇచ్ఛాయా
అనాగతవిషయత్వాత్ తస్య చాజ్ఞానాత్। తథాత్వదర్శనాత్ సుఖాదీచ్ఛాయామప్యేవమితి
చేత్ , న । అసిద్ధవిషయేచ్ఛానురోధేనానాగతజ్ఞానోపాయస్య దర్శితత్వాత్ । అస్తు చైవమ్,
తథాపి కృతిసాధ్యతాజ్ఞానే ఇష్టసాధనత్వమేవ వ్యావర్తకమస్తు । స్వపరకీయేష్టసాధనతాజ్ఞాన-
ఫలకామనాజ్ఞానాపేక్షయా లఘుత్వాత్ , ఇష్టసాధనతాజ్ఞానజ్ఞానస్య ఫలకామనాజ్ఞానస్య చ
హేతుత్వే మానాభావాచ్చ । నవ్యాస్తు స్వకృతిసాధ్యతాజ్ఞానమేవ ప్రవర్తకమ్। తేన
స్వకృత్యసాధ్యే వృష్ట్యాదౌ కారీర్యాఇచ్ఛ కృషీవలస్య న ప్రవృత్తిః । న చ సఞ్జాతబాధస్య
విషభక్షణే ప్రవృత్తిప్రసఙ్గః। స్వకృతిసాధ్యతాజ్ఞానవిషయే ఇష్టత్వస్య స్వరూపసతః ప్రవృత్తౌ
సహకారిత్వాత్ । న చ సఞ్జాతబాధస్య విషభక్షణాదావిచ్ఛాస్తి । ఇష్టసాధనత్వేనాజ్ఞానాత్ ।
అతీతభోజనేఽప్యత ఏవ న ప్రవర్తేత, తృప్తేః సిద్ధతయా ఇచ్ఛావిరహేణ భోజనే
తదుపాధికేష్టత్వాభావాత్। అతీతతృప్తావిచ్ఛా నాస్తీతి తత్సాధనేఽపీష్టత్వాభావాదేవ న
ప్రవృత్తిః । న చైవం పాకే న ప్రవర్తేత, తస్య స్వరసతఃఇష్టత్వాభావాదితి వాచ్యమ్ ।
ఇష్టసాధనత్వజ్ఞానేన తస్యాపీష్టత్వాత్ । హన్తైవం
ప్రాథమికత్వాదిష్టత్వార్థమవశ్యాపేక్షణీయత్వాచ్చ కృతిసాధ్యత్వే సతీష్టసాధనతాజ్ఞానమేవ
చికీర్షాకారణమస్త్వితి చేత్ , న। ఇష్టసాధనత్వాభావేఽపి భోగే చికీర్షాసత్త్వాత్। తస్యాం
స్వకృతిసాధ్యత్వజ్ఞానే సతీష్టత్వమేవ కారణమ్ , న త్విష్టసాధనత్వం వ్యభిచారాత్ । పాకాదౌ
తదన్వయవ్యతిరేకావపీష్టత్వోపక్షీణౌ । ఏవం భోగేఽపి ప్రవర్తేతి చేత్ , న। ఇష్టసాధనతాపక్షేఽపి
ముక్తిరూపేష్టసాధనే సుఖే ప్రవర్తేతేతి తుల్యమ్। సుఖే చికీర్షా భవత్యేవ। కృతిస్తు న భవతి।
కృతేః సిద్ధవృత్త్యసిద్ధక్రియావిషయత్వనియమాదితి చేత్తుల్యమ్ । తస్మాత్ స్వకృతిసాధ్యత్వం
విధిరిష్టత్వం సహకారీతి । మైవమ్ । ఇష్టసాధనతాజ్ఞానస్యోపాయేచ్ఛాయాం
హేతుత్వావధారణాత్తస్యాస్తజ్జన్యత్వనియమాదిచ్ఛాయాః
స్వవిషయేచ్ఛానుత్పాదకత్వనియమాచ్చ । నను సిద్ధౌదనః కుతః పాకే న ప్రవర్తతే,
ఒదనమాత్రస్య సిద్ధత్వేనేష్టత్వాభావాత్ । అత ఏవాతీతభోజనాదౌ న ప్రవర్త్తతే

అతీతతృష్ణావిరహాత్ । నను సాముద్రికవిదాఖ్యాతే భావియౌవరాజ్యే భోగసాధనే
స్వకృతిసాధ్యత్వే సతీష్టసాధనత్వజ్ఞానాత్ కుతో న ప్రవర్తతే। భావిరాజ్యస్యాసిద్ధత్వాత్ ,
ప్రవృత్తేః సిద్ధవిషయత్వనియమాత్, రాజ్యోపాయాపరిచయాచ్చ । తత్పరిచయే చ ప్రవర్తతే
ఏవ దేవతారాధనాదావితి చేత్ , న । సిద్ధే చికీర్షావిరహేణ యాగాదావప్యప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్ ,
దేవతారాధనాదేరప్యసిద్ధత్వేన తత్రాప్యప్రవృత్తిప్రసఙ్గాచ్చ । కిఞ్చ రాజ్యోపాయాపరిచయే
తత్ర మా ప్రవర్తిష్ట స్వకృతిసాధ్యేష్టసాధనత్వేన జ్ఞాతే రాజ్యే ప్రవర్తిప్రసక్తే కిమాయాతమ్ । న
హి కృతిసాధ్యేష్టసాధనత్వేన జ్ఞానేఽపి తదుపాయజ్ఞానం తత్ర ప్రవర్తకమ్ । గౌరవాత్
భిన్నవిషయత్వాచ్చేతి చేత్ , మైవమ్ । యౌవనే హి తావత్ ప్రవర్తత ఏవ రాజ్యే । బాల్యే తు
రాజ్యోపాయమకృత్వా మత్కృత్యేదానీం రాజ్యం న సిధ్యతీతి స్వకృత్యసాధ్యతాజ్ఞానాదేవ న
ప్రవర్తతే, యథా తణ్డులం వినా పాకే స్వకృత్యసాధ్యతాజ్ఞానాత్ । రాజ్యోపాయే తు
స్వకృతిసాధ్యేష్టసాధనత్వేన జ్ఞాతే దేవతారాధనాదౌ ప్రవర్తతే ఏవ । అత ఏవ
వ్రీహ్యవఘాతమకృత్వా పురోడాశస్తమకృత్వా యాగస్తమకృత్వాఽపూర్వం సాధయితుం న
శక్యత ఇతి క్రమశోఽవఘాతాదౌ ప్రవర్తతే, న యుగపత్।
సిద్ధవృత్త్యసిద్ధక్రియావిషయస్వభావత్వాత్ ప్రవృత్తేః। యాగానన్తరఞ్చ నాపూర్వే ప్రవర్తతే।
కృత్యన్తరం వినైవ యాగకృతితస్తత్సమ్భవాత్ । ఇష్టసాధనే
చేష్టోత్పత్తినాన్తరీయకదుఃఖాధికదుఃఖాజనకత్వం విశేషణమ్ , న తు తజ్జ్ఞానాభావః కారణమ్ ।
కిన్తు తదేవ విషయతయా కారణతావచ్ఛేదకమ్ , లాఘవాత్ । తేన మధు-
విషసమ్పృక్తాన్నభోజనే న ప్రవృత్తిః । పరేణాపి ప్రవృత్తిపూర్వం లిఙ్గవిశేషణత్వేన అన్యథా వా
తజ్జ్ఞానవినియోగస్వీకారాత్ । ఏవఞ్చాల్పాయాససాధ్యాదిష్టోత్పత్తిసమ్భవే బహ్వ్యాయాససాధ్యే
న ప్రవృత్తిః । అత ఏవ శ్రుతస్వర్గఫలకత్వేఽపి బహువిత్తవ్యయాయాససాధ్యే జ్యోతిష్టోమాదౌ
ఫలభూమా కల్పతే। అన్యథాల్పాయాససాధ్యాదేవ స్వర్గసిద్ధిసమ్భవే తత్రాప్రవృత్తౌ
అననుష్ఠానలక్షణమప్రామాణ్యం తద్విధేః స్యాత్ । బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వఞ్చ న విశేషణమ్
। బహువిత్తవ్యయాయాససాధ్యబహుతరదుఃఖస్యాప్యబలవత్త్వం క్వచిదల్పదుఃఖస్యాపి
బలవత్త్వం ఇత్యనుగతస్య తస్యాభావాత్ । న చేష్టాపేక్షయానిష్టస్యాధికత్వం బలవత్త్వమ్।
తస్యాప్యుక్తాతిరిక్తస్యాననుగమాత్ । ఆస్తికస్య నిషిద్ధత్వేన జ్ఞాతేఽపి ప్రవృత్తిః
రాగద్వేషయోరుత్కటత్వేన నరకసాధనత్వజ్ఞానతిరోధానాత్। నను న కలఞ్జం
భక్షయేదిత్యత్ర విధ్యర్థనిషేధానుపపత్తిః తద్భక్షణస్య తృప్తిరూపేష్టసాధనత్వాత్ । న
చాసురావిద్యాదివత్ పర్యుదాసలక్షణయా। విరోధ్యనిష్టసాధనత్వబోధనమ్,
నఞోఽసమస్తత్వాత్ , క్రియాసఙ్గతత్వేన ప్రతిషేధవాచకత్వవ్యుత్పత్తేశ్చేతి చేత్ , న ।
విశేష్యవతి విశిష్టనిషేధస్య "సవిశేషణే హీ"తి న్యాయేన విశేషణనిషేధపర్యవసాయితయా
కలఞ్జభక్షణమిష్టోత్పత్తినాన్తరీయకదుఃఖాతిరిక్తదుఃఖసాధనమితి న కలఞ్జం భక్షయేదిత్యనేన
బోధనాత్ । ఇష్టసాధనతావాచకస్య విధేః సామాన్యతో
నిషేధానుపపత్తేర్బలవదనిష్టాననుబన్ధీష్టసాధనత్వవిశేషనిషేధతాత్పర్యమ్ । తథా
చాశక్యవిశేషనిషేధపరత్వం నఞ ఇతి కశ్చిత్ ।తన్న । యథా హ్యయోగ్యతయా సచ్ఛిద్రం

విహాయ ఘటత్వేన తదితరాన్వయో, న తు ఛిద్రేతరత్వేన, యుగపద్వృత్తిద్వయవిరోధాత్ , తథాత్రాపి బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వేనానుపస్థితౌ కథం తన్ని షేధః। శ్యేనేనాభిచరన్ యజేతేత్యత్ర కథం విధిప్రవృత్తిః। హింసాయా బలవదనిష్టానుబన్ధిత్వాత్ ఇతి చేత్ , న । తత్ర కృతిసాధ్యత్వే సతీష్టసాధనత్వమేవ యోగ్యతయాన్వేతి। న తు బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వమపి అయోగ్యత్వాత్ । నిన్దార్థవాదేన ప్రాయశ్చిత్తోపదేశేన చ హింసాయా బలవదనిష్టానుబన్ధిత్వావగమాత్ । అత ఏవ విహితేఽపి శ్యేనే విగానాన్న తాత్త్వికప్రవృత్తిః । రాగ-ద్వేషయోరుత్కటత్వేనానిష్టానుబన్ధ్యంశస్య తిరస్కారాత్ కస్యచిత్ ప్రవృత్తిరిత్యేకే । అన్యే త్వభిచారస్య వైరివధఫలకత్వేన శ్రుతత్వాత్ బధసాధనత్వేన శ్యేనో విధీయతే। న తు వధసాధ్యనరకసాధనత్వేన నరకస్య ఫలత్వేనాశ్రుతేః । న చ జనకజనకస్య జనకత్వనియమః , కుమ్భకారపితృపరమ్పరాయాః కుమ్భజనకత్వాపత్తిః విధినైవ । శ్యేనస్య బలవదనిష్టో ననుబన్ధిత్వబోధనాఇ్చ। న చ శ్యేనస్య నరకాహేతుత్వే అపేక్షితవైరివధహేతుత్వే వా అవిగానేన ప్రవృత్తిః స్యాదితి వాచ్యమ్ । శ్యేనాద్వధో వధాచ్చావశ్యం నరక ఇతి ప్రతిసన్ధానేన విగానాత్ । నను శ్యేనో మరణఫలకవ్యాపారత్వేన హింసా। సా చ నరకజనికేతి చేత్ , న । నహి సాక్షాత్ పరమ్పరాసాధారణమరణఫలకవ్యాపారో హింసా । కూపాదౌ వినష్టే గవి తత్కర్తుర్గోవధకర్తృత్వాపత్తేః। వధ్యస్యాపి హన్తుర్మృత్యూత్పాదనద్వారేణాత్మహన్తృత్వప్రసఙ్గాచ్చ । న హి అనుత్పాదితమన్యుః కశ్చిత్ కమపి వ్యాపాదయతి। కిన్త్వనునిష్పాదిమరణఫలకో వ్యాపారో హింసా। యదనన్తరం మరణం భవత్యేవ । న చ శ్యేనస్తథా । కిన్తు ఖఙ్గహననాదికమేవ । అథ మరణోనుకూలవ్యాపారో మరణోద్దేశేనానుష్ఠీయమానో హింసా। శ్యేనశ్చ తథా । కూపాదౌ చ న మరణోద్దేశేనానుష్ఠీయమానత్వమితి చేత్ , న। ఏవం సతి గౌరవాత్ మరణానుద్దేశేన క్షిప్తనారాచాద్ధబ్రాహ్మణే చ హింసా న స్యాత్ । కిఞ్చ హినస్తిధాత్వర్థే అవచ్ఛేదకం ఫలమవ్యవహితమేవ మరణమ్। అవ్యవహితఫలకస్యైవ వ్యాపారస్య ధాతువాచ్యత్వాత్ । అన్యథా పరమ్పరాయా విక్లిత్తిఫలకాన్నకామేష్టతణ్డులక్రయాదావపి పచతీతిప్రసఙ్గాత్ । ఏవం ఖఙ్గోభిఘాతానన్తరం యత్ర విలమ్బేన మరణం వ్రణపాకపరమ్పరయా వా అన్నే విషప్రయోగేన వా తత్ర హన్తృత్వం ప్రాయశ్చిత్తాది చ న స్యాత్ ఇతి చేత్ , న । ప్రాయశ్చిత్తతుల్యతార్థం హి తత్ర హన్తృవ్యాపదేశో గౌణః । వినిగమకఇ్చ లాఘవమేవ । వస్తుతస్తుమరణోద్దేశేన కృతోఽదృష్టాద్వారకస్తదనుకూలవ్యాపారో హింసా శ్యేనశ్చాదృష్టద్వారా మరణసాధనమతో న హింసా । యది చాదృష్టద్వారాపి మరణసాధనం హింసా స్యాత్ , తదా సప్తమీత్రైలాభ్యఙ్గస్యాదృష్టద్వారా ఇష్టభార్యావినాశే హేతుత్వాదభ్యఙ్గకర్తుర్హింసకత్వాత్తిః । అత ఏవ కూపాదౌ గోమరణేఽపి న వధకర్తృత్వం తత్కర్తుః। గలలగ్నాన్నమరణే న భోక్తుర్నవా పరివేషయితురాత్మహన్తృత్వం బ్రహ్మహన్తృత్వం వా। వ్రణపాకపరమ్పరయా విలమ్బేన విషప్రయోగేన చ హన్తృత్వం ముఖ్యమేవ। న త్వనునిష్పాదిమరణఫలకత్వమ్ , గలలగ్నాన్నమరణే స్వహన్తృత్వాపత్తేః। అన్యోద్దేశేన క్షిప్తనారాచేన హతే బ్రాహ్మణే బ్రహ్మహన్తృత్వం న స్యాదితి చేత్ , న । ఇష్టాపత్తేః ।

వ్యాపదేశస్తు గౌణః ప్రయోగో లక్షణయాపి సమర్థయితుం శక్యతే ।
తత్పక్షేఽతిప్రసఙ్గో వారయితుం న శక్యత ఇతీదమేవ వినిగమకమ్। అత ఏవ అతదుద్దేశేన
కృతేఽపి నిషిద్ధే ప్రాయశ్చిత్తార్థ్యముక్తమ్ । అపరే తు
అనభిసంహితనరాన్తరవ్యాపారమద్వారీకృత్య మరణసాధనం హింసా।
ఖడ్గకారస్యానభిసంహితనరాన్తరవ్యాపారద్వారా మరణసాధనత్వమ్ । తస్య హి
నరాన్తరవ్యాపారో నాభిసంహితః, కిన్తు ధనలాభ ఇతి ఖడ్గకారో న ఘాతకః । విషస్యాన్నే
ప్రక్షే పేణ నరాన్తరవ్యాపారో భోజనమేవాభిసంహితః అనేనేదం భోక్తవ్యమిత్యభిసన్ధాయ
విషప్రయోగాదితి హింసైవాన్నే విషప్రయోగ ఇతి । తన్న। గలలగ్నకవలాద్యత్ర మరణం
తత్ర పరివేషయితుర్ఘాతకతాపాతాత్ , అనేనేదం భోక్తవ్యం ఇత్యభిసన్ధాయ
పరివేషణాద్భోక్తురాత్మహన్తృత్వాపత్తేశ్చ । అనభిసంహితనరాన్తరవ్యాపారమద్వారీకృత్య
మరణానుకూలాన్నభక్షణనుష్ఠానాత్ । అత ఏవావ్యవహితప్రాణవియోగఫలకో వ్యాపారో
హింసా। వ్రణపాకపరమ్పరయా మృతే తు హన్తృత్వం వ్యాపారస్యావ్యవధాయకత్వాదితి
నిరస్తమ్। స్యాదేతత్ నేష్టసాధతా విధిః। నిత్యే సన్ధ్యోపాసనాదౌ ఫలాభావాత్ । అథ నాస్త్యేవ
తత్ నిత్యం యత్రార్థవాదాదికం విధివాక్యే వా న ఫలం శ్రుతమస్తి। సన్ధ్యాముపాసతే యే తు
సతతం శంసితవ్రతాః । విధూతపాపాస్తే యాన్తి బ్రహ్మలోకం సనాతనమ్। ఇత్యాద్యర్థవాదాత్ ,
దద్యాదహరహః శ్రాద్ధం పితృభ్యః ప్రీతిమావహన్ ఇత్యాదివిధివాక్యశ్రవణాచ్చ ,
కృత్వాచిన్తయాతూచ్యతే । యత్ర న ఫలశ్రుతిస్తత్ర విశ్వజిన్న్యాయాత్ స్వర్గః ఫలమితి చేత్ ,
న। కామనోపాధికార్యత్వేన యాగవన్నిత్యతాభఙ్గప్రసఙ్గాద్। అహరహఃశ్రుత్యా హి
తత్కాలజీవిమాత్రకృతిసాధ్యం సన్ధ్యావన్దనమవగతమ్ , కామనోపాధికార్యత్వే చ యదా
ఫలకామనా నాస్తి, తదా తత్సమయ ఏవ తత్కర్తవ్యతా న స్యాత్ । న హి తత్కాలే
ఫలకామనావశ్యమ్భావః , ప్రమాణాభావాత్ । కిఞ్చ ప్రథమప్రవృత్తేతరనిరపేక్షాహరహఃశ్రుత్యా
జీవిమాత్రస్యాధికారోఽవగతః తథా చ తత్సాపేక్ష చరమప్రవృత్త్యర్థవాదోపనీతఫలకామస్య న
తత్రాధికారః। ప్రథమప్రవృత్తాహరహఃశ్రుతివిరోధాత్ । నిత్యే ఫలశ్రుతేరర్థవాదస్య చ స్తుతౌ
తాత్పర్యమ్ । అత ఏవ ప్రత్యవాయపరిహారోఽపి న ఫలమ్ , తత్కామనోపాధికార్యత్వే
నిత్యతాక్షతేః । కిఞ్చ నిత్యే కర్తవ్యతాబోధనాత్ ప్రాక్ న ప్రత్యవాయే ప్రమాణమస్తి విధేః
కర్తవ్యత్వమవగమ్య కర్తవ్యాకరణే ప్రత్యవాయకల్పనమ్ । విధిశ్చ ఫలాభావేన ప్రథమం మూక
ఏవ । ఏవఞ్చ ప్రత్యవాయప్రమితౌ విధిప్రవృత్తిః, తత్ప్రవృత్తౌ చ కర్తవ్యాకరణే
ప్రత్యవాయకల్పనం ఇత్యన్యోన్యాశ్రయః । అపరే తు న విధేః కర్తవ్యత్వమవగమ్య
కర్తవ్యాకరణే ప్రత్యవాయకల్పనమ్ , యేనాన్యోన్యాశ్రయః। కిన్తు నిన్దార్థవాదేన
ప్రాయశ్చిత్తోపదేశేన చోపాసనస్య ప్రకృత్యర్థస్య తావద్వ్యాపారస్వరూపస్యాభావః
ప్రత్యవాయహేతురవగతః। తథా చ సన్ధ్యోపాసనాభావః ప్రత్యవాయద్వారా దుఃఖసాధనమ్ ।
తదభావః సన్ధ్యోపాసనం దుఃఖసాధనాభావత్వేన ఫలమ్ , ప్రాయశ్చిత్తే పాపధ్వంసవదితి
తత్సాధనత్వేన కృతిర్భోధ్యతే విధినా । న చైవం ప్రత్యవాయపరిహార ఏవ ఫలమస్త్వితి
వాచ్యమ్। పరిహారస్య ప్రాగభావరూపత్వేన అనాదితయా అసాధ్యత్వాత్ । న చ

ఉపాసనాకరణం ప్రత్యవాయహేతుర్నోపాసనాభావః। తథా చ దుఃఖసాధనాభావత్వేన కృతిరిష్టా న తూపాసనమితి వాచ్యమ్ । నిన్దార్థవాదస్యోభయత్ర సత్త్వేన ఉభయస్యాపి తథాత్వాదితి । తన్న। ఏవమపి కామ్యత్వే నిత్యతాక్షతిప్రసఙ్గాత్ । కిఞ్చ "అకుర్వన్ విహితం కర్మే"త్యాదినా "నోపాస్తే యశ్చ పశ్చిమామి"త్యాదినా చ కరణభావస్యైవ ప్రత్యవాయహేతుత్వం బోధ్యతే, న తు తద్విషయాభావస్య । అన్యథా అకర్తుః ప్రత్యవాయో నాన్యస్యేతి కథం స్యాత్। విషయాభావస్య సాధారణ్యాత్ । వస్తుతస్తు కృతిసాధ్యత్వే సతీష్టసాధనతాజ్ఞానం ప్రవర్తకత్వేన నిర్యూఢమ్ । న చ కృతౌ కృతిసాధ్యత్వమస్తీత్యతో న కిఞ్చిదేతత్ । నవ్యాస్తునిత్యాపూర్వప్రాగభావో దురితద్వారా దుఃఖసాధనం తదభావోఽపూర్వం దుఃఖసాధనాభావత్వేనేష్టం తత్సాధనత్వేన కృతిసాధ్యత్వేన చ సన్ధ్యోపాసనం విధీయతే ఇతి ।తన్న। నిన్దార్థవాదాదినా సన్ధ్యోపాసనాభావస్తదకరణం వా ప్రత్యవాయహేతురవగతో న త్వపూర్వాభావః। ప్రథమం ప్రమాణాభావేన తదనుపస్థితేః। విధేః ఇష్టసాధనత్వబోధకత్వాత్ పరిశేషేణాపూర్వమిష్టం కల్ప్యత ఇతి చేత్ , తర్హి విశ్వజిన్న్యాయేన స్వర్గ ఏవ ఫలం కల్ప్యతామ్। కామ్యత్వస్య త్వయాపి స్వీకారాత్ । కిఞ్చ విధిప్రవృత్తావపూర్వజ్ఞానం అపూర్వజ్ఞానే చ విధిప్రవృత్తిరిత్యన్యోన్యాశ్రయః। యావన్నిత్య నైమిత్తికనిర్వాహస్య తత్తదాశ్రమవిహితకర్మణాం సమ్యక్పరిపాలనస్య చ బ్రహ్మలోకావాప్తిః ఫలం శ్రూయతే । తథా చ నిత్యస్య సఫలత్వమితి కేచిత్ । తన్న। తస్య విధేర్నిత్యవిధిముపజీవ్య ప్రవృత్తిః తస్య చ ఫలాభావేన ప్రథమం మూకత్వాత్ । అన్యథా పరస్పరసాపేక్షత్వేనాన్యోన్యాశ్రయః। తస్మాత్ కార్యత్రైవ విధిః । నను నిత్యే వేదాత్ కార్యతాజ్ఞానేఽపి ప్రయోజనజ్ఞానం వినా కథం ప్రవృత్తిః। న హి ప్రయోజనమనుద్ధిశ్య మన్దోఽపి ప్రవర్తతే ఇతి చేత్ , న। నిత్యే ఫలబాధేన ప్రవృత్తిమాత్రే ప్రయోజనజ్ఞానస్యాప్రయోజకత్వాత్ । కామ్యేఽపి ప్రయోజనజ్ఞానం న సాక్షాత్ ప్రవర్తకమ్, ఉపాయావిషయత్వాత్ ప్రయోజనేఽప్రవృత్తేశ్చ , కిన్తిష్టసాధనతాజ్ఞానద్వారా కార్యతాజ్ఞానే ఉపక్షీణమేవ । కథమయం నిశ్చయః నిత్యే ఇష్టసాధనతాజ్ఞానాసమ్భవాత్ కార్యతాజ్ఞానస్య వేదాదపి సమ్భవాత్ । నను నిష్ఫలే దుఃఖైకఫలే వా ప్రేక్షావతాం కథం ప్రవృత్తిః । వేదాధీనకార్యతాజ్ఞానసత్త్వాత్ సఫలప్రవృత్తావపి తస్యైవ తన్త్రత్వాత్ । యత్తు లౌకికే నిష్ఫలే దుఃఖైకఫలే వా న ప్రవర్తతే , తదిష్టసాధనతాలిఙ్గకస్య కార్యతాజ్ఞానస్య వేదాధీనస్య వా అభావాత్ । న చ దుఃఖైకఫలత్వజ్ఞానం ప్రవత్తిప్రతిబన్ధకమ్ , సతి కార్యతాజ్ఞానే తస్య ప్రతిబన్ధకత్వా దర్శనాత్ । అథ వా కామ్యే లిఙోఽపూర్వవాచకత్వాన్నిత్యేఽపి లిఙోపాసనాదివిషయకమపూర్వం బోధ్యతే । తచ్చ నిష్ఫలమపి స్వత ఏవ సుఖవత్ప్రయోజనం నిత్యమభ్యర్థ్యమానఞ్చేతి। ఉచ్యతే। సర్వత్ర నిత్యే ఫలశ్రవణాజ్జీవిఫలకామస్య సమ్భలితాధికారః, యథోపరాగే నైమిత్తికం స్నానశ్రాద్ధాది ఫలశ్రుతేః కామ్యమ్। అకరణే ప్రాయశ్చిత్తాదిశ్రుతేశ్చ నియతకర్తవ్యతాకమ్, యథా వా షోడశశ్రాద్ధస్య ప్రేతత్వవిముక్తికామనాశ్రుతేః ప్రేతత్వవిముక్తిహేతుషోడశశ్రాద్ధే సఙ్కల్పం విధాయ మహాజనానామాచారాత్ కామ్యత్వం నిన్దార్థవాదేనాకరణే ప్రత్యవాయశ్రుతేరవశ్యకర్తవ్యత్వం తథా సన్ధ్యోపాసనమపి ఫలశ్రుతేః కామ్యమ్ , అకరణే

నరకశ్రుతేః ప్రాయశ్చిత్తోపదేశాచ్చ నియతకర్తవ్యతాకమ్ । యత్తుయాగే కామ్యత్వేఽపి న నియతకర్తవ్యతాకత్వమ్। తదకరణే ప్రాయశ్చిత్తానుపదేశాత్ । న చ నిత్యే ఫలకామనాయా అసమ్భవః, త్రికాలకామ్యస్తవపాఠవత్ నిత్యే ఫలకామనామమ్భవాత్ । యత్తు ప్రథమప్రవృత్తాహరఃశ్రుత్యా తత్కాలజీవిమాచస్యాధికారబోధనాత్ న ఫలకామస్యాధికార ఇతి ।తన్న । అహరహఃశ్రుత్యర్థవాదయోః ప్రథమగృహీతైకవాక్యతాబలేన తత్కాలజీవిఫలకామస్య సావలితాధికారాత్ అర్థవాదోపస్థితఫలాన్వయం వినైకవాక్యతాభఙ్గాత్। న చార్థవాదస్య స్తుతిపరత్వాన్నైకవాక్యతా। బాధకం వినా స్వార్థపరిత్యాగాత్। విధివాక్యోపస్థితే ఫలే విధివాక్యస్థఫలమాదాయైవాహరహఃశ్రుత్యా కార్యతాబోధనాత్ । ననేవం తత్కాలజీవికామినోఽధికారే యదా ఫలకామనావిరహస్తదా అశుచేరివాధికారాభావాన్నియతకర్తవ్యతా న స్యాత్ । అధికృతాకరణే ప్రత్యవాయో న త్వకరణమాత్ర ఇతి చేత్ , న । నైమిత్తికేఽపి తత్కాలే కస్యచిత్కామనావిరహిణోఽనియతకర్తవ్యతాపత్తేః । అథాపవాదాభావేనౌత్సర్గికీ ఫలకామనాస్త్యేవ, ఫలజ్ఞానస్య స్వవిషయకేచ్ఛాజనకస్వభావత్వాత్ । యస్య తు ముముక్షాపవాదేన ఫలాన్తరే కామనా నాస్తి తస్యాకరణేఽపి న ప్రత్యవాయ ఇతి న తన్నియతకర్తవ్యతాకత్వం నైమిత్తికే। తథా నిత్యేఽపి ముముక్షయా ఫలకామనాబాధేనాకరణేఽపి న ప్రత్యవాయ ఇతి తుల్యమ్ । కిఞ్చార్థవాదోపస్థితఫలోపాధికర్తవ్యత్వేఽవగతే "అకుర్వన్ విహితం కర్మే"త్యాదివాక్యాచ్చోచ్చే సతి సన్ధ్యావన్దనాకరణే నిన్దార్థవాదేన చ నరకశ్రుతేః ప్రాయశ్చిత్తోపదేశాచ్చ ప్రత్యవాయః కల్ప్యతే । తత్ఫలకామనావిరహేఽపి ప్రత్యవాయపరిహారార్థం నియమతః ప్రవర్తతే విధిప్రవృత్త్యనన్తరం ప్రత్యవాయస్య ప్రామాణికత్వాత్ । అకరణేన్ముఖస్య కరణేన ప్రత్యవాయప్రాగభావస్య సాధ్యత్వాత్ , నైమిత్తికే ఫలోపాధికర్తవ్యత్వే కామనావిరహేఽపి నియతకర్తవ్యతావత్ । యత్తునిష్ఫలేఽపి నిత్యే వేదాధీనకార్యతాజ్ఞానాత్ ప్రవర్తత ఇతి । తన్న । దుఃఖైకఫలత్వేన జ్ఞాయమానే ప్రేక్షావతాం కృతేరనుత్పాదనియమాత్ అయోగ్యతయా నిత్యే కృతిసాధ్యత్వస్య బోధయితుమశక్యత్వాత్। అత ఏవ సన్ధ్యోపాసనమఫలమపి క్రియతే వేదబోధితకర్తవ్యతాకత్వాదిత్యాశఙ్క్య గురుమతమేతన్న గురోర్మతమిత్యభిప్రాయేణేపేక్షితవానాచార్యః । యత్తు పణ్ణాపూర్వం స్వత ఏవ ప్రయోజనమ్ , ఇత్యుక్తమ్ । తదపి న । ఏవం తవాపి కామ్యత్వే నిత్యత్వహాన్యాపత్తేః । కిఞ్చ సుఖం దుఃఖాభావశ్చ ముఖ్యం ప్రయోజనమ్ । తత్సాధనఞ్చ గౌణం నిత్యాపూర్వన్తు తేషు నైకమపి పణ్ణాపూర్వత్వాత్ । కామ్యాపూర్వఞ్చ సుఖహేతుర్గౌణం ప్రయోజనమ్ । ప్రవర్తకవిధ్యనురోధేన తదపి ప్రవర్తకం కల్ప్యత ఇతి చేత్ । న । ప్రవర్తనీయేన లోకేన తస్య ప్రయోజనత్వేనాజ్ఞానాత్ గురుణా నిత్యాపూర్వం ప్రయోజనముక్తమ్ । ఇత్యుచ్యమానేఽపి నాదరః ప్రేక్షావతామ్। ముక్తి- స్వర్గౌ చాలౌకికావపి సుఖ -దుఃఖాభావసజాతీయతయా ప్రయోజనే । తస్మాదేవం వదన్ గురురపి లఘురేవ । తదయం సఙ్క్షేపః-నిత్యే దుఃఖైకఫలత్వేన ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః ఫలోపాధికర్తవ్యతా। తచ్చ ఫలం దుఃఖసాధనాభావః పాణ్ణాపూర్వం వేతి తదిచ్ఛా ప్రవృచ్యర్థం ప్రత్యహముపేయా, తాం వినా ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః । తథా చార్థవాదికం

విధివాక్యశ్రుతఇచ్ఛ ఫలమస్తు । కృతమన్యేన । న చ కామనావిరహే నియతకర్తవ్యతా న స్యాత్ । అపూర్వాదీచ్ఛావిరహేఽపి తుల్యత్వాత్ । ప్రత్యవాయపరిహారం నియమతః ప్రవృత్తిస్తులైవ । యత్ర చ న ఫలశ్రుతిస్తత్ర విశ్వజిన్న్యాయ ఇతి । ననివిదమిష్టసాధనమితి జ్ఞానాదేతత్సాధ్యమిష్టమితి జ్ఞానాచ్చ ప్రవృత్తిదర్శనాత్ ప్రథమస్యైవ ప్రవర్తకత్వే కిం వినిగమకమ్, ఉచ్యతే। ఫలేచ్ఛాయాం స్వవిషయవిశేష్యకజ్ఞానస్య హేతుత్వేన క్లృప్తత్వాత్ ఉపాయచికీర్షాపి బాధకం వినా తథా । వస్తుతస్తు కృతిసాధ్యయాగస్య సాధ్య ఇష్ట జ్ఞానస్య ప్రవృర్తకత్వే యజేతేతిపదాత్ ప్రథమం కృతిసాధ్యో యాగ ఇతి జ్ఞానమ్। తతః కృతిసాధ్యయాగస్య సాధ్య ఇష్ట ఇతి జ్ఞానమ్ , విశేషణజ్ఞానసాధ్యత్వాత్ విశిష్టజ్ఞానస్యేతి జ్ఞానద్వయం తవ । మమ తు యాగః కృతిసాధ్య ఇష్టసాధనమిత్యేకమేవ జ్ఞానమ్। న చ కృతిసాధ్యత్వం యాగే బోధయిత్వా కృతిసాధ్యయాగస్య సాధ్య ఇష్ట ఇతి లిజా బోధయితుం శక్యమపి , ఏకస్యార్థాన్వయమపరదార్థే బోధయిత్వా తదన్వితాపరస్యార్థన్వయబోధకత్వస్య పదేఽవ్యుత్పత్తేః। యజిపదే చ కృత్యా యాగాన్వయం బోధయిత్వా పర్యవసితే పునఃస్యార్థాన్వయబోధకత్వే ఆవృత్తిప్రసఙ్గః । అథ సాధ్యమిష్టం యస్యేతి సాధ్యేష్టకత్వం శక్యమ్ , తథా చ బహుబ్రీహ్యర్థాపేక్షయా ఇష్టస్య సాధనమితి షష్ఠ్యర్థస్య లఘుత్వాత్తదేవ శక్యమ్। కిఞ్చ తత్సాధ్యత్వం న నియమతస్తదుత్తరసత్త్వమ్ , దణ్డసాధ్యే ఘటే వ్యభిచారాత్ । నాపి తదవచ్ఛిన్నక్షణోత్తరక్షణ ఏవ సత్త్వమ్ , ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యతదనుత్తరసమయస్యాకాశేఽప్రసిద్ధేః శబ్దస్య తదసాధ్యత్వాపత్తేః। అత ఏవ న తదభావవ్యాపకాభావప్రతియోగిత్వం రూపే రససాధ్యత్వాపత్తేశ్చ । నాపి తదవధికోత్తరత్వవ్యాప్యసమయసమ్బన్ధః, ఉత్తరత్వవ్యాప్యత్వం హ్యుత్తరత్వానధికరణకాలావృత్తిత్వమ్ । తచ్చాకాశేఽప్రసిద్ధం గురుతరఇచ్ఛ। తస్మాత్ తత్సాధనకత్వమేవ తత్సాధ్యత్వమ్ , ఏవఇచ్ఛ లాఘవాత్ తత్సాధనత్వజ్ఞానమేవ ప్రవర్తకం న తు తత్సాధనకత్వజ్ఞానమితి । స్యాదేతత్ । ఇష్టత్వజ్ఞానస్య ప్రవర్తకత్వే తృప్తోఽపి భోజనే ప్రవర్తేత, మనసా తృప్తేరిష్టత్వజ్ఞానాత్ । అథ స్వరూపసత్యపి ఫలేచ్ఛా కారణమ్ । సా చ సిద్ధతయా తృప్తౌ నాస్తీతి చేత్ , తర్హి హన్తైవమావశ్యకత్వాత్ ఫలేచ్ఛైవ కారణమ్ , న తు తజ్జ్ఞానం గౌరవాత్ । కిఞ్చ ఇచ్ఛాజ్ఞానస్య కారణత్వే ఇచ్ఛా కారణం న స్యాత్ స్వజ్ఞానేన తన్నాశాత్ ఇచ్ఛాతజ్జ్ఞానధారాకల్పనేఽనవస్థానాత్। అపి చేచ్ఛావిషయః సుఖం ఇతి జ్ఞానం న మానసమ్ , సుఖస్యాసిద్ధతయా తద్విశేష్యకసాక్షాత్కారస్య తత్సన్నికర్షం వినా అభావాత్ । ఓదనాదావపీష్టత్వజ్ఞానం న సమ్భవతి మనసో బహిరస్వాతన్త్ర్యాత్ । నాపి చక్షురాదినా జ్ఞాతఃకృత ఇతివత్ ఇష్టత్వజ్ఞానమ్ । తత్ర విశేష్యసన్నికర్షాత్ । వస్తుతస్తు ఇష్టస్య విశిష్య సుఖత్వాదినా అజ్ఞానే యాగపాకాదావిష్టసాధనతాజ్ఞానేప్యప్రవృత్తిప్రసఙ్గఃఇష్టస్యాల్పాధికభావేన నానాప్రకారత్వేన చ విశిష్యానధ్యవసాయాత్ । న చేష్టవిషయతావచ్ఛేదకసుఖత్వాదేరుపలక్షణమిష్టత్వమ్ , సుఖ-దుఃఖాభావతత్సాధనేషు అనుగతస్యోపలక్ష్యస్యాభావేనాననుగమాదితి । ఉచ్యతే । యత్రేచ్ఛా తత్సాధనతాజ్ఞానమేవ లోకవేదసాధారణం ప్రవర్తకమ్। తేషాం సుఖ-దుఃఖాభావ-

తత్సాధనత్వేనేచ్ఛావిషయాణామననుగతనామపి వస్తుసదిచ్ఛావిషయత్వమేవానుగమకమ్।
ఏవం యదా సుఖాదావిచ్ఛా భవతి స్వకృతిసాధ్యత్వే సతి సుఖాదిసాధనమితి జ్ఞానం తదా
పాకాదౌ ప్రవర్తతే । నన్వేవం ప్రవర్తకజ్ఞానవిషయస్య నానాత్వేన తచ్ఛక్తస్య విధిప్రత్యయస్య
నానార్థత్వప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ , న। సుఖత్వాదినానుగతం ఇష్టత్వేనాననుగతం ఫలం ప్రతి
సాధనత్వస్య యాగదేర్లిఙ్గాదినా బోధనాత్ । తథా చ ఫలానామనుగమార్థం ఫలేచ్ఛా శక్యా, న
త్వితిచ్ఛా జ్ఞానకారణత్వేన । అథైవం సుఖాదిసాధనత్వేన జ్ఞానం ప్రవర్తకమ్। తన్న శక్యమ్,
అననుగమాత్ । యచ్చ శక్యమిష్టసాధనత్వం తజ్జ్ఞానం న ప్రవర్తకమ్ ఇతి విధేః ప్రవర్తకతా న
స్యాత్ ఇతి చేత్, సాక్షాదేవమేవ। కిన్త్విష్టసాధనం యాగ ఇతి లిఙా బోధితే ఇష్టాకాఙ్క్షాయాం
కామ్యత్వేన శ్రుతః స్వర్గ ఏవ ఇష్టత్వేనావగమ్యతే । తదనన్తరం
స్వర్గకామపదసమభివ్యాహారాత్ స్వర్గసాధనం యాగ ఇతి జ్ఞానం ప్రవర్తకముత్పద్యతే ।
ఏవఞ్చ విధిజన్యజ్ఞానజన్యం జ్ఞానం ప్రవర్తకమ్ । యత్తు సర్వేషామేవ విధేర్న సాక్షాత్
ప్రవృర్త్తకత్వం విధిబోధకాత్। స్వకృతిసాధ్యత్వాదేరనవగమాత్, స్వేష్టసాధనత్వఞ్చ అహం
ఇష్టసాధనయాగకః స్వర్గకామత్వాద్ధర్మవాక్యావగతస్వర్గకామవదిత్యనన్తరమర్థాత్ ప్రతీయతే ।
తన్న। యత్రేచ్ఛా తత్సాధనమితి శాబ్దజ్ఞానాదేవ ప్రవృత్త్యుపపత్తేస్తత్ర్పతీతిరిష్పలా । అన్యే
తు సాధనత్వమాత్రం విధ్యర్థః, స్వర్గాదిసాధనతాలాభస్తు సమభివ్యాహారాత్
ఇష్టసాధనతాపక్షేఽపి తస్యోపజీవ్యత్వాత్ । తథాహి యజేతేత్యనేన యాగః కృతిసాధ్యః
సాధనఞ్చేతి బోధితే సాధనస్య సాధ్యాకాఙ్క్షాయాం కామనావిషయత్వేన శ్రుతోఽసిద్ధః స్వర్గ ఏవ
సాధనాకాఙ్క్షీ సాధ్యత్వేనావగమ్యతే , ఉపస్థితత్వాత్ । న చ యాగస్య సాధనాకాఙ్క్షా ।
కృతిసాధ్యత్వేనైవోపస్థితేః । అత ఏవ విశ్వజిదాదౌ స్వర్గ ఏవ సాధ్యత్వేన కల్ప్యత ఇతి ।
ఇష్టసాధనతావిధిపక్షేఽపి "తరతి మృత్యుం తరతి బ్రహ్మహత్యాం యోఽశ్వమేధేన యజతే"
ఇత్యాద్యర్థవాదే విధిబోధ్యేష్టసాధనత్వస్యార్థవాదాదేవావగమాత్ । కుతో విధికల్పనమితి చేత్
। న । అవినాభావాత్ । తథాభూతసాధనత్వస్య విధేయత్వవ్యాప్తత్వాత్।
వ్యాపకానుపలమ్భబాధోద్ధారాయ వా ప్రయోజనాభావాన్న తత్కల్పనం తత్రేత్యప్యాహుః ।
యత్త్విష్టసాధనత్వాభిధానే కరణే లిఙోఽనుశాసనాత్ దర్శ-
పౌర్ణమాసాభ్యామిత్యనభిహితాధికారవిహితా తృతీయా న స్యాదితి । తన్న ।
ఉపాయతామాత్రాభిధానేఽపి తద్విశేషకరణత్వానభిధానాత్ ।
వస్తుతస్త్వభిహితాన్వయలభ్యం యాగేష్టసాధనత్వమ్। ఇష్టసాధనత్వమాత్రస్య విధ్యర్థత్వాత్
। నవ్యాస్తు చికీర్షాద్వారా జ్ఞానస్య కృతౌ హేతుతా। చికీర్షా చ కృతావిచ్ఛా। సనః
ప్రకృత్యర్థగోచరేచ్ఛావాచిత్వాత్ పిపక్షాదివత్ । న తు కృతివిషయపాకాదివిషయే
కృతిసాధ్యత్వప్రకారకేచ్ఛాభిధాయకత్వమ్, పాకాదేః ప్రకృత్యనభిధేయత్వాత్ న హి
కృతివాచకస్య తద్విషయవాచకత్వం , కరోతీత్యుక్తే తద్విషయసంశయాత్ । ఏవఞ్చ
కృతావిచ్ఛేష్టసాధనతాజ్ఞానాత్ తత్సాధ్యేష్టజ్ఞానాద్వా వృష్ట్యాదౌ తథా కల్పనాత్ । యదా చ
కృతావిచ్ఛా తదా సైవ చికీర్షా । అన్యత్రేచ్ఛామాత్రం న తు కృతిసాధ్యతాజ్ఞానాత్ , కృతౌ
కృతిసాధ్యత్వాభావాత్ । అథ పాకం కృత్యా సాధయామీతీచ్ఛానుభవసిద్ధా। అనుభవాపలాపే

ఉపేక్షణీయత్వాపత్తేః । సా చ కృతిసాధ్యతాజ్ఞానాత్ , సా చ చికీర్షాపదాప్రతిపాద్యాపి
కృతి హేతుః సమానవిషయత్వాత్ న తు కృతీచ్ఛా కృతి హేతుః కృతివిషయావిషయత్వాదితి
చేత్ , అస్తి తావత్ఫాకకృతావిచ్ఛా వృష్టీచ్ఛావత్ । అస్తి చ కృతిసాధ్యత్వకారికేచ్ఛా పాకే, తథాపి
కృతిచ్ఛైవ కృతికారణం లాఘవాత్ న తు కృతిసాధ్యత్వప్రకారికేచ్ఛా గౌరవాత్ ।
ధాత్వర్థానుపరక్తే కృతిస్వరూపే ఇచ్ఛైవ నోదేతీతి చేత్ , న । పాకాదికృతీష్టసాధనతాజ్ఞానాత్
పాకకృతావిచ్ఛా తతః కృతిరిత్యభ్యుపగమాత్ । న చావగతిప్రవృత్తోఃః
సమానవిషయత్వముభయసిద్ధమ్ , తస్యైవ విచార్యత్వాత్ । కథం తర్హి పాకం కృత్యా
సాధయామీతీచ్ఛా। యథా వహ్నిసాధ్యత్వేన ఇష్టసాధనతావగమాత్ వహ్నినా పాకం
సాధయామీతీచ్ఛా తథా కృతిసాధ్యత్వేన ఇష్టసాధనత్వాత్ పాకస్య పాకం కృత్యా
సాధయామీతీచ్ఛా । అన్యథా తత్తదుపాయసాధ్యత్వేన ఇచ్ఛా పాకాదౌ
తత్తదుపాయసాధ్యత్వప్రకారకజ్ఞానాత్ స్యాదిత్యనన్తకారణకల్పనా స్యాత్ । మమ
తూపాయేచ్ఛాయామిష్టసాధనతాజ్ఞానమేవ హేతుః క్రియాద్వారా కృతేరిష్టసాధనత్వజ్ఞానే
క్రియాయా అపీష్టసాధనత్వం విషయ ఇతి కృతీచ్ఛా భవన్తీ క్రియావిషయాపి భవతీతి
జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నానాం సమానవిషయతాపి । అత ఏవ పాకం చికీర్షతీతి చికీర్షావిషయతయా
పాకః ప్రతీయతే । యద్వా ఇచ్ఛావిషయవిషయతయా పాకః ప్రతీయతే ఇతి తస్య కర్మతా
గ్రామం జిగమిషతి శత్రుం జిఘాంసతీత్యత్ర గ్రామాదేరివ । న హి గ్రామాదావిచ్ఛా , సిద్ధత్వాత్ ।
అత ఏవ భోగే సుఖే చ చికీర్షా తదనుకూలకృతేరిష్టహేతుత్వాత్ । అన్యథా
కృతిసాధ్యేష్టసాధనతాపక్షే తచ్చికీర్షాసామగ్ర్యన్తరం కల్ప్యేత । ఏవఞ్చ సన్ధ్యావన్దనం
దుఃఖసాధనాభావరూపత్వేనేష్టం తత్సాధనం కృతిరితి లిజర్థః । అన్యథా కృతిర్న కృతిసాధ్యా
సన్ధ్యావన్దనఞ్చ నేష్టసాధనమితి కస్య కృతిసాధ్యత్వే సతీష్టసాధనత్వం విధ్యర్థః స్యాత్ । అత
ఏవైకప్రత్యయాభిధేయత్వప్రత్యాసత్తేరన్తరఙ్గతయా విధిప్రత్యయాభిధేయేష్టసాధనత్వస్య
కృతావేవాన్వయో న, ప్రకృత్యర్థే। తథైవ చికీర్షాకారణజ్ఞానజనకత్వాత్ । ప్రకృత్యర్థస్య చ కృతౌ
విషయత్వేనాన్వయ ఇతి । ఉచ్యతే। వహ్నిసాధ్యత్వేన కృతిసాధ్యత్వేన వా న
పాకస్యాదనసాధనతా ఇత్యుక్తమ్ । కథం తర్హి వహ్నినా పాకం సాధయామీతీచ్ఛా ఇతి చేత్ , న।
ఇష్టసాధనత్వేన జ్ఞాతే యత్ర యత్సాధ్యత్వం జ్ఞాయతే తత్ర తత్సాధ్యత్వేనేచ్ఛా భవతీతి ।
యథేష్టసాధనత్వేన జ్ఞాతే పాకే వహ్నిసాధ్యత్వజ్ఞానాత్ వహ్నినా సాధయమీతీచ్ఛా ఏవం
కృతిసాధ్యత్వేనావగతే ఇష్టస్య సాధనతాజ్ఞానాత్ కృత్యా సాధయామీతీచ్ఛా। తథా
చేష్టసాధనత్వేన కృతిసాధ్యత్వేన చ జ్ఞాతే కృతిసాధ్యత్వప్రకారికేచ్ఛా న
త్విష్టసాధనతాజ్ఞానమాత్రాదితి । ఆచార్యాస్తు ప్రవర్తకమిష్టసాధనతాజ్ఞానమేవ ।
లిజర్థస్త్వాప్తాభిప్రాయో లాఘవాత్ । పాకం కుర్యాః కుర్యామిత్యత్ర విధిలిజఃే
సమ్భావ్యస్వకర్తృకక్రియేచ్ఛాభిధాయకత్వేనాజ్ఞాప్రార్థనాశంసనాదిలిజోే
వక్ష్యదీచ్ఛాభిధాయకత్వేన లిజమాత్రస్యేచ్ఛావాచకత్వకల్పనాచ్చ । ఏవఞ్చ స్వర్గకామో
యజేతేత్యస్య స్వర్గకామస్య కృతిసాధ్యతయా యాగో యాగయత్నో వా ఆప్తేష్ట ఇత్యర్థః । తతో
యో వ్యాపారః యస్య కృతిసాధ్యతయా యద్వ్యాపారవిషయకః ప్రయత్నో వా
యస్యాప్తేనేష్యతే స తస్య బలవదనిష్టాననుబన్ధీష్టసాధనమితి వ్యాప్తిగ్రహాత్

యాగస్యేష్టసాధనత్వమనుమినోేతి। తథాహి యాగో మదిష్టసాధనం
మత్ప్రయత్నవిషయతయా ఆప్తేనేష్యమాణత్వాత్, యథా మత్ప్రత్రా
మత్ప్రయత్నవిషయతయేష్యమాణం మద్భోజనం మదిష్టసాధనమ్। తథాచదమ్।
తస్మాత్తథా । ఏవం న కలఞ్జం భక్షయేదిత్యస్య మమ కలఞ్జభక్షణప్రయత్నో నాప్తేచ్ఛావిషయ
ఇత్యర్థః । తతః కలఞ్జభక్షణం మమ బలవదనిష్టసాధనం మదిష్టసాధనత్వే సత్యప్యాప్తేన
మత్ప్రయత్నవిషయతయా అనిష్యమాణత్వాత్ । యథా మత్ప్రత్రా
మత్ప్రయత్నవిషయతయా అనిష్యమాణం మధు-విషసమ్పృక్తాన్నభోజనం మమ
బలవదనిష్టసాధనమ్ । తథాచేదమ్ । తస్మాత్తథా । స చాప్తోవేదవ్యాఖ్యాతా భగవానీశ్వర ఏవ ।
యస్తు వేదే పౌరుషేయత్వం నోపైతి తం ప్రతి విధిరేవ తావధర్భ ఇవ శ్రుతికుమార్యాః
పుంయోగే ప్రమాణమ్ । న తర్హి లాఘవమ్ , తాత్పర్యగౌరవాదీశ్వరాద్య నన్తకల్పనాదితి చేత్,
న। లాఘవాదినేచ్ఛాబోధకత్వేన లోకే నిజ్ఞః ప్రమాణసిద్ధత్వేన ఫలముఖగౌరవస్యాదోషత్వాత్ ।
న తు కర్తురస్మరణం బాధకమ్ , ప్రాగేవ నిరాసాత్ । తృప్తికామనయా విషభక్షణప్రవృత్తస్య
విషభక్షణం తత్కృతిసాధ్యతయా నేశ్వరేణేష్యతే । తతో విషభక్షణస్య
ఈశ్వరేచ్ఛావిషయత్వేఽపి న తేన వ్యభిచారః। యద్వా యత్కామకృతిసాధ్యత్వేన యో
వ్యాపార ఆప్తేనేష్యతే స తస్యేష్టసాధనమ్। విషభక్షణఇచ్ఛ తృప్తికామకృతిసాధ్యత్వేన
నేశ్వరేచ్ఛావిషయః మానాభావాత్ । అత ఏవ న కలఞ్జం భక్షయేదిత్యత్ర కలఞ్జభక్షణం
తృప్తికామనయా భక్షణప్రవృత్తస్య కృతిసాధ్యత్వేనాప్తేచ్ఛావిషయో నేతి
తస్యేశ్వరేచ్ఛావిషయత్వేఽపి విశిష్టనిషేధ ఉపపద్యతే। అభిప్రాయవిధిపక్షే
బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వమానుమానికమ్ । ఇష్టసాధనతావిధిపక్షే తు తదపి శక్యమితి
గౌరవమితి ॥

ఇతి శ్రీమద్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డే విధివాదః సమాప్తః ।

అథాపూర్వవ్ాదః అథ స్వర్గకామో యజేతేత్యాదావిష్టసాధనత్వం కార్యత్వం వా యద్విధిః స
సమభివ్యాహృతక్రియాన్వయీ తదన్యాన్వయీ వా। అత్ర గురవః-నాహత్య క్రియాకార్యతయా
లిజా బోధయితుం శక్యతే స్వర్గకామనియోజ్యాన్వయయోగ్యతాజ్ఞానవిరహాత్ । కామనావిశిష్టస్య
హి మమేదం కర్యమితి బోద్ధృత్వం నియోజ్యత్వమ్ । తత్ కామనాయాస్తద్బోధోపయోగే సతి
భవతి। స చ కామనానన్తరం కామ్యసాధనతాబోధాత్ కార్యబోధే సతి స్యాత్ । ఏవఞ్చ
స్వర్గసాధనతాబోధే సతి స్వర్గకామనియోజ్యాన్వయోగ్యతా । న చ కాలాన్తరభావిస్వర్గే క్రియా
సాక్షాత్ పరమ్పరయా వా సాధనమితి శబ్దో బోధయితుమర్హతి। ఆశువినాశిత్వాత్
పరమ్పరాఘటకానుపస్థితేశ్చ తృతీయప్రకారాభావాచ్చ । అన్యథా తమాదాయ
సాధనత్వసమ్భవాత్ కల్ప్యమప్యపూర్వం న స్యాత్ । ఇష్టసాధనతావిధిపక్షే
స్పృష్టైవానుపపత్తిః । కార్యతావిధిపక్షే అన్వయప్రకారతయా సాధనత్వం శాబ్దమితి ఫలతో న
కశ్చిద్విశేషః । అతః క్రియాతోఽన్యత్ స్వర్గసాధనతార్వం క్రియాకార్యతానిర్వాహకం లిజాద్యర్థః।
నను స్వజాతీయేఽన్వయదర్శనం యోగ్యతా। దృష్టఇచ్ఛ ఘృతపానస్యాశువినాశినః కాలాన్తరే
పుష్టిహేతుత్వమితి చేత్ , న, యథాకథఞ్చిత్ సాజ్యాత్యస్యాయోగ్యేఽపి సత్త్వేన యోగ్యతాయా

అవ్యావర్తకత్వాపత్తేః। పదార్థతావచ్ఛేదకేన సాజాత్యస్యాద్యజాతః పయః పిబతీత్యాదౌ ప్రకృతే చాసమ్భవాత్। తస్మాదన్వయప్రయోజకరూపవత్త్వం సాజాత్యమ్ । అత ఏవ ద్రవ్యద్రవ్యత్వం సేకకరణత్వే ప్రయోజకమ్ ఇత్యయోగ్యే వహ్నిః। తదిహాశువినాశినః కాలాన్తరభావిఫలజనకత్వే ఫలసమయపర్యన్తస్థాయివ్యాపారజనకత్వం ప్రయోజకమ్। అతోఽపూర్వం వినా సాజాత్యమేవ న గృహ్యతే । ఘృతపానస్య తు వైద్యకోపస్థితధాతుసామ్యమాదాయ పుష్టిసాధనత్వయోగ్యతాజ్ఞానం విజ్ఞస్య । అథ బాధకప్రమాణాభావో యోగ్యతా । న చ సాధనత్వమాత్రే బాధకమ్ । సాక్షాత్తద్బాధేఽపి పరమ్పరాసాధనత్వమాదాయ తదిష్టసాన్తిసమ్భవాత్ । న చ యోగ్యానుపలబ్ధ్యా ద్వారస్య బాధాత్ పరమ్పరాసాధనత్వమపి బాధితమ్ , సంస్కారస్యేవ తస్య సమ్భవాత్ । అన్యథా వాచ్యేఽప్యపూర్వే క్రియా కామికాయాం న స్యాత్। కామ్యసాధనత్వాత్ । న హి యదేవాయోగ్యం తత్పశ్చాత్ యోగ్యమ్, అయోగ్యత్వే చ నిష్ఫలః ప్రయాసః । న చ కామికార్యమపూర్వం తదర్థికార్యా చ క్రియేతి వాచ్యమ్ । యాగే రాగాదిత్యనేన విరోధాత్ । తథాపి ద్వారానుపస్థిత్యా పరమ్పరాసాధనమితి జ్ఞానం న భవేదితి చేత్ , సత్యమ్ । కిన్తు స్వర్గసాధనం యాగ ఇతి జ్ఞానం సాక్షాత్పరమ్పరోదాసీనం వస్తుగత్యా పరమ్పరాసాధనత్వవిషయకముత్పద్యమానం నాయోగ్యతయా పరిభవితుం శక్యమ్ । యది చ సాక్షాత్పరమ్పరావిశేషద్వయవ్యతిరిక్తం సామాన్యం నాస్త్యేవ తదా అననుగమః । కిం వా విశేషయసి సాక్షాత్పరమ్పరయా వేతి । న చ యావద్విశేషబాధే తద్బాధితమ్, పరమ్పరాసాధనత్వేఽబాధాదితి । మైవమ్ । యోగ్యతా హి స్వబాధకప్రమావిరహో వా సకలబాధకప్రమావిరహో వా । ఆద్యే వహ్నినా సిఞ్చతీత్యాదీ స్వబాధకప్రమాతద్విరహౌ సమయభేదేన స్త ఇతి తదేవ యోగ్యమయోగ్యఞ్చేతి ప్రాప్తమ్ । ద్వితీయే తు యోగ్యానుపలబధ్యా తన్నిశ్చయోఽశక్యః పరప్రమాయా అయోగ్యత్వాత్ । న చ వాచ్యం సకలబాధకప్రమావిరహః స్వరూపసన్నేవ ప్రయోజక ఇతి । అయోగ్యే యోగ్యతాభ్రమాదన్వయబోధాభావప్రసఙ్గాత్ అన్యస్య తత్ర బాధకప్రమాసత్త్వాత్ । అన్వయప్రయోజకరూపవత్త్వేన బాధకప్రమావిరహో నిశ్చీయతే ఇతి చేత్ , తర్హి ప్రాథమికత్వాత్ సైవ యోగ్యతా । న చ సా ప్రకృతే సమ్భవతీత్యుక్తమ్ । కిఞ్చైకవిశేషబాధే శాబ్దసామాన్యజ్ఞానం తదితరవిశేషప్రకారతానియతం ఛిద్రబాధే ఛిద్రేతరఘటజ్ఞానవత్। న చ ద్వారానుపస్థిత్యా ప్రకృతే తథా ఘటతే । ఏతేనయదుక్తం ప్రశస్తరూపవాన్ చైత్ర ఇత్యత్ర గౌర-శ్యామవిశేషానవగమేఽపి రూపమాత్రవగమ్యతే తద్వత్ విశేషానవగమేఽపి సాధనత్వమాత్రమితి , తత్ప్రత్యుక్తమ్ । తత్రైకవిశేషబాధాభావేనౌదాసీన్యసమ్భవాత్ । ఏతేనస్వర్గకామాన్వయబలాత్ క్రియాయాః ఫలసాధనత్వం తద్బలాచ్చ పటోః సంస్కారస్యేవ స్థాయిత్వం కల్ప్యతామ్ , కిమపూర్వేణ। సఙ్కల్పవిశేషస్య యాగస్యాగ్రే ప్రత్యక్షానుపలబ్ధిరాత్మవిశేషగుణానాం ప్రథమక్షణ ఏవ స్వవిషయకప్రత్యక్షజననస్వభావాత్ । అస్తు , న చైవం క్రియాన్తరమపి తథా, ప్రమాణాభావాత్ । ఏవం లోకప్రసిద్ధక్రియాకార్యత్వవ్యుత్పత్తిరపి భగ్నా న భవతీతి పరాస్తమ్ । స్వర్గసాధనతాయోగ్యతయా స్వర్గకామాన్వయః తదన్వయే చ స్థాయిత్వమ్ ।

ఇత్యన్యోన్యాశ్రయాత్ , లోకే ధÐమగ్రాహకమానేన క్రియాయాఃక్షణికత్వనిశ్చయాచ్చ। నను దేవపూజార్థో యజిః। పూజా చారాధనా గౌరవితప్రీతిహేతుఃక్రియా। అతో దేవతాప్రీతిద్వారా యాగస్య స్వర్గసాధనత్వమ్ । ప్రీతేఃక్షణికత్వేఽపి ప్రీత్యనుభవజనితసంస్కారద్వారా తత్సమ్భవాత్ । అత ఏవాగ్నేయాదౌ ప్రీతిభాగితయా అగ్న్యాదేరుద్దేశ్యత్వమితి చేత్ , న । "యజ్ దేవపూజాయామ్" ఇతి హి శాబ్దికస్మృతిఃస్మృతిత్వాదేవ న స్వతఃప్రమాణమ్। న చ యాగస్య దేవతాప్రీతిహేతుత్వే స్వర్గస్య దేవతాప్రీతిసాధ్యత్వే వా మానాన్తరమస్తి । వస్తుతస్తుచేతనే దేవే మానమేవ నాస్తి। యత్ర చ విష్ణుప్రీతికామాదివాదోఽస్తి తత్ర విష్ణురేవ ప్రీతిఃన తు విష్ణోఃషష్ఠ్యర్థలక్షణాదోషాత్। విష్ణుశబ్దస్య ప్రీతివిశేషవాచకత్వం వేద ఏవ కల్ప్యతే । న చ దేవపూజార్థయజ్యన్వయబలాత్తథా। అన్యోన్యాశ్రయాత్ । నన్వేవం ఆగ్నేయాదీనాంషణ్ణాం క్షణికత్వాత్ యోగ్యతానవగతౌ పరమాపూర్వకారణత్వానవగమే కథమపూర్వకల్పనేతి చేత్ , న । కామ్యే అపూర్వవాచ్యత్వస్థితౌ ఆగ్నేయాదౌ తద్వారా సాధనత్వస్య యోగ్యతాసమ్భవాత్ న తు ప్రథమమ్। నను యో బ్రాహ్మణాయావగురేత్తం శతేన యాతయేదిత్యత్ర బ్రాహ్మణవధోద్యమస్య శతయాతనాహేతుత్వావగమే యథా దురితాపూర్వం కల్ప్యతే తథేహాపీతి చేత్ , న। అవగురేత్ యాతయేత్ ఇత్యత్ర హేతు-హేతుమతోర్లిఙిత్యనుశాసనాత్ లిఙా అవగోరణ-శతయాతనయోర్నియతం పౌర్వాపర్యం బోధ్యత।ే ప్రత్యక్షేణనుభవ-స్మరణయోరివ । తచ్చ సాధనత్వే సాధనసాధనత్వే వా ఉభయమపి మధ్యవర్తిఘటితమితి దూరితకల్పనమ్ సంస్కారవత్ । ఇహ తు విధ్యనుశిష్టో లిఙ్ కార్యతామాహ । కిఞ్చ కామీ కామ్యాదన్యత్ కామ్యావ్యవహితసాధనతయా జ్ఞాతమేవ కర్తవ్యతయాఽవైతీతి నియమాత్ న క్రియాయాం కామినోఽన్వయో యోగ్యఃన చ తృప్తికామస్య పాకే ప్రవర్తేర్వ్యభిచారః । ఓదనకామస్య తత్ర ప్రవృత్తేః ,।తృప్తికామనా తు తత్కామనోపయోగినీ న తు సాక్షాత్। అన్యథా సాధనసాధనే ప్రవృత్తిర్న స్యాత్ । కామ్యసాధనత్వం ప్రవర్తకమ్ , లాఘవాదితి చేత్ , న । భోజనకామస్య సిద్ధౌదనస్య పాకే ప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్ తస్యౌదనద్వారా భోజన సాధనత్వావిశేషాత్ । విశేషణే తు యత్రావ్యవహితసాధనం పాకఃతత్ న కామ్యమ్ । యచ్చ కామ్యం తత్ర నావ్యవహితసాధనం పాక ఇతి న ప్రవృత్తిఃన పాకస్య సిద్ధౌదనద్వారా భోజనసాధనత్వం న సమ్భవతి ద్వారస్యాసాధ్యత్వాత్ । ఓదనాన్తరద్వారా చ తథా ప్రతిసన్ధానే అవ్యవహితవిశేషణేఽపి కుతో న పాకే ప్రవర్తతే। ఓదనాన్తరే ద్వారే సాక్షాత్సాధనత్వాదితి చేత్ , న । పాకస్య భోజనసాధనత్వే విశేషస్యాప్రయోజకతయా ఓదనమాత్రస్య ద్వారత్వాత్ తస్య చ సాధ్యత్వావివాదాత్ । ఓదనవిశేషే చ సిద్ధే ఓదనకామనావిరహాత్ న తుల్యత్వమ్ । నన్వోదనే సిద్ధత్వాత్ యథా న కామనా తత ఏవ ద్వారతాపి న । అథౌదనాన్తరస్యాసిద్ధత్వమాదాయ ద్వారతా తర్హి కామనాపి స్యాత్ తస్యాసిద్ధత్వాదితి చేత్ , న। పాకస్యైకవిశేషద్వారతా బాధో న విశేషాన్తరద్వారతావిరోధీ సకలవిశేషస్యైకత్ర ద్వారత్వాసమ్భవాత్ । ఏకవిశేషసిద్ధౌ తు తన్మాత్రకామనా విచ్ఛిద్యతే । న హి సకలవిశేషసిద్ధత్వేన సామాన్యకామనావిచ్ఛేదఃసకలవిశేషసిద్ధేరసమ్భవేన తదనుచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । అథవా కామ్యాదన్యత్ సాక్షాదసాధనత్వేన జ్ఞాయమానం

యత్కర్తవ్యతయా కామీ బుధ్యతే తత్కామ్యావ్యవహితసాధనమన్తరా కృత్వైవ । యదా్వ
కామ్యాదన్యత్ కామీ ప్రథమం కామ్యావ్యవహితసాధనం కర్తవ్యతయాఽవైతి । పశ్చాత్ తద్ద్వారా
అవ్యవహితసాధనమితి ప్రథమం యాగే కామికార్యతాబోధోఽయోగ్యతాపరాహత ఏవ ।
ఉత్తానాస్తు వివాదవిషయో లిఙ్ సమభివ్యాహృతక్రియాన్వితకార్యతాబోధికా ప్రమాణలిఙ్ద్వాత్
లౌకికలిఙ్వత్ । లిఙుపస్థాప్యం కార్యత్వం సమభివ్యాహృతక్రియాన్వితం
లిఙుపస్థాప్యకార్యత్వత్వాత్ పచేతేతికార్యత్వవత్ । యాగో వా కార్యత్వాన్వితః
లిఙ్సమ్బన్ధితుప్రతిపాద్యత్వాత్ పాకవదిత్యనుమానాత్ క్రియాకార్యత్వావగమేనాపూర్వం
కల్ప్యమితి। తత్ర ప్రథమే యాగాన్వితకార్యత్వబోధకత్వం లిఙో బోధ్యతే న తు క్రియతే । న చ
యోగ్యతాజ్ఞానం వినా తత్సమ్భవతీత్యుక్తమేవ । న హి యోగ్యతాదికం వినైవ
తదనుమానప్రామాణ్యప్రయోజనమాత్రాదన్వితమభిధీయతే శబ్దేన। నాన్యో।
కుర్యాదిత్యత్రవ్యభిచారాత్। వేదస్యానువాదకతాపాతాచ్చ । నన్వపూర్వం వ్యుత్పత్తివిరహః ।
తథాహి ప్రసిద్ధార్థస్వర్గకామపదసమభివ్యాహారాన్యథానుపపత్త్యా ఉపస్థితే శక్తిర్గహీతవ్యా । న చ
శాబ్దానుభవాత్ పూర్వం అపూర్వముపస్థితమ్ , మానాభావాత్ అపూర్వత్వవ్యాఘాతాత్ ,
అవాచ్యత్వాపాతాచ్చ। న చ లిఙాదినా తదుపస్థితిః । వ్యుత్పత్త్యనన్తరం
తత్ర్పవృత్తావన్యోన్యాశ్రయాత్ । న చ కార్యత్వేనోపలక్షితే తత్ర శక్తిగ్రహః । ఉపలక్షణం హి
స్మరణమనుమానం వా అగృహీతే సమ్బన్ధాగ్రహాదశక్యమితి । మైవమ్। కార్యే ధీమణి
కార్యత్వేన శక్తిగ్రహాత్ । కార్యత్వవిశిష్టఙ్ోపస్థితమేవ । తతోఽన్వితాభిధానదశాయాం
యాగవిషయకం కార్యమిత్యనుభవః స్వర్గకామాన్వయాయోగ్యతయా ఘటాదికం తిరస్కృత్య
క్రియాభిన్నే యోగ్యతావశాద్యాగవిషయకాపూర్వం పర్యవస్యతి। న త్వపూర్వత్వేన శక్తిగ్రహః ।
న చాపూర్వం కార్యమిత్యనుభవః । భవతి చ సామాన్యతః సమ్బన్ధబుద్ధిః సహకారివశాత్
విశేషబుద్ధ్యపాయః। యథా తవైవ కర్తృమాత్రే సమ్బన్ధగ్రహాత్ కర్తృవిశేషసిద్ధిః। నను
కార్యత్వేనాపి కిం ఘటాదౌ శక్తిగ్రహః ఉతాపూర్వే ఉభయత్ర వా । నాద్యః,
అన్యప్రతిపత్తావన్యశక్తిగ్రహానుపయోగాత్ । నాన్త్యో, ప్రాగనుపస్థితేరితి చేత్ , న । యేన హి
రూపేణ శబ్దేనానుభవో జన్యతే తేన రూపేణ శక్తిగ్రహః పదార్థస్మరణఞ్చ శాబ్దానుభవహేతుః । న
హి ప్రమేయత్వేన శక్తిగ్రహః పదార్థస్మరణఞ్చ శాబ్దానుభవహేతుః । ఏవఞ్చ ఘటాదావేవ కార్యే
శక్తా లిఙితి శక్తిగ్రహః। తతః కార్యమితి స్మరణమ్ । తతో యోగ్యతాదివశాత్ ప్రచురద్రవ్య-గుణ-
కర్మాణి కార్యాణి విహాయ యాగవిషయకం కార్యమిత్యనుభవో భవన్నపూర్వమాలమ్బతే ।
యోగ్యత్వాచ్చ తస్య। న చాపూర్వం స్మృతిగోచర ఇతి వాచ్యమ్ ।
శక్తిగ్రహపదార్థస్మృతిశాబ్దానుభవానాం సమానప్రకారకతామాత్రే
హేతుహేతుమద్భావావధారణాత్ లాఘవాదావశ్యకత్వాచ్చ । న తు క్వచిత్ సహచారమాత్రేణ
అన్వయప్రతియోగిన ఏవోపస్థితిస్తథా । గౌరవాత్ గోపదాదపూర్వగాననుభవప్రసఙ్గాచ్చ ।
విశిష్టవైశిష్ట్యబోధే సర్వత్ర తథైవ । అన్యథా పర్వతీయవహ్నిర్వ్యాపకతయా నావగత ఇతి
కథం తదన్వయోఽనుమితౌ । నను సామాన్యలక్షణయా ప్రత్యాసత్త్యా సర్వా ఏవ వ్యక్తయో
వ్యాప్తిహగ్రహే శక్తిగ్రహే చ విషయీభవన్తి । కథమన్యథా పర్వతీయధూమవ్యాదయగ్రహే
తస్మాదనుమితిరితి చేత్, న। యేన రూపేణ వ్యాప్తిగ్రహస్తేన రూపేణ వ్యాప్యత్వేన వా

పక్షధర్మతాగ్రహేఽనుమితౌ కారణమస్తు। కిం తయా । అపి చ సా యద్యస్తి మమాపి , నాస్తి చేత్తవాపి । కిఞ్చ తవ దర్శనే సాస్తీతి సుతరామపూర్వవాచ్యతా । కార్యత్వేన హి రూపేణాపూర్వస్యాపి శక్తిగ్రహవిషయత్వం పదార్థస్మృతివిషయత్వఞ్చ । న చైవమపూర్వత్వక్షతిః । యాగవిషయత్వాదేర్విశేషస్య కార్యే లిఙ వినానుపస్థితేః। యథా పర్వతీయత్వభానం వహ్నౌ నానుమితిం వినా । నను కార్యే యది క్రియాసాధారణేన లిఙశక్తిః క్రియా చాయోగ్యేతి యోగ్యాపూర్వలాభః తదా నిత్యనిషేధాపూర్వయోరలాభః । న హి తత్రాయోగ్యతయా క్రియా త్యక్తుం శక్యతే , ఫలాశ్రవణాత్ కల్పనాయాఞ్చ వీజాభావాత్ । న చ ఏకత్ర నిర్ణీతః శాస్త్రార్థోఽన్యత్ర తథైవేతి న్యాయాత్ తత్రాప్యపూర్వమేవ లిఙర్థ ఇతి యుక్తమ్, న హ్యపూర్వత్వేన శక్తిగ్రహః। కిన్తు కార్యత్వవిశిష్టే ధఽమణి, క్రియా చ తథా భవత్యేవ । న చ కార్యేణ సమం క్రియాయా అన్వయానుపపత్త్యా అపూర్వే పర్యవసానమ్ । అభేదస్యాప్యన్వయాదితి। మైవమ్ । న హి లోకే పచేతేత్యాదౌ కార్యే ధఽమణి శక్తిః కల్పితా। కిన్త్వనన్యలభ్యే కృతిరూపే కార్యత్వమాత్రే ధఽమణః పాకాదేర్దాతోరేవోపస్థితిసమ్భవాత్ క్రియాకార్యత్వస్యాన్వితాభిధానలభ్యత్వాత్। తథా చ ధర్మిణి వేదే శక్తిః కల్పనీయా । సా చ క్రియానిరాసేనైవ । న హి క్రియాయాః కార్యత్వాన్వయయోగ్యత్వే ధఽమణి శక్తిః కల్పయితుం శక్యతే । తస్మాదయోగ్యతయా క్రియానిరాసానన్తరం తదతిరిక్త ఏవ శక్తిః కల్పనీయా । న చ క్రియాతిరిక్తకర్యాత్ కార్యమాత్రం లఘు । తతః క్రియాపి శక్ర్యేవేతి వాచ్యమ్। యతో న బ్రూమః క్రియాతిరిక్తకార్యత్వేన శక్తిః కిన్త్వయోగ్యతయా క్రియాయాం నిరస్తాయాం ధఽమణి శక్తికల్పనసమయే యత్ క్రియాతిరిక్తం తత్ర శక్తిః న తు శక్తిగ్రహే క్రియాప్రవేశః। న హి యత్ప్రత్యుక్తానుపపత్త్యా యత్కల్పనం తదేవ తస్య విషయః । ఏవఞ్చ కార్యత్వేనాపి తదతిరిక్తకార్యే ఏవ శక్తికల్పనాన్నిత్యనిషేధయోరపి తదేవోపాసనాద్యన్వయయోగ్యం లిఙాభిధీయతే । న తు కార్యత్వమాత్రమ్। ధఽమణి బాధకాభావాత్ లక్షణాప్రసఙ్గాచ్చ । ఘటాదిస్తు లిఙశక్తిగ్రహే న తిరస్క్రియతే న పురస్క్రియతే, ఉభయథాపి గౌరవాత్ । అన్వితాభిధానదశాయాన్వయోగ్యతయా తస్యాప్రవేశః। విధిప్రత్యయస్య చ తత్రాప్రయోగః కేవలస్య తస్యాసాధుత్వాత్ । ధాతుసమభివ్యాహారస్థలే చ తదర్థేనాన్వయబోధజననినియమేన ఘటాద్యప్రతిపాదకత్వాత్ । అత ఏవాప్రయోగాదేవాప్రయోగోఽపూర్వత్వం వా ప్రయోగోపాధిరితి వదన్తి । అథాప్రతిపాద్యఘటాదివృత్తితయా న కార్యత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తం ప్రతిపాద్యమాత్రవృత్తేరేవ తథాత్వాత్ । అన్యథా ప్రమేయత్వమేవ తథాస్త్వితి చేత్ , న । యత్ప్రకారికా హి ప్రతిపత్తిః పదజన్యా తదేవ తత్ర ప్రవృత్తినిమిత్తం ఫలకల్ప్యత్వాత్ శక్తేః న తు ప్రతిపాద్యమాత్రవృత్తి సాస్నాదౌ వ్యభిచారాత్ । న చ ప్రమేయత్వం తథా । తద్ధేధస్యాప్రవర్తకత్వాత్ । అత ఏవ లోకే లిఙ్ లాక్షణికీ। క్రియాభిన్నే ధఽమణి వేదే శక్తికల్పనాత్ । న చ లౌకికానామపూర్వే తాత్పర్యం సమ్భవతి । పూర్వం ప్రమాణాన్తరేణాప్రతీతేః। క్రియాసాధారణశక్తావపి లోకే లక్షణైవ। పచేతేత్యత్ర హి పాకకార్యతావగమ్యతే । తత్ర కార్యత్వే లిఙ్నాతాత్పర్యం లాఘవాత్ । న ధఽమణి క్రియాయా ధాతులభ్యత్వాత్ । తదాహుః-"తాత్పర్యద్ధి వృత్తిర్న తు వృత్తేర్నాతాపర్యమి"తి ।

తృతీయాయాః కరణత్వైకత్వవత్ కార్యం కార్యత్వఞ్చ న స్వతన్త్రం శక్యమ్ । కిన్తు విశిష్టం విశిష్టాచ్చ విశేషణమన్యదేవేతి కార్యత్వే లక్షణా । న చ కార్యత్వవిశిష్టధర్మ్యుపస్థితావపి ధర్మ్యంశమపహాయ క్రియాయాం కార్యత్వాన్వయోఽస్తు। కిం లక్షణయేతి వాచ్యమ్ । న హీతరధÐమగతత్వేనోపస్థితస్య ధర్మ్యన్తరాకాఙ్క్షాస్తి । అతః స్వతన్త్రకార్యత్వోపస్థితయే లక్షణా యథా పురోడాశకపాలేన తుషానుపవపతీత్యత్ర పురోడాశార్థితయా తదన్వితత్వేనోపస్థితస్య కపాలస్య నోపవాపాఙ్క్షేతి స్వతన్త్రకపాలోపస్థితయేఽధిష్ఠానలక్షణా । న చ వ్యుత్పత్తివిరోధః । న హి లోకే క్రియాకార్యత్వే శక్తిరవధిరితా , యేన విరోధో భవేత్ । కిన్తు కార్యత్వమాత్రే , క్రియాయా ధాతులభ్యత్వాత్ । న చ ధర్మ్యన్తరే శక్తావపి తద్బుద్ధిః। తస్మాత్ ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వం ప్రత్యయానాం గృహీతం ప్రత్యయార్థశ్చాపూర్వమపీతి న విరోధః। అస్తు వా లోకే లిఙః క్రియాకార్యత్వే శక్తిః తథాపి తద్ధగం వినైవ నానర్థన్యాయేన వేదే ధర్మ్యన్తరే శక్తిస్తాం వినా స్వర్గకామాన్వయాసమ్భవాత్ । అన్యే తు పచేతేత్యాదౌ ధాతునైవ పాకః కార్యోఽభిధీయతే। లిఙ్ తత్ర తాత్పర్యగ్రాహికా। న తు శక్తా। నియమతస్తాదృశ్యేవ తత్ర్పయోగాత్ । సామాన్యశబ్దస్య విశేషపరత్వఞ్చ న వృత్త్యన్తరనిర్వాహ్యమ్ , అత ఏవ వర్తమానత్వాదౌ న లడాదిశక్తిరితి లోకే శక్త్యగ్రహాత్ న వ్యుత్పత్తివిరోధ ఇతి ।తదసత్ । లిఙః కార్యత్వేఽశక్తౌ పచిపదాత్ కార్యత్వజ్ఞానానుపపత్తేః యుగపద్వృత్తిద్వయవిరోధాత్ । న చాజహత్స్వార్థా , ఉభయసాధారణస్యానుపస్థితేరితి దిక్। యదా వా జ్ఞానే పదానాం శక్తిః శక్యత్వాత్ । ఏవఞ్చ లిఙ్పదం ఏకత్రోచ్చారణే స్థాయిత్వ-స్వర్గజనకత్వ- కార్యత్వానాం జ్ఞానే శక్తమితి వ్యుత్పత్తిః స్థాయిజ్ఞానాదికఞ్చోపస్థితమేవ। తతో లిఙపదేన ఏకత్రోచ్చారణే యోగ్యతాదివశాత్ యాగవిషయకం స్థాయిస్వర్గజనకం కార్య్యమిత్యేకం జ్ఞానమనుభవరూపం ప్రచురద్రవ్యగుణకర్మవిలక్షణవిషయం క్రియతే । న చైవం నానార్థవదేకైకజ్ఞానే శక్తిగ్రహాదేకైకవిషయోఽనుభవో భవేత్ , న సముదితవిషయ ఇతి వాచ్యమ్ । శక్తిగ్రహకాలే ఏకత్రోచ్చారణ ఇతి విశేషణమహిమ్నా తత్సమ్భవాత్ । నానార్థే తు ప్రమాణాభావేన గౌరవేన చ శక్తిగ్రహే తస్యాప్రవేశాత్ । తథాప్యమీషాం సమూహాలమ్బనం స్యాన్న తు పరస్పరం వైశిష్ట్యజ్ఞానమితి చేత్ , న। సాకాఙ్క్షధర్మ ధÐమగోచరైకజ్ఞానస్యైవ విశిష్టజ్ఞానత్వాత్ । న చ సమూహాలమ్బనసమ్భేదః । తస్య నిరాకాఙ్క్షవిషయత్వాత్ । అస్తు వోపస్థితేష్వగృహీతాసంసర్గేషు స్థాయిత్వస్వర్గజనకత్వకార్యత్వేషు శక్తిః। అగృహీతాసంసర్గకస్యాపి విశిష్టజ్ఞానసమానశీలత్వాత్। అత ఉక్తన్యాయేన తావద్విషయకమేకం జ్ఞానం లిఙపదేన జన్యతే । ఏవమేవాలౌకికార్థేషు స్వర్గాదిపదేషు శక్తిగ్రహః । నను భవతూక్తప్రకారేణ శక్తిగ్రహస్తథాపి లిఙపదాత్ యాగవిషయకకార్యానుభవే సత్యపూర్వలాభాత్ స్వర్గకామాన్వయః సమ్భవతీత్యుపపాదకప్రతిసన్ధానే ప్రసిద్ధార్థస్వర్గకామపదసమభివ్యాహారాన్యథానుపపత్త్యా లిఙః కార్యే శక్తికల్పనమ్। న హి ప్రథమముపపాదకప్రతిసన్ధానం వినార్థాపత్తిః సమ్భవతి । న చ శక్తికల్పనాత్ పూర్వముపపాదకశరీరనివిష్టమపూర్వం జ్ఞాతమితి చేత్ , తత్ కిం య ఏవ విశేష ఉపపాదకః పక్షధర్మతాబలాత్ సిధ్యతి। తత్ర్పతిసన్ధానమర్థాపత్తౌ కారణమ్। తథాత్వే పూర్వం గృహీతమాత్రస్య కల్ప్యత్వే క్లపనోచ్ఛేదాపత్తిః । తస్మాత్ యథా సామాన్యతో భోజనస్య

పీనత్వసమ్బన్ధావగమాత్ ఉపపాదకతరేక్ సతి కల్పనాతో విశేషావగమః, యథా వా
సామాన్యశక్తవ్యక్తివాచకపదేన సమభివ్యావహారవశాద్విశేషాభిధానమ్। ఏవత్రాపి
కార్యమాత్రవాచకత్వే కార్యవిశేషలాభః సమ్భవతీతి
తర్కతోపపాదకప్రతిసన్ధానాదుభవత్యర్థాపత్త్యా శక్తికల్పనమ్ , యాగవిషయకఇచ్ఛ కార్యం న
ఘటాది, తస్య సవిషయకత్వాభావాత్ । విషయత్వఇచ్ఛ జ్ఞానఘటయోరివ స్వభావసమ్బన్ధో వా
తన్నిరూపణాధీననిరూపణత్వం వా తత్సమానసంవిత్సంవేద్యత్వం వా
వ్యావృత్తసాధనత్వం వేతి । అస్తి హి యాగ దానహోమజన్యాపూర్వాణాం
తుల్యరూపసాధనాన్తరవ్యవచ్ఛేదేన ప్రత్యేకమాత్రజన్యత్వమ్। తదుక్తమ్-"విశబ్దో హి విశేషార్థః
సినోతిర్బన్ధ ఉచ్యతే । విశేషేణ సినోతీతి విషయోఽతో నియామకః " ఇతి । నను యేన రూపేణ
శక్తిగ్రహః తేన రూపేణ కార్యత్వశక్తాల్లిఙ్ప్రదాల్లక్షణయా కార్యోపస్థితౌ
యోగ్యతాదివశాదపూర్వలాభోఽస్తు । కార్యస్మరణం హి అన్వితాభిధానోపయోగి న
త్వపూర్వస్మరణమ్ । తచ్చ పదేన పదార్థేన వేతి న కశ్చిద్విశేషః । కార్యఇచ్ఛ
శక్యకార్యత్వసమ్బన్ధితయావగతమేవేతి చేత్ , న। లిఙో
లాక్షణికత్వేనాపూర్వాననుభావకత్వాత్ । న చేతరాన్వితస్వార్థశక్తస్య
యజ్యాదిపదస్యేతదరపూర్వమాదాయానుభావకత్వమితి వాచ్యమ్।
ఇతరోపలక్షితస్వార్థాన్వయమాత్రే హి పదానాం శక్తిర్న త్వితరత్ర, గౌరవాత్
పదాన్తరలభ్యత్వాచ్చ । లక్షణాయాఇచ్ఛ
తీరోపలక్షితాన్వయశాలిస్వార్థానుభావకత్వమితరపదస్య। తీరస్య తు
సంస్కారాదుపస్థితిరసన్నిహితేనాన్వితాభిధానాభావాత్ । న చాపూర్వం సంస్కారవిషయః ।
కిఞ్చ యజిపదేన స్వర్గకామకార్యవిషయో యాగ ఇత్యనుభవో భవేత్।
లక్షణాయామితరపదస్య లక్షణీయవిశేషణస్వార్థవిశేష్యకానుభవజనకత్వాత్ । న చైతాదృశో
బోధ ఆకాఙ్క్షితః । న చ యాగావిశేషితకార్యమాత్రేణ స్వర్గకామాన్వయః ప్రతీయతే । కిన్తు
యాగవిషయకకార్యవిశేషే , తథాచ తథావిధబోధార్థం లిఙః కార్యే శక్తిరేవేతి । ఇతి
అపూర్వవాదపూర్వపక్షః। అథాపూర్వవాదసిద్ధాన్తః। అత్రోచ్యతే ।
అన్వయప్రయోజకరూపవత్త్వం న యోగ్యతా। అనాప్తోక్తే పయసా సిఞ్చతీత్యత్ర
సత్యప్యన్వయప్రయోజకద్రవద్రవ్యత్వే బాధకప్రమాయామన్వయాబోధాత్ । అథ
యోగ్యత్వేఽపి స్వబాధకప్రమావిరహః కారణం తర్హి సోఽప్యవశ్యాపేక్షణీయ ఇతి లాఘవాత్ సైవ
యోగ్యతా । ఏవఇచ్ఛ తదేవ యోగ్యమయోగ్యఇచ్ఛ స్యాదితి చేత్ , సత్యమ్ । యథా దశావిశేషే
తదేవ సాకాఙ్క్షమనాకాఙ్క్షమాసన్నమనాసన్నఇచ్ఛ తథా స్వబాధకప్రమాతద్విరహదశాయాం
తదేవాన్వయబోధే యోగ్యమయోగ్యఇచ్ఛాభిధీయతే । స్వబాధకప్రమాయాం తద్విరహే వా
యోగ్యాయోగ్యతావ్యవహారదర్శనాత్ స్వబాధకప్రమావిరహదశాయాం యోగ్యతాదిసత్త్వేఽపి
వహ్నినా సిఞ్చతీత్యత్రాన్వయబోధః అప్రమాదోషవత్పురుషప్రణీతత్వాత్ । సామాన్యభానస్య
కిఞ్చిద్విశేషభాననియతత్వాత్ । విశేషాభానే కథం తద్భాసత ఇతి చేత్ , న । వస్తుగత్యా
పరమ్పరాసాధనం విశేషో భాసత ఏవ। పరమ్పరాసాధనత్వన్తు ప్రకారో న భాసతే ।

తత్ప్రకారభానే హి పరమ్పరాఘటకజ్ఞానస్య హేతుత్వాత్। యథా ఘటేన జలమాహరేత్యత్ర యోగ్యతయా ఛిద్రేతరఘటే ఘటత్వేన భాసతే న తు ఛిద్రేతరత్వేన। తథా సతి లక్షణాయాం యుగపద్వృత్తిద్వయవిరోధేన ఘటానన్వయప్రసఙ్గాత్ ఉభయసాధారణరూపేణానుపస్థితేశ్చ నాజహ్నస్వార్థా । అథ సంస్కారాత్తదుపస్థితిః । న చ సుబ్విభక్తీనాం ప్రకృత్యర్థగతస్వార్థాన్వయబోధకత్వవ్యుత్పత్తేస్తత్ర విభక్త్యర్థో నాన్వేయేతేతి వాచ్యమ్ । ప్రకృత్యర్థో హి ప్రకృతిప్రతిపాద్యః లక్షణీయాన్వయానురోధాత్ । స చ సంస్కారసహకారాత్ ప్రకృతేఽపి । న చ తస్యానియతాద్బోధకాన్న నియతా తదుపస్థితిః । ఫలబలేన తథా కల్పనాదితి చేత్ , న । శబ్దోపస్థాపితేనైవ శబ్దస్యాన్వయబోధకత్వాత్ । న చైవమాకాశపదాశక్యస్య సంస్కారోపస్థితస్య శబ్దాశ్రయత్వస్య కథం శాబ్దానుభవవిషయత్వమితి వాచ్యమ్। నియమతో యద్ధర్మవత్త్వేనోపస్థితే యత్ర శక్తిగ్రహః తత్స్మరణజనకసంస్కారస్య తద్ధర్మవిషయతానియమేన తద్బోధకాదేవ తదంశేఽపి ఉద్బోధనియమేనాకాశపదాదశక్యస్యాపి తస్య భానాత్ । అస్తువా తదపి శక్యం యది నియమత ఉపస్థితిః సహప్రయోగస్య వాచ్యాదిపరత్వేనాప్యుపపత్తేః । వస్తుతస్తు నియతోపస్థితిరేవ నాస్తి । అస్తు వా పదాదపి నిర్వకల్పకమ్।
తర్హ్యన్వయబోధదశాయామితరాన్వయానుపపత్త్యభావాదగ్రేఽపి కల్పనా న స్యాదితి చేత్ , తర్హి తవాపి కార్యతాబోధానన్తరం ఔపాదానికసాధనతాబోధో న స్యాత్ ఔపాదానికబోధేఽనుపపత్తిబోధస్య హేతుత్వాత్ । కల్పనామాత్రోచ్ఛేదశ్చైవం స్యాత్ , ప్రతీతానుపపత్తిమూలకత్వాత్ కల్పనాయాః । వస్తుతస్తు బాధకప్రమావిరహస్య యోగ్యతాత్వే సంశయసాధారణం జ్ఞానమాత్రమేవ తస్యాః ప్రయోజకమ్। తేన యత్ర బాధకప్రమానిశ్చయస్తత్రైవాన్వయబోధాభావః । అన్యత్ర తు తద్ధీమాత్రాచ్ఛాబ్దబోధ ఇతి యాగేఽపి యోగ్యతాసంశయేనాన్వయబోధః ప్రతిబన్ధ బాధసంశయస్యాప్రతిబన్ధకత్వాత్ । అన్యథా అనుమానాద్యుచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । అపూర్వవాచ్యత్వేఽప్యపూర్వస్య స్వర్గసాధనతాసంశయాద్యోగ్యతాయాః సంశయ ఏవ । అపూర్వస్య ప్రథమం స్వర్గసాధనత్వానిశ్చయాదుపాదానస్యాన్వితాభిధానోత్తరకాలీనత్వాత్ । సాధకబాధకప్రమాణాభావేన ద్వారసమ్భవనయా సాధనత్వసమ్భవనాతః స్వర్గకామాన్వయ ఇతి తుల్యమ్। అపి చ యథా న క్రియా స్థిరేత్యయోగ్యా తథా కార్యమపూర్వమపి విశిష్టం న స్థిరం కృతేర్వినష్టత్వాత్ । న చాధిష్ఠానే అపూర్వమాత్రే సాధనత్వమ్ । తస్య పదార్థైకదేశత్వేనాన్వయాప్రతియోగిత్వాత్ । అన్యే త్వన్వయవిరోధిరూపవిరహో యోగ్యతా । అత ఏవ వహ్నినా సిఞ్చతీత్యత్ర తద్భ్రమే భవత్యన్వయభ్రమః । యాగేచాన్వయవిరాధిరూపవిరహో యోగ్యానుపలభ్యా సుగమ ఏవ । న చ యాగే ఆశువినాశిత్వం కాలాన్తరభావిఫలజనకత్వవిరోధీతి చాచ్యమ్ । అనుభవే క్వాథపానే చాశువినాశిని కాలాన్తరభావిఫలజనకత్వాద్యాగేఽప్యన్తతస్తత్సత్త్వాత్। అన్యథాపూర్వవైఫల్యాత్ । అస్మాదన్వయప్రయోజకరూపవత్త్వం లభ్యతి చేత్ , న । తత్సత్త్వేఽప్యనాప్తోక్తే వ్యభిచారాత్। అన్వయవిరోధిత్వేన యత్కిఞ్చిత్ప్రతిసన్ధానం తత్రాస్త్యేవ। అన్తతో బాధకప్రమావిషయత్వస్యైవ విరోధినో జ్ఞానాదితి । కామ్యసాధనత్వజ్ఞానమేవ ప్రవర్తకం

లాఘవాత్ । సిద్ధౌదనస్తృప్తికామో లఘూపాయే భోజనే ప్రవర్తతే న తు పాకే గురూపాయత్వాత్ ।
జలాద్యర్థీ చ సన్నిహితే । అత ఏవ జ్యోతిష్టోమాదౌ శ్రుతస్వర్గఫలకత్వేఽపి
గురూపాయత్వేనాననుష్ఠానలక్షణాప్రామాణ్యాపత్త్యా ఫలభూమా కల్ప్యతే ।
ఇష్టోత్పత్త్యనాన్తరీయకశ్రమజనకత్వం వా ప్రతిబన్ధకమ్ । అపి చ
కామ్యావ్యవహితసాధనతయా జ్ఞాతమేవ యది కామీ కర్తవ్యతాఽవైతీతి నియమః తదా
పూర్వమపి కార్యతయా నావగమ్యేత అన్వితాభిధానాత్ పూర్వం
కామ్యసాధనతాబోధకాభావాదుపాదానస్యాన్వితాభిధానోత్తరకాలీత్వాత్ । అత
ఏవకామ్యాదన్యదిత్యాది ప్రకారద్వయం నిరస్తమ్,కార్యతాబుద్ధీ ప్రవృత్తౌ వా
కామ్యసాధనతస్యైవ హేతుత్వాత్ । న చ కార్యే ఘటాదౌ లిఙ్శక్తిగ్రహః యథా లిఙ్శక్తిగ్రహకాలే
స్వర్గకామాన్వయాయోగ్యత్వాత్ క్రియానిరాసస్తథా యాగాన్వయానుపపత్త్యా ఘటాదిః
నిరసోఽపి స్యాత్। న హి యోగవిషయకో ఘటాదిః సమ్భవతి । అన్యథా
అన్వితాభిధానదశాయామపి తన్నిరాసో న స్యాత్ । స్యాదేతత్ । స్వర్గకామాన్వయానుపపత్త్యా
తదన్వయయోగ్యే లిఙ్శక్తిగ్రహః స్థాయికార్యఞ్చ తథా । అతః శక్తిగ్రహకాలే క్రియానిరాసో
యుజ్యతే న ఘటాదేః । యజిపదమన్తర్భావ్య స్వర్గకామపదలిఙ్పదాభ్యామ్ ।
అన్వితాభిధానదశాయాం ఘటాదినిరాసో యాగాన్వయోగ్యత్వాదితి। తత్ కిం శక్తిగ్రహకాలే
యాగాన్వయానుపపత్తిర్ఘస్తపిహితా యేన ఘటాదినిరాసికా సా న ప్రతిసన్ధీయేత । ప్రత్యుత
ప్రత్యయస్యాన్తరఙ్గప్రకృత్యర్థాన్వయం బోధయత ఏవేతరాన్వయబోధకత్వమితి
తదన్వయానుపపత్తిప్రతిసన్ధానమేవ ప్రాథమికమ్ , పురుషదోషాదప్రతిసన్ధానే శక్తిగ్రహో
భ్రమ ఏవ ఘటాదేరశక్యత్వాత్ పురుషవిశేషం ప్రతి అపూర్వవాచ్యతాపత్తేశ్చ ।
ఘటాదీనామనన్తత్వేన యది తన్నిరాసో న శక్యః తదా అన్వితాభిధానదశాయామపి న స్యాత్ ।
పాకాదీనాం క్రియాత్వేనేవ పృథివీత్వాదినా నిరాససమ్భవాచ్చ। ఏవం చ
ప్రచురదవ్యగుణకర్మసు నిరస్తేషు క్వ కార్యే ధఀమణి శక్తిగ్రహః । న చ విశేషే నిరస్తేఽపి
కార్యసామాన్యం న నిరస్తమితి వాచ్యమ్ । న హి విశేషావిషయం సామాన్యజ్ఞానం సమ్భవతి ।
ఏతేనాపూర్వసాధారణకార్యత్వేన ఘటాదౌ శక్తిగ్రహ ఇతి పరాస్తమ్ । అగృహీతాసంసర్గేషు
స్థాయిత్వకార్యత్వస్వర్గజనకత్వేషు తజ్జ్ఞానేషు వా శక్తిగ్రహ ఇత్యపి పరాస్తమ్ । స్థాయినాం
ఘటాదీనాం నిరాసాత్ । ధర్మమాత్రే చ శక్తిగ్రహస్య ప్రకృతేఽనుపయోగాత్ । కిఞ్చ తేషు
శక్తిగ్రహః సముదితేషు ప్రత్యేకం వా । నాద్యః, ప్రథమం సముదాయస్యైకజ్ఞానావిషయత్వాత్ ।
విషయత్వే వా పూర్వమేవ విశిష్టస్య సత్త్వేఽపూర్వత్వవ్యాఘాతః ।
ఏకజ్ఞానవిషయసాకాఙ్క్షధర్మధఀమణోరేవ విశిష్టత్వాత్ । న ద్వితీయః। ఏవం హి లిఙాపదాత్
స్మరణత్రయం యజిపదాచ్చ యాగస్మరణమ్। న చ చతుర్ణాం తేషాం యౌగపద్యమస్తి । న చ
ప్రత్యేకం శక్తిగ్రహేఽపి సముదితవిషయకమేకమేవ స్మరణమ్। లిఙ్పదాదితి యుక్తమ్ ।
సముదాయస్య పూర్వమననుభవాత్ । స్మరణఞ్చ యది సాకాఙ్క్షధర్మ-ధఀమవిషయకమేకం
తదా అపూర్వత్వక్షతిః ఏకజ్ఞానారూఢయోః సాకాఙ్క్షధర్మధర్మిణోరేవ విశిష్టత్వాత్
తన్నియతత్వాద్వా। ।ఏతేనస్వర్గదిపదేషు అగృహీతాసంసర్గధర్మధఀమషు శక్తిగ్రహ ఇతి
దస్తమ్ । ప్రత్యేక- సముదాయవిషయకస్మరణవికల్పగ్రాసాత్ । అస్తు వా లిఙః కార్యే లక్షణ ।

యథా హి మఞ్చాః క్రోశన్తీత్యాదౌ పురుషవిశేషః ప్రాగననుభూతోఽప్యనుభూయతే ఇతరపదాల్లాక్షణికస్యానుభవకత్వాత్ తథాఽపూర్వమపి । అస్తు చ స్వర్గకామకార్యవిషయో యాగ ఇత్యనుభవే స్వర్గకామయాగయోరన్వయప్రకారతయా అపూర్వలాభః । యద్వా స్వర్గకామకార్యవిషయో యాగ ఇతి శాబ్దానుభవానన్తరమర్థాద్యాగవిషయకం కార్యమితి జ్ఞానం అనుపపత్తిప్రభవమ్। అత ఏవ శాబ్దబోధానన్తరమౌపాదానికబోధాత్ప్రవృత్తిః । కిఞ్చాపూర్వవాచ్యత్వేఽపి న కలఞ్జం భక్షయేదిత్యాదితః కలఞ్జభక్షణాభావవిషయకమపూర్వమవగమ్యాపి న ప్రవర్తేత తదభావే । తథాహి-భక్షణే రాగాదస్య కర్తవ్యతాబుద్ధిర్జాతా । శబ్దాచ్చ భక్షణాభావే । నిష్ఫలాత్ కార్యాత్ సఫలం గరీయ ఇతి న్యాయేన సుఖహేతౌ భక్షణ ఏవ ప్రవర్తేత న తదభావే । నిషేధాపూర్వమేవ ఫలమితి చేత్ , న । తస్య సుఖదుఃఖాభావాన్యతయా పఞ్చత్వేన తదజనకతయా చ గౌణముఖ్యప్రయోజనత్వాభావాత్ । సుఖవదపూర్వమపి ప్రయోజనమితి చేత్ , న । లోకే తథానవగమాత్ । అలౌకికయోః స్వర్గాపవర్గయోః లోకావగతప్రయోజనసుఖదుఃఖాభావజాతీయతయా ప్రయోజనత్వమ్ , వేదేఽపి కామ్యస్థలే కామ్యసాధనస్యైవాపూర్వస్య గౌణప్రయోజనస్య లిఙాభిధానమ్ । కామ్యసాధనతాజ్ఞానం వినా కామికార్యత్వస్య బోధయితుమశక్యత్వాత్। న తు స్వతః ప్రయోజనత్వేన । తత్రాసామర్థ్యాదనుపయోగాచ్చ । ప్రవృత్తేర్బీజనాదావివ లోకక్లృప్తకామ్యసాధనతాజ్ఞానాత్ కార్యతాజ్ఞానాద్వా గౌణప్రయోజనత్వేనైవోపపత్తేః । నాపి నిత్యనిషేధయోరపూర్వం స్వతః ప్రయోజనం లిఙాభిధీయతే । కామ్యస్థలే హి ధÐమగ్రాహకలిఙాదినా ప్రవర్తకకార్యత్వేనాపూర్వమభిహితమ్ । అతో నిత్యాదావపి కార్యత్వేనాపూర్వబోధనం న తు స్వతః ప్రయోజనత్వేన। నను నిత్యే లోకవేదావగతగౌణముఖ్యప్రయోజనాభావే సతి లిజేవాపూర్వస్య స్వతః ప్రయోజనత్వం బోధయతి తేన వినా ప్రవృత్తిపరత్వానిర్వాహాదితి చేత్ , న। నిరూపధీచ్ఛావిషయత్వం హి స్వతః ప్రయోజనత్వమ్ అపూర్వస్య సిద్ధం లిఙా బోధనీయమ్ । న చ తాదృశేచ్ఛావిషయోఽపూర్వం క్వచిదపి సిద్ధమ్। న చ లిజేవాపూర్వచ్ఛాం జనయిత్వా తాం బోధయతి తస్యాస్తత్రాసామర్థ్యాదిచ్ఛాయాః సామగ్ర్యన్తరజన్యత్వాచ్చ । అతోఽపి కామ్యే నిత్యే చేచ్ఛావిషయత్వం ప్రయోజనత్వమపూర్వస్య లిఙాదినా న బోధ్యతే। అపూర్వేచ్ఛాయాః శాబ్దజ్ఞానాత్ పూర్వం అసత్త్వాత్ । కిన్తు శాబ్దకార్యతాజ్ఞానాత్ సేతి । అథ నిత్యే కార్యత్వేనైవాపూర్వస్యాభిధానమ్ । న తు స్వతః ప్రయోజనత్వేన। కిన్తు లిఙా అపూర్వే బోధితే తస్య స్వతః ప్రయోజనత్వమిచ్ఛావిషయత్వం సమ్భవతి సుఖజ్ఞానవదపూర్వజ్ఞానస్యాపి స్వత ఏవేచ్ఛాజనకత్వాత్ । తతః కామ్యాపూర్వసాధనతాజ్ఞానాన్నిత్యే కార్యతాబోధాత్ ప్రవృత్తిరితి చేత్ , న। అపూర్వజ్ఞానస్యేచ్ఛాహేతుత్వేనాక్లృప్తత్వాత్। కామ్యాపూర్వే హి లోకక్లృప్తేష్టసాధనతాజ్ఞానాదేవేచ్ఛా న త్వపూర్వత్వజ్ఞానాత్ । శాస్త్రస్థస్య శాస్త్రజకర్తవ్యతాజ్ఞానం బలవదితి చేత్ , సఫలవిషయం తథా । ఇదఞ్చ నిష్ఫలవిషయమ్। అథ ప్రవృత్తిమతో నివృత్తినియోగేఽధికార ఇతి యదా భక్షణప్రవృత్తస్తదా తన్నిషేధే శాబ్దకార్యతాధీరితి తయా విపరీతప్రయత్నే జనితే రాగాత్ క్రియోత్పత్తిః। తేనైవ ప్రతిబన్ధాత్। రాగకారితప్రవృత్తిముపజీవ్య హి నివృత్తికార్యతాశాస్త్రేణ బోధితా । అత స్తేన బోధనే స్వఫలం

విపరీతకృతిరవశ్యం ఉత్పాద్యేతి శాస్త్రస్య బలవత్త్వమితి చేత్ , న । నివృత్తికార్యతాబోధేఽపి నివృత్తౌ ప్రయత్న ఏవ నోత్పద్యతే యస్య ప్రతిబన్ధకతా స్యాత్ । స్యాచ్చ నివృత్తికార్యతాబోధకమప్రమాణం నిష్ఫలత్వేన తత్ర కృతేరభావాత్ । అథ కలఞ్జాభక్షణస్య నిన్దార్థవాదేన బలవదనిష్టసాధనత్వావగమాత్ తదభక్షణే న ప్రవర్తతే ఇతి చేత్, ఏవమపి కలఞ్జభక్షణే నివర్తతాం, తదభావే నిష్ప్రయోజనతయా ప్రవృత్తౌ కిమాయాతమితి ।ఏతేననిత్యాపూర్వసాధనే సన్ధ్యావన్దనాదావపి ప్రవృత్తిరపాస్తా । క్రియాయాః కష్టత్వాత్ తదపూర్వస్య పణ్ణత్వాత్ స్వతోఽప్రయోజనత్వాచ్చ । తస్మాత్ లోకే పచేతేత్యాదౌ కార్యత్వేష్టసాధనత్వరూపధర్మశక్తత్వేన జ్ఞాతా లిఙ్ స్వర్గకామో యజేతేత్యాదౌ తదన్వయం యాగే యోగ్యతాదివశాద్ బోధయతీతి న వేదే ధర్మిణి శక్తికల్పనా । ప్రతీతా చ స్వర్గసాధనతా సాక్షాదసాధనస్య యాగస్య వ్యాపారమన్తరేణానుపపద్యమానా తన్నిర్వాహకం వ్యాపారమపూర్వం కల్పయతి । నను నిరుపధిపూర్వవర్తితా కారణతా । సా వ్యాపారేణ నిర్వాహ్యత ఇత్యత్ర కోఽర్థః , కిం క్రియతే , ఉత జ్ఞాప్యతే । నాద్యః ఉత్తరవర్తిత్వేన వ్యాపారస్య తత్రాసామర్థ్యాత్ । నేతరః, లిఙైవ తద్బోధనాత్ చిరధ్వస్తం కారణం వ్యాపారేణ వ్యాప్తమితి చేత్ , న । విపక్షే బాధకాభావేనాప్రయోజకత్వాత్ । అన్యథా ఐన్ద్రియకం కారణమతీన్ద్రియవ్యాపారకమితి యాగానుభవయోర్దర్శనాత్ తథా కల్ప్యేత । ప్రాయశ్చిత్తాదీనాఞ్చ ఫలప్రతిబన్ధకత్వమేవ । ప్రాయశ్చిత్తస్య "తస్మాదేనసః పూతోః భవతీ"తి యత్ ఫలం శ్రుతమస్తి తస్య నిషిద్ధక్రియాతః ఫలభాక్ న భవతీత్యర్థః । "ధర్మః క్షరతి కీర్తనాది"తి చ కీర్తనాద్యిహితక్రియా క్షరతి ఫలం న జనయతీత్యర్థః । క్షరతీత్యత్ర బాధకం వినా న లక్షణేతి చేత్ , న । ఉపస్థితత్వేన విహితక్రియాయామేవ ధర్మపదశక్తిగ్రహస్య బాధకత్వాత్ । న చైతస్య ముఖ్యత్వార్థం పదార్థాన్తరే శక్తిః, లక్షణోచ్ఛేదాపత్తేః విహితక్రియాకర్తృత్వజ్ఞానేన ధాఽమకపదప్రయోగాచ్చ । ఏతేన దేవదత్తాద్యశరీరం దేవదత్తవిశేషగుణప్రేరితభూతపూర్వకం జన్యత్వే సతి తద్భోగసాధనత్వాత్ తన్నిఽమతప్రగ్వదిత్యనుమానాత్ తత్సిద్ధిరితి పరాస్తమ్ । జన్మాన్తరీయజ్ఞానాదిభిరేవ తజ్జనకత్వాభిమతైః సిద్ధసాధనాదితి మైవమ్ । చిరధ్వస్తస్య వ్యాపారసత్వే కారణత్వమితి నిరూపాధ్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వ్యవధారణాత్ యాగస్య చిరధ్వస్తకారణత్వేన వ్యాపారకల్పనాత్ । కార్యే వ్యాపారస్యపృథగన్వయవ్యతిరేకగ్రహస్తద్వ్యాపారకత్వే ఉపాధిరితి చేత్ , న । సంస్కారే తదభావేఽప్యనుభవస్య తద్వ్యాపారకత్వాత్ । న చాప్రయోజకత్వమ్ । యాగో యది చిరధ్వస్తత్వే సతి సవ్యాపారో న స్యాత్ స్వర్గసాధనం న స్యాత్ ఘటవదితి విపక్షే బాధాత్ । న చాత్ర కారణతాగ్రాహకాభావ ఉపాధిః । తేనాపి సమం వ్యాప్త్యవధారణే తస్యాప్యాపాదనాత్ । న చైన్ద్రియకస్యాతీన్ద్రియవ్యాపారవత్వనియమః । సవ్యాపారత్వే కార్యావ్యవహితపూర్వసమయే అసత్త్వస్యోపాధిత్వేనాప్రయోజకత్వాత్ । ననేవం సన్ధ్యావన్దనాకరణస్య దుఃఖసాధనత్వశ్రుతేః తత్కరణప్రాగభావో దుఃఖహేతుః । తథా చ తస్య స్థిరత్వేన దుఃఖజననసమ్భవాత్ న పాపే ప్రమాణమ్ । న చ ప్రాయశ్చిత్తవైఫల్యమ్ । ప్రాయశ్చిత్తాభావసహకృతస్యైవ తస్య తజ్జనకత్వాత్ ।యత్తుప్రాగభావనాశ ఏవ తేన క్రియత

ఇతి । తన్న । ధ్వంస ప్రాగభావానవచ్ఛిన్నకాలస్య ప్రతియోగికాలత్వేన తదా కరణాపత్తేరితి చేత్ , న। సన్ధ్యాకాలీనాకరణస్య దుఃఖజనకత్వేన విశిష్టస్య సన్ధ్యాకాలాపగమేఽనుపగమాత్ । న చ సన్ధ్యాకాలీనాకరణే విశేషణం । కిన్తు ప్రతియోగిని కరణే తథా చ విశిష్టాభావః స్థిరః ఏవేతి వాచ్యమ్। సన్ధ్యాయా హ్యకరణేఽన్వయస్తస్య పదార్థత్వాత్ న తు కరణే తస్య పదార్థైకదేశత్వేనాప్రధానత్వాత్ । తథాపి ధ్వంస ఏవ వ్యాపారోఽస్తు । తవ సహభావానిరూపకస్యాపి కారణత్వాత్ । తస్యానన్తత్వేఽపి స్వభావాత్ సావధిఫలజనకత్వమ్। యచ్చ యద్ధ్వంసో హేతుస్తత్ర తత్ప్రాగభావోఽపీతి చేత్ , న । దుగ్ధధ్వంసజన్యదధ్యధిధ్వంససాధ్యముక్తౌ చ వ్యభిచారాత్ ప్రతిబన్ధకాభావత్వేన హేతుత్వే తథాభావాచ్చ । ధ్వంసేనానుపపత్తిః కథం తేనైవ సమాధాతవ్యేతి చేత్ , న। ధ్వంసేసతి తద్వ్యాపారత్వజ్ఞానం వినానుపపత్తేస్తద్వ్యాపారత్వకల్పనయా శాన్తేరితి । మైవమ్ । ప్రతియోగి-ధ్వంసయోరేకక్రాజనకత్వాత్ । న హి నియమతో యద్ధ్వంసే సతి యద్భవతి తత్ తత్ర కారణమ్। న చ సంసర్గాభావత్వేన హేతుత్వే తథేతి వాచ్యమ్। వ్యభిచారాభావేన తస్యాపి ప్రయోజకత్వాత్ । అథ శబ్దాద్యాగకారణతా వ్యాపారం వినా తదనుపపత్తేః తజ్జన్యధ్వంసస్య కారణత్వకల్పనమిత్యుభయమపి జనకమ్ । అన్యత్ర తు మానాభావాన్న తథేతి చేత్ , న, యాగధ్వంసస్య యాగజన్యస్వర్గం ప్రతి జనకత్వస్య ప్రమాణాన్తరవిరోధేనార్థాపత్త్యాప్యకల్పనాత్ । అస్తు తర్హి దేవతాప్రీతిరేవ వ్యాపార ఇతి చేత్ , న। యాగస్య దేవతాప్రీతి హేతుత్వే మానాభావాత్। గ్ర్హాస్నాదౌ దేవతావిరహేణ తదసమ్భవాత్ । న చ తత్రాపి తత్ప్రీతిః , తస్య తత్ప్రీతి హేతుత్వే మానాభావాత్ లాఘవేన కర్తృ-భోక్తృగతవ్యాపారకల్పనాచ్చ । నను నాయం నియమః పుత్రకృతగయాశ్రాద్ధాదినా పితరి పితకృతజాతేష్ట్యా పుత్రే చాదృష్టోత్పత్తేః । అథ తత్రాపి కర్తర్యేవాదృష్టం విహితక్రియాయాః యాగస్యేవ కర్తృగతాదృష్టజనకత్వాత్। న చ ముక్తే పుత్రే తదదృష్టనాశాత్ పితరి న స్వర్గః స్యాదితి వాచ్యమ్। అదృష్టస్య ఫలనాశ్యతయా పితరి స్వర్గాభావేనాదృష్టానాశాత్ స్వవృత్తిభోగజనకాదృష్టస్య ముక్తివిరోధిత్వాత్ । న తు పితృగతమదృష్టం జన్యతే । ముక్తే పితరి దోషాభావేన యోగినామివ విహితక్రియాయాః పిత్రదృష్టాజనకత్వాత్ । తథాత్వే చ సాఙ్గమపి శ్రాద్ధాదికం నిష్ఫలం స్యాదితి తద్విధేరప్రామాణ్యాపత్తిః పుత్రాగతాదృష్టేన చ ముక్తే పితరి సుఖోత్పత్తౌ న విరోధః। యోగినామివ సుఖోత్పత్తౌ దోషస్యాహేతుత్వాత్ । అథ పితృసుఖం పితృపుణ్యజన్యమితి పితరి పుణ్యమ్। తేన వినా తదసమ్భవాత్ । న పుత్రే తత్ర ఫలప్రసఙ్గాదితి పితృస్వర్గకామనాజన్యక్రియా పితృపుణ్యహేతురితి పుత్రక్రియాపి తజ్జనికేతి చేత్ , ఏవం పితృక్రియాపి పితృపుణ్యజనికేతి న తాం వినా పితరి పుణ్యం పుత్రక్రియ చ పుత్రపుణ్యజనికేతి పుత్రే పుణ్యం పితృస్వర్గకామనాజన్యపుణ్యత్వేన పితృస్వర్గహేతురస్తు । తత్పుణ్యం పితృవృతి తత్సుఖహేతుపుణ్యత్వాత్ । న పుత్రవృత్తి తత్సుఖాహేతుపుణ్యత్వాదితి చేత్ , న । తత్పుణ్యం న పితృవృత్తి తత్కృత్యజన్యపుణ్యత్వాత్ । పుత్రవృత్తి వా తత్కృతపుణ్యత్వాత్ । తస్మాత్ పితృస్వర్గకామనాజన్యపుణ్యత్వేన పితృస్వర్గహేతుతేతి పుత్రఏవ తత్పుణ్యమితి । మైవమ్। । స్వర్గోపపాదకం హ్యపూర్వం స్వర్గాశ్రయే కల్ప్యతే ప్రథమోపస్థితత్వాత్ లాఘవాత్ కల్పనాయాః

సాక్షాదుపపాదకవిషయత్వాచ్చ। న చ స్వర్గహేతుకామనాశ్రయే స్వర్గకామనాజన్యక్రియాకర్తరి వా। విలమ్బోపస్థితికత్వాత్ గౌరవాత్ పరమ్పరయా స్వర్గోపపాదకత్వాచ్చ । యది చ పుత్రకృతపుణ్యేన ముక్తస్య పితుః శరీరాద్యుత్పత్తిః సుఖఞ్చ స్యాత్తదా సాక్షివిధయా అసత్యాభిధానాదిపత్రక్రియాజన్యపాపేన "స విష్ఠాయాం కృమిర్భూత్వా పితృభిః సహ పచ్యతే" ఇత్యాదిబోధితనరకభాగితాపి ముక్తస్య పితుః స్యాత్ । తథా చ పుత్రకృతతథావిధశఙ్కయా న కశ్చిన్మోక్షార్థం బ్రహ్మచర్యాదిదుఃఖేనాత్మానమవసాదయేత్ । "దుఃఖేనాత్యన్తం విముక్తశ్చరతి" "న స పునరావర్తతే న స పునరావర్తతే " ఇతి శ్రుతివిరోధశ్చ తథా చ ముక్తస్య సుఖదుఃఖే శరీరఞ్చ భవతీత్యపదర్శనమ్ ముక్తే పితరి శ్రాద్ధాదినా దోషాభావాదేవ నాదృష్టముత్పద్యతే । న చైవం సాఙ్గశ్రాద్ధస్యాపి నిష్ఫలత్వమ్ । అదృష్టోత్పత్తౌ స్వరూపసతో దోషస్యాఙ్గస్య వైగుణ్యాత్ । యథా విష్ణు హేతుదురితశూన్యేన కృతం మఙ్గలం న పాపధ్వంసం జనయతి స్వరూపసతః పాపస్యాఙ్గస్యాభావాత్। ఏవఞ్చ యాగస్యాపి వ్యధికరణోే వ్యాపారో భవిష్యతీతి । ఉచ్యతే। విహితక్రియయా కర్తృగతవ్యాపారద్వారా కాలాన్తరభావిఫలం జన్యత ఇత్యుత్సర్గః । స చ బలవతా బాధకేనాపోద్యతే । ప్రకృతే చ బాధకం నాస్తి । యథా శాస్త్రదేశితం ఫలమనుష్ఠాతరీత్యుత్సర్గః । పుత్రకృతగయాశ్రాద్ధస్య పితృస్వర్గం ప్రతి పితృకృతజాతేష్టేః పుత్రపూతత్వాదికం ప్రతి హేతుత్వస్య శాస్త్రేణ బోధనాత్ । నన్వయం నియమ ఏవ పితృయజ్ఞ జాతేష్ట్యాదౌ పరమ్పరాసమ్బన్ధేన కర్తృగతమేవ ఫలమ్। న హి యస్య కస్యాపి పితరి పుత్రే వా ఫలం , కిన్తు స్వపితృపుత్రయోః తథా చ స్వపితృగతత్వం స్వర్గభాగిపితృకత్వం వా పరమ్పరాసమ్బన్ధః ఫలేన పుత్రస్య । ఏవం పూతపుత్రకత్వాదికమపి పితృగతమేవ । న చ ఫలస్య కర్తృగతత్వం సాక్షాత్సమ్బన్ధేనైవేతి వాచ్యమ్। గ్రామ-పశు-పుత్ర-హిరణ్యాదీనాం పరమ్పరయా కర్తృగతత్వమితి వ్యభిచారాత్। న హి గ్రామాదాయబు సాక్షాత్ కర్తృ-సమ్బద్ధాః । ఏవం ఫలస్య సాక్షాత్కర్తృగామిత్వబోధనే శాస్త్రస్యోత్సర్గో న తు ఫలస్య కర్తృగామితాబోధనే । యత్తుస్వర్గభాగిపితృకత్వం న ఫలం తత్కామనాయా అధికారివిశేషణత్వాభావాత్ , పితృగతస్వర్గకామ ఇత్యాదిశ్రుతేః । స్వతశ్చ తథా కామనయా ప్రవృత్తౌ శ్రుతకామనావిరహేణ ప్రయోగేఽఙ్గవైగుణ్యాత్ ఫలాభావప్రసఙ్గః । కిఞ్చ స్వర్గభాగిపితృకత్వం విశిష్టం తత్ర విశేష్యం తత్పితృకత్వం న కామ్యం న వా ఫలం సిద్ధత్వాత్తదసాధ్యత్వాచ్చ। కిన్తు విశేషణం పితృగతస్వర్గ ఇతి స ఏవ ఫలమితి । తన్న । న హి స్వర్గభాగిపితృకత్వం ఫలమ్ , అపి తు స్వర్గేణ సమం పుత్రస్య పరమ్పరాసమ్బన్ధరూపం తదుక్తమితి । ఉచ్యతే । యది పరమ్పరాసమ్బన్ధేన పుత్రగతత్వం పితృస్వర్గస్య తదా సంయుక్తసమవాయాదినా పుత్రేతరస్యాపి ఫలం స్యాత్ । స సమ్బన్ధో న శాస్త్రేణ బోధిత ఇతి చేత్ ,తర్హి స్వర్గభాగిపితృకత్వమపి న తథా, శాస్త్రేణాబోధితత్వాత్। గ్రామ-పశు-హిరణ్యాదీనాఞ్చ సిద్ధత్వేన న కామ్యత్వమ్ , కిన్తు తద్విషయకం స్వత్వమ్ కామ్యం ఫలమపి తదేవ। తచ్చ సాక్షాదేవ కర్తృగతమితి కర్తృగతత్వేన ఫలస్య సాక్షాత్ సమ్బన్ధో నియత ఏవ। తస్మాద్ యద్గతత్వేన ఫలకామనా తద్గతమేవ శాస్త్రదేశితం ఫలమ్। అత ఏవ కామనావిషయః స్వగత ఏవ స్వర్గః ఫలం యాగాదేః । స్వర్గ-పూతత్వాదేశ్చ పితృ-పుత్రగతత్వేన కామ్యత్వమితి

శ్రాద్ధ-జాతేష్ట్యాదేః పితృ-పుత్రగతమేవ ఫలమ్ । ఏవఞ్చ మాతాపిత్రాదిగతస్వర్గకామనయా పుత్రాదినా కృతం పుష్కరిణీమహాదానాదికం మాతాపిత్రాదిస్వర్గజనకమేవ కామనావిషయస్వర్గసాధనత్వేన తేషాం శ్రుతత్వాత్ । న హి స్వగతస్వర్గకామస్య కర్తవ్యతాం పుష్కరిణ్యాదేర్విధిర్బోధయతి తథాఽశ్రుతేః। కిన్తు స్వర్గకామస్య । స్వర్గశ్చ స్వగతః పరగతో వేతి స్వర్గకామత్వమవిశిష్టమ్ । యజేతేత్యాత్మనేపదమపి కర్తృభిప్రేతక్రియాఫలమాత్రజనకత్వే । న చ స్వర్గకామో దద్యాదిత్యాదౌ । స్వగతస్వర్గకామనాయాఅన్తరఙ్గత్వాదౌత్సర్గికత్వాచ్చ స్వర్గకామత్వేన స్వగతస్వర్గకామ ఏవోచ్యతే। సామాన్యే బాధకం వినా విశేషపరత్వే మానాభావాత్ । కేచిత్తు సమ్యగ్గృహస్థాశ్రమపరిపాలనస్య బ్రహ్మలోకావాప్తిః ఫలం శ్రుయత ఇతి జాతేష్టిపితృయజ్ఞయోరపి గృహస్థకర్మత్వేన తదేవ ఫలమితి ఫలస్య కర్తృగామిత్వే నియమ ఏవ। ప్రాతిస్విఫలాభిప్రాయేణోత్సర్గ ఇత్యాహుః। నను యావన్నిత్యపరిపాలనస్య తత్ ఫలం న తు కామ్యశ్రాద్ధాదేః । కామ్యాన్తర్భావే మానాభావాత్ యావత్కామ్యానుష్ఠానాశక్తేశ్చ। యావచ్చక్యానుష్ఠానస్యాపి నాత్రాన్తర్భావః, కామనావిరహాదినాప్యకరణాత్। యావన్నిత్యానుష్ఠానే తత్ఫలాభావప్రసఙ్గాత్ నిత్యస్యైవావశ్యకత్వేనోపస్థిత్యాన్వయాచ్చ । అపి చ తైః కర్మభిః ప్రత్యేకముత్పత్త్యపూర్వం తైశ్చ పరమాపూర్వం జన్యతే ఇతి న । గౌరవాత్ మానాభావాచ్చ । కిన్త్వన్తిమక్రియయా పరిపాలనరూపక్రియాన్తరేణ వేతి , న సర్వం కర్మ బ్రహ్మలోకావాప్తిఫలకమితి । మైవమ్। భగవదుద్దేశేన కృతస్య కామ్యస్య నిత్యస్య వా యస్య కస్యాపి కర్మణః పరిపాలనాద్బ్రహ్మలోకావాప్తిః ఫలం శ్రూయత ఇతి జాతేష్టి-పితృయజ్ఞయోరపి తథా కృతయోస్తదేవ ఫలమ్। తథా చ భగవద్గీతా యజ్ఞాయాచరతః కర్మ కర్మగ్రన్థవలీయతే । యజ్ఞార్థాత్కర్మణోఽన్యత్ర లోకోఽయం కర్మబన్ధనః । ఇతి , తత్ర కర్మ యజ్ఞార్థతయా ప్రత్యేకమేవ తత్ఫలసమర్థమ్ । సమ్భలనన్తు మఙ్గలవదుపయుజ్యతే , అన్యథా ఏకప్రయోగస్య వ్యవధానాదసమ్భవః । పరిపాలనన్తు కర్తవ్యమిత్యేవ కరణమ్। తదుక్తమ్- "దదామి దేయమిత్యేవ యజ్ఞే యష్టవ్యమిత్యహమి"తి । యత్తు నిషిద్ధాసమ్బన్ధ ఏవ సమ్యక్త్వం న తు విహితమాత్రానుష్ఠానమితి । తన్న । యత్కిఞ్చన్నిషిద్ధాసమ్బన్ధస్యాభావాత్ సర్వనిషిద్ధాసమ్బన్ధస్య సర్వత్ర సులభత్వాదితి సమ్ప్రదాయః । అత్ర బ్రూమః । భగవదుద్దేశేన కృతం కిఞ్చిదేవ కర్మ, సర్వం కామ్యం వా , సర్వం నిత్యం వా , సర్వమితి వా । నాద్యః, ఏకేనైవ కామ్యేన నిత్యేన వా స్నానేన తథా కృతేన తత్ఫలసిద్ధౌ బహువిత్తాదిసాధ్యే శ్రాద్ధాదావప్రవృత్త్యాపత్తేః । నాపరౌ, అశక్యత్వాత్ । న తుర్యః, జాతేష్ట్యాదేర్నిత్యత్వాభావాత్ । తస్మాత్ సమ్యగ్గృహస్థాశ్రమపాలనస్య తత్ఫలమ్ , సమ్యక్త్వన్తు సామస్త్యమేవ। అతో గాయాశ్రాద్ధాదేర్న బ్రహ్మలోకావాప్తిః ఫలమితి సాధూక్తం "శాస్త్రదేశితం ఫలమనుష్ఠాతరీత్యుత్సర్గ" ఇతి । తచ్చ ఫలం క్వచిద్విధివాక్యశ్రుతం క్వచిచ్చార్థవాదికమితి । ఇతి శ్రీమద్ధర్మశేఖరాపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దాఖ్యతురీయఖణ్డే అపూర్వవాదః॥

అథ కార్యాన్వితశక్తివాదః । నన్వర్థవాదాదీనాం సిద్ధార్థతయా న ప్రామాణ్యమ్ । కార్యాన్విత ఏవ పదానాం శక్త్యవధారణాత్ । వృద్ధవ్యవహారాదేవ సర్వేషామాద్యా వ్యుత్పత్తిః। ఉపాయాన్తరస్య

శబ్దవ్యుత్పత్త్యధీనత్వాత్। తథాహి ప్రయోజకవాక్యోచ్చారణానన్తరం
ప్రయోజ్యప్రవృత్తిముపలభమానో బాలః ప్రేక్షావద్వాక్యోచ్చారణస్య ప్రయోజనజిజ్ఞాసాయాం
తదన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాదుపస్థితత్వాచ్చ ప్రయోజ్యవృద్ధప్రవృత్తిమేవ
ప్రయోజనమవధారయతి । న చాకిఞ్చిత్కుర్వతస్తాదర్థ్యం సమ్భవతీతి తజ్జన్యం
ప్రవృత్త్యనుకూలం కార్యతాజ్ఞానమేవ కల్పయేతి। స్వప్రవృత్తౌ చ తేన కార్యతాజ్ఞానస్య
హేతుత్వావధారణత్ । నాన్యత్ ప్రవృత్తేః కార్యతాజ్ఞానావరుద్ధత్వాత్ । న చైవం శబ్దస్య
జ్ఞానద్వారా ప్రవృత్తిహేతుత్వమ్। స్వప్రవృత్తౌ బాలేన శబ్దాహితవిశేషస్య కార్యతాజ్ఞానస్య
హేతుత్వేనానవధారణాత్ । జ్ఞానే చ ప్రత్యక్షాదినానోపాయకత్వదర్శనాత్ శబ్దోఽపి
కార్యతాజ్ఞానహేతురిత్యవధార్య తత్రైవ శకింత కల్పయతి ఉపస్థితత్వాత్।
పశ్చాదావాపోద్ధారేణ క్రియాకారకపదానాం కార్యాన్వితతత్తదర్థేషు శకింత గృహ్యతి।
ప్రథమగృహీతసామాన్యశక్త్యనురోధాత్ । స్యాదేతత్ , యద్యపి వృద్ధవ్యవహారాదౌ
కార్యాన్వితధీరనుమితా తథాప్యన్వితమాత్రశక్త్యైవ
కార్యతావాచకపదసమభివ్యాహారాదాకాఙ్క్షాదిమహిమ్నా కార్యాన్వితధీసమ్భవాత్ న
కార్యాంశేఽపి శక్తిః పరమ్పరయాపి శబ్దస్య కార్యాన్వితజ్ఞానానుకూలత్వాదర్థాపత్తౌ
అన్యథోపపత్తిరపి । అవశ్యఞ్చాకాఙ్క్షాదేః కారణత్వమ్। కార్యాంశే శక్తావపి
తదవ్యతిరేకాదన్వితాభిధానవ్యతిరేకనియమాత్ । సతి చాకాఙ్క్షాదౌ
కార్యవ్యతిరేకదర్శనాదన్వితాభిధానవ్యతిరేకో న క్వాప్యస్తి । అన్యథా గవాదిపదానాం వ్యక్తావేవ
శక్తిః స్యాత్। సంస్కారాదేవ వ్యక్తిలాభదర్శనాన్న తథేతి యది, తదా కార్యవాచకపదాదేవ
కార్యాన్వితలాభ ఇతి కిం శక్యా । వృద్ధవ్యవహారే నియమతః కార్యాన్వితజ్ఞానం తత్ర దృష్టమితి
తథా శక్తికల్పనే వృద్ధవ్యవహారే
శబ్దోపస్థాపితేనైవాన్వయబోధదర్శనాచ్చబ్దసన్నిధేరేవాన్వయబోధహేతుత్వకల్పనే
ద్వారమిత్యాదౌ శబ్ద ఏవాధ్యాహ్రియేత । క్వచిదసమ్భూర్ణవాక్యే వృద్ధవ్యవహారాదాద్యవ్యుత్పత్తేః
శబ్దసన్నిధిర్వ్యభిచరతీతి చేత్ , తర్హి , సిద్ధర్థేఽప్యన్వయప్రతీతిదర్శనాత్ కార్యత్వమపి
వ్యభిచారి । న చ తత్ర లక్షణా । బాధకాభావాత్ । శక్తికల్పనాభియా హ్యన్యత్ర లక్షణానుమతా।
ఇహ తు లఘీయస్యా ఉభయసాధారణపదార్థమాత్రశక్త్యా ముఖ్యస్యైవోచితత్వాత్ । కిఞ్చ
కార్యవాచిలిఙాదీనాం ఆకాఙ్క్షాద్యుపేతపదార్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వమవశ్యం వాచ్యమ్ । అతో
విశేషాత్ పదాన్తరాణామపి తథాత్వమస్తు లాఘవాదితి । మైవమ్ ।
వ్యవహారహేతుతయానుమితే హి కార్యాన్వితజ్ఞానేఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శబ్దస్య
సాక్షాత్కారణత్వమవధారయతి న పరమ్పరయా। సాక్షాత్త్వస్మాత్సర్గి సర్గకత్వేన తత్సమ్భవే
పరమ్పరాయా అన్యాయ్యత్వాదితి తత్రైవ శకింత కల్పయతి। నాన్వితజ్ఞానే పదార్థజ్ఞానే వా
। అప్రవర్తకతయా ప్రవృత్త్యా స్వకారణత్వేన తయోరనుపస్థాపనాత్ । న చాన్వితజ్ఞానశక్తావపి
పరమ్పరయా కార్యత్వధీః సమ్భవతీత్యర్థాపత్త్యా సైవ కల్ప్యతాం లాఘవాత్ , న తు విశిష్టజ్ఞానే
శక్తిరన్యలభ్యత్వాత్ ఇతి వాచ్యమ్। అర్థాపత్తేః సాక్షాదుపపాదకమాత్రవిషయత్వేన
న్యూనాధికాగ్రాహకత్వాత్ । సాక్షాదుపపాదకకార్యాన్వితజ్ఞానే శక్తిః కల్ప్యతే। లిఙాదీనాం
శక్తేరకల్పనాత్ అన్యలభ్యత్వతర్కస్యాప్యభావాత్ వా ఆద్యవ్యుత్పత్తేర్విచార్యత్వాత్ కిఞ్చ

ప్రవృత్తికారణతయోపస్థితం కార్యాన్వితజ్ఞానమపహాయానుపస్థితాన్వితజ్ఞానమాత్రే శక్తికల్పనమయుక్తం హేత్వభావాదుపస్థిత్యన్తరే చ గౌరవాత్ । అథ కార్యాన్వితజ్ఞానోపస్థితావప్యన్వితజ్ఞానమప్యుపస్థితమితి లాఘవాత్ కార్యాంశమపహాయాన్వితే శక్తిర్గృహ్యతామితి చేత్ , న । జ్ఞానే హి పదానాం శక్తిః శక్యత్వాన్నార్థేషు । అన్యత్ర కార్యాన్వితజ్ఞానం అన్యదేవాన్వితజ్ఞానం విషయభేదేన జ్ఞానభేదాత్ । తదుక్తమభావవాదే "అన్యద్భూతలజ్ఞానమన్యచ్చ ఘటవద్భూతలజ్ఞానమి"తి । అన్వితజ్ఞానముపస్థాప్య తత్ర శక్తిగ్రహ ఇతి గౌరవమేవ । లఘుని శక్యే సమ్భవత్యన్యలభ్యం గురు న తథేతి చేత్ , న । యుగపదుపస్థితౌ తథాత్వాత్ । న చ తస్యాప్యనుపస్థితిః । పురుషవిశేషదోషాత్ । సర్వైరేరవాద్యవ్యుత్పత్తౌ తథానవగమాత్ । తథాపి న కార్యాన్వితే శక్తిః కార్యవాచిలిఙాదీనాం వ్యభిచారాదితి చేత్ , న । సర్వపదానాం కార్యత్వవిశిష్టధీజనకత్వాత్ । తచ్చ కార్యాన్వితస్వార్థప్రతిపాదకతయేతరాన్వితస్వార్థకార్యప్రతిపాదకతయా వేతి । ఏవఞ్చ కార్యాన్వితవ్యుత్పత్తౌ సత్యామనాకాఙ్క్షాదౌ వ్యభిచారాదాకాఙ్క్షాదేరుపాధిత్వమ్ । తథా చోపజీవ్యప్రథమభావికార్యాన్వితవ్యుత్పత్త్యనురోధేన విధ్యశ్రుతావపి కార్యాధ్యాహారః। క్వచిల్లక్షణా క్వచిదసంసర్గాగ్రహ ఇతి
సిద్ధార్థేఽన్వయప్రతీతిదర్శనాదుత్తరకాలమన్వితమాత్రే శక్తిరేవ కల్ప్యతామ్ । ప్రాచీనకార్యాన్వితజ్ఞానం బాధ్యతామిత్యపేత ఏవ నిరస్తమ్ । పూర్వకల్పనాతః కల్పనాన్తరప్రసఙ్గాత్ , ఉత్తరకాలభావిసిద్ధార్థప్రయోగస్య లక్షణాదిభిరప్యుపపత్తేః అనన్యథాసిద్ధత్వాభావేన ప్రాచీనజ్ఞానబాధకత్వాత్ ఉపజీవ్యవ్యఘాతాచ్చ । అథ సిద్ధార్థేఽపి వ్యుత్పత్తిః సమ్భవతి। తథాహి-ఉపలబ్ధచైత్రపుత్రజన్మా బాలస్తాదృశేనైవ వార్తాహారేణ సమం చైత్ర సమీపం గతశ్చైత్ర పుత్ర స్తే జాత ఇతి వార్తాహారవాక్యం ఝుణ్వన్ చైత్రస్య ముఖప్రసాదం గృహ్ణన్ శ్రోతుర్హర్షమనుమినోతి హర్షాచ్చ తత్కారణం పుత్రజన్మజ్ఞానం కల్పయతి । ఉపస్థితత్వాదుపపాదకత్వాదన్యోపస్థితౌ గౌరవాచ్చ। తత్ర వాక్యస్య కారణతాం కల్పయతి లాఘవాదితి చేత్ , న। హర్షహేతూనాం బహూనాం సమ్భవాత్ హర్షేణ లిఙ్గేన పుత్రజన్మజ్ఞానస్య బాలేనానుమాతుమశక్యత్వాత్। ప్రియాన్తరజ్ఞానస్య పరిశేషయితుమశక్యత్వాచ్చ । అథ
పుత్రజన్మజ్ఞానావ్యభిచారివృద్ధిశ్రాద్ధాదిక్రియావిశేషదర్శనాత్ పుత్రజన్మజ్ఞానానుమానమితి చేత్ , తర్హి పుత్ర స్తే జాత ఇతి వాక్యం తత్క్రియాకర్తవ్యపరమేవేతి కార్యాన్వితజ్ఞానజనకత్వమేవ తస్య ప్రథమతో గృహ్యతే। ఉత్తరకాలం పుత్రజన్మజ్ఞానానుమానమితి న వ్యుత్పత్తిః కార్యం జహాతి। యత్రాపీహ సహకారతరౌ మధురం పికో రౌతీతి
ప్రసిద్ధార్థపదసామానాధికరణ్యాదిభిర్వ్యుత్పత్తిస్తత్రాపి వ్యవహారాధీనవ్యుత్పత్తిపూర్వకా కార్యాన్విత ఏవ యుక్తా పికపదశక్తిః । పూర్వం నావధృతేతి చేత్ , న । తత్ర పికమానయేత్యాదౌ కస్యచిత్ కార్యాన్విత ఏవ వ్యుత్పత్తేః। ఉపజీవ్యజాతీయతయా చ తస్యా బలవత్త్వమ్ । కిఞ్చేదమపి కార్యాన్వితజ్ఞానశక్తమ్ । పదత్వాదితి సామాన్యతోఽవగతమ్ । స్వార్థవిశేషః పరం నాధిగతః। స ఇదానీం సుహృదుపదేశాదిభిరవగమ్యతే। అతః సిద్ధం ప్రవృత్తిపరాణాం

శబ్దానాం ప్రవర్తకజ్ఞానజనకత్వమ్ । తచ్చ క్వచిత్ సాక్షాత్ కార్యాన్వయాత్ క్వచిత్
పరమ్పరయా కార్యాన్వయాత్ । అత ఏవ విధిశేషభూతార్థవాదానాం
స్వర్గాదిపదశక్తిగ్రాహకాణాఞ్చ ప్రవృత్తిపరత్వేన పరమ్పరయా కార్యాన్వయాత్
కార్యాన్వితస్వార్థబోధకత్వమితి । యత్ర పురాణభారతాదిపాఠే ఫలశ్రుతిరస్తి
తత్రార్థవాదకల్పితవిధిశేషీభూతత్వేన ప్రవృత్తిపరత్వమేవ తేషామతిపరమ్పరయా
కార్యాన్వయాత్ కార్యాన్వితస్వార్థవోధకత్వమ్ , స్వరూపాఖ్యానపరాణాన్తు కావ్యనాటకాదీనాం
పదార్థాసంసర్గగ్రహేణ సంసర్గవ్యవహారో న సంసర్గాగ్రహ ఇతి । । ఇతి
కార్యాన్వితశక్తివాదపూర్వపక్షః । అథ కార్యాన్వితశక్తివాదసిద్ధాన్తః అత్రోచ్యతే।ఘటమానయేతి
వాక్యశ్రవణానన్తరం ప్రయోజ్యస్య ఘటానయనగోచరప్రవృత్త్యా
ఘటానయనకార్యతాజ్ఞానమనుమితం బాలేన న తు కార్యాన్వితజ్ఞానమ్ । ప్రవృత్తివిశేషే
తస్యా హేతుత్వాద్ఘటాదిపదశక్తిగ్రహే తస్యానుపయోగాచ్చ । తత్ర తజ్జ్ఞానవిశేషే
ఘటామానయేతివాక్యవిశేషస్యానాకలితపదవిభాగస్య హేతుత్వమవధార్య
ఘటపదద్వితీయాధాతువిధిప్రత్యయానాం ప్రత్యేకమావాపోద్వారేణ ఘటకర్మత్వానయన-
కార్యత్వజ్ఞానేషు ప్రత్యేకం కారణత్వమవగమ్య శకింత కల్పయతి । పశ్చాత్
ప్రవృత్తిసామాన్యేనానుమితకార్యాన్వితజ్ఞానే వాక్యమాత్రస్యాన్యలభ్యత్వేన
కార్యాంశమపహాయాన్వితజ్ఞానమాత్రే శకింత కల్పయతి । న తు ప్రథమం వాక్యమాత్రస్య
కార్యాన్వితజ్ఞానమాత్ర హేతుత్వకల్పనమ్। అథ ఘటానయనక్రియాయాః ప్రథమం
క్రియాత్వజ్ఞానాత్ ప్రవృత్తిమాత్రానుమానమ్ । తేన చ కార్యాన్వితజ్ఞానమనుమాయ తత్ర
వాక్యమాత్రస్య హేతుత్వం కల్పయిత్వా శకింత కల్పయతి। తదుత్తరం విశేషయోః
కార్యకారణభావధీరితి చేత్ , న। ప్రథమం
ప్రవృత్తిమాత్రకార్యాన్వితజ్ఞానమాత్రయోరనుమానమ్ బాలస్య క్రమశో భవతీత్యత్ర
మానాభావాత్ । ఘటాదిపదశక్తిగ్రహస్యతేన వినాపి సమ్భవాత్ । న చ తదనుమానసామగ్రీ
తదావృత్తేతి వాచ్యమ్। తదా వ్యాప్త్యాదిస్మృతౌ మానాభావాత్ । సామాన్యయోః
కార్యకారణభావగ్రహో విశేషయోస్తథాత్వగ్రహే హేతురితి చేత్, న।
విశేషయోరన్వయవ్యతిరేకాభ్యామేవ తద్గ్రహాత్ । యథా ధూమవహ్నివిశేషయోః
కార్యకారణభావగ్రహే తత్సామాన్యయోరపి హేతుహేతుమద్భావో భాసతే। అన్యథా న
సకృద్ధర్మగమ్యా వ్యాప్తిః స్యాత్ తథాత్రాపి విశేషయోః కార్యకారణభావవిత్తివేద్య ఏవ
సామాన్యయోస్తథాభావ ఇతి చేత్ , న। ప్రత్యక్షేణ విశేషగ్రహే యోగ్యత్వాత్ సామాన్యమపి
భాసతే । ప్రకృతే చ కార్యవిశేషేణ కారణవిశేషానుమితౌ న సామాన్యమితి న యుగపదుపస్థితిః।
అథ విశేషయోః కార్యకారణభావాత్ సామాన్యయోరపి తథాత్వమనుమాపయతీతి చేత్ , తర్హి
విశేషయోః కార్యకారణభావావగమః ప్రాథమిక ఇతి తన్మూలకః ప్రథమం పదవిశేషే శక్తిగ్రహ
ఏవ స్యాత్ । నిష్ప్రయోజనకత్వేనానన్తరానుమితౌ మానాభావాత్ । యచ్చోక్తమ్
ప్రవృత్తికారణతయోపస్థితం కార్యాన్వితజ్ఞానమపహాయాన్వితజ్ఞానం కల్పయిత్వా తత్ర
శక్తికల్పనమయుక్తమ్। ఉభయథా గౌరవాదితి । తన్న ।
కార్యాన్వితజ్ఞానేఽన్వితజ్ఞానేఽన్వితజ్ఞానత్వస్య సత్త్వాత్ తద్విశేషత్వాత్ తస్య। అతస్తత్రైవ

శక్తిగ్రహౌ న కార్యత్వాంశేఽపి । అత ఏవ ఘటవద్భూతలజ్ఞానే భూతలజ్ఞానత్వమపీతి తద్భిన్నం తజ్జ్ఞానమభావవ్యవహారే కారణం త్వయాపి స్వీకృతమ్ । అస్త్యేవమ్ । కిన్తు తదుపస్థితావప్యన్వితజ్ఞానత్వం న విషయ ఇతి తస్యైవోపస్థిత్యన్తరం కల్ప్యమితి చేత్ , న । కార్యాన్వితజ్ఞానే అన్వితజ్ఞానం విశేష్యమితి తదుపస్థితౌ తస్యాపి విషయత్వాత్। విశిష్టజ్ఞానసామగ్రీతో విశేష్యభానావశ్యమ్భావాత్ । అన్యథా అన్యజ్ఞాతిజ్ఞానం అన్యచ్చ జాతివిశిష్టజ్ఞానమితి వ్యక్తిజ్ఞానమపహాయ జాతిజ్ఞానం క్వాపి నోపస్థితమితి న తవ జాతిరేవ పదార్థః స్యాత్ । జాతేః కేవలోపస్థితౌ చ వ్యక్తిసమానసంవిత్సంవేద్యత్వం న స్యాత్ । అథ జాతివిశిష్టజ్ఞానోపస్థితేర్వ్యక్తిజ్ఞానవిషయత్వేఽపి గౌరవాద్వ్యక్తేన్యలభ్యత్వాచ్చ జాతివిశిష్టజ్ఞానత్వం న శక్యతావచ్ఛేదకమ్ । కిన్తు జాతిజ్ఞానత్వం లాఘవాదితి మతమ్ , తర్హి తుల్యమ్ । న చ యుగపదుపస్థితౌ లాఘవావతారః। చాత్ర యుగపదుపస్థితిరితి వాచ్యమ్। విశిష్టజ్ఞానస్య విశేష్యవిషయత్వనియమాత్ । కిఞ్చ మమేదం కార్యమితి జ్ఞానం సాక్షాదుపపాదకమ్ । ప్రవృత్త్యా స్వకారణత్వేనానుమితమతమ్ । అతస్తత్ర శకింత గృహీయాత్ , సాక్షాదుపపాదకవిషయత్వాత్ కల్పనాయాః । న త్వీదం కార్యమితి జ్ఞానే । తస్య సాక్షాదుపపాదకోపపాదకత్వాత్ । అథేదం కార్యమితిజ్ఞానే శక్త్యైవ పరమ్పరయానుమానద్వారా మమేదం కార్యమితి జ్ఞానసమ్భవాత్ అన్యలభ్యత్వేన న శక్తికల్పనా, తర్హి ఇతరాన్వితజ్ఞానశక్త్యైవ కార్యవాచకపదసమభివ్యాహారేణైవ కార్యాన్వితజ్ఞానసమ్భవాత్ అన్యలభ్యత్వేన న తత్ర శక్తికల్పనమితి తుల్యమ్ । ననీ్వదం కార్యమితి జ్ఞానం సాక్షాదేవ ప్రవర్తకమ్ । కర్తవ్యతాప్రయోజకయావదేకవిశేషణస్య స్వగతత్వప్రతిసన్ధానం సహకారి । తేన నాతిప్రసఙ్గః । న చ సహకారివిలమ్బేన కార్యానుత్పాదే సాక్షాత్ సాధనత్వం నివర్తత ఇతి చేత్ , న। లాఘవేన మమేదం కార్య్యమితి జ్ఞానాదేవ ప్రవృత్తేః । యథా చ భవిష్యద్విషయా కార్యతానుమితిస్తథోక్తమధస్తాత్ । అపి చ యాదృశస్య పురుషస్యావిగీతకృతిసాధ్యమిదం తాదృశోఽహమితి ధీర్న ప్రవృత్తిహేతుః కృతక్రియమాణవిషయకకృతిసాధ్యతాజ్ఞానస్య సిద్ధవిషయస్యాసిద్ధవిషయేచ్ఛానుత్పాదకత్వాత్ । ఇచ్ఛాయాః స్వప్రకారకధీసాధ్యత్వేన కృత్యా సాధ్యామీతీచ్ఛాయాః స్వకృత్యనన్తరభవిష్యత్తారూపకృతిసాధ్యతాధీజన్యత్వాచ్చ । అపి చాస్తు ప్రథమం కార్యాన్వితజ్ఞానే వాక్యస్య సాక్షాత్కారణతాబోధాత్తత్ర శక్తిగ్రహః। తథాపి పశ్చాదావాపోద్ధారేణ పదవిశేషస్యేతరాన్వితస్వార్థజ్ఞానే శకింత కల్పయతి లాఘవాత్ । న తు కార్యత్వాంశే ఽపి గౌరవాత్ అన్యలభ్యత్వాచ్చ । న చైవం ప్రథమప్రవృత్తస్య సాక్షాత్కారణతాబోధస్య తన్మూలకకార్యాన్వితశక్తిగ్రహస్య చ బాధా స్యాదితి వాచ్యమ్। ఇష్టత్వాత్ । అన్యథాసిద్ధిమపశ్యతో హి బాలస్య స భూత ఇతి తస్యా బలవత్త్వాత్ గౌరవాన్యలభ్యత్వతర్క-సహకృతప్రమాణజన్యత్వేనోత్తరస్య బలవత్త్వాత్ । న చోపజీవ్యబాధాన్న తథా ప్రత్యేతీతి వాచ్యమ్ । ఉపజీవ్యత్వే మానాభవాత్ । దైవాద్ధి ప్రథమం తదవృత్తం న తు పదవిశేషశక్తిగ్రహే తస్య హేతుత్వమ్ । తేన వినాపి తత్సమ్భవాత్ । న చ ప్రాథమికత్వేన బలవత్త్వం , వ్యభిచారాత్ । నాపి సర్వైరుపేతః ప్రథమం ప్రతీయమానత్వేన బలవత్త్వమ్। సర్వేషాం శరీరాహ్మ్రత్యయే చన్ద్రతారకాదిపరిమాణస్య సర్వైరల్పత్వగ్రహే చ వ్యభిచారాత్ । అత ఏవపూర్వకల్పనాతః కల్పనాన్తరప్రసఙ్గః స్యాదితి నిరస్తమ్ ।

యత్రాతన్యథాసిద్ధతయోపజీవ్యతయా వా బలవత్త్వం పూర్వకల్పనాయాస్తత్ర తథాత్వాత్ ।
కిఞ్చ ప్రథమం కార్యాన్వితజ్ఞానే వాక్యస్య సాక్షాత్పరమ్పరోదాసీనం కారణత్వమాత్రం
గృహ్యతే, న తు విశేషోఽపి । ఉపాయస్యాన్వయవ్యతిరేకాదేరుభయవిశేషసాధారణత్వేన
తత్సంశాయకత్వాత్ । ఉత్సర్గోఽపి బాధకాభావనిశ్చయసహకృతో నిశ్చాయకః। న
చాన్యలభ్యత్వస్య బాధకస్యాభావమాపాతతః స్వతో దర్శనమాత్రేణ బాలో నిశ్చేతుమర్హతి ।
అత ఏవ ప్రామాణ్యస్యాత్సర్గికత్వేఽపి బాధకాభావసహకృతనిశ్చయాదేవ నిశ్చయః। అన్యథా
ప్రమాఽప్రమా వా సాక్షాత్పరమ్పరాసాధనం వేతి సంశయః క్వాపి న స్యాత్ । యచ్చ
హర్షహేతూనాం బహూనాం సమ్భవాదిత్యాది ।తన్న ।
స్వతోగృహీతహర్షహేతుస్తనపానాదేర్బాధావతారాదన్యస్య
హర్షహేతోరగ్రహాదుపస్థితత్వాదుపపాదకత్వాచ్చ పుత్రజన్మజ్ఞానస్యైవ హర్షహేతుత్వేన
కల్పనాత్ । అన్యప్రియజ్ఞానం హర్షకారణం భవిష్యతీతి శఙ్కాయాం కథమేవమితి చేత్ , న ।
ఏవం హి కార్యాన్వితజ్ఞానేఽపి శక్తిర్న గృహ్యేత । ప్రయోజ్యజ్ఞానహేతూనాం
బహుత్వాదనన్యథాసిద్ధశభ్దానువిధానస్య చ తుల్యత్వాత్ । అన్యప్రియస్యాజ్ఞానాచ్చ ।
జ్ఞానేఽపి వా తదా తదుపస్థితినియమే మానాభావాత్ సన్దేహాభావోపపత్తేః।
లిఙ్గాభాసజన్యకాకతాలీయసమ్భన్నసంవాదానుమితివద్ధర్షేణ లిఙ్గేన
పుత్రజన్మజ్ఞానానుమానసమ్భవాచ్చ । న చాభాసజత్వేనానుమితేర్భ్రమత్వే తద్ధేతుకశక్తిగ్రహో
భ్రమః । విషయస్య తథాభావేన తయోర్యథార్థత్వాత్ । యథా కశ్చిత్ సూత్రసఞ్చారాధిష్ఠితం
దారుపుత్రకం ఘటమానయేతి నియుఙ్క్తే, స చ తమానయతి తదా చేతనవ్యవహారాదివ
తద్ధర్మే బాలో వ్యుత్పద్యతే। ఇయం క్రియా కృతిజన్యా । సా జ్ఞానజన్యా । తత్
వాక్యజన్యమిత్యనుమితిపరమ్పరాయా భ్రమత్వేఽపి తద్ధేతుశక్తిగ్రహః తజ్జన్యశాబ్దబోధశ్చ
యథార్థం ఏవ । విషయస్య తథాభావాదితి సిద్ధం సిద్ధార్థేఽపి శక్తిగ్రహ ఇతి । అత ఏవ "యన్న
దుఃఖేన సమ్భిన్నం న చ గ్రస్తమనన్తరమ్ । అభిలాషోపనీతఞ్చ తత్ సుఖం
స్వఃపదాస్పదమ్॥

ఇత్యర్థవాదోపస్థితే సుఖే వేదాదేవ స్వర్గపదస్య శక్తిగ్రహః । న తు చన్దనాదౌ సుఖోపరాగేణ
స్వర్గపదప్రయోగాద్ధేయతాదశాయాఞ్చ ప్రయోగాత్ సుఖమేవ శక్యమ్ ।
బహువిత్తవ్యయాయాససాధ్యే తత్తత్కర్మణి సుఖమాత్రార్థో న ప్రవర్తత ఇత్యర్థవాదోపస్థితే
స్వర్గపదతాత్పర్యమ్। న చార్థవాదస్యోపజీవ్యత్వాత్ తదుపనీతే తత ఏవ శక్తిగ్రహః , తస్య
స్వర్గపదతాత్పర్యవిషయత్వేనాస్పదత్వోపపత్తేర్న వాచ్యత్వాభిధాయకత్వం గౌరవాత్ ।
సుఖమాత్రే చాప్రయోగాత్ అతిశయితసుఖత్వం వాచ్యమ్। ప్రయోగోపాధిర్వ్యతిశయః । న
చాతిశయస్య సావధిత్వేన చన్దనసుఖేఽస్మాదయం స్వర్గ ఇతి ధీః స్యాత్ ।
రసాదావివాతిశయస్య జాతిత్వేనావధ్యనిరూప్యత్వాత్ । అతిశయపదప్రయోగస్తు
ఇతరజ్ఞానాపేక్ష ఇతి చేత్ , న। విచిత్రహేతుసాధ్యతయా
విలక్షణాతిశయస్యానేకత్వేనాననుగమాత్।
సుఖత్వావాన్తరాతిశయత్వేనాస్యానుగమేఽప్యనధ్యవసాయేన శక్త్యగ్రహాదప్రవృత్త్యాపత్తేః।

సుఖత్వావాన్తరజాతేశ్చ సుఖమాత్రసాధారణత్వాత్ ప్రయోగోపాధేర్నిరాకర్తవ్యత్వాత్ । లోకే చ లక్షణా । నను దుఃఖసమ్భిన్నసుఖస్య శక్యత్వే చన్దనాదౌ స్వర్గపదప్రయోగో లక్షణయాపి న స్యాత్ । సాతిశయసుఖస్య శక్యత్వే తత్సమ్బన్ధితయా చన్దనాదౌ లక్షణా భవతి । తస్మాత్ దుఃఖసమ్భిన్నత్వాదినోపలక్షితా సుఖత్వావాన్తరజాతిరేవ వాచ్యా, లాఘవాదితి చేత్ , న। ఏకజాతీయహేతుసాధ్యే ఏకజాతిసత్త్వేఽపి విలక్షణహేతుసాధ్యస్వర్గేష్వేకజాతౌ మానాభావాత్। విహితకర్మజన్యతా చ తత్తద్విశేషత్వేనైవ । అననుగతస్యాపి జన్యతావచ్ఛేదకత్వాత్ । సమ్బన్ధమాత్రఇచ్ఛ లక్షణావీజమితి వక్ష్యతే । ఏవం దేవతాయామపి ఇన్ద్రముపాసీతేత్యాదౌ లోకే ప్రయోగస్యానియమాత్ గౌణతయైవ వ్యవహారాచ్చార్థానధ్యవసాయేఽలౌకికసహస్రాక్షాదావిన్ద్రాదిపదశక్తిగ్రహః । ప్రమాణఇచ్ఛ ఇన్ద్రఃసహస్రాక్ష ఇత్యాదిÐవధిసమభివ్యాహృతోఽర్థవాద ఏవ, స్వర్గపదవత్ । అథ స్వర్గపదే ప్రవృత్త్యన్యథానుపపత్త్యా తత్సుఖం స్వఃపదాస్పదమితిశ్రుతేశ్చార్థవాదాదేవ శక్తిగ్రహః । న చేహ తథార్థవాదః। కిన్తు ఇన్ద్రః సహస్రాక్ష ఇత్యాదిస్తావకత్వేన ప్రవృత్తిపరమితి చేత్ , న। ఇన్ద్రఃసహస్రాక్ష ఇత్యాదిప్రసిద్ధపదసామానాధికరణ్యశ్రుతౌ బాధకం వినా సహస్రాక్ష స్యైవేన్ద్రాదిపదవాచ్యత్వావధారణాత్ । ప్రసిద్ధపదసమన్వయబలేన ప్రతీయమానమర్థమబాధితమాదాయైవ తేషాం ప్రవర్తకత్వాత్ । మన్త్రప్రకాశితశశిశేఖరాద్యుపేతముద్దిశ్య హవిస్త్యాగేన తత్రైవ యాజ్ఞికానాం దేవతావ్యవహారాత్ । అపి చ శివాయ గాం దద్యాదిత్యాదినా దేవతాసమ్ప్రదానత్వశ్రుతేః శివాదిసహస్రనామ్నాం పర్యాయత్వేన శ్రుతేర్మహాజనపరిగ్రహేణ ప్రమాణత్వాదారాధితదేవతాయాం వరదాతృత్వశ్రుతేశ్చ బాధకం వినా చేతనైవ దేవతా । అత్ర దేవతాచైతన్యపక్షే తత్ప్రీతిరేవ యాగవ్యాపార ఇతి నాపూర్వసిద్ధిరితి చేత్ , న । ప్రీతేః సుఖస్య తదనుభవస్య చాశుతరవినాశిత్వాత్ తజ్జన్యసంస్కారస్య స్వవిషయే ఫలాహేతుత్వాత్ ఫలహేతుస్థాయికృతివ్యాపారాపేక్షాయాం లాఘవేన కృతిసమానాశ్రయస్యైవ వ్యాపారత్వకల్పనాత్ । నానాయాగేష్వేకదాహ్వానే చైకదా సన్నిధానం తద్బుద్ధివిశేష ఏవ, ప్రతిష్ఠావిధినా ప్రతిమాదావహఙ్కారవత్। అథ రాజసూయాదిఫలత్వేన శ్రుతేరిన్ద్రాదిశ్చేతన ఏవ। దేవతాత్వన్తు తస్య నాస్తి మానాభావాత్ । కిన్తు దేశనాదేశితచతుర్థ్యన్తపదనిర్దేశ్యత్వం దేవతాత్వమితీన్ద్రాయేత్యాదిపదమేవ దేవతా । అత ఏవాగ్నిప్రకాశకమన్త్రేణాగ్నిప్రకాశనానన్తరం అగ్నయ ఇతి నియమతో హవిస్త్యాగో న పర్యాయాన్తరేణ । న చేన్ద్రోద్దేశేన హవిస్త్యాగ ఇన్ద్రనిష్ఠకిఞ్చిజ్జనకః। తత్స్వరూపాజనకత్వే సతి తదుద్దేశేన క్రియమాణత్వాత్ , బ్రాహ్మణాయ దానవదితి వాచ్యమ్ । అప్రయోజకత్వాత్ । తదర్థత్వేన క్రియమాణత్వస్యోపాధిత్వాచ్చ । ఇన్ద్రాయ స్వాహేత్యత్ర న తాదర్థ్యే చతుర్థీ, కిన్తు స్వాహాదిపదయోగే ఉపపదవిభక్తిరేవ। అన్యథా "నమఃస్వస్తి-స్వాహే"త్యాదిసూత్రవైయర్థ్యాత్ । మైవమ్ । చతుర్థ్యన్తపదస్య దేవతాత్వే మానాభావాత్ । చతుర్థీం వినాపి ఇన్ద్రో దేవతేతి వ్యవహారాత్ । అగ్నయే కవ్యవాహనాయేత్యాదౌ దేవతాద్వయప్రసఙ్గాత్ ఇన్ద్రః। సహస్రాక్ష ఇత్యర్థవాదస్య ఇన్ద్రముపాసీతేత్యాదివిధిసమభివ్యాహారేణ ఏకవాక్యతయా తస్యైవోపాస్యాత్వాత్। శివస్వన్నాదదీతేత్యత్ర మహాదేవముద్దిశ్య త్యక్తేఽపి శిష్టానాం

శివస్వత్వేన వ్యవహారాచ్చ । అగ్నయ ఇతి పదేన నియమతస్త్యాగశ్రుతిబోధితత్వేన తథా
త్యాగస్య ఫలహేతుత్వాత్ । న చ బీజాక్షరాణాం। దేవతాత్వాత్ తత్రైవ శివాదిపదశక్తిగ్రహ ఇతి
వాచ్యమ్। బీజాక్షరాణాం చతుర్థ్యన్తత్వానియమాత్ । తదప్రతీతావపి
మన్త్రప్రకాశితశశిశేఖరాద్యుపేతముద్దిశ్య హవిస్త్యాగేన తత్రైవ యాజ్ఞికానాం వ్యవహారః।
బీజాక్షరాణాం హవిస్త్యాగభాగిత్వేనానుద్దేశ్యత్వాత్ । శివస్య ప్రతిమన్త్రం బీజాక్షరాణాం
నానాత్వాత్ అననుగమేన శివపదశక్తిగ్రహస్యాశక్యత్వాచ్చ । న చ మూర్తిభేదేన
శివశరీరాణమననుగతత్వేన తవాపి న శక్తిగ్రహ ఇతి వాచ్యమ్ । బాల్యాదినా భిన్నశరీరేషు
చైత్రతత్వవచ్ఛివత్వజాతేరదృష్టవిశేషోపగృహీతత్వస్య వానుగతత్వాత్। అదృష్టశూన్యస్య
చేశ్వరస్య న దేవతాత్వమ్ । ఈశానశ్చ తద్భిన్న ఏవ ।
తస్మాన్మన్త్రకరణకహవిస్త్యాగరూపిత్వేనోద్దేశ్యత్వం దేవతాత్వమ్ , అన్యేషాం హవిః సమ్బన్ధే
మన్త్రస్యాహేతుత్వాదితి। క్వచిచ్చ వాక్యశేషాచ్ఛక్తిగ్రహః । యథా యవమయశ్చరుర్భవతి
వారాహీ చోపానత్ వైతసే కటే ప్రాజాపత్యం చరుం చినోతీత్యత్ర యవ-వరాహ-వేతసశబ్దాః కిం
కఙ్కు-వాయసజమ్బూనాం వాచకాః, ఉత దీర్ఘశూక-సూకర-వఞ్జులానామితి
మ్లేచ్ఛార్యవ్యవహారదర్శనాద్విప్రతిపత్తౌ ముఖ్యార్థానధ్యవసాయాత్ తత్పదే
ప్రామాణ్యనిశ్చయే వ్యవహారాద్ వ్యుత్పత్తిః । స చావిశిష్టః పికాదిపదేషు
మ్లేచ్ఛవ్యవహారాద్ వ్యుత్పత్తేః సూకరస్యేవ చర్మణా కాకస్యాప్యుపానహౌ సమ్భవాదితి పూర్వపక్షే
వసన్తే సర్వసస్యానాం జాయతే పత్రశాతనమ్ । మోదనమానాః ప్రహశ్యన్తే యవాః కణిశశలినః
॥

వరాహం గావోఽనుధావన్తి । అమ్బుజో వేతసః । ఇతి వాక్యశేషరూపవేదవిరోధినీ మ్లేచ్ఛప్రసిద్ధిః
స్మృతిరివ వేదవిరుద్ధా హేయేతి నిరస్తాయాం మ్లేచ్ఛప్రసిద్ధౌ
నిష్ప్రతిపక్షార్యవ్యవహారాచ్ఛక్తిగ్రహః । నను వాక్యశేషాత్ శూకరాదిషు తాత్పర్యనిశ్చయో న
శక్తినిర్ణయకః। కాకాదిసదృశతయా శూకరాదౌ ప్రయోగస్య గౌణ్యాదినాపి సమ్భవాదితి చేత్ , న।
శూకరాదౌ తాత్పర్యవచ్ఛక్తేరపి నిశ్చయాత్ । తథాహి యద్యప్యనాదిప్రయోగయోగితా న
శక్తినియతా వైదికగౌణ్యాదినా వ్యభిచారాత్ , తథాపి శక్తిరనాదిప్రయోగనియతా। అతో
వరాహశబ్దస్యానాదిప్రయోగయోగితా। శక్తిశ్చ కాకే కల్ప్యేతి గౌరవమ్।
శూకరత్వేఽనాదివేదసమ్బన్ధాత్ ప్రయోగోఽనాదిసిద్ధ ఏవ। శక్తిమాత్రం కల్ప్యత ఇతి
లాఘవమిత్యనాదితాత్పర్యాత్ శూకరే శక్తిరేవ । అథ కాకవత్ శూకరోఽప్యసదృశ ఏవ ।
సుసదృశస్య గవయాదేః సత్త్వాత్ కథఞ్చిత్ సాదృశ్యం కాకస్యాప్యస్తీతి చేత్ , న।
కాకశూకరయోర్వరాహశబ్దాద్బుద్ధిస్థత్వేఽనయోః కో వాచ్య ఇతి జిజ్ఞాసానురోధాత్
తయోరన్యాన్యాపేక్షయా గోసాదృశ్యముద్భూతం జిజ్ఞాసమానస్య స్మృతివిషయ ఇతి
తన్నిరాసాత్। అన్యథా తాత్పర్యగ్రాహకవాక్యశేషస్యాపి నిష్ప్రయోజనత్వం స్యాత్ । కథఞ్చిత్
సాదృశ్యస్య సర్వత్ర సత్త్వేన తాత్పర్యానధ్యవసాయాదితి । ఇతరాన్వితే శక్తిరిత్యపి
గుడజిహ్మికా । వస్తుతోఽన్వయేఽపి న శక్తిః। నను వ్యవహారేణానుమితే ఇతరాన్వితజ్ఞానే
పదశక్యత్వగ్రహాత్ తత్రైవ శకింత గృహ్యేతి ఉపస్థితత్వాత్ । న చాగ్రే తత్త్యాగో హేత్వభావాత్ ।

న తు పదార్థజ్ఞానమాత్రే, వ్యవహారాత్ తస్యానుపస్థితేః। ఉపాయాన్తరాత్తదుపస్థిత్యన్తరకల్పనే మానాభావాత్। అత ఇతరాన్వితస్వార్థజ్ఞానశక్తత్వేన జ్ఞాతపదం స్వార్థాన్వయానుభావకమ్ ఇత్యన్వితాభిధానమితి చేత్ , న। ఇతరాన్వితపదార్థజ్ఞానోపస్థితౌ పదార్థజ్ఞానం విశేష్యమితి తదుపస్థితౌ తస్యాపి విషయత్వాత్। విశిష్టజ్ఞానస్య విశేష్యవిషయత్వనియమాదితి తత్రైవ శకిం్త కల్పయతి లాఘవాత్ । న త్వన్వయాంశేఽపి, గౌరవాత్ । అస్తు వా ప్రథమమితరాన్వితజ్ఞానే శక్తిగ్రహేఽగ్రే తత్త్యాగః అన్యలభ్యత్వప్రతిసన్ధానాత్ । అనన్యలభ్యస్యైవ శబ్దార్థత్వాత్ । ప్రథమగృహీతమాత్రఇ్చ న బలమిత్యుక్తమేవ । తస్మాత్ సర్వైః ప్రథమవ్యవహారాదుపస్థితే కార్యాన్వితజ్ఞానేఽన్వితజ్ఞానే వా పదకారణత్వగ్రహాత్తత్ర శక్తిగ్రహః అగ్రేఽపి గౌరవాన్యలభ్యత్వప్రతిసన్ధానేఽపి న తత్త్యాగః పూర్వకల్పనాయా విపరీతత్వాదితి స్వశిష్యవ్యామోహనమ్। అథ కార్యత్వస్యేతరపదలభ్యత్వేన తథా న త్వేవమన్వయే । తస్యేతరపదాశక్యత్వాత్। శక్యత్వే వా అవివాదాదితి చేత్ , న । ఘటశక్తత్వేన జ్ఞాతం పదం స్వార్థస్మరణద్వారా ఆకాఙ్ాదిసహకారివశాత్ సమభివ్యాహృతపదార్థేన సహ స్వార్థస్యాన్వయమనుభావయతి స్వభావాదిత్యన్యథైవాన్వయజ్ఞానలాభాత్ కిం శక్త్యా । అన్వయమాత్రశక్తావప్యన్వయవిశేషజ్ఞానార్థమాకాఙ్ాదేరవశ్యాపేక్షణాత్ । క్రియాకారకపదయోః ప్రత్యేకమితరాన్వితస్వార్థబోధకత్వే వాక్యార్థద్వయధీప్రసఙ్గాత్ । న చైకమేవాన్వితాభిధాయకమితరత్తు ప్రతియోగిస్మారకమితి వాచ్యమ్। అవిశేషాత్। శక్యానుభవేఽతిప్రసఙ్గాత్ । అన్వయేఽపి శక్తిరితి చేత్ , న । అశక్యమపి హి శక్యాన్వయం బోధయతి నాన్యత్ । శక్యాన్వయత్వస్య స్వరూపతో నియామకత్వాత్ । అన్యథా తవాప్యప్రతీకారాత్ । ననే్వవం పదానామన్వితజ్ఞానజనకత్వాత్ తత్ర శక్తిరసత్యేవ। అశక్తస్యాజనకత్వాత్। తవాపి పదాదన్వయబోధ ఇతీశ్వరేచ్ఛాసత్త్వాదితి। సత్యమ్। కిన్తు అన్వయబోధే స్వరూపసతీ సా వ్యాప్రియతే । న తు జ్ఞాతా । ఘటజ్ఞానశక్తత్వేన జ్ఞానాదేవ ఘటాన్వయబోధోపపత్తేః। యథా తవ జాతిశక్తపదస్య ఆత్మవ్యక్తిజ్ఞానే । దృష్టఇ్చ జ్ఞాతకరణే సామాన్యసమ్బన్ధితయా జ్ఞాతస్యాపి విశేషబుద్ధ్యుపాయత్వమ్। యథా వహ్నిసామాన్యవ్యాప్తతయా గృహీతధూమస్య వహ్నివిశేషబుద్ధిజనకత్వమ్ । అథ ఘటజ్ఞానత్వమ్। ఇతరాన్వితఘటజ్ఞానేఽప్యస్తీతి తేన రూపేణాన్వితఘట జ్ఞానేఽపి జ్ఞాతా శక్తిర్వ్యాప్రియత ఇతి చేత్, సత్యమ్ , కిన్తు ఘటజ్ఞానం శక్యతావచ్ఛేదకమ్ , న త్వన్వితఘటజ్ఞానత్వమ్ , గౌరవాత్ అన్యలభ్యత్వాచ్చ । ఏవఇ్చ జాతివాచకపదస్య వ్యక్తావివ ఏకైవ శక్తిరన్వయాంశే స్వరూపసతీ పదార్థాంశే జ్ఞాతా వ్యాప్రియతే । జాతివ్యక్త్యోః సమానసంవిత్సంవేద్యత్వాత్ తథా। ఘటజ్ఞానాదికన్తు నాన్వయవిషయతానియతం స్మరణే వ్యభిచారాదితి చేత్ , ఘటానుభవవిశేషం ప్రతి ఘటపదత్వేన కారణతా। స చ శబ్దానుభవోఽన్వయవిషయతానియత ఏవ కేవలస్య శబ్దేనాననుభవాత్ । స్మరణఇ్చ ప్రతి పదత్వేన న జనకతా వ్యభిచారాత్ కిన్తు సమ్బన్ధితయా జ్ఞాతత్వేన । స్యాదేతత్ । అన్వయతాత్పర్యకతయా తత్ప్రతిపాదకం పదమిత్యవివాదమ్। తాత్పర్యనిర్వాహికా చ వృత్తిః సా చేహ న గౌణీ, న వా లక్షణేతి శక్తిసిద్ధిః। అథాన్వయే లక్షణైవ స్వార్థసమ్బన్ధిని

తాత్పర్యాత్ , పదార్థోపస్థిత్యనన్తరం తదన్వయోపపత్తేశ్చ । న చ వృత్తిద్వయస్య విరోధః, అన్వయవిశేషణతయా పదార్థోపస్థితేః । న చ లాక్షణికానామననుభావకత్వాదన్వయానుభవః కథమితి వాచ్యమ్। పదార్థస్య స్మరణాదన్వయే శక్తత్వాచ్చ పదానాం శక్యాననుభావకతయా సర్వత్ర లాక్షణికస్యైవానుభావకత్వాదితి । తన్న। వృత్తిర్హి జ్ఞాతోపయుజ్యతే , న స్వరూపసత్యతిప్రసఙ్గాత్ । న చేహ స్వార్థసమ్బన్ధితయాఽన్వయః ప్రాగవగతః । వాక్యార్థస్యాపూర్వత్వాత్ । కిఞ్చ శక్యసమ్బన్ధితయా అన్వయే లక్షణార్థం పదార్థే శక్తికల్పనమ్। తద్వరం లాఘువాదన్వయేఽపి శక్తిరస్తు । కిం వృత్తిద్వయకల్పనయా । ఏవం స్థితే ప్రయోగోఽపి అన్వయః పదశక్యః వృత్త్యన్తరం వినా పదప్రతిపాద్యత్వాత్ పదార్థవదితి ।ఉచ్యతే। వృతిం్త వినాపి తాత్పర్యనిర్వాహాత్ కిం వృత్త్యా । పదానాముక్తక్రమేణాన్వయ బోధజనకత్వసమ్భవాత్। అన్యథా శక్త్యా తాత్పర్యనిర్వాహౌ దృష్ట ఇతి లక్షణోచ్ఛేదః। అథ శకిం్త వినాపి శక్యసమ్బన్ధాత్ తన్నిర్వాహ ఇతి న తత్ర శక్తిః , తర్హి వృతిం్త వినాపి తన్నిర్వాహ ఇతి కిం వృత్త్యా । అత ఏవానుమానమప్రయోజకమ్। అన్యథా పదప్రతిపాద్యత్వాదేవ శక్తిసాధనే వృత్త్యన్తరోచ్ఛేదః । అత ఏవ ధూమోఽస్తీత్యత్ర ధూమపదస్య వహ్నిబోధపరత్వేఽపి వహ్నౌ న లక్షణా శక్త్యా ధూమోపస్థితౌ అనుమానద్వారా తత్ప్రతీతిసమ్భవాత్। తథా "గచ్ఛ గచ్ఛసి చేత్ కాన్త పన్థానః సన్తుః తే శివాః । మమాపి జన్మ తత్రైవ భూయాద్యత్ర గతో భవాన్"॥

ఇతి వాక్యస్య " "మా గచ్ఛేత్య" "త్ర తాత్పర్యేఽపి న లక్షణా । గమనస్య ప్రియామరణహేతుత్వం హి వాక్యార్థః। తేన గమనం మయా న కర్తవ్యం ప్రియామరణహేతుత్వాదిత్యనుమానాదేవ గమనే అకర్తవ్యతాబోధనేన తాత్పర్యనిర్వాహాత్। యత్ర హి ముఖ్యా సాక్షాత్పరమ్పరయా వా న తాత్పర్యనిర్వాహః తత్ర లక్షణా। ననుఘటమానయేత్యత్ర ప్రత్యేకమన్వయవిశేషే జిజ్ఞాసా భవతి । న చ సామాన్యానవగమే విశేషే సా స్యాత్ , ఇత్యన్వయసామాన్యే శక్తిరేవేతి చేత్ , న । కారకేణ క్రియయా చ క్రియాకారకసామాన్యాక్షేపాత్తదుపపత్తేః । దృష్టే ఫలాదౌ రసవిశేషజిజ్ఞాసావత్। ఏతేనయదుక్తమన్వితపదార్థే మమ త్వేకైవ శక్తిస్తవ త్వేకా పదార్థేఽపరా త్వన్వయ ఇతినిరస్తమ్। అన్వయే శక్త్యభావాత్ । న చైవమన్యయానుభవే పదవినియోగో న స్యాదితి వాచ్యమ్। అన్వయానుభవార్థమేవ పదార్థే పదానాం శక్తికల్పనాత్ । తస్మాత్ పదం కారణమ్। పదార్థస్మరణం వ్యాపారః। ఆకాఙ్క్షాదిసహకారివశాత్ స్మారితార్థాన్వయానుభవః ఫలమ్। పదార్థస్మరణం న వ్యవధాయకం వ్యాపారత్వాత్ । న చ స్మరణద్వారా పదార్థ ఏవ కరణమ్ , తస్యానాగతత్వాదినా స్వస్మరణే అన్వయానుభవే చాజనకత్వాత్ । తథాపి పదార్థస్మరణమేవ కరణమస్తు ఆవశ్యకత్వాత్ । అత ఏవ చిన్తావశోపనీతపదార్థానామన్వయబోధాత్ కావ్యాదిరితి చేత్ , న । స్మరణస్య నిర్వ్యాపారత్వేనాకరణత్వాత్। అనన్యథాసిద్ధాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ఆకాఙ్క్షాదిమత్పదస్యాన్వయానుభవవిశేషే కారణత్వాత్ । పదార్థోపస్థితేః సంసర్గధీమాత్రహేతుత్వేఽపి శాబ్దసంసర్గధీవిశేషే పదస్యైవ హేతుత్వాత్ । గౌః కర్మత్వమానయనమిత్యత్ర పదార్థజ్ఞానేఽపి అన్వయజ్ఞానానుదయాత్

పదవిశేషోపస్థితపదార్థజ్ఞానస్య హేతుత్వే పదవిశేషస్యైవావశ్యకత్వేన హేతుత్వాచ్చ ।
కావ్యస్థలే చ పదార్థజ్ఞానవ్యాపారకం ఉత్ప్రేక్షాదిసహకృతం మన ఏవాన్వయానుభవకరణమ్।
న చైవముత్ప్రేక్షాయాః పృథక్ ప్రమాణత్వమ్ । వ్యభిచారిజాతీయతయా లిఙ్గాదావివ
ప్రమాకరణతావచ్ఛేదకానతిప్రసక్తానుగతరూపాభావాన్నిర్వ్యాపారత్వాచ్చ । కిన్తు
ప్రమాణసహకారిణీ సా। అత ఏవ మానసే లిఙ్గపరామర్శే వ్యాప్తిస్మృత్యాది న పృథక్
ప్రమాణమ్। అథ పదమన్తరేణాపి యోగ్యతాదిజ్ఞానేఽన్వయబోధో భవతి। అతః పదార్థస్మరణ
ఏవ పదానాముపక్షయః । తదుక్తమ్ - - పశ్యతః శ్వేతమారూపం హేషాశబ్దఞ్చ శృణ్వతః ।
ఖురవిక్షేపశబ్దఞ్చ శ్వేతోఽశ్వో ధావతీతి ధీఃఁ॥

ఇతి చేత్ , సత్యమ్। ప్రయోజకవాక్యోచ్చారణానన్తరం ప్రయోజ్యవ్యాపారదర్శనాత్
అన్వితజ్ఞానోపపత్త్యర్థం పదస్యైవ శక్తిః కల్ప్యతే। ప్రథమతస్తస్యైవ కారణత్వావధారణాత్ ।
పదార్థేషు శక్త్యన్తరకల్పనే గౌరవాత్ । తదాహుః - - ప్రాథమ్యాదభిధాతృత్వాత్తాత్పర్యోపగమాదపి
। పదానామేవ సా శక్తిర్వరమభ్యుపగమ్యతామ్॥

ఇతి । శ్వేతోఽశ్వో ధావతీతి ధీశ్చ లిఙ్గజా పదస్య క్లృప్తకారణభావస్యాభావాదితి ॥

॥

ఇతి శ్రీమధుర్జేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డే కార్యాన్వితశక్తివాదః ॥

అథ జాతిశక్తివాదః । ఏవం పదార్థమాత్రే శక్తౌ పదార్థో నిరూప్యతే । తత్ర
ప్రాభాకరాఃయద్యప్యానయనాదివ్యవహారాదవ్యక్తావేవ శక్తిరుచితా
తథాప్యానన్త్యవ్యభిచారాభ్యాం తత్ర న శక్తిగ్రహః। సముచ్చయేన శక్యత్వే గాం దద్యాదిత్యాదౌ
సర్వోపాదానాసామర్థ్యమ్। ఏకస్య శక్యత్వేఽనధ్యవసాయః । న చ గోవ్యక్తిమాత్రమర్థః ।
మాత్రశబ్దస్య సర్వార్థత్వే ఉక్తదోషాత్ । సామాన్యార్థత్వే వ్యక్తేరప్రతీతేః । నానార్థత్వే చ
సర్వాసాం ప్రత్యేకం జ్ఞాతుమశక్యత్వమ్ , శక్తౌ శక్యే చ గౌరవమ్, అపూర్వగవి వ్యవహారాభావశ్చ
। నాపి గోత్వేనోపలక్షితా వ్యక్తిః శక్యా, ధేనుపదవత్। అతో న శక్యానన్త్యమ్ , న వ్యభిచారః , న
సర్వాసఙ్గ్రహః , న నానార్థత్వమ్ , గోత్వేన తాసామైక్యాదితి వాచ్యమ్। రూపాన్తరేణ
విజ్ఞాతమన్యేన రూపేణ హి ఉపలక్ష్యతే యథా కాకేన గృహవిశేషో గోత్వేన ధానకర్మవ్యక్తివిశేషః
స్వతోవిలక్షణఃఁ। న తు కాకాద్యాకారేణైవ తత్ప్రతీతిఃఁ । న చ వ్యక్తీనాం జాతిం వినా
రూపాన్తరమేకమస్తి జ్ఞాయతే వా । గోపాదాద్గౌరిత్యేవ ప్రతీతేఃఁ। గోత్వవిశిష్టే చ
కార్యాన్వయాధీత్వం విశేషణమ్, నోపలక్షణమ్। తదన్యేన కార్యాన్వయే ఉపలక్షణమ్।
యథాయం వాసస్వీ దేవదత్తశబ్దవాచ్య ఇత్యత్ర వాసఃఁ । న చ గోత్వైకత్వేన వ్యక్తీనామైక్యం
క్రియతే, అశక్యత్వాత్ । నాపి జ్ఞాప్యతే , అసత్త్వాత్। న చ తదేకత్వమేవ వ్యక్తేరేకత్వం,
అసమ్భవాత్ । నాపి వ్యక్తిః శక్యా గోత్వమవచ్ఛేదకం కారణత్వే దణ్డిత్వవత్ , ఏవం హి గోపదాత్
న గోత్వవిశిష్టబుద్ధిః స్యాత్ । శక్తిగ్రహాహితసంస్కారయచివాధ్గోపదాదేవ ధేనుపదాదివ
గోత్వవిశిష్టజ్ఞానమ్। తదుద్బోధశ్చ తద్వదేవ । పరమ్పరాసమ్బన్ధాదితి చేత్ , న తత్ర హి

ధానకర్మవ్యక్తివిశేషస్యావశ్యశక్యత్వేఽనుగమాయ గోత్వమవచ్ఛేదకమాత్రం న తు వైపరీత్యం, గోత్వస్య వృషభేఽపి సత్త్వాత్। ఇహ తు వ్యక్తిరతిప్రసక్తేతి జాతివిశిష్టైవ సా శక్యా స్యాత్ । వస్తుతస్తు జాతేః శక్యోపలక్షణత్వే శక్త్యవచ్ఛేదకత్వే వావశ్యకత్వాత్ లాఘవాచ్చ జాతిరేవ శక్యా స్యాత్, న తు వ్యక్తిః । ఘేనుపదే తు గోత్వం న తథా అతిప్రసఙ్గాత్ । అస్తు తర్హి జాతివిశిష్టం శక్యం స్వవ్యవహారేణ చ స్వహేతుతయా జాతివిశిష్టజ్ఞానస్యానుమితత్వాదితి చేత్, న విశేష్యభేదాద్విశిష్టానామనన్తత్వేన వ్యక్తివాచ్యత్వే ఉక్తదోషగ్రాసాత్ । విశేషణస్యైక్యేన విశిష్టానామైక్యస్యోపలక్షణపక్షవద్దూషత్వాత్ । తస్మాద్వ్యక్తేరపదార్థత్వే జాతిరేవ పదార్థః । వస్తుతస్తువ్యక్తౌ జాతిరనుగమికా విశేషికా చావశ్యం వాచ్యేతి నాగృహీతవిశేషణన్యాయేన సైవ వాచ్యా । అథ జాతావపి వ్యక్తిరేవ విశేషః, ధర్మాన్తరాభావాత్ । గవేతరావృత్తిత్వే సతి సకలగోవృత్తిత్వాదేరుపాధేరపి వ్యక్తిఘటితత్వాత్। నాగృహీతవిశేషణన్యాయో వ్యక్తావపీత్యుభయమపి వాచ్యమితి, న । జాతేః స్వత ఏవ వ్యావృత్తత్వాత్ । అన్యథా జాతి-వ్యక్త్యోర్వ్యావృత్తత్వజ్ఞానాదన్యోన్యవ్యావృత్తత్వబుద్ధావన్యోన్యాశ్రయః । స్వతోవ్యావృత్తత్వఞ్చ న స్వయమేవ స్వవ్యావర్తకత్వం స్వస్మిన్ స్వావృత్తేః । నాపి వ్యావర్తకం వినైవ వ్యావృత్తత్వం, అసమ్భవాత్ । కిన్తు స్వాశ్రయవత్త్వాత్మని వ్యావృత్తధీజనకత్వభావత్వం పరేషామన్త్యవిశేషక్ । వ్యావర్తకధమేఽపి ధర్మాన్తరాదేవ వ్యావృత్రబుద్ధావనవస్థా స్యాత్ । తఅ ఏవ కిఞ్చిద్ధి వస్తు స్వత ఏవ విలక్షణ మిత్యాహుః। అస్తు వా వ్యక్త్యా వ్యావృత్తతయా బోధితా జాతిరేవ పదార్థో లాఘవాత్ న తు వైపరీత్యముభయం వా గౌరవాత్। కుతస్తర్హి వ్యక్తిధీః । జాతిశక్తాదేవ కథమన్యశక్తాదన్యధీః । స్వభావాత్ । తత్స్వభావత్వమేవ వ్యక్తిశకిం్త వినా న నిర్వహతీతి చేత్ , న । గోపదం హి నియమతో జాతివ్యక్తీ బోధయతి । తత్రాస్య జాతిశక్తిధీరేవ సహకారిణీ కల్ప్యతే లాఘవాదావశ్యకత్వాచ్చ । న తు వ్యక్తిశక్తిధీరపి, గౌరవాత్ । జాతిశక్తిజ్ఞానే సతి తాం వినా వ్యక్తిబోధే విలమ్బాభావాత్। యథా తవ పదార్థశక్తాదేవాన్వయధీః । యద్వా జాతిశక్తమేవ పదం వ్యకిం్త బోధయతి । అశక్యత్వేఽపి జాత్యాశ్రయత్వమేవ నియామకమ్ యథా అశక్యమపి స్వార్థాన్వయం బోధయతి । తత్ర ప్రయోజకత్వేన క్లృప్తా శక్తిరేవాస్తు । జాత్యాశ్రయత్వస్య తథాత్వకల్పనే గౌరవాదితి చేత్ , న । అన్యలభ్యస్యాపదార్థత్వాత్ । అన్యథా అన్వయోఽపి శక్యః స్యాత్, లక్షణాద్యుచ్ఛేదశ్చ। అథవా జాతిశక్తిజ్ఞానాజ్జాతిధీర్భవన్తీ వ్యక్తిమపి గోచరయతి । వ్యకిం్త వినా జాతేరభావాత్ । యో యేన వినా న భాసతే తద్ధీహేతుస్తమవబోధయతి ,యో యేన వినా న భాసతే తద్ధీహేతుస్తమవబోధయతి । యథా జ్ఞానధీహేతుస్తద్విషయమ్ । యథా వా తవాధికరణసిద్ధాన్తో జ్ఞానాదినిత్యత్వమ్ । అన్యథా పదం జాతిమపి న బోధయేత్, కేవలాయా అప్రతీతేః । తథా చ జాతిశక్తికల్పనావైయర్థ్యమ్ । తస్మాత్ జాతిజ్ఞానార్థం క్లృప్తా శక్తిర్వ్యక్తిమపి బోధయతి, ఏకవిత్తివేద్యత్వనియమాత్ । ఏతేనైకవిత్తివేద్యత్వైవ వ్యక్తిశకిం్త వినా న స్యాత్ జ్ఞాపకాభావాత్ । న హి వ్యక్తిజ్ఞానమహేతుకం జాతిహేతుకం వా , సదాతనత్వప్రసఙ్గాత్ । నాపి జాతిధీహేతుకం , సంవిద్భేదాపత్తేరితి నిరస్తమ్। జాతిశక్తేరేవ వ్యక్తిజ్ఞాపకత్వాత్ । నను జాతిం వినా ప్రత్యక్షాదినా వ్యక్తిజ్ఞానాదన్వైవ వ్యక్తిధీసామగ్రీ । జాతివిశిష్టజ్ఞానఞ్చోభయజ్ఞాపకసామగ్రీద్వయసమాజాదార్థమ్। అత ఏవ వ్యకిం్త వినా

జాతేరస్మరణేన జాతిస్మరణస్య వ్యక్తివిషయత్వనియమాత్ జాతిజ్ఞాపకమాత్రమేవ వ్యక్తిజ్ఞాపకం కల్ప్యతే। సామాన్యకల్పనాయాం బాధకాభావాదితి పరాస్తమ్। జాతిం వినాపి వ్యక్తిస్మరణత్తత్రాన్యైవ సామగ్రీ। జాతివిశిష్టస్మరణఞ్చోభయాంశస్మారకసమాజాదితి । అత్ర బ్రూమః । జాతివ్యక్తిప్రత్యక్షాదిబోధే తథైవ సామగ్రీద్వయస్య పృథగన్వయ-వ్యతిరేకగ్రహాత్ । శాబ్దే తు వ్యక్తిబోధే జాతిశక్తిజ్ఞానమేవ హేతుర్లాఘవాత్ న సామగ్ర్యన్తరమ్ । తత్సత్త్వే తేన వినా విలమ్బాభావాత్ । ఏవఞ్చ జాతిశక్తత్వేన జ్ఞాతం పదం జాతివిశిష్టస్య స్మారకమనుభావకఞ్చ ॥

నను జ్ఞానే శక్తిః శక్యత్వాత్ । తథా చ యస్య జ్ఞానే శక్తిస్తచ్ఛక్యమ్ జాతివ్యక్తిజ్ఞానే చ శక్తిరితి జాతివత్ వ్యక్తిరపి శక్యేతి చేత్, న। యద్విషయతయా హి జ్ఞాతా జ్ఞానే శక్తిరుపయుజ్యతే తత్ శక్తిజ్ఞానే విషయతయా శక్యతావచ్ఛేదకమ్। శక్యం జాతిజ్ఞానఞ్చ తథేతి జాతిరేవ శక్యా న తు వ్యక్తిజ్ఞానత్వమప్యవచ్ఛేదకం గౌరవాత్ । న చ శక్యజ్ఞానే నియతవిషయత్వమేవ శక్యత్వమ్ వ్యవహారానుమితశక్యానుభవవిషయాణామన్వయే తత్సమ్బన్ధిమితిమాత్రాణామపి శక్యతాపత్తేః । ఏవఞ్చ జాతివ్యక్తిజ్ఞానజనకత్వాదుభయత్రాపి శబ్దశక్తిః । జాత్యంశే సా జ్ఞాతా వ్యక్త్యంశే స్వరూపసతీ హేతుర్లాఘవాదితి కుబ్జశక్తివాదః। ఏవఞ్చ సైవ తదైవ తేనైవ జ్ఞాతా ఆజ్ఞాతా చ వాచికా అవాచికా వేత్యత్ర జాతివ్యక్త్యవచ్ఛేదకభేదేనావిరోధః । త్వయాప్యన్వయే కుబ్జశక్తిస్వీకారాత్ । వ్యక్తేః శక్యత్వేఽపి జ్ఞాతశక్తిశబ్దజనితజ్ఞానవిషయత్వలక్షణం వాచ్యత్వం నాస్తి। న చైవం పరిభాషా। శబ్దజన్యజ్ఞానవిషయత్వేన వాచ్యత్వే లాక్షణికాదేరపి వాచ్యత్వాపత్తేః । వ్యక్తేః శక్యత్వేఽపి వ్యక్తిశక్తిజ్ఞానం న కారణమ్। వ్యక్తిశక్తిజ్ఞానత్వం నావచ్ఛేదకమితి లాఘవమ్ । యత్తు తచ్ఛక్తత్వేన జ్ఞాతాదేవ తదర్థబోధః, శక్తిభ్రమాదపి ధీదర్శనాత్ । తథా యోగ్యతాద్యన్వయానుపపత్తౌ వినా పదాదుపస్థితిః శక్తిసాధ్యేతి వ్యక్తిరపి శక్యేతి । తన్న। అన్యలభ్యే శక్తేరకల్పనాత్ । అన్యథా తవాన్వయేఽపి శక్తిర్లక్షణాద్యుచ్ఛేదశ్చ । నను న జాతిరర్థః వ్యవహారాభావేన వ్యుత్పత్తేరసిద్ధేః । కారకోపరక్తక్రియా హి వ్యవహారగోచరః । జాతిశ్చ న క్రియా, నిత్యత్వాత్ । కారకం న కర్తాది క్రియాయాస్తత్రాసమవాయాత్, పరసమవేతక్రియాఫలభాగిత్వాభావాత్, కర్తృవ్యాపారానాశ్రయత్వాత్, అచేతనత్వాత్, తయా సహ విభాగాభావాత్, క్రియానాధారత్వాచ్ఛేతి చేత్ , న, వ్యక్తివ్యవహారాదేవ ఉక్తన్యాయేన జాతౌ శక్తిగ్రహాత్ । జాతిసవికల్పకాద్యవ్యావృత్తతయా జ్ఞాతాయాం వ్యక్తౌ క్రియాన్వయః । సవికల్పకఞ్చాలోచనద్వారా జాతిజన్యమితిపరమ్పరయా జాతేరపి కారకత్వేనాన్వయః । యద్వా న కేవలవ్యక్తేః కారకత్వమ్ । న హి గౌర్గచ్ఛతీత్యత్ర వ్యక్తిమాత్రం యాతీతి కస్యచిత్ప్రతీతిః । కిన్తు జాతివిశిష్టాయాః । తథా చోభయమపి కారకమ్ । శ్రీకరస్తు కేవలజాతివ్యక్త్యోరకారకత్వాత్ క్రియాన్వయో వ్యక్తేరాశ్రయతయా జాతేరవచ్ఛేదకతయా ఆరుణ్యాదివత్ । ఏవఞ్చ జాతిశక్తపదాత్ జాతేరనుభవః శాబ్దః। వ్యక్తేరౌపాదానికః అశక్యత్వాదితి । అన్యే తుజాతిశక్తమేవ పదం జాతివ్యక్తయోః స్మారకమనుభావకఞ్చేతి వ్యక్తేరపి శాబ్దత్వమ్। న చ వృతిం్త వినాఽన్వయానుభవేఽప్రవేశాన్న వ్యక్తేః శాబ్దత్వం, వృతిం్త వినాపి ఏకవిత్తివేద్యత్వనియమేన జాతిశక్తాదేవ వ్యక్తేరనుభవాత్ । అన్యథా జాత్యన్వయోఽపి న స్యాత్ । వ్యకిం్త వినా జాతేరనుభవాత్ । అత ఏవ జాతిశక్తిరేవ వ్యకిం్త బోధయతీతి

గురవః। కిఞ్చ శక్యోఽపస్థాపితస్యాన్వయానుభవం ప్రతి పదానాం కారణత్వమ్ । అతో జాతివదుపస్థాపితాయా వ్యక్తేరనుభవః పదాత్ । న తు తత్తచ్చక్యోపస్థాపితస్య, గౌరవాత్ । న చైవమశక్యపరత్వే లక్షణా। యథా హ్యన్యత ఏవ జ్ఞానాన్న శక్తిస్తథా లక్షణాపి న। తత్ కిమశక్యేఽపి ముఖ్యః ప్రయోగః । సత్యమ్ । శక్త్యా సాక్షాదుపస్థిత ఏవ తస్య ముఖ్యత్వాత్। స్వశక్యేతి త్వధికమ్। వస్తుతస్తుజాతిశక్తాదేవ వ్యక్తిధీసమ్భవాన్న వ్యక్తౌ శక్తిః। యది చ తతో న తద్ధీస్తదా తత్ర శక్తిరేవ స్యాత్ । అన్యథా తద్ధీర్న స్యాదేవ । నను పదజాతిభ్యామప్యేకో జాతి-వ్యక్తనుభవః క్రియతే , తత్ర జాత్యంశే పదస్య వ్యక్త్యంశే జాతేరనుభావకత్వమ్ అయమేవ ఉపాదానార్థ ఇతి చేత్ , తర్హి జాతేః కారణత్వాపేక్షయా శక్తిజ్ఞానే ఉపస్థితవ్యక్తేరవచ్ఛేదకత్వమాత్రకల్పనైవ లఘీయసీ, జాతేః ప్రమాణాన్తరత్వాపాతశ్చ । అత ఏవ వ్రీహీనవహన్తీత్యత్ర వ్యక్తౌ న లక్షణా। తత్సాధ్యోపస్థితేర్జాతిశక్తిత ఏవ సిద్ధేః। అస్తు వా గవావచ్ఛేదకత్వేనారుణ్యాది వద్ర్వీహిత్వేఽప్యవఘాతాన్వయ ఇతి। అత్రోచ్యతే । గోత్వజ్ఞానే గోజ్ఞానే వా శక్తం పదమిత్యాకారః శక్తిగ్రహః । తథా చ శక్యజ్ఞానే విషయతయా జాతేరవచ్ఛేదకత్వం వ్యక్తిమాదాయైవ ప్రతీయతే, న కేవలాయాఃి। వ్యకిం్త వినా జాతేరప్రతీతేఃి। తథా చ జాతేరవచ్ఛేదకత్వే నాగృహీతవిశేషణాన్యాయేన వ్యక్తేరవచ్ఛేదకత్వం వజ్రలేపాయితమితి శక్తిజ్ఞానే విషయతయా అవచ్ఛేదకత్వాత్ జాతివత్సాపి శక్యా । తస్మాత్ పరిహరైకవిత్తివేద్యత్వనియమం, స్వీకురు వా వ్యక్తేర్వాచ్యత్వమ్। అపి చ యద్ధర్మతవత్తయా జ్ఞాత ఏవ యత్ర యస్య జ్ఞానం స తత్రావచ్ఛేదకఃి। వ్యక్తిజ్ఞానత్వేన జ్ఞాత ఏవ తత్ర జ్ఞానే శక్తిధీరితి వ్యక్తిరపి శక్యా। నన్వాద్యవ్యుత్పత్తౌ మితిమాత్రవిషయత్వేన జ్ఞాత ఏవ జ్ఞానే ప్రవర్తకత్వం జ్ఞాతమ్ । న చ తయోర్జ్ఞానం ప్రవర్తకమతో వ్యభిచారఃి। అన్యథా ప్రవర్తకత్వేన మితిమాత్రజ్ఞానమపి ప్రయోజ్యస్యానుమాయ బాలస్తత్రాపి శకిం్త గృహీయాత్ । ఏవం తవాపి కార్యాన్వితజ్ఞాన ఏవ శక్తిః స్యాత్ । తత్త్వేన జ్ఞాత ఏవ జ్ఞానే శక్తిగ్రహాదితి చేత్, మితిమాత్రజ్ఞానత్వం కార్యన్వితజ్ఞానత్వఞ్చ వినాపి ప్రవృర్తకజ్ఞానే ఘటజ్ఞానత్వాదికం జ్ఞాతుం శక్యమితి తయోర్నావచ్ఛేదకత్వమ్। కిన్తు ఘటజ్ఞానత్వాదికమేవ లాఘవాత్ తయోరపి తత ఏవ ప్రాప్తేశ్చ । కిఞ్చ పదం వ్యక్తిజ్ఞానార్థం శక్యజ్ఞానే విషయతయా వ్యక్తేరవచ్ఛేదకత్వమాత్రం కల్పయతి లాఘవాత్ । జాతివిషయత్వవద్వ్యక్తివిషయత్వస్య జ్ఞానవిత్తివేద్యత్వేనావశ్యం శీఘ్రోపస్థితత్వాత్। న తు జాతిశక్తిస్తద్బోధే కారణాన్తరం వా తదవచ్ఛేదకం గౌరవాచ్ఛక్తిగ్రహకాలే కల్పనీయోపస్థితికత్వాచ్చ। అన్యే తుప్రథమం వ్యవహారానుమితవ్యక్తిజ్ఞానే శబ్దానువిధానాత్ పదం శక్తమిత్యవధారయతి న తు జాతిజ్ఞానే । వ్యవహారాజనకత్వేన తదా తస్యానుపస్థితేఃి। పశ్చాద్వ్యక్తేర్వ్యావృత్త్యర్థం అనుగమార్థఞ్చ జాతిరపి తద్విషయ ఇతి మానాన్తరేణ జ్ఞాత్వా జాతిజ్ఞానేఽపి తత్పదస్య కారణతాం ప్రత్యేతి । తథా చ వ్యక్తిశక్తిజ్ఞానమపి కారణమ్ న తు జాతిశక్తిజ్ఞానేనాన్యథాసిద్ధిఃి। వ్యక్తిజ్ఞానకారణతాముపజీవ్య జాతిజ్ఞానే కారణతాగ్రహ ఇత్యుపజీవ్యవిరోధాత్ । ఏతేన జాతిరేవ శక్యా లాఘవాత్। శక్తిగ్రహజన్యసంస్కారస్య వ్యక్తివిషయత్వనియమేన పదాత్ జాతిస్మరణముత్పాద్యమానమవశ్యం వ్యక్తివిషయమ్ । సంస్కారస్యానియతోద్బోధకత్వేఽపి జాత్యంశోద్బోధకాదేవ వ్యక్త్యంశోద్బోధనియమకల్పనా। యథా పదేనోద్బుద్ధసంస్కారాదేవ

నియతా శక్తిస్మృతిః పదం వినాపి చ సర్వా జోతిస్మృతిర్వ్యక్తివిషయా । అన్యథా కేవలజాతిమాత్రస్మరణాపత్తేః । సంస్కారసహితాత్ పదాదేవ జాతివిశిష్టానుభవోఽపీన్ద్రియాదివ ప్రత్యభిజ్ఞా। అత ఏవ భాష్యమ్, "సంస్కారశబ్దశక్తిభ్యాం విశిష్టానుభవ ఇత్యున్నీతమతమపాస్తమ్"। ఉక్తన్యాయైర్జాతివద్వ్యక్తేరపి శక్యత్వాత్ । విశిష్టానామనన్తేఽపి ఏకత్ర విశిష్టే తత్త్వం విహాయ గోత్వమాదాయ గోత్వవిశిష్టం శక్యమితి శక్తిగ్రహః । యథా చ క్వచిదేవ ధూమే ధూమో వహ్నివ్యాప్య ఇతి బుద్ధిః । యథా వా తవైవ కార్యాణామానన్తేఽపి క్వచిత్ కార్యే తత్త్వం తటస్థీకృత్య కృతిమాదాయ ధీమణి కార్యం శక్యమితి లిఙాదేరపూర్వే శక్తిగ్రహః। అవచ్ఛేదకైక్యాచ్చ క్తేరేకత్వం తద్ధదేవ । యథా వా వ్యక్తివాచకపశ్వాది పదానామ్। అథవా గోత్వేన సామాన్యలక్షణయా జ్ఞాతే సర్వత్ర గవి గోత్వమాదాయ శక్తిగ్రహః। ప్రమేయత్వేన చ సర్వజ్ఞానే సార్వజ్ఞమిష్యత ఏవ । నేష్యతే తు ఘటత్వాదిసర్వప్రకారజ్ఞానవత్త్వేన। సర్వైకోదాసీనగోః శక్యత్వాత్ యత్కిఞ్చిదేకోపాదానేఽపి గోరుపాదానాదన్యోపాదానా శక్యత్వం ఏకోపాదానేఽనధ్యవసాయో వా । అన్యథా తవాప్యేకవిత్తివేద్యతయా సర్వైకపరత్వే ఉక్తదోషే కా గతిః। కా వా గతిర్వ్యక్తివాచకపశ్వాదిపదానామ్। భట్టమతే తు జాతిరేవ శక్యా లాఘవాత్ । వ్యక్తిస్త్వాక్షేపలభ్యా । నను నాక్షేప ఏకవిత్తివేద్యత్వాత్తయోః । సమానానాం హి భావః సామాన్యమ్। తచ్చ వ్యకిం్తవినా న భాసతే ఇతి చేత్ , న। స్వరూపేణ శక్యా జాతిః। న చ సామాన్యత్వం తస్యాః స్వరూపమ్, తద్ధర్మత్వాత్। అన్యథా ఆలోచనేఽపి సా న భాసేత । కథం సామాన్యత్వేనాప్రతీతా జాతిర్వ్యక్తితో భిన్నతయా శబ్దేనాభిధాతవ్యేతి చేత్, న। శబ్దేన వ్యక్తితో భిన్నతయా జాతేరబోధనాత్ । నను వ్యావృత్తా జాతిర్వాచ్యా । వ్యావృత్తబుదిం్ధ వినా వ్యక్తివిశేషానాక్షేపాత్। వ్యావర్తికా చ తత్ర వ్యక్తిరేవ అనుగతత్వమప్యనుగమ్యమానం వినా న భాసత ఇతి జాతివిత్తివేద్యైవ వ్యక్తిరితి చేత్, న। స్వతో వ్యావృత్తజాతిస్వరూపస్య వాచ్యత్వాత్ । వ్యక్తేర్ధర్మాన్తరస్య వా వ్యావర్తకత్వేఽన్యోన్యాశ్రయోఽనవస్థా వా । నను గౌరితిపదాత్ జాతివ్యక్త్యోర్యుగపత్ప్రతీతిః । న చ సూక్ష్మకాలభేదాగ్రహాత్ సా భ్రాన్తా । బాధకాభావాత్ । తథా చ గోపదాద్గోత్వధీస్తతః క్రమేణ వ్యాప్తిపక్షధర్మతాజ్ఞానం తతో వ్యక్త్యనుమితిరితి జ్ఞానపరమ్పరాకల్పనాద్వరం జాతివిత్తివేద్యత్వం వ్యక్తేరితి చేత్ , న। వ్యుత్పత్త్యధీనం హి శబ్దస్య బోధకత్వమ్। అతో వ్యుత్పత్తిపర్యాలోచనయా యుగపజ్జ్ఞానమసిద్ధమ్। అత ఏవ జ్ఞానపరమ్పరాకల్పనమపి యుక్తమ్। అన్యథా కర్తురప్యాక్షేపో న స్యాత్ । శబ్దాత్ సకర్తృకాయా ఏవ క్రియాయా అవగమాత్ । న చ జాతిజ్ఞానత్వేన వ్యక్తివిషయతానిమమః। ప్రత్యక్షాదౌ తస్య వ్యక్తిధీహేతుసమాజాధీనత్వాత్ । అత ఏవ న జాతిధీహేతౌ వ్యక్తిధీహేతుసహకారితానియమః సమాజస్యార్థసిద్ధత్వాత్ । గోత్వం గవావిషయప్రతీతివిషయః జాతిత్వాత్ గోభిన్నభావత్వాద్వేతి జాతిమాత్రధీసిద్ధేశ్చ । అథ యత్ యత్పరతన్త్రం తత్ తేనైకవిత్తివేద్యం యథార్థపరతన్త్రం జ్ఞానమర్థేన జాతిశ్చ పరతన్త్రేతి వ్యక్తౌ భాసమానాయామేవ భాసత ఇతి చేత్, న। పరతన్త్రత్వం హి న పరసమవేతత్వం గన్ధాదినా వ్యభిచారాత్ । న తద్ధీనిరూప్యత్వం అసిద్ధేః। నాపి తస్మిన్ భాసమాన ఏవ భాసమానత్వం సాధ్యవిశేషాత్ । నాపి విశేషణత్వేనైవ జ్ఞానం గౌరిత్యేవ ప్రతీతేః । గవి గోత్వమితి కశ్చిత్ ప్రత్యేతీతి చేత్ , న । ఆలోచనే

విశేషణత్వం వినాపి స్వరూపతః ప్రతీతేః । జాతిమాత్రశక్తాత్ పదాత్ జాతేః
స్మరణమాలోచనమేవ జాతివిశిష్టగోచరసంస్కారాదేవ పదేన జాత్యంశోద్బోధే సతి
జాతిమాత్రస్మరణాత్ । అత ఏవ తతో జాతిం వినాపి కదాచిత్ వ్యక్తిస్మృతిః । అస్తు వా
గురోరివాలోచనమపి సంస్కారజనకం శబ్దవ్యుత్పత్తిబలేన జాతిమాత్రస్మరణసిద్ధేః। న చ
స్మరణస్య విశిష్టజ్ఞానత్వమేవ । అనుభవస్యాపి తథాత్వేన నిర్వికల్పకాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్।
ఏకవిత్తివేద్యత్వేఽపి ప్రథమదర్శనవత్ శబ్దోత్థస్మరణమాలోచనమేవ । గోత్వే
గోవ్యక్తివృత్తిత్వాదివైశిష్ట్యస్యాశక్యత్వేన తదవిషయత్వాత్ । న చాలోచనస్యేన్ద్రియజన్యత్వాత్
న స్మృతిత్వమ్। జ్ఞానత్వసాక్షాద్ధాప్యధర్మత్వేన స్మృతిత్వస్యాలోచనవృత్తిత్వాత్ ।
ననాక్షేపాదవ్యక్తిధీర్న గోత్వేన గోత్వస్య గోత్వవిశిష్టాభేదేనాక్షేపాభావాదితి చేత్ , న ।
విశేషణవిశేష్యయోర్భేదేనానుమానావిరోధాత్ । అత ఏవ గోత్వం వ్యక్త్యాశ్రితం జాతిత్వాదితి
పక్షధర్మతాబలాత్ గోత్వాశ్రయవ్యక్తిసిద్ధిః। అర్థాపత్తేర్వా ర్తసిద్ధిః । నను వ్యక్త్యా వినా
కిమనుపపన్నం, వ్యకిం్త వినాపి గోత్వస్య తద్బుద్ధేశ్చ సిద్ధేః కథమర్థాపత్తిరితి చేత్ , న।
వ్యాపకం వినా వ్యాప్యస్యాసిద్ధేః । ఉచ్యతే । గామనాయేత్యతో గోత్వవిశిష్టస్య
క్రియాన్వయబోధాద్గౌరిత్యాకారకగోవిశేష్యకబుద్ధిః కారణమ్। సా చ న శబ్దం వినా ।
ఆక్షేపాద్వ్యక్త్యాశ్రితం గోత్వమితి ధీర్న తు గౌరితి । న చైవం వ్యక్తేః క్రియాన్వయోఽపి।
గోత్వాశ్రితతయా నిరాకాఙ్క్షత్వాత్ రాజపురుషమానయేత్యత్రేవ రాజ్ఞః । అన్వయే వా
వ్యక్తిమానయేతి ధీః స్యాత్ , న తు గామితి । కిఞ్చ గోత్వం న వ్యక్తివ్యాప్యమ్। న హి యత్ర యదా
వా గోత్వం తత్ర తదా వ్యక్తిర్యత్ సామాన్యం సా వ్యక్తిరితి వా నియమః । వ్యభిచారాత్ । నాపి
గోత్వం గవాశ్రితం గోత్వాదిత్యనుమితిః , వ్యాప్తిగ్రహశరీరత్వాత్ । న చ జాతిత్వం వ్యక్త్యాశ్రితత్వే
లిఙ్గమ్ । జాతిత్వస్య పదాదనుపస్థితేః । తథాత్వే వా జాతివిత్తివేద్యైవ వ్యక్తిః । అపి చ లిఙ్గం
వ్యాప్యమనుపపన్నం స్వాశ్రయే వ్యాపకముపాదకఞ్చ బోధయతి । చేహ గోత్వాశ్రయే
వ్యక్తిబుద్ధిః । వయన్తు బ్రూమః- వ్యక్తేరపదార్థత్వే విభక్త్యర్థసఙ్ఖ్యాకర్మత్వాదేర్వ్యక్తావనన్వయః
స్యాత్। సువభక్తీనాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వస్య వ్యుత్పత్తిసిద్ధిత్వాత్
ప్రకృతితాత్పర్యవిషయే తదన్వయవ్యుత్పత్తౌ లక్షణోచ్చేదో గౌరవఞ్చ । ఆఖ్యాతార్థసఙ్ఖ్యాపి
నానుమితేనాన్వేతి । కిన్తు భావనాన్వయినా శుద్ధేన ప్రథమాన్తాదుపస్థితేన
పదాన్తరాదుపస్థితిరేవ తత్రాక్షేపార్థః। అత ఏవ న వ్యక్తేరాక్షేపః । కిన్తు లక్షణయా గోపదాద్గౌరితి
వ్యక్తిధీరితి మణ్డనః। యదాహ-" "జాతావస్తిత్వనాస్తిత్వే న హి కశ్చిత్ వివక్షతి।
నిత్యత్వోల్లక్ష్యమాణాయా వ్యక్తేస్తే హి విశేషణే ఇతి ॥

ఉచ్యతే-స్వార్థాదన్యేన రూపేణ జ్ఞాతే భవతి లక్షణా । తీరత్వేన జ్ఞాతే గఙ్గాపదస్యేవ । న చేహ
గోత్వాదన్యేన రూపేణ వ్యక్తేరుపస్థితిః, కిన్తు గోత్వేనైవ। వ్యక్తిత్వేన సాస్నాదిమత్త్వేన
చోపలక్ష్యత్వే గోపాదాదవ్యక్తిత్వాదిరూపేణ ధీః స్యాన్న తు గౌరితి । నాపి గోత్వసమ్బన్ధిని
గోత్వవిశిష్టే లక్షణా। గోత్వే హి న సాక్షాదానయనాద్యన్వయ ఇతి వ్యక్త్యవచ్ఛేదకతయా
తస్యాన్వయేఽముఖ్యత్వమ్। లక్షణయాపి గోత్వావచ్ఛిన్నైవ వ్యక్తిః క్రియాన్వయినీ ప్రతీయతే
న కేవలా వ్యక్తిరితి గోత్వవిశిష్టస్య లక్ష్యత్వేయుగపద్వృత్తిద్వయవిరోధః। గోత్వేఽపి వా లక్షణా ।

అపి చ జాతిమాత్రే న శక్తిర్న వా వ్యక్తౌ లక్షణా । జాతౌ ముఖ్యప్రయోగాభావాత్ ।
తయోస్తన్మూలకత్వాత్ । ప్రయోగో హి వ్యవహారహేతుజ్ఞానార్థః । న చ
జాతిమాత్రనిÐవకల్పకాద్వ్యక్తిమనాదాయ కేవలజాతౌ వ్యవహారః । తస్య
విశిష్టజ్ఞానసాధ్యత్వాత్। గాం పశ్య గౌరస్తీత్యాదావపి గోత్వవిశిష్టస్యైవ జ్ఞానం వ్యవహారశ్చ ।
తస్మాదేకవిత్తివేద్యత్వనియమాత్ జాతివిశిష్టం శక్యమ్। యది చ తృతీయాయాః కరణైకత్వ
ఇవ గోగోత్వే శక్యే తదా గోత్వం గోవ్యక్తిశ్చేతి ధీః స్యాత్ న తు గౌరితి । వైశిష్ట్యఞ్చ సమ్బన్ధో వా
జ్ఞాతో ఘట ఇత్యత్రేవ విశేషణతావిశేషోఽర్థాన్తరం వేత్యన్యదేతత్ ।
జాతివిశేషవదవయవసంయోగరూపాకృతిరపి పదశక్యా గోపదాత్
జాత్యాకృతివిశిష్టస్యైవానుభవాత్ । పిష్టకమయ్యో గావ ఇత్యాదౌ గవకృతిసదృశాకృతౌ లక్షణా
పిష్టకసంయోగవిశేషస్యాశక్యత్వాత్ । జాత్యాకృతివ్యక్తీనాం ప్రత్యేకమాత్రపరత్వే లక్షణైవ ।
ప్రత్యేకస్య జాత్యాకృతివిశిష్టాదన్యత్వాత్। యథా గురూణాం కార్యశక్తాయా లిజో లోకే
కార్యత్వపరత్వే । అత ఏవ "వ్యక్త్యాకృతిజాతయస్తు పదార్థ" ఇతి పారమర్షసూత్రమ్। ఏకయైవ
శక్త్యా ఏకవిత్తివేద్యత్వసూచనాయ పదార్థ ఇత్యేకవచనమ్ । ఏవం పద్మం పఙ్కజపదశక్యమ్
తతో నియమతః పఙ్కజనికర్తృపద్మమితి ప్రతీతేః । అవయవానాం తత్రాసామర్థ్యాత్ రూఢిం
వినా యోగమాత్రాత్ కుముదే ప్రయోగధీప్రసఙ్గాచ్చ నను రూఢావపి యోగాత్ కుముదే తౌ
కుతో న స్యాతామ్ । రూఢ్యా ప్రతిబన్ధాదితి ప్రాఞ్చః వయన్తునియమతో రూఢ్యా స్మృతం
పద్మమేవ వ్యక్తివాచకడప్రత్యయేన పఙ్కజనికర్తృతయానుభవ్యతే, బాధకం వినా
వ్యక్తివచనానాం సన్నిహితవిశేషపరత్వనియమాత్ । యథాగ్నేయీతి ఢగన్తపదేన
ప్రకరణాదినా సన్నిహితా ఢగభిహితా ఋగ్వ్యక్తిర్బోధ్యతే। ఏవఞ్చ సర్వత్ర
పదాానుభవసామగ్రయేవేతి న కుముదే ధీర్న వా తదర్థప్రయోగః । నన్వేవం రూఢిరేవాస్తు తత
ఏవోభయలాభాత్ కిం యోగరూఢ్యా । న। అవాయవశక్తేః క్లృప్తత్వాత్ యౌగికార్థానుభవాచ్చ।
యది చ రూఢ్యర్థ ఏవ యౌగికార్థ ఏవ వానుభూయేత, తదా వివాద ఏవ న స్యాత్, అనుభవేనైవ
తద్విచ్ఛేదాత్ । అత్ర మీమాంసకాः- న తావత్ స్మృత్యర్థం శక్తిः। పఙ్కజపదప్రయోగవిషయే
నియతపదాానుభవజనితసంస్కారాత్ స్మృతేరేవోపపత్తేः, స్మృతేస్తజ్జన్యత్వనియమాత్ ।
నాప్యనుభవార్థం, నియమతः స్మృతం పద్మమాదాయ వ్యక్తివచనన్యాయేనావయవైः
పఙ్కజనికర్తృ పద్మమిత్యనుభవసమ్భవాత్। స్మృతిశ్చ రూఢ్యా అన్యథా వేతి న కశ్చిద్విశేషः ।
శకిం్త వినా నియమతः ప్రయోగ ఏవ కుత ఇతి చేత్, న । పూర్వప్రయోగమపేక్ష్య
అవయవానాముక్తన్యాయేన పదాానుభవజనకత్వనియమాత్ । పూర్వప్రయోగోఽపి
తత్పూర్వప్రయోగమపేక్ష్యేత్యనాదితైవ। అథానియతోబ్ధోధస్య సంస్కారస్య శకిం్త వినా
నియతోబ్ధోధే హేతుత్వభావాత్ నియతా స్మృతిరేవ న స్యాదితి ఇతి చేత్, న। కదాచిచ్ఛక్తితోఽపి
ఉద్బోధా భావేన శక్యాస్మరణాత్ శకిం్త వినాపి నియమతः శక్తిస్మరణాచ్చ। ఉద్బోధకం చ న
నియతం, సదృశపదశక్తిసమ్బన్ధిజ్ఞానానాం ప్రత్యేకం వ్యభిచారాత్। కిన్తు స్మృతిः తత్ర
తత్కాలోత్పన్నమనియతమేవోద్బోధకం కల్ప్యతే ఫలబలాత్। కార్యోన్నేయధర్మాణాం
యథాకార్యమున్నయనాత్। న చ పద్మత్వవత్ తద్వ్యాపకాదేరపి స్మృతిప్రసఙ్గः ।

స్మృతిబలేనోద్బోధకల్పనమితి న తత్ర స్మృత్యభావేన తదుద్బోధాభావాత్। తస్మాత్ శకింత
వినా శక్తేరివ పదమ్మత్వస్య నియతా స్మృతిః। న చైవం గవాదిపదేఽపి న శక్తిః స్యాత్।
వ్యవహారకాలీన సంస్కారాదేవ గవాదిస్మృతిసమ్భవాదితి వాచ్యమ్। న హి తత్ర స్మృత్యర్థం
శక్తిః। కిన్తు అనుభవార్థం పదాదన్యతో గవాదేరనుభవాసమ్భవాత్ అవ్యుత్పన్నస్య
తతోఽనుభవా సమ్భవాచ్చ। పదాన్నుభవశ్చ భోగాదేవేతి న సముదాయో
హేతురన్యాయసిద్ధత్వాత్। అతో నానుభవబలాత్ సముదాయే శక్తికల్పనమ్। ననేవం
గవాదిపదానాం ప్రమేయత్వే శక్తిరస్తు। గవాదిస్మృతిః సంస్కారాదితి చేత్, న। గోవ్యవహారేణ
స్వోపపాదకే గోజ్ఞానే పదస్య శక్తికల్పనం, న త్వనుపపాదకే ప్రమేయత్వేన గోజ్ఞానే గోపదాత్
ప్రమేయో గౌరిత్యననుభవాచ్చ। అథైవం సంస్కారాదేవ తీరాదిస్మృతిసమ్భవే
గౌణలాక్షణికోచ్ఛేదః। తీరాద్యనుభవార్థం హి న తత్కల్పనం తదనుభవస్యేతరపదాదేవ
సిద్ధేః తయోరననుభావకత్వాత్। తస్మాన్నియతా స్మృతిః వృత్తిసాధ్యేతి తయోః కల్పనాత్।
తథా చ నియతపదమ్మస్మృత్యర్థం పఙ్కజపదేఽపి వృత్తిత్వేన శక్తికల్పనమావశ్యకం
లక్షణోద్యభావాదితి చేత్, నా గఙ్గాయామిత్యాదౌ వృతింత వినా తీరాదేరపదార్థత్వే
విభక్త్యర్థాన్వయస్తత్ర న స్యాత్। విభక్తీనాం ప్రకృత్యర్థగతస్వార్థాన్వయబోధకత్వవ్యుత్పత్తేః।
పదమ్మస్య తు పఙ్కజవాక్యప్రతిపాద్యత్వేన పాచకాదేరివ విభక్త్యర్థాన్వయోపపత్తిః యత్తు
శబ్దోపస్థిత ఏవ శాబ్దాన్వయబోధః। అన్యథా ప్రత్యక్షోపస్థితే కలాయే పచతీత్యన్వయబోధః
స్యాదితి। తన్న। పదస్య తత్ర తాత్పర్యాగ్రహాత్। తద్గ్రహే భవత్యేవ కిం పచసీత్యుక్తే
వధూపదర్శితకలాయాదౌ। అన్యథా దైవాత్ శ్రుతస్మృతకలాయపదాత్ కుతో నాన్వయబోధః।
ద్వారమిత్యాదావపి న పిధేహిపదాధ్యాహారః। కిన్తు తదర్థస్యైవ లాఘవాత్।న చ
పదమ్మానయేత్యాదౌ శాబ్దానుభవే పదోపస్థాపకపదజన్యత్వాదన్యత్రాపి తథేతి వాచ్యమ్।
శాబ్దపదాన్నుభవే హి తదన్వయబోధతాత్పర్యకపదత్వేన కారణతా న తు
పదోపస్థాపకపదత్వేనాపి గౌరవాత్। అథైవం జనికాల ఏవ ప్రయోగః స్యాత్ న తదత్యయేఽపి।
న హ్యసతి హి దణ్డే దణ్డీతి వ్యపదిశ్యత ఇతి చేత్, న। పాచకాదిపద ఇవ ప్రత్యయస్య
యోగ్యతాశక్తత్వాత్, తల్లక్షకత్వాద్వా, ఉపసర్గాదౌ తథా నిర్ణయాత్। అన్యథా యోగరూఢావపి
జనికాల ఏవ ప్రయోగః స్యాత్। యోగత్యాగే కేవలరూఢివాదే వివాదాభావశ్చ। తథాపి కుముదే
లక్షణా న స్యాత్ యోగార్థస్యాబాధాదితి చేత్, న। వక్ష్యతే హి తత్ర తస్యాసాధుత్వమ్।
నవ్యాస్తునియమతః స్మృతపదమ్మస్యాన్వయానుపపత్త్యనన్తరమేవ కుముదధీరితి న తచ
లక్షణవ్యవహారః వస్తుతో ముఖ్యత్వైవ। తవాపి పదమ్మత్వస్యాయోగ్యతయా అనన్వయే యోగాదేవ
కుముదధీర్న లక్షణయేతి। ఉచ్యతే। అస్తి వ్యుత్పన్నస్య పదజ్ఞానానన్తరం
నియమతోఽన్వయప్రతియోగిస్మృతిరతస్తద్ధేతుసంస్కారోబ్బోధకం ప్రతిబన్ధకం వినా
పదజ్ఞానమేవ దృష్టానువిధానత్వాదనుగతత్వాల్లఘుత్వాచ్చ। న తు
ప్రతిపదార్థస్మృతితత్కాలోత్పన్నమనన్తమహష్టచరమనిర్వచనీయం గౌరవాత్। అతః
పదమ్మస్మృతావపి గృహీతసమ్బన్ధం పఙ్కజపదమపి తథేతి సమ్బన్ధత్వేన శక్తిసిద్ధిః। ఏవఞ్చ
రథకారశబ్దేఽపి జాతివిశేషే రూఢిర్న స్యాత్। సంస్కారాదేవ తదుపస్థితిసమ్భవాత్। తథా చ
"వర్షాసు రథకారోఽగ్నీనాదధీతే"త్యత్ర రూఢ్యర్థస్య బలవచ్చత్వేన శీఘ్రముపస్థితత్వాత్

జాతివిశేషవత ఏవాధానం విధీయత ఇతి రాద్ధాన్తవ్యాఘాతః । యథా చ శాబ్దః
సన్నిధిరన్వయబోధాఙ్గం తథోక్తమాసత్తిప్రస్తావే । స్యాదేతత్, । పదే
నియతప్రయోగరూపసమ్బన్ధేన పఙ్కజపదాదేవ పద్మస్మృతిరస్తు । ఏవఞ్చ పదే
విభక్త్యసక్తర్థాన్వయః శాబ్దానుభవప్రవేశశ్చోపపద్యతే పఙ్కజపదప్రతిపాద్యత్వాత్ । న చ
ప్రతిపాద్యతా వృత్త్యైవ తదుపయోగినౌ, పాచకమానయేత్యాదౌ వాక్యోపస్థాప్యే తదభావాత్ । న
చ పదాద్వృత్త్యైవ స్మృతిః । కిన్తు సమ్బన్ధిజ్ఞానాద్వృత్తేరపి సమ్బన్ధత్వేన స్మృత్యుపయోగాత్ ।
అన్యథా పదాచ్చక్తేః స్మృతిర్న స్యాత్ । గవాదిపదే త్వేవం
స్మృతిసమ్భవేఽప్యన్వయానుభవార్థం శక్తిరిత్యుక్తమ్ । ఏతేన పఙ్కజపదాన్నియమతః
పద్మజ్ఞానం న వృతిం్త వినా । అతో లక్షణాద్యభావే శక్తిరిత్యపాస్తమ్ జ్ఞానం హి
స్మృతిరనుభూతిశ్చ శకిం్త వినాప్యుపపన్నా న తాం కల్పయతి అనన్యలభ్యస్యైవ
శబ్దార్థత్వాత్ । అన్యథా శకిం్త వినా పదాన్నోపస్థితిరిత్యన్వయేఽపి శక్తిర్లక్షణోచ్ఛేదశ్చ ।
పఙ్కజం పద్మముచ్యత ఇతి ప్రసిద్ధార్థపదసామానాధికరణ్యాత్ పద్మస్య జ్ఞాపకం తత్ సిధ్యతి
న తు తచ్చక్తమ్ । అత ఏవ పఙ్కజపదం పద్మశక్తమ్ నియమతస్తత్స్మారకత్వాత్
పద్మపదవదితి పదవదితి నిరస్తమ్ । శక్తౌ వ్యభిచారాత్, అనన్యలభ్యత్వస్య
పదాానుభావకత్వస్య చోపాధిత్వాచ్చేతి । ఉచ్యతే । నియతపద్మస్మృతేరుక్తసమ్బన్ధేన
పఙ్కజపదసాధ్యత్వే పద్మవత్తద్వ్యాప్యవ్యాపకయోరపి నియమతః స్మృతిప్రసఙ్గః । అథ పదే
ప్రయోగ ఏవ పద్మ ఏవ ప్రయోగ ఇతి నియతసమ్బన్ధేన పదేతరవ్యావృత్తేన పద్మస్యైవ
పదాత్ స్మృతిః । న చైవం నియతప్రయోగాదేవ శక్తిసిద్ధిః । అనన్యలభ్యస్యైవ పదార్థత్వాదితి
చేత్ , న । తర్హి జ్ఞానస్యాస్య హేతుత్వే సకలప్రయోగాదర్శనో బహుధా పద్మ ఏవ
గృహీతప్రయోగస్య సమవ్యాప్తిజ్ఞానాభావాన్న నియతా పద్మస్మృతిః స్యాత్ ।
స్వరూపసతస్తథాత్వే వా అగృహీతపద్మప్రయోగస్యాపి తతో నియతపద్మస్మృతిప్రసఙ్గః । అథ
యాదృశః ప్రయోగస్త్వథా శక్తిగ్రాహకత్వేనాభిమతః స ఏవ పద్మస్మారకోఽస్తు । న చ
పదాత్వస్యేవ ప్రయోగసమవ్యాప్తత్వేన గృహీతస్య సౌరభాదేరుపాధేస్తతః స్మృతిప్రసఙ్గః ।
తవాపి శక్తిగ్రహప్రసఙ్గాత్ । తయోస్తుల్యత్వేఽపి శక్తిగ్రాహకప్రమాణే
లాఘవాదితర్కావతారాన్నోపాధౌ శక్తిరితి యది తదా తర్కసహకృత ఏవ శక్తిగ్రాహకత్వభిమతః
సమ్బన్ధః పద్మస్మృతి హేతురస్తు । తర్కాద్యనవతారేఽపి బహుధా గృహీతప్రయోగస్య
పద్మస్మృతిదర్శనాన్న తథేతి చేత్ , తర్హి తవాపి తర్కం వినా శక్తిగ్రాహకాభావాత్ కథం
పద్మస్మృతిరితితుల్యమ్ । న చైవం తత ఏవ శక్తిగ్రహోఽపి స్యాత్ । అనన్యలభ్యస్యైవ
శబ్దార్థత్వాదితి । మైవమ్ , ఏవం గవాదిపదేఽపి శక్తిగ్రాహకత్వాభితాదేవంవిధప్రయోగాదేవ
జ్ఞాతాధ్వాదేః స్మృత్యనుభవౌ స్యాతాం కిం శక్త్యా । తస్మాత్ పదాధీనా నియతా స్మృతిః
శక్తిసాధ్యా వా నియతసమ్బన్ధసాధ్యా వా వృత్తిసాధ్యా వా । తత్ర పరిశేషాదిహ శక్తిసాధ్యైవ । న చ
శక్తిస్మృతౌ వ్యభిచారః । శక్తిస్మారకత్వాభిమతాద్ధి పదాత్ పదార్థస్యైవాహత్య స్మరణం న
శక్తేర్హేత్వభావాత్ కల్పనాగౌరవాచ్చ సమ్బన్ధస్యాస్మరణేన ప్రథమం
పదార్థస్మరణస్యావశ్యకత్వాచ్చ । పదార్థస్మృతేశ్చ శక్తివిషయత్వే మానాభావాత్ ।
ఉద్బుద్ధసంస్కారవిషయత్వాద్ యది శక్తిరపి తద్విషయః తథాపి పదార్థశక్తత్వేనైవ జ్ఞాతస్య

పదస్య శక్తిస్మారకతా న తు శక్తిసమ్బన్ధిత్వేన అన్యథాసిద్ధత్వాత్ । యద్వా పదాన్నియమతః స్మృతిర్నియతసమ్బన్ధసాధ్యా శక్త్యాపి సమం పదస్య శక్త్యాశ్రయత్వమేవ నియతః సమ్బన్ధః। అపి చ కుముదేఽవయవశక్తిప్రతిబన్ధార్థం రూఢిః । న చ నియతపదస్మృతిరేవ ప్రతిబన్ధికా। రూఢిం వినా నియతస్మృతేరభావాత్ । అత ఏవ న వ్యక్తివచనన్యాయోఽపి । నచైకం పదమేకదైకేనైవ రూపేణ ప్రవర్తతే । అతో న పద్మత్వపఙ్కజత్వయోర్ధీరితి వాచ్యమ్। అవయవసముదాయయోరేవాదాత్ లమ్బకర్ణాదిపదే వ్యభిచారాచ్చ । తర్హి తద్వదేవ రూఢ్యా నావయవశక్తిప్రతిబన్ధ ఇతి చేత్ , న । తచా తత్రావయవార్థక్రియాన్వయేనాప్రతిబన్ధాన్నానార్థే చ నానార్థానుభవాత్ నైకశక్త్యానృశక్తిప్రతిబన్ధః। యత్తుఅవయవశక్తిస్మృతికాలే సముదాయశక్తిస్మృతినియమే హేత్వభావాన్న తయా ప్రతిబన్ధ ఇతి । తన్న । సముదాయస్య తావదవయవరూపత్వేన సర్వావయవాదేవోభయశక్తిస్మృతిసమ్భవాత్, మణ్డపపదే తథా దర్శనాత్ । అథ పఙ్కోత్తరజపదం ప్రతిబన్ధకం గాబలీవర్దవత్ పఙ్కజనిపదప్రయోగే ఉప్రత్యయస్య కర్తృవిశేషపద్మపరత్వం వా జనేః పద్మజనివిశేషపరత్వం వా స్వభావాదేవ కుముదబోధాజనకత్వం వా చక్షుష ఇవ రసే కుముదేఽవయవశక్తికుణ్ఠనం వా కల్ప్యతామ్। తేన కుముదే న ధీరితి చేత్ , తర్హ్యజ్ఞాతపద్మప్రయోగస్య కుముదసాధారణబోధో న స్యాత్ । న భవత్యేవేతి చేత్ , కిమవయవవ్యుత్పన్నస్య । తతోఽర్థప్రత్యయ ఏవ న భవతి । యద్వా పఙ్కజత్వేన పద్మమేవానుభూయతే। ఆద్యే మన్దురజాదిపదాదివ సామగ్రీసత్త్వే కథం నానుభవః । ద్వితీయే కుముదమప్యనుభూయేతావిశేషాత్। న చైవం పఙ్కజశబ్దస్య సామాన్యశబ్దత్వాత్ తాత్పర్యవశేన విశేషతః పద్మకుముదధీసమ్భవాత్ న రూఢిర్న వా లక్షణాస్యాదితి వాచ్యమ్। న హి ప్రయోజనక్షతిభయేన సామగ్రీ నానుభావయతి । యది చ పద్మకుముదయోస్తుల్యతా తదా అగృహీతపద్మప్రయోగస్య పద్మాన్వయానుపపత్తిపురఃసరైవ కుముదధీర్న స్యాత్ । స్యాచ్చ కదాచిద్వైపరీత్యమ్ । అతః పద్మే రూఢిరేవ। కుముదే యథా లక్షణాతథా వక్ష్యామః । కుణ్ఠనఞ్చ శక్తివృత్తిధర్మాన్తరం వా శక్తేరనుద్భవో వా అభిభవో వా తత్ర కారణాన్తరం వా అదృష్టచరం కల్ప్యమ్ । రుఢేః ప్రయోగప్రతిబన్ధకత్వం మణ్డపాదౌ దృష్టమేవ । అత ఏవ పఙ్కాద్యవయవైః పద్మమేవానుభావ్యత ఇతి అవయవనియమస్య కల్పనాన్న కుముదే ధీప్రయోగౌ । అన్యథా రూఢావపి యోగాన్న కుతస్తౌ కుముదే। యథా ఉద్భిత్పదస్య యోగాత్ ఖనిత్రే రూఢ్యా కర్మవిశేషే ప్రయోగ ఇతి నిరస్తమ్। అగృహీతనియతపహ్యప్రయోగస్య కుముదసాధారణబోధదర్శనాత్ । రూఢివాదే తు సైవ ప్రతిబన్ధికా మణ్డపపదవత్। జ్ఞాతస్య చావయవనియమస్య ప్రయోజకత్వే పద్మే శక్తిరేవ పద్మజ్ఞానజనకత్వజ్ఞానస్య శక్తినిర్వాహ్యత్వాత్ । ఉద్భిత్పదే త్వవయవార్థః కర్మణ్యేగ్యత్వాదేవ నాన్వీయతే న తు రూఢ్యా ప్రతిబన్ధాత్ । అవయవాన్వయయోగ్యే ఖనిత్రేఽపి న ప్రతిబన్ధః యోగేన ఖనిత్రేఽపి ప్రయోగాత్ । ఏవఞ్చ రూఢియోగాభ్యామద్భిత్పదస్య నానార్థతుల్యతైవ ఉభాభ్యామేకార్థానవగమాత్ । ననుగృహీతపద్మప్రయోగస్యావయవైఃసహ ప్రయోగే పద్మమేవానుభావ్యత ఇతి స్వభావకల్పనమస్తు । నచైవం వ్యుత్పత్త్యన్తరం । స్వరూపసత ఏవ ప్రయోగగ్రహస్య శక్తిగ్రహస్యేవోపసన్ధానత్వాత్ ఉపసర్గస్యేవ ధాతోః ప్రకర్షాదిబోధకత్వే , ఉపసన్ధానం వినా కుముదబోధో భవత్యేవ । యత్తు పదానాం స్వార్థాన్వయబోధసామర్థ్యం ఉపజీవ్య

కుముదాబోధార్థం నాన్వితాభిధానేఽవయనియమః కల్ప్యతే ఉపజీవ్యవిరోధాత్ । కిన్తు సముదాయస్య కుముదే స్వార్థత్వాభావ ఏవేతి । తన్న । ఏవం స్వార్థత్వాభావేన సముదాయాత్ కుముదధీర్న స్యాత్ అవయవేభ్యస్తు స్యాదేవేతి । మైవమ్ । న హి పదానాం స్వభావాధీనం బోధకత్వమ్ । కిన్తు శక్తిజ్ఞానాధీనం అజ్ఞాతశక్తేరబోధకత్వాచ్చక్తిభ్రమేణ బోధకత్వాచ్చ । తథాచ బోధకశక్త్యభావాదేవాబోధకత్వం కార్యాభావే హేత్వభావస్యైవ తన్త్రత్వాత్ । ధాతోశ్చోపసర్గోపసన్దానాత్ ప్రకర్షాదౌ శక్తిరేవ । స్యాదేతత్ । యథా సర్వనామత్వమహమ్పదేషు బుద్ధిస్థత్వసమ్భోధ్యత్వోచ్చారయితృత్వాని ప్రయోగోపాధమః । తేన బుద్ధిస్థాదికమేవ తద్బోధయతి । తత్రైవ ప్రయుజ్యతే చ । న తు బుద్ధిస్థత్వాదికం శక్యమ్ । తేన రూపేణ జ్ఞానాభావాత్ । తథా పదమ్మత్వమపి ప్రయోగోపాధిరితి చేత్ , న । తేన హి నావయవశక్తిÐవచ్ఛిద్యతే పదే తత్సత్త్వాత్ । నాపి కుముదే తాత్పర్యమపోద్యతే , బాధకం వినా తస్యాత్సర్గికత్వాత్ । నాప్యవయవాధీనజ్ఞానం ప్రతిబధ్యతే । శక్త్యాకాఙ్క్షాదితాత్పర్యాణాం సత్త్వే అన్వయజ్ఞానస్యావశ్యకత్వాత్ ఉపాధేరన్వయబోధప్రతివిబన్ధాహేతుత్వాత్ । నాపి ప్రయాగౌవార్యతే , ఇష్టకుముదధీహేతుతయా ఇష్టసాధనతాజ్ఞానస్య తల్లిఙ్గకకార్యతాజ్ఞానస్య వా ప్రయోగహేతోః సత్త్వే అప్రయోగస్యాహేతుత్వాత్ । అహమాదిపదే త్వాత్మమాశక్తే శక్తిగ్రహసహకారితయా స్వరూపసదేవ ఉచ్చారయితృత్వాదికం ధీనియామకం స్వభావాన్నియమతస్తస్యైవ బోధనాదితి స్వరూపసత ఏవోపాధిత్వమ్ । పదమ్మత్వన్తు న తథా । కుముదసాధారణబోధదర్శనాత్ । ననుకుముదే పూర్వేషామప్రయోగాదాధునికానామప్రయోగః । న చ ప్రయోగమాత్రే కో హేతురితి వాచ్యమ్ । ప్రయోగాణాం హి న మేలనకార్యతా । కిన్తు ప్రత్యేకమ్ । తత్రోత్తరస్య పూర్వో హేతుః । యథా పూర్వగౌరుత్తరస్య । అన్యథా గోమాత్రే కో హేతురిత్యత్ర కిముత్తరం తవేతి చేత్ , న ప్రయోగహేతోః సత్త్వాత్ పూర్వప్రయోగస్య చాహేతుత్వాత్ పూర్వప్రయోగమజ్ఞాత్వాప్యవయవవ్యుత్పన్నేన పాచకాదిపదానాం నవకావ్యానాం గౌణలాక్షణికదేవదత్తాదిపదానాఞ్చ ప్రయోగాత్ । స్యాదేతత్ । గ్రామగామాదిపదేఽన్వయబోధాభావాత్ సాధుత్వజ్ఞానమపి హేతుః । న చైవం తదేవ హేతురస్తు కిం శక్త్యా । గౌణలాక్షణికవివేకశ్చ సోపాధిత్వానుపాధిత్వాభ్యామేవాస్తు ఇతి వాచ్యమ్ । ప్రథమం వ్యవహారేణ శబ్దస్య జ్ఞానకారణతావగమాత్ తత్రైవ శక్తికల్పనమ్ । తతో గ్రామగామాదౌ వ్యభిచారాదాకాఙ్క్షాదేరివ సాధుత్వజ్ఞానస్య హేతుత్వకల్పనాత్ । సాధుత్వఞ్చ న పూర్వప్రయోగప్రవాహావిచ్ఛేదః । నవకావ్యాదౌ తదభావాత్ । కిన్తు భ్రమాదిజన్యత్వాభావః । కుముదే చ తత్ర్పయోగో బోధకత్వభ్రమాత్ । న చైవం భ్రమజన్యత్వాదబోధకత్వమ్ అబోధకత్వే చ భ్రమజన్యత్వమ్ । ఇత్యన్యోన్యాశ్రయః । పూర్వభ్రమజన్యత్వేనోత్తరం ప్రతి బోధకత్వభ్రమాత్ ఉత్తరస్య ప్రయోగో భ్రమజన్యః । ఏవం పూర్వస్యాపీతి తత్ర భ్రమపరమ్పరైవ మూలమ్ । ఏవం గ్రామగామాదేరపి । కథమిదం జ్ఞాతవ్యమితి చేత్ , గ్రామగమనకర్తరికిగ్రామగామపదస్యైవ ప్రామాణికానాం కుముదే తస్య నిరుపాధిప్రయోగాభావాత్ । అత ఏవ సాధుత్వభ్రమాత్ కుముదసాధారణో బోధోఽపి । కుముదే హ్యసాధుత్వాత్ సముదాయేన తత్ర పఙ్కజన్మకర్తృత్వం లక్ష్యతే । న చాసాధుత్వే

గ్రామగామపదవత్ లక్షణాపి న స్యాత్ , పదే్మ తస్య సాధుత్వాత్ । ఉచ్యతే । పఙ్కజన్మకర్తరి
తత్ప్రయోగస్య భ్రమాద్యజన్యత్వేన సాధుత్వమ్। కుముదే న తథేతి చేత్ , న।
పుణ్డరీకవన్నవపదమ్వచ్చ తస్య వ్యక్తిస్థానీయత్వాత్ । ప్రతివాక్యార్థఇ్చ సాధుత్వజ్ఞానస్య
హేతుత్వే అభినవవ్యక్తౌ భ్రమాద్యజన్యత్వస్య గ్రహీతుమశక్యతయా పాచకాదిపదప్రయోగో న
స్యాత్ । పాచకకర్తృజాతీయే భ్రమాద్యజన్యత్వస్య సుగ్రహత్వవత్ పఙ్కజన్మకర్తృజాతీయేఽపి
సుగ్రహత్వాత్ యేన రూపేణాన్వయబోధస్తస్య కుముదవృత్తిత్వాత్। అథ పఙ్కజపదం
కుముదే వృత్త్యన్తరం వినా న సాధు వృత్త్యన్తరం వినా వృద్ధైస్తత్రాప్రయుజ్యమానత్వాత్। యః
శబ్దః యత్ర వృధ్యన్తరం వినా వృద్ధైః న ప్రయుజ్యతే స తత్ర వృత్త్యన్తరే వినా న సాధుః। యథా
గఙ్గాపదం తీరే। యథా వా గ్రామగామపదం గ్రామగమనకర్తరి। న ప్రయుజ్యతే చ వృత్త్యన్తరం
వినా పఙ్కజపదం కముదే । తస్మాత్ వృత్యన్తరం వినా న తత్ర సాధ్వితి చేత్, న।
వ్యర్థవిశేషణత్వాత్ । తత్రాప్రయుజ్యమానత్వస్యైవ వ్యాప్యత్వాత్। వ్యాప్యత్వత్
ఆకాఙ్క్షాదిమవద్వాక్యాసాధుత్వే అవయవార్థాన్వయాబోధకత్వస్య
వ్యాకరణస్మృత్యనుపగృహీతత్వస్య పక్షధర్మావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకస్యోపాధిత్వాచ్చ । పక్షే
ఉభయాభావేన సాధనావ్యాపకత్వాత్ । పఙ్కజశబ్దః కుముదే సాధుః సాధుత్వే సతి
కుముదబోధప్రయోజకాకాఙ్క్షాదిమద్వాక్యత్వాత్। సాధుత్వే సతి యద్వాక్యం
యద్బోధప్రయోజకాకాంక్షాదిమత్ భవతి, తత్తత్ర సాధు। యథా తరుప్రసూనశబ్దః కస్తుమే।
యథా వా పాచకశబ్దః పాకకర్తరి, తథా పఙ్కజపదం కుముదే తస్మాత్తథేతి
మత్ప్రతిపక్షత్వాచ్చ। వస్తుతస్తు సాధున్వజ్ఞానం న హేతుః । అవయవాదివ్యుత్పన్నేన
భ్రమాద్యజన్యం పూర్వప్రయోగమజ్ఞాత్వాపి నవకావ్యాది ప్రయోగాత్। కుతస్తర్హి గ్రామగామాదౌ
నాన్వయబోధః। అసాధుత్వనిశ్చయాదితి బ్రూమః।
సాధోరప్యసాధుత్వనిశ్చయేనాబోధకత్వాత్ అభినవకావ్యాదౌ నాసాధుత్వనిశ్చయః। సంశశ్చ
న ప్రతిబన్ధకేః అన్యథా యోగరూఢిసంశయే సత్యభినవవ్యక్తౌ పాచకాదిప్రయోగో న స్యాత్।
అన్యే తు తతోఽన్వయబోధో భవత్యేవ। సాధుత్వే సతి యద్వాక్యం
యద్బోధప్రయోజకాకాంక్షాదిమత్ భవతి, యథా తరుప్రసూనశబ్దః కసుమే। యథా వా
పాచకశబ్దః పాకకర్తరి, తథా పఙ్కజపదం కుముదే తస్మాత్తథేతి సత్ప్రతిపక్షత్వాచ్చ।
వస్తుతస్తు సాధుత్వజ్ఞానం న హేతుః। అవయవాదివ్యుత్పన్నేన భ్రమాద్యజన్యం
పూర్వప్రయోగమజ్ఞాత్వాపి నవకావ్యాదిప్రయోగాత్। కుతస్తర్హి గ్రామ గామాదౌ
నాన్వయబోధుత్వనిశ్చయః। సంశభిశ్చ న ప్రతిబన్ధకేః। అన్యథా యోగరూఢిసంశయే
సత్యభినవవ్యక్తౌ పాచకాదిప్రయోగో న స్యాత్। అన్యే తు తతోఽన్వయబోధో భవత్యేవ
అపభ్రంశాదివ యథా తవ సాధుత్వం తస్య నాస్తి తద్వదేవ యథా అపరే శాదివ యథా తవ
సాధుత్వం తస్య నాస్తి తద్వదేక అపరే త్వత్రాకాఙ్క్షైవ నాస్తి ఘటః
కర్మత్వమానయనమిత్యత్రేవ । యత్తుగమాద్యనుత్తరాఖ్యేన గమాదిపూర్వేతరాఖ్యేన వా
శక్తిః కాశపూర్వతరకుశత్వేనేవేతి । తన్న । కర్మోపపదాధాతూత్తరాఖ్యేనైవ శక్తేర్న తు
తత్తజ్ఞానద్ధాత్వనుత్తరాఖ్యేన గౌరవాత్ । తత్తద్ధాతూనాం విశిష్యజ్ఞానే శక్తిగ్రహానుపపత్తేః
కమణ్యణి సూత్రార్థమజానతః కుమ్భకారాదిపదప్రయోగానుపపత్తేశ్చ శక్తిసన్దేహాత్ ।

అసాధుత్వఞ్చ న భ్రమాదిజన్యత్వమ్। అనోష్ఠోక్తే అసాధుత్వాపత్తేః। శుకాద్యుదీరితే గ్రామగామాదౌ భ్రమాద్యజన్యత్వాచ్చ । కిన్తు మహాజనపరిగృహీతవ్యాకరణస్మృతినిషిద్ధత్వం తదపరిగృహీతత్వం వేతి వక్ష్యతే । పదస్య సాధుత్వం వృత్తిరేవ। వృత్తిశ్చ శాబ్దబోధహేతుపదార్థోపస్థిత్యనుకూలపదపదార్థయోః సమ్బన్ధః ।
వాక్యసాధుత్వఞ్చాకాఙ్క్షాదిమత్సాన్వర్థాన్వయబోధకత్వే సతి వ్యాకరణస్మృత్యనిషిద్ధత్వమ్। తస్మాత్ కుముదే పఙ్కజశబ్దస్య సాధుత్వే సతి ప్రయోగప్రతిబన్ధకత్వేన సముదాయశక్తిసిద్ధిరితి । న చైవం లాఘవాత్ జశబ్ద ఏవ శక్తిరస్తు న సముదాయే, మన్థరజాదౌ పద్మధీప్రసఙ్గాత్ । పఙ్కోత్తరజపదత్వేన శక్తిరితి చేత్తర్హి సర్వత్ర తద్వర్ణోత్తరాన్త్యవర్ణ ఏవ శక్తిరితి సముదాయశక్త్యుచ్ఛేదః । న చైవమ్। వినిగమకాభావాదితి సమ్ప్రదాయః। అత్ర బ్రూమః- జ్ఞాతా హి యా శక్యమనుభావయతి సా శక్తిః । న చ సముదాయః పద్మానుభవహేతుః , అవయవాదేవ తదుపపత్తేః । ఏవఞ్చ ప్రతిబన్ధకమాత్రే శక్తిపదం పారిభాషికమ్।
శక్తిత్వాదనుభావకత్వసాధనేఽన్యోన్యాశ్రయః ప్రతిబన్ధకత్వేనావగతే శక్తిత్వాసిద్ధిశ్చ । మణ్డపాదౌ త్వనుభావకత్వేనైవ శక్తిసిద్ధిః । కిఞ్చ రూఢియోగయోర్వరోధ ఏవ పరం రూఢ్యా యోగప్రతిబన్ధః మణ్డపాదౌ తథా నిర్ణయాత్ । అన్యథా లమ్బకర్ణదావపి యోగప్రతిబన్ధః స్యాత్ । న చేహ విరోధః । పద్మే సమావేశాత్ । యోగాదర్థధీశ్చోభయత్ర తుల్యా। యత్తు పఙ్కజమానయేత్యాదౌ రూఢ్యా శీఘ్రోపస్థితం పద్మమేవ క్రియయాన్వీయతే । న పఙ్కజన్మకర్తృ । తస్య వాక్యార్థత్వేన విలమ్బితప్రతీతికత్వాత్ । ఏవఞ్చావిరోధేఽపి రూఢేర్యోగాపహారితేతి । తన్న । క్రియాపదతదర్థయోగ్యతాదిజ్ఞానాధీనత్వేన క్రియాన్వయబోధస్య విలమ్బితత్వాత్ రూఢ్యవయవ అత్రోచ్యతే। నియమతః స్మృతం పద్మమేవావయవైః పఙ్కజనికర్తృత్వేనానుభావ్యతే । బాధకం వినా వ్యక్తివచనానాం సన్నిహితవిశేషపరత్వనియమాత్ । అతః సర్వత్ర పద్మానుభవసామగ్ర్యేవేతి న కుముదే ధీప్రయోగౌ । న చైవమనుభవాజనకత్వేన న సా శక్తిః। యా జ్ఞాతా నియమతః శక్యం జ్ఞాపయతి సైవ హి శక్తిః జ్ఞప్తిశ్చ స్మృతిరనుభూతిశ్చేతి నియతస్మారికాపి శక్తిః । వస్తుతః స్వార్థస్మృతిద్వారా అవయవానామివ సముదాయస్య స్వార్థానుభావకత్వమవిశేషాదితి పశ్చాదనుభావికాపి రూఢిః పఙ్కజమానయేత్యాదావానయనాదినా స్వార్థాన్వయానుభవే సముదాయావయవయోర్హేతుత్వాచ్చ తస్మాన్వయతస్మృతి హేతుత్వేనైవ రూఢిసిద్ధిః న తు ప్రతిబన్ధకత్వేన । యది చ నియతా స్మృతిః ప్రకారాన్తరేణ భవతి తదా యోగ ఏవ, న రూఢిః । రూఢిన్యాయేనైవ కుముదే ధీ-ప్రయోగయోరభావాదితి । గోపాదస్య గవి వేదేఽహీనపదస్య కర్మవిశేషే రూఢిరేవ, లాఘవాత్ । న తు "గమేర్డోరహ్నాః ఖః క్రతావి"త్యనుశాసనాద్యోగోఽపి । డోః ఖప్రత్యయోర్లోకే కర్తరి కర్మవిశేషే చ శక్తిర్న క్లృప్తా। అతః ప్రత్యయే శక్తిః । నియామకఞ్చ గమిపదోత్తరత్వం అహఃపదోత్తరత్వఞ్చ కల్ప్యమ్ , తథా చ గౌరవమ్ । ఏవం ధేనుపదేఽప్యేకైకస్యాతిప్రసక్తత్వాత్ గోత్వవిశిష్టధానకర్మణి రూఢిరేవ। నియమతో గోత్వవిశిష్టోపస్థితేః । న తు యోగోఽపి । దానుభానుకృశాన్వాదౌ భిన్నార్థత్వేన నుప్రత్యయశక్తేరకల్పనాత్ గమేర్డోరహ్నాః ఖః క్రతౌ దాభాభ్యాం నుర్ర్దేటఇచ్ఛేత్యాదిస్మృతిశ్చాలవడ్డాదివత్ కథఞ్చిద్వ్యుత్పాదనపరా । అత ఏవ భగవాన్

పాణినిరర్థాననుగమాత్ సముదాయశక్త్యపేక్షయా గౌరవాదుణదిప్రత్యయేషు న శక్తిరితి పఞ్చపాదికావిహితానుణాదిప్రత్యయాన్ ఉణదయో బహులమిత్యేకేనైవ సూత్రేణ విహితవాన్ । యత్ర తు ప్రత్యయే శక్తిస్తత్ర ప్రత్యేకమేవాసత్రయత్ । యత్తు ధేనుపదే గోత్వం న శక్యమ్ । కిన్తు శక్యోపలక్షణతయా శక్త్యుపాధిః । యత్ర గోత్వం తద్ధానకర్మ శక్యమ్। శక్యాస్తూపలక్ష్యా మహిష్యాదివ్యావృత్తా ధానకర్మవ్యక్తివిశేషా ఏవ । అనుగమస్తూపలక్షణైక్యాత్ । న చైవం లాఘవాద్గోత్వం శక్యం ధానకర్మత్వముపాధిః । ఉపలక్ష్యస్య గోత్వస్యాతిప్రసక్తత్వాత్ । గోత్వవిశిష్టధానస్మృతి స్త్వేకైవ శబ్దసంస్కారాభ్యాం జన్యతే న తూభయస్మృత్యనన్తరం పరస్పరమన్వయబోధః అవయవశక్తేరభావాదితి । తన్న । శకింత వినా నియతగోత్వోపస్థిత్యభావాదుపలక్షణైక్యేన ఉపలక్ష్యైక్యాభావాచ్చ । అన్యథా మహిష్యాదివ్యావృత్తధానకర్మత్వేఽపి న శక్తిః। ధాన గోత్వే శక్త్యుపాధౌ । అగ్రే చ సంస్కారాదుపస్థితయోస్తయోః కర్మణి ధేనుపదాదన్వయో భాసత ఇతి ధానమపి న శక్యమ్। యది చానుగతం విశేషణం శక్త్యుపాధిరవశేష్య చ శక్తిరననుగమాతిప్రసఙ్గాభావశ్చోపాధినైవ , తదౌపాధికారణాదిపదానాం విశిష్టే శక్తిర్న స్యాత్ । నన్వవయవాత్ పఙ్కజనికర్తృత్వానుభవః సముదాయాచ్చ పద్మస్మరణం స్యాన్న తు పఙ్కజనికర్తృ పద్మమిత్యనుభవ ఇతి చేత్ , న , అవయవసముదాయస్మారితపఙ్కజనికర్తృపద్మానాం పఙ్కజనికర్తృ పద్మమిత్యనుభవోఽవయవ సముదాయాభ్యాం సమ్భూయ జన్యతే । సముదాయోపస్థితపద్మేన సమం స్వార్థాన్వయోఽవయవైర్వా అవయవజనితానుభవోపస్థితపఙ్కజనికర్తృత్వేమ సమం స్వార్థాన్వయః సముదాయేన వా అనుభావ్యతే । ఆకాఙ్క్షాద్యుపేతశబ్దానాం తాత్పర్యవిషయోపస్థాపితస్వార్థాన్వయబోధకత్వనియమాత్ । న చ వాక్యాన్తరే తథాత్వాదర్శనేన నైవం వ్యుత్పత్తిరితి వాచ్యమ్। వాక్యాన్తరే హి సముదాయశక్త్యభావేన తథా। అత్ర తు సముదాయశక్తిబలాత్ పదవిధయా వాక్యవిధయా వా ఏకస్మాదేవోపస్థితయోః పఙ్కజనికర్తృపద్మయోరన్వయో బోధ్యతే। సముదాయేన పదైకవాక్యతావత్ । పఙ్కజం కుముదమిత్యత్ర సముదాయేనైవ పఙ్కజనికర్తృత్వమశక్యం స్వార్థపద్మసమ్బన్ధి లక్ష్యతే । కుముదే సాధుత్వాత్ కథం తత్ర లక్షణేతి చేత్, న । సముదాయస్య తత్రాసాధుత్వాత్ । యత్తు తత్ర పద్మత్వమయోగ్యతయా నాన్వేతి యోగాదేవ ముఖ్యయా వృత్త్యా కుముదే పఙ్కజనికర్తృత్వం అనుభూయతే ఇతి। తన్న । కుముదేఽవయవశక్తేః సముదాయశక్త్యా జ్ఞాతయా ప్రతిబన్ధాత్ తథైవ । తదవగమాత్ । నను యదా వ్యక్తివచనన్యాయాత్ న కుముదే ధీర్న త్వవయవశక్తిప్రతిబన్ధాత్ తదా పఙ్కజశబ్దాదుపస్థితే పఙ్కజం పద్మమితి వాక్యార్థేఽయోగ్యతయా పద్మమపహాయ పదవాక్యైకవాక్యతయా పఙ్కజనికర్తృ కుముదమిత్యనుభవ ఇతి చేత్ , తర్హి పదాన్వితత్వేనోపస్థితస్య పఙ్కజనికర్తృత్వస్యా శ్రయాకాఙ్క్షా నాస్తీతి స్వతన్త్రోపస్థిత్యర్థమవశ్యం లక్షణా, యథా పురోడాశకపాలపదేఽధిష్ఠానలక్షణా । నను ప్రథమమేవావయవకుముదపదైరన్వయయోగ్యతయా స్మృతం పద్మం త్యక్త్వా స్వార్థాన్వయానుభవ ఇతి చేత్ , కుముదపదతదర్థయోగ్యతాదిజ్ఞానాత్ పూర్వమేవ

పఙ్కజశబ్దాత్ పఙ్కజం పద్మమిత్యనుభవాత్ విలమ్బే హేత్వభావాత్ , స్థలపఙ్కజన్తు విజాతీయమేవ । సాజాత్యేఽపి తత్ర లక్షణా। యత్తు అయోగ్యతయా యోగార్థోనాన్వేతి కిన్తు యోగ్యతయా రుఢ్యుపస్థితం పఙ్కత్వమేవాన్వీయతే ఇతి । తన్న । పఙ్కత్వస్య యోగార్థగతత్వేన ఉపస్థిత్యా నిరాకాఙ్క్షత్వాత్ । స్వతన్త్రోపస్థితయే లక్షణాయా అవశ్యం వాచ్యత్వాదితి । ననేవం పఙ్కజపదస్యేవాపభ్రంశానామపి శక్తిస్తతో నియమేనార్థప్రతీతేః వ్యవహారాధీనవ్యుత్పత్తేరవిశేషాత్ । అన్యథా అసతి వృత్త్యన్తరే తేభ్యోఽర్థధీర్న స్యాత్ । న చ లక్షణ , ముఖ్యార్థబాధాత్ న చాపభ్రంశేన స్మారితసాధుశబ్దాదన్వయబోధః సాధుశబ్దమజానతామపి పామరణం తతోఽర్థప్రతీతేః తదర్థకసంస్కృతేనార్థప్రతీతేశ్చ । శక్త్యారోపాత్తతోఽర్థప్రత్యయ ఇతి చేత్ ,న మానాభావాత్ వ్యవహారాదినావృత్తశక్తిగ్రహే బాధకాభావాచ్చ । న చ శక్తి సాధ్యం శక్యారోపాద్భవితుమర్హతి , ఆరోపితాదపి దహనాద్ధూపత్తేః । అథ జ్ఞాయమానకరణే ప్రయోజకరూపవత్తయా జ్ఞాయమానాదేవ ఫలం వాచ్యే ధూమారోపాద్యహ్యనుమితివదితి చేత్ న తర్హి తద్ధదేవ ఫలస్యాయథార్థత్వాపత్తిః । అన్యథా అపభ్రంశ ఏవ శక్తిః సాధుశబ్ద ఏవ తథేతి కిం న స్యాత్ । న చ సాదిత్వాత్ దేవదత్తాదిశబ్దవదాధునికా ఏవ తచ శఙ్కేతాః గవాదిపదే త్వనాదిత్వాత్ శక్తిరితి వాచ్యమ్ । సజాతీయప్రయోగజన్యప్రయోగత్వస్య భ్రమాద్యజన్యత్వస్య వా అనాదిత్వస్యాపభ్రంశేఽపి సత్త్వాత్ । తత్తద్దేశీయాపభ్రంశేఽపి సఙ్కేతయితృణమస్మరణాచ్చ । న చాపభ్రంశానాం దేశభేదేన ఏకత్రార్థే బహుత్వాత్ సంస్కృత స్యైకత్వాల్లాఘవేన తత్రైవ శక్తిః। ప్రమాణవతో గౌరవస్యాపీష్టత్వాత్ । అన్యథా నానార్థోచ్చేదః ప్రతీత్యన్యథానుపపత్తిస్తుల్యైవ । ననూభయోః శక్తత్వే సాధ్వసాధువిభాగాభావాత్ తద్వ్యవహారవిరోధః। సాధుభిర్భాషితవ్యమ్ , నాపభ్రంశితవై న మ్లేచ్ఛిత వై ఇత్యాదికవైదికవిధినిషేధానుపపత్తిశ్చేతి చేత్, తర్హి శక్తత్వావిశేషేఽపి తదభియుక్తేన్దపాణిన్యాదిప్రణీతవ్యాకరణాప గృహీతానామేవ సంస్కృతానాం సాధుత్వమస్తు । న హ్యపభ్రంశే తైః సాధుత్వం స్మర్యతే । తద్విషయా ఏవ సాధుభిర్భాషితవ్యమిత్యాదివిధయః తేషామేవ ధర్మోపయోగిత్వం స్వభావాత్ బీజస్యేవాఙ్కురే । తస్మాదపభ్రంశోఽప్యర్థప్రత్యాయకత్వాచ్ఛక్త ఇతి । ఉచ్యతే । ఏకత్ర శక్త్యాప్యన్యత్ర తదారోపాత్ తదర్థ ప్రతీత్యుపపత్తావేకత్రైవ శక్తిర్లాఘవాత్। అనన్యలభ్యస్యైవ శబ్దార్థత్వాత్ । అన్యథా వృత్త్యన్తరోచ్చేదః । తదాహ-భగవాన్ జైమినిః " "అన్యాయశ్చానేకశబ్దత్వమి" "తి । సా చ శక్తిః సంస్కృత ఏవ సర్వదేశే తస్యైకత్వాత్ నాపభ్రంశేషు తేషాం ప్రతిదేశమేకత్రార్థే భిన్నభిన్నరూపాణాం తావచ్ఛక్తికల్పనే గౌరవాత్ పర్యాయబహుతరత్వాచ్ఛోభయత్రాపి । న చ దేశభేదేఽపి ప్రాకృత స్యైకరూపత్వాత్ తత్రైవ శక్తిః। సంస్కృతప్రభవతత్సమదేశిభేదేన తస్యాప్యనేకత్వాత్ । ఏవమేకత్ర శక్త్యారోపదార్థప్రత్యయోపపత్తౌ నాపభ్రంశే శక్తిః। నను మ్లేచ్ఛాదీనాం సంస్కృతమజానతాం కథం తచ్ఛక్యారోపః । ఉచ్యతే । కేనచిద్గౌరితి శబ్దే ప్రయోక్తవ్యే ప్రమాదాద్ గావీశబ్దే ప్రయుక్తే వ్యుత్పన్న స్తేన గోశబ్దమున్నీయ తతో గాం ప్రతీత్య వ్యవహృతవాన్ । యథాహుఃు- "అమ్బామ్బేతి యదా బాలః శిక్ష్యమాణః ప్రభాషతే । అవ్యక్తం తద్విదాం తేన వ్యక్తే భవతి నిర్ణయః" ॥

ఇతి పార్శ్వస్థశ్చ వ్యుత్పిత్సుర్గావీశబ్దాదేవ అయం గాం ప్రతీతవాన్ ఇత్యవగమ్య గావీశబ్దమేవ గోశక్తత్వేన ప్రతీత్య అన్యేషాం వ్యుత్పాదకో బభూవేతి తతః ప్రభృత్యపభ్రంశే శక్తత్వభ్రమః । ఏవఞ్చ ప్రథమవ్యుత్పన్నస్యా పభ్రంశాదేవ
స్మారితసాధుశబ్దార్థప్రత్యయస్తన్మూలకశ్చానుసంహితసాధుశబ్దానామపి శక్తిభ్రమాత్ శక్తిమత్తయా జ్ఞాయమానస్యైవ శాబ్దజ్ఞానహేతుత్వాత్। యత్తు-జనకజ్ఞానస్య భ్రమత్వే శాబ్దజ్ఞానాయథార్థత్వం లిఙ్గభ్రమజన్యానుమితివదితి । తన్న । న హి శక్తిజ్ఞానయథార్థత్వం శాబ్దప్రమాయాం ప్రయోజకం , అనాప్తోక్తే వ్యభిచారాత్। నాపి జనకజ్ఞానభ్రమత్వేన అయథార్థత్వం భ్రమానువ్యవసాయే వ్యభిచారాత్ ।
ప్రమాజనకత్వఞ్చాపభ్రంశస్యావశ్యకశాబ్దప్రమాప్రయోజకయోగ్యతాదేర్యథార్థతద్బోధాద్వా న తు శక్తిజ్ఞానయథార్థత్వం తన్త్రం గౌరవాత్ ।
అబాధితసంసర్గజ్ఞానజనకపదార్థోపస్థాపకత్వాదిత్యన్యే । సంసర్గబాధకప్రమావిరహాదిత్యపరే । నను సాధుత్వం న ప్రతిపాదకత్వం అపభ్రంశేతివ్యాప్తేః । నాపి యస్య యచానాదిప్రయోగ) స తత్ర సాధుః హేఽరయో హేఽలయ ఇతి వదన్తోఽసురాః పరాబభూవురితి వేదే శ్రవణాత్ అలిశబ్దేఽపభ్రంశే గతత్వాత్ , సంజ్ఞాశబ్దావ్యపనాత్ ।
లౌకికగౌణలాక్షణికయోరసాధుత్వాపత్తేశ్చ । తథాభ్యుపగమే వేదేఽపి తయోః సాధుత్వం న స్యాత్ । అనాదిత్వం సజాతీయప్రయోగపూర్వకత్వంమ్। అపభ్రంశేఽపి నియమతస్తథాత్వఞ్చ సర్గాదౌ స్వతన్త్రపురుషప్రయోగేఽవ్యాపకం భ్రమాద్యజన్యత్వమపభ్రంశేఽపి। నను సాధుత్వం జాతిర్గత్వాదివ్యాపికా । న చానుపలబ్ధిబాధః , వ్యాకరణసంస్కృతశ్రోత్రగ్రాహ్యత్వాత్ । న చ సంజ్ఞాశబ్దానామసాధుత్వాపత్తిః । తత్రాపి ప్రకృతిప్రత్యయోహసమ్భవాత్। గావ్యాదిశబ్దేఽపి తత్సమ్భవాత్ సాధుత్వఞ్చ స్యాదితి చేత్ , న। యత్రార్థే తథా సమ్భవః తత్ర తథైవ గవాదౌ న తథేతి తత్రాసాధుత్వమితి చేత్ , న । జాతిరూపత్వే సప్రతియోగికత్వానుపపత్తౌ సర్వస్య సర్వత్ర సాధుత్వాపత్తేః । నను గోశబ్దః అశ్వేే ప్రయుక్తః సాధురేవ। జ్ఞాపకస్తు న భవతి తచ్ఛక్తత్వేనాజ్ఞానాదితి చేత్ , ఏవం గావీశబ్దోఽపి కయాచిద్వ్యుత్పత్త్యా క్వచిత్ సాధురితి సాధుత్వజాతియోగాత్ గవ్యపి సాధుః స్యాత్ । ప్రతిశబ్దఞ్చ
భిన్నతద్విషయజాతిస్వీకారేఽననుగమః । తారత్వాదేస్తు జాతిత్వేఽప్యుత్కర్షరూపతయా అవధినిరూప్యత్వమ్ । నాపి యజ్ఞప్రయోగార్హత్వం సాధుత్వమ్। ఏకమవచ్ఛేదకం వినా ప్రతిశబ్దమర్హత్వస్య దుర్నిరూప్యత్వాత్ । సాధుత్వేనైవ యజ్ఞే విధానాత్ ।
చాణ్డాలాద్యుచ్చార్యమాణస్యాపి సాధుత్వాత్ । యజ్ఞాగ్రహణేఽపి సాధుత్వవ్యవహారాచ్చ । నాపి ధర్మజనకశబ్దత్వమ్ । అపభ్రంశేఽపి గతత్వాత్ । పతితోచ్చార్యమాణస్యాపి సాధుత్వాచ్చ । నాపి వేదస్థశబ్దత్వమ్। అపభ్రంశేఽలిశబ్దేఽపి గతత్వాత్ , సంజ్ఞాశబ్దే తదభావాత్ । భాషాయాం సదవసశ్రువ ఇత్యాదేః సాధుత్వానుశాసనవిరోధాత్ సర్వేషాం సాధుత్వేన సప్రతియోగికత్వానుపపత్తేశ్చ । న హి క్వచిద్విషయే తద్వేదస్థం క్వచిన్నేతి యుజ్యతే , విరోధాత్ । నాపి వ్యాకరణవ్యుత్పాద్యశబ్దత్వమ్। సంజ్ఞాశబ్దే తదభావాత్ । సాధుత్వేన సిద్ధే

వ్యాకరణప్రవృత్తేః సాధుత్వానాఖ్యాపకస్య వ్యాకరణశబ్దవాచ్యత్వాత్ । ఉచ్యతే । యః శబ్దో యత్రేశ్వరేణ సఙ్కేతితః స తత్ర శక్తః సాధురిత్యుచ్యతే । పరేషాం శబ్దార్థయోః స్వాభావికసమ్బన్ధవత్ అస్మాకమీశ్వరసఙ్కేతస్య నియామకత్వాత్ । యథా యా కాచిదోషధీనకూలదంష్ట్రా స్పష్టా సా విషం హన్తి తథా ప్రతిపాదకత్వావిశేషేఽపి ఈశ్వరసఙ్కేతితా ఏవ శబ్దా ధర్మోపయోగినః స్వభావాత్। తద్విషయా ఏవ సాధుభిర్భాషితవ్యమిత్యాదివిధయః। ఈశ్వరసఙ్కేతజ్ఞానఞ్చ వ్యవహారాత్ ఉపమానాత్ ప్రసిద్ధార్థపదసామానాధికరణ్యాత్ ఆప్తోపదేశాత్ యవవరాహేన్ద్రాదిశబ్దేషు వాక్యశేషాత్। కోషాత్ తదభియుక్తేన్ద్రపణిన్యాదిరప్రణీతశబ్దానుశాసనాచ్చ తేషాం సాధ్వసాధువిభాగ ఏవాధికారాత్ । తదుక్తం తత్ర తత్త్వమభియోగాత్ స్యాది"తి । "అభియుక్తాశ్చ యే యత్ర యన్నిబద్ధప్రయోజనాః । తే తత్ర గుణదోషాణాం జ్ఞానే చాధికృతా మతాః "॥

ఇతి । న చ సాధుత్వే సిద్ధే శబ్దానుశాసనం తస్మింశ్చ సతి తద్ధీరిత్యన్యోన్యాశ్రయః । పూర్వపూర్వశబ్దానాఖ్యానేన సాధుత్వమవగమ్య ఉత్తరోత్తరానుశాసనప్రవృత్తేః । సర్వాదౌ భగవత ఏవ తత్ప్రణీతవ్యాకరణాద్వా సాధుత్వనిశ్చయేన ఉత్తరవ్యాకరణప్రవృత్తిః । విశ్రామవిశ్రమశబ్దయోశ్చ సాధుత్వే పాణినిచన్ద్రగోమివ్యాకరణవిరోధే " "వాే శ్రమేÐవకల్ప ఇష్యత" " ఇతి మహాభాష్యకారవచనాదుభయమపి సాధు । నను మైత్రాదిశబ్దానామీశ్వరసఙ్కేతాభావాదసాధుత్వే యజ్ఞాదౌ న ప్రయోగః స్యాదితి చేత్ , న । ద్వాదశేఽహని పితా నామ కుర్యాదిత్యనేన సామాన్యత స్తేషామపీశ్వరసఙ్కేతవిషయత్వాత్। నను వాసుదేవశబ్దస్య వసుదేవాపత్యే వ్యాకరణేన వ్యుత్పాదనాత్ తత్రైవ సాధుత్వం న త్వాధునికసఙ్కేతవిషయే । అథ తత్ర ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగపరికల్పనా కర్తవ్యా । తర్హి గావ్యాదిశబ్దేఽపి తథాత్వం సమ్భవతీతి తస్యాపి సాధుత్వం స్యాదితి చేత్ , న। ద్వాదశేఽహని పితా నామ కుర్యాదితి సామాన్యతః తస్యేశ్వరసఙ్కేతితత్వేన తస్య సాధుత్వనిశ్చయాత్ వ్యాకరణస్య తద్విశేషవిషయత్వమస్తు । న తు గావీశబ్దే తథా । అథ శాస్త్రకారసఙ్కేతితశబ్దాదశ్వాదిషు సఙ్కేతితగవాదిశబ్దాద్వా కథమర్థప్రత్యయః। శక్తితదారోపవృత్త్యన్తరాణామభావాదితి చేత్ , న, యేన శబ్దేన ఉపస్థితేఽర్థే గవాదిశబ్దసఙ్కేతగ్రహః తస్మాదేవ గవాదిపదేన స్మారితాదర్థప్రత్యయాత్ చేష్టాస్మారితపదాదివేతి సమ్ప్రదాయః । అత్ర వదన్తి । నేశ్వరసఙ్కేతితత్వం సాధుత్వమ్। తస్య నిష్ప్రతియోగికత్వేన సర్వత్ర సర్వస్య సాధుత్వాపత్తేః । నాపి యః శబ్దః యత్రేశ్వరేణ సఙ్కేతితః స తత్ర సాధుః। గౌణలాక్షణికయోరసాధుత్వాపత్తేః । కేవలయోః ప్రకృతిప్రత్యయయోః బాధతిగ్రామగామ ఇత్యాదేశ్చ సాధుత్వాపత్తేః । బాధతీత్యాదౌ సముదాయస్యాసఙ్కేతితత్వాదసాధుత్వే బాధత ఇత్యస్యాపి సాధుతా న స్యాత్ । ప్రకృతిప్రత్యయయోః ప్రత్యేకం సఙ్కేతితత్వాత్ । అన్వయస్య ప్రత్యేకశక్తిలభ్యత్వాత్ । ప్రత్యుత ప్రకృతిప్రత్యయ సముదాయో న సాధుః స్యాత్ । సముదాయస్యాసఙ్కేతితత్వాత్ ఈశ్వరసఙ్కేతమజ్ఞాత్వాపి వ్యాకరణవ్యుత్పాదృత్వమవధార్య సాధుత్వవ్యవహారాచ్చ । శక్తత్వం సాధుత్వమిత్యపి న । ఈశ్వరసఙ్కేతోక్తదోషగ్రాసాత్ । అత్రోచ్యతే ।

వ్యాకరణవ్యుత్పాద్యత్వం సాధుత్వమ్। యః శబ్దో యస్మిన్నర్థే వ్యాకరణవ్యుత్పాదితః స తత్ర సాధుః। అత ఏవ గావీశబ్దో వ్యాకరణేక్తవ్యుత్పత్త్యా యమర్థం ప్రతిపాదయతి స తత్ర సాధురసాధురన్యత్ర। నామ్నామ"ప్యుణాదయో బహులమి"త్యాదినా వ్యుత్పాదనాత్। కేవలప్రకృతిప్రత్యయయోర్బాధతిగ్రామగామ ఇత్యాదేశ్చ న వ్యుత్పాద్యత్వం తత్ర్పయోగస్యానభిధానాత్ నిషేధాచ్చ। గౌణలాక్షణికయోశ్చ యథా ప్రతిపాదకత్వం తద్వ్యుత్పాదనమపి తత్ర తథేతి తయోరపి సాధుత్వమ్।
తస్మాచ్చక్తత్వమీశ్వరసఙ్కేతితత్వం వా అజ్ఞాత్వాపి సాధుత్వవ్యవహారాత్ జ్ఞాత్వాప్యవ్యవహారాచ్చ న తత్సాధుత్వం కిన్తు వ్యాకరణపరిగృహీతత్వతదభావాభ్యామేవ ప్రామణికానాం సాధ్వసాధువ్యవహారాత్ తావేవ తే। న చ సాధుశబ్దవ్యుత్పాదకత్వమేవ వ్యాకరణత్వమ్ ఇత్యాత్మాశ్రయః। శబ్దానాఖ్యాయకస్య వ్యాకరణత్వాత్। న చ సాధుత్వే సిద్ధే వ్యాకరణవ్యుత్పాద్యత్వం తద్వ్యుత్పాద్యత్వే సాధుత్వమ్। ఇత్యన్యోన్యాశ్రయః పూర్వపూర్వవ్యాకరణతః సాధుత్వమవగమ్య ఉత్తరోత్తరవ్యాకరణేన వ్యుత్పాదనమిత్యుక్తత్వాత్। నను తద్ధీజనకతావచ్ఛేదికాయాః శక్తేః తద్ధీజనకతా విషయకేశ్వరసఙ్కేతస్య వా జ్ఞానాదర్థప్రత్యయ ఇత్యావశ్యకత్వాత్ లాఘవాచ్చ తద్ధీజనకత్వజ్ఞానమేవార్థప్రతీతౌ హేతురస్తు। కిం శక్తేరీశ్వరసఙ్కేతస్య వా జ్ఞానేన। అన్యథా మీమాంసకస్య శక్తిజ్ఞానాదర్థప్రత్యయో నైయాయికస్యేశ్వరసఙ్కేతజ్ఞానాదితి వ్యభిచారేణైకస్యాపి కారణతా న స్యాదితి। అత ఏవ లౌకికానాం శక్తీశ్వరసఙ్కేతాజ్ఞానేఽపి వృద్ధవ్యవహారాదర్థజ్ఞానే శబ్దస్య జనకత్వమవధార్య అగ్రే శబ్దాదర్థప్రత్యయః। న చైవం లక్షణోచ్చేదే గఙ్గాపదాత్ విలమ్బితార్థధీర్న స్యాదితి వాచ్యమ్। లాక్షణికస్యానను భావకత్వాత్। తథాత్వేఽపి తీరజ్ఞానజనకత్వేన జ్ఞాతస్య న తీరజ్ఞాపకత్వమ్, కిన్తు ప్రవాహజ్ఞానజనకత్వేన లాఘవాత్। అథ జ్ఞానజనకతా జ్ఞాప్యసమ్బన్ధాధీనా ప్రత్యక్షాదౌ తథా దర్శనాదితి సమ్బన్ధత్వేన శక్తిసఙ్కేతయోరన్యతరసిద్ధిరితి చేత్, న। తద్ధీజనకత్వేన జ్ఞాతత్వస్యైవ సమ్బన్ధత్వాత్। న చ తద్ధీజనకత్వమేవ న గృహ్యతే సమ్బన్ధజ్ఞానం వినేతి వాచ్యమ్। తవాపి జ్ఞానజనకత్వజ్ఞానే నైవం ప్రత్యక్షాదివదత్రాపి సమ్బన్ధత్వేన శక్తికల్పనాత్। అన్యథా అన్యోన్యాశ్రయః। సమ్బన్ధజ్ఞానే సతి జ్ఞానజనకత్వజ్ఞానం, తస్మిన్ సతి సమ్బన్ధజ్ఞానాత్।
యథార్థతద్ధీజనకత్వజ్ఞానం యత్ర భవతి తత్ర తత్పూర్వం సమ్బన్ధోఽస్త్యేవేతి చేత్, అస్త్యేవ పూర్వపూర్వేషాం తద్ధీజనకత్వేన జ్ఞాతత్వస్య పూర్వమపి సత్త్వాత్। ఏతావతాపి శక్తిః సఙ్కేతో వా సమ్బన్ధోఽస్తు తథాత్వేఽపి తద్బోధస్య నార్థప్రత్యాయకత్వం గౌరవాత్। కిన్తు తద్విషయధీజనకత్వజ్ఞానస్యైవ। ఏవఞ్చ తద్ధీజనకత్వేన జ్ఞాతం యత్పదం యదనుభవం జనయతి తస్యైవ తత్ర శక్తత్వం న తు శక్తిరీశ్వరసఙ్కేతో వేతి। ఉచ్యతే ।దేవదత్తాదిపదాదర్థబుద్ధౌ సఙ్కేతజ్ఞానస్య కారణతావధారణాత్ అన్యత్రాపి తత్కల్పనాత్। న హ్యస్మాచ్ఛబ్దాదయమర్థో బోద్ధవ్య ఇతి యస్తత్ర సఙ్కేతః తద్బోధం వినా తతస్తదర్థప్రత్యయః, సఙ్కేతజ్ఞానాత్ పూర్వం తద్ధీజనకత్వస్య తద్గ్రహస్య వా అసమ్భవాత్। సాదిపదే తథా అనాదిపదే త్వర్థప్రత్యయస్య అన్యథాపి భావాత్ న తత్కల్పనేతి చేత్, న। పదత్వస్యైవ ప్రయోజకత్వే సమ్భవతి తత్ర విశేషణే గౌరవాత్। సఙ్కేత ఏవ ముఖ్యా వృత్తిః

తాత్పర్యనిర్వాహకత్వాత్ । అన్వయప్రతియోగ్యుపస్థాపకత్వాచ్చ । లక్షణా చ వృత్త్యన్తరమ్। యత్ర వాచ్యార్థాన్వయానుపపత్త్యా వాచ్యసమ్బన్ధోపస్థాపితే వాక్యార్థాన్వయః । యథా గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర గఙ్గాపదస్య తీరే । తదుచ్యతేవాచ్యస్యార్థస్య వాక్యార్థే సమ్బన్ధానుపపత్తితః । తత్సమ్బన్ధవశప్రాప్తస్యాన్వయాత్ లక్షణేచ్యతే ॥

ఇతి । అథ తీరే శక్తిరేవ శక్తిగ్రాహకవ్యవహారస్య ముఖ్యలక్ష్యసాధారణత్వాత్ । పదానాం సమూహయ వాచ్యార్థాన్వయబోధకత్వవ్యుత్పత్తేః పదజన్యోపస్థితేః శక్తిసాధ్యత్వాత్ । అన్యథా న తత్ర శాబ్దత్వం తాత్పర్యం వా। తయోః శక్తినియతత్వాత్ । కిఞ్చ తీరే యది తాత్పర్యమవధృతం తదా తన్నిర్వాహకత్వేన శక్తిరేవ కల్ప్యా । క్లృప్తత్వాదక్షాదిపదవన్నానార్థతైవ యుక్తా। న త్వక్లృప్తవృత్త్యన్తరం కల్ప్యత ఇతి । ఉచ్యతే । గఙ్గాపదస్య లక్షణీయతీరాదిసహస్రేషు ప్రత్యేకం శక్తికల్పనం తద్గ్రహార్థం లక్షణీయేషు ప్రత్యేకం వృద్ధవ్యవహారాన్తరాపేక్షయా స్యాత్। తథా చ గౌరవమననుభవశ్చ । లక్షణాతు శక్యసమ్బన్ధస్వరూపైకా లక్షణీయవిషయకవృద్ధవ్యవహారాన్తరానపేక్షా చేతి లాఘవాత్ సైవ యుక్తా । న చ గౌరవమపి న్యాయ్యమ్ , ప్రామాణికత్వాత్ లక్ష్యత్వభిమతాన్వయబోధస్య శకింత తద్గ్రహం వా వినానుపపత్తేః లక్షణాయాః కాపి కారణత్వాగ్రహాదితి వాచ్యమ్। శకింత వినాపి తీరాన్వయబోధోపపత్తేః । తథాహి- - వ్యుత్పన్నో నిరూపితాప్తభావస్య గఙ్గాయాం ఘోషః ప్రతివసతీతి వాక్యం శ్రుత్వా విమృశతి ఇదం ప్రమాణం ఆప్తోక్తత్వాత్ । సమ్భవతి చేదం తథా ,। యథా వస్త్రేణ పిధేహీత్యత్ర కర్మత్వాపన్నే ద్వారే అధ్యాహృతే యోగ్యే ఇతరపదైః స్వార్థాన్వయో బోధ్యతే । తథా శక్యా గఙ్గాపదస్మారితముఖ్యార్థస్మారితే తీరే యోగ్యాకాఙ్క్షితే ఇతరపదైః స్వార్థాన్వయబోధోఽత్రాపి సమ్భవతి ఇతి తతో ముఖ్యార్థస్మారితే తీరే ఘోషాదిపదైః స్వార్థాన్వయబుద్ధిరస్య ఉత్పద్యతే । ఏవఞ్చ తీరాన్వితవాక్యార్థబుద్ధిః తీరప్రతిబద్ధవృద్ధవ్యవహారాదిదర్శనం వినైవ జాయతే పదానాం స్మృతయోగ్యాన్వితస్వార్థప్రతిపాదనస్య ప్రాగేవ వ్యుత్పన్నత్వాత్ । ఏవఞ్చ తీరస్మృత్యనుభవయోః శక్యసమ్బన్ధజ్ఞానాదేవోపపత్తేః న శక్తిః। స్వార్థసమ్బన్ధ ఏవ చ లక్షణా పశ్చాత్తు పరమ్పరయా గఙ్గాసమ్బన్ధితీరప్రతిపత్తయే అనేనాప్తేన గఙ్గాపదం ప్రయుక్తమితి తాత్పర్యధీర్జాయతే । గఙ్గాస్మారితతీరాన్వయబోధశ్చ న తాత్పర్యజ్ఞానమపేక్షతే। న్యాయత ఏవ తీరస్య ప్రథమం వాక్యార్థాన్వయబోధోత్పత్తేః । అథవా నిశ్చితే స్వార్థసమ్బన్ధినోఽన్వయే తద్విశేషజ్ఞానార్థం తదపేక్షాస్తు । న చ తదర్థమపి । యోగ్యతాదేరేవ తద్విశేషలాభాత్ । అన్యథానుపస్థితే విశేషే తాత్పర్యస్యావగన్తుమశక్యత్వాత్ । శక్తిస్మారితశక్యసమ్బన్ధో వా తజ్జన్యా శక్యసమ్బన్ధస్మృతిర్వా లక్షణా । ఉభయథాపి లక్షకపదస్య లక్ష్యే తాత్పర్యజ్ఞానం లక్షణాయామనుపయుక్తమేవ । ఉక్తన్యాయేన శబ్దాత్ పరమ్పరయా అశక్యస్మృతేస్తాత్పర్యగ్రహాత్ పూర్వమేవ క్లృప్తకారణాదుపపత్తేః । శక్త్యోపస్థాపితార్థే శబ్దతాత్పర్యాత్ లక్షణేతి। తాత్పర్యాద్ధి వృత్తిరితి చ లక్షణాస్థలే లక్ష్యే వస్తుతస్తాత్పర్యమస్తీత్యేవమ్పరమ్। ననూవం తాత్పర్యానపేక్షణే యత్ర తీరం నీరఞ్చాన్వయయోగ్యం తత్ర కదాచిత్తీరాన్వయోఽపి బోధ్యేతేతి చేత్ , న । శక్త్యుపస్థాపితేన

యోగ్యాకాఙ్క్షితేనైవాన్వితాభిధానమితి వ్యుత్పత్తేః। శాబ్దత్వన్తు తీరస్యాధ్యాహృతస్యేవ ఇతరపదైస్తీరాన్వితస్వార్థాన్వయాభిధానాత్ । తదేవం వృద్ధవ్యవహారాదిదర్శనం వినైవ తీరాదౌ లక్షణేతి స్థితమ్ । అథవా గఙ్గాయాం ఘోషః ప్రతివసతి, తమానయేతి వాక్యశ్రవణానన్తరం ప్రయోజ్యస్య తీరోషితఘోషానయనే ప్రవృత్తిముపలభ్య కిం తీరేఽపి గఙ్గాపదస్య శక్తిరుత స్వార్థేన సమ్బన్ధాత్ స్మారితతీరే తాత్పర్యమాత్రమ్ । తీరాన్వితాభిధానన్తు పదాన్తరైః । ఏవమప్యయోగ్యార్థపరత్వాభావేన ప్రామాణ్యాదాప్తోక్తత్వోపపత్తేరితి విచికిత్సన్ బాలః తీరాదౌ న శక్తిః తథాసత్యేకార్థసమ్బన్ధిషు బహుష్వేకపదస్య బహ్వీ శక్తిరేవం పదాన్తరేష్వపి। తేషు తేషు చ శక్తిగ్రహార్థం వృద్ధవ్యవహారాపేక్షా చ । తథా చ గౌరవమతః స్వార్థసమ్బన్ధిని తీరాదౌ తాత్పర్యమాత్రమ్ , లాఘవాదితి తత్ర తత్ర లక్షణామేవ కల్పయతి । యస్య చైవం విమర్శః ప్రథమం లాక్షణికపదశ్రవణేన జాయతే తస్య తత్ర శక్తిబుద్ధావపి యదా లక్షణాఖ్యవృత్త్యన్తరజ్ఞానం పూర్వోక్తన్యాయేన జాయతే తదా ప్రథమావగతశక్తిజ్ఞానం మమ భ్రమ ఇతి కల్పయతి లాఘవాత్ । అన్యత్ర తు యత్ ప్రథమావగతస్య సత్యత్వకల్పనం తదుపపాదకకల్పనఞ్చ తల్లాఘవాదేవ । అత్ర తు న తథా । అన్యథా సమ్బన్ధిసహస్రేష్వపి శక్తికల్పనాప్రసఙ్గాత్ । ఏవఞ్చ లక్షణాస్థలే యస్య ప్రయోజ్యవ్యవహారాదాద్యా వ్యుత్పత్తిః తీరాదౌ స యదా తీరనీరయోరన్వయబోధయోగ్యప్రయోగే తీరే వ్యవహారం పశ్యతి తదా తత్రైవ శక్తిః తీరధీస్తు ప్రయోజ్యస్య లక్షణావశాత్ మమ తదనాకలనాత్తత్ర శక్తిజ్ఞానం భ్రమ ఇతి కల్పయతి । యదా తూభయానుగతమేకమేవావచ్ఛేదకమస్తి ఉభయత్ర ప్రయోగశ్చ తత్రోభయత్ర శక్తిరేవ, న లక్షణా। తుల్యవదుచ్యత్వత్తేరేకత్ర ముఖ్యత్వోపమర్దే హేతుత్వభావాత్ । యత్ర తు న తథా తత్రానేకార్థత్వమేవ । అక్షాదిపదే తావదన్యతరత్వం తత్రాప్యనుగతమస్తీతి చేత్ , న । తావదన్యోన్యాభావవదన్యత్వం హి తత్ । న చ తావదన్యోన్యాభావవదన్యత్వేన రూపేణ తావతామక్షపదాదవగతిః । కిన్తు పాశకత్వాదినైవ । కిఞ్చ యది తీరేఽపి శక్తిస్తదా న తీరమాత్రే । కిన్తు గఙ్గాతీరే । తథా చ విశిష్టశక్తౌ విశేషణే శక్తిరావశ్యకీ, నాగృహీతవిశేషణాన్యాయాత్ । అథ లక్షణాపక్షే యథా ప్రవాహేణోపలక్షణేన వ్యావృత్తతీరవిశేషస్యాన్వయో న తు తీరాన్తరస్య తథా ప్రవాహోపలక్షితే తీరే శక్తిరస్తు న తు తీరే ప్రవాహేఽపీతి చేత్ , న । గఙ్గాపదశక్తౌ ప్రవాహస్య శక్యత్వేన విశేషణత్వే సమ్భవతి నోపలక్షణత్వం విశేషణత్వాసమ్భవే సత్యేవ ఉపలక్షణత్వాదతః ప్రవాహః ఏవ శక్తిః । కిఞ్చ తీరశక్తౌ ఉపలక్షణత్వం ప్రవాహస్య న శక్యతావచ్ఛేదకత్వమ్ । నాపి ధేనుపదే గోత్వస్యేవ శక్త్యుపాధిత్వమ్ , గౌరవాత్ । అన్యే తు తీరే నీరే చ వ్యవహార ఏవ విలక్షణః । నీరే త్వనుపపతిం్త వినైవ వ్యవహారో నిరుపాధికత్వాచ్ఛక్త్యుపపాద్యః । తీరే త్వనుపపత్త్యా హ్యౌపాధిక ఏవ వ్యవహారః । స చ శక్త్యభావోపపాద్య ఇతి । తన్న । లక్షణాయామవ్యుత్పన్నో బాలః ప్రయోజ్యస్య తీరాన్వితానయనాదిరూపం వ్యవహారం పశ్యన్నన్యత్ర దృష్టాం శకిం్త కథం న కల్పయేత్ । అథ లక్షణయా తీరత్వేనోపస్థితౌ తీరాన్తరాన్వయోఽపి స్యాత్ । గఙ్గాతీరత్వేనైవోపస్థితౌ యుగపద్వృత్తిద్వయవిరోధః। గఙ్గోపస్థితేః శక్తిసాధ్యత్వాదితి చేత్ , లక్షణాధీనతీరస్మృతేర్న గఙ్గాసమ్బన్ధిత్వేన తీరం విషయః। కిన్తు యద్వస్తుగత్యా గఙ్గాసమ్బన్ధి తదేవ తీరత్వేన పరిచీయతే । సమ్బన్ధిదర్శనజస్మృతేస్తత్సమ్బన్ధ్యవిషయత్వాత్ । యథా

పదహస్తిదర్శనాత్ పదార్థహస్తిపకస్మృతేర్న పదహస్తివిషయత్వమ్। అత ఏవ
తీరాన్వితవాక్యార్థబోధేఽపి న గఙ్గాసమ్బన్ధిత్వేన తీరం విషయః। అపి చ
గఙ్గాయామిత్యాదిపదానాం ఆప్తోక్తత్వేన ప్రామాణ్యాత్ సంభూయ
పదప్రతిపాద్యాన్వయబోధకత్వమేకవాక్యత్వమవగతమ్। ముఖ్యార్థశ్చాయోగ్య ఇతి యోగ్య
ఆకాఙ్క్షితశ్చాముఖ్యార్థోఽపి పదప్రతిపాద్యః కల్ప్యతే। అన్యథైకవాక్యత్వభఙ్గప్రసఙ్గాత్। న
చాపదార్థేనైవ యోగ్యతాదిమతాన్వయబోధకత్వస్తీతి వాచ్యమ్। గఙ్గాపదవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్।
ప్రతిపాద్యతా చ లక్షణీయస్య క్లృప్తేనైవ స్మారసమ్బన్ధేన న తు శక్త్యా
గౌరవాత్తాదన్వయబోధశ్చేతరపదేనైవ। శక్త్యోపస్థితస్య పదేనాన్వయో బోధ్యతే అన్యత్ర తథా
దర్శనాత్ ఇతి చేత్, న। లాఘవేన పదోపస్థాపితత్వస్యైవ తత్రాన్తర్భావాత్। యద్యపి లాక్షణికస్య
పదాన్తరేణ సమూభాయ న ప్రతిపాదకత్వమ్, అననుభావకత్వాత్। లక్ష్యస్మృతౌ చ న
సమూభాయకారిత్వమ్। అత ఏవ నైకవాక్యత్వమపి। తథాపి ఘోషాదిపదానాం
సమభివ్యాహృతపదప్రతిపాద్యాన్వయబోధకత్వమవగతమ్। తచ్చ న లక్షణాం వినేతి తాం
కల్పయతి। యత్తుసామాన్యతో గఙ్గాదిపదార్థాన్వయో జ్ఞాత ఇతి తద్రక్షార్థం పరమ్పరయా
గఙ్గాదిపదార్థస్మారితే తీరాదౌ లక్షణా కల్ప్యత ఇతి। తన్న। ప్రథమం గఙ్గాపదార్థాన్వయ
బోధకాభావాత్। అన్వయబోధేఽపి లక్షణయా గఙ్గాపరిచితతీరస్య ఘోషాన్వయబోధేఽపి
గఙ్గయా అన్వయబోధావిషయత్వేన తదన్వయస్యారక్షణత్। యత్తు గఙ్గాయాం ఘోష
ఇత్యాదేరేకవాక్యత్వం పదస్మారితార్థాన్వయబోధకత్వరూపమవగతమ్। తచ్చ యద్యపి
గఙ్గాపదార్థస్య సాక్షాత్ ఘోషాధారతాయోగ్యతాత్వాత్ న సమ్భవతి, గఙ్గాసమ్బన్ధితీరే యోగ్యే
ఘోషాన్వయాత్ తీరావచ్ఛేదకతయా గఙ్గాపదార్థస్య ఘోషాన్వయాదేకవాక్యత్వం సమ్భవతి।
అత ఏవైకవాక్యత్వస్య సామాన్యతోఽవగత పదార్థాన్వయస్య చ రక్షార్థం
గఙ్గాపదస్మారితస్వార్థస్మారితే తీరే వృత్త్యన్తరం లక్షణా కల్ప్యతే। తయోరన్యథా
భఙ్గప్రసఙ్గాదితి।తన్న। తీరార్థస్య ఘోషాన్వయబోధేఽపి గఙ్గాపదార్థస్య
తదన్వయబోధావిషయత్వాత్। అథ గఙ్గాతీరత్వేనోపస్థితే ఘోషాన్వయబోధాత్ భవతి
గఙ్గాయాస్తీరావచ్ఛేదకతయా అన్వయబోధవిషయత్వమితి చేత్, న।
గఙ్గాపదాద్గఙ్గాతీరయోర్యుగపదుపస్థితౌ వృత్తిద్వయవిరోధాత్। న హ్యుభయోః శక్త్యా లక్షణయా
వోపస్థితిః సమ్భవతి। అథ లక్షణాస్వాభావ్యాత్ లక్షకపదేన స్వార్థసమ్బన్ధిత్వేనైవ
లక్షణీయతీరాదేరుపస్థితిః। అన్యథా తీరమాత్రాన్వయప్రసఙ్గాత్। తథా చ లక్షణయైవ
గఙ్గోపస్థితరితి చేత్, న। గఙ్గాసమ్బన్ధాత్ తీరస్య స్మృతిః సమ్భవతి। న తు గఙ్గాసమ్బన్ధస్య
తత్సమ్బన్ధే తత్సమ్బన్ధాభావాత్। అత ఏవ ఏకసమ్బన్ధిజ్ఞానాత్
అపరసమ్బన్ధిస్మృతేరపరసమ్బన్ధిసమ్బన్ధావిషయత్వనియమః। యథా పదహస్తిజ్ఞానాత్
పదార్థహస్తిపకయోః స్మృతౌ న పదహస్తితోర్విషయత్వమ్। పదే పదస్య-హస్తిని హస్తినః
సమ్బన్ధాభావాత్। సామాన్యతో గఙ్గాపదార్థన్వయో నావగమ్యతే బోధకాభావాత్। లక్షణా చ
శబ్దాత్ పరమ్పరయా అశక్యాసదృశస్యాన్వయపరోపస్థితిరూపా
శక్యసమ్బన్ధాదశక్యాసదృశాన్వయపరోపస్థితిరూపా వా
అశక్యాసదృశాన్వయప్రతియోగ్యుపస్థితి హేతుః। స్వశక్యసమ్బన్ధో లక్షణేతి పరమార్థః।

ఉపస్థితిహేతుర్హి వృత్తిః శక్తివత్ । అత ఏవ క్లృప్తేన స్వార్థసమ్బన్ధేన లక్ష్యోపస్థితిసమ్భవాత్ న తదర్థం శక్తిః । న చైవం రాజపురుషాదౌ షష్ఠ్యర్థలక్షణదృవ్యాప్తిః రాజసమ్బన్ధే రాజసమ్బన్ధాభావాదితి వాచ్యమ్ । శక్యేన రాజ్ఞా స్వసమ్బన్ధం వినా సమ్బన్ధస్య లక్షయితుమశక్యత్వాత్ । అన్యథాతిప్రఙ్గాత్ । న చాత్మాశ్రయః । రాజనిరూపితపురుషసమ్బన్ధస్య స్వసమ్బన్ధస్య చ భిన్నత్వాత్ । అథైవం ముఖ్యపరత్వేఽపి లక్షణా స్యాచ్చక్యసమ్బన్ధస్య తీరాదౌ సత్త్వాదితి చేత్ , న । లక్షణాయాం తాత్పర్యాభావేన శక్తేరివ ముఖ్యపరత్వేఽపి లక్షణాయా మూకత్వాత్ వృత్తేస్తాత్పర్యానురోధిత్వాత్ । తదుక్తమ్- - తాత్పర్యాద్ధి వృత్తిర్న వృత్తేస్తాత్పర్యమ్ ఇతి । గోపదాదేశ్చ స్వపరత్వే లక్షణైవ న శక్తిః । స్వార్థసమ్బన్ధేనైవ స్వోపస్థితిసమ్భవాత్ । అన్యే తుపదానామౌత్సర్గికమర్థపరత్వమ్। తదభావే స్వపరత్వమ్। గాముచ్చారయేత్యాదౌ వాచ్యావివక్షయా పదేన స్వాన్వితాభిధానాదితి। తన్న। వృతింత వినా స్వపరత్వస్యానిర్వాహాత్। అన్యథా వృత్త్యన్తరోచ్ఛేదః। తత్పదాదేవ తదన్వితాభిధానసమ్భవాత్ । నను పదగోచరశ్రోత్రజనితప్రత్యక్షోపస్థితస్వపరత్వమేవ పదానామ్ । తదన్వితస్వార్థాభిధానన్తు పదాన్తరేణ । న చ వృత్త్యుపస్థితేనైవ స్వార్థాన్వయః పదేనాభిధీయత ఇతి వ్యుత్పత్తిః । కిన్తుపస్థితిమాత్రేణ లాఘవాత్ అధ్యాహారే తథైవ స్వీకారాత్ । లక్షణాదీనాఞ్చోపస్థితిరూపతయా తద్ద్వారా చాన్వితాభిధానోపయుక్తత్వాత్ । లక్షణాత్వాద్యసాధారణరూపేణ తదుపయోగే పరస్పరవ్యభిచారాదితి చేత్ , న । వర్ణానాం అయోగపద్యేన పదగోచరప్రత్యక్షస్యాభావాత్ । భావే వా యోగ్యతాదివిమర్శాపేక్షయా ప్రత్యక్షస్యాతీతత్వాత్ । కిఞ్చైవం గాముచ్చారయేత్యాదౌ వికృతం గాంపదమేవ ఉచ్చారణకర్మ స్యాత్ తస్యైవ శ్రోత్రప్రత్యక్షత్వాత్ న త్వవికృతం గోపదమ్ । ఏకముచ్చారయేత్యుక్తౌ చ న ప్రకృతం పదాన్తరముచ్చారణకర్మ స్యాత్ కిన్త్వేకముచ్చారయేతి పదమేవ । సత్యన్వయయోగ్యసమభివ్యాహృతే ప్రకరణాణదేరనుపయుక్తత్వాత్ । అపి చాధ్యాహారే వృత్త్యుపస్థాపితేనాన్వితాభిధానమస్తు । తస్యాపదార్థత్వేఽపీతరపదైరన్వయబోధాత్। అత్ర తు స్వరూపస్య పదార్థత్వమవశ్యం వాచ్యమ్। తచ్చ వృత్త్యన్తరాభావాదేవ । అన్యథా గాముచ్చారయేత్యాదౌ ద్వితీయా అచ్చావకీయం సామేత్యాదౌ చ ఛప్రత్యయో న స్యాత్ । అర్థశూన్యత్వేనాప్రాతిపదికత్వాత్। తస్మాచ్చ ఛప్రత్యయానుశాసనాత్ । కిఞ్చ గౌరస్తీత్యాదౌ ఉభయపరత్వసమ్భవే స్వపరత్వమేవ స్యాత్ । స్వస్య ప్రత్యక్షేణ శీఘ్రముపాస్థితత్వాత్ । ప్రత్యక్షమూలకస్మృతపదార్థస్యాన్వయో భవతీతి చేత్ , న । ఉక్తదోషాత్ । పదార్థస్మరణస్య అన్వయపరత్వానిశ్చయాత్ర తత్పరసన్నిధానస్య అన్వితాభిధానోపయోగాత్ । కిఞ్చ విభక్త్యుపనీతాన్వయప్రకార కర్మత్వాదినానుపస్థితస్యాకాఙ్క్షావిరహేణ క్రియాదృన్వయో న స్యాత్ । స్మృతపదే ద్వితీయార్థకర్మత్వాన్వయ ఇతి చేత్ , న । విభక్తేః ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థాన్వయబోధకత్వస్య వ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాత్ । అత ఏవ గఙ్గాయామిత్యత్ర సప్తమ్యర్థాన్వయార్థం తీరే లక్షణ। అన్యథా స్మృత్యుపనీతతీరస్యాన్వయబోధసమ్భవే లక్షణోచ్ఛేదః । ననేవం జబగడదశమాహేత్యాదౌ నిరర్థకేషు లక్షణా న స్యాత్ । స్వార్థసమ్బన్ధాభావాత్ । ప్రత్యక్షోపస్థితే స్మృతే వా స్వరూపే క్రియాన్వయ ఇతి దూషితమేవేతి

చేత్ , న । న హి జబగడదశమాహేత్యత్ర సముదాయే క్రియాన్వయః ।
సముదాయస్యోచ్చారణాసమ్భవాత్ । కిన్తు ద్వన్ద్వానన్తరశ్రుతక్రియాపదేన ప్రత్యేకవర్ణే
స్వార్థాన్వయబోధనమ్, ప్రత్యేకవర్ణస్య చ శక్తత్వేన స్వార్థసమ్భన్ధాదేవ స్వస్మిన్ లక్షణా।
స్తోభేఽప్యేవమ్ । స్వార్థసమ్భన్ధాగ్రహే చ స్వరూపోపస్థితిః శక్తిభ్రమాత్ । నిరర్థకస్య స్వరూపే
శక్తిరేవ వృత్త్యన్తరం వినైవోపస్థితేః శక్తిసాధ్యత్వాత్ ఇత్యప్యాహుః । అన్యే తుపదస్య
స్వబోధకత్వం వృతిం్త వినైవ స్వభావాత్ । అన్యేన హ్యన్యబోధనేఽతిప్రసఙ్గాత్
శక్తికల్పనమ్। స్వబోధకత్వే చ న తథా । యథా ఘటస్య స్వబోధకత్వం స్వసమ్బన్ధం వినైవ ।
ఏవఞ్చ స్వబోధితే స్వస్మిన్ విభక్త్యర్థాన్వయోఽపి । న చ పదస్య స్వభావాత్ స్వబోధకత్వే
సర్వత్ర స్వబోధప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్ । ఇత్యాదిపదస్య స్వార్థాన్వయానుపపత్త్యాదేః
సహకారిత్వాత్ యథా ఘటస్య స్వబోధకత్వే ఇన్ద్రియసమ్బన్ధాద్యపేక్షేతి యత్తు
స్వార్థసమ్బన్ధిని తాత్పర్యమేవ లక్షణా। తత్ తత్తాప్తర్యఞ్చ
తత్ప్రతీతిముద్ధిశ్యోచ్చరితత్వమితి। తన్న । లక్ష్యస్మృతయే లక్షణ సా చ
స్వార్థసమ్బన్ధజ్ఞానాదేవేత్యధికస్య వ్యర్థత్వాత్ । సమ్బన్ధధీః స్మృతి హేతుః క్లృప్తా న తు
తాత్పర్యధీరపి తస్యా లక్ష్యస్మృతిజన్యత్వేనాన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గాత్। తాత్పర్యజ్ఞానఞ్చ
లక్షణవీజానుపపత్తిజ్ఞానేఽన్వయానుభవే చోపయుక్తమతోఽశక్యోపస్థితిస్తహేతుః శక్యసమ్బన్ధో
వా లక్షణేతి తత్స్వరూపే తాత్పర్యమనుపయుక్తమేవ । లక్ష్యే తాత్పర్యాత్ లక్షణా "
"తాత్పర్యాద్ధి వృత్తిరి" "తి చ లక్షణాస్థలే । వస్తుతస్తు లక్ష్యే తాత్పర్యమస్తీత్యేవమ్పరమ్।
కిఞ్చైవం ముఖ్యేఽపి తత్తాత్పర్యకత్వమేవ వృత్తిరస్తు కిం శక్త్యా , తాత్పర్యమేవ వృతిం్త వినా
న నిర్వహతీత్యుచ్యత ఇతి చేత్ , తర్హి లక్షణాపి తన్నిర్వాహికైవ న తు తదేవ । అపి చ
తాత్పర్యానుపపత్తిర్లక్షణవీజం న తు తదనుపపత్తిరేవ తద్బీజం విరోధాత్ । అత ఏవాశక్యే
తాత్పర్యం న లక్షణ వృత్తేస్తాత్పర్యనిర్వాహకత్వాత్ । నిర్వాహక సమ్బన్ధపశ్యత ఆప్తస్య
తాత్పర్యభావాత్ । శక్యా శక్యసమ్బన్ధేన వా పదాదముమర్థం జానాత్విత్యభిప్రాయేణ
పదప్రయోగే న తు తాత్పర్యదేవాయమముమర్థం జ్ఞాస్యతీతి బుద్ధా తాత్పర్యమాత్రస్య
వృత్తిత్వే సర్వస్య సర్వత్ర ప్రయోగో నానార్థోచ్చేదశ్చ । స్వార్థసమ్బన్ధేనేదం పదమర్థం
బోధయిష్యతీతి వక్తురభిప్రాయోలక్షణ తదభిప్రాయజ్ఞానం వినా శ్రోతుర్లక్ష్యానుపస్థితేరిత్యన్యే।
తన్న । అయం హ్యభిప్రాయః- - ప్రయోగనిమిత్తం యథా శక్త్యాయమర్థం
బోధయిష్యతీత్యభిప్రాయః। న తు స ఏవ లక్షణా గౌరవాత్ । కిన్తు స్వార్థసమ్బన్ధ ఏవ లక్షణా
తత ఏవ లక్ష్యోపస్థితిసమ్భవాత్ వృత్తేస్తత్రైవోపయోగాత్ తస్య చాబోధకత్వే
స్వార్థసమ్బన్ధేనాయం బోధయిష్యతీత్యభిప్రాయవాన్ వక్తా నాప్తః స్యాత్ తాత్పర్యం
ధీస్త్వన్యబోధే హేతురిత్యుక్తమ్। శక్యసంబన్ధశ్చా। వినాభావ ఏవ యష్టీ ప్రవేశయ మఞ్చాః
క్రోశన్తీత్యత్రాపి ప్రవేశనక్రోశనసమయే యష్టిధర మఞ్చస్థపురుషయోర్యష్టిమఞ్చావినాభావ
ఏవ। ఏవఞ్చ ఛత్రిణో యాన్తి కాకేభ్యో దధి రక్ష్యతామిత్యత్రాజహత్స్వార్థలక్షణాయామపి
ఛత్రిణేస్తత్సమూహానన్తర్గతేనాఛత్రిణాప్యవినాభావ ఏవ । కాకకుక్కురాదీనాం
దధ్యుపఘాతకత్వేన యుగపదుపస్థితిసమయే కాకస్య కుక్కురాద్యవినాభావః। యత్ర
తూపాఘాతకత్వేన కాకమాత్రముపస్థితం న కుక్కురాది తత్ర కాకపదేఽప్యుపఘాతకత్వేన

లక్షణాపి నాస్తి। దధ్యుపఘాతకత్వేనాతర్కితాద్రక్షణోఽపదేశానర్హత్వాదితి సమ్ప్రదాయః।
వస్తుతః శక్యసమ్బన్ధ ఏవ లక్షణా అతిప్రసఙ్గశ్చ సమ్బన్ధస్యావినాభావస్వరూపత్వేఽపి ,
తాత్పర్యాదన్వయనియమః శక్యసమ్బన్ధమాత్రలక్షణాపక్షేఽపి , లక్షణాబీజం
తాత్పర్యానుపపత్తిః పదస్య వృతింత వినా లక్ష్యే తాత్పర్యానిర్వాహాత్ । న తు
శక్యాన్వయాయోగ్యత్వం బీజమ్। యష్టీః ప్రవేశయేత్యత్రాజహత్స్వార్థాయాఞ్చ
శక్యస్యాన్వయయోగ్యత్వేఽపి లక్షణాసత్త్వాత్తాత్పర్యానుపపత్తిస్తత్రాపి । లక్ష్యే తాత్పర్యం వినా
లక్షణానుదయాదితి సమ్ప్రదాయః। వస్తుతోఽన్వయపరప్రమాణశబ్దస్య
ముఖ్యేఽన్వయాయోగ్యత్వమేవ లక్షణాబీజమ్ । " "గఙ్గాయాం ఘోష" " ఇత్యాదౌ
పూర్వోక్తన్యాయేన లక్ష్యే తాత్పర్యగ్రహాత్పూర్వమేవ ముఖ్యస్యాన్వయాయోగ్యత్వజ్ఞానేన
లక్షణీపపాదనాత్ । అస్తు వా తత్రాపి లక్ష్యే తాత్పర్యగ్రహః తథాపి
ముఖ్యేఽన్వయానుపపత్తిరేవ లక్షణాబీజం ప్రథమోపస్థితత్వాత్ తాత్పర్యానుపపతింత
వినైవ లక్షణాబీజత్వసమ్భవాచ్చ। యష్టీః ప్రవేశయేత్యత్రాజహత్స్వార్థాయాఞ్చ
ముఖ్యస్యాన్వయానుపపత్తిరేవ । తథాహి ప్రకరణాదినా " "ప్రవేశయే" "త్యస్య
భోక్తృప్రవేశనపరత్వం యాన్తీత్యస్య ఛత్రితదితరఘటితసమూహగమనకర్తృపరత్వఞ్చ
జ్ఞాతమ్ । తాదృశప్రవేశనగమనయోరన్వయాయోగ్యావేవ యష్టిచ్ఛత్రిణౌ । అథ
ప్రకరణాదినైవేతరపదవత్ యష్టిచ్ఛత్రిపదయోరపి లక్ష్యే
తాత్పర్యమవగతమతస్తదనుపపత్తిరేవ తదీ్బజమితి చేత్ , న , లక్షణాతాః పూర్వమవశ్యం
లక్ష్యోపస్థితౌ తత్ర తాత్పర్యగ్రహే మానాభావాత్ । లక్షణాయా అన్యథాఽపి సమ్భవాత్ । భావే
వాస్తు తత్రోభయానుపపత్తిస్తథాప్యన్వయానుపపత్తిరేవ లక్షణాబీజం , " "గఙ్గాయాం ఘోష" "
ఇత్యాదౌ పూర్వోక్తన్యాయేన లక్ష్యే తాత్పర్యగ్రహాత్పూర్వమేవ ముఖ్యార్థాఽనుపపత్తేః
క్లృప్తత్వాత్ । నను పదార్థవిశేషస్మృతౌ తదన్వయబోధే వా ప్రకరణాదేః సహకారితా న తు
తాత్పర్యగ్రహ ఇతి చేత్ । న । శబ్దసహకారిత్వేఽననుగమాత్ తాత్పర్యగ్రహే తు
తదావ్యభ్యత్వేనానుగమః తాత్పర్యవ్యాప్యత్వగ్రహే తాత్పర్యగ్రహః సమ్భవత్యేవ ।
బహువ్రీహౌ చిత్రగోపదార్థస్యాన్వయాయోగ్యత్వాదన్యపదార్థే తాత్పర్యానుపపత్తిరేవ
లక్షణాబీజమితి చేత్ । న । తత్రాపి
చిత్రగోస్వామ్యానయనపరానయనపదార్థాన్వయానుపపత్తేః । యద్యపి
లక్షణాయామన్వయాయోగ్యత్వవన్నిరాకాఙ్క్షత్వమప్యస్తి తథాహి " "గఙ్గాయాం ఘోష" "
ఇత్యత్ర ఘోషస్య నిబిడాధారాకాఙ్క్షితత్వేన న ప్రవాహాకాఙ్క్షా ఏవం సమూహగమనస్య ఛత్రిషు
నాకాఙ్క్షా తేష్వపరిసమాప్తేః , తథాపి నోభయం నిమిత్తమ్ అన్యతరజ్ఞానేఽపి లక్షణాసమ్భవాత్
। నైకైకమేవ నిమిత్తమ్ అననుగమాత్। అన్వయానుపపత్తివ్యాప్యత్వేన
వానుగమేఽన్వయానుపపత్తిరేవ లక్షణాబీజం తస్యా ఉభయత్ర సత్త్వాత్ । లక్షణాస్థలే చ
స్మృతశక్యాన్వయానుపపత్తిజ్ఞానానన్తరం గఙ్గాపదాత్ పునః శక్యస్మృతిః
స్మృతశక్యాత్పసమ్బన్ధేన తీరస్మృతిః శక్తేః శక్యస్మృతౌ ప్రవాహస్య స్వసమ్బన్ధేన తీరస్మృతౌ
సామర్థ్యావధారణాత్ । అతః శక్యస్మారితతీరస్యేతరపదాదేవాన్వయబోధః । అత ఏవ
లాక్షణికం పదం నానుభావకమ్ అన్వయప్రతియాంగినస్తీనస్తీరస్య తతోఽనుపస్థితేః

అన్వయప్రతియోగ్యుపస్థాపకత్వేన పదానామన్వయానుభావకత్వాత్। న చ
గఙ్గాపదాత్స్వశక్యసమ్బన్ధేన ప్రథమం తీరస్మృతిరేవ పునఃశక్యస్మరణే గౌరవాదితి వాచ్యమ్ ।
గఙ్గాపదస్య స్వశక్యసమ్బన్ధేనాన్వయప్రతియోగిస్మారకత్వాకల్పనాత్ । న చేహైవ
తత్కల్పనం , క్లృప్తకారణతాకస్మృతిద్వ్యాదేవ తీరోపస్థితిసమ్భవాదితి ప్రాఞ్చఃి తన్న ।
గఙ్గాపదాత్తీరస్యానుపస్థితౌ తత్ర సప్తమ్యర్థాన్వయానుపపత్తేః విభక్తేః
ప్రకృత్యుపనీతస్వార్థాన్వయబోధకత్వవ్యుత్పత్తేః ప్రకృత్యర్థోపస్థాప్యస్య
విభక్త్యర్థాన్వయేఽతిప్రసఙ్గేఽననుగమశ్చ। న చ
ప్రకృతితాత్పర్యవిషయస్వార్థాన్వయబోధకత్వం విభక్తీనాం గౌరవాత్ । ఏవఞ్చ ప్రకృత్యర్థే
విభక్తర్థాన్వయనియమాచ్ఛక్యసమ్బన్ధ ఏవ సాక్షాత్తీరోపస్థితౌ శక్తిఃి , తాం వినాపి
తదుపస్థితిసమ్భవాత్ । ననేవమన్వయప్రతియోగ్యుపస్థాపకతయా
ఇతరపదవల్లాక్షణికమప్యనుభావకం స్యాదితి చేత్ , న, ఇతరపదార్థైఃి సహ
స్వశక్యాన్వయానుభావకత్వేన క్లృప్తాదితరపదాదేవ తీరానుభవసమ్భవేన
లాక్షణికస్యాననుభావకత్వాత్ స్వశక్యాన్వయానుభవే పదానాం కారణత్వావధారణాచ్చ । అథ
యది గఙ్గాపదం నాన్వయబోధకం తదా గఙ్గాపదాన్తర్భావేన
సమ్భూయాన్వయబోధకత్వలక్షణం నైకవాక్యత్వం స్యాన్న వా ప్రమాణత్వం తథాచ
తదుభయరక్షార్థం న లక్షణాకల్పనమ్। న చ పరమ్పరయా
సాక్షాద్వాన్వయప్రతియోగిస్మృతి హేతుత్వేన ప్రమాణత్వం , స్మృతేరప్రమాణత్వాత్ । న
చైకవాక్యత్వం , వాక్యభేదేఽపి పదార్థస్మృతిసత్త్వాదితి చేత్ , న । ఆప్తోక్తత్వాత్
గఙ్గాపదాన్తర్భావేనాన్వయప్రమాప్రయోజకత్వం సమ్భూయాన్వయబోధప్రయోజకత్వఞ్చ
గృహీతం తదుభయమపి తీరోపస్థితిద్వారా నిర్వహతి । నవ్యాస్తు లాక్షణికమప్యనుభావకమ్ ।
న చైవం జ్ఞానే శక్తిఃి శక్యత్వాదితి లక్ష్యమపి శక్యం స్యాత్ । ప్రవాహశక్తత్వేన జ్ఞాతాదేవ
గఙ్గాపదాచ్ఛకిం్త వినాపి తీరానుభవసమ్భవాత్। యథా పరేషాం జాతిశక్తత్వేన జ్ఞాతాదేవ
వ్యక్త్యనుభవసమ్భవాత్ యథా వాస్మాకం పదార్థశక్తత్వేన జ్ఞాతాదేవాన్వయానుభవసమ్భవాన్న
వ్యక్త్యన్వయయోఃి శక్తిరితి। క్వచిద్యోగార్థాన్వయసమ్భవేఽపి రూఢిపూర్వికా లక్షణాయథా
మఞ్చపం భోజయేత్యత్ర రూఢ్యర్థగృహవిశేషస్యాన్వయాయోగ్యత్వాత్
రూఢ్యర్థగృహసమ్బన్ధిజనజ్ఞానం లక్షణయా మఞ్చపపదేన క్రియతే న తు
యోగాన్మఞ్చపానకర్తృరితి మీమాంసకాఃి । నను రూఢిపూర్వికా లక్షణా న యుక్తా శ్రౌర్థపరత్వే
సమ్భవతి లక్షణయా అన్యాయ్యత్వాత్ రూఢ్యా యోగాపహారాన్న ముఖ్యతేతి చేత్ । న ।
అపహారో హి న యౌగికార్థస్మృతిఃి , స్మారకసమ్బన్ధస్య శక్తేఃి రూఢ్యర్థ ఇవ యౌగికేఽపి సత్త్వాత్ ।
నాపి యోగార్థస్య ప్రథమమస్మృతిఃి , యదైవ హి సముదాయేన స్వార్థస్మరణం తదా
అవయవైరపి స్మారకసముదాయజ్ఞానే అవయవానామపి విషయత్వాత్ , ప్రత్యుతావయవైరేవ
శీఘ్రం స్వార్థస్మరణమ్ అవయవజ్ఞానపూర్వకత్వాత్ సముదాయజ్ఞానస్య । విలమ్బేఽపి యదా
రూఢ్యర్థేన లక్షణయా స్వార్థసమ్బన్ధిస్మరణం తదా యౌగికార్థస్మరణం వాచ్యం
తథాచౌత్సర్గికాన్వయాభిధాయకత్వానురోధాద్యౌగికార్థాన్వయావబోధోఽస్తు। నాపి
స్మృతస్యాప్యవయార్థస్యాన్వయబోధబహిర్భూతత్వమపహారఃి ,

యోగ్యతాదిబలాదవయవార్థస్యాన్వయబోధః స్యాదేవ , న తు రూఢ్యర్థస్యాయోగ్యత్వాత్। నాపి లక్షణయా స్మారితస్యార్థస్య , లాక్షణికస్యానభిధాయకత్వాత్ । అథ మణ్డపశబ్దస్య గృహవిశేషే ప్రయోగదర్శనాదవయవశక్తయా చ తదనిర్వాహాత్తత్ర సముదాయే శక్తికల్పనా తథాచ మణ్డపానకర్త్తరి సత్యపి యోగే ప్రయోగాదర్శనాత్తత్రావయవశక్తికుణ్ఠనమపి కల్ప్యం కార్యానురోధిత్వాత్ కల్పనాయాః । అన్యథా అనేకార్థరూఢాక్షాదిపదాదివ క్వచిత్ మణ్డపానకర్త్తురప్యవగమః స్యాద్ బహువ్రీహౌ సముదాయశక్తావపి నావయవశక్తీనాం కుణ్ఠనమ్ అవయవార్థే లమ్బకర్ణాదీం ప్రయోగప్రాచుర్యాత్ , కుణ్ఠనస్య ప్రయోగాభావకల్ప్యత్వాత్ , ఏవఞ్చ మణ్డపాదిపదేఽవయవ శక్తేః కుణ్ఠితత్వాత్ రూఢ్యర్థస్యోపస్థితస్య పరమ్పరయాపి వాక్యార్థప్రతీత్యన్వయాయ తత్పూర్వికా లక్షణేతి చేత్ , న , తప్తే పయసి దధ్యానయతి సా వైశ్వదేవ్యామిక్షా వాజిభ్యో వాజినమిత్యత్రామిక్షాయా ఉత్పత్తిశిష్టత్వేన విశ్వేదేవదేవతాకత్వం , వాజమన్నమామిక్షారూపం తద్ధేషామస్తి తే విశ్వేదేవా దేవతా ఇతి చతుర్థ్యన్తవాజిపదాద్యోగేనామిక్షారూపాన్నయోగినాం విశ్వేదేవానాముపస్థితేర్వాజినస్యాపి విశ్వేదేవదేవతాకత్వమేవ । నను వాజిపదాత్ రూఢ్యోపస్థితానామశ్వానాం వాజినే దేవతాత్వమితి సిద్ధాన్తః స న స్యాత్ రూఢ్యా యోగాపహారాదశ్వానామేవ తత్ర దేవతాత్వాపత్తేః । న హ్యత్ర లమ్బకర్ణాదివద్వాజిపదస్య విశ్వేదేవేషు ప్రయోగప్రాచుర్యమస్తి । అథాన్వయప్రకారోవిభక్త్యోపనీయతే , సా చ యతః సమభివ్యాహృతా తస్యాన్వయం బోధయతి విభక్తిశ్చ సముదాయాత్ , అతః సముదాయోపనీతస్య రూఢ్యర్థస్యైవాన్వయబోధో నావయవోపనీతస్యేతి చేత్ , న , పఙ్కజనికర్తురివ మణ్డపానకర్తురప్యన్వయబోధసమ్భవాత్ । ననువయవార్థానాం పరస్పరమన్వయీయోగ్యతాదిసాపేక్షతయా విలమ్బితః రూఢ్యర్థధీస్తు న తథేతి చేత్ , అస్తు తావదవయార్థస్యాన్వయధీర్విలమ్బితా న తు స్మృతిరూపాపి సా తథా, సా చాన్వయబోధోపయోగినీ , ఏవఞ్చ యథా పఙ్కజమానయేత్యత్ర ప్రథమం పదార్థవాక్యార్థాన్వయధీః తతస్తదన్వితజన్మధీః తదను చ పరమ్పరయా తథాభూతజన్మని పఙ్కపదార్థాన్వయధీః కార్య్యాన్వితవ్యుత్పత్త్యనుసారాత్ న తు సిద్ధపఙ్కజన్మకర్తృత్వానాం ప్రథమమన్వయధీః తథా మణ్డపాదిపదేఽప్యస్తి । యది చ సిద్ధార్థేఽప్యన్వయధీర్యోగ్యతాదివశాత్తదా రూఢ్యర్థవయవార్థానాం స్మృతావవయవార్థాన్వయబోధసమ్భవాత్ । రూఢ్యర్థాన్వితబోధస్యేతరపదాత్తదర్థస్మరణకాఙ్క్షాయోగ్యతాదిజ్ఞానసాపేక్షతయా విలమ్బితత్వాత్ । అథ యావత్సు వర్ణేష్వేకా శక్తిస్తావతాం వర్ణానాం స్మృతిరప్యేకైవ కార్యబలాత్ కల్ప్యతే , అత ఏకదా స్మృతసముదాయనిష్ఠశక్తిస్మృతిః శీఘ్రా అవయవశక్తీనాన్తు స్మృతిర్విచ్ఛిద్య కతిచిద్వర్ణస్మృతావితి విలమ్బ ఇతి చేత్ , న , యథా హి మణ్డపసముదాయగోచరైకా స్మృతిస్తథా మణ్డాదిపదవిషయాపీతి న కశ్చిద్విశేషః అతః కథం యోగాద్రూఢేర్బలవత్త్వమితి। ఉచ్యతే । యదా మణ్డపపదాద్గృహవిశేషస్మృతిస్తదైవ ప్రథమం మణ్డార్థోపస్థితిః తదుత్తరమ్బిబత్యర్థస్య తదనన్తరం ప్రత్యయార్థస్య తతో మణ్డపానకర్తృత్వేన జ్ఞాతస్య స్మృతిః తదేవం రూఢియౌగికయోర్బలాబలం శీఘ్రవిలమ్బితధీకృతమేవ , తథాచ

రూఢ్యర్థస్య శీఘ్రోపస్థితత్వాద్బలవత్త్వమౌత్సర్గికమ్ । యత్ర తు ప్రకరణాదినా యౌగికార్థస్య
శీఘ్రస్దీవిషయతా తత్ర రూఢేర్యోగ ఏవ బలవాన్ । యథా " "అగ్నిర్వసుభిः సోమో రుద్రైరిన్ద్రో
మరుద్భిర్వరుణ ఆదిత్యైర్బృహస్పతిర్విశ్వేదేవైరిత్యత్ర విశ్వేదేవపదాద్యోగేన
సకలదేవప్రతిపాదకాత్ ప్రకరణవశేన సన్నిహితవసు-రుద్ర-
మరుదాదిత్యరూపసకలదేవతానాం శీఘ్రం బుద్ధిస్థతా ప్రకరణాదవయవార్థే
సంస్కారోద్బోధాత్ , న తు పూరురవోమాద్రవఃప్రభృతిషు గణేషు రూఢాదపి
విశ్వేదేవపదాత్తేషాం ధీः । ఏవం సా వైశ్వదేవ్యామిక్షా వాజిభ్యో వాజినమి"
"త్యామిక్షారూపార్థస్యోత్పత్తిశిష్టవిశ్వేదేవదేవతాకత్వం జ్ఞాతం , " "వాజిభ్య ఇతి
చతుర్థ్యన్తపదాదశ్వే రూఢాదపి వాజమన్నం తద్యస్యాస్తీతి వ్యుత్పత్త్యా
వాజనామకామిక్షారూపాన్నయోగినాం విశ్వేదేవానాఞ్చ ప్రకరణాత్ శీఘ్రముపస్థితిः । న చ
రూఢ్యాశ్వానాం , తేన వాజినస్యాపి విశ్వేదేవదేవతాకత్వం ప్రతీయతే । నను
రూఢేర్బలవత్త్వాదత్రాపి రూఢ్యర్థధీరేవ స్యాదితి చేత్ , న ,
ద్వయోరుపస్థితయోరనుపస్థితయోర్వా రూఢిర్బలీయసీ । అత్ర తు
ప్రకారణరూపహేత్వన్తరాదుద్బుద్ధసంస్కారేణ యోగార్థ ఏవ జ్ఞానే సమ్బృతసామగ్రీకः । నను
శాబ్దానుభవే శబ్దకారితా స్మృతిరుపయోగినీ న తు ప్రకరణదికారితాపి
ఉచ్చ్భృఙ్ఖలజ్ఞానకారితాయాస్తస్యా అన్వితాభిధానానుపయోగాదితి చేత్, న।
ప్రకరణాదుద్బుద్ధసంస్కారస్యైవ శబ్దాదప్యుద్బోధ ఇతి
ప్రకరణాసహకృతశబ్దాదవయవార్థసంస్కారోబ్దుద్ధోధాదవయవార్థస్మృతిः శబ్దకారితా శీఘ్రా వా న
తు రూఢ్యర్థస్మృతిः తత్ర చ సంస్కారోద్బోధకాభావాత్ । న చైవం లోకేఽపి మణ్ణపాదౌ యోగస్య
బలవత్త్వాన్న లక్షణేతి వాచ్యమ్ । ప్రకరణాద్యభావే హి శీఘ్రం రూఢ్యర్థోపస్థితౌ రూఢిపూర్వికా
లక్షణా ప్రకరణాదిసత్త్వే తు మణ్ణపాదిపదేఽపి యోగార్థ ఏవ బలీయానితి న లక్షణా । అత ఏవ
రూఢిచ్యుతకప్రకరణాదిసత్త్వేన రూఢ్యర్థాస్మరణన్న లక్షణా కిన్తు యోగ ఏవ ।
తస్మాత్ప్రకరణాద్యభావే రూఢ్యర్థస్య శీఘ్రముపస్థితత్వాద్రూఢిపూర్వికా రూఢ్యర్థసమ్బన్ధిని
లక్షణా। ప్రకరణాదిసద్భావే తు రూఢ్యర్థస్య న స్మృతిరితి యోగ ఏవేతి తత్త్వమ్ । న చైవం
ప్రోధ్దాతృణమిత్యత్రోధ్దథాఖ్యసామభాగయోర్యోగినాం త్రయాణాం ప్రకృతత్వాద్యోగస్యైవ
బలవత్త్వం స్యాత్ న తు రూఢిపూర్వికానువాకే లక్షణేతి వాచ్యమ్ । తత్ర హి రూఢౌ యోగే చ
ప్రకరణస్య తుల్యత్వాద్రూఢ్యర్థస్య శీఘ్రోపస్థితత్వేన బలవత్త్వాద్రూఢిపూర్వకా లక్షణైవ ।
అత్ర వదన్తి । భవతు రూఢ్యర్థస్య శీఘ్రముపస్థితిస్తథాపి తస్యాయోగ్యత్వాదనన్వయేన
శక్త్యోపస్థాపితావయవార్థస్యైవ యోగ్యతాదిమత్త్వాదన్వయబోధో భవేత్ ప్రతిబన్ధకస్య
రూఢ్యర్థాన్వయబోధస్యాభావాత్ లాక్షణికార్థస్య విలమ్బితోపస్థితికత్వాత్ । నన్వేవం మణ్ణపం
భోజయేత్యత్రావయార్థపరత్వేఽవయవార్థానాం ప్రథమమేకమన్వితాభిధానం తదనన్తరం
తస్య వాక్యార్థేఽపరమన్వితాభిధానమితి తాత్పర్యే గౌరవం రూఢిపూర్వకలక్షణాయాన్తు
ఏకత్రాన్వితాభిధానే తాత్పర్యమితి లాఘవమితి చేత్ । న ।
సామగ్రీసత్త్వేనావయవార్థాన్వయబోధస్యాగౌరవేణాపహస్తయితుమశక్యత్వాత్ । లక్షణీయే
తాత్పర్యగ్రాహకస్యాభావాత్ భావే వా న్యాయాభిధానస్య వ్యర్థత్వాత్ । నను రూఢ్యర్థస్య

ప్రథమం స్మృతత్వాత్తస్య చ లక్షణయా పరమ్పరయాపి ప్రయోజకత్వసమ్భవే
తత్త్యాగాయోగాబ్దరం లక్షితస్యాన్వయబోధ ఇతి చేత్ , తర్హి , ప్రథమం
రూఢ్యర్థస్మరణసమకాలం వా స్మృతస్య మణ్డాద్యవయవార్థస్య బాధకం వినాన్వయరక్షార్థం
తత్త్యాగోఽపి నోచితః తత్త్యాగహేతోః రూఢ్యర్థాన్వయబోధస్యాభావాత్ । అథ
రూఢ్యర్థస్యోపస్థితిరేవ యోగార్థాన్వయబోధప్రతిబన్ధికా న తు రూఢ్యర్థాన్వయబోధే గౌరవాత్
యత్ర చ ప్రకరణాదినా యోగార్థాన్వయబోధస్తత్ర రూఢ్యర్థస్య స్మృతిరేవ నాస్తి
సంస్కారోద్బోధాభావాత్ కిన్తు ప్రకరణ-శబ్దాభ్యామవయవార్థస్య
సంస్కారోద్బోధనాదవయవార్థస్యైవ స్మృతిరితి చేత్ , న, అవయవార్థస్య స్మృతావన్వయబోధే
వా రూఢ్యర్థస్య స్మృతేః ప్రతిబన్ధకత్వే మానాభావాత్ మణ్డపపదస్య గృహపరత్వే
రూఢ్యర్థస్యాన్వయబోధో యోగ్యత్వాత్ స్మృతస్యాప్యవయవార్థస్య నాన్వయబోధః
క్లృప్తకారణయోగ్యతావిరహాన్న తు రూఢ్యర్థస్మృత్యా ప్రతిబన్ధాత్ । తస్మాన్న న్యాయలభ్యా
రూఢిపూర్వికా లక్షణా । కిన్తు యత్ర రూఢ్యర్థసమ్బన్ధిని తాత్పర్యం మానాన్తరాదవధార్యతే
తత్ర రూఢిపూర్వికా లక్షణా రూఢ్యర్థసమ్బన్ధివిశేషజ్ఞాపనార్థం విశేషే
తాత్పర్యగ్రహస్యావశ్యకత్వాత్ । యత్ర తు ప్రకరణాద్యభావాన్న యోగబలవత్త్వం తత్ర
రూఢ్యర్థస్య శీఘ్రోపస్థితితత్వాన్నైవేతరపదార్థాన్వయ ఇతి రూఢేర్యోగాపహారః ।
ఉపపదధాతుప్రత్యయార్థానాం స్మృతిస్తత స్తేషాం యోగ్యతాదిజ్ఞానం
తతోఽవయవార్థాన్వయబోధ ఇతి యౌగికార్థస్య విలమ్బితోపస్థితకత్వాత్ యథా "
"వర్షాసురథకార ఆదధీతే" "త్యత్ర రథకారశబ్దాద్రూఢ్యా జాతివిశేషవత్ర్పతీతేః
శీఘ్రత్వాత్తస్యైవాధానం ప్రతీయతే తదర్థం తదనుకూలవిద్యాప్రయుక్తిరపి తస్యాక్షిప్యతే న
తు రథకారశబ్దస్య యోగోపస్థితరథకరణయోగ్యాన్యతోలబ్ధవిద్యత్రైవర్ణికపరత్వం ,
విద్యాప్రయుక్తికల్పనాతో రథకారశబ్దే యోగసఙ్కోచమాత్రస్య లఘుత్వాదితి యుక్తం ,
శబ్దార్థానురోధేన హి కల్పనా న తు కల్పనాభయేన శబ్దార్థత్యాగః ప్రమాణశబ్దమూలకత్వేన
ఫలముఖగౌరవస్యాదోషత్వాత్ । అత ఏవ చ క్రతువిశేషే " "హిరణ్మయౌ ప్రాకాశావధ్వర్యవే
దక్షిణాం దదాతీ" "తి శ్రూయతే , తత్రాధ్వర్యుశబ్దాద్రూఢ్యా ఋత్విగ్విశేషస్య శీఘ్రముపస్థితేః
తస్యైవ ప్రాకాశస్య స్వత్వలక్షణసమ్బన్ధో విధీయతే దదాతీత్యనువాదః । తేన
క్రతుదక్షిణాయామధ్వర్యుభాగమాత్రబాధః అన్యేషామృత్విజాం ప్రాకాశస్వత్వాభావాత్
క్రతుదక్షిణాయామన్వయః । యది చాధ్వరం యునక్తీతి యాగోపస్థిత ఋత్విజ్మాత్రే
ప్రాకాశసమ్బన్ధవిధిః స్యాత్తదా సర్వేషామేవ ఋత్విజాం క్రతుదక్షిణాబాధో
నాధ్వర్యుభాగమాత్రస్య । నన్వేవం స్వర్గకామో యజేతేత్యత్ర స్వర్గకామశబ్దాత్ స్వర్గకామత్వేన
స్త్రీ-శూద్రయోరప్యుపస్థితేరధికారో బోధ్యేత శబ్దార్థానురోధాదిద్యాప్రయుక్తిరపి
తయోరాక్షి ప్యేతేతి చేత్ । న । స్త్రీ-శూద్రయోర్విద్యానిషేధాత్ స్వర్గకామపదస్య స్త్రీ-
శూద్రేతరపరత్వం తేన స్వర్గకామపదార్థే సఙ్కోచమాత్ర న బాధః సఙ్కోచే చ న శబ్దార్థహానం
స్వర్గకామత్రైవర్ణికస్యాధికారబోధనాత్ రథకారశబ్దే చ పదార్థమాత్రస్యైవ బాధః స్యాత్ ।
యద్యపి సఙ్కోచోఽప్యేకదేశబాధ ఏవేతి సోఽపి న యుక్తః తదంశే శబ్దార్థహానప్రసఙ్గాత్ , తథాపి

సామాన్యబాధాదేకదేశబాధ ఏవ లఘురితి । లక్షణా చ పదవృత్తిర్వృత్తిత్వాత్ శక్తివత్ । నను "
"గభీరాయాం నద్యాం ఘోష" " ఇత్యత్ర నైకపదే లక్షణా తీరస్యానదీత్వాదగభీరత్వాచ్చ
ముఖ్య-లక్ష్యయోరనన్వయాపత్తేః । నాపి పదద్వయే ప్రత్యేకశక్త్యా సమ్బన్ధినో
గభీరనదీతీరస్యాప్రాప్తిప్రసఙ్గాత్ । తస్మాద్గభీరనద్యోరన్వయబోధానన్తరం వాక్యేన
స్వజ్ఞాప్యగభీరనద్యారూతీరం లక్ష్యతే। వాక్యార్థగభీరనదీసమ్బన్ధినస్తీరత్వేన ప్రతీతేః । న చ
వాక్యే శక్త్యభావాత్తత్సమ్బన్ధం వినా న లక్షణేతి వాచ్యమ్ । స్వజ్ఞాప్యసమ్బన్ధ ఏవ హి
లక్ష్యస్మృతౌ తన్త్రం । న తు సమ్బన్ధవిశేషః శక్తిగౌరవాత్ జ్ఞాప్యశ్చ స్వశక్యవద్వాక్యార్థోఽపి।
ఘోష-నద్యోరన్వయబోధాద్గభీరనద్యోరన్వయబోధ ఏవ నేతి చేత్ , న , ప్రథమోపస్థితత్వేన
గభీరనద్యోరన్వయబోధస్య శీఘ్రత్వాత్ । ఘోషే తదనుపపత్తిజ్ఞానాధీనతయా
తీరస్మృతవిలమ్బేన నదీ-ఘోషయోరన్వయబోధే విలమ్బాత్ । న చైవం వాక్యభేదః ,
కర్తవ్యాన్వితాభిధానాన్తరానుకూలత్వేన వాక్యైకవాక్యతావచ్ఛేదేకవాక్యత్వాదితి । అత్ర నవ్యాః ।
వాక్యస్య జ్ఞాప్యాభావేన జ్ఞాప్యసమ్బన్ధాభావాన్న లక్షణా । అథాన్వయబోధకం వాక్యం పదాని హి
సమ్భూయార్థాన్వయం బోధయన్తి న ప్రత్యేకమాత్రమితి చేత్ । న। పదం హి స్వార్థాన్వయం
బోధయతి న తు సమూహః సమూహే స్వార్థాభావాత్ । న చ పదేషు వ్యాసజ్యవృత్తిర్బోధకతా ,
న వేతరపదావచ్ఛిన్న ఇతరపదే గౌరవాత్ । కిఞ్చ " "గభీరాయాం నద్యా" "మిత్యత్ర విభక్తిం
వినా అన్వయబోధాభావాద్విభక్త్యన్తర్భావేన వాక్యత్వం , తథాచ లక్ష్యే విభక్త్యర్థాన్వయో న స్యాత్
లక్షకార్థస్య లక్ష్యేఽనన్వయనియమాత్ । నాపి గభీరాయాం నదీతివిభక్తిశూన్యే లక్షణా
అన్వయస్య తదజ్ఞాప్యత్వాద్విభక్తిశ్చ ప్రకృతినదీగతం స్వార్థమభిదధ్యాన్న గభీరనదీగతం
తస్యా అప్రకృతిత్వాత్ । వస్తుతః పదలక్షణయైవోపపత్తౌ న వాక్యలక్షణా, తథా హి
గభీరనద్యోరన్వయబోధోత్తరం నదీపదం గభీరపదం వా స్వజ్ఞాప్యగభీరనద్యాస్తీరం లక్షయతి
న వాక్యమ్ । న చ వినిగమకాభావాత్ పదయోర్లక్షణాద్వయం వాక్యే చైకైవ లక్షణేతి యుక్తమ్ ,
పదే క్లృప్తత్వాద్వాక్యాపేక్షయా లఘుత్వాచ్చ పద ఏవ లక్షణా అన్యథా
వినిగమకాభావాల్లక్షణాద్వయం పదే ఏకా వాక్యే చాపరా లక్షణేతి గౌరవం స్యాత్ ।
అన్వయబోధపూర్వికా ప్రత్యేకం పదద్వయే లక్షణైవ వాక్యే లక్షణేతి చ పరిభాషా పద-
వాక్యోర్భిన్నత్వాత్ , వస్తుతస్తు గభీరపదాత్ స్వార్థపరమ్పరాసమ్బన్ధేన శీఘ్రం
తీరోపస్థితిసమ్భవాత్తత్రైవ లక్షణా । అథ ""పదం పాంశునా యూపమనక్తి సప్తమం పదం
గృహ్ణాతీ" "త్యత్ర పదస్య గ్రహణకర్మానర్హత్వేన గ్రహణకర్మార్హేష్వనసాధనత్వేన నిరూఢేషు
సోమక్రయార్థానీయమానైకహాయన్యుపలక్షితసప్తమపదపాంశుషు సప్తమార్థాన్వితపద-
పదార్థాన్వయబోధకే సప్తమం పదమితి వాక్యే లక్షణేతి చేత్ , న। అత్రాపి హి
సప్తమపదయోరన్యబోధానన్తరం సప్తమపదార్థాన్వితస్వార్థబోధకే పదే లక్షణా న తు వాక్యే ।
అతఏవ పురోడాశకపాలేన తుషానుపవతీత్యత్రావఘాతజనితవ్రీహితుషాణాం
పురోడాశకపలేనోపవాపో విధీయతే పురోడాశశ్రపణప్రయోజనత్వేనోపస్థితే చ కపాలే
నోపవాపప్రయోజనాకాఙ్క్షా నహ్యేకప్రయోజనస్య కిం ప్రయోజనమిత్యాకాఙ్క్షా భవతి । అన్యత్ర
వినియుక్తత్వేన శబ్దాదన్యత్రాకాఙ్క్షా విరహేణ వినియోగాప్రతీతేరేవ హి

వినియుక్తవినియోగవిరోధః । అత ఆకాఙ్క్షోత్థాపనార్థం పురోడాశకపాలవాక్యస్య
పురోడాశార్థాధిష్ఠానే ఆశ్రయస్వరూపే లక్షణేతి నిరస్తమ్ । అత్రాపి హి పురోడాశపదేన
పురోడాశశ్రపణప్రయోజనకాధిష్ఠానమాశ్రయస్వరూపం లక్ష్యతే । కపాలపదఞ్చ తత్ర
కపాలత్వవిశిష్టబోధకమితి పురోడాశపదే లక్షణా న పురోడాశకపాలవాక్యే ।

ఇతి శ్రీమధ్ఘఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దాఖ్యతురీయఖణ్డే శక్తివాదః।

అథ సమాసవాదః నను బహువ్రీహౌ " "చిత్రగుమానయే" "త్యత్ర వాక్యార్థచిత్రగోస్వామినః
సమ్బన్ధితయా అన్యపదార్థస్య ప్రతీతేర్వాక్య ఏవాన్యపదార్థే లక్షణా । అథ " "చిత్రా గౌర్యస్యే"
"తి విగ్రహవాక్యస్థం లుప్తం యత్పదం స్మృతమన్యపదార్థం బోధయతి యథా " "దధి పశ్యే"
"త్యాదౌ లుప్తా ద్వితీయా స్మృతా కర్మత్వం అన్యథా తత్ర కర్మత్వే లక్షణాపత్తేః ।
అజ్ఞాతవిగ్రహస్య వహువ్రీహౌ శక్తిభ్రమాదన్యపదార్థధీరితి చేత్ , న, స్మృతయత్పదాత్
సమ్బన్ధితయోపస్థితే అన్యపదార్థే కర్మత్వేనోపస్థితం వినా ఆనయనాన్వయానుపపత్తేః రాజ్ఞః
పురుషమానయేత్యత్ర రాజ్ఞ ఇవ విశేషణతేనోపస్థితే క్రియాన్వయాభావాచ్చ।
విభక్తిశూన్యత్పదాదుపస్థితే చ చిత్రగుపదేన క్రియయా చాన్వయో న స్యాత్
అన్వయప్రకారబోధకవిభక్త్యభావాత్ । న చ " "చిత్రాయా గోర్య ఇతి విగ్రహే స్మృతప్రథమాన్త
య" " ఇతి పదాదుపస్థితిః ప్రథమాన్తేనానయనాననన్వయాత్ ।
ప్రథమాన్తవిగ్రహేతదభియుక్తైర్బహుబ్రీహేః సాధుత్వనిషేధాచ్చ । న చ " "చిత్రా గౌర్యస్య
తమానయేతి" " తత్పదార్థస్య క్రియాన్వయత్పదఇతి వాచ్యమ్। తథాననుభవాత్ "
"చిత్రగోసమ్బన్ధినమానయే" "తి హి వాక్యార్థధీః విగ్రహే తత్పదస్యాప్రయోగేణ స్మృత్యభావాచ్చ
। యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్తత్పదస్మరణమపీతి చేత్ , న, అధ్యాహారాపత్తేః , తథాపి "
"చిత్రగుమానయే" "త్యత్ర విభక్తిస్తత్పదార్థగతం న స్వార్థముపనయేత్ కిన్తు గో-గతమేవ విభక్తేః
ప్రకృత్యర్థగతస్వార్థబోధజనకత్వవ్యుత్పత్తేః । అత ఏవాన్యపదార్థోపస్థాపకేన
సమాసేనోక్తార్థత్వాత్ యత్పదాప్రయోగః । అన్యథా యత్పదప్రయోగోఽపి స్యాత్ । న చ
యత్పదప్రయోగః సధుత్వార్థమేవ స్త్రీప్రత్యయస్యేవేతి వాచ్యమ్ । " "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్యే"
"త్యనుశాసనబలాత్తత్తథైవ సాధు యత్పదే తూక్తార్థత్వం వినా అసాధుత్వాదన్వయే న
నిమిత్తాన్తరమస్తి , బహుబ్రీహేర్నిత్యసమాసత్వేన విగ్రహాభావాచ్చ । " "చిత్రా గౌర్యంస్యేతి" "
వాక్యం బహుబ్రీహేరన్యపదార్థకథనాయ । అన్యథా ""చిత్రగుమానయే" "త్యత్ర ప్రక్రాన్త-
ప్రక్రంస్యమానయోరభావే యత్పదార్థవ్యవహారో న స్యాత్ । న చ చిత్రాపదం
చిత్రగోస్వామిలక్షకం , తత్ర గోపదార్థాననన్వయాత్ । నాపి గోపదం లక్షకం, గోస్వామిని
చిత్రాపదార్థాననన్వయాపత్తేః । తస్మాద్వాక్యార్థచిత్రగోసమ్బన్ధితయా పురుషస్య
ప్రతీతేర్బహుబ్రీహౌ వాక్య ఏవ లక్షణేతి । వార్త్తికమేతత్ , వాక్యే నిరర్థకతయా
స్వార్థసమ్బన్ధాభావేన లక్షణానిషేధాత్ , అత్రాపి పదలక్షణయైవోపపత్తేశ్చ । తథా హి
చిత్రగోపదయోరన్వయబోధానన్తరం గోపదం చిత్రగోస్వామిలక్షకం స్వజ్ఞాప్యచిత్రగోసమ్బన్ధేన
తత్స్వామిస్మారకత్వాత్ । చిత్రాపదం గవాన్వితస్వార్థబోధకతయా ముఖ్యార్థమేవ ।

కర్త్రాద్యన్వయబోధానుకూలత్వేన న వాక్యభేదోఽపి । న చైవమేకస్యైవ గోపదస్యాన్యపదార్థే వృత్తౌ సమాసో న స్యాత్ అనేకస్యాన్యపదార్థే వర్త్తమానస్య సమాసానుశాసనాదితి వాచ్యమ్ । చిత్రాపదస్యాపి పరమ్పరయా అన్యదార్థబోధకత్వాత్ । అస్తు వా చిత్రాపదేఽపి లక్షణా చిత్రాపదార్థస్య పరమ్పరయా చిత్రగోస్వామిసమ్బన్ధాత్ । న చైవమేకపదే లక్షణాయామితరపదవైయర్థ్యమ్ , ఇతరపదమహిమ్నైవ విశేషస్య లక్షణీయత్వాత్ । న చైవం వాక్యార్థబోధకపదలక్షణాద్వయమేవ వాక్యలక్షణా , పదవాక్యోర్భిన్నత్వాత్ । యత్తు చిత్రాపదేన గోపదసన్నిధానాత్ స్వార్థసమ్బన్ధినీ గౌర్లక్ష్యతే క్విగవా చ స్వామీ లక్షిత ఇతి లక్షితలక్షణయా అన్యపదార్థధీరితి ।తన్న । ఏకపదలక్షణాతోలక్షితలక్షణాయా జఘన్యత్వాత్ । ""భూవాదయో ధాతవః" " చైత్రాదీన్ భోజయ ""లమ్బకర్ణమానయే" "త్యాదితద్గుణసంవిజ్ఞానబహుబ్రీహౌ చిత్రాదేర్విశేషణస్యాపి కార్య్యాన్వయాత్ । క్రియావాచిత్వనియన్త్రితత్వాదిరూపేణాజహత్స్వార్థలక్షణేతి సమ్ప్రదాయః । అత్రాహుః- - అనన్తమితపదపదార్థవిభాగస్య
చిత్రగుసముదాయస్యాన్యోన్యాన్వితావయవార్థసమ్బన్ధిన్యన్యపదార్థే శక్తిః కల్ప్యతే అతో నానేకార్థత్వమ్ న వా అవయవార్థత్యాగో న వా తద్గుణసంవిజ్ఞానే లక్షణా యోగరూఢిస్వీకారాత్ అవయవార్థాజ్ఞానే తత్సమ్బన్ధినోఽజ్ఞానాత్ । మణ్డపాదౌ తు అవయవార్థనిరపేక్షైవ గృహవిశేషధీరిత్యవయవార్థత్యాగ ఏవ సముదాయే రూఢిః । తథాహ్యస్తి చిత్రగ్వాదిపదస్యాన్యపదార్థే తాత్పర్యమేవ తత్రైవ చ తాత్పర్యం నియమతోఽన్యపదార్థస్య ప్రతీతేః తదన్యా ప్రతీతేశ్చ , నియతతాత్పర్యం వినా అన్యపదార్థే బహుబ్రీహౌ నియమతలక్షణాపి న స్యాత్ । తస్మాన్నియతతాత్పర్య్యనిర్వాహికా బహువ్రీహేరన్యపదార్థే శక్తిరేవ , లక్షకపదస్య లక్ష్యే తాత్పర్యానియమాత్ తాత్పర్య్యనియమే చ క్వచిద్బహువ్రీహేరన్యపదార్థపరత్వమపి న స్యాత్ । అథ క్వచిద్బహుబ్రీహేరన్యపదార్థే తాత్పర్యమేవ న భవతి యథా యజమానపఞ్చమా ఋత్విజోలోహితోష్ణీషా ఋత్విజ ఇత్యత్ర యజమానపఞ్చమత్వలోహిత్యయోర్విధేయత్వేన ప్రాధాన్యాత్తత్పరతయా అన్యపదార్థే తాత్పర్యాభావాదేవం క్వచిల్లోకేఽపీతి చేత్ , తర్హి తత్రాన్యపదార్థే తాత్పర్యాభావాత్ తదనుపపత్తిం్త వినా లక్షణావిరహాదన్యపదార్థే శక్తిరేవ । అన్యథా తత్రాన్యపదార్థబుద్ధ్యనుదయాపత్తిః । న చ తత్రాన్యపదార్థబుద్ధిరాభిధానికీయ న భవతీతి యుక్తమ్ , ఋత్విగ్భిః సామానాధికరణ్యానుదయాత్
తస్మాద్బహువ్రీహేర్నియమతోఽన్యపదార్థబుద్ధ్యుదయాత్తత్ర శక్తిరేవ । యద్యపిశక్తస్య శక్యే న తాత్పర్యనియమః లక్ష్యేఽపి క్వచిత్ తాత్పర్యాత్ । తథాపి శక్యే తాత్పర్యమౌత్సర్గికం క్వచిదన్యత్ర ప్రయోగాదపోద్యతే । బహువ్రీహౌ చాన్యపదార్థాదన్యత్రాప్రయోగాచ్చక్యార్థేఽపి తాత్పర్యనియమ భవతి । యత్తు కేవలలాక్షణికస్యాభావాద్బహుబ్రీహౌ శక్యనియమే పరిశేషాదన్యపదార్థ ఏవ శక్య ఇతి ।తన్న । శకింం్త వినాపి తాత్పర్యనిర్వాహాత్ । అత్రబ్రూమః। బహువ్రీహౌ న వాక్యే లక్షణా కిన్తు పదే తస్య చ నాన్యపదార్థే తాత్పర్యనియమః క్వచిచ్చక్యేఽపి తాత్పర్యాత్ । అథాస్తి బహువ్రీహిస్థపదద్వయస్యాన్యపదార్థే తాత్పర్యనియమః తతోఽన్యత్రాప్రయోగనియమాత్ అతస్తన్నిర్వాహికా పదద్వయే శక్తిః సైవ చ వాక్యే వాక్యస్య

పదద్వయాత్మకత్వాదితి చేత్ , అస్తు తర్హి బహువ్రీహిస్థపదద్వయే నిరూఢా లక్షణా తయైవాన్యపదార్థే తాత్పర్యనియమోపపత్తౌ సముదాయశక్తౌ మానాభావాత్ । నవీనాస్తు బహువ్రీహావన్యపదార్థస్య లక్ష్యత్వే నియమతో లక్షణీయపదలిఙ్గతా న స్యాత్ లక్షకపదస్య లక్షణీయపదలిఙ్గగ్రాహకత్వనియమాత్ స్వలిఙ్గపరిత్యాగాచ్చ । అతోఽన్యపదార్థే శక్తిరేవేతి । అత్ర బ్రూమః। బహువ్రీహేర్లాక్షణికత్వేన విశేషణపదత్వనియమాన్నియమతో లక్షణీయవిశేష్యపదలిఙ్గకత్వం । సమానాధికరణస్య సమానవిభక్తికస్య విశేషణపదస్య విశేష్యపదలిఙ్గత్వనియమాత్ । భిన్నవిభక్తికయోరివ భిన్నలిఙ్గకయోరపి సామానాధికరణ్యేన విశేషణ-విశేష్యపదభావాభావాత్ । అజహల్లిఙ్గే తు లిఙ్గవిశేషనియమానుశాసనాన్న తథా , అన్యదన్యస్య లిఙ్గం గృహ్ణాతీత్యత్ర విశేషణవిశేష్యపదస్య భావత్వమేవ నియామకమ్ । అథ నియమతో విశేష్యలిఙ్గత్వైవ విశేషణపదస్య బహువ్రీహేః శకింత వినా న నిర్వహతీతి చేత్ , న , విశేషణపదత్వమేవ హి విశేష్యలిఙ్గకత్వే తన్త్రం న తు శక్తత్వే సతి గౌరవాత్ । దణ్డ్యాద్దాదివాక్యస్యాశక్తస్యాపి పురుషాదివిశేష్యలిఙ్గకత్వాత్ , గుణవాచిశుక్లాదిపదానాం " "శుక్లః పట" " ఇత్యాదౌ లక్షణయా విశేషణానాం విశేష్యలిఙ్గత్వాచ్చ । నను శుక్లాదేర్గుణిపరత్వే లాక్షణికత్వేన స్వలిఙ్గప్రాప్తౌ " "గుణే శుక్లాదయః పుంసి గుణిలిఙ్గాస్తు తద్వతీ" "త్యనుశాసనాల్లాక్షణికస్యాపి విశేష్యలిఙ్గకత్వమ్ । న చ బహువ్రీహౌ తథానుశాసనమస్తీతి చేత్ , న, తస్య న్యాయప్రాప్తానువాదకత్వాత్ । అత ఏవ శుక్లం రూపమితి శుక్లగుణవాచకత్వేఽపి లిఙ్గానుశాసనం పరిభూయ విశేషణపదత్వాత్ శుక్లపదం విశేష్యరూపపదస్యైవ లిఙ్గం గృహ్ణాతీతి । అన్యథా " "శుక్లోరూప" "మితి స్యాత్ । కిఞ్చ బహువ్రీహేర్లిఙ్గానుశాసనాభావేన స్వలిఙ్గభావాద్విశేషణోపస్థాపకవాక్యత్వాచ్చ విశేష్యపదలిఙ్గత్వైవ యుక్తా యథా " "దణ్డీ పురుష" " ఇత్యాదౌ । వస్తుతో బహువ్రీహేరన్యపదార్థే శక్తావపి కథం నానాలిఙ్గకత్వం తథా లిఙ్గానుశాసనాభావాత్ । అథ విశేషణపదత్వాద్విశేష్యపదలిఙ్గతా విశేష్యపదఞ్చ నానాలిఙ్గమతో నానాలిఙ్గతేతి చేత్ , తర్హి లాఘువాల్లక్షణైవాస్తు ఉక్తన్యాయేనైవ లక్షణీయవిశేష్యపదలిఙ్గత్వోపపత్తేరితి। తత్పురుషేఽపి " "రాజపురుష " " ఇత్యాదౌ పూర్వపదస్య షష్ఠ్యర్థసమ్బన్ధే నిరూఢలక్షణయైవ రాజసమ్బన్ధిపురుషబుద్ధ్యుపపత్తేర్న సమాసే శక్తిరనన్యలభ్యస్య శబ్దార్థత్వాత్ । యత్తు సమస్యమానపదాతిరిక్తం న సమాసపదం సమస్యమానపదానాం ప్రత్యభిజ్ఞానాదతో న సమాసే శక్తిరితి । తన్న । పదతత్సముదాయయోర్భిన్నత్వాత్ । నన్వనుపపతింత వినా కథం షష్ఠ్యర్థే లక్షణేతి చేత్ , యది షష్ఠ్యర్థో న లక్ష్యతే తదా " "రాజపురుషాదౌ" " లాఘవాదినా ప్రాక్సామానాధికరణ్యావగమాద్రాజత్వవిశిష్టపురుషస్యైవ వైభక్తికోఽన్వయః స్యాత్ , " "రాజవాహనమానయే" "త్యాదౌ వాహనపదే వాహనవల్లక్షణా స్యాత్ । అథ రాజత్వవిశిష్టేఽస్మాదాద్యానయనాన్వయోఽయోగ్య ఇతి చేత్ , తర్హ్యనయైవానుపపత్త్యా తాత్పర్యానుపపత్త్యా వా షష్ఠ్యర్థే లక్షణా, విభక్త్యర్థాపేక్షో హి సర్వత్ర నామార్థాన్వయః । అతః శ్రుతవిభక్త్యర్థాసమ్భవే విభక్త్యర్థలక్షణైవోచితా । అథ రాజపురుషాదావన్వయప్రకారతయా షష్ఠ్యర్థసమ్బన్ధబుద్ధిరతో న పూర్వపదే లక్షణా న వా సమాసే శక్తిరితి । తన్న ।

""రాజపురుషమానయే" "త్యుక్తే పూర్వం నియమేన విగ్రహాశ్రవణాత్। శాబ్దికానాన్తు విగ్రహాభిధానం సమాసార్థకథనపరం విభాషాధికారే చ సమాసానుశాసనం సమాసవిగ్రహయోః పర్యాయత్వం సాధుత్వం వా బోధయితుమ్ । విశేషస్తు విగ్రహే సోఽర్థోనామవిభక్త్యాదిభిః శక్త్యాభిధీయతే సమాసే తు రాజాదిపదేన లక్షణయా । బహువ్రీహౌ తు నిత్యసమాసత్వాభిధానం విగ్రహస్యాసాధుత్వస్థాపనార్థమ్ " "చిత్రా గౌర్యస్యే" "తి విగ్రహాభిధానం బహువ్రీహ్యర్థకథనపరమ్। స్యాదేతత్ " "విభాషేతి" " సూత్రేణ వాక్యసమాసయోస్తుల్యార్థతా దర్శితా వాక్యే చ ముఖ్యా వృత్తిరతః సమాసేఽపి సైవ వృత్తిః అన్యథా అతుల్యార్థతాపత్తేః వాచకస్యైవానుశాసనాచ్చ యథా లిఙ్గాదేః । న చ లాక్షణికం వాచకమ్ , అన్యథా గావ్యాదేరప్యనుశాసనాపత్తేః । అథ వాచకవ్యుత్పాదనవల్లాక్షణికవ్యుత్పాదనమపి ఉభయోరపి జ్ఞానయోః పదార్థోపస్థాపకత్వాదితి చేత్ , న , వాచకత్వజ్ఞానం వినా వాచ్యాజ్ఞానాద్యుక్తం వాచకత్వానుశాసనం, లాక్షణికఞ్చ శక్యవ్యుత్పత్త్యైవ పరమ్పరయా లక్ష్యస్మారకమతో న తస్య వ్యుత్పత్త్యన్తరాపేక్షా । న చ ప్రయోగానుశాసనం వ్యాకరణం స చ లక్షణాయామప్యస్తి అతస్తస్యాప్యనుశాసనం ఘోషసమభివ్యాహారే గఙ్గాపదస్యేవేతి వాచ్యమ్ । గఙ్గయామితిమాత్రం హ్యనుశిష్టం తచ్చ ప్రాతిసమభివ్యాహారేఽప్యుపపన్నం న తు తత్తద్వాక్యస్థత్వేన । కిఞ్చ గఙ్గాయామితిపదం నానుశిష్టం కిన్తు విభక్తిః సా చోభయత్ర వాచికైవేతి న ప్రాతిపదికవృత్తేర్ముఖ్యాయా వా లక్షణాయా వా అపేక్షా , అత ఏవ విభక్తౌ న లక్షణా అవాచకస్యాననుశాసనాదితి । ఉచ్యతే । సాధుపదస్యానుశాసనం వ్యాకరణం తస్య సాధుత్వజ్ఞాపకత్వేనైవ ప్రామాణికప్రసిద్ధిసిత్వాత్ । అత ఏవ న గావ్యాదేరనుశాసనం తస్యాసాధుత్వాత్ । అస్తి చ సమాసః సాధురతోయుక్తం తస్య సాధుత్వానుశాసనమ్ । సాధుతా చ లాక్షణికేనాపి సమ్భవతి పదవాచకతా చానన్యలభ్యత్వాదవగమ్యతే , న తు వ్యాకరణం వాచకత్వానుశాసనమ్ , ప్రయోగమాత్రే సాధూనాం టాఙ్బీబాదీనాం శప్శ్యనాదివికరణనాం ఇ-ఈ-నుమాద్యాగమానాం వర్ణవికారషకారణకారాదీనాం నిరర్థకానామపి సాధుత్వార్థమనుశాసనాత్ । అత ఏవ ద్వ్యేకయోరిత్యాద్యనుశాసనస్యైకత్వ ఏవైకవచనప్రయోగః సాధురితి సాధుత్వజ్ఞాపనార్థత్వేన సార్థకతా , అన్యథైకత్వే ఏకవచనస్య స్వాదిసూత్రేణ విహితత్వాద్వ్యర్థం స్యాత్ । ద్విత్వాదావశక్తత్వాదేవైకవచనాప్రయోగ ఇతి చేత్, న । లక్షణయా ద్విత్వాదౌ ప్రసక్తః ప్రయోగోఽసాధురితిజ్ఞాపకత్వేన సార్థకత్వమ్ । ఏవఞ్చ విభక్తౌ న లక్షణా లిఙ్గాదేస్త్వపూర్వే క్వాప్యనుశాసనం నాస్తీతి లోకే క్రియాకార్యత్వే న లక్షణా ఏవఞ్చ తృతీయాయా అపి లక్షణయా న కర్మత్వాదౌ ప్రయోగః సామాన్యతః సాధు। " "కర్తృకరణయోస్తృతీయే" "త్యనుశాసనబలాత్ । వ్యత్యయేఽపి చ సాధుత్వమనుశాసనాన్తరబలాత్। తస్మాద్ యది సమాసో నానుశిష్యేత తదా తస్య లోకే సాధుత్వం న జ్ఞాయేత ప్రత్యుత గావ్యాదిశబ్దవదపశబ్దత్వైవ స్యాత్ । యది చ " "విభాషేతి" " సూత్రం న ప్రణీయేత తదా తథాభూతేఽర్థే సమాసస్యైవ సాధుత్వం జ్ఞాయేత న వాక్యస్య తదభిధానశక్తస్యాపి శైవాల ఇవ పఙ్కజాదేః । విభాషాశబ్దః సమాస-విగ్రహయోః

సాధుత్వజ్ఞాపనార్థో న తు వికల్పేన సమాసస్య సాధుత్వబోధకః । అవాచకః శబ్దః
సమాసోఽతోఽసాధుర్ధావ్యాదిపదవత్ , వాక్యమేవ వాచకత్వాత్సాధ్వితి శఙ్కాం తుల్యార్థౌ వాక్య-
సమాసావితి బోధయద్విభాషాపదమేవ నిరాకరోతి। న చ సాధుత్వాదేవ శక్తత్వమ్ ,
అన్యలభ్యత్వేన శక్తినిరాసాత్ తిజన్తసుబన్తయోర్వ్యభిచారాచ్చ । తత్ర హి సముదాయే
సాధుత్వం ప్రత్యేకం శక్తిరసాధుత్వఞ్చ । నను నామార్థయోః రాజసమ్బన్ధి-
పురుషయోర్విభకిం్త వినా అన్వయాభావాద్రాజసమ్బన్ధిపురుషాప్రతీతేః విభక్తేః
ప్రకృత్యర్థగతస్వార్థబోధకత్వవ్యుత్పత్తేశ్చ రాజసమ్బన్ధిపురుషే సమాసస్య శక్తిరేవ , ఏవం
బహుబ్రీహి-కర్మధారయాదావపి సార్థకత్వేఽపి ప్రాతిపదికత్వవిధా" "నమర్థవదాది" "సూత్రస్య
ప్రపఞ్చ ఇతి చేత్ । ఉచ్యతే । " "నీలం ఘటమానయే" "త్యాదౌ
నామార్థయోర్విశేషణవిశేష్యోరన్వయబోధే ఆకాఙ్క్షాదికమేవ హేతుర్న తు విశేషణవిభక్తిరపి
నీలస్య ఘటకర్మత్వాభావాత్ శబ్దాత్తథాఽననుభవాచ్చ , నీలవిశిష్టస్య కర్మత్వం
విభక్త్యర్థబహిర్భావేనైవ నీలఘటయోరన్వయబోధే స్యాన్న త్వన్యథా । న చ విభకిం్త వినా
సమస్యమానపదానాం సాధుత్వన్నేతి వాచ్యమ్ । విభకిం్త వినాపి సమాసస్య
సాధుత్వానుశాసనాత్ । తస్మాన్నామార్థయోరన్వయబోధే విశేషణవిభక్తిః సాధుత్వార్థా న తు
కర్మత్వోపనాయికా । ఏవఞ్చ రాజసమ్బన్ధిపురుషస్య విభకిం్త వినాపి పురుషపదాదుపస్థితిః
। అత ఏవ తాదృశపురుషపదార్థే విభక్త్యర్థాన్వయః । యది చ విభక్తిబలాత్ క్రియాన్వయో
నీలమిత్య" "స్యారుణయా" "న్యాయాదార్థః సమాజస్తథాపి రాజసమ్బన్ధిపురుషయోః
క్రియాన్వయాదార్థః సమాజోఽస్తు । న చ రాజసమ్బన్ధినః కర్మత్వేనానుపస్థితేర్న క్రియాన్వయ
ఇతి వాచ్యమ్ । సమస్యమానపదార్థాన్వయార్థం సమాసాద్విభక్త్యనుశాసనమతో విశేషణేఽపి
విభక్త్యర్థాన్వయాదన్యలభ్యే శక్త్యభావనియమాత్ । సమాసాన్నిరర్థకాద్విభక్తిశ్చ
సమస్యమానపదార్థమాత్రగతమేవ స్వార్థమాహ తథైవ వ్యుత్పత్త్యన్తరకల్పనాత్
సమాసేష్వనన్తశక్తికల్పనాతో లఘుత్వాత్ । యద్వావిభక్తేః
సన్నిహితపదార్థగతస్వార్థబోధకత్వమతో
బహువ్రీహ్యాదావన్వయబోధపూర్వకోత్తరపదలక్షణాయాం షష్ఠీతత్పురుషే చ
విభక్తిసన్నిహితోత్తరపదార్థగతస్వార్థబోధకత్వం , విభక్తిసన్నిహితపదస్యార్థశ్చ ముఖ్యయా
లక్షణయా వా । ఏవం నీలోత్పలమానయేత్యాదౌ కర్మధారయే విభకిం్త వినైవ
నామార్థయోరన్వయబోధానన్తరం విశిష్టస్య కర్మత్వేన క్రియాన్వయః। కర్మధారయే తు న
శక్తిర్న వా లక్షణా తాభ్యాం వినాపి వివక్షితార్థాన్వయబోధోపపత్తేః । నను నీలఘటయోః
సామానాధికరణ్యప్రతీతేస్తత్ర లక్షణైవ అన్వయప్రకారత్వాదినా చ తస్య భానే రాజపురుషాదౌ
షష్ఠర్థోపస్థితిరపి తథాస్తు । అత్ర బ్రూమః । కర్మధారయే సామానాధికరణ్యం నామార్థయోరభేదో
వా గుణగుణినోః సమవాయో వా అనుభూయతే స చాన్వయ ఏవ న త్వన్వయప్రతియోగీ
అతోఽన్వయప్రతియోగినోరుపస్థితిర్నామపదాత్ శక్త్యైవేతిన తదర్థం లక్షణా । " "రాజపురుష"
" ఇత్యత్ర తు రాజసమ్బన్ధిపురుషయోరన్వయోఽనుభూయతే
రాజసమ్బన్ధినశ్చాన్వయప్రతియోగిన ఉపస్థితిర్న రాజపదే షష్ఠ్యర్థలక్షణాం వినా రాజ్ఞః

పురుషం రాజసమ్బన్ధినం పురుషం రాజపురుషమానయేత్యాదౌ పర్యాయత్వాత్ ।
రాజసమ్బన్ధినః పురుషేఽన్వయోఽనుభూయతే రాజమ్బన్ధీ అన్వయప్రతియోగిత్వేన । ఏవఞ్చ
బహువ్రీహౌ సర్వపదానాం షష్ఠీతత్పురుషే పూర్వపదస్యాన్యపరతయా లాక్షణికత్వాత్తాభ్యాం
కర్మధారయో బలవాన్ తత్ర సర్వేషాం పదానాం స్వార్థపరతయా ముఖ్యత్వాత్। అతఏవ
ఏతయా ఋచా నిషాదస్థపతిం యాజయేదిత్యత్ర కర్మధార ఏవ ముఖ్యత్వే శబ్దస్వరసాత్
షష్ఠీతత్పురుషే చ షష్ఠ్యర్థలక్షణాపత్తేః ।
ఏవఞ్చేశ్వరనిషాదప్రతీతేస్తస్యైవాధికారాత్తదపూర్వేణ స్వనిర్వాహకతయైవేశ్వరనిషాదస్యైవ
యాగానుకూలవిద్యాప్రయుక్తిరాక్షిప్యతే , అన్యథా ముఖ్యార్థహానిప్రసఙ్గాత్ । నన్వత్ర
షష్ఠ్యర్థలక్షణయా లబ్ధవిద్యాస్తైవర్ణికఏవ నిషాదానామీశ్వరోఽధికారీ బోధ్యతే న
తీశ్వరనిషాదోఽక్లృప్తవిద్యాప్రయుక్తికల్పనాతః షష్ఠ్యర్థలక్షణాయా లఘుత్వాదితి చేత్ ।
ఉచ్యతే । ముఖ్యార్థాన్వయాధీనకల్పనాగౌరవేణ ముఖ్యార్థో న హీయతే కిన్తు బాధకం వినా
ముఖ్యార్థాన్వయబోధస్య ప్రాథమికత్వాత్తదనురోధేన తదుపపదాకం కల్ప్యతే ఫలముఖఞ్చ
గౌరవం న దోషాయ ప్రమాణవతో గౌరవస్య న్యాయ్యత్వాత్ । న చాక్లృప్తకల్పనాప్రసఙ్గఏవ
ముఖ్యార్థన్వయే బాధకః , అక్లృప్తస్య ప్రాగనవగమాత్ ముఖ్యార్థాన్వయబలాదేవ తదవగమే
ఉపజీవ్యవిరోధాత్ । అన్యథా ప్రతీతానుపపత్తిబలాత్ కల్పనా క్వాపి న స్యాత్
అక్లృప్తకల్పనాగౌరవేణ కల్పకస్య బాధితత్వాత్ । అథ శూద్రస్య
వేదపాఠనిషేధాదీశ్వరనిషాదోఽధికారీ బోధయితుం న శక్యత ఇతి ముఖ్యే బాధకాన్న
కర్మధారయః । న చేశ్వరనిషాదే విధిబలాద్వేదపాఠనిషేధ ఏవ బాధ్యత ఇతి యుక్తమ్ ।
షష్ఠ్యర్థలక్షణయా అబాధే సమ్భవతి నిషేధకవేదబాధకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాదితి చేత్ ,
న, సామాన్యనిషేధస్య తద్విశేషవిధానే తదితరపరత్వాత్ । యథా " "న
హింస్యాత్సర్వాభూతాని శ్వేతం ఛాగమాలభేతేత్యత్ర" " । ఏవం నిషాదపదస్య ముఖ్యత్వే
శూద్రపదే సఙ్కోచమాత్రమ్ । శూద్రపదస్య నిషాదపరత్వే నిషాదపదస్య ముఖ్యత్వబాధ ఏవ ।
యద్యపి సఙ్కోచేఽప్యేకదేశబాధ ఏవ తథాపి సఙ్కోచేఽద్వయోరపి
ముఖ్యత్వరక్షణాదబాధాచ్చ సఙ్కోచ ఏవ జ్యాయాన్ । అన్యే తు నాత్ర షష్ఠ్యర్థోలక్ష్యతే
అనుపపత్త్యభావాత్ । అతః సమాసస్య షష్ఠ్యర్థమన్తర్భావ్య శక్తిరేవ । అన్యథా కర్మధారయేఽపి
పదార్థసామానాధికరణ్యప్రతీతేః తత్రాపి లక్షణేతి తుల్యమ్ । అథాన్వయప్రకారతయా
సామానాధికరణ్యప్రతీతేర్న తత్ర లక్షణా , తర్హి షష్ఠ్యర్థేఽపి తథైవ న లక్షణా ।
నచాన్వయప్రకారతయా నియమతోవిశేషోపస్థితౌ ప్రమాణం తస్మాదుభయత్ర సమాసస్యైవ
బోధకత్వమ్ , కర్మధారయే తు బలవత్త్వముత్సర్గతః సామానాధికరణ్యస్యోచితత్వాత్ ।
నిషాదస్థపతౌ తు స్థపతిపదార్థస్యేశ్వరస్య ప్రతియోగ్యపోక్షత్వాత్తత్పూరణసమర్థః
షష్ఠీతత్పురుష ఏవ నిష్ప్రతియోగికే కర్మధారయః నీలోత్పలమిత్యాదావుత్పలస్య
నిష్ప్రతియోగికత్వాత్ । తథాచ నిషాదేశ్వరస్యాధికారః , ఐశ్వర్యస్య సజాతీయాపేక్షత్వాత్ ।
నరపతిపదాన్నరపతేర్నరస్యేవ నిషాదస్థపతిపదాన్నిషాదస్యేశ్వరస్య ప్రతీతేరితి । తన్న ।
రాజవాహనాదౌ పూర్వపదే షష్ఠ్యర్థలక్షణయైవ రాజసమ్బన్ధిప్రతీతేః సమాసే శక్త్యభావాత్
అనుపపత్తిరుక్తైవ । " "ఉపకుమ్భమి" "త్యాదావ్యయీభావో౨" "ర్ధపిప్పలీ" "త్యాదిశ్చ

తత్పురుషః పూర్వపదార్థప్రధాన ఏవ కుమ్భస్య సమీపే పిప్పల్యాఅర్థే
తాత్పర్యాదతస్తత్రోత్తరపదే షష్ఠ్యర్థలక్షణా న తు సమాసే శక్తిః । నఞ్సమాసే
అబ్రాహ్మణమానయేత్యత్ర పర్యుదాసే పూర్వపదే నఞి ఉత్తరపదార్థసదృశే క్షత్రియే లక్షణా ।
" "అఘటః పట" " ఇత్యాదౌ చ ప్రసజ్యప్రతిషేధార్థే నఞి సామానాధికరణ్యాదభావవల్లక్షణా
వ్యాసేఽపి " "న ఘటః పట" "ఇత్యాదౌ యథా " "శుక్ల పట" " ఇత్యత్ర శుక్లవల్లక్షణా । " "న పచతీ"
"త్యాదౌ క్రియాసమ్బన్ధే " "భూతలే న ఘట" " ఇత్యాదౌ ప్రసజ్యప్రతిషేధే నఞోముఖ్యార్థతా
సుబన్తసమ్బన్ధేఽపి న సమాసః విభాషాధికారాద్వికల్పేన సమాసానుశాసనాత్ । " "యజతిషు చ
యేయజామహం కరోతి నానుయాజేష్విత్యత్ర పర్యుదాసే నఞ్ తేనాయమర్థః యజతిషు
యాగేషు నానుయాజేషు అనుయాజవ్యతిరిక్తేషు , యే యజామహ ఇతి మన్త్రం కరోతి । అథ
నానుయాజేష్విత్యత్ర న పర్యుదాసే నఞ్ । తదా హి పదద్వయస్యాన్యపరత్వం
స్యాత్సమాసాపత్తిశ్చ। తస్మాదనుషఙ్గాత్ కరోతినా నఞోఽన్వయాత్ ప్రసజ్యప్రతిషేధః ।
తేనానుయాజేషు యే యజామహ ఇతి మన్త్రం న కరోతీత్యర్థః । ఏవఞ్చ నానుయాజేష్వితి
పదద్వయస్య నాన్యపరతా న వా నఞో ముఖ్యార్థత్యాగః సమాసాభావేన సాధుతా చ ఇతి చేత్ ,
న । సమాసస్యానిత్యత్వాత్ నానుయాజేష్వితి వాక్యే పర్యుదాసే నఞ్ । న చైవం
వాక్యవృత్తిపదత్వాన్నఞోఽన్యపరత్వాభావః , " "గౌర్వాహీక" " ఇత్యాదౌ వాక్యేఽపి
గవాదిపదస్యాన్యపరత్వాత్ । యది చ ప్రసజ్యప్రతిషేధే నఞ్ తదా
మన్త్రవిధాయకతన్నిషేధయోర్విరుద్ధార్థత్వేన వాక్యభేదాపత్తిః తస్మాత్
ప్రథమప్రతీత్తైకవాక్యతాబలాదేకవాక్యత్వే సమ్భవతి వాక్యభేదస్యాన్యాయ్యత్వాత్ నఞ్పదే
లక్షణా కల్ప్యతే న తు నఞ్పదే ముఖ్యత్వానురోధాదేకవాక్యతాత్యాగః । న హి పదార్థానురోధేన
వాక్యార్థకల్పనం కిన్తు వాక్యార్థానురోధేన పదార్థకల్పనా । ఏవఞ్చ కేవలం నాస్త్యేవ
నఞ్పదాదేవ సర్వత్ర సమాసానిత్యత్వేన ప్రయోగోపపత్తేః । అన్యథా ప్రసజ్యప్రతిషేధే నఞ్ న
స్యాదేవ నపదేనైవ గతార్థత్వాత్ । అమానోనా ఇత్యత్రాపదమేవ నిషేధవాచకం
సమాసవాక్యభేదేన నఞో ద్వైవిధ్యాద్వా తథాభిధానమ్ । ఇతరేతరద్వన్ద్వే చ ధవఖదిరౌ
ఛిన్ధీత్యాదౌ విభక్త్యుపనీతద్విత్వస్య ధవఖదిరయోః ప్రత్యేకం న యౌగ్యత్వం న వా
సాకాఙ్క్షత్వం ద్విత్వమపి ప్రత్యేకం న యౌగ్యం న వా సాకాఙ్క్షమ్ ఏకత్ర ద్విత్వాభావాత్ । న చ
వ్యాసజ్యవృత్తిత్వేన ద్విత్వమేకాశ్రితమపీతి వాచ్యమ్ । స హి ద్విత్వమాకాఙ్క్షతి ద్విత్వఞ్చ తం
యత్ర ద్విత్వం పరిసమాప్యతే , ఏకస్య తథాత్వే దౌ బహవ ఇత్యేకత్రాపి స్యాత్ అతోన్వదేవ
పదశక్యస్య నాన్వయబోధః బోధే వా ధవద్వయధీః ఖదిరద్వయధీశ్చ స్యాత్ । తస్మాత్పదశక్యే
ద్విత్వాన్వయానుపపత్త్యా సహితావస్థముభయం ద్విత్వాన్వాగమయౌగ్యం తత్సాకాఙ్క్షఞ్చేతి
ఖదిరసహితధవోపస్థితయే ధవపదే సాహిత్యలక్షణా । నను ఖదిరసహితధవస్యైకత్వాత్
ఖదిరసహితో ధవ ఇతివద్ద్వివచనానుపపత్తిః ధవసహితఖదిరసాహిత్యావస్థాలక్షకత్వే చ
తస్యా ఏకత్వాదేకవచనాపత్తిః అవస్థాశ్రయయోరుపసర్జనత్వేన
ద్వివచనాన్వయానుపపత్తిశ్చేతి చేత్ , అత్ర కశ్చిత్ , అస్యాలక్ష్యత్వేఽపి
తదాశ్రయగతస్వార్థబోధకత్వమేవ హి ద్వివచనబహువచనయోః పదవృత్తివైచిత్ర్యాత్
తథైవ వ్యుత్పత్తేః యథా గుణవాచి నీలాదిపదం క్వచిద్గుణమాత్రవాచకం

క్వచిత్తదుపలక్షితద్రవ్యపరమ్ , అన్యథా " "నీలః పట" " ఇతి సామానాధికరణ్యం న స్యాత్
ఏకత్ర వృత్త్యభావాత్ । యత్తులక్షితా సాహిత్యావస్థా స్వాశ్రయముభయం లక్షయతీతి । తన్న ।
లక్షితలక్షణాయాః జఘన్యత్వాత్ । వస్తుతస్తు సాహిత్యాశ్రయః ప్రధానం
సాహిత్యన్త్వవచ్ఛేదకతయా గుణభూతం పదేన లక్ష్యతే తేన
సాహిత్యాశ్రయస్యానేకత్వాద్ద్వివచనబహువచనే భవతః । అత ఏవేతరేతరద్వన్ద్వాః
సర్వపదార్థప్రధానః ధవశ్చ ఖదిరశ్చేతి విగ్రహేణ తథైవార్థవివరణాత్ । సమాహారే తు
సాహిత్యావస్థా ప్రధానం పదార్థో గుణభూతః తేన తస్యా ఏకత్వాద్" "భేరీపటహమి"
"త్యాదావేకవచనమ్ । ధరే ధరిణి చ తాత్పర్యాద్ధ్వన్ద్వయోర్భేదః । అత ఏవ
యుగపదధికరణవచన ఇతరేతరద్వన్ద్వ ఇతి శాబ్దికాః । అధిక్రియత ఇత్యధికరణం
పదార్థస్తేషాం యుగపద్వచనమేకేనైకదోపస్థాపనం తచ్చ న శక్త్యా ఏకపదస్యేతరపదార్థే
శక్త్యభావాత్ । అన్యథేతరపదవైయర్థ్యప్రసఙ్గః ।
అనేకార్థత్వేఽ ప్యేకస్యైకత్రానేకార్థపరత్వాభావాత్ । నాపి పదద్వయం
మిలితముభయోరుపస్థాపకం , మిలితస్య మిలితే శక్త్యభావాత్ । నాపి ద్వన్వ్వే శక్తిరేవ ,
పదలక్షణయైవానేకార్థోపస్థితిసమ్భవాత్ । అత ఏవాఙ్గవాఙ్గకాలిఙ్గశబ్దాద్ద్వన్వ్వే బహుషు
వర్త్తమానాత్ పరస్య తద్రాజస్యాఞాదే। " "తద్రాజస్య బహుషు తేనైవాస్తియాం" " ఇత్యనేన
లోపే అఙ్గవఙ్గ కలిఙ్గా ఇతి భవతి । అన్యథా సాహిత్యలక్షణాంం వినా తేషాం ప్రత్యేకపదస్య
బహుషు వృత్త్యభావాదఙ్లోపే న స్యాత్ । ఘటౌ ఘటా ఇత్యత్రాపి ఘటసహితఘటత్వేన
ద్వివచనబహువచనాన్వయయోగ్యతేతి తదుపస్థితయే ఘటపదే సాహిత్యలక్షణా ।
తదర్థప్రదర్శనార్థం ద్వన్ద్వాపవాదకం సరూపణామేకేశేషానుశాసనమపి। తదుక్తమ్- -"
"సహభావవివక్షాయాం వృత్తిర్ద్వన్ద్వకశేషయోః । క్రమేణార్థప్రతీతౌ హి న స్యాద్ద్వివచనాదికమ్"
"॥

ఇతి । నను స్వరూపద్వయమేవ సాహిత్యమతిరిక్తస్యాభావాత్ । స్వరూపయోశ్చ
ధవపదాదుపస్థితౌ యుగపద్వృత్తిద్వయవిరోధః । న చాజహత్స్వార్థా , సాధారణరూపాభావాత్
। ఏకక్రియాన్వయిత్వమేకాన్వయప్రకారత్వమ్ అపేక్షాబుద్ధివిశేషవిషయత్వాదికం
ద్విత్వాన్వయాత్ పూర్వమవిద్యమానమప్రతీతఇ్చ ధవఖదిరావితి హి ప్రతీతిః న తు
రూపాన్తరేణ । న చ ధవపదస్య ఖదిరే స్వార్థసమ్బన్ధో లక్షణబీజమస్తీతి చేత్ , న । సాహిత్యం
హి తుల్యద్వారతా సా చ
ధాతూపనీతఫలానుకూలసజాతీయవిజాతీయవ్యాపారప్రచయస్యైకరూపస్తుల్యః సమ్బన్ధః।
ద్వన్వ్వేఽన్యోన్యసమ్బన్ధోఽప్యయమేవ । ధవఖదిరౌ ఛిన్దీత్యత్ర ఛిదానుకూలో యావాన్
వ్యాపారః స తయోస్తుల్య ఏవ భాసతే చ । అత ఏవ స్వర్గకామాదౌ పత్నగ్రిః
సహత్వేనానుప్రవేశేఽపి న ద్వివచనాపత్తిరేకత్వవిరోధో వా అతుల్యద్వారకత్వాత్
దమ్పత్యోరేకరూపసజాతీయ-విజాతీయవ్యాపారప్రచయసమ్బన్ధరూపసాహిత్యాభావాత్ ।
ఏవం ఛిదానుకూలతుల్యవ్యాపారత్వేన సాహిత్యరూపేణ
శక్యలక్ష్యసాధారణేనాజహత్స్వార్థలక్షణయా ధవపదాదుపస్థితే ధవఖదిరరూపే

విభక్త్యర్థద్వితాన్వయః ధవపదార్థస్యే ఖదిరేణ సమ్బన్ధోఽపి తుల్యద్వారత్వమేవ । న చాస్య లక్ష్యత్వాన్న సమ్బన్ధరూపతేతి వాచ్యమ్ । అజహత్స్వార్థాయాం హి యేన రూపేణ లక్ష్యతా స ఏవ సమ్బన్ధః యథా ఛత్రికాకపదయోః ఛత్రిఘటితసమూహవర్తిత్వం ద్ధ్యుపాతకత్వఞ్చ లక్ష్యమేవ సమ్బన్ధః । న చైవం ఖదిరపదవైయర్థ్యం లక్షణాయాం లక్షణీయపదానుపయోగాదితి వాచ్యమ్ । ఖదిరపదం వినా న నియతా ఖదిరోపస్థితిరితి సాహిత్యాశ్రయద్వితీయవిశేషజ్ఞాపనాయ పదసార్థకత్వమ్ అన్యథా లక్షణావిరహేణ ధవద్వయధీప్రసఙ్గాత్ । అత ఏవగ్నీషోమీయే అగ్నీషోమౌ దేవతే ఇతి ద్వితాన్వయబలాదేవ సాహిత్యావస్థయోః సాపేక్షయోర్దేవతాతత్వం ద్వన్ద్వే ఆద్యం పదం లక్షకం ప్రాథమ్యాత్ ద్ధితీయం పదం సహిత్యనిరూపకాకాఙ్క్షితసమర్థకం ముఖ్యమేవ ఉభయోరముఖ్యార్థత్వే హేతత్వభావాత్ । అన్యే తు ద్వితీయపదేఽపి లక్షణా సమభివ్యాహృతవిభక్త్యర్థాన్వయానురోధాత్। అన్యథా సమభివ్యాహారభఙ్గాపత్తేః పదార్థగతస్వార్థబోధికా హి విభక్తిః । న చ సమాసే పదమన్యదస్తి , సమస్యమానపదాత్ సమాసే శక్త్యభావాత్ , తేన ధవపదార్థగతం ఖదిరపదార్థగతఞ్చ ద్వితం తన్త్రేణ విభక్తిరాహ, అతోధవపదవత్ ఖదిరపదేఽపీతరసమ్బన్ధావస్థస్వార్థపరతా ప్రాతిపదికార్థే ఇతరపదార్థాన్వయస్య విభక్త్యర్థగర్భత్వాదుభయపదార్థగత ఏవ ద్వితకర్మత్వే విభక్తిరాహ । న చ ద్వయోః సహితావస్థస్వార్థపరత్వే ధవద్వయం ఖదిరద్వయఞ్చ వాక్యార్థేఽన్వీయేత న త్వేకో ధవః ఖదిరశ్చేతి చతుష్టయాపత్తిరితి వాచ్యమ్ । పదద్వయేన హి సహితయోరేకమేవ సాహిత్యం లక్ష్యతే । తచ్చ న చతుష్టయవృత్తి। అపరే తు ద్వితీయపదం ఫలతోఽనువాదకం యథాన్వితాభిధానే ఏకం పదమ్ । అత ఏవ సముచ్చయే అన్వాచయే చ తయోః సాహిత్యానవగమాన్న ద్వివచనబహువచనే న వా ద్వన్ద్వః । యద్యపి చార్థమాత్రేే ద్వన్ద్వానుశాసనం తథాపి యత్రాన్యోన్యసాహిత్యాన్వయపూర్వక ఇతరేతరపదార్థాన్వయస్తత్ర సమాసః సాధుస్తేనేతరేతరయోగసమాహారయోస్తత్రాభావాత్ సమాసః । సముచ్చయే అన్వాచయే చ న తథా । అసమ్బద్ధ ఏవ ఏకైకశః క్రియాన్వయాత్ । ఏవం ""ధవం ఖదిరఞ్చ ఛిన్ధీ" "త్యాదౌ సముచ్చయే తుల్యవదసమ్బద్ధయోః క్రియాన్వయధీః పశ్చాత్తు తయోరేకరూపసజాతీయ-విజాతీయవ్యాపారప్రచయయోగిత్వం సాహిత్యఞ్చకారాదవగమ్యతే । క్రియాభేదేఽన్వాచయః యథే" "న్ధనమాహర్తుం వనం వ్రజ శాకమప్యానేష్యసీ" "తి । గౌశ్చాశ్చేతి ద్వన్ద్వసమానార్థకం వాక్యమేవ సాహిత్యం పరమనేన న స్పోరితం ద్వివచనబహువచనయోరేవ తద్వ్యఞ్జకత్వాత్ । యత్తుద్వితాన్వయార్థం తదన్వయయోగ్యార్థోపనయనం అపేక్షాబుద్ధివిషయత్వావస్థయా చ ద్వితాన్వయ ఇత్యపేక్షాబుద్ధివిషయత్వావస్థస్వార్థపరతాస్తు ఇదమేవ చ సాహిత్యం న త్వేకక్రియాన్వయః తస్య చ విభక్త్యైవ బోధితత్వాత్ । ఏకక్రియాన్వయాభావేఽపి చ ద్వితాన్వయదర్శనాదితి ।తన్న । అపేక్షాబుద్ధివిశేషవిషయత్వార్థమప్యేక ఉపాధిరవశ్యం వాచ్య ఇతి తథైవ లక్షణాయా యుక్తత్వాత్ లాఘవాత్ । న చ వినా లక్షణమప్యన్యసమ్బన్ధస్య సతః సాపేక్షస్య క్రియాన్వయోఽపి విభక్త్యా బోధ్యత ఇతి । అత్రోచ్యతే । ఏకస్మృత్యారూఢపదద్వయాత్ స్వస్య శక్త్యా స్వసాన్వార్థయోరేకదా స్మృతిసమ్భవాదనేకస్మృత్యర్థం న సాహిత్యే లక్షణా

ఏకైకమాత్రగోచరసంస్కారద్వయాధి పదయోస్తదర్థయోశ్చైకా స్మృతిరిత్యనుభవసిద్ధమ్
ప్రత్యేకేన్ద్రియసంయోగాత్ సమూహాలమ్బనమివ । అన్యథా ద్వన్ద్వే న లక్షణా న వా తయా
అనేకస్మృతిః పదయోస్తదర్థయోశ్చైకస్మృత్యభావాత్ । ఏవఞ్చ పదద్వయాదుపస్థితే
ధవఖదిరాదిస్వరూపే విభక్త్యా ద్వితాన్వయబోధ్యతే । యథేన్ద్రియసన్నికృష్టే జ్ఞాతే వా
ధవఖదిరాదిస్వరూపే ప్రత్యక్షేణ ద్వితత్వం బోధ్యతే । న చ తత్ర తయోః స్వరూపాతిరిక్తం
తుల్యద్వారత్వాదికం సాహిత్యమస్తి జ్ఞాయతే వా తథా విభక్త్యాపి విలక్షణస్వరూపే ద్వితత్వం
బోధ్యతే । ఉభయోర్ద్వితాన్వయబోధకత్వే విశేషాభావాత్ । నను యోగ్యతావచ్ఛేదకరూపేణోపస్థితే
ఇతరపదాదన్వయబోధః సాహిత్యాశ్రయత్వేన చ ధవఖదిరౌ తథా న ప్రత్యేకం
ఛిద్రేతరత్వవిశిష్టే ఘటపదస్య లక్షణేతి చేత్ , న। ఉపస్థితే యోగ్యేఽన్వయబోధోఽధికస్య
గురుత్వాత్ । ఘటపదాదపి యోగ్యస్యాన్వయో బోధ్యతే న తు ఛిద్రేతరత్వేనేత్యుక్తమ్ ।
స్యాదేతత్ । పదద్వయాత్ స్వస్వశక్త్యా ఏకదా స్మృతేనైకత్ర ఇతరపదార్థస్య విభక్త్యర్థస్య
చాన్వయబోధో న స్యాత్ ఇతరపదార్థే ఇతరపదానాం నామార్థే విభక్తీనాం
స్వార్థాన్వయబోధకత్వమితి వ్యుత్పత్తేః వ్యాప్తేశ్చ । అనేకఞ్చ న పదార్థో నాపి నామార్థః
మిలితపదద్వయే పదత్వనామత్వయోరభావాత్ । అతో ద్వితాన్వయయోగ్యస్య
పదార్థత్వనామార్థత్వనిర్వాహాయ ద్వన్ద్వపదే సాహిత్యలక్షణేతి । తన్న । పదార్థత్వం హి
వ్యుత్త్యా పదోపస్థాప్యత్వం పదతాత్పర్యవిషయత్వం వా । అస్తి చ ద్వన్ద్వే
పదస్యానేకముపస్థాప్యం తత్ర తాత్పర్యఞ్చ తన్నిర్వాహశ్చానేకైకస్మృతిద్వారా లక్షణాయా
పదేన వా స్వస్వశక్త్యా పదాభ్యాం వేతి న కశ్చిద్విశేషః । ఏకపదోపస్థాప్యత్వఞ్చ న పదార్థత్వం
గౌరవాత్ । ఏవం నామార్థత్వమపి తత్తాత్పర్యవిషయత్వమేవ । అథ
పదార్థతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నే విభక్తేః స్వార్థాన్వయబోధకత్వమతోమిలితే తదవచ్ఛిన్నత్వం న
మిలితవృత్తిపదార్థతావచ్ఛేదకే లక్షణాం వినేతి చేత్ , న, ధవఖదిరస్వరూపద్వయస్య
ప్రత్యేకం తదవచ్ఛిన్నత్వమేవ మేలకఞ్చ న స్వరూపద్వయాతిరిక్తం ప్రత్యేక
స్యాయోగ్యత్వాత్ న ద్వితాన్వయః । తథాపి యాదృశే ద్వితాన్వయస్తాదృశే న
తదవచ్ఛిన్నస్తదవచ్ఛిన్నే చ న ద్వితాన్వయ ఇతి చేత్ ,న। స్వరూపద్వయాతిరిక్తస్య
యాదృశపదార్థస్యాభావాత్ । వస్తుతః " "సమభివ్యాహృతపదార్థే విభక్తర్థాన్వయ" " ఇతి
వ్యుత్పత్తిర్లాఘవాన్న తు పదార్థతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నే గౌరవాత్। ననువిభక్తేః
పదార్థతావచ్ఛేదకధర్మవ్యాప్యసఙ్ఖ్యాబోధకత్వం ద్వద్వాదన్యత్ర తథా వ్యుత్పత్తేరితి
ఉభయగతపదార్థతావచ్ఛేదకే సాహిత్యే లక్షణేతి చేత్ , న ।
పదార్థతావచ్ఛేదకధర్మసమానాధికరణస్వార్థబోధకత్వే విభక్తివ్యుత్పత్తిర్లాఘవాత్ నతు
సామానాధికరణ్యే నియమాంశేఽపి ప్రవిశతి గౌరవాత్ । నన్వేవం ఘటావానయ పటఞ్చేత్యత్ర
ఘటత్వసమానాధికరణం ద్వితం సమభివ్యాహృతే పటేఽపీతి తమాదాయాన్వయబోధః
స్యాదితి చేత్ , న । విభక్తీనాం యోగ్యతాదిమత్ప్రకృత్యర్థగతస్వార్థాన్వయబోధకత్వం
వ్యుత్పన్నమ్ । న చ ఘటావిత్యత్ర పటపదం ప్రకృతిః । ధవఖదిరావిత్యత్ర ధవపదం
వ్యవహితమపి విభక్తిసమభివ్యాహృతమేవ తదన్తర్భావేనైవ సమాసస్య ప్రాతిపదికత్వాత్
విభక్త్యర్థాన్తర్భావేనైవ నామార్థస్య క్రియాన్వయిత్వాత్ ।

విభక్తేరేకపదార్థమాత్రగతసఙ్ఖ్యాభిధాయకత్వం నానాపదార్థగతసఙ్ఖ్యాన్వయబోధకత్వఞ్చేతి చేత్, న । ఆద్యే ఏకమాత్రపదయోరుత్పత్తావధికత్వాత్ ద్వితీయేఽన్వయాబోధకత్వే యోగ్యతావిరహస్యోపాధికత్వాత్ । న చైకధర్మావచ్ఛేదకం వినా యది స్వరూపద్వయే ద్విత్వాన్వయస్తదా ధవఞ్చ ఖదిరఞ్చేత్యత్రైవ వాక్యభేదః స్యాత్ ద్విత్వవిశిష్టైకార్థాప్రతిపాదకత్వాదితి వాచ్యమ్ । ఆనయనాన్వితద్విత్వవిశిష్టైకార్థబోధకత్వాత్ । ధవఖదిరావితి చ న వాక్యం క్రియాయాః ప్రత్యేకమన్వయే వాక్యభేద ఇత్యపి న లక్షణాపక్షేఽపి ప్రత్యేకమేవ క్రియాన్వయిత్వాత్ గమనాదిక్రియాయా వ్యాసజ్యవృత్తిత్వాభావాత్ । తద్రాజానాన్తు ప్రత్యేకం తేనైవ బహుషు వర్తమానాత్పరస్యాఞ్ఆదేర్లోపో భవతి తద్రాజస్య బహుషు తేనైవేతి వచనాత్ న తేవకత్వబోధకాత్ । అత ఏవాఙ్ఆనామపత్యాని రాజానో వా అఙ్ఇతి ఇత్యుదాహరణం అఙ్ఆనామపత్యం రాజా వా ఆఙ్ఇతి ప్రత్యుదాహరణం వృత్తికారోదర్శయతి స్మ, తస్మాన్నానాపదాదప్యుపస్థితేఽనైకత్ర ద్విత్వాన్వయ ఇతి నానేకోపస్థిత్యర్థం సాహిత్యలక్షణా । అత ఏవ ""చన్ద్రే కలఙ్కః సుజనే దరిద్రతా వికాశలక్ష్మీ కమలేషు చఞ్చలా । ముఖాప్రసాదః సధనేషు సర్వదా యశోవిధాతుః కథయన్తి ఖణ్డితా ॥

ఇత్యాదావేకైకస్మృత్యారూఢనానాపదజనితైకస్మృతివిషయేషు కలఙ్కాదిషు బహుత్వాన్వయబోధః మేలకోపస్థాపకస్య ద్వన్ద్వస్య తత్రాభావాత్ తత్కల్పనే మానాభావాత్ ఏకవచనాన్తానాం వాక్యేఽనన్వయప్రసఙ్గాచ్చ । ననూవం ధవఖదిరౌ ఛిన్ధీత్యత్ర తయోశ్ఛేదానుకూలవ్యాపారవత్త్వం సాహిత్యం న ప్రతీయేతేతి చేత్ , న, ద్విత్వాన్వయబోధాత్పూర్వం తన్న ప్రతీయత ఏవ తదుత్తరన్తు విభక్త్యా క్రియాపదేన చ సమ్భూయ ఛేదానుకూలసజాతీయవిజాతీయవ్యాపారప్రచయస్య తుల్య ఏవ సమ్బన్ధో ధవే ఖదిరే చ బోధ్యతే యథా ధవం ఛిన్ధి ఖదిరఞ్చేతి సముచ్చయేన । న చైవం ద్వన్ద్వసమానార్థత్వేన సముచ్చయేఽపి సమాసః స్యాదితి వాచ్యమ్ । ద్వన్ద్వే యుగపదుపస్థితే ద్వయే ఏకదా క్రియాన్వయబోధే తాత్పర్యం తేన తత్ర సమాసః సముచ్చయే క్రమేణోపస్థితే క్రమేణ క్రియాన్వయబోధే తాత్పర్యమిత్యసమాసః । అన్వాచయేఽప్యేవమ్ । కిఞ్చ యది తుల్యవ్యాపారత్వేన సాహిత్యేన ద్వయోరుపస్థితిః పదార్థతా చ తదా తుల్య వ్యాపారౌ సహితౌ వా గచ్ఛత ఇతి ధీః స్యాత్ న తు చైత్రమైత్రావితి పదార్థతావచ్ఛేదకరూపేణ పదార్థే విభక్తేః క్రియాపదస్య చాన్వయబోధకత్వవ్యుత్పత్తేర్వ్యర్థత్వేన యథా దధ్యుపఘాతకత్వేన కాకాదేరితరపదార్థాన్వయః సహితావస్థచైత్ర-మైత్రత్వేనోపస్థితౌ ప్రత్యేకం ద్విత్వయానుపపత్తిరవృత్తిద్వయవిరోధఞ్చ। అపి చ మైత్రో గచ్ఛత ఇత్యత్ర గమనస్య వ్యాసజ్యవృత్తిత్వాభావాత్ చైత్రత్వేన గమాననన్వయార్థం చైత్రపదాత్ చైత్రత్వేన ద్విత్వాన్వయార్థం మైత్రసహితచైత్రత్వేనోపస్థితౌ యుగపద్వృత్తిద్వయవిరోధః సహితావస్థే చ గమనకర్తృత్వాభావాత్ ఆఖ్యాతార్థసఙ్ఖ్యాన్వయోఽపి న సహితావస్థే । న చ సహితత్వేనోపస్థితే పదార్థైకదేశే చైత్ర మైత్రే చ ధాత్వర్థగమనాన్వయ ఇతి వాచ్యమ్ । "సహితో గచ్ఛతీతి" ధీప్రసఙ్గాత్ । న చ ధాత్వర్థగమనే ఆఖ్యాతార్థద్విత్వాన్వయః

సామానాధికరణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాత్ సుబన్తతిఙన్తయోరేకసంఖ్యాభిధాయకత్వాత్ । ఏవం "
"గర్భాభుఞ్జత ఇత్యత్ర భోజనస్యైకకర్తృకత్వనియమాత్ అనేకకర్తృకం భోజనం న సమ్భవతీతి
తన్తవృత్త్యా గర్భత్వేనోపస్థితేఽనేకత్ర సుప్తిర్ఙబహుత్వాన్వయః న తు సహితత్వేనోపస్థితే ।
యత్తు తత్రాపి ధాత్వర్థభోజనగతం బహుత్వమాఖ్యాతేనోచ్యత ఇతి । తన్న ।
తిఙ్న్తసుబన్తయోః సామానాధికరణ్యానుపపత్తేః భోజనానాం సహితత్వేనానుపస్థితేశ్చ । యదా
చానుగతం రూపం వినైవైకైకపదాత్ స్వస్వశక్త్యోపస్థితేఽనేకత్ర యోగ్యతయా
ద్విత్వబహుత్వాన్వయస్తదా సుబన్తతిఙన్తసంఖ్యాన్వయః ప్రాతిపదికార్థే భవతీతి నైతే దోషాః ।
యత్తు సాహిత్యం నోభయానుగతం తుల్యవ్యాపారత్వాదికం తేన రూపేణ
ధవఖదిరయోర్విభక్తిధాత్వర్థాన్వయాప్రతీతేః కిన్తు ప్రత్యేకవిలక్షణం స్వరూపద్వయమేవ
ప్రత్యేకాచ్చోభయమన్యదేవ భవతి హి ద్వయాదన్య ఏకః ధవోన ధవఖదిరౌ తౌ చ న ధవ
ఇత్యనుభవాత్ । తథా చైకమాత్రవాచకేన ద్వయమశక్యం లక్ష్యత ఇతి న వృత్తిద్వయవిరోధః
। ధవపదస్య చ స్వార్థనిరూప్యత్వమేవ లక్ష్యే స్వరూపద్వయే సమ్భన్ధ ఏకనిరూప్యత్వాద్ధ్వస్య ।
అనుగతధర్మం వినాపి ధవపదాదనేకోపస్థితిర్ర్ధవపదాదివ చతుర్థశానామ్ । యోగ్యతయా
విభక్త్యర్థస్య స్వరూపద్వయే ధాత్వర్థస్య చ ప్రత్యేకమన్వయ ఇతి ।తన్న । ఉక్తరీయా హి
స్వస్వశక్తా నానాపదజనితైకస్మృతివిషయేఽనేకత్ర ద్విత్వాన్వయబోధసమ్భవాత్ న తదర్థం
సాహిత్యలక్షణా ఘటౌ ఘటా ఇత్యత్ర ద్విత్వబహుత్వాన్వయయోగ్యానేకోపస్థితిః శక్తిత ఏవ
తన్తవృత్త్యా ఘటపదాత్ సమ్భవతీతి న తదర్థం లక్షణా । యథా గ్రహం సమ్మృష్టిత్యత్ర
గ్రహపదాత్తన్తవృత్త్యోపస్థితానేకగ్రహే సమ్మార్ర్గాన్వయః , తర్హి
తత్రానేకగ్రహస్వరూపమాత్రజ్ఞానవదిహాప్యనేకఘటస్వరూపధీః స్యాత్ న తు తేషాం
సహితావస్థత్వధీరితి చేత్ , న। తాం వినాపి ద్విత్వబహుత్వాన్వయయోగ్యోపస్థితేః ।
సహితావస్థత్వేనానేకస్య ద్విత్వబహుత్వాన్వయయోగ్యతేతి చేత్ , న ।
ప్రకృత్యుపస్థితానేకత్వేనైవ తద్యోగ్యత్వాత్ లాఘవాత్ । భవత్వనేకత్ర
ద్విత్వాన్వయబోధస్తేషాం సాహిత్యధీస్తల్లక్షణాం వినా న స్యాదితి చేత్ , న ।
విభక్త్యర్థధాత్వర్థవ్యాపారాన్వయబోధాత్పూర్వమనేకత్ర తుల్యవ్యాపారవత్త్వస్యాప్రతీతేః ।
కిఞ్చైవం న విభక్త్యర్థద్విత్వ బహుత్వాన్వయానుపపత్త్యా లక్షణా కిన్తు
సాహిత్యప్రతీత్యనురోధాత్ । న చైవమపి , ధాతునైవ తుల్యవ్యాపారవత్త్వస్య బోధనాత్
తదన్వయబోధాత్పూర్వం తత్ర్పతీత్యసిద్ధేః । సమాహారే తు " "పాణిపాదం" " " "పఞ్చపూలీ"
"త్యాదౌ తావద్వృత్త్యైకధర్మాభిధానం లక్షణయైవ తదేకత్వాదేకవచనమ్ । తదాహుః శబ్దికాః
సమాహరణం సమాహారోఽనేకస్యైకీకరణమ్ ఏకోధర్మ ఇతి యావత్ । స చైకోధర్మః
సేనావనాదావివ ద్విత్వబహుత్వసఙ్ఖ్యాపేక్షాబుద్ధివిశేషవిషయత్వం వా । విరూపైకశేషే తు "
"పితరా" "విత్యత్రైకస్య పితృద్వయాభావాత్ అగత్యా పితృపదేన జనకదామ్నాత్యే లక్షణా
విభక్త్యుపనీతఞ్చ ద్విత్వం విరూపయోరేవ మాతాపిత్రోరవగమ్యతే , సరూపస్య తు
పితృద్వయస్య మాతృద్వయస్య వైకం ప్రత్యజనకత్వాత్ । శ్వశురావిత్యత్ర శ్వశురపదే
పత్నీజనకదామ్నాత్యే లక్షణా పత్నీజనకద్విత్వఞ్చోక్తన్యాయాత్ పత్నీమాతాపిత్రోరేవ ।

బ్రాహ్మణావానయేత్యత్ర దమ్పతిపూజాప్రకరణే మానాన్తరాద్బ్రాహ్మణాబ్రాహ్మణీపరత్వావగమే
" "పుమాన్ స్త్రియే" "తి విరూపైకశేషత్వాద్బ్రాహ్మణపదే స్త్రీపుంసలక్షణైవానన్యగతికత్వాత్ ।
పుంలిఙ్గత్వన్తు పదార్థైకదేశగతమనూద్యతే । స్త్రీపరత్వాజ్ఞానే న బ్రాహ్మణపదేన తన్తవృత్త్యా
పుంద్వయమేవోచ్యతే న తు స్త్రీపుంసౌ సరూపైకశేషాపేక్షయా విరూపైకశేషస్య లాక్షణికత్వేన
జఘన్యత్వాత్ । యది చ స్వరూపైకశేషేఽపి లక్షణా
తదప్యాకారాన్తపదాత్సద్వితీయపుంబుద్ధౌ ద్వితీయాపేక్షాయాం తత్పదబోధస్య
పుమవరుద్ధత్వాత్ లిఙ్గానురోధాత్ జీబాద్యర్థకల్పనే మానాభావాత్ పున్వ్యయమేవావగమ్యతే న
తు స్త్రీపుంసౌ । శివౌ నమస్కుర్యాదిత్యత్ర నమస్యశివాన్తరాభావాద్విరూపైకశేష ఇత్యగత్యా
శివపదేన శివశ్చ శివా చ లక్షణయోచ్యతే । భ్రాతరౌ పుత్రావిత్యత్రాపి మానాన్తరాత్
స్త్రీపరత్వజ్ఞానే భ్రాతృపుత్రౌ స్వసృదుహితృభ్యామితి విరూపైకశేషాద్భ్రాతృ పదేన
భ్రాతృస్వసారౌ పత్రపదేన పుత్రదుహితరౌ లక్ష్యతే । స్త్రీపరత్వాజ్ఞానే చ తన్తవృత్త్యోక్తయుక్త్యా
భ్రాతృద్వయం పుత్రద్వయమేవోచ్యతే । ననేవం " "క్షౌమే వసానావగ్నీనాదధీయాతామి"
"త్యత్రాప్యాకారాన్తవసానపదాత్ సద్వితీయపుంబుద్ధౌ ద్వితీయాపేక్షాయాం తత్పదబోధ్యస్య
పుమవరుద్ధత్వాత్ టాబాద్యర్థకల్పనే చ హేతుభావాత్ పుంద్వయబుద్ధౌ
పురుషద్వయవిధిరాధానే స్యాత్ వసానపదాత్తన్తవృత్త్యాపి స్త్రీపుంసయోర్జ్ఞానాసమ్భవాత్ ।
న చైవం " "పుమాన్ స్త్రియే" "తి విరూపైకశేషోచ్చేదః , యత్ర తు మానాన్తరాత్ స్త్రీపరత్వధీస్తత్ర
స్త్రీద్వితీయస్య ప్రాతిపదికార్థత్వాత్ । ఉభయసమవేతద్విత్వస్య పుంస్యపి సమ్భవ ఇతి
విభక్త్యా తద్గతసఙ్ఖ్యాభిధానే విరూపైకశేషసమ్భవాత్ । ఇహ తు స్త్రియా ఉపానాయకాభావాత్
ద్వితీయత్వేన స్త్రియా అప్రాప్తత్వాత్ వసానపదస్యోక్తయుక్త్యా తదుపస్థాపకత్వాభావాత్
సరూపైకశేషతైవ స్యాదితి । మైవమ్ । " "క్షౌమే వసానా" "వితత్రత్ర యత్ కర్తవ్యం తదనయా
సహేతి విధినా అగ్న్యాధానే సహత్వేన ప్రాప్తయా పత్న్యైవ పుంసః సద్వితీయత్వాత్ న
త్వప్రాప్తేన పుమన్తరేణ వాక్యభేదాపత్తేః । పుంస్త్వన్తు విభక్త్యా నామార్థగతమేవానుద్యతే న తు
నామార్థైకదేశగతమ్ అన్యసహితావస్థపుమర్థస్యైవ నామార్థత్వాదితి ।

ఇతి శ్రీమధ్వశేషోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దాఖ్యతురీయఖణ్డే సమాసవాదః।

అథాఖ్యాతవాదః । ఆఖ్యాతస్య యత్నవాచకత్వాదచేతనే ""రథో గచ్ఛతీ" "త్యాదౌ ఆఖ్యాతే
వ్యాపారలక్షణా । తథాహి " "పచతీ" "త్యాదావాఖ్యాతస్య యత్నో వాచ్యః పచతి పాకం
కరోతీత్యాదియత్నార్థకకరోతినా సర్వాఖ్యాతవివరణాత్ । వృద్ధవ్యవహారాదివద్బాధకాభావే
వివరణాదపి వ్యుత్పత్తేః । ద్వన్ద్వాదిసమాసస్య విగ్రహేణ వివరణేఽపి విగ్రహార్థే న
శక్తిరన్యలభ్యత్వాత్। కిం కరోతీతియత్నప్రశ్నే పచతీత్యుత్తరస్య యత్నార్థత్వం వినా
అనుపపత్తేరిత్యాచార్యాః । అత్ర వదన్తి ఆఖ్యాతస్య కరోతేశ్చ న యత్నార్థత్వం " "రథో-గచ్ఛతి"
" " "జానాతి" " " "యతతే" " " "నిద్రాతీ" "త్యాదౌ
ధాత్వర్థానుకూలయత్నాభావేఽప్యాఖ్యాతప్రయోగాత్ గమనం కరోతీతి కరోతినా
తత్రాఖ్యాతవివరణాచ్చ తత్ర వ్యాపారస్య కరోత్యర్థత్వే చేతనేఽపి తథా। న చ
తత్రాఖ్యాతకరోత్యోర్గౌణత్వమ్ , ముఖ్యే బాధకాభావాత్ । అత ఏవ ప్రశ్నోత్తరయోర్న

యత్నార్థత్వం కిన్తు కృఇ క్రియావాచిత్వమేవ తేన కిం కరోతీతిక్రియామాత్రప్రశ్నే పచతిగచ్ఛతీతిక్రియావిశేషణోేత్తరమపి సమఞ్జసమ్భవతి । అథ క్రియాజన్యత్వావిశేషేఽపి యత్నజన్యత్వాజన్యత్వాభ్యాం ఘటాఙ్కురయోః కృతాకృతవ్యవహారాత్ తృజన్తకృఇధాతువ్యుత్పన్నకర్తృపదస్య కృత్యాశ్రయవాచకత్వాచ్చ కృఞ్ోయత్నార్థత్వమ్ క్రియామాత్రార్థత్వే కృఇః క్రియాశ్రయః కర్తృపదార్థః స్యాత్ తథాచ కారకమాత్రేఽతిప్రసఙ్గః । ఏవఞ్చ కృఞో యత్నార్థత్వే తేన చాఖ్యాతవివరణాత్ తస్యాపి యత్నోఽర్థః । తదుచ్యతే , కృతాకృతవిభాగేన కర్తృరూపవ్యవస్థయా । యత్న ఏవ కృతిః పూర్వా పరస్మిన్ సైవ భావనా ॥

సైవాఖ్యాతార్థోభావనోచ్యతే ఇతి చేత్ , న। బీజేనాఙ్కురః కృతః స్రగాదినా సుఖం కృతం బీజమఙ్కురం కరోతీతి యత్నం వినాపి వ్యవహారాత్ । కర్తృపదఞ్చ న యౌగికమ్ తథాహి కృఞోేయత్నార్థత్వే తృచశ్చ కృత్యర్థత్వే కర్తృర్థత్వే వా ధాతుప్రత్యయార్థయోః కృత్యోః కృతికర్త్రోర్వా పరమ్పరమనన్వయః కృతౌ కృతిజన్యత్వస్య తద్విషయత్వస్య చాభావాత్ కృతివిశిష్టస్య కృతినిరాకాఙ్క్షత్వాచ్చ । ఏవం కృఇః క్రియార్థత్వే తృచశ్చ క్రియాశ్రయవాచకత్వే తయోః పరమ్పరమనన్వయ ఏవేత్యుభయదర్శనే కర్తృపదం కర్మాదిపదవద్రూఢమేవ । రూఢిశ్చ కృత్యాశ్రయే క్రియాశ్రయే వేత్యన్యదేతత్ । తస్మాత్ కృతాకృతవిభాగేన కర్తృరూపవ్యవస్థయా చ న కృఞోయత్నార్థత్వమితి । కిఞ్చాఖ్యాతస్య కరోతేశ్చ న యత్నార్థత్వమ్ పాకాయ యతతే పాకం కరోతీత్యాదౌ యత్నద్వయస్య యత్నవిషయకయత్నస్య వా ప్రతీతేః ప్రకృతి-ప్రత్యయార్థయోః సామ్యేనాన్వయానుపపత్తేః పౌనరుక్త్యాత్ ఏకత్రైవ విధ్యనువాదదోషాచ్చ । నను ప్రకృతేస్తదర్థత్వేఽపి ప్రత్యయస్య తదర్థత్వం న దోషాయ । ఏకో ద్వౌ బహవః ఇషిషితీత్యత్ర చ వ్యభిచారాత్ । యత్తు ద్వితీయసఙ్ఖ్యేచ్ఛాదికల్పనవదిహాపి ద్వితీయయత్నకల్పనమితి। తన్న ద్వితీయసఙ్ఖ్యేచ్ఛాయత్నాభావాత్ । వస్తుతస్తు ప్రత్యేకం సామర్థ్యావధృతౌ సమేౖదే తూభయోపస్థితేరావశ్యకత్వేఽప్యేకస్యానన్వయేఽప్యదోషాత్ । " "పాకాయయతతే" " " "పాకం కుర్యాది" "త్యత్ర కృత్యర్థకాఖ్యాతే త్వయాపి తథైవాఙ్గీకారదితి చేత్ , న। ఏకో ద్వౌ బహవ ఇత్యత్ర నామార్థస్య విభక్త్యుపనీతసఙ్ఖ్యాన్వయావగమయోగ్యత్వాత్ । లడాదేర్యత్నే సామర్థ్యానవధారణాల్లిఙః " "పచేతే" "త్యత్ర కృతౌ సామర్థ్యావధారణాచ్చ । అథాయత్నార్థకధాతుపరాఖ్యాతస్య యత్నార్థత్వం తేన యతత ఇత్యత్ర నన్వయః అచేతనే చాఖ్యాతప్రయోగో గౌణ ఏవ । న చ వృత్త్యన్తరేణాపి ప్రయోగసమ్భవే శక్తికల్పనా యుక్తా। యద్వా అనుకూలయతేే ప్రవృత్తం పదం తదేకదేశేఽనుకూలమాత్రేే ప్రయుజ్యతే విశుద్ధిమాత్రం పురస్కృత్య బ్రాహ్మణే శ్రోత్రియపదవత్ । అచేతనే చ మధ్యమపురుషోత్తమపురుషౌ న భవత ఏవోపపదయోర్యుష్మదస్మదోశ్చేతనార్థత్వాత్। భవతు వా గౌణ ఏవ లోకస్యాపర్య్యనుయోజ్యత్వాదితి చేత్ , న। అచేతనే ఆఖ్యాతస్య ముఖ్యత్వే బాధకాభావేన గౌణత్వాభావాత్ తస్మాదాఖ్యాతస్యానుకూలత్వేన వ్యాపారో వాచ్య ఇతి భట్టాః తేన చేతనాచేతనయోర్ధాత్వర్థానుకూలవ్యాపారస్య సత్త్వాదాఖ్యాతప్రయోగో ముఖ్య ఏవ । న చైవం పథిశ్రమశయానే పచతీతి స్యాత్ శ్రమశాన్తిద్వారా శయనస్య

పాకానుకూలవ్యాపారత్వాదినివాచ్యమ్। తవ ప్రయత్నవిశేషస్యేవానుకూలవ్యాపారవిశేషస్య వాచ్యత్వాత్ । అన్యథా యత్నవాచ్యత్వేఽపి తణ్డులానుకూలయత్నవతి పచతీతి స్యాత్ । ఏవమచేతనేఽపి కరోతినా ఆఖ్యాతవివరణాత్ కరోత్యర్థోఽపి వ్యాపారవిశేష ఏవ , కథం తర్హి చైత్రః పచతీత్యత్ర పాకానుకూలయత్నవత్ర్పతీతిః , ఆక్షేపాదితి చేత్ , న। ఆఖ్యాతార్థేన వ్యాపారేణ సఙ్ఖ్యయా వా యత్నాక్షేపాత్ తయోః ప్రయత్నం వినాపి సత్త్వాత్ । నాపి కర్త్రా , ద్రవ్యమాత్రస్య కర్తృత్వాత్ , యత్నవతశ్చ కర్తృత్వేన ఆఖ్యాతేన తదభిధానే యత్నస్యాప్యభిధానాత్ । నాపి ధాత్వర్థమాత్రేణ , తస్య ప్రయత్నం వినాపి సత్త్వాత్ । నాపి యత్నోధాత్వర్థః క్రియాయాస్తత్ఫలస్య వా ధాతువాచ్యత్వాత్ । అన్యథా " "పాక" " ఇత్యత్రాపి యత్నానుభవ ప్రసఙ్గాదితి చేత్, న, ధాత్వర్థవిశేషపాకాదినా యత్నాక్షేపాత్తస్య ప్రయత్నం వినాఽనుపపత్తేః । అథ పచతీత్యస్య పాకయత్నవానితి వివరణాద్యత్నార్థతేతి చేత్, తర్హి కర్తర్థతాపి స్యాత్ । న హి పాకయత్న ఇత్యేవ వివరణమ్ । పచతీత్యస్య తాత్పర్యవివరణం తత్ తచ్చాక్షే పేణ నిర్వహతీతి చేత్ , తుల్యం యత్నేపి । కథం తర్హి " "రథో గచ్ఛతి" " " "విద్యతే వ్యోమే" "తి భావనానుభవ ఇతి చేత్ , న । కథఞ్చిత్ , భవనాయాః ధాత్వర్థాన్వయాయోగ్యత్వేన త్వయాపి తత్ర గౌణత్వాభ్యుపగమాదితి । ఉచ్యతే । చైత్రః పచతీత్యత్ర పాకాకూలయత్నానుభవాద్యత్న ఏవాఖ్యాతార్థో లాఘవాత్ న త్వనుకూలో వ్యాపారః యత్నత్వాపేక్షయా వ్యాపారత్వస్యోపాధిత్వేన గౌరవాత్ । న చాచేతనేఽపి ఆఖ్యాతస్య ముఖ్యత్వార్థమనుగతోవ్యాపార ఏవ శక్యః ముఖ్యత్వసమ్భవే త్యాగాయోగదితి వాచ్యమ్ । శక్తిగ్రాహకేన ప్రమాణేన లఘుని శక్తిపరిచ్ఛేదాత్ అచేతనే ప్రయోగస్య వృత్త్యన్తరేణాపి సమ్భవాత్ ముఖ్యత్వార్థం శక్తికల్పనే చ వృత్త్యన్తరోచ్ఛేదః । ఏతేన వ్యాపారవాచకాఖ్యాతస్య యత్నసాధ్యార్థకపచ్యాదిధాతూపలాఘవేన సన్దానేన వ్యాపారవిశేషయత్నోపస్థాపకత్వమితి నిరస్తమ్। యత్న స్యైవ శక్యత్వాత్ । నను యత్నేనాఖ్యాతార్థః పాకత్వేన పాకస్య యత్నసాధ్యత్వానుమిత్యా యత్నలాభాదిత్యుక్తమితి చేత్ , న। చైత్రః పచతీత్యత్ర చైత్రః పాకానుకూలవర్త్తమానయత్నవాన్ ప్రతీయతే, న చ పాకస్య వర్త్తమానయత్నేన వ్యాప్తిరస్తి , అతీతానాగతే వ్యభిచారాత్ । న చ ధాత్వర్థేనానుమితే యత్నే ఆఖ్యాతేన వర్త్తమానత్వాన్వయబోధః సమ్భవతి , యత్నస్యాపదార్థత్వాత్ స్వార్థవ్యాపారస్య వర్త్తమానత్వబోధనేనాఖ్యాతస్య పర్యవసితత్వాచ్చ। అథ చైత్రః పాకానుకూలవర్త్తమానవ్యాపారవానితి శాబ్దబోధానన్తరం చైత్రః పాకానుకూలవర్తమానయత్నవాన్ చేతనత్వే సతి పాకానూకూలవర్త్తమానవ్యాపారవత్త్వాత్ మైత్రవత్ అనుమానం వినా చ పాకయత్నే వర్త్తమానత్వజ్ఞానమాఖ్యాతస్య యత్నే శక్తిభ్రమాదితి చేత్ , న । యత్నాభావకాలేఽపి తజ్జన్యవ్యాపారస్య వర్త్తమానతయా వ్యభిచారాత్ । కిఞ్చ వ్యాపారస్య వాచ్యత్వం తల్లిఙ్గకం వర్త్తమానయత్నానుమానమితి చ కల్పనాద్వయాదవరం యత్నవాచ్యత్వం లాఘవాత్ । న చాచేతనే ఆఖ్యాతస్య వ్యాపారవాచకత్వవధారణాత్ ఏవం కల్పనేతి యుక్తమ్ , గౌణతయా శక్తిభ్రమేణ వా తత్రాఖ్యాతాద్వ్యాపారావగమోపపత్తేః । యత్నవిగమదశాయాం తజ్జన్యవ్యాపారకాలే

పచతీత్యత్ర వర్త్తమానవ్యాపారాభిధానమాఖ్యాతేన లక్షణయా యథా " "రథో" "చ్ఛతీత్యత్ర అతోఽన్యలభ్యత్వాన్న తదనురోధేన వ్యాపారే శక్తిః । అన్యథా తవాపి యత్నకాలే పచతీతి న స్యాత్ । తస్మాల్లడాఖ్యాతం యత్నవాచకం ఆఖ్యాతత్వాత్ లిఙాదివత్ తర్కశ్చోక్త ఏవ । ఏతేనఫలానుకూలో వ్యాపారో ధాత్వర్థః ఆఖ్యాతవాచ్యా సఙ్ఖ్యైవ। తేన " "చైత్రః పచతి" " " "రథోగచ్ఛతీ" "త్యత్ర చైత్రరథయోర్ధాత్వర్థానుకూలవ్యాపారవత్త్వప్రతీతేర్ముఖ్య ఏవ ప్రయోగః, పచతీత్యత్ర యత్నాలాభోధాత్వర్థేనాక్షేపాదితి విక్లిత్త్యనుకూలవ్యాపారస్య యత్నం వినానుపపత్తేరితి గురుమతమపాస్తమ్ । ""పచతీ" "త్యస్య పాకానుకూలయత్న వర్త్తమానత్వస్యాక్షేపాదలాభేనాఖ్యాతార్థత్వాత్ । యత్తు రత్నకోశకారోక్తం ధాత్వర్థోయాపారః ఆఖ్యాతార్థఉత్పాదనా సా చోత్పాదకతా సైవ భావనా పచతీత్యాదౌ ఆఖ్యాతస్య పాకముత్పాదయతీతి వివరణాత్ । ధాత్వర్థోత్పాదనా చ చేతనాచేతనయోరితి సర్వత్రాఖ్యాతప్రయోగా ేముఖ్య ఏవ । " "యతతే" " " "జానాతీ" "త్యాదావపి యత్నం జ్ఞానముత్పాదయతీత్యర్థాత్ । న తు వ్యాపారో యత్నో వాఖ్యాతార్థః। " "యతత" " ఇత్యాదౌ ముఖ్యత్వే సతి గౌణత్వస్యాన్యాయ్యత్వాత్ । ఆఖ్యాతార్థవివరణం కరోత్యర్థోఽప్యుత్పాదకతైవ। ""పాకం కరోతీ" "త్యాదౌ కరోతీత్యస్యోత్పాదయతీతి వివరణాత్ । " "ఘటం కరోతీ" "త్యత్ర కృఞర్థ ఉత్పత్తిరేవావగమ్యతే । అత ఏవ కిం కరోతీతి సామాన్యేనోత్పాదనాప్రశ్నే పచతీతి పాకోత్పాదనావిశేషేణోత్తరమపి సమఞ్జసమ్ । చైత్ర ఉత్పాదయతీత్యత్ర ధాత్వర్థ ఏవోత్పాదనా చైత్రేణాన్వేతి । ఆఖ్యాతార్థ ఉత్పాదనాననిత్వైవోత్పత్తేరుత్పత్త్యభావాత్ । వస్తుతస్తూత్పాదయతీత్యత్ర ధాత్వర్థ ఏవోత్పాదనా అతోఽనుత్పాదనపరధాతూత్తరవర్త్తన ఆఖ్యాతస్యానన్యలభ్యతయోత్పాదనా వాచ్యా । " "పచతీ" "త్యాదౌ యత్నలాభః పాకాదినా ధాత్వర్థేనాక్షేపాన్న తూత్పాదనామాత్రేణ వ్యభిచారాదితి తదప్యతఏవ నిరస్తమ్ । " "పచతీ" "త్యత్ర యత్నప్రతీతేర్యత్న ఏవాఖ్యాతార్థోలాఘవాన్న తూత్పాదకత్వముపాధితయా గౌరవాత్ పాకానుకూలవర్త్తమానయత్నస్యాక్షేపాదినాప్యలాభాచ్చ । వస్తుతస్తు చైత్రోజానాతీచ్ఛతి యతత ఇత్యాదౌ జ్ఞానాదిమత్త్వం చైత్రస్య ప్రతీయతే న తూత్పాదకత్వం అచేతనేఽపి జ్ఞానోత్పాదకే శబ్దలిఙ్లేన్ద్రియాదౌ జానాతీత్యాదిప్రయోగప్రసఙ్గాత్ ఘటం జానాతీత్యుక్తే ఘటజ్ఞానవాన్న వేతి సంశయాపత్తేశ్చ । అచేతనస్యాపి జ్ఞానోత్పాదకత్వాత్ । శబ్దాదికం జ్ఞాపయతీతి చానుభవో న తు జానాతీతి తస్మాల్లాఘవాత్
పచతిపక్ష్యత్యపాక్షీదిత్యత్రాతీతానాగతవర్త్తమానయత్నప్రతీతేశ్చ యత్న ఆఖ్యాతవాచ్యస్తేన యత్నస్య వర్త్తమానత్వాదికమాఖ్యాతేనాభిధీయతే ప్రకారాన్తరేణ తదలాభాత్ । జానాతీచ్ఛతి యతతే నిద్రాతీత్యత్ర ధాత్వర్థ ఏవ యత్నాదిశ్చైచేణాన్వేతి యత్నాదిమాంశ్చైత్ర ఇత్యనుభవాత్ । ధాత్వర్థే చ యత్నాదౌ నాఖ్యాతార్థయత్నాన్వయః । యత్నాదివిషయకయత్నస్యాభావాత్ రథో గచ్ఛతీత్యత్రాఖ్యాతే వ్యాపారలక్షణా తేన గత్యనుకూలవ్యాపారవత్త్వమాత్రం రథస్య ప్రతీయతే । అథ పాకానుకూలైకకృతికాలే పచతీతివత్కృతేరత్యయేఽగ్రిమకృతేరనుత్పాదే చ మధ్యేఽప్యపాక్షీత్పక్ష్యతీతి చ స్యాత్ । న చ ధ్రువపదవత్కృతిప్రచయస్య శక్యత్వాత్ ప్రచయస్య ధ్వంసే ప్రాగభావే వా

అపాక్షీత్పక్ష్యతీతిప్రయోగ ఇతి వాచ్యమ్ । ఏవం హి పచతీతి న స్యాదేవ ఏకదా
కృతిప్రచయస్యాసత్త్వాత్ । అథ భూతభవిష్యతోఃకృత్యభావనిరూప్యత్వం కృతికాలే చ
కృత్యభావోనాస్తి ప్రతియోగిజాతీయవత్యభావస్యాసత్త్వాదితి చేత్ , న। ప్రాగభావప్రధ్వంసయోఃకృతివిశేషప్రతియోగిత్వేన కృతికాలేఽపి సత్త్వాత్ తయోఃసకలకృతిప్రతియోగికత్వాసమ్భవాత్ । నను ఫలాయోగవ్యవచ్ఛిన్నా కృతిఃశక్యా అత ఏవ పాకానుకూలతణ్డులక్రయకాలే పచతీతి న ప్రయోగఃఏవం చరమకృతికాలే పచతి తత్ప్రాగభావకాలే పక్ష్యతి తద్ధ్వంసకాలే చాపాక్షీదితి ముఖ్యప్రయోగఃతత్పూర్వం పచతీతి గౌణ ఏవేతి చేత్ , న । తర్హి మధ్యేఽపి పక్ష్యతీతి స్యాత్ తదా చరమకృతేరనాగతత్వాత్, ఏవం వ్యాపారప్రచయస్యాఖ్యాతార్థత్వే ధాత్వర్థత్వే వా మధ్యే పక్ష్యత్యపాక్షీదితి స్యాత్ । ఉచ్యతే । యత్రాఖ్యాతవాచ్యే ప్రచయే ఏకైకస్య వర్త్తమానవ్యవహారనిమిత్తత్వం తచ తావతాం ధ్వంసైఃప్రాగభావైశ్చ భూత-భవిష్యద్వ్యవహారఃన తు వర్త్తమానవ్యవహారనిమిత్తం కిఞ్చిదభావాత్ । చేతనాచేతనయోర్భోజనగమనాదౌ తథైవ ప్రయోగాత్ । ప్రయోగే సతి నిమిత్తానుసరణాత్ ధాతోరాఖ్యాతస్య వా పాకానుకూలవ్యాపారవాచకత్వవాదిభిరప్యనన్యగతికతయా తథైవ స్వీకారాచ్చ । స్యాదేతత్। " "చైత్రస్తణ్డులం పచతి" " " "చైత్రేణ పచ్యతే తణ్డుల" " ఇత్యత్ర కర్తరి కర్మణి చాఖ్యాతార్థసంఖ్యాన్వయాత్కర్తృకర్మణీ అపి యత్న ఇవ లకారవాచ్యే। తేన వాచ్యగామినౌ సఙ్ఖ్యేతి నియమో భవతి । అన్యథా ఆక్షిప్తసఙ్ఖ్యేయమాత్రాన్వయే నియమో న స్యాదితివైయాకరణాఃతన్న । కర్తృగతా సఙ్ఖ్యా యత్ర వాచ్యా తత్ర కర్తా తదన్వయఃప్రతీయతే ఇతి తదుపపత్తేః । కర్తృగతైవ సఙ్ఖ్య క్వ వాచ్యేతి చేత్ , అన్యోన్యాశ్రయాత్ కర్తృవాచ్యత్వే తద్గతసఙ్ఖ్యాధీఃతద్గతసఙ్ఖ్యాప్రతీత్యా చ తదాచ్యతేతి, యత్రాఖ్యాతేన కర్తురివక్షా తత్ర కర్తా వాచ్య ఇతి చేత్ , న । యత్ర కర్తృగతసఙ్ఖ్యా వివక్ష్యా తత్ర సా వాచ్యేతి తుల్యమ్। ఏవం కర్మాపి న శక్యం కిన్తు తద్గతసఙ్ఖ్యైవ కర్తృకర్మణీ లకారవాచ్యే ఇత్యస్యాయమర్థఃతద్గతసఙ్ఖ్యా వాచ్యేతి । సమ్ప్రదాయస్తు సఙ్ఖ్యేయమాత్రసాకాఙ్క్షాపి సఙ్ఖ్యా భావనాన్వయినైవాన్వేతి ఏకపదోపాత్తత్వప్రత్యాసత్తేః । భావనా చ వ్యాపారత్వేన శుద్ధం ప్రాతిపదికార్థమాకాఙ్క్షి న తు కర్మకరణది ద్వితీయాదినా తస్య వ్యాపారవత్త్వేనోపస్థితేః, అత ఏవ కర్మాద్యపి న వ్యాపారమాకాఙ్క్షతి । అతఃప్రథమానిర్దిష్టేనైవ భావనాన్వయఃప్రాతిపదికస్యాపి క్రియాన్వయార్థం వ్యాపారాకాఙ్క్షితత్వాత్ । శుద్ధశ్చాగ్నినా " "చైత్రస్తణ్డులం పచతీ" "త్యత్ర కర్తా " "చైత్రేణ పచ్యతే తణ్డుల" " ఇత్యత్ర కర్మ అతస్తత్రైవ భావనాన్వయ ఇతి సఙ్ఖ్యాన్వయోఽపి తత్రైవ । తదుక్తం " "యం యం భావనానుధావతి తం తం సఙ్ఖ్యాపీతి స్థితిరి" "తి । స్యాదేతత్ । చైత్రస్తణ్డులం పచతీత్యత్ర భావనాన్వయశ్చైత్రే సమ్భవతి ఆశ్రయత్వాత్ , " "చైత్రేణ తణ్డులఃపచ్యతే" " ఇత్యత్ర భావనాన్వయస్తణ్డులస్య న విషయతయా యత్నస్య విక్లిత్యనుకూలవ్యాపారవిషయత్వాత్ । విషయత్వేనాన్వయే వా తణ్డులం పచతీత్యత్రాపి తణ్డులస్య విషయత్వేన భావనాన్వయ ఇతి తద్గతైవ సఙ్ఖ్యా స్యాత్ నాశ్రయతయా తత్రావృత్తేశ్చైత్రేఽపి న యత్నాన్వయఃతృతీయార్థయత్నేనావరుద్ధత్వాత్ ఇత్యనన్వితైవ తత్ర భావనా । అచేతనే చ భావనాన్వయాభావాత్ కథం సఙ్ఖ్యాన్వయనియమ ఇతి న,

యత్నవిశేషే సఙ్ఖ్యాన్వయాత్ , " "చైతస్తణ్డులం పచతీ" "త్యత్ర తణ్డులస్య కర్మత్వేనాన్వయాత్తణ్డులవృత్తిఫలజనకవ్యాపారజనకయత్నాశ్రయశ్చైత్ర ఇతి ప్రతీయతే ఇతి స ఏవ విశేషః। చైత్రేణ పచ్యతే తణ్డుల ఇత్యత్ర చైత్రవృత్తియత్నజన్యవ్యాపారజన్యఫలాశ్రయస్తణ్డులః ప్రతీయతే ఇతి యత్నస్య పరమ్పరయా తణ్డుల ఏవ విశేషః। ఏవఞ్చ యద్యప్యుభయత్రైవ చైత్రః కర్తా తణ్డులం కర్మ తథాపి యత్నవిశేషే సఙ్ఖ్యాన్వయః। అచేతనేఽపి " "రథో గ్రామం గచ్ఛతీ" "త్యత్ర " "గ్రామవృత్తిగమనఫలజనకవ్యాపారాశ్రయో రథః" " ప్రతీయతే , " "రథేన గమ్యతే గ్రామ" " ఇత్యత్ర రథవృత్తివ్యాపారజన్యఫలాశ్రయో గ్రామఇతి తత్రాపి విశేషే సఙ్ఖ్యాన్వయః। నచైవం యత్నస్య వ్యాపారస్య చ విశేషే సఙ్ఖ్యాన్వయే నియామకమననుగతమితి వాచ్యమ్ । ఆఖ్యాతతాత్పర్యవిషయస్య విశేషే సఙ్ఖ్యాన్వయాత్ స చ యత్నావ్యాపారో వా। చైత్రేణ సుప్యతఇత్యత్ర చైత్రో న భావనావిశేషః తృతీయార్థావరుద్ధత్వాత్ । కర్మ చ తత్ర నాస్త్యేవాతోధాత్వర్థ ఏవ భావనావిశేషః ఫలత్వాద్విషయత్వాద్వేతి తత్ర సఙ్ఖ్యాన్వయః । ద్వివచనబహువచనయోస్తత్రాసాధుత్వమేవ । తదుక్తమ్ । ఆక్షేపలభ్యే సఙ్ఖ్యేయేనాభిధానస్య కల్పనా । సఙ్ఖ్యేయమాత్రలాభేఽపి సాకాఙ్క్షేణ వ్యవస్థితిః ॥

ఇతి । ఇదమేవ చ కర్తుః కర్మణశ్చాక్షేపలభ్యత్వం యద్భావనావిశేషత్వే సతి ప్రథమాన్తపదోపస్థాప్యత్వం న తు సఙ్ఖ్యాలిఙ్గకానుమితివిషయత్వమ్ అనుమిత్యా సఙ్ఖ్యేయమాత్రగతత్వేన సఙ్ఖ్యాప్రతీతేః। నను నామార్థే భావనాన్వయేఽపి న సఙ్ఖ్యాన్వయః ప్రథమోపస్థితసఙ్ఖ్యాన్వయేన తస్యా నిరాకాఙ్క్షత్వాత్ । న చ ప్రథమా న సఙ్ఖ్యావాచికా కిన్తు ప్రయోగసాధురితి వాచ్యమ్ । " "చైత్రం ఇదానీం రాజే" "త్యత్ర కేవలాదపి ఏకత్వప్రతీతేః। అన్యథా ప్రథమోపస్థితసఙ్ఖ్యా కర్తృ-కర్మాన్వయే సఙ్ఖ్యా న తిజర్థ ఇత్యపి కల్ప్యేతేతి చేత్ , న। ఏకైవ హి సఙ్ఖ్యా ప్రథమాఖ్యాతాభ్యామభిధీయతే సామానాధికరణ్యానురోధాత్ యథా చైత్రోదణ్డీత్యత్ర , అన్యథా త్వన్మతేఽప్యాఖ్యాతేన చైచసఙ్ఖ్యభిధానాత్ ప్రథమావాచ్యసఙ్ఖ్యాన్వయశ్చైత్రే న స్యాత్ । " "ఓదనకామః పచేతేత్యత్ర" " త్యయాప్యేవైవ గతిరవగన్తవ్యా తత్ర కర్తురవాచ్యత్వాదితి వక్ష్యతే । అథ కర్తాప్యాఖ్యాతావాచ్యః " "చైత్రః పచతీ" "తి సామానాధికరణ్యాత్ అన్యథా నామాఖ్యాతయోర్భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తకత్వేఽప్యేకత్ర వృత్త్యభావే సామానాధికరణ్యం న స్యాదితి చేత్ , న। " "నీలః పట" "శ్చైత్రః పచతి " "పచ్యతే తణ్డుల" " ఇత్యాదౌ నామ్నో ర్నామాఖ్యాతయోర్వా ఏకసఙ్ఖ్యావాచకత్వమేవ హి శాబ్దసామానాధికరణ్యం న తు భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తస్యైకత్రార్థే వృత్తిర్గౌరవాత్ ఓదనకామః పచేతేత్యాదౌ వ్యభిచారాచ్చ । విధ్యాఖ్యాతస్య హి కృతిశక్తస్య నామసామానాధికరణ్యం తయోరేకసఙ్ఖ్యాభిధాయకత్వాత్ న త్వేకకర్తృవాచకత్వేన । తత్రాపి కర్తుర్వాచ్యత్వే తస్యేష్టసాధనత్వబోధనే అప్రవృత్తిస్తస్యాసాధ్యత్వాత్ । అయోగ్యతయా కర్తారం విహాయ కృతివిషయే పాకే పాకవిషయకృతౌ వేష్టసాధనతాన్వయే కర్తురనన్వయాదప్రతీతేశ్చ నాభిధేయత్వమ్ । పచతీత్యస్య పాకయత్నవానితి వివరణాత్ కర్తా వాచ్య ఇతిచేత్, న। ద్వన్ద్వాదిసమాసస్య విగ్రహేణ వివరణేఽపి విగ్రహర్థే శక్త్యభావేన వ్యభిచారాత్

కర్తురన్యలభ్యత్వేనావాచ్యత్వస్థితౌ వివరణస్య తాత్పర్యవిషయజ్ఞాపకత్వాత్
కర్తృశక్తిభ్రమమూలత్వాద్వా। వస్తుతః పచతీత్యత్ర యత్నవతః శక్యత్వే ధాత్వర్థస్య
విషయత్వేన సాధ్యత్వేన వా కృతావన్వయో న స్యాదితరపదార్థవిశేషణతయోపస్థితే
పదార్థైకదేశే ఇతరపదార్థస్యానన్వయాత్। రాజపురుషమానయేత్యత్ర రాజ్ఞ ఇవానయనే పదార్థే
పదార్థాన్వయస్య వ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాత్।
యత్నస్యాశ్రయాన్వితత్వేనోపస్థితస్యేతరానాకాఙ్క్షత్వాత్ । పాకయత్నవతోరన్వయే చ
యత్నవత్సాధ్యః పాకః పాకజనకో యత్నవానితి ధీః స్యాత్ న తు పాక-
యత్నయోర్విషయవిషయిభావధీః । పాకకర్తా ఇత్యత్రాపి న పాకస్య కృతావన్వయధీః
కృతేరపదార్థత్వాత్ । కిన్తు కృత్యాశ్రయః పాకజనక ఇతి ప్రతీతిః । అత ఏవాపచత్యపి
పాచకపదప్రయోగాత్ వుణః కృతియోగ్యతా వాచ్యేతి నిరస్తమ్ । పాకస్య
కృతావనన్వయప్రసఙ్గాదితి తత్ర పాచకపదం గౌణమేవ । నను కర్తృ-కర్మణీ లకారవాచ్యే
తేనభిహితే కర్తరి కర్మణి చానభిహితాధికారీయా కర్తృ-కర్మవిభక్తిర్న భవతి కిన్తు ప్రథమైవ
లకారేణ తయోరనభిధానే చ " "చైత్రేణ పచతి తణ్డులః" " " "చైత్రః పచ్యతే ఆదేనమి"
"త్యాద్యపి స్యాదితి చేత్ , న , కర్తృ-
కర్మగతసఙ్ఖ్యాభిధానానభిధానభ్యామేవాభిహితానభిహితకార్యోపపత్తేః
తాదృశప్రయోగస్యాసాధుత్వాచ్చ । సాధుత్వే హి సత్యనుశాసనం న త్వనుశాసనానురోధేన
సాధుత్వమ్ గ్రామగామాదౌ సాధుత్వాపత్తేః । నవీనాస్తు సుపః
ప్రకృత్యర్థగతస్వార్థసఙ్ఖ్యాబోధకత్వం తిఙః ప్రథమాన్తపదార్థగతసఙ్ఖ్యాబోధకత్వమితి
వ్యుత్పత్తిరేవ వ్యుత్పత్తిశ్చ తత్స్వభావత్వం తత్ర ఫలోన్నేయమ్ । ప్రథమాన్తపదార్థః కర్తా కర్మ
వా । అత ఏవ " "చైత్రేణ సుప్యతే" " ఇత్యత్ర ప్రథమాన్తపదాభావాన్న సఙ్ఖ్యాన్వయః । న చ
ధాత్వర్థే సఙ్ఖ్యాన్వయః స్వాపస్య ద్వీత్వబహుత్వేపి ద్వివచనబహువచనయోరభావాత్సుప్యత
ఇత్యేవ ప్రయోగః స్యాత్ । అత ఏవ స్వాపమాత్రావగమాత్ ఆఖ్యాతార్థయత్నసఙ్ఖ్యోరనన్వయే
ఆఖ్యాతం ప్రయోగమాత్రే సాధ్వితి తిఙం వినా ధాతోః కేవలస్యాసాధుత్వాత్।
అతోనసఙ్ఖ్యానురోధేన కర్తృకర్మణీ లకారవాచ్యే । వయన్తు బ్రూమః। చైత్రేణ పచ్యతే తణ్డులః "
"రథేన గమ్యతే గ్రామ ఇత్యత్ర తణ్డులగ్రామౌ కర్మణీ ప్రతీయేతే అస్తి చ తయోః
పరసమవేతక్రియాఫలశాలిత్వం కర్మత్వం తచ్చాఖ్యాతవాచ్యమేవ । తణ్డులం పచతీత్యత్ర
ద్వితీయాత ఇవాన్యతః కర్మత్వాలాభాత్ । తస్మాత్కర్తృత్వవత్కర్మత్వమపి లకారవాచ్యమ్।
తద్ధర్మిణోః కర్తృకర్మణోరన్యత ఏవ లాభాదితి।

ఇతి శ్రీమద్ధఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దాఖ్యతురీయఖణ్డే ఆఖ్యాతవాదః।

అథ ధాతువాదః । ధాత్వర్థః ఫలమితి మణ్డనాచార్యాః, తథా హి పచ్యథోర్విక్లిత్తిర్లాఘవాన్న తు
తత్ఫలకోవ్యాపారోఽధః సన్తాపనాదిగౌరవాత్ గమేరుత్తరసంయోగః పతేరధః సంయోగః
త్యజేర్విభాగోఽర్థేన తు తత్ఫలజనకః స్పన్దః । హన్తేరపి మరణమర్థః న తు
తత్ఫలజనకోవ్యాపారః ఖఙ్గాభిఘాతాదిః గౌరవాత్ । యజత్యర్థోఽపి దేవతోద్దేశ్యకత్యాగఫలం
స్వస్వత్వధ్వంస ఏవ । జుహోత్యర్థస్త్యాగఫలం ప్రక్షేపః । దదాత్యర్థః

సమ్ప్రదానస్వీకారపూర్వకత్యాగఫలం స్వస్య స్వత్వధ్వంసః పరస్వత్వం వా న తు తత్తత్ఫలకత్యాగో గౌరవాత్ । న చైవం వ్యాపారవిగమే ఫలదశాయాం పచతి-గచ్ఛతి-దదాతీత్యాదిప్రయోగః స్యాన్న త్వాపాక్షీదిత్యాదిః వ్యాపారకాలే చ పచతీత్యాది న స్యాదితి వాచ్యమ్ । ధాత్వర్థానుకూలవ్యాపారవర్త్తమానత్వమాఖ్యాతార్థః తేన వ్యాపారకాలే పచతీత్యాది భవతి న తు వ్యాపారవిగమే । న చ స్పన్దజన్యసంయోగావిభాగశ్రయత్వే" "నాకాశో గచ్ఛతి పతతి త్యజతీ" "తి స్యాత్ వినశ్యదవస్థే కర్మణి చ న స్యాత్ సంయోగ-విభాగాద్యభావాదితి వాచ్యమ్ । వ్యాపారవతి వ్యాపారకాలే ఆఖ్యాతప్రయోగాత్ । ననేవం ధాత్వర్థత్వేన ఫలం క్రియా తథాచ " "తణ్డులం పచతీ" "త్యాదౌ తణ్డులాదేః కర్మతాపి న స్యాద్విక్లిత్త్యాదిరూపక్రియాజన్యఫలశలిత్వాభావాదితి చేత్ , న। పరసమవేతవ్యాపారఫలశాలిత్వం కర్మత్వం స చ వ్యాపారోధాత్వర్థ అఖ్యాతార్థోవేత్యుభయథాపి పరసమవేతవ్యాపారఫలశాలినస్తణ్డులాదేః కర్మత్వం విక్లిత్త్యనుత్పాదే వ్యాపారకాలే పాకోవర్త్తత ఇత్యత్ర పాకపదే వ్యాపారలక్షణా లాఘవేన విక్లిత్తేః శక్యత్వాత్ । జానాతీచ్ఛతి-యతతే-విద్యతే-తిష్ఠతీత్యాదౌ జ్ఞానేచ్ఛా-ప్రయత్నసత్తా-గతినివృత్తిరేవ ధాత్వర్థః , న జ్ఞానాదిఫలం న వా జ్ఞానాద్యనుకూలోవ్యాపారః జ్ఞానాదిమత్త్వమాత్రప్రతీతేరితి । అత్రోచ్యతే । ""ఓదనకామః పచేతే" "త్యత్ర విధిప్రత్యయేన ధాత్వర్థే ప్రవృత్త్యర్థం కృతిసాధ్యత్వమిష్టసాధనత్వఞ్చ బోధ్యతే । న చ ఫలే విక్లిత్యాదావోదనసాధనత్వం న వా ఫలే ప్రవృత్తిః సమ్భవతి , ఉపాయమకృత్వా ఫలస్య సాక్షాత్ కృత్యా సాధయితుమశక్యత్వాత్ ఉపాయకృతిసాధ్యమేవ హి ఫలం న తు తదన్యకృతిసాధ్యమ్ ఉపాయకృతిత ఏవ తత్సిద్ధేరధః సన్తాపనాదేః కృతిసాధ్యేష్టసాధనత్వం వినా విక్లిత్త్యర్థమప్రవృత్తేశ్చ । ఉపాయ ఏవాధః సన్తాపనాదిర్వ్యాపారః ప్రవృత్తివిషయత్వాత్ కృతిసాధ్యత్వేనేష్టసాధనత్వేన చ విధిప్రత్యయేన బోధ్యత ఇతి ఫలానుకూలోవ్యాపార ఏవ ధాత్వర్థః । అథోపాయస్య కృతిసాధ్యత్వజ్ఞానం ప్రవర్త్తకమితి సత్యం కిన్తు విధిబోధితఫలకృతిసాధ్యత్వేన తదుపాయకృతిసాధ్యత్వమాక్షిప్యతే తేన వినా తదనుపపత్తేరితి చేత్ , న। వ్యవహారాత్ప్రవృత్తిజనకే జ్ఞానే విధిప్రత్యయస్య శక్తిగ్రహాత్ ప్రవృత్తిసాక్షాదుపపాదకవిషయత్వాత్కల్పనాయాః । ఏవం యజి-గమి-పచి-జుహోతి-దదాతీనామపి వ్యాపార ఏవ వాచ్యః ఫలే ప్రవృత్త్యసమ్భవాత్ । తత్ర పచ్యర్థోఽధః సన్తాపనమేవ తచ్చ రూప-రస-గన్ధ-స్పర్శపరావృత్తిఫలావినాభూతమ్ , అధః సన్తాపనే చ జాతివిశేషోరూపాదిపరావృత్తిజనకతావచ్ఛేదకోఽవశ్యం వాచ్యః । అన్యథా ఫలార్థమధః సన్తాపనేఽప్రవృత్తేః వ్యాపారస్యాఖ్యాతవాచ్యత్వేఽపి విశేషస్యావశ్యం వాచ్యత్వాత్ । పచ్యర్థే చ ఫలం న విశేషణం న వోపలక్షణం లోకేఽధః సన్తాపనవిశేషస్య రూపాదిపరావృత్త్యవ్యభిచారేణ వ్యావర్త్యాభావాత్ । వేదేఽధః సన్తాపనమాత్రం పాకపదార్థః " "కృష్ణలం శ్రపయేది" "త్యాదౌ ఫలాభావాత్ । అస్తు వోపలక్షణం రూపాదిపరావృత్తియోగ్యాధః సన్తాపనం పాకపదార్థః యోగ్యతా చ సన్తాపనే కృష్ణలాదావప్యస్తి । గమేః స్పన్దవిశేష ఏవ వాచ్యో న తూత్తరదేశసంయోగజనకత్వేన స్పన్దస్య వాచ్యతా సర్వస్పన్దానాం తథాత్వేన

వ్యావత్ర్యాభావాత్ । స్పన్దే చ విశేషః సంయోగావిభాగజనకతావచ్ఛేదకః సర్వసిద్ధ ఏవ ।
త్యజేశ్చ కర్మమాత్రం శక్యం న తు పూర్వదేశవిభాగఫలకకర్మత్వేన శక్యత్వం సర్వకర్మణాం
తథాత్వేన వ్యావత్ర్యాభావాత్ । త్యజతీతిప్రయోగే చ తదుబ్ధిర్నిమిత్తం । పతత్యర్థోఽపి
కర్మవిశేష ఏవ గురుత్వాసమవాయికారణప్రయోజ్యాధః సంయోగఫలజనకః , ఫలన్తు
కర్మవిశేషపరిచాయకమాత్రమ్। యజతి-దదాతి-జుహోతీ-నామిదం న
మమేత్యాదితత్తత్సఙ్కల్పవిశేషపూర్వస్త్యాగ ఏవ వాచ్యః సఙ్కల్పే చ విశేషస్తు
తత్తద్విశేషకృతస్తత్తత్ఫలవిశేషజనకతావచ్ఛేదకో మానసప్రత్యక్షసిద్ధ ఏవ న తు
తత్తత్ఫలజనకసఙ్కల్పవిశేషే శక్తిః గౌరవాత్ । దేవతోద్దేశ్యకస్వస్వత్వధ్వంసఫలకత్యాగత్వం
సమ్ప్రదానస్వీకరణపూర్వకస్వత్వధ్వంసపరస్వత్వాపత్తి ఫలజనకత్యాగత్వం
దేవతోద్దేశ్యకప్రక్షేపఫలకత్యాగత్వఞ్చ తత్తత్సఙ్కల్పవిశేషపరిచాయకమాత్రమితి ।

ఇతి శ్రీమధ్రజ్ఞేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దాఖ్యతురీయఖణ్డే ధాతువాదః।

అథ ఉపసర్గవాదః । ఉపసర్గాస్తు ద్యోతకాః న వాచకాః । ద్యోతకత్వఞ్చ ధాతోరర్థవిశేషే
తాత్పర్యగ్రాహకత్వం తదుపసన్ధానేన తత్ర శక్తిర్వా న తు ధాత్వర్థాభిధాయకత్వం
పౌనరుక్త్యాపత్తేః । నను ప్రజయతీత్యాదౌ ప్రకర్షస్య విజయతే ఇత్యాదావతిశయస్య
అభ్యాగచ్ఛతీత్యాదావాభిముఖ్య-సామీప్యయోః ప్రతీతావుపసర్గాన్వయ-వ్యతిరేకానువిధానాత్
పదాన్తరవదత్రాపి శక్తిః। న చ ప్రతిష్ఠత ఇత్యత్ర గతిధీర్న స్యాత్ ప్రశబ్దస్య
ప్రకర్షవాచిత్వేనాతిశయేన గమనార్థధీప్రసఙ్గాదితి వాచ్యమ్ । తత్ర ప్రశబ్దస్య
ధాత్వర్థావరుద్ధార్థత్వాత్ తచ్చ గమనమేవ ధాతోరివ తస్యాత్యనేకార్థత్వాత్। న చ ధాతోః
సార్థకత్వం క్లృప్తమతస్తత్రానేకార్థతా యుక్తా ఉపసర్గే తు నైవమితి వాచ్యమ్ । ధాతూనాం
బహుత్వాన్న ప్రకర్షవాచిత్వం గౌరవాత్ కిన్తు ప్రశబ్దస్యైకస్యేతి తస్యాపి సార్థకత్వాత్ ।
ధాతోరనేకార్థత్వం క్లృప్తం తదభియుక్తైర్నోప సర్గస్యేతి చేత్ , న। తర్హి ధాతోర్నానార్థత్వే
ఉపసర్గానువిధానమర్థవిశేషే న స్యాత్అక్షాదిపదే తథా దర్శనాత్ । ఉపసర్గస్యాపి శక్తత్వే
ధాత్వనువిధానం న స్యాదితి చేత్ , న । సాధుత్వార్థం తత్ర తదనువిధానం తేన వినా
ప్రయోగాభావాత్ న తు శక్త్యై । ధాతోస్తు శక్తావేవ తదపేక్షేతి వైషమ్యమ్ । అథ
ప్రజయత్యభ్యాగచ్ఛతీత్యాదౌ సామాన్యవాచకాద్ధాతోరేవ ప్రకర్ష-సామీప్యాదివిశిష్టస్య
విశేషస్యోపస్థితిః । తాత్పర్యగ్రాహకత్వమాత్రముపసర్గాణామితి చేత్ , న।
ప్రకర్షాదేర్విశేషస్యాశక్యత్వేన తత్ర లక్షణాయాం యుగపద్వృత్తిద్వ్యాపత్తేః । "
"ఏతేనాభ్యాగచ్ఛతీ" "త్యాదౌ సామీప్యాదివిశిష్టధాత్వర్థప్రతీతేర్వాచకత్వముపసర్గణామ్ , "
"ప్రతిష్ఠత" " ఇత్యాదౌ ధాతోరేవ గమనార్థత్వం తాత్పర్యగ్రాహకస్తు ప్రశబ్దః। అన్యథా
ధాతూపసర్గార్థయోర్విరోధేనాన్వయానుపపత్తేః । ఏవం ధాతూపసర్గయోర్విరోధస్తత్ర
ద్యోతకత్వమన్యత్ర వాచకత్వమితి మతమపాస్తమ్। అగమనవిరోధిగమనస్యైవ ప్రశబ్దార్థత్వాత్
। అత్రోచ్యతే । ఆఖ్యాతస్య ధాత్వర్థేన సహ స్వార్థాన్వయబోధకత్వమతః ప్రతిష్ఠత ఇత్యత్ర
గమనం ధాత్వర్థ ఏవ । ప్రశబ్దార్థస్యే భావనాన్వయో న స్యాత్ ప్రకృతి-ప్రత్యయయోః
సమ్భూయాన్వయబోధకత్వనియమాత్ । ఏవఞ్చ ప్రోత్తరస్థత్వేన గమనే శక్తిరితి ప్రశబ్దః

శక్తావచ్ఛేదకో న శక్త ఇత్యాపసన్దానికీ శక్తిరేవ ద్యోతకత్వమ్ ।
ప్రకర్షాభిముఖ్యసామీప్యాదేరుపసర్గవాచ్యత్వేఽపి తద్విశిష్టధాత్వర్థాన్వయః సమ్భవత్యేవ
భావనాయా " "ఓదనం పచతీ" "త్యత్రౌదనవిషయకపాకాన్వయవదితి యద్యపి । తథాపి
ఉపసర్గస్య శతావచ్ఛేదకత్వం న శక్తత్వం గౌరవాత్ తథాత్ర ప్రోత్తరజితేవ్న ప్రకృష్టజయే శక్తిః ।
ఏవం హి క్లృప్తవిశేష్యశక్తేర్విశేషణవిషయత్వమాత్రం కల్ప్యతే అన్యథా తు శక్త్యన్తరమేవ । న
చైవం జిపూర్వప్రత్యేన తత్రైవ శక్తిరస్త్వితి వాచ్యమ్ । ధాత్వవాచ్యత్వే
భావనానన్వయప్రసఙ్గాత్ " "ప్రతిష్ఠత" "ఇత్యత్రోపసర్గస్య శక్త్యవచ్ఛేదకత్వమాత్రకల్పనాచ్చ ।
అథ వా " "ప్రతిష్ఠత" " ఇత్యత్ర విరోధిలక్షణయా ధాతోర్గమనోపస్థితిః ప్రశబ్దస్తు
తాత్పర్యగ్రాహకః అనన్యలభ్యస్య శబ్దార్థత్వాత్ " "ప్రజయతీ" "త్యాదావపి విశేష్యవాచకస్య
ధాతోర్విశిష్టే లక్షణా విశేష్యాద్విశిష్టస్యాన్యత్వాత్ ప్రాదేస్తాత్పర్యగ్రాహకత్వమ్ । న హి శకిం్త
వినాపి ధాతుతః ప్రతీతిసమ్భవే తత్కల్పనమర్వమ్ । అనన్యలభ్యస్య శబ్దార్థత్వాత్ । వ్యతిసే
ఇత్యాదౌ తు లుప్తః స్మృతో ధాతురేవార్థప్రత్యాయకః।
ధాతులోపమజానతస్తత్రార్థప్రత్యయాభావాదితి కృతం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా ।

ఇతి శ్రీమద్ధర్జేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దాఖ్యతురీయఖణ్డే ఉపసర్గవాదః ।

అథ ప్రమాణచతుష్టయప్రామాణ్యవాదః । స్యాదేతత్ , తథాపి సఙ్కేతగ్రహే
చేష్టాతోఽప్యనుభవసమ్భవాచ్ఛబ్దవత్సాపి ప్రమాణమతశ్చత్వారి న ప్రమాణనీతి చేత్ ,
ఉచ్యతే , శబ్దేన చేష్టాయాం సఙ్కేతగ్రహాచ్ఛబస్మృత్యుపయోగినీ చేష్టా లిపివత్ శబ్ద ఏవ
ప్రమాణమర్థే క్లృప్తత్వాత్ । నన్వేవం సతి కథమేడ-మూకస్య వ్యవహారస్తస్య శబ్దాస్మరణాదితి
చేత్ , న। అవ్యుత్పన్నత్వాచ్చేష్టాయాం తస్య శబ్దేన న సఙ్కేతగ్రహేఽపి మానాన్తరేణేతి
సమయాగ్రహాచ్ఛబ్దవత్ చేష్టాపి తం ప్రతి కుణ్ఠితైవ । వ్యవహారస్తు ఏడమూకస్యైతద్విషయా
మమ ప్రవృత్తిర్నివృత్తిర్వా చేష్టాం కరోతి ఇత్యన్వయ-వ్యతిరేకాభ్యాం
వ్యాప్తిగ్రహాత్తథాభిప్రాయమనుమాయ ప్రవృత్తినివృత్తీ । కశాఙ్కుశాభిఘాతాదివ కరి-తురగాదేః
। న చ కృతసమయాపి చేష్టా అభిప్రాయానుమాపికాస్తు కిం శబ్దస్మరణేనేతి వాచ్యమ్ ।
అవినాభావాభావాత్ । న చైవం శబ్దేఽప్యభిప్రాయానుమానాదేవ ప్రవృత్త్యాద్యస్త్వితి వాచ్యమ్ ।
శబ్దాదేవ ప్రత్యేమీత్యనువ్యవసాయాత్తదనుభావకత్వే స్థితే తదనుకూలశక్తికల్పనాత్ ।
ఏడమూకాదౌ తు మానాభావాత్తత్ప్రవృత్తేరన్యథాప్యుపపత్తేః । ఏవమన్యత్రాపి శబ్దప్రయోజకత్వే
స్థితే తద్ద్వారైవ చేష్టాయామనుభావకత్వం సమ్భవతీతి న సా పృథక్ ప్రమాణమ్ । అథ వా
స్మారయతు చేష్టా పదార్థానేవ న తు శబ్దాంస్తథాపి సా న ప్రమాణమ్ , ఊర్ధ్వాఙ్గులీకరణే
యాత్రాం కరిష్యసీత్యాదికా కృత్యన్వయినీ ప్రయోజకాభిప్రాయం స్మారయన్తీ ప్రమాణమేవ న ,
శఙ్ధ్వనౌ యాత్రాం కరిష్యసీత్యత్ర శఙ్ధ్వనివత్ । ఋప్త్యన్వయినీ తు కారకేషు
ప్రాతిపదికార్థప్రధానక్రియా ఆనయనాదిస్వరూపప్రధానా। తథా చ గౌరశ్వః పురుష
ఇత్యాదిపదైరివ స్వతన్త్రేషు పదార్థేషు స్మారితేషు పరస్పరమన్వయాయోగః ప్రాతిపదికార్థే
కర్మత్వాదేరానయనాదిష్వతీతానాగతవర్త్మానత్వస్య చాన్వయప్రకారస్యానుపస్థితేః।
పదైకదేశవిభక్తివిశేషవచ్చైకదేశవిశేషాత్ ప్రకరణాదివిశేషాద్వా కర్మత్వాది-

వర్త్తమానత్వాదిస్మృతినియమ ఇతి చేత్ , న।
కర్మత్వాద్యతీతత్వాద్యుపస్థాపకచేష్టైకదేశాభావాత్ । ప్రకరణాదయస్తు విషయవిశేషే
శబ్దాదీన్నియమయన్తి న త్వన్వయప్రకారకకర్మత్వాదౌ కాలవిశేషే వా ప్రవర్త్తయన్తి । అన్యథా
గౌరవ ఇత్యాదావపి ప్రకరణాదిభిః కర్మత్వాద్యున్నీయ వివక్షితార్థాధ్యవసాయః స్యాత్ । న హి
చేష్టాకలాపప్రకరణాదయః కారకవిశేషానాక్షేప్తుమలం న తు పదకదమ్బ ఇత్యస్తి నియమః ,
తథాచ కాలసఙ్ఖ్యాకర్మత్వాదిప్రతిపాదకవిభక్త్యాదిసమభివ్యాహారవైయర్థ్యప్రసఙ్గః । కథం తర్హి
తతోఽర్థవ్యవహారః సంశయప్రతిభయోరన్యతరస్మాత్ చేష్టాస్మారితశబ్దానామపి
కర్మత్వాద్యన్వయప్రకారోపస్థాపకవిభక్త్యాదేరభావాత్ । కథమన్వయబోధకత్వమితి చేత్ , న।
విభక్త్యాదిమతామేవ శబ్దానాం స్మరణాత్ శబ్దమాత్రేణ సఙ్కేతాగ్రహాత్ । నన్వపభ్రంశాత్
కథంవాక్యార్థధీః తత్రాన్వయప్రకారోపస్థాపకవిభక్త్యాదేరభావాత్ । న చ సాధుశబ్దస్మరణాదితి
వాచ్యమ్ । సాధుశబ్దసఙ్కథావిరహిణామపి పామరాణామర్థప్రత్యయాత్
సాధుపదమాత్రస్మరణేఽపి కర్మత్వాద్యుపస్థాపకవిభక్త్యాదేరభావాచ్చేతి చేత్ , న। యథా హి
పదార్థశక్తేర్వేన జ్ఞాతాదపభ్రంశాత్పదార్థోపస్థితిః తథా విభక్తర్థకర్మత్వాదిశక్త్యేర్వేన
జ్ఞాతాదభ్రంశైకదేశాత్ తత్తత్స్వరావచ్ఛిన్నాత్ కర్మత్వాద్యుపస్థితిః । అథ
సాధుశబ్దేఽన్వయప్రకారవిభక్త్యాదేః సహకారిత్వం న తు చేష్టాయాం కిన్తు
తాత్పర్యగ్రాహకత్వమాత్రం సహకారీతి చేత్ , న। సమయాధీనప్రవృత్తికమానమాత్రం ప్రతి
తత్సహకారిత్వాత్ । తద్విశేషశబ్దస్య గురుత్వాదితి న సా ప్రమాణాన్తరమ్ ।
ఐతిహ్యఞ్చాప్తోక్తత్వేన శబ్ద ఏవాన్తర్భవతి । అర్థాపత్త్యనుపలబ్ధ్యోస్తు యథాయథమన్తర్భావః
ప్రాగేవ చిన్తితః। అతః సిద్ధం చత్వారి ప్రమాణానీత్యుపరమ్యతే । ధీరాః కుశాగ్రమతయో భవతః
ప్రణమ్య మౌలౌ నిధాయ కరవారిరుహే సమీహే । వాణీయమర్థరహితాపి విశృఙ్ఖలాపి
సానుగ్రహేణ హృదయేన విలోకనీయా॥

ఇతి మహామహోపాధ్యాయశ్రీమధ్గఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితే తత్త్వచిన్తామణౌ శబ్దఖణ్డే
ప్రమాణచతుష్టయప్రామాణ్యవాదః సమాప్తః। సమాప్తశ్చ శబ్దాఖ్యస్తురీయః పరిచ్ఛేదః ॥

॥

తత్త్వచిన్తామణిః సమాప్తః॥

శుభమస్తు

వ్యుత్పత్తివాదః – శ్రీమధ్గధరభట్టాచార్య

॥ శ్రీగణేశాయ నమః ॥

వ్యుత్పత్తివాదః

శబ్దబోధాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానయోః కార్యకారణభావజ్ఞానం వ్యుత్పత్తిః, తదనుకూలవ్యాపారో వాదపదార్థః।

యద్యపి జ్ఞానానుకూలవ్యాపారో వాదపదార్థః, తత్త్వవుభుత్సోః కథాయా వాదపదార్థత్వాత్, తథాపి విశిష్టవాచకపదానామితిన్యాయేనాఽనుకూలవ్యాపార ఏవ తదర్థ ఇతి।

నను గ్రన్థనామనిర్దేశేన వ్యుత్పత్తివాదో మయా నిరూప్యతే ఇతి ప్రతిజ్ఞా లభ్యతే,

వ్యుత్పత్తివాదపదార్థశ్చోక్తవ్యాపారః, తాదృశవ్యాపారశ్చ "అభేదశ్చ ప్రాతిపదికార్థే" ఇత్యాది గ్రన్థేనైవ తదుపయోగితయైవ "స చ క్వచిదభేదః క్వచిచ్చ తదతిరిక్త ఏవే"త్యాది గ్రన్థసన్దర్భేణ సంబన్ధద్వైవిధ్యమపి వక్తుముచితమ్।

పరన్తు శాబ్దబోధే చేత్యాదిగ్రన్థస్తు అర్థాన్తరగ్రస్త ఏవాఽప్రతిజ్ఞాతత్వాదితి చేన్న।

అవాన్తరధర్మప్రకారకజిజ్ఞాసాం ప్రతి సామాన్యధర్మప్రకారకజ్ఞానస్య కారణత్వాత్తదర్థం శాబ్దబోధే చేత్యాదిగ్రన్థః।

సామాన్యధర్మశ్చ ఏకపదార్థానుయోగికాఽపరపదార్థప్రతియోగికాఽఽకాఙ్క్షాప్రయోజ్యత్వరూపః।

వస్తుతస్తు వృత్త్యుపస్థితా ఏవ పదార్థాః శాబ్దబోధే భాసన్తే ఇతి నియమేన సంబన్ధాంశేపి శక్తిస్వీకర్తృణామన్వితాభిధానవాదినాం భట్టానాం మతం దూషితం భట్టాచార్యేణ।

తత్రేదమాశఙ్కితమ్।

నను వృత్త్యనుపస్థాపితస్యాపి పదార్థద్వయసంసర్గస్య శాబ్దబోధవిషయత్వోపగమే ద్రవ్యం ఘట ఇత్యాదౌ ద్రవ్యఘటాద్యోరభేదబోధస్యేవ
సంయోగసమవాయకాలికానామబాధితయావత్సంసర్గాణాం భానాపత్తిః,

ఏవం చైత్రః పచతీత్యాదౌ కాలికాదేరపి భానసంభవేన పాకానుకూలకృత్యాదిశూన్యేపి చైత్రాదౌ తాదృశప్రయోగాపత్తిరిత్యాశఙ్కాసమాధానపరోయం గ్రన్థః, శాబ్దబోధే చేతి।

చస్త్వర్థే సంసర్గపదోత్తరం యోజనీయః।

తథాచైకపదార్థేఽపరపదార్థస్య సంసర్గస్తు ఇత్యర్థః।

న చ శాబ్దబోధే చ సంసర్గః సంసర్గమర్యాదయా భాసతే ఇత్యేవ కథం నోక్తమితి వాచ్యమ్।

వృత్త్యుపస్థాప్యసమవాయాదిసంసర్గస్యాపి సంగ్రహాపత్తేః, తథాసతి తదన్వయబుద్ధేరాకాఙ్క్షాజ్ఞానవ్యభిచారితాయాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానవిశేషకార్యకారణభావబోధకస్యాఽభేదాన్వయబోధశ్చేత్యాదేరసంగతిః స్యాత్।

అతోవృత్తివిషయసకలసంసర్గాఽసంగ్రాహకం ఆకాఙ్క్షాభాస్యసకలసంసర్గసంగ్రాహకం పరిచాయకమాహ।

శాబ్దబోధే చేత్యాదినా।

శాబ్దబోధే ఇత్యత్ర నిరూపితత్వం సప్తమ్యర్థః।

తస్య భాసధాత్వర్థవిషయతాయామన్వయః।

శాబ్దబోధత్వం చ ఏకపదార్థేఽపరపదార్థసంసర్గావగాహిబుద్ధిత్వమ్।

ఏకపదార్థే ఇత్యత్ర సప్తమ్యర్థోనుయోగిత్వమ్, తత్ర ప్రకృత్యర్థస్యాఽఽధేయతయాఽన్వయః।

అనుయోగిత్వస్య చ ప్రథమాన్తార్థే సంసర్గే నిరూపకతయాఽన్వయః।

ఏవమపరపదార్థస్యేతిషష్ఠ్యర్థః ప్రతియోగిత్వమ్, అన్వయః పూర్వవత్।

సంసర్గమర్యాదా-నామ ఆకాఙ్క్షా,సంసర్గస్య మర్యాదా "భానం" యత ఇతి వ్యుత్పత్తేః।

ప్రయోజ్యత్వం తృతీయార్థః।

తస్య భాసధాత్వర్థవిషయతాయామన్వయః।

తస్యాశాఖ్యాతార్థాఽఽశ్రయత్వే।

తస్య ప్రథమాన్తార్థే సంసర్గేఽన్వయః।

తథా చ ఏకపదార్థనిష్ఠానుయోగితానిరూపకః అపరపదార్థనిష్ఠప్రతియోగితానిరూపకః సంసర్గః ఆకాఙ్క్షాప్రయోజ్యసంసర్గత్వాఽభిన్నశాబ్దబోధనిరూపితవిషయతావానితి బోధః।

ఏవఞ్చ ఏకపదార్థానుయోగికాఽపరపదార్థప్రతియోగికసంసర్గత్వవ్యాపకత్వం "అసతిబాధకే "ఇతి న్యాయేన" యథా ఆకాఙ్క్షాప్రయోజ్యసాంసర్గికవిషయతాయాం లభ్యతే తథా వినిగమనావిరహేణ

ఏకపదార్థానుయోగికాపరపదార్థప్రతియోగికసంసర్గత్వే
ఆకాఙ్క్షాప్రయోజ్యసాంసర్గికవిషయతావ్యాప్యత్వలాభాత్
ఏకపదార్థానుయోగికాపరపదార్థప్రతియోగికసంసర్గో న వృత్తిభాస్య ఇతి ఫలితమ్।

అత్రేదం బోధ్యమ్।

యత్ర ఏకత్వావివక్షాయాం ఘటః ఇతి ప్రథమాన్తఘటపదాద్ ఘటోపస్థితిః
ప్రమాణాన్తరాదస్తిత్వోపస్థితిః వినైవాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానం అస్తి తావాన్ ఘట ఇతి
శాబ్దబోధోభట్టసమ్మతః।

ప్రణతః శ్వేతిమారూపం హ్రేషాశబ్దం చ శ్రుణ్వతః।

(?)విక్షేపశబ్దం చ శ్వేతోశ్వోధావతీతిధీః।

।

ఇతి భట్టోక్తేః।

శ్వేత్యాదిజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షజన్యత్వేపి విశిష్టజ్ఞానస్య
శాబ్దబోధేఽన్తర్భావనీయతయాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య వ్యతిరేకవ్యభిచారాత్తన్న కారణమితి
మీమాంసకమతసమాధానాయ శాబ్దబోధత్వావచ్ఛేదేన
ఏకపదార్థానుయోగికపరపదార్థప్రతియోగికసంసర్గస్య ఆకాఙ్క్షాప్రయోజ్యవిషయత్వబోధనాయ
శాబ్దబోధే చేత్యాది గ్రన్థః।

ఉక్తజ్ఞానద్వయే చాఽలౌకికప్రత్యక్షత్వస్వీకారాన్న వ్యభిచారః।

ఏతేన ప్రత్యక్షవిషయీభూతసంసర్గస్యాపి ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకాక్రాన్తతయా తత్ర
విధేయాభావేన వ్యాప్యవ్యాపకభావవిరహేపి న క్షతిః।

ఉక్తగ్రన్థస్య మీమాంసకమతనిరాసప్రయోజనకత్వాత్।

అథవా
సప్తమ్యన్తార్థశాబ్దబోధనిరూపితత్వస్యోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకీభూతతాదృశసంసర్గత్వేఽన్వయః।

తథా చ శాబ్దబోధనిరూపితా యా
ఏకపదార్థానుయోగికాఽపరపదార్థప్రతియోగికసంసర్గనిష్ఠసంసర్గతా
తదాశ్రయస్తాదృశవిషయతావానిత్యర్థే తాత్పర్యాన్న వ్యాపకత్వహానిరితి ధ్యేయమ్।

శక్తిభాస్యసంసర్గాఽసంగ్రహార్థం ఏకత్వమపరత్వం చేత్యుక్తమ్, తథా చ శక్తిభాస్య సంసర్గస్య న సంగ్రహః, ఏకపదార్థప్రతియోగికత్వ-ఏకభిన్నపదార్థానుయోగికత్వయోరభావాత్ ।

అథైకత్వామపరత్వయోర్యది పదేఽన్వయస్తదా ఏకం యత్పదం తదర్థానుయోగికః ఏకభిన్నం యత్పదం తదర్థప్రతియోగిక ఇత్యర్థః।

నచైకత్వస్య కేవలాన్వయితయా ఏకభేదాఽప్రసిద్ధిః, ద్విత్వాదినా తద్భేదస్య ప్రసిద్ధావపి స్వస్మిన్నపి తద్భేదసత్త్వేన శక్తిభాస్యసంసర్గసంగ్రహాపత్తిః।

ప్రాతిస్విరూపేణ నివేశే తు అననుగమ ఇతి వాచ్యమ్।

పదవిశిష్టసంసర్గతానివేశే దోషాభావాత్।

వై. స్వప్రయోజ్యవిశేష్యతాకత్వ, స్వభిన్నపదప్రయోజ్యప్రకారతాకత్వోభయసం।

సంసర్గతాయాం పదవైశిష్ట్యనివేశేన ఏకస్యైవ సమవాయస్య శక్తిభాస్యతయాఽఽకాఙ్క్షాభాస్యతయా చ న వృత్తిభాస్యే ఆకాఙ్క్షాప్రయోజ్యత్వాపత్తిః, ఏకత్వప్రకారతానిరూపితఘటవిశేష్యతాకసమవాయనిష్ఠసంసర్గతాయాః పదవిశిష్టత్వేపి ఘటత్వప్రకారతానిరూపితఘటవిశేష్యతాకసమవాయనిష్ఠసంసర్గతాయాః స్వభిన్నపదప్రయోజ్యప్రకారతాకత్వాభావేన పదవిశిష్టత్వాభావాదితిచేన్న।

ఆఖ్యాతార్థకాలకృత్యోరాకాఙ్క్షాభాస్యస్యాఽవచ్ఛిన్నత్వసంసర్గస్య సంగ్రహో న స్యాత్ ఆఖ్యాతస్యైక్యాత్।

నచాఽఽఖ్యాతేన కాలకృత్యుభయబోధనే సకృదుచ్చరిత ఇతి వ్యుత్పత్తివిరోధ ఇతి వాచ్యమ్।

సకృదుచ్చరితపదస్యాఽనేకశక్తివిషయార్థాఽబోధకత్వే తాత్పర్యాత్।

వస్తుతస్తాదృశవ్యుత్పత్తౌ మానాభావః।

సకృదుచ్చరితాదపి ఉభయబోధస్య మణికారాదిసమ్మతత్వాత్।

అత ఏవ తాత్పర్యసత్త్వే సకృదుచ్చరితాదపి శబ్దాదుభయబోధస్యేష్టత్వాదితి మణికారేణోక్తమిత్యన్యత్ర విస్తరః।

నచైకత్వాఽపరత్వయోః పదార్థ ఏవాన్వయోస్తు।

తథాచైకపదార్థానుయోగికః ఏకభిన్నో యః పదార్థస్తత్ప్రతియోగిక ఇత్యర్థః।

పదార్థవిశిష్టః సంసర్గః ఇత్యనుగమః।

వై. స్వనిష్ఠవిశేష్యతాకత్వ-స్వభిన్నపదార్థనిష్ఠప్రకారతాకత్వోభయసం।

ఆఖ్యాతస్థలే చ పదార్థద్వైవిధ్యాత్తత్సంసర్గస్య నాఽసంగ్రహః ఇతి వాచ్యమ్।

నీలో ఘట ఇత్యాదౌ ఆకాఙ్క్షాభాస్యస్య తాదాత్మ్యస్యాఽసంగ్రహప్రసఙ్గాత్ , తత్ర పదార్థయోరైక్యేన సంసర్గానుయోగిప్రతియోగినోరభేదాత్।

న చైకత్వాపరత్వయోః పదార్థతావచ్ఛేదకే ఏవాన్వయోస్తు।

తథాసతి ఏకం యత్పదార్థతావచ్ఛేదకం తదవచ్ఛిన్నానుయోగికః ఏకభిన్నం యత్పదార్థతావచ్ఛేదకం తదవచ్ఛిన్నప్రతియోగిక ఇత్యర్థః।

ఉక్తస్థలే చ ఘటత్వలీలత్వయోర్భేదేన తాదాత్మ్యస్య సంగ్రహః।

అనుగమస్తు పదార్థతావచ్ఛేదకవిశిష్టః సంసర్గఇతి।

వై.స్వావచ్ఛిన్నావిశేష్యతాకత్వస్వభిన్నధర్మావచ్ఛిన్నప్రకారతాకత్వోభయసంబన్ధేనేతి వాచ్యమ్।

ఏవమపి సమ్బన్ధో వ్రీహిరిత్యాదౌ వ్రీహిత్వానుయోగికైకత్వప్రతియోగికసంసర్గస్య స్వరూపసంబన్ధవిశేషస్య సంగ్రహో న స్యాత్।

వ్రీహిత్వస్య స్వరూతో భానేన పదార్థతావచ్ఛేదకానవచ్ఛిన్నత్వాత్।

న చ వ్రీహితేఽన్వయపక్షో న సిద్ధాన్తః,

అన్వయితావచ్ఛేదకరూపేణాన్వయినో

వ్రీహిత్వస్యానుపస్థితేరిత్యగ్రేవ్యక్తీభవిష్యతీతి వాచ్యమ్।

చైత్రస్య గురుకులమిత్యత్ర పదార్థతావచ్ఛేదకే గురుత్వే షష్ఠ్యర్థనిరూపితత్వస్యాఽన్వయః సర్వసన్మతస్తస్యాఽసంగ్రహప్రసంగాత్।

చైత్రనిరూపితగురుత్వవత్కులమితి బోధే గురుత్వస్య గురుత్వత్వేన భానేపి గురుత్వత్వం న పదార్థతావచ్ఛేదకం అపితు పదార్థతావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకమితి గురుత్వత్వావచ్ఛిన్నావిశేష్యతాయాః పదార్థతావచ్ఛేదకానవచ్ఛిన్నత్వాదితి।

నచ సాక్షాత్పరంపరాసాధారణావచ్ఛేదకతానివేశే నోక్తదోషః।

తథాచ ధర్మవిశిష్టఃసంసర్గః ఇత్యర్థే తాత్పర్యమితివాచ్యమ్।

తథాపి లోమత్వ-లాఙ్గూలత్వయోరపి పశుపదార్థతావచ్ఛేదకతయా తదవచ్ఛిన్నయోః సంసర్గస్య సంయోగస్య వృత్తిభాస్యస్య సంగ్రహప్రసంగాత్।

అయం భావః।

చైత్రస్య గురుకులమిత్యత్ర నిరూపితత్వం షష్ఠ్యర్థః, తస్యాఽఽశ్రయతాసంబన్ధేన గురుత్వేఽన్వయః।

పదార్థః పదార్థేనాన్వేతీతి వ్యుత్పత్తివిరోధస్తుసంపన్నో వ్రీహిరిత్యాదావావివ యత్పదార్థస్య పదార్థతావచ్ఛేదకేన సహాన్వయః ప్రామాణికస్తత్పదార్థభిన్నత్వం నివేశ్య పరిహరణీయః।

యది చ షష్ఠ్యర్థనిరూపితత్వస్య స్వాశ్రయగురుత్వసంబన్ధేన గురావేవాఽన్వయః స్వీక్రియతే తదా ఘటో నాస్తీత్యాదౌ స్వరూపతో
భాసమానఘటత్వస్యాఽవచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వసంబన్ధేనాభావేఽన్వయాభ్యుపగమాత్త త్సంసర్గతాయా అసంగ్రహాపత్తేః।

ఉపస్థితీయ విశేష్యతావిశిష్టః సంసర్గ ఇత్యర్థే తాత్పర్యాత్।

వై. స్వప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపకత్వ-
స్వనిరూపితత్వాభావవదుపస్థితీయవిశేష్యతాప్రయోజ్యప్రకారతానిరూపకత్వోభయసం।

యథా నీలో ఘట ఇత్యాదౌ ఉపస్థితీయఘటనిష్ఠవిశేష్యతాప్రయోజ్యా వా
శాబ్దబోధీయఘటనిష్ఠవిశేష్యతా తన్నిరూపకత్వస్య
స్వపదగ్రాహ్యోపస్థితీయఘటవిశేష్యతానిరూపితత్వాభావవతీ యా
ఉపస్థితీయనీలనిష్ఠవిశేష్యతాతత్ర్పయోజ్యశాబ్దబోధీయనీలనిష్ఠప్రకారతానిరూపకత్వస్య చ తాదాత్మ్యనిష్ఠసంసర్గతాయాం సత్యాత్తాదాత్మ్యసంగ్రహః।

వృత్తిభాస్యసంసర్గస్య చ న సంగ్రహః।

ఉపస్థితీయఘటనిష్ఠవిశేష్యతాప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయఘటనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపకత్వస్య సమవాయనిష్ఠసంసర్గతాయా సత్వేపి ఉపస్థితీయఘటత్వనిష్ఠప్రకారతాయాం ఉపస్థితీయఘటనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితత్వాభావవిరహేణ ద్వితీయసంబన్ధాభావాత్।

నను సంయోగేనాఽభావోనాస్తీతి వాక్యజన్యబోధే
నఞర్థాభావేఽభావత్వప్రతియోగికస్యాఽవచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వసంసర్గస్యాఽఽకాఙ్క్షాభాస్యస్య సంగ్రహానుపపత్తిః।

ఉపస్థితీయనఞర్థాఽభావనిష్ఠవిశేష్యతాప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయాఽభావనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపకత్వ
స్యోక్తసంసర్గతాయాం సత్యేపి అభావపదజన్యోపస్థితీయాఽభావత్వనిష్ఠప్రకారతాయాం
స్వపదగ్రాహ్యోపస్థితీయాఽభావనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితత్వాభావవిరహాత్,
నఞ్పదాఽభావపదజన్యోపస్థిత్యోః సమానాకారత్వేన
తదీయవిషయతోర్నిరూప్యనిరూపకభావాదితిచేన్న।

స్వప్రయోజకవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతాఽనిరూపితవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతాప్రయోజ్యోపస్థితీ
యవిషయతాప్రయోజ్యప్రకారతానిరూపకత్వస్య ద్వితీయసమ్బన్ధత్వాత్।

అభావపదవృత్తిజ్ఞానం
చాఽభావపదజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావానభవ ఇతి+ఆకారకమ్।

నఞ్పదవృత్తిజ్ఞానం చ నఞ్పదజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావానభవ
ఇతి+ఆకారకమ్।

తథా చ నఞ్పదాఽభావపదవృత్తిజ్ఞానయోః

అసమానాకారత్వాత్

తదీయవిషయతయోర్న నిరూప్యనిరూపకభావః।

ఏవం చ సంయోగేనాఽభావో నాస్తీత్యాదౌ అవచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వసంసర్గే
స్వపదగ్రాహ్యోపస్థితీయవిశేష్యతాప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపకత్వస్య
స్వపదగ్రాహ్యోపస్థితీయవిశేష్యతాప్రయోజకనఞ్పదవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతానిరూపిత్వాభావ
వతీ అభావపదవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతా

"తస్యాః శాబ్దబోధీయాభావత్వనిష్ఠప్రకారతాప్రయోజకత్వాత్"

తత్ర్పయోజ్యోపస్థితీయవిషయతాప్రయోజ్యప్రకారతానిరూపకత్వస్య చ సత్వాత్తత్సంగ్రహః।

పరన్తు అభావద్వ్యగర్భవాక్యస్థలే సంయోగేనాఽభావాభవ ఇత్యాదౌ వృత్తిజ్ఞానయోః
సమానాకారకత్వాత్తద్విషయయోర్నిరూప్యనిరూపకభావాదవచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వసంసర్గ
స్యాఽసంగ్రహాదుక్తానుగమ ఉపేక్షణీయః।

ఏవం వృత్తిజ్ఞానీయవిషయతానిరూపితవిషయతాప్రయోజ్యస్య సంసర్గత్వే లాఘవాత్

వృత్త్యవిషయః సంసర్గ ఆఖాఙ్ఖాభాస్య ఇత్యేవ వక్తుముచితమ్(౧)।

అత్రోచ్యతే।

పదార్థాన్తరత్వవ్యవహారో హి పదభేదప్రయుక్తః--వృత్తిభేదప్రయుక్తశ్చ।

తదుభయసాధారణమేవాపరపదార్థత్వమిహ వివక్షితమ్।

ఏవం చ సంసర్గతా విశిష్టసంసర్గత్వమర్థః।

వై..స్వతాదాత్మ్య-స్వనిరూపితప్రకారతావిశిష్టవిశేష్యతాకత్వోభయసం।

విశేష్యతాయాం
ప్రకారతావై.స్వప్రయోజకపదభిన్నపదప్రయోజ్యత్వస్వప్రయోజకవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతాని
రూపితవిషయతాత్వప్రయోజ్యత్వాన్యతరసం(౧)(వి-౨)

నత్వా సదాశివం సామ్బం ప్రణిపత్య గురుం తథా।

జ్వాలాప్రసాదగౌడేన టిప్పణ్యారమ్యతే ముదా।

।

(౧)-ఏతేన పదార్థత్వం పదవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతాప్రయోజ్యవిషయత్వమ్, తద్
ఘటకవృత్తిజ్ఞానీయవిషయత్వే ఏకత్వాఽపరత్వయోరన్వయః।

తథాచ సంసర్గతావిశిష్టసంసర్గత్వమర్థః।

వై..స్వతాదాత్మ్య
స్వనిరూపకప్రకారతాప్రయోజకవృత్తిజ్ఞానీయవిషయత్వానిరూపితవిషయతాప్రయోజ్యవిశేష్య
తాకత్వోభయసంబన్ధేన।

అవచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వనిష్ఠసంసర్గతానిరూపకాఽభావత్వనిష్ఠప్రకారతాప్రయోజికాఽభావ
పదవృత్తిజ్ఞానీయాఽభావత్వవిశేష్యతయైవ న తు నఞపదవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతా
తయోరసమానాకారకత్వాత్
"తాదృశవిషయతానిరూపితానఞపదవృత్తిజ్ఞానీయభావవిషయతా
తత్ప్రయోజ్యవిషయతాకత్వస్య చ తాదృశసంసర్గత్వే సత్వాత్తత్సంగ్రహః।

సమవాయనిష్ఠసంసర్గతానిరూపకఘటత్వప్రకారతాప్రయోజకవృత్తిజ్ఞానీయఘటత్వవిషయ
తానిరూపితత్వస్యైవ ఘటనిష్ఠవిశేష్యతాయాం సత్వా"న్నిరూపితత్వభావవిరహేణ" న
వృత్తిభాస్యసంసర్గసంగ్రహ ఇతి నిరస్తమ్।

విశేష్యతాయాం తాదృశవిషయతాప్రయోజ్యత్వం చ
తాదృశవిషయతాప్రయోజ్యోపస్థితివిషయతాప్రయోజ్యత్వమ్, తథాచోపస్థితివిషయతయోః

సమానాకారకత్వాదుక్తానుపపత్తితాదవస్థ్యాచ్చేతి ధ్యేయమ్।

(౨)-సంయోగేనాఽభావో నాస్తీత్యాదౌ
స్వవచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వరూపసంసర్గతాయామస్త్యేవ, స్వతాదాత్మ్యస్య,
స్వనిరూపితాఽభావత్వనిష్ఠప్రకారతావైశిష్ట్యమపి
ప్రకారతాప్రయోజకాఽభావపదభిన్ననఞ్పదప్రయోజ్యత్వసంబన్ధేనాభావనిష్ఠవిశేష్యతాయాం
సత్వాత్।

ద్రవ్యం ఘట ఇత్యాదౌ ద్రవ్యత్వద్రవ్యయోః సమవాయస్య వారణాయ స్వతాదాత్మ్యనివేశః।

అన్యథా అభేదనిష్ఠసంసర్గతావైశిష్ట్యస్య
స్వపదగ్రాహ్యభేదనిష్ఠసంసర్గతానిరూపితప్రకారతాప్రయోజకఘటపదభిన్నద్రవ్యపదప్రయో
జ్యత్వసంబన్ధేన తాదృశప్రకారతావైశిష్ట్యస్య
ద్రవ్యత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపితద్రవ్యనిష్ఠనిరవచ్ఛిన్నవిశేష్యతాయాం సత్వేన
తాదృశవిశేష్యతాకత్వస్య సమవాయనిష్ఠసంసర్గతాయాం సత్వాత్తత్సమవాయస్య
సంగ్రహాపత్తేః।

శక్తిభాస్యసంసర్గవారణాయ ద్వితీయసంబన్ధనివేశః।

ప్రకారతావైశిష్ట్యఘటకప్రథమసంబన్ధనివేశాన్న ఇన్ద్వ్యగర్భవాక్యస్థలేవిశేష్యతా
ప్రకారతాప్రయోజకపదయోర్భిన్నత్వాదేకనఞర్థీభూతాఽభావనిష్ఠప్రకారతావైశిష్ట్యస్యాపరనఞ
ర్థీభూతాఽభావత్వష్ఠవిశేష్యతాయాం సత్వాత్తన్నిరూపితత్వసంసర్గతాయాః సంగ్రహః।

ద్వితీయసంబన్ధనివేశస్తు పచతీత్యాదౌ ఆఖ్యాతార్థకాలకృత్యోః సంసర్గసంగ్రహార్థమ్।

అన్యథా పటభేదాభావాత్తత్సంగ్రహో న స్యాత్।

నచ యత్ర ఘటోస్తి కలశోస్తీతిసమూహాలంబనాకాఙ్ఞానం తత
ఉభయపదవృత్తిజ్ఞానం తతో ఘటోపస్థితిః తదుత్తరఘటవిషయకశాబ్దబోధే
ఘటత్వప్రకారత్వఘటవిశేష్యత్వయోర్వినిగమనావిరహేణ పదద్వయైవ ప్రయోజకతయా
విశేష్యతాయాం
ప్రకారతాప్రయోజకపదభిన్నపదప్రయోజ్యత్వసత్వాత్తాదృశవిశేష్యతానిరూపితసంసర్గతా
యాః సంగ్రహాపత్తిః।

పదే స్వప్రయోజకపదసామాన్యభిన్నత్వనివేశే--విశేష్యతాయాం
స్వప్రయోజకపదాఽస్వప్రయోజత్వస్య వా నివేశే ఉక్తాపత్తివారణేపి
నఞ్ర్థయగర్భవాక్యస్థలీయసంసర్గాఽసంగ్రహః ఇతి వాచ్యమ్।

స్వప్రయోజకపదనిష్ఠాకాఙ్ఞాజ్ఞానీయవిషయతానిరూపితసాంసర్గికవిషయతానిరూపితపదనిష్ఠ
విషయతాప్రయోజ్యత్వసంసర్గస్య స్వప్రయోజకపదపదప్రయోజ్యత్వస్థానే వివక్షణాత్।

స్వం ప్రకారతా ఘటపదకలశవిషయతయోర్నిరూప్యనిరూపకభావవిరహాత్
సమూహాలంబనాఽఽకాఙ్ఞాస్థలే ఘటఘటత్వయోః సంసర్గతాఽసంగ్రహాన్నోక్తాపత్తిః।

నఞ్ర్థయగర్భవాక్యస్థలే నఞ్ర్థయవిషయతయోర్నిరూప్యనిరూపకభావాత్సంసర్గతాసంగ్రహః
।

(వి-౨)

(వి-౧)నిరూప్యనిరూపకభావస్తు ప్రకారతాప్రయోజకపదవిషయత్వ-
అవ్యవహితోత్తరత్వాచ్ఛిన్నవిషయత్వ-విశేష్యతాప్రయోజకపదవిషయత్వానామేవ।

అస్తిపదవిషయత్వస్య తత్రేపి తత్ర్పయోజ్యత్వస్య ఘటనిష్ఠవిశేష్యతాయామసత్వాన్న
సంగ్రహః।

ననేవమపి ఘటోస్తీత్యాదౌ ఘటఘటత్వయోః సమవాయస్య సంగ్రహాపత్తిః
ఘటపదావ్యవహితోత్తరాఽస్తిత్వజ్ఞానమివ, అస్తిపదావ్యవహితపూర్వవర్తిఘటపదత్వజ్ఞానస్య
కారణతయా సాక్షాత్పరంపరాసాధారణకారణతావచ్ఛేదత్వస్య వాఽస్తివిషయతాయాం
సత్వాద్ ఘటప్రకారతాప్రయోజికా యాఽఽకాఙ్ఞాజ్ఞానీయాఽస్తివిషయతా, తన్నిరూపితా
"వ్యవహితపూర్వత్వం" సాంసర్గికవిషయతానిరూపితాఘటపదవిషయతాప్రయోజ్యత్వస్య
ఘటవిశేష్యతాయాం సత్వాదితి చేన్న।

స్వప్రయోజకవిషయత్వే
స్వప్రయోజకవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతాసామానాధికరణ్యనివేశేనోక్తదోషాభావాత్ తథాహి--
ఉక్తాఽఽకాఙ్ఞాజ్ఞానీయాఽస్తి "తిబన్తాఽస్తాతు" విషయతాయాః
కారణతావచ్ఛేదకతయాఘటత్వప్రకారతాప్రయోజకత్వేపి
ఘటత్వప్రకారతాప్రయోజకీభూతవృత్తిజ్ఞానీయఘటవిషయతాసామానాధికరణ్యవిరహాదితి
ధ్యేయమ్।

నచైవమపి ఘటత్వప్రకారతాప్రయోజికా యాఽకాఙ్ఞాజ్ఞానీయా ఘటపదవిషయతా
తన్నిరూపిత "అవ్యవహితోత్తరత్వ"

సాంసర్గికవిషయతానిరూపితాఽస్తివిషయతాప్రయోజ్యత్వస్య ఘటవిశేష్యతాయాం సత్వాత్సమవాయ సంగ్రహాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

స్వప్రయోజ్యత్వపదేన స్వసమానాధికరణవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతాప్రయోజ్యత్వస్య వివక్షణాత్।

అస్తివిషయతాప్రయోజ్యత్వస్య ఘటవిశేష్యతాయాం సత్వేపి అస్తిపదవిషయతాసమానాధికరణవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతాప్రయోజ్యత్వాభావాత్।

తథాచ స్వవిశిష్టా యాఽకాఙ్క్షాజ్ఞానీయపదనిష్ఠవిషయతా తన్నిరూపితసాంసర్గికవిషయతానిరూపితపదనిష్ఠవిషయతాసమానాధికరణవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతాప్రయోజ్యత్వ ఫలితమ్।

స్వవై.. స్వప్రయోజకత్వ, స్వప్రయోజకవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతాసామానాధికరణ్యోభయసం।

సచ।

ఆఽకాఙ్క్షాభాస్యసంబన్ధశ్చ।

క్వచిత్ నీలో ఘట ఇత్యాదౌ।

అభేదః।

తాదాత్మ్యమ్।

యత్తు అభేదో న సంసర్గః।

సంసర్గో ద్విష్ఠ ఇత్యాభియుక్తోక్తేః।

తదసత్।

సంసర్గే ద్విష్ఠత్వం న పదార్థద్వయవృత్తిత్వమ్, కిన్తు ద్విత్వవిశిష్టత్వమ్, వై. స్వసామానాధికరణ్య, స్వాశ్రయసామానాధికరణ్యాన్యతరసం।

ఏవం విశిష్టబుద్ధిత్వహేతుకానుమానేనాపి అభేదస్య సంసర్గత్వం సాధనీయమ్।

క్వచిచ్చ।

ఘటమిత్యాదౌ।

తదతిరిక్త ఏవ।

అభేదాతిరిక్త ఏవ।

ఆధేయత్వాదిః।

శాబ్దబోధో హి ద్వివిధః--అభేదవిషయకో భేదవిషయకశ్చ।

భేదశబ్దశ్చాఽభేదాన్యసంబన్ధేషు పారిభాషికః।

భేదసంబన్ధవిశేషానాహ।

ఆధారాధేయేత్యాది।

అత్రాఽఽధారశ్చాఽఽధేయశ్చ ప్రతియోగీ చాఽనుయోగీ చ విషయశ్చ విషయీ చేతి ద్వన్ద్వః।

తేషాం భావ ఇతి షష్ఠీతత్పురుషః।

ఆదిపదాజ్జన్యజనకభావస్వరూపసమవాయ సంయోగాదిపరిగ్రహః।

తథాచాఽఽధారతాఆధేయతేత్యాదీనా ప్రత్యేకస్యసంసర్గత్వమ్।

నను ఆధేయత్వాదౌ ద్విష్ఠత్వమనుపపన్నం, నిరూపకత్వస్య వృత్త్యనియామకత్వాత్।

సంయోగసమవాయాదికం విహాయాఽఽధారతాత్వేన సంసర్గస్యాఽదృష్టచరత్వాచ్చేతి చోత్సత్యమ్।

నవీనమతేఽనుయోగినిష్ఠధర్మస్యైవ సమ్బన్ధత్వాత్।

ప్రాచీనమతే ఆధారతానిరూపితాధేయత్వాదిః సంసర్గః।

తన్మతే ఆధారాధేయభావః ప్రతియోగ్యనుయోగిభావః విషయవిషయిభావ ఇత్యర్థః।

తత్ర వహ్నిత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగత్వస్య సంసర్గత్వే వహ్నిత్వం-అవచ్ఛిన్నత్వ-ప్రతియోగిత్వానాం సంసర్గత్వమివాఽఽధారత్వాఽఽధేయత్వయోః సంసర్గత్వోపపత్తిరితి ధ్యేయమ్।

కుత్రాఽభేదః సంసర్గమర్యాదయా భాసతే ఇతి సమాన్యతో నియమం దర్శయతి।

అభేదశ్చేతి।

అత్ర ప్రాతిపదికార్థే స్వసమానవిభక్తికేన స్వావ్యవహితపూర్వవినా చ పదే నోపస్థాపితస్యైవాఽభేదః సంసర్గమర్యాదయా భాసతే ఇతి యోజనా।

ప్రాతిపదికార్థే ఇత్యత్ర సప్తమ్యర్థోఽనుయోగిత్వమ్, తత్ర ప్రకృత్యర్థస్యాఽఽధేయతయా, తస్య చ నిరూపకత్వసమ్బన్ధేనాఽభేదేఽన్వయః।

ఉపస్థాపితస్యేత్యత్ర షష్ట్యర్థః ప్రతియోగత్వమ్, తత్ర ప్రకృత్యర్థస్యాఽఽధేయతయా, తస్య చ నిరూపకత్వసమ్బన్ధేనాఽభేదేఽన్వయః।

తథాచ ప్రాతిపదికవిశిష్టోఽభేదః ఆకాఙ్క్షాప్రయోజ్యసాంసర్గికవిషయతావానితి బోధః।

వై..స్వప్రయోజ్యవిషయతాకత్వ-స్వవిశిష్టపదప్రయోజ్యప్రకారతాకత్వోభయసమ్బన్ధేన।

పదేస్వవై..స్వప్రకృతికవిభక్తిసజాతీయవిభక్తికత్వ-స్వావ్యవహితపూర్వవర్తిత్వాన్యతరసం।

ప్రాతిపదికపదేన స్వపఞ్చకేన చ విశేష్యవాచకపదగ్రహణమ్।

ఉదాహరేతి।

యథేతి।

నీలో ఘట ఇత్యత్ర ఘటే ఘటసమానవిభక్తికనీలపదోపస్థాపితస్య నీలస్య, నీలఘటమిత్యత్ర ఘటపదావ్యవహితపూర్వవర్తినీలపదోపస్థాపితస్య నీలస్యచాఽభేదః సంసర్గో భాసతే ఇత్యర్థః(౧)।

(వి-౧)

(వి-౨)(౧)-అత్రేదం బోధ్యమ్।

యథాశ్రుతమూలగ్రన్థతోఽభేదత్వమేవోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకం ప్రతీయతే।

తథాసతి అభేదః ప్రాతిపదికవిశిష్టా యాఽకాఙ్క్షాప్రయోజ్యసాంసర్గికవిషయతా తదాన్విత్యానుగమః।

వై..పూర్వవత్।

అత్ర కల్పే ఆకాఙ్క్షాప్రయోజ్యసాంసర్గికవిషయతా ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకకోటౌ నివేశనీయా।

తథాసతి ఆకాఙ్క్షాప్రయోజ్యభేదనిష్ఠసాంసర్గికవిషయతా ప్రాతిపదికవిశిష్టా ఇత్యనుగమఃవై..పూర్వవత్।

అన్యథా

ఘటపదస్య అభేదసంసర్గేణ ద్రవ్యవిశిష్టఘటే లక్షణాధీనబోధే వ్యాపకత్వహానిః, ప్రాతిపదికవై.శిష్ట్యాభావాత్।

తచ్చ గ్రన్థకృదసమ్మతం ప్రతిభాతి।

న చ క్రియావిశేషణస్థలే స్తోకం పచతీత్యాదౌ అభేదసంసర్గస్యాసంగ్రహః, ప్రాతిపదికవిశిష్టత్వాభావాదితి వాచ్యమ్।

తత్ర నియామకాన్తరస్య వక్ష్యమాణత్వాత్।

నను పదవిశిష్టోఽభేద ఇత్యేవోచ్యతాం కిం ప్రాతిపదికవిశిష్టోఽభేద ఇత్యనేన।

తథాచ యత్ర యత్రాఽఽకాఙ్క్షాప్రయోజ్యాభేదనిష్ఠసాంసర్గికవిషయతాత్వం తత్ర తత్ర పదవిశిష్టత్వమితి వ్యాప్తౌ స్తోకం పచతీత్యాదావపి అభేదే ధాతురూపపదవిశిష్టత్వసత్త్వాన్న వ్యాపకత్వహానిరితి చేన్న।

ఘటమిత్యాదౌ అమాత్మకపదవిశిష్టత్వస్య(వ్యాపకస్య) ఆధేయత్వనిష్ఠసాంసర్గికవిషయతాయాం తత్ర(వ్యాప్యస్య) ఆకాఙ్క్షాప్రయోజ్యాఽభేదనిష్ఠసాంసర్గికవిషయతాత్వస్య విరహేణ వ్యాప్యవ్యాపకభావానుపపత్తేః।

న చ వ్యాపకసత్వే కా క్షతిరితి వాచ్యమ్।

తస్యా వక్ష్యమాణత్వాత్।

(వి-౨)

(వి-౧)ఉపస్థాపితస్యైవేతి ఏవకారో భిన్నక్రమః।

స్వసమానవిభక్తికేనైవేత్యన్వయః।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి।

నత్వితి।

విరుద్ధవిభక్తిమత్పదార్థస్యేతి।

విరుద్ధవిభక్తికేన పదేనోపస్థాపిస్యేత్యర్థః।

అభేదః సంసర్గతయా భాసతే ఇతి పూర్వేణాఽన్వయః।

నను విరోధోఽసామానాధికరణ్యమ్, తచ్చ ప్రకృతేఽవ్యవహితపూర్వత్వసమ్బన్ధేన విభక్తమతి అవ్యవహితపూర్వత్వసమ్బన్ధేనావృత్తిత్వమ్, న తు సమవాయఘటితమ్।

శబ్దాత్మకవిభక్తీనామసామానాధికరణ్యస్యాఽసంభవాత్।

ఏవం చ నీలో ఘట ఇత్యాదౌ
విభక్త్యోర్భిన్నతయాఽసామానాధికరణ్యాదభేదాన్వయబోధానుపపత్తిరితి చేన్న।

విశబ్దో విరుద్ధవచనః।

విరుద్ధేన రుద్ధ ఇత్యర్థాత్ విరుద్ధధర్మవానిత్యర్థః।

విరోధప్రతియోగీధర్మశ్చ ప్రథమత్వాదిః।

తథాచ
విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తివృత్తిప్రథమత్వాదిధర్మవిరుద్ధధర్మవద్విభక్తిమత్పదార్థస్యాఽభేదో నాకాఙ్క్షాభాస్య ఇతి భావః।

నను నీలస్య ఘట ఇత్యాదౌ ప్రయోజ్యత్వం సప్తమ్యర్థః, తస్య బోధేఽన్వయో న సంభవతి, నీలస్య ఘట ఇత్యాదివాక్యజన్యనీలఘటాఽభేదాన్వయబోధాఽప్రసిద్ధేరితి చేన్న।

తస్యానుభవేఽన్వయాత్।

తథా చ నీలఘటాఽభేదాన్వయబోధస్య నీలస్య ఘట
ఇత్యాదివాక్యప్రయోజ్యత్వప్రకారకసర్వానుభవవిశేష్యత్వాభావాదిత్యర్థః।

అనుభవశ్చ నీలఘటాఽభేదబోధః నీలస్య ఘట ఇతివాక్యప్రయోజ్య ఇత్యాకారకః।

తథా చ నాఽప్రసిద్ధిః।

స్వసమానవిభక్తికేనేత్యత్ర స్వం విశేష్యవాచకపదం తేన సమానా విభక్తిర్యస్యేతి విగ్రహః।

తేన విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తితుల్యవిభక్తికత్వం విశేషణవాచకపదే లభ్యతే, తచ్చ న సంభవతి, విభక్త్యోరతుల్యత్వాదాహ।

స్వసమానవిభక్తికత్వం చేతి।

స్వప్రకృతికవిభక్తిసజాతీయేతి।

స్వోత్తరవిభక్తివృత్తిజాతిమద్విభక్తిప్రకృతిత్వమిత్యర్థః।

స్వం-విశేష్యవాచకపదమ్।

సుప్త్వాదిజాతిమాదాయ నీలస్య ఘట ఇత్యాదావభేదాన్వయాపత్తివారణాయాహ సాజాత్యం చేతి।

తథా చ సోత్తరవిభక్తివృత్తిర్యోవిభక్తివిభాజకఃప్రథమత్వాద్యన్యతమోధర్మః
తద్విభక్తిప్రకృతితత్వమితి సముదితార్థే సుప్త్వతిజ్ఞ్వర్విభక్తివిభాజకత్వాత్సుప్వేన
సాజాత్యమాదాయ నీలస్య ఘట ఇత్యాదౌ అభేదబోధతాదవస్థ్యాత్, కిం చ విభక్తిత్వవ్యాప్యత్వే
సతి విభక్తిత్వవ్యాప్యవ్యాప్యత్వరూపస్య విభక్తివిభాజకత్వస్య ప్రథమత్వేఽసంభవాత్తస్య
విభక్తిత్వవ్యాప్యసుప్త్వవ్యాప్యత్వాత్ ।

ప్రథమత్వాదినేత్యస్యాఽసంగత్యాపత్తేశ్చాతౌ విభక్తిపద సుప్పరమ్ ।

న చ సుబ్విభాజకధర్మత్వేవ కథం నోక్తమితి వాచ్యమ్ ।

కోసౌ సుబ్విభాజకో ధర్మఇత్యాకాఙ్క్షానివృత్తయే ప్రథమత్వాదినేతి ।

ప్రథమత్వాదినేత్యేతావన్మాత్రోక్తౌ ప్రథమోపస్థితత్వేన సాజాత్యాపత్తౌ నీలస్య ఘట
ఇత్యాదావప్యభేదబోధాపత్తిరతోవిభక్తివిభాజకేతి ।

వస్తుతః ప్రథమత్వాద్యన్యతమధర్మేణ సాజాత్యోక్తౌ న కోపి దోషః ఇతి విభావనీయమ్ ।

సుబ్విభాజకత్వం తు సుప్త్వవ్యాప్యత్వే సతి సుప్త్వవ్యాప్యాఽవ్యాప్యత్వమ్ ।

విభక్తిత్వస్య వ్యాప్యత్వవారణాయ సత్యన్తమ్ ।

తచ్చ స్వసమానాధికరణ్యే సతి స్వసమానాధికరణభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వమ్ ।

స్వద్వయం సుప్త్వపరమ్ ।

విశేష్యదలోపాదానాత్సుప్త్వస్య న విభాజకత్వప్రసక్తిః ।

సత్యన్తోపాదానాతిజ్ఞ్వాదివారణమ్ ।

సుప్త్వాదీనాం విభాజకత్వవారణాయ స్వవ్యాప్యవ్యాప్యత్వదలమ్ ।

సుప్త్వవ్యాప్యసుప్త్వవ్యాప్యత్వస్యైవ ప్రథమాత్వాదౌ
సత్వాత్స్వవ్యాప్యవ్యాప్యత్వఘటకప్రాథమికం వ్యాప్యత్వం న్యూనవృత్తిత్వరూపం బోధ్యమ్ ।

తచ్చ సామానాధికరణ్యావిశేషితం గ్రాహ్యమ్ ।

ఏవం సుప్త్వవ్యాప్యప్రథమత్వాదివ్యాప్యత్వస్యైవ ప్రథమాత్వాదౌ సత్వాత్తద్వారణాయ
ద్వితీయ అవ్యాప్యాత్వఘటకం వ్యాప్యత్వమపి న్యూనవృత్తిత్వరూపం బోధ్యమ్ ।

స్వవ్యాప్యే ప్రథమత్వాదివిశిష్టాన్యత్వం విశేషణీయమ్ ।

వై..స్వాశ్రయవృత్తిత్వ- స్వానాశ్రయవృత్తిత్వోభయసం ।

తేన సుప్త్వవ్యాప్యసుఅమాద్యన్యతరత్వ-సుట్త్వవ్యాప్యత్వస్య ప్రథమత్వాదౌ సత్వేపి న క్షతిః।

తథా చ స్వసమానాధికరణత్వే సతి స్వసమానాధికరణభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వే సతి స్వన్యూనవృత్తిర్యోధర్మస్తదన్యూనవృత్తిత్వమ్ సుబ్వభాజకత్వమ్।

స్వం సుప్త్వమ్।

స్వన్యూనవృత్తిధర్మే ప్రథమత్వాదివిశిష్టాన్యత్వం విశేషణీయమ్।

వై.స్వాశ్రయవృత్తిత్వ- స్వానాశ్రయవృత్తిత్వోభయసం।

సుప్త్వవిశిష్టోధర్మః సుబ్వభాజకః।

వై. స్వవిశిష్టత్వ స్వవిశిష్టావ్యాప్యత్వం స్వవ్యాప్యఘటితత్వై.తత్రితయసం।

ప్రథమత్వవై..స్వవ్యాప్యత్వ,స్వభిన్నత్వోభయసం।

ఉదాసీనేఘటత్వాదౌ సుబ్వభాజకత్వవారణాయ స్వవ్యాప్యత్వనివేశః।

సుప్త్వస్యాపి సుప్త్వవ్యాప్యత్వాత్తద్దోషవారణాయ స్వభిన్నత్వనివేశః।

సుత్వాదౌ విభాజకత్వవారణాయ ద్వితీయసమ్బన్ధః।

ద్వితీయస్వవై..-స్వవ్యాప్యత్వ స్వవిశిష్టవిశిష్టభిన్నత్వోభయసం।

అన్యథా స్వవ్యాప్యావ్యాప్యత్వనివేశే సుప్త్వవ్యాప్యం యత్సు--ఆమ్ ఏతదన్యతరత్వాదికం ప్రథమత్వాదేస్తద్ వ్యాప్యత్వాద్ విభాజకత్వానుపపత్తిః।

ఏవం చ తాదృశాన్యతరత్వవ్యాప్యసుత్వఘటితత్వాదన్యతరత్వాదేర్వారణమ్।

స్వవిశిష్టవై. స్వసామానాధికరణ్య స్వాభావసమానాధికరణ్యోభయసం।

తేన సుప్త్వవ్యాప్యసుట్త్వ- ఆప్త్వవ్యాప్యత్వేపి ప్రథమత్వాదేర్విభాజకత్వానుపపత్తిః।

సుప్త్వవ్యాప్యతృతీయాత్వవిశిష్టమేవాఽఽప్త్వం న తు తద్భిన్నమితి నానుపపత్తిరితిజయాయామ్।

తద్ గౌరవభీరుభిరుపేక్షణీయమ్।

సమానానుపూర్వీకత్వమితి।

సమానా-ఏకా-ఆనుపూర్వ్యయోస్తే సమానానుపూర్వీకే।

తత్త్వమ్।

స్వవృత్తిఆనుపూర్వీసమానానుపూర్వీమత్వమ్।

స్వం విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తిః।

విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తివృత్తి ఆనుపూర్వీమత్వం విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తినిష్ఠమితి యావత్।

ఆనుపూర్వీ చ న తత్తద్వర్ణోత్తరత్తత్తద్వర్ణత్వరూపా తస్యాః వర్ణభేదేన భిన్నతయా ఘటపదోత్తరసువిభక్తివృత్తిసకారోత్తరత్త్వరూపానుపూర్వ్యాః నీలపదోత్తరసువిభక్తావసత్వాత్।

కిన్తు ఆనుపూర్వీపదేన స్వాశ్రయావ్యవహితోత్తరవృత్తిత్వసమ్బన్ధేన సుత్వవిశిష్టమేవ గ్రాహ్యమ్, తచ్చ న భిన్నమ్।

న చ తాదృశానుపూర్వీ చరమవర్ణే ఏవాస్తీతి న తత్ర విశేష్యవాచకపదప్రకృతిత్వం న వా తదానుపూర్వ్యాశ్రయవిభక్తిప్రకృతిత్వం విశేష్యవాచకపదే ఇతి వాచ్యమ్।

వినిగమనవిరహణోత్తరవర్ణవిశిష్టపూర్వవర్ణత్వరూపానుపూర్వ్యాశ్రయత్వేన పూర్వవర్ణస్య గ్రహణాత్।

వై..అవ్యవహితపూర్వత్వసం।

ననుసకారో విభక్తిరితి వ్యవహారవిరహేణ ప్రత్యేకవర్ణే విభక్తిత్వవిరహాద్ విశేష్యవాచకపదప్రకృతికవిభక్తిత్వేన తస్య గ్రహణాఽసంభవః।

న చ విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తిఘటకమాత్రవృత్తయో యావదానుపూర్వ్యస్తాన్వదానుపూర్వీమద్వర్ణసముదాయఘటితత్వం విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తినిష్ఠమిత్యర్థే న దోష ఇతి వాచ్యమ్।

ఘటపదనీలఘటపదయోః లతాతాలపదయోః సమానానుపూర్వికత్వప్రసంగాదితి చేన్న।

పదవిశిష్టపదత్వం సమానానుపూర్వీకత్వమ్(౧)।

వై..స్వఘటకాఽవృత్తిశ్రావణవిషయతావచ్ఛేదకధర్మావచ్ఛిన్నఘటితత్వ-స్వవృత్తిత్వోభయసం।

స్వవృత్తిత్వం చ
స్వఘటకావృత్తిశ్రావణవిషయతావచ్ఛేదకధర్మావచ్ఛిన్నఘటితత్వసమ్బన్ధేన।

ఘటపదసమానానుపూర్వీకత్వస్య నీలఘటపదే వారణాయాఽద్యసమ్బన్ధః।

నీలఘటపదసమానానుపూర్వీకత్వస్య ఘటపదే వారణాయ ద్వితీయసమ్బన్ధః।

విశేషతశ్చ ఘటపదసమానానుపూర్వీకత్వం
స్వనిష్ఠఘటత్వావచ్ఛిన్నవిషయతానిరూపితాఽత్వావచ్ఛిన్నవిషయతానిరూపితఘటత్వావ
చ్ఛిన్నవిషయతానిరూపితాత్వాఽవచ్ఛిన్నవిషయత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదప్రతియోగి
తావచ్ఛేదకవిషయతాత్వసమనియతజ్ఞానీయవిషయతాపర్యాప్త్యవచ్ఛేదకధర్మవత్వమ్।

జ్ఞానే విషయతాత్వసమనైయత్వం చ స్వనిరూపితవిషయతావత్వసం।

స్వం జ్ఞానం, విషయతావత్వం చ స్వావచ్ఛేదకసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వ-
స్వసమానాధికరణ్యోభయసం।

అన్వయబోధానుపపత్తేరితి।

వేదపదోత్తరజస్విభక్తివృత్తిఆనుపూర్వీమత్వస్య ప్రామాణపదోత్తరసువిభక్తౌ
అభావాదభేదాన్వయబోధానుపపత్తేరితి భావః।

ఇదముపలక్షణమ్।

సున్దరాభ్యాం ఘటాభ్యామిత్యాదౌ ఏక విభక్తౌ తృతీయాత్వగ్రహేఽపరత్ర చ చతుర్థీత్వగ్రహే
విభక్త్యోః సమానానుపూర్వీకత్వాత్తతోఽభేదాన్వయాపత్తిరోబ్ధ్యా।

ఇదన్తు బోధ్యమ్।

సున్దరాభ్యామిత్యత్ర చతుర్థీత్వవిరుద్ధతృతీయాత్వగ్రహో కరణత్వగ్రహే సతి భవిష్యతి,
నాన్యథా, కరణత్వే తృతీయావిధానాత్।

తృతీయాయాః కరణత్వపరత్వేఽభేదాన్వయబోధో దుర్వటః, కరణత్వవిశేషణత్వేనోపస్థితస్య
సున్దరస్యాఽన్యత్రాఽన్వయాఽయోగాత్।

ఏకత్ర విశేషణస్యాఽన్యత్ర విశేషణత్వేనాఽన్వయాయోగాదితి సమానానుపూర్వీకత్వేన
సాజాత్యపక్షేపి నాత్రాపత్త్యవకాశ ఇతి ధ్యేయమ్।

వేదాఃప్రమాణమితి

ప్రయోగస్యాఽసాధుత్వాత్తదనురోధోఽసంగత

ఇత్యాశంకతే।

నన్వితి।

వింశత్యాద్యాఃసదైకత్వం సర్వాఃసంఖ్యేయసంఖ్యయోఃసంఖ్యాయాం ద్విత్వబహుత్వే స్తుఃI

(వి-౧)

(వి-౨)(౧)-లతా-తాల-రస-సరేత్యాదీనాం చ న సమానానుపూర్వీకత్వమ్,
లతాశబ్దఘటకావృత్తిశ్రావణవిషయతావచ్ఛేదకోధర్మఃతకారోత్తరలత్వం
తదవచ్ఛిన్నఘటితస్యైవ తాలశబ్దే సత్వాత్।

ఏవం సరశబ్దేపి బోధ్యమ్।

అథ పదత్వస్యాననుగమాన్నోక్తానుగమసంభవఃI

నచార్థబోధప్రయోజకతావచ్ఛేదకత్వేన పదత్వమనుగమనీయమ్।

తథా చార్థబోధప్రయోజకతానవచ్ఛేదకధర్మవద్విశిష్టో యస్తాదృశధర్మవాన్ తత్వం
సమానానుపూర్వీకత్వమ్।

వై..స్వఘటకతావచ్ఛేదకధర్మావచ్ఛిన్నాఽఘటితత్వస్వవృత్తిత్వోభయసం।

స్వవృత్తిత్వం చ స్వఘటకతానవచ్ఛేదకధర్మావచ్ఛిన్నాఘటితత్వసమ్బన్ధేన।

స చ ధర్మో ఘు-ఘుత్వ-అ-అత్వ-ట-టత్వ-అ-అత్వఏతద్ గతసముదాయస్యరూపఃI

న చ లతా తాల శబ్దయోఃI

సమానానుపూర్వీకత్వాపత్తిఃI తయోరితి

తాదృశధర్మవత్వాదితి వాచ్యమ్।

స్వావచ్ఛిన్నప్రయోజకతానిరూపితప్రయోజ్యతావద్ బోధప్రయోజకతావచ్ఛేదకత్వేన
తత్ర్పవేశే దోషాభావాత్ ఇతి చేన్న।

నిరర్థకయోః సమానానుపూర్వీకత్వానుపత్తేరితి చేద్ యద్ధర్మావచ్ఛిన్నే
యద్ధర్మావచ్ఛిన్నసమానానుపూర్వీకత్వం వివక్షితం తద్ధర్మసమనియతజ్ఞానీయ
విషయతాత్వసమనియతజ్ఞానసమనియతతద్ధర్మవత్వమ్।

జ్ఞాన ధర్మసమనైయత్యం చ స్వనిరూపితవిషయతావిశిష్టవిషయతావత్వసం।

వై..స్వానవచ్ఛేదకసమ్బన్ధానవచ్ఛిన్నత్వ-స్వసామానాధికరణ్యోభయసం।

విషయతావత్తా చ తాదాత్మ్యసం।

యథా ఘటపదసమానానుపూర్వీకత్వం ఘటపదే।

తథాహి తద్ధర్మ ఉక్తసముదాయత్వరూపః తత్సమనియతం ఘటజ్ఞానం,
ఉక్తసముదాయత్వాధికరణే ఘటే విషయతయా ఘటజ్ఞానస్య సత్వాత్
।తాదృశవిషయతాత్వం

అవ్యవహితోత్తరత్వ

సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నఘటత్వావచ్ఛిన్న

ప్రకారతాయాం ఏవం

అత్వ-టత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతాయాం

అత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతాయాం చ తత్రైవ ఘటజ్ఞానమపి
ఉక్తోభయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నస్వీయవిషయతావత్వసమ్బన్ధేన వర్తతే।

(వి-౨)

(వి-౨)జ్ఞానే చ ముఖ్యవిశేష్యతాద్వయశూన్యత్వం నివేశనీయమ్।

తేన సమూహాలంబనమాదాయ న లతాతాలపదయోః సమానానుపూర్వీకత్వప్రసంగః।

ఇదన్తు బోధ్యమ్।

నీలఘటపదే ఘటపదసమానానుపూర్వీకత్వవారణాయ-ఘటపదే
నీలఘటపదసమానానుపూర్వీకత్వవారణాయ
ప్రథమసమనియత్వఘటకవ్యాపకత్వవ్యాప్యత్వయోర్నివేశః।

ఏవం ద్వితీయసామనైయత్యేపి।

తద్ధర్మపదేన నీలఘటపదగతకేవలఘటగతసముదాయత్వవారణాయ
సమానానుపూర్వీకత్వమాపాదనీయమ్।

(వి-౨) (వి-౧)-అస్యార్థః।

వింశత్యాద్యాః శబ్దాఃసంఖ్యా ప్రకారకసంఖ్యేయావిశేష్యకబోధేచ్చయోచ్చరితాః ఏకవచనాన్తా భవన్తి, సంఖ్యాపరాశ్చ ద్వివచనాబహువచనాన్తా భవన్తీతి।

తథా చ వింశత్యాయా ఇత్యనుశాసనాచ్చతం బ్రాహ్మణా ఇతిప్రయోగస్య సాధుత్వే "స్వప్రకృతికవిభక్తిసజాతీయవిభక్తిత్వ" మిత్యుక్తనియమశరీరే అసతి బాధకే ఇత్యుక్తౌ నానుపపత్తిః,వేదా ప్రమాణమిత్యస్య చ సాధుత్వైవ నాస్తి క్వ తత్రానుపపత్తిరితి సమానానుపూర్వీకత్వేన సాజాత్యోక్తౌ న దోషః, ప్రత్యుత విభక్తివిభాజకప్రథమత్వాదినా సాజాత్యోకౌ నీలా ఘట ఇత్యాదిప్రయోగాపత్తిరిత్యాశయేనాహ।

కథం ప్రథా।

।

ఇతి।

సాధవ ఇతి శేషః।

యా విశేష్యేషు దృశ్యన్తే లిఙ్గసంఖ్యావిభక్తయః।

ప్రాయస్తా ఏవ కర్తవ్యాః సమానార్థే విశేషణే ఇత్యుత్సర్గ ఇతి భావః।

ప్రమాణపదం విశేష్యవాచకవేదపదసమానవచనకం విశేషానుశాసనవచనకభిన్నత్వే సతి విశేషణపరత్వాత్।

యద్యద్విశేషణానుశాసనబోధితవచనకభిన్నం విశేషణవాచకపదం తత్తద్విశేష్యవాచకపదసమానవచనకమితి వ్యాప్తిం దర్శయతి।

విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోరితి।

అసతి విశేషానుశాసనే।

అసతి బాధకే।

తథా చ నియతవచనకత్వానుశిష్ట

భేదకూటవక్ష్యాతిపదిక

విశిష్టప్రాతిపదికత్వ యత్ర తత్ర

తత్తద్విశేష్యవాచకపదప్రకృతికవిభక్తి

వృత్యానుపూర్వ్యమద్విభక్తిప్రకృతిత్వమితి ఫలితార్థః।

ప్రాతిపదికవై..స్వప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితతాదాత్మ్యసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాప్రయోజకత్వ--నియతవచనకత్వానుశిష్టభేదకూటత్వోభయసం।

తథేతి।

సమానవచనత్వేత్యర్థః।

సాధుత్వోపపాదనేపీతి।

అసమానలిఙ్గకత్వేన సమానవచనకత్వాభావాదితి భావః।

కారికాయా ఇతి।

శక్తిర్నిపుణతాలోకకావ్యశాస్త్రాద్యవేక్షణాత్।

కావ్యజ్ఞశిక్షయాఽభ్యాస ఇతి హేతుస్తదుద్భవే ఇతి కారికాయా ఇత్యర్థః।

అస్యా అర్థః।

శక్తిః-కవిత్వబీజభూతః సంస్కారవిశేషః--ప్రతిభాఽపరపర్యాయః।

లోకకావ్యశాస్త్రాద్యవేక్షణాప్రయుక్తనిపుణతా--వ్యుత్పత్తివిశేషః।

కావ్యజ్ఞశిక్షాప్రయుక్తోఽభ్యాసః-కావ్యకరణే యోజనే న పునః పునఃప్రవృత్తిః।

ఇతి

హేతుస్తదుద్భవే ఇత్యస్య వ్యాఖ్యా ఇతి త్రయః సముదితా హేతురితి।

అత్రేతి శబ్దేన శక్తి-నిపుణతాఽభ్యాసానాం పరామర్శః।

కవిత్వోద్భవే త్రయః సముదితా హేతురిత్యర్థః।

అసంగతిదుర్వారైవేతి సముదితా హేతురిత్యనయోః సమానలిఙ్గకత్వేన సమానవచనకత్వవిరహాదితి భావః।

సమానలిఙ్గకత్వం చ స్వవృత్తిపుంల్లిఙ్గత్వాద్యన్యతమత్వమ్।

పుంల్లిఙ్గత్వాదికం చ పుంస్త్వాదిప్రకారతాబోధజనకతావచ్ఛేదకానుపూర్వీమత్వమ్।

లిఙ్గరోమవత్వం పుంస్త్వమ్।

అనుగమస్తు ప్రాతిపదికవృత్తి ఆనుపూర్వీవిశిష్టస్యానుపూర్వీకత్వమ్ పుంలింఙ్గత్వమ్।

స్యానుపూర్వ్యమానుపూర్వీవై.।

స్వవిశిష్టవిషయతాతత్వవ్యాపకత్వసం।

విషయతాయాం స్వవై._స్వఘటకవర్ణావృత్తిత్వ--
స్యావచ్ఛిన్నవిషయతాప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితపుంస్త్వప్రకారతాప్రయోజకత్వోభయసం।

వ్యాపకతా చ
స్యావచ్ఛిన్నవిషయతాప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితసంఖ్యానిష్ఠప్రకారతాప్రయోజకవిషయతా
వచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నత్వసం।

తట ఇత్యాదౌ ప్రాతిపదికపదేన న తటస్య గ్రహణమ్, తత్ర తాదృశపుంస్త్వవిరహాత్।

కిన్తు బ్రాహ్మణస్య గ్రహణమ్, తద్ వృత్తి ఆనుపూర్వీవైశిష్ట్యస్య
స్వపదగ్రాహ్యతటవృత్త్యానుపూర్వ్య సత్వాత్ పుల్లిఙ్గత్వోపపత్తిః।

బ్రాహ్మణవృత్తి ఆనుపూర్వీవై.శిష్టా యా సుత్వరూపాఽనుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నవిషయతా
తాదృశవిషయతాతత్వవ్యాపకత్వస్య
స్వపదగ్రాహ్యతటవృత్త్యానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నవిషయతాయాం సత్వాత్।

వ్యాపకతాఘటకత్వపదం తటపదపరమ్।

బ్రాహ్మణ ఇత్యాదౌ యాదృశానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నసుపదనిష్ఠవిషయతా
పుంస్త్వప్రకారకబోధజనికా నదీ ఇత్యాదౌ తాదృశానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నవిషయతా న
సంఖ్యాబోధజనకతావచ్ఛేదికా "విభక్తివృత్తి ఆనుపూర్వాభేదాత్" ఇతి నదీపదే పుంస్త్వాపత్తిః।

ఇదం చ స్తనకేశవర్తీం స్త్రీ స్యాల్లోమశః పురుషః స్మృత ఇతివాక్యానురోధేన।

అన్యథా తు ప్రాణ్యప్రాణిసాధారణం పదసంస్కారప్రయోజకం పుల్లిఙ్గత్వాదినా
పరిభాషితత్వం తద్బోధ్యమ్।

తదుక్తమ్।

స్త్రీలిఙ్గమపి పుల్లిఙ్గక్వేవల్లిఙ్గమితి త్రిధా।

శబ్దసంస్కారసిద్ధ్యర్థం భాషయా నామ భిద్యతే।

స్త్రీలిఙ్గం పుల్లిఙ్గం నపుంసకలింఙ్గమితి త్రిధా నామ భిద్యతే।

।

తత్ర స్త్రీలిఙ్గాదిక స్త్రీలిఙ్గత్వాదినా పరిభాషితత్వమ్।

న తు స్త్రీత్వాదివాచకత్వమ్, తటః-తటీ తటమిత్యాదౌ తటాదేః
యోన్యాదిమత్వరూపస్త్రీత్వాభావాదయోన్యతాపత్తేః।

పరిభాషాయాః ప్రయాజనం చేహ పదసంస్కారః(ఆకాఙ్క్షా)।

యథా తటఇత్యాదౌ పుంస్త్వేన సుబాదిసద్భావః।

తటీ ఇత్యాదౌ స్త్రీత్వేన జీబాదిసద్భావః।

తటమిత్యాదౌ క్లీబత్వేన సుబాదేర్లుగాదిః।

యద్యపి సమ్బుదాదిశబ్దే నాస్తి సంస్కారస్య విశేషః।

తథాపి తత్రాపి అభేదేన తద్విశేషణవాచకశోభనాదిపదే అస్తి సంస్కారస్య విశేషః।

అసతి బాధకే విశేషణపదస్య విశేష్యపదసమానలింఙ్గకత్వనియమాత్।

కేచిత్తు శక్త్యా తటత్వావచ్ఛిన్నస్య లక్షణయా చ స్త్రీత్వస్య బోధకం తటాదిపదమ్।

ప్రత్యయాస్తు తత్తదర్థే తాత్పర్యగ్రాహకా ఇత్యాహుః।

ఏవం సమానలింఙ్గకస్థలే ఏవ సమానవచనకత్వనియమే।

అసమానలింఙ్గకస్థలే।

వేదాః ప్రమాణమిత్యాదౌ।

తాదృశస్థలే।

అసమానలింఙ్కకస్థలే।

ఔత్సర్గికం।

అపదం న ప్రత్యఞ్జోతేతిన్యాయాదితి భావః।

అనేన నిత్యద్వివచనబహువచనసాకాఙ్ఞవిశేషణవాచకపదానసమానలింఙ్కకస్థలే నైకవచనాన్తత్వమితి సూచితమ్।

అనుపపత్తిరితి।

అసమానలింఙ్కకత్వేన సమానవచనకత్వానుపపత్తిరితి భావః।

విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోరసతి

విశేషానుశాసనే సమానవచనకత్వమితి నియమసంకోచేన సమాధత్తే।

యత్రేతి।

ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దాః, ప్రమాణానీత్యత్ర పితరో దేవతాః ఇత్యాదౌ చేత్యర్థః।

విశేష్యవాచకప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్ద

పితృపదోత్తరజస్ విభక్తితాత్పర్యవిషయీభూతబహుత్వసంఖ్యావిరుద్ధసంఖ్యాయాః

విశేషణవాచకప్రమాణపదేన దేవతాపదేన చాఽవివక్షితతయా తత్రైవ సమానవచనకత్వనియమః।

వేదాః ప్రమాణమిత్యాదౌ తు న

సమానవచనకత్వనియమః, విశేష్యవాచకవేదపదోత్తరజస్

విభక్తితాత్పర్యవిషయీభూత బహుత్వసంఖ్యావిరుద్ధైకత్వసంఖ్యాయాః

విశేషణవాచకప్రమాణపదోత్తరసువిభక్త్యా వివక్షితత్వాత్ తథాచ

సమానానుపూర్వీకత్వరూపం సాజాత్యం న వివక్షణీయమితి భావః।

యత్రేతి త్రల్ప్రత్యయస్య ఘటకత్వమర్థః।

తస్య విశేష్యవాచకపదేఽన్వయః।

విశేష్యవాచకేత్యస్య విశేష్యబోధకేత్యర్థః।

తేన లాక్షణికవిశేష్యపదస్థలే కుమతిః పశురిత్యాదౌ న వ్యాప్యత్వహానిః।

విశేష్యవాచకపదోత్తరత్వేనాఽనుసన్ధీయమానేత్యర్థః।

తేన సున్దరం దధీత్యత్ర విశేష్యవాచకదధిపదాఽవ్యవహితోత్తరవిభక్తేరప్రసిద్ధావపి న క్షతిః।

తథాచ యద్ వాక్యఘటకవిశేష్యబోధకపదావ్యవహితోత్తరత్వేనాఽనుసన్ధీయమానేత్యర్థః।

అథ విభక్తిత్వేనోపాదానం కిమర్థమ్,

విశేష్యవాచకపదోత్తరత్వేనోపాదానస్య సమ్యక్త్వాత్।

నచ తదనుపాదానే సున్దరం దధి బహవో గుణా ఇత్యత్ర ఏకత్వ వివక్షాయాం సున్దరం దధీతి సమానవచనకత్వస్యేష్టతయా

విశేష్యవాచకదధిపదాఽవ్యవహితోత్తర

బహుపదార్థబహుత్వసంఖ్యావిరుద్ధైకత్వస్య వివక్షితతయా

ప్రయోజకభావాత్సమానవచనకత్వానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్।

వ్యాప్యవిరహస్య వ్యాపకవిరహాఽప్రయోజకతయా ఉక్తస్థలేఉక్తాఽవివక్షితత్వవిరహేపి క్షత్యభావాత్।

తాదృశస్థలే
విశేష్యవాచకపదాఽవ్యవహితోత్తరవిభక్తేరప్రసిద్ధతయాఽవ్యవహితోత్తరత్వేనాఽనుసన్ధీయమానత్వస్య వివక్షణీయతయా
తథావిధవిభక్తితాత్పర్యవిషయైకత్వవిరుద్ధత్వస్యైకత్వేఽసంభవాచ్చ।

తదా విభక్తిపదం స్పష్టార్థమ్।

పరే తు స్తోకమత్త ఇత్యాదౌ సమానవచనకత్వప్రసంగవారణాయ విశేష్యవాచకపదే

ప్రాతిపదికత్వప్రవేశాపేక్షయా విశేష్యవాచకపదావ్యవహితోత్తరపదే సుప్త్వప్రవేశే లాఘువాత్తత్సూచనాయ విభక్తిత్వేనోపాదానమితి ప్రాహుః।

అథ విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్త్యర్థసంఖ్యావిరుద్ధేత్యాదికమేవోచ్యతాం

కిం తాత్పర్యానుసరణోనేతి చేన్న।

వేదాః ప్రమాణమిత్యాదౌ యదా జసి సుత్వభ్రమాత్--ఏకత్వశక్తాభ్రమాద్వా
ఏకత్వవిషయకశాబ్దబోధః తదా ఏకత్వస్య విభక్త్యర్థతయా తద్విరుద్ధసంఖ్యాయా
అవివక్షితత్వాత్సమానవచనకత్వాపత్తిరతస్తాత్పర్యవిషయేతి।

నచ విభక్తిశక్యత్వప్రవేశే న దోష ఇతి వాచ్యమ్।

లాఘవాభావాదితి ధ్యేయమ్।

తథాచ
విశేష్యవాచకపదోత్తరత్వేనానుసన్ధీయమానవిభక్తిజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతానిరూపితేశ్వరే
చ్ఛాయవిశేష్యతావతీ సంఖ్యా ఇత్యర్థః।

యథాశ్రుతే తు వేదాః ప్రమాణమిత్యాదావపి జస్ పదం బహుత్వం

బోధయతు సుపదం చ ఏకత్వం బోధయతు ఇతి సమూహాలంబనతాత్పర్యస్యాపి

విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తితాత్పర్యత్వాత్తద్విషయైకత్వవిరుద్ధత్వాభవేన
విరుద్ధసంఖ్యావివక్షితత్వాభావసత్వేన సమానవచనకత్వాపత్తిః।

విభక్తిజన్యబోధవిషయత్వేన నివేశే తు ఏకత్వస్య వేదపదోత్తరజస్
పదజన్యబోధవిషయత్వేనేచ్ఛావిషయత్వాభావాన్న దోషః।

తాత్పర్యవిషయసంఖ్యాయాః సంఖ్యాత్వేన ప్రవేశాత్ప్రమాణం వేదేషు
ద్వీత్వాన్వయప్రమేయమిత్యాదౌ
వేదనిరూపితతాదృశప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నాధేయత్వస్యాధేయరూపత్వే
"తాత్పర్యవిషయీభూతద్వీత్వాన్వయప్రమేయరూప తాదృశవిషయత్వావచ్ఛిన్నభేదస్య"
ఏకత్వే విరహేపి న సమానవచనకత్వాపత్తిః।

తాత్పర్యవిషయతావచ్ఛేదకసంఖ్యాత్వవ్యాప్యబహుత్వభేదదస్య ఏకత్వే సత్వాత్।

వస్తుతో విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్త్యర్థసంఖ్యావిరుద్ధసంఖ్యాయాః
అప్రసిద్ధ్యాతదనుపపత్తిరస్తాత్పర్యవిషయేతి అపేక్షాబుద్ధివిశేషవిషయత్వస్యాప్యుపలక్షకమ్,
అన్యథా నీలా వర్ణాః ఇత్యాదౌ నిరుక్తతాత్పర్యవిషయసంఖ్యాయా అప్రసిద్ధత్వేన
సమానవచనకత్వానుపత్తిరితి నియమశరీరే సంఖ్యాయాః
విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తితాత్పర్యవిషయత్వేనైవ ప్రవేశ ఇతి ధ్యేయమ్।

తాదాత్మ్యస్య విశేషణవిభక్త్యర్థతాపక్షే విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్త్యా తాదాత్మ్యస్య సర్వత్ర
వివక్షితతయా విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తిమాత్రేఽవివక్షితత్వవిరహేణ

సమానవచనకత్వానుపపత్తిరతో

విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తితాత్పర్యవిషయసంఖ్యావిరుద్ధస్య సంఖ్యాత్వేన ప్రవేశః।

నను సంఖ్యావిరుద్ధత్వం న సంఖ్యాఽసామానాధికరణ్యమ్, బహుత్వాధికరణేపి వేదే

స్వాశ్రయప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకవత్వసమ్బన్ధేనైకత్వస్య వర్తమానత్వాదితి చేన్న।

సంఖ్యావిరుద్ధత్వమత్ర సంఖ్యాభిన్నత్వమితి ధ్యేయమ్।

అవివక్షితత్వమితి।

విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్త్యా ఇత్యాదిః।

తథాచ
విశేషణవాచకపదోత్తరత్వేనాఽనుసన్ధీయమానవిభక్తిజన్యబోధవిషయత్వేనేచ్ఛావిషయభిన్న
త్వం తదర్థః।

తత్రేతి।

ఘటకత్వం సప్తమ్యర్థః।

తస్య విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోరన్వయః।

తథాచ
యదావాక్యఘటకవిశేష్యవాచకపదోత్తరత్వేనానుసన్ధీయమానవిభక్తిజన్యబోధవిషయత్వప్రకార
తానిరూపితేచ్ఛాయవిశేష్యతావతీ సంఖ్యా విశేషణ
వాచకపదోత్తరత్వేనానుసన్ధీయమానవిభక్తిజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతానిరూపితేచ్ఛాయవిశే
ష్యతావద్భిన్నా న తదావాక్యఘటకవిశేష్యవిశేషణవాచకపదయోః సమానవచనకత్వనియమ
ఇతి ఫలితమ్(౧)।

(వి-౧)

(వి-౧) (౧) సమానవచనకత్వం చ స్వోత్తరవిభక్తివృత్తిఏకవచనత్వ-ద్వివచనత్వ-
బహువచనత్వాఽన్యతమధర్మవద్విభక్తికత్వమ్।

నచైవం సున్దరో ఘటమిత్యాదావపి సమానవచనకత్వసత్వాదభేదాఽన్వయాపత్తిరితి వాచ్యమ్
।

సమానానుపూర్వీకత్వస్యైవ సమానవచనకత్వరూపత్వాత్ ఘటో ద్రవ్యమిత్యాదౌ స్థానివృత్త్యానుపూర్వీమాదాయ సమానవచనకత్వోపాదానసంభవాత్।

కథమన్యథా "న తు సమానానుపూర్వీకత్వం సాజాత్యమిత్యత్ర వన్ధ్యో హరీ ఇత్యాదౌ అనుపపత్తిమనుద్భావ్య వేదాః ప్రమాణమిత్యాద్యసమానవచనకస్థలే తదుద్భావనం నాసంగత స్యాత్।

ఏవం చ యత్రయత్పదవత్వం తత్ర తత్పదావ్యవహితోత్తరత్వేనాఽనుసన్ధీయమాన

విభక్తివృత్త్యానుపూర్వీమద్విభక్తికత్వమితి నియమః పర్యవసితః।

పదవత్తా చ స్వప్రయోజ్య

విశేష్యతానిరూపిత

తాదాత్మ్యసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతా

ప్రయోజకత్వ--స్వవ్యవహితోత్తరత్వేనాఽనుసన్ధీయమాన

విభక్తిజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతా

నిరూపితేచ్ఛాయవిశేష్యతావచ్ఛేదక

సంఖ్యావృత్తిధర్మభిన్నధర్మావచ్ఛిన్న

సంఖ్యానిష్ఠవిషయతాకబోధజనకత్వ

ప్రకారతానిరూపితేచ్ఛాయవిశేష్యత్వా

భావవద్విభక్తికత్వోభయసం।

యత్తత్పదాభ్యాం విశేష్యవాచకపదం ధర్తవ్యమ్।

నీలో ఘట ఇత్యాదౌ
ఘటపదప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితతాదాత్మ్యసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాప్రయోజకత్వస్య, ఘటపదాఽవ్యవహితోత్తరత్వేనాఽనుసన్ధీయమానవిభక్తిజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతానిరూపితేచ్ఛా"(ఁ)యవిశేష్యతావచ్ఛేదకసంఖ్యావృత్తిధర్మః "ఏకత్వత్వరూప", తద్భిన్నో ధర్మః "ద్విత్వత్వాదిరూపః"
తదవచ్ఛిన్నసంఖ్యానిష్ఠవిషయతాకబోధజనకత్వప్రకారతానిరూపితేచ్ఛా(ఎ)యవిశేష్యతా

ఔజసాదౌ తదభావో నీలపదోత్తరసువిభక్తౌ తత్కత్వస్య నీలపదే సత్వాత్సమానవచనకత్వమ్ ।

వేదాః ప్రమాణమిత్యాదౌ

వేదపదావ్యవహితోత్తరత్వేనానుసన్ధీయమానజస్

విభక్తిజన్యబోధవిషయత్వ

ప్రకారతానిరూపితేచ్ఛాయవిశేష్యతా

వచ్ఛేదకీభూతసంఖ్యావృత్తి

"బహుత్వత్వధర్మభిన్న"ఏకత్వత్వావచ్ఛిన్న

సంఖ్యానిష్ఠవిషయతాకబోధజనకత్వప్రకారతానిరూపితే

చ్ఛాయ(3)విశేష్యతా ఏవ సౌ ఇతి విశేష్యత్వాభావవద్విభక్తికత్వస్య ప్రమాణపదే విరహాన్న సమానవచనకత్వమ్ ।

అథ యత్ర సంఖ్యాధర్మకైవేచ్ఛా జాతా తత్రాఽతిరేవ, విభక్తేరిచ్ఛావిశేష్యత్వాభావాత్ ।

తథా చ వేదాః ప్రమాణమిత్యాదౌ సమానవచనకత్వాపత్తిః ।

న చ ద్వితీయసమ్బన్ధే
తాదృశసంఖ్యానిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితేచ్ఛాయప్రకారత్వాభావవద్విభక్తికత్వమేవోపాదేయమితి వాచ్యమ్ ।

విభక్తిధర్మకేచ్ఛామాదాయోక్తదోషప్రసంగాదితి చేన్న ।

విభక్తిప్రయోజకేచ్ఛాయసంఖ్యానిష్ఠ

విషయతావచ్ఛేదకధర్మభిన్నధర్మవచ్ఛిన్నవిషయతానిరూపకేచ్ఛా

ప్రయోజ్యత్వాభావవద్విభక్తికత్వస్య ద్వితీయసమ్బన్ధరూపత్వాత్ ।

ఏకత్వబోధేచ్ఛాయా ఏకవచనవిభక్తిః ప్రయుజ్యతే ఏవం ద్విత్వబోధేచ్ఛాయా ద్వివచనవిభక్తిః ।

ఏవం చైకత్వధర్మకబోధేచ్ఛాయాః విభక్తిధర్మకబోధేచ్ఛాయాశ్చ
ఏకవచనవిభక్తిప్రయోజకత్వం బోధ్యమ్ ।

౧)ఏకత్వం సుపదజన్యబోధవిషయో భవతు ఇత్యాకారికా ।

౨)ఔజసాదిర్ద్వితీయాద్యవచ్ఛిన్నవిషయకబోధజనకో భవతు

౩)ప్రమాణపదోత్తరం సువిభక్తిః ఏకత్వం బోధయతు।

అత్రేదం బోధ్యమ్।

యథాశ్రుతగ్రన్థతోఽవివక్షితత్వాన్తస్య సమానవచనకత్వవ్యాప్యత్వం లభ్యతే।

పరన్తు పరస్పరం వ్యాప్యవ్యాపకబోధో బోధ్యః।

(వి-౨)

(వి-౧)అథ యత్ర విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్త్యా సంఖ్యాయా అవివక్షితత్వం తత్రైవ విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోః సమానవచనకత్వనియమ ఇత్యేవ కథం నోక్తం కిం విరుద్ధాన్తనివేశేన।

తథా చ యత్ర యత్పదవత్వం తత్ర తత్పదవత్వమ్।

యత్పదావత్తాచ
స్వప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితతాదాత్మ్యసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాప్రయోజకత్వ--
స్వకాలీనసంఖ్యావిషయకబోధజనకత్వప్రకారతానిరూపితేచ్ఛాయవిశేష్యత్వాభావవద్విభక్తిక
త్వోభయసం।

తత్పదవత్తా చ స్వావ్యవహితోత్తరవిభక్తివృత్త్యానుపూర్వీమద్విభక్తికత్వసం ఇతి చేన్న।

వేదత్వే ఏకత్వ వివక్షయా ప్రామాణ్యత్వే చైకత్వవివక్షయా ప్రయుక్తేః వేదః ప్రమాణమితి వాక్యే సమానవచనకత్వానుపపత్తిః, ప్రమాణపదోత్తరవిభక్త్యా ఏకత్వస్య వివక్షితత్వాత్।

ఏవం ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దాః ప్రమాణానీత్యత్ర సమానవచనకత్వానుపపత్తిః, ప్రమాణపదోత్తరవిభక్త్యా బహుత్వస్య వివక్షితత్వాత్।

విరుద్ధాన్తనివేశే చ విశిష్టాభావసత్వాన్నానుపపత్తిః।

నను విశేష్యవాచకపదోత్తరేత్యాదిగ్రన్థేనాఽవివక్షితత్వస్య
సమానవచనకత్వవ్యాప్యతాయా ఏవ లాభేన వివక్షాస్థలే సమానవచనకత్వసత్వే క్షత్యక్షావః
సమానవచనకత్వస్యోక్తవివక్షితత్వవ్యాపకత్వాత్।

ఉక్తాఽవివక్షితత్వస్య సమానవచనకత్వవ్యాపకత్వే వేదః ప్రమాణమిత్యాద్యుక్తస్థలే సమానవచనకత్వానుపపత్తిరితి

చేత్--గ్రన్థలాఘవార్థం తదుపాదానాత్।

తథాహి--నీలో ఘటా ఇత్యాదావభేదాఽన్వయవారణాయ విశేషణవాచకపదే విశేష్యవాచకపదసమానవచనకత్వం వివక్షణీయమ్।

తదపి విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్త్యా సంఖ్యాఽవివక్షాస్థలే వక్తవ్యమ్, అన్యథా వేదః ప్రమాణమిత్యాదౌ వ్యభిచారః స్యాత్।

ఏవమపి వేదః ప్రమాణమిత్యత్ర

వ్యభిచారవారణాయ విరుద్ధాన్తం నివేశనీయమ్।

ఏవం విభజ్య కథనే గౌరవం స్యాదితీత్థమభిధానమ్।

అపరే తు విరుద్ధాన్తాఽనివేశే స్తోకం పచత ఇత్యాదౌ విశేషణవాచకస్తోకపదోత్తరవిభక్త్యా సంఖ్యాయా అవివక్షితత్వాత్సమానవచనకత్వాపత్తిః, విరుద్ధాన్తనివేశే తు విశేష్యవాచకపచ్ధాతుపదావ్యవహితోత్తరవిభక్త్యభావేన
తాదృశవిభక్తితాత్పర్యవిషయసంఖ్యావిరుద్ధాదివివక్షాపర్యన్తాఽప్రసిద్ధ్యా తదభావస్యాప్యసిద్ధ్యా న సమానవచనకత్వాపత్తిః।

నచాఽఽగమాదేశవికరణాదివ్యవధానేపి అవ్యవహితోత్తరత్వమిష్టమ్,

తచ్చ యద్వ్యవధానేన ప్రకృతిప్రత్యయయోరవ్యయబోధాపయికాకాఙ్క్షా నిర్వాహ్యతే,

తత్తద్భిన్నప్రకృత్యుత్తరానుత్తరత్వే సతి ప్రకృత్యుత్తరత్వమ్, ఏవం చ స్తోకం పచత ఇత్యాదౌ సమానవచనకత్వాపత్తిదుర్వారేవ, వ్యవధానాభావాత్,స్తోకమత్త ఇత్యాదౌ సుతరాం తదాపత్తరితి వాచ్యమ్।

విశేష్యవిశిష్టా యా విభక్తిస్తత్తాత్పర్యవిషయసంఖ్యా విరుద్ధసంఖ్యాయాః విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్త్యా అవివక్షితత్వమిత్యర్థేనాఽదోషాత్।

వై..స్వనిష్ఠసంఖ్యాబోధకత్వ-స్వబోధకపదాఽవ్యవహితోత్తరత్వోభయసం।

ఆఖ్యాతార్థసంఖ్యాయాః కర్తరి అన్వయేన విశేష్యీభూతధాత్వర్థేఽనన్వయాదిత్యాహుః।

తచ్చిన్త్యమ్।

విశేష్యాన్వయిత్వేన సంఖ్యావిషయకతాత్పర్యవిషయవిభక్తిక

విశేష్యవాచకపదసమభివ్యాహృతత్వే సతి

విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్త్యా సంఖ్యాయా అవివక్షితత్వోపాదానాదేవ

విశేషణవాచకపదోత్తరసుప్సమభివ్యాహృతత్వే

సతీత్యుపాదానాదేవ వా
ప్రాతిపదికపదప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాప్రయోజకపదోత్తరవిభక్త్యా యత్ర సంఖ్యాయా

అవివక్షితత్వమిత్యుపాదానాదేవ వా ఉక్తదోషవారణసంభవే విరుద్ధాన్తనివేశస్య వై.యర్థ్యాత్।

తథా చ యత్ర యత్పదావత్వం తత్ర తత్పదవత్వమ్।

యత్పదావత్తా చ
స్వప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితతాదాత్మ్యసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాప్రయోజకత్వ--
స్వాఽవ్యవహితోత్తరత్వేనానుసన్ధీయమాన

విభక్తిజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతా

నిరూపితేచ్ఛాయవిశేష్యతావచ్ఛేదక

సంఖ్యాత్వవ్యాప్యధర్మావచ్ఛిన్నసంఖ్యా

విషయకబోధజనకత్వప్రకారతా

నిరూపితేచ్ఛాయవిశేష్యత్వాభావవద్విభక్తిప్రకృతికత్వోభయసం।

తత్పదవత్తా చ స్వావ్యవహితోత్తరత్వేనాఽనుసన్ధీయమానవిభక్తికత్వసం, ఇతి ఫలితమ్।

అథ విశేషణవిభక్తేరభేదార్థకతాపక్షే

ఉక్తాఽవివక్షితత్వస్య నీలో ఘటఇత్యాదావివ ప్రకృత్యా చారవ ఇత్యత్రాపి
సత్వాత్సమానవచనకత్వాపత్తిః।

నచ తాదృశవిశేష్యత్వాభావవత్వేసతి

విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తివృత్తిసుబ్విభాజకధర్మవద్విభక్తిప్రకృతిత్వనివేశే నోక్తస్థలే సమానవచనకత్వాపత్తిః, ప్రకృతిపదోత్తరస్తృతీయావిభక్తౌ తాదృశప్రథమాత్వవిరహాదితి వాచ్యమ్।

ప్రకృత్యా చారుభిరిత్యత్ర తదాపత్తితాదవస్థ్యాదితి చేన్న।

స్వవిశిష్టవిభక్తిప్రకృతిత్వస్య ద్వితీయసమ్బన్ధత్వాత్।

విభక్తౌ స్వవై.

స్వావ్యవహితోత్తరత్వేనానుసన్ధీయమానవిభక్తిజన్య

బోధవిషయత్వప్రకారతానిరూపితేచ్ఛాయ

విశేష్యతావచ్ఛేదకసంఖ్యాత్వవ్యాప్య

ధర్మభిన్నధర్మావచ్ఛిన్నసంఖ్యానిష్ఠ

విషయతాకబోధజనకత్వప్రకారతా

నిరూపితేచ్ఛాయవిశేష్యతాభావవత్వ--స్వావ్యవహితోత్తరవిభక్తివృత్తి

సుబ్విభాజకధర్మ

శూన్యవిభక్తి

ప్రకృతివిశేష్యవాచకపదసమానానుపూర్వీక

పదార్థధర్మకాభేదానుకూలాకాంక్షాఘటక విశేషణపదసమానానుపూర్వీకప్రకృతిక వృత్తిసుబ్విభాజకధర్మశూన్యత్వోభయసం।

తథాచ న సమానవచనకత్వాపత్తిః।

తథాహి ప్రకృత్యా చారుభిరిత్యత్ర విశేష్యవాచకచారుపదోత్తరభిస్

విభక్తివృత్తిసుబ్విభాజకతృతీయాత్వధర్మశూన్యా యా ప్రకృత్యా చారవః ఇత్యత్ర జస్ విభక్తిః

తత్ర్పకృతివిశేష్యవాచకచారుపద

సమానానుపూర్వీకపదం ప్రకృత్యా చారుభిరిత్యత్ర చారుపదం తదర్థం

చారుధర్మకాభేదానుకూలాకాంక్షాఘటకీభూతవిశేషణవాచకప్రకృతిపదసమానానుపూర్వీకపదం ప్రకృత్యా చారవ ఇత్యత్ర ప్రకృతిపదం, తత్ర్పకృతికవృత్తిసుబ్విభాజకోధర్మస్తృతీయాత్వం తచ్ఛూన్యత్వం ప్రకృత్యా చారుభిరిత్యత్ర ప్రకృతిపదోత్తరతృతీయావిభక్తౌ నాస్తీతిస్వవై.శిష్ట్యాభావాదితి।

నహి ప్రకృత్యా చారుభిరిత్యత్ర విశేషణవిభక్తౌ తాదృశధర్మశూన్యత్వం, ప్రకృత్యా చారుభిరిత్యత్రైవ ప్రకృత్యా చారవ ఇత్యత్రాపి అభేదబోధాత్।

నీలో ఘట ఇత్యత్ర జాత్యపి నీలో ఘటాయేత్యత్రాఽభేదబోధః।

ఏవం చోక్తనివేశస్య విరుద్ధాన్తోపాదానేపి ఆవశ్యకతయా తావత్తైవ స్తోకమత్త ఇత్యాదేరపి వారణాద్ వ్యర్థమేవ తదుపాదానమితి ధ్యేయమ్।

అప్రసిద్ధప్రతియోగికాభావానభ్యుపగమేన "దారాః పుంసి చ

భూమ్న్యేవే" తికోషాదేకస్త్రీతాత్పర్యేణాపి

సాధుత్వార్థకబహువచనాన్తదారాపదఘటితే దారాః శోభనా ఇతి వాక్యే

సమానవచనకత్వానుపపత్తిః, విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తి

తాత్పర్యవిషయసంఖ్యాయా అప్రసిద్ధ్యా తాదృశసంఖ్యావిరుద్ధసంఖ్యా

వివక్షితత్వస్యాప్యప్రసిద్ధత్వేన తదభావస్యాప్యప్రసిద్ధేః।

న చ విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్త్యభావో వివక్షణీయః।

అభావశ్చ

స్వతాత్పర్యవిషయసంఖ్యావిరుద్ధసంఖ్యా

వివక్షావిషయత్వసంబన్ధావచ్ఛిన్న

ప్రతియోగితాకో గ్రాహ్యః।

స్వం-విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తిః, ప్రకృతే దారపదోత్తరజస్ విభక్తిర్న గృహీతుం శక్యతే,

తత్తాత్పర్యవిషయసంఖ్యాయాః అప్రసిద్ధేః, తథా చ వ్యధికరణసంబన్ధావచ్ఛిన్నజస్ విభక్త్యభావస్య

కేవలాన్వయితయా శోభనపదోత్తరజస్ విభక్తౌ

సత్వాత్తాదృశవిభక్త్యభావవద్విభక్తిప్రకృతిత్వస్య శోభనపదే సత్వాన్న

సమానవచనకత్వానుపపత్తిః।

తథా చ యత్ర యత్పదావత్వం తత్ర తత్పదవత్వమ్।

యత్పదావత్తా చ

స్వప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితతాదాత్మ్యసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాప్రయోజకత్వ--
స్వావ్యవహితోత్తరత్వేనాఽనుసన్ధీయమానవిభక్తివిశిష్టవిభక్తిప్రకృతికత్వోభయసం।

విభక్తౌ విభక్తివై.స్వాభావత్వసం।

స్వాభావశ్చ స్వతాత్పర్యవిషయసంఖ్యా

విరుద్ధసంఖ్యానిష్ఠవిషయతాకబోధజనకత్వప్రకారతానిరూపితేచ్ఛాయవిశేష్యత్వసంబన్ధావ
చ్ఛిన్నప్రతియోగితాకః।

తత్పదవత్తా చ స్వావ్యవహితోత్తరవిభక్తివృత్తిఆనుపూర్వీమద్విభక్తిప్రకృతిత్వ సంబన్ధేనేతి
వాచ్యమ్।

ఏవం సతి మైథిలీ రామదారా ఇత్యస్య సమానవచనకత్వాపత్తిః।

ఉపదర్శితస్వతాత్పర్యేత్యాదిసంబన్ధవిరహేణ
తాదృశసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకదారపదోత్తరవిభక్త్యభావస్య మైథిలీపదోత్తరసువిభక్తౌ
సత్వాత్తాదృశవిభక్తిప్రకృతిత్వస్య మైథిలీపదే సత్వాత్ ఇతి చేన్న।

స్వతాత్పర్యవిషయసంఖ్యాఽ విరుద్ధత్వసంబన్ధావచ్ఛిన్న

ప్రతియోగికవిభక్త్యభావవత్సంఖ్యావివక్షా

విషయత్వాభావవద్విభక్తి

ప్రకృతిత్వస్య వివక్షణాత్।

తథా చ న సమానవచనకత్వాపత్తిః, విశేష్యవాచకపదోత్తరజస్ విభక్తేః స్వపదాఽగ్రాహ్యతయా
తాదృశవృధికరణసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకోక్తవిభక్త్యభావవతీ ఏకత్వసంఖ్యా
తద్వివక్షావిషయత్వాభావస్య సువిభక్తౌ విరహాదితి భావః।

అనుగమే తు ద్వితీయసంబన్ధే విశేషః।

స్వావ్యవహితోత్తరత్వేనాఽనుసన్ధీయమానవిభక్తివిశిష్టసంఖ్యానిష్ఠవిషయతాకబోధజనకత్వప్ర
కారతానిరూపితేచ్ఛాయవిశేష్యత్వాభావవద్విభక్తిప్రకృతిత్వసం।

వై. స్వాభావవత్వసం।

స్వాభావశ్చ స్వతాత్పర్యవిషయ

సంఖ్యాఽవిరుద్ధిత్వ

సంబన్ధావచ్ఛిన్న

ప్రతియోగితాకః।

అథ దారపదస్య విశేషణపరత్వే మైథిలీ రామదారా ఇత్యాదౌ సమానవచనకత్వాపత్తి
తాదవస్థ్యమ్,

మైథిలీపదోత్తరసువిభక్తితాత్పర్య

విషయసంఖ్యాఽవిరుద్ధత్వ

సంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాక

భావవతీ బహుత్వసంఖ్యాతద్వివక్షా విషయత్వాభావస్య దారపదోత్తరజస్

విభక్తౌ సత్వాత్ తాదృశవిభక్తిప్రకృతితత్వస్య దారపదే సత్వాత్ ఇతి చేన్న।

నియతవచనకాన్యయత్వదావత్వం యత్ర తత్ర
స్వావ్యవహితోత్తరవిభక్తివృత్తిఆనుపూర్వీమద్విభక్తిప్రకృతిత్వ--
నియతవచనకాన్యత్వోభయసంబన్ధేన తత్వదవత్వస్య వివక్షణాన్న దోషః।

నియతవచనకత్వం చ ధర్మవిశిష్టత్వమ్।

వై.స్వావచ్ఛిన్నపరత్వ--
స్వవిశిష్టశాబ్దజనకతావచ్ఛేదకవిభక్తినిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితాఽవ్యవహితోత్తరత్వసంబన్ధావచ్ఛి
న్నప్రకారతావచ్ఛేదకానుపూర్వీమత్వోభయసం।

విశేష్యతాయాం స్వవై.-స్వాభావవత్వసం।

స్వాభావశ్చ
స్వావచ్ఛిన్నవిషయతానిరూపితసంఖ్యానిష్ఠప్రకారతాప్రయోజకవిషయతావత్వసంబన్ధావ
చ్ఛిన్నప్రతియోగితాకః।

విషయతావత్వం చ స్వసమానాధికరణసుబ్విభాజకధర్మసామానాధికరణ్య

స్వావచ్ఛేదకానవచ్ఛిన్నత్వ--స్వనిరూపితాఽవ్యవహితోత్తరత్వ
సంబన్ధావచ్ఛిన్నవిషయతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నవిషయతానిరూపితత్రై.తత్ర్తితయ సం।

స్వం స్త్రీత్వం తదవచ్ఛిన్నపరత్వం-ఏవం స్వం స్త్రీత్వం తద్విశిష్టా యా

దారపదజన్యశబ్దబోధజనకతావచ్ఛేదికా--
అవ్యవహితోత్తరత్వసంబన్ధావచ్ఛిన్నదారపదత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితజస్త్వరూపాను
పూర్వ్యవచ్ఛిన్నవిభక్తినిష్ఠవిశేష్యతా
తన్నిరూపితాఽవ్యవహితోత్తరత్వసంబన్ధావచ్ఛిన్నదారత్వరూపానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నప్రకారతా
వచ్ఛేదకదారత్వరూపానుపూర్వ్యమత్వం చ దారపదేస్తి।

విశేష్యతాయాం స్వవైశిష్ట్యమపి స్వం స్త్రీత్వం

తదవచ్ఛిన్నవిశేష్యతానిరూపిత

బహుత్వసంఖ్యానిష్ఠశాబ్దబోధీయ

ప్రకారతాప్రయోజికా అవ్యవహితోత్తరత్వసంబన్ధావచ్ఛిన్న

దారపదత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితజస్త్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతా భవితుం నార్హతి, తత్ర జసో
బహుత్వాఽబోధకత్వాత్, కిన్తు ఘటా ఇతిజ్ఞానోపజస్ విషయత్వైవ,
తాదృశవిషయతావత్వసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగికస్త్రీత్వాభావో విభక్తినిష్ఠవిశేష్యతాయామ్।

తాదృశవిషయతావత్వం విశేష్యతాయామ్ నాస్తి, స్వం జస్ విషయతా

తత్సమానాధికరణ

సుబ్విభాజక ప్రథమాత్వసామానాధికరణ్యస్య, స్వనిరూపితాఽవ్యవహితోత్తరత్వ
సంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతావచ్ఛేదక దారత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితత్వస్య చ ద్వయోః
సత్వేపిజస్ విషయతావచ్ఛేదకానవచ్ఛిన్నత్వవిరహాత్।

విషయతావదన్యత్వం వా నియతవచనకత్వమ్।

విషయతావత్వం చ-స్వావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నపరత్వ--
స్వనిరూపకబోధజనకత్వప్రకారతాతాత్పర్యవిషయతావచ్ఛేదకాకానుపూర్వ్యమత్వ,
స్వవిశిష్టవిషయతాబోధజనకత్వప్రకారకజాత్యయవిషయతావచ్ఛేదకాఽఽనుపూర్వ్యమత్వై.త
త్ర్తితయసం।

స్వ వై.స్వనిరూపితప్రకారతావచ్ఛేదక

సంఖ్యాత్వవ్యాప్యధర్మాతిరిక్త

తాదృశధర్మావచ్ఛిన్నప్రకారతాకత్వ స్వావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నత్వోభయసం।

విషయతాపదేన బహుత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితస్త్రీత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతా గ్రాహ్యా।

స్త్రీత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతావచ్ఛేదకీభూతాస్త్రీత్వావచ్ఛిన్నపరత్వస్య దారపదే సత్త్వేపి స్త్రీత్వావచ్ఛిన్నవిషయతానిరూపకశాబ్దబోధజనకత్వప్రకారకతాత్పర్యవిశేష్యతావచ్ఛేదకభూతదారపదత్వరూపానుపూర్వీమత్వస్య చ సత్త్వేపి
బహుత్వత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితస్త్రీత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతావిశిష్టత్వం నాస్తి, తాదృశస్త్రీత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతాయామ్।

తాదృశవిశేష్యతానిరూపిత

బహుత్వత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతా

వచ్ఛేదకీభూతాసంఖ్యాత్వ

వ్యాప్యైకత్వత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతా

కత్వస్య స్త్రీపదజన్యబోధీయస్త్రీత్వావచ్ఛిన్న

విశేష్యతాయాం సత్త్వేన" తాదృశస్త్రీత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతాయాం విరహేణ
స్వవిశిష్టావిషయతా అన్యైవ,
తాదృశవిషయతాకబోధజనకత్వప్రకారకతాత్పర్యవిషయతావచ్ఛేదకానుపూర్వీమత్వరూప
తృతీయసమ్బన్ధ

విరహేణ విషయతావదన్యత్వస్య దారపదే సత్వాన్నియతవచనకత్వమ్।

ఉక్తసంబన్ధత్రయేణ ఘటత్వాద్యవచ్ఛిన్నవిశేష్యతావత్వస్య ఘటాదిపదే సత్వాన్న నియతవచనకత్వమ్।

దారా ఇవాచరతీతి విగ్రహనిష్పన్నమాచారక్విబన్తదారపద

వృత్తిర్ఢాఽనుపూర్వీ సైవ స్త్రీవాచకదారపదేఽపి వర్తతే, ఏవం చ
దారసదృశాచరణకర్తృత్వావచ్ఛిన్న

విశేష్యతామాదాయ స్త్రీవాచకదారశబ్దే నియతవచనకత్వానుపపత్తిరతః
స్వావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నపరత్వనివేశః।

తథా చ స్త్రీవాచకదారపదస్య
తాదృశవిశేష్యతావచ్ఛేదకీభూతదారసదృశాచరణకర్తృత్వావచ్ఛిన్నపరత్వాభావానుపపత్తిః।

द्వితీయసంబన్ధాఽనివేశే
ఏకత్వప్రకారతానిరూపితస్త్రీత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతామాదాయ దారపదస్య
నియతవచనకత్వానుపపత్తిః--
ఏకత్వప్రకారతానిరూపితస్త్రీత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతావచ్ఛేదకీభూతస్త్రీత్వావచ్ఛిన్నపరత్వస్య
దారపదే సత్వాత్।

ఏవం తాదృశవిశేష్యతావిశిష్టా యా బహుత్వప్రకారతానిరూపితస్త్రీత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతా
తన్నిరూపకబోధజనకత్వప్రకారకతాత్పర్యవిషయతావచ్ఛేదకానుపూర్వీమత్వస్య చ తత్ర
సత్వాత్।

ఏవం తాదృశవిశేష్యతాయాం తాదృశవిశేష్యతావైశిష్ట్యమపి,
స్వపదగ్రాహ్యతాదృశవిశేష్యతానిరుపితప్రకారతావచ్ఛేదకసంఖ్యావ్యాప్యైకత్వభిన్నబహుత్వ
ప్రకారతానిరూపితత్వస్య స్వావచ్ఛేదకవచ్ఛిన్నత్వస్య చ సత్వాత్।

ద్వితీయసంబన్ధనివేశే తు
తాదృశవిశేష్యతానిరూపకబోధజనకత్వప్రకారకతాత్పర్యవిశేష్యతావచ్ఛేదకానుపూర్వీమత్వస్య
దారపదే విరహేణ విషయతావదన్యత్వస్య సువచత్వాత్।

తృతీయసంబన్ధాఽనివేశేపి తద్దోషతాదవస్థ్యమ్।

తత్రాపి స్వావచ్ఛేదకవచ్ఛిన్నత్వాఽనివేశే స ఏవ దోషః।

బహుత్వప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాయా ఏవ సంబన్ధత్రయేణ దారపదే సత్వాత్।

బహుత్వప్రకారతానిరూపితస్త్రీత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతావిశిష్ట్యా యా యా
దారసదృశాచరణకర్తృత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతా
తన్నిరూపకదారసదృశాచరణకర్తృవిషయకబోధజనకతావచ్ఛేదకీభూతక్విబన్తదారపదత్వావ
చ్ఛిన్నానుపూర్వీమత్వస్య దారపదే సత్వాత్।

అస్తి చ తాదృశవిశేష్యతావిశిష్ట్యమపి
తాదృశవిశేష్యతానిరుపితప్రకారతావచ్ఛేదకబహుత్వభిన్నైకత్వప్రకారతానిరూపితత్వస్య చ
తత్ర సత్వాత్।

ప్రథమద్వితీయయోః సంబన్ధసత్వాచ్చ।

తన్నివేశే చ తాదృశవిశేష్యతావచ్ఛేదకీభూతస్త్రీత్వావచ్ఛిన్నత్వస్య తత్ర విరహేణ
"దారసదృశాచరణకర్తృత్వావచ్ఛిన్నత్వస్యైవ తత్ర సత్త్వేన"
తృతీయసంబన్ధాభావాన్నానుపపత్తిః।

అత్ర స్వార్థనిష్ఠాఽభేదసంబన్ధా వచ్ఛిన్నప్రకారతానిరుపిత విశేష్యతాప్రయోజకత్వ-

స్యోత్తరవిభక్త్యర్థతావచ్ఛేదకీభూత

ధర్మావచ్ఛిన్నసంఖ్యానిష్ఠప్రకారతా

నిరుపితవిశేష్యతాప్రయోజకత్వోభయసంబన్ధేన యత్ర విశేషణవాచకపదవత్వం తత్ర సమానవచనకత్వమిత్యేవ కథం నోక్తమ్।

న చ

విశేషణపదోత్తరవిభక్తేర్నిరర్థకతామతే నీలో ఘట ఇత్యత్ర సమానవచనకత్వాపపత్తిరితి వాచ్యమ్।

స్యోత్తరవిభక్తివృత్త్యానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నశక్తతానిరుపితశక్యతావచ్ఛేదకజాత్యవచ్ఛిన్నప్రకార తానిరుపితవిశేష్యతాప్రయోజకత్వస్య ద్వితీయసంబన్ధస్థానే వివక్షణాత్।

నచ మైథిలీ రామదారా ఇత్యాదౌ మైథిల్యా విశేషణత్వవివక్షణాం
సమానవచనకత్వానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్।

నియతవచనకాన్యత్వస్య వివక్షణాదితి విభావనీయమ్।

(వి-౨)

(వి-౧)అతఏవేతి।

ఈదృశనియమాఙ్గీకారాదేవేత్యర్థః।

పరూరవ ఆర్ద్రవసౌ విశ్వేదేవా ఇతి।

పరూరవ ఆర్ద్రవసౌ పార్వణే సముదాహృతౌ ఇతి వాక్యమ్।

అత్ర విశ్వేదేవా ఇత్యావ్యాహృత్య పార్వణే విశ్వేదేవాः పరూరవ ఆర్ద్రవసౌ సముదాహృతౌ ఇత్యన్వయः।

ద్వితీవిశిష్టయోः పరూరవ ఆర్ద్రవసౌः ప్రభృత్యోరితి।

ప్రభృతిగ్రహణం విశేష్యవాచకవిశ్వేదేవపదోత్తరవిభక్తితాత్పర్యవిషయబహుత్వసంఖ్యాయాః అన్వయయోగ్యతాం సూచయితుమ్, విశ్వేదేవానాం బహుత్వాత్।

తథా చ ద్విత్వవిశిష్టపరూరవఆర్ద్రవోఽభిన్నా బహుత్వవిశిష్టవిశ్వేదేవా ఇతి బోధః।

న చ బహుత్వవిశిష్టేషు విశ్వేదేవేషు ద్వితవిశిష్టయోః పరూరవ ఆర్ద్రవసోరన్వయే ద్వౌ బహవ ఇతి ప్రయోగాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

విశేషయతయేత్యస్య పరంపరయా విశేషణయతయేత్యర్థాత్।

పరంపరా చ స్వఘటితసముదాయత్వవదభేద ఏవ।

స్వం పరూరవ ఆర్ద్రవశ్చ।

తాదృశసముదాయత్వే ద్వితాన్వయః।

తథా చ ద్వితావిశిష్టపరూరవ ఆర్ద్రవోఘటితసముదాయత్వవదభిన్నావిశ్వేదేవా ఇతి బోధః।

తద్వాచకపదస్య।

పరూరవఆర్ద్రవోవాచకపదస్య।

ద్వివచనాన్తతా।

న సమానవచనకత్వమితి శేషః।

తథా చ విశేష్యవాచకవిశ్వేదేవపదోత్తర విభక్తితాత్పర్యవిషయీభూత బహుత్వసంఖ్యావిరుద్ధద్వితసంఖ్యాయాః పరూరవ ఆర్ద్రవోరూపవిశేషణపదోత్తరవిభక్త్యా వివక్షితత్వాన్న సమానవచనకత్వమితి భావః।

విశ్వేదేవానాం బహుత్వేపి తద్విరుద్ధద్వితసంఖ్యావిశిష్టయోరేవ పరూరవఆర్ద్రవసోస్తత్ర తత్ర కర్మణి పూజ్యత్వస్య ప్రతిపిపాదయిషితత్వాదితి ధ్యేయమ్।

।

వేదాః ప్రమాణమిత్యత్ర సమానవచనకత్వభావాముపపదయతి।

వేదాః ప్రమాణమిత్యత్ర చేతి।

విశేషణపదోత్తరవిభక్త్యేతి।

విశేషణీభూతప్రమాణపదోత్తరసువిభక్త్యా ఇత్యర్థః।

ఏకత్వం వివక్షితమితి।

తథా చ వేదపదోత్తరజస్ విభక్తితాత్పర్యవిషయబహుత్వ సంఖ్యావిరుద్ధైకత్వ సంఖ్యాయాः ప్రమాణపదోత్తరసువిభక్త్యా వివక్షితతత్త్వాన్న సమానవచనకత్వమితి భావः।

నను ఏకత్వం ప్రకృత్యర్థే ప్రమాణే బాధితమ్, తేషాం బహుత్వాదిత్యత్ర ఆహ।

తచ్చేతి।

ఏకత్వం చేత్యర్థः।

ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకే ఇతి।

నను ప్రకృత్యర్థప్రమాణానాం బహుత్వేపి నానైకత్వానాం ప్రత్యేకమన్వయేనైవ సామంజస్యే ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకే తదన్వయానుధావనం కిమర్థమితి చేన్న।

నహి ఏకత్వమాత్రమేకవచనార్థः।

కిన్తు సజాతీయద్వితీయరహితత్వమ్, తచ్చ

స్వసజాతీయనిష్ఠభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకైకత్వరూపమ్।

తథాచ చాలనీన్యాయేన ప్రమాణగతైకత్వే తాదృశభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వస్యైవ సత్వాదయోగ్యత్వప్రసంగాత్।

న చ ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకరూపేణ సజాతీయప్రమాణే ప్రమాణత్వగతైకత్వస్యాఽసత్వేన తత్ర సజాతీయనిష్ఠభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వవిరహేణ యోగ్యతాయాస్తథాప్యనుద్ధార ఇతి వాచ్యమ్।

యత్ర ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకే ఏకత్వాన్వయస్తత్ర భేదీయప్రతియోగితావచ్ఛేదకతా స్వాశ్రయాశ్రయత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నా గ్రాహ్యా।

ప్రమితికరణత్వే ఇతి।

కరణత్వసామాన్యం హి వ్యాపారసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నకారణత్వమ్।

కారణత్వం తు తాదాత్మ్యాదివిభిన్నసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నకారణత్వమ్, న తు
వ్యాపారసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నం వ్యాపారేఽవ్యాప్తేః, తస్యాపి కారణత్వస్యేష్టత్వాత్।

కారణత్వకరణత్వయోరయమేవ విశేషః।

ప్రమాణత్వం తు
ప్రమాత్వన్యూనవృత్తిధర్మావచ్ఛిన్నప్రమానిష్ఠకార్యతానిరూపితవ్యాపారసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నకారణత్వమ్।

ప్రమాత్వం చానుగతమన్యత్ర స్పష్టమ్ తథాచ ప్రమితి కారణత్వే ఏకత్వాన్వయే
ఏకత్వవిశిష్టప్రమితికరణత్వవదభిన్నా వేదాః ఇతి బోధః।

నను ఏకత్వాన్వయితావచ్ఛేదకత్వస్య
శాబ్దప్రమితికరణతాత్వస్యాఽఽశ్రయభేదప్రయుక్తప్రమితికారణతాయా భిన్నతయా తద్భేదేన
ప్రమితికరణతాత్వస్య భిన్నత్వాత్ కథం పరిష్కృతైకత్వాన్వయ ఇత్యత్ర ఆహ।

శబ్దత్వావచ్ఛిన్నమితి।

తథా చ శబ్దత్వస్యైవాఽన్వయితావచ్ఛేదకతయా తస్య చైకత్వాత్తదవచ్ఛిన్నస్య
ప్రమితికారణతాత్వస్యాప్యేకత్వేన తత్రైకత్వాన్వయాఽబాధాత్।

నీలాఽభిన్నో ఘట ఇతి శాబ్దబోధం ప్రతి నీలో ఘట ఇతి వాక్యవిశేషః కారణమితి రీత్యా
తత్తచ్ఛాబ్దం ప్రతి తత్తచ్ఛబ్దస్య కారణత్వమితి విశేషకార్యకారణభావే యద్విశేషయోః

కార్యకారణభావస్తత్సామాన్యయోరపీతి న్యాయేన శాబ్దత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి శాబ్దత్వేన
సామాన్యతః కార్యకారణభావోపి వాచ్యః।

సామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నకారణతాయా సామాన్యధర్మస్వరూపతయా కారణతాయా ఐక్యేన
తత్రైకత్వాన్వయోపి నిరాబాధ ఏవేత్యాశయేన "శాబ్దప్రమాణకత్వ చ శబ్దత్వావచ్ఛిన్నం
యావచ్ఛబ్దనిష్ఠమేకమేవేతి నాయోగ్యతే"తి భట్టాచార్యేణోక్తమ్।

(వి-౧)

(వి-౨)(౧)-అత్రేదం చిన్త్యతే।

శాబ్దప్రమాకరణత్వమిత్యస్య యది
శాబ్దత్వప్రమత్వోభయధర్మావచ్ఛిన్నకార్యతానిరూపితకారణత్వమర్థః--తదా ప్రమాత్వస్య

కార్యతావచ్ఛేదకత్వేపి శబ్దత్వావచ్ఛిన్నకారణతానిరూపితకార్యతాయా
భ్రమప్రమాసాధారణ్యేన శాబ్దప్రమాత్వస్య కార్యతాన్యూనవృత్తిత్వేన కార్యతానవచ్ఛేదకత్వాత్
।

వస్తుతః ప్రమాత్వమర్థసమాజగ్రస్తమ్।

తత్వం చ వస్తుసద్భావాధీనత్వమ్, విశేష్యప్రకారజ్ఞానసామగ్రీప్రయోజ్యత్వమితి యావత్।

ఏతేన ప్రమాత్వస్య కార్యతానవచ్ఛేదకత్వే ప్రమాయా ఆకస్మికత్వాపత్తిరితి నిరస్తమ్।

యది ప్రమానిష్ఠశాబ్దత్వావచ్ఛిన్నకార్యతానిరూపితకారణత్వమర్థః--తదా
ప్రమాత్వస్యోపలక్షణతయా
శాబ్దత్వావచ్ఛిన్నకార్యతానిరూపితవ్యాపారసంబన్ధావచ్ఛిన్నకారణత్వస్య ప్రసిద్ధతయా
తదప్రసిద్ధివారణేపి తాదృశకారణత్వస్య వహ్నినా సిఞ్చతీతి వాక్యేపి సత్వేన తత్రాపి
ప్రమాణత్వవ్యవహారాపత్తేరితి చేన్న।

శాబ్దత్వావచ్ఛిన్నకార్యతయాఃశాబ్దత్వావచ్ఛిన్నకారణతానిరూపితాయాఃభ్రమప్రమాసాధారణ్యేపి ప్రమావృత్తిత్వవిశిష్టాయాస్తయాఃప్రమావృత్తిత్వవత్తన్నిరూపితకారణతాపి ప్రమాజనకవాక్యే ఏవేతి నోక్తవాక్యస్య ప్రమాణత్వప్రసక్తిః।

తథాచ ప్రమాత్వన్యూనవృత్తిశాబ్దత్వఘటితధర్మావచ్ఛిన్నకార్యతానిరూపితకారణత్వమేవ తదర్థః।

వస్తుతః ప్రమాత్వన్యూనవృత్తిశాబ్దత్వఘటితో

ధర్మః నీలాభిన్నో ఘట ఇత్యాది

తత్తచ్ఛాబ్దవృత్తిత్వమేవ

తదవచ్ఛిన్నకార్యతానిరూపిత

కారణతా న శాబ్దత్వావచ్ఛిన్నా కిన్తు తత్తచ్ఛాబ్దత్వా

వచ్ఛిన్నైవేతి

సామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నత్వవిరహేణ కారణత్వస్య నానాత్వేన "ఏకమేవేతి" గ్రన్థాఽసంగతిరతఃశాబ్దత్వజాతౌ ఏకత్వాన్వయః।

తథాచ ప్రమాణపదోత్తరస్వార్థికత్వస్య శాబ్దత్వజాతావన్వయేన ఏకత్వవిశిష్ట "ప్రమాత్వన్యూనవృత్తి" శాబ్దత్వఘటితధర్మావచ్ఛిన్నకార్యతానిరూపితకారణతావదభిన్నా వేదా ఇతి బోధః।

ఏకత్వస్య
స్వాశ్రయప్రమాత్వన్యూనవృత్తిశాబ్దత్వఘటితధర్మావచ్ఛిన్నకార్యతానిరూపితత్వసమ్బన్ధేన తాదృశప్రమాకరణత్వేఽన్వయబలాత్కథంచిదేకమేవేతి గ్రన్థః సంగమనీయః।

న చ తాదృశకారణతాయాఃప్రమాణీభూతశబ్దనిష్ఠత్వేన శబ్దత్వావచ్ఛిన్నం యావచ్ఛబ్దనిష్ఠమిత్యస్యాఽసంగతిరితి వాచ్యమ్।

శబ్దత్వావచ్ఛిన్నమిత్యస్యాఽనుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నమిత్యర్థాత్।

యావచ్ఛబ్దనిష్ఠమిత్యస్య చ ప్రమాణశబ్దనిష్ఠమిత్యర్థాత్।

(౧)-న చ లాజ్గూలే శోభనాన్వయతాత్పర్యేణ శోభనః

పశురిత్యాదిప్రయోగస్య స నిత్య ఇతి ప్రయోగస్య చాపత్తిః.

పశుపదజన్యోపస్థితేర్విశేష్యతా సమ్బన్ధేన లాజ్గూలే సత్వాత్, ఏవం జాతావపి తత్పదజన్యోపస్థితిరోధ్యేతివాచ్యమ్।

కారణతావచ్ఛేదకకోటౌ ముఖ్యత్వనివేశేన దోషాభావాత్।

నచైవమపి వ్యతిరేకవ్యభిచారః, లాజ్గూలే

లోమనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధస్య సత్వాదితి వాచ్యమ్।

కార్యతావచ్ఛేదకకోటావపి విశేష్యతాయాం ముఖ్యత్వస్య నివేశేనీయత్వాత్।

తథా చ లాజ్గూలే ముఖ్యవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధస్యాప్యభావాన్న వ్యభిచారః।

న చ కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ ముఖ్యత్వనివేశే పశుపదార్థతావచ్ఛేదకీభూతలాజ్గూలే శోభనాద్యభేదాన్వయాపత్తిః, కార్యతావచ్ఛేదకానాక్రాన్తత్వాదితి వాచ్యమ్।

పదార్థాన్తరనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాసమ్బన్ధేనైవ శాబ్దబుద్ధిత్వస్య కార్యతావచ్ఛేదకత్వాత్।

లోమస్య తు పదార్థాన్తరత్వాభావాత్।

పదార్థీన్తరత్వస్య కేవలాన్వయితయా లోమస్యాపి పదార్థాన్తరత్వాద్ వ్యభిచారస్తదవస్థ ఇతి చేద్।

విశేష్యతావిశిష్టవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి ముఖ్యవిశేష్యతాసమ్బన్ధేనోపస్థితేః కారణత్వాత్।

వై..స్వతాదాత్మ్య-
స్వప్రయోజకవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతానిరూపితవిషయత్వప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితత్వోభయసం।

తథా చ విశేష్యతాపదేన లాఙ్గూలనిష్ఠవిశేష్యతామాదాయ తత్వాత్తాదాత్మ్యస్య
స్వపదగ్రాహ్యతాదృశవిశేష్యతాప్రయోజకపదవృత్తిజ్ఞానీయ "లాఙ్గూలవన్నిష్ఠ"
విషయతానిరూపితవిషయత్వాఽప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయశోభననిష్ఠ "ప్రకారతాత్మక"
విషయతానిరూపితత్వస్య చ లాఙ్గూలవిషయతాయాం సత్వేన
కార్యతావచ్ఛేదకానాక్రాన్తతయా తత్ర ముఖ్యవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన
పశుపదజన్యోపస్థితేరభావాన్నాపత్తిః।

లోమనిష్ఠప్రకారతాత్మక విషయతాయాం

తాదృవిషయత్వాఽప్రయోజ్యత్వవిరహేణ తాదృశశాబ్దబుద్ధిత్వస్య
కార్యతావచ్ఛేదకానాక్రాన్తతయా తత్ర ముఖ్యవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన పశుపదజన్యోపస్థితేరసత్వేపి న క్షతిః।

తథా చ నిత్యో ఘట ఇత్యత్ర నాపత్తిః, విశేష్యతాఘటత్వనిష్ఠా తద్విశిష్టా సైవ,
స్వతాదాత్మ్యస్య
స్వప్రయోజకఘటపదవృత్తిజ్ఞానీయఘటనిష్ఠవిషయతానిరూపితవిషయత్వప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయత్వా

నిత్యనిష్ఠప్రకారతానిరూపితత్వస్య చ సత్వాత్, తాదృశవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధస్య
ఘటత్వే సత్వేన తత్ర ముఖ్యవిశేష్యతాసమ్బన్ధేనోపస్థితేరభావాత్।

తుల్యయుక్త్యా వేదాః ప్రమాణమిత్యత్రాపి ప్రమాణత్వే ఏకత్వాన్వయానుపపత్తిః।

ప్రమాణత్వే ముఖ్యవిశేష్యతాసమ్బన్ధేనోపస్థితేరభావాత్।

(వి-౨)

వి-౧)నచేతి।

ఏవమితిశేషః।

ఏకదేశాన్వయే ఇతి యావత్।

పదార్థః పదార్థేనాన్వేతి న తు పదార్థైకదేశేనేతి వ్యుత్పత్తిః।

ఆశ్రయతాసంబన్ధావచ్ఛిన్నపదజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతానిరూపితేశ్వరీచ్ఛాయవిశేష్యతావాన్పదార్థః।

అవచ్ఛేదకతాసంబన్ధావచ్ఛిన్నపదజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతానిరూపితభగవదిచ్ఛాయవిశేష్యతావాన్పదార్థైకదేశః।

ప్రకృతే చ ప్రమాణపదార్థైకదేశే ప్రమాణత్వే "ప్రమితికరణత్వే" ఏకత్వాన్వయో

న సంభవతి వ్యుత్పత్తివిరోధాదితి భావః।

ఏతస్యా వ్యుత్పత్తేరజ్ఞీకారాదేవ ఘటత్వే నిత్యాన్వయతాత్పర్యేణ నిత్యో ఘట ఇత్యస్య నాపత్తిః,ఘటత్వస్య పదార్థైకదేశత్వాత్।

న చ స్వరూపత ఏవ ఘటపదాదుపస్థితే ఘటత్వే నిత్యాన్వయో న సంభవతి, అన్వయితావచ్ఛేదకరూపేణోపస్థిత్యభావాదితి వాచ్యమ్।

జాతిత్వవిశిష్టజాతిమత్తాత్పర్యకతత్పదఘటితస్య జాతావన్వయతాత్పర్యేణ స నిత్య ఇతి వాక్యస్య ప్రమాణ్యాపత్తేః।

కార్యకారణభావస్తు విశేష్యతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి విశేష్యతాసమ్బన్ధేనోపస్థితిః కారణమిత్యాకారకః।

ఏవం చ ఘటత్వే విశేష్యతాసమ్బన్ధేన ఘటపదజన్యోపస్థితేరభావాన్నోక్తాపత్తిః(౧)।

(వి-౧)

(వి-౧) సంపన్నో వ్రీహిరిత్యారిత్యత్ర వ్రీహిరిత్యాపదోత్తరసువిభక్త్యర్థైకత్వస్య వ్రీహిరిత్యావన్వయో న సంభవతి,ఏకత్వవిశిష్టసంపత్తివిశిష్టస్యాఽభేదాఽన్వయాఽసంభవాత్, అనిర్ధారితబహుత్వసంఖ్యా హి సంపత్తిః।

ఏవం చ వ్రీహిత్వజాతౌ ఏకత్వాన్వయస్యాఽఽవశ్యకత్వవత్ప్రమాణత్వేపి ఏకత్వాన్వయస్య సంభవ ఇతి ఉక్తవ్యుత్పత్తిసంకోచ ఆవశ్యక ఇత్యాశయేనాహ।

సంపన్నో వ్రీహిరితి।

ఉక్తవ్యుత్పత్తిసంకోచస్యేతి।

కార్యకారణభావజ్ఞానరూపాయా ఉక్తవ్యుత్పత్తేః--పదార్థఃపదార్థేనాన్వేతీతి వ్యుత్పత్తేః--సంకోచస్య-సామాన్యతః కార్యకారణభావజ్ఞానే అశతో భ్రమత్వకల్పనస్యేత్యర్థః।

అత్రేదం బోధ్యమ్।

ఉక్తవాక్యరూపా న వ్యుత్పత్తిః, తథాసతి వ్యుత్పన్నోయమితి వ్యవహారానుపత్తిఃవాక్యస్య పురుషనిష్ఠత్వాభావాత్।

స్వానుకూలకృతిమత్వసమ్బన్ధేన పురుషనిష్ఠత్వేన తదుపపాదనేపి అర్థజ్ఞానశూన్యే వ్యుత్పన్న ఇతి వ్యవహారాపత్తేః।

గ్రన్థే వ్యుత్పాదకత్వవ్యవహారానుపపత్తేశ్చ।

సామాన్యతః కార్యకారణభావస్తు స్వతాదాత్మ్య స్వప్రయోజకవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతానిరూపితవిషయత్వాప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితత్వోభయసమ్బన్ధేన విశేష్యతావిశిష్టవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి ముఖ్యవిశేష్యతాసమ్బన్ధేనోపస్థితిః కారణమిత్యాకారకః।

తథాచ వ్రీహిరిత్యాత్వే ముఖ్యవిశేష్యతాసమ్బన్ధేనోపస్థితేరభావాదన్వయబోధానుపపత్తిరితి భావః।

నచ కార్యతావచ్ఛేదకీభూతవిశేష్యతాసమ్బన్ధే వ్రీహిరిత్యాపదాఽప్రయోజ్యత్వం-వ్రీహిరిత్యాత్వం--ప్రమాణత్వాద్యవృత్తిత్వం వా నివేశనీయమ్, తథా చ పదాఽప్రయోజ్యా-వ్రీహిరిత్యాత్వ--ప్రమాణత్వాద్యవృత్తిర్వా యా విశేష్యతావిశిష్టవిశేష్యతాం తత్సంబన్ధేన శాబ్దంప్రతీత్యుక్తౌ న దోషః।

అథవా ముఖ్యవిశేష్యత్వమనుపాదాయ

ముఖ్యవిశేష్యతాభిన్నత్వవ్రీహ్యాదిపదాఽప్రయోజ్యత్వోభయాభావవద్విశేష్యతాసంసర్గేణోనోపస్థితేః కారణత్వోక్తౌ న దోష ఇతి వాచ్యమ్।

తథాపి వ్రీహిరిత్యాత్వే ఏకత్వస్యేవ నిత్యపదార్థస్యాపి అన్వయసంభవేన నిత్యో వ్రీహిరిత్యారితి ప్రయోగస్య ప్రమాణ్యాపత్తేః।

అత్రోచ్యతే।

స్వాదిప్రయోజ్యైకత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవ్రీహిరిత్యాత్వనిష్ఠవిశేష్యతాభిన్నా యా విశేష్యతావిశిష్టవిశేష్యతాం తత్సంసర్గేణ శాబ్దం ప్రతి ముఖ్యవిశేష్యతాసమ్బన్ధేనోపస్థితేర్హేతుత్వోక్తౌ న దోషః।

నిత్యే వ్రీహిరిత్యారిత్యాదౌ ఏకత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాతోనిత్యనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాభిన్నైవేతి నోక్తదోషతాదవస్థ్యమ్।

విభక్తయప్రయోజ్యప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాసంబన్ధో వా కార్యతావచ్ఛేదకః, తథాచ న వ్యభిచారః, స్వర్థైకత్వనిష్ఠప్రకారతాయా విభక్తిప్రయోజ్యత్వాత్।

యది చేతి।

వివాదప్రదర్శనార్థ।

తథాహి-ఆకాశపదాత్స్వరూపత ఉపస్థితస్యాకాశస్య శాబ్దబోధవిషయత్వే అన్వయితావచ్ఛేదకరూపేణైవాన్వయిన ఉపస్థితేరపేక్షితత్వనియమాభావాత్ వ్రీహిరిత్యాత్వేఏకత్వాన్వయసీ్వకారాత్కేవలం పదార్థః పదార్థేనాన్వేతీతి నియమసంకోచో దోషః।

శబ్దాశ్రయత్వాదినోపస్థితస్యైవాకాశస్య శాబ్దబోధవిషయత్వోపగమే వ్రీహిరిత్యాత్వేఽన్వయోపగమే అన్వయితావచ్ఛేదకరూపేణేత్యస్య-పదార్థః పదార్థేనాన్వతీతినియమద్వయస్య సంకోచః, అతో వ్రీహావేవ ఏకత్వాన్వయః సీ్వకార్యః।

అస్మిన్పక్షే చ సంఖ్యాయాః పర్యాప్తిసమ్బన్ధేనైవాన్వయ ఇతి నియమస్య సంకోచః, పరంపరాసంబన్ధస్య కల్పనే చ దోషః।

స్వాశ్రయేతి।

స్వం-ఏకత్వం-తదాశ్రయీభూతం ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకం-వ్రీహిరిత్యాత్వం-తదవత్వసమ్బన్ధేనేత్యర్థః।

ప్రకృత్యర్థేఏవేతి।

వ్రీహావేవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ వ్రీహిరిత్యాత్వస్య వ్యవచ్ఛేదః।

వ్రీహిరిత్యాత్వే ఏకత్వాన్వయే బాధకమాహ।

వ్రీహిరిత్యాత్వజాతేరితి।

అస్యాన్వయితావచ్ఛేదకరూపేణాఽనుపస్థితేరిత్యనేనాఽన్వయః।

వ్రీహిత్వజాతావన్వయపక్షే వ్రీహిత్వమన్వయితావచ్ఛేదకం తేన

రూపేణాఽనుపస్థితేరిత్యర్థః।

అస్యాన్వయితావచ్ఛేదకతయా సంభావ్యమానం యద్రూపం

తద్రూపేణాఽనుపస్థితేరితి యావత్।

తేన ప్రకృతేఽన్వయితా

వచ్ఛేదకస్యాఽప్రసిద్ధావపి న క్షతిః।

తత్ర హేతుః స్వరూపతో వ్రీహ్యాది

పదశక్యతావచ్ఛేదకతయేతి।

తత్ర।

వ్రీహిరిత్యాతే్వ।

పదార్థాన్తరస్య।

సువిభక్త్యర్థైకత్వస్య।

అన్వయానుపపత్తేరితి।తథాచాఽఽకాఙ్క్షాభాస్య

సంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపిత

విశేష్యతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధే కిఞ్చిద్ధర్మావచ్ఛిన్న

విశేష్యతాసమ్బన్ధేనోపస్థితిః కారణమితి కార్యకారణభావమూలికా
"అన్వయితావచ్ఛేదకరూపేణాన్వయినః

ఉపస్థితిరపేక్షణీయేతి" నియమోపపత్తిః।

న చాఽనయా పదార్థః పదార్థేనాన్వేతీత్యస్య గతార్థతా।

లోమ్ని పశుభేదాన్వయతాత్పర్యేణ పశురపశురితి ప్రయోగవారణాయ తస్యాః ఆవశ్యకత్వాత్,
అన్వయితావచ్ఛేదకీభూతలోమత్వేన లోమ్నః ఉపస్థితత్వాత్।

నాపి పదార్థః పదార్థేనాన్వేతీత్యనయా తస్యాః గతార్థతా।

ఘటఘటత్వే ఘటపదాద్బోధ్యే ఇత్యాకారకశక్తిజ్ఞానాధీనాయాం ఘటఘటత్వయోః విశేషణవిశేష్యభావేనోపస్థితౌ ఘటత్వేఽభేదాన్వయతాత్పర్యేణ నిత్యే ఘట ఇత్యాదేః ప్రమాణ్యవారణాయ తస్యా ఆవశ్యకత్వాత్।

కించ ప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధక

భావానురోధేనాపి సా స్వీకార్యా, హ్రదోవహ్న్యభావవానితి నిశ్చయస్య ద్రవ్యం వహ్నిమదితిబుద్ధిం ప్రత్యవిరోధిత్వాత్।

ప్రకృతేపి।

వేదాః ప్రమాణమిత్యాదావపి।

ఈదృస్యేవ గతిః।

యథా స్వాశ్రయవ్రీహిత్వవత్తాసమ్బన్ధేన వ్రీహిత్వైకత్వావన్వయేన సంపన్నో వ్రీహిరిత్యత్ర ప్రమాణ్యోపపత్తిరూపా గతిః తథా స్వాశ్రయప్రమాణత్వవత్వసమ్బన్ధేన ప్రమాణే ఏకత్వాన్వయేన ప్రమాణ్యోపపత్తిరూపా గతిరిత్యర్థః।

తథాచ న తదర్థం వ్యుత్పత్తిసంకోచ ఇతి భావః।

ఏకమాత్రవృత్తిఏకత్వసంఖ్యాయా "అనిర్ధారితబహుత్వసంఖ్యాత్మక" సంపన్నత్వన్యూనవృత్తితయా తదనుయోగితావచ్ఛేదకత్వం న సంభవః, ఏకత్వసామాన్యస్య చాఽతిప్రసక్తత్వేన తదసంభవాత్, కిన్తు

ఏతద్దేశవిద్యమానవ్రీహిత్వ సమానాధికరణైకత్వ

సామాన్యస్య తదనుయోగితా వచ్ఛేదకత్వముపపాదనీయమ్, ఏవం చ జాతావేకత్వభానోపగమోఽనుచితః।

తథాచ న పదార్థః పదార్థేనేత్యాదినియమవిరోధఇతిమతం దూషయితుముపన్యస్యతి।

యత్త్వితి।

ఏకవచనోపస్థితాని నానైకత్వానీతి।

సుపదాదేకత్వ బోధ్యమితీచ్ఛాత ఏకత్వత్వరూపేణానేకేషు ఏకత్వేషు శక్తిగ్రహః తతో నానైకత్వానాముపస్థితిరితి భావః।

అథ "ఏకవచనోపస్థితాని నానైకత్వానీతి" ఇత్యనేన

నానైకత్వానాముపస్థితత్వోక్తిరసంగతా,శాబ్దబోధే అపూర్వవ్యక్తిభానాయ ఉపస్థితిశాబ్దబోధయోః సమానప్రకారకత్వేనైవ కార్యకారణభావస్య సిద్ధాన్తతయా ఏకత్వత్వేన యక్తించిదేకత్వోపస్థితావపి (నానైకత్వోపస్థితివిరహేపి)శాబ్దబోధే యోగ్యానాం నానైకత్వానాభానసంభవాత్।

న చ శాబ్దబోధవిషయసకలవ్రీహిషు ఏకత్వభానం న వివక్షణీయమ్, నిష్ప్రయోజనత్వాదితి వాచ్యమ్।

అయం ద్వౌ ఇతి ప్రయోగవారణాయ భాసమానసంఖ్యానుయోగితావచ్ఛేదకతయా సంఖ్యాభానం స్వీకరణీయమ్।

సంపన్నో వ్రీహిరితిగ్రన్థస్యైకత్వత్వజాతీయేషు సంపన్నత్వానుయోగితావచ్ఛేదకత్వోపాదానపరత్వేన సంఖ్యాభానస్యావశ్యాపేయత్వాత్, అన్యథా "ప్రత్యేకం నానావ్రీహిషు" ఇత్యాద్యుక్తివై.ఫల్యాత్, యత్కించిదవ్రీహివ్యక్తౌ యత్కించిదేకత్వాన్వయేనాపి ప్రమాణ్యస్యాఽక్షతేరితి చేన్న।

సామాన్యలక్షణాస్వీకారాపక్షే ఏవోక్తగ్రన్థః, తత్పక్షే సమానవిషయతయైవోపస్థితిశాబ్దయోః కార్యకారణభవ ఇతి సకలైకత్వస్యోపస్థితత్వాపేక్షాఽస్తీతి నాసంగతిః।

నానైకత్వానామేకవ్రీహిరిత్యా అన్వయభ్రమవారణాయ ప్రత్యేకమితి।

ఏకత్వం న సంఖ్యారూపం కిన్తు పారిభాషికమ్, తచ్చ వ్రీహౌ నోపయుజ్యతే ఇత్యాశయేనాహ।

తదసదితి।

స్వసజాతీయేతి।

అత్ర ఘటోస్తీత్యాదౌ స్వంఘటః వక్ష్యమాణరీత్యా తత్సజాతీయః స ఏవ

తన్నిష్ఠభేదప్రతియోగితాఽనవచ్ఛేదకత్వస్య తదేకత్వే ప్రసిద్ధిః,సంపన్నోవ్రీహిరిత్యత్ర స్వపదగ్రాహ్యవ్రీహిసజాతీయవ్రీహ్యన్తరనిష్ఠభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వస్యైవ తదేకత్వే సత్వేన తాదృశభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వాఽప్రసిద్ధిరతో వ్రీహిత్వజాతౌ ఏకత్వాన్వయః।

నను ఏవమపి స్వసజాతీయవ్రీహినిష్ఠభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వస్య వ్రీహిత్వగతైకత్వే సత్వాత్పునరప్రసిద్ధిః।

న చ భేదీయప్రతియోగితావచ్ఛేదకతాయాం స్వాశ్రయప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వం నివేశనీయమితి వాచ్యమ్।

తథాసతి తాదృశసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాకప్రయోగితాకభేదాఽప్రసిద్ధేరితి చేన్న।

స్వసజాతీయనిష్ఠభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వాభావస్య నివేశనీయత్వాత్।

అభావశ్చ
స్వాశ్రయప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాప్రయోగితాకత్వస్వరూపస
మ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రయోగితాకః।

ప్రకృతే చ తాదృశాభావస్య వ్యధికరణసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రయోగితాకతయాం సర్వత్ర
సత్వేనాఽప్రసిద్ధ్యభావాత్।

ఏవం చ తాదృశావచ్ఛేదకతాయా సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వం న నివేశనీయమ్।

కేచిత్తు స్వసజాతీయనిష్ఠభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకతాసామాన్యే
యత్సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వయన్నిష్ఠత్వోభయాభావస్తత్సమ్బన్ధేన తదవత్వం సముదతార్థః
ఇత్యాహుః।

అన్యే తు
స్వాశ్రయప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకత్వసమ్బన్ధాతిరిక్తసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వంప్రకృత్యర్థతావచ్ఛే
దకగతైకత్వనిష్ఠత్వోభయాభావవతీ యాఽవచ్ఛేదకతా తదభావవదేకత్వం
సజాతీయద్వితీయరహితత్వమిత్యాహుః।

నత్వేకత్వమాత్రమ్।

అవిశేషితైకత్వావచ్ఛిన్నమాత్రమ్।

తస్య।

ఏకత్వస్య।

వస్తుమాత్రసాధారణ్యేన।

కేవలాన్వయితేన।

అర్థతఏవేతి।

అర్థాన్తరప్రతిపత్త్యర్థమవశ్యప్రయోక్తవ్యపదార్థాదేవేత్యర్థః।

ఏవకారేణైకత్వబోధనాయ శబ్దప్రయోగవ్యవచ్ఛేదః।

లాభాత్।

జ్ఞానాత్।

తథా చ ప్రకృతిం వినా ప్రత్యయస్య ప్రయోగానర్హత్వేన ప్రకృతిపదస్యావశ్యప్రయోక్తవ్యతయా తతస్తదర్థలాభే తత్ర శక్తికల్పనమనుచితమ్,సజాతీయద్వితీయరాహిత్యేన తు న ప్రకృత్యర్థనియతమ్ ఇతి తస్యానన్యలభ్యతయా ఏకవచనార్థతాసంభవ ఇతి భావః।

అనుపయోగాచ్చేతి।

ఏకత్వప్రతిపత్తేః ఫలమనేకవ్యావృత్తిః, సా చ ఏకత్వమాత్రప్రతిపత్తేర్న సంభవతీతి విశేషస్య ఏకవచనార్థతేతి భావః।

అథ స్వసజాతీయేత్యత్ర స్వపదేన కస్య గ్రహణమ్, న తావదేకత్వస్య, తద్ధర్మ్ణపర్యాలోచనయా ప్రకృత్యర్థస్యైవ సాజాత్యప్రతియోగిత్వాత్।

నాపి ప్రకృత్యర్థస్య, స్వపదస్య హి సాక్షాత్పరంపరయా యః స్వార్థస్య విశేషణం యశ్చ క్రియాకారకపదార్థస్తదుభయత్ర శక్తిః, ప్రకృతే చోక్తస్వపదఘటితవాక్యజబుద్ధౌ ప్రకృత్యర్థో హి న స్వార్థఘటితస్య విశేషణం,తద్బోధకపదాఽభావాత్ ప్రత్యుత సజాతీయద్వితీయరహితతత్వస్యైవ విశేషణత్వాత్।

న హి అధ్యాహృతక్రియాకారకపదార్థోపిసః, అస్తీత్యాదిక్రియాపదానామేవాఽధ్యాహార్యతయా ఉక్తరాహిత్యస్యైవ తత్కారకతయా ప్రతీతేః।

ఏవమత్ర స్వపదేన ప్రకృత్యర్థగ్రహణే అగ్రే స్వసమభివ్యాహృతేత్యత్ర స్వపదేన తస్యైవ గ్రహణే తత్సమభివ్యాహృతత్వాప్రసిద్ధిశ్చ, ప్రకృత్యర్థస్య శబ్దనాత్మకత్వాత్।

నచాఽగ్రే స్వపదేన ఏకవచనగ్రహణ సంభవః, సాజాత్యస్య ప్రతియోగ్యనుయోగిఉభయవృత్తిత్వనియమేన ఏకవచనాఽవృత్తేః।

వక్ష్యమాణధర్మస్య సాజాత్యరూపతానుపపత్తేశ్చేతి చేన్న।

ప్రకృత్యర్థే వర్తమానమిత్యధ్యాహృత్య ప్రకృత్యర్థస్య స్వపదేనోపాదానసంభవాత్ తస్య చ వర్తమానత్వరూపక్రియాకారకత్వాత్।

ఏవం

స్వసమభివ్యాహృతేత్యస్య స్వవాచకపదసమభివ్యాహృతేత్యర్థ ఇతి ధ్యేయమ్।

అథ స్వసజాతీయనిష్ఠభేదప్రతియోగిత్వాభావ ఏవ
సజాతీయద్వితీయరాహితత్వమస్తు కిమవచ్ఛేదకత్వోపాదానేన।

ననుభయభేదమాదాయాఽసంభవ ఇతి వాచ్యమ్।

భేదేప్రతియోగితావిశిష్టాన్యత్వస్య నివేశనీయత్వాత్।

వై..స్వనిరూపకత్వస్వసమానాధికరణ్యోభయసం।

ఉదాసీనప్రతియోగితావారణాయ స్వనిరూపకత్వ దలమ్।

భేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వవివక్షాయామపి ఏకత్వవద్ గగనోభయభేదవారణాయ
తన్నివేశస్యావశ్యకత్వాదితి చేత్।

ఇష్టాపత్తేః।

అత ఏకైకశబ్దశక్తివిచారే స్వసజాతీయనిష్ఠభేదప్రతియోగిత్వాభావస్యైవ
సజాతీయద్వితీయరాహితత్వరూపతోక్తా।

వస్తుతో ద్వేకయోర్ద్వివచనైకవచనే ఇతి శక్తిగ్రాహకశాస్త్రతః
సంఖ్యారూపద్విత్వసహచార్యత్సంఖ్యారూపమేవై.కత్వమ్, న తు తాదృశప్రతియోగిత్వాభావ
రూపమతోఽవచ్ఛేదకత్వపర్యన్తానుధావనమ్।

అతఏవ।

విశిష్టైకత్వస్యైకవచనార్థత్వాదేవ।

పశునా యజతేత్యాదౌ।

పశునా యజేతేతివాక్యజన్యబోధే।

ఏకపశుకరణకో యాగే ఇష్టసాధనమితి బోధః।

తాదృశైకత్వస్య।

స్వసజాతీయనిష్ఠభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వరూపైకత్వస్య।

నాదృష్టసిద్ధిరితి।

అనేకపశుసత్వే స్వసజాతీయపశ్వన్తరనిష్ఠభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వస్యైవై.కత్వే సత్వాదితి భావః।

నను స్వసజాతీయత్వం స్వవృత్తిధర్మవత్వమ్, స చ ధర్మో యది పశుత్వం తదాఽప్రసిద్ధిస్తదవస్థైవేత్యత ఆహ।

సాజాత్యం చేతి।

స్వసమభివ్యాహృతేతి।

స్వపదం స్వపదబోధకపదపరమ్, అత్ర ఘటోస్తీత్యాదౌ స్వం ప్రకృత్యర్థో ఘటాదిః

తద్బోధకఘటపదసమభివ్యాహృతం అత్ర పదమ్, అస్తిపదం చ, తదర్థః ఏతద్దేశవృత్తిత్వం, తత్సంసర్గః, స్వరూపసమ్బన్ధః సంసర్గిత్వం ఘటే సామానాధికరణసమ్బన్ధేన తత్సర్గిత్వవిశిష్టం యత్ర్పకృత్యర్థతావచ్ఛేదకం ఘటత్వం తద్వత్వరూపేణేత్యర్థః।

తథాచైతద్దేశే ఏకఘటసత్వే ఏతద్దేశవృత్తిత్వవిశిష్టఘటత్వేన రూపేణ ఘటసజాతీయః ఏతద్ ఘట ఏవ తన్నిష్ఠభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వస్య తదేకత్వే సత్వాత్తాదృశైకత్వమేకవచనార్థః।

పశునా యజతేత్యత్ర స్వం పశుస్తత్సజాతీయః స ఏవ।

తథాహి స్వం పశుస్తత్సమభివ్యాహృతయజఘటత్వర్థయాగసంసర్గిత్వవిశిష్టపశుత్వవత్వరూపేణ స్వస్యైవ స్వసజాతీయత్వాత్, తన్నిష్ఠభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వస్య పశుత్వగత్రైకత్వే సత్వాదేకత్వముపపన్నమ్।

యద్యపి ఉక్తరూపేణ సాజాత్యం యాగాన్తరకరణపశుసాధారణం తత్తద్యాగకరణత్వం చ న సమభివ్యాహృతపదార్థఃతేనరూపేణ పదాదనుపస్థితేః।

తథాపి స్వాశ్రయనిష్ఠభేదప్రతియోగిపశ్వకరణకత్వ, స్వాశ్రయపశుకరణకత్వోభయసమ్బన్ధేనైకత్వస్య యాగే అన్వయా(౧)న్నానుపపత్తిః।

(వి-౧)

(వి-౨) (౧)అథాత్ర ప్రత్యయార్థ సంఖ్యాయాః ప్రకృత్యర్థేఽన్వయస్య సర్వానుభవసిద్ధస్య విలయప్రసంగ ఇతి చేన్న।

ఏకవచనస్యైకత్వాత్సావచ్ఛిన్న ఏవ శక్తిః, పరన్తు ప్రకృతే ఏకత్వస్యస్వాశ్రయత్వ
స్వానాశ్రయపశుకరణక యాగకరణత్వ
సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాకప్రతియోగితాకభేదత్వోభయసమ్బన్ధేన
పశావేశాఽన్వయాత్తాదృశాన్వయబోధస్యైకవచనసాకాఙ్క్షాత్వాత్।

ఏవం సమ్పన్నోవ్రీహిరిత్యాదౌ స్వాశ్రయప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకత్వ

స్వాశ్రయాశ్రయభిన్నోయః

ప్రయోక్తుస్వత్వవాన్।

తదవృత్తిసంపన్నత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నస్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాకప్రతియోగితాకభేదత్వోభయస
మ్బన్ధేనైకత్వప్రకారకవ్రీహివిశేష్యకబోధే ఏకవచనసాకాఙ్క్షాత్వాత్।

యత్తు స్వపదార్థః స్వాదిరితి।

తన్న,సాజాత్యస్య ప్రతియోగ్యనుయోగ్యుభయవృత్తిత్వేనైకవచనాఽవృత్తేః,
స్వసమభివ్యాహృతేత్యాదిధర్మస్య సాజాత్యానుపపత్తేశ్చ।

నను సంసర్గిత్వం సంసర్గానుయోగిత్వం తదా పశునాయజతేత్యాదౌ
పశుబోధకపదసమభివ్యాహృత పదార్థాయాగస్తత్సంసర్గిత్వం న పశో
యాగనిరూపితకరణతాసంసర్గిత్వేన పశోరభావాత్, ప్రత్యుత పశుకరణకత్వస్యైవ యాగే
భానాత్।

న హి తుల్యవృత్తివేద్యతయా పశోరపి యాగకరణతాసంసర్గిత్వేన భానం ప్రామాణికమ్,
ప్రత్యక్షే ఏవ తుల్యవృత్తివేద్యతయా భానోపగమాదితి చేన్న।

స్వసమభివ్యాహృతపదార్థస్య సంసర్గే యత్ర, ఏవం స్వసమభివ్యాహృతపదార్థే

సంసర్గో యస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా చ

ప్రతియోగితాఽనుయోగితాఽన్యతరసమ్బన్ధేన

తాదృశసంసర్గవత్వమర్థస్తథా చ నానుపపత్తిరితి ధ్యేయమ్।

ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకే తాదృససంసర్గిత్వవై. సామానాధికరణ్యసమ్బన్ధేన।

తచ్చ తాదృససంసర్గితావన్నిరూపితవృత్తితావత్వమ్।

సంసర్గితావత్వం చాత్ర స్వరూపేణ।

వృత్తిత్వం చ ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకసం।

తేన కాలికేనాఽధికరణతాం వృత్తితాం వాఽఽదాయ నాప్రసిద్ధిః।

స్వసమభివ్యాహృతత్వం చ స్వవిశిష్టపదత్వమ్।

పదే స్వవై. స్వప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితవిషయతాప్రయోజకత్వ స్వభిన్నత్వోభయసం।

నిరూపకత్వం చాత్ర సాక్షాత్పరంపరాసాధారణమ్।

అథ స్వసమభివ్యాహృతపదార్థవిశిష్టప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకవత్వమేవోచ్యతాం కిం సంసర్గిత్వం నివేశేనేతి చేన్న।

అత్ర ఘటోస్తీత్యాదౌ ఘటపదసమభివ్యాహృతాఽత్రపదార్థితద్దేశవృత్తిత్వంస్య కాలికసమ్బన్ధేన దేశాన్తరోఘటసాధారణతయా తద్విశిష్టఘటత్వవద్

వృత్తిభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకైకత్వాఽప్రసిద్ధితాదవస్థ్యాత్।

న చ తదుపాదానేతి కాలికాదికమాదాయ తద్ధోషతాదవస్థ్యమితివాచ్యమ్।

సంసర్గిత్వస్యాఽఽకాఙ్క్షాప్రయోజ్యసంసర్గవత్వార్థకత్వాత్।

అథ స్వసమభివ్యాహృతయత్కించిత్పదార్థసంసర్గిత్వం యది వివక్షితమ్, తదా నీలఘటపీతఘటోయవతి అత్ర నీలఘటోస్తీత్యస్యాఽనుపపత్తిః,
నీలఘటపదసమభివ్యాహృతాఽత్రపదార్థితద్దేశవృత్తిత్వసంసర్గిత్వస్య పీతఘటే సత్వాత్,
తన్నిష్ఠభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వస్యైవ నీలఘటత్వగతైకత్వే సత్వాత్।

ఏవం భేజనకర్తృశయనకర్తృబ్రాహ్మణద్వయవతి అత్ర బ్రాహ్మణోర్భుంక్తే ఇత్యస్య చానుపపత్తిః,

బ్రాహ్మణపదసమభివ్యాహృతైతద్దేశవృత్తిత్వసంసర్గిత్వస్య శయనకర్తృబ్రాహ్మణే సత్వాత్।

న చ సమభివ్యాహృతయావత్పదార్థసంసర్గిత్వం
వివక్షణీయమ్, తథా చ నోక్తానుపపత్తిః,
ఘటపదసమభివ్యాహృత
యావత్పదార్థాన్తరనీలపదార్థసంసర్గిత్వస్య పీతఘటేఽభావాదితి వాచ్యమ్।
యావత్ఘటితకలేవ చత్వారః పక్షాః।
తథాహి--యత్కించిత్సంసర్గోగ్రాహ్యః।
స్వసమభివ్యాహృతయావత్పదార్థ నిరూపితయత్కించిత్సంసర్గిత్వవిశిష్టేత్యాది।
2)-ప్రకృతశాబ్దబోధవిషయో వా।
తథా చ స్వసమభివ్యాహృతయావత్పదార్థనిరూపితప్రకృతశాబ్దబోధవిషయఇత్యర్థః।
3)-శాబ్దబోధవిషయో వా।
తథా చ స్వసమభివ్యాహృతయావత్పదార్థనిరూపితశాబ్దబోధవిషయసంసర్గో వా ఇత్యర్థః।
)శాబ్దబోధవిషయోపి సాక్షాత్పరంపరాసాధారణోవా।
నాద్యః--నీలాదేరపి కాలికసంసర్గస్య పీతఘటాదౌ సత్వాత్,
తన్నిష్ఠభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వస్య నీలఘటత్వగతైకత్వే సత్వాత్।
న ద్వితీయః--కాలికేన నీలరూపవతి అత్ర నీలోఘటఇత్యత్ర కాలికస్యాపి
ప్రకృతశాబ్దబోధవిషయత్వాత్।
న తృతీయః--సమభివ్యాహృత
తత్పదార్థనిష్ఠవిషయతాసంసర్గిత్వం వివక్షణే చ నిరూపితత్వస్య సాక్షాత్పదేశే
నీలఘటోపియావత్పదార్థాన్తర అత్రేతి పదఘటకేదమర్థస్య
ఏతద్దేశస్య త్రలర్థవృత్తిత్వే నిరూపితత్వ సంసర్గేణ ప్రకారతయా
ఇతమర్థేతద్దేశనిష్ఠ
విషయతాసాక్షాన్నిరూపిత
సంసర్గతావన్నిరూపిత
త్వానుయోగిత్వాభావేన సజాతీయాఽప్రసిద్ధేః।

5)-సాక్షాత్పరంపరా

సాధారణేనానిరూపితతత్వప్రవేశే చ

కాలికస్యాప్యుక్తస్థలే సంగ్రహప్రసంగాత్, పీతఘటస్యాపి

యావత్పదార్థసంసర్గిత్వాపత్త్యా తదనుపపత్తేశ్చ ఏవం బ్రాహ్మణో బ్రాహ్మణాయ గాం దదాతీత్యత్ర కర్తృబ్రాహ్మణస్య సంప్రదానభూతబ్రాహ్మణస్య

చైకత్వానుపపత్తిః, సమభివ్యాహృతపదార్థదానక్రియాయా ద్వయోరేవ సంబద్ధత్వాదితి చేత్।

ఏకవచనవిశిష్టైకత్వమేకవచనార్థః।

వై..స్వవిశిష్టనిష్ఠభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వసంబంవై.

స్వప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకవత్వ

విశిష్టసంసర్గతానిరూపకత్వోభయసం

సంసర్గతానిరూపకత్వం చ ప్రతియోగితానుయోగితాఽన్యతర సమ్బన్ధేన సంసర్గతావత్వమ్।

స్వంఏకవచనమ్।

సంసర్గతాయాఃస్వవై. స్వప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయవిషయతాసామానాధికరణ్య స్వప్రకృత్యర్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాప్రయోజకప్రత్యయప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయవిషయతాసామానాధికరణ్యాన్యతరసం।

అత్ర ఘటోస్తీత్యాదౌ స్వపదగ్రాహ్య ఘటపదోత్తరసువిభక్తివిశిష్టోఘటఃఘటే సువిభక్తిప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకవత్వం - సువిభక్తివిశిష్టైతద్దేశ వృత్తిత్వరూపసంసర్గతాఽనుయోగిత్వమపి।

ఆధేయత్వసంసర్గతాయాం సువిభక్తివైశిష్ట్యమపి

సుప్రకృత్యర్థఘటనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాప్రయోజకత్రల్ప్రత్యయప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయవిషయతాసామానాధికరణ్య సత్వాత్।

నీలఘటపీతఘటోభయవతి అత్ర నీలఘటఇతి వాక్యజన్యబోధే ఏతద్దేశ వృత్తిత్వం నీలఘటే ఏవ భాసతే న తు పీతఘటే, స్వసమానాధికరణ్యం తాదృశవృత్తిత్వనిష్ఠసంసర్గత్వే ఏవ న తు పీతఘటనిష్ఠవృత్తిత్వసంసర్గత్వే ఇతి నైకబోధానుపపత్తిః।

భేజనకర్తృశయనకర్తృబ్రాహ్మణద్వయవతి బ్రాహ్మణోరుభుంక్తే ఇత్యాదౌ భేజనకర్తృత్వమేవ శాబ్దబోధీయవిషయం న తు శయనకర్తృత్వం, తాదృశశాబ్దబోధీయవిషయతా సామానాధికరణ్య కృతినిష్ఠసంసర్గతాయాం

తన్నిరూపకతద్ బ్రాహ్మణవృత్తిభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వస్య తద్ బ్రాహ్మణగతైకత్వే సత్వాన్నానుపపత్తిః।

అథ స్వప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకత్వ సమ్భన్ధోపాదానం కిమర్థమితిచేద్--భూతలే ఘట ఇత్యత్ర

భూతలపదోత్తరసప్తమ్యా ఏకత్వవాచకత్వరక్షాయై।

అన్యథా స్వపదగ్రాహ్యభూతల
పదోత్తరజీవిభక్తివిశిష్టాఽఽధేయతారూపసంసర్గతానిరూపకఘటవృత్తిభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వస్య భూతలవృత్తిఏకత్వే సత్వాత్।

ఆధేయత్వనిష్ఠసంసర్గతాయాం

జీవిభక్తివైశిష్ట్యమపి

స్వపదగ్రాహ్యైకవచనప్రయోజ్యశాబ్ద

బోధీయాఽధేయనిష్ఠవిషయతాసామానాధికరణ్యస్య సంసర్గతాయాం సత్వాత్।

న చాఽఽధేయత్వనిష్ఠసంసర్గతా

నిరూపకత్వం భూతలే ఏవం న ఘటో ఇతి వాచ్యమ్।

నిరూపకత్వస్య ప్రతియోగితానుయోగితాన్యతరరూపత్వాత్।

ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకవత్వోపాదానే తు స్వప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకత్వస్య ఘటే విరహాన్న దోషః।

స్వసమానాధికరణప్రత్యయప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయవిషయతాసామానాధికరణ్యమాత్రోక్తౌ ఫలం భుక్తే ఇత్యత్ర ద్వితీయార్థైకత్వబోధానుపపత్తిః।

తథాహి స్వమేకవచనం

అమ ప్రత్యయః

తత్సమానాధికరణః "తద్ఘటితవాక్యఘటకః" "తే" ప్రత్యయః

తత్ర్పయోజ్యకృతినిష్ఠవిషయతాసామానాధికరణ్యస్య కృతినిష్ఠసంసర్గతాయాం సత్వాత్।

స్వప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయవిషయతా

సమానాధికరణ్యోపాదానే తు

నానుపపత్తిః,

స్వపదగ్రాహ్యైకవచనప్రయోజ్య

శాబ్దబోధీయకర్మత్వవిషయతా

సామానాధికరణ్యస్య కర్మత్వనిష్ఠసంసర్గత్వే

సత్యాతన్నిరూపకఫలనిష్ఠ

భేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వస్య

ఫలగతైకత్వే సత్యాదితి।

స్వసమానాధికరణప్రత్యయార్థ నిష్ఠత్వోపాదానేపి

కర్తృత్వత్వేన శయనకర్తృత్వస్యాపి ఆఖ్యాతార్థతయా

శయనానుకూల కృతినిష్ఠసంసర్గతాయా అపి సంగ్రహః

స్యాదతః ప్రత్యయప్రయోజ్యశాబ్ద బోధీయవిషయతా సామానాధికరణ్యముపాత్తమ్।

అథ స్వఘటితవాక్యఘటకత్వేనైవ నివేశోస్తు కిం సామానాధికరణ్యనివేశేనేతి చేన్న।

సుప్తబ్రాహ్మణే అత్ర బ్రాహ్మణోర్భుంక్తే ఇత్యాదౌ స్వఘటితవాక్యఘటక
ప్రత్యయప్రయోజ్యత్వస్య శయనకర్తృత్వేపి సత్వేన ఏకత్వబోధానుపపత్తిరతః
స్వసమానాధికరణ్యోపాదానమ్।

తత్వం చ స్వప్రకృత్యర్థనిష్ఠ విశేష్యతానిరూపితప్రకారతా ప్రయోజకత్వమిత్యుక్తం ప్రాక్।

స్వప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయవిషయతాసామానాధికరణ్యమాత్రోక్తౌ అత్ర ఘటోస్తీత్యాదౌ
ప్రథమాయా ఏకత్వవాచకత్వానుపపత్తిః।

స్వంఏకవచనం సువిభక్తిః తత్ప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయవిషయతా ఏకత్వనిష్ఠా
తాదృశవిషయతాసమానాధికరణ్యం ఏకత్వనిష్ఠసంసర్గతాయాం

తన్నిరూపకత్వస్య ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకీభూతఘటత్వస్య చ దేశాన్తరీయఘటేపి సత్వేన
తద్ వృత్తిభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వస్యైవ ఏతద్దేశవృత్తిగతైకత్వే సత్యాత్।

స్వసామానాధికరణ్యప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయవిషయతాసమానాధికరణ్యోపాదానే తు స్వమేకవచనం సు ప్రత్యయః తత్సమానాధికరణస్తల్ప్రత్యయః
తత్ప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయవిషయతా వృత్తిత్వనిష్ఠా

తత్సమానాధికరణ్యం వృత్తిత్వసంసర్గతాయాం

తన్నిరూపకతద్

ఘటవృత్తిభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వస్య తద్ ఘటగతైకత్వే సత్వాన్నానుపపత్తిః।

(వి-)

అతః।

ఈదృశసాజాత్యవివక్షణాత్।

తన్న।

ఘటోస్తీత్యాదౌ।

తస్య చేతి।

ఏతద్దేశవృత్తిత్వవిశిష్టసంసర్గిత్వవిశిష్టఘటః తద్ వృత్తిభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వస్య చేత్యర్థః।

ప్రసిద్ధిత్వాత్।

ఏతద్ ఘటగతైకత్వే ప్రసిద్ధిత్వాత్।

నను ఏతద్దేశేబహుఘటసత్వకాలే అత్రఘటోస్తీత్యస్య కా గతిః,
ఘటసజాతీయైతద్దేశవృత్తిఘటాన్తరనిష్ఠభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వస్యైవేతద్ఘటవృత్తిఏకత్వే సత్వాదిత్యత ఆహ।

ఏతద్దేశే ఇతి।

తాదృశవాక్యప్రయోగస్తు ఇతి।

అత్రఘటోస్తీతివాక్యప్రయోగస్తు ఇత్యతః।

జాత్యేకత్వాదేవేతి।

జాతావేకత్వాన్వయాదేవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ వ్యక్తౌ ఏకత్వాన్వయవ్యవచ్ఛేదః।

అత్రేదం బోధ్యమ్ ।

యత్ర పరంపరయా స్వాశ్రయప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకవత్వసమ్బన్ధేన ప్రకృత్యర్థే ఏకత్వాన్వయః ।

తత్ర సమభివ్యాహృతపదార్థసంసర్గతాత్పర్యరూపేణైవ సాజాత్యం వివక్షణీయమ్ , న తు

ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకవత్వస్యాపి ప్రవేశః ।

(పరంపరయా తస్యాఽవేశాత్ ।

) యత్ర "ఏకఘటసత్వేఘటోస్తీత్యాదౌ" సాక్షాత్సమ్బన్ధేన ప్రకృత్యర్థే ఏకత్వాన్వయః తత్ర గ్రన్థకృదుక్తరూపేణ తథా ।

ఏతేన సంపన్నోవ్రీహిరిత్యత్ర ఏకత్వవివక్షాయాః కిం ఫలమ్, న తావద్ యత్రబ్రీహ్యనుభవ సంపన్నదశాయాం సంపన్నోవ్రీహియవౌ ఇత్యేవ సాధుః, న తు సంపన్నోవ్రీహిరిత్యపి సాధురితి వక్తుం శక్యతే, ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకవ్రీహిత్వస్య యవాదావసత్వాత్, యవసంపత్తిదశాయామపి స్వజాతీయనిష్ఠభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకైకత్వస్య స్వాశ్రయవ్రీహిత్వత్వసమ్బన్ధేన ప్రకృత్యర్థవ్రీహౌ

సత్వాత్ప్రయోగప్రమాణ్యస్యాఽవారణాదితి నిరస్తమ్ ।

వ్రీహియవసంపత్తిదశాయాం సంపన్నోవ్రీహిరిత్యత్ర సమభివ్యాహృతపదార్థఃసంపన్నః తత్ప్రయోగికతాదాత్మ్యసంసర్గిత్వవిశిష్టవృత్తిభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వస్య వ్రీహిత్వగత్యైకత్యే

సత్యేనానవచ్ఛేదకత్వాఽప్రసిద్ధ్యాఽప్రమాణ్యముపపద్యతే ।

కేవలవ్రీహియవసంపత్తిదశాయాం తు సాజాత్యం వ్రీహిరేవ

తన్నిష్ఠభేదప్రతియోగితా నవచ్ఛేదకత్వస్య వ్రీహిత్వగత్యైకత్యే సత్యేనప్రమాణ్యముపపద్యతే ।

తథాచ యవసంపత్తినిరాసార్థమేకవచనప్రయోగఇతి ధ్యేయమ్ ।

కస్యచిన్మతమాహ ।

యత్త్వితి ।

భావాఖ్యాతస్థలే కర్తృకర్మకారకాణాం తిఙ్ వాచ్యత్వాభావాద్ భావాఖ్యాతప్రయోగస్య న సంభవః, యుష్మత్పదార్థవృత్తియుష్మత్వే--ఏవమస్మత్పదవాచ్యవృత్తిఅస్మత్త్వే వా తిఙ్ఞసంఖ్యాసమానాధికరణే సతి మధ్యమోత్తమపురుషౌ స్తః।

ఏవం యుష్మత్వాఽస్మత్వాఽసమానాధికరణే కర్తృత్వే తిఙ్ఞసంఖ్యాసమానాధికరణే సతి ప్రథమపురుషౌ భవతీత్యభియుక్తోక్తేః।

(౧)

యద్యపి వర్తమానత్వాద్యర్థకతయా

భావాఖ్యాతప్రయోగఆవశ్యకస్తథాపి

యం యం భావనాన్వేతి తం తం

సంఖ్యానుధావతీత్యాచార్యోక్త్యా భావనాన్వయిని సంఖ్యాన్వయనియమేనాఽత్ర భావనాన్వయవిరహేణ సంఖ్యాన్వయివిరహాదిత్యాహ।

ఏకత్వవివక్షాయామపీతి।

ఇదం తు బోధ్యమ్।

చైత్రేణ గమ్యతే గ్రామ ఇత్యత్ర చైత్రే ఆఖ్యాతార్థసంఖ్యాన్వయవారణాయ విశేష్యతాసమ్బన్ధేనాఽఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకశాబ్దబోధంప్రతి విశేష్యతాసమ్బన్ధేన ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితేః కారణతా వాచ్యా।

న చ చైత్రే సంఖ్యాన్వయే కా క్షతిః।

తథాసతిచైత్రేణ గ్రామౌ గమ్యతే ఇతి ప్రయోగానుపపత్తిః,ఏకత్వావరుద్ధే కర్తరిఆఖ్యాతార్థద్విత్వాన్వయాఽసంభవాత్।

కర్త్రగటసంఖ్యాభిధానే తృతీయానుపపత్తేశ్చ।

ఇత్థం చ చైత్రేణ స్థీయతే ఇత్యత్ర భావాఖ్యాతస్థలే ఆఖ్యాతార్థభావనయా అన్వయో న సంభవతి,ప్రథమాన్తపదజన్యోపస్థితేరభావాత్।

న చ భావాఖ్యాతస్య సార్థకత్వాయ కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ ఆఖ్యాతే భావాఖ్యాతభిన్నత్వం నివేశనీయమ్, ఏవం చ చైత్రే ఆఖ్యాతార్థైకత్వాఽన్వయే బాధకమాహ ఇతి వాచ్యమ్।

చైత్రమైత్రాభ్యాం స్థీయతే ఇత్యాదౌ
ద్విత్వావరుద్ధయోశ్చైత్రమైత్రయోరేకత్వాన్వయాఽసంభవాత్, తృతీయానుపపత్తిశ్చేతి నాపి ధాత్వర్థే।

ధాత్వర్థేసంఖ్యాన్వయ ఆఖ్యాతస్య నిరాకాఙ్క్షత్వాత్, తచ్చానుపదమేవ స్ఫుటీభవిష్యతి।

ఏవంచాఽన్యత్రాఽఖ్యాతస్యసంఖ్యావాచకత్వేపి యథా భావాఖ్యాతస్థలే ఆఖ్యాతస్య న సంఖ్యావాచకత్వ వివక్షా

తథాసువిభక్తేరేకత్వవాచకత్వేపి సంపన్నోవ్రీహిరిత్యాదౌ నైకత్వవివక్షా ఇత్యాశయేనాహ।

సంఖ్యాయా అవివక్షణేపీతి।

జాత్యేకత్వపరతయా।

జాతావేకత్వాన్వయపరతయా।

తత్ర సంపన్నోవ్రీహిరిత్యాదౌ।

సమర్థనేన।

ఏకత్వసమర్థనేన।

ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వనియమభంగాపత్తేరితి భావః।

తన్మతం నిరస్యతి।

తదప్యకిఞ్చిత్కరమితి।

గత్యన్తరవిరహేణేతి।

ఉక్తరీత్యాఅవివక్షితాతిరిక్తగతివిరహేణేత్యర్థః।

నిరర్థకత్వోపగమాదితి।

న చ కాలబోధకత్వత్కథం నిరర్థకత్వమితి వాచ్యమ్।

సంఖ్యావిషయబోధజనకత్వప్రకారకేచ్ఛావిశేష్యత్వాభావోపగమాదితి తదర్థమ్।

భావాఖ్యాతస్థలే స్థీయతే ఇత్యాదౌ ధాత్వర్థే స్థితావేవై.కత్వాఽన్వయోవాచ్యః, తచ్చైకత్వం స్థితత్వవ్యాప్యనాదికర్తృకస్థితిత్వ బహుకర్తృకస్థితిత్వానాం వ్యావృత్యర్థమేవ వాచ్యమ్, వ్యావృత్తిశ్చ న సంభవతి వ్యావర్త్యానామనవగమాదితి ఏకత్వవిశేషణం వ్యర్థమతోభావాఖ్యాతసంఖ్యార్థేఽనాస్తి।

స్థీయతే ఇత్యేతావన్మాత్రం శ్రుణవతః కతిపయైః స్థీయతే ఇతి ప్రశ్నాఽసంగతిశ్చ।

తథాహి--స్థీయతే ఇత్యత్రాఽఽఖ్యాతార్థైకత్వస్య ధాత్వర్థే స్థితౌ అన్వయాఙ్గీకారే ఏకా స్థితిరిత్యన్వయ బోధోవాచ్యః, తత్రైకస్యాం స్థితౌ "కతిపయైరితి జిజ్ఞాసావిషయీభూత"బహునిష్ఠకృతిజన్యత్వం బాధితమ్।

ఏవం స్థితౌద్విత్వబహుత్వయోరపి సంభవాత్ స్థీయతే స్థీయన్తేఇతిప్రయోగాపత్తిరపి ద్రష్టవ్యా।

తస్మాదాఖ్యాతార్థ సంఖ్యాన్వయేన స్థితిరూప ధాత్వర్థే తృతీయాన్తోపస్థాప్యకర్తృః తృతీయార్థకృతిద్వారా సంఖ్యాయాఅన్వయాఽభ్యుపగమాదుక్తప్రశ్నసంగతిర్బోధ్యా।

తత్రచేతి।

సంపన్నోవ్రీహిరిత్యాదౌ తు ఇత్యర్థః।

సార్థకత్వసంభవే।

సంఖ్యావిషయకబోధజనకత్వప్రకారకేచ్ఛావిశేష్యత్వోపగమసంభవే।

భావాఖ్యాతస్థలవదత్రాఽవివక్షాకారణం నాస్తి, ద్వయంహిఅవివక్షాహేతుః వివక్షణీయస్యఽసంభవనిశ్చయః తత్రప్రయోజనత్వాఽప్రతిసంధానం చ।

అత్ర నైకస్యాప్యవసర ఇతి తత్త్వమ్।

తత్పరిత్యాగస్య।

సార్థకత్వపరిత్యాగస్య।

అథ సంపన్నోవ్రీహిమాత్రబుబోధవిషయా ప్రయుక్తే "సంపన్నోవ్రీహిరితివాక్యే న కేవలం ప్రత్యయః ప్రయోక్తవ్యః నాపికేవలం ప్రకృతిః" ఇతిన్యాయేనాపి

ప్రత్యయః ప్రయోక్తవ్యః పరన్తువిభక్త్యర్థస్యాఽబుబోధవిషయితతయా యస్మిన్, కస్మింశ్చిత్రప్రయోక్తవ్యే ఔత్సర్గికమేకవచనం ప్రయుజ్యతే తథా చ నైకదేశాన్వయనియమమఙ్గోపి చైకత్వస్యావివక్షితత్వం దుర్వారమిత్యత ఆహ।

సతి తాత్పర్యే ఇతి।

అత్ర సుపదమేకత్వం బోధయతు ఇతి తాత్పర్యే ఇత్యర్థః।

తద్బోధస్య।

సంఖ్యాబోధస్య।

ఆనుభవికత్వాచ్చేతి।

ఏకత్వవద్ద్వీహిత్వావచ్ఛిన్నః సర్వోపిద్వీహిః సంపన్న ఇతి బోధస్యానుభవసిద్ధస్యాచ్చేత్యర్థః।

నను అసతివిశేషానుశాసనే విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోః సమానవచనకత్వమితినియమస్య సమానలిఙ్గకస్థలే

ఏవాభ్యుపగమేన వేదాః

ప్రమాణమిత్యత్ర సాధుత్వోపపాదనేపి త్రయః సముదిత హేతురితి
కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్యాయాఅసంగతిదుర్వారేవై.త్యత ఆహ।

ఏవమితి।

అత్ర త్రయ ఇతి పదం విశేషణవాచకమ్।

తదుత్తరజస్విభక్తి తాత్పర్యవిషయీభూతబహుత్వ

సంఖ్యావిరుద్ధైకత్వ

సంఖ్యాహేతుపదోత్తరసువిభక్త్యా వివక్షితత్వాదేవాఽసమానవచనకత్వోపపత్తిః।

కార్యోత్పాదప్రయోజకతావచ్ఛేదకేతి।

కార్యే--కవిత్వం--

తస్యోత్పాదః--ఉత్పత్తిః--

తత్ర్పయోజకతా--

శక్తినిపుణతాఽభ్యాసానాం--తదవచ్ఛేదకేత్యర్థః।

తాదృశేతి।

కవిత్వోత్పత్తి ప్రయోజకతావచ్ఛేదకేత్యర్థః।

కవిత్వోత్పత్తి ప్రయోజకతా వచ్ఛేదకీభూతం యచ్ఛక్తినిపుణతాభ్యాసగత సముదాయత్వం తదన్వయమతిభావః।

ఏకవచనార్థ ఇతి।

తథాచైకత్వవిశిష్టం యత్కార్యోత్పాదప్రయోజకతావచ్ఛేదకసముదాయత్వం
తాదృశసముదాయత్వవదభిన్నస్థ్రయ ఇతి బోధః।

అథ హేతుపదస్య కార్యోత్పాదప్రయోజకతావచ్ఛేదకసముదాయత్వావచ్ఛిన్నే లక్షణావ్యర్థా,తాదృశసముదాయత్వే ఏకత్వాన్వయశ్చవ్యర్థః, హేతుత్వే ఏవై.కత్వాన్వయ సంభవాత్।

న చ హేతుత్వావచ్ఛేదకం శక్తిత్వం నిపుణతాత్వం అభ్యాసత్వం చేతి త్రయమ్।

ఏవం చ హేతుతావచ్ఛేదకభేదాత్ హేతుత్వం భిన్నమేవేతి న

తత్రైకత్వాన్వయ సంభవ ఇతి వాచ్యమ్।

ఉక్తత్రయాణాం సముదాయత్వే

నైకహేతుత్వస్య సంభవాత్।

అన్యథా సముదితా ఇత్యస్య వై.యర్థ్యాపత్తేః।

తథా చ సముదాయత్వరూపైకధర్మావచ్ఛిన్న హేతుతయా ఆశ్రయభేదేప్యభిన్నత్వాత్।

ఇత్థమేవై.కైకస్మాత్కార్యోత్పత్తివ్యతిరేకలాభేనైకత్వవివక్షాయా నానర్థక్యమితిచేన్న।

సముదాయత్వస్యైకవిశిష్టపరత్వరూపతయా విశేష్యవిశేషణభావే వినిగమనావిరహేణ గురుతరానేకకారణత్వాపేక్షయా శక్తిత్వేన నిపుణతాత్వేనాఽభ్యాసత్వేన చ పృథక్పృథగేవ కారణత్వమ్।

నచైవమేకైకశః కార్యోత్పాదప్రసఙ్గః।

ఘటం ప్రతి దణ్డచక్రాదేః పరస్పరసహకారిత్వస్యేవ శక్త్యాదేః పరస్పరసహకారిత్వోపగమాత్।

న చ సముదితాఇత్యస్య వై.యర్థ్యమ్।

హేతుపదస్య తాదృశసముదాయత్వావచ్ఛిన్నే తాత్పర్యగ్రాహకత్వాత్।

తథాచైక సముదాయత్వాశ్రయాణామేవ శక్త్యాది త్రయాణాం హేతుత్వమితిబోధనమేవైకత్వ వివక్షాయాః ఫలమితి ధ్యేయమ్।

అతఏవేతి।

శక్త్యాది త్రయాణాం పరస్పరసహకారిత్వేన త్రితయపర్యాప్త సముదాయత్వస్య ప్రయోజకతావచ్ఛేదకత్వాదేవేత్యర్థః।

తృణారణిమణిన్యాయేనేతి।

తృణారణిమణీనధికృత్య ప్రవృత్తో న్యాయః।

న్యాయశ్చాత్ర పరస్పరనైరపేక్ష్యేణ ప్రత్యేకధర్మపురస్కారేణ కరణత్వసాధికా యుక్తిః, తయేత్యర్థః।

ప్రయోజ్యత్వం తృతీయార్థః।

తస్యహేతుత్వేఽన్వయః।

తథాచోక్తయుక్తిప్రయోజ్యం యద్ధేతుత్వం తచ్చజ్ఞానిరాస ఇతి భావః।

తథాసతి।

తృణారణిమణిన్యాయేన శక్త్యాదీనాం కారణత్వేసతి।

ఏషాం।

శక్తిర్నిపుణతాఽభ్యాసానాం।

ఏకైకసమవధానదశాయాం।

ఏషాం మధ్యే ఏకైకసత్వకాలే।

కార్యోత్పత్తేరావశ్యకతయా।

తథా చ న శక్తిత్వాదికమేవ కార్యోత్పాదప్రయోజకతావచ్ఛేదకంస్యాదితి భావః।

ప్రయోజకతానవచ్ఛేదకతయేతి ప్రయోజకతాతిప్రసక్తిత్వాదితి భావః।

తేషాం త్రయాణాం।

శక్తిత్వాదీనాం త్రయాణాం।

తథావిధేతి।

కార్యోత్పాదప్రయోజకతావచ్ఛేదకేత్యర్థః।

ఏక సముదాయత్వాశ్రయత్వానుపపత్తేరితి।

తథా చ శక్తిత్వాదీనాం ప్రత్యేకస్య హేతుతావచ్ఛేదకత్వే హేతుతావచ్ఛేదకత్వేభేదేన హేతుతాయా అపి

భిన్నత్వాత్తత్రస్వర్థైకత్వ స్యాన్వయాసంభవాదవివక్షితత్వేన త్రయః సముదుత హేతురిత్యత్రాఽసమానవాచకత్వానుపపత్తేరితి భావః।

విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోఃసమానలిఙ్గత్వేపి న సమానవచనకత్వముక్త
నియమానాక్రాన్తత్వాదిత్యాహ।

ఏవమితి।

త్రితయనిష్ఠస్య।

జాత్యాకృతివ్యక్తినిష్ఠస్య।

తత్ర।

జాత్యాకృతివ్యక్తయఃపదార్థ ఇత్యత్ర।

విశేష్యపదస్య।

విశేష్యవిశేషణవాచకపదార్థస్య।

ఏకవచనాన్తోపపత్తిరితి।

క్త నియమానాక్రాన్తత్వాదితి భావః।

తథాచాత్ర విశేష్యవాచకం

జాత్యాకృతివ్యక్తిపదం ఏవ జాత్యాకృతివ్యక్తయఇత్యత్ర త్రితయనిష్ఠస్య పదశక్తిరూప

పదార్థత్వస్యైకత్వం వివక్షితమితి తత్ర విశేష్యపదస్య

బహువచనాన్తత్వేపి।

విశేషణపదస్యైకవచనాన్తోపపత్తిః।

తదుత్తరజస్విభక్తితాత్పర్య విషయీభూతబహుత్వసంఖ్యావిరుద్ధైకత్వ

సంఖ్యావిశేషణవాచకపదార్థ పదోత్తరసువిభక్త్యా

వివక్షితైవేతి న విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోఃసమానవచనకత్వమ్।

తథా చ ఏకత్వవిశిష్టం యత్పదశక్తిరూప పదార్థత్వం తద్వదభిన్నాఃజాత్యాకృతివ్యక్తయ(ఁ)ఇతి బోధేః।

(వి-)

(వి-)(ఁ)-ఘటత్వజాతౌ సమవాయే ఘటవ్యక్తౌ చ ఘటపదనిరూపితా ఏకైవశక్తిఃతత్రైవై.కత్వాన్వయఃతథా చ పదార్థేషు ఏకత్వబాధేపి న క్షతిః।

అథేశ్వరేచ్ఛారూపాయాఃశక్తేఃసకలపదార్థవిషయిణ్యాఃసమూహాలంబనరూపాయాఃఏకత్వేన తత్ర ఏకత్రాన్వయసంభవేపి జాత్యాకృతివ్యక్తయఃపదార్థ ఇతివత్, ఘటపటమఠాఃపదార్థ ఇత్యపి స్యాత్, ఏవం పదశక్తిరిత్యస్య పదనిరూపితా పదనిష్ఠావా శక్తిరిత్యర్థద్వయస్యాపి న సంభవఃఈశ్వరేచ్ఛారూపాయాఃశక్తేఃపదనిరూపిత్వాభావాత్, పదనిష్ఠాత్వాభావాచ్చ।

ఈశ్వరేచ్ఛీయవిషయతాయాఃశక్తిరూపత్వే జాత్యాకృతివ్యక్తయఃపదార్థఃఇత్యపి న స్యాత్, తస్యాఃపదార్థతత్త్వావచ్ఛేదకాదిభేదేన భిన్నత్వాదితి చేన్న।

పదజన్యబోధీయవిషయతాయాఃశక్తిపదార్థత్వాత్।

తద్వత్తా చ స్వనిష్ఠాఽఽశ్రయత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితవిశేష్యత్వ-
స్వనిష్ఠాఽవచ్ఛేదకత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితవిశేష్యత్వ-
స్వనిష్ఠాఽవచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితవిశేష్యత్వాన్యతమసం।

శక్తేరైక్యప్రవాదస్తు తాదృశవిషయతానిరూపకబోధనిష్ఠవిషయతాయా ఐక్యాదితి ధ్యేయమ్।

అథవా పదజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతా శక్తిః।

తన్నియామకసమ్బన్ధశ్చ స్వనిరూపితవిశేష్యత్వ స్వావచ్ఛేద్య "విశేష్యతా"
నిరూపితాఽవచ్ఛేద్యత్వనిష్ఠవిషయతానిరూపితాఽవచ్ఛేదకత్వనిష్ఠవిషయతావత్త్వాన్యతర సం।

"పదజన్యబోధవిషయతానిష్ఠయోఃప్రకారతా"
ఘటత్వావచ్ఛిన్నత్వప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతయోరవచ్ఛేద్యావచ్ఛేదకాభావాత్।

ఏకజ్ఞానీయసమానాధికరణవిషయత యోరివైకేచ్ఛీయ సమానాధికరణ
విషయతాయోరప్యవచ్ఛేద్యావచ్ఛేదకభావాత్"।

విషయతావత్వం చ
స్వనిరూపితాఽఽధేయత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతావత్త్వస్వనిరూపితసంసర్గత్వనిష్ఠవిషయతానిరూపితవిషయతావత్త్వాన్యతరసం।

స్వం ప్రకారతా ఆశ్రయతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నతన్నిరూపితవిశేష్యత్వం ఘటే।

స్వం ప్రకారతా తదవచ్ఛేద్యా యా విశేష్యతా
తన్నిరూపితవచ్ఛేద్యత్వనిష్ఠవిషయతానిరూపితాఽవచ్ఛేదకత్వనిష్ఠవిషయతావత్వస్య
స్వనిరూపితాఽఽధేయతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతావత్త్వరూపాఽఽద్యసమ్బన్ధేన
ఘటత్వే,

స్వనిరూపితసంసర్గత్వనిష్ఠవిషయతానిరూపితవిషయతావత్వరూపద్వితీయసమ్బన్ధేన సమవాయే చ సత్వమ్।

ఘటో ఘటపదజన్యబోధవిషయోఽభవతు ఇతీచ్ఛాయాం

ఘటత్వావచ్ఛేదేన బోధవిషయత్వమవగాహమానాయాం బోధవిషయత్వాంశే సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నఘటత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతానిరూపితావచ్ఛేద్యత్వ భానాదితి।

తథా చేశ్వరేచ్ఛాయపదజన్యబోధవిషయత్వనిష్ఠప్రకారతాయా ఐక్యాత్త్రైవై.కత్వాన్వయః।

ఇత్థం చ ఏకత్వవిశిష్టప్రకారతావదభిన్నాః జాత్యాకృతివ్యక్తయః ఇతి బోధః।

ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దాః ప్రమాణాని పితరోదేవతాః ఇత్యాదౌ ఉక్తాం

ప్రమాణపద--దేవతాపదోత్తర బహువచనానుపపత్తి సమాధత్తే।

ప్రత్యక్షానుమానాదిసూత్రేఇతి।

అత్ర విశేష్యవాచకం ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దపదం పితృపదం చ తదుత్తరజసవిభక్తితాత్పర్యవిషయబహుత్వసంఖ్యవిరుద్ధసంఖ్యాయాః ప్రమాణ దేవతాపదోత్తరజసవిభక్త్యా అవివక్షితత్వాత్సమానవచనకత్వేపపత్తిః।

అథ పూర్వోక్తరీత్యా ఏకత్వసంఖ్యా కథం న వివక్షితా, తస్యాశ్చ ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకీభూత

ప్రమాణత్వేఽన్వయోస్తు ఇత్యత ఆహ।

ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకస్యేతి।

ఏకతాయాబాధితత్వేనేతి।

ప్రత్యక్షాదిచతుర్ణాం ప్రమాణనాం యది చతుష్ట్వేనైకరూపేణ ప్రమాకరణత్వం స్యాత్తదా ఏకైకస్మాత్కార్యానుత్పాదప్రసంగాత్।

యదిచాఽన్యతమత్వేన తేషాం కారణత్వం తదా

ప్రత్యక్షాదనుమితిఃస్యాత్, అతః

ప్రత్యక్షాదిప్రమాంప్రతి ప్రత్యక్షత్వాదినా పృథక్ పృథగేవ కారణతా వాచ్యా,

తథాచాఽవచ్ఛేదకభేదాత్కారణతాయా

భిన్నత్వాత్ప్రమాణత్వే నైకత్వాన్వయః సంభవతి బాధిత్వాదితి భావః।

(వి-)

(వి-)అథ ప్రమాత్వన్యూనవృత్తివర్మావచ్ఛిన్నకారణత్వం ప్రమాణత్వం, ప్రమాత్వం చ ప్రమాఇత్యనుగతప్రతీతిసిద్ధమ్ తత్రైవై.కత్వాన్వయాయ విభక్త్యైకత్వవివక్షాస్తు ఇతి చేన్న।

ప్రమాత్వే ఏకత్వబోధం ప్రతి ప్రమాణమిత్యస్యనిరాకాఙ్క్షత్వాత్।

ప్రవృత్తినిమిత్తతదాశ్రయాన్యరస్మిన్నేకత్వప్రకారకకోర్ధప్రత్యేవ
ప్రకృతిప్రత్యయానుపూర్వీరూపాఽకాఙ్క్షాత్వాభ్యుపగమాత్।

తత్ర దేవతాత్వే।

బహువచనాన్తతేతి।

తథా చ పితృపిత్తామహాదౌ

త్యాగోద్దేశ్యత్వరూపదేవతాత్వం భిన్నమేవ,

పితృత్వపితామహాత్వాదిరూపోద్దేశ్యతా

వచ్ఛేదకభేదేనోద్దేశ్యతా

భేదాద్దేవతాత్వే

ఏకత్వాన్వయస్య బాధితత్వాద్ బహువచనమితి భావః।

స్వప్రకృతికత్వంచేతి।

స్వప్రకృతికవిభక్తిసజాతీయేత్యత్ర స్వప్రకృతికత్వం చేత్యర్థః।

తాదృశేతి।

స్వప్రకృతికేత్యర్థః।

తథావిధేతి।

విశేష్యవాచకపదోత్తరత్వేనానుసన్ధీయమానవిభక్తిసజాతీయేత్యర్థః।

న క్షతిః।

న సమానవచనకత్వానుపపత్తిః।

తథా చ స్వప్రకృతికత్వం న స్వావ్యవహితోత్తరత్వమ్।

తాదృశవిభక్తికత్వమపి న తాదృశవిభక్త్యవ్యవహితపూర్వత్వమితి భావః।

అథేతి।

పదార్థోపస్థిత్యాదితి।

నీలపదజన్యనీలోపస్థితి ఘటపదజన్యఘటోపస్థిత్యాదీత్యర్థః।

ఆదినా అభేదసంసర్గక నీలప్రకారకఘటవిశేష్యకయోగ్యతాజ్ఞానపరిగ్రహః।

అభేదాఽన్వయాబోధఇతి।

అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్ననీలత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితఘటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతాశాలి బోధః।

కథం న జాయతే ఇతి భావః।

(వి-)సామగ్రన్తా కార్యజననే।

ఉపస్థితియోగ్యతాజ్ఞానాదినా శాబ్దబోధజననే।

ఉక్తనియమభఙ్గేతి।

స్వసమానవిభక్తికేనస్వావ్యవహిత

పూర్వవర్తినా చ

పదేనోపస్థాపితస్యైవాఽభేదాన్వయ బోధ ఇతి నియమభఙ్గేత్యర్థః।

అకిఞ్చిత్కరత్వాదితి।

అప్రతిబన్ధకత్వాదిత్యర్థః, ఫలానుసారిత్వాత్కల్పనాయా ఇతి భావః।

సమాధత్తే।

తథావిధాన్వయబోధోపయికేతి।

అభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకాన్వయబోధజనకేత్యర్థః।

ఆకాఙ్క్షావిరహాదితి।

విశేష్యవిశేషణవాచపదయోః సమానవిభక్తికత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షావిరహాదితి భావః।

ఆకాఙ్క్షాం దర్శయతి।

తథాహీత్యాదినా।

తాదృశాన్వయబోధే।

అభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకబోధే।

ప్రథమావిభక్త్యన్తేతి।

ఇదముపలక్షణమ్।

సువిభక్త్యన్తఘటాదిపద సమభివ్యాహృతత్వన్తనీలాదిపదత్వం బోధ్యమ్

ఏవమాబన్తఘటపదసమభివ్యాహృతేత్యాది

క్రమేణైవింశతిఆకాఙ్క్షాబోధ్యా।

వినిగమనావిరహేణ స్వన్తనీలపదసమభివ్యాహృతేత్యాదిక్రమేణ ఏకవింశతి ఆకాఙ్క్షా అథాపిబోధ్యా।

ఏవం రీత్యా వ్యాసస్థలే ద్వాచత్వారింశదాకాఙ్క్షా భవన్తి।

అత్రేదం బోధ్యమ్।

అత్ర ప్రథమాన్తత్వేన న ప్రవేశః, ప్రథమత్వాఽజ్ఞానేపి శాబ్దబోధోదయాత్।

నాపి సుత్వాదినా, ఘట ఇత్యానుపూర్వీమాత్రజ్ఞానేపి శాబ్దబోధోదయాత్।

కిన్తు

నీలఇత్యానుపూర్వీవిశిష్టస్య ఘటఇత్యానుపూర్వీవిశిష్టస్య చ
సమభివ్యాహారరూపాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానం కారణమ్।

ఏవం నాలౌ ఘటౌ నీలాఃఘటాఃఇత్యాదావపి బోధ్యమ్।

సమభివ్యాహారశ్చ పదవిశిష్టపదత్వమ్।

వై. సమాసస్థలే చ ఘటపదాద్య
వ్యవహితపూవర్తినీలాదిపదత్వం,నీలాదిపదాఽవ్యవహితోత్తరవర్తిఘటాదిపదత్వం, వా ఆకాఙ్క్షా।

స్వప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితవిషయతాప్రయోజ్యత్వ స్వభిన్నత్వోభయసం।

ఉక్తగ్రన్థస్తు శిష్యవ్యుత్పాదనార్థః।

నీలశ్చైత్రస్య ఘట ఇత్యాదౌ నీలో ఘట ఇత్యానుపూర్వీమదాక్యం కల్యయిత్వైవాఽకాఙ్క్షా సంపాదనీయా।

అత ఏవాఽసత్తిరప్యుపపద్యతే।

వినిగమకాభావాత్సమాసస్థలే ఆకాఙ్క్షాద్వయమాహ।

సమాసస్థలే చేతి।

అత సమాసస్థలే నీలపదావ్యవహితోత్తరవర్తిఘటపదత్వాదేరాకాఙ్క్షాత్వే పదార్థోపస్థిత్యాదికారణకలాపసత్వే నిర్విభక్తిక "నీలఘట" ఇత్యేతావన్మాత్రజ్ఞానేపి అభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధాపత్తిః।

నీలపదాఽవ్యవహితోత్తరఘటపదత్వరూపాఽకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య సత్వాత్।

ఏతేన నీలఘటః నీలఘటౌ నీలఘటాః ఇత్యాదివిభక్త్యన్తసముదాయపర్యాప్తానుపూర్వీణాం కారణతావచ్ఛేదకత్వాపేక్షయా సమాసస్థలే
నీలఘటత్వరూపాఽఽనుపూర్వీప్రకారకజ్ఞానత్వేనైవ కారణత్వే లాఘవమ్।

ఉక్తం చ "నీలపదాఽవ్యవహితోత్తరవర్తిఘటపదత్వం
ఘటపదాఽవ్యవహితోత్తరవర్తినీలపదత్వం వా ఆకాఙ్క్షే" తి నిరస్తమ్।

తథా సతి నిర్విభక్తినీలఘటేతి సముదాయాచ్ఛాబ్దబోధాపత్తేరితి చేన్న।

అనుమితావివ శాబ్దబోధేపి విధేయతాయా భాననియమేన సమాసస్థలే నీలప్రకారకశాబ్దబోధో న భవతి ఉపసర్జనీభూతనీలాదిపదప్రయోజ్యవిషయతాయాః విధేయత్వాఽసంభవాత్।

విధేయీభవదేకత్వాదిప్రకారకనీలఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధాదేరేవ సమాసోత్తరం ప్రసిద్ధతయా తత్సామగ్ర్యాః సవిభక్తికనీలఘటాదిపదఘటితత్వేన నిర్విభక్తినీలఘటాదిపదస్థలే తాదృశసామగ్ర్యాఅభావేనాఽఽపత్త్యభావాత్।

విధేయీభవన్నీలాదిప్రకారకస్య ఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధస్య చ వ్యాసస్థలే ఏవ ప్రసిద్ధత్వేన తత్సామగ్ర్యాశ్చాపి ఉక్తస్థలేఽభావాత్।

నను ఉపస్థిత్యాదికారణకలాపసత్వే
నీలపదాఽవ్యవహితోత్తరవర్తిఘటపదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానాదభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధాపత్తిరితి చేన్న।

వ్యాపకధర్మాచ్ఛిన్నే కార్యేజననీయే వ్యాప్యధర్మాచ్ఛిన్నసామగ్ర్యా అపేక్షితతయా నోక్తాపత్తిః।

వ్యాప్యధర్మశ్చ నీలఘట ఇతి
జ్ఞానావ్యవహితోత్తరనీలఘటవిశేష్యైకత్వప్రకారకశాబ్దబుద్ధిత్వమ్।

వ్యాపకధర్మశ్చ నీలఘటపదజ్ఞానావ్యవహితోత్తరనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకబుద్ధిత్వమ్।

ఉక్తస్థలే।

నీలస్య ఘట ఇత్యత్ర చ।

తాదృశ్యాః।

సమాసవ్యాసస్థలీయోభయవిధాయాః।

ఏకస్యాఅప్యాకాఙ్క్షాయా విరహాదితి।

చతుశ్చత్వారింశదాకాఙ్క్షాసు మధ్యేఇత్యాదిః।

నాపత్తిరితి।

నాఽభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధాపత్తిరిత్యర్థః।

నను నీలోఘట ఇత్యాకాఙ్క్షావిరహేపి నీలౌ ఘటౌ
ఇత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానాదభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధోత్పత్తేః।

ఏవం నీలాఘటా ఇత్యాదితోపి।

తథా చ పరస్పరజన్యే వ్యతిరేకవ్యభిచార ఇత్యత ఆహ।

కార్యతావచ్ఛేదకకోటావితి।

అవ్యవహితోత్తరత్వనివేశాదితి।

తథా చ నీలోఘట
ఇత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానాఽవ్యవహితోత్తరాఽభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధం ప్రత్యేవ
నీలోఘట ఇత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానం కారణమతో న వ్యభిచారః।

ఏవం చ నీలోఘట ఇత్యాకాఙ్ఞాజ్ఞానవిశిష్టశాబ్దబోధం ప్రతి నీలోఘట ఇత్యాకాఙ్ఞాజ్ఞానం కారణమ్ ।

వై.స్యావ్యవహితోత్తరత్వ-స్య సమానాధికరణ్యోభయసం।

ద్వితీయసంబన్ధనివేశాదేకస్యాకాఙ్ఞాజ్ఞానసత్వేఽపరస్య న శాబ్దబోధః(౧)।

(వి-)

(వి-1) (౧)అథ తాదృశాఽకాఙ్ఞాజ్ఞానవిశిష్టం ప్రతి నీలోఘట ఇత్యాకాఙ్ఞాజ్ఞానం కారణమిత్యన్వయే సమ్యక్త్వే కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ అభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దత్వనివేశో వ్యర్థః।

వై. ఉక్తోభయసం।

న చ యత్ర చైత్రస్య నీలోఘట ఇత్యాకాఙ్ఞాజ్ఞానం తతోఽపేక్షాబుద్ధ్యా ద్వితీత్పత్తిః, తత్ర ద్వితీయే వ్యభిచారః, తస్య మైత్రేపి సత్వాత్।

తావతాపి తాదృశాకాఙ్ఞాజ్ఞానవిశిష్టబుద్ధిత్వం శాబ్దబుద్ధిత్వమేవ వా కార్యతావచ్ఛేదకమస్తు కిం ప్రకారతావిశేష్యతానివేశేన।

న చాఽప్రమాణ్యా జ్ఞానాస్కన్దితనీలోఘట ఇత్యాకాఙ్ఞాజ్ఞానాదభేద

సంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకబోధవారణాయ

కారణతావచ్ఛేదకకోటౌ అప్రమాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితత్వం నివేశేనీయమ్, ఏవం చ యత్ర నీలోఘటః ఘటవద్ భూతలవిషయకబోధో
వ్యభిచారః,అప్రమాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితతాదృశాకాఙ్ఞాజ్ఞానరూపకారణా, భావాత్, తద్వారణాయ కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ విషయనివేశఆవశ్యకః తథా చ నీలోఘట
ఇత్యాకాఙ్ఞాజ్ఞానవిశిష్టనీలప్రకారకాఽభేదసంసర్గకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధం ప్రతి
అప్రమాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితనీలోఘట ఇత్యాకాఙ్ఞాజ్ఞానస్య కారణత్వాన్నవ్యభిచారః।

ఘటవద్ భూతలవిషయకబుద్ధిత్వస్య కార్యతావచ్ఛేదకాఽనాక్రాన్తత్వాదితి వాచ్యమ్।

కార్యతావచ్ఛేదకకోటావపి అప్రమాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితత్వనివేశాదేవ విషయనివేశేపి
అప్రమాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితత్వనివేశ ఆవశ్యకః అన్యథా నీలోఘటః ,శ్యామః కలశః
ఇతిపర్యాయశబ్దానాం సమూహాలంబనమాకాఙ్ఞాజ్ఞానం నీలోఘట
ఇత్యంశేఽప్రమాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితం--తతోఽభేదసంసర్గకనీలప్రకారతోకఘటవిశేష్యకబోధ
ఉత్పద్యతే తత్ర వ్యభిచారః అప్రమాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితాఽఽకాఙ్ఞాజ్ఞాన కారణా భావాత్।

ఏతేన బోధో శాబ్దత్వనివేశే యత్ర నీలోఘట ఇత్యాకాఙ్ఞాజ్ఞానమప్రమాణ్య జ్ఞానానాస్కన్దితం
నీలోఘట ఇత్యనుమితిసామగ్రీ చ తతోఽనుమితౌ వ్యభిచారః తత్ర
నిరుక్తాకాఙ్ఞాజ్ఞానవిశిష్టబుద్ధిత్వస్య సత్వాత్, అథ

చాఽప్రమాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానరూపకారణాభావాదతః శాబ్దత్వనివేశ ఇతి పరస్తమ్ ।

కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ అప్రమాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితత్వనివేశేనైవ వారణాత్ ।

తథాహి తాదృశాఽనుమితిత్వస్యాఽప్రమాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితాకాఙ్క్షాజ్ఞానవిశిష్టబుద్ధిత్వభావేన

కార్యతావచ్ఛేదకాఽనాక్రాన్తత్వాత్ ।

ఏవం కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ విషయనివేశేపి వ్యర్థ ఏవ ।

ఘటవద్భూతలవిషయక బోధస్యాపి
అప్రమాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానవిశిష్టత్వాభావాదితి చేన్న ।

అప్రమాణ్యధర్మికాఽప్రమాణ్యాగ్రహే కార్యముత్పద్యతే తత్రాపి అప్రమాణ్యగ్రహే నోత్పద్యతే ఇతి రీత్యాఽనన్తాఽప్రమాణ్యజ్ఞానవ్యక్తీనామభావసముదాయస్య
కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ నివేశే మహాగౌరవమతో విషయనివేశ ఇతి ధ్యేయమ్ ।

వస్తుతస్తు ప్రవృత్తిం ప్రతి ఇష్టసాధనతాజ్ఞానం హేతుః ।

ఇష్టశ్చాఽభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధః ।

తత్సాధనత్వస్య నీలోఘట ఇతివాక్యేఽతత్ర ప్రవృత్తిర్నస్యాదతో విషయనివేశ ఆవశ్యకః ।

నను కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ
కారణాన్తర్యనివేశాపేక్షయాకాఙ్క్షాజ్ఞానామన్యతమత్వేనైకకార్యకారణాభావోస్తు ఇతిచేత్--
అన్యతమత్వం హి భేదకూటావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదత్వమ్ ।

ప్రకృతే చ
ప్రథమాన్తనీలపదసమభివ్యాహృతద్వితీయాన్తఘటపదత్వరూపాకాఙ్క్షాజ్ఞానప్రతియోగితాకభేదవిశిష్ట

ద్వితీయాన్తనీలపదసమభివ్యాహృతద్వితీయాన్తఘటపదత్వరూపాకాఙ్క్షాజ్ఞానప్రతియోగితాకభేదవిశిష్టేత్యాదిరీత్యా
సప్తమ్యన్తనీలపదసమభివ్యాహృతసప్తమ్యన్తఘటపదత్వరూపాకాఙ్క్షాజ్ఞానప్రతియోగితాకభేదకూటావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదత్వమ్ ।

తత్ర విశేష్యవిశేషణభావే వినిగమనావిరహప్రయుక్తకారణతాబాహుల్యం తదవస్థమేవ, అథ చ కారణతావచ్ఛేదకగౌరవమతిరిచ్యతే।

న చ తత్తదాకాఙ్క్షాజ్ఞానానాం యావన్తోభేదాः
తదుగతసముదాయత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభావోఽన్యతమత్వమ్।

అత్ర వైశిష్ట్యస్యాఽప్రవేశేన న కారణతాబాహుల్యం వినిగమనావిరహప్రయుక్తమితి వాచ్యమ్।

సముదాయత్వస్యాపేక్షాబుద్ధివిశేషవిషయత్వస్యాపేక్షాబుద్ధిభేదేన నానాత్వాత్।

కారణతాబాహుల్యాత్, అవచ్ఛేదకగౌరవతాదవస్థ్యాచ్చ।

అత్రేదం బోధ్యమ్।

శాబ్దబోధం ప్రతి శాబ్దేచ్ఛావిరహవిశిష్టసమానవిషయకప్రత్యక్షసామగ్రీప్రతిబన్ధికా।

అన్యతమత్వేన కారణతాపేక్షాఽన్యతమాకాఙ్క్షాజ్ఞానం
"అన్యతమాకాఙ్క్షాజ్ఞానాధీనవిరహవిశిష్టసమానవిషయకప్రత్యక్షసామగ్రీవిరహవిశిష్టం
సమానవిషయకప్రత్యక్షసామగ్రీవిరహవిశిష్టం"
అభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధం ప్రతి కారణమితి కార్యకారణభావే
సమానవిషయకప్రత్యక్షసామగ్ర్యాం సత్యాం
కస్మాచ్ఛిదన్మతమాకాఙ్క్షాజ్ఞానాదన్మతమాకాఙ్క్షాజ్ఞానాధీనశాబ్దేచ్ఛాయాం శాబ్దాపత్తిः।

తథాహి యత్ర నీలోఘట ఇత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానం సమానవిషయకప్రత్యక్షసామగ్రీ చ
ద్వితీయాన్తనీలపదసమభివ్యాహృతద్వితీయాన్తఘటపదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానశాబ్దబోధోజాయతామితీచ్ఛాతः శాబ్దాపత్తిः
అన్యతమాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానాధీనశాబ్దేచ్ఛావిరహవిశిష్టసమానవిషయకప్రత్యక్షసామగ్రీవిరహవిశిష్టాన్యతమాఽకాఙ్క్షాజ్ఞాన సత్వాత్।

తత్తద్రూపేఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య కారణత్వే తు ప్రథమాన్తనీలపదసమభివ్యాహృత

ప్రథమాన్తఘటపదత్వరూపాకాఙ్క్షాజ్ఞాన

విరహోత్తరఽభేదసంసర్గక నీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్ద

బోధం ప్రతి

తాదృశాకాఙ్క్షాజ్ఞానాధీన శాబ్దేచ్ఛావిరహవిశిష్టసమాన

విషయకప్రత్యక్షసామగ్రీవిరహవిశిష్ట

తాదృశాఽకాఙ్ఞాజ్ఞానం కారణమితి కార్యకారణభావే నాపత్తిః।

అన్యాదృశాఽకాఙ్ఞాజ్ఞానేఽన్యాదృశాఽకాఙ్ఞాజ్ఞానాధీనశాబ్దేచ్ఛా సత్వేపి
సమానవిషయకప్రత్యక్షసామగ్ర్యా బలవత్వాత్।

(౧)-ఇదమత్రతత్త్వమ్।

సామాన్యాధర్మావచ్ఛిన్నేకార్యే జననీయే విశేషధర్మావచ్ఛిన్న

కార్యోత్పాదకసామగ్రీ అపేక్షితా, తేన నీలస్య ఘట ఇతి
వాక్యాదాపాద్యమానశాబ్దబోధస్యోక్తచతుశ్చత్వారింశదాకాఙ్ఞాజ్ఞానకార్యతావచ్ఛేదకాఽనాక్రాన్తతత
యా సామాన్యసామగ్రీతోనాపత్తిః।

(వి-)

(వి-)-అథ సామగ్ర్యా కారణకూటఏవ, కారణసముదాయ ఇతి యావత్।

తథా చ వ్యాపకధర్మావచ్ఛిన్నే కార్యే జననీయే వ్యాప్యధర్మావచ్ఛిన్న కార్యస్య
కారణసముదాయ ఇతి ఫలమ్।

ఏవం చ కారణసముదాయస్యైకత్రాఽసంభవేన కుత్రాపి శాబ్దబోధోన స్యాదితి చేన్న।

విశేషధర్మావచ్ఛిన్న కార్యోత్పత్తి ప్రయోజకతావచ్ఛేదకసముదాయత్వావచ్ఛిన్నోఽపేక్షితఇతి
తదర్థాత్।

ఏకైకాఽకాఙ్ఞాజ్ఞానఘటితసముదాయస్యైవ తథాత్వేన తదవచ్ఛిన్నస్య నీలో ఘట ఇత్యాదౌ
సులభత్వాన్నానుపపత్తిః।

ఏతేనాఽపేక్షాబుద్ధివ్యేషవిషయత్వరూపసముదాయత్వస్యాఽననుగతత్వేపి న క్షతిః।

కార్యోత్పత్తి ప్రయోజకతావచ్ఛేదకత్వేనానుగమాదితి ధ్యేయమ్।

(వి-)

(వి-)ఉక్తాఽఽకాఙ్ఞాజ్ఞానయోరితి।

సమాసవ్యాసస్థలీయోక్తాఽఽకాఙ్ఞాజ్ఞానానయోరిత్యర్థః।

పరస్పరబోధే।

సమాసవ్యాసస్థలీయబోధే వ్యాసస్థలీయోక్తాఽఽకాఙ్ఞాజ్ఞానస్య వ్యాసస్థలీయబోధే
సమాసస్థలీయోక్తాఽఽకాఙ్ఞాజ్ఞానస్యేత్యర్థః।

న వ్యభిచారః।

న వ్యతిరేకవ్యక్షిచారః।

కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ అవ్యయవహితోత్తర త్వ

నివేశాదిత్యస్యాఽన్వయః।

ఇదముపలక్షణమ్।

సమాసస్థలేపి నీలోఘటః కృష్ణఘటః-శ్యామకలశః ఇత్యాదిపర్యాయవాచకశాబ్ద

ఘటితాఽకాఙ్ఞాజ్ఞాన జన్యశాబ్దబోధే పరస్పరవ్యభిచారవారణాయ,
కార్యతావచ్ఛేదకకోటావ్యయవహితోత్తరత్వనివేశ్యమ్।

ఏవం నీలోఘటః-శ్యామకలశః ఇత్యాదిపర్యాయవాచక

వాక్యఘటితాఽకాఙ్ఞా జ్ఞానజన్యశాబ్దబోధే వ్యభిచారవారణాయ,తథా నీలోఘటః నీలౌఘటౌ
నీలాఃఘటాః ఇత్యాద్యాకాఙ్ఞా జ్ఞానజన్యశాబ్దబోధే పరస్పరవ్యభిచారవారణాయ చ
స్వన్తనీలపదసమభివ్యాహృత స్వన్తఘటపదత్వరూపాకాఙ్ఞాజ్ఞాన విరహోత్తరాఽభేదసంసర్గక
నీలప్రకారకఘటవిశేష్యక శాబ్దబోధం ప్రతి తాదృశాకాఙ్ఞాజ్ఞానం కారణమ్।

ఏవమాబన్తనీలపదసమభివ్యాహృతాఽఽబన్తన్తఘటపదత్వరూపాఽఽకాఙ్ఞాజ్ఞానాఽఽవ్యనహితో
త్తరాఽభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధం ప్రతి
తాదృశాకాఙ్ఞాజ్ఞానత్వేనేత్యాదిరీత్యా ఏకవింశతిసంఖ్యాకా అపరాశ్చ
స్వన్తఘటపదసమభివ్యాహృతస్వన్తనీలపదత్వేనేత్యాదిరీత్యా ఏకవింశతిసంఖ్యాకాః
కార్యకారణభావాః వ్యాసస్థలేర్ప్యేధ్యాః(౧)।

సమస్తాఽసమస్తోభయసాధారణైకమాకాఙ్ఞామాహ।

యత్త్వితి।

సమాసవ్యాససాధారణమితి।

సమస్తాఽసమస్తోభయవృత్తీత్యర్థః।

విశేషణపదస్యేతి।

విశేషణవాచకపదస్యేత్యర్థః।

నిష్ఠత్వం షష్ఠ్యర్థః।

విరుద్ధవిభక్తిరాహిత్యమేవేతి।

విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తివిరుద్ధవిభక్తిరాహిత్యమేవేత్యర్థః।

ఏవకారణోక్తచతుశ్చత్వారింశదాకాఙ్క్షాణాం వ్యవచ్ఛేదః।

విరుద్ధవిభక్తిరాహిత్యం పరిష్కరోతి।

విశేషణపదస్యేతి।

విశేషణవాచకపదస్యేత్యర్థః।

నిష్ఠత్వం షష్ఠ్యర్థః।

అన్వయశ్చాస్యాఽప్రకృతితే్వ।

విశేషణవాచకపదం అప్రకృతిర్యస్యాః--ఏవం భూతా యా విభక్తిస్తదప్రకృతిత్వమర్థ-।

తాదృశాన్వయబోధాపథికేతి।

అభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధ జనికా ఇత్యర్థః।

తథా చ విశేషణవాచకపదనిష్ఠ విశేష్యవాచకపదాఽప్రకృతికవిభక్త్యప్రకృతిత్వం తాదృశశాబ్దబోధజనికా ఆకాఙ్క్షేతి సముదితార్థః।

నీలోఘటఃఇత్యత్ర విశేష్యవాచకఘటపదం తదప్రకృతికా యా ద్వితీయాదివిభక్తిః తదప్రకృతికత్వం విశేష్యవాచకనీలపదేఽస్తి।

ఏవం నీలఘట ఇత్యత్రాపి విశేష్యవాచకం ఘటపదం తదప్రకృతికా ద్వితీయాదివిభక్తిస్తద ప్రకృతికత్వం నీలపదేఽస్తి, నీలపదోత్తరవిభక్తేరభావాత్।

నీలస్యఘట ఇత్యాదౌ తు విశేష్యవాచకఘటపదాఽప్రకృతికా షష్ఠీవిభక్తిస్త్వప్రకృతిత్వస్యైవ నీలపదే సత్వాన్నాఽకాఙ్క్షా।

న చాఽత్ర నఞ్ద్వయోపాదానం కిమర్థమ్।

విశేష్యవాచకపదప్రకృతికవిభక్తిప్రకృతిత్వస్యైవ సమ్యక్త్వాదితి వాచ్యమ్।

నీలోఘట ఇత్యాదౌ ఆకాఙ్క్షావిరహప్రసంగాత్।

ననువినిగమనావిరహాద్విశేష్యవాచకపదనిష్ఠ విశేషణవాచకపదప్రకృతిక విభక్త్యప్రకృతిత్వరూపాపి ఆకాఙ్క్షా వక్తుం శక్యతే, నీలోఘట ఇత్యత్ర విశేషణవాచకనీలపదాఽప్రకృతికా యా ద్వితీయాదివిభక్తిస్తదప్రకృతికత్వం విశేష్యవాచకపదేఽస్తి।

తథా చ న పరస్పరజన్యే వ్యభిచారవారణాయ కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ అవ్యయవహితోత్తరత్వనివేశ ఆవశ్యక ఇత్యత ఆహ।

విశేష్యవాచకపదనిష్ఠేతి।

న తథా।

నాఽభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధజనికా ఆకాఙ్క్షా ఇత్యర్థః।

అసంభవాత్।

అభావాత్।

నీలఘటమిత్యాదౌ విశేషణవాచకనీల

పదాఽప్రకృతికా యా ద్వితీయాదివిభక్తిస్తద ప్రకృతికత్వస్యైవ ఘటపదేసత్వాదితి భావః।

విశేషణవాచకపదాఽప్రకృతికేత్యస్య
విశేషణవాచకపదోత్తరత్వేనాఽప్రతిసన్ధీయమానేత్యర్థకరణేన నీలఘట ఇత్యత్రానుపపత్తివిరహాత్ ద్వితీయాన్తానుసరణమ్।

తదపి ప్రథమాన్తేన కర్మధారయ ఇతి మతేన।

తేన నీలఘటమానయేత్యత్రాపి నీలం చ తం ఘటం చేతి

సమాసాఽశ్రయణేఽనుపపత్తివిరహేపి నాసంగతిః।

యత్తుమతం నిరస్యతి।

తదసదితి।

తాదృశేతి।

విశేష్యవాచకేత్యర్థః।

తథా చ విశేషణవాచకపదనిష్ఠ విశేష్యవాచకపదానుత్తర విభక్త్యప్రకృతిత్వరూపం విరుద్ధవిభక్తిరాహిత్యమాకాఙ్క్షా చేతి భావః।

ననుతస్యా న సంభవః।

విశేష్యవాచకఘటపదానుత్తరా నీలపదోత్తకసువిభక్తిః తత్ప్రకృతిత్వస్యైవ నీలపదే సత్వాత్, ఉచ్చారణభేదేన నీలపదోత్తకసువిభక్తేర్ఘటపదోత్తకసువిభక్తిభిన్నత్వాత్, సున్దరం దధీత్యాదౌ

విశేష్యవాచకదధిపదోత్తరసువిభక్తేరప్రసిద్ధేశ్చహ।

తదుత్తరత్వేనేతి।

విశేష్యవాచకపదోత్తరత్వేనేత్యర్థః।

అప్రతిసన్ధీయమానత్వస్యేతి।

అస్య నీలాదిపదసమభివ్యాహృతవిభక్తౌ సత్వాదిత్యానేనాఽన్వయః।

తత్ర హేతుమాహ।

ఘటపదసమభివ్యాహృతవిభక్తభిన్నతయేతి।

తథా చ విశేష్యవాచక పదోత్తరత్వేనాఽప్రతిసన్ధీయమాన విభక్త్యప్రకృతిత్వరూపం

విరుద్ధవిభక్తిరాహిత్యమపి నీలో ఘటఇత్యాదౌ న సంభవతి విశేష్యవాచకఘట

పదోత్తరత్వేనాఽప్రతి

సన్ధీయమాననీలపదోత్తర సువిభక్తి ప్రకృతిత్వస్యైవ నీలపదే

సత్వాదసంభవ ఇతి భావః।

ఏతేన వేదాః ప్రమాణమిత్యత్రైవ విశేష్యవాచకవేదపదాప్రకృతికసువిభక్తిప్రకృతిత్వస్య ప్రమాణపదే సత్వాదాకాఙ్క్షానుపపత్తిః కథంనోక్తేతి శంకాసమాహితా।

అసంభవేన తస్యా అపి సంగ్రహాత్।

విభక్తీనాం భేదేపి విభక్తివిభాజకప్రథమాత్వా

దీనామభేదాత్తదూఘటితస్యైవాఽఽకాఙ్క్షాత్వే నోక్తానుపపత్తిరిత్యాశంకతే।

అథేతి।

విశేష్యవాచకపదోత్తరస్మిన్నవృత్తిర్యో

విభక్తివిభాజకోధర్మస్తద్వతీయా విభక్తిః స్వావ్యవహితపూర్వసమ్బన్ధేన తద్రాహిత్యస్య విశేషణవాచకపదే వివక్షణాదిత్యర్థః।

న దోషః।

నోక్తాపత్యానుపపత్తే।

తథా హి-- నీలో ఘట ఇత్యత్ర విశేష్యవాచకం ఘటపదం
తదుత్తరస్మిన్నవృత్తిర్యోవిభక్తివిభాజకోధర్మస్తద్వతీయాత్వాస్తద్వద్వితీయాదివిభక్తిరాహిత్యం
నీలపదే।

(నీలఘటమానయేత్యాదౌ అపి విశేష్యవాచకఘటపదోత్తరస్మిన్నవృత్తి
తృతీయాత్వరూపవిభక్తివిభాజకధర్మ వృత్తృతీయాత్వరూపవిభక్తివిభాజక
ధర్మవత్తృతీయారాహిత్యం నీలపదే।

నీలస్య ఘట ఇత్యాదౌ తు విశేష్యవాచకఘటపదోత్తరస్మిన్నవృత్తి
షష్ఠీత్వరూపవిభక్తివిభాజకధర్మవత్ షష్ఠీవిభక్తిరాహిత్యస్య

నీలపదేఽసత్వాన్నాపత్తిరభేదసంసర్గకనీలప్రకారక ఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధస్యేతి।

సమాధత్తే।

విభక్తిత్వాదితమజానత ఇతి।

విభక్తిత్వాదిజ్ఞానశూన్యస్యేత్యర్థః।

విభక్తిత్వజ్ఞానవిరహేపి ఆనుపూర్వీజ్ఞానవతః

శాబ్దబోధో భవతి స న స్యాదితి భావః।

తాదృశధర్మజ్ఞానాఽసంభవాదితి।

విభక్తిత్వజ్ఞానాభావేన
విభక్తిత్వఘటితవిశేష్యవాచకపదోత్తరావృత్తివిభక్తివిభాజకధర్మజ్ఞానాఽసంభవాదిత్యర్థః।

శాబ్దబోధానుపపత్తిరితి।

ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానాభావాదితి భావః।

న చ విశేష్యవాచకపదోత్తరాఽవృత్తిత్వేనైవ ధర్మః ప్రవేశ్యతాం కిం
విభక్తివిభాజకత్వనివేశేన, తథా చ న విభక్తిత్వజ్ఞానాపేక్షేతి వాచ్యమ్।

నీలాదిపదోత్తరస్వాదినిష్ఠతద్వ్యక్తిత్వస్య ఘటపదోత్తరస్వాదిద్వ్యక్తౌ అవృత్తిత్వాత్।

న చ
విశేష్యవాచకపదోత్తరావృత్తిశ్రావణప్రత్యక్షవిషయతావచ్ఛేదకధర్మవద్విభక్తిరాహిత్యమేవోచ్యతామ్, తద్వ్యక్తిత్వస్య శ్రావణప్రత్యక్షవిషయతానవచ్ఛేదకత్వాద్వారణమ్।

విభక్తిత్వాద్యప్రవేశాచ్చ తదజ్ఞానదశాయాం నానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్।

నీలోఘట ఇత్యత్ర సుపదయోస్తారమన్వరూపత్వే
శ్రావణప్రత్యక్షవిషయతావచ్ఛేదకతారత్వజాతిమాదాయాఽఽకాఙ్ఞానుపపత్తేః।

అథ విశేష్యవాచకపదోత్తరాఽవృత్తి విభక్తివిభాజకత్వోపలక్షిత ధర్మవద్విభక్త్యభావజ్ఞానస్య
విశేష్యవాచకపదోత్తరవృత్తినిష్ఠా యా విభక్తివిభాజకత్వ సమానాధికరణవిషయతా

తన్నిరూపితవిభక్తి నిష్ఠవిషయతానిరూపితాభావనిష్ఠ విషయతానిరూపితవిశేషణవాచక
పదనిష్ఠవిషయతాజ్ఞానత్వేన కారణత్వమస్తు--ఏవం చ విభక్తిత్వాజ్ఞానేపి న
శాబ్దబోధానుపపత్తిరితి చేన్న।

ఈదృశాఽభావాఽజ్ఞానేపి కేవలానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నజ్ఞానేపి శాబ్దబోధోత్పత్తేః।

అత ఏవ విభక్తిత్వాదికమిత్యత్రాఽఽదిపదముపాత్తమ్(౧)।

(వి-౨)

(వి-౧) -కిం చ విశేష్యవాచకపదోత్తరవృత్తియత్కిఞ్చిద్ధర్మవద్విభక్త్యభావః
తాదృశధర్మసామాన్యవద్విభక్త్యభావః
విశేష్యవాచకపదోత్తరాఽవృత్తివిభక్తివిభాజకధర్మవద్విభక్త్యభావో వా విషయతయా
కారణతావచ్ఛేదకః।

నాద్యః నీలం ఘట ఇత్యత్రాపి టాత్వాదియత్కిఞ్చిద్ధర్మవద్విభక్తిరాహిత్యస్య
సత్వేనాఽఽకాఙ్ఞాపత్తేః।

న ద్వితీయః నీలోఘట ఇత్యత్రాపి
ఘటపదోత్తరస్వాద్యవృత్తినీలపదావ్యవహితోత్తరత్వవిశిష్టసుత్వాదిమద్విభక్తిమత్వస్యైవ
నీలపదే సత్వేనాఽఽకాఙ్ఞానుపపత్తేః।

న తృతీయః మూలోక్తవిభక్తిత్వాదికమజానత ఇత్యాదిదోషతాదవస్థ్యాత్।

అథ విశేష్యవాచకపదానాం విశేష్యవాచకపదత్వేన ప్రవేశః విశేష్యవాచకఘటపదత్వేన
వా తత్తద్వ్యక్తిత్వేన వా।

నాద్యః సర్వస్యైవ సుత్వాదిధర్మస్య తత్తత్స్థలభేదేన విశేష్యవాచకపదోత్తరవృత్తిత్వేన విశేష్యవాచకపదోత్తరాఽవృత్తివిభక్తివిభాజకధర్మాఽప్రసిద్ధేః।

న ద్వితీయః అప్రసిద్ధిదోషతాదవస్థ్యాత్।

తథా హి విభక్తిత్వస్య సుప్ తిఙ్ సాధారణత్వేన సుత్వాదేర్విభక్తివిభాజకత్వాభావాద్ విభక్తివిభాజకపదేన సుత్వాత్వాదేరేవ ధర్తవ్యతయా సర్వస్యైవ తత్తత్స్థలభేదేన ఘటపదోత్తరవృత్తిత్వాత్।

న తృతీయః నీలోఘట ఇతి వాక్యఘటకఘటపదోత్తరావృత్తీతి క్రమేణ తత్తత్పదానాం విశిష్య నివేశే ఏకాకాఙ్క్షాసంభవప్రసంగాత్।

ఏవం ద్వితీయోఽపి ఘటపదోత్తరత్వవన్నిరూపిత వృత్తిత్వసామాన్యాభావో నివేశ్యతే యత్కఞ్చిన్నిరూపితవృత్తిత్వభావో వా।

నాద్యః నీలస్య ఘట ఇత్యత్రాఽఽకాఙ్క్షాప్రసంగాత్ జస్త్వాదిష్వపి ఘటపదావ్యవహితోత్తరనిరూపితవృత్తిత్వసామాన్యాభావవిరహాత్, జస్ విభక్తేరపి ప్రాతిపదికాదుత్పత్తేః।

న ద్వితీయః నీలోఘట ఇత్యత్రాఽఽకాఙ్క్షానుపపత్తి ప్రసంగాత్।

ఘటపదత్వాదినా ఘటపదవ్యవహితోత్తర "యత్కఞ్చిత్" ద్వితీయాదినిరూపితవృత్తిత్వసామాన్యాభావస్య ప్రథమాత్వేపి సత్వాత్।

ఏవం తృతీయేపి యత్కఞ్చిద్విభక్తిరాహిత్యం వివక్షణీయమ్, విభక్తిసామాన్యాభావః విభక్త్యభావకూటో వా।

నాద్యః నీలస్య ఘట ఇత్యత్రాపి ఆకాఙ్క్షాప్రసంగాత్, నీలపదే యత్కఞ్చిద్విభక్తిరాహిత్యసత్వాత్।

న ద్వితీయః ప్రథమభిన్నవిభక్తిత్వాపేక్షయా తాదృశధర్మవద్విభక్తిత్వస్య గురుతయా తదవచ్ఛిన్నాభావాఽప్రసిద్ధేః।

న తృతీయః కూటస్యైకవిశిష్టాపరత్వరూపతయాఽభావవ్యక్తీనామానన్త్యేన కారణతావచ్ఛేదకాఽనన్త్యప్రసంగాత్।

నచ నీలాదిపదే ఘటాదిపదత్వమేవాఽకాఙ్క్షా।

పదవత్తా చ స్వాభావవత్వ సం।

ఉభావశ్చ

స్వోత్తరత్వవన్నిరూపితవృత్తిత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకస్వాభావవద్విభక్తివిభాజకధర్మవత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకః।

స్వం ఘటాదిపదమ్।

ధర్మవత్తా చ స్వావ్యవహితపూర్వత్వసం।

స్వం ధర్మః, నీలోఘట ఇత్యాదౌ ఘటపదవత్వం నీలపదే, స్వం-

ఏతద్వాక్యఘటకఘటపదం తదుత్తరసువిభక్తినిరూపిత

వృత్తిత్వం సుత్వే తాదృశవృత్తిత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకఘటపదాభావవాన్ విభక్తివిభాజకోధర్మః ఒత్వాదిః తదాశ్రయాఽవ్యవహితపూర్వత్వం న నీలపదే।

నీలస్య ఘట ఇత్యాదౌ ఘటపదవత్వం నీలపదే
తద్వాక్యఘటకఘటపదోత్తరసునిరూపితవృత్తిత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకఘటపదాఽభావవత్వస్య జ్ఞ్ఞాసత్వాత్తాదృశజస్త్వధర్మవత్వస్యైవ
స్వాశ్రయాఽవ్యవహితపూర్వత్వసమ్బన్ధేన నీలపదే సత్వాత్।

తథా చ నీలపదం ఘటవదిత్యాకారకం నీలపదధర్మికఘటపదత్వావగాహిఆకాఙ్క్షాజ్ఞానం నీలోఘట ఇతి శాబ్దబోధే కారణమ్।

నాపి, విభక్తిత్వాదికమజానత ఇత్యాదిదోషాఽసంగతిః, అనుపస్థితస్యాపి సంసర్గతయా భానాభ్యుపగమాత్, అన్యథాఽన్వయే శక్తిఖణ్డనమసంగతం స్యాదితి వాచ్యమ్।

యత్ర ఘటపదే ఏవాఽవ్యవహితోత్తరత్వమాత్రేణ నీలాదిపదవత్వగ్రహస్తత్రాపి శాబ్దబోధస్యాఽనుభవికతయా తత్ర నీలపద ఘటపదవదితిజ్ఞానాభావాదనుపపత్తౌ తాత్పర్యాత్।

అత్ర స్వసమభివ్యాహృతత్వ--స్వాభావవత్వోభయసమ్బన్ధేన ఘటపదవత్వం వాచ్యమ్।

తేన నీలస్య ఘట ఇత్యాదౌ నీలపదే ఘటస్యేతిషష్ఠీ విభక్త్యన్తఘటపదవత్వస్య స్వభావవత్వసమ్బన్ధేన సత్వేపి నక్షతిరితిధ్యేయమ్।

ఉక్తవిభక్తిరాహిత్యేత్యత్ర విభక్తిపదప్రయోజనం న పశ్యామః)(వి-౨)

(వి-౧) అథోక్తవిభక్తిరాహిత్యజ్ఞానం నాపేక్షణీయమ్, యేన విభక్తిత్వజ్ఞానాఽపేక్షాస్యాత్, కిన్తు వస్తుతో విభక్తిరాహిత్యమపేక్షణీయమ్, తథాచ నోక్తానుపపత్తిరిత్యతోదోషాన్తరమాహ।

నీలోఘట ఇత్యాదావపీతి।

సుపదస్యేతి।

నీలాదిపదోత్తరేత్యాదిః।

తాదృశబోధస్యేతి।

అభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకబోధస్యేత్యర్థః।

అనుదయాత్।

అనుత్పాదాత్।

అన్వయవ్యభిచారాదితి శేషః।

అస్య స్వరూపతోవిభక్తిరాహిత్యస్యాప్రయోజకత్వాదిత్యనేనాఽన్వయః।

ఆపత్తిముక్తాఽనుపపత్తిమాహ।

నీలస్య ఘట ఇత్యాదావితి।

శాబ్దబోధోత్పత్త్యా।

అభేదసంసర్గకనీలప్రకారఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధోత్పత్త్యా।

వ్యతిరేకవ్యభిచారాదితి శేషః।

స్వరూపతః।

వస్తుతః।

అజ్ఞాతస్యేతి యావత్।

విరూద్ధవిభక్తిరాహిత్యస్యేతి।

ఉక్తాఽకాఙ్క్షాయాఇత్యర్థః।

అప్రయోజకత్వాత్।

అకారణత్వాత్।

ఇత్థం చ విరూద్ధవిభక్తిరాహిత్యజ్ఞానస్యైవ కారణత్వే విభక్తిత్వాదిమజానతః పురుషస్య విశేష్యవాచకపదోత్తరావృత్తివిభక్తి విభాజకధర్మజ్ఞానాఽసంభవాత్ నీలోఘట ఇతి వాక్యాదభేదసంసర్గకనీలప్రకారక ఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధానుపపత్తి ర్దుర్వారైవేతి ధ్యేయమ్।

విరూద్ధవిభక్తిరాహిత్యజ్ఞానస్య కారణత్వేపి నోక్తశాబ్దబోధానుపపత్తిరిత్యాశంకతే।

అథేతి।

ద్వివిధబోధసాధారణమితి।

సమాసవ్యాససాధారణమిత్యర్థః।

తథా చ పృథక్ పృథగాకాఙ్క్షాభ్యుపగమే గౌరవమితి భావః।

స్వోత్తరేతి।

స్వం విశేష్యవాచకపదం।

వై..సామానాధికరణ్యసం।

తథా చ నీలాదిపదవిశిష్టస్వన్తఘటాదిపదత్వమాకాఙ్క్షా।

వై.. స్వోత్తరసుపదభిన్నపదానుత్తరత్వ--స్వోత్తరత్వోభయసం।

తథా నీలోఘట ఇత్యత్ర స్వం నీలపదం తదనుత్తరత్వం స్వోత్తరత్వమపి ఘటపదేఽస్తి।

నీలోఘట ఇత్యత్రాపి స్వపదగ్రాహ్యనీలపదోత్తరసుపదభిన్నం ఘటపద తదనుత్తరత్వం ఘటపదే।

నీలౌఘటౌ ఇత్యాదౌ చ స్వోత్తరౌపదభిన్నపదానుత్తరత్వ స్వోత్తరత్వోభయసమ్బన్ధేన నీలాదిపదవిశిష్టఆవన్తఘటపదత్వం ఘటపదే।

ఏవమన్యత్రాప్యూహ్యమ్।

నీలస్య ఘట ఇత్యత్రస్వపదగ్రాహ్యనీలపదోత్తరజసపదభిన్నపదానుత్తరత్వ స్వోత్తరత్వోభయసమ్బన్ధేన నీలపదవిశిష్టజసన్తఘటపదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షావిరహాన్నాపత్తిః।

అత్ర స్వోత్తరసుపదభిన్నపదానుత్తరత్వానుక్తౌ నీలః పటః పీతోఘట ఇత్యాదౌ నీలఘటయోరాకాఙ్క్షాపత్తిః।

స్వోత్తరత్వానుక్తౌ ఉక్తస్థలే పీతపటయోరాకాఙ్క్షాపత్తిః।

ఘటపదే స్వన్తత్వానుక్తౌ నీలో ఘటా ఇత్యాదౌ ఆకాఙ్క్షాపత్తిరతస్తదుపాదానమ్(౧)।

(వి-౧)

(వి-౨) (౧) అథ ఘటోనీల ఇత్యత్రాఽఽకాఙ్క్షానుపపత్తిః, స్వోత్తరత్వఘటితోభయసమ్బన్ధేన ఘటపదే నీలపదవత్త్వాభావాత్।

న చ స్వోత్తరత్వం నోపాదేయమితి వాచ్యమ్।

ఘటస్య నీల ఇత్యత్రాఽఽకాఙ్క్షాప్రసంగాత్, నీలపదోత్తరసుపదభిన్నపదానుత్తరత్వస్య ఘటపదే సత్త్వాత్।

న చ నీలోఘట ఇతి వ్యాసమాత్రసాధారణాఽఽకాఙ్క్షైవ వివక్షతేతి వాచ్యమ్।

ఏవం సతి సమాససాధారణ్యసంపాదనే ఆయాసౌ వృథైవ,ఆకాఙ్క్షాధిక్యస్య వక్తవ్యత్వాత్।

న చ ఘటోనీల ఇత్యత్ర నీలోఘట ఇతి యోజనయా శాబ్దబోధః సులభ ఇతి వాచ్యమ్।

నీలాదేర్విధేయతయా బుబోధయిషితత్వే ఉద్దేశ్యవచనం పూర్వమితి న్యాయేన ఘటాదేర్నీలాదిపూర్వత్తిత్వజ్ఞానస్యైవ శాబ్దబోధప్రయోజకత్వాత్।

అతఏవ పూర్వతోవహ్నిమానిత్యాదికమేవ ప్రతిజ్ఞావాక్యం ప్రయుఞ్జతే అభియుక్తాః।

కిం చ నీలోస్తి ఘట ఇత్యత్రాఽఽకాఙ్క్షానుపపత్తిః।

నీలపదోత్తరసుపదభిన్నాఽస్త్యాదిపదావ్యవహితోత్తరత్వస్యైవ ఘటపదే సత్త్వాత్।

నీలపదాఽవ్యవహితోత్తరసుపదభిన్నపదానుత్తరత్వోక్తౌ తు నీలోఘట ఇత్యాదావప్రసిద్ధిః, సుపా వ్యవధానాదితి చేన్న।

ఆకాఙ్క్షాయాః సమాససాధారణీకరణమేవ పూర్వపక్ష్యభిప్రేతమిత్యభిప్రాయేణైవ సమాసస్థలే ఏవ ఆకాఙ్క్షాన్తరానుసరణం నీలఘటరూపమిత్యాదౌ దర్శితమ్।

వస్తుతో వ్యాసస్థలేపి ఆకాఙ్క్షాన్తరానుసరణస్యోపలక్షణం బోధ్యమ్।

అథ నీలాదిపదవిశిష్టస్వన్తఘటాదిపదత్వమేవాఽఽకాఙ్క్షాస్తు।

వై.. స్వాభావవత్వ

స్వోత్తరత్వోభయసం।

స్వాభావశ్చ
స్వావ్యవహితోత్తరసుపదభిన్నవిభక్త్యవ్యవహితోత్తరత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకః।

నీలోఽస్తి ఘట ఇత్యత్ర ఘటపదే
స్వపదగ్రాహ్యనీలపదోత్తసుపదభిన్నవిభక్త్యవ్యవహితోత్తరత్వాభావాత్తాదృశాఽవ్యవహితోత్తర
త్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకనీలపదాభావస్య సత్వాన్నానుపపత్తిః।

న చ వృత్యనియామకసమ్బన్ధస్య ప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వే
తత్సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగిత్వాఽప్రసిద్ధిరితి వాచ్యమ్।

స్వావ్యవహితోత్తరసుపదభిన్నవిభక్త్యవ్యవహితోత్తరత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నస్వనిష్ఠప్రకారతాని
రూపితవిశేష్యతాభావస్య తదర్థత్వాత్।

విశేష్యతాభావశ్చ ప్రమోయవిశేష్యతాప్రతియోగికస్వరూపసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకః।

భ్రమీయవిశేష్యతామాదాయానుపపత్తివారణాయ ప్రమాపదమ్।

యత్తు నీలోస్తి ఘట ఇత్యత్ర నీలోఘటోస్తీతి యోజనయైవ శాబ్దబోధ ఇతి।

తన్న।

అభ్రాన్తస్యాఽశ్రుతతాదృశసమభివ్యాహారస్యాపి ఉక్తవాక్యాచ్ఛాబ్దబోధస్యాఽనుభవసిద్ధత్వాదితి
సంక్షేపః।

అథ నీలపదార్థస్యాఽభేదేన ఘటీయరూపేఽన్వయే ఘటరూపపదస్యైవ
విశేష్యవాచకత్వాత్తత్ర చ నీలపదోత్తరసుపదభిన్నపదానుత్తరత్వస్య సత్వాన్నానుపపత్తిః।

న చ నీలశ్చాసౌ ఘటశ్చేతి నీలఘటః నీలఘటస్య రూపమితి నీలఘటరూపమితి విగ్రహే
నీలఘటయోరాకాఙ్క్షానుపపత్తిః, ఘటపదస్య స్వన్తత్వవిరహాత్।

యద్యపి సున్దర దధీత్యాకాఙ్క్షాత్వోపపత్తయే స్వన్తత్వమిత్యనేనాఽనుసన్ధీయమానస్వన్తత్వం
వివక్షణీయమ్।

తథాపి తాదృశవాక్యజ్ఞానోత్తరం రూపం నీలమన్యద్వేతి సంశయానుచ్ఛేదప్రసంగాత్।

న చ స్వన్తత్వమిహ సుభిన్నవిభక్త్యవ్యవహిత పూర్వత్వాభావరూపం వాచ్యం, తావత్తైవ
నీలోఘటమిత్యస్య వారణాత్, నీలఘటరూపమిత్యత్ర చ నానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్।

నీలోఘటరూపమిత్యాదౌ ఘటపదే సుభిన్నవిభక్త్యవ్యవహితపూర్వత్వాభావస్య సత్వాదాకాఙ్క్షాపత్తిరితి చేన్న।

నీలశ్చాసౌ ఘటశ్చేతి నీలఘటః నీలఘటస్య రూపమితి నీలఘటరూపమితి విగ్రహే నిపాతాతిరిక్తనామార్థయోః సాక్షాదభేదేనాఽన్వయస్యాఽవ్యుత్పన్నతయా ఘటపదస్య ఘటోయే లక్షణాయా రూపపదార్థేన సహాఽభేదాన్వయార్థమావశ్యకతయా నీలపదార్థస్య ఘటోయైకదేశే ఘటేఽన్వయే ఏకదేశాన్వయాపత్త్యా ఘటపదస్యైవ నీలఘటోయే లక్షణా నీలపదతాత్పర్యగ్రాహకమిత్యేవ యుక్తమ్, తథా చ ఘటపదస్యైవ విశేషణవాచకత్వాద్ ఘటపదతోత్తరసుపదభిన్నపదానుత్తరత్వవిశిష్టఘటపదతోత్తరత్వస్య స్వన్తత్వస్య చ రూపపదే సత్వేనాఽనుపపత్త్యభావాత్।

యది చ స్తోకనభ్రేత్యాదావివాఽత్రాపి ఏకదేశాన్వయస్య ప్రామాణికత్వే ఉక్తస్థలే ఆకాఙ్క్షానుపపత్తిః సంభవత్యేవేతి ధ్యేయమ్।

ఏవం యత్ర ఘటోయే లాక్షణికఘటశబ్దేన సహ నీలపదస్య కర్మధారయః,తతో

నీలో ఘటస్య రూపేణ సహకర్మధారయః తత్ర చాభేదేన నీలవిశిష్టం యద్ఘటీయమభేదేన తద్విశిష్టం రూపమితి వాక్యార్థః, తత్రైవ
విశేషణవాచకనీలపదోత్తరసుపదభిన్నపదానుత్తరత్వవిశిష్టస్యోత్తరత్వసమ్బన్ధేన ఘటపదేసత్వేపి ఘటపదస్య స్వన్తత్వవిరహాదాకాఙ్క్షానుపపత్తిర్బోధ్యా।

ఇదముపలక్షణమ్।

నీలో ఘటో నీలాఃఘటాఃఇత్యాది సర్వవిభక్త్యన్త

వాక్యానాం నీలో ఘటో నీలాఃఘటాఃఇత్యాదిసమస్తవాక్యానాం

చైకవిధాఽఽకాఙ్క్షా విరహేఽపి బోధ్యః।

అథ స్యోత్తరసుప్పదభిన్నపదానుత్తరత్వ-స్యోత్తరత్వోభయసమ్బన్ధేన నీలపదవిశిష్టసుబన్తఘటపదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షాత్యోక్తౌ నైకవిధత్వానుపపత్తిః సర్వత్ర సుబన్తఘటపదత్వసత్వాత్।

స్యోత్తరసుపదభిన్నేత్యస్య
విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తివృత్తివిభక్తివిభాజకధర్మావచ్ఛిన్నభిన్నేత్యర్థః।

తేన నీలస్య ఘట ఇత్యాదేర్న సాకాఙ్క్షత్వమ్।

నీలపదోత్తరషష్ట్యాఃప్రథమత్వావచ్ఛిన్నభిన్నత్వాదితి చేన్న।

ఏవమపి నీలోఘటాఃఇత్యాదేః సాకాఙ్క్షత్వాపత్తేః।

ఘటో నీలఃనీలోస్తి ఘటఇత్యాదౌ ఆకాఙ్క్షాన్తరానుసరణస్యాఽఽవశ్యకత్వాదితి సంక్షేపఃి।

(వి-౨)

(వి-౧) సమాధత్తే।

నచేతి।

నీలఘటరూపమిత్యాదీతి।

ఘటస్య రూపం ఘటరూపమితి షష్ఠీతత్పురుషోత్తరం నీలం చ తద్ఘటరూపం చేతి కర్మధారయఃి।

అత్ర నీలరూపపదయోరాకాఙ్క్షానుపపత్తిఃి, స్వం నీలపదం తదుత్తరం సుపదభిన్నం ఘటపదం తదుత్తరస్యైవ రూపపదే సత్వాత్।

అన్యాదృశ్యా అప్యాకాఙ్క్షాయా ఇతి।

స్వోత్తరసుపదభిన్నే నిరాకాఙ్క్షత్వం విశేషణీయమితి భావఃి।

ఘటపదం తు రూపపదసాకాఙ్క్షమేవేతి నానుపపత్తిఃి।

తథా చ స్వోత్తరసుపదభిన్నం యన్నిరాకాఙ్క్షపదం తదుత్తరభిన్నత్వ-స్వోత్తరత్వోభయసమ్బన్ధేన నీలపదవిశిష్టఘటపదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షాయా ఉపగన్తవ్యతయేతిభావఃి।

ఉపదర్శితేతి।

నీలపదవిశిష్టఘటపదత్వరూపేత్యర్థఃి।

వై..స్వోత్తరసుపదభిన్నపదానుత్తరత్వ-స్వోత్తరత్వోభయసం।

ఆకాఙ్క్షాసరణస్యేతి।

త్వదుక్తాఽఽకాఙ్క్షాసరణస్యేత్యర్థఃి।

అప్రయోజకత్వాదితి।

న చ నీలాదిపదవిశిష్టస్వన్తఘటపదత్వమేవాఽఽకాఙ్క్షాస్తు వై.. స్వోత్తరసుపదభిన్న నిరాకాఙ్క్షపదానుత్తరత్వ-స్వోత్తరత్వోభయసం ఇతి వాచ్యమ్।

స్వోత్తరసుపదభిన్నం యన్నిరాకాఙ్క్షపదం తదుత్తరంయత్తద్భిన్నత్వరూపస్య
భేదకూటనివేశేన గౌరవాద్ దుర్జేయత్వాచ్చ।

నీలం ఘటమానయేత్యాదౌ ఘటపదోత్తరాఽమ్ విభక్తేరివ నీలపదోత్తరాఽమ్ విభక్తిరపి
కారకవిభక్తిః

అనుశాసనాన్తరాఽభావాత్,కారకస్య క్రియాన్వయిత్వనియమేన తస్యాః ధాతుసాకాఙ్క్షత్వమ్,
ఏవం చ కర్మత్వేన తస్యా అర్థః।

అర్థాన్తరబోధనేఽనుశాసనవిరహాత్।

తథా చ నీలకర్మతాకం ఘటకర్మతాకం చాఽఽనయనమితి మీమాంసకమతే బోధః।

తన్మతేనాఽశంకతే।

అథేతి।

నీలాదేర్ఘటాదావన్వయోపగమే ఇతి।

అభేదసమ్బన్ధేన నీలాదేర్ఘటాదావన్వయోపగమే ఇత్యర్థః।

విభక్త్యర్థకర్మత్వాదేః కుత్రాన్వయ ఇతి।

అభేదసమ్బన్ధేన నీలాదేర్ఘటాదావన్వయోపగమే కేవలకర్మత్వస్య క్రియాయామన్వయో న
సంభవతి, ప్రకృత్యర్థాన్వితస్యార్థ

బోధకత్వం ప్రత్యయానామితి వ్యుత్పత్తేః।

నీలస్య కర్మత్వేన సహాన్వయే తు సర్వానుభవసిద్ధస్య
నీలఘటయోరభేదాన్వయబోధస్యాపలాపప్రసంగాత్।

నాపి నీలస్యోభయత్రాఽన్వయః, సకృదుచ్చరిత ఇతి న్యాయవిరోధాత్।

న చ ప్రకృత్యర్థే నీలే ఏవ కర్మత్వేనాన్వయోస్తు తథా చ న న్యాయవిరోధోపీతి వాచ్యమ్।

సంఖ్యాతిరిక్తప్రత్యయార్థస్య ప్రకృత్యర్థవిశేష్యత్వనియమ భంగాపత్తేరితి

కుత్రాన్వయ ఇత్యస్య తాత్పర్యం బోధ్యమ్।

తథా చ నీలకర్మతాకం ఘటకర్మతాకం చాఽఽనయనమితి బోధః।

అభేదాన్వయబోధస్తు తదుత్తరకాలీనో మానస ఇతి మీమాంసకమతమేవ జ్యాయఇతి భావః।

విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తేర్న కర్మత్వమర్థః
సర్వానుభవసిద్ధస్యాఽభేదసంసర్గకశాబ్దబోధస్యాపలాపప్రసంగాత్।

న వాఽనుభవవిరుద్ధ కర్మత్వద్వయమానముచితం ప్రతిభాతి।

న చ న కేవలప్రత్యయః ప్రయోక్తవ్యః నాపి కేవలాప్రకృతిరిత్యనుశాసనాద్విభక్తేరావశ్యకత్వే
ఔత్సర్గికీ ప్రథమైవ కిమితి న ప్రయుజ్యతే ఇతి వాచ్యమ్।

అభేదసంసర్గకశాబ్దబోధం ప్రతి సమానవిభక్తికపదజ్ఞానస్య కారణతయా
సమానవిభక్తికత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షాసంపాదనార్థం ద్వితీయాయా ఏవ ఆవశ్యకత్వాత్।

తథా చ సాధుత్వార్థమేవ విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తిరిత్యాశయేనాహ।

న కుత్రాపీతి।

అన్వయ ఇత్యనుషజ్యతే।

తదుక్తం విభక్తిపదమిత్యాదినా।

సాధుత్వార్థమేవేతి।

ఏవకారేణ కర్మత్వవ్యవచ్ఛేదః।

తథా చ తత్ర యది కర్మత్వాద్యర్థః ప్రతీయతే తదా స్యాదపి కుత్రాన్వయః అత్ర తు
కర్మత్వస్య భానమేవ నాస్తీతి భావః।

పదసాధుత్వార్థం ప్రయుక్తస్య ద్వితీయాదేరర్థానవభాసకత్వాన్నిరర్థకత్వమేవేత్యతః
సమాధానాన్తరమాహ।

అభేదఏవేత్యాదినా వదన్తీత్యన్తేన।

ఏవకారేణ కర్మత్వస్య నిరర్థకత్వస్య వా వ్యవచ్ఛేదః।

తథా చాఽభేదస్య పదార్థతయా ప్రకారతయైవ భానమ్।

ఏవమపి న కారకవిభక్తిరితి హృదయమ్।

సమాసస్థలే ఏవేతి।

తేననాఽభేదశ్చ ప్రాతిపదికార్థే సంసర్గతయైవ భాసతే గ్రన్థవిరోధః।

సమాసస్థలే అభేదోపస్థాపక పదాభావాదభేదస్య ప్రకారతయా భానాసంభవాత్,
సంసర్గస్యాఽనుపస్థితవ్యాపి మానసంభవాదితి భావః।

నను సమాసస్థలేపి విభక్త్యనుసన్ధానేనాఽభేదోవిభక్త్యర్థ ఏవాస్తు ఇత్యత ఆహ।

తత్రేతి।

సమాసే ఇత్యర్థః।

లుప్తవిభక్త్యనుసన్ధానం వినాపీతి।

అభేదోపస్థాపకలుప్తవిభక్తిప్రతిసన్ధానవిరహేపీత్యర్థః।

సన్నిహితప్రాతిపదికల్లక్షణయాఽభేదస్యోపస్థితత్వేపి నామార్థతయా నామాన్తరార్థే సాక్షాదన్వయాఽయోగ్యతయా సమాసస్థలే నాఽభేదప్రకారకశాబ్దబోధసంభవ ఇతి భావః।

శాబ్దబుద్ధేరానుభవికత్వాదితి।

అభేదసంసర్గకశాబ్దబోధోదయాదిత్యర్థః।

సంసర్గతావాదీ శఙ్కతే।

అథేతి।

ఏతన్మతే।

ప్రకారతావాదిమతే।

భేదత్వావచ్ఛిన్నాభావ ఇతి।

భేదత్వపర్యాప్తావచ్ఛేదకతాకప్రతియోగితాకభావ ఇత్యర్థః।

తేన నీలభేదాభావస్యాపి భేదత్వావచ్ఛిన్నాభావస్వరూపస్య ప్రసిద్ధత్వేపి న క్షతిః।

భేదత్వగతైకత్వవృత్తిప్రతియోగితాకభావ ఇత్యర్థః।

వృత్తిత్వం చ ప్రతియోగితాయాం స్వావచ్ఛేదకత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకపర్యాప్త్యనుయోగితావచ్ఛేదకత్వ స్వనిరూపకానుయోగితానిరూపితనిరూపకతావచ్ఛేదకతాత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకపర్యాప్త్య నుయోగితావచ్ఛేదకత్వోభయసం।

స్వం ప్రతియోగితా।

విస్తరస్తు మాథురీగంగాయామ్।

తదా।

అభేదస్య భేదత్వావచ్ఛిన్నాభావరూపత్వే।

అప్రసిద్ధిః।

భేదస్య కేవలాన్వయిత్వాదితి భావః।

అప్రసిద్ధిరిత్యస్య అభావే భేదత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వస్యాప్రసిద్ధిరిత్యర్థః।

తేన భేదత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావప్రసిద్ధిరూపప్రతియోగ్యప్రసిద్ధావపి న క్షతిః।

భేదత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వస్య భేదే ఏవ ప్రసిద్ధత్వాత్।

ఏవం భేదనిష్ఠప్రకారతాయాం ప్రసిద్ధస్య భేదత్వావచ్ఛిన్నత్వస్యాఽత్యన్తాభావీయ ప్రతియోగితాయామప్రసిద్ధిరిత్యర్థోపి బోధ్యః।

యది చేతి।

అభేదోయదీత్యర్థః।

తథా చ యత్కిఞ్చిద్భేదసత్వేపి తత్తద్వ్యక్తిత్వేన భేదాభావస్యాపి సత్వాన్నాఽప్రసిద్ధిరితి భావః।

నీలో ఘట ఇత్యాదౌ స్వనిష్ఠప్రతియోగితాకత్వసమ్బన్ధేన నీలస్య విభక్త్యర్థభేదభావైక దేశేభేదేఽన్వయః।

భేదస్య చోక్తసమ్బన్ధేనాభావేఽన్వయః।

అభావస్య చ స్వరూపసమ్బన్ధేన ఘటేఽన్వయః।

తథా చ నీలవిశిష్టభేదవిశిష్టాఽభవవాన్ ఘట ఇతి బోధః।

తదా।

అభేదస్య భేదప్రతియోగితాకాభావరూపత్వే।

ప్రామాణ్యాపత్తిరితి।

ప్రమాకరణత్వాపత్తిరిత్యర్థః।

నను జలే నీలభేదాభావ విరహాత్కథం ప్రామాణ్యాపత్తిః, తత్ర నీలభేదస్యైవ సత్వాదిత్యత ఆహ।

జలే ద్వ్యత్వాదినేతి।

నీలభేదఘటోభయాభావస్య జలే సత్వాదిత్యర్థః।

భేదత్వపర్యాప్తావచ్ఛేదకతాకప్రతియోగితాకాభావవోక్తౌ అప్రసిద్ధిరుక్తైవ।

నచాఽభావే స్వప్రతియోగితవై.యధికరణ్యనివేశేనోభయోభావవారణమ్, తస్య భేదరూపప్రతియోగిసమానాధికరణత్వాదితి వాచ్యమ్।

తస్య స్వత్వఘటితత్వేనాఽననుగమాత్।

న చ తథాపి భేదనిష్ఠప్రగియోగితాయాం వైశిష్ట్యవ్యాసజ్యవృత్తిధర్మానవచ్ఛిన్నత్వం నివేశనీయమ్।

ఏవం చ పృథివీవృత్తిత్వవిశిష్టభేదాభావస్యాపి వారణమితి వాచ్యమ్।

ఘటత్వేన భేదాభావమాదాయ ప్రామాణ్యాపత్తేర్దుర్వారత్వాత్।

నచాఽభావే ప్రతియోగితా విశిష్టాన్యత్వం నివేశనీయమ్।

వై.. స్వనిరూపకత్వస్వాశ్రయసమానాధికరణ్యోభయసం।

తథా చ నోక్తప్రామాణ్యాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

ప్రతియోగితావిశిష్టాన్యత్వం హి ప్రతియోగితావిశిష్టభేదవత్వం ప్రతియోగితావిశిష్టఘటోభయభేదవత్వమపి తథా।

తస్య ద్వ్యత్వాదినా నీలభేదాభావేపి సత్వాత్ప్రామాణ్యాపత్తేర్దుర్వారత్వాత్।

యది ప్రగియోగిభూతవైశిష్ట్యనిష్ఠావచ్ఛేదకతాయాః పర్యాప్తిర్నివేశ్యతే తదా మహాగౌరవమ్।

ఏవం నీలభేదః స్వాభావవత్వసమ్బన్ధేన నీలత్వసమనియతత్వాన్నీలత్వరూపః, తథా చ నీలభేదాభావస్య నీలభేద ఇవ నీలత్వమపి ప్రతియోగి తత్సమానాధికరణ ఏవ నీలభేదాభావ ఇతి ప్రగియోగితావిశిష్టాన్యోనీలభేదాభావోఽప్రసిద్ధి ఏవేత్యపి బోధ్యమ్।

నీలభేదత్వావచ్ఛిన్నాభావస్యేతి।

నీలభేదత్వపర్యాప్తావచ్ఛేదకతాకప్రతియోగితాకాభవస్యేత్యర్థః।

తేననాఽప్రసిద్ధిర్నవోక్తప్రమాణ్యమ్।

నచైవం పీతోఘటఃశుక్లో ఘట ఇత్యాదౌ పీతభేదత్వాదితత్తధర్మావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకాభావానాం విభక్త్యర్థతయా శక్త్యానన్త్యప్రసంగ ఇతి వాచ్యమ్।

తదాదిసర్వనామవదుపలక్షణీభూతేన ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకత్వేన
నీలత్వపీతత్వాదిధర్మాననుగమయ్య
స్వప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకత్వోపలక్షితధర్మావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదత్వావచ్ఛిన్నాఽభావ
త్వస్యైక్యాచ్చక్తేరైక్యాత్।

నీలపదార్థాననన్వయప్రసంగ ఇతి।

ప్రకృత్యర్థనీలస్య విభక్త్యర్థైకదేశేనీలే నాఽన్వయసంభవః।

తద్ధర్మావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతాసంబన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి
తద్ధర్మభేదస్య కారణతయా విశేష్యతావచ్ఛేదకే ప్రకారతావచ్ఛేదకభేదవిరహాత్।

ఏకదేశాన్వయప్రసంగాచ్చ।

నాపి నీలభేదే స్వనిష్ఠప్రతియోగితాకత్వసంబన్ధేన నీలస్యాన్వయసంభవః
ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవిధేయయోరైక్యాత్।

ప్రకృత్యర్థనీలస్యాఽఽధేయతయా విభక్త్యర్థనీలత్వేఽన్వయే ఏకదేశాన్వయవిరహేపి
ఆకాఙ్క్షావిరహాదితి భావః।

తచ్చాగ్రేస్ఫుటీభవిష్యతి।

శంకతే।

న చేతి।

భేదప్రతియోగితాకాభావ ఏవేతి।

ప్రతియోగితాసంబన్ధేన భేదవిశిష్టాభావః ఇత్యర్థః।

తేన భేదరూపపదార్థతావచ్ఛేదకత్యేత్యాదిగ్రన్థసంగతిః।

ఏవకారోభేదత్వావచ్ఛిన్నాభావం వ్యవచ్ఛినత్తి--పూర్వోక్తింద్రఢయతి చ।

నీలంజలమితివాక్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తిం నిరాకరోతి।

నీలపదసమభివ్యాహారాదితి నీలభేదత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాసంబన్ధేన భేదవిశిష్టోఽభావః
ప్రతీయతే ఇత్యర్థః।

అభావే సామాన్యతః ప్రతియోగితాసంసర్గస్య క్లుప్తతయా సమభివ్యాహారబలేన
నీలభేదత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాసంసర్గో బోధ్యః।

ఏవం చ నీలభేదత్వావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకభేదత్వావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకాభావస్య జలే బాధితత్వాన్న నీలం జలమిత్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తిరితి భావః।

అత్ర నీలభేదత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాసంసర్గాఽఽకాఙ్క్షయా భానం న సంభవతీత్యాహ।

పదార్థద్వయసంసర్గభానస్యైవాఽఽకాఙ్క్షానియమ్యత్వాదితి।

ఏవకారేణపదార్థతత్వావచ్ఛేదకయోః సంసర్గవ్యావృత్తిః।

భేదశ్చాత్ర పదార్థతావచ్ఛేదక ఏవ।

అభావపదార్థే తస్య యో నీలభేదత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకరూపః సంసర్గస్తస్య వ్యావృత్తిరితి భావః।

వృత్తి వినేతి।

శక్తిం వినేత్యర్థః।

తాదృశసంబన్ధేన।

నీలభేదత్వావచ్ఛిన్నతియోగిత్వసంబన్ధేన।

భానాఽసంభవాదితి।

శక్తిస్తు భేదప్రతియోగితాకాభావే ఏవేతి భావః।

సమాధత్తే।

భేదోఽభావచ్ఛేతి।

తథా చ తయోఃసంసర్గస్యాకాఙ్క్షాభాస్యతయా నీలత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితత్వ సంబన్ధేన నీలస్య భేదే నీలపదసమభివ్యాహారాన్నీల భేదత్వావచ్ఛిన్నతియోగిత్వసంబన్ధేన భేదస్యాఽభావేఽన్వయానోక్తస్థలే ప్రామాణ్యాపత్తిరితి భావః।

విశిష్టలాభస్త్వితి।

నీలభేదత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావలాభస్తు ఇత్యర్థః।

ఏతేన।

భేదేఅభావే చ పృథక్ శక్తిస్వీకారేణ।

నిరస్తమితి।

భేదస్యాపి పదార్థత్వాదితి భావః।

అత్రభేదస్యాఽవ్యాప్య వృత్తిత్వే కపిసంయోగవాన్ వృక్ష ఇత్యత్రాఽభేదానుపపత్తిః, కపిసంయోగవద్భేదస్యైవ సత్వాదితి వాచ్యమ్।

భేదస్యాఽవ్యాప్యవృత్తిత్వే భేదాభావస్యావ్యాప్యవృత్తితయా వృక్షే సత్వాత్।

అథ నీలో ఘట ఇత్యాదౌ అభేదానుపపత్తిః, కాలికేన నీలభేదస్యైవ ఘటే సత్వాత్।

న చ భేదనిష్ఠప్రతియోగితాయాం స్వరూపసంబన్ధావచ్ఛిన్నత్వం వివక్షణీయమితి వాచ్యమ్।

పర్వతీయవహ్న్యభావవానితిప్రయోగస్య ప్రామాణ్యాపత్తేః।

వహ్న్యభావవద్భేదస్య వహ్నిస్వరూపతయా స్వరూపేణ తదభావస్య పర్వతే సత్వాత్।

న చ భేదనిష్ఠప్రతియోగితాయాం స్వరూప-సంయోగాన్యతరసంబన్ధావచ్ఛిన్నత్వం నివేశనీయమితి వాచ్యమ్।

ఘటో ఘటత్వాభావవానితి ప్రయోగస్య ప్రామాణ్యాపత్తేః।

ఘటత్వాభావవద్భేదస్య ఘటత్వరూపతయాఽన్యతరసంబన్ధేన తదభావస్య ఘటే సత్వాత్।

న చ సమవాయఘటితాఽన్యతమసంబన్ధేన సా నివేశనీయేతి వాచ్యమ్।

ఘటాభావవద్భూతలమితిప్రయోగస్యప్రామాణ్యాపత్తేః।

ఘటాభావవద్భేదస్య ఘటస్వరూపతయాఽన్యతమసంబన్ధాన్తర్గతసమవాయేన తదభావస్య భూతలే సత్వాదితి చేన్న।

స్వప్రతియోగిమత్తాగ్రహప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకీభూతప్రకారతావచ్ఛేదకసంబన్ధావచ్ఛిన్నత్వస్య భేదనిష్ఠప్రతియోగితాయాం నివేశనీయత్వాత్।

స చ సంబన్ధః భావప్రకారకస్థలే స్వరూపః।

అభావప్రకారకస్థలే యథాయథం సంయోగసమవాయాదిః।

శంకతే నచేతి।

విశేషణవిభక్తేరభేదార్థకత్వేఇతి।

విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తేరభేదార్థకత్వే ఇత్యర్థః।

అభేద ఏవ వా విశేషణవిభక్త్యర్థ ఇతి మతే ఇతి యావత్।

తృతీయయాఽభేదబోధతాదితి।

తృతీయావిభక్తిజన్యాఽభేదప్రకారకబోధదర్శనాదిత్యర్థః।

బోధశ్చ ధాన్యాభిన్నధనవానిత్యాకారకః।

అనపేక్షణాదితి।

సమానవిభక్తికస్యాఽతన్త్రత్వాదితి భావః।

విశేషణవిభక్తేరభేదార్థకత్వే ఇత్యనేనాఽభేదస్య సంసర్గతామతే నీలంఘట ఇత్యాదౌ
నాఽభేదసంసర్గకబోధాపత్తిరితి సూచితమ్, తత్ర సమానవిభక్తికత్వస్య తన్త్రత్వాత్।

నాచాఽభేదస్య సంసర్గతామతే ధాన్యేన ధనవానిత్యాదావపి

అభేదసంసర్గకబోధస్యైవ స్వీకర్తవ్యతయా

సంసర్గతామతేపి సమానవిభక్తికత్వస్యాఽప్రయోజకతయా

తన్మతేపి నీలం ఘట ఇత్యాదావాపత్తిస్తుల్యైవేతి

"విశేషణవిభక్తేరభేదార్థకత్వే"

ఇత్యుక్తిరసంగతైవేతి వాచ్యమ్।

ధాన్యేన ధనవానిత్యాదౌ అభేదప్రకారకబోధస్యైవ సంసర్గతావాదినాపి స్వీకారాత్।

తథా చ సంసర్గతావాదిమతే నోక్తనియమవ్యభిచారః।

అభేదసంసర్గకబోధే ఏవ

విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోఃసమానవిభక్తికత్వస్య తన్త్రత్వాత్।

ఏవం చ నీలం ఘటఇత్యాదౌఅభేదప్రకారకబోధాపత్తిరిత్యత ఆహ।

ద్వి(గ)తీయాదినేతి।

విశేషణవాచకపదోత్తరద్వితీయాదినేత్యర్థః।

ప్రయోజకత్వమితి।

తథా చ సమానవిభక్తికత్వం తన్త్రమిత్యర్థః।

అభేదసంసర్గక ఏవ బోధస్తత్రేతి భావః।

తాదృశబోధతాత్పర్యేణ నీలం ఘట ఇతి ప్రయోగాఽసాధురితి యావత్।

)(వి-౧)

(వి-౨)౧-ద్వితీయాదినేతి।

అథాఽఽదినా తృతీయాపరిగ్రహే ధాన్యేన ధనవాన్ ప్రకృత్యా చారురిత్యాదిప్రయోగానుపపత్తిః, విశేష్యవాచకపదస్య విశేషణపదసమానవిభక్తికత్వాభావాత్।

అపరిగ్రహే తు సన్ధరేణ ఘట ఇత్యాదావభేదాన్వయాపత్తిరితి చేన్న।

ప్రకృత్యాదిశబ్దోత్తరతృతీయాతిరిక్తాతృతీయవిభక్తిరాదిపదేన గ్రాహ్యేతి నానుపపత్తిః।

న చ ప్రకృత్యాదిగణస్యాఽకృతిగణత్వాత్సున్ధరేణ ఘట ఇతి ప్రయోగాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

యత్ర సూత్రేణ తృతీయా న ప్రాప్తా ప్రయోగశ్చ ప్రామాణికస్తస్య ప్రకృత్యాదిగణత్వమ్, తత్ర చ తృతీయాయాః సాధుత్వార్థం భగవతా కాత్యాయనేన వార్తికకృతా ప్రోక్తం ప్రకృత్యాదిభ్యః ఉపసంఖ్యానమితి।

సున్ధరేణఘట ఇతి న ప్రామాణికః ప్రయోగః ఇతి తత్ర న తృతీయాయాః సంభవః।

ప్రయోగప్రమాణ్యేనాఽనుమీయతే ప్రకృత్యాదిగణీయత్వమస్యేతి ధ్యేయమ్।

)(వి-౨)

(వి-౨)శబ్దరత్నే తు సర్వవిభక్త్యపవాద ఇత్యుక్తం---తథా హి-ప్రకృత్యా చారురిత్యత్ర షష్ట్యాః, సుఖేన యాతీత్యత్ర ద్వితీయాయాః,గోత్రేణ గోర్ఘ్యం ఇత్యత్ర ప్రథమాయాః, బాధికాతృతీయా।

ప్రకృతేశ్చారుః-సుఖం యాతి-గోత్రో గోర్ఘ్యః ఇత్యాది ప్రయోగాదర్శనాత్।

ప్రకృత్యాదిగణాశబ్దాద్యత్రతృతీయా తత్ర న విభక్త్యన్తరసంభవః।

దృశ్యతే చ సున్ధరో ఘట ఇతి ప్రయోగః।

అతో న తత్ర తృతీయా విభక్తిరితి సంక్షేపః।

)(వి-౨)

(వి-౧)అయం భావః।

విశేషణవిభక్తేరభేదార్థే సంకేతగ్రాహకం యత్రాస్తి తత్రాఽభేదప్రకారకో బోధో భవతి।

యథా కర్మత్వగ్రాహకం

కర్మణిద్వితీత్యేత్యనుశాసనమ్

ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమిత్యపి

తృతీయా విధాయకమ్,

అర్థాన్తరాఽయోగ్యత్వాత్,

లాఘవాచ్చాభేదే

సంకేతగ్రాహకమితి ధాన్యేన ధనవానిత్యాదౌ అభేదః ప్రకారతయా భాసతే।

నీలం ఘట ఇత్యాదౌ విశేషణవిభక్తేరభేదాబోధకవిధాయకానుశాసనభావాన్నాఽభేదో విశేషణవిభక్తేరర్థః।

కిన్తు సంసర్గవిధయా తస్య భానామితి సంసర్గతావాదినామాశయః।

ప్రమేయో ఘట ఇత్యత్ర విభక్త్యర్థే భేదే
ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వసంబన్ధేన ప్రమేయస్యాఽన్వయోవాచ్యః,స చ సంభవతీత్యాహ।

ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నాభేదాఽప్రసిద్ధ్యేతి।

ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదాఽప్రసిద్ధ్యేత్యర్థః।

భాసమానవైశిష్ట్యప్రతియోగిత్వస్య ప్రప్రకారతారూపత్వే
ప్రమేయవానితిజ్ఞానీయప్రమేయనిష్ఠప్రతియోగితాయాః, ఏవం సంయోగేన
ప్రమేయాభావీయప్రతియోగితాయాః ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నతయా
ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగిత్వస్య నాప్రసిద్ధిరతో భేదపర్యన్తానుసరణమ్।

అభావప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వే ఇతి।

కమ్బ్వగ్రీవాదిమానితి

ప్రతీత్యనురోధేన కమ్బ్వగ్రీవాదిమత్వరూపధర్మస్య

విషయతావచ్ఛేదకత్వమావశ్యకమ్ ఇత్యత ఉక్తమ్, ప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వే ఇతి।

భాసమానవైశిష్ట్యప్రతియోగిత్వం ప్రకారత్వమితిమతే గురుధర్మస్యాపి
ప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వాత్రప్రతియోగితాయామభావీయత్వవిశేషణమ్।

దోషాన్తరమాహ।

ఏవమితి।

నీలత్వాదినా పటాదేర్భేదాభావస్యేతి।

నిరవచ్ఛిన్ననీలత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాకనీలనిష్ఠావచ్ఛేదకతాకపటనిష్ఠప్రతియోగితాకో యో భేదాఽనీలోనేత్యాకారకస్తదభావస్యేత్యర్థః।

ఏతేన।

నీలపటపరనీలఘటితస్య నీలోఘట ఇతి వాక్యస్య ప్రామాణ్యప్రసఙ్గేన।

నీలత్వ-ప్రమేయత్వాదికమేవేతి।

ఏవకారేణాఽభేదవ్యావృత్తిః।

విశేషణవిభక్త్యర్థ ఇతి।

విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్త్యర్థ ఇత్యర్థః।

తథా చ ప్రమేయో ఘట ఇత్యత్ర ప్రమేయవృత్తిప్రమేయత్వవాన్ ఘట ఇతి బోధః।

కమ్బుగ్రీవాదిమాన్ ఘట ఇత్యత్ర

కమ్బుగ్రీవాదిమద్వృత్తి

కమ్బుగ్రీవాదిమత్త్వవాన్ ఘట ఇతి బోధః।

నీలత్వావచ్ఛిన్నేతి।

నీలత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకేత్యర్థః।

నీలభేదాభావరూపతయేతి యావత్।

భేదాభావస్య ప్రతియోగితావచ్ఛేదకరూపత్వాదితి భావః।

అభేదార్థకత్వప్రవాదోపపత్తిరితి।

న చ ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నభేదాఽప్రసిద్ధ్యాప్రమేయత్వస్యాఽభేదానాత్మకతయా ప్రమేయోఘట ఇత్యాదిస్థలీయవిశేషణవిభక్తేరభేదార్థకత్వానుపత్తిరితి వాచ్యమ్।

అభేదశబ్దస్య క్వచిన్ముఖ్యార్థో యథా నీలో ఘటఇత్యాదౌ,

క్వచిద్గౌణః యథా ప్రమేయోఘట ఇత్యాదౌ ప్రమేయత్వమిత్యాశయాత్।

నిరస్తమితి।

ఉక్తవాక్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తేః।

ఉపలక్షణమేతత్।

నీలపటాదిపరద్రవ్యఘటితస్య ద్రవ్యంఘట ఇతి వాక్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తిర్బోధ్యా।

ఘటవృత్తిద్రవ్యత్వస్య ఘటేపి సత్వాత్।

ఏతేన ఘటపదసమానాధికరణస్య నీలపదస్య గుణిపరత్వేన

నీలత్వమత్ర

నీలరూపమేవ,

ఏవం చ కథం పటవృత్తినీలత్వం ఘటే ఇతి శంకా సమాహితా।

యద్వా నీలత్వజాతేః స్వాశ్రయాశ్రయత్వసంబన్ధేన ఘటే పటే చ సత్వాద్ గ్రన్థసంగతిః।

నీలత్వజాత్యవచ్ఛిన్నాధికరణత్వనీలత్వం తచ్చానుగతమధికరణతాయా
ఐక్యాత్తద్విశిష్టపరమేవ నీలపదమిత్యుక్తప్రయోగప్రామాణ్యాపత్తిరోధ్యా।

విశేషణవిభక్తేరభేదార్థ కత్వే దోషాన్తరమప్యాహ।

నీలత్వాదావితి।

తథా చ నీలో ఘట ఇత్యత్ర విశేషణవాచకనీలపదోత్తరవిభక్త్యర్థే నీలత్వే ప్రకృత్యర్థస్య
నీలత్వవతః స్వవృత్తిత్వసమ్బన్ధేనాన్వయో వాచ్యః, స చ న సంభవతి ఆకాఙ్క్షావిరహాదిత్యర్థః।

ఆకాఙ్క్షావిరహమేవోపపాదయతి।

యథాహీత్యాదినా।

తద్విశిష్టే।

నీలత్వవిశిష్టే।

అధికరణే।

నీలే।

ఆశ్రయతయా।

సమవాయాదిసమ్బన్ధేన।

తదన్వయః।

నీలత్వాన్వయః।

అనుభవవిరుద్ధః।

నీలత్వవాన్నీలత్వవానితిబోధాభావాత్।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవిషయయోరైక్యాదితి భావః।

తథా తద్ధర్మే।

నీలత్వే।

ఆధేయతయా।

స్వవృత్తిత్వసమ్బన్ధేన।

తద్ధర్మవతః।

నీలత్వవతః।

అన్వయోపి।

అనుభవవిరుద్ధ ఇత్యనువర్తతే।

నీలత్వవతి నీలత్వమిత్యనుభవాభావాత్।

ఏవం చ ప్రకృతే విశేష్యవాచకనీలపదోత్తరవిభక్త్యర్థనీలత్వే ప్రకృత్యర్థనీలత్వవతో (నీలస్య)అన్వయో న సంభవతి ఆకాఙ్క్షావిరహాదితి భావః।

అతఏవ।

తద్ధర్మే తద్ధర్మవత ఆధేయతయాఽన్వయవిరహాదేవ।

నిరాకాఙ్క్షతేతి।

ద్వితీయార్థే కర్మత్వే ప్రకృత్యర్థస్య కర్మత్వవతః (కర్మణః) ఆధేయతయాఽన్వయే నిరాకాఙ్క్షతేత్యర్థః।

నను అభేదస్య సంసర్గతామతేపి అభేదో యది భేదత్వావచ్ఛిన్నాభావస్తదాఽప్రసిద్ధిః, యది భేదప్రతియోగికాభావస్తదా నీలం జలమిత్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తిః, అతో విశేషణతావచ్ఛేదకీభూతనీలత్వ- ప్రమేయత్వాదికమేవ సంసర్గో వాచ్యః, తథాసతి నీలపటపరనీలపదఘటితస్య నీలోఘట ఇతివాక్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తిర్దుర్వారైవేత్యాశంకతే।

నచేతి।

ఏవం నీలత్వాదినా పటాదేర్భేదాభావస్య ఘటాదౌ సత్త్వేన।

ఉక్తస్థలే।

నీలపటపరనీలపదఘటితనీలోఘట ఇతి వాక్యే।

దుర్వారత్వాదితి।

నీలపటవృత్తినీలత్వస్య

ఘటేపి సత్వాదితి భావః।

సమాధత్తే।

స్వవృత్తినీలత్వాదేరితి।

స్వవృత్తిత్వవిశిష్టనీలత్వాదేరిత్యర్థః।

స్వం నీలపదార్థోనీలపటః।

వృత్తిత్వం విశేషణమ్, నోపలక్షణమ్।

అతః స్వవృత్తిత్వవిశిష్టనీలత్వాదిమత్వసమ్బన్ధస్య స్వస్మిన్పటే ఏవ సత్వాద్ ఘటేఽసత్వాచ్చ నోక్తవాక్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తిః।

ప్రకారతావాదిమతే తు నీలత్వమాత్రం విభక్త్యర్థః।

వృత్తిత్వం సంసర్గః।

న చ ప్రకార-సంసర్గవిధయా భాసమానయోర్విశేష్యవిశేషణభావ ఇతి।

ప్రకారతాయా నీలత్వత్వమాత్రావచ్ఛిన్నత్వే వృత్తిత్వస్యోపలక్షణత్వే ప్రామాణ్యాపత్తేర్వారణాయోగాదితి ధ్యేయమ్।

విశేషణతావచ్ఛేదకీభూతనీలత్వాదేః సంసర్గత్వే భేదస్య పారిభాషికత్వాపత్తిరతోభేదాభావత్వేనైవ సంసర్గతామాహ।

వస్తుతస్త్వితి తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నభేదాభావఏవేతి।

అస్య సమ్బన్ధతయా భాసతే ఇత్యనేనాఽన్వయః।

నీలోఘట ఇత్యత్ర నీల(ఘట)నిష్ఠతత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నభేదాభావ ఏవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ నీలత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదాభావవ్యావృత్తిః।

తత్తద్వ్యక్తీనాం నీలాదివ్యక్తీనాం।

స్వస్మిన్।

ఘటే।

తథా చ తత్తద్వ్యక్తినిష్ఠప్రతియోగితానిరూపితా ఘటాదితత్తద్వ్యక్తినిష్ఠానుయోగితానిరూపితా యా సంసర్గతా తదాన్తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నభేదాభావ ఇత్యర్థః।

నీలపటపరనీలపదఘటితనీలోఘట ఇతి వాక్యస్యాపి
నీలపటపరనీలవ్యక్తిగతతత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నభేదస్యైవ ఘటే సత్వాన్న ప్రామాణ్యాపత్తిః।

తస్య।

తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నభేదాభావస్య।

అన్యదేతదితి।

తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నాభేదాభావనిష్ఠసంసర్గతా-భేదప్రతియోగితాకాభావత్వావచ్ఛిన్నా-తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నభేదాభావత్వావచ్ఛిన్నా వా భవతు ఉభయథాపి
ఉక్తప్రయోగప్రామాణ్యాపత్తినిరాసాదితి భావః।

న చ భేదత్వావచ్ఛిన్నా భావత్వస్యాఽప్రసిద్ధిః, భేదప్రతియోగితాకాభావత్వస్య ప్రసిద్ధత్వేపి తత్తద్వ్యక్తిభేదఘటోభయా భావాదిసాధారణతయా ఉక్తరీత్యా నీలజలమితి ప్రయోగస్యాఽప్రామాణ్యాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

భేదప్రతియోగితాకాభావత్వావచ్ఛిన్నాపి సంసర్గతా
తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నభేదాభావనిష్ఠైవేత్యాశయాత్।

అతిప్రసక్తధర్మస్య ప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వేపి విషయతావచ్ఛేదకత్వం స్వీక్రియతే।

అత ఏవ సమవాయేన ద్రవ్యవత్కపాలమితిజ్ఞానేఽతిప్రసక్తమపి ద్రవ్యత్వం ప్రకారతావచ్ఛేదకం న తు ఘటత్వం, ద్రవ్యవత్కపాల-ఘటవత్కపాలమితి ప్రతీత్యోరవిశేషప్రసంగాత్।

ఇత్థం చాఽతిప్రసక్తేనాపి భేదప్రతియోగితాకాభావత్వేవచ్ఛిన్నా సంసర్గతా విషయతారూపా తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నభేదాభావనిష్ఠైవ న తు నీలభేదఘటోభయాభావనిష్ఠేతి న నీలజలమిత్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తిః।

శంకతే।

నచేతి।

ఏవం తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నాభేదాభావస్య సంసర్గత్వే।

తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నాఽభేద ఏవేతి।

తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభావ ఏవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ విశేషణతావచ్ఛేదకీభూతనీలత్వప్రమేయత్వవ్యావృత్తిః।

తేన నీలపటపరనీలపదఘటితనీలోఘట ఇతి వాక్యస్య ప్రామాణ్యమ్।

సమాధత్తే।

తథాసతి।

తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నాఽభేదస్య విభక్త్యర్థత్వే సతి।

అపూర్వవ్యక్తినిష్ఠతత్తద్వ్యక్తిత్వస్యేతి।

నీలోఘటో భవిష్యతీత్యత్ర తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నభేదాభావో నీలపదోత్తరసువిభక్త్యర్థః,
తదేకదేశే తద్వ్యక్తిత్వే ప్రకృత్యర్థస్య నీలాదేరన్వయః।

తథా చ భవిష్యతీయా నీలవ్యక్తిస్తన్నిష్ఠతత్తద్వ్యక్తిత్వస్యేత్యర్థః।

కథంచిదపి భానాఽసంభవేనేతి।

తత్తద్వ్యక్తిత్వస్య విశేషధర్మతయా సామాన్యలక్షణారూపభాసకవిరహాదితి భావః।

తదవచ్ఛిన్నేతి।

అపూర్వవ్యక్తినిష్ఠతత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నేత్యర్థః।

అపూర్వవ్యక్తీనామభేదాన్వయబోధానుపపత్తేరితి।

ఇదముపలక్షణమ్।

విభక్త్యేకదేశే తద్వ్యక్తిత్వేఽపూర్వవ్యక్తీనామేకదేశాన్వయోపి బోధ్యః।

అభేదస్య సంసర్గతామతే నానుపపత్తేరిత్యాహ।

సంసర్గజ్ఞానస్యేతి।

అనుపస్థితస్యాపీతి।

అభేదస్యేతి శేషః।

అనుపపత్యభావాదితి।

అపూర్వవ్యక్తీనామభేదాన్వయబోధే ఇత్యాదిః।

అథ శేబ్దబోధే తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నభేదాభావసంసర్గస్య సంసర్గమర్యాదయా భానేపి నీలో ఘట ఇతి వాక్యే తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నభేదా

భావసంబన్ధావచ్ఛిన్న నీలనిష్ఠప్రకారతాక

బోధేచ్ఛయోచ్చరితమితి తాత్పర్యజ్ఞానేఽవచ్ఛిన్నత్వాంశే ప్రకారతయైవ సంసర్గస్య భానేన తద్ఘటితతాత్పర్యజ్ఞానం తస్య హేతుత్వమావశ్యకమితి చేన్న।

నీలో ఘట ఇతి వాక్యం నీలవిషయతావిశిష్ట బోధేచ్ఛయోచ్చరితమితి తాత్పర్యజ్ఞానస్య కారణత్వాత్।

వై. స్వనిరూపితసాంసర్గికవిషయతానిరూపితఘటవిషయతాకత్వసం।

ఏవం చ తత్తద్వ్యక్తిత్వోపస్థితేర్నా పేక్షేతి ధ్యేయమ్।

భేదాఽభావశ్చ విశేషణవిభక్త్యర్థ ఇత్యభిప్రాయేణ పునః శంకతే।

నచేతి।

నీలత్వాదినేతి।

తృతీయార్థే వైశిష్ట్యమ్।

నీలత్వాదివిశిష్టతత్తద్వ్యక్తీనామిత్యర్థః।

తేన కమ్బుగ్రీవాదిమాన్ ఘట ఇత్యత్ర కమ్బుగ్రీవాదిమత్వరూపేణ కమ్బుగ్రీవాదిమద్వ్యక్తీనాం తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకత్వసమ్బన్ధేన భేదేఽన్వయాన్న గురుధర్మావచ్ఛిన్న

ప్రతియోగిత్వాఽప్రసిద్ధి నిబన్ధనాఽనుపపత్తిః।

ప్రమేయోఘటఇత్యాదౌ ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకత్వస్యాఽప్రసిద్ధావపి ప్రమేయనిష్ఠ తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వస్య ప్రసిద్ధర్బోధ్యా।

తాదృశేతి।

తత్తద్వ్యక్తివిశిష్టేత్యర్థః।

తావత్తైవ।

ఉక్తరీత్యాఽన్వయాజ్ఞీకారేణైవ।

న కించిదనుపపన్నమితి।

నాఽపూర్వవ్యక్తీనామభేదాన్వయ

బోధానుపపత్తిః।

నాపి నీలపటపరనీలపదఘటితస్య నీలో ఘట ఇతి వాక్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తిః, తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకత్వసమ్బన్ధేన నీలవిశిష్టభేదస్యైవ ఘటే సత్వాత్।

ఆశఙ్కాం నిరస్యతి।

విశేషణతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నాయా ఏవేతి।

విశేషణతావచ్ఛేదకం నీలత్వం న తు నీలనిష్ఠం తత్తద్వ్యక్తిత్వం తదవచ్ఛిన్నాయా ఏవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ విశేషణతానవచ్ఛేదకీభూతతత్తద్వ్యక్తిత్వాదేర్వ్యవచ్ఛేదః।

అభావే।

భేదే।

ప్రతియోగినః।

నీలస్య।

సమ్బన్ధతయా భానాదితి।

తథా చ నీలత్వావచ్ఛిన్నభేదాభావస్య ఘటే సత్వాన్నీలపటపరనీలోఘట ఇతి వాక్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తిరితి భావః।

అన్యథా।

విశేషణతావచ్ఛేదకీభూతనీలత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాయాః సంసర్గత్వవిరహే।

విశేషణతానవచ్ఛేదకీభూతతత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాయాః సంసర్గత్వే ఇతి యావత్।

విశిష్టవైశిష్ట్యబుద్ధిత్వానుపపత్తిరితి।

అయంభావః।

బోధోద్విధః।

విశిష్టస్య వైశిష్ట్యమితిరీత్యా-- విశేష్యే విశేషణమితిరీత్యా చ।

ఆద్యః విశిష్టవై.శిష్ట్యావగాహీత్యుచ్యతే।

తత్వం చ విశేషణ- విశేషణతావచ్ఛేదకోభయప్రతియోగికసమ్బన్ధావగాహిత్వమ్।

అభావస్థలే అభావే విశేషణస్య ప్రతియోగిత్వం సమ్బన్ధః।

విశేషణతావచ్ఛేదకస్య స్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగిత్వం సమ్బన్ధః।

విశేషణే విశేషణతావచ్ఛేదకవై.శిష్ట్యాక్తౌ ప్రతియోగితాయాం స్వసామానాధికరణ్య నివేశే వా ఘటవతి ఘటోనాస్తీతి ప్రతీత్యాపత్తేః।

విశిష్టవై.శిష్ట్యావగాహిబోధే విశేషణతావచ్ఛేదకప్రకారకజ్ఞానం కారణమ్।

యచ్చ జ్ఞానం విశే ష్యే విశేషణం తత్రాపి విశేషణమితి రీత్యా జ్ఞాయతే, తదుపలక్షిత

వైశిష్ట్యావగాహీత్యుచ్యతే యథా గుణకర్మాన్యత్వవిశిష్టసత్తావాన్ గుణ ఇతి జ్ఞానస్య విశిష్టవైశిష్ట్యావగాహిత్వే భ్రమత్వమ్।

యతోఽత్ర గుణే భాసమానసత్తాయా యద్విశేషణం గుణకర్మాన్యత్వం తదపి గుణే భాసతే తచ్చ న గుణవృత్తి కిన్తు ద్రవ్యధర్మికమేవై.తాదృశం జ్ఞానం ప్రమా।

ఉపలక్షితవై.శిష్ట్యావగాహి తు తద్జ్ఞానం ప్రమైవ, యతోఽత్ర గుణే భాసమానసత్తాయా గుణకర్మాన్యత్వం భాసతే న తు గుణే।

ఉపలక్షితవైశిష్ట్యావగాహిజ్ఞానే తు విశేషణజ్ఞానమేవ కారణమితి లాఘవం బోధ్యమ్।

అభావబోధస్య విశిష్టవై.శిష్ట్యావగాహిత్వే గమకమాహ।

ప్రతియోగివిశేషణతాభావజ్ఞానం చేతి।

ప్రతియోగినా విశేషితం ప్రతియోగివిశేషితమ్, ప్రతియోగివిశేషితం చ తదభావజ్ఞానం చేతి తత్।

ప్రతియోగిప్రకారకమిత్యర్థః।

అభావజ్ఞానంచేతి।

అభావప్రత్యయోహీత్యర్థః।

మర్యాదామ్, రీతిమ్।

నాతిశేతే న జహాతీత్యర్థః।

తథా చ తద్విశిష్టవైశిష్ట్యావగాహిబోధే తత్ప్రకారకం జ్ఞానం కారణమితి భావః।

అభావప్రత్యయస్థలే తు అభావాంశే ప్రతియోగితాసమ్బన్ధేన ప్రతియోగీ భాసతే ప్రతియోగిని భాసమానం ఘటత్వాదికమపి స్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాసమ్బన్ధేనాఽభావాంశే భాసతే అతో ఘటోనాస్తీతి ప్రత్యయో విశిష్టవై.శిష్ట్యావగాహీ భవతి।

ఘటత్వస్యాభావే భానానఙ్గీకారే (విశేష్యేవిశేషణమితిభానాఙ్గీకారే)
స్వసమానాధికరణప్రతియోగితాకత్వసమ్బన్ధేన భానాఙ్గీకారే వా ఘటవతి ఘటోనాస్తీతి ప్రత్యయస్య ప్రామాణ్యాపత్తిః, ద్విత్వావచ్ఛిన్నాభావస్య తత్ర సత్వాత్।

ఇత్థం చ ప్రతియోగినః అభావే ప్రతియోగితామాత్రసమ్బన్ధావగాహినేపి న ద్విత్వావచ్ఛిన్నత్వస్య భానమ్, ఏకస్మిన్నభావే
విశేషణతావచ్ఛేదకీభూతఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వ
ద్విత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వయోర్విరోధాత్।

ప్రకృతే నీలపటపరనీలపదఘటితనీలోఘట ఇత్యాదావపి విభక్త్యర్థే భేదే నీలః ప్రతియోగితాసమ్బన్ధేన నీలత్వం చ స్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వసమ్బన్ధేన భాసతే న తు తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వసమ్బన్ధేనేతి ఉక్తప్రయోగస్య ప్రామాణ్యాపత్తిర్దుర్వారైవేతి ధ్యేయమ్।

అథ కేవలం విశేష్యే విశేషణమితిరీత్యా బోధస్వీకారే
నోక్తప్రయోగప్రామాణ్యాపత్తిరతఆహ।

న కశ్చిదభ్యుపైతీతి।

అభావప్రత్యయస్థలే తాదృశబోధో న భవతీత్యర్థః।

విశేషణే ప్రకారీభూతధర్మస్యాఽభావేన సహాఽసమ్బద్ధత్వమిహ కైవల్యమ్।

అభావప్రత్యయే తన్న స్వీక్రియతే ఇతి భావః।

ఇదమత్రావధేయమ్ ప్రతీతికాలేప్రతియోగిని విద్యమానస్య ప్రకారస్య విశేషణత్వమ్।

తత్స్థలీయాఽభావప్రత్యయో హి విశిష్టవై.శిష్ట్యావగాహీత్యుచ్యతే।

ప్రతీతికాలే ప్రకారస్యాఽవిద్యమానత్వే తు ఉపలక్షణత్వమ్।

తత్స్థలీయాఽభావప్రత్యయః ఉపలక్షితవై.శిష్ట్యావగాహీత్యుచ్యతే।

అత ఏవ గన్ధప్రాగభావవాన్నాస్తి రక్తదణ్డోనాస్తీత్యాదౌ గన్ధప్రాగభావత్వ రక్తత్వాదేరుపలక్షణతా।

అత ఏవ చ అభావబోధో విశిష్టవై.శిష్ట్యావగాహ్యేవ భవతీత్యనాభిధాయ
విశిష్టవైశిష్ట్యబోధమర్యాదా నాతిశేతే ఇత్యుక్తమ్।

మర్యాదా రీతిః, సా చ విశేషణ-
విశేషణతావచ్ఛేదకోభయప్రతియోగికసమ్బన్ధావగాహిత్వలక్షణతాం న జహాతీత్యర్థః।

పరన్తు తదవ్యక్తిర్నాస్తీత్యభావీయ ప్రతియోగితావచ్ఛేదకీభూత తదవ్యక్తిత్వే భాసమానం
ఘటత్వసమానాధికరణోభయ వృత్తిత్వముపలక్షణమేవ అభావాంశేఽప్రకారత్వాదితి
ధ్యేయమ్।

ప్రకారతావాదీసిద్ధాన్తయతి-అభేద ఇతి।

తచ్చ।

తాదాత్మ్యం చ।

స్వవృత్తీతి।

స్వం ప్రకృత్యర్థః వృత్తిత్వం సంసర్గః ఆకాఙ్క్షయా భాసతే, అనుపదమేవ వక్ష్యతి।

వృత్తిశ్చ తత్ర సంసర్గమర్యాదయా భాసతే ఇతి।

తత్ర।

ప్రత్యయార్థేఽసాధారణధర్మే।

అసాధారణధర్మమాత్రం విభక్త్యర్థః।

ఏకమాత్రవృత్తిత్వమితి।

తచ్చ ఏకేతరావృత్తిత్వే సతి ఏకవృత్తిత్వమ్, యథాశ్రుతమప్రసిద్ధమేవ, ఏకత్వస్య
కేవలాన్వయిత్వాదిత్యత ఆహ।

తచ్ఛేతి।

ఏకమాత్రవృత్తిత్వం చేత్యర్థః స్వం తద్ఘటభేదస్తద్వైశిష్ట్యం ఘటత్వే, తథాహి
తద్ఘటభేదసామానాధికరణ్యస్య తద్ఘటభేదప్రతియోగివృత్తిత్వస్య చ తత్ర సత్వాత్ తదన్యత్వ
ఘటగతతదవ్యక్తిత్వే।

ఏకమాత్రవృత్తిధర్మ ఏవేతి।

తదవ్యక్తిత్వరూపధర్మఏవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ సామాన్యధర్మవ్యవచ్ఛేదః।

వక్ష్యతి చ తాదృశోధర్మస్తత్తద్వ్యక్తిత్వాదిరూప ఏవేతి।

అత్ర స్వసామానాధికరణ్యమాత్రోక్తౌ స్వపదగ్రాహ్యపటభేదసామానాధికరణ్యస్య ఘటగతతద్వ్యక్తిత్వే సత్వేన పటభేదవైశిష్ట్యమేవాఽతః స్వప్రతియోగివృత్తిత్వనివేశః।

తథా చ స్వపదగ్రాహ్యపటభేదప్రతియోగిని ఘటే ఘటగతతద్వ్యక్తిత్వస్య వృత్తిత్వవిరహాద్విశిష్టాన్యత్వమక్షతమేవ ఘటగతతద్వ్యక్తిత్వే।

తన్మాత్రోక్తౌ చ స్వపదగ్రాహ్యతద్వ్యక్తిభేదప్రతియోగిని తద్ఘటవ్యక్తౌ తద్వ్యక్తిత్వస్య వృత్తిత్వాద్ తద్వ్యక్తిభేదవైశిష్ట్యమేవ స్యాదతః స్వసామానాధికరణ్యస్య నివేశః।

తథా చ స్వపదగ్రాహ్యవ్యక్తిభేదసామానాధికరణ్యవిరహాత్తద్వ్యక్తిభేదవై.శిష్ట్యాన్యత్వం సులభమ్(౧)।

(వి-౨)

(వి-౧)అథ సామానాధికరణ్యఘటకవృత్తిత్వం స్వప్రతియోగివృత్తిత్వం చ "వృత్తిత్వద్వయం" సంబన్ధసామాన్యేన-స్వరూపసంబన్ధేన-కాలికాన్యసంబన్ధేన వా।

నాద్యః--తద్వ్యక్తిత్వేపి భేదవిశిష్టాన్యత్వవిరహప్రసంగాత్।

తద్వ్యక్తిభేదాధికరణపటే కాలికేన తద్వ్యక్తిత్వస్య వృత్తిత్వాత్।

న ద్వితీయః--తద్ఘటభేదాధికరణపటనిరూపితవృత్తిత్వస్య స్వరూపేణ తద్వ్యక్తిత్వే విరహేణ తద్ఘటభేదవిశిష్టాన్యత్వసంభవేపి సమవాయేన వృత్తిత్వవతాం ఘటత్వద్రవ్యత్వాదీనాం భేదవిశిష్టాన్యత్వాపత్తిః।

నచేష్టాపత్తిః।

నీలపటపరనీలోఘట ఇతి వాక్యప్రమాణ్యాపత్తిః।

తత్తన్నీలవ్యక్తిభేదశిష్టాన్యద్రవ్యత్వవత్వస్య ఘటే సత్వాత్।

నాపి తృతీయః--ఘటగతతద్వ్యక్తిత్వస్యాపి శిష్టాన్యత్వానుపపత్తిః, ఘటగతతద్వ్యక్తిత్వ విషయకజ్ఞానభేదశిష్టత్వాత్।

ఘటగతద్వ్యక్తిత్వస్య స్వరూపేణ తాదృశభేదాధికరణవృత్తిత్వాత్, తాదృశభేదప్రతియోగవృత్తిత్వాచ్చేతి చేన్న।

భేదవిశిష్టాన్యే "అసాధారణధర్మ" ప్రకృత్యర్థస్యాధేయత్వసంసర్గేణ న ప్రకారత్వమ్. కిన్తు స్వరూపసంబన్ధావచ్ఛిన్నాఽఽధేయత్వసంబన్ధేన, ఉక్తవృత్తిత్వద్వయం స్వరూపేణైవ,తథా చ ద్రవ్యత్వాద్వ్యవసాధారణ్యేపి శాబ్దబోధవిషయత్వాఽసంభవాదుక్తవాక్యస్య న ప్రమాణ్యాపత్తిః, అథవా సాధారణధర్మమాత్ర న విశేషణవిభక్త్యర్థః, కిన్తు స్వరూపేణ వృత్తిమాన్ సః।

తతోపి ద్రవ్యత్వాదవారణాత్।

అథ ఘటభేదాభావనిష్ఠతద్వ్యక్తిత్వస్య ఘటభేదవిశిష్టత్వాదిసాధారణ్యానుపపత్తిః।

తస్య ఘటభేదాధికరణఘటభేదాభావవృత్తిత్వాత్,
ఘటభేదాత్మకఘటభేదాభావాభావప్రతియోగివృత్తిత్వాచ్చ।

న చ స్వనిరూపితప్రతియోగితాసామానాధికరణ్య వివక్షణీయమ్, తథా చ ఘటభేదనిరూపితప్రతియోగితాసామన్ధికరణ్యావిరహాన్నానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్।

ఏవమపి ఘటభేదత్వాభావనిష్ఠతద్వ్యక్తిత్వస్య ఘటభేదశిష్టాత్వాదసాధారణ్యానుపపత్తిః,
తస్య ఘటభేదసామన్ధికరణ్యాత్,
ఘటభేదత్వరూపానుయోగితాత్మకఘటభేదత్వాభావాభావనిరూపిత
ప్రతియోగితాసామన్ధికరణ్యాచ్చేతి చేన్న।

స్వనిరూపితప్రతియోగితావన్నిరూపితవృత్తితానవచ్ఛేదకానుయాగితావిశిష్టాన్యత్వనివేశే తాత్పర్యాత్।

వై. స్వవచ్ఛిన్నవద్ వృత్తిత్వ,
స్వావచ్ఛిన్ననిరూపకతానిపితనిరూప్యతావత్ప్రతియోగితాసామన్ధికరణ్యోభయసం।

ఆద్యే తత్తద్భేదనిరూపితప్రతియోగితాయా ఇవ తత్తద్భేదనిష్ఠానుయాగిత్వమపి అఖణ్డోపాధిరూపం భిన్నమేవ తస్యైవ పరిగ్రహణం న

ఘటభేదత్వాభావాభావత్వరూపానుయాగితాయా ఇతి తన్నిరూపితప్రతియోగితావద్ వృత్తిత్వేపి నాఽసాధారణ్యక్షతిః।

ఘటభేదనిష్ఠానుయాగితానిరూపితప్రతియోగితావద్ వృత్తిత్వాభావాత్।

ద్వితీయే ఘటభేదత్వేన ఘటభేదత్వాభావనిష్ఠప్రతియోగిత్వేన నిరూప్యనిరూపకభావవిరహేణ(కిన్తు ఘటభేదత్వేన ఘటనిష్ఠప్రతియోగిత్వేనైవ నిరూప్యనిరూపకభావాత్।

)
ఘటభేదత్వరూపానుయాగితాత్మకఘటభేదత్వాభావాభావనిరూపితఘటభేదత్వాభావనిష్ఠప్ర
తియోగిత్వస్య ఘటభేదత్వాభావే సత్వేపి నాసాధారణ్యక్షతిః।

న చ ఏకమాత్రవృత్తిత్వం ఏకత్వవిశిష్టాన్యత్వం యథాశ్రుతమేవాస్తు
వై..స్వసామాన్ధికరణ్య స్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదసామాన్ధికరణ్యోభయసం।

తచ్చ తద్వ్యక్తిత్వేప్రసిద్ధమితి వాచ్యమ్।

సంఖ్యారూపైకత్వస్య గుణాదావభావేన గుణగతతద్వ్యక్తిత్వస్యేవ తద్ధతగుణత్వాదిజాతేదపి
అసాధారణ్యాపత్తేః।

అపేక్షాబుద్ధివిశేషవిషయత్వస్య చానుగమకాభావాత్।

ఏవం ధర్మావిశిష్టాన్యత్వమపి ఉదక్షరత్వాద్ధేయమ్।

అథ భేదస్తాదాత్మ్యసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకః, తాదాత్మ్యం చోక్తోభయసంబన్ధేన
భేదవిశిష్టాన్యత్వమిత్యన్యోన్యాశ్రయ ఇతి చేన్న।

ఉక్తోభయసంబన్ధేనాఽభావవిశిష్టాన్యత్వస్య తాదాత్మ్యరూపత్వాత్।

తద్వ్యక్తిత్వాభావమాదాయ సమన్వయః।

అభావత్వస్యేవ భేదత్వమపి అఖణ్డోపాధిః, తేనాన్యత్వమాదాయ నోక్తదోషః।

(వి-౨)

(వి-౧)తాధృశధర్మః।

భేదవిశిష్టాన్యరూపోధర్మః।

తత్తద్వ్యక్తిత్వాదిరూపఏవేతి।

తథా చ నాలోఘట ఇత్యత్ర తద్వ్యక్తిత్వం విశేషణవిభక్త్యర్థః।

తత్ర స్వరూపసంబన్ధావచ్ఛిన్నాధేయతాసంబన్ధేన ప్రకృత్యర్థనీలస్యాఽన్వయః।

విభక్త్యర్థస్య చ స్వరూపేణఘటేఽన్వయః।

తథా చ నీలవృత్తితద్వ్యక్తిత్వవాన్ ఘట ఇతిబోధః।

నీలోఘటో భవిష్యతీత్యత్ర ఘటనిష్ఠతద్వ్యక్తిత్వస్య కథంచిదపి భానాఽసంభవేన తద్వ్యక్తిత్వే శక్తిగ్రహాభావాత్తదనుపస్థిత్యాపి శాబ్దబోధవిషయత్వముపపాదయతి।

అపూర్వవ్యక్తినిష్ఠేతి।

తాదృశధర్మస్య।

తద్వ్యక్తిత్వస్య।

విశిష్య।

తద్వ్యక్తిత్వేన।

జ్ఞాతుమశక్యత్వేపీతి।

తస్య భావిత్వాదితి భావః।

ఏకమాత్రవృత్తిధర్మత్వాదినేతి।

భేదశిష్టాన్యత్వేనేత్యర్థః।

సామాన్యప్రత్యాసత్తితః।

సామాన్యలక్షణాప్రత్యాసత్తితః।

సుగ్రహత్వమేవేతి।

తథా చ భేదవిశిష్టాన్యత్వేన రూపేణ నిఖిలైకమాత్రవృత్తిధర్మాః సుగ్రహా ఇతి భావః।

ఏతాదృశానుగతాఽభేదస్యైవేతి।

భేదశిష్టాన్యస్యైవేత్యర్థః।

తథాత్వం।

సంసర్గత్వమ్।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నభేదాభావకూటస్యేతి।

విశిష్య।

తాదృశకూటత్వేన।

తథాత్వే।

సంసర్గత్వే।

ఘటో న నీల ఇతి వాక్యజన్యబోధే ఇతి।

అస్య తాదృశాననుగతసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాఽననుగతా అభావా ఏవ భాసేరన్నిత్యనేనాఽన్వయః।

నీలోఘట ఇత్యత్ర తదవ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదాభావ ఏవ నీలస్య ఘటే సంసర్గః।

నీలో న ఘట ఇత్యత్రాపి
తదవ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదాభావసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకనీలాభావ ఏవ ఘటే బోధ్యేతేతి భావః।

తత్ర హేతుమాహ।

ప్రతియోగ్యభావాన్వయౌ చ తుల్యయోగక్షేమౌ ఇతి న్యాయేనేతి।

అస్యార్థః "ప్రతియోగ్యభావాన్వయౌచేత్యాదేరయమేవార్థ" ఇతి గ్రన్థేన స్వయమేవ వక్ష్యతి।

అక్షరార్థస్తుయోగః ప్రాప్తిః, క్షేమః లబ్ధపరిరక్షణమ్।

తుల్యా యోగక్షేమౌ యస్యేతి వ్యుత్పత్తిః।

తుల్యత్వం చ న అర్థతత్సంసర్గపరిహారేణ సర్వథైకవిషయత్వమ్।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

నత్వితి।

నీలవృత్తిః।

నీలఘటవృత్తిః।

ఏకోఽభావః।

అనుగతోఽభావః।

అయం భావః--నీలో ఘట ఇతి వాక్యజన్యబోధే తదవ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకాభావత్వేన ఏకా సంసర్గతా ఏకమపరేణ తాదృశభావత్వేనాఽపరా ఏవం క్రమేణాఽనన్తాః సంసర్గతాః కల్పనీయాః నత్వేకేతి యావన్తస్తద్వ్యక్తిత్వా వచ్ఛిన్నభేదాభావా భాసేరన్,తావతామేకరూపేణ సంసర్గత్వాఽసంభవః।

తత్తద్వ్యక్తిభేదాభావకూటత్వేన సంసర్గతా న సంభవతి తద్వ్యక్తిభేదాభావస్య
తద్వ్యక్తిత్వరూపతయా తాదృశభావకూటాధికరణాఽప్రసిద్ధేః।

కిన్తు అననుగతేనైవ తత్తద్వ్యక్తిభేదాభావసంసర్గేణ నీలాదిపదార్థానాం
ఘటాదిపదార్థేష్వన్వయో వాచ్యః, తదాఽఽపత్తిమాహ--నీలేఽపి న నీల ఇతి వాక్యస్య
ప్రామాణ్యం స్యాదితి।

ఉక్తన్యాయేన తత్తద్వ్యక్తిభేదాభావసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకనీలాభావస్యైవ
ప్రత్యేతవ్యతయా స్వేతరనీలగతతద్వ్యక్తిత్వఘటితోక్తసంబన్ధస్యాభావేన
తత్సంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకనీలాభావస్య సత్త్వేన తేషాంచాఽభావానాం
చాలనీయన్యాయేన నీలఘటాదిషు సత్త్వేన చ నీలేఽపి న నీల ఇతి ప్రయోగాపత్తిరితి భావః।

భేదవిసిష్టాన్యత్వేన సంసర్గత్వే తేన రూపేణ నిఖిల "నీలగత"
తద్వ్యక్తిత్వానామనుగమసంభవేన

అనుగతసంబన్ధావచ్ఛిన్ననీలత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావస్యైకతయా తస్య
నీలఘటాదావసత్వాన్నాపత్తిః।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

నత్వితి।

నీలాదిభేద ఇతి।

నీలాదిభేదత్వేన నీలాదిభేద ఇత్యర్థః।

తేన నీలభేద నీలతాదాత్మ్యభావయోరైక్యేపి న క్షతిః।

వ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాదితి।

ప్రకృతేనఇసత్వే నీలాఽభేదః ప్రతీయతే, నఞ్ సత్వే నీలాఽభేదాభావబోధస్య
వ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాదిత్యర్థః।

ఏవం చ।

నఞో భేదాభావబోధకత్వే చ।

ఘటపదసామానాధికరణ్యానురోధేనేతి।

పదసామానాధికరణం చ తదర్థయోరభేదః।

ఉపగన్తవ్యత్వాదితి।

తథా చ భేదముఖ్యవిశేష్యకోపస్థితిజనకత్వం నఞో వ్యాహతమితి భావః।

అభేదస్య సంసర్గత్వం వ్యవస్థాపయతి।

ఇదన్తు తత్త్వమితి।

అసమస్త నీలోఘట ఇత్యాదిస్థలే ఇతి।

అథాత్ర నీలోఘట ఇత్యాదిస్థలే ఇత్యస్యైవ సమ్యక్త్వే అసమస్తేత్యుక్తివ్యర్థైవేతి చేన్న।

నీలోఘట ఇత్యాదిస్థలే ఇత్యత్రాఽఽదిపదేన నీలఃపట ఇత్యాదిసంగ్రహవత్సమాసస్యాపి సంగ్రహనిరాకరణాయ తదుపాదానాత్।

సంగ్రహే తు "అభేదస్య సంసర్గతయా భానం తు సమాసస్థలే ఏవేతిగ్రన్థేన పౌనరుక్త్యంస్యాత్।

సమాసే విశేషణ విభక్తిరభావేన తత్ర విశేషణవిభక్తేర్వృత్తి కల్పనమనుచితమితి గ్రన్థాఽసంగతిశ్చ స్యాత్।

అభేదస్య సంసర్గతోపగమేపీతి।

అపినా ప్రకారతోపగమస్య సముచ్చయః।

తథా చ అభేదస్య ప్రకారతపక్షే వృత్తికల్పనాగౌరవాతిరిక్తగౌరవవిరహః తథా సంసర్గతాపక్షేఽపీత్యర్థః।

గౌరవవిరహాదితి।

ఇదం చ భిన్నవిషయకప్రత్యక్షే శాబ్దసామగ్రీప్రతిబన్ధకతాలాఘవమ్ కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ అవ్యవహితోత్తరత్వమాత్రస్య ప్రవేశమాహృత్య।

అగ్రేచాఽవ్యవహితోత్తరత్వనివేశస్య నిర్యుక్తికత్వం దర్శితమ్।

తథాహి--కార్యకారణభావస్య ప్రవృత్తినివృత్తిఫలకత్వేన ప్రవృత్తేశ్చేష్టసాధనతాజ్ఞానజన్యత్వేన ఇష్టసాధనతాజ్ఞానస్య చ ఫలవిశేషాఽనిర్ణయేనాఽసంభవాత్తదధీనప్రవృత్త్యనుపపత్తేః।

ఏవం చ ఫలవిశేషజ్ఞానార్థ కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ విషయనివేశస్యావశ్యకత్వే క్వ లాఘవమ్।

కిన్తు యత్ర గత్యన్తరవిరహస్తత్రైవ కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ అవ్యవహితోత్తరత్వనివేశః।

అత ఏవ తృణాదిజన్యవహ్నౌ వై.జాత్యం కల్ప్యతే।

న చైవం "కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ అవ్యవహితోత్తరత్వనివేశాన్నోక్తాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానయోః పరస్పరజన్యబోధే వ్యభిచార ఇతిగ్రన్థవిరోధ ఇతి వాచ్యమ్।

శాబ్దబోధే వై.జాత్యం స్వీకర్తుం న శక్యతే సాఙ్కర్యాత్।

తథాహి ఏకైకాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానాఽవ్యవహితోత్తరశాబ్దబోధే తత్తద్వై.జాత్యాభావసామానాధికరణ్యాత్, ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానద్వయోత్తరశాబ్దబోధే తయోః సామానాధికరణ్యాచ్చ।

తత్ర।

ఉక్తస్థలే।

వృత్తికల్పనమనుచితమితి।

వృత్తిశ్చ పదేన సహ పదార్థస్య సంమన్ధః।

తథా చ విశేషణవిభక్తిర్నిరర్థికా ప్రతిపత్సితార్థప్రతిపత్త్యనుపపత్తిరహితవాక్యఘటకత్వే సతి పదసంస్కారకత్వాత్ వికరణాదివదిత్యనుమానం బోధ్యమ్।

న చ విశేషణవిభక్తిరర్థవతీ విభక్తిత్వాదితరవిభక్తీవదిత్యనేన సత్ప్రతిపక్ష ఇతి వాచ్యమ్।

పక్షే వ్యభిచారసన్దేహేన సమానవలత్వాభావాత్।

న చ తవాఽనుమానేపి సోఽస్తీతి వాచ్యమ్।

వృత్త్యకల్పనలాఘవతరేణ వృత్తికల్పనాగౌరవప్రతికూలేన నిరాసాత్।

సంసర్గతావాదిమతే కార్యకారణభావే ప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావే చ గౌరవమాశఙ్కతే।

నచేతి।

యత్ర।

నీలోఘట ఇత్యాదౌ।

విశేషణవిభక్తేః।

నీలపదోత్తరసువిభక్తేః।

శక్తిభ్రమః।

అభేదః సుపదవాచ్య ఇతి భ్రమః।

స్వారసికలక్షణాగ్రహో వేతి।

వివక్షితార్థతాత్పర్యానుపపత్తిప్రతిసన్ధానమూలా లక్షణా స్వారసికలక్షణా తాదృశసమభివ్యాహారజ్ఞానస్య।

నీలోఘట ఇతిసమభివ్యాహారజ్ఞనస్య।

ద్వివిధబోధే।

అభేదప్రకారకే అభేదసంసర్గకే చ బోధే।

హేతుతాద్వయం కల్పనీయమితి।

నీలస్య ఘట ఇత్యాదౌఅభేదప్రకారకస్య అభేదసంసర్గకస్య చ బోధస్య వారణాయ సంసర్గతావాదిమతే తత్తద్భేదే ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య కారణతాద్వయమ్।

ఏవం యోగ్యతాజ్ఞానమపి అభేదసంసర్గకనీలప్రకారకం స్వరూపసంసర్గకాఽభేద ప్రకారకం చేతి యోగ్యతాజ్ఞానస్య కారణతాద్వయమితి భావః।

ప్రకారతావాదిమతే తు ఏకవిధమేవాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానం యోగ్యతాజ్ఞానం చ కారణమ్।

అథ నీలోఘట ఇత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానం వినాపి శ్యామః కలశః ఇత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానాత్తథావిధశాబ్దబోధస్య జాయమానత్వేన వ్యతిరేకవ్యభిచారవారణాయ కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ అవ్యవహితోత్తరత్వనివేశస్యాఽఽవశ్యకత్వేపి విషయనివేశే ప్రయోజనాభావాత్ క్వ కార్యకారణభావద్వయమ్।

న చ సకలాకాఙ్క్షాజ్ఞానామేకరూపేణైవ

హేతుత్వమ్।

ఏవం చాఽవ్యవహితోత్తరత్వనివేశస్యాఽనావశ్యకతయా కార్యకారణభావద్వై.విధ్యాపత్తిః।

అభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధం ప్రతి ఉపస్థితివిశిష్టజ్ఞానం కారణమ్।

వై.. స్వవిశిష్టసుత్వావచ్ఛిన్నవిషయ(౧-ఘటపదోత్తరసుత్వావచ్ఛిన్నవిషయతా।

) తాకత్వసం।

వై.సీ్వయనీలత్వావచ్ఛిన్నవిషయతాప్రయోజకవృత్తినిష్ఠవిషయతానిరూపితవిషయ(౨-నీలత్వశ్యామత్వాద్యవచ్ఛిన్నవిషయతా)
తావచ్ఛేదకతాపర్యాప్త్యధికరణానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నవిషయతానిరూపితసుత్వావచ్ఛిన్నవిషయతానిరూపితత్వ,స్వకాలీనఘటత్వావచ్ఛిన్నవిషయతాప్రయోజకవృత్తినిష్ఠవిషయతానిరూపితవిషయ (3-ఘటత్వకలశత్వాద్యవచ్ఛిన్నవిషయతా)

తావచ్ఛేదకతాపర్యాప్త్యధికరణానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నవిషయతానిరూపితత్వోభయసంబన్ధేనేతి వాచ్యమ్।

తత్తద్వర్ణత్వేన పదార్థానన్తరావగాహివృత్తిజ్ఞానీయవిషయతావచ్ఛేదకత్వస్య భ్రమాత్మకాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానీయవిషయతావచ్ఛేదకత్వస్య చ విశిష్టానిపూర్వ్యమభావాదితి చేన్న।

కారణావ్యవహితోత్తరత్వమాత్రస్య కార్యతావచ్ఛేదకత్వే ప్రవృత్త్యాద్యనుపపత్తిరిత్యనుపదమేవోక్తత్వాత్।

తథాపి సంసర్గతావాదిమతే ప్రతిబన్ధకతాద్వయకల్పనమావశ్యకమిత్యాహ।

ఏవమితి।

తాదృశసమభివ్యాహారజ్ఞానఘటితసామగ్ర్యాఇతి।

నీలోఘటఇత్యాదౌ ప్రథమాన్తనీలపదసమభివ్యాహృతప్రథమాన్తఘటపదసమభివ్యాహారజ్ఞానఘటితసామగ్ర్యా ఇత్యర్థః।

భిన్నయోగ్యతాజ్ఞానఘటితత్వేన।

అభేదసంసర్గకయోగ్యతాజ్ఞానఘటితత్వేన అభేదే శక్తిభ్రమే-లక్షణగ్రహే వా అభేదప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానఘటితత్వేన చ।

తాదృశేతి।

భిన్నయోగ్యతాజ్ఞానఘటితేత్యర్థః।

శాబ్దసామగ్రీప్రతిబన్ధకతాయా ఇతి।

ద్వివిధశాబ్దసామగ్రీనిష్ఠప్రతిబన్ధకతాయా ఇత్యర్థః।

ఉక్తస్థలేపీతి।

యత్ర సుపదే అభేదస్య శక్తిభ్రమో లక్షణగ్రహో వా తత్రేత్యర్థః।

తత్సంసర్గకబోధస్యైవేతి।

అభేదసంసర్గబోధస్యైవేత్యర్థః।

ఏవకారేణాఽభేదప్రకారకబోధ్యవ్యవచ్ఛేదః తథా చ న కారణతాయాఃప్రతిబన్ధకతాయా వా ఆధిక్యమితి భావః।

అథ సామగ్రీసత్వాత్కథం నాఽభేదప్రకారకో బోధః।

న చాఽభేదసంసర్గకశాబ్దబోధం ప్రత్యేవోక్తసమభివ్యాహారస్య కారణత్వాదభేదప్రకారకబోధే ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానవిరహాత్సామగ్ర్యేవ నాస్తీతి వాచ్యమ్।

ఫలత్వరూపాఽనిర్ణయే కార్యకారణభావస్య నిర్ణేతుమశక్యత్వాత్।

విపరీతే వినిగమకాభావాచ్చేతి చేన్న।

అభేదస్య ప్రకారత్వే తత్సంసర్గాన్తరోపస్థాపకాఽపేక్షాప్రసంగాత్।

ఏవం విశేషణవిభక్త్యాఽభేదోపస్థానే యది అనుశాసనం స్యాత్తదా విశేషణవిభక్తిరభేదే శక్తా భవేత్ గృహీతశక్తిశ్చ స్యాత్।

కిన్తు నిర్విభక్తిక ప్రయోగస్యాఽసాధుత్వాదర్థ విశేషస్యానుపస్థాపనాద్విశేష్యవాచకపదోత్తర విభక్తిపరతన్త్రా విశేషణవిభక్తిస్థితిః నార్థోపస్థాపనపరతన్త్రా వికరణాగమాదివదితి ధ్యేయమ్।

నను స్వసమానవిభక్తికేన స్వావ్యవహితపూర్వవర్తినా వా పదేనోపస్థాపిత స్యైవాఽర్థస్యాఽభేదః సంసర్గమర్యాదయా భాసతే ఇత్యుక్తాఽకాఙ్క్షయోరేకస్యా అప్యభావాత్కథం స్తోకం పచతీత్యాదౌ అభోదాఽన్వయబోధ ఇత్యతో నామార్థధాత్వర్థయోరన్వయ బోధౌపయికమాఙ్క్షాన్తరం నిర్వక్తి।

స్తోకం పచతీతి।

విరుద్ధవిభక్త్యవరుద్ధపదోపస్థాపితస్యాపీతి।

తిఙ్విభక్తివిరుద్ధసుబ్విభక్తిమత్పదోపస్థాపితస్యాపీత్యర్థః।

అభేదాన్వయః।

స్తోకాభిన్న పాకః--మృద్వభిన్నః పాకః ఇత్యాకారకః।

వ్యుత్పత్తిసిద్ధః।

కార్యకారణభావామూలకః।

తదనురోధేన చ।

అభేదాన్వయబోధానురోధేన చ।

ఉపగమ్యతే ఇతి।

తథా చ నామార్థధాత్వర్థయోరభేదాఽన్వయబోధం ప్రతి
ద్వితీయాన్తనామపదసమభివ్యాహృతప్రత్యయాన్తధాతుపదత్వరూపాఽకాఙ్క్షాజ్ఞానం కారణమితి భావః।

ప్రకృతే
చాఽభేదసంబన్ధావచ్ఛిన్నస్తోకత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితపాకత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతాశాలి బోధం ప్రతి ద్వితీయాన్తస్తోకపదసమభివ్యాహృతపచతిపదత్వరూపాఽకాఙ్క్షాజ్ఞానం కారణమ్।

నను క్రియాజన్యఫలశాలిత్వరూపకర్మత్వాభావాత్కథం స్తోకపదాద్ ద్వితీయా స్తోకం స్థీయతే ఇత్యత్ర ఫలస్యైవాఽభావాదిత్యత ఆహ।

క్రియావిశేషణానామితి।

కర్మత్వమితి।

నపుంసకత్వమిత్యపి బోధ్యమ్।

।

కర్మత్వాతిదేశాదితి।

కర్మత్వోపచారాదిత్యర్థః।

ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలశాలిత్వరూపకర్మత్వస్య

బాధితత్వాదితి భావః(౧)।

(౧-ఫలితార్థమిదం క్రియావిశేషణానాం కర్మత్వమ్, న తు స్వతన్త్రానుశాసనమితి ప్రాచీనవై యాకరణమతే హి తాదాత్మ్యఫలతావచ్ఛేదకాన్యతరసమ్బన్ధేన ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలత్వమేవ కర్మత్వమ్।

ఏవం చ స్తోకమృద్వాదేస్తాదాత్మ్యేన ధాత్వర్థే ఫలేఽన్వయాత్కర్మణి ద్వితీయేతి।

సూత్రానుశిష్టైవ ద్వితీయా।

న చ సర్వత్ర ఫలస్య ధాత్వర్థఘటకత్వే సకర్మకత్వాఽకర్మకత్వయో వ్యవస్థానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్।

ఫలసమానాధికరణవ్యాపారవాచకస్యాఽకర్మకత్వాత్।

ఫలవ్యధికరణవ్యాపారవాచకస్య

సకర్మకత్వాత్।

ఉక్తం చ।

-

ఫలవ్యాపారయోరేకనిష్ఠతాయామకర్మకః।

ధాతుస్తయోర్ధర్మిభేదే సకర్మక ఉదాహృత ఇతి।

ఏతేనాఽకర్మకధాతోర్వ్యాపారమాత్రవాచిత్వేన తద్విశేషణస్తోకాదిపదాద్ద్వితీయానుపపత్తిరితి నిరస్తమ్।

తన్మతే ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపారస్యైవ తదర్థత్వాత్।

తన్న సమ్యక్।

స్తోకాదేర్ముఖ్యకర్మత్వే స్తోకః పచ్యతే స్తోకః స్థీయతే ఇతి ప్రయోగాపత్తిః।

న చ తాదాత్మ్యతిరిక్తసమ్బన్ధేన ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలవత్కర్మణ్యేవ లకారో భవతీతి నోక్తప్రయోగాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

విశేష్యవిశేషణభావం ముక్త్వా కర్తృకర్మలకారఘటితవాక్యయోరనుభవసిద్ధస్య సమానవిషయకత్వస్యాపలాపత్తేః, తాదాత్మ్యతిరిక్తసమ్బన్ధేన ఫలాశ్రయస్య కర్మత్వాత్, తాదాత్మ్యఘటితాన్యతరసమ్బన్ధేన ఫలాశ్రయస్య ద్వితీయార్థత్వాత్।

యదపి ద్వితీయాఽఽకాఙ్క్షా సంపాదికా, వైహేయమోదనం పచతీత్యాదౌ వైహేయాదిపదవదితి।

తదపి న।

వినా విశేషవిధిం ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ప్రథమత్యాగయోగాద్ ద్వితీయానుపపత్తేః।

తస్మాత్ "తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే" ఇత్యనేన క్రియావిశేషణం కర్మ భవతీతి కల్ప్యతే।

తేన తత్రాఽతిదిష్టం కర్మ భవతి।

అతిదేశస్య ద్వితీయైవ ఫలం కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞావత్।

అతిదేశస్థలే చ సర్వముఖ్యకార్యాభావాన్న కర్మణి లకార ఇత్యలమ్।

)(వి-౨)

(వి-౧)ఏవం।

క్రియావిశేషణానాం కర్మత్వే।

క్రియాయామేవేతి।

ఏవకారేణ ప్రాతిపదికవ్యావృత్తిః।

వ్యావృత్తి స్ఫుటయతి।

భావకృతామితి।

భావార్థకృత్ప్రత్యయానామిత్యర్థః।

ధాతునైవేతి।

ఏవకారే కృదన్త వ్యావృత్తిః।

తత్ర।

పాక ఇత్యత్ర।

తత్ర।

క్రియావిశేషణానాం కర్మత్వమిత్యనుశాసనే।

సార్థకప్రత్యయాన్తధాతూపస్థాప్యార్థపరత్వాదితి।

తథా చ సార్థకప్రత్యయాన్తధాతూపస్థాప్యా యా క్రియా తద్విశేషణానాం
కర్మత్వమిత్యనుశాసనార్థః।

స్తోకః పాక ఇత్యత్ర ఘఞో నిరర్థకతయా
సార్థకప్రత్యయాన్తధాతూపస్థాప్యత్వాభావాత్పాకక్రియావిశేషణేపి స్తోకే న కర్మత్వమ్, న

వా ద్వితీయేతి భావః।

నను స్తోకం స్థీయతే ఇత్యత్రాపి ద్వితీయా న స్యాత్తిజో భావార్థకత్వాదిత్యత్ర ఆహ।

స్తోకం స్థీయతే ఇతి।

సార్థకత్వాదితి।

సార్థకత్వం చ వృత్తిమత్త్వమ్।

అర్థబోధస్వరూపయోగ్యత్వం చ అర్థబోధజనకతావచ్ఛేదకాఽనుపూర్వీమత్వమ్।

స్తోకం స్థీయతే ఇత్యాదౌ వర్తమానత్వవివక్షాయాం
స్తోకాఽభిన్నావర్తమానస్థితిరిత్యాకారకబోధజనకతావచ్ఛేదకీభూతా యా
స్థాధాతూత్తరయగుత్తరతేత్వరూపాఽఽకాఙ్ఖాయా అవివక్షాస్థలేఽపి సత్వమిత్యాహ।

తదవివక్షాస్థలేపీతి।

వర్తమానత్వాద్యవివక్షాస్థలేపీత్యర్థః।

న చాఽకాఙ్ఖాసత్వే కథం న బోధ ఇతి వాచ్యమ్।

వివక్షారూపతాత్పర్యాభావాత్।

పాక ఇత్యాదౌ పచధాతూత్తరఘఞ్ త్వరూపాఽఽకాఙ్ఖానార్థబోధజనకతావచ్ఛేదికా, అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి సూత్రసహకారేణ కరణాధికరణాయోశ్చ సూత్రేణ కరణే అధికారణే వా సజ్ఞాయాం ఘఞో విధానాత్।

న చ ఘఞో భావ ఏవార్థోస్తు ఇతి వాచ్యమ్।

తస్య ధాతుత ఏవ లాభాత్।

ధాత్వర్థః కేవలః శుద్ధో భావ ఇత్యభిధీయతే ఇతి వచనాత్।

అనన్యలభ్యో హి శబ్దార్థ ఇతి న్యాయాత్।

ధాత్వర్థపాకప్రత్యయార్థపాకయోర్విరూపోపస్థితత్వాభావేనాఽన్వయబోధాఽసంభవాచ్ఛేతి ధ్యేయమ్।

అర్థబోధజనకతావచ్ఛేదకాఽఽకాఙ్ఖాజ్ఞానీయవిషయతావచ్ఛేదకానుపూర్వీమత్వం

సార్థకత్వమ్।

యద్రూపావచ్ఛిన్నే యద్రూపావచ్ఛిన్నావ్యవహితోత్తరత్వమర్థబోధజనకతావచ్ఛేదకం

తద్రూపావచ్ఛిన్నాన్తత్వం తద్రూపావచ్ఛిన్నస్య సార్థకప్రత్యయాన్తత్వమితి నిష్కర్షః(౧)।

(వి-౧)

(వి-౨)(౧)-
స్వోత్తరవర్తిప్రత్యయసజాతీయప్రత్యయప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితస్వార్థవిషయతాకశాబ్ద బోధజనకతావచ్ఛేదకానుపూర్వీరూపాఽఽకాఙ్ఖాశ్రయప్రత్యయాన్తత్వమేవ
సార్థకప్రత్యయాన్తత్వమ్।

సాజాత్యం చ స్వవృత్తి ఆనుపూర్వీవిశిష్టభావవిహితత్వతదభావాన్యతరరూపేణ।

ఏవం చ స్థాధాతూత్తరవర్తి అవివక్షాస్థలీయభావాఖ్యాతతే
ప్రత్యయసజాతీయవివక్షాస్థలీయభావాఖ్యాతతే
ప్రత్యయార్థవర్తమానవిషయతానిరూపితస్థాధాత్వర్థవిషయకబోధజనకతావచ్ఛేదకీభూతస్థాధా
తూత్తరయగుత్తరతేత్వరూపానుపూర్వీమత్రప్రత్యయాన్తత్వస్య స్థాప్రభృతౌ సత్వద్
ద్వితీయాయా ఉపపత్తిః।

అత్ర స్వోత్తరవర్తిప్రత్యయపదేనాఽవివక్షస్థలీయప్రత్యయో గ్రాహ్యః।

అన్యథాఽవివక్షాస్థలీయప్రత్యయవిషయతాప్రయోజ్యతాఽప్రసిద్ధిః స్యాత్।

అథవా భావవిహితత్వేన ప్రతిసన్ధీయమానవృత్తిత్వవిశిష్టా
అర్థబోధజనకతావచ్ఛేదకాకాఙ్క్షాజ్ఞానీయవిషయతావచ్ఛేదికా యాఽనుపూర్వీం
తచ్ఛూన్యత్వం, కించిదర్థనిష్ఠవిషయతాఽప్రయోజకత్వోభయాభావవత్వం
సార్థకప్రత్యయత్వమ్।

భావాఖ్యతాస్థలే వర్తమానత్వరూపార్థబోధజనకతావచ్ఛేదకానుపూర్వీమత్వాదుభయాభావః।

ల్యుడాదీనాం భావవిహితత్వేన ప్రతిసన్ధానదశాయామర్థాబోధకత్వాన్నోభయాభావ ఇతి
ధ్యేయమ్।

ఏవం
చాఽర్థబోధజనకతావచ్ఛేదకీభూతాఽకాఙ్క్షాజ్ఞానీయవిషయతావచ్ఛేదకానుపూర్వీంమత్రప్రత్య
ప్రకృతిధాతువాచ్యక్రియాన్నిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితతాదాత్మ్యసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాప్ర
యోజకపదాద్ ద్వితీయేతి నియమో బోధ్యః।

(వి-౨)

(వి-౧)తిజ్సమభివ్యాహారే ధాతోరివ భావార్థకకృత్సమభివ్యాహారే సముదాయస్యైవ
ధాత్వర్థపాకాదౌ శక్తిస్వీకర్తృణాం కేషాంచిన్మతమాహ।

కేచిత్వితి।

అన్యథా।

సముదాయశక్త్యస్వీకారే।

కర్మత్వాదీనామితి షష్యర్థః।

ప్రతియోగిత్వమ్, పాకాదౌ ఇత్యత్ర సప్తమ్యర్థోఽనుయోగిత్వమ్, తథా చ పాక ఇత్యత్ర సుబర్థసంఖ్యాప్రతియోగికపాకానుయోగికాన్వయబోధానుపపత్తేరిత్యర్థః।

నను పాకమిత్యత్ర ద్వితీయార్థకర్మత్వప్రతియోగికపాకానుయోగికాన్వయబోధాభావ ఇష్ట ఏవేతి చేన్న।

ప్రతియోగిత్వానుయోగిత్వసాధారణవిషయతామాత్రస్య తదర్థత్వాత్ సుప్పదం తిజోప్యుపలక్షకమ్।

ఏవం చ పాకోఽస్తీత్యాదౌ తిజర్థకర్తృత్వాదేః పాకాదౌ అన్వయబోధానుపపత్తేరపి ద్రష్టవ్యా।

తిజర్థకర్తృత్వాదేః ప్రథమావిభక్తిప్రకృత్యర్థే ఏవాన్వయాత్।

తత్ర।

ఘఞన్తస్థలే।

అన్వయబోధానుపపత్తేరితి।

తథా చ పాకమిత్యాదౌ
కర్మత్వవిషయతానిరూపితపాకనిష్ఠవిషయతాశాలిబోధానుపపత్తేరిత్యర్థః।

అనుపపత్తౌ హేతుమాహ।

ధాతూనామితి।

తత్రాపి హేతుమాహ।

ప్రకృత్యర్థాన్వితేతి।

స్వప్రకృత్యర్థాన్వితేతి తదర్థః।

తేన పచధాతోర్వఇః ప్రకృతిత్వేపి న క్షతిః, తస్య స్వపదగ్రాహ్యసుపోఽప్రకృతిత్వాత్।

స్వనిరూపితప్రకృతిత్వం చ స్వనిష్ఠవిధేయతానిరూపితోద్దేశ్యతావత్వమ్।

ప్రకృతిముద్దిశ్య ప్రత్యయా విధీయన్తే।

ఇతి ఉద్దేశ్యవిధేయభావోఽనుభవసిద్ధః।

స్వం----ప్రత్యయః।

న చ స్వపూర్వవర్తిత్వమేవ తదస్తు ఇతి వాచ్యమ్।

పటో ఘటశ్చ ఇత్యాదౌ పటాదేరపి ఘటపదోత్తరసుప్ప్రకృతిత్వాపత్తేః।

స్వాద్యవహితపూర్వత్వోక్తౌ ఆపత్తివారణేపి ధాతుప్రతిపాదికయోః ప్రకృతిత్వానుపపత్తిః, వికరణాఽఽగమాదినా ప్రత్యయవ్యవధానాత్।

ఏవం బహుగుడ ఇత్యాదౌ గుడస్య ప్రకృతిత్వానుపపత్తిః, ప్రత్యయపూర్వత్వాభావాత్।

ఏవమవ్యసర్వనామ్నోః
అకఇచ్ఛత్ప్రత్యయానాఽవ్యవహితోత్తరపూర్వత్వాభావాత్ప్రకృతిత్వానుపపత్తిః।

అకచ్ప్రత్యయాఽవ్యవహితపూర్వత్వాస్యభావాత్ప్రకృతిత్వానుపపత్తిః, అకచ్ప్రత్యయస్య టిపూర్వవిహితత్వాత్।

ఏతేనాఽఽగమాదిభిన్నత్వ పూర్వపూర్వత్వ-శూన్యత్వ-స్వాద్యవహితోత్తరత్వాన్యతరవత్వం తత్।

చైత్రః పచతీత్యాదౌ పచధాతోః స్వాదిప్రకృతిత్వాపత్తిర్న శక్యా।

స్వపూర్వవర్తిత్వే సతీత్యనేన విశేషణీయత్వాదితి నిరస్తమ్।

విభక్తిప్రకృతిత్వస్యైవ ప్రాకృతత్వాత్ప్రత్యయసామాన్యప్రకృతిత్వస్యానుపయోగాచ్చ।

(౧)।

(వి-౧)

(వి-౨) (౧)న చైవమపి ఘటపదోత్తరవిభక్తిప్రకృతిత్వం ఘటపదే దుర్వారమ్,

స్వనిష్ఠసుప్త్వావచ్ఛిన్నవిధేయతానిరూపితోద్దేశ్యతాయాస్తత్ర సత్వాదితి వాచ్యమ్।

స్వవృత్తిత్వవిశిష్టవిధేయతాత్వావచ్ఛిన్ననిరూపకతానిరూపితానిరూప్యతావత్వస్యతావత్వస్య తత్ప్రత్యయప్రకృతాదేవ సత్వోపగమాత్ తస్యైవ చ వివక్షితత్వాత్।

యద్వా
స్వవిధాయకశాస్త్రజన్యబోధీయత్వనిష్ఠవిషయతానిరూపితాఽవ్యవహితోత్తరత్వాఽవ్యవహిత పూర్వత్వాన్యతరవిషయతానిరూపితావిషయతావత్త్వమేవ స్వం ప్రకృతిత్వమ్।

ప్రాతిపదికాదేవసుపో విధానాత్ ప్రాతిపదికత్వం చ క్లిబన్తే ఏవాతో నిరుక్తవిషయతా ధాతో నాస్తీతి నోక్తదోషః।

స్వ--ప్రత్యయః।

ప్రకృత్యర్థత్వం చ
ప్రత్యయనిష్ఠవిధేయతానిరూపితోద్దేశ్యతాసమానాధికరణనిరూపకతానిరూపితానిరూప్యతావద్
వృత్తిప్రయోజ్యవిషయత్వమ్।

(పదనిరూపితాశక్తిరిత్యస్య పదనిష్ఠనిరూపకతానిరూప్యతావతీ శక్తిరిత్యర్థః।

యథా ఘటః ఇత్యాదౌ
సుప్రత్యయనిష్ఠవిధేయతానిరూపితోద్దేశ్యతాసమానాధికరణనిరూపకతానిరూపితానిరూప్యతావ
తీ శక్తిః,"ఘటో ఘటపదనిరూపితవాచ్యతావానిత్యాకారికా" తత్ప్రయోజ్యజ్ఞానవిషయత్వస్య
ఘటే సత్వాద్ ఘటస్య ప్రకృత్యర్థత్వమ్।

పాచక ఇత్యాదౌ సుప్రత్యయనిష్ఠవిధేయతానిరూపితోద్దేశ్యతాప్రాతిపదికనిష్ఠా ప్రాతిపదికత్వం
చ తత్తద్ఘుణోత్తరతత్తద్వర్ణత్వమ్, తథా చ ప్రకృతిఘటకచరమవర్ణనిష్ఠా ఉద్దేశ్యతాఽస్తి।

ఏవం చ పాచకపదఘటకాఽకపదనిరూపితా యా కర్తృనిష్ఠవృత్తిః
తన్నిష్ఠనిరూప్యతానిరూపకతాఽకపదే "అకపదత్వం అకారోత్తరకకారోత్తరఅత్వమ్।

ఏవం చ నిరూపకతాయా అన్తిమవర్ణే సత్వాదుద్దేశ్యతాసామానాధికరణ్యా
తాదృశనిరూపకతానిరూప్యతావతీ యా వృత్తిః "అకపదవాచ్యః కర్తా" ఇత్యాకారికా
తత్ప్రయోజ్యజ్ఞానవిషయత్వస్య కర్తృరూపార్థే సత్వాత్, విశిష్టశుద్ధయోరైక్యాత్పాకకర్తృః
ప్రకృత్యర్థత్వమ్, న తు ధాత్వర్థమాత్రస్య
ధాతువృత్తినిష్ఠనిరూప్యతానిరూపితనిరూపకతాయాస్తాదృశోద్దేశ్యతా సామానాధికరణ్యాభావాత్
నాతిప్రసంగః।

న చ ప్రకృత్యర్థత్వం ప్రకృతివృత్త్యుపభ్యాప్యత్వమేవాస్తు ఇతి వాచ్యమ్।

పాచకాదికృదన్తనామ్నాం వాక్యతయా వృత్తివిరహేణ తదుపస్థాప్యర్థాఽప్రసిద్ధేః।

పాచకఘటకాఽకప్రత్యవృత్తిమాదాయ ప్రకృత్యర్థత్వోపపాదనే తు

తద్ఘటకధాతువృత్తిమాదాయ ధాత్వర్థేపి ప్రకృత్యర్థత్వాపత్తేశ్చ।

న చ భావార్థకకృదన్తానామివ పాచకాదిశాబ్దానామపి సముదాయే శక్తిరస్తు ఇతి వాచ్యమ్।

ఏకైకకృత్సమభివ్యాహృతానామానన్తధాతుఘటితకృదన్తసముదాయానుపూర్వీణాం ధాతుభేదేనాఽనన్తత్వేన తదవచ్ఛిన్నానామానన్తశక్తికల్పనే గౌరవాత్, లాఘవేన కృదన్తస్థలేపి ధాత్వర్థభాగభానస్య క్లుప్తశక్తికధాతుత ఏవ స్వీకరణీయత్వాత్, అనుశాసనబలేన కర్తాదౌ కృతాం శక్తేరభ్యుపగమాచ్చ।

భావవిహితకృతామపి భావరూపార్థః కృతో న స్వీక్రియతే ఇతి న శంక్యమ్।

దత్తోరత్తత్త్వాత్।

అథ ప్రకృతిప్రయోజ్యశాబ్దబోధవిషయత్వమేవ ప్రకృత్యర్థత్వమస్తు ఇతి చేన్న।

పచన్తౌ ఇత్యాదౌ శత్రన్తసముదాయప్రయోజ్యవిషయత్వస్య ధాత్వర్థేపి సత్త్వాత్తస్యాపి

ప్రకృత్యర్థత్వాపత్తేః।

)(వి-౨)

నను సముదాయే శక్త్యనంగీకారేపి పచధాతూపస్థాప్యపాకేన సహైవ ఏకత్వాన్వయాన్న పాక ఇత్యాదావనుపపత్తిః।

ధాతూనాం సుబ్విభక్త్యప్రకృతిత్వాన్నాఽన్వయసంభవ ఇతి తు న శంక్యమ్।

ప్రకృత్యర్థాన్వితత్వార్థబోధకత్వం ప్రత్యయానామితి వ్యుత్పత్తౌ ప్రకృత్యర్థత్వస్య ప్రకృతిజన్యబోధవిషయత్వరూపస్య ప్రకృత్యర్థప్రకృత్యేకదేశార్థసాధారణత్వాదిత్యాశంకాం నిరస్యతి।

ప్రకృత్యేకదేశార్థేపీతి।

ప్రకృత్యర్థే ఇవ ప్రత్యయాన్తపచధాత్వర్థేపీత్యర్థః।

ప్రత్యయార్థాన్వయోపగమే ఇతి।

తథా చ ప్రకృతితదేకదేశార్థాఽన్యతరాన్వితస్యార్థబోధకత్వం ప్రత్యయానామితి వ్యుత్పత్తౌ తాత్పర్యోపగమే ఇత్యర్థః।

పాకాదౌ ద్వితీయార్థకర్మత్వాద్యన్వయబోధప్రసంగాదితి।

పాకాదేః ద్వితీయార్థకర్మత్వేఽన్వయబోధప్రసంగాదిత్యర్థః।

సిద్ధాన్తే పాకకర్తుః కర్మత్వేఽన్వయో భవతీతి బోధ్యమ్।

శంకతే।

ఏకత్రేతి।

శత్రర్థకర్త్రీత్యర్థః।

విశేషణత్వేనోపస్థితస్య।

పాకస్య।

అన్యత్ర।

కర్మత్వే।

అవ్యుత్పన్నతయేతి।

సుకృదుచ్చరిత ఇతి న్యాయాదితి భావః।

తత్ర।

పచన్తం పశ్యతీత్యాదౌ।

ప్రత్యయార్థవిశేషణపాకాదేరితి।

శతృప్రత్యయార్థకర్తృవిశేషణపాకాదేరిత్యర్థః।

అథ విశేషణత్వేనోపస్థితస్యేపి న యుక్తమ్, పచన్ పచమానేత్యాదీనాం వాక్యతయా విశిష్టే శక్తివిరహేణ న శత్రాద్యార్థకర్తృవిశేషణతయా పాకస్యోపస్థితిః కిన్తు విశేష్యతయైవ పాకస్యోపస్థితిరితి పాకాదీనామేకత్ర విశేషణత్వేనోపస్థితత్వవిరహాదితి చేత్।

సత్వమ్।

అయమాశయః।

ఏకత్రేతి త్రలర్థో విశేష్యత్వమ్, తస్య విశేష్యత్వేఽన్వయః।

తృతీయార్థః ప్రయోజకత్వమ్, తస్యోపస్థితివిషయతాయామన్వయః।

ఉపస్థితత్వం చోపస్థితివిషయత్వమ్।

అన్యత్రేతి త్రలర్థః పూర్వవత్।

తృతీయార్థః సమ్బన్ధిత్వమ్।

తథా చ
ఏకనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాప్రయోజకోపస్థితీయవిషయతావతావతో ఽపరనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాయోగో భవతీత్యర్థః।

తథా చ శత్రాద్యర్థకర్తృనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాప్రయోజకోపస్థితీయవిశేష్యతావతః పాకస్య కర్మత్వనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితశాబ్దబోధీయప్రకారతాయోగో న స్యాదితి।

అత ఏవ ఘటో జాతిరిత్యాదయో న ప్రయోగాః।

ఘటే విశేషణత్వేనోపస్థితస్య ఘటత్వస్య జాతావభేదేన విశేషణతాత్వాయోగాత్(౧)।

(వి-౧)

వి-౨)(౧)అథ విక్లితిం జానానస్తణ్ణులం పచతీత్యాదౌ వికిలిత్యనుకూల్వ్యాపారస్య పాకపదార్థతయా వ్యాపారవిశేషణత్వేనోపస్థితాయా విక్లతేః
కర్మత్వవిశేషణతాత్వాదుక్తవ్యుత్పత్తివిరోధ ఇతి చేన్న।

విషయతావిశిష్టోపస్థితివిషయతా--
స్వవిశిష్టాన్యవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాప్రయోజకత్వాభావవతీత్యత్రోక్తవ్యుత్పత్తేస్తాత్పర్యాత్।

విషయతా వై. స్వతాదాత్మ్య--స్వవిశిష్టత్వోభయసం।

స్వం పచధాతుపదజన్యం ఉపస్థితీయవిక్లితినిష్ఠప్రకారతాఖ్యవిషయతా।

స్వవై.
స్వప్రయోజకవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతానిరూపితవిషయతాప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితత్వ,
స్వప్రయోజ్యప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాప్రయోజకత్వస్వరూపయోగ్యపదఘటితవృత్తిఘటక పదప్రయోజ్యత్వాన్యతరసం।

స్వవిశిష్టన్యత్వఘటకస్వవై.
స్వప్రయోజకవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతానిరూపితవిషయతాప్రయోజ్యత్వ,
స్వప్రయోజకపదఘటితవృత్తిఘటకపదప్రయోజ్యత్వాన్యతరసం।

స్వం పచధాతుజన్యోపస్థితీయవిషయతాతద్విశిష్టా సైవ, తత్ర
స్వపదగ్రాహ్యతాదృశవిషయతాప్రయోజక విక్లిత్యవచ్ఛిన్నవ్యాపారః పచధాతువాచ్యః ఇతి వృత్తిజ్ఞానం
తదీయవృత్తినిష్ఠవిషయతానిరూపితవ్యాపారనిష్ఠవిషయతాప్రయోజ్యవ్యాపారవిశేష్యతానిరూపితత్వస్య "అన్యతరాన్తర్గతస్య" స్వతాదాత్మ్యస్య చ సత్వాత్।

తాదృశవిక్లితివిషయతావిశిష్టాన్యత్వం కర్మత్వవిశేష్యతాయాం నాస్తీతి నానుపత్తిః।

పచన్తం పశ్యతీత్యాదౌ చ ఉపస్థితీయపచధాత్వర్థపాకనిష్ఠవిషయతావైశిష్ట్యస్య
అన్యతరఘటకద్వితీయసమ్బన్ధేన--తాదాత్మ్యేన చ పాకవిషయతాయాం సత్వాత్।

తథాహి--
స్వపదగ్రాహ్యోపస్థితీయపాకవిషయతాప్రయోజ్యప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాప్రయోజక
శతృపదఘటితవృత్తిఘటకపాకపదప్రయోజ్యత్వసత్వాత్।

తాదృశవిషయతావిశిష్టాన్యకర్మత్వనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాప్రయోజకత్వస్యైవ
సత్వాన్నాపత్తిః।

ఉపస్థితీయనీలాదివిషయతాయాః
స్వవిశిష్టాన్యఘటనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాప్రయోజకత్వాద్ వ్యభిచారవారణాయ
విషయతావై.శిష్ట్యం నివేశితమ్।

ఉపస్థితావేవాస్వవిశిష్టవిషయతావిశిష్టప్రకారతాప్రయోజకత్వాభావో నివేశనీయః।

స్వవై. స్వనిరూపితత్వ--స్వవిశిష్టత్వోభయసం।

స్వవై.-స్వజనకవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతాప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితత్వ--
స్వప్రయోజకపదఘటితవృత్తిఘటకపదప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాప్రయోజకత్వా
న్యతరసం।

స్వం--ఉపస్థితిః।

ప్రకారతాయాం విషయతావై.।

స్వసామానాధికరణ్య-- స్వవిశిష్టాన్యవిశేష్యతానిరూపితత్వోభయసం।

విశిష్టాన్యత్వఘటకవై. పూర్వవత్।

స్వం--- విషయతా।

స్వప్రయోజకపదఘటితత్వం చ స్వఘటితవృత్త్యఘటితత్వే సతి స్వఘటితత్వమ్।

తేన రాజపురుషధనమిత్యాదౌ రాజ్ఞో ధనాంశేఽన్వయోపి న క్షతిః।

రాజపురుషాత్మకవృత్తిఘటితవృత్తిఘటకత్వాద్ధనపదస్య।

(వి-౨)

(వి-౧)ప్రకృత్యేకదేశార్థపాకస్య విశేష్యత్వం దుర్వారమితి సమాధత్తే।

తథాపీతి।

ఉక్తవ్యుత్పత్యా శత్రర్థకర్తృవిశేషణపాకస్యాఽన్యత్ర కర్మత్వాదౌ
విశేషణతయాఽన్వయబోధాఽసంభవేపీత్యర్థః।

అన్వయసంభవాదితి।

ఏకత్వవిశిష్టపాకానుకూలకృతిమన్తం పశ్యేత్వన్వయబోధప్రసంగాదిత్యర్థః।

న చేష్టాపత్తిరిత్యాహ।

యత్రేతి।

స్థలవిశేషే ఇత్యర్థః।

ద్విత్వాదికం బాధితమితి।

ఏక ఏవ పాకకర్తేతి భావః।

తదబాధితమితి।

ద్విత్వాదికమబాధితమిత్యర్థః।

దౌ పాకౌ ఇతి భావః।

తత్ర।

స్థలవిశేషే।

దుర్వారత్వాదితి।

పాకకర్తృరూపప్రకృత్యర్థైకదేశే పాకే ద్విత్వసంఖ్యాయా అన్వయసంభవాదితి భావః।

ఉపగమ్యేతి।

ధాత్వర్థవిశేష్యకసుబర్థప్రకారకబోధం ప్రతి
తత్తద్ధాతూత్తరప్రత్యయవిశేష్యకకించిదర్థవిషయకబోధేచ్ఛాయోచ్చరితత్వప్రకారకజ్ఞానస్య
ప్రతిబన్ధకతాం స్వీకృత్యేత్యర్థః।

ఏతాదృశాతిప్రసంగవారణే చేతి।

తథా చ పచన్తౌ పశ్యేత్యాదౌ శత్రుప్రత్యయధర్మికకర్తృపరత్వజ్ఞానస్య
ప్రతిబన్ధకత్వాన్నాఽఽపత్తిరితి భావః।

పాకః ఇత్యాదౌ ఘఞో నిరర్థకత్వేన ఘఞ్
ప్రత్యయధర్మికకించిదర్థపరత్వజ్ఞానవిరహాత్సాకాదౌ సుబర్థాన్వయబోధః।

(౧)

దోషాన్తరమాహ।

ఏవమితి।

భావవిహితల్యుడన్తసముదాయస్య శక్త్యకల్పనే ఇత్యర్థః।

ధాతుమాత్రేణేతి।

మాత్రపదేన।

ల్యుటో వ్యావృత్తిః।

తత్ర।

ధాత్వర్థ పాకే।

అభేదాన్వయబోధానుపపత్తౌ హేతుమాహ।

విశేషణవిభక్తిసజాతీయవిభక్తిప్రకృత్యనుపస్థాప్యత్వాదితి।

పాకస్యేతి శేషః।

విశేషణవిభక్తిః।

విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తిః ప్రకృతే శోభనపదోత్తరసువిభక్తిః తత్సజాతీయవిభక్తిః -- పచనపదోత్తరసువిభక్తిః తత్ర్పకృతిభూతపచనానుపస్థాప్యత్వాదిత్యర్థః।

పచధాతునైవోపస్థాప్యత్వాదితి భావః।

స్వసమానవిభక్తికపదయోపస్థాపితయోరేవార్థయోరభేదః।

సంసర్గమర్యాదయా భాసతే ఇతి నియమాదితి యావత్।

నను స్వసమానవిభక్తికపదవిశిష్టపదోపస్థాపితయోరేవాఽభేదః।

సంసర్గమర్యాదయా భాసతే ఇతి తదర్థః।

వై. స్వతాదాత్మ్య--స్వఘటకత్వాన్యతరసం।

ప్రకృతే పచనపదఘటకత్వస్య పచపదే సత్వాన్నోక్తానుపపత్తిరత ఆహ।

ప్రకృత్యేకదేశసాధారణేతి।

అస్య ప్రకృతిత్వేఽన్వయః।

తాదృశేతి।

విశేషణవిభక్తిసజాతీయేత్యర్థః।

తత్ర।

(వి-౧)

(వి-౨) (౧)న చ యత్ర రాజద్వయసమ్బన్ధీ ఏకః పురుషః తత్ర రాజపురుషౌ పశ్యేతి ప్రయోగాపత్తిఃరాజరదార్థస్య ధాతూపస్థాప్యత్వాభావేన ప్రతిబధ్యతావచ్ఛేదకానాక్రాన్తత్వాద్ రాజపదార్థే ద్వితీయాన్వయబోధసంభవాదితి చేన్న।

తత్తత్పదార్థే సుబర్థాన్వయబోధం ప్రతి
తత్తత్పదావ్యవహితోత్తరసుబ్భిన్నపదధర్మకతత్తత్పదార్థాన్వితార్థపరత్వజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకత్వే తాత్పర్యాత్।

ఘట ఇత్యాదౌ ఘటే ఏకత్వాన్వయబోధం ప్రతి సుధర్మకత్వాన్వయబోధ పరత్వజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకత్వవారణాయ సుబ్భిన్నేతి।

ఘటపటావిత్యాదిద్వన్ద్వే ఘటే విభక్త్యర్థద్వితీయాన్వయబోధార్థం తత్తత్పదార్థాన్వితేతి।

న చైవమర్ద్ధకాయాదిపూర్వపదార్థప్రధానసమాసస్థలే విభక్త్యర్థన్వయానుపపత్తిః।

అర్ద్ధపదావ్యవహితోత్తరకార్యపదధర్మకకించిదర్థపరత్వజ్ఞానరూపప్రతిబన్ధకసత్వాదితి వాచ్యమ్।

పూర్వపదస్య తాత్పర్యగ్రాహకత్వే దోషాభావాత్।

గౌరవాదితి।

తథాచోక్తాతిప్రసంగభియా ప్రత్యయార్థానాం ప్రకృత్యేకదేశార్థేఽనన్వయాద్ ఘఇన్తసముదాయస్యైవ శక్తిః స్వీకార్యా।

వి-౨)

శోభనం పచనమిత్యత్ర।

అధికరణాపరత్వేపీతి।

అధికరణపరత్వగ్రహేపీత్యర్థః।

తథావిధాన్వయేతి।

పాకే అభేదేన శోభనాన్వయేత్యర్థః।

న చేష్టాపత్తిః।

ల్యుడాదేరధిరణపరత్వగ్రహే పాకాధికరణే ఏవాఽభేదేవ శోభనాన్వయాత్।

కస్యచిత్ప్రతిబన్ధకతామితి।

ధాతూపస్థాప్యర్థే ద్వితీయాభిన్నసుబర్థప్రకారకాన్వయబోధం ప్రతి
తద్ధాతూత్తరప్రత్యయధర్మకకించిదర్థపరత్వజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకతామిత్యర్థః।

స్తోకం పచతీత్యాదౌ

సార్థకప్రత్యయాన్తపచధాతూపస్థాప్యపాకాదౌ అన్వయబోధోపపత్తయే
ద్వితీయాభిన్నత్వోపాదానమ్।

తథా చ ఘఞాద్యన్తసముదాయే ఏవ శక్తిః స్వీకార్యేతి భావః।

ఏవం।

ప్రకృత్యేకదేశార్థే విభక్త్యర్థానన్వయే శోభనాద్యభేదాఽనన్వయే చ।

కుమ్భసమీప-పిప్పల్యర్థాదావితి।

కుమ్భసమీప-పిప్పల్యర్థాదినేత్యర్థః।

విభక్త్యర్థాన్వయస్య।

విభక్త్యర్థకర్మత్వాద్యన్వయస్య।

ప్రాతిపదికాన్తరార్థాఽభేదాన్వయస్య చ।

సున్దరముపకుమ్భమిత్యాదౌ సున్దరాఽభేదాన్వయస్య చ।

పూర్వవదస్య।

ఉపపదస్య--అర్ధపదస్య చ।

అప్రకృతిత్వాత్।

ప్రకృత్యేకదేశత్వాదితి యావత్।

తథా చ ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వం ప్రత్యయానామితి వ్యుత్పత్తి విరోధ ఇతి భావః।

తదనురోధేనైవ।

ఉక్తవ్యుత్పత్యనురోధేనైవ।

తత్ర।

ఉపకుమ్భం అర్ధపిప్పలీత్యాదౌ।

పూర్వపదస్య।

ఉపపదస్య।

అర్ధపదస్య చ।

తథా చ నైకదేశాన్వయః।

నాప్యుక్తవ్యుత్పత్తివిరోధః।

ఏవం చ విశిష్టేశక్తిర్న స్వీకరణీయేతి ధ్యేయమ్।

పూర్వపదార్థప్రధానసమాసస్థలేఽన్యాదృశ్యా ఆకాఙ్క్షాయా ఏవ కల్పనేన నోక్తవ్యుత్పత్తివిరోధ ఇత్యాహ।

వస్తుతస్త్వితి।

ప్రత్యయార్థాఽన్వయబోధే।

కర్మత్వం కుమ్భసమీపవృత్తీతి బోధే।

తాదృశసమస్తపదప్రత్యయపదయోః।

ఉపకుమ్భపదాఽమ్బదయోః అవ్యవహితపూర్వాఽపరీభాషోప్యాకాఙ్క్షేతి।

తథా చ కర్మత్వం కుమ్భసమీపవృత్తీతి బోధే
ఉపకుమ్భపదావ్యవహితోత్తరాఽపదత్వరూపాఽఽఽకాఙ్క్షేత్యర్థః।

తత్ర।

సున్దరముపకుమ్భమిత్యాదౌ।

ప్రాతిపదికాన్తరార్థాఽభేదాన్వయబోధే।

శోభనాభిన్నం కుమ్భసమీపమితిబోధే।

తాదృశపదపదాన్తరయోశ్చేతి।

సమస్తేత్యర్థః।

సమభివ్యాహారోప్యాకాఙ్క్షేతి।

తథా చ శోభనాభిన్నం కుమ్భసమీపమితి బోధే
ద్వితీయాన్తశోభనపదసమభివ్యాహృతోపకుమ్భపదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షేత్యర్థః।

తథా సతి।

ఉక్తాఽఽకాఙ్క్షాయా నియామకత్వే సతి।

అతిప్రసంగావిరహాదితి।

అత్రానుపపత్తివిరహాదిత్యేవ పాఠః సమ్యక్ ప్రతిభాతి।

నను సముదాయశక్త్యనంగీకర్తుమతేపి పాకః--పచనమిత్యాదౌ
సుబర్థైకత్వాదిప్రకారకధాత్వర్థపాకవిశేష్యకబోధే
ఘఇన్తపాకపదావ్యవహితోత్తరసుపదత్వరూపా ఏవం
ల్యుడన్తపచనపదావ్యవహితోత్తరసుపదత్వరూపా--ఏవమభేదేన
శోభనప్రకారకధాత్వర్థపాకవిశేష్యకబోధే
ప్రథమాన్తశోభనపదసమభివ్యాహృతప్రథమాన్తపాకపదత్వరూపా--తథా
ప్రథమాన్తశోభనపదసమభివ్యాహృతప్రథమాన్తపచనపదత్వరూపాఽఽఽకాఙ్క్షా వాచ్యా
తదభావాదేవ పచన్తమిత్యాదౌ సుబర్థైకత్వాదేర్న ధాత్వర్థేఽన్వయ ఇత్యాశంకా నిరాకరోతి।

ధాత్వర్థపాకాదావితి।

ల్యుట్ఘఞాద్యన్తసముదాయప్రత్యయయోః।

పాకః--పచనమిత్యనయోః।

సమభివ్యాహారస్యేతి।

శోభనః పాకః శోభనం పచనమితి సమభివ్యాహారస్యేత్యర్థః।

అతిప్రసంగస్య దురుద్ధరతయేతి।

అధికరణ్యార్థకల్యుడన్తపచనపదస్థలేపి శోభనం పచనమిత్యత్ర ధాత్వర్థపాకాదౌ
ద్వితీయార్థసంఖ్యాకర్మత్వాదేః శోభనస్య చాఽతిప్రసంగస్య।

దుర్వారతయేత్యర్థః।

న తత్సంభవః।

న పాకపదాఽవ్యవహితోత్తరసుప్పదత్వ, ఏవం పచనపదావ్యవహితోత్తరసుప్పదత్వ, ఏవం శోభనపదసమభివ్యాహృతపచనపదసమభివ్యాహారరూపాయాఆకాఙ్క్షాయా న సంభవః।

పాకాధికరణే శోభనాఽభేదాఽన్వయేన ధాత్వర్థపాకేఽన్వయవిరహాదుక్తాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య వ్యభిచార ఇతి భావః।

తథా చ ఘఇన్తసముదాయస్య శక్తిః స్వీకార్యేతి ధ్యేయమ్।

ఘఇన్తసముదాయస్య పాకాదౌ శక్తిస్వీకారే దీధితివిరోధమాశంకతే।

అథేతి ఘఇన్తసముదాయస్య పాకాద్యర్థకత్వే ఇతి।

అస్య సంయోగవిభాగాదిశబ్దానాం నైమిత్తికసంజ్ఞాత్వనిరాకరణం దీధితికృతాం విరుద్ధ్యేతేనేనాఽన్వయః।

నైమిత్తికసంజ్ఞా చ జాత్యవచ్ఛిన్నసంకేతవతీ సంజ్ఞా।

ఘఞోఽసత్వేపి సంయుజ్యతే--విభజతే ఇత్యాదౌ సంయోగత్వ విభాగత్వజాతివిశిష్టేక్లుప్తయా ధాతుశక్త్యైవ సంయోగత్వవిభాగత్వవిశిష్టబోధనిర్వాహే ఘఇన్తసముదాయస్య శక్తికల్పనమనుచితమ్ ఇతి ఘఇన్తసముదాయస్య సంయోగత్వ విభాగత్వవిశిష్టాఽవాచకత్వం ప్రసాధ్య సంయోగవిభాగాదిపదానాం న నైమిత్తికసంజ్ఞాత్వమిత్యాశయో దీధితికృతామ్।

ధాతుమాత్రస్య సంయోగత్వరూపజాత్యవచ్ఛిన్నవాచకత్వస్యాఽఽవశ్యకత్వే ప్రత్యయవిశిష్టస్య జాత్యవచ్ఛిన్నవాచకత్వరూపనైమిత్తికసంజ్ఞాత్వం న సంయోగాదిపదానామితి దీధితిగ్రన్థః।

తద్విరుద్ధ్యేతేతి భావః।

అస్తు విరోధ ఇత్యాహ।

కా క్షతిరితి।

విరోధే న క్షతిరిత్యర్థః।

క్షత్యభావే హేతుమాహ।

న హి కస్యచిద్గ్రన్థకృతో విపరీతలిఖనమితి।

అస్య చ బాధకమిత్యనేనాఽన్వయః।

బాధకాభావే హేతుమాహ।

యుక్తిబలాద్వస్తుసిద్ధౌ ఇతి।

స్తోకః పాకః శోభనం పచనమిత్యత్ర ధాతుమాత్రేణ పాకాద్యుపస్థితౌ స్తోకేన శోభనేన చ సహ పాకాద్యభేదాఽన్వయానుపపత్తిః
విశేషణవిభక్తిసజాతీయవిభక్తిప్రకృత్యనుపస్థాప్యత్వాదిత్యుక్తహేతునా ఘఞన్తసముదాయస్య వాచకత్వసిద్ధౌ ఇత్యర్థః।

తథా చ దీధితిగ్రన్థో న బాధక ఇతి భావః।

ఏవం చేతి।

ఘఞన్తసముదాయస్య శక్తిసిద్ధౌ చేత్యర్థః।

ధాతుమాత్రస్యైవేతి।

ఏవకారేణ ఘఞాదివ్యావృత్తిః।

తత్ర।

స్తోకం పాక ఇత్యత్ర।

తద్విశేషణవాచకపదాత్।

ద్వితీయైవేతి।

ఏవకారేణ ప్రథమాయా వ్యావృత్తిః।

క్రియావిశేషణనాం కర్మత్వమిత్యనుశాసనాదితి భావః।

అత్ర సుబర్థసంఖ్యాదేర్ధాత్వర్థపాకేఽన్వయానుపపత్యా సుబర్థస్యాఽవివక్షా బోధ్యా।

యత్ర తు।

స్తోకః పాక ఇత్యత్ర తు।

కృదన్తసముదాయస్య తాత్పర్యమితి।

తత్ర।

స్తోకః పాకః ఇత్యత్ర।

తాదృశపదం।

విశేషణవాచకస్తోకపదం।

తథావిధేతి।

పాకాద్యర్థోపస్థాపకేత్యర్థః।

కృదన్తసముదాయసమానవిభక్తికమేవేతి।

విశేష్యవాచకపదసమానవిభక్తికమేవేత్యర్థః।

అత్ర సుబర్థస్య వివక్షా బోధ్యా।

ధాత్వర్థకాధికరణ్యే త్వితి।

ధాత్వర్థేన సహాఽభేదే వివక్షితే తు ఇత్యర్థః।

ధాత్వైకాధికరణ్యే తు ఇతి పఠే తు స్తోకపదస్యేతి శేషః।

తథా చ స్తోకపదస్య ధాతుప్రతిపాద్యప్రతిపాదకత్వే తు ఇత్యర్థః।

ధాతోరేవ శక్తేః క్లుప్తతయా తత ఏవ వివక్షితాన్వయబోధోపపత్తౌ కృదన్తసముదాయస్య శక్తికల్పనే గౌరవం వదన్తీత్యస్వరసబీజం బోధ్యమ్(౧)।

(వి-౧)

(వి-౨) (౧)న చ సముదాయశక్త్యస్వీకారే పాకమిత్యత్ర ద్వితీయార్థకర్మత్వే ధాత్వర్థపాకాదేరన్వయానుపపత్తిః।

ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వాత్।

ఏవం శోభనం పచనమిత్యాదౌ విశేష్యవాచకధాతుపదస్య
విశేషణవిభక్తిసజాతీయవిభక్తిప్రకృత్యనుపస్థాప్యత్వాత్తదర్థే
ప్రథమాన్తశోభనపదార్థస్యాఽనుపపత్తిశ్చ।

ప్రకృతిపదస్య తదేకసాధారణపరత్వే పచన్తౌ ఇత్యాదౌ ధాత్వర్థపాకాదౌ
ద్వితీయాన్వయప్రసంగః తథా చ ప్రామాణికం గౌరవం న దోషాయేతి వాచ్యమ్।

ధాత్వర్థప్రకారకకర్మతావిశేష్యకబోధే
ఘఞన్తపాకపదావ్యవహితోత్తరాఽపదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షాత్వస్య ఏవం పాకాదౌ
శోభనాద్యభేదాన్వయే స్వన్తశోభనపదసమభివ్యాహృతపచనపదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షాత్వస్య
కల్పనేన పాకాదౌ ద్వితీయప్రకారకబోధే పచన్తౌ ----పచమానౌ ఇత్యాకాఙ్క్షాత్వస్యాఽకల్పనేనైవ
నిర్వాహే గౌరవస్యాఽప్రామాణికత్వాత్।

న చ పాకాదౌ శోభనాద్యభేదాన్వయబోధే
స్వన్తశోభనపదసమభివ్యాహృతపచనపదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షాత్వోపగమే
దర్శితాఽధికరణార్థకల్యుట్ప్రత్యయస్థలే పాకే శోభనాన్వయాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

ధాత్వర్థే

శోభనాన్వయబోధే తత్తద్ధాతూత్తరప్రత్యయధర్మకకించిదర్థపరత్వజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకత్వాత్।

అథ సముదాయశక్త్యస్వీకారే ప్రతిబన్ధకతాకల్పనాగౌరవమ్।

న చ సముదాయశక్తిస్వీకారేఽపి ప్రతిబన్ధకతాకల్పనమావశ్యకమ్, అన్యథా ల్యుడాదేరధికరణా
పరత్వాగ్రహే శోభనాఽభిన్న పాకాద్యన్వయబోధం ప్రతి శోభనం పచనమితి
సమభిహారస్యాకాఙ్క్షత్వం స్వీకరణీయమ్, ఏవం చ
తాదృశాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానాల్యుడాదేరధికరణాపరత్వగ్రహే ఉక్తాన్వయబోధాపత్తేరవారణాదితి
వాచ్యమ్।

ఉక్తాన్వయబోధే నిరుక్తాకాంక్షాజ్ఞానస్య సముదాయశక్తిజ్ఞానజన్యపాకాద్యుపస్థితేః
సహకారిత్వోపగమాత్।

ల్యుడాదేరధికరణాపరత్వగ్రహకాలే ధాతుశక్తిగ్రహజన్యపాకోపస్థితేరేవ సత్వాన్నోక్తదోష ఇతి
చేన్న।

యత్ర యత్ర సముదాయశక్త్యభావపక్షే ప్రతిబన్ధకత్వకల్పనమ్, తత్ర తత్ర
సముదాయశక్తిపక్షే తాదృశశక్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితేరతిరిక్తకారణతాకల్పనే సామ్యాత్।

(వి-౨)

సమానవచనవిశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తిః సాధుత్వార్థేత్యుక్తమ్ "విభక్త్యపదం
సాధుత్వార్థమేవ ప్రయుజ్యతే" ఇతి గ్రన్థేన।

కార్యకారణభావమాహ।

తదర్థకేతి।

ప్రకృత్యర్థకేత్యర్థః।

తదర్థవిషయతేతి।

ప్రకృత్యర్థనిష్ఠావిషయతేత్యర్థః।

సా చ ద్వయీ--భేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతా ఏకా, అపరా చ విశేష్యతా।

తథా చ తదర్థకపదోత్తరవిభక్త్యర్థ సంఖ్యావిశేష్యకబోధం ప్రతి అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రకారతాభిన్నతదర్థనిష్ఠవిషయతాశాలిశాబ్దబోధసామగ్రీ కారణమ్।

నీలో ఘట ఇత్యాదౌ ప్రకారీభూతనీలనిష్ఠవిషయతా
అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతారూపైవేతి న నీలే సంఖ్యాన్వయః।

తత్రైవ ఘటనిష్ఠవిషయతావిశేష్యతారూపా "అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాభిన్నా ఏవం రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదౌ రాజనిష్ఠనిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాపి
అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాభిన్నైవేతి ఘటే రాజ్ఞి చైకత్వసంఖ్యాఽన్వయః తదేవాహ।

తాదృశాశ్చ బోధ ఇతి।

అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాభిన్నతదర్థనిష్ఠవిషయతాశాలిబోధశ్చేత్యర్థః।

తదర్థవిశేష్యక ఇతి।

ప్రకృత్యర్థవిశేష్యక ఇత్యర్థః।

తథా చ నీలో ఘట ఇతి వాక్యాద్ ఘటవిశేష్యకస్తాదృశో బోధ ఇత్యర్థః।

తదర్థనిరూపితేతి।

ప్రకృత్యర్థనిరూపితేత్యర్థః।

తాదృశో భేదాన్వయః।

అభేదాతిరిక్తః సంసర్గః।

తద్విషయక ఇత్యర్థః।

యథా రాజ్ఞః పురుష ఇతి

వాక్యాన్నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నరాజనిష్ఠప్రకారకస్తాదృశో బోధ ఇతి భావః।

తథా చ విభక్త్యర్థసంఖ్యాప్రకారకబోధేఽభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాశ్రయత్వజ్ఞానం ప్రతిబన్ధకమితి భావః।

(౧)(వి-౧)

(వి-2)(1)నను పురూరవ ఆర్ద్రేవసౌ విశ్వేదేవా ఇత్యాదౌ పురూరవ ఆర్ద్రేవః పదోత్తరవిభక్త్యా ద్యేత్వబోధనాద్వ్యభిచారః, పురూరవ ఆర్ద్రవోనిష్ఠవిషయతాయాః
అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాత్మకత్వాదితి చేన్న।

అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రకారతాయాం
విశేష్యాన్వయిసంఖ్యావిరుద్ధసంఖ్యాఽనవచ్ఛిన్నత్వస్య విశేషణీయత్వాత్।

ఉక్తస్థలే చ తాదృశప్రకారతాయాఃవిశేష్యీభూత విశ్వేదేవాన్వయిబహుత్వసంఖ్యా విరుద్ధ
ద్విత్వసంఖ్యావచ్ఛిన్నత్వాన్న వ్యభిచారః।

(వి-2)

ప్రత్యుదాహరణమాహ।

12నీలౌ ఘటౌ ఇత్యాదౌ 12చేతి।

ఏకత్వస్య కేవలాన్వయితయా నీలేపి భానసంభవాన్నీలౌఘటౌ ఇత్యుక్తమ్।

విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్త్యైవేతి2।

ఘటపదోత్తరవిభక్త్యైవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తివ్యవచ్ఛేదః।

యతో నీలౌ ఘటౌ ఇత్యత్ర విశేషణీభీతనీలనిష్ఠ విషయతాఽభేద సమ్బన్ధావచ్ఛిన్న
ప్రకారతాత్మైవ న తద్బిన్నేతి అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రకారతాభిన్నతదర్థనిష్ఠ
విషయతాశాలిశాబ్ద సామగ్ర్యభావాన్న నీలపదోత్తరవిభక్త్యా సంఖ్యాబోధః తథా చ
సమానవచనకవిశేషణ వాచకపదోత్తరవిభక్త్యా క్వాపి సంఖ్యాబోధనాఽసంభవాద్విశేషణ
వాచకపదోత్తరవిభక్తిః సాధుత్వార్థికైవేతి ధ్యేయమ్।

(1)(వి-1)

(వి-2)(1-)-అథ తథాపి నీలౌ ఘటౌ ఇత్యత్ర నీలే విభక్త్యర్థద్విత్వాన్వయాపత్తిస్తదవస్థైవ,
నీలత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాయాఃతాదాత్మ్యసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతానాత్మకత్వాదితి చేన్న।

అన్తరాభాసమానవిషయతయోరభేదమతే దోషాభావాత్।

తయోరవచ్ఛేద్యావచ్ఛేదకపక్షే--తదర్థకపదోత్తర విభక్త్యర్థసంఖ్యానిష్ఠ
ప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతా శాలిశాబ్దబోధం ప్రతి అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న
ప్రకారతావిశిష్టాన్యవిషయతా శాలిశాబ్దసామగ్ర్యాఃవివక్షణాత్।

వై స్వప్రయోజకపదప్రయోజ్యోపస్థితీయవిషయతాప్రయోజ్యత్వసం।

నీలౌ ఘటౌ ఇత్యాదౌ చ తాదృశోపస్థితీయవిశేష్యతా,
నీలత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపితనీలనిష్ఠవిశేష్యతా, తత్ప్రయోజ్యత్వస్యైవ
శాబ్దబోధీయనీలత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపితనీలనిష్ఠవిశేష్యతాయాం

నీలత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతాయాం చ సత్వేనోభయత్ర వైశిష్ట్యసత్వాన్న
ద్వీత్వాన్వయబోధాపత్తిః।

అథ నీలో ఘట ఇత్యత్ర నీలపదార్థేపి విభక్త్యర్థైకన్వాయాపత్తిః,
నీలఘటయోరభిన్నతయా
నీలపదార్థఘటనిష్ఠవిషయతాయామభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాభేదసత్వాత్వాదితి
చేన్న।

తదర్థకపదోత్తరవిభక్త్యర్థ సంఖ్యానిష్ఠప్రకారతానిరూపిత విశేష్యతాశాలిశాబ్దబోధం ప్రతి
అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రకారతాభిన్నతదర్థనిష్ఠ తత్పదప్రయోజ్యవిషయతాక
శాబ్దసామగ్ర్యాః కారణత్వస్య వివక్షితత్వాత్।

నీలపదార్థఘటనిష్ఠవిషయతాయా నీలపదాఽప్రయోజ్యత్వాన్న దోషః।

(వి-2)

(వి-1)ఏవం చేతి।

సంఖ్యాన్వయబోధేఽభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాభిన్నతదర్థనిష్ఠవిషయతాశాలిశాబ్దసామ
గ్ర్యా ఆపేక్షణే చేత్యర్థః।

12క్రియావిశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తేతి12।

స్తోకాదిపదోత్తరవిభక్తేత్యర్థః।

అబాధితయోరపి ద్వీత్వబహుత్వయోరితి।

యత్ర కర్తా పాకద్వయం పాకత్రయం వా క్రియతే తత్రాబాధితయోరపి
ద్వీత్వబహుత్వయోరిత్యర్థః।

ప్రత్యయానాఽసంభవాదితి।

ద్వీత్వవచనాదివిభక్త్యా ద్వీత్వబహుత్వబోధనాఽసంభవాదిత్యర్థః।

క్రియావిశేషణస్తోకాదీనాం క్రియాయామభేదసమ్బన్ధేనైవ ప్రకారతయా తన్నిష్ఠప్రకారతాయా
అభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వాదితి భావః।

తథా చేతి శేషః।

తాదృశపదోత్తరం।

క్రియావిశేషణవాచకపదోత్తరం।

పదసాధుత్వార్థం యస్య కస్యచిత్ప్రయోగే ప్రాప్తే ప్రాథమికమేకవచనమేవ ప్రయోక్తవ్యమిత్యాశయేనాహ।

12ఏకవచనమేవేతి12।

తదపి అనియతలింగకస్థలాభిప్రాయేణ।

12ఔత్సర్గికమితి12।

సామాన్యే నపుంసకమితి క్లీబత్వమపి।

ఏవం క్రియావిశేషణానాం కర్మత్వమపి।

భావాఽఽఖ్యాతస్థలవదితి।

యథా భావాఖ్యాతస్థలే ఏకవచనప్రయోగస్తద్వత్క్రియావిశేషణానామపీతి భావః।

అభేదాఽన్వయబోధే నియామకాన్తరమప్యాహ।

12అభేదాన్వయబోధశ్చేతి12।

అభేదసంసర్గకబోధశ్చేత్యర్థః।

విరూపోపస్థితయోరేవేతి।

విభిన్నాభ్యాం ధర్మాభ్యాముపస్థితయోరర్థయోరేవేత్యర్థః।

యథా నీల ఘట ఇత్యాదౌ నీలత్వ ఘటత్వాభ్యాముపస్థితయోరర్థయోర్నీలఘటపదార్థయోః।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

ఘటో ఘట ఇత్యాది తత్తద్ఘూపావచ్ఛిన్నస్య।

ఘటత్వ దణ్డవత్వ పాకత్వావచ్ఛిన్నస్య।

తథావిధేతి।

అభేదసంసర్గకేత్యర్థః।

అన్వయబోధానుదయాదితి।

విభిన్నరూపేణానుపస్థితత్వాదితి భావః।

(1)(వి-1)

అథ విరూపోపస్థితయోరితి ద్వివచనమసంగతమ్, నీలపదార్థస్య ఘటపదార్థస్య చైక్యాత్ ఇతి చేన్న।

విరూపాభ్యాముపస్థితో యాభ్యాం తౌ విరూపోపస్థితౌ తయోరిత్యర్థః।

ఇదం చాఽవ్యాహృతస్య పదయోరిత్యస్య విశేషణమ్।

జన్యత్వం షష్ఠ్యర్థః।

తథా చ విభిన్నరూపేణోపస్థితిజనకపదజన్య ఏవాఽభేదాన్వయబోధ ఇతి నియమః పర్యవసితః।

తథా చ పద ఏవ ద్విత్వాన్వయ ఇతి భావః।

అథవా ఉపస్థితయోరిత్యత్ర భావే క్తః।

ఉపస్థిత్యోరిత్యర్థః।

విషయత్వం షష్ఠ్యర్థః।

విషయతా చ ప్రకారతారూపా విశేష్యతారూపా చ।

తత్రోపస్థితేః ప్రయోజ్యతాసమ్బన్ధేనాఽన్వయః।

తథా చోపస్థితవిషయతావిశిష్టైవాఽభేదనిష్ఠశాబ్దబోధీయసంసర్గతా ఇతి నియమః।

వై స్వప్రయోజ్యప్రకారతానిరూపితత్వ,
స్వావచ్ఛేదకధర్మేతరధర్మావచ్ఛిన్నవిషయతాప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితత్వోభయసం।

న చోపస్థితివిషయతయోః ప్రకారతావిశేష్యతయోః ప్రాయశో నిరవచ్ఛిన్నతయా స్వావచ్ఛేదకధర్మాప్రసిద్ధిరితి వాచ్యమ్।

స్వనిరూపితవిషయతావద్ధర్మేతరధర్మావచ్ఛిన్నవిషయతాప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితత్వస్య తదర్థత్వాత్।

ఏవం చ స్వరూపోపస్థితస్యాపి పదద్వయార్థస్య కించిదపేక్షయా విరూపోపస్థితత్వేపి న క్షతిః।

ఆశఙ్క్యతే। అథేతి।

తత్ప్రయోజకేతి।

సామాన్యతోఽభేదాన్వయ బోధప్రయోజకేత్యర్థః।

సమానధర్మావచ్ఛిన్నప్రకారతా విశేష్యతాకాఽభేదాన్వయ బోధప్రయోజకేత్యర్థ ఇతి తు సమ్యక్। తథా చ తత్పదం సామాన్యతోఽభేదాన్వయ బోధపరమ్ న తు తథా విధాన్వయబోధపరమితి భావః। సమానవిభక్తికత్వాదేరితి।

ఆదినా పదార్థోపస్థిత్యాదిపరిగ్రహః। సమాధత్తే। అత్రాహురితి। యాదృశం।

యద్ధర్మావచ్ఛిన్నం। ఫలం

చాత్ర శాబ్దబోధః। తాదృశస్యైవ। తద్ధర్మావచ్ఛిన్నస్యైవ।

ఏవకారేణాఽసిద్ధస్య వ్యావృత్తిః।

క్లృప్తసామగ్రీబలాదితి।

ఆకాఙ్క్షాయోగ్యతాదిబలాదిత్యర్థః।

తథా చ యాదృశయద్ధర్మావచ్ఛిన్న కార్యతానిరూపిత కారణతాశ్రయరూపాఽఽపాదక బలాత్తద్ధర్మావచ్ఛిన్న కార్యస్యాఽఽపత్తిర్భవతీత్యర్థః।

తేనోత్పన్నవ్యక్తేః పునరుత్పాదాఽసంభవేపి న క్షతిః। యాదృశం చ। యద్రూపావచ్ఛిన్నం చ। తాదృశస్య। తద్రూపావచ్ఛిన్నస్య।

ఆపత్తిరశక్యేవేతి। అయంభావః। ఆపత్తిం ప్రతి ఆపాద్యవ్యతిరేకనిశ్చయః-- ఆపాద్యవ్యాప్యాఽఽపాదకవత్తానిశ్చయస్య కారణమ్।

ఆపత్తిశ్చ శాబ్దబోధః అభేదసంసగ్రకఘటప్రకారకఘట విశేష్యకః స్యాదిత్యాకారికా।

అత్రాఽభేదసంసర్గక ఘటప్రకారకఘటవిశేష్యకత్వ మాపాద్యమ్, తదప్రసిద్ధ్యా

నాపాద్యవ్యతిరేక నిశ్చయః, ఆపాదకాఽప్రసిద్ధ్యా

నాపి ఆపాద్య వ్యాప్యాఽఽపాదకవత్తా నిశ్చయస్య సంభవతి। ఏవం చ కారణాభావాదాపత్తిరశక్యేవేతి భావః। తదేవాహ।

క్వచిదప్యనుదయాదితి।

అనుత్పాదోదిత్యర్థః। ఆపాదకాఽప్రసిద్ధ్యాఽఽపాద్యాప్రసిద్ధేరితి యావత్।

అభేదసంసర్గక ఘటప్రకారక ఘటవిశేష్యక శాబ్దసామగ్ర్యా,

ఆపాదకత్వాన్నాఽఽపాదకాఽప్రసిద్ధిః।

నవాఽఽపత్తిరశక్యేత్యాశంకతే।

అథేతి।

తాదృశశాబ్దబోధస్య।

నీలత్వాదేరధికస్య భానేపి అధికన్తు ఇత్యాదిన్యాయాదితి హృదయమ్।

విరూపోపస్థిత్యభావాత్కథం శాబ్దబోధ ఇత్యత ఆహ।

విధేయకోటావధికావగాహిన ఇతి।

విధేయఘటకతయాఽఖిలోద్దేశ్యఘటకావగాహినః తదఘటకమవగాహమానస్యేత్యర్థః।

అభేదాన్వయబోధస్థలే విధేయీభూతాశ్రయస్య నియమతో భానాదఖిలేత్యుక్తమ్।

నవీనైః స్వీకారాదితి।

ఉద్దేశ్యవాచకపదేనోద్దేశ్యస్యాఽఽదావవగతతయా తత్ర బుబోధయిషాయా అభావేన తస్యాఽజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వరూపవిధేయతయా న భానసంభవః, కిన్తు అధికాంశస్యైవ।

అతో ఘటో నీలఘట ఇత్యాదావపి నీలభిన్నో ఘట ఇత్యేవ శాబ్దబోధః।

న చైవం నీలఘటఇత్యత్రాపి నైల్యమాత్రస్య విధేయత్వముచితమ్, నత్వాశ్రయస్యాపీ"తి వాచ్యమ్।

సర్వానుభవసిద్ధాఽభేదాఽన్వయబోధస్యాపలాపప్రసంగాత్।

ఘటో నీలఘట ఇత్యాదౌ తు విధేయతయా నీలస్య భానే క్షతివిరహాదితి ప్రాచీనమతే నీలస్యైవ విధేయత్వమాత్రముక్తమ్।

నవీనైరితి।

వాక్యరచనాయాః ప్రయోజనద్వయమ్।

విశిష్టజ్ఞానం సంశయనునివృత్తిశ్చ।

తత్ర ఘటో నీలఘటో నవేతి సంశయం ప్రతి నీలఘటాభిన్నో ఘట ఇతి నిశ్చయ ఏవ ప్రతిబన్ధకః,న తు నీలాఽభిన్నోఘట ఇతి నిశ్చయః అసమానప్రకారత్వాదతో విధేయాంశేఽధికావగాహిశాబ్దబోధః స్వీకర్తవ్య ఇతి నవీనాః।

12స్వీకారాదితి12।

తథా చ ఘటోనీలఘట ఇతివాక్యజన్యశాబ్దబోధస్య
ఘటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతానిరూపితనీలఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతాకత్వే
ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతాకత్వమపి సులభమ్, అధికన్తు ప్రవిష్టమిత్యాదిన్యాయాత్।

పరన్తు విధేయాంశే అధికావగాహిశాబ్దబోధస్వీకర్తునవీనమతే అధికవిషయతా నియామికా సామగ్రీ వక్తవ్యా తాదృశసామగ్ర్యాశ్చ ఘటోఘట ఇత్యాదిస్థలేపి
సత్వాదభేదసంసర్గకఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితఘటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతాశాలిశాబ్దబోధాపత్తిరితి భావః।

కారణకూటస్యైవ కార్యోత్పాదినియామకత్వమిత్యాశయేన సమాధత్తే।

తర్హీతి।

అధికావగాహిశాబ్దబోధస్వీకర్తుభిర్నవీనైరధికాంశవిషయతానియామికా సామగ్రీ వాచ్యా, సా చ సామగ్రీ ఘటోనీలఘట ఇత్యాదౌ ఘటే నీలరూపవిశిష్టో ఘటో విశేషణతయా భాసతే, తత్ర నీలభాననియామికా సామగ్రీ చ నీలపదజన్యనీలపదోపస్థితిః ఘటపదం
నీలఘటాన్వితస్వార్థం బోధయతు, ఘటః నీలఘటాఽభేదసంసర్గవాన్
ఘటపదసమభివ్యాహృతనీలఘటపదత్వరూపాఽఽకాఙ్ఞాజ్ఞానం తద్ ఘటితసామగ్రీ అత్ర నాస్తీత్యాహ।

ఘటాద్యం"శే ఇతి।

తదభావాదేవ।

ఉక్తసామగ్ర్యాభావాదేవ।

12న తాదృశశాబ్దబోధాపత్తిఃన12।

న ఘటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకాభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దబోధాపత్తిః।

అథ ఘటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతానిరూపితఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతాశాలిశాబ్దబోధం ప్రతి నీలాద్యుపస్థితేర్వ్యభిచారితయా కారణత్వం న సంభవతి।

12తథాహి12 నీలోపస్థితివిరహేపి ఘటప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధస్య ఘటోరక్తఘట ఇతి వాక్యాదుత్పత్తేః।

ఏవం రక్తోపస్థితివిరహేపి ఘటః పీతఘట ఇతి వాక్యాత్తాదృశశాబ్దబోధోత్పత్తేః।

తథా చ నీలాద్యుపస్థితివిరహస్యాత్కించిత్కరత్వాద్ ఘటో ఘట
ఇతివాక్యాచ్ఛాబ్దబోధాపత్తిరితి చేన్న।

అభేదసంబన్ధేన ఘటప్రకారఘటవిశేష్య శాబ్దబోధం ప్రతి న హి కశ్చిదపి స్వాతన్త్ర్యేణ హేతుః కిన్తు నీలఘటత్వావచ్ఛిన్న ప్రకారతాశాలిబోధం ప్రత్యేవేతి ఏతాదృశశాబ్దసామగ్రీప్రయోజ్య ఏవ తాదృశశాబ్దబోధోపి వక్తవ్యః, సా చ సామగ్రీ నీలాద్యుపస్థితిఘటితేతి నీలాద్యుపస్థితి విరహే కథం తాదృశః శాబ్దబోధ ఇతి ధ్యేయమ్।

వస్తుతః సామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నకార్యోత్పత్తౌ విశేష్యధర్మావచ్ఛిన్నకార్యోత్పాదక సామగ్ర్యా అపేక్షితత్వనియమేన అభేదసంసర్గకఘటప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దత్వరూప సామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నకార్యోత్పత్తౌ
నీలఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితఘటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతాశాలిశాబ్దత్వరూపవిశేష్య ధర్మావచ్ఛిన్నకార్యోత్పాదకసామగ్ర్యా అపేక్షితత్వే నీలాద్యుపస్థితేరవశ్యాపేక్షణీయత్వాదితి।

తథా చ ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ఘటప్రకారకశాబ్దబోధం ప్రతి తాదృశసమ్బన్ధేనాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానంకారణమితి।

విశేష్యతావచ్ఛేదకాఽనివేశ్రయుక్తలాధవానురోధేన విషయనిష్ఠప్రత్యాసాయా కార్యకారణభావం స్వీకృత్యాఽపత్తిం పునరాపాదయతి।

12అథేతి12।

తన్నేత్యపి పాఠాన్తరమ్, ద్రవ్యం ఘట ఇత్యాదౌ అభేదసంసర్గేణ ఘటప్రకారకశాబ్దబోధో ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ద్రవ్యత్వే జాయతే।

తత్ర ద్రవ్యం ఘట ఇతి

వాక్యజన్యాఽభేద సమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతా నిరూపితద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్న విశేష్యతాశాలిబోధవిశేష్యకేచ్ఛావానయమితి తాత్పర్యజ్ఞానం విశేష్యతావచ్ఛేదకతా సమ్బన్ధేన వర్తతే- ఏవం ద్రవ్యం ఘటత్వావచ్ఛిన్నభేద సంసర్గవానితి యోగ్యతాజ్ఞానం చ తేన సమ్బన్ధేన తత్ర వర్తతే ఇతి ద్రవ్యత్వే ప్రసిద్ధస్యాఽభేద సమ్బన్ధేన-ఘటప్రకారకశాబ్దబోధస్య ఘటత్వే ఆపత్తిరిత్యాశయేనాహ।

ద్రవ్యత్వాదావితి।

ద్రవ్యం ఘట ఇత్యత్రేత్యాదిః।

ధర్మితావచ్ఛేదకతాసంసర్గేణేతి12।

విశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేనేత్యర్థః।

అథ ధర్మితాసమ్బన్ధేనేత్యేవ కథంనోక్తమితి చేన్న।

సామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నధర్మితాయా ధర్మిభేదేపి ఐక్యమతే అపూర్వవ్యక్తావపి శాబ్దబోధో జాయతే తత్ర ధర్మితాసమ్బన్ధేన యోగ్యతా జ్ఞానాదేరభావాద్వ్యతిరేకవ్యభిచారః, ద్రవ్యత్వేన ఘటావగాహి ద్రవ్యంనీలమితి యోగ్యతాజ్ఞానసత్వే నీలో ఘట ఇతి వాక్యాచ్ఛాబ్ద బోధాపత్తిశ్చ।

12శుద్ధఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారకేతి12।

కేవలఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారకేత్యర్థః।

విధేయాంశేఽధికావగాహిశాబ్దబోధస్వీకారపక్షే ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారకశాబ్దబోధస్య ఘటత్వే ఇష్టత్వాదాహ।

శుద్ధేతి।

12ఘటత్వాదావాపత్తిసంభవాదితి।

ఆపత్తిశ్చఘటత్వం యది
అభేదసంసర్గకఘటప్రకారకాన్వయబోధప్రయోజకసామగ్రీమత్వాత్
తదాఽభేదసంసర్గకఘటప్రకారకాన్వయబోధవత్వాదిత్యాకారికా।

అత్రాఽఽపాద్యః శాబ్దబోధః స చ ప్రసిద్ధఏవ।

ఆపాద్యావ్యాప్యాపాదకవత్తినిశ్చయోపి ప్రసిద్ధఏవ।

అథ కార్యాపత్తౌ కార్యవ్యాప్యసామగ్ర్యా ఏవాఽఽపాదకత్వమ్, ప్రకృతే చ శుద్ధఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారకశాబ్దబోధం ప్రతి న కాపి సామగ్రీ క్లుప్తేత్యాశంకతే।

నచేతి।

తత్ర।

శుద్ధఘటప్రకారకశాబ్దబోధే।

ఆపాదకాభావ ఇతి।

తథా చ న శాబ్దబోధాపత్తిరితి భావః।

ఆపాదికాం సామగ్రీం సంవాదయతి తాత్పర్య12జ్ఞానవిశేషాదిఘటితాయా 12ఇతి।

అస్య సామగ్ర్యా ఇత్యనేనాన్వయః 12ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేనేతి12।

విలక్షణవిషయతాసమ్బన్ధేనేత్యర్థః।

తదుత్పాదనియామకేతి।

ద్రవ్యత్వేఽభేదసంసర్గకఘటప్రకారకాన్వయబోధోత్పత్తినియామకేత్యర్థః।

12సామగ్ర్యా ఏవేతి12।

సా చ సామగ్రీ ద్రవ్యం ఘట ఇతి వాక్యజన్యఘటత్వావచ్ఛిన్న ప్రకారతనిరూపితద్రవ్యత్వా
వచ్ఛిన్నవిశేష్యతాశాలిబోధ విశేష్యకేచ్ఛావానయమితి తాత్పర్యజ్ఞానీయేచ్ఛా
నిష్ఠవిషయతానిరూపిత బోధనిష్ఠవిశేష్యతా నిరూపితాఽవచ్ఛిన్నత్వ నిష్ఠవిషయతానిరూపిత
విషయతాద్రవ్యత్వే వర్తతే।

అథ ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ద్రవ్యత్వే అభేదసంసర్గకఘటప్రకారక
శాబ్దబోధోత్పత్తినియామికా సామగ్రీ ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక యోగ్యతాజ్ఞానోక్తతాత్పర్య
జ్ఞానఘటితైవ సా చ ద్రవ్యత్వే ఏవేతి ఘటత్వే కథం తదుత్పాదనియామకత్వమితి చేన్న।

యాదృశీ సామగ్రీ ద్రవ్యత్వాదౌ తదుత్పాదనియామికా తాదృశ్యాస్తాత్పర్యజ్ఞాన
విశేషాదిఘటితాయాః సామగ్ర్యా ఏవాఽఽపాదకత్వాదితి తదర్థాత్।

తథా చాఽభేద సంసర్గకస్థలే తేన సంసర్గేణ తద్వద్విశేష్యకజ్ఞానత్వేన యథా ద్రవ్యం ఘట
ఇతి జ్ఞానస్య

యోగ్యతాజ్ఞానత్వమ్, ఏవం తద్బోధకపదయోః సమానవిభక్తికయోః
సమభివ్యాహారస్యాఽఽకాఙ్క్షాత్వేన ద్రవ్యం ఘట ఇతి వాక్యజన్యస్యాఽఽకాఙ్క్షా జ్ఞానత్వమ్,

ఏవం తదర్థాన్విత

తదర్థపరత్వస్య తాత్పర్యరూపత్వేన ద్రవ్యం ఘట ఇతి వాక్యం ఘటాన్వితద్రవ్యపరమితి
జ్ఞానస్య తాత్పర్యజ్ఞానత్వమ్।

తథా ఘటో ఘట ఇతిజ్ఞానస్యాపి యోగ్యతాజ్ఞానత్వమ్, ఏవం ఘటో ఘట ఇతివాక్యజ్ఞానస్యాపి
ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానత్వమ్ ఏవం ఘటో ఘట ఇతి వాక్యం ఘటాన్వితఘటపదమితితాత్పర్యజ్ఞానస్యాపి
తాత్పర్యజ్ఞానత్వమ్।

తథా చ ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన సమస్తసామగ్రీ ద్రవ్యత్వే
ఘటప్రకారకశాబ్దబోధముత్పాదయేదితి తథా ఘటత్వేపి
ఘటప్రకారకశాబ్దబోధముత్పాదయతి భావః।

పునఃఘటోఘటఇత్యత్ర శాబ్దబోధాపత్తిముద్ధర్తుం శంకతే।

నచేతి తాదృశాన్వయబోధోత్పత్తిప్రయోజికా।

ఘటప్రకారకాఽభేదాన్వయ బోధోత్పత్తిప్రయోజికా।

12తదవచ్ఛిన్నవిశేష్యకేతి12।

ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకేత్యర్థః।

1సామగ్ర్యేవేతి1।

ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావాభిప్రాయేణ।

స చ ధర్మితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నవిశేష్యత్వమన్తర్భావ్యైవ సమవాయేన బోధ్యః।

ఏవకారేణ ధర్మితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నవిశేష్యత్వమన్తర్భావ్య
కేవలఘటప్రకారకాఽభేదసంసర్గకయోగ్యతాజ్ఞానాదీనాం వ్యవచ్ఛేదః।

అభేదసంసర్గకఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానమాత్రస్య కారణత్వే
ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకయోగ్యతాజ్ఞానాదితో ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకశాబ్దబోధాపత్తేః।

తథా చ ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక యోగ్యతాజ్ఞానాద్యాభావాన్న ఘటో ఘట ఇత్యాదౌ
ఘటత్వే ఘటప్రకారకాభేదసంసర్గక శాబ్దబోధాపత్తిః।

అత్రద్రవ్యత్వాదౌ ఇత్యత్ర సప్తమ్యర్థోఽవచ్ఛేదకత్వం తస్యోత్పత్తావన్యః।

ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నతాదృశాన్వయ బోధోత్పత్తి ప్రయోజికేత్యర్థః ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన
బోధాధికరణద్రవ్యత్వాదేర్బోధ నిష్ఠోత్పత్త్యవచ్ఛేదకత్వమ్,తదధికణ స్యైవ
తన్నిష్ఠధర్మావచ్ఛేదకత్వాత్।

అథ ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావే కార్య-
కారణతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధసమవాయో న తు ధర్మితావచ్ఛేదకతా।

సమవాయేన తు కార్యాధికరణమాత్మా, న తు ద్రవ్యత్వాదిః, తథా చాఽఽత్మా
కార్యోత్పత్త్యవచ్ఛేదకః,12 తేన సమ్బన్ధేన తదధికరణ స్యైవ
తన్నిష్ఠధర్మావచ్ఛేదకత్వనియమాత్12।

నియమానజ్ఞీకారే కపాలే ఘట ఉత్పద్యతే ఇతివత్పర్వతే ఘట ఉత్పద్యతే ఇతి
వ్యవహారాపత్తిః।

తథా చ "ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ద్రవ్యత్వాదౌ తాదృశాన్వయబోధోత్పత్తి
ప్రయోజికేతిగ్రన్థోఽసంగతః, ద్రవ్యత్వాదేస్తాదృశ బోధోత్పత్త్యనవచ్ఛేదకత్వాదితి చేన్న।

తేన సమ్బన్ధేన తదధికరణమిత్యస్య "నియమఘటకస్య" సాక్షాత్పరమ్పరాసాధారణోయః "ధర్మసమ్బన్ధసాధారణః"కార్యతావచ్ఛేదకః

తదాత్మకేన సంసర్గేణ తదధికరణం వివక్షణీయమ్।

యది కార్యతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేనైవ కార్యాధికరణే సామగ్ర్యాః కార్యోత్పత్తిప్రయోజకత్వం స్యాత్తదా ధర్మితావచ్ఛేదకతాయాః సమవాయస్య చ ప్రత్యాసత్యాత్వేపి ద్రవ్యే ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతాకః శాబ్దబోధ ఉత్పద్యతే ఇతి వ్యవహారానుత్పత్తిః।

ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన సమవాయసమ్బన్ధేన వా ద్రవ్యస్యోక్తశాబ్దబోధానధికరణత్వాత్।

ధర్మసాధారణకార్యతావచ్ఛేదకేన తదధికరణవివక్షణే తు సమవాయస్య సంసర్గతాపక్షే ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతాయాః కార్యతావచ్ఛేదకకోటిప్రవిష్టత్వేన పరంపరయా విశేష్యతాపి కార్యతావచ్ఛేదికా తత్సమ్బన్ధేన ద్రవ్యే శాబ్దబోధస్య సత్వాత్।

ధర్మితావచ్ఛేదకతాయాః సంసర్గత్వేపి తద్ ధర్మితాపి సంసర్గతావచ్ఛేదికా తేన చ సమ్బన్ధేన శాబ్దబోధస్య ద్రవ్యే సత్వాన్నానుపపత్తిదిత్యాశయవానాహ।

12ధర్మితావచ్ఛేదకతాయా ఇతి12।

ద్రవ్యత్వా నిష్ఠాయా ఇత్యాదిః।

తత్కార్యతావచ్ఛేదకసంసర్గతా విరహేపీతి।

ద్రవ్యత్వనిష్ఠధర్మితా వచ్ఛేదకతాయా ద్రవ్యపదజన్యద్రవ్యత్వా వచ్ఛిన్నోపస్థితి-- ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక యోగ్యతాజ్ఞానాదిఘటిత సామగ్రీకార్యతావచ్ఛేదక సమ్బన్ధత్వాభావేపీత్యర్థః।

12తస్యాఃఇతి12।

ధర్మితావచ్ఛేదకతాయాఃఇతి।

2తత్కార్యతావచ్ఛేదకధర్మఘటకత్వాదితి।

ద్రవ్యపదజన్యద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితి-
ద్రవ్యవిశేష్యకయోగ్యతాజ్ఞానాదిఘటితసామగ్రీకార్యతావచ్ఛేదకీభూతద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకాభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దత్వరూపధర్మఘటకత్వాదిత్యర్థః।

ఏవం చ ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ద్రవ్యత్వాదౌ తాదృశన్వయబోధోత్పత్తిప్రయోజికా" ఇతి గ్రన్థోపి సఙ్గతః।

ద్రవ్యత్వానిష్ఠధర్మితా వచ్ఛేదకతాయాః ధర్మవిధయా కార్యతావచ్ఛేదకఘటకతయా తేనసమ్బన్ధేన కార్యాధికరణే ద్రవ్యత్వే శాబ్దోత్పత్త్యవచ్ఛేదకత్వం ఉక్తసామగ్ర్యాశ్చ ప్రయోజకత్వం తత్రాఽవ్యాహతమ్।

ఇత్థం చ ధర్మితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నవిశేష్యత్వమన్తర్భావ్యైవ కార్యకారణభావే ఘటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకాఽభేదసంసర్గకఘటప్రకారకాఽఽపాద్యాఽఽప్రసిద్ధ్యానాఽఽపత్తిరితి భావః।

12తాదృశసామగ్ర్యాశ్చేతి12।

అథ వ్యాప్తతయా ఇత్యనేన ఆపాదకత్వం న సంభవతీత్యనేన చ సమ్బన్ధః।

ద్రవ్యపదజన్యద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితి-
ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకయోగ్యతాజ్ఞానాదిఘటితసామగ్ర్యాశ్చేత్యర్థః।

12ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా12 సమవాయేన।

స్వీయేతి।

తాదృశసామగ్రీనిరూపితేత్యర్థః।

తథా చ తాదృశబుద్ధిత్వరూపం యత్తాదృశసామగ్రీ కార్యతావచ్ఛేదకం తదవచ్ఛిన్నోత్పత్తేరేవేతి యావత్।

ఏవకారేణ ధర్మితావచ్ఛేదకమనివేశ్య కేవలాఽభేద సంసర్గఘటప్రకారకబోధత్వ వ్యవచ్ఛేదః।

12వ్యాప్యతయా12।

ప్రయోజకతయా।

న సంభవతీతి।

యద్ధర్మావచ్ఛిన్నం ప్రతి యస్యాః సామగ్ర్యాః వ్యాప్తత్వం 12స ఏవ ధర్మస్తత్సామగ్ర్యాః కార్యతావచ్ఛేదకః ఇతి నియమాత్।

ఘటో ఘట ఇత్యాదౌ

శాబ్దబోధమాపాదయితు మాత్మనిష్ఠ ప్రత్యాసత్తిం దూషయిత్వా ధర్మితావచ్ఛేదకతా ప్రత్యాసత్త్యా శాబ్దబోధముప పాదయతి।

12యోగ్యతాజ్ఞానస్యేతి12।

యోగ్యతాజ్ఞానశాబ్దబోధౌసమానాకారౌ।

శాబ్దబోధో నిశ్చయాత్మకః--యోగ్యతాజ్ఞానం తు సంశయనిశ్చయసాధారణం కారణమితి విశేషః ।

ధర్మితావచ్ఛేదకం నివేశ్యేతి।

అన్యథాఽభేదసంసర్గక ఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానస్య సమవాయేన కారణత్వే ద్రవ్యం ఘట ఇతి యోగ్యతాజ్ఞానాత్ప్రమేయవిశేష్యక ఘటప్రకారకశాబ్దబోధాపత్తేః।

తద్ భేదేన।

ధర్మితావచ్ఛేదకభేదేన।

12అనన్తకారణతాకల్పనమపేక్ష్యేతి12।

ద్రవ్యం ఘట ఇత్యత్ర సమవాయేన ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతాక ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతాక శాబ్దబోధే తాదృశయోగ్యతాజ్ఞానం కారణమ్।

ఏవం ప్రమేయో ఘట ఇత్యత్ర సమవాయేన ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్న విశేష్యతాకఘటత్వావచ్ఛిన్న ప్రకారతాకశాబ్దబోధే తాదృశయోగ్యతాజ్ఞానం కారణమితిరీత్యా విశేష్యతా వచ్ఛేదకానామానన్త్యాదనన్త కారణతాకల్పనమపేక్ష్యేత్యర్థః।

ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన।

విశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన।

శాబ్దబుద్ధౌ।

ఘటప్రకారకశాబ్దబుద్ధౌ।

2తాదృశసమ్బన్ధేన2।

విశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన యుక్తత్వాదితి।

విశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ఘటప్రకారకశాబ్దబోధే తేన సమ్బన్ధేన।

ఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానస్య కారణత్వే విశేష్యతావచ్ఛేదకధర్మాణామనన్తత్వేపి తేషాం కార్యకారణతావచ్ఛేదకకోటావనివేశేనైక ఏవ కార్యకారణభావ ఇతి లాఘవం బోధ్యమ్।

(1)(వి-1)

(1)-(వి-2)-నను విశేష్యతావచ్ఛేదకతా సమ్బన్ధేన తత్ప్రకారక శాబ్దబోధం ప్రతి తేన సమ్బన్ధేన తత్ప్రకారక యోగ్యతాజ్ఞానస్య కారణత్వే చైత్రస్య ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్న విశేష్యకఘటప్రకారక యోగ్యతాజ్ఞానాన్మైత్రస్య ఘటప్రకారకశాబ్దబోధాపత్తిః, ద్రవ్యత్వాదౌ ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన చైత్రీయయోగ్యతాజ్ఞానాస్య సత్వాత్।

సమవాయస్య ప్రత్యాసత్తిత్వే తు నాపత్తిః।

చైత్రీయయోగ్యతాజ్ఞానస్య సమవాయేన మైత్రే విరహాత్।

యది తు ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన తత్పురుషీయఘటప్రకారక శాబ్దబోధం ప్రతి తేన సమ్బన్ధేన తత్పురుషీయ ఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానం కారణమిత్యుచ్యతే తదా ధర్మితావచ్ఛేదకానామివ పురుషాణామనన్తత్వేన క్వ లాఘవమితి నిశ్చేతుం న శక్యతే ఇతి చేద్।

చైత్రోద్రవ్యం- మైత్రే

ద్రవ్యమితిరీత్యా దశపురుషవిశేష్యకద్రవ్య ప్రకారకదశజ్ఞానాని।

ఏవం ఘటాదిదశవిశేష్యక ద్రవ్యప్రకారకదశజ్ఞానాని సంవృత్తాని తత్ర లాఘవగౌరవస్య సుజ్ఞేయత్వాత్।

తథాహి-ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావే తత్తత్పురుషత్వరూపధర్మితావచ్ఛేదకభేదేన ఘటత్వరూపధర్మితావచ్ఛేదకభేదేన చ వింశతిః కార్యకారణభావాః సంవృత్తాః।

ధర్మితావచ్ఛేదకతాప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావే తు ధర్మితావచ్ఛేదకాప్రవేశేన తత్తత్పురుషీయత్వమాత్రానివేశః।

న తు ఘటత్వాదిధర్మాణాం ప్రవేశ అతో దశైవ కార్యకార్యకారణభావాః సంవృత్తా ఇతి లాఘవం బోధ్యమ్।

ఇదముపలక్షణమ్।

ఏకస్యైవ పుంసో యత్ర ద్రవ్యప్రకారకఘటాదిపఞ్చాశద్విషయవిశేష్యకపఞ్చాశద్ జ్ఞానాని జాతాని తత్ర విశేష్యతావచ్ఛేదకభేదేన పఞ్చాశత్కార్యకారణభావాః ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావస్వీకర్తుమతే।

ఏవం తద్ధర్మావచ్ఛిన్నవిశేష్యత్వస్య కారణతావచ్ఛేదకత్వే తత్తద్ధర్మాణాం తత్సంమ్బన్ధస్య ఆధేయత్వస్య కారణతావచ్ఛేదకఘటకతయా గౌరవమితి ధ్యేయమ్।

నను యత్ర ద్రవ్యం ఘటః, ప్రమేయో ఘట ఇతి సమూహాలంబనయోగ్యజ్ఞానం ఇదం జ్ఞానం ఘటాభావవతి ద్రవ్యే ఘటప్రకారకమిత్యత్ర ప్రామాణ్యజ్ఞానాస్కన్దితం తత్ర ప్రమేయో ఘట ఇతి శాబ్దస్యాప్యనుపపత్తిః, అప్రామాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దిత ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతా శాలియోగ్యతాజ్ఞానవిరహాత్।

సమవాయేన కార్యకారణభావే తు ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకశాబ్దబోధే ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యత్వఘటితాఽప్రామాణ్యజ్ఞానవిరహాన్నానుపపత్తిరితి చేన్న।

ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి స్వవిశిష్టావచ్ఛేదకతా సమ్బన్ధేన జ్ఞానం కారణమితి నానుపపత్తిః।

స్వం "యోగ్యతా 'జ్ఞానం।

స్వవైసీ్వయఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాకత్వ స్వాభావవత్వోభయసం।

స్వాభావశ్చ
స్వనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతాకత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపితఘటాభావ వన్నిష్ఠవిశేష్యత్వనిష్ఠవిషయతానిరూపితాఽవచ్ఛిన్నత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతావత్స మ్బన్ధావచ్ఛిన్నాప్రతియోగితాకః।

అవచ్ఛేదకతావత్తా చ ప్రసిద్ధచతుష్టయసం।

ఇదం జ్ఞానం ఘటాభావవతి ద్రవ్యే ఘటప్రకారకమిత్యప్రామాణ్యజ్ఞానే ద్రవ్యే ఇతి సప్తమ్యర్థో విశేష్యత్వం, తత్ర ధర్మిపారతన్త్ర్యేణ ద్రవ్యత్వస్యాన్వయః, ఆధేయతయా ఘటభావవతోపి తత్రాన్వయా, ఏతాదృశావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేనోక్తాఽప్రామాణ్యజ్ఞానాస్కన్దితయోగ్యతాజ్ఞానస్య ద్రవ్యత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాయాం సత్వేన ప్రమేయత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాయాం తదభావసత్వాన్నానుపపత్తిః।

న చ ద్రవ్యం ఘట ఇతిజ్ఞానం ఘటాభావవతి ఘటప్రకారకమిత్య ప్రామాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దిత యోగ్యతాజ్ఞానాచ్చాభ్రపత్తిః, ద్రవ్యత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాయా అభానేన తాదృశావచ్ఛేదకతావత్వ సమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకస్వాభావస్య కేవలాన్వయిత్వాదితి వాచ్యమ్।

తాదృశాఽప్రామాణ్య జ్ఞానభావాయాం స్వాతన్త్ర్యేణ కారణతావచ్ఛేదకకోటౌ నివేశనీయత్వాదితి సంక్షేపః।

(వి-2)

(వి-1) ఇత్థం చ ధర్మితావచ్ఛేదకతాయాః ప్రత్యాసత్తిత్వే
ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారకాఽభేదసంసర్గకయోగ్యతాజ్ఞానం ద్రవ్యత్వప్రమేయత్వాదావివ ఘటత్వేఽప్యస్తీతి ఘటో ఘట ఇత్యత్ర శాబ్దాపత్తిరిత్యాహ।

12ఘటత్వాదిధర్మితావచ్ఛేదకకేతి12।

12ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానబలాదేవేతి12।

ఘటో ఘట ఇతి యోగ్యతాజ్ఞానబలాదేవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ ద్రవ్యం ఘట ఇత్యాదేర్వ్యవచ్ఛేదః।

ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారకాఽభేదసంసర్గకయోగ్యతాజ్ఞానస్య కారణత్వే తద్ఘటితసముదాయస్యాపి సామగ్రీత్వేన తస్యాః ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారకాఽభేదసంసర్గకశాబ్దబోధాపాదకత్వసంభవాదితి భావః।

నను యోగ్యతాజ్ఞానస్య విషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా లాఘవేన హేతుత్వేపి ఉపస్థితేః సమవాయేనైవ హేతుత్వం వాచ్యమ్, ప్రకారతా విశేష్యతాసమ్బన్ధేనోపస్థితేః సత్వేపి ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన తస్యాః కుత్రాఽప్యసత్వాత్ సమవాయేనాత్మని సత్వేపి ద్రవ్యత్వాదౌ తద్విరహాదుపస్థితేః కారణత్వమేవ న సంభవతీత్యాశంకతే।

12న చేతి12।

12ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నస్య పదాదనుపస్థితత్వేపీతి12।

ద్రవ్యపదజన్యద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిషయకోపస్థితేరభావేపీత్యర్థః।

అపినా ఉపస్థితేః సముచ్చయః।

ఉపస్థితేః సమవాయేనాఽఽత్మనిష్ఠతయా ద్రవ్యత్వాదావసత్వేన యోగ్యతాజ్ఞానసహకారిత్వాభావాత్।

తాదృశప్రత్యాసత్త్యా ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ప్రత్యాసన్నేతి సంబద్ధేత్యర్థః।

తత్ర।

ద్రవ్యత్వే।

12తాదృశప్రత్యాసత్త్యాఃఽ12।

ధర్మితావచ్ఛేదకతాప్రత్యాసత్త్యా।

12శాబ్దబోధాపత్తిఃఽ12।

ద్రవ్యత్వే ఘటప్రకారకశాబ్దబోధాపత్తిః।

సమవాయస్య ప్రత్యాసత్తిత్వే తు ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారక శాబ్దత్వస్య కార్యతావచ్ఛేదకతయా తదాశ్రయః శాబ్దబోధో ద్రవ్యపదజన్య ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితిం వినా నోత్పద్యతే ఇతి తదుపస్థితియోగ్యతాజ్ఞానయోః సహకారిత్వమితి ధ్యేయమ్।

విషయనిష్ఠప్రత్యసత్త్యా కారణతాపక్షే కారణత్వం తదుపస్థితియోగ్యతాజ్ఞానయోః సహకారిత్వమితి ధ్యేయమ్।

విషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కారణతాపక్షే ద్రవ్యపదజన్యద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితేః కారణత్వం న సంభవతి।

అభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దబోధస్య ప్రమేయత్వేపి సత్త్వాత్తత్ర ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితేర్వ్యభిచారః।

ఏవం ద్రవ్యత్వే ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితేర్వ్యభిచారః।

తం దర్శయతి।

2ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్తేర్యేతి2।

సావధారణమ్।

సమవాయేనైవేత్యర్థః।

12తాదృశేతి12।

ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా హేతుభూతప్రమేయపదజన్యేత్యర్థః।

12ఫలజనకత్వాత్12।

శాబ్ధధీజనకత్వాత్।

తాదృశేతి।

ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా హేతుభూత ద్రవ్యపదజన్యేత్యర్థః।

12అకిఞ్చిత్కరత్వాదితి12।

వ్యభిచారిత్వాదితి యావత్।

ధర్మితావచ్ఛేదకతాప్రత్యాసత్త్యాఽభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దాధికరణే ప్రమేయత్వే ద్రవ్యపదజన్యద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితేః ఏవం తాదృశశాబ్దాధికరణే ద్రవ్యత్వే ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితేర్వ్యభిచారోబోధ్యః।

తథా చ విషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావో న యుక్త ఇతి భావః।

విషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యోపస్థితేరపి కార్యకారణభావం సమర్థయతి।

12హేతుత్వోపగమాదితి12।

తథా చ ప్రకారతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి ప్రకారతాసమ్బన్ధేనోపస్థితిః కారణమితి భావః।

వ్యాప్యధర్మావచ్ఛిన్నే కార్యే జననీయే వ్యాపకధర్మావచ్ఛిన్నకార్యోత్పాదకసామగ్ర్యా
అపేక్షితతయా ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధే జననీయే
తాదృశశాబ్దబోధవ్యాపకీభూతస్య ప్రకారతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధోత్పాదకసామగ్ర్యా
అపేక్షితత్వమాహ।

12యేన సమ్బన్ధేనేతి।

ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేనేత్యర్థః।

యద్ధర్మావచ్ఛిన్నకార్యం ప్రతి।

అభేదసంసర్గకఘటప్రకారక శాబ్దం ప్రతి।

యేన సమ్బన్ధేన।

ప్రకారతాసమ్బన్ధేన।

యద్ధర్మావచ్ఛిన్నకార్యంస్య వ్యాపకతా।

అభేదసమ్బన్ధేన ఘటప్రకారకశాబ్దస్య వ్యాపకతా।

తేన సమ్బన్ధేన।

ప్రకారతాసమ్బన్ధేన।

12తద్ధర్మావచ్ఛిన్నకార్యోత్పాదకసామగ్ర్యాః।

శాబ్దత్వరూపసామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నోత్పాదకసామగ్ర్యాః।

తేన సమ్బన్ధేన।

ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన।

12తద్ధర్మావచ్ఛిన్నకార్యోత్పత్తౌ12।

వ్యాప్తీభూతాఽభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దత్వావచ్ఛిన్నకార్యోత్పత్తౌ।

పదజన్యపదార్థోపస్థిత్యసత్వే।

సామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నకార్యోత్పాదకసామగ్రీవిరహే ఇతి యావత్।

తత్ర।

ద్రవ్యత్వే।

అయోగాత్।

అసంభవాత్। తథా చ ధర్మితావచ్ఛేదకతా

సమ్బన్ధేనాఽభేదసంసర్గక ఘటప్రకారకశాబ్దబోధే ప్రకారతాసమ్బన్ధేన శాబ్దోత్పాదకసామగ్ర్యాః అపేక్షణీతయా ప్రకారతాసమ్బన్ధేనోపస్థితివిరహే ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేనాపి ద్రవ్యత్వే శాబ్దబోధాఽసంభవాదితి భావః।

(1)(వి-1)

(1)-(వి-2)-యద్ధర్మం ప్రతి యద్ధర్మస్య వ్యాపకతా తద్ధర్మావచ్ఛిన్నకార్యతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధేన తద్ధర్మావచ్ఛిన్నకార్యోత్పత్తౌ వ్యాపకీభూతకార్యోత్పాదకసామగ్రీ అపేక్షితా ఇత్యుక్తావేవ సామఞ్జస్యే యేన సమ్బన్ధేనేత్యాద్యుక్తిః కార్యకారణతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధలాభాయ।

వ్యాపకతా చాత్ర తద్ధర్మావచ్ఛిన్నోత్పత్తికాలావచ్ఛేదేన తద్ధర్మావచ్ఛిన్నకార్యసమానాధికరణాత్యన్తాభావాఽప్రతియోగిత్వమ్।

ఏతేన వ్యాపకత్వమత్ర ప్రతియోగివైయధికరణ్యఘటితమ్, తదఘటితం వా।

అద్యే సంయోగం ప్రతి విభాగస్యాపి వ్యాపకత్వాపత్త్యా సంయోగోత్పత్తౌ విభాగసామగ్ర్యా అపేక్షితత్వాపత్తేః।

ద్వితీయే తత్పురుషీయఘటప్రకారకశాబ్దాధికరణే ద్రవ్యత్వే తత్పురుషీయశాబ్దాభావస్య తాదృశశాబ్దానధికరణకాలావచ్ఛేదేన సత్వాత్తస్యాపి వ్యాపకత్వానుపపత్తేరితి నిరస్తమ్।

అథ ద్రవ్యత్వే ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన యోగ్యతాజ్ఞానస్య ప్రకారతాసమ్బన్ధేనోపస్థితేశ్చ సత్వాద్ ఘటస్య ద్రవ్యమిత్యాదావపి ద్రవ్యత్వే ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేనాఽభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దాబోధాపత్తిః।

న చ ప్రథమాన్తఘటపద సమభివ్యాహృతప్రథమాన్తద్రవ్య పదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షావిరహాన్నాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

ప్రమేయో ఘట ఇత్యాదౌ

ఉక్తాఽఽకాఙ్క్షావిరహేపి ధర్మితావచ్ఛేదకతాప్రకారతా సమ్బన్ధాభ్యామ్ యోగ్యతాజ్ఞానోపస్థితిభ్యామ్ ప్రమేయత్వే ధర్మితావచ్ఛేదకతా సమ్బన్ధేనాభేదసంసర్గక ఘటప్రకారకబోధోత్పత్త్యా తాదృశాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞాన విరహస్య ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన

శాబ్దబోధేఽకిఞ్చిత్కరత్వాదితి చేన్న।

ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య కార్యతావచ్ఛేదకం ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్న
విశేష్యతాకశాబ్దత్వం, తత్ర చ ద్రవ్యత్వనిష్ఠాయాః ధర్మితావచ్ఛేదకతాయాః సత్త్వేన
ద్రవ్యత్వనిష్ఠధర్మితా వచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన శాబ్దత్వసమనియతమ్, ఏవం చ
సమనియతధర్మావచ్ఛిన్నే కార్యే జననీయే సమనియతధర్మావచ్ఛిన్న కార్యోత్పాదకసామగ్రీ
అపేక్షితా, తథా చ ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్న విశేష్యకశాబ్దకారణీభూత
నిరుక్తాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానవిరహాన్నాపత్తిః।

ద్రవ్యం ఘట ఇతి వాక్యజన్యఘటత్వావచ్ఛిన్న ప్రకారతానిరూపిత
ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతా శాలిబోధ

విశేష్యకేచ్ఛావానయమితి

తాత్పర్యజ్ఞానమపి స్వీయేచ్ఛానిష్ఠవిషయతా నిరూపితబోధనిష్ఠవిశేష్యతా
నిరూపితనిరూపకత్వనిష్ఠ విషయతానిరూపితవిశేష్యత్వ నిష్ఠవిషయతా

నిరూపితాఽవచ్ఛిన్నత్వ నిష్ఠవిషయతానిరూపిత విషయతాసమ్బన్ధేన ద్రవ్యత్వే వర్తతే।

అత్రేదం బోధ్యమ్।

ఉపస్థితయోగ్యతా తాత్పర్యజ్ఞానానాం విషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావే
ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావాపేక్షయా లాఘవమతః స ఏవ స్వీకృతః।

ఆఽకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య తు కార్యకారణభావో విషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా న సంభవతీతి
ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యైవ దర్శితః।

అథ
స్వజనకజ్ఞానీయవృత్తినిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేనైవోపస్థితేర్హేతుతా
ఽస్తు కిం ప్రకారతానివేశేనేతి చేన్న।

యత్ర ద్రవ్యం ద్రవ్యపద శక్యం ప్రమేయం ప్రమేయపదశక్యమితి సమూహాలంబనజ్ఞానం
ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నే ప్రామాణ్యజ్ఞానాస్కన్దితమ్, తత్ర తదనన్తరజాయమాన
ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నమాత్ర విషయకోపస్థితేర్నిరుక్త ధర్మితావచ్ఛేదకతా సంసర్గేణ
ప్రమేయత్వేపి సత్వాత్రప్రమేయత్వేపి శాబ్దాపత్తిరతః ప్రకారతాయా ఉపాదానమ్।

ఉపాదానే చోక్తధర్మితావచ్ఛేదకతావిశిష్టప్రకారతాయా ద్రవ్యత్వే ఏవ సత్వాన్నాపత్తిః।

యత్తు ప్రకారతాయాం తాదృశావచ్ఛేదకతావై స్వసామానాధికరణ్య-స్వావచ్ఛేదక--సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వ-స్వానవచ్ఛేదకానవచ్ఛిన్నత్వ-స్వవృత్తిత్వైతచ్చతుయసం।

స్వవృత్తిత్వం న స్వానవచ్ఛేదకానవచ్ఛిన్నత్వరూపేణ।

యత్ర ద్రవ్యం ద్రవ్యపదజన్యం ఘటశ్చ ద్రవ్యసమ్బన్ధీతి సమూహాలంబనం తతఃప్రతిబన్ధకవశాద్ధవ్యవిషయకోపస్థితిర్న జాతా కిన్తు ఘటోపస్థితిః తత్ర ఘటత్వే శాబ్దాపత్తివారణాయాఽఽద్యః సమ్బన్ధః।

ఉద్భేధకాదుపస్థిత ద్రవ్యత్వే శాబ్దాపత్తిః, కాలికేన ప్రమేయత్వనిష్ఠతాదృశా వచ్ఛేదకతాసామానాధికరణ్యస్య ద్రవ్యత్వనిష్ఠప్రకారతాయాం సత్వాదతో ద్వితీయసమ్బన్ధనివేశః।

ఘటో ఘటపదశక్య ఇతివృత్తిజ్ఞానాద్ఘటోపస్థితౌ ఉద్భేధకాఞ్చ ప్రమేయవయ ఉపస్థితౌ ప్రమేయే శాబ్దాపత్తివారణాయ తృతీయసమ్బన్ధనివేశః।

ప్రమేయవాన్నప్రమేయపదశక్య ఇతి వృత్తిజ్ఞానాత్ప్రమేయ ప్రకారకోపస్థితౌ ఉద్భేధకాఞ్చ ఘటోపస్థితిస్తత్ర ఘటత్వే శాబ్దాపత్తివారణాయచతుర్థ సమ్బన్ధప్రవేశః।

తన్న సమ్యక్।

యత్ర ద్రవ్యం ద్రవ్యపద

శక్యమితి వృత్తిజ్ఞానేన ప్రామాణ్యజ్ఞానాస్కన్దితమ్,

ఉద్భేధకాఞ్చ

ద్రవ్యోపస్థితిస్తత్ర ద్రవ్యత్వే శాబ్దాపత్తిదుర్వారైవేతి ధ్యేయమ్।

అత్రేదం బోధ్యమ్।

ఘటో ఘటపదశక్యః ఘటపదం ఘటే శక్తమ్ ఘటః ఘటపదశక్య సమ్బన్ధీ।

ఘటపదం పటసమ్బన్ధిశక్తమిత్యాది అనేకవిధాని వృత్తిజ్ఞానాని కారణాని।

తథా చ
స్వజనకజ్ఞానీయశక్తినిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతావిశిష్టప్రకారతా,స్వజనకజ్ఞానీయపటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతానిరూపితశక్తిత్వనిష్ఠప్రకారత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతానిరూపితనిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతావచ్ఛేదకతావిశిష్టప్రకారతా,

స్వజనకజ్ఞానీయశక్యసమ్బన్ధిత్వ"రూపలక్షణా"
నిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావిశిష్టప్రకారతా,
స్వజనకజ్ఞానీయపటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతానిరూపితశక్తత్వనిష్ఠప్రకారత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతా

నిరూపితసమ్బన్ధినిష్ఠప్రకారత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతావచ్ఛేదకతావిశిష్ట ప్రకారతాఽన్యతమసమ్బన్ధేనోపస్థితేః కారణత్వమ్।

(వి-1)- ప్రకారతాసమ్బన్ధేనోపస్థితేః కారణత్వే దోషమాహ।

న చేతి।

ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావవాదినః శంకా,
12ప్రమేయత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకవృత్తిజ్ఞానజన్యేతి12।

ప్రమేయం ప్రమేయపద

శక్యమితి వృత్తిజ్ఞానజన్యేత్యర్థః।

ఉద్బోధకాన్తరాత్।

ఇన్ద్రియసన్నికర్షాదితః।

12ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నస్య భానమితి।

ద్రవ్యం ప్రమేయం చేతి।

సమూహాలంబన నోపస్థితిరిత్యర్థః।

ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిషయక శాబ్దాపత్తివారణాయేతి।

ప్రమేయపదజన్యసమూహాలంబన

నోపస్థితేః ప్రకారతాసమ్బన్ధేన ద్రవ్యత్వేపి సత్వాత్తత్ర ధర్మితావచ్ఛేదకతా సమ్బన్ధేనాఽభేద సంసర్గకఘటప్రకారక శాబ్దాపత్తివారణాయేత్యర్థః।

వాచ్యేతి।

తథాచోద్బోధకాన్తర జన్యద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్న విషయకోపస్థితేర్ద్రవ్యత్వా వచ్ఛిన్నవిశేష్యకం యద్ వృత్తిజ్ఞానం "ద్రవ్యం ద్రవ్యపద

శక్యమిత్యాకారకం" తజ్జన్యత్వాభావాన్నాపత్తిః।

తథా చ।

తాదృశోపస్థితేః కారణత్వే చ।

ఆవశ్యకత్వే।

ద్రవ్యత్వ-ప్రమేయత్వాదిధర్మాణాం కార్యకారణతావచ్ఛేదకకోటౌ నివేశేన
ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావే సామ్యే ఇతి యావత్।

విషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా హేతుతాకల్పనమయుక్తమితి।

ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన తద్ధర్మావచ్ఛిన్నప్రకారక శాబ్దబోధం ప్రతి
తద్ధర్మావచ్ఛిన్నవిశేష్యక వృత్తిజ్ఞానజన్యతద్ధర్మావచ్ఛిన్న విషయకోపస్థితేః
ప్రకారతాసమ్బన్ధేన హేతుత్వకల్పనమయుక్తమిత్యర్థః।

తథా సతి।

విషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా హేతుత్వే సతి।

పురుషభేదేనేతి।

ప్రకారతాసమ్బన్ధేన తద్ధర్మావచ్ఛిన్నవిషయక శాబ్దబోధం ప్రతి ప్రకారతాసమ్బన్ధేన
తద్ధర్మావచ్ఛిన్నవిశేష్యక వృత్తిజ్ఞానజన్యతద్ధర్మావచ్ఛిన్న విషయకోపస్థితేః కారణత్వే చైత్రస్య
ద్రవ్యత్వప్రకారకోపస్థితిసత్వే మైత్రస్య ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిషయక శాబ్దబోధపత్తిః।

చైత్రీయోపస్థితేః ప్రకారతాసమ్బన్ధేన ద్రవ్యత్వే సత్వాత్ తత్పురుషీయత్వం నివేశ్యమితి
భావః।

ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా చ

ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నధర్మికయోగ్యతాజ్ఞానాదిరూపసామగ్ర్యభావాన్న ఘటోఘట ఇత్యత్ర
శాబ్దబోధాపత్తిరితి శంకితురాశయః।

(వి-2)-న చ పరస్పరజన్యే వ్యభిచారవారణాయ
కార్యతావచ్ఛేదకకోటావవ్యవహితోత్తరత్వనివేశస్యావశ్యకతయా కస్యాపి
కార్యతావచ్ఛేదకస్యాభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దాబోధత్వాఽవ్యాపకతయాఽసమనియతత
యా చాఽనపేక్షణత్వాదాదనుపస్థితత్వేపి ద్రవ్యత్వే శాబ్దబోధాపత్తిదుర్వారైవేతి వాచ్యమ్।

వ్యాపకధర్మావచ్ఛిన్నే కార్యే జననీయే వ్యాప్యధర్మావచ్ఛిన్నకార్యోత్పాదకసామగ్ర్యా అపి
అపేక్షణాదుక్తస్థలే కస్యా అపి సామగ్ర్యా విరహాదితి ధ్యేయమ్।

)(వి-2)

సమాధత్తే।

స్వజనకేతి।

స్వముపస్థితిః।

తజ్జనకత్వం తదవ్యవహితపూర్వవృత్తిత్వమాత్రమ్, శేషవైయర్థ్యాత్।

ఉపస్థిత్యవ్యవహితపూర్వవర్తి_యత్ర్పమేయం ప్రమేయపదశక్యమితివృత్తిజ్ఞానం
తదీయవృత్తినిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతా ప్రమేయత్వే, అయం చ
ప్రమేయపదజన్యోపస్థితీయప్రకారతాపి ప్రమేయత్వే ఇతిరీత్యాతాదృశవచ్ఛేదకతావైశిష్ట్య
ప్రమేయపదజన్యోపస్థితీయప్రకారతాయాం
నతూద్బోధకాన్తరజన్యద్రవ్యోపస్థితీయద్రవ్యత్వనిష్ఠప్రకారతాయాం, తస్యాః
స్వజనకజ్ఞానీయవృత్తినిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతాప్రయోజ్యత్వాభావాత్।

ప్రకారతాయాం తాదృశధర్మతావచ్ఛేదకతావై స్వప్రయోజ్యత్వసం।

ఉపస్థితీయవిషయతా వృత్తిజ్ఞానీయవిషయతా ప్రయోజ్యేతి నియమాత్।

ప్రకారతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధే
స్వజనకజ్ఞానీయవృత్తినిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతావిశిష్టప్రకారతాసమ్బన్ధేనోప
స్థితేః కారణత్వే వ్యభిచారమాశంకతే।

న చేతి।

పదార్థేపీతి।

అపినా పదార్థతావచ్ఛేదకసముచ్చయః।

ద్రవ్యం ఘట ఇత్యత్ర ఘటేపీతి యావత్।

తత్ర।

ఘటే।

అభావాదితి।

ఘటపదజన్యోపస్థితేః ప్రకారతాసమ్బన్ధేన ఘటత్వే ఏవ సత్వాదితి భావః।

ప్రకారనిష్ఠనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా।

ప్రకారతాసమ్బన్ధేన।

వ్యభిచారేణ।

వ్యతిరేకవ్యభిచారేణ।

న చ స్వజనకజ్ఞానీయవృత్తినిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతావిశిష్టత్వేనైవ
ప్రకారతానివేశోస్తు।

వైస్వప్రయోజ్యత్వ-స్వనిరూపకధర్మతాప్రయోజ్యత్వాన్యతరసమ్బన్ధేన।

తథా చాన్యతరాన్తర్గతద్వితీయసమ్బన్ధసత్వాన్న వ్యతిరేకవ్యభిచార ఇతి వాచ్యమ్।

తాదృశవిశిష్టస్య ముఖ్యవిశేష్యేపి సమాధత్తే।

పరామర్శేత్యాది।

పరామర్శనిష్ఠకారణతాయాః యో విచారః తత్ర దర్శితా యా దిక్ రీతిః తయా తద్రీత్యా వ్యభిచారో వారణీయ ఇత్యర్థః।

రీతిశ్చ ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ధూమలింగకవహ్నివిధేయకానుమితిం ప్రతి ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన వహ్నివ్యాప్యవత్తాధూమవత్తాపరామర్శస్య కారణత్వే యత్ర భావిజ్ఞానమప్రమేయత్వ ప్రామాణ్యజ్ఞానం తతో వహ్నివ్యాప్యవత్తా ధూమవత్తాపరామర్శః తతో వహ్నివ్యాప్యాఽఽలోకవద్ద్రవ్యమితి పరామర్శః అప్రామాణ్య జ్ఞాననాశశ్చ।

తతో వహ్నిమాన్పర్వతః ద్రవ్యంవహ్నిమదితి సమూహాలంబనానుమితిః।

తత్ర సమూహాలంబనానుమిత్యధికరణే ద్రవ్యత్వే, ధూమలింగపరామర్శస్య ఆలోకలింగకపరామర్శస్య చ ధూమత్వే విరహాద్వ్యభిచారవారణాయ తత్తత్పరామర్శధర్మితావచ్ఛేదకతావిశిష్టధర్మితావచ్ఛేదకతా కార్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధోదర్శితః।

తద్వత్ప్రకృతేపి
స్వజనకజ్ఞానీయవృత్తినిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతావిశిష్టప్రకారతాకార్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధస్తథాచ నోక్తవ్యభిచార ఇతి భావః।

(1)(వి-1)

(వి-2)సత్వాత్తత్ర ప్రకారతాసమ్బన్ధేనశాబ్దబోధానుత్పత్తేరన్వయవ్యభిచారాత్।

విషయతాయాః కార్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధత్వేఽన్వయవ్యభిచారణేపి సంసర్గే వ్యతిరేకవ్యభిచారః తత్ర విషయతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధోత్పత్తేస్తత్ర కారణాభావాత్।

ఇత్థం చ కారణతావచ్ఛేదకకోటౌ ప్రకారతాస్థానే విషయతానివేశేపి న నిస్తారః।

ద్రవ్యం ఘట ఇత్యాదౌ తాదృశవిషయతా సంసర్గేణోపస్థితేర్ముఖ్య విశేష్యేపి సత్వాత్, తత్ర ప్రకారతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధవిరహాత్।

సంసర్గేపి తద్ధోషతాదవస్థ్యాత్।

న చ కార్యతావచ్ఛేదకకోటావేవ విషయతానివేశ్యా, విషయతాయాం సంసర్గతాభిన్నత్వం నివేశనీయమితి వాచ్యమ్।

సామాన్యలక్షణానభ్యుపగన్తుమతే శక్తిగ్రహాఽవిషయస్యాపూర్వవ్యక్తేరపి యోగ్యతాబలేన శాబ్దబోధోత్పత్త్యా తత్ర వ్యభిచారాపత్తేః।

అథ సఃప్రమేయ ఇత్యాదౌ

తచ్ఛబ్దాన్నీలఘటయోఃవిశ్లేష్టలోపస్థితిఃతత్ర నీలఘటత్వావచ్ఛిన్న విశేష్యకప్రమేయత్వావచ్ఛిన్న ప్రకారకశాబ్దాపత్తిః।

నీలత్వే ఘటత్వే చ ప్రకారతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధస్య, తాదృశప్రకారతాసమ్బన్ధేనోపస్థితేశ్చ సత్వాత్।

నచాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞాన విరహాన్న తథేతి వాచ్యమ్।

నీలత్వసంసర్గస్య వృత్తిభాస్యతయా ఆకాఙ్క్షాయాఅప్రయోజకత్వాదితి తేన్న।

ఉపస్థితౌ యద్విషయతయోర్న నిరూప్యనిరూపకభావఃశాబ్దబోధేనిరూప్యనిరూపక భావాపన్నయోస్తయోరాకాఙ్క్షా ప్రయోజ్యత్వోపగమాత।

ప్రకృతే చాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానరూపకారణవిరహాన్నాపత్తిరితి ధ్యేయమ్।

అయమత్రసంగ్రహఃl

విశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ఘటప్రకారకశాబ్దబోధం ప్రతి విశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానస్య హేతుత్వేన సమవాయేన
ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిషయకశాబ్దబోధం ప్రతి
ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకద్రవ్యపదవృత్తిజ్ఞానజన్యద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిషయకోపస్థితేఃసమవాయేన హేతుత్వే ద్రవ్యపదవృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితిం వినాపి
ప్రమేయపదవృత్తిజ్ఞానజన్యప్రమేయోపస్థితితో యథా ప్రమేయత్వే
ధర్మతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానబలాత్తత్ర
ధర్మతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధో భవతి తథా ద్రవ్యత్వే
తాదృశయోగ్యతాజ్ఞానబలాత్కథం న ఘటప్రకారకశాబ్దబోధో జాయతే।

న చ ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకోపస్థితిరూపకారణవిరహాన్న శాబ్దబోధ ఇతి వాచ్యమ్।

తాదృశోపస్థితేఃసమవాయేన కారణత్వే సమవాయేన తాదృశోపస్థితేర్ద్రవ్యత్వే విరహేణ తాదృశోపస్థితివిరహస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాత్।

అతః ప్రకారతాసమ్బన్ధేన ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకశాబ్దబోధం ప్రతి
ద్రవ్యపదవృత్తిజ్ఞానజన్యద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిషయకోపస్థితిః ప్రకారతాసమ్బన్ధేన కారణమితి
వక్తవ్యమ్।

తథా సతి ద్రవ్యత్వే ప్రకారతాసమ్బన్ధేన తదానీం
ద్రవ్యపదవృత్తిజ్ఞానజన్యద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితివిరహాన్న ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన
శాబ్దబోధాపత్తిః।

ఏవం చైకపురుషస్య ద్రవ్యపదవృత్తిజ్ఞానజన్య ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్న విషయకోపస్థితితః
పురుషాన్తరస్య ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్న విషయకశాబ్దబోధవారణాయ
తత్పురుషీయద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్న విషయకశాబ్దబోధం ప్రతి తత్పురుషీయద్రవ్యపదవృత్తి
జ్ఞానజన్యద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్న విశేష్యకోపస్థితేః ప్రకారతాసమ్బన్ధేన కారణత్వం వాచ్యమితి
పురుషభేదేన కారణతాబాహుల్యభియా సమవాయసమ్బన్ధేన ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక
శాబ్దబోధం ప్రతి ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక ద్రవ్యపదవృత్తిజ్ఞానజన్య
ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితేః సమవాయేన కారణత్వం

వక్తవ్యమ్, ఏవం ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక--ఘటప్రకారకశాబ్దబోధం ప్రతి
ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక యోగ్యతాజ్ఞానస్యాపి సమవాయేనైవ హేతుత్వం వక్తవ్యమ్, తథా
చ తాదృశయోగ్యతాజ్ఞానద్రవ్య పదవృత్తిజ్ఞానజన్య ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థిత్యోః
పరస్పరసహకారితయా ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితిం వినా న ద్రవ్యత్వధర్మితావచ్ఛేదక
యోగ్యతాజ్ఞానాద్ ద్రవ్యత్వధర్మితావచ్ఛేదక శాబ్దపత్తిః।

ఏవం చ ఘటో ఇత్యత్ర న శాబ్దపత్తిః।

అభేదసంసర్గేణ ఘటప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధాన్తర్భావేణ యోగ్యతాజ్ఞానస్య
హేతుత్వాకల్పనేనైవ తాదృశాపత్తివిరహాత్।

నను పదార్థోపస్థితేః ప్రకారతాసమ్బన్ధేన హేతుత్వే తత్తత్పురుషభేదేన కార్యకారణభావ
బాహుల్యమ్।

ఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానస్య సమవాయసమ్బన్ధేన తాదృశశాబ్దబోధం ప్రతి హేతుత్వే తు
ధర్మితావచ్ఛేదకభేదేన కార్యకారణభావానన్త్యమ్, ఇతి పురుషాపేక్షయా ధర్మితావచ్ఛేదకానాం
బాహుల్యేన ధర్మితావచ్ఛేదకాననివేశ్య విశేష్యతావచ్ఛేదకతా సమ్బన్ధేన
ఘటప్రకారకశాబ్దబోధం ప్రతి విశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన యోగ్యతాజ్ఞానస్య
కారణత్వకల్పనే పదార్థోపస్థితేశ్చ పురుషాన్నివేశ్య కారణతాకల్పనే లాఘవమ్।

తథా చ ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానబలాద్ ఘటత్వే
ఘటప్రకారకశాబ్దబోధాపత్తిదుర్వారైవ।

న చ ప్రకారతాసమ్బన్ధేన తత్పురుషీయద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకశాబ్దబోధం ప్రతి ప్రకారతాసమ్బన్ధేన పదవృత్తిజ్ఞానజన్యద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకోపస్థితేః సమవాయేన హేతుత్వే ద్రవ్యత్వమన్తర్భావ్యైవ కార్యకారణభావో న తు పురుషమన్తర్భావ్య పురుషభేదేన తద్భేదాపత్తేః।

ఏవమేవ ఘటాదిస్థలేపి।

తథా చ సమవాయేన ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకశాబ్దబోధం ప్రతి ద్రవ్యపదవృత్తిజ్ఞానజన్యద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకోపస్థితేః సమవాయేన లాఘవాద్ధేతుత్వే యోగ్యతాజ్ఞానస్య సమవాయేన ధర్మితావచ్ఛేదకామన్తర్భావ్య హేతుత్వమావశ్యకమ్।

అన్యథా ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితిం వినా యథా ప్రమేయత్వే ఘటప్రకారకయోగ్యతా జ్ఞానబలాచ్ఛాబ్దబోధ ఉత్పద్యతే తథా ద్రవ్యత్వేపి సంభవాదితి వాచ్యమ్।

ఘటప్రకారకశాబ్దబోధం ప్రతి ఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానస్య సమవాయేన హేతుత్వే తత్తత్స్థలే ధర్మితావచ్ఛేదకభేదేన కార్యకారణభావబాహుల్యమ్।

న చ యోగ్యతాజ్ఞానస్య ధర్మితావచ్ఛేదకామనివేశ్య ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన హేతుత్వే ఏకఘటస్థలే యావన్తః పురుషాస్తద్భేదేన కార్యకారణభావానన్త్యమ్।

ఏవం ఏకఘటస్థలేపి।

ఏవం ద్రవ్యత్వా వచ్ఛిన్నోపస్థితేర్హేతుతాయామపి పురుషభేదేన కార్యకారణభావానన్త్యమితి గౌరవమతోధర్మితా వచ్ఛేదకఘటితస్య సమవాయేన హేతుత్వకల్పనే ఏవ లాఘవమితి వాచ్యమ్।

ఏవమపి పురుషాపేక్షయా ధర్మితావచ్ఛేదకానాం బాహుల్యేన తద్భేదాత్కార్య కారణభావభేదేన గౌరవస్య దుర్వారత్వాత్।

అత్రోచ్యతే।

ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిషయక శాబ్దబోధం ప్రతి సామాన్యతో ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక పదవృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితేర్హేతుత్వే యదా ద్రవ్యం ఘటపదశక్యమితి శక్తిభ్రమజన్య ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితిరుత్పద్యతే తత్ర ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్న విశేష్యకాభేదసంసర్గక శాబ్దాపత్తిర్దుర్వారైవేతి ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక ద్రవ్యపదవృత్తిజ్ఞానజన్య ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితిత్వేన హేతుతా వాచ్యా।

ఏవం చ ద్రవ్యం ఘట ఇత్యానుపూర్వీజ్ఞానత్వేనాపి కారణత్వాన్తరం వాచ్యమితి తయోః పరస్పరసహకారితయా ఏకపదవృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితి అన్యపదఘటితాఽఽకాంక్షాజ్ఞానాభ్యాం శాబ్దబోధాపత్తిః।

ఏవం చ పదభేదేన పదార్థోపస్థితేః కారణతాయా అనన్తతయా తత్పురుషీయత్వమన్తర్భావ్య ప్రకారతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న హేతుత్వకల్పనే ఏకద్రవ్యపదస్థలేపి యావన్తః పురుషాస్తద్భేదేన కార్యకారణభావానన్త్యమ్, ఏకద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితిస్థలేపీతి మహాగౌరవమతోధర్మితా వచ్ఛేదకం నివేశ్య పురుషవిశేషాననివేశ్య సమవాయేన హేతుత్వే ఏవ లాఘవమ్।

అథ శుద్ధఘటత్వధర్మితావచ్ఛేదకకాభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దాపత్తివిరహేపి విశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేనాఽభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దబోధస్య ఘటత్వాదౌ విశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన
ప్రత్యక్షాత్మకఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానమాదాయాపత్తిరబాధితైవ।

న చ ద్రవ్యత్వధర్మితా వచ్ఛేదకాభేదసంసర్గక ఘటప్రకారకశాబ్దబోధం ప్రతి ద్రవ్యం ఘట ఇత్యానుపూర్వీప్రకారతాజ్ఞానస్య కారణతా సమవాయేనైవ, ఆనుపూర్వీరూపాఽఽకాఙ్క్షాయా

అర్థాఽఘటితతయా విషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా హేతుత్వాసంభవాత్।

ఏవం చ విశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానేన కార్యే జననీయే ద్రవ్యం ఘట ఇత్యానుపూర్వీజ్ఞానస్య యథా సహకారితా తథా ప్రమేయో ఘట ఇత్యానుపూర్వీజ్ఞానస్యాపి తాదృశాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానదపి ప్రమేయత్వే శాబ్దబోధోదయాత్।

తథా చాభేద సంసర్గకఘటప్రకారక యోగ్యతాజ్ఞానాద్ ద్రవ్యం ఘట ఇత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానం వినాపి ప్రమేయో ఘట ఇత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానద్యథా ప్రమేయత్వే ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానాద్ ఘటప్రకారకశాబ్దబోధో జాయతే, తథా

తాదృశాకాఙ్క్షాజ్ఞానద్ ద్రవ్యం ఘట ఇత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానం వినాపి ద్రవ్యత్వే కథం న జాయతే అతో ద్రవ్యత్వధర్మితావచ్ఛేదకాభేద సంసర్గకఘటప్రకారక శాబ్దబోధం ప్రతి ద్రవ్యత్వధర్మితావచ్ఛేదకాభేద సంసర్గకఘటప్రకారక యోగ్యతాజ్ఞానత్వేనైకా కారణతా అపరా చ

ద్రవ్యం ఘట ఇత్యానుపూర్వీజ్ఞానత్వేన తయోః పరస్పరం సహకారితా।

ఏవం ప్రమేయత్వధర్మితావచ్ఛేదకాఽభేద సంసర్గకఘటప్రకారక శాబ్దబోధం ప్రతి ప్రమేయత్వధర్మితావచ్ఛేదక ఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానత్వేన, ప్రమేయో ఘట ఇత్యానుపూర్వీజ్ఞానత్వేన చ కారణతా తయోః పరస్పరం సహకారితా।

ఏవం చ ఘటత్వధర్మితావచ్ఛేదకాభేద సంసర్గకఘటప్రకారక శాబ్దబోధస్యాఽప్రసిద్ధ్యాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానయోగ్యతా జ్ఞానయోస్తత్ర కారణత్వానభ్యుపగమాన్న తస్యాపత్తిః సంభవతీతి వాచ్యమ్।

ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య శాబ్దబోధం ప్రతి న సాక్షాత్కారణత్వమ్, అపి తు పదార్థోపస్థితినిష్ఠ కారణతాయాం జన్యతాసమ్బన్ధేనాఽవ్యవహితోత్తరత్వసమ్బన్ధేనాఽవచ్ఛేదకత్వమేవేతి "నవ్యాస్తు ఇత్యాదినా" ఆకాఙ్క్షాగ్రన్థే మణికృతాఽభిధానాత్।

ఇత్థం ద్రవ్యం ఘటఇత్యానుపూర్వీఘటకద్రవ్యపదస్య

ఘటత్వావచ్ఛిన్నే శక్తిభ్రమో లక్షణగ్రహో వా తాదృశవృత్తిగ్రహాద్ ఘటత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితిః తస్యాఃప్రకారతాసమ్బన్ధేన ఘటత్వేపి సత్వాద్ ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన ఘటత్వేపి అభేదసంసర్గకఘటప్రకారక శాబ్దబోధాపత్తిర్దుర్వారైవ।

ఘటోఘట ఇత్యానుపూర్వీఘటకఘటపదవృత్తిజ్ఞానజన్యోపస్థితేరపి ప్రకారతాసమ్బన్ధేనాభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దం ప్రతి హేతుతా వాచ్యా।

అన్యథా తాదృశానుపూర్వీఘటకఘటపదస్య ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నే శక్తిభ్రమో లక్షణగ్రహో వా తాదృశవృత్తిగ్రహాద్ ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితౌ సత్యాం ద్రవ్యత్వేఽభేద సంసర్గకఘటప్రకారక శాబ్దానుపపత్తిః।

ఏవం చ ఘటో ఘట ఇత్యానుపూర్వీఘటకఘటపదస్య ఘటత్వావచ్ఛిన్నే శక్తిప్రమాతో ఘటత్వావచ్ఛిన్నోపస్థితౌ ఘటత్వేపి అభేదసంసర్గకఘట ప్రకారకశాబ్దాపత్తిదుర్వారైవ।

ఏవం మిశ్రమతే ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య స్వాతన్త్ర్యేణ కారణత్వం నాస్తి కిన్తు తాత్పర్యజ్ఞానధర్మితావచ్ఛేదక తయైవాకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య కారణత్వమ్।

నను తాత్పర్యజ్ఞానం వాక్యధర్మికమేవ శాబ్దబోధకారణమ్।

తథా చ ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్న విశేష్యకాఽభేద సంసర్గకఘటప్రకారక శాబ్దబోధం ప్రతి ద్రవ్యం ఘట ఇత్యానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్న ధర్మికఘటప్రకారక శాబ్దబోధేచ్ఛయోచ్చరితత్వ రూపతాత్పర్యజ్ఞానస్య సమవాయేనైవ హేతుత్వమ్, న తు ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన, తేన సమ్బన్ధేన తస్య ద్రవ్యత్వాదౌ విరహాత్।

తథా చ తథైవ ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకాభేదసంసర్గకఘటప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానస్యాపి సమవాయేనైవ హేతుత్వమ్।

తయోఃపరస్పరమ్ సహకారితా తదైవోపపద్యతే।

తథా చ ఘటత్వావచ్ఛిన్న విశేష్యకాభేదసంసర్గకఘట ప్రకారకశాబ్దబోధేచ్ఛయోచ్చరితత్వరూపతాత్పర్యజ్ఞానస్య ఘటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యకాభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దబోధే హేతుతా న కల్ప్యతే తాదృశశాబ్దబోధస్యాప్రసిద్ధత్వాత్, ఏవం చ నాపత్తిరితి చేన్న।

తాత్పర్యజ్ఞానస్య న సమవాయేన హేతుత్వమ్, కిన్తు
విశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేనాఽభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దం ప్రతి ద్రవ్యం ఘట
ఇత్యానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నవిశేష్యతానిరూపితోచ్చరితత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపితోచ్చానిష్ఠప్రకార
తనిరూపితబోధనిష్ఠా యా నిరూపకత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రకారతానిరూపిత
విశేష్యతాతన్నిరూపక నిరూపకత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రకారతానిష్ఠప్రకారతా
నిరూపకావచ్ఛిన్నవత్వ సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతావత్వ సం।

నిరూపకాభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపకనిరూపకతత్వంసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నవి
శేష్యత్వనిష్ఠప్రకారతాతథా చ ద్రవ్యం ఘట ఇత్యానుపూర్వ్యవచ్ఛిన్నం వాక్యం
ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యతానిరూపితాభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నఘటప్రకారతానిరూపకశాబ్దబోధే
చ్చేయోచ్చరితమితి తాత్పర్యజ్ఞానస్య నిరుక్తప్రకారతారూపపరంపరాసమ్బన్ధేన ద్రవ్యత్వే
సత్వాత్తత్ర చ యోగ్యతాజ్ఞానస్య చ సత్వాద్ ఘటత్వే ఆపత్తిః సుదృఢైవ।

ఘటో ఘట ఇతి ప్రత్యక్షాత్మకయోగ్యతాజ్ఞానస్య చ ఘటత్వే సత్వాదితి ధ్యేయమ్।

(వి-2)

(వి-1)-ద్రవ్యం ఘట ఇత్యాదౌ విషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావే
కార్యకారణతావచ్ఛేదకకోటౌ ధర్మితావచ్ఛేదకాఽప్రవేశేనాఽభేదసంసర్గకఘటప్రకారకబోధస్య
ద్రవ్యత్వే ప్రసిద్ధస్య ఘటత్వే ఆపత్తిరితి "అథ ద్రవ్యత్వాదౌ ప్రసిద్ధస్యేత్యారభ్య ఇతి చేదితి
గ్రన్థేనాఽఽశంకితం సమాధత్తే।

తర్హీత్యాదినా।

తద్ధర్మపదేన ప్రకారతావచ్ఛేదకధర్మో గ్రాహ్యః।

అగ్రిమతద్ధర్మపదేనాపి స ఏవ।

12స్వీకరణీయతయేతి12।

తథాచాఽభేదసంసర్గకబోధే విశేష్యతావచ్ఛేదక ప్రకారతావచ్ఛేదకభేదః కారణమితి భావః।

న శాబ్దబోధాపత్తి।

విశేష్యతావచ్ఛేదకీభూతఘటత్వే ప్రకారతావచ్ఛేదకీభూతఘటత్వభేదవిరహాదితి భావః।

స ఘట ఇత్యత్ర తత్పదార్థో జాతిమాన్, విశేష్యతావచ్ఛేదకతాజాతిత్వావచ్ఛిన్నా।

ఘటః స ఇత్యత్ర తత్పదార్థో జాతిమాన్ ప్రకారతావచ్ఛేదకతా జాతిత్వావచ్ఛిన్నేతి పూర్వస్మాద్విశేషః।

12జాతిత్వాదినా ఘటత్వాది ధర్మితావచ్ఛేదకస్యేతి12।

అస్య శాబ్దబోధస్యోపపత్తయే ఇత్యనేనాఽన్వయః।

యథాశ్రుతే శాబ్దబోధో న స్యాత్, విశేష్యతావచ్ఛేదకప్రకారతావచ్ఛేదకయోరైక్యాదితి ధ్యేయమ్।

విశేష్యత్వప్రకారత్వయోరవచ్ఛేదకత్వే ఇతి।

విశేష్యతావచ్ఛేదకతా--ప్రకారతావచ్ఛేదకతాచేత్యర్థః।

నిరవచ్ఛిన్నత్వేన విశేషణీయే ఇతి।

నిరవచ్ఛిన్నాగ్రాహ్యే ఇత్యర్థః।

తథా చ తద్ధర్మనిష్ఠ నిరవచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాకాభేద సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతా నిరూపితవిశేష్యతానిరూపిత నిరవచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతా సమ్బన్ధేన శాబ్దబోధే తద్ధర్మభేదః కారణమితి భావః।

ఆద్యే విశేష్యతావచ్ఛేదకతా జాతిత్వావచ్ఛిన్నా।

ద్వితీయే చ ప్రకారతావచ్ఛేదకతా జాతిత్వావచ్ఛిన్నేతి తయోః కార్యతావచ్ఛేదకానాక్రాన్తత్వం బోధ్యమ్।

అథ ఘటో నీలఘట ఇతి వాక్యాదన్వయబోధానుపపత్తిః విశేష్యతావచ్ఛేదకీభూతఘటత్వే ప్రకారతావచ్ఛేదకీభూతఘటత్వ భేదాఽసత్వాదత ఆహ।

అన్వయబోధస్యేతి।

అభేదసంసర్గకనీలఘటప్రకారకఘటవిశేష్యకాఽన్వయబోధస్యేత్యర్థః।

విధేయాంశే అధికావగాహిశాబ్దబోధస్య ప్రాచీనానుమతత్వాదాహ।

12ప్రామాణికత్వే12 ఇతి।

12అన్యత్రదర్శితరీత్యేతి12।

పర్యాప్తివివక్షయేత్యర్థః।

12సోపి12।

అన్వయబోధోపి।

తథా చ తద్ధర్మనిష్ఠ నిరవచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాక భిన్నావచ్ఛేదకత్వానిరూపక ప్రకారతానిరూపిత విశేష్యతానిరూపిత నిరవచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతా సమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి తద్ధర్మభేదః కారణమితి భావః।

(వి-1)

(వి-2)-నను నీలఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి నీలభేద ఘటత్వభేదోభయం కారణమ్ నీలఘటత్వోభయభేదో వా।

నాద్యః విధేయాంశే అధికావగాహిన ఉక్తశాబ్దబోధస్యానుపపత్తిః, ఉక్తభేదద్వయస్య ఘటత్వేఽసత్వాత్।

న ద్వితీయః।

నీలఘటో నీలఘటఇతివాక్యాచ్ఛాబ్దబోధాపపత్తిః విశేష్యతావచ్ఛేదకీభూతనీలే ఘటత్వే చ నీలఘటత్వోభయభేదస్య సత్వాత్ ఉభయభేదస్య కేవలాన్వయిత్వాదితి చేన్న।

తద్రూపవృత్తిభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతానిరూపితనిరవచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకపర్యాప్త్యనుయోగితావచ్ఛేదకత్వసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి తద్రూపభేదస్య కారణత్వాత్।

ప్రకారతాయాం రూపవృత్తిత్వం చ స్వనిరూపిత నిరవచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాక పర్యాప్త్యనుయోగితా వచ్ఛేదకత్వసం।

అథ తథాపి విధేయాంశే అధికావగాహిశాబ్ద బోధానుపపత్తిస్తదవస్థైవ।

నీలఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితనిరవచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాయా ఘటత్వే ఏవ సత్వాత్।

న చ సాక్షాత్పరంపరాసాధారణావచ్ఛేదకతాయాశ్చ స్వీకారే న దోషః నీల నీలత్వ ఘటత్వ సముదాయేఽవచ్ఛేదకతాసత్వాత్।

తాదృశసముదాయత్వభేదస్య ఘటత్వగత్రైకత్వే సత్వాదితి వాచ్యమ్।

ఏవం సతి నిరవచ్ఛిన్నత్వనివేశస్య వైయర్థ్యాపాతాత్, జాతిజాతిత్వ-ఘటత్వ-సముదాయేఽవచ్ఛేదకతా సత్వాదితి చేన్న।

ఘటత్వగత్రైకత్వవృత్తిప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతాత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకప

ర్యాప్త్యనుయోగితావచ్ఛేదకత్వసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి
ఘటత్వనిష్ఠనిరవచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాప్రకారత్వావదన్యత్వస్య హేతుత్వవివక్షణాత్।

ప్రకారతావత్తా చ
స్వావచ్ఛేదకతాత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకపర్యాప్త్యనుయోగితావచ్ఛేదకత్వసం।

వస్తుతస్తు విశేష్యతాత్వసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధే ప్రకారతావదన్యత్వం హేతుః।

ప్రకారతావత్తా చ స్వనిరూపితత్వ, స్వనిరూపితావచ్ఛేదకతాత్వవ్యాపకత్వోభయసం।

స్వం ప్రకారతా।

వ్యాపకతా చ స్వనిరూపితావచ్ఛేదకతావత్వసం।

స్వం విశేష్యతా।

ఏవం ఘటోఘట ఇత్యాదౌ నాపత్తిః।

తత్ర విశేష్యతాయాం ప్రకారతావదన్యత్వవిరహాత్।

అవచ్ఛేదకతావత్తా చ స్వసామానాధికరణ్య, స్వావచ్ఛేదకసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వ,
స్వావచ్ఛేదకతానవచ్ఛిన్నత్వ, స్వవృత్తిత్వైతచ్చతుష్టయసమ్బన్ధేన।

స్వవృత్తిత్వం చ స్వావచ్ఛేదకానవచ్ఛిన్నత్వసం।

తేన ద్రవ్యం ఘట ఇత్యాదౌ ద్రవ్యత్వే న శాబ్దానుపపత్తిః ద్రవ్యత్వనిష్ఠవిశేష్యతా
వచ్ఛేదకతాయాం ఘటత్వనిష్ఠప్రకారతావ చ్ఛేదకతాసామానాధికరణ్య విరహాత్।

న వా కాలికేన ఘటత్వవిశిష్టపరతచ్ఛబ్దఘటితాత్సఘటఇతివాక్యాచ్ఛాబ్దబోధానుపపత్తిః।

న వా ఉద్దేశ్యాంశేఽధికావగాహిశాబ్దబోధాపత్తిః।

స స ఇత్యాదిగ్రన్థస్తు అవచ్ఛేదకతాయాం నిరవచ్ఛిన్నత్వాభిప్రాయేణాతి ధ్యేయమ్।

(వి-2)

(వి-1)-
తద్ధర్మనిష్ఠనిరవచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతానిరూపితనిరవచ్ఛిన్నావ
చ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన శాబ్దం ప్రత్యేవ తద్ధర్మభేదస్య కారణత్వే యత్ర ప్రకారతావచ్ఛేదకతా
విశేష్యతావచ్ఛేదకతా చ న నిరవచ్ఛిన్నా న కిన్తు కించిద్ధర్మావచ్ఛిన్నైవ।

తత్రాపత్తిం పరిహరతి।

12 స స ఇత్యాదివాక్యాదితి।

జాతిమాన్ జాతిమానిత్యాదివాక్యాదిత్యర్థః।

12జాతిత్వావచ్ఛిన్నేతి12।

అస్య ధర్మితావచ్ఛేదకతాయామన్వయః।

12తద్ధర్మావచ్ఛిన్నేతి12।

జాతిత్వావచ్ఛిన్నేత్యర్థః।

అస్య ప్రకారతావచ్ఛేదకతాయామన్వయః।

12అభేదాన్వయబోధస్య।

అభేదసంసర్గకజాతిమత్ప్రకారకజాతిమద్విశేష్యకబోధస్య।

12తద్ధర్మావచ్ఛిన్నేతి।

జాతిత్వావచ్ఛిన్నేత్యర్థః।

12తద్ధర్మభేదస్యాపీతి12।

జాతిత్వభేదస్యాపీత్యర్థః।

12కల్పనీయమితి12।

తథా చ కించిద్ధర్మావచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతా

ప్రకారతాకబోధం ప్రతి విశేష్యతావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకే ప్రకారతావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకభేదస్య కారణత్వేం కల్పనీయమితి భావః।

జాతిమద్వాన్ దణ్డవానిత్యాదౌ విశేష్యతావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకజాతౌ ప్రకారతావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకదణ్డత్వభేదవిరహేణాఽన్వయబోధానుపపత్తిరత ఆహ।

12అవచ్ఛేదకతాయామితి12।

చరమావచ్ఛేదకతాయామిత్యర్థః।

ఇదముపలక్షణమ్।

ప్రథమావచ్ఛేదకతాయామపీత్యర్థః।

అనుగతకార్యకారణభావమాహ।

వస్తుతస్త్వితి।

తద్ధర్మాన్యవృత్తీతి।

తద్ధర్మపదేన ప్రకారతావచ్ఛేదక-తత్త్వావచ్ఛేదక-తత్త్వావచ్ఛేదకాः గ్రాహ్యాः।

అన్యపదేన విశేష్యతావచ్ఛేదక-తత్తావచ్ఛేదక తత్తావచ్ఛేదకా గ్రాహ్యాः।

వస్తుతో యస్మిన్ధర్మే విషయతావిశేషసమ్బన్ధేన-శాబ్దబోధస్తిష్ఠతి తదన్యధర్మస్తత్పదేన గ్రాహ్యాः।

యత్ర యత్ర ధర్మితావచ్ఛేదకతాఖ్యవిషయతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధస్తత్ర తత్ర తద్ధర్మాన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానమితి శాబ్దబోధం ప్రతి జ్ఞానస్య వ్యాపకతా।

జ్ఞానమాత్రం ఘటత్వాన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన ఘటత్వభిన్నే ఏవ వర్తతే ఇతి ఘటత్వభిన్నే ఘటత్వభేదస్య సత్వాద్ ఘటత్వాన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానం ప్రతి ఘటత్వభేదః కారణత్వమ్।

ఏవం చ వ్యాప్యధర్మావచ్ఛిన్నే కార్యే జననీయే వ్యాపకధర్మావచ్ఛిన్న కార్యోత్పాదకసామగ్ర్యా అపేక్షితతయా వ్యాపకీభూత తద్ధర్మాన్యవృత్తివిషయతా సమ్బన్ధేన జ్ఞానసామగ్రీ ఘటత్వభేదః।

ఏవం చ ద్రవ్యం ఘట ఇత్యాదౌ ధర్మితావచ్ఛేదకతా సమ్బన్ధేనాఽభేదసంసర్గక ఘటప్రకారకశాబ్దంబోధం ప్రతి ఘటత్వభేదః కారణమితి ఫలితమ్।

తథా చ ఘటో ఘట ఇత్యత్ర నాపత్తిः।

నను కార్యతావచ్ఛేదకాఽనిర్వచనే జ్ఞానం ఘటత్వాన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన ఘటేఽపి వర్తతే తత్ర ఘటత్వభేదసత్వాద్ ఘటో ఘట ఇతి వాక్యాచ్ఛాబ్దబోధాపత్తిరతి ఆహ।

ఏవం చేతి।

తద్ధర్మన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానం ప్రతి తద్ధర్మభేదస్య హేతుత్వే చేత్యర్థః।

12వ్యాపకతయేతి12।

విశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన యత్రయత్రాఽభేదసంసర్గకఘటప్రకారకశాబ్దబోధః తత్ర తత్ర ఘటత్వాన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానం యథా ద్రవ్యత్వప్రమేయత్వాదౌ ఇతి భావః।

(1) తాదృశేతి।

ఘటత్వాన్యవృత్తీత్యర్థః।

సామగ్రీవిరహేణేతి।

ద్రవ్యత్వాదౌ తాదృశజ్ఞానోత్పాదికాసామగ్రీఘటత్వభేదః స చ ఘటత్వే నాస్తీతి భావః।

తత్ర।

ఘటత్వే।

(వి-1)

(వి-2)-అథాపి ధర్మితావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి
ఘటత్వాన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానం న వ్యాపకం జాతిమాన్ ఘట ఇత్యాదౌ
తాదృశసమ్బన్ధేన తాదృశశాబ్దబోధస్య ఘటత్వేపి సత్వాత్తత్ర తాదృశవిషయతాసమ్బన్ధేన
జ్ఞానాభావాత్।

న చ
ఘటత్వనిష్ఠనిరవచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాకప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతానిరూపితనిరవచ్ఛిన్నావ
చ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి ఘటత్వాన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానస్య
వ్యాపకత్వే న దోష ఇతి వాచ్యమ్।

కాలికేన జాతిమాన్ సమవాయేన జాతిమానిత్యాదౌ
జాతిత్వాన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేనజ్ఞానస్య వ్యాపకత్వానుపపత్తేః।

అవచ్ఛేదకత్వయోరేక సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వస్య వ్యాప్యశరీరే ప్రవేశేన తు విధేయాంశే
అధికావగాహిశాబ్దబోధ స్వీకర్తృపక్షే ఘటో నీలఘట ఇత్యాదౌ జ్ఞానే
శాబ్దబోధవ్యాపకత్వానుపపత్తేః।

తాదృశావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన శాబ్దాధికరణే ఘటత్వే ఘటత్వాన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన
జ్ఞానవిరహాత్।

న చ వ్యాప్యశరీరే ప్రకారతాయాం ఘటత్వమాత్రావచ్ఛిన్నత్వం నివేశనీయమితి వాచ్యమ్।

నీలఘటో నీలఘట ఇత్యాదౌ శాబ్దబోధాపత్తేః।

న చ
ఘటత్వగతైకత్వాన్యవృత్తివిషయతావచ్ఛేదకతాత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకపర్యాప్త్యనుయోగి
తావచ్ఛేదకత్వసమ్బన్ధేన జ్ఞానం ప్రతి ఘటత్వగతైకత్వాదిభేదస్య కారణత్వం వాచ్యమ్।

తథా చ తాదృశజ్ఞానస్య
ఘటత్వగతైకత్వవృత్తిప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతాత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకప
ర్యాప్త్యనుయోగితావచ్ఛేదకత్వసమ్బన్ధేన శాబ్దవ్యాపకతయా నాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

ఏవం సతి ఉద్దేశ్యాంశే అధికావగాహిశాబ్దబోధాపత్తేః।

ఉచ్యతే।

నిరవచ్ఛిన్నఘటత్వమాత్రావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన
శాబ్దబోధం ప్రతి ఘటత్వాన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానస్య,
నిరవచ్ఛిన్నఘటత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాకనీలత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితనీలత్వావచ్ఛిన్న
విశేష్యతానిరూపితనిరవచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన "నీలఘటో నీలఘటఃశాబ్దం ప్రతి
ఘటత్వాన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానస్య,
నిరవచ్ఛిన్నఘటత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతానిరూపితనీలత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితఘటత్వ
నిష్ఠనిరవచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాకధర్మతావచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధే
నీలత్వాన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానస్య చ వ్యాపకత్వసంభవేన న కోపి దోషః।

ఏవం ఘటత్వానవచ్ఛిన్న విశేష్యతాత్వసమ్బన్ధేన జ్ఞానం ప్రతి ఘటత్వావచ్ఛిన్న
విశేష్యతాభేదః కారణమ్।

తస్య చ ఘటత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాత్వసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధవ్యాపకతయా
ఘటో ఘట ఇత్యాదౌ శాబ్దాపత్తేర్వారణం సంభవతి పరన్తు ఆత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా
కార్యకారణభావస్యైవ సంప్రదాయసిద్ధతయా లఘుభూతస్యాపి విషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా
కార్యకారణభావస్యోపేక్షా కృతేతి సంక్షేపః।

)(వి-2)

(వి-1)-లాఘవాన్తరమపి దర్శయతి।

ఏవం చేతి।

తద్ధర్మన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానం ప్రతి తద్ధర్మభేదత్వేన హేతుత్వాఙ్గీకారే చేత్యర్థః।

2కారణత్వాన్తరమపీతి2।

తద్ధర్మావచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాకభేదసంబన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావచ్ఛేదకతా
వచ్ఛేదకతాసమ్బన్ధేన తద్ధర్మభేదస్య కారణత్వాన్తరమపీత్యర్థః।

ఏవం దణ్డవాన్ దణ్డవానిత్యత్రాపి బోధ్యమ్।

భేదాన్వయబోధస్థలే లాఘవాన్తరం దర్శయతి।

12ఏవమితి।

భేదాన్వయబోధానుదయాదితి12।

ఏకత్వవాన్ ఏకత్వవానితి ద్విత్వవాన్ ద్విత్వవానితి చ బోధానుదయాదిత్యర్థః।

12కర్మత్వత్వాద్యవచ్ఛిన్నే12 ద్వితీయార్థే।

తదవ్రతః।

కర్మత్వవతః।

ప్రకృత్యర్థస్య।

ఏకత్వత్వాదిభేదస్య।

కర్మత్వత్వాదిభేదస్య చాగ్రే హేతుత్వాన్తరకల్పనమిత్యనేనాఽన్వయః।

తద్ధర్మభేదస్యేతి।

తద్ధర్మన్యవృత్తివిషయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానం ప్రతి తద్ధర్మభేదస్యేత్యర్థః।

భేదాఽన్వయబోధప్రకారం దర్శయతి।

12భేదాన్వయబోధశ్చేతి12।

భేదశబ్దశ్చాత్రా భేదాతిరిక్తసమ్బన్ధే పారిభాషికః।

అభేదాతిరిక్తసంసర్గవిషయకబోధశ్చేత్యర్థః।

ప్రాతిపదికార్థధాత్వర్థయోరితి।

నిరూపితత్వం షష్ఠ్యర్థః।

తచ్చ ప్రతియోగిత్వాఽనుయోగిత్వసాధారణమ్।

తథా చ ప్రాతిపదికార్థప్రతియోగికః ప్రాతిపదికార్థానుయోగికః ఏవం ధాత్వర్థప్రతియోగికః ధాత్వర్థానుయోగికశ్చ యోఽభేదాతిరిక్త సంసర్గస్తద్విషయబోధశ్చేత్యర్థః।

ద్వితీయార్థకర్మత్వానుయోగికాఽఽధేయత్వసంసర్గే ప్రాతిపదికార్థప్రతియోగికత్వమేవం త్వర్థైకత్వప్రతియోగికసమవాయే ప్రాతిపదికార్థనుయోగికత్వం బోధ్యమ్।

ఏవమాఖ్యాతార్థానుయోగికసంసర్గే ధాత్వర్థప్రతియోగికత్వం
ద్వితీయార్థకర్మత్వప్రతియోగికసంసర్గే ధాత్వర్థానుయోగికత్వం బోధ్యమ్।

12అత్రేదంబోధ్యమ్12।

ప్రాతిపదికార్థధాత్వర్థయోరిత్యస్య న బోధేఽన్వయస్తథాసతి
ప్రాతిపదికార్థధాత్వర్థవిషయకోబోధఃప్రత్యయార్థనిపాతార్థవిషయక ఏవ న తు
ప్రత్యయార్థనిపాతార్థన్యవిషయక ఇత్యర్థఃస్యాత్సచాఽనుపపన్నఃతాదృశబోధస్య

ప్రాతిపదికార్థధాత్వర్థాత్మకాన్యవిషయకత్వాత్।

కిన్తు బోధవిశేషణీభూతభేదే ఏవ తదన్వయఃI

తథా చ ప్రాతిపదికార్థనిరూపితఃధాత్వర్థనిరూపితశ్చ యఃభేదాన్వయఃస
ప్రత్యయార్థనిపాతార్థన్యతరనిరూపితోస్తద్విషయక ఏవ బోధోజాయతే న తు
తాదృశాన్యతరానిరూపితభేదాన్వయవిషయక ఇతి సముదితార్థఃI

శాబ్దబోధీయాఽభేదాన్య సమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రాతిపదికార్థధాత్వర్థాన్యతర విషయతా
ప్రత్యయార్థనిపాతార్థాన్యతర విషయతానిరూపితైవనాన్యార్థ విషయతానిరూపితేతి నియమఃఫలితఃI

న చ ప్రత్యయార్థనిపాతార్థాన్యతరవిషయతానిరూపితైవ
నాన్యార్థవిషయతానిరూపితేత్యసంగతమ్, ప్రాతిపదికార్థవిషయతాయాఃసంసర్గతానిరూపితత్వాత్పదార్థతావచ్ఛేదకవిషయతానిరూపితత్వాచ్చ।

అభేదాతిరిక్తసంసర్గ విషయతాయాం ప్రత్యయనిపాతార్థాన్యతర
విషయతానిరూపితత్వనియమ ఇత్యపి న యుక్తమ్।

సంసర్గతావిషయతాయాఃప్రాతిపదికార్థవిషయతానిరూపితత్వాత్
సంసర్గతావచ్ఛేదకీభూతవిషయతానిరూపితత్వాచ్ఛేతి వాచ్యమ్।

ప్రాతిపదికవృత్తిజ్ఞానీయముఖ్యవిశేష్యతాప్రయోజ్యశాబ్దబోధీయవిషయతా
ఆకాఙ్క్షాప్రయోజ్యతాదాత్మ్యతిరిక్తసాంసర్గికవిషయతాయానిరూపితప్రత్యయాదిప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితైవ న తు
ఆకాఙ్క్షాప్రయోజ్యతాదాత్మ్యతిరిక్తసాంసర్గికవిషయతాయానిరూపితప్రత్యయాదిప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితేతి నియమస్య వివక్షణాత్।

పదార్థతావచ్ఛేదకవిషయతాయాఃసంసర్గవిషయతాయాశ్చవృత్తిప్రయోజ్యాయాఃఆకాఙ్క్షాప్రయోజ్యత్వాభావాత్తదసంగ్రహఃI

అయం నిష్కర్షఃI

ప్రాతిపదికార్థస్య ప్రత్యయార్థనిపాతార్థాభ్యం సహ భేదాన్వయ బోధో భవతి ఇతి।

తణ్డులమిత్యత్రతణ్డులస్య ద్వితీయార్థకర్మత్వే
ఆధేయతాసమ్బన్ధేనాఽన్వయాదాధేయతాసమ్బన్ధేన తణ్డులవతీ కర్మతేతి బోధః।

ఏవం చన్ద్రఇవముఖమిత్యత్రేవార్థసాదృశ్యే చన్ద్రస్య స్వప్రతియోగికత్వ
సమ్బన్ధేనాన్వయాత్సాదృశ్యస్య చాఽనుయోగికత్వసమ్బన్ధేన ముఖేఽన్వయాచ్చన్ద్ర
ప్రతియోగికసాదృశ్యానుయోగిక ముఖమితి బోధః।

ఏవం ధాత్వర్థస్య ప్రత్యయార్థనిపాతార్థాభ్యామేవ సహ భేదాన్వయో బోధ్యః।

తత్సిద్ధముక్తనియమబలాత్ప్రాతిపదికార్థస్య నిపాతాతిరిక్తప్రాతిపదికార్థేన ధాత్వర్థేన చ సహ
భేదాన్వయో న భవతి।

ఉక్తనియమాఽస్వీకారే ఆపత్తిమాహ।

12సత్యపీతి12।

12పురుషాద్యంశే12।

ఆదినా ఘటపరిగ్రహః।

12స్వత్వాఽఽధేయతాసమ్బన్ధేనేతి12।

అస్యాఽన్వయాఽబోధాదిత్యనేనాఽన్వయః।

స్వత్వసమ్బన్ధేన రాజవిశిష్టః పురుషః ఆధేయతాసమ్బన్ధేన భూతలవిశిష్టో ఘట ఇతి
బోధోవిరహాదుక్తనియమాఽస్వీకారే బోధాపత్తిరితి భావః।

ప్రాతిపదికార్థయోర్భేదాన్వయే ఆపత్తిముక్త్వా క్రియాప్రాతిపదికార్థయోర్భేదాన్వయే
ఆపత్తిమాహ।

తణ్డులఃపచతీత్యాది। పాకాదేరితి।

అస్యాఽన్వయాబోధాదిత్యనేనాన్వయః।

కర్మతాసమ్బన్ధేన పాకవిశిష్టస్తణ్డులఃఏవం కర్తృతాసమ్బన్ధేన పాకాదివిశిష్టశ్చైత్ర ఇతి
బోధవిరహాదితి భావః।

తథా చ బోధాభావ ఏవోక్తనియమే హేతురితి ధ్యేయమ్।

న చ తణ్డులఃపచతీ చైత్రఃపచ్యతే ఇత్యాదిప్రయోగాణాం న సాధుత్వమ్,
కర్మకర్తారనభిహితత్వాద్ ద్వితీయాతృతీయాప్రసక్తేరితి వాచ్యమ్।

తత్తత్ప్రాతిపదికార్థవిశేష్యతయా12 కర్మత్వకర్తృత్వాదేర్వివక్షితత్వే
ద్వితీయాతృతీయాభవతీతి తత్తదనుశాసనార్థత్వాత్, ప్రకృతే తు కర్మత్వకర్తృత్వాదేః
సంసర్గతయైవ భానాద్ ద్వితీయాదేరసంభవేన ప్రాతిపదికార్థే ప్రథమాయాః సంభవాత్।

యత్తు ధాత్వర్థపాకాదేః కర్మత్వకర్తృత్వాదిసమ్బన్ధేన తణ్డులశ్చైత్రాదావన్వయే
తత్రైవాఽఽఖ్యాతార్థసంఖ్యాన్వయో వాచ్యః, యం యం భావనాన్వేతి తం తం
12సంఖ్యానుధావతీతి వచనాత్।

ఏవం చ న ద్వితీయాతృతీయయోః ప్రసక్తిః కర్మకర్తృగతసంఖ్యాభిధానస్యైవ
ద్వితీయాతృతీయానియమకత్వాదితి।

తన్న।

కర్మకర్తుగతసంఖ్యానభిధానస్యైవ కర్మకర్త్రాద్యభిధానరూపతయా యక్ష్మయోరేవప్రాప్తత్వేన
తణ్డులః పచతి చైత్రేణ పచ్యతే ఇతి ప్రయోగాఽసంభవాత్।

స్వకర్మకత్వ స్వకర్తృకత్వసమ్బన్ధేన తణ్డులః చైత్రాదేః పాకాదావన్వయపక్షే

తణ్డులచైత్రాదౌ సంఖ్యాన్వయస్య ప్రసక్తేరసంభవేన ద్వితీయాద్యాపత్తేర్దుర్వారత్వాచ్చ।

నను కర్మార్థే కర్తర్థే వాఽనుశాసనేన లః 12కర్మణి12 చేత్యాదినా ఆఖ్యాతాని విహితాని తేషాం
తదర్థాఽవివక్షాయా వక్తుమశక్యతయా తత ఏవ కర్మత్వకర్తృత్వాదేరుపస్థిర్భవతి।

ఏవం చ ధాత్వర్థపాకాదేస్తత్రైవాఽన్వయో న ను ప్రాతిపదికార్థే ఏకపదోపాత్తత్వాదిత్యతో
ధాత్వర్థే ప్రాతిపదికార్థస్యాఽభేదాతిరిక్తసమ్బన్ధేనావన్వయే ఆపత్తిమాహ।

స్వకర్మకత్వేత్యాది।

స్వద్వయం కర్మకర్తృపరమ్।

ప్రాతిపదికార్థధాత్వర్థయోరన్యోన్యవిశేషణభావేనాఽన్వయాభిప్రాయేణ తదుక్తిరిత్యపికశ్చిత్।

అన్వయాఽబోధాదితి।

స్వకర్మకత్వసమ్బన్ధేన తణ్డులవిశిష్టః పాకః స్వకర్తుకత్వసమ్బన్ధేన చైత్రఃవిశిష్టః పాక
ఇత్యన్వయబోధవిరహాదిత్యర్థః।

రాజా పురుషః భూతలం ఘటః తణ్డులః పచతి చైత్రేణ పచ్యతే ఇత్యాదౌ స్వత్వాఽఽధేయతాది
సమ్బన్ధేనాఽన్వయ బోధానుత్పత్యా తాదృశాన్వయబోధం ప్రతి ప్రతిబన్ధకమాహ।

12నిపాతాతిరిక్తేతి12।

12ప్రాతిపదికార్థయోరితి12।

అస్య భేదేన సాక్షాదన్వయబోధస్యాఽవ్యుత్పన్నత్వాదిత్యనేనాన్వయః।

తేన రాజా పురుష ఇత్యాదౌ స్వత్వాది సమ్బన్ధేన న శాబ్దబోధః రాజా పురుష ఇత్యత్రాఽభేదనాఽన్వయ బోధాదాహ ।

భేదేనేతి।

అభేదాతిరిక్తసమ్బన్ధేనేతి యావత్ రాజపురుషయోర్నిపాతాతిరిక్తప్రాతిపదికార్థత్వాత్।

తాదృశేతి।

నిపాతాతిరిక్తేత్యర్థః।

ధాత్వర్థనిపాతాతిరిక్తప్రాతిపదికార్థయోరితి యావత్।

భేదేనాఽన్వయబోధస్యాఽవ్యుత్పన్నత్వాదితి12।

తేన తణ్డులః పచతి చైత్రః పచ్యతే ఇత్యాదౌ కర్మత్వకర్తృత్వాదిసమ్బన్ధేన పాకస్య తణ్డుల చైత్రాదౌ స్వకర్మకత్వస్వకర్తుకత్వ సమ్బన్ధేన తణ్డుల చైత్రయోర్వాపాకాదౌ నాన్వయః।

రాజ్ఞః పురుషఇత్యాదౌ విభక్త్యర్థస్వత్వద్వారాప్రాతిపదికార్థయోరపి భేదనాఽన్వయాదాహ।

12సాక్షాదితి12।

విభక్త్యర్థమద్వారీకృత్యేత్యర్థః।

తథైవాహ।

12విభక్త్యర్థమన్తరాకృత్యేతి12।

ఽసర్థత్వమన్తరాకృత్యేత్యర్థః।

తయోరపీతి।

ప్రాతిపదికార్థయోరపీత్యర్థః।

రాజపురుషయోరపీతి యావత్।

12అన్వయబోధాదితి12।

భేదేనాన్వయబోధాదిత్యర్థః।

రాజ్ఞోనిరూపితత్వసమ్బన్ధేన స్వత్వే స్వత్వస్య చ స్వరూపేణపురుషేఽన్వయదితి భావః।

తథా చ
విభక్త్యర్థాతిరిక్తభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్ననిపాతాతిరిక్తనామార్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాస
మ్బన్ధేన బోధం ప్రతి నామపదవృత్తిగ్రహాధీనోపస్థితిః విశేష్యతాసమ్బన్ధేన ప్రతిబన్ధికా।

రాజ్ఞః పురుషఇత్యాదౌ పురుషే రాజస్వత్వస్యేవ రాజ్ఞోపి స్వత్వసమ్బన్ధేన భానాదితి భావః।

నిపాతాతిరిక్తప్రాతిపదికార్థయోర్నిపాతాతిరిక్తప్రాతిపదికార్థధాత్వర్థేయోశ్చ భేదేన
సాక్షాదన్వయబోధస్యావ్యుత్పన్నత్వే నిపాతార్థప్రాతిపదికార్థయోర్ధాత్వర్థనిపాతార్థయోస్తు
భేదసమ్బన్ధేనాఽన్వయః సాక్షాదభవత్యేవేతి మనసి నిధాయాహ।

నిపాతాతిరిక్తత్వవిశేషణాదితి12।

నఞర్థాఽభావేనేతి।

అస్య ప్రతియోగితయాఽన్వయేపి న క్షతిరిత్యనేనాఽన్వయః ఏవముత్తరత్రాపి।

తథా చ ప్రతియోగితాసమ్బన్ధేన ఘట విశిష్టాభావో భూతలవృత్తిరితి బోధః।

నఞసత్వే తత్ర ధర్మిణి యేన సమ్బన్ధేన యద్వత్తాప్రతీయతే ఇతి న్యాయానురోధేన
ప్రతియోగితాసమ్బన్ధేన భూతలవృత్తితావిశిష్టాభావవాన్ ఘట ఇతి బోధః।

ఘటో న పట ఇత్యత్ర ఘటస్య ప్రతియోగితయా నఞర్థభేదే భేదస్య చ స్వరూపేణ
పటేఽన్వయః।

తథా చ ప్రతియోగితాసమ్బన్ధేన ఘట విశిష్టాభేదవాన్పట ఇతి బోధః।

సాదృశ్యాదినేతి।

అస్య ప్రతియోగితయాఽన్వయేపి న క్షతిరిత్యనేనాఽన్వయః।

ప్రతియోగితయా చన్ద్రస్య సాదృశో తస్య స్వరూపేణ ముఖేఽన్వయః।

తథా చ ప్రతియోగితాసమ్బన్ధేన చన్ద్రవిశిష్టసాదృశ్యవన్ముఖమితి బోధః।

అత్ర నఞ్ ఇవ నిపాతస్య చ ప్రాతిపదికతయా తదర్థస్య ప్రాతిపదికార్థే
భేదేనాఽన్వయాన్నిపాతాతిరిక్తేతి విశేషణమితి భావః।

ప్రాతిపదికార్థనిపాతార్థయోర్భేదేన సాక్షాదన్వయముపక్ష్య ధాత్వర్థే నిపాతార్థస్య
సాక్షాద్భేదేనాన్వయమాహ।

న కలఞ్జమితి।

విషోక్తాబాణహతమృగపక్షిమాంసం శుష్కమాంసం వా కలఞ్జమ్।

భక్షయేదిత్యత్ర ధాత్వర్థో భక్షణమ్।

కృతిసాధ్యత్వం ఇష్టసాధనత్వం బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వం చేతి ప్రత్యేకమేవ విధ్యర్థః।

పఙ్గుః సముద్రం న తరేదిత్యాదౌ సముద్రతరణస్య
పఙ్గుసమవేతకృతిసాధ్యత్వనిషేధానురోధాత్కృతిసాధ్యత్వం విధ్యర్థః।

అత ఏవ చన్ద్రమణ్డలాఽఽనయనాదౌ న ప్రవృత్తిః, చన్ద్రమణ్డలానయనస్యేష్టసాధనత్వేపి కృతిసాధ్యత్వాభావాత్।

తృప్తికామో జలం న తాడయేదిత్యాదౌ జలతాడనే
ఇష్టసాధనత్వనిషేధానురోధేనేష్టసాధనత్వమపి విధ్యర్థః।

న కలఞ్జం భక్షయేదిత్యాదౌ కలఞ్జభక్షణే బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వమపి విధ్యర్థః।

తచ్చ బలవదనిష్టాజనకత్వమ్।

కలఞ్జభక్షణే కృతిసాధ్యత్వాభావస్య ఇష్టసాధనత్వాభావస్య చ బాధాత్।

న చ కలఞ్జభక్షణాభావ ఇష్టసాధనమిత్యేవ బోధోస్తు ఇతి వాచ్యమ్।

12నఞసత్వే యద్ధర్మిణీత్యాది12 న్యాయవిరోధాత్।

తావతాపి కలఞ్జభక్షణస్యానిష్టహేతుత్వానవగమేన తతో నివృత్త్యనుపపత్తేశ్చ।

బలవదనిష్టాఽజనకత్వం చ నరకాజనకత్వమ్, పాపాజనకత్వం వా।

విధిత్వం చ ప్రవర్తకచికీర్షాజనకతా వచ్ఛేదకప్రకారతాశ్రయత్వమ్।

తచ్చ కృతిసాధ్యత్వమ్, ఇష్టసాధనత్వమ్, బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వం చ।

ధాత్వర్థముఖ్యవిశేష్యకశాబ్దత్వాత్ర బోధః।

ఏవం చ కలఞ్జభక్షణం బలవదనిష్టాననుబన్ధిత్వాభావవదితి బోధః।

అత్ర చ బలవదనిష్టాజనకత్వాఽభావస్యాఽనుయోగితయా "స్వరూపేణ" అన్వయః।

తథా చ నిపాతార్థస్యాఽభావస్య ధాత్వర్థభక్షణే భేదేనాఽన్వయ ఇత్యాహ।

నైయాయికమతే త్వితి।

అనుయోగితయేతి।

అస్యాఽన్వయేపి న క్షతిరత్యగ్రేఽన్వయః।

కార్యే "అపూర్వే" లిఙ్శక్తిరితిప్రాభాకరాః।

తన్మతే న కలఞ్ఞం భక్షణయేదిత్యాదిస్థలే

నఞర్థాభావే ధాత్వర్థభక్షణస్య ప్రతియోగితాఽన్వయః।

కలఞ్ఞంభక్షణభావస్య చ జన్యతాసమ్బన్ధేనా పూర్వే లిఙర్థేఽన్వయః।

తథా చ కలఞ్ఞభక్షణాభావజన్యమపూర్వమిత్యాఖ్యాతార్థముఖ్యవిశేష్యకో బోధః।

తతశ్చ కలఞ్ఞభక్షణస్యాఽపూర్వసాధనత్వం కలఞ్ఞభక్షణభావస్యాఽనిష్ఠసాధనత్వం వినాఽనుపపన్నమిత్యర్థాపత్త్యా కలఞ్ఞభక్షణేఽనిష్ఠసాధనత్వమవగమ్య తతో నిర్వర్త్తతే ఇతి ప్రాభాకరమతే ధాత్వర్థభక్షణస్య నిపాతార్థేఽభావే భేదేన (ప్రతియోగితయా) అన్వయాన్నిపాతాతిరిక్తత్వవిశేషణమిత్యాహ।

"గురుమతేత్వితి" న క్షతిః।

నిపాతాతిరిక్తత్వవిశేషణాన్నోక్తనియమానుపపత్తిః।

అథైవమపి నిపాతాతిరిక్తానామర్థయోః సాక్షాద్భేదేన నాన్వయ ఇతి నియమో న సంగచ్ఛతే।

న చ రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదౌ షష్ఠ్యర్థస్వత్వాదిసంబన్ధమన్తరాకృత్య బోధదర్శనాదుక్తనియమోపపత్తిరితి వాచ్యమ్।

రాజపురుష ఇత్యాది సమాసస్థలే విభక్తేరభావేన స్వత్వాదిసంబన్ధస్య తదర్థత్వాభావాత్।

న చ లుప్తసుపః స్మరణాత్సమ్బన్ధావగమ ఇతి వాచ్యమ్।

తల్లోపమజానతోపి అన్వయబోధాత్।

సమృద్ధస్య రాజపురుష ఇత్యాదౌ సమృద్ధరాజపదయోరభేదాన్వయప్రసంగాచ్చ।

రాజసంబన్ధిని లక్షణాయాం తు తత్పురుషస్యాపి సమస్యమానపదార్థయోరభేదాన్వయబోధకత్వే కర్మధారయత్వాపత్తేః।

రాజ్ఞః పురుష ఇతి విగ్రహవాక్యస్య సమాసతుల్యార్థకత్వహాన్యాపత్తేశ్చ।

అతో రాజపదస్య రాజసంబన్ధే ఏవ లక్షణా యుక్తా, తస్య స్వరూపేణ పురుషే।

అత ఏవ "రాజపురుష ఇత్యాదౌ పూర్వపదే షష్ఠ్యర్థసంబన్ధే లక్షణేతి "మణికృదుక్తమపి సంగచ్ఛతే।

న చ నామార్థయోరపి యది భేదేనాఽన్వయోవ్యుత్పన్నస్తర్హి రాజపురుష ఇత్యాదౌ
స్వత్వాదిసంసర్గేణైవ రాజాదేః పురుషాదౌ అన్వయోస్తు అలం రాజపదస్య
రాజస్వత్వలక్షణయేతి వాచ్యమ్।

విగ్రహవాక్యానాం సమాససమానార్థకత్వరక్షణాయ లక్షణస్వీకారాత్।

తథాచోక్తనియమే వ్యభిచారః।

ఉక్తనియమభావే రాజపురుష ఇత్యాదావపి భేదాన్వయాపత్తిరితి న శంక్యమ్।

వక్ష్యమాణాఽకాంక్ష్యావైచిత్ర్యకల్పనయోక్తాపత్తేర్వారణాదిత్యత ఆహ।

12రాజపురుషఇత్యాదిసమాసస్థలే12 ఇతి।

12తేన సమ12।

పురుషాదిపదార్థేన సమం।

12విభక్త్యన్తార్థः12।

12రాజసంబన్ధः।

తద్విశిష్టే।

రాజసంబన్ధినిలాక్షణికం యద్రాజపదం తదుపస్థాప్యేత్యర్థः।

అభేదాన్వయబోధ ఏవేతి।

రాజసంబన్ధ్యభిన్నఃపురుషఇత్యాకారకబోధ ఏవేత్యర్థः।

ఏవకారేణ రాజసంబన్ధే లక్షణామాశ్రిత్య భేదాన్వయబోధవ్యవచ్ఛేదః।

నచైవం సమాసవిగ్రహయోస్తుల్యార్థకత్వహానిరితి వాచ్యమ్।

తయోస్తుల్యార్థకత్వస్యాఽసార్వత్రికత్వాత్।

పీతమమ్బరయస్యేతి విగ్రహతోయత్సమ్బన్ధిపీతాఽభిన్నాఽమ్బరమితిబోధస్య పీతామ్బరం
ఇతి బహువ్రీహేశ్చ పీతాఽభిన్నామ్బరవానితిబోధస్యాఽతుల్యార్థత్వాత్।

కర్మధారయలక్షణే తత్పురుషభిన్నత్వేసతీతి నివేశాన్న తత్పురుషేఽతివ్యాప్తిः।

తథా చ
తాదాత్మ్యసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నయాదృశనామార్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితయాదృశనామార్థనిష్ఠనిష్ఠ
విశేష్యతాశాలిశాబ్దజనకం అవ్యవహితోత్తరత్వసమ్బన్ధేన యన్నామవిశిష్టం యన్నామ
తత్పురుషభిన్నత్వేసతి తన్నామద్వయం కర్మధారయः।

నదోషః।

న భేదాన్వయబోధాపత్తిః।

అయమాశయః।

యత్ర భేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రాతిపదికార్థధాత్వర్థాన్తరవిషయతాత్వం తత్ర ప్రత్యయనిపాతార్థాన్తరవిషయతానిరూపితత్వమిత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పర్యవసన్నస్య "నిపాతాతిరిక్తానామార్థయోర్నామార్థధాత్వర్థయోశ్చాఽభేదేనైవాఽన్వయోభవతీతి నియమస్యానురోధేన

రాజసంబన్ధిన్యేవ లక్షణోచితా విభక్తేర్వాచకత్వపక్షే।

న చ సమాసవిగ్రహయోస్తుల్యార్థకత్వనియమభఙ్గః।

తాదృశనియమే మానాభావాత్।

విభక్తేర్ద్యోతకత్వపక్షే సమాసవిగ్రహవాక్యయోరేభేదసమ్బన్ధేనాన్వయబోధజనకత్వపక్షః సమ్యక్।

సంబన్ధలక్షణాపక్షన్తు న సమ్యగితిధ్యేయమ్।

అథ సమర్థః పదవధిరితి సూత్రే సామర్థ్యం ఏకార్థీభావాత్మకం తచ్చ ఏకధర్మావచ్ఛిన్నశక్తిమత్వమ్।

తథా చ సమాసవృత్తౌ శక్తిరవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యేతి రాజపదస్య రాజసంబన్ధిని లక్షణాఽమభ్యుపగమో వ్యర్థః, శక్త్యైవ రాజసంబన్ధిపురుషబోధసంభవాత్।

ఏవం సమాసవిగ్రహవాక్యయోః సమానార్థకత్వమభ్యుపపద్యతే।

నాపి నామార్థయోరభేదేన నియమభంగః।

న చ సమాసావయవప్రత్యేకపదాత్ క్లుప్తశక్తికాచ్ఛక్త్యా లక్షణయా వా బోధసంభవేఽతిరిక్తశక్తిర్నకల్ప్యా, అనన్యలభ్యోహిశబ్దార్థ ఇతి న్యాయాదితి వాచ్యమ్।

శక్త్యాభావే హి ప్రాతిపదికసంజ్ఞా-ప్రాచీనవిభక్తిలోప-విభక్త్యన్తరోత్పత్త్యాదికార్యం న స్యాత్।

అర్థవదితిసూత్రేఽర్థవత్వస్య వృత్తిమత్వలక్షణస్యైవ సద్ భావాత్ ఇతి చేన్న।

అర్థవదితిసూత్రేఽర్థవత్వం న వృత్తిమత్వం కిన్తు వృత్తిమదవిషయకప్రతీత్యవిషయత్వమ్।

వృత్తిమత్సంధాతరూపే సమాసాదౌ వృత్తివినైవార్థవత్త్వోపపత్తేః ప్రాతిపదికసంజ్ఞానుపపత్త్యభావాత్।

న చ నిషేధద్వయప్రవేశోవ్యర్థః, వృత్తిమద్విషయక ప్రతీకవిషయత్వస్యైవ సమ్యక్త్వాదితి వాచ్యమ్।

సమూహాలమ్బనమాదాయ నిరర్థకేపి అర్థవత్వం స్యాదతోనిషేధద్వయగర్భతా।

న చైవం ఘనం వనమిత్యాదౌ ప్రత్యేకవర్ణస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞాస్యాత్ నకారలోపశ్చస్యాదితి వాచ్యమ్।

అర్థవత్వం హి సముదాయశక్త్యా వివక్షితమ్, అవయవశక్త్యా వా।

నాద్యః--తాదృశశక్తిః,
మత్సముదాయవిషయకప్రత్యేకవిషయకప్రతీతివిషయత్వాత్ప్రత్యేకస్య।

న ద్వితీయః-- శాబ్దబోధానుకూలపదార్థోపస్థితిజనకవృత్తేరేవ
ప్రవేశ్యత్వాత్సముదాయఘటకప్రత్యేకవర్ణశక్తేః శాబ్దానుకూలపదార్థోపస్థితిజనకత్వాత్।

అత్రేదం బోధ్యమ్।

సమాసస్య రాజసంబన్ధిపురుషాదౌ శక్తిపక్షే విశిష్టస్య శశశ్రుఙ్గాదిపదార్థస్యాఽలోకతయా శక్త్యసంభవేన సముదాయశక్త్యావిశిష్టైకార్థప్రతిపాదకత్వరూపైకార్థీభావవిరహేణ సమాసానుపపత్తిః ప్రాతిపదికసంజ్ఞానుపపత్తిశ్చ।

సిద్ధాన్తే స్వార్థే పర్యవసాయినాం
పదానామాకాఙ్క్షావశాత్పరస్పరసమ్బన్ధరూపవ్యపేక్షారూపసామర్థ్యమాదాయ
సమాసాదిరుపపద్యతే।

న

చాఽన్యథాఖ్యాత్యుపనీతే శశశ్రుఙ్గశక్తిసంభవ ఇతి వాచ్యమ్।

అసత్పదార్థే జ్ఞానకరణేన్ద్రియవ్యాపారాభావేన అసత్ఖ్యాతేరస్వీకారాత్।

కిం చ శక్తేరజ్ఞాతాయా అనుపయోగిత్వేన తస్యా జ్ఞానమపేక్షితమ్, తచ్చ న సంభవతి అలీకే వ్యవహారాభావాత్ పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాచ్చ।

న చ శశశ్రుఙ్గాదిశబ్ద ఉచ్చారయితుతాత్పర్యకః బాలశుకాదిశబ్దభిన్న వాక్యత్వాదిత్యనుమానేన తాత్పర్యసిద్ధౌ తాత్పర్యం సవిషయకమిత్యనుమానేన

తాత్పర్యవిషయే సిద్ధే శశశ్రుఙ్గశబ్దసంకేతగ్రహాత్సామాన్యత ఉపస్థితిరితి వాచ్యమ్।

తాదృససంకేతగ్రహస్య శబ్దానుపయోగిత్వాత్।

అన్యథా గోత్వవిశిష్టే శక్తిమజానతః సామాన్యతః శక్తిగ్రహాచ్ఛాబ్దబోధప్రసంగాత్।

న చాఽన్యత్ర తాత్పర్యవిషయత్వేన సామాన్యతః సంకేతగ్రహస్య శబ్దాబోధానుపయోగిత్వేపి ప్రకృతే నిర్ధర్మకేఽలీకే తాత్పర్యవిషయత్వోపలక్షితే ఏవ శక్తిగ్రహః శబ్దబోధోపయోగో అతో విశేషధర్మం వినైవ కల్పనామాత్రవిషయః శశశ్రుఙ్గాదిపదవాచ్య ఇతి వాచ్యమ్।

కూర్మరోమశశవిషాణయోర్జ్ఞానస్య నిర్విషయకతయా తద్విషయస్య వ్యావర్తకాభావేన కూర్మరోమశశశ్రుఙ్గాదిపదజన్యబుద్ధేర్వైలక్ష్యస్యానుభవసిద్ధస్యాఽపలాపాపత్తేః।

తత్ర శక్తిగ్రహస్యైవాఽసంభవాదితి ధ్యేయమ్।

అత్ర తథాపి సమాసే శక్తిరవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యా।

అన్యథా ఋద్ధస్య రాజపురుష ఇత్యాదిప్రయోగాపత్తిః।

సమాసే విశిష్టశక్తిస్వీకారే నాపత్తిః, రాజాదేః పదార్థైకదేశత్వాత్।

న చ నైయాయికమతేపి రాజపదస్య రాజసమ్బన్ధిని లక్షణాసత్వే నోక్తాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

లుప్తవిభక్త్యనుసన్ధానే తస్య పదార్థత్వాత్।

ఉక్తాపత్తివారణాయ సవిశేషణానాం వృత్తిర్న వృత్తస్య చ విశేషణాయోగో న।

చైత్రస్య గురుకులమిత్యాద్యనురోధేన చ "నిత్యసాపేక్షే సమాస" ఇతిన్యాయస్య కల్పనే గౌరవాచ్చ।

శోభనేవనేచరః మితాయా వాచస్పతిరిత్యాద్యలుక్సమాసే వనప్రభృతేః పదార్థైకదేశత్వాభావాత్।

ఏతేన లుప్తవిభక్త్యనుసన్ధానస్యానావశ్యకత్వేన నోక్తాపత్తిరితి నిరస్తమ్।

విశిష్టశక్తిస్వీకర్తృవైయాకరణమతేఽలుక్ సమాసే వనాదేః పదార్థైకదేశత్వాభావాత్।

నామార్థయోర్విభక్త్యర్థసమ్బన్ధేనాఽన్వయే తు సుతరామాపత్తిరితి చేన్న।

అనన్తాఽప్రామాణికశక్తికల్పనాపేక్షయోక్తవార్తికయోర్విధాయకత్వే గౌరవాభావాత్।

వస్తుత ఉక్తవార్తికయోరనువాదకత్వమేవ సాపేక్షామసమర్థవదృవతీతి న్యాయేనోక్తప్రయోగాపత్తేర్వారణాత్।

సాపేక్షత్వం చ సమాసాఽఘటకపదార్థన్వితస్వార్థకత్వమ్।

ఋద్ధస్య రాజపురుషః శోభనే వనేచరః ఇత్యాదౌ సమాసాఽఘటకర్ద్ధశోభన పదార్థాన్వితస్వార్థకత్వస్య రాజవనాదిపదే సత్వేన సాపేక్షతయా తయోః పురుషచరపదాభ్యాం సమాసాసంభవేనాసాధుతయా న ప్రయోగాపత్తిః।

న చ శోభనో రాజపురుష ఇత్యత్ర పురుషస్య సమాసాఘటకశోభనపదార్థాన్వితస్వార్థకతయా సాపేక్షతాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

స్వార్థస్యాఽప్రధానీభూతేత్యనేన విశేషణీయత్వాత్ తథా చ సమాసాఘటకపదార్థాన్వితాఽప్రధానీభూతస్వార్థకత్వం సాపేక్షత్వమ్।

ప్రధానత్వం చ ప్రకృతసమాసజన్యబోధే ముఖ్యవిశేష్యత్వమ్।

న చ దర్శనీయం రాజపురుషమానేత్యాదౌ పురుషస్య ముఖ్యవిశేష్యత్వాభావాత్సాపేక్షతా స్యాదితి వాచ్యమ్।

సమాసజన్యాఽవాన్తరవాక్యార్థబోధే ముఖ్యవిశేష్యత్వస్య పురుషే సంభవాత్।

వస్తుతః సమాసాఘటకపదప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితప్రకారత్వానవచ్ఛిన్నవిషయత్వమ్ ప్రధానత్వమ్।

విశేష్యతాయాం సమాసఘటకపదప్రయోజ్యత్వనివేశాదుక్తస్థలే పురుషస్య సమాసవహిర్భూతద్వితీయార్థకర్మత్వే ప్రకారత్వేపి ప్రధాన్యమ్।

న వా విశేష్యే విశేషణమితిరీత్యా శాబ్దబోధస్యాఽవాన్తరశాబ్దబోధస్యాఽనపేక్షితత్వేన తత్ర సాపేక్షతాప్రసంగతాదవస్థ్యమ్।

విశేష్యే విశేషణమితిరీత్యా బోధో న స్వీక్రియతే ఇతి వక్తుం న శక్యతే, యత్ర శాబ్దబోధస్య సకలకారణస్య సంపత్తిః తత్ర విశేష్యే విశేషణమితిరీత్యా బోధస్య వ్యవస్థాపితత్వాత్।

నిత్యసాపేక్షస్య సామాసాఘటకపదసాపేక్షత్వేపి నాఽసామర్థ్యమ్।

తేన చైత్రస్య గురుకులం శరైః శాతితపత్రక ఇత్యాదౌ గురుశాతితపదానాం సాపేక్షత్వేపి నాఽసామర్థ్యమ్।

నిత్యసాపేక్షకత్వం చ స్వార్థాన్వయ్యర్థజిజ్ఞాసాత్మకాఽఽకాఙ్క్షానియతస్వార్థప్రతిపత్తికత్వమ్।

గురుశాతనపదార్థే జ్ఞాతే కస్య గురుః కైః శాతనమితి జిజ్ఞాసాయా నియమేనోత్పాదాద్ గుర్వాదిపదానాం నిత్యసాకాఙ్క్షత్వమ్।

అథవా సమాసాఘటకపదార్థాన్వితేత్యత్రాఽభేదాఽన్వయో వా నివేశనీయః తథా చ సమాసాఘటకపదార్థాఽభేదాన్వితస్వార్థకత్వం సాపేక్షత్వమ్।

ఋద్ధస్య రాజపురుష ఇత్యత్ర ఋద్ధపదార్థస్యాభేదేనైవాఽన్వయస్య వివక్షితత్వాద్రాజపదస్య సాపేక్షత్వమ్।

సమాసాఘటకచైత్రనిరూపితత్వ-శరకరణకత్వాదేరేవాదేనాఽన్వయాన్న సాపేక్షత్వమ్।

అథైవమపి సమాసే శక్త్యస్వీకారే చిత్రగురిత్యాదౌ చిత్రాఽభిన్నగోస్వామిబోధానుపపత్తిः।

తథా హి।

గోపదస్య గోస్వామిలక్షకత్వే గవి న చిత్రాఽభేదాఽన్వయసంభవः గోः పదార్థైకదేశత్వాత్।

న చ చిత్రపదమేవ చిత్రాఽభిన్న గోస్వామిలక్షకం,గోపదం తాదృశార్థే తాత్పర్యగ్రాహకమితి వాచ్యమ్।

చిత్రగురస్తీత్యత్ర చిత్రపదస్య ప్రథమాన్తత్వాభావేన తదర్థేఽస్తిత్వాన్వయస్యానుపపత్తేः।

ప్రథమాన్తపదోపస్థాప్యస్యైవ భావనావిశేష్యత్వాత్।

ఉక్తినియమానంగీకారే రాజపురుషోస్తీత్యాదౌ రాజని అస్తిత్వాన్వయప్రసంగాత్।

ప్రకృత్యర్థే ఏవ సుపः సంఖ్యా బోధకత్వాత్।

గోపదోత్తరప్రథమయా చిత్రపదోపస్థాప్యే చిత్రాఽభిన్నగోస్వామిని ఏకత్వబోధనాయోగాచ్చ।

న చ గోపదమేవ చిత్రాఽభిన్న గోస్వామిలక్షకం చిత్రపదం తాత్పర్యగ్రాహకమితి వాచ్యమ్।

సామర్థ్యమ్ ద్వివిధమ్, ఏకార్థీభావరూపం వ్యపేక్షారూపం చ।

పృథగర్థానాం పదానాం సముదాయశక్త్యా విశిష్టైకార్థప్రాతిపదికం
ఏకధర్మావచ్ఛిన్నశక్తిమత్వం యావదాద్యమ్।

ద్వితీయస్తు స్వార్థపర్యవసాయినాం పదానాం ఆకాఙ్క్షావశాత్పరస్పరం సమ్బన్ధः పృథగర్థానాం పదానాం సముదాయశక్త్యా విశిష్టైకార్థప్రాతిపదికం వా ద్వివిధమ్।

ఏకార్థీభావరూప సామర్థ్యానభ్యుపగమే వ్యపేక్షారూపసామర్థ్యస్యైవ సమాసప్రయోజకత్వేన చిత్రపదప్రయోజ్యవిషయత్వస్య తత్ర విరహే వ్యపేక్షాయా అప్యసంభవాత్సమాసానుపపత్తేः।

న చ గోపదస్య శక్త్యా గౌరర్థः, లక్షణయా చ స్వామీ లక్ష్యార్థే స్వామిని గౌవిశేషణమ్।

తత్ర చిత్రాఽభేదాన్వయః।

ఏవం సతి నైకదేశాఽన్వయప్రసంగో న వా వ్యపేక్షా హానిరితి వాచ్యమ్।

యుగపద్వృత్తిద్వయానంగీకారాత్, ప్రాతిపదదికార్థయోః
శక్త్యలక్ష్యార్థయోర్భేదేనాఽన్వయస్యాఽవ్యుత్పన్నత్వాచ్చ ఇతి చేత్।

సత్యమ్।

క్లుప్తశక్తికాత్పదాల్లక్షణయాఽభిమతార్థసంమభవేఽనన్తసమాసేషు అనన్తశక్తికల్పనాయా
అన్యాయ్యత్వాత్।

న హి సమాసానుపపత్తిః।

గోపదస్య చిత్రాఽభిన్నగోస్వామిలక్షకత్వే గోపదాఽవ్యవహితపూర్వవర్తి
హ్రస్వాఽకారాన్తచిత్రస్య తాదృశార్థే తాత్పర్యగ్రాహకతయా చిత్రగుపదజన్యబోధే
తాదృశసమాభివ్యాహారజ్ఞాన్యస్య కారణతయా చ
నిరూప్యనిరూపకభావాపన్నస్వస్వార్థనిష్ఠవిషయతాకశాబ్దబోధప్రయోజకాకాఙ్క్షాశాలిత్వరూపవ్య
పేక్షా తత్రాఽక్షతైవేతి న సమాసానుపపత్తిః।

స్వార్థత్వం చ స్వప్రయోజ్యవిషయతాశ్రయత్వమ్।

ప్రకృతశాబ్దబోధీయచిత్రపదార్థవిషయత్వే చిత్రాపదప్రయోజ్యత్వస్య
"ఉపస్థితిద్వారకత్వస్యా" సత్వేపి తాత్పర్యగ్రహద్వారా ఆకాఙ్క్షాఘటకత్వేన
చిత్రాపదప్రయోజ్యత్వస్య సంభవాత్।

)(వి-2)

(వి-1)-12ఏవమితి12।

రాజపురుష ఇత్యాదిసమాసస్థలే పూర్వపదస్య రాజసమ్బన్ధినిలక్షణాసిద్ధాయామిత్యర్థః2।

చన్ద్రసదృశాఽభేదాన్వయబోధ ఏవేతి।

చన్ద్రసదృశాఽభిన్నం ముఖమితి బోధ ఏవేత్యర్థః।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి।

నత్వితి।

తత్ర।

రూపకస్థలే।

న వ్యభిచార ఇతి।

నిపాతాతిరిక్తనామార్థధాత్వర్థయోః సాక్షాద్భేదేన నాన్వయ ఇతి నియమస్య న వ్యభిచారః ఇత్యర్థః।

చన్ద్ర ఇవ ముఖమిత్యుపమాలంకారే ముఖం చన్ద్ర ఇతి రూపకాలంకారయోర్భేదో న స్యాద్విషయవైలక్షణ్యాభావాత్, రూపకాలంకారే
ఉపమానోపమేయయోరభేదప్రతీతేశ్చేత్యాలఙ్కారికమతమాహ।

కేచిత్త్వితి।

తత్ర।

రూపకస్థలే।

న శాబ్దోఽభేదప్రత్యయ ఇతి।

న చన్ద్రాఽభిన్నం ముఖమితి బోధ ఇత్యర్థః।

లౌకికసన్నికర్షాజన్యదోషవిశేషాజన్యతద్ధర్మకతద్వత్తాబుద్ధిం ప్రతి
అనాహార్యాఽప్రామాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితతద్ధర్మకతదభావనిశ్చయస్య విరోధిత్వాదితి భావః।

విశకలితేతి।

పరస్పరం సమ్బన్ధరహితేత్యర్థః।

మానస ఏవేతి।

తథా చ రూపకస్థలేఽభేదప్రత్యయో న శాబ్దో భవతీత్యర్థః।

మానసప్రత్యయోపి ఆహార్య ఏవ తస్య చ విపరీతనిశ్చయాఽప్రతిబధ్యత్వాదితి భావః।

స్వవృత్త్యాహ్లాదకత్వాదీతి।

స్వవృత్తిత్వోపలక్షితేత్యర్థః।

అత్ర చ నఞసత్వే యద్ధర్మిణి యేన సమ్బన్ధేన యద్వత్తా ప్రతీయతే ఇతి న్యాయాత్ముఖం న చన్ద్ర ఇత్యాదౌ స్వవృత్తిఆహ్లాదకత్వాదిమత్త్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకచన్ద్రాభావః ప్రతీయేత స చ బాధితః।

అన్యసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకతదభావాదభ్యుపగమే చ
విరోధిత్వానుపపత్తిరిత్యస్వరసో వదన్తీత్యుక్త్వా సూచితః।

వస్తుతస్తు గఙ్గాతీరే ఘోష ఇతి వాక్యజన్యప్రతీతేః గఙ్గాయాం ఘోష ఇతి వాక్యాల్లక్షణయా జాయమానప్రతీతేశ్చ సామ్యేపి గఙ్గాపదాత్తీరోపస్థితిమహిమ్నా తీరే శైత్యపావనాదివిశేషః ప్రతీయతే।

తథా సాదృశ్యప్రత్యయస్యోభయత్ర సామ్యేపి
అభేదాన్వయబోధప్రయోజకసమానవిభక్తికత్వం రూపకస్థలే చమత్కారవైలక్షణ్యం నిర్వహతీతి కిమభేదప్రత్యయేనేతి ధ్యేయమ్।

నిపాతాతిరిక్తనామార్థయోస్తాదృశనామార్థధాత్వర్థయోశ్చాఽభేదేనైవాన్వయబోధో భవతీతి నియమపర్యవసితం అభేదసమ్బన్ధేన నామార్థప్రకారకాఽన్వయబోధం ప్రతి నామపదజన్యనామోపస్థితిః సమానవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన కారణమితి కార్యకారణభావం పక్షప్రతిపక్షాభ్యాం వ్యవస్థాపపతి।

అథేతి।

భేదాఽన్వయబోధ ఇతి।

స్వత్వసమ్బన్ధేన రాజవిశిష్టః పురుషఇత్యాకారక ఇత్యర్థః।

సామగ్ర్యా ఇతి।

భేదాన్వయబోధకసామగ్ర్యా ఇత్యర్థః।

రాజపదజన్యరాజోపస్థితి పురుషపదజన్యపురుషోపస్థితిస్వత్వసమ్బన్ధేన రాజవిశిష్టః పురుష ఇతి యోగ్యతాజ్ఞాన--రాజసమ్బన్ధిపురుషవిషయకబోధోభవతు ఇతి తాత్పర్యజ్ఞానరూపాయా ఇతి యావత్।

కార్యజననే।

12ఉక్తనియమభఙ్గరూపాయా12 ఇతి।

నిపాతాతిరిక్తనామార్థయోరభేదాన్వయబోధ ఏవేతి నియమభఙ్గరూపాయా ఇత్యర్థః।

ప్రయోజనం।

నియమః।

తస్య 2క్షతిః2।

హానిః।

నియమభఙ్గ ఇతి యావత్।

2అకిఞ్చిత్కరత్వాదితి2।

కార్యప్రతిరోధాఽక్షమత్వాదిత్యర్థః।

12నియమాదితి12।

సామగ్ర్యాః కార్యవ్యాప్యత్వాదిత్యర్థః।

12శఙ్కతే12।

12న చేతి।

తత్ర12।

రాజపురుష ఇత్యత్ర।

12భేదాన్వయబోధౌపాయికాకాఙ్క్షావిరహాదితి12।

భేదాన్వయబోధశ్చ ఆధేయత్వసంసర్గకకర్మత్వాదివిశేష్యకరాజప్రకారకాన్వయబోధః తత్రౌజికాఽకాఙ్క్షా చ రాజానం రాఙ్క్షా రాజ్ఞే రాజ్ఞః రాజనీతి తద్విరహాదిత్యర్థః।

ప్రకారాన్తరరేణోపస్థితయోరర్థయోరన్వయబోధవారణాయ తత్తదర్థోపస్థాపకపదయోః సమభివ్యాహారస్యాఽన్వయబోధే హేతుత్వముపేయమ్, అథ చ భేదాన్వయబోధం ప్రతి ఆనుపూర్వీజ్ఞానానాం పరస్పరజన్యే వ్యభిచారవారణాయ నానాకారణత్వాపేక్షయా ప్రకారవిశేష్యవాచకపదయోః సమభివ్యాహారజ్ఞానస్యైవ కారణత్వమ్, తాదృశః రాజపురుషపదయోః సమభివ్యాహారోఽస్త్యేవేత్యాహ।

సమభివ్యాహారరూపాయా ఇతి।

తత్రాపి।

రాజపురుష ఇత్యత్రాపి।

ఘటః కర్మత్వమిత్యాదౌ ఘటకర్మత్వోపస్థాపకపదయోః సమభివ్యాహారాద్ ఘటీయా కర్మతా ఇత్యన్వయబోధానుదయాత్ యాదృశీ ఆనుపూర్వీ భేదాన్వయబుద్ధౌ అపేక్ష్యతే తాదృశ్యా ఘటమిత్యాపూర్వ్యా భేదాన్వయబోధజనకత్వం వాచ్యమ్, యాదృశానుపూర్వీ భేదాన్వయబుద్ధౌ అపేక్షతే తాదృశానుపూర్వీం రాజా పురుష ఇత్యాదౌ నాస్తీత్యాశఙ్కతే।

న చేతి।

12తాదృశాకాఙ్క్షాయాఃఽ12।

సమభివ్యాహారరూపాఽఽకాఙ్క్షాయాః।

తత్ర।

రాజపురుషఇత్యాదౌ।

సత్వేపీతి।

రాజపదార్థప్రకారకభేద

సంసర్గకబోధానుదయాదితి శేషః।

ఆకాఙ్క్షాయా అపీతి।

అపినా రాజపదావ్యవహితోత్తరాజస్ పదత్వాదిరూపాఽఽకాఙ్క్షాయాఃసముచ్చయః।

తదభావాదేవేతి।

ఉక్తాకాఙ్క్షాఽభావాదేవేత్యర్థః।

తత్ర।

రాజపురుషఇత్యాదౌ।

రాజప్రకారకభేదాన్వయబోధం ప్రతి రాజానం-రాజ్ఞా-రాజ్ఞే-రాజ్ఞఃరాజ్ఞి-ఇత్యాదివాక్యానాం కారణత్వే తేషాం పరస్పరజన్యే వ్యభిచారవారణాయ కర్మత్వవిశేష్యకరాజప్రకారక భేదాన్వయబోధం ప్రతి రాజానమిత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానం కారణమిత్యాదిరీత్యా విశేష్యైవ తాదృశాశానుపూర్విజ్ఞానానాం హేతుతా వాచ్యా।

ఏవం చ పురుషవిశేష్యకబోధస్య

తాదృశాకాఙ్క్షావిరహాఽకిఞ్చిత్కర ఇత్యాపత్తితాదవస్థ్యమిత్యాహ।

సమ్బన్ధాదివిశేష్యకేతి।

ఆదినా కర్మత్వాదిపరిగ్రహః।

రాజాదిప్రకారకాన్వయబోధే ఏవేతి।

నిరూపితత్వసమ్బన్ధేన రాజవత్స్వత్వామితిబోధే ఏవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ పురుషవిశేష్యకబోధస్య వ్యవచ్ఛేదః।

తాదృశాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య।

రాజపదావ్యవహితోత్తరాజస్ పదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య।

పురుషాదౌ।

పురుషాదివిశేష్యకే ఇత్యర్థః।

తాదృశాకాఙ్క్షాజ్ఞానవిరహస్య।

రాజపదాఽవ్యవహితోత్తరాజస్పదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానవిరహస్య।

అకిఞ్చిత్కరత్వాదితి।

కారణత్వాభావాఽసంపాదకత్వాదిత్యర్థః।

పురుషవిశేష్యకరాజప్రకారకభేదాన్వయబోధం ప్రతి
రాజపదాఽవ్యవహితోత్తరజస్పదత్వాదిరూపాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానస్యాఽకారణత్వాదితి భావః।

తథా చ రాజపురుష ఇత్యత్ర పురుషవిశేష్యకరాజప్రకారకభేదాన్వయబోధాపత్తిరితి ధ్యేయమ్।

రాజానం-రాజ్ఞా-రాజ్ఞే- రాజ్ఞః రాజ్ఞి-ఇత్యత్రాఽఽధేయత్వ-
నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నరాజనిష్ఠప్రకారతానిరూపితకర్మత్వస్వత్వాదినిష్ఠవిశేష్యతాకశా
బ్దం ప్రతి అమ్రుత్యయాదిజన్యకర్మత్వాద్యుపస్థితిః జస్ ప్రత్యయజన్యస్వత్వోపస్థితిః
కారణమిత్యాదిక్రమేణాఽఽత్మనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావే
గౌరవాద్విషయనిష్ఠప్రత్యాసత్త్యా కార్యకారణభావో వాచ్యో లాఘవాత్, స చ విశేష్యతాసమ్బన్ధేన
నామార్థప్రకారకభేదాన్వయబోధం ప్రతి విశేష్యతాసమ్బన్ధేన ప్రత్యయజన్యోపస్థితిః
కారణమిత్యాకారకః।

రాజపురుష ఇత్యాదౌ న భేదాన్వయబోధాపత్తిః, విశేష్యతాసమ్బన్ధేన
రాజపదార్థప్రకారకభేదాన్వయబోధాశ్రయేపురుషే విశేష్యతాసమ్బన్ధేన
ప్రత్యయజన్యోపస్థితేరభావాదితి మతముపన్యస్యతి।

12అత్రకేచిదిత్యాదినా।

నామార్థప్రకారకేతి12।

నిపాతాతిరిక్తార్థవిశేష్యకేత్యపి యోజనీయమ్।

అన్యథా ఘటోనాస్తీత్యాదౌ ఘటప్రకారకాన్వయబోధస్య విశేష్యతాసమ్బన్ధేన నఞర్థేఽభావే
సత్త్వేన తత్ర చ ప్రత్యయజన్యోపస్థితేరసత్త్వేన వ్యతిరేకవ్యభిచారః స్యాత్।

విశేష్యతాసమ్బన్ధః కార్యతావచ్ఛేదక ఇతి ద్యోతయితుం సమానేతి।

అన్యథా విశేష్యతాప్రత్యాసత్త్యేతి తృతీయాన్తస్య హేతుత్వేఽన్వయాత్
హేతుతావచ్ఛేదకత్వమాత్రలాభః స్యాత్।

సమానత్వం చ యద్ధర్మావచ్ఛిన్నవిశేష్యతాయాః కార్యతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధత్వమ్,
తద్ధర్మావచ్ఛిన్నవిశేష్యతాత్వమతోవిశేష్యతాయాః కార్యతావచ్ఛేదకసమ్బన్ధత్వస్య
విశేష్యతయోరేకధర్మావచ్ఛిన్నత్వస్య చ లాభః।

తేన ద్రవ్యత్వేనోపస్థితే ఘటత్వే న శాబ్దబోధః।

హేతుత్వకల్పనాదితి।

విశేష్యతాసమ్బన్ధేన నామార్థనిష్ఠభేద సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతా శాలిశాబ్దం ప్రతి
విశేష్యతాసమ్బన్ధేన ప్రత్యయజన్యోపస్థితేర్హేతుత్వ కల్పనాదిత్యర్థః। తథా చ రాజపురుష ఇతి

వాక్యాత్స్వత్వవత్వసంసర్గక రాజప్రకారకశాబ్దబోధస్య విశేష్యతాసమ్బన్ధేన పురుషే

నాపత్తిః,పురుషే విశేష్యతాసమ్బన్ధేన ప్రత్యయజన్యోపస్థితేరభావా దితి భావః।

ప్రత్యయార్థస్యవేత్యేవకార వ్యవచ్ఛేదె దర్శయతి। నత్వితి।

నామార్థాన్తరస్యేతి।

ఇదం చ వస్తుగతమనురుధ్య। భేదసమ్బన్ధేన నామార్థప్రకారకబోధే

నామార్థాన్తరస్యైవ విశేష్యత్వాత్।

యద్వా నీలో ఘట ఇతి వాక్యజన్యబోధే ఘటత్వనిష్ఠప్రకారతానిరూపిత విశేష్యతాయా ఘటే

సత్వాత్తత్ర ప్రత్యయ జన్యోపస్థితేరభావాద్ వ్యతిరేకవ్యభిచారవాణాయ నామార్థాన్తరేతి।
నామాన్తరార్థేతి పాఠో యుక్తః।

తేన చిత్రగురిత్యాది బహువ్రీహౌ

గోపదలక్ష్యార్థగోర్గోస్వా మినోగోపదార్థయోరన్వ యాభ్యుపగమే వ్యతిరేకవ్యభిచారవాణాయ
నామార్థాన్తరార్థే।

రాజ్ఞః పురుషఇత్యాదౌ షష్ఠ్యర్థస్వత్వస్య "సమ్బన్ధరూపనామార్థతయా" తన్నిష్ఠస్వరూప
సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతా నిరూపితవిశ్వతాయాః పురుషే సత్వాత్తత్ర చ
ప్రత్యజన్యోపస్థితేరభావాద్ వ్యతిరేకవ్యభిచారమాశంకతే।

న చేతి।

తత్రత్వకారకబోధే।

సత్వాత్మకసమ్బన్ధప్రకారకబోధే।

భానానుపపత్తిరితి।

పురుషే విశేష్యతాసమ్బన్ధేన ప్రత్యయజన్యోపస్థితేరభావాద్ వ్యతిరేకవ్యభిచార ఇతి భావః।

వ్యభిచారం నిరాకర్తు॒ముపక్రమతే।

తత్తన్నామపదజన్యేతి।

తథా చ రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదౌ సమ్బన్ధరూపనామార్థస్వత్వ ప్రకారకబోధస్య జన్ ప్రత్యయజన్యత్వేన సమ్బన్ధాత్మకనామపద జన్యత్వాభావాన్న వ్యభిచారః।

రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదివాక్యజన్యబోధస్య

సమ్బన్ధారూపనామార్థ"స్వత్వ"సమ్బన్ధప్రకారకత్వాత్, రాజాదినామపదజన్యత్వాచ్చ కార్యతావచ్ఛేదకతాక్రాన్తతయా విశేష్యతాసమ్బన్ధేన తాదృశబోధస్య పురుషే సత్వేన తత్ర ప్రత్యజన్యోపస్థిత్యభావాద్ వ్యభిచారవారణాయ తత్తదితినామవిశేషణమ్।

తథా చ తస్య నామపదజన్యత్వాభావాన్న వ్యభిచార।

అథ రాజపదజన్యస్య రాజపదార్థప్రకారకస్య రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యజన్యబోధస్య పురుషే విశేష్యతయా సత్వేన తత్ర ప్రత్యజన్యోపస్థిత్యభావాద్ వ్యభిచారవారణాయ తత్తన్నామపదప్రయోజ్యతత్తన్నామార్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రత్యేవ ప్రత్యయజన్యోపస్థితేః కారణత్వోక్తౌ తత్తదితివ్యర్థమ్,
పురుషనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాయా "షష్ఠ్యర్థస్వత్వనిష్ఠాయాః"
నామపదప్రయోజ్యత్వవిరహేణ వ్యభిచారాభావాత్।

నాపి రాజసమ్బన్ధః ప్రమేయః రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యజన్యసమూహాలంబనబోధే పురుషస్య విశేష్యతయా భానానుపపత్తిః,
పురుషనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపిత"షష్ఠ్యర్థస్వత్వనిష్ఠ"ప్రకారతాయాః
సమ్బన్ధపదా॒ప్రయోజ్యత్వాదితి చేత్ తదా నోపాదేయమేవ తత్తదితి।

తత్తన్నామేత్యాదికన్తు తత్తన్నామార్థనిష్ఠప్రకారతా నిరూపితవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన తత్తన్నామపదజన్య శాబ్దబోధం ప్రతి ప్రత్యయజన్యోపస్థితేః కారణత్వాభిప్రాయేణోక్తమ్।

రాజాదినామార్థనిష్ఠ ప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతా సమ్బన్ధేన శాబ్దబోధః స్వత్వే ఏవ న తు పురుషే॒తో న వ్యభిచారః।

అత్రాపి వ్యభిచారమాహ।

1రాజసమ్బన్ధః1 ప్రమేయః 1రాజ్ఞః పురుష1 ఇతి।

12వాక్యార్థద్వయాన్వయబోధే 12ఇతి।

వాక్యద్వయజన్యసమూహాలమ్బనబోధే ఇత్యర్థః।

స చ రాజసమ్బన్ధాఽభిన్నః ప్రమేయః రాజనిరూపితస్వత్వవాన్పురుష ఇత్యాకారకః।

భానానుపపత్తిరితి అత్ర స్వతోఽపస్థితిః సమ్బన్ధపదేన జన్ పదేన చ।

తథా చ స్వత్వనిష్ఠప్రకారతా జన్ పదప్రయోజ్యా సమ్బన్ధపదప్రయోజ్యా చ।

ఏవం చ సమ్బన్ధాత్మకనామపదజన్య నామార్థస్వత్వప్రకారతా శాబ్దబోధస్య
విశేష్యతాసమ్బన్ధేన పురుషే సత్వేన తత్ర ప్రత్యయ జన్యోపస్థితేరభావాద్ వ్యభిచార ఇతి భావః
।

వ్యభిచారం పరిహరతి।

ప్రత్యయాధీనేతి।

రాజసమ్బన్ధాభిన్నః ప్రమేయః రాజనిరూపిత

స్వత్వవాన్పురుష

ఇత్యుక్త సమూహాలమ్బనబోధస్య సమ్బన్ధరూపనామార్థస్వత్వ ప్రకారకత్వేపి జన్
ప్రత్యయాధీనస్వతోఽపస్థితి జన్యత్వస్యాపి తత్ర సత్వేన ప్రత్యయాధీ

తత్తత్పదార్థోప స్థిత్యజన్యత్వవిరహేణ కార్యతావచ్ఛేదకాక్రాన్తతయా తత్ర ప్రత్యయజన్యోప

స్థితేర్హేతుత్వాదితి భావః।

తత్తదిత్యన్యోభయత్ర
నివేశాత్ప్రత్యయాధీనోపస్థితివిషయత్వాప్రయోజ్యనామార్థనిష్ఠభేదసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకార
తానిరూపితవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన శాబ్దబోధం ప్రతి ప్రత్యయజన్యోపస్థితేః కారణతాలాభః।

ప్రత్యయజన్యోపస్థితేర్విశేష్యతాసమ్బన్ధేన కారణత్వేఽన్వయవ్యభిచారమాశంకతే।

అథేతి।

ఏవమపి।

ప్రత్యయాధీతత్తత్పదార్థోపస్థితిజన్యతత్తత్పదార్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాసమ్బన్ధస్య
కార్యతావచ్ఛేదకత్వేపి।

యత్ర।

యదా।

ప్రత్యయవశాత్।

పురుషపదోత్తరసుపదాత్।

ప్రత్యయార్థోపి।

ఏకత్వమపి।

తత్ర।

తదా।

తథావిధేతి।

పురుషవిషయకేత్యర్థః।

సమూహాలంబనోపస్థితేః పురుషః ఏకత్వం

చేత్యాకారికాయాః।

పురుషేపీతి।

అపినా ఏకత్వస్య సముచ్చయః।

తాదృశైకత్వోపస్థిర్యథా సుపదజన్యా తథా పురుషపదజన్యోపీతి బోధ్యమ్।

తస్య।

పురుషస్య।

రాజప్రకారకాన్వయబోధే।

భానాపత్తిరితి।

విశేష్యతాసమ్బన్ధేన ప్రత్యయజన్యోపస్థితేః పురుషేపి సత్వాదితి భావః।

సమూహాలంబనోపస్థితీయవిశేష్యతాయాః పురుషే సత్వేపి పురుషనిష్ఠవిశేష్యతా న ప్రత్యయజన్యతావచ్ఛేదికేతి ప్రత్యయజన్యతావచ్ఛేదికీభూతవిశేష్యతాసమ్బన్ధేనోపస్థితేః పురుషేఽభావేన నాపత్తిరిత్యాశంకతే।

నచేతి।

హేతుత్వోపగమాదితి।

నామార్థప్రకారకభేదాన్వయబోధం ప్రతీతిశేషః।

ఆపత్త్యభావే హేతుమాహ।

తాదృశేతి।

పురుషః ఏకత్వం చేత్యాకారికేత్యర్థః।

నామ్న ఏవేతి।

పురుషపదస్యైవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ సుప్రత్యయవ్యావృత్తిః।

తాదృశోపస్థితేః పురుషపదాధీనత్వాదితి భావః।

ఆపత్తి దృఢయాత।

జ్ఞానభేదేన విశేష్యతాభేదభావాదితి।

విశేష్యతావచ్ఛేదకభేదేన తద్ భేదాదితి భావః।

అయం విశేష్యతాయా అభిన్నతయేత్యత్ర హేతుః।

యత్రకుత్రచిత్।

రాజ్ఞః ఇత్యత్ర।

ప్రత్యయాదేవ।

జస్ ప్రత్యయాదేవ।

ఏవకారేణ పురుషపదవ్యావృత్తిః।

తత్ర।

రాజ్ఞః ఇత్యత్ర।

తాదృశేతి।

ప్రత్యయలక్షణాధీనేత్యర్థః।

విశేష్యతాతః।

పురుషనిష్ఠవిశేష్యతాతః లక్షణయా సుప్రత్యయజన్యతావచ్ఛేదకీభూతపురుషనిష్ఠవిశేష్యతాత ఇతి యావత్।

పురుషాద్యుపస్థితివిశేష్యతాయాః।

సమూహాలమ్బనోపస్థితీయపురుషనిష్ఠవిశేష్యతాయాః।

తావతాపి।

విశేష్యతాయాం ప్రత్యయజన్యతావచ్ఛేదకీభూతత్వోపాదానేపి।

అతిప్రసంగవారణాఽసంభవాదితి।

లక్షణయా జస్ ప్రత్యయజన్యతావచ్ఛేదకీభూత"పురుషత్వావచ్ఛిన్న" విశేష్యతాసమ్బన్ధేన
"పురుషః ఏకత్వం చేతి సమూహాలంబనోపస్థితేః పురుషే సత్వాదితి భావః।

రాజా పురుష ఇత్యత్ర పురుషే ప్రసక్తాం రాజప్రకారకభేధాన్వయబోధాపత్తిం పరిహరతి।

స్వజనకేతి।

తథా చ
తత్తన్నామపదజన్యనామార్థనిష్ఠసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన
శాబ్దబోధం ప్రతి
స్వజనకజ్ఞానీయప్రత్యయవృత్తిప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావిశిష్టవిశేష్యతాసమ్బన్ధేనోపస్థితిః
కారణమ్।

స్వం-ఉపస్థితిః।

ఉక్తాతిప్రసంగం నిరాకరోతి।

ఉక్తేతి।

స్వం రాజాపురుషఇత్యత్ర "పురుషః ఏకత్వం చేతి సమూహాలంబనోపస్థితిః తజ్జనకం ఏకత్వం
సుపదశక్యమితిప్రత్యయవృత్తిజ్ఞానం తదీయవృత్తినిష్ఠ ప్రకారతానిరూపితైకత్వ
నిష్ఠవిశేష్యతాసామానాధికరణ్యస్య పురుషనిష్ఠవిశేష్యతాయామసత్వాత్తేనసమ్బన్ధేన
ప్రత్యయజన్యోపస్థితేః పురుషేఽభావాన్నవ్యభిచారః।

నను రాజా పురుష ఇత్యాదౌ పురుషపదాత్ప్రత్యయపదాచ్చ పురుషవిషయిణీ ఏకైకోపస్థిర్జాతా
తత్రాతిప్రసంగో దుర్వారః, తాదృశోపస్థితిజనక ప్రత్యయవృత్తిప్రకారతానిరూపిత
విశేష్యతాయాః పురుష సత్వాదితి చేన్న।

తత్తన్నామార్థప్రకారకాఽన్వయబుద్ధౌ తత్తన్నామపదసాకాఙ్క్షప్రత్యయజన్యోపస్థితేర్హేతుత్వాత్।

పురుషపదోత్తరసుప్రత్యయస్య ప్రకారీభూతరాజపదసాకాఙ్క్షత్వాభావాన్నాపత్తిః।

నచైవమపి రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదౌ స్వత్వం జస్ పదశక్యం పురుషః పురుషపదశక్యం ఇతి
సమూహాలంబనవృత్తి

జ్ఞానాత్స్వత్వం

పురుషశ్చేతి సమూహాలంబనోపస్థితిస్తస్యాః సత్వే ఇవ పురుషేపి సత్వాద్
భేదాఽన్వయాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

12సీ్వయవిషయతాప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాప్రయోజకనామసాకాఙ్ప్రత్యయవృత్తిప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతావిశిష్టవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన హేతుత్వస్య వివక్షణాత్।

12స్వం సమూహాలంబనోపస్థితిః।

తాదృశస్వత్వనిష్ఠవిశేష్యతావైశిష్ట్యస్య పురుషనిష్ఠవిశేష్యతాయామసత్వాన్నాపత్తిః।

కేషాంచిన్మతం నిరాస్యతి।

తదసదితి।

అనుగతస్య।

సకలప్రత్యయానుగతస్య।

అనతిప్రసక్తస్య చ।

దుర్వచతయేతి।

పాణినిసంకేతసమ్బన్ధేనప్రత్యయపదవత్వం సుఔజసాద్యన్యతమత్వం వా
ప్రత్యయత్వమిత్యనుగమాదాహ--12రాజసమ్బన్ధ12 ఇతి।

స్వత్వవిశేష్యకేత్యర్థః।

అన్వయబోధానుపపత్తేరితి।

వృత్తౌ ప్రత్యయనిరూపితత్వాభావాత్।

అన్వయబోధాపత్తేశ్చేతి।

తత్ర వస్తుతో వృత్తౌ ప్రత్యయనిరూపితసత్వాదితి భావః।

ప్రత్యయత్వేన జ్ఞాతం యత్పదమితి।

ప్రకారత్వం తృతీయార్థః।

ప్రత్యయత్వప్రకారకజ్ఞానవిశేష్యం యత్పదమిత్యర్థః।

ఏతద్దోషద్వయస్య।

ఆపత్త్యనుపపత్తోఃయ।

2నావకాశ ఇతి2।

సమ్బన్ధపదే ప్రత్యయత్వభ్రమదశాయాం ప్రత్యయత్వేన జ్ఞాతం యత్సమ్బన్ధపదం తజ్జన్యోపస్థితేః విశేష్యతాసమ్బన్ధేన సత్వే సత్వాన్నానుపపత్తిః।

జస్ ప్రత్యయే సమ్బన్ధత్వభ్రమదశాయాం జస్ ప్రత్యయస్య ప్రత్యయత్వేన జ్ఞాతత్వాభావాన్నాపత్తిః।

12తదర్థోపస్థితిసత్వే12।

షష్ఠ్యర్థస్వత్వోపస్థితిసత్వే।

12శాబ్దబోధోత్పత్త్యా12।

రాజప్రకారకస్వత్వవిశేష్యకబోధోత్పత్త్యా।

ప్రత్యయత్వప్రకారకజ్ఞానానివశాఽసంభవాదితి।

న చ ప్రత్యయత్వవ్యాప్యధర్మేణ జ్ఞాతం యత్పదం తజ్జన్యోపస్థితేః కారణత్వే న దోషః, జస్ పదాదౌ సమ్బన్ధత్వభ్రమదశాయాం సమ్బన్ధపదత్వస్య ప్రత్యయత్వవ్యాప్యత్వాభావాన్నాపత్తిః।

సమ్బన్ధపదే జస్ త్వభ్రమదశాయాం జస్ త్వస్య ప్రత్యయత్వవ్యాప్యత్వాన్నానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్।

ఆనుపూర్వ్యంవిశేషాఽజ్ఞానదశాయాం తద్వ్యక్తిత్వాదినా జసాదిజ్ఞానదశాయాం శాబ్దబోధాపత్తేర్దుర్వారత్వాత్।

యాదృశం ఫలం క్వచిత్ప్రసిద్ధ్యతి తాదృశస్యైవాఽఽపత్తిః సమ్భవతి క్లృప్తసామగ్రీబలాత్ యాదృశం చ సర్వథైవాఽప్రసిద్ధం తాదృశస్య చాఽఽపాదకాఽప్రసిద్ధేరాపత్తిరశక్యేవేతి న భేదాన్వయబోధాపత్తిరిత్యాహ।

2ఇదం పునరత్ర తత్వమితి।

తత్ర2।

రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర।

షష్ఠ్యాదివిభక్తేరేవేతి।

అస్య పురుషాద్యుపస్థితిరిత్యనేనాన్వయః।

ఏవకారేణ పురుషపదవ్యావృత్తిః।

తత్ర।

రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర।

తద్విశేష్యకేతి।

పురుషవిశేష్యకేత్యర్థః।

తాదృశబోధే।

పురుషవిశేష్యకరాజప్రకారకభేదాన్వయబోధే।

తథావిధేతి।

రాజ ఇత్యాకారకేత్యర్థః।

తత్తద్విభక్తిజన్యేతి।

జస్ విభక్తిజన్యేత్యర్థః।

సామగ్ర్యా ఏవేతి।

ఏవకారేణ రాజా పురుష ఇత్యత్ర పురుషపదజన్య పురుషోపస్థితిఘటితసామగ్ర్యా వ్యవచ్ఛేదః
।

తాదృశేతి।

రాజప్రకారకపురుషవిశేష్యకభేదసంసర్గకేత్యర్థః।

తదభావాదేవేతి।

రాజ్ఞ ఇత్యానుపూర్వీరూపాఽఽకాఙ్ఞాజ్ఞానసహకృతజస్
విభక్తిజన్యపురుషాద్యుపస్థితిఘటితసామగ్ర్యాభావాదేవేత్యర్థః।

న తదాపత్తిరితి।

న రాజా పురుష ఇత్యాదౌ పురుషవిశేష్యకరాజప్రకారక భేదాన్వయబోధాపత్తిరిత్యర్థః।

అతఏవ।

వక్ష్యమాణసామగ్ర్యాభావాదేవ।

తాదృశశాబ్దబోధాపత్తిః।

పురుషవిశేష్యకస్వత్వసంసర్గకరాజప్రకారకశాబ్దబోధాపత్తిః।

తదభావాదేవేతి।

స

సున్దరఇత్యానుపూర్వీవిశేషాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానసహకృతతత్పదజన్యస్వత్వసంసర్గకరాజప్రకారకపురుషవిశేష్యకోపస్థితిఘటితసామగ్ర్యాభావాదేవేత్యర్థః।

ఆపత్త్యభావాదితి।

రాజా పురుష ఇత్యాదౌ పురుషవిశేష్యకస్వత్వసంసర్గక రాజప్రకారక శాబ్దాపత్త్యయోగాదిత్యర్థః।

సంసర్గతావాదీ ఉపతిష్ఠతే।

అథేతి।

ఏతాదృశరీత్యా।

ఆనుపూర్వీవిశేషరూపాఽఽకాఙ్క్షాయాఃప్రయోజకత్వకల్పనయా।

ఆపత్తివారణే।

రాజా పురుష ఇత్యాదౌ భేదాన్వయబోధాపత్తివారణే।

క్షతివిరహాదితి।

రాజా పురుష ఇత్యాదౌ షష్ఠ్యన్తరాజపదసమభివ్యాహారాభావేన
భేదాన్వయబోధాపత్తిరూపాయాఃక్షతేరభావాదిత్యర్థః।

ఉక్తవ్యుత్పత్తిః।

నిపాతాతిరిక్తనామార్థయోఃసాక్షాద్ భేదేన నాన్వయ ఇతి నియమః।

12సమ్బన్ధాదివాచకత్వమపి12।

ఆదినా కర్మత్వ--కరణత్వాది పరిగ్రహః।

అపినోక్తవ్యుత్పత్తేఃసముచ్చయః।

సర్వేవిభక్తీనామితి।

విశేష్యవాచకపదోత్తరవిభక్తీనామపీత్యర్థః।

సాధుత్వమాత్రార్థకత్వస్యైవేతి।

ఏవకారేణ సమ్బన్ధాదివ్యావృత్తిః।

12ఉచితత్వాదితి12।

న చ ఘటమిత్యాదౌ ద్వితీయాదివిభక్తేః కర్మత్వాదివాచకత్వమావశ్యకమ్, అన్యథా ఘటీయా కర్మతేతి కర్మతావిశేష్యకశాబ్దబోధో న స్యాదితి వాచ్యమ్।

ఘటమానయేత్యాదివిభక్త్యన్తపదద్వయసమభివ్యాహారాదేవ శాబ్దబోధః, విభక్త్యనైకపదస్థలే మానసబోధ ఏవ ప్రత్యయస్య శక్తిభ్రమేణ వా బోధ ఇత్యభిప్రాయేణ తదుక్తేరితి ధ్యేయమ్।

సంసర్గతావాదీస్వాభిప్రాయం ప్రకటయతి।

12నహీతి12।

12తత్ర12।

రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర।

12తథావిధేతి12।

స్వత్వసమ్బన్ధేన రాజవాన్పురుష ఇత్యాకారకేత్యర్థః।

12తత్స్థలీయేతి12।

రాజ్ఞః పురుష ఏతత్స్థలీయేత్యర్థః।

12తథావిధేతి12।

స్వత్వసమ్బన్ధేన రాజవిశిష్టః పురుష ఇత్యాకారకేత్యర్థః।

2తత్స్థలీయేతి2।

రాజ్ఞః పురుష ఏతత్స్థలీయేత్యర్థః।

తదభావాదేవ।

తాదృశాకాఙ్క్షాఽభావాదేవ।

తత్ర।

రాజాపరుష ఇత్యాదౌ।

తాదృశేతి।

ఆకాఙ్క్షాఘటితేత్యర్థః।

ఏవం చ।

రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర భేదాఽన్వయబోధస్వీకారే చ।

తత్ర।

రాజపురుష ఇత్యత్ర।

రాజపురుష ఇత్యత్ర రాజపురుషపదయోఃసమభివ్యాహారరూపాఽఽకాఙ్ఞాజ్ఞానస్యైవ కారణత్వం న తు రాజపదే షష్ఠ్యన్తత్వనివేశ ఇత్యాశయేన శంకతే।

నచేతి।

తత్ర।

రాజపురుష ఇత్యత్ర।

తత్స్థలీయేతి।

రాజ్ఞపురుష ఏతత్స్థలీయేత్యర్థః।

తాదృశేతి।

స్వత్వసంసర్గకరాజప్రకారకవిశేష్యకేత్యర్థః।

తత్స్థలీయశాబ్దబోధే।

రాజపురుష ఇతి స్థలీయశాబ్దబోధే।

అసమాసస్థలే।

రాజా పురుష ఇత్యాదౌ।

తాదృశేతి।

రాజపదాఽవ్యవహితోత్తరపురుషపదత్వరూపేత్యర్థః।

తాదృశేతి।

భేదాన్వయేత్యర్థః।

స్వత్వసంసర్గకరాజప్రకారకపురుషవిశేష్యకేతి యావత్।

అసిద్ధేరితి।

విరహాదిత్యర్థః।

ప్రకారతావాదీ రాజపురుష ఇత్యత్రాఽఽకాఙ్ఞానుపపత్తిమాశంకతే।

న చేతి।

ఆనుపూర్వీవిశేషరూపస్యేతి।

ఘటపదాఽవ్యవహితోత్తరాఽమ్పదత్వరూపానుపూర్వీవిశేషస్యేత్యర్థః।

ఆకాఙ్క్షత్వాదితి।

ఘటః కర్మత్వమితి ఘటకర్మత్వోపస్థాపకపదయోః సమభివ్యాహారే జ్ఞాతేపి కర్మత్వం ఘటీయమితి శాబ్దానుదయాదితి భావః।

నిష్ప్రామాణికమితి।

రాజపదాఽవ్యవహితోత్తర పురుషపదత్వరూపానుపూర్వీ విశేషస్యాఽఽకాఙ్క్షత్వం నిష్ప్రామాణికమిత్యర్థః।

తథా చ రాజపురుషపదసమభివ్యాహారరూపాకాఙ్క్షైవ ప్రయోజికా వాచ్యా, తస్యాశ్చ రాజపురుషఇత్యాదావివ రాజపురుషఇత్యాదావపి సత్వాద్ భేదాన్వయబోధాపత్తిరితి భావః।

ఆపత్తింపరిహరతి।

భవన్మతేపీతి।

ప్రకారతావాదిమతేపీత్యర్థః।

యాదృశసామగ్రీబలాదితి।

రాజపురుషపదసమభివ్యాహారరూపసామగ్రీబలాదిత్యర్థః।

తాదృశసామగ్రీబలాదితి।

రాజపురుషపదసమభివ్యాహారరూపసామగ్రీబలాదిత్యర్థః।

తాదృశేతి।

రాజసమ్బన్ధీత్యర్థః।

తథావిధేతి।

రాజపదాఽవ్యవహితోత్తరపురుషపదత్వరూపేత్యర్థః।

సమాసజన్యబోధే।

రాజపురుషఇతివాక్యజన్యబోధే।

అస్మాభిః।

సంసర్గతావాదిభిః।

2తాదృశానుపూర్వీవిశేషేతి2।

రాజపదాఽవ్యవహితోత్తరపురుషపదత్వరూపానుపూర్వీవిశేషేత్యర్థః।

12కల్పనీయత్వాదితి12।

తథా చ ప్రతిపాదికద్వయాఽవ్యవధానరూపానుపూర్వీవిశేషస్యాపి ఆకాఙ్క్షత్వాన్న రాజపురుష ఇత్యత్ర భేదాన్వయబోధాపత్తిరితి ధ్యేయమ్।

ప్రకారతావాదీ రాజ పురుష ఇత్యత్ర భేదాన్వయబోధస్వీకర్తుసంసర్గతావాదిమతే గౌరవం ప్రదర్శయతి।

నచేతి।

అస్మన్మతే।

ప్రకారతావాదిమతే।

భవన్మతే।

సంసర్గతావాదిమతే।

ఏవం చ।

స్వారసికలక్షణాగ్రహేణాఽభేదాన్వయబోధస్వీకారే చ।

భేదాఽన్వయబోధే।

సంసర్గతావాదిమతే ఇతి శేషః।

తాదృశేతి।

రాజపదావ్యవహితోత్తరపురుషపదత్వరూపేత్యర్థః।

సంసర్గతావాదీ గౌరవం నిరస్యతి।

ఉక్తాఽభేదాన్వయబోధే ఇతి।

రాజసమ్బన్ధభిన్నః పురుష ఇత్యన్వయబోధే ఇత్యర్థః।

తథావిధేతి।

రాజపదావ్యవహితోత్తరపురుషపదత్వరూపేత్యర్థః।

పర్యాయశబ్దాన్తరఘటితేతి।

నృపపురుషఘటితనృపపదావ్యవహితోత్తరపురుషపదత్వరూపేత్యర్థః।

తథావిధేతి।

రాజసమ్బన్ధ్యభిన్నః పురుషఇత్యాకారకేత్యర్థః।

12వ్యభిచారవారణాయ।

పరస్పరజన్యే వ్యభిచారవారణాయ।

1నివేశనీయతయేతి1।

అయంభావః-
రాజపదాఽవ్యవహితోత్తరపురుషపదత్వరూపానుపూర్వీజ్ఞానావ్యవహితోత్తరత్వవిశిష్టాఽభేదసంసర్గకరాజసమ్బన్ధిప్రకారకపురుషవిశేష్యకశాబ్దబోధం ప్రతి రాజపురుషఇత్యానుపూర్వీజ్ఞానం కారణమ్।

ఏవం నృపపురుషఇత్యాదావపి బోధ్యమ్।

తత్ర।

కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ।

విషయనివేశే।

అభేదసంసర్గకరాజసమ్బన్ధి ప్రకారకపురుషవిశేష్యకత్వనివేశే।

తాదృశేతి।

రాజ పురుషఇతిజ్ఞానాఽవ్యవహితోత్తరత్వరూపేత్యర్థః।

కార్యతావచ్ఛేదకస్యైవేతి।

ఏవకారేణ విషయనివేశవ్యావృత్తిః।

అనాధిక్యాదితి।

తథా చ రాజ పురుషఇతిజ్ఞానావ్యవహితోత్తరత్వవిశిష్టశాబ్దబోధం ప్రతి రాజపురుషఇత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానం కారణమితి కార్యకారణభావే పర్యవసితే తత్ర రాజపురుష ఇతిజ్ఞానాఽవ్యవహితోత్తరత్వస్య స్వత్వసంసర్గకరాజప్రకారకేఅభేదసంసర్గకరాజసమ్బన్ధిప్రకారకే చ శాబ్దబోధే సత్వాన్న కారణతాధిక్యమితి భావః।

(వి-1)

(వి-2) తాదృశరీతిశ్చ కార్యతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నా
యావత్యోవ్యక్తయస్తప్రత్యేకాధికరణాయత్కిఞ్చిద్వ్యక్తినిష్ఠాభావాప్రతియోగిత్వం కారణత్వమ్।

తథా చ రాజపురుష ఇత్యాకాఙ్క్షావిశిష్టం ప్రతి తాదృశాకాఙ్క్షాజ్ఞానమ్ కారణమ్।

వై స్వవ్యవహితోత్తరత్వ, స్వసామానాధికరణ్యోభయసం।

న చ యత్ర చైత్రస్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానం తతో యజ్ఞదత్తోయాఽపేక్షాబుద్ధితఉత్పన్నే చైత్రమైత్రగతే ద్వితేవ్ వ్యభిచారః, ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానవిరహిణి మైత్రే ద్వితవ్సత్వాదితి వాచ్యమ్।

క్రియాసంయోగకార్యకారణభావోక్తరీత్యా వ్యభిచారస్య వారణీయత్వాత్।

అథవోవ్యక్తవ్యభిచారవారణాయ శాబ్దత్వస్య కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ ఆవశ్యకత్వేపి విషయనివేశే మానాభావాత్।

న చాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానాఽవ్యవహితోత్తరశాబ్దం ప్రతి ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య న హేతుత్వమ్, తథా సతి అప్రామాణ్యజ్ఞానాస్కన్దితాఽకాఙ్క్షాజ్ఞానాదపి శాబ్దబోధాపత్తేః।

కిన్తు ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానాఽవ్య వహితోత్తరశాబ్దబోధం ప్రతి అప్రామాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితాఽకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య కారణత్వం వాచ్యమ్, యత్ర

రాజపురుషఃనీలో ఘట ఇతి సమూహాలంబనమాకాఙ్క్షాజ్ఞానం తతో రాజపురుష ఇతి జ్ఞానం రాజపదావ్యవహితోత్తరత్వాభావవతి రాజపదావ్యవహితోత్తరత్వ ప్రకారకమిత్యప్రామాణ్యజ్ఞానం తతో నీలో ఘటఇతివాక్యాదపి శాబ్దబోధానుపపత్తిః।

అభేదసంసర్గకనీలప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దక్షణే తత్పూర్వం వా అప్రామాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానవిరహాత్।

రాజసమ్బన్ధ్యభిన్నః పురుష ఇతి శాబ్దప్రత్యేవాప్రామాణ్య జ్ఞానాస్కన్దితమాకాఙ్క్షా జ్ఞానస్యాపేక్షితతయా కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ విషయనివేశ ఆవశ్యకః।

తథా చ నీలో ఘట ఇత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానావ్యవహితోత్తరత్వ విశిష్టాఽభేదసంసర్గక నీలప్రకారకఘటవిశేష్యక శాబ్దబోధం ప్రతి అప్రామాణ్యజ్ఞానాస్కన్దిత నీలో ఘట ఇత్యాకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య కారణత్వాన్నానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్।

కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ విషయనివేశేపి యత్ర రాజపురుష నృపతిపురుష ఇతి సమూహాలంబనమాకాఙ్క్షాజ్ఞానం తతః ఏకత్రాఽప్రామాణ్యజ్ఞానం తతః శాబ్దానుపపత్తివారణాయ కార్యతావచ్ఛేదకకోటావపి అప్రామాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితత్వం నివేశ్యమ్, తథా చాఽప్రామాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితతత్తదాకాఙ్క్షాజ్ఞానావ్యవహితోత్తరశాబ్దబోధం ప్రతి అప్రామాణ్యజ్ఞానానాస్కన్దితతత్తదాకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య కారణత్వావశ్యకతయా విషయనివేశే ప్రయోజనాభావాత్।

నచాఽప్రామాణ్యగ్రహధర్మకాప్రామాణ్యగ్రహసత్వే కార్యముత్పద్యతే
పునస్తద్ధర్మకాఽప్రామాణ్యగ్రహసత్వే నోత్పద్యతే ఇత్యప్రామాణ్యజ్ఞానవ్యక్తేనాం
తత్తదవ్యక్తిత్వేనాఽభావః కారణతావచ్ఛేదకకోటౌ నివేశనీయః।

రాజసమ్బన్ధ్యభిన్నః పురుష
ఇత్యేకవిషయకశాబ్దబోధానుకూలాకాఙ్క్షాజ్ఞానద్వయస్థలీయైకతరాఽప్రామాణ్యజ్ఞానవ్యక్తేరభావః
కారణతావచ్ఛేదకకోటౌ న నివేశనీయః, శాబ్దబోధోత్పత్యా వ్యభిచారాభావాత్,
కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ అప్రామాణ్యజ్ఞానాసక్నన్వితత్వనివేశోఽనావశ్యకః।

తథా చ కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ విషయో నివేశ్య ఇతి వాచ్యమ్।

యత్రాదౌ రాజపురుష ఇతి ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానం తత అప్రామాణ్యజ్ఞానాసక్నన్వితం నీలో ఘట ఇతి
ఆకాఙ్క్షాజ్ఞానం తతో రాజసమ్బన్ధ్యభిన్నః పురుష ఇతి బోధః తదనన్తరం నీలోఽభిన్నో ఘట ఇతి

బోధాపత్తివారణాయ కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ తదప్రామాణ్యజ్ఞానవ్యక్తేరభావస్య
నివేశోనీయతయా ద్వితీయక్షణే శాబ్దబోధానుపపత్తివారణాయ కార్యతావచ్ఛేదకకోటావపి
తన్నివేశ ఆవశ్యకః।

తథాచాఽప్రామాణ్యజ్ఞానానాసక్నన్వితతత్తదాకాఙ్క్షాజ్ఞానావ్యవహితోత్తరశాబ్దబోధం ప్రతి
అప్రామాణ్యజ్ఞానానాసక్నన్వితతత్తదాకాఙ్క్షాజ్ఞానస్య కారణత్వే విషయనివేశే వ్యర్థం ఇతి ధ్యేయమ్
।

(వి-2)

(వి-1)-ఏవం।

రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదౌ స్వత్వసంసర్గకబోధస్వీకారే।

కర్మత్వప్రకారత్వే గౌరవమాహ।

కర్మత్వస్యేత్యాదినా।

నిరూపకతాసమ్బన్ధేనేత్యాదిః।

తత్ర తత్ర।

కర్మత్వే కర్మత్వాదౌ చ।

శక్తికల్పనే।

అస్య గౌరవాదిత్యనేనాఽన్వయః।

ఇదముపలక్షణమ్।

వృత్తిజ్ఞానాధీనోపస్థితికల్పనే ఇత్యపి బోధ్యమ్।

2తాదృశవాక్యజన్యేతి2।

తణ్డులం పచతీతివాక్యజన్యేత్యర్థః।

12కర్మత్వాదిసంసర్గస్యేతి 12కర్మత్వాదీనాం సంసర్గస్యేత్యర్థః।

నిరూపకత్వత్వసంసర్గస్యేతి యావత్।

।

ఏవం ప్రకృత్యర్థ ప్రతియోగికాఽఽధేయతా సంసర్గస్యేత్యపి బోధ్యమ్।

గౌరవాదితి।

కర్మత్వస్య సంసర్గత్వే తు తత్సంసర్గో న భాసతే,అనవస్థాభయేన
సంసర్గసంసర్గభానానుపగమాత్।

తథావిధేతి।

కర్మతాసమ్బన్ధేన తణ్డులవిశిష్టః పాక ఇత్యాకారకేత్యర్థః।

తాదృశసామగ్ర్యా ఇతి।

ద్వితీయాన్తతణ్డులపదసమభివ్యాహారఘటితసామగ్ర్యా ఇత్యర్థః।

అన్వయబోధస్వీకార ఇతి।

కృతిసమ్బన్ధేన।

పాకవిశిష్టశ్చైత్ర ఇతి బోధస్వీకార ఇత్యర్థః।

అన్యథా।

చైత్రాద్యంశే కృతేః ప్రకారత్వే।

ఉక్తరీత్యా।

కృతౌ ఆఖ్యాతస్య శక్తికల్పనే ధాత్వర్థవ్యాపారస్య కృతావనుకూలత్వసంసర్గకల్పనే
కృతేశ్చాఽఽశ్రయతాసంసర్గకల్పనే ఇతి భావః।

తత్ర।

చైత్రః పచతీత్యత్ర।

తాదృశేతి।

కృతిసమ్బన్ధేన పాకవిశిష్టశ్చైత్ర ఇత్యాకారకేత్యర్థః।

తథావిధేతి।

కృతిసమ్బన్ధేన పాకవిశిష్టశ్చైత్ర ఇత్యాకారకేత్యర్థః।

ఉక్తరీత్యేవేతి।

శచ్చికరణవిశిష్టాఖ్యాతాన్తధాతుపదసమభివ్యాహృతప్రథమాన్తచైత్రపదసమభివ్యాహారరూపాయా ఆకాఙ్క్షాయాః ప్రయోజకత్వకల్పనేనేత్యర్థః।

ఏతావతా సంసర్గతావాదిమతం పరిష్కృతమ్ (1)।

(వి-1)

(వి-2)(1)-అత్ర జగదీశః--యుజ్యతే చోత్తరఃకల్ప ఇతి।

కర్మత్వాదేః సంసర్గవిషయా భానం యుజ్యతే ఇతి తదర్థః।

అత ఏవ।

-

దర్శతే రాజమాతఙ్గాస్తస్యైవాఽమీ తురఙ్గమాః।

చైత్రో గ్రామగతస్తత్র మైత్రః కిం కురుతేఽధునా।

।

ఇత్యాదౌ తస్య తత్రేతి తత్పదాభ్యాం రాజ-గ్రామయోః పరామర్శః।

రాజపదస్య రాజసమ్బన్ధిలక్షకత్వే గ్రామపదస్య గ్రామకర్మకలక్షకత్వే తత్పదేన రాజగ్రామయోః పరామర్శో న స్యాత్।

తయోర్లక్ష్యైకదేశత్వాత్।

తదాదిశబ్దానాం పదవృత్తిజ్ఞానాధీనోపస్థితివిశేష్య పరామర్శకత్వాత్।

అన్యథా--

న హి ప్రజావతీయం మే త్వం తస్మై దేహి కేవలమ్।

నీలోమణిర్గుణః సోఽత్ర భ్రాత్రాదిర్బోధ్యతే తదా।

।

నహీత్యస్యబోధ్యతే ఇత్యనేనాఽన్వయః।

ప్రజావతీ।

భ్రాతృజాయా।

మణిః మణిసమ్బన్ధీ।

సః।

మణిః।

తదా।

తచ్ఛబ్దేన।

ఇత్యసంగతం స్యాత్।

అతో విభక్త్యర్థస్య సంసర్గతామతమేవోచితమితి।

అత్రేదం విచారణీయమ్।

రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర శక్తిభ్రమేణ షష్ఠీవిభక్త్యా స్వత్వోపస్థితౌ స్వత్వప్రకారకబోధ ఏవ స్వీకర్తవ్యస్తథా చ సంసర్గతావాదిమతే గౌరవమ్।

ఏవం భిన్నవిషయకప్రత్యక్షే ద్వివిధశాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వకల్పనే చాఽతి గౌరవమ్।

విభక్త్యర్థస్య ప్రకారతామతే చ స్వత్వాదిసంసర్గకబోధస్యాఽక్లృప్తత్వేన శాబ్దసామగ్ర్యా ఏకవిధత్వాత్।

అథ విభక్త్యా స్వత్వోపస్థితావపి స్వత్వసంసర్గకబోధ ఏవాఽభ్యుపేతవ్యః, శక్త్యకల్పనస్వత్వప్రతియోగికసంసర్గభానాఽభావప్రయుక్తలాఘవసద్భావాత్।

తాదాత్మ్యసంసర్గతావిచారే విశేషణావిభక్త్యా తాదాత్మ్యోపస్థితావపి తత్సంసర్గకబోధం ఏవ స్వీకృతోగ్రన్థకృతేతి సంసర్గతావాదిమతమేవ జ్యాయః।

న చ రాజ్ఞః పురుషఇత్యాదౌ రాజ పురుషఇత్యాదౌ చ రాజస్వత్వేలక్షణాయాం రాజస్వత్వప్రకారకబోధస్య సంసర్గతావాదిమతే స్వీకరణీయతయా ద్వివిధసామగ్రీకల్పనే గౌరవాదితి వాచ్యమ్।

రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర రాజపదస్య రాజస్వత్వే లక్షణాయాం రాజస్వత్వసంబన్ధ ప్రకారకబోధస్య సంసర్గతామతేఽనభ్యుపగమేన సామగ్రీద్వయస్య తుల్యత్వాత్।

న చ రాజస్వత్వ సంబన్ధలక్షణాయాం సంసర్గతామతేపి తత్ప్రకారకబోధః స్వీకరణీయ ఏవేతిసామగ్రీత్రయకల్పనాద్ గౌరవమితి వాచ్యమ్।

స్వత్వాదిశక్త్యకల్పనా లాఘవనిశ్చయేన తాదృశగౌరవస్య దూషకత్వాఽసంభవాత్।

న చ వక్ష్యమాణసామగ్రీ ప్రతిబన్ధకతాకల్పనాగౌరవం సంసర్గతావాదిమతప్రతికూలమితి వాచ్యమ్।

దర్శతే రాజమాతంగా ఇత్యాది ప్రామాణికపద్యస్య ప్రకారతాపక్షే దురుపపాదతయా గౌరవస్యాఽకిఞ్చిత్కరత్వాదితి ధ్యేయమ్।

(వి-2)

(వి-1) ఉక్తపద్యానాం ప్రామాణికత్వస్య సవిషాదతయా అకిఞ్చిత్కరత్వమ్, సమాసస్థలే తత్పదస్య లక్ష్యార్థఘటకవిభక్త్యర్థ విశేషణీభూతార్థ పరామర్శకత్వం వేతివ్యుత్పత్త్యన్తరం మనసి నిధాయ ప్రకారతాపక్షం పరిష్కరోతి।

మైవమితి।

స్వత్వాదివాచకత్వమావశ్యకమితి12।

అత్రాయం సంశయః।

స్వత్వత్వేన వాచ్యతాం సంబన్ధత్వేన వా।

ఆద్యే స్వత్వత్వాదినా విశేషరూపేణ వాచ్యత్వే సంబన్ధానామనన్తతయాఽనన్తశక్తికల్పనాపత్తిః।

అతః సంబన్ధత్వేనైవ వాచ్యతోచితా।

క్వచిత్స్వత్వత్వాదినా భానన్తు ఇతరబాధబలాత్।

అత ఏవాగ్రే రాజస్వత్వాభావరూపబాధప్రదర్శనమ్।

తన్న యుక్తమ్।

విశిష్టబుద్ధినియామకత్వరూప సంబన్ధత్వానుపస్థితిదశాయామపి రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదివాక్యాచ్ఛాబ్దబోధదర్శనాత్।

రాజస్వత్వాభావవానితి బాధనిశ్చయేపి రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యాచ్ఛాబ్దబోధప్రసఙ్గాచ్చ।

విశేషాభావవత్తానిశ్చయస్య సామాన్యవత్తాబుద్ధ్యప్రతిబన్ధకత్వాత్।

ఏవం చ స్వత్వత్వాదినైవ శక్తిరుచితా।

పూర్వగ్రన్థే గజసంబన్ధత్వేన స్వత్వకీర్తనం తు గ్రన్థకారశైలీ ఏవ।

అత ఏవాగ్రే గ్రామవృత్తిసంయోగాదీనాం గ్రామవృత్తికర్మతాత్వేన కీర్తనమ్।

12అన్యథా12।

స్వత్వాదేః సంసర్గత్వే।

పురుషే ఇతి।

విశేష్యకత్వం సప్తమ్యర్థః।

రాజస్వత్వాభావవాన్పురుష ఇతి బోధానుపపత్తేరిత్యర్థః।

నను స్వత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాక రాజాభావవాన్పురుష ఇత్యేవ బోధోఽస్తు ఇత్యత ఆహ।

నహీతి।

అస్య సంభవతీత్యనేనాఽన్వయః।

తత్ర।

రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

నత్వితి।

ప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వేనేతి12।

యేన సమ్బన్ధేన ప్రతియోగినోవృతిత్వం ప్రత్యక్షసిద్ధ స ఏవ ప్రతియోగితావచ్ఛేదకసమ్బన్ధః।

కుణ్డలాదిస్వామిన్యపి కుణ్డలాఽసంయుక్తే కుణ్డలీ

దేవదత్త ఇతి ప్రత్యక్షానుదయాత్ వృత్యనియామకస్య న ప్రతియోగితావచ్ఛేదక సమ్బన్ధత్వమితి భావః।

స్వరూప-సంయోగ-సమవాయ-కాలిక-దౌశికాః వృత్తినియామకసమ్బన్ధాః।

అత ఏవ।

వృత్యనియామకసమ్బన్ధస్య ప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వాదేవ।

తస్య।

వామిత్వస్య।

12అన్వయసంభవేపీతి12।

నిరూపకతాసమ్బన్ధేన రాజనిష్ఠస్వామితావిశిష్టః పురుష ఇత్యన్వయసంభవేపీత్యర్థః।

తాదృశసమ్బన్ధస్య।

నిరూపకతాసమ్బన్ధస్య।

వృత్యనియామకతాదాత్మ్యసమ్బన్ధస్యాన్యోన్యాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వాదాహ।

సంసర్గాభావేతి।

12తత్సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాభావస్య12।

నిరూపకతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావస్య।

12నవ్యాప్రత్యయానాఽసంభవాదితి12।

తథా చ పురుషో న రాజ్ఞ ఇత్యాదౌ నిరూపకతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకరాజ స్వామిత్వాభావవాన్పురుష ఇతి బోధాసంభవాదిత్యర్థః।

ఆశ్రయతాసమ్బన్ధేతి।

ఆశ్రయతాప్రతీతినియామకస్వరూపసమవాయసమ్బన్ధేత్యర్థః।

ఆశ్రయతాత్వేన సంసర్గత్వే యథాశ్రుతమేవ సమ్యక్।

న చాఽశ్రయతాత్వేన సంసర్గత్వే మానాభావ ఇతి వాచ్యమ్।

వహ్నిమానయమితినిశ్చయేపి సమవాయేన సంయోగేన వా

వహ్నిరితి సంశయదర్శనాదాశ్రయతాయాః సంసర్గత్వమావశ్యకమితి కేచిత్।

ఏతాదృశసమభివ్యాహారస్థలే।

పురుషోన రాజ్ఞ ఇతి నఞ్సమభివ్యాహారస్థలే।

ప్రయోగాపత్తిరితి।

నిరూపకతాసమ్బన్ధేన స్వామిత్వస్య ధనే సత్వేనాఽఽశ్రయతా సమ్బన్ధావచ్ఛిన్న
ప్రతియోగితాక చైత్రవృత్తిస్వామిత్వాభావ సత్వాదితి భావః।

ఇదముపలక్షణమ్।

ఆశ్రయతాసమ్బన్ధేన స్వామిత్వస్య పురుషేఽసత్వేన రాజపురుషేపి పురుషో న రాజ్ఞ ఇతి
ప్రయోగాపత్తిర్బోధ్యా।

12సంసర్గమర్యాదయా భానముచితమితి12।

నఞ్సమభివ్యాహారస్థలే షష్ఠీవిభక్తేరుభయమతేపి స్వత్వోపస్థాపకతయా స్వత్వోపస్థాపితా
షష్ఠీవిభక్తేరవశ్యక్లృప్తనియతపూర్వవృత్తితయా స్వత్వస్య సంసర్గత్వేన భానం నోచితమ్।

కించ రాజసమ్బన్ధితయా పురుషం బుబోధయిషుః రాజ్ఞః పురుష ఇతివాక్యం ప్రయుఞ్జ్యా న తు
రాజ్ఞపురుష ఇతి వాక్యమ్।

పరన్తు లాఘువాత్స్వత్వాదేః సంసర్గతయా భానే షష్ఠీవిభక్తేః
స్వత్వోపస్థాపకత్వస్యాఽనావశ్యకతయా పదసాధుత్వమాత్రార్థకత్వాత్,సాధుత్వస్య చ
ప్రథమయా నిర్వాహకసంభవాత్।

వస్తుత ఏవం లాఘువాదరే రాజపురుష ఇత్యాదౌ పురుషపదోత్తరైకవచనార్థైకత్వసంసర్గకోటౌ
రాజపదార్థఘటకీకృత్య స్వసమానాధికరణరాజస్వత్వ సమ్బన్ధేనైకత్వప్రకారక
పురుషవిశేష్యకబోధస్వీకారే కుసృష్టికల్పనా స్యాదితి ధ్యేయమ్।

తస్య।

షష్ఠ్యాద్యర్థస్య।

నఞ్సమభివ్యాహారస్యైవేతి ఏవకారేణ తదసమభివ్యాహారస్య వ్యవచ్ఛేదః।

తత్ప్రకారకేతి।

స్వత్వప్రకారకేత్యర్థః।

సామగ్రీవిరహాదితి।

నఞ్సమభివ్యాహారరూపసామగ్రీవిరహాదిత్యర్థః।

తత్ప్రకారకబోధస్య।

స్వత్వప్రకారకబోధస్య।

తదసమభివ్యాహారస్థలే।

నఞోఽసమభివ్యాహారస్థలే।

ఏవం సతి।

నఞోసమభివ్యాహారస్థలే స్వత్వసంసర్గకబోధస్వీకారే సతి।

మానాభావాదితి।

నను స్వత్వాభావప్రకారక బోధానుత్పాద ఏవ

లాఘవజ్ఞానసహకృతస్వత్వ సంసర్గకనిశ్చయస్య ప్రతిబన్ధకత్వే మానమితి చేన్న।

రాజస్వత్వాభావవాన్పురుష ఇతి బోధం ప్రతి
అనుమిత్యాదిసాధారణస్వరూపసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నస్వత్వప్రకారతాశాలినిశ్చయత్వేన
ప్రతిబన్ధకత్వస్య క్లృప్తతయా తదన్యప్రతిబన్ధకత్వకల్పనే గోరవాత్।

ఉక్తబోధానుత్పాదస్య స్వత్వప్రకారకబోధే ఏవ ప్రతిబన్ధకతాకల్పకత్వాత్
స్వత్వసంసర్గకబోధస్య ప్రతిబన్ధకత్వే మానాభావాదితి భావః।

వృత్యనియామక

సమ్బన్ధస్యాఽభావ ప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వపక్షేపి స్వత్వాదేః ప్రకారతాం వ్యవస్థాపయతి।

వృత్యనియామక

సమ్బన్ధస్యాఽభావ ప్రతియోగితా వచ్ఛేదకత్వేపీతి।

అయంభావః।

పారిమాణ్డల్యాన్న ఘట ఇత్యాదౌ జన్యత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకపారిమాణ్డల్యా
భావవాన్పట ఇత్యేవ బోధః స్వీక్రియతే న తు పారిమాణ్డల్యనిరూపిత జన్యత్వభావవాన్పట
ఇత్యాకారకోపి।

పారిమాణ్డల్యనిరూపిత జన్యత్వప్రసిద్ధేః।

ఇత్థం చ జన్యత్వస్యేవ సమ్బన్ధాన్తరస్యాపి ప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వం స్వీకార్యమ్।

వక్ష్యతి చ వృత్త్యనియామకసమ్బన్ధస్య ప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వే కో దోష ఇతి।

పారిమాణ్డల్యన్న ఘట ఇత్యాదౌ పారిమాణ్డల్యపదస్య పారిమాణ్డల్యనిరూపితత్వే లక్షణా, తథా చ పారిమాణ్డల్యనిరూపితత్త్వా భావవజ్జన్యతావాన్ఘట ఇతి బోధః।

తేన వృత్త్యనియామకసమ్బన్ధస్య ప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వేపి న క్షతిః।

న చ పారిమాణ్డల్యాన్న గమనమితి ప్రతీతేః ప్రమాత్వానుపపత్తిః, జన్యతాయా గగనేఽభావాదితి వాచ్యమ్।

నఞర్థాభావస్య ద్విధా భానాత్।

పారిమాణ్డల్యనిరూపితత్వా భావవజ్జన్యత్వాభావవద్ గగనమితి బోధః।

స్పష్టశ్చైతదన్ధ ఆకాశం నపశ్యతీత్యగ్రే ఇతి విభావనీయమ్।

అన్యథా।

సత్వాదేః సంసర్గతేవ।

తాదృశసమభివ్యాహారేతి।

రాజ్ఞః పురుష ఇతి సమభివ్యాహారేత్యర్థః।

శాబ్దసామగ్రీకాలే।

స్వత్వసమ్బన్ధేన రాజవాన్పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీకాలే।

తత్ర।

ప్రత్యక్షే తాదృశసామగ్ర్యాః।

స్వత్వసమ్బన్ధేన రాజవాన్పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్ర్యాః।

నను తాదృశగౌరవం ప్రకారతావాదినాం సమానమతఆహ।

అస్మన్మతే ఇతి।

ప్రకారతావాదిమతే ఇత్యర్థః।

తాదృశసమభివ్యాహారేతి।

రాజ్ఞః పురుష ఇతి సమభివ్యాహారేత్యర్థః।

బాధాభావ ఘటితతయేతి।

బాధాభావో యోగ్యతా తద్ జ్ఞానఘటితతయేత్యర్థః।

తత్సత్త్వే।

బాధాభావరూపయోగ్యతాజ్ఞానధటితసామగ్రీసత్త్వే।

కారణావిరహాదేవేతి।

ధర్మితావచ్ఛేదకప్రకారకనిశ్చయరూపప్రత్యక్షకారణావిరహాదేవేత్యర్థః।

తథావిధేతి।

రాజస్వత్వాభావరూపేత్యర్థః।

ప్రత్యక్షోత్పత్త్యసంభవేనేతి।

రాజస్వత్వాభావవాన్ పురుషః సున్దర ఇతి ప్రత్యక్షానుత్పాదాదిత్యర్థః।

తాదృశసామగ్ర్యా ఇతి।

రాజనిరూపితస్వత్వవాన్పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్ర్యా ఇత్యర్థః।

తత్ర।

ప్రత్యక్షే।

అకల్పనాదితి।

కారణాఽభావప్రయుక్త

ఏవోక్త ప్రత్యక్షానుత్పాద ఇతి ఉక్తప్రత్యక్షం ప్రతి ప్రతిబన్ధకత్వస్యాఽకల్పనాదిత్యర్థః।

తథా చ ఏకదా విరుద్ధసామగ్రీద్వయసమావేశాఽసంభవాన్న ప్రతిబన్ధకతాకల్పనావసర ఇతి భావః।

సంసర్గతావాదిమతే ఉక్తప్రత్యక్షస్య భిన్నవిషయకత్వేన ప్రతిబన్ధకతాధిక్యాద్ గోరవం బోధ్యమ్।

భిన్నవిషయకప్రత్యక్షే శాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వం చేత్థమ్।

యత్ర ప్రత్యక్షసామగ్రీ శాబ్దసామగ్రీ వర్తతే తత్ర సమూహాలంబనమ్ ఏక జ్ఞానం "ప్రత్యక్షశాబ్దాత్మకం"నాభ్యుపగన్తుం శక్యమ్, ప్రత్యక్షత్వశాబ్దత్వయోః సాఙ్కర్యప్రసంగాత్।

నాపి జ్ఞానద్వయమేకదా సంభవతి యౌగపద్యానభ్యుపగమాత్।

అత ఏకతరసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వం స్వీకృత్యైకతరజ్ఞానమేవ స్వీకార్యమ్।

తత్ర ప్రత్యక్షసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వే శాబ్దమాత్రముచ్ఛిద్యేత, యోగ్యతాజ్ఞానాదేర్మానస ప్రత్యక్షసామగ్రీసత్త్వాదతః శాబ్దసామగ్ర్యాః భిన్నవిషయకప్రత్యక్షే సమానవిషయకానుమితౌ చ ప్రతిబన్ధకత్వమితి ధ్యేయమ్।

అథ రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యజన్యశాబ్దసామగ్రీ భిన్నవిషయకప్రత్యక్షే ప్రతిబన్ధకా।

తత్ర భిన్నవిషయకప్రత్యక్షత్వస్యాననుగతతయా లాఘవాద్ రాజత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితపురుషత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకవిషయతాశాలిప్రత్యక్షత్వం ప్రతిబధ్యతావచ్ఛేదకమ్, తథా చ సంసర్గతామతేపి న ప్రతిబన్ధకతాధిక్యమ్।

తథా హి।

తాదృశభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకవిషయతాకత్వస్య ఘటపటాదివిషయతాశాలిప్రత్యక్షత్వే ఇవ రాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః సున్దర ఇతి ప్రత్యక్షేపి సత్త్వాత్తస్యాపి ఉక్తప్రతిబధ్యతావచ్ఛేదకాక్రాన్తత్వాదిత్యాశంకాం నిరాకురుతే।

అన్యాదృశప్రత్యక్షస్థలీయప్రతిబన్ధకతయా చేతి।

ఘటపటాదిప్రత్యక్షస్థలీయప్రతిబన్ధకతయా చేత్యర్థః।

త్వన్మతే।

సంసర్గతావాదిమతే।

అనిర్వాహే హేతుమాహ।

అన్యత్రేతి।

ఘటప్రత్యక్షే ఇత్యర్థః।

అన్యవిధప్రత్యక్షేచ్ఛానామ్।

ఘటప్రత్యక్షం మే జాయతామితీచ్ఛానామ్।

అన్యాదృశవిషయతాయా ఏవేతి।

ఘటాదిప్రత్యక్షవిషయతాయా ఏవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ రాజత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితపురుషత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకవిషయతాయా వ్యావృత్తిః।

తథా చ ఘటప్రత్యక్షం ప్రతి ఘటప్రత్యక్షే చ్చావిరహవిశిష్టశాబ్దసామగ్రీప్రతిబన్ధకేతి విశేషరూపేణైవ ప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావో వాచ్యః।

యది తు తాదృశభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకవిషయతారూపానుగతవిషయతాకప్రత్యక్షం ప్రతి ఘటప్రత్యక్షే చ్చా విరహవిశిష్టశాబ్దసామగ్రీ ప్రతిబన్ధకేత్యుచ్యతే తదాఽనుపపత్తిమాహ।

12తాదృశేచ్చాయామసత్యామితి12।

ఘటప్రత్యక్షం జాయతామితీచ్చాయామసత్యామిత్యర్థః।

12ఉపదర్శితవిశిష్టవైశిష్ట్యబోధోపపత్తయే ఇతి12।

తథా చోక్తానుగతరూపేణ ప్రతిబధ్యత్వే యత్ర రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీ రాజస్వత్వాభవవాన్పురుషః సున్దర ఇతి ప్రత్యక్షే చ్చా తాదృశప్రత్యక్షసామగ్రీ చ తత్ర తాదృశప్రత్యక్షత్వస్యాపి
తాదృశభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకవిషయతాకత్వరూపప్రతిబధ్యతావచ్ఛేదకాక్రాన్తతయా

తాదృశప్రత్యక్షానుపపత్తిః,ఘటప్రత్యక్షే చ్చావిరహవిశిష్టశాబ్దసామగ్ర్యాః సత్వాత్।

అతో ఘటప్రత్యక్షం ప్రత్యేవ ఘటప్రత్యక్షే చ్చావిరహవిశిష్టశాబ్దసామగ్రీ ప్రతిబన్ధకా వాచ్యా।

తథాచోక్త ప్రత్యక్షనుపపత్తివిరహేపి ప్రతిబన్ధకతాధిక్యమితి భావః।

అయంభావః--రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీసత్వే ఘటప్రత్యక్షం జాయతామితీచ్చాసత్వే ఘటప్రత్యక్షసామగ్రీసత్వే చ ఘటప్రత్యక్షం జాయతే న తు శాబ్దబోధః,అతః ప్రత్యక్షోపపత్తయే "తాదృశభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకవిషయతాకత్వరూపవద్" భిన్నవిషయకప్రత్యక్షం ప్రతి ఘటప్రత్యక్షే చ్చావిరహవిశిష్టరాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వే ఘటప్రత్యక్షే చ్చాసత్వే పటప్రత్యక్షే చ్చావిరహేపి పటప్రత్యక్షసామగ్రీ సత్వే రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీసత్వే పటప్రత్యక్షాపత్తిః,ఘటప్రత్యక్షే చ్చావిరహవిశిష్ట రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీరూపప్రతిబన్ధకవిరహాత్।

ఏవం రాజస్వత్వా భావవాన్పురుషః సున్దర ఇతి ప్రత్యక్షసామగ్రీసత్వే ఘటప్రత్యక్షే చ్చాసత్వే రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీసత్వే రాజస్వత్వాభవవాన్పురుషః సున్దర ఇతి ప్రత్యక్షాపత్తిః।

ఘటప్రత్యక్షే చ్చావిరహవిశిష్టశాబ్దసామగ్ర్యా అభావాత్।

న చ భిన్నవిషయకప్రత్యక్షం ప్రతి రాజస్వత్వాభవవాన్పురుషః సున్దర ఇతి ప్రత్యక్షే చ్చావిరహవిశిష్టరాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీ ప్రతిబన్ధికా వాచ్యా।

ఉక్తస్థలద్వయే రాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః సున్దర ఇతి ప్రత్యక్షే చ్చావిరహవిశిష్ట రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకసద్భావాన్నాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

తథా సతి ఉక్త ప్రత్యక్షే చ్చాయా సత్యాం రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీసత్వే ఘటప్రత్యక్ష సామగ్రీసత్వే చ ఘటప్రత్యక్షే చ్చావిరహేపి ఘటప్రత్యక్షాపత్తిః రాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః సున్దర ఇతి ప్రత్యక్షే చ్చావిరహవిశిష్టరాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీవిరహాత్।

అతో ఘటప్రత్యక్ష ం ప్రతి ఘటప్రత్యక్షే చ్చావిరహవిశిష్టరాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీప్రతిబన్ధకా।

రాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః సున్దర ఇతి ప్రత్యక్ష ం ప్రతి

రాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః సున్దర ఇతి ప్రత్యక్షే చ్చా విరహవిశిష్టరాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దప్రతిబన్ధకేతి

రీత్యాఽననుగత ఏవ ప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావో వాచ్యః।

తథా చ సంసర్గతావాదిమతే ప్రతిబన్ధకతాధిక్యం సుదృఢమ్(1)(వి-1)

(వి-2)(1)-అథాత్ర యద్యదిచ్చాసత్వే రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీసత్వే రాజత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితపురుషత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకవిషయతాశాలిప్రత్యక్ష ముత్పద్యతే తాదృశప్రత్యక్ష ం ప్రతి తాదృశేచ్చానిష్ఠతత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నాభావకూటవిశిష్టరాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీ ప్రతిబన్ధికా వాచ్యా।

తథా చ రాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః సున్దరః ఇతి ప్రత్యక్షే చ్చా సత్వే తాదృశప్రత్యక్ష సామగ్రీసత్వే చ న తాదృశప్రత్యక్షానుపపత్తిః, తాదృశేచ్చావిరహవిశిష్టశాబ్దసామగ్రీరూపప్రతిబన్ధకాభావాత్।

తథా చ సంసర్గతామతేపి న ప్రతిబన్ధకతాధిక్యమితి చేన్న।

రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీసత్వేఘటస్య పటస్య చ రాజ్ఞః పురుష ఇతి ప్రత్యక్ష సామగ్రీసత్వే ఘటప్రత్యక్షే చ్చాయాం ఘటప్రత్యక్ష మివ పటప్రత్యక్షాపత్తిః।

ఘటప్రత్యక్షానురోధేన తదిచ్చావ్యక్తేరుత్తేజకత్వాత్। తదిచ్చావ్యక్తేరుతేజకత్వాత్।

తదిచ్చావిరహకూటవిశిష్టశాబ్దసామగ్రీరూపప్రతిబన్ధకాభావాత్।

ఉత్తేజకత్వం చ ప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకీభూతాభావప్రతియోగిత్వమ్।

అనుగతరూపేణ ప్రతిబధ్యత్వాఽస్వీకారే తు పటప్రత్యక్షం ప్రతి పటప్రత్యక్షే చ్చావిరహవిశిష్టయా ఏవ రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వాన్నాపత్తిః।

ఏతేన తాదృశభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకవిషయతాశాలిప్రత్యక్షం ప్రతి ఇచ్చాసామాన్యాభావవిశిష్టాశాబ్దసామగ్రీ ప్రతిబన్ధికా।

ఇచ్చాభావశ్చ స్వవిషయతాధర్మావచ్ఛిన్నప్రత్యక్షసామగ్రీవిశిష్టత్వ--
స్వవిషయతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నశాబ్దసామగ్రీవిశిష్టత్వ--
సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకసాభావవత్వ--
స్వసమానాధికరణైతత్త్రితయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకః।

స్వచతుష్టయమ్ ఇచ్చాపరమ్।

ఘటప్రత్యక్షే చ్చా సత్యే ఘటప్రత్యక్షసామగ్రసత్యే రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీసత్యే న పటప్రత్యక్షాపత్తిః।

తత్ర రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వాత్।

తాదృశసామగ్ర్యామిచ్చాభావోపి--ప్రథమసమ్బన్ధవిరహాత్।

తథా హి
స్వపదగ్రాహ్యఘటప్రత్యక్షే చ్చావిషయతావచ్ఛేదకీభూతఘటప్రత్యక్షావచ్ఛిన్నసామగ్రీవిరహాత్।

అత ఏవ ప్రథమసమ్బన్ధనివేశః ఇతి నిరస్తమ్।

స్వత్వఘటితత్వేనానానుగతరూపేణప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావాత్।

అథేచ్చావదన్యప్రత్యక్షం ప్రతి రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వం వాచ్యమ్।

ఇచ్చావత్తా చ ప్రయోజ్యత్వసమ్బన్ధనేతి చేత్।

తాదృశప్రత్యక్షత్వస్య శాబ్దసామగ్ర్యాభావకార్యతావచ్ఛేదకత్వమపి స్వీకరణీయమ్।

ఏవం చ ప్రయోజ్యత్వస్య కార్యతావచ్ఛేదక ఘటకత్వమాత్మాశ్రయాదిదోష దూషితమ్।

నను ఇచ్ఛావదన్యత్వమేవ ప్రతిబధ్యతావచ్ఛేదకం వాచ్యమ్, ఇచ్ఛావత్తా చ స్వసామానాధికరణ్య--స్వవిషయత్వోభయసం।

తథా చ నోక్తదోష ఇతి చేన్న।

ప్రత్యక్షత్వేన శాబ్దావగాహీచ్ఛాయాం ప్రత్యక్షానుత్పాదప్రసంగాత్।

స్వవిషయతావచ్ఛేదకతావచ్ఛేదకతాపర్యాప్త్యధికరణధర్మవత్వస్య సంసర్గత్వే ఘటప్రత్యక్షే చ్ఛా సత్వే రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీసత్వే ఘటపటయోః సమూహాలంబన ప్రత్యక్షాపత్తిః।

న చాఽత్ర కల్పే తత్తద్విషయక ప్రత్యక్షం ప్రతి తత్తద్విషయకప్రత్యక్షే చ్ఛాయాః కారణత్వే పటప్రత్యక్షే చ్ఛావిరహాన్నోక్తసమూహాలంబనాపత్తిరితి వాచ్యమ్।

జ్ఞానం జాయతామితీచ్ఛాయామపి శాబ్దసామగ్ర్యాం ప్రత్యక్షోత్పత్తౌ తదాపత్తేర్వారయితుమశక్యత్వాత్।

అవ్యవహితోత్తరత్వావత్పలానిర్ణయస్యాపి కార్యతావచ్ఛేదకకోటౌ నివేశాస్వీకారాచ్చ।

అప్రామాణ్యగ్రహవిశిష్టజ్ఞానక్షణేఽప్రామాణ్యగ్రహాభావశిష్టజ్ఞానత్వావచ్ఛిన్నాధికరణవిరహేణ తాదృశజ్ఞానత్వావచ్ఛిన్నాభావత్వస్య సత్వేపి ప్రతిబన్ధకత్వేన తాదృశజ్ఞానాధికరణత్వస్యాఽవిలక్షణత్వేన తదవచ్ఛిన్నాభావస్య సత్వాఽసంభవాత్తద్ఘటితశాబ్దసామగ్ర్యాస్తదానీమసత్వాత్।

ప్రతిబన్ధకత్వస్యాఽవ్యాప్యవృత్తిత్వాభావేఽప్రామాణ్యగ్రహకాలేపి బాధజ్ఞానే ప్రతిబన్ధకత్వసత్వాపత్త్యా తదుత్తరక్షణే కార్యప్రతిరోధాపత్త్యా తస్యాఽవ్యాప్యవృత్తిత్వమవశ్యం వాచ్యమ్, తథాచాఽవ్యాప్యవృత్తిత్వమవచ్ఛిన్నాభావస్తాదృశధర్మాభావకాలే సంభవత్యేవేతి నోక్తదోషః।

యది చ కారణీభూతాభావప్రతియోగిత్వమేవ ప్రతిబన్ధకత్వప్రతియోగిత్వం చ వ్యాప్యవృత్తి, కార్యానుత్పాదే ప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నసత్వమేవ ప్రయోజకం కార్యోత్పాదే చ ప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నభావస్యైవ సత్వమిత్యుక్తదోషస్య విరహాదిత్యుచ్యతే తదాపి నిరక్తప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నభావత్వేనాభావానాం ప్రవేశే న దోషః।

(వి-2)

(వి-1) సంసర్గతావాదీ ప్రతిబన్ధతాధిక్యమాశంకతే।

నచేతి।

తథావిధసామగ్ర్యాః।

రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్ర్యాః।

ప్రతిబన్ధకత్వాధిక్యేనేతి।

ప్రకారతావాదిమతే తాదృశప్రత్యక్షస్య భిన్నవిషయకత్వాదితి భావః।

తత్సంసర్గతామతే।

స్వత్వస్యసంసర్గతామతే।

తాదృశసామగ్ర్యాః।

స్వత్వసంసర్గకరాజప్రకారకపురుషవిశేష్యకశాబ్దసామగ్ర్యాః।

నిశ్చయాభావఘటితతయేతి।

బాధనిశ్చయాభావఘటితతయేత్యర్థః।

తత్సత్వే।

స్వత్వసంసర్గకశాబ్దసామగ్రీసత్వే ఇత్యర్థః।

కారణవిరహాదేవేతి।

విశేష్యతావచ్ఛేదకప్రకారకనిశ్చయరూపకారణభావాదేవేత్యర్థః।

తథావిధప్రత్యక్షేతి।

స్వత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకరాజాభావవాన్పురుషఃసున్దర ఇతి ప్రత్యక్షేత్యర్థః।

వారణసంభవాదితి।

తథా చ సంసర్గతామతే న ప్రతిబన్ధకతాధిక్యమితి భావః।

ప్రకారతావాదీ ఆశఙ్క్య నిరాకరోతి।

మన్మతే।

ఇతి ప్రకారతావాదిమతే ఇత్యర్థః।

తాదృశప్రత్యక్షం ప్రతి స్వత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకరాజాభావవాన్పురుషః సున్దర ఇతిప్రత్యక్షం ప్రతి।

తథావిధసామగ్ర్యాః।

రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్ర్యాః।

స్వత్వాదివైశిష్ట్యబోధే।

నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకరాజాభావవత్స్వత్వవానితి బోధే।

తథావిధసామగ్ర్యాః।

రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్ర్యాః।

తదంశే।

సంసర్గతావాదినః

స్వత్వాదివైశిష్ట్యబోధే ప్రతిబన్ధకత్వకల్పనే।

సామ్యాదితి।

యథా ప్రకారతావాదిమతే స్వత్వసమ్బన్ధేనరాజాభావవాన్పురుషః సున్దర ఇతి ప్రత్యక్షే రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వమ్।

తథా సంసర్గతావాదిమతే
నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకరాజాభావవత్స్వత్వవానితి ప్రత్యక్షే రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వమిత్యుభయోః సామ్యాదితి భావః।

అత్ర రాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః సున్దరః ఇతి ప్రత్యక్షం ప్రతిబన్ధకత్వాధిక్యం సంసర్గతావాదిమతే।

తదేవాహ। తథాచేతి।

సామ్యేచేత్యర్థః।

సంసర్గతావాదీ పునః ఆక్షాపత్తి।

న చేతి।

తాదృశసామగ్రీప్రతిబన్ధకతాయాం రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీనిష్ఠప్రతిబన్ధకతాయాం।

స్వత్వాద్యాపత్తీతి।

ఆదినా
నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకరాజాభావవత్స్వత్వరూపబాధాభావపరిగ్రహః।

బాధాధభావేతి।

ఆదినా రాజస్వత్వభావవ్యాప్య స్వత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాక
రాజాభావవాన్పురుషః సున్దర ఇత్యాది నిశ్చయాభావపరిగ్రహః।

స్వమతే లాఘవం దర్శయతి।

అస్మన్మతే ఇతి।

సంసర్గతావాదిమతే ఇత్యర్థః।

తాదృశోపస్థితీతి।

విభక్తిజన్యస్వత్వోపస్థితీత్యర్థః।

తథావిధేతి।

రాజస్వత్వాభావవాన్పురుష ఇత్యాకారకేత్యర్థః।

తథావిధవాక్యజన్యేతి।

రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యజన్యేత్యర్థః।

సామగ్రీప్రతిబన్ధకతాయామితి।

సామగ్రీనిష్ఠప్రతిబన్ధకతాయామిత్యర్థః।

తేషాం।

తాదృశోపస్థితి-- తథావిధబాధభావాదీనాం।

అనివేశాదితి।

కారణకూటస్యైవ సామగ్రీత్వాదితి భావః।

ప్రకారతావాదీ ఆక్షేపం సమాధత్తే।

భవన్మతేపీతి।

సంసర్గతావాదిమతేపీతి।

తాదృశవాక్యజన్యేతి।

తాదృశనిశ్చయాభావస్య।

స్వత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకరాజాభావవ్యాప్య రాజస్వత్వాభావవాన్పురుష ఇతి నిశ్చయాభావస్య।

తథావిధసామగ్రీప్రతిబన్ధకతాయాం।

రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీనిష్ఠప్రతిబన్ధకతాయామ్।

గౌరవమితి(1)।

(వి-1)

(వి-2)(1)-అథ ప్రత్యక్షత్వవాన్ రాజాభావవాన్నప్రమేయత్వవాన్పురుషః ఇత్యాదినిశ్చయాభావాభావానామవశ్య నివేశ్యనీయతయా తేషామనుగతరూపేణైవ ప్రవేశః కార్యః, ఏవం చ రాజాభావవ్యాప్య రాజస్వత్వాభావవాన్పురుష ఇతి నిశ్చయాభావస్య పృథగ్ నివేశే ప్రయోజనాభావః।

తస్యాపి రాజస్వత్వాభావవాన్ రాజాభావవాన్ రాజస్వత్వాభావవాన్పురుష ఇతి నిశ్చయాభావరూపత్వాత్।

నిశ్చయవిశిష్టనిశ్చయాభావః సామగ్రీప్రతిబన్ధకతాయాం నివేశనీయః।

వై స్వసామానాధికరణ్య,
స్వీయరాజాభావత్వావచ్ఛిన్నప్రకారతావృత్తివిశేష్యతావచ్ఛేదకతావిశిష్టప్రకారతానిరూపితపురుషత్వావచ్ఛిన్నావిశేష్యతాకత్వోభయసం।

విశేష్యతాయాం

ప్రకారతావృత్తిత్వం చ

స్వావచ్ఛేదకధర్మవ్యాపక

రాజాభావప్రతియోగికత్వకిం

విశిష్ట స్వరూపత్వావచ్ఛిన్న

సంసర్గతానిరూపితత్వ-

స్వరూపతానిరూపితత్వోభయ

సమ్బన్ధేన।

ప్రకారతాయాం విశేష్యతావచ్ఛేదకతావై।

స్వావచ్ఛేదకధర్మావచ్ఛిన్నత్వ, స్వావచ్ఛేదకసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వోభయసం ఇతి చేన్న।

అనుమితిజనకయోగ్య వ్యాప్యవత్తానిశ్చయస్యైవ ప్రతిబన్ధకతాయాः స్వీకృతత్వేన ప్రమేయత్వవ్యాపకరాజభావ సామానాధికరణ్య వాచ్యత్వవత్తానిశ్చయస్య చానుమితి జననాయోగ్యతయాఽప్రతిబన్ధకత్వేన తత్సత్వేపి శాబ్దసామగ్ర్యా ఇష్టత్వేఽనోక్తరూపేణాఽభావ ప్రవేశే తదనుపపత్తేः।

ఇదన్తుబోధ్యమ్, అప్రామాణ్యజ్ఞానాభావస్యానుగతరూపేణ నివేశः సంభవతి తథాహి నిశ్చయే అభావవిశిష్టాన్యత్వం నివేశనీయమ్।

వై స్వాభావవత్వ--
స్వావచ్ఛిన్నప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకవిషయితానిరూపకతావచ్ఛేదకధర్మావచ్ఛిన్నిరూపకతాకవిషయితావత్వోభయసం।

స్వాభావవత్తా చ స్వరూపవిశేషణత్వాన్యతరసమ్బన్ధేన।

అత్రాభావపదేనాఽఽహార్యత్వాభావ అప్రామాణ్యజ్ఞానాభావ-
సంశయత్వాభావానాముపాదానమ్।

తత్తద్వ్యక్తిత్వేనాఽప్రామాణ్య జ్ఞానాభావస్య ప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకకోటౌ ప్రవేశే వాఽనుగతైక ధర్మస్య సంభవ ఇతి న సంసర్గతామతఖణ్డనం సాధీయः, జగదీశప్రభృతిభిశ్చ సంసర్గతామతమేవానుమోదితమపి, పరన్తూక్తకూటత్వస్యాఽసర్వత్రాఽజ్ఞేయత్వమనుచిన్త్య భట్టాచార్యేణ ప్రకారతామతమేవ స్వీకృతమ్।

తథా చ సంసర్గతావాదిమతే రాజస్వత్వా భవవాన్పురుషः సున్దరः ఏవం నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకరాజాభావవత్స్వత్వవానితి ప్రత్యక్షద్వయే శాబ్దసామగ్ర్యాः ప్రతిబన్ధకత్వమ్, తయోర్భిన్న విషయకత్వాత్।

ప్రకారతావాదిమతే ప్రతిబన్ధకతాద్వయం న కల్పనీయమ్, తయోः ప్రత్యక్షయోవధిరూపతయా బాధాభావస్య శాబ్దసామగ్రీ ఘటకత్వేన విశేష్యతావచ్ఛేదకప్రకారకనిశ్చయాభావాదేవ ప్రత్యక్షానుపపత్తేः।

ఏవం సంసర్గతావాదిమతే స్వత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకరాజాభావవ్యాప్య నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకరాజాభావవత్స్వత్వవత్పురుషనిశ్చయస్య తాదృశరాజాభావవ్యాప్య రాజస్వత్వాభావవత్పురుష నిశ్చయస్య చ తదభావవ్యాప్యవత్తాముద్రయా శాబ్దధీప్రతిబన్ధకతాయా తత్సామగ్ర్యాం తయోరభావోపి నివేశ్యः।

(వి-2)

(వి-1)ప్రకారతావాదిమతే ఉక్తనిశ్చయసత్వే ప్రత్యక్ష మేవోత్పత్పద్యతే న శాబ్దబోధః।

బాధాభావస్య శాబ్దసామగ్ర్యాభావాత్, ఉక్తనిశ్చయాఽసత్వే
విశేష్యతావచ్ఛేదకనిశ్చయరూపకారణవిరహాదేవ న ప్రత్యక్షోప సంభవః, ఇతి న
ప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావకల్పనాపత్తిరిత్యాహ।

మన్మతే।

ప్రకారతావాదిమతే ఇత్యర్థః।

నివేశేనైవేతి।

రాజ్ఞః పురుష ఇతి వాక్యజన్య శాబ్దసామగ్ర్యామిత్యాదిః।

ఏవకారేణ వ్యాప్యవత్తానిశ్చయముద్రయోక్తనిశ్చయయోరాప్యవృత్తిః।

తాదృశనిశ్చయకాలే।

స్వత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకరాజాభావవ్యాప్యరాజస్వత్వాభావవాన్పురుష ఇతి
నిశ్చయకాలే।

ప్రత్యక్షాభ్యుపపత్తేరితి।

స్వత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకరాజాభావవాన్పురుష ఇతి ప్రత్యక్షసీ్వకారాదిత్యర్థః।

తదభావాఽనివేశాదితి।

శాబ్దసామగ్రీనిష్ఠప్రతిబన్ధకతాయాం రాజాభావవ్యాప్యరాజస్వత్వాభావవాన్పురుష ఇతి
బాధస్యాభావాఽనివేశాత్ప్రకారతావాదిమతే లాఘవం బోధ్యమ్(1)।

(వి-1)

(వి-2)(1)-అథ రాజాభావవ్యాప్య రాజస్వత్వాభావవాన్పురుష ఇతి

నిశ్చయాభావానివేశేపి "న చ స్వత్వాదేః ప్రకారతామతే ఘటప్రత్యక్షాదికం ప్రతి"

ఇత్యాదినాఽనుపదం ప్రదర్శితస్య రాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః
నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాక రాజాభావవత్స్వత్వమితి
బాధనిశ్చయాభావద్వయస్య, ఏవం రాజస్వత్వాభావవ్యాప్య స్వత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న
ప్రతియోగితాక

రాజాభావవాన్పురుషః--నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకరాజాభావవ్యాప్య

వత్స్వత్వమితి బాధవ్యాప్యవత్తా నిశ్చయద్వయస్య,ఏవం

విభక్తిజన్యస్వత్వాద్యుపస్థితేరపి రాజ్ఞః పురుష ఇతి శాబ్దసామగ్రీనిష్ఠ ప్రతిబన్ధకతాయామ్ నివేశనీయతయా గౌరవమ్ సంసర్గతావాదిమతే తు స్వత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాక

రాజాభావవాన్పురుష ఇత్యేకవిధబాధనిశ్చయాభావ ద్వయస్య ఏవం స్వత్వ సమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకరాజాభావవ్యాప్య రాజస్వత్వాభావవాన్పురుష ఇత్యేకవిధబాధ వ్యాప్యవత్తానిశ్చయాభవస్యైవ నివేశనీయతయా లాఘవమితి చేదత్ర మాన్యాః।

(1)-రాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః।

(2)-రాజస్వత్వావ్యాపకాభావవాన్పురుషః।

(3)-రాజస్వత్వాభావవ్యాప్యవాన్పురుషః।

(4)-స్వత్వాభావవాన్పురుషః।

(5)-స్వత్వవ్యాపకాభావవాన్పురుషః।

(6)-స్వత్వాభావవ్యాప్యవాన్పురుషః।

(7)-నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకరాజాభావవత్స్వత్వమ్।

రాజవ్యాపకాభావవత్స్వత్వమ్।

(9)-తాదృశరాజాభావవ్యాప్య వత్స్వత్వమితి ప్రకారతావాదిమతే నవవిధో బాధః।

శాబ్దసామగ్ర్యాం నవవిధబాధనిశ్చయాభావా నివేశనీయాః।

సంసర్గతావాదిమతే చ।

(1)-స్వత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాక రాజాభావవాన్పురుషః।

(2)-రాజవ్యాపకా భావవాన్పురుషః।

(3)-తాదృశరాజాభావవ్యాప్యవాన్పురుషః।

ఇతి త్రివిధో బాధః।

ఏవముక్తనవవిధబాధవ్యాప్యసంసర్గతావాదిమతసిద్ధేకైకబాధవిషయకనిశ్చయో బోధ్యః।

యథా రాజస్వత్వాభావవ్యాప్యరాజాభావవాన్పురుషః।

రాజస్వత్వాభావవ్యాపకరాజాభావవాన్పురుషః।

రాజస్వత్వాభావరాజాభావవ్యాప్యవాన్పురుషః।

ఏవమవశిష్టోబాధనిశ్చయా అపి।

ఇతి రీత్యాసప్తవింశతి।

(27)సంఖ్యాకాః అభావాః ప్రవేశనీయాః।

ఏవం సంసర్గతావాదిమతసిద్ధేషు

త్రిషుబాధేషు వినిగమనావిరహేణ పరస్పరవిశేష్యవిశేషణభావే ఏకబాధవిశిష్టాపరబాధే ప్రకారతావాదిమతసిద్ధనవబాధేషు మధ్యే ఏకైకబాధవ్యాప్యత్వవిషయకనిశ్చయాః చతుఃపఞ్చాశత్సంఖ్యాకాః తే యథా

(1)-రాజస్వత్వాభావవ్యాప్యరాజాభావవిశిష్టరాజవ్యాపకాభావవాన్పురుషః।

{9}(2)-రాజస్వత్వాభావవ్యాప్యరాజావ్యాపకాభావవిశిష్టరాజాభావవాన్పురుషః।

{9}(3)-రాజస్వత్వాభావవ్యాప్యరాజావ్యాపకాభావవిశిష్టరాజాభావవ్యాప్యవాన్పురుషః।

{9}(4)-రాజస్వత్వాభావవ్యాప్యరాజభావవ్యాప్యవిశిష్టరాజవ్యాపకాభావవాన్పురుషః।

{9}(5)-రాజస్వత్వాభావవ్యాప్యరాజభావవిశిష్టరాజభావవ్యాప్యవాన్పురుషః।

{9}(6)-రాజస్వత్వాభావవ్యాప్యరాజభావవ్యాప్యవిశిష్టరాజాభావవాన్పురుషః।

{9} ఇతి।

తేషామభావా అపి చతుఃపఞ్చాశత్సంఖ్యాకాః శాబ్దసామగ్ర్యాం నివేశనీయాః।

ఏవం సంసర్గతావాదిమతసిద్ధేషు త్రిషు బాధేషు వినిగమనావిరహేణ పరస్పరవిశేష్యవిశేషణభావే ఏకబాధవిశిష్టాపరబాధవిశిష్టాపరబాధే ప్రకారతావాదిమతసిద్ధనవబాధేషు మధ్యే ఏకైకబాధవ్యాప్యత్వవిషయకనిశ్చయాః చతుఃపఞ్చాశత్సంఖ్యాకాః।

యథా (1)-
రాజస్వత్వాభావవ్యాప్యరాజాభావవిశిష్టరాజవ్యాపకాభావవిశిష్టరాజస్వత్వాభావవ్యాప్యవాన్పురుషః।

{9}(2)-రాజస్వత్వాభావవ్యాప్య రాజస్వత్వాభావవ్యాప్యవిశిష్టరాజావ్యాపకాభావవిశిష్టరాజ భావవాన్పురుషః।

{9}(3)-రాజస్వత్వాభావవ్యాప్య రాజావ్యాపకాభావవిశిష్ట రాజభావవిశిష్ట రాజస్వత్వాభావవ్యాప్యవాన్పురుషః।

{9}(4)-రాజస్వత్వాభావవ్యాప్య రాజస్వత్వాభావవ్యాప్య విశిష్టరాజభావవిశిష్ట రాజవ్యాపకాభావవాన్పురుషః।

{9} (5)-రాజస్వత్వాభావవ్యాప్య రాజస్వత్వాభావవ్యాప్య విశిష్టరాజభావవిశిష్ట రాజభావవ్యాపకభావవాన్పురుషః।

{9}(6)-రాజస్వత్వాభావవ్యాప్య,రాజభావవ్యాపకభావవిశిష్ట రాజభావవిశిష్ట రాజస్వత్వాభావవ్యాప్యవాన్పురుషః।

{9}ఇతి।

తేషామభావా అపి చతుఃపఞ్చాశత్సంఖ్యాకాః శాబ్దసామగ్ర్యాం రాజ్ఞఃపురుష ఇతి వాక్యఘటితాయాం నివేశనీయాః।

సర్వేషామేవ సంకలనే చ
ప్రకారతావాదిమతే(౧౪౪)చతుశ్చత్వారింశదధికశతసంఖ్యాకానామభావానాం శాబ్దసామగ్రీకోటౌ ప్రవేశః పర్యవసతి।

సంసర్గతావాదిమతే తు స్వమతసిద్ధబాధత్రయాన్తర్గతైకైకబాధవ్యాప్యత్వం
ప్రకారతావాదిమతసిద్ధేషు నవ బాధేషు మధ్యే ఏకైకబాధేఽవగాహమానాః సప్తవింశతినిశ్చయాః

--యథా రాజభావవ్యాప్యరాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః।

రాజవ్యాపకభావవ్యాప్య రాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః।

రాజవదవృత్తివవ్యాప్యరాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః।

ఏవమష్టషు బాధేషు సంసర్గతావాదిమతసిద్ధబాధ వ్యాప్యత్వం బోధ్యమ్।

పరన్తు ఏవం ప్రకారేణ ప్రకారతావాదిమత సిద్ధనవసుబాధేషు మధ్యే ద్వయోత్రయాణాం
చతుర్ణాం పఞ్చానాం షణ్ణాం సప్తానామష్టానాం నవానాం విశేష్యవిశేషణభావే
వినిగమనావిరహాదనన్తబాధేషు సంసర్గతామతసిద్ధబాధత్ర యవ్యాప్యత్వావగాహి
నిశ్చయానామభావః ప్రవేశనీయా ఇతి మహాగౌరవమితి।

ఏవం ప్రకారతావాద్యుద్భావిత రాజస్వత్వాభావవాన్పురుషః సున్దర ఇత్యాది భిన్నవిషయక
ప్రత్యక్షే ఏవ ప్రతిబన్ధకతాగౌరవమ్ సుదృఢం సంసర్గతావాదిమతే।

(వి-1)పునరపి సంసర్గతావాదిదోషముద్భావయతి యత్త్వితి।

తదతిరిక్తవిషయకత్వేనేతి।

రాజస్వత్వావాన్పురుష ఇతి శాబ్దబోధవిషయాతిరిక్తాఽవిషయకత్వేనేత్యర్థః(1)।

తాదృశానుమితిం ప్రతీతి।

తాదృశానుమితిద్వయం ప్రతీత్యర్థః।

ప్రతిబన్ధకత్వద్వయమితి ప్రతిబధ్యతాభేదాదితి భావః।

అస్మన్మతే।

సంసర్గతావాదిమతే।

తత్ర।

అనుమితౌ।

నాస్తీతి।

సమానవిషయకానుమితి ప్రత్యేవ శాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వాదితి భావః।

అనుమితిరేవోత్పత్తేరితి।

భిన్నవిషయకత్వాదితి భావః।

ఏవకారేణ శాబ్దస్యవ్యావృత్తిః।

భిన్నవిషయకశాబ్దం ప్రతి అనుమితిసామగ్ర్యా బలవత్వాదితి యావత్।

రాజకీయ పురుషఃఇత్యాకారకేతి।

పురుషః స్వత్వసమ్బన్ధేన రాజవానిత్యాకారకేత్యర్థః।

అనుమితింప్రత్యేవేతి।

ఏవకారేణోక్తానుమితిద్వయస్యవ్యావృత్తిః।

తయోరసమానవిషయకత్వాదితి భావః।

ప్రతిబన్ధకత్వం కల్పనీయమితి।

తస్యాః సమానవిషయకత్వాదితి భావః।

ఉద్భావితదోషం నిరాస్యతి।

భవన్మతే ఇతి।

సంసర్గతావాదిమతే ఇత్యర్థః।

అస్మన్మతే।

ప్రకారతావాదిమతే।

స్వీకరణాయతయేతి।

తథాచోభయమతే ప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావః,సమానఏవేత్యర్థః।

ఉపదర్శితస్థలే।

స్వస్వం రాజకీయం స్వత్వావాన్పురుష ఇతిస్థలే।

భవద్భిః।

సంసర్గతావాదిభిః।

అస్మాభిః।

ప్రకారతావాదిభిః।

న స్వీక్రియతే ఇతి।

నను ప్రకారతావాదినాముక్తానుమితిద్వయస్వీకారో న సంభవతి,
సమానవిషయకశాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వాదితి చేన్న।

ఇచ్ఛాయాఉత్తేజకత్వానురోధనే విశిష్యైవ ప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావః ఫలబలేన కల్పనీయః।

ఏవఞ్చోక్తానుమితిద్వయస్య ప్రమాణికత్వేన తత్రోక్తశాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వం
భవద్భిరివాఽస్మాభిరపి న స్వీక్రియతే ఇతి భావః।

(వి-1)

(వి-2)(1)-తదతిరిక్తవిషయకత్వం చ
తద్విషయతావిశిష్టాన్యవిషయతాశూన్యత్వమ్।

వైస్వసామానాధికరణ్య-స్వావచ్ఛేదకసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వోభయసం।

పర్వతోవహ్నిమాన్-ఘ

టవద్భూతలమితిజ్ఞానయోరనతిరిక్తవిషయకత్వవారణాయాఽఽద్యః సమ్బన్ధః।

పర్వతోవహ్నిమాన్-పర్వతవాన్వహ్నిరితిజ్ఞానయోరనతిరిక్త విషయకత్వావారణాయద్వితీయ
సమ్బన్ధః।

స్వానవచ్ఛేదకసమ్బన్ధానవచ్ఛిన్నత్వరూపః।

నచైవమపి పర్వతోవహ్నిమాన్ మహానసం
ధూమవదితిసమూహాలంబనజ్ఞానస్యాఽనతిరిక్తవిషయకత్వం పర్వతోధూమమాన్ మహానసం
వహ్నిమదితిసమూహాలంబనేస్యాదితి వాచ్యమ్।

తద్విశేష్యతావదన్యప్రకారతాశూన్యత్వస్య వివక్షితత్వాత్।

విశేష్యతావత్తా చ స్వానవచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నవిశేష్యతావన్నిరూపితత్వ-
స్వన్నిరూపితప్రకారతావత్త్వోభయసం।

ప్రకారతావత్తా చ స్వావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నత్వ-స్వావచ్ఛేదకసమ్బన్ధానవచ్ఛిన్నత్వోభయసం।

పర్వతోవహ్నిమాన్ ద్రవ్యం వహ్నిమదితి జ్ఞానయోరనతిరిక్త విషయకత్వవారణాయాఽఽద్యః
సమ్బన్ధః।

పర్వతః సంయోగేన ఘటవాన్+పర్వతో వహ్నిమానితి జ్ఞానయోస్తద్వారణాయ
ద్వితీయసమ్బన్ధః।

తత్రాపి ప్రథమసమ్బన్ధనివేశే ఉక్తదోషతాదవస్థ్యమ్।

పర్వతః సంయోగేన వహ్నిమాన్ పర్వతః సమవాయేన పర్వతో వహ్నిమానితి
జ్ఞానయోస్తద్వారణాయ ద్వితీయసమ్బన్ధనివేశః।

ప్రకారతావత్తా చ సామానాధికరణ్య సమ్బన్ధేనాపి విశేషణీయా।

తేన

వహ్నితేన వహ్న్యవగాహి-వహ్నితేన ఘటావగాహి జ్ఞానయోస్తద్వారణమ్।

పర్యాప్తినివేశః స్వయమూహనీయః।

(వి-2)

(వి-1)సమాధానాన్తరమప్యాహ।

భవతాపీతి।

సంసర్గతావాదినాపీత్యర్థః।

తాదృశశాబ్దం ప్రతి।

స్వత్వసంసర్గక రాజప్రకారక శాబ్దబోధం ప్రతి।

వాచ్యతయేతి।

భిన్నవిషయకశాబ్దబోధం ప్రతి అనుమితిసామగ్ర్యా బలవత్వాదితి భావః।

సామ్యచ్చేతి।

సంసర్గతావాదినా ప్రతిబన్ధకతాద్వయకల్పనే సామ్యాదితి భావః।

ఏవం చ రాజపురుష ఇత్యాది సమానే రాజాదిపదస్య రాజసమ్బన్ధ్యాదిలక్షణా స్వీకారోపి వ్యర్థః,

తత్రభేదాఽన్వయస్వీకారేపి క్షతివిరహాదిత్యుక్తం దూషయతి।

ఏవమితి।

తాదృశేతి।

స్వత్వసంసర్గక రాజప్రకారకేత్యర్థః।

తత్ర।

రాజపురుష ఇత్యాదౌ।

స్వీకార ఏవేతి, ఏవకారేణ స్వత్వసంసర్గక రాజప్రకారక శాబ్దబోధ వ్యావృత్తిః।

ప్రకారతావాదిమతేపి ప్రతిబన్ధకత్వం తుల్యమిత్యాశంకతే।

నచేతి।

భవన్మతేపి।

ప్రకారతావాదిమతేపి భిన్నవిషయకప్రత్యక్షే శాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వేనేతి శేషః।

తాదృశేతి।

రాజసమ్బన్ధిప్రకారకేత్యర్థః।

భవన్మతేపి।

సంసర్గతావాదిమతేపి।

తథావిధసమాసవాక్యాదితి।

రాజపురుష ఇతి సమాసవాక్యాదిత్యర్థః।

రాజసమ్బన్ధ్యభిన్నః పురుష ఇత్యాకారకేత్యర్థః।

తాదృశసామగ్రీప్రతిబన్ధకతాయాః।

అభేదాన్వయబోధసామగ్రీప్రతిబన్ధకతాయాః।

ఉభయమతసిద్ధత్వాదితి।

తథా చ స్వత్వసంసర్గక రాజప్రకారకపురుష విశేష్యక శాబ్దబోధసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వం సంసర్గతావాదినామధికమితి భావః।

రాజపురుష ఇత్యత్ర లుప్తషష్ఠీవిభక్తిస్మరణేన స్వత్వోపస్థితౌ స్వత్వస్య స్వరూపేణ పురుషేఽన్వయాద్రాజస్వత్వవాన్పురుష ఇతి భేదాన్వయబోధోపగమే న నిపాతాతిరిక్తనామార్థభేదేన నాన్వయ ఇతి నియమవిరోధః।

ప్రత్యయార్థమన్తరాకృత్య తయోరన్వయబోధాత్।

ఏవం సమాసవిగ్రహవాక్యయోస్తుల్యార్థకత్వమప్యుపపద్యతే।

తథా చ రాజసమ్బన్ధిని లక్షణా న యుక్తేత్యాశఙ్క్య నిరాకరోతి।

యత్త్వితి।

లుప్తద్వితీయావిభక్తిస్మరణేనేతి।

ప్రకారతావాదిమతేపి దధిపదోత్తరలుప్తద్వితీయవిభక్తేః స్మరణమావశ్యకమ్।

అన్యథా దధిపదార్థస్య ధాత్వర్థదర్శనే సాక్షాదన్వయానుపపత్తేః।

నను రాజపురుష ఇత్యత్ర లుప్తషష్ఠీవిభక్తేరనుసన్ధానే బుద్ధస్య రాజమాతఙ్గా ఇతి ప్రయోగాపత్తిరిత్యాశంకతే।

న చేతి।

లుప్తవిభక్తిస్మరణే ఏవేతి ఏవకారేణ రాజసమ్బన్ధిని లక్షణా వ్యావృత్తిః।

తదా।

లుప్తషష్ఠీవిభక్తిస్మరణాత్।

బుద్ధరజోభేదాన్వయబోధతాత్పర్యేణేతిశేషః।

ప్రయోగాపత్తిరితి।

బుద్ధస్య రాజ్ఞోమాతఙ్గా ఇతి వదితి భావః।

న చ రాజ్ఞే బుద్ధ సమానవిభక్తికత్వాభావాన్న ప్రయోగాపత్తిరిత్యత ఆహ।

తత్రేతి।

బుద్ధస్య రాజమాతఙ్గా ఇత్యత్రేత్యర్థః।

అభేదాన్వయబోధానుపపత్త్యా బుద్ధస్య రాజ్ఞోమాతఙ్గా ఇతి ప్రయోగే న భవతీతి న యుక్తమ్, కిన్తు బుద్ధపదార్థ రాజపదార్థయోన్వయయే రాజపదార్థమాతఙ్గపదార్థయోఃసమాసవృత్తిర్న స్యాత్।

సవిశేషణానాం, వృత్తిర్న వృత్తస్య విశేషణయోగేనేతి నియమాత్।

అస్యార్థః-- సవిశేషణానాం విశేషణసహితానాం విశేషణానాం వృత్తిర్న।

యథా ప్రకృతే బుద్ధవిశేషణయుక్త రాజ్ఞోమాతఙ్గేన సహ వృత్తిర్న స్యాత్।

వృత్తస్య చ-విశేషణస్యచవిషణేన యోగోనేతి।

విశేషణస్య చేతి సావధారణమ్ విశేషణస్యైవేత్యర్థః।

తేన సున్దరా రాజమాతఙ్గా ఇత్యత్ర సున్దర విశేషణస్య రాజమాతఙ్గే విశేష్యేఽన్వయః।

తథా చ బుద్ధవిశేషణయుక్తస్య రాఙ్ఞో విశేషణస్య సమాసరూపావృత్తిర్న, ఏవం వృత్తస్య సమస్తస్య రాఙ్ఞోవిశేషణేన యోగోపి నేతి తదర్థః।

అసామర్థ్యాతిదేశాదితి।

సాపేక్షమసమర్థవద్భవతీత్యదిదేశాదిత్యర్థః।

తథా చ సమాసాఽఘటకపదసాపేక్షసామర్థ్యమ్।

అతఏవేతి।

తదర్థాన్వితస్వార్థపరత్వమిత్యస్య
తదర్థాన్వితస్వీయవృత్తిగ్రహముఖ్యవిశేష్యత్వపరత్వేదేవేత్యర్థః।

అభేదాన్వయోవేతి।

తథాచాఽభేదేన తదర్థాన్వితస్వార్థకత్వమిత్యర్థో బోధ్యః।

ఏవంచాఽభేదేన తదర్థాన్వితస్వీయవృత్త్యుపస్థాప్యత్వమేవ వివక్షణీయమ్।

న తు స్వీయవృత్తిగ్రహముఖ్యవిశేష్యత్వమ్, ప్రయోజనభావాదితి ధ్యేయమ్।

తదా చ బుద్ధస్య రాజమాతఙ్గా ఇతి ప్రయోగాపత్తివారణాద్రాజసమ్బన్ధిని లక్షణా న యుక్తేతి భావః।

నిరాకరోతి।

తదసదితి।

తాదృశసమభివ్యాహారేతి।

రాజపురుష ఇతి సమభివ్యాహారేత్యర్థః।

తథావిధేతి।

రాజసమ్బన్ధ్యభిన్నఃపురుషఇత్యాకారకేత్యర్థః।

తత్ర।

రాజపురుషఇత్యాదౌ।

తాదృశబోధస్య।

రాజసమ్బన్ధ్యభిన్నఃపురుష ఇతి బోధస్య।

ఉభయమతసిద్ధతయేతి।

విభక్త్యనుసన్ధానేన
భేదాన్వయాభ్యుపగన్తురభేదాన్వయాభ్యుపగన్తుశ్చోభయగతసిద్ధతయేత్యర్థః,న తు
సంసర్గతావాదిప్రకారతావాద్యుభయమతసిద్ధతయేత్యర్థః।

సంసర్గతావాదినా విభక్తిశ్రవణస్థలేపి విభక్త్యర్థప్రకారకబోధానభ్యుపగమేన
యత్త్వితాద్యిగ్రన్థస్య తన్మతానవలంబిత్వాత్।

తాదృశేతి।

రాజపురుషఇత్యర్థః।

తయైవ।

లక్షణయైవ।

సవత్రేతి।

రాజపురుషఇత్యాదౌ।

తత్ర।

రాజపురుషఇత్యత్ర।

తాదృశబోధస్య।

ఉభయవాదిసిద్ధత్వేపీతి।

విభక్త్యనుసన్ధానేన

భేదాన్వయవాదినోఽభేదాన్వయవాదినశ్రేష్ఠత్వేపీత్యర్థః।

గౌరవవిరహాదితి।

తాత్పర్యస్యాఽనాదిత్వ కల్పనేఽపి అనాదిత్వజ్ఞానస్యాఽకారణత్వాదితి భావః।

ఏవం।

రాజపురుషఇత్యాదౌ లక్షణస్వీకారే తస్య దధికర్మస్య తత్రాపి।

దధి పశ్యతీత్యాదావపి।

తస్య।

దధ్యాదిపదస్య।

ఉక్తస్థలేపి।

దధిపశ్యతీత్యత్రాపి।

దధికర్మకదర్శనాన్వయబోధానుదయాదితి।

యథా దధికర్మకః పశ్యతి దధికర్మకేణ

పశ్యతీత్యాదౌ దధికర్మకదర్శనబోధాం న భవతి కిన్తు

దర్శనాశ్రయో దధికర్మకః ఏవం దధికర్మకకరణదర్శనాశ్రయ ఇత్యేవ బోధో

భవతి తథోక్తభ్రమదశాయాం

దధిపశ్యతీత్యాదౌ దధికర్మకదర్శనం న ప్రతీయతే ఇతి భావః।

భవన్మతే దధికర్మకే లక్షణస్వీకర్తృమతే।

అన్వయబోధస్యాపత్తేరితి।

ద్వితీయేతరవిభక్త్యన్తత్వభ్రమదశాయామితి శేషః।

నను రాజపురుషఇత్యాదావపి రాజపదస్య రాజసమ్బన్ధిని లక్షణాగ్రహే రాజపదస్య
తృతీయాన్తత్వభ్రమదశాయాం రాజసమ్బన్ధ్యభిన్నఃపురుష ఇతి బోధాపత్తిరత ఆహ।

రాజసమ్బన్ధిపురుషాద్యన్వయబోధేచేతి।

నను మయాపి ద్వితీయాన్తదధిపదావ్యవహితోత్తరపశ్యతిపదత్వరూప
సమభివ్యాహారజ్ఞానస్యాకాంక్షత్వముపేయమ్, తథా చ
ద్వితీయేతరవిభక్త్యన్తత్వభ్రమదశాయాం నాపత్తిరిత్యత ఆహ।

దధిపశ్యతీత్యాదావితి।

అక్లుప్తత్వాదితి।

దధిపద పశ్యతిపదయోః సమభివ్యాహారస్యైవాఽఽకాఙ్క్షత్వమితి భావః।

నను దధిపశ్యతీత్యత్ర ద్వితీయేతరవిభక్త్యన్తత్వభ్రమదశాయామాపత్తివారణాయైవ
దధిపదావ్యవహితోత్తరపశ్యతిపదత్వరూపాఽనుపీర్వీజ్ఞానస్య హేతుత్వమావశ్యకమత ఆహ।

పశ్యతిదధీతి।

తాదృశజ్ఞానహేతుతాయాః।

దధిపద పశ్యతిపదయోః సమభివ్యాహారజ్ఞానహేతుతాయాః।

అవశ్యకల్పనీయత్వాచ్చేతి।

తథా చ దధిపశ్యతీత్యాదౌ తృతీయాద్యన్తత్వభ్రమదశాయాం
దధికర్మకదర్శనాన్వయబోధపత్తిదుర్వారైవేతి భావః।

తణ్డులాదిపదస్యైవేతి।

ఏవకారేణ ద్వితీయావిభక్తివ్యావృత్తిః।

తణ్డులాదికర్మకే లక్షణేతి।

నామార్థధాత్వర్థయోః సాక్షాద్ భేదేనానన్వయనియమేన కర్మత్వే లక్షణాపరిత్యాగః।

తత్తద్విభక్త్యన్తసమభివ్యాహారస్యేతి।

అభేదసంసర్గకతణ్డులకర్మకప్రకారకధాత్వర్థవిశేష్యకబోధం ప్రతి
ద్వితీయాన్తతణ్డులపదసమభివ్యాహృతపచతిపదత్వరూపసమభివ్యాహారస్యేత్యర్థః।

నాతిప్రసంగః।

తణ్డులఃపచతీతివాక్యాన్న తాదృశశాబ్దబోధాపత్తిః।

నను వినిగమనావిరహేణ విభక్తేరేవలక్షణా కిం న స్వీక్రియతే ఇత్యత ఆహ।

విభక్తేరేవేతి।

ఏవకారేణ ప్రకృతివ్యవచ్ఛేదః।

ప్రకృత్యర్థ విశేషితస్యార్థే।

తణ్డులకర్మకాదౌ।

తత్ర।

తణ్డులకర్మకాదౌ।

ప్రకృతిలక్షణాయాం వినిగమకమాహ।

తణ్డులఃప్రమేయ ఇతి।

తత్ర।

తణ్డులకర్మకాదౌ।

చిన్తాబీజామహ।

రాజాదిపదస్యేతి।

రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదావిత్యాదిః।

తదర్థేతి।

రాజపదార్థేత్యర్థః।

ఇత్యాదావివేతి।

రాజపురుషఇత్యత్రేతి శేషః।

సర్వజనానామనుభవసిద్ధత్వాదితి।

తథా చ రాజపురుషఇత్యత్ర రాజమాత్రస్య రాజపదార్థత్వే రాజ సమ్బన్ధీ పురుషఇతి బోధః।

రాజసమ్బన్ధినీ రాజపదార్థత్వే రాజసమ్బన్ధసమ్బన్ధీ పురుషఇతి బోధః।

విభక్తేరశక్తత్వే తాదృశానుభవాపలాపో బోధ్యః।

ఏవం విభక్తేరశక్తత్వే తణ్డులం

పచతీతివాక్యస్య తణ్డులం పరత్వే ముఖ్యప్రయోగత్వమ్, మాషాదిపరత్వే
గౌణప్రయోగత్వమితి సర్వానుభవసిద్ధముఖ్యాఽముఖ్యత్వ వ్యవస్థానుపపత్తిరితి బోధ్యా,
లక్షణయా ఉభయత్ర తుల్యత్వాత్।

న చ యత్ర ముఖ్యార్థఘటితే లక్షణా తత్ర ముఖ్యత్వవ్యవహార, యథా
తణ్డులకర్మకేలక్షణాయాం ముఖ్యత్వవ్యవహార ఇతి వాచ్యమ్।

తణ్డులపదస్య తణ్డులసంపృక్తలక్షణాస్థలే ముఖ్యత్వాపత్తేర్దుర్వారత్వాత్।

యత్ర లక్షణవిభక్త్యర్థమాత్రఘటితా తత్ర ముఖ్యత్వమిత్యపి న వక్తుం శక్యమ్, భవన్మతే
విభక్త్యర్థస్యైవాఽభావాత్।

పరాభిమతవిభక్త్యర్థఘటితా యత్ర లక్షణా తత్ర ముఖ్యత్వమిత్యపి న సమ్యక్।

తణ్డులకర్మకేలక్షణా స్వీకర్తృ భవన్మతే
విభక్త్యర్థకర్మత్వాతిరిక్తక్రియాఘటితత్వాదుక్తలక్షణార్థస్య।

సంప్రదానతణ్డులదిలక్షణాయాం క్రియాకర్మతణ్డులదిలక్షణాయాం చ ముఖ్యత్వం స్యాదితి।

"ఏవం పచతి చైత్ర ఇత్యాదావపి కృతిసమ్బన్ధేన పాకాదేశ్చైత్రాద్యంశేఽన్వయ బోధస్వీకార ఉచితః"ఇత్యాద్యుక్తం తత్రాహ।

పచతీతి।

తద్ బోధానాఽసంభవాదితి।

కృతిసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకరూపాభావబోధానాఽసంభవాదిత్యర్థః।

ఏవమపీతి।

వృత్త్యనియామకస్యాఽభావప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వేన న పచతీత్యాదానుక్తరీత్యాబోధానుపపత్త్యా పచతీత్యాదావాఖ్యాతస్య కృత్యర్థకత్వేపీత్యర్థః।

తాదృశాన్వయబోధే।

ఆశ్రయతాసంసర్గకధాత్వర్థప్రకారకబోధే।

భవతోపి।

ప్రకారతావాదినోపి।

జ్ఞానాశ్రయత్వావాంశ్చైత్ర ఇత్యాకారకబోధే।

తాదృశసమభివ్యాహారజ్ఞానస్య।

జ్ఞా ధాతూత్తరతిప్పదత్వరూపసమభివ్యాహారజ్ఞానస్య।

ఆవశ్యకత్వాదితి।

అన్యథా జ్ఞానం ఆశ్రయత్వం చైత్ర ఇత్యాదావపి తాదృశబోధప్రసంగాదితి శేషః।

న చ ప్రకారతావాదిమతే నామార్థధాత్వర్థయోర్నామార్థనామార్థయోశ్చ

భేదేనాఽన్వయస్య

స్వీకారాదేవోక్తస్థలే న శాబ్దప్రసంగ ఇతి వాచ్యమ్।

తాదృశనియమస్యాపి జ్ఞానం చైత్ర ఇతి సమభివ్యాహారస్య నిరాకాఙ్క్షామూలకత్వాత్, నియమమాత్రస్యాఽకిఞ్చిత్కరత్వాదితి ధ్యేయమ్।

తథా చ జానాతీత్యత్రాఽఽఖ్యాతస్యాశ్రయత్వం నిర్యుక్తమేవ, ఆశ్రయతాసంసర్గకశాబ్దబోధే ఆఖ్యాతాన్తధాతు సమభివ్యాహారజ్ఞానస్య కారణత్వాదితి భావః।

జానాతీత్యత్ర ప్రకరణేఽఽఖ్యాతస్య సార్థక్యంసమర్థయతి।

యత్త్వితి।

ఆఖ్యాతార్థకారకేతి।

ఆఖ్యాతస్య సంసర్గమర్యాదయా భానం తు
వృత్త్యనియామకసమ్బన్ధస్యాఽభావప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వే న
సంభవతీత్యనుపదమేవోక్తమ్।

తత్ర।

ఆఖ్యాతార్థకారకశాబ్దబోధే।

ఆవశ్యకమితి।

అన్యథాకృతేః ప్రకారత్వం న స్యాత్।

శక్యలక్షణసహస్రార్థభేదేనేతి।

పచతీత్యాదౌ శక్యార్థకృతిభేదేన--రథోగచ్ఛతి--నశ్యతి-జానాతి ఇత్యాదౌ

లక్ష్యార్థవ్యాపార--ప్రతియోగిత్వ-ఆశ్రయత్వాదిభేదేనేత్యర్థః।

సమానవిశేష్యతాప్రత్యాసత్త్యేవేతి।

ఏవకారేణ సమవాయవ్యవచ్ఛేదః।

తథా చ।

విశేష్యతాసమ్బన్ధేన ధాత్వర్థప్రకారకశాబ్దబోధం ప్రతి
విశేష్యతాసమ్బన్ధేనాఽఽఖ్యాతజన్యోపస్థితేర్హేతుత్వే చ।

తాదృశకారణబాధేన।

చైత్రే, విశేష్యతాసమ్బన్ధేన ప్రత్యయజన్యోపస్థితేరభావేన।

న సంభవతీతి।

ఏవం చ చైత్రోజానాతీత్యత్రాఽఽఖ్యాతస్యా సార్థక్యముపపన్నమితి భావః।

యదచేతి మన్యతే ఇతి।

ఉక్తకార్యకారణభావవిరహే ఆశ్రయతాసంసర్గేణ శాబ్దబోధోపపత్తౌ జానాతీత్యత్రాఽఽఖ్యాతస్య
వృత్తికల్పనం వ్యర్థమితి భావః।

యదిచైత్రాద్యుక్తమాక్షేపం సమాధత్తే।

తదాపీతి।

ధాత్వర్థప్రకారకబోధే ప్రత్యయజన్యోపస్థితేరకారణత్వేపీత్యర్థః।

యత్ర।

చైత్రోజానాతీత్యత్ర।

పాకకృత్యాదిప్రకారకేతి।

పాకానుకూలకృత్యాదిప్రకారకేత్యర్థః।

కృతేః సంసర్గతయా భానం తు నిరస్తమ్।

అన్వయబోధోత్పత్త్యా।

పాకానుకూలకృతిమాంశ్చైత్ర ఇత్యన్వయబోధోత్పత్త్యా।

తత్ర।

శాబ్దబోధే।

తాదృశకారణబాధాదితి।

విశేష్యతాసమ్బన్ధేన జ్ఞా ధాత్వర్థప్రకారకశాబ్దం ప్రతి విశేష్యతాసమ్బన్ధేన
తిబాదిజ్ఞానజన్యోపస్థితిరూపకారణభావాదిత్యర్థః।

తథా చ తాదృశోపస్థితి రూపకారణాదాఖ్యాతార్థాఽశ్రయత్వే ధాత్వర్థజ్ఞానస్య
నిరూపితత్వసమ్బన్ధేనాఽన్వయార్థమాఖ్యాతార్థాఽశ్రయత్వే వృత్తికల్పనమావశ్యకమితి భావః।

యత్తుమతం నిరస్యతి।

తదప్యసదితి।

ప్రత్యయాన్తరార్థవిశేష్యకశాబ్దబోధే।

వ్యభిచారవారణాయేతి।

జ్ఞా ధాత్వర్థప్రకారకశాబ్దబోధే జ్ఞాధాత్వర్థవ్యవహితోత్తర తిబాదిజ్ఞానజన్యోపస్థితేః కారణత్వే
వ్యభిచారః జ్ఞానీతే ఇత్యత్ర తిబాదిజ్ఞానజన్యోపస్థితేరభావాత్తద్వారణయేత్యర్థః।

తాదృశోపస్థితివైశిష్ట్యస్య।

జ్ఞాధాత్వర్థవ్యవహితోత్తరతిబాదిజ్ఞానజన్యోపస్థితివైశిష్ట్యస్య।

తాదృశేతి।

జ్ఞాధాత్వర్థవ్యవహితోత్తరతిబాదిజ్ఞానజన్యేత్యర్థః।

నివేశానయితయేతి।

తథా చ
జ్ఞాధాత్వర్థవ్యవహితోత్తరతిబాదిజ్ఞానజన్యోపస్థితవ్యవహితోత్తరజాయమానజ్ఞాధాత్వర్థప్రకారక శాబ్దబోధం ప్రతి జ్ఞాధాత్వర్థవ్యవహితోత్తరతిబాదిజ్ఞానజన్యోపస్థితిః సమానవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన కారణమ్।

ఏవం చ చైత్రోజానాతీత్యాదౌ ఆశ్రయతాసంసర్గేణ జ్ఞానప్రకారచైత్రాదివిశేష్యకశాబ్దస్య తిప్పదజ్ఞానజన్యోపస్థిత్యవ్యవహితోత్తరత్వాభావేన కార్యతావచ్ఛేదకానాక్రాన్తతయా న తిబాదిజ్ఞానజన్యోపస్థితేరపేక్షేత్యాహ।

తదనుత్తరశాబ్దబోధే ఇతి।

తిప్పదజ్ఞానజన్యోపస్థిత్యనుత్తరశాబ్దబోధే।

తాదృశకారణబాధస్య।

జ్ఞాధాత్వర్థవ్యవహితోత్తరతిబాదిజ్ఞానజన్యోపస్థిత్యభావస్య।

అకిఞ్చిత్కరత్వాదితి।

ఉక్తరీత్యాశ్రయతాఽసంసర్గకజ్ఞానప్రకారకశాబ్దబోధస్య కార్యతావచ్ఛేదకానాక్రాన్తత్వాదితి భావః।

తాదృశానుపూర్వీఘటకేతి।

చైత్రోజానాతీత్యానుపూర్వీఘటకేత్యర్థః।

ఆశ్రయతాసంసర్గకశాబ్దబోధజననే।

ఆశ్రయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానవాంశ్చైవ ఇత్యాకారక శాబ్దబోధోత్పత్తౌ।

బాధకాభావాదితి।

తథాచాశ్రయతాయాః సంసర్గతయా భానసంభవే ఆఖ్యాతస్య తత్ర వృత్తికల్పనే గౌరవమితి సంక్షేపః।

అథ ప్రకారతాదిమతే జ్ఞాధాత్వర్థో జ్ఞానం పాకోవా--ఆఖ్యాతార్థ--ఆశ్రయత్వం కృతిర్వా।

ఉభయథాపి
జ్ఞాధాత్వర్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితజ్ఞాధాతూత్తరతిబర్థనిష్ఠవిశేష్యతాశాలియోగ్యతాజ్ఞానస్యైకవిధ
స్యైవ కారణత్వమ్।

సంసర్గతావాదిమతే జ్ఞాధాతోఃపాకే లక్షణాయాం ఆఖ్యాతస్య కృత్యర్థకత్వే
ఆఖ్యాతార్థకృతిప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానస్య
పాకానుకూలకృతిప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానస్యపాకానుకూలకృతిమాంశ్చైత్ర ఇతి బోధే
కారణత్వమ్।

జ్ఞాధాతోరుఖ్యార్థపరత్వే ఆఖ్యాతస్య నిరర్థకతయా ఆశ్రయతా సంసర్గకజ్ఞానప్రకారక శాబ్దబోధే
ఆశ్రయతాసమ్బన్ధేన జ్ఞానవాంశ్చైత్ర ఇత్యాకారకే ఆశ్రయతాసమ్బన్ధేన
జ్ఞానప్రకారకయోగ్యతాజ్ఞానస్య కారణత్వాన్తరం కల్పనీయమిత్యాశంకతే।

నచేతి।

ఏతన్మత।

సంసర్గతావాదిమతే।

ఆధిక్యమితి।

జ్ఞాధాతోఃపాకాదౌ లక్షణాసత్వే ఆఖ్యాతస్య కృత్యర్థకత్వే పాకానుకూలకృతిప్రకారక
యోగ్యతాజ్ఞానస్య

కారణత్వముభయమతసిద్ధమితి భావఃl

సర్వనామ్నఃl

తదాదిశబ్దాత్।

స గచ్ఛతీతి వాక్యాదితి యావత్।

సాంకేతికశబ్దన్తరాదేవేతి।

డిత్యాదిశబ్దాదిత్యర్థఃl

తాదృశసమ్బన్ధేన।

జ్ఞానాదివిశిష్టచైత్రవిశేష్యకగమనానుకూలకృతిప్రకారకశాబ్దబోధే।

పదార్థాన్తరేతి।

గమనానుకూలకృతిరూపపదార్థాన్తరేత్యర్థఃl

అన్యథా కావలతచ్ఛబ్దాత్పదార్థోపస్థితిరేవస్యాత్।

తన్మిశ్రితేతి।

పదార్థాన్తరమిశ్రితేత్యర్థః।

తత్ర।

శాబ్దబోధే।

చైత్రాదిమాన్నేతి।

మాత్రపదేన పదార్థాన్తరవ్యావృత్తిః।

అక్లుప్తత్వాదితి।

తథా చ స గచ్ఛతీతి వాక్యాదాశ్రయతాసమ్బన్ధేన

జ్ఞానాదివిశిష్టచైత్ర పరతత్పదఘటితజ్ఞాయమానే శాబ్దబోధే ఆశ్రయతాసమ్బన్ధేన
జ్ఞానవిశిష్టచైత్రవిషయక యోగ్యతాజ్ఞానస్య కారణత్వేపి తాదృశస్థలే గచ్ఛతీతి వాక్యార్థస్యాపి

భానాత్తదంశేపి యోగ్యతాజ్ఞానస్యాపే

క్షణాత్తత్సంలీయశాబ్దసామగ్ర్యా భిన్నతయా చైత్రో

జానాతీత్యాదౌ ఆశ్రయతా సంసర్గకజ్ఞానవిశిష్టచైత్ర విషయకచైత్రాదిమాత్రవిషయక
యోగ్యతాజ్ఞానస్య హేతుత్వం సంసర్గతావాదిమతేఽఆధికమితి భావః।

భవన్మతేపి।

ప్రకారతావాదిమతేపి।

తథావిధేతి।

ఆశ్రయత్వప్రకారకేత్యర్థః।

సంసర్గతావాదిమతే లాఘవమప్యాహ।

ఆశ్రయతా సంసర్గకజ్ఞానీయేతి।

ఆశ్రయతా సంసర్గకశాబ్దబోధనిరూపితేత్యర్థః।

కారణతావచ్ఛేదకస్య।

యోగ్యతాజ్ఞానత్వస్య।

అస్య లఘుశరీరతయా ఇత్యనేనాన్వయః।

ప్రకారతావాదిమతే గౌరవం దర్శయతి।

తదీయసంసర్గవిషయతాఘటితతయేతి।

ఆశ్రయత్వస్య యః సంసర్గః "స్వరూపః" తన్నిష్ఠవిషయతాఘటితతయేత్యర్థః।

ఇదముపలక్షణమ్।

ఆశ్రయత్వస్య ప్రకారత్వే పదజన్యాశ్రయత్వోపస్థితిఘటితతయేత్యపి బోధ్యమ్।

తత్ప్రకారక జ్ఞానకారణతావచ్ఛేదకాపేక్షయేతి।

ఆశ్రయత్వప్రకారకశబ్దబోధనిరూపితకారణతావచ్ఛేదకాపేక్షయా ఇత్యర్థః।

ప్రకారతావాదిమతే గౌరవభావం దర్శయతి।

నచేతి।

యత్ర।

జానాతీత్యత్ర।

తత్ర।

జానాతీత్యాదౌ।

తాదృశేతి।

ఆశ్రయతాప్రకారకేత్యర్థః।

తత్రాపి।

ఆఖ్యాతస్యాఽఽశ్రాయత్వే శక్తిభ్రమే--స్వారసికలక్షణాగ్రహేపి।

అనభ్యుపగన్తవ్యత్వాదితి।

కిన్తు ఆశ్రయతా సంసర్గకబోధస్యైవోపగమాదితి భావః।

ఏతదభిప్రాయేణైవేతి।

శక్తిభ్రమలక్షణాగ్రహస్థలేపి ఆశ్రయత్వస్య సంసర్గతాస్వీకారాభిప్రాయేణైవేత్యర్థః।

తత్ర।

తత్ర।

జానాతీత్యాదౌ।

యత్ర।

జానాతీత్యత్ర।

తత్ర చైత్రో జానాతీత్యాదౌ।

అన్వయానుపపత్త్యా ఇతి।

ఆశ్రయత్వే విశేషణతయాఽన్వయయోగాదితి భావః।

అన్వయబోధఏవేతి।

ఏవకారేణ జ్ఞానప్రకారకత్వస్య వ్యవచ్ఛేదః।

తత్ర।

జానాతీత్యాదౌ।

తథా చ జ్ఞానాశ్రయతా ప్రకారకబోధస్వీకారే చ।

తత్ర।

జానాతీత్యత్ర । మణికృన్మతే ఇతి।

ప్రకారతావాదిమతే తు జ్ఞానాశ్రయత్వప్రకారక యోగ్యతాజ్ఞానస్యైవ హేతుత్వాదితి లాఘవమ్+ బోధ్యమ్।

ప్రకారతావాదిదీధితికృన్మతే గౌరవం దర్శయతి।

నచేతి।

తాదృశేతి।

ఆశ్రయతాసంసర్గకేత్యర్థః।

ఆనుపూర్వీజ్ఞానఘటితేతి।

ఇదం చ సామగ్ర్యా విశేషణమ్।

భవన్మతేపి।

సంసర్గతావాదిమతేపి।

ప్రతిబన్ధకతాధిక్యేనేతి।

త్వన్మతే ఉక్తప్రత్యక్షస్య భిన్నవిషయకత్వాదితి భావః।

మన్మతే।

ప్రకారతావాదిమతే।

తాదృశసామగ్ర్యాః।

చైత్రో జానాతీత్యానుపూర్వీజ్ఞానఘటితసామగ్ర్యాః।

నను ప్రకారతావాదిమతేపి ఆశ్రయత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకజ్ఞానభావవాంశ్చైత్రః సున్దర ఇతి ప్రత్యక్షే చైత్రో జానాతీత్యానుపూర్వీజ్ఞానఘటితశాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వమ్ వాచ్యమ్, తాదృశప్రత్యక్షస్య భిన్నవిషయకత్వాత్।

సంసర్గతావాదిమతేతూక్త ప్రత్యక్షస్య బాధితఘటితశాబ్దసామగ్ర్యాశ్చ బాధనిశ్చయాభావఘటితతయోక్తప్రత్యక్షసామగ్ర్యోరేకదాఽసంబలనేన ప్రతిబన్ధకత్వాఽకల్పనేన లాఘవమిత్యత ఆహ।

అధికమితి।

నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకజ్ఞానానాభావవదాశ్రయతావాంశ్చైత్ర ఇతి ప్రత్యక్షే సంసర్గతావాదిమతే।

శాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకతాధిక్యమితి పూర్వోక్త రీతిరనుసరణీయేతి భావః।

ఏవం రీత్యేతి।

ప్రతిబన్ధకత్వాఽకల్పనప్రయుక్తలాఘవేన ప్రకారతాస్వీకారే ఇత్యర్థః।

భూతలవృత్తిరితి।

ఇదముపలక్షణమ్।

ఘటత్వావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకాభావో భూతలవృత్తిరిత్యపి బోధ్యమ్।

ప్రతియోగితాప్రకారకశాబ్దబోధోపగమ ఏవేతి।

ఏవకారేణ ప్రతియోగితాసమ్బన్ధేన ఘటవిశిష్టభావో భూతలవృత్తిరిత్యస్య, భూతలవృత్తిత్వాభావవాన్ ఘట ఇత్యస్య చ వ్యావృత్తిః।

న చ ఘటప్రతియోగితాకాభావో భూతలవృత్తిరితి బోధో న ప్రతియోగితాప్రకారకః, కిన్తు తాదాత్మ్యేన ఘటప్రతియోగితాకప్రకారక ఇతి వాచ్యమ్।

సవిభక్తేః ప్రతియోగితాయాం లక్షణాపక్షే-ఘటస్యయత్రాధేయతాఽన్వయః।

ప్రతియోగితాయాశ్చ నిరూపకత్వసమ్బన్ధేన నఞర్థాఽభావేఽన్వయః।

తథా చ ఘటనిష్ఠప్రతియోగితానిరూపకాభావో భూతలవృత్తిరితి బోధః।

ప్రతియోగితాప్రకారక ఇతి ధ్యేయమ్।

లాఘవం దర్శయతి।

తథాసతి।

ప్రతియోగితాప్రకారకశాబ్దబోధస్వీకారే సతి।

ఘటప్రతియోగితాప్రకారకశాబ్దబోధస్వీకారే సతీత్యపి బోధ్యమ్।

తథావిధేతి।

భూతలం న ఘట ఇత్యాకారకేత్యర్థః।

ఘటప్రతియోగికత్వాభావవాన్ప్రమేయ ఇత్యాదీతి।

ఆదినా ఘటనిష్ఠప్రతియోగితానిరూపకత్వాభావవాన్భావః ప్రమేయ ఇతి ప్రత్యక్షస్య సంగ్రహః।

ప్రతిబన్ధకత్వాఽకల్పనేనేతి।

ఉక్తప్రత్యక్షసామగ్ర్యాః భూతలే న ఘట ఇతి సమభివ్యాహారజ్ఞానఘటితసామగ్ర్యాశ్చ యుగపదవస్థానాఽసంభవాదితి భావః।

ఉక్తనియమే।

నిపాతాతిరిక్తప్రాతిపదికార్థయో క్రియాతాదృశప్రాతిపదికార్థయోశ్చ సాక్షాద్భేదేన నాన్వయ ఇతి నియమే।

నిపాతాతిరిక్తత్వవిశేషణావైయర్థ్యమితి।

నిపాతాతిరిక్తనామార్థయోర్భేదేనాన్వయో న భవతీతి నియమేన
నిపాతార్థనామార్థయోర్భేదేనాన్వయో భవతీతి జ్ఞాయతే।

ప్రకృతే చ ఘటపదార్థఘటప్రతియోగికస్య
నఇర్థాభావేనాఽభేదేనైవాన్వయాన్నిపాతాతిరిక్తత్వవిశేషణావైయర్థ్యమితి భావః।

ఏవం చన్ద్ర ఇవ ముఖమిత్యత్ర చన్ద్రపదస్య చన్ద్రప్రతియోగికే లక్షణా, తస్య ఇవార్థసాదృశ్యేఽభేదేనాన్వయో బోధ్యః।

అన్యథా।

భూతలే న ఘట ఇతి వాక్యాద్ భూతల వృత్తిత్వాభావవాన్ఘట ఇతి బోధానుగమే।

తాదృశవాక్యజన్యస్య।

భూతలే న ఘట ఇతి వాక్యజన్యస్య।

బోధస్య।

ఘటాభావో భూతల వృత్తిరీత్యాకారకస్య।

భూతలే న ఘట ఇత్యాది వాక్యజన్యేతి।

అస్య బోధేఽన్వయః।

స చ భూతల వృత్తిత్వాభావవాన్ఘట ఇత్యాకారకః।

తద్విరోధితాయా ఇత్యర్థః।

అనుపపత్తేరితి।

ఇదం చ సమానకారకజ్ఞానస్య విరోధిత్వమభ్యుపేత్య।

నను అసమానప్రకారకజ్ఞానానామపి విరోధిత్వం స్వీకృతమ్, యథా హ్రదౌ వహ్నిమానితి బుద్ధిం ప్రతి హ్రదే వహ్యభావ వహ్న్యభావో హ్రద వృత్తిరిత్యాదినిశ్చయానామ్।

ప్రకృతేపి ఘటాభావో భూతల వృత్తిరీత్యసమానప్రకారకనిశ్చయస్యైవ భూతలనిరూపిత వృత్తిత్వాభావవాన్ఘట ఇతి బుద్ధి విరోధిత్వమస్యు ఇత్యత ఆహ।

నఞ్పదం వినేతి।

ఏవం చ।

తాదృశానుభవానురోధే చ।

నఞర్థాభావే ఇతి।

షష్యర్థే సప్తమీ।

అనుయోగితయా।

సరూపేణ।

నను జాతౌ జాతి నాస్తీత్యాదౌ జాత్యభావో జాతివృత్తిరితి న బోధః, నఞః ప్రథమాన్తత్వాభావాత్, నఞ్పదం వినా యత్ర ధర్మిణీతాయాదినియమానురోధేన జాతినిరూపితసమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నవృత్తిత్వాభావో నఞా బోధనీయః, స చ ప్రతియోగ్యప్రసిద్ధ్యాఽప్సిద్ధ్య ఏవ।

సమవాయవచ్ఛిన్నవృత్తిత్వప్రతియోగికస్వరూపేణ జాతినిరూపితవృత్తిత్వస్యాభావో బోధనీయ ఇతి వాచ్యమ్।

విశేషరూపేణ సంసర్గత్వానభ్యుపగమాత్।

అతో జాత్యభావో జాతివృత్తిరిత్యేవ బోధో వాచ్యః।

ఏవం చ నాయం నియమః సార్వత్రిక ఇత్యత ఆహ।

ఏవం న పచతీతి।

పాకకృతిచైత్రస్వత్వాద్యభావస్యేతి।

పాకకృత్యభావస్య చైత్రస్వత్వాభావస్యేత్యర్థః, అభావపదస్య ద్వన్ద్వాన్తే శ్రూయమాణత్వాత్।

నఞర్థస్య।

నఞన్తార్థస్య।

అన్వయబోధోపపత్తయే ఇతి।

నఞర్థేతి।

అస్య తదావశ్యకమిత్యనేనాన్వయః।

నఞర్థేతి।

నఞన్తార్థేత్యర్థః।

తదావశ్యకమితి।

నిపాతాతిరిక్తత్వ విశేషణమావశ్యకమిత్యర్థః।

ఆశంకతే।

నచేతి।

ఉక్తస్థలేషు।

భూతలే న ఘటః --న పచతి చైత్రః--చైత్రస్య ఘనమితి స్థలేషు।

అభేదాన్వయబాధఏవేతి।

ఏవకారేణ భూతలవృత్తిత్వాభావవాన్ఘటః పాకకృత్యభావవాంశ్చైత్రః
చైత్రస్వత్వాభావవద్ధనమితి భేదాన్వయబోధస్య వ్యావృత్తిః।

తథా చ భూతల వృత్తిత్వాభావవదభిన్నోఘటః పాకకృత్యభావవదభిన్నశ్చైత్రః, చైత్రస్యత్వాభావవదిభిన్నం ఘనమిత్యభేదాన్వయబోధస్వీకారే వ్యర్థమేవ నిపాతాతిరిక్తత్వవిశేషణమితి భావః।

ఆశంకా నిరాకరోతి।

తథాసతీతి।

అభేదాన్వయబోధోపగమే సతీత్యర్థః।

అభావవత ఏవేతి।

ఏవకారేణాఽభావత్వా వ్యావృత్తిః।

ముఖ్యార్థపరేతి।

అభావపరేత్యర్థః।

దుర్లభత్వాపత్తేరితి।

తథా చ ముఖ్యార్థవిరహే లక్షణాపి న స్యాత్, శక్యసమ్బన్ధస్యైవ లక్షణాత్వాత్।

కార్యకారణభావకల్పనాధిక్యవిరహేణేతి।

తథా చ నఞో ముఖ్యార్థపరత్వే నఞపదఘటితవాక్యజన్యశాబ్దబోధే నఞపదజన్యాభావోపస్థితిః కారణమ్।

అభావవతి లక్షణాపక్షే నఞపదజన్యాభావవదుపస్థితిః కారణమితి సామ్యమేవేతి భావః।

అవిరోధముపపాదయతి।

లాఘవాదితి।

ఇదం చాపాతతః।

అభావవతస్తాదాత్మ్యేన ప్రకారత్వే ధర్మిపారతన్త్ర్య_యేణ స్వరూపేణాభావస్యాపి ప్రకారత్వాత్ర్పతిబన్ధకత్వసంభవాత్।

ఇదం రజతమిత్యాదిశాబ్దే ధర్మిపారతన్త్ర్యేణ రజతాదేః ప్రకారత్వం నిబన్ధకారైరుక్తమ్।

అత ఏవ భూతల వృత్తిర్ఘట ఇతి బోధస్య నామార్థయోరభేదాన్వయబోధానురోధేన భూతలవృత్తిభేదవదభిన్నోఘట ఇత్యాకారకస్య భూతల వృత్తిర్ఘట ఇతి వాక్యజన్యబోధే ప్రతిబన్ధకత్వముపపద్యతే।

ఏవం పర్వతో వహ్న్యభావవానితి వాక్యజన్యబోధస్య వహ్న్యభావవదభిన్నః పర్వత ఇత్యాకారకస్య పర్వతో వహ్నిమానితి బుద్ధౌ విరోధిత్వం సంగచ్ఛతే।

అన్యథా వహ్న్యభావవత్ప్రకారకనిశ్చయస్య వహ్నిప్రకారకజ్ఞానాఽవిరోధిత్వం స్యాదితి।

పారతన్త్ర్యేణ భానాఙ్గీకారే చాభేదేన వహ్న్యభావవతః ప్రకారత్వే స్వరూపేణ వహ్న్యభావవస్యాపి ప్రకారత్వాన్న ప్రతిబన్ధకత్వానుపపత్తిః।

యద్యప్యుక్తరీత్యా లాఘవం సంభవతీతి।

సంసర్గతావాదిమతే నీలతాదాత్మ్యభావవాన్ఘటః సన్దర ఇతి ప్రత్యక్షస్య భిన్నవిషయకతయా తత్రోక్తశాబ్దసామగ్ర్యాశచ్ యుగపదవస్థానాఽసంభవాత్ప్రతిబన్ధకత్వాఽకల్పనాత్।

తథాపి।

ఉక్తరీత్యా లాఘవసంభవేపి।

తత్రాపి।

విశేషణవిభక్తేరభేదార్థకత్వేపి।

న నో విద్వేష ఇతి।

అత్ర చ నః సమ్మతిరిత్యనభిధాయ న నో విద్వేష ఇతి యదుక్తం తస్యాయమాశయః।

ఉక్తలాఘవమనుసృత్య ప్రకారతయా తాదాత్మ్యబోధస్య సంసర్గతాలాఘవవ్యాఘాతకత్వే నాస్మాకం ద్వేషః।

కిన్తు పదార్థవ్యవస్థా ప్రతీతిమనుసృత్యైవ భవతి ఇతి తథావిధాం ప్రకారతాసాధికాం ప్రతీతి న శ్రద్ధామ ఇతి।

విశేష్యతాసమ్బన్ధేన నామార్థప్రకారకభేదాన్వయబోధం ప్రతి విశేష్యతాసమ్బన్ధేన ప్రత్యజన్యోపస్థితిః కారణమిత్యుక్తమ్, ఏవం చ ప్రసంగసంగత్యా ప్రత్యయం నిరూపయతి।

ప్రత్యయాశ్చేతి।

ప్రత్యయలక్షణన్తు--

యాదృశార్థే ప్రకృత్యన్యో నిపాతాన్యశ్చ వృత్తిమాన్।

స తాదృశార్థే శబ్దః స్యాత్ప్రత్యయోఽసౌ చతుర్విధః।

।

సుశబ్దః ఏకత్వార్థే వృత్తిమాన్ అథ చ తజర్థే ప్రకృతినిపాతార్థాం భిన్నః ఏకత్వార్థే ప్రత్యయ ఇత్యర్థః।

ఇతరార్థాఽనవచ్ఛిన్నే స్వార్థో యో బోధనాక్షమః।

తిజర్థస్య నిభాద్యన్యః స వా ప్రత్యయ ఉచ్యతే।

।

స్వేతరార్థాఽవిశేషితస్వార్థబోధజనకతావచ్ఛేదకానపూర్వ్యభావవాన్నిపాతభిన్నః శబ్దః ప్రత్యయ ఇత్యర్థః।

ఇతరార్థావచ్ఛిన్నే ఏవ స్వార్థే తిజర్థాన్వయబోధక్షమో యోః యః శబ్దః స- ప్రత్యయ ఇతి యావత్।

ఘటాద్యన్వితే ఏవ ద్వితీయార్థకర్మతేవ్ తిజర్థాన్వయ దూ ద్వితీయాదే ప్రత్యయత్వమ్।

విస్తరస్తు శబ్దశక్తిప్రకాశికాయామ్।

ప్రత్యయాన్విభజతే।

విభక్తికృత్తద్ధతాదీతి।

ఆదినా సన క్యచ్ కాభ్యజాదీనాం పరిగ్రహః।

అత్ర విభక్తిద్విధో సుప్తిజ్ఞేదాదితి ప్రయోగో బాధ్యః।

ద్విధత్వం సాధ్యమ్, తచ్చ సుప్త్వతిజ్త్వగతద్విత్వమ్।

సాధ్యతా చ స్వాశ్రయాశ్రయత్వ సం।

సుబ్భేద--తిజ్భేదఏతదన్యతరస్య హేతుతా।

స్వనిరూపితప్రతియోగితావత్వసమ్బన్ధేన(1)(వి-1)

(వి-2)(1)- విభక్తిలక్షణం తు

సంఖ్యాత్వవ్యాప్యసామాన్యైః శక్తిమాన్ ప్రత్యయస్తు యః।

సా విభక్తిర్ద్విధా ప్రోక్తా సుప్తితిఙ్ చేతి భేదతః।

।

ఏకత్వతాద్యవచ్ఛిన్న శక్తిమాన్ప్రత్యయః విభక్తిరిత్యర్థః।

ప్రకృత్యర్థాస్య యః స్వార్థే విధేయత్వేన బోధనం సమర్థః సార్థకో విభక్తిర్గీయతే।

తేనాఖ్యాతైకవచనస్య సంబద్ధశక్తత్వే ప్రమాణాభావేపి న క్షతిః।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకసమనియతవస్తుమదన్య సంఖ్యావత్త్వం విధప్రత్యయార్థః।

తథా చ విభక్తిః ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకీభూత విభక్తిత్వసమనియత
వస్తుమదన్యద్వితీయత్వసంఖ్యావతీతి ఫలితార్థః।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకసమనియతత్వ చోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యత్వే సతి
ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాపకత్వమ్।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యత్వం వ్యాపకత్వం చ స్వాశ్రయాశ్రయత్వసమ్బన్ధేన।

తథాచోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకీభూతవిభక్తిత్వస్య వ్యాప్యత్వం వ్యాపకత్వం చ తాదృశసమ్బన్ధేన
ద్వితీయేఽస్తీతి భావః।

అత్ర చ సంఖ్యాయాముద్దేశ్యతావచ్ఛేదకసామానాధికరణ్యమాత్రోక్తౌ
ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకీభూతవిభక్తిత్వసమానాధికరణసుప్త్వగతైకత్వమాదాయ
విభక్తిరేకవిధత్వప్రసంగాత్।

వ్యాప్యత్వోపాదానేపి తద్దోషతాదవస్థ్యాద్ వ్యాపకత్వోపాదానమ్।

సుప్త్వ--తిఙ్త్వఘటత్వగతత్రిత్వమాదాయ విభక్తేశ్చతుర్విధత్వాపత్తివారణాయ
వ్యాప్యత్వోపాదానమ్।

విభక్తిత్వ-సుప్త్వ--తిఙ్త్వఘటత్వగతత్రిత్వమాదాయ విభక్త్యేస్త్రివిధత్వాపత్తివారణాయ వస్తుమదన్యత్వోపాదానమ్।

వస్తుమత్తా చ స్వవృత్తిత్వ స్వసమానాధికరణస్వేతరవృత్తిత్వోభయసం।

స్వత్రయం విభక్తిత్వ-సుప్త్వ--తిఙ్త్వ-ప్రత్యేకపరమ్।

తథా చ తాదృశత్రిత్వం నిరుక్తోభయసమ్బన్ధేన సుప్త్వాదివిశిష్టమేవేతి న త్రివిధత్వాపత్తిః।

అత్ర స్వవృత్తిత్వానుపాదానే సుప్త్వతిఙ్త్వగతద్విత్వస్య స్వసమానాధికరణస్వేతరవృత్తిత్వ సమ్బన్ధేన విభక్తిత్వవిశిష్టత్వాద్ ద్వివిధత్వాపత్తిః।

తదుపాదానే తు తాదృశద్విత్వే విభక్తిత్వవృత్తిత్వవిరహాత్తదుపపత్తిః।

తావన్మాత్రోపాదానే చ తద్దోషతాదవస్థ్యమ్, స్వవృత్తిత్వసమ్బన్ధేన ద్విత్వస్య సుప్త్వాదివిశిష్టత్వాత్।

ఏవం స్వేతరస్మిన్ స్వసమానాధికరణ్యానుపాదానేఽపి తద్దోషతాదవస్థ్యమ్, తాదృశద్విత్వస్య సుప్త్వవృత్తిత్వాత్ సుప్త్వేతరతిఙ్త్వవృత్తిత్వాచ్చ।

అథైవమపి విభక్తిత్వగతైకత్వమాదాయ విభక్తేరేకవిధత్వాపత్తిః, తాదృశైకత్వం ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకీభూతవిభక్తిత్వసమనియతం విభక్తిత్వేతరవృత్తిత్వవిరహేణ వస్తుమదన్యదపీతి చేన్న।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకాఽవృత్తిత్వస్య సంఖ్యాయాం విశేషణీయత్వాత్।

గగన న సుప్త్వాదిగతత్రిత్వమాదాయ త్రివిధత్వాపత్తిరతోఽవృత్యవృత్తీత్యపి విశేషణీయమ్।

తథా చ విభక్తిః విభక్తిత్వసమనియతం వస్తుమదన్య-
ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకాఽవృత్తిఆవృత్త్యవృత్తి సుబ్భేదతిఙ్భేదైతదన్యతరస్మాదితి పర్యవసితమ్।

తథా చ నాయం గ్రన్థోఽనుమానపరః కిన్తు విభాజనపరః।

ఏవం చ ద్వివిధ ఇత్యత ప్రకారత్వం విధప్రత్యయార్థః।

ద్విపదస్య ద్విత్వాశ్రయపరత్వమ్।

తథా చ విభక్తిః ద్వితాశ్రయభిన్నా।

సుప్తిజ్ వైలక్షణ్యాత్।

భేదశబ్దార్థో వైలక్షణ్యమ్।

ద్వితాశ్రయో సుప్తతిజ్ఞే।

తదాశ్రయే సుప్తిజౌ।

తదభిన్నత్వం విభక్తౌ।

న చ సుప్తిఙ్గతద్విత్వమాదాయ కృతో నోచ్యతే।

తథా చ ద్విత్వవదభిన్నా విభక్తిరితి వాచ్యమ్।

సుపాం తిజాం చ నానాత్వేన విభక్తిశ్చతుర్విధ ఇతి ప్రయోగాపత్తేః।

న చ కృతో న తాదృశ ప్రయోగ ఇతి వాచ్యమ్।

స్వావ్యవహితపూర్వవర్తిసంఖ్యా వచ్ఛిన్నవాచకపదస్య స్వసమభివ్యాహృతసంఖ్యా వచ్ఛిన్నవాచకపదజన్యశాబ్ద బోధీయవిశేష్యతావచ్ఛేదకధర్మ సమవిభక్తిలక్షణాన్తు--

సంఖ్యాత్వావ్యాప్యసామాన్యైః శక్తిమాన్ప్రత్యయస్తు యః।

సా విభక్తిర్ద్విధా ప్రోక్తా సుప్తిజ్ఞేతి భేదతః।

సంఖ్యాత్వావాన్తరజాతిమచ్ఛక్తత్వే సతి ప్రత్యయత్వం విభక్తిత్వమ్।

ప్రకృత్యర్థస్య యః స్వార్థే విధేయత్వేన బోధనే।

సమర్థః సోఽథవా శబ్దో విభక్తిత్వేన గీయతే ఇతి।

స్వార్థధర్మికస్వప్రకృత్యర్థవిధేయకాఽన్వయబోధజనకత్వమిత్యర్థః।

ప్రథమాపి స్వార్థేఽభేదాదౌ స్వప్రకృత్యర్థవిధేయకాన్వయబోధం జనయతి ఇతి తత్రాపి సమన్వయః।

సుబ్విభక్తయః ప్రథమాద్వితీయాదయః సప్తేతి।

సుబ్విభక్తిర్ద్విధా।

కారకవిభక్తిః ఉపపదవిభక్తిశ్చ।

యాదృశధాత్వర్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాశ్రయీభూతార్థ
బోధజనకంసుప్తాదృశధాత్వర్థక్రియాయాం కారకమ్।

యథా గ్రామం గచ్ఛతీత్యత్ర
గమధాత్వర్థక్రియాయావిశేషణీభూతసంయోగవిశయకబోధజనకత్వాద్ ద్వితీయయాః
కారకత్వమ్।

ఏవమన్యవిభక్తీనామపి।

తత్క్రియానిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారత్వాభిన్నా యా సుబర్థనిష్ఠవిశేష్యతా
తన్నిరూపితప్రకారతావతి నామార్థే కారకవ్యవహారో గౌణః।

అతఏవ క్రియాన్వితవిభక్త్యర్థాన్వితత్వం కారకత్వమితి జయరామభట్టాచార్యః।

షష్ఠ్యసమ్బన్ధో న ధాత్వర్థే ప్రకారః।

తణ్డులస్య పచతీత్యాద్యప్రయోగాత్।

అతః షష్ఠ్యసమ్బన్ధో న కారకమ్।

రజకస్య వస్త్రం దదాతీత్యాదౌ చ పరిష్కార్యత్వరూపసమ్బన్ధో వస్త్రాదావన్వేతి।

తదుక్తమ్।

కారకార్థేతరార్థా చ సుబ్ ద్విధా చ విభజ్యతే।

ధాత్వర్థంశే ప్రకారో యః సుబర్థ సోఽత్ర కారకమ్।

తథా చ షష్ఠ్యర్థసమ్బన్ధస్య ధాత్వర్థేఽప్రకారతయా తదర్థికా షష్ఠీ న కారకమ్।

ఉక్తంచ

క్రియాప్రకారీ భూతోర్థః కారక తచ్చ షడ్విధమ్।

కర్తృకర్మాదిభేదేన, శేషః సమ్బన్ధ ఇష్యతే।

।

శేషః--కారకాదవశిష్టః సమ్బన్ధః ఇతి యావత్।

తణ్డులస్య పాచకః--మైత్రస్య భోక్తవ్యమిత్యాదౌ కర్మత్వ, కర్తృత్వాదికం కారకమేవ, షష్ఠీ తు కర్తృకర్మణోః కృతీత్యనుశాసనాత్।

చౌరస్య హినస్తి--జలస్యోపస్కురుతే--మాతుః స్మరతీత్యాదౌ కారకార్థైవ షష్ఠీ।

నామార్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాశ్రయీభూతార్థ బోధజనకం

సుప్ ఉపపద విభక్తిః।

యథా దణ్డేన ఘటః--భూతలే ఘటః ఇత్యాదౌ తృతీయాద్యర్థః కారణత్వాదికం న కారకం ధాత్వర్థాన్వితత్వాత్।

అతఏవ దణ్డఘటః --భూతలఘటః ఇత్యాదినం సమాసః।

కారకవిభక్త్యన్తర్భావానైవ విశేషవిధిం వినా తత్పురుషస్య వ్యుత్పన్నత్వాత్।

ఉపపద విభక్తిర్న కారకం, తదుక్తమ్।

యత్సాపో యాదృశార్థో న ప్రకారీభూయభాసతే।

ధాత్వర్థే తాదృశార్థే సా కారకాన్యార్థ సుబ్భవేత్।

।

యాదృశానుపూర్వీప్రకారకజ్ఞానత్వం
ధాత్వర్థధర్మికయాదృశస్వార్థప్రకారకశాబ్దబోధజనకతానవచ్ఛేదకం తాదృశానుపూర్వీమత్సప్తం తాదృశార్థే ఉపపద విభక్తిత్వమ్।

స్వపదం లక్ష్యపరమ్।

యథా రజకస్య వస్త్రం దదాతీత్యాదౌ జస్ త్వరూపానుపూర్వీప్రకారకజ్ఞానత్వం దాధాత్వర్థధర్మక జసర్థ సమ్బన్ధప్రకారకశాబ్దధీజనకతానవచ్ఛేదకం జస్ త్వరూపానుపూర్వీమత్సప్తం ఉపపద విభక్తిః।

ఏవం సుత్వరూపానుపూర్వీ ప్రకారకజ్ఞానత్వస్య ధాత్వర్థధర్మక "స్వర్థ" ఏకత్వప్రకారకశాబ్దధీ జనకతానవచ్ఛేదకత్వాదేకత్వార్థే సుః ఉపపద విభక్తిః।

సు పో లక్షణం తు తత్రైవ--

ప్రకృత్యర్థే స్వార్థ సంఖ్యాన్వయధీహేతవః।

ప్రథమాదిప్రభేదేన తాశ్చ సప్తవిధా మతాః।

।

తథా చ ప్రకృత్యర్థధర్మకస్వార్థ సంఖ్యావిషయకబోధజనకతానవచ్ఛేదకానుపూర్వీమత్వం సుపా లక్షణమ్--స్వం విభక్తిః।

విభక్త్యన్యప్రత్యయానాం సంఖ్యాయామశక్తిత్వాత్।

తిఙర్థసంఖ్యాయాస్తు భావనాన్వయిని నామార్థే ఏవాన్వయో న తు స్వప్రకృతిధాత్వర్థే।

యం యం భావనాఽన్వేతి తం తం సంఖ్యానుధావతీత్యుక్తేః--

ప్రథమాలక్షణం తు--

తాదాత్మ్యభిన్నే స్వార్థే యా ప్రకృత్యర్థస్య బోధనే।

న సమర్థా విభక్తిః సా ప్రథమా పరికీర్త్యతే ఇతి।

।

స్వార్థే విభక్త్యర్థే।

సప్తమ్యర్థే విశేష్యకత్వమ్।

ప్రకృత్యర్థస్యేతి।

షష్ఠ్యర్థః ప్రకారకత్వమ్ తాదాత్మ్యతిరిక్తస్వార్థవిశేష్యకప్రకృత్యర్థప్రకారకబోధాఽజనికా యా విభక్తిః సా ప్రమేయేత్యర్థః।

ద్వితీయాదివిభక్తీనాం
తాదాత్మ్యతిరిక్తకర్మత్వకారణత్వాదివిశేష్యకంప్రకృత్యర్థబోధజనకత్వాదేవ తత్ర తత్ర నాతివ్యాప్తిః।

ప్రథమాయాస్తు సంఖ్యామాత్రమర్థః।

సంఖ్యా చ న కర్మత్వాదిత్వప్రకృత్యర్థవిశేష్యతయా భాసతే,
సంఖ్యాకర్మత్వయోరుభయోర్విశేష్యత్వే వాక్యభేదాపత్తేః।

కర్మత్వాదేర్విశేషణత్వే ప్రకృత్యర్థ ధాత్వర్థయోరన్వయానుపపత్తేరిత్యగ్రే వ్యక్తీభవిష్యతి।

అతఏవ సంఖ్యాతిరిక్తసుబర్థానాం ప్రకృత్యర్థేవిశేష్యతయైవ భానాపత్తినియమః।

ఇత్థమేవ ప్రకృత్యర్థధర్మకస్వార్థప్రకారకాన్వయబోధజనకత్వే సతి విభక్తిత్వమిత్యపి హేయమ్।

ద్వితీయాదావతివ్యాప్తేః।

విశేషణవాచకపదోత్తరవిభక్తేరభేదార్థకత్వమతేఽభేదమాదాయాఽవ్యాప్తివారణాయ తాదాత్మ్యభిన్నేతి।

తథా చ యాదృశానుపూర్వీ ప్రకారకనిశ్చయత్వం
తాదాత్మ్యతిరిక్తస్వావచ్ఛిన్నాధర్మకప్రకృత్యర్థప్రకారకబోధజనకతానవచ్ఛేదకం విభక్తిత్వే సతి తాదృశానుపూర్వీమచ్ఛబత్వం ప్రథమాత్వం పర్యవసితమ్।

ఆనుపూర్వీస్వపదాభ్యాం సుత్వాదేర్గ్రహణమ్।

స్వర్గకామోయజేతేత్యాదివిధిస్థలే ధాత్వర్థముఖ్యవిశేష్యకో బోధో భవతి।

కృతిసాధ్యత్వం లిఙర్థః।

స్వర్గకామ ఇత్యత్రాఽధేయత్వం ప్రథమార్థః।

తస్య కృతాన్వయః।

తథా చ స్వర్గకామ వృత్తి కృతిసాధ్యతావాన్ యాగః ఇతి బోధః।

ప్రథమాయామవ్యాప్తిః।

ప్రథమాయాస్తాదాత్మ్యభిన్నస్వార్థాఽధేయత్వవిశేష్యకప్రకృత్యర్థబోధజనకత్వాదిత్యతో లక్షణాన్తరముక్తమ్।

ధాత్వర్థేన విశిష్టస్య తిజర్థస్యాఽన్వయం ప్రతి।

యదన్తనామబోధ్యత్వం తన్తం సుప్ సాధవా తథా।

।

విశేష్యతాసమ్బన్ధేన ధాత్వర్థావచ్ఛిన్న తిజర్థప్రకారకబోధంప్రతి విశేష్యతాసమ్బన్ధేన యదన్త "సుబన్త" నామపదజన్యోపస్థితేః కారణత్వమ్ సా సుపప్రథమేయత్వర్థః।

స్వర్గకామోయజేతేత్యత్ర తిజర్థస్య కృతిసాధ్యత్వాదేః కేవలస్యైవ ధాత్వర్థాఽన్వయో న తు ధాత్వర్థావచ్ఛిన్న స్యేతి కార్యయతావచ్ఛేదకాక్రాన్తతయా యాగే
యదన్తనామపదజన్యోపస్థితేర్విశేష్యతాసమ్బన్ధేనాఽసత్వేపి న వ్యతిరేక వ్యభిచారః।

నియతవస్తుమదన్యసంఖ్యా బోధకత్వేన తథా ప్రయోగస్యాఽసంభవాత్।

స్వంవిధప్రత్యయః।

తథా చ విధప్రత్యయసమభివ్యాహృత సంఖ్యావాచకద్విపదజన్య శాబ్దబోధీయవిశేష్యతా వచ్ఛేదకవిభక్తిత్వ

సామనైయత్యం చ స్వాశ్రయాశ్రయత్వసం।

స్వంసంఖ్యా।

అన్యత్సర్వం పూర్వవదిత్యన్యత్ర విస్తరః।

(వి-2)

(వి-1)ఏవం చ విభక్తిశ్చ సుప్తిజ్ఞేదేన ద్వివిధేత్యస్య విభక్తిః సుప్తిజ్యోర్భేదేన పరస్పరవైలక్షణ్యం సుప్త్వతిఙ్త్వాత్మకం తదభిన్నో యః విభక్తిత్వసమనియతవస్తుమదన్య ద్వివత్వవత్వప్రకారస్తద్వతీత్యర్థః।

స్వార్థ అభేదవిశేష్యకప్రకృత్యర్థప్రకారకాబోధజనకతావచ్ఛేదకానుపూర్వీమత్వమ్।

తదుక్తమ్---

తాదాత్మ్యభిన్నస్వార్థే యా ప్రకృత్యర్థస్యబోధనే।

న సమర్థా విభక్తిః సా ప్రథమా పరికీర్త్యతే।

।

అథవా
ధాత్వర్థావచ్ఛిన్నతిజర్థనిష్ఠప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాయదన్తనామప్రయోజ్యా సా ప్రమా తదుక్తమ్---

ధాత్వర్థేనవిశిష్టస్య తిజర్థస్యాన్వయం ప్రతి।

యదన్తనామబోధ్యత్వం తన్తసుప్ సాధవాతథేతి।

తత్ర।

తేషుమధ్యే।

ప్రథమార్థః।

అస్ సంఖ్యైవేత్యనేనాన్వయః।

ప్రథమార్థః ప్రకృత్యర్థే ఏవ విశేషణవిధయాఽన్వయినీ ఏవ సంఖ్యైవేత్యవధారణత్రయే తాత్పర్యమ్।

ప్రకృత్యర్థే ఏవేత్యవధారణాత్ స్వాశ్రయకర్తృకత్వసమ్బన్ధేన సంఖ్యాయాః ప్రధానీభూతక్రియాయామేవాన్వయ ఇతి భ్రమో నిరాకృతః।

ఏకపదోపాత్తత్వేన ఝటిత్యుపస్థితేః।

సమ్బన్ధలాఘవాచ్చ ప్రకృత్యర్థే ఏవాన్వయౌచిత్యాచ్చ।

విశేషణవిధయాఽన్వయినీ ఏవేత్యవధారణాత్ సంఖ్యాయాం ప్రకృత్యర్థస్య విశేషణత్వ భ్రమో నిరాకృతః।

తథాహి ఘటమిత్యాదౌ ద్వితీయార్థకర్మత్వే ప్రకృత్యర్థస్య ఘటస్య విశేషణతయాఽన్వయో వ్యవస్థాపితః।

తత్ర స్వార్థే సంఖ్యాతిరిక్తత్వనివేశే గౌరవాదితరసుబర్థవత్।

సుబర్థసంఖ్యాపి ప్రకృత్యర్థవిశేష్యతయైవ భాసతే ఇతి।

తత్రేదం వక్తవ్యమ్ ఘటమిత్యాదౌ సంఖ్యాకర్మత్వయోః ప్రకృత్యర్థవిశేష్యత్వే వాక్యభేదాపత్తిః।

న చ ప్రకృత్యర్థే కర్మత్వమేవ విశేషణమస్తు ఇతి వాచ్యమ్।

ఇతరసుబర్థవదితి దృష్టాన్తాఽసంగతేః।

అతో ద్వితీయార్థ సంఖ్యాయాం ప్రకృత్యర్థేవిశేష్యతయైవ భానముచితమ్।

ఇత్థం చ ప్రథమాస్థలేపి సంఖ్యాయా విశేషణతయాఽన్వయే సిద్ధే
సంఖ్యాతిరిక్తత్వవిశేషణప్రయుక్తగౌరవస్య ఫలముఖత్వేనాఽదోషాత్।

సంఖ్యైవేత్యవధారణేన లిఙ్గపరిమాణయోః ప్రథమాత్వస్య భ్రమనిరాసః(1)(వి-1)

(వి-2)(1)-ప్రాతిపదికార్థలిఙ్గపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా ఇతి సూత్రమ్।

ప్రాతిపదికార్థో వ్యక్తిః।

యస్మిన్ ప్రాతిపదికే ఉచ్చారితే యస్యార్థస్య నియమోపస్థితేః।

స ప్రాతిపదికార్థః।

ఉక్తం చ నియతోపస్థితికః ప్రాతిపదికార్థం ఇతి।

తథా చ---నను వ్యక్తేః ప్రకృతిత ఏవ లాభాత్కథం ప్రథమార్థత్వమ్, అనన్యలభ్యోహి శబ్దార్థ ఇతి న్యాయాత్।

న చ ఘటాదిప్రాతిపదికార్థేషు లుపామేవ శక్తిః, అనన్తానాం ప్రాతిపదికానాం (ఘటాదిపదానాం) శక్త్యాపేక్షయా ఏకవింశతిసంఖ్యకానాం సుపాం శక్తత్వే లాఘవాదితి వాచ్యమ్।

ఘటాదిపదానాం నిరర్థకత్వే ప్రాతిపదిక సంజ్ఞావిరహే తదుత్తర స్వాద్యుత్పత్తేరప్రసక్తేః।

అనుపదమేవ వ్యక్తీభవిష్యతి।

ప్రాతిపదికానాం ఘటాదిపదానాం ఘటత్వే సకలఘటవాచకత్వేపి ఘటోస్తీత్యాదౌ అస్తిత్వేన తద్ ఘటవ్యక్తబోధః ప్రథమయేతి చేన్న।

ఘటపదేన ఘటోపస్థితౌ అబాధితతద్ ఘటవ్యక్తేర్ఘటత్వేన భానస్యాఽప్రామాణికత్వాదితి ప్రాతిపదికార్థస్య న ప్రథమాత్వమ్।

లిఙ్గం పుంస్త్వమ్ స్త్రీత్వం క్లీబత్వం చ।

తత్ర శోణితాధికశుక్రసమవేతప్రాణిత్వం పుంస్త్వమ్।

శుక్రాధికశోణితసమవేతప్రాణిత్వం స్త్రీత్వమ్।

సమశుక్రశోణితోభయప్రాణిత్వం క్లీబత్వమ్।

తథా చ నిరుక్తమ్।

శుక్రాతిరేకే పుమాన్।

శోణితాతిరేకే స్త్రీ।

ద్వాభ్యాం సమేన షణ్ణ ఇతి।

తటుః తటీతటమిత్యాదౌ లిఙ్గయోగ్యాదిమత్వరూపలిఙ్గస్య బాధాత్ పదసంస్కారార్థం పుంస్త్వాదినా పారిభాషితత్వమాత్రస్యైవ స్వీకారాత్, యస్మిన్ కస్మిన్వదార్థే లిఙ్గస్య భానామభ్యుపగమేతి తటుః తటీ తటాని పశ్యేత్యత్రాప్యనుభవనుపాధేః లిఙ్గభానస్య స్వీకరణీయతయా ప్రథమాయా అభావేన ప్రాతిపదికార్థస్యైవ స్త్రీత్వ-పుంస్త్వాదివిశిష్టేఽర్థే నిరుఢ లక్షణాం స్వీకృత్యోపపాదనీయతయా ప్రథమాస్థలేపి తత్రైవ నిర్వాహే సుపాం తత్ర శక్తి కల్పనానౌచిత్యాత్।

బ్రాహ్మణ ఇత్యాదౌ పుంస్త్వస్య ప్రాతిపదికార్థమ్, బ్రాహ్మణీ ఇత్యాదౌ స్త్రీత్వస్య స్త్రీప్రత్యయార్థత్వమేవాఽగ్రే వ్యవస్థాపనీయమితి ధ్యేయమ్।

పరిమాణం పరిమితిః।

ద్రోణోవ్రీహిరిత్యత్ర పరిమాణవిశేషో ద్రోణః।

తస్య చ ప్రథమార్థే పరిమాణే భేదేనాన్వయః।

పరిమాణస్య సమవాయేన వ్రీహౌ।

తథా చ ద్రోణాఽభిన్నపరిమాణవన్వీహిరితి బోధః।

ఇదమత్రాఽవధేయమ్।

పరిమాణం యది ప్రథమార్థః, తస్య ప్రకృత్యర్థవిశేషితస్య ప్రాతిపదికాన్తరార్థే భేదేనాఽన్వయస్తదా రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదావివ వ్రీహేర్ద్రోణః వ్రీహౌ ద్రోణ ఇత్యాదిప్రయోగః స్యాదితి సమానవిభక్తికత్వనియమోనస్యాత్।

పరిమాణాన్వయేపి సమానవిభక్తికత్వం తన్తమితి స్వీకారాపత్తేః।

ద్రోణాఽభేదస్య వ్రీహౌ బాధితత్వాత్।

స్వాభిన్నపరిమాణవత్వసమ్బన్ధేన ద్రోణస్య వ్రీహావన్వయో న సంభవతి, ఉభయోరపి నామార్థత్వాత్।

ద్రోణం వ్రీహిమానయేతి సామానాధికరణ్యేన ప్రయోగాణామానుభవికతయా ప్రథమాయాస్తత్రాభావేన ద్రోణపరిమాణవతి లక్షణయా ఆవశ్యకతయా తత్రైవ ప్రథమాస్థలేపి బోధనిర్వాహకసంభవేన ప్రథమావిభక్తి శక్తేరనఙ్గీకారాత్, అతః పరిమాణం న ప్రథమార్థ ఇతి సిద్ధమ్।

కిన్తు సంఖ్యైవ ప్రథమార్థః।

తస్యా యథా న ప్రాతిపదికార్థత్వం తథాఽగ్రే వక్ష్యతే।

సూత్రే సతి సప్తమీ వివక్షితా న తు వాచకత్వార్థికా।

తథా చ ప్రాతిపదికార్థాదివివక్షాయాం ప్రథమేతి తదర్థః।

మాత్రపదాత్ప్రాతిపాదికార్థాదీతరేషు కర్మత్వాదిష్వవివక్షితేషు ప్రథమా భవతీతి సూచితమ్।

వచనపదం తదర్థసంఖ్యోపలక్షకమ్।

అనన్యలభ్యన్యాయేన సంఖ్యాయా ఏవ ప్రథమార్థత్వాత్।

ఏవం చ సంఖ్యాయా అవివక్షితత్వేపి నియతవచనస్థలే బాధితత్వేపి చ ప్రథమా భవత్యేవ తత్ప్రయోజికాయాః కర్మత్వాద్యావివక్షయాః సత్వాత్।

(వి-2)

(వి-1) సూత్రేషు న కేవలం ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యేతి వ్యుత్పత్తిః సూచితా।

అతో న సూత్రవైయర్థ్యమ్।

తదభావే నిర్విభక్తికప్రయోగాపత్తేః।

ప్రత్యయభిన్నస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞావిధానాన్నప్రకృతిభ్య ఏవ ప్రత్యయవిధానమిత్యలమ్।

అతఏవేతి।

ప్రకృత్యర్థే విశేషణవిధయాఽన్వయయోగ్యాయాః సంఖ్యాయా ఏవ ప్రథమార్థత్వే ఇత్యర్థః।

యత్ర।

ఘట ఇత్యాదౌ।

విశేష్యవాచకసమానవిభక్తికపదమితి।

అస్య నాస్తీత్యనేనాఽన్వయః।

నీలో ఘట ఇత్యత్ర విశేష్యవాచకసమానవిభక్తికం నీలపదమస్తి, ఏవం చన్ద్ర ఇవ ముఖమిత్యత్ర నిపాతమస్తి తదర్థే చ ఘటో విశేష్యః ముఖం విశేష్యమ్।

ఘట ఇత్యత్ర తు ఘటస్య విశేష్యభాసకసామగ్ర్యభావాత్ అసౌ ప్రథమార్థః సంఖ్యా ఏవ ముఖ్యవిశేష్యతయా భాసతే ఘట ఇత్యాదౌ ఘటవృత్తి ఏకత్వమితి బోధః న తు ఏకత్వవాన్ఘట ఇతి బోధః।

తథాసతి ఘటత్వవదేకత్వస్యాపి ప్రకృత్యర్థత్వం స్యాదితి కృష్ణంభట్టాః।

ప్రథమాన్తార్థస్య యద్విశేష్య తద్భాసకసామగ్ర్యాభావవాదసౌ ప్రథమాన్తార్థో ముఖ్యవిశేష్యతయా భాసతే ఇత్యర్థః।

చైత్రోఽహమిత్యాదౌ చైత్రఇవేత్యాదౌ చ అస్మత్పదార్థే ఇవార్థసాదృశ్యే చ చైత్రస్య విశేషణత్వాద్విశేషవాచకసమానవిభక్తికపదం నిపాతపదం వా నాస్తీత్యుక్తమ్, ఇత్యస్మద్గురుచరణాః।

సంఖ్యాయా విశేషణత్వకథనేన చైత్రః ఇతి వాక్యాదేకత్వప్రకారకచైత్రముఖ్యవిశేష్యకబోధస్య క్లుప్తత్వేన చైత్రః పచతీత్యాదావపి సతి సంభవే ప్రథమాన్తార్థస్యైవ ముఖ్యవిశేష్యత్వమితి సూచితమ్।

సతి సంభవే ఇతి కథనేన నైయాయికమతే సర్వత్ర ప్రథమాన్తార్థముఖ్యవిశేష్యక ఏవ బోధో భవతీతి నియమో నాస్తీతి సూచితమ్।

తేన పచతీత్యత్ర పాకానుకూలా కృతిః, ఏవం చైత్రేణ సుప్యతే ఇత్యత్ర చ చైత్రకర్తృకం శయనమిత్యేవ బోధః।

శక్తిరితి।

ఏకత్వత్వాదికం జాతిస్తదవచ్ఛిన్నే శక్తిరిత్యర్థః।

గుణాదివాచకపదోత్తరసుపః అపేక్షాబుద్ధివిశేషవిషయత్వే లక్షణా।

ఏకత్వత్వమఖణ్డోపార్థిర్వా, తేనాఽపేక్షాబుద్ధేరనుపస్థితిదశాయాం గుణాదౌ సంఖ్యాప్రతిపత్తేరానుభవికత్వేపి న క్షతిః।

తాదృశోపాధివిశిష్టైకత్వాదేర్న సంఖ్యాత్మకతేతి ధ్యేయమ్।

సుత్వౌత్వజశత్వాదినేతి।

ఆదేశానాం నానాత్వేన తన్నిష్ఠధర్మాణాం శక్తతావచ్ఛేదకత్వే గౌరమవితి భావః।

ఏకవచనత్వాదేః శక్తతావచ్ఛేదకత్వాఽసంభవే హేతుమాహ।

ఏకవచనత్వాదేరితి।

దుర్వచత్వాదితి।

నిరూపయితుమశక్యత్వాదిత్యర్థః।

తత్।

ఏకవచనత్వమ్।

ఏకత్వం శక్యమ్, ఏకత్వశక్తథా చాసౌ, శక్తతావచ్ఛేదకమ్ ఏకవచనత్వమ్, తచ్ఛైకత్వవాచకత్వమ్, వాచకతా శక్తతా ఇత్యనర్థాన్తరమ్।

వాచకతాయాః శక్తతారూపత్వే ఇతి।

స్వస్య స్వాపేక్షిత్వే ఆత్మాశ్రయాదితి।

స్వస్య స్వాపేక్షిత్వేఽనిష్ఠప్రసంగ ఆత్మాశ్రయః।

స్వగ్రహసాపేక్షగ్రహకత్వమితి యావత్।

వాచకత్వం యది శక్తతావచ్ఛేదకం స్యాత్తదా శక్తతాభిన్నస్యాదిత్యనిష్ఠప్రసంగో బోధ్యః।

బోధకతారూపత్వే ఇతి।

ఏకవచనత్వస్య ఏకత్వ బోధకతారూపత్వే ఇత్యర్థః।

అతిప్రసక్తత్వాదితి।

ఏకత్వశక్తతాయా ఇత్యాదిః।

తస్యైకత్వశక్తతానవచ్ఛేదకత్వాదితి శేషః।

సుప్త్వాదినా సాఙ్కర్యాదితి।

సుప్త్వం విహాయైకవచనత్వం తిబాదౌ ఏకవచనత్వం విహాయ సుప్త్వమావాదౌ ఉభయోః సమావేశః సౌ ఇతి।

సుప్త్వం జాతిః, సుప్పదవాచ్యతా కిఞ్చిద్ధర్మావచ్ఛిన్నేత్యనుమానసామ్రాజ్యాత్।

ఏతేన జాతిసాఙ్కర్యమేవ జాతిబాధకమ్, అన్యథా ఘటజలసంయోగాదినా సాఙ్కర్యాత్పృథివీత్వాదికమపి జాతిర్న స్యాత్, న హి సుప్త్వస్య జాతిత్వే మానమిత్యాక్షేపోపి నిరస్తః।

సాఙ్కర్యే సుప్త్వమివైకవచనత్వమపి జాతిర్న స్యాదితి భావః।

సుప్త్వాదినేత్యాదినా మత్వపరిగ్రహః।

మత్వం విహాయైకవచనత్వం సౌ ఏకవచనత్వం విహాయ మత్వం భ్యామి ఉభయోః సమావేశోఽమి।

కుత్రాతిత్సుత్వాదినేతి పాఠః।

సుఖం విహాయైకవచనత్వమపి ఏకవచనత్వం విహాయ సుత్వం సుఖపదఘటకే సౌ ఉభయోః సమావేశః సౌ ఇతి।

శఙ్కతే।

న చేతి।

వాచ్యమిత్యనేనాఽన్వయః।

శక్తిసమ్బన్ధేన।

స్వజన్యబోధవిషయత్వప్రకారతానిరూపితేశ్వరేచ్ఛాయవిశేష్యతాసమ్బన్ధేన।

తత్।

ఏకవచనత్వమ్।

తథా చైకవచనపదత్వేనైవ "న తు సుత్వాదినా స్వాద్యవగాహి" ఏకవచనపదవత్ ఏకత్వే శక్తమితి శక్తిజ్ఞానాదేకత్వోపస్థితిరితి భావః।

తాదృశాఽజ్ఞానదశాయామితి।

ఏకవచనపదవదేకత్వే శక్తమితి జ్ఞానాభావదశాయామిత్యర్థః।

సుత్వాదినా శక్తిభ్రమాదితి।

సుపదమేకత్వే శక్తమితి శక్తిభ్రమాదిత్యర్థః।

తాదృశవ్యవహారాపత్తేరితి।

ఏకవచనత్వవ్యవహారాపత్తేరిత్యర్థః।

పరిహరతి।

గ్రన్థకారీయసజ్కేతేనైవేతి।

ఏవకారేణేశ్వరేచ్ఛాయా వ్యావృత్తిః।

అతఏవ పాణినీయసజ్కేతాదేవ।

పారిభాషికేవేతి।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

నత్వితి।

అత్ర శబ్దశక్తిప్రకాశికా।

యద్వాఽఽధునికసంకేతశాలిత్వాత్పారిభాషికమ్।

జాత్యా నైమిత్తికం శక్తమౌపాధికముపాధినా।

।

ఇతి।

పునఃశంకతే।

అథేతి।

ఏవమపీతి।

పారిభాషికత్వాపీత్యర్థః।

పాణినసజ్కేతసమ్బన్ధేనేతి।

సఙ్కేత ఇచ్ఛా।

తథా చ
తత్పదజన్యబోధవిషయత్వప్రకారకపాణినిసమవేతేచ్ఛాయవిశేష్యతాసమ్బన్ధేనేనేత్యర్థః।

తాదృశపదత్వమేవేతి।

ఏకవచనపదవత్వమేవేత్యర్థః।

ఏవకారేణసుత్వాదే వ్యావృత్తిః।

తాదృశసఙ్కేతస్య।

పాణినిసఙ్కేతస్య।

సఙ్కేతత్వేనేతి చేదితి।

ఇచ్ఛాత్వేనేతి చేదిత్యర్థః।

సా చ స్వమాదిరేకవచనజన్యబోధవిషయో భవతు ఇత్యాకారికా।

అతిప్రసక్తిర్దుర్వారైవేతి।

ఏకవచనపదవత్వస్య ఔజసాదావపి సత్వాత్తత్రైకత్వాశక్తతాయా

అభావాదితి భావః।

తాదృశసఙ్కేతస్య।

ఏకవచనపదాత్స్వమాదిర్బోద్ధవ్య ఇతి సఙ్కేతస్య।

తదీయసఙ్కేతసమ్బన్ధేన।

పురుషాన్తరీయసమ్బన్ధేన।

తత్పదవత్త్వస్య।

ఏకవచనపదవత్వస్య।

అస్య శక్తతావచ్ఛేదకత్వప్రసంగ ఇత్యనేనాఽన్వయః।

స్వౌజసాదిరితి।

అత్రాదిపదస్య ప్రత్యేకం

సమ్బన్ధాత్స్వాదిః--ఆవాదిః--జసాదిరిత్యన్వయో బోధ్యః।

అన్యథా ఏకత్వశాక్తత్వాభావవతి ఆవాదౌ జిత్యాదిపదవత్వస్య సత్వేనాఽతిప్రసక్తత్వాద్వినిగమనావిరహాదిత్యసంగతం స్యాత్।

వస్తుతః స్వామాదిరిత్యేవ పాఠో యుక్తః।

ఆనుపూర్వీవిశేష ఏవేతి।

సుత్వ-ఔత్వ-జస్త్వ- రూపానుపూర్వీవిశేష ఏవేత్యర్థః।

ఏవకారేణైకవచనపదవత్వస్య వ్యావృత్తిః।

యత్తిత్వేతి।

ఏకప్రత్యయోపస్థాప్యయోరపి కాలకృత్యోః పరస్పరమన్వయబోధాదాహ।

ఏకప్రకృత్యుపస్థాప్యయోరితి।

ఆకాఙ్క్షావిరహాదితి।

న చ ఘటపదసుపదయోః సమభివ్యాహారరూపాఽఽకాఙ్క్షా అస్త్యేవేతి వాచ్యమ్।

యయోరర్థయోః పరస్పరమన్వయబోధః తద్బోధకపదయోరేవ సమభివ్యాహారస్యాకాఙ్క్షాత్వాత్।

ప్రకృతే చ ఘుశ్చైకత్వోపస్థాపకదయోరభావాన్నాఽకాఙ్క్షాసంభవః।

ఆకాఙ్క్షావిరహే ఘుశ్చైకత్వయోః సంసర్గస్య వృత్తిభాస్యత్వాపత్తేరితి ధ్యేయమ్।

అన్యథా।

ఏకప్రకృత్యుపస్థాప్యోరర్థయోః పరస్పరమన్వయబోధే।

సంఖ్యానవచ్ఛిన్నఘటాదేరేవాన్వయబోధాదితి।

న చ సంఖ్యావిశిష్టఘుటే ఘటశబ్దస్య శక్తిరస్తు, శుద్ధఘుటే లక్షణాస్తు।

అథవా విశిష్టే శుద్ధే చ శక్తిద్వయమస్తు, తథా చ సమాసస్థలే శుద్ధశక్త్యా విభక్త్యన్తస్థలే చ విశిష్టశక్త్యా వివక్షితార్థప్రతీతిరితి వాచ్యమ్।

విశిష్టే శక్తికల్పనాయాం గౌరవాల్లాఘవాత్సంఖ్యామాత్రే శక్తికల్పనాయా ఏవోచితత్వాత్।

ఆకాఙ్క్షావైచిత్ర్యాదితి।

యయోః పరస్పరమన్వయస్తదుపస్థాపకస్యైకస్యైవ పదస్యానుపూర్వ్యా ఏవాకాఙ్క్షత్వాదితి భావః।

అన్వయసంభవాదితి।

తథా చైకత్వే ఘటే చ ఖణ్డ శక్తిరితి భావః।

అత ఏవ।

ఆకాఙ్క్షావైచిత్ర్యాదేకప్రకృత్యుపస్థాప్యోరర్థయోః పరస్పరమన్వయబోధాదేవ।

పరస్పరమన్వయబోధ ఇతి।

వ్యవచ్ఛేదే అన్యయోగస్య ప్రతియోగితాసమ్బన్ధేనాన్వయబోధ ఇత్యర్థః।

ఏవం।

సంఖ్యాయాః ప్రకృత్యర్థత్వే।

ధాత్వర్థాన్వయాసంభవాదితి।

నచైవం ఘటఘటత్వయోః సంఖ్యాప్రకృత్యర్థయోశ్చ కథం భేదేనాఽన్వయ ఇతి వాచ్యమ్।

నామార్థయోరిత్యనేన నామద్వయార్థయోరితి వివక్షణాత్।

వస్తుతో నామార్థయోరిత్యత్ర ద్వివచనార్థద్విత్వస్య నామార్థత్వఘటకవృత్తావేవ ఫలతోఽన్వయాద్ ఘటఘటత్వయోరేకవృత్త్యైవ నామార్థత్వాద్ భేదేనాన్వయోపపత్తిః।

ప్రాతిపదికార్థత్వే।

సంఖ్యాయా విభక్త్యర్థత్వే తు ద్వివచనాన్తపదాన్నైకత్వబోధాపత్తిః, ఏకత్వబోధకైకవచనస్యాఽభావాత్।

సతి తాత్పర్యజ్ఞానే।

ఘటపదమేకత్వవిశిష్టఘటం బోధయతు ఇత్యాకారకే।

ఏకత్వాదిబోధసంభవాదితి।

ప్రకృతేరేవైకత్వసంఖ్యా బోధకత్వస్వీకారాత్తస్యాశ్చ ద్వివచనాన్తప్రయోగేపి సత్వాదితి భావః।

స్వారసికప్రయోగాపత్తిరితి।

స్వతో రసః-ఇచ్ఛాబుబోధయిషా ఇతి యావత్।

తస్యాం స్వతస్త్వం చ

శక్తిభ్రమాఽజన్యలక్షణాగ్రహజన్యత్వే సతి ప్రయోజనానుసన్ధానాజన్యత్వమ్।

తాదృశబుబోధయిషాధీనప్రయోగః స్వారసిక ప్రయోగః।

ఏకత్వతాత్పర్యేణఘటౌ ఇతి ప్రయోగోపి శక్తిభ్రమానధీనతయా "గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ శైత్యపావనాదిప్రతిపత్తివత్" ప్రయోజనానుసన్ధానాజన్యయా చ స్వారసికః ప్రయోగః స్యాదితి భావః।

అనాదితాత్పర్యమూలకత్వమేవ స్వతస్త్వమ్, లాఘవాత్।

తథా చ ఘటౌ ఇత్యస్యానాదితాత్పర్యమూలకబుబోధయిషాజన్యత్వాబావాన్న స్వారసికత్వమిత్యాహ।

అనాదితాత్పర్యస్యేతి।

ఏకవచనాద్యన్తపదస్యైవేతి।

ఏవకారేణ ద్వివచనాద్యన్తపదస్య వ్యావృత్తిః।

అతిప్రసంగవిరహాదితి।

ద్వివచనాన్తపదస్య స్వారసికపర్యోగాపత్తి విరహాదిత్యర్థః।

ఏకవచనాన్తపదస్యైవైకత్వాదావనాదితాత్పర్యన్నతు ద్వివచనాన్తపదస్యేత్యత్ర మానమాహ ద్వయోకయోరితి।

తాదృశేతి।

అనాదీత్యర్థః।

ఏకవచనాన్తఘటాదితాత్పర్యస్యాఽనాదిత్వే సూత్రేణ బోధితే ఘటాదివిశేష్యైకత్వప్రకారకబోధే స్వాద్యన్తఘటపదధర్మికతాత్పర్యజ్ఞానస్య ఘటః ఇత్యానుపూర్వీజ్ఞానస్య వా హేతుతయా ఘటౌ ఇతి వాక్యాదేకత్వఘటవిశేష్యకప్రకారకశాబ్దబోధస్యానిష్ఠత్వాదితి భావః।

దునివచత్వాదితి।

నిరూపయితుమశక్యత్వాదితి భావః।

ధాతుప్రత్యయప్రత్యయాన్తభిన్నార్థావచ్ఛేదకత్వస్య, ప్రథమానిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితావ్యవహితోత్తరత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతావచ్ఛేదకతాత్పర్యస్యాధికరణధర్మత్వరూపస్య వా ప్రాతిపదికత్వస్య సువచత్వాదాహ।

ఏతదజ్ఞానేపీతి।

ఘటపదం ప్రాతిపదికమితి జ్ఞానాభావేపీత్యర్థః।

ఆనుభవికత్వాదితి।

తథా చ యేనరూపేణ యస్య జ్ఞానాన్నిమిత్తయమతీయద్బోధః తద్రూపస్యైవ తత్ర శక్తావచ్ఛేదకత్వం తచ్చ సుత్వాదిరూపానానుపూర్వ్యా ఏవేతి భావః।

పదత్వేనేతి।

నను పదత్వ శక్తిమత్వం తచ్చ శక్తిరేవ శక్తాపి శక్తిరూపైవ।

తథా చ శక్తావచ్ఛేదకం పదత్వం న సంభవతి।

అవచ్ఛేద్యావచ్ఛేదకయోరైక్యాల్లాఘువాచ్చాహ।

వర్ణత్వేనేతి।

తద్వాచకతాసిద్ధేరితి।

ఏకత్వవాచకతాసిద్ధేరిత్యర్థః।

ప్రాతిపదికపక్షోక్తదోషం స్మారయతి।

ఏకత్వాదితి।

అనావశ్యకత్వాచ్ఛేతి।

అభావాదిత్యర్థః।

సమాధానాన్తరమాహ।

ఏవమితి।

ఆనుపూర్వీభిన్నధర్మస్య।

వర్ణత్వస్య।

తాదృశేతి।

వర్ణత్వేత్యర్థః।

వాచకతాగ్రహసంభవాదితి।

వర్ణత్వావచ్ఛిన్నసంఖ్యావాచకగ్రహసంభవాదిత్యర్థః।

ఏకధర్మావచ్ఛిన్నే వాచకత్వాభావగ్రహస్యాఽన్యధర్మావచ్ఛిన్నే వాచకత్వగ్రహావిరోధిత్వాదితి భావః।

సంఖ్యాయాః ప్రకృత్యర్థమేవ వ్యవస్థాపయితుం శఙ్కతే।

అథేతి।

ఏకవాక్యతావిరహనిశ్చయదశాయామితి।

ప్రకృతిప్రత్యయయోః
సంభూయైకార్థప్రతీతేతీచ్చయోచ్చరితత్వాభావనిర్ణాయదశాయామిత్యర్థః।

ఏకవాక్యత్వం చ సంభూయైకార్థప్రతీతేతీచ్చయోచ్చరితత్వమ్।

నిరూప్యనిరూపకభావాపన్న"పదార్థద్వయ"విషయతాకబోధజననయోగ్యత్వమ్।

తదుత్థాప్యాకాఙ్క్షానివర్తకత్వమ్, తన్నివర్తనీయాకాఙ్క్షోత్థాపకాన్యతరవత్వం వా।

తత్ప్రయోజ్యవిషయతయా నిరూపితా యా విషయతా తత్ప్రయోజకత్వమితి స్వయమేవ వక్ష్యతి।

శాబ్దబోధవారణాయేతి।

యయోః పదయోః సంభూయైకార్థప్రతీతీచ్చయోచ్చరితత్వాభావనిర్ణయః
తత్తదర్థయోరన్వయబోధో న భవతీత్యనుభవసిద్ధమితి భావః।

తయోః।

ప్రకృతిప్రత్యయయాః।

సమభివ్యాహారజ్ఞానస్యేతి।

ఇదం పదమనేన సహాఽన్వయబోధం జనయతు ఇతీచ్చాయోచ్చరితత్వ జ్ఞానస్యేత్యర్థః।

తాదృశజ్ఞానస్య
ఏకార్థప్రతీచ్చయోచ్చరితత్వాభావరూపైకవాక్యతావిరహనిశ్చయవిరోధిత్వాదితి భావః।

ఏతేన సమభిహారో యది పౌర్వాపర్యమాత్రం తదోక్తైకవాక్యతావిరహజ్ఞానకాలేపి
తద్బ్ధానసంభవేనోక్తాపత్తిః సమభివ్యాహారజ్ఞానకారణత్వకల్పనే వారణాఽసంభవాదితి
నిరస్తమ్।

తత్ర।

ఘటవిశేష్యైకత్వప్రకారకాన్వయబోధే।

న కల్పతే ఇతి।

ప్రథమాయాస్తాత్పర్యగ్రాహకత్వాభావాప్రయోగసాధుత్వార్థకత్వాచ్చ,సాధుత్వార్థముచ్చరిత
త్వే నాఽర్థప్రతీతాయోచ్చరితత్వాభావేన ఏకవాక్యవిరహగ్రహేపి
శాబ్దబోధస్యేష్టత్వాచ్చక్తివిరహే పదత్వాభావేన సమభివ్యాహారభావాన్న తద్గ్రహస్య హేతుత్వం
కల్ప్యతే ఇత్యర్థః।

నిరాకృతిత్వాదితి।

విభక్తేః సంఖ్యావాచకతాపభేపీతి శేషః।

ఆకాఙ్క్షావిచారే ఘటః కర్మత్వం ఆనయనం కృతిరిత్యాదౌ
ఘటకర్మకానయనానుకూలకృతిప్రకారకశాబ్దబోధవారణాయ , అయమేతి పుత్రో రాజ్ఞః
పురుషోపయార్యతామిత్యాదౌ రాజ్ఞః పురుషఃఇతి నైకం వాక్యమితి నిశ్చయేపి
ఆసత్తియోగ్యతాఽకాఙ్క్షాదేః సత్వాచ్ఛాబ్దబోధవారణాయ చ సమభివ్యాహారజ్ఞానస్య కారణత్వం
వ్యవస్థాపితమ్।

ఏవమపి నానార్థకశాబ్దానురోధేన తాత్పర్యజ్ఞానస్య హేతుత్వమావశ్యకమ్, తాత్పర్యం చ ఇదం
వాక్యమేతదర్థాన్వితైతదర్థవిషయతాకబోధం జనయతు ఇతీచ్ఛారూపమ్, తథా చ
తాదృశేచ్ఛాయోచ్చరితత్వసిద్ధేః కారణత్వం ఫలితమ్।

న తు ఇదం పదమేతదర్థబోధేచ్ఛాయోచ్చరితమితి తాత్పర్యజ్ఞానస్య
నానార్థకానేకపదఘటితవాక్యస్థలేఽనేకారణత్వాపత్తేః పదతాత్పర్యస్యాఽనేకత్వాత్।

తథా చ సతి అయమేతి పుత్రో రాజ్ఞః పురుషోపసార్యతామిత్యాదౌ
నిరుక్తైకవాక్యతావిరహనిశ్చయదశాయం
రాజసమ్బన్ధాన్వితపురుషబోధేచ్ఛాయోచ్చరితత్వరూపతాత్పర్యజ్ఞానరూపకారణభావేనైవశాబ్ద
బోధస్యాఽసంభవః, సతి చ తాత్పర్యగ్రహే ఏకవాక్యత్వస్య సమభివ్యాహారస్యవా సంశయే
వ్యతిరేకనిశ్చయే వా శాబ్దబోధ నిష్ఠ ఏవేతి న సమభివ్యాహారజ్ఞానం కారణమ్।

తాత్పర్య వాక్యత్వం పూర్వాపరీభూతపదసమూహత్వమేవేతి ధ్యేయమ్।

ఏవమపీతి।

తాత్పర్యజ్ఞానస్య కారణత్వమాశ్రిత్య సమభివ్యాహారజ్ఞానస్యా కారణత్వే
తత్రాయుక్తగౌరవవిరహేపీత్యర్థః।

హేతుతాకల్పనీయేతి।

ఘటపదఘటవిశేష్యైకత్వ ప్రకారకబోధేచ్ఛయోచ్చరితమ్, ఏవం సుపదం తాదృశబోధేచ్ఛయోచ్చరితమిత్యాకారకతాత్పర్యజ్ఞానస్య హేతుతాకల్పనీయేత్యర్థః।

ప్రకృతిధర్మికమేవ తాత్పర్యజ్ఞానమితి।

ప్రకృతిః సంఖ్యాప్రకారకాన్వయబోధం జనయతు ఇత్యాకారకతాత్పర్యజ్ఞానమేవేత్యర్థః।

తాదృశేతి।

ఘటాదివిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకేత్యర్థః।

ఆనుపూర్వీజ్ఞానస్య।

ఘటః ఇతి ఘటపదవ్యవహితోత్తరసుత్వరూపానుపూర్వీజ్ఞానస్య వేత్యర్థః।

తాదృశేతి।

ఘటాదివిశేష్యకసంఖ్యా ప్రకారకేత్యర్థః।

నిర్విభక్తికాదిపదజ్ఞానాదితి।

ఘటరూపమిత్యాకారకాదిత్యర్థః।

విభక్తిధర్మికతద్జ్ఞానహేతుతాయాః।

విభక్తిధర్మికతాత్పర్యజ్ఞానహేతుతాయా ఇత్యర్థః।

తాత్పర్యజ్ఞానం చ ఘటపదసమభివ్యాహారసుపదం సంఖ్యాప్రకారకాన్వయబోధజనకం భవతు ఇత్యాకారకమ్।

ఆవశ్యకత్వాదితి।

తాత్పర్యజ్ఞానస్య శక్యఘటితత్వేన విభక్తేరవాచకత్వేపి సుపదమేకత్వ ప్రకారకబోధేచ్ఛయోచ్చరితమితి తాత్పర్యగ్రహ సంభవాదితి భావః।

అథ తాత్పర్యజ్ఞానస్య కారణత్వేమానాభావ ఇతి చేద్।

సైన్ధవమానయేత్యాదౌ నానార్థకస్థలే లవణాశ్వయోరుపస్థితావపి ఏకస్యైవ కస్యచిదర్థస్య బోధ ఇత్యత్ర నియామకం కిఞ్చిత్కల్పనీయం తదేవ తాత్పర్యమ్, తద్జ్ఞానస్య కారణత్వే తస్య నియామకత్వాఽసంభవాత్తద్జ్ఞానంకారణమ్।

కిం చాన్యార్థపరత్వజ్ఞానే తదర్థబోధానుత్పాదాత్తదర్థబోధేన్యార్థపరత్వజ్ఞానే ప్రతిబన్ధకత్వే తదభావస్య కారణత్వే చ గౌరవాత్తాత్పర్యజ్ఞానస్యైవ కారణత్వే లాఘవమ్।

న చ తత్కారణప్రకరణజ్ఞానస్యైవ కారణత్వమస్తు ఇతి వాచ్యమ్।

ప్రకరణస్యానన్త్యాత్ తాత్పర్యజ్ఞానజనకత్వేనానుగమే తు లాఘవాత్తాత్పర్యజ్ఞానస్యైవ కారణత్వాత్।

నచైవం నానార్థకస్థలే ఏవ తత్కారణమస్తు ఇతి వాచ్యమ్।

యద్విశేషయోరితి న్యాయేన సర్వత్ర తత్సిద్ధేః।

నవ్యాస్తు తాత్పర్యజ్ఞానస్యకారణత్వమ్ అవచ్ఛేదావచ్ఛేదేన సామానాధికరణ్యేన వా।

నాద్యః సైన్ధవమానయేతి వాక్యత్వావచ్ఛిన్నాధర్మికలవణాద్యర్థపరత్వజ్ఞానత్వేన కారణత్వేఽవచ్ఛేదావచ్ఛేదేన తద్గ్రహస్య నియమతో భ్రమత్వాత్।

నాపి ద్వితీయః----సామానాధికరణ్యేన తాత్పర్యగ్రహస్య ఇదం వాక్యం న లవణ పరిమితి గ్రహేపిసంభవేన తదానీమపి తచ్ఛబ్దబోధాపత్తేః. కిన్తు ఇదం వాక్యమేతత్పరిమితి జ్ఞానత్వేనైవ కారణత్వం వాచ్యమ్, తచ్చ తత్తద్వాక్యభేదేన భిన్నమితి తత్కారణీభూతప్రకరణవ్యక్తేరేవ తథాత్వముచితమ్।

నచాఽస్మిన్పక్షే ప్రకృతగ్రన్థసంగతిః।

ప్రకృతగ్రన్థస్య విభక్తేః సంఖ్యావాచకత్వేఽధికరణత్వాభావే ఏవ ముఖ్యతాత్పర్యాదితి వదన్తి।

తత్ర।

సంఖ్యాయాం।

లక్షణైవేతి।

ఏవకారేణ విభక్తేః సంఖ్యావాచకత్వ వ్యావృత్తిః।

క్షతివిరహాదితి।

న చైకశబ్దాద్యుగపద్వృత్తిద్వయోపస్థాపితయోరర్థయోర్నాన్వయవధః।

అన్యథా ఘటపటోస్తి ఇతి ప్రయోగస్థలే ఘటోస్తిః పటోస్త ఇత్యపి ప్రయోగో యుక్తిః స్యాత్, శక్త్య ఘటస్య లక్షణయా పటస్య భానసంభవాదితి వాచ్యమ్।

ఏకవృత్త్యుపస్థాపితోరన్యయోగవ్యవచ్ఛేదయోరప్యాకాఙ్క్షావైచిత్ర్యేణాన్వయః స్వీక్రియతే, తథైవాఽకాఙ్క్షావైచిత్ర్యేణ ప్రకృతేపి తతీస్వీకారే క్షతివిరహాత్।

సంఖ్యాతిరిక్తవిషయకబోధస్థలే ఏవ యుగపద్వృత్తిద్వయానఙ్గీకారః ఫలానురోధేన కల్ప్యతే ఇతి భావః।

నను సంఖ్యాయాం విభక్తేరేవ లక్షణాఽస్తు ఇత్యత ఆహ।

ప్రథమా విభక్తేః కుత్రాపీతి।

ఇదం చ విశేషణ విభక్తేర్నా ఽభేదార్థకత్వమితిమతేన।

తాదృశ విభక్తేః।

ద్వితీయా విభక్తిః।

తత్సమభివ్యాహృతేతి ద్వితీయాసమభివ్యాహృతేత్యర్థః।

దుర్లభమితి।

ప్రథమా విభక్తిస్థలే సంఖ్యాయాం ప్రకృతేః అన్యత్ర ద్వితీయాదివిభక్తిరితి వైషమ్యం చ బోధ్యమ్।

లాఘవాత్సంఖ్యాయాం విభక్తేః శక్తిరేవ స్వీకర్తవ్యేతి శంకతే।

నచేతి।

కతిపయశక్తికల్పతే గౌరవమకిఞ్చిత్కరమితి।

అనన్తప్రకృతీనాం లక్షణాపేక్షయా కతిపయవిభక్తీనాం శక్తికల్పనే లాఘవాదితి భావః।

నను ఏకత్వాదిసంఖ్యాప్రకారకబోధే న ఘటపదాదివృత్తిజ్ఞానజన్యైకత్వాద్యుపస్థితేత్వేన కారణతా కిన్తు సామాన్యతః పదవృత్తిజ్ఞానజన్యైకత్వాద్యుపస్థితిత్వేనేతి న గౌరవమత ఆహ।

సామాన్యత ఇతి।

నిర్విభక్తికకుమ్బపదాత్।

కుమ్బరూపమిత్యత్ర నిర్విభక్తికకుమ్బపదాత్।

తదగృహీతేతి।

ఏకత్వాసంఖ్యాద్యగృహీతేత్యర్థః।

ఘటాదౌ సంఖ్యాన్వయబోధప్రసంగాదితి।

ఘటపదాత్సంఖ్యాయా అనుపస్థితత్వేపి కుమ్బపదాదుపస్థితత్వాత్ సామాన్యతః పదవృత్తిజ్ఞానజన్యసంఖ్యోపస్థితేరేవ కారణత్వాదితి భావః।

తద్వారణాయేతి శేషః।

ఘటపదాదివృత్తిజ్ఞానజన్యైకత్వాద్యుపస్థితిత్వేనేతి సావధారణమ్।

తేన సామాన్యతః పదవృత్తిజ్ఞానజన్యతదుపస్థితిత్వస్య వ్యావృత్తిః।

విభక్తిఘటాదిపదానుపూర్వీజ్ఞానేతి।

ఘటపదవ్యవహితోత్తరసుత్వరూపానుపూర్వీజ్ఞానేత్యర్థః।

తేన నిర్విభక్తికఘటాదిపదాన్న సంఖ్యాన్వయబోధః।

తాదృశేపస్థిత్యోరితి।

ఘటాద్యుపస్థితి-ఏకత్వాద్యుపస్థిత్యోరిత్యర్థః।

పరస్పరసహకారేణేతి।

తథా చ ఘటవిషయకోపస్థితేః--ఏకత్వవిషయకోపస్థితేశ్చ
ఘటవిశేష్యకైకత్వప్రకారకశాబ్దబోధజననే ఘటపదోత్తరసుత్వరూపానుపూర్వీజ్ఞానం
సహకారీత్యర్థః।

అవశ్యాభ్యుపేయత్వాదితి।

తథా చాఽనన్తప్రకృతిజన్యోపస్థితిత్వేన హేతుత్వకల్పనాపేక్షయా
కతిపయస్వాదివిభక్తిజన్యైకత్వాద్యుపస్థితిత్వేన హేతుత్వే లాఘవమితి భావః।

ప్రకృతీనామనన్తత్వేపి ప్రకృతిజన్యైకత్వోపస్థితేః కారణత్వమవశ్యకమిత్యాహ।

ఘటాదిపదస్యేతి।

సర్వసమ్బన్ధాదితి।

తథా చ సంఖ్యాయాః ప్రకృత్యర్థత్వమేవ యుక్తమితి భావః।

అథ స్వాదీనాం సంఖ్యావాచకత్వకల్పనాపేక్షయా

ప్రకృతేర్లక్షణైవోచితా" ఇత్యాదినాఽఽశఙ్కితం పరిహరతి।

మైవమితి।

తచ్చాబ్దబోధహేతుత్వకల్పనమ్12।

ఏకత్వాదిసంఖ్యావిషయకశాబ్దబోధహేతుత్వకల్పనమ్।

తత్కల్పనాపేక్షయేతి।

ప్రకృతిజన్యైకత్వాద్యుపస్థితికల్పనాపేక్షయేత్యర్థః।

ఏకశాబ్దాద్ వృత్తద్వయకల్పనే వృత్తిద్వయోపస్థాపితయోరర్థయోః పరస్పరమన్వయబోధే చ గౌరవమతో ఘటాదిపదానామేకత్వ విశిష్టఘటాదౌ లక్షణాస్వీకర్తృణామతముపన్యస్య దూషయతి।

ఏతేనేతి।

వక్ష్యమాణదోధేణేత్యర్థః।

ప్రకృతేరర్థ ఇతి।

తథా చ లక్షణారూపైకవృత్త్యా శాబ్దబోధః సమ్పద్యతే ఇతి భావఃిసర్వానుమతత్వాదితి।

తథా చ నాతిరిక్త వృత్తికల్పనాపీతి భావః।

నను ఘట ఇత్యాదౌ ఘటపదస్యైవ ఏకత్వాదివిశిష్టఘటలక్షకత్వే శాబ్దబోధానుపపత్తిః।

శాబ్దబోధస్య పదార్థద్వయసంసర్గావగాహిత్వ నియమాత్।

అతో ఘటాదిపదాత్ ఘటస్య, ఏకవచనాచ్చైకత్వోపస్థితిః స్వీకార్యేతి విభక్తిజన్యైకత్వాద్యుపస్థితిః క్లృప్తైవ।

తథా చ తవైవ గౌరవమత ఆహ।

పదాన్తరాఽసమభివ్యాహృతాదితి।

తద్విషయకస్మారణస్యేతి సావధారణమ్।

ఏకత్వవిశిష్టఘటవిషయకస్మారణస్యైవేత్యర్థః।

తత్ర।

పదాన్తరాసమభివ్యాహృతస్థలే।

ఉపగమాదితి।

శబ్దసమనన్తరజాయమానత్వ రూపదోషవశాదుపస్థితౌ శాబ్దత్వానుభవస్య శాబ్దయామీత్యాకారకస్య భ్రమత్వాదితి భావః।

ఏతేనేత్యనేన సూచితం దోషం సూచయతి।

యాదృశపదానామితి।

ఉపదర్శితలాఘవం విభక్తేః సంఖ్యావాచకత్వసాధనాయ నాలమ్, విభక్తేః సంఖ్యావాచకత్వే గౌరవం దర్శయతి।

ఇదం పునరిహావధేయమితి।

సమానవిషయకానుమిత్యాదికం ప్రతీతి।

ఆదినా భిన్నవిషయకప్రత్యక్షపరిగ్రహః।

తయోశ్చేతి।

ఘటపదజన్యఘటోపస్థితివిశిష్టవిభక్తిజన్యైకత్వోపస్థిత్యోశ్చేత్యర్థః।

వినిగమనావిరహాదితి।

ఘటపదజన్యఘటోపస్థితి విశిష్టవిభక్తిజన్య సంఖ్యోపస్థితేః ప్రతిబన్ధకత్వముత
విభక్తిజన్యసంఖ్యోపస్థితి విశిష్టఘటపదజన్యోపస్థితేః ప్రతిబన్ధకత్వమితి
వినిగమనావిరహబోధ్యః। ప్రకృతేః।

ఘటపదస్య।

విశిష్టలాక్షణికత్వే త్వితి।

ఏకత్వవిశిష్టఘటేలాక్షణికత్వే తు ఇత్యర్థః।

తదుభయస్థలీయేతి।

ఘటాదిప్రకృత్యర్థవిషయక సంఖ్యావిషయకోభయస్థానీయేత్యర్థః।

విశిష్టవిషయకోపస్థితిరేకైవేతి।

సంఖ్యా విశిష్టప్రకృత్యర్థవిషయకోపస్థితిరేకైవాస్తీత్యర్థః।

సామగ్ర్యాం ఏకత్వప్రకారకఘట విశేష్యకశాబ్దబోధ సామగ్ర్యామ్।

ఏవం సమానవిషయకానుమితి ప్రతిబన్ధకసామగ్ర్యామిత్యపి బోధ్యమ్।

భవన్మతే।

సంఖ్యాయా విభక్త్యర్థత్వమతే।

ప్రతిబధ్య ప్రతిబన్ధకభావషట్కమితి।

యథా

యోగ్యతాజ్ఞానవిశిష్టఘటోపస్థితివిశిష్టైకత్వోపస్థితేః।

యోగ్యతాజ్ఞానవిశిష్టైకత్వోపస్థితివిశిష్టఘటోపస్థితేః।

ఘటోపస్థితివిశిష్టయోగ్యతాజ్ఞానవిశిష్టైకత్వోపస్థితేః।

ఏకత్వోపస్థితివిశిష్టయోగ్యతాజ్ఞానవిశిష్టఘటోపస్థితేః।

ఘటోపస్థితివిశిష్టైకత్వోపస్థితివిశిష్టయోగ్యతాజ్ఞానస్య।

ఏకత్వోపస్థితివిశిష్టఘటోపస్థితివిశిష్టయోగ్యతాజ్ఞానస్యేతేషట్కప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావః।

మన్మతే।

సంఖ్యా విశిష్టప్రకృత్యర్థేలక్షణాస్వీకర్తృమతే।

తత్ర।

సామగ్ర్యాం।

విశిష్టవిషయకోపస్థితేః।

సంఖ్యావిశిష్టప్రకృత్యర్థఘటాదివిషయకోపస్థితేః।

దర్శితోభయరూపేణ।

ఘటనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితఏకత్వప్రకారతాశాలిత్వఏకత్వప్రకారతానిరూపితఘటవిశేష్యతాశాలిత్వేత్యర్థః।

తదుభయం।

ప్రతిబన్ధకతాద్వయమ్।

తాదృశోపస్థితిద్వయవిశిష్టయోగ్యతాజ్ఞానమితి ప్రతిబన్ధకతాద్వయమ్।

ద్వయమితి।

యోగ్యతాజ్ఞానతాదృశోపస్థితిద్వయమితి।

ప్రతిబన్ధకతాద్వయమిత్యర్థః।

తచ్చతుష్టయమాత్రమితి।

ప్రతిబన్ధకతాచతుష్టయమిత్యర్థః।

యథా--

1)-ఏకత్వప్రకారతానిరూపితఘటవిశేష్యతాశాల్యుపస్థితివిశిష్టయోగ్యతాజ్ఞానస్య।

2)-ఘటవిశేష్యతానిరూపితైకత్వప్రకారతాశాల్యుపస్థితివిశిష్టయోగ్యతాజ్ఞానస్య।

ఏవం యోగ్యతాజ్ఞానవిశిష్టతదృశోపస్థితి।

అస్మాకం।

సంఖ్యా విశిష్టప్రకృతౌ

లక్షణావాదినాం।

అల్పతరతత్కల్పనే।

అల్పసంఖ్యా కప్రతిబన్ధకతాకల్పనే।

మహల్లాఘవమితి (1)ప్రాదయ ఉపసర్గా అపి న ప్రకర్షాదివాచకాః తేషాం ప్రకర్షాదివాచకత్వే శాబ్దబోధసామగ్ర్యాం।

ప్రాదిజన్య ప్రకర్షాద్యుపస్థితేః ప్రవేశాత్తస్యాశ్చ సమానవిషయకానుమితిం ప్రతి ప్రతిబన్ధకత్వే యోగ్యతాజ్ఞానేన సహ విశేష్యవిశేషణభావే వినిగమనావిరహాత్ప్రతిబన్ధకతాబాహుల్యం స్యాదతో ధాతోరేవ ప్రకర్షాదివిశిష్టధాత్వర్థే లక్షణేత్యాశయేనాహ।

తాదృశరీత్యైవ చేతి।

ఘట ఇత్యాదౌ ప్రదర్శితరీత్యైవ చేత్యర్థః।

రీతిం దర్శయతి।

ధాతూనామేవేతి।

ఏవకారేణ ప్రాదేరుపసర్గస్య వ్యావృత్తిః।

ద్యోతకా ఏవేతి।

ఏవకారవ్యావృత్తమాహ నత్వితి।

ప్రకర్షాదివాచకత్వే యోగ్యతాజ్ఞాన--ఉపసర్గజన్య ప్రకర్షోపస్థితి ధాతుజన్యనమనోపస్థితీనాం విశేష్యవిశేషణభావే

వినిగమనావిరహాత్ప్రతిబన్ధకత్వషట్కం స్యాత్।

ప్రకర్షవిశిష్టనమనే ధతోర్లక్షణాపక్షే తు ప్రతిబన్ధకత్వతుష్టయ మాత్రం బోధ్యమ్।

అన్యథా।

ఉక్తలాఘవస్వీకారే।

తజ్జనకతాకల్పనే।

శాబ్ధధీజనకతాకల్పనే।

(వి-1)

(వి-2)ఇదమత్రవిచారణీయమ్।

శక్తిగ్రాహకప్రమాణాని శబ్దవిశేషస్యాథవిశేషే శక్తిం నిశ్చిన్వన్తి।

తత్ర శక్తతావచ్ఛేదక--శక్యతావచ్ఛేదకయోరేవ లాఘవగౌరవాపేక్షా।

నత్వన్యత్ర "కార్యకారణభావే"।

శక్తతావచ్ఛేదక--శక్యతావచ్ఛేదకయోః శక్తుఘటకత్వాత్।

ఘటపదాద్ ఘటో బోద్ధవ్య ఇత్యాకారికయా శక్యాతయోర్విశయీకరణాత్।

శక్తిగ్రహేఽన్తరఙ్గత్వాత్తయోరేవోపస్థితిద్రౌవ్యేణ తయోరేవ
లాఘవగౌరవాగ్రహస్యోపేక్షణీయత్వాత్।

అన్యస్య తదానీమనుపస్థితత్వేన తల్లాఘవగౌరవాగ్రహస్యాఽనపేక్షణీయత్వాచ్చ।

అతఏవ కార్యాన్వితఘటత్వం న శక్యతావచ్ఛేదకం।

వ్యవస్థితాయాం చ శక్తౌ పశ్వాద్రజాయమానాపి గౌరవబుద్ధిః।

ఫలముఖగౌరవవిషయత్వాదకిఞ్చిత్కారీ।

అతఏవ ప్రమాణేన శబ్దస్యాఽనియత్వే సిద్ధే పశ్వాద్రజాయమానాపి
తద్ధ్వంసతత్ప్రాగభావానన్యకలనగౌరవబుద్ధిరకిఞ్చిత్కారీ।

ఏవం చ ఘట ఆనీయతాం ఘటామానయ ఘటావానయ ఛాత్రాన్పాఠ్య
తణ్డులైర్బ్రాహ్మణన్భోజయేత్యాదౌ దూవేక్యోర్ధవివచనైకవచనే-బహువచన-కమణిద్వితాయా-
కర్తృకరణయోస్తృతీయేత్యనుశాసనః కోఽపిశ్చ ఘటాదిప్రాతిపదికానాం ఘటాదౌ
స్వాదీనామేకత్వాదౌ అమాదిద్వితీయయోః కర్మత్వే తృతీయాయాః కారణత్వే శక్తిః
ప్రాతిపదికా, పశ్చాత్ప్రతిబన్ధకత్వగౌరవం ఫలముఖతయాఽకిఞ్చిత్కారమ్।

ప్రకారతామతవ్యవస్థాపనావసరోక్తమపి లాఘవగౌరవం న శక్తివ్యవస్థాపకమపి తు
వ్యవస్థితాయా అనుగ్రాహకమితి।

అథ యది పశ్చాదుపనిబద్ధగ్రహైః శక్తివ్యవస్థా స్వీక్రియేత తదా స్వాదినమభివ్యాహృత
ఘటాదిపదానాం ఏకత్వవిశిష్టఘట ఇవ అమాదిసమభివ్యాహృతానాం తేషాం ఘటకర్మత్వాదౌ
లక్షణాం స్వీకృత్య విభక్తిమాత్రస్య నిరర్థకత్వాత్।

ఏవం తతోఽల్పానాం విభక్తీనామేవ ఏకత్వవిశిష్టఘటే ఘటవిశిష్టకర్మత్వాదౌ వా స్వాకురు లక్షణామ్।

ఏవం ప్రతిబన్ధకలాఘవమివానన్తానాం ప్రకృతీనాం శక్త్యకల్పనాలాఘవమప్యధికం భవిష్యతి।

న చ విభక్తీనామక్లృప్తశక్తికత్వాన్న లక్షణాసంభవ ఇతి వాచ్యమ్।

ప్రకృతిం వినా ప్రత్యయస్య, ప్రత్యయం వినా ప్రకృతేః ప్రయోగవిరహాదుభయవివిక్తస్య లాఘవాత్।

లాఘవేన లక్షణానిర్వాహాయ సంఖ్యామాత్రే కతిపయభక్తీనాం న్యాయ్యత్వాత్।

ప్రకృతిలక్షణనిర్వాహాయానన్తప్రకృతౌ అనన్తశక్తి కల్పనాపత్తేః।

న చ ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థ బోధకత్వమితి వాచ్యమ్।

సంసర్గతావాదినా విభక్తేరర్థస్యైవానభ్యుపగమేన తస్య మూలత ఏవ సముచ్ఛేదాత్।

తస్మాద్విభక్తిశక్తివ్యవస్థైవ సాధీయసీతి ధ్యేయమ్।

(వి-2)

(వి-1)12పర్యాప్తిసమ్బన్ధేనైవేతి12।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

12నత్వితి12।

12తథాసతి12।

సమవాయాదినా సంఖ్యాయా విశేషణత్వే।

ఆకాశపదస్య లక్షణయా ఘటాకాశపరత్వే ద్వివచనాన్తప్రయోగస్యేష్టత్వాదాహ।

ఏకవ్యక్తిబోధపరాదితి।

తత్తదర్థయోః।

ద్వివచనాబహువచనార్థయోః।

12తద్దోషతాదవస్థ్యమితి12।

ద్వివచనాబహువచనాపత్తితాదవస్థ్యమిత్యర్థః।

తత్ర బాధకాభావమాహ।

ఘటాకాశాదావితి।

తత్పర్యాప్తిః।

ద్విత్వపర్యాప్తిః।

తత్ర హేతుమాహ।

12ప్రత్యేకస్యోభయానతిరిక్తత్వాదితి12।

ప్రత్యేకస్యోభయాస్వరూపత్వాదిత్యర్థః।

ప్రత్యేకస్మిన్నుభయోభేదాభావాదితి నార్థః।

ఘటో న ఘటపటౌ ఇతి ప్రతీతేరేవ బాధకత్వాత్।

వస్తుత ఉభయస్య ప్రత్యేకానతిరిక్తత్వాదితి పాఠః సమీచీనః ప్రతిభాతి, ఘటపటౌ న ఘట ఇతి ప్రతీతేతరసిద్ధేః।

వ్యాసజ్యవృత్తిధర్మావచ్ఛిన్నానుయోగితాకైకదేశభేదానగీకారాదితిచిన్త్యమ్।

అసత్యేనేతి।

ద్వితప్రయాప్తేర్వటాదావపి సత్వాదితి భావః।

12అతిప్రసంగవిరహాదితి12।

ఆకాశౌ ఇతి ప్రయోగవిరహాదిత్యర్థః।

నను ఆకాశత్వావ్యాప్యద్వితప్రయాప్తిరేవాఽప్రసిద్ధా, శుద్ధపర్యాప్తిసమ్బన్ధేన సమవాయేన వా ద్వితస్యాకాశోపి సత్వాదాకాశౌ ఇతి ప్రతీత్యాపత్తిరిత్యాహ।

12వైశిష్ట్యం 12చేతి।

ద్వితపర్యాప్తౌ ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యత్వవై శిష్ట్యం చేత్యర్థః।

వైజ్ఞానికమితి।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యత్వప్రకారేణ జ్ఞాయమానత్వమిత్యర్థః।

భ్రమప్రమాసాధారణప్రతియోగిత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న
ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకత్వావచ్ఛిన్నవిషయతానిరూపితాభావ
త్వావచ్ఛిన్నవిషయతానిరూపితాధికరణత్వావచ్ఛిన్నవిషయతానిరూపితావృత్తిత్వావచ్ఛిన్న
విషయతానిరూపితాభావత్వావచ్ఛిన్నవిషయతావత్వరూపమితి యావత్।

న తు వాస్తవమితి।

వస్తుభూతపర్యాప్త ధర్మ ఇత్యర్థః।

తేన।

ద్వితీయాప్రయాప్తరుద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యేతిజ్ఞానీయప్రయాప్తౌ
ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యత్వనివేశేన।

12విశిష్టసంసర్గాఽప్రసిద్ధావపీతి12।

ఆకాశత్వవ్యాప్యత్వ విశిష్టద్వితీయాపర్యాప్తేరప్రసిద్ధావపీత్యర్థః।

న క్షతిః।

అత్రాకాశౌ ఇతి ప్రయోగస్య నానుపపత్తిః।

క్వచిత్ప్రసిద్ధాన్యత్ర భ్రమో భవతీతి ఆకాశత్వవ్యాప్యత్వస్య ప్రసిద్ధమాహ।

ద్వితీయాపర్యాప్తావితి।

అస్యభ్రాన్తేరుపగమాదిత్యనేనాఽన్వయః।

అన్యత్ర।

శబ్దాదౌ।

అన్యత్రోపపాదితత్వాదితి।

సంసర్గకోటౌ ప్రకారవిశేష్యభావాభావేన ప్రకారత్వఘటితభ్రమత్వస్యాఽసంభవేపి
విశేష్యవిశేషణభావాభ్యుపగమేన విశేషణఘటితస్య

విశేష్యతవిశిష్టావశేషణతాకత్వరూపస్య భ్రమత్వస్యాన్యత్రోపపాదితత్వాదిత్యర్థః।

వై స్వనిరూపితత్వ-స్వాశ్రయనిష్ఠాధికరణతానిరూపితనిరూపకతావదన్యత్వోభయసం।

నిరూపకతావత్తా చ ప్రసిద్ధచతుష్టయసమ్బన్ధేన।

ద్వితీయాపర్యాప్తౌ ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యత్వభానే ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకే
ద్వితీయాదివ్యాపకత్వ

మర్థాత్సిద్ధమ్, తథా చ నాప్రసిద్ధిరిత్యాశంకతే।

నచేతి।

ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకే ఏవేతి।

ఏవకారేణ ద్వితీయాదౌ ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యవ్యావృత్తిః।

తత్ర।

ఘటత్వాదౌ।

అసంభవాదితి।

అన్వయితావచ్ఛేదకరూపేణాన్వయినః ఉపస్థితిరూపకారణాభావాదితి భావః।

అథ యత్రాఽనేకవృత్తిధర్మః ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకః తత్ర శుద్ధపర్యాప్తిరేవ సంసర్గః।

యత్ర తు ఏకమాత్రవృత్తిధర్మస్తథా తత్ర వ్యాపకత్వం సంసర్గః।

తథాచోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకీభూతగగనత్వే వ్యాపకతాసమ్బన్ధేన ద్వితత్వవిరహాన్నాకాశౌ ఇత్యాదేః ప్రామాణ్యాపత్తిరితి చేన్న।

సంసర్గప్రయోజకాఽకాఙ్క్షయా ఉభయత్ర తుల్యత్వే వైషమ్యే మానాభావాత్।

అన్వయితావచ్ఛేదకరూపేణ ఘటత్వాదేరనుపస్థిత్యా వ్యాపకతాసమ్బన్ధేన ద్వితత్వభావానుపపత్తిః।

ఏకమాత్రఘటసత్వేపి ఘటావిత్యస్య ప్రామాణ్యాపత్తిశ్చ, వ్యాపకతాసమ్బన్ధేన ద్వితత్వస్య ఘటత్వేసత్వాత్।

భ్రమత్వస్యాఽఽవశ్యకతయేతి।

ద్వితత్వవ్యాపకత్వాభావవతి ఆకాశత్వే ద్వితత్వవ్యాపకత్వవశేషణకత్వాదితి భావః।

విశిష్టపర్యాప్తేః।

సాక్షాత్సమ్బన్ధస్యేతి శేషః।

అథేతి।

అత్రేతి।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యపర్యాప్తిసమ్బన్ధే ఇత్యర్థః।

ఘటకత్వం సప్తమ్యర్థః।

తాదృశసమ్బన్ధఘటికా వ్యాప్తిరితి యావత్।

వ్యాపకసామానాధికరణ్య రూపేణైవేతి।

పర్యాప్తిసామానాధికరణభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకోద్దేశ్యతావచ్ఛేదక సామానాధికరణ్యరూపేణైవేత్యర్థః।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి।

నత్వితి।

తద్వదన్యవ్యావృత్తిత్వరూపేతి।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవదన్యవ్యావృత్తిత్వరూపేత్యర్థః।

ప్రమేయత్వవదన్యవ్యావృత్తిత్వరూపేతి యావత్।

యత్ర।

ప్రమేయో ఇత్యాదౌ।

అప్రసిద్ధేతి।

ప్రమేయత్వవదన్యత్వప్రసిద్ధేరిత్యర్థః।

ఏవం చ।

వ్యాపకసామానాధికరణ్యరూపవ్యాప్తినివేశే చ।

లఘోః రూపసామానాధికరణ్యనివేశేనేత్యాదిః।

స్వవ్యాపకేతి।

స్వం ద్వితీయాది।

12తాదృశధర్మవత్వస్యైవేతి12।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకీభూతాఽఽకాశత్వవత్వస్యైవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ సామానాధికరణ్యవ్యావృత్తిః।

స చ।

ద్వితీయావచ్ఛిన్నభేదస్య।

స్వవ్యాపకేత్యాది।

స్వవ్యాపకాకాశత్వవత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నవచ్ఛేదకతాకప్రతియోగితాక ఇత్యర్థః। తాదృశసమ్బన్ధేన।

స్వవ్యాపకతాస్వత్వవత్వసమ్బన్ధేన।

పర్యాప్తిసమ్బన్ధావచ్ఛిన్న।

అస్యఽవచ్ఛేదకతాయామన్వయః।

ప్రతియోగితావచ్ఛేదకతాక ఏవేతి।

ద్విత్వావచ్ఛిన్నభేదః ప్రతీయతే ఇతి పూర్వేణాన్వయః।

తత్కాలే।

పర్యాప్తిసమ్బన్ధేన।

ద్వితావచ్ఛిన్నభేదప్రతీతికాలే।

ద్వితాత్వవిశిష్టబుద్ధరేవేతి।

పర్యాప్తిసమ్బన్ధేనఆకాశాదౌ ఇతి బుద్ధరేవేత్యర్థః।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

నత్వితి।

ఉక్తపరంపరాసమ్బన్ధేన।

స్వవ్యాపకాకాశత్వసమ్బన్ధేన।

తద్విశిష్టబుద్ధిరపీతి।

ద్వితవిశిష్టరపీత్యర్థః।

స్వవ్యాపకాకాశత్వవత్వసమ్బన్ధేనాసాశౌ ఇతి శిష్టబుద్ధిరితి యావత్।

ప్రతిబధ్యతే ఇతి పూర్వేణాన్వయః।

తథాచోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్తిపర్యాప్తిరేవ సంసర్గ ఇతి భావః।

పర్యాప్తిసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాఽవచ్ఛేదకతాపి వక్తుం న శక్యతే ఇత్యాశఙ్కతే।

అథేతి।

ఉక్తయుక్త్యా।

ఉభయస్య ప్రత్యేకానతిరిక్తత్వాదితి యుక్త్యా।

తథా చ ఘటాకాసోభయగతద్వితస్యాకాశేపి సత్వాదితి యావత్।

తత్ర।

ఆకాశే।

తేనసమ్బన్ధేన।

పర్యాప్తిసమ్బన్ధేన।

తద్వద్భేదస్య।

ద్విత్వవద్భేదస్య।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యపర్యాప్తిసమ్భావచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతాపి వక్తుం న శక్యతే ఇత్యాహ।

ఆకాశత్వవ్యాప్యేతి।

ఆశఙ్కాం నిరస్యతి।

ద్వీత్వాదిపర్యాప్తేనరితి।

ఉభయాదివృత్తిధర్మేణైవేతి।

ద్వీత్వాదినైవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ ప్రత్యేకమాత్రవృత్తిధర్మస్య గగనత్వతద్వ్యక్తత్వాదేర్వ్యవచ్ఛేద్యః।

తదనవచ్ఛేదకేతి।

ద్విత్వపర్యాప్త్యనవచ్ఛేదకేత్యర్థః।

ద్విత్వవద్భేదస్య।

ద్విత్వపర్యాప్తివద్భేదస్య।

తేన సమ్బన్ధేన।

పర్యాప్తిసమ్బన్ధేన।

తద్వతివృత్తౌ।

తథా చ ద్వీత్వాద్యవచ్ఛేదేన ఆకాశే ద్వితవ్సత్వేపి ఆకాశత్వావచ్ఛేదేన ద్వీత్వాభావసత్వే బాధకమాహ ఇతి భావః।

ఏవం।

ప్రత్యేకమాత్రవృత్తిధర్మావచ్ఛేదేన ద్వీత్వాదిమద్భేదసత్వే।

ప్రత్యేకం।

ప్రత్యేకమాత్రవృత్తిధర్మావచ్ఛేదేన।

ద్వివచనాద్యుపస్థాపితేతి।

ఘటపటౌ ఇతి ద్వివచనాద్యుపస్థాపితేత్యర్థః।

ఇదముపలక్షణమ్।

అయం న దౌ ఇతి ప్రయోగోపపత్తేశ్చేత్యపి బోధ్యమ్।

నాపి ద్విత్వసామానాధికరణ్యేన ద్విత్వాదిమద్భేదావగాహిఘటపటౌ న స్త ఇతి ప్రతీత్యాపత్తిరపి సంభవతీత్యాహ।

నచేతి।

తదబాధస్యేతి।

ద్విత్వావచ్ఛిన్నభేదస్య అబాధేపి సత్వేపీతి యావత్।

అకిఞ్చిత్కరత్వాదితి।

ఘటపటౌ న దౌ ఇతి ప్రతీతేః ప్రామాణ్యాసాధకత్వాదిత్యర్థః।

తదవచ్ఛేదేన।

ఘటత్వావచ్ఛేదేన।

భవతామపీతి।

అవచ్ఛేదావచ్ఛేదేన।

వ్యాసజ్యవృత్తిధర్మావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదస్వీకర్తృణామపీత్యర్థః।

ఏకత్వవివక్షణాయాన్తు నాపత్తిః, ఏకత్వస్య ద్విత్వానుయోగితానవచ్ఛేదకత్వాదాహ।

ఏకత్వావివక్షాయామపీతి।

భేదావచ్ఛేదకతానియతత్వాఽసిద్ధేరితి భేదావచ్ఛేదకతావ్యాప్యత్వాసిద్ధేరిత్యర్థః।

యో యద్ధర్మస్యానవచ్ఛేదకః స తదభావస్యావచ్ఛేదక ఇతి వ్యాప్తౌ మానాభావాదితి భావః।

గుణాద్యస్యానవచ్ఛేదకప్రమేయత్వాదేస్తదభావావచ్ఛేదకత్వ

ప్రసంగాదితి తత్రైవోక్తమ్।

ప్రతీతిబలాదితి।

ఘటౌ ఇత్యాది ప్రతీతౌ ఘటత్వస్య ద్వితవ్యపర్యాప్త్యనవచ్ఛేదకత్వ స్వీకారాదితి భావః।

తదవచ్ఛిన్నేతి।

ద్వితవ్యపర్యాప్తిత్వావచ్ఛిన్నేత్యర్థః।

తథా చ ఘటత్వావచ్ఛేదేన ద్వితవ్వాదిమద్భేదస్యాఽసత్వాదితి భావః।

సమవాయసమ్బావచ్ఛిన్నేతి।

అస్య ప్రతియోగితావచ్ఛేదకతాయా మన్వయః।

తథా చ
సమవాయసమ్బావచ్ఛిన్నద్వితవ్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాకప్రతియోగితాకభేదవిషయికైరేవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ పర్యాప్తిసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వస్యవ్యావృత్తిః।

ద్వితవ్వాదిపర్యాప్తేరివ ద్వితవ్వాదిసమవాయస్యాపి ద్వితవ్వాద్యేనుయోగితానవచ్ఛేదకమిత్యాహ।

ద్వితవ్వాదేరేవేతి।

ఏవకారోభిన్నక్రమః ద్వితవ్వాదేరుభయమాత్రవృత్తిధర్మమాత్రావచ్ఛిన్నత్వోపగమాదేవేత్యర్థః।

మాత్రపదేన ప్రత్యేకవృత్తిధర్మస్యవ్యావృత్తిః।

ఉభయాదివృత్తిర్యో ధర్మస్తన్మాత్రావచ్ఛిన్నానుయోగితాకత్వోపగమాదితి యావత్।

తదనవచ్ఛేదకేతి।

12ద్వితవ్వానుయోగితానవచ్ఛేదకేత్యర్థఃక12।

తదవతోభేదస్య।

ద్వితవ్వవత్ప్రతియోగికభేదస్య।

బాధకాభావాదితి।

ఘటాకాశగతద్వితవ్వావచ్ఛేదేన ద్వితవ్వస్యాకాశే సత్వేపి ఆకాశతవ్వావచ్ఛేదేన
ద్వితవ్వవద్భేదస్యాపి సత్వాదితి భావః।

తాదృశేతి।

పర్యాప్తీత్యర్థః।

తాదృశబుద్ధేః।

ఆకాశత్వానుయోగికతాకద్విత్వవిషయకశాబ్దబుద్ధేః।

అశక్యత్వాదితి।

ఘటాకాశగతద్విత్వసమవాయస్యాకాశేపి సత్వాదితి భావః।

యద్యపి ఆకాశే సమవాయేన ద్విత్వం నాకాశత్వావచ్ఛేదేన, కిన్తు
ఘటాకాశగతద్విత్వావచ్ఛేదేనైవేతి ఆకాశౌ ఇతి వాక్యజన్యబుద్ధేరప్రమాత్వముపపన్నమేవ।

తథాపి తత్సమ్బావచ్ఛేదకస్య తదవచ్ఛేదకస్య తదవచ్ఛేదకతానియమాత్
ద్విత్వసమవాయావచ్ఛేదకస్యాకాశత్వస్య ద్విత్వాదేరప్యవచ్ఛేదకతయా ప్రమాత్వం బోధ్యమ్
।

సంసర్గతోపగమే ఇతి।

తథాచాకాశౌ ఇతి వాక్యజన్యబోధస్య న ప్రమాత్వమ్, సమవాయే ఆకాశత్వవ్యాప్యత్వాభావాత్।

ద్విత్వాదిసమవాయావత్వేనైవేతి।

ఏవకారేణోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యసమవాయస్య "ద్విత్వాఘటితస్య" వ్యావృత్తిః।

తద్వ్యాప్యతయా।

ఘటత్వవ్యాప్యతయా।

సమవాయసమ్బన్ధేనేతి శేషః।

ఏవం సతి।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యద్విత్వసమవాయస్య సంసర్గత్వే సతి।

తథావిధేతి।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యత్యర్థః।

ద్విత్వాదేరేవేతి।

ఏవకారేణ సమవాయవ్యావృత్తిః।

ఉక్తంచేతి।

అవచ్ఛేదకత్వనిరుక్తౌ ఇతి శేషః।

ద్విత్వాదిసమవాయ ఏవేతి।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యత్వాదిః।

ఏవకారేణ పర్యాప్తివ్యవచ్ఛేదః।

తథా చ న ఘటౌ ఇత్యాదేః

ప్రమాత్వానుపపత్తిః।

ద్వీత్వసమవాయస్య ఘటత్వవ్యాప్యత్వాదితి భావః।

పర్యాప్తిసాధనాయ ప్రకారాన్తరముపస్థితి।

యత్తి్వతి।

సమవాయేన ద్వీత్వాదిమదభేద ఇతి।

సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నద్వీత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాప్రతియోగితాకభేద ఇత్యర్థః।

న స్వీకర్తవ్య ఇతి।

పర్యాప్త్యనంగీకారే ఆకాశం న ద్వే ఇతి ప్రతీతావపి
సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాద్వీత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాప్రతియోగితాకభేద
ఏవాకాశత్వావచ్ఛేదేన భాసేన తాదృశశ్చ భేదో నాకాశత్వావచ్ఛేదేన వర్తతే ఇతి తాదృశభేదో న స్వీకర్తవ్య ఇత్యర్థః।

అన్యథోక్తభేదావగాహిన్యా ఆకాశం న ద్వీత్వవదితి ప్రతీతేరపి ప్రమాత్వం స్యాదతః ఆకాశం న ద్వే ఇతి ప్రతీతౌ పర్యాప్తిసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాద్వీత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాకప్రతియోగితాకభేద ఏవ విషయో వాచ్యః, తథా చ పర్యాప్తిస్వీకార ఆవశ్యక ఇతి భావః।

ఉక్తార్థమేవ ప్రతిపాదయతి।

తథాచేతి।

ఆకాశత్వావచ్ఛేదేన సమవాయేన ద్వీత్వాదిమద్భేదస్యాస్వీకారే చేత్యర్థః।

పర్యా ప్తేరవలక్షణత్వే।

పర్యా ప్తేః సమవాయేరూపత్వే।

అభ్రమత్వాపత్తిరితి।

సమవాయేన న ద్వీత్వవదితి ప్రతీతౌ మత్వర్థః సమ్బన్ధీ, సమ్బన్ధాశ్చ సమవాయః స చ ప్రకారతయా భాసతే,

తథాచాకాశం ద్వీత్వసమవాయవద్ భిన్నమితి బోధః స్యాత్, తస్యాఽనభ్యుపగమేన న ప్రమత్వాపత్తిః।

న వా న ఆకాశం న ద్వే ఇతి ప్రతీతేః ప్రమత్వానుపపత్తిః,తస్యాః సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాద్వీత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాప్రతియోగితాకభేదావగాహనాదితి నోక్తరీత్యా పర్యాప్తిః సిద్ధతీత్యాశయేనాహ।

తన్నేతి।

ద్వీత్వసమవాయావచ్ఛిన్నభేద ఏవేతి।

ద్వీత్వసమవాయనిష్ఠావచ్ఛేదకతాప్రతియోగితాకభేద ఏవేత్యర్థః।

తత్ర హేతుమాహ।

మతుపా సమ్బన్ధ్యుల్లేఖాదితి।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

నత్వితి।

ద్వీత్వావచ్ఛిన్నాభేద ఇతి।

సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాద్వీత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాప్రతియోగితాకభేద ఇత్యర్థః।

ఆకాశం న ద్వే ఇతి ప్రతీతేః ప్రమాత్వం నిరాకరోతి।

ఏవం చేతి।

ఆకాశం న ద్వే ఇతి ప్రతీతౌ సమ్బన్ధవాచకపదభావే చేత్యర్థః।

ద్వీత్వసమవాయావచ్ఛిన్నాభేద ఏవేతి।

సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాద్వీత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతాప్రతియోగితాకభేద ఇత్యర్థః।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

నత్వితి।

తత్సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నభేద ఇతి।

ద్వీత్వసమవాయనిష్ఠావచ్ఛేదకతాప్రతియోగితాకభేద ఇత్యర్థః।

స్వీకర్తవ్య ఇతి శేషః।

ఆకాశౌ ఇతి ప్రతీతేః ప్రమాత్వవీరణాయోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యపర్యాప్తేః సంసర్గత్వేఽనుపపత్తిమాశంకతే।

అథేతి।

ద్వీత్వాదిద్వయమేవేతి।

ధవద్వయగతద్వీత్వమ్, ఖదిరద్వయగతద్వీత్వమేతదుభయమేవేత్యర్థః।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

నత్వితి।

ధవఖదిరపర్యాప్తిద్వీత్వాదికమితి।

ధవఖదిరత్వ-వ్యాప్తమితి పూర్వేణాన్వయః।

తాదృశద్వీత్వస్య ఖదిరే సత్వాత్తత్ర చోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకీభూతధవత్వాభావాత్, ఏవముద్దేశ్యతావచ్ఛేదకీభూతఖదిరత్వాభావవతి ధవే తాదృశద్వీత్వస్య సత్వాదితి భావః।

తథా చ।ద్వీత్వద్వయస్యోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకత్వే చ । తథాప్రయోగానుపపత్తిరితి। ధవఖదిరౌ ఇతి ఇతి అతః। సాహిత్యమితి। తద్వ్యాప్యత్వస్య ధవఖదిరపర్యాప్తిద్వీత్వే క్షతత్వాన్నైకైక ధవఖదిర బోధానుపపత్తిరితి భావః। ప్రయోగానుపపత్తిరిత్యర్థః। తథా చ।

ద్వన్ద్వే లక్షణస్వీకారే చ।

మీమాంసకమతప్రవేశ ఇతి।

మీమాంసకా హి సాహిత్య ద్వన్ద్వ సమాసార్థః।

తచ్చాపేక్షా బుద్ధివిశేషవిషయత్వరూపమ్, తదవచ్ఛేదేన విభక్త్యర్థద్వీత్వాన్వయః।

అన్యథా ధవఖదిరౌ ఇత్యాదౌ ధవద్వయఖదిరద్వయాదిధీః స్యాత్।

ఆకాశౌ ఇత్యాది ప్రయోగస్యప్రమాత్వవారణాయ విభక్తేః ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకవ్యాప్యసంఖ్యాబోధకత్వవ్యుత్పత్తేః।

ఏవం సాహిత్యమేవ ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకం తద్ వ్యాప్యం ధవఖదిరగతద్వీత్వమేవేతి ధవద్వయఖదిరద్వయస్యైవ బోధః।

న తు ధవద్వయఖదిరద్వయదేరితి ప్రాహుః।

సమాధత్తే।

యత్రేతి।

సంసర్గతానియమ ఇతి।

తేనాకాశౌ ఇత్యాది ప్రయోగస్య న ప్రామాణ్యమ్।

యత్ర ధర్మద్వయోరేవేతి।

విరుద్ధధర్మద్వయోరిత్యర్థః।

తేనవిభుత్వస్యాకాశేఽన్వయతాత్పర్యేణ న విమ్బాకాశౌ ఇత్యాది ప్రయోగస్య ప్రామాణ్యమ్।

ఆకాశత్వవిభుత్వయోర్విరోధాభావాత్।

తత్ర న కేవలపర్యాప్తేః సంసర్గత్వాభావాత్।

తథాత్వమ్।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకత్వమ్।

అత్రేదం బోధ్యమ్।

యత్ర విరుద్ధధర్మద్వయోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకత్వమ్ తత్ర ద్వీత్వాన్వయబోధే ద్వివచనమేవ సాకాఙ్క్షమ్।

తోన కాలాకాశో ఇతి ప్రయోగస్య న ప్రామాణ్యమ్।

ఏవం।

యత్ర ధర్మద్వయోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకత్వమ్ తత్ర కేవలవ్యాప్తిః సంసర్గతేవ్।

శుద్ధవ్యాప్తేరపీతి।

అపినా ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యపర్యాప్తేః సముచ్చయః।

యత్ర నానాధర్మావచ్ఛిన్నవిశేష్యతానిరూపితా ఏకద్వీత్వాదిప్రకారతేతి।

నను ధవఖదిరౌ ఇత్యత్ర ధవఖదిరనిష్ఠాయాం కస్యామపి విశేష్యతాయాం
నానాధర్మావచ్ఛిన్న నాస్తీతి చేన్న।

ధర్మవిశిష్టా యా ఏకద్వీత్వప్రకారతేతితదర్థాత్।

వై వచ్ఛిన్నవిశేష్యతానిరూపితత్వ, స్వభిన్నధర్మావచ్ఛిన్నవిశేష్యతానిరూపితత్వోభయస।

12తత్రేవైతి12।

యత్ర ఏకైవ ప్రకారతా తత్రైవేత్యర్థః12।

ప్రకారతాభేదేన 12చేతి।

ఏకద్వీత్వప్రకారత్వాభావాదుక్తనియామానాక్రాన్తతయేతి శేషః।

తథా ప్రయోగాసంభవాదితి।

ధవౌఖదిరౌ ఇతి ప్రయోగాసంభవాదిత్యర్థః।

తత్రోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకధవత్వంఖదిరత్వం చ ధవత్వవ్యాప్యపర్యాప్తిర్ధవద్వయేద్వీత్వ ఖదిరత్వవ్యాప్యపర్యాప్తిః ఖదిరద్వయే న తు ప్రయోగస్మిన్నితి భావః।

జ్ఞానమేవేతి।

ఏవకారేణ నానావిశేష్యతానిరూపితద్వీత్వద్వయప్రకారతాశాలిజ్ఞానవవ్యావృత్తిః।

తాదృశవాక్యజన్యేతి।

ధవఖదిరౌఇతి వాక్యజన్యేత్యర్థః।

సమూహాలంబనానాత్మకతయేతి।

సమూహాలంబనత్వం చ ప్రకారతాద్వయనిరూపితముఖ్యవిశేష్యతాద్వయశాలిత్వమ్।

విశేష్యతాభేదేన ప్రకారతాభేదభావాదితి।

అత్ర దృష్టాన్తమాహ।

యథాహీత్యాదినా।

తథావిధే।

సమూహాలంబనానాత్మకే।

అభిన్నైవ।

ఏకైవ।

అన్యథా।

ద్వీత్వాదిప్రకారతాయా భిన్నత్వోపగమే।

తద్వైలక్షణ్యానుపపత్తేరితి।

అసమూహాలంబనస్య వైలక్షణ్యానుపపత్తేరిత్యర్థః।

ధవౌఖదిరౌ ఇతి సమూహాలంబనతో ధవౌఖదిరౌ ఇతి సమూహాలంబనస్య భేదో న స్యాదితి యావత్।

ధవౌఖదిరౌ ఇత్యదౌ విశేష్యతాభేదేన ప్రకారతాభేదోపగమే సమూహాలంబనత్వం స్యాదితి భావః।

విశేష్యతాభేదేన ప్రకారతాభేదే బాధకాన్తరమప్యాహ।

2ఏకవాక్యత్వానుపపత్తేరితి2।

తత్పదప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితవిషయతోప్రయోజకపదత్వమ్, ఏకవాక్యత్వమ్।

పదవిశిష్టపదత్వమ్।

వై స్వప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితవిషయతప్రయోజకత్వసం।

విషయతానిరూపితత్వం చ సాక్షాత్పరంపరయా బోధ్యమ్।

యథా రాజపురుష ఇత్యత్ర
రాజపదప్రయోజ్యశాబ్బబోధీయప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాప్రయోజకత్వం పురుష పదే।

ఏవం పురుష పద ప్రయోజ్యవిశేష్యతానిరూపితప్రకారతాప్రయోజకత్వం రాజపదే।

పరంపరయా ధవఖదిరౌ ఇత్యత్ర

యథా పదప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితద్విత్వవిషయతానిరూపితవిషయతప్రయోజకత్వం ఖదిరపదే।

యది విశేష్యతాభేదేన ప్రకారతాభిన్నా స్యాత్తదా నిరుక్తైకవాక్యతా న స్యాదితి భావః।

క్షతివిరహ ఇతి। తథా చ విశేష్యతాభేదేన ప్రకారతాభేదోఽస్తు ఇతి భావః।

తథాసతి।

ఉక్తైకవాక్యతావిరహే సతి।

విశేష్యతాభేదేన ప్రకారతాభేదేసతీతి యావత్।

ఏకవాక్యతార్థమేవ విశేష్యతాభేదేపి ద్విత్వప్రకారతా ఐక్యం స్వీక్రియత ఇతి భావః।

12సమాసస్యైవానుపపత్తేరితి।

12ధవఖదిరౌ ఇత్యా సమాసౌ న స్యాదిత్యర్థః।

అత ఏకవాక్యతాస్వీకార్యేతి భావః।

12అయమేతీతి12।

అయమేతి పుత్రో రాజ్ఞః ఇత్యేకం వాక్యమ్, పురుషోపసార్యతామిత్యపరమ్।

12సమాసవారణాయేతి12।

సాపేక్షమసమర్థవద్ భవతీతి వ్యుత్పత్త్యా అయమేతీతి వాక్యఘటక రాజపదస్య సమాసఘటకే పుత్రపదసాపేక్షత్వేన, పురుషపదస్య చ సమాసఘటకే అపసార్యతా
పదసాపేక్షత్వేనాసమర్థ్యాత్తయోః రాజపురుషపదయోః సమాసవారణాయేత్యర్థః।

సమాసానుశాసనాదితి।

అనుశాసనం చ।

12సమర్థః పదవిధిరితి12।

12నిరుక్తైకవాక్యతారూపత్వాదితి12।

తత్ప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితప్రయోజకత్వరూపత్వాదిత్యర్థః।

తథా చ
రాజపదప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితసమ్బన్ధవిషయతానిరూపితవిషయతప్రయోజకత్వం పుత్రపదే ఏవ న తు పురుషపదే।

పురుషపదప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితవిషయతప్రయోజకత్వ మపసార్యతాం పదే న తు రాజపద ఇతి నైకవాక్యత్వమ్।

తథా చ ధవఖదిరౌ ఇత్యత్ర విశేష్యతాభేదేపి ద్వత్వప్రకారతాభేదే నిరుక్తైకవాక్యతావిరహేణ సమాసో న స్యాదితి భావః।

కిన్త్వితి।

అత్ర ద్వత్వవిశిష్టపృథివీజలనిరూపితవృత్తితావన్తౌ ద్వత్వవిశిష్టౌ స్నేహగన్ధౌ ఇతి బోధః।

తద్విలక్షణః।

సమూహాలంబనవిలక్షణాః।

న 12కుత్రాప్యేకవాక్యతాభఙ్గఇతి12।

జలపదప్రయోజ్యవిషయతయోశ్చ పరస్పరం

సాక్షాన్నిరూప్యనిరూపక భావవిరహేపి ద్వచనార్థద్వత్వద్వారా "పరంపరయా"
నిరూప్యనిరూపక భావాన్నైకవాక్యతా భఙ్గఇత్యర్థః।

నను
చైత్రపదప్రయోజ్యవిషయతానిరూపితద్విత్వవిషయతానిరూపితవిషయతప్రయోజకత్వరూపైకవాక్యతయా మైత్రే సత్వేన చైత్రమైత్రో గచ్ఛత ఇత్యేవ ప్రయోగః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ।

12చైత్రమైత్రోశ్చేతి12।

12ద్విత్వాదిప్రకారేణేతి12।

12ద్విత్వాదివిశేష్యతేత్యర్థః12।

ద్విత్వాదిప్రకారో యత్రేతి వ్యుత్పత్తేః।

12విభాషాధికారీయత్వాదితి12।

తథా చ చైత్రమైత్రో గచ్ఛత ఇత్యపి ప్రయోగో భవత్యేవ।

తత్ర।

చైత్రమైత్రశ్చ గచ్ఛత ఇత్యత్ర।

ప్రతియోగీ।

నిరూపకః।

సమూహాలంబనాత్మకబోధ ఇతి।

యదిచాత్రవిశేష్యతాభేదేన ప్రకారతాభిన్నా న స్యాత్తర్హి ఏకవాక్యత్వాత్సమాసః స్యాత్, అతో ద్విత్వాదినిష్ఠా ప్రకారతాపి భిన్నైవస్వీకర్తవ్యా, తథా చ సమూహాలంబనాత్మక ఏవ బోధ ఇతి భావః।

తథాసతి।

విశేష్యతాభేదేన ప్రకారతాభేదే సతి।

ఉక్తయుక్త్యా।

యత్రైకధర్మస్య ద్విత్వాద్యుద్దేశ్యతావచ్ఛేదకతా తత్రైవోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యపర్యాప్తేః సంసర్గతా నియమః ఇత్యుక్తయుక్త్యా।

తథాప్రయోగానుపపత్తేరితి।

చైత్రమైత్రశ్చ గచ్ఛతీతి ప్రయోగానుపపత్తేరిత్యర్థః।

అత్రోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకం చైత్రత్వమైత్రత్వం చ తదాశ్రయపర్యాప్తిశ్చైత్రద్వయే మైత్రద్వయే చేతి చైత్రద్వయ మైత్రద్వయతాత్పర్యేణ తథా ప్రయోగః స్యాదితి భావః।

ఆఖ్యాతోపస్థాపితద్విత్వాదికం చేతి।

అసమానవచనకవిశేష్యతావాచకపదస్థలే ఇత్యాదిః।

తేన ఘటో స్తుః ఇత్యాదౌ ఘటతత్వస్యైవాఽన్వయితావచ్ఛేదకత్వేపి న ద్వివచనానుపపత్తిః, విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోః సమానవచనత్వాత్।

ఉభయాదిరూపాన్వయితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నే ఏవేతి।

చైత్రమైత్రశ్చ గచ్ఛత ఇత్యత్ర చైత్రతత్వమైత్రతత్వోభయాదిరూపం యదన్వయితావచ్ఛేదకం తదవచ్ఛిన్నే ఏవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ కేవలచైత్రతత్వమైత్రత్వాద్యవచ్ఛిన్నే ద్విత్వాన్వయస్య వ్యావృత్తిః।

ఉభయాదీత్యాదినాఽఽఖ్యాతోపస్థాపితత్రిత్వాదికం
ధర్మత్రయరూపాన్వయితావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నే ఏవాన్వేతీత్యపి బోధ్యమ్।

తేన చైత్రో మైత్రశ్చ గచ్ఛతీత్యస్యాపి న ప్రామాణ్యమ్।

తేన।

ఉక్తనియమేన।

అస్య ఘటస్తిష్ఠత ఇత్యాదయో న ప్రయోగ ఇత్యనేనాఽన్వయః।

12ఉక్తప్రయోగదర్శనాత్12।

చైత్రో మైత్రశ్చ గచ్ఛత ఇతి ప్రయోగదర్శనాత్।

న ప్రయోగా ఇతి।

ఆఖ్యాతోపస్థాపితద్విత్వస్య ఘటద్వయే ఏవాన్వయసంభవాదేకవచనాన్తఘటపదస్య ఘటద్వయానుపస్థాపకత్వాదితి భావః।

తాదృశేతి।

ఏకవచనాన్తేత్యర్థః।

ఘటాస్తిష్ఠతీత్యాదయో న ప్రయోగా ఇతి।

ఆఖ్యాతార్థకత్వావివక్షణాయామపీత్యాదిః।

ఆశఙ్కతే।

అథేతి।

ద్వితాదేరితి।

అస్య సతాదిత్యనేనాన్వయః।

ఘటద్వయ వృత్తిద్విత్వస్య ప్రత్యేక ఘటేపి సతాదితి భావః।

విధేయాన్వయాదితి।

విధేయస్య ఏతద్దేశవృత్తిత్వాశ్రయత్వస్యాఽన్వయితాదిత్యర్థః।

అయోగ్యతయేతి।

యోగ్యతాజ్ఞానరూపకారణాభావేనేత్యర్థః।

తాదృశవిధేయానవగాహిన ఇతి।

వ్యక్త్యన్తరే ఏతద్దేశవృత్తిత్వానవగాహినోపీత్యర్థః।

ఏకఘటే।

ఏతద్దేశవృత్తిఘటే।

తదవగాహినః।

ఏతద్దేశవృత్తిత్వాశ్రయత్వావగాహినః తథా తాత్పర్యేణ।

ఏతద్దేశవృత్త్యేకఘటే ఏతద్దేశవృత్తిత్వాశ్రయత్వబోధ తాత్పర్యేణ।

తథా ప్రయోగస్య।

అత్ర ఘటో స్తౌ ఇతి ప్రయోగస్య।

వ్యాసజ్యవృత్తిధర్మః।

ద్వితాదికమ్।

యత్ర।

అత్ర ఘటో స్తౌ ఇత్యత్ర।

యావత్సు।

ఘటద్వయే।

అన్వయితావచ్ఛేదకస్య।

ద్వితాద్వేదేః।

తావతామేవ।

ఘటద్వయస్యైవ।

ఏవకారేణ ద్వితాశ్రయప్రత్యేకఘటస్య వ్యావృత్తిః।

పదార్థాన్తరేణ।

ఏతద్దేశవృత్తితాశ్రయత్వదినా।

అన్వయ ఇతి।

వ్యాసజ్యవృత్తిధర్మస్య యావద్వ్యక్తిషు అన్వయో భవతి తావద్వ్యక్తేష్యేవ
పదార్థాన్తరస్యాన్వయ ఇత్యర్థః।

తన్నిర్వాహాయ చ।

వ్యుత్పత్తి నిర్వాహాయ చ।

తాదృశధర్మావచ్ఛిన్నే వ్యాసజ్యవృత్తిధర్మావచ్ఛిన్నే।

ఇతరాన్వయబోధజనకసామగ్ర్యా ఇత్యర్థః।

ఏతద్దేశవృత్తితాన్వయబోధజనకాకాఙ్ఖాయోగ్యతాజ్ఞానఘటితసామగ్ర్యా ఇత్యర్థః।

ఉభయాదివిషయకపదార్థాన్తరాన్వయబుద్ధిత్వమేవేతి।

ఏవకారేణోభయతాశ్రయ యతిఞ్చిద్విశేష్యకపదార్థాన్తరాన్వయబుద్ధిత్వస్య వ్యావృత్తిః।

యోగ్యతాభ్రమేతి।

ఆకాశౌ ద్వౌ ఇతి భ్రమేణేత్యర్థః।

తాదృశవ్యుత్పత్తేరితి।

యావన్తు అన్వయితావచ్ఛేదకస్య పర్యాప్తిస్తదాశ్రయస్యాఽప్రసిద్ధ్యా యావత్సు
అన్వయితావచ్ఛేదకస్య పర్యాప్తిస్తావతామేవ పదార్థాన్తరేణాఽన్వయ ఇతి వ్యుత్పత్తేరిత్యర్థః।

కార్యకారణభావస్య చేతి।

వ్యాసజ్యవృత్తిధర్మావచ్ఛిన్నే ఇతరపదార్థాన్వయబోధజనకసామగ్ర్యాః
ఉభయతావచ్ఛిన్నవిశేష్యకపదార్థాన్తర

ఏతద్దేశవృత్తిత్వాశ్రయత్వప్రకారకబోధత్వావచ్ఛిన్నం ప్రత్యేవ కారణత్వమితి కార్యకారణభావస్య చ కల్పనాఽసంభవాదిత్యర్థః।

ఏకఘటాదివ్యతిక్తేరేతద్దేశవృత్తితాదశాయాం యత్ర ఘటౌ స్తః, అత్ర ఘటాః సన్తీత్యాదిప్రయోగాణామప్రామాణ్యం ప్రకారాన్తరేణోపపాదయతి।

యత్తి్వతి।

నను పీతశంఖౌ అత్ర స్త ఇతి వాక్యజన్యబోధే
ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకీభూతద్విత్వవ్యాపకపీతశంఖత్వవత్వమప్రసిద్ధమ్, తథాహి
ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాపకత్వమ్,
ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకసమానాధికరణభేదప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వమ్,తథా
చోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకాధికరణాఽప్రసిద్ధిరత ఆహ।

యత్రేతి।

తదా్వ్యపకత్వమ్।

ద్వితా్వవ్యాపకత్వమ్।

విశేష్యవిశేషణవాచకభావాపన్నానామితి।

తథా

చోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవిషయతానిరూపితాధికరణవిషయతానిరూపితవృత్తిత్వవిషయతానిరూపితాభేదవిషయతానిరూపితప్రతియోగితత్వవిషయతానిరూపితావచ్ఛేదకత్వవిషయతానిరూపితభావవిషయతానిరూపితాధికరణవిషయతావత్వేన భానసంభవాదితి భావః।

విధేయసంసర్గే।

ఏతద్దేశవృత్తిత్వస్వరూపసమ్బన్ధే।

బాధాదితి।

ద్వితా్వవద్దేశాన్తరీయఘటనిష్ఠభేద ప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వాదుక్త సమ్బన్ధస్యేతి భావః।

దేశాన్తరీయఘటమపి ద్వితా్వవత్తన్నిష్ఠాన్యోన్యాభావ
ప్రతియోగితావచ్ఛేదకమేవైతద్దేశవృత్తిత్వ ప్రతియోగికస్వరూపమిత్యాహ।

తదధికరణవృత్తీతి।

ద్వితా్వవద్ ఘటాధికరణైతద్దశావృత్తీత్యర్థః।

ఘటాదినిష్ఠేతి।

ఘటద్వయాన్తరనిష్ఠేత్యర్థః।

తత్తద్విధేయసంసర్గే।

ఏతద్దేశవృత్తిత్వప్రతియోగికస్వరూపసమ్బన్ధే।

తదవచ్ఛిన్నస్య।

తత్తద్విత్వావచ్ఛిన్నస్య।

సంసర్గతయా।

సంసర్గఘటకతయా।

తేన రూపేణ।

తత్తద్విత్వతేనరూపేణ।

ఇత్యాకారకతాత్పర్యజ్ఞానే ఇతి।

అత్ర ఘటౌ స్త ఇతి వాక్యం తద్విత్వ
వ్యాపకైతద్దేశవృత్తిత్వప్రతియోగికస్వరూపసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నైతద్దేశవృత్తిత్వప్రకారతానిరూపి
తఘటనిష్ఠవిశేష్యతాశాలిశాబ్దబోధేచ్ఛయోచ్చరితమితి తాత్పర్యజ్ఞానే ఇత్యర్థః।

తద్ భాననిర్వాహాయ।

సంసర్గభాననిర్వాహాయ।

సంసర్గఘటకోపస్థితేరపీతి।

సంసర్గఘటకతద్ ద్విత్వోపస్థితేరపీత్యర్థః।

అపినా విశేషణవిశేష్యయోః సముచ్చయః।

ఘటౌ స్త ఇతి వాక్యం తద్ ద్విత్వ
వ్యాపకైతద్దేశవృత్తిత్వప్రతియోగికస్వరూపైతద్దేశవృత్తిత్వవిశిష్టఘటనిష్ఠవిషయకబోధేచ్ఛ
యోచ్చరితమితి తాత్పర్యజ్ఞానే తత్తద్ ద్విత్వాదేః సంసర్గతయా భానేపి
తాదృశతాత్పర్యజ్ఞానస్య న కారణత్వమిత్యాహ।

ప్రకృతసంసర్గేణేతి।

ఏతద్దేశవృత్తిత్వ ప్రతియోగిక స్వరూపేణేత్యర్థః।

ఏకపదార్థవిశిష్టేతి।

ఏతద్దేశవృత్తిత్వవిశిష్టేత్యర్థః।

అపరపదార్థేతి।

ఘటపదార్థేత్యర్థః।

ప్రాగసంభవేనేతి।

శాబ్దబోధాత్ప్రాగసంభవేనేత్యర్థః।

ఉపదర్శితతాత్పర్యజ్ఞానస్యైవేతి।

తత్సంసర్గావచ్ఛిన్నతత్ప్రకారతానిరూపితతత్తద్విశేష్యతాశాలిబోధపరమితి తాత్పర్యజ్ఞానస్యైవేత్యర్థః।

తత్తద్ ద్విత్వఘటితస్య సంసర్గఘటకత్వే దోషాన్తరమప్యాహ।

ఏవమితి।

వాక్యభేదప్రసంగాచ్చేతి।

తత్తద్ ద్విత్వఘటితస్య సంసర్గత్వే తత్తద్ ద్విత్వభేదాత్ సంసర్గభేదః సంసర్గభేదే చ వాక్యభేదాదిత్యర్థః।

సంసర్గభేదస్య వాక్యభేదనియామకత్వాదితి భావః।

అథేత్యాదినాఽఽశఙ్కితం సమాధత్తే।

అత్రోచ్యతేఇతి।

స్వవ్యాప్యతాదృశధర్మత్వమపీతి।

స్వపదం విధేయపరమ్।

తాదృశధర్మశ్చ వ్యాసజ్యవృత్తిద్వితాదిరూపోధర్మః।

ఏతద్దేశవృత్తిత్వవ్యాప్య ద్వితత్వసమ్బన్ధ ఇతి యావత్।

అపినా యత్రాఽవ్యాసజ్య వృత్తిధర్మోఽన్వయితా వచ్ఛేదకః తత్ర విధేయస్య స్వరూపసమ్బన్ధ సముచ్చీయతే।

ఏవం చాఽత్ర ఘటౌస్త ఇత్యత్ర ఏతద్దేశనిరూపిత వృత్తితావన్తౌ ద్వితవన్తౌ ఘటౌ ఇతి బోధః।

వృత్తితావత్వం స్వరూపం ఏతద్దేశవృత్తిత్వవ్యాప్య ద్వితవత్వోభయసం।

సంసర్గఘటకద్వితవత్తా చ ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవ్యాప్యపర్యాప్తిసమ్బన్ధేన।

ఏతద్దేశే ఏకఘటసత్వే చ ఏతద్దేశవృత్తిత్వాభావవతి దేశాన్తరీయఘటే ద్విత్వస్య సత్వేన ద్వితీయసమ్బన్ధాభావేన న అత్ర ఘటౌ స్త ఇతి ప్రయోగాపత్తిః।

స్వరూపసమ్బన్ధనివేశాద్ ఘటశూన్యదేశేఽత్రఘటోస్తీతి న ప్రతీతిః
కాలికేనైతద్దేశవృత్తితావత్యపి ఘటే స్వరూపేణైతద్దేశవృత్తిత్వవిరహాత్।

వ్యాప్యత్వం చేతి।

విధేయవ్యాప్యత్వంచేత్యర్థః।

ఏతద్దేశదేశాన్తరఘటస్తయోర్ద్విత్వస్య

నైతద్దేశవృత్తిత్వ వ్యాప్యత్వమ్, ఏతద్దేశ వృత్తిత్వాభావవతి దేశాన్తరస్థఘటే ద్విత్వస్య సత్వాత్।

నను ఏతద్దేశ వృత్తిత్వవ్యాప్యోద్దేశ్యతా వచ్ఛేదకత్వస్య కాలికేన దేశాన్తరస్థ ఘటేపి

సత్వాత్తద్దోషతా దవస్థ్యమత ఆహ।

తాదృశధర్మవత్వం చేతి।

విధేయవ్యాప్యోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకీభూతవ్యాసజ్యవృత్తిద్విత్వాదిమత్వంచేత్యర్థః।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకతాఘటకసమ్బన్ధేనేతి।

ఘటత్వవ్యాప్యపర్యాప్తి సమ్బన్ధేనేత్యర్థః।

ఏతద్దేశో ఏకఘటస్యైకపదస్య చ సత్వే అత్ర ఘటౌ స్త ఇతి ప్రతీతేర్న సంభవ ఇత్యాహ।

అత్రేతి।

ఏతద్దేశ్యైక ఘటాదివ్యక్తిమాత్రాధికరణత్వే।

మాత్రపదేన ఘటాన్తరస్య వ్యావృత్తిః।

తద్వదన్యావృత్తిత్వరూపవ్యాప్తిమచ్ఛేతి।

విధేయవదన్యావృత్తిత్వ రూపవ్యాప్తిమచ్ఛేత్యర్థః।

ఏతద్దేశవృత్తిత్వరూప విధేయవ్యాప్యమితి యావత్।

అస్య ఘటపటాదినిష్ఠ

ద్విత్వమేవేత్యనేనాఽన్వయః।

ఏవకారేణ దేశాన్తరీయఘట సమవేత ద్విత్వస్య వ్యావృత్తిః।

ఏతద్దేశవృత్తిత్వాభావవతి దేశాన్తరీయఘటే ద్వితవ్యస్య సత్వాత్।

నను తథాపి ఏవకారాసంగతిః, ఘటద్వయగతద్వితవ్యస్యాపి విధేయవ్యాప్యత్వాదిత్యత ఉక్తమ్, ఏకఘటవ్యక్తిమాత్రాధికరణత్వే ఇతి మాత్రపదేన ఘటద్వయ వ్యావృత్తిః।

అతఏవ వక్ష్యతి।

అధికరణస్య।

ఘటదయాదిమత్వేచేతి।

తదవ్రత్రమితి।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకఘటత్వవ్యాప్యపర్యాప్తిసమ్బన్ధేన విధేయవ్యాప్యద్వితవవత్వమిత్యర్థః।

బాధితమేవేతి।

ఘటత్వాభావవతి పటే పర్యాప్తేః సత్వాత్।

అత్ర ఘటో స్త ఇత్యాదివ్యాసజ్యవృత్తి ధర్మావచ్ఛిన్నోద్దేశ్యతాక శాబ్దబోధస్థలే విధేయవ్యాప్యద్వితవవత్వ సమ్బన్ధేన

విధేయాన్వయాదేతద్దేశే ఏకఘటైకపటసత్వ దశాయామేతద్దేశ వృత్తిత్వరూపవిధేయవ్యాప్య ద్వితవరూపవిధేయసమ్బన్ధో ఘటపటోభయస్మిన్నేవాస్తి న తు ఘటే తత్ర ఘటత్వవ్యాప్యపర్యాప్తిసమ్బన్ధేన ద్వితవస్య బాధాత్, ఏతద్దేశ దేశాన్తరస్థ ఘటద్వయగతద్వితే చైతద్దేశవృత్తిత్వ వ్యాప్యత్వస్య బాధాదిత్యర్థః।

ఏతద్దేశే ఘటద్వయ సత్వే అత్ర ఘటౌస్త ఇతి ప్రతీతేః ప్రమాత్వముపపాదయతి।

అధికరణాద్వయస్యేతి।

తథా।

ఏతద్దేశవృత్తిత్వరూపవిధేయవ్యాప్యమ్।

తదవ్రత్వమ్।

విధేయవ్యాప్యద్వితవవత్వమ్।

తథా చ ఘటద్వయే ఘటత్వవ్యాప్యపర్యాప్తిసమ్బన్ధేన ఏతద్దేశవృత్తిత్వవ్యాప్యద్వితవమస్త్యేవేతి భావః।

తాదృశవాక్యస్య।

అత్ర ఘటౌ స్త ఇతి వాక్యస్య।

ఘటౌ ప్రమేయౌ ఇత్యాదౌ తాదాత్మ్యేన ప్రమేయవిధేయకస్థలే ప్రమేయవదన్యాప్రసిద్ధిః, వ్యాపకసామానాధికరణ్య రూపవ్యాప్తేః ప్రసిద్ధత్వేపి సమానాధికరణ్యాంశస్యాఽనతి ప్రయోజకత్వమతో లాఘవాచ్చాహ।

కేవలాన్వయివిధేయకస్థలే ఇతి।

ద్వితత్వావచ్ఛిన్నేతి।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకేత్యర్థః।

తాదృశవ్యాపకతాయాః।

అక్షతత్వాదితి।

తథా చ స్వనిష్ఠవ్యాపకతా నిరూపకోద్దేశ్యతా వచ్ఛేదకవత్వం సంసర్గః।

స్వపదం విధేయపరమ్।

న పూర్వోక్తదోషావకాశ ఇతి।

న వాక్యభేదప్రసంగ ఇత్యర్థః।

ఘటావానయతి చైత్ర ఇత్యత్ర ఆధేయతాసమ్బన్ధేన ఘటో ద్వితీయార్థకర్మత్వే విశేషణమ్।

తత్రాధేయతాయాం చైత్రకర్తృకానయనకర్మత్వవ్యాప్యద్వితాదిమన్నిష్ఠనిరూపకతాకత్వం విశేషణమ్।

తస్య ఫలమాహ।

తేనేతి।

నిరూపకతాకత్వపర్యన్తవివక్షణేన।

న తాదృశప్రయోగ ఇతి।

న ఘటావానయతి చైత్ర ఇతి ప్రయోగ ఇత్యర్థః।

ఏకస్మిన్నపి చైత్రకర్తృకానయనకర్మత్వవ్యాప్యద్వితాభావాత్,
ద్వితస్యానయనకర్మతాభావవతి దేశాన్తరస్థఘటేపి సత్వాదితి భావః।

తేన।

ఘటత్వవ్యాప్యపర్యాప్తిసమ్బన్ధేన ద్వితవత్వస్య వివక్షణేన।

న తాదృశప్రయోగ ఇతి।

న ఘటావానయతి చైత్ర ఇతి ప్రయోగ ఇత్యర్థః।

ఘటత్వవ్యాప్యపర్యాప్తిసమ్బన్ధేన ద్వితీయస్య ఘటేఽభావాత్।

ఘటత్వాభావవతి పటేఽపి పర్యాప్తిసమ్బన్ధేన ద్వితీయస్య సత్త్వాదితి భావః।

అన్యత్ర।

ఘటావానయతి చైత్ర ఇత్యాదౌ।

ఊహనీయమితి।

చైత్రకర్తృకానయనకర్మత్వవ్యాప్యవద్
ఘటవిశిష్టకర్మతానిరూపకానయనానుకూలకృతిమాంశ్చైవ ఇతి బోధ ఊహనీయ ఇత్యర్థః।

వై ఆధేయతాసం।

మతాన్తరమాహ।

యత్ర।

అత్ర ఘటో స్త ఇత్యాదౌ।

అనేకవృత్తిధర్మః।

ఘటత్వాది।

ఉభయాదినైవేతి।

ఘటద్వయేనైత్యర్థః।

ఏవకారేణైక ఘటస్య వ్యావృత్తిః।

వ్యుత్పత్త్యన్తరమాహ।

యత్ర।

ఆకాశౌ స్త ఇత్యాదౌ।

ఏకమాత్రవృత్తిధర్మః।

ఆకాశత్వాదితి తథా।

ద్వీత్వాన్వయితావచ్ఛేదకః।

ఏకేనాపి సమమ్।

ఆకాశేనాపి సమమిత్యర్థః।

పదార్థాన్తరస్యాఽన్వయః ఇతి పూర్వేణాన్వయః।

పదార్థాన్తరస్య।

ఏతద్దేశవృత్తిత్వాశ్రయత్వస్య।

ఏతేనాకాశౌ అత్ర స్త ఇత్యాదౌ యోగ్యతాభ్రమేణ భ్రమాత్మకశాబ్దబోధస్యానుభవికత్వాత్,
తత్రానేకవృత్తిధర్మస్యోద్దేశ్యతానవచ్ఛేదకత్వాత్తత్సంగ్రహానుపపత్తిరితి నిరస్తమ్।

ద్వితీయవ్యుత్పత్తేః స్వీకారాత్।

వ్యుత్పత్తాభేదావలంబనాదితి।

ఏతద్వ్యుత్పత్తిస్వీకారాదిత్యర్థః।

కార్యకారణభావావైచిత్ర్యాచ్చేతి।

ద్వత్వావిశిష్టఘటవిశేష్యకైతద్దేశవృత్తిత్వప్రకారతాన్వయబోధం ప్రతి అత్ర
పదసమభివ్యాహృతద్వివచనాన్తఘటపదజ్ఞానత్వేన కారణతా।

ఏవం ద్వత్వావిశిష్టాకాశవిశేష్యక పదార్థాన్తరాన్వయబోధం ప్రతి అత్ర పదసమభివ్యాహృత
ద్వివచనాన్తాకాశపదజ్ఞానత్వేన కారణాతాశ్చ కల్పనాదితి భావః।

నను ఘటావానయతి చైత్ర ఇత్యత్ర ద్విత్వవిశిష్టఘట ప్రకారకకర్మతావిశేష్యక బోధానుపపత్తిః।

సంయోగానుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారస్య ధాత్వర్థతయా తజ్జన్య
సంయోగానుకూలవ్యాపారస్య కర్మతారూపత్వాత్, వ్యాపారశ్చాశ్రయభేదేన భిన్న ఇతి ఏకస్యా
కర్మతాయా ద్విత్వవద్ ఘటవైశిష్ట్యభావాద్ ఘటావానయతి చైత్ర ఇతి
వాక్యాచ్ఛాబ్దబోధానుపపత్తిమాశఙ్క్యతే।

అథేతి।

ప్రతిసన్ధానస్య।

జ్ఞానవతః।

నిశ్చయసంభవాదితి।

కర్మత్వమాధేయతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాక ద్విత్వవద్ ఘటాభావవదితి
నిశ్చసంభవాదిత్యర్థః।

ద్విత్వవిశిష్టఘటస్యాఽధేయతాసమ్బన్ధేన కర్మతామాత్రేఽసత్వాదితి భావః।

తస్య।

తాదృశనిశ్చయస్య।

తాదృశసంసర్గకేతి।

ఆధేయతాసంసర్గకేత్యర్థః।

ద్వీత్వాదినాఘటాదివిశిష్టధీవిరోధిత్వాదితి।

కర్మత్వమాధేయతాసమ్బన్ధేన।

ఘటవదితిధీవిరోధిత్వాదిత్యర్థః।

సమాధత్తే।

ఉభయత్వావచ్ఛిన్నాభావవత్తాజ్ఞానమితి।

ద్వీత్వావచ్ఛిన్న "ఘటనిష్ఠ" నిరూపకతాకాధేయతా సమ్బన్ధావచ్ఛిన్న
ప్రతియోగితాకద్వీత్వవిశిష్ట ఘటాభావవత్తాజ్ఞానమిత్యర్థః।

ఇదం చ విశిష్టవైశిష్ట్యావగాహిజ్ఞానమ్।

ఉభయత్వావచ్ఛిన్నవనిరూపితసంసర్గావగాహిజ్ఞానమేవేతి।

ద్వీత్వావచ్ఛిన్ననిరూపకతాకాధేయతాసంసర్గావగాహి "తాదృశాధేయతాసమ్బన్ధేన కర్మత్వం
ఘటవదితి" జ్ఞానమేవేత్యర్థః।

విశిష్టవైశిష్ట్యావగాహిజ్ఞానమేవేతి యావత్।

ఏవకారేణాధేయతాసంసర్గకద్వీత్వోపలక్షితఘటప్రకారకకర్మత్వవిశేష్యకజ్ఞానవ్యావృత్తిః।

ఘటావానయతి చైత్ర ఇతి వాక్యజన్య జ్ఞానం తు
కేవలాధేయతాసంసర్గకద్వీత్వోపలక్షితఘటప్రకారకకర్మత్వవిశేష్యకమ్, ప్రత్యేకస్యాపి
ఘటస్య ద్వీత్వాశ్రయతయా ద్వీత్వాశ్రయఘటవృత్తిత్వస్య కర్మత్వే సత్వాదితి భావః।

అత్ర విశేష్యేవిశేషణమితిరీత్యా జాయమానత్వాత్।

విశేషదర్శనమితి।

ఘటాదివ్యక్తిభేదేనానయనకర్మతాభిన్నా--
ఆనయనకర్మత్వముభయత్వావచ్ఛిన్ననిరూపకతానిరూపితాధేయత్వాభావవత్
ఆనయనకర్మత్వనిష్ఠాధేయత్వముభయత్వావచ్ఛిన్ననిరూపితత్వాభావదితిజ్ఞానవత్తామిత్య
ర్థః।

తాదృశవాక్యాత్।

ఘటావానయతి చైత్ర ఇతివాక్యాత్।

దోషాయత్తామితి।

ఆధేయత్వాంశే దోషాయత్తామిత్యర్థః।

దోషాధీనమితి యావత్।

ఆధేయత్వాంశే ఉభయత్వావచ్ఛిన్ననిరూపితత్వావగాహీతి।

ఆనయనకర్మత్వనిష్ఠాధేయత్వం ఉభయత్వావచ్ఛిన్ననిరూపితత్వాకారకమిత్యర్థః।

న భావత్యేవేతి।

నభవితుమర్హత్యేవేత్యర్థః।

విశేషదర్శనావిరోధిత్వాదితి భావః।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

అపి తు ఇతి।

తదంశే।

ఆధేయత్వాంశే।

తదనవగాహి।

ఉభయత్వావచ్ఛిన్ననిరూపితత్వావగాహి।

ఆనయనకర్మత్వవిశేష్యకోభయత్వావచ్ఛిన్ననిరూపకతానిరూపితత్వప్రకారకజ్ఞానస్య భ్రమత్వే ప్రయోజకమాహ।

ఉభయత్వావచ్ఛిన్ననిరూపితాధేయత్వం చేతి।

ఉభయత్వావచ్ఛిన్ననిరూపకతానిరూపితాధేయత్వం చేత్యర్థః।

ఏకస్మిన్దరే ఏవ।

యథా ద్వీత్వాదౌ।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

న తు ప్రత్యేకవృత్తిధరే ఏవ।

యథా ప్రకృతే ఆనయనకర్మత్వే।

కర్మత్వాంశే ఇతి।

ఆనయనకర్మత్వవిశేష్యకేత్యర్థః।

తాదృశాధేయత్వావగాహిజ్ఞానస్యేతి।

ఉభయత్వావచ్ఛిన్ననిరూపకతానిరూపితాధేయత్వప్రకారకజ్ఞానస్యేత్యర్థః।

భ్రమత్వమితి।

ఉభయత్వావచ్ఛిన్ననిరూపితఆధేయత్వాభావవతి కర్మత్వే తాదృశాధేయతాప్రకారకత్వాద్ భ్రమత్వమిత్యర్థః।

సంఖ్యాశ్చేతి।

విభక్త్యర్థసంఖ్యాశ్చేత్యర్థః।

నాపి పదార్థః పదార్థేనాన్వేతాతివ్యుత్పత్తివిరోధ ఇత్యాహ।

ఏతత్తత్త్వమితి।

ప్రాగేవ।

సమ్పన్నోవ్రీహిరిత్యస్య వ్యాఖ్యానావసరే ఏవ।

అత్రాపి స్వాశ్రయప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకవత్త్వ సమ్బన్ధేన ద్వివచనార్థద్విత్వస్య ప్రకృత్యర్థవ్రీహియవయోరప్యన్వయః సమ్భవతీతి బోధ్యమ్।

విరుద్ధేతి।

విభక్త్యర్థసంఖ్యావిరుద్ధేత్యర్థః।

ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకసంఖ్యాయామేవేతి।

శతత్వే ఏవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ ప్రకృత్యర్థస్య శతత్వావచ్ఛిన్నస్య వ్యావృత్తిః।

విరోధేన శతత్వావచ్ఛిన్నే ఏకత్వాన్వయాఽసంభవాత్।

శతత్వస్య చైక్యాదితి భావః।

ఉదాహరతి।

తమేకమితి।

ఏకపదం స్పష్టార్థమ్।

విభక్తేరేవ సంఖ్యాబోధకత్వాత్।

ఏవమగ్రేపి।

తథా చ శతమిత్యస్మాదేకత్వవిశిష్టం యచ్ఛతత్వం తద్వాదితి బోధః।

ఏవమగ్రేపి।

అతఏవ చ।

విభక్త్యర్థసంఖ్యాయాఃప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకీభూతసంఖ్యాయామన్వయాదేవ చ।

తత్ర।

ప్రయోగే।

బహుత్వాన్వయే ఏవేతి।

ఏవకారేణ ప్రకృత్యర్థస్య శతాదేర్వ్యావృత్తిః।

తత్ర చ।

శతత్వే చ।

పరస్పరేతి।

పరస్పరసమానాధికరణం యచ్ఛతత్వ ద్వయం ఏకస్మిన్నేవ శతే
నానాపురుషీయాపేక్షాబుద్ధివిశేషవిషయత్వరూపశతత్వద్వయం తదవృత్తిత్వస్య బహుత్వే
బాధాదిత్యర్థః।

తత్రాపి।

ఏకశతే శతానీతిప్రయోగేపి।

బహుత్వమేవేతి।

ఏవకారేణ పరస్పరసమానాధికరణద్వయ వృత్తిత్వస్యవ్యావృత్తిః।

పర్యాప్తిరేవేతి।

ఏవకారేణ కేవలపర్యాప్తిర్వ్యావృత్తిః।

ఏవం చ బహుత్వపర్యాప్తౌ పరస్పరసమానాధికరణ ద్వయవృత్తిత్వాదేవ
ఏకశతద్విశతతాత్పర్యేణ న శతానీతి ప్రయోగః।

సప్తశతీత్యాదావపి సప్తపదార్థస్య శతత్వసంఖ్యాయామభేదేనాఽన్వయః।

సప్తాఽభిన్నశతత్వసంఖ్యావతీతి బోధః।

క్వచిదేకదేశాన్వయస్యాపి స్వీకృతత్వాత్।

అన్యథా శతే ధర్మిణి సప్తనామ భేదాన్వయో న సంభవతి, బాధితత్వాత్।

న చ సప్తపదస్య సప్తగుణితే లక్షణా తస్య శతేన సహాఽభేదాన్వయ ఇతి వాచ్యమ్।

తథాసతి ద్విగుసమాసానుపపత్తేః।

తదుక్తమ్।

సంఖ్యాశబ్దయుతం నామ తదలక్ష్యార్థబోధకమ్।

అభేదేనైవ యత్సాన్వర్థే స ద్విగుస్త్రివిధో మతః।

।

లక్షకభిన్నసంఖ్యాబోధక నామోత్తరం యన్నామ స్వార్థధర్మికతాదాత్మ్య సమ్బన్ధావచ్ఛిన్న
ముఖ్యార్థాన్వయబోధం ప్రతి స్వరూపయోగ్యం తన్నామ విశిష్టం తన్నామ ద్విగురితి కారికార్థః।

పూర్వపదాదలక్ష్యార్థస్య బోధే ఏవ ద్విగోః సాధుత్వాదితి భావః।

ఏకశతద్విశతతాత్పర్యేణ శతానీతి ప్రయోగవారణాయ మతాన్తరముపన్యసతి।

యత్త్వితి।

సంఖ్యైవేత్యేవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

నత్వితి।

తదర్థత్వే।

శతాదిపదార్థత్వే।

ద్వివచనాదిసాధుతానుపపత్తేరితి।

శతమిత్యేవ స్యాదితి భావః।

ఇదముపలక్షణమ్।

పదార్థః పదార్థేనాన్వీతీతి వ్యుత్పత్తివిరోధశ్చ।

దోషాన్తరమాహ।

గవామితి।

మమతు గోవృత్తిశతత్వానీతి బోధః।

నచేతి।

తథా చ గవాఽభిన్నాని శతానీతి బోధః।

తథాసతి।

షష్ఠ్యా అభేదార్థకత్వే సతి।

అస్మాకం చ।

పూర్వపక్షిణాం చ।

ఆదశత ఇతి।

అష్టాదశపర్యన్తమ్।

సంఖ్యాః।

సంఖ్యావాచకాః।

సంఖ్యేయే।

సంఖ్యావచ్ఛిన్నే।

వర్తన్తే ఇతి।

సంఖ్యేయే హ్యేదశ త్రిషు ఇత్యనుశాసనాదితి భావః।

తథా చ దశబ్రాహ్మణా ఇత్యేవ సాధుర్న తు బ్రాహ్మణానాం దశేతి ప్రయోగః సాధురిత్యర్థః।

దశపర్యన్తశబ్దానాం సంఖ్యార్థకత్వాభావాత్।

అతః పరం సామాన్యే నపుంసకమ్।

అతః పరం।

వింశత్యాదిసంఖ్యాః సంఖ్యాయాం సంఖ్యేయే చ వర్తన్తే।

తథా చ బ్రాహ్మణాఇత్యత్ర సంఖ్యేయే విశతి శబ్దః ఏకవచనాన్తః।

బ్రాహ్మణానామేకవింశతిః బ్రాహ్మణానాం ద్వేవింశతిః, బ్రాహ్మణానాతిస్రో విశతయః ఇతి సంఖ్యార్థకత్వే ఏకవచనద్వివచనబహువచనాని భవన్తీత్యర్థః।

తత్ర।

దశత్వాదౌ।

న తథా ప్రయోగ ఇతి।

బ్రాహ్మణానాం దశ ఇతి ప్రయోగ ఇత్యర్థః।

ప్రామాణ్యానుపపత్తిరితి।

సిద్ధాన్తే తు గోసమేతశతత్వాశ్రయం దద్యాదితి బోధః।

తదనుపపత్తిశ్చేతి।

ప్రామాణ్యానుపపత్తిశ్చేతి।

సిద్ధాన్తే తు।

షష్ఠ్యర్థః శతపదార్థైకదేశే శతత్వేఽన్వేతి।

తథా చ గోసమేత

యచ్చతత్వం

తదవచ్ఛిన్నం

శుక్లమితి బోధః।

తస్మాత్।

ప్రామాణ్యానుపపత్తితః।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

నత్వితి।

ధర్మివిశేషణతానాపన్నేతి।

కేవలేత్యర్థః।

శతాదిశబ్దాః సంఖ్యేయవాచకాః ఏవ, యత్ర శతమిత్యాదౌ శతపదోత్తర విభక్త్యర్థసంఖ్యాయాః శతత్వే తథా గవాదిప్రకృతిక షష్ఠ్యర్థసమ్బన్ధవిశిష్ట

శతత్వేవాఽన్వయస్తత్ర "గవాం శతమిత్యాదౌ" సంఖ్యార్థకత్వప్రవాద ఇత్యాహ।

స్వార్థికదేశేపీతి।

శతత్వేపీత్యర్థః।

స్వపదశతాదిశాబ్దపరమ్।

స్వప్రకృతికవిభక్తిః సువిభక్తిః తదర్థైకత్వాన్వయిత్వాకాఙ్క్షతయేత్యర్థః।

అన్యప్రకృతికేతి।

గవాది ప్రకృతికేత్యర్థః।

సాకాఙ్క్షతయేతి।

గోవృత్తిశతత్వసంఖ్యేతిబోధాత్।

తేషాం।

శతాదిశబ్దానాం।

తథా చ గవాం శతం దద్యతిత్యాదౌ గోవృత్తిఏకశతత్వాశ్రయకర్మక దానమిష్టసాధనమితి బోధః
।

తథాత్వమ్।

న సంఖ్యార్థకత్వప్రవాద ఇత్యర్థః।

స్వార్థికదేశే శతత్వవిశేష్యక విభక్త్యర్థఏకత్వాదిసంఖ్యా ప్రకారకబోధజనకశాబ్దత్వమ్
శతాదిశబ్దసంఖ్యార్థకమ్।

దశత్వస్యస్వాశ్రయప్రకృతికవిభక్త్యర్థసంఖ్యాన్వయసాకాఙ్క్షత్వాభావాత్।

తథాన్యప్రకృతికషష్ట్యర్థ సమ్బన్ధాన్వయసాకాఙ్క్షత్వా భావాచ్చేతి భావః।

దశాదిశబ్దానాం సంఖ్యేయమాత్రావాచిత్వే యుక్తిమాహ।

దశాదీతి।

తేషాం।

శాదిశబ్దానాం।

ఉక్తార్థే।

యత్ర విభక్త్యర్థసంఖ్యాయాః ప్రకృత్యర్థే వింశత్యాదావన్వయస్తత్ర
వింశత్యాదీనామేకవచనాన్తత్వమేవ।

యత్ర ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకే విభక్త్యర్థసంఖ్యాన్వయః।

యథా ద్వేశతేత్రీణి శతానీత్యాదౌ, తత్ర ద్వివచనాన్తత్వాదికమపీత్యర్థః।

ప్రసంగాదాహ।

।

ఏకేతి తదుత్తరం।

ఏకాదిపదోత్తరం।

సాధుత్వం చ ప్రత్యవాయాజనకత్వమ్।

న కేవలాప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా నాపి కేవలప్రత్యయః ఇతి నిషేధాత్।

యత్ర।

ఏకజలవ్యక్తౌ।

తాదృశశబ్దః।

అపి ఇతి శబ్దః।

।

తత్ర।

ఏకవ్యక్తౌ।

తద్ గతగుణసాధారణేతి।

జలగతరూపరసాదిసాధారణేత్యర్థః।

తత్ర।

జలగతగుణేషు।

తాదృశసమ్బన్ధేన।

జలత్వవ్యాప్యపర్యాప్తిసమ్బన్ధేన।

జలత్వవ్యాప్యా యా ద్వితత్వబహుత్వపర్యాప్తిః సా జలే ఏవ+అస్తి న జలీయగుణేషు తత్ర జలత్వాభావాదితి భావః।

తథావిధబహుత్వాన్వయే।

జలీయగుణసాధారణబహుత్వాన్వయే।

అన్యథా।

ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదక వ్యాప్యపర్యాప్తిసమ్బన్ధస్యావివక్షణే।

పర్యాప్తిసమ్బన్ధేనైవ బహుత్వాన్వయే ఇతి యావత్।

ఉదాసీనాః।

అపి ఏత్యేతజ్జన్యశాబ్దాఽవిధయాః।

ధర్మావచ్ఛిన్న మేవేతి।

ఏవకారేణ కేవలజలస్య వ్యావృత్తిః।

తథా చ జల-జలగతగుణాన్యతరదేవ ప్రకృత్యర్థః।

ఏవం చ తాదృశాన్యతరత్వరూపప్రకృత్యర్థ తావచ్ఛేదకవ్యాప్యపర్యాప్తి సమ్బన్ధేన బహుత్వాన్వయః సంభవేత్యావేతి శంకాయాం సమాధత్తే।

తర్హి బహుత్వేనేతి।

తథా చ।

పదార్థాన్తరాన్వయే చ।

ముఖ్యార్థమాత్రపరేతి।

జలమాత్రపరేత్యర్థః।

లాక్షణికార్థపరాఽఽప్ దారాదిశబ్దానాం బహువచనాన్తత్వోపపాదనేపీత్యాదిః।

తాదృశశబ్దానాం।

బహువచనాన్తతానుపపత్తేశ్చేతి।

ఏకస్మిన్పరమాణౌ ఏకస్యాం యోషితి ఆపః దారాః ఇతి బహుత్వస్య బాధితత్వాదితి భావః।

న కిఞ్చిదేతదితి।

తద్గతగుణానాదాయ బహువచనోపపాదనం న యుక్తమిత్యర్థః।

అసాధుత్వాదేవేతి।

అసాధుత్వం చ సూత్రాననుశిష్టత్వమ్।

తదుత్తరం।

అప్ దారాదిశబ్దోత్తరం।

ఏకవచనమితి।

ద్వివచనస్యాప్యుపలక్షణమ్।

ఆఖ్యాత్రైకవచనస్యేతి।

కర్తృప్రత్యస్థలే ఆఖ్యాత్రైకవచనం సుబేకవచననియత తత్రైకత్వం సుబర్థ ఆఖ్యాతార్థో వేతి వివదన్తే ఇత్యర్థః।

ఏవం కర్తృప్రత్యస్థలేపి।

ఆఖ్యాతద్వివచనబహువచనయోశ్చ సంఖ్యార్థకత్వే న వివాదః।

చైత్రో మైత్రశ్చ గచ్ఛతః---స చ త్వం చాహం చ గచ్ఛామః ఇత్యత్ర సుబ్ద్వివచనబహువచనయోరనియమాదాఖ్యాత స్యైవ ద్వివత్వబహుత్వార్థకత్వాత్।

యద్యపి ఆఖ్యాతార్థే విచారప్రసంగే ఏవేయం విచారః కర్తృముచితః--తథాపి
ఆఖ్యాత్రైకవచనస్య సార్థకత్వే తత్సమభివ్యాహృతప్రథమైకవచనస్య సంఖ్యార్థకత్వం న స్యాదిత్యాశయేనాఽత్రైవ విచారః।

నిష్కర్షః।

సిద్ధాన్తః।

సుబేకవచనాదేవేతి।

ఏవకారేణాఖ్యాతస్య వ్యావృత్తిః।

వినిగమకభావాదాఖ్యాత స్యైవ సంఖ్యార్థకత్వమస్త్విత్య ఆహ।

చైత్రేణ దృష్టో ఘట ఇతి।

తస్య।

ప్రథమైకవచనస్య।

తద్బోధకతాయాః।

సంఖ్యాబోధకతాయాః।

ఆవశ్యకత్వాదితి।

ఆఖ్యాతవిరహేణ సుపైవ సంఖ్యాబోధనాదితి భావః।

ప్రాగేవ నిరాకృతత్వాదితి ఏకవచనత్వాదేర్ధర్వచనత్వాదిత్యాదిగ్రన్థేనేతిభావః।

తుష్యన్తు దుర్జనఇతి న్యాయేనాహ।

అస్తువేతి।

తేన రూపేణ।

ఏకవచనత్వేన రూపేణ।

తథాపి।

తిజేకవచనస్యైకత్వే శక్తిసత్వేపి।

తజ్జన్యేతి।

ఆఖ్యాతజన్యేత్యర్థః।

మానాభావ ఇతి।

వక్ష్యమాణరీత్యా సుపదజన్యైకత్వోపస్థితేరేవ శాబ్దబోధోపయోగిత్వాత్।

ఆఖ్యాతజన్యోపస్థితేరివ ఏకవచనజ్ఞానజన్యైకత్వోపస్థితిత్వేనాపి శాబ్దబోధోపయోగితా న సంభవతి, యేన ఆఖ్యాజన్యోపస్థితేరపి తేన రూపేణోపయోగితా స్యాదిత్యాహ।

నహీతి।

ఘటోఽస్తి పటం పశ్యేత్యాదౌ ఘటపటాద్ ఘటోపస్థితౌ సుపదాదేకత్వానుపస్థితావపి పటమిత్యత్రాప్యేవైకత్వోపస్థితౌ చ ఏకో ఘట ఇతి శాబ్దబోధప్రసంగ ఇత్యాహ।

తథాసతీతి।

ఏకవచనజ్ఞాన జన్యైకత్వోపస్థితైః శాబ్దబోధోపయోగిత్వే సతీత్యర్థః।

ఘటాదిపదోపస్థాప్యఫగాదౌ।

అస్య అన్వయబోధప్రసంగ ఇత్యనేనాన్వయః।

ఏకత్వాద్యన్వయ బోధప్రసంగ ఇతి।

అప్పదరూపైకవచనజ్ఞానజన్యైకత్వోపస్థితిరూపకారణసత్వాత్।

కిన్తు ఇతి।

తద్వారణాయేతి।

శేషః తదుపస్థితిత్వాదినైవేతి।

ఏకత్వోపస్థితేత్వేనైవేత్యర్థః।

హేతుతాసంభవ ఇతి పూర్వేణాన్వయః।

ఏవకారేణాఽమ్పదజ్ఞానజన్యైకత్వోపస్థితేర్వ్యవచ్ఛేదః।

తథాసతి।

సుపదజన్యైకత్వోపస్థితిత్వేన హేతుత్వేసతి।

అన్తర్భావాదితి।

ఏకత్వప్రకారకఘటవిశేష్యకశాబ్దబోధసామగ్ర్యాం
ఘటపదోత్తరసుపదత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానజన్యైకత్వోపస్థితేరన్తర్భావాదిత్యర్థః।

న తాదృశాపత్తేరితి।

ఏకత్వేఽగృహీతసుపదవృత్తికస్య పుంసో ఘటాదౌ
పటాదిపదోత్తరామ్పదోపస్థాప్యైకత్వాన్వయబోధాపత్తేరిత్యర్థః।

ఏవం।

సుపదజన్యైకత్వోపస్థితేర్హేతుత్వే।

ఏకవచనపదజన్యోపస్థితిత్వేనాఽ హేతుత్వే ఇతి యావత్।

యత్త్వితి।

తన్న విచారసహమిత్యనేనానాస్య సమ్బన్ధః।

ఆపత్తౌ హేతుమాహ।

కర్తృకర్మగతేతి।

తయోః।

తృతీయాద్వితీయయోః।

వైయాకరణమతవత్కర్తృకర్మానభిధానమేవతృతీయాద్వితీయయోర్నియామకమితిచేత్తదాహ।

నైయాయికమతే ఇతి।

తదనభిధానస్య।

కర్తృకర్మానభిధానస్య।

తృతీయాద్వితీయానియామకత్వాసంభవాదితి।

తథా చ కర్తృకర్మగతసంఖ్యానభిధానస్యైవ తృతీయాద్వితీయానియామకతయా ఆఖ్యాతస్య సంఖ్యావాచకత్వమావశ్యకమితి భావః।

నను ఏకవచనస్యైకత్వత్వావచ్ఛిన్నే శక్తిస్వీకారేణ చైత్రః పచతీత్యత్రైవ చైత్రేణ పచ్యతే ఇత్యత్రాఖ్యాతైకవచనేనచైత్రగతైకత్వాభిధానాత్ కర్తృకర్మగతసంఖ్యానభిధానస్యైవ తృతీయానియామకత్వం న సంభవతీత్యాశంకతే।

నచేతి।

ఏకత్వత్వాదినా ఏకవత్వాదిసామాన్యస్యైవేతి।

ఏవకరణైకత్వవిశేషస్య వ్యావృత్తిః।

తథా చ చైత్రేణేతి

తృతీయార్థైకత్వ

సంఖ్యయాశ్చైత్రాన్వితాయా అపి లకారవాచ్యత్వాత్కర్తృ

కర్మగతసంఖ్యాభిధాయకత్వమేవ, ఏవం తణ్డులమిత్యత్రాపి।

తథా చ తృతీయాద్వితీయాయోరనుపపత్తిదితి భావః।

సమాధత్తే।

యత ఇతి।

తద్ గతేతి।

చైత్రతణ్డులగతేత్యర్థః।

ప్రకృతే।

చైత్రేణ పచ్యతే ఇత్యత్ర।

న తద్ గతేతి।

న చైత్రతణ్డులగతేత్యర్థః।

సంఖ్యానిష్ఠవృత్త్యనిరూపకత్వమితి।

ఆఖ్యాత్రైకవచనస్య।

చైత్రగతైకత్వనిష్ఠశక్తినిరూపకత్వాత్।

తద్విశేష్యకేతి।

కర్తృ-కర్మవిశేష్యకేత్యర్థః।

తథా చ।

తద్విశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకశాబ్దబోధాజనకత్వస్య కర్తృగతసంఖ్యానభిధానరూపత్వే చ।

తథా చ
కర్తృవిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకబోధాజనకలకారసమభివ్యాహృతకర్తృవాచకపదాత్తృతీయేతి
కర్తృకరణయోస్తృతీయేత్యనుశాసనతాత్పర్యమ్।

ఏవం కర్మవిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకబోధాజనకలకారసమభివ్యాహృతకర్మవాచకపదాద్
ద్వితీయేతి కర్మణిద్వితీయేత్యనుశాసనతాత్పర్యం బోధ్యమ్।

పరంపరయా।

స్వప్రయోజ్యవ్యాపారజన్యఫలవత్వసమ్బన్ధేన।

స్వం భావనా।

తస్మాత్।

తిబాదేఃసంఖ్యానభిధాయకత్వే కర్తృకర్మణోస్తృతీయా ద్వితీయావ్యవస్థోపపత్తయే।

నను తద్విశేష్యకసంఖ్యా ప్రకారకబోధాననుకూలత్వమేవ
తద్ధతసంఖ్యానభిధాయకత్వముక్తమ్।

తత్రానుకూలత్వం ఫలోపధాయకత్వం స్వరూపయోగ్యత్వం వేతి వికల్ప్య దూషయతి।

తథాహీతి।

తాదృశబోధోపధాయికేతి।

కర్త్రాదివిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకబోధవిశిష్టేత్యర్థః।

వైస్వావ్యవదితపూర్వవత్వసం।

తాదృశబోధస్వరూపయోగ్యేతి।

తత్వం చ కర్తాదివిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకబోధజనకతావచ్ఛేదకానుపూర్వీమద్ విషయకత్వమ్।

న తాదృశం।

న చైత్రావిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్నజన్యతానిరూపితజనకతావచ్ఛేదికా।

తాదృశపదజ్ఞానత్వేన।

తేఆదిపదజ్ఞానత్వేన।

అహేతుత్వాదితి।

చైత్రావిశేష్యకాఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకాన్వయబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి అహేతుత్వాదిత్యర్థః ।

తే ఆదిపదవిషయతాపి తాదృశ్యేవేతి।

తే ఆదిపదజ్ఞాననిష్ఠావిషయతాపి చైత్రాదివిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకాన్వయబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్నజన్యతానిరూపితజనకతావచ్ఛేదికైవేత్యర్థః।

తథా చ సర్వమప్యాఖ్యాతం కర్తాదివిశేష్యకసంఖ్యాన్వయ బుద్ధిత్వావచ్ఛిన్నజన్యతా నిరూపితజనకతావచ్ఛేదక విషయతానిరూపకమేవేతి కర్తుపదోత్తరతృతీయ తృతీయప్రయోదకేద్ధశ విషయిత్వానిరూపకమాఖ్యాతమేవాఽప్రసిద్ధిరితి భావః।

తథా చ కర్తాదివిశేష్యక సంఖ్యాన్వయబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్న జన్యతానిరూపితజనకతా వచ్ఛేదకీభూవిషయిత్వానిరూపకాఖ్యాత సమభివ్యాహృతకర్తాదివాచక పదాత్కథం తృతీయేతి శఙ్కాయాం సమాధత్తే।

చైత్రేణ పచతే ఇత్యాది।

చైత్రాదివిశేష్యకస్యేతి।

అస్యా భావనాయాః అన్వయబోధస్యానుదయాత్।

ఏవం సంఖ్యాయాః అన్వయబోధస్యానుదయాదిత్యనేన సమ్బన్ధః।

తద్విశేష్యకతదుభయాన్వయబోధే।

తత్తదాఖ్యాతపదజ్ఞానత్వేన।

పచతి పచతే ఇత్యాఖ్యాత పదజ్ఞానత్వేన।

హేతుత్వాదితి।

చైత్రాదివిశేష్యకభావనాసంఖ్యోభయప్రకారకబోధే
ప్రథమాన్తచైత్రాదిపదసమభివ్యాహృతశబాదివికరణోత్తరశిత్తేపదజ్ఞానత్వేన హేత్వాదిత్యర్థః।

తాదృశసమభివ్యాహృతశూన్యతయా
।ప్రథమాన్తచైత్రాదిపదసమభివ్యాహృతశబాదివికరణోత్తరత్వరూపసమభివ్యాహృతశూన్యత యా।

తద్విషయితాయాఃl

చైత్రేణ పచ్యతే తణ్డులం ఇత్యేతత్వాక్యఘటక తే
ఆదినిరూపితయగాదిజ్ఞాననిష్ఠవిషయితాయాఃl

అతాదృశత్వాదితిl

చైత్రాదివిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకాన్వయబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్నజన్యతానిరూపితజనకతావచ్ఛేదక త్వాదిత్యర్థఃl

తథా చ చైత్రఃపచ్యతే ఇత్యాదియుగత్తరాఖ్యాతస్య
చైత్రాదివిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకాన్వయబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్నజన్యతానిరూపితజనకతావచ్ఛేదకవి షయిత్వానిరూపకత్వాత్సమభివ్యాహృతకర్తృపదే తృతీయైవేతి చైత్రేణ పచ్యతే ఇత్యేవ భవతి న తు చైత్రఃపచ్యతే ఇతి భావఃl

సంఖ్యాన్వయబోధోత్పత్యేతిl

సంఖ్యాప్రకారకాన్వయబోధోత్పత్త్యా ఇత్యరథఃl

చైత్రఃపక్ష్యతే ఇత్యత్ర కర్తరిలృట్ లకారఃl తత్ర కర్తృవిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారక బోధాత్l

ఏవం తణ్డులఃపక్ష్యతే ఇత్యత్ర కర్మణి లృట్ లకారఃl తణ్డులవిశేష్యక
సంఖ్యాప్రకారకబోధాదితి యావత్l

ఉభయవిశేష్యకసంఖ్యాన్వయ బోధాపాయికేతిl

చైత్రతణ్డులోభయ

విశేష్యైకత్వ సంఖ్యాప్రకారకాన్వయ బోధాపాయికేత్యర్థఃl

సమభివ్యాహారజ్ఞానవిషయితాయాఃl

ప్రథమాన్తచైత్రతణ్డులపదసమభివ్యాహృపచ్ ధాతూత్తరస్య వికరణోత్తరతే
పదజ్ఞాననిష్ఠవిషయితాయాఃl

అప్రసక్తావపీతిl

చైత్రాదివిశేష్యకసంఖ్యా ప్రకారకాన్వయబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్న జన్యతానిరూపితజనకతా వచ్ఛేదకవిషయితా్వ నిరూపకాఖ్యాతపద సమభివ్యాహృతచైత్రపదత్వం తృతీయానియామకమ్, ఏవం తణ్డులవిశేష్యకసంఖ్యా ప్రకారకాన్వయబోద్ధిత్వావచ్ఛిన్న జన్యతానిరూపితజనకతా వచ్ఛేదకవిషయితా్వ నిరూపకాఖ్యాతపద సమభివ్యాహృతతణ్డులపదత్వం ద్వితీయానియామకమ్, తయోరభావేపీత్యర్థః।

ఈదృశవిషయితానిరూపకాఽఖ్యాతపదసమభివ్యాహృతచైత్రాదిపదత్వం ప్రథమానియామకమితి భావః।

సమాధానమాహ।

న తాదృశవాక్యం వ్యుత్పన్నాః ప్రయుఞ్జతే ఇతి।

అప్రయోగే హేతుమాహ।

కర్తరి సాక్షాదితి।

సమవాయసమ్బన్ధేన।

పరంపరయా।

స్వప్రయోజ్యవ్యాపారజన్యఫలవత్వసమ్బన్ధేన।

అవ్యుత్పన్నేతి।

కర్తరి కర్మణి చ ఉక్తసమ్బన్ధాభ్యాం భావనావిశేషణకాన్వయ బోధస్య యుపజ్ఞనకతాయాఃఆఖ్యాతస్యాఽవ్యుత్పన్నేత్యర్థః।

తాదృశవాక్యాత్।

చైత్రః పక్ష్యతే తణ్డులః ఇతి వాక్యాత్।

ఉభయవిశేష్యకేతి।

చైత్రతణ్డులోభయవిశేష్యకేత్యర్థః।

శంకతే।

నచేతి।

సమాధత్తే।

అగత్యేతి।

ఉపాయాన్తరభావేన।

ఏకవిధాన్వయబోధే।

చైత్రవిశేష్యకాఖ్యాతార్థైకత్వప్రకారకాబోధే।

అన్యవిధాన్వయబోధసామగ్ర్యాః।

తణ్డులవిశేష్యకాఖ్యాతార్థైకత్వప్రకారకాన్వయబోధసామగ్ర్యాః।

ఆకాఙ్క్షాయోగ్యతాతాత్పర్యజ్ఞానాదిరూపాయాః।

లాఘవాదాహ।

తద్ ఘటకేతి।

సామగ్రీఘటకేత్యర్థః।

తాత్పర్యజ్ఞానస్యైవేతి।

చైత్రః పక్ష్యతే తణ్డులః ఇతి వాక్యం చైత్రవిశేష్యకైకత్వ సంఖ్యాప్రకారకబోధం జనయతు,
పక్ష్యతే తణ్డులః ఇతి వాక్యం
తణ్డులవిశేష్యకాఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకబోధేచ్ఛరితమిత్యాకారకస్య వేత్యర్థః।

ప్రతిబన్ధకత్వోపగమాదితి।

తథా చ సున్దోపసున్దన్యాయేన
సమ్ప్రతిపక్షస్థలీయానుమితివచ్చైత్రతణ్డులవిశేష్యకాఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకబోధానుదయ ఇతి భావః।

శంకతే।

నచేతి।

ఉభయవిధాన్వయబోధానుపపత్తిరితి।

చైత్రవిశేష్యకశాబ్దబోధే తణ్డులవిశేష్యకశాబ్దసామగ్ర్యాః, ఏవం తణ్డులవిశేష్యకశాబ్దబోధే చైత్రవిశేష్యకశాబ్దసామగ్ర్యాః ప్రతిబన్ధకత్వాదితి భావః।

పూర్వపక్షీ సమాధత్తే।

తాదృశైకవిధాన్వయబోధే ఇతి।

ప్రథమాన్తతణ్డులపద సమభివ్యాహృపక్ష్యతే ఇత్యాఖ్యాత జన్యతణ్డులవిశేష్యకసంఖ్యా ప్రకారకాన్వయబోధే ఇత్యర్థః।

తాదృశాన్యవిధాన్వయబోధపరత్వేన।

ప్రథమాన్తచైత్రపద సమభివ్యాహృపక్ష్యతే ఇత్యాఖ్యాతజన్య చైత్రవిశేష్యకసంఖ్యా ప్రకారకాన్వయబోధపరత్వేనేత్యర్థః।

అగృహ్యమాణేతి।

అన్యబోధపరత్వప్రకారకజ్ఞానవిషయీభూతేత్యర్థః।

తథావిధాఖ్యాతేతి।

పక్ష్యతే ఇత్యాఖ్యాతాతేత్యర్థః।

చైత్రః పక్ష్యతే తణ్డులః ఇతి వాక్యఘటకపక్ష్యతే

ఇత్యాఖ్యాతస్యాన్నవిధ బోధపరత్వప్రకారకజ్ఞాన విశేష్యత్వాన్న

హేతుత్వమితి భావః।

తాదృశద్వివిధాన్వయబోధవారణస్యేతి।

తణ్డులచైత్రోభయవిశేష్యకతాదృశద్వివిధాన్వయబోధవారణస్యేత్యర్థః।

శక్యత్వాదితి।

చైత్రః పక్ష్యతే తణ్డులః ఇత్యత్రైకమేవాఽఖ్యాతం పక్ష్యతే ఇతి తచ్చ చైత్రవిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకాన్వయబోధపరత్వేన గృహ్యమాణమ్, అథ చ చైత్రాన్యతణ్డులవిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకాన్వయబోధపరత్వేనాపి గృహ్యమాణం భవతీత్యగృహ్యమాణతథావిధాఖ్యాతధర్మకప్రకృతాన్వయబోధపరత్వజ్ఞానరూపహేత్వభావాదితి భావః।

దర్శితవాక్యాత్।

చైత్రేణ పక్ష్యతే తణ్డులః చైత్రః పక్ష్యతే తణ్డులమితి వాక్యాత్।

తదుపపాదనస్య।

తణ్డులవిశేష్యకచైత్రవిశేష్యకబోధోపపాదనస్య।

శక్యత్వాదితి।

ఉక్తసమూహాలంబనవాక్యద్వయజన్యశాబ్దబుద్ధౌ తణ్డులః పక్ష్యతే ఇతి కర్మాఖ్యాతతణ్డులవిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకాన్వయబోధపరత్వేనాపి గృహ్యమాణమపి తత్కర్మాఖ్యాతం చైత్రవిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకాన్వయబోధపరత్వేనాఽగృహ్యమాణమ్।

ఆఖ్యాతతయోర్భేదాత్।

ఏవం చాఽగృహ్యమాణ తథావిధాఖ్యాతే ధర్మికప్రకృతాన్వయబోధపరత్వ జ్ఞానరూపహేతోఃసత్వాదితి భావః।

నను కర్తృవిశేష్యకసంఖ్యా ప్రకారకాన్వయబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్న జన్యతానిరూపితజనకతావచ్ఛేదకవిషయత్వానిరూపక తిబాదిసమభివ్యాహృతకర్తృవాచకపదాత్తృతీయా, ఏవం కర్మవిశేష్యకసంఖ్యాప్రకారక బుద్ధిత్వావచ్ఛిన్నజన్యతా నిరూపితజనకతావచ్ఛేదక విషయత్వానిరూపకతిబాది సమభివ్యాహృతకర్మవాచకపదాద్ ద్వితీయేతి

కర్తృకరణయోస్తృతీయా, కర్మణిద్వితీయేత్యనుశాసనార్థః।

తత్రాశంకతే।

నచేతి।

నిరుక్తసంఖ్యానభిధానస్యేతి।

చైత్ర-తణ్డుల విశేష్యకసంఖ్యా ప్రకారకాన్వయబోధజనకతా వచ్ఛేదకవిషయిత్వా నిరూపకాఖ్యాతసమభివ్యాహార రూపస్యేత్యర్థః।

తృతీయాద్వితీయయోరనుపపత్తిరితి।

ఉభయత్ర స్వం దృశ్యతే స్వం పశ్యతీత్యత్ర చ స్వపదార్థశ్చైత్రరూపకర్తా, తద్విశేష్యకసంఖ్యాప్రకారకాన్వయబోధజనకతావచ్ఛేదకవిషయితానిరూపకదృశ్యతే పశ్యతీత్యాఖ్యాతసమభివ్యాహారస్య చైత్రపదే కర్మవాచకస్వపదే చ సత్వేన తృతీయాద్వితీయయోరనుపపత్తిరిత్యర్థః।

తత్ర।

స్వం దృశ్యతే ఇత్యత్ర స్వ పశ్యతీత్యత్ర చ।

తత్వాదితి।

తథా చ తాదృశవిషయిత్వానిరూపకాఖ్యాతసమభివ్యాహారస్య చైత్రపదే స్వపదే చాసత్వాదిత్యర్థః।

ప్రథమస్థలే।

చైత్రేణ స్వం దృశ్యతే ఇత్యత్ర।

చైత్రపరస్వపదాఽఽఖ్యాతపదయోర్వ్యావృత్తిః।

ద్వితీయేతి।

చైత్రః స్వం పశ్యతీత్యత్ర చ।

తత్పరేతి।

చైత్రపరేత్యర్థః।

సమభివ్యాహారస్యైవేతి।

ఏవకారేణ స్వపదాఽఽఖ్యాతపదయోర్వ్యావృత్తిః।

అనుపపత్త్యనవకాశాదితి।

ప్రథమస్థలే చైత్రపదాఽఽఖ్యాతపదసమభివ్యాహారస్య తాదృశవిషయిత్వానిరూపకత్వాత్।

చైత్రః స్వం పశ్యతీత్యత్ర చ స్వపదాఽఽఖ్యాతపదయోః సమభివ్యాహారస్య
తాదృశవిషయిత్వానిరూపకత్వాదితి భావః।

అథ కర్తాదివిశేష్యవాచకేత్యారభ్య తృతీయాద్వితీయయోరనుపపత్త్యనవకాశాదితి
పూర్వపక్షగ్రన్థం సమాధత్తే।

అనభిహితే ఇతి।

అప్రయోగ ఇతి।

ప్రయోగాభావ ఇత్యర్థః।

అనభిహితే ఇత్యధికారస్య ప్రయోజనమితి శేషః।

తాదృశానుశాసనస్య।

కర్తృకరణయోస్తృతీయా--కర్మణి ద్వితీయేత్యశానుశాసనస్య।

తథావిధప్రయోగవిరోధితా।

తృతీయాద్వితీయయోః ప్రయోగవిరోధితా।

యేన।

విరోధేన।

తదభావః।

తృతీయా-ద్వితీయాప్రయోగాభావః।

తత్ప్రయుక్తః స్యాదితి।

అనుశాసనప్రయుక్తః స్యాదిత్యర్థః।

న చైవం సంభవాదితి।

ప్రయోగానుభావస్తు న సంభవతీత్యర్థః।

ప్రయోగాభావే తదుచ్చారణమపి అవశ్యం స్యాదితి భావః।

అనుసాసనస్యప్రయోజనానన్తరం నిషేధతి।

పచతీతి।

అసాధుత్వస్యేతి।

అస్య ప్రతిపత్తౌ అన్వయః।

తథా చాఽసాధుత్వస్య ప్రతిపత్తిః ప్రయోజనమానుశాస్యేత్యర్థః।

అసాధుత్వం నిర్వక్తి।

తత్కర్తృతేవేతి।

తత్కర్మత్వాదితి।

పాకః కర్మత్వాదీత్యర్థః।

తథా చ పచతీతి క్రియాయోగే పాకకర్తృత్వప్రకారక బోధాపయికాఙ్క్షా ప్రథమావిభక్తౌ, తాదృశాకాఙ్క్షారాహిత్యరూపమసాధుత్వం తృతీయాయామ్।

ఏవం పచ్యతే ఇతి క్రియాయోగే

పాకకర్మత్వప్రకారక బోధాపయికాఙ్క్షా ప్రథమావిభక్తౌ, తాదృశాకాఙ్క్షారాహిత్యరూపమసాధుత్వం ద్వితీయావిభక్తౌ బోధ్యమ్।

ఉక్తనియమపరతయోపీతి।

కర్తృపదస్యత్పదాఖ్యాతపదయోః సమభివ్యాహారః
సంఖ్యాన్వయబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్నజన్యతానిరూపితజనకతావచ్ఛేదకవిషయిత్వానిరూపకస్తత్పదోత్తరతృతీయా, ఏవం కర్తృపదస్యత్పదాఖ్యాతపదయోః
సమభివ్యాహారస్తాదృశవిషయిత్వానిరూపకస్తత్పదోత్తరం
ద్వితీయేతినియమపరస్తయాపీత్యర్థః।

తతః।

అనుశాసనతః।

న తల్లాభః।

న చైత్రేణ పచతి, తణ్డులం పచ్యతే ఇతి ప్రయోగయోరసాధుత్వం లాభః।

తృతీయా-ద్వితీయయోరసాధుత్వలాభాభావం ప్రతిపాదయతి।

ప్రథమాన్తచైత్రతణ్డులపదేతి।

తత్తదాఖ్యాతపదయోః।

పచతి-పచ్యతే ఇత్యాఖ్యాతపదయోః।

సమభివ్యాహారస్యైవేతి।

చైత్రఃపచతి, తణ్డులం పచ్యతే ఇతి సమభివ్యాహారస్యైవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ చైత్రేణ పచతి, తణ్డులం పచ్యతే ఇత్యనయోర్వ్యావృత్తిః।

బోధప్రయోజకతయేతి।

తాదృశ బోధత్వావచ్ఛిన్న జన్యతానిరూపితజనకతా వచ్ఛేదకవిషయిత్వా
నిరూపకతయేత్యర్థః।

అతథాత్వేనేవేతి।

చైత్రతణ్డులం విశేష్యకతత్తదాఖ్యాతార్థ సంఖ్యాప్రకారకాన్వయబోధ ప్రయోజకత్వేనేత్యర్థః।

తాదృశబోధజనకతావచ్ఛేదకవిషయిత్వానిరూపకతయేతి యావత్।

ఉక్తానియమాఽవ్యవచ్ఛేద్యత్వాదితి।

ఉక్తానియమేన వ్యావృత్త్యసంభవాదిత్యర్థః।

ప్రత్యుత తాదృశవిషయిత్వానిరూపకత్వాత్తృతీయాద్వితీయయోరాపత్తేరివ స్యాత్।

ఉక్తానియమవాక్యాచ్చైత్రేణ పచతీత్యత్ర తృతీయా, తణ్డుల పచ్యత ఇత్యత్ర ద్వితీయా న
సాధ్వత్వప్రతిపాదకేతి భావః।

తస్మాత్।

ఆఖ్యాతన కర్తృకర్మగతసంఖ్యానభిధానస్య తృతీయాద్వితీయానియమకత్వాసంభవాత్।

కర్తృత్వకర్మత్వయోరితి।

అస్యాఽనాభిధానమిత్యనేనాఽన్వయః।

కర్తృత్వకర్మత్వయోరేవానభిధానమిత్యర్థః।

ఏవకారేణ కర్తృకర్మగతసంఖ్యానభిధానస్య తృతీయాద్వితీయానియామకమిత్యత్రైవేత్యర్థః।

తదానభిధానకత్వంచేతి।

కర్తృత్వకర్మత్వానభిధాయకత్వ చేత్యర్థః।

తన్నిష్ఠవృత్త్యనిరూపకత్వం చేతి।

కర్తృత్వకర్మత్వనిష్ఠశక్తిలక్షణాన్యతరరూపవృత్త్యనిరూపకత్వం చేత్యర్థః।

ఆఖ్యాతత్వేనేతి।

ఆఖ్యాతసామాన్యస్యవేత్యర్థః।

తచ్ఛబ్దబోధోపయికేతి।

కర్తృవిశేష్యకాఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకశాబ్దబోధజకనకేత్యర్థః।

తత్।

తదభిధాయకత్వమ్।

అస్య తదపి నేత్యనేనాఽన్వయః।

ఆఖ్యాతస్య।

ఆఖ్యాతత్వేనరూపేణేతి శేషః।

కర్తృత్వాదివాచకత్వపీతి।

అనేన కర్తృత్వాద్యభిధాయకత్వాభావః సూచితః।

తచ్ఛబ్దబోధోపయికాకాఙ్క్షారాహిత్యమితి।

తథాపీత్యాదిః।

కర్తృత్వాద్యభిధాయకత్వమితి శేషః।

తత్ర।

చైత్రేణ పచ్యతే ఇత్యత్ర।

అక్షతమేవేతి।

కర్తృత్వాదివిషయికశాబ్దప్రయోజకత్వాఽఽకాఙ్క్షా పచతి పచ్యతే ఇత్యత్ర తే ప్రత్యయాదౌ తద్రాహిత్యస్య చైత్రేణ పచ్యతే ఇత్యాఖ్యాతేఽక్షతతత్వాదిత్యర్థః।

తత్ర।

చైత్రవిశేష్యకాఖ్యాతార్థప్రకారకబోధానుదయాత్।

తథా చ కర్తృత్వాద్యభిధాననసత్వాత్తృతీయోపపత్తరితి భావః।

తృతీయయైవేత్యేవకారేణాఖ్యాతవ్యావృత్తిః।

తత్ర।

పచ్యతే ఇత్యాఖ్యాతే।

తాదృశాకాఙ్క్షాయాః।

కర్తృవిశేష్యకాఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్నజన్యతానిరూపితజనకతావచ్ఛేదకానుపూర్వీమత్వరూపాయాః।

అకల్పనాదితి।

కల్పనాపేక్షాభావాదిత్యర్థః।

తృతీయయైవకర్తృత్వవిషయిక శాబోధనిర్వాహే పచ్యతే ఇత్యాఖ్యాతస్య కారణతా న కల్ప్యఇతి భావః।

తృతీయానుపపత్తేరితి।

కర్తృత్వాదివిషయిక శాబ్దబోధప్రయోజికాకాఙ్క్షైవ చైత్రేణ పక్ష్యతే ఇతి కర్మాఖ్యాతేప్యస్తి "ఆఖ్యాతధాత్వోరానుపూర్వీ వశేషస్యైవ న తు సమభివ్యాహారస్య"

ఆకాఙ్క్షాత్వాదానుపూర్వ్యాస్యైకత్వాత్ ఉక్తాకాఙ్క్షారాహిత్యరూపకర్తృత్వాద్యనభిధాయకత్వస్య తృతీయానియామకస్యాభావాత్తృతీయానుపపత్తిరిత్యర్థః।

పాకకృతేరితి।

అస్య బోధాదిత్యనేనాన్వయః।

తస్యాః।

కృతేః।

తాదృశాఖ్యాతధాత్వోః।

పక్ష్యతే ఇత్యాఖ్యాతధాత్వోః।

ఆనుపూర్వీవిశేషాకాఙ్క్షాయాః।

తద్ధాతూత్తరప్రత్యయత్వరూపాఽఽకాఙ్క్షాయాః।

కృతిబోధాపయికత్వాత్।

కృతివిశేష్యకబోధజనకత్వాత్।

తథా చ పక్ష్యతే ఇత్యాఖ్యాతే పచ్ ధాతూత్తరతేప్రత్యయత్వరూపాఽఽకాఙ్ఙాయాఃసత్వేన తాదృశాకాఙ్ఙాశూన్యత్వరూపకర్తృత్వాద్యనభిధాయకత్వాభావాచ్చైత్రేణేత్యత్ర తృతీయాయా అనుపపత్తిరితి భావఃి

నను ప్రకృతిప్రత్యయోరేవ పూర్వాపరీభావరూపాఽకాఙ్ఙా, ప్రాతిపదికార్థధాత్వర్థయోస్తు సమభివ్యాహార ఏవాకాఙ్ఙా, వైపరీత్యేపి ఆకాఙ్ఙాసద్ భావాత్।

తథా చ కర్తృవిశేష్యకాఖ్యాతార్థప్రకారకబోధం ప్రతి
ప్రథమాన్తచైత్రపదసమభివ్యాహృతాఖ్యాతసమభివ్యాహార ఏవాకాఙ్ఙా, చైత్రఃపక్ష్యతే ఇత్యత్రాఖ్యాత ధాతోరానుపూర్వీరూపాఽఽకాఙ్ఙాసత్వేపి
ఉక్తసమభివ్యాహారరూపాఽకాఙ్ఙాశూన్యత్వాన్న

తృతీయానుపపత్తిరిత్యాశంకతే।

న చేతి సమభివ్యాహారరూపాఽఽకాఙ్ఙావైతి।

ఏవకారేణ పూర్వాపరీభావరూపాయా వ్యావృత్తిఃి

తాదృశచైత్రపదేతి కృతిబోధాపయికప్రథమాన్త చైత్రపదసమభివ్యాహార రూపాఽఽకాఙ్ఙారాహిత్య రూపకర్తృత్వానభిధాయకత్వ రూపకారణసత్వాచ్చైత్రేణ పచతీత్యత్ర తృతీయాయాఃసాధుతాపత్తిరిత్యర్థఃి

ఆపత్తిముక్త్వాఽనుపపత్తిమాహ।

చైత్రేణ।

విజేష్యతే మైత్ర ఇతి కర్మణి ప్రత్యయఃకర్తరి ప్రత్యయేపివిజేష్యతే మైత్ర ఇత్యేవ।

తథా చ విజేష్యతే మైత్ర ఇతి కర్తృప్రత్యయస్థలే కర్తృత్వబోధాపయిక ప్రథమాన్తమైత్రపద, విజేష్యతే ఇత్యాఖ్యాతపద సమభివ్యాహారరూపాఽఽకాఙ్ఙా।

చైత్రేణ మైత్రో విజేష్యతే ఇతి

కర్మాఖ్యాతేఽప్యస్తి।

ఇతి తాదృశాకాఙ్ఙారాహిత్యరూపకర్తృత్వానభిధానకరూపకారణ తృతీయాయా స్యాదిత్యర్థఃి

ఉక్తాకాఙ్ఙారాహిత్యరూపకర్తృత్వానభిధానకరూపకారణభావముపపాదయతి।

విజేష్యతే మైత్ర ఇతి।

మైత్రకృతి బోధాత్।

మైత్రవిశేష్యకాఖ్యాతార్థప్రకారకబోధాత్।

కృతిబోధాపయికత్వాదితి।

తాదృశబోధజనకాఽఽకాఙ్క్షావత్వాదిత్యర్థః।

తథా చ
మైత్రవిశేష్యకాఖ్యాతార్థప్రకారకబోధజనకసమభివ్యాహారశూన్యత్వాభావాతృతీయానుపపత్తిరితి భావః।

ఏవం చ కర్తృకర్మాన్యతర విశేష్యకాఖ్యాతార్థప్రకారక బోధజనకసమభివ్యాహార శూన్యత్వం న కర్తృత్వకర్మత్వా నభిధానకత్వమిత్యాహ।

కిన్త్వితి।

తత్తాత్పర్యశూన్యత్వమేవేతి।

కర్తృత్వకర్మత్వా నభిధానకత్వమితి శేషః।

కర్తృకర్మాన్యతరవిశేష్యకాఖ్యాతార్థప్రకారకబోధేచ్చయోచ్చరితత్వరూపతాత్పర్యశూన్యత్వమేవ తదిత్యర్థః।

తథా చ।

ఆఖ్యాతస్య కర్తృత్వకర్మత్వాన్యతరతాత్పర్యకత్వవిరహే చ।

అర్థావివక్షాయాం।

కర్మత్వాద్యవివక్షాయాం।

తృతీయాయాః సాధుత్వేపీతి।

కర్తృత్వకర్మత్వాన్యతరాఽవివక్షితాఖ్యాతస్యైవ భావాఖ్యాతత్వాత్।

తద్ యోగే కర్తృవాచకపదాత్తృతీయాఇష్టైవేతి భావః।

పరస్మైపదస్యాఽసాధుత్వాదితి।

భావే ఆత్మనేపదస్య యకశ్చ విధానాదితి భావః।

ధాత్వర్థవిశేష్యస్య।

కర్తృత్వాదేః।

అసాధుత్వాదితి।

కర్తరిశబిత్యనుశాసనాత్ కర్తర్థే సార్వధాతుకే శబితి తదర్థాత్।

తత్సాధుత్వాత్।

శపః సాధుత్వాత్।

న ప్రయోగ ఇతి।

అభియుక్తాः న ప్రయుఞ్జత ఇతి భావః।

హేతుత్వాదితి।

తథా చ కర్తృవిశేష్యకాఖ్యాతార్థప్రకారకబోధం ప్రతి
కర్మవిశేష్యకాఖ్యాతార్థప్రకారకబోధపరత్వజ్ఞానంస్య హేతుత్వాదిత్యర్థః।

న భవత్యేవేతి।

కర్తృపరత్వేనాగృహ్యమాణాఖ్యాతధర్మికకర్మపరత్వజ్ఞానరూపకారణాభావాత్మకమత్వబోధోపి
న భవత్యేవేత్యర్థః।

కర్మత్వాన్వయబోధప్రతిబన్ధక్స్య కర్తృపరత్వగ్రహస్య సత్వాదితి భావః।

శంకతే।

అథేతి।

కృతా।

పక్వానీత్యత్ర కర్మణి క్ల ప్రత్యయేన కర్తురనభిధానాత్।

పక్త్వా ఇత్యత్ర క్త్వా ప్రత్యయేన కర్మణోఽననభిధానాదిత్యర్థః।

ఆఖ్యాతన తదాభిధానాదితి।

భుఙ్క్తే ఇత్యనేన కర్తృత్వాభిధానాత్ భుజ్యత ఇత్యనేన కర్మత్వాభిధానాదిత్యర్థః।

న తృతీయాద్వితీయయోరనుపపత్తిరితి।

తయోర్భిన్నవాక్యత్వాదితి భావః।

తత్పదసమభివ్యాహృతత్వాదితి।

గచ్ఛతీత్యస్య చైత్రపదసమభివ్యాహృతత్వాత్ గమ్యతే ఇత్యస్య
తత్పదాఽసమభివ్యాహృతత్వాదిత్యర్థః।

అథేతి పూర్వపక్షిణః సమాధానమ్।

తథాసతీతి।

సమభివ్యాహృతపదాభిధేయత్వసామాన్యాభావస్య తృతీయాద్వితీయానియామకత్వే సతీత్యర్థః।

కృతా।

భుఞ్జాననతికర్తరి శానచా।

భోక్తవ్యమితికర్మణితవ్యత్రత్వత్యేన।

కర్తృత్వకర్మత్వయోరభిధానాదిత్యర్థః।

అనభిహితమితి।

పచ్యతే ఇత్యనేన పాకకర్తృత్వమ్ పచతీత్యనేనపాకకర్మత్వమనభిదితమిత్యర్థః।

ప్రకృతేపి తదనభిహితమేవేతి।

పక్వాని భుఙ్క్తే చైత్ర ఇత్యత్రాఖ్యాతేన భోజనకర్తృత్వాభిధానేపి పాకకర్తృత్వమనభిహితమేవ, ఏవమోదనః పక్త్వా భుజ్యతే ఇత్యత్రాఖ్యాతేన భోజనకర్మత్వాభిధానేపి పాకకర్మత్వమనభిహితమేవేత్యర్థః।

తృతీయాద్వితీయయోరాపత్తిరితి భావః।

నచేతి।

తథాచోక్తస్యత్ర భంక్తం భుజ్యతే ఇతి ప్రధానక్రియాభ్యాం

కర్తృత్వకర్మత్వయోరభిధానాన్న

తృతీయాద్వితీయయోరాపత్తిరితి భావః।

తదుక్తమితి--

ప్రధానేతరయోర్యత్ర ద్రవ్యస్య క్రియయోః పృథక్।

శక్తిర్గుణాశ్రయతా తత్ర ప్రధానమనుగమ్యతే।

।

వాక్యపదీయమర్థతోఽనువదతి।

ప్రధానశక్త్యభిధానే ఇతి।

ప్రధానక్రియానిరూపితస్య కర్తృత్వస్య కర్మత్వస్య వాఽభిధానే।

గుణశక్తిః।

గౌణక్రియానిరూపితం కర్తృత్వస్య కర్మత్వం చ।

అభిహితవత్ప్రకాశే ఇతి।

తుల్యయుక్త్యా ప్రధానక్రియానిరూపితస్య కర్తృత్వస్య కర్మత్వస్య వానభిధానే
గౌణక్రియానిరూపితం కర్తృత్వం చ కర్మత్వం చానభిహితవద్ భవతీతి।

భోక్తవ్యమోదనం పచతీత్యత్రోదనే గౌణభోజనక్రియానిరూపితం కర్మత్వమేకమ్,
ప్రధానీభూతక్రియానిరూపితకర్మత్వం ద్వితీయమ్।

తత్ర ప్రధానక్రియా కర్మణి అనభిహితే గౌణక్రియానిరూపితం కర్మణ్యనభిహితవద్ భవతీత్యత
ఓదనమిత్యత్ర ద్వితీయైవ।

తదుక్తమ్।

ఉక్తమేవోక్తతాం యాతి క్వతిదుక్తమనుక్రమాత్।

అనుక్రమపి నోక్తం స్యాత్ క్వచిదేవ పదాన్తరైరితి।

భుఞ్జానశ్చైత్రః పచతీత్యత్ర కృదాఖ్యాతాభ్యాం

కర్తృత్వోక్తేరాద్యమ్।

భోక్తవ్యమోదనం పచతీత్యత్ర కృతోక్తమప్యాఖ్యాతేనానుక్తం కర్మత్వం ద్వితీయమ్।

ఏవం తృతీయమపి।

తథా చ భోక్తవ్యమోదనం పచతి చైత్ర ఇత్యత్ర ప్రధానపాకక్రియానిరూపితచైత్ర
వృత్తికర్తృత్వస్య ప్రధానశక్త్యభిధానే భోక్తవ్యమితి

కర్మకృతాఽనభిహితమపి చైత్రనిష్ఠకర్తృత్వమభిహివత్ప్రకాశతే ఇతి న
చైత్రపదాత్తృతీయాపత్తిరితి భావః।

పూర్వపక్షీ సమాధత్తే।

తథాపీతి।

కృతా।

దృశ్యమానమిత్యత్ర శానచా।

ద్వితీయాననుపపత్తిరితి।

అత్ర మైత్రసమవేతదర్శనవిషయత్వరూపప్రధానక్రియానిరూపితకర్మతాశానచాఽభిహితేతి అనభిహితాధికారీయద్వితీయా న స్యాదిత్యర్థః।

సిద్ధాన్తో అనభిధానపదార్థం నిర్వక్తి।

తత్తదితి।

తదనభిధానపదార్థంత్వాదితి।

కర్తృత్వానభిధానపదార్థత్వాదిత్యర్థః।

తథా చైత్రేణ గమ్యతే ఇత్యత్ర కృతేః
ప్రాతిపదికార్థచైత్రవిశేషణతేనావివక్షాసత్వాత్కర్తృత్వానభిధానాత్తృతీయా।

ఏవం ప్రాతిపదికార్థవిశేషణతేన కర్మత్వాఽవివక్షా కర్మత్వానభిధానమ్।

యథా గచ్ఛతిగ్రామం ఇత్యత్రాపి ప్రాతిపదికార్థగ్రామవిశేషణతేన
కర్మత్వావివక్షారూపకర్మత్వానభిధానసత్వాద్ ద్వితీయా।

ప్రాతిపదికార్థవిశేషణత్వ మాత్రేణేత్యస్య ప్రాతిపదికార్థవిశేషణత్వాతిరిక్తేన "విశేష్యతేన"

తాదృశాఽవివక్షాయా అభావే సతి ప్రాతిపదికార్థవిశేషణతేన కర్తృత్వకర్మత్వాద్యవివక్షాఅర్థః।

తత్రాఽభావద్వయనివేశో విశేష్యదలనివేశశ్చ వ్యర్థ ఇతి తద్విహాయ ఫలితార్థమాహ।

తత్తత్ప్రాతిపదికార్థేతి।

చైత్రేణ దృశ్యమానంమ ఘటం మైత్రః పశ్యతీత్యత్ర
చైత్రసమవేతదర్శనవిషయీభూతఘటనిష్ఠవిషయతాదర్శనాశ్రయో మైత్ర ఇతి బోధాత్
ఘటాదిరూపతత్ప్రాతిపదికార్థనిరూపితవిశేష్యతాయా విషయతారూపకర్మత్వే సత్త్వాన్న
ద్వితీయానుపపత్తిః।

కర్తృత్వకర్మత్వాదౌ

ప్రాతిపదికార్థనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితవిశేష్యత్వైవాఽనభిధానపదార్థ ఇతి ఫలితమ్।

నను ప్రాతిపదికార్థస్య విశేషణత్వవివక్షాయాం తృతీయా, విశేష్యత్వవివక్షాయాం
ప్రథమేత్యుక్తమ్।

ఏవం సతి లకృత్తద్ధితసమాసైరభిధానం కుత్రోపయుజ్యతే ఇతి చేదాఖ్యాతాదినా కర్తృత్వబోధవివక్షాయాం ప్రాతిపదికార్థస్య విశేషణత్వాత్తృతీయా నిరాకాఙ్క్షా।

ఆఖ్యాతేన కర్మత్వవివక్షాయాం ద్వితీయేపి నిరాకాఙ్క్షైవ అత్ర లాదీనామప్యుపయోగో బోధ్యః।

అన్యథా।

ఆనుశాసనికాతిరిక్తవిభక్తేరపి లక్షణాఙ్గీకారే।

తదప్రకృత్యర్థేతి।

చైత్రపదోత్తరసుపోఽప్రకృత్యర్థత్యర్థః।

ఉక్తవ్యుత్పత్తివిరోధేనేతి।

ప్రకృత్యర్థాన్వితస్వార్థబోధకత్వం ప్రత్యయానామితి వ్యుత్పత్తివిరోధేనేత్యర్థః।

అనుపపత్తిశ్చేతి।

చైత్రపదోత్తరం సుబర్థస్యాన్వయానుపపత్తిశ్చేత్యర్థః।

యం యం భావనాన్వేతి తం తం సంఖ్యానుధావతాత్యనుసారేణాహ ఆఖ్యాతార్థసంఖ్యాన్వయబోధే చేతి।

తదర్థేతి।

ఆఖ్యాతార్థేత్యర్థః।

తథా చాఖ్యాతార్థసంఖ్యాన్వయబోధం ప్రతి ఆఖ్యాతార్థభావనాప్రకారకశాబ్దసామగ్ర్యా కారణమితి భావః।

ఉక్తసామగ్ర్యాః కారణత్వే వ్యతిరేకసహచారం దర్శయతి।

భావనాయా బాధాదిగ్రహకాలే ఇతి।

గగనానుకూలకృత్యభావవానితి నిశ్చద్యకాలే ఇత్యర్థః।

అస్య ద్విత్వాన్వయాఽబోధాదిత్యనేనాన్వయః।

తాత్పర్యం గ్రహశూన్యకాలే చేతి।

భావనావిషయకబోధపరత్వగ్రహశూన్యకాలే చేత్యర్థః।

ఉక్తల్లలే।

చైత్రోమైచ్ఛశ్చ గచ్ఛత ఇత్యత్ర।

ఉక్తసామగ్ర్యాః సామాన్యతఃసంఖ్యాప్రకారకబుద్ధిత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి కారణత్వాకల్పనేతి చైత్రః పచతీత్యాదౌ భావనాయాశ్చైత్రాదావన్వయే ఆఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకబోధో న సంభవతీతి విపక్షబాధకతర్కమాహ।

తదకల్పనేపీతి కదాప్యజననాజితి।

తథా చాఽగత్యాఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకబోధం ప్రతి భావనాప్రకారకశాబ్దసామగ్ర్యాః కారణత్వం కల్పనీయమితి భావః।

నను ఆఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకబోధో భావనానవగాహీ కృతో న జన్యతే ఇత్యత్ర సమాధానం సంఖ్యాప్రకారకబోధే చాఖ్యాతార్థభావనాప్రకారకబోధసామగ్రీ అపేక్షితేతి పూర్వోక్తం స్మారయతి।

సంఖ్యాన్వయబోధసాధారణేతి।

అనుభవసిద్ధత్వాదితి।

చైత్రమైత్రాభ్యాం స్థీయతే ఇతి భావాఖ్యాతేన సంఖ్యామవిషయికృత్యాపి భావనాప్రకారకబోధజననాద్।

భావాన్వయబుద్ధిత్వమేవాఖ్యాతజన్యోపస్థితేః కార్యతావచ్ఛేదకమభ్యుపగన్తమమ్।

ద్వితీయస్య।

సంఖ్యాప్రకారకబుద్ధిత్వస్య।

అసంభవాదితి।

భావాన్వయబుద్ధిసామగ్రీ జన్యతావచ్ఛేదకత్వాఽసంభవాదిత్యర్థః।

అయమత్ర సంగ్రహః।

సంఖ్యామవిషయికృత్యాపి భావనాప్రకారకబోధశ్చైత్రమైత్రాభ్యాం భూపతే ఇత్యాదౌ భావాఖ్యాతస్థలే జాయతే ఇతి భావనాప్రకారకబోధసామగ్రీ వ్యాపికా సేయం సామగ్రీ ఆఖ్యాతార్థసంఖ్యాప్రకారకబోధం ప్రతి అపేక్షణీయేతి।

ద్విగితి।

ద్విగర్థస్తు భావనాప్రకారకబోధసామగ్ర్యా అపి సంఖ్యాప్రకారకబోధసామగ్రీకోటౌ నివేశే భిన్నవిషయకప్రత్యక్షాదికం ప్రతి ప్రతిబన్ధకతాద్వ్యాపత్తిరితి।

అథేతి।

గుణాదివాచకపదోత్తరద్వివచనబహువచనయోరితి।

రూపే--రూపాణీత్యత్ర ద్వివచనబహువచనయోరిత్యర్థః।

సంఖ్యాయాః।

ద్వితాద్వాదిసంఖ్యాయాః।

గుణాదౌ।

రూపాదౌ।

బాధాదితి।

గుణే గుణానంగీకారాదితి భావః।

ఏకవచనస్య సాధుత్వార్థకతయోక్తం।

ద్వివచనబహువచనయోరితి।

శంకతే।

నచేతి।

తత్ర।

రూపే--రూపాణీత్యాదౌ రూపే।

స్వాశ్రయసమవేతత్వాదిసమ్బన్ధేనేతి।

స్వపదగ్రాహ్య--ద్వితాద్వాదికమ్ తదాశ్రయోఘటాదిః తత్సమవేతత్వం రూపే।

ఏకవ్యక్తావపి।

ఏకరూపవ్యక్తావపి।

తాదృశసమ్బన్ధేన।

స్వాశ్రయసమవేతసమ్బన్ధేన।

ద్వితాద్వాదేః।

ఆశ్రయగతద్వితాద్వాదేః।

పరిసమాప్తతయా।

తృత్తీప్తయా।

ఏకమాత్రతాత్పర్యేణాపి।

ఏకమాత్రరూపవ్యక్తితాత్పర్యేణాపి।

ఘుటే రూపరసౌ ఇతి ద్వివచనానుపపత్తిశ్చ।

ఘుటేద్వితాభావాత్ అపేక్షాబుద్ధివిషయత్వమేవేతి।

ఏవకారేణ సంఖ్యావ్యావృత్తిః।

ఇదమేకమ్, ఇదమేకం

రూపమిత్యాపేక్షాబుద్ధి విషయత్వరూపం

ద్వితాదికమిత్యర్థః।

తదుత్తరేతి।

రూపాదిపదోత్తరేత్యర్థః।

తచ్చ।

అపేక్షాబుద్ధివిషయత్వం చ।

ఏకమాత్రవృత్తిధర్మశ్చ।

అవ్యాసజ్యవృత్తిధర్మశ్చ।

అన్యత్ర।

వ్యాసజ్యవృత్తిధర్మస్య ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకత్వే।

న ద్వన్వాదిస్థలోక్తదోష ఇతి।

నవఖదిరావిత్యత్ర ధవద్వయఖదిరద్వయబోధాపత్తిరూపదోష ఇత్యర్థః।

ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకత్వ ధవత్వవ్యాప్యా యా పర్యాప్తిః సా ధవద్వయే ఏవ।

ఖదిరత్వవ్యాప్యా పర్యాప్తిః ఖదిరద్వయే ఏవేతి తత్సమ్బన్ధేనాన్వయః।

కిన్తు శుద్ధపర్యాప్తిసమ్బన్ధేనైవ ద్వితాన్వయ ఇతి భావః।

ఇతి ప్రథమా।

అనుశాసనాదితి।

జ్ఞానజన్యవిషయత్వం పఞ్చమ్యర్థః।

అనుశాసనజ్ఞానజన్యజ్ఞానవిషయః కర్మత్వమితి బోధః, ద్వితీయార్థ ఇతి।

ద్వితీయయా ముఖ్యోర్థం ఇత్యర్థః।

ముఖ్యార్థత్వం చ ద్వితీయావృత్తిగ్రహముఖ్యవిశేష్యత్వమ్।

కర్మార్థకత్వే తు కర్మత్వస్య న ముఖ్యార్థత్వమ్, శక్యతావచ్ఛేదకతయా ద్వితీయార్థకత్వమ్।

న చ ద్వితీయయాఃసంఖ్యాయాం శక్తి కర్మత్వే తు లక్షణైవోపేయతామితి వాచ్యమ్।

శక్తిగ్రహకవ్యాకరణస్యోభయత్ర తుల్యత్వాత్, ద్వ్యేకయోర్ద్వివచనైకవచనే కర్మణి ద్వితీయేతి అనుశాసనయోఃసత్వాత్(1)।

(వి-1)

(వి-2)(1)-కర్మత్వ లక్షణం తు--

యగన్తధాతోరర్థో యస్తిజా స్వార్థేఽనుభావ్యతే।

యత్రాసౌ కర్మతా నామ కారకం కర్తృతేతరః।

యక్ష తిజా స్వార్థే యగన్తధాతోరర్థఃఅనుభావ్యతే అసౌ "స్వార్థః" తిజర్థఃఇతి యావత్ కర్మతా నామ కారకమిత్యన్వయఃl

యథా గమ్యతే గ్రామ ఇత్యత్ర తిజర్థే సంయోగాత్మకఫలే యగన్తధాతోరర్థస్య సంయోగానుకూలవ్యాపారస్య జన్యత్వసమ్బన్ధేనాఽన్వయాదసౌ తిజర్థఃసంయోగఃకర్మత్వం నామ కారకమ్।

చైత్రకర్తృకసంయోగానుకూలవ్యాపారజన్యసంయోగాశ్రయో గ్రామ ఇతి బోధఃl

తథా చ యగన్తధాతూత్తరవర్తి తిజ్

యాదృశస్వార్థధర్మకతద్ధాత్వర్థప్రకారకశాబ్దబోధజనికా కర్తృతాభిన్నతాదృశస్వార్థఃతద్ధాత్వర్థక్రియాయాం క్రమత్వం పర్యవసితమ్।

స్వం తిజ్।

గమ్యతే రథఃస్వయమేవేత్యాదౌ గ్రామకర్మకసంయోగానుకూలవ్యాపారజన్యసంయోగవాన్, గమనానుకూలవ్యాపారవాన్ రథ ఇతి బోధఃl

తత్ర తాదృశవ్యాపారవత్వలక్షణ కర్తృత్వబోధజనకే తిజి అతివ్యాప్తివారణాయ స్వార్థే కర్తృతాభిన్నత్వం విశేషణమ్।

న చ చైత్రకర్తృకగమనజన్యసంయోగస్య గ్రామ ఇవ చైత్రేపి సత్వాచ్చైత్రేణ గమ్యతే చైత్ర ఇత్యపి ప్రయోగఃస్యాదితి వాచ్యమ్।

తిఙర్థసంయోగే తాదృశవ్యాపారవిశిష్టత్వస్య వివక్షణాత్।

వై స్వ-జన్యత్వ--స్వాశ్రయప్రతియోగికత్వోక్షయసం।

ఏవం చ చైత్రకర్తృకవ్యాపారాశ్రయ ప్రతియోగికసంయోగస్య

చైత్రేఽసత్వాన్నాపత్తిః ఏకస్మిన్నేకసంయోగ ప్రతియోగికత్వానుయోగిత్వయోరసంభవేన
స్వప్రతియోగికత్వవిశిష్ట సంయోగస్య స్వస్మిన్నసత్వాదితి భావః।

అతఏవ చైత్రో గ్రామం గచ్ఛతీతి న ప్రయోగః।

ద్వితీయాసంయోగే ప్రకృత్యర్థస్య ప్రతియోగికత్వసమ్బన్ధేనాఽన్వయః।

సంయోగస్య చ వ్యాపారే జనకత్వ--సమానాధికరణ్యోభయసమ్బన్ధేనాన్వయః।

ఏవం చ చైత్ర ప్రతియోగికసంయోగవిశిష్టస్య వ్యాపారస్య చైత్రేఽసత్వాన్నోక్తాపత్తిః।

అధికమగ్రే।

చైత్ర ప్రతియోగికసంయోగవిశిష్యాపారస్య చైత్రేఽసత్వాదితి భావః।

నను గాం దోగ్ధి పయ ఇత్యత్ర క్షరణానుకూలవ్యాపారో దుహుధాత్వర్థః।

ప్రధానకర్మపయః, పదోత్తరతృతీయార్థకర్మత్వం చ క్రియాజన్యఫలశాలిత్వమ్।

(వి-2)

(వి-1)ఏకత్ర శక్తిరేకత్ర చ లక్షణేత్యత్ర వినిగమకస్య దుర్లభత్వాత్।

కిం చ యస్మాద్యో నియమేన ప్రతీయతే తస్య తత్ర శక్తిః।

ప్రకృతే చ ఘటదర్శనదశాయాం ఏకత్వావివక్షాయాం ఘటం పశ్యతీతి ప్రయోగాత్సంఖ్యాయా
అప్రతీతావపి ఘటకర్మత్వబోధాత్, కర్మత్వస్యాఽశక్యత్వే సంఖ్యాయాశ్చాప్రతీతౌ
ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ప్రథమైవ స్యాదిత్యవధేయమ్।

తత్ర।

అనుశాసనే।

కర్మపదస్య।

సప్తమ్యన్తకర్మపదస్య।

ధర్మమాత్రపరత్వాదితి।

భావప్రధాననిర్దేశనేత్యాదిః।

కర్మత్వమాత్రపరత్వాదిత్యర్థః।

మాత్రపదేన కర్మత్వాశ్రయస్య కర్మణః శక్యత్వవ్యావృత్తిః।

వాచకతార్థకత్వాదితి।

తథా చ కర్మణి ద్వితీయేతి సూత్రస్య కర్మత్వబోధికా ద్వితీయేత్యర్థః।

న చ కర్మత్వే కథం నోక్తం భగవతేతి వాచ్యమ్।

కర్మణి ధర్మజనకత్వాత్।

మాత్రా లాఘవపక్షపాతిత్వాద్వా సూత్రకృతా తన్తప్రణయనాత్, ఏకత్ర ణకారేకారౌ అన్యత్ర తకారవకారైవకారాః।

కిం చ కర్మణి ద్వితీయేతి సూత్రేణ కర్మత్వబోధికా ద్వితీయా కర్మబోధకప్రకృత్యుత్తరం సాధ్వీతి బోధః।

నాపి వాక్యభేదః।

కర్మబోధకప్రకృతిపదముద్దిశ్య కర్మత్వబోధకత్వ--సాధుత్వోభయవిశిష్ట ద్వితీయావిధానాత్।

సాధుత్వాఽవిధానే కర్మబోధకప్రకృత్యుత్తరం లక్షణయా కర్మత్వబోధికా ప్రథమాపి స్యాత్।

కర్మత్వబోధకత్వావిధానే ద్వితీయయాఃకర్మత్వబోధకత్వమప్రాప్తం స్యాత్।

ఘటాదిపదానాం ఘటత్వవిశిష్టబోధకత్వస్యైవ వ్యవహారత ఏవ ప్రాప్తస్య కర్మత్వబోధకత్వస్యానువాద ఏవ।

తథాచోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకఘటకత్వైవ తస్య।

ఉక్తబోధేరి కర్మణీతి పదేన వృత్త్యా కథంచిత్సంపాద్యః।

కర్మపదస్యముఖ్యార్థే న ద్వితీయార్థ ఇత్యాహ।

కర్మణశ్చ న తథాత్వమితి।

న ద్వితీయార్థమిత్యర్థః।

తదన్వయాఽసంభవాదితి।

కర్మణోఽన్వయాఽసంభవాదిత్యర్థః।

స్వవృత్తిఫలజనకత్వసమ్బన్ధేనాఽన్వయాఽసంభవాదాహ।

గౌరవాచ్చేతి।

కర్మత్వస్యాఽఖణ్డోపాదిత్వే మానాభావాదాహ।

కర్మత్వం చేతి।

ఇదం చ ధాతోర్వ్యాపారమాత్రే శక్తిరిత్యభిప్రాయేణ।

ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపారే శక్తిపక్షే తు ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలశాలిత్వం తత్।

ప్రకృతధాతుప్రయోజ్యవిశేష్యతా నిరూపితద్వితీయాప్రయోజ్య ప్రకారతాశ్రయఫలత్వమితి యావత్(1)(వి-1)

(వి-2)(1)-నను కాశీం గచ్ఛన్ప్రయాగే మృత ఇత్యాదౌ కాశ్యాదేః కర్మత్వం న స్యాత్, గమనజన్యసంయోగానాశ్రయత్వాదితి చేత్ సత్యమ్।

ముఖ్యాఽముఖ్యభోదాత్కర్మత్వం ద్వివిధమ్।

కాశ్యాదేః క్రియాజన్యఫలానాశ్రయత్వాదముఖ్యం కర్మత్వమ్।

తచ్చ
ప్రకృతిక్రియాకర్తృసమవేతేచ్ఛాయక్రియాజన్యఫలానాశ్రయత్వప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాశ్రయత్వమ్, కాశ్యాం చ తదస్తి, ఇచ్ఛా చ కాశీ వ్యాపారజన్యఫలాశ్రయా భవతు ఇత్యాకారికా।

ఉభయసాధారణకర్మత్వం చ క్రియాజన్యఫలత్వమ్।

ఫలవత్తా చ స్వాశ్రయత్వ--
స్వనిష్ఠతాదృశేచ్ఛాయప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాశ్రయత్వాన్యతరసం।

ఫలత్వం చ ధాత్వర్థవ్యాపారే విశేషణతయా భాసమానత్వే సతి ధాత్వర్థజన్యత్వమ్।

పూర్వదేశవిభాగాదావతివ్యాప్తివారణాయ సత్యన్తమ్।

మన్దం గచ్ఛతీత్యాదౌ మన్దదావతివ్యాప్తివారణాయ విశేష్యదలమ్।

అత్రేదం బోధ్యమ్।

యత్ర ఫలే ప్రకృత్యర్థవృత్తిత్వస్య న బాధగ్రహః, తత్రాధేయత్వమేవ సంసర్గతయా భాసతే।

యత్ర బాధగ్రహస్తత్ర స్వనిష్ఠవిశేష్యతానిరూపితతాదృశేచ్ఛాయప్రకారత్వం బోధ్యమ్।

(వి-2)

(వి-1)నానార్థధాత్వర్థయోః సాక్షాద్ భేదేనాన్వయస్యావ్యుత్పన్నతయా కర్మత్వస్య విభక్త్యర్థత్వమావశ్యకమ్, న తు సంసర్గత్వమ్।

తత్రాపి యస్యార్థస్యాఽన్యతో లాభసంభవస్తదర్థకత్వం ద్వితీయయా నోచితమితి ఫలమాత్రం ద్వితీయార్థం ఇత్యాహ।

తత్ర చేతి।

క్రియాజన్యఫలశాలిత్వే చేత్యర్థః।

ధాతుత ఏవేతి।

ఏవకారేణ ప్రత్యవ్యావృత్తిః।

జన్యజనకభావస్య చేతి।

ఫలవ్యాపారయోరిత్యాదిః।

సంసర్గమర్యాదయా।

ఆకాఙ్క్షాయా।

ఫలమాక్షమితి।

అనన్యలక్ష్యః శబ్దార్థ ఇతి న్యాయాదితి భావః।

నను ఫలస్యాపి న ద్వితీయార్థంత్వ యుక్తమ్, ఉక్తన్యాయవిరోధాదిత్యాశంకతే।

న చేతి।

ధాతులభ్యమేవేతి।

ఏవకారేణ కర్మ ప్రత్యయవ్యావృత్తిః।

తదవచ్ఛిన్నేతి।

సంయోగవిభాగాదిరూపఫలవచ్ఛిన్నేత్యర్థః।

వ్యాపారమాత్రస్య ధాత్వర్థాదితి।

మాత్రపదేన ఫలస్య ధాత్వర్థతావ్యవచ్ఛేదః।

తథా చ సంయోగాదిరూపఫలం కర్మ ప్రత్యయద్వితీయావాచ్యమేవేతి భావః।

వ్యాపారమాత్రస్యేత్యస్య వ్యాపారత్వరూపసామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నమాత్రస్యేత్యర్థస్తు న సమ్యక్।

జ్ఞానత్వ-- ప్రయత్నత్వేచ్ఛాత్వాద్యవచ్ఛిన్నే జ్ఞానాదౌ ధాతోః శక్త్యుపాగమాత్, శాబ్దబోధవిషయీభూతస్య

వ్యాపారత్వస్య నిర్వక్తుమశక్యత్వాచ్చ।

వ్యాపారో న క్రియా।

జ్ఞానాదేరపి ధాత్వర్థత్వాత్।

నాపి తిజన్తార్థదన్యబోధే భావనాయాం ప్రకారీభూతోర్థః।

ఉత్తరసంయోగానుకూలవ్యాపారస్యాపి తాదృశత్వాత్।

కిన్తు తిజన్తార్థోపస్థితి
జన్యబోధీయభావనానిష్ఠవిశేష్యనిరూపితానుకూలత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారత్వావచ్ఛిన్నవి
శేష్యతాశ్రయస్య ధాత్వర్థత్వాత్।

తాదృశవిశేష్యతాశ్రయస్య వ్యాపారమాత్రమ్।

వ్యాపారమాత్రస్య ధాత్వర్థత్వాదితి వాక్యస్య ధాతుశక్యతాఽనుకూలత్వ
సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నకించిన్నిష్ఠావచ్ఛేదకత్వానిరూపితేత్యత్ర తాత్పర్యమ్।

నను వ్యాపారమాత్రస్య ధాత్వర్థత్వే ఫలమాత్రస్య కర్మప్రత్యయార్థత్వే సర్వత్ర
సర్వప్రతీత్యాపత్త్యా గ్రామం త్యజతి---గ్రామం గచ్ఛతీతి
వాక్యజన్యబోధయోరవైలక్షణ్యాపత్తిరిత్యత్ర ఆహ।

ఫలవిశేష్యాన్వయబోధే చేతి।

ద్వితీయయేత్యాదిః।

హేతుతయేతి।

తథా చ విశేష్యతాసమ్బన్ధేన గ్రామకర్మకత్యాగవిషయకబోధే విశేష్యతాసమ్బన్ధేన త్యజ్
ధాతుజన్యవ్యాపారోపస్థితిః ఏవ విశేష్యతాసమ్బన్ధేన గ్రామకర్మకసంయోగవిషయకబోధం ప్రతి
విశేష్యతాసమ్బన్ధేన గ్రామధాతుజన్యవ్యాపారోపస్థితిః కారణమితి భావః।

నను గ్రామః కర్మత్వం గమనం కృతిః ఇత్యాది నిరాకాఙ్క్షావాక్యాచ్ఛాబ్దబోధవారణాయ
గ్రమానిష్ఠసంయోగజనకవ్యాపారానుకూల కృతిమానితి శాబ్దబోధం ప్రతి గ్రామం
గచ్ఛతీత్యానుపూర్వీ రూపాఽఽకాఙ్క్షాజ్ఞానత్వేన కారణత్వావశ్యకతయా తత ఏవ గ్రామ్యాద్యర్థే
విభాగాదేరన్వయ బోధవారణసంభవాత్, ఉపస్థితేరుక్తహేతుతా కల్పనమయుక్తమితి చేన్న।

ఉక్తసమభివ్యాహారజ్ఞానసత్వే త్యజ్ ధాతుతో వ్యాపారోపస్థితౌ
నిరుక్తశాబ్దబోధవారణాయోపస్థితేర్నిరుక్తహేతుతాకల్పనస్యావశ్యకత్వాత్।

న తు విపరీతమితి।

గ్రామం గచ్ఛతీత్యతో గ్రామనిష్ఠవిభాగజనకత్వమ్, గ్రామం త్యజతీత్యతో
గ్రామనిష్ఠసంయోగజనకత్వమితి విపరీతం న ప్రతీయతే ఇతి భావః।

గమ్యాద్యుపస్థాపితస్పన్దాదావేతి।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యం స్పష్టయతి।

నత్వితి।

తస్మిన్।

వ్యాపారే।

నను "గమ్"ధాత్వర్థోపి స్పన్ద ఏవ, స్పన్దధాత్వర్థోపి స ఏవేతి సమానార్థకత్వాద్,

గ్రామం గచ్ఛతీతివద్ గ్రామం స్పన్దతే ఇత్యపి ప్రయోగః

స్యాదిత్యాశంక్యాహ।

నహీతి।

తథాసతి।

యేన కేనచిత్పదేనోపస్థాపితయోరర్థయోః పరస్పరమనవ్యబోధే సతి।

ఘటకర్మత్వాదిపదోపస్థాపితయోరపాత్తి।

ఘటః కర్మత్వమిత్యాదిపదోపస్థాపితయోరపీత్యర్థః।

అపినా ఘటం కరోతీత్యస్య సముచ్చయః।

గమ్యాదిసమభివ్యాహారస్యైవేతి।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యం నత్వితి।

తథాత్వాత్।

ఆకాఙ్క్షాత్వాత్।

అతఏవ।

ద్వితీయాదేః స్పన్దాదిసమభివ్యాహారస్యాఽకాఙ్క్షాత్వాభావాదేవ।

తన్నియామకత్వాత్।

సకర్మకత్వనియామకత్వాత్।

ఫలవిశేష్యాన్వయబోధే ధాతువిశేష్యజన్యోపస్థితేః కారణత్వేన గ్రామం గచ్ఛతి గ్రామం త్యజతీతి వాక్యజన్యప్రతీత్యోర్వైలక్షణ్యోపపాదనేపి శంకతే।

అథేతి।

అవివక్షణబోధప్రసంగ

ఇతి।

వైలక్షణ్యప్రయోజకద్వితీయాదేరభావేన
తదుపస్థాపితఫలవిశేషవిషయకత్వరూపవైలక్షణ్యాఽసంభవాదితి భావః।

తథాసతి।

అవిలక్షణబోధోపగమే సతి।

శఙ్కతే।

నచేతి।

తత్ర।

త్యజతి--గచ్ఛతి।

త్యాగో గమనమిత్యాదౌ।

స్వీక్రియతే ఇతి।

గమ్ ధాతోః సంయోగావచ్ఛిన్నవ్యాపారే త్యజ్ ధాతోర్విభాగవచ్ఛిన్నవ్యాపారే
"కర్మవాచకపదాసమభివ్యాహారే" స్వీక్రియతే ఇత్యర్థః।

విలక్షణబోధోపత్తిరితి।

ఫలభేదాత్తత్తద్ ధాతునా విలక్షణబోధోపత్తిరిత్యర్థః।

దర్శితాతిప్రసఙ్గస్య।

గమనాదితాత్పర్యేణ స్యాగాదిపదప్రయోగప్రసఙ్గస్య।

నను వ్యాపారమాత్రస్య ధాత్వర్థత్వేపి తన్మాత్రవిషయకబోధస్య

కుత్రాప్యజననాద్విశిష్ట విషయకబోధ ఏవాభ్యుపయతే అసమ్భ్రః, విశిష్టశక్తివాదిమతవత్।

ఇయాంస్తు విశేషః।

అస్మన్మతే త్యజతి, గచ్ఛతి, త్యాగో, గమనమిత్యాదౌ గ్రామం గమస్తేత్యాది
ఫలవిశేషబోధకద్వితీయాన్త షష్ఠ్యన్తాదిసమభివ్యాహార జ్ఞానద్వితీయాదిజన్య
ఫలోపస్థిత్యాదికల్పనమ్, న తు విశిష్టశక్తివాదిన ఇతి।

తథా చ గమ్యాదిపదజన్యబోధే
ఫలవిశేషోపస్థాపకద్వితీయాదిసమభివ్యాహారజ్ఞానఘటితసామగ్ర్యా అభావే కేవలాద్ గచ్ఛతి

గమనాదిపదాచ్ఛాబ్దబోధస్యానుదయాన్నా ఽవైలక్షణ్యమిత్యాశంకతే।

నచేతి।

తాదృశేతి।

గమ్యాదిశక్తిజ్ఞానజన్యతేత్యర్థః।

తథా చ।

ఫలవిషయకబోధసామగ్రీనివేశే చ।

విపర్యస్తతః।

త్యజిగమీసమానార్థకౌ ఇతి భ్రమవతః।

అథ వ్యాపారమాత్రే ధాతోః శక్తివాదినః మతే ఏవ త్యజతి
గచ్ఛతీతివాక్యజన్యబోధయోరవైలక్షణ్యాపత్తివారణాయ బోధే ఫలవిశేషవిషయకమభ్యుగతమ్
।

ఏవం చ తన్మతే న భ్రమః, త్యజతి

గచ్ఛతీత్యనయోరేకార్థ వాచకత్వాత్।

విశిష్టశక్తివాదినాం మతే
వాచ్యతావచ్ఛేదకీభూతసంయోగాదివిభాగావచ్ఛిన్నత్వయోరభ్రమసంభవో యథా త్యజ్
ధాత్వర్థవ్యాపారే

సంయోగావచ్ఛిన్నత్వస్య, గమ్ ధాత్వర్థవ్యాపారే విభాగావచ్ఛిన్నత్వస్య భ్రమత్వాత్।

ఏవమపి సంయోగవిభాగాన్యతరైకవిషయకత్వనియమాత్।

ఫలాదివిషయకశాబ్దబోధస్యాపి ప్రసిద్ధేరితి గ్రన్థస్యా ఽసంగతిరితి చేన్న।

ఫలావిషయకేత్యత్ర ఫలపదస్య తత్తద్ధాతుశక్తిజ్ఞానజన్యశాబ్దబోధనియతవిషయపరత్వాత్,
తదవిషయకశాబ్దబోధస్యాపి ప్రసిద్ధేరితి తదర్థాత్।

తథా చ త్యజ్ ధాతుజన్యబోధే విభాగావిషయకత్వస్య, గమ్ ధాతుజన్యబోధే సంయోగావిషయకత్వస్య చ సత్వాత్।

ఏవం చ గమ్ ధాతుశక్తిజ్ఞాన జన్యశాబ్దసామగ్ర్యా ద్వితీయజన్యసంయోగోపస్థితేః త్యజ్ ధాతుజన్యశాబ్దసామగ్ర్యా విభాగోపస్థితేర్వ్యభిచారితయా నివేశయితుమశక్యతయా త్యజతి గచ్ఛతీత్యాభ్యాం త్యాగో గమనమిత్యాభ్యాం చ శక్త్యా, విలక్షణబోధ ప్రసంగో దుర్వార ఇతి ధ్యేయమ్।

తథా చ।

ఫలవిశేషబోధసామగ్ర్యా అనియామకత్వే చ।

తతః।

త్యాగమనాదిపదాత్।

ఏకవిధబోధతాత్పర్యేణ।

గమనబోధతాత్పర్యేణ।

తాదృశప్రసంగో దుర్వారః।

అనాదితాత్పర్యమేవేతి।

ఏవకారేణ తదర్థబోధకత్వస్య వ్యావృత్తిః।

ఏకార్థతాత్పర్యేణ।

గమనతాత్పర్యేణ త్యాగతాత్పర్యేణ వా।

ఫలవిశేషే ఇతి।

త్యజిసమభివ్యాహృతకర్మప్రత్యయస్యే విభాగే।

గతిసమభివ్యాహృతకర్మప్రత్యయస్య చ సంయోగే ఇత్యర్థః।

తాదృశమ్।

అనాది।

నను ద్వితీయయాఃవిభాగరూపఫలబోధకత్వాత్ గమసమభివ్యాహృతద్వితీయయా కథం న విభాగబోధ ఇత్యత ఆహ।

తదర్థబోధకత్వమాత్రత్వతి।

తథాసతి।

తదర్థబోధకత్వమాత్రస్య స్వారసికత్వాపత్తిరిత్యర్థః।

స్వారసికప్రయోగనియామకతే్వ।

ఘటాదిపదప్రయోగాపత్తిరితి।

ఘటాదిపదప్రయోగస్య స్వారసికత్వాపత్తిరిత్యర్థః।

తథా।

స్వారసికప్రయోగనియామకమ్।

ఉక్తదోషతాదవస్థ్యాదితి।

ద్వితీయాయాం విభాగే శక్తిసత్వాదిత్యర్థః।

అనుపపత్తిమాహ।

నిరూఢేతి।

తస్మాదనాదితాత్పర్యమేవ స్వారసికప్రయోగనియామకమితి భావః।

నను అనాదితాత్పర్యస్య స్వారసికప్రయోగనియామకతే్వ శక్తిభ్రమలక్షణజ్ఞానం వినా వాగమసమభివ్యాహృతద్వితీయయా న విభాగబోధకత్వమితి నియమే వ్యభిచారోఽత ఆహ।

నియమోఽసిద్ధి ఏవేతి।

తాత్పర్యభ్రమసహకృతేతి।

గమసమభివ్యాహృతద్వితీయా విభాగబోధపరేతి తాత్పర్యభ్రమసహకృతేత్యర్థః।

శక్తిప్రమయా।

ద్వితీయయావిభాగే శక్తిప్రమయా।

తాదృశబోధజనకేతి।

గమిసమభివ్యాహృతద్వితీయయా విభాగవిషయకబోధజననేపి।

న క్షతిః।

న నియమభంగః।

ఉక్తనియమస్యైవాఽసిద్ధత్వాదితి భావః।

నియమస్వరూపమాహ।

వినా లక్షణాగ్రహమితి।

లక్షణాగ్రహం వినాపీత్యర్థః।

భ్రమానధీనేతి।

గమిసమభివ్యాహృతద్వితీయయావిభక్తిర్విభాగబోధపరేతి భ్రమానధీనేత్యర్థః।

తాదృశబోధః।

గమిసమభివ్యాహృతద్వితీయయా విభాగవిషయకబోధః।

ఫలితార్థమాహ।

స చేతి।

తాత్పర్యభ్రమేణైవేతి।

ఏవకారేణ శక్తిభ్రమవ్యావృత్తిః।

తదర్థశాబ్దబోధప్రయోజకః।

విభాగవిషయకశాబ్దబోధప్రయోజకః।

న తాదృశనియమక్షతిరితి।

వినా లక్షణాగ్రహం భ్రమానధీనం తాదృశబోధో న సంభవతీతి నియమభంగో నేత్యర్థః।

ఉక్తస్థలే శ్రోతుస్తాత్పర్యభ్రమస్యాఽసత్వేపి వక్తుస్తాత్పర్యభ్రమస్యాపి శాబ్దబోధప్రయోజకస్య సత్వాదితి భావః।

విశిష్టశక్తివాదినాం మతమాహ।

నవ్యాస్త్వితి।

తద్ ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలశాలిత్వమపీతి।

ధాత్వర్థనాధికరణత్వే సతీతి విశేషణాత్కర్తృః ఫలాశ్రయత్వేపి న క్షతిః।

ఫలం చ సంయోగాదిః।

ఏవకారేణ ధాతుజన్యఫలశాలిత్వస్య వ్యావృత్తిః।

వ్యావృత్తిః ఫలమాహ।

నతి ఇతి।

ప్రసంగ ఇతి।

పూర్వదేశవిభాగస్యాపి గమ్ ధాత్వర్థవ్యాపారజన్యత్వాదితి భావః।

ఫలపదం చ క్రియాజన్యఫలపరమ్।

ఏవం చ।

ఫలస్య ధాత్వర్థఘటకత్వే చ।

ధాతోరేవ ఫలవిశేషలాభాదితి।

ఏవకారేణ ద్వితీయవ్యావృత్తిః।

వృత్తిరేవేతి।

ఆధేయత్వమేవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ ఫలస్య వ్యావృత్తిః।

తథా చ గ్రామనిరూపిత వృత్తితావత్సంయోగానుకూల వ్యాపారానుకూలకృతిమానితి గ్రామం గచ్ఛతీతి వాక్యాద్ బోధః।

తస్య।

అనుశాసనస్య।

ప్రకృతితాత్పర్యే।

ఫలవిశేషాన్వయిత్వప్రకారకేచ్ఛావిశేష్యప్రకృత్యుత్తరం ద్వితీయేతి తదర్థః।

నను ఏతావతా ద్వితీయార్థా

నిరూపణాదుక్తానుశాసనస్య

శక్తిగ్రాహకత్వానుపపత్తిరిత్యాశంకతే।

నచేతి।

ఏవం।

అనుశాసనస్య తాత్పర్యగ్రహసమ్పాదకత్వే।

తస్య।

అనుశాసనస్య।

పరంపరయా।

అనుమిత్యా।

తథా చ ద్వితీయా ఆధేయత్వశక్త్యా అసతి బాధకే
స్వఘటితవాక్యఘటకపదాన్తరాఽబోధ్యాధేయతాఽన్వితస్వార్థతాత్పర్యవిషయప్రకృతికత్వాది
త్యనుశాసనేన శక్తిగ్రాహ ఇతి బోధ్యమ్।

స్వపదద్వయం క్రమేణ ద్వితీయా-ప్రకృతిపరమ్।

అనుశాసనమ్ ఉక్తహేతుఘటకపదాన్తరబోధ్యాధేయతాన్వితస్వార్థతాత్పర్యగ్రహ
సమ్పాదకత్వేనోపయుజ్యతే।

తత్ర।

ఫలే।

వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యేణేతి।

ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకాతిరిక్తపదార్థేనేతి వ్యుత్పత్తిసంకోచేనేత్యర్థః।

తాదృశప్రయోగవారణాయ।

గమన న స్పన్ద ఇతి ప్రయోగవారణాయ।

తద్విశేష్యకేతి।

ఫలవిశేష్యకేత్యర్థః।

తాదృశకారణబోధేనేతి।

సంయోగాత్మకఫలవిశేష్యకసంయోగోపస్థితికారణబోధేనేత్యర్థః।

ద్వితీయార్థేతి।

ఆధేయతేత్యర్థః।

యాదృశపదసమభివ్యాహారజ్ఞానాదితి।

సంయోగో న స్పన్ద ఇతి సమభివ్యాహారజ్ఞానాదిత్యర్థః।

తాదృశపదసమభివ్యాహారేతి।

సంయోగపదసమభివ్యాహారేత్యర్థః।

తాదృశపదపదజ్ఞానజన్యేతి।

సంయోగపదజ్ఞానజన్యేత్యర్థః।

ఫలాద్యుపస్థితిఘటితేతి।

సంయోగాద్యుపస్థితిఘటితేత్యర్థః।

తాదృశాన్వయబోధాత్పాదప్రయోజికాయా ఇతి।

సంయోగవిశేష్యకస్పన్దభేదప్రకారకాన్వయబోధోత్పత్తిప్రయోజికాయా ఇత్యర్థః।

ఉక్తస్థలే।

గమనం న స్పన్ద ఇత్యత్ర।

తదాపత్త్య సంభవ ఇతి।

సంయోగవిశేష్యకస్పన్దభేదప్రకారకబోధాపత్త్య సంభవ ఇత్యర్థః।

యత్ర।

గమనం న స్పన్ద ఇత్యత్ర।

స్వాతన్త్ర్యేణ।

విశేష్యతయా।

తత్ర।

గమనం న స్పన్ద ఇత్యత్ర।

తద్బలేన।

ఉక్త సామగ్రీబలేన।

నను ఫలవ్యాపారయోః పృథక్ శక్తిః, తథా చ ఫలే న
ద్వితీయార్థాధేయత్వాన్వయానుపపత్తిరిత్యత ఆహ।

ఏవం చేతి।

ఏవమేవేత్యర్థః।

తథాత్వేపి।

పృథక్శక్తిస్వీకారేపి।

తాదృశప్రయోగాపత్తేః।

గమనం న స్పన్దః ఇతి ప్రయోగాపత్తేః।

వ్యభిచారస్యేతి।

పరస్పరజన్యే వ్యభిచారస్యేత్యర్థః।

వారణాఽసంభవాదితి।

అయమాశయః।

సామాన్యతః శాబ్దబోధం ప్రతి సామాన్యత ఉపస్థితత్వేన న కారణత్వమ్,
ఘటపదఘటితకాంక్షాస్థలే కలశపదాత్తదుపస్థితౌ శాబ్దాపత్తిరతో
ఘటత్వావచ్ఛిన్నవిషయతాశాలిశాబ్దం ప్రతి ఘటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక
వృత్తిజ్ఞానజన్యఘటోపస్థితిత్వేన కారణత్వం వాచ్యమ్, ఏవమపి పరస్పరజన్యశాబ్దబోధే
వ్యభిచారవారణాయ ఘటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక శక్తిజ్ఞానజన్యఘటోపస్థితిత్య
వ్యవహితోత్తరశాబ్దబోధం ప్రతి ఘటత్వావచ్ఛిన్నవిశేష్యక శక్తిజ్ఞానజన్యఘటోపస్థితిత్వేన
కారణత్వమ్।

ఏవమేవ తత్ర తత్రాపి।

తథా చ విశిష్టశక్తివాదిమతే సంయోగత్వావచ్ఛిన్నధర్మకగమ్ ధాతుశక్తిజ్ఞానస్య శాబ్దహేతుత్వం
నాస్తి, లక్షణాస్థలే సంయోగత్వావచ్ఛిన్నధర్మకగమ్ ధాతువృత్తిజ్ఞానజన్యత్వసత్వేపి
సంయోగత్వావచ్ఛిన్నధర్మకగమ్ ధాతుశక్తిజ్ఞానాజన్యత్వేనోక్తకార్యతావచ్ఛేదకానాక్రాన్తత్వాత్।

అథైవమపి ఖణ్డశః శక్తిపక్షే గమనం న స్పన్ద ఇతి ప్రయోగవారణమశక్యమ్,
సంయోగత్వావచ్ఛిన్నధర్మకగమ్ ధాతుశక్తిజ్ఞానస్య తజ్జన్యోపస్థితేశ్చ సత్వాత్, గమ్
ధాతోఃశక్తిప్రమయోపస్థితేః సంయోగే స్పన్దభేదసత్వాదితి చేన్న।

విభక్త్యర్థాన్యనిష్ఠప్రకారతానిరూపితధాతుప్రయోజ్యఫలనిష్ఠవిశేష్యతాకశాబ్దబోధే
ధాతుజన్యవ్యాపారోపస్థితేః ప్రతిబన్ధకత్వాత్।

వ్యాపారవిశేష్యకఫలప్రకారకబోధతాత్పర్యజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకతాయా వక్ష్యమాణత్వాచ్చ।

ఏవం చ తత్తత్పదమన్తర్భావ్యైవ పదార్థోపస్థితేస్తత్తచ్ఛబ్దబోధం ప్రతి కారణత్వే చ।

క్షతివిరహ ఇతి।

నానుపపత్తిరిత్యర్థః।

తత్ర।

ఆధేయత్వప్రకారకసంయోగవిశేష్యకబోధే।

ఏతాదృశకారణస్య।

ద్వితీయాసమభివ్యాహృతగమ్ ధాతుజన్యసంయోగోపస్థితిరూపకారణస్య।

వ్యభిచారప్రసక్తేరితి।

విశిష్టశక్తిపక్షే ఆధేయత్వప్రకారకఫలవిశేష్యకబోధే
ఫలవిశేష్యకవృత్తిజ్ఞానజన్యఫలోపస్థిత్యవ్యవహితోత్తరత్వరూపకార్యతావచ్ఛేదకానాక్రాన్తత్వాత్,
పృథక్ శక్తిపక్షే కార్యతావచ్ఛేదకాక్రాన్తత్వేపి కారణస్యాపి సత్వాద్ వ్యభిచారప్రసక్తేరిత్యర్థః।

ప్రాచీనమతం సమర్థమితి।

అత్రేదం చిన్త్యతే ఇతి।

తథాత్వమ్।

ధాత్వర్థత్వమ్।

ఆవశ్యకత్వాదితి।

క్రమేణ స్థితిశయనసంయోగరూపఫలానాం ధాత్వర్థత్వాదితి భావః।

తదవచ్ఛిన్నే।

ఆధేయతాత్వావచ్ఛిన్నే।

నను నవ్యమతే ద్వితీయయా ఆధేయత్వే, ధాతోః ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపారే శక్తిః।

ప్రాచీనమతే ద్వితీయయాఃఫలే ధాతోర్వ్యాపారత్వరూపలఘుధర్మావచ్ఛిన్న శక్తిరితి
లాఘవమేవ వినిగమకమత ఆహ।

అస్తువేతి।

మమాపి।

నవ్యమతేపి।

సంఖ్యాయామేవేతి।

ఏవకారేణాధేయత్వవ్యవచ్ఛేదః।

తథా చ ఫలే ద్వితీయయాఃవ్యాపారే చ ధాతోః శక్తికల్పనాపేక్షయా
విశిష్టశక్తికల్పనమేవోచితమితి భావః।

మతే।

ప్రాచీనమతే।

తస్యాః।

ద్వితీయయాః।

లక్షణైవేతి।

ఏతేన నవ్యమతే ఆధేయతాతత్వరూపాఽఖణ్డ ధర్మావచ్ఛిన్నే ఏకైవ శక్తిః, ప్రాచీనమతే తు సంయోగవిభాగత్వాది నానాధర్మావచ్ఛిన్నే నానాశక్తిరతో గౌరవమితి నిరస్తమ్।

సంఖ్యాయామేవేతి।

తథా చ విశిష్టశక్తికల్పనాపేక్షయా ధాతోర్వ్యాపారమాత్రే శక్తికల్పనే లాఘవమ్, ఫలస్యలక్షణయా ద్వితీయయైవ లాభాదితి భావః।

తథాపి।

ఫలే ద్వితీయయా లక్షణాకల్పనేపి।

శక్త్యకల్పనేపీతి యావత్।

తన్మతే।

ప్రాచీనమతే।

భవతాం।

ఆవశ్యకత్వాదితి।

అన్యథా త్యజతి గచ్ఛతీత్యనయోః పర్యాయతా స్యాదితి భావః।

తాదృశవ్యాపారోపస్థితి హేతుతాయా ఇతి।

ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపారోపస్థితి హేతుతాయా ఇత్యర్థః।

ఉభయసిద్ధత్వాదితి।

ఉభయమతసిద్ధత్వాదిత్యర్థః।

తథా చ ద్వితీయాన్తసమభివ్యాహారే కోవలవ్యాపారోపస్థితేః కారణత్వమధికం ప్రాచాం మతే ఇతి భావః।

తన్మతే।

ప్రాచీనమతే।

నను నవీనమతేపి ద్వితీయాజన్యాధేయత్వోపస్థితేః కారణత్వసామ్యమిత్యత ఆహ।

తజ్జన్యే ఇతి।

ద్వితీయాజన్యే ఇత్యర్థః।

ఉక్తస్థలానురోధేన।

గ్రామమధ్యాస్తే ఇత్యాదిస్థలానురోధేన।

తన్మతే।

ప్రాచీనమతే।

తాదృశకారణతాయాఃఽ।

ద్వితీయాజన్యఫలోపస్థితికారణతాయా ఆధిక్యమస్త్వితి।

నవ్యమతే గౌరవం దర్శయతి।

నవ్యమతే త్వితి।

అవచ్ఛేదకగౌరవం చేతి।

ప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదక గోరవం చేత్యర్థః।

తజ్జన్యేతి।

ద్వితీయాజన్యేత్యర్థః।

గౌరవాన్తమప్యాహ।

నవ్యమతే ఇతి।

తాదృశస్థలే।

గ్రామం గచ్ఛతీత్యత్ర।

అధికవిషయతయేతి।

ఆధేయత్వ ఫలవ్యాపారవిషయకతయేత్యర్థః।

ఏవమాధేయత్వస్య సంసర్గోపి బోధ్యః।

ఏవం శాబ్దబోధస్యాధికవిషయకత్వే తాత్పర్యజ్ఞానాదీనామధికవిషయకత్వం బోధ్యమ్।

అత్రేదం బోధ్యమ్।

శాబ్దబోధస్యాధికవిషయావగాహిత్వే ఏవ ప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావలాఘవం రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదౌ సంసర్గతా నిరాకరణావసరే ప్రదర్శితమిహాపి తథైవ యుక్తమ్।

అతఏవాగ్రే "శాబ్దబుద్ధేరధికవిషయత్వే" ఇత్యాదినా ప్రాచీనమతే గౌరవం దర్శయిష్యతి।

ప్రాచీనమతమాక్షిపతి।

అథేతి।

న మహీరుహమితి।

ద్వితీయార్థః ఫలం సంయోగాదిః।

తస్య నఞర్థేఽభావేఽన్వయః।

తథా చాధేయతాసమ్బన్ధేన భూమివిశిష్టసంయోగవిశిష్టోఽథ చ
జనకతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకమహీరుహవృత్తిసంయోగాభావవాన్యో
వ్యాపారస్తదనుకూలకృతిమానితి బోధః ప్రాచీనమతే।

వై జనకతాసం।

నవ్యమతే ఆధేయత్వం ద్వితీయార్థః।

తస్య నఞర్థేఽభావేఽన్వయః।

తథా చ భూమినిరూపితవృత్తితావాన్మహీరుహనిరూపితవృత్తిత్వాభావవాన్యః
సంయోగస్తజ్జనకవ్యాపారానుకూలకృతిమానితి బోధః।

వృత్తిత్వాభావశ్చ స్వరూపంసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకః, స చ వృత్తినియామకః।

తథా।

నఞర్థః।

తదసంభవాదితి।

మహీరుహకర్మ గమనకర్తృత్వాభావబోధనాసంభవాదిత్యర్థః।

షష్ట్యర్థేతి।

ఆధేయత్వేత్యర్థః।

ఆవశ్యకత్వాచ్చేతి।

అత్ర భూమివృత్తిసంయోగవిశిష్టమ్ అథ చ మహీరుహనిరూపితవృత్తిసంయోగస్య
జనకత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభావః ప్రతీయేత స చాఽప్రసిద్ధ ఇతి భావః।

భూమినిరూపితవృత్తిత్వవాన్, అథ చ మహీనిరూపితవృత్తిత్వాభావవాన్యః
సంయోగస్తదనుకూలో వ్యాపార ఇతి బోధస్యావశ్యకత్వాదితి।

తత్ర।

భూమేర్గమనం న మహీరుహస్యేత్యాదౌ।

అవ్యుత్పన్నత్వాదితి।

అనుయోగ్యవిషయకనఞర్థబోధస్యాఽప్రసిద్ధత్వాదితి భావః।

తస్య చ।

సంయోగజనకత్వాభావస్య చ।

అతిరిక్తప్రతియోగితాకల్పనే ఇతి।

సంయోగజనకత్వత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాపేక్షయా
సంయోగత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకల్పనే ఇత్యర్థః।

ఉపదర్శితబహువిధలాఘవేనేతి।

సామగ్రీప్రతిబన్ధకతాయాం ప్రతిబన్ధకత్వావచ్ఛేదకత్వే చ లాఘవేనేత్యర్థః।

ఈదృశగౌరవస్య।

అతిరిక్తప్రతియోగితాకల్పనాగౌరవస్య।

నఞర్థాన్వయబోధానుపపత్తిరితి।

గుణవృత్తిసంయోగాప్రసిద్ధ్యా తదభావస్య నఞర్థత్వాఽసంభవేన
తద్విషయకాన్వయబోధానుపపత్తిరిత్యర్థః।

తత్ర।

ద్రవ్యంగచ్ఛతి న గుణమిత్యాదౌ।

ప్రకృత్యర్థాభావస్యేవేతి।

గుణాభావస్యేవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ గుణవృత్తిసంయోగాభావస్య వ్యావృత్తిః।

బోధనోపగమాదితి।

తథాచాధేయత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభావవాన్యో
ద్రవ్యవృత్తిసంయోగస్తదనుకూలవ్యాపారవానితిబోధోపగమాదిత్యర్థః।

నను గుణో గుణం న గచ్ఛతీత్యాదౌ
ఆధేయత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకగుణాభావవత్సంయోగానుకూలవ్యాపారవానితిబో
ధస్యగుణే తాదృశవ్యాపారావగాహిత్వేన భ్రమత్వాత్ప్రమత్వానుపపత్తిరత ఆహ।

1అప్రమాణత్వాదితి।

తథాచేష్టాపత్తిరితి భావః।

ప్రమాణత్వే త్వాహ।

అస్తు వేతి తత్ర।

గుణో గుణం న గచ్ఛతీత్యత్ర।

అభావస్య ద్విధా భానోపగమేనేతి।

ఏకస్యైవ నఞో గుణాభావబాఘకత్వమ్ స్వన్వాశ్రయత్వాభావబోధకత్వం చేతి భావః।

నవ్యమతే దోషమాహ పరేత్వితి।

సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధేయత్వైవేతి12।

ఏవకారేణ సమాన్యతః ఆధేయతాయా వ్యవచ్ఛేదః।

అన్యథా।

సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వాఽనివేశే।

గ్రామాదివృత్తిసంయోగాదికమాదాయేతి12।

కాలికసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నగ్రామనిరూపితాధేయతావత్సంయోగాదికమాదాయేత్యర్థః।

అతిప్రసంగాదితి।

గ్రామం త్యజతి చైత్రే గ్రామం గచ్ఛతీతి ప్రయోగప్రసంగాదిత్యర్థః।

చైత్రసంయోగస్య సమవాయేన గ్రామేఽసత్వేపి కాలికేన సత్వాదితి భావః।

తథా చ ఆధేయతాయా సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వనివేశో చ।

తథావిధేతి।

సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నేత్యర్థః।

తదభావబాధాఽసంభవ ఇతి।

అభావనిరూపితసమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నవృత్తిత్వాభావబాధాఽసంభవ ఇత్యర్థః।

సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధేయతాయా
నిరూపితత్వసమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభావాభావబోధేపి న సంభవతీత్యాహ
।

నిరూపితత్వసమ్బన్ధస్య చేతి।

తత్సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నేతి।

నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నేత్యర్థః।

న సంభవత్యేవేతి।

ఇదన్తుబోధ్యమ్।

ద్వితీయార్థం ఆధేయత్వమేవ, సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధేయత్వమ్, గ్రామం గచ్ఛతి
ఇత్యాదౌ ద్వితీయార్థం ఆధేయతావత్వం చ "సంయోగే"
సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధేయతా ప్రతియోగికస్వరూపేణ।

ఏవం చ ద్రవ్యం గచ్ఛతి నాభావమిత్యాదౌ అభావనిరూపితాధేయత్వాభావః
సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధేయతాప్రతియోగితాకస్వరూపసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితా
కః "కేవలాన్వయీ" సంయోగే వర్తతే ఇతి నాఽప్రసిద్ధిః।

నాపి వృత్త్యనియామకసమ్బన్ధస్యాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వమ్।

ఏవం చ ఫలస్య ద్వితీయార్థత్వే చ కాప్యనుపపత్తిరితి ధ్యేయమ్।

నను గుణపదోత్తరభావపదోత్తరం చ కథం ద్వితీయా--గుణస్య--అభావస్య చ
క్రియాజన్యఫలశాలిత్వ రూపకర్మత్వాభావాత్।

కర్మణి ద్వితీయేతిసూత్రేణ కర్మబోధకపదోత్తరమేవ ద్వితీయయాఃసాధుత్వవిధానాదితి
చేన్న।

కర్మత్వాన్వయిత్వప్రకారకేచ్ఛాయవిశేష్యతాశ్రయబోధకప్రతిపాదికాద్ ద్వితీయయాఃసాధుత్వే
సూత్రతాత్పర్యాత్।

కర్మత్వాన్వయిత్వం చ సాక్షాత్, నఇర్థద్వారా వా బోధ్యమ్।

ప్రతియోగ్యభావాన్వయౌ చ తుల్యయోగక్షేమౌ అత్ర మూలమ్।

యత్ర ప్రకృతధాత్వర్థకర్మత్వం యస్య కదాచిదపి ప్రసిద్ధం తత్ర తత్కర్మత్వస్యాభోవో నఞా ప్రకృతధాత్వర్థే బోధ్యతే।

యథా భూమిం గచ్ఛతి న మహీరుహమిత్యాదౌ మహీరుహవృత్తికర్మకతాకత్వాభావవద్గమనం ప్రతీయతే తత్ర సాక్షాత్కర్మత్వాన్వయిత్వ మహీరుహస్యేతి తదాచకపదాద్ ద్వితీయా।

ద్రవ్యంగచ్ఛతి న గుణమిత్యాదౌ గుణాభావత్కర్మతానిరూపకం ద్రవ్యకర్మకగమనం ప్రతీయతే ఇతి నఞర్థద్వారా కర్మత్వాన్వయిత్వం గుణాదేరతస్తద్వాచకపదాద్ ద్వితీయేతి।

ఫలస్య ద్వితీయార్థతేవ తస్య చ వ్యాపారే జనకతాసమ్బన్ధేనాన్వయో వాచ్యః, స చ వృత్త్యనియామకస్తస్య చాభావప్రతియోగితావచ్ఛేదకతేవ నవ్యమతమాహ।

అత్రోచ్యతే ఇత్యాదినా ననుగ్రామస్యాధేయతాసంసర్గేణ ధాత్వర్థసంయోగేఽన్వయే నామార్థధాత్వర్థయోః సాక్షాత్ భేదేనాన్వయాపత్తిరత ఆహ।

వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యేణోతి।

ఆధేయతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నగ్రామాదినిష్ఠప్రకారతానిరూపితధాత్వర్థసంయోగ(ఫలనిష్ఠవిశేష్యతాశాలిశాబ్దబోధం ప్రతి ద్వితీయాన్తగ్రామాదిపదగమ్యాదిధాతుసమభివ్యాహారజ్ఞానత్వేన కార్యకారణభావోపగమేనేత్యర్థః।

తథాసతి ఈదృశకార్యకారణభావోపగమే సతి।

అతిప్రసంగస్యేతి।

గ్రామో గచ్ఛతీత్యాదౌ
ఆధేయతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నగ్రామనిష్ఠప్రకారతానిరూపితసంయోగనిష్ఠవిశేష్యతాశాలిబోధప్రసఙ్గస్యేత్యర్థః।

ప్రాగుపదర్శిత ప్రకారణేతి।

ద్వితీయాన్తగ్రామాదిపదసమభివ్యాహృతగచ్ఛతీత్యానుపూర్వజ్ఞానస్య కారణత్వేనేత్యర్థః।

అనన్తధాతూనాం తత్తత్ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపారే శక్తికల్పనే గౌరవమాశఙ్కతే।

నచేతి।

లాఘవం దర్శయతి।

ఫలే స్వతన్త్రశక్త్యకల్పనేనేతి।

ద్వితీయయాః ఇత్యాదిః।

అస్య లాఘవాదిత్యనేనాన్వయః।

ఖణ్డశక్తిపక్షే ఫలవిషయకబోధజనకత్వప్రకారతానిరూపితగమ్యాదినిష్ఠవిశేష్యతాకా ఏకా--అపరా చ వ్యాపారవిషయకబోధజనకత్వప్రకారతానిరూపితవిశేష్యతాకా।

విశిష్టశక్తిపక్షే ఫలావచ్ఛిన్నవ్యాపారవిషయకబోధజనకత్వ ప్రకారతానిరూపితగమ్యాదినిష్ఠవిశేష్యతాకేచ్ఛారూపైకైవ శక్తిర్విషయతాసమ్బన్ధేన వ్యాపారే ఫలేపీత్యస్మద్ గురుచరణాః।

లాఘవాదితి।

భిన్నవిషయకప్రత్యక్షసామగ్రీప్రతిబన్ధకతాయాం యోగ్యతాజ్ఞానఫలోపస్థితి-వ్యాపారోపస్థితీనాం తిసృణాం విశేష్యవిశేషణభావే వినిగమనావిరహేణ ప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకతాభావషట్కమ్।

నవ్యమతేతు ఫలప్రకారతానిరూపిత వ్యాపారవిశేష్యతాశాల్యుపస్థితేర్విశేష్యవిశేషణభావవైపరీత్యేపి ఏకేన యోగ్యతాజ్ఞానేన సహ విశేష్యవిశేషణభావే వినిగమనావిరహేణ చ ప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావ చతుష్టయమితి రీత్యా లాఘవాదితి భావః।

కర్మాఖ్యాతస్య।

గ్రామో గమ్యతే ఇత్యాఖ్యాతస్య।

ఫలం సంయోగాదిః।

తచ్చ గ్రామే విశేషణమ్।

అన్యథా।

ఆఖ్యాతస్య ఫలవాచకత్వే।

వ్యాపారవిశేషణీభూతసంయోగస్య న గ్రామే విశేషణత్వసంభవః, ఏకత్ర విశేషణత్వేనాన్వితస్యాన్యత్ర విశేషణత్వేనాన్వయాయోగాదితి భావః।

నను వ్యాపారప్రకారకసంయోగవిశేష్యక ఏవ బోధోస్తు విశేష్యీభూతసంయోగశ్చ గ్రామే విశేషణం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాయామాహ।

యాదృశేతి।

ఏవకారవ్యావర్త్యమాహ।

నన్వితి।

తథా చ ఫలస్య ద్విధా భానమావశ్యకమితి భావః।

తథా చ చైత్రసమవేతకృతిజన్యసంయోగానుకూలవ్యాపారజన్యసంయోగాశ్రయో గ్రామ ఇతి బోధః।

కర్తాఖ్యాతస్థలే వ్యాపారవిశేషణతయా భాసమానస్యాపి సంయోగస్య కర్మాఖ్యాతస్థలే

వ్యాపారవిశేష్యతయా భానం సంభవతీత్యాహ।

యత్వితి।

వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యేణేతి।

ఫలవిశిష్టవ్యాపార విషయకబోధే ద్వితీయాన్తకర్మ సమభివ్యాహృతకర్తాఖ్యాత సమభివ్యాహారజ్ఞానస్య,

ఏవం వ్యాపారవిశిష్టఫల విషయకబోధే ప్రథమాన్తకర్మపద సమభివ్యాహృతకర్మాఖ్యాత సమభివ్యాహారజ్ఞానస్య చ కారణత్వాభ్యుపగమేనేత్యర్థః।

తద్విశేష్యతయా।

వ్యాపారవిశేష్యతయా।

తథా చ చైత్రసమవేతకృతిజన్యవ్యాపారజన్యసంయోగాశ్రయో గ్రామ ఇతి బోధః।

ప్రతిబన్ధకతాయాం।

భిన్నవిషయకప్రత్యక్షప్రతిబన్ధకతాయామ్।

ఇదముపలక్షణమ్।

శాబ్దబోధకారణత్వే చేత్యపి బోధ్యమ్।

గౌరవాదితి।

గౌరవం చానుపదమేవోక్తమ్।

భ్రమవతామితి।

గమిసంయుజో సమానార్థకౌ ఇతి భ్రమవతామిత్యర్థః।

విశేషదర్శినామపి।

అభ్రాన్తానామపి దుర్వారత్వాచ్చేతి।

స్వన్వభేదప్రకారకసంయోగవిశేష్యకశాబ్దబోధకారణీభూతాయాః

సంయోగవిశేష్యకవృత్తిజ్ఞానజన్యసంయోగోపస్థితేః సత్వాదితి భావః।

గమధాతూపస్థాప్యసంయోగవిశేష్యకస్పన్దభేదప్రకారకబోధే గమధాతూపస్థాప్యవ్యాపారః స్పన్దభేదప్రకారకశాబ్దబోధపర ఇతి తాత్పర్యజ్ఞానస్యేత్యర్థః।

తథా చ ఫలస్య వ్యాపారాంశేఽవిశేషణతయా గ్రామే విశేషణత్వం యుక్తమేవ।

యత్ర ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకీభూతఫలే ఆధేయత్వాన్వయవివక్షా తత్ర ద్వితీయా।

యత్ర ధాత్వర్థవ్యాపారే ఆధేయత్వాన్వయవివక్షా తత్ర సప్తమీ ఇతి వ్యవస్థాపయితుముపక్రమతే।

అధేతి।

తాదృశద్వితీయయాః।

ఆధేయత్వార్థద్వితీయయాః।

తదుపస్థాపితేతి।

ద్వితీయోపస్థాపితేత్యర్థః।

ఆధేయత్వాన్వయే ఏవేతి।

ఏవకారేణ వ్యాపారే ఆధేయత్వాన్వయస్య వ్యవచ్ఛేదః।

ఘటితయా ఏవేతి।

ఏవకారేణ వ్యాపారే విభక్త్యర్థాన్వయే ద్వితీయాసమభివ్యాహారఘటితకారణకలాపస్య సామగ్రీత్వవ్యవచ్ఛేదః।

తాదృశాన్వయబోధ నియామకత్వాదితి।

వ్యాపారధర్మికాధేయత్వప్రకారకబోధనియామకత్వాదిత్యర్థః।

వ్యుత్పత్తిభేదజ్ఞాపనాయైవేతి।

ఫలవిశేష్యకాధేయత్వప్రకారకాన్వయ బోధం ప్రతి ద్వితీయాసమభివ్యాహారజ్ఞానం కారణమ్।

వ్యాపారవిశేష్యకాధేయత్వప్రకారకబోధం ప్రతి ద్వితీయాసమభివ్యాహారజ్ఞానం కారణమ్।

వ్యాపారవిశేష్యకాధేయత్వ ప్రకారకబోధం ప్రతి చ సప్తమీసమభివ్యాహారజ్ఞానం కారణమితి బోధనాయైవేత్యర్థః।

పృథక్ పృథక్ సూత్రేణ।

కర్మణిద్వితీయా, సప్తమ్యధికరణే।

చేతి సూత్రాభ్యామ్।

తయోఃl

ద్వితీయా సప్తమ్యోఃl

ఫలేl

అధఃసంయోగేl

సామగ్రేవేతిl

ఏవకారేణ పతధాతుజన్యఫలోపస్థితి--తత్సమభివ్యాహారఘటితసామగ్ర్యా వ్యవచ్ఛేదఃl

తదేవాహl

నత్వితిl

నాతిప్రసఙ్గ ఇతిl

న భూమిం పతతీతి ప్రయోగాపత్తిరిత్యర్థఃl

లక్షణాదినేతిl

ఇయమేవ భాగత్యాగలక్షణేత్యుచ్యతేl

సా చ శక్త్యేకదేశబోధకత్వమ్।

ద్వితీయార్థాధేయత్వాన్వయాదితిl

గమతధాతుజన్యఫలోపస్థితితత్సమభివ్యాహారజ్ఞానఘటితసామగ్ర్యాఃప్రయోజకత్వే
పతధాతులక్ష్యార్థసంయోగే ద్వితీయార్థాధేయత్వాన్వయో న స్యాత్।

ఏవం చ భూమిం పతతీతి ప్రయోగాపత్తిర్దుర్వారైవేతి భావఃl

ఉక్తాపత్తిం నిరాకరోతిl

అత్రాహురితి

అధికరణానవచ్ఛిన్నత్వమితిl

ఫలవిశేష్యకద్వితీయోపస్థాప్యాధేయత్వప్రకారకబోధం ప్రతి
స్వప్రకృత్యర్థీభూతాధికరణానవచ్ఛిన్నఫలనిష్ఠవిషయతాశాల్యుపస్థితిఃకారణమిత్యర్థఃl

స్వం- ద్వితీయాl

ప్రకృత్యర్థీభూతేత్యుపాదనాల్లోష్ఠముష్ట్యిపతీత్యాదౌ
ధాత్వర్థసంయోగస్యోర్ధ్వదేశావచ్ఛిన్నత్వేపి సంయోగే న
ద్వితీయార్థాధేయత్వాన్వయానుపపత్తిః।

సంయోగస్య ద్వితీయాప్రకృత్యర్థీభూతాధికరణానవచ్ఛిన్నత్వాత్।

తాదృశవిషయతాశాలీతి।

అధికరణానవచ్ఛిన్నవిషయతాశాలీత్యర్థః।

సామగ్ర్యా ఏవేతి।

ఏవకారేణ ధాతుజన్యఫలవిషయకోపస్థితేర్వ్యవచ్ఛేదః।

నాతిప్రసఙ్గః ఇతి।

న భూమిం పతతీతి ప్రయోగాపత్తిరితి భావః।

నను గమ ధాతోః సకర్మకత్వానుపపత్తిః, ధాత్వర్థసంయోగస్యోత్తరదేశత్వావచ్ఛిన్నత్వాదిత్యత ఆహ।

ఉత్తరదేశానవచ్ఛిన్నేతి।

సంయోగానుకూలవ్యాపార ఏవ గమ్యాద్యర్థ ఇతి భావః।

అత ఏవ।

ఆశ్రయానవచ్ఛిన్నఫలాశ్రయస్య కర్మత్వాదేవ।

అగ్నిసంయోగేతి।

సంయోగానుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారమాత్రార్థకత్వే నయతి జుహోత్యోః
సమానార్థకత్వం స్యాదతోఽగ్నేతి।

అగ్నిసంయోగావచ్ఛిన్నక్రియా ఘృతాదినిష్ఠా తదనుకూలో వ్యాపారః పురుషనిష్ఠో బోధ్యః।

ఫలవత్వవిరహాదితి।

సంయోగవత్వవిరహాదిత్యర్థః।

ఆశ్రయానవచ్ఛిన్నత్వాభావాదితి భావః।

ఉక్తార్థమేవాహ।

అగ్నినాఽవచ్ఛిన్నత్వాదితి।

ఏవం చాఽగ్నిం ఘృతం నయతీతివత్ అగ్నిం ఘృతం జుహోతీతి న ప్రయోగః।

కిన్తు అగ్నౌ ఘృతం జుహోతోత్యేవ ప్రయోగః।

న చ పదే జుహోతీతి ప్రయోగానుపపత్తిః, తత్ర సంయోగస్యాఽగ్న్యనవచ్ఛిన్నత్వాదితి వాచ్యమ్।

ఆధారావచ్ఛిన్నసంయోగానుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారే లక్షణోపగమాత్।

నను వహ్నిసంయోగముపధిశ్య వహ్నివృత్తిత్వవిధానేఽన్వయానుపపత్తిమాశంకతే।

నచేతి।

అగ్నివిశేషితేతి।

ఆధేయతాసమ్బన్ధేనాఽఽధేయతాద్వారా వాఽగ్నివిశేషితేత్యర్థః।

లాఘవాదాధేయతా సంసర్గేణాఽగ్నేరేవ ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకతయోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకత్వమ్, నాగ్నివృత్తిత్వస్య, సప్తమీవిభక్త్యర్థాధేయత్వస్య ప్రాగుక్తలాఘవేన ప్రకారత్వమ్, ఏవం చ వహ్నివృత్తిత్వస్య విధేయతాన్నోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకవిధేయయోరైక్యమితి సమాధత్తే।

తత్రేతి।

అగ్నౌ ఘృతం జుహోతీత్యత్ర।

నను వ్యాపారే ఏవం సప్తమ్యర్థాధేయత్వాన్వయస్య పూర్వముక్తత్వాదత్ర సంయోగేఽన్వయాభిధానమసంగతమితి చేన్న।

ద్వితీయార్థాధేయత్వస్య ఫలేఽన్వయబోధం ప్రతి
స్వప్రకృత్యర్థరూపాధికరణావచ్ఛిన్నఫలనిష్ఠవిషయతాశాల్యుపస్థితిః కారణమ్
తదవ్యవహితసప్తమ్యర్థాధేయత్వస్య ఫలేఽన్వయబోధం ప్రతి
స్వప్రకృత్యర్థరూపాధికరణావచ్ఛిన్నఫలనిష్ఠవిషయతాశాల్యుపస్థితేః
కారణత్వకల్పనాన్నానుపపత్తిః।

అగ్నివిశిష్టసంయోగేఽగ్నివృత్తిత్వస్యాన్వయే పౌనరుక్త్యమాంశక్యాహ।

వస్తుతస్త్వితి।

తత్ర।

సంయోగే।

అనన్వయేపాత్యపినాఽనుపదోక్తాత్వయోపాదానం సూచితమ్।

అప్రమాణికత్వాదితి।

అప్రమాణికత్వోపగమాదిత్యర్థః।

ఇదమత్రావధేయమ్।

వస్తుతస్తుఇత్యారభ్య నాస్త్యేవానుపపత్తిరిత్యేతత్పానే "అతఏవ వివేచకా వహ్నౌ జుహోతీతి న ప్రయుఞ్జతే,ప్రయుఞ్జతే చ సంస్కృతే వహ్నౌ జుహోతీత్యాదికమేవ।

తత్ర వహ్నౌ ఇత్యనుక్తేఽగ్నౌ సంస్కృతత్వాఽలాభాత్తదుక్తిరావశ్యకీ।

న హి ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకవహ్నౌ సంస్కృతాది పదార్థాఽన్వయ సంభవః" ఇతి పాఠః కుత్రచిత్దృశ్యతే।

అయమేవ సన్దర్భయోగ్యః।

అతఏవ।

ధాతుత ఏవ వహ్నివృత్తిత్వస్య లాభాద్వహ్నౌ ఇత్యస్యాఽనావశ్యకత్వాదేవ।

తత్ర।

వహ్నౌ జుహోతీత్యత్ర।

నహీతి।

ధాత్వర్థేఽభేదసమ్బన్ధేన ప్రాతిపదికార్థాన్వయే ద్వితీయాన్తత్వగ్రహస్యాపేక్షితత్వేపి ఫలే వ్యాపారే వా తదన్వయే ఏవ, న తు తదతిరిక్తధాత్వర్థాన్వయే।

తేన యథా తదతిరిక్తధాత్వర్థాన్వయే వహ్నిమితి ద్వితీయాన్తవాక్యస్య నిరాకాఙ్క్షతా తథా సంస్కృతే ఇతి సప్తమ్యన్తస్యాపి అభేదాన్వయే
సమానవాచకవిశేష్యవాచకపదవిరహాన్నిరాకాఙ్క్షతేతి।

ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకే వహ్నౌ న

సంస్కృతాన్వయసంభవ ఇత్యర్థః।

వస్తుతస్తు ఇత్యాదిపాఠే తు ప్రథమతోఽన్వయముపపాద్య అనన్వయేపి న క్షతిరిత్యుక్తేః సన్దర్భవిరోధః స్పష్ట ఏవ ఆధేయతాసమ్బన్ధే తద్విశిష్టే
తదాధేయత్వస్యాప్యాధేయతాసమ్బన్ధేన
తదన్వయవదేవాఽనుభవవిరుద్ధతయాఽన్వయేపీత్యనన్వయపక్షః।

కథంచిదుపాదేయః సంయోగనిష్ఠాయాః
హుధాతుశక్యతానిరూపితావచ్ఛేదకతాయామాశ్రయావచ్ఛిన్నత్వసత్వేపి

వ్యాపారాత్మకఫలనిష్ఠాయామావచ్ఛేదకతాయామాశ్రయావచ్ఛిన్నత్వవిరహేణ
వ్యాపారరూపఫలాశ్రయత్వేన ఘృతాదేః కర్మత్వముపపన్నమిత్యాహ।

ఘృతాదేశ్చేతి।

క్రియారూపేతి।

వ్యాపారరూపేత్యర్థః।

నను సంయోగస్య సాక్షాద్ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకత్వాత్తదాశ్రయస్యాగ్నేః
కర్మత్వవిరహాదాశ్రయానవచ్ఛిన్నత్వవిశేషణం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్య నిరాచష్టే।

యత్త్విత్యాదినా ధాతువృత్తిగ్రహవిశేష్యాంశే ఇతి।

అగ్నిసంయోగానుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారోహుధాతువాచ్యమిత్యాకారకవృత్తిగ్రహముఖ్య
విశేష్య ఇత్యర్థః।

తథా చ తత్తద్ధాతుప్రయోజకతాత్పర్యజ్ఞానసహకారితత్తద్ధావృత్తిగ్రహముఖ్యవిశేష్యే
సాక్షాత్ప్రకారీభూతఫలాశ్రయత్వం తత్తద్ధాతుకర్మత్వమ్।

యదా గమధాతుః సంయోగావచ్ఛిన్నవ్యాపారతాత్పర్యేణ ప్రయుజ్యతే తదా న పూర్వదేశే,
యదా విభాగదావచ్ఛిన్నతాత్పర్యేణ ప్రయుజ్యతే తదా నోత్తరదేశే తత్కర్మత్వవ్యవహారః।

సామాన్యతస్తత్తద్ధాతుకర్మత్వం
శక్తిలక్షణారూపవృత్తిగ్రహముఖ్యవిశేష్యప్రకారీభూతసంయోగవిభాగదిఫలమాదాయ
పూర్వోత్తరదేశయోరపీష్యత ఏవేతి।

క్రియాయామేవేతి।

అగ్నిసంయోగానుకూలవ్యాపారే ఏవేత్యర్థః।

సంయోగావచ్ఛిన్న క్రియేతి।

సంయోగానుకూలవ్యాపారేత్యర్థః।

తదాశ్రయీభూతేతి।

సంయోగాశ్రయీభూతేత్యర్థః।

ద్వికర్మకత్వవ్యాఘాతాదితి।

ద్వికర్మకత్వ నస్యాదితి భావః।

ఇదముపలక్షణమ్।

భూమిం పతతీతి ప్రయోగాపత్తిరపి బోధ్యా।

భూమ్యాదేర్వృత్తిగ్రహముఖ్యవిశేష్యప్రకారీభూతసంయోగవత్వాత్।

న చాధికరణానవచ్ఛిన్నత్వమపి విశేషణీయమితి వాచ్యమ్।

వహ్న్యాదేః కర్మత్వస్య తావత్తైవ వారణసంభవే సాక్షాదిత్యస్య వైయర్థ్యాపత్తేః।

గౌణకమత్వమేవేతి।

తథా చాఖ్యాతేన ముఖ్యకర్మత్వస్యైవాభిధానేన గ్రామే తదభావేపి న క్షతిరితి భావః।

అథేతి।

అత్రేతి।

అజాం గ్రామం నయతీత్యత్ర అతఏవ।

సాక్షాద్ ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలాశ్రయత్వాభాదేవ।

తాదృశకర్మత్వమ్।

గౌణకర్మత్వమ్।

గౌణకర్మత్వానభిధానే ప్రమాణమాహ।

ప్రధానేతి।

ద్వికర్మణాం ధాతూనాం ప్రధానకర్మణి ఆరవ్యేయే।

లాదీనాహుః।

లాదయః ప్రధానకర్మబోధకా ఇతి భావః।

గ్రామాదేరపి గౌణకర్మత్వాత్కర్మణి ద్వితీయేత్యనేన ద్వితీయా బోధ్యా।

అత్రాపి।

వహ్నౌ ఘృతం జుహోతీత్యత్రాపి।

స్వమతేన సమాధత్తే।

అస్మన్మతేఇతి।

ప్రయోజకతయేతి।

తథా చ ద్వితీయార్థాధేయత్వ ప్రకారకబోధం ప్రతి ధాతుజన్యాశ్రయానవచ్ఛిన్న సంయోగవిషయతాశాల్యుపస్థితేః ప్రయోజకతయేత్యర్థః।

నైతాదృశప్రయోగాపత్తిరితి।

న వహ్నిం ఘృతం జుహోతీతి ప్రయోగాపత్తిరిత్యర్థః।

జాతివిశేషేతి।

పతనత్వే త్యర్థః।

తస్య స్పన్దస్య।

పరంపరయా।

స్వాశ్రయప్రతియోగికసంయోగసమ్బన్ధేన।

ఇత్యపి స్యాదితి।

స్వాశ్రయప్రతియోగికవిభాగవత్వరూపపరంపరాసమ్బన్ధేన పర్ణగతస్య స్పన్దస్య వృక్షేపి సత్వాదితి భావః।

తస్మాదధః సంయోగావచ్ఛిన్న స్పన్దఏవ ఏతత్యర్థ ఇతి ధ్యేయమ్।

అన్యత్ర।

గృహే పచతీత్యత్ర।

అత్ర।

భూతలే పచతీత్యత్ర।

వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాదితి।

సప్తమ్యర్థాధేయత్వప్రకారకఫలవిశేష్యకబోధం ప్రతి పతధాతుసమభివ్యాహారజ్ఞానస్య కారణత్వకల్పనేనేత్యర్థః।

ఫలే ఏవేతి।

ఏవకారేణ స్పన్దవ్యావృత్తిః। అధః సంయోగరూపఫలాశ్రయత్వవిరహాద్ వృక్షే పతతీతి న ప్రయోగః।

ఇత్యస్యేతి।

అస్య వక్తుమశక్యత్వాదిత్యనేనాన్వయః।

ఉక్తయుక్త్యేతి।

ఫలస్య ధాత్వర్థఽఘటకత్వే స్పన్దే ఏవ సప్తమ్యర్థాన్వయస్యోపగన్తవ్యతయా పర్ణాదినిష్ఠస్య తస్య భూతలావృత్తితయా భూతలే పతతీతిప్రయోగానుపపత్త్యేతి భావః।

అథాశ్రయానవచ్ఛిన్నఫలాశ్రయస్యైవ కర్మత్వే నరకం పతిత ఇత్యస్యానుపపత్తిరితి చేన్న।

అధఃసంయోగావచ్ఛిన్నవ్యాపారార్థకపతధాతుసమభివ్యాహారే నరకపదాద్ ద్వితీయానేష్యతే--భోగానుకూలపాతిత్యార్థకపతధాతుసమభివ్యాహారే నరకపదాద్ ద్వితీయా।

తత్ర ద్వితీయార్థో విషయత్వమ్।

తస్య భోగేఽన్వయః।

భోగశ్చ సాక్షాత్కారః।

నరకపదం చ సుఖాసంభిన్నదుఃఖవాచకమ్।

నరకం పతిత ఇత్యత్ర దుఃఖవిశేషవిషయకభోగానుకూలపాతిత్యవానితి బోధః।

ఏతాదృశార్థే ఏవ ద్వితీయాశ్రితేత్యాదిసూత్రేణ సమాసవిధానమ్।

తాదృశస్వత్వరూపేతి।

స్వత్వత్వధ్వంసవిశిష్టపరస్వత్వరూపేత్యర్థః।

ద్వితీయార్థాన్వయ ఇతి।

ద్వితీయార్థ ఆధేయత్వమ్।

అయంభావః।

బ్రాహ్మణాయ ధనం దదాతీత్యత్ర "కర్మణా యమభిప్రైతీతిససమ్ప్రదానమితి సూత్రేణ బ్రాహ్మణస్య సమ్ప్రదానసంజ్ఞా--కర్మణా" "క్రియాజన్యఫలేన" ---స్వత్వాదినా యమభిసమ్బధ్నమిచ్ఛతి స సమ్ప్రదానమితి సూత్రార్థః।

తథా చ క్రియాజన్యఫలప్రకారకకర్తృసమవేతేచ్ఛావిశేష్యత్వం సమ్ప్రదానత్వమ్।

ప్రకారతా చ నిరూపకత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నా గ్రాహ్యా।

తేనకర్మణి న ప్రసంగః।

ధాత్వర్థావచ్ఛేదకస్వత్వనిరూపకత్వమితి యావత్।

నిరూపకత్వం చతుర్థ్యర్థః।

తస్య ద్వితీయస్వత్వేఽన్వయః ఆశ్రయత్వమాఖ్యాతార్థః।

తథా చ ధనవృత్తిత్వస్వత్వధ్వంసవిశిష్టపర "బ్రాహ్మణ" నిరూపితస్వత్వానుకూలేచ్ఛాశ్రయ ఇతి బోధః।

యత్ర స్వధనస్య పరసాధారణీకరణం తత్ర పరస్వత్వానుకూలేచ్ఛాయాః సత్త్వాద్దానవ్యవహారాపత్తివారణాయ12 స్వత్వధ్వంసవిశేషేతి।

తథా చ స్వత్వత్వస్య విద్యమానత్వాన్నాపత్తిః।

స్వత్వం యథేష్టవినియోగార్హత్వమ్।

ఉపేక్షాయామితి।

ఉపేక్షా చ మమేదం మాభూదితి స్వస్వత్వనివృత్త్యనుకూలేచ్ఛైవ, తత్ర దానత్వప్రసంగవారణాయ పరస్వత్వానుకూలేతి।

యది చ సాధారణధనేఽసాధారణవిరహప్రయుక్తోపేక్షాయాం సత్యామపి పురుషాన్తరస్య సర్వథైవ తస్యేదమస్తు న మమేతీచ్ఛాతః పురుషాన్తరానుమత్యాపేక్షాం వినా

యథేష్టవినియోగప్రయోజకస్య స్వస్వత్వాన్తరస్యోత్పత్తిః పూర్వస్వత్వవినాశశ్చ ప్రామాణికో యది తదా దానవ్యవహారవారణాయ పరేతి విశేషణమ్।

నచాఽనన్యలభ్యస్యైవ శబ్దార్థతయా పరస్య "సమ్ప్రదానస్య" చతుర్థీప్రకృత్యైవ లాభాత్తస్య దదాత్యర్థత్వం నోచితమితి వాచ్యమ్।

ఘనం దదాతీత్యత్ర లక్షణయైవ తద్బోధః।

న చ తత్ర తద్బోధ ఏవ నాస్తీతి వాచ్యమ్।

పరస్య సామాన్యతోఽప్రతీతౌ కస్మై ఇతి తద్విశేషాకాఙ్క్షాయా అనుపపత్తేః।

ఇచ్ఛాయాః స్వత్వానుకూలత్వబోధనేన స్వీకారమన్తరేణాపి దాతురిచ్ఛాతఃప్రదత్తధనే సమ్ప్రదానస్వత్వముత్పద్యత ఏవేతి సిద్ధమ్।

న చ దానసమకాలం సమ్ప్రదానత్వేనాభిమతస్య యత్ర మమేదం మా భవతు, అస్యేదం భవతు ఇతీచ్ఛాకాలే చైత్రాయ గాం దదాతీతి ప్రయోగాపత్తేః।

గోపదార్థస్య గోద్వయస్యోభయత్ర "సత్వధ్వంసే సత్యే చాన్వయయోగ్యత్వాదితి చేన్న।

స్వత్వప్రకారకత్వవిశిష్టేచ్ఛాయాం స్వత్వధ్వంసానుకూలత్వేన శాబ్దబోధే భానే సామానాధికరణ్యసమ్బన్ధేన సత్యేపి స్వత్వధ్వంసస్య భానోపగమాత్।

ప్రకృతే గోనిష్ఠస్వత్వధ్వంససామానాధికరణం యత్స్వత్వం
తత్ప్రకారకేచ్ఛావిరహేణాఽదోషాత్। ప్రకృతే స్వత్వస్య హిరణ్యనిష్ఠత్వాత్।

పరస్వత్వానుకూలేచ్ఛా ఇత్యత్ర పరశబ్దః కర్తృభిన్నసమ్ప్రదానపరః, న తు కర్తృభిన్నపర ఇతి ధ్యేయమ్।

స్వీకార విశేష ఇతి।

విశేషపదోపాదానద్ధానప్రయోజ్యస్వత్వజనకీభూతేచ్ఛారూపప్రతిగ్రహలాభాద్ బలక్రియాదితో ధనస్వీకారస్థలే ప్రతిగ్రహవ్యవహారస్య నాపత్తిః।

బోధస్తు ధనవృత్తిస్వత్వజనకేచ్ఛావానిత్యాకారకః।

రూపాదిపరావృత్తీతి।

పూర్వరూపాదిత్యర్థః।

ఆదినా రసంగన్ధస్పర్శపరిగ్రహః।

పరావృత్తిధ్వంసః।

తణ్డులం పచతీత్యత్ర
తణ్డులవృత్తిపూర్వరూపధ్వంసజనకతేజఃసంయోగానుకూలకృతిమానితి బోధః।

అగ్నిః పచతి తణ్డులమిత్యాదౌ తణ్డులవ్యావృతం యత్తాదృశతేజఃసంయోగాశ్రయత్వం తదాన్వయ్నిరితి బోధః।

తాదృశేతి।

గలవిలాధ సంయోగావచ్ఛిన్నేత్యర్థః।

ఫలే ఏవేతి।

ఏవకారేణ సంయోగవ్యావృత్తిః।

ఉక్తఉక్త్యా।

ఆశ్రయానవచ్ఛిన్నధాత్వర్థతావచ్ఛేదకీభూతసంయోగాశ్రయస్యైవ కర్మత్వవ్యవస్థాపనేన।

క్షరణానుకూలవ్యాపారో దుహధాత్వర్థః।

క్షరణత్వం చ ద్రవ్యత్వజన్యతావచ్ఛేదక (పయో నిష్ఠ)క్రియావృత్తిర్జాతిః సా చ

స్పన్దనవత్వమితి యావత్।

తాదృశక్రియాశ్రయత్వేన పయసో ముఖ్యకర్మత్వమ్।

గవాదిపదోత్తరద్వితీయా అన్యదేవ కర్మత్వం బోధయతీతి।

అన్యదేవేత్యేవకారేణ క్రియాజన్యఫలశాలిత్వరూపముఖ్యకర్మత్వస్య వ్యావృత్తిః। తదేవాహ।

అపాదానత్వాదిభిన్నేతి।

అపాదానత్వాదిభిన్నం యద్ధుహుధాతుప్రతిపాద్యక్షరణాన్వయివిభాగాదిరూపధర్మాన్తరం తదవచ్ఛిన్నస్యాపీత్యర్థః।

తాదృశవిభాగాశ్రయస్య గోః కర్మత్వమితి భావః।

ధాతుప్రతిపాద్యాన్వయి।

ధాతుప్రతిపాద్యక్షరణాన్వయి।

తేన "విభాగేన" సహ గవాదిసమ్బన్ధో న వివక్షిత కిన్తు సః ధాతుప్రతిపాద్యాన్వయీ విభాగరూపో ధర్మః క్షీరాద్యన్వయీ ఇతి।

అతః క్షీరస్యైవ కర్మత్వమ్, న తు గోరితి భావః।

ధాతుప్రతిపాద్యత్వం క్షరణే సంపాదయతి।

తదర్థతావచ్ఛేదకేతి।

ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకేత్యర్థః।

ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకకోటిప్రవిష్టే ఏవేతి।

క్షరణే ఏవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ క్షీరాదివ్యావృత్తిః।

ద్వితీయార్థాఽన్వయాదితి।

ద్వితీయార్థవిభాగాన్వయాదిత్యర్థః।

క్షరణానుకూలేతి।

క్షరణత్వం జాతిరిత్యుక్తమ్।

యద్యపి క్షరణమన్తఃప్రదేశవిభాగానుకూలో వ్యాపారవిశేషో ద్రవద్రవ్యనిష్ఠఃప్రతీయతే।

తథాపి అత్ర క్షరణస్య తాదృశవ్యాపారత్వేన న ధాత్వర్థఘటకతా కిన్తు స్పన్దత్వవ్యాప్యజాతివిశేషేణైవ లాఘవాదితి ధ్యేయమ్।

అస్మిన్పక్షే గోర్న కర్మత్వమ్।

ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకీభూతక్షరణానాశ్రయత్వాత్।

అపితు తదన్వితవిభాగాన్వయిత్వరూపం గౌణకర్మత్వమకథితం చేతి సూత్రప్రతిపాద్యమ్, తచ్చ ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకతా వచ్ఛేదకఫలశాలిత్వరూపం బోధ్యమ్।

నను గామిత్యత్ర ద్వితీయయా విభాగార్థకత్వే పఞ్చమీ స్యాదిత్యాశఙ్కతే।

నచేతి।

విభాగస్యేవేతి।

ఏవకారేణ ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకీభూతఫలాన్వయినో విభాగస్య వ్యావృత్తిః।

ప్రకృతే చ క్షరణఫలే ఏవం ద్వితీయార్థవిభాగాన్వేతీతి న పఞ్చమీ ప్రసక్తిరితి భావః।

స్పన్దరూపవిశేష్యాంశే ఏవేతి।

ఏవకారేణాఘోదేశసంయోగవ్యావృత్తిః।

పఞ్చమ్యర్థవిభాగాన్వయాదితి।

అయంభావః।

వృక్షాత్పర్ణం పతతీత్యత్ర ధ్రువమపాయేఽపాదానమితిసూత్రేణాఽపదానసంజ్ఞా వృక్షస్య।

యయోర్విభాగస్తయోర్మధ్యే క్రియారహితమపాదానం స్యాదితి సూత్రార్థః।

అపాదానే పఞ్చమీతి పఞ్చమీ।

అత్ర భేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వం--విభాగశ్చ ద్వయం పఞ్చమ్యర్థః।

క్రియా కేవలం ధాత్వర్థః।

ఆధేయతాసమ్బన్ధేన వృక్షస్య భేదే విభాగే చాన్వయః।

ఆశ్రయతయా ప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వస్య, జనకతయా విభాగస్య క్రియాయామన్వయః।

వృక్షవృత్తివిభాగానుకూల వృక్షవృత్తిభేదప్రతియోగితా వచ్ఛేదకక్రియాశ్రయః పర్ణమితి బోధః।

అథవా విభాగో జనకత్వం చ పఞ్చమ్యర్థః, ప్రకృత్యర్థస్యావధిమత్వసమ్బన్ధేన విభాగే తస్య నిరూపకత్వసమ్బన్ధేన జనకత్వే, తస్య చాశ్రయతయా క్రియాయామన్వయః।

వృక్షావధికవిభాగ నిరూపితజనకతావక్రియాశ్రయః పర్ణమితి బోధ ఇతి।

అన్తఃప్రదేశావచ్ఛిన్నవిభాగానుకూలవ్యాపార ఏవ క్షరణమ్।

తథైవ క్షరణస్య ప్రతీతేః, తథా చ విభాగస్యాపాదానత్వేపి తస్య ధాతుత ఏవ లాభాన్న విభక్త్యర్థతా, ఏవం చాత్రాపి ద్వితీయార్థో వృత్తిత్వమేవేత్యాహ।

వస్తుతస్తు ఇతి।

విభాగావచ్ఛిన్నేతి।

విభాగానుకూలేత్యర్థః।

ఏవం।

విభాగస్య ధాత్వర్థఘటకత్వే।

ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకత్వస్యేతి।

ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలశాలిత్వమిత్యత్రేత్యాదిః।

సాక్షాద్విశేషణత్వరూపత్వాదితి।

తచ్చ।

విభాగానుకూలవ్యాపారస్యైవేతి భావః।

క్షరణానుకూలవ్యాపారమాత్రమితి।

మాత్రపదేన విభాగానుకూలత్వవ్యవచ్ఛేదః।

అత్రేదం బోధ్యమ్।

యది లాఘవాత్క్షరణత్వం జాతిస్తేన రూపేణ క్షరణానుకూలవ్యాపారే దుహుధాతోః శక్తిస్తదా విభాగానుకూలవ్యాపారావచ్ఛిన్నే లక్షణైవ।

యది చ తన్న జాతిస్తదా విభాగానుకూలవ్యాపారావచ్ఛిన్నే శక్తిః సన్దత్వేన రూపేణ క్షరణానుకూలవ్యాపారే లక్షణైవ।

। అస్మిన్పక్షే చ విభాగబోధాయ పఞ్చమ్యపేక్షా పఞ్చమ్యర్థవిభాగాన్వయే తు నాత్ర పక్షే ముఖ్యవిశేష్యతయా ధాతుజన్యోపస్థితేరపేక్షేతి ధ్యేయమ్।

ఏతేన విభాగస్య విభక్త్యర్థత్వవివక్షణేన।

నా నియమ ఇతి।

యత్ర విభాగో ధాత్వర్థఘటకస్తత్ర ద్వితీయా, యత్ర స విభక్త్యర్థస్తత్ర పఞ్చమీతి నియమ ఇత్యర్థః।

ఏకరూపేణ దుహుధాతోరర్థమాహ।

అథవేతి।

ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఘటక ఏవేతి।

విభాగవచ్ఛిన్నక్షరణానుకూలవ్యాపార ఏవ ధాత్వర్థః।

ఏవకారేణ క్షరణానుకూలవ్యాపారస్య వ్యావృత్తిః।

వృక్షాద్విభజతే ఇత్యత్రేవేతి।

వృక్షాద్విభజతే ఇత్యత్రాపాదానతాయా అవధితారూపత్వాత్।

వృక్షావధికత్వవిశిష్ట విభాగాశ్రయః పర్ణమితి బోధః।

పఞ్చమీతి।

తథా చ గోఽవధికత్వవిశిష్ట విభాగానుకూల క్షరణానుకూలవ్యాపారవానితి బోధః।

ద్వితీయేతి।

తథా చ తదా గోవృత్తివిభాగేత్యాదిబోధః।

నను పయోనిష్ఠక్షరణజన్యవిభాగరూపఫలస్య గవీయ పయస్యపి సత్వాత్పయోనిష్ఠక్షరణస్య గోనిష్ఠవిభాగజనకత్వమివ పయోనిష్ఠవిభాగజనకత్వాచ్చ పయః పయో దోగ్ధీతి ప్రయోగాపత్తిముద్ధరతి।

అత్రేస్తదాతి।

క్షరణాన్వయినః।

విభాగస్య।

ద్వితీయార్థత్వాదితి।

తథా చ పయసమవేతవిభాగస్య ద్వితీయార్థత్వాదిత్యర్థః।

పరత్వంచేతి।

విభాగాన్వయితావచ్ఛేదకీభూతపయస్త్వావచ్ఛిన్నాపేక్షయేత్యర్థః।

తథా చ పయోనిష్ఠక్షరణజన్యపయోభిన్నసమవేతవిభాగస్య గవ్యేవ సత్వాన్నోక్తాపత్తిరితి భావః।

తథా చ దుహ్యతే గౌః క్షీరమిత్యత్ర చైత్రవృత్తివ్యాపారజన్యం యత్క్షీరవృత్తిక్షరణం తజ్జన్యవిభాగాశ్రయో గౌరితి బోధః।

ఉభయవిధకర్మత్వస్య।

గౌణప్రధానకర్మత్వస్య।

కర్తృసమవేతవ్యాపారజన్యక్షరణాశ్రయత్వస్య చేత్యర్థః।

అవ్యుత్పన్నతయేతి।

సకృదుచ్చర్త ఇతి న్యాయాదితి భావః।

యాచధాత్వర్థమాహ।

స్వోద్దేశ్యకదానేచ్ఛేతి।

పౌరవో మదుద్దేశ్యకం దానం కరోతు ఇతీచ్ఛేత్యర్థః।

పరస్వత్వప్రకారకత్వవిశిష్టస్వస్వత్వధ్వంసానుకూలేచ్ఛాదానపదార్థః।

స్వనిరూపితత్వప్రకారకత్వ విశిష్టా యా పరస్వత్వధ్వంసానుకూలేచ్ఛా తద్విషయిణీచ్ఛేతి యావత్।

స్వశబ్దో విప్రాదిపరః।

పరశ్చ దాతృత్వేన తదిష్టః।

ఇచ్ఛావిషయవిషయత్వమేవేతి।

ఏవకారేణేచ్ఛావిషయత్వస్య వ్యవచ్ఛేదః। ప్రకృతే చ దానేచ్ఛావిషయో దానేతిచ్ఛేచ్ఛారూపం తద్విషయత్వమేవ

ప్రధానకర్మత్వమితి భావః। అత ఏవ। ఇచ్ఛావిషయవిషయస్య ప్రధానకర్మత్వాదేవ।

యత్ర చైత్రస్య " చైత్రస్యాపీదం భవతు ఇతీచ్ఛామైత్రస్య జాయతామితీ"చ్ఛా తత్ర చైత్రో మైత్రం యాచతే ఇతి ప్రయోగాపత్తివారణాయ।

పరస్వత్వప్రకారకత్వేతి।

మైత్రస్యేదం న మమేతీచ్ఛాజాయతామిత్యాకారికా చైత్రస్వనిష్ఠదానేచ్ఛేచ్ఛా తత్ర చైత్ర ఆత్మాన యాచతే ఇతి ప్రయోగవారణాయ స్వోద్దేశ్యకేతి।

స్వనిష్ఠదానస్య స్వోద్దేశ్యకత్వాభావాన్నాపత్తిః।

దానవిశిష్టేచ్ఛాయా ధాత్వర్థతాలాభాయతత్।

వై స్వవిషయకత్వ--స్వసామానాధికరణ్యోభయసం అయం స్వార్థం న యాచతే కిన్తు పరార్థమితి వ్యవహారాత్పరోద్దేశ్యక దానేచ్ఛాయా అపి యాచనత్వ నిర్వాహః।

యద్గవాదివిషయక దానమప్రసిద్ధం తద్ గవాదివిషయక దానవిషయిణీచ్ఛా న
యాచధాతునా బోధయితుం శక్యతే ఇత్యాశంకతే అథేతి।

ఏవం।

ఇచ్ఛావిషయవిషయస్య ప్రధానకర్మత్వే।

దానమప్రసిద్ధమితి।

ఇచ్ఛావిషయాఽప్రసిద్ధమిత్యర్థః।

తద్వస్తుకర్మసమభివ్యాహృతేతి।

తద్వస్తుకర్మవాచకపదసమభివ్యాహృతేత్యర్థః।

వచసః।

గాం యాచతే ఇతి వచసః।

దర్శనేచ్ఛాయబోధ ఇతి।

దర్శనవిశేష్యకేచ్ఛాబోధ ఇత్యర్థ

గగనవిషయకదర్శనస్యాఽప్రసిద్ధ్యా గగనవిషయకదర్శనేచ్ఛాయా అసంభవేపి
గగనవిషయకం దర్శనం భవతు ఇతిగగనవిషయకత్వ

ప్రకారకదర్శనవిశేష్యకేచ్ఛాయాః సంభవాత్, యథా గగనం దిదృక్షతే ఇత్యాదౌ

గగనవిషయకత్వప్రకారక దర్శనవిశేష్యకేచ్ఛావానితి బోధః।

తథా తాం గాం యాచతే ఇత్యత్రాపి తద్గోవిషయకత్వప్రకారకత్వోద్దేశ్యకదానేచ్ఛాశ్రయో విప్ర
ఇత్యన్వయబోధః।

స్వత్వేచ్ఛాదానమ్।

యథా భ్రాన్తానాం గగనం దిదృక్షతే ఇతి ప్రయోగస్తథా ప్రకృతేపీత్యాహ।

తదాహ్యస్యేతి।

అప్రధానకర్మత్వమితి।

న చ సాక్షాద్ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకీభూతదానాశ్రయత్వాన్ముఖ్యకర్మత్వమేవ యుక్తమితి వాచ్యమ్।

సవిషయకధాత్వర్థత్వస్య విషయత్వస్యైవ ముఖ్యకర్మతారూపత్వాత్।

అత్రచ।

పౌరవం గాం యాచతే విప్ర ఇత్యాదౌ।

దానస్య విశేషణత్వాదిత్యనేనాన్వయః।

తాదృశప్రతిపత్తౌ।

ధాతుజన్యబోధే।

పౌరవవృత్తిగౌవిషయకదానేచ్ఛాశ్రయో విప్ర ఇతి బోధే।

దానాశ్రయ ఇతి।

పౌరవ ఇతి శేషః।

యాచోరుపాదానమనర్థకమితి।

అత్ర యాచేరర్థపరత్వమావశ్యకమ్, అన్యథా నృపమర్థం ప్రార్థయతే ఇతి న స్యాత్।

ఏవం చ భిక్షేరుపాదానమనర్థకమిత్యేవ వక్తుముచితమ్।

నాపి వినిగమనావిరహః।

ప్రథమోక్తయాచేర్గ్రహకాలే భిక్షేరనుపస్థిత్యా తద్వ్యయర్థ్య బుద్ధేరసంభవాత్।

భిక్షే గ్రహకాలే చార్థపరస్య యాచేరుపస్థితత్వేన భిక్షేరానర్థక్యస్య వక్తుమశక్యత్వాదితి చేన్న।

సకలప్రమాకరణపర్యాలోచనం వినా న యాచనార్థకసకలధాతూనాం భవత్యనుపాదానగ్రహః, తదగ్రహే చ నార్థపరత్వగ్రహః।

తదగ్రహే చ న వైయర్థ్యాశంకాపీతి తస్యా సకలపర్యాలోచనస్యాపేక్షితత్వే యాచేరపివైయర్థ్యస్య శఙ్కితుమశక్యత్వాత్, ప్రథమోపాత్తస్య ప్రథమం సార్థకత్వే ప్రాయశో జిజ్ఞాసోదయాత్తత్సార్థక్యాయ యాచేరుపాదానమనర్థకమిత్యాశఙ్కాయాం అప్యుచితత్వాదితి।

కల్యాణేచ్ఛేతి।

కల్యాణవిషయకేచ్ఛేత్యర్థః।

సా చ కల్యాణం సురవృత్తివ్యాపారజన్యం భవతు ఇత్యాకారికా।

దేశవిశేషణభేదే।

దేశాన్తరశబ్దస్య అన్యో దేశ ఇతి వ్యుత్పత్తిలభ్యే।

ప్రతియోగిత్వాన్వయ ఇతి।

తథా చ వ్రజవృత్తిప్రతియోగితానిరూపకభేదాశ్రయాధికరణకో యో
గోవృత్తిసఞ్చారోత్పత్త్యభావస్తత్ప్రయోజకవ్యాపారానుకూలకృతిమానితి బోధః।

స్వయమూహనీయ ఇతి।

చైత్రసమవేతకృతిజన్యవ్యాపార
ప్రయోజ్యగోవృత్త్యభావప్రతియోగిసఞ్చారోత్పత్త్యధికరణవృత్తిభేదప్రతియోగీ వ్రజ ఇతి బోధః।

ధర్మవిషయకత్వస్యాన్వయఇతి।

తథా చ ధర్మవిషయకజిజ్ఞాసావిషయకగురువృత్తిబోధానుకూలవ్యాపారవానితి బోధః।

తథాసతి।

జిజ్ఞాసాబోధకవ్యాపారస్య ప్రచ్ఛధాత్వర్థత్వే సతి।

జిజ్ఞాసావిషయకచైత్రజ్ఞానేచ్ఛయా।

చైత్రో మదీయజిజ్ఞాసావిషయకజ్ఞానవాన్ భవతు ఇతీచ్ఛాయా।

ఏవం।

జ్ఞానానుకూలశబ్దప్రయోగస్య చ ధాత్వర్థత్వే।

గుర్వాదీనామితి।

గుర్వాజిజ్ఞాసాబోధాశ్రయతయా--శిష్యస్య జ్ఞానాశ్రయతా చేత్యర్థః।

తత్కర్మత్వాభిధానానుపపత్తేరితి।

ప్రధానకర్మత్వాభిధానానుపపత్తేరిత్యర్థః।

పృచ్ఛతేరర్థ ఇతి।

ఏవం చ

మైత్రం పృచ్ఛతీతి

నాపత్తిః।

మైత్రం ప్రతి

జిజ్ఞాసాజ్ఞానోద్దేశ్యక

ప్రవృత్తేరభావాత్। వ్యాపారానుబన్ధినీ।

శబ్దానుకూలకృత్యాది వ్యాపారానుబన్ధినీ యాచితమణిమణ్ణనన్యాయేన। పరంపరయా। స్వోద్దేశ్యకప్రవృత్తిద్వారా।

తదాశ్రయీభూతేతి। జ్ఞానాశ్రయీభూతేత్యర్థః।

ధాత్వర్థవిషయకతయేతి।

శబ్దవిషయతయేత్యర్థః।

తథా చ గురువృత్తిజిజ్ఞాసాజ్ఞానోద్దేశ్యకప్రవృత్త్యధీనధర్మవిషయకశబ్దానుకూలకృతిమాన్ గురురితిబోధః। సంయోగావచ్ఛిన్నేతి। ఉత్తరదేశసంయోగానుకూలేత్యర్థః। కారకవిభక్త్యర్థస్య ధాత్వర్థఏవాన్వయ ఇతి నియమమనుసృత్యాహ।

అస్తువేతి।

సంయోగే ఏవేతి।

ఏవకారేణ।

కర్మాఖ్యాతార్థసంయోగవ్యావృత్తిః।

విషయతయేతి।

ద్వితీయార్థో విషయిత్వమితి భావః।

తథాచ ద్రవ్యనిరూపితవిషయితావజ్ఞానానుకూలశబ్దప్రయోక్తేతి బోధః।

సమశీలతయా।

జ్ఞానానుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారరూపతయా।

ముఖ్యభాక్తసాధారణం కర్తృత్వమితి।

ముఖ్యం కర్తృత్వం కృతిరూపం ద్వితీయార్థ ఇతి భావః।

ధాత్వర్థానుకూలకృతిమత్వం ముఖ్యకర్తృత్వమ్।

ధాత్వర్థాశ్రయత్వం గౌణ కర్తృత్వమితి వివేకః।

కర్మసంజ్ఞావిధానాదితి।

అయం భావః।

ణిజన్తస్య సనాద్యన్తా ధాతవ ఇత్యనేన ధాతుసంజ్ఞా విధీయతే।

క్రియాజన్యఫలశాలితయా ణిచ్ ప్రత్యప్రకృతిధాతుకర్తుః కర్మత్వమ్।

తచ్చ కర్తృరీప్సితతమం కర్మేతి సూత్రేణైవ ప్రాప్తమ్।

కర్తృః క్రియాజన్యఫలాశ్రయతయా యదీక్షితతమం "యదత్యన్తాభిలాషవిషయః" తత్కారకం కర్మసంజ్ఞ స్యాదిత్యర్థః।

అతో గతిబుద్ధీతిసూత్రం నియమార్థమ్।

నియమశ్చ గత్యాద్యర్థకధాతూనామేవాఽణౌ కర్తృః కర్మత్వమిత్యాకారకః।

తత్పలన్తు పాచయత్యోదనం సహాయేనేత్యత్ర ద్వితీయా విరహః।

నవ్యాస్తు గతిబుద్ధీతీసూత్రం విధాయకమేవ।

అన్యథా ణిజ్విధాయకహేతుమతిచేతి సూత్రే హేతుపదేన కర్తృప్రయోజకస్యైవ వివక్షితతయా కర్తృసంజ్ఞా వినా ణిచోఽప్రాప్తయా ఉపజీవ్యత్వాత్పరత్వాచ్చ కర్తృసంజ్ఞాయా బలవత్త్వాత్ "శత్రూనగమయస్స్వర్గమిత్యాదౌ శాత్రాదిపదోత్తరతృతీయాపత్తేః।

తదుక్తమ్।

పరత్వాదన్తరఙ్గత్వాదుపజీవ్యతయా తథా।

ప్రయోజ్యస్యాస్తు కర్మత్వం గత్యాదేర్విధితోచితా।

తథా చ గత్యాదిసూత్రం కర్తృసంజ్ఞాపవాదకమితి భావః।

సూత్రార్థస్తు గతిర్గమనమ్।

బుద్ధర్థ్ఞానమ్।

ప్రత్యవసానం భక్షణమ్।

ఏతదర్థకధాతూనాం, శబ్దకర్మయేషాం తేషాం అకర్మకాణాం చ సర్వేషామణ్యన్తావస్థానాం యః కర్తా స ణ్యన్తే కర్తృసంజ్ఞః స్యాదితి।

నచైవం శత్రుపదస్య కర్తృసంజ్ఞయా కర్తృసంజ్ఞాబాధేన స్వర్గాదేః కర్మేప్సితతయా కర్తురీప్సితత్వాభావాత్కర్మసంజ్ఞా న స్యాదితి వాచ్యమ్।

కర్తృరీప్సితతమం కర్మేతి సూత్రే కర్తృపదస్య ధాతూపాత్తవ్యాపారాశ్రయపరత్వాత్।

కర్తుసంజ్ఞావిరహేపి తస్య శత్రుపదే సత్వాత్।

గతిబుద్ధేతిసూత్రస్య విధాయకత్వే పాచయత్యోదనం సహాయేనేత్యత్ర కర్తురీప్సితతమేతిసూత్రేణ సహాయస్య కర్మత్వాపత్తిరితి తు న శంక్యమ్।

కర్తృసంజ్ఞయా కర్మసంజ్ఞాబాధాత్।

న హి కర్తురీప్సితతమం కర్మేతి సూత్రం గతిబుద్ధేతి సూత్రస్యేవ కర్తృసంజ్ఞాపవాదకమితి వదన్తి।

కర్తృత్వముదాహరతి।

గతీతి।

గతినిరూపితం కర్తృత్వం యథా అజాం గ్రామం యాపయతీత్యత్రాఽజాయాం గమనాశ్రయత్వరూపమ్।

జ్ఞాననిరూపితం తత్ యథా శిష్యం శాస్త్రం జ్ఞాపయతీత్యత్ర శిష్యే జ్ఞాశ్రయత్వరూపమ్।

ఏవం ఘటం జనయతీత్యత్ర ఘట ఉత్పత్త్యాశ్రయత్వారూపమ్।

బ్రాహ్మణమన్నం భోజయతీత్యత్ర బ్రాహ్మణో యా గలవిలాఘుః సంయోగానుకూలా క్రియా గ్రాసనిష్ఠా తదనుకూలభోజనరూపవ్యాపారానుకూలకృతిమత్వరూపమ్।

యజమానం మన్త్రం పాఠయతీత్యత్ర యజమానే కణ్ఠతాల్వాద్యభిఘాతజన్యో యః పాఠస్తదనునుకూలకృతిమత్వరూపమ్।

ఘటం నాశయతీత్యత్ర ఘటే నాశనిరూపిత ప్రతియోగిత్వ రూపమ్।

తస్య చ।

నిరుక్తకర్తృత్వస్య చ।

నిరూపకతాసమ్బన్ధేనేతి।

తథా చ నిరూపకతాసమ్బన్ధేనాఽజాదినిష్ఠకర్తతావిశిష్టో యో గ్రామవృత్తిసంయోగానుకూలో వ్యాపారస్తదనుకూలవ్యాపారానుకూలకృతిమానితి బోధః।

ఏవం శిష్యనిష్ఠ జ్ఞానాశ్రయత్వరూపకర్తృతా విశిష్టం యజ్ఞ్ఞానం తదనుకూలవ్యాపారవానితి బోధః।

ఏవం బ్రాహ్మణనిష్ఠ కర్తృతావిశిష్టం భోజనానుకూల వ్యాపారానుకూల కృతిమానితి బోధః।

ఏవం యజమాననిష్ఠ కర్తృతావిశిష్టపాఠం, ఏవం ఘటనిష్ఠోత్పత్త్యాశ్రయత్వరూప కర్తృతావిశిష్టోత్పత్తిం, ఏవం ఘటనిష్ఠనాశ ప్రతియోగిత్వరూపకర్తృతా విశిష్టనాశమాదాయ తదనుకూలవ్యాపారావానితి బోధః।

ఈదృశరీత్యా ముఖ్యభాక్తసాధారణకర్తృత్వం ద్వితీయార్థో బోధ్యః।

నను అజాం గ్రామం న యాపయతీత్యాదౌ
నిరూపకత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాజాదినిష్ఠకర్తృత్వాభావో

గ్రామవృత్తిసంయోగానుకూలవ్యాపారే బోధనీయః, స చ న సంభవతి నిరూపకతాసమ్బన్ధస్య వృత్త్యనియామకత్వాదిత్యత ఆహ।

నవ్యమతే।

ఇతి।

యత్ర।

అజాం గ్రామం యాపయతీత్యత్ర।

తథా చ గ్రామవృత్తిసంయోగానుకూలాజావృత్తిక్రియా
(వ్యాపార)నిర్వాహకవ్యాపారానుకూలకృతిమానితి బోధః।

యత్ర।

బ్రాహ్మణమన్నం భోజయతీత్యత్ర।

కృతిజన్యత్వం ద్వితీయార్థ ఇతి పూర్వేణాన్వయః।

యత్తు ద్వితీయార్థః కృతిరేవ, తస్యా జన్యతాసమ్బన్ధేన ధాత్వర్థేఽన్వయః।

తన్న।

నఞ్సమభివ్యాహారే పూర్వోక్తదోషతాదవస్థ్యాత్।

జన్యతాసమ్బన్ధస్య వృత్త్యనియామకత్వాత్।

తథా చ బ్రాహ్మణసమవేతకృతి జన్యాన్నవృత్తిగలాఘుః సంయోగానుకూలక్రియానిర్వాహక వ్యాపారానుకూలకృతిమానితి బోధః।

యత్ర।

నాశయతీత్యత్ర।

ప్రతియోగిత్వం।

తథా చ ఘటనిష్ఠప్రతియోగితా నిరూపితానుయోగితా శ్రయానాశానుకూలవ్యాపారవానితి బోధః।

తేషాం।

ఆధేయత్వం కృతిజన్యత్వానుయోగిత్వానాం।

ధాత్వర్థే।

జ్ఞానే భోజనే నాశే చ।

ఆశ్రయతాసమ్బన్ధేనైవేతి।

ఏవకారేణ నిరూపకతాసమ్బన్ధస్య వ్యావృత్తిః।

తేన।

ణిచ్ప్రత్యయప్రకృతిభూతగత్యాద్యర్థకధాతూనాం కర్తురేవ కర్మత్వనియమేన।

ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యమాహ।

నత్వితి।

ణిచ్ప్రత్యయప్రకృతిభూతగత్యర్థకధాతూనాం కర్మత్వమేవేతినియమః।

పాచయత్యోదనం సహాయేనేతివదజాం గ్రామం యాపయతి ఇతి న ప్రయాగ ఇత్యాశయేనాహ।

కేచిత్త్వితి।

పాకాదికర్తృః।

సహాయాదేః।

తత్కర్మతయా।

ణ్యన్తసముదాయకర్మతయా।

అతఏవ।

ణిచ్ప్రత్యయప్రకృతిభూతధాతుకర్తృః కర్మత్వస్య సాధుత్వాదేవ।

భాట్టప్రయోగా ఇతి।

అన్యథా తమిత్యత్ర తేనేతి స్యాద్ గ్రహధాతోర్గత్యాద్యనన్తగతత్వాదితి భావః।

నను సర్వత్రైవ యది ణిచ్ప్రత్యయప్రకృతిభూతధాతుకర్తృః కర్మత్వం స్యాత్తదా
గతిబుద్ధీతిసూత్రం వ్యర్థంస్యాత్ కర్తరీప్సితమం కర్మేతి సూత్రేణైవ గతర్థత్వాదిత్యత ఆహ।

సూత్రం చేతి।

నియమపరతయేతి।

ణిచ్ప్రత్యయప్రకృతిభూతగతర్థకధాతూనాం కర్మత్వేమేవేతి నియమపరతయేత్యర్థః। తేన।

నియమేన।

తథా చ ణిచ్ప్రత్యప్రకృతిభూతానాం గతర్థకధాతుభిన్నధాతూనాం
కర్తృఃకర్తుత్వకర్మత్వమపీతి భావః।

హేతుకర్తుత్వం।

ప్రయోజకర్తుత్వం అన్యనిష్ఠేతి।

ప్రయోజ్యనిష్ఠేత్యర్థః।

అతఏవ।

ఆఖ్యాతప్రతిపాద్యకర్తృత్వనిర్వాహకవ్యాపారబోధకత్వాదేవ।

నిర్వాహకత్వం యది జనకత్వం తదా నాశస్య ప్రతియోగితానిర్వాహకత్వానుపపత్తిరత ఆహ।

నిర్వాహకత్వం చేతి।

ఏవం చ। ప్రయోజ్యనిష్ఠకర్తృత్వ నిర్వాహకవ్యాపారస్య। ణిఇ్ధర్థత్వే చ। నిర్వాహ్యస్యైవ।
ప్రయోజ్యనిష్ఠకర్తృత్వస్యైవ।

అస్వతన్త్రస్య।

ప్రయోజ్యస్య।

యదా సహాయస్య వ్యాపారేఽన్వయః, తదా పాచయత్యోదనం సహాయమితి ప్రయోగః।

బోధస్తు సహాయవృత్తిర్యః పాకానుకూలవ్యాపారస్తదనుకూలవ్యాపారవానిత్యాకారకః।

యదా తు సహాయస్య పాకే విశేషణత్వం సహాయకర్తృకో యః
పాకస్తనుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారవానితిబోధస్తదా పాచయత్యోదనం సహాయేనేతి
ప్రయోగ ఇత్యాహ।

తాదృశఫలవిశేషణతయేతి।

పాకకర్తృత్వరూపఫలవిశేషణతయేత్యర్థః।

అస్వతన్త్రకర్తృవృత్తిత్వవివక్షాయామితి।

అస్వతన్త్రకర్తృవృత్తిత్వస్య తాదృశఫలవిశేషణతయా వివక్షాయామిత్యర్థః।

సహాయేనేతి।

పాకవిశేషణీభూతకర్తృత్వస్య ఫలత్వాభావాన్న ద్వితీయేతి భావః।

పాకాదివిశేషణస్య తృతీయావివక్షాయా మాశంకతే--అథేతి।

అస్వతన్త్రకర్తృః పాకాదివిశేషణతయా వివక్షితత్వే ఇత్యర్థః।

ప్రయోగాపత్తిరితి।

నిరూపకతయా మైత్రవృత్తికర్తృత్వస్య పాకే విశేషణస్యాదితి భావః।

మైత్రకర్తృకో యః పాకస్తనుకూలా చైత్రసమవేతా యా కృతి స్తన్నిర్వాహకవ్యాపారస్య యజ్ఞదత్తే సత్వాదితి యావత్।

ఇతీతి।

తద్వారణయేతి శేషః।తత్రాపి।

మైత్రేణాన్నం పాచయతీత్యత్రాపి।

ణిజర్థవిశేషణధాత్వర్థకర్తృత్వే ఏవేతి।

అన్యనిష్ఠకర్తృత్వనిర్వాహకవ్యాపారరూపణిజర్థే విశేషణీభూతాఽన్యనిష్ఠ కర్తృత్వే ఏవేత్యర్థః।

పాకానుకూలకర్తృత్వే ఏవేతి భావః।

ఏవకారేణ పాకాది వ్యావృత్తిః।

అన్వయో వాచ్య ఇతి।

తథా చ మైత్రవృత్తిపాకానుకూలా యా కృతిస్తన్నిర్వాహకవ్యాపారస్య ప్రకృతే బాధితత్వాన్నాపత్తిరితి భావః।

ఏవం చ।

ణిజర్థకృతౌ ఏవ తృతీయాన్తార్థ మైత్రవృత్తిత్వస్యాన్వయే చ। తాత్పర్యభేదేన।

వివక్షాభేదేన।

తృతీయాన్తార్థసహాయకర్తృత్వస్య పాకే ద్వితీయాన్తార్థస్య సహాయవృత్తిత్వస్య కృతౌ ఇతి వివక్షాభేదేన।

ఉక్తవ్యవస్థాయాః।

న సంగతిరితి।

మైత్రవృత్తిపాకానుకూలా యా కృతిస్తన్నిర్వాహకవ్యాపారస్యైవ ప్రతీత్యా సమానార్థకత్వాద్ ద్వితీయాతృతీయయోరవ్యవస్థాప్రసంగ ఇత్యర్థః।

తృతీయాన్తార్థమైత్రకర్తృకత్వస్య పాకే ఏవాన్వయః।

కిన్తు ణిజర్థకృతౌ మైత్రకృతేరభేదాన్వయముపగమ్యాపత్తేర్వారణాదితి సమాధత్తే।

అగత్యేతి।

ణిజర్థకృతౌ ఇతి।

ణిజర్థశ్చాఽన్యనిష్ఠకర్తృతానిర్వాహకో వ్యాపారః।

తద్విశేషణీభూతకృతౌ ఇత్యర్థః।

అన్యనిష్ఠకృతౌ ఇతి యావత్।

ఉక్తాతిప్రసంగస్య।

మైత్రేణాన్నం పచతీతి ప్రయోగాపత్తేః. వారణీయత్వాదితి।

మైత్రకర్తృకో యః పాకస్తదనుకూలా మైత్రసమవేతకృతిరేవ న తు
చైత్రసమవేతకృతిస్తయోర్భేదాత్, మైత్రసమవేతకృతేశ్చ
యజ్ఞదత్తవ్యాపారనిర్వాహ్యాభావాదితి భావః।

పదార్థైకదేశే।

కర్తృత్వనిర్వాహకవ్యాపారరూపణిజర్థఘటకే।

ధర్మిపారతన్త్ర్యేణేతి।

పాకరూపధర్మిపారతన్త్ర్యేణేత్యర్థః।

వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యాదితి।

ఏకదేశాన్వయస్వీకారాత్।

అన్యథా పాకాదేరపి కృతావన్వయో న స్యాదితి భావః।

ధర్మిపారతన్త్ర్యైకదేశాన్వయస్వీకారేత్వాహ।

వస్తుత।

ఇతి।

అన్వయబలాదితి।

ఆకాఙ్క్షాబలాదిత్యర్థః।

తథా చ న పాకాదేరేకదేశాన్వయ ఇతి భావః।

అనుకూలవ్యాపార ఏవేతి।

ఏవకారేణాఽన్యనిష్ఠకర్తృతానిర్వాహకేత్యస్య వ్యవచ్ఛేద్యః।

తత్సమ్బన్ధినః।

గమనాదిరూపక్రియాసమ్బన్ధినః।

తాదృశేతి।

ఉత్తరదేశసంయోగానుకూలేత్యర్థః।

తథా చ అజాం గ్రామం యాపయతీత్యాదౌ అజాయాః ధాత్వర్థవ్యాపారజన్యగమనాశ్రయత్వేపి ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకఫలశాలిత్వభావే న కర్తృరీప్సితతమం కర్మేతి సూత్రప్రాప్త్యభావేన గతిబుద్ధీత్యస్య సంజ్ఞావిధాయకత్వమేవ।

అపవాదం చ తృతీయావిధాయకసూత్రస్య।

భాసతే ఇతి।

తథా చ చైత్రవృత్తివ్యాపారనిర్వాహ్యో యో గ్రామవృత్తిసంయోగానుకూలక్రియా తదాశ్రయీభూతాఽజా ఇతి బోధః।

వ్యాపార ఏవేతి।

ఏవకారేణ ధాత్వర్థక్రియాయా వ్యవచ్ఛేదః।

స్వకర్తృత్వేతి।

స్వనిరూపితకర్తృత్వేత్యర్థః।

స్వం క్రియా।

అతః।

వ్యాపారమాత్రస్య ణిజర్థత్వాత్।

కర్తృత్వే।

తస్య।

ణ్యన్తోత్తరాఖ్యాతస్య।

తచ్చ।

కర్తృత్వం చ।

తథాచ చైత్రవృత్తివ్యాపారవిశిష్టా యా గ్రామవృత్తిసంయోగానుకూలక్రియా
తదాశ్రయీభూతాఽజా ఇతి బోధః।

వై స్వనిర్వాహ్యకర్తృతానిరూపకత్వసం।

ణ్యన్తోత్తరేతి।

ఏవకారేణ ణ్యన్తానుత్తరయక్ సమభివ్యాహారస్య వ్యావృత్తిః।

ఏవం।

ణ్యన్తోత్తరాఖ్యాతస్య కర్తృతార్థకత్వే।

తేన।

తిజాదినా।

ణ్యన్తసముదాయోత్తరమేవేతి। ఏవకారేణ ధాతోర్వ్యవచ్ఛేదః।

తేన।

తిజా।

తదర్థనిరూపితేతి।

ధాత్వర్థనిరూపితేత్యర్థః।

ణ్యర్థవిశేష్యతాధాత్వర్థనిరూపితకర్తృత్వమేవేతి।

స్వనిర్వాహ్యకర్తృతానిరూపకత్వసమ్బన్ధేన
ణ్యర్థవ్యాపారవిశిష్టధాత్వర్థనిరూపితకర్తృత్వమేవేత్యర్థః।

తాదృశాపవాదివిషయతేతి। కర్తరిశబిత్యపవాదివిషయతేత్యర్థః।

వ్యాపారవిశేషితేతి। స్వనిర్వాహ్యకర్తృతానిరూపకత్వసమ్బన్ధేన వ్యాపారవిశిష్టేత్యర్థ । ఏవం చ
వినిగమనావిరహేణ ధాత్వర్థక్రియానిరూపితకర్తృత్వబోధనాత్ శపః ప్రాప్త్యా
యకోఽసాధుత్వమితి భావః।

యాదృశవిశిష్టార్థః ఫలానుకూలవ్యాపారరూపోర్థః।

తాదృశవిశిష్టార్థన్వితేతి।

ఫలానుకూలవ్యాపారాన్వితేత్యర్థః।

కర్తృత్వాభిధానమేవేతి।

ఏవకారేణ వ్యాపారజన్యఫలవ్యావృత్తిః।

ప్రకృతేపీతి।

యాప్యతే గమ్యతే ఇత్యాదాపీత్యర్థః।

యాపయతీత్యత్ర స్వనిరూపితకర్తృతానిర్వాహకసమ్బన్ధేన క్రియావిశిష్టవ్యాపారో ధాత్వర్థః। యాప్యతే ఇత్యత్ర స్వనిరూపితకర్తృతానిర్వాహకసమ్బన్ధేన వ్యాపారవిశిష్టక్రియాధాత్వర్థో బోధ్యః।

గమనాదికర్తృః।

అజాదేః।

తస్యైవ।

గమనాదికర్తురేవ।

ఏవకారేణ గ్రామాదేర్వ్యావృత్తిః।

ఇత్యనుశాసనాదితి।

ణ్యన్తావస్థాయాం కర్తృభూతే కర్మణి కర్మభూతే కర్తరి వా లాదయః స్యురిత్యనుశాసనార్థః।

అతః।

అజాయా విశేష్యత్వేన ప్రథమాన్తస్యాపేక్షితత్వాత్।

న ప్రయోగా ఇతి। కిన్తు అజా గ్రామం యాప్యతే ఇత్యాదయ ఏవ।

పూర్వవదేతి।

స్వనిర్వాహ్యకర్తృతానిరూపకత్వసమ్బన్ధేనేత్యర్థః।

తద్విశేషణేతి।

ధాత్వర్థవిశేషణేత్యర్థః।

చైత్రకర్తృకవ్యాపారనిర్వాహ్యసహాయవృత్తికర్తృతానిరూపాకాత్మకవ్యాపారజన్యవిక్లిత్యాశ్రయస్తణ్డుల ఇతి బోధః।

ప్రయోగవారణాయేతి।

చైత్రవృత్తిసంయోగానుకూలవ్యాపారస్య చైత్రే సత్వాత్।

చైత్రకర్తృకగమనజన్యసంయోగస్య గ్రామే ఇవ చైత్రేపి సత్వాదితి భావః।

ఇదముపలక్షణమ్।

చైత్రేణ గమ్యతే చైత్ర ఇతి ప్రయోగవారణాయేత్యపి బోధ్యమ్।

తస్య।

పరసమవేతస్య।

ధాత్వర్థే।

క్రియాయామ్।

వ్యాపారే ఇతి యావత్।

నను పరత్వం భేదాశ్రయత్వమ్, భేదస్య కేవలాన్వయితయా నోక్తాపత్తివారణమిత్యత ఆహ।

పరత్వే చేతి।

భేదేనేత్యర్థః।

ఏకదేశేపి।

పరసమవేతత్వఘటకేపీత్యర్థః।

ఆకాఙ్క్షావైచిత్ర్యాదితి।

పదార్థేనేత్యత్ర విభక్త్యర్థాతిరిక్తపదార్థేనేతి వివక్షణాదిత్యర్థః।

ప్రకృత్యర్థస్య।

గ్రామాదేః।

ఏవం చ।

పరసమవేతత్వస్య క్రియావిశేషణత్వే చ।

ఆపత్తిం వారయతి।

స్వనిష్ఠేతి।

చైత్రనిష్ఠేత్యర్థః।

ఏవముత్తరత్రాపి।

బాధాదితి।

తస్యాః స్వస్మిన్నేవ సమవేతత్వాదితి భావః।

చైత్రాన్యసమవేతస్య గమనస్య చైత్రేఽసత్వాదితి యావత్।

ఏవం చైత్రసమవేతకృతిజన్యస్య చైత్రాన్యసమవేతవ్యాపారస్యాఽప్రసిద్ధత్వేన
తజ్జన్యసంయోగస్య చైత్రేఽసంభవాచ్చైత్రశ్చైత్రం గచ్ఛతీతి న ప్రయోగః।

స్వభిన్నసమవేతత్వేపీతి।

స్వభిన్నసమవేతత్వేనేత్యర్థః।

తాదృశక్రియాశ్రయతాయాః।

మల్లాన్తరసమవేతక్రియాయాః।

నను యథా ఇర్యాదిశబ్దానాం నానార్థకత్వేపి తాత్పర్యవశాత్కశ్చిద్ వివక్షిత ఏవార్థోభాసతే
తథా ద్వితీయయాః పరసమవేతత్వరూపార్థస్యాఽభానేపి ఆధేయత్వస్య భానే
బాధకాభావాచ్చైత్రః స్వం గచ్ఛతీతి ప్రయోగాపత్తిస్తదవస్థైవేత్యాశంకతే।

న చేతి।

తదభానేపి।

పరసమవేతత్వాభానేపి।

తదర్థమాత్రతాత్పర్యేణ।

స్వనిష్ఠసంయోగజనకత్వమాత్రతాత్పర్యేణ।

తాదృశబోధే।

ద్వితీయయాః ఫలస్య తదన్వితాధేయత్వస్య వా బోధే।

తద్భాసకసామగ్రయాః।

పరసమవేతత్వభాసకసామగ్రయాః।

తదుపస్థితిభ్రమప్రమాసాధారణయోగ్యతాజ్ఞానాదేరిత్యర్థః।

తథా చ పరసమవేతత్వేఽయోగ్యత్వగ్రహే ద్వితీయాధీనఫలవిషయకబోధోత్పాదికాయాఃపరసమవేతత్వబోధకయోగ్యతాజ్ఞానాదిఘటితసామగ్రయా అభావాన్న తాదృశబోధసంభవఇతి భావః।

దుర్వారతయేతి।

చైత్రే చైత్రఘటోభయత్వేన చైత్రభేదసత్వాదితి భావః।

తద్వారణాయేతి శేషః।

ద్వితీయాప్రకృత్యర్థస్య।

గ్రామాదేః।

ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వసమ్బన్ధేనైవేతిగ్రామత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వసమ్బన్ధేనైవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ ద్వితావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వసమ్బన్ధస్య వ్యావృత్తిః।

అన్వయో వాచ్య ఇతి।

భేదే ఇత్యాదిః।

ఏవం చ భేదే స్వత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకత్వసమ్బన్ధేన స్వస్యాన్వయవిరహాన్నాపత్తిః।

తథా చ।

ప్రకృత్యర్థతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నత్వసమ్బన్ధేనాఽనవ్యవివక్షణే చ।

నను చైత్రే ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదాఽసత్వేపి ఏవ మల్లేమల్లత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదవిరహేపి తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్న భేదస్యసత్వాన్నోక్తాఽప్రామాణ్యమత ఆహ।

తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నానుపస్థితావపీతి।

నను సమ్బన్ధస్యావిశేషణత్వేన తస్య తద్ ఘటకస్య చోపస్థితిర్నా పేక్షణీయేతితదవ్యక్తిత్వానుపస్థితికాలేపి తదవచ్ఛిన్నత్వస్య సంసర్గతాసమవేత్యేవేత్యత్ర ఆహ।

ఉక్తయుక్త్యేతి।

తత్తద్ధర్మావచ్ఛిన్నతత్తత్సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతానిరూపితతత్తద్ధర్మావచ్ఛిన్నవిశేష్యతాకత్వవిశిష్టబోధపరత్వేన తాత్పర్యజ్ఞానస్య హేతుతయా తత్ర సమ్బన్ధస్యాపి విశేషణత్వేనతదర్థసమ్బన్ధస్య సమ్బన్ధఘటకస్య చోపస్థితేరపేక్షణీయత్వాదిత్యర్థః।

నను ఇదం వాక్యమేతద్విషయతావిశిష్టశాబ్దపరమితి తాత్పర్యజ్ఞానమేవ కారణమ్ వై స్వనిరూపితసంసర్గతానిరూపితతద్ధర్మావచ్ఛిన్నవిషయతాకత్వసమ్బన్ధేన।

ఏవం చ సంసర్గస్యానుపస్థితస్యాపి భానాన్న
తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగిత్వస్యోపస్థిత్యపేక్షా।

తాత్పర్యజ్ఞానస్య సర్వత్ర శాబ్దబోధే చాఽహేతుత్వపక్షే న తద్వ్యక్తిత్వానుపస్థితికాలే
శాబ్దాఽసంభవ ఇత్యత ఆహ।

ఏకధర్మావచ్ఛిన్నేతి।

ఘటవతి ఘటోనాస్తిత్యాదిప్రతీతేరప్రామాణ్యం సర్వానుమతమ్, తదర్థం
విశేషణతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నప్రతియోగిత్వసంసర్గావగాహిత్వమేవోక్తప్రతీతేఃస్వీకార్యమ్,

తచ్చోక్తప్రతీతికారణాదేవేతి
ప్రతియోగివిశేషితాభావబుద్ధేర్విశేషణతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నప్రతియోగిత్వసంసర్గతేవ ఏవ
భానత్వాదన్యస్యాఽప్రమాణత్వాన్మానాభావాదిత్యర్థః।

నను ద్రవ్యత్వాద్యుపలక్షితస్యైవ భేదే విశేషణతయా భానమస్తు, తథా చ
తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాయా అపి సంసర్గత్వం సమవత్యేవేత్యత ఆహ।

ప్రతియోగివిశేషితేతి, తథా చ ద్రవ్యంగచ్ఛతీత్యాదౌ అన్వయితానవచ్ఛేదకం తత్తద్వ్యక్తిత్వం
తదవచ్ఛిన్నప్రతియోగితాయా న సంసర్గత్వమితి భావఃl

ననునఇుపస్థాప్యాభావబుద్ధేర్విశిష్టవైశిష్ట్యావగాహిత్వనియమేపి
ద్వితీయార్థభేదబుద్ధేరుపలక్షితవైశిష్ట్యావగాహిత్వమేవోపేయమతో ద్రవ్యం గచ్ఛతీత్యాదౌ
తత్తద్వ్యక్తిత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాయా అపి సంసర్గత్వసంభవ ఇతి చేన్న।

తథాసతి స్వం గచ్ఛతీత్యస్యాపి ప్రామాణ్యాపత్తేః।

స్వస్మిన్నపి ద్వితావాద్యవచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదసత్వాదతో ద్వితీయార్థభేదబుద్ధేరపి
విశిష్టవైశిష్ట్యావగాహిత్వం బోధ్యమ్।

తథా చ చైత్రో ద్రవ్యం గచ్ఛతి--మల్లో మల్లం గచ్ఛతీత్యస్య చాఽప్రమాణతాపత్తిఃl

చైత్రమల్లాదినిష్ఠక్రియాయా ద్రవ్యమల్లభిన్నాఽసమవేతత్వాదత ఆహ।

తర్హీతి।

క్రియాన్వయిభేదేతి।

క్రియాన్వయిప్రతియోగికభేదేత్యర్థః।

భేదశ్చ స్వనిష్ఠసంయోగజనకక్రియావాన్నేత్యాకారకో గ్రాహ్యః।

తథా చ కర్మీభూతగ్రామాదివృత్తిర్భేదస్తత్ప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వమేవేత్యర్థః।

ఏవకారేణ పదసమవేతత్వవ్యావృత్తిః।

ఏవం చ కర్మీభూతగ్రామాదివృత్తిభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకక్రియాజన్యఫలశాలిత్వమితి ఫలితమ్।

గ్రామం గచ్ఛతీత్యత్ర
కర్మీభూతగ్రామాదివృత్తిభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకక్రియాజన్యఫలశాలిత్వాద్ గ్రామస్య కర్మత్వమ్।

న కాచిదనుపపత్తిరితి।

చైత్రో ద్రవ్యం గచ్ఛతీత్యత్ర
కర్మీభూతద్రవ్యవృత్తిభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదక(చైత్రవృత్తి)క్రియాజన్యఫలశాలిత్వాద్ ద్రవ్యస్య కర్మత్వముపపన్నమ్।

మల్లో మల్లం గచ్ఛతీత్యత్ర
కర్మీభూతమల్లాన్తరవృత్తిభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకీభూత"మల్లాన్తరవృత్తి"క్రియాజన్యఫలశాలిత్వాన్మల్లస్య కర్మత్వమ్।

చైత్రశ్చైత్రం గచ్ఛతీత్యత్ర కర్మీభూతచైత్రస్య
క్రియాశ్రయత్వాచ్చైత్రవృత్తిభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదక కర్మాన్తరం
తజ్జన్యఫలశాలిత్వాభావాన్నాపత్తిః।

ఉభయసమ్బన్ధేనాఽన్వయోపగమాదితి।

తథా చ కర్మీభూతగ్రామాదివృత్తిసంయోగవిశిష్టవ్యాపారానుకూలకృతిమాన్ ఇతి బోధః।

వై స్వజనకత్వ--స్వాశ్రయనిష్ఠభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకోభయసమ్బన్ధేన।

విహంగో విహంగ (స్వం) గచ్ఛతీత్యస్య నాపత్తిరిత్యాహ।

విహంగనిష్ఠక్రియాయా ఇతి।

తద్విహంగనిష్ఠక్రియాయా ఇత్యర్థః।

తద్విహంగనిష్ఠభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వాభావాదితి।

విగంగాన్తరనిష్ఠభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వేపి విగంగాన్తరస్య
తద్విహంగవృత్తిత్వవిశిష్టసంయోగానాశ్రయత్వాదితి భావః।

ఏవం సతి।

స్వాశ్రయనిష్ఠభేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వస్య సంసర్గత్వే సతి।

సమ్బన్ధఘటకమేవేతి।

ఏవకారేణ ద్వితీయార్థత్వవ్యవచ్ఛేదః।

భేదప్రతియోగితావచ్ఛేదకత్వస్య।

పరసమవేతరూపత్వాదితి భావః।

ఇష్యతే ఇతి।

విహంగకర్తృకవ్యాపారవిశిష్టసంయోగాశ్రయ ఇతి బోధః।

వై స్వజన్యత్వ--స్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదసమానాధికరణ్యోభయసం।

తత్తత్క్రియావచ్ఛిన్నభేదవతి।

తత్క్రియావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదవతి।

భూమ్యాదావేవ।

ఏవకారేణ విహంగవ్యావృత్తిః।

తాదృశేతి।

తత్తత్క్రియావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకేత్యర్థః।

తత్ర।

విహంగో విహంగేన గమ్యతే ఇత్యత్ర।

తత్క్రియాశ్రయవిహంగే।

సంయోగజనకక్రియాశ్రయవిహంగే। తద్ బోధేన।

తత్తత్క్రియావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకభేదసామానాధికరణ్యసమ్బన్ధేన।

తత్తత్క్రియావిశిష్టసంయోగాదిమత్వబాధేన। తిజర్థసంయోగే స్వజన్యత్వ-
స్వాశ్రయప్రతియోగితాకత్వోభయసమ్బన్ధేన।

ధాత్వర్థవ్యాపారస్యాన్వయేన చైత్రకర్తృకవ్యాపారాశ్రయప్రతియోగితాకత్వవిశిష్టసంయోగస్య చైత్రేఽసత్త్వాచ్చైత్రేణ గమ్యతే చైత్ర ఇతి న ప్రయోగః।

ఏకస్మిన్నేకసంయోగప్రతియోగిత్వానుయోగిత్వాసంభవాత్।

స్వప్రతియోగితత్వవిశిష్టసంయోగస్య స్వస్మిన్నసత్త్వాదితి భావః।

చైత్రశ్చైత్రం గచ్ఛతీత్యపి న ప్రయోగః।

తత్రాపి ద్వితీయార్థసంయోగే ప్రకృత్యర్థస్య స్వప్రతియోగికత్వసమ్బన్ధేనైవ సాకాఙ్క్షతయా ద్వితీయాన్తలభ్యస్య చైత్రీయత్వవిశిష్టసంయోగస్య జనకత్వ--
స్వాశ్రయవృత్తిత్వోభయసమ్బన్ధేన క్రియాయామన్వయేన
చైత్రప్రతియోగికసంయోగసమానాధికరణవ్యాపారస్య చైత్రేఽసత్త్వాదితి ప్రాహుః।

తత్ర।

విషయతాయాం।

తథా చ ఘటం జానాతీత్యత్ర ఘటవృత్తివిషయతానిరూపకజ్ఞానవానితి బోధః।

అనుపపత్తేరితి।

నిరూపకత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకపటవృత్తివిషయతాత్వాభావవాన్ అథ చ నిరూపకత్వసమ్బన్ధేన ఘటవృత్తివిషయతావద్ యద్జ్ఞానం తదాశ్రయ ఇతి బోధస్యానుపపత్తేరిత్యర్థః।

తత్ర చ।

విషయితాయాం చ।

ప్రకృత్యర్థస్య।

ఘటాదేః।

తస్యచ।

విషయిత్వస్య చ।

ధాత్వర్థే।

జ్ఞానే।

తథా చ ఘటనిరూపితవిషయతావద్జ్ఞానాశ్రయ ఇతి బోధః।

తథా చ లౌకికవిషయత్వమితి।

తత్రాపి। । విషయితేపి। బోధ్యతే ఇతి। తథా చ చైత్రవృత్తిజ్ఞానీయవిషయతావాన్వట ఇతి బోధః। లౌకికవిషయత్వమితి।

తథా చ ఘటం పశ్యతీత్యత్ర ఘటనిరూపితలౌకికచాక్షుష విషయితాశాలిజ్ఞానవానితి బోధః।

లౌకికవిషయత్వమితి।

తథా చ ఘటో దృశ్తే ఇత్యత్ర చాక్షుషప్రత్యక్ష నిరూపితలౌకికవిషయతాశ్రయో ఘట ఇతి బోధః
।

లోకికత్వనివేశస్య ఫలమాహ।

ఉపనీతేతి।

జ్ఞానలక్షణాప్రత్యాసత్తిరుపనయః।

సా చ చక్షుఃసంయుక్తమనఃసంయుక్తాత్మసమవేతస్మృతివిషయత్వరూపా।

తాదృశప్రత్యాసత్తిజన్యజ్ఞానవిషయః ఉపనీతః।

ఏవం।

లౌకికత్వనివేశే।

ప్రయోగానుపపత్తిరితి।

పుష్పనిరూపితలౌకికవిషయితాయా।

ఘ్రాణేన్ద్రియజన్యప్రత్యక్షేఽసత్వాదిత్యర్థః।

తత్ర హేతుమాహ।

ఘ్రాణజప్రత్యక్ష స్యేతి।

ఘ్రాణేన్ద్రియజన్యప్రత్యక్ష విషయితాయా ఇత్యర్థః।

లౌకికాలౌకికసాధారణవిషయితానివేశే త్వాహ।

తాదృశేతి।

ఆకాశాదిభానే।

అత్రాకాశే గన్ధ ఇతి ప్రత్యక్షే।

తత్రాపి।

పుష్పంజిఘ్రతీత్యత్రాపి।

ఉపగన్తవ్యత్వాదితి।

తథా చ పుష్పం జిఘ్రతీతిప్రయోగానుపపత్తిరితి భావః।

గన్ధప్రత్యక్షత్వమితి।

గన్ధనిరూపితలౌకికవిషయతాశాలిప్రత్యక్షత్వమిత్యర్థః।

తత్సమభివ్యాహృతేతి।

ఘ్రాధాతుసమభివ్యాహృతేత్యర్థః।

తస్య చ।

ఆధేయత్వస్య చ।

వ్యుత్పత్తివైచిత్ర్యేణేతి।

ఘ్రాధాత్వర్థగన్ధాతిరిక్తపదార్థేనేత్యర్థాదిత్యర్థః।

ఏవం।

ద్వితీయయా ఆధేయతార్థకత్వే।

తాదృశేతి।

సవిషయేత్యర్థః।

కర్మప్రత్యయస్యైవేతి।

ఏవకారేణవిషయావచ్ఛిన్నసవిషయకవస్త్వభిధాయకధాతుసమభివ్యాహృతకర్మప్రత్యక్షస్య వ్యవచ్ఛేదః।

తదర్థకత్వనియమాదితి।

విషయితార్థకత్వనియమాదిత్యర్థః।

అస్య చ।

ఘ్రాధాతోస్తు।

ఘ్రాగన్ధోపదాన ఇత్యనుశాసనబలేనేతిశేషః।

తాదృశనియమస్య।

సవిషయకార్థబోధకధాతుసమభివ్యాహృతకర్మప్రత్యయస్య విషయితార్థకత్వనియమస్య।

అబాధితత్వాదితి।

ప్రాప్తేరభావాదిత్యర్థః।

ఆమోదపదార్థాధేయత్వస్య।

ఆమోదవృత్తిత్వస్య।

ద్వితీయయా ఏవేతి।

ఏవకారేణ విషయానవచ్ఛిన్నతాదృశద్వితీయయా వ్యవచ్ఛేదః।

తత్ర।

ఆమోదముపజిఘ్రతి ఇత్యత్ర తు ఇత్యర్థః।

విషయానవచ్ఛిన్న స్యైవేతి।

గన్ధాత్మకవిషయానవచ్ఛిన్న స్యైవేత్యర్థః।

ప్రత్యక్షవిశేశస్య।

లౌకికవిషయతాశాలిప్రత్యక్షవిశేషస్యేత్యర్థః।

విషయితాయా ఏవేతి।

ఏవకారేణాధేయతయా వ్యావృత్తిః।

తదర్థత్వాత్।

తథాచాఽఽమోదనిరూపితలౌకికవిషయతాశ్రయజ్ఞానవానితి బోధః।

సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధేయతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతైవేతి।

ఏవకారేణ విషయితాయాः వ్యావృత్తిः।

తాదృశప్రకారతా చ పుష్పాదినిష్ఠా।

తస్యాశ్చ।

తాదృశప్రకారతాయాశ్చ।

తథా చ

సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధేయత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నపుష్పనిష్ఠప్రకారతానిరూపితగన్ధని
రూపితలౌకికవిషయతాశాలిప్రత్యక్షాశ్రయ ఇతి బోధః। తేన।

ఆధేయతాయాం సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వనివేశేన।

ప్రత్యక్షస్య।

ఏతత్కాలవృత్తిః పుష్పవృత్తిర్గన్ధఇత్యాకారకస్య।

తాదృశజ్ఞానీయగన్ధాదివిషయితాయాం।

ఘ్రాధాత్వర్థప్రత్యక్షనిష్ఠగన్ధనిరూపితలౌకికవిషయితాయాం।

కాలాదిప్రకారతానిరూపితత్వవిరహాదితి।

సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధేయతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నకాలాదినిష్ఠప్రకారతానిరూపితత్వవిర
హాదిత్యర్థః।

కాలనిరూపితగన్ధనిష్ఠాధేయతాయాఃకాలికసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నత్వాదితి భావః।

అతఏవ।

వస్తుతస్తు కల్పాదారేవ।

ఉపాధినిష్ఠగన్ధగ్రహతాత్పర్యేణైవ।

మృత్తికా పుష్పాదినిష్ఠగన్ధగ్రహణతాత్పర్యేణైవ।

ఆననే గన్ధ వాయౌ గన్ధఃఇతి
మృత్తికాపుష్పరూపోపాధివృత్తిగన్ధవిషయకభ్రమాత్మకప్రతీతేర్జాయమానత్వేన
ఆననవాయ్వాదినిష్ఠా యా సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధేయత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతా
తన్నిరూపితత్వస్య గన్ధనిరూపితలౌకికవిషయతాయాం సత్వాన్న కాచిదనుపపత్తిరితి భావః।

ద్వితీయాయా ఆధేయత్వార్థకత్వే పూరివకల్పే ఘ్రాధాతోర్గన్ధవిషయకలౌకికప్రత్యక్షార్థకత్వే చ
మృత్తికాసమవేతగన్ధస్య గన్ధమాత్రస్య చ క్రమేణ ఆననే వాయౌ చ సమవాయేన
వృత్తిత్వవిరహాత్,ఆననవృత్తిమృత్తికాసమవేతగన్ధవిషయకలౌకికప్రత్యక్షబోధనే, ఏవం
వాయువృత్తిపుష్పాదిసమవేతగన్ధవిషయకలౌకికప్రత్యక్షబోధనే చోక్తవాక్యద్వయస్య

నాప్రామాణ్యమిత్యాహ।

న క్షతిరితి।

నాప్రామాణ్యమిత్యర్థః।

అప్రామాణ్యవిరహే హేతుమాహ।

తాదృశగన్ధస్యేతి।

మృత్తికాపుష్పాదిపుష్పాదిసమవేతగన్ధస్యేత్యర్థః।

గన్ధవిషయితాయాః।

గన్ధనిరూపితలౌకికవిషయతాయాః।

ఆననాదిప్రకారతానిరూపితత్వేనేతి।

భ్రమప్రమాసాధారణనిరూప్యనిరూపకభావాపన్నప్రకారతానిరూపితత్వేనేత్యర్థః।

చమ్పకాగన్ధస్య।

చమ్పకావయవసమవేతగన్ధస్య।

వాయువృత్తిత్వేనైవగ్రాహః।

వాయౌ గన్ధ ఇత్యాకారకః।

ఏవకారేణ

చమ్పకే గన్ధ ఇత్యస్య వ్యావృత్తిః।

నేష్యతే ఏవేతి।

చమ్పకే తాదృశప్రకారతావిరహాదితి భావః।

వాయుం జిఘ్రతీత్యేవ ప్రయోగః ఇష్టః।

పరంపరాసమ్బన్ధేన।

స్వసమవాయిసంయుక్తత్వసమ్బన్ధేన।

స్వం గన్ధః।

తాదృశస్థలే।

తదాననమృత్సురభి।

ఇత్యాదిస్థలే।

దుర్వారత్వాదితి।

కాలికసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధేయతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నకాలనిష్ఠప్రకారతానిరూపితత్వ
గన్ధనిరూపితలౌకికవిషయతాయాం సత్వాదితి భావః।

కర్మాఖ్యాతాస్థలే విశేషమాహ।

నిరుక్తప్రకారత్వం।

సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధేయత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారత్వమ్।

తస్మిన్। నిరుక్తప్రకారత్వే।

తద్విశేషణతాపన్నగన్ధవిషయతాయాశ్చేతి।

ధాత్వర్థగన్ధనిష్ఠలౌకికవిషయతాశాలిప్రత్యక్షవిశేషణీభూతా యా గన్ధనిష్ఠవిషయతా
తస్యాశ్చేత్యర్థః।

తాదృశసమ్బన్ధేన।

నిరూపితత్వసమ్బన్ధేన।

అన్వయ ఇతి।

తథా చ ప్రత్యక్షనిరూపితా యా గన్ధనిష్ఠవిషయతా
తన్నిరూపితసమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాధేయత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాశ్రయం
పుష్పమితి బోధః।

నను ప్రత్యక్షవిశేషణీభూతవిషయతాయా నిరూపితత్వసమ్బన్ధేన ప్రకారతావిశేషణత్వే ఏకత్ర
విశేషణత్వేనోపస్థితస్యేత్యాదినియమవిరోధ ఇత్యత ఆహ।

ఏకధర్మేతి।

ఏకత్ర విశేషణతాపన్నస్యాన్యత్ర స్వాతన్త్ర్యేణ విశేషణత్వయాగాదితి నియమః।

ప్రకృతే చ న స్వాతన్త్ర్యేణ విశేషణమిత్యాహ।

అత్ర చేతి।

పుష్పమాఘ్రాణతే ఇత్యత్ర చేత్యర్థః।

ఆఖ్యాతార్థే।

ప్రకారత్వే।

కుత్రాఖ్యాతాదిసమభివ్యాహారే।

పుష్పంజిఘ్రతీత్యత్ర।

గన్ధవిషయితాయాఃl

గన్ధనిరూపితవిషయితాయాఃl

ప్రత్యక్షవిశేషణతయాl

అన్వయ ఇత్యగ్రిమేణాన్వయఃl

పుష్పవృత్తిగన్ధనిరూపితవిషయతాశాలిప్రత్యక్షాయ ఇతి బోధాదితి భావఃl

కర్మాఖ్యాతసమభివ్యాహారస్థలే చl

పుష్పమాఘ్రాయతే ఇత్యత్ర చ అన్వయ ఇతి
స్వవృత్తిప్రత్యక్షీయగన్ధనిరూపితవిషయతానిరూపితాధేయతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రకారతాశ్రయఃపుష్పమితి బోధాదితి భావఃl

చాక్షుషత్వాద్యవచ్ఛిన్నవాచకదృశ్యాదిపదసమభివ్యహృతద్వితీయయా లౌకికవిషయిత్యమర్థ ఇత్యుక్తం తత్రాశంకతేl

అథేతిl

చాక్షుషాద్యప్రసిద్ధ్యాl

అస్య తాదృశవిషయతాశాలిచాక్షుషాశ్రయత్వాద్యభావరూపవాక్యార్థప్రసిద్ధిరిత్యనేనాన్వయఃl

సౌరభనిరూపితలౌకికవిషయితాయాఃl

ఘ్రాణజప్రత్యక్షే ప్రసిద్ధాయా అభావశ్చాక్షుషాదౌ ప్రతీయతామిత్యాశంకతేl

నచేతిl

చాక్షుషాదౌ ప్రతీయతే ఇతిl

తథా చ సౌరభనిరూపితలౌకికవిషయిత్వాభావవచ్చాక్షుషమితి బోధఃl ఏవమపిl సౌరభం న పశ్యతీత్యత్ర చాక్షుషే
తాదృశవిషయతాశాలిచాక్షుషాశ్రయత్వాద్యభావరూపవాక్యార్థప్రసిద్ధిరిత్యనేనాన్వయఃl

సౌరభనిరూపితలౌకికవిషయిత్వాభావోపపాదనేన వాక్యార్థబోధసమర్థనేపిl

ప్రతీయతే ఇతిl

తథా చ
నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాకాశాభావవల్లౌకికవిషయతాశాలిచాక్షుషప్రత్యక్షా
శ్రయ ఇతి బోధః।

తాదాత్మ్యస్య వృత్త్యనియామకస్యాపి భేదప్రతియేగితావచ్ఛేదకత్వాదాహ।

సంసర్గాభావేతి।

ఏతేన।

వృత్త్యనియామకసమ్బన్ధస్యాభావప్రతియేగితానవచ్ఛేదకత్వేన।

తత్ర।

ఆకాశం న పశ్యతీత్యాదౌ।

ప్రతీయతే ఇతి।

తథా చ
నిరూపకతాసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకచాక్షుషాదివృత్తిలౌకికవిషయిత్వాభావవానాకాశ
ఇతి బోధః।

దోషాన్తరమాహ।

భఙ్గప్రసఙ్గాచ్చేతి।

ఆకాశస్య ప్రథమాన్తత్వాభావాదితి భావః।

అనుపస్థితత్వేనేతి।

దృశ్ ధాతోశ్చాక్షుషే శక్తిః।

లౌకికవిషయత్వం ద్వితీయార్థః।

విశిష్టోపస్థాపకాభావాదితి భావః।

తదభావస్య।

చాక్షుషాదివృత్తివిషయిత్వాభావస్య।

దోషాన్తరమాహ।

భావాన్వయబోధే ఇతి।

ఆకాశం పతతీత్యత్ర ఆకాశనిరూపితలోకికవిషయతాశాలిప్రత్యక్షాశ్రయ ఇతి
లోకికవిషయతాప్రకారకబోధే ఇత్యర్థః।

అభావాన్వయబోధే చ।

చాక్షుషప్రత్యక్షనిష్ఠలోకికవిషయితాభావవానాకాశ ఇతి బోధే చ।

తస్యాః।

లౌకికవిషయితాయాః।

న భానమస్తి కిన్తు చాక్షుషవిశేష్యతయా భానాత్ప్రతియోగ్యభావాన్వయో చేత్యాదినియమవిరోధ ఇతి భావః।

విషయితావిశేషః।

లౌకికవిషయితా।

తథాసతి।

ఆకాశం న పశ్యతి చైత్ర ఇత్యత్ర లౌకికవిషయితాయాం
నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాకాశాభావభానే సతి।

శాబ్దబోధప్రసంగాదితి।

సామానాధికరణ్యేన తదభావనిశ్చయస్య సామానాధికరణ్యేన తద్వత్తాబుద్ధ్యవిరోధిత్వాదితి భావః।

అవిరోధిత్వముపపాదయతి।

ఆకాశం పశ్యతి మైత్ర ఇత్యాదీతి।

దురపన్హవతయేతి।

ఆవశ్యకతయేత్యర్థః।

తదుపపత్త్యర్థమితి శేషః।

లౌకికవిషయితాత్వసామానాధికరణ్యేనైవేతి।

ఏవకారేణాఽవచ్ఛేదావచ్ఛేదేన లౌకికవిషయితాత్వస్య వ్యావృత్తిః।

తదభావబోధకం।

నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాకాశాభావబోధకమ్।

తద్వాక్యం।

ఆకాశం న పశ్యతి చైత్ర ఇతి వాక్యం।

ఉపగన్తవ్యమితి।

ఆకాశం న పశ్యతి చైత్ర ఇత్యాదివాక్యజన్యబోధస్య లౌకికవిషయితాత్వవచ్ఛేదేన నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాకాశాభావవిషయకత్వం న సంభవతి లౌకికవిషయితాత్వసామానాధికరణ్యేనాకాశప్రకారకజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకస్య సత్వాత్।

అవచ్ఛేదావచ్ఛేదేన తదభావవత్తాబుద్ధిం ప్రతి సామానాధికరణ్యేన తద్వత్తానిశ్చయస్య ప్రతిబన్ధకత్వాదితి భావః।

ఆకాశం న పశ్యతి చైత్ర ఇతి వాక్యజన్యబోధస్య(లౌకికవిషయితాత్వసామానాధికరణ్యేనాకాశాభావప్రకాశస్య)తు న తద్వత్తానిశ్చయప్రతిబధ్యత్వమిత్యాహ।

తాదృశబోధశ్చేతి।

ఆకాశం న పశ్యతీతివాక్యజన్యలౌకికవిషయతాయాం నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాకాశాభావప్రకారకబోధశ్చేత్యర్థః।

దర్శితయోగ్యతాజ్ఞానప్రతిబధ్య ఏవేతి।

దర్శితయోగ్యతాజ్ఞానం।

ఆకాశం పశ్యతి మైత్ర ఇత్యాకారకః।

తదప్రతిబధ్య ఏవేత్యర్థః।

సామానాధికరణ్యేన తదభావవత్తాబుద్ధౌ అవచ్ఛేదావచ్ఛేదేనైవ తద్వత్తానిశ్చయస్య ప్రతిబన్ధకత్వాదితి భావః।

తథా చాఽఽకాశం పశ్యతి చైత్ర ఇత్యాకారకబోధదశాయామపి ఆకాశం న పశ్యతి చైత్ర ఇతి వాక్యజన్యబోధప్రసంగో దుర్వార ఏవేతి భావః।

లౌకికవిషయితాయాం నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాకాశాభావస్య భానాఽసంభవాదాకాశం న పశ్యతీత్యాదావప్రతీకార ఏవేతి ధ్యేయమ్।

ఆకాశం పశ్యతి చైత్రః ఇతి భ్రమదశాయాం ఆకాశం న పశ్యతి చైత్ర ఇతి వాక్యాచ్ఛాబ్దప్రసఙ్గో నాస్తీత్యాశంకతే।

న చేతి।

చైత్రీయచాక్షుషపలౌకికవిషయితాత్వవచ్ఛేదేనైవేతి।

ఏవకారేణ లౌకికవిషయత్వస్య వ్యావృత్తిః।

తాదృశాభావః।

నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాకాశాభావః।

దర్శితవాక్యేన।

ఆకాశం న పశ్యతి చైత్ర ఇతి వాక్యేన।

ప్రత్యాపృతే ఇతి।

తథా చ నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాకాశాభావవతీ యా
చైత్రీయచాక్షుషవృత్తిలౌకికవిషయితా తచ్ఛాలిప్రత్యక్షాశ్రయశ్చైత్ర ఇతి బోధః।

వాక్యజన్యబోధః।

నిరూపితత్వసమ్బన్ధేనాకాశవతీ యా చైత్రీయచాక్షుషవృత్తిలౌకికవిషయితా
తచ్ఛాలిప్రత్యక్షస్య ఇత్యాకారకః।

ప్రతిబధ్నాత్యేవేతి।

చైత్రీయచాక్షుషనిష్ఠలౌకికవిషయితాత్వవచ్ఛేదేనాకాశభావబుద్ధౌ
చైత్రీయచాక్షుషనిష్ఠలౌకికవిషయితాత్వసామానాధికరణ్యేన తాదృశవిషయితాత్వవచ్ఛేదేన
వాఽకాశావగాహినిశ్చయస్య ప్రతిబన్ధకత్వాదితి భావః।

తాదృశవాక్యజన్యధియమితి।

ఆకాశం న పశ్యతి చైత్ర ఇతి వాక్యజన్యాం
నిరూపితత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాకాశభావప్రకారకచైత్రీయచాక్షుషవృత్తిలౌకికవి
షయితాధర్మికధియమిత్యర్థః।

ఆకాశం నిరస్యతి।

తాదృశవిషయితాత్వేన।

చైత్రీయచాక్షుషవృత్తివిషయితాత్వేన।

విషయితాయాః।

లౌకికవిషయితాయాః।

తదవచ్ఛేదేన।

చైత్రీయచాక్షుషవృత్తిలౌకికవిషయితాత్వావచ్ఛేదేన।

అభావప్రత్యయేనాఽసంభవాదితి।

నిరూపితత్వసమ్బన్ధేనాకాశప్రత్యయేనాఽసంభవాదిత్యర్థః।

ఏవం చ సతి లౌకికవిషయితాతత్వసామానాధికరణ్యేనైవాకాశభావాన్వయే ఆకాశం పశ్యతి చైత్రః ఇతి భ్రమదశాయాం ఆకాశం న పశ్యతి చైత్ర ఇతి వాక్యాచ్ఛబ్దప్రసఙ్గో దుర్వార ఇతి భావః।

చైత్రీయచాక్షుషవృత్తిలౌకికవిషయితాత్వావచ్ఛేదేనాఽకాశభావప్రత్యయేనాపి న ప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావోపపత్తిరపిత్యహ।

చైత్రః ఆకాశం పశ్యతీతి।

తస్య।

ఆకాశం పశ్యతి చైత్ర ఇతివాక్యజన్యబోధస్య।

నిరుక్తధర్మావచ్ఛేదేన।

చైత్రీయచాక్షువృత్తిలౌకికవిషయితాత్వావచ్ఛేదేన।

తదప్రతిబధ్యత్వాచ్ఛేతి।

ఆకాశం పశ్యతి చైత్ర ఇతి జ్ఞానప్రతిబధ్యత్వాచ్ఛేత్యర్థః।

సామాన్యవత్తానిశ్చయస్య సామాన్యఘటితవిశేషభావవత్తాబుద్ధ్యప్రతిబన్ధకత్వాదితి భావః।

వృత్యనియామకసమ్బన్ధస్యాభావపక్షియోగితావచ్ఛేదకత్వపక్షే పి
లౌకికవిషయితాయామాకాశభావోపపాదయతాం మతముపన్యస్య నిరస్యతి।

ఏతేనేతి।

చైత్ర ఆకాశం పశ్యతీతివాక్యజన్యబోధదశాయాం ఆకాశం న పశ్యతి చైత్ర ఇత్యత్ర।

న నిస్తార ఇతి।

లౌకికవిషయితాత్వావచ్ఛేదేనాకాశనిరూపిత్వా భావః
ఆశ్రయత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకో బోధయితుమశక్యః, విరోధిన ఆకాశం పశ్యతి చైత్ర ఇతి నిశ్చయస్య సత్వాత్,
విషయితాత్వసామానాధికరణ్యేనాకాశనిరూపితత్వాభావబోధనే తు
ఉక్తప్రతిబధ్యప్రతిబన్ధకభావానుపపత్తిరూపో దోష ఇతి భావః।

నితరామేవాగతిరితి।

ఆశ్రయత్వసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాకాశనిరూపితత్వాభావవల్లౌకికవిషయితావచ్ఛాక్షు షాశ్రయత్వస్య ఘటే బోధాదితి భావః।

తత్ర।

ఘట ఆకాశం న పశ్యతీత్యత్ర।

తథాసతి।

నఞర్థస్య ద్విధా భానోపగమే సతి।

తాదృశవాక్యాత్।

ఘట ఆకాశం న పశ్యతీతి వాక్యాత్।

అనుభవసిద్ధ ఇతి।

బాధకాభావాదితి శేషః।

తత్రాపి।

చైత్ర ఆకాశం న పశ్యతీతీత్యాదావపి।

తాదృశఏవశాబ్దబోధఇతి।

ఘటాదినిరూపితత్వాభావవల్లౌకికవిషయితాశాలిచాక్షుషాశ్రయత్వాభావవాంశ్చైత్ర ఇతి బోధ ఇత్యర్థః।

ఏవకారేణ ఘటాదినిరూపిత లౌకికవిషయితాశాలిచాక్షుషాశ్రయత్వాభావవాంశ్చైత్ర ఇత్యస్య వ్యావృత్తిః।

తథత్ర చైత్రే।

నఞర్థస్య ద్విధాభానే దోషాన్తరమాహ।

యదాచేతి।

భావనిరూపితేతి।

భావనిరూపితత్వభావాదిత్యర్థః।

దోషాన్తరమప్యాహ।

ఏవమితి।

తాదృశవాక్యజన్యేతి।

ఘట ఆకాశం న పశ్యతీతి వాక్యజన్యేత్యర్థః।

శాబ్దబోధానుపపత్తిరితి।

ఆకాశవిషయకచాక్షుషాశ్రయత్వభ్రమాభావాదిష్టాపత్తిర్న సంభవతీతి భావః।

ఉక్తభ్రమదశాయామపీతి।

ఘటవిషయకచాక్షుషాశ్రయో ఘట ఇతి భ్రమదశాయామ్।

శాబ్దబోధోత్పాదోపీతి।

అనుభవసిద్ధ ఇతి పూర్వేణాన్వయః।

పటం పశ్యతి ఘటః ఆకాశం న పశ్యతి ఘట ఇత్యాదివాక్యజన్యబోధయోర్విరోధభావాదితి భావః
।

తత్ర।

ఆకాశం న పశ్యతి ఘట ఇతి వాక్యజన్యశాబ్దబోధానుపపత్తౌ।

ఉపనీతాకాశాదివిషయకచాక్షుషే। ఇహ వియతి బాలకా ఇతి చాక్షుషే । తాదృశచాక్షుషేతి।
ఉపనీతాకాశాదివిషయకచాక్షుషేత్యర్థః।

ఇతరాంశే।

వలకాంశే।

తాదృశానుపపత్తితాదవస్థ్యమితి।

చైత్ర ఆకాశం న పశ్యతీతి ప్రయోగానుపపత్తితాదవస్థ్యమిత్యర్థః।

లౌకికత్వాదితి తథా చైహాకాశే వలాకా, ఇతి చాక్షుషే ఉభయస్యైవ
సత్వాదుక్తచాక్షుషత్వావచ్ఛేదేనోక్తోభయాభావబోధే న సంభవతీత్యతో
లౌకికవిషయితాశూన్యత్వనివేశః।

ఏవం చ తాదృశసమూహాలంబనచాక్షుషే లౌకికవిషయితాశూన్యత్వవిరహాన్నానుపపత్తిః।

తస్యైవ।

అలౌకికవిషయితాశూన్యత్వచాక్షుషస్యైవ।

తత్ర।

ఘటం ఆకాశం న పశ్యతీత్యత్ర।

తదర్థః।

ద్వితీయార్థః।

తస్య చ।

ఆశ్రయత్వ చ।

తాదృశనిరూపకత్వేతి।

ఘటనిష్ఠాశ్రయతానిరూపకత్వేత్యర్థః।

అత్ర నిరూపకత్వం ఘటవృత్తిత్వరూపమేవ।

తస్య చ।

అభావస్య చ।

నిరుక్తధర్మావచ్ఛేదేన।

అలౌకికవిషయితాశూన్యత్వచాక్షుషత్వావచ్ఛేదేన।

ధాత్వర్థే।

చాక్షుషప్రత్యక్షే।

తథా చ
ఘటనిష్ఠాశ్రయతానిరూపకత్వాఽఽకాశవిషయకత్వోభయాభావవదలౌకికవిషయితాశూన్యత్వ చాక్షుషమితి బోధః।

ప్రథమాన్తార్థముఖ్యవిశేష్యకబోధానురోధేనాహ।

అథవేతి।

స్వనిష్ఠేతి।

స్వం ధాత్వర్థః।

అలౌకికవిషయితాశూన్యత్వప్రత్యక్షం తన్నిష్ఠో యోఽన్యోన్యాభావః
ఘటవృత్తిత్వాఽఽకాశవిషయకత్వోభయాభావవాన్నేతి
భేదస్యాఽసత్వాదభావాన్తరీయప్రతియోగితానవచ్ఛేదకత్వాదుభయాభావస్య వ్యాపకత్వం బోధ్యమ్।

తస్య।

ఉక్తోభయాభావస్య।

తస్య।

నిరూపకత్వస్య।

ఘటాదౌ।

అన్వయ ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః।

తథా
చాలౌకికవిషయితాశూన్యత్వచాక్షుషప్రత్యక్షవ్యాపకఘటవృత్తిత్వాకాశవిషయకత్వోభయాభావ నిరూపకో ఘట ఇతి బోధః।

ప్రతియోగితానవచ్ఛేదకఘటకతయేతి।

నిరుక్తోభయాభావప్రతియోగితానవచ్ఛేదకఘటకతయేత్యర్థః।

తాదృశాభావనిరూపకత్వాదితి।

నిరుక్తోభయాభావప్రతియోగితానిరూపితవృత్తితాత్వనిష్ఠావచ్ఛేదకతానిరూపితనిరూపితత్వస మ్బన్ధావచ్ఛిన్నావచ్ఛేదకతావత్వాదిత్యర్థః।

ఏతాదృశవచ్ఛేదకతావత్వమేవ ప్రకృతే నిరూపకత్వమ్।

ఇతి ప్రయోగానుపపత్తేరితి।

అలౌకికవిషయితాశూన్యత్వచాక్షుషే పటవృత్తిత్వఘటవిషయకత్వోభయస్యైవ సత్వాదితి భావః।

సమయవిశేషే।

యదా ఘటప్రత్యక్షం నాస్తి తదా।

వర్తమానతాదృశచాక్షుషత్వావచ్ఛేదేనేతి।

వర్తమానలౌకికవిషయితాశూన్యత్వచాక్షుషత్వావచ్ఛేదేనేత్యర్థః।

త్రితావచ్ఛిన్నాభావస్యేతి।

వర్తమానత్వచైత్రవృత్తిత్వపటవిషయకత్రైతత్రితావచ్ఛిన్నాభావస్య వేత్యర్థః।

యదా కించిదంశే।

ఆకాశాంశే।

తస్య।

చైత్రస్య।

చైత్రో ఘటం న పశ్యతీత్యత్ర అలౌకికవిషయితాశూన్యచాక్షుషే
చైత్రవృత్తిత్వఘటవిషయకత్వోభయభావభానే దోషాన్తరమాహ।

సమానేన్ద్రియజన్యోపనీతభానాదావితి।

సురభిచన్దనమిత్యాదావిత్యర్థః। ఉపనాయకసమవిహితేతి। జ్ఞానలక్షణసమవిహితేత్యర్థః।

చాక్షుషాదేరప్యుత్పత్త్యా।

సురభిచన్దనమ్ సురభిర్వట ఇతి ప్రత్యక్షోత్పత్త్యా।

ఉక్తప్రయోగాపత్తేరితి।

చైత్రో ఘటం న పశ్యతీతి ప్రయోగాపత్తేరిత్యర్థః।

ఘట ఆకాశం న పశ్యతీత్యత్ర ఘటవృత్తిత్వాఽఽకాశవిషయకత్వోభయాభావభానే
దోషాన్తరమాహ।

ఆకాశాదీతి।

భ్రమదశాయామితి।

ఆకాశనిరూపితాఽఽలౌకికవిషయితాశాలివర్తమానచాక్షుషే ప్రత్యక్షే ఘటవృత్తిత్వస్య
ఆకాశనిరూపితలౌకికవిషయితాశాలిత్వస్య భ్రమదశాయామిత్యర్థః।

ఆశ్రయత్వత్వాద్యవచ్ఛిన్నే।

ప్రత్యక్షాశ్రయత్వే।

అతః।

ప్రత్యక్షాశ్రయత్వే ఏవ ఉక్తత్రితయాభావభానాత్।

ప్రత్యక్షే సమవాయేనాభావవృత్తిత్వాభావస్యాఽవివక్షణాదితి యావత్।

తథా చ వర్తమానత్వావచ్ఛిన్నసమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాశ్రయత్వం
ఆకాశవిషయకప్రతియోగికత్వ--లౌకికాన్యవిషయితాశూన్యచాక్షుషప్రత్యక్షప్రతియోగికత్వ
ఘటాద్యనుయోగికత్వైతత్త్రితయాభావవదితి ఘట ఆకాశం న పశ్యతీతి వాక్యాద్ బోధః।

తత్ర।

ఘట ఆకాశం న పశ్యతీత్యత్ర।

విషయితావదితి।

విషయితాశ్రయేత్యర్థః।

నిరస్తమితి।

వర్తమానత్వావచ్ఛిన్న సమవాయసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నాశ్రయత్వే లౌకికాన్యవిషయితా శూన్యత్వచాక్షుష ప్రత్యక్ష ప్రతియోగికత్వ విరహప్రయుక్తోక్తత్రితయాభావ సత్వాచ్చైత్రస్య ప్రత్యక్షదశాయామపి చైత్రో ఘటం న పశ్యతీతి ప్రయోగాపత్తిర్దుర్వారైవేత్యర్థః।

ఇతి ద్వితీయా ప్రథమఖణ్డః।

శుభమ్। మఙ్గలం మహత్ । శ్రీః శ్రీః శ్రీః